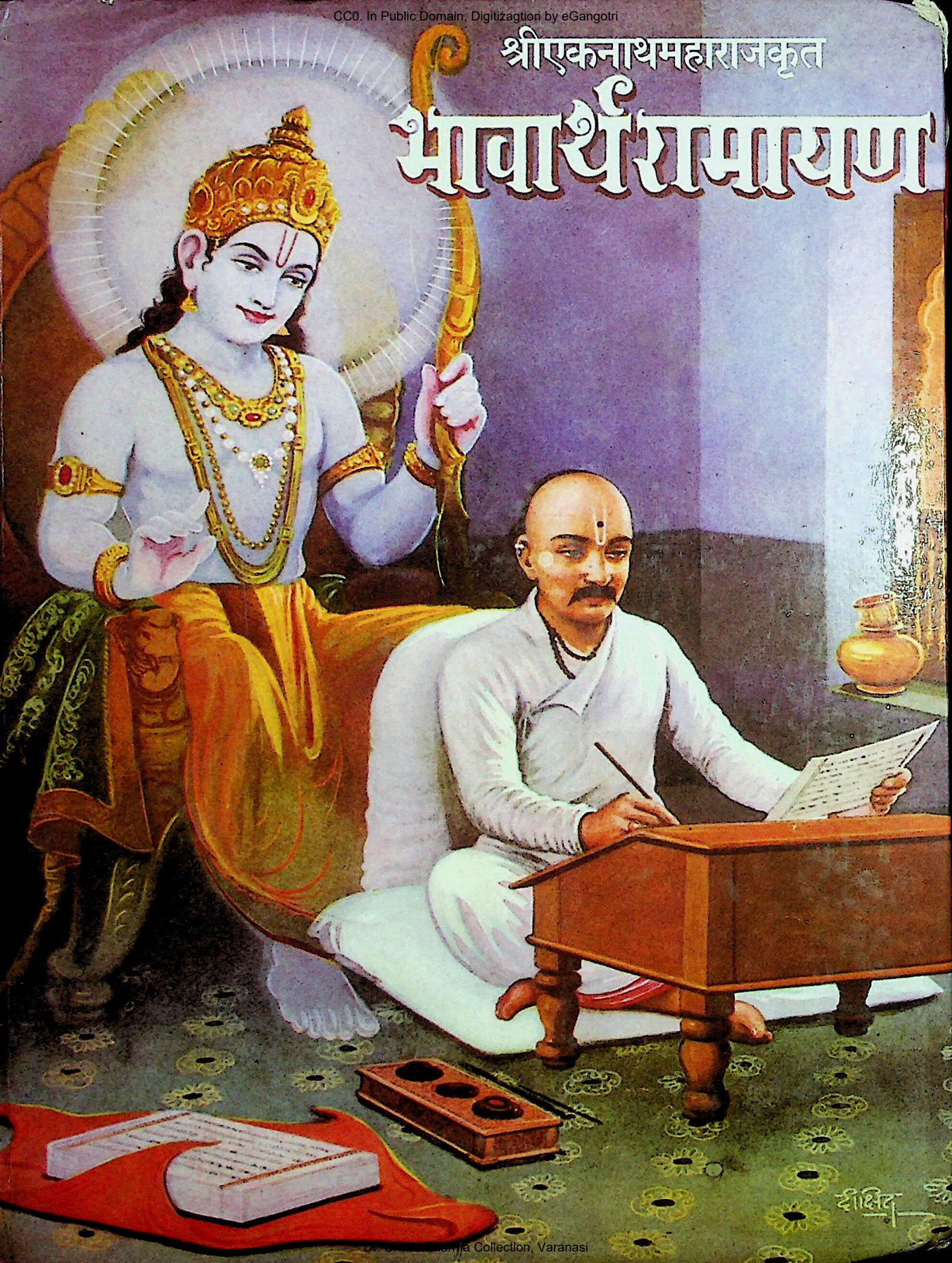

श्रीएकनाथमहाराजकृत

भावार्थरामायण

दीक्षित

5-4

॥ श्रीः ॥

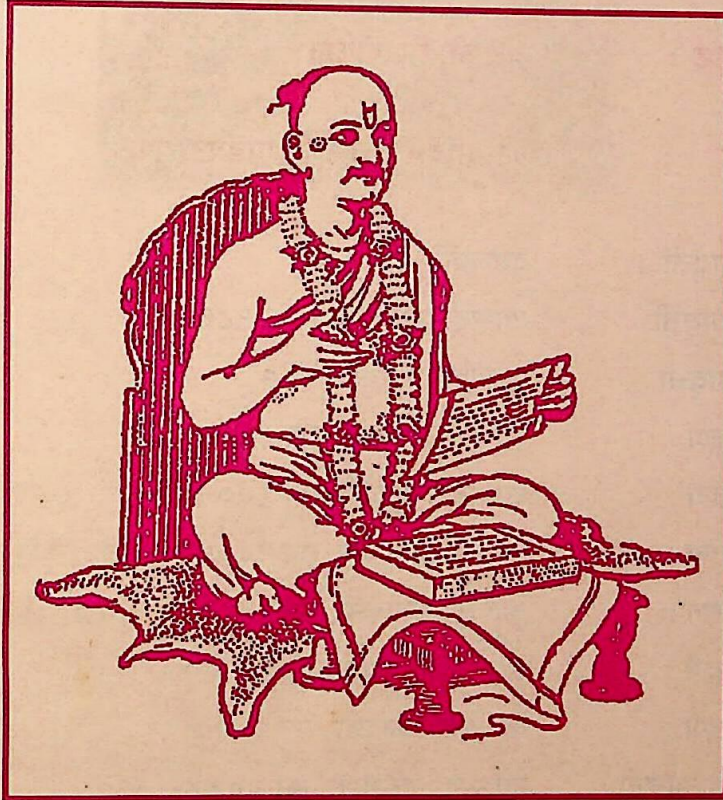
श्रीसंत एकनाथमहाराजकृत

श्रीभावार्थ रामायण

: संपादक :

न. वि. तथा दाजीशास्त्री पणशीकर

अश्वंत
प्रकाशन
ज्ञान-व्यापार नव्हे प्रसार

प्रकाशक

श्री. गिरीश भालचंद्र जोशी

यशवंत प्रकाशन

७५३ सदाशिव पेठ, पुणे शेअर मार्केट शेजारी,

कुमठेकर रोड, पुणे ४११०३०.

फोन : (०२०) २४४७०५३३ / ९४२२०८०१२९

E mail :- yashprakashan@mail.com

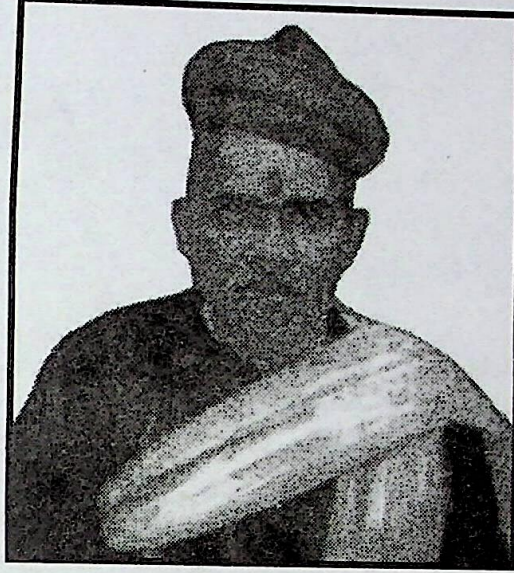
© यशवंत प्रकाशन

चित्रकार :	श्री. रवींद्र बंगाळे
मुखपृष्ठ :	श्री. जी. भि. दीक्षित
मुद्रक :	श्री. सचिन कुलकर्णी, एरंडवन, पुणे.
प्रथमावृत्ती :	दत्तजयंती, सन १९६८
द्वितीयावृत्ती :	आषाढी एकादशी, सन १९८६
तृतीयावृत्ती :	गुढी पाडवा, सन १९९७
पुनर्मुद्रण :	आषाढी एकादशी, सन १९९९
पुनर्मुद्रण :	आषाढी एकादशी, सन २००२
पुनर्मुद्रण :	आषाढी एकादशी, सन २००४
पुनर्मुद्रण :	आषाढी एकादशी, सन २००६
पुनर्मुद्रण :	श्रीज्ञानेश्वर पुण्यतिथी, सन २००७
पुनर्मुद्रण :	कार्तिकी एकादशी, सन २०१०
दहावी आवृत्ती :	ज्येष्ठ शु. एकादशी, सन २०१४

दोन खंडांची एकत्रित किंमत :- ७५०/- रुपये (सुटे खंड मिळत नाहीत.)
 सात खंडांची एकत्रित किंमत :- ८५०/- रुपये (सुटे खंड मिळत नाहीत.)

॥ श्रीर्जयति॥

॥ पंडित वासुदेवशास्त्री पणशीकर॥

जन्म - ३० मे १८६०
पेडणे - गोवा

मृत्यु - २७ सप्टेंबर १९३७
मुंबई

निर्णयसागर या मुंबईच्या सुप्रसिद्ध मुद्रण व प्रकाशन संस्थेत
ज्यांनी जीवनभर वैदिक, संस्कृत व संतसाहित्याचे
संशोधन, संकलन व संपादन करून सभाजाला उपकृत केले
ते माझे पितामह पंडित वासुदेवशास्त्री लक्ष्मणशास्त्री पणशीकर
यांचे पुण्यपावन स्मृतीस **भावार्थ रामायण** हा ग्रंथराज
मी आज समर्पित करीत आहे !

वैशाख शुद्ध दशमी, शक १९३६
शुक्रवार, दि. ९-५-२०१४
पेडणे गोवा

वासुदेवकृपाश्रित
दाजी विष्णुशास्त्री पणशीकर

संस्कृत-
शतिकाः ॥

संस्कृत-
शतिकाः ॥

संस्कृत-
शतिकाः ॥

संस्कृत-
शतिकाः ॥

संस्कृत-
शतिकाः ॥

संस्कृत-
शतिकाः ॥

संस्कृत-
शतिकाः ॥

संस्कृत-
शतिकाः ॥

प्रकाशकाचे मनोगत

सुमारे वीस वर्षांपूर्वी मी माझ्या इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणांच्या दुरुस्तीच्या व्यवसाय करीत असताना 'श्रीभावार्थ रामायण'च्या पारायणाचा कार्यक्रम आयोजित करणारी काही मंडळी 'श्रीभावार्थ रामायण' ग्रंथ खरेदी करण्यास 'यशवंत प्रकाशन'च्या दुकानात आली. मोठ्या संख्येने त्यांना ग्रंथ हवे असल्याने, किंमत-सवलत या विषयांवर चर्चा होऊन त्यांना सुरुवातीला दोन ग्रंथ द्यायचे ठरले. कपाटातून दोन ग्रंथ काढणार तेवढ्यात; "कृपया पायातले बूट काढा!" अशी आज्ञार्थक विनंती झाली ! त्याप्रमाणे पायातले बूट काढून त्यांना ग्रंथ दिले. त्यांनी प्रथम ग्रंथ कपाळाला लावून मनोभावे नमस्कार केला, छोटीशी पूजा करून मग ते ग्रंथ त्यांनी पिशवीत ठेवले. आम्हा उभयतांना पारायणसमारंभाचे रीतसर आमंत्रण दिले. कोल्हापूर जवळच्या हणमंतवाडी या गावी (जेमतेम ८०-१०० उंबऱ्यांचं गाव असावं !) आम्ही गेलो. त्यांनी आमचं स्वागत करून देवळात आम्हाला बसवले. नंतर लहानथोर आमच्या पाया पडायला लागले. जेव्हा मोठ्या व्यक्ति पायावर डोकं ठेवायला लागल्या, तेव्हा कससंच झालं. पाया पडू नका म्हटलं तर म्हणाले, "तुम्ही ग्रंथ निमति !" त्या वेळेस त्या लोकांची श्रद्धा ही त्या रामायणावरची होती, श्रीनाथांवरची होती, दाजी पणशीकरांवरची होती; आणि खरे निमति कै. अनंतरावांवरची होती ! आम्ही फक्त निमित्तमात्र होतो.

माझ्यासाठी हे सर्व नवीन होतं, फार हृदयस्पर्शी होतं. मी फार नास्तिक नव्हतो; पण फार देवदेव करणाराही नव्हतो. या प्रसंगाने माझी 'यशवंत प्रकाशन'कडे पाहण्याची दृष्टी बदलली. मी त्या व्यवसायात रस घेऊ लागलो. योगायोगाने माझ्या आयुष्यातील, माझ्या हातून प्रकाशित झालेला पहिला ग्रंथ म्हणजे 'श्रीभावार्थ रामायण' ! गेल्या वीस वर्षांत माझक्या हातून 'सात' आवृत्त्या प्रकाशित झाल्या. आता 'श्रीभावार्थ रामायण'ची ही दहावी आवृत्ती संपूर्ण नवीन अक्षरजुळणी करून, आकर्षक टाईप वापरून, दाजी पणशीकरांच्या नवीन प्रस्तावनेसहित आणि पारायणाच्या नियमांसह वाचकांसमोर सादर करताना मला अतिशय आनंद होत आहे. मला खात्री आहे, की वाचक सदर आवृत्तीचे तितक्याच प्रेमाने स्वागत करतील.

गेल्या काही वर्षांत इतर काही प्रकाशकांनी 'श्रीभावार्थ रामायण' च्या आवृत्ती प्रकाशित केल्या. त्यामध्ये त्यांनी पानांची संख्या कमी व्हावी या उद्देशाने एका कॉलम (रकाना) मध्ये त्याची छपाई केली. 'श्रीभावार्थ रामायण'सारख्या मोठ्या आकाराच्या ग्रंथांचे पारायण करताना एकच कॉलम असेल तर वाचता वाचता एखादी ओळ नजरेतून सुटू शकते. (कॉपी सुटणे.) 'श्रीभावार्थ रामायण' सारखा प्रासादिक ग्रंथ असा अर्धवट वाचायचा का ? याकरिता आम्ही आमचा ग्रंथ दोन कॉलममध्ये छापला आहे. त्यामुळे साधकांना पारायण खूप सोयीचे होईल. तसेच या ग्रंथाला श्री. दाजी पणशीकरांसारखे ज्ञानी आणि अभ्यासू संपादक लाभले. दाजींनी या ग्रंथाला वेगळी उंची दिली; आणि म्हणूनच गेली ४६ वर्षे या ग्रंथाला नियमितपणे साधकांचे प्रेम मिळत आहे.

वाचकहो ! ही नवीन आवृत्ती करताना १८०० पानांची अक्षरजुळणी, मुद्रितशोधन, निगेटीव्ह यासाठी खूप प्रचंड खर्च आला. शिवाय कागदाचे भाव खूपच कडाडले. या परिस्थितीत या ग्रंथाची किंमत रु. १२००/- च्या पुढे जात होती. अशा परिस्थितीत कै. पं. वासुदेवशास्त्री पणशीकरांचे एक शिष्य पुढे आले; आणि त्यांनी भरगोस आर्थिक साहाय्य केल्यामुळे या ग्रंथाची किंमत फारशी वाढली नाही. त्याकरिता 'त्या' सद्गृहस्थांचे मनःपूर्वक आभार !

या ग्रंथनिर्मितीसाठी श्री. न. म. जोशी, सौ. गोडबोले, सौ. मांडवगणे, सौ. श्रद्धा जोशी, श्री. सचिन कुलकर्णी, श्री. वाडकर, सौ. ज्योती घिरणीकर आणि माझी पत्नी सौ. गायत्री यांसारख्या अनेक सहकाऱ्यांचा हातभार लागला, मदत झाली. त्यांचे शतशः आभार ! आणि दाजीकाकांबद्दल काय बोलावे ? वयाच्या ऐंशीव्या वर्षातसुद्धा लेखन, प्रवास, व्याख्याने असा प्रचंड व्याप मागे असूनसुद्धा 'भावार्थ रामायण'साठी त्यांनी आवर्जून वेळ दिला. केवळ त्यांच्या साहाय्यामुळेच ही देखणी कलाकृती, इतक्या कमी किंमतीत मी आपल्या समोर ठेवू शकलो.

आपला,
गिरीश जोशी

प्रकाशकाची कृतज्ञता... (प्रथमावृत्तीची)

प्रभु श्रीरामचंद्रांच्या व श्रीनाथांच्या कृपेने श्रीभावार्थरामायण हा प्रासादिक ग्रंथराज आज श्रीदत्तजयंतीच्या शुभदिनी यशवंत प्रकाशनमार्फत प्रसिद्ध होत आहे. बरोबर एक वर्षापूर्वी श्रीदत्तजयंतीच्या दिवशीच श्रीभावार्थरामायण प्रसिद्ध करण्याचे जाहीर केले होते. जाहीर करताना मन बिचकत होते व एक लाख रुपये भांडवली खर्च येणाऱ्या या ग्रंथाचे प्रकाशन आपल्या हातून कसे पूर्ण होणार याची काळजी वाटत होती.

सवलत योजना जाहीर केली व असंख्य नाथभक्तांनी त्याला प्रतिसाद दिला. त्यामुळे मनाला हुरूप आला. ग्रंथछपाई चालू होती व जरूर तेवढी रक्कमहि येत होती. मध्यंतरी सरकारने कागदावरील नियंत्रण अचानक उठवल्याने कागदाचे भाव वाढले. वीज वापरण्याबाबत बंधने आली, एन्फ्लूएंझाही भेटीस आला; फक्त आर्थिक अडचण आली नाही.

येथील एक अत्यंत सात्विक, धार्मिक वृत्तीचे व नाथमहाराज हे ज्यांचे उपास्य दैवत आहे ते श्री. द. वि. (एका जनार्दनी) फडके यांच्या प्रोत्साहनामुळे हा ग्रंथ काढण्यास मी उद्युक्त झालो. त्यांच्याजवळील श्रीभावार्थरामायण ग्रंथ छपाईसाठी त्यांनी दिलाच व इतरहि आवश्यक ते श्रीनाथवाङ्मय दिले, श्रीनाथांचेच कार्य समजून त्यांनी शुद्धिपत्रक वगैरे तयार करून दिले.

छपाईसाठी मुद्रणप्रत चित्रकार दीक्षित, कै. वि. ल. साठे यांनी दिली. पैठणच्या नाथांचे वंशज श्री. भय्यासाहेब, श्री. नरहरीबुवा, श्री. गणपतीबुवा या मंडळींनी पैठणला गेलो असताना सर्वतोपरी सहकार्य दिले. चित्रकार दीक्षितांच्या चित्रांबद्दल काय लिहावे ! कोणत्याही मंगल प्रसंगी प्रवेशदारावर तोरण, आंब्याचे डहाळे असायचेच, तसेच संतवाङ्मयाचे प्रकाशन म्हटले की मुखपृष्ठावर दीक्षितांचेच चित्र, हा अलिखित नियमच होऊन बसला आहे. त्यांना पाहिल्यावर चित्रकारांच्या रूपाने कोणीतरी संतच असावेत असे वाटते.

संपादक श्री. नरहरि पणशीकर यांचा व माझा १० वर्षांपूर्वीचा परिचय. पुणे येथे पं. श्रीपादशास्त्री किंजवडेकर यांजकडे त्यांची नेहमी भेट व्हायची. मी संपादकाच्या शोधात होतो व पणशीकरही सकलसंतगाथेच्या कामातून नुकतेच मोकळे झाले होते. मी शब्द टाकला व त्यांनी कचरतच होकार दिला. त्यांनी संपादिलेला हा पहिलाच ग्रंथ. संपादकाची निवड योग्य-अयोग्य वाचक ठरवतील. पणशीकर घराणे हे मूळचे विद्वान घराणे. प्रकांड पंडित कै. वासुदेवशास्त्री पणशीकर यांचे आजोबा. श्री. विष्णुशास्त्री पणशीकर यांचे पिताजी. पं. विष्णुशास्त्री यांचे वय फक्त ८१ आहे. पण ग्रंथकार्याचे बाबतीत कोणालाही मागे टाकील इतका अमाप उत्साह ! पुण्यातील त्यांच्या वास्तव्यात श्लोकांची अकारानुक्रमणिका वगैरे त्यांनी करून दिली. श्री. नरहरिशास्त्री तीच परंपरा पुढे चालवतील ही खात्री आहे. त्यांच्या सहकार्याबद्दल मी ऋणी आहे.

इंदिरा प्रिंटिंग प्रेसचे मालक श्री. शंकरराव आवटे, चालक श्री. किसनराव, श्री. बबनराव व श्री. रामभाऊ जोरी व परशुराम बुक बाईडिंग वर्क्सचे श्री. मोहीते या मंडळींनी सख्ख्या भावाप्रमाणे सहकार्य देऊन हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याच्या कार्यात सिंहाचा वाटा उचलला आहे. मुद्रिते तपासण्याचें काम श्री. म. पां. आपटे व श्री. रीसबूड यांनी केले. त्यांना मनःपूर्वक धन्यवाद.

हा ग्रंथ प्रकाशित करताना मला दोन मामांचे स्मरण तीव्रतेने होत आहे. महाराष्ट्रांतील वारकरी सांप्रदायिकांचे मामा वै. सोनोपंत (मामा) दांडेकर व माझे मामा, मराठी साहित्यातील सुप्रसिद्ध लघुकथा व पटकथा लेखक कै. य. गो. जोशी यांची. मी प्रकाशित केलेला ग्रंथ त्यांनी पाहिला असता तर खात्रीने कौतुक केले असते. त्यामुळे माझा आनंद शब्दातीत ठरला असता. कै. य. गो. जोशी यांच्या प्रसाद प्रकाशनमध्ये १९५० ते ६३ अशी १३ वर्षे मी होतो. प्रकाशनाचा श्रीगणेशा कै. य. गो. जोशी यांचे बोट धरूनच मी गिरवला. स्वतः ते धाडसी प्रकाशक म्हणूनच ओळखले जात. माझ्या प्रकाशनालाही त्यांचेच 'यशवंत' नांव दिले आहे.

या सर्वांचा मी अत्यंत आभारी असून यांच्या सहकार्यानिच हे प्रचंड कार्य पूर्ण झाले. मी फक्त निमित्तमात्र आहे.

श्रीदत्तजयंती दि. ४-११-१९६८

आपला कृपाभिलाषी
अनंद सदाशिव वैद्य

या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य

१. भारतीय संस्कृतीतील रामायणाचे महत्त्व, संतवाङ्मय आणि त्याचा वाचक यांचा परस्पर संबंध विशद करणारी प्रस्तावना.
२. सामूहिक वा वैयक्तिक ग्रंथपारायणाचे आदर्श नियम.
३. संपूर्ण ग्रंथाची दोन कॉलममध्ये रचना, त्यामुळे ग्रंथपारायणाचे वेळी कॉपी सुटत नाही (वाचताना ओळ गाळली जात नाही.)
४. प्रत्येक कांडाला प्रसंगानुरूप वैशिष्ट्यपूर्ण रंगीत चित्र.
५. प्रारंभी संपूर्ण भावार्थ रामायणाची अध्यायवार विषयानुक्रमणिका. त्यावरून रामायणातील कोणताही कथाभाग सहजपणे पाहता येईल.
६. प्रत्येक कांडाच्या सुरवातीस त्या त्या कांडाचा थोडक्यात गोष्टीरूप सारांश दिला आहे. त्यावरून प्रत्येक कांडातील कथानक समजून घेणे सुलभ होईल.
७. अध्यायाला दिलेल्या मथळ्यामुळे अध्यायातील कथानक अध्याय वाचण्यापूर्वीच लक्षात येईल.
८. प्रत्येक अध्यायात विषयानुरोधाने व कथाभागाला अनुसरून त्या त्या ठिकाणी स्वतंत्र मथळे दिलेले आहेत. त्यावरून कथाभाग व त्यात गोवलेला आध्यात्मिक विषय समजणे सुलभ होईल.
९. प्रत्येक पृष्ठाच्या खाली त्या त्या पानावरील कठीण शब्दांचा अर्थ स्पष्ट करणारे मराठीतील प्रतिशब्द दिलेले आहेत. त्यावरून ओवीचा अन्वयार्थ लावणे सुकर होईल.
१०. ग्रंथाच्या शेवटी या भावार्थरामायणात आलेल्या सुमारे ३१०० श्लोकांची अकारानुक्रमणिका दिलेली आहे. कांडाचे नाव, अध्याय व श्लोकाचा अनुक्रम प्रत्येक चरणापुढे दिलेला असल्यामुळे कोणताही श्लोक पाहण्यास याचा उपयोग होईल.

- प्रकाशक

॥ श्रीर्जयती ॥

श्री. दाजी पणशीकर यांचा परिचय

मूळ नाव :- नरहरी विष्णुशास्त्री पणशीकर

टोपण नाव :- दाजी

जन्मतारीख :- ०१ मे १९३४, मुंबई

वेदाध्ययन व संस्कृत :- वडील व्याकरणाचार्य दशग्रंथी पं. विष्णुशास्त्री यांचेकडे घरच्या पाठशाळेत झाले.

गुरुकुलात अध्ययन :- कै. पं. मीमांसातीर्थ श्रीपादशास्त्री किंजवडेकर यांचेकडे झाले.

संतसाहित्याचे संपादित ग्रंथ

- १) भावार्थ रामायण :- १०वी आवृत्ती
- २) श्रीनाथांचे आठ ग्रंथ :- ४ थी आवृत्ती

स्वतंत्र टीका ग्रंथ

- १) कर्ण खरा कोण होता ? :- ८ वी आवृत्ती
- २) महाभारत एक सूडाचा प्रवास :- ८ वी आवृत्ती
- ३) शब्दोत्सव
- ४) कथामृतम्
- ५) कपटनीती
- ६) स्तोत्रगंगा भाग १-२
- ७) अपरिचित रामायण
- ८) रामायणके आठ प्रेरक प्रसंग (हिंदी)

आगामी

यक्षप्रश्न

प्रापंचिक ज्ञानेश्वर

स्तोत्रगंगा भाग ३-४

व्याख्याने

रामायण - महाभारत इत्यादी विषयांवर आजवर देश - परदेशात मिळून १९०० व्याख्याने झाली.

* * *

दहाव्या आवृत्तीच्या निमित्ताने...

सन १९६८ च्या दत्तजयंतीला या 'भावार्थरामायणाची' पहिली आवृत्ती प्रकाशित झाली आणि आता ४६ वर्षांनी ही दहावी आवृत्ती प्रकाशित करण्याचा योग येत आहे, ही आनंदाची घटना आहे.

पहिल्या आवृत्तीचे दोन खंड व किंमत फक्त ६० रुपयेच होती! परंतु आता परिस्थिती खूप बदलली, महागाईही हाताबाहेर गेली; आणि आता या दहाव्या आवृत्तीच्या दोन खंडांची किंमत सातशे रुपयांबाहेर गेली!

तरीही महत्वाचे हे की, दर आवृत्तीमागे ग्रंथाची किंमत वाढत गेली तरी, वाचकांची मागणी कमी झाली नाही! श्रद्धावंत, भाविक, पारायणपरायण व व्रतस्थ वाचकांची 'भावार्थ रामायणाची' मागणी सतत वाढतच राहिली! हा परिणाम श्रीसंत एकनाथ महाराजांच्या कृपाश्रित वाणीचा होता, त्यांच्या साक्षात्कारी शब्दसिद्धीचा होता, त्यांच्या करुणामय रामभक्तीचा होता! श्रद्धावंत भाविकांना या रामायणाच्या नित्यपठणाने आजही धीर, दिलासा, आधार आणि मायेचा वत्सल हात मस्तकावर असल्याचा दिव्य अनुभव येतोच येतो, हे सत्य नाकारून कसे चालेल?

या रामायणात श्रीनाथांची रामभक्ती शब्दसरितेतून दुथडी भरून वाहताना दिसून येते. प्रभू रामरायांच्या आदेशानेच श्रीनाथ महाराज लिहिते झाले; म्हणून लिहिणारा हात श्रीनाथांचा असला तरी "शब्द मात्र श्रीरामप्रभूंचेच आहेत", ही श्रीनाथांचीही श्रद्धा येथे शब्दाशब्दातून सतत जाणवत राहते. मुख्य म्हणजे रामकथाकथनाचा नाथांचा ओघ अत्यंत प्रवाही व गतिमान असतो. वाचताना अनुरूप भावगर्भ शब्दयोजना, समर्पक उपमा - दृष्टांत व यत्रतत्र रामप्रतापाचे रसभरीत वर्णन यामुळे श्रोता-वक्ता-वाचक सगळेजण रामचरित्रात गुंगून अगदी राममय होऊन जातात! ही अतिशयोक्ती नव्हे, तर ही वस्तुस्थिती आहे व असतेही!

या भावार्थरामायणात श्रीनाथांनी रामचरित्र सांगता सांगता श्रीरामभक्त हनुमंताचेही चरित्र अतिशय रसाळपणे शब्दबद्ध केले आहे. मग त्यात सीता, लक्ष्मण, भरत, बिभीषण, सुग्रीव, जटायू यांचीही शब्दचित्रे जिवंत झालेली दिसतात! हा ग्रंथ वाचत असताना वाचक प्रत्यक्ष रामकाळातील अयोध्यानगरीचाच एक नागरिक होऊन जातो! हा या ग्रंथाच्या शब्दकलेचा अटळ परिणाम असतो.

एवढ्या मोठ्या ३६ हजार ओव्यांच्या प्रचंड ग्रंथातून श्रीनाथांना नेमका कोणता संदेश द्यावयाचा आहे?

येथे असे लक्षात येते की, रामचरित्र हे केवळ निमित्त आहे, किंवा रामचरित्र हे श्रीनाथांनी माध्यम म्हणून स्वीकारलेले आहे. महर्षी वाल्मीकींनी हजारो वर्षांपूर्वी जे रामचरित्र कथन केले, तेच अनुक्रमाने संत तुलसीदास, संत एकनाथ, संत रामदास व इतर महाकवींनी आपल्या प्रतिभाविलासाने अधिक लोकसन्मुख केले. श्रीनाथांनी हे रामायण नसते लिहिले तर तत्कालीन समाजाने श्रीनाथांविरुद्ध कोणती तक्रार केली नसती किंवा लोकांना रामचरित्राचे विस्मरण झाले असते, असेही नव्हते. कारण तोपर्यंत पुराणिक, प्रवचनकार, कीर्तनकार आपापल्या परीने व कुवतीप्रमाणे श्रोत्यांना रामचरित्र सांगतच होते. मग या भावार्थ रामायणाचे नेमके प्रयोजन काय असावे?

यासाठी श्रीनाथांच्या वर्तमानकाळात थोडेसे डोकवावे लागेल.

श्रीज्ञानेश्वरांच्या काळापेक्षा नाथांचा काळ हा अधिक वाईट होता. मोगल-मुसलमानांचे पाशवी आक्रमण, हिंदुद्वेषाने बरबटलेले त्यांचे स्यतेवरील क्रूर अत्याचार आणि या हिंदुसंस्कृतीला संपविण्याची त्या आक्रमकांची सैतानी लालसा, यामुळे सान्या भारताची, येथील सहिष्णु परंपरेची, ज्ञान-विज्ञान समृद्धीची पार वाट लागली होती. अशा वेळी परकी आक्रमकांचा बंदोबस्त करणे तर सोडाच; पण त्या परक्यांचे मनोभावे दास्य करण्यात येथील लहान-मोठे धन्यता मानीत होते, असा तो नाथांचा विपरीत काळ होता! सत्ताधीश नाही, सत्ता नाही, म्हणून संपत्ती नाही, म्हणून विकास नाही! उलट येथील, या देशातील जनतेला, संस्कृतीला कोणी तारणहारच उरला नव्हता, अशी अत्यंत बिकट अवस्था नाथकालीन हिंदुस्थानात होती!

अशाही अवस्थेत नाथांनी तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने जी देशस्थिती, जनस्थिती अवलोकन केली, त्यामुळे नाथ अंतर्मुख झाले. या हताश, निराश व स्वत्वहीन समाजाला ध्येयनिष्ठ करण्याचे नैतिक उत्तरदायित्व त्यांनी स्वीकारले; व त्या प्रेरणेतूनच त्यांच्या 'भावार्थरामायणाची' निर्मिती झालेली आहे.

मूळ वाल्मीकी रामायणात सीतेचे अपहरण करणाऱ्या

लंकाधीश रावणाला ठार करून सीतेला मुक्त करणे, या गोष्टीवर भर दिलेला आहे. रावणाच्या बंदिवासातून देवांची मुक्तता करण्यासाठी रामाचा अवतार झाला, या गोष्टीवर महर्षी वाल्मीकींचा फार भर दिसत नाही. रावणाच्या मृत्यूने देवांची मुक्तता होणारच, हे महर्षींनी गृहीतच धरलेले दिसते. आमच्या नाथांनी नेमके ते सूत्र हाती धरून “रावणाच्या बंदिवासातून देवांना सोडविण्यासाठीच रामावतार झाला,” याचा सर्वत्र उद्घोष करण्यासाठीच भावार्थ रामायणातून रामचरित्र वर्णन केले. तत्कालीन हतप्रभ प्रजेसमोर एक आदर्श नेता, सदाचरणी सत्ताधीश, शत्रूंचे निखंदन करणारा पराक्रमी योद्धा, रयतेच्या कल्याणाचा आश्वासक आधार आणि सर्वांना, सर्वत्र, सर्वदूर वंदनीय अशा रामप्रभूंची प्रतिमा नाथांनी आपल्या रामायणातून निर्माण करून, समाजसंघटन, संवर्धन, प्रबोधन आणि जागरण करून, फार मोठे समाजकार्य करून महाराष्ट्रावर उपकार केले आहेत.

ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, भावार्थ रामायण, दासबोध, गुरुचरित्र या ग्रंथांची पारायणे मोठ्या श्रद्धेने जागोजागी होतात; पण या ग्रंथांच्या उद्दिष्टांकडे दक्षतेने पहावे, ते उद्दिष्ट आचरणात आणावे, असा या पारायणींचा तसा उद्देशच नसतो. ‘पुण्यप्राप्तीसाठीच या ग्रंथांची पारायणे करावयाची असतात,’ असा एक गैरसमज परमार्थक्षेत्रातील भाविकांनी करून घेतलेला दिसतो आहे; परंतु वास्तव मात्र वेगळे आहे, याची नोंद असो द्यावी.

नाथांचे समग्र वाङ्मय म्हणजे तो ‘नाथसागरच’. असतो! त्या संपूर्ण महासागरात अवगाहन करायचे तर उभा जन्म पुरणार नाही. त्यातही भावार्थ रामायण म्हणजे ३६ हजार ओव्यांचा प्रचंड विस्तार! त्यात नाथांच्या काव्यशक्तीला बहार आलेला असून, या रामायणातील प्रभू श्रीरामचंद्र, लक्ष्मण, हनुमंत यांची पुरुषार्थी शब्दचित्रे अत्यंत सरस व उठावदार उतरली आहेत. अत्यंत निराश मनुष्यही या चित्रांच्या वाचनाने उत्साही, आशावादी होऊन

पुरुषार्थाला प्रवृत्त होऊ शकेल, ही नाथवाणीची शक्ती आहे. ती शक्ती या रामायणाचे पारायणकर्त्या भाविकांना लाभायला हवी. तरच ते पारायण सार्थकी लागेल!

श्रीनाथांचे आठ प्रकरणरूप स्फुट छोटे ग्रंथ, रुक्मिणी स्वयंवर, एकनाथी भागवत, भावार्थ रामायण, भारुडांसह अभंग इत्यादी धरून नाथांच्या ओवीरूप रचनांची संख्या सुमारे ४६ ते ४७ हजार इतकी भरते! ६६ वयाच्या आयुष्यात एवढी प्रचंड रचना, तीही प्रेरक, प्रवर्तक, उद्बोधक अशी नाथांनी आपल्या उभ्या संसारात कशी - केव्हा केली असेल, याचा विचार केला की, त्यांच्या अखंड उद्योगशीलतेसमोर आपण सारेच नतमस्तक होऊन जातो!

आपण आणि आपला मराठी भाषिक सारा महाराष्ट्र फार भाग्यवान ठरला आहे तो या प्रतिभावंत संतश्रेष्ठांच्या मांदियाळीमुळे! आपली मराठी संस्कृती, मराठी भाषा, मराठी अस्मिता आणि मराठी परंपरा आजवर टिकली, टिकू शकली ती या संतांच्या प्रचंड ग्रंथांमुळेच, हे विसरून चालणार नाही.

त्यातही श्रीनाथांचे आबालसुबोध असे प्रचंड वाङ्मय आजही भाविकांना, बुद्धिवंतांना, श्रद्धावंतांना, संशोधकांना आणि चिकित्सकांना नवनवी ऊर्जा देण्याचे महत्कार्य करीतच आहे. आजवर अनेकानेक अनाथ या नाथवाणीने सनाथ झाले; तसे ते यापुढेही होवोत, ही त्या करुणासागर नाथचरणी आमची मनःपूर्वक प्रार्थना!

पहिल्या आवृत्तीचे प्रकाशक व माझे स्नेही कै. अनंतराव वैद्य यांची सुकन्या सौ. गायत्री गिरीश जोशी व जामात श्री. गिरीश जोशी यांनी नेटाने व निष्ठेने या दहाव्या आवृत्तीपर्यंत या रामायण प्रकाशनाचे हे प्रचंड शिवधनुष्य उचलण्याचे धाडस यशस्वी करून ‘यशवंत प्रकाशना’ची धुरा समर्थपणे सांभाळली, त्याविषयी मी त्यांचे व मुद्रक, चित्रकार यांचेही अभिनंदन करीत आहे.

इति लेखनसीमा सुभगेयं विराजते ।

२७ सप्टेंबर २०१३

शुक्रवार, भाद्रपद कृष्ण कालाष्टमी, शक १९३५.

बी-१/३०३ स्वस्तिक पार्क, ब्रह्मांड,

आझादनगर, घोडबंदर मार्ग, ठाणे (प.) ४००६०७

विनीत

- दाजी पणशीकर

९२२४२६९३४०

संपादकीय (प्रथमावृत्तीचे)

श्रीसंत एकनाथमहाराजकृत 'श्रीभावार्थ रामायण' या प्रचंड व प्रासादिक ग्रंथाचे संपादन करण्याचे भाग्य मला लाभले या पेक्षा दुसरे महद्भाग्य ते कोणते? भावार्थ रामायणाचे वाचन संशोधन चालू असता नाथांच्या प्रत्येक ओवीओवीतून, त्यांच्या प्रत्येक प्रसादमधुर अक्षराअक्षरातून पदोपदी जाणीव होत होती ती श्रीनाथांच्या करुणासांद्र दृष्टीची, हिमालयासारख्या उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वाची व सागरासारख्या सखोल हृदयाची!

आपल्या वाणीने, पांडित्याने आणि प्रतिभेने महाराष्ट्र - सारस्वतात मोलाची भर घालून ते समृद्ध आणि गौरवशाली केले ते श्रीनाथमहाराजांनी. भागवतधर्माची विजयध्वजा सातत्याने लहरत ठेवून आपल्या असामान्य कर्तृत्वाची अमीट छाप जनसामान्यांवर उमटविणारे सत्पुरुष म्हणजेच श्रीनाथमहाराज होत. देवदुर्लभ अशा मनुष्य जन्मातील मिळालेला प्रत्येक क्षण अन् कण श्रीनाथांनी देवभक्ति, वाङ्मयसेवा व तद्वारा समाजसेवा यातच व्यतीत केला. त्यांच्या जीवनातील अखेरच्या कालखंडातील त्यांची अपूर्व वाङ्मयीन कलाकृति म्हणजेच श्रीभावार्थ रामायण होय.

सर्व विश्वात, गुणवत्ता आणि लोकप्रियता या दृष्टीने रामायण हेच एक असे महाकाव्य आहे की, याचा कर्ता वाल्मीकि व हे काव्य यांचा अग्रपूजेचा मान अजूनही अबाधितच राहिला आहे. मानवी मूल्यांची आदिजननी म्हणून जसे हे काव्य विश्वमान्य झाले तसेच शृंगार, वीर, करुण, अद्भुत, रौद्र इत्यादी नवरसांची गंगोत्री म्हणूनही ते जगन्मान्य झाले. सर्व जगातील, सर्व थरातील रसिकांनी, विद्वानांनी, समीक्षकांनी आणि सामान्य जनांनी सर्वकाळी ज्यावर निरपेक्ष प्रेम केले असे एकच एक महाकाव्य सांगता येईल आणि ते म्हणजे रामायण! अशा या विश्ववन्द्य रामायणाची निर्मिती ज्या भारत राष्ट्रात झाली त्याच भारतात तुमचा आमचा जन्म झाला यापरते देवाभिलषित असे दुसरे कोणते भाग्य असू शकेल?

'रामायण' या केवळ चार अक्षरात आम्हा

भारतीयांची फार मोठी अस्मिता गुंफली गेली आहे. आम्हा भारतीयांचे पालनपोषणच मुळी रामायणाच्या दुधावर झालेले आहे. आमचे महान् आदर्श या चारच अक्षरात सामावले आहेत. आमच्या अतुलनीय पराक्रमाची, असाधारण त्यागाची, अपार कारुण्याची वीरगाथा याच चार अक्षरात समूर्त झाली आहे. या अमृतकुंभात चतुर्वेद, षट्दशनि, षट्शास्त्रे तर आहेतच; परंतु सायुज्यमुक्तीचा लाभ करून देणारे ज्ञानही आहे, तसेच प्रापंचिक, व्यावहारिक निपुणता प्राप्त करून देणारे विज्ञानही आहे, अत्युत्कट पातिव्रत्य आहे, तसाच अभिजात शृंगारही आहे, नेत्रदीपक शौर्याबरोबर हृदयविदारक क्रौर्यही यात मधूनच डोकावते आहे, यात कारुण्याचा आविष्कार आहे तर निष्ठुरतेचा अविचल पहाडही ठाण मांडून बसलेला आहे. येथे विशुद्ध चारित्र्य ठायी ठायी पदन्यास करताना पाहून मन मोहरून जाते. चारित्र्यशून्य जीवात्म्यांचा लीलाविलासही दृष्टीस पडून डोळ्यापुढे अंधारी येते. येथे श्रीहनुमंतांची परमोत्कट भक्ति आहे, तसेच बदसल्ला देणारी मंथराही आहे. क्षुद्र स्वार्थापोटी आपल्या पतीला पुत्रवियोगाचे दुष्कर हलाहल पाजून सर्वनाश ओढवून घेणारी कैकयी येथे आहे, तसेच केवळ पितृवचन पालनार्थ व देशाच्या रक्षणासाठी गजान्तलक्ष्मीचे राजसिंहासन लाथाडून वनवासी होणारे श्रीरामही येथे आहेत! या चार अक्षरात भरताचे श्रीरामांवरचे अत्युत्कट प्रेम अभिराम दर्शन देते, तसेच वाली-सुग्रीव या सख्ख्या बंधूंचे राज्यासाठी चालणारे विध्वंसक रणयुद्धही आढळते! या चार अक्षरात काय नाही? भारतीयांच्या सनातन जीवमूल्यांचा मूलस्रोत म्हणजे रामायण, समुज्ज्वल इतिहास म्हणजे रामायण, अमरविचारांचा सागर म्हणजे रामायण, विशुद्ध चारित्र्याचा अमरकोश म्हणजे रामायण! ज्ञानकांड, उपासनाकांड व कर्मकांड यांचा त्रिवेणीसंगम म्हणजे रामायण! कैक शतकेच नव्हे तर युगे लोटली तरीही रामायणाची मधुमधुरा गोडी मात्र दिसामासाला सारखी वाढतच आहे; आणि हेच या रामायणाचे असाधारण वैशिष्ट्य!!

मांगल्यनिधान अशा श्रीरामांचा अवतार होण्यापूर्वीच त्यांचे परमपवित्र चरित्र शब्दांकित करणारा अश्रुतपूर्व महाकवि म्हणजे वाल्मीकी. पूर्वाश्रमीचा हा वाल्या कोळी. पूर्वाश्रमात याने आपल्या क्षुद्र स्वार्थासाठी केलेल्या अनचित दुष्कृत्यांमुळे त्या क्षेत्रात आपले स्थान त्याने अढळ केले होते! परंतु केलेल्या दुष्कर्माबद्दल पश्चात्तापदग्ध झाल्यावर प्रखर तपःसाधना करून हा वाल्या इतक्या महत्पदाला चढला की, श्रीरामांपूर्वी रामायण रचून या जगातील एक लोकविलक्षण व न उलगडणारा चमत्कार त्याने केला! या एकाच अजर, अमर आणि अक्षर अशा वाङ्मयीन कलाकृतीने हा वाल्या आदिकवि वाल्मीकी झाला! ध्रुवबाळ हा जसा अपूर्व तेजोबळाने ध्रुवपदी स्थानापन्न झाला तसाच हा वाल्या आपल्या अलोकसामान्य कलाकृतीने आदिकवीच्या अढळपदी विराजमान झाला!

तसे पाहिले तर मूळ वाल्मीकी रामायण म्हणजे नानाविध प्रवृत्तीचे हृदयस्पर्शी चित्रण, मानवी स्वभावांच्या मूलगामी वैशिष्ट्यांचे सूक्ष्म निरीक्षण आणि सुखदुःखजन्य परिस्थितीतून निर्माण झालेल्या दोलाचलित मनाचे विहंगम परीक्षण! रामायण वाचून त्यातील सूक्ष्म दृष्टीने रेखाटलेली शब्दचित्रे पाहिली की वाल्मीकि हा थोर मानसशास्त्रज्ञ होता याची खात्री पटते.

रामायणातील सर्व नायक, उपनायक आणि नायिका रामायणातून रंगविताना, दृष्टिदूर विषय दृष्टिसमोर साकार करताना वाल्मीकींच्या प्रज्ञेचा लीलाविलास इतका सहजसुंदर आणि मनोहारी झाला आहे की तो पाहून खरोखरच आपण आश्चर्याने अवाक् होतो. परस्पर स्वभावांचा संघर्ष व त्यातून कोणती प्रवृत्ति अधिक प्रभावी ठरू पाहाते याचा निर्णय वाल्मीकीच्या कलात्मक रचनमुळेच काय तो होतो. रामायणाच्या रंगभूमीवर प्रवेश केल्यापासून तो रंगपटातून अंतर्धान होईपर्यंत प्रत्येक पात्राची सूक्ष्म हालचाल, करपल्लवी, नेत्रपल्लवी, पदविन्यास, मूकाभिनय आणि परस्परांचे सहजसंवाद या सर्वच महत्त्वाच्या बाबतीत हा महाकवि इतका जागृत आणि चिकित्सक आहे की, त्याच्या कविप्रज्ञेचे कौतुक करावयाचेच झाल्यास त्याला वाल्मीकीच्या प्रज्ञेचीच झेप हवी! आज आपल्या

आसमंतात विश्रामध्ये सत् आणि असत् प्रवृत्तींचा लहानमोठ्या प्रमाणावर जो हृदयस्पर्शी नृत्यविलास आणि जे हृदयविदारक चंडिकानृत्य चालू आहे त्या सर्वांचा मूळ उगम प्रथम आपणास रामायणातच प्रकर्षाने आढळून येतो. मानसशास्त्रज्ञांच्या प्रज्ञेला जीवनभर पुरून उरेल इतके खाद्य एकट्या वाल्मीकीनेच निर्माण करून ठेवले आहे. विचारांती असे वाटते की रामायण म्हणजे मानसशास्त्राचा प्रमाणभूत ग्रंथ व वाल्मीकि म्हणजे थोर मानसशास्त्रज्ञ होय.

वाल्मीकी रामायणानंतर अध्यात्मरामायण, आनंदरामायण, चंपूरामायण, रामचरितमानस आणि भावार्थ रामायण इत्यादी अनेक रामायणे झाली. या सर्व रामायणांचा मागोवा घेण्याचे ठरविले तर युगेच्या युगे लोटतील; परंतु हे कार्य अपुरेच राहील. या प्रत्येक रामायणाचा कर्ता शब्दसृष्टीचा ईश्वर होता. हे थोर भगवद्भक्त दिक्कालावर मात करणारे महाकवि होते. यापैकी सर्वजण रामभक्त असल्यामुळे, घराघरातून रामायण गायिले जावे म्हणून संस्कृत, मराठी, हिंदीत ज्यांनी त्यांनी रचना केली. ते सर्व जसे समाजाचे जडणघडण करणारे प्रज्ञावंत शिल्पकार होते; तसेच समाजमनाची नाडी ओळखणारे साक्षात् धन्वंतरीही होते. रामकथेच्या अनुपानातून रामगुणसंकीर्तन गाता गाता, कथा व प्रसंग यांच्या माध्यमातून सहजगत्या त्यांनी जे समाजाचे उद्बोधन केले त्याला इतिहासात तरी तोड नाही. त्यागमय जीवनाचे कंकण हाती बांधून, सदाचार व तपःसाधना या कष्टप्रद पाउलवाटेने जात जात ते स्वतः मोक्षमार्गीचे कापडी तर झालेच; परंतु जाता जाता त्यांनी समाजालाही विकासोन्मुख केले. त्यांच्या वेळी कोणत्याही स्वरूपात आजच्यासारखी विकासायोग्य अशी साधने वा वैज्ञानिक सुधारणा किंवा अद्ययावत प्रचारतंत्र उपलब्ध नसताना केवळ सश्रद्ध भक्तीच्या अधिष्ठानावर, मनःशक्तीच्या जोरावर आणि मृत्युंजय अशा ध्येयावर निष्ठा ठेवून या सर्व कवींनी जो समाजाचा सामाजिक, सांस्कृतिक व मानसिक दृष्ट्या विकास केला तो पाहून मन खरोखर मुग्ध होते; आणि नकळतच या सर्वांच्या प्रातिभप्रज्ञेसमोर आपले अहंकारी मन जीर्ण, शीर्ण, विशीर्ण होऊन विनम्र होते!!

प्राकृत कवींनी मराठीतूनही काव्यबद्ध रामायण रचिले आहे. त्यामध्ये श्रीएकनाथांचे भावार्थ रामायण हे पूर्णत्वाला गेलेले असे प्रसादिक महाकाव्य आहे. त्या खालोखाल श्रीधर कविकृत श्रीरामविजय (रचना काल इ. स. १७०३) हा काव्यग्रंथ विशेष लोकप्रिय असून या ग्रंथावर भावार्थ रामायणाची दाट छाया पडलेली दिसून येते. रामविजयात आलेली कथानके ही श्रीनाथांच्या रामायणातून जशीच्या तशीच घेतलेली दिसतात. इतर मराठी कवींनी रामायणावर अप्रतिम रचना केली असून कविप्रतिभा, प्रसादमधुर रचना, रामभक्ति या गुणांनी ही सर्व काव्ये मंडित आहेत. कांही जणांनी फक्त सीता-स्वयंवरावरच रचना केली, तर कांहीनी रामायणाच्या सात कांडांपैकी १ - २ कांडेच मराठीत कविताबद्ध केली आहेत. त्यांपैकी सोळाव्या शतकात होऊन गेलेले कवि जनी जनार्दन व विठा रेणुकानंदन हे होत. सतराव्या शतकातील रामदास, वेणाबाई, वामन व जयरामस्वामी वडगांवकर, अठराव्या शतकातील आनंदतनय, गोसावीनंदन, नागेश आणि कवि विठ्ठल या सर्वांनी प्रामुख्याने सीतास्वयंवराच्या कथानकावरच रचना केली आहे.

संपूर्ण रामायण मराठीत कविताबद्ध केले नसले तरी एखाद दुसरे कांड ज्यांनी पूर्ण केले आहे अशांचा विचार करावयाचा झाल्यास सतराव्या शतकात होऊन गेलेले कवि कृष्णदास मुद्गल यांचे युद्धकांड, महाकवि मुक्तेश्वरकृत संक्षेप रामायण, माधवस्वामी यांची दोन रामायणे, राष्ट्रपिता समर्थ रामदासकृत लघुरामायण, म्हणजेच सुंदरकांड व युद्धकांड, आणि वेणाबाईंची रामायणाची रचना या सर्वांचा नामनिर्देश करावा लागेल. पंडित कवीपैकी आर्यासम्राट, महान रामभक्त मोरोपंत यांची ७४ रामायणे उपलब्ध आहेत.

अनेकांनी महाराष्ट्र भाषेत रामायणाची रचना केली असली तरी त्यातही श्रीएकनाथांनी रचलेल्या भावार्थ रामायणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. हे भावार्थ रामायण म्हणजे महाराष्ट्र शारदेच्या गळ्यातील कौस्तुभ मणी! श्रीनाथांच्या प्रत्येक शब्दातूनच नव्हे तर प्रत्येक अक्षरा अक्षरातून भावगंगा दुथडी भरून वाहत आहे. श्रीनाथांची ही अखेरची कलाकृति शुद्ध, सात्त्विक आणि

अनिर्वचनीय अशा भावावर अधिष्ठित झाली आहे म्हणूनच या रामायणाचे नाव 'भावार्थ रामायण' असे ठेवले गेले. विश्वमनाशी समरसून गेलेल्या श्रीनाथांचे भावविश्व हे स्वभावतःच विश्वव्यापक होते. विश्वातील यच्चयावत आर्त हुंकाराचा लवमात्र स्पंदही नाथांच्या मानसावकाशात तत्क्षणीच उमटल्यावाचून रहात नसे इतके ते करुणासान्द्र होते. त्यांना करुणेचा अथांग महासागर म्हणण्यापेक्षा विश्वातील कारुण्याचे सर्व तरंग एकत्रित झाले; आणि श्रीएकनाथांच्या रूपाने अवतीर्ण झाले असे म्हणणेच अधिक सयुक्तिक दिसेल! त्यामुळेच रामायण लिही अशी मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामांची आज्ञा होताच श्रीनाथांना वाल्मीकीचे भावविश्व अधिकच विशाल स्वरूपात दूगोचर होऊ लागले! मुळातील भव्य व्यक्तिमत्त्वांचे दर्शन नाथांच्या लीलाविलासी व चातुर्यकलाकामिनी प्रतिभेला अधिकच भव्योदात्त व मनोभिराम दिसू लागले. वाल्मीकीच्या भावतरंगांना श्रीनाथांच्या विश्वमोहिनी प्रज्ञेचा संस्पर्श होताच ते भावतरंग अधिकच रंगमुलायम होऊ लागले. त्यांच्या प्रतिभासागरावर भावांचे नृत्य सुरू झाले. क्षणार्धात क्षणधुंद करणाऱ्या, आनंदतरंगरोमांचित करणाऱ्या लाटा उसळू लागल्या; आणि जणू उन्मेषशिल्प, असे 'भावार्थ रामायण' अवनीतलावर अवतीर्ण झाले! अभावरूप भाव शब्दशिल्पात साकारले; आणि शब्दांना गंगेचे पावित्र्य, रचनेला यमुनेचे प्राशस्त्य आणि काव्याला सरस्वतीचे मांगल्य आपणहून सामोरे गेले!

निस्सीम तेजस्वी चक्रवर्ती सम्राट श्रीरामांचे रामराज्य बहुजनसुखाय बहुजनहिताय चालू होते. त्याच वेळी वाल्मीकींच्या निसर्गरम्य आश्रमात जानकीच्या उदरी जन्म घेतलेले लव-कुश, गुरुमाऊलीच्या मुखावाटे गंगौघाप्रमाणे वाहणाऱ्या रामायण-गायनाचे आकंठ पान करून ते मुखोद्गतही करीत होते. यथायोग्य पद्धतीने पाठांतर झाल्यावर गुरुजींचा प्रेमळ आशीर्वाद घेऊन लव-कुशांनी आश्रमातून अयोध्येकडे कूच केले. मजल दरमजल करीत करीत ते दोघे अयोध्येत येऊन पोहोचले; आणि त्यांनी आपल्या श्रुतिमनोहर वाणीने आणि परिणामरमणीय पद्धतीने श्रीरामांना त्यांचेच चरित्र

तन्मयीभावाने ऐकवले ! श्रीरामांसहित सर्व चराचराच त्या स्वर्गीय संगीताने नादधुंद होऊन गेले. एकदा आणि एकदांच ऐकलेल्या त्या भूगंधर्वाच्या गायनाचे आकंठ पान करूनही श्रीरामांची तृप्ति मात्र झाली नाही. त्यांच्या मनात अपूर्ति, हृदयात अतृप्ति कायमची घर करून राहिली ! . . . घटकांमागून घटका गेल्या, पळांमागून पळे गेली, प्रहर गेले, रात्री गेल्या आणि दिवसांमागून दिवस रिते जाऊ लागले. येणारा प्रत्येक क्षण श्रीरामांना प्रचंड युगासारखा भासू लागला. मनातील रुखरुख थांबण्याऐवजी आता तर ती अधिकच घरघर करू लागली. परंतु ते स्वतःचेच चरित्रगान, लव-कुशांच्या मुखातून स्रवणारी ती स्वरगंगा, नित्यमंगल असे ते नादब्रम्ह काही त्यांना पुन्हा ऐकावयास मिळाले नाही ! समुद्रवलांकित पृथ्वीच्या अधिराज्याचा रत्नजडित रथ श्रीराम मोठ्या डौलाने आणि वेगाने हाकीत होते. केवळ भूभंगावर शत्रुभंग करणाऱ्या त्या रणधुरंधरासमोर समस्त मांडलिक राजे, त्यांच्या सर्व राजैश्वर्यासह विनीत होत होते, आणि इतके असूनही श्रीरामांना मात्र हृदयाच्या एका खोल कप्प्यात कुठेतरी बोचत होते, सलत होते, काही तरी खटकत होते, आणि ते म्हणजेच लव-कुशांसारख्या गुणीगंधर्वाच्या गायनाने निर्माण केलेली अतृप्ति आणि अपूर्ति !!

. . . आणि अशाच अवस्थेत कालक्रमणा करता करता युगामागून युगे लोटली व अखेर कलियुग उजाडले ! कलियुगाचा पर्वकाल सुरू झाला; आणि श्रीरामांच्या हृदयावकाशात एक गोडं परंतु अस्फुट अशी सुखद संवेदना चमकून गेली ! त्या सुखद संवेदनेशीच सुखसंवाद करता करता श्रीराम देहभान हरपले, बेहोष झाले ! थोड्या वेळाने श्रीराम एकाएकी भानावर आले ! त्या ब्रह्मानंदात निमग्न करणाऱ्या स्वरगंगेच्या चिंतनाचा अपरिहार्य परिणाम म्हणून श्रीरामांची अतृप्ति तृप्त करणारे, लव-कुशांची जागा भूषविणारे, स्वर्गीय संगीताचा साक्षात्कार घडविणारे श्रीएकनाथमहाराज या भूतलावर अवतीर्ण झाले !!

ज्यांनी आपल्या निर्मळ भावभक्तीने श्रीरामांचे हृदय-सिंहासन संपादन केले होते असे हे श्रीएकनाथ महाराज होते. म्हणून श्रीरामांनीही लव-कुशांचे

रामकथागायनाचे महत्कार्य श्रीनाथांकडे सुपूर्त केले. श्रीरामांनी नाथांना 'रामायण लिही' असा आदेशच दिला, इतकेच नव्हे तर उरीपोटीच्या जिऱ्याळ्याने त्यांना आग्रहही केला. आणि. . . सदगुरु जनार्दनांच्या कृपापीयूषात ओथंबलेल्या भावनांना शब्दरूप लाभले व विवेकबैसकेवर अधिष्ठित झालेले भावार्थ रामायण, नित्यनिरंजन, चिरनूतन अशा रम्योज्ज्वल स्वरूपात साकार झाले ! सदगुरुकृपेचा चंद्रमा दिसामासाला पूर्णेन्दु होऊ लागला, नाथांच्या भावसागराला भरतीचा आपूर लोटला, शब्दरत्नांची कारंजी थुईथुई नाचू लागली, साहित्यालंकारांचा अद्भुत खजिना त्या पौर्णिमेच्या पूर्णशीतल प्रकाशात भराभर उफाळून वर येऊ लागला; आणि अखेर दिव्यत्वाच्या स्पशानि अनुप्रमाणित झालेल्या श्रीएकनाथांच्या प्रतिभासागरातून भावार्थाचा अमृतकलश श्रीरामांच्या हाती लागला ! या नित्यनूतन रामायणाने श्रीरामांना पुनःप्रत्ययाचा आनंद मिळाल्याने तेही शांत झाले ! उपशांत झाले ! जगी जगन्नाथ नाथरूपाने डोलू लागला, नाथरूपात आत्मरूप पहाता पहाता नाथस्वरूप झाला !!!

अशा या भावार्थ रामायणाची निर्मिती प्रभु श्रीरामचंद्रांनी स्वतःच्या इच्छापूर्तीसाठी श्रीनाथांकडून करवून घेतली यातच श्रीनाथांचे महिमान साठवले आहे. श्रीनाथांकडून रामायण लिहवून घेण्यात श्रीरामांचा वैयक्तिक स्वार्थ तर होताच; परंतु या निर्मितीद्वारे श्रीएकनाथांचीही खरीखुरी ओळख सर्व विश्वाला व्हावी आणि त्यांच्या मार्गदर्शनाने प्रत्येकाने आपला आत्मविकास करून वैकुंठीचे अधिकारी ठरावे हाच यात प्रमुख उद्देश अनुस्यूत होता. या महत्कार्यासाठी श्रीरामांनी केलेली श्रीनाथांची योजना म्हणजे आम्हा भारतीयांवर केलेले महान् उपकार होते. आधीच नाथ म्हणजे दीनानाथ ! सर्व विश्वावर मांगल्याची संततधार बरसत रहावी यासाठी ज्यांनी आपले सर्व जीवनपुष्प सुगंधित करून ते विश्वनाथचरणी समर्पित केले असे हे अनाथांचे नाथ ! श्रीएकनाथांच्या सर्वच वाङ्मयीन कलाकृतींवर भक्तीची, गुरुकृपेची आणि विवेकाची दाट छाया पसरून राहिली आहे. त्यामुळे श्रीनाथांच्या वाङ्मयीन कलाकृतींचा आस्वाद घेणाऱ्या वाचकाला

मोठा आधार मिळून त्याच्या विकासाचा मार्ग हा निष्कंटक होत आहे. असामान्य पांडित्याचा गर्व हरण करू शकणारे श्रीनाथांचे वाङ्मय म्हणूनच जिज्ञासू-आर्त भक्ताची भूक भागविण्यात अग्रेसर ठरले आहे. ज्ञान-विज्ञान, भक्ति-मुक्ति, विवेक-वैराग्य, गुरुसेवा, गुरुकृपा हे सर्व हातात हात घालून श्रीनाथांच्या वाङ्मयात विहरताना आढळतात. म्हणूनच तीन शतके उलटली तरीही श्रीनाथ आणि त्यांची वाङ्मयरूपी दिव्यामृतधारा अजूनही जनमानसाला सदासर्वदा मोहिनी घालीत आहे, संतुष्ट करीत आहे !

श्रीज्ञानेश्वरांपासून तो श्रीतुकाराम-रामदासस्वामीं-पर्यंतच्या सर्वच संतांनी त्यागभूमिकेतून समाजाचा मानसिक स्तर उंचावण्याचा हेतुपूर्वक प्रयत्न केला. असा प्रयत्न प्रत्यक्ष आचरणाने आणि वाङ्मयद्वारा करीत असता संसारत्याग करून, संन्यास घेऊन, सामाजिक व राष्ट्रीय कर्तव्याकडे पाठ करून देवभक्ति करावी असा उपदेश किंवा आदेश कोणत्याही संतांनी दिलेला नाही. भारतीयांच्या सनातन औपनिषादिक तत्त्वांचा उद्धोष घराघरातून घुमावा, व्यष्टीचे समष्टीत रूपांतर व्हावे, सामान्य असामान्य व्हावा; आणि समतेचे साम्राज्य समाजात सर्वत्र सर्वदूर समरसून जावे म्हणून या सर्व देवकोटीतील महात्म्यांनी केवळ करुणाकोमल होऊन, आम्हां भारतीयांचे तत्त्वज्ञान भक्तिरसप्रधान अशा प्राकृतात आणले. या सर्व प्राकृतांची मूळ बैसका 'त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' हीच होती. चतुर्वेद, षट्शास्त्रे, षट्दशनि यातून गायिलेली आणि विश्वमान्य ठरलेली मानवतेची जीवनमूल्ये आपल्या प्राकृतात वर्णिताना प्रत्येक महाकवीने मूळ ज्ञानाला साहित्यालंकारांचा शिरपेच चढवून भारतीय तत्त्वज्ञान अधिकच मनोज्ञ केले आहे. 'आधी केले मग सांगितले' अशा या संतकवींनी प्रथम साधनेचे लोखंडी चणे खाल्ले; आणि नंतरच केवळ "बुडते हे जन न पाहवे डोळां" अशी अवस्था झाल्यामुळे, समष्टीच्या विकासासाठी वात्सल्यरसात चुबकळून भरलेला अमृतकलश त्यांनी जनताजनार्दनाकडे सुपूर्त केला !

वस्तुतः व्यक्तिगत दृष्टीने विचार केला तर हे सर्व संत "तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा" या भगवान्

पतंजलीच्या दृष्टीने मानवाच्या उपजत प्रेरणांच्या पलीकडे गेलेले होते. त्यांना या जन्मात काही मिळवावयाचे बाकी नव्हते. तसेच जाणून घेण्याचे काही शिल्लकही नव्हते. प्रत्येक संत हा व्यक्तिगत भूमिकेतून परमपदाला पोचलेला, जीवन्मुक्त असा चक्रवती सम्राट होता. त्यांच्या संसाराचे रूपांतर हे विश्वसंसारात स्वयमेवच झालेले होते. 'हे विश्वचि माझे घर' अशी त्यांची मति स्थिर झाली होती म्हणूनच किंबहुना ते स्वतःच चराचरमय होऊन गेलेले होते. अशा या माहात्म्यांचा तत्कालीन समाजाने कृतीने आणि टीकेने जो छळ केला त्याबद्दलही या विभूतींनी आपल्या वाङ्मयात कधी अवाक्षरानेही उल्लेख केलेला नाही वा तशी कृति केल्याचा इतिहासही नाही. अर्थात आजही अशा संतांचे निंदक आणि टीकाकार आपल्या कोत्या बुद्धीचे समर्थन करताना आढळले की त्यांची कीव येते, उपेक्षाच करावीशी वाटते. कारण निंदा काय किंवा टीका काय ही करायला थोडीच तपःसाधना करावी लागते? असे हे टीकाकार ज्या वेळी केवळ संतवाङ्मयावर कडाडून टीकेचा हल्ला करतात त्यावेळी खरोखर विषाद वाटतो! अंतःकरणांना वेदना होतात!

“अणोरणीयां थोकडा। तुका आकाशाएवढा।”

“तुका म्हणे आतां। उरलों उपकारापुरता।”

अशा संतांवर ज्या वेळी असले प्रपंचपरवश टीकाकार टीकेचे मोहोळ उठवितात त्या वेळी

“का टिटिभू चाचुवरी। माप सूये सागरी॥”

या ज्ञानेशांच्या ओवीचीच आठवण येते. असले हे टीकाकार काळाच्या पडद्यामागे केव्हाच निघून गेले आहेत, आणि बाकीचे त्याच मागाने जाणार आहेत; परंतु या संतांची वागंगा मात्र अजूनहि, वात्सल्य, करुण, शांत, वीर अशा नवरसांनी दुथडी भरून

कां फेडीत पापताप। पोखित तीरीचे पादप।

समुद्रा जाय आप। गंगेचें जैसे॥

अशी वाहतेच आहे. आपल्यावर कोण टीका करतो आणि कोण 'तोड' सुख घेतो याचा सूर्य विचार करतो का? कारण त्याला त्यापेक्षां महत्त्वाचे कार्य पार पाडावयाचे असते!

का जगावे आंध्य फेडित। श्रियेची राजळे उघडित।
निघे जैसा भास्वत। प्रदक्षिणे॥

अशा या संतांची वाङ्मयसरिता कैक शतके वाहतेच आहे. त्यात कधी खंड नाही. गती कधी मंद नाही, क्षणाचीही उसंत नाही. ती आपली पतितांच्या उद्धारासाठी धावतेच आहे.

तैसी बांधली सोडित। बुडाली काढित।
सांकडी फेडित। आर्ताचिया।
किंबहुना दिवसराती। पुढिलांचें सुख उन्नती।

जीवन वेचणाऱ्या संतांचे महदुपकार कोणत्या शब्दांनी आम्ही व्यक्त करू? अभक्तांना भक्त करण्यासाठी, आणि बद्धांना मुक्त करण्यासाठीच ज्यांनी जननिंदेचे हलाहल पिऊन आणि पचवून जे वाङ्मयद्वारा समाजोद्धाराचे अलौकिक कार्य केले ते पाहून

“येतुलेनि संसारासी द्यावे। तिलोदक॥”

असे वाटले तर ते अस्वाभाविक ठरू नये!

“समुद्रापैलीकडील देखे। स्वर्गाचा आलाचू आइके।
मनोगत वोळखे। मुंगियेचे॥”

असे ज्यांचे सामर्थ्य, त्यांनी मनातच आणले असते तर काही अनिष्टही केले असते. निदान स्वतःचा, प्रपंचापुरता तरी स्वार्थ त्यांनी साधला असता. परंतु इतिहास तसे सांगत नाही, त्यांचे वाङ्मय तसे दर्शवीत नाही, चरित्रातून तसा बोध होत नाही !

आज भौतिक प्रगतीने सामान्य भारतीय माणसाचे डोळे दिपून गेले आहेत. त्यामुळे आपली संस्कृति, आपली परंपरा, संप्रदाय, विद्या, कला आणि वाङ्मय यांच्याकडे तो डोळसपणे पाहू शकत नाही. तशातच आधुनिक बुद्धिवाद प्रमाणाबाहेर बोकाळला असल्यामुळे सर्व सनातन जीवनमूल्यांची पद्धतशीर पायमल्ली होत चालली आहे. त्यामुळे सामान्य बुद्धीला, अपरिपक्व माणसाला सतत धक्के बसून त्याची संभ्रमावस्था सुरू झाली आहे. अशा अवस्थेत त्याची जीवननौका कोणत्या तीराला जाणार आहे की निराशेच्या दगडावर जाऊन आपटणार आहे हे निश्चित सांगता येत नाही; परंतु अशा निराशेच्या खोल गर्तेत ठेचाळणाऱ्या समाजाचे संतुलन राखावयाचेच असेल तर

आज जरूरी आहे ती फक्त संतवाङ्मयप्रसाराची! आम्हा भारतीयांचा शतमुखाने होणारा अधःपात थोपवून धरण्यासाठी प्रथम पुढे आले ते हे संतच! अगदी धार्मिक आक्रमणाचा इतिहास पाहिला तरी हेच आढळून येईल की त्यावेळी अक्षुण्ण प्रज्ञेचा महापुरुष कुमारिलभट्ट आणि सरस्वतीचा मानसपुत्र असे आद्य शंकराचार्यच ते आक्रमण परतविण्यास पुढे आले!! त्या त्यागमूर्ति योद्ध्यांची, वज्रकठोर निश्चयाची थोर परंपराच पुढे या प्राकृत संतांनी जोपासली व आम्हा भारतीयांची अस्मिता टिकवून धरण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. समाजाला राष्ट्रीय कर्तव्याची यथार्थ ओळख या संतांनी तेव्हा दिली म्हणूनच आज आपण ‘भारतीय’ म्हणून तरी अभिमानाने मिरवू शकतो. सर्व राष्ट्र एकात्मतेच्या, भागवतधर्माच्या ध्वजाखाली एकत्रित आणून आपली दैवते, आपला सनातन मानव्याचा मूर्तिपूजक धर्म, आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांची सांगड घालून या संतांनी आपले भारत राष्ट्र हे राष्ट्रपदवीला तर नेलेच; परंतु उत्तरोत्तर ते त्यांनी जयिष्णु, वर्धिष्णु आणि प्रभाविष्णुही केले! आपल्या अलोकसामान्य कर्तृत्वाने सर्व भारतराष्ट्र ढवळून काढून त्यांनी समाजजागृति केली व त्या समाजाला विवेकाचे प्रबलतम अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. अशा या संतानी कोणाचाही मुलाहिजा न ठेवता घोर प्रतिज्ञा केली

“धर्माचें पाळण करणें पाखंड खंडण”

आणि ‘तीक्ष्ण उत्तराचे’ मर्मभेदी बाण हाती घेऊन आपली प्रतिभा केवळ समाजाच्या उन्नतीसाठीच राबवली. म्हणूनच परकीय आणि स्वकीय शत्रूंच्या पाशवी आक्रमणाच्या आघात-प्रत्याघातात नामशेष होऊ पहाणारा हिंदुसमाज पुनश्च नव्या जोमाने उभा राहू शकला. असे हे संतश्रेष्ठ आपल्या आचरणाने अमर तर झालेच; परंतु आपल्या ‘अक्षर’ आणि

‘पाषाणादपि पीयूषं स्यंदते यस्य लीलया’

अशा वाङ्मयाने ते चिरंजीवही झाले!!

भारताचा थोरपणा हा संस्कारसंपन्न व चिरंजीव वाङ्मयात सामावला आहे. अशाच चिरंजीवांचीच आज भारताला खरी गरज आहे. युगायुगांच्या परंपरेने

जोपासलेला आपला सांस्कृतिक वारसा समर्थपणे पुढे नेणारा साहित्यिक आज हवा आहे. आज आम्हाला जरूरी आहे ती तत्त्वज्ञानाच्या वीणेवर आचाराचे सप्तसूर झंकृत करणाऱ्या शंकराचार्यांची, ना चार्वाकांची! आज आम्हाला गरज आहे ती स्वतःच्या पायाने घरी आलेल्या राजलक्ष्मीला पुनश्च आल्या पावली राजाकडे परत पाठविणाऱ्या तुकारामाची, ना सलोमालोची! आज आम्हाला गरज आहे ती श्रान्त पांथस्थाला, रणरणत्या उन्हात जीवीच्या जिव्हाळ्याने, माऊलीच्या मायेने ओवी ओवीतून ओजळी भरभरून प्रेमजलाचा अमृतकुंभ देणाऱ्या ललितसम्राट ज्ञानेशांची! आज आम्हाला गरज आहे ती 'शर्थाची तलवार करावी' हे सांगणाऱ्या रामदासांची, गोब्राह्मणप्रतिपालक शिवप्रभूंचे गुरुपद भूषविणाऱ्या समर्थांची! आज जरूर आहे ती मानवीभावातून देवभावात संक्रात करू शकेल अशा साहित्याची निर्मिती करणाऱ्या साहित्यसम्राटाची!

अशाच संतमालिकेतील एक थोर राष्ट्रीय संत म्हणूनच आपण श्रीएकनाथ महाराजांचे चरित्र आणि त्यांचे वाङ्मय यांचा डोळसपणे अभ्यास करावयास पाहिजे. केवळ त्यांच्या चरित्रपठाने, चमत्कारांच्या अवलोकनाने, व वाङ्मयाच्या निष्क्रिय वाचनामुळे काहीही लाभ होणार नाही. आजवर कितीतरी लोकांनी केवळ पुण्य जोडावयाच्या इच्छेने हे संतवाङ्मय वाचलेच आहे असे नव्हे तर त्याची वर्षानुवर्षे पारायणे केली आहेत; पण त्यापैकी फारच थोड्यांनी आत्मविकास करून घेतला किंवा ते संतपदवीला पोचले आहेत. ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, अभंग गाथा किंवा भावार्थ रामायण हे ग्रंथ केवळ वाचणाऱ्या बहुतांश वाचकांच्या जमेच्या बाजूला अनुभूति वगळून सर्व काही पडत असल्यामुळे ते अखेरीस कोरेच राहतात! तद्वतच किंवा त्याहून अधिक कोरे चिकित्सक आणि शब्दच्छल करणारे विद्वान आणि तथाकथित संशोधक राहतात असे नेहमीच दिसते. सध्या तर धार्मिक वृत्तीचे प्रदर्शन करण्याची सवय फारच सवंग रूप धारण करू पाहात आहे. ज्ञानेश्वरी, गुरुचरित्र, एकनाथी-भागवत या वंदनीय ग्रंथांचे सामुदायिक वाचन करण्याचे स्तोम फारच माजले आहे. त्यामुळे अशा कार्यक्रमातून

भाग घेणाऱ्या व्यक्तींचा मानसपिंड किती प्रगत होतो हा संशोधनाचा विषय ठरणे स्वाभाविक आहे. किंबहुना अशा जाहीर समारंभातून भाग घेणारे तथाकथित भक्त या उद्देशासाठी मुळी भागच घेत नसतात. काही म्हणा, परंतु अशा कार्यक्रमांचा व्यक्तिगत किंवा सामाजिक दृष्टीने काडीमात्र उपयोग नाही असे विचारांती आमचे स्वच्छ मत झाले आहे.

हे वाचून कोणी म्हणेल की कामुक, अश्लील म्हणा किंवा उत्तान शृंगराचे भडक वर्णनाने भरलेले वाङ्मय वाचून जर कामुक वृत्ति बळावते, मन अस्वस्थ होते, चंचल होते तर सन्मार्गगामी संतवाङ्मयाच्या वाचनाने माणूस सुसंस्कृत का होणार नाही? जरूर होईल. परंतु हा झाला त्या संतवाङ्मयाचा वस्तुधर्म. ते वाचणाऱ्या वाचकाची पात्रता आहे म्हणून तो सुसंस्कृत कधीच होणार नाही. दुष्ट प्रवृत्तीच्या व्यक्तीने गीता वाचली तरी जशा त्याच्या प्रवृत्ति बदलत नाहीत; परंतु सत्प्रवृत्ति म्हणजे काय हे त्याला कळते तसेच बहिर्मुख, उथळ प्रवृत्तीच्या वाचकाने संतवाङ्मय वाचून त्याला तत्त्व समजेल पण तो बदलणार नाही. एखाद्या ऐश्वर्यशाली राजाच्या पदरी सामान्य माणूस नोकरी करू लागल्यावर त्याच्यावर त्या राजाच्या ऐश्वर्याची थोडीशी तरी छाया पडणारच, इतरापेक्षा त्याला काही बाबतीत अधिक सवलती मिळतील फार तर, परंतु हे सर्व घडते त्याची पात्रता असते म्हणून नव्हे तर तो राजाच्या संपत्तीचा सहजधर्म, स्वरूपसत्ता असते म्हणून घडते. तो नोकर हा जसा राजा होऊ शकत नाही तसाच हा बहिर्मुख वाचकही संतवाङ्मयाचा 'वाचक' होऊ शकत नाही. संतवाङ्मयाचा वाचक हा अंतर्मुखच दिसेल, तो अन्यायाच्या प्रतिकारासाठी प्राणार्पण करणारा असेल, तो चराचरातील प्राणिमात्रांवर निरपेक्ष प्रेम करणारा भगवद्भक्त असेल, तो विश्वातील यच्चयावत मांगल्य आणि सौंदर्य यांचा आस्वाद घेणारा अभिजात रसिक-मूर्धन्य असेल, तो ब्राह्मतेजाने अनुप्राणित झालेला मूर्तिमंत तेजाचा आविष्कार असेल, तो परमोत्कट क्षात्रवृत्तीचा लीलाविलास ठरेल, तो मानवतेला ललामभूत ठरणारा महान् शिल्पकार असेल!

कालापव्यय करणारी, धार्मिकवृत्तीचे प्रदर्शन

करणारी लाट एकदम कोठून आली? हे आताच का घडू लागले? भौतिक प्रगतीच्या शिखरावर असलेला माणूस इकडे कसा वळला? त्याचे उत्तर असे आहे की, आमचा त्यागप्रधान गुरुपरंपरेचा वारसा आणि तो संप्रदायच खंडित झाला. शिवाय माणसाने केलेल्या भौतिक विज्ञानाने माणसाला मनःशांति किंवा समाधान मिळत नाही हे आता अनुभवाने पटू लागले आहे. संप्रदायशून्य असा हा माणूस मग मनःशांतीकरिता जुन्याकडे, संतवाङ्मयाकडे वळतो तेव्हा त्याला परिश्रमाशिवाय, तपश्चर्येशिवाय आत्मिक समाधान लाभले तर ते हवे असते. म्हणून कोणाच्याही मार्गदर्शनाशिवाय, या जीवनातील अत्यंत महत्त्वाच्या अशा परमार्थक्षेत्रात, मनाला येईल तसे किंवा जो कोणी जिकडे नेईल तिकडे तो जाऊ लागतो. केवळ जाता येते म्हणून जाऊ पाहणारा असा हा माणूस फक्त जाऊच शकतो, पोचत मात्र कुठेच नाही. परिणामतः सामुदायिक वाचनाने ज्ञानेश्वरीचे सप्ताह साजरे झाले, मिरवणुका निघाल्या, छायाचित्रे प्रसिद्ध झाली तरी याच्या विचारात, आचारात, अहंकारात, मनोभूमिकेत जराही बदल घडून येत नाही. तो त्याचा मुळात उद्देशच नसल्यामुळे तसे घडण्याची शक्यताच नसते.

माणसाने भाराभार वाचले किंवा केवळ श्रद्धेने अर्थाकडे लक्ष न देता पठण केले म्हणजे उद्देश कधीच सफल होणार नाही. अक्षरओळख आहे म्हणून वाचता येते इतकेच! अन्न खाऊन जेवढ्याचे रक्तात रूपांतर होते तेवढेच पचनी पडले असे म्हणतात ते अगदी खरे आहे. तसेच वाचनाच्या बाबतीतही आहे. कोणताही ग्रंथ संपूर्ण वाचून न झाला तरी चालेल; परंतु एकच ओवी किंवा ओवीचा वा अभंगाचा अर्धा चरण जरी समजून वाचकाने वाचला; आणि त्यातील अर्थ जीवनात साकार करता आला तरी तेवढ्यानेही त्याचे जीवन उजळून निघाल्याशिवाय राहणार नाही. हे जाणूनच संतशिरोमणि नामदेवमहाराजांनी 'ग्रंथ श्रेष्ठ ज्ञानदेवी। एक तरी ओवी अनुभवावी' असे आवर्जून सांगितले आहे. स्वतःच चिंतन करून अर्थाची उकल सोडवा; आणि त्या अर्थाप्रमाणे स्वतःच्या जीवनात आचरण करण्याचा प्रांजळ आणि प्रामाणिक प्रयत्न फक्त आपल्या आत्मिक

उन्नतीसाठीच करा. तुमच्या प्रगाढ चिंतनातून स्फुरलेलाच अर्थ तुमच्या मानसिक विकासासाठी जीवनभरचा दीपस्तंभ ठरल्याशिवाय राहणार नाही. स्वयंचिंतनातून स्फुरलेला अर्थ हा कोणत्याही पुस्तकात तुम्हाला आढळणार नाही 'सार्थ' पुस्तकात असतात फक्त शब्द आणि अर्थ असतो आपला सभोवतालच्या सृष्टीत! म्हणूनच अनुभूतीने पुंजाळलेल्या संतवाणीचा साक्षात्कार होण्यासाठी तुम्हाला याच मार्गावरील पथिक होण्याची जरूरी आहे. असा हा उशा-पायथ्याशी असलेला 'अर्थ' उमजण्यासाठी वाचकाने अंतर्मुख आणि चिंतनशील होण्याची सांप्रत तर फार फार आवश्यकता आहे.

अशा साक्षेपी आणि समर्थ वाचकांचीच आजच्या भारताला नितांत गरज आहे. असे वाचक हेच भावी भारताचे एकमात्र आशास्थान आहे. असेच वाचक भारताचे भाग्यचक्र प्रवर्तित करू शकणारे खरे भाग्यविधाते ठरणार आहेत. अशा धीर-वीर वाचकांच्या निर्मितीसाठीच श्रीएकनाथांनी कोदंडधारी श्रीरामाचे चरित्र भावार्थ रामायणातून गायिले आहे. या महाकाव्याच्या निर्मितीच्या वेळी समर्थ, ध्येयवादी, बलदंड वाचक त्यांनी आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवलेला होता. म्हणूनच मूळ रामायणातील वाल्मीकीने रंगविलेल्या व्यक्तिरेखा या श्रीनाथांनी अधिक प्रभावीपणे युयुत्सु, विजिगीषु आणि रसिक अशा रंगविल्या आहेत. कारण स्वतः एकनाथ हे अत्यंत ध्येयवादी होते. त्यांनी स्वतः प्रपंच केला पण स्वार्थ केला नाही. स्त्रीपुत्रादिकांसह संसार केला पण त्यात मन गुंतविले नाही, सदाचरण केले पण त्यात अहंभाव ठेवला नाही.

भावार्थ रामायण हा ग्रंथ श्रीएकनाथमहाराजांनी युद्धकांडातील अध्याय ४४ पर्यंत पुरा केल्यानंतर श्रीनाथांना आपला निर्याणकाल समीप आला असल्याचे लक्षात आले. त्यावेळी ग्रंथ अपूर्ण राहू नये म्हणून श्रीएकनाथांनी या ग्रंथाची परिपूर्ती करण्याचे कार्य आपल्या 'गावबा' नामक एका सेवारत अशा अंतरंगशिष्याकडे सोपविले. युद्धकांडाच्या ४५ व्या अध्यायापासून या गावबाने पुढील ९२ अध्यायांचे

युद्धकांड व ७७ अध्यायांचे संपूर्ण उत्तरकांड इतके बेमालूम रीतीने पूर्ण केले की, ती रचना श्रीनाथांची नाही असे कोणीही म्हणू शकणार नाही. केवळ गुरुसेवा व गुरुकृपा यांच्या जोरावर हा गावबा रामायणाची रचना करू शकला व स्वनामधन्य झाला ! हा गावबा श्रीनाथांच्या घरी पंधरा वर्षे होता. ज्याला फक्त 'एकनाथ' या चार अक्षरांशिवाय काहीच येत नव्हते. त्या गावबाला श्रीनाथांनी 'आपणासारखे' करून महत्पदावर नेऊन ठेवले ! संतसहवास, श्रवण, मनन आणि सद्गुरुकृपा या संतपदवीला पोचण्यास लागणाऱ्या आवश्यक गोष्टी या गावबाला अगदी बालवयापासूनच श्रीनाथांच्या घरी लाभल्यामुळे तो श्रीनाथांप्रमाणेच प्रथम सनाथ, समर्थ झाला; व श्रीरामायणाचे काव्यगायन करण्याचे महत्कार्य पूर्ण करू शकला. श्रीनाथांच्या निर्याणानंतर गावबाने उर्वरित रामायण रसाळ आणि प्रसादमधुर रचनेने परिपूर्ण करून तो स्वतः तर धन्य झालाच; परंतु जाता जाता त्याने भाविकांना सन्मार्ग दाखवून, त्यांच्यावर महान उपकार करून ठेवले आहेत !

युद्धकांडाच्या ४५ व्या अध्यायापासून पुढील संपूर्ण रामायणाची रचना श्रीनाथांच्या मूळ ग्रंथाला शोभेशीच झाली आहे. गावबाच्या या वाङ्मयीन कृतीने सद्गुरुकृपेचा अधिकार निरपवाद सिद्ध झाला आहे. अशा या सद्गुरुकृपाश्रित साधुवृत्ति गावबाने केवळ सद्गुरूंचा 'आदेश' शिरोधार्य मानून जे रामायण गायिले त्यात आपल्या सद्गुरु श्रीएकनाथांची महति पदोपदी वर्णिली आहे. 'धन्याचा हा माल। मी तो हमाल भारवाही।' या अलिप्त वृत्तीने रामयणाची रचना करताना या अधिकारी पुरुषाने स्वतःचा नामनिर्देशही प्रयत्नपूर्वक टाळलेला आहे. यावरूनही गावबाची योग्यता व निरहंकारी वृत्ति कळून येते.

गावबाने युद्धकांडाच्या ४५ व्या अध्यायाचे शेवटी या परी मी अनाथ। भवदरिद्रें होतो पीडित।

एका जनार्दनी येथ। केला सनाथ त्रिजगती॥१८०॥

तसेच युद्धकांडाच्या शेवटच्या म्हणजे ९२ व्या अध्यायात-

माझी मिरासी मूर्खपण। नेणें पदबंधव्याख्यान।

माथां हात ठेवोनि जनार्दन। वदवी रामायण निजसत्ता॥६९॥

जनार्दनाची कृपा ऐसी। मूर्खाहार्ती रामायणासी।

वदविलें रामकथेसी। कृपा ऐसी संतांची॥७०॥

सद्गुरूची कृपा घडे। तें पांगूळ पर्वत चढे।

एकनाथें तेणें पाडें। केलें रोकड मज सरतें॥७१॥

असे 'एकीएक' प्रांजळपणे नमूद केले आहे. वरील ओवीतून 'जनार्दन' हा जो शब्द आला आहे तो फक्त गुरुपरंपरा सूचित करणारा आहे.

श्रीनाथांची व गावबाची कवित्वशक्ति किती प्रखर होती याची कल्पना हे भावार्थ रामायण वाचत असताना जागोजागी येते. या महाकवींना मानवी विकारांचे ज्ञान किती सखोल होते ते हा ग्रंथ वाचीत असताना जसे होते तसेच मानवी भावांचे उदात्तीकरणही कसे असले पाहिजे त्याचीही कल्पना येते. या मननामोद देणाऱ्या ग्रंथात अध्यात्मविषय तर फारच बहारीने गोविला आहे. या ग्रंथात ठायी ठायी वीररसांची कारंजीच उसळलेली आहेत असे नव्हे; तर हर्ष, शोक, आनंद, आश्चर्य, करुणा, प्रसन्न - गांभीर्य इत्यादि भावही यथास्पष्ट रीतीने साकारले आहेत. भावार्थ रामायणातील कोणतीही ओवी काढा, आपण जर डोळस असाल तर, आपणास प्रत्येक ओवी - ओवीतून दुर्दमनीय, महत्त्वाकांक्षी महापुरुषाची छाया आढळल्याशिवाय राहणार नाही. या रामायणातील प्रत्येक व्यक्तिरेखा, श्रीराम, सीता, कैकेयी, दशरथ, सुग्रीव, लक्ष्मण, रावण ही श्रीनाथांनी आपल्या दैवी प्रतिभेने इतकी सजीव केली आहे की, आपण प्रत्यक्ष रामायणकालातच वावरत आहोत की काय असेच वाटते.

अशा या भावार्थ रामायणातील काही मनोज्ञ स्थळे खाली दिल्यास ते अप्रस्तुत ठरू नये.

अयोध्याधिपति राजा दशरथ कौसल्येच्या महालात जाऊन तिला डोहाळे विचारू लागला. त्याचवेळी त्याच्या मुखातून रावणाचा नामोच्चार होताच कौसल्येचे डोळे आरक्त झाले, भ्रुकुटी वर चढल्या, कंचुकी ताडकन् तुटली; आणि एखाद्या भिल्लीणीप्रमाणे ती कासोटा मारून मोठ्या वीरावेशाने बोलू लागली :-

नांव ऐकोनी रावण। येरी म्हणे दे दे धनुष्यबाण।
करुं लंकेचें निर्वाण। मारुं दारुण राक्षस॥१०॥
पाचारा वर्नीचे वनचर। मुकुट कुंडलें द्या अलंकार।
राज्य देवोनि धरा छत्र। वानरभार चालवा॥११॥
केउता गेला रे हनुमंत। अंगद सुग्रीव जांबवंत।
अझुनि रावणाची मात। जगाआंत उरलीसे॥१२॥
अहो वज्रदेही निजगडा। पुच्छें घालोनिया वेढा।
लंका जाळा रे भडभडा। पाडा तडतडा राक्षस॥१३॥

बालकांड अ. ४

(२) प्रभु श्रीरामांचा अयोध्येत जन्म झाल्यानंतर रावणाच्या लंकेत कसे कसे अपशकुन झाले ते बालकांडातील अध्याय सातमध्ये ओवी ४ ते ७ पर्यंत पहावे.

(३) श्रीराम - लक्ष्मण, सीता, दशरथ, कौसल्या, इत्यादी नावातून आध्यात्मिक विषय श्रीनाथांनी किती खुबीने वर्णिला आहे ते खाली पाहा.

आत्मप्रबोध तो लक्ष्मण। भावार्थ तो भरत जाण।
निजनिर्धारि तो शत्रुघ्न। आनंदविग्रही श्रीराम॥१८॥
अहमात्मा तोचि दशरथ। उत्पत्तीसी मुख्य हेत।
दूर गेलीया श्रीरघुनाथ। निवर्तत अहमात्मा॥१९॥
आता विवेक निजविचारु। तैसे बसिष्ठ विश्वमित्र गुरु।
ज्यांपासोनि अति साचारु। अस्त्रास्त्रविद्या दृढ केली॥२०॥
कौसल्या ते सद्दिद्या। सुमित्रा ते शुद्ध मेधा।
कैकेयी ते अविद्या। मंथरा कुविद्या तीपासी॥२१॥
कुविद्या क्षोभानि अविद्येसी। श्रीराम केला वनवासी।
तंव सीता अनन्यभावेसी। श्रीरामसरसी निघाली॥२२॥

अयोध्याकांड अ. १

(४) मंथरेच्या मनोविकारांची एक झलक किती प्रभावीपणे रंगविली आहे ते खाली पहा. श्रीरामाच्या राज्याभिषेकामुळे सर्व अयोध्यानगरी आनंदसागरात बुडून गेली होती. त्यावेळी दुष्ट मंथरा तणतणत कैकेयीच्या महालात आली. त्यावेळचा तिचा आवेश पहा-

ऊठ मूर्खे काय निजसी। सुख मानिसी तें दुःख॥५०॥
रामराज्याचें मानिसी सुख। गुढ्या तोरणें अति हरिख।
तेंचि तुज होय महादुःख। परि तूं मूर्ख नेणसी॥५१॥

मी रायाची पढियंती। या गर्वे तुज पडली भ्रांती।
सौभाग्य गेलें कैलासाप्रती। तें तूं निश्चितीं नेणसी॥५२॥
राजा दशरथ आपण। तुज छळितो संपूर्ण।
यांचे तूं नेणसी लक्षण। पढियंती पूर्ण अति गर्वी॥५३॥
तूं गर्वित राज्यवैभवेसी। तें राज्य देतो श्रीरामासी।
वैभव गेलें कौसल्येपासी। तूं नेणसी मूर्खत्वे॥५४॥

अयोध्याकांड अ. ३

(५) भरताला राज्यभिषेक करून रामांना वनवासात धाडण्यास राजा दशरथ टाळाटाळ करू लागल्यावर कैकेयीने त्याची केलेली निर्भर्त्सना पहाण्यासारखी आहे.

नपुंसक तूं सूर्यवंशी। राम न धाडवे वनवासांसी।
शेखी स्त्रियांचे पायां लागसी।
निःसंग होसी तू एक॥१४॥

तसेच अयोध्याकांडातील अध्याय ५ मधील ११६, १७, १८ या ओवीतील आवेश पहाण्यासारखा असून स्त्रिया या हड्डाला पेटल्या की कशा विवेकभ्रष्ट होतात त्याचे मनोज्ञ चित्रण आपल्याला यातून आढळून येईल.

(६) चित्रकूटपर्वतावर जाऊन भरताने रामांना अयोध्येत येण्याची खूप विनंती आर्जवे केली. परंतु राम म्हणाले --

वनवासाचे दृढव्रत। म्यां घेतलें दशरथादेखत।
तें मी अन्यथा न करी यथार्थ। जाण निश्चित भरता तूं॥५४॥

हे श्रीरामांचे अखेरचे निश्चयी उत्तर ऐकून भरताने श्रीरामांच्या पर्णकुटीपुढे प्राणसमर्पणार्थ प्रायोववेशनच आरंभिले. शेवटी श्रीरामांनी त्याला प्रतिज्ञापूर्वक सांगितले--

लक्ष्मीशचंद्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत्।
अतीयात्सागरो वेलं न प्रतिज्ञामहं पितुः॥

या वाल्मीकीच्या रचनेवर श्रीनाथांची प्रतिभा कशी आवेशरसपरिपूर्ण पल्लवित झाली आहे ती पहा --

पूर्ण चंद्राची जावो शोभा। - मेरू पृथ्वीमाजी विरो उभा।
सुवर्ण पावो काळीमा प्रभा।
तरी व्रतारंभा त्याजीना मी॥७२॥
पश्चिमे उगवो दिनकर। एक होवोत सप्तसागर।
आतां प्रळय करो रुद्र। तरी राजोत्तर नुलंघी॥७३॥

दीपाचा पतंग घोट भरु। नभाची मोट बांधो लेकुरुं।
रुद्राते सुखें गिळो उंदिरु।
तरी व्रतविचारुं त्यागीना॥७४॥
सूर्य अडखळोनि आडीं पडो। मृगजळामाजी मेरु बुडो।
मक्षिका पाखीं आकाश उडो।
तरी मागें मुरडों मी न शकें॥७५॥

अयोध्याकांड अ १७.

हा सर्वच प्रसंग श्रीनाथांनी इतका रोमहर्षक आणि नाट्यमय पद्धतीने रंगविला आहे की जणू आपण ते दृश्य वा तो प्रसंग प्रत्यक्षच पहात आहोत की काय असेच वाटते!

(७) पंचवटीत आश्रम बांधून श्रीराम सीता व लक्ष्मण यांच्यासह रहात असताना एकदा श्रीराम; लक्ष्मणाला आश्रमात ठेऊन नित्याप्रमाणे नदीवर स्नानासाठी गेले. एव्ही श्रीरामांसमोर दिवसाकाठी कधी न झोपणारी सीता यावेळी श्रीराम आश्रमी नाहीत असे पाहून थोडीशी लवंडली होती; परंतु झोपेत तिच्या अंगावरील वस्त्र व वक्षःस्थळ आवृत करणारी कंचुकी (चोळी) शरीरावरून दूर झाली, परंतु सीतेला जशी याची कल्पना नव्हती तशी सदासर्वकाळ रामध्यानात स्मरण असणाऱ्या लक्ष्मणाला तरी ती कुठे होती? त्यामुळे समोर झोपलेली सीता ही सवस्त्रा आहे की विवस्त्रा आहे हे लक्ष्मणाच्या ध्यानातच आले नाही! काही वेळाने श्रीराम आश्रमात आले. एकंदर प्रकार त्यांच्या लक्षात आल्यावर त्यांनी लक्ष्मणाची कसोटी पहाण्यासाठी त्याला म्हटले की --

स्त्री तंव अग्रिकुंड केवळ। नर धृतकुंभ तो विव्हळ।
देखोनि नारीगुह्यस्थळ। मन निश्चळ कोणाचे?॥३०॥

हा प्रश्न ऐकताच लक्ष्मणाने लगेच उत्तर दिले --

पिता ज्याचा शुचिर्भूत। माता पतिव्रता निश्चित।
श्रीरामसेवे नित्य रत। त्याचें चित्त चळेना॥३१॥

अरण्यकांड अ. ८

यावरून लक्ष्मणाची मानसिक पातळी किती वरच्या दर्जाची होती त्याची कल्पना येते.

(८) लक्ष्मणाने श्रीरामांकडे ब्रह्मास्त्र सोडण्यासाठी अनुज्ञा मागितली! श्रीराम म्हणाले,

“इंद्रजित अपराधासाठीं। मारु नये सकळ सृष्टी।
दीन जन कोट्यनुकोटी। वृद्धे धाकुटी मरतील॥४८॥

युद्धकांड अ. ११

धीरोदात्त नायकांचे यथार्थ शब्दांकन करण्यात श्रीनाथ कसे कुशल आहेत ते वरील सर्व उदाहरणांवरून समजण्यासारखे आहे. श्रीनाथांच्या भावविश्वात श्रीरामरायांची प्रतिमा किती श्रेष्ठ, वरिष्ठ दर्जाची होती हे समजण्यासाठी येथे वानगीदाखल काही उदाहरणे दिली आहेत. असे अनेक उदात्त प्रसंग आहेत; परंतु स्थलकालाचा विचार केल्यावर त्यालाही मर्यादा संभवते म्हणून नाईलाज आहे. म्हणून वाचकांनी स्वतःच हे रामायण साक्षेपाने वाचून त्यातील आदर्श जीवनादर्श करावेत व इहजन्मानि श्रेयाचे धनि व सुखाचे वाटेकरी व्हावे हीच प्रांजळ अपेक्षा!

येथे माझे जी उरलें। पाइकपण॥

हे कार्य मी स्वीकृत केलेले कळताच निरागस आनंद झाला तो आमच्या पिताजींना. (पं. विष्णुशास्त्री पणशीकर यांना) त्यांचे केवळ आशीर्वादच लाभले असे नव्हे तर जणुं आजवरची त्यांची बहुमोल पुण्याईच त्यांनी माझे मागे उभी केली. शिवाय या ग्रंथातील ३००० संस्कृत श्लोकांची अकारानुक्रमणिका त्यांनी मोठ्या हौशीने आणि जिद्दीने पूर्ण करून दिली. ऐंशीच्यापुढे गेलेल्या या आमच्या ती. भाऊंचा उतारवयातील हा उत्साह पाहून व सत्कार्यावरील निष्ठा देखून खरोखरच मी अवाक् झालो. प्रथमपासून तो अखेरपर्यंत त्यांनी मला वेळोवेळी मार्गदर्शन करून हा ग्रंथ सर्वांगसुंदर होण्यास केलेले साहाय्य हे अनमोल आहे. त्यासाठी शब्द वापरणे अप्रस्तुत ठरेल.

भावार्थ रामायणासारख्या प्रासादिक व प्रचंड ग्रंथाच्या संपादनाची कठीण जबाबदारी माझ्यावर सोपविणारे माझे स्नेही श्री. अनंतराव वैद्य यांच्या धाडसाबद्दल विशेष काय लिहावे? अलंकार करता येत नसला तरी तो कशापासून करावा हे श्री. वैद्य बरोबर जाणतात. त्यांचे मामा कै. य. गो. जोशी यांच्यापासून त्यांनी धाडसाचा किता गिरवला असून या प्रकाशनाने त्यांनी आपली पात्रता सिद्ध केली आहे. काहीही असो,

या निमित्ताने श्री. अनंतरावांनी दाखविलेली गुणज्ञता ही कौतुकास्पद आहे हे निःसंशय. त्यांच्या कार्यात त्यांना सदैव सुयश लाभो ही ईश्वरचरणी प्रार्थना!

हे कार्य करण्यास ज्यांचे मंगल आशीर्वाद लाभले ते वै. प. पू. ह. भ. प. मामासाहेब दांडेकर हे आज आपल्यात नाहीत तरी त्यांचे व्यक्तिमत्त्व हे अजरामरच आहे. त्यांचा आशीर्वाद म्हणजे मी सरस्वतीचा वरदहस्तच मानतो.

या कार्यात मला मोलाचे साहाय्य झाले ते इंदिरा प्रेसचे चालक व माझे अंतरंगमित्र श्री. बबनराव जोरी यांचे. त्यांनी आत्मीयतेने व जातीने ग्रंथाची जबाबदारी घेतली म्हणूनच माझा बराचसा भार हलका होऊ शकला हे निर्विवाद आहे. सत्कार्य करण्याचा त्यांचा उत्साह असाच वृद्धिंगत होवो ही रामचरणी प्रार्थना!

सारांश - लेखनाच्या कामी माझे जवळचे मित्र श्री. एस. एम. उर्फ नंदू जोशी व श्री. साठे यांनी आपलेपणाने मला साहाय्य केले त्याबद्दल त्यांना मनःपूर्वक धन्यवाद!

हे प्रचंड काम स्वीकारल्यापासून तो अखेरपर्यंत जिने मला सातत्याने साथ केली व संपूर्ण ग्रंथाच्या विषयानुक्रमानिकेचे किचकट काम हातावेगळे करून मला मोलाचे साहाय्य केले ती माझी पत्नी सौ. मंगला हिचे स्मरण यावेळी होणे अपरिहार्य आहे.

चित्रकार दीक्षित हे केवळ चित्रकार नसून ते संतवाङ्मयाचे सखोल व्यासंगीही आहेत. त्यांनी मला संपादनकार्यात वेळोवेळी जे साहाय्य केले व माझे निर्व्याज प्रेमाने कौतुक केले त्याबद्दल मी त्यांचा सदैव ऋणी आहे.

ज्यांच्या करुणाकोमल कृपेमुळेच मी हे अवाढव्य कार्य स्वीकृत करू शकलो. ते माझे सद्गुरु पं.

१००५ सदाशिव पेठ, पुणे, २

दत्तजयंती, शक १८९०

ता. ४ डिसेंबर, १९६८

मीमांसातीर्थ श्रीपादशास्त्री किंजवडेकर यांच्याबद्दल मी काय लिहावे? मला फक्त अक्षरे वाचता येत होती. यांनी मला अक्षरांमागील अर्थ समजण्याची दृष्टि दिली. यांच्या सहवासात येण्यापूर्वी मी जगत होतो, परंतु यांनी माझ्या जगण्यात 'जीवन' ओतले. पूर्वी लिहिता येत होते परंतु यांनी मला काय लिहावे यापेक्षा काय लिहू नये याची डोळस जाणीव करून दिली, अशा या जीवन घडविणाऱ्या प्रतिभासंपन्न शिल्पकाराला आणि महापंडिताला माझे कोटी कोटी प्रणाम!

गेले कित्येक महिने ज्या नाथवाणीच्या सहवासात मी स्वतःला विसरलो होतो इतकेच काय पण 'रात्रिरेव व्यंसीत' रात्री निघून गेल्या, पण नाथवाणीचे अहोरात्र अनुरणन चालूच राहिले, त्या नाथवाणीचा आता ग्रंथरूपाने वियोग होणार या कल्पनेनेही मन अस्वस्थ होत आहे. कांही प्रसंगच असे असतात की त्यातून निर्माण होणाऱ्या विषादालाही मांगल्याची छटा प्राप्त होते. वियोगामुळे निर्माण होणारा विषाद हा दुःखरूप नसून तो वस्तुतः सुखस्वरूप असला तरी मनाला ही गोष्ट पटत नाही. नाथांची वाणी अगणित अनाथांना सनाथ करणारी जणु पददलितांसाठी प्राकृतरूप घेऊन अवतरलेली छंदोवाणीच! या वाणीच्या संस्कारांमुळे माझे जीवन सुरभित झाले; आणि स्वतःची पात्रता लक्षात सुद्धा न येता नाथवाणीशी जो सहवास घडला त्याचा परिणाम आनंद आणि विषाद या दोन्ही स्वरूपात मी यावेळी अनुभवतो आहे. विषादाच्या यमुनेत कार्यपूर्तीची गंगा आली; आणि त्यांच्या संगमातून आज हा मंगलक्षण माझ्या जीवनात निर्माण झाला! असा विषाद हा क्षुद्र आनंदापेक्षाही महान् असतो, म्हणून अशा विषादांचे प्रसंग जीवनात वारंवार निर्माण होवोत असे पसायदान एकाजनार्दनी मी मागतो!

सर्वांचा विनीत

नरहरि विष्णुशास्त्री दाजी पणशीकर

जन्म - २० एप्रिल १८९६

निर्वाण - ९ जुलै १९६८

ज्यांच्या प्रेरक आशीर्वादाने हा ग्रंथयज्ञ सांग सफळ झाला,
ते गुरुवर्य वैकुण्ठवासी ह.भ.प. प्राचार्य सोनोपंत मामा दांडेकर यांना विनम्र अभिवादन !

॥ श्रीएकनाथ महाराजांची ग्रंथसूची ॥

ग्रंथनाम	ओवी संख्या
(१) चतुःश्लोकी भागवत	१०३६
(२) हस्तामलक टीका	६७४
(३) स्वात्मसुख	५११
(४) आनंदलहरी	१५४
(५) शुकाष्टक	४४७
(६) आनंदानुभव	२४१
(७) अनुभवामृत	०३०
(८) चिरंजीवपद	०४२
(९) रुक्मिणीस्वयंवर	१७१२
(१०) एकनाथी भागवत	१८,८००
(११) श्रीभावार्थ रामायण	३६,२२१
(१२) अभंग (भारुडांसहित)	४०००
	५९,८६८
भावार्थ रामायणातील ४४ व्या अध्यायापासून नाथशिष्य गावबाच्या ओव्या सुमारे	- १३,०४०
श्रीनाथांच्या एकूण ओव्या	४६,८२८

॥ वैयक्तिक व सामूहिक पारायण करणाऱ्या भाविकांसाठी ॥

आदर्श नियमावली

- (१) 'पारायण करणे' हे एक कठोर व्रताचरण असते, याचे भान ठेवून, पारायणकाळात नियमनिष्ठेने वागावे.
- (२) या काळात जनसंपर्क शक्यतो नसावा. निदान तो कमीत कमी कसा होईल याची दक्षता घ्यावी.
- (३) पारायण शक्यतो शुक्ल पक्षातील द्वितीया ते द्वादशीपर्यंतच्या काळात करावे. नाईलाज असेल तर कृष्णपक्षातही केले तरी चालेल.
- (४) पारायणासाठी चैत्र शुक्ल पक्ष, ज्येष्ठ शुक्ल पक्ष आणि आश्विन शुक्ल पक्षातील नवरात्र, हा सर्वात शुभ काळ असतो. या वेळी निसर्गाची अनुकूलता असल्यामुळे चित्त एकाग्र होण्याला साहाय्य होऊन, पारायण फलद्रूप झाल्याचा अनुभव येऊ शकतो.
- (५) पारायणाचा ग्रंथ - पोथी स्वतःचीच असावी. दुसऱ्याने वापरलेली पोथी - ग्रंथ कधीही घेऊ नये व स्वतःचा ग्रंथ कधीही दुसऱ्याला देऊ नये.
- (६) पारायणाचे आसनही स्वतःचेच असेल याची दक्षता घ्यावी.
- (७) पारायणकाळात शक्यतो घराबाहेर न जाणे हितावह ठरेल.
- (८) पारायणाचे वेळी व नंतरही मौन आवश्यक असते.
- (९) पारायण एकट्याने व तेही एकांतात करायचे असते.
- (१०) या काळात सकाळी - संध्याकाळी दोन वेळा स्नान आवश्यक.
- (११) आहार सात्विकच असला पाहिजे. तोही घरचाच ! कांदा - लसूण, मांसाहार, गरम मसालेदार, तेलकट - चमचमीत आहार दक्षतापूर्वक बंद ठेवावा. बाहेरचे खाद्यपदार्थांना स्पर्शही नये !
- (१२) दूध, फळे, तांदळाचा साधा भात, मूगडाळीसह (मीठ- फोडणीशिवायची) खिचडी - ताक - असा आहार. तोही बेताचा - भरपेट नसावा !
- (१३) पारायणकाळात परात्र, दुसऱ्या घरी जाऊन जेवणे, बाहेरचे खाद्यपदार्थ, इत्यादी गोष्टी टाळाव्यात.
- (१४) महत्वाचे - आपण करीत असलेल्या पारायणाची कुठेही वाच्यता, चर्चा - प्रसिद्धी करू नये. त्यामुळे दंभ वाढून विकास थांबतो.
- (१५) पारायणाचे वेळी अंगावर मोजके कपडे असावेत व तेही रोजच्या रोज धुतलेलेच असावेत.
- (१६) पारायणाची जागा पवित्र, निर्मल - स्वच्छ व मंगल असावी. ती जागा एकदा निश्चित केल्यावर रोज रोज किंवा वारंवार बदलू नये.
- (१७) प्रत्येक पारायणाचे वेळी ग्रंथ पूर्वीचाच ठेवावा; परंतु बाकीच्या सर्व वस्तू आसन, कपडे, भांडी इत्यादी सर्व नवीन असावे.
- (१८) पारायणाची वेळ कधीही - चुकूनही बदलू नये - चुकवू नये. वेळी - अवेळी, किंवा जमेल तेव्हा लहरीनुसार केलेल्या वाचनाला पारायण म्हणत नाहीत.
- (१९) पारायण काळात पूर्णपणे 'व्रतस्थ' राहायचे असते, शारीरिक, वाचिक-मानसिक संयम फार आवश्यक असतो.
- (२०) पारायणकाळात वर्तमानपत्रे, बाजारागप्पा, निरर्थक चर्चा - वाद आणि दूरदर्शन - मालिका, चित्रपट यापासून दक्षतेने दूर राहावे.
- (२१) दरवर्षी पारायण केलेच पाहिजे असा नियम नाही व नसतो. वर्षातून - एकदा जमले तर जरूर करावे; पण ते सर्व नियम कठोरपणे पाळूनच करावयाचे असते.
- (२२) शरीर, वाणी आणि मन यांची शुद्धी व्हावी, मनातील विकार-अविचारांचा नाश होऊन विवेकाचा, सद्बिचारांचा उदय व्हावा, मन अंतर्मुख व्हावे, नश्वर व अशाश्वताचा लोभ, मोह आणि आसक्ती कमी व्हावी, कामक्रोधादी विकारांचे शमन व्हावे, आणि भक्तिमार्गी परमार्थात प्रगती व्हावी, म्हणून पारायण करावयाचे असते, याचे भान ठेवावे.
- (२३) पारायण करणे म्हणजेच साधना, उपासना, तपस्या किंवा अनुष्ठान करणे असते ! संतवाणीची प्रतिष्ठा राखून तिची श्रद्धेने पाळणूक, जपणूक करणे म्हणजे पारायण !

- दाजी पणशीकर

(वरील नियमावली ही फक्त भावार्थ रामायणच नव्हे तर कोणत्याही ग्रंथपारायणासाठी आदर्श ठरावी. आजच्या घाईगडबडीच्या काळात सर्व नियमांचे पालन करणे कदाचित अवघड / अशक्य असेल तर नियम क्र. २२, २३ मध्ये म्हटल्याप्रमाणे पारायणाचा मूळ उद्देश साध्य होईल असे व्रताचरण ठेवावे.)

भावार्थ रामायणातील प्रत्येक अध्यायातील ओव्या व श्लोकसंख्या

अध्याय	ओव्या	श्लोक
१	११९	२
२	१२८	१
३	६२	२
४	११६	३
५	५६	०
६	१२९	०
७	६४	०
८	७४	०
९	१०५	०
१०	१३६	५
११	३४२	२९
१२	१३६	०
१३	१४२	१
१४	१८५	६
१५	१४३	२
१६	२१७	१
१७	१०२	०
१८	१४१	०
१९	१०६	०
२०	११९	३
२१	७३	४
२२	९०	०
२३	१३८	५
२४	१४६	०
२५	९६	०
२६	१०१	१
२७	११४	०
एकूण	३३८०	६५

अयोध्याकांड

अध्याय	ओव्या	श्लोक
१	१०४	२
२	१०७	१८
३	१३१	८
४	१२८	७
५	१०९	२
६	१५१	११
७	१४७	४

अध्याय	ओव्या	श्लोक
८	१२६	७
९	११५	८
१०	१०८	९
११	१२७	०
१२	१४४	१३
१३	११९	६
१४	८६	८
१५	१२६	१८
१६	६२	४
१७	१२१	१०
१८	१०७	११
एकूण	२११८	१४६

अरण्यकांड

अध्याय	ओव्या	श्लोक
१	७३	९
२	१३७	१३
३	६६	१०
४	११७	२७
५	११८	१६
६	१३३	३
७	१३५	३
८	१७८	६
९	१४०	१२
१०	११७	७
११	१८६	८
१२	११२	१६
१३	१०६	१५
१४	९४	११
१५	१३६	१३
१६	१४२	७
१७	१५६	२०
१८	१४६	१३
१९	१५०	२८
२०	१५९	३
२१	११२	१५
२२	१२८	३७
२३	१३३	२१
एकूण	२९७४	३१३

किष्किंधाकांड

अध्याय	ओव्या	श्लोक
१	१०६	१०
२	९४	२३
३	१२५	१७
४	१३९	१९
५	१४४	२५
६	१६६	२०
७	१४८	२१
८	१३१	१९
९	७८	२
१०	१४९	२०
११	१४५	२
१२	१३५	१४
१३	११०	३
१४	१०८	२४
१५	१२६	१५
१६	१६८	१७
१७	१७१	२४
१८	१३२	९
एकूण	२३७५	२८४

सुंदरकांड

अध्याय	ओव्या	श्लोक
१	१२५	४
२	१४२	५
३	१२७	०
४	१३०	३
५	१०४	०
६	१४३	०
७	१४६	१
८	१६७	१
९	१०९	०
१०	१११	२२
११	१२९	१३
१२	१५०	२४
१३	१३१	१८
१४	१५०	२२
१५	१७०	१९
१६	१०६	६

२६

अध्याय	ओव्या	श्लोक	अध्याय	ओव्या	श्लोक	अध्याय	ओव्या	श्लोक
१७	१६८	१८	११	१०१	१९	५३	१६४	२
१८	१२०	५	१२	१४४	३५	५४	३४०	०
१९	२१५	२५	१३	१५८	३१	५५	१३२	०
२०	१३०	२९	१४	९६	३३	५६	१६०	१९
२१	१४६	३१	१५	२३९	४६	५७	१४६	२२
२२	२५०	२७	१६	१२६	४८	५८	१६५	९
२३	१४७	३५	१७	१०७	२२	५९	१५७	१३
२४	१३९	३७	१८	९४	२७	६०	१६४	६
२५	१७४	८	१९	१८७	४१	६१	१४४	१
२६	१२३	३	२०	१७०	६३	६२	१५३	८
२७	१४३	०	२१	१२८	४४	६३	१५७	२
२८	१३४	६	२२	१४२	४६	६४	१७७	१६
२९	१५५	२६	२३	६६	२६	६५	१५५	६
३०	१३९	०	२४	१५८	४२	६६	१६२	११
३१	१६४	७	२५	१०७	४१	६७	१५९	१०
३२	१५२	११	२६	१०४	२८	६८	१९६	६
३३	२१८	०	२७	९१	२३	६९	१६८	१६
३४	१६०	४८	२८	१५१	४१	७०	१६०	१५
३५	१५७	३५	२९	१२१	४५	७१	१६९	७
३६	१८३	३२	३०	११९	४४	७२	१७३	३
३७	१५६	२४	३१	१६२	३२	७३	१४३	१७
३८	१०१	१५	३२	१०९	१२	७४	२१३	१
३९	१५६	३१	३३	१२४	१७	७५	१६२	४
४०	१४२	३७	३४	१४८	३९	७६	२४९	१२
४१	१३४	१६	३५	१४९	२८	७७	२०८	९
४२	११६	२२	३६	१५८	३०	७८	१५७	१२
एकूण			३७	१७५	३१	७९	१६९	६
			३८	१५१	४४	८०	१५३	९
			३९	१५०	२४	८१	१८९	९
			४०	१४१	२१	८२	१४५	७
			४१	१८४	०	८३	१५७	१८
			४२	१०४	२७	८४	१८७	३
			४३	११२	७	८५	१८३	५
			४४	१५८	१८	८६	१६६	२
			४५	१८८	३१	८७	१४९	९
			४६	१६१	२०	८८	१५२	०
			४७	१७०	१	८९	१३५	१०
			४८	१८८	७	९०	११२	०
			४९	१५८	१७	९१	१२१	०
			५०	१७७	२६	९२	७३	०
			५१	१६२	१	एकूण		
			५२	१७५	२	१३९८६		
						१७१२		

युद्धकांड

अध्याय	ओव्या	श्लोक
१	१११	२४
२	१०३	२९
३	१२६	२६
४	१६१	४०
५	१२२	३३
६	१०३	९
७	१६७	७
८	१८२	१५
९	१५३	१४
१०	१२१	३०

उत्तरकांड			अध्याय	ओव्या	श्लोक	अध्याय	ओव्या	श्लोक
अध्याय	ओव्या	श्लोक						
१	९३	०	२६	५७	०	५३	३६	०
२	८६	०	२७	२२३	०	५४	२२	०
३	४६	०	२८	४९	०	५५	४८	०
४	५२	२	२९	७३	२	५६	७६	०
५	५५	०	३०	५९	०	५७	४९	०
६	१२२	३	३१	४९	०	५८	५९	०
७	७६	३	३२	५१	०	५९	१०२	०
८	४६	०	३३	४८	०	६०	९३	०
९	६२	३	३४	७६	०	६१	७९	०
१०	८५	३	३५	७६	०	६२	७९	०
११	८१	८	३६	७८	०	६३	८२	०
१२	५८	०	३७	२७	०	६४	५४	०
१३	६३	०	३८	४३	०	६५	११७	०
१४	४७	०	३९	३०	०	६६	११०	०
१५	५७	०	४०	४६	०	६७	६९	०
१६	८०	४	४१	५०	१	६८	५९	०
१७	६७	०	४२	४८	०	६९	१२५	०
१८	६४	३	४३	४२	३	७०	९०	०
१९	५४	०	४४	२६	०	७१	१३९	०
२०	७८	०	४५	४१	०	७२	१००	०
२१	९३	०	४६	४३	०	७३	१२४	०
२२	३५	०	४७	३१	०	७४	१२६	२४
२३	५१	०	४८	४८	१	७५	१४८	२१
२४	४१	०	४९	३३	१	७६	९८	२
२५	५७	०	५०	२२	०	७७	७१	०
			५१	३१	०			
			५२	३०	०	एकूण	५२२६	८४

	अध्याय	ओव्या
बालकांड	२७	३३८०
अयोध्याकांड	१८	२११८
अरण्यकांड	२३	२९७४
किष्किंधाकांड	१८	२३७५
सुंदरकांड	४२	६१६२
युद्धकांड	९२	१३९८६
उत्तरकांड	७७	५२२६
एकूण	२९७	३६२२१

विषयानुक्रमणिका

टीप: मथळ्यापुढे असलेला आकडा पृष्ठसंख्येचा आहे.

बालकांड

बालकांड कथासार

पृ. १ ते १४

अध्याय १ ते २७

पृ. १५ ते १५२

अध्याय पहिला

(पृ. १५-२०)

राजा दशरथाचा विजय

श्रीगणेशवंदन १५, श्री सरस्वतीवंदन १५, श्रीसंत-
वंदन १६, श्रीकुलदेवतावंदन १६, श्रीसद्गुरुवंदन १६,
रामायणाचे मूळ कारण १७, राजा दशरथाची कथा १७,
श्रावणाची कथा १७, श्रावणाचा पूर्वजन्मवृत्तांत १८,
ब्रह्महत्येचे दुष्परिणाम १८, दैत्यगुरूंशी दशरथाचे युद्ध
१८, दशरथाचा विजय १९, बृहस्पतीचा वर १९,
कैकेयीला राजाचे वरदान १९, अयोध्येत दशरथाचे अपूर्व
स्वागत २०.

अध्याय दुसरा

(पृ. २०-२५)

यज्ञप्रसादाची विभागणी

यज्ञपुरुषाने दिलेल्या प्रसादाचे विभाग २०, अयोध्येत
इंद्राच्या अप्सरांचे आगमन २०, अप्सरांना पाहून झालेली
ऋष्यशृंगाची अवस्था २०, ऋष्यशृंग मोहजालात अडकतो
२१, ऋष्यशृंगावर झालेला परिणाम २१, स्त्रीसंगाचे
दुष्परिणाम २२, ऋष्यशृंगाचा शांतनेशी विवाह २२,
विभांडकाला आनंद २२, लोमपादाच्या राज्यात अवर्षण
२२, ऋष्यशृंगाकडून पुत्रकामेष्टी यज्ञ २३, यज्ञपुरुष प्रकट
होतो २३, पायसदान, वसिष्ठांकडून यज्ञप्रसादाचे विभाजन
करणे २३, कैकेयीचा असंतोष २४, वसिष्ठांचे उत्तर २४,
घारीचा पूर्वजन्मवृत्तांत २४, कैकेयीच्या प्रसादावर घारीची
झडप २४. कैकेयीचा आक्रोश २५.

अध्याय तिसरा

(पृ. २५-२८)

यज्ञप्रसादाचे सेवन

कौसल्या, सुमित्रा व कैकेयी यांच्याकडून प्रसादभक्षण

२२, कौसल्या व सुमित्रा स्वतःच्या प्रसादातील अर्धा भाग
कैकेयीला देतात २६, ऋषींना आनंद २७. कैकेयीचा उद्वेग
व त्याचे परिणाम २७, सत्संगमहिमा २२७.

अध्याय चौथा

(पृ. २८-३२)

कौसल्येचे डोहाळे

कौसल्येचे डोहाळे २८, श्रीरामांची श्रीएकनाथांना
भावार्थरामायणाची प्रेरणा २८, रामकथा पुढे सुरु
करण्याविषयी श्रीनाथांना श्रोत्यांची विनंती २९, कैकेयीचे
डोहाळे विचारण्यासाठी दशरथाचे आगमन २९, राजाचे
विपरीत स्वागत २९, कैकेयीचे दुष्ट डोहाळे ३०, राजाचे
सुमित्रेकडून आनंदपूर्ण स्वागत ३०, सुमित्रेचे डोहाळे
३०, कौसल्येची स्वानंदस्थिती ३१.

अध्याय पाचवा

(पृ. ३२-३५)

कौसल्येचे डोहाळे

रावणाचे नाव ऐकताच ३३, दशरथाची कौसल्येविषयी
चिंता ३४, कुलगुरूंचे आश्वासन ३४, दशरथाचा आनंद
३४.

अध्याय सहावा

(पृ. ३५-४०)

श्रीरामजन्मप्रसंग

श्रीरामांचा जन्मकाळ ३५, सुखरूप प्रसूति व श्रीरामांचे
प्रकटन ३५, सामुद्रिक चिन्हे ३६, कौसल्येची विनंती व
श्रीरामांचे बालस्वरूप ३८, सार्वत्रिक आनंद व श्रीरामांचे
जातक ३८, सुमित्रेची प्रसूति व जन्मोत्सव ३९, कैकेयीस
पुत्रप्राप्ती ३९, पुत्रचतुष्टयाची दशरथाला प्राप्ति ३९, चारही
पुत्रांचे नामकरण-४०.

अध्याय सातवा

(पृ. ४०-४३)

श्रीरामांची तीर्थयात्रा

श्रीरामजन्माने लंकेत घडलेल्या अशुभसूचक घटना ४०,
कुमारांचे व्रतबंधादि संस्कार व अध्ययन ४०,
तीर्थयात्रावर्णन ४१, श्रीरामांचा लोकसंग्रह ४२.

अध्याय आठवा

(पृ. ४३-४६)

अध्याय अकरावा

(पृ. ५६-६९)

विश्वमित्रांचे आगमन

श्रीरामांची अनासक्ति ४३, विश्वमित्रांचे आगमन ४३, दशरथाचे विश्वमित्रांना अभिवचन ४४, दशरथाची स्तुति ४४, विश्वमित्रांची पुत्रयाचना ४४, दशरथाचे उत्तर ४४, विश्वमित्रांचा संताप ४४, प्रतिज्ञापूर्तीसाठी प्राणार्पण केलेल्या सूर्यकुलोत्पन्न राजांची दशरथाला आठवण देतात ४५, श्रीरामांना बालक म्हटल्याबद्दल राजाला दोष ४५, कुलगुरूंचा उपदेश व विश्वमित्रांना पुत्रसमर्पण ४५, विश्वमित्रांचा संतोष व सर्वांना आनंद ४५.

अध्याय नववा

(पृ. ४६-५०)

श्रीरामांचे वैराग्यनिरूपण

देहदोषांविषयी श्रीरामांचा विश्वमित्रां स प्रश्न ४६, देहाच्या उत्पत्तिस्थितिसंबंधी घृणा ४७, गर्भदुःखाचे वर्णन ४७, प्रसूतिसमयीचा बिकटप्रसंग ४७, बाळपणीचे दुःख ४७, तारुण्यात अहंमन्यता ४८, स्त्रीसंगाचा प्रभाव ४८, वृद्धावस्था-व्याधिजर्जरता ४८, विषयांच्या लोभाने नरदेह फुकट जातो ४९, अहंकारमहिमा ४९, अहंकारनिंदा ४९, या संकटमुक्तीसाठी उपायाची प्रार्थना ४९, सर्वांना संतोष ५०.

अध्याय दहावा

(पृ. ५०-५६)

राजा जनक व शुकाचार्य यांचा संवाद

शुकाख्यान ५१, जलाशयावर स्नानासाठी शुक आणि व्यास गेले असता अप्सरांची झालेली वेगवेगळी मनस्थिति ५१, अप्सरांचे व्यासांना उत्तर ५१, ते उत्तर ऐकून "मी ज्ञाता" असा शुकास अभिमानस्पर्श ५१, गुरुवाक्याशिवाय ज्ञान व्यर्थ होय ५२, शुकाला जनकाकडे जाण्यास व्यास सांगतात ५२, जनक-प्रासादात शुकाचा प्रवेश ५२, शुकाला 'संगत्यागाचा' जनकाचा संदेश ५३, 'संगत्यागे सुखप्राप्ती' असा जनकाचा दुसरा संदेश ५३, जनकाचे देहममत्वाविषयी प्रश्न व शुकाची तटस्थावस्था ५३, शुकाची निश्चल स्थिति, शुकाला जनानखान्यात नेणे ५४, शुकाला आलेली सदगुरुमहिम्माची प्रचीती ५४, जनकाकडून शुकाला ज्ञानोपदेश ५५, शुकाचे मेरुपर्वतावर गमन ५५.

वसिष्ठ-श्रीराम संवाद

विश्वामित्र श्रीरामांना स्वकुलगुरुकडूनच उपदेश घेण्यास सुचवितात ५६, गुरुशिष्यांचा अनोन्य संबंध ५७, अशिष्य कोण? ५७, परशिष्याला उपदेश करणे निंद्य ५७, वसिष्ठऋषींची योग्यता ५७, शिष्यांच्या विनंतीशिवाय त्याला उपदेश करणे व्यर्थ ५७, वसिष्ठांनी विश्वमित्रांची केलेली स्तुति ५८, श्रीरामांची योग्यता ५८, श्रीरामांची वसिष्ठांना विनम्र विनंती ५८, मनुष्याने देहाचा उपयोग ब्रह्मज्ञान व ब्रह्मप्राप्तीकडेच करावा ५९, वेदशास्त्राध्ययनाने ज्ञानार्जन व साधना ५९, सावधानता व चित्तशुद्धीची आवश्यकता ६०, या प्रचंड ब्रह्मांडाचे आकलन व्हावे कसे असा श्रीरामांचा प्रश्न ६१, सत्संगमहिमा ६१, दृश्य, द्रष्टा व दर्शन ह्यांची संपुटी ६१, पाच प्रकारच्या विषयांच्या त्यागाची आवड हाच आनंद ६१, विशोकावस्था कशाने प्राप्त होते असा श्रीरामांचा प्रश्न ६२, कुलगुरूंचे उत्तर ६२, लक्षपूर्वक न ऐकण्याने नुकसान ६२, मनानेच मनाचा निग्रह ६२, आपणाला जे जे दिसते ते ते सर्व ब्रह्मच होय ६३, अहंभावना हा भ्रम असून ते भ्रांतीचे मूळ लक्षण आहे ६३, वस्तूला माता पिता नाहीत म्हणून जन्ममरणही नाही ६४, श्रीरामांची पूर्णानंदमय अवस्था ६४, श्रीरामांची समाधि उतरण्याबद्दल विश्वमित्रांची वसिष्ठांना विनंती ६४, श्रीरामाचरित्राचे श्रवण पठण करणारे सर्व उपाधीतून तरतील ६५, हे ऐकून वसिष्ठांकडून श्रीरामांची समाधि दूर करण्याचा प्रयत्न ६६, समाधिलक्षण ६६, बाह्याभ्यन्तर स्थितीचा विचार ६६, हे सर्व लक्षात आणून समाधि विसर्जन करावे ६७, श्रीराम पूर्वस्थितीप्रत येईनात म्हणून वसिष्ठांनी सुषुम्ना नाडीत प्रवेश करून त्यांचे प्रबोधन केले म्हणून सर्वास आनंद ६७ श्रीरामकथाश्रवणाची फलश्रुति ६९.

अध्याय बारावा

पृ. (७०-७५)

ताटिकावध

श्रीराम सावध झाल्यामुळे सर्वांना आनंद ७०, श्रीराम रथारूढ होऊन निघाल्यावर राजाची विश्वामित्रांना विनंती ७०, श्रीरामांना धनुर्विद्या शिकविण्यासंबंधी

वसिष्ठविश्वामित्रांची एकवाक्यता ७०, श्रीरामांच्या प्रयाणसमयी झालेले शुभशकुन ७०, वसिष्ठांकडून शकुनांचे विवेचन ७१, कामाश्रमात विश्रांति ७१, सिद्धमंत्रांची विश्वामित्रांकडून प्राप्ति ७१, मंत्रसिद्धीचा साक्षात्कार ७२, शरयूसंगमावर एक रात्र मुक्काम ७२, पहाटे नावेतून पैलतीराला जातात ७२, ताटिका राक्षसीच्या भयंकर त्रासाची कल्पना ७२. ताटिकावृत्तांत ७२, तिलोत्तमेची कथा ७३, स्त्रीकामाचा प्रभाव ७३, ताटिका राक्षसी का झाली? ७३, ताटिकेचा वध ७४, त्रैलोक्यात सर्वानाच आनंद ७४.

अध्याय तेरावा

(पृ. ७५-८१)

सुबाहूचा वध

सिद्धाश्रमात मुक्काम ७५, अस्त्रविद्याग्रहण ७५, अस्त्रांची यादी ७५, धनुर्विद्येचा प्रभाव ७६, मल्लविद्या ७६, मंत्रदेवता श्रीरामसेवेची घोषणा करतात ७६, श्रीराम विद्यासंपन्न झाल्यामुळे विश्वामित्रांना आनंद ७७, विश्वामित्रांच्या आश्रमात आगमन ७७, राक्षसांकडून यज्ञविध्वंसासंबंधी श्रीरामांचा प्रश्न ७७, श्रोत्यांना विनंती ७८, श्रीरामांच्या पहान्यामुळे राक्षसांना संधि मिळते ७८, राक्षसांचा हल्ला, श्रीरामांकडून सुबाहूचा नाश ७९, बाणपिसान्याने मारीचाला शतयोजने दूर उडविले ७९, श्रीरामांच्या धाकाने मारीचाकडून आश्रमस्वीकार ८०, जगदंबा आणि विश्वामित्रऋषींनी श्रीरामांचे केलेले अभिनंदन ८०, विजयप्राप्तीच्या आनंदामुळे विश्वामित्रांकडून दानधर्म ८०.

अध्याय चौदावा

(पृ. ८१-८८)

अहल्योद्धार

जनकराजाकडून स्वयंवराचे आमंत्रण ८१, विश्वामित्रांची श्रीरामांना मिथिलेला येण्याविषयी विनंती ८१, श्रीरामांची अनुमति ८१, सर्वांचे मिथिलेला प्रयाण ८१, मार्गातून जाताना एक ओसाड आश्रम लागतो ८२, अहल्येविषयी श्रीरामांची जिज्ञासा ८२, तिचे सौंदर्यवर्णन ८२, अहल्येसाठी इंद्रादिकांची स्पर्धा ८२, ब्रह्मदेवांचा पण ८२, गौतमांनी प्रसूतिसमयी गाईला प्रदक्षिणा करून पण जिंकला ८२, त्यामुळे इंद्र कपटाचरणास प्रवृत्त ८३,

इंद्रापासून सावध रहाण्याची सूचना ८३, गौतमरूपाने इंद्राचे अहल्येकडे आगमन ८३, कपटाचरण लक्षात आणल्यामुळे अहल्येचा संताप ८३, गौतमाकडून अहल्या व इंद्रास शाप ८४, अहल्येची प्रार्थना ८४, शापवाणी ८४, गौतमाकडून उःशाप ८४, शाप दिल्याबद्दल गौतमांना पश्चात्ताप ८४, कामक्रोधाचा प्रभाव ८५, शापामुळे इंद्राची अवस्था ८५, शापाचे परिणाम ८६, इंद्राकडून गौतमस्तुति, इंद्राला उःशापप्राप्ति ८६, इंद्रशापामुळे मोर आणि हत्तीवर परिणाम ८६, अहल्येचा उद्धार ८७, श्रीरामस्तुति ८७, नाममाहात्म्य ८७, अहल्येने केलेली स्तुति ८८, गौतम-अहल्या-पुनर्मिलन ८८.

अध्याय पंधरावा

(पृ. ८९-९४)

सीतेचा पूर्वजन्मवृत्तांत

श्रीरामचरणस्पर्शाचा परिणाम ८९, ऋषिमुनींचे मिथिलानगरीकडे प्रयाण ८९, विदेहपुरीचे वर्णन ८९, निसर्गसौंदर्य ८९, स्वयंवर यज्ञमंडपावरील रूपक ८९, श्रीरामांनी यज्ञभूमीजवळ निवास केला ९०, राजा जनकाकडून श्रीराम-लक्ष्मण वर्णन ९०, विश्वामित्रांचे उत्तर ९१, सीतेचा जन्मवृत्तान्त ९१, शतानंदाकडून कथाकथन ९१, नाममहिमा ९१, पद्माक्षराजाचे अनुष्ठान ९२, विष्णूकडून वरप्राप्ति ९२, पद्मावतीविवाह, भयंकर रणकंदनातून सर्वनाश ९२, पद्मावतीची अग्नीत उडी आणि बाहेर आगमन ९२, तिला नेण्याचा रावणाचा प्रयत्न, पुन्हा अग्निप्रवेश ९३, कुंडात पंचरत्नप्राप्ति ९३, रत्नपेटी उघडताच तेजस्वी कन्यादर्शन ९३, रत्नपेटी भूमीत पुरण्याविषयी मंदोदरीचा सल्ला ९३, पेटीतून प्रकटलेली भविष्यवाणी ९३, जमीन नांगरतांना ब्राह्मणाला पेटीची प्राप्ति, त्यावरील मालकीसंबंधी चर्चा ९४, पेटीतील कन्येचा जनकाकडून स्वीकार ९४.

अध्याय सोळावा

(पृ. ९५-१०३)

परशुरामांचा प्रताप

शिवधनुष्याचा पण करण्याचे कारण ९५, रेणुकेची कथा ९५, जमदग्नीच्या वधाचे कारण ९५, रेणुकेच्या

सांगण्यावरून सहस्रार्जुनाला मेजवानी ९५, जमदग्नीने क्रोधत्याग का केला? ९६, रेणुकेची संभ्रमावस्था ९६, रेणुकेचा वध करण्याची जमदग्नीची आपल्या मुलांना आज्ञा ९६, पित्राज्ञा पालनामुळे परशुरामास वरदान ९७, जमदग्नीकडून क्रोधनिंदा ९७, क्रोधाची दर्पोक्ती ९८, क्रोडाला जमदग्नीचे उत्तर ९८, क्रोध स्वीकारण्याची परशुरामाची तयारी ९८, क्रोधाची साधक-बाधकता ९८, परशुरामाचा क्रोधाचा स्वीकार ९९, सहस्रार्जुनाचे आतिथ्यवर्णन ९९, पाकसिद्धि कामधेनूमुळे झाली म्हणून तिचीच ऋषीजवळ मागणी ९९, राजाची बळजबरी व जमदग्नीचा वध १००, रेणूकेकडून राजा मूर्च्छित १००, कामधेनूकडून राजाचा पराभव १००, कामधेनूचे स्वर्गाला प्रयाण १०१, रेणूकेकडे परशुरामांचे आगमन १०१, एकवीस वेळा पृथ्वी निःक्षत्रिय करण्याची परशुरामाला रेणूकेची आज्ञा १०१, जमदग्नीची उत्तरक्रिया व रेणूकेचे सहगमन १०१, परशुरामाची सहस्रार्जुनावर स्वारी १०१, राजास युद्धार्थ आवाहन १०२, आवाहन ऐकून घबराट १०२, राजाच्या सैन्याची दुर्दशा १०२, युद्धार्थ राजा निघाला त्या वेळी त्याला अपशकुन होतात १०३.

अध्याय सतरावा (पृ. १०३-१०७)

सहस्रार्जुनाचा वध व शिवधनुष्याची पूर्वकथा

राजा व राजपुत्र यांच्याशी युद्ध व त्याचा निःपात १०३, राजाची उद्विग्नता १०४, परशुरामाकडून राजाचा धिःकार १०४, दोघांचे युद्ध १०४, अस्त्रांनी द्वंद्वयुद्ध १०५, चामुंडेचे माधारी येणे १०५, सहस्रार्जुनाचा वध, परशुरामस्तवन १०५, परशुरामाचे मिथिलेला आगमन १०६, जनकाकडून सत्कार १०६, भोजनाचे वर्णन १०६, तांबूलवर्णन १०६, सीता शिवधनुष्याचा घोडा घोडा करून खेळते १०६, सीतेचा विक्रम पाहून परशुरामास परमाश्चर्य १०७.

अध्याय अठरावा (पृ. १०७-११३)

शिवधनुष्याचा प्रताप व

सीतास्वयंवरात रावणाची फजिती

स्वयंवरास आलेले निमंत्रित राजे-महाराजे १०७,

सभेत शिवधनुष्य आणण्याची प्रधानास आज्ञा १०८, सीतेचे आगमन, तिचे महिमान, चंद्राशी तुलना १०८, विश्वामित्रांनी धनुष्य आणवले १११, धनुष्याचा राजांवर परिणाम, धनुष्यप्रताप १११, उपस्थित शक्तिमान् राजांची सूचि १११, रावणाचे आगमन आणि अहंकारी भाषा १११, रावणाला पाहून सीता संचित, ती ईश्वराची करुणा भाकते १११, रावणाची फजिती, अधःपात ११२, जनकाकडून रावणावर उपचार ११२, रावणाची दुरवस्था पाहून हा पण पूर्ण होण्याची आशा मावळली ११३.

अध्याय एकोणिसवा (पृ. ११३-११७)

श्रीरामस्वरूपवर्णन

रामाविषयी सीतेची उत्कंठा ११३, धनुर्भंगाच्या पणाबद्दल राजांना आवाहन ११३, श्रीरामांना विश्वामित्रांची आज्ञा ११३, पण सिद्ध करण्यासाठी रामांचे आगमन, त्यामुळे झालेला परिणाम ११४, जनक व सीतेची मानसिक अवस्था ११४, श्रीरामस्वरूपस्तवन ११४, श्रीरामांचे सामुद्रिक ११५.

अध्याय विसावा (पृ. ११७-१२२)

श्रीराम-सीता विवाह

श्रीरामांना पाहून सभाजनांची अनेकविध अवस्था ११७, उपस्थितांना वंदन करून राम धनुष्याकडे जातात ११८, धनुष्याची तपस्या ११८, एका दृष्टिक्षेपातच धनुष्याच्या शक्तीचे श्रीरामांकडून हरण ११८, श्रीरामांची कुमारावस्था पाहून जनक साशंक ११९, विश्वामित्रांचे जनकाला आश्वासन ११९, श्रीरामांचा आत्मविश्वास ११९, श्रीरामांनी एका हातानेच धनुष्य उचलले ११९, धनुर्भंगाच्या प्रचंड आवाजाने भयावह परिणाम ११९, सीतेची मनःस्थिती १२०, जनकाचे धन्योद्गार १२०, सीतेकडून रामाला माळ समर्पण १२१, इतर उपस्थितांना परमानंद १२१.

अध्याय एकविसावा (पृ. १२२-१२५)

दशरथाचे मिथिलेस आगमन

रामसीतेचे पाणिग्रहण १२२, जनकाच्या विनंतीवरून

विश्वामित्र अयोध्येत दूत पाठवितात १२२, अयोध्येत जनकदूतांचे आगमन १२३, सभेत प्रधानाचे निवेदन १२३, दशरथास व त्याच्या प्रजेस आनंद १२३, विश्वामित्रांची निमंत्रणपत्रिका पाहून वसिष्ठांना आनंद १२४, दशरथाची मिथिलानगरीस जाण्याची तयारी १२४.

अध्याय बाविसावा (पृ. १२५-१२९)

सूर्यवंशवर्णन

दशरथ राजा मिथिलेला येतो १२५, जनकाने सामोरे जाऊन सर्वांचे स्वागत केले १२६, दशरथपुत्रांचे वसिष्ठांकडून वर्णन १२६, दशरथपुत्रांच्या लग्नाची जनकाकडून सूचना १२६, विश्वामित्रांची दशरथाकडून स्तुती १२७, विश्वामित्रांचे उत्तर १२७, दशरथाच्या चारही मुलांच्या विवाहनिश्चितीसाठी कुशध्वजाला निमंत्रण १२७, वसिष्ठकृत सूर्यवंशवर्णन १२७.

अध्याय तेविसावा (पृ. १२९-१३४)

सीमान्तपूजन, भोजन समारंभ

जनकाचे कुलवर्णन १२९, दशरथाच्या चार पुत्रांना आपल्या चार कन्या देण्याचा संकल्प १३०, कुलगुरु व विश्वामित्रांचे अनुमोदन, दशरथाची संमति १३०, देवकस्थापना १३०, लग्नमंडपाचे वर्णन १३०, मंडपसंरक्षणासाठी देवता-क्षेत्रपालांचे आगमन १३०, दशरथहस्ते गोदाने १३१, भरताचा मामा युधाजित याचे आगमन १३१, चार जावयांचा सत्कार १३१, ऋषिपूजन, विश्वामित्रांना अग्रपूजेचा मान १३२, भोजनपंक्ति, पक्वान्नवर्णन १३२, तांबूलवर्णन व दान १३४.

अध्याय चौविसावा (पृ. १३४-१३९)

श्रीरामांचे लग्नमंडपात आगमन

वधूचे वस्त्रपरिधान-रुखवत समारंभ १३५, वऱ्हाडी मंडळींचे जनकाकडून स्वागत १३५, सीतेसह चारही जनककन्यांचे मंडपात आगमन १३६, चार वधूंना फळे अर्पण १३६, सुमेधा राणी तेलवण करते १३६, चौघे कुमार घोड्यांवरून मंडपाकडे येतात १३७.

अध्याय पंचविसावा (पृ. १३९-१४३)

जानकीचे पाणिग्रहण

श्रीरामांचे जनकाकडून स्वागत, आसनादी दान १३९, मधुपर्क १३९, सीतेसह चारही कन्यांचे गौरिहरपूजन १४०, लग्नघटिका भरताच "सावधान" म्हणून उच्चार १४०, अंतरपाट काढल्यानंतर वधूवर परस्परांना वरतात १४०, जयजयकार, मंगलवादन, संगीतनृत्यादी सोहळा १४१, पाणिग्रहण, कंकणबंधन १४१, विवाहहोम वगैरे १४१, धेडा नाचविणे १४२, वधूवरांना वस्त्रालंकारादी आंदण देणे १४२, प्रयाणसमयी रामांचे अभिवादन, आशीर्वादग्रहण १४२, सर्वांचे अयोध्येकडे गमन १४३.

अध्याय सव्विसावा (पृ. १४३-१४७)

परशुरामगर्वपरिहार

लग्नाचे वऱ्हाड अयोध्येकडे निघाले १४३, मार्गातील अपशकुनांमुळे राजा साशंक १४३, वसिष्ठांचे दशरथाला आश्वासन १४३, प्रचंड वावटळीतून परशुराम येतात १४४, वसिष्ठांकडून स्वागत, दशरथ भयभीत, त्याची परशुरामास प्रार्थना १४४, परशुरामांचे श्रीरामांना आव्हान व दोघांचा संग्राम १४४, श्रीरामांच्या सामर्थ्यापुढे परशुराम निष्प्रभ ठरल्यामुळे उद्विग्न १४४, 'गो-ब्राह्मण हे क्षत्रियास अवध्य' असे श्रीरामांचे परशुरामास उत्तर १४४, विष्णुचाप सज्ज करण्याचे श्रीरामांना आव्हान १४५, श्रीरामांचा प्रताप पाहून परशुरामांना त्यांच्या खऱ्या स्वरूपाचे ज्ञान १४५, परस्परांचे अभिन्नंदन १४५, सुसज्ज केलेल्या बाणाचा उपयोग १४५, परशुरामांचा गर्वपरिहार व क्रोधाचा त्याग १४६.

अध्याय सत्ताविसावा (पृ. १४७-१५२)

श्रीराम-सीतेचा अयोध्याप्रवेश

श्रीरामांनी विष्णुचाप वरुणास दिले १४७, अयोध्येत प्रवेश, प्रजाजनांकडून सत्कार १४७, श्रीरामदर्शनार्थ सर्वांची स्पर्धा १४८, श्रीरामांचे राजप्रासादात आगमन १४९, लक्ष्मीपूजन, आपल्या पत्नींसह चारही बंधू दशरथ व वसिष्ठांचे सेवेस तत्पर १५०, बालकांडाचा उपसंहार १५१.

॥ बालकांड समाप्त ॥

अयोध्याकांड

अयोध्याकांड कथासार पृ. १५३ ते १७०

अध्याय १ ते १८ पृ. १७१ ते २६४

अध्याय पहिला (पृ. १७१-१७५)

श्रीराम-लक्ष्मणांच्या शस्त्रास्त्रविद्यानैपुण्याचे प्रदर्शन

रामायणाचे रूपक १७१, व्यूहचतुष्ट याचे वर्णन १७२, श्रीरामकथा पठणश्रवणांचे फळ १७३, भरताचे मामाच्या घरी जाणे १७३, दशरथाच्या इच्छेनुसार कुलगुरूंनी शस्त्रास्त्रविद्येतील नैपुण्याचे केलेले प्रदर्शन १७३.

अध्याय दुसरा (पृ. १७५-१८०)

श्रीरामराज्याभिषेक-प्रारंभ

रामराज्याभिषेकाची तयारी, प्रजानन व राजे यांची सभा १७५, राज्यसभेत दशरथांचे भाषण १७६, सभाजनांची एकमुखाने संमति १७६, संभाराची तयारी, दूरदृष्टीने वसिष्ठांच्या योजना १७८, नगरीत सर्वत्र आनंद व उत्साह, अयोध्या श्रृंगारली १७८, दशरथास चिंता, ती रामास निवेदन करतो १७८, दुष्ट ग्रहांचा फेरा १७९, अनिष्ट स्वप्ने व त्यांची अशुभ फले १७९, श्रीरामांचे कौसल्यामंदिरात आगमन १७९, राज्याभिषेकवार्तेमुळे कौसल्या व सुमित्रेस आनंद १७९, रामांचे स्वगृही गमन, व्रतपरिपालन १८०.

अध्याय तिसरा (पृ. १८०-१८६)

दुष्ट मंथरेचा कैकेयीवर प्रभाव

रामराज्याभिषेकनिश्चितीमुळे इंद्रादिकास चिंता, त्या देवांची ब्रह्मदेवाला विनंती १८०. विघ्न करण्यासाठी विकल्पास आज्ञा १८१, विकल्पाच्या अडचणी १८१, ब्रह्मदेवाचे रहस्यकथन १८१, कलिंगणफळाच्या द्वारे मंथरेच्या शरीरात प्रवेश, विकल्पाचा तिच्यावर प्रभाव १८१, मंथरेचा रामाविषयी मत्सर, कुब्जा का म्हणतात? १८२, रामराज्याचा आनंदसोहळा पाहून मंथरेचा थयथयाट १८२, मंथरा कैकेयीकडे जाते, क्रोधाचा आविष्कार १८२, कैकेयीला आश्चर्य व जिज्ञासा १८३,

मंथरेचे रामासंबंधी द्वेषाविष्करण १८३, भरतराज्याभिषेकाबद्दल कैकेयीस परमानंद १८३, मंथरा-कैकेयीचा संवाद १८३, सापत्नभावाचे शब्दचित्र १८४, इंद्राचे दितीशी कपटवर्तन १८४, कैकेयीवर झालेला विपरीत परिणाम १८४, मंथरेने सुचविलेली युक्ति १८५, पूर्वीच्या दोन वरांची आठवण १८५, कैकेयीला बालवयात अवमानित ऋषीकडून शाप व उःशाप १८५, कुब्जेकडून कैकेयीला शिकवण १८५, मंथरेला इनाम १८६, कैकेयीचा क्रोधागारात प्रवेश १८६.

अध्याय चवथा (पृ. १८६-१९२)

कैकेयी-दशरथ संवाद

अभिषेकाची सिद्धता, दशरथ कैकेयीच्या भवनात येतो, तेथील चमत्कारिक स्थिति १८६, राजाची अस्वस्थता, कैकेयीचा अनुनय १८६, कैकेयी राजाची निर्भर्त्सना करते १८७, दोन स्त्रियांच्या पतीची केविलवाणी अवस्था १८७, दशरथावर दोषारोप १८७, दशरथाचे निराकरण १८७, क्रोधमहिमा १८७, विकल्पाचे दुष्परिणाम १८८, कैकेयीचे हृदयपरिवर्तन १८८, मंथरेने केलेली खूण, कैकेयीवर अनुकूल परिणाम १८८, कैकेयी वरपूर्तीचे राजाला आव्हान देते १८८, दोन वरांनी दोन हेतूंची पूर्ती १८९, वरपूर्तीचा हट्टाग्रह पाहून राजा मूर्च्छित १८९, स्त्रीलोभामुळे दशरथाला पश्चात्ताप १९०, कैकेयीवर राजा संतापतो १९०, कैकेयीला विनवणी १९०, तिचा सत्यपरिपालनाचा आग्रह, पूर्वेतिहास १९०, कैकेयीला पुनः प्रार्थना १९१, रामवनवासाने होणारे दुष्परिणाम १९१, राजाचे लोटांगण व कैकेयीकडून धिक्कार १९१, राजाची बिकट स्थिति १९१.

अध्याय पाचवा (पृ. १९२-१९६)

दशरथभवनात श्रीरामांचे आगमन

प्रातःकाळी सुमंत दशरथास उठविण्यास गेला १९२, दशरथाची काळजी १९२, रामास बोलावण्याविषयी कैकेयीची सुमंतास आज्ञा १९२, अभिषेकाची सर्व तयारी करण्याची वसिष्ठांची सुमंताला अनुज्ञा १९२, कैकेयी सुमंताला वरांचा वृत्तांत सांगते १९३, सुमंताकडून धिक्कार १९३, सुमंताचे रामभवनात आगमन, भवनवर्णन १९३,

सप्तद्वारांचे परमार्थिक रूपक १९४, श्रीरामस्वरूपवर्णन १९४, दशरथाच्या बोलावण्यावरून त्याच्याकडे श्रीरामांचे जाणे, परिवारवर्णन १९४, श्रीरामांना आलेले पाहून राजाची अवस्था १९५, श्रीरामांनी येताच दशरथकैकेयीला प्रणिपात १९५, रामांची कैकेयीला प्रार्थना १९६, रामांच्या क्रोधाबद्दल कैकेयीस भय १९६.

अध्याय सहावा

(पृ. १९६-२०३)

कौसल्येचे सान्त्वन

श्रीरामांनी शपथपूर्वक आश्वासन दिल्यानंतर कैकेयीकडून वरांचे वृत्तकथन १९६, पितृवचनपूर्तीचे कैकेयीस आश्वासन १९७, दोन वरांची गोष्ट १९७, वरांचा तपशील १९७, पितृवचन पाळण्याविषयी श्रीरामांचा उत्साह १९८, कैकेयी आनंदातिशयाने श्रीरामांना दृढालिंगन देते, त्यामुळे तिचे हृदयपरिवर्तन १९८, लक्ष्मण कोपाविष्ट होतो १९९, कैकेयीमंदिरात इतर राण्यांचा विलाप १९९, कौसल्यामंदिरात श्रीरामांचे आगमन, पित्याच्या वरांचे कथन १९९, कौसल्येचा आक्रोश २००, पितृवचनाचा भंग न करता मातेची आज्ञा पाळण्याविषयी कौसल्येची युक्ति २००, कौसल्येची युक्ति राजाज्ञेला बाधक २००, पितार्जीच्या आज्ञेपेक्षा मातेच्या आज्ञेचे महिमान श्रेष्ठ असा युक्तिवाद २०१, श्रीरामांचे उत्तर, पूर्वीचे उदाहरण २०१, कौसल्येचा आर्त विलाप २०१, लक्ष्मणाचा संताप व उपाययोजना २०१, लक्ष्मणाला श्रीरामांचा उपदेश, दुसरी पितृपत्नी मातृवत् आहे २०२, पराक्रमच गाजवायचा तर राक्षसांसमोर गाजवावा २०२, लक्ष्मणाचे वंदन, वनात बरोबर नेण्याची प्रार्थना २०२, कौसल्येचे समाधान, वनगमनास अनुज्ञा २०३.

अध्याय सातवा

(पृ. २०३-२०९)

सीता-लक्ष्मण वनगमननिर्धार

श्रीरामांचा दृढनिश्चय ओळखून कौसल्या त्यांचे स्वस्तयन करते २०३, ब्रह्मदेवादिकांची रामरक्षणाविषयी प्रार्थना २०३, एकादश रुद्रादि देवतास प्रार्थना २०४, मातेचे करुणाकोमल हृदय २०५, श्रीरामांचा प्रणिपात २०५, कौसल्येचा कळवळा २०५, आकाशवाणीची गर्जना २०५, त्यामुळे कौसल्येच्या जीवाला समाधान

२०५, श्रीरामांचा सीतेला उपदेश २०६, जानकीचे दुःख, तिची विनंती २०६, बाधेच्या भीतीचा सीतेकडून उपहास २०७, पतिसहवासाचे महत्त्व, स्वतःला वनवासात नेण्याची सीतेची विनंती २०७, सीतेला राम वसिष्ठांकडून आज्ञा घेण्यास सांगतात २०८, वसिष्ठांना विनंती केल्यावरून त्यांची आज्ञा मिळते २०८, लक्ष्मणाची विनंती २०८, स्त्रियांना प्रमदा का म्हणतात २०८, लक्ष्मणाचा बरोबर येण्याचा हट्ट २०९, वसिष्ठांची अनुमति २०९.

अध्याय आठवा

(पृ. २०९-२१४)

श्रीरामांचे वनाकडे प्रयाण

श्रीराम लक्ष्मणाला मातेचा आशीर्वाद घेऊन आयुधे आणण्यास पाठवतात २०९, श्रीराम, सीता व लक्ष्मण आपले सर्व धन ब्राह्मणांस व गरीबांस दान देतात २१०, दान कोणास व कोणते द्यावे? २११, खजिन्यातील द्रव्यांचा विनियोग २११, सर्वस्वाचे दान करून दशरथाचा निरोप घेतात, लोकांचा विषाद २१२, श्रीरामांनी वनाचा निर्धार बदलावा म्हणून दशरथाची विनंती २१२, वचनभंग होईल म्हणून श्रीरामांचा नकार २१२, श्रीरामांचा दृढनिश्चय पाहून राजा सैन्य बरोबर देण्यास सांगतो २१२, कैकेयी क्रोधाविष्ट, त्यामुळे राजाचा संताप २१३, सैन्यसंभार घेण्यास श्रीरामांचा विरोध २१३, वसिष्ठगुरूंचा कोप व कैकेयीचा धिक्कार २१३, दशरथाचा संताप २१३, सीतेला वस्त्रसमर्पण २१३, तिघांचे पित्यास वंदन, सर्वत्र शोकाकुल आक्रोश २१४, तिघांमागून सर्व नागरिक जातात २१४, नागरिकांना अयोध्येत परतून जाण्याची श्रीरामांची विनंती २१४.

अध्याय नववा

(पृ. २१५-२२०)

श्रीरामांचे चित्रकुटावर गमन

श्रीरामांच्या प्रयाणानंतर दशरथ व राण्या त्यांच्यामागून धावत जातात २१५, सर्वांचा विलाप २१५, वसिष्ठांनी धीर दिल्यावर सर्वजण अयोध्येकडे परत फिरतात २१५, ब्राह्मण श्रीरामांच्या मागून धावत जातात २१६, गुहकाचे भागीरथीच्या तीरावर आगमन २१७, पुढे प्रयाण करतेवेळी तेथूनच सुमंताला परत पाठविला २१७,

सुमंताची विनंती २१७, श्रीरामांचे उत्तर २१७, गुहकाकडून झाडाचा चीक आणवून जटाबंधन २१७, गुहकाच्या आईची प्रार्थना २१८, श्रीरामांना संतोष २१८, गंगापार होऊन त्रिशत्रु मुक्काम, त्रिवेणीदर्शन, गंगायमुनेस आनंद २१८, नित्यविधि उरकून भरद्वाजाश्रमास गमन, तिथेच राहण्याबद्दल ऋषींचा आग्रह २१८, आपण राहिल्यामुळे अयोध्येचे नागरिक येऊन शांतिभंग होईल वगैरे अडचणींचा निर्देश २१९, ते भरद्वाजांनी मान्य करून चित्रकूटाचे नांव सुचविले २१९, सिद्धवटदर्शन, सीतेची प्रार्थना २१९, चित्रकूटी आगमन २१९, आश्रम बांधण्याची आज्ञा २१९.

अध्याय दहावा

(पृ. २२०-२२४)

दशरथाचे प्राणोत्क्रमण

गुहकाकडे सुमंताचा मुक्काम २२०, दूतांतर्पे श्रीरामांच्या निवासाची माहिती २२०, सुमंताचे अयोध्येत परत येणे, तेथील विलाप २२०, सुमंताला पाहून राजा बेशुद्ध २२१, सुमंताकडून राजाला निवेदन २२१, वनवासात निराहार राहून तीन रात्र जलपान २२१, दशरथाचा प्राणान्त करणारा विलाप २२१, दशरथाचे 'राम राम' म्हणतच दुःखद निधन २२२, कौसल्येचा विलाप २२२, कैकेयीचा धिक्कार २२२, कौसल्या सहगमनार्थ सिद्ध, रणण्यांचा शोक २२३, नागरिकांकडून कैकेयीचा धिक्कार २२३, राजाच्या निधनानंतर अनेक ऋषींचे आगमन २२४, प्रधानादिकांचे आगमन, दहनविधीची चर्चा २२४, वसिष्ठांनी तेलाने भरलेल्या नौकेत राजाचा देह ठेवला २२४, भरताला आणण्यास सुमंताला पाठवले २२४.

अध्याय अकरावा

(पृ. २२५-२३०)

श्रीरामपादुकांना पट्टाभिषेक

श्रीरामांची त्यागबुद्धि पाहून सुमंताची अवस्था २२५, लक्ष्मण व सीतेला श्रीरामसेवेचे भाग्य लाभले, ते आपणास न लाभल्यामुळे सुमंताला विषाद २२५, मातुलगृही भरताला दुःस्वप्न २२५, वसिष्ठांनी केलेली योजना २२६, सुमंताचे भरताकडे आगमन २२६, सुमंताबरोबर भरतशत्रुघ्नांचे अयोध्येकडे प्रयाण २२६, अयोध्येचे

बदललेले स्वरूप २२६, सुमंताकडून वृत्तांतकथन, भरताचा विलाप २२६, भरताचा रामवियोगामुळे आक्रोश २२७, कैकेयीची निर्भत्सना २२८, मंधरेवर क्रोधदृष्टि २२८, वसिष्ठ त्यापासून भरताला परावृत्त करतात, गो-ब्राह्मण-स्त्री अवध्य २२८, अभिषेक करून घेण्यास नकार २२९, शत्रुघ्नाची अवस्था २२९, वसिष्ठांनी उपाय सुचवला २२९, कौसल्येचा सहगमनाचा विचार, श्रीरामभेटीचे कुलगुरूंचे वचन, त्यामुळे तिला मनःशांति २२९, श्रीरामपादुकांवर अभिषिचन, दशरथाची उत्तरक्रिया २३०..

अध्याय बारावा

(पृ. २३०-२३६)

भरताचे वनप्रयाण व गुहकाशी संवाद

कैकेयी भरताला उपदेश करते २३०, सापत्नभावाचा वेदकालीन इतिहास २३०, माझे ऐकून राजा हो, शत्रुघ्नाने युवराज व्हावे २३१, त्यामुळे भरताचा संताप व उद्वेग, त्याने आईची निर्भत्सना करून तिला घराबाहेर घालवले २३१, श्रीराम भरतादि चारी बंधूंचे पिंडैक्य २३१, भरताचा श्रीरामांची भेट घेण्याचा निर्धार, वसिष्ठ भरताच्या मनाची कसोटी पहातात २३२, वसिष्ठांची सूचना ऐकून भरताला मूर्च्छा, त्याचा विलाप, मातेची निंदा २३२, राज्याभिषेकाला भरताचा नकार, त्यामुळे वसिष्ठांना आनंद २३२, वसिष्ठांसह सर्वांचे रामदर्शनासाठी प्रयाण २३२, श्रीरामप्रेमी नागरिकांची दर्शनोत्सुकतेमुळे तारांबळ, धावपळ २३२, भरताच्या सैन्याचे वर्णन २३३, भरतसैन्य पाहून गैरसमजाने गुहक गंगाकिनारी युद्ध करण्यास सज्ज २३४, भरताचे व गुहकाचे ऐक्य २३४, भरताला गुहक श्रीरामांची निवासाची जागा दाखवितो, त्या दोघांचा संवाद २३५, श्रीरामांना अरण्यजीवन कंठावे लागते म्हणून सर्वजण उद्विग्न २३५, गुहक सर्वांना नौकेतून गंगेच्या परतीराला नेतो २३६.

अध्याय तेरावा

(पृ. २३७-२४२)

भरताचे चित्रकूटावर आगमन

स्नानसंध्या व त्रिवेणीला साष्टांग प्रणिपात २३७, गोदान, पिंडदान, धनदान २३७, भरद्वाज सामोरे येताच भरताचे वंदन २३७, गैरसमजामुळे भरद्वाजांचा भरतावर दोषारोप

२३७, ते ऐकून भरत उद्विग्न २३८, भरताच्या निर्मळ हृदयाचा परिचय होताच भरद्वाजांना संतोष २३८, वसिष्ठांची हमी २३८, वसिष्ठवाणीमुळे भरद्वाजांचे मतपरिवर्तन २३९, भरद्वाजाचे भरत, वसिष्ठांना सैन्यासह स्वागताचे निमंत्रण २३९, पूर्वी जमदग्नींनी कामधेनूला पाचारण केले असता जो विपरीत अनुभव आला तसा या वेळी येऊं नये म्हणून तपःसामर्थ्याने स्वागताची तयारी २३९, स्वागतसमारंभाचे सविस्तर वर्णन २३९, पंक्तीचा लाभ घेणारे रामनामस्मरणाने जन्ममरणमुक्त झाले २४०, या देवाभिलषित समारंभाला भ्रमर, शुक, सारिका, कोकिळा व वनशोभेची सुसंवादी सुरेल साथ २४०, सर्व उपस्थितांची तृप्ति २४१, भरद्वाजांचा भरताला प्रेमाशीर्वाद २४१, भरद्वाजांचे सर्व ऋषींना वंदन, वसिष्ठांचा आशीर्वाद २४१, सर्वांचे चित्रकूटी प्रयाण-२४१.

अध्याय चौदावा

(पृ. २४२-२४६)

श्रीरामांकडून दुष्ट कावळ्याला शिक्षा

चित्रकूटावर श्रीरामांची दैनंदिन चर्या, लक्ष्मणाची सेवा २४२, सीतेला आश्रमात ठेवून लक्ष्मण फळे आणावयास वनात गेला असता सीतेवर गंधर्वरूपी कावळ्याचे आक्रमण २४२, सीतेचा आक्रोश ऐकून श्रीरामांनी कावळ्यावर ईषिकास्त्र (दभवि अस्त्र) सोडले २४३, तो कावळा हतबल, अगतिक होऊन शेवटी नारदांच्या सांगण्यावरून श्रीरामांना शरण २४३, कावळा मनुष्यवाणीने श्रीरामांची प्रार्थना करतो २४४, सीतेच्या स्तनांचे चुंबन घेतल्याबद्दल कावळ्याची क्षमायाचना २४४, सीतेची दयाबुद्धि व श्रीरामांस प्रार्थना २४४, अस्त्राचे अमोघत्व रक्षण करण्यासाठी कावळ्याचा एक डोळा नष्ट केला २४५, श्रीरामांची कृपा लाभल्यामुळे दोन डोळ्यांचे कार्य एका डोळ्याकडे आले २४५, कावळ्याने सीतेच्या स्तनांचे चुंबन घेतल्याबद्दल नरकतुल्य किळसवाणी घाण भक्षण करण्याचा त्याला शाप २४५.

अध्याय पंधरावा

(पृ. २४६-२५१)

श्रीराम-भरतभेट

भरताचे चित्रकूटाकडे प्रयाण २४६, सैन्याच्या गजबजाटाने त्या परिसरातील वनचर व रहिवाशांची

धांदल २४६, कोणाचे सैन्य आहे त्याचा शोध घेण्याचा लक्ष्मणाला आदेश २४७, ध्वजपताकांवरून अयोध्येची सेना आली म्हणून लक्ष्मणाचा संताप व लढाईची सज्जता २४७, रामाने केलेली लक्ष्मणाची कानउघाडणी २४८, रामचंद्रांनी वर्णिलेले सापिंड्य, त्याचा प्रभाव २४९, लक्ष्मणाचा विस्मय २४९, सैन्यातून श्रीरामांचा जयजयकार २४९, रामदर्शनाची भरताची उत्सुकता २५०, सर्वांच्या भेटी व भावनाविष्कार २५०.

अध्याय सोळावा

(पृ. २५२-२५४)

श्रीरामांकडून पिंडदानविधि

भरत दिङ्मूढ झाल्यामुळे शत्रुघ्नाकडून वृत्तिनिवेदन २५२, राम, लक्ष्मण, सीता व सर्वांचा शोक २५२, दशरथाची उत्तरक्रिया २५३, कौसल्या वगैरे मातांच्या भेटी २५३, पिंडदान, गयागदाधरदर्शन २५४.

अध्याय सतरावा

(पृ. २५४-२५९)

भरताचे समाधान

लक्ष्मणाने बांधलेल्या पर्णशाळेचे सर्वांनी केलेले कौतुक २५४, प्रधान व सर्व सैन्याची श्रीरामांची भेट २५५, श्रीरामांनी अयोध्येत यावे म्हणून भरताची प्रार्थना २५५, पितृवचनाचा भंग होईल म्हणून श्रीरामांचा भरतास नकार २५५, भरताचा श्रीरामांना कळकळीचा आग्रह २५५, भरताचा मायेबद्दल युक्तिवाद २५६, श्रीरामांच्या नकारामुळे भरत आमरणान्त अन्नत्यागासाठी निर्धाराने बसतो २५६, श्रीरामांचाही प्रतिज्ञापूर्तीचा वज्रकठोर निर्धार २५७, दोघांच्या निर्णयामुळे वंशक्षय होईल म्हणून सर्वांचा आक्रोश २५७, अशा संघर्षाच्या प्रसंगी वाल्मीकींनी येऊन भरताला रहस्य निवेदन केले २५८, वाल्मीकींच्या भाषणाने भरताचे समाधान २५९, सर्वांना आनंद २५९.

अध्याय अठरावा

(पृ. २६०-२६४)

श्रीरामपादुकांसह भरत अयोध्येत येतो

भरत श्रीरामांची क्षमायाचना करतो २६०, श्रीराम भरताचे सांत्वन करतात २६०, रामांज्जेने अयोध्येला निघालेला भरत रामविरहामुळे पुढे जाऊ शकत नाही

२६०, कैकेयीला दोष न देण्याविषयी भरताचे आश्वासन २६१, भरत नंदिग्रामात राहून शत्रुघ्नाकडून राज्यकारभार करवतो २६१, चौदा वर्षे चौदा दिवसांनी आपण वनवासातून परत येऊ असे रामवचन २६२, निरोप व अयोध्येकडे भरत-शत्रुघ्नांचे प्रयाण २६२.

॥ अयोध्याकांड समाप्त ॥

अरण्यकांड

अरण्यकांड कथासार पृ. २६५ ते २९०

अध्याय १ ते २३ पृ. २९१-४२४

अध्याय पहिला (पृ. २९१-२९४)

श्रीरामांचे दंडकारण्यात गमन

श्रीरामनाममहिमा २९१, भरताचे अयोध्येकडे प्रयाण २९२, ब्राह्मणांची कुजबुज २९२, जाबाली ऋषींकडून वृत्तांतकथन २६२, राक्षसांच्या युद्धाची भीति २९३, गुप्तस्थानी जाण्याची सूचना २९३, राक्षसांच्या प्रचंड सेनेपुढे तिघांचा पाड कसा लागणार ? २९३, श्रीरामांच्या नकारामुळे ब्राह्मणांचे तेथून प्रयाण २९४.

अध्याय दुसरा (पृ. २९४-३००)

विराध राक्षसाचा वध

अत्रिआश्रमात श्रीरामांचे आगमन २९४, अनसूया व सीतेची भेट, सीतेचे अभिनंदन २९५, सीतेला पतिव्रताव्रत व दिव्य वस्त्रसमर्पण २९५, उटी व सुमनमालेचे दान २९५, अनसूयेची पूर्वकथा २९५, दहा हजार वर्षे उग्र तपश्चर्या २९५, अनसूया का म्हणतात २९६, अवर्षणकालात सवचि रक्षण २९६, ब्रह्मा, विष्णु, महेश कसोटी घेण्यास येतात २९६, जलप्रोक्षणाने तिघेही देव बालक झाले २९६, देवस्त्रियांची केविलवाणी स्थिति २९६, देवस्त्रियांनी अनसूयेची प्रार्थना करून पतिराजांची मुक्तता केली २९७, दत्तात्रेय अवताराची उत्पत्ति, त्यांचा आशीर्वाद २९७, अत्रिऋषींच्या अनुज्ञेने श्रीराम तेथून पुढे जातात २९७, भयविह्वल करणारे विराधवन २९७, विराधाकडून

सीताहरण २९७, रामस्मरणाने सीता निर्भय २९८, लक्ष्मणाकडून अरण्य साफ होताच विराधाचे रामलक्ष्मणांना दर्शन २९८, विराधाकडून श्रीरामांचा अधिक्षेप २९८, श्रीरामांचे उत्तर २९८, विराधाची दर्पोक्ति, लक्ष्मणाचे शरसंधान २९८, श्रीरामबाणाने विराध विद्ध २९९, विराधाला आत्मबोध २९९, विराधकृत रामस्तुति २९९, पूर्ववृत्तांत, शाप, उःशाप सांगून विराध गंधर्वलोकी जातो २९९, जातेवेळी विराध श्रीरामांना शरभंगऋषींच्या आश्रमात जाण्यास सांगतो ३००, श्रीरामांचे आगमन होणार म्हणून शरभंगाने सत्यलोकाला जाण्याचे नाकारले ३००.

अध्याय तिसरा (पृ. ३०१-३०३)

शरभंगऋषींचा उद्धार

श्रीरामांचे शरभंगआश्रमात आगमन ३०१, ब्रह्मदेवाचे विमान धाडले ३०१, रामदर्शनापुढे सत्यलोकाची किंमत नाही ३०१, श्रीरामांनी शरभंगाचे दर्शन घेतले ३०१, शरभंगाकडून स्ववृत्तकथन ३०२, श्रीरामांना सुतीक्ष्णऋषींकडे जाण्याची शरभंगाची सूचना ३०२, शरभंगऋषी श्रीरामांसमोर आत्मदहन करून सत्यलोकाला जातात ३०३, सत्यलोकमहिमा ३०३.

अध्याय चवथा (पृ. ३०४-३०९)

मंदकर्णीऋषींचा उद्धार

ब्राह्मण आश्रयार्थ श्रीरामांकडे येतात ३०४, ब्रह्मवृंदांची गाव्हाणी ३०४, श्रीरामांचे विनम्र उत्तर ३०४, सर्वजण सुतीक्ष्ण ऋषींच्या आश्रमी जातात ३०५, श्रीरामांचे स्वागत ३०५, दंडकारण्यात कोठे रहाणे योग्य ? ३०६, जाण्याचा क्रम बदलण्याची लक्ष्मणाची सूचना ३०६, पंचाप्सर सरोवरावर नृत्यगीत ऐकून त्याचा वृत्तान्त विचारतात ३०६, मंदकर्णीचा तपोभंग करण्यासाठी अप्सरा ३०६, ऋषींचा प्रक्षोभ व अप्सरांचे पलायन ३०७, मंदकर्णीचे स्वागत ३०७, आश्रमाचे निरीक्षण करीत सुतीक्ष्णाचे पुनःआगमन ३०८, अगस्ति-आश्रमाला प्रयाण ३०८, अगस्तीचा महिमा ३०८, वातापी इल्वलांचा नाश ३०८, मार्गात अगस्तीचे धाकटे बंधु महामतीची भेट ३०९.

अध्याय पाचवा

(पृ. ३०९-३१४)

अगस्तिऋषींकडून श्रीरामांस अस्त्रप्राप्ति

ताबडतोब आजच जाण्याचा उपदेश ३०९, आश्रमातील देवस्थाने ३०९, अगस्तींकडून स्वागत ३१०, श्रीरामांचे साष्टांग वंदन ३१०, ऋषींकडून रामस्तुति व महिमावर्णन ३११, दिव्य, अक्षय असे धनुष्य, भाते व कवच अर्पण ३१२, लोपामुद्रेकडून सीतेचे कौतुक ३१२, दंडकारण्यकथा ३१२, शापवाणीने प्रदेश ओसाड ३१२, मेरू व विंध्याद्री यांची स्पर्धा ३१३, विंध्याद्री उंच उंच वाढल्यामुळे सूर्यचंद्रांची गति बंद, म्हणून सर्व कर्मे थंडावली ३१३, अगस्तींना देवांची विनंती ३१३, अगस्तींचे दक्षिणेला प्रयाण ३१३, विंध्याद्रीचे वंदन व त्याला आज्ञा ३१३, विंध्याद्रीला नमविल्यामुळे मार्ग मोकळा ३१४, अगस्तींच्या सूचनेवरून दंडकारण्यात पंचवटीत आश्रमाची स्थापना ३१४.

अध्याय सहावा

(पृ. ३१५-३२०)

कश्यपवंशवर्णन व अमृतहरणासाठी गरुडाचे प्रयाण

पंचवटीत संगमावर आश्रमयोजना ३१५, जटायूचे दर्शन व वृत्तांत समजला ३१५, कश्यपवंशोत्पत्ति ३१५, जटायू हा कश्यपाचा नातू ३१७, कश्यपाची भार्या विनता, तिचे मुलगे अरुण व गरुड व अरुणाचे दोन पुत्र जटायू व संपाति ३१७, अमृतहरणाची पूर्वकथा, विनता व कद्रूमध्ये पैज ३१७, कद्रूसाठी सूर्याच्या घोड्यांचा रंग विषप्रयोगाने निराळा करणे ३१७, कपटाचा उपयोग केल्यामुळे विनता पण हरते ३१७, कद्रूचा शाप व उःशाप ३१८, कद्रू संचित ३१८, सूर्यकोपामुळे सर्पांचे पक्ष व पादच्छेदन ३१८, उरग व श्यामकर्ण ३१८, सुटका करण्यासाठी कद्रूकडून अमृताची मागणी ३१९, पाच प्रकारचे अमृत ३१९, अमृतहरणासाठी गरुडाचे प्रयाण, कश्यपांचा शुभाशीर्वाद ३१९.

अध्याय सातवा

(पृ. ३२०-३२५)

जटायूसह श्रीरामांचे पंचवटीत आगमन

अमृतरक्षणासाठी घेतलेली दक्षता ३२०, योग्य वेळी गरुडाचे आक्रमण ३२०, गरुडाने वाटेत येणाऱ्या

देवांना स्वसामर्थ्याने पराभूत केले ३२०, श्रीमहाविष्णूचे आगमन ३२१, गरुडाचा पराक्रम पाहून त्याला वर देण्याचे वचन ३२१, जटायूचे स्ववंशवर्णन व रामास आश्वासन ३२४.

अध्याय आठवा

(पृ. ३२५-३३३)

शूर्पणखेला विद्रूप करतात

पंचवटीत आगमन व वनसौंदर्याने सर्वांना संतोष ३२५, अरुणावरुणासंगमावर आश्रमस्थापना ३२६, आश्रमातील दैनंदिनी ३२६, स्नानार्थ श्रीराम गेल्यावर सीतेचे कंबरेखालील वस्त्र व चोळी झोपेत अंगावरून दूर होते ३२६, तशाही प्रसंगी लक्ष्मण ध्यानमग्न ३२६, राम-लक्ष्मणांचा संवाद ३२७, सीतेचा आदरभाव ३२७, सांबराक्षसाची काळखड्गप्राप्त्यर्थ तपश्चर्या ३२७, त्या खड्गाच्या मनातून सांबाच्या हाती जावयाचे नसते म्हणून ते लक्ष्मणांच्या हाती जाते ३२७, त्याची धार पाहाण्यासाठी घाव मारतो, तो नेमका झाडीतील सांबावर पडून त्याचा मृत्यू ३२७, ब्रह्महत्या दोष घडला असावा अशा शंकेने लक्ष्मण व्याकुळ ३२८, श्रीरामांनी मृतदेहाचा वर्ण विचारला ३२८, शोध केल्यावर तो देह राक्षसाचा असल्याचे कळून आले ३२८, त्यामुळे ब्रह्महत्या झालीच नाही ३२८, लक्ष्मणाला परमानंद ३२८, राक्षसवधाने दोष नाही ३२९, शूर्पणखेला पडलेले वाईट स्वप्न ३२९, रावणाला निवेदन व तिचे पद्मपुरास आगमन, मुलाचे निधन कळल्यावरून तिचा शोक ३२९, लक्ष्मण दिसताच त्याच्या सूडाचा निर्धार ३२९, तिचे वेषांतर ३३०, शूर्पणखेची लक्ष्मणांला लग्नाची विनंती ३३०, लक्ष्मणाने सांगितल्यावरून ती रामांकडे जाते ३३०, लक्ष्मणाला आपल्याबरोबर लग्न करण्यास आज्ञा देण्याची ती विनंती करते ३३०, श्रीरामांना तिच्या डोळ्यांवरून तिची ओळख पटते ३३१, रामांकडून तिची बोळवण ३३१, तिच्या पाठीवर लक्ष्मणास सूचना ३३१, श्रीरामांच्या सूचनेप्रमाणे तिची संभावना ३३२, तिचा आक्रोश व पलायन ३३२, लक्ष्मणाने घडलेले श्रीरामांना निवेदन केले ३३२, या घटनेपासून राक्षसांशी भांडणाला प्रारंभ ३३२.

अध्याय नववा

(पृ. ३३३-३३९)

खर-दूषणांशी युद्ध

विद्रूप शूर्पणखा पद्मपुरीला जाते ३३३, खरदूषण राक्षसास निवेदन व त्यांचा संताप ३३३, शूर्पणखेकडून रामस्वरूपवर्णन व वृत्तांतकथन ३३३, तिच्या कपटामुळे ती विद्रूप होते ३३४, तिचा आक्रोश व सूडबुद्धि ३३४, चौदा दूतांस रवाना केले ३३४, त्या चौदा जणांना श्रीरामांचा प्रश्न ३३४, दूतांचे प्रत्युत्तर व श्रीरामबाणांनी त्यांचा नाश ३३४, लक्ष्मण क्रोधाने शूर्पणखेचा वध करण्यास प्रवृत्त ३३५, स्त्री-वध निषिद्ध म्हणून श्रीरामांनी प्रतिबंध केला ३३५, श्रीरामबाणाने चौदा राक्षसांना उत्तम गति प्राप्त ३३५, शूर्पणखेने वृत्तांत सांगितला, रामप्रतापाचा परिणाम ३३६, चौदा हजार सैन्यासह खर, दूषण व त्रिशिरा यांचे प्रयाण ३३६, अपशकुन ३३७, अपशकुनांबद्दल तुच्छता व शूर्पणखेला आश्वासन ३३७, भीतीमुळे ऋषींचे पलायन ३३८, श्रीराम एकटेच राक्षससैन्याशी लढतात ३३८, श्रीरामांच्या शौर्यामुळे सीतेला आनंद व अभिमान ३३८, खराचे दूषणाला प्रोत्साहन ३३८, राक्षसांना श्रीराम कसे दिसले? ३३८.

अध्याय दहावा

(पृ. ३३९-३४३)

दूषण राक्षसाचा वध

श्रीरामांचे युद्धकौशल्य ३३९, राक्षसांचा संहार ३३९, खर व बारा वीर पुढे येतात ३४०, कपटप्रवीण बारा राक्षसांचा दमनी शक्तीने केलेला संहार, त्यामुळे राक्षसांची दाणादाण ३४१, रणातून पळणाऱ्या राक्षससैन्यास दूषणाचे आश्वासन ३४१, श्रीरामांनी दूषणांचा रथ, घोडे व सारथी यांना मारले ३४१, दूषणाशी भयंकर रणकंदन व त्याच्याच शस्त्राने त्याचा वध ३४२, दूषणाचा वध झालेला पाहून त्याचे तिघे साथीदार पुढे आले ३४२, महाकपाळ, स्थूळाक्ष व प्रमाथी या तिघांना श्रीरामांनी ठार केले ३४३, राक्षसांचा विध्वंस ३४३.

अध्याय अकरावा

(पृ. ३४३-३५१)

त्रिशिरा व खर राक्षसांचा वध

दूषणाच्या वधानंतर खर व त्रिशिरा हे पुढे येतात, त्यांच्या वल्गना ३४३, त्या दोघांची गर्वोक्ति, श्रीरामांचे प्रत्युत्तर

३४४, श्रीरामबाणांनी रथ, घोडे व सारथी यांचा नाश झाल्यावर त्रिशिरा विरथ होऊन लढतो ३४४, कार्तिकस्वामीच्या वराने प्राप्त झालेली शक्ति हातात घेतो ३४४, त्यामुळे सर्व संचित ३४५, त्रिशिन्याने सोडलेली शक्ति श्रीरामांना वंदन करून त्यांच्याच भात्यात जाते ३४५, श्रीरामांच्या सुवर्णपंखी बाणाने त्रिशिराचा गोंधळ व त्यातच त्याचा अंत ३४५, खरराक्षस व श्रीरामांचा रणसंग्राम ३४६, खराने सोडलेल्या वरदबाणांची निष्फळता ३४७, राम-कवचबंधनाचा खराने केलेला छेद ३४७, खराचा मुकुट पाडून त्याला बाणांनी घायाळ ३४७, खराने सोडलेली शक्तीही श्रीरामांच्या भात्यात प्रविष्ट झाली ३४८, श्रीरामांनी निर्वाणीचे बाण खरावर सोडले ३४८, खराचा धिक्कार ३४८, गदेचा श्रीरामांवर हल्ला, मातंग अस्त्राचा प्रयोग ३४८, मातंगास्त्राचे श्रीरामांनी रुद्रमंत्राने केलेले निवारण ३४९, निःशस्त्र होताच खराने वृक्षप्रहार केला, त्याचा बाणाने संहार ३४९, अंतकशस्त्राचा प्रयोग करून खराचा शिरच्छेद ३४९, खराने केलेले श्रीरामस्तोत्र ३५०, खराला उत्तम गतीची प्राप्ति ३५०, खरांचे शौर्याची प्रशंसा ३५०, युद्ध पाहून चकित झालेल्या सुनरांना आनंद व श्रीरामांची स्तुति ३५०, लक्ष्मण-सीतेचे अभिवादन ३५०, श्रीरामांचा ऋषींना नमस्कार, आशीर्वादमहिमा ३५०, ब्राह्मण-ऋषींकडून श्रीरामांचे अभिनंदन ३५१.

अध्याय बारावा

(पृ. ३५१-३५६)

शूर्पणखा-रावण संवाद

पंचवटीतील राक्षससंहारामुळे राक्षसस्त्रियांचा विलाप ३५१, समस्त राक्षसींचा शूर्पणखेला शाप ३५२, जनस्थान ब्राह्मणांना आंदण दिले ३५२, शूर्पणखेच्या सांगण्यावरून सर्वांचे लंकेस प्रयाण ३५२, ब्राह्मणांची धांदल ३५२, श्रीराम लक्ष्मणाला शोध करण्यास सांगतात ३५३, शूर्पणखेने केलेला प्रलय ३५३, लक्ष्मणाने तिचे कान कापले ३५३, राक्षसस्त्रियांसह तिचे लंकेला विमानाने प्रयाण ३५३, स्त्रियांकडून शूर्पणखेचा धिक्कार ३५३, तिचा उद्वेग, लंकेस आगमन व रावणाची भेट ३५३, तिचा रावणापुढे आक्रोश, तिचे विडंबन पाहून सर्वास आश्चर्य ३५३, तिच्याकडून वृत्तांतकथन, रामाचे वर्णन व त्याने केलेला संहार ३५४, तिने रावणाला दिलेला धोक्याचा इशारा ३५४, त्यामुळे रावण अस्वस्थ ३५४, वरपांगी

धैर्याचा देखावा करून रामाची माहिती विचारतो ३५४, शूर्पणखेने रामाचे केलेले वर्णन ३५५, ते ऐकून रावणांची प्रतिक्रिया ३५५, शूर्पणखेने केलेले सीतेचे रूपवर्णन ३५५, रावणाची अवस्था ३५६, भावी कार्याची दिशा निश्चित करून मारीचाकडे प्रयाण ३५६.

अध्याय तेरावा

(पृ. ३५७-३६१)

रावण व मारीच यांचे पंचवटीत आगमन

रावण व मारीच यांची भेट ३५७, आलेल्या संकटाचे मारीचाला निवेदन व सीताहरणाची इच्छा ३५७, सीतास्वरूपवर्णन ३५७, मारीचाकडे साहाय्याची मागणी व त्याची दिशा ३५७, मारीचावरची प्रतिक्रिया ३५८, त्याचे कारण ३५८, रावणास कळकळीचा उपदेश, शूर्पणखेचा धिक्कार ३५८, परस्त्रीहरणाचे दुष्परिणाम ३५८, रावणाचा क्षोभ व मारीचावर राग ३५९, मारीच स्वतःचा अनुभव सांगतो ३५९, रावणाला परावृत्त करण्याचा कळकळीने प्रयत्न ३६०, रावणाचे प्रलोभन ३६०, मारीचाचे उत्तर ३६०, रावणाचा संताप व मारीचाला ठार मारण्याचा मानस ३६०, रावणाच्या हस्ते मरण्यापेक्षा श्रीरामांच्या हातून मरण येणे उत्तम म्हणून मारीचाची कबुली ३६१.

अध्याय चौदावा

(पृ. ३६१-३६५)

हरिणरूपी मारीचाचा वध

रावणाचे पंचवटीत आगमन, तेथील विध्वंस पाहून त्याची बिकट अवस्था ३६१, मारीचाचा अनुनय ३६२, मारीचाची मनःस्थिती ३६२, मारीचाचे हरिणस्वरूप, त्याचे वर्णन ३६२, मृगाचे अंगविक्षेप, सर्वास आश्चर्य ३६२, मृग पाहून सीतेला त्याचे आकर्षण ३६२, सीतेची श्रीरामांना विनंती ३६३, राम-लक्ष्मण संवाद ३६३, सीतेची हौस पुरविली पाहिजे ३६३, आपण परत येईपर्यंत आश्रमातून कुठेही जाऊ नये असा लक्ष्मणाला दंडक ३६४, मृगाने हल दाखवून श्रीरामांना लांब लांब नेले ३६४ निरनिराळ्या ठिकाणच्या खुणा व त्यांची नावे ३६४, श्रीरामांचा बाण लागताच मारीचाने श्रीरामांच्या आवाजात मारलेली हाक ३६४, मारीचराक्षसास उत्तम गति ३६५, मारीचाने मारलेल्या हाकेमुळे श्रीराम साशंक

३६५, त्यामुळे लक्ष्मण सीतेला सोडून येण्यापूर्वीच सत्वर परतणे ३६५.

अध्याय पंधरावा

(पृ. ३६६-३७१)

लक्ष्मणाचे सांत्वन

श्रीरामांची हाक ऐकून सीता घाबरते ३६६, परंतु लक्ष्मण मात्र स्वस्थचित्त असलेला पाहून सीतेला खेद व चिंता ३६६, श्रीरामांच्या सामर्थ्याचे महिमान ३६६, सीतेला लक्ष्मणाचे आश्वासन ३६६, श्रीरामांनी जातेवेळी दिलेल्या आज्ञेचे लक्ष्मण स्मरण देतो ३६६, सर्व अनर्थाचे मूळ कारण स्त्रीबुद्धि ३६७, सीतेचा संताप व लक्ष्मणावर अभिशाप ३६७, लक्ष्मणाचा मनःक्षोभ, सीतेला रामाज्ञेची स्पष्ट जाणीव ३६८, लक्ष्मणाच्या शपथा व निरुपायाने जाणे ३६८, आश्रमातून जातांना रेषाबंधन व ती रेषा न ओलांडण्याचा सीतेला दंडक ३६८, श्रीराम व लक्ष्मण यांची भेट ३६९, सीतेच्या रक्षणांविषयी विचारल्यावर लक्ष्मण गहिंवरतो ३६९, स्त्रीवाक्याच्या कठोरपणामुळे सीतेला एकाकी सोडणे भाग पडले ३७०, वृत्तांत निवेदन, सीतेचा मर्मभेदक बोलण्याचा परिणाम ३७०, श्रीरामांचे लक्ष्मणाला आलिंगन ३७०, श्रीरामांना खऱ्या रहस्याची कल्पना असल्यामुळे सीतेच्या वर्तनाची त्यांना जाणीव होती ३७१.

अध्याय सोळावा

(पृ. ३७२-३७८)

सीताहरण

लक्ष्मण आश्रमातून गेल्यावर भिक्षेकऱ्याच्या वेषात रावणाचे आगमन ३७२, सीतेला पाहून रावणाची झालेली अवस्था ३७२, देवदानवांघर्वादि स्त्रियात तिच्या तुलनेची कोणीही नाही ३७२, रावणाचा सीतेला प्रश्न - या भयावह अरण्यात तू एकटी कशी आलीस? ३७३, स्वयंवरापासून साद्यंत वृत्तांत सीता सांगते ३७३, येथे मी एकटीच नसून माझे दोघेजण संरक्षक आहेत, ते येईपर्यंत थांबण्याची विनंती ३७४, रावणाने सीतेला निर्भय असण्याचे कारण विचारल्यावरून तिने पूर्वीची कावळ्याची कथा सांगितली ३७४, शूर्पणखा वगैरे कपटीवेषाने आलेल्याची रामाने बोळवण कशी केली ३७४, असे सांगून सीता बसण्यासाठी आसन देते ३७४, तिला पळविण्यास लक्ष्मणरेषेची

अडचण ३७५, अत्यंत भुकेचे ढोग करून रावण सीतेला त्या रेषेच्या बाहेर आणतो ३७५, सीता भिक्षा आणण्यास आत गेली असता आश्रमात देवांचे आगमन ३७५, सुरगणांची भीति ३७६, देवांना सीतेने रहस्य सांगून समाधान केले ३७६, भिक्षा घालण्यासाठी स्वतः न जाता आपल्या छायेला पाठवले, मूळ रूपात व छायेत तंतोतंत साम्य ३७६, भिक्षा वाढीत असता रावणाने तिला धरले व तो खऱ्या स्वरूपात प्रकटतो ३७६, सीतेजवळ रावणाचा अनुनय ३७७, सीतेचा आक्रोश, रावणाला धाक देते ३७७, वयाचा विचार करताही त्याचा हा प्रयत्न निंद्य व दूषणास्पद ३७७.

अध्याय सतरावा

(पृ. ३७८-३८५)

जटायु-रावण युद्ध

सीतेला रथात बसवून रावणाचे प्रयाण ३७८, सीतेचा विलाप, आक्रंदन व लक्ष्मणाबद्दल अनुताप ३७८, लक्ष्मणाचा धांवा ३७९, रामाचा धांवा करून, त्यांना मृगासाठी पाठविल्याबद्दल मनस्ताप ३७९, स्त्रियांनी पतिजवळ मागणे करू नये ३७९, सीतेचा अनुताप ३७९, पंचवटीतील सर्व चराचर सृष्टीला सीतेचा संदेश ३८०, रामांना समजल्याबरोबर ते मागोमाग येतीलच असा तिला विश्वास ३८०, सीतेचा धावा ऐकून रावण घाबरला व तो आकाशमागनि जाऊ लागला ३८०, मार्गात जटायूचे आगमन ३८१, जटायूने आपल्या पंखांच्या तडाख्याने रावणाचा रथ थांबवून त्याला युद्धाचे आव्हान ३८१, रावण-जटायू द्वंद्वयुद्ध ३८१, युद्धामुळे मार्गात विलंब होऊ लागल्यामुळे रावणाला राम येण्याची भीती ३८२, रावणबाणाविषयी जटायु निर्भय, रावणाचे धनुष्य मोडून मुकुट पाडून शरीरावर हल्ला ३८२, रावणाचा रथ, घोडे, सारथी याचा विध्वंस ३८२, रावण गुप्तरूपाने आकाशमागनि जातो ३८३, तरीही जटायूने त्याला मार्गात गाठून घायाळ केले ३८३, सीतेला सोडून रावण पळाला ३८३, सीता मुक्त झाल्यावर जटायूचे तिला अभयवचन ३८३, स्वर्गस्थ देवांना चिंता ३८३, रावणाने परत येऊन जटायूला द्वंद्वयुद्धाचे आव्हान दिले, पुन्हा रावणाचा पराजय ३८३, रावणाचे कपटी वर्तन, परस्परांचे मरण कशात आहे ते सांगावे, जटायूला रामांची

शपथ ३८४, त्याप्रमाणे जटायू खरे व रावण खोटे सांगतो ३८४, जटायूच्या मर्मावर रावणाचा आघात, अवढापट्टा येथे रावणाचा अंगठा पडतो ३८४, जटायू श्रीरामदर्शनाची वाट पाहात नामस्मरण करीत राहतो ३८४.

अध्याय अठरावा

(पृ. ३८५-३९१)

रावण सीतेला अशोकवनात पाठवतो

जटायू मूर्च्छित झाल्यामुळे सीतेचा शोक ३८५, रावणाला रामांच्या सामर्थ्याची सीता जाणीव देते ३८५, सीतेला धरतांना तिच्या हिसक्याने रावण खाली पडतो ३८५, वीस हातांनी तिला धरून पुढे प्रयाण ३८६, आपला शोध लागावा म्हणून सीता अलंकार टाकीत जाते ३८६, एका पर्वतावर पांच वानर बसलेले पाहून सीता उत्तरीय वस्त्रात अलंकार बांधून खाली टाकते ३८६, ते अलंकार हनुमंताच्या हातात पडतात ३८७, सीतेचा आक्रोश, हनुमंताचा संताप व उड्डाण ३८७, ते पाहून रावणाने तळात जाऊन लंकेत प्रवेश केला ३८७, रावणाकडून सीतेला विवाहाबद्दल आग्रह, भावी सुखाची प्रलोभने ३८७, सीतेकडून रावणाचा धिक्कार, राम-रावणाची तुलना व त्याची निर्भर्त्सना ३८८, कपटकर्मप्रवीण अशा आठ राक्षसांना रामांवर हल्ला करण्यासाठी पाठवितो ३८९, नंतर रावणाने अत्युत्तम सजविलेल्या रंगमहालात सीतेला नेली ३८९, आत्मविश्वासी सीता निर्भयपणे महालात जाते ३८९, सीतेचे अद्भुत सामर्थ्य लक्षात घेऊन रावण सीतेच्या पाया पडून भोगाची याचना करतो ३८९, अत्यंत तुच्छतेने झिडकारून सीता त्याचा उपहास करते ३९०, त्यामुळे रावण क्रुद्ध होऊन तिला धमकी देतो व रामलक्ष्मण मेल्याचे खोटे सांगतो ३९०, सीतेकडून पुनः निर्भर्त्सना ३९०, रामबाणांनी तुझा समूळ संहार होईल असे सीता त्याला बजाविते ३९१, सीतेचा रुद्रावतार पाहून रावण घाबरतो व तिला अशोकवनात पाठवतो ३९१.

अध्याय एकोणिसावा

(पृ. ३९१-३९८)

श्रीरामांचा सीताशोक

सीतेवर राक्षसिणीचा पहारा असतो त्याचे वर्णन ३९१, सीतेला भीति निर्माण करण्याची राक्षसिणीना आज्ञा ३९२, राम व लक्ष्मण आश्रमांकडे येतेवेळी त्यांना मार्गात

अपशकुन होतात ३९३, आश्रमात सीतेला एकटी ठेवून आल्याबद्दल लक्ष्मणाला दोष ३९३, पंचवटीत कोठेच सीता आढळेली म्हणून सर्वत्र शोधाशोध ३९३, रामाचा अनावर क्रोध ३९४, श्रीरामांची मानसीची भूमिका ३९४, सीतेसाठी शोक व करुणार्द्रचित्त ३९५, वाटेत सीतेचा शोध व रामांचा विलाप ३९५, चराचर सृष्टीलाच सीतेविषयी पृच्छा ३९५, मार्गात सोन्याचा अलंकार दिसतो ३९६, जरासे पुढे गेल्यावर मोडलेले धनुष्य, रथ, छत्र, भाता, व बाण इत्यादि आढळते ३९६, सीतेला राक्षसांनीच पळविले अशा भावनेने श्रीरामांना आलेला क्रोध व त्याचे आविष्करण ३९७, लक्ष्मणाने क्रोध शांत केला ३९७.

अध्याय विसावा

(पृ. ३९८-४०५)

उमा व श्रीराम यांचा संवाद

पौर्णिमेच्या रात्री गवताच्या अंथरुणावर पहुडले असता श्रीरामांचा झालेला मनःक्षोभ ३९८, कामज्वराची पीडा व श्रीरामांची मनःस्थिति ३९९, श्रीरामांची ही अवस्था पाहून पार्वतीने श्रीशंकरांना केलेला प्रश्न ३९९, शिवाचे उत्तराने उमेचे उपहासगर्भ हास्य ४००, शिवाच्या अनुज्ञेने उमा रामांची कसोटी पाहण्यासाठी निघते ४००, सीतेचे रूप घेऊन उमा रामाकडे जाते ४००, त्या उमारूपी सीतेची उपेक्षा केलेली पाहून लक्ष्मणाला आश्चर्य ४००, तसेच स्वर्गस्थ देवांनाही गूढविस्मय ४००, नंतर ती सीतास्वरूपी उमा श्रीरामांना प्रश्न करते ४०१, श्रीराम तिचे सत्य स्वरूप ओळखून तिला तुकाई जगदंबा अशी हाक मारतात ४०१, श्रीरामांच्या प्रश्नाने उमा उद्विग्न व तिची शरणागति ४०१, खऱ्या स्वरूपाचे ज्ञान सांगण्याविषयीच्या उमेच्या विनंतीवरून ते ज्ञान शिवापासून प्राप्त करण्याचा श्रीरामांचा तिला आदेश ४०१, ज्ञानप्राप्ति करून घेणाऱ्या शिष्याची चित्तशुद्धि असणे आवश्यक ४०२, पश्चात्तापदग्ध उमेची श्रीरामांची प्रार्थना ४०२, त्यामुळे रामांचे समाधान व रहस्य-स्पष्टीकरण ४०२, श्रीरामांचा उपदेश ४०३, उमेचे आश्वासन ४०३, लक्ष्मणावर व इतरांवरही या अद्भुत घटनेमुळे परिणाम ४०३, उमा-शिव संवादाचा मूळ आधार शिवरामायण ४०३, मूळ रामायण शतकोटि श्लोकसंख्येचे होते ४०३, त्याची

विभागणी करण्याच्या बाबतीत स्पर्धा ४०४, विभाजनाचे काम ब्रह्मदेवाने श्रीशिवाकडे सुपूर्त केले ४०४, श्रीशिवाकडून विभागणी ४०४, शेवटी उरलेली 'राम'ही दोन अक्षरे विभागणे अशक्य असल्याने श्रीशिवाने ती स्वतः घेतली ४०४, लोकविभाग व पोटविभाग ४०४, बहुत प्रकारची रामायणे ४०४.

अध्याय एकविसावा

(पृ. ४०५-४१०)

जटायूचा उद्धार

सीतेच्या शोधासाठी मार्गक्रमण चालू असता अद्भुत राक्षसाचा पाय आढळतो ४०५, अधिक पुढे गेल्यावर रक्ताने माखलेला असा एक अति भव्य देह आढळला ४०६, जटायूने स्वतःची ओळख देऊन वृत्तांत निवेदन केला ४०६, आश्रमातून रावणाने सीतेला पळविली ४०६, ते मी प्रत्यक्ष पाहिल्याने युद्ध केले ४०६, जटायूसमोर रावणाचे सामर्थ्य निष्फळ ठरते ४०७, रावणाने घाबरून सीतेला मुक्त केली ४०७, रावणाची मानहानि, त्यामुळे युद्धासाठी त्याचे पुनरागमन ४०७, रावणाचे कपटाचरण ४०७, डोळ्यांसमोर सीता पळविल्यामुळे जटायूला दुःख ४०८, जटायूचे वृत्त ऐकून रामलक्ष्मणांस दुःख ४०८, जटायु बेशुद्ध असल्यामुळे सीतेला कोठे नेली हे माहीत नव्हते ४०८, रामाची त्यास बरा करण्याची इच्छा व तसे आश्वासन ४०८, जटायूने हास्य करून मुक्तीची इच्छा केली ४०९, असे तुझ्या सन्निध मरण येणे फार दुर्लभ ४०९, श्रीरामांनी त्या जटायूला उत्तम गति दिली ४०९, जटायूने श्रीरामांना तीन वेळा प्रदक्षिणा करून विमानारोहण केले ४१०, स्वर्गात राजे दशरथांची भेट झाल्यावर त्यांना सीताहरणाचे वृत्त न सांगण्याची श्रीरामांची विनंती ४१०, ते वृत्त स्वतः रावण मागाहून सांगेल ४१०.

अध्याय बाविसावा

(पृ. ४११-४१७)

कबंध राक्षसाचा उद्धार

पुढे मार्ग क्रमीत असतांना लक्ष्मणाला अपशकुन होऊ लागतात ४११, मार्गात जवळपास कोणीतरी राक्षस असेल तर त्याचे पारिपत्य करून पुढे जाण्याचा विचार ४११, तेवढ्यात दीर्घ शरीर, लांबच लांब हात, पोटात

मुख व तुटक्या पायांचा असा भयानक प्राणी दिसतो ४११, त्याचे भीतिप्रद वर्णन ४११, कबंधाच्या कक्षेत आल्याबरोबर रामलक्ष्मणांना ओढण्याचा त्याचा प्रयत्न ४१२, परंतु श्रीरामांना ओढता न आल्याने जिज्ञासा ४१२, कबंधाचा पुनः आवळण्यास प्रारंभ ४१२, श्रीराम स्वतःचा वृत्तांत कबंधाला सांगतात ४१२, त्याचे बाहु कापण्याची लक्ष्मणाला आज्ञा ४१२, लक्ष्मणाच्या प्रश्नावरून कबंधाने आपला वृत्तांत सांगितला ४१३, कश्यपभार्या दनीचा पुत्र दनु स्थूलशिरा ऋषीच्या शापाने कबंध राक्षस झाला ४१३, ब्रह्मदेवांच्या वराने दीर्घायुष्य मिळविले ४१४, त्या वराच्या उन्मत्तपणाने इंद्राशी केलेल्या युद्धात इंद्राने त्याला विद्रूप केला ४१४, श्रीरामदर्शनाने त्याचा उद्धारकाळ समीप आला ४१४, कबंधाच्या विनंतीवरून त्याचे दहन केले ४१५, सीतेला रावणाने नेली हे कबंधाने रामांना सांगितले ४१५, श्रीरामांना सुग्रीवाशी सख्य करण्यास सांगतो ४१६, दोघांचे दुःख एक असल्याने उभयता मैत्रीस योग्य ४१६, पंपासरोवरावर सुग्रीवाची भेट व मैत्री होईल ४१७, वालीचा वध झाल्यावर सीतेचा शोध लागेल ४१७.

अध्याय तेविसावा

(पृ. ४१७-४२३)

शबरीचा उद्धार

पंपासरोवरावर विश्रांति ४१७, शबरीच्या आश्रमास भेट, शबरीने केलेले स्वागत ४१७, रामाचा शबरीस उपदेश व प्रश्न ४१८, शबरीचे उत्तर, श्रीरामांस तिथे राहाण्याची विनंती ४१९, शबरीची स्तुति ४१९, रामांना प्रार्थना ४१९, रामांची अनुमति व शबरीचा उद्धार ४१९, वनशोभा पहात असता श्रीरामांचा चित्तक्षोभ ४२०, ज्यांच्या ज्यांच्या कूजनक्रीडेमुळे श्रीरामांना मनस्ताप झाला त्यांना त्यांना शाप व उःशाप-कोकिळा ४२०, हरिण ४२१, हत्ती व हत्तीण ४२१, मोर व लांडोरी ४२१, कावळा ४२२, चक्रवाक-चक्रवाकी ४२२, ऋष्यमूक पर्वताकडे ४२२, ऋष्यमूक असे का म्हणतात? ४२३, वालीच्या भीतीने या पर्वताचा आश्रय घेतला ४२३, अरण्यकांडाची सारांशरूप उजळणी ४२३.

॥ अरण्यकांड समाप्त ॥

किष्किंधाकांड

किष्किंधाकांड कथासार पृ. ४२५ ते ४४२

अध्याय १ ते १८

पृ. ४४३-४४२

अध्याय पहिला

(पृ. ४४३-४४८)

श्रीराम-हनुमंत भेट

श्रीएकनाथांचे आत्मनिवेदन ४४४, पूर्वीचे कथानुसंधान, शबरीचा उद्धार करून श्रीराम-लक्ष्मण किष्किंधेकडे निघाले ४४४, रामलक्ष्मणांना सशस्त्र आलेले पाहून, त्यांना आपल्याला मारण्यासाठी वालीनेच पाठविले असावे असा सुग्रीवाचा गैरसमज, त्यामुळे घाबरून तो गुहेत लपतो ४४४, हे कारण समजल्यावर हनुमंताला आश्चर्य ४४५, त्यांचे वृत्त आणण्यासाठी हनुमंताला सुग्रीवाची संमति ४४५, फार सावधपणे राहून माहिती आण, हनुमंताचे प्रयाण ४४५, आईच्या सांगण्याचे मारुतीला स्मरण ४४५, लक्ष्मणांचे मांडीवर श्रीराम विश्रांति घेत होते त्याच झाडावर मारुती बसला ४४५, श्रीरामांचे लक्ष झाडावर जाताच वरील वानराला जन्मजात ब्रह्मचर्य-कौपीन असल्याचे त्यांनी बोलून दाखविले ४४६, श्रीराम आपली माहिती थोडक्यात मारुतीला सांगतात ४४६, त्यांचे कर्तृत्वाची कसोटी हनुमंत पहातो ४४६, श्रीराम पडल्या पडल्याच शांतपणे मारुतीच्या शस्त्रास्त्रांचे निवारण करतात ४४६, मारुतीची धावपळ व वायूचा उपदेश ४४६, श्रीरामांस मारुतीचा साष्टांग प्रणिपात ४४७, लक्ष्मणाचा संशय ४४७, श्रीरामांचे लक्ष्मणास आश्वासन व मारुतीचे एकपिंडत्वाचे वृत्तकथन ४४७, हनुमंताला आनंद व सर्वांचे ऐक्य ४४७.

अध्याय दुसरा

(पृ. ४४८-४५२)

सुग्रीवाची जन्मकथा

हनुमंत सुग्रीवाचा जन्मवृत्तांत विचारतो ४४८, सुग्रीवाची शोचनीय अवस्था व इच्छा, मारुतीची भूमिका व श्रीरामांचे आश्वासन ४४८, श्रीरामांचा प्रश्न वाली-सुग्रीवांचा वृत्तांत ४४९, ऋक्षाचा जन्म व बालक्रीडा

४४९, सरोवराला उमेचा शाप ४४९, शापित सरोवरात उडी मारल्यामुळे ऋक्षाला स्त्रीत्व प्राप्त ४५०, तिला पाहून इंद्र व सूर्याचे कामोदीपन व त्यामुळे वीर्यस्खलन ४५०, 'वाला'मध्येच इंद्राचे वीर्य पडले म्हणून वाली हे नाव ४५०, मानेमध्ये (ग्रीवेवर) वीर्य पडले म्हणून 'सुग्रीव' हे नाव ४५०, दोघा पुत्रांसह ऋक्ष स्त्रीवेषात ब्रह्मदेवाजवळ जातो ४५०, ब्रह्मदेवाची शापवाणी ४५०, ब्रह्मदेवाच्या विनंतीवरून ऋक्षाची शापमुक्तता ४५१, वालीला पाहून इंद्राला आनंद व त्याला माला अर्पण ४५१, मालेचा प्रभाव व दुंदुभीचा वध ४५१, मालेची निर्मिती ४५१, सूर्याने केलेली सुग्रीव व मारुतीची संगति ४५१, दोन पुत्रांसह उपभोगासाठी ऋक्षाला राजधानी दिली ४५१, विश्वकर्माकडून किष्किंधानगरीची निर्मिती ४५२, ऋक्षास राज्याभिषेक व वालीला युवराजपदाची प्राप्ति ४५२, ऋक्षाच्या निधनानंतर वाली राजा होतो व सुग्रीव युवराज व नल सेनापति ४५२.

अध्याय तिसरा

(पृ. ४५२-४५८)

सुग्रीवाशी सख्य

सुग्रीवाला स्नेहसंबंध जोडण्यासाठी श्रीराम पाचारण करतात, हनुमंत सुग्रीवाला श्रीरामांचा वृत्तांत सांगतो ४५२, श्रीरामांजवळ सुग्रीवाची शरणागति ४५३, श्रीरामांनी आलिंगन देऊन स्वागत केले ४५४, रावणाने सीतेला पळवून नेल्याचे श्रीराम सुग्रीवाला सांगतात ४५४, सीतेने खाली टाकलेले अलंकार ४५४, सीतेचे आक्रंदन व मारुतीचे उड्डाण ४५५, रावणाचे लंकेत उड्डाण ४५५, ते अलंकार पाहून श्रीरामांना परमदुःख ४५५, सुग्रीवाकडून श्रीरामांचे सांत्वन, सीताशोधाचे आश्वासन व प्रतिज्ञा ४५५, श्रीरामांची घोर प्रतिज्ञा ४५५, वालीचा पराक्रम व सुग्रीवाचे वर्णन ४५६, दुंदुभि दैत्याचा वध ४५६, दुंदुभीचा अतिप्रचंड देह ४५७, रावणाची दुर्दशा ४५७, रावणाला खेळणे म्हणून अंगदाच्या पाळण्यावर बांधला ४५७, पौलस्तीची याचना, त्यामुळे रावणाची मुक्तता ४५७, कश्यपमाळेमुळे वाली अजिंक्य ४५७, कश्यपाच्या मानासाठी वालीला लपून मारणे ४५७, श्रीरामांचे आश्वासन, सुग्रीवाला आनंद ४५८.

अध्याय चवथा

(पृ. ४५८-४६४)

वाली सुग्रीवाच्या वैराची मूळ कथा

दोघा बंधूंच्या कलहाच्या कारणासंबंधी श्रीरामांचा प्रश्न ४५८, सुग्रीवाकडून निवेदन ४५८, लोभाचा प्रभाव ४५८, पिताजीच्या निधनानंतर बंधूंचे सख्य ४५८, दुंदुभीचा पुत्र मयासुर याचे युद्धास आव्हान ४५९, वाली व मी बाहेर आलो ४५९, दुंदुभी पळून गुहेत गेला ४५९, सुग्रीवाला दारातच राहण्यास सांगून वाली स्वतः गेला ४५९, नंतर आतून आरोळ्या ऐकू आल्या व रक्ताचा प्रवाह आला ४६०, वाली ठार झाला असावा असे वाटून त्याच्या सूडासाठी निघणार होतो ४६०, तोच लोमशऋषींनी येऊन नगरीवर गंधर्वानी आक्रमण केल्याचे सांगितले ४६०, त्या गुहेतून राक्षस बाहेर येऊ नयेत म्हणून मी शिळने तोड बंद केले ४६०, वालीला अखेर तिलांजलीही दिली ४६१, नंतर किष्किंधेला येऊन आक्रमक शत्रूचा पाडाव केला ४६१, वालीचा वध झाला असे समजून सुग्रीवाला राज्याभिषेकही झाला ४६१, नंतर मयासुराला ठार करून वाली किष्किंधेत हजर झाला ४६१, सर्वाना संतोष व माझ्यावर वालीचा क्रोध ४६१, माझ्यावरील आरोप ४६२, गुहेच्या तोडावर शिळा ठेवल्याबद्दल राग, सुग्रीव मेला असे समजून वालीचा शोक ४६२, वालीचा सुग्रीवावर दोषारोप ४६३, वालीची पत्नी तारा ही वस्तुस्थिती सांगून सुग्रीव निर्दोषी आहे असे आवर्जून सांगते ४६३, तारेचे सांगणे न ऐकता सुग्रीवाच्या घाताला प्रवृत्त होतो ४६३, तारेची मध्यस्थी व सुग्रीवाचा राजधानीचा त्याग व प्रयाण ४६४, सुग्रीवाचे ते वृत्त ऐकून श्रीरामांस अनुकंपा ४६४.

अध्याय पाचवा

(पृ. ४६४-४७०)

वालीकडून सुग्रीवाचा पराभव

वालीच्या सामर्थ्याने सुग्रीवाला भीति ४६४, त्यासंबंधी शापाचे मूळ कारण ४६४, वालीचा वध करण्याचे तीन पर्याय ४६५, दुंदुभीचा मृत देह डाव्या पायाच्या अंगठ्याने रामांनी उडविला ४६५, परंतु शुष्क कलेवर उडविल्याने सुग्रीवाचे समाधान झाले नाही ४६५, रामाने बाणाने केलेले सात वृक्षांचे छेदन ४६६, त्यामुळे सर्वाना विस्मय व आनंद ४६६, श्रीराम सुग्रीवास वालीला युद्धाचे आव्हान देण्यास सांगतात ४६६,

सुग्रीवाचा भुभुःकार ऐकून वालीचे आगमन ४६६, दोघांचे घनघोर युद्ध ४६७, दोघात कमालीचे साम्य असल्यामुळे श्रीरामांस बाण सोडता येईना ४६७, बहुतकाळपर्यंत युद्ध झाल्याने सुग्रीव सुवर्णमाळेपुढे मूर्च्छित ४६८, कष्टाने ऋष्यमूक पर्वतात पडला ४६८, सुग्रीव उद्ध्विग्न व त्याचा रामांवर आरोप ४६८, वानरांचा संभ्रम ४६८, सुग्रीवाचा शोक व श्रीरामांस दूषण ४६८, रामाने कारणाचे स्पष्टीकरण करून सुग्रीवाची खात्री केली ४६९, सुग्रीवाचे समाधान व वालीशी युद्धाची ईर्ष्या ४७०, या वेळी राम खुणेसाठी सुग्रीवाच्या गळ्यात गजकमलमाला घालतात ४७०, सुग्रीवाचे उड्डाण व भुभुःकार, वालीला आव्हान ४७०.

अध्याय सहावा

(पृ. ४७०-४७७)

वालीचा वध

सुग्रीवाची गर्जना ऐकून वालीचा संताप ४७१, सुग्रीवाला रामांचे साहाय्य आहे तरी हे शत्रुत्व संपवावे असा तारेचा उपदेश ४७१, वालीचे तारेला उत्तर, रामांशी विरोध नाही ४७१, तारेचे पुनः सांगणे की, सुग्रीव श्रीरामांचा शरणागत आहे म्हणून रामांचा विरोध ४७२, श्रीरामांशी सख्य केले तरच शांति व समाधान लाभेल ४७२, वालीचा प्रकोप ४७२, वालीची सामर्थ्याची प्रौढी ४७२, पुनः वाली-सुग्रीव युद्ध ४७३, सुग्रीवाला भूमीवर पाडला त्याच वेळी रामांनी वालीवर बाण सोडला ४७३, वालीला मूर्च्छा, सावध होऊन त्याने रामाचा अधिकक्षेप केला ४७४, रावणाकरता अधर्म का केला ४७४, श्रीरामांचे वालीला समर्पक उत्तर, त्यामुळे त्याचे परिवर्तन ४७५, स्वतःबद्दल वालीला पश्चात्ताप ४७५, रामांची स्तुति करून वाली क्षमा मागतो ४७६, वालीची क्षमायाचना ४७६, श्रीरामांचे आश्वासन ४७६, वालीच्या पश्चात्तापामुळे रामांचा कळवळा ४७६, वालीचा देहत्यागाचा आग्रह ४७६, वालीच्या देहात रुतलेला बाण श्रीरामांनी काढला, त्याचे प्राणोत्क्रमण ४७७.

अध्याय सातवा

(पृ. ४७८-४८४)

सुग्रीवराज्याभिषेक

वालीच्या निधनाने वानरांचा घबराट ४७८, तारेचा

सहगमनाचा निश्चय ४७८, वैधव्य आल्यानंतर सहगमन करणे, हाच उत्तम मार्ग असे तारेचे उत्तर ४७८, तारेच्या शापावर वालीची प्रतिक्रिया ४७९, तारेला उपदेश ४७९, सुग्रीवाला आदेश ४७९, सुग्रीवाचे प्रतिवचन व आश्वासन ४८०, वालीचे समाधान, सुग्रीवाला माला अर्पण व देहत्याग ४८०, तारेचे दुःख व विलाप ४८०, श्रीराम तारेचे सांत्वन करतात ४८१, श्रीरामांचा हितोपदेश ४८१, रामांच्या उपदेशाचा तारा व सुग्रीवावर परिणाम ४८२, रामांज्जेने वालीचे दहन व उत्तरक्रिया ४८२, हनुमंताची विनंती ४८२, रामाचे उत्तर व लक्ष्मणांकडून सुग्रीवास राज्याभिषेक ४८२, श्रीरामांना सर्वांचे वंदन ४८३.

अध्याय आठवा

(पृ. ४८४-४९०)

सुग्रीवाचे आगमन

मागील अनुसंधान ४८४, पावसाळा संपल्यावरही सुग्रीवाच्या उपेक्षेमुळे रामांचा क्रोध ४८४, श्रीरामवचन ऐकून लक्ष्मण क्रोधायमान व शस्त्रसज्ज होऊन त्याचे प्रयाण ४८५, हनुमंताची सुग्रीवाला पूर्वसूचना ४८५, हनुमंताची व्यवस्था व वानरांना पाचारण ४८५, लक्ष्मण किष्किंधेला जातो ४८५, तारा, रुमा व सुग्रीव विनंती करतात ४८६, तारेची प्रार्थना व सुग्रीवाची शरणागति ४८७, कृतघ्नाची निंदा, महापातकाहूनही अधम ४८७, मारुतीची मध्यस्थी व लक्ष्मणाचा संतोष ४८८, लक्ष्मणाचा सन्मान व त्याचे रामांकडे परतणे ४८८, कार्यपूर्ती करण्यापूर्वी परत येईल त्यास दंड ४८८, सर्वांचे रामांना नमन ४८८, वानरसेन्याचा प्रचंड मेळावा ४८८.

अध्याय नववा

(पृ. ४९०-४९३)

वानरसेनेला श्रीरामदर्शन

सुग्रीव श्रीरामांना वानरसेनेचा विस्तार समजावून सांगतो ४९०, सुग्रीव व अंगदाचे स्वागत ४९१, अंगदाकडून सुग्रीवाची स्तुति ४९२, वानरांचा उल्हास व लीला, रामांचा उपहास ४९२, मारुतीची स्तुति ४९२, वालीचे निवारण मारुतीने का केले नाही ४९२, अगस्तीचे आगमन व रामांच्या प्रश्नाला उत्तर ४९२.

अध्याय दहावा

(पृ. ४९३-४९९)

हनुमंतजन्मकथा

श्रीरामांचा प्रश्न ४९३, अगस्ती मारुतीची जन्मकथा सांगतात ४९३, हनुमंताला गर्भातच जन्मजात कौपीन, त्यामुळे अंजनीमातेला नग्न पुत्रदर्शन नाही ४९३, मारुतीची बाळपणी क्षुधाशांतीसाठी सूर्यावर झोप ४९३, वायूने सूर्याच्या प्रखर तापापासून त्याचे रक्षण केले ४९४, तोच दिवस सूर्यग्रहणांचा, आलेल्या राहूला शेषटीचा भयंकर तडाखा ४९४, ग्रहांच्या सांगण्यावरून राहूचे इंद्राकडे गान्हाणे ४९४, इंद्राची मारुतीवर स्वारी, राहूचा थरकाप ४९४, इंद्राच्या वज्रप्रहाराने हनुमंत मूर्च्छित, त्यामुळे वायूचा कोप ४९५, वायूचा विलाप व क्षोभ, त्याचे गंभीर परिणाम ४९६, प्राणवायूच्या निरोधामुळे जगताचा स्तंभ ४९६, ब्रह्मादिक देवांचे आगमन ४९६, वायूच्या शोकाला देवांचे उत्तर, मारुतीला जन्ममरणाचा संभवच नाही, देवांचे वरदान ४९७, इंद्राचा वर, कमळमाला अर्पण ४९७, सूर्य, वरुण, यम, कुबेर आणि विश्वकर्मा यांचे वरदान ४९७, ब्रह्मदेवाचे वरदान व भविष्यकथन ४९७, वायूचा आनंद व हनुमंताला अंजनीकडे नेणे ४९८, रामांचे-हनुमंताचे सामर्थ्य सारखेच ४९८, त्याच्या बाललीलेत ऋषींना त्रास, ब्रह्मदेवाकडे तक्रारपूर्वक गान्हाणे ४९८, ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरून ऋषींचा फार सौम्य शाप ४९८, शापामुळे शक्ति लीन झाली ४९८, मदाचा प्रभाव ४९८, परमार्थाकडे अधिक लक्ष ४९९, श्रीरामांचा आनंद व अगस्तींचे गमन ४९९.

अध्याय अकरावा

(पृ. ४९९-५०५)

सीतेच्या शोधासाठी वानरांना पाठवले

सुग्रीवांची श्रीरामांना विनंती ४९९, सीतेचा शोध करण्याची त्याला आज्ञा ४९९, रावणाचे वसतिस्थानी व संभाव्य ठिकाणी शोधासाठी सुग्रीव वानरांना पाठवतो ४९९, पश्चिमेस सुषेण, पूर्वेस विनत, उत्तरेस शतबळी व इतर चार उपदिशांना वानर पाठवले ५००, सप्तपाताळ ५००, त्याचे खाली शेषशायी ५०१, त्यापुढे अंधतामिस्र नरक ५०१, वानरमंडळींचे आवेशपूर्ण आश्वासन ५०१, स्वर्गलोक ५०१, सूर्यलोक तारालोक, बुधलोक ५०१, भृगुलोक ५०१, भौमलोक, देवगुरु, शनि, सप्तऋषि ५०२, अलकानगरी ५०२, ध्रुवलोक, महर्लोक ५०२,

तपोलोक ५०२, सत्यलोक ५०२, तेथे राहणारे लोक ५०३, इंदिरावर सरोवर ५०३, नामस्मरणमहिमा ५०३, शिवलोक, कैलास ५०३, वैकुंठ-कैलास, शेषशायी प्रलयात ५०४, पाच प्रकारचे प्रलय ५०४, त्यांचे प्रकार ५०४, आत्यंतिक प्रलय ५०४, राम-सुग्रीव यांची एकात्मता ५०४.

अध्याय बारावा

(पृ. ५०५-५१०)

सीताशोधासाठी वानरांचे प्रयाण

तिन्ही दिशांकडे वानरांना पाठवल्यावर दक्षिण दिशेकडे महापराक्रमी निवडक वीरांना पाठवले ५०५, जांबवंत, नल, नील, वगैरे वीर व अंगद यांची नियुक्ति झाल्यामुळे त्यांना आनंद झाला ५०५ परंतु त्यात मारुतीचा समावेश न झाल्याने तो कष्टी झाला ५०५, हे पाहून मारुतीस पाठविण्याचे श्रीराम सुचवितात ५०५, पूर्वदिशेला पाठविलेल्या वानरांना सुग्रीव कल्पना देतो ५०६, पश्चिम दिशेकडे ५०७, उत्तर दिशेकडे ५०८, दक्षिण दिशेकडे ५०८, सीतेचा शोध करील त्याचा सत्कार व बक्षीस ५०९, शोध करण्याची कालमर्यादा एक महिना ५०९, यापेक्षा अधिक काळ लागल्यास शिक्षा जाहीर ५०९, वानरांचे प्रयाण व त्यांचा उत्साह ५०९, दक्षिणेकडील सैन्यात अंगद पुढारी, त्याच्या आज्ञेने मारुती श्रीरामांच्या दर्शनास जातो ५१०.

अध्याय तेरावा

(पृ. ५१०-५१४)

श्रीराम-हनुमंत-संवाद

सुग्रीव अंगदाला हनुमंताच्या आधीन करून त्याच्यावरच सर्व भार टाकतो ५१०, हनुमंत श्रीरामांकडे जाण्याची अंगदाची आज्ञा मागतो ५१०, अंगदाची विनय वृत्ति व मारुतीची स्तुति ५११, सर्व वानर अंगदाचे कौतुक करतात ५११, हनुमंताचा रामांना प्रश्न ५११, श्रीरामांचे स्पष्टीकरण ५११, सीतेचे रूप व गुणवत्ता ५११, सीतेची अवस्था ५१३, हे सर्व ऐकत असता मारुतीला ब्रह्मानंद ५१३, रामांनी हनुमंताजवळ आपली मुद्रिका (अंगठी) दिली ५१३, ती मुद्रिका कोठे पडू नये म्हणून आपल्या मुखात ठेवली ५१४, हनुमंत पुनश्च अंगदाकडे आला ५१४.

अध्याय चौदावा**(पृ. ५१४-५१९)****वानरांचा गुहाप्रवेश**

एक महिना होताच पूर्व, पश्चिम व उत्तरेकडील वानर परत आले ५१४, सर्वजण शोध न लागता परत आले ५१५, सुषेणाचा वृत्तांत ५१५, दक्षिणेकडील सैन्याचा वृत्तांत ५१५, निर्जन, निर्जल व रुक्षप्रदेशात प्रवेश ५१६, त्या वनांचा मूळ वृत्तांत हनुमंत सांगतात, दंडकऋषींचा दहा वर्षांचा मुलगा वनदेवतांनी मारला ५१६, पित्याच्या शापाचा प्रभाव ५१६, त्यामुळे तो राक्षस भयंकर गर्जना करून वानरांना भक्षण करण्यासाठी आला ५१७, अंगदाच्या एकाच तडाख्याने त्याचा नाश केला व त्याला मुक्ति मिळाली ५१७, सर्व वानर भुकेने व्याकुळ होतात ५१७, हनुमंताची प्रार्थना ५१७, सर्व वनाची पहाणी करताना गुप्त जलाचा सुगावा ५१७, मारुतीच्या सांगण्यावरून सर्व वानरांचा बिळात प्रवेश ५१८, महिन्याचा उपवास व चालण्याचे श्रम यामुळे वानरांना मूर्च्छा ५१८, मारुतीने सर्व वानरांना पुच्छात बांधून प्राणरक्षणाकरता पित्याचा धावा केला ५१८, श्रीरामभक्तांचे संरक्षण, हनुमंताला प्रकाश दिसतो ५१९, प्रकाशामुळे वानर सावध व हनुमंतस्तुति ५१९.

अध्याय पंधरावा**(पृ. ५१९-५२४)****तापसी-हनुमंत संवाद**

सावध झाल्यावर त्या वानरांना सभोवती सुवर्णभुवन दिसते ५१९, ते विवर सर्व समृद्धीने निर्मळ जलप्रवाहांनी परिपूर्ण ५१९, त्या निर्जन प्रदेशात एका कुमारी तापसीचे दर्शन ५२०, हनुमंताचा तिला प्रश्न ५२०, त्या गुप्त विवरात आल्याबद्दल तिला आश्चर्य ५२०, श्रीरामनामाचा प्रभाव ५२०, तपःसामर्थ्याने तिला हनुमंताविषयी ज्ञान व आदर ५२०, तापसीची साद्यंत कथा, हेमदानवनिर्मितीचे स्थळ ५२१, मयासुराचे तप, ब्रह्मदेवाकडे मरणरहित अवस्थेची याचना ५२१, विवरात मृत्यू येणार नाही असे त्याला वरदान ५२१, विवर गुप्त ठेवून तेथूनच असुरांच्या हस्ते देवांवर जारणमारणाचे आभिचारिक प्रयोग ५२१, ब्रह्मदेवांच्या सूचनेवरून त्यांच्या प्रलोभनासाठी हेमा अप्सरेची नेमणूक ५२२, तिच्या बरोबर बाहेर आल्यावर इंद्राचा त्याच्यावर वज्राघात ५२२, ब्रह्मदेवाने सुवर्णमय

भुवन तिला दिले ५२२, सुवर्णमनूची स्वयंप्रभा नावाची कन्या ५२२, ब्रह्मदेवाच्या कृपेने निष्काम अनुष्ठानाचे तिला वरदान ५२२, श्रीरामभक्तांशिवाय येथे कोणी येणार नाही अशी वरप्राप्ति ५२२, हेमा तपस्थेने स्वर्गास गेली ५२२, भुकेल्या वानरांसाठी आहाराची याचना ५२३, दानाचे प्रकार, स्वयंदान अत्युत्तम ५२३, तापसीने स्वतः फळे आणून वानरांना दिली ५२३, फळांचे अंतर्दृष्टीने वर्णन ५२३, वानरांची तृप्ति ५२४, बुभुक्षितांना अन्नदान, सर्व दानाहून श्रेष्ठ ५२४.

अध्याय सोळावा**(पृ. ५२५-५३१)****संपातीचा उद्धार**

फळांनी व पाण्याने वानरांची तृप्ति ५२५, यानंतर सर्व वानरांची परत जाण्याची इच्छा ५२५, तापसीच्या प्रश्नावरून कार्याविषयी निवेदन ५२५, विवराबाहेर जाण्याची उत्कंठा ५२६, त्या तापसीच्या सांगण्यावरून सर्व वानरांनी डोळे झाकले ५२६, नेत्र उघडल्यावर समोर विशाल समुद्र ५२६, शोध करतात तो तापासी व विवर अदृश्य ५२६, एक महिन्याचा अवधि संपला, परत जाऊन सुग्रीवाचा अपमान होईल म्हणून तेथेच बसून प्रायोपवेशन ५२७, समुद्रतीरावर बसले असता संपातीची भेट, संपातीचा त्यांना प्रश्न ५२७, अंगदाकडून उत्तर, वृत्तांतकथन व स्वयंदान ५२८, वृत्तांत ऐकून संपातीचे हृदयपरिवर्तन, रामनामाचा महिमा, रामांचा व वानरांचा संबंध संपाती विचारतो ५२८, वानरांना आश्चर्य, हनुमंताचा प्रश्न ५२८, संपाती हा जटायूचा बंधु, तारुण्यातील पराक्रम ५२९, संपातीचे पंख जळून त्याची असहाय्यता ५२९, अरुणास सूर्याचे वरदान ५२९, संपातीने विचारल्यावरून हनुमंत जटायूचा वृत्तांत सांगतात ५३०.

अध्याय सतरावा**(पृ. ५३१-५३९)****हनुमंताचे समुद्रावरून उड्डाण**

संपातीकडून सीतेची माहिती मिळाल्यामुळे वानरांना आनंद ५३१, अंगदाच्या प्रश्नावरून वानरांचा पराक्रम ५३२, जांबवंताचा पराक्रम ५३२, बलकथन ५३२, नल, नीळ, जांबवंत वीर्यकथन ५३३, जांबवंत हनुमंताची स्तुति करतो ५३३, मारुतीचे उड्डाणकथन ५३३, वानरांना आनंद व हनुमंताचे उड्डाण ५३४, उड्डाणाची

प्रतिक्रिया ५३५, समुद्रलंघनाचे कौतुक पहाण्यासाठी देवादिकांचा मेळावा जमला ५३५, उड्डाणाचे वर्णन ५३५, विश्रांतीसाठी जळातून वर यावे अशी सागराची मैनाद्रीला विनंती ५३६, सागराच्या सांगण्यावरून मैनाद्री वर येतो ५३६, मैनाद्री व हनुमंत यांची उंच होण्याची स्पर्धा ५३६, मैनाद्रीची हनुमंताला प्रार्थना ५३६, हनुमंताचे उत्तर ५३७, तरीही मैनाद्रीचे हनुमंताला विश्रांतीस आमंत्रण ५३७, मैनाक पर्वताच्या मनःशांतीकरता त्याला अंगुलीचा स्पर्श व त्याचा परिणाम ५३७, हनुमंताच्या सामर्थ्याची परीक्षा पाहाण्यासाठी दनूला पाठवली ५३७, दनु व हनुमंत संघर्षात हनुमंताची सुटका व त्याचे पुढे प्रयाण ५३८.

अध्याय अठरावा (पृ. ५३९-५४४)

हनुमंताचा लंकाप्रवेश

हनुमंताच्या उड्डाणात सिंहिकेचे विघ्न ५३९, तिच्या पोटात शिरून तिचे उदर विदारण व नाश ५३९, मारुतीचा पराक्रम व चातुर्य ५४०, पुढे उड्डाण करून, पडलंकेस आगमन ५४१, घर्घर राक्षसाची पत्नी व रावणाची बहीण क्रौंचा राणी ५४१, क्रौंचा व हनुमंत यांचा संघर्ष ५४१, तिचे काळीज बाहेर काढून तिच्या पोटात पुच्छ खुपसून तिचा नाश ५४२, पडलंकेच्या उड्डाणाला कालिका खंडाचा आधार ५४२, सर्व नगरीच्या नाशातून एक वृद्धा जिवंत राहिली ५४२, तिच्याकडून माहिती घेऊन हनुमंताचे लंकेकडे गमन ५४२.

॥ किष्किंथाकांड समाप्त ॥

सुंदरकांड

सुंदरकांड कथासार पृ. ५४५ ते ५६२

अध्याय १ ते ४२ पृ. ५६३-८२४

अध्याय पहिला (पृ. ५६३-५६८)

लंकेचा शोध

श्रीरामनामाचा महिमा ५६३, लंकेच्या उच्च भागावर बसून मारुती पुढील बेट करतो ५६३, लंकावर्णन व

तिचे अभंगत्व ५६४, वानररूप किंवा राक्षसरूप घेऊन कार्य पार पाडणे कठीण ५६४, म्हणून अत्यंत सूक्ष्म रूपाने लंकेत प्रवेश ५६५, ब्रह्मराक्षसाची वसति, शैवदीक्षा, त्रिपुंड्रधारी वगैरे विविधजाती ५६५, आग्निहोत्री, क्षत्रिय इत्यादींची घरे शोधली ५६५, व्यवहारी ५६६, तेली-साळी ५६६, तांबोळी ५६७, शिंपी ५६७, रंगारी ५६७, वेदपाठक ५६७, शास्त्री-पंडित ५६७, ज्योतिषी ५६७, सर्व लोकांमध्ये ५६७, सर्व स्थळे शोधून हनुमंताचे पुढे गमन ५६८.

अध्याय दुसरा (पृ. ५६८-५७३)

सीतेचा शोध

नगरशोध केल्यानंतर राजवस्तीत हनुमंत जातो ५६८, मारुती उड्डाण करून प्रहस्त प्रधानादिकांची घरे शोधतो ५६८, ही सर्व घरे पाहात असता दृष्टीसमोर आलेले घरातील एकांत प्रसंग, त्यामुळे उद्विग्न ५६९, ही रतिप्रसंगांची दृश्ये ब्रह्मचर्यविघातक म्हणून मारुतीचा उद्वेग ५७०, इंद्रजिताच्या भुवनात, भुवनवर्णन ५७१, सुलोचनादर्शन ५७१, सीतेचा भास व संताप ५७१, सुलोचना-इंद्रजित यांचा संवाद ५७१, हनुमंताची खात्री ५७२, कुंभकर्णभुवन ५७२, निद्रेचा प्रभाव ५७२, बिभीषणाचे घर ५७२.

अध्याय तिसरा (पृ. ५७४-५७८)

रावणसभेवर मारुतीचा पृच्छप्रयोग

बाजारपेठा, बिभीषणाचे मंदिर पाहूनही सीतेचा शोध लागला नाही ५७४, मारुतीची अभिनव योजना ५७४, स्वतः गुप्त राहून शेपटीच्या साहाय्याने सर्वत्र कलह माजविला ५७४, घोरोघरी पाणी सांठलेल्या घागरींची आपटा आपट व स्फोट ५७४, सीतेला लंकेत आणल्यामुळे हा प्रसंग आला अशी नागरिकांची ओरड ५७४, राजभवनाकडे जाणाऱ्या मानकन्यांवर शेपटीचा प्रयोग, अश्वारूढ, गजारूढ, रथारूढ व शिबिकेतील स्वारांची दैना-दुर्दशा ५७४, इतर मानकन्यांवरही त्याप्रमाणेच प्रयोग ५७५, मल्लांचा संघर्ष, वारेवाले वाजंत्री, वेदपाठक व इतर ५७६, रावणाच्या सभेत हेरांचा वृत्तांत, सर्व ठिकाणी अंधार ५७६, पूर्वीच्यांनी दुर्लक्ष केल्याचा परिणाम ५७६, अशा

वार्ता आणील त्यास कडक शासन ५७७, मारुतीचा सभास्थानावर प्रयोग, दिवे विझविणे ५७७, त्याचा परिणाम म्हणून सर्वत्र अंधार, गोंधळ, सीता पळविण्याचे गंभीर परिणाम ५७७, रावणाचा मुकुट ओढून खाली पाडणे, त्याच्या मस्तकावर आघात ५७८, दिवे लागल्यावर दृष्टीस पडलेले विचित्र दृश्य ५७८.

अध्याय चवथा

(पृ. ५७९-५८४)

रावणाच्या शयनभवनात सीतेचा शोध

पराकाष्ठा करूनही सीतेचा शोध लागत नाही ५७९, त्यामुळे हनुमंताची चिंता ५७९, सीतेने देहत्याग तर केला नसेल ५७९, किंवा तिला रावणानेही भक्षण केली असेल ५७९, किंवा त्यांच्या पत्न्यांनीही ५७९, मारुतीचे दुःख ५७९, त्या वार्तेचा परिणाम ५८०, गुरूजवळ विकल्परहित सर्व सांगावे ५८०, या वार्तेचा परिणाम, सूर्यवंश व वानरवंश नष्ट होतील ५८०, बरे, मी येथेच राहणे योग्य नाही ५८०, त्याचे परिणाम ५८०, हनुमंताचा शोक व श्रीरामांचा धावा ५८१, त्यामुळे मारुतीस आल्हाद व आत्मविश्वास ५८१, प्रयत्नांची प्रशंसा व फळ ५८१, हनुमंतास उत्साह व पुढील प्रयत्नांची दिशा व निश्चय ५८१, हनुमंताचा सूक्ष्मरूपाने रावणभवनात प्रवेश ५८१, तेथील वर्णन ५८१, कामग विमान ५८२, रावणाचे स्वतःचे भुवन ५८२, त्याचे शयनमंदिर व तेथील स्त्रिया ५८३, त्यांची स्थिति ५८३, रावणाच्या शय्या ५८३, मंदोदरीचे दर्शन ५८३, तीच सीता असा मारुतीचा समज व त्यामुळे झालेली मनःस्थिति ५८३, सभेतील विघ्नांबद्दल रावणाचे शान्तिकर्म ५८३.

अध्याय पाचवा

(पृ. ५८४-५८८)

मारुतीला अशोकवनात सीतेचे दर्शन

रावणाचा शांतिहोम ५८४, मंदोदरीलाच सीता समजून हनुमंताचे विचार व मनोविकार ५८४, होमसमाप्तीनंतर मंदोदरी रावणाची पूजा करते ५८४, ते दृश्य पाहून मारुतीचा क्षोभ ५८४, अविचार करण्यापूर्वी खरे काय आहे ते ठरविण्याचा निश्चय ५८५, क्रोधाने परिणाम ५८५, दोघांचा संवाद, मंदोदरीला पडलेले वाईट स्वप्न ५८५, रावणाकडून मंदोदरीचे सांत्वन ५८५, मंदोदरीची प्रार्थना

५८६, त्या संवादात सीतेचा पत्ता लागल्याने मारुतीला आनंद व पुढील बेत ५८६, सीतेच्या नामोच्चारामुळे रावणाचा चित्तक्षोभ ५८६, रावणाने योजलेली युक्ति ५८६, आपल्या दासीला पाठवले ५८६, त्या दूतकेच्या मागून मारुती गेला ५८७, सीता व अशोकवन ५८७, सीतेच्या दर्शनाने मारुतीला झालेला हर्ष ५८७.

अध्याय सहावा

(पृ. ५८८-५९३)

मंदोदरीची जन्मकथा

सीतेची देहस्थिति ५८८, कायावाचामनाने भजनभक्ति ५८८, अनन्यता ५८८, याप्रमाणे मारुतीला सीता दिसली, त्याचे कारण ५८८, मंदोदरी हीच सीता असा हनुमंताला भास का झाला ५८८, मूळ कथानक ५८९, कैकसीची लिंगपूजा ५८९, शिवरात्रीला ती ध्यानस्थ बसली असता इंद्राने शिवलिंग समुद्रात टाकले ५९०, कैकसीचा आक्रोश ५८९, रावणाचे आश्वासन ५८९, कैकसीचे समाधान ५८९, आत्मलिंगासाठी रावण कैलासाला जातो ५८९, शंकराचे दुर्लक्ष ५८९, शृंगीच्या झणत्कारात शिव तल्लीन ५९०, रावणाचे मस्तक समर्पण व गायन ५९०, त्यामुळे प्रसन्न होऊन शंकरांचे वरदान ५९०, रावणाला दहा शिरे, वीस भुजा व अमृतकुपीचा लाभ ५९०, पार्वती व आत्मलिंग रावण मागतो ५९०, शंकरांना आश्चर्य! शब्द देऊन बसल्यामुळे दोनही वर देतात ५९०, आत्मलिंगासंबंधाने शंकरांचा इशारा ५९०, दोन्ही घेऊन रावण जातो ५९०, उमा विष्णूचा धावा करते ५९०, पार्वतीची सुटका करण्यात महेश व कुमार यांची असहाय्यता ५९१, विष्णूची व या दोघांची भेट ५९१, विष्णू धर्मऋषी, कुमार शिष्य व गणेश गोपाल होतात ५९१, शिष्य रावण यांचा संवाद ५९१, उमेची विकृति व रावणाचा उद्वेग ५९१, रावणाची शंकरांकडे धाव ५९१, विष्णूने केलेली मंदोदरीची उत्पत्ति ५९१, मंदोदरी शब्दाची व्युत्पत्ति ५९१, विष्णू ती पुतळी शिवाच्या आसनाखाली घालतात ५९२, रावणाचा क्रोध व अधिक्षेप व शिवाची प्रतिक्रिया ५९२, रावणाचे प्रयाण व मार्गात लघ्वीची बाधा ५९२, गणेशाला लिंग स्वीकारण्याची विनंती, त्याच्या अटी व संमती ५९२, रावणाचा मूत्रातिरेक, गणेशाची हाक व लिंग भूमीवर ठेवले ५९२, रावणाचा उद्वेग व भूमीवरील

शिवलिंग उचलण्याची असमर्थता ५९३, रावणाचा शोक ५९३, गोकर्णमहाबळेश्वर व ब्रह्मानिर्मित महाबळेश्वर भिन्न ५९३, या कथेचा आधार ब्रह्मोत्तर खंड आहे ५९३, मारुतीला वाळलेले सीता-मंदोदरीतील साम्य ५९३.

अध्याय सातवा (पृ. ५९४-५९९)

रावणाचे अशोकवनात आगमन

मारुतीचे अशोकवनात आगमन ५९४, अशोकवनाचे वर्णन ५९४, मारुतीचे तटावर आरोहण ५९४, तेथून त्याला दिसलेली रमणीयता ५९४, व संरक्षणसिद्धता ५९५, त्या वनातील देवळे व प्रासाद राक्षसांनी सुरक्षित ५९५, सीतेची अंतर्बाह्य अवस्था ५९५, सीतेचे रूपलावण्य ५९६, तिची शांत व निर्भय वृत्ती ५९६, अखंड नामस्मरण, नाममहिमा ५९६, मारुतीला भेटीची उत्सुकता ५९७, म्हणून सर्वांना झोप येईपर्यंत थांबण्याचा त्याचा निश्चय ५९७, अरुणोदय वेळा व वर्णन ५९७, हनुमंताची उत्कंठा व सूर्यास्त ५९७, रावणाची मनःस्थिति ५९७, रावणाचे अशोकवनात सीतेकडे जाणे, बरोबर स्त्रियांचा लवाजमा ५९८, रावणाच्या येण्यामुळे मारुतीचा क्रोध ५९९, पंचोन्मत्त रावणाचे वर्तनावरून पुढील उपक्रम ५९९.

अध्याय आठवा (पृ. ५९९-६०५)

रावण-सीता संवाद

रावणाच्या आगमनाने सीतेची झालेली स्थिती ५९९, अंतर्द्वारामि रामचिंतन ५९९, रावणाची स्वमुखाने आत्मश्लाघा ६००, श्रीरामांची रावणाकडून निंदा ६००, सीतेचा रोष ६०१, सीतेचे परखड उत्तर, रावणाचा धिक्कार व अधिक्षेप ६०१, रावणाचा क्रोध व सीतेला धमकी ६०२, श्रीरामांच्या दैन्यावस्थेचे चित्रण ६०२, डमरुपुराणातील ऋषिभाष्य ६०२, त्या भाष्याचा अर्थ ६०३, त्यामुळे रावण क्रोधायमान होऊन सीतेचा उपहास व निर्भत्सना ६०३, मारुतीचा विस्मय ६०४, श्रीराममाहात्म्य ६०४, श्रीरामनिंदेमुळे सीता क्रुद्ध होते ६०४, क्रोधाचा संयम, कामक्रोधाचे परिणाम ६०४, रावणाला भावी घटनांचे कथन ६०४, रामबाणाचा महिमा ६०५, रावणाची निर्भत्सना ६०५, रावणाचा क्रोध ६०५, मारुतीचा आवेश ६०५, मंदोदरीचे आगमन ६०५.

अध्याय नववा

(पृ. ६०६-६१०)

दशरथ-कौसल्या विवाहाची पूर्वकथा

मंदोदरीकडून रावणाचा अनुनय ६०६, सीताहरणामुळे होणारे भावी अनर्थ ६०६, परस्त्री-अभिलाषेची निंदा ६०६, नारदांकडून कळलेल्या कथेचे निवेदन ६०६, रावणाचा ब्रह्मदेवास प्रश्न ६०६, ब्रह्मदेवांचे कथन ६०७, सेतुबंधमाहात्म्यात आलेले वर्णन ६०७, कौसल्येला पेटीतून समुद्रात सोडले ६०७, त्याप्रमाणेच दशरथावर आक्रमण व समुद्रार्पण ६०७, दशरथ-कौसल्या-मीलन, परस्परान्कडून वृत्तिनिवेदन ६०८, दशरथ-कौसल्या विवाह ६०८, रावणाच्या दर्पोक्तीला ब्रह्मदेवाचे उत्तर ६०९, रावणाने ती पेटी आणवून पाहिले तो त्याला दशरथ-कौसल्येचे दर्शन, त्यांची निर्भयता ६०९, दशरथाचा वध करण्यास रावण प्रवृत्त, परंतु त्याचा मंदोदरीने प्रतिकार केला ६०९, मंदोदरीच्या सूचनेप्रमाणे दशरथ-कौसल्येला अयोध्येस पाठवले ६०९,

अध्याय दहावा

(पृ. ६१०-६१५)

सीतेचा पश्चात्ताप

सीतेला रावणाच्या धमक्या ६१०, रावणपत्न्यांनी सीतेला अभयाचे आश्वासन दिले ६१०, रावणाला ब्रह्मदेवाचा शाप ६१०, रावणाच्या हुकमाप्रमाणे राक्षसींचे सीतेला भिवविणे ६१०, शूर्पणखेच्या पोकळ वल्गना ६११, सीतेकडून अवहेलना ६११, शूर्पणखेचा क्रोध ६११, सीतेची निर्भय व शांत वृत्ति ६११, सीतेची श्रीरामावरील अढळ निष्ठा ६१२, त्याचा राक्षसींवर परिणाम ६१२, त्रिजटेचे स्वप्नकथन ६१२, रामसीतादर्शन ६१२, रावणादिकांची शोचनीय स्थिति ६१२, सीतेचे दुःख ६१३, श्रीराम शोधायला न येण्याचे कारण ६१३, शुद्धिदानाचे फल, हनुमंताची मनःस्थिती ६१३, सीतेला एकांतात भेटण्याचा मारुतीचा निश्चय ६१४.

अध्याय अकरावा

(पृ. ६१५-६२०)

सीता व मारुती यांची प्रथम भेट

पूर्वीच्या घटनांचे स्मरण होऊन सीतेचा अनुताप ६१५, झाडावरून मारुती श्रीरामांची अंगठी टाकतो ६१६, त्याचा सीतेवर विलक्षण परिणाम ६१६, जानकीचे

अवलोकन व तिचे मुद्रिकेशी संभाषण ६१६, सीतेला मूर्च्छा आली ६१८, त्यामुळे मारुती घाबरला ६१८, मारुतीने श्रीरामवृत्तांत कथन केला ६१८, श्रीरामगुणसंकीर्तन ऐकून सीता सावध होते व मुद्रिका आणणाऱ्याला भेटीस बोलावते ६१९, मारुतीने खाली उतरून सीतेला साष्टांग वंदन केले ६१९, मारुतीचा आनंद व सात्त्विक भाव ६१९, सीतेच्या मनात शंका ६१९, मारुती हा दूत की मायावी राक्षस? ६१९, पूर्ववृत्तांत जाणून घेण्याची इच्छा ६२०.

अध्याय बारावा

(पृ. ६२०-६२६)

सीता-हनुमंत यांचा संवाद

सीता मारुतीला पूर्ववृत्तांत कथन करण्याची सूचना करते ६२०, रामकथाश्रवणाचे फल ६२०, हनुमंताचे कथन ६२१, श्रीरामवर्णन ६२२, श्रीरामदर्शनाचे फळ ६२२, लक्ष्मणाचे वर्णन ६२२, ते ऐकून त्याचा सीतेवर परिणाम ६२२, रामलक्ष्मणांचे क्षेमकुशल ऐकून सीतेला झालेला आनंद ६२२, सीता हनुमंताची स्तुति करते ६२२, मारुतीराय सीतेजवळ खूण मागतात ६२३, किंवा पाठीवर बसून येण्याचे सांगतात ६२३, मार्गात अडथळे किंवा अपघात होण्याची भीति सीता व्यक्त करते ६२४, मारुतीचे उत्तर व सीतेची शंका ६२४, मारुतीचे शेषटीच्या प्रभावाचे वर्णन व अभिवचन ६२४, श्रीरामांशिवाय अन्य पुरुषाचा स्पर्श वर्ज ६२४, मारुती सीतेला आपली व श्रीरामांची जवळिक सांगतो ६२५, आणि स्वतःचे गुप्त रहस्य सीतेला सांगतात ६२५, सीता विचारते, श्रीरामांची आज्ञा काय आहे? ६२५, हनुमंताचे उत्तर व सीतेचा त्याला निरोप ६२५, सीता मारुतीला खुणेचा मणी देते व लक्ष्मणाला क्षमा करण्यास कळविते ६२६.

अध्याय तेरावा

(पृ. ६२६-६३२)

हनुमंताकडून वनविध्वंस

मणी पाहून श्रीरामांना पूर्वीच्या गोष्टींचे स्मरण होईल ते सीता सांगते ६२६, खूण स्वीकारल्यावर कुरापत काढावी म्हणून मारुती सीतेची आज्ञा मागतात ६२७, पुढील परिणामांचे गंभीर स्वरूप ओळखून सीतेचा अनिश्चय ६२८, मारुतीच्या उद्वेगाचा आविष्कार ६२८, सीतेला

कळवळा व भूक निवारण्याची आज्ञा ६२८, मारुतीचा आनंद ६२८, पुढील कार्याचा विचार व प्रारंभ ६२८, विशेष वर्णन ६२९, राक्षकांची गडबड व त्यांना समुद्रात बुडवले ६२९, राक्षसी याबद्दल सीतेजवळ चौकशी करतात ६३०, सीतेचे उत्तर ६३०, हनुमंताची डरकाळी ऐकून राक्षसींची तारांबळ ६३०, रावणाकडे वृत्तांत निवेदन, त्यामुळे रावणाचा क्षोभ व प्रतिकारासाठी सैन्याची योजना ६३०, मारुतीने सर्व सैन्याचा विध्वंस करून रावणाकडे निरोप धाडला ६३१.

अध्याय चौदावा

(पृ. ६३२-६३८)

रावणपुत्र अखयाचा मारुतीकडून वध

ऐशी हजार किंकर, चौदा हजार बनकर व संपूर्ण वनाचा मारुतीने विध्वंस केला म्हणून रावणाचा संताप ६३२, युद्धातून माघारी आल्यास अपमान करण्याची धमकी देऊन प्रहस्तप्रधानाचा पुत्र जंबुमाळी याला पाठविला ६३२, द्रंद्रयुद्धात जंबूच्या परिधानेच त्याचा घात ६३३, जंबुमाळीच्या मातांचा आक्रोश ६३४, मारुतीवर सर्वांकडून एकत्रित प्रहार ६३४, त्या सर्वांना पुच्छात गुंडाळून त्यांचा एकदम अंत ६३४, लंकेत विलाप ६३५, रावणाचा संताप ६३५, यूपक्ष, विरूपाक्षादि पाच प्रमुख सेनापति मारुतीवर रावणाने धाडले ६३५, त्या पाचही सेनानींनी पाच बाजूंनी हल्ला केला, परंतु मारुतीने पाचांनाही शेषटीने आवळून एकदम ठार केले ६३५, त्यानंतर भुभुःकार करून मारुती मंदिरावर बसला ६३५, ते रावणास कळल्यावर आपला पुत्र अखयाकुमाराची योजना ६३६, या योजनेबद्दल प्रधानादिक सर्व आप्तस्वकीयांचा असंतोष ६३६, अखयाशिवाय दुसऱ्या कोणालाही पाठविण्याची विनंती ६३७, मारुती आणि अखयांचे आकाशात युद्ध ६३७, मारुतीने शेषटीच्या साहाय्याने अखयाचा रथ, ध्वज, सारथी यांचा नाश केला ६३७, अखयास धरून गरगरा फिरवून शिळेवर आपटला, त्यातच त्याचा अंत झाला ६३८.

अध्याय पंधरावा

(पृ. ६३८-६४५)

इंद्रजिताचा मारुतीकडून अपमान

अखयाच्या निधनाने रावण दुःखी ६३८, रावणाची

स्वतःच मारुतीबरोबर युद्धास जाण्याची तयारी ६३९, ते समजताच इंद्रजिताचे आगमन ६३९, त्याची स्वतःला पाठविण्याविषयी रावणाला विनंती ६३९, त्याला पाठविण्याविषयी रावण साशंक ६३९, इंद्रजिताचे आश्वासन ६४०, रावण त्याला धाडतो व मायावी युद्धाचे प्रकार करण्याचे सुचवितो ६४०, युद्धासाठी निघताना अशुभ चिन्हे ६४०, ब्रह्मदेवास विचारता मरण येणार नाही याबद्दल आश्वासन ६४०, रावणाकडून विशेष आदेश ६४०, मारुतीला पकडून आणण्याची प्रतिज्ञा ६४१, महान् सैन्याची स्वारी ६४१, मारुतीला आनंद व उल्हास ६४२, शेपटीला सर्वाचा संहार करण्याची आज्ञा ६४२, इंद्रजिताचे प्रस्थान ६४२, असाळीचे आगमन, तिचा आवेश व विक्राळ वदन ६४२, सूक्ष्मरूपाने तिच्या मुखातून प्रवेश व काळीज घेऊन पोटातून बाहेर येणे ६४३, असाळीचे निर्दळण ६४३, इंद्रजित व मारुति यांचे द्वंद्वयुद्ध ६४३, मारुतीचे सामर्थ्य पाहून इंद्रजित संचित ६४४, इंद्रजिताची शस्त्रास्त्रे त्याच्यावरच उलट फिरतात ६४५, मल्लयुद्धातही मारुतीकडून इंद्रजित हैराण ६४५.

अध्याय सोळावा

(पृ. ६४५-६४९)

रावणसैन्याचा संहार

अपमानामुळे उद्ध्विग्न झालेल्या इंद्रजिताचे पलायन, व बिळात प्रवेश ६४५, मारुतीचा विवेक व पुच्छाशी विचारविनिमय ६४६, मारुतीने व त्याच्या शेपटीने केलेला सैन्याचा संहार ६४७, लंकेतील नागरिकांचा आक्रोश ६४८, इंद्रजित ठार झाल्याचा प्रवाद ६४८, रावणाचा विलाप ६४९, ब्रह्मदेवास पाचरण केल्यावरून ब्रह्मदेव स्वतःच अशोकवनात जातात ६४९, ब्रह्मदेव हनुमंत संवाद ६४९.

अध्याय सतरावा

(पृ. ६५०-६५६)

हनुमंताचे रावणसभेत आगमन

इंद्रजिताची दैन्यावस्था, ब्रह्मदेवाचे स्मरण ६५०, ब्रह्मदेवाचे आगमन, इंद्रजिताची दुर्बलता ६५०, दोषारोप करताच ब्रह्मदेवाने सांगितले की राक्षसांच्या कपटवृत्तीने माझा पाश प्रभावी रीतीने मारुतीला पकडू शकत नाही ६५१, पाशात अडकण्याविषयी ब्रह्मदेवाची मारुतीला

विनंती ६५१, विनंती मान्य करून हनुमंताने बांधून घेतले ६५२, पाशबद्ध झालेल्या मारुतीशी राक्षसांच्या चेष्टा व त्याची ओढाताण ६५२, अशा रीतीने मारुतीचा लंकेत प्रवेश ६५२, रावणाचा खड्गप्रहार मारुतीने निष्फळ केला ६५३, मारुतीचे हास्य व रावणाचा त्याला प्रश्न ६५३, रावणाला उत्तर ६५४, प्रहस्त प्रधानांकडून मारुतीला प्रश्न ६५४, मारुतीचे कथन ६५४, रावणाचा उपहास, धिक्कार, त्याच्यासमोर मारुतीच्या चेष्टा ६५४, रावण-मारुति प्रश्नोत्तर ६५४, मारुतीच्या भाषणाने इंद्रजितास चिंता ६५६, बिभीषणास सांगणे ६५६, बिभीषणाची रावणाला सूचना ६५६.

अध्याय अठरावा

(पृ. ६५७-६६१)

रावणाच्या दाढी-मिशा मारुतीने जाळल्या

रावण हनुमंतास त्याचे मरण कशात आहे ते विचारतो ६५७, त्याला उत्तर ६५७, रावणाचा अविश्वास व त्याची कारणे ६५७, त्यावर मारुतीची प्रतिक्रिया ६५८, लंकेतील घराघरातून वस्त्रे आणली व सर्व कापडबाजार रिता केला तरी पुच्छ संपूर्ण गुंडाळले जाईना ६५८, तेलतुपाचा दुष्काळ ६६०, पुच्छ पेट घेईना ६६०, मारुतीच्या सांगण्यावरून रावण स्वतः फुंकू लागला ६६०, त्याबरोबर भडका उडून रावणाच्या दाढी-मिशा जळाल्या ६६१.

अध्याय एकोणिसावा

(पृ. ६६१-६७०)

लंकादहन

दाढी व मिशा जळल्यामुळे रावणाची उडालेली धांदल ६६१, पाशातून मारुतीची सुटका ६६२, मारुतीचा आवाका ६६२, तो मेला असे समजून राक्षसांची प्रतिक्रिया ६६२, सीतेचा अविश्वास, मारुती मरणे अशक्य ६६३, जळत्या शेपटीने उडवलेला अनर्थ व हाहाःकार ६६३, राक्षसांचे मारुतीवर आवेशाने आक्रमण ६६८, मारुतीचे राक्षसांच्या शस्त्रागारात लपून राहणे व प्रगट होणे ६६९.

अध्याय विसावा

(पृ. ६७०-६७६)

हनुमंताचे सीतेला आश्वासन

रावणाचा अपमान करून व लंका जाळून मारुती

परतला ६७०, त्या वेळी त्याच्या मनात चाललेले विचार ६७०, त्याची उल्लसित वृत्ति ६७०, सागराला त्रास होऊ नये म्हणून पुच्छ लहान करून दाह शमन ६७०, त्या वेळी आलेला घामाचा थेंब समुद्रात पडून तो मगरीच्या पोटात गेला ६७१, त्यापासून मकरध्वजाची उत्पत्ति ६७१, मारुतीचे पुच्छ पेटवून त्याला जाळला असे राक्षसी सीतेला सांगतात ६७१, सीतेचे दुःख ६७१, लंका जाळून मारुती परत गेला अशी शुभ वार्ता सरमा सीतेला सांगते ६७१, सीतेला आनंद ६७२, लंकेच्या भडकलेल्या आगीत सीताही भस्म झाली असा मारुतीचा समज ६७२, त्यामुळे मारुती उद्विग्न ६७२, क्रोधाचा प्रभाव व त्याची निंदा ६७३, क्रोधावर विजय मिळविणाऱ्या पुरुषांना धन्यवाद ६७३, पुढे काय करावे याचा निश्चित विचार ६७३, सीता भस्म होणारच नाही असा आत्मविश्वास ६७३, सीता दग्ध झाल्यास अग्नीला दंड करीन ६७४, वायूच्या आश्वासनाने मारुतीला स्वास्थ्य ६७४, पुन्हा लंकेत जाऊन सीतेचे दर्शन ६७४, त्यामुळे सीतेला आनंद व विश्रांती घेऊन जाण्याची तिची सूचना ६७४, मारुतीचे एकमेव विश्रांतिस्थान श्रीरामचंद्र ६७५, ते ऐकून सीतेला आनंद ६७५, वानर समुद्र उल्लंघन कसे करतील अशी सीतेची शंका ६७५, हनुमंताचे आश्वासन, रामांच्या कर्तृत्वावर पूर्ण विश्वास ६७५, सीतेला नमस्कार करून हनुमंताचे उद्घाण, सीतेला गदगदून आले ६७६, मारुतीचा आदेश, श्रीरामचरणी लीनता ठेवावी ६७६.

अध्याय एकविसावा

(पृ. ६७६-६८३)

गजेन्द्राचे आख्यान

लंकादहनाचा परिणाम ६७६, गजेन्द्रउद्धाराचे आख्यान ६७६, श्रीशुकांनी परीक्षितिला हे आख्यान सांगितले ६७७, त्रिकूट पर्वतावर गंडकीगिरीत मोठे सरोवर आहे ६७७, त्या सरोवरात फार मोठा नक्र (सुसर) होता आणि त्या वनातही मोठा हत्ती होता ६७८, आणि ते दोघेही ब्रह्मशापाने त्या योनीत गेले ६७८, गर्वचे प्रकार व त्याचे परिणाम ६७९, हू हू गंधर्व, सरोवरात क्रीडा करीत असता ऋषीच्या पायास झोंबल्यामुळे तो नक्र झाला ६७९, दोघेही ऋषींना शरण गेल्यावर त्यांना उःशाप मिळाला की त्यांचे द्वंद्वयुद्ध जुंपल्यावर भगवंताच्या कृपेने दोघांचा उद्धार होईल ६७९, त्यामुळे

गजेन्द्र सरोवरात कधीही गेला नाही ६८०, उन्हाळ्यात आपल्या सहकाऱ्यांसह वनातून विहार करीत असता तहानेने व्याकुळ होऊन गजेन्द्र सरोवरात आला ६८०, सोंडेने उदक घेताना नक्राने सोंड पकडून ती आघातांनी रक्तबंबाळ केली ६८२, मग दोघांची झटपट सुरू झाली ६८२, हजार वर्षे युद्ध झाल्यावर गजेन्द्र हतबल झाला व त्याने प्रभूचा धांवा केला ६८२.

अध्याय बाविसावा

(पृ. ६८३-६९३)

गजेन्द्रउद्धार व हनुमंताचे श्रीरामदर्शनार्थ पुनरागमन

श्रीकृष्ण व श्रीरामचंद्र यांच्यातील अवतारसाम्य व तुलना ६८५, नाममहिमा ६८६, गजेन्द्राच्या करुणार्त प्राथनेमुळे भगवंताचे आगमन व गजेन्द्राचा उद्धार ६८७, नक्राच्या प्रार्थनेवरून त्याचाही उद्धार ६८९, गरुड अतिवेगाने येताच त्यांच्या क्षुधानिवारण्यासाठी त्या दोघांचे देह त्याला दिले ६९०, इतक्यात भ्रूभंग पक्ष्याने दोन्ही प्रेते पकडली ६९०, गरुडाने तिघांना धरून उद्घाण केले ६९१, कनकजांबूच्या विनंतीने गरुडाचे शाखारोहण ६९१, तो बसल्यावर ती शाखा कडाडली ६९१, त्या शाखेवरील साठ सहस्र वालखिल्यऋषींना पीडा होऊ नये म्हणून गरुडाचे अधांतरीच राहणे ६९१, गरुडाने प्रभूचा धावा केल्यावर कश्यप ऋषींचे दर्शन ६९१, कश्यपांच्या विनंतीवरून वालखिल्यऋषी फांदी सोडून बदरीला निघून गेले ६९२, गरुडाच्या विनंतीवरून कश्यपांनी सुचविल्याप्रमाणे सुवर्णशाखा लंकेच्या पठारावर ठेवली ६९२, कुबेराकरता लंकाशहराची निर्मिती ६९३, हनुमंताच्या लंकादहनात सुवर्णशाखेच्या दहनाने लंका सुवर्णमय झाली ६९३.

अध्याय तेविसावा

(पृ. ६९४-७००)

सीतेचा शोध करून हनुमंताचे आगमन

लंकादहन झाल्यावर सीतेची आज्ञा घेऊन मारुती परत येण्यास निघाला ६९४, अरिष्ट पर्वतावरून उद्घाण, त्या दडपणामुळे पर्वत जमीनदोस्त झाला ६९४, भगवद्भजनमहिमा ६९४, व अशा रीतीने अरिष्ट पर्वत परब्रह्मी प्रविष्ट झाला ६९५, त्याचा व या कथेचा संबंध ६९५, मारुतीच्या उद्घाणाचा नाद ऐकून महेंद्र पर्वतावरील

वानरांना हर्ष ६९६, सर्व वानरांकडून हार्दिक स्वागत ६९६, वानरांचा हर्षातिरेक व लीला, हनुमंताची भेट ६९७, अंगदाची सविस्तर वृत्त निवेदन करण्याची विनंती ६९८, हनुमंताचे संक्षेपाने कथन ६९८, हनुमंताच्या शरीरावर शस्त्रांचे घाव दिसल्यावरून जांबुवंत युद्धाचा वृत्तांत विचारतात ६९९, स्वतःचा पराक्रम स्वमुखाने वर्णन करणे अप्रशस्त म्हणून हनुमंताचे विनंतीवरून ब्रह्मदेवाने पराक्रमवर्णनाचा लेख लिहिला ६९९, त्या लेखाचा अर्थ कळणार नाही म्हणून त्याचे वाचन श्रीरामांशिवाय करणे अयोग्य म्हणून तो तसाच ठेवला ७००.

अध्याय चोविसावा (पृ. ७००-७०७)

वानरांकडून मधुवनाचा विध्वंस

हनुमंताने सांगितले की सीतेच्या तेजाने रावण भस्मप्रायच झालेला आहे ७००, ते ऐकून अंगदास स्फुरण चढले व स्वतःच सर्वांचा संहार करून यावे असे तो सुचवितो ७००, आपला कालातिक्रम झालेला आहे, तेव्हा अपमान करून घेण्यापेक्षा कार्यपूर्ति करून जाणे केव्हाही चांगले ७०१, त्यावर जांबुवंताचे म्हणणे पडले की, श्रीराम व सुग्रीवाच्या आज्ञेचा भंग करता येत नाही ७०१, आणि हाच विचार हनुमंतानेही केला असावा ७०१, जांबुवंताचे सूचनेप्रमाणे सर्व वानर परत जाण्यास निघाले ७०२, मार्गात मधुवनाचा सुगंध आल्यावर वानरांची मधुपान करण्याची इच्छा ७०२, त्याप्रमाणे जांबुवंतादि वानरमंडळींची हनुमंताकडून अंगदास विनंती ७०२, विनंती ऐकताच अंगदाची तत्काळ संमति ७०३, अनुज्ञा मिळताच वानरांना हर्षोन्माद व अंगदास धन्यवाद ७०३, वनरक्षकांना घालवून मनसोक्त मधुपान ७०३, नंतर यथेच्छ क्रीडाविहार ७०३, वनाधिपति दधिमुखाकडे वनरक्षकांचे गान्हाणे ७०४, दधिमुखाचा संताप व सैन्यासह आक्रमण ७०४, दधिमुखाने फेकलेल्या सात वृक्षांचाच प्रत्याघात करून त्याचा पाडाव ७०५, सावध झाल्यावर सुग्रीवाकडे जाऊन गान्हाणे ७०५, ते ऐकून सुग्रीव सर्व वृत्तांत विचारतो ७०५, ते वृत्त ऐकून वानरांनी सीतेचा शोध केला असावा असे लक्ष्मण व सुग्रीव यांनी ताडले ७०६, त्याशिवाय जांबुवंतासारख्या विचारी मंत्र्याकडून असा अत्याचार होणे नाही ७०६, हनुमंताला न विचारता आघात केल्याबद्दल त्यालाच दोष दिला ७०६,

दधिमुख व अंगद यांचे परस्पर समाधान व श्रीरामदर्शनास प्रयाण ७०६.

अध्याय पंचविसावा (पृ. ७०७-७१३)

श्रीराम-अंगद संवाद

दक्षिण दिशेला गेलेले वानर कालमर्यादा संपल्यावरही परतले नाहीत म्हणून श्रीरामास चिंता वाटेल तेव्हा हनुमंत आधीच येऊन श्रीरामांना भेटला ७०७, दुरूनच श्रीरामचंद्रास सीताशुद्धि व तिच्या स्थितीचे कथन ७०७, श्रीरामांचा आनंद व हनुमंताचे अभिनंदन व हार्दिक कौतुक ७०८, सर्व वानरांचे आगमन व श्रीरामांस वंदन ७०९, सुग्रीवाकडून अंगदाचे कौतुक ७१०, रामांच्या सूचनेवरून अंगद वृत्तांत सांगतो ७११, संपातीची भेट व हनुमंताचे लंकेकडे उड्डाण ७१२.

अध्याय सव्विसावा (पृ. ७१४-७१८)

हनुमंतप्रतापवर्णन

ब्रह्मदेवलिलिखित हनुमंताचा लंकेतील पराक्रम ७१४, सुरसा-हनुमंत संघर्ष व हनुमंताच्या हुशारीने त्याची मुक्तता ७१५, मैनाक पर्वताला अंगुलीने स्पर्श केला ७१६, सिंहिका-विदारण व पडलंकेचा पाडाव व विध्वंस ७१६, लंकेतील दिवे विझवून सर्वत्र हाहाकार ७१६, इंद्रजित, कुंभकर्ण, बिभीषणादींची घरे शोधली ७१६, रावणशयनभवनातील वृत्तांत, रावण व मंदोदरी यांच्यात झालेला संवाद ७१७, वृत्तांत ऐकून श्रीरामांना आनंद ७१८.

अध्याय सत्ताविसावा (पृ. ७१९-७२४)

हनुमंतपराक्रमवर्णन

ब्रह्मदेवाने लिहिलेल्या पत्रांचे वाचन ७१९, गृप्त राहून हनुमंताने नगरात केलेला हलकल्लोळ ७१९, दिवे मालवून सर्वत्र अंधार व त्याचे परिणाम ७२०, रावणावर प्रहार व त्याला स्पष्ट ताकीद ७२१, श्रोत्यांचा हर्ष ७२१, हनुमंत अशोकवनात जातो ७२१, तेथे रावणाचे सीतेला आव्हान ७२१, रावणाला सीतेचे अत्यंत कडक शब्दात उत्तर ७२१, त्या उत्तरामुळे रावण संतप्त ७२२, ते पाहून हनुमंताचा क्षोभ ७२२, मंदोदरीचे तेथे आगमन व

तिच्यासह रावणाचे आपल्या भुवनात गमन ७२२, सीतेचा अनुताप व शोक पाहून मारुती श्रीरामांची मुद्रिका तिच्या पुढ्यात टाकतो ७२२, मुद्रिका पाहून सीतेवर झालेला परिणाम ७२३, त्या वर्णनाचा श्रीरामांवर झालेला परिणाम ७२३, श्रीरामांची शोकाकुल अवस्था पाहून मारुतीला खेद व उड्डाण करण्याची तयारी ७२३, श्रीराम हनुमंताचे सांत्वन करितात ७२३.

अध्याय अष्टविसावा

(पृ. ७२४-७२९)

ब्रह्मलिखित सीता-मारुती संवादकथन

पुढील वृत्तांतवाचन ७२४, श्रीराममुद्रेमुळे झालेली सीतेची अवस्था ७२४, सीतेचे भाषण ७२४, त्या वचनाचा राम व सर्व श्रोत्यांवर झालेला परिणाम ७२६, सीतेचा मुद्रिकेशी संवाद ७२६, सीतेची मूर्च्छा पाहून हनुमंतावर परिणाम ७२७, हनुमंताचे रामचरित्रसंकीर्तन ७२७, श्रीरामकथा ऐकून सीतेचे आवाहन ७२८, हनुमंताचे सीतेस वंदन ७२८, सीतेकडून हनुमंतास प्रश्न ७२८, मारुतीवर रामकथेचा परिणाम ७२९.

अध्याय एकोणतिसावा

(पृ. ७२९-७३६)

हनुमंतप्रतापाचे ब्रह्मलिखित वर्णन

हनुमंताने केलेले श्रीरामलक्ष्मणवर्णन ७२९, त्यामुळे सीतेचा आनंद व तितकेच हनुमंताचे कौतुक ७३१, श्रीरामांस आणण्यास विनंती ७३२, हनुमंताची सीतेला पाठीवरून नेण्याची तयारी ७३२, अनेक अडचणी सीतेने सांगितल्या ७३२, परपुरुषाचा स्पर्श वर्ज असे तिचे उत्तर ७३३, आपली खूण म्हणून सीता मारुतीला चूडामणि देते ७३४, हनुमंत निघतेवेळी त्याच्याबरोबर सीतेचा सर्वांना निरोप ७३४, सीतेची चिंता ७३४, हनुमंताचे उत्तर व आश्वासन ७३५, राक्षसांची कुरापत काढण्याची युक्ति ७३५, हनुमंताची सीतेला विनंती ७३५, फळे खाण्याची अनुमती ७३५, श्रीरामांचे कौतुक ७३६.

अध्याय तिसावा

(पृ. ७३६-७४१)

असाळीवधाचे वर्णन

सीतेच्या आज्ञेला प्रमाण मानून त्याप्रमाणे वर्तन ७३६, वनकरांशी भांडण ७३७, किंकरांची योजना व त्यांचा

संहार ७३७, जंबुमाळीचा वध ७३८, अखयाकुमाराचा वध ७३९, रावणाचा शोकावेग व स्वतः जाण्याची तयारी ७४०, इंद्रजिताची इच्छा ७४०, इंद्रजिताला झालेले अपशकुन, ब्रह्मदेवाचे भविष्य ७४०, असाळीचे विदारण ७४१.

अध्याय एकतिसावा

(पृ. ७४१-७४८)

इंद्रजिताचा अपमान

लक्ष्मण पुढील वर्णन वाचतो ७४१, नंतर इंद्रजित युद्धासाठी पुढे येतो ७४२, दोघांची तुलना व वर्णन ७४२, ते द्वंद्वयुद्ध पहाण्यासाठी स्वर्गस्थ देवांचे आगमन ७४२, उभयतांचे युद्ध चालू ७४३, मारुतीच्या व पुच्छाच्या पराक्रमाने इंद्रजित व सैन्य जर्जर ७४३, इंद्रजिताचेच बाण त्याच्यावरच परतविण्याचा हनुमंताचा विक्रम ७४४, सारथी व रथाचा संहार ७४४, नंतर उभयतांचे मल्लयुद्ध, इंद्रजित मूर्च्छापन्न ७४४, इंद्रजिताचा उद्वेग व भीति ७४५, इंद्रजित बिळात लपतो ७४५, पुच्छाने केलेला सैन्यसंहार व सर्वत्र हाहाकार ७४५, भूतादि शंखिणी डाखिणी देवतांस आनंद ७४७, त्या वर्णनाने वानरांना हर्ष ७४७, श्रीरामांस आनंद व विस्मय, मारुतीला आलिंगन ७४७.

अध्याय बत्तिसावा

(पृ. ७४८-७५४)

हनुमंताकडून रावणाचे गर्वहरण

लक्ष्मणाकडून पुढील वर्णनाचे वाचन ७४८, इंद्रजिताचा पाडाव करून हनुमंत आपली शेपटी आवरून बसला ७४८, त्यांचे उरलेले सैन्य रावणाला सर्व वृत्त कथन करते ७४८, इंद्रजिताचा ठाव नसल्याने त्याविषयी मनात कुशंका ७४८, रावणाचा शोक व ब्रह्मदेवास पाचारण ७४९, व त्याचे वचन सत्य करण्याचा आग्रह ७४९, ब्रह्मदेव मारुतीला भेटून त्याला पाशबद्ध होण्यास सांगतो ७४९, राक्षसाच्या हातून केव्हांही बांधला जाणार नाही असे मारुतीचे स्पष्ट उत्तर ७४९, इंद्रजिताला स्वतः व रावणाविषयी चिंता ७४९, ब्रह्मदेवाचे स्मरण व आगमन ७५०, इंद्रजित-ब्रह्मदेव संवाद ७५०, त्या ब्रह्मपाशात मारुती बांधला जाईना ७५०, इंद्रजिताने फेकलेला पाश मारुति झुगारतो ७५०, ब्रह्मदेवाचा इंद्रजितावर दोषारोप

७५०, ब्रह्मदेव मारुतीला विनवून पाशबद्ध करतो ७५१, ते पाहून राक्षसांना आनंद व मारुतीवर सर्वांचे प्रहार ७५१, हनुमंताचे पुढील कार्याविषयी विचार ७५१, रावणासमोर गेल्यावर त्याचा क्रोध ७५१, रावणाचा खड्गप्रहार निष्फळ ७५२, त्यामुळे रावणाचा मारुतीकडून धक्कार ७५२, रावणाची चिंता ७५२, नंतर रावणापुढे मारुतीच्या चेष्टा व त्याची अवहेलना ७५२, रावण त्यास त्याची माहिती विचारतो ७५३, मारुतीचे उत्तर ७५३, त्यामुळे इंद्रजितास कंप ७५३, त्याला व बिभीषणाला रावणाविषयी चिंता ७५४, रावणाच्या शिरावर मारुतीचा नखाग्रांनी आघात ७५४, मारुती त्याचा धक्कार करतो ७५४.

अध्याय तेहतिसावा (पृ. ७५५-७६४)

हनुमंतप्रतापवर्णन

रावणासमोर मारुती पुच्छासन मांडून बसतो त्यामुळे रावण भयभीत होतो ७५५, बिभीषण व इंद्रजित रावणास सूचना करतात ७५५, ते ऐकून रावणास चिंता, पण त्यांची सूचना अमान्य ७५५, म्हणून मारुतीचा कपटाने घात करावा अशी योजना ७५५, मारुतीची स्तुति करून रामाची शपथ घालून त्याचे मरण विचारतो ७५५, आपण अमर असल्याचे मारुती सांगतो ७५५, रावणाचा अविश्वास ७५५, मारुतीचे प्रत्युत्तर व रावणाची निंदा ७५५, पुच्छाचे दहन झाले तरच माझे मरण निश्चित असे मारुती सांगतो ७५६, ते कसे करावे असे रावणाने विचारल्यावरून वस्त्रे गुंडाळून तेल तूप शिंपणे हा मार्ग मारुती सांगतो ७५६, वस्त्रांकरता सर्व नागरिकांना सांगितले ७५६, जनानखान्यातही आक्रमण केले तरी पुच्छ मोकळेच ७५६, सीतेचे वस्त्र आणण्याचा विचार करताच पुच्छ गुंडाळले गेले ७५७, पेटवण्यासाठी लोहाराच्या भात्याची सोय ७५७, अचेतन भात्याने सचेतन पुच्छ कसे पेटणार? ७५७, तरीही ते पुच्छ पेट घेईना म्हणून मारुतीच्या सूचनेप्रमाणे रावण फुंकर घालू लागला ७५८, तेव्हा एकदम भडका उडून रावणाच्या दाढी मिशा जळाल्या ७५८, रावणाने तोंड वर करताच पुच्छही वर झाले ७५८, वानरसमूहात हनुमंताचा जयजयकार ७५८, नाममहिमा ७५९, मारुती मेला या वार्तेने तेथे त्याला पाहण्यासाठी प्रचंड गर्दी ७६०, ती

गर्दी पाहताच त्या पेटत्या शोपटीने त्यांच्यावर एकदम आक्रमण केले ७६०, शोपटीने रस्तेच बंद केल्यामुळे एकच त्रेधातिरपीट ७६०, हनुमंत राजद्वारी जातो ७६०, घराघरातून पुच्छप्रवेश व त्यामुळे दाह ७६१, त्यामुळे नागरिकांची दैन्यावस्था ७६१, नागरीकांचा कोंडमारा ७६२, रावणाच्या निवासस्थानावर आक्रमण ७६२, सर्व वीरांचा मारुतीवर एकवटून हल्ला, परंतु सर्व व्यर्थ ७६३.

अध्याय चौतिसावा (पृ. ७६४-७७१)

श्रीरामांचे समुद्रतीरावर आगमन

रामांनी केलेली हनुमंताची प्रशंसा ७६५, श्रीरामांना लंकादुर्गाविषयी माहिती ७६६, समुद्रापलीकडे जाण्याच्या योजना ७६७, विजयादशमीच्या मुहूर्तावर मध्यान्ही प्रयाण करण्याचा सुग्रीवास आदेश ७६८, प्रयाणाकरता सैन्यरचना ७६८, हनुमंतावर श्रीराम व अंगदावर लक्ष्मण आरुढ होऊन त्यांचे दक्षिणेला प्रयाण ७६९, पर्वत व वने-उपवने उल्लंघून समुद्रतीरावर आगमन ७७१.

अध्याय पस्तिसावा (पृ. ७७२-७७९)

बिभीषणाकडून रावण व प्रधानांची निर्भर्त्सना

रावणमाता कैकसी बिभीषणाला रावणास उपदेश करण्यासाठी पाठवते ७७२.

अध्याय छतिसावा (पृ. ७७९-७८८)

रावणाकडून बिभीषणाचा अपमान

बिभीषणकृत हनुमंतप्रतापवर्णनाने सर्व सभा लज्जायमान ७७९, इंद्रजिताचा संताप, बिभीषणाची निंदा ७८०, पापकर्मास साहाय्य केल्याबद्दल त्याला दोष ७८१, बिभीषणाच्या भाषणाने सभा स्तब्ध होते ७८२, भावी घोर परिणामांचे चित्रीकरण ७८४, बिभीषणाची सूचना ऐकून रावणाचा क्रोध व अधिक्षेप ७८६, बिभीषणाचे प्रत्युत्तर ७८६, मी श्रीरामांकडे जातो ७८६, ते ऐकून रावणाचा संताप ७८७, हातात खड्ग घेऊन रावण बिभीषणावर वार करणार तोच त्याचा हात लचकला व रावण खाली कोसळला ७८७, बिभीषणावर लाथेचा प्रहार ७८७, बिभीषण बेशुद्ध पडतो ७८७, त्याचे रामांकडे गमन-७८७.

अध्याय सदतिसावा

(पृ. ७८८-७९५)

बिभीषणाचे श्रीरामांकडे आगमन

बिभीषणाचे रावणाला शेवटचे सांगणे ७८९, त्याचा रावणावर परिणाम ७८९, आईला वंदन करून बिभीषणाचे प्रयाण ७९०, सर्व लोकांकडून बिभीषणाची स्तुति ७९०, चार प्रधानांसह बिभीषण रामाकडे जातो ७९०, त्याला पाहून वानरसैन्यात गडबड ७९१, सुग्रीवाचे रामांना निवेदन ७९२, शरणागताला मरण देऊ नये असे अंगदाचे मत ७९३, मारुती सत्प्रवृत्तीबद्दल खात्री देतो ७९३, श्रीरामांचा आनंद व बिभीषणाचे स्वागत ७९४.

अध्याय अडतिसावा

(पृ. ७९५-७९९)

बिभीषणाला लंकाप्रदान व राज्याभिषेक

शरणागताला केव्हाही अभयच ७९५, बिभीषणाचे स्वागत ७९६, बिभीषणाची शरणागति ७९६, बिभीषणाचे अभिवचन ७९७, त्याला राज्याभिषेक केला ७९७, श्रीरामांच्या आज्ञेने हनुमंताने प्रतिलंका निर्माण केली ७९८, रावणाचा वध होईपर्यंत ही लंका गहाण राहिल ७९८.

अध्याय एकूणचाळीसावा

(पृ. ७९९-८०७)

सागराची श्रीरामांना शरणागति

बिभीषणाला लंकादान दिल्यावर हनुमान व सुग्रीव समुद्र पार करण्याच्या विचारात ७९९, सागराची प्रार्थना करावी अशी बिभीषणाची मार्गदर्शनपर सूचना ८००, त्याप्रमाणे समुद्राचे पूजन व त्रिरात्र अनुष्ठान ८०१, तरीही समुद्राच्या असहकारामुळे श्रीरामांचा क्रोध ८०२, राजांना मार्दव उपयोगी नाही याचा प्रत्यय ८०२, श्रीरामांचा रौद्रावतार पाहून सागराचे स्त्रीपुत्रांसह आगमन ८०३, तो ब्राह्मण मानून त्याला श्रीरामांनी वंदन केले ८०३, न येण्याचे कारण सागर सांगतो ८०४, आपण दोघे बंधू असता सीता गेली याचा खेद सागर व्यक्त करतो ८०४, श्रीराम ते ऐकून लज्जायमान होतात ८०४, नंतर समुद्र मार्गदर्शन करतो ८०५, त्याप्रमाणे नळाची सेतुबांधणीच्या कामावर

योजना ८०५, धनुष्यावर जोडलेल्या बाणाचे मरुप्रदेशावर विसर्जन ८०६, श्रीरामांनी सागराचा केलेला सन्मान ८०७.

अध्याय चाळिसावा

(पृ. ८०७-८१३)

सेतुबांधनाची पूर्णता

सेतु बांधण्याची तयारी ८०७, हनुमंताचे निदान व त्याचा अनुभव ८०८, श्रीरामचरणांचा महिमा ८०९, हनुमंताचा विक्रम ८११, सात योजनांचे सात पर्वत आणून एकूणपन्नास योजने एकट्याने काम केले ८१२, राहिलेले दहा योजने सेतू बांधून पूर्ण केला ८१२, सर्व वानरसैन्याचा आवेश ८१३.

अध्याय एकेचाळिसावा

(पृ. ८१३-८१९)

रामसैन्याचे समुद्रोल्लंघन

सेतु बांधून पूर्ण झाल्यावर मारुतीच्या पाठीवर श्रीराम व नीळाच्या पाठीवर लक्ष्मण बसून सर्व सैन्य निघाले ८१३, श्रीराम सैन्य लंकाद्वारी येताच आकाशातून त्यांच्यावर पुष्पवृष्टि ८१६, समुद्राचे सहकुटुंब आगमन ८१६, युद्धासाठी मुनिवेषात जाण्यापेक्षा क्षत्रियाप्रमाणे जाणे उत्तम ८१७, मुनिवेष केव्हा योग्य ८१७, रामांना विनंती मान्य, समुद्राला आनंद ८१९, वानरांनी रत्ने उधळली ती रावणाच्या सभेत पडली, त्यावेळी वानरसैन्य आल्याचे कळते ८१९.

अध्याय बेचाळिसावा

(पृ. ८१९-८२४)

अतिकायाकडून रावणाची कानउघाडणी

लंकेत सर्वत्र हाहाकार व रावणावर दोषारोप ८२०, रावणाकडून प्रधानांचा धक्कार ८२०, बिभीषणाच्या सूचनेची आठवण ८२१, इंद्रजिताचे आश्वासन ८२१, अतिकायाची स्पष्टोक्ति ८२२, त्याची रावणाला विनंती ८२३.

॥ सुंदरकांड समाप्त ॥

युद्धकांड**युद्धकांड कथासार****पृ. ८२५ ते ८५२****अध्याय १ ते १२****पृ. ८५३-१४३२****अध्याय पहिला****(पृ. ८५३-८५८)****वानरसैन्य मोजण्यासाठी रावण हेर पाठवतो**

रामायणाचे महत्त्व, त्यातील परमार्थ ८५३, आत्मनिवेदन ८५३, श्रीरामांचे लंकेत आगमन, त्याचा रावणावर झालेला परिणाम, शुक-सारण या हेरांना पाठवतो ८५४, बिभीषण त्या हेरांना ओळखतो, श्रीराम त्यांना शिक्षा न करता सोडून देतात ८५५, हेरांची शोचनीय अवस्था ८५६, रामांचा आदेश ते रावणाला सांगतात ८५६.

अध्याय दुसरा**(पृ. ८५८-८६३)****श्रीरामांकडून रावणछत्राचा भंग**

शार्दूल परत येतो व त्याचे कथन ८५८, वानरवीरांचे वर्णन ८५९, वानरांची संख्या आणि व्यक्तिशः वर्णन ८६०, रावण उंच जागी गोपुरावर जाऊन वानर सैन्य पाहतो ८६२, रावणाच्या छत्रावर रामाचे शस्त्रसंधान व छत्रभंग ८६२.

अध्याय तिसरा**(पृ. ८६३-८६८)****रामांच्या मायावी शिराने सीतेचा छळ**

विद्युज्जिह्व राक्षसाला सीतेला छळण्यास आदेश ८६३, विश्वकर्मा ध्यानयोगाने काल्पनिक रामशिर त्याला देतो ८६४, रावण सीतेला ते शिर दाखवितो ८६५, त्याचा सीतेवर अनुकूल परिणाम ८६६, सीतेच्या नजरेपुढून ते शिर अदृश्य झाले ८६७, त्याचवेळी द्वापराळ श्रीरामांच्या आक्रमणाची वार्ता आणतो ८६८.

अध्याय चवथा**(पृ. ८६९-८७६)****राक्षस-वानरांचे युद्ध**

रावणाची बिकट अवस्था ८६९, माल्यवानाचे दुश्चिन्ह कथन व सूचना ८६९, माल्यवानाचा धिक्कार ८६९,

रावणाचे सैन्यनियोजन ८७०, बिभीषण दुरक्षणाची योजना सांगतो ८७०, हल्ल्यामुळे राक्षसांचा गोंधळ ८७१, नंतर सुवेळागिरीवर आक्रमण ८७२, वानरांचे लंकेवर व दुर्गावर आक्रमण ८७३, लंकेला वेढा व आत प्रवेश ८७३, राक्षसांशी युद्ध ८७५.

अध्याय पाचवा**(पृ. ८७६-८८१)****रावण-सुग्रीव यांचे युद्ध**

सुवेळेवरून सुग्रीव लंकेत उडून गेला ८७६, रावण व सुग्रीवाची झटापट ८७६, रणविद्या व मल्लविद्या ८७८, शेवटी रावण मूर्च्छित, सुग्रीव त्याचा मुकुट घेऊन येतो ८७९, परवानगीशिवाय गेल्याबद्दल श्रीराम सुग्रीवाची कानउघाडणी करतात ८८०, सुग्रीव क्षमा मागतो ८८१.

अध्याय सहावा**(पृ. ८८१-८८६)****शिष्टाईसाठी अंगदाचे जाणे**

रक्ताचे पाट पाहून श्रीरामांचा कळवळा ८८१, शिष्ट पाठविण्याची सूचना ८८२, वानरांचा विरोध ८८२, चार प्रकारचा युद्धधर्म ८८२, वानर अनुकूल ८८३, शिष्ट कुणाला धाडावे? तो कसा असावा ८८३, हनुमंत अंगदाचे नाव सुचवतो ८८३, श्रीराम त्याच्याबरोबर संदेश देतात ८८४, अंगदास निरोप ८८५.

अध्याय सातवा**(पृ. ८८६-८९२)****अंगदाकडून रावणाची निंदा**

अंगदाचे रावणाच्या सभेत उद्वाण ८८६, अंगद त्याचे कारण सांगतो ८८६, हनुमंताच्या पराक्रमाचा प्रताप ८८६, रावणाची दुरुक्ती ८८७, रावणाचा उपहास व बळाचा आविष्कार ८८७, पुच्छाच्या आसनावर बैठक ८८७, रावणाला अंगदाचे उत्तर ८८८, रावणाचा भेदनीतीचा अवलंब ८८८.

अध्याय आठवा**(पृ. ८९२-८९९)****अंगद-शिष्टाई वर्णन**

रावणाची दुर्दशा ८९२, रावणाची अंगदाला धमकी ८९४, रावणाची आत्मस्तुति ८९४, अंगदाकडून धिक्कार ८९५, अंगदाचा आविष्कार आणि रावणाची

तारांबळ ८९६, अंगदाच्या माराने रावण गडबडला ८९६, अंगदाच्या पराक्रमाचे वर्णन ८९७, अंगदाच्या कृतीने रामांस क्रोध. अंगद मंडप पुनर्स्थापित करतो ८९८.

अध्याय नववा

(पृ. ९००-९०६)

द्वंद्वयुद्ध वर्णन

बिभीषणाचा छत्र स्वीकारण्यास नकार ९००, वानरांचा राक्षसांवर हल्ला ९०१, रावणाची प्रतिकारार्थ आज्ञा ९०१, इंद्रजित-अंगद द्वंद्वयुद्ध ९०२, अन्य वीरांचे द्वंद्वयुद्ध ९०३.

अध्याय दहावा

(पृ. ९०६-९११)

इंद्रजिताला मांत्रिक रथाची प्राप्ति

रात्रीचा फायदा घेऊन इंद्रजिताचा शरबंध प्रयोग ९०६, रामाने केलेली दुर्दर्शा व त्याचे पलायन ९०७, इंद्रजिताने शिववरदान जागृत करून प्रयोग केला ९०९, इंद्रजितास मंत्रांचे विस्मरण ९०९, परिणामी अग्निरथाविष्कार ९१०, इंद्रजिताची योजना व आकाशवाणी ९१०.

अध्याय अकरावा

(पृ. ९११-९१५)

इंद्रजिताकडून श्रीरामांना शरबंधन

इंद्रजिताचा मांत्रिक रथ अग्नीतून बाहेर आल्यावर रणामध्ये आगमन ९११, श्रीरामांच्या शब्दवेधी बाणांच्या हल्ल्याने राक्षसांची धांदल ९१२, रामाचा शिववरद बाणांना मान देण्याचा संकल्प ९१३, इंद्रजिताचे आडून शरसंधान ९१४, रामलक्ष्मण निश्चेष्ट पडलेले पाहून इंद्रजितास हर्ष ९१५, लक्ष्मणाचा त्वेष ९१५, श्रीरामांनी सांत्वन केले ९१५.

अध्याय बारावा

(पृ. ९१६-९२२)

सीतेला श्रीरामांचे दर्शन

रामलक्ष्मणांना शरबंदी पाहून इंद्रजिताची वलना ९१६, रामलक्ष्मण निश्चेष्ट पडल्याने सुग्रीवावर परिणाम ९१७, बिभीषणाचे सुग्रीवास आश्वासन ९१८, श्रीराममहिमा वर्णन ९१८, रावण सीतेला विमानातून रामलक्ष्मणांची स्थिति दाखवितो ९१९, श्रीराम सुरक्षित असल्याची

सीतेची खात्री ९१९, सीतेचा विलाप ९२०, त्रिजटेकडून सांत्वन ९२०.

अध्याय तेरावा

(पृ. ९२२-९२९)

श्रीरामांची शरबंधनातून मुक्तता

श्रीराम शरबंधनातून शुद्धीवर आले व लक्ष्मणाची अचेतन स्थिति पाहून विलाप करू लागले ९२२, नारदमुनींचे आगमन व श्रीरामांस वंदन ९२५, नारदांचे श्रीरामपराक्रमवर्णन व विनंती ९२६, श्रीरामांचे नारदास उत्तर ९२७, शंकरांच्या आज्ञेने गरुडाचे आगमन ९२७, गरुडभयाने सर्पांचे शंकरांच्या शरीरावर आरोहण ९२७, रामलक्ष्मण संपूर्ण सावध ९२७, सर्पबंधनाचा रामलक्ष्मणांवर काहीच परिणाम नाही ९२८, गरुडाचे आशीर्वचन, रामाच्या अस्त्रांमध्ये प्रवेश ९२८, राम शुद्धीवर आल्यामुळे आनंद ९२९.

अध्याय चौदावा

(पृ. ९२९-९३३)

धूम्राक्षाचा वध

वानरसैन्याच्या रामनामाच्या गजराने रावण भयभीत ९२९, दूतांचा वृत्तांत ऐकून रावण व इंद्रजीत भयभीत ९३०, ससैन्य धूम्राक्षास पाठवितो ९३०, धूम्राक्षाला अपशकुन ९३०, राक्षस व वानर यांचे युद्ध ९३१, धूम्राक्ष आणि हनुमान यांचे युद्ध ९३२, धूम्राक्षाचा वध ९३३.

अध्याय पंधरावा

(पृ. ९३४-९४३)

अकंपन व वज्रदंष्ट्र यांचा वध

रावणाने वज्रदंष्ट्रास पाठवले ९३४, अंगदाचा पराक्रम ९३६, अंगदाचा वज्रदंष्ट्रावर शिलाघात ९३७, वज्रदंष्ट्राचा स्वतःच्याच खड्गाने घात ९३८, अकंपनाची रणावर खानगी ९३९, हनुमान व अकंपनाचे युद्ध ९४१, अकंपनाचा वध ९४३.

अध्याय सोळावा

(पृ. ९४३-९४९)

प्रहस्ताचा वध

प्रहस्ताची दर्पोक्ति ९४४, प्रहस्ताची प्रयाणाची तयारी ९४५, रावणाचा प्रहस्ताला निरोप ९४५, प्रहस्तास अपशकुन ९४५.

अध्याय सतरावा

(पृ. १४९-१५४)

सुग्रीव मूर्च्छित पडतो

प्रहस्तवधाची वार्ता ऐकून रावण स्वतः जाण्याचे ठरवतो १४९, रावणाकडून बाणांचा वर्षाव १५२, सुग्रीवाच्या लत्ताप्रहाराने साश्वरथाचे भ्रमण १५२, लक्ष्मण रामांच्या अनुज्ञेने निघतो १५४.

अध्याय अठरावा

(पृ. १५४-१५९)

नील व रावणाचे युद्ध

लक्ष्मणाचे प्रयाण १५४, हनुमंताचे रावणास आव्हान १५५, रावणास मूर्च्छा १५५, रावणाचे मारुतीला धन्यवाद १५५, रावणाचा हनुमंतावर मुष्टिप्रहार १५६, रावणाची नीलावर स्वारी व युद्ध १५६, नीलाचे सूक्ष्म रूपधारण १५७, रावण अग्निअस्त्र सोडतो १५८, लक्ष्मणाचे आगमन १५८.

अध्याय एकोणिसावा

(पृ. १५९-१६८)

रावणाचा पराजय

रावणाचा लक्ष्मणाकडून अधिकक्षेप १५९, लक्ष्मण व रावणाचे अस्त्रयुद्ध १६०, रावणाकडून ब्रह्मशक्तीचा उपयोग १६१, लक्ष्मणास मूर्च्छा १६२, हनुमंताच्या मुष्टिप्रहाराने रावणास मूर्च्छा १६३, मारुती लक्ष्मणास रामांकडे नेतो १६३, लक्ष्मण सावध होतो १६४, लक्ष्मणाला थांबवून श्रीराम रावणावर चाल करतात १६४, हनुमंताच्या पाठीवर आरूढ होतात १६४, रावणाची निर्भत्सना १६५, रामरावण यांचे युद्ध १६५, बाणाच्या पिसान्याने रावणास रथासह उडवला १६६, रावणाच्या घोड्यांचा व सारथ्याचा वध १६६, रावणाला श्रीराम विश्रांतीसाठी सोडतात १६७.

अध्याय विसावा

(पृ. १६८-१७६)

कुंभकर्णाला जागृत करतात

रावणास कुंभकर्णाची आठवण १६९, कुंभकर्णाला निद्रेमधून उठविण्याची आज्ञा १७०, कुंभकर्णाला जागृत करण्यासाठी रावणाची योजना १७०, कुंभकर्णाला जागृती १७३, कुंभकर्णाची क्षुधाशांती १७४,

कुंभकर्णाचा कोप १७५, यूपाक्षाचे बोलणे ऐकून कुंभकर्णाचा क्रोध १७५.

अध्याय एकविसावा

(पृ. १७६-१८२)

रावण व कुंभकर्ण यांचा संवाद

भयानक कुंभकर्णाला पाहून वानर सैन्याची अस्वस्थता १७६, बिभीषण रामांना कुंभकर्णाचे वर्णन सांगतो १७७, लंकेचे निरोधन १७८, कुंभकर्ण रावणाला भेटतो १७८, रावणाचे कुंभकर्णाला कथन १७९, कुंभकर्णाचे प्रतिवचन व सूचना १८१, रावणाचा क्रोधाविष्कार १८१, कुंभकर्णाचे प्रत्युत्तर १८२.

अध्याय बाविसावा

(पृ. १८२-१८९)

रावण-कुंभकर्ण संवाद

कुंभकर्ण नारदांची उक्ति सांगतो १८२, रामांना सीता परत करून शरण जावे अशी कुंभकर्णाची रावणाला सूचना १८४, रावणाला सूचना अमान्य १८८, रावणाची दर्पोक्ति १८५, कुंभकर्णाचा धिक्कार १८६, धिक्कार ऐकून कुंभकर्णाला क्रोध १८७, कुंभकर्णाला युद्ध करण्याविषयी विनंती १८८, कुंभकर्णाची युद्धाची तयारी १८८.

अध्याय तेविसावा

(पृ. १८९-१९२)

रावण-मंदोदरी संवाद

कुंभकर्णाची सिद्धता १८९, मंदोदरीचे आगमन १८९, रावणाला मंदोदरीची विनंती १९०, मंदोदरीचे विवेचन १९०, मंदोदरीला रावणाचे उत्तर १९१.

अध्याय चोविसावा

(पृ. १९२-१९९)

नारद-रावण संवाद

मंदोदरीच्या प्रश्नाला धर्मऋषींचे उत्तर १९२, सनत्कुमार व रावणाची भेट, रावणाचा प्रश्न १९२, सायुज्यमुक्ति मिळेल असा देव कोणता? १९४, रावणाच्या प्रश्नाला सनत्कुमारांचे उत्तर १९४, नारद ब्रह्मभवनाकडून येत असता रावणाची भेट १९५, नारदाचे उत्तर १९५, श्रीरामांच्या दर्शनप्राप्तीचे मार्ग नारद सांगतात १९७, स्त्रीहरण केल्याने वैर उत्पन्न होते १९८, श्रीराम सीतेसह

वनवासाला येतील, त्यावेळी सीता हरण कर, असे नारद रावणाला सांगतात ११९, सीतेला मुक्त न करता श्रीरामांच्या हातून मुक्ति मिळविण्याचा रावण निर्धार करतो ११९.

अध्याय पंचविसावा (पृ. ११९-१००४)

कुंभकर्णाचा युद्धाला प्रारंभ

रावण मंदोदरीला गुप्त रहस्य सांगून परत पाठवतो ११९, रावण युद्धासाठी सैन्य व रथ आणवतो १०००, महोदराच्या सल्ल्यामुळे कुंभकर्ण युद्धाला निघतो १०००, रावणाकडून कुंभकर्णाचा बहुमान १००१, रावणास वंदन व रणभूमीकडे प्रयाण १००१, कुंभकर्णाला अपशकुन १००२, वानरसैन्याची पळापळ १००३, अंगदाच्या निर्भत्सनेमुळे वानरसैन्य परत येते १००३, राक्षसांचा संहार १००४.

अध्याय सव्विसावा (पृ. १००५-१००९)

हनुमंत-कुंभकर्ण युद्ध

कुंभकर्णाकडून वानरसैन्याचा संहार १००५, अंगदाचा वानरसैन्याला धीर १००५, अंगद कुंभकर्णाचा रथ व सारथी पाडतो १००५, कुंभकर्ण ऋषभास मूर्च्छित करून चौघा वानरवीरांचा संहार करतो १००६, दुःखित वानरसैन्य श्रीरामांकडे येते व हनुमंताचे आक्रमण १००७, कुंभकर्णाचा हनुमंतावर शूलप्रहार १००८, सुग्रीवाची उत्स्फूर्त उडी १००९.

अध्याय सत्ताविसावा (पृ. १००९-१०१४)

सुग्रीवाचा कुंभकर्णावर विजय

हनुमंताच्या धर्मयुद्धनीतीमुळे कुंभकर्णाला आदर १००९, सुग्रीव-कुंभकर्ण यांचे द्वंद्वयुद्ध १०१०, सुग्रीव मूर्च्छित १०११, हनुमंताची विचारसरणी १०११, श्रीराम सहमत १०११, कुंभकर्णास अपशकुन १०११, कुंभकर्णचि लंकावासीयांकडून अभिनंदन १०१२, कुंभकर्णावर टाकलेल्या अक्षता सुग्रीवावर पडून सुग्रीव सावध १०१२, कुंभकर्णचि नाक व कान घेऊन सुग्रीवाचे उड्डाण १०१२, लंकाजनांचा विषाद १०१२, सुग्रीवाच्या आगमनाने सर्वाना हर्ष १०१३, सुग्रीव हनुमंताची क्षमा मागतो १०१३.

अध्याय अष्टाविसावा (पृ. १०१४-१०२१)

कुंभकर्णवध

विद्रूपता समजल्यावर कुंभकर्णाचा खेद व संताप १०१४, कुंभकर्णचि विवेकशून्य वर्तन १०१४, श्रीरामांचे प्रतिकारार्थ आगमन १०१५, कुंभकर्ण व बिभीषण यांची भेट १०१५, कुंभकर्ण रामांच्या हातून मरणाची इच्छा करतो १०१६, कुंभकर्णाचा बिभीषणाला निरोप १०१६, कुंभकर्णाच्या आगमनामुळे वानरसैन्य भयभीत १०१७, लक्ष्मणाला अवेरून कुंभकर्ण मुद्गराने श्रीरामांवर प्रहार करतो १०१७, श्रीराम कुंभकर्णाचा डावा व उजवा हात तोडून टाकतात १०१८, श्रीरामांनी कुंभकर्णचि दोन्ही पाय तोडले १०१९, रामांनी कुंभकर्णचि धड लंकेमध्ये उडविल्याने लंकेमध्ये आकांत १०२०, वरदाच्या बळाने कुंभकर्णाला पाठ दाखवेपर्यंत प्राण जात नाही १०२०, बिभीषणाची अर्धा क्षण पाठ दाखविण्याची श्रीरामांना विनंती १०२०, लांछनास्पद म्हणून श्रीरामांचा नकार १०२०, हनुमंताने शेषटीने श्रीरामांना डिवचताच श्रीरामांनी पाठ फिरविली व कुंभकर्णचि धड पडले १०२०.

अध्याय एकूणतिसावा (पृ. १०२१-१०२७)

नरांतकाचा वध

कुंभकर्णाच्या वधाने रावणाचा शोक १०२१, रावणाचे चारही पुत्र युद्धासाठी सरसावले १०२३, घनघोर युद्ध १०२४, नरांतक-अंगद यांचे युद्ध १०२५, नरांतकाचा वध १०२७.

अध्याय तिसावा (पृ. १०२७-१०३३)

देवांतक व त्रिशिर यांचा वध

नरांतकाच्या पाचही पुत्रांचे रणांगणावर आगमन १०२७, देवांतकाचा अंगदाकडून वध १०२९, त्रिशिर हनुमंत युद्ध १०३०, महोदराचा वध १०३०, त्रिशिराचा वध १०३१, महापार्श्व-ऋषभ यांचा संग्राम १०३२, महापार्श्वचा वध १०३२.

अध्याय एकतिसावा (पृ. १०३३-१०४०)

अतिकाय राक्षसाचा वध

श्रीरामांना बिभीषण अतिकाय राक्षसाची माहिती सांगतो

१०३४, अतिकायाची श्रीरामांवर चाल १०३५, अतिकायाची दर्पोक्ति १०३६, अतिकाय व लक्ष्मणाचे युद्ध १०३७, ब्रह्मवरदानामुळे लक्ष्मणाचे बाण व्यर्थ ठरतात १०३९, वायूच्या सूचनेप्रमाणे अतिकायाचा वध १०३९.

अध्याय बतिसावा (पृ. १०४०-१०४५)

श्रीराम-लक्ष्मणांना शरबंधन

रावणाचा शोक १०४०, इंद्रजिताचे रावणाला आश्वासन १०४१, इंद्रजिताचे रथामधून प्रयाण १०४१, निकुंंबिळेत इंद्रजिताचा अभिचारप्रयोग १०४२, इंद्रजिताला होमसमाप्तिनंतर ब्रह्मवरदानाची अदृश्य रथप्राप्ति १०४३, इंद्रजिताचे श्रीरामांवर शरसंधान १०४४, रामलक्ष्मण शरबंधनात पडलेले पाहून इंद्रजिताचे लंकेत आगमन १०४४.

अध्याय तेहतिसावा (पृ. १०४५-१०५०)

रामलक्ष्मणांची शरबंधनातून सुटका

ब्रह्मवरदानाच्या पालनाकरता राम-लक्ष्मण शरबंधनात पडले १०४५, जांबवंत हनुमंताला दिव्यौषधी आणण्यास पाठवतो १०४८, हनुमंताचे उड्डाण व पर्वतावर आगमन १०४९, हनुमंत रागाने पर्वतच उपटून आणतो १०४९, औषधीच्या वासानेच वानरसैन्याला शुद्धी येते १०५०.

अध्याय चौतिसावा (पृ. १०५०-१०५७)

कुंभाचा वध

श्रीरामसैन्य शरबंधनातून मुक्त झाले १०५०, लंका जाळून टाकण्याचा सुग्रीवाचा सल्ला १०५१, वानरसैन्याची लंकादहनाची कामगिरी १०५१, श्रीराम लंकादहन थांबवितात १०५२, कुंभ व निकुंभ ससैन्य लंकेमधून बाहेर पडले १०५३, अकंपनाचा वध १०५४, अंगद-कुंभ युद्ध १०५५, कुंभाचा वध १०५६.

अध्याय पत्तिसावा (पृ. १०५७-१०६३)

मकराक्षाचा वध

निकुंभाचे रणांगणावर आगमन १०५७, हनुमंताकडून निकुंभाचा वध १०५८, मकराक्षाची योजना १०५९, मकराक्षाचा वध १०६३.

अध्याय छत्तीसावा (पृ. १०६३-१०७०)

मायावी सीतेचा इंद्रजिताकडून वध

इंद्रजिताची मायिक सीतेच्या वधाची कल्पना १०६४, मायिक सीतामूर्तिसह इंद्रजिताचे आगमन १०६५, शंकर वायूला मायिक सीतेचे रहस्य मारुतीला कळविण्यास सांगतात १०६५, मायावी सीतेचा इंद्रजिताकडून शिरच्छेद १०६६, आकाशवाणी १०६७, श्रीरामांना शोक व मूर्च्छा १०६८, हनुमंताचे सीतेचे मिथ्यात्व कथन १०७०.

अध्याय सदतिसावा (पृ. १०७०-१०७८)

इंद्रजिताचा निकुंंबिळाप्रवेश

इंद्रजिताने भीतीने निकुंंबिळेत गमन केले १०७०, इंद्रजिताचा अभिचारयागाचा आरंभ १०७१, लक्ष्मणाला आज्ञा १०७२, लक्ष्मणाचे प्रयाण १०७३, हनुमंताकडून झंझावाताचे निवारण १०७५.

अध्याय अडतिसावा (पृ. १०७८-१०८४)

इंद्रजिताचे मेघपृष्ठावर गमन

होमकुंडातून रथांचे आगमन १०७८, मेघपृष्ठाच्या आडून इंद्रजिताचा कपटाने लक्ष्मणावर हल्ला १०८४.

अध्याय एकूणचाळिसावा (पृ. १०८५-१०९१)

इंद्रजिताचा वध

हनुमंत मेघपृष्ठी गेला १०८५, हनुमंतापुढे इंद्रजिताचे कपट निष्फळ ठरते १०८५, इंद्रजिताच्या अश्वसारथ्यांचा लक्ष्मणाकडून वध १०८६, लक्ष्मणाकडून इंद्रदत्त-वरदबाणाने इंद्रजिताचा शिरच्छेद १०९०.

अध्याय चाळिसावा (पृ. १०९१-१०९७)

लक्ष्मणाला सावध केले

इंद्रजितवधाने वानरसैन्याला व देवादिकांना हर्ष १०९१, लक्ष्मणाला मूर्च्छा १०९२, श्रीरामांच्या आज्ञेने सुषेणाच्या दिव्यौषधीने लक्ष्मण सावध होतो १०९६.

अध्याय एकेचाळिसावा (पृ. १०९७-११०४)**सुलोचनेचा अग्निप्रवेश**

इंद्रजिताची पत्नी ध्यानस्थ असता इंद्रजिताचा भुजदंडपात १०९७, भुजेने सर्व वृत्तांत लिहिला १०९८, सुलोचनेचा विलाप १०९८, सुलोचनेची सहगमनाची तयारी १०९९, इंद्रजिताच्या शिरप्राप्तीसाठी सुलोचनेचे श्रीरामांकडे गमन ११००, इंद्रजिताच्या शिराचे उत्तर ११०२, सुलोचनेचे सहगमन ११०३.

अध्याय बेचाळिसावा (११०४-११०८)**रावणाच्या रथाचा भंग**

रावणाचे रणांगणावर प्रयाण ११०५, रावण-लक्ष्मण युद्ध ११०६, राम-रावणाचे युद्ध ११०६.

अध्याय त्रेचाळिसावा (पृ. ११०८-१११३)**लक्ष्मणाकडून रावणशक्तीचा भेद**

रावणाने ब्रह्मशक्ति लक्ष्मणावर सोडली ११०९, श्रीरामवधाची खोटी बातमी रावण उठवितो १११०, दुश्चित लक्ष्मणावर शक्तीचा प्रहार ११११.

अध्याय चव्वेचाळिसावा (पृ. १११३-१११९)**औषधि आणण्याची हनुमंताला प्रार्थना**

लक्ष्मणाला मूर्च्छा आणि रामांचा शोक १११३, सुषेणाची हनुमंताला औषधी आणण्याची विनंती १११५, ती आणण्याची कालमर्यादा १११६.

अध्याय पंचेचाळिसावा (पृ. १११९-११२६)**अप्सरेचा उद्धार**

हनुमंताचे उड्डाण व त्याचा परिणाम ११२०, कालनेमीची मायानिर्मिती व हनुमंताची मार्गप्रतीक्षा ११२३, मगरीचा वध ११२५.

अध्याय शेहेचाळिसावा (पृ. ११२७-११३३)**हनुमंताचे नंदिग्रामाला प्रयाण**

पर्वताचा औषधासंबंधी असहकार ११३०, पर्वताचे उच्चाटण करून आकाशमार्गे उड्डाण ११३१, भरताचा

गैरसमज ११३१, भरताच्या रामनामांकित बाणाचा हनुमंतावर आघात ११३२.

अध्याय सत्तेचाळिसावा (पृ. ११३४-११४०)**भरत-हनुमान भेट**

भरताची राममय स्थिति ११३४, भरत शोकविह्वल व हनुमंताला सत्यकथन ११३८, भरताचे सूर्योदय थोपविण्याचे हनुमंताला आश्वासन ११३८.

अध्याय अठ्ठेचाळिसावा (पृ. ११४०-११४६)**श्रीरामांच्या क्रोधाचे शमन**

हनुमंताचे वृत्तांतकथन ११४०, भरताने हनुमंताची बाणावरून खानगी केली ११४३, हनुमंताला विलंब लागल्याने श्रीरामांना चिंता ११४४.

अध्याय एकूणपन्नासावा (पृ. ११४७-११५२)**लक्ष्मण शुद्धीवर आला**

श्रीरामांची सुग्रीवाकडे निर्वाणीची भाषा ११४७, हनुमंताचे आगमन ११४८, श्रीरामचरणतीथनि लक्ष्मण सावध झाला ११५२.

अध्याय पन्नासावा (पृ. ११५३-११६०)**हनुमंत पर्वत पूर्वस्थळी ठेवतो**

त्यामुळे श्रीरामांना आनंद ११५३, राक्षसांचा आकांत व रावणाची तळमळ ११५६, राक्षसांचा संहार करून हनुमंत पर्वत पूर्वस्थळी ठेवतो ११५७.

अध्याय एकावन्नावा (पृ. ११६०-११६५)**अहिरावण-महिरावण यांचा संवाद**

हनुमंताचे आगमन ११६०, शस्त्र न चालविण्याचा श्रीरामांचा संदेश ११६०, रावण अहिरावणाकडे दूत पाठवितो ११६२.

अध्याय बावन्नावा (पृ. ११६६-११७२)**हनुमंत-मकरध्वज भेट**

अहिरावण-महिरावण यांच्याकडून वानरसैन्याची टेहळणी ११६६, निद्रिस्त रामलक्ष्मणांना राक्षस मध्यरात्री

घेऊन जातात ११६८, गिधाडाच्या द्वारे हनुमंताला मार्गदर्शन ११६९, हनुमंताचे पाताळामध्ये गमन ११६९, हनुमंताचे व मकरध्वजाचे युद्ध ११७०, मकरध्वजाच्या मातेचे सत्यकथन ११७२.

अध्याय त्रेपन्नावा (पृ. ११७२-११७८)

महिरावणाचा वध

अंबिकेने स्वतःच्या जागी हनुमंताला बसवून गमन केले ११७३, राक्षस श्रीरामांना देवीपुढे आणतात ११७४, हनुमंत रामाचे पाश तोडतो ११७६, हनुमंत महिरावणाचा वध करतो ११७८.

अध्याय चोपन्नावा (पृ. ११७८-११९१)

अहिरावणाचा वध

हनुमंताच्या खांद्यावर बसून रामलक्ष्मणाची सिद्धता ११८९, अहिरावणपत्नी चंद्रसेनेच्या सदनात हनुमंताचे आगमन ११८१, हनुमंताचा भ्रमरसंहार ११८५, अहिरावणाचा वध ११८५.

अध्याय पंचावन्नावा (पृ. ११९१-११९६)

सीता-मंदोदरी संवाद

श्रीराम नाहीसे झाल्याबद्दल वानरांचा प्रश्न ११९१, रावणाने चिंताग्रस्त विचाराने मंदोदरीला सीतेकडे पाठवले ११९२, सीतेचे मंदोदरीला उत्तर ११९४.

अध्याय छप्पन्नावा (पृ. ११९६-१२०२)

लक्ष्मण व बिभीषण यांची श्रीरामांना विनंति

अहिरावणवध ऐकून रावणाला चिंता ११९६, शंकरांकडून वरप्राप्ति ११९७, रावणाची यज्ञासाठी तयारी ११९८, लक्ष्मणाचा श्रीरामांना रावणाचा वध करण्याविषयी आग्रह ११९९, श्रीरामांना लक्ष्मणाने प्रतिज्ञेचे स्मरण दिले ११९९.

अध्याय सत्तावन्नावा (पृ. १२०२-१२०८)

राक्षसांच्या आवरणाचा भेद

बिभीषणाला रावणाच्या शोधाची आज्ञा १२०२, वानरसेनापतीचा लंकेमध्ये प्रवेश व धुमाकूळ १२०५.

अध्याय अठ्ठावन्नावा (पृ. १२०८-१२१४)

रावणाच्या यज्ञाचा विध्वंस

वानरांची हनुमंताकडून सुटका १२०९, नरदेहाची बहुमोलता १२१०, वानरांच्या आक्रमणाने यज्ञात विघ्न १२१२, स्त्रीमोहाचे दुष्परिणाम १२१४.

अध्याय एकूणसाठावा (पृ. १२१५-१२२१)

रावणाचे युद्धार्थ आगमन

रावण सावध होऊन मंदोदरीला धीर देतो १२१५, रावणाने केलेली घोर प्रतिज्ञा १२१५, दुश्चिन्हांचा आविष्कार १२१७, लक्ष्मणाने रावणाची केलेली नालस्ती १२१८, त्यामुळे रावणाचा क्रोधवेश १२१८.

अध्याय साठावा (पृ. १२२१-१२२७)

रावणाने रामाचा ध्वज तोडला

मातलीचे रथासह आगमन व श्रीरामांना वंदन १२२१, रामांना युद्धसाहित्य समर्पण १२२१, रामरावणांचे अस्त्रयुद्ध १२२४, राम रावणाची धनुष्ये तोडतात १२२६, रावणाच्या परिघाचे श्रीरामांस नमन १२२७.

अध्याय एकसष्टावा (पृ. १२२७-१२३२)

रामरावण युद्धवर्णन

रावणाची गर्वोक्ति व गर्जना १२२७, आत्माराम व अहंरावण युद्ध, श्रीराम युद्धार्थ सिद्ध १२२८.

अध्याय बासष्टावा (पृ. १२३२-१२३८)

रावणाचा शिरच्छेद

रावणाची स्थिती व श्रीरामस्वरूपावलोकन १२३२, रावणाला सर्वत्र रामसाक्षात्कार १२३५, श्रीराम-रावणांचे अनुपम युद्ध १२३६, अगणित शिरे वर आली व गेली १२३८.

अध्याय त्रेसष्टावा (पृ. १२३८-१२४४)

रावणाचा वध

रावणाने केलेली रामांची स्तुति १२३८, श्रीराम-रावण यांची एकरूपता १२३९, रावणाचा शिरच्छेद करून तो

बाण पुनः रामांच्या भात्यात शिरला १२४१, श्रीरामाज्ञेने रामबाणाने सर्व मांसाची वाटणी केली १२४३.

अध्याय चौसष्टावा (पृ. १२४४-१२५१)

रावणस्त्रियांचा विलाप

स्वर्गस्थ देवांना परमानंद व श्रीरामावर पुष्पवृष्टि १२४६, सीतेची अभिलाषा सर्वनाशाला कारण १२४८, रावणाचा मृत देह पाहून स्त्रियांचा विलाप १२५१.

अध्याय पासष्टावा (पृ. १२५२-१२५७)

मंदोदरीचे सहगमन

बिभीषणाचा उपदेश १२५३, मंदोदरीस बोध १२५४, देह रामार्पण करण्याचा मंदोदरीचा निश्चय १२५४, अग्नीत स्वतः देहसमर्पण १२५६.

अध्याय सहासष्टावा (पृ. १२५८-१२६४)

बिभीषणाला राज्याभिषेक

श्रीराम लक्ष्मणाला बिभीषणाला अभिषेक करण्याची आज्ञा देतात १२६१, बिभीषणाचे मनोगत १२६२, अनमान न करता सर्वांनी मिळून बिभीषणाला अभिषेक करावा १२६३.

अध्याय सदुसष्टावा (पृ. १२६४-१२७१)

जानकीचे आगमन

मारुतीला पाहून जानकीला परमानंद, परस्परांचे दृढालिंगन १२६६, सीताभेटीशिवाय रामांची शांति नाही १२६८, श्रीरामदर्शनाशिवाय तैलाभ्यंजनादि गोष्टीला सीतेचा नकार १२६८, श्रीराममुखदर्शन न झाल्यामुळे सीता स्वतःलाच दोष देऊन विलाप करते १२७०, श्रीरामांना विनवणी करण्यासाठी उपस्थितांपैकी सर्वजण व स्वर्गातील देवही येतात १२७०.

अध्याय अडुसष्टावा (पृ. १२७१-१२७८)

सीतेचे दिव्य

श्रीरामांनी देवांच्या विनंतीलाही प्रतिवचन न दिल्यामुळे वानरमंडळी खवळली १२७२, स्त्रिया या कधीही विश्वासाह मानू नयेत असे श्रीराम मारुतीला सांगतात

१२७४, जनापवाद लागू नये म्हणून सीतेने दिव्य करून आपले पावित्र्य निरपवाद सिद्ध करावे-श्रीराम १२७५, मारुतीने सीतेजवळ येऊन तिला दिव्य करण्यास सांगितले १२७६, "रामांचाचून अन्यविषय माझ्या मनात क्षणभर आला असेल तर हे अग्ने! मला तू दहन कर." १२७७, अग्नीच शांत झाला व सीता अग्नीप्रमाणे अति तेजस्वी भासली १२७८, श्रीराम-सीता यांचे मिलन १२७८.

अध्याय एकूणसत्तरावा (पृ. १२७९-१२८५)

दशरथाचे समाधान

दिव्याच्या परीक्षेत सीता उत्तीर्ण झाल्यामुळे सर्वानाच आनंद, देवांची पुष्पवृष्टी १२७९, स्त्रियांचे स्वाभाविक सप्तदोष कोणते? १२७९, आता अयोध्येत सत्वर जाऊन भरतादि सर्वांना संतुष्ट करण्याची रामांना श्रीशंकरांची विनंती १२८२, दशरथाचे आगमन १२८३.

अध्याय सत्तरावा (पृ. १२८५-१२९२)

देवभक्तांची आनंदस्थिति

दशरथाने लक्ष्मणाला परमार्थोपदेश केला १२८६, श्रीरामांची इंद्रादिक देवांना मेलेल्या वानरांना जिवंत करून भेट करवून देण्याची एकच प्रार्थना १२८८, ठार झालेल्या वानरांना देवांनी जिवंत केले १२८९, श्रीरामांकडून सीतेचे मृदु शब्दात सांत्वन १२९०, रामांकडून बिभीषणाला वरदान १२९२.

अध्याय एकाहत्तरावा (पृ. १२९२-१२९८)

त्रिजटेचे दर्शन

भरतभेटीवाचून राज्याभिषेक ही धर्मनीति नव्हे १२९३, सीता - रामांच्या दर्शनामुळे त्रिजटेला अपार आनंदाचे भरते १२९५, संतांची लक्षणे व गुरुदास्याचे महत्त्व १२९६, परवस्तूच्या उपभोगास रामांचा नकार १२९८.

अध्याय बाहत्तरावा (पृ. १२९९-१३०५)

लक्ष्मण-सीतेचे समाधान

श्रीरामांसाठी विश्वकम्पनि नवे कामग विमान करून दिले १२९९, श्रीरामदर्शनाने कैकसीला प्रेमानंद होतो १३०१, कृतार्थ माता कोणती? १३०२, रामांच्या

अनुज्ञेने सीता लक्ष्मणाचे चरणवंदन करून त्याची क्षमा मागते १३०३, लक्ष्मणाचे सीतेस वंदन व स्वतःचे दोषदिग्दर्शन १३०४.

अध्याय त्राहत्तरावा

(पृ. १३०५-१३११)

श्रीरामांचे पुष्पक विमानात आरोहण

विमान पाहून श्रीरामांची प्रसन्नता १३०५, वडिलमंडळींना वंदन व विमानपूजा करून रामांचे विमानात आरोहण १३०७, विश्वकर्माला आलिंगन व वरदान १३०९, रामनामसिंचनामुळे धरणी मृदु झाली १३०९, रामेश्वरक्षेत्राचे महिमान १३११, गावबाची सदगुरु एकनाथांना विनंती १३११.

अध्याय चौऱ्याहत्तरावा

(पृ. १३१२-१३१९)

श्रीराम-हनुमंत भेट

शिवदर्शनावाचून रामाचे भोजनादि व्यवहार थांबले १३१२, मारुतीला काशीविश्वेश्वराचे माहात्म्य सांगतात १३१३, हनुमंताची काशीस जाण्याची तत्परता १३१४, श्रीशिवशंकरांची रामप्रीति १३१५, श्रीशिवशंकर हनुमंताची भेट १३१६, हनुमंताने श्रीरामकार्याचा पूर्ववृत्तांत निवेदन केला १३१७.

अध्याय पंचाहत्तरावा

(पृ. १३२०-१३२६)

शिवलिंगासह मारुतीचे आगमन

श्रीशंकर मारुतीला विंध्याद्रीची कथा सांगतात १३२०, ब्रह्मस्वरूपाचे विवेचन १३२२, अगस्तीला शंकरांचा वियोग असल्या १३२३, आत्मतेजयुक्त असे स्वतःचे लिंग निर्माण करून शंकरांनी मारुतीला दिले १३२५, श्रीशंकरांना नमन करून मारुती श्रीरामांकडे निघाला १३२५.

अध्याय शहाहत्तरावा

(पृ. १३२६-१३३५)

श्रीरामेश्वरमहिमा वर्णन

वानरांना तुप्त करण्यासाठी राम वाळूचे लिंग करतात १३२७, श्रीशंकरांचा त्या वाळूच्या लिंगात प्रवेश १३२७, मारुतीची शेपटी तुटून तो मूर्च्छित होऊन कोसळला १३२८, मीच मारुतीला तशी प्रेरणा दिली

असे शंकर रामांना सांगतात १३२९, रामेश्वरक्षेत्राचा महिमा १३३१, श्रीरामांनी हनुमंताला सावध केले, तुटलेले पुच्छ जोडले १३३४.

अध्याय सत्याहत्तरावा

(पृ. १३३६-१३४४)

श्रीरामांना अयोध्यादर्शन

श्रीरामांचे विमान रामेश्वरी उतरताच ऋषींचे रामदर्शनार्थ आगमन १३३६, अगस्तीकृत रामगुणकीर्तन १३३६, सीता-लोपामुद्रेचा संवाद १३३७, श्रीरामांनी स्वतःच्या नावाचे नगर वसवून ते ब्राह्मणांना दान दिले १३३९, मारुतीने सरोवरातून रामाज्ञा कोरलेली शिळा त्या ब्राह्मणांना दिली १३४०, ब्राह्मणांच्या सेवेचे महिमान १३४१, अयोध्यादर्शनाने सर्वांना आनंदीआनंद १३४३.

अध्याय अठ्ठ्याहत्तरावा

(पृ. १३४४-१३५०)

हनुमंत नंदिग्रामास गेला

श्रीराम व भरद्वाजांची भेट १३४५, "जाताना मार्गात शृंगवेरपुरास गुहकास व भरताचे चिन्ह पाहून त्याला माझ्या आगमनाची वार्ता सांगावी व सत्वर निघून यावे", असे राम मारुतीला सांगतात १३४७, रामाज्ञेप्रमाणे हनुमंताने उड्डाण केले १३४८, मारुतीने गुहकाला रामांच्या आगमनाची शुभवार्ता सांगितली १३४९, मारुती नंदिग्रामाला पोचला १३५०.

अध्याय एकूणऐशीवा

(पृ. १३५०-१३५७)

हनुमंत-भरत भेट

मुदत संपली तरी राम आले नाहीत म्हणून भरताला चिंता १३५१, रामांची भेट नाही म्हणून भरताचा प्राणत्यागाचा निर्धार १३५३, रामांच्या आगमनाची वार्ता ऐकताच सर्वांना अपार आनंद, भरताचे मारुतीला दृढालिंगन १३५३.

अध्याय ऐशीवा

(पृ. १३५७-१३६३)

गुहकाला श्रीरामांचे दर्शन

रामदर्शनाला जाण्यासाठी सैन्य सिद्ध करण्याची सुमंताची सेनापतींना आज्ञा १३५७, नागरिक रामदर्शनासाठी निघाले १३६०, रामांचे विमान दिसेना म्हणून भरत उद्विग्न

१३६१, भरद्वाजाश्रमात रात्री मुक्काम करून भरतभेटीसाठी राम निघाले १३६२, रामांनी विमानातून उतरून गुहकाला प्रेमालिंगन दिले १३६२.

अध्याय एक्याऐशीवा (पृ. १३६३-१३७७)

श्रीराम-भरत भेट

जानकीसहित रामांचे विमान आले १३६४, भरत-राम यांची भेट म्हणजे जणू गंगा-सागराचे मीलनच ते १३६५, श्रीरामांचे ऋषींना व मातांना वंदन १३६७, कैकेयीची रामस्तुति १३६७, भरतभेट व आलिंगन १३७०.

अध्याय ब्याऐशीवा (पृ. १३७०-१३७६)

श्रीरामांना राज्याभिषेकाचा निर्णय

भरताची श्रीरामांना प्रार्थना १३७०, श्रीरामांनी भरत, वसिष्ठ व मातांना विमानात बसवले १३७२, नागरिकांची रामराज्याभिषेकाची इच्छा १३७४, श्रीसद्गुरूंची आज्ञा श्रीरामांना शिरोधार्य १३७६.

अध्याय त्र्याऐशीवा (पृ. १३७७-१३८३)

श्रीरामांना राज्याभिषेक

राज्याभिषेकासाठी आलेल्यांची नामावली १३७७, मानसोपचारच प्रत्यक्षरूपाने आणवून अभिषेक करावा अशी श्रीवसिष्ठांची भरताला आज्ञा १३७८, उदईक सकाळी अभिषेकासाठी चारी दिशांचे उदक आणण्यास सुग्रीवास भरताने सांगितले १३७८.

अध्याय चौऱ्याऐशीवा (पृ. १३८३-१३९०)

श्रीरामस्वरूप वर्णन

रामराज्याभिषेकामुळे आनंदित होऊन गंधर्वांचे गायन व स्वर्गातील अप्सरांचे नृत्य १३८९, प्राणी परस्परातील वैरभाव विसरले १३८९, धरणीमाता प्रमुदित झाली १३९०.

अध्याय पंचाऐशीवा (पृ. १३९०-१३९७)

राज्याविषयी लक्ष्मणाची विरक्ति

श्रीरामांनी वसिष्ठादिकांची पूजा करून त्यांना सहस्रशः गोदाने व द्रव्यदाने दिली १३९१, लक्ष्मणाला

यौवराज्यपद स्वीकारण्याची आज्ञा १३९३, ते भरताला द्यावे अशी लक्ष्मणाची वसिष्ठांना प्रार्थना १३९६.

अध्याय शहाऐशीवा (पृ. १३९७-१४०३)

भरताला अभिषेक

वसिष्ठांचा भरताला उपदेश १३९८, भरताचा अभिषेक सोहळा १३९८, सर्वांच्या इच्छेप्रमाणे रामांनी शत्रुघ्नाला सेनापती व सुमंताला प्रधान केले १४०३.

अध्याय सत्याऐशीवा (पृ. १४०३-१४०९)

हनुमंताचे लीलाचरित

श्रीरामांकडून सर्वांचा सन्मान १४०३, सीतेने रामांच्या अनुज्ञेने तिच्या गळ्यातील हार मारुतीच्या कंठात घातला १४०६, ज्यांच्यात राम नाही ती रत्ने मला दगडासारखी आहेत म्हणून मी ती फोडली असे मारुतीने सांगितले १४०८, त्याची नैवेद्यप्रसादाची मागणी १४०९.

अध्याय अठ्ठ्याऐशीवा (पृ. १४०९-१४१५)

सर्वांना नैवेद्यप्रसादाचा लाभ

सर्व भक्तांना भोजनप्रसाद देण्याचा रामांचा निश्चय १४१०, श्रीराम मारुतीच्या मुखात प्रेमाने घास घालू लागले, परंतु मारुतीचा सर्वांआधी घास घेण्यास नकार १४१३, परंतु मारुतीने घास न घेता श्रीरामांच्या प्रसादाचे ताट उचलून उड्डाण केले १४१४.

अध्याय एकूणनव्वदावा (पृ. १४१५-१४२०)

हनुमंताचे रामप्रेमाचे वर्णन

जोपर्यंत पृथ्वीवर रामकथा अस्तित्वात आहे तोपर्यंत माझे प्राण असावेत अशी रामांजवळ हनुमंताची मागणी १४१५, श्रीरामांचे वरदान व हनुमंतप्रतापवर्णन १४१८, भक्तसंगतीचे महिमान १४२०.

अध्याय नव्वदावा (पृ. १४२०-१४२५)

बिभीषणाचे लंकेला प्रयाण

रामांनी बिभीषणाला लंकेत जाण्यास सांगितले १४२०, बिभीषणाला सर्वतोपरी साहाय्य करण्याची सर्वांना रामांची आज्ञा १४२१, लंकेतील आचरण कसे असावे ते श्रीराम

सांगतात १४२२, बिभीषणाचे कौसल्यादि मातांना वंदन व मातांचे त्याला आशीर्वाद १४२४.

अध्याय एक्याण्णवावा (पृ. १४२५-१४२९)

वानरांचे स्वस्थानी निर्याण

श्रीरामांचे ऋणस्मरण ऐकून वानरांना आनंद १४२६, पुढच्या कृष्णावतारात आमची तृप्ति करावी अशी सर्वांची प्रार्थना १४२६, नंतर सुग्रीवाला मुकुट देऊन निरोप १४२७, प्रमुख वानरसेनानींना प्रेमाचा निरोप १४२८.

अध्याय व्याण्णवावा (पृ. १४३०-१४३२)

श्रीरामचरित्र

श्रीरामसभेचे वर्णन १४३०, श्रीराम सगुण की निर्गुण ? १४३०, हनुमंतकृत रामस्वरूप १४३१, राजाधिराज श्रीरामांचा सर्वांकडून एकमुखाने जयजयकार १४३१.

॥ युद्धकांड समाप्त ॥

उत्तरकांड

उत्तरकांड कथासार पृ. १४३४ ते १४५०

अध्याय १ ते ७७ पृ. १४५१ ते १६७०

अध्याय पहिला (पृ. १४५१-१४५५)

हनुमंताला स्त्रीराज्याला पाठविणे

सद्गुरुमहिमा १४५१, श्रीरामकृत हनुमंतप्रशंसा १४५३, रावणाची पूर्वकथा १४५३.

अध्याय दुसरा (पृ. १४५५-१४५८)

पुलस्त्याचे आख्यान

अगस्तिकृत श्रीरामवर्णन १४५६, पुलस्त्याची पूर्वकथा १४५७.

अध्याय तिसरा (पृ. १४५८-१४६०)

विश्रव्याची कथा

विश्रव्याची तपःसाधना १४५८.

अध्याय चवथा

(पृ. १४६०-१४६२)

सुकेशाची जन्मकथा

सुकेशाची जन्मकथा १४६१, पार्वतीचा सुकेशाला वर १४६२.

अध्याय पाचवा

(पृ. १४६२-१४६५)

सुमाली, माल्यवंत व माली यांची जन्मकथा

राक्षसवंशासंबंधी, रामांचा अगस्तींना प्रश्न १४६३, लंकानगरीचे वर्णन १४६४, तिघांचा वंशविस्तार १४६४.

अध्याय सहावा

(पृ. १४६५-१४६९)

राक्षस व विष्णूचे युद्ध

राक्षसांच्या उन्मत्तपणामुळे त्रस्त होऊन ऋषिमंडळी शंकरांकडे आली, शंकरांची प्रार्थना १४६५, शंकरांनी सर्वांना विष्णूकडे पाठवले १४६५, श्रीविष्णूचे ऋषींना अभयदान १४६६, विष्णूशी युद्ध करण्याचा तिघा राक्षसांचा निर्धार १४६७, श्रीविष्णु युद्धासाठी सिद्ध होऊन निघाले १४६९.

अध्याय सातवा

(पृ. १४७०-१४७२)

माली राक्षसाचा वध

परस्परांचे तुंबळ युद्ध १४७०, सुमाली, माल्यवंत यांना पराभूत केले १४७१, विष्णूंनी सुदर्शनचक्राने मालीचा शिरच्छेद केला १४७२.

अध्याय आठवा

(पृ. १४७३-१४७४)

भीतीने राक्षसांचे पातालगमन

माल्यवंताचा हल्ला. विष्णूच्या धाकाने राक्षसांचे पाताळात गमन १४७३.

अध्याय नववा

(पृ. १४७४-१४७७)

रावण-कुंभकर्णादींची उत्पत्ति

माल्यवंताने आपली कन्या कैकसी हिला पौलस्तीला वरण्यास सांगितले १४७५, तिच्या पोटी रावणाचा जन्म १४७६, कुंभकर्ण, शूर्पणखा व बिभीषण यांचा जन्म १४७६.

अध्याय दहावा

(पृ. १४७७-१४८०)

रावणाला ब्रह्मदेवाचे वरदान

कुंभकर्णाची घोर तपश्चर्या १४७८, ब्रह्मदेवाने रावणाला अमरत्व देऊन त्याची सर्व शिरे त्याला दिली १४७९, बिभीषणाचे मागणे १४७९, सरस्वती कुंभकर्णाच्या जिळ्वेवर विराजिली १४८०, निद्रा मागितली याबद्दल कुंभकर्णाला पश्चात्ताप १४८०.

अध्याय अकरावा

(पृ. १४८१-१४८४)

रावणाला लंकेची प्राप्ति

लंकेचा इतिहास ऐकून रावण उद्विग्न १४८१, कुबेराने तत्काळ लंका रावणाला दिली १४८२, पित्याने कुबेराला कैलास पर्वतावर राहाण्यास सांगितले १४८३, कुबेर सहकुटुंब कैलासाला गेला १४८३, लंकेत रावणाला राज्याभिषेक १४८४.

अध्याय बारावा

(पृ. १४८४-१४८६)

रावणादिकांचा विवाह व इंद्रजिताचा जन्म

शूर्पणखा विद्युज्जिह्व यांचा विवाह १४८४, रावण-मंदोदरीचा विवाह १४८५, इंद्रजिताचा जन्म १४८६.

अध्याय तेरावा

(पृ. १४८७-१४८९)

रावणाचे अलकावतीस गमन

रावणाने मागणीप्रमाणे कुंभकर्णाला झोपण्यासाठी मंदिर बांधून दिले १४८७, दूताकडून रावणाला स्वधर्माचरणाचा संदेश १४८८, दूताला ठार करून रावण अलकावतीला निघाला १४८९.

अध्याय चौदावा

(पृ. १४८९-१४९१)

रावणसैन्याचा विध्वंस

कुबेराची रावणाबरोबर युद्ध करण्याची सैन्याला आज्ञा १४८९, कुबेराच्या द्वारपाळाने रावणासह सैन्याला पळवून लावले १४९१.

अध्याय पंधरावा

(पृ. १४९१-१४९३)

कुबेराचा पराभव

रावणाने संतापून पुन्हा युद्धास सुरवात केली

१४९२, कुबेराचा पराभव करून रावणाने पुष्पक विमान नेले १४९३.

अध्याय सोळावा

(पृ. १४९३-१४९६)

शंकराचे रावणाला वरदान

कैलासपर्वतावर येताच पुष्पक विमान एकाएकी थांबले १४९३, नंदीने रावणाला तेथून ताबडतोब निघून जाण्यास सांगितले १४९४, रावणाच्या अद्भूत पराक्रमाने कैलास डळमळू लागला १४९५, शंकराने अंगठ्याने कैलास चेपून रावणाला पर्वतातळी दडपला १४९५, रावणाच्या स्तुतीने शंकर प्रसन्न १४९६, शंकरांनी रावणाला खड्ग देऊन विष्णुहस्ते मरण येईल असे सांगितले १४९६.

अध्याय सतरावा

(पृ. १४९७-१४९९)

वेदवतीचे आख्यान

जाताना रावणाला सुकुमारिकेचे दर्शन १४९७, रावणाने विवाहासाठी तिला मागणी घातली १४९८, वेदवतीचा नकार व शापवाणी १४९८, ही वेदवतीच जनकाघरी अवतीर्ण होऊन रामभार्या सीता झाली १४९९.

अध्याय अठरावा

(पृ. १४९९-१५०२)

रावणाचे राजा मरुत्ताच्या यज्ञाला जाणे

रावणाचे मरुत्ताला युद्धाचे आव्हान १५००, गुरूपदेशामुळे युद्धापासून मरुत्त परावृत्त झालेला पाहून राक्षसांकडून यज्ञीय ब्राह्मणांचा संहार १५००, यज्ञसमाप्तीनंतर देव आपापल्या लोकात गेले १५०१.

अध्याय एकोणिसावा

(पृ. १५०२-१५०४)

अनरण्य स्वर्गात गेला

अयोध्यापति अनरण्य राजाला रावणाचे आव्हान १५०३, रावणाने अनरण्याला घायाळ केले १५०३, अनरण्याचे भविष्यकथन व शापवाणी १५०४.

अध्याय विसावा

(पृ. १५०४-१५०७)

रावणाचे नर्मदातीरावर आगमन

सर्वांनी स्नान करून शिवपूजेसाठी रावणाला फुले आणून दिली १५०६, रावणाची शिवपूजा १५०७.

अध्याय एकविसावा (पृ. १५०७-१५११)**सहस्रार्जुनाने रावणाला बांधून नेले**

सहस्रार्जुनाने क्रीडेच्या वेळी आपल्या बाहूंनी नर्मदा अडविल्यामुळे तिचे पाणी सर्वत्र पसरून रावणाची शिवपूजा मोडली १५०७, रावण युद्धार्थ सैन्य निघाला १५०८, रावणाच्या प्रधानांकडून अर्जुनाच्या सैन्याचा संहार १५०९, रावण-अर्जुनाचे द्वंद्वयुद्ध १५१०, अर्जुनाने रावणाला हजार हातांनी पकडले १५१०.

अध्याय बाविसावा (पृ. १५११-१५१२)**रावणाची सुटका**

रावणाची दुर्दशा १५११, रावणाचा पिता माहिष्मतीला निघाला १५११, पौलस्तीचा अर्जुनाकडून सत्कार १५१२, पौलस्तीच्या मागणीप्रमाणे अर्जुनाने रावणाला मुक्त केले १५१२.

अध्याय तेविसावा (पृ. १५१३-१५१५)**वाली-रावणाचे सख्य**

रावणाचे किंष्किंधेला आगमन १५१३, वालीशी युद्ध करण्यासाठी रावण समुद्रावर गेला १५१३, समुद्रस्नानाने कासावीस झालेल्या रावणाची वालीकडून सुटका १५१४, परस्परांचे सख्य १५१४.

अध्याय चोविसावा (पृ. १५१५-१५१६)**नारदाचे यमपुरीला आगमन**

नारदांचा यमाला जिंकण्याचा रावणाला सल्ला १५१५.

अध्याय पंचविसावा (पृ. १५१७-१५१९)**यमाच्या सैन्याचा विध्वंस**

रावण जिंकण्यासाठी येत असल्याचे नारदाने सांगितले १५१७, यमदूतांनी रावणसैन्याची दाणादाण केली १५१८.

अध्याय सव्विसावा (पृ. १५१९-१५२१)**यम व ब्रह्मदेव यांचा संवाद**

रावण व यम यांचे द्वंद्वयुद्ध १५१९, ब्रह्मवचन प्रमाण मानून रावणाला न मारता यम निघून गेला १५२१.

अध्याय सत्ताविसावा (पृ. १५२१-१५३०)**रावणाचे मुंडन करून विटंबना**

रावणाचे पाताळातील भोगावती नगरीला आगमन १५२१, निवातकवचांनी रावणाशी मैत्री केली १५२२, वरुणाचे रावणाशी युद्ध १५२३, महोदराकडून वरुण सैन्याचा पराभव १५२३, रावणाचे बळीच्या नगरीला आगमन १५२४, प्रहस्ताची दारातच तेजःपुंज वामनाची भेट व त्याला प्रश्न १५२५, रावण स्वतःच बळीजवळ गेला १५२५, द्वाररक्षक वामनाशी युद्ध करण्यास बळी सांगतो १५२६, कपटी रावणास फासा उचलेला, त्याची फजिती १५२८, रावणाला बाहेर घालून त्याचे वस्त्रहरण १५२८, रावणाचा वामनाकडून पाठलाग, रावणाचा पिता बळीकडे येतो १५२९, मुंडण केल्यावर रावणाची सुटका १५३०.

अध्याय अष्टाविसावा (पृ. १५३०-१५३२)**शूर्पणखेचे दंडकारण्यात गमन**

रावणाकडून वरुणस्त्रियांचे अपहरण १५३०, रावणासमोर शूर्पणखेचा पतिनिधनाबद्दल विलाप १५३१, शूर्पणखेला खर-दूषणांसह दंडकारण्य दिले १५३२.

अध्याय एकूणतिसावा (पृ. १५३२-१५३५)**मधुदैत्य व रावणाची भेट**

निकुंभिळेत रावणाचे आगमन १५३२, इंद्रजिताला वरप्राप्ति १५३३, मधुदैत्यावर रावणाची स्वारी १५३४, मधूला न मारण्याचे रावणाचे आश्वासन १५३५, रावणाचा मधूकडून सत्कार १५३५.

अध्याय तिसावा (पृ. १५३५-१५३८)**रावणाला नलकुबेराचा शाप**

कामपीडित रावणाला रंभा दिसली १५३६, रंभेची रावणाला नकाराची विनंती १५३६, रावणाकडून बलात्कार १५३६, नलकुबेराचा रावणाला शाप १५३७.

अध्याय एकतिसावा (पृ. १५३८-१५४०)**सुमालीचा वध**

रावणाचे अमरावतीला आगमन १५३८, देव-राक्षसांचे युद्ध १५३८, सुमालीचा वध १५३९.

अध्याय बतिसावा

(पृ. १५४०-१५४२)

इंद्र-रावण-युद्धाला प्रारंभ

इंद्रजिताचे युद्धार्थ आगमन १५४०, पुलोमाने जयंताला पळवले १५४०, इंद्राचे युद्धार्थ आगमन १५४१, इंद्र व रावणाचे युद्ध १५४१.

अध्याय तेहेतिसावा

(पृ. १५४२-१५४४)

रावणाची सुटका व इंद्रबंधन

रावणाची प्रतिज्ञा, रावण देवांच्या बंधनात १५४२, इंद्रजिताने माया सोडून रावणाला सोडवले १५४३.

अध्याय चौतिसावा

(पृ. १५४४-१५४७)

अहल्याआख्यान

ब्रह्मदेवाचे लंकेला आगमन १५४४, इंद्रजिताने वर मागितला १५४५, इंद्राची सुटका व त्याचे गमन १५४५.

अध्याय पतिसावा

(पृ. १५४७-१५५०)

हनुमंताचा प्रताप

मारुतीची जन्मकथा १५४८, इंद्र व बालहनुमंताचे युद्ध १५४९.

अध्याय छतिसावा

(पृ. १५५०-१५५३)

हनुमंताला वरदान

प्राणनिरोधामुळे सर्वांना पीडा १५५०, देवांचे मारुतीला वरदान १५५१, ऋषींचे ब्रह्मदेवाजवळ गान्हाणे व हनुमंताला सौम्य शाप १५५२, श्रीरामांचा यज्ञ करण्याचा मानस १५५३.

अध्याय सदतिसावा

(पृ. १५५३-१५५४)

श्रीरामगुणसंकीर्तन १५५३**अध्याय अडतिसावा**

(पृ. १५५४-१५५६)

रामदर्शनार्थ राजांचे आगमन

जनकाचे श्रीरामांकडे आगमन १५५४, सत्कार स्वीकारून त्याचे मिथिलेला गमन १५५५, इतर आलेल्या राजांचा सत्कार १५५५.

अध्याय एकूणचाळिसावा (पृ. १५५६-१५५७)**वानर-राक्षसांना आनंद**

भरत लक्ष्मणांनी आणलेले धन रामांनी वानर-राक्षसांना वाटून संतुष्ट केले १५५७.

अध्याय चाळिसावा

(पृ. १५५७-१५५९)

वानरांचे स्वदेशी गमन

रामांकडून सुग्रीवाची प्रशंसा व त्याची पाठवणी १५५७, मारुतीची प्रार्थना १५५८, त्याला वरदान १५५९, रामांचा निरोप घेऊन सर्वजण जड अंतःकरणाने निघाले १५५९.

अध्याय एकेचाळिसावा

(पृ. १५५९-१५६१)

भरतकृत श्रीरामस्तुति

कुबेराचे पुष्पकविमान रामांच्या सेवेसाठी पुनः रामांजवळ आले १५५९, त्याचा रामांकडून स्वीकार १५६०, सर्वत्र सुखसमृद्धि पाहून भरताचे आश्चर्य १५६०.

अध्याय बेचाळिसावा

(पृ. १५६१-१५६३)

अशोकवाटिकेचे वर्णन

जानकी गर्भवती झालेली पाहून श्रीरामांना हर्ष १५६३, तपोवनात ऋषींच्या सहवासात राहण्याचे डोहाळे १५६३.

अध्याय त्रेचाळिसावा

(पृ. १५६३-१५६५)

श्रीराम-भद्र संवाद

लोकमताविषयी रामांचा भद्राला प्रश्न १५६४, भद्राने सीतेच्या चारित्र्याविषयी लोक साशंक असल्याचे सांगितले १५६४, सभेतील इतरांचे भद्राला अनुमोदन १५६५.

अध्याय चव्वेचाळीसावा

(पृ. १५६५-१५६६)

श्रीरामांची बंधूशी भेट

दूताच्या सांगण्याने बंधू रामभेटीसाठी आले १५६५.

अध्याय पंचेचाळिसावा (पृ. १५६६-१५६८)**श्रीराम व बंधूंचा विचारविनिमय**

श्रीरामांना सीतेच्या निंदेमुळे चिंता १५६७, अपकीर्तीहून मरण बरे म्हणून सीतेला वनात वाल्मीकींच्या आश्रमाजवळ पोचविण्याची लक्ष्मणाला आज्ञा १५६८.

अध्याय शेहेचाळीसावा (पृ. १५६८-१५७१)**सीतेचे वनात गमन**

सीतेने रथातून वनश्री पहाण्यासाठी यावे अशी लक्ष्मणाची तिला विनंती १५६८, जाताना अपशकुन झाल्यामुळे सीता संचित १५६९, लक्ष्मण सीतेसह गोमतीतीरावर आला १५६९, गंगाकिनारी आगमन १५६९.

अध्याय सत्तेचाळीसावा (पृ. १५७०-१५७१)**सीतेचे वनाभिगमन**

परतीराला पोचल्यावर लक्ष्मणाचा दुःखावेग १५७१.

अध्याय अठेचाळिसावा (पृ. १५५७१-१५७३)**सीतेचा विलाप**

सीतेचा आक्रोश १५७१, सीतेने लक्ष्मणास अयोध्येस जाण्यास सांगितले १५७२, लक्ष्मण अयोध्येला निघाला १५७३, जानकीचा विलाप १५७३.

अध्याय एकूणपन्नासावा (पृ. १५७३-१५७५)**सीता-वाल्मीकि भेट**

ऋषीपुत्रांकडून सीतेची माहिती वाल्मीकींना कळल्यामुळे त्यांचे तेथे आगमन १५७४, सीतेला आश्रमात आश्रय- १५७४.

अध्याय पन्नासावा (पृ. १५७५-१५७६)**लक्ष्मण-सुमंत संवाद**

सुमंताजवळ जानकीवियोगाचे दुःख लक्ष्मणाने सांगितल्यावरून सुमंताकडून त्याचे सांत्वन १५७५.

अध्याय एकावन्नावा (पृ. १५७६-१५७७)**सुमंत-लक्ष्मण संवाद**

दुर्वासांचे दशरथाकडे आगमन १५७६, श्रीराम-सीता

विरहाचे कारण १५७६, भृगूचा विष्णूंना शाप १५७६, दुर्वासांनी रामांचे भविष्य सांगितले १५७७.

अध्याय बावन्नावा (पृ. १५७७-१५७८)**श्रीराम-लक्ष्मण संवाद**

लक्ष्मणाने रामांना घडलेला वृत्तांत निवेदन केला १५७७, लक्ष्मणाचे वैराग्यपर विचार १५७८, लक्ष्मणाची प्रशंसा १५७८.

अध्याय त्रेपन्नावा (पृ. १५७९-१५८०)**नृगराजाची कथा**

गाईवरून दोन ब्राह्मणांचे भांडण १५७९, राजाचे दोन चार दिवस दर्शन न झाल्यामुळे त्या ब्राह्मणांचा राजाला शाप १५७९, व उःशाप १५८०.

अध्याय चौपन्नावा (पृ. १५८०-१५८१)**नृगराजांचे शापसमयीचे वर्तन**

राजाने स्वतःसाठी तीन बिळे करवून घेतली १५८०, पुत्राला राज्य देऊन धर्मोपदेश केला १५८१.

अध्याय पंचावन्नावा (पृ. १५८१-१५८३)**निमिराजाला वसिष्ठांचा शाप**

अश्वमेधयज्ञासाठी निमिकडून वसिष्ठांना पाचारण १५८२, इंद्राच्या यज्ञासाठी वसिष्ठ गेल्यावर राजाने गौतमांना आचार्यपद दिल्यामुळे वसिष्ठांचा अपमान १५८२, राजाला शाप १५८२, राजाकडून वसिष्ठांना शाप १५८२, वसिष्ठांचा वरुणदेहात प्रवेश १५८३.

अध्याय छप्पन्नावा (पृ. १५८३-१५८६)**ययातीची कथा**

देवांच्या डोळ्यांचे पाते न लवण्याचे कारण १५८४, ययातीची कथा १५८४.

अध्याय सत्तावन्नावा (पृ. १५८६-१५८८)**लवणासुराचे आख्यान**

दर्शनार्थी ऋषींकडून रामस्तुति १५८७, मधुदैत्य कथा १५८७.

अध्याय अष्टावक्रावा (पृ. १५८८-१५९१)**शत्रुघ्नाला राज्याभिषेक**

सर्व प्राण्यांना भक्षण करणाऱ्या लवणासुराला ठार करण्याची शत्रुघ्नाला रामांची आज्ञा १५८९, नकार दिला तरीही शत्रुघ्नाला राज्याभिषेक १५९०, लवणासुरवधासाठी त्याला वरदबाणांची देणगी १५९०.

अध्याय एकूणसाठावा (पृ. १५९१-१५९५)**शत्रुघ्नाचा लवणापुरीत प्रवेश**

शत्रुघ्न युद्धासाठी निघाला. १५९१, त्याचे वाल्मिकाश्रमात आगमन १५९१, सीता प्रसूत होऊन तिला दोन पुत्र १५९३, मांधात्याची कथा १५९३, लवणासुर शिकारीसाठी नगराबाहेर गेला होता १५९४, लवणासुर व शत्रुघ्न संवाद १५९५.

अध्याय साठावा (पृ. १५९५-१५९९)**लवणासुराचा वध**

शत्रुघ्न-लवणासुराचे द्वंद्वयुद्ध १५९५, लवणासुराचा वध व देवांदिकांना आनंद १५९६, देवांकडून शत्रुघ्नाची प्रशंसा व त्याला वरदान १५९६, नगरात अकरा वर्षे वास्तव्य करून शत्रुघ्न रामभेटीसाठी निघाला १५९७, श्रीरामांना वंदन व त्यांच्याच आज्ञेने पुनः मधुपुरीला गमन १५९८.

अध्याय एकसष्टावा (पृ. १५९९-१६०२)**श्रीरामांचे अगस्त्याश्रमात गमन**

ब्राह्मणपुत्राच्या मृत्यूने ब्राह्मणाला रामांच्या धर्माचरणाविषयी शंका १५९९, नारदाचे धर्मशास्त्र-दिग्दर्शन १६००, तीन दिशांना रामांना अधर्माचरण आढळले नाही १६००, दक्षिणेस गमन, एका शूद्राचे पापाचरण पाहून त्याचा रामांनी शिरच्छेद केला त्यामुळे मृत बालक जिवंत १६०१.

अध्याय बासष्टावा (पृ. १६०२-१६०५)**अगस्ति-श्रीराम संवाद**

श्वेताचे आत्मकथन १६०३, मनूची व दंडकांची कथा १६०४.

अध्याय त्रेसष्टावा**(पृ. १६०४-१६०८)****वृत्रासुरवधाची कथा**

वृत्रासुराची कथा १६०७, इंद्र-वृत्राचे युद्ध १६०७, इंद्राकडून ब्रह्महत्यानिवारणार्थ अश्वमेघ यज्ञ १६०८.

अध्याय चौसष्टावा (पृ. १६०८-१६१०)**ऐलराजाची कथा**

ऐल राजाला एक महिना स्त्रीत्व व एक महिना पुरुषत्व प्राप्तीचा वर १६०९.

अध्याय पासष्टावा (पृ. १६११-१६१५)**अश्वमेघ यज्ञ व लवकुशांचे गायन**

अश्वमेघाच्या पूर्वतयारीला प्रारंभ १६११, श्यामकर्ण घोड्याचे वर्णन १६१२, नैमिषारण्यात यज्ञाचे स्थळ निश्चित १६१३, वाल्मीकींनी लवकुशांना यज्ञमंडपात रामायण गायनास पाठवले १६१३, त्या गायनाने सर्वजण प्रसन्न १६१४, कुमारांना प्रश्न १६१५.

अध्याय सहासष्टावा (पृ. १६१५-१६१९)**लवाला पकडले**

लवाने अश्वमेघाचा घोडा पकडला १६१५, सैन्याशी लढण्याचा लवाचा निर्धार १६१७, शत्रुघ्न व लव यांचे द्वंद्वयुद्ध १६१९, लवाला अटक १६१९.

अध्याय सदुसष्टावा (पृ. १६२०-१६२२)**भरत-शत्रुघ्न-बंधन**

लवाला पकडून नेल्यामुळे जानकीचा विलाप १६२०, कुशाचे आगमन व प्रतिज्ञा १६२०, शत्रुघ्नाला आव्हान १६२१ लवाची सुटका व भरत शत्रुघ्नांना अटक १६२१.

अध्याय अडसष्टावा (पृ. १६२२-१६२८)**लक्ष्मण-हनुमंताला पकडून नेले**

त्या कुमारांना पकडण्यासाठी लक्ष्मण निघाला १६२३, लवाकडून अंगदास बंधन व रामसैन्याची दाणादाण १६२५, मारुतीचा पराभव १६२६, लक्ष्मण-कुशाचे द्वंद्वयुद्ध १६२७, हनुमंताला अटक १६२८.

अध्याय एकूणसत्तरावा (पृ. १६२८-१६३३)**श्रीरामांना जानकी व पुत्रांची भेट**

घायाळ सैनिकांकडून रामांना वृत्तनिवेदन १६२९, श्रीराम स्वतः युद्धाला निघाले १६२९, श्रीराम-कुश अस्त्रयुद्ध १६३१, रामांना युद्ध थांबविण्याचा ऋषींचा आदेश १६३२, वाल्मीकींचे आगमन व सर्वांची मुक्तता १६३२, वाल्मीकींनी श्रीराम, लव, कुश व सीतेची भेट करवली १६३२.

अध्याय सत्तरावा (पृ. १६३३-१६३७)**कैकेयीला लंकादर्शन**

पुष्पक विमानातून कैकेयी लंकेला गेली १६३४, बिभीषणाकडून स्वागत व तिला लंकादर्शन घडवले १६३५, मूळकासुराची माहिती १६३६.

अध्याय एकाहत्तरावा (पृ. १६३७-१६४२)**मूळकासुराला लंकेची प्राप्ति**

मूळकासुराच्या मातेकडून त्याचा धिक्कार १६३७, त्याची उग्र तपश्चर्या १६३८, शंकरांचे त्याला वरदान १६३८, सीतेकडून मृत्यू येईल अशी नारदांची भविष्यवाणी १६३९, त्याचे बिभीषणाच्या प्रधानांशी युद्ध १६४०, प्रधानांचा पराभव १६४१, बिभीषणाचा पराभव १६४२.

अध्याय बाहत्तरावा (पृ. १६४३-१६४६)**मूळकासुराचा वध**

रामांकडे बिभीषणाचे आगमन व त्यांना मूळकासुराविषयी निवेदन १६४३, सीता पुरुषवेषाने निघाली १६४४, मूळकासुराला अपशकुन. युद्धाला प्रारंभ १६४५, मूळकासुराचा वध १६४६.

अध्याय त्र्याहत्तरावा (पृ. १६४६-१६५१)**सीतेचे पाताळात गमन**

कैकेयीच्या वचनाने जानकी दुःखित १६४७, जानकीची पृथ्वीला प्रार्थना १६४८, सीतेचा धरणीत प्रवेश १६४९,

सीतेच्या गमनामुळे सर्वास दुःख १६४९, आकाशवाणी १६५०.

अध्याय चौऱ्याहत्तरावा (पृ. १६५१-१६५७)**भरताकडून गंधर्वांचा पराजय**

राममातांचे निधन १६५३, गर्गमुनींचे अयोध्येत आगमन १६५३, गंधर्वनगरी जिंकून घेण्याचा भरताच्या मामाचा संदेश १६५४, गंधर्व-भरताचे युद्ध व गंधर्वांचा पराभव १६५५.

अध्याय पंचाहत्तरावा (पृ. १६५७-१६६३)**लक्ष्मणाचे पाताळलोकी गमन**

रामदर्शनार्थ दूताचे आगमन १६५८, द्वाररक्षक म्हणून लक्ष्मणाची योजना १६५९, रामदर्शनार्थ दुर्वासांचे आगमन, लक्ष्मणाचा प्रतिबंध, दुर्वास क्रोधाविष्ट १६६०, लक्ष्मणाचे वृत्तनिवेदन व दुर्वासांचा सत्कार १६६१, आज्ञाभंग झाल्यामुळे रामांकडून लक्ष्मणाला देहांताची शिक्षा १६६३, लक्ष्मणाचे देहविसर्जन व पाताळात प्रवेश १६६३.

अध्याय शहात्तरावा (पृ. १६६३-१६६७)**श्रीरामांचे शरयूनदीवर आगमन**

लक्ष्मणाविषयी रामांचा शोकावेग १६६३, भरताला राज्याभिषेक करून आपण देहत्याग करावा असा रामांचा निश्चय १६६४, नागरिकांची रामासह सहगमनाची तयारी. लव व कुश यांना राज्याभिषेक १६६४.

अध्याय सत्याहत्तरावा (पृ. १६६७-१६७०)**सर्वासह श्रीरामांचे वैकुण्ठलोकी गमन**

॥ उत्तरकांड समाप्त ॥

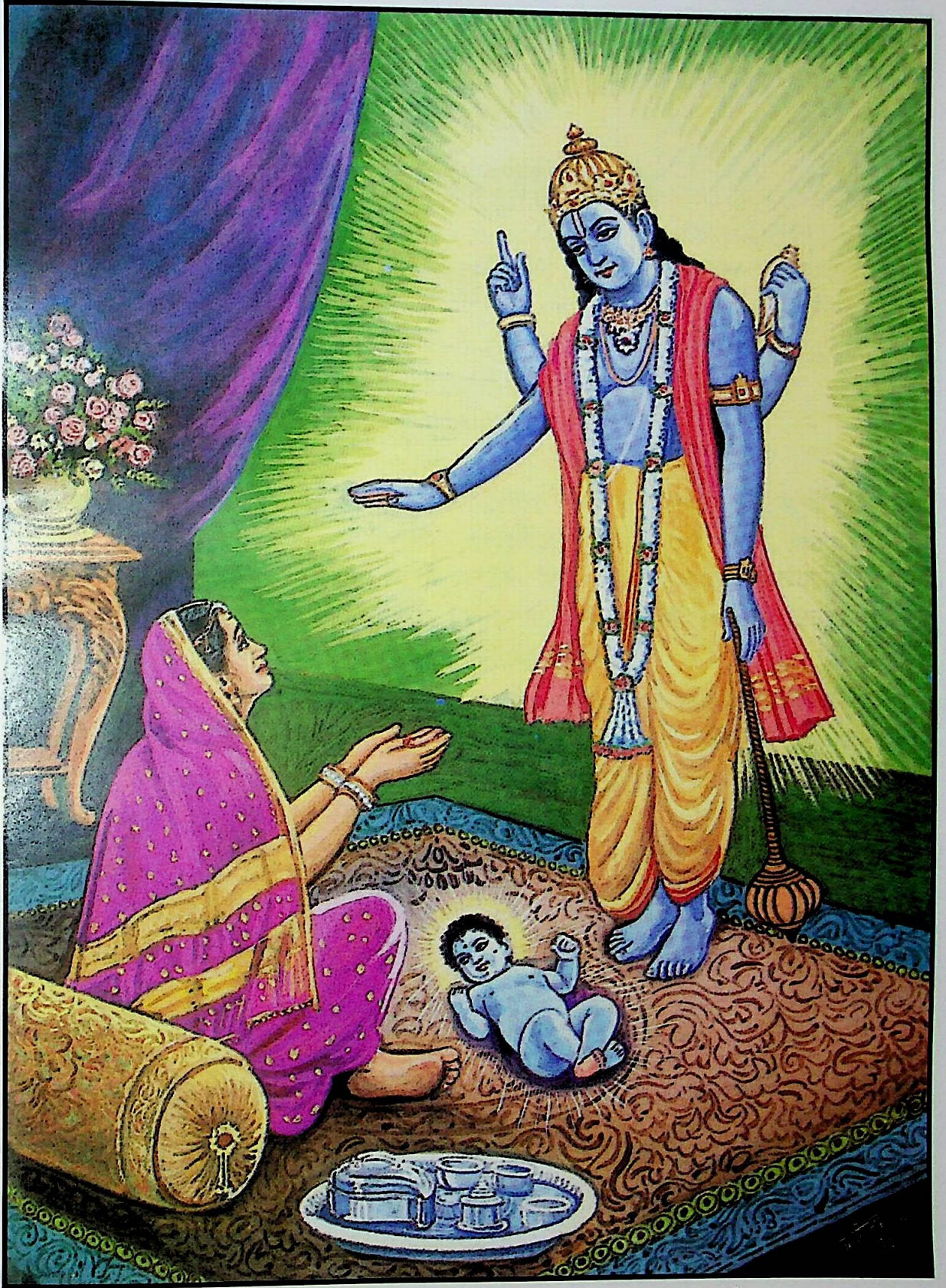
आरत्या

(पृ. १६७१-१६७४)

रामायणातील संस्कृत श्लोकांची अकारानुक्रमणिका
(पृ. १६७५-१७०४)

बालकांड - श्रीरामजन्म

ऐसें स्वाभाविक सहज। तेजाचें जे निजतेज। त्याची मूर्ति चतुर्भुज। देखतसे चोज कौसल्या॥१॥
वचन ऐकोनि तत्काळ। श्रीराम स्वयें झाला बाळ। बालार्कप्रभा सुनीळ। सुखकल्लोळ जननयनां॥२॥

॥ श्रीसद्गुरवे रामचंद्राय नमः ॥

श्रीएकनाथ महाराजकृत

श्रीभावार्थरामायण

बालकांड

चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् ।
एकैकमक्षरं पुंसां महापातकनाशनम् ॥

ॐकाररूप श्रीगणेश, हंसवाहिनी सरस्वती, भवतापमुक्त करणारे संतसज्जन, कुलदेवता जगदंबा आणि सद्गुरु जनार्दनस्वामी यांना भावार्थरामायणाच्या रचनेस प्रारंभ करण्यापूर्वी, ग्रंथरचना निर्विघ्नपणे परिपूर्ण व्हावी म्हणून मी नम्र भावाने शिरसा वंदन करतो, असे श्रीएकनाथ महाराज म्हणतात.

स्वर्गातील सर्व देव रावणाच्या पाशवी सामर्थ्यासमोर हतप्रभ होऊन त्याचे अंकित झाले होते. त्याच्या पाशातून बंधमुक्त होण्यासाठी ब्रह्मदेवादिक देवांनी श्रीविष्णूंची प्रार्थना केली त्यावेळी श्रीविष्णूंनी देवांना अभिवचन दिले की, “रघुकुलोत्पन्न अज राजाचा त्रिखंडकीर्ति व प्रचंड सामर्थ्यशाली पुत्र राजा दशरथ अयोध्येत आहे. त्याच्या पोटी मी राम या नांवाने अवतार घेईन. त्या अवतारांत मला साहाय्य करण्यासाठी माझी पत्नी रमा हीच माझी भार्या असेल व तीच कलाहाचे मूळ कारण ठरणार आहे. त्या अवतारात रावणाचा संहार करण्यासाठी आपण सर्व देवांनी मला साहाय्य करण्यासाठी म्हणून भूतलावर वानरांच्या भूमिकेत अवतीर्ण व्हावे.

अवतार घेण्यास योग्य अशा सूर्यवंशांत मी अवतीर्ण होऊन देवांची संकटे, संतसज्जनांची दुःखे नष्ट करून सर्वत्र स्वधर्माची वाढ वाढत्या श्रेणीने करीन, याबद्दल आपण अगदी निश्चित असावे.”

राजा दशरथाला समुद्रवल्यांकित पृथ्वीचे साम्राज्य मिळाले होते. तीन चतुर राण्या होत्या. कोणत्याही सुखसाधानात कसलीच म्हणून कमतरता नव्हती; परंतु इतके असूनही पोटी पुत्रसंतान नसल्यामुळे तो अतीव दुःखी झाला होता. दिवसेंदिवस तो सर्व सुखोपभोग व राजविलास यांच्या बाबतीत उदासीन होत चालला व मनातूनच उद्विग्न होऊन विरक्त झाला. एकांतप्रिय असा हा राजा शिकारीसाठी निर्जन अरण्यातून हिंडत असता, शब्दवेधी दशरथाच्या हातून बेसावधपणे, मातृपितृभक्त श्रावणाचा वध होतो. श्वापदाचा वध होण्याऐवजी आपल्या हातून ब्रह्महत्या घडून आल्याचे लक्षात येताच राजा मनस्वी दुःखी होतो; परंतु वेळ टळून गेलेली असते. श्रावणाच्या अंध व तृषार्त मातापित्यांना आपल्या पुत्रनिधनाची वार्ता समजताच

दुःखसंतापाने ते “तुलाही पुत्रवियोगामुळे मरण येईल !” असा शाप देऊन प्राण सोडतात. नंतर दशरथ त्या तिघांची उत्तरक्रिया यथाविधि पार पाडतो.

स्वतःच्या हातून घडलेल्या ब्रह्महत्येचा दोष निवारण होण्यासाठी राजा कुलगुरू वसिष्ठांच्या मार्गदर्शनाखाली अश्वमेध यज्ञ करतो. परंतु त्यामुळे होणारे दुष्परिणाम टळत नाहीत. ब्रह्महत्येच्या दोषामुळे राज्यात मोठे अवर्षण पडते व सर्वत्र एकच हाहाकार उडून जातो. दैत्यगुरु शुक्राचार्य पाण्याचे साठे असलेले मेघ अडवून धरतात; म्हणून राजा दशरथ कैकेयीसह त्यांच्यावर स्वारी करतो व शुक्राचार्यांसह सर्व दैत्यांचा आपल्या अतुल पराक्रमाने पराभव करून तो दिग्विजयी राजा इंद्रादिकांकडून सन्मान करवून घेतो आणि नंतर अयोध्येत परत येतो. शुक्राचार्य युद्धात दशरथाच्या रथाच्या चाकाचा आस मोठ्या कौशल्याने मोडतात. त्यावेळी कैकेयी आपला हात त्या रथाच्या चाकात घालून रथ सावरून धरिते म्हणून राजाला युद्धात विजय मिळवणे सोपे जाते. हे तिचे सहकार्य स्मरून राजा प्रसन्न होऊन तिला वर देण्यास तयार होतो. परंतु प्रसंगविशेषी मागून घेण्यासाठी कैकेयी ते वर राजाजवळच शिल्लक ठेवून देते. दैत्यगुरु शुक्राचार्यांचा पराभव केल्यामुळे प्रसन्न होऊन देवगुरु बृहस्पतींनी दशरथाला पुत्रप्राप्तीसाठी, मुनिश्रेष्ठ विभांडक मुनींचा पुत्र ऋष्यशृंग याच्या हातून पुत्रकामेष्टी यज्ञ करावयास सांगितले. ऋष्यशृंगाला मोहिनी घालून, फसवून अयोध्येत आणण्यासाठी इंद्र दशरथाकडे आपल्या स्वरूपसुंदर अप्सरांना पाठवतो. ऋष्यशृंगाने कधीच स्त्रियांना पाहिलेले नसते. त्यामुळे तो अप्सरांना पाहून मोहित होतो. त्यांचा अंकित

होऊन स्वधर्माचरण, अनुष्ठान हे विसरून ऋष्यशृंग अयोध्येत येतो. दशरथ ऋष्यशृंगाचा शांता नावाच्या आपल्या मित्राच्या कन्येशी थाटामाटात विवाह करून देतो. विभांडकाला हे कळतांच तोही राजावर प्रसन्न होतो. नंतर विभांडकमुनी दशरथाच्या विनंतीला मान देऊन, शांताचा पिता लोमपाद याच्या राज्यात अवर्षण पडलेले असते म्हणून तिथे जाऊन पर्जन्ययाग करून अयोध्येत परत येतात. ते अयोध्येत परत आल्यावर राजा ऋष्यशृंगाच्या हातून पुत्रप्राप्तीसाठी पुत्रकामेष्टी यज्ञ करतो. ऋष्यशृंग महान् तपस्वी असल्यामुळे यज्ञात प्रत्यक्ष यज्ञपुरुष प्रगट होऊन राजाला प्रसाद देतो व त्याच्या तीनही राण्यांना तो सत्त्वर भक्षण करण्यास सांगतो. कुलगुरु वसिष्ठ त्या प्रसादाचे ज्येष्ठ, मध्यम आणि कनिष्ठ असे तीन भाग करून कौसल्या, सुमित्रा व कैकेयी या तिघींना अनुक्रमे देतात. कैकेयीला ज्येष्ठ भाग हवा असतो. परंतु तो तिला न मिळाल्यामुळे ती संतापते व तिचा कनिष्ठ भाग भक्षण करण्यास विलंब लागतो. तेवढ्यात एक घर येते व तिच्या हातावर झडप घालून तो प्रसाद घेऊन जाते व भक्षण करिते. ज्येष्ठ भागही नाही व हातातील कनिष्ठभागही नाही, त्यामुळे दुःखी झालेल्या कैकेयीला कौसल्या व सुमित्रा आपल्या प्रसादातील अर्धा अर्धा भाग भक्षण करण्यास देतात; त्यामुळे पुत्रप्राप्ती होणार असली तरी तिच्या मनात सवतीमत्सर निर्माण होतो व त्यामुळेच कैकेयीला दुष्ट डोहाळे लागतात व कौसल्या व सुमित्रा यांना स्वतंत्र भागात प्रसाद मिळाला असल्यामुळे त्यांना अत्यंत सात्त्विक डोहाळे लागतात. प्रत्यक्ष विष्णूच कौसल्येच्या उदरी गर्भात रामरूपाने अवतीर्ण झालेले असल्यामुळे कौसल्या

रामरूपच होते. दुष्ट प्रवृत्तीचा रावण, कुंभकर्ण व त्याचे सहकारी राक्षस आणि त्यांचे निवासस्थान असलेली लंका नष्ट करण्याचे डोहाळे कौसल्येला लागतात. राम गर्भात असल्यामुळे कौसल्या विदेहावस्थेत विहरत असल्यामुळे ती जे बडबडते त्यामुळे राजा दशरथ काळजीत पडतो, परंतु कुलगुरु वसिष्ठ तिची अवस्था जाणून राजाला धीर देतात.

नंतर प्रसूतिकाळ झाल्यानंतर चैत्र शुद्ध नवमीला माध्यान्हकाळी, सर्व ग्रह उच्चस्थानी असताना अजन्मा असलेले राम कौसल्येसमोर प्रकट झाले ! त्यामुळे प्रसूतिकाळी होणाऱ्या वेदना कौसल्येला झाल्या नाहीत. चंद्रसूर्याचे तेज निष्प्रभ ठरेल अशी अत्यंत तेजःपुंज, रमणीय, चतुर्भुज मूर्ति प्रकट झाली. म्हणून कौसल्येच्या विनंतीला मान देऊन राम बालरूपात तिच्यासमोर साकार झाले. रामांचा जन्म झाल्यामुळे जन्मोत्सव साजरा करण्यासाठी मोठमोठे ऋषि, संन्यासी, योगी व संत सज्जनांची एकच गर्दी अयोध्येच्या परिसरात उसळली. रामजन्मामुळे स्वधर्माची वाढ वाढत्या श्रेणीने होऊन सर्वत्र सुखसमृद्धि होणार म्हणून सर्व त्रैलोक्यात आनंदीआनंद साजरा होऊ लागला. अयोध्येत घोघरी गुठ्यातोरणे उभारून, मंगलवाद्ये वाजवून प्रजाजनांनी आनंदोत्सव साजरा केला. दशरथाने पुत्रप्राप्ति झाल्यामुळे सर्व याचकांना अपार दान देऊन तृप्त केले.

नवमास पूर्ण होताच सुमित्रेच्या पोटी प्रत्यक्ष शेष, श्रीविष्णूंची सेवा करण्यास, तिच्यासमोर प्रकट झाला. राजाने याही वेळेस पुत्रोत्सव साजरा करून याचक तृप्त केले. कैकेयीला कौसल्या व सुमित्रा या दोघींकडून

दोन भागात यज्ञप्रसाद मिळाला असल्यामुळे तिला दोन पुत्र होतात.

नंतर वसिष्ठऋषींनी दशरथाकडून जातकर्म केले व अनुक्रमे राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न असे चौघांचे नामकरण केले. अयोध्येत राम जन्माला आल्यामुळे जरी आनंदोत्सव चालू होता तरी लंकेत मात्र नाना तऱ्हेचे अपशकून होऊ लागले. त्यावेळी लंकेवर वीज पडणे, भूकंप होणे, रावण सिंहासनावर चढताना त्याचा मुकुट खाली पडणे, रावणाची पत्नी मंदोदरीचे मंगळसूत्र अग्नीत पडून भस्म होणे इत्यादी महाभयंकर अनर्थ होऊ लागल्यामुळे रावणाने व इतर लंकावासी जनांनी एक प्रकारचा धसका घेतला.

नंतर राजाने योग्य वेळी रामादी चारही सुपुत्रांचे व्रतबंधसंस्कार करून सोळा वर्षेपर्यंत वेदशास्त्राध्ययन करवून त्यांना पूर्ण पारंगत केले. नंतर वसिष्ठांच्या आज्ञेने व दशरथाच्या अनुमतीने रामांनी चारही दिशांना सर्वत्र तीर्थयात्रा केली. वास्तविक राम म्हणजे प्रत्यक्ष तीर्थांचे तीर्थ होते. तरीसुद्धा लोकांच्या ठिकाणी धर्मप्रवृत्ति होण्यासाठी, लोकांसमोर आदर्श ठेवण्यासाठी सर्व तीर्थांच्या ठिकाणी सर्व विधि व दाने करून, महाऋषि, योगी, संन्यासी, जपी, तपी, ब्रह्मचारी, नरनारी सर्वांना त्यांनी सुखी केले. नंतर एका शुभमुहूर्तावर रामांनी तीर्थयात्रा संपवून अयोध्येत आगमन केले. राजाने व प्रजेनेही रामांच्या आगमनामुळे घोघरी आनंदोत्सव साजरा केला.

श्रीराम तीर्थयात्रेहून आले; परंतु त्यांचे लक्ष वैराग्यावर अधिक केंद्रित झाले. श्रीराम म्हणजे स्वतःच मूर्तिमंत वैराग्याची चालती बोलती मूर्ती ! परंतु लोकसंग्रहासाठी व लोकांना

आदर्शभूत होण्यासाठी श्रीरामांनी वैराग्यवृत्ति स्वीकारली !

दशरथाच्या सुपुत्रांची कीर्ती ऐकून लोकत्रयप्रसिद्ध विश्वामित्रऋषि राजाकडे येतात. तेथे वसिष्ठांची भेट होऊन परस्परांना परमानंद होतो. राजा सामोरा जाऊन त्यांचे आनंदाने स्वागत करतो, मानसन्मान करतो व 'आपले जे जे मनोरथ असतील ते ते मी अवश्य पूर्ण करीन !' असे त्यांना अभिवचन देतो. त्यामुळे विश्वामित्रही मनातून संतुष्ट होतात, व 'मी आरंभिलेला यज्ञ राक्षसांच्या त्रासापासून निर्विघ्नपणे पूर्ण होण्यासाठी व राक्षसांना प्रतिबंध करण्यासाठी तू राम व लक्ष्मण यांना मजबरोबर पाठवावेस' असे ते राजा दशरथाला सांगतात.

"मनोरथ पूर्ण करीन" असे अभिवचन देऊन वचनबद्ध झालेला राजा विश्वामित्रांची ही मागणी ऐकताच हादरतो ! विश्वामित्रांना नकार देणे म्हणजे नवीन संकटाला आमंत्रण देण्यासारखेच होते. प्राणापेक्षाही प्रिय असलेले राम व लक्ष्मण विश्वामित्रांबरोबर पाठवणे हे राजाला प्राणसंकट वाटू लागले ! काही तरी उत्तर देणे आवश्यकच होते; म्हणून राजा म्हणाला, "हे मुनिश्रेष्ठा, आपण सुज्ञ, विवेकी, विचारवंत आहात ! मी काही आपणास सांगावे असे नाही; परंतु माझे राम-लक्ष्मण हे लहान आहेत. कुमार आहेत. अजून ते धनुर्विद्येत पारंगत झालेले नाहीत. रणांगण, युद्ध व राक्षस हे त्यांनी पूर्वी पाहिलेलेही नाहीत, तर ते कसे युद्ध करणार ? तेव्हा राम-लक्ष्मण सोडून आपण काहीही मागा, राज्यही मागा, ते मी आपणास तत्काळ देईन. परंतु राम-लक्ष्मण लहान कुमार असल्यामुळे कृपा करून तेवढे मागू नका." हे दशरथाचे बोलणे ऐकताच

विश्वामित्र अत्यंत संतापले. दिलेले वचन राजा पूर्ण करित नाही हे पाहताच त्याला सूर्यवंशातील धर्मपरायण व सत्यवचनी राजांची नामावली ऐकवून, वचन पूर्तीसाठी प्रसंगी प्राण देणाऱ्या हरिश्चंद्र, शिबी, मुचकुंद, रुक्मांगद यासारख्या सूर्यवंशाला भूषणभूत ठरलेल्या राजांच्या वंशाला तुझ्यामुळे दूषण लागत आहे व सूर्यवंशाच्या कीर्तीला तू काळिमा लावीत आहेस, याची विश्वामित्रांनी राजाला परखड शब्दात समज दिली. श्रीरामाला बालक, कुमार, युद्धात अपरिचित असे दशरथ म्हणतो त्याबद्दलही विश्वामित्र राजाला दोष देतात. "श्रीरामाची योग्यता वसिष्ठच तुला सांगतील" असे सांगून विश्वामित्र परत जाण्यासाठी निघतात. त्यावेळी विश्वामित्रांनी कोपाविष्ट होऊन जाणे हिताचे नाही हे ओळखून कुलगुरु वसिष्ठ, 'श्रीराम व लक्ष्मण हे दोघे विश्वामित्रांना द्यावे व भरत आणि शत्रुघ्न स्वतःजवळच ठेवावे' असे राजाला सुचवितात. त्याप्रमाणे राजा विश्वामित्रांना श्रीराम व लक्ष्मण हे दोघे देतो. त्यामुळे विश्वामित्रांना आनंद होतो व ते वसिष्ठ व दशरथ यांच्यावर प्रसन्न होऊन श्रीराम व लक्ष्मण यांना बरोबर घेऊन आपल्या आश्रमाकडे प्रयाण करण्यासाठी निघतात.

विश्वामित्रांना श्रीराम म्हणाले, "महाराज, माझे काही प्रश्न आहेत, ते ऐकून आपण माझे शंकानिरसन करावे अशी आपल्या चरणांजवळ नम्र प्रार्थना आहे. आपणच योग्य असे अधिकारी आहात" इतके बोलून श्रीरामांनी देहाचे सर्व दोष, सर्व दुःखांचे आदिकारण असलेला देह कसा आहे, देहाची उत्पत्ति, स्थिति व विनाश याबद्दल कशी घृणा आहे, जन्माला येणारा जीव गर्भात कसे दुःख

भोगतो, प्रसूतिसमयी जीवाला व मातेला कशा तीव्र वेदना होतात, जीव जन्मल्यानंतर बालपणी तो किती कष्ट भोगतो, तारुण्यात अहंकाराचा ताठा, स्त्रीसंगाचा पगडा आणि स्त्रीची अतीव लालसा, वृद्धापकाळी व्याधिग्रस्त शरीर, तरीही देहाची न सुटणारी ममता आणि असा हा बहुदुर्लभ नरदेह विषयस्वाथाने कसा पतित होतो हे सांगून अहंकाराची महति सांगून व त्याची निंदा करून श्रीराम ज्या उपायामुळे ब्रह्मप्राप्ति होईल असा उपाय कोणता असे विश्वामित्रऋषींना विचारतात. श्रीरामांच्या या मार्मिक प्रश्नांमुळे सर्व ऋषि, सिद्धमुनि व इतर लोकांना परमानंद होतो.

हे सर्व प्रश्न ऐकून विश्वामित्र श्रीरामांच्या प्रश्नांची श्रीशुकाचार्याच्या प्रश्नांशी तुलना करतात. श्रीशुक हे स्वभावतःच ज्ञानी असतात; परंतु मनात विकल्प आल्यामुळे त्यांचा घात होतो, असे विश्वामित्र सांगतात. त्यावरून श्रीशुकांची समग्र कथा श्रवण करण्याची इच्छा श्रीराम व्यक्त करतात. त्यावेळी श्रीरामांना विश्वामित्रऋषि श्रीशुकांची कथा सांगण्यास प्रारंभ करतात.

श्रीशुक हे जन्मतःच मुक्तस्थितीत, वैराग्यपूर्ण वृत्तीने राहाणारे होते. त्यांचे पिताजी श्रीव्यासमुनि यांना न विचारताच श्रीशुक रानात जाण्यास निघाले. आपले चिरंजीव वनात निघाले असे पहाताच पुत्रविरहाने श्रीव्यासही त्यांना हाका मारीत त्यांच्यामागून धावू लागले. वनात एके ठिकाणी सरोवरावर शुक व व्यास स्नानासाठी गेले असता त्या जलाशयावर क्रीडा करीत असलेल्या अप्सरा शुकांना पाहून जराही लाजल्या नाहीत; परंतु त्यानंतर व्यास स्नानासाठी आल्याबरोबर त्या अप्सरा लज्जित होतात; त्यातील काहीजणी वस्त्र वेढून घेतात

तर काही उदकातच दडून बसतात. परंतु त्या व्यासांच्या समोर काही येत नाहीत. याचे कारण व्यास त्या अप्सरांना विचारतात. अप्सरा सांगतात, “हे व्यासमुने, तुझ्या ठिकाणी स्त्री व पुरुष ही भेदभावना आहे, तशी शुकाजवळ नाही. तो पूर्ण अभेदस्थितीत आहे म्हणून त्याची आम्हाला लाज वाटली नाही !”

हे त्या अप्सरांचे उत्तर ऐकून श्रीशुकांना मात्र स्वतःविषयी अभिमान झाला. अभिमानामुळे विकल्प निर्माण झाल्यामुळे तो विकल्प नाहीसा व्हावा म्हणून व खऱ्या ज्ञानाची प्राप्ति होण्यासाठी आणि सद्गुरुशिवाय खरे आत्मज्ञान होणार नाही हे जाणून श्रीव्यास शुकाला जनकराजाकडे पाठवतात.

“श्रीव्यासांचे ज्ञान काय आहे ते कळले. आता जनकराजा मला ज्ञानोपदेश तो काय करणार ?” अशा बुद्धीने श्रीशुक जनकाकडे येतात. नगनावस्थेत जनकाच्या नगरीत गेलो तर लोक हसतील म्हणून वल्कले धारण करतात व राजाला रिक्त हाताने भेटू नये म्हणून ते हातात राखाडी घेऊन जनकाच्या भेटीला येतात. आपण जाताच जनकराजा सिंहासन सोडून आपल्या भेटीसाठी येईल व आपला मोठा सन्मान करील अशी शुकांची कल्पना असते. परंतु प्रत्यक्षात घडते मात्र वेगळेच !

दरवाजातच शुकांना द्वारपाळ अडवितो. त्यावेळी शुक “मी शुक, भेटीसाठी आलो आहे” असा त्याच्याबरोबर जनकाला निरोप पाठवतात. “शुकाला स्वतःविषयी अहंकार झाला आहे, मी जर त्याला भेटावयास गेलो तर त्याचा अहंकार अधिकच वाढेल असे लक्षात घेऊन जनक राजा त्याला भेटतच नाही. दर वेळी ‘संगं त्यक्त्वा सुखी भव’ असा शुकाला

तो द्वारपाळामार्फत संदेश पाठवतो. जवळ असलेली लंगोटी व राख शुक टाकून देतात, तरीही राजा भेटत नाही. अशा सात रात्री निघून जातात. त्यानंतर शुकाचा स्वतःबद्दलचा 'मी' पणा नाहीसा होतो, द्वैताद्वैतभाव नष्ट होतो, सर्वेन्द्रियवृत्ति स्थिरावतात व शुकांची निर्विकल्प समाधि लागते. तशा अवस्थेला शुक आले आहेत असे द्वारपाळाकडून समजताच राजा जनक आनंदाने शुकांच्या भेटीस येतो. राजा जनक शुकाला जनानखान्यात नेतो, परंतु शुकाची विदेहावस्थाच असते. त्यावेळी शुक पूर्ण ज्ञानी झाले आहेत अशी खात्री करून राजा त्यांना सिंहासनावर बसवून त्यांची यथासांग पूजा करितो.

श्रीशुक भानावर आल्यानंतर जनकराजाचे पाय धरतात व "अज्ञानामुळे व अप्सरांच्या बोलण्यामुळे आपण व्यासांना अज्ञानी म्हटले. माझ्या मनातला हा अहंकाररूप विकल्प आपणच दूर केला व मला स्वस्वरूपाची ओळख करून दिली," असे म्हणून आपल्या सद्गुरूंना म्हणजेच जनकाला श्रीशुक नम्रभावाने प्रणिपात करतात. नंतर जनकाने शुकाला ज्ञानोपदेश केल्यावर श्रीशुक ब्रह्मप्राप्तीचा अनुभव घेण्यासाठी मेरुपर्वतावर निघून गेले.

श्रीरामांच्या विनंतीवरून विश्वामित्रऋषींनी वरीलप्रमाणे श्रीशुकाचार्यांचे चरित्र सांगितले. जनकराजाने शुकाला जसा ज्ञानोपदेश केला तसा विश्वामित्रांनी आपणास ज्ञानोपदेश करावा असा श्रीरामांचा मानस पाहून "सूर्यवंशाचे कुलगुरु वसिष्ठ हेच तुला ज्ञानोपदेश देण्यास समर्थ व अधिकारी आहेत. त्यांनाच तू शरण जावेस" असे विश्वामित्र रामाला सांगतात. श्रीरामांना ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश करण्याविषयी विश्वामित्र वसिष्ठांना

विनंती करतात. त्या संदर्भात गुरु-शिष्यसंबंध, अशिष्य कोण, दुसऱ्याच्या शिष्याला उपदेश करणे कसे अयोग्य आहे याचे विवेचन विश्वामित्र करतात. परंतु वसिष्ठ हे स्वतःच जरी साक्षात् ब्रह्मस्वरूप असले तरीही, शिष्याकडून तीव्र स्वरूपाची जिज्ञासा व्यक्त झाल्याशिवाय, त्याला ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश करणे अयोग्य असल्याने श्रीरामांनी विचारल्याशिवाय उपदेश कसा करायचा, हा प्रश्न वसिष्ठांसमोर उभा राहिला. अर्थात् श्रीरामांना स्वतः काही उपदेश घेऊन समजून घेण्यासारखे नव्हतेच, कारण तेच स्वतः ब्रह्म होते; परंतु ज्ञानप्राप्तीची परंपरा सांभाळण्यासाठी व लोकांसमोर आदर्श ठेवण्यासाठी म्हणून त्यांनी वसिष्ठांचे शिष्यत्व पत्करिले. विश्वामित्रांची विनंती मान्य करून वसिष्ठांनी रामांना ज्ञानोपदेश देण्याचे ठरविले ; आणि रामांनीही वसिष्ठांना वंदन करून त्यांना ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश करण्याविषयी नम्रभावाने प्रार्थना केली. श्रीरामांची यथार्थ योग्यता वसिष्ठ जाणून होते. त्यांनीही श्रीरामांना खालीलप्रमाणे ज्ञानोपदेश केला.

"परमार्थसाधन प्राप्त करून घेण्यासाठी त्रैलोक्यामध्ये नरदेहाइतके दुसरे अत्युत्कृष्ट साधन नाही. मोक्षसुखाला योग्य असे साधन म्हणजे मनुष्यदेहच होय. हे जाणून, अशुभ वासना टाकून, मन परमार्थी लावणे अत्यावश्यकच आहे. त्यासाठी प्रथम मनोजय करून चित्ताला सातत्याने आत्मानुसंधानी लावावे लागते; व एकदा का वासनेवर नियमन आले की, मनोजयही होऊ लागून चित्त स्थिर होते. अंगी पूर्ण वैराग्य बाणल्याशिवाय आत्मज्ञान होणार नाही, आणि खरे आत्मज्ञान होण्यासाठी विवेक-वैराग्यपूर्ण व ज्ञानसंपन्न

सद्गुरूंना शरण गेल्याशिवाय ते प्राप्त होणार नाही.”

“केवळ सद्गुरूंना शरण जाऊन किंवा त्यांच्या तोंडून उपदेश ऐकूनही उपयोग नाही. ज्ञान देणे व ज्ञान घेणे ही कल्पनाच मुळात चुकीची आहे. ज्या शिष्याजवळ चित्ताची सावधानता असून ज्याचे चित्त विशुद्ध झाले आहे अशा व श्रेष्ठ - कनिष्ठपणा आणि स्वार्थ हा ज्याने सोडला आहे अशा शिष्योत्तमालाच सद्गुरूंकडून खऱ्या ज्ञानाची प्राप्ति होते. जेथे गुरुशिष्यांची एकरूपता आहे तेथेच खरे ज्ञान आहे.”

अशा तऱ्हेने गुरुवाक्याशी तादात्म्य पावल्यावर व सत्संग घडल्यावर विदेह स्थितीचा अनुभव येतो. दृश्य-द्रष्टा व दर्शन ही त्रिपुटी व पंचविधविषय - शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध - यांच्या त्यागाची आवड यासंबंधी वसिष्ठ विवेचन करतात. त्यानंतर ‘विशोकावस्था लाभून ब्रह्मज्ञान नेमके कसे होईल ?’ असा प्रश्न श्रीराम विचारतात. त्यावर वसिष्ठ ब्रह्मस्थितीचे सांगोपांग विवेचन करितात. ते ऐकूनच श्रीरामांची ‘मी-तू’ पणविरहित अशी ब्रह्मस्थिती होते. श्रीराम स्वस्वरूपी तल्लीन होतात. श्रीरामांची समाधि उतरविण्याबद्दल व त्यांना लौकिकदृष्टीने व्यवहारात आणण्याविषयी विश्वामित्र वसिष्ठांना प्रार्थना करतात. “आपण माझा यज्ञ निर्विघ्नपणे पूर्ण होण्यासाठी दशरथाला विनंती करून मला राम व लक्ष्मण दिलेत, आणि जर श्रीराम अशा समाधि अवस्थेत राहिले तर यज्ञ निर्विघ्न कसा होईल व श्रीवाल्मीकींनी केलेले भविष्य खरे कसे होईल ?” असा प्रश्न विश्वामित्र वसिष्ठांना करतात. त्या वेळी वसिष्ठ श्रीरामांचे प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न करितात. अनेक दृष्टांतींनी

पटवून देतात; परंतु श्रीरामांना स्फुरण होईना. त्यावेळी वसिष्ठ श्रीरामांच्या सुषुम्ना नाडीत प्रवेश करून त्यांचे प्रबोधन करतात. तेव्हा श्रीराम दृष्टि उघडून सभोवार पहातात. त्यामुळे विश्वामित्र व इतर सर्व ऋषिमुनींना व लोकांनाही फार आनंद होतो.

श्रीराम म्हणतात :- “मी विधिनिषेधातीत झालो आहे. क्रिया, कर्म व कर्तव्यता शिल्लकच राहिलेली नाही. तरीही माझ्या सद्गुरूंची आज्ञा मी कधीही उल्लंघन करणार नाही.” यावेळी श्रीराम सद्गुरू-महिमान स्वमुखाने सांगतात व वसिष्ठांना नम्रभावाने प्रणिपात करतात. वाल्मीकी भरद्वाजमुनीस सांगतात. - “ही तुला सांगितलेली रामकथा जो श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने व सावधानपणे श्रवण करील तो श्रोता तत्काळ मुक्त स्थितीला प्राप्त होईल.”

श्रीराम सावध झाल्यावर वसिष्ठांनी योग्य शुभमुहूर्ती पुण्याहवाचन वगैरे धार्मिक विधि केले व श्रीराम व लक्ष्मण यांना विश्वामित्रांच्या हवाली केले. विश्वामित्रांच्या प्रयाणकाळी राजा दशरथ आपल्या मुलांना धनुर्विद्या शिकण्यासंबंधी विश्वामित्रांना विनंती करतो; वसिष्ठही तेच सुचवितात; आणि विश्वामित्रांच्याही मनात श्रीरामलक्ष्मणांना धनुर्विद्या शिकवण्याचे होतेच; त्यामुळे त्यांनाही आनंद होतो. यानंतर श्रीराम-लक्ष्मणांसह रथावर आरूढ होऊन विश्वामित्रांसह प्रयाण करितात. त्यांच्या प्रयाणकाळी चांगले शुभशकुन होतात. दशरथाजवळ राजगुरु वसिष्ठ त्या शुभशकुनांचे विवेचन करून “आपले पुत्र विजयी होऊन येतील” असे सांगतात.

नंतर शरयूनदीच्या तीरावर कामाश्रमात एक रात्र, श्रीराम व लक्ष्मण विश्वामित्रांसह

विश्रांतीसाठी मुक्काम करतात. सकाळी नित्यस्नानसंध्या, जपजाप्य झाल्यावर विश्वामित्र अत्यंत प्रभावी असा सिद्धमंत्र दोघांना देतात. त्या सिद्धमंत्राच्या प्राप्तीमुळे श्रीराम व लक्ष्मण दोघेही अत्यंत तेजस्वी दिसू लागतात. कामाश्रमातून प्रयाण करून पुढे शरयू व गंगानदी यांच्या मनोरम संगमावर एक रात्र मुक्काम करून प्रातःकाळी नौकेत बसून तिघेही पैलतीरास जातात.

तीरावरील वन अत्यंत भयंकर श्वापदे, क्रूर पक्षी यांनी गजबजून गेलेले असते. कारण त्याच वनात भयानक अशी ताटिका राक्षसी रहात असते. त्या वनातून जाणे ताटिकेमुळे धोक्याचे आहे असे विश्वामित्र सांगतात. श्रीरामाच्या प्रश्नावरून ताटिकेचा जन्मवृत्तांत, सुंदोपसुंद-तिलोत्तमेचा वृत्तांत, ताटिकेला राक्षसपण का आले या सर्व गोष्टी सविस्तरपणे विश्वामित्र श्रीरामाला सांगतात. अगस्तीच्या शापामुळे प्रचंड स्वरूप प्राप्त झालेली ताटिका ही राक्षसी असल्यामुळे तिच्या मार्गातून जाणे धोक्याचे आहे असे विश्वामित्रांकडून ऐकताच श्रीरामांनी तिचा वध करण्याचा निश्चय केला; व विश्वामित्रांच्या अनुज्ञेने त्यांना वंदन करून एकाच तीक्ष्ण बाणाने श्रीरामांनी ताटिकेचा वध केला !

ताटिकेचा वध होताच ऋषिमुनींना व देवांनाही अत्यंत आनंद होतो, व देव स्वर्गातून श्रीरामांवर पुष्पवृष्टि करून नाना तऱ्हेची वाद्ये वाजवून आपला आनंद व्यक्त करतात. विश्वामित्रांच्यामुळे श्रीरामाकडून ताटिकेचा वध होतो म्हणून प्रत्यक्ष देवराज इंद्र विश्वामित्रांची स्तुति करून श्रीरामांना अस्त्रविद्या शिकविण्याविषयी विश्वामित्रांना विनंती करितात.

नंतर सिद्धाश्रमात त्या दिवशी श्रीराम व लक्ष्मणासह विश्वामित्र मुक्काम करितात. सकाळी उठल्यावर नित्यनेमाचे आन्हिक झाल्यानंतर विश्वामित्र नाना तऱ्हेची अस्त्रविद्या (अस्त्रे सोडणे व ती परत घेणे) श्रीराम व लक्ष्मणांना बीजमंत्रासहित सांगतात. अग्न्यास्त्र, पर्जन्यास्त्र, मायास्त्र, मोहनास्त्र, ब्रह्मास्त्र अशा तऱ्हेची अनेक अस्त्रे, वायुचक्र, विष्णुचक्र, शूळ, त्रिशूळ, महाशूळ, गदा, खड्ग व शक्ति इत्यादि अनेक शस्त्रांचे ज्ञान देऊन विश्वामित्र त्यांना मल्लविद्याही शिकवितात. विश्वामित्रांसारख्या महान् तपस्वी व अधिकारी ऋषीने मंत्रविद्या दिल्यानंतर मंत्रदेवता स्वतःहून श्रीरामांना वंदन करण्यास आल्या. सर्व शस्त्रास्त्रे रामाची सेवक झाली- मंत्रदेवतांनी श्रीरामाच्या सेवेची घोषणा केली. अशा रीतीने श्रीराम सकलविद्यासंपन्न झाल्यामुळे विश्वामित्रांना मनापासून फार आनंद झाला.

यानंतर पुढे रथातून मार्गक्रमण करीत असता श्रीराम विश्वामित्रांच्या आश्रमात येऊन दाखल झाले. त्यामुळे त्या आश्रमातील सर्व ऋषींना अत्यंत आनंद झाला. विश्वामित्रांनीही पुनश्च विधियुक्त अग्निप्रतिष्ठा केली; आणि यज्ञास प्रारंभ केला. यज्ञ सुरू केल्यापासून सहाव्या दिवशी राक्षस यज्ञमंडपात येऊन यज्ञाचा विध्वंस करीत असत. म्हणून राम धनुष्यबाण सज्ज ठेवून यज्ञमंडपातील दारातच सावधान चित्ताने पहारा करीत राहिले. त्यामुळे या वेळी राक्षसांना नेहमीप्रमाणे यज्ञात धुमाकूळ घालून विध्वंस करिता येईना. रात्री व दिवसा डोळ्यात तेल घालून श्रीराम जागरूक असल्यामुळे राक्षसांचे काही चालेना. परंतु रामांनी ताटिकेचा वध केलेला असल्यामुळे त्याचा सूड घेण्यासाठी सुबाहु राक्षस श्रीरामांवर

अक्राळविक्राळ स्वरूपात धावून आला.

सुबाहूच्या त्या भयकंपित करणाऱ्या भेसूर स्वरूपास पाहून आश्रमातील अनेकांची अक्षरशः बोंबडीच वळली. काहीजण तर बेशुद्धच पडले ! परंतु श्रीराम मात्र जराही घाबरले नाहीत. रामांनी आपल्या सामर्थ्यशाली बाणांनी अनेक राक्षसांचा संहार केला, व शेवटी सुबाहूचा अमोघ अस्त्राने वध केला, व मारीचाला शत योजने दूर उडवून दिला. या संग्रामात आश्रमाच्या परिसरात हजारो राक्षसांच्या प्रेतांचा खच पडला होता. ती प्रेते कशी दूर करावी अशी चिंता आश्रमातील शिष्यमंडळीना पडली होती.

परंतु साक्षात् भद्रकाली जगदंबा स्वतःच आपल्या भूतगणांसह श्रीरामांचे कौतुक करण्यास आल्यामुळे सर्व भूतांनी आश्रमाच्या परिसरातील प्रेतांची तत्काळ विल्हेवाट लावली. रामांनी स्वपराक्रमाने राक्षसांचा संहार करून यज्ञातील विघ्न दूर करून विजय संपादन केल्यामुळे विश्वामित्रांनी रामांना प्रेमालिंगन दिले. सर्वांनाच आनंद झाला. विश्वामित्रांनीही आनंदाने हजारो गाई, सुवर्ण, रत्ने, व अपार दक्षिणा देऊन ब्राह्मणांना संतुष्ट केले.

एकदा विश्वामित्रांच्या आश्रमात सभेमध्ये श्रीरामांसह सर्व ऋषिमंडळी बसली असता जनकाचे दूत सीतास्वयंवराथ निमंत्रण घेऊन येतात. विश्वामित्रांनी स्वयंवरासाठी श्रीराम व लक्ष्मण यांना बरोबर घेऊन यावे असे ते निमंत्रण असते. श्रीरामही विश्वामित्रांच्या सांगण्यावरून निमंत्रण स्वीकारतात. विश्वामित्र श्रीराम व लक्ष्मणासह जनकराजाच्या मिथिला नगरीकडे रथातून जात असताना मार्गात एक ओसाड व उजाड झालेला आश्रम श्रीरामांना दिसतो. 'तो ओसाड दिसणारा आश्रम कोणाचा,' अशी पृच्छा श्रीराम करतात. त्यावरून अहल्येला इंद्राने

फसविल्यामुळे तिचे पति गौतमऋषि यांनी 'शिळा होऊन पडशील' असा शाप दिला, असे विश्वामित्र सांगतात. शापदग्ध झालेल्या अहल्येने गौतमाजवळ शापमोचनाची म्हणजे उःशापाची प्रार्थना केल्यावरून, तिची करुणा येऊन गौतमांनी तिला "जेव्हा श्रीरामाचे चरण तुला स्पर्श करतील तेव्हाच तुझा उद्धार होईल. तोपर्यंत तू शिळा होशील व हा आश्रम व परिसरातील सर्व भाग निर्जन व ओसाड होऊन पडेल " असे सांगितले. यावेळी अहल्येचा जन्मवृत्तांत श्रीराम विश्वामित्रांना विचारतात. त्यावरून तिचा पिता ब्रह्मदेवाने तिच्या स्वयंवराथ केलेला पृथ्वीप्रदक्षिणेचा पण, गौतमाची उभयतोमुखी गाईला त्रिवार प्रदक्षिणा, त्यामुळे गौतमास अहल्येची प्राप्ति - इंद्रास अहल्या न मिळाल्यामुळे त्याचा संताप - इंद्राचा गौतमरूपाने अहल्येला फसवून रतिप्रसंग - त्याचवेळी गौतमांचे आश्रमात येणे झाल्यामुळे इंद्रास व अहल्येस शाप - इंद्राला गौतमांकडून उःशाप - गौतमांचा इंद्राला शाप मिळतो, त्यामुळे मोर व हत्ती यांच्यावर परिणाम इत्यादी सर्व कथा विश्वामित्र श्रीरामांना सांगतात.

विश्वामित्रांच्या सूचनेवरून त्या आश्रमात फिरत असता तेथील शिळेला अकस्मात् श्रीरामचरण लागून अहल्येचा उद्धार होतो. अहल्येने श्रीरामांची मुक्तकंठाने स्तुति केली. नंतर गौतमऋषि तेथे येऊन त्यांनीही मनोभावे श्रीरामांना वंदन केले व गौतम-अहल्येचे पुनर्मिलन झाले.

अहल्येद्वार करून श्रीराम-लक्ष्मण विश्वामित्रांसह मिथिलानगरीकडे गेले. विश्वामित्रांचे आगमन झाले आहे असे कळताच जनकाने सामोरे जाऊन विश्वामित्रांना भावपूर्ण अंतःकरणाने वंदन करून त्यांचा

अपूर्व सत्कार केला. नंतर “आपला यज्ञ राक्षसांच्या त्रासापासून निर्विघ्नपणे पूर्ण होण्यासाठी आपण राजा दशरथाकडून श्रीराम व लक्ष्मण यांना आणले. श्रीरामांनी सुबाहूचा व त्याच्या सहकारी क्रूर व भयंकर राक्षसांचा संहार केला, व मारीचाला बाणाच्या पिसान्याने अनेक योजने दूर उडवून माझा यज्ञ यथासांग पूर्ण केला. तुझ्या कन्येच्या स्वयंवरासाठी ठेवलेले शिवधनुष्य पाहण्यासाठी श्रीरामांना मी माझ्याबरोबर येथे आणले आहे.” असे विश्वामित्र जनकराजाला सांगतात. श्रीरामांचे मोहक सौंदर्य, त्यांची वीरश्री, रुबाव व ऐट पाहून ‘हाच माझ्या सीतेला योग्य नवरा आहे’ असे जनकाच्या मनात निश्चित होते.

त्यावेळी जनकराजाचा पुरोहित - अहल्येचा मुलगा शतानंद सीतेचा जन्मवृत्तांत सविस्तरपणे विश्वामित्रांना सांगतो. (सीतेच्या जन्मवृत्तांताची मूळ कथा अध्याय १६ मध्ये पाहावी.) सीतेच्या स्वयंवरासाठी जनकराजाने शिवधनुष्यच का ठेवले होते, हे सांगण्याच्या निमित्ताने, रेणुकापुराण, जमदग्नीची कथा-शंकरापासून परशुरामाला शिवधनुष्याची प्राप्ति - सहस्त्रार्जुनाकडून जमदग्नीचा वध-जमदग्नीकडून परशुरामाचे क्रोधग्रहण - जमदग्नीच्या आश्रमातील कामधेनूची सहस्त्रार्जुनाकडून मागणी - कामधेनूचे अपहरण करताना रेणुकेवर राजाने केलेले एकवीस शस्त्रप्रहार - रेणुकेच्या आज्ञेवरून परशुरामकडून सहस्त्रार्जुनाचा वध व एकवीसवेळा निःक्षत्रीय पृथ्वी, इत्यादी कथा सविस्तरपणे येथे सांगितली आहे. (ती मुळातूनच १६ व १७ अध्यायात जिज्ञासूंनी पाहावी.)

सर्व पृथ्वीवरील क्षत्रियांचा एकवीस वेळा संहार केल्यानंतर परशुराम मिथिलानगरीत येतो.

मिथिलेचा राजा जनक हा विदेही असून मोठा धर्मात्मा असल्याचे अनेक ऋषींकडून परशुरामाला कळते. परशुरामाचा भव्य सत्कार करून जनकराजा त्याला आपल्या येथे ठेवून घेतो. परशुरामाने जनकाकडे मुक्काम केला असताना जेथे शिवधनुष्य ठेवलेले असते, तेथून ते घेऊन कुमारी सीता त्याच्यावर बसून घोडा घोडा करीत ती राजप्रसादात खेळत असते ! ते पाहून परशुराम अत्यंत आश्चर्यचकित होतो. सीता ही अयोनिजा असून प्रत्यक्ष जगदंबा आदिशक्ति लक्ष्मीच असते हे परशुराम ओळखतो. ‘जो पराक्रमी वीर या शिवधनुष्याला एका हाताने उभे करून त्यावर दोरी लावील त्यालाच ही सीता द्यावी.’ असे परशुराम जनकाला सांगून आपले प्रचंड व सामर्थ्यशाली शिवधनुष्य जनकाकडे ठेवतो.

सीतेच्या स्वयंवरासाठी मिथिलानगरीत तपस्वी ऋषीश्वर, चक्रवर्ती सम्राट, दानशूर, कीर्तिशाली आणि महाबलाढ्य असे अनेक देशांचे नामांकित राजे-महाराजे उपस्थित झाले होते. सिद्ध, चारण, किन्नर व गंधर्वही उपस्थित होते. त्यांच्यासमोर स्वयंवरासाठी ठेवलेले शिवधनुष्य जनकराजा आणविणार होता; परंतु अनेक ऋषींच्या विनंतीला मान देऊन तो स्वयंवरमंडपात प्रथम सौंदर्यवती सीतेला सालंकृत हत्तीवरून आणतो. लावण्याची पुतळी असलेल्या सीतेला पहाताच सर्व ऋषि, राजे व उपस्थित सर्वही तिच्या अनुपम सौंदर्यावर अगदी भाळून जातात.

विश्वामित्रांच्या सांगण्यावरून शेकडो बलिष्ठ वीर व अनेक मोठमोठे हत्ती यांना शिवधनुष्य ओढावयास लावून जनकराजा, ते स्वयंवरमंडपांत आणतो. इतके महाप्रचंड, पर्वतप्राय, अजस्र धनुष्य पाहूनच कित्येकांचा

स्वतःच्या सामर्थ्यविषयी गर्व नाहीसा होतो. “स्वपराक्रमाने जो हे धनुष्य उभे करून त्यावर दोरी चढवील त्यालाच सीता माळ घालील” असे जनकाकडून मंडपामध्ये घोषित होते. हे जनकभाषित ऐकताच सर्व समुदाय तटस्थ होतो. त्यातही जे खरोखरीच अतिप्रबळ होते, महासामर्थ्यशाली होते असे अनेक कीर्तिसंपन्न भूपाळ सीतेच्या अपेक्षेने आलेले होतेच ! त्यांच्याही अंगात सीतेसाठी वीरश्री संचारली ! परंतु इतक्यात मोठाच अनर्थ ओढवला !

आमंत्रणाशिवायच लंकाधिपति रावण स्वयंवर मंडपात अचानक हजर झाला. त्याच्या उपस्थितीनेच सर्वांचा थरकांप झाला. जनकाने गर्विष्ठ रावणाला धनुष्य उचलून त्याला दोरी चढविण्याचा पण सांगितल्यावर लगबगीने रावण पुढे झाला, व तत्काळ उलटेच धनुष्य त्याने उभे केले. जनककन्या सीतेने ते पाहिल्यावर तिची अवस्था अनुकंपनीय झाली. तिने करुणस्वराने धरणीची व शंकराची मनोभावाने प्रार्थना केली की, हे धनुष्य उचलणाऱ्या रावणाची सर्व शक्ति नष्ट होऊन त्याची फजिती व्हावी. तिची स्तुति ऐकून भद्रकाली व शंकर प्रसन्न झाले व मूळचेच प्रचंड सामर्थ्याचे धनुष्य आता तर अधिकच वजनदार झाले. रावण त्या धनुष्यावर दोरी चढविण्याचा प्रयत्न करू लागताच त्याला ते प्रथम सुलटे करणे आवश्यक असल्याचे लक्षात आले. त्याबरोबर तो धनुष्य सुलट करू लागताच त्याच्या वीसही हाताना ते पेलेंना व ते प्रचंड धनुष्य अक्षरशः त्याच्या अंगावर कोसळले व तो जमिनीवर पालथा पडला !

रावणाला धनुष्याचा भार सहन न झाल्यामुळे त्याच्या नाकातोंडावाटे फेस आला,

गात्रे शिथिल झाली व त्याची शुद्धि हरपली ! ती त्याची दयनीय अवस्था पाहून जनकाने त्वरित पाणी वगैरे शिंपडून रावणाला लागलीच सावध केले; परंतु या अपमानास्पद प्रकारामुळे रावण मात्र भयंकर संतापला.

रावणासारख्या महापराक्रमी वीराची जर ही अवस्था झाली तर आपली काय दुर्दशा व अपमान होईल या भीतीनेच इतर राजांचे मनोधैर्य खचून गेले. सीतेविषयी त्यांची आकांक्षा हळूहळू नष्ट झाली व सभा तटस्थ झाली. ते पाहून जनकराजाने सभेतील सर्व राजांना धनुष्यावर दोरी चढविण्याच्या पणासाठी आवाहन केले ‘हे भूमंडळ निर्वीर्य झाले की काय ?’ असाही जनकराजा प्रश्न करितो.

ते ऐकताच विश्वामित्रांच्या अनुज्ञेने श्रीराम तत्काळ धनुष्य सज्ज करण्यासाठी उभे राहतात. त्यावेळी हा एवढासा सुकुमार हे प्रचंड धनुष्य कसे काय उचलणार अशी काळजी जनकाला लागते. परंतु विश्वामित्र त्याला आश्वासन देतात. श्रीरामांनी सभेतील सर्व मुनिश्रेष्ठांना विनम्रभावाने अभिवादन केले; आणि ते प्रचंड धनुष्य केवळ एका हातानेच उचलून त्यावर सहजलीलया दोरीही चढविली ! नंतर ती दोरी आकर्ण ओढताच, प्रचंड ध्वनि होऊन ते मध्येच दुभंगून पडले. नंतर मंगलवाद्यांच्या गजरात सीतेने रामांच्या गळ्यात माळ घातली.

जनकाच्या मनातून श्रीराम-सीतेचा विधियुक्त लग्नसोहळा करावयाचा होता. त्यासाठी श्रीरामांचे वडील दशरथ व मातुःश्री कौसल्या आणि कुलगुरु वसिष्ठ अयोध्येहून मिथिलेला येणे अत्यावश्यक होते. जनकाच्या विनंतीवरून विश्वामित्र वसिष्ठऋषींना व राजा

दशरथाला जनकाच्या प्रधानाबरोबर स्वहस्ते लिहून आमंत्रण पाठवितात. आपल्याच पुत्राच्या विवाहाचे प्रधानामार्फत मिळालेले ते निमंत्रण पाहून दशरथास, व सर्व प्रजाजनांस आनंद होतो. श्रीरामांच्या पराक्रमाची व शिवधनुष्यभंगाची पराक्रमशाली गाथा ऐकून सूर्यवंशाचे कुलगुरु वसिष्ठ संतुष्ट होतात. 'लग्नास येते वेळी श्रीराम-लक्ष्मणाच्या कौसल्या व सुमित्रा मातुःश्रींना व भरतशत्रुघ्न यांसह व इतरही सर्व ऋषिमुनींसह मिथिलेस यावे' असे जनकाचे आमंत्रण असल्यामुळे राजा दशरथ वसिष्ठ, मार्कंडेय, जाबाली इत्यादी मोठमोठे ऋषिश्रेष्ठ व इतरही सर्व परिवार बरोबर घेऊन मिथिलेला समारंभाने येतो. जनकराजा आनंदाने दशरथाला सामोरा जाऊन वसिष्ठांना लोटांगण घालून नगरीत सन्मानाने घेऊन येतो. दशरथाबरोबर भरत-शत्रुघ्न असतात. तेही हुबेहुब श्रीराम - लक्ष्मणांसारखेच दिसतात. त्यामुळे जनकराजा व मिथिलेचे प्रजानन विस्मय-चकित होतात. त्यावेळीं भरत-शत्रुघ्न हे श्रीराम-लक्ष्मणांचे बंधु असल्याचे वसिष्ठऋषि सांगतात.

जनक दशरथाच्या चारही पुत्रांच्या विवाहाची सूचना करितो व आपला धाकटा बंधू कुशध्वज याला त्याच्या दोन मुलींसह पाचारण करतो. तोही मांडवी व श्रुतकीर्ति या दोघी कन्यांना घेऊन मिथिलेत हजर होतो. श्रीरामांना सीता, लक्ष्मणाला ऊर्मिला, भरताला मांडवी आणि शत्रुघ्नाला श्रुतकीर्ति देण्यासंबंधी विश्वामित्र व वसिष्ठांची संमति मिळते. यावेळी सूर्यवंशाचे कुलगुरु वसिष्ठ जनकाला सूर्यवंशांतील सर्व कीर्तिमंत-दानशूर-महापराक्रमी राजांची महती सविस्तर वर्णन करून सांगतात. जनकही आपल्या

कुळाचे वर्णन करतो. विवाहासाठी योग्य मुहूर्त वसिष्ठ - विश्वामित्र निश्चित करतात.

या विवाहासाठी भरताचा मामा युधाजिताचेही नेमके आगमन होते. मंडप उभारणी झाल्यावर वसिष्ठगुरु दशरथाकडून पुण्याहवाचन व देवकविधि करवून नांदीश्राद्ध करवितो. दशरथही लग्नानिमित्त उत्तम उत्तम दुभत्या गाई ब्राह्मणांना सालंकृत करून देतो. अमित दक्षिणा, वस्त्रालंकार दान देऊन दशरथ ब्राह्मणांना अगदी संतुष्ट करतो. प्रत्यक्ष वसिष्ठांनीच आवाहन केले असल्यामुळे उपदेवता, क्षेत्रपाळ, नवग्रह आदी स्वयंवराच्या मंडपद्वारी समक्ष येऊन मंडपाचे संरक्षण करण्यासाठी सिद्ध राहातात.

श्रीराम-लक्ष्मणादी चारही जामातांचे अत्युत्तम प्रकारे सीमांतपूजन केल्यानंतर वसिष्ठांच्या सूचनेवरून जनकराजा सर्वप्रथम विश्वामित्रांची अग्रपूजा करतो. नंतर समवेत उपस्थित असलेल्या ऋषिमुनींचा आदरसत्कार व पूजा करून युधाजित व राजा दशरथ यांचा सन्मान करतो. सीमांतपूजनाचा सोहळा झाल्यानंतर जनकराजाची पत्नी सुमेधा ही कौसल्या, सुमित्रा, कैकेयी यांचे पूजन करते. जनक व सुमेधा यांच्या विनंतीला मान देऊन श्रीराम व दशरथ सर्व परिवारासह रुखवताच्या पंचपक्वान्नांचे भोजन करितात. रुखवताच्या भोजनानंतर तांबूल-विडा वगैरे झाला. नंतर चौघीजणी दिव्य वस्त्रे व अलंकार धारण करून मंडपात येतात. आपल्या चारही सुनांना सन्मुख बसवून त्यांना फळ अर्पण करण्याचा समारंभ दशरथ वसिष्ठांच्या आज्ञेवरून करतो. जनकपत्नी सुमेधा श्रीरामांसह चौघांचे उत्तम प्रकारे तेलवण करते. नंतर चौघे कुमार शुभ्रधवल अशा घोड्यांवर बसून वाजतगाजत

लग्नमंडपात आगमन करतात. त्यावेळी जनकराजा सामोरा जाऊन श्रीरामांचे प्रेमाने स्वागत करतो; आणि त्यांना उत्तम आसने देऊन त्यांचा सन्मान करतो. जनक व सुमेधा चारही बंधूंचे मधुपर्क पूजन करतात. सीता, उर्मिला इत्यादी वधूंचे गौरीहरपूजन झाल्यावर लग्नघटी भरत आल्यामुळे उपाध्यायांनी वधूवरांच्या मध्ये अंतःपट धरले; आणि योग्य मुहूर्ताची घटिका भरल्यानंतर 'सावधान-सावधान' असे उच्चारताच, मंगलवाद्यांच्या गजरात, ब्राह्मणऋषींच्या मंगल आशीर्वादघोषात वधूवरांनी एकमेकांच्या गळ्यात माळा घालून परस्परांना वरिले. नंतर पाणिग्रहण, कंकण बांधणे, विवाहहोम इत्यादी विधि पार पडतो.

नंतर वधूवरांना हत्ती, घोडे, रथ, अनंत रत्नजडित अलंकार, दिव्यवस्त्रे, मुकुट-कुंडले, दास, दासी इत्यादी सर्व तऱ्हेचे राजैश्वर्य देऊन जनकाने त्यांचा सन्मान केला. नंतर वसिष्ठ, श्रीराम, सीता व इतर वधूवर यांसमवेत दशरथाने अयोध्येकडे गमन केले. वसिष्ठांचा प्रेमळ निरोप घेऊन विश्वामित्रही आपल्या आश्रमाला निघाले. त्यावेळी श्रीराम-लक्ष्मणांनी त्यांना साष्टांग प्रणिपात करून त्यांचे कृपाशीर्वाद संपादन केले. जनकराजा सुमेधेसह राजा दशरथाला बराच लांबपर्यंत अयोध्येच्या मार्गावर पोचविण्यास आला. शेवटी श्रीरामांच्या सांगण्यावरून जनकराजा रस्त्यातच सर्वांचा निरोप घेऊन मिथिला नगरीला परतला.

मिथिलाधिपति जनकराजा परतल्यानंतर दशरथाचे लग्नाचे वऱ्हाड अयोध्येकडे निघाले. परंतु काही काळ मार्गक्रमण केल्यानंतर दशरथाला एकाएकी अपशकुन होऊ लागतात. वसिष्ठ सांगतात की, 'होणाऱ्या अपशकुनांमुळे

काही तरी मार्गात विघ्न निर्माण होणार हे निश्चित; परंतु श्रीराम आपल्या सांगाती असल्यामुळे आपल्याला काळजी करण्याचे कारणच नाही.' वसिष्ठ इतके बोलत आहेत तोच एकाएकी प्रचंड वावटळ उठते आणि त्यातून भयंकर अशी हाक ऐकू येते. ती ऐकताच सर्व वऱ्हाडी मंडळींची, सैन्याची, प्रत्यक्ष दशरथाची पाचावर धारण बसते. धुळीचा लोट कमी होताच त्यांतून धनुष्यबाण व परशु धारण केलेली तेजःपुंज परशुरामाची मूर्ति पुढे येऊन श्रीरामांच्या रोखाने जाऊ लागते. साक्षात् परशुरामांना पाहून कुलगुरु वसिष्ठ त्यांना सामोरे जातात व त्यांची विधियुक्त पूजा करून त्यांचा सत्कार करतात. वसिष्ठांकडून सत्कार स्वीकारून परशुराम तडक श्रीरामांकडे गेले. ते पाहून दशरथाचा अगदी थरकाप उडाला व त्याने श्रीरामांवर न रागविण्याविषयी लोटांगणे घालून दीनस्वराने त्यांची प्रार्थना केली. त्या प्रार्थनेकडे संपूर्ण दुर्लक्ष करून परशुरामाने श्रीरामांना सरळ युद्धाचे आव्हान दिले व श्रीरामांबरोबर प्रखर अस्त्रांनिशी युद्ध करण्यास प्रारंभ केला. कितीही भयंकर अशी निर्वाणीची अस्त्रे श्रीरामांवर सोडिली तरी क्षणार्धात रामांनी आपल्या अतुलनीय बाणांनी सर्व शस्त्रास्त्रांचा पूर्ण मोड केला. नाना तऱ्हेच्या दिव्य शक्ति परशुरामांनी श्रीरामांवर सोडल्या. परंतु त्या शक्तिही श्रीरामांचे परिपत्य करण्याऐवजी श्रीरामांच्या भात्यातच प्रवेशिल्या. अशा तऱ्हेने परशुरामांची शस्त्रात्रे कधीही वाया गेली नव्हती. परंतु श्रीरामांचे हे अलौकिक सामर्थ्य पाहून व आपण केलेले सर्व प्रहार निष्फळ ठरलेले पाहून मनोमानसी परशुराम अगदी उद्विग्न झाले. तरीही "दुसऱ्याच्या अस्त्रांचे तू निवारण केलेस; परंतु

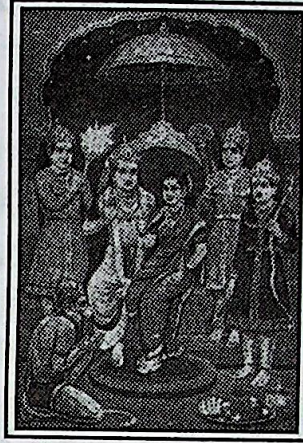
तुला स्वतंत्रपणे अस्त्रे सोडता येत नाहीत' असे श्रीरामांना परशुरामांनी म्हणताच श्रीरामांनी "गाई व ब्राह्मण हेच आम्हास अवध्य आहेत म्हणून मी माझी स्वतंत्र अस्त्रे सोडीत नाही." असे त्यांना निक्षून सांगितले. शेवटी "माझ्या हातातील विष्णुचाप जर तू सज्ज करू शकलास तर तू मला खरे जिंकिलेस" असे म्हणून परशुरामांनी श्रीरामांना आपल्या जवळचे प्रचंड विष्णुधनुष्य दिले. श्रीरामांनीही विष्णूच्या त्या धनुष्यावर एका क्षणात दोरी चढवली व एक बाण चढवून तो आकर्षण ओढला.

रामांचा तो आगळा प्रताप पाहून परशुरामांना श्रीरामांच्या खऱ्या स्वरूपाची ओळख झाली. एकाच बाणाने श्रीरामांनी परशुरामांचा सर्व अहंकार नष्ट केला. परशुरामही श्रीरामांच्या अवतारकार्याचे महत्त्व ओळखून त्यांच्याजवळच आपले विष्णुचाप ठेवून आपल्या आश्रमाला निघून गेले. पुढे ते विष्णूचे धनुष्य श्रीरामांनी वरुणास दिले.

श्रीरामांनी परशुरामांवर असा हा अलौकिक विजय मिळवलेला पाहून देवादिकांना व ऋषिमुनींना अपार आनंद होतो व ते सर्वजण श्रीरामांचा जयजयकार करतात. तेथून पुढे अयोध्यानगरीजवळ दशरथाची सर्व मंडळी आल्यानंतर कुलगुरु वसिष्ठांनी अयोध्येत दूत पाठवून दिग्विजयी श्रीरामांच्या स्वागताची तयारी करविली. सर्व अयोध्येचा परिसर गुढ्या, तोरणे, पताका, रांगोळ्या, सुगंधी सडासंमार्जन यांनी नुसता गजबजून गेला. मंगलवाद्यांच्या मंगल निनादात व प्रजानांच्या जयजयकारात वसिष्ठांचा हात धरून चारही भावंडांनी राजमंदिरात प्रवेश केला. नंतर कुलगुरूंनी लक्ष्मीपूजन करवून विधियुक्त गृहप्रवेशविधि करविला. चारही बंधू आपापल्या स्त्रियांसह सद्गुरु वसिष्ठ व पिताजी दशरथ यांची विनीतभावाने सेवा करू लागले. श्रीराम व सीता ही परस्परांवर पूर्ण अनुरक्त होऊन सुखाने आणि सर्वांना संतोषवीत राहू लागली.

॥ श्रीएकनाथकृत भावार्थरामायणातील बालकांडाची ही रामकथा संपूर्ण झाली ॥

॥ श्रीसद्गुरवे रामचंद्राय नमः ॥

श्रीएकनाथ महाराजकृत

॥ श्रीभावार्थरामायण ॥

॥ बालकांड ॥

अध्याय पहिला

॥ श्रीसद्गुरवे रामचंद्राय नमः ॥

राजा दशरथाचा विजय

जातो वंशे रघूणां मुनिवरवचनात्ताटकां ताडयित्वा
कृत्वा पुण्यामहल्यां त्रुटितहरधनुर्मैथिलावल्लभोऽभूत्।
प्राप्यायोध्यां नियोगात्पितुरदविमगान्नाशयित्वा च वालिं
बध्वाब्धिं रामचंद्रो दलितदशमुखः सीतया युज्यमानः ॥१॥
चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम्।
एकैकमक्षरं पुंसां महापातकनाशनम् ॥२॥

श्री गणेश वंदनः-

ॐ नमो अनादि^१ आद्या। वेदवेदांतवेद्या।
वंद्यांही परमवंद्या। स्वसंवेद्या^२ श्रीगणेशा ॥१॥
तुझें निर्धारतां रूप। केवळ अरूपांचे^३ स्वरूप।
तेथें अवयव कल्पितां अमूप^४। तंव कल्पनेचा

लोप। स्वरूपीं तुझ्या ॥२॥ यालागीं जैसा
अससी तैसियासी। नमन साकार निराकारासी।
तंव अंगत्व मुकलें अंगासी। भज्यभजकासी
अद्वैत^५ ॥३॥ ज्ञानतेजें सतेज फरश।
नित्यस्मरणाचा अंकुश। आनंदमोदकाचा
सुरस। मुखीं देसी घांस निजभक्ता ॥४॥ ऐसें
एकोन स्तवन। संतोषला गजानन। माझें
वसवूनियां वदन। वक्ता वचन स्वयें झाला
॥५॥ ऐसा झाला सुप्रसन्न। तेणें विघ्नचि केलें
निर्विघ्न। उन्मेखेंसी^६ बोलिला आपण।
भावार्थरामायण चालवीं वेगीं ॥६॥

श्रीसरस्वती वंदनः- आतां वंदूं सरस्वती। जे
चित्तचेतना चैतन्यशक्ती। जे सकळ स्फूर्तीची
स्फूर्ती। अमूर्ताची मूर्ति स्वरूप जिचें ॥७॥

१ ज्याच्या आरंभाचा शेवट लागत नाही अशा, २ स्वतःसच स्वतः जाणणान्या, ३ ज्याला रूप नाही अशाचें, ४ पुष्कळ, निरनिराळे,
५ ऐक्य, ६ ज्ञानस्फुरणानें,

हंसवाहिनी हा शब्द रूढ^१। परी ते परमहंसीं आरूढ। गुह्यार्थ जे अति गूढ। ते दावी उघड ग्रंथार्थी ॥८॥ परमहंस अंशाअंशीं। शोभा शोभे अहर्निशीं। सत्त्वातीतशुद्धतेसीं। तोचि निजांगासी शुभ्रवर्ण ॥९॥ ॐ कार तो तिचा वीणा। त्रिमात्रा तिन्ही तंती^२ गहना। वेदोपनिषद पुस्तक जाणा। अर्थवी अर्थना परमार्थता ॥१०॥ ऐसी अगाधत्वे अति सुंदर। प्रभा परमार्थे मनोहर। जेणें प्रकाशे चराचर। तो मिथ्या जगडंबर^३ स्वप्रभा करी ॥११॥ ऐसी ऐकोनि स्तुती। सुप्रसन्न सरस्वती। स्वभावे तिची वदनीं वस्ती। या वचनोक्ती ते वदवी ॥१२॥ ते म्हणे गा रामकथेतें। वेगीं चालवीं भावार्थे। सद्भावें होईल सरतें^४। प्रिय संतांतें मी करीन ॥१३॥

श्रीसंतवंदन:- आता वंदूं संतसज्जन। जे आर्तचातकां^५ चिद्धन^६। त्रिविधतापां^७ उपशमन^८। जे निजजीवन साधकां ॥१४॥ ज्यांची सहज झाल्या संगती। सकळ कर्मा होय निवृत्ती। स्वधर्म सच्छांती येती। भावार्थे प्राप्ती परमार्था ॥१५॥ सत्संगाचे निजमेळीं। परमार्थ जाय पाल्हाळीं। लगडोनि^९ ये^{१०} स्वानंदफळीं। सर्वकाळीं सफळित ॥१६॥ बीजत्वाचा ना फेडिजे देंठ। आदि मध्य नाकळे शेवट। स्वानंद रसाळ फळघोंट। अनुभव स्पष्ट सत्संगें ॥१७॥ ऐसिया संतांचें महिमान। आकळे ऐसें कैचें ज्ञान। बालत्वे बोलिलों तें न्यून। द्यावे अवधान कथेसी ॥१८॥ ऐसें ऐकोनि वचनस्तवन। सुखावले संतसज्जन। तुझे मनोगती आमुचें मन। सदा सावधान ग्रंथार्थी ॥१९॥ आम्हांसी आवडे रामकथा। तेथेही तूं रसाळ वक्ता। तरी स्तुती सांडोनि आतां। वदे ग्रंथार्था अर्थान्वये ॥२०॥

श्रीकुलदेवतावंदन:- आतां वंदूं कुळदेवता। जे नामरूपे एकनाथा। एकपणाचेही माथां। नांदवी निजभक्तां निजान्वये ॥२१॥ ऐकोनि सदगुरूची बोली। बोधपरशुरामें निवटिली। अनेकत्व सांडोनि वहिली। स्वये उठली एकत्वे ॥२२॥ ते एकरूपे एकनाथा। मूळान्वये कुळदेवता। एकाकारावांचूनि सर्वथा। द्वैताची कथा करूं नेदी ॥२३॥ एकपण जनीं वनीं। एकपण मनीं नयनीं। एकपण त्रिभुवनीं। नांदवी म्हणोनि कुळदेवता ॥२४॥ ब्रह्मा आणि हरि हर। त्रिगुणी तीन्ही अवतार। मी त्रिगुणांचा परी प्रियकर। केलों साचार एकात्मता ॥२५॥ ब्रह्मा आणि हरि हर। तियेचें खेळणें जगडंबर। मज खेळावया चिदंबर^{११}। देवोनि प्रियकर कुळदेव्या^{१२} केलों ॥२६॥ ते जय जय जगदंबा। उदो म्हणे ग्रंथारंभा। श्रीरामकथेची शोभा। अति वल्लभा^{१३} मजलागीं ॥२७॥ तेंचि भावार्थरामायण। तुज करितां निरूपण। न्यून तें तें करीन पूर्ण। कथा संपूर्ण संपादीं ॥२८॥

श्रीसदगुरुवंदन:- आतां वंदूं सदगुरू। जो स्वानंदबोधवज्रपंजरू^{१४}। ज्याचेनि हा संसारू। होय सुखकरू तरणोपाया ॥२९॥ जेणें मस्तकीं ठेवितां हात। अहंभावा^{१५} होय घात। सोहंभाव^{१६} होय प्राप्त। दावी अप्राप्त अद्वयानंद ॥३०॥ जन तोचि जनार्दन। जनार्दन सकळ जन। एका जनार्दना शरण। मीतूपण विरालें चिदन्वये^{१७} ॥३१॥ जनार्दना पढिये एकपण। एका पढिये^{१८} जनार्दन। स्वरूप एक नामें भिन्न। अनन्य शरण या नांव ॥३२॥ जनार्दन माझें मन। जनार्दन माझें नयन। जनार्दन वदतें वदन। वक्ता वचन श्रीजनार्दन ॥३३॥

१ प्रख्यात, २ तारा, ३ जगदाभास, ४ मान्य, ५ दुःखपीडित लोक हेच चातक त्यांना, ६ चिच्छक्तिरूप पर्जन्य, ७ आध्यात्मिक, आधिदैविक, आधिभौतिक तापांना, ८ शमविणारे, ९ भरास येतो, १० चैतन्यरूप आकाश, ११ कुलदेवीनें, १२ आवडती, १३ आत्मज्ञानरूपी वज्राचा पिंजरा १४ मीपणाला, १५ तोच परमात्मा मी अशी भावना, १६ ज्ञानाच्या योगाने, १७ आवडते.

जनार्दन गतीची गती। जनार्दन मतीची मती।
जनार्दन स्फुरे स्फूर्ती। सकळ व्युत्पत्ति जनार्दन
॥३४॥ निजांगें जो सकळ जन। यालागीं नांवें
जनार्दन। लिंगदेहा^१ करी मर्दन। यालागीं
जनार्दन व्युत्पत्तिव्याख्या ॥३५॥ येथें तो कर्ता
मी अकर्ता। हेही बोलणें अति मूर्खता। मी कर्ता
तो अकर्ता। हे परम मूर्खता सोलीं^२ ॥३६॥
यापरी मीतूंपण। दूरी दवडी जनार्दन। बोलवी
भावार्थ रामायण। कथानिरूपण चालवी ॥३७॥

रामायणाचें मूळकारण

अजापासोनि उत्पत्तिहेत। दशेंद्रियें अति
समर्थ। जन्मला राजा दशरथ। अति विख्यात
तिहीं लोकीं ॥३८॥ मूळचें अजत्व लक्षोनि
दृष्टी। अजन्मा राम जन्मेल पोटीं। हे रामायणींची
मूळ गोष्टी। शास्त्रपरिपाठी^३ परमार्थ ॥३९॥
रावणाचे नित्यांकित। सुरवर झाले जी समर्थ।
ब्रह्मादिकां चिंता अद्भुत। तिहीं रमानाथ
प्रार्थिला ॥४०॥ करावया राक्षसांचा घात। मी
अवतरेन रघुनाथ। रमा मुख्य कलहा हेत। इचेनि
अंत निशाचरां ॥४१॥ तुम्ही सकळही सुरवर।
वेगीं व्हावें वानर। आम्ही दोघें धरोनि अवतार।
सत्य करूं वचनार्थ ॥४२॥ फेडावया देवांची
सांकडी^४। स्वधर्म वाढवावया वाढी। नामें
मोक्षाची उभवावया गुढी। सूर्यवंशा गाढी^५ दशा
आली ॥४३॥

राजा दशरथाची कथा

ते सूर्यवंशीं अजाचा सुत। अहमात्मा^६
जन्मला दशरथ। ऐका त्याचा वृत्तांत। धर्मयुक्त
स्वधर्मी ॥४४॥ त्यासी तिघी राणिंया प्रबुद्धा^७।
लोकोत्तर अति प्रसिद्धा। धर्मपत्न्या विशुद्धा।
नामानुवादा अवधारा ॥४५॥ ज्येष्ठ कौसल्या ते

सद्विद्या। सुमित्रा ते शुद्ध मेधा^८। कैकेयी ते
अविद्या। मंथरा कुविद्या तीपासीं ॥४६॥ उदरा
येईल आदिमूर्ती। त्यां आधीं नव्हती संतती।
अपुत्रपणें नृपती। पुत्रार्थी उद्यत^९ ॥४७॥ सुख
नेदी राजभुवन। सुख नेदी सिंहासन। सुख नेदी
भोगस्थान। मान सन्मान सुख नेदी ॥४८॥ सुख
नेदी अलंकार वस्त्र। सुख नेदी भोग कलत्र। सुख
नेदी छत्र चामर। स्तुतिस्तोत्र सुख नेदी ॥४९॥
राजा पोटांतून भोगीं विरक्त। यालागीं पोटा येईल
रघुनाथ। जो अत्यंत विषयासक्त। त्यासी भगवंत
स्पर्शेना ॥५०॥ जेंवी आंधळें न देखे पिता। तेंवी
विषयी नेणती भगवंता। तोच त्यांचा
प्रतिपाळिता। देखणी^{१०} अवस्था^{१०} त्यां
नाहीं ॥५१॥ दशरथा न गमे जनस्थानीं। निघाला
पारधीलागीं वर्नीं। विचरे एकाकी होऊनी। आवडे
विजनीं^{११} रहिवास ॥५२॥ दुसरियाचा सहसा
घात। सर्वथा न मानी दशरथ। हृदयीं कळवळला
रघुनाथ। झाला विरक्त सर्वार्थी ॥५३॥ वर्नीं
एकाकी विहार। करी वनफळांचा आहार। नावडे
राजोपभोग उपचार। पुत्रार्थी थोर
साक्षेपी^{१२} ॥५४॥

श्रावणाची कथा

होणारासारिखी बुद्धी। मांडली निशि अवस्था
पारधी। अंधारीं श्रावणातें वधी। मातापिता खांदीं
कावडीसीं ॥५५॥ लौकिकाची लोकवार्ता।
श्रावणें पितरें कावडी ठेवितां। हे तंव समूळ अबद्ध
कथा। तो मातापिता न विसंबे ॥५६॥ अंधारीं
अंध मातापिता। झाडीं ठेवी हे मिथ्या वार्ता।
खांदीं घेवोनि ताता। जीवनार्थ तो आला ॥५७॥
बुडबुड कमंडलूच्या शब्दीं। ध्वनी उठली
जळसंनिधी। दशरथ केवळ शब्दवेधी^{१३}। बाण

१ पांच कर्मेंद्रिये, पांच ज्ञानेंद्रिये, पांच विषय, व मन म्हणजे लिंगदेह, २ निव्वळ, ३ शास्त्राचा क्रम, ४ संकट, ५ मोठी, ६ मीच
आत्मा, (ब्रह्म) ह्या भावनेनें युक्त, ७ शहाण्या चतुर, ८ बुद्धि, ९ उत्सुक असलेला, १० जाणीव, ११ एकांतात, निर्मुष्य अशा
रानांत, १२ यत्न करणारा, प्रयत्नशील, १३ शब्द श्रवणानेच लक्ष्य वेधणारा.

वेधीं^१ विधिला ॥५८॥ घाव लागतां संपूर्ण।
काय बोलिला श्रावण। कोणा सभाग्याचा बाण।
रामस्मरणेसीं आला ॥५९॥ श्रावणासी बाण
लागतां। नाठवेचि मातापिता। नाठवेचि
देहममता। राम स्मरतां देह त्यागी ॥६०॥ अंतरीं
श्रीरामस्मरण। परम भाग्य हें कल्याण। बाण नव्हे
तो ब्रह्म पूर्ण। स्मरणेसीं प्राण त्यागिला ॥६१॥
दशरथ बोलिला आपण। कोण्या साधूचें हें
वचन। माझ्या पापाचें निर्दळण^२। केले संपूर्ण
रामनामें ॥६२॥ श्रीरामनाम स्वयें ऐकतां। रायासी
न बाधे ब्रह्महत्या। रामस्मरणें देह त्यागितां। नित्य
मुक्तता श्रावणासी ॥६३॥ रामनामें नित्य
निर्धूत^३। एक मुक्त एक पापातीत। ब्रह्महत्येसीं
दशरथ। अति अलिप्त रामनामें ॥६४॥ दशरथ
जंव येवोनि पाहे। तंव श्रावण बाणें विधिला
आहे। त्याच्या पितरें पुत्रमोहें। राजा लवलाहें
शापिला ॥६५॥ आम्हांसी दिधलें पुत्रदुःख। तूंही
पावसी पुत्रशोक। शापें रायासी परम हरिख^४। मी
पुत्रमुख देखेन ॥६६॥ ब्राह्मणशाप नव्हे वृथा। मी
पुत्र पावेन सर्वथा। परम आल्हाद दशरथा।
आनंदचित्ता वोसडे ॥६७॥ शाप नव्हे परमामृत।
उल्हासे रायाचें चित्त। पोटीं प्रकटेल रघुनाथ। शाप
दशरथा सुखरूप ॥६८॥ पुत्र झाले इत्थंभूत।
ऐसा मानिला निश्चितार्थ। हृदयीं संचरला रघुनाथ।
उद्वेगरहित^५ यालागीं ॥६९॥ शाप देवोनि दारुण।
तिहीं दोधीं सांडिला प्राण। तिघांसी देवोनि दहन।
उत्तरविधान^६ करविलें रायें ॥७०॥

श्रावणाचा पूर्वजन्मवृत्तांत

जळचर पक्षियांचें युग्म^७। त्यांसी एका
मीनासी मित्रत्व परम। त्यां समकाळें
मरणधर्म। झाला तो जन्म मागील ॥७१॥
आटतां देखोनि सरोवरा। शीतळ निशियें

चंचुभारा। धरोनियां तया मकरा। अगाध नीरा
स्नेहें नेत ॥७२॥ तंव मार्गी वन तें नवखंड।
तेथोनि उसळलें बेलुकांड। तें मत्स्यातें लागतां
चंड। पडिला दुखंड धरणिये ॥७३॥ तेणें
दुःखें गृध्री दोधीं। देह ओपिले^८ तयालागीं।
तेचि ऋणानुबंधयोगीं। धरिले तिघीं
नरदेह ॥७४॥ मत्स्य तोचि श्रावण जनीं।
पक्षिये ते जनक जननी। एके अवसरीं निमाले
तिन्ही। ऐसी पुराणीं मूळ कथा ॥७५॥

ब्रह्महत्येचे दुष्परिणाम

राजा रामनामें दोषातीत। तरी लोकप्रवृत्ति-
शास्त्रार्थ। अश्वमेध करी दशरथ। वसिष्ठयुक्त-
विधानें ॥७६॥ फेडावया ब्रह्महत्याडाग। केला
अश्वमेधयाग। राजा शुद्ध झाला सांग। परी राष्ट्री
भंग^९ मांडला ॥७७॥ जे राज्यीं ब्रह्महत्या घडे। ते
राज्यीं पर्जन्य न पडे। शुक्रें धरिले
पाण्याडे^{१०}। अवर्षण पडें बहुकाळ ॥७८॥
तृणाची काडी न मिळे। उष्णें झाडोरे करपले।
वृक्ष शेंडियास वाळले। सरितांचे शोषिले
जळस्त्रोत^{११} ॥७९॥ प्रजा घरोघरीं आक्रंदती।
गाई हंबरडा फोडिती। द्विजांचीं नित्यकर्म
राहती। हाहाभूत क्षितीं प्राणिमात्र ॥८०॥

दैत्यगुरूंशी दशरथाचे युद्ध

देखोनि भूतांची दशा ऐसी। राजा कळवळला
मानसीं। शुक्रें धरिलें पाण्याडासी। त्यासी
युद्धासी निघाला ॥८१॥ दशरथाची शक्ति
कैसी। रथ चालविला स्वर्गासी। कैकेयी
चालली रायासरसी। राहवितां तिसी न राहे
॥८२॥ तुम्ही जाल स्वर्गाप्रती। मी पाहीन
स्वर्गसंपत्ती। वसिष्ठ म्हणे न्यावे निश्चितीं।
भविष्यस्थिती जाणोनी ॥८३॥ रायासीं तिची
अति प्रीती। प्रीतीनें बैसविली रथीं। क्षणार्धे

१ लक्ष्यावर, २ निरसन, नाश, ३ शुद्ध, पवित्र, ४ हर्ष, ५ दुःखरहित, ६ उत्तरक्रिया, ७ जोडपें, ८ सोडिले, ९ अवर्षण, १० मेघ, ११ पाण्याचे ओघ.

शक्रलोकाप्रती। आला भूपति संग्रामा ॥८४॥
 परम योद्धा श्रीरामजनक। देखोनि शुक्रें घेतला
 धाक। साह्य दैत्यसेना अनेक। दशरथें एकैक
 खिलिले बाणीं ॥८५॥ वृषपर्वा तेजोराशी। रायें
 विरथ केलें त्यासी। मुकुट पाडोनि भूमीसीं।
 मोकळे केशीं पळविला ॥८६॥ वृषपर्वा जो
 दैत्यनाथ। युद्धीं झाला हताहत^१। देखोनि
 दैत्यसेना समस्त। पळे कुंथत रणघायीं ॥८७॥
 शुक्रें युद्ध केलें अनेक। दशरथ योद्धा अति
 अचूक। सिंहनाद करोनि देख। शुक्रासंमुख
 लोटला ॥८८॥ शुक्रें केलें अलोलिक^२। अचुक
 छेदिला रथांचा आंख। कैकेयीनें बाहु घातला
 देख। तेणें पराङ्मुख नव्हेचि राजा ॥८९॥
 रामप्रताप दशरथपोटीं। तेणें झांकली शुक्राची
 हृष्टी। धाकें पळे उठाउठीं। दिधली पाठी
 संग्रामी ॥९०॥

दशरथाचा विजय

ब्राह्मण म्हणोनि राखिला हात। येरवीं
 तत्काळ करिता घात। विजयी झाला जी
 दशरथ। हर्ष अद्भुत सुरनरां ॥९१॥ मोकळें
 झालें पाणियाडें। तत्काळ तेथें पर्जन्य पडे।
 फिटलें गाईचें साकडें। ब्राह्मणीं रोकडे मांडिले
 याग ॥९२॥ चालले स्वाहास्वधाकार^३।
 हरिखले देव पितर। दशरथावरी अपार।
 सुमनसंभार^४ वर्षले ॥९३॥ अवघे करिती
 जयजयकार। इंद्रासी आल्हाद अपार। दैत्य
 पराभविले थोरथोर। तेणें अमरेंद्र संतोषला
 ॥९४॥ दिव्यांबरे अलंकार। रायासी दिधले
 अपार। इंद्रें सन्मान केला थोर। अवघे सुरवर
 संतुष्ट ॥९५॥ पराभविले दैत्यगुरूसी। अति
 आनंद बृहस्पतीसीं। तेणें सन्मानिलें दशरथासी।
 धरिला पोटासीं स्वानंदें ॥९६॥

बृहस्पतीचा वर

देवगुरु वरद वदत। जे जे तुझे मनोरथ। सिद्धि
 पावतील समस्त। जाण निश्चित नृपनाथा
 ॥९७॥ तुज होईल पुत्रसंतती। ते मी सांगेन श्रेष्ठ
 युक्ती। याग करावा अयोध्येप्रती। विभांडका-
 हातीं पुत्रेष्टी ॥९८॥ विभांडक नित्य वनवासी।
 तो भेटी न देईल तुम्हांसी। मृगीसुत पुत्र त्यासी।
 ऋष्यशृंग तथा नाम ॥९९॥ तो प्रमदामदें^५
 वेधवोन। नगरा आणावा छळून। येतांच त्याचें
 आपण। करावें लग्न निजकन्येसीं ॥१००॥ तुज
 नाहीं गा संतान। यालागीं तुझा निजमित्र शांतन।
 तेणें तुज दिधलें कन्यारत्न। ते शांतेसीं लग्न
 करावें ॥१॥ इंद्र म्हणे दशरथासी। आणावया
 ऋष्यशृंगासी। अप्सरा धाडीन तुजपासी। त्या
 तत्काळ त्यासी आणतील ॥२॥

कैकेयीला राजाचें वरदान

युद्धीं रथीं सूरलें^६ बाहूसीं। राजा तुष्टला
 कैकेयीसी। म्हणे देईन जें जें मागसी। ऐसी
 भाक^७ तिसीं दिधली ॥३॥ तंव ते बोलली
 आपण। तुझेनि मज काय अपूर्ण। स्वर्गादि
 दिव्य भूषण। मी भोगीं आपण तुझेनि ॥४॥
 कल्पतरुपारिजातमाळा। तुझेनि शोभती
 माझिये गळां। स्वर्गसुखाचा सोहळा। भोगिजे
 स्वलीळा तुझेनि ॥५॥ येणेंचि शरीरें आपण।
 तुझेनि भोगीं स्वर्गभुवन। तुझेनि आम्हां काय
 न्यून। मी सुखसंपन्न तुझेनि ॥६॥ हांसोनि
 बोलली रायासी। तुम्हीं मज दिधलें भाकेसी। तें
 मी मागेन काळविशेषीं^८। यथाकाळेंसीं
 अनुकूल ॥७॥ राजा म्हणे सत्य वचन। हें माझे
 भाष्यवरदान। जेव्हां तूं मागसील आपण।
 तत्काळ जाण मी देईन ॥८॥ ऐसी दशरथाची
 ख्याती। स्वर्गीं देव वानिताती। दिग्गज वर्णिती

१ जर्जर, २ अपूर्व, ३ देवता व पितर यांचा यज्ञ, ४ पुष्पवृष्टि, ५ स्त्रियांच्या लीलांनी, ६ घातलें, ७ वचन, वर, ८ पुढें योग्य काळी

दिगंतीं। कीर्ति त्रिजगतीं विस्तारली ॥१॥ यश
कीर्ति औदार्य। गुणगांभीर्य अति धैर्य।
दशरथाचें वीर्य शौर्य। स्वर्गीं सुरवर वानिती
॥११०॥ देवां दैत्यगुरु अदट^१। त्याचा हरितला
प्रताप श्रेष्ठ। वीर दशरथ सुभट। प्रवाद^२ पाठ
तिहीं लोकीं ॥११॥ उदरा येईल रघुनाथ। सकळ
संपदा आलिया तेथ। श्रिया विराजमान होत।
श्रीमंत दशरथ यालागीं ॥१२॥ स्वर्गीं दशरथ
भूपाळ। इंद्रें राहविला बहुकाळ। अति प्रीतीचा
कल्लोळ। दिव्य भोग सकळ भोगविले ॥१३॥

अयोध्येत दशरथाचें अपूर्व स्वागत

येवढेनि बहुमानैश्वर्येसीं। राजा आला
अयोध्येसीं। मखरें तोरणें चौपासी। नरनारींसी
आल्हाद ॥१४॥ घोघरीं गुढिया उभारिती।
पदोपदीं आरत्या करिती। बंदिजन^३ कीर्ति
गाती। ओंवाळिती धनधान्ये ॥१५॥ ब्राह्मण
जपती शांतिपाठ। भाट गर्जती उद्भट। नरनारी
पाहती घनदाट। पायवाटे नेती घडिया ॥१६॥
दशरथाचा प्रताप गहन। मीं बोलिलों अल्प
जाण। सकळ आकळितां निरूपण। कथा
असाधारण वाढेल ॥१७॥ अफाट न करावा
ग्रंथ। ग्रंथीं बोलावा मुख्यार्थ। पदीं दावावा
परमार्थ। हा निजस्वार्थ कवित्वाचा ॥१८॥
एका जनार्दना शरण। दशरथप्रतापलक्षण।
कथा झाली हे संपूर्ण। श्रीरामागमन अवधारा
॥११९॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
बालकांडे एकाकारटीकायां
दशरथविजयाभिगमनं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ श्लोक ॥२॥
ओंव्या ॥११९॥

अध्याय दुसरा

यज्ञपुरुषानें दिलेल्या प्रसादाचे विभाग:-
श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥ राजा पाहे राष्ट्र
सकळ। तंव फिटलें द्वंद्वदुःखदुष्काळ। पाहिला
सर्वत्र सुकाळ। अफळ ते सफळ वृक्ष
झाले ॥१॥ प्रजा स्वानंदें निर्भर। गोगोधनां^४
आनंद थोर। अग्निहोत्रें घोघर। याग^५ द्विजवर
यजिती सुखें ॥२॥ पृथ्वी धनधान्यें परिपूर्ण।
कोणा नाहीं दुःख दैन्य। घोघरीं वेदाध्ययन।
हरिकीर्तन हरिभक्ती ॥३॥ भूतळा येईल राघव।
यालागीं वैकुंठीचें वैभव। पुढें धाडिलें जी सर्व।
तेणें शोभा अपूर्व अयोध्येसीं ॥४॥

अयोध्येत इंद्राच्या अप्सरांचे आगमन:- राजा
शोभे सिंहासनीं। अति आल्हाद राजभुवनीं।
आनंद न माये त्रिभुवनीं। तवं स्वर्गाहनि आल्या
देवांगना ॥५॥ नमन केलें रायासी। इंद्रें पाठविलें
तुम्हांपासीं। काय अनुज्ञा^६ आम्हांसी। त्या
कृतकार्यासी प्रेरावें^७ ॥६॥ राजा म्हणे तथा
अप्सरांसी। प्रलोभोनि^८ आणावें ऋष्यशृंगासी।
कळों न द्यावें विभांडकासी। अचुक कार्यासी
साधावें ॥७॥ विभांडक गेला अनुष्ठानासी।
एकला ऋष्यशृंग गुंफेसीं। प्रमदा^९ पातल्या
तयापासीं। हावभावेंसीं उद्यत ॥८॥

अप्सरांना पाहून झालेली ऋष्यशृंगाची
अवस्था:- त्यांसी देखतांचि दृष्टी। ऋष्यशृंगें
सांडिली पर्णकुटी। होतां डोळियां डोळेभेटी।
पळे उठाउठी मृगभावे^{१०} ॥९॥ मुख मुरडी
मागिलीकडे। परतोनि पाहें तयांकडे। सवेग
पाउलीं पळे पुढें। राहों राहों उडे सत्राणें ॥१०॥
दुरोनि पाहे दृष्टी। मा कैसेनि होईल भेटी।
बोलण्याच्या खुंटल्या गोष्टी। नातुडे दृष्टी
मृगभावे^{१०} ॥११॥ झाली विभांडकाची वेळ।

१ जिकण्यास कठीण, २ लौकिक, ३ भाट, स्तुतिपाठक, ४ गाईना आणि गवळ्यांना, ५ यज्ञ, ६ आज्ञा, ७ पाठवावे, ८ फसवून, नादी लावून, ९ अप्सरा, १० हरिणासारख्या चंचल स्वभावानें.

प्रमदा गेल्या सकळ । ऋष्यशृंग अति विकळ ।
आला तत्काळ गुंफेसीं ॥१२॥ करितां पितयाचे
सेवेसी । त्या आठवती मानसीं । कैसे आले होते
तापसी । अति विव्हाळे ऋषीश्वर ॥१३॥ पिता
पुसे पुत्रासी । आजि दुश्चित कां मानसीं । तो म्हणे
आले होते तापसी । तुमचे भेटीसी अति
साधु ॥१४॥ त्यांच्या जटांसीं मवाळीं^१ । मनोहर
अंगें सोज्ज्वळीं । मज पळतां तत्काळीं । अदृश्य ते
वेळीं ते झाले ॥१५॥ मी न घें त्यांचें दर्शन ।
व्यर्थ केलें पलायन । क्षणाक्षणां होय आउवण ।
उद्वेगी पूर्ण त्यांचेनि मी ॥१६॥ येरू न सांगे
जीवींची गोष्टी । त्यांची लागली आवडी पोटीं ।
केव्हां होईल त्यांची भेटी । जीवीं चटपटी मोठी
लागली ॥१७॥

ऋष्यशृंगाची मनोव्यथा :- आश्रमा आले
अतिथी । ते पूजावे अति प्रीतीं । मी वंचलों
देहभय अशक्ती । मज त्यांची भक्ति न घडेचि
॥१८॥ नाहीं पुसिलें आगमन । नाहीं दिधलें
अभ्युत्थान । न करींच पूजाविधान । विमुख
सज्जन म्यां केले ॥१९॥ त्यांसी म्यां केलें नाहीं
नमन । नाहीं बोलिलों मृदु वचन । देहलोभें
ठकलों पूर्ण । विमुख सज्जन म्यां केले ॥२०॥
त्यांची मागुती होईल जरी भेटी । तरी पुसूं
त्यांसी गुह्य गोष्टी । हृदयीं आवडी बैसली
मोठी । केव्हां ते दृष्टी देखेन ॥२१॥ ऐसी
करितां तळमळ । तंव झाला प्रातःकाळ ।
विभांडक अनुष्ठानशीळ । गेला तत्काळ
स्नानासी ॥२२॥

ऋष्यशृंग मोहजालात अडकतो :- एकाकी
पुत्र पर्णकुटीं । देखोनि प्रमदा आल्या उठाउठीं ।
त्यांसी देखोनियां दृष्टी । करितां गोष्टी सांशक
॥ २३ ॥ धैर्य धरोनि उभा ठाके । मृगस्वभावे

मागे^२ चवके^३ । आवडीचेनि भावें खुडके ।
सर्वेचि फडके गजबजिला ॥२४॥ तिहीं
झणत्कारिला वीणा । नाद संचरला श्रवणा ।
मोह उपजला अंतःकरणा । गमनागमना^४
विसरला ॥२५॥ घंटापारधी^५ जैसा । मधुरनादें
मृगमानसा । भुलवोनियां पाडी फांसां । तैसी
दशा पावला ॥२६॥ टवकारली कर्णकुटी ।
उचलोनियां ग्रीवागांठी^६ । प्रमदा लक्षोनि दृष्टी ।
मान त्यांच्या कंठीं घातली ॥२७॥

ऋष्यशृंगावर झालेला परिणाम :- मृगाचा
स्वभाव पूर्ण । व्हावें नादाअधीन । जंव जंव
ऐके गायन । तंव तंव आपण नाचत ॥२८॥
कोण तुमचे वस्तीचें स्थान । कोण्या अर्थें येथें
आगमन । तुमचे हृदयीं व्यथा कोण । गंडें अति
तीक्ष्ण दिसताती ॥२९॥ तुझे माथां शृंग
तीक्ष्ण । तुज ऋष्यशृंग अभिधान^७ । आमचे
हृदयीं गंडें तीक्ष्ण । गंडऋषि जाण आम्हांसी
म्हणती ॥३०॥ आमचें रतिरमण^८ स्थान^९ ।
चाख पां येथील जीवन^{१०} । म्हणोनि करविती
रसपान । देती चुंबन अधरामृतें ॥३१॥ आमचें
सर्वांग सिद्ध अनुष्ठान । आमच्या गंडांचें
स्पर्शन । करितां सुख समाधान । म्हणोनि
आलिंगन त्यासी देती ॥३२॥ आमचे वर्नींचा
फळपाडु । म्हणूनि देती साकरेचे लाडु । ये वर्नीं
नाहीं हा सुरवाडु^{११} । अति दुर्वाडु^{१२} अनुष्ठान
॥३३॥ ही आमुची समाधिस्थिती^{१३} । म्हणोनि
रतिमुद्रा लाविती । रत्यासनीं बैसविती । झाला
वशवर्ती^{१४} तयांसी ॥३४॥ विसरला
आश्रमस्थिती । विसरला आपुली गती । यावें
परतोनि मागुती । हें निश्चितीं विसरला ॥३५॥
विसरला संध्यास्नान । विसरला अनुष्ठान ।
विसरला जप ध्यान । गमनागमन विसरला

१ चकाकी, २ मागे फिरे, ३ जाणें येणें, ४ फांसेपारधी, ५ मान, ६ नांव, ७ विलास भोगण्याचें स्थान, ८ रस, ९ अमृत, १० सुख,
११ दुर्मिळ, १२ अंकित, अनुकूल.

॥३६॥ विसरला स्थितिगती। विसरला प्राप्ति
अप्राप्ती। विसरला पितृभक्ती। स्त्रियांनुवर्ती^१
वर्तत ॥३७॥ विसरला निजावस्था। विसरला
निजस्वार्था। विसरला तो निजपिता। स्त्रियां
तत्त्वतां वश्य केला ॥३८॥ विसरला
वेदाध्ययन। विसरला शास्त्रपठन। विसरला
मीतू कोण। स्त्रियांधीन तो झाला ॥३९॥

स्त्रीसंगाचे दुष्परिणाम:- क्षणार्ध स्त्रियांची
संगती। वनवासी होय वशवर्ती। जे नित्य
स्त्रियांतें सेविती। त्यांची निर्गति^२ कैसेनि होय
॥४०॥ स्त्रियां वश्य केले वनवासी^३। स्त्रियां
केले किंकर^४ ग्रामवासी^५। अपभ्रंशता^६
स्त्रियांपासीं। घात मुक्तीसी स्त्रीसंगें ॥४१॥
स्त्रियांचें दर्शन स्पर्शन। स्त्रियांचे जें भाषण।
स्त्रियांची जी आठवण। अपभ्रंश संपूर्ण स्त्रीसंग
॥४२॥ नको स्त्रियांसीं संगत। नको स्त्रियांसीं
एकांतमात^७। नको स्त्रियांसीं हेत। होय
अपघात^८ पुरुषासी ॥४३॥ एवं स्त्रियांची
संगती। ऋष्यशृंग झाला वशवर्ती। भुलोनियां
स्त्रियांप्रती। आणिला निश्चितीं नगरासी ॥४४॥

ऋष्यशृंगाचा शांतेशी विवाह:- आणिलें
देखोनि ऋष्यशृंगासी। परम आल्हाद
दशरथासी। शृंगारिलें नगरासी। गुढिया चौपासीं
उभविल्या ॥४५॥ मखरें तोरणें टिळे माळा।
वस्त्रें भूषणें लोकां सकळां। शृंगारिलें गाई
गोवळां। विभांडकें सोहळा देखावया ॥४६॥
मेळवोनि ऋषि सज्जन। वसिष्ठें निर्धारिलें लग्न।
ऋष्यशृंगासी कन्यादान। केलें सुलग्न शांतेशीं
॥४७॥ शांतेचा पिता शांतन। राजाचा मित्र
जीवप्राण। तो आणिला पाचारून।
लग्नालागूनी शांतेच्या ॥४८॥ राजा दशरथ
भाग्यनिधी। वसिष्ठ कुलगुरु सद्बुद्धी।

विवाहहोम लग्नसिद्धी। कार्य त्रिशुद्धीं
साधिलें ॥४९॥ विभांडक आला आश्रमासी।
न देखे ऋष्यशृंग पुत्रासी। ठकवूनि दशरथें नेलें
त्यासी। अति क्रोधेंसीं चालिला ॥५०॥ आला
अयोध्या प्रांतासी। देखे शृंगारिलें नगरासी। गाई
गोवळे शृंगारेंसी। मार्गी त्यासी पै भेटले ॥५१॥
चाळवोनि^९ आणिलें माझ्या बाळा। कायसा ये
नगरीं सोहळा। पुसता झाला गोवळां। भेटला
सकळां मार्गस्थां ॥५२॥ ते ऐसा सांगती वृत्तांत।
ऋष्यशृंग मृगीसुत। त्यासी कन्या दे दशरथ।
सोहळा नगरांत लग्नाचा ॥५३॥ मूळ धाडिलें
विभांडकासी। तो त्यांतें न भेटे वनवासी।
विधियुक्त लाविलें लग्नासी। उल्हासेंसी
दशरथें ॥५४॥

विभांडकाला आनंद:- ऐकतां
पुत्रविवाहासी। विभांडक अति उल्हासी। संतोष
झाला मानसीं। प्रसन्नतेसीं तो आला ॥५५॥
राव वेगें सामोरा आला। धावोनियां चरणां
लागला। अति प्रीतीनें आलिंगिला। म्हणे भला
भला दशरथा ॥५६॥ सर्वालंकार भूषणेंसीं।
वाहिलीं देखोनि वोहरांसी^{१०}। विभांडक
सुखसंतोषी। दशरथासीं तुष्टला ॥५७॥ राया जे
जे तुझे मनोरथ। ते ते पुरवीन मी समस्त।
म्हणोनि आल्हादयुक्त। पुत्रप्रीतीं दशरथा प्रिय
झाला ॥५८॥ विष्टोक्त^{११} वरासन।
षोडशोपाचारें पूजन। केलें चरणतीर्थप्राशन।
ऋषि प्रसन्न रायासीं ॥५९॥

लोमपादाच्या राज्यांत अवर्षण:- शांतन
अति मित्र रायासी। लोमपाद म्हणती त्यासी।
अवर्षण त्याच्या देशीं। तेणें दशरथासी प्रार्थिलें
॥६०॥ विभांडक द्यावा मजपासीं। करवीन
पर्जन्येष्टियागासी^{१२}। पीडा निवारेल भूतांसी।

१ स्त्रियांना वश होऊन, २ मुक्ताता, सुटका, ३ वनांतील तपस्वी वगैरे, ४ चाकर, ५ गावांत राहणारे, ६ नाश, भ्रष्टता, ७ एकांतांत
भाषण, ८ अरिष्ट, नाश, ९ फसवून, १० वधूवरांला, ११ आसनविधीने, १२ पाऊस पडण्यासाठी केलेला यज्ञ.

गोब्राह्मणांसी सुख करील ॥६१॥ दशरथाची उदार स्थिती। अवंचक^१ मित्रकायार्थी। लोमपादाचें कार्याप्रती। प्रार्थिला निश्चितीं विभांडक ॥६२॥ विभांडक प्रेमें आपण। म्हणे भावार्थेसी मी तुज अधीन। राया तुझे नुल्लंघीं वचन। करीन यज्ञ लोमपादाचा ॥६३॥ विभांडकें करितां यज्ञ। राष्ट्रीं वर्षला पर्जन्य। तृणधान्ये मेदिनी^२ पूर्ण। गोब्राह्मणां आल्हाद ॥६४॥ पूजोनियां विभांडकासी। आणिला दशरथापासीं। ऋषि येताचि अयोध्येसी। रायें यागासी आरंभिलें ॥६५॥

ऋष्यशृंगाकडून पुत्रकामेष्टी यज्ञ:- वसिष्ठ श्रेष्ठ कुळगुरु। दुजा विभांडक ऋषीश्वरू। ऋष्यशृंग हर्षनिर्भरू। यज्ञांगीकारू तेणें केला ॥६६॥ ऋष्यशृंग म्हणे रायासी। मी पुत्र देईन तुम्हांसी। म्हणोनि अति उल्हासेंसी। स्वयें यागासीं प्रवर्तला ॥६७॥ नमूनियां निजपिता। वसिष्ठ वंदोनि तत्त्वता। दशरथाच्या निजस्वार्था। यज्ञ करी ऋष्यशृंग ॥६८॥ कुंड मंडप वेदिका^३ सुलक्षण। इध्मा^४ बर्हि^५ त्रिसंधान^६। करोनियां परिस्तरण^७। अग्निस्थापन तेणें केलें ॥६९॥ प्रणीतापात्रे^८ परिपूर्ण। आज्यस्थाली^९ बर्हिआस्तरण^{१०}। स्नुक्स्नुवा^{११} परिमार्जन^{१२}। केलें प्रोक्षण^{१३} यज्ञोपचारां ॥७०॥

यज्ञपुरुष प्रकट होतो:- ऋष्यशृंगाचें अनुष्ठान। अतिशयें श्रेष्ठ संपूर्ण। होम करितां प्रधान। यज्ञपुरुष आपण प्रकट झाला ॥७१॥ गगन झालें देदीप्यमान। परी त्या तेजाचें लक्षण। नव्हे अति शीत ना उष्ण। स्वानंदपरिपूर्ण निजतेजें ॥७२॥ वसिष्ठासी विस्मय पूर्ण। विस्मय पावे विभांडक आपण। विस्मय पावले ऋषिगण। अयोध्येचे जन

तटस्थ ॥७३॥ खुंटली श्वासोच्छ्वासाची गती। लवों विसरली नेत्रपातीं। ऋष्यशृंगतपाची ख्याती। यज्ञमूर्ति प्रकटली ॥७४॥ मार्गे यज्ञ केले बहुतीं। तेणें पावले फळप्राप्ती। परी यज्ञीं प्रकटे यज्ञमूर्ती। हे केली ख्याती ऋष्यशृंगें ॥७५॥

पायसदान:- उदरा येईल रघुपती। यालागीं यज्ञीं यज्ञमूर्ती। पायसपात्र^{१४} घेवोनि हातीं। ऋष्यशृंगाप्रति देता झाला ॥७६॥ हा यज्ञपुरोडाश संपूर्ण। द्यावा राजपत्नियांसी विभागून। येणें पुरोडाशें जाण। पुत्रसंतान होईल ॥७७॥ येणें प्रसादें पुत्रप्राप्ती। त्याचेनि पावन त्रिजगती। ऐसी निर्माण पुत्रसंतती। होईल निश्चितीं रायासी ॥७८॥ विलंब न करावा अर्ध क्षण। तत्काळ करावा प्राशन। विलंबीं उपजेल विघ्न। हे सांगोनि आपण अदृश्य झाला ॥७९॥ अदृश्य जालिया यज्ञमूर्ती। तें पायसपात्र घेवोनि हातीं। ऋष्यशृंग दे रायाप्रती। पुत्रार्थी प्रसाद ॥८०॥ गुह्य सांगे वसिष्ठासी। विलंबू करूं नये यासी। समभाग दे राणियांसी। विलंबासी अति विघ्न ॥८१॥

फलं मूलं तथा तीर्थं प्रसादो राघवस्य च ॥

शीघ्रमेवानुसेवेत विलंबः कार्यनाशकः ॥९॥

वसिष्ठांकडून यज्ञप्रसादाचें विभाजन करणें:- यालागीं तुझे नांव वसिष्ठ। कुळगुरु अति श्रेष्ठ। कार्य साधावें उद्भट। विभागीं इष्टविभागें ॥८२॥ जाणोनी भविष्याची स्थिती। वसिष्ठें पायस घेऊनि हातीं। भाग केले यथानिगुती। विभागस्थिती अवधारा ॥८३॥ कौसल्याभाग परब्रह्म। सुमित्राभाग भजनोत्तम। कैकेयीभाग परमधर्म। भागानुक्रम विभागें ॥८४॥ कौसल्या ते धर्मपत्नी। सुमित्रा वरिली साध्वी म्हणोनि।

१ निष्कपट, २ पृथ्वी, ३ यज्ञकुंडाजवळील ओटा, ४ समिधा, ५ दर्भ, ६ तीन सांध्यांच्या दर्भाचा रज्जू, ७ चारी बाजूला दर्भ पसरणें, ८ यज्ञपात्रें, ९ तुपाचें भांडे, १० दर्भाचे आसन, ११ यज्ञांतील लांकडाच्या पळ्या वगैरे, १२ स्वच्छ करणें, १३ मंत्रोक्त उदकसिंचन, १४ यज्ञप्रसादाचें भांडे.

कैकेयी वरिली सुंदरणीं। रूपयौवनीं
गर्विष्ठ ॥८५॥

कैकेयीचा असंतोष, वसिष्ठांचें उत्तर:- कैकेयी म्हणे वसिष्ठाप्रती। मी रायाची पढियंती^१। ज्येष्ठ भाग देई मजप्रती। येर निरुती वारिली ॥८६॥ ज्येष्ठ भाग ज्येष्ठेप्रती। तो केवीं ये कनिष्ठेप्रती। जेंवी गजाची भूषणस्थिती। अजेप्रति अतिभार ॥८७॥ जरी अमोलिक हिरे होती। ते शालिग्रामासम पूज्य न होती। तूं जालियाही पढियंती। ज्येष्ठ भागाप्रती अयोग्य ॥८८॥ ज्येष्ठ भाग दिधला कौसल्येसी। दुजा दिधला सुमित्रेसी। तिजा दिधला कैकेयीसी। तिच्या मानसीं अति क्रोध ॥८९॥ कांहीं न चाले वसिष्ठावरी। क्रोधें द्वेष गुरूचा करी। विभाग आलियाही करीं। सुख जिव्हारीं^२ असेना ॥९०॥ मी गेलें होतें स्वर्गाप्रती। म्यां भोगिल्या स्वर्गसंपत्ती। ज्येष्ठ पिंड नये माझे हातीं। तों द्वेष चितीं गुरूचा ॥९१॥ करावया पिंडप्राशन। दोघीं केलें शुद्धाचमन। कैकेयी पाहे रायाचें वदन। तो विलंबीं विघ्न वोढवलें ॥९२॥

घारीचा पूर्वजन्मवृत्तांत:- जे न मानिती गुरुवचन। त्यांसी तत्काळ होय विघ्न। तेचि अर्थीचें निरूपण। कथानुसंधान अवधारा ॥९३॥ सुवर्चसा अति नाचणी^३। नाचों आली मद्य सेवूनी। ताल चुकतां तत्क्षणीं। तिसी ब्रह्मयानें शापिलें ॥९४॥ सत्यलोकीं मद्यपान। अत्यंत पै निंद्य जाण। ताल चुकली आपण। हें लक्षण मद्याचें ॥९५॥ निर्लजे उन्मत्ते सुंदरी। नष्ट पापिणी होय घारी। ताल चुकोनि जासी चांचरी^४। तैसें तूं करीं परिभ्रमण ॥९६॥ शाप ऐकोनि दारुण। उःशाप मागे अति दीन। प्रसन्न केला चतुरानन^५। वरदवचन तो वदला ॥९७॥ दशरथयाग पुत्रजन्य। तेथें यज्ञपुरोडाश परमात्र।

त्रिधा भागें विभागती अन्न। एक भाग प्राशन करावा ॥९८॥ ज्येष्ठभागीं तुज नाहीं गती। मध्यभागीं न पावे शक्ती। कनिष्ठा कनिष्ठ-भागप्राप्ती। तेणें निर्मुक्ती निजशापा ॥९९॥ हें होईल अयोध्यानगरीं। यालागीं ते जाणावी खरी। मोक्षाची प्रथम पुरी। वेदशास्त्रीं निजगजर ॥१००॥ काशी मुक्तिक्षेत्र होय पाहीं। मेल्या मुक्ति तियेच्या ठायीं। सकळ वैकुंठा गेली नाहीं। अयोध्येची नवाई अपूर्व ॥१॥ काशीहूनि ते वहिली^६। अयोध्येची उदारता भली। त्रिवार नगरी वैकुंठा नेली। न मरतां केली सकुटुंब मुक्त ॥२॥ प्रथम रुक्मांगदे नेली। दुजी शिबीनें ख्याति केली। तिजी श्रीरामें वहिली। वैकुंठा नेली निजगजरे ॥३॥ आणि चौथेनि ही मागुती। अयोध्या जाईल वैकुंठाप्रती। ऐसी वसिष्ठादिकांची ख्याती। अयोध्येप्रति असें पै ॥४॥ यालागीं मुक्तिक्षेत्राच्या शिरीं। अयोध्या जाण प्रथम पुरी। जड जीवांतें उद्धरी। शाप निवारी स्नानमात्रें ॥५॥ ते अयोध्येसी भागप्राशन। केलिया तुज शापमोचन। ऐसें बोलिला चतुरानन। अप्सरा आपण घारी जाली ॥६॥

कैकेयीच्या प्रसादावर घारीची झडप:- ते ऐशीं सहस्र वर्षेवरी। भोंवे अयोध्येच्या महाद्वारीं। यज्ञभाग देखतां करीं। झडप मारी तत्काळ ॥७॥ कौसल्या सत्य पतिव्रता। तीवरी न घालवेचि सर्वथा। सुमित्रा शुद्ध सात्विकता। तीहीवरी तत्त्वता न घालवेची ॥८॥ कैकेयी अति क्रोधायमान। निजभागीं नाहीं मन। रागें पाहे रायाचें वदन। तंव घारीनें हिरोन भाग नेला ॥९॥ तोंडावरी हाणी पांखीं^७। हात ओरबाडिला नखीं। भाग घालोनियां मुखीं। गेली एकाएकीं गगनासी ॥१०॥ लोक करिती हाहाकार। एक सवेग विंधिती तीर। अवघे पाहती ऊर्ध्वशिर। थोर

१ प्रिय, आवडती, २ मनांत, अंतःकरणाला, ३ नाचणारी अप्सरा, ४ झोकांड्या खात, ५ ब्रह्मदेव, ६ अधिक, ७ पंखांनी.

चमत्कार सर्वासी ॥११॥ लागतां पाखांची झडे। कैकेयी उलथोनि क्षितीं पडे। भाग गेला मग रडे। रायाकडे पाहोनि ॥१२॥ रायास म्हणे पाहतां काय। येरू म्हणे मी करू काय। तुझा गर्व तुज आडवा होय। येथें उपाय न चालती ॥१३॥ घारी भाग करितां प्राशन। तुटलें तिचें देहबंधन। खुंटलें गमनागमन। सुखसंपन्न ती जाली ॥१४॥ तोचि भाग उपेक्षितां। कैकेयीसी परमावस्था^१। बाप गर्वाची अति गर्वता। निजस्वार्था अति घात ॥१५॥ जेवीं उपेक्षितां आत्मज्ञान। अंगीं आदळे अज्ञान। विषयी पावती अधःपतन। ते दशा परिपूर्ण कैकेयीसी ॥१६॥

कैकेयीचा आक्रोश:- काय मायबाप बहुत दिवस जितां। पुत्र उपेक्षी हेळसितां^२। रडे मेल्यामार्गे तर्पण^३ करितां। पिंड देतां सद्गति ॥१७॥ तैसी दशा कैकेयीसी। उपेक्षिलें निजभागासी। गेलिया मार्गे कुसमुसी^४। उकसाबुकसी स्फुंदत ॥१८॥ जें मी रायाची पढियंती। ते मी जालें अभाग्य क्षितीं। मज नव्हेचि पुत्रसंतती। निंद्य सर्वार्थी मी जालें ॥१९॥ माझें रायासी अति कोड^५ ॥ तें कोणासी नव्हेची गोड। जळो माझें काळें तोंड। लोक वितंड निंदिती मज ॥१२०॥ ज्येष्ठ भाग मागतां आवडी। तंव कनिष्ठासीच आली धाडी। मज हे थडी^६ ना ते थडी^६। निंद्य रोकडी मी जालें ॥२१॥ स्वार्था नाडलें मी संपूर्ण। जिवों न लाहे लोकांभेणें। मज येतें कां वो मरण। रडे दारुण संतापें ॥२२॥ स्वर्गीं जे मी सुखरां वंद्य। ते मी मृत्युलोकीं निंद्य। विभागीं भाग्य माझें मंद। पाषाणवत मी झालें ॥२३॥ जे मी रायाची आवडती। तेणेंचि जगा नावडती। पाषाणवत माझी स्थिती। देवपितरार्थी अति निंद्य ॥२४॥

अंधाहार्तीचें रत्न पडे। तें त्याचें त्यास न सांपडे। कैकेयीही तेणेंचि पाडें। रडे पडे अति दुःखी ॥२५॥ केश सुटले मोकळे। गडगडां पृथ्वीवरी लोळे। अश्रुधारा स्रवती डोळे। अति तळमळे तळमळीं ॥२६॥ देखोनि कैकेयीचे दुःख। कौसल्या कळवळली देख। हरुनि तिचें असुख। प्रवर्ते देख उपकारार्थी ॥२७॥ श्रीभावार्थ-रामायण। एका जनार्दना शरण। जालें येथवर निरूपण। पिंडप्राशन अवधारा ॥२८॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां पुरोडाशविभागो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ श्लोक ॥१॥ ओंव्या ॥१२८॥

अध्याय तिसरा

कौसल्या, सुमित्रा व कैकेयी यांच्याकडून प्रसाद भक्षण:- श्रीसद्गुरुवे रामचंद्राय नमः ॥ कैकेयी धरोनि पोटेसीं। कौसल्या संबोखी^१ तियेसी। तूं कां व्यर्थ दुःखी होसी। आम्हां दोर्घांसी दुःख एक ॥१॥ एकोदरा सख्या बहिणी। दोघी पर्णिजे दोघीजणीं। त्यांसी कांहीं नाहीं मिळणी। दुस्तर पाटणी नांदती सख्या ॥२॥ दोर्घी नाहीं नित्य भेटी। दोर्घी नाहीं नित्य गोष्टी। दोर्घी नाहीं नित्य दृष्टी। मिथ्या चावटी सख्यत्वाची ॥३॥ दोर्घी नाहीं नित्य संबंध। दोर्घी नाहीं नित्य संवाद। दोर्घी नाहीं नित्य बोध। तो सख्यसंबंध अति मिथ्या ॥४॥ दोर्घी नाहीं एक सुख। त्या सख्या मानिती मूर्ख लोक। तूं करिशी व्यर्थ दुःख। आम्हां निजसुख एकत्वे ॥५॥ आम्हां तुम्हां एक आहेवपण^२। आम्हां तुम्हां एक निजभूषण। आम्हां तुम्हां एक निजमंडन। सख्यपण एकत्वे आम्हां तुम्हां ॥६॥ आम्हां तुम्हां एक सांगात।

१ फार चिंता, २ अवहेलना, उपहास, ३ पाणी देतां, ४ धुसफूस, ५ कौतुक, आवड, ६ ही बाजू किंवा ती बाजू, ७ समाधान करी ८ सौभाग्य.

आम्हां तुम्हां एक भोगार्थ। आम्हां तुम्हां एक कांत^१। सख्य सख्यार्थ आम्हां तुम्हां ॥७॥ आम्हां तुम्हां एक नाहो^२। आम्हां तुम्हां एक सद्भावो। आम्हां तुम्हां एकात्मस्नेहो। सत्य सख्यान्ययो^३ तुम्हां आम्हां ॥८॥ आम्हां एक निवासस्थान। आम्हां एक भोगभुवन^४। आम्ही एकें सुखें संपन्न। सत्य सखेपण आम्हां तुम्हां ॥९॥ आम्हां एक नित्यत्वे चाळिता। आम्हां एक नित्यत्वे प्रतिपाळिता। आम्हां एक नित्यत्वे न्याहाळिता। हे नित्य सख्यता आम्हां तुम्हां ॥१०॥ आम्हां तुम्हां एक गोसावी^५। आम्हां तुम्हां एक निववी^६। आम्हां तुम्हां एक जीववी। हे सत्य पदवी सख्याची ॥११॥ आम्हां तुम्हां एक पांचभौतिक^७। एकचि हस्तपादादिक। आम्हां तुम्हां देखणें एक। हे अलोलिक^८ निजसख्य ॥१२॥ आम्हां तुम्हां एक नाथ। सत्यत्वे जाण दशरथ। तूं खेद करितेसी व्यर्थ। एक वृत्तांत साजणी ॥१३॥ पुढिलांचें देखोनि दुःख। सुख मानिती परम मूर्ख। परांचें निरसोनि असुख^९। द्यावें सुख शुद्धत्वे ॥१४॥ परदुःखें होय सुखी। तो ब्रह्मराक्षस तिहीं लोकीं। सदा निंद्य शास्त्रमुखीं। शुद्ध सात्विकी तो नव्हे ॥१५॥ तूं राहसी अपुत्रपणीं। आम्ही सुख पावों पुत्रपणीं। तें पूर्वज पडती पतनीं। तो दोष त्रिभुवनीं न समाये ॥१६॥ उपजला पुत्र देऊं जातां। तो पोसणा^{१०} म्हणती तत्वता। साधूं दोधींच्या निजस्वार्था। अवंचकता परमार्थ ॥१७॥

उदकस्य रसः शैत्यमन्नस्य स्वादरो रसः।

आनुकूल्यं रसः स्त्रीणां मित्रस्यावंचको रसः ॥१॥

उदकाची गोडी शीतळता। अन्नाची गोडी आर्द्रता। स्त्रियांची गोडी अनुकूलता। अवंचकता मित्रगोडी ॥१८॥ आम्ही तुम्ही सख्या बहिणी।

ऐसी बोलिजे कहाणी^{११}। ते करून दावावी करणी। येर बोलणीं अति मिथ्या ॥१९॥ जैसें बोले तैसें करी। त्यातें वंदिजे हरहरीं। येर ते व्यर्थ बोलाची ज्ञानफरारी^{१२}। तो संसारीं पढतमूर्ख ॥२०॥ जैसा बोले तैसा क्रियार्थ। या नांव मुख्य परमार्थ। येर बोलणें तें व्यर्थ। विषयस्वार्थ परमार्थ ॥२१॥

कौसल्या व सुमित्रा स्वतःच्या प्रसादांतील अर्धा भाग कैकेयीला देतात :- माझें बोलणें सत्य सांग। माझ्या भागाचा अर्धभाग। साजणी घेई वो सवेग। दोधींचें अभंग सख्यत्व येणें ॥२२॥ ऐकतां कौसल्येचें वचन। कैकेयीस जालें समाधान। करूनि शुद्धाचमन। भागार्ध आपण घे स्वानंदें ॥२३॥ मृत पावे अमृतपान। तृषिता मुखीं निज जीवन। अंधा उघडले लोचन। तैसें वचन कौसल्येचें ॥२४॥ रंका लाधलें निधान^{१३}। अकर्म पावे ब्रह्मज्ञान। दुष्काळिया मिळे मिष्टान्न। तैसें वचन कौसल्येचें ॥२५॥ कौसल्येची बुद्धि समान। समत्वे भाग विभाग आपण। कैकेयीसी दे विभागून। सुखसंपन्न समत्वे ॥२६॥ भाग देतां कैकेयीसी। कौसल्या अति उल्हासी। सवतीभाव नाहीं मानसीं। देत उल्हासीं निजभाग ॥२७॥ जैसी कौसल्येची विधी। तैसीच सुमित्रेची सद्बुद्धी। बाप सत्संगाची सिद्धी। दे अर्धार्ध निजभाग ॥२८॥ सत्संगाचें निजमहिमान। कौसल्या देत आपणासमान। कौसल्येसंगें सुमित्रा जाण। दे आपण भागार्ध ॥२९॥ सुष्टु^{१४} मैत्री कौसल्येसीं। म्हणोनि सुमित्रा म्हणणें तियेसी। तेणें सुमित्रा भावेंसीं। दे कैकेयीसी भागार्ध ॥३०॥ जैसा संग होय ज्यासी। तैसी बुद्धि होय त्यासी। कौसल्यासंगें सुमित्रा तैसी। दे कैकेयीसी भागार्ध ॥३१॥

१ पति, २ सख्यसंबंध, ३ सुखोपभोग भोगण्याचें स्थान, ४ स्वामी, पति, ५ शमवी, ६ शरीर, ७ अपूर्व गोष्ट, ८ दुसऱ्यांचे, ९ दुःख, १० दत्तक, ११ गोष्ट, १२ अफाट बडबड, १३ ठेवा, १४ उत्तम.

ऋषींना आनंद:- ऐकोनि कौसल्येचा वचनार्थ। देखोनि भागदानींच निज स्वार्थ। वसिष्ठ आनंदें नाचत। स्वयें डुल्लत स्वानंदें ॥३२॥ करितां भागप्राशन। उदरा आला रघुनंदन। धन्य अयोध्याराजभुवन। तेथें स्वानंदधन क्रीडेल ॥३३॥ उभवोनी स्वानंदाची गुढी। नारदाची पडे उडी। नाचूं लागे आवडी। सूर्यवंशा गाढी दशा आली ॥३४॥ सुटेल देवांची बांधवडी^१। तुटेल नवग्रहांची बेडी। मुक्ति सुरवाडेल^२ गाढी। सुख सुरवाडी पालहेजेल^३ ॥३५॥ माझ्या वाल्मीकाचें वचन। जालें प्रत्यक्ष प्रमाण। राम प्रकटला निजनिधान। धन्य जन अयोध्येचें ॥३६॥ लंकेपुढें युद्ध दारुण। राम करील रणकंदन। तें मी देखेन आपण। हरिखें उड्डाण करी नारद ॥३७॥ जेवित्याची चवी जेविता जाणे। तेंवी वसिष्ठनारदांचें नाचणें। तें सुख तिहींच भोगणें। येरीं पाहणें टकमकां ॥३८॥ विभांडक आनंदें मनीं। कौसल्या सत्वशिरोमणी। इचेनि पावन जाली अवनी। धन्य त्रिभुवनीं कौसल्या ॥३९॥ ऋष्यशृंग तये वेळीं। सुखावला सुखकल्लोळीं। उड्डाण करोनि दे आरोळी। कौसल्या भूतळीं आणील राम ॥४०॥ कौसल्येचा शुद्ध भावो। ते भावीं प्रकटला रामरावो। धन्य दशरथ महाबाहो। गर्भान्वयो^४ अलोकिक ॥४१॥ विस्मय करिती ऋषीश्वर। तटस्थ ठेले सुरवर। अवघे करिती जयजयकार। भागिला रघुवीर चतुर्थ भागी ॥४२॥ मुख्य द्वेष सवतीमत्सरासी। तो मत्सर नाही कौसल्येसी। म्हणोनि श्रीराम आला कुसी। त्या गर्भासी अवधारा^५ ॥४३॥ सवतीमत्सर कैकेयीसी। म्हणोनि हारविलें निजभागासी। शुद्धभाव कौसल्येसी। तिच्या

गर्भासी श्रीराम ॥४४॥ एक ताट आलें यज्ञशेणीं। तेथेचि गर्भ निश्चयेंसीं। तो विभागला चतुर्थ भागेंसीं। चतुर्विध त्यासी बोलिजे ॥४५॥ मुख्यार्थ कौसल्येपासी। तद्भजनार्थ जाणा सुमित्रेसी। दोनी अर्धार्ध कैकेयीसी। स्वतंत्र भाग तिसी असेचिना ॥४६॥ पुढां पोटीं होती पुत्र। ते तिचे नव्हती स्वतंत्र। यालागीं बोलिजे परतंत्र। कैकेयीचरित्र नावडे त्यासीं ॥४७॥ असो पुढील कथेसी। वसिष्ठें पाचारोनि तिथींसी। देवोनि भागविभागासी। म्हणे विलंबासी करूं नये ॥४८॥

कैकेयीचा उद्देग व त्याचे परिणाम:- दोघीं निजभागप्राशन। केलें न लगतां दशन^६। कैकेयी भागप्राशन। करितां उद्विग्न ते जाली ॥४९॥ दोनी अर्ध जंव घोंटी। तंव ते बैसले कंठीं। गिळूं जातां अति संकष्टीं। घोंटितां घोटी घोटेना ॥५०॥ भाग तिचे नव्हते स्वतंत्र। परभाग गिळूं न शके वक्त्र। पांढरे जाले तिचे नेत्र। वमनोद्गार ते जाली ॥५१॥ पराचें ओझें वाहणें। तें आपणासी होय उबगवाणें^७। तेवीं परभाग घोंटितां तिणें। जीवें प्राणें घोटेना ॥५२॥ विभागें रोधली तिची घांटी। ऐसें वसिष्ठें देखिलें दृष्टी। मंत्रोदक देऊन उठाउठी। तेणें घोटी विभाग ॥५३॥ सेवितां तें मंत्रोदक। फिटली शंका पावली सुख। पुत्रगर्भाचा संतोष। आत्यंतिक ते पावे ॥५४॥ साधु असतां निजनिकट। भलतें निवारे संकट। गर्भमंडित जालें पोट। सुख उद्भट^८ कैकेयीसी ॥५५॥ हरपलें सांपडें रत्न। मरत्या घडे अमृतपान। तेवीं वसिष्ठोदकें जाण। सुख परम कैकेयीसी ॥५६॥

सत्संगमहिमा:- यालागीं संतसंगतीं। दुःख नव्हे ना अधोगती। सत्संगाची परम ख्याती। नेणों किती उद्धरले ॥५७॥

१ बंधन, २ सुख पावेल, ३ पालवी फुटेल, ४ गर्भसंबंध, ५ समजा, ६ दांत, ७ त्रासदायक, ८ फार.

सत्संगेन हि दैतेया यातुधानाः खगा मृगाः ।

गंधर्वा राक्षसा नागाः सिद्धचारणगुह्यकाः ॥२॥

दैत्य दानव^१राक्षससृष्टी । गण गंधर्व मृग पक्षी
पुष्टी । सिद्ध चारण गुह्यक कोटी । उद्धरले सृष्टीं
सत्संगें ॥५८॥ मनुष्यलोकींची गोष्टी । सत्संग
लाधल्यापाठीं^२ । उद्धरले कोट्यनुकोटी । सभाग्य
सृष्टी सत्संगें ॥५९॥ धन्य धन्य तो दशरथ ।
ज्यासी सत्संग पुरोहित । त्याची काठी^३ मानी
आदित्य । तो घरांत निजसखा ॥६०॥ तेणें
वसिष्ठें आपण । तिघींस करविलें पिंडप्राशन ।
एका विनवी जनार्दन । गर्भावधारण अवधारा
॥६१॥ इति श्रीभावार्थरामायण । एका जनार्दना
शरण । पिंडभाग पिंडप्राशन । जालें संपूर्ण
अवधारा ॥६२॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
बालकांडे एकाकारटीकायां पिंडप्राशनं नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥३॥ श्लोक ॥२॥
ओव्या ॥६२॥

अध्याय चौथा

कौसल्येचे डोहाळे : श्रीरामचंद्राय नमः ॥
एकोनियां कथाश्रवण । ज्ञाते म्हणती
अप्रमाण^४ । नव्हे हें मूर्ळीचें निरूपण । तिहीं
शिवरामायण पहावें ॥१॥ स्कंद^५ पुसे
अगस्तीप्रती । शिवभवानी राम जपती । राम
कोण तो त्रिजगतीं । यथास्थिती मज सांगा
॥२॥ तो म्हणे श्रीराममहिमान । सांगावया मी
अति दीन । जेथें वेदां पडे मौन । तें वदावया वदन
मज नाही ॥३॥ तुझ्याचि ऐसा प्रश्न ।
सदाशिवाप्रति जाण । पार्वती पुसे आपण । श्रीराम
कवण मज सांगा ॥४॥ श्रीरामाची कोण
स्थिती । कोण श्रीरामाची कीर्ती । समूळ सांगा

मजप्रती । पुसे अति प्रीती जगदंबा^६ ॥५॥ कोण
श्रीरामाची ख्याती^७ । श्रीरामाची कोण गती ।
श्रीरामाची कोण उत्पती । कोण त्रिजगीं श्रीराम
॥६॥ जेथें सदाशिव स्वयें वक्ता । मुख्य पार्वती
स्वयें श्रोता^८ । ते ही शिवरामायणी कथा ।
संदेहार्था पहावी ॥७॥

श्रीरामांची एकनाथांना भावार्थरामायणाची
प्रेरणा :- तूं कैसा झालासी वक्ता । पुसाल माझी
योग्यता । तेही मी सांगेन तत्त्वता । सावध श्रोतां
परिसावी ॥८॥ मी नेणें मूर्ळींच्या संस्कृतासी ।
मूर्खपण माझी मिरासी^९ । त्या मूर्खाच्या
मुखासी । श्रीराम ऐसी कथा वदवी ॥९॥ माझे
अंगी मूर्खपण । माझें मी जाणे संपूर्ण । न करी
म्हणतां रामायण । श्रीराम आपण कथा
प्रेरी^{१०} ॥१०॥ प्रेरितांही मी न करीं जाण । तंव
स्वप्नामाजी रामायण । श्रीराम विस्तारी संपूर्ण ।
ऊण खूण ग्रंथाची ॥११॥ जागृतीमाजी^{११}
वर्ततां । पुढें प्रकाशे रामकथा । दुश्चितपणें ठेवों
जातां । राम तत्त्वता रामायण दावी ॥१२॥ करूं
जातां फुकट गोष्टी । त्यांमाजी रामकथा उठी ।
रामें पुरविली पाठी । खिळिली दृष्टी रामायणीं
॥१३॥ ऐसियांत न करीं म्हणतां । राम चढें
मीपणाचे माथां । मग तो आपुलिया निज सत्ता ।
वदवी कथा बलात्कारें ॥१४॥ मज निजलों
असता जाण । राम थापटी आपण । म्हणे उठीं
करीं रामायण । तेथें मी कोण न करावया ॥१५॥
यालागीं कथादूषण^{१२} भूषण^{१३} । माझे अंगीं न
लागे जाण । कर्ता श्रीराम आपण । माझें मीपण
तो जाला ॥१६॥ ग्रंथ निंदिती अथवा वंदिती । ते
दोघे आम्हां ब्रह्ममूर्ती । हे श्रीजनार्दनाची युक्ती ।
उपदेश एकांतीं निजगुह्यार्थ ॥१७॥ असो
अबद्धही रामकथा । पवित्र करी गातां ऐकतां । हें

१ दनूचे मुलगे, २ प्राप्त झाल्यावर, ३ दंड, ४ खोटे, ५ कार्तिकस्वामी, ६ पार्वती, ७ कीर्ति, ८ ऐकणारा, ९ वतनदारी, १० स्फूर्ति
देई, ११ जागेपणीं, १२ डाग, कलंक, १३ शोभा, अलंकार.

न माने ज्यासी विकल्पता। त्यासी तत्त्वता
लोटांगण ॥१८॥

यद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो
यस्मिन्नतिश्लोकमबद्धवत्यपि ॥
नामान्यनंतस्य यशोकितानि
यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥१॥

अबद्ध^१ रामकथा श्रवणीं। वक्ता पावन
तत्क्षणीं। श्रोत्यांच्या पापा होय धुणी^२। अबद्ध
वाणी पढतांही ॥१९॥ अबद्धही रामचरित्र।
महापातकियां करी पवित्र। तो राम गातां माझे
वक्त्र^३। केवीं अपवित्र ज्ञाते म्हणती ॥२०॥
कथा निंदिती वंदिती जनीं। ते माउली माझे
दोनी। निंदक ते सखी जननी। मजलागूनी
कृपाळु ॥२१॥ जैसे जननीचे करतळ। वरीवरी
क्षालिती बाह्य मळ। निंदक सबाह्य कलिमळ।
करी निर्मळ निजवदनं ॥२२॥ यालागीं निंदकचि
तत्त्वता। साह्य सखा परमार्था। त्या निंदकातें
निंदितां। दोषी सर्वथा स्वयें होय ॥२३॥ निंदा
म्हणजे परमामृत। निंदा निर्द्वंद्व^४ सुखस्वार्थ।
निंदक न पाहे निजस्वार्थ। अति समर्थ परोपकारी
॥२४॥ जेथें निंदा सुखरूप समाय^५। त्याचे
मस्तकीं वंदूं पाय। धन्य धन्य त्याची माय। जो
निंदा साहे निर्द्वंद्व ॥२५॥ आतां किती सुचवूं
परिहार^६। परिहार तोचि अहंकार। मी होऊं पाहे
कवीश्वर। हा अपराध थोर मजमाजी ॥२६॥
आतां रामकथा रामायणीं। तो मी अपराध न
गणीं। झणीं^७ निवाराल तुम्ही कोणी। घेऊं द्या
धणीं^८ कथामृताची ॥२७॥

रामकथा पुढें सुरू करण्याविषयीं श्रीनाथांना
श्रोत्यांची विनंती :- तंव श्रोते म्हणती नवलाहो।
ग्रंथीं साधिला शुद्धान्वयो। परिहारमिषें पहा हो।
केला निःसंदेहो ग्रंथार्थ ॥२८॥ याचे मराठी
बोल। परी अमृतातें करिती फोल। क्षीराब्धीहनि

अति सखोल। नित्य नवी बोली स्वानंदसुखाची^९
॥२९॥ श्रवणीं ऐकतांचि कथा। सुख उपजतसे
चित्ता। धन्य धन्य तूं रसाळ वक्ता। कथापरमार्थ
निजपूज्य ॥३०॥ तुझेनि मुखे रामायण। श्रीराम
वदविताहे आपण। परिहारें जालें ब्रह्म पूर्ण।
कथानिरूपण चालवीं ॥३१॥ हें ऐकोनि
संतवचन। निवाला एका जनार्दन। मस्तकीं
वंदोनियां चरण। ग्रंथनिरूपण अवधारा ॥३२॥
पुढील कथेचें अनुसंधान। केलिया पिंडप्राशन।
तिथी जणी सुखसंपन्न। गर्भसमाधान
तिथींसी ॥३३॥

कैकेयीचे डोहाळे विचारण्यासाठीं दशरथाचें
आगमन :- वसिष्ठ म्हणे रायासी। धर्ममर्यादा
आहे ऐसी। डोहाळे पुसावे स्त्रियांसी। मागती
त्यांसी तें द्यावें ॥३४॥ शिरीं वंदोनि
ब्रह्मवाक्यासी। राजा निघाला वेगेंसीं। आला
कैकेयीभुवनासी^{१०}। अति उल्लासीं
पुत्रार्थी ॥३५॥

राजाचें विपरीत स्वागत :- कैकेयी
गर्भविलासीं। बैसली होती मंचकासीं। येतां
देखोनि रायासी। निजसेजेसी पहुडली^{११}
॥३६॥ जेथें भ्रतारा स्त्रियेसी वर्चस्वपण। तेथें
मर्यादा राखे कोण। बरवेपणाचा गर्व पूर्ण।
त्याहीवरी जाण गर्भिणी ते ॥३७॥ अमावास्ये
अंधारी रात्री पाहीं। त्याहीवरी दाटे धुई^{१२}।
गडदपणं^{१३} न दिसे कांहीं। ते दशा पाहीं
कैकेयीसी ॥३८॥ राजा पुसे डोहाळे तिसी। ते
हांसोनि म्हणे रायासी। जरी पुरवाल निश्चयेंसी।
तरी मी तुम्हांसी सांगेन ॥३९॥ राजा बोले
अति प्रीती। तुझी नुल्लंघितां वचनोक्ती^{१४}। तुज
म्यां नेलें स्वर्गाप्रती। इंद्रादिकां हातीं गौरविलें
॥४०॥ ऐसें मार्गे तुझे वचन। नाहीं उल्लंघिलें

१ असंबद्ध, विसंगत, २ शुद्धता, ३ मुख, ४ कलहरहित, ५ रहाते, मावते, ६ निवारणाचा उपाय, ७ कदाचित, ८ तृती, ९ आत्मसुखाची, १० कैकेयीच्या मंदिरात, ११ निजली, १२ धुके, १३ अंधारामुळें, १४ बोलणे.

आपण। आजिचा प्राप्त काळ पूर्ण। डोहाळे संपूर्ण करीन तुझे ॥४१॥

कैकेयीचे दुष्ट डोहाळे:- येरी म्हणे रायासी। डोहाळे माझ्या निजमानसीं। राज्य द्यावें कनिष्ठसी। ज्येष्ठा वनवासीं धाडावें ॥४२॥ दवडावें दूरी दुरंतरता^१। जेथें नायके अयोध्येची वार्ता। आणि या ज्येष्ठाची कथा। न ये सर्वथा अयोध्येसी ॥४३॥ ऐसें विपरीत^२ करितां। तुम्ही म्हणाल हे अधर्मता। तो अधर्म ठेवा माझिये माथां। जो वेदशास्त्रार्था अति निंद्य ॥४४॥ अति निंदेची निंद्य टाळी। ते वाजो^३ माझिये कपाळीं। मज निंदिजे लोकीं सकळीं। ही आवडी नव्हाळी^४ डोहाळियां ॥४५॥ ऐकोनि तिचे डोहाळे। राजा सर्वांगें कंटाळे। अश्रुपूर्ण^५ जाले डोळे। होय तत्काळें कंपायमान ॥४६॥ मन बुद्धि चित्त चांचरे^६। निश्चयासी आले शाहारे। बैसलीं इंद्रियांचीं द्वारे। प्रलयमहापूरें धैर्य गेलें ॥४७॥ इचे डोहाळे पुरवितां। नाश होईल स्वार्थपरमार्था। शेखी^७ नुरे उरी जीविता। सर्वीं सर्वथा अति घात ॥४८॥ ऐसी रायासी जाली व्यथा। मग तिसी न बोलेचि मागुता। अत्यंत वचकोनि चित्ता। होय निघता कंटाळोनी ॥४९॥

राजाचें सुमित्रेकडून आनंदपूर्ण स्वागत:- सर्वेचि^१ निघे सुमित्रेमंदिरीं। तंव ते आली सामोरी। मस्तक ठेविला चरणांवरी। आरती करी निंबलोण^२ ॥५०॥ आला देखोनि प्राणनाथ। जीवीं उल्हास^३ अति अद्भुत। आनंदें पूर्ण भरित। प्रेमाचा अत्यंत पूर आला ॥५१॥ घालोनियां वरासन^४। भक्तिभावें चरणक्षाळण। करी चरणतीर्थप्राशन। सुमनादि चंदन यथोक्त पूजा ॥५२॥ सुगंध सुवास सुमनमाळा^५। घाली निजनाथाचिया गळां। जोडल्या^६ करीं^७ त्या

काळा। उभी वेल्हाळा^८ निकट ना दुरी ॥५३॥ गर्भें टवटवीत मुखकमळ। शोभे सर्वांग सोज्ज्वळ। गर्भतेजे निजनिर्मळ। मिरवे वेल्हाळ भक्तिभावें ॥५४॥ जोचि भावो निजनाथेंसीं। तोचि भावो समस्तेंसीं। तेणेंचि भावें नृपनाथासी। पूजी उल्लासीं समसाम्ये ॥५५॥ भक्तिभावो तिचा वांटा। त्याचा उदरीं केला सांठा। तैशाच रीतिच्या बाह्य चेष्टा। देखे द्रष्टा^९ होवोनि रावो ॥५६॥ देखोनि सुमित्रेचा भावो। अत्यंत सुखावला रावो। तिचे गर्भाचा निर्वाहो। देवाधिदेवो प्रतिपाळो ॥५७॥ कैकेयी डोहाळियांचें दुःख। राजा विसरला निःशेष। तिचें चुंबोनियां मुख। पुसे कौतुक डोहाळियांचें ॥५८॥ कोण आवडी तुझ्या पोटीं। ते सांगावी जीवींची गोष्टी। येरी सलज्ज अधोदृष्टी। न करी चावटी बहुबोल ॥५९॥

सुमित्रेचे डोहाळे:- ज्येष्ठाची जे ज्येष्ठसेवा। ते मज द्यावी नरदेवा। हेची आवडी माझिया जीवा। सत्यस्वभावाप्रीत्यर्थ ॥६०॥ ज्येष्ठसेवेचें निजसुख। मज आहे आत्यंतिक। तुम्हीं द्यावें हेंचि एक। नावडे आणिक विषय मज ॥६१॥ नावडे वस्त्र दिव्यान्न। न आवडे राज्य त्रिभुवन। नावडे स्वर्ग ब्रह्मसदन^{१०}। ज्येष्ठसेवेवांचूनी ॥६२॥ ऐसे स्वामी प्राणपती। तुझे पाय सेव्य असती। ज्येष्ठसेवेची अति प्रीती। डोहाळे निश्चिती हे माझे ॥६३॥ ऐकोनि ऐसें वचन। रायाचे विस्मित मन। इचे डोहाळे विलक्षण। दिसे सुलक्षण सर्वार्थी ॥६४॥ एक पायसाचे^{११} ताट। वसिष्ठें भाग केले चोखट। तिचे डोहाळे कां बिकट। इचे अति श्रेष्ठ परमार्थी ॥६५॥ तिचे भाग नव्हती स्वतंत्र। पोटींचा गर्भ तो सावत्र। यालागीं ते अपवित्र। डोहाळे होती कैकेयीसी ॥६६॥ सावत्र छळिती मातेसीं। शनि लाता

१ अतिशय लांब, २ विलक्षण, ३ बसो लागो, ४ अपूर्वता, ५ आसवांनी भरलेले, ६ भांबावू लागो, ७ शेवटी, ८ लागलाच, ९ कुरवंडी, १० आनंद, ११ उत्तम बैठक, १२ फुलांचे हार, १३ हात जोडून १४ प्रिया, १५ पाहणारा, १६ ब्रह्मलोक, १७ खिरीचे.

हाणी छायेसीं^१। ठावके^२ पडलें सूर्यासी। तूं माता नव्हेसी सर्वथा ॥६७॥ तैसे सावत्र गर्भ तिथेसी। यालागीं अधम डोहाळे इथेसी। निंद्य व्हावें मी जगासी। वदे गर्भवासी सावत्र ॥६८॥ सुमित्राभाग स्वतंत्र। यालागीं डोहाळे अति पवित्र। रायाचें निवालें जिह्वार^३। हर्षे निर्भर^४ तो जाला ॥६९॥ मग उठोनि उल्लासेंसीं। सुमित्रा आलिंगी हृदयेसीं। जे जे डोहाळे निजमानसीं। ते ते पावसी मदनग्रहें ॥७०॥ नाना अलंकार-भूषण। राजा त्यागी ओवाळून। तिसी करवी निबलोण। द्विजां दे दान नाना वस्त्रें ॥७१॥

कौसल्येची स्वानंदस्थिति:- आतां रायाची ज्येष्ठ राणी। कौसल्या जे कां धर्मपत्नी। न समाये त्रिभुवनीं। तो गर्भाधानीं श्रीराम ॥७२॥ जो त्रिभुवनी न समाये जाण। तो भावार्थी सांठवे आपण। सद्भाव जालिया संपूर्ण। ब्रह्म परिपूर्ण हृदयाकाशीं ॥७३॥ तेथोनि राजा तत्क्षणीं। उत्कंठा कौसल्यादर्शनीं। भुवनीं न देखे राजपत्नी। न देखे शेजशयनीं पर्यकीं^५ ॥७४॥ ऐका कौसल्यासंभ्रम^६। उदरीं संभवला^७ श्रीराम। पुसतां डोहाळियांचें काम। आनें^८ आन^९ वर्तलें ॥७५॥ ऐका कौसल्येची स्थिती। अखंड वसे पै एकांतीं। न साहे संग सांगाती। गर्भप्रतीति श्रीराम ॥७६॥ नावडे वस्त्रभूषण। नावडे सुमन चंदन। नावडे भोग दिव्यासन। नावडे शयन पर्यकीं ॥७७॥ देहीं निर्लोभलक्षण^{१०}। हेचि वैराग्य दृढ दारुण^{११}। उदरा आला श्रीरघुनंदन। ब्रह्म परिपूर्ण पूर्णत्वे ॥७८॥ आस्था सांडोनियां जाण। आवडी वसवी विजन^{१२}। लेडली गर्भ दिव्यांजन। राम निधान^{१३} उदरातें ॥७९॥ करोनि

कल्पनेसी मारू। सेविला निर्विकल्प^{१४} कल्पतरु। तयातळीं अति आदरू। सहजासनीं सुंदरू बैसलीसे ॥८०॥ गर्भोदरीं बैसली दृष्टी। वृत्ति झाली उफराटी। आपल्यासमान देखे सृष्टी। गर्भपुष्टी स्वभावे ॥८१॥ यावरी ते राजबाळा^{१५}। वसवी शुद्ध सुमनशाळा। द्वैतदृष्टी^{१६} न लगे डोळां। सुखसोहळा अद्वैतीं ॥८२॥ राजा पाहे भोगभुवनीं। तेथे नातुडे^{१७} राजपत्नी। पाहे अति लोभें अवलोकोनी। परी ते नयनीं न दिसे ॥८३॥ पाहता वैखरीभीतरीं^{१८}। तेथें न देखे ते सुंदरी। मध्यमेच्या^{१९} माजघरीं। पाहतां दुरी दृष्टीसी ॥८४॥ शोधितां पश्यांतीवोवरी^{२०}। तेथे न देखे निजसुंदरी। चढला परेच्या^{२१} उपरी। शुद्धि निर्धारीं न लभेची ॥८५॥ काढोनि द्वैताची अगळीं^{२२}। फेडूनि शब्दाची शृंखळा^{२३}। उघडी अद्वैतसुमनशाळा। गुरुवाक्यमेळा निर्धारिं ॥८६॥ तेथें रिघतां^{२४} अति सांकडीं। फेडिलीं रजतमांचीं लुगडीं। शुद्ध सत्त्वाची भूषणे आवडी। तींही काढी तत्काळ ॥८७॥ ऐसा एकाकी एकला। राव प्रवेशे सुमनशाळा। पाहे स्वयें सगर्भ बाळा। तंव तेथेंही डोळा दिसेना ॥८८॥ मग नेत्र भरोनि विवेक। देखे निर्विकल्प निजसुख। तयातळीं बैसली देख। अति सुरेख कौसल्या ॥८९॥ राजा पाहे निजतन्वंगी^{२५}। तंव तेज न समाये अंगींचें अंगीं। धन्य हेंचि जगीं। गर्भलिंगी^{२६} सलिंग ॥९०॥ कैसी बैसली सहजासनीं। जैसी योगिया लागली उन्मनी^{२७}। पाहतां निवाला लोचनीं। धर्मपत्नी सगर्भा^{२८} ॥९१॥ तिसी देखतांचि दृष्टी। आनंदे वोसंडे सकळ सृष्टी। तिसी करितां सुखगोष्टी। पडे

१ सावलीला, २ कळलें, ३ अंतःकरण, ४ परिपूर्ण, ५ पलंगावर, ६ कौसल्येचा आवेश, ७ राहिला, ८ निराळा ९ आशारहित चिन्ह, १० मोठं, ११ एकांत, १२ ठेवा, १३ कल्पनारहित, १४ राजकन्या, १५ भेददृष्टि, १६ न मिळे, १७ (१)परा (२) पश्यांती, (३) मध्यमा आणि (४) वैखरी या चार वाणी आहेत, १८ आडसर, १९ सांखळी, कडी २० शिरतां, २१ आपली सुंदर स्त्री २२ गर्भचिन्हानें, २३ जेथें मनाचा लय होतो अशी पांचवी अवस्था, २४ गरोदर.

मिठी स्वानंदीं ॥९२॥ मग बैसवोनि पै नेहटीं^१ । हाती धरोनि हनुवटी । झणीं^२ माझी लागेल दृष्टी । जे डोहाळे पोटीं ते सांग ॥९३॥ येरी न पाहे वरती । दृश्य^३ द्रष्टा^४ न देखे स्थिती । रामरूपी रतली^५ वृत्ती । व्यक्ताव्यक्ती न देखे ॥९४॥ राजा वोसंडला अति प्रीतीं । आलिंगली दोहीं हातीं । येरीस लागली विदेहस्थिती । देहअहंकृति^६ नाठवे ॥९५॥ उदरी संभवला विदेही । यालागी आठवू नाठवे देहीं । सबाह्य अंतरी उरली नाहीं । तटस्थ पाही श्रीराम ॥९६॥ राजा म्हणे कटकटा^७ । कैसेनि ही अवचटली^८ बरवंटा^९ । कीं महद्भूत आलें पोटा । नयनीं ताठा चढलासे ॥९७॥ कैसें करील मेघश्याम । केवीं पुरेल पुत्रकाम । सिद्धि पाववील पुरुषोत्तम । आत्माराम रघुवीर ॥९८॥ रामनाम कर्णपुटीं । ऐकतांचि गोरटी । उघडोनि पाहे दृष्टीं । देखें सृष्टी राममय ॥९९॥ जंव सादरें राव पाहे । नयनीं निजतेज न समाये । मी एक गर्भिणी येथें आहे । हा आठवू देहें नाठवे ॥१००॥ जंव तळवटीं^{१०} पृथ्वी पाहे । तंव ते रामरूप जाली आहे । फिटली पार्थिवाची सोय । देहीं विदेह श्रीराम ॥१॥ जंव अवलोकी दाही दिशा । तंव पडला रामरूपें ठसा । पाहतां न दिसे आकाशा । श्वासोच्छ्वासामाजी राम ॥२॥ वृक्ष वल्ली आणि मंडप । अवघें देखे रामरूप । अशोक नाग चंपक । पाहतां एक श्रीराम ॥३॥ जो उदरीं संभवला । तोचि सर्वेद्रियीं वोसंडला^{११} । देहाचा पांग फिटला । प्रपंच जाला ब्रह्मरूप ॥४॥ देखे क्रीडेचें पाडसें । पाहतां रामचि प्रकाशे । जें जें देखावया बैसे । तें तें देखे श्रीराम ॥५॥ दोरू सर्प नाहीं जाला । दोरा सर्प नाहीं भेटला । दोरें सर्प नाहीं देखिला । भ्रमें भाविला^{१२} भुजंग ॥६॥ तेवीं ब्रह्मीं प्रपंच नाही देखिला । ब्रह्मीं प्रपंच नाही

चाखिला । ब्रह्मीं प्रपंच नाही ऐकिला । भ्रमें भाविला अति भ्रांती ॥७॥ प्रपंच एक जाला होता । हे समूळ मिथ्या वार्ता । पुढें होईल मागुता । हेंही कल्पांतीं घडेना ॥८॥ या विषयींचा श्लोक । वसिष्ठ बोले अलोलिक । त्याचा अर्थ तात्विक । परिसोत सात्विक सज्जन ॥९॥

भ्रमेणाहं भ्रमेण त्वं भ्रमेणोपासको जनः ।

भ्रमेणेश्वरभावत्वं भ्रममूलमिदं जगत् ॥२॥

भ्रमें श्रेष्ठत्वे ईश्वर । भ्रमें कर्म धर्म सदाचार । भ्रमें वाढला व्यवहार । भ्रममूळ संसार निजसत्य ॥११०॥ जनकादिक मुक्त असती । तेही प्रपंचीं वर्तती । त्यांच्या प्रपंचाची स्थिती । वसिष्ठ श्लोकोक्ति वदे तें ऐका ॥११॥

ब्रह्मत्वं ब्रह्मभवनं ब्रह्मभूतपरंपरा ।

ब्रह्माहं ब्रह्म मच्छत्रुर्ब्रह्म सन्मित्रबांधवाः ॥३॥

जैसा सोन्याचा रवा घेता । तो अलंकार समस्तां । सोनेपणें घे तत्वता । तेवीं व्यवहार मुक्ता परब्रह्मत्वे ॥१२॥ मुक्ता ब्रह्मरूप मीतूपण । शत्रु मित्र ब्रह्मपूर्ण । ब्रह्मरूप त्रिभुवन । भूतें सनातन ब्रह्मरूप ॥१३॥ ऐसिया ब्रह्मस्थिती । मुक्त संसारी वर्तती । जिण्यामरण्याची भ्रांती । नाही त्या चित्तीं ब्रह्मरूपत्वे ॥१४॥ कौसल्या रामगर्भत्वे निभ्रांत । राजा पुत्रधर्मे कर्मभ्रांत । डोहाळे तिसीं पुसतां तेथ । विनोद विस्मित परमार्थी परिसा ॥१५॥ स्वस्ति श्रीरामायण । एका जनार्दना शरण । डोहाळ्यांचे निरूपण । विनोद पूर्ण परब्रह्म ॥१६॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां कौसल्या-दोहदनिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ श्लोक ॥३॥ ओंव्या ॥११६॥

१ नीट खेदून, २ कदाचित, ३ पाहण्याची वस्तु, ४ पाहणारा, ५ रत झाली, मुराली, ६ देहाचा मीपणा, ७ हाय, हाय, ८ झपाटली, ९ सुंदरी, १० खाली, ११ भरून राहिला, १२ मानला.

अध्याय पाचवा

कौसल्येचे डोहाळे

श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः। पूर्वकथेचें^१ अनुसंधान। कौसल्यें उघडिले नयन। डोहाळे पुसावया जाण। राजा सावधान स्वयें जाला ॥१॥ कौसल्या रामगर्भे स्वरूपस्थिती। राजा प्रवृत्तिधर्मे^२ पुत्रार्थी। दोहींच्या संवादाची प्रीती। डोहाळे निश्चिती अवधारा ॥२॥ राजा म्हणे स्वमुखे कांते^३। काय आवडी आहे तूतें। वेगी सांग डोहाळ्यातें। सांडीं परतें भ्रमासी ॥३॥ येरी म्हणे मी अवधा राम। मजमाजी तंव कैचा भ्रम। अवतरलो पुरुषोत्तम। देवांचे श्रम फेडावया ॥४॥ ऐकोनि शंकिजे रायें। म्हणे इसी जाहलें तरी काये। आप आपणियातें पाहें। सावधान^४ होय प्रियें तूं ॥५॥ येरी^५ म्हणे मी नव्हे स्त्री ना पुरुष। नर वानर ना राक्षस। ईशाचा^६ जो निज ईश। परम पुरुष श्रीराम ॥६॥ राजा म्हणे तन्वंगी^७। काय झालें तुजलागीं। कैचा भ्रम भरला आंगी। पाहें वेगीं मी कोण ॥७॥ येरी म्हणे माझ्या ठायीं। मी तूं ऐसें उरले नाहीं। अधिष्ठान^८ जो विदेही। आत्मा पाहीं श्रीराम ॥८॥ दशरथ म्हणे कौसल्ये। माझें तुझें जें लग्न झालें। तें रावणें अति विघ्न केलें। तें विसरलीस कैसेनी ॥९॥

रावणांचे नांव ऐकतांच:- नांव ऐकोनि रावण। येरी म्हणे दे दे धनुष्य बाण। करूं लंकेचे निर्वाण^९। मारूं दारुण^{१०} राक्षस ॥१०॥ पाचारा^{११} वनींचे वनचर। मुकुट कुंडलें द्या अलंकार। राज्या देवोनि धरा छत्र। वानरभार चालवा ॥११॥ केउता^{१२} गेला रे हनुमंत। अंगद सुग्रीव जांबवंत। अझूनि रावणाची मात^{१३}। जगाआंत उरलीसे ॥१२॥ अहो वज्रदेही

निजगडा। पुच्छें घालोनियां वेढा। लंका जाळा रे भडभडां। पाडा तडतडां राक्षस ॥१३॥ अमित पाचारां वानर। शिळीं बुजा रे सागर। पाडा पाडा रे नगर। निशाचरवस्ती जे ॥१४॥ केउते गेले रे जुत्पती^{१४}। लंका उलथा रे हातोहातीं। पाडा पाडा चारी भिती। दुर्ग^{१५} किती आम्हांसी ॥१५॥ आगड^{१६} भेदा रे चोहटा। पाडूं लंकेच्या त्रिकूटा। मारूं रावणा अति दुष्टा। स्वधर्मवाटा रुंधित ॥१६॥ बाण घेवोनि स्वांगे। छेदूं कुंभकर्णाचें टांगे^{१७}। भेदूं रावणाचीं सर्वांगे। भिडतां मार्गे मी न सरें ॥१७॥ राक्षसांच्या शिरकमळीं। खेळूं लंकेपुढे चेंडूफळी। साजुक^{१८} रुधिरांच्या कल्लोळीं। तृप्त कंकाळी^{१९} करूं आजी ॥१८॥ तोडा नवग्रहांची बेडी। सोडा देवांची बांधवडी^{२०}। उभवा रामराज्याची गुढी। आज्ञा धडफुडी^{२१} तिहीं लोकीं ॥१९॥ पाचारा बिभीषण पवित्र। करा राज्याभिषेक धरा छत्र। लंका दिधली स्वतंत्र। यावच्छंद्रसूर्यपर्यंत ॥२०॥ नासा रे जगाची दुःखें। त्रैलोक्य भरारे हरिखे। दुमदुमित विश्व सुखें। परम पुरुषें श्रीरामें ॥२१॥ नामें कळिकाळासी शिक^{२२}। यमदूता न घाला भीक। दो अक्षरीं लाविला धाक। यमपराड्मुख कांपती ॥२२॥ जो वाचे उच्चारि रामनाम। त्याचे पुरवावे सकळ काम^{२३}। हरावे जन्ममरणश्रम। सहज सम करावें ॥२३॥ नित्य जपे जो नाम। तो जाणावा मजचि सम। पुरुषांमाजी पुरुषोत्तम। सकळ नेम तेणें केले ॥२४॥ रायासी पडली आशंका। पोटी विवसा^{२४} आली देखा। कीं गर्भीच उठली ताटका। स्थितिया सुखा अंतरलों ॥२५॥ येरी म्हणे रे सुमित्र नेटका। अझूनि कैची रे ताटका।

१ मागील कथेचे, २ संसारी वृत्तीने, ३ स्त्रिये, ४ सावध, शाश्वत, अविनाशी, ५ ती, ६ परमेश्वराचा, ७ नाजुक, सुंदर स्त्रिये, ८ आश्रय, ९ शेवट, १० भयंकर, ११ बोलवा, १२ कोठे, १३ गोष्ट, १४ वीर, योद्धे, १५ किल्ले, १६ खंदक, १७ कपाळ, डोकें, १८ ताज्या रक्ताच्या, १९ रानटी, क्रूर पशु, २० बंध, २१ सत्य, २२ शिक्षा, २३ इच्छा, २४ भूत.

छेदूनियां बाणें एका। जनाच्या सुखा अवरोधी
॥२६॥ राजा म्हणे न चले मंत्र। गुणिया^१ पाचारा
विश्रामित्र। येरी म्हणे केउता गेला सुमित्र। आला
विप्र यागासी^२ ॥२७॥ वेगें बाण दे कां बहुवस।
विंधूनि मारूमारीचसुबाहंस। आणि राक्षसां करूं
नाश। हाहाहू करिताती ॥२८॥ राजा करिताहे
स्मरण। परशुराम अवतार जाण। त्याचेनि नांवे
हरो दारुण। महद्भूत जाण संचार ॥२९॥ येरी
म्हणे ऐकें गा जामदग्न्या। धनुष्य भंगिलें म्यां
प्राज्ञा। विचारी ब्राह्मणा सर्वज्ञा। जाई तूं अज्ञा
तपासी ॥३०॥ हिचिये देहीं संचाराचा ताठा।
मुखी सुटलासे फांटा^३। कायसे डोहळे कटकटां।
नेणों पोटा काय आलें ॥३१॥ वेगीं पाचारा
वसिष्ठा। पंचाक्षरी तो अदटा^४। परीक्षा करील तो
श्रेष्ठा। सकळ वरिष्ठां तो गुरु ॥३२॥ येवोनि
वसिष्ठ जंव पाहे। तंव ते राममय जाली आहे।
म्हणे धन्य धन्य वो माये। वंदावे पाय
इयेचे ॥३३॥ आदरे पाहूं गेला दृष्टी। चित्तचैतन्या
पडली मिठी। हर्षे बाष्प^५ दाटे कंठी। पडिला सृष्टीं
मूर्च्छित ॥३४॥ नेत्रीं अश्रूंचिया धारा। रोमा^६
फरकती स्वेदांकुरा^७। अंग कांपतसे थरथरां।
अवस्था मुनीश्वरा अनिवार ॥३५॥ राजा म्हणे
कांही न चाले येथें। गुणिया ग्रासिला भूतें। कोण
सोडवील यातें। म्हणोनि चित्तें व्याकुळ ॥३६॥

दशरथाची कौसल्येविषयीं चिंता:- म्हणे मी
कौसल्ये आवरूं। कीं वसिष्ठा सावध करूं।
ऐसा जाजावे^८ नृपवरू। धांवा थोर पोकारी
॥३७॥ श्रावणवधाचे क्लेश। सोसिले म्यां
असोस^९। पुढां तेचि बहुवस। वसिष्ठ-
दोषहत्येचे ॥३८॥ अगा विधातिया^{१०} श्रेष्ठा।
काय लिहिलें अहृष्टा^{११}। भूतें ग्रासिलें वसिष्ठा।
दोष मोठा मज घडला ॥३९॥ यज्ञ केला म्यां

पवित्र। कुळी पावेन सुपुत्र। तंव माझारी हें
चरित्र। कैचें विचित्र वोढवलें ॥४०॥

कुलगुरुंचें आश्वासन:- ती अवस्था^{१२}
जिरवोनि पोटीं। वसिष्ठे उघडिली दृष्टी। राव
झोंबला कंठीं। सृष्टि उफराटी पैं जाली ॥४१॥
स्वामी वसिष्ठा तुजही बाधा। हे तों गोष्टी न
घडे कदा। पुत्रसुखाआड आपदा। भाग्यमंदां
आम्हांसी ॥४२॥ वसिष्ठ म्हणे भाग्य श्रेष्ठ।
पोटीं आले वैकुंठपीठ। पुरुषोत्तम जाला रे
प्रकट। दैवें उत्कट कौसल्या ॥४३॥ जें जें
कांही हे वदली। ते जाण पां ब्रह्मबोली। ते ते
ख्याती करील भली। सुदशा आली
सूर्यवंशा ॥४४॥ मुनिजनांचे ध्येय ध्यान। कीं
देवांचे देवतार्चन। जगाचा जगज्जीवन। राम
निधान प्रत्यक्ष ॥४५॥ राया तुज नकळे सर्वथा
वर्म। उदरा आलें परब्रह्म। धन्य धन्य आमचें
कर्म। पुरोहितधर्म^{१३} ये वंशीं ॥४६॥ चरणीं
उद्धरील शिळा। परणील जनकाची बाळा।
आनंदवील लोकां सकळा। राम जिव्हाळा
जीवाचा ॥४७॥ याचेनि नामें मुक्ति फुकटा।
नगरी नेईल वैकुंठा। राम म्हणतां पापिष्ठा।
गति उत्कृष्टा देईल ॥४८॥ धन्य धन्य
सूर्यवंश। धन्य धन्य अयोध्येचा देश। धन्य
धन्य कौसल्यागर्भवास। जगन्निवास पैं आला
॥४९॥ धन्य धन्य एथींचे जन। धन्य धन्य
दशरथा तुझे मन। धन्य धन्य आमचे नयन।
राम निधान देखती ॥५०॥

दशरथाचा आनंद:- ऐसें वसिष्ठ सांगतां।
टक^{१४} पडिलें दशरथा। आठवू नाठवे चित्ता।
पुत्रकथा ऐकोनि ॥५१॥ ऐकतां ज्याचेनि
श्रवणें। पडलें तनमना भुलवणें। काय होईल
त्याचेनि दर्शनें। तें सुख जाणे तो एक ॥५२॥

१ ज्ञानी, मंत्री, २ यज्ञाला, ३ बडबड, ४ वस्ताद, दांडगा, ५ गळा भरून आला, ६ लव, केश, ७ घामाचे बिंदू, ८ कष्ट पावला, ९ दुःसह, १० ब्रह्मदेवा, ११ प्रारब्धा, १२ लहर, १३ उपाध्येपणा, १४ स्थितप्रज्ञता.

रामनामैवीण कथा। जाल्या होत्या अनाथा।
त्या केलिया सनाथा। कौसल्यासुताचेनि नामें
॥५३॥ ऐकतां कौसल्येचे डोहळे। दशरथासी
सुखसोहळे। तेणें परमानंद उचंबळे। वंदी
तत्काळें वसिष्ठासी ॥५४॥ एका जनार्दन विनवी
संतां। ऐसी डोहाळियांची वार्ता। ऐकतां उल्लास
होय चित्ता। त्याची जन्मकथा अवधारा^१
॥५५॥ एका जनार्दनी परम। डोहाळियांचा अति
संभ्रम। अजन्मा जन्मेल श्रीराम। तो जन्मसंभ्रम
अवधारा ॥५६॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
बालकांडे एकाकारटीकायां कौसल्यादोहद-
निरूपणं नाम पंचमोऽध्यायः ॥५॥
ओंव्या ॥५६॥

अध्याय सहावा

श्रीरामजन्मप्रसंग

श्रीरामांचा जन्मकाळ:- श्रीसद्गुरुरामचंद्राय
नमः ॥ श्रीरामाचा जन्मप्रभाव^२। अजन्मा
जन्मेल रामराव। पाहूं आला सुरनरसमुदाव^३। तो
नवलाव^४ पाहूं आले ॥१॥ प्रसूतिसमय^५
कौसल्येसी। तंव अयोध्येच्या चौपासीं। विमाने
दाटलीं आकाशीं। विबुध^६ वेगेंसीं पै आले
॥२॥ सूर्यवंशा येईल रघुनाथ। यालागीं
मध्यान्हीं आला आदित्य। लनीं साधिला
अभिजित^७। जन्ममुहूर्त राघवा ॥३॥ वक्री^८
अतिचर^९ होऊन। वेगी चालोनि आपण।
केंद्री^{१०} आणि उच्चस्थान^{११}। तेथें ग्रहगण स्वयें
आले ॥४॥ शुद्धसुमनीं वसंत ऋतु। मधुमास^{१२}

अति विख्यातु। शुक्ल पक्ष नवमी आंतु। जन्म
रघुनाथु पावला ॥५॥

सुखरूप प्रसूति व श्रीरामांचें प्रकटन:- श्रीराम
स्वयें अयोनी। तो स्पर्शला नाहीं जन्मयोनी।
कौसल्या सन्मुख देखे नयनीं। आश्चर्य मनीं
विस्मित ॥६॥ नाहीं लागली वेण^{१३} उद्भट।
नाहीं दुखिनलें गर्भपोट। स्वयें राम जाला
प्रकट। अति उद्भट^{१४} निजतेज ॥७॥ स्वप्रकाशें
स्वलीला। निजतेजें अति सोज्वळा। घवघवित
घनसांवळा। देखे डोळां कौसल्या ॥८॥ जेणें
निजतेजविलासें। मीतूपणाचा ठावचि पुसे।
जग आत्मत्वे प्रकाशे। सोहळा उल्लासे परमानंदें
॥९॥ ज्या तेजाचे निजनिधरिं। अहं सोहं समूळ
विरे। त्रैलोक्य ब्रह्मत्वे अवतरे। सर्वांगीं भरे
स्वानंद ॥१०॥ ज्या तेजाचे निजनिष्ठे।
विषयांचें विषयत्व आटे। बंधमोक्षाचें बिरडे^{१५}
फिटे। स्वयें कोंदाटे^{१६} परब्रह्म ॥११॥ ज्या
तेजाचिये दीप्ती। रवि चंद्र हे स्वयें हरपती। तें
तेज प्रकाशे ब्रह्मस्फूर्ती। निर्विषयस्थिती सुख
कोंदे ॥१२॥ ऐसें स्वाभाविक सहज। तेजाचे
जें निजतेज। त्याची मूर्ति चतुर्भुज। देखतसे
चोज^{१७} कौसल्या ॥१३॥ देखे ठकाराचें
निजठाण। दों हातीं धनुष्यबाण। करावया
राक्षसनिर्दळण^{१८}। ओढी काढोनि विन्यासें
॥१४॥ करावया बंदिमोचन। सुरनखहां
अभयदान। अभयहस्ते संपूर्ण। विराजमान
रघुवीर ॥१५॥ करितां रामनामस्मरण। जीवांस
करावया ब्रह्मपूर्ण। स्वयें कृपाळू आपण।
वरदहस्ते पूर्ण आश्वासीत^{१९} ॥१६॥

१ ऐका, २ जन्मकाळची कीर्ति, ३ देवांचा आणि मनुष्यांचा समुदाय, ४ नवल, आश्चर्य, ५ बाळंतपणाची वेळ, ६ देव, ७ दिवसाचा
आठवा मुहूर्त, म्हणजे मध्यान्हाच्या पूर्वी २४ मिनिटे, आणि मध्यान्हांनंतर २४ मिनिटे, ८ मागच्या राशीस येऊन, ९ वेगवृद्धि होऊन,
१० कुंडिलींतील १ लें, ४ थें, सातवें, आणि दहावें स्थान केंद्र, ११ ग्रहांची उच्चस्थानें : मेषाचा सूर्य, वृषाचा चंद्र, आणि मकराचा
बुध इत्यादि, १२ चैत्र महिना, १३ प्रसूतिकाळच्या वेदना, १४ मोठें, १५ फांस, कानी, गुळखी, १६ भरतें, १७ कौतुक,
१८ राक्षसांचा नाश, १९ धीर देत.

सामुद्रिक चिन्हें:- चरणांतळीं आरक्त शोभा। लोपित बाळसूर्याची प्रभा। जगातें भुलवी जगदंबा। तीही चरणरंगा भुलली ॥१७॥ माया अतर्क्य सर्वांसी। वेदशास्त्रीं प्रसिद्धी ऐसी। तीही भुलली चरणांसी। जाली दासी सर्वदा ॥१८॥ सनकादिक अति विरक्त। तेही चरणारविंदीं^१ आसक्त। भ्रमर होवोनियां संतत। आमोद घेत स्वानंदें ॥१९॥ चरणांचिया सामुद्रिका। न वर्णवे वेदशेषादिकां। ध्वजवज्रांकुश ऊर्ध्व रेखा। पार्यी पद्म देखा यवांकित ॥२०॥ चरणांतळीं आरक्त शोभा। बरवंटी शुद्ध श्याम प्रभा। इंद्रधनुष्य मिरवे नभा। तैसी शोभा शोभत ॥२१॥ उपासकां यंत्र पूर्ण। तैसी घोंटी पै त्रिकोण। दोहीं पार्यी नीळवर्ण। विराजमान शोभती ॥२२॥ यंत्रपीठीं वर्ण प्रबळा। तैशा पोटरिया सरळा। अक्षररूपें त्या निसळा^२। अति निर्मळा सकुमारा ॥२३॥ जानुचक्रे^३ अति वर्तुळ। जैसे आरसे निज निर्मळ। निजात्मरूप सकळ। तेथें तत्काळ प्रतिबिंब ॥२४॥ कर्दळीस्तंभाचें^४ शुद्ध सार। त्याहूनि मांडिया सुकुमार। लागतां खुपती चंद्रकर^५। ऐसें अरुवार^६ जघनद्वय^७ ॥२५॥ श्रुति^८ आणि स्मृती। दोहीं पार्यी वाकीं गर्जती। अंदुवा^९ जाण निश्चिती। उपवेद स्थितिविभागे ॥२६॥ वेदांत शुद्ध शास्त्र थोर। चरणीं गर्जती तोडर^{१०}। धन्य दैत्यांचे शरीरभार। चरणीं निरंतर रुळती तोडरीं ॥२७॥ जगाचें गुह्य श्रीराम पूर्ण। त्या गुह्याचें गुह्य लक्षण। तेथें पावों शके कोण। तें सुख संपूर्ण जानकी भोगी ॥२८॥ स्वयें अच्छिद्रत्वे^{११} मनोहर। आणि पुढिलांचे आच्छादी छिद्र। तोचि कांसेसी

पीतांबर। तेजे दुर्धर देदीप्यमान ॥२९॥ पीतांबर श्रीरामकांसेसीं। लागला निजभावेसीं। तेणेंचि तो अनायासीं। गुह्यगुह्यासीं पावला ॥३०॥ नाभी सखोल अतिशयेंसीं। सहस्राब्द^{१२} बुडतां ब्रह्मयासीं। ठावो^{१३} न निघे तयासी। होवोनि कासाविसी वरता आला ॥३१॥ तेव्हां श्रीरामें आश्रासोनी। बैसविला कमळासनीं। त्यासी चतुःश्लोकी उपदेशूनी। श्रेष्ठ करोनि स्थापिला ॥३२॥ तें श्रीरामाचें नाभिस्थान। बैसला देखे कमळासन^{१४}। त्याचे हृदयींचें महिमान। बोलतां मौन श्रुतिशास्त्रां^{१५} ॥३३॥ ज्याचे हृदयचिदाकाशीं। आकाश हरपे स्वकार्येसी। सिद्ध पावले त्या ठायासी। चिदंशासीं एकत्वे ॥३४॥ तेथें अनन्यत्वे मुनिजन। जडोनि जाले अभिन्न। तेंचि हृदयीं पदक पूर्ण। गुणेंवीण ल्यालासे ॥३५॥ सूक्ष्म माजीची अति थोरी। अभिमान होता केसरी^{१६}। देखोनि राममध्यकुसरी^{१७}। लाजें रानभरी ते जाले ॥३६॥ पहावया श्रीराममध्यरचना। अभिमानत्याग पंचानना^{१८}। मेखळा अंगवूनि अंगवणा। मध्यभागीं जाणा चित्रत्वे जडले ॥३७॥ जो अपरंपार अनंत। त्यास अनुभवीं आकळित। तेवीं मेखळेमाजि^{१९} रघुनाथ। दिसे समस्त आकळिला ॥३८॥ जालिया निजवस्तुप्राप्ती। सकळ वृत्ति उपशमती^{२०}। तेवीं क्षुद्रघंटिकांची पंक्ती। जे मेखळेप्रती अधोमुख ॥३९॥ नाना मतांचा निजमेळा। त्याचि किंकिणी^{२१} ज्वाळमाळा। यापरी विचित्र लीळा। कटीं मेखळा शोभत ॥४०॥ पीतांबराचे उभय भाग। दोन्ही भागीं मुक्तलग^{२२}। तेणे अंगाचा फिटला पांग। अंगींची अव्यंग^{२३} निजांगशोभा ॥४१॥ ज्याचें

१ पदकमळी, २ निखालस, ३ गुढघे ४ केळीचे, ५ चंद्राची किरणें, चांदणें, ६ मऊ, नरम, ७ कटिप्रदेश, श्रोणी, ८ वेद, ९ सांखळ्या, १० पायांतल्या घागण्या, ११ निर्दोषपणे, १२ हजार वर्षे, १३ तळ, बूड, १४ ब्रह्मदेव, १५ वेदशास्त्राला, १६ सिंहाला, १७ रामाच्या कमरेचें कौशल्य, १८ सिंहाला, १९ कमरपट्यांत, करगोट्यांत, २० नाहीशा होतात, शांत होतात, २१ लहान लहान घंटा, २२ मोत्यांचे घोंस, सर, २३ दोषरहित.

पाहतां वक्षस्थळ^१। सबाह्य भरित समूळ। तेथें वसती विजनशीळ^२। जन वन सकळ समसाम्य ॥४२॥ पाहतां ज्याचा कंबुकंठ^३। वेदांची ते वाहती वाट। तेथोनियां होती प्रकट। स्वरवर्ण वरिष्ठ मर्यादा ॥४३॥ ॐ कारामाजी वर्णव्यक्ती। तेवीं मुखामाजी दंतपंक्ती। चौकीचे चारी मिरवती। चिदानंददीप्ती सोलीव ॥४४॥ जीव शिव विभाग जनीं। तैसे देखा अधर^४ दोनी। ऐक्या आले श्रीरामवदनीं। मिनले^५ मिळणीं एकत्वे^६ ॥४५॥ निवटोनियां^७ नास्तिक्य^८। अवक्र^९ जें कां आस्तिक्य^{१०}। तेंचि श्रीरामाचें नासिक। शोभेचे बिक^{११} शोभवी ॥४६॥ चालता जितुका वायु जाण। तोचि श्रीरामाचा मुख्य प्राण। तेंचि वेदाचें जन्मस्थान। त्रिकांड पूर्ण प्रतापें ॥४७॥ चैतन्याचें^{१२} देखे देखणेपण। त्याच्या डोळां आलें शरण। देखणें देखे देखणा होऊन। देखणेपण सबाह्य ॥४८॥ स्वानंदें निडारली^{१३} दृष्टी। चिन्मात्रैक^{१४} देखे सृष्टी। देखणेपणा आणिली पुष्टी। दृश्य पाठी पोटीं द्रष्टाच देखे ॥४९॥ दीपामार्गे पडसाई^{१५}। तैशा डोळ्यांमार्गे भोंवई। व्यंकटी^{१६} सांडोनियां पाहीं। श्रीरामदेहीं विनटल्या ॥५०॥ जयाची विक्षेपभुकुटी^{१७}। रची ब्रह्मांडाच्या कोटी। तेथेंचि राहे व्यंकटी। अगाध दृष्टि श्रीरामाची ॥५१॥ पूर्व उत्तर मीमांसा पूर्ण। तेंचि मुख्य श्रीरामश्रवण^{१८}। श्रवणें श्रवणाचें भूषण। जें निज^{१९} मंडण वेदांता ॥५२॥ कुंडले म्हणती साकार। एक म्हणती मकराकार। परी ते सत्यत्वे निर्विकार। श्रवणें विकार नासती ॥५३॥ श्रवणासी संपूर्ण। सावधानता निजभूषण। सावधानतेवीण जाण। भूषण तें दूषण

श्रवणासी ॥५४॥ श्रीरामाचें निजश्रवण। वेदशास्त्रांसी निज भूषण। तेथें रिघो^{२०} न शके दूषण। पावना पावन श्रीराम ॥५५॥ जैसें अधिष्ठान^{२१} निर्मळ। तैसें देखा विशाळ भाळ^{२२}। ज्याच्या कपाळाची वेळ। सुर सकळ वांछित ॥५६॥ उगाळोनि अहंपण। सोहं काढिलें शुद्ध चंदन। तेंही केले रामार्पण। चंदनार्चन लल्लाटीं ॥५७॥ आधींच तो घनसांवळा। वरी टिळक रेखिला पिवळा। शोभा शोभली कपाळा। सुरां सकळां स्वानंद ॥५८॥ सच्चिदानंद एकमेळीं। तैसी लल्लाटींची त्रिगुण त्रिवळी। बोधचंदनाचे परिमळीं। पूजिला निर्मळीं निजसजनीं ॥५९॥ वानू^{२३} मुकुटाची महिमा। कैची उपमा निरुपमा। मुकुटमणींची गरिमा^{२४}। नेणे ब्रह्मा आकळूं तो ॥६०॥ राम मिरवी लेवून लेणें। तो श्रीराम लेणियांचे^{२५} लेणें। जेवीं सोनें सरे सोनटकेपणें। कीं सोनटका सोनेपणें सर्वत्र सरे ॥६१॥ लेणें मिरवे सगुणपण। निर्गुण भूषणाहि भूषण। मुळीं निर्गुणें शोभें सगुण। जेवीं लेणें सुवर्ण एकत्वे^{२६} ॥६२॥ ऐसिया श्रीरामांच्या पोटीं। रामरूप देखें सृष्टी। सृष्टी सबाह्य संपुटीं। देखे सृष्टी श्रीरामू ॥६३॥ ऐसिया देखोनि श्रीरामा। कौसल्येसी आला प्रेमा। त्या सुखाच्या सुखसंभ्रमा। देहधर्मा विसरली ॥६४॥ अंग सर्वांगीं रोमांचित। स्वेदबिंदू^{२७} रवरवीत। चित्त चैतन्यी विरमत। नेत्रीं स्रवत^{२८} आनंदाश्रु ॥६५॥ स्वानंद न समाये पोटीं। सुखोर्मि बाष्प दाटे कंठीं। उन्मीलित जाली दृष्टी। पडली सृष्टी मूर्च्छित ॥६६॥ जेंवि केळीतें झगटे पवन। तैसें शरीर कंपायमान। वाचेसीं पडिलें महामौन। देहाभिमान विसरली ॥६७॥

१ छाती, २ अरण्यांत राहणारे तपस्वी, ३ शंखासारखा गळा, ४ ओठ, ५ मिळाले, ६ नाहीसें करून, ७ अनीश्रवत्व, ८ सरळ, ९ ईश्वराच्या ठायीं श्रद्धा, १० तेज, बळ, ११ आत्म्याचें, १२ परिपक्व झाली, १३ शुद्ध ज्ञानरूप, १४ पडछाया, १५ वांकडेपणा, १६ दृष्टीचें फेकणें, १७ रामाचे कान, १८ निजभूषण, १९ शिरू, २० ज्यावर कोणतीही वस्तु राहाते तें, आश्रय, २१ कपाळ, २२ वर्णन करू, २३ मोठेपणा, २४ दागिन्यांचें, २५ घाम, २६ वाहू लागले.

सत्त्वगुणाचें भरितें भरे। तें आपोआप ओसरे^१।
होवोनि सावध चमत्कारें। रामनिधरि
निर्धारिं ॥६८॥

कौसल्येची विनंती व श्रीरामांचे
बालस्वरूप:- येणें स्वरूपें रघुनाथा। तुज येथें
प्रगट होतां। माझा पुत्र तूं हे कथा। लोकीं
सर्वथा मानेना ॥६९॥ होईन कौसल्येचा नंदन।
तें आठवीं पूर्ववचन। ऐकोनि हांसे रघुनंदन।
चमत्कारें पूर्ण तुष्टला ॥७०॥ वचन ऐकोनि
तत्काळ। श्रीराम स्वयें जाला बाळ।
बालार्कप्रभा सुनीळ। सुखकल्लोळ जननयनां
॥७१॥ भक्त माझे ऐश्वर्यें वोसंडी। परी
चरणामृतीं पडे उडी। तेथें कैसी आहे गोडी। ते
आवडी चाखों गेला ॥७२॥ चरणकमळींचा
अंगुष्ठ^२। करकमळी धरोनि स्पष्ट। मुखकमळीं
करिता प्रविष्ट। गोडी उद्धट लागली ॥७३॥
आपुली आपणियां गोडी। स्वभावे फावली^३
धडफुडी^४। तोंडींचा अंगुष्ठ न काढी। चोखी
आवडी चुरचुरां ॥७४॥ माझ्या स्वरूपाची
गोडी। भक्तीं भोगिली धडफुडी। चरणामृतीं
सुखाच्या कोडी। चोखी आवडी अंगुष्ठ ॥७५॥
तेंचि लक्षण बालकाचे ठायीं। अद्यापि भासतसे
पाहीं। निजांगुष्ठ मुखाचे ठायीं। चोखी
लवलाहीं स्वानंदे ॥७६॥

सार्वत्रिक आनंद व श्रीरामांचे जातक:-
यापरी रघुनंदना। देखोनि बाळभावना^५।
कौसल्येसी आला पान्हा। जीवीं निंबलोणा^६
करूं पाहे ॥७७॥ सुरीं दुंदुभी त्राहाटिल्या^७
भेरी। देव गर्जती जयजयकारीं। वर्षती
सुमनांच्या हारी। चराचरीं आल्हाद ॥७८॥
आनंदाचे लवड-सवडीं^८। नारदाची पडे उडी।

सनकादिकांची आडाडी^९। स्वानंदे तांतडी
नाचती ॥७९॥ सिद्ध आले श्रेष्ठ श्रेष्ठ। ऋषि
आले झडझडाट। वेद होवोनियां भाट^{१०}। अति
उद्धट वानिती ॥८०॥ योगी संन्यासी घनदाट।
पुण्यकाळाचे दाटले थाट। तीर्थासी तेथे न फुटे
वाट। तिहीं शरयूतट वसविले ॥८१॥
अयोध्येच्या हाटबिडी^{११}। स्वयें झाडिती
महासिद्धी। रंगमाळा^{१२} घालिती सिद्धी। गुढिया
समाधी स्वानंदे उभविल्या ॥८२॥ महासामें
सुरस गाणीं। चारी मुक्ति त्या नाचणी। साही
शास्त्रांची पेंखणी^{१३}। शब्दश्रेणी^{१४} स्वपक्षें
॥८३॥ धर्माची पहिली पहाट। स्वानंदाची
मोकळी वाट। सुखाची पिकली पेंठ। समयो
श्रेष्ठ साधूनी ॥८४॥ कौसल्येसी पुत्र जाला।
स्वधर्मे वाधावा^{१५} आणिला। राजा हर्षे निर्भर
जाहंला। वोसंडला^{१६} स्वानंदे ॥८५॥
त्राहाटिल्या^{१७} निशाण^{१८} भेरी^{१९}। गगन गर्जे
मंगळतुरीं। त्रैलोक्य गर्जे जयजयकारी। धरोधरीं
उल्हासु ॥८६॥ मंगळजळी निजनिवाडें। राजा
स्नान करी वाडेंकोडें। तो शितोडा लागे जिकडे
जिकडे। पूर्वज तिकडे सुखरूप होती ॥८७॥
पूर्वज स्वयें सुखी होती। हेंचि आश्चर्य सांगों
किती। तेणें जळें त्रिजगती। उल्लासती स्वानंदें
॥८८॥ पुत्रानंदें उदार दृष्टी। सवत्स गोधनांच्या^{२०}
थाटी। अश्व रथ गज धन कोटी। वांढिता सृष्टी
मागता सरे ॥८९॥ जन्म पावला रघुनाथ। उदा-
दानें दे दशरथ। मागते मागणें हरपत। होवोनि
कृतार्थ मागणें विसरे ॥९०॥ दशरथ म्हणे ये
समयीं। जो जें मागेल तें देईन पाहीं। तंव
मागतेचि जाले नाहीं। याचकां देहीं संतृप्ति
॥९१॥ ऐसें श्रीरामपुत्रमुख। देखता रायासी

१ उतरलें, २ अंगठा, ३ प्राप्त झाली, ४ खरी, ५ बाळस्वरूप, ६ कुरवंडी, ७ वाजविल्या, ८ फुलाच्या, ९ गडबडीनें, १० धांदल,
११ स्तुतिपाठक, १२ बाजार आणि रस्ते, १३ रांगोळ्या, १४ पाहणे, १५ शब्दसमुदाय, १६ वार्ता, निरोप, १७ भरला, परिपूर्ण
झाला, १८ वाजविल्या, १९ एक प्रकारचे वाद्य, २० नगारे, २१ गाईचे समुदाय.

परम हरिख । द्विज निर्भर केले देख । तृप्त याचक^१
अति दानें ॥१२॥ श्रीरामाचें जातक । दशरथ
करी अलोलिक । तंव द्वितीय पुत्राचा हरिख
सद्भावें देख आणिली गुढी ॥१३॥

सुमित्रेची प्रसूति व जन्मोत्सव :- सुमित्रा देखे
स्वप्न । मज झालें पुत्ररत्न । जागृतीं पाहे
सावधान । तंव पुत्रनिधान सेजेसीं ॥१४॥
क्षीरसागरांहूनि निघाला । राम कौसल्यागर्भा
आला । पाठींचा शेष पाठीं पावला । पाठीचा
झाला सुमित्र ॥१५॥ श्रीरामासीं सुष्ठु^२ मैत्री ।
चालवील निजनिर्धारिं । सुमित्र म्हणणें यापरी ।
सुमित्राउदरीं जन्मला ॥१६॥ कौसल्येसी सुष्ठु
मित्रा । चालवी यालागीं सुमित्रा । हाही आला
तिच्या उदरा । सुमित्र खरा येणेंही ॥१७॥
लक्ष्मण शेषावतार । अयोनि जन्मला निर्धार ।
तोही नातळे योनिद्वार । जन्मव्यवहार स्वलीला
॥१८॥ तें देखोनि पुत्रवदन । अष्टांगीं पावली
समाधान । मन जालें आनंदघन । सुमित्रा संपूर्ण
सुखरूप जाली ॥१९॥ यावरी आनंद चढोवढीं ।
हर्षाचिया लवडसवडीं । सद्भावें उभविली गुढी ।
रायासी आवडी पुत्रसुख सांगे ॥१००॥ द्वितीय
पुत्राचा प्रभाव । ऐकोनि सुखें सुखावे राव ।
घेवोनियां ऋषिसमुदाव । जातकार्था पाहों
स्वानंदें आला ॥१॥ फोडिलीं धनाचीं भांडारें ।
मुक्त केलीं धान्यकोठारें । त्यागिलीं गाईची
खिल्लारें । लुलु^३ दानभारें मूर्च्छित जालीं ॥२॥
याश्चा^४ बुडाली दानसमुद्रीं । दरिद्र बुडालें
दातृत्वपूर्वीं । मागत्यांचा दुष्काळ नगरीं । घरोघरीं
आनंद ॥३॥

कैकेयीस पुत्रप्राप्ति :- कैकेयी पुत्रवंती दो
पुत्रीं । तिची प्रसूतीची थोरी । अतिशयेसीं
नवलपरी । निजनिर्धारिं अवधारा ॥४॥

कैकेयीसीं लागली सुषुप्ती । पुत्र जन्मले कैशा
रीती । त्या पुत्रजन्माची ख्याती । तिसीं ते स्थिती
अलक्ष ॥५॥ एक श्रीरामाचा भाग । एक
लक्ष्मणाचा विभाग । दोन्ही लीलाविग्रही^५ सांग ।
योनीचें अंग नातळती ॥६॥ सख्या प्रबोधिती^६
कैकेयीसी । दोघे पुत्र जन्मले कुशी । तुझी झोंप
ऐसी कैसी । पुत्रसुखासी अनोळख ॥७॥
कैकेयी पाहे पुत्रमुख । हृदयीं वोसंडेना^७ हरिख ।
सापत्नभावाचें^८ सुख । लोकदृष्टी देख पावती
जाली ॥८॥ पूर्ण कळवळा नाहीं मना ।
स्वानंदस्नेह नयेचि पान्हा । दाईच्यापरी
स्तनपाना । लाविले स्तना पुत्र दोनी ॥९॥
स्वपिंडगर्भ तिचा नव्हे । परभाग गर्भें
सापत्नमाये । तिचे स्तनपानें पाहें । स्वभावे दायी
हे जाली ॥१०॥ पुढें सहजचि सापत्न । पुत्र
नायकती तिचें वचन । पुत्रांचें निजसमाधान ।
कैकेयी जाण पावेना ॥११॥ कैकेयीची
गर्भस्थिती । पुत्रद्वयाची उत्पत्ती । यापरि जाली
प्रसूती । वाधावा^९ रायाप्रति धाडिला तिणें
॥१२॥ स्नेहाचिया लवडसवडी । सकाम-
कामाचिया आवडी । पुत्रद्वयाची गर्वगोडी ।
कैकेयी धाडी रायापासी ॥१३॥ पुत्रद्वयाचें प्रिय
जन्म । तेणें रायासी सुख परम । उदारहस्तें करोनि
धर्म । जातककर्म तेणें केलें ॥१४॥

पुत्रचतुष्टयाची दशस्थाला प्राप्ति :- जेंवि कां
चारी पुरुषार्थ^{१०} । एके काळें घरा येत । तेंवि चारी
पुत्र दशरथ । जाले प्राप्त समकाळें ॥१५॥ चहूं
मुक्तींचें सुख एक । तेचि चतुर्विध होवोनि देख ।
दशरथासी द्यावया सुख । चारी अलोलिक पुत्र
जन्मले ॥१६॥ सच्चिदानंद तिन्ही जाण ।
तिहींचें प्रकाशक वस्तु चिद्धन । तेंवि चारी पुत्र
परिपूर्ण । पावला आपण स्वयें राव ॥१७॥

१ भिकारी, २ उत्तम, ३ लोभी, ४ याचना, ५ आपल्या इच्छेनें जन्म घेणारे, ६ जाग्या करतात, ७ मावेना, ८ सावत्र आई, ९ निरोप, १० धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष.

प्रणव^१ तेचि वेद चारी। तेंवी एक वस्तु चौं
प्रकारीं। पुत्रत्वे दशस्थाचे घरीं। सुखकारी
सर्वासीं ॥१८॥ एक सुख नित्य निश्चिती। त्यासी
बहुविध चतुष्टय म्हणती। तेचि हे चारी मूर्ती।
पुत्रसुखार्थी दशरथ ॥१९॥ जो सकळ जगाचा
निजविश्राम। सकळ सुखाचा आराम। जो
निष्कामाचा पूर्ण काम। तो श्रीराम दशस्थात्मज
॥२०॥ सकळ लक्षां आलक्षण। जो सकळ
लक्षणीं संपूर्ण। तोचि तो लक्ष्मण जाण।
सुमित्रानंदन दशस्थात्मज ॥२१॥ ज्याचेनि
सकळही पदार्थ। सदासर्वदा संपूर्ण भरित। ते
वस्तुसी म्हणती भरत। कैकेयीसुत दशस्थात्मज
॥२२॥ मनुष्य शत्रूचें हनन। करी तो अल्प
शत्रुघ्न। भवशत्रूचें^२ निर्दळण। करी तो शत्रुघ्न
दशस्थात्मज ॥२३॥ कनिष्ठ कैकेयीचे नंदन।
त्यांचें नाम भरत शत्रुघ्न। वसिष्ठें केलें
नामाभिधान। चौघे जण दशरथि ॥२४॥

चारहि पुत्रांचें नामकरण:- श्रीवसिष्ठें
आवश्यक। केलें चौघांचें जातक। जन्मपत्रिका
केली देख। नाम निर्दोष जगद्वंद्व ॥२५॥ यापरि
श्रीराम आणि लक्ष्मण। भरत आणि शत्रुघ्न।
चौघे दशरथनंदन। नामाभिधान जगद्वंद्व ॥२६॥
यापरी श्रीरामाचें जन्म। सांगितला अनुक्रम।
निरूपिलें जन्मकर्म। चरित्रानुक्रम अवधारा
॥२७॥ येथोनि श्रीरामाचें चरित्र। अगाध
अनुपम्य पवित्र। धन्य वाल्मीकाचें वक्त्र^३। कथा
पवित्र शतकोटी ॥२८॥ एका जनार्दना शरण।
पूर्ण जालें जन्मकथन। पुढें स्वानंदनिरूपण।
श्रोतीं अवधान मज द्यावें ॥२९॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां
श्रीरामजन्मप्रसंगनिरूपणं नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ओंव्या ॥१२९॥

अध्याय सातवा

श्रीरामांची तीर्थयात्रा

श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः- ॥ धन्य रामायण
सृष्टीं। धन्य वाल्मीकाची वाग्वृष्टी। अक्षरीं
अक्षरपरिपाटी^४। दोष कोट्यनुकोटी नासती
॥१॥ नासती महापातकें। नासती द्वंद्वे^५ दुःखें।
रामकथा ऐकतां हरिखें। सुख महासुखें
थोरावे ॥२॥ येथोनि श्रीरामचरित्र। अपवित्रा
करी अति पवित्र। कथाकौतुक अति विचित्र।
श्रोतीं सादर परिसावें ॥३॥

श्रीरामजन्माने लंकेंत घडलेल्या अशुभसूचक
घटना:- श्रीराम जन्मला अध्योयापुरीं। तंव
वीज पडे लंकेवरी। भूस्फोटन^६ नगरद्वारीं। भूकंप
नगरीं त्रिकुटेंसीं ॥४॥ रावण जंव भद्री^७ चढे।
तंव मुकुट पायरीवरी पडे। वायुघातें छत्र मोडे।
सभेचे हुडे खचोनि पडती ॥५॥ कुंभकर्णाच्या
घरावरी। दिवाभीत^८ घूं घूं करी। इंद्रजित
आरशाभीतरीं। देखे अशिर शरीर ॥६॥
मंदोदरीची गळसरी। तुटोनि पडे अग्निभीतरीं।
तीतें काढी जंव सुंदरी। तंव भस्म करी हुताशन
॥७॥ ऐसा विघ्नांचा^९ आवर्त^{१०}। तेणें
राणिवसां^{११} आकांत। येणें राक्षसकुळा घात।
हाहाभूत निशाचर ॥८॥ रावण सांगे भयेंकरीं।
दृढपणें असा रे नगरीं। येथोनि कोणीं न जावें
दूरी। अहोरात्रीं सावधान ॥९॥ प्रधानादिक
सभानायक। तिहीं थोर घेतला धाक। रावणा
लागली धुकधुक। अरिष्ट आत्यंतिक^{१२}
देखोनी ॥१०॥

कुमारांचे व्रतबंधादि संस्कार व अध्ययन:-
येरीकडे अयोध्येसीं जाण। श्रीवसिष्ठ आपण।
चौघां कुमारांचें विधान। संस्कारपूर्ण करविता

१ ॐकार, २ संसाररूपी शत्रुचे, ३ मुख, तोंड, ४ अक्षरांची रचना, ५ सुख-दुःख, हर्ष-शोक, शीत-उष्ण इत्यादि द्वंद्वे, ६ पृथ्वीचे
फाटणे, ७ सिंहासनावर, ८ घुबड, ९ विघ्नांचा भोवरा, १० अंतःपुरात, जनानखान्यात, ११ अपरिहार्य.

जाला ॥११॥ जातकर्म नामाभिधान^१। कटिसूत्र
अन्नप्राशन। चौलकर्म वायनदान। केले संपूर्ण
विधियुक्त ॥१२॥ ऐश्वर्याचें आविष्कारे^२।
व्रतबंधाचेनि गजरे^३। दानें सन्मानें सत्पात्रें। सुखी
नृपवरें यापरी केले ॥१३॥ रामाचा व्रतबंध।
सुखी केले विप्रवृंद^४। स्वानंदें निघालें दोंद।
डोलत परमानंद पावले ॥१४॥ श्रीरामाचे
व्रतबंधन। सुखी केले अकिंचन^५। वणवण^६
निमाली पूर्ण। मागतेपण^७ मुक्त जालें ॥१५॥
जालिया व्रतबंधन। वसिष्ठापासीं चौघे जण।
आरंभिलें वेदाध्ययन। शास्त्रव्याख्यान वेदांत
॥१६॥ श्रीराम वेदाचें जन्मस्थान। त्यासी
संस्कारमंत्रें जाण। पठन जालें शास्त्र संपूर्ण।
अगाधपण प्रज्ञेचें^८ ॥१७॥ यापरी रघुनाथासी
जाण। जालीं षोडश वर्षे संपूर्ण। करावया
तीर्थाभिगमन^९। रघुनंदन उद्यत^{१०} ॥१८॥ प्रार्थूनि
वसिष्ठालें। त्या सद्गुरूच्या अनुमते। आज्ञा
मागोनि दशरथातें। श्रीराम तीर्थातें निघाला
॥१९॥ मग पाहोनियां सुदिन। स्वस्तिवादु
पुण्याहवाचन। सर्वे देवोनियां सैन्य।
सुबुद्धिप्रधान समवेत ॥२०॥ दिधली अक्षयी
भांडारें। सवत्स गाईचीं खिल्लारें। नाना प्रकाराची
वस्त्रें। तीर्थी रघुवीरें वांटावया ॥२१॥

तीर्थयात्रावर्णन:- सरें^{११} सरिता^{१२} सिंधुसंगम।
पुण्यभूमि पुण्याश्रम। केले प्रयागादि पंचग्राम।
मार्ग दुर्गम हिमालया ॥२२॥ बदरीमार्गी
पंचप्रयाग। वेदप्रयाग शिवप्रयाग। कर्णप्रयाग
ब्रह्मप्रयाग। अतिगुप्तप्रयाग पांचवा ॥२३॥
शरयू गंगा सुवर्णभद्रा तिन्ही। हे पूर्व प्रयाग
त्रिवेणी। कार्तिक मासीं कृष्णा वेणी। मुख्य
त्रिवेणी माघस्नान ॥२४॥ वनें तपोवनें
शैलशिखरे^{१३}। परम पावन जें जें उखरे^{१४}।

तीर्थादि तिन्ही पुष्करें। तीर्थक्षेत्रें
विधियुक्त ॥२५॥ नैमिषारण्य धर्मारण्य।
चंपकारण्य ब्रह्मारण्य। महापंथाचें वेदारण्य।
ऋषि वेदज्ञ जेथें असती ॥२६॥ मंदराद्रि आणि
विंध्याद्रि। मूलपीठीचा सह्याद्रि। गंगातीरीचा
ब्रह्माद्रि। लोकोत्तरी अति श्रेष्ठ ॥२७॥ प्राची
सरस्वती बिंदुसर। धर्मालय कुरुक्षेत्र।
ज्वाळामुखी ज्वाळा दुर्धर। अति पवित्र
तीर्थोदकीं ॥२८॥ केले तिन्ही गयेचें दर्शन।
धर्मस्तंभाचें स्पर्शन। ब्रह्मयोनीचें अवलोकन।
गायत्रीचें ध्यान संध्यावटीं ॥२९॥ ब्रह्मावर्त
गोमतीतीर। हिरण्यासहित सागर। सागरावर्ती
शंखोद्धार। जेथें वेदोद्धार करी हरि ॥३०॥
सप्तपुरी तीर्थमार्गे। केली बाराही ज्योतिलिंगे।
प्रभासेसी सोमनाथयोगे। पंचकृष्णाप्रयोगे
मूलमाधव ॥३१॥ द्वारकेचा कल्याणकृष्ण।
दुजा शंखनारायण। तिजा पिंडारकीं काळकृष्ण।
चौथा तो जाण गडदामोदर ॥३२॥ मूलचें निज
मूलस्थान। मूलमाधव पांचवा कृष्ण। हे तंव
यात्रामंडळगमन। पुण्य पावन सर्वासी ॥३३॥
गंडकी यमुना सुरसरी। तापी नर्मदा मत्स्योदरी।
कृष्णा भीमा गोदावरी। दुरितें^{१५} दुरी ज्याचेनी
॥३४॥ मत्स्यतीर्थ पक्षितीर्थ। शिवकांची
विष्णुकांचीयुक्त। त्रिकोण हस्ति तीर्थभूत।
तीर्थ विख्यात कुंभकोण ॥३५॥ प्रतीची कावेरी
ताम्रपर्णी। कृतमाला पयस्विनी। या
पंचनद्यांच्या स्नानीं। भगवद्भजनीं
दृढभाव ॥३६॥ कन्याकुमारी जनार्दन।
शेषशायी अनंतशयन। उभय कावेरी
श्रीरंगस्थान। परमपावन अगस्त्याश्रम ॥३७॥
दर्शनें मुक्ति चिदंबरि पाहीं। जन्ममुक्ति
कमलालयीं। मरणमुक्ति काशीच्या ठायीं।
स्मरणे मुक्ति देई अरुणाचळ ॥३८॥

१ नांवे ठेवणे, २ बलाने, जोराने, ३ ब्राह्मणसमुदाय, ४ अतिदरिद्री, भिकारी, ५ दगदग, ६ याचना, ७ बुद्धीचे, ८ तीर्थयात्रा, ९ तयार, १० सरोवरे, ११ नद्या, १२ पर्वताची शिखरे, १३ भरड, नापीक जमीन, माळजमीन १४ पाप.

श्रीरामांचा लोकसंग्रह:- श्रीराम तीर्था तीर्थभूत। मोक्षा मुक्ति श्रीरघुनाथ। तोही तीर्थयात्रा करित। लोकसंग्रहार्थ^१ स्वलीला ॥३९॥ जे तीर्था जें विधान। जे तीर्थी जे स्नान। तैसें करोनि दान सन्मान। सुखी जन श्रीरामें केले ॥४०॥ श्रीरामें सुखी केले महाक्रषी। रामें सुखी केले संन्यासी। रामें सुखी केले तीर्थवासी। सुखी वनवासी श्रीरामें केले ॥४१॥ रामें सुखी केले त्यागी। रामें सुखी केले भोगी। रामें सुखी केले विरागी। सुख संभोगी श्रीराम ॥४२॥ रामें सुखी केले ब्रह्मचारी। रामें सुखी केले व्रतधारी। रामें सुखी केल्या नरनारी। राम सुखकारी सर्वासी ॥४३॥ रामें सुखी केले तपी। रामें सुखी केले जपी। रामें सुखी केले निर्विकल्पी। सुखरूप श्रीराम ॥४४॥ रामें सुखी केले दिगंबर^२। रामें सुखी केले वल्कलधर^३। रामें सुखी केले सदाचार। सुख साचार श्रीराम ॥४५॥ रामें सुखी केले अयाचित^४। रामें सुखी केले अति विरक्त^५। रामें सुखी केले धर्मासक्त। राम समस्तां सुखकारी ॥४६॥ रामें सुखी केले अकिंचन^६। रामें सुखी केले अति दीन। रामें सुखी केले अज्ञान। राम सकळ सुजनसुखकारी ॥४७॥ रामें सुखी केले कापडी^७। रामें सुखी केलीं बापडी। रामें सुखी केली साबडी^८। सुखाची कुळवाडी श्रीराम ॥४८॥ रामें सुखी केले सेवक। रामें सुखी केले केवळ रंक। रामें सुखी केले लोक। जे भावें सन्मुख भेटों आले ॥४९॥ रामें सुखी केले विवेकी। रामें सुखी केले एकाकी। रामें सुखी केले त्रैलोक्यीं। यात्रानुलोकीं स्वलीला ॥५०॥ यात्रा विधियुक्तप्रकारें। स्वलीला रघुवीरें। नाना जनां

दानप्रकारें। चहूं सुमद्रीं सुखी केले ॥५१॥ द्वारका पश्चिमसमुद्र। जगन्नाथ पूर्वसमुद्र। मानससरोवर उत्तर समुद्र। दक्षिणसमुद्र श्रीसेतुबंध ॥५२॥ यापरि समुद्रवल्यांकित^९। तीर्थे करोनियां समस्त। अयोध्ये आला रघुनाथ। सुमुहूर्ते स्वानंदे ॥५३॥ नगर शृंगारिलें नृपवरे। गुढिया तोरणें मखरें। गगन गर्जें जयजयकारें। आणिला गजरें रघुनाथ ॥५४॥ भाट गर्जती गहिरावचनीं^{१०}। पुढें नाचती नाचणी^{११}। कीर्ति वर्णिजे बंदिजनी^{१२}। अयोध्या भुवनीं उल्लास ॥५५॥ पदोपदीं ओंवाळणी। पदोपदीं सुवासिनी। पदोपदीं अक्षयवाणी^{१३}। मंत्रध्वनी स्वरयुक्त ॥५६॥ वसिष्ठासी घातलें लोटांगण। दशरथा साष्टांग नमन। चौघांसी दिधलें आलिंगन। परम समाधान रायासी ॥५७॥ अभिवंदिल्या तिथी माता। हर्ष दशरथाचे चित्ता। उत्संगी^{१४} बैसविलें रघुनाथा। सुख समस्ता अपार ॥५८॥ चौघां करविलें मंगळस्नान। दिव्यांबरें^{१५} परिधान^{१६}। दिव्यालंकार चंदन। सुमनीं सुमन शृंगारिलें ॥५९॥ वसिष्ठ वचन प्रमाण। केलें व्रत-विसर्जन। द्विजां दिधले भोजन। दानसन्मान-समारंभे ॥६०॥ यापरी तीर्थाभिगमन^{१७}। करूनि आला रघुनंदन। येथोनि वैराग्य पूर्ण। श्रीराम आपण विन्यासें^{१८} दावी ॥६१॥ येथोनि कथा मनोहर। गुह्य ज्ञानें ज्ञान गंभीर। स्वये निरूपील रघुवीर। वैराग्यविचार मुमुक्षुहेतु ॥६२॥ मुमुक्षु^{१९} तारावया संसार। दावी वैराग्य निजसार। धर्मलक्षणीं अवतार। सत्य साचार श्रीराम ॥६३॥ एका जनार्दनीं एक। कवीश्वराचें अति रंक। त्या मूर्खाचेनि मुखें देख। कथा

१ लोकांनी कर्मांला प्रवृत्त होण्यासाठी, लोकाचाराकरितां, २ नमन, ३ वल्कलें(झाडांच्या साली)धारण करणारे, ४ कोणापाशी न मागतां ईश्वरेच्छेनें जें मिळेल त्यावर चरितार्थ चालविणारे, ५ निरिच्छ, ६ अति दरिद्री, ७ तीर्थयात्रा करणारे, ८ गरीब दुबळी, ९ समुद्राने वेष्टिलेल्या सर्व पृथ्वीवरील, १० गंभीर वचनाने, ११ कलावंतिणी, १२ भाटांनी, १३ आरत्या, १४ मांडीवर, १५ उत्तमवस्त्रे, १६ नेसणें, १७ तीर्थयात्रा, १८ आचरण करून, क्रमेंकरून, १९ मोक्षाची इच्छा करणारे.

अलोलिक श्रीराम वदवी ॥६४॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां
श्रीरामतीर्थयात्रागमनं नाम सप्तमोऽध्यायः
॥७॥ ओव्या ॥६४॥

अध्याय आठवा

विश्वामित्रांचे आगमन

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

श्रीराम सच्चिदानंदधन । तोही वैराग्यलक्षण ।
लोकलक्षणार्थ^१ दावी आपण । दीन जन
तारावया ॥१॥ सकळ वैराग्याचें फळ । स्वयें
श्रीराम केवळ । तोही वैराग्याचे शील^२ । दावी
प्रबळ लोकोपकारा ॥२॥

श्रीरामांची अनासक्ति:- तीर्थाहूनि आलिया
रघुनाथ । नावडे राज्य राज्यार्थ । नावडे लोक
लोकार्थ । विषय स्वार्थ नावडे ॥३॥ नावडे
इंद्रियांचा संग । नावडे इंद्रियांचा भोग । नावडे
इंद्रियप्रयोग । अति विराग अनुतापी ॥४॥ नावडे
प्रवृत्तिक्रियाकर्म^३ । नावडे देहादि देहधर्म । नावडे
विलाससंभ्रम । वैराग्य परम अनुतापी^४ ॥५॥
नावडे स्त्रियांची भेटी । नावडे स्त्रियांसीं गोष्टी ।
नावडे स्त्रिया पाहों दृष्टी । वैराग्य पोटीं
विषयांचे ॥६॥ नावडे शाब्दिक चावट^५ । नावडे
चातुर्य वटवट । नावडे अतिवाद खटपट ।
मौननिष्ठ अनुतापी ॥७॥ नावडे कळा कौतुक
चांग । नावडे गीत नृत्य शुभांग । नावडे पारधी
राजरंग । वैराग्य सांग अनुतापी ॥८॥ नावडे
संग्रहो धनधान्य । नावडे संपदा पदाभिमान ।
नावडे मान सन्मान । वैराग्य पूर्ण अनुतापी ॥९॥
नावडे तथा कल्पतरू । तो तंव कल्पनेचा
सागरू । कल्पना सबळ संसारू । अति दुस्तरू

जन्ममरण ॥१०॥ केवळ चिंतायुक्त चिंतामणी ।
चिंता चिंता समान दोनी । चिंता निर्जीवा
दाहिनी^६ । चिंता अनुदिनी^७ जित्यातें जाळी
॥११॥ नावडे परिस धातु अर्थ । अर्थ तितुका
होय अनर्थ । ज्याचे पोटीं अर्थस्वार्थ । त्यासी
परमार्थ कदा न भेटे ॥१२॥ कामधेनु नावडे
मनींहुन । तें कामनेचें अधिष्ठान^८ । कामकामें
भवबंधन । वैराग्य पूर्ण नावडे तेंही ॥१३॥ ऐसे
दिव्य भोग समस्त । त्यांसी श्रीराम अनासक्त^९ ।
सदा वसवी एकांत । अनंत अव्यक्त
रहिवासी ॥१४॥

विश्वामित्रांचे आगमन:- दशरथाचे सुपुत्र ।
एकोनियां विश्वामित्र । ऋषीश्वरांमाजि पवित्र ।
आला सत्वर यज्ञसिद्ध्यर्था ॥१५॥ आला
एकोनि विश्वामित्र । सामोरा धांवें नृपवर ।
लोटांगणीं नमस्कार । हर्षे निर्भर गृहा आणी
॥१६॥ घालोनियां वरासन । मधुपर्क
विधिविधान । सुवर्णसुमनें केलें पूजन ।
सुखसंपन्न ऋषि झाला ॥१७॥
वसिष्ठविश्वामित्रां भेटी । आलिंगनीं पडली
मिठी । दोघांची एकत्वे एक दृष्टी । दोघांचे पोटीं
सुख एक ॥१८॥ दोघांचे एक कर्माचरण ।
दोघांचे एक अनुष्ठान । दोघांचे एक ब्रह्मज्ञान ।
एकत्वे पूर्ण दोघे जण ॥१९॥ दशरथाचे
सभास्थानीं । दोघे बैसले एकासीं । तेणें
शोभली ते अवनी^{१०} । जेवीं गगनी शशिसूर्य
॥२०॥ दशरथ म्हणे विश्वामित्रा । तूं होसी
प्रतिसृष्टीचा धात्रा^{११} । उद्धरावया कुळगोत्रा ।
परम पवित्रा आलासी ॥२१॥ धन्य भाग्याचे
आजी आम्ही । धन्य अयोध्येची भूमी । जे
कृपेनें आलेती तुम्ही । जे व्रत जपें तपें न भेटां
॥२२॥ जेथें संतोषोनि साधु आले । तेथें

१ लोकसंग्रहाकरिता, २ आचरण, ३ संसारातील कर्म, ४ पश्चातापी, वैराग्यशील, ५ चावटपणा, ६ जाळणारी, ७ दररोज,
८ निवासस्थान, ९ विमनस्क, पाठमोरा, १० भूमि, ११ उत्पत्तिकर्ता.

कल्याण मुसावले^१। तीर्थाचे फळ तेही पावले^२। भवाब्धीचें^३ भलें पार उतारूं ॥२३॥ जेथें तुमची कृपादृष्टि पाहे। तेथें भगवंत अवश्य आहे। जगद्वंद्य तुझे पाय। बहु मी काय अनुवादूं^४ ॥२४॥

दशरथाचे विश्वामित्रांना अभिवचन:- संतोषोनि बोले दशरथ। विश्वामित्रा तुझे मनोगत। सिद्धी पाववीन समस्त। हें निश्चितार्थ मद्वाक्य ॥२५॥ जे जे तुझे मनोरथ। ते ते जाण म्यां केले कृतार्थ। तेणें वाक्यें संतोषयुक्त। स्वयें बोलत विश्वामित्र ॥२६॥

दशरथाची स्तुति:- दशरथा तुझे औदार्य। धैर्य वीर्य गुण गांभीर्य। तुझ्या पुरुषार्थाचें शौर्य। सुरवर^५ स्वर्गी वानिताती^६ ॥२७॥ रणीं जिकोनि शुक्रासी। सुखी केले देवगुरूसी। यश दिधलें इंद्रासी। तूं सूर्यवंशासी मंडन ॥२८॥ ऐकोनि ऋषीची वचनोक्ती। राजा सुखावला चित्तीं। त्या सुखाची सुखस्फूर्ती। काय ऋषीप्रती बोलत ॥२९॥ होवोनि अति विनीत^७। जोडोनियां दोनी हस्त। ऋषीचा कृतकार्यार्थ। असे पुसत स्वानंदें ॥३०॥ गायत्रीमंत्र कृतकार्या। विश्वामित्रा ऋषिवर्या। तूं आलासी कोणा कार्या। महाधैर्या मज सांग ॥३१॥

विश्वामित्रांची पुत्रयाचना:- म्हणे सूर्यवंशी महावर्या। ऐकें नृपा परोपकारिया। सुरसिद्ध-कृतकार्या। मागणें राया अवधारीं ॥३२॥ माझें मागणें नव्हे वित्त। माझें मागणें नव्हे प्राकृत। माझें मागणे रघुनाथ। यज्ञसिद्धर्थ कृतकार्या ॥३३॥ ऐकोनि ऋषीचें वचन। गजबजिलें रायाचें मन। वीर्य गेलें हरपोन। कंपायमान सर्वांगीं ॥३४॥ सर्पकपाळीं कांटा नेहटे^८। कां सापसुरळीचें पुच्छ तुटे। मासा जळावेगळा

फुटे। तैसें दुःख वाटे रायासी ॥३५॥ चणे वानरा गालींचे। कां धन जैसे कृपणाचें। भाणें^९ नेलें भणगाचें^{१०}। तैसें मन रायाचें श्रीरामीं ॥३६॥ प्राण जातां देह विकळ। मन मूर्च्छित इंद्रियें बरळ^{११}। राम जातांचि तत्काळ। रायासी केवळ दैन्य तैसें ॥३७॥ वाचेसी पडलें दृढ मौन। ऋषीसी नेदी प्रतिवचन। समयाचें चातुर्यज्ञान। विचारून बोलत ॥३८॥

दशरथाचे उत्तर:- म्हणे यज्ञा विघ्न करिती राक्षस। मनुष्यमारक कर्कश। राम केवळ बाळवेष राजस। धनुर्विद्याभ्यास नाहीं केला ॥३९॥ नाहीं रणांगण देखिलें। नाहीं पूर्वी युद्ध जालें। त्यासी राक्षसासी पहिलें। युद्ध करविलें केवीं जाय ॥४०॥ मी केवळ पुत्रकृपण। श्रीराम माझें निजनिधान^{१२}। श्रीराम माझें जीवन धन। तो न देववे दान राक्षसभक्षा ॥४१॥ श्रीरामाचा प्रथम संबंध। तोही राक्षसांसीं द्वंद्वयुद्ध। तुम्ही विचारविशद^{१३}। ज्ञानप्रबुद्ध^{१४} तुम्ही आहां ॥४२॥ श्रीराम केवळ बाळ। नाहीं शस्त्रविद्याप्रबळ। नाहीं मंत्रास्त्रशुद्धशीळ। त्यासी युद्ध प्रबळ राक्षसांसीं केवीं ॥४३॥ जें जें मागाल तुम्ही समर्थ। देईन राज्य राजपदार्थ। शेखीं^{१५} देईन जीवित्व। परि रघुनाथ न देववे ॥४४॥

विश्वामित्रांचा संताप:- ऐकोनि रायांचे वचन। विश्वामित्र जाला कोपायमान। अत्यंत क्षोभोनियां जाण। काय वचन आपण बोलत ॥४५॥ अरे मी भेटलों दशरथ। द्विजा तुझे मनोरथ। आजीच जालें कृतकार्यार्थ। ऐसें सभेआंत जल्पसी^{१६} ॥४६॥ तेंचि मागतां दान। न देववे म्हणसी आपण। हेंचि मुख्यत्वे कुळदूषण। दिधलें दान न देववे म्हणसी ॥४७॥

१ प्राप्त झाले, एकत्र झाले, २ संसारसागराचे, ३ बोलूं, ४ मोठे देव, ५ वर्णन करतात, ६ नम्र, ७ वेगाने शिरावा, टोंचावा, ८ चोपईचें, ९ ताट, पात्र, १० भिकान्याचें, ११ विकळ, १२ ठेवा, १३ विचारी, १४ ज्ञानी, शहाणे, १५ शेवटी, १६ बडबडतोस.

प्रतिज्ञापूर्तीसाठीं प्राणार्पण केलेल्या सूर्यकुलोत्पन्न राजांची दशरथाला आठवण देतात:- सूर्यवंशीं राजे जाण। जे जे जाले धर्मभूषण। त्यांमाजी तूं धर्मदूषण। दिधलें दान न देववे म्हणसी ॥४८॥ हरिश्चंद्रें स्वप्नदान। जागृतीं सत्य केलें संपूर्ण। आपणा विकिलें आपण। दक्षिणावचनसत्यत्वे ॥४९॥ त्या वंशीं तूं जन्मलासी। दिधलें दान तें न देसी। हें सामर्थ्य तुजचिपासीं। सूर्यवंशासी निंदका ॥५०॥ येच वंशीं शिबी जाण। पक्षियाचेनि समसमान। मांस तुकिलें^१ आपण। परी मिथ्या वचन न करीच ॥५१॥ येचि वंशीं मुचकुंद जाण। इंद्रा साह्य केलें आपण। तेणें युद्ध केलें दारुण। रणकंदन तारकेंसीं ॥५२॥ ते वंशीं तूं जन्मोनि जाण। दान न देववे म्हणसी आपण। ते वंशींच्या यशासी पूर्ण। तुवां दूषण^२ लाविलें ॥५३॥ रुक्मांगद येच वंशीं। मोहिनीने छळितां त्यासी। पुत्राचे शीर देवोनि तिसी। व्रत एकादशी उद्धारु ॥५४॥ तूंही तेचि वंशीं जन्मलासी। पुत्र न देववे स्वयें म्हणसी। लाज लाविली पूर्वजांसी। उणे सूर्यवंशासी तुझेनि ॥५५॥ ककुत्स्थ बैसला इंद्राचे स्कंधीं। दैत्य पराभविले युद्धीं। ते वंशीचा तूं त्रिशुद्धी। म्हणसी पुत्र नेदी युद्धार्थ ॥५६॥

श्रीरामांना बालक म्हटल्याबद्दल राजाला दोष:- तूं रामासी म्हणसी बाळ। हे मूर्ख बुद्धि अति स्थूळ। श्रीराम अवतार निर्मळ। जाण केवळ सुरसाह्या^३ ॥५७॥ श्रीराम नव्हे बाळक। राक्षसकुळासी अंतक^४। स्वधर्माचा संस्थापक। साधूंचा आवश्यक साहाकारी ॥५८॥ धनुर्विद्या नेणे रघुनंदन। हें वचनचि अति अप्रमाण। राम सकळ विद्यां जन्मस्थान। शस्त्रास्त्रजीवन

निजबीज राम ॥५९॥ श्रीराम रणरंगधीर। गुणागुणगुणगंभीर। वीराधिराज महावीर। परम शूर श्रीराम ॥६०॥ श्रीराम मनुष्य नव्हे पाहीं। राम देहींच विदेही। श्रीराम चैतन्यविग्रही^५। राम स्वदेही परब्रह्म ॥६१॥ राया तूं नेणसी निश्चित। श्रीरामा मानिसी प्राकृत। वसिष्ठासी पुसें हा वृत्तांत। तो यथार्थ सांगेल ॥६२॥ आतां स्वस्ति असो तुम्हांसी। सकळ कल्याण श्रीरामासी। मी जाईन स्वाश्रमासी। म्हणोनि ऋषि निघाला ॥६३॥

कुलगुरुंचा उपदेश व विश्वामित्रांना पुत्रसमर्पण:- तंव वसिष्ठ म्हणे नृपवरा। क्षोभवूं नको विश्वमित्रा। हा प्रतिसृष्टीचा धात्रा। भस्म कुळगोत्रा क्षणार्धे करील ॥६४॥ धन्य वसिष्ठाचा भाव। सूक्ष्म सुचिवला निर्वाह। जेणें सुखावे ऋषि आणि राव। तैसा उपाय चिंतिला ॥६५॥ वसिष्ठ गुह्य सांगे रायासी। शांत करी विश्वामित्रासी। दोघे पुत्र द्यावे त्यासी। दोघे पुत्र तुम्हांपासी क्रीडनार्थ ॥६६॥ गुरुआज्ञा वंदूनि शिरसीं। लोटांगण विश्वामित्रासी। रामलक्ष्मण दिधले तुम्हांसी। दोघे मजपासी राहूं द्या ॥६७॥ विश्वामित्र म्हणे भलें जालें। एके रामें काय नव्हे केलें। सर्वे लक्ष्मणासी दिधलें। भाग्य फळलें पै माझे ॥६८॥

विश्वामित्रांचा संतोष व सर्वत्रांना आनंद:- विश्वामित्र म्हणे वसिष्ठासी। तूं सत्य सद्गुरु सूर्यवंशीं। रक्षिलें दोहींच्या धर्मासी। ज्ञाता होसी सज्ञानत्वे ॥६९॥ वसिष्ठ विश्वामित्र आणि रावो। स्वस्थानीं बैसले पाहा हो। गाधिसुत^६ झाला निःसंदेहो। परम उत्साह स्वानंदें ॥७०॥ राजा म्हणे जिवलग्नासी। राम पाचारा ऋषिभेटीसी। येरु पातला राजाज्ञेसीं। अति

१ तोलले, वजन केलें, २ कलंक, ३ देवांना साह्य करण्यासाठी, ४ काळ, ५ ज्ञानस्वरूप, ६ विश्वामित्र.

वेगेंसीं विनीत^१ ॥७१॥ लोटांगण वसिष्ठासी।
साष्टांग नमन रायासी। चरणीं माथा
विश्वामित्रासी। येरें हृदयासी आलिंगलें ॥७२॥
ऋषि रामा जाली भेटी। आनंद विश्वामित्राच्या
पोटीं। जयजयकारें गर्जता उठी। श्रीराम दृष्टी
देखोनि ॥७३॥ एका जनार्दना शरण। जालें
गुरुशिष्यदर्शन। येथोनि श्रीराम आपण। वैराग्य
पूर्ण निरूपी ॥७४॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
बालकांडे एकाकारटीकायां विश्वामित्रागमनं
नाम अष्टमोऽध्यायः ॥८॥ ओव्या ॥७४॥

अध्याय नववा

श्रीरामांचें वैराग्यनिरूपण

श्रीरामचंद्राय नमः ॥ सन्मुख देखोनि श्रीराम।
विश्वामित्राचा मनोधर्म। सुखावोनि सप्रेम। आनंदें
परम बोलत ॥१॥ आजी माझें सार्थक कर्म।
आजी माझा सफल धर्म। आजी माझें पूर्ण काम।
रायें श्रीराम यज्ञार्थ दिधला ॥२॥ ऋषि म्हणे
श्रीरामासी। चाल जाऊं माझ्या आश्रमासी।
सिद्धि पाववीं स्वधर्मासी। तूं सर्व कामासी
निजमोक्ष^३ ॥३॥ राम म्हणे ऋषि समर्था। कांहीं
पुसेन मनोगता^४। कृपा करावी कृपावंता। मी
तत्त्वता वचनार्थी ॥४॥

देहदोषांविषयीं श्रीरामांचा विश्वामित्रास प्रश्न:-
देह तंव अत्यंत अशक्त। देहकर्म तेंही नाशवंत।
कर्मफल तें क्षयभूत। सुख कोण येथ देहसंगें
॥५॥ देहलोभें आर्तभूत^५। जो विषय सेवीत।
तो तत्काळ विष्टा होत। सुख कोण येथे देहसंगें
॥६॥ देहीं काळ लागला नित्य। क्षयो करी
अहोरात्र। शेखीं भोगवी जन्ममरणावर्त^६। सुख

कोण येथें देहसंगें ॥७॥ देहा क्षुधेचा मारा
नित्य। तृष्णा^७ पीडी जीवनार्थ। देहीं देहभय
निभ्रांत। सुख कोण येथें देहसंगें ॥८॥ ऐकें
स्वामी साचार। देह तंव दुःखाचा डोंगर। देह
विकल्पाचा^८ सागर। देह तो महापूर अति
तृष्णेचा^९ ॥९॥ देह नित्य मूत्राची न्हाणी। देह
तंव नरकाची खाणी। देह तंव पोहणघाणी^{१०}।
रोगांची श्रेणी^{११} हा देह ॥१०॥ देह संदेहाचें
सोलीव। देह अहंकाराचें ओतीव। देह विषयांचें
भरीव। कृमींचें पेंव^{१२} तो देह ॥११॥ देह द्वंद्वाची
निजधरणी। देह दुःखाची निजनिशाणी। देह
विकल्पाची पूर्ण भरणी। अरिष्टांची तो आरणी^{१३}
देह ॥१२॥ देह आशेचा कळवळा। देह
अहंकाराचा अंगवळा^{१४}। देह अहंममतेचा
सोहळा। विकाराचा मळा तो देह ॥१३॥ देह
अविद्येचें अधिष्ठान। देह संकल्पाचें साजिरे
वन। देह मोहकाचें मोहन। मुख्यत्वे अज्ञान तो
देह ॥१४॥ देह कामाचा पर्वत गूढ। देह
क्रोधाचा अवघड गड^{१५}। देह लोभाचा दुस्तर
आगड^{१६}। विनाशाचा मठ तो देह ॥१५॥ देह
अपवित्रतेचें मूळ। देह कुश्रळां^{१७} अति कुश्रळ।
देह अमंगळां अमंगळ। मुख्य विटाळ तो हा
देह ॥१६॥ पहा जो उत्तम पदार्थ आहे। देहलोभें
तो भोक्ता खाये। याममात्रें^{१८} विष्टा^{१९} होय। हा
देहाचा पाहें परिपाक ॥१७॥ याममात्र न लागतां
देख। तत्काळची होतो वमक^{२०}। नरकाहूनिया
अधिक। चिळसदायक^{२१} देहसंग ॥१८॥ नित्य
विषय सेवितां पूर्ण। नित्य नवी वाढे वणवण।
कल्पांतीं तृप्ति नव्हे जाण। सुख कोण देहसंगें
॥१९॥ क्षुधा नित्य पीडी शरीरीं। तृषा पीडी
तेचिपरी। निद्रा सर्वथा मूढ करी। ऐशा
देहसंगामाझारी सुख कोण ॥२०॥

१ नम्र, २ मुक्ति, ३ इच्छित, ४ दुःखित, ५ जन्ममरणरूपी भोंवरा, ६ तहान, ७ संशयाचा, भेदाचा, ८ आशेचा, ९ घाणेरेडे डबके,
१० पंक्ति, ११ कोठार, १२ रांग, १३ संबंधी, १४ डोंगरी किल्ला, १५ संचय, १६ घाणेरेड्यात, १७ प्रहराने, १८ नरक,
१९ ओकारी, २० कंटाळा आणणारा.

देहाच्या उत्पत्तिस्थितिसंबंधी घृणा:- त्या देहाची उत्पत्ती। ते मी सांगेन स्वामीप्रती। अपवित्रा अपवित्रमूर्ती। देहसंगतीं सर्वार्थी ॥२१॥ रजस्वलेचा लागतां पालव^१। सचैल स्नानाचा उद्भव। त्या अशुद्धाचा^२ ओतींव देह। अपवित्र पहाहो समूर्ती ॥२२॥ रजस्वला शुद्ध चवथे दिवसीं। तो विटाळ राहिला गर्भासीं। तोचि वाढोनि नवमासीं। करी गोत्रासी सुतकी ॥२३॥ विटाळें देहाची संभूती^३। विटाळें देहाची उत्पत्ती। विटाळें देहाची शांती। देहभस्मांतीं सुतक राहे ॥२४॥ देहाच्या अस्थि आणि राख। गंगोदकीं घालितां देख। देता पिंड तिळोदक। तरी देहसुतक सुतेना ॥२५॥

गर्भदुःखाचें वर्णन:- एवं देह तो मुख्यत्वे विटाळ। देह तेंचि दुःख प्रबळ। आतां गर्भदुःखाचें कल्लोळ। विशद^४ विकळ^५ अवधारा ॥२६॥ रजस्वलेचें पूर्ण रुधिर^६। तेथें पित्याचें रेतमात्र। तेंचि गोठोनि होय शरीर। मुख्य अपवित्र देहसंग ॥२७॥ जननीजठरीं^७ अग्निमाझारीं। विष्टेच्या दाथरावरीं^८। मूत्राच्या आधणाभीतरीं। नवमासावरी उकडिजे ॥२८॥ जठराग्नीच्या तोंडी। उकडतां गर्भाची उंडी। रस मुसावोनि होय पिंडी। अष्टांगांचीं कांडीं व्यक्ती येती ॥२९॥ विष्टालेप चहूंकडे। नाकीं तोंडीं जंतु किडे। तें दुःख भोगिता जीव रडे। अति चरफडे तळमळी ॥३०॥ त्वचा नाही गर्भखोळे^९। तंव मातेसी होती डोहाळे। कट्वम्ललवण^{१०} सेवी ते वेळे। सर्वांग होरपळे गर्भाचें ॥३१॥ त्रिकाळ भोजन मातेसी। त्रिकाळ दुःख तें गर्भासीं। भोगितां होय कासाविसी। कोणापासीं सांगेल ॥३२॥ तेथें नाही वायूचें आगमन। नाही मायदाईचें शांतवन। नाही स्वजनाचें समाधान। दुःखें

संपूर्ण अति दुःखी ॥३३॥ ते काळची त्याची व्यथा। नेणती ते माता पिता। तेथें नाही नाभी^{११} म्हणता^{१२}। आपली दुःखिता आपण भोगी ॥३४॥

प्रसूतिसमयीचा बिकट प्रसंग:- प्रसूतिकाळ अति अटक^{१३}। गुदद्वारी अधोमुख। योनिद्वारा आणावया देख। परम दुःख उत्पादी ॥३५॥ प्रसूतिवात अति प्रबळ। सर्वांगीं लागे एकीचि कळ। योनिद्वारीं करी तळमळ। प्रसूति तत्काळ होईना ॥३६॥ वेणेवरी येतां वेणा। दुःख होय दोघांजणां। मातेसी न साहवे वेदना। गर्भघोळणा^{१४} ते काळीं ॥३७॥ ते काळीं विचार करी पूर्ण। आतां जन्मल्या आपण। विषय सेवितां गर्भी गमन। तें विषय सेवन करीं ना ॥३८॥ सदगुरूसी रिघोनि शरण। निर्दाळोनियां अभिमान। निवारीन जन्ममरण। तेहि आठवण विसरे देही ॥३९॥

बाळपणींचे दुःख:- गर्भ जन्मे बाहेर पडे। सोहंभाव तत्काळ उडे। कोहंभावे दीर्घ रडे। जन्मल्यापुढें सुख काय ॥४०॥ जन्मकाळापासोनि देख। आयुष्य जातसे अमोलिक। यालागीं जो तो पुसे जातक। कोणी रहातक पुसेना ॥४१॥ देहासर्वेचि जातक। अखंड लागलें आवश्यक। यालागीं सकळ लोक। मरणधाक^{१५} वाहती ॥४२॥ मरणा मर्यादा नाही देख। गर्भी गर्भपाताची धुकधुक। उपजतांचि सटवीचा धाक। कोण सुख जन्माचें ॥४३॥ बाळपणींच्या दुःखशोका। असंख्यत्वे नये लेखा। तें ही सावधान ऐका। निजनरका स्वयें भक्षी ॥४४॥ ज्या ठायाचें घेऊं नये नांव। जो दाखवूं नये स्वयमेव। त्या योनिद्वारे संभव। कोण गौरव जन्माचा ॥४५॥ लाळ थुंका विष्टा

१ पदर, २ रक्ताचा, ३ होणे, संभव, ४ स्पष्ट, ५ शांतपणें, ६ रक्त, ७ आईच्या पोटात, ८ उकाड्यांत, ९ गर्भाच्या वेष्टनाला, १० कड्ड, आंबट व खारट, ११ भिऊं नको, १२ म्हणणारा, १३ प्रतिबंध, १४ गर्भाचा गोंधळ, १५ मरणाची भीति.

मूत्र। त्यांमाजी सदा सदा पचत^१। तोचि श्लेष्म
भक्षित। बाळपणीं येथें सुख कोण ॥४६॥
उदरव्यथा^२ करी रुदन। माता मुखीं घाली स्तन।
निज व्यथा न सांगवे पूर्ण। सुख कोण बालकत्वीं
॥४७॥ दांत दोन्हीं दाढा डोळे। निघती सात सात
महिन्यांकाळें^३। तान्हेपणीं दुःख उमाळे।
बाळपणीं फळे सुख कोण ॥४८॥ बाळपणीं
दुःख असोस^४। तेथें नाहीं सुखाचा लेश। तैसेंचि
तारुण्यही देख। दुःखदायक पुरुषासी ॥४९॥

तारुण्यांत अहंमन्यता:- तारुण्याचा अति
आघात। निःशेष बुडवितो निजस्वार्थ। कांही
नाठवे परमार्थ। अति उन्मत्त विषयार्थी ॥५०॥
शिणोनि विषय करितां पूर्ण। नित्य नवी वाढे
वणवण। इंधनीं खवळे हुताशन^५। तेवीं विषय
दारुण दुर्भरत्वे^६ ॥५१॥ नित्य विषय सेविती।
परी कदाकाळीं नव्हे तृप्ती। आयुष्य गेलें
हातोहातीं। हें तो तारुण्याप्रति लक्षेना ॥५२॥
वाढवितां विषयसोस। नित्य आयुष्याचा होय
नाश। परमार्थ पडे ओस। नाहीं सुखलेश
तारुण्यामाजी ॥५३॥ आयुष्याचा नित्य घात।
निःशेष नासे परमार्थ। तो हा विषयांचा संघात^७।
तारुण्यांत मुसमुसी ॥५४॥ तारुण्याच्या पोटीं।
अनेक दुःखांचिया कोटी। लावी योषिता^८ पाठी।
धनधान्यदृष्टी लोलुपत्वे^९ ॥५५॥ तारुण्याचिया
वाटा। अभिमानाचा चढे ताठा। अकर्माचा फुटे
फांटा। गर्वाचा मोठा फुगारा ॥५६॥ मी एक
चातुर्यसंपन्न। मी एक स्वयंपाकी सुब्राह्मण। मी
एक समर्थ सधन। पवित्र पूर्ण मी एक ॥५७॥
जग अवघें अपवित्र। मीच एक श्रेष्ठ पवित्र। हा
तारुण्यामाजी विचित्र। घातकसूत्र
अभिमानें ॥५८॥

स्त्रीसंगाचा प्रभाव:- स्त्री तरी अस्थिमांसाचा
कोथळा^{१०}। स्त्री केवळ विष्टेचा गोळा। स्त्री
वसतिस्थान विटाळा। नरकसोहळा विषयसंगें
॥५९॥ ऐसिया स्त्रीसंगापासीं। तारुण्य पुरुषा
करी दासी। अखंड सेवी तियेसी। त्याची दशा
ऐसी अवधारा ॥६०॥ तारुण्यमाकड स्त्रियेपुढें।
ती नाचवी तैसें उडे। ती पाडी तेथें पडे। नाचवी
रोकडें निजछंदें ॥६१॥ तारुण्यरासभ^{११}
स्त्रियेपासीं। तिचा घरोबा वाहे शिसीं। तारुण्य
श्चान स्त्रीआज्ञेसी। लाविल्या वसवसी सुहृदांतें
॥६२॥ तारुण्यमांजर स्त्रीगृहवासी। मियो मियो
करी पायांपासीं। चाटावया स्त्री अधरामृतासी।
अहर्निशीं टोकत ॥६३॥ तारुण्यउंदीर स्त्रियेच्या
घरीं। अद्यै प्रहर छिद्र कोरी। देखतां लपे
छिद्राभीतरी। तारुण्यावरी सुख काय ॥६४॥
तारुण्य लोलुप विषयापासीं। तारुण्य
स्त्रीकामाची दासी। तारुण्य गर्वें मुसमुसी।
तारुण्यासीं सुख काय ॥६५॥

वृद्धावस्था - व्याधिजर्जरता:- तारुण्याची
ऐसी गती। सुख कैचें होईल वार्धक्याप्रती^{१२}।
त्या वार्धक्याची निजस्थिती। ऐका निश्चिती
सांगेन ॥६६॥ वार्धक्यां नाथिल्या^{१३} व्याधी।
वार्धक्यां नाथिल्या आधी। वार्धक्यां भ्रंशे
बुद्धी। सुख त्रिशुद्धीं तेथें कैचें ॥६७॥ जरेचें^{१४}
भय बहुवस। जरा नाशी शरीराभास। धाकें
पालटती केश। सुखाचा लेश तेथें नाहीं ॥६८॥
वार्धक्य तें केवळ पाप। तेणें सर्वांगीं उठे कंप।
भेणे बोची हाले लपलप। शब्दाचा पोंचट
प्रलाप^{१५} होय ॥६९॥ वार्धक्य देखोनि येतां।
समूळ पळणी होय दाता। क्षीण होय इंद्रियसत्ता।
सुखाची वार्ता तेथें नाहीं ॥७०॥ तारुण्यापासीं

१ कढत, शिजत, २ पोटदुखण्याने, ३ महिन्यांच्या शेवटी, ४ हांवरेपणा, ५ अग्नि, ६ तृप्त करण्यास कठीण असल्यामुळे, ७ समुदाय, ८ स्त्री, ९ लोभाने, १० हाडे व मांस यांची पिशवी, ११ तारुण्यरूपी गाढव, १२ म्हातारपणी, १३ नसत्या, १४ वृद्धावस्थेचे, १५ उच्चार.

समस्त वित्त। जें कांता भोगी समस्त। तेचि विमुख होय वार्धक्यांत। हा वार्धक्याचा येथे बडिवार^१ ॥७१॥ वार्धक्यां जिरेना अन्न। तरी खावयाची तृष्णा गहन। वृद्धांचें सदा संचित मन। सुख कोण वार्धक्यां ॥७२॥ वार्धक्यां शोकसमूह। वार्धक्यां ममता बहु। वृद्धातें बाळें म्हणती बाऊ। हा सुखगौरवू वार्धक्यां ॥७३॥ बाईल नायके बोला। बाळें दाविती वांकुल्या। जो तो चेष्टवी मुला। जरठा^२ खवळविती विनोदें ॥७४॥ जरेचें बळ बहुवस। जवळ बैसेना माणूस। खोकला लागे बहुवस। भोंवतें बळसचिडाणी^३ ॥७५॥ जराजर्जरकल्लोळें। शरीराची शक्ति पळे। डोळे होती सरकाळे^४। तोंडीं हनि लाळ गळे उरावरी ॥७६॥ मरणें व्यापिलें शरीर। तरी म्हणे माझी स्त्री माझें घर। माझे नातु माझे पुत्र। ही ममता फार सोडीना ॥७७॥ जरी घातला अर्धजळीं। तरी स्त्री पुत्र न्याहाळी। नातवंडें आणा रे मजजवळी। ममतेमेळीं देहांत ॥७८॥

विषयांच्या लोभानें नरदेह फुकट जातो:- नरदेहींचा आयुष्यसारा। विषयलोभें केला मातेरा। परलोका पडला चिरा। नरकद्वारा करी गमन ॥७९॥ देहबुद्धीच्या कल्लोळीं^५। मोहममतेच्या महाज्वाळीं। परमार्थाची जाली होळी। वृथा रवंदली^६ नरदेहा ॥८०॥ देहीं व्यर्थ विषयसुख। देहें नाशिले स्वर्गसुख। देहें वंचिलें मोक्षसुख^७। केवळ दुःख देहसंगें ॥८१॥ शतवर्षे विषयासक्ती। एकाही इंद्रिया नव्हे तृप्ती। उत्तमा आयुष्या जाली माती। केवळ अधःपाती देहसंग ॥८२॥ देहसंगामाजी सुख। मानिती ते केवळ मूर्ख। देहसंग तें केवळ दुःख। गर्भनरक भोगवी ॥८३॥ श्रीराम म्हणे

गुरुनाथा। अंगी देहअहंता नांदतां। सुख कोण राज्यभोगार्था। विषयस्वार्था सुख काय ॥८४॥

अहंकारमहिमा:- अहंकाराऐसा वैरी। बैसला असतां उरावरी। सुख नाहीं हो संसारीं। निजनिर्धारिं निश्चयो ॥८५॥ अहंकार जडला जीवीं। तो साधनीं रिघोनि गोवी। अहंकार हा जीवभावीं। उघड नागवी जगातें ॥८६॥ मुख्य बाधक अहंता। तिसी साह्य जालीया ममता। अहंममता न जिणता^८। सुख सर्वथा असेना ॥८७॥ जालिया शुद्ध शास्त्रश्रवणें। उभय भोग ऐसा देखणें। जे भक्षोनियां वमनें। आतांचि का सुणें^९ वमोनि^{१०} गेलें ॥८८॥ वमनांतें स्वये भक्षी श्रान। तैसा इहभोग संपूर्ण। तो भोग वांछिती सज्ञान। तें ज्ञातेपण लौकिकीं सटवलें^{११} ॥८९॥

अहंकारनिंदा:- अहंकार तो मुख्य वैरी। विषयलोभ चढला शिरीं। तेणें संसार दुस्तर भारी। निजनिर्धारिं ऋषिवर्या ॥९०॥ यालागीं न निरसे अभिमान। तंव मी न करीं रसपान। न करीं मिष्टान्न भोजन। न करीं परिधान दिव्यांबरें ॥९१॥ मी न करीं क्रियाकर्माचार। कर्म केवळ शरीराधार। तेथें संचरे अहंकार। मी पवित्र अति श्रोत्री ॥९२॥

या संकटमुक्तीसाठी उपायाची प्रार्थना:- जेणें पाविजे ब्रह्मप्राप्ती। ऐसी असेल जरी युक्ती। ते सांगावी मजप्रती। कृपामूर्ति ऋषिवरा ॥९३॥ मज नसेल अधिकार। तरी तुम्ही संत सर्वाधार^{१२}। सत्संगती दीनोद्धार। हें ब्रीद साचार संतांचें ॥९४॥ चंदनाचे संगतीं। खैर धामोडे चंदन होती। तेवीं संतांचे संगतीं। ब्रह्मप्राप्ती दीनासी ॥९५॥ ऐसें बोलोनि रघुनाथ। उगाच राहिला तटस्थ^{१३}। ऋषि राजा आणि लोक समस्त। जाले विस्मित ते काळीं ॥९६॥

१ थोरपणा, २ म्हातान्याला, ३ ओंगळपणा, किळस, ४ निस्तेज, हतबल, ५ लाटात, ६ तुडवातुडवी, ७ नष्ट केले, ८ जिंकता, ९ कुत्रे, १० ओकून, ११ व्यर्थ गेले, १२ सर्वाला आधार, १३ निवांत, स्तब्ध.

सर्वाना वरील प्रश्नानें संतोष :- श्रीरामवैराग्य समेळीं। ऋषीवर दाटले भूतळीं। सिद्ध दाटले नभोमंडळीं^१। मुमुक्षु ते काळीं चातक जाले ॥९७॥ वैराग्यें बोलिला रघुनाथ। तेणें जाले सुर नर तटस्थ। सिद्ध चाकाटले^२ समस्त। जाले विस्मित सुरवर ॥९८॥ ऐकोनि श्रीरामाची गोष्टी। सुख जालें सिद्धांच्या पोटीं। तिहीं केली पुष्पवृष्टी। श्रीराममुकुटीं स्वानंदें ॥९९॥ नर्भीं सिद्धांचा जयजयकार। भूतळीं गर्जती ऋषीश्वर। जयजयकार करिती नर। सुखें निर्भर^३ सभा जाली ॥१००॥ सिद्ध बोलती स्वानंदता। ऐसी न ऐको हें वैराग्यवार्ता। आम्हीं त्रैलोक्यीं हिंडतां। श्रीरामें तत्त्वता सुखी केलें ॥१॥ एवं सिद्ध स्वानंदेंसीं। आले दशरथाचे सभेसी। ऋषिराम संवादेंसीं। त्या गुह्यासी परिसावया ॥२॥ वसिष्ठ विश्वामित्र दोन्ही। आणि सिद्ध साधक मुनी। रायें पूजिले संतोषोनी। हर्षें मनीं निर्भर ॥३॥ स्वयें येऊनि रघुनाथ। सिद्ध पूजिले श्रद्धायुक्त। ऋषि पूजिले समस्त। पूजिला दशरथ परमार्थबुद्धी ॥४॥ सुर नर ऋषि सिद्धगण। सभा बैसली सावधान। एका विनवी जनार्दन। श्रोते ब्रह्मज्ञान अवधारा ॥१०५॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां श्रीरामवैराग्यनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥ ओव्या ॥१०५॥

अध्याय दहावा

राजा जनक व शुकाचार्य यांचा संवाद

॥ श्रीसद्गुरु रामचंद्राय नमः ॥

विश्वामित्र उवाच - न राघव तवास्त्यन्यज्ञेयवतां वर।

स्वयैव सूक्ष्मया बुद्ध्या सर्वं विज्ञातवानसि ॥१॥

विश्वामित्र म्हणे रघुनाथा। तूं सूक्ष्मबुद्धि अति तीक्ष्णता। ज्ञान ज्ञेय परमार्था। स्वभावता परिपूर्ण ॥१॥ ज्ञात्यांमाजी ज्ञानवरिष्ठ। त्यांचा अनुभव जो चोखट। तो तुजमाजी दिसे प्रकट। वैराग्य उद्धट^४ ज्ञानगर्भा ॥२॥ वैराग्य जें ज्ञानसगर्भ। तोचि ज्ञानाचा समारंभ। वैराग्येवीण ज्ञान दुर्लभ। तें तुज सुलभ स्वभावता ॥३॥

भगवद्ब्यासपुत्रस्य शुकस्येव मतिस्तव।

विश्रांतिमात्रमेवैतज्ज्ञाता ज्ञेयमपेक्षते ॥२॥

जैसा शुक व्याससुत। जन्मापासोनि स्वभावमुक्त। तैसाचि तूं रघुनाथ। प्राप्त परमार्थ स्वभावे ॥४॥ त्या शुकाचा ज्ञानार्थ। विकल्पें पावला घात। तोचि गुरुवाक्यें निश्चित। निजपरमार्थ पावला ॥५॥

श्रीराम उवाच-

भगवन्व्यासपुत्रस्य शुकस्य भगवन्कथम्।

ज्ञेयेऽप्यादौ न विश्रांतं विश्रांतं च भिया पुनः ॥३॥

राम म्हणे ऋषिवर्या। ऐकिलें वाक्य परमाश्चर्या। ज्ञान पावोनि शुकवर्या। विकल्प धरावया काय कारण ॥६॥ त्या शुकाची समूळ कथा। मज सांगावी स्वामिनाथा। ज्ञान पावोनि विकल्पता। शुकाच्या चित्ता बाणली^५ कैसी ॥७॥ तोचि विकल्प पुढती। कैसेनि मावळला चित्तीं। कैसेनि पावला विश्रांती। हें मजप्रति सांगावे ॥८॥

विश्वामित्र उवाच -

आत्मोदंतसमं राम कथ्यमानमिदं मया ॥

शृणु व्यासात्मजोदंतं जन्मनामंतकारणम् ॥४॥

विश्वामित्र म्हणे श्रीरामा। व्यासपुत्राची ज्ञानगरिमा^६। अगाध विचाराची महिमा। नाही सीमा अनुपम्य ॥९॥ त्या श्रीशुकाचा निजविचार। त्याही विचाराचें निजसार। तुज मी सांगेन साचार। सविस्तर अवधारीं ॥१०॥

१ आकाशांत, २ चकित झाले, विस्मय पावला, ३ परिपूर्ण, ४ श्रेष्ठ, ५ प्रतीतीस आली, ठसावली, ६ ज्ञानाची थोरवी.

शुकाख्यान:- जन्मस्वभावेन शुक मुक्त।
विवेकवैराग्यपूर्ण भरित। तो श्रीव्यासास न
पुसत। स्वेच्छा वनांत निघता झाला ॥११॥

यं प्रव्रजंतमनुपेतमपेतकृत्यं
द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव॥
पुत्रेति तन्मयतया तखोऽभिनेदु-
स्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि ॥५॥

शुके न करितां पाणिग्रहण^१। न घेतां संन्यास
संपूर्ण। व्यासासी न पुसतांचि जाण। निघाला
आपण सर्वस्वत्यागे ॥१२॥ त्या शुकाची पूर्ण
स्थिती। देखोनि व्यासासी अति प्रीती। तेणें सुखें
शुकाप्रती। पुत्रासक्ती धांविन्नला ॥१३॥
पुत्रप्राप्तीचें व्यासासी सुख। त्याचें पहावया
मुख। व्यासासी अत्यंत हरिख^२। ये गा
आवश्यक शुकासी म्हणे ॥१४॥ मी शुक नव्हे
एकदेशी। तो मी सर्वभूतनिवासी^३। हे प्रचीती
यावया व्यासासी। वृक्ष त्यासी ओ देती ॥१५॥
व्यास बोभाये^४ पुत्रवचनीं। वृक्ष वदती
प्रतिवचनीं। तेणें व्यास सुखावोनी। पुत्रागमनीं
उद्यम ॥१६॥ शुका म्हणतांचि जाण। वृक्ष ओ
देती आपण। तेणें शुकाचें पूर्णपण। व्यासासी
पूर्ण कळों आलें ॥१७॥ ऐसें असतां पूर्णपण।
त्यामाजी विकल्पाचें विंदान^५। मुख्यत्वे
स्त्रीवाक्याचें श्रवण। तेणें विकल्प पूर्ण
श्रीशुकासी ॥१८॥ शुके स्त्रिया नाहीं देखिल्या
दृष्टी। नाहीं स्त्रियांची घेतली भेटी। त्यांची
अन्योक्ति ऐकतां गोष्टी। विकल्प पोटीं
शुकाच्या ॥१९॥ प्रमदा परमार्थ पुसों आली। हे
गुरुत्वा भुली पडली। प्रमदा केवळ प्रमादीं
घाली। तिचे बोलीं विकल्प ॥२०॥ प्रमदांप्रति
परमार्थ। हा गुरुत्वा अति अनर्थ। त्या अनर्थाचा
निजघात। श्रीशुकांत विकल्पू ॥२१॥ परमार्थ
गुरुत्वाचा अति अनर्थ। त्या अनर्था अति घात।
तो श्रीशुकाआंत। असे नांदत सावकाश ॥२२॥

जलाशयावर स्नानासाठी शुक आणि व्यास
गेले असतां अप्सरांची झालेली वेगवेगळी
मनस्थिति:- सिद्धसरोवराप्रती। नग्न अप्सरा
स्नान करिती। शुक जातां आत्मस्थिति^६। त्या
स्वइच्छा खेळती निर्लज्ज ॥२३॥ मागुनि व्यास
येतां देखती। अप्सरा अति सल्लज होती। एकी
वस्त्र आड करिती। एकी बैसती उदकांत ॥२४॥
शुक तरुण नग्नगती। जातां अप्सरा न लाजती।
मी वृद्ध यांचे आज्याचे स्थिती। मज कां लाजती
देवांगना ॥२५॥ शुकाचे ठायीं त्यांची आसक्ती।
त्यासी निर्लज्ज अवयव दाविती। मी वृद्ध नावडें
चितीं। यालागीं लाजती सर्वांगना ॥२६॥ हा
अप्सरांचा भावो। हें त्याचें पासीं पुसों जावों। हा
व्यासाचा अभिप्रावो। तो प्रश्नपर्याव
पुसत ॥२७॥ श्रीशुकासी कां नाहीं
लाजल्यागती। मज लाजल्याती कोण्या अर्थी।
हें परम प्रमाण निश्चितार्थी। माझी प्रशोक्ती
सांगावी ॥२८॥

अप्सरांचे व्यासांना उत्तर:- एकोनि व्यासाची
प्रशोक्ती। हांसोनि अप्सरा बोलती। जैसी
ज्याची अंतरवृत्ती। तैसें त्याप्रती वर्तो
आम्ही ॥२९॥ मुने तुझें ज्ञान भेदानुवृत्ती^७।
शुकासी सदा अभेदगती। अभेदीं लाजेची
अप्राप्ती। भेदा प्राप्ती सलज्ज ॥३०॥ शुक अभेद
कैसा कळला। माझा भेद कोठें देखिला। जेव्हां
लजेचा प्रश्न केला। तेणेंचि दाविला भेद तुझा
॥३१॥ तुज स्त्रीपुरुषभेदव्यक्ती। यालागीं तूं
केली प्रशोक्ती। शुकाची सूक्ष्म अभेदगती।
स्त्रीपुरुष व्यक्ती देखेना ॥३२॥

तें उत्तर ऐकून “मी ज्ञाता” असा शुकास
अभिमानस्पर्श:- ऐसें ऐकतां स्त्रियांचे वचन।
मी ज्ञाता व्यास अज्ञान। ऐसा शुकासी

१ लम्न, गृहस्थाश्रम, २ हर्ष, आनंद, ३ सर्व भूतांचे ठिकाणी वास करणारा, ४ हांका मारी, ५ प्राविण्य, ६ ब्रह्मस्थितीने, ब्रह्मभावनेने,
७ भेदवृत्तीने पूर्ण असलेले.

ज्ञानाभिमान। हृदयीं संपूर्ण प्रविष्टला ॥३३॥
 बाप स्त्रीवाक्याची ख्याती। ब्रह्मज्ञानाची केली
 शांती। विकल्प वाढविला चित्तीं। उठली
 स्फूर्ति^१ मी ज्ञाता ॥३४॥ मी ज्ञाता तो अज्ञान।
 ऐसें जेथें स्फुरे स्फुरण। तेथोनि पळे ब्रह्मज्ञान।
 ज्ञानाभिमान उरे देहीं ॥३५॥ हिंग पडतांचि
 रांजणीं। गोडवणी होय हिंगवणी। तेंवी विकल्प
 प्रवेशतां ज्ञानीं। ज्ञानाभिमानां उडे ज्ञान ॥३६॥
 दुग्धीं कांजीचा थेंबू पडे। तेणें दुग्धाचे होती
 कवडे। तेंवि ज्ञानीं विकल्प वाढे। तें ज्ञान उडे
 ज्ञानाभिमानें ॥३७॥ सावध कनकबीज^२ खाय।
 तो क्षणार्धे भ्रमित होय। तेंवि विकल्पाच्यानि
 अन्वये। ज्ञात्या होय ज्ञानाभिमानु ॥३८॥ व्यास
 अज्ञान भेददृष्टी। मी सज्ञान ऐक्यपुष्टी। ऐसा
 विकल्प शुकाचे पोटीं। स्त्रीवाक्यासाठीं दृढ
 झाला ॥३९॥ दीप मालवल्यापाठीं।
 काजळीची पोहणी^३ उठी। तेंवि ज्ञान जातांचि
 शेवटीं। अति गर्व उठी ज्ञानाभिमानें ॥४०॥

गुरुवाक्याशिवाय ज्ञान व्यर्थ होय:-
 स्वयंबुद्धीचें विवेकज्ञान। विकल्पमात्रें होय
 क्षीण। गुरुवाक्यें अति निपुण। तें ज्ञान पूर्ण
 निश्चयें ॥४१॥ जो ज्ञानानुभव गुरुचे ठायी। तें
 ज्ञान अति अक्षयी। विकल्प न रिघे ते ठायीं।
 अति अनपारीं^४ गुरुज्ञान ॥४२॥ गुरुवाक्येंवीण
 जें ज्ञान। तें क्षयरोगी जन्मले जाण। विकल्पमात्रें
 सांडी प्राण। अति क्षीण अपायी ॥४३॥
 आचार्यवान् पुरुषो वेद। हें वेदवाक्य प्रसिद्ध।
 गुरुवाक्यें ज्ञानविशुद्ध। प्रजा प्रबुद्ध^५ गुरुवाक्यें
 ॥४४॥ गुरुवाक्येंवीण सर्वथा। ज्ञान नासे
 विकल्पता। हेचि शुकाची अवस्था। व्यासासी
 सर्वथा कळों आली ॥४५॥ शुकाचें ब्रह्मज्ञान।
 विकल्प वाक्यें जालें क्षीण। शुक जाहला

ज्ञानहीन। तें व्यासासी चिन्ह कळों^६ सरले^६
 ॥४६॥ व्यास जाणें भेदज्ञान। तोचि भेदि अभेद
 सर्वज्ञ। हें शुकासी न कळे चिन्ह। तेणें विकल्प
 पूर्ण दृढ धरिला ॥४७॥ व्यास शुकालागीं अति
 आसक्त। क्षणक्षणां म्हणें परत। तोचि जालिया
 विकल्पयुक्त। त्यावरी परत न म्हणे व्यास
 ॥४८॥ व्यास अंतर्दामीं आपण। जाणोनि
 शुकाचें ज्ञान ज्ञानें क्षीण। जेणें पावे ज्ञान संपूर्ण।
 तो कृपेनें आपण सत्संग सांगे ॥४९॥

जनको नाम भूपालो विद्यते वसुधातले।

शुकाला जनकाकडे जाण्यास व्यास सांगतात:-
 व्यास म्हणे श्रीशुकासी। तूं तंव स्वइच्छा
 जातोसी। अवश्य जाई जनकापासीं। निश्चय
 पावसी त्याचेनी ॥५०॥ जनक राजा पृथिवीचे
 ठायीं। राज्य करोनि तो विदेही। ज्ञान^७ विज्ञान
 त्यासी सर्वही। परिपूर्ण पाहीं पूर्णत्वे ॥५१॥ जो
 संदेह निजमानसीं। त्याचेनि निःसंदेह होसी।
 समाधान जनकापासीं। परमार्थासी परमार्थ
 ॥५२॥ आपण ज्ञान सांगावे त्यासी। व्यास
 अज्ञान हें शुकाचे मातसीं। यालागीं धाडी
 जनकापासीं। श्रीशुकासी निश्चयार्थ ॥५३॥
 श्रीशुकाची मनोवृत्ती। म्हणे कळली व्यासाची
 ज्ञानस्थिती। आतां जनकाची ज्ञानोक्ती। तेंही
 निश्चिती पाहूं पां ॥५४॥ ऐसें विचारोनि मनीं।
 मेरुगिरी उतरोनी। जनकनगरी ठाकोनी। तत्क्षणीं
 तो आला ॥५५॥ नग्न नगरांत जातां। होईल
 लोकोपहासकता^८। पथीं चीरांची^९ तत्त्वतां।
 लोकलज्जार्थ कौपीन केली ॥५६॥

रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं देवतां गुरुम् ॥६॥

जनक प्रासादांत शुकाचा प्रवेश:- केवळ रिक्त
 हातेंसीं। भेटों नये रायासी। तैसेंचि देवाल्यासी।
 रिते हस्तेसीं न जावे ॥५७॥ सद्गुरु जो कां

१ स्फुरण, २ धोतऱ्याचे बीज, ३ दुर्गंधी, घाण, ४ दुःख न देणारे, ५ शहाणी, ६ कळून आले, समजले, ७ अनुभवज्ञान,
 ८ लोकांमध्ये उपहास, ९ वल्कलांची, वस्त्रांची, चिध्यांची.

कृपामूर्ती। त्यासीही भेटूं नये रिते हातीं। हेंचि वृद्ध शिकविती। धर्मशास्त्रीं नीति निश्चये हेची॥५८॥ जनक गुरुत्वे जगद्गुरु। तोचि नरेंद्रां नरेंद्रु। त्यासीं रिक्त हस्ते नमस्कारू। करी तो नर स्वधर्ममंद॥५९॥ जनक निर्लोभ-द्रव्यदृष्टी। ऐसा निश्चय धरोनि पोटीं। हातीं घेतली राखोटी^१। जनकभेटीलागोनी॥६०॥ चीर कटीं सूत्र कंठीं। कौपीन हातीं राखोटी। राजद्वारा आला उठाउठी। द्वारपाळे देखिला॥६१॥ ब्रह्मसूत्रेवीण नव्हे ब्राह्मण। संन्यासी नव्हे दंडेवीण। दिगंबर^२ नव्हे हा संपूर्ण। अति विलक्षण वेषधारी॥६२॥

शुकाला 'संगत्यागा'चा जनकाचा संदेश:-
यालागीं श्रीशुकासी। द्वारपाळ निवारी त्यासी। तो म्हणे सांग रायापासीं। मी शुद्ध भेटीसी आलों असें॥६३॥ त्या श्रीशुकाचें मनोगत। मी आलों असें ब्रह्मसुत। राजा सामोरा येईल येथ। सन्मानयुक्त नेईल॥६४॥ ऐशा ज्ञानाभिमानें थोर। श्रीशुकामाझारी बांधले घर। तें कळलें रायासी अंतर। शुकविकार हृदयस्थ॥६५॥ शुकाची स्वयें घेतां भेटी। तो विकल्प धरील पोटीं। व्यास बोलिला जे गोष्टीसाठीं। त्या विकल्पपुष्टी शुक नांदे॥६६॥ आपण न घेतां भेटी। जेणें विरे विकल्पाची गांठी। त्या त्यागाची सांगुं गोष्टी। जेणें निजात्मदृष्टी^३ शुक पावे॥६७॥ भेटी न घेतां आपण। शुक पावे समाधान। ऐसें साधोनि विद्वान। द्वारपाळासी वचन राव बोले॥६८॥ द्वारी उभा महानुभाव^४। संगं त्यक्त्वा सुखी भव। हा त्यासी सांगावा अभिप्राव। तो निजानुभव^५ पाहील॥६९॥

'संगत्यागे सुखप्राप्ती' असा जनकाचा दुसरा संदेश:- द्वारपाळ म्हणे श्रीशुकासी। संगत्यागे

सुखी होसी। हें रायें सांगितलें तुम्हांसी। येरू निजमानसीं क्षोभला॥७०॥ मी काय राजभारू वाहें। मज काय स्त्रीसंग आहे। मी निःसंग निजनिवहिं। सांग जाय पाहें रायासी॥७१॥ हातींची टाकिली राखोटी। तोडोनि टाकिली लंगोटी। निःसंग मी एक सृष्टी^६। मज पहावया दृष्टी येऊं दे राजा॥७२॥

जनकाचे देहममत्वाविषयीं प्रश्न व शुकाची तटस्थावस्था:- द्वारपाळें रायाप्रती। सांगितल्या शुकोक्ती। राजा तेंचि सांगे त्याप्रती पुढती^७। संगत्यागस्थितीं सुखी होय॥७३॥ संगत्यागे सुखप्राप्ती। द्वारपाळ सांगे राजोक्ती। आतां कोण संग मजप्रती। ते येऊनि नृपति पाहो सुखें॥७४॥ संगत्याग पुढतपुढती। राजा सांगे कोण्या अर्थी। कोण संग आहे मजप्रती। तें पाहूं निश्चितीं आदरिलें॥७५॥ मी शुक तो येथें कोण। माझ्या शुकत्वा काय कारण। वस्तु नामरूपातीत^८ पूर्ण। शुकीं शुकपण देहत्वे^९॥७६॥ देहाचे माथां शुकपण। तो देह येथें किलक्षण। देह पांचभौतिक^{१०} पूर्ण। माजी मी कोण तें शोधूं^{११} पां॥७७॥ देह पंचभूतआभास। त्या पंचभूतांचा विलास। विवंचूं पां सावकाश। स्वस्वरूप साधावया॥७८॥ पृथ्वी नव्हे मी जडत्वे^{१२}। जळ नव्हे मी अधोगमनत्वे^{१३}। तेज नव्हे मी दाहकत्वे^{१४}। मी चंचळत्वे^{१५} वायु नव्हे॥७९॥ रितें दिसे जेथें जेथें। तें नभ नव्हे मी शुकत्वे^{१६}। मी नव्हे पंचभूते^{१७}। त्याहूनि परतें तें मी स्वयें॥८०॥ अहं नव्हे मी देहममत्वे^{१८}। सोहं नव्हे मी मायिकत्वे^{१९}। अहंसोहं हूनि परतें। तें मी निश्चितें निजरूप॥८१॥ ऐसी विवंचितां उपपत्ती^{२०}। स्वरूपीं पावली वृत्ती। तेणें तटस्थ जाली स्थिती। इंद्रियवृत्ति निचेष्टित॥८२॥ ऐसा

१ राखुंडी, २ नग्न, ३ आत्मज्ञान, ४ महाप्रतापी, ५ आत्मानुभव, ६ पुन्हा, ७ नामरूपशून्य, ८ पांच भूतांपासून झालेला, ९ कोणत्या लक्षणांचा ते शोधून पाहू, १० उद्देश, कारण.

निचेष्टित सात रात्री। उभा होता राजद्वारीं। दंश मशक मत्कुणांमाझारी। सप्तरात्री अचंचळ^१ ॥८३॥ शुकासी निर्विकल्पसमाधी। द्वारपाळ रायासी सांगती आधीं। शुक पूर्ण जाला त्रिशुद्धी। अहंबुद्धी हारपली ॥८४॥

शुकाची निश्चल स्थिती-शुकाला जनानखान्यांत नेणे :- ऐसें सांगता द्वारपाळ। विदेही हरुषला प्रबळ। सामोरा जावोनी तत्काळ। अंतरगृहासी आणी ॥८५॥ रायें उचलोनियां त्यासी। ठेविला पै राणिवसीं^२। श्रीशुकाची दशा कैसी। पुसे राणियांसी स्वयें राव ॥८६॥ नाना भोगविलासीं। शुकासी निर्द्वंद्व राणिवसीं। विदेहत्व बाणलें त्यासी। ऐसा रायासी निश्चयो जाला ॥८७॥ ब्रह्मत्व बाणलें योगिराजा। जाणोनि उल्लास भूभुजा। सिंहासनीं बैसवोनि वोजा^३। श्रीशुकाची पूजा ब्रह्मत्वे केली ॥८८॥ स्वमुखें सांगे श्रीशुकासी। मी जनक आलोंसें भेटीसी। वचनें शुक जाला उल्लासी। सर्वभावेसी नृप नमियेला ॥८९॥ नमूनियां श्रीरायाचे चरण। शुक तटस्थ झाला संपूर्ण। त्याचें देखोनिया लक्षण। तें ज्ञान अपूर्ण नृप मानी ॥९०॥ सर्वेद्रियां निरत। ज्ञान नाहीं नित्यमुक्त। तें ज्ञान साशंकित। पूर्णत्व तेथें असेना ॥९१॥ आंब्या पाड लागल्यां झाडीं। सेजेनें^४ न मुरता न ये गोडी। निःशंक ज्ञान न होतां जोडी। तटस्थ गाढी^५ अपक्कता ॥९२॥ दधि मंथूनि काढिजे लोणी। तें ठेवितां धरी खवट घाणी। तेंचि अग्निसंगें तावूनी। सुगंधपर्णी सुस्थिर ॥९३॥ तेंवी तटस्थ अति संपूर्ण। तेचि मुख्यत्वे अपक्कता जाण। सर्वेद्रियां चित्त-समाधान। तें ज्ञानविज्ञान अति शुद्ध ॥९४॥ शुकाची तटस्थता मोडे। त्यासी

शुद्ध ज्ञान जोडे। ऐसें विचारोनि धडफुडें^६। निजनिवाडे^७ नृप बोले ॥९५॥ राजा म्हणे तटस्थ स्थिती। शुका कोठें आहे तुझी वृत्ती। येरु म्हणे आत्मप्रतीती। वृत्ति निश्चितीं सुखरूप ॥९६॥ ऐसी आत्मस्थिती आहे। त्याची स्थिती डोळां पाहे। तेव्हां दृश्य द्रष्टा^८ चिन्मात्र^९ होय। हा अनुभव पाहे आत्मत्वाचा ॥९७॥ शुक जंव आत्मस्थिती पाहे। विस्मये चाकाटला^{१०} ठाये। निजदेह नाहीं होये। वश्यत्वे राहे ब्रह्मपूर्णत्वे ॥९८॥ जें जें देखों जाय दिठीं। तें तें आत्मत्वेचि उठी। बाप गुरुवाक्याची कसवटी। दृश्याचिये पोटीं परब्रह्म नांदे ॥९९॥ स्त्रीपुरुषाचिये व्यक्ती। पूर्णब्रह्मत्वे प्रचीती। पशु पक्षी नाना जाती। आत्मस्थिती जग नांदे ॥१००॥

शुकाला आलेली सदगुरुमहिम्नाची प्रचीती :- जें पाहें तें तें आत्मस्थिती। तंव तंव सर्वेद्रियां ब्रह्मप्राप्ती। गुरुवाक्याची परम ख्याती। सभाग्य पावती स्वानंदे ॥१॥ अगाध सदगुरुगरिमा^{११}। ब्रह्मत्व आलें इंद्रियकर्मा। सहज भेटी परब्रह्मा। देहधर्म चिदत्वे ॥२॥ निद्रेचें निजशेजार। तळीं धरा ना वरी अंबर। पहुडणें अति अरुवार^{१२}। चिदचिन्मात्रस्वभावे ॥३॥ विसरोनि शेष निमाला। आठवाचा ठावो पुसिला। सहज सुखें सुखाळु जाला। दुष्काळ पडिला देहभावा ॥४॥ जागृती आली ब्रह्मपूर्ण। स्वप्न जालें चैतन्यघन। सुषुप्ती जाली सुखसंपन्न। हा प्रताप पूर्ण गुरुआज्ञेचा ॥५॥ गुरुआज्ञेचा चमत्कार। श्रवणीं पडतांचि अक्षर। सुखरूप जाला संसार। चराचर ब्रह्ममय ॥६॥ गुरुवाक्याचा गौरवो। शुकासी जाला सहजानुभवो। तेणें अति आल्हादें पहा हो। साष्टांगीं राव सद्भावे नमिला ॥७॥ रायें

१ स्थिर, २ राण्या राहण्याच्या जागेत, जनानखान्यात, ३ आदराने, सन्मानाने, ४ आंब्याच्या आदीत, ५ मोठी, ६ नीट, ७ आत्मनिश्चयाने ८ जे पहावयाचें ते, ९ पाहणारा, १० पूर्ण ज्ञान, ११ चकित झाला, १२ सदगुरूचा महिमा, १३ नरम.

दिधलें आलिंगन। दोघांचें गेलें दोनीपण।
मुसावलें^१ चैतन्यघन। पूर्णत्वे पूर्ण परिपूर्ण जाला
॥८॥ पूर्णत्वे पावोनि समाधान। सहज अंगी
सुटलें आलिंगन। तरी न दिसे दोनीपण।
अखंडत्वे पूर्ण आत्मत्वा॥९॥ शुक म्हणे
जनकाप्रती। न कळोनि हे सहजस्थिती। म्यां
विकल्प धरिला चित्तीं। मुख्य पूज्य मूर्ति
श्रीव्यास॥११०॥ व्यासासी स्त्रीपुरुषभेद
भिन्न। ऐसें अप्सरांचे वचन। ऐकोनि विकल्पें
भरलें मन। व्यास अज्ञान निश्चयें मानीं॥११॥
ऐसिया विकल्पाचा समूळ दाहो। तुझेनि वचनें
केला पाहो। धन्य ज्ञानाचा अनुभवो। निःसंदेहो
भवद्वाक्ये^२॥१२॥ द्वारपाळाच्या निरोपावरी।
माया अविद्या विकल्पा बोहरी^३। तुझ्या
वैभवाची थोरी। वंद्य सुरवरीं सर्वत्र ॥१३॥ बाप
वाक्याचे तिखट बाण। घायेंवीण छेदिला प्राण।
जीव मारोनिया संपूर्ण। पूर्णत्वीं पूर्ण मज
केलें॥१४॥ ऐकोनि शुकाचे वचन। जनक
जाला सुखसंपन्न। येथोनि शुक जाला सुखपूर्ण।
संतोषोनि आपण काय बोले॥१५॥

जनकाकडून शुकाला ज्ञानोपदेश:- जनक
म्हणे धन्य धन्य। जें तुज जालें समाधान। तेंचि
गुह्याचें गुह्य ज्ञान। ब्रह्मसमाधान त्या नांव
॥१६॥ पूर्वाच तूं ज्ञाननिधी। वस्तु आकळिली
निजात्मबुद्धी। गुरुवाक्य तेचि त्रिशुद्धी।
निजात्मसिद्धि निश्चित॥१७॥ जे तूं पावलासी
समाधी। यावरी ज्ञानसिद्धि। नाहीं नाहीं गा
त्रिशुद्धी। निजात्मबुद्धी याचि नांव॥१८॥ जे
तुज जाली आत्मप्राप्ती। तेचि नारायणाची
ज्ञानोक्ती। तेंचि ज्ञान श्रीकृष्णनार्थीं। तेचि स्थिती
नारदाची॥१९॥ तेचि स्थिती याज्ञवल्क्यासी।
तेचि स्थिती व्यासासी। तेचि स्थिति मजपासीं।

निश्चयेसीं निश्चित॥२०॥ स्नेहें^४ सूत्रें^५ दीप
भिन्न। प्रभा एकत्वे अभिन्न। तेवीं ज्ञात्याचें
विचित्र कर्मचिन्ह। परी ज्ञेय ज्ञान एकची॥२१॥
नारदासी नित्य लंगोटी। कृष्ण वैभवे संपन्न सृष्टीं।
दोहींची ज्ञानकसवटी^६। एकत्वे पुष्टी समसाम्य
॥२२॥ जडभरत म्हणती जड। याज्ञवल्की
ज्ञानारूढ। दोहींचें ज्ञान एकत्वे गोड। ज्ञानीं
पडिपाड^७ असेना॥२३॥ देह देखतां दोष कोटी।
आत्मत्वे पाहातां निर्दोष सृष्टी। यालागीं देहीं न
ठेवावी दृष्टी। दोषांची कोटी देहात्मता ॥२४॥
ऐकोनि जनकाची गोष्टी। सुख जालें शुकाच्या
पोटीं। संशय गेला उठाउठीं। स्वानंदपुष्टी सदोदित
॥२५॥ यापरी जनकें श्रीशुकासी। सांगितले
शुद्ध ज्ञानासी। तेणें विश्रांति जाली रायासी। तें
सुख वाचेसी न बोलवे॥२६॥ सुख उलथलें
संपूर्ण। सकळ संशयां जालें दहन। वाचेसी
पडिलें महामौन। भय शोक पूर्ण मावळले
॥२७॥ निमाली हृदयाची आधी^८ व्याधी। इंद्रियें
निवालीं सुखावबोधीं^९। विश्रांति पावली
त्रिशुद्धी। सुख सुखावबोधीं संतुष्ट ॥२८॥

शुकाचें मेरुपर्वतावर गमन:- शुक म्हणे
रायाप्रती। मज जाली परम विश्रांती। ते विश्रांती
भोगावया एकांतीं। मेरुगिरीप्रति शुक गेला
॥२९॥ निर्विकल्प निरहंकारी। आसन घालोनि
योगमुद्रीं। शुक बैसला समाधिवरी। मेरुशिखरीं
स्वानंदें॥३०॥ स्नेहेंवीण प्रकाशरूप।
निर्वातींचा^{१०} जैसा दीप। तैसें शुकाचें
समाधिस्वरूप। निर्विकल्प या नांव ॥३१॥ शुक
म्हणे मी क्षणभरी। सुखें बैसलों मेरुशिखरी।
बाहेर संख्या शास्त्रांतरीं। दशसहस्रीं जालीं
अब्दे ॥३२॥ एवं स्वरूपाचे ठायी। मुळीं उदय
अस्त नाहीं। काळा तेथें अटक पाहीं। ठेवितां

१ एकत्र झाले, ओतले, २ तुझ्या वाक्याने, ३ नाश, भस्म, ४ तेलाने, ५ वातीने, ६ ज्ञानाचा अनुभव, ७ न्यूनाधिक ८ उत्पन्न झाले, ९ मानसिक व्यथा, १० सुखज्ञानाने, ११ निवान्यातला.

ठायीं टिकेना ॥३३॥ ऐकें श्रीरामा कृपामूर्ती।
यापरी शुकाची ब्रह्मप्राप्ती। जनकें आणिली
यथास्थिती। आत्मप्रतीती समाधिस्थ ॥३४॥
समाधि आणि उत्थान। दोनी अवस्था बोलवून।
करोनियां श्रीशुक जाण। जाला संपूर्ण
पूर्णत्वे ॥३५॥ एका जनार्दना शरण। शुक सुखें
जाला ब्रह्मसंपन्न। पुढें श्रीरामातें पूर्णपण। वसिष्ठ
आपण निरूपील ॥३६॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां
शुकजनकसंवादो नाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥
श्लोक ॥६॥ ओव्या ॥१३६॥

अध्याय अकरावा

॥ श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥

विश्वामित्र उवाच-

तस्य व्यासतनूजस्य मलमूत्रापमार्जनम्।

यथोपयुक्तं तद्राम तावदेवोपयुज्यते ॥१॥

श्रीव्यासाचा विरक्त पुत्र। सांगितलें शुकाचें
चरित्र। जनकें त्याचा विकल्पमात्र। केला
निरहंकार द्वारपाळद्वारे ॥१॥ सज्जानाचें
कृपावचन। द्वारपाळद्वारे जाण। करोनि
विकल्पाचें दहन। पूर्ण समाधान श्रीशुकासी
॥२॥ जैसी विरक्ती शुकासी। तैसी विरक्ती
श्रीरामासी। राज्यवैभव नावडे त्यासी। नित्य
विषयासीं विरक्त ॥३॥ श्रीरामा तुझें ध्यान
गंभीर। शुकाच्या ऐसा निज विचार। त्वांही
करावा श्रीगुरु साचार। विश्रांतीचें घर
विवेकापासीं ॥४॥

वासनासंक्षयो नाम मोक्ष इत्युच्यते बुधैः ॥

पदार्थवासनासत्किर्बध इत्यभिधीयते ॥२॥

सकळ वासनेची शांती। या नांव मुख्य
मुक्ती। विषयवासनाउत्पत्ती। बद्धता निश्चितीं

या नांव ॥५॥ देहीं असोनि विदेहस्थिती।
ज्यासी नाहीं विषयासक्ती। त्यासी बोलिजे
जीवन्मुक्ती। जाण निश्चितीं रघुनाथा ॥६॥

विश्वामित्र श्रीरामांना स्वकुलगुरुकडूनच
उपदेश घेण्यास सुचवितात :- यावरी श्रीरामाचें
मनोज्ञान। शुकाच्या ऐसें संपूर्ण। विश्वामित्रें
सांगावें ज्ञान। तें जाणोनि चिन्ह ऋषि
बोले ॥७॥

रघूणामेष सर्वेषां प्रभुः कुलगुरुः सदा ॥

सर्वज्ञः सर्वसाक्षी च त्रिकालमलदर्शनः ॥३॥

रामा तुज द्यावया समाधान। उपदेशावया
ब्रह्मज्ञान। वसिष्ठ कुळगुरु सज्ञान। सदा संपन्न
षड्गुणैश्चर्य ॥८॥ भूत भविष्य वर्तमान।
त्रिकाळ ज्ञाता सर्वज्ञ। अंतर्यामीं साक्षी पूर्ण।
गुरुत्वे गहन श्रीवसिष्ठ ॥९॥ सूर्यवंशीं जे जे
उत्पन्न। त्यांसी वसिष्ठ सांगे ज्ञान। श्रीवसिष्ठांचें
ज्ञानमहिमान^१। हरि हर आपण वंदिती स्वयें
॥१०॥ तुजऐसा कुळगुरु असतां। मी उपदेशूं
नये रघुनाथा। तरी वसिष्ठासी अनन्यता।
ज्ञानप्राप्त्यर्थ शरण रिधें ॥११॥ पुढीलाचा
शिष्य अति वरिष्ठ। त्यासी चाळवी तो गुरु
भ्रष्ट। उपदेशी तो ज्ञाननष्ट। अति पापिष्ठ
प्रलोभे^२ ॥१२॥ कुळीं असतां सज्ञान गुरु।
त्यासी त्यागी तो पापिष्ठ नरू। स्वयें उपदेशी तो
पापाचारू। हा निजनिर्धारू ज्ञानोपदेशीं ॥१३॥
वसिष्ठ ज्ञानगुरु सूर्यवंशीं। त्याच्या शिष्यासी
जो उपदेशी। तेणें जोडिल्या पापराशी। गुरुत्वे
शिष्यासी उपदेशितां ॥१४॥ यालागीं गा
रघुपती। पावावया ब्रह्मप्राप्ती। वसिष्ठ
ज्ञानगुरुसी प्रार्थी। तेणें तूं विश्रांति पावसी
सुखें ॥१५॥ ऐसें सांगोनि श्रीरामासी।
विश्वामित्र बोले वसिष्ठासी। पूर्णाधिकार
रघुनाथासी। तूं कां उपदेशीं उदास ॥१६॥

१ ज्ञानाचा महिमा, २ फार लोभाने.

वसिष्ठा तूं कांहीं स्मरतोसी। पूर्वीं वैर आम्हां तुम्हांसी। तें वैर शांत करावयासी। ब्रह्मा उपदेशी निजगुह्यज्ञान ॥१७॥ त्या गुह्यज्ञानाच्या पोटीं। मीतूंपणाची मावळे गोष्टी। वैर निमालें उठाउठों। स्वानंदपुष्टी आम्हां दोघां ॥१८॥ ज्या स्वानंदाचिये स्थिती। आम्हां तुम्हां जाली अति प्रीती। विकल्प नुपजे कल्पांतीं। तेंचि श्रीरामाप्रती उपदेशीं ॥१९॥ तें ज्ञान विसरलों म्हणसी। आठव विसरातें स्वयें ग्रासी। नाठवतां आठव अहर्निशीं। विसरू त्यापासीं असेना ॥२०॥

गुरुशिष्यांचा अन्योन्य संबंध:- ज्ञानाची ज्ञानगंभीरी^१। विरक्त शिष्याचे सुक्षेत्रीं। उपतिष्ठे^२ निजनिर्धारिं। ते गुरुची खरी गुरुगरिमा ॥२१॥ कामक्रोधादिमहाज्वाळें। ज्याचे शिष्याचें ज्ञान न पोळे। तेणें गुरुत्वे अति प्रांजळें। अदग्ध सोज्ज्वळें तें ज्ञान ॥२२॥ शिष्याचे विकल्प समस्त। खंडोनि निर्विकल्प करीत। तेंचि ज्ञान अखंडित। शुद्ध शास्त्रार्थ या नांव ॥२३॥ शुद्ध शास्त्रार्थ प्रतिपादिती। तेचि सद्गुरु उपदेशिती। ज्या शिष्यासी होय प्रतीती। त्या गुरुत्वाची ख्याती हरिहरां वंद्य ॥२४॥ शिष्यांसी नाहीं ब्रह्मप्रचीती। शब्दज्ञानें सतेज युक्ती। मनीं विषयांची आसक्ती। ते जाण निश्चिती अशिष्य ॥२५॥

अशिष्यायाविरक्ताय यत्किंचिदुपदिश्यते।

तत्प्रयात्यपवित्रत्वं गोक्षीरं श्रद्धताविव ॥४॥

अशिष्य कोण ? :- मनुष्यदेहांचिया प्राप्तीं। संसार तरावया गुरुभक्ती। ऐसा भाव नाहीं ज्याचे चित्तीं। तो जाण निश्चितीं अशिष्य ॥२६॥ ज्यासी विषयवासना चित्तीं। ज्यासी संसारावर आसक्ती। लोकैषणेची^३ अति प्रीती। तो जाण निश्चितीं अविरक्त ॥ २७ ॥

परशिष्याला उपदेश करणें निंद्य:- ऐशियातें जे उपदेशिती। ते अपवित्र उपदेशस्थिती। जेवीं श्रानचर्मपात्राप्रती^४। गोक्षीर भरिती धारोष्ण ॥२८॥ परशिष्यासी उपदेशन। तें गुरुत्वासी अति दूषण। अशिष्यासी सांगावें ज्ञान। तें निंद्य पूर्ण सर्वार्थें ॥२९॥ सच्छिष्यासी सद्गुण। देखोनि सांगावें गुह्य ज्ञान। त्या गुरुचें गुरुत्व धन्य। परम पावन परमार्थी ॥३०॥

वसिष्ठऋषींची योग्यता:- हें विश्वामित्राचें वचन। ऐकोनियां अति गहन। सिद्ध साधक ऋषिजन। करिती स्तवन धन्य धन्य ॥३१॥ व्यास नारद याज्ञवल्की। शुकप्रमुख शौनकीं। विश्वामित्रातें निजमुखीं। सकळिकीं पुनः पुनः स्तविजे ॥३२॥ जो ब्रह्मज्ञानाचा महामेरू। जो स्वानंदाचा सुखसागरू। तो बोले वसिष्ठ ऋषीश्वरू। चित्तचमत्कारू वचन ज्याचें ॥३३॥ ब्रह्मयापासोनी ब्रह्मप्राप्ती। परी ब्रह्मयासमान ज्ञानशक्ती। वचनमात्रें ब्रह्मप्राप्ती। सच्छिष्य पावती स्वानंदें ॥३४॥ ज्ञान वैराग्य औदार्य ख्याती। यश श्री ऐश्वर्यस्थिती। हे साही गुण वसिष्ठासी असती। भगवंत म्हणती तेणें त्यासी ॥३५॥ सूर्यवंशीं निजसन्मानीं। गुरुत्वे जो मुकुटमणी। रायें पूजिला अनुदिनीं। जो वरासनीं उपविष्ट^५ ॥३६॥ वसिष्ठें करितां उपदेश। शिष्य तत्काळ होय निरास। त्या निरासतेची कास। जेणें सावकाश धरिली असे ॥३७॥ श्रीराम अधिकारिशिरोरत्न। परी न पुसतां ब्रह्मज्ञान। सांगों नये गा आपण। हें मुख्य लक्षण उपदेशीं ॥३८॥

शिष्याच्या विनंतीशिवाय त्याला उपदेश करणें व्यर्थ:- वसिष्ठाची महाख्याती। सूर्य जितिला वंडशक्ती। तो विश्वामित्राप्रती। उपदेशस्थिती

१ ज्ञानाची खोली, २ राहते, नांदते, ३ लोकांस प्रिय होण्याची, ४ कुत्र्याच्या कातड्यावर ५ बसलेले.

सांगत ॥३१॥ सद्गुरुत्वे न प्रार्थितां। शिष्य आदरे न पुसतां। ज्ञान सांगो नये गा सर्वथा। सांगे तो तत्त्वतां गुरु मूर्ख ॥४०॥ गुरु स्वये म्हणे शिष्यास। तूं घे माझा उपदेश। तेव्हांच गुरुत्व पडिलें सोस। वाढला असोस^१ गुरुत्वलोभें ॥४१॥ यालागीं शिष्ये न पुसतां जाण। आपण सांगों नये ब्रह्मज्ञान। जरी राम अधिकारित्न। तरी अप्रश्नी^२ ज्ञान सांगों नये ॥४२॥ शिष्य उपदेशी उदासभूत^३। गुरु साक्षेपी^४ उपदेशार्थ। तेणें गुरुत्वा जाला घात। अविवेकें लोलुप शिष्यार्थी ॥४३॥

वसिष्ठांनीं विश्वामित्राची केलेली स्तुति:- विश्वामित्रा तुझी आज्ञा। माझे नि न करवे अवज्ञा। आतां सांगेन ब्रह्मज्ञाना। साधूची आज्ञा मज वंद्य ॥४४॥ विश्वामित्रा तूं साधुरत्न। सुरवरा वंद्य महिमान। क्षत्रिय होत्साता ब्राह्मण। स्वये ज्ञानें संपूर्ण वश्य केलें ॥४५॥ त्या तुज साधूची निजाज्ञा। हरिहरां न करवे अवज्ञा। यालागीं मी रघुनंदना। गुह्यज्ञाना सांगेन ॥४६॥ माझे तुझे वैरा शांती। जें उपदेशिलें प्रजापतीं। तें अखंड स्मरे स्फूर्तीं। संसारप्रवृत्तिनिवर्तक^५ ॥४७॥ तेणें ज्ञानें मी आपण। उपदेशीन रघुनंदन। ज्या उपदेशासी विघ्न। कल्पांतीं जाण बाधेना ॥४८॥ विघ्नचि होय निर्विघ्न। प्रपंच होय चैतन्यघन। शिष्य होय ब्रह्म पूर्ण। अज्ञान तें ज्ञान होवोनि ठाके ॥४९॥ ऐसी हे गुह्य स्थिती। उपदेशीन श्रीरामाप्रती। हे वसिष्ठाची वचनोक्ती। ऐकोनि निश्चितीं सुखावे राम ॥५०॥ मग वसिष्ठासी श्रीराम आपण। सद्भावें घाली लोटांगण। अनन्यभावे तुज मी शरण। मी शिष्य पूर्ण गुरुवर्या ॥५१॥ ऐसा सद्गदित कृपावचन। करुणा भाकी दीनवदन। स्वामींनी कृपा करावी आपण। मज दीना

उद्धरावे ॥५२॥ जेवी दीपें गवाक्षांसी^६ दीप्ती। तीं गवाक्षें दीपासी नेणती। तेवीं तुझे नि सूर्यवंशा ज्ञानप्राप्ती। ते तुझी ज्ञानस्थिती मी नेणें ॥५३॥ तुझे अगाध ब्रह्मज्ञान। तें मी नेणेंचि अज्ञान। तूं कुलगुरु सनातन। म्हणोनि चरण दृढ धरिले ॥५४॥

श्रीरामांची योग्यता:- श्रीराम स्वये चैतन्यघन। देवकार्यार्थ अवतार पूर्ण। करावया धर्मसंरक्षण। मनुष्यपण नटनाट्य ॥५५॥ तेणें पै म्हणवितां अज्ञान। ब्रह्मीं ब्रह्मत्व न्यून। अथवा म्हणवितां सज्ञान। ब्रह्मीं ब्रह्मत्व पूर्ण अधिक नव्हे ॥५६॥ एवं ज्ञानाज्ञानातीत। श्रीराम स्वये सदोदित। तोही लोकसंग्रहार्थ^७। गुरुत्वे वंदित वसिष्ठातें ॥५७॥ देवोनि सद्गुरुसी सन्मान। श्रीराम न पुसतां ब्रह्मज्ञान। तें ज्ञानमार्ग विच्छिन्न^८। स्वये आपण केलासें होय ॥५८॥ करावया दीनोद्धारा। गुरुशिष्यपरंपरा। स्थापावया रघुवीरा। कळवळा पुरा ज्ञानमार्गी ॥५९॥

श्रीरामांची वसिष्ठांना विनम्र विनंती:- यालागीं श्रीराम आपण। केवळ होवोनि अज्ञान। गुरुत्वे वसिष्ठासी सन्मान। देवोनि ब्रह्मज्ञान विनीतत्वे^९ पुसे ॥६०॥ देवोनि अज्ञानत्वाची बुंथी^{१०}। केवळ अज्ञानप्रशोक्ती। स्वये पुसताहे रघुपती। तेही उपपत्ती अवधारा ॥६१॥

श्रीराम उवाच -

प्राक्तनं वासनाजालं नियोजयति मायया।

मुने तथैव तिष्ठामि कृपणः किं करोम्यहम् ॥५॥

ऐकें मुनि सावधान। जैसे माझे पूर्व प्राक्तन। मी त्या प्रारब्धाधीन। स्वये कर्तेपण मज नाही ॥६२॥ पाहतां प्रारब्धाकडे। मी तंव केवळ बापुडें। म्यां काय करावें पुढें। हें धडपुढें^{११} लक्षेना ॥६३॥ देह असतां प्रारब्धाधीन। जेणें

१ हावरेपणा, २ विचारल्यावाचून, ३ विरक्त, ४ आग्रही, खटपटी, तत्पर, ५ संसारापासून निवृत्त करणारे, ६ खिडक्यांना, ७ लोकाचाराकरिता, ८ मोडला; बंद पाडला, ९ नम्रतेने, १० आवरण, आच्छादन, ११ नीट, चांगलेसे.

होय ब्रह्मज्ञान। तैसी कृपा करावी परिपूर्ण।
ज्ञानविज्ञानपरिपाकें॥ ६४ ॥

वसिष्ठ उवाच-

अंते वयसि हे राम श्रेयः प्राप्नोति शाश्वतम्।

स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव नान्यथा ॥६॥

मनुष्यानें देहाचा उपयोग ब्रह्मज्ञान व
ब्रह्मप्राप्तीकडेच करावा:- मनुष्यदेहीं ब्रह्मप्राप्ती।
तो देहभाव नसावा चित्तीं। विदेहत्वे परमार्थगती।
विवेकसद्गुक्ति निजपुरुषार्थ ॥६५॥ नरदेहाऐसें
गोमटे। शोधितां त्रैलोक्यां न भेटे। आणि देहाऐसें
वोखटे। अत्यंत खोटे आन नाही ॥६६॥ वोखटे^१
म्हणोनि त्यागावे। तरी मोक्षसुखा नागवावे^२।
गोमटे^३ म्हणोनि भोगावे। तें अवश्य जावे
अधःपाता^४ ॥६७॥ हें भोगवे ना त्यागवे।
निजपुरुषार्थलाघवे। भगवन्मार्गी लावावे। तरीच
पावावे परम सुख ॥६८॥ ऐकें बापा रघुनाथा।
या युक्तीच्या पुरुषार्था। साधूनियां पावावे
परमार्था। उपाव अन्यथा असेना ॥६९॥

शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां बहंती वासनासरित्।

सा मनः पुरुषार्थेन योजनीयेति मे मतिः ॥७॥

प्रथम मनोजय व तो होण्यासाठीं
वासनानियंत्रण:- मनोरथ नानावृत्ती। या नांव
वासनासरिता म्हणती। इयेमाजी बुडाले नेणों
किती। बळी ते तरती निजपुरुषार्थ ॥७०॥
शुभाशुभ वासनाओघ। सबळ बळें वाहती
अनेग^५। ते विवेकें मोडोनि सांग। परमार्थी चांग^६
पुरुषार्थ कीजे ॥७१॥ त्या पुरुषार्थाचें लक्षण।
अशुभ^७ वासना त्यागून। परमार्थी दृढ राखावे
मन। हें मुख्य लक्षण परमार्थाचें ॥७२॥ बाळक
लाविजे अभ्यासीं। शनैःशनैः^८ योग्यता होय
त्यासी। तेवीं आत्मअनुसंधानें चित्तासी।
सावकासीं राखावे ॥७३॥ अनुसंधान^९ सांडितां

चित्ता। वळवून लावावे परमार्था। येविषयीं
करावे पुरुषार्था। चित्तजयार्था साटोप^{१०} ॥७४॥
दांत खावोनियां नेहटीं^{११}। लागावे मनोजयाच्या
पाठीं। हात चुरोनियां उठाउठीं। मनोजय दृष्टीं
लक्षावा ॥७५॥ अंगें आवरोनियां^{१२} अंग।
मनोजय करावा सांग। हाचि परमार्थाचा मार्ग।
अति अव्यंग^{१३} रघुनाथा ॥७६॥ सावधान
अहोरात्र। चित्तें लक्षावे चिन्मात्र। हेंचि
परमार्थाचें सूत्र। अति पवित्र निजनिष्ठा ॥७७॥
मनें मना सावधान। मनें मना निर्दाळण। मनें
मना अनुसंधान। या नांव पूर्ण पुरुषार्थ ॥७८॥
सकळांच्या वित्पत्ती^{१४}। अनभ्यासें शांत^{१५}
होती। तैसी नव्हे ज्ञानस्थिती। क्षणार्धे प्राप्ती
प्रबळे^{१६} स्वये ॥७९॥

वेदशास्त्राध्ययनाने ज्ञानार्जन व साधना:-
वेदशास्त्र श्रुति पुराण। नाना कळा अति विद्वान।
अनभ्यासें होय क्षीण। ज्ञानाचें लक्षण ऐसें नव्हे
॥८०॥ ज्ञान प्राप्तकाळीं जाण। अभ्यासेंविण
वाढे पूर्ण। जन्ममरण करी क्षीण। तंव तंव
प्रबळपण^{१७} ज्ञानाचें ॥८१॥ साधक ज्ञान सांडूं
पाहे। सांडूं जातां अधिक होय। ऐसी
ज्ञानकळेची सोय। सुलभत्वे आहे सुखरूप
॥८२॥ ज्ञानसुलभत्वे सुखप्राप्ती। तरी कां
साधक सदा शिणती। त्यांसी अनुताप नाहीं
चित्तीं। अवैराग्यें प्राप्ती ज्ञानाची नव्हे ॥८३॥
यालागीं आपण। महत्त्व सांडोनियां पूर्ण।
रंकाचे रंक होऊनि जाण। ज्ञानगवेषण^{१८}
करावे ॥८४॥ भूक नाहीं ज्याचे पोटीं। तो
पंचामृत पाये लोटी। तेवीं अवैराग्यें करंटीं। शुद्ध
ज्ञानेसीं भेटी शिणतां नोहे ॥८५॥

वरं शरावहस्तस्य चांडालागारवीथिषु।

भिक्षार्थमटनं राम न मौर्ख्यं हंत जीवितम् ॥८॥

१ वाईट, २ फसावे, नाहीसे करून घ्यावे, ३ चांगले, ४ नरकास, ५ पुष्कळ, ६ चांगला, उत्तम, ७ वाईट, ८ हळूहळू, ९ लक्ष्य, संदर्भ,
१० प्रयत्नासहित, ११ जोराने, १२ परिपूर्ण, १३ अर्थज्ञान, १४ नाहीशा होतात, १५ वाढते, १६ मोठी वाढ, १७ ज्ञानाचा शोध.

हार्तीं घेवोनि खापर। ज्ञानार्थ चांडाळाचे
घरोघर। भीक मागणें श्रेष्ठ सधर^१। परि मूर्ख
शरीर त्याहूनि निंद्य ॥८६॥ मूर्खत्वे सार्वभौम
पूर्ण। तें सोलीं व दुःख दारुण। जो ज्ञान
पावोनि अकिंचन^२। तो वंद्य जाण ब्रह्मादि
देवां ॥८७॥ तें पावावया निजज्ञान।
विवेकवैराग्यज्ञानसंपन्न। सद्गुरूसी रिघता
शरण। तें मूर्खपण मावळे ॥८८॥

श्रीराम उवाच -

एवंस्थिते बद्धमुक्ते कथमेतज्जने स्थिते।

क्रमो गुरुपदेशस्य स्वात्मज्ञानस्य कारणम् ॥९॥

खन्या ज्ञानासाठीं गुरुशिष्यांच्या
आत्मैक्याची जरूरी:- ऐसिया स्थितीं
आचार्या। वर्ततां जगजाळमाया। कैसेनि
तरिजे गुरुवर्या। सांग त्या उपाया
आत्मप्राप्तीलागून ॥८९॥ गुरुवाक्यें
ब्रह्मप्राप्ती। ऐसीं श्रुतिशास्त्रें गर्जती। ते
प्राप्तीची निजस्थिती। पावेन निश्चितीं गुरुराया
करीं ॥९०॥

वसिष्ठ उवाच -

उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनम्।

ज्ञातेस्तु कारणं शुद्धा शिष्यप्रज्ञैव केवलम् ॥९०॥

गुरुपदेशाचिया गोष्टी। नाहीं ज्ञानाची भरली
वाटी। जे शिष्याचे लावी होटीं। ब्रह्मज्ञान पाठीं
पावेल ॥९१॥ गुरुपासीं नाहीं ज्ञानाचा गोळा।
जो गिळवी शिष्यासी तत्काळा। गुरुरूपें नाहीं
ज्ञानधनमोटळा^३। जे शिष्याजवळां स्वयें दे
॥९२॥ गुरूनें देइजे आपण। शिष्यें घेइजे
अंजुळीपूर्ण। तैसें नव्हे ब्रह्मज्ञान। अतर्क्य
विदान ज्ञानप्राप्तीचें ॥९३॥ उपदेशक्रम
रघुनाथा। गुरु न सांगोनि सांगता। शिष्य
कानेंवीण ऐकतां। प्राप्ति परमार्था तें
लाभे ॥९४॥

सावधानता व चित्तशुद्धीची आवश्यकता:-
दृष्टीनें देखिजे सावधान। तेंचि कूर्मीच्या^४ पिल्यां
अमृतपान। दृष्टी तरळतांचि^५ जाण। पडे लंघन
तयांसी ॥९५॥ तेवीं श्रीगुरुशिष्येंसीं एकात्मता।
तेणें शिष्य लाभे परमार्था। अणुमात्र भाव
पालटतां। उपदेशरिता पडे शिष्य ॥९६॥ गुरु
सांगे गुह्य ज्ञान। शिष्य तें त्यजूनी सेवी गुण वर्ण।
वर्णावणदिहाभिमान। गेलिया मग ज्ञान स्वयें
लाभे ॥९७॥ सच्चिदानंदनिजवार्ता। गुरु सांगे
शिष्यस्वार्था। शिष्य स्वार्थी सांडोनि चिंता।
तरीच परमार्था पाविजे ॥९८॥ ज्या शिष्याचे
चिंतीं चिंता। देहगेहादि^६ अति ममता। तो
गुरुपदेशीं नित्य रिता^७। प्राप्ति परमार्था कधीं
नव्हे ॥९९॥ विषयस्वार्थ ज्याचे पोटीं। तो
आस्थेच्या सांगे दोन चार गोष्टी। ते प्रज्ञा
अतिशयें चोरटी। परमार्थभेटी होवों नेदी
॥१००॥ यालागीं तत्काळ। पावावया ब्रह्म
प्रबळ। एकी शिष्यप्रज्ञाचि गा केवळ।
परमार्थफळ तेणें लाभें ॥१॥ शिष्यासी नाहीं
चित्तशुद्धी। त्यासी शास्त्रें नव्हे आत्मबुद्धी। तो
शास्त्र विकूनियां विषय साधी। हित त्रिशुद्धी
नव्हेचि शास्त्रें ॥२॥ शिष्या चिंतीं
विषयासक्ती। गुरुपदेशें नव्हे परमार्थप्राप्ती। तो
उपदेश जाय व्यर्थ अंतीं। करी विपरीत ज्ञानगर्व
॥३॥ उपदेश स्वयें व्यर्थ गेला। सर्वेचि ज्ञानगर्व
घेवोनि आला। ज्ञातेपणें ताठा चढला। नायके
बोला श्रेष्ठांच्या ॥४॥ स्वयें उपदेश केला
व्यर्थ। परी वाढला अति अनर्थ। चित्तशुद्धी
नाहीं सत्य। तेथें परमार्थ कदा न घडे ॥५॥
चित्तशुद्धी ज्याचे मनीं। तो परमार्थ पावे
पाषाणीं। कळे चित्तशुद्धीची करणी। दावी जनीं
वनीं जनार्दन ॥६॥

१ अधिक, २ भिकारी, दरिद्री, ३ ज्ञानरूपी धनाचे पुडके-गाठोडे, ४ कांसवीच्या, ५ चंचळ होताच, ६ देह, घर, इत्यादि, ७ रिकामा, ८ बुद्धि.

राम उवाच -

इयतो दृश्यजातस्य ब्रह्मांडस्य जगत्स्थितेः।

मुने सत्ता कथं तत्र क्व मेरुः सर्षपोदरे ॥११॥

या प्रचंड ब्रह्मांडाचें आकलन व्हावें कसें असा श्रीरामांचा प्रश्न:- साधकभावनेच्या पोटीं। दृश्यजालेंसीं ब्रह्मांडकोटी। हरपती उठाउठी। राईच्या पोटीं मेरु जेवीं न मावे ॥७॥ ब्रह्मभावना सूक्ष्म संपूर्ण^१। तीमाजी दिसे तें चराचर। केवीं हरपे जगडंबर^२। मशक गिरिवर गिळील कैसा ॥८॥

वसिष्ठ उवाच -

साधुसंगमसच्छास्त्रपरो भवसि राम चेत्।

तद्दिनेनैव नो मासैः प्राप्नोसि परमां धियम् ॥१२॥

गुरुवाक्याशीं तादात्म्य झाल्यावर कुलगुरूंचे उत्तर:- साधुत्वे पाहतां साधूसी। मुख्य साधुत्व सदगुरूसी। तों जें स्वात्मत्व उपदेशी। सच्छास्त्र त्यासी बोलती ज्ञाते ॥१॥ त्या गुरुवाक्यां एकात्मता। शिष्य जालिया सर्वात्मता। तो दिवस मास न लागतां। योग्य परमार्था तत्काळ होय ॥११०॥ तत्काळ होय योग्यता। हाही विलंबू न साहे सर्वथा। हृदयीं सिद्धचि निजात्मता। गुरुवाक्य पाहतां नैराश्य लाभे ॥११॥ केवळ तंतु पाहतां दृष्टी। वस्त्र लोपे उठाउठी। सूक्ष्मब्रह्म लक्षितां दृष्टी। ब्रह्मांडकोटी मावळती ॥१२॥ मरोनियां जो मेल। तो मागुतेन जन्मा आला। जो जितांचि जिवें निमाला। तो सुखी जाला सत्संगें ॥१३॥ पाहतां सूक्ष्मदृष्टी सावधान। शून्याचें हरपे शून्यपण। तें जो होय ब्रह्म पूर्ण। साधुसज्जनसमागमें ॥१४॥ जंव जंव नाही होय नश्वर देहो। तंव तंव सुखाचा उत्सव। निःशेष होय देहाचा अभाव। परमानंद पहा हो सत्संगें ॥१५॥

सत्संगमहिमा:- सत्संगें ज्या अर्किचनता^३। तो ब्रह्मादिकां वंद्य सर्वथा। त्रैलोक्यवैभवा हाणोनि लाथा। ऐसी प्रसन्नता सत्संगें ॥१६॥ ऐसिया सत्संगापरतें। श्रेष्ठ साधन नाही येथें। त्या सत्संगमहिमेतें। ऐक निश्चितें सांगेन ॥१७॥ सत्संगें नाही द्रष्टेपण। पुढें दृश्य नाही जाण। देखतेवीण दर्शन। तें ब्रह्म पूर्ण रघुनाथा ॥१८॥

दृश्य, द्रष्टा व दर्शन ह्यांची संपुटी:- दृश्य द्रष्टा दोहीतें। दर्शन प्रकाशे निश्चितें। तें दर्शन आकळे जयातें। ब्रह्मस्थिती त्यातें अभंग ॥१९॥ साकरकणिका^४ भिन्न भिन्न। परी त्या कणिका साकरचि आपण। तेवीं चराचर दृश्यमान। तें ब्रह्म पूर्ण पूर्णत्वे ॥१२०॥ उंच नीच अलंकार। परी तें एकचि भांगार^५। तेवीं पाहतां चराचर। वस्तु परात्पर परब्रह्म ॥२१॥ म्हणती घटाकाश मठाकाश। परी तें सहजचि महदाकाश। तेवीं दृश्य दर्शनीं द्रष्टाभास। भासतो चिद्विलास चिन्मयत्वे ॥२२॥ या निजात्मदृष्टि पाहतां। विषयीं विषयो ब्रह्मरूपता। तेचि उपपत्ती तत्त्वतां। ऐकें रघुनाथा सांगेन ॥२३॥

पांच प्रकारच्या विषयांच्या त्यागाची आवड हाच आनंद:- मुख्य विषयो पंचविध^६। शब्द स्पर्श रूप रस गंध। यांची गोडी तो परमानंद। आत्मविद^७ जाणती ॥२४॥ विषयांचें गोडपण। ते गोडीच ब्रह्म पूर्ण। ते गोडीचे जें ज्ञातेपण। तें चैतन्यघन जाणावें ॥२५॥ यस्यानंदस्य मात्रा जीवन्ति। विषयगोडी ते ब्रह्मस्फूर्ती। भोक्ता भोगी स्वयें चिच्छक्ती। जाणीव ते निश्चितीं परब्रह्म ॥२६॥ यालागीं गा रघुनाथा। जेणें जाणिजे विषयस्वादता^८। ते जाणीव आली ज्याच्या हाता। तो जाण तत्त्वता स्वदेहीं ब्रह्म ॥२७॥

१ परिपूर्ण, २ जगाचा विस्तार, ३ दरिद्र, ४ साखरेचे कण, ५ सोने, ६ पांच प्रकारचा, ७ आत्मज्ञानी, ८ विषयांची गोडी.

श्रीराम उवाच-

येनैव भगवन्धीरा निश्चयेन महाधिया।

विशोकाः संस्थितास्तन्मे ब्रह्मन्ब्रूहि तत्त्वतः ॥१६॥

विशोकावस्था कशानें प्राप्त होते असा श्रीरामांचा प्रश्न:- मागील धीर वीर परमार्थी। पावले विशोक ब्रह्मप्राप्ती। ते विशोकतेची स्थिती। मज कां निश्चितीं प्रकटेना ॥२८॥ ऐसी उपदेशीं ज्ञानपदवी। जे धैर्यतिं धैर्यचि आंगवी^१। अंग अंगातें स्वयें हरवी। विशोक सर्वभावीं जेणें मी होय ॥२९॥ ब्रह्मज्ञानाच्या उपपत्ती। सांगितल्या नाना युक्ती। जेणें सद्यः^२ पावें ब्रह्मप्राप्ती। ते मज निश्चितीं सांगा स्वामी ॥१३०॥

वसिष्ठ उवाच-

श्रूयतां ज्ञानसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधारयेत्।

भोगेच्छामात्रको बंधस्तत्यागो मोक्ष उच्यते ॥१४॥

कुलगुरुंचें उत्तर:- ऐकें बापा रघुवीरा। सांगेन ज्ञानाच्या सर्व सारा। जो श्रवणार्थी चातक खरा। तो वाक्यसुखसारा^३ झेलोनि घे ॥३१॥ ज्ञानकथा अवघेची ऐकती। परी ऐकिलें तें नाचरती। यालागीं श्रवणाची होय माती। परमार्थप्राप्ति त्यां कैची ॥३२॥

लक्षपूर्वक न ऐकण्यानें नुकसान:- पावन कथा ज्ञानगर्वोक्ती^४। अनवधानें^५ ते श्रवण न निवती। मा^६ ते चित्तामाजी केवी पावती। त्यांची मननाची वस्ती उद्वस^७ सदा ॥३३॥ ऐसी निजकथा ऐकती। ते ऐकतांचि नायकती। त्यांसी परमार्थाची प्राप्ती। कदा कल्पांतीं घडेना ॥३४॥ ऐकें श्रीरामा सावधान। येथें भोगेच्छा मुख्य बंधन। ते त्यागी तो ज्ञाता पूर्ण। तेथें मुक्तपण सहजची ॥३५॥ इच्छात्याग अति कठीण। जो त्यागी तोचि विचक्षण। त्याही त्यागाचें लक्षण। निर्वाण खूण अवधारीं ॥३६॥

मनानेंच मनाचा निग्रह:- मनें मनातें आवरावें। मनें मनातें निग्रहावें। मनें मनातें धरावें। मनें मारावें मनातें ॥३७॥ मनें मनाचा निग्रहो ऐसा। तेथें समूळ निमै आशा। चैतन्याचा ओते देहठसा। प्रपंच आपैसा^८ परब्रह्म होय ॥३८॥ ऐसिया सूक्ष्म अति युक्तीं। परब्रह्माची सद्यःप्राप्ती। स्वयें परब्रह्माची आहाती। प्राप्ती अप्राप्ती भावाभावे ॥३९॥ स्वयंभू हृदयीं ब्रह्मस्थिती। ब्रह्मप्रभा इंद्रियवृत्ती। तें अभावे ब्रह्म नव्हे म्हणती। सद्भावे होती परब्रह्म ॥१४०॥ या सद्भावाची उपपत्ती। निश्चयें सांगेन रघुपती। दृढ धरावी सावधानवृत्ती। हे ब्रह्मस्थिती अभंग ॥४१॥ जेथें कामक्रोधा सलोभता। निःशेष नाही ते ब्रह्मशांतता। ते शांति ब्रह्म स्वभावता। सबाह्य पूर्णता सर्व देहीं ॥४२॥ ज्यासी मी म्हणजे आपण। तें मीपणेचि वपु चैतन्य। इंद्रियांचें कर्माचरण। तेंही आचरण पूर्ण परब्रह्मत्वे ॥४३॥ काया वाचा मनसा आचरण। तें तें सहजें ब्रह्म पूर्ण। हे ज्यासी आकळली^९ खूण। तो तत्काळ जाण परब्रह्म जाला ॥४४॥ तो तत्काळ परब्रह्म जाला। म्हणतां लाज लागली पै बोला। स्वयें ब्रह्मरूपें संचला^{१०}। जाला न जाला ज्ञानाज्ञानें ॥४५॥ यालागीं गा रघुनाथा। स्वतःसिद्ध ब्रह्मरूपता। स्वयें स्वयंभू ये हाता। या श्लोकार्था विनटोनी^{११} ॥४६॥ इंद्रियांचे कर्माचरण। सर्व देहीं समसमान। तें कर्मयोगीं सावधान। ब्रह्मानुसंधान निजनिष्ठा ॥४७॥ योगी स्वधर्मकर्म करिती। कर्मीं स्फुरे ब्रह्मप्रचीती। तेचि परमात्मयाची निजभक्ती। नित्य मुक्ती सावधानत्वे ॥४८॥ योगी जागृतीं सावधान। चित्सावधानत्वे देखती स्वप्न। सुषुप्तिमुखें समाधान। चिद्रूप पूर्ण भोगिती सदा ॥४९॥ ऐसा

१ जोडी, अंकुरित करी, २ तत्काळ, तत्क्षणीच, ३ बोलण्यातील तात्पर्य, ४ ज्ञानाने परिपूर्ण भरलेले भाषण, ५ लक्ष न दिल्याने, ६ मग, ७ ओस, शून्य, ८ मरते, नाहीशी होते, ९ आपोआप, १० कळली, साधली, ११ भरला, झाला, १२ लक्षून.

अवस्थात्रयी^१ सावधान। हेंचि भगवंताचें भजन।
हेंचि परमात्मयाचें पूजन। हेंचि समाधान
जीवशिवाचें ॥१५०॥ ऐसा सद्भावें साचार। जो
सावधान निरंतर। त्यासी ब्रह्मरूप चराचर।
विषयमात्र चिद्रूप ॥५१॥

यदिदं किंचिदाभाति जगज्जालं प्रदृश्यते।

तत्सर्वममलं ब्रह्म बहिरंतर्व्यवस्थितम् ॥१५॥

आपणाला जें जें दिसतें तें तें सर्व ब्रह्मच होय :-
जें जें दिसे दृश्य दर्शन। जें जें विषयभोगायतन^२।
तें तें निर्मळ ब्रह्म जाण। सबाह्य पूर्ण परब्रह्म
॥५२॥ मा हें एकैक सांगों किती। त्यासी
ब्रह्मरूप त्रिजगती। सहज ठसावे रघुपती। तेही
उपपत्ती अवधारी ॥५३॥ ब्रह्म दृश्य द्रष्टा दर्शन।
ब्रह्मचतुर्दश भुवन। भूतपरंपरा ब्रह्म पूर्ण। मी
म्हणणें तें मीपण परब्रह्मत्वे ॥५४॥ ब्रह्मरूपे
भासती मित्र। ब्रह्मरूपे भासती पुत्र। शत्रु भासती
चिन्मात्र। सुहृद समग्र सद्रूपत्वे ॥५५॥ शत्रु मित्र
सखे बंधु। हा परब्रह्मी अपवादु। ब्रह्म केवळ
स्वानंदकंदु। परमानंदु परिपूर्ण ॥५६॥ ब्रह्मी
प्रपंच नाही ऐकिला। ब्रह्मी प्रपंच नाही
आथिला^३। ब्रह्मी प्रपंच नाही स्पर्शला। भ्रांतीं
भाविला निजभावना ॥५७॥ भ्रांतासी जग
दुःखःप्रतीती। ज्ञात्या सुखरूप विश्वमूर्ती। अंधा
गडद पडे त्रिजगती। देखणे देखती स्वप्रकाश-
कत्वे ॥५८॥ यालागीं ज्या परमार्थबुद्धी। ते
तोडिती भेदाची विधी। भेद तोडावया त्रिशुद्धी।
भगवद्बुद्धी सर्वत्र ॥५९॥ ज्या ब्रह्मभावो
सर्वभूतीं। ते स्वयें परब्रह्म होती। ते पूर्वाच ब्रह्म
आहेती। भावनाभ्रांतिच्छेदक ॥१६०॥ जो करी
अमृत पान। तो अमर होय आपण। ज्या सर्वभूतीं
भगवद्भजन। ते परब्रह्म पूर्ण स्वयें होती ॥६१॥
ऐकें श्रीरामा जगाची स्थिती। परब्रह्म कां परम

भ्रांती। तिसरियाची नाही वस्ती। जाण निश्चितीं
रघुनाथा ॥६२॥ नानाकारें जगाची प्रचीती।
तेचि मुख्यत्वे सोलीव भ्रांती। ते भ्रांतीची
निजस्थिती। ऐक तुजप्रती सांगेन ॥६३॥

भ्रमेणाहं भ्रमेण त्वं भ्रमेणोपासका जनाः।

भ्रमेणेश्वरभावत्वं भ्रममूलमिदं जगत् ॥१६॥

अहंभावना हा भ्रम असून तें भ्रांतीचें मूल
लक्षण आहे :- अहमात्मा जें मीपण। तें मुख्य
भ्रमाचें निज कारण। तूं म्हणणें हा भ्रम दारुण।
मीतूपण भ्रममूल ॥६४॥ देव भक्त दोनी भिन्न।
ऐसें जें कां उपासन। तें ज्ञानाचें मुख्य
अज्ञानपण। सूक्ष्म भ्रम पूर्ण अतर्क्यत्वे ॥६५॥
ब्रह्म अखंडत्वे पूर्णस्थिती। तेथें देव भक्त भिन्न
मानिती। हें ज्ञानगुह्य अति भ्रांती। अतर्क्य
निश्चितीं सज्जाना ॥६६॥ ईश्वर तो अति वरिष्ठ।
येरें भूतभौतिके^४ अति कनिष्ठ। हें भ्रमाचें अति
कचाट^५। येथें श्रेष्ठ श्रेष्ठ भुलविलें भ्रमे ॥६७॥
दोरीं सर्प जन्मला नाही। तो उपजे भ्रांतीचे ठायीं।
तेवीं ब्रह्मी जग नाही। आभासे पाहीं भ्रममूळें
॥६८॥ जग देखणें हा परम भ्रम। जग न देखणें
तें परब्रह्म। हे जाण गुह्य^६ निजवर्म^७। तूं
पुरुषोत्तम परमात्मा ॥६९॥ मी तुज सांगों तरी तूं
परमात्मा। तुझा तूंच पाहें महिमा। तुझ्या
स्वरूपासी नाही सीमा। अपार अप्रमेय^८
रघुनाथ ॥१७०॥ तूं आत्मा आत्मत्वे परिपूर्ण।
तूं कर्माकर्म विहीन। तुज नाही स्थान मान। ते
निजलक्षण अवधारी ॥७१॥ तुझ्या स्वरूपाच्या
निजस्थानीं। आकाश लोपे कोणे कोणीं।
पाहतां न दिसे नयनीं। गेलें हरपोनी मिथ्यात्वे
॥७२॥ पाहतां स्वरूपशुद्धत्वे। लाजिले पै
शोधितां सत्त्वे। स्वयें सामावलें महत्वे। मायेचें
सत्त्व असत्त्वा आलें ॥७३॥ राईच्या कोटीच्या

१ जागृती स्वप्न व सुषुप्तीत, २ विषयभोगाचे स्थान, ३ झाला, ४ पंचमहाभूतांपासून झालेली, ५ कुलंगडे, ६ ज्ञानांतील गुप्त वर्म,
७ निश्चय करण्यास अशक्य असा.

अंशाप्रती। वस्तु सावकाशें नांदती। अणुमाजी
सुखस्वरूपस्थिती। वस्तुविश्रांति सावकाशें
॥७४॥ सूक्ष्माहुनि सूक्ष्म सार। जें नित्यत्वे
नित्याक्षर^१। तें तुझें स्वरूप साचार।
जीवशिवत्वे विचार अव्ययीं विरे ॥७५॥

वस्तूला माता पिता नाहीत म्हणून जन्ममरणही
नाहीं:- वस्तूसी नाही माता पिता। यालागीं न घडे
जन्मकथा। जन्मेवीण मरणवार्ता। आत्मत्वीं
सर्वथा असेना ॥७६॥ एवं जन्ममरणातीत।
अपार सुखें सदोदित। त्या स्वरूपा नांव रघुनाथ।
जाण निश्चित श्रीरामा ॥७७॥ वेद वेदांग पुराण।
श्रुति स्मृति शास्त्र विज्ञान। इतिहासाचें गुह्य ज्ञान।
तें हें निरूपण रघुनाथा ॥७८॥ सर्व साराचे मुख्य
सार। तो हा इतिहास साचार। सकळ ज्ञानाचें
ज्ञानगव्हर^२। अति उदार मुक्तत्वे ॥७९॥ हें
निरूपण जीवीं घोटें^३। तें विषयांचें लाहाणें^४
फिटे। जन्ममरणाचें खत^५ फाटे। भवभय आटे
मृगजळत्वे ॥१८०॥ या इतिहासाचें निजवर्म।
कर्मचि होय परब्रह्म। साधक होय आत्माराम।
नित्यत्वे परम निजमोक्ष जोडे ॥८१॥ म्यां
निरूपिलें जें निरूपण। तें जीवन्मुक्ताचें लक्षण।
तूं आत्माराम आपण। पूर्णत्वे पूर्ण परमात्मा
तूं ॥८२॥

श्रीरामांची पूर्णानन्दमय अवस्था:- ऐकोनि
वसिष्ठाचें वचन। श्रीराम स्वयें आपण। आपुलें
देखे पूर्णपण। स्वानंदधन सुखरूप ॥८३॥ होतां
स्वरूपीं भेटीं। चित्तचैतन्या पडली मिठी।
हर्षबाष्प दाटले कंठीं। आनंद पोटीं न समाये
॥८४॥ आनंद हृदयीं न माये। तो नेत्रीं उलथूं^६
पाहे। पूर्ण दाटला विस्मये। देहाची सोय
स्फुरेना ॥८५॥ प्राण पांगुळला^७ जेथींचा तेथ।
कंठ जाहला सद्गदित। इंद्रियें उपरमलीं^८ समस्त।

पाडिलें ताटस्थ चिद्रूपत्वे ॥८६॥ सर्वांगीं
रोममूळीं। आली स्वेदकणिका^९ निर्मळी।
मुक्तमोतियांची जाळी। पांघरविली निजसत्वे
॥८७॥ निःशेष नाठवे मी तूं पण। खुंटली वाचा
पडिलें मौन। जीवशिवांचें पुसिलें भान। चित्त
समाधान पावलें ॥८८॥ श्रीराम चैतन्यधन।
जाला स्वस्वरूपीं निमग्न। त्यासी
व्यवहारप्रवीण। श्रीवसिष्ठें केवीं आपण केलें
॥८९॥ ऐसें भरद्वाजें वाल्मीकाप्रती। स्वयें
पुसिलें अति प्रीतीं। वाल्मीकीही तदर्थीं।
कथासंगती सांगतु ॥१९०॥

वाल्मिकि उवाच-

यदा परिणतः साधुः सस्वरूपे महात्मनः।

विश्वामित्रस्तदोवाच वसिष्ठं ऋषिसत्तमम् ॥१७॥

तटस्थ देखोनि श्रीरामासी। विश्वामित्र जाला
कासाविसी। तो कळवळोनि वसिष्ठासी।
निजकार्यासी सांगत ॥१९॥

विश्वामित्र उवाच-

हे वसिष्ठ महाभाग ब्रह्मपुत्र महामुने।

गुरुत्वं शक्तिपातेन तत्क्षणादेव दर्शितम् ॥१८॥

श्रीरामांची समाधि उतरविण्याबद्दल
विश्वामित्रांची वसिष्ठांना विनंती:- स्वामी वसिष्ठा
तूं ब्रह्मपुत्र। तुझ्याच गुरुत्वाचें चरित्र। ब्रह्मप्राप्तीं
तूं अति पवित्र। अति विचित्र अनुपम्य ॥१२॥
तुझ्या गुरुत्वाचें वर्म। मिथ्या देहादि इंद्रियकर्म।
शिष्य होय पूर्ण ब्रह्म। ते समाधि परम श्रीरागीं
॥१३॥ शक्तिपातें शिष्योत्तमा। पावविलें न
करितां श्रमा। हे तुझ्या गुरुत्वाची गरिमा^{१०}।
अगाध महिमा तिहीं लोकीं ॥१४॥ शिष्याच्या
सकळ वृत्ती। वचनें लाविसी ब्रह्मस्थिती। शिष्य
पावे ब्रह्मस्थिती। शक्तिपातु निश्चितीं या नांव
॥१५॥ लव निमिष घटिका मुहूर्त। शिष्यासी
बाणली हे स्थिती। शक्तिपातु हा निश्चितीं। ऐसी

१ नित्य व अविनाशी, २ ज्ञानाची गुहा, ज्ञानाचे स्थान, ३ ठसावेल, ४ कर्ज, देणें, ५ रोखा, ६ बाहेर येऊ लागला, ७ कुंठित झाला,
८ विश्रांति पावली, ९ घामाचा बिंदु, १० मोठेपणा.

ख्याति गुरुवाक्ये ॥१६॥ वचने छेदिसी संशयाते। निःशब्दे बोधिसी शब्दार्थे। हस्तमस्तकसामर्थ्ये^१। शिष्य परमार्थे सुखी करिसी ॥१७॥ असो दर्शन स्पर्शन। मुख्य तुझे कृपावलोकन। शिष्यासी सहज समाधान। चैतन्यघन चित्सुखे ॥१८॥ चित्सुखे सुखसंपन्न। हे तुझ्या कृपेचे आयतन^२। तुझे कृपेस्तव पूर्ण। ब्रह्मसमाधान श्रीरामी ॥१९॥ श्रीरामी पूर्ण समाधिअवस्था। ठेली^३ कर्मक्रियाकर्तव्यता। पुढील अवतार-कार्यार्थ। वसिष्ठा वृथा होऊं नेदी ॥२०॥ स्वामी वसिष्ठा अवधारीं। कृपा करीं आम्हांवरी। श्रीराम ये देहावरी। ते युक्ती विवरीं स्वसत्ता ॥१॥ सर्व इंद्रियां सदा उद्बोध। कर्मकर्तव्या नित्य सावध। माझा यज्ञ होय सिद्ध। तैसा प्रबोध^४ करीं रामा ॥२॥ समाधि आणि उत्थान। दोही अवस्थांचे तुज ज्ञान। शिष्यासी देसी समाधान। सर्वेचि प्रयोजन बोधिसी ॥३॥ करावया सुरकार्यार्थ। अवतार श्रीरघुनाथ। तो त्वां केला समाधिस्थ। ठेला तटस्थ निर्व्यापारे ॥४॥ श्रीराम होतां तटस्थ। खुंटला अवतारकार्यार्थ। माझेही कार्य तेथ। यज्ञसिद्ध्यर्थ राहिले ॥५॥ माझ्या कार्याचे स्मरण। वसिष्ठा धरीं आठवण। ज्यालागीं येवोनि आपण। केले प्रार्थन दशरथाचे ॥६॥ वसिष्ठा तूंच आपण। दशरथासी प्रार्थून। मज दिधले राम-लक्ष्मण। यज्ञरक्षण करावया ॥७॥ हे तुझे वाक्य होईल मिथ्या। देवकार्यार्थ राहील सर्वथा। यालागीं श्रीरघुनाथा। कृतकार्यार्थ प्रबोधी ॥८॥ अनागत^५ भाष्य ऋषि वाल्मीके आपण। केले शतकोटि रामायण। ते मिथ्या होऊं नेदीं वचन। श्रीरघुनंदन प्रबोधी ॥९॥

सिद्धाश्रमं मया नीतो रामो राक्षसमर्दनम्।

करिष्यते ततोऽहल्या मुक्तिं च जनकात्मजाम् ॥१९॥

श्रीरामचरित्राचे श्रवणपठण करणारे सर्व उपाधीतून तरतील:- अनागत भाष्य अति पवित्र। वदले वाल्मीकांचे वक्त्र। श्रीरामाचे चरित्र। अति विचित्र अवधारीं ॥२१०॥ ताटका अति विकंटक^६। रामे निर्दालिली अति कंटक^७। जनवन केले निष्कंटक। सिद्धाश्रमीं लोक सुखे वसती ॥११॥ ते सिद्धाश्रमीं माझे स्थान। तेथे आणिला रघुनंदन। करुनि राक्षसमर्दन। जयो संपूर्ण श्रीरामे ॥१२॥ करील अहल्योद्धारण। शिवचापप्रभंजन। जानकीचे पाणिग्रहण। चहूं बंधूंचे लग्न। जनकालयी स्वानंदे ॥१३॥ जामदग्न्य श्रीराम। युद्धीं पावती सुख परम। परशुरामासी उपरम^८। जाला परम श्रीराम ॥१४॥ श्रीरामाचे वनाभिगमन। तेणे दंडकारण्य पावन। तीर्था पवित्रता पूर्ण। श्रीरामचरण शिववंद्य ॥१५॥ समुद्रीं शिळा स्वये तरती। बिभीषणा लंकाप्राप्ती। रामनामाची ख्याती। त्रिजगती उद्धरील ॥१६॥ सीताशुद्धीचे निच्छे^९। निर्दलील राक्षसकुले। राम वंदिजे कळिकाळे। ते चरित्र प्रांजले वसिष्ठा करीं ॥१७॥

यैर्दृष्टो यैः स्मृतो वापि बोधितो यैः श्रुतोपि यैः।

सर्वावस्थागतानां तु जीवन्मुक्तिं प्रदास्यति ॥२०॥

जिहीं अत्यंत आदरेसीं। ऐकिले श्रीरामचंद्रचरित्रासी। जे राम स्मरती अहर्निशीं। मुक्ति त्यांसी अनायासे ॥१८॥ जो सार्थके करी रामस्मरण। जो सार्थके परिसे नित्य आपण। ते दोघे जीवन्मुक्त जाण। इंद्रियाचरण करितांही ॥१९॥ ज्यांचे मुखी रामनामाची वस्ती। जे सदा रामनाम जपती। त्यासी स्वदेहेसीं नित्य मुक्ती। इंद्रियार्थी रमतांही ॥२०॥ जे अवस्थात्रयीं^{१०} नित्यमुक्त। जे सदा राम जपत। श्रीराम स्वये

१ डोक्याला हस्तस्पर्श होतांच, २ स्थान, ३ बंद राहिली, ४ उपदेश, जागृति, ५ भविष्य काळाविषयी सांगितलेले, ६ विक्राळ, ७ रानटी, क्रूर, ८ शांति, विश्रान्ति, ९ मिषाने, निमित्ताने, १० जागृति, स्वप्न आणि सुषुप्ति ह्या तीन अवस्थात.

तेथ। असे क्रीडत स्वानंदे ॥२१॥ ऐसी त्रैलोक्याची गती। श्रीरामचरित्रें तरती। श्रीवसिष्ठा कृपामूर्ती। माझी कार्यसिद्धी श्रीरामें ॥२२॥ श्रीराम पुरुषोत्तम। श्रीराम परात्पर^१ परम। श्रीराम तो पूर्ण ब्रह्म। नित्य निष्कर्मसिद्धि श्रीराम ॥२३॥ त्या श्रीरामाची स्थिती गती। श्रीवसिष्ठा तुझे हातीं। आमुच्या कृपास्थिती श्रीराममूर्ति प्रबोधीं ॥२४॥ श्रीराम सदोदित दैवहीन। परी रामापाशीं नाहीं दैन्य। जगाचेनि भाग्यें आपण। श्रीरघुनंदन प्रबोधी ॥२५॥ दैवेंवीण भाग्यवंत। जर्गी एक श्रीरघुनाथ। तो वृत्ति पावोनियां येथ। चरित्रार्थ संपादू ॥२६॥ सर्व जर्गी विजयी पूर्ण। ऐसा जो कां रघुनंदन। त्यासीं माझे निजमन। जो जगज्जीवन जगाचा ॥२७॥ वसिष्ठा आमुचे कृपेंवारीं। श्रीरघुनाथासी प्रबोध करीं। तो अवतारचरित्र करी। तो ये व्यवहारीं प्रवर्तवीं ॥२८॥

वाल्मीकि उवाच -

इत्युक्त्वा स स्थितस्तूर्णीं विश्वामित्रो महामुनिः।

वसिष्ठस्तु महातेजा रामचंद्रमभाषत ॥२९॥

हें ऐकून वसिष्ठांकडून श्रीरामांची समाधि दूर करण्याचा प्रयत्न:- वाल्मीकि सांगे भारद्वाजासी। तटस्थ देखोनि श्रीरामासी। विश्वामित्र वसिष्ठासी। रामप्रबोधासी प्रयोजी ॥२९॥ तंव विश्वामित्र आपण। श्रीरामानुवाद बोलोन। निजकार्यार्थी धरोनि मौन। तें वसिष्ठ सर्वज्ञ जाणोनि बोले ॥२३०॥

राम राम महाबाहो महापुरुष चिन्मय।

नायं विश्रांति कालो हि लोकानंदप्रदो भव ॥२२॥

समाधिलक्षण:- ऐकें बापा रघुनाथा। तुज कायसी समाधी अवस्था। तूं काळाचा आकळिता। चिदानंदता स्वरूपें ॥३१॥ परिसें

आजानुबाहु^२ महाभुजा। हा समाधिकाल नव्हे तुझा। तूं त्रैलोक्याधिराजा। देवसमाजा समग्रा सुखी करीं ॥३२॥ सुखी करीं साधुसंत। सुखी करीं निजभक्त। सुखी करीं लोक समस्त। अवतारचरित्रानुक्रमें ॥३३॥ केवळ निष्कर्म राहणें। तें जीवसमाधीचें लक्षण। तेंही केवळ अपक्वपणें। परिपक्व चिन्ह तें ऐक ॥३४॥ सर्व भूतांचे गुणागुण। जगाचें दोषदर्शन^३। दिसतां न मोडे ब्रह्मपण। ते समाधि पूर्ण पूर्णत्वे ॥३५॥ भूतांचें विकर्माचरण। भासतां भासे चैतन्यघन। त्या नांव शुद्ध समाधान। समाधि संपूर्ण त्या नांव ॥३६॥ ऐसें न होतां समाधान। केवळ जें तटस्थपण। तें मुग्धावस्थेचें लक्षण। समाधि संपूर्ण ते नव्हे ॥३७॥ भूतांचे सकळ मळ। ज्याचे दृष्टी होती निर्मळ। ते समाधिसुखकल्लोळ^४। येर समूळ भूतादिभाव ॥३८॥ आशंका - म्हणती संसार मिथ्याभूत। तुवांचि करून दिधला येथ। तेथें कैचा देव कैचा भक्त। अवतारचरित्र तें कैचें ॥३९॥ जेथें नाहीं मीतूणण। तेथें नाहीं कर्मक्रियाचरण। समूळ लौकिक नाहीं जाण। लोकसंरक्षण म्हणसी कैचें ॥२४०॥ अवधारीं गा रघुनाथा। ब्रह्मअवतारींची निजसत्ता। नये जीवांचिये हाता। जरी यथार्थता मुक्त जाले ॥४१॥ ज्यां त्रिगुणमेळें^५ जीवपण। भ्रमें भुलोनि आपण। ब्रह्म म्हणती कैचें कोण। त्यां उद्धरण तुझेनी ॥४२॥ अवताराचें सामर्थ्य पूर्ण। प्रपंचपरमार्थी सावधान। उभयतां दिसों नेदी न्यून। तें निजचिन्ह अवधारीं ॥४३॥

अंतरेको बहिर्नाना अंतर्बोधो बहिर्जडः।

अंतस्त्यागी बहिःसंगी लोके विहर राघव ॥२३॥

बाह्याभ्यन्तर स्थितीचा विचार:- अंतरी आत्मा अद्वैत एक। तेणें मिथ्या समूळ लोक। बाह्य कर्म जाणोनि संपादी लौकिक।

१ सर्वांत श्रेष्ठ, २ गुडघ्यापर्यंत ज्याचे हात पोचतात असा, ३ दोष दिसणे, ४ समाधिसुखाची लाट, ५ त्रिगुणांच्या मिश्रणाने.

विधिपूर्वक वेदोक्त ॥४४॥ अंतरी केवल
शुद्धबुद्ध। बाह्य दिसे जैसा विषयबद्ध। जडत्वे
भासे जैसा मुग्ध^१। दिसे शुद्ध विषयार्थी ॥४५॥
अंतरीं निःशेष विषयत्याग। बाह्योद्विगां
विषयभोग। भोगितां दिसे जरी सांग। तरी
विषयाचें अंग आतळेना^२ ॥४६॥ अंतरीं पूर्ण
निरास^३। बाह्य लोलुपत्वे^४ करी आस। जेवि
मसकेंमाजी^५ आकाश। फुगल्या आभास
अडकलें दिसे ॥४७॥ अंतरीं निरपेक्ष^६ निर्मळ।
बाह्य नाना अर्थी तळमळ। लाघवी लोक झकवी
सकळ। तैसी कळवळ मुक्तासी ॥४८॥ अंतरीं
काम क्रोध निमाले। शांतीचें कल्याण पाहलें^७।
बाह्य क्रोधानळें खवळले। जेवी मृगजळें
मासेमारी ॥४९॥ बाह्य कार्यकारणावेशा। गुगुर
करी व्याघ्र जैसा। अंतरीं मृदु लोणी तैसा।
कोणाही सहसा खुपेना ॥५०॥ बाह्य दिसे
कार्यकरिता। परी अंतरीं अकर्ता निजात्मता।
माशी कुलालचक्री^८ भवतां। दिसे परी तत्त्वतां
हलेना ॥५१॥ प्रपंच आणि परमार्थी। उभयतां
सावधस्थिती। हे अवताराची अवतारशक्ती। ते
तुज निजमूर्ति रघुनाथा ॥५२॥ ऐसिये गा
स्थितीवरी। तूंही निजात्मचरित्रीं। स्वानंदें क्रीडें
संसारीं। लोकाचारीं अविकळत्वे ॥५३॥ जेवीं
बुद्धिबळें वाडेंकोडें। मिथ्या राजा मिथ्या प्रधान
हती घोडे। हें जाणोनि खेळ खेळती पुढें। तेवीं
मुक्ताकडे भवभाव^९ ॥५४॥ सोंकटियां
जीवभाव नाहीं। तरी मारिलें म्हणती पाहीं। तेवीं
मुक्त देहींच विदेही। भय नाहीं मरणाचें ॥५५॥
सोंकटी निमालियाही पाठीं। कोण धर्मात्मा चढे
वैकुंठीं। कोण पडिले नरकसंकटीं। तेंवी
निजात्मदृष्टी भव मिथ्या ॥५६॥ ऐसिया
स्थितीवरी। तूंही सुखें संसारीं। स्वानंदें क्रीडा

करीं। भय न धरीं श्रीरामा ॥५७॥ राजा प्रधान
पशु प्यादा कटक। बुद्धिबळीं अवघें काष्ठ
येक। तरी करिती खेळाचें कौतुक। तैसे
सांसारिक मुक्तासी ॥५८॥ ऐसिया योगाची वृत्ती।
रघुनाथा रघुपती। त्वांही सुखें संसाराप्रती।
स्वानंदस्थितीं क्रीडावें ॥५९॥

तस्माद्राज्यादिविषयान्यर्थालोच्य विनश्चरान्।

देवकार्यादिसंभारास्त्यज पुत्र सुखी भव ॥२४॥

हें सर्व लक्षांत आणून समाधिविसर्जन
करावें:- वोडंबरीचा^{१०} आंबा सफळ। रस गोड
परी मिथ्या मूळ। तेंवी मिथ्या लौकिक सकळ।
जाणोनि अविकळ^{११} लोक संरक्षीं ॥२६०॥
बहुरूपियाची राव राणी। नसोनि करिते
संपादणी। तेवीं तूं श्रीराम राजा राजपणीं।
मर्यादारक्षणीं वेदोक्त ॥६१॥ तुवांही
निजअवतारवृत्तीं। सुखें असावें संसाराप्रती।
धर्ममर्यादा पुराणोक्ती। स्वानंदस्थितीं क्रीडावें
॥६२॥ तोडीं नवग्रहांची बेडी। सोडवीं देवांची
बांधवडी^{१२}। उभवी रामराज्याची गुढी। आज्ञा
धडफुडी तिहीं लोकीं ॥६३॥ सांडी समाधीची
भ्रांती। धनुष्य बाण घेवोनि हातीं। रामनामाची
ख्याती। त्रिजगती उद्धरीं ॥६४॥ ऐसे वसिष्ठ
सांगतां। रामा परमानंदीं तल्लीनता। त्याच्या
प्रबोधाची कथा। होय सांगता
वाल्मीक ॥ ६५ ॥

वाल्मीकि उवाच -

इत्युक्तोपि यदा रामः किंचिन्नोचे लयं गतः।

तया सुषुम्नया सोपि प्रविष्टो हृदयं शनैः ॥२५॥

श्रीराम पूर्वस्थितीप्रत येईनात म्हणून वसिष्ठांनीं
सुषुम्ना नाडींत प्रवेश करून त्यांचे प्रबोधन केले
म्हणून सर्वास आनंद:- यापरी श्रीरघुनाथा।
वसिष्ठें स्वयें प्रबोधितां। रामा परमानंदी

१ विचारशून्य, २ स्पर्श करेना, ३ विरक्त, ४ लोभाने, लुब्धतेने, ५ कातड्याच्या पिशवीमध्ये, ६ निरिच्छ, ७ उजाडले, झाले,
८ कुंभाराच्या चाकावर, ९ प्रापंचिक महाअवस्था, १० जादुगिरीचा, ११ विकारशून्य, १२ बंधन.

लयंगता^१। कार्यकार्यार्थ स्फुरेना ॥६६॥ ऐसें जाणोनियां पूर्ण। तेव्हां वसिष्ठें आपण। सुषुम्ना नाडीं प्रवेशोन। करी प्रबोधन^२ श्रीरामा ॥६७॥ वसिष्ठ चैतन्यरूप आपण। तेणें चेतना चेतविली पूर्ण। चेतनें चेतविला प्राण। सावधान हृदय करणें ॥६८॥ प्राण प्रवेशे सोळा सवडी। तेणें चेतविल्या सर्वही नाडी। तेणें नेत्रांची झांपडी। शनैःशनैः^३ गाढी उघडिता जाला ॥६९॥ उन्मीलित^४ दोनी नयन। श्रवण जालें शब्दायतन^५। शरीर जालें सावधान। परी जीवपण असेना ॥२७०॥ श्रीरामाच्या निजदेहीं। मुळींच जीवपण नाहीं। तो देहींच विदेही। चैतन्यविग्रही श्रीराम ॥७१॥ नातळतां^६ जीवशिवपण। यापरी श्रीरघुनंदन। स्वयें जाला सावधान। वसिष्ठें पूर्ण बोधिला ॥७२॥ प्रबोधोनि श्रीरघुनंदन। वसिष्ठें उन्मीलित केले लोचन। विश्वामित्रा आनंद घन। सुरगण संतोषले ॥७३॥ सुखावले ऋषीश्वर। आनंदले मुनिवर। अवघे करिती जयजयकार। श्रीरामचंद्रप्रबोधें ॥७४॥ न देखें गुणदोषदर्शन। न देखें विधिनिषेधलक्षण। न देखें कर्माकर्मपण। श्रीरघुनंदनप्रबोधीं ॥७५॥ यापरी श्रीरघुनंदन। स्वयें जाला सावधान। तो बोलिला विधिविधान। तेंचि कथन अवधारा ॥७६॥

श्रीराम उवाच -

न विधिर्न निषेधश्च त्वत्प्रसादादहं पुनः।

तथापि तव वाक्यं तु करणीयं हि सर्वदा ॥२६॥

सर्वे शृणुत भद्रं वो निश्चयेन सुनिश्चितम्।

आत्मज्ञानात्परं नास्ति गुरोरपि च तद्विदः ॥२७॥

ऐकें गा वसिष्ठा महामुनि। तुझे वाक्य प्रतापकरणी। विधि निषेध हे दोनी। मी मनीं नयनीं देखें ना ॥७७॥ ऐकें स्वामी मुनिनाथा। तुझी गुरुवाक्यसमर्थता। कर्म क्रिया कर्तव्यता। मज सर्वथा उरली नाहीं ॥७८॥ कर्म कार्य

कर्तव्यता। मज उरली नाहीं तत्त्वता। तरी तुझे वाक्य गुरुनाथा। मज सर्वथा अनुल्लंघ्य ॥७९॥ तुझेनि वाक्यें जैसें तैसें। जें बोलसी अनायासें। तें मज सर्वथा आयासें। अति विश्वासें करणीय^७ ॥२८०॥ सदगुरूचें निजवचन। प्राणांतींही नुल्लंघी पूर्ण। तेंचि शिष्याचें निजलक्षण। जें परिपाळण गुरुवाक्य ॥८१॥ वेद शास्त्र स्मृति पुराण। तेथें हेंचि मुख्य लक्षण। जें गुरुवाक्याचें परिपालन। हेंचि विधान विधियुक्त ॥८२॥ गुरुवाक्योल्लंघन। हेंचि महापाप दारुण। महापापा प्रायश्चित्त-विधान। वज्रपाप पूर्ण गुरुवाक्यावज्ञा^८ ॥८३॥ गुरुअवज्ञापरिपाटी^९। महापातकें ज्याच्या अंगुष्ठीं। ऐशिया पापांच्या उठती कोटी। वज्रपापांच्या कोटी गुरुअवज्ञा ॥८४॥ गुरुअवज्ञेची मात। स्वधर्मकर्मा करी घात। अंगी रोकडा वाजे^{१०} अनर्थ। नरकपात अनिवार ॥८५॥ सूक्ष्म साराचा सार गुण। सकळ निश्चयां निश्चयो पूर्ण। अवघे ऐका सावधान। आत्मज्ञान महालाभ ॥८६॥ आत्मज्ञानेवीण सकळा। चवदा विद्या चौसष्टी कळा। त्या दुःखरूपें अवधिया विकळा। सुखसोहळा आत्मज्ञानीं ॥८७॥ सकळसिद्धांतमर्यादा। मुख्य ज्ञान आत्मविद्या। येरी अवधिया अविद्या। ज्या प्रसिद्धा चवदाही ॥८८॥ त्या आत्मज्ञानाचा निजज्ञाता। सदगुरूहूनि अधिकता। नाहीं अधिक दैवता। मुख्य गुणातीत^{११} तो वंद्य ॥८९॥ ब्रह्मा आणि हरि हर। तेही सदगुरूचे किंकर^{१२}। सदगुरूहूनि थोर। नाहीं सत्पात्र तिहीं लोकीं ॥२९०॥ ऐसें बोलतां आपण। प्रेमें वोसंडला^{१३} रघुनंदन। वसिष्ठाचे श्रीचरण। शिरीं पूर्ण वंदिले ॥९१॥ श्रीरामपादाभिवंदन। वसिष्ठें दिधलें आलिंगन।

१ तल्लीनता, २ जागृति, ३ हळुहळु, ४ अर्धवट उघडलेले, ५ शब्दांचे स्थान, ६ न शिवतां, ७ कर्तव्य, ८ गुरुच्या शब्दांचे उल्लंघन, ९ गुरुची आज्ञा न पाळल्याने, १० लागतो, ११ गुणांवेगळा, १२ नोकर, १३ भरला.

एका जनार्दना शरण । पूर्ण समाधान गुरुशिष्यां
॥१२॥ ऐकोनी रघुनाथाच्या गोष्टी । चवदा
भुवनेंसीं वैकुंठीं । टाळी पिटिली उठाउठीं ।
गुरुमहिमा गोमटी ऐकोनी ॥१३॥ तेणें सुखी
जाले सिद्ध ऋषीश्वर । सुखी जाले सुरवर । अवघे
करिती जयजयकार । सुमनसंभार^१ वर्षले
॥१४॥ दिव्य सुमनांचा सडा । तो विराजे
चहूंकडां । तेणें श्रीराम शोभला गाढा^२ । चिन्मात्र
चोखडा सालंकृत ॥१५॥

वाल्मीकि उवाच -

एतत्ते सर्वमाख्यातं रामचंद्रकथानकम् ।

अनेकक्रमयोगेन भारद्वाज सुखी भव ॥२८॥

श्रीरामकथा श्रवणाची फलश्रुति:- वाल्मीक
सांगे आपण । भारद्वाजा तूं सावधान । रघुनाथाचें
आत्मज्ञान । प्रबोधलक्षण^३ अवधारिलें ॥१६॥
जें जालें ज्ञानश्रवण । त्याचें धरोनि अनुसंधान ।
तुवांही आपणा आपण । सुखी संपूर्ण करावें
॥१७॥ ऐसें सांगोनि भारद्वाजासी । वाल्मीक
जाला संतोषी । त्या वसिष्ठाच्या वचनासी । अति
उल्हासीं स्तवीत ॥१८॥ धन्य वसिष्ठाची
लीला । वंद्य सुरनरां सकळां । तेणें चिद्रत्नांची
वचनमाळा । श्रीरामाचे गळा बाणलीं^४ ॥१९॥
तिचिया चिद्रंधासी । लाधोनिया^५ अहर्निशी ।
कवि भ्रमर जाले तिसीं । रसआमोदासी सेविती
॥३००॥ तिचिया पावोनियां योगासी ॥ योगी
पावले योग्यतेसी । तेणें सुखावोनि अहर्निशीं ।
देहभावासी विसरले ॥१॥ बाप
गुरुवाक्यकटाक्षें । अलक्ष लक्षेंवीण लक्षे ।
वसिष्ठें निजगुरुपक्षें । निजमोक्ष नांदवी ॥२॥
रामवसिष्ठकहाणी । हे मोक्षमार्गीची निशाणी^६ ।
मोक्ष रिघे येवोनि श्रवणीं । कथा सावधानीं
अवधारीं ॥३॥

य इदं शृणुयान्नित्यं गुह्यं रामवसिष्ठयोः ।

सर्वावस्थोपि श्रवणान्मुक्तिमार्गं निगच्छति ॥२९॥

वेदांतवार्तिकां निजजीवन । उपनिषदांचें सार
पूर्ण । ॐकारार्धमात्रालक्षण । तें हें गुह्यज्ञान
वासिष्ठ^७ ॥४॥ श्रीरामवसिष्ठगुह्यज्ञान । त्याचें
नित्य सावधान । जो सादर करी श्रवण । तो
मुक्तत्वे पूर्ण सर्वावस्थीं ॥५॥ ज्यांसी
सार्थवासिष्ठश्रवण । ते प्रपंचीं वर्ततां जाण ।
नभाऐसे अलिप्त पूर्ण । त्यांसी कर्मबंधन बाधीना
॥६॥ वासिष्ठश्रवणनित्यवस्ती । ज्यासी
जागृतिस्वप्नसुषुप्ती । त्यासी सर्वदा वरी मुक्ती ।
हे गुरुत्वे ख्याती वासिष्ठाची ॥७॥ जागृतीं
वासिष्ठाचें श्रवण । तेंचि स्वप्नीं मनन । तेणें
सुषुप्तीं समाधान । हें अगाध ज्ञान वासिष्ठाचें
॥८॥ वासिष्ठग्रंथशतसहस्रीं । त्यातील
श्लोकसत्याहत्तरीं । एकाजनार्दनें त्यांवरी ।
ज्ञानार्थकारी टीका केली ॥९॥ श्लोकान्वयें
सत्यार्थ । कर्ता जनार्दन समर्थ । तेथील जो
ग्रंथार्थ । अर्थ विशद करी जनार्दनस्वामी
॥१०॥ कथा ग्रंथार्थें अर्था आली । श्रीरामनामें
पालहेजली । निजमोक्षमार्गीं ठेवी झाली ।
ज्ञानकांडा केली समाप्ति ॥११॥
पदप्रमेयउथळखोली^८ । हे जनार्दन चालवी
चाली । कवित्वाची सखोल बोली । बोलविता
अविकळ जनार्दनु ॥१२॥ एका जनार्दना शरण ।
वसिष्ठाचें ज्ञाननिरूपण । त्याचे कृपेस्तव जाण ।
जालें संपूर्ण पूर्णत्वे ॥१३॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां
श्रीवसिष्ठरामसंवादो नाम एकादशोऽध्यायः
॥११॥ श्लोक ॥२९॥ ओव्या ॥३१३॥

१ पुष्पवृष्टि, २ बळकट, ३ ज्ञानाचे लक्षण, ४ बिंबविली, प्रतीतीस आणिली, ५ प्राप्त करून घेऊन, ६ जिना, ७ योगवासिष्ठ,
८ पदलालित्य आणि प्रमेय (सिद्धांत) हे सोपे असूनही गंभीर,

अध्याय बारावा

श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥ हे रामायणी निजकथा^१। जें आदरें ऐके श्रोता। तें पापपुण्यांच्या करी घाता। स्वभावता नित्यमुक्त ॥१॥ कथाश्रवणें नित्यमुक्त। हाही नवलाव नव्हे येथ। अक्षरीं अक्षर^२ अक्षरार्थ। श्रीरघुनाथकथार्थ ॥२॥ पढतां रघुनाथचरित्र। श्रोते वक्ते नित्य पवित्र। धन्य ऐकती त्यांचे श्रोत्र। धन्य वक्त्र वदत्याचें ॥३॥ धन्य धन्य वाल्मीकि मुनी। श्रीरामकथा वदली वाणी। कथा त्रैलोक्यपावनी। भवमोचनी^३ चरितार्थ ॥४॥ रामनाम दो अक्षरीं। कुंठिणी वंदिजे सुरवरीं। ऐशी कथेची अगाध थोरी। ते कोणें वैखरीं वानावी ॥५॥ हें असो पूर्वकथासंबंधीं। श्रीरामासी लागे समाधी। ते स्वयें वसिष्ठ उद्बोधी^४। ते कथाविधी अवधारा ॥६॥ श्रीराम जाला सावधान। प्रपंचपरमार्थ-स्थितीं समान। हें वसिष्ठाचें पूर्णपण। श्रीरामीं संपूर्ण बिंबलें ॥७॥ सर्वेद्रियीं चित्समाधान। मिथ्या समाधिव्युत्थान^५। कर्म क्रिया ब्रह्मपूर्ण। ऐसा सावधान श्रीराम ॥८॥

श्रीराम सावध झाल्यामुळें सर्वांना आनंद:- देखोनि श्रीराम सावधान। विश्वामित्रा आनंद गहन। सुखावोनि सुरगण। केली संपूर्ण पुष्पवृष्टि ॥९॥ सुरीं दुंदुभी त्राहाटिल्या^६ भेरी। निशाण^७ त्राहाटिलें राजद्वारीं। गगन गर्जे जयजयकारीं। पूर्ण सुरनरीं आल्हाद ॥१०॥ विश्वामित्राच्या यज्ञार्थ। स्वयें जाईल रघुनाथ। वसिष्ठ पाहोनि सुमुहूर्त। आल्हादें दशरथ प्रयाण करवी ॥११॥ करोनियां पुण्याहवाचन। राजा सर्वें सैन्य दे संपूर्ण। तें वसिष्ठें निवारून। रामलक्ष्मण स्थावरूढ करवी ॥१२॥

श्रीराम स्थावरूढ होऊन निघाल्यावर राजाची विश्वामित्रांना विनंती:- राजा म्हणे विश्वामित्राप्रती। मीं आत्मा दिधला तुझें हातीं। यावरी तूं कृपामूर्ती। जाणसी त्या रीतीं संरक्षीं ॥१३॥ वसिष्ठ म्हणे विश्वामित्रासी। तुज गुरुत्व यावें सूर्यवंशीं। धनुर्विद्या सबीजेसीं। श्रीरामासी उपदेशीं ॥१४॥ ऐकोनि वसिष्ठांचे वचन। विश्वामित्रें केलें नमन। तूं अंतरात्मा आपण। मनोगत पूर्ण जाणसी माझे ॥१५॥ जाणोनी माझे मनोगता। शिष्य करावें म्हणसी रघुनाथा। तुजहीपरता ज्ञाता। आणिक सर्वथा असेना ॥१६॥ आपुलिया सच्छिष्यासी। कोणीं न द्यावें उपदेशासी। हें वसिष्ठा साजे तुजपासीं। इतर ऋषींसी अति अभिमान ॥१७॥

श्रीरामांना धनुर्विद्या शिकविण्यासंबंधी वसिष्ठ-विश्वामित्रांची एकवाक्यता:- वसिष्ठ म्हणे विश्वामित्रासी। मी तूं नाहीं आम्हां तुम्हांसी। यालागीं तूं श्रीरामासी। अवश्य होसी गुरुत्वे गुरू ॥१८॥ दोघां मुनींच्या वचनार्था। ऐकोनि आल्हाद रघुनाथा। दोहीं मुनींचे निजऐक्यता। उल्हासें रघुनाथ स्थावरूढ ॥१९॥ जीवासर्वें जैसा प्राण। तैसा रामासर्वें लक्ष्मण। तेणेंही केलें स्थावरोहण। धनुष्यबाणतूणींरेंसीं ॥२०॥

श्रीरामांच्या प्रयाणसमयीं झालेले शुभ शकुन:- श्रीराम करितां प्रयाण। स्वयें दशरथ पाहे शकुन। दोघे द्विज प्रसन्नवदन। फळेंसीं पूर्ण भेटले ॥२१॥ पूर्णकलशीं सालंकृता। पुढें भेटल्या पंच योषिता^८। दधि क्षीर नवनीत माथां। गोपवनिता^९ भेटल्या ॥२२॥ अपूर्व अमृत फळें क्षीरघागरी। दध्योदनेंसीं वायन करीं। हातीं कुमार कडे नोवरी। पुढें एक नारी भेटली ॥२३॥ सव्य

१ अध्यात्मकथा, २ नित्य, ३ संसारापासून मुक्त करणारा, ४ उतरी, ५ व्युत्थान = समाधिविसर्जन, ६ वाजविल्या, ७ वाद्यविशेष (नौबद), ८ स्त्रिया, ९ गौळणी.

जाती वायस। अपसव्य जाती तास। सन्मुख
भेटले राजहंस। मुक्ताफळांचे घोंस मुखीं धरुनी
॥२४॥ दक्षिणे जाती मृग कृष्णवर्ण।
वामांगगामी मृगी पूर्ण। भारद्वाजाचें वाम
उड्डाण। नकुळही आपण वामांगी सरके ॥ २५ ॥

वसिष्ठांकडून शकुनांचें विवेचन:- दशरथ
जातां बोळवून। श्रीरामशकुनांचे शुभ चिन्ह।
ब्रह्मरूपी वसिष्ठ आपण। मार्गी व्याख्यान करून
सांगे ॥२६॥ प्रथम भेटल्या ब्राह्मण।
ब्रह्मसृष्टीमाजी जाण। तो विजयी होय संपूर्ण।
सुरासुरगण वंदिती ॥२७॥ पूर्णकलश जें
भेटती। तें सदा पूर्णत्व मनोरथीं। दधि क्षीर
भेटलिया नवनीतीं। तें पूर्ण प्राप्ती ऐश्वर्याची
॥२८॥ सव्य गेलिया वायस। तो सर्वत्र पावे
यश। अपसव्य गेलिया तास। शत्रु निःशेष
नासती ॥२९॥ मुक्तघोसीं सन्मुख। हंस
भेटलिया देख। तो सर्वत्र पावे सुख। स्वप्नींही
दुःख देखेना ॥३०॥ सव्य गेलिया मृगगण।
अलभ्य लाभ पावे पूर्ण। मृगीचें वामगमन। तें
नववधू आपण माळ घाली ॥३१॥ नकुळ
गेलिया वामभागीं। तो विजयी होय रणरंगी।
शत्रु निर्दालील वेगीं। यश त्रिजगीं न समाये
॥३२॥ डावा गेलिया भारद्वाज^१। तो करी सिद्ध
काज। वैरियांसी लावोनि लाज। आनंदाचे
भोज^२ नाचवी ॥३३॥ ऐसी सांगता शकुनगती।
स्वयें संतोषला नृपती। विजयी होईल रघुपती।
हा निश्चय चितीं दृढ झाला ॥३४॥ दीड^३ गांव
शरयूतीरीं। कामाश्रमाची अति थोरी। विश्वामित्रे
तेथवरी। रथ चमत्कारीं कुमरेंसीं नेला ॥३५॥

कामाश्रमात विश्रांति:- कामाश्रमीं
श्रीरामवस्ती। तेणें सकळ काम सिद्धीस जाती।

हे विश्वामित्राची निजयुक्ती। कार्यसिद्धर्थी
राहविला राम ॥३६॥ श्रीराम आणि लक्ष्मण।
निजतेजें विराजमान। करीं गोधांगुलित्राण^४
धनुष्यबाण सन्नद्ध^५ ॥३७॥ काकपक्ष-
शिखाधर^६। कवची^७ खड्गी महावीर। बाळपणी
अति दुर्धर। जेंवी वैश्वानर तेजस्वी ॥३८॥ त्याचें
देखोनि स्वरूप। विश्वामित्रा सुख अमूप।
श्रीराम लावण्याचा दीप। चित्स्वरूप सुखकारी
॥३९॥ ऋषि म्हणे तयांप्रती। येथें बसावें
आजिचे रातीं। राम म्हणे आज्ञा निश्चितीं।
सुखरूपें वस्ती करिते जाले ॥४०॥

सिद्धमंत्राची विश्वामित्रांकडून प्राप्ति:-
विश्वामित्राचे संगतीं। सुखशयनीं क्रमिली राती।
उदय होतां गभस्ती। ऋषि प्रबोधी^८ श्रीरामा
॥४१॥ विधियुक्त करोनि स्नान। संध्या गायत्री
जपावर्तन। करुनि विश्वामित्रा नमन। स्वानंदें
चरण वंदिले ॥४२॥ देखोनि श्रीरामविनीतता^९।
उल्लास विश्वामित्राचे चित्ता। आलिंगोनि
श्रीरघुनाथा। कृपेनें बोले तो कृपाळू ॥४३॥
ऐकें बापा रघुनाथा। तुम्हांसी सिद्ध मंत्र देईन
आतां। दोघीं चरणीं ठेविला माथा। सावधानता
मंत्रार्थीं ॥४४॥ दृढ बाणल्या^{१०} मंत्रार्था।
राक्षसभय नुपजे चित्ता। श्रम बाधेना सर्वथा।
तिन्ही अवस्था सावधान ॥४५॥ या
मंत्रार्थाचिया प्रौढीं। रणांगणीं राक्षसक्रोडी।
मारिता न लगे अर्ध घडी। तो मंत्र निरवडीं^{११}
सांगेन ॥४६॥ क्षुधा तृषा निद्रा आळस। बाधूं न
शके देहकार्य^{१२}। ऐशिया मंत्राचें मंत्ररहस्य।
तुम्हांसी मी अवश्य सांगेन ॥४७॥ परम तपाची
निरवडीं। जे म्यां जोडिली सिद्धार्थजोडी। ते तुज
देईन रोकडी। म्हणोनि आवडीं आलिंगी ॥४८॥

१ कुकुडकुंभा, २ सुख, ३ दीड गांव म्हणजे सहा कोस, ४ धनुष्याच्या दोरीचा धडा न पडावा म्हणून हातांत अंगुस्तान घालतात ते,
५ तयार, ६ झुलपे व शेंडी असलेले, ७ अंगात कवच-चिलखत असलेले. ८ जागा करी, उठवी, ९ रामाची नम्रता,
१० ठसावल्यावर, ११ युक्तीने, १२ शरीर कृश होणे.

ऐसी कृपा देखोनि पूर्ण । दोघीं धरिले दृढ चरण ।
सर्वभावे सावधान । सद्गुरुवचनग्रहणार्थी
॥४९॥

मंत्रसिद्धीचा साक्षात्कार:- मंत्राक्षर पडतां
कानीं । सिद्धिपरिपाक^१ अंतःकरणीं । मंत्रशक्ती
लागे चरणीं । मंत्रशिरोमणि श्रीराम ॥५०॥
श्रीराम मंत्रां मंत्राक्षर । श्रीराम क्षराक्षरातीत पर ।
श्रीराम स्वये ॐकार । मंत्रार्थसार श्रीराम
॥५१॥ श्रीराम मंत्राची निजशक्ती । श्रीराम
मंत्राची मंत्रमूर्ती । त्यासी मंत्रार्थ बाणला चितीं ।
हे नवल किती सांगावे ॥५२॥ मंत्रां
मंत्रार्थनिजबीज । श्रीरामचि स्वये सहज । तो
वंदोनी सद्गुरुचरणरज । शिष्यत्वाची वोज^२
सेवकत्वे दावी ॥५३॥ सद्गुरुची निजसेवा ।
तेचि निजबीज सकळ देवां । ते कळलेंसे राघवा ।
गुरुआज्ञे^३ जीवा विक्रीत^४ केलें ॥५४॥ दोघां
मंत्रार्थ बाणला पूर्ण । विश्वामित्रा कळली खूण ।
दोघांची पाठी थापटून । सुखसंपन्न स्वये
झाला ॥५५॥

शरयूसंगमावर एक रात्र मुक्काम:- रघुनाथासी
म्हणे आपण । येथोनि करावे प्रयाण । राम म्हणे
आज्ञा प्रमाण । रथीं तिघे जण बैसले ॥५६॥
कथाकौतुक मार्गानुक्रम । शरयूतीर मनोरम । पुढें
भागीरथीसंगम । उत्तमोत्तम देखिला ॥५७॥
मानससरोवरीं जन्मली । यालागी शरयू नाम
पावली । अयोध्यानगरीं रुढ झाली । संगमा
आली शरयू गंगेच्या ॥५८॥ देखोनि
संगमदर्शन । साष्टांग केलें नमन । स्नान संध्या
जप ध्यान । मंत्रावर्तनप्रयोगें ॥५९॥ तये
संगमासंगतीं । राम राहविला एक राती । प्रभात
जालिया परतीराप्रती । जाणें निश्चितीं
नेमिलें ॥६०॥

पहांटें नावेंतून पैलतीराला जातात:- मग
प्रातःकालीं उठोन । नावेसीं रामलक्ष्मण ।
विश्वामित्र बैसवोनी जाण । घेवोनि आपण
परतीरा गेला ॥६१॥ परतीरींचें विधान । केलें
स्नान संध्या जप ध्यान । तीरीं वनाचे विपरीत
भान । रघुनंदन स्वये देखें ॥६२॥

ताटिका राक्षसीच्या भयंकर त्रासाची
कल्पना:- उग्र पक्ष्यांची चावटी । क्रूर श्वापदांची
दाटी । दिवाभीताची^५ धुंघाटी । शिवा^६ भुंकत
भयानक ॥६३॥ भृंगीझुंगींचे झणत्कार । वनीं
वाजती भयंकर । राम पुसे हें वन कां घोर । ऋषि
प्रत्युत्तर समूळ सांगे ॥६४॥ भयानक भासे वन ।
तेथें आहे ताटिकाभवन^७ । ते राक्षसी अति
दारुण । प्राणिगणभक्षक ॥६५॥ तिचेनि वन हें
उद्वस^८ । मालव केशिक कारुष । हे क्षणार्थ देश
केले ओस । अति दुर्धर कर्कश राक्षसी ॥६६॥
दशदिशा मार्ग रोधून^९ । तिचे भेणें वागीं न शके
कोणी जन । तेणें मार्गें आपण । सर्वथा गमन न
करावे ॥६७॥ येथोनि अर्ध योजन । आहे
ताटिकेचें भवन । ती मार्गीं करील प्राणहरण ।
सर्वथा गमन न करावे ॥६८॥ राम म्हणे ऐसी
कैची । कोठोनि आली हे कोणाची । येवढी
शक्ति तिला कैची । ऋषि तिघेची कथा
सांगे ॥६९॥

ताटिकावृत्तांत:- सुकेतु यक्ष अति पावन ।
त्यासी नव्हतें संतान । तेणें करोनि अनुष्ठान ।
ब्रह्मा प्रसन्न स्वये केला ॥७०॥ तो मागे
पुत्रसंतान । ब्रह्मयानें दिधलें कन्यारत्न ।
अनल्पवीर्य कन्या जाण । कार्यकारण प्रवृत्तीचें
॥७१॥ तुज नव्हे पुत्रसंतती । सहस्रबळ-
नागशक्ती^१ । कन्या होईल निश्चितीं । ब्रह्मा
वरदोक्ती वदोनि गेला ॥७२॥ ते हे ताटिका

१ मंत्रसिद्ध, २ रीति, ३ गुरुआज्ञेसाठी जीवाला वाहून घेतलें, ४ घुबडांची, ५ कोल्हा, ६ ताटिकेचे घर, ७ ओसाड, ८ रोखून, अडवून,
९ हजारो बलवान हत्तींच्या शक्तीची.

कन्यारत्न। सुंदोपसुंद बंधु दोघे जण। त्यांत ज्येष्ठ सुंदेसीं केलें लग्न। अति शोभन समारंभें ॥७३॥ सुंदापासोनि गर्भसंभवु। मारीच आणि सुबाहु। ताटिकेच्या पोटीं दोघे भाऊ। जन्मोद्भवु पावले ॥७४॥ त्या उभय बाळकांची जाळी। लागली पित्याचे मूळीं। पित्याची बुद्धि ते काळीं। मरणोन्मेलीं बळावली ॥७५॥ सुंदोपसुंद महावीर। परम योद्धे अति दुर्धर। तिहीं पराभवोनि सुरवर। त्याचें अधिकार स्वयें घेतलें ॥७६॥

तिलोत्तमेची कथा :- त्याचा करावया वधु। विधाता रची विचित्र बोधू^१। तिलोत्तमा सुंदर वधू। दोघे बंधू देखती ॥७७॥ ती देखतांचि सुंदर। दोघे उठिले सत्वर। तिच्या वरणीं^२ अति तत्पर। तत्कामीं दुर्धर सकामी ॥७८॥ कनिष्ठ म्हणे ज्येष्ठासी। भावजयी मानीं तूं इसी। येरू म्हणे ज्येष्ठपत्नीऐसी। निश्चयेसीं तूं मानीं ॥७९॥ कनिष्ठाचे लळे। ज्येष्ठें पाळावे सोहळे। भावजयी मानीं ये वेलहाळे। कृपामेळें कृपाळुवा ॥८०॥ ज्येष्ठआज्ञेची थोरी। कनिष्ठें मानावी शिरीं। हे ज्येष्ठपत्नी खरी। निजनिर्धारिं मानावी ॥८१॥ कनिष्ठें कामिली^३ जी कांता। ती भावजयी मानीं दुहिता। ज्येष्ठपत्नी ते तुज माता। तुवां तत्त्वतां मानावी ॥८२॥ ऐसिया करितां विवादा^४। दोघे दुर्धर चढले क्रोधा। परस्परें घेवोनि गदा। निर्वाणयुद्धा प्रवर्तले ॥८३॥ दोघे युद्धी अति दुर्धर। दोघे गदाविदानीं^५ अति चतुर। अति मांडिला निकुर^६। येरयेरां नाटोपती ॥८४॥ कनिष्ठें कळालाघवांत। केला ज्येष्ठाचा घात। पडतां गदा क्षोभें हाणित। कनिष्ठाचा घात ज्येष्ठें केला ॥८५॥

स्त्रीकामाचा प्रभाव :- बंधुबंधूंच्या घाई^७। दोघे जण पडिलें ठाई। हे स्त्रीकामाची नवाई। दृष्टिक्षेपें^८ पाहीं देहांत दोघां ॥८६॥ नाहीं स्त्रीशीं कामें एकांतू। नाहीं स्त्रियेसीं केली मातू। नाहीं स्त्रियेसी लाविला हातु। परी अपघातु स्त्रीदृष्टीं ॥८७॥ एवं स्त्रियासीं न व्हावी भेटी। स्त्रियांसी न करावी गोष्टी। स्त्रियांसी पाहतांच दृष्टीं। उठाउठीं^९ आत्मघात ॥८८॥ सखे आत्मबंधु दोनी। तिहीं स्त्री देखतां नयनीं। निजघातें निमाले रणीं। स्त्रीदर्शनीं अपघात ॥८९॥ स्त्री - दर्शनीं देहघात। स्त्रीस्पर्शनीं नरकावर्त^{१०}। एवं स्त्रियांची संगत। अति अनर्थ पुरुषांसी ॥९०॥ कथाकथनीं सुंदोपसुंद। हा कथेसी लागला संबंध। म्हणोनि केला अनुवाद। श्रोतीं जल्पानुवाद^{११} न म्हणावा ॥९१॥ स्त्रीसंगापासीं अति अनर्थ। हा बोलिलों परमार्थ। पुढील कथेचा कथार्थ। सादर वृत्तांत परिसावा ॥९२॥ मारीच सुबाहु सुत। त्यांसी इंद्र मारूं टपत। तद्भयें भयचकित। ताटका तदर्थ या वना आली ॥९३॥

ताटिका राक्षसी कां झाली ? :- मग बोले रघुनंदन। तीस कां आलें राक्षसपण। तेविषयींचें निरूपण^{१२}। ऋषि संपूर्ण सांगतु^{१३} ॥९४॥ अगस्तीच्या आश्रमासी। ताटका वसे वनवासी। घेउनि दोघां पुत्रांसी। ती परदेशीं विचरत ॥९५॥ ते नागायुतनिजशक्ती^{१४}। त्या बळाची अंगीं मस्ती। तेणें बळें ते दुर्मती। अगस्तीप्रती छळूं गेली ॥९६॥ पुत्रांसमवेत आपण। विक्राळ करोनियां वदन। अगस्तीस छळितां जाण। तेणें दारुण शाप दिधला ॥९७॥ विक्राळ करोनि वदनासी। जे तूं मज छळूं आलीसी। ते तूं सपुत्र

१ युक्ती, २ बायको म्हणून स्वीकारण्यास, ३ इच्छित्री, ४ भांडण, ५ गदायुद्धकौशल्यामध्ये, ६ आवेश, ७ घावांनी, ८ फक्त कामदृष्टी ठेवल्याने, ९ त्वरित, १० नरकरूप भोंवरा, ११ अप्रस्तुत, पाल्हाळ, १२ कथन करिता झाला, १३ दहा हजार हत्तींच्या शक्तीची.

राक्षसी। विक्राळ देहासीं विटंक^१ होसी ॥९८॥
 ते हे अगस्तिशापदग्ध। राक्षसी अति विरुद्ध।
 प्राणिगणां करी बाध। मार्गनिरोध^२ केला असे
 ॥९९॥ जे मार्गी असे ते राक्षसी। ते मार्गी जातां
 नये आम्हांसी। ऐसें ऐकतां ऋषिवाक्यासी। हासें
 रामासी पै आले ॥१००॥ स्त्रीव्यक्ति
 ताटिकाभेणें^३। जें करावें पलायन। तें तुमच्या
 यागीं संरक्षण। केंवी आपण करावें ॥१॥ आज्ञा
 देसी स्वामिनाथा। राक्षसी वधीन मी आतां। ऐसें
 विश्रामित्रें ऐकता। उल्लासें तत्त्वतां आलिंगी
 ॥२॥ तुझा पहावया पुरुषार्थ। म्यां सूचिला मार्ग
 भयार्थ। तवं तूं निधडा रघुनाथ। निर्भयार्थ
 निजयोद्धा^४ ॥३॥ इसीं मारावें रघुनाथा। स्त्री
 मारूं नये शास्त्रार्था। दुष्टदमनीं हें वाक्य वृथा।
 इसीं सर्वथा मारावें ॥४॥ स्वामी करूं नये
 गुरुअवज्ञा। हे सकळशास्त्रप्रतिज्ञा।
 वसिष्ठदशरथांची आज्ञा। तुझी अवज्ञा न
 करावी ॥५॥ सकळ शास्त्रार्थ आपण।
 गुरुचरणां येती शरण। गुरुचें अपार महिमान।
 अन्यथा कोण करूं शके ॥६॥

ताटिकेचा वध:- ऐसें बोलोनि रघुनंदन।
 नमूनियां सद्गुरुचरण। चाप सज्जोनियां जाण।
 साटोपें^५ ठाण^६ मांडिलें ॥७॥ ते काळीं
 श्रीरामस्वरूप। पाहातां काळासी सुटे कंप।
 वीर्यधैर्याचा साटोप^७। परम प्रताप युद्धाचा
 ॥८॥ करितां धनुष्यां टणत्कार। दुमदुमिले
 मेरुमांदार। खळबळले सप्त सागर। पाताळीं
 विखार^८ खळबळिले ॥९॥ धनुष्यनादें कांपे
 सृष्टी। न्याहा^९ उठला वैकुंठी। ध्यानीं दचकला
 धूर्जटी। हडबड मोठी सुरवरां ॥११०॥ नादें
 कोंदलें अंबर। दिशा जाल्या नादाकार। तेणें
 ताटिकेचें जिव्हार^{१०}। कापें थरथरां सनादें ॥११॥

तेणें गजबजुनी उठी। दोघे कुमार देखे दृष्टी।
 गिलावया आवळी^{११} चाटी। सक्रोध उठी
 साटोपें ॥१२॥ विकट^{१२} देवोनियां हांक।
 विक्राळ पसरोनियां मुख। धांविन्नली
 श्रीरामासन्मुख। येरु तो निःशंक तद्वधार्थी
 ॥१३॥ श्रीराम म्हणे लक्ष्मणा। पाहे भ्यासुर
 राक्षसी पूर्णा। देखतां प्राणी सांडीती प्राणा।
 इजसमोर कोणा न राहवे ॥१४॥ आतां पाहें
 माझें विंदान^{१३}। हस्तलाघवी अनुसंधान। एके
 घाई घेईन प्राण। म्हणोनि बाण सोडिला ॥१५॥
 कानाडी^{१४} ओढीतां^{१५} आपण। आकर्षिला
 ताटिकेचा प्राण। हृदयीं आदळला बाण।
 जिव्हारीं पूर्ण भेदला ॥१६॥ बाणाच्या सबळ
 मेळीं। ताटिका देवोनि आरोळी। नेटें आदळली
 भूतळीं। न्याहा पाताळीं ऊठिला ॥१७॥
 ताटिकेचें निजशरीरभारें। दुमदुमिलीं गिरीकंदरें।
 डळमळलीं मेरुशिखरें। भयें वनचरें मूच्छागत
 ॥१८॥ तळीं पाषाण जाले रांगोळी। वृक्ष
 उपडिले समूळीं। पक्षी भ्रमती अंतराळीं। बैसलीं
 टाळीं दिग्गजांचीं ॥१९॥ ताटिकापातें भूकंप
 होत। समुद्रजळ उचंबळत। नरनारी हाहाभूत।
 असुर कांपत थरथरां ॥१२०॥ तिचे छेदिले
 त्रिविध ताप। छेदिले संकल्पविकल्प। छेदोनियां
 पुण्यपाप। निर्विकल्प मारिली ॥२१॥ छेदिला
 देहेंसी अभिमान। जीवपणेंसी जीवबंधन। समूळ
 छेदोनि मीपण। ताटिका संपूर्ण मारिली ॥२२॥

त्रैलोक्यात सर्वानाच आनंद:- ताटिका
 पडतांचि सृष्टीं। देवांचीं कोट्यानुकोटी। विमानें
 दाटलीं दाटीं। पुष्पवृष्टी तिहीं केली ॥२३॥
 निशाणें^{१६} त्राहाटिलीं सुरवरीं। शंख दुंदुभि निशाण
 भेरी। गगन गर्जे जयजयकारीं। कीर्ति सुरवरीं
 वानिजे ॥२४॥ योगी छेदी निजकल्पना। तेणें

१ प्रचंड, २ रस्ता अडवणें, ३ ताटिकेच्या भयाने, ४ जातिवंत योद्धा, ५ अचळ उभा राहिला, ६ नेट, ७ सर्प, ८ प्रतिध्वनि, ९ अंतःकरण, १० जिभोळ्या, ११ भयंकर, १२ कुशलता, १३ कानापर्यंत, १४ नगारे.

सुख होय जीवा मना। ताटिका निर्दाळितांचि
जाणा। सुख त्रिभुवना श्रीरामें ॥२५॥ भक्त
निर्दाळी आशंका। तेणें तो पावोनि
निजात्मसुखा। तेंवि वधिताचि ताटिका। सकळ
लोकां आल्हाद ॥२६॥ विश्वामित्राचे निजगुण।
अमरेंद्र वानी आपण। तुझेनि धर्म जाण।
दुष्टनिर्दळण श्रीरामें ॥२७॥ ताटिका वधिली
तत्काळीं। कौशिक नाचे आनंदमेळीं। श्रीरामातें
जीवें ओंवाळी। पिटिली टाळी ऋषिवृंदें ॥२८॥
इंद्र सांगे विश्वामित्रासी। अस्त्रविद्या द्यावी
श्रीरामासी। हा साह्य सुरकार्यासी। तुमच्याही
यागासी सिद्ध्यर्थ ॥२९॥ श्रीरामासारखें पात्र।
यासी सांगावें सच्छास्त्र। विद्या सांगावी
सबीजमंत्र। तुवां विश्वामित्रगुरुवर्या ॥३०॥
एकोनि देवांचें वचन। विश्वामित्र संतोषोन।
श्रीरामा दे आलिंगन। करी निंबलोण^१ सर्वस्वें
॥३१॥ तो म्हणे ताटिका वधिता येथ। सुरवरां
सुख जालें अपरिमित। मार्गस्थां मार्ग निर्मुक्त। हा
प्रताप समर्थ श्रीरामाचा ॥३२॥ हें रघुनाथाचें
प्रथमचरित्र। लोकत्रयीं अति विख्यात। पुढारीं
कथा परम अद्भुत। श्रोतीं सावचित्त परिसावी
॥३३॥ जे कथेचेनि अवधानें। जन्ममरणांचें उठे
धरणें। विषयांचें खत फाडणें। गुढी उभवणें
वैकुंठीं ॥३४॥ वैकुंठीचे मुक्तवासी। तेही येती
रामकथेसी। कथेचि महिमा आहे ऐसी। कथा
सर्वासी प्रियकर ॥३५॥ एका जनार्दना शरण।
जालें ताटिकानिर्दळण। पुढें धनुर्विद्या-
अस्त्रग्रहण। यज्ञसंरक्षण ऋषींचें ॥३६॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां
ताटिकानिर्दलनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥
ओव्या ॥१३६॥

अध्याय तेरावा

॥ श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥

विश्वामित्र उवाच -

एहोहि रजनीं राम वसाम शुभदर्शन।

अयं सिद्धाश्रमो नाम त्वत्प्रसादाद्भविष्यति ॥१॥

सिद्धाश्रमात मुक्तामः- विश्वामित्र म्हणे
रामासी। सिद्धाश्रम नाम यासी। येथें राहावें
आजिचे निशीं। सिद्धाश्रमासी निजसिद्धी ॥१॥
आम्ही तुम्ही केलिया वस्ती। या सिद्धाश्रमाची
सिद्ध ख्याती। विस्तारेल त्रिजगतीं। मम
आश्रमाप्रति प्रभाते^२ गमन ॥२॥

अस्त्रविद्याग्रहण:- येथें सुखें निशा क्रमून।
प्रभाते स्नानसंध्या करून। विश्वामित्र म्हणे
आपण। अस्त्रग्रहण करीं रामा ॥३॥ वसिष्ठाज्ञेचा
निर्धारू। धनुर्विद्येसी तूं सद्गुरू। तदर्थी आल्हाद
थोरू। श्रद्धासादरू रघुनाथ ॥४॥ वंदोनि
सद्गुरुचरण। कृतांजलि^३ रामलक्ष्मण। त्यासीं
विश्वामित्र आपण। अस्त्रप्रदान प्रारंभी ॥५॥ तो
म्हणे हें अस्त्राभिग्रहण। त्रिशुद्धी व्हावें सावधान।
सबीजमंत्राचें मंत्रोद्धारण। प्रेरणावरण^४
अस्त्रांचें ॥६॥ अस्त्र सोडिलें तत्काळ जाय।
कार्य साधूनि हातासी येय। ऐसीं बीजें निःसंदेह।
ऋषि सांगताहे सर्वर्म ॥७॥

अस्त्रांची यादी:- पन्नगास्त्र गरुडास्त्र।
अग्न्यास्त्र पर्जन्यास्त्र। वायव्यास्त्र पर्वतास्त्र।
वज्रास्त्र दुर्धरत्वे ॥८॥ सोमास्त्र हिमास्त्र।
क्रोधास्त्र नंदिकास्त्र। गंधवास्त्र आदित्यास्त्र।
हयशिरोस्त्र दारुण ॥९॥ वीरघ्नास्त्र। विरोधास्त्र।
दुर्मनास्त्र सर्पघ्नास्त्र। घोरास्त्र अघोरास्त्र।
घोरघोरास्त्र अतितापी ॥१०॥ संतापास्त्र
अतितापास्त्र। घोषणास्त्र दानवास्त्र।
पिशाचिकास्त्र पिपीलिकास्त्र। विद्याधरास्त्र

१ कुरवंडी, २ सकाळी, ३ हात जोडून, ४ सोडणे आणि माघारे घेणे.

मारक ॥११॥ वृकास्त्र^१ जंबुकास्त्र। जृम्भकास्त्र
 शुचिकास्त्र। मानवास्त्र वृश्चिकास्त्र। त्वष्टस्त्र
 तडित्प्राय^२ ॥१२॥ कंकाळास्त्र कालिकास्त्र।
 सूचिकास्त्र विषूचिकास्त्र। चंडास्त्र प्रचंडास्त्र।
 वितंडास्त्र दाहक ॥१३॥ संवर्तकास्त्र
 शलभास्त्र। विखंडास्त्र दंडनास्त्र। शीतकास्त्र
 वातास्त्र। वंशिकास्त्र विध्वंसी ॥१४॥ मायास्त्र
 मोहनास्त्र। पातनास्त्र घातनास्त्र। मातंगी-
 दहनास्त्र। ब्रह्मकपालास्त्र रुधिराशी^३ ॥१५॥
 भीमास्त्र भयानकास्त्र। शृंगास्त्र भृंगास्त्र।
 कुरूरास्त्र भैरवास्त्र। करालास्त्र उग्रत्वे ॥१६॥
 वारुणास्त्र दारुणास्त्र। काळरुद्रास्त्र
 कार्तिकेयास्त्र। कपालास्त्र भद्रास्त्र। वामनास्त्र
 विधाती ॥१७॥ संकर्षणास्त्र नारायणास्त्र।
 शंकरास्त्र नृसिंहास्त्र। वामनास्त्र प्रद्युम्नास्त्र
 मदनास्त्र प्रतापी ॥१८॥ ईषीकास्त्र तृणशलाका।
 दादुर्गी^४ जिणोनि अस्त्रे अनेका। पाशुपताची
 महिमा देखा। तिहीं लोकां अनिवार ॥१९॥
 ब्रह्मशिरोस्त्राचा मंत्र। प्रेरिलिया छेदी चराचर।
 याचा ऐसा असे विचार। यालागीं हें अस्त्र राखिजे
 जतन ॥२०॥ मांडल्याही निर्वाण। या अस्त्राचें
 प्रेरण। सर्वथा न करिती विचक्षण। परम दारुण
 अनिवार ॥२१॥ हें अस्त्र जो पाळूं जाणे। सकळां
 अस्त्रा सामर्थ्य येणें। यालागीं हें अस्त्र शहाणे।
 अति यत्ने पाळिती ॥२२॥ जाली अस्त्रांची
 अवधी। आतां सांगेन शस्त्रविधी। जे स्मरतांचि
 त्रिशुद्धी^५। युद्धसमयीं येती स्वये ॥२३॥
 वायुचक्र विष्णुचक्र। कूर्मचक्र काळचक्र।
 नक्रचक्र अतिवक्र। अति दुर्धर
 कंदनाकार ॥२४॥ शूळ त्रिशूळ महाशूळ पाहें।
 घाई खोंची चारी देहें। तथा समोर कोण राहे।
 धाकें कापताहे कळिकाळ ॥२५॥ कौमोदकी

शिवोदकी। दोन्ही गदा अलौकिकी।
 मोहममतेच्या छेदकी। तिहीं लोकीं अति धाक
 ॥२६॥ दोनी खड्ग अति चोख। एक जीवाचा
 छेदक। दुजा कल्पनेचा घातक। यासी
 लोकालोक कांपती ॥२७॥ शिवशक्ती
 विष्णुशक्ती। अनादि आदिशक्ती। संदेहें लिंगदेह
 छेदिती। याचिया दीप्तीं पळे कळिकाळ ॥२८॥

धनुर्विद्येचा प्रभाव:- टणत्कारें ओढितां
 कानाडी^६। नादें निमती^७ राक्षसकोडी। माया
 सकुटुंब प्राण सांडी। हे धनुर्विद्या गाढी दृढ धरीं
 ॥२९॥ निजतेजें तिखट सदा। अशेष आशेच्या
 करी छेदा। तो दिव्य बाण हे प्रबुद्धा।
 तूणीरबद्धा^८ निर्बधु ॥३०॥

मल्लविद्या:- जालिया शस्त्रास्त्रविधी।
 मल्लविद्याविदानसिद्धी। गुरुकृपा उपजे त्रिशुद्धी।
 कृपानिधी सच्छिष्या ॥३१॥ उपदेशितां
 विश्वामित्रें। धनुर्विद्या शस्त्रास्त्रें। ते विद्या
 श्रीरामचंद्रें। निमिषमात्रें निजबोधिली ॥३२॥

मंत्रदेवता श्रीरामसेवेची घोषणा करतात:-
 मंत्रांच्या मंत्रशक्ति तत्त्वतां। आणि मंत्रमूर्ति
 समस्ता। स्वयें वंदिती रघुनाथा। आमची
 समर्थता तुझेनी ॥३३॥ आमचा स्वभाव छेदक
 भूतीं। ते छेदकता तुझे हातीं। मरत्या मारित्या
 अमृतप्राप्ती। ऋषि वंदिती पावनत्वे ॥३४॥ तूं
 अधर्माति निर्दाळिसी। स्वधर्माति प्रतिपाळिसी।
 तेचि कीर्ति पै आम्हांसी। तुझेनि हस्तेसीं पावन
 ॥३५॥ तुवां आम्हांसी धरितां हातीं। आम्ही
 पावन तुझिया ख्यातीं। तुझिया युद्धाची कीर्ती।
 कवि वानिती पुराणीं ॥३६॥ आमचें कर्म
 भूतघातीं। घातामाजी तूं देसी मुक्ती। तेणें
 आमची पावन कीर्ती। स्वयें वंदिती द्विज
 देव ॥३७॥ ऐसी करोनि स्तुतिवादना। रामचरणीं

१ लांडग्याचे अस्त्र, २ विजसारखे, ३ रक्ताचे प्राशन करणारे, ४ प्रचंड, ५ खरोखर, ६ धनुष्याची दोरी, ७ मरतात,
 ८ भाता बांधून सिद्ध अशा.

लागल्या जाणा। मग करुनियां प्रदक्षिणा।
रामहृदयीं जाणा प्रवेशल्या॥३८॥ शस्त्रदेवता
अहर्निशीं। जोडोनि हात ठेल्या^१ श्रीरामचरणांसी।
घोकणी चिंतन न लगे त्यासी। अनायासीं प्राप्त
सर्वज्ञा॥३९॥ यालागीं संग्रामासी। जें जें शस्त्र
पाहिजे त्यासी। तें तें येतें हातापासीं। शत्रुघातासी
स्वभावे^२॥४०॥ शस्त्रास्त्रांसी श्रीरामभक्ती।
रामहृदयीं शस्त्राची वस्ती। ऐसिया अभिनवा
गतीं। संग्रामस्थिती श्रीरामीं॥४१॥ एवं
श्रीरामसौमित्रां। उपदेशितां विश्वामित्रा। उल्लास
जाला शस्त्रास्त्रां। निशाचरां वधावया॥४२॥

श्रीराम विद्यासंपन्न झाल्यामुळे विश्वामित्रांना
आनंद:- ऋषीने हात ठेवितां माथां। विद्या
बाणली^३ रघुनाथा। तेणें उल्लास तत्त्वतां। ऋषि
स्वानंदता स्वयें नाचे॥४३॥ विद्या बाणतां
शिष्याचे पोटीं। गुरूसी आनंदाच्या कोटी। हे
शाब्दिक न कळे गोष्टी। बोधकसवटी^४ अनुपम्य
॥४४॥ शाब्दिकाचें शब्दज्ञान। तेंचि सोलीं व
अज्ञान। तेंचि साधकां निजबंधन। रघुनंदन तैसा
नव्हे॥४५॥ रघुनाथ विद्याधिष्ठान^५। हे
विश्वामित्रा कळली खूण। तेणें आनंदें बोले
आपण। येथोनि प्रयाण करावें॥४६॥

विश्वामित्रांच्या आश्रमात आगमन:- ऐकोनि
गुरूचें वचन। स्थारूढ रामलक्ष्मण। उल्लासें
करितां गमन। पुढें शोभायमान वन देखे॥४७॥
राम म्हणे ऋषि निर्मळा। ही कोणाची
शोभनशाळा। येरु म्हणे घननीळा। आश्रम
सोज्जळा पै माझा॥४८॥ आश्रमा आले
रघुपती। आनंदल्या ऋषिपंक्ती। विश्वामित्रें
धर्मस्थितीं। रामा अति प्रीतीं पूजिलें॥४९॥
आणोनि श्रीरामा सुभटा। पाचारोनी मुनिश्रेष्ठां।

आदरें अग्निप्रतिष्ठा। केली स्वधर्मे पै॥५०॥
गर्ता वेदी^६ कुंड मंडप। विधियुक्त तोरणें
पताकारोप^७। यालागीं मुख्य रघुनाथ यूप^८। तो
निजरूप यज्ञाचें ॥५१॥ अग्निप्रतिष्ठा^९ पूजन।
परिसमूहन^{१०} परिस्तरण^{११}। प्रणीतापात्रें^{१२} करोनि
पूर्ण। इध्माविसर्जन^{१३} होमार्थ ॥५२॥ बर्हीचें^{१४}
आस्तरण^{१५}। आज्यस्थालीसंस्थापन^{१६}।
ज्वलनाज्य^{१७} आधारून^{१८}। होमप्राधान्य
मंत्रोक्ती ॥५३॥

राक्षसांकडून यज्ञविध्वंसासंबंधी श्रीरामांचा
प्रश्न:- ॐकारवषट्कारेसीं करिती यज्ञ। ऋषींस
पुसे रघुनंदन। राक्षस यज्ञविध्वंसन। कोठोनि
येवोन ते करिती॥५४॥ ऐसें पुसतां रघुनाथा।
उल्लास मुनिवरां समस्तां। कौशिकें आश्वासोनि
माथा। राक्षसकथा स्वयें सांगे॥५५॥
आरंभापासोनि साहावे रातीं। अलक्षलक्षें राक्षस
येती। रिघोनियां यागाप्रती। विध्वंसिती दुर्धर
॥५६॥ जो निर्विकार निजनेटासीं। सहा दिवस
अहर्निशीं। सावध राहे निद्रेसीं। राक्षस त्यासी
वध्य होती॥५७॥ ऐसें ऐकता गुरुवचन। श्रीराम
नित्य सावधान। वेगें घेवोनि धनुष्यबाण।
राहिला आपण यज्ञद्वारीं॥५८॥ कर्मयागीं कर्ता
विश्वामित्र। क्षात्रधर्मयागीं रघुवीर। दोहीं
यागांचा विचार। श्रोतीं साचार परिसावा॥५९॥
कर्मयागीं कुंडसाधन। क्षात्रयागीं रणरंगण।
कर्मयागीं वेदविधान। अपलायन^{१६} क्षात्रयागीं
॥६०॥ ऋषियागीं ब्रह्मा श्रेष्ठ। रणयागीं
सत्त्ववरिष्ठ। यज्ञयागीं कर्मखटपट। तेथें
खणखणाट शस्त्रांचा॥६१॥ येथें स्तुक्^{१९}
स्तुवा^{१९} परिमार्जन^{२०}। तेथें धनुषीं लाविले
बाण। बाणांचें परिस्तरण। परिसमूहन धैर्याचें

१ राहिल्या, २ बिंबली, ठसावली, ३ बोधाची कसोटी, ४ विद्येचे स्थान, ५ यज्ञांतील कुंडाजवळील ओटा, ६ ध्वजा उभारणे, ७ स्तंभ,
८ अग्निस्थापना, ९ अग्नीच्या आजूबाजूस पाणी शिंपडणे, १० चारी बाजूस दर्भ पसरणे, ११ यज्ञपात्रे, १२ समिधा सोडून ठेवणे,
१३ दर्भचे, १४ पसरणे, १५ तुपाचे भांडें ठेवणे, १६ अग्नि पेटविण्यास घालावे लागणारे तूप, १७ आधार आहुति घालून, १८ न
पळणे, १९ यज्ञांतील लाकडांच्या पळ्या, २० स्वच्छ करणे.

॥६२॥ कर्मयागीं अग्निस्थापन। येथें काळानळ हुताशन। तेथें स्त्रुवेनें होमिती अन्न। येथें मांसावदान बाणाग्रें ॥६३॥ ऋषियागीं वसोधरारं^१। येथें प्रवाहो रुधिरा। तेथें ॐकारषट्कारा। येथें हाहाकार वीरांचे ॥६४॥ कर्मयागी ज्वाला उद्धट। येथें शस्त्रांचा खणखराट। यागीं धूम्र निघे अचाट। येथें स्वेद श्रम कष्ट वीरांचे ॥६५॥ यागीं वाढल्या हुताशन। पृषदाज्ये^२ अभिषिचन। राक्षस वाढल्या दारुण। अस्त्री सिंचन त्यांसी ॥६६॥ यागीं सदीप बलिदान। येथें जीवबळि संदीप्तज्ञान। बळि नेती सलोभ हीन। येथें जीवपण देहलोभें ॥६७॥ श्रीरामासी विमुख होऊन। जे युद्धीं करिती पलायन। त्यांचें न तुटे देहबंधन। जीवबळिभक्षण अधःपात ॥६८॥ या यागीं पूर्णाहुति नारिकेलें। येथें पूर्णाहुति शिसालें^३। तेथें प्रदक्षिणा मंत्रमेळें। येथें रणकल्लोळें प्रदक्षिणा ॥६९॥ कर्मयागीं दक्षिणा धन। येथें दक्षिणा निजपद पूर्ण। तेथें अभिषिचितां ब्राह्मण। येथे देवगणपुष्पवृष्टि ॥७०॥ या यागीं श्रेय संपाद्य विश्वामित्रा। संग्रामश्रेय श्रीरामचंद्रा। श्रेयें उल्लास स्वगोत्रा। येथें चराचरा उल्लास ॥७१॥ कर्मयागीं ब्राह्मणभोजन। रणयागीं भूतसंतर्पण। दोनी यागीं समसमान। सिद्धी संपूर्ण रघुवीरें ॥७२॥ यज्ञांतीं अग्निविसर्जन। तैसें न करी रघुनंदन। पूर्ण द्यावया भोजन। नवें निमंत्रण काळानळा ॥७३॥ ताटिकावधें पात्रप्रोक्षण। चित्राहुति सुबाहु संपूर्ण। त्रिशिरा आणि खर दूषण। प्रथम जाण प्राणाहुती ॥७४॥ कढीभात तो कुंभकर्ण। इंद्रजित पक्वान्नें पूर्ण। रावण तो दध्योदन^४। उत्तरापोशन रणत्याग ॥७५॥ प्रधान आणि

राक्षसगण। हे भोजनीं शाखा आणि लवण। अखयादि पुत्र पूर्ण। ते लोणचीं जाण सर्वस्वें ॥७६॥ इतुकें जालिया संपूर्ण। काळानळा तृप्तिभोजन। हें द्यावया रघुनंदन। सावधान युद्धार्थी ॥७७॥

श्रोत्यांना विनंती:- विश्वामित्रयज्ञरक्षण-। कथा सांडोनि रामायण। मध्येचि केलें व्यर्थ कथन। तें श्रोतीं संपूर्ण क्षमा कीजे ॥७८॥ मी तंव संतांचें लळिवाड^५। माझ्या बोलांचें त्यांसी कोड। यालागीं माझी बडबड। लागो गोड साधूंसी ॥७९॥ साधूंचें मी तान्हें बाळक। अगुणपणें समूळमूर्ख। रामकथा वदे ज्याचें मुख। हें कृपापीयूष साधूंचें ॥८०॥ तंव संत म्हणती नवलाव। उभययागअभिप्राव। शुद्ध साधिला आत्मानुभव। अविरुद्ध भाव वेदोक्तीं ॥८१॥ श्रीरामीं प्रेम गहन। हें निरूपणीं कळलें चिन्ह। आतां चालवीं रामायण। मूळनिरूपण ग्रंथार्थ ॥८२॥ ऐकोनि साधूंचा अनुवाद। कवित्वा जाला परम आल्हाद। एकाजनार्दनीं बोध। कथासंबंध अवधारा ॥८३॥

श्रीरामांच्या पहाण्यामुळें राक्षसांना संधि मिळेना:- विश्वामित्रयज्ञरक्षण। करावया श्रीराम स्वयें सावधान। रिघों न शकती राक्षसगण। सुबाहु स्वयें आपण आला ॥८४॥ यज्ञद्वारीं श्रीरघुपती। तेथें राक्षसांची न चले गती। अंधारी छळावया येती। तंव श्रीराममूर्ति सावधान ॥८५॥ दिवसा करावया छळण। तेथें श्रीराम सावधान। स्वयें सुबाहु भोंवे आपण। तरी रघुनंदन छळेना^६ ॥८६॥ अंधाराचें निजतेज। स्वयें श्रीरामाच सहज। दिवसाचें निजबीज। दशरथात्मज निजांगें ॥८७॥ यज्ञरक्षक रघुनाथ। न चले छळाचें छळमत। हा बाळपणीं

१ तुपाची धार, २ दधियुक्त घृताने, ३ मस्तके, ४ दहीभात, ५ आवडता, ६ फसत नाही.

प्रतापवंत। ठेला तटस्थ सुबाहु ॥८८॥ दावूं
दुर्धरत्वे^१ दरारा^२। तंव श्रीराम नेधे भेदरा^३।
झांपडे पडिलें निशाचरां। सर्वथा अध्वरां^४ शिरो
नेदी ॥८९॥ श्रीराम नित्य सावधान।
सर्वांगदेखणा संपूर्ण। सुबाहुंचे तळमळी मन।
ऋषीनें संपूर्ण गांजिलें ॥९०॥ आतां संग्राम
करूं सुदृढ। घेऊं ताटिकेचा सूड। म्हणोनि असुर
पडिपाड। गगनीं गडगड गर्जत ॥९१॥ वर्षती
रुधिराचिया धारा। भयें भेडसावीत द्विजवरा।
सांभाळीं म्हणत रघुवीरा। आला सामोरा
सुबाहु ॥९२॥

राक्षसांचा हल्ला, श्रीरामांकडून सुबाहुचा
नाश:- हांसें आलें रघुवीरा। बाणीं त्रासिला
सुबाहु पुरा। तंव मारीच धांवित्रला कैवारा। तेणें
रामचंद्रा हाकिलें ॥९३॥ बाबरझोटिया
समस्तक। घोर नादें दिधली हाक। विक्राळ
पसरोनियां मुख। श्रीरामासन्मुख धांवित्रला
॥९४॥ ऐकतां राक्षसआरोळी। भयें द्विज पडिले
भूतळीं। एकांच्या बैसल्या दांतखिळी। एक ते
चळचळीं कांपत ॥९५॥ एकांचीं धोत्रे गळती।
एक ते धोत्रात मुतती। एकां अधोवात सरती।
एक करिती महाशब्द ॥९६॥ एक आरडती
ओरडती। एक दीर्घस्वरें रडती। एक उघडे
पडती। एक चरफडती अति धाकें ॥९७॥
एकांचे खुटखुटती दांत। एकांचे फुटले ओंठ।
एकांचे भयें फुगलें पोट। अति संकट ब्राह्मणां
॥९८॥ राम म्हणे लक्ष्मणासी। वेगीं नाभिकार^५
दे द्विजांसी। थोर होती कासाविसी। मी
राक्षसांसी निवटीन^६ ॥९९॥ तंव समुदायें
निशाचर। करीत आले हाहाकार। विक्राळ दुर्मद
अति दुर्धर। अति भयंकर संग्रामीं ॥१००॥
कातिया त्रिशूळ तोमर। गदा मुद्गल चंड चक्र।

बाण खड्गें लहुडी थोर। शस्त्रभार सूटले ॥१॥
महाशस्त्रांचा लखलखाट। थोर खड्गांचा
खणखणाट। बाण सुटती सणसणाट। घाय
उद्धट हाणिती ॥२॥ राहें साहें वीर शूर। घायें
निर्बळ केले असुर। पळूं नको धरीं धीर। क्रोधें
वीर गर्जती ॥३॥ तंव रामें सोडिला बाण।
सकळ शस्त्रें केलीं चूर्ण। तिळप्राय केलें
वोढण^७। बळसंपन्न रघुवीरें ॥४॥ निवारावयास
रामबाण। शस्त्रें सोडितां तीं होती चूर्ण। वीर
खोंचले दारुण। सुबाहु पूर्ण क्षोभला ॥५॥ मग
हातीं वसवोनि^८ गदा। सुबाहु धावित्रला
मल्लयुद्धा। तंव श्रीराम नित्यसावध। राक्षसद्वंद्वार्ते
कळलें ॥६॥ सुबाहुची गदा केली पीठ।
मारीचाचा मुद्गल केला कूट। शूळ त्रिशूळ अति
तिखट। ते करी सपाट श्रीराम ॥७॥

बाणपिसान्यानें मारीचाला शतयोजनें दूर
उडविलें:- बाणीं योजिलें अग्निअस्त्रा। घायें
सुबाहु केला पुरा। मारीच पळविला माघारा।
त्यासी पिसारा लागला ॥८॥ पिसारा लागला
ब्रह्मांडीं। तेणें त्यासी आली भोवंडी। हातपायां
वळली मुरकुंडी। सुटल्या तोंडी रुधिरधारा ॥९॥
बाणपिसारियाचा पवन। मारीचास उडवी जैसें
तृण। वाहुटळीमाजी भोवें पान। तेंवी परिभ्रमण
आकाशीं ॥१०॥ बाणपिसारियाचा वारा।
मारीच उडविला अंबरा। शतयोजन समुद्रतीरा।
तेथें निशाचरा टाकिलें ॥११॥ राम लक्ष्मणासी
म्हणे आपण। मारीचास नाहीं लागला बाण।
यालागीं त्याचा न वचे प्राण। पिसारें पूर्ण
उडविला ॥१२॥ मारीचास मूर्च्छा उद्धट।
वटारिले नेत्रवाट। घुरघुरीत वाजे कंठ।
प्राणसंकट मांडले ॥१३॥ मारीच दैवें जाला
सावध। परी धाक घेतला सुबद्ध। पिसारियाचा

१ भयानक स्वरूपाने, २ भीति, धसका, ३ भय, ४ यज्ञात, ५ अभय दे, ६ नाश करीन, ७ ढाल, ८ घेऊन.

येवढा बाध। मा सन्मुख युद्ध कोण साहे
॥१४॥ राम देखतांचि जीव जाय। त्याचे
निर्वाणाचे घाय। देहवंत कोण साहे। महाभया
भय श्रीराम ॥१५॥

श्रीरामांच्या धाकाने मारीचाकडून
आश्रमस्वीकार:- देखोनि श्रीरामाचे चरण।
युद्धाभिमान गेला पळोन। संग्राम न करी
आपण। वाहोनियां आण निजाश्रमीं शांत
॥१६॥ श्रीरामाचा निजबाण। सुबाहूचें निवटी
मन। चित्त बुद्धी अभिमान। छेदूनि संपूर्ण
मारिला ॥१७॥ येणें नेटें मारिला देख। जे
मरणाचे नाठवे दुःख। पुढें जन्माचें न देखे मुख।
ऐसा निःशेष मारिला ॥१८॥ मारीच-सुबाहूंचे
अनेक सेवक। राक्षस जे आले अनेक। रामें
मारिले एक एक। राक्षसांतक श्रीराम ॥१९॥
राक्षसांची महाधेडीं। आश्रमीं पडलीं मठीं।
शिष्य धाकती बापुडीं। हीं कोण काढी अति
दीर्घ ॥१२०॥ त्या शिष्यांची सांकडी^१। न
लागतां अर्धघडी। श्रीरामें फेडिली रोकडी।
घेवोनि भूतकोडी जगदंबा आली ॥२१॥

जगदंबा आणि विश्वामित्रऋषींनी श्रीरामांचे
केलेले अभिनंदन:- औटकोटी^२ भूतावळी।
सहित आली भद्रकाळी। आरती घेवोनि
सोज्जवळी। स्वयें ओवाळी श्रीरामा ॥२२॥
येतां भूतांचा मेळा। प्रेतें नेलीं देखतां डोळां।
आश्रम जाला अति सोज्जवळा। सडे रंगमाळा
घातल्या भूतीं ॥२३॥ ऋषि राक्षसभयें
भयभीत। पडले होते पै मूर्च्छित। ते लक्ष्मणें
करुनि सावचित्त। शीघ्र स्नानार्थ
पाठविले ॥२४॥ वेगीं आले करुनि स्नान।
आश्रम दिसे शोभायमान। बाप प्रतापी
रघुनंदन। स्वानंदें स्तवन ऋषि करिती ॥२५॥

विजयी जाला रघुवीर। सुखी जाले ऋषीश्वर।
विष्णु पूजिती सुरवर। तैसा रामचंद्र
पूजिला ॥२६॥ रामप्रताप देखोनि दृष्टीं।
विश्वामित्रा आनंदकोटी। श्रीरामाची पाठी
थापटी। उल्लास सृष्टीं न समाये ॥२७॥
गुरुआज्ञा तुवां पाळिली। गुरुसेवा तुजचि
फळली। गुरुची चिंता तुवा हरिली। गुरुपूजा
केली यथार्थ ॥२८॥ तूं गुरुत्व सदगुरुचें। तूं
गुरुज्ञान निश्चयाचें। तूं निजबीज गुरुवाक्याचें।
गुरुत्व साचें तुझेनी ॥२९॥ श्रीराम गुरुत्वाची
गरिमा^३। श्रीराम गुरुत्वाची महिमा। श्रीराम
गुरुत्वाची सीमा। ब्रह्मत्व ब्रह्मा
श्रीरामें ॥३०॥ श्रीराम गुरुत्वाचें निजवीर्य।
श्रीराम गुरुचें निजधैर्य^४। श्रीराम गुरुत्वा
गुरुवर्य। गुरुगांभीर्य श्रीराम ॥३१॥ श्रीराम
गुरुत्वाचें निजतेज। श्रीराम गुरुत्वाचें
निजबीज। श्रीराम गुरुत्वाचें गुह्य गुज।
स्वानंदभोज^५ श्रीराम ॥३२॥ श्रीराम गुरुची
निजउत्पत्ती। श्रीराम गुरुत्वाची निजशांती।
श्रीराम गुरुची निजमूर्ती। श्रीराम निश्चितीं
गुरुगम्य^६ ॥३३॥ श्रीराम गुरुत्वा निजप्रताप।
श्रीराम गुरुचें सद्रूप। श्रीराम स्वयें ब्रह्मरूप।
चित्स्वरूप श्रीराम ॥३४॥ ऐसें श्रीरामाचें
निजस्तवन। कौशिकें करोनि आपण। आनंदें
दिधलें आलिंगन। समाधान गुरुशिष्यां ॥३५॥

विजयप्राप्तीच्या आनंदामुळें विश्वामित्रांकडून
दानधर्म:- विश्वामित्र आनंदे निर्भर^७। द्विजा दे गौ
सहस्रासहस्र। सुवर्णशृंगी रौप्यखूर। पृष्टींस
ताम्र कांस्यदोही ॥३६॥ गोपुच्छींचीं प्रवाळें।
लेवविलीं रत्नें मुक्ताफळें। ऐसीं विश्वामित्रें
गोकुळें। देवोनि द्विजकुळें सुखी केलीं ॥३७॥
सुवर्णाचे संभार। दक्षिणांचे सहस्रासहस्र।

१ संकट, २ साडेतीन कोटी, ३ थोरपणा, ४ मोठे बळ, ५ स्वानंदसुख, ६ गुरुकृपेनेच ओळखता येणारा, ७ परिपूर्ण.

याचक केले हर्षनिर्भर। मागते अभर^१ कौशिकयागीं ॥३८॥ रामें निवटिले राक्षसगण। ऋषींचा सिद्धि पावला यज्ञ। जालें ब्राह्मणभोजन। रघुनंदन निजविजयी ॥३९॥ विजयी जाला रघुनाथ। पवाडा केला त्रैलोक्यांत। ऐकोनि रावण विस्मित। आनंद अद्भुत सुखरांसी ॥४०॥ एका जनार्दना शरण। जालें सुबाहुनिर्दळण। सिद्धि पावला गुरूचा यज्ञ। अहल्योद्धरण अवधारा ॥४१॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां सुबाहुनिर्दलनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ श्लोक ॥ १ ॥ ओव्या ॥१४१॥

अध्याय चौदावा

अहल्योद्धार

एवमुक्ते तयोर्वाक्ये सर्व एव महर्षयः।
विश्वामित्रं पुस्कृत्य राघवं वाक्यमब्रुवन् ॥१॥
मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति।
यज्ञः परमधर्मिष्ठो यास्यामस्तत्र वै वयम् ॥२॥
त्वं चापि नरशार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि।
अद्भुतं च धनूरत्नं तत्र त्वं द्रष्टुमर्हसि ॥३॥

जनकराजाकडून स्वयंवराचे आमंत्रण:-
श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥ ऋषिसभे प्रसन्नोन्मुख। बैसले वर्णिती रघुकुळटिळक। तंव जनकाचे दोघे सेवक। पत्र कुंकुमांकित घेवोनि आले ॥१॥ विश्वामित्रें निजयागार्थ। ऋषी मेळविले समस्त। स्वामीनें त्यांसमवेत। यावें यज्ञार्थ स्वयंरा ॥२॥ तंव रामलक्ष्मणांलागुनी। कौशिक^२ बोलावी सन्मानोनी। दोघीं साष्टांग नमूनी। कर जोडोनी बोलत ॥३॥ आम्ही तुझे नित्यांकित। निजसेवक निश्चित। सिद्धी पावला

यज्ञार्थ। पुढील कार्यार्थ सांगावा ॥४॥ स्वामी जे तूं आज्ञा देसी। तें कार्य करूं क्षणार्धेसीं। गुरुकृपेची महिमा ऐसी। सर्व कार्यासी निजसिद्धी ॥५॥ बाळपणीं धीर शूर। मारिले उद्धट निशाचर। परी गर्व न धरी रघुवीर। तेणें विश्वामित्र सुखी झाला ॥६॥ वीर्यधैर्येसीं ज्ञान प्रांजळें^३। ऐसा निगर्वा शिष्य मिळे। तेणें गुरूसी सुखसोहळे। त्या सुखासी कांटाळें^४ असेचिना ॥७॥

विश्वामित्रांची श्रीरामाना मिथिलेला येण्याविषयीं विनंती:- ऐसा सुखावोनि विश्वामित्र। आलिंगिले श्रीरामसौमित्र। सांगे जनकाचें आलें मूळपत्र^५। जाणें सत्वर मिथिलेसी ॥८॥ जनक मिथिलेचा नृपवर। धनुर्याग सीतास्वयंवर। तेथें मिनले^६ सुरनर। तेणें ऋषीश्वर बोलाविले ॥९॥ देशोदेशींच्या भूपाळां। मूळ^७ पाठविलें सकळां। दशरथासी धाडिलें मूळा। तो नयेचि विव्हाळा श्रीरामविरहें ॥१०॥ आम्ही ऋषिवर्य समस्त। अवश्य जाऊं गा तेथ। तुम्हींही यावें आम्हांसमवेत। आज्ञा समर्थ म्हणे श्रीराम ॥११॥

श्रीरामांची अनुमती:- गुरुआज्ञापरिपाळण। हें सकळ भाग्या निजभूषण। सकळ कल्याणाचें कल्याण। गुरुवचन शिष्यासी ॥१२॥ तुझेनि शिष्यत्वे माझी थोरी। तुवां अवश्य यावें तेथवरी। सकळ राजे सभेमाझारीं। तूं मुख्य मुखरण^८ होसील ॥१३॥

सर्वांचे मिथिलेला प्रयाण:- ऐसें ऐकोनि गुरुवचन। सद्गुरुसमवेत आपण। रथारूढ रामलक्ष्मण। मिथिलेसी प्रयाण महोत्साहें ॥१४॥ रथारूढ रामचंद्र। अवघे करिती जयजयकार। ऋषीसमवेत रघुवीर। अति सत्वर निघाला ॥१५॥ मिथिलेंआरते^९ पंचयोजनीं।

१ संपन्न, २ विश्वामित्र, ३ शुद्ध, ४ तुलना, ५ निमंत्रणपत्रिका, ६ जमले, ७ निमंत्रण, ८ प्रमुख, ९ मिथिलेच्या अलीकडे.

मुनि राहिले कुशोपवनीं। बैसल्या ऋषींचिया
श्रेणी^१। राम सुखासनीं उपविष्ट^२॥१६॥

मार्गातून जाताना एक ओसाड आश्रम
लागतो:- तेचि उपवनीं एके कोनीं। श्रीराम
आश्रम देखे नयनीं। वृक्ष खांकरले^३ फळीं पानीं।
आश्रमीं कोणी असेना॥१७॥ ऐसें देखोनि
रघुनाथ। पुसे ऋषींस वृत्तांत। म्हणे हें कां दिसे
वन उपहत^४। हा वृत्तांत सांगा मज॥१८॥ येथें
वस्ती नाहीं मनुष्यासी। पक्षीं वाळिलें^५ वृक्षांसी।
आश्रमीं नाहीं मुंगी माशी। उपहती ऐसी कां दिसे
॥१९॥ ऐसें पुसतां श्रीरामासी। पूर्वकथा सांगे
ऋषी। ये आश्रमीं अहल्येसीं। आश्रमवासी
गौतम॥२०॥ इंद्रें छळिलें अहल्येसी। गौतमें
शापिले दोहींसी। तैपासोनियां आश्रमासी।
वस्ती कोणासी असेना॥२१॥

अहल्येविषयी श्रीरामाची जिज्ञासा:- राम पुसे
अहल्या ती कोण। इंद्रें छळावया काय कारण।
हें समूळ मूळींचें कथन। कृपा करून सांगावें
॥२२॥ ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। विश्वामित्र
म्हणे आपण। अहल्येचें उद्धरण। प्रसंगें पूर्ण
ओढवलें॥२३॥

तिचे सौंदर्यवर्णन:- त्रैलोक्यांचें बरवेपण।
ब्रह्मयाने एकवटोनि आपण। स्वयें कन्या केली
निर्माण। अहल्या जाण तीस नांव॥२४॥ शरीर
अत्यंत सुकुमार। खुपों शकती चंद्रकर^६।
पन्नगपद्मिणी^७ तीपुढें निबर^८। निजागें अरुवार^९
नभापरिस॥२५॥ तिचें होतांचि स्पर्शन।
मनआदि इंद्रियां गुदगुल्या पूर्ण। फिकें अमृताचे
गोडपण। तिचें बरवेपण देखोनि॥२६॥ देखोनि
तिचिया मुखासी। अत्यंत सुख डोळ्यांसी। ते
मुखीं जाले^{१०} क्षेत्रसंन्यासी^{११}। आन पहावयासी

नावडे॥२७॥ अत्यंत सौंदर्याची शोभा। चंद्र लोपे
अंगप्रभा। देखोनि लावण्याचा गाभा। विवेकाचा
उभा प्राण जाय॥२८॥ तिसीं होतां डोळेभेटी।
धैर्याची विरे गांठी। बरवेपणें अत्यंत लाठी^{१२}।
देखिल्या दृष्टी उपडेना॥२९॥ ऐसी अत्यंत सुंदर।
दिवसेंदिवस जाली थोर। कन्या देखोनि उपवर।
वरविचार ब्रह्मयासी॥३०॥

अहल्येसाठी इंद्रादिकांची स्पर्धा:- इंद्र
साक्षेपी^{१३} करावया राणी। चंद्र साक्षेपी करावया
पत्नी। सूर्य स्वयें तिच्या वरणीं। अनुदिनीं
उपार्जी^{१४}॥३१॥ वरुण वायु यम कुबेर। स्कंदादि
सकळ सुरवर। अहल्यावरणीं अति सादर। पडला
विचार ब्रह्मयासी॥३२॥ विधाता करी विचार।
अहल्यावरणीं सर्व सादर। मी कोणाचा करूं
निर्धार। प्रकारांतर^{१५} उपपादी^{१६}॥३३॥

ब्रह्मदेवाचा पण:- ब्रह्मयानें योजिलें
विंदान^{१७}। दो प्रहरां पृथ्वीप्रदक्षिण। जो करून
येईल आपण। त्यासी कन्यादान अहल्या
॥३४॥ ऐकोनि ब्रह्मयाचें वचन। इंद्र ऐरावतीसीं
करी गमन। चंद्र मृगेसीं निघे आपण।
मेषारोहणें^{१८} निघे अग्नि॥३५॥ यम नियंता
सकळ जगा। तोही कामाच्या लगबगां।
पालाणूनियां^{१९} टोणगा। लागवेगां निघाला
॥३६॥ स्कंदे पालाणिला मयूर। कामें
पालाणिला मकर। एवं अवघेचि सुरवर। निघाले
सत्वर प्रदक्षिणे॥३७॥ ऋषीश्वर धाकटे मोठे।
धांवती मेरुतळवटें। आम्ही आपुलिये
तपोनिष्ठें। करूं निजनेटें प्रदक्षिणा॥३८॥

गौतमांनी प्रसूतिसमयी गाईला प्रदक्षिणा करून
पण जिकला:- गौतम करितां अनुष्ठान।
गोप्रसूतिकाळ जाण। उभयतोमुखी देखोनि
पूर्ण। त्रिवार प्रदक्षिणा तेणें केली॥३९॥

१ पंक्ति, समुदाय, २ बसलेला, ३ ओसाड, फळहीन झालेले, ४ तेजरहित, ५ त्यागिले, टाकले, ६ चंद्रकिरण, ७ नागस्त्रिया, ८ कांतिहीन, राकट, ९ नाजूक, मरु, १० इतर काही पहावयाचे सोडून ते डोळे अहल्यामुखाशीच रत झाले, ११ संपन्न, १२ प्रयत्नशील, १३ झटो, १४ निराळ्याच मार्गाचा अवलंब, १५ युक्ति, १६ मेंढ्यावर बसून, १७ सजवून, जिन घालून.

उभयतोमुखीप्रदक्षिण। पृथ्वीप्रदक्षिणेसमान। हें
ब्रह्मयानें जाणोनि ज्ञान। करी कन्यादान
गौतमासी ॥४०॥

त्यामुळे इंद्र कपटाचरणास प्रवृत्त:- इंद्र आला
प्रथमप्रहरा। तंव अहल्येसी गौतम नोवरा। बोहलीं
देखोनि वधूवरां। अभ्यंतरी संतप्त ॥४१॥ जे जे
प्रदक्षिणा करूनि येती। ते ते ही श्वास टाकिती।
गौतमासी अहल्याप्राप्ती। कैशा रीती जाली पां
॥४२॥ इंद्र पुसे ब्रह्मयासी। अहल्या देणें होती
गौतमासी। तरी कां छळिलें आम्हांसी।
प्रदक्षिणेसी धाडुनी ॥४३॥ ब्रह्मा बोलिला
आपण। त्रिवार पृथ्वीप्रदक्षिण। गौतमासी घडली
संपूर्ण। मग कन्यादान मीं केलें ॥४४॥ इंद्र म्हणे
आम्हांहूनि गौतमासी। अधिक शक्ति
चालावयासी। त्रिवार प्रदक्षिणा यासी। घडली
कैसी नेणवे ॥४५॥ ब्रह्मा म्हणे न करीं छळण।
उभयतोमुखींचें प्रदक्षिण। पृथ्वीप्रद-
क्षिणेसमान। हें जाणोनि कन्यादान म्यां केलें
॥४६॥ वचन पाहिलें वेदोक्ती। परि अति संताप
वाढला चित्तीं। म्हणे मी नाना छळणोक्तीं।
अहल्या औपती^१ स्वयें करीन ॥४७॥ चंद्रें भोगिलें
गुरुपत्नीसी। तेवीं मी भोगीन अहल्येसी। यापरी
इंद्रें निजमानसी। निश्चयासीं दृढ धरिलें ॥४८॥

इंद्रापासून सावध राहण्याची सूचना:- ब्रह्मा
सांगे गौतमासी। इंद्र अभिलाषी अहल्येसी। तरी
तुम्हीं अहर्निशीं। अति यत्नेंसी राखावी ॥४९॥
गौतम तपें तेजोराशी। अहल्या आणिली
आश्रमासी। इंद्र कष्टां वर्षानुवर्षीं। अहल्या
त्यासी अप्राप्त ॥५०॥ पूर्ण खग्रास सूर्यग्रहण।
अहल्येसहित गंगास्नान। करावया जाय गौतम
आपण। अति सावधान इंद्रार्थी ॥५१॥ जालें
ग्रहणविधिविधान। अहल्या करोनि

मुक्तिस्नान। आश्रमासी आली आपण।
द्विजभोजनपाकार्थ ॥५२॥ गौतम स्वधर्में
संपन्न। करावया राहिला दानतर्पण। तेचि संधि
साधोनि पूर्ण। इंद्र आपण संचारला ॥५३॥

गौतमरूपाने इंद्राचे अहल्येकडे आगमन:-
गौतमाच्या स्वरूपस्थिती^२। इंद्र आला
अहल्येप्रती। तिसी नेवोनि एकांतीं। सवेग रति
स्वयें मागे ॥५४॥ ते म्हणे नवलगती। दिवसा
केवीं मागां रती। आजि पर्वकाळ पितृतिथी।
काम सर्वार्थी निषिद्ध ॥५५॥ भलतसें पतीचें
वचन। पाळिती पतिव्रता पूर्ण। पतिवचनालागीं
दूषण। अधःपतन तें स्त्रियेसी ॥५६॥ पतीच्या
वचनार्था। अनुसरावें सर्वथा। हे मर्यादा
वेदशास्त्रार्था। दोष सर्वथा देखों नये ॥५७॥
पतिवाक्या दोषदर्शन^३। देखे^३ तिसी आकल्प
अधःपतन। आतां तूं जाहलीस सज्ञान। पतिवचन
न मानिसी ॥५८॥ जें जें माझें विरुद्धाचरण। तें
तें आपुलेनि तपें मी आपण। तत्काळ करीन
निर्दळण। येथें तुज कोण संदेह ॥५९॥
संकोचली स्वधर्मता। कांहीं न बोलवे सर्वथा।
मग जावोनियां एकांता। त्यासीं रत्यर्थ
अनुसरली ॥६०॥ इंद्र अहल्यासेजेवरी। तंव
गौतम आला बाहेरी। परपुरुषा रतली नारी।
जाणोनी द्वारीं गुप्त राहे ॥६१॥

कपटाचरण लक्षात आणल्यामुळे अहल्येचा
संताप:- अहल्या म्हणे एकांतवासीं। घेवोनि
भ्रताररूपासी। तूं कोण येथें आलासी। कपटें
भोगिसी परदारा ॥६२॥ अहल्ये इंद्र धरिला
हातीं। घेवोनि भ्रताररूपाची बुंथी^४। तूं कोण
पापमूर्ती। छळोनि रती मागितली ॥६३॥ तो
म्हणे मी अमरपती। येरी म्हणे पूर्ण जाली रती।
आतां तूं जाईं शीघ्रगतीं। दोघांची उपहती^५ ऋषि

१ स्वतःची, प्राप्त, २ स्वरूपाने, ३ दोष ठेवते, ४ बुरखा, आच्छादन, सोंग, ५ नाश-शिक्षा.

करील ॥६४॥ मर मर पापिष्ठा चांडाळा। नाही पापाचा कंटाळा। विटाळविलें दोहीं कुळां। दुष्टा दुःशीळा नीघ वेगीं ॥६५॥ जळो तुझें महिमान। निंद्य कर्म काळें वदन। येथोनि शीघ्र करीं गमन। देखिल्या दहन ऋषि करील ॥६६॥ जो तूं देवांचा देवाधिपती। तो तूं परदारकामासक्तीं। अचुक गेलासी अधोगती। नीघ मागुतीं मुख न दाखवीं ॥६७॥

गौतमाकडून अहल्या व इंद्रास शाप:- लाजा इंद्र निघे बाहेरी। तंव गौतम देखिला द्वारीं। भयें कांपोनि जिव्हारीं। इंद्रगोपाकारीं^१ पळोनि गेला ॥६८॥ तंव गौतम खंडविली गती। जावों न शके निजशक्ती। अद्यापि इंद्रगोपांप्रती। शीघ्रगती असेना ॥६९॥ जेणें करिसी परदारमण। ते झडती तुझे वृषण। परभगीं आसक्त मन। भयें सर्वांगी संपूर्ण होती ॥७०॥ इंद्र शापिला यापरी। गौतम पाहे भीतरीं। तंव अहल्या वस्त्रें सांवरी। म्हणे दुराचारी रमलीस केवीं ॥७१॥

क्षणो नास्ति रहो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः।

तेन नास्ति नारीणां पातिव्रत्यं हि जायते ॥४॥

अहल्येची प्रार्थना:- स्मृतिवेदांतवेदोक्तीं। धीर धरूं न शके सती। परपुरुषें प्रार्थिल्या एकांतीं। पतिरूपोक्तीं छळिले मज ॥७२॥ तुमचिया स्वरूपस्थितीं। तेणें मज मागितली रती। मीं रमलें तुम्हांप्रती। कपट निश्चितीं मी नेणें ॥७३॥ तुमचिया वचनार्था। ना न म्हणावें तत्त्वतां। याच्या कपटाची वार्ता। मी सर्वथा जाणेंना ॥७४॥ स्वामींच्या वचना उल्लंघन। तेंचि मज अधःपतन। येणें भयें मीं आपण। स्वधर्माचरण विचरलें ॥७५॥ इंद्रअहल्या-एकांतवार्ता। गौतम ऐकिल्या निजगुप्ता। तेंचि सांगतसे तत्त्वतां। तूं निजकामार्था रमलीसी ॥७६॥

शापवाणी:- संभोगी परपुरुष जाणतां। जरी तूं उठतीस हाणोनि लाथा। तरी मी मानितों पतिव्रता। तूं पूर्णकामता रमलीसी ॥७७॥ ओळखोनि परपुरुषता। तूं बोलिलीसी भोग भोगितां। तुझी जाली पूर्णकामता। ऋषि न येतां तूं जाय ॥७८॥ जाणोनि परपुरुषाचें ज्ञान। भोगीं कंटाळेना तुझें मन। ते तूं होसी पाषाण। शिळा जाण जडत्वे ॥७९॥ परपुरुषीं कामाचा सोहळा। ते तूं होसी महाशिळा। तुज कोणी न देखे डोळां। भूतें विटाळा मानिती तुझ्या ॥८०॥ वृक्ष फुलां फळां न येती। छायेसी नव्हे विश्रांती। आश्रमीं प्राणी न वसती। पापोपहती^२ भोगिसी ॥८१॥ येरी बोलली आपण। पतिभ्रमं लागलें दूषण। स्वामीनें कृपा करावी पूर्ण। शापमोचन वदावें ॥८२॥

गौतमाकडून उःशाप:- ऐकोनि तिचें दीन वचन। कृपेनें कळवळला संपूर्ण। म्हणे लागल्या श्रीरामचरण। तें तूं जाण उद्धरसी ॥८३॥ तुज जंव भेटती रामचरण। तंववरी करावें रामस्मरण। रामनामापरतें आन। प्रायश्चित्त जाण असेना ॥८४॥ रामनामाच्या आवृत्तीं। जळती पापांचिया पंक्ती। शिळारूपें तुझी लोपेल मती। तरी राम चितीं न विसंबें ॥८५॥ ऋषि पाठिमोरा जाला। तंव अहल्या जाली शिळा। आश्रम पावला अवकळा। प्राणी तत्काळ पळाले ॥८६॥ कैसें शापाचें अति बळ। मुंगी माशी सांडी स्थळ। पक्षी पळाले सकळ। श्रापदांचे मेळे सवेग गेले ॥८७॥

शाप दिल्याबद्दल गौतमांना पश्चाताप:- शाप देवोनि कोपहर्षीं। गौतम सांडिली पर्णकुटी। सर्वेचि अनुताप^३ जाला पोटीं। म्हणे क्रोधें

१ मोराच्या रूपाने, २ पापाचरणापासून होणारे त्रास, ३ पश्चाताप.

उठाउठी जिकिलें मज ॥८८॥ अहल्या इंद्रा
अति प्रीतीं। सुखभोग भोगितां एकांती। तेव्हां
कां मज नुपजे शांती। स्त्रीकामासक्तीं नाडिलों
क्रोधें ॥८९॥ रतिसंभोगएकांतवासीं। इंद्र
असतां अहल्येपासीं। अनुद्वेगें^१ त्यागोनि
त्यांसी। मी कां तपासी न वर्चेचि ॥९०॥
सर्वातरात्मा भोक्ता एक। ऐसा जाणता जो मी
देख। त्या मज इंद्रसंभोगाचें दुःख। ज्ञानेंसीं
विवेक गिलिला क्रोधें ॥९१॥ माझी स्त्री माझें
घर। हें कामक्रोधाचें निजमंदिर। येथें ठकले थोर
थोर। मजही साचार नाडिलें क्रोधें ॥९२॥ माझी
स्त्री हा जो अभिमान। हें सकळ दुःखाचें
भाजन^२। हेंचि क्रोधाचें जन्मस्थान। तेणें मी
संपूर्ण नाडलों ॥९३॥ गौतम पावन त्रिजगतीं।
ऐसी पुराणीं प्रसिद्ध वदंती^३। तो मी
स्त्रीलोभानुवृत्ती^४। विवेकसंपत्ती^५ नाडलों^६
क्रोधें ॥९४॥ म्यां गौतमं मध्यान्हकाळीं। नित्य
पिकवोनियां साळी। ऋषी वांचविले दुष्काळीं।
तो मी तत्काळीं नाडलों क्रोधें ॥९५॥ मुख्यत्वे
स्त्री कामापासीं। क्रोध सर्वदा मुसमुसी^७। तेणें
नाडिलें मज गौतमासी। म्यां कोणापासीं
सांगावें ॥९६॥

कामक्रोधाचा प्रभाव:- मातेवरी^८
गालिप्रदान^९। भलता साहे करोनि हेळण।
स्त्रीवरोनि शिवी देतां जाण। तत्काळ मरण शस्त्रें
का शापें ॥९७॥ बाप क्रोधाची निजख्याती।
त्या दोघांची केली उपहती। मज नाडिलें
ज्ञानविरक्तीं। क्रोध परमार्थी घातक ॥९८॥
क्रोध केवळ महामांग। जिवें मारिलें वैराग्य।
सकळ योगा होय भंग। क्रोधें सर्वांग अति
अपवित्र ॥९९॥ मातंगविटाळा^{१०} जळें निवृत्ती।
क्रोधाची चित्तामाजी वस्ती। त्याचे क्षाळणीं न

चले युक्ती। क्रोध सर्वार्थी घातक ॥ १०० ॥ का
ते कांता कस्ते पुत्रः। ऐसें म्यां वाचिलें शास्त्रा। तें
वृथा गेलें पुराणपुत्रा। क्रोधें अपवित्र मज केलें
॥१॥ कामासी जे वश होती। ते कांहीं तरी भोग
भोगिती। जे आतुडले^{११} क्रोधाहातीं। ते वृथा
नागवती भोगमोक्षां ॥२॥ क्रोधाऐसा वैरी।
बैसला असतां जिव्हारीं^{१२}। जो त्याची मानी
थोरी। तोचि चराचरीं अति मूर्ख ॥३॥

अपकारिणि कोपश्चेत्कोपे कोपः कथं न ते।

धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपंथिनि ॥५॥

अपकारियावरी कोप करिती। परी कोणी
कोपावरी कोप न करिती। क्रोध वाटपाडा
निश्चितीं। चहूं पुरुषार्थी नागवी ॥४॥ त्या
क्रोधाची होय शांती। तैसें आचरेन तपस्थितीं।
ऐसा निश्चय करोनि चितीं। ऋषि तपार्थी
निघाला ॥५॥

एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो ऋषिसत्तमः।

पुण्यदेशं समासाद्य सिद्धचारणसेवितम् ॥६॥

सिद्धचारणलोकावरी। मेरुगिरीच्या पाठारीं।
हिमाचळाच्या शिखरीं। तपातें आदरी गौतम
॥६॥ गौतम बैसोनि निर्विकारी। अगाध निष्ठेतें
आदरी। कामक्रोधांचा नुरे उरी। त्या तपाची
थोरी थोरावे ॥७॥

शापामुळे इंद्राची अवस्था:- ब्रह्मशाप अति
दारुण। इंद्राचे झडले वृषण। भगें बिंबली
संपूर्ण। तेंही लक्षण अवधारा ॥८॥
परदारनिरीक्षण^{१३}। भगांकित जाले नयन।
परदारमुखचुंबन। भगांकित वदन तेणें झालें
॥९॥ परदारालिंगन। हृदयीं भगें पडलीं जाण।
बाहु भगांकित जाले जाण। अंगुल्या संपूर्ण
भगांकित ॥११०॥ परदाराधरपान। जिव्हा
भगांकित जाली जाण। भृकुटिया खुणाविली

१ शांतपणाने, २ पात्र, ३ बातमी, चर्चा, ४ स्त्रीलोभाने, ५ क्रोधामुळे विवेकभ्रष्ट झालो, ६ भरास येतो, ७ आईवरून शिव्या देणे, ८ मांगाचा विटाळ झाला असता, ९ सापडले, १० मर्मस्थानी, ११ परस्त्रीकडे वाईट वासनेने पहाणे.

खूण। त्या भृकुटी संपूर्णभगांकित ॥११॥
परदारप्रतिगमन। भगांकित जाले चरण। खालें
तळवांही जाण। भगें संपूर्ण बिंबलीं ॥१२॥
परदारेसीं कामगोष्टी। भगांकित जाला दोहीं
होटीं। भगें पडलीं लल्लाटीं। भगीं पाठी
पुरविली ॥१३॥ इंद्र पावला उपहती। सर्वांगे
भगें स्रवती। निजकर्माची मानोनि खंती।
अधोगती विलपत ॥१४॥ इंद्र सर्वांगीं
भगांकित। तो पक्षियांमाजी राहिला गुप्त।
पाहतां देव ऋषी समस्त। तें अभिव्यक्त^१
लक्ष्मेना ॥१५॥

शापाचे परिणाम :- इंद्रें सांडिलें अमरमंडळ।
मेघ जाले उच्छृंखळ। पृथ्वी झाली मंदफळ।
स्वधर्म सकळ खुंटले ॥१६॥ यालागीं साक्षेपें
इंद्रासी। शोधिते जाले देव ऋषी। बृहस्पती सांगे
तयांपासीं। गौतमासी उःशाप मागा ॥१७॥ मग
मिळोनि देवऋषी। अवघे आले गौतमापासीं।
उद्धरण करावया इंद्रासी। समस्तीं त्यासी
प्रार्थिलें ॥१८॥ गौतमें अनुतापें जाण। केलें
क्रोधाचें निर्दळण। देव प्रार्थितांचि जाण। कृपेनें
संपूर्ण कळवळिला ॥१९॥ इंद्र पावला उपहती^२।
त्याची पुरविल्यापरिस^३ महंती। अतिशयें करीन
वाढती। स्वयें वरदोक्ति वदता झाला ॥१२०॥
इंद्र होता मयूरवेषें। उःशाप होतांचि डोळसें।
सर्वांगीं उभारोनि पिसें। अति उल्लासें नाचत
॥१२१॥ इंद्र होता भगांकित पूर्ण। तीं भगें
होतील लोचन। तेंपासोनि सहस्रनयन। इंद्र
अभिधान^४ पावला ॥१२२॥

इंद्राकडून गौतमस्तुति, इंद्राला
उःशापप्राप्ति :- इंद्र म्हणे जयजयजी गौतमा।
पुरुषांमाजी उत्तमोत्तमा। न कळे तुझा महिमा।
अगाध महिमा पै तुझा ॥१२३॥ त्वां शाप नाहीं

दिधला। माझा कर्मभोग म्यां भोगिला। जो
दुराचारी तो सरता^५ केला। हे महत लीला पै
तुझी ॥१२४॥ ऐसी इंद्रें केली स्तुती। तेथें देवहि
गौतमातें स्तविती। अलोकिक तुझी ख्याती।
अपराधी निश्चित त्वां उद्धरिला ॥१२५॥
इंद्रपणाची ते खूण। मयूरीं आभासे पूर्ण। तें
त्यासी नव्हते वृषण। मयूरासी स्त्रीरमण
असेना ॥१२६॥ मयूर आनंदें नृत्य करी। वीर्य
स्रवे नेत्रद्वारीं। तें झेलोनि ने मयूरी। तेणेंचि उदरीं
गर्भ तिसी ॥१२७॥ पूर्ण महत्त्व आलें इंद्रासी। परी
ठाव नाहीं पुरुषत्वासी। तेव्हां गजाचे वृषण
देवोनि त्यासी। पुरुषत्वासी पूर्ण केलें ॥१२८॥
गजदेहीं नाहीं वृषण। तेणें तो जाला वीर्यक्षीण।
त्यासी दिधले इंद्रें वृषण। तेणें मस्तकीं संपूर्ण
वंदिले ॥१२९॥

इंद्रशापामुळें मोर आणि हत्तीवर परिणाम :-
यालागीं गजाचे देहीं। अद्यापि लिंगीं वृषण
नाहीं। ते भासती मस्तकाचे ठायीं। कुंभेभ^६ पाहीं
यालागीं म्हणती ॥१३०॥ रतिकाळीं आपण।
लिंगापासीं येती वृषण। येन्हवीं ते मस्तकीं
जाण। कुंभेभ पूर्ण यापरी भासे ॥१३१॥
गजाचिया वृषणस्थितीं। इंद्रासी जाली
ऐश्वर्यप्राप्ती। यालागीं त्यासी ऐरावती। देवीं
समस्तीं ठेविलें नांव ॥१३२॥ इंद्रापासीं गजाचे
वृषण। तेणें त्यासी बळ संपूर्ण। गजापासीं
इंद्रवृषण। शक्रसमान बळ त्यासी ॥१३३॥ गजास
बळ शक्रासमान। शक्रें वाढविलें गजमहिमान।
गजदळें दळ^७ शोभायमान। येरवीं तें जाण
रुंडमुंड ॥१३४॥ गजेंद्रासी राज्यप्राप्ती। यालागीं
गजांतलक्ष्मी म्हणती। समस्त प्रजा
नमस्कारिती। ते पूर्णस्थिती लक्ष्मीची ॥१३५॥
एवं ऋषिवाक्यकृपास्थितीं। इंद्र पावला

१ विलाप करीत, २ स्पष्ट, ३ दुःख, ४ पूर्वीच्याहून, ५ नाव, ६ श्रेष्ठ, ७ गंडस्थलयुक्त हत्ती, ८ सैन्य.

उपहती। त्यासी वाहून ऐरावतीं। नेला स्वर्गाप्रती
जयजयकारें ॥३६॥ इंद्रअहल्याआख्यान।
ऋषीने सांगितलें संपूर्ण। अहल्येचें पाषाणपण।
करीं उद्धरण श्रीरामा ॥३७॥

अहल्येचा उद्धार:- ऐकोनि सद्गुरूचें वचन।
वेगीं उठला रघुनंदन। करावया अहल्योद्धरण।
आश्रमीं आपण प्रवेशला ॥३८॥ हातीं धरोनि
ऋषिवर्यासी। आश्रमीं पाहे अहल्येसी। ते लक्ष्मेना
सकळां ऋषींसी। पाहतां चौपासीं दिसेना ॥३९॥
आश्रमीं करितां परिभ्रमण^१। अवचट लागला
रामचरण। जालें अहल्योद्धरण। साष्टांगीं नमन
त्या केलें ॥१४०॥ मस्तकीं धरिले
श्रीरामचरण। आनंदाश्रू चालिले पूर्ण। जालें
श्रीरामचरणप्रक्षालण^२। प्रेम संपूर्ण
अहल्येसी ॥४१॥

श्रीरामस्तुति:- म्हणे जय जय रामचंद्रा।
शिळा तारिली पदमुद्रा। तुझा चरण तारक
जगदुद्धारा। भवसागरा लागतां ॥४२॥ तुझा
लागतांचि श्रीचरण। शिळा उद्धरे हें नवल कोण।
कर्माकर्माची बोलवण। प्रपंच तो पूर्ण परमार्थ
होय ॥४३॥ न होतां तुझी चरणभेटी। प्रपंचाची
सबळ गोष्टी। तुझे चरण देखतां दृष्टीं। प्रपंच उठी
ब्रह्मत्वे ॥४४॥ तुझा लागतांचि श्रीचरण। स्थूल
लिंग आणि कारण। महाकारणेंसीं जाण। होय
परिपूर्ण परब्रह्म ॥४५॥ तुझे लागतांचि पाय।
देह तो होय विदेह। संदेह होती निःसंदेह। जीव
तो होय शिव साक्षी ॥४६॥ अगाध चरणांची
ख्याती। वानितां मौनावल्या श्रुती। चरणां शरण
चारी मुक्ती। कथानुवृत्ति अनुवादे ॥४७॥
अनुवादता^३ रामकथा। कलिकाळ वोढवी^४
माथा। तीर्थें वंदिती चरणतीर्था। कथा ऐकतां

देव निवती ॥४८॥ आवडीं गातां रामायण।
श्रीराम सुखावे आपण। वक्त्यांचें निरसे^५
जन्ममरण। श्रोते संपूर्ण ब्रह्म होती ॥४९॥ ऐसी
हे तुझी निजकथा। पावन करी लोकां समस्तां।
असो कथानुवादवार्ता। नाम स्मरतां निजमुक्ति
॥१५०॥ नित्य स्मरतां रामनाम। सकळ पातकां
करी भस्म। चहूं पुरुषार्थाचें^६ काम। होय सुगम
हरिनामें ॥५१॥ करितां रामनामस्मरण।
जन्ममरणासी ये मरण। समूळ विरे मी-तुंपण।
भवबंधन बाधेना ॥५२॥ बाधेना मायामोहन।
बाधेना कर्मबंधन। बाधेना त्रिविधविदान।
रामस्मरण करितांचि ॥५३॥ दृश्य द्रष्टा आणि
दर्शन। ध्येय ध्याता आणि ध्यान। ज्ञेय ज्ञाता
आणि ज्ञान करितां रामस्मरण। त्रिपुटीचें भान
असेना ॥५४॥ असेना देहीं अहंभाव। असेना
जीवीं जीवभाव। मी-तुंपणा नाहीं ठाव।
नामनिर्वाह श्रीरामें ॥५५॥ रामनामाच्या
गदारोळें^७। स्मरत्या शरण रिधिजे काळें। भवभय
समूळ पळे। सुखसोहळे श्रीरामें ॥५६॥
श्रीरामनामगजरे। ब्रह्म स्वानंदें हुंबरे। जेवीं धेनु
वत्सा अनुसरे। तेवीं नामोच्चारें श्रीराम ॥५७॥

नाममाहात्म्य:- श्रीराम हें नामाक्षर।
क्षराक्षरातीर्त^८ पर। नाम परब्रह्म परात्पर। नाममंत्र
शिवसेव्य ॥५८॥ नामापासीं सद्यः मुक्ती।
पंडित बोलती पुराणोक्तीं। मी बोलिलों ते माझी
प्रतीती। नाम निश्चितीं तारक ॥५९॥ नामें भुक्ती
नामें मुक्ती। नामापासीं ब्रह्मप्राप्ती। रामनाम जे
जपती। वंद्य त्रिजगतीं तेचि पै ॥६०॥ रामनाम
परम जप। रामनाम परम तप। रामनाम निरसी^९
पुण्य पाप। नाम निर्विकल्प समाधि ॥६१॥
नामी नाहीं अनध्याय^{१०}। नामीं सर्वदा

१ फिरणे, २ श्रीरामचंद्राचें पाय धुणे, ३ बोलतां, ४ पुढे करतो, वाकवितो, ५ नाश पावते, ६ धर्म अर्थ, काम आणि मोक्ष या चार पुरुषार्थांचे, ७ महाघोषाने, ८ क्षर-विनाशी, अक्षर-अविनाशी, या दोहींच्याही पलीकडील, ९ नाहीसे करते, १० अभ्यास न करण्याचा दिवस.

स्वाध्याय^१ । नाम प्रत्यक्ष परब्रह्म पाहें । अभाग्या
भाव उपजेना ॥६२॥ नामीं नाहीं अनध्ययन ।
नामीं नाहीं विधिविधान । नामीं नाहीं कर्मबंधन ।
नामें पावन महापापी ॥६३॥ जरी जाला
दुराचारी । तो जें भरे अनुतापभरीं^२ । रामनामें जपे
जिव्हारीं । तो साधु संसारीं भगवद्वाक्यें ॥६४॥

अहल्येने केलेली स्तुति:- श्रीरामकृपा-
निजदीप । अहल्येचें गेलें आकल्पपाप । तिच्या
तपाचा प्रताप । पाप तें निष्पाप करुनि दावी
॥६५॥ इंद्र न करितां व्यभिचार । शाप न देता
ऋषीश्वर । तें मी कैचा पावतें रामचंद्र । भाग्य
माझें थोर ऋषिशापें ॥६६॥ गौतमाचा
निजशाप । तो मज जाला अमृतरूप । माझें
जावोनि पुण्यपाप । शुद्ध स्वरूप पावलें ॥६७॥
इंद्रे केला नाहीं व्यभिचार । केला माझा
जन्मोद्धार । गौतमशाप नव्हे तो वर । तेणें रघुवीर
भेटविला ॥६८॥ गौतम माझा निजभ्रतारू ।
गौतम माझा निजसद्गुरू । गौतम माझा
निजनिर्धारू । तेणें रघुवीरू भेटविला ॥६९॥
जगीं उदंड आहेत वीर । परी छेदूं न शकती
अहंकार । परम योद्धा श्रीरामचंद्र । मारिला
सहपरिवार अहंभाव माझा ॥७०॥ ऐसी
अहल्या करितां स्तुती । गौतमा कळलें
ज्ञानशक्तीं । तेणें येवानि शीघ्रगतीं । स्वयें
रघुपति पूजिला ॥७१॥ कामक्रोधां निर्दाळी
गौतम । अहल्या श्रीरामें निष्काम । दोहींची
वृत्ति सहजें सम । रामें परब्रह्म पावलीं ॥७२॥

गौतम-अहल्या पुनर्मीलन:- श्रीरामें देवोनि
भेटी । दोहींची सोडिली लिंगगांठी । सच्चिदानंदें
आली पुष्टी । दोघां समदृष्टी समत्वे ॥७३॥
दोहींचे एक देखणेपण । दोहींचें एक सावध
श्रवण । दोहींचें एक मन उन्मन । दोन्ही

चैतन्यघन श्रीरामें ॥७४॥ दोहींचा एक आत्मा
एक प्राण । दोहींचें एक अंतःकरण । दोहींचें एक
निजज्ञान । दोघे सुखसंपन्न एकात्मता ॥७५॥
दोहींची एक शब्दसिद्धी । दोहींची एक
इंद्रियविधी । प्रपंचीं परमार्थी समान बुद्धी । दोघां
समाधी एकचि ॥७६॥ ऐसीं एकात्मतानिष्ठ ।
दोघां भरिला शेंसपाट । गौतम ऋषिवर्य वरिष्ठ ।
अहल्या श्रेष्ठ पतिव्रता ॥७७॥ ऐशी एकात्मता
पूर्ण । स्वयें श्रीराम आपण । केलें
अहल्योद्धरण । गौतम संपूर्ण सुखी केला
॥७८॥ सुखी संपन्न ऋषीश्वर । हर्षें निर्भर सुरवर ।
वर्षती सुमनांचे संभार । जयजयकार प्रवर्तला
॥७९॥ एकात्मता तरलों म्हणती । शेखीं^३
भेददृष्टी विषयासक्ती । ऐसी ऐकोनियां मुक्ती ।
श्रोते हांसती सज्ञान ॥८०॥ कवित्व करिती
धीटपाठ । मेळविती कर्मकचाट^४ । तेंवि
कवित्वाची कटकट । श्रोते वीट मानिती ॥८१॥
जे कवित्वीं शब्दचातुर्यशोभा । ते शाब्दिकासीं^५
अतिवल्लभा । जे कथा परमार्थज्ञानगाथा^६ । ते
कथाजगदंबा जग निववी ॥८२॥ ज्ञानी निवती
परमार्थबोधें । पंडित निवती पदबंधें । लोक
निवती कथाविनोदें । ग्रंथसंबंधें जग निवे
॥८३॥ मुख्यत्वे ग्रंथींचें राखावें प्रेम । प्रतिपदीं
प्रतिपादावें^७ परब्रह्म । हाचि कवित्वाचा
कवित्वधर्म । श्रोते सप्रेम होती सुखी ॥८४॥
कथा रम्य रामायण । एका जनार्दना शरण ।
जालें अहल्योद्धरण । जानकीवरण तें
एका ॥८५॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
बालकांडे एकाकारटीकायां अहल्योद्धरणं नाम
चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ श्लोक ॥६॥
ओव्या ॥१८५॥

१ अभ्यास करण्याचा दिवस, २ पश्चाताप पावतो, ३ अखेरीस, ४ कर्माचा त्रास, ५ शब्दशास्त्रज्ञास, ६ परमार्थपर कवित्व,
७ सिद्ध करून दाखवावे,

अध्याय पंधरावा

॥ श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥

सीतेचा पूर्वजन्मवृत्तान्त

पदकमलरजोभिर्मुक्तपाषाणदेहा

त्वियमभवदहल्या गौतमे धर्मपत्नी।

त्वयि चरति विशीर्णग्रावविंध्याद्रिपादे

कति कति भवितारस्तापसा दाखंतः ॥१॥

श्रीरामचरणस्पर्शाचा परिणामः- लागतां श्रीरामपादरजःकण। जावोनियां पाषाणपण। जाहलें अहल्योद्धरण। तें दाखहण गौतमें केलें ॥१॥ चरणरजांचा प्रताप। अहल्या जाहली निष्पाप। हरून गौतमाचा विकल्प। स्त्री अनुरूप पतिव्रता ॥२॥ अगाध पदमहिमा देखोन। विस्मित जाले ऋषिजन। स्वर्गीं सुरवर करिती स्तवन। नाम पावन तिहीं लोकीं ॥३॥ पुढें विंध्याद्रीचे ठायीं। जे पाषाण लागती रामपायीं। ते निःशेष विरोनि पाहीं। उठतील स्त्रीदेहीं सुंदरत्वे ॥४॥ तयां स्त्रियांतें देखोन। बहुसाल^१ तपस्विजन। ब्रह्मचर्य विसर्जून^२। दाखहण^३ करितील ॥५॥

ऋषिमुनींचें मिथिलानगरीकडे प्रयाणः- एवं ऋषिवर्यमंडळी। रामकीर्तनाचे समेलीं। चालती आनंदकल्लोळीं। पुढें मिथिला देखिली ॥६॥

विदेहपुरीचें वर्णनः- विदेहाची विदेहपुरी। पताका झळकती चिदंबरिं। रविचंद्रांची लोपोनि थोरी। रत्नकळसांच्या हारी शोभती ॥७॥ वनश्रियेचिया शोभा। पूर्णत्वे पूर्ण करी नभा। प्राण स्तब्ध^४ राहे उभा। होय प्रवेशारंभा आल्हाद ॥८॥

निसर्गसौंदर्यः- वृक्ष समूळीं सपत्रीं गोड। बीजेंवीण फळांचे घड। देखतां पांथिकांचें पुरे कोड^५। छाया सेवितां चाड निचाड^६ होय ॥९॥

नवल त्या छायेची विश्रांती। कामक्रोधां होय शांती। त्रिविध^७ ताप^८ स्वयें शमती। भ्रांति ते चिच्छक्ती स्वयें होय ॥१०॥ सेवितां त्या फळांचा स्वाद। क्षुधेतृषेचा निमे बाध। सबाह्य कोदे परमानंद। अति सुस्वाद विटेना ॥११॥ जाणोनि त्या फळांची गोडी। शुकांची सवेग पडे उडी। तृप्ती लाहोनियां गाढी। उडण्याची ओढी विसरोनि गेली ॥१२॥ विदेहवर्नीच्या हंसांसी। नवलीला दिसे त्यांसी। सांडोनि उभय पक्षांसी। चिदाकाशीं उड्डाण ॥१३॥ देखोनि ते वनस्थळी। मुमुक्षुमयूर स्वानंदमेळीं। पिच्छें पसरोनि रोमावळी। सुखसुकाळीं नाचती ॥१४॥ विदेहवर्नीचा सुगंध। पावतां प्रकटे परमानंद। देही पावे आनंद। होय निजबोध स्वानंदें ॥१५॥ स्वानंदें मयूर गर्जती। तेणें वेदार्थ चवकती^९। सांडोनि कर्मवादवृत्ती। निश्चल राहती निःशब्दे ॥१६॥ वर्नीं पारवे ते घुमती। तेणें गंधर्वगाणीं वेडावती। सामवेदाची उपरमे वृत्ती। पक्षी बोलती अनुपम्य ॥१७॥ प्रवेशतां रामचरण। ऐसी स्थिति पावे उपवन। हें विदेहाचें विदेहवन। अगाध महिमान कोण वर्णी ॥१८॥ स्वधर्मे वसतां नगरीं। पिंगळा वेश्या समाधी वरी। ते विदेहाची विदेहपुरी। कोणें थोरी वर्णावी ॥१९॥ ज्याचे द्वारपाळांचे वचन। शुकासी दे समाधान। हें जनकाचें अति महिमान। अगाध लक्षण परमार्थी ॥२०॥

स्वयंवर यज्ञमंडपावरील रूपकः- तेचि नगरबाह्यप्रदेशीं। राम देखे जनकयागासी। जो सीतास्वयंवरोद्देशीं^{१०}। बहूक्लेशेंसीं योजिला ॥२१॥ धैर्याचा स्तंभ निर्धारिं। धर्माचे आडवळे^{११} तयावरी। शांतीनें सेविला कुसरी। त्या मंडपामाझारी यज्ञवाट^{१२} ॥२२॥ निर्धूम

१ पुष्कळ, २ सोडून, ३ स्त्रीचे पाणिग्रहण, ४ चलनरहित अवस्थेत, ५ इच्छा, ६ निरिच्छ, ७ आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौविक, ८ चकित होती, ९ जानकी स्वयंवरांत, १० तुळ्या इ., ११ यज्ञभूमि.

अग्नि अति उद्भट। इंधनेविण अति लखलखाट।
ज्वाळा अतिशयें चोखट। सुखस्वादिष्ट प्रकाश
॥२३॥ उँकारार्धमात्रा निजार्थे। जे जाणती पै
परमार्थे। तेचि होते^१ पोते^२ उद्गाते^३। अक्षरार्थे
द्वारपाळ॥२४॥ निर्गुणेंसीं वळिलें त्रिगुण। तेंचि
तेथीचें त्रिसंधान^४। विवेकाचें परिस्तरण।
परिसमूहन नैराश्यें॥२५॥ निष्कंटक इध्मा^५ पूर्ण।
भूतां ऐक्यें बर्हिबंधन। श्रद्धा आज्यस्थाली
स्थापून। स्नुक्स्नुवामार्जन प्रत्यगावृत्ति॥२६॥
वक्रबुद्धीच्या वक्रोक्ती। त्याचि आधाराज्याहुती।
पाठीं प्रधानहोम होमिती। सहित
प्रकृतिमहत्तत्त्वेसीं॥२७॥ युक्तिप्रयुक्तीं
ज्ञानाभिमान। द्रव्य दारा ममता मान। गुरुमंत्रें
त्यांचें केलें हवन। विनियोगविधान न ममेति
॥२८॥ सावधानतासादृश्य। कर्मीं ब्रह्मतारहस्य।
अवभृथस्नानसामरस्य^६। निमज्जनीं उल्लास
परमानंदें॥२९॥ क्षेत्रा प्रतिपाळी संपूर्ण। क्षेत्रपाळ
जो चिद्धन। त्यासी देती विषयांचें बळिदान।
वासनास्मरणसमवेत ॥३०॥ यालागीं त्या
बळिदानासी। परतोनि पाहों नये त्यासी। स्मरण
उरों नये मानसीं। एवं शुद्धविधीसीं
बळिदान॥३१॥ अखंडत्वे नित्यस्थिती। तेचि
वसुधारा अहोरातीं। अहंकाराची पूर्णाहुती।
फळसंयुक्तीं होमिली ॥३२॥ स्वयें सांडणें
मीतूपण। हेंचि श्रेयःसंपादन^७। आत्मत्व देणें हें
अगाध दान। समाधान स्वानंदें॥३३॥ परमानंदें
अभिषिंचन। सर्वेचि भवभयविसर्जन। ऐसा
विदेहाचा यज्ञ। रामें आपण देखिला॥३४॥
नाना देशींचे ब्राह्मण। नाना भाषा अति प्रवीण।
वेदशास्त्रार्थी अति संपन्न। देदीप्यमान
तेजस्वी॥३५॥ ऐसिया ब्राह्मणांच्या थाटी।
विदेहाच्या यज्ञवाटीं। श्रीरामें देखोनियां दृष्टीं।
अत्यंत पोटी सुखावला॥३६॥

श्रीरामाने यज्ञभूमीजवळ निवास केला:-
श्रीराम म्हणे विश्वामित्रासी। स्वामीनें रहावें
यज्ञवाटापासीं। वचन मानलें कौशिकासी। तेचि
प्रदेशीं निवास केला॥३७॥ महीवतीचें स्वच्छ
जीवन। तीरीं अगाध उपवन। सदाफळी
शोभायमान। तें निवाडस्थान श्रीरामाचें॥३८॥
घेवोनि ऋषिवरांचा संभार। आला ऐकोनि
विश्वामित्र। जनक धावला सत्वर। केला
नमस्कार सद्भावें॥३९॥ हर्षें दिधलें शतगोदान।
केले मधुपर्कपूजन। तैसेच पूजिले ऋषीजन।
साधुसज्जन आल्हादें॥४०॥ राजा बोलिला हरिखें
जाण। आजि सुफळ माझा यज्ञ। आजि माझे
सुफळ नयन। साधुदर्शन देखोनी॥४१॥ साधूंसीं
क्षेत्रआलिंगन। तेणें शरीर होय पावन। साधूंसीं
मृदु भाषण। वाचा पावन तद्योगें॥४२॥ साधूंचें
चरणतीर्थ। सेवितां अंतर पुनीत। साधुसंगें
सुनिश्चित। ब्रह्मप्राप्ति भाविकां॥४३॥ बहुकाळ
याग यजितां विधीं। यज्ञीं नव्हेचि यज्ञसिद्धी। तूं
आलासि कृपानिधी। यज्ञाची त्रिशुद्धी सिद्धी
झाली॥४४॥ कौशिक रायातें पुसत। स्वस्थ
राज्य स्वस्थ चित्त। येरु म्हणे हे कृपासमर्थ।
स्वस्थ सुनिश्चित सर्वार्थभावे ॥४५॥

राजा जनकाकडून श्रीराम-लक्ष्मणवर्णन:-
राजा पुसे दोघे जण। अग्नितेजें विराजमान।
हेही उपमा यांसी गौण। तेंही लक्षण
अवधारीं॥४६॥ अग्निसान्निध्य सर्वातिं तावी।
यांची सन्निधि सर्वातिं निववी। यांची पाहतां पै
पदवी। जीवींच्या जीवीं आल्हाद॥४७॥ यांचे
देखिलिया दर्शन। डोळियांस नावडे आन।
यांच्या स्वरूपीं जडलें मन। चित्त चिंतन
विसरूनी॥४८॥ सुंदर आणि सुकुमार।
रूपरेखा मनोहर। ठाणमाण अति गंभीर। हे

१ यज्ञातील ऋत्विज, २ शुल्बनामक रज्जु, ३ सर्पण (पंधरा समिधा,) ४ यज्ञ समाप्तिसमयाच्या स्नानाचा आल्हाद, ५ श्रेय घेणे.

कोणाचे कुमर नृप पुसे ॥४९॥ दुर्गम मार्ग अति दारुण । यांचें कैसेनि आगमन । तुजसी यांसी कां सन्निधान । हें समूळ कारण मज सांग ॥५०॥

विश्वामित्रांचे उत्तर :- ऋषि म्हणे हे दशरथाचे कुमर । रामलक्ष्मण महावीर । ऐक राया यांचे चरित्र । अति पवित्र सांगेन ॥५१॥ माझा याग न पवे सिद्धी । मारीच सुबाहु सदा बाधी । ताटिका सर्व मार्ग विरोधी^१ । आश्रमा त्रिशुद्धी उपहती^२ करी ॥५२॥ यालागीं म्यां अनुष्ठान । करुनि हर केला प्रसन्न । तेणें मज करुनि सावधान । हें गुह्य ज्ञान सांगितलें ॥५३॥ साक्षात् पूर्ण परब्रह्म । अवतरलें दाशरथि राम । त्याचेनि सिद्धि पावेल होम । राक्षसां भस्म तो करील ॥५४॥ शिववचनविश्वासीं । म्यां जावोनि दशरथापासीं । मागून आणिलें श्रीरामासी । निजयागासी सिद्ध्यर्थ ॥५५॥ मार्गीं ताटिका छेदिली । मार्गस्थां मार्गनिर्मुक्ती^३ केली । सिद्धाश्रमीं वस्ती जाली । ख्याती लाविली राक्षसां ॥५६॥ सुबाहु निवटिला बाणधारा । मारीचास लागला पिसारा । तो उडविला समुद्रतीरा । येरां निशाचरां निर्दाळिलें ॥५७॥ अवचट लागतां चरणीं । अहल्या उद्धरली तत्क्षणीं । अगाध श्रीरामाची करणी । वेदपुराणीं जगद्वंद्य ॥५८॥ तो हा हरचापदशनिच्छा^४ । आला असे आम्हांसरिसा । देखोनि श्रीरामाचा ठसा^५ । जनकमानसा उल्लास ॥५९॥ सीतेसी अनुरूप नोवरा । श्रीरामचि निजनिर्धारा । परी धनुर्धारणां महावीरां । अति दसरा बळिष्ठ ॥६०॥

सीतेचा जन्मवृत्तान्त :- जनक म्हणे ऋषिराजा । सीता माझी निजात्मजा । परी ते मुख्य अयोनिजा । ऐक महाद्विजा तो भाव ॥६१॥

अपवाहयतः क्षेत्रं हलाग्रादुत्थितामिमाम् ।
सर्वलक्षणसंयुक्तां नाम्ना सीतेति विश्रुताम् ॥२॥

नांगर वाहतां शेतीं । पेटी लागली हलाचिये^६ दांतीं । ती उघडितां त्यामाजी ही आंत होती । रूपवंती ममात्मजा ॥६२॥

शतानंदाकडून कथाकथन :- ऐकोनि रायाचा शब्द । अहल्याकुमर शतानंद । जनकपुरोहित प्रसिद्ध । तेणें पूर्वानुवाद^७ आरंभिला ॥६३॥ ब्रह्मशापाचें करूर अज्ञान । त्यामाजी माझी माता निमग्न । तिसी लागतां श्रीरामचरण । जाली उद्धरण जगद्वंद्य ॥६४॥ लागता श्रीरामचरण । स्वयें उद्धरती पाषाण । हेहीं नवल नव्हे जाण । जगदुद्धरण श्रीराम ॥६५॥

नाममहिमा :- अगाध श्रीरामाचें नाम । नाम निर्दाळी क्रोध काम । नाम निवारी मरण जन्म । नाम तें ब्रह्म निर्द्वंद्व ॥६६॥ अबद्ध पढतां वेद । तत्काळ बाधी निषेध । अबद्ध नामें प्रसिद्ध । होती शुद्ध महापापी ॥६७॥ अबद्ध मंत्राच्या आवर्ती^८ । जपक चळले नेणों किती । अबद्ध नामाच्या नामोक्तीं । अगाध कीर्ति वाल्मीकाची ॥६८॥ अबद्ध नामें नारदोक्ती । मारा मारा या वचनोक्तीं । रामनामीं लागली वृत्ती । पापनिष्कृति वाल्मीकाची ॥६९॥ करितां अबद्ध नामपठन । वाल्मीक उद्धरला आपण । वदला शतकोटी रामायण । कथा पावन शिववंद्य ॥७०॥ ते देखतां श्रीराममूर्ती । हर्षे विरेचित्तवृत्ती । आनंद ओसंडेचि त्रिजगतीं । हे स्वरूपस्थिति श्रीरामाची ॥७१॥ रामनामीं अभेदस्थिती । यालागीं जड उद्धरती । राम केवळ ब्रह्ममूर्ती । आद्यशक्ती ते सीता ॥७२॥ ते सीतेची उत्पत्ती । ते मी सांगेन पूर्ववृत्ती । जे म्यां ऐकिली नारदोक्तीं । तेचि तुम्हांप्रति सांगेन ॥७३॥

१ अडवून ठेवी, २ पीडा, ३ मार्गाची सुटका, ४ शिवधनुष्य पाहण्याच्या इच्छेने, ५ ऐट, दिमाख, ६ नांगराच्या, ७ पूर्वकथा, ८ पठणाने.

पद्माक्षराजाचे अनुष्ठान:- पूर्वी पद्माक्षराजा अति पावन। त्याणें करोनि अनुष्ठान। रमा केली सुप्रसन्न। माझें कन्यारत्न तूं होई ॥७४॥ येरी म्हणे गा नृपनाथा। मज न घडे जन्मकथा। भगवंतीं अन्वयो^१ न लाभतां। जाण तत्त्वतां नरवर्या ॥७५॥ ऐसें ऐकोनियां वचन। रायें धरुनि दृढ ध्यान। भगवंत केला सुप्रसन्न। मागे वरदान कन्यार्थी रमा ॥७६॥ विषयांचिये विषयपुष्टी^२। रमा गोड प्रथमदृष्टीं। लक्ष्मी विमुख जालिया पाठी। दुःखःकोटी श्रीमंता ॥७७॥ लक्ष्मी आलिया जें सुख। सुख नव्हे तें केवळ दुःख। सुख मानिती ते केवळ मूर्ख। जाण निष्ठंक नृपनाथा ॥७८॥ राजा म्हणे श्रीहरी। रमा खेळे मांडीवरी। ऐसीच मज कृपा करीं। म्हणोनि निर्धारिं धरिले पाय ॥७९॥

विष्णूकडून वरप्राप्ति:- ऐसें रायाचें मनोगत जाण। जाणोनिया विष्णु आपण। देता जाला मातुलिंग^३ पूर्ण। येणें कन्या जाण पावसी रमा ॥८०॥ तें मातुलिंग द्विधा करिता। कन्या देखिली अतिरूपता। रायासी उपजली ममता। माझी दुहिता म्हणोनी ॥८१॥ पद्माक्षाचे घरीं जन्म। यालागीं पद्मावती हें नाम। तिचें रूप देखोनि उत्तम। उल्लास परम रायासी ॥८२॥ जन्मली मातुलिंगाप्रती। तीं दोनीं शकलें एक होतीं। तेंचि मातुलिंग शक्तीच्या हातीं। स्वयें सप्तशती बोलत ॥८३॥

पद्मावतीविवाह. भयंकर रणकंदनांतून सर्वनाश:- कन्या सर्वांगमनोहर। रूपें अत्यंत सुंदर। सर्वेचि जाली उपवर। तिसी नृपवर भाळले ॥८४॥ कन्या स्वयंयरायोग्य। रायें विवाह आरंभिला सांग। भाळोनि^४ आले

ऋषिवर्ग। योग्यता योग्य मिरविती ॥८५॥ आले देव दानव मानव। नर किन्नर गंधर्व। राजे पावले सर्व। दैत्यसमुदाय बळेंसीं ॥८६॥ कन्या देखोनि रूपस। सवेग पावले राक्षस। स्वरूप देखोनि बहुवस। अति कर्कश संग्रामा ॥८७॥ रायें पण केला क्षोभदृष्टीं। आकाशाची सुनीळ उटी। ज्याचे आंगी शोभे गोमटी। त्यासी हे गोरटी वरील ॥८८॥ पण ऐकोनि दुर्धर। क्षोभले अवघे सुरासुर। कन्याहरणार्थ तत्पर। जाले नरवीर सन्नद्ध^५ ॥८९॥ धरूं धांवले यक्ष राक्षस। देखोनि क्षोभला पद्माक्ष। बाणीं साधोनियां लक्ष। विपक्षपक्ष^६ त्रासिला ॥९०॥ घायीं त्रासिले निशाचर। रायें पळविले संभार। आकाश लंघिती सुरवर। दैत्यां दुर्धर युद्ध केलें ॥९१॥ तेंही पळविले दैत्यगण। रायासी खडतरले बाण। तेणें रणांगणीं प्राण। सांडिला आपण क्षात्रवृत्तीं ॥९२॥

पद्मावतीची अग्नींत उडी आणि बाहेर आगमन:- जाली रणाची निरवडी^७। कन्या धरितां तांतडी। तिणें उठोनि लवडसवडी^८। अग्निमाजी उडी घातली ॥९३॥ नोवरी नव्हेचि प्राप्त। राक्षस क्षोभले अत्यद्भुत। घरें पाडोनिया समस्त। नगर उपहत^९ तिहीं केलें ॥९४॥ सुरनरां असुरां कंदन। करोनि रायें दिधला प्राण। राणियां केलें सहगमन। लक्ष्मी तें विघ्न श्रीमंतांसी ॥९५॥ प्रतिपाळिते प्राणा मुकले। अभिलाषिते रणीं पडिले। उरले ते रडत गेले। लक्ष्मीचें केलें असें आहे ॥९६॥ ते आदिशक्ति नोवरी। निघाली अग्निकुंडाबाहेरी। तंव बाहेर भोंवलीं बोहरी। मग कुंडाच्या तीरीं एकाएकी बैसे ॥९७॥

१ संबंध, २ विषयांच्या वाढीसाठी, ३ महाकुंगाचे फळ, ४ भुलून, ५ तयार, सज्ज, ६ शत्रुसमुदाय, ७ अखेर, ८ चपळतेने, ९ उद्ध्वस्त.

तिला नेण्याचा रावणाचा प्रयत्न. पुन्हा अग्निप्रवेश:- विमानीं विचरतां रावण। त्यासी प्रधान सांगे सारण। जियेलागीं जालें रणकंदन। ते हे जाण नोवरी॥१८॥ इसी धरूं जातां सुरासुरीं। उडी घातली अग्निमाझारी। ती हे निघोनि बाहेरी। कुंडाच्या तीरीं बैसलीसे॥१९॥ तिचें देखोनि बरवेपण। रावण अभिलाषी संपूर्ण। धरूं जातां आपण। अग्निप्रवेशन नोवरीयें केलें॥१००॥ तंव रावण बोले हांसोनि। अग्नीमाजी तुझी लपणी। ते सुरवर नेणती कोणी। तरी मी शोधूनी धरीन आतां॥१॥

कुंडांत पंचरत्नप्राप्ति:- तेथें अति क्षोभें^१ रावण। कुंड विझवी आपण। शोधितां नोवरी न लभे जाण। तेथें पंचरत्नें जाण सांपडलीं॥२॥ त्या रत्नांची पाहतां शोभा। लपोनि जाय सूर्यप्रभा। महातेजाचा निजगाभा। रावण उभा विस्मित॥३॥ सावध करोनियां निजमना। मग तयां दिव्यरत्नां। करोनियां अतियत्ना। चढोनि विमाना लंकेसी आला॥४॥ तीं रत्नें अति गोमटीं। मंदोदरीस द्यावया भेटी। ते देव्हारां ठेवोनि पेटी। आपण उठाउठीं सेजारां^२ आला॥५॥ स्त्रियेसी सांगे गुह्य गोष्टी। रत्नें अत्यंत गोमटीं। तुज शोभती कंठीं मुकुटीं। ते देव्हारां पेटी ठेविलीसे॥६॥ ते पेटी तिसी उचलितां। नुचलेचि पैं सर्वथा। रावणे उपहासोनि कांता। आपण तत्त्वतां उचलूं आला॥७॥ त्यासी उचलितां विसां हातीं। नुचलेचि पैं सर्वशक्तीं। बळाची मावळली गती। रावण चितीं चळकापें॥८॥ तेथें मिनले^३ प्रधान। वेगें आले सुहृज्जन^४। पेटीमाजी कोण निधान^५। काढोनि आपण पाहूं गेला॥९॥

रत्नपेटी उघडतांच तेजस्वी कन्यादर्शन:- ते उघडतांचि पेटी। तेजें झांकल्या त्यांच्या दृष्टी। अनर्घ्यरत्न कन्या गोमटी। देखोनि गोमटी साशंकित॥११०॥ सावध होवोनि लंकानाथ। कन्येचा सांगे पूर्ववृत्तांत। मंदोदरी म्हणे हे कृत्या निश्चित। करावया कुळघात कां आणिली॥११॥ पाळितां निर्दाळिलीं पिता जननी। सुरासुर भुलोनि निमाले रणीं। दानवमानवांच्या श्रेणी^६। पडिल्या रणांगणीं इचेनि॥१२॥

रत्नपेटी भूमींत पुरण्याविषयीं मंदोदरीचा सल्ला:- भविष्य बोले मंदोदरी। हे प्रतिपाळित्यातें संहारी। उद्यां आपणा भोवंडील बोहरी। हे राष्ट्राबाहेरी सांडावी॥१३॥ इचा करितां बाळघात। आतांचि उपजेल अनर्थ। हे न ठेवावी राज्यांत। त्यागावी निश्चित राष्ट्रांतरीं^७॥१४॥ आतांचि हे इची पेटी। रावणा नुचलवे संकटीं। इसी मारितां कडकडाटीं। अनर्थकोटी होईल॥१५॥ अचेतन खांब हाणितां लाथा। हिरण्यकशिपु पावला घाता। येथेंही होईल तेचि कथा। इसी तत्त्वतां त्यागावें॥१६॥ वचन मानलें लंकानाथा। युक्ति मानली समस्तां। पेटी त्यागावया सर्वथा। सवेग दूतां बोलावी॥१७॥ कन्यात्यागा शीघ्रवंत। विमान आणिलें त्वरित। मंदोदरी दूतांसी सांगत। हे पेटी भूमिगत करावी॥१८॥ प्रकट पेटी ठेवाल जेथें। तत्काळ अनर्थ उपजेल तेथें। यालागीं करावी भूमिगत। अति गुप्त निक्षेप॥१९॥ जो गृहस्थाश्रमीं ब्रह्मचारी। ही वाढेल त्याचे घरीं। जो आत्मत्वे वर्तेल चराचरीं। त्याच्या घरीं नांदेल॥१२०॥

पेटीतून प्रकटलेली भविष्यवाणी:- पेटी घालितांचि विमानीं। तियेमाजी उठला ध्वनी। मी मागुतीं येईन लंकाभुवनीं। राक्षसदहनीं

१ रागाने, २ शयनमंदीरात, ३ एकत्र झाले, ४ आस, ५ अपूर्व लाभ, ठेवा, ६ पंक्ती, समूह, ७ अन्य राज्यात.

दहनार्थ ॥२१॥ माझें करितांचि अभिलाषण ।
 रावणासी येईल मरण । माझें निमित्त संपूर्ण ।
 निर्दळण राक्षसां ॥२२॥ ऐसा ऐकतांचि शब्द ।
 रावण झाला अति स्तब्ध । राक्षस धाकती
 सुबद्ध^१ । भविष्य विरुद्ध ऐकोनि ॥२३॥ दूतीं
 पेटी घालोनि विमानीं । पाहत पाहत आले या
 वनीं । विदेहाची^२ सीमा^३ लक्षूनी । पेटी निक्षेपूनी
 ते गेले ॥२४॥

जमीन नांगरताना ब्राह्मणाला पेटीची प्राप्ति,
 त्यावरील मालकीसंबंधी चर्चा :- ते भूमि जनकें
 धर्मार्थी^४ । द्विजासी दिधली क्षेत्रवृत्ती^५ । तोही
 नांगर धरावया शेतीं । अति निगुतीं मुहूर्त पाहे
 ॥२५॥ वेळ साधोनि सुमुहूर्तीं । नांगर धरिताचि
 शेतीं । प्रथम तासाचे उपहती । फाळाच्या दांतीं
 पेटी लागली ॥२६॥ द्विजासी सांगे क्षेत्रदूत^६ ।
 धन्य धन्य तुझा सुमुहूर्त । पीक पिकलें
 अद्भुत । निधि निश्चित पहा स्वामी ॥२७॥
 द्विजे पेटी देखतांचि जाण । म्हणे गुप्त ठेवा तें
 राजधन । मज क्षेत्र^७ दिधलें दान । ठेवा आपण
 घेऊं नये ॥२८॥ ते पेटी घेवोनि हातीं । द्विज
 आला राजसभेप्रती । हा गुप्त ठेवा होता तुमचें
 शेतीं । तो त्वां भूपति घेईजे स्वयें ॥२९॥ राजा
 बोले धर्मवचन । तुम्हांसी दिधलें भूमिदान ।
 तेथील जें धनधान्य । तें ब्रह्मार्पण
 द्विजवर्या ॥३०॥ द्विज धर्मार्थी अति प्रवीण ।
 मज समर्पिलें क्षेत्र दान । नाहीं दिधलें गुप्तधन ।
 हें मी आपण स्पर्शेना ॥३१॥ धनलोभ नाहीं
 द्विजा । धनलोभ नाहीं भूभुजा^८ । परम संकटीं
 पडिला राजा । हें साधुसमाजा कळों
 आलें ॥३२॥ तेथें साधु बोले वचन । यामाजी
 कोण आहे धन । तें काढोनि पहावें आपण ।
 मग शास्त्रविधान विचारूं ॥३३॥ ते

उघडितांचि पेटी । सौंदर्याची दीप्ती दृष्टीं ।
 कन्या देखिली गोरटी । आश्चर्य पोटीं
 सर्वांच्या ॥३४॥ कन्या दृष्टीं देखतांची देख ।
 डोळियां लागली टकमक । विस्मये दाटले
 सकळिक । अलोलिक सौंदर्य ॥३५॥

पेटीतील कन्येचा जनकाकडून स्वीकार :-
 देखोनि लावण्यनिधान । जनकें उचलिली
 आपण । म्हणे हें माझें कन्यारत्न । भेरी निशाण
 त्राहाटिलें^९ ॥३६॥ गगन गर्जे मंगळतुरीं^{१०} । सभा
 गर्जे जयजयकारीं । शांतिपाठ पढिजे ऋषीश्वरीं ।
 वेदोक्तमंत्रां अभिव्यक्त ॥३७॥ जनकें पाळिली
 म्हणोनि जनकात्मजा । धरेनें^{११} राखिली अति
 ओजा^{१२} । यालागीं म्हणती धरणिजा । परी ते
 अयोनिजा जगदंबा ॥३८॥ नांगर वाहतां
 लागली दांती । सीता जन्म पावली शेतीं । ते
 सांगितली पूर्वस्थिती । हे नारदोक्ती यथार्थ
 ॥३९॥ सीतेचें जन्मलक्षण । यासी मूळ
 स्कंदपुराण । कालिकाखंडी हें निरूपण । समूळ
 संपूर्ण लिहिलेंसे ॥१४०॥ अहल्येचा ज्येष्ठ
 सुत । जनकाचा जो पुरोहित ।
 शतानंदस्वामीसमर्थ । तेणें हा वृत्तांत
 सांगितला ॥४१॥ सांगितली सीतेची उत्पत्ती ।
 आतां सीतास्वयंवरा^{१३} । जनकासी
 हरचापप्राप्ती^{१४} । झाली कैशा रीतीं तें ऐका
 ॥४२॥ एका जनार्दना शरण । जालें
 सीताजन्मकथन । पुढें हरचापप्रकरण । सजनीं
 सावधान परिसावें ॥१४३॥ स्वस्ति
 श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां
 जानकीजन्मकथा नाम पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥
 श्लोक ॥२॥ ओव्या ॥१४३॥

१ अतीव, २ जनकाची नगरसीमा, ३ शेतीसाठी, ४ शेतातील सहायक, ५ शेत, ६ राजाला, ७ वाजविले, ८ मंगलवाद्यांनी, ९ पृथ्वीने,
 १० आपुलकीने, काळजीने, ११ शिवधनुष्याचा लाभ.

अध्याय सोळावा

परशुरामांचा प्रताप

श्रीरामचंद्राय नमः ॥ सीतास्वयंवरासी जाण। शिवचापासी लावावा गुण^१। हा जनकें करावया पण। काय कारण तें ऐका ॥१॥

शिवधनुष्याचा पण करण्याचे कारण:- पूर्वी परशुराम कैलासीं। धनुर्विद्या शिवापाशीं। परशुविद्या गणेशापाशीं। लघुलाघवेंशीं शिकला ॥२॥ परशुराम कैलासीं। राहिला असे शिवसेवेसी। तत्परता अहर्निशीं। श्रद्धा गणेशीं समसाम्य ॥३॥ तंव आक्रंदे आत्यंतिक। ऐकिली रेणुकेची महाहाक। परशुरामें एकाएक। ऐकोनि साशंक तो जाला ॥४॥ येवोनि सांगे शिवापाशीं। रेणुका बोभात^२ आक्रंदेंसीं। आज्ञा पुसतों स्वामींसी। मज मातेपासीं जावया ॥५॥

रेणुकेची कथा:- ऐका रेणुकापुराण। जें कां अति पावन। दोष नासती दारुण। कथा श्रवण करितांची ॥६॥ ऐकतांचि ते वचन। रुद्र जाला कोपायमान। जर्गी अधर्म वाढला पूर्ण। दानवीं ब्राह्मण वधिला दर्पें ॥७॥ शिव म्हणे जामदग्न्या^३। मी तुज प्रसन्न सर्वज्ञा। वेगीं दुष्ट वर्धीं प्रतिज्ञा। विद्यासंपन्ना परशुरामा ॥८॥ त्यासी देवोनि निजत्र्यंबक^४। निर्दालीं^५ म्हणे ब्रह्मघातक। क्षत्रिय श्रीमदें उन्मादक। तेही ऐकेंएक निर्दालीं ॥९॥ या त्र्यंबकाच्या बाणीं। निःक्षत्रिय करीं धरणी। गणेशें परशु देवोनी। परशुपाणि^६ पाठविला ॥१०॥ तें पासुनी परशुरामाभिधान। वरद गणेशाचें पूर्ण। ज्या कार्या प्रवर्तसी जाण। तें निर्विघ्न करीन मी ॥११॥ वेगीं येतां परशुरामासी। मार्गी भेटले

आश्रमवासी। तिहीं सांगितलें त्यांपासीं। अति कदनेंसीं^७ पितृघात ॥१२॥ परशुरामें केला प्रश्न। पितृघाता काय कारण। त्या विग्रहाचें मूळ कथन। आश्रमींचे जन सांगती ॥१३॥

जमदग्नीच्या वधाचे कारण:- सहस्त्रार्जुन वनक्रीडेसी। आला जमदग्निआश्रमासी। रेणुका प्रार्थोनियां पतीसी। राजा कटकेंसीं निमंत्रिला ॥१४॥ ऋषि म्हणे राजासी केवळ। आणोनि घालूं फळमूळ। जी म्हणे आश्रमधर्म विकळ। अत्रें सकळ तृप्त कीजे ॥१५॥ आश्रमा आले ते ते अतीत। तृप्त करावे समस्त। तुम्हीं सामर्थ्ये अति समर्थ। विकळ परमार्थ न करावा ॥१६॥ यावी मात्र कामधेनु। आणोनि द्यावें दिव्यान्न। राजा विभूति श्रीभगवान। यथोक्त पूजन करावें त्याचें ॥१७॥

रेणुकेच्या सांगण्यावरून सहस्त्रार्जुनाला मेजवानी:- निजपत्नीचें धर्मवचन। ऐकोनि ऋषि सुखायमान। मग कामधेनूलागून। विजनीं^८ अनुष्ठान आरंभिलें ॥१८॥ रायें पाहों पाठविलें दूतांसी। अन्नसिद्धि केली ऋषीं। तंव वैश्वानर^९ नाहीं चुलीसीं। पाकाची कायसी कथावार्ता ॥१९॥ त्या ऋषीची ऋषिकांता। वदान्य^{१०} अति उदारता। नवल तिची अगाधता। चित्तीं चिंता असेना ॥२०॥ ते ऋषिपत्नी राजबाळा। विचित्र घालिते रंगमाळा। राजपूजेचा सोहळा। अति आगळा उत्साह ॥२१॥ राजदूत गेले परतोन। तंव ऋषीनें आणिली कामधेनु। तेणें रेणुकेचे हातीं देवोन। राजभोजन संपादी ॥२२॥ मज न सोसे खटपट। राजोपचार अति चोखट। जें जें मागसी वरिष्ठ। तें तें यथेष्ट देईल धेनु ॥२३॥ धेनु

१ दोरी, २ ओरडत आहे, ३ परशुरामा, ४ आपले धनुष्य, ५ नाहीसे कर, ६ परशुराम, ७ मोठी मारामार करून, ८ भांडणाचे, ९ एकांतात, १० अग्नि, ११ उदार.

प्रसवली कृपासंतुष्टीं। पहिलें एक ताट देखिलें
दृष्टीं। त्याचि ताटाच्या पोटीं। ताटें कोट्यनुकोटी
प्रसवलीं ॥२४॥ ऋषीनें सांडिला निजकोप।
त्यासी नाहीं संकल्पविकल्प। लौकिकक्रिया-
खटाटोप। नाहीं साटोप त्यासी ॥२५॥
राजभोजनकर्तव्यता। घातलें रेणुकेच्या माथां।
पुढें काय वर्तली कथा। सावधानता^१
अवधारीं ॥२६॥

जमदग्नीने क्रोधत्याग का केला ? :- कोणा
कार्यार्थ जमदग्नीनें। कोप सांडिला आपण। ऐसा
श्रोतीं केला प्रश्न। तेही कथन अवधारा ॥२७॥
ब्रह्मांडखंडपुराणीं। वदली मार्कंडेयाची वाणी।
तेचि कथा निरूपणीं। साधुसज्जीं परिसावी
॥२८॥ वध करावया सहस्रार्जुनासी। इंद्र आला
जमदग्नीपासीं। धरोनियां दीन वेषासी। अति
तृष्णेसीं तृषित ॥२९॥ पाहोनिया विहित काळ।
साधून अतिथीची वेळ। मार्गो आला जी
तत्काळ। केवळ जळ ऋषीपाशीं ॥३०॥ तोंड
कोरडे पैं जालें। दोनी ओंठ पैं वाळून गेले। कांहीं न
बोलवे बोलें। कराग्रीं दाविलें उदकासी ॥३१॥

रेणुकेची संभ्रमावस्था :- ऋषि म्हणे
रेणुकेसी। शीघ्र उदक देई अतिथीसी। येरी
जाणोनि कपटवेषासी। निजमानसीं शंकली
॥३२॥ मज यासी देतां उदक। हा करील कडु
विख। ऋषि कोपेल आत्यंतिक। जीवीं
धुकधुक लागली ॥३३॥ अतिथी छळील उदक
देतां। जमदग्नि कोपेल न देतां। थोर ओढवली
संकोचता। कांहीं कर्तव्यता स्मरेना ॥३४॥
जमदग्नि अति समर्थ सर्वज्ञ। जाणे
आश्रमधर्मसंरक्षण। हातींचें अग्रोदकजीवन।
करवी प्राशन अतिथीसी ॥३५॥ जमदग्निनें
आपण। करविलें अतिथीसी उदकपान। रेणुका

म्हणे मीं छळिलें पूर्ण। विघ्न दारुण मज आलें
॥३६॥ कोपें ऋषि म्हणे रेणुकेसी। तूं केवळ
कृत्या कर्कशी। उदक न देवोनि अतिथीसी।
पतिवचनासी पराङ्मुख^२ ॥३७॥ चोर चांडाळ
कपटवेषी। आश्रमा आला समयासी। जें जें
मागेल तें तें त्यासी। अवश्यतेसीं अर्पावें ॥३८॥
केवळ निमोल उदक। नेदून झालीस विमुख।
जळो तुझें काळें मुख। तुझें सुख मज नाहीं
॥३९॥ गृहिणीस्तव^३ गृहस्थाश्रम। ते जें
पाळिना आश्रमधर्म। तिचा मग कोण संभ्रम^४।
अति दुर्गम कोपला ॥४०॥

रेणुकेचा वध करण्याची जमदग्नीची आपल्या
मुलांना आज्ञा :- कोप नावरे ऋषीसी।
पाचारोनियां पुत्रांसी। वेगीं तुम्ही वधा इसी।
ममाज्ञेसी अति शीघ्र ॥४१॥ पुत्र म्हणती
स्वामिनाथा। जैसा पिता तैसीच माता।
आम्हांसी वध्य^५ नव्हे सर्वथा। हें तत्त्वतां
विचारिजे ॥४२॥ पुत्र न मानिती पित्याचें वचन।
पांचही तुम्ही समसमान। आतांचि जावोनि
प्राण। प्रेतत्व पूर्ण पावाल ॥४३॥ ऐसें ऐकतां
ऋषिभाषण। तत्काळ ते पांचही जण। प्रेतत्व
पावले संपूर्ण। ऋषिभयें प्राण पळाले ॥४४॥
प्राण म्हणती आयुष्य असतां। आम्हांसी जावों
नये म्हणोनि राहतां। तें ऋषिशप बैसेल माथां।
तेणें धाकें तत्त्वतां पळाले प्राण ॥४५॥ ऋषिभयें
पळाले प्राण। प्रेतत्व पावले पांचही जण। तरी
ऋषीचा कोप दारुण। क्षोभलेपण^६
सांडीना ॥४६॥ तेचि समयीं परशुधर। सुमनें
धेवोनि आला सत्वर। ऋषीस केला नमस्कार।
त्यासही दुर्धर आज्ञापी ॥४७॥ करीं रेणुकेच्या
घाता। येरें तत्काळ छेदिला माथा। तेणें आल्हाद
ऋषीचिया चित्ता। प्रसन्नता संतुष्ट ॥४८॥

१ स्वस्थतेने, २ विमुख, पाठमोरी, ३ पत्नीमुळे, ४ मोह, ममता, ५ मारण्यास योग्य, ६ क्रोध, संताप.

पित्राज्ञा पालनामुळे परशुरामास वरदान:-
 ऋषि गर्जे प्रसन्नता । मागसी तें देईन आतां । रामें
 चरणीं ठेविला माथा । विनंति स्वामिनाथा
 अवधारीं ॥४९॥ माझी उठवावी हे माता ।
 बंधूंची दवडावी निजप्रेतता । हेंचि मागतों
 गुरुनाथा । दिल्लें तत्त्वतां ऋषि म्हणे ॥५०॥
 तुझा लागतांचि हात । बंधू प्रेतत्वा होती
 निर्मुक्त । चेतनासुखें सावचित्त । यथास्थित
 वर्तती ॥५१॥ रेणुकेचीं दुखंडें^१ । तुझेनि हातें
 होती अखंडें । शांतिसुखाचेनि सुरवाडें^२ ।
 वाडेंकोडें^३ उठतील ॥५२॥ म्यां छेदिली
 निजमाता । हें नाठवो मातेच्या निजचित्ता । ऐसी
 मज द्यावी वरदता । चरणीं माथा ठेविला ॥५३॥
 तुझें नाठवे छेदिलेपण । अंगीं घायाचे न दिसती
 वण । निद्रेपासून उठिली आपण । तैसें लक्षण
 पावेल ॥५४॥ ऐकोनि पित्याचें वरद भाषण ।
 पुढती पित्याचे वंदोनि चरण । करावया मातेचें
 उद्धरण । हर्षें संपूर्ण उठिला ॥५५॥ रेणुकेच्या
 छेदाच्या अंतीं । तिसी भेटों आली आदिशक्ती ।
 तूं जन्मलीस ज्या कार्यार्थी । कां तदर्थी उदास^४
 ॥५६॥ तुवां वधावा सहस्रार्जुन । हें तूं गेलीस
 विसरून । त्याची द्यावया आठवण । इंद्रें आपण
 तुज छळिलें ॥५७॥ रेणुका म्हणे कार्यसिद्धी ।
 साधावी लागेल गुह्यबुद्धी । कळों नेदावें
 जनापवादीं । विरोधसंधि लक्षेना ॥५८॥ कळों
 न द्यावें पै जनीं । कळों न द्यावें जमदग्नी । ऐसें
 मज लक्षितां अनुदिनीं । विरोधकरणी
 लाधेना ॥५९॥ तंव बोलिली आदिशक्ती ।
 परशुरामाची वरदोक्ती । तूं पावसी देहप्राप्ती । येचि
 कार्यार्था साधावया ॥६०॥ रेणुका बोलली
 वचनोक्ती । तूंचि कार्य तूंचि कर्ती । मज सांगसी
 जैसी युक्ती । त्या त्या गती साधीन ॥६१॥
 जगदंबा सांगे रेणुकेसी । सहस्रार्जुन पारधीसी ।

येईल तुझ्या आश्रमासी । तें कार्यसिद्ध्यर्थी
 पूजावा ॥६२॥ सकळ सैन्येसीं नृपती ।
 निमंत्रवीं ऋषिहातीं । कामधेनु आणावी तदर्थी ।
 ऋषिप्रती सांगोनी ॥६३॥ दुर्लभ उपचार
 त्रिजगतीं । ते ते मागून धेनूप्रती । साधावया
 निजकार्यार्थी । आदरें नृपति पूजावा ॥६४॥
 करितां दोन्ही शक्ती भाषण । तंव परशुरामें
 आपण । लाहोनि पित्याचें वरदान । केलें
 सावधान मातेसी ॥६५॥ परशुरामें लावितां
 हात । बंधु जाले सावचित । ते नेणती मातेचा
 घात । तिसीही निजघात नाठवे ॥६६॥ पुत्र
 सोडविले शापापासून । रेणुकेसी आल्हाद पूर्ण ।
 परशुरामातें आलिंगून । वदे वरदान रणविजयीं
 ॥६७॥ रामें ऐकतां ते वरद गोष्टी । दृढ बांधिली
 शकुनगांठी । पुढील कथेची परिपाटी^५ । सावध
 दृष्टीं अवधारा ॥६८॥

जमदग्नीकडून क्रोधनिंदा:- स्त्रीपुत्र जालिया
 सावधान । जमदग्नि जाला अति उद्विग्न । केवढें
 क्रोधाचें विंदान । अधःपतनदायक ॥६९॥
 स्त्रीपुत्रांचा करितां घात । मज होतें अधःपतन
 येथ । धन्य धन्य परशुराम सुत । अति अनर्थ
 चुकविला ॥७०॥ माझें धेवोनि वरदान । माझें
 चुकविलें अधःपतन । क्रोधें ठकविलें मज
 संपूर्ण । त्याचें निर्दळण मी करीन ॥७१॥ क्रोध
 म्हणिजे केवळ मांग । तो मजमाजि वसे सांग ।
 जळो माझा योग याग । क्रोध डाग अपवित्र
 ॥७२॥ क्रोधाएवढा महावैरी । बैसला असतां
 जिव्हारीं । जो ज्ञानाची मानी थोरी । तो संसारिं
 महामूर्ख ॥७३॥ अल्प अन्याय देखिल्यावरी ।
 त्यावरी जो तो कोप करी । क्रोधाएवढा अपकारी ।
 क्रोध क्रोधावरी न करिती ॥७४॥ क्रोध
 अपराधाची थोरी । अतर्क्य रिघोनि जिव्हारीं । चहूं

१ दोन तुकडे, २ अनुकूलतेने, ३ आनंदानें, ४ निरपेक्ष, निष्काळजी, ५ क्रम.

पुरुषार्थाची करी बोहरी। नानापरी विभांडी^१
॥७५॥ क्रोध आलिया कडकडाडी। काम पळे
उठाउठीं। धर्म जाय बारा वाटीं। क्रोधें तुटी
अर्थस्वार्था॥७६॥ क्रोध रिघोनि अंतरीं। मुख्य
मोक्षा जीवें मारी। ऐसा क्रोध पै निजवैरी। तो मी
संहारीन पै सत्य ॥७७॥ ऐसें बोलोनि ऋषि
आपण। दृढ घालोनि आसन। आवरोनि
प्राणापान। क्रोधदहन करूं पाहे ॥७८॥

क्रोधाची दर्पोक्ति:- क्रोध म्हणे ऋषि
विचारीं। मज निघाल्या देहाबाहेरी। वृथा जाईल
तुझी थोरी। तृणावारीं^२ न पुसती ॥७९॥ ऐक माझे
वस्तीची^३ थोरी^३। म्यां प्रवेशोनि नृसिंहशरीरीं।
हिरण्यकशिपूयेवढा वैरी। नखाग्रीं निवटला
॥८०॥ म्यां शिवरूपीं घालोनि ठाणें। त्रिपुर
निवटिला एक्या बाणें। माझेनि योगें त्रिनयनें^४।
जीवें मारणें जालंधर ॥८१॥ म्यां रिघोनि
विष्णुदेहीं। मधुकैटभ मारिले ठायीं। म्यां
संचरोनि कुमाराच्या देहीं। मर्दिला पाहीं
लवणासुर ॥८२॥ ऐसें माझेनि योगें जाण।
देवांहीं केलें दुष्टनिर्दळण। विचारीं ऋषिराया तूं
आपण। मजविण तूं तृणप्राय ॥८३॥ तूं मज
दवडिल्या ऋषी। तुझी दशा होईल कैसी। ते मी
सांगेन तुजपासीं। सावधानेंसीं अवधारीं ॥८४॥
मज निघाल्या देहाबाहेरी। बाइला घेती
टोलेवारी। तुज मारिल्या तोंडावरी। साटोप^५
शरीरीं तुज नाही ॥८५॥

क्रोडाला जमदग्नीचे उत्तर:- ऐसी ऐकोनि
त्याची कथा। कोपावरी अति क्षोभता। पूर्ण
बाणली^६ ऋषिनाथा। तुज मी आतां मारीन
॥८६॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः।

कामक्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥९॥

भगवंताच्या वाक्यथोरी। काम क्रोध लोभ
ज्याचे शरीरीं। त्याची वस्ती नरकाभीतरीं।
त्याच्या घरीं नित्य नरक ॥८७॥ नरका जाणें न
लगे त्यासी। तोचि स्वयें नरकरासी। क्रोधा
तुझी गति ऐसी। व्यर्थ जल्पसी
वाढिवां^७ ॥८८॥ क्रोध कामाचा कैवारी। क्रोध
अभिमानाचा साहाय्यकारी। क्रोध लोभा
सबाह्याभ्यंतरीं^८। पापकारी निजक्रोध ॥८९॥
क्रोध संचरल्या^९ देहीं। अणुमात्र हित नाहीं।
पापाच्या कोटी पाहीं। क्रोधाच्या पायीं
तोडरीं^{१०} ॥९०॥ ऐसें बोलोनि जमदग्नि। चेतवूं
पाहेल जंव योगाग्नी। तंव क्रोध निघाला
गजबजोनी। देह त्यागूनी ऋषीचा ॥९१॥ क्रोध
म्हणे ऋषिनाथा। तुझी आज्ञा वंदोनि माथां। मी
निघालों जी तत्त्वतां। कोठें आतां म्यां
राहावें ॥९२॥ ऋषि होय विचारिता। माझ्या
क्रोधाची^{११} दुर्धरता। यासी वस्ती न दिसे
सर्वथा। म्यां काय आतां सांगावें ॥९३॥

क्रोध स्वीकारण्याची परशुरामाची तयारी:-
ऐसी जमदग्नि करितां चिंता। परशुधरा कळलें
तत्त्वतां। चरणीं ठेवोनियां माथा। होय बोलता
अति नम्र ॥९४॥ स्वामीचा कोप अति दारुण।
हा सर्वत्र करील दहन। यासी करावें मदर्पण।
कृपा करोनि स्वामिया ॥९५॥ जमदग्नि विचारी
आपण। माझ्या क्रोधा अति सांठवण। परशुधर
शुद्ध संपूर्ण। हा रामार्पण करावा ॥९६॥

क्रोधाची साधकबाधकता:- ऋषि सांगे
नित्यब्रह्मचारी। धनलोभ नाहीं ज्याभीतरीं। जो
द्विजांचा द्वेष न करी। क्रोध त्यामाझारी शांतत्वे
वसे ॥९७॥ याहूनि अन्यथा पै होतां। क्रोध
करील त्याच्या घाता। जरी तुज टाकेल तत्त्वतां।
तरी मी आतां अर्पीन ॥९८॥ द्रव्यदारलोभ

१ पराभव करतो, २ गवतासमान होऊन, ३ माझ्या राहण्याचा थोरपणा, ४ शंकराने, ५ अहंकार, नेट, ६ बिंबली, ७ बडिवाराने, ८ आत बाहेर भरलेला, ९ शिरल्यावर, १० पादभूषण, ११ माझा क्रोध धारण करण्यास अत्यंत कठीण.

ज्यापासीं। क्रोध तेथें सदा मुसमुसी। ज्ञानगर्व
ज्याचे मानसीं। क्रोध त्यापासीं चाविरा^१ ॥१९॥
ज्ञानगर्व द्रव्य दारा। इहीं द्वारीं क्रोधाचा मारा। हे
जिकिलिया परशुधरा। क्रोध कामारा^२
तयाचा ॥१००॥

परशुरामांचा क्रोधाचा स्वीकार:- परशुराम
म्हणे ताता। तुझे चरणींचें तीर्थ घेतां। तेणें तीर्थें
मज सामर्थ्यता। क्रोध राखतां भय नाही ॥१॥
पित्यासीं करोनि नमन। घेतलें चरणतीर्थ
प्रार्थून। तेणें तीर्थेंसी आपण। केलें प्राशन
क्रोधाचें ॥२॥ क्रोध बोलिला आपण। भार्गवा^३
करितां दुष्टनिर्दळण। संग्रामीं साहाय्यकारी
आपण। तुज मी होईन भृगुवीरा ॥३॥ परशुराम
जंव क्रोध घोटी। अंगीं बाणली पुष्टि तुष्टी।
चौगुणीं वाढीव पोटीं। संग्रामी लाठी वीरवृत्ति
॥४॥ करितां क्रोधाचें प्राशन। परशुरामासीं
समाधान। अंगीं बाणली आंगवण^४।
दुष्टनिर्दळण^५ करावया ॥५॥ क्रोध त्यागिला
जमदग्नीनें। त्याचें सांगितलें निरूपण। एका
जनार्दना शरण। कथानुसंधान अवधारा ॥६॥

सहस्रार्जुनाचे आतिथ्यवर्णन:- कामधेनु
आणोनि ऋषीं। स्वयें दिधली रेणुकेपासीं। तिणें
पूजोनि धेनूसी। राजोपचारासी मागितलें ॥७॥
जे रायें देखिले ना ऐकिले। जे रायें नाहीं
चाखिले। ते ते उपचार भलेभले। धेनूनें दिधले
तत्काळ ॥८॥ दिव्यान्नं लेणीं लुगडीं। एके ताटें
प्रसवली आवडीं। निघालीं ताटें लक्षकोडी।
निघाल्या चवडी^६ ताटांच्या ॥९॥ राजदूत सांगे
रायापासीं। अन्नसामग्री कैची ऋषी। वैश्वानर
नाहीं चुलीसी। कथा कायसी पाकाची ॥१०॥
रायें पाठविला प्रधान। आश्रमीं पाहे अन्नसदन।
नसेल तरी द्यावें आपण। अन्नधन ऋषीसी

॥११॥ ऐसें ऐकोनि वचन। ऋषिआश्रमा
प्रधान। स्वयें पातला आपण। तंव ऋषि
बोलावणें पाठवितु ॥१२॥ प्रधान म्हणे लागला
उशीर। शिष्यवर्ग म्हणती धरा धीर। संपादिला
अन्नप्रकार। आतां सत्वर चलावें ॥१३॥ प्रधानें
जाणविलें रायासी। ऋषीनें पाठविलें
बोलवायासी। रायें सिद्ध करोनि सर्वासी।
आला कटकेंसी^७ भोजना ॥१४॥ आले देखोनि
रायासी। ऋषि सामोरा येवोनि प्रीतीसीं। रायासीं
पूजिलें उपचारेसीं। मधुपर्कासीं^८ सिद्ध केलें
॥१५॥ पाहती राजा आणि प्रधान। तंव दिव्य
मंदिरें शोभायमान। सुवर्णताटीं दिव्यान्न।
समसमान सर्वासी ॥१६॥ ऋषीनें बैसविली
पंक्ती। राजा अति विस्मित चित्तीं। धन्य ऋषीची
संपत्ती। अगाध स्थितिसामर्थ्य ॥१७॥ सकल
बैसले भोजनपंक्ती। मागणें नाहीं मागुती।
वाढणें न लगे पुढती। अवघ्यां तृप्ती एकची
॥१८॥ दिव्यालंकारभूषणें। दिव्यांबरे^९
परिधानें। सर्व गौरविले सन्मानें। अवघेही मनें
विस्मित ॥१९॥ राजा म्हणे प्रधानाप्रती। आम्ही
राजे चक्रवर्ती। आम्हां ऐसी नाहीं संपत्ती। ते
ऋषीप्रती कैसेनी ॥२०॥

पाकसिद्धि कामधेनुमुळे झाली म्हणून तिचीच
ऋषीजवळ मागणी:- पुरोहित सांगे ऋषीची
थोरी। कामधेनु आहे त्याचे घरीं। तिचेनि
प्रभावेकरीं^{१०}। दिव्य उपचारीं वर्षत ॥२१॥
ऋषीपासीं आहे कामधेनु। ऐसें ऐकतां
सहस्रार्जुन। ते आम्हीं घ्यावी मागून। ऐसा
अभिमानु दड धरिला ॥२२॥ राजा म्हणे
जमदग्नीसी। थोर सुखी केलें आम्हांसी। कांही
एक मागेन तुजपाशीं। तें अवश्यतेसीं मज
द्यावें ॥२३॥ ऋषि म्हणे तुम्ही राजे

१ जागृत, चावरा, २ सेवक, ३ हे परशुरामा !, ४ पराक्रम, ५ दुष्टांचा नाश, ६ ढीग, ७ सैन्यासह, ८ दधि, घृत, जल, मध, आणि
साखर यांनीं केलेला पूजेचा उपचार, ९ उंची वस्त्रे, १० सामर्थ्यामुळे.

आत्यंतिक^१। येरु म्हणे मी तुझा याचक। तुज मागेन कांहींएक। तें अवश्यक मज द्यावें ॥२४॥ आश्रमीं आहे कामधेनु। ते मज द्यावी कृपा करोन। वचन ऐकोनि जमदग्न। अति उद्विग्न स्वयें जाला ॥२५॥ कामधेनु स्वर्गभूषण। मृत्युलोकीं नाहीं जाण। गाय आणली इंद्रापासून। परवस्तुदान केवीं द्यावें ॥२६॥ राया तुझे पूजेचे अंती। धेनु न्यावी इंद्राप्रती। ऐसें करोनियां निगुतीं। आश्रमाप्रती आणिली ॥२७॥

राजाची बळजबरी व जमदग्नीचा वध:- राजा विचारी मानसीं। बलात्कारें नेऊं धेनूसी। इंद्र येईल धांवण्यासी। शिक्षा मी त्यासी लावीन ॥२८॥ सोडावया कामधेनु। रायें धाडिला प्रधान। आडवा राहिला जमदग्न। देदीप्यमान तेजस्वी ॥२९॥ जमदग्नीच्या तेजापुढें। प्रधान पळे मागिलीकडे। योद्धे पळाले निधडे^२। सैन्य बापुडें तें किती ॥३०॥ ऐसें देखोनियां जाण। राजा धाविन्नला आपण। पुढें उभा जमदग्न। तो अणुप्रमाण ढळेना ॥३१॥ ऐसें देखोनियां त्यासी। राजा मोकली^३ शस्त्रांसी। तीं लागों न शक्ती ऋषीसी। मग हातवसी^४ निर्वाणखड्ग^५ ॥३२॥ जेथें विषयाचा अति स्वार्थ। तेथें नाठवे कर्तव्यार्थ। राजहस्तेन ऋषिघात। ऐसा अनर्थ ओढवला ॥३३॥ राजा अत्यंत क्रोधयुक्त। निर्वाणशस्त्रें टाकित। तेणें ऋषीचा केला घात। पडिला अचेत जमदग्न ॥३४॥ जमदग्नीने सांडिला कोप। यालागीं त्यासीं न देववे शाप। तेणें रायाचा प्रताप। शस्त्रसाटोप चालिला ॥३५॥

रेणुकेकडून राजा मूर्च्छित:- जमदग्नीचा गेला प्राण। पळाले आश्रमींचे ब्राह्मण। राजा बोलिला आपण। आतां कामधेनु आणा रे ॥३६॥ धेनु

सोडूं आले सेवक। रेणुका क्षोभली आत्यंतिक। चक्र करोनियां ताटंक^६। युद्धासन्मुख ते जाली ॥३७॥ ताटंकचक्राभेणें। उठाउठी पळालें प्रधान। सेना निघे जीव घेऊन। पळाले सैन्य बारा वाटीं ॥३८॥ ताटंकचक्राची तिखट धार। निधडे पाडिले महावीर। वाहती रुधिराचे पूर। तिजसमोर कोण राहे ॥३९॥ कामधेनूतें लवलाहो। सोडूं धाविन्नला स्वयें रावों। रेणुकेनें आसुडितां बाहो। पडे सहस्रबाहो मूर्च्छित ॥४०॥ त्या सहस्रार्जुनाचे सुत। धाविन्नले क्रोधयुक्त। तिहीं युद्ध केलें अत्यद्भुत। तंव सावचित्त नृप जाला ॥४१॥ निर्वाणशस्त्रांचे घाये। राव सोडी लवलाहें। तिसी न लागती पाहें। देखोनि राव गजबजिला ॥४२॥ मज सहस्रार्जुनाचा यावा^७। न साहवें देवां दानवां। मा^८ मनुष्यांचा कोण केवा। त्या मज लघुत्वा आणिले स्त्रियें ॥४३॥ चामुंडास्त्राचा प्रळयघात। बळें सहस्रार्जुन हाणित। साहोनि एकवीस आघात। पडे मूर्च्छित जगदंबा ॥४४॥

कामधेनूकडून राजाचा पराभव:- जमदग्निआज्ञेचें बंधन। कामधेनूसी होतें पूर्ण। ऋषि निमतांचि^९ जाण। धेनू निर्बन्धन^{१०} स्वयें झाली ॥४५॥ रेणुका रणीं पडलियावरी। राजा धावोनि धेनु धरी। थडका हाणोनि निघे बाहेरी। सहस्र करी नाटोपे ॥४६॥ राजा खुरावरी हाणे घात। तेणें खुरीं निघालें रक्त। तेचि खुरासनी^{११} जाले आरक्त। आले युद्धार्थ रायासीं ॥४७॥ खुरासनी पळवूनि पाहें। राजा शृंगीं हाणी घाय। जाला सिंगाळांचा^{१२} उद्धव। तिहीं सहस्रबाहो हांकिला ॥४८॥ आक्रंदें दे हंबरड्यासी। तें ठायीं झाले कालेमसी^{१३}। जन्म पावले हबसी^{१४}। तिहीं सहस्रबाहु हांकिला ॥४९॥

१ मोठे, श्रेष्ठ, २ धैर्याचे, ३ सोडी, ४ हातात घेई, ५ निकराची तलवार, ६ एक कर्णभूषण, ७ आवेश, ८ मग, ९ मरताच, १० बंधनरहित, स्वतंत्र, ११ या नावाचे लोक.

कामधेनूचे स्वर्गाला प्रयाण:- इतुकें करोनियां कंदन^१। स्वर्गा गेली कामधेनू। राजा जाला अति उद्विग्न। म्लानवदन अनुतापी ॥१५०॥ म्हणे स्वार्थ ना परमार्थ। उगाच केला शस्त्रघात। मज घडला ब्रह्मघात। सद्यः^२ अनर्थ स्वलोभे ॥५१॥ राजा अनुतापी मानसीं। कांहीं न बोले कोणासीं। घेवोनि सकळ सैन्यासी। निजनगरासी तो गेला ॥५२॥ रणीं रेणुका मूर्च्छापन्न^३। ती स्वयें होवोनि सावधान। ठायीं ठेवोनियां प्राण। चेतना संपूर्ण पावली ॥५३॥ कंदन देखोनि आत्यंतिक। आक्रंदे दिधली हांक। परशुरामा पाव आवश्यक। माझें निजदुःख निवारावया ॥५४॥ तो मातेचा महाध्वनी। कैलासीं पडे तुड्या कानीं। तूं आलासी तत्क्षणीं। मातृवचनीं अति भक्ती ॥५५॥ हे पूर्वकथा इतिहासीं। जाली होती जैसी तैसी। ते सांगितली परशुरामासी। आश्रमवासी ब्राह्मणीं ॥५६॥

रेणुकेकडे परशुरामांचे आगमन:- ऐसी ऐकोनि वार्ता। सवेग पाहूं आला माता। तिसी घायवट^४ देखतां। आक्रंदतां गहिवरला ॥५७॥ रेणुका म्हणे पुत्रासी। तूं कां येथें रडों आलासी। पुरुषार्थ^५ नाहीं तुजपासीं। कैवारी होसी तूं काय ॥५८॥ ऐकोनि मातेच्या वचना। परशुराम लागे चरणां। शीघ्र मज द्यावी अनुज्ञा। सहस्रार्जुना छेदीन ॥५९॥ क्षोभें आज्ञा दिधली दुर्धर। सहस्रार्जुनाचे सहस्त्र कर। छेदोनि निवटीं^६ त्याचें शिर। दानव समस्त निर्दालीं^७ ॥१६०॥ युद्धामाजी शस्त्रास्त्रीं। मज घायवट केलें क्षत्रीं। तरी त्वां पृथ्वी करावी निक्षत्री। धुंडमारी करोनियां ॥६१॥ सहस्रार्जुनासहित राजसुत। शोधोनि मारावे समस्त। दैत्य मातले उन्मत्त। तरी समूळ घात करी त्यांचा ॥६२॥

एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय करण्याची परशुरामाला रेणुकेची आज्ञा:- माझें शरीर ते धरित्री^८। एकवीस घाय केले क्षत्रीं। एकवीस वेळां निःक्षत्री। पृथ्वी करी ममाज्ञा ॥६३॥ वंदोनि मातेचे चरण। घेवोनियां धनुष्यबाण। परशु धरोनियां दारुण। कोपायमान चालिला ॥६४॥

जमदग्नीची उत्तरक्रिया व रेणुकेचे सहगमन:- मातेची आज्ञा निःसीम। मूळपीठ पवित्र परम। तेथें मी करीन सहगमन। मग उत्तरकर्म तूं करी ॥६५॥ ऐसें बोलतांचि पाहीं। रेणुका प्रवेशे जमदग्निदेहीं। तिचे प्रेत उरलें नाहीं। ते देहींच विदेही जगदंबा ॥६६॥ परशुराम ललाट पिटी। माते मज दे कां हो भेटी। येरीं वो दिधली मूळपीठीं। सांगितली गोष्टी करावी ॥६७॥

परशुरामाची सहस्रार्जुनावर स्वारी:- मग सिंहाद्रीसीं परशुरामू। करोनि दोघांचें उत्तरकर्मू। पुढें आरंभिला युद्धधर्मू। परम संग्राम रायासी ॥६८॥ जेथें वसे सहस्रार्जुन भूपती। तेथें ठाकोनि आला महिकावती। धनुष्यबाण घेवोनि हातीं। नगराप्रती पै आला ॥६९॥ म्हणे विभांडूं राजनगरी। तें प्रजा पीडिती समग्री। राजा निघालिया बाहेरी। सहपरिवारीं मारीन ॥१७०॥ बाहेर येवोनि करावें रण। सांगून धाडूं धर्मवचन। नगरीं भिडतां आपण। होईल कंदन प्रजेसी ॥७१॥ ऐसें ऐकोनि जाण। राजा न येईल मजभेणे^९। तें नगरीं प्रवेशों आपण। राजभवन लक्षोनी ॥७२॥ प्रजेसी देऊनियां अभयदान। स्वस्थ राखून गोब्राह्मण। राजभवनीं प्रवेशोन। सहस्रार्जुन वधीन ॥७३॥ युद्धास यावें मजप्रती। सांगून धाडूं कोणाहातीं। ऐसें विचारितां चितीं। पुष्पहस्ती^{१०} भेटला ॥७४॥ रायाचे देवपूजेचा

१ नाश, २ तत्काल, ३ मूर्च्छित, ४ जखम, ५ पराक्रम, ६ तोड, ७ मारून टाका, ८ पृथ्वी, ९ मला भिऊन, १० फुले हातात घेऊन जाणारा, माळी.

माळी। पुष्पें घेवोनियां करतळीं। ब्राह्मणाची अभिनव शैली। देखोनि जवळीं पाहूं आला ॥७५॥ परशुराम पुसे त्यासी। फुलें नेतोसी कोणासी। तो म्हणे मी रायाचा विश्वासी। देवपूजेपासीं पुष्पधारी ॥७६॥

राजास युद्धार्थ आव्हान:- राम सांगे पुष्पधान्यासी। जावोनि सांग रायापासीं। मजसीं यावें युद्धासी। सकल सैन्येसीं सन्नद्ध ॥७७॥ ऐकोनि रामवचनासी। माळी त्यातें उपहासी। मरणा धरणें कां बैसलासी। युद्ध रायासीं वांछिनी ॥७८॥ अंगीं दिसे ब्राह्मणपण। तुज कां आले धनुष्यबाण। परशु धरावया काय कारण। त्वां वेदपठण करावें ॥७९॥ राजा सैन्येसीं सन्नद्ध सबळ। तूं एकाकी ब्राह्मणबाळ। तूं त्यासीं युद्ध प्रबळ। रणकल्लोळ घडे केवीं ॥१८०॥ जे जे मार्गस्थ देखती। ते ते म्हणती द्विज अपघाती^१। रायासी युद्धप्राप्ती। हा मरणार्थी आतुर ॥८१॥ क्षत्रियासी युद्धार्थें बळ। ब्राह्मण शापबळें सबळ। तें तूं वांछिनी युद्ध प्रबळ। पूर्ण केवळ अविवेकी ॥८२॥ फुलारी म्हणे मज सांगतां। राजा करील तुझ्या घाता। ब्राह्मणहत्या बैसेल माझे माथां। मी सर्वथा सांगें ना ॥८३॥ मग परशुराम म्हणे मनीं। साधुत्वे येथें कोणी न मानी। पुरुषार्थ देखोनि जनीं। वचनमानी भलताचि ॥८४॥ ऐसें परशुराम अवधारी। मग धुमसिला^२ फुलारी। फुलें हिरोनि घेतलीं करीं। जायें शंख करीत राजसभेसी ॥८५॥

आव्हान ऐकून घबराट:- आघातें पीडिला फुलारी। तो शंख करी राजद्वारीं। ऐकोनि धाकती नरनारी। राजा भीतरीं जीत कीं मेला ॥८६॥ सहस्रार्जुनाच्या राज्याभीतरीं। बोंब नाईको स्वप्नांतरीं। ते बोंब पडली राजद्वारीं। राजा

भीतरीं निमाला^३ ॥८७॥ ऐसी विश्वतोमुखी^४ वार्ता। भविष्य वदे वाग्देवता। ती बोंब रायें ऐकतां। चळकांप चित्ता सुटला ॥८८॥ म्यां गाईस केला शस्त्रपात। आणि ब्राह्मणा केला घात। पाप आचरलों बहुत। जय निश्चित मज नये ॥८९॥ फुलारियासी पुसे प्रधान। तुझे बोंबेसि काय कारण। तो म्हणे एक आलासे ब्राह्मण। धनुष्यबाणपरशूसीं ॥१९०॥ तो रायासी समदळीं। युद्ध करूं पाहे बळी। तो म्हणे सांग रायाजवळी। त्याची वचनावळी छेदिली^५ म्यां ॥९१॥ रायासीं ब्राह्मणासी युद्ध। बोलणें तुझे अति अबद्ध। तेणें त्या ब्राह्मणासी आला क्रोध। मज सुबद्ध धुमसिलें ॥९२॥ फुलें हिरोनियां करीं। मज प्रहारिलें मुखावरी। तेणें मज आलें जिवावरी। यालागीं मी करीं महाशब्द ॥९३॥

राजाच्या सैन्याची दुर्दशा:- प्रधानें बोलाविला सेनानी। ब्राह्मण आणावा धरोनी। तेणें ठाणांतरी^६ पाचारोनी। म्हणे ब्राह्मण बांधोनि आणावा ॥९४॥ नगर नागरिक लोक। तेथें आले स्वाभाविक। हे बहुत तो एकला एक। युद्धकौतुक पाहूं पां ॥९५॥ बाहेर निघाला ठाणांतरी। पुढें पायिकांच्या^७ हारीं। एक गर्जती हाहाकारीं। एक शस्त्रें करीं झेलिती ॥९६॥ परशुराम म्हणे हे दीन। मारिलिया पुरुषार्थ कोण। यांचा रायासी अपशकुन। होय तैसें चिन्ह करूं यांसी ॥९७॥ ऐसे म्हणोनि सोडिला बाण। अवधियांची शस्त्रें छेदून। सवेचि नाक कान सरकटून। बाण परतोन भातां रिघे ॥९८॥ कोणाचा व्याही जांवाई। कोणाचा भेटूं आला भाई। कौतुक पाहतां तेही। नाककानांस पाही मुकले ॥९९॥ कोणाचा पाहुणा मेहुणा।

१ आत्मघातकी, २ बडवला, ३ ठार झाला, ४ सर्वतोमुखी, ५ क्षुद्र लेखणे, वाणीनेच कोटश्च कीटायते असे करणे, ६ राखणदार, ७ पायदळाच्या.

जांवाई आणिला दिवाळसणा। ते ते मुकले
नाका काना। दावितां वदना सलज्ज ॥२००॥
शंख करिती आक्रंदोनी। नाक कान गेले दोनी।
फेंफें करितां निघे ध्वनी। हे विटंबणी
युद्धाची ॥१॥ सन्मुख घाई गेलिया प्राण। तें
वीरांसी उत्तम मरण। परि जितां गेलिया नाक
कान। तें चौगुण मरण निंदित्वें ॥२॥ वीर
विटंबिले अनेक। नगरामाजी पडली हांक।
कोपले राजपुत्र विटंक^१। सन्नद्ध कटक^२ तिहीं
केलें ॥३॥ साठ^३ प्रयुते^३ कुंजर^४।
कोट्यानुकोटी रहंवर^५। अमित चालिले
असिवार^६। पायाचे मोगर^७ गर्जती ॥४॥
सेनामुखीं सेनानी। राजपुत्र मध्यमानी। दक्षिणे
राजे मुकुटमणी। चंड प्रचंड दोनी
वामभागीं ॥५॥ वेगीं निघे सहस्रार्जुन। कुमर
आणि प्रधान। तिहीं राहविला प्रार्थून। ब्राह्मण
बांधोन आणूं आम्ही ॥६॥ आम्ही असतां इतुके
जण। एकला एक ब्राह्मण। तयावरी निघावें
आपण। हें समरांगण नव्हे राया ॥७॥

युद्धार्थ राजा निघाला त्या वेळी त्याला
अपशकुन होतात:- यापरी मंत्री आणि कुमरीं।
राजा राहवोनियां नगरीं। आपण येवोनियां
दळभारीं। नगराबाहेरी निघाले ॥८॥ पुढें भेटले
निर्नासिकं। तो अपशकुन आत्यंतिक। मुख्य
रायासीच घातक। हा आवश्यक शास्त्रार्थ
॥९॥ जळों तुमचे निंद्य मुख। मुहूर्ती कां आलेति
सन्मुख। अवघे निर्मत्सित लोक। तें अति दुःख
घायाळां ॥२१०॥ घायाळ बोलती आपण।
ब्राह्मण कोणाचा न घे प्राण। तुम्ही वांचवाल
नाक कान। तें दादुलेपण^१ जाणवेल ॥११॥
प्रधान बोलिला आपण। परतों नये
अपशकुनाभेणें^२। परतणें हाचि अपशकुन।

अति निंद्य जगामाजी ॥१२॥ युद्ध करितां
परस्परिं। एका जय एक हारी। हें न चुके
भलत्यापरी। शकुनाची थोरी मूर्खाप्रती ॥१३॥
अंगी नाहीं आंगवण^३। त्यासी काय जय देईल
शकुन। हें मानिती ते मूर्ख पूर्ण। शूरांचें लक्षण
ऐसें नव्हे ॥१४॥ देव असे शकुनाचें ठायीं। तो
काय अपशकुनीं नाहीं। शकुन अपशकुनाचें
कांहीं। निधडे पाहीं न मानिती ॥१५॥ ऐसे
बोलोनि प्रधान। त्राहाटिलीं भेरी निशाण। सैन्य
चालविलें संपूर्ण। पुढें ब्राह्मण लक्ष्मी ॥१६॥
एका जनार्दना शरण। दानवांचें युद्ध दारुण। राम
करील निर्दळण। तें रणकंदन अवधारा ॥२१७॥
स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे
एकाकारटीकायां परशुरामयुद्धप्रभावो नाम
षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ श्लोक ॥ १ ॥
ओव्या ॥२१७॥

अध्याय सतरावा

सहस्रार्जुनाचा वध व शिवधनुष्याची पूर्वकथा

राजा व राजपुत्र यांच्याशी युद्ध व त्यांचा
निःपात:- श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥ परशुराम
पाहे दुरून। निर्णायकी दिसे सैन्य। राजा नाहीं
आला आपण। राजपुत्र पूर्ण देखिले ॥१॥
रायाचे राजसुत। शोधोनि मारावे समस्त। हे
मातेची आज्ञा समर्थ। तो मी कार्यार्थ
साधीन ॥२॥ केला त्र्यंबकाचा टणत्कार। नादें
मूर्च्छित झाले सुर। दुमदुमले गिरिकंदर।
राजकुमर धाकिन्नले ॥३॥ धाकें दचकला
प्रधान। उभा ठेला धैर्य धरून। सैन्यें उभ्या उभ्या
सांडिती प्राण। टणत्कारें पूर्ण नभ कोंदलें ॥४॥
बाण सोडिला सिंहमुख। तेणें गज मारिले

१ अत्यंत, २ सैन्य, ३ सहा कोटी, ४ हत्ती, ५ रथ, ६ स्वार, ७ पायदळ, ८ स्वपराक्रम, ९ अपशकुनाच्या भयाने, १० स्वतःची शक्ती, ताकद.

निःशेष। रथांचे छेदोनि आंख। वार्जींचीं^१ मस्तकें फोडिलीं ॥५॥ बाणपिसारा सुटला वारा। कोटी कोटी रहंवरां। उडवोनि नेलें अंबरा। वरिल्या वीरां आवर्तुं^२ ॥६॥ वरील वीर तळीं पडत। तळीं धुरा चूर होत। रथ अंगभारें आदळत। तेणें पीठ होत शूरांचें ॥७॥ बाण सोडिले संपूर्ण। आवर्ती पडिलें सैन्य। जो जिकडे सरे चुकवोन। तिकडेचि बाण खडतरती ॥८॥ धाकें धाकें घायाभेणें। आडवी वोडवती^३ वोडणें^४। वोडणें फोडोनियां बाणें। सर्वांग संपूर्ण भेदिलें ॥९॥ रामें मांडिली रणकळी। शिरांची केली चेंडुफळी। राजे मारिले अतुर्बळी^५। रुधिरांजुळी^६ प्राशिती भूतें ॥१०॥ सैन्या देखोनि महामार। खळबळिले राजकुमार। प्रधान धांवित्रले समोर। अति दुर्धर निजयोद्धें ॥११॥ बाणांचिया झडाडा। प्रधान उडविला रोकडा। नेऊन टाकिला रायापुढां। मस्तकीं तडा पडोनि मेला ॥१२॥ चंड आणि प्रचंड। तिहीं युद्ध केले वितंड। त्यांचे छेदोनियां बाहुदंड। दोहींचें मुंड पाडिले ॥१३॥ दोघे पाडिले अति दुर्धर। रणीं उठला हाहाकार। हाक^७ देत्यांचें^८ छेदी वक्त्र। वीरें वीर आटिले ॥१४॥ मग लक्षिले राजकुमार। तेहि चालिले अति दुर्धर। युद्ध चाले घोरांदर। शस्त्रास्त्रलाघवें ॥१५॥ बाणें बाणातें तोडित। शस्त्रें शस्त्रातें झोडित। अस्त्रें अस्त्रातें मोडित। मग ओढित निर्वाणशस्त्रें ॥१६॥ रामें छेदिले त्यांचे रथ। सारथी मारिले शतानुशत। वीर मारोनियां तेथ। अवघे विरथ रणीं केले ॥१७॥ अंतकांतक^९ अर्धचंद्रें^{१०}। निःशेष छेदिलीं त्यांचीं शस्त्रें। सर्वेचि निवटिलीं शिरें। अवनीं रुधिर प्रवाहे ॥१८॥ राजपुत्र पडतां क्षितीं। पडल्या वीरांच्या पांथी^{११}। रामें रणीं लाविली ख्याती। केली शांति सर्वांची ॥१९॥

रणांगणा जे जे आले। ते ते निःशेष निर्दाळिले। बोंब सांगावया नाही उरले। रामें केले निक्षत्री ॥२०॥ अश्व गज रथ पदपदाती। अतिरथी महारथी। जे जे आले युद्धाप्रती। त्यांची समूळ शांति^{१२} भार्गवें केली ॥२१॥

राजाची उद्विग्नता:- प्रधान पडिला राजभवनीं। पुत्र पडिले रणांगणीं। राजा क्षोभला ऐकोनी। युद्धालागोनि उठवला ॥२२॥ सैन्य निमालें समस्त। उरले पार्षद^{१३} पांच शत। राजा एकाकी युद्धार्थ। बैसला त्वरित रथावरी ॥२३॥ राजा मनीं करी विचार। म्यां गाई ब्राह्मणां लाविलें शस्त्र। तेणें मी जाहलों अपयशःपात्र। आतां करावें क्षात्र^{१४} क्षात्रधर्म ॥२४॥ दावीन क्षात्रधर्म रणीं। परशुराम त्रासीन बाणीं। कटाक्षें भिडेन रणांगणीं। निजनिर्वाणीं युद्धार्थी ॥२५॥ तो सूड मागेल पित्याचा। मी सूड घेईन पुत्रांचा। पाहों पराक्रम दोहींचा। गर्जोनि वाचा उठावला ॥२६॥

परशुरामाकडून राजाचा धिःकार:- परशुराम सतेज बोले। जेवोनियां घर घेतलें। तें तुवांचि दुष्टा साच केलें। निर्वैरा मारिलें जमदग्नी ॥२७॥ जमदग्नीनें भांडिला कोप। त्यावरी त्वां केला प्रताप। वृथा करिसी बळाचा जल्प^{१५}। तूं अति अल्प लघुत्वे ॥२८॥ स्त्रियांवरी तुजा पुरुषार्थ। माझी माता पडली मूर्च्छित। तो तूं सांपडलासी येथ। तुझा निःपात मी करीन ॥२९॥

दोघांचे युद्ध:- ऐसा ऐकतां वचनपुंज। कोपें चालिला सहस्रभुज। त्यावरी लोटला द्विभुज। धरावया गज केसरी जैसा ॥३०॥ जमदग्नीचा अति क्रोध। होता परशुरामीं प्रसिद्ध। तो खवळला अति विरुद्ध। रायाचा कंडू छेदावया ॥३१॥ कोपें धनुष्या वाहिला गुण।

१ घोड्यांची, २ चक्र, ३ समोर धरिती, ४ ढाला, ५ शक्तिमान, ६ रक्ताच्या ओंजळी, ७ आरडा ओरडा करणाऱ्यांचें, ८ काळालाही मारील असा, ९ अर्धचंद्राकार बाणाने, १० पंक्ति, ११ मारले, १२ नोकर, चाकर, १३ क्षत्रियांचे कर्तव्य, १४ वाचाळपणा.

काढिले अति तीक्ष्ण बाण। सरसावला सहस्रार्जुन। युद्ध दारुण मांडिलें ॥३२॥ दोहींचे बाण तिखट। बलें पिच्छांचा झुंझाट। गगनीं बाणांचा खणखणाट। हव्यवाट^१ उठिला ॥३३॥ बाणें बाणातें निवारी। शस्त्रें शस्त्रातें संहारी। अस्त्र अस्त्रातें स्वयें वारी। शस्त्रास्त्रीं प्रवीण ॥३४॥ सहस्र भुजांचा धनुर्वाड^२। द्विभुजें लावियेला वेढा। बाणांचिया झडाडां। कांहीं कैवाडा^३ स्मरेन ॥३५॥ त्याचि लाघवामाजि देख। रामें रथाचा छेदिला आंख। सारथि मारिला निःशेष। वारू अमोलिक पाडिले रणीं ॥३६॥ मागूनियां रथांची भरणी। तेही वीर छेदिले रामें बाणीं। साहाय्यकारी नाही कोणी। एकला रणीं उरे राव ॥३७॥

अस्त्रांनी द्वंद्वयुद्ध :- विरथी राजा उरे आपण। क्रोधें मांडिलें निर्वाण^४। अस्त्रें अनिवार योजून। त्यांचे निवारण नेणती कोणी ॥३८॥ दंडास्त्र आणि चंडास्त्र। सर्वेचि सोडिलें प्रचंडास्त्र। वेगें मोकली वितंडास्त्र। घोर घोरास्त्र अनिवार ॥३९॥ देखोनि शस्त्रांचा संभार। राम नेटका धनुर्धर। शस्त्रें शस्त्रांचा संहार। करी तो प्रकार अवधारा ॥४०॥ दंडें दंडिले दंडास्त्रा। खंडें खंडिलें खंडास्त्रा। चंडे छेदिलें प्रचंडास्त्रा। छेदिलें घोरास्त्र अघोरास्त्रें ॥४१॥ निर्वाणास्त्रें समस्त। रामें केली वाताहत। मग अनिवार अति अत्यंत। तें चामुंडास्त्र घेतलें रायें ॥४२॥ पूर्वी मर्दिलें चंडमुंडासी। तें चामुंडास्त्र हातवसी^५। राम आव्हानी काळिकेसी। चामुंडा दासी तिथेची ॥४३॥

चामुंडेचे माधारी येणे :- चामुंडेसी म्हणे काळिका। माझें स्वरूप तें रेणुका। तिच्या पतीच्या घातका। तूं आवश्यक

निर्दाळीं ॥४४॥ चामुंडा काळिकेची दासी। हें सत्य न मानेल ज्यासी। तिहीं पहावें सप्तशतीसी। चंडमुंडासी जेथें वधिलें ॥४५॥ काळिकेसी करोनियां नमन। घेवोनि तिचें आज्ञापन। चामुंडा परतली आपण। करावया निर्दळण रायाचें ॥४६॥ चामुंडा वळली उफराटी। सहस्रार्जुन देखे दृष्टीं। माझीं अस्त्रें लागती मजचिपाठीं। धाकें पोटीं गजबजिला ॥४७॥ चामुंडेचें निवारण। माझें मी नेणें आपण। अवश्य मज आलें मरण। धाकें संपूर्ण कांपत ॥४८॥ रामें त्याचि क्षणामाझारीं। परशु घेवोनियां करीं। सहस्र बाहूंची कांडोरी। धरणीवरी पाडिलीं ॥४९॥

सहस्रार्जुनाचा वध, परशुरामस्तवन :- साधोनि निर्वाणींचा आवो^६। मग मस्तकीं घातला घावो। तेणें घायें महाबाहो। पडिला पहा हो क्षितितळी ॥५०॥ शिर उडालें अंतराळीं। जीवें परशुरामासी ओंवाळी। मग उतरले पायांजवळीं। चरणांची धूळी वंदावया ॥५१॥ सद्भावें आदरिली स्तुती^७। मी गोब्राह्मणपरमघाती। त्या मज शस्त्रधारातीर्थी। पापनिष्कृती^८ निजकरें केली ॥५२॥ छेदिला सहस्र भुजांचा भार। छेदिला माझा अहंकार। छेदिला वासनासंभार^९। जीवोद्धार तुवां केला ॥५३॥ छेदिले माझे कर्माकर्म। छेदिले माझे धर्माधर्म। छेदोनि माझा मोहभ्रम। ब्रह्म परम मज केलें ॥५४॥ छेदिलें माझें नामरूप। छेदिलें माझे पुण्य पाप। छेदूनियां संकल्पविकल्प। ब्रह्म निर्विकल्प मज केलें ॥५५॥ छेदिलें अहंसोहंपण। निःशेष छेदिलें मीपण। छेदोनि एकत्वाचें एकपण। ब्रह्म परिपूर्ण मज केलें ॥५६॥ ऐसें करिता स्तवन। प्रेमें पूर्ण जाले

१ अग्नि, २ धनुर्धर, ३ संकटातून सुटण्याचा उपाय, ४ घनघोर संग्राम, ५ हातात घेतले, ६ अवसान, ७ आरंभ केला, ८ पापाचे निरसन, पापक्षालन, ९ वासनेचा समुदाय.

नयन। मस्तकीं वंदूनि चरण। सांडिला प्राण
सहस्रार्जुने ॥५७॥ मातेची आज्ञा अति सधर।
पहिले छेदावे सहस्र कर। मग छेदावे त्याचे
शिर। तोचि प्रकार रामें केला ॥५८॥ सहस्रार्जुन
पडिला रणक्षेत्रीं। सर्वेचि तीन सप्तके धरित्री।
परशुरामें केली निःक्षत्री। आज्ञेवरी मातेच्या
॥५९॥ एका जनार्दना शरण। जालें
रेणुकापुराण। आतां जानकीचे लग्न। सावधान
अवधारा ॥६०॥ सांगतां धनुष्यप्रकरण। प्रसंगें
आलें रेणुका-आख्यान। कथेसी जालें
विलक्षण। श्रोतीं संपूर्ण क्षमा कीजे ॥६१॥

परशुरामाचे मिथिलेला आगमन:- रामें
निःक्षत्री पृथ्वी करितां। मिथुळेसी आला
अवचितां। ऋषिवृंदासी होय पुसता। येथें
राज्यकर्ता कोण होय ॥६२॥ ऋषि सांगती
परशुरामा। हा चक्रवर्ती^१ धर्मात्मा। देही असोनि
विदेहीधर्मा^२। अगाध महिमा पै याचा ॥६३॥

जनकाकडून सत्कार:- ऐसें ब्राह्मण बोलिले
उत्तर। तंव जनक सामोरा आला सत्वर।
आलिंगोनी परमादर। रामासहित ऋषीश्वर गृहा
नेले ॥६४॥ जनक राजा ब्रह्माधिकारी। परशुराम
त्यातें न मारी। एकात्मता प्रीतीकरीं। त्याचे घरीं
राहिला ॥६५॥ जनकें परशुरामासी। राहिलें
भोजनासी। रामासर्वे अपार ऋषी। जनकें त्यांसी
निमंत्रिले ॥६६॥ रामें ठेवोनि धनुष्यबाण। स्वयें
केलें संध्यास्नान। भीतरीं करावया भोजन।
ऋषिपंक्ति पूर्ण बैसली ॥६७॥

भोजनाचे वर्णन:- ताटें वाढिलीं चोखडीं^३।
अवघ्या रसां एकचि गोडी। जनकें अत्यंत
आवडीं। केली परवडी^४ भृगुवर्या^५ ॥६८॥ ते
देखतांचि परिपक्वान्न। देखणें देखती निजनयन।
दृश्य द्रष्टा आणि दर्शन। समरसें लोचन सुखी

जाले ॥६९॥ स्वानंदी भोजना देतां मिठी। शब्दीं
निःशब्दता श्रवणीं उठी। तेणें श्रवणाचिये पोटीं।
सुखसंतुष्टी स्वानंदें ॥७०॥ यापरी पक्वान्नाचा
वास। सबाह्य समरसीं परेश। तो येतांचि सुवास।
सुखउल्लास घ्राणासी^६ ॥७१॥ तें सदन्न स्पर्शतां।
हाता आली अकर्मात्मता। क्षुधा तृषा
नित्यतृप्तता। क्रिया चित्सत्ता स्वयें जाली ॥७२॥
तो सेवितांचि रसास्वाद। रसनेमाजि^७ निजानंद।
उदरीं कोंदला परमानंद। सबाह्य स्वानंद
रसास्वादीं^८ ॥७३॥ ऐसें करितां भोजन। मनें
मनचि उन्मन। समाधीसी समाधान। अन्नचि
चैतन्य स्वयें जालें ॥७४॥ सकळ साधनेंसीं वरी
लवण। तंव तृप्ति जाली संपूर्ण। श्रीरामाचे
पंक्तीस जें भोजन। अपूर्णपण असेना ॥७५॥
यापरी स्वयें तृप्त जाले। स्वयेंचि संसारा
आंचवले^९। तृप्तिमुखें सुखी जाले। स्वस्थ राहिले
स्वस्थानीं ॥७६॥

तांबूलवर्णन:- फळाशा फोडोनियां फोडी।
वासनाशिरा काढोनि बुडीं। शांतिपरिपक्वा
पानाची विडी। स्वलीला तोंडीं घातली ॥७७॥
जाळूनि अहंकारकठिणपणा। सोहं गाळींव शुद्ध
चुना। लागोनि शांतिपरिपक्व पाना। तांबूल-
स्वादना सुस्वादु ॥७८॥ सर्व साराचें निजसार।
तेंचि सेविती खदिरसार^{१०}। श्रीरंगरंगाकार। अति
पवित्र तांबूल ॥७९॥ अर्पिलें सुमन चंदन।
दीपावली नीरांजन। यथोक्त करितां पूजन।
सुखसंपन्न भार्गव ॥८०॥

सीता शिवधनुष्याचा घोडा घोडा करून
खेळते:- परशुरामाचा निजमेढा^{११}। सीतेनें स्वयें
करोनि घोडा। सीताचा^{१२} करोनि वोढा। बाणाचा
गाढा जाणा केला ॥८१॥ त्या धनुष्यावरी
बैसोनी। घोडा नाचवि राजांगणीं। स्वेच्छा क्रीडे

१ सार्वभौम सम्राट, २ विदेही स्थितीने वर्तन करणारा, ३ निर्मळ, ४ उपचार, ५ परशुरामाला, ६ नाकाला, ७ जिव्हेमध्ये,
८ रसाच्या चाखण्याने, ९ विरक्त झाले, १० कात, ११ स्वतःचे धनुष्य, १२ धनुष्याच्या दोरीचा.

राजभवनीं। राजबिदीतूनि^१ धांवडी ॥८२॥ ठेविले
ठायीं धनुष्यबाण। राम न देखे आपण। मग
रायावरी कोपायमान। काय वचन बोलिला
॥८३॥ माझ्या धनुष्याची चोरी करी। ऐसा
बळिया कोण क्षत्री। तुवां लपविला आहे घरीं।
तो झडकरीं मज दावीं ॥८४॥ पांच शत
महावीरीं। धनुष्य नुचले तिळभरी। त्याची जेणे
केली चोरी। तो झडकरी मज दावी ॥८५॥
एकोनि क्रूर रामवचन^२। राजा जनक कंपायमान।
आजि मज आलें पूर्ण विघ्न। राम क्षत्रघ्न^३
कोपला ॥८६॥ राजा त्या धनुष्याचा लाग। स्वयें
गिवसूं लागला^४ चांग। राजांगणीं देखोनि रेघ।
तोचि माग घेत आला ॥८७॥ तंव धनुष्याचा
करोनि घोडा। सीता खेळतां देखे पुढां। राजबिदीं
घेतला दवडा^५। बालक्रीडा क्रीडत ॥८८॥ राजा
म्हणे अगे कुवारी^६। हा त्वां अन्याय केला भारी।
तें धनुष्य सांडीं क्षितीवरी। तें रायां करी
उचलेना ॥८९॥ मग राजा अति प्रीतीकरीं।
सीतेतें पोटासीं धरी। म्हणे बैस या घोड्यावरी। ते
हरिखें वरी बैसली ॥९०॥

सीतेचा विक्रम पाहून परशुरामास परमाश्चर्य:-
करोनि धनुष्याचा घोडा। नाचवीत तडातडां।
आली परशुरामापुढां। देखोनि गाढा तो विस्मित
॥९१॥ तो म्हणे ही आदिशक्ती। आणिकां
धनुष्य नुचले हातीं। इसी आदिपुरुष होईल पती।
आणिकासी प्राप्ति नव्हे इची ॥९२॥ राम
रायासी पुसे विचार। इसी कोण नेमिला वर। तो
म्हणे नाहीं केला निर्धार। इचें स्वयंवर करणें
आहे ॥९३॥ परशुराम म्हणे रायासी। स्वयंवर
करणें सीतेसीं। मी सांगेन त्या प्रकारासी। जो
सर्वासी दुर्घट ॥९४॥ हे आदि ईश्वरीचा^७
अवतार। आदिपुरुष इसी वर। मी सांगेन जो

पणप्रकार। तो सादर अवधारीं ॥९५॥ स्वयंवरीं
हाचि पण। जो या धनुष्यासी वाहील^८ गुण।
त्यासीच द्यावी हे आपण। आज्ञा संपूर्ण
भार्गवाची ॥९६॥ तेणें सीतेच्या स्वयंवरासी।
धनुष्य ठेविलें जनकापासीं। जेणें धनुष्यें
त्रिपुरासी^९। एके बाणेंसीं छेदिलें ॥९७॥ शिवें
येणेंचि धनुष्येंसी। विध्वंसिलें दक्षयागासी।
पळवूनी सुरनरऋषी। यज्ञभंगासी पै केलें ॥९८॥
हेंचि शिवचाप घेवोनि करीं। एकवीस वेळां
निःक्षत्री। परशुरामें केली धरित्री^{१०}। तें हें स्वयंवरीं
ठेविलें चाप ॥९९॥ हे धनुष्याची मूलवार्ता।
अतिशयेंसीं रसाळ कथा। शतानंद जाला
सांगतां। एकोनि समस्तां आश्चर्य ॥१००॥
आतां जनकाच्या निजघरीं। स्वयंवरसभेची परी।
जे महासभेमाझारी। रामप्रतापथोरी धनुर्भरिं ॥१॥
त्या स्वयंवराचें निरूपण। रसाळ कथेचें
गोडपण। एका जनार्दना शरण। श्रोते सज्जन
अवधान देत ॥२॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
बालकांडे एकाकारटीकायां चापनिरूपणं नाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ ओव्या ॥१०२॥

अध्याय अठरावा

शिवधनुष्याचा प्रताप व सीतास्वयंवरात
रावणाची फजिती

स्वयंवरास आलेले निमंत्रित राजे-महाराजे:-

श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः। स्वयंवरसभेची
स्थिती। स्वर्गी देव विमानीं पहाती। शहाण्णव
कुळींचे भूपती। दाटले^१ क्षितीं सन्मानें ॥१॥
आले तपस्वी ऋषीश्वर। आले यक्ष गंधर्व किन्नर।
स्वयंवरा आले निशाचर^२। दैत्य महावीर तेही
आले ॥२॥ धैर्य वीर्य महाशौर्य। रूपगुणी

१ राजमार्गातून, २ परशुरामाचे बोलणे, ३ क्षत्रियाना मारणारा, ४ शोधू लागला, ५ लांब, ६ कुमारी, ७ आदिशक्तीचा, ८ दोरी
चढवील, ९ त्रिपुर या नावाच्या असुराला, १० पृथ्वी, ११ आले, जमले, १२ राक्षस.

गुणगांभीर्य। धर्माधर्म अति औदार्य। ऐसे नृपवर्य येते झाले ॥३॥ जे गोब्राह्मणां साह्यार्थी। ज्यांची यशकीर्ती महाख्याती। ज्यांचे पवाडे^१ स्वर्गीं गाती। स्वयंवरा^२ येते जाले ॥४॥ जे दान देती सर्वस्व। ज्यांची वैकुंठीं वर्णिती वाढिव^३। ज्यांचे त्रैलोक्यीं प्रसिद्ध गौरव^४। तेही राजे येते जाले ॥५॥ ज्यांच्या शस्त्रांचा महामार। साहो न शक्ती सुरासुर। जे दानीं नित्य तत्पर। ते नृपवर येते जाले ॥६॥ दाने दळे बळे प्रबळ। शहाण्णव कुळींचे भूपाळ। येते जाले सकळ। सीतार्थी^५ केवळ स्वयंवरा ॥७॥ स्वयंवरी धनुष्याचा पण। ते जनके आणावे आपण। ज्यासी असेल आंगवण। तो त्यासी गुण लावील ॥८॥

सभेत शिवधनुष्य आणण्याची प्रधानास आज्ञा:- ऐसें ऐकोनि रायाचें वचन। जनके बोलाविला प्रधान। धनुष्य आणावे आपण। आज्ञापन स्वयें केले ॥९॥ तंव बोलिले महाऋषी। आधीं आणावे नोवरीसीं। मग आणावे धनुष्यासी। वचन सर्वासी मानले ॥१०॥ सीता नाकळे कर्मबंधासी। नाहीं जन्मली गर्भवासी। स्वष्टा^६ स्रजूं^७ न शके जीसी। रामप्रभावेसी समप्रभाव ॥११॥ श्रीराम चैतन्याची कळा। चिच्छक्ति ते जनकबाळा। तिच्या स्वरूपाचा सोहळा। सभाग्य डोळां देखती ॥१२॥

सीतेचे आगमन, तिचे महिमान, चंद्राशी तुलना:- सालंकृत गजावरी। सीता बैसली नोवरी। तिच्या सौंदर्याची थोरी। चराचरीं अनुपम्य ॥१३॥ शून्यत्वे वाळिले^८ आकाश। ते शरण आले सीतेस। राम वंदावया सावकाश। मस्तकीं केश ते जाले ॥१४॥ शून्यत्व सांडोनि तत्काळ। जाले मस्तकीं केश कुरळ। तेचि

आकाश सुनीळ। जेथे चंद्रमंडळ मुखचंद्र ॥१५॥ चंद्र पूर्णिमिसीच पूर्ण। मुखचंद्र सदा संपूर्ण। चंद्रा राहूचें पर्वी ग्रहण। येथे नित्य ग्रहण श्रीरामे ॥१६॥ चंद्रबिंबास कळंक। मुखचंद्र नित्य निष्कळंक। देखतां सीतेचें श्रीमुख। होती निर्दुःख भावार्थी ॥१७॥ चंद्री नक्षत्रे पुढेमार्गे। तैसी तानवडे मोतिलगे^९। कुंकुम सुरंग रामरंगे। तोचि निजांगे मळवट ॥१८॥ श्रीराम देखलियावरी। घालूं विसरली ते भोंवरी। भंवऱ्या निजमायेच्या करीं। राजे भ्रमचक्रीं पाडिले तिणे ॥१९॥ सीताभ्रमाचिया भवरीं। रावण पडला भ्रमचक्रीं। जानकीभ्रमे स्वयें वरी। आपदा थोरी भोगील ॥२०॥ भंवरीभ्रमाचा निजनाश। करावया श्रीरामचि कळस। त्याचेनि नावे भ्रमाचा नाश। होय सावकाश श्रीरामे ॥२१॥ रामनामे निरसे भ्रम। यालागीं भंवऱ्याचा संभ्रम। जानकीसी नाहीं परम। भंवरीचें नांव ते नेघे ॥२२॥ जानकीचें निजनिढळ^{१०}। रामचरणें सदा सफळ। तिचेंचि धन्य कपाळ। वानिती सकळ ऋषिवर्य ॥२३॥ चंद्रबिंबीं काळिमेचा^{११} काट। तैसा कस्तुरीचा मळवट। मुखचंद्रीं मिरवे चोखट। त्यावरी बोट कुंकुमाचें ॥२४॥ श्रीरामरंग अति सुरंग। तेणें रंगे रंगले कुंकुम चांग। अहेवपण^{१२} अति अभंग। निढळीचें अंग शोभवी शोभा ॥२५॥ चंद्र सदा क्षयरोगी। तेणें व्हावया नित्य निरोगी। जडला जानकीच्या अंगी। जाला सवेग अर्धचंद्र ॥२६॥ सेवावया श्रीरामअधरामृत। अर्धचंद्र होवोनि तेथ। चंद्रमा राहिलासे टपत। पाहे एकांत प्रकृतिपुरुषां ॥२७॥ तया अर्धचंद्रावरी। भांगी सेंदूराची आरक्ती। भावे भाळावया रघुपती। प्रेमाच्या प्रीतीं पूजिली माया ॥२८॥ माया विकल्पें दे

१ पराक्रम, २ सामर्थ्य, बळ, ३ मोठेपणा, ४ सीतेकरिता, ५ ब्रह्मदेव, ६ निर्माण करण्यास, ७ टाकिले, ८ अलंकार विशेष, ९ कपाळ, १० कलंकाचा, ११ सौभाग्य.

अविद्या। भाविकां हे शुद्ध सद्विद्या। जानकीची श्रीरामीं मेधा^१। त्याच्या निजपदा विनटेल्^२ ॥२९॥ भांगींची नव्हे सेंदुरस्थिती। तेणें ओघें आली सरस्वती। भावें भेटावया रघुपती। विरक्तीच्या प्रीतीं अनुरक्त॥ ३०॥ तिच्या दोहीं तटीं हंसळिया^३। श्रीरामध्यानें बैसलिया। म्हणोनि मुक्ताफळीं शोभलिया। बाह्या जालिया सीतेसी॥३१॥ जेवीं नक्षत्रें नभोमंडळीं^४। तेवीं मस्तकीं मोतियांची जाळी। श्रीरामानुसंधाने ओंविली। मस्तका आली मुक्तत्वे॥३२॥ त्यावरी भक्तिफरा झळकत। नवविधरत्नविराजित। स्वर्गस्थां वांकुल्या दावित। भजा रघुनाथ अक्षयार्थ॥३३॥ श्रीराम लक्षितां दृष्टीं। सुटली भवयांची गांठी। सहज सांडोनियां व्यंकटी^५। अवलोकोनि उठी स्वरूपता॥३४॥ जगाची जे डोळसता। सदा शिणली दृश्य देखतां। सीतेच्या डोळ्यां शरणागतां। आली रघुनाथा पहावया॥३५॥ श्रीरामाचें पूर्णपण। देखतां डोळे सुखसंपन्न। यालागीं जगाचें देखणेपण। सीतेसी शरण स्वयें आलें॥३६॥ जगाची देखणी अवस्था। तीही डोळा डोळसता। श्रीरामाची सुखस्वरूपता। पहावया तत्त्वतां अति सादर॥३७॥ यापरी सीतेचे नयन। देखणेपणें सुलोचन। त्यावरी सूदलें^६ अंजन। रामनिधान^७ साधावया॥३८॥ साधूचें अवक्र आस्तिक्य। तैसें शोभे सरळ नासिक। नाकें निवटोनि नास्तिक्य। प्राणासी सख्य श्रीरामें॥३९॥ सदा सैराट् विचरे प्राण। तेणें वसविलें जानकीचें घ्राण। होतां श्रीरामसन्निधान^८। समाधान प्राणांसी॥४०॥ सेवावया श्रीरामअधरामृत। सीतेचे अधर अति

आरक्त। त्याचिया आर्ती अति आसक्त। लाजवीत प्रवाळा^९॥४१॥ उपमे प्रवाळें अति कठीण। अधर मृदु गगनाहून। तें सीतेचें अधरपान। रघुनंदन स्वयें जाणे॥४२॥ सकळांच्या मुखींचे दांत। रसाविषयी अति अदांत^{१०}। जानकीमुखींचे ते दांत^{११}। यालागीं रघुनाथ भाळला^{१२} मुखा॥४३॥ अधरतळींची^{१३} चिबुका^{१४}। रामरंगें गोंदिली देखा। श्यामतेज वर्ण नेटका^{१५}। रघुकुळटिळका भाळवी॥४४॥ मुक्त रिघोनि सुवर्णपाशीं। वनिताधरीं^{१६} आले नाकासीं। जानकीनाकें मुक्तिसुखासी। श्रीरामासी देखिलिया॥४५॥ लाजवोनि बारा सोंळा। तेज मिरवे गंडस्थळा। देखतां ठक^{१७} पडे डोळां। लागली सकळां टकमक॥४६॥ देखोनि जानकीमुखचंद्र। लाजिन्नला रजनीकर^{१८}। लाजा होवोनियां अर्धशरीर। जाला अर्धचंद्र जानकीभाळीं॥४७॥ चंद्रासी गति नित्य नक्षत्रें। मुखचंद्रा गति रामचंद्रे। चंद्र प्रतिपाळी चकोरें। येणें मुखचंद्रें जीव शिव॥४८॥ चंद्री उदयास्त अहर्निशीं। मुखचंद्र उदयास्तांतें ग्रासी। उद्यतप्रभा मुखचंद्रासी। जीवशिवांसी प्रकाश॥४९॥ शुद्ध श्यामता श्रीरामा। तेचि सुनीळ नभोपमा। तेथें मिरवे मुखचंद्रमा। श्रीरामल्योमामाझारीं^{१९}॥५०॥ स्मरणाची गळसरी गोमटी। ऐक्यभावे पडिली गांठी। न तुटतां धरिली कंठीं। लोकदृष्टीं अलक्ष॥५१॥ जे कंठीं रामनामठसा। तेथें चितांक रिघे कैसा। चितांकलेणे ते दुर्दशा। सीतेच्या मानसा शृंगार श्रीराम॥५२॥ जीवशिवपद सांडोनि देख। श्रीरामपदींचा पदांक। तेंचि हृदयींचें पदक। केलें आवश्यक

१ बुद्धि, २ आसक्त होईल, ३ अलंकार विशेष, ४ आकाशात, ५ वक्रता, ६ घातले, ७ रामरूपी ठेवा, ८ स्वच्छंदपणाने, ९ श्रीरामाचा सहवास, १० पोवळ्याला, ११ अतृप्त, १२ तृप्त, १३ भुलला, १४ ओठाच्या खालची, १५ हनुवटी, १६ सुरेख, १७ स्त्रीच्या (जानकीच्या) ओष्ठभागी, १८ तटस्थपणा, १९ चंद्र, २० रामरूपी आकाशात.

जानकीया ॥५३॥ हृदयपदकाचें महिमान। सांकडें। आणिका नवखंडीं नुगवे हें ॥६६॥
 चिद्रत्नीं जडित पूर्ण। मुक्तमौक्तिकें ओवून। आंगीचे अंगी भिन्नअभिन्नी। जीव शिव वाढले
 गुणेंविण ल्यालीसे ॥५४॥ त्रिगुण आणिले हृदयस्थानीं। तेणेचि कुचभारें कामिनी।
 निर्गुणेंसीं। तेचि बाहुवटे सीतेसी। रामकीर्तिमुखें व्यंजनस्तनी शोभत ॥६७॥ विद्या अविद्या पाखें
 जडोन त्यांसी। उभयबाहूंसी भूषण ॥५५॥ दोनी पाहीं। दोनी आच्छादी दोहीं ठायीं। एक
 ओंकारामाजिल्या श्रुती। कर्मकांडीच्या देही एक विदेही। गुणागुणान्वयीं बांधल्या
 उपपत्ती। वेदार्थकंकणें सीतेच्या हातीं। कसण्या ॥६८॥ त्रिगुणांचे गोंडे नागर। पाठीवरी
 रुणझुणती स्वानंदें ॥५६॥ दशांगुळीं रुळती सुंदर। श्रीराम व्हाया तत्पर। शोभती
 दशमुद्रिका। चढत्या वाढत्या जडल्या टीका। मनोहर जानकीसीं ॥६९॥ त्रिगुणांची ग्रंथी
 दशावताराच्या माणिका। जीवाच्या जीविका दारुण। छेदील श्रीराम आपण। आणिकाचें न
 जडित केल्या ॥५७॥ पंचभूतें पंचांगुळिका। चले जाणपण। ते गिळिती गुण गर्वाभिमानें
 सीतेच्या मुष्टी होती एका। श्रीराम सीतेची ॥७०॥ भक्तिवैराग्य नित्यदीप्त। राम अनुरागें
 धनरेखा। तिहीं लोकीं जगद्वंद्य ॥५८॥ गुणीं अनुरक्त। तेचि सेंदुरी साडी आरक्त। हर्षयुक्त
 गोविले मुक्तफळां। न पवती मुक्तीचा जिव्हाळा। नेसली ॥७१॥ शोधित सत्त्वाचा सात्त्विक।
 येवोनि पडती जानकीच्या गळां। श्रीराम क्षीरसागरींचा क्षीरोदक। वैरणा शोभे अति
 स्वलीला सेवावया ॥५९॥ सुमनें विमनें जाली चोख। तेजें आलोक^१ लोंपत ॥७२॥ परिधानेंसीं
 फळा। राम जीवींचा जिव्हाळा। सेवावया सूत्रीं समसूत्र। तेंचि जानकीचें कटिसूत्र। तेणेचि
 बांधोनि गळा। सीताकंठीं माळा सुमनें जालीं महत्त्व अपार। शोभे सुंदर कटिसूत्रें ॥७३॥
 ॥६०॥ सीता होती धरणीतलीं। त्या धरित्रीच्या किंकिणीजालमाळा। कटिसूत्रीं सिद्धी सकळा।
 स्नेहमेळीं। निजांगें सुनीळ कांचोळी। क्षुद्रघंटिका ऋद्धि प्रबळा। कटिमेखळा शोभत
 जनकबाळी लेईली ॥६१॥ भक्ति सकामत्वे ॥७४॥ पृष्ठभागी रुळे वेणी। माजी अनर्घ्य
 अति गांजली। निष्काम राम सेवावया वहिली^२। श्याम मणी। मूढ मिरवताहे चिद्रत्नीं। शोभे
 सीतेचे अंगी रिघाली। कांचोळी जाहली नवखंड कामिनी सौभाग्यें ॥७५॥ तिच्या
 ॥६२॥ भक्ति सर्वदा नवखंड। नवखंडे ते वैराग्यपल्लवासीं। मुक्तमोतियें झळकती कैसीं। तें
 अखंड। सीता सांडवूनि नवविध बंड। केली देखून भाळले संन्यासी। अहर्निशीं अनुलक्ष
 अखंड श्रीरामभजनें ॥६३॥ पृथ्वी नवखंडे ॥७६॥ यालागीं सीतास्वयंवरीं। अपार मिनले
 नांदली। तेहि जडजाड्यत्वा उबगली^३। भक्ति मस्करी^४। भुलले तिच्या पालवावरी^५। अहोरात्रीं
 नवखंडे अखंडली। सीतेची जाली कांचोळी अनुलक्ष ॥७७॥ सामवेदींचा नाद गंभीर। तेंवी
 ॥६४॥ येणेचि स्वार्थें धरित्रीं। सीता धरिली अंदुवाचा गजर। नादें भुलले राजकुमर। वरणीं
 होती उदरीं। हे निघालिया बाहेरी। धरा उब्दरी तत्पर भूपाळ ॥७८॥ देव म्हणती हे सीता।
 श्रीरामसंगें ॥६५॥ भक्तिभावाचें बिरडें। व्हावी आमुची देवकांता। दैत्य दानवांच्या
 कांचोळिये घातले फुडें^६। श्रीराम फेडील चित्ता। आमच्या हाता हे यावी ॥७९॥ यक्ष

१ ताबडतोब, २ कंटाळली, ३ सत्य, ४ बांधावयाच्या दोऱ्या, ५ प्रकाश, ६ संन्यासी, ७ पदरावर.

राक्षस गंधर्वगण। नर किन्नर सिद्ध चारण।
सीतास्वयंवरी कोण पण। अवघे जण
पुसती ॥८०॥

विश्वामित्रांनी धनुष्य आणविले :- विश्वामित्र
म्हणें रायासी। आतां आणावें धनुष्यासी। रायें
प्रेरिलें प्रधानासी। तो परिवारेंसीं निघाला ॥८१॥
धनुष्या मांदुस^१ अष्टचक्र। पांचशतें महावीर।
ओढितां न ओढे अणुमात्र। मार्गे गजभार लोटिती
॥८२॥ जे जे मार्गी भेटती त्यांसी। ते ते
लाविती ओढावयासी। एवं अत्यंत प्रयासीं।
धनुष्य सभेसी आणिलें ॥८३॥

धनुष्याचा राजांवर परिणाम, धनुष्यप्रताप :-
बाहेरी काढितांची चाप। दैत्य दानव सकंप।
राजीं सांडिला प्रताप। वाढिवेचा^२ दर्प सांडिला
सकळीं ॥८४॥ जनक सांगे सकळांसी। हरे
येणेंचि त्र्यंबकेसीं। बाणें भेदिलें त्रिपुरासी।
आणि दक्षयागासी विध्वंसिलें ॥८५॥ येणेंचि
धनुष्येकरि^३। एकवीस वेळां धरित्री। परशुरामें
केली निःक्षत्री^४। तें हें स्वयंवरीं आणिलें पणा
॥८६॥ या धनुष्यातें उचलोण। जो पुरुषार्थ
वाहील गुण। त्यासी सीतेचें पाणिग्रहण। घडेल
जाण त्रिशुद्धी^५ ॥८७॥ ऐकोनियां रायाचें वचन।
तटस्थ ठेले सकळ जन। त्यामाजी पुरुष
पंचानन^६। वहावया गुण उठिले ॥८८॥ ज्यांची
वाढीव अति प्रबळ। जे रणांगणीं रणकल्लोळ।
राजे उठिले सबळ। नांवें सकळ अवधारा ॥८९॥

उपस्थित शक्तिमान् राजांची सूचि :-
शिखिध्वज कुशध्वज। ताम्रध्वज गजध्वज। राम
आलासे गरुडध्वज। भूभुजा^७ लाज
लावावया ॥९०॥ सुरथ भरत विदूरथ।
विचित्ररथ चैत्ररथ। गुप्त आलासे रघुनाथ।
सीताकांत व्हावया ॥९१॥ वीरसेन वीरघ्न।

भारसेन भद्रघ्न। तेथें आलासे रघुनंदन।
सीतावरण करावया ॥९२॥ जयपाळ
अजयपाळ। वीरपाळ विजयपाळ। राम आलासे
प्रणतपाळ^८। धनुर्बळ भंगावया ॥९३॥ चित्रकेतु
विचित्रकेतु। श्वेतकेतु धूम्रकेतु। राम आलासे
भक्तकेतु। गर्वघातु रावणाचा ॥९४॥ केशी
कारुष कर्लिंग। मद्र माथुर अंग वंग। राम
आलासे श्रीरंग। धनुर्भंग करावया ॥९५॥ राजे
धरोनि आंगवण^९। धनुष्या वाहूं पाहती गुण। तंव
तेथें आला रावण। मूळेंवीण^{१०} अति गर्वी ॥९६॥

रावणाचे आगमन आणि अहंकारी भाषा :-
देखोनि रावणाचा यावा^{११}। कंप सुटला रायां
सर्वां। धाक देवां दैत्यां दानवां। हा लर्नीं मानवां
अरिष्ट ॥९७॥ लोक जाले हाहाभूत। जनक झाला
साशंकित। राम बैसला सावचित्त। रावणांतक
कृतकारी ॥९८॥ गर्वे बोले रावण। मज करितां
सीताहरण। येथें निवारूं शके कोण। परी पुसूं पण
स्वयंवराचा ॥९९॥ रावण पुसे जनकासी। कोण
पण या स्वयंवरासी। येरु म्हणे जो गुण वाहील
धनुष्यासी। सीता त्यासी वरील ॥१००॥ धनुष्य
वाहणें गोष्टी थोडी। महारण करूं तांतडीं। अंगा न
येतां परवडी^{१२}। जानकी रोकडी पर्णीन ॥१॥ ऐसी
बोलोनि वचनप्रौढी। मग रावण उठिला
लवडसवडी^{१३}। सभांगणीं घातली उडी। धनुष्य
तांतडीं धरूं गेला ॥२॥ तंव तळीं राहिला माथा।
तळवट वरी आला हाता। गर्वे न कळे लंकानाथा।
पाहे सभोवता सभेसी ॥३॥ म्हणे म्यां वाहिला
गुण। सीता आणा हातीं धरून। सभेसी रावणें
जिकिला पण। वळंगोनि आपण गर्जत ॥४॥

रावणाला पाहून सीता संचित, ती ईश्वराची
करुणा भाक्ते :- तें देखोनिया सीता। थोर
गजबजली चित्ता। म्हणे अगा हे उमाकांता।

१ पेटी, २ कीर्तीचा, मोठेपणाचा, ३ धनुष्याच्या मुळे, ४ क्षत्रियरहित, ५ खरोखर, ६ पुरुषश्रेष्ठ, ७ राजांना, ८ शरणागतांचा प्रतिपाळ
करणारा, ९ आवेश, बळ, १० आमंत्रणावाचून, ११ येणे, १२ दुर्दशा, १३ तातडीने, घाईने.

तुझे चाप सर्वथा न उचलो यासी ॥५॥ माते धरित्री ये वेळीं। रावणा नेट नेदीं पायांतळीं। त्यासी तों न्यावे रसातळीं। धनुष्याच्या मुळीं घालीं भार ॥६॥ आपुला धराभार समस्त। घालावया धनुष्याआंत। रावणाचा चके^१ हात। तैसा कार्यार्थ साधावा ॥७॥ रावणातें पूर्ण छळी। ते वेगीं पावो कंकाळी। आमची कुलदेवता भद्रकाळी। धनुष्य समूळीं धरून राखो ॥८॥ इंद्रियाधिष्ठात्री देवता। मज साह्य होवोत समस्ता। धनुष्य नुचलो लंकानाथा। ऐसी अशक्तता यासी यावी ॥९॥ रावणाच्या शरीरींचे प्राण। मज साह्य व्हावे संपूर्ण। यासी न चढे चापगुण। तैसा क्षीण करावा ॥१०॥ आपलें चाप विसरोन। केउता गेला त्रिनयन। रावणाचें काळें वदन। करावें संपूर्ण श्रीशंकरें ॥११॥ सीता निजशक्ति आदिमाता। तिचा स्तुतिवाद ऐकतां। साह्य जाल्या इंद्रियदेवता। रावणा क्षीणता आणिली प्राणें ॥१२॥ ऐशा औट कोटी^२ भूतावळी^३। घेवोनि आली भद्रकाळी। महादेव जटा मोकळी। धनुष्याजवळी तो आला ॥१३॥ म्हणे माझ्या स्वामीची कांता। केवि जाय रावणाच्या हाता। क्रूर काळाग्नीच्या सत्ता। धनुष्याआंतौता प्रवेशला ॥१४॥ रावणाचेनि अहृष्टें^४। धनुष्य जालें उफराटें। माथां बैसले तळवटे। तळ तो गर्विष्ठें धरिला हातीं ॥१५॥

रावणाची फजिती व अधःपात:- जेथें गर्व आणि अभिमान। तेथें अवश्य वसे अपमान। तेणें गर्वेचि रावण। धनुष्या गुण वाहूं गेला ॥१६॥ तंव तें पूर्वीच पालथें। बळें करूं जातां उलथें। भोवंडितां न भोवे विसां हातें। रावणाभोवतें भोविन्नलें ॥१७॥ धरितां न धरवे महाभारी। लोटितां न लोटवे विसांहीं करीं।

येऊनि आदळे उरावरी। पालथा शिरीं पडियेला ॥१८॥ रावण आदळतां भूतळीं। न्याहा^५ उठिला पाताळीं। दाही मुखीं भरली धुळी। रावण तळमळत पडियेला ॥१९॥ सभारंगण तोचि पाटा। धनुष्य तोचि वरवंटा। ऐसा रावण लाठा^६। सभेचे चोहटा^७ लाटिला ॥१२०॥ रावण पडिता अधोगती^८। धुळी उधळली सभेप्रती। रायांच्या तोंडीं पडली माती। जानकीच्या चित्तीं आल्हाद ॥११॥ दहाही घरघरती गळे। वीसही वटारिले डोळे। मुखीं हूनि लाळ गळे। गात्रें विकळें पडलीं पै ॥१२२॥ प्रधान धांविन्नला कैवाडें^९ धनुष्य काढूं जातां कडे। रावणाची रगडती हाडें। अति चरफडे आक्रंदे ॥१२३॥ तुम्ही साह्य नव्हां सांगाती। प्रधान नव्हेती माझे घाती। रागें क्षोभला प्रधानांप्रती। क्षीणशक्ती जल्पत ॥१२४॥ जनकासी म्हणे रावण। धनुष्यें माझा गेलिया प्राण। इंद्रजित आणि कुंभकर्ण। कुळनिर्दळण करिती तुझे ॥१२५॥ मी रावण अति कृतांत^{१०}। धनुष्यें केलें गर्वहत। जनका आता तुझे उचित। तें त्वां निश्चित करावें ॥१२६॥

जनकाकडून रावणावर उपचार:- जनकासी भूतदया भारी। घायीं सांपडलिया वैरी। त्यासीही व्हावें परोपकारी। तोचि संसारीं परमार्थिक ॥१२७॥ महावीर सहपरिवारीं। जनक धांविन्नला त्वरेकरीं^{११}। चाप काढिलें वरचेवरी। रावणातें करी सावध ॥१२८॥ उदकें शिंपिलें मुखकमळा। तेव्हां तो उठोनि बैसविला। आणोनियां शुद्धजळा। केला गुळणा^{१२} रावणें ॥१२९॥ करोनियां शुद्धाचमन। मग केलें उदकप्राशन। होवोनियां सावधान। बैसला आपण निजासनीं ॥१३०॥ मज जाला अपमान। आतां धनुष्य

१ मोह पावेल, चुकेल, २ साडेतीन कोटी, ३ भूतसमुदाय, ४ प्रारब्धकमनि, ५ पडशब्द, ६ दांडगा, ७ चवाठ्यावर, ८ खाली, ९ कैवाराने, १० काळ, ११ त्वरेने, १२ चूळ.

वाहील कोण। तें पहावया विंदान^१। क्रोधें रावण बैसला ॥३१॥ धनुष्या गुण न चढवितां। जनक कोणासी देईल सीता। तरी मी त्याच्या करीन घाता। क्रोधें क्षुद्रता पाहूं ठेला ॥३२॥

रावणाची दुरवस्था पाहून हा पण पूर्ण होण्याची आशा मावळली:- देखोनि रावणाची दुर्दशा। मग राजीही सकळी सांडिला धिंवसा^२। सांडिली जानकीची आशा। चापवळसा^३ अनिवार ॥३३॥ सर्वथा चापा न चढे गुण। चढवूं जातां जाईल प्राण। मग जानकी भोगील कोण। जाल्या अपमान सभेसी ॥३४॥ एवं नरवीर राजे समस्त। धनुष्यार्थी जाले विरक्त। आतां उठोनि श्रीरघुनाथ। चापाचा अंत पुरवील ॥३५॥ एका जनार्दना शरण। चापें अपमानिला रावण। त्यासी श्रीराम वाहील गुण। शेखी^४ घेईल प्राण चापाचा ॥३६॥ रामकथा अति रसाळ। श्रवणांच्या मुखा येतसे लाळ। सुखाची जिह्वा करी लळलळ। जीवें मुखकमळ पसरिलें अर्था ॥३७॥ रामकथाक्षर पावावया। नेत्रीं सांडिल्या व्यंकट भंवया। तें कथाक्षर आलिंगावया। स्फुरती बाह्या अष्टांगें ॥३८॥ रसना^५ चाखता कथारस। इतर रस होती विरस। ऐसी श्रीराम - कथा सुरस। श्रोतीं अवकाश मज द्यावा ॥३९॥ रामकथेचा प्रताप। वर्णावया मी अति अल्प। श्रीजनार्दनकृपादीप। कथा सुखरूप स्वयें दावी ॥१४०॥ एका जनार्दना शरण। अति रमणीय रामायण। सज्जनीं द्यावें अनुसंधान। चापभंजन श्रीरामें ॥४१॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां चापकथानिरूपणं नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥ ओव्या ॥१४१॥

अध्याय एकोणिसावा

श्रीरामस्वरूपवर्णन

रामाविषयी सीतेची उत्कंठा:- श्रीसद्गुरु-रामचंद्राय नमः। सीतेसी सांगती सखीजन। टळलें रावणाचें विघ्न। तूं भाग्याची सभाग्य पूर्ण। आवडे तो आपण नृप लक्ष्मीं ॥१॥ दळें बळें अति संपत्ती। धैर्य वीर्य यश कीर्ती। सखिया दाविती भूपती। सीता ते नृपती मानीना ॥२॥ श्यामसुंदर निजमूर्ती। पति तो एक रघुपती। सीतेनें निश्चय केला चित्तीं। वरकड निश्चितीं मानीना ॥३॥ सभेसी बैसला रावण। धनुष्या न चढवेचि गुण। राम करूं न शके वरण। जनकें पण कठिण केला ॥४॥

कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुर्मदनमूर्तिसौ रघुनंदनः।

कथमधिच्यमनेन विधीमतामहहतात पणस्तव दारुणः ॥१॥

धनुर्भगाच्या पणाबद्दल राजांना आवाहन:- जो धनुष्यीं वाहील गुण। त्याचें म्यां करावें पाणिग्रहण। हा जो जनकें केला पण। अति दारुण निष्ठुर ॥५॥ धनुष्य कमठपृष्ठासम^६ कठोर^७। राम अत्यंत सुकुमार। त्यासी केंवी होय स्वयंवर। चिंता थोर सीतेसी ॥६॥ रावण अपमानल्यापाठीं। नृपनरवीरां धाक पोटीं। धनुष्य वहावया कोणी नुठी। सभेची दृष्टी टकमक ॥७॥ तटस्थ देखोनी सभामंडळ। जनक बोलिला भूपाळ। शिवचापधारी नाहीं प्रबळ। क्षितिमंडळ निर्वीर ॥८॥

श्रीरामांना विश्वामित्रांची आज्ञा:- ऐकोनि रायाचें वचन। उठावला रघुनंदन। करावया धनुर्भजन। पुसे आज्ञापन गुरूसी ॥९॥ निर्वीर पृथ्वीतळ। हें वाक्य न साहे रामभूपाळ। गुर्वाज्ञा जाल्या सबळ। धनुष्य तत्काळ सज्जीन ॥१०॥ ऐकतां आल्हाद विश्वामित्रा। वेगीं चाप चढवी

१ कौशल्य, २ धैर्य, ३ धनुष्याचा झपाटा, ४ शेवटी, ५ जिह्वा, ६ कासवाच्या पाठीसारखे, ७ कठीण.

रामचंद्रा। निंचावीं^१ सुरां वीरां नृपवरां। धनुर्धरां
सकळांसी ॥११॥ गुर्वाज्ञा होतां रोकडी। रामचंद्रें
घातली उडी। लक्ष्मणें अति तांतडी। कांस गाढी
घातली ॥१२॥ चाप एक आम्ही दोघे जण। राजे
हांसतील संपूर्ण। सीताही हांसेल आपण।
वीरलक्षण हें नव्हे ॥१३॥ राम म्हणे सौमित्रा राहें
सावधान। जेणें चापें गांजिला रावण। त्या चापा
निमेषार्धे वाहीन गुण। राजारावणादेखतां
॥१४॥ ऐकतां श्रीरामाचें वाक्य। वचकले^२
रावणादिक। पाहतां दिसताहे बाळक।
अलोकिक निजधैर्य ॥१५॥ हरचाप^३ देखतां
दृष्टीं। सर्वांगीं कांटा उठी। तें सजावया जगजेठी।
धैर्याचा पोटी निर्धारू ॥१६॥

पण सिद्ध करण्यासाठी रामांचे आगमन,
त्यामुळे झालेला परिणाम:- एक म्हणती
ऋषीश्वर वेडे। आपुले प्रतिष्ठेचे^४ चाडें^५।
लोकांचीं बाळें लळिवाडें। चापापुढें घालिती
॥१७॥ एक म्हणती श्यामसुंदर। शोभा अत्यंत
मनोहर। सांडून चापारोपणप्रकार^६। सीता सुंदर
यासी द्यावी ॥१८॥ बोलती नरनारी समस्ता।
यासी अवश्य द्यावी सीता। धनुष्य वाहावयाची
कथा। कोणीं सर्वथा न करावी ॥१९॥
श्रीरामसीतेचा जोडा। देवें मेळविला चोखडा^६।
जनक आहे केवळ वेडा। धनुष्याचा तडा^७
गोंवितो ॥२०॥

जनक व सीतेची मानसिक अवस्था:- सीता
कृतनिश्चयेसीं। स्वयें रातली^८ श्रीरामासीं।
जनकमन गुंतलें रामापासीं। राम जनकासी
आवडला ॥२१॥ बापलेकींचें मनोगत।
श्रीरामापासीं एक होत। त्याच्या स्वरूपाचा
इत्यर्थ। दोघें लक्षित एकत्वे ॥२२॥ त्या
श्रीरामाची निजस्थिती। चिन्मात्रैकचैतन्यमूर्ती।

अव्यक्त आलासे व्यक्ती। भक्तभावार्थी साकार
॥२३॥ जेवीं कपिलेचें^९ शुद्ध क्षीर। आळोनि
करिती दध्याकार^{१०}। तेंचि मथूनि साचार।
काढिती सार नवनीत ॥२४॥ तें ठेवितां
नवनीत। होऊं पाहे विकारवंत। तें अग्नीनें
करुनि संतप्त। साधिती घृत परिकर ॥२५॥ तें
थिजोनि अविकारता। स्वयें भासे साकारता।
कणिकारूपें अनेकता। दिसे स्वभावता घृत
घृती ॥२६॥ तेंवी वैराग्यविवेकचतुर।
नित्यानित्य निजविचार। करुनि साधिती
शुद्धसार। चिदचिन्मात्रस्वरूप ॥२७॥ तेंचि
स्वरूप स्वभावेंसीं। आलें साकार दशेसी।
सगुण मूर्ति भासे कैसी। चिद्विलासी श्रीराम
॥२८॥ श्रीराम कौसल्येच्या उदरीं। कीं तो
सबाह्य अंतरीं। राम परमात्मा चराचरीं। तो
दशरथाघरीं अवतार ॥२९॥ राम अवतारींचा
अवतारी। तो स्वयें आला स्वयंवरीं। सीता
निजशक्ति नोवरी। पर्णावया करील उल्लास
॥३०॥ नोवरीची इच्छा स्वभावता। सुंदर वर
यावा हाता। ते श्रीरामाची सगुणता। निर्धारी
सीता सांगोपांग ॥३१॥ श्रीरामाचें पूर्णपण।
सीताच जाणे संपूर्ण। यालागीं त्याचें
सगुणपण। पाहे आपण सर्वावयवीं ॥३२॥

श्रीरामस्वरूपस्तवन:- श्रीरामाची श्रीमूर्ती।
वर्णितां मौनावल्या श्रुती। वेद म्हणती नेति नेती।
राम शब्दार्थी अर्थवेना ॥३३॥ चाटू^{११} मधुर रस
वाढी। तो चाटू खातां न लाभे गोडी। तेवीं सांडून
शब्दांचिया वोढी। पहावी रोकडी
श्रीरामशोभा ॥३४॥ शब्दीं बोलतां राम परेश।
बोलत्याचे बोल पडती ओस। मोटे बांधितां
आकाश। ये हातास चौपालवी^{१२} ॥३५॥
आकाशाची बांधितां मोट। कर्त्याचे व्यर्थ जाती

१ कमीपणा आणावा, २ चकित झाले, ३ शिवधनुष्य, ४ प्रतिष्ठेकरिता, ५ धनुष्यावर दोरी चढविण्याचा प्रकार, ६ उत्तम, ७ पण,
८ रतली, समान झाली ९ काळ्या गाईचे १० दही, ११ पळी १२ चौपदरी,

कष्ट। करितां शब्दाची खटपट। श्रीराम स्पष्ट न बोलवे ॥३६॥ राम सगुण तोचि निर्गुण। राम परमात्मा परिपूर्ण। राम चिन्मात्रैक चैतन्यधन। जगज्जीवन श्रीराम ॥३७॥ त्या श्रीरामाचें सगुणपण। बोलावयासी मी अति दीन। वाचावाचक^१ श्रीजनार्दन। आपुलें आपण स्वरूप वदवी ॥३८॥ राम सर्वांगें निजनिर्मळ। ते निर्मळी बिंबलें नभ सुनीळ। यालागीं श्यामता सोज्ज्वळ। भासे निर्मळ निजभक्ता ॥३९॥ राम श्यामता मेघश्याम। त्या श्यामता गर्जे अहंब्रह्म। यालागीं राम मेघश्याम। बोलती निगम^२ श्रुतिशास्त्रें ॥४०॥ राम निर्मळत्वे परम। हें सुरवरां न कळे वर्म। अंगी बिंबलें देखोनियां व्योम। राम मेघश्याम म्हणताती ॥४१॥ यापरी स्वयें श्रीराम। शोभा शोभे मेघश्याम। त्याचे पर्दींचा पराक्रम। त्रिविक्रम आक्रमे ॥४२॥ शेषासी मुखें उदंडें^३। चरण वर्णावया धरिलीं बंडें। त्याचियां जिव्हा जालिया दुखंडें। शेषाचेनि तोडें न वर्णवें ॥४३॥ तेथें माझी युक्ति केउती^४। सरो शके^५ कैशा रीतीं। बाळभाषे बोबडी स्थिती। संतोषती मुखें साधु ॥४४॥

श्रीरामाचें सामुद्रिक:- ध्वज व्रजांकुश रेखा। दोहीं पायीं पद्म देखा। पाहतां पायींच्या सामुद्रिका। महापातक्यां उद्धार ॥४५॥ चहूं मुक्ती लावोनि लाज। चरणीं शोभें भक्तीचा ध्वज। वज्रें निर्दाळी कर्मबीज। स्मरणाचा सहज नित्यांकुश ॥४६॥ शोधितां सत्त्वाचेनि आक्रमें। दोहीं पायीं झळकती पद्में। तळवे आरक्त संध्यारागप्रेमें। त्या शोभा कुंकुमें लाजिजे ॥४७॥ जडजाड्या निस्तरावया त्रिगुण। वेगीं ठाकले श्रीरामचरण। घोटी जाली जी त्रिकोण। चरणीं संपूर्ण जडोनी ॥४८॥ कळावया

कळसल्या^६ चित्कळा। सरळ शोभती सोज्ज्वळा। भक्तांची ते जीवनकळा। निजजिव्हाळा साधकां ॥४९॥ तोडरू ना प्रळयगंधाळ। गजरें कांपें कळिकाळ। वांकी अंदुवांचा खळाळ। सुखकल्लोळ अहं सोहं ॥५०॥ कंदनें कदर्थलें^७ काळचक्र। तें जालें रामाचें जानुचक्र। चरणीं पावोनि सुखसार। सुरासुर स्वयें वंदिती ॥५१॥ रामाचीं जानुचक्रे देखतां। काळचक्र वंदी भक्तां। चरणसामर्थ्य रघुनाथा। वेदशास्त्रां अलक्ष ॥५२॥ लागतां रामचरणकमळा। सवेग उद्धरली अहल्या शिळा। चरणप्रसाद जिहीं घेतला। ते कळिकाळा नागविती ॥५३॥ ऊरूं मृदुत्वे सरळ शोभा। तेणें लाजविलें कर्दळीस्तंभा^८। केळीच्या पोटीं वक्र गर्भा। अवक्रशोभा श्रीरामांकीं ॥५४॥ श्रीरामाचें गुह्य स्थान। पावावया सीताच संपन्न। वेद तेथें लज्जायमान। शास्त्रें संपूर्ण कचकचती ॥५५॥ त्यजोनि वासनावासासी। जे निर्लज्ज लोकलाजेसी। ते पावती रामगुह्यासी। अहर्निशीं सुखरूप ॥५६॥ श्रीरामासी एकपत्नीव्रत। भक्त पतिपत्नी स्वयें होत। त्यासीच गुह्याचें गुह्य प्राप्त। भक्तभावार्थ अलोलिक ॥५७॥ क्षणक्षणां उदयास्त विजेसी। ते लागली राम कांसेसी। गिळोनियां निजवस्तूसी। अहर्निशीं तेजस्वी ॥५८॥ यालागीं तडतडीत पीतांबर। कांसे रविरश्मिचंद्र। रामसौंदर्या निजसौंदर्य मनोहर सर्वांगीं ॥५९॥ ज्यामाजी राम सांपडे सगळा। ते लेइला भक्तिभाव मेखळा। त्यासी किंकिणीजाळमाळा। शोभती सकळा सद्विद्या ॥६०॥ पावोनि श्रीरामाचे मुख। क्षुद्रघंटिका अधोमुख। मुक्तलग अलोलिक। शोभे निर्दोष कटिमेखळा ॥६१॥ अति सूक्ष्म मध्यमान^९।

१ वाणीचा उच्चार करविणारा, २ वेद, ३ पुष्कळ, ४ किती, ५ कशा रीतीने योग्य, समर्थ ठरेल?, ६ चातुर्ययुक्त झाल्या, ७ कष्टप्रद अवस्थेला आले, ८ मांड्या, ९ केळीच्या खांबाला, १० कमरेचे प्रमाण.

होता पंचाननां अभिमान। तेहि राममध्य देखोन।
 गेले पळोन वनवासा॥६२॥ पहावया
 श्रीराममध्यासी। शाहाडे जडले मेखळेसी। शेखीं
 भुलले श्रीरामासी। गमनागमनासी
 विसरले॥६३॥ नाभीं निमग्न निजनाभीं। पूर्वी
 ब्रह्मा शिणला पद्मगर्भी^१। तो देवोनि स्थापिला
 नाभी^२। उदरारंभीं वर्तुळ॥६४॥ ज्ञेय ज्ञाता
 नव्हाळी। हेचि उदरोदरीं त्रिवळी। सत्कर्म
 रेखिल्या रोमावळी। हृदयकमळीं शोभती
 ॥६५॥ श्रीरामहृदयींचा अवकाश। घनानंदें
 निरवकाश। संत जडले सावकाश। त्यांसी नाश
 नाहीं कल्पांतीं॥६६॥ समाधीचें सोलीं व सुख।
 तेंचि रामहृदयींचें पदक। संत माणकुली
 अनेक। जडले देख सत्कोदणें॥६७॥
 अनन्यभावाच्या सत्प्रीतीं। रुळे तेथें वैजयंती।
 सुमनमनाच्या रघुपती। माळा शोभती
 सहिततुळसी॥६८॥ मुक्तसद्भाव मुक्ताफळी।
 पूर्णानुसंधानें ओंविली। श्रीरामकंठी शोभली।
 एकावळी मुक्तांची॥६९॥ श्रीरामाचा
 कंबुकंठ^३। तेंचि वेदांचें मूळपीठ। स्वरवर्णांची
 वाहती वाट। तेथोनि प्रकट परमार्थ॥७०॥
 मुख्य मुळीं तो अबाहु। त्यासी शोभती
 आजानुबाहु। बाहूंचा पराक्रम बहु। दैत्यांचा
 ठाऊ निर्दळी॥७१॥ वामहस्तींचे निजचाप।
 निःशेष निर्दळी पुण्यपाप। निवटी संकल्प
 विकल्प। कंदर्पाचा^४ दर्प समूळ छेदी॥७२॥
 बाण लखलखीत दक्षिण करीं। घायें समान
 भक्तवैरी। अहंममता जीवें मारी। द्वैताची उरी उरी
 नेदी॥७३॥ चैतन्यतेजें अति तेजिष्ठ। अहं सोहं
 निःशेष आटे। तेचि श्रीरामाचे बाहुवटे।
 कीर्तिमुखें चोखट उपनिषदें॥७४॥ वीर्य धैर्य
 जाणें। तींचि श्रीरामाचीं निजकंकणें। करीं

बाणलीं पूर्णपणें। लेणियां लेणें श्रीराम॥७५॥
 राममुद्रा बाणल्या हातीं। तो वंद्य होय त्रिजगतीं।
 कळिकाळ पायां लागती। चारी मुक्ती आंदण्या
 ॥७६॥ ऐशा दशांगुळीं दशमुद्रा। करी प्रतिपाळ
 दशावतारां। करीं धरील सीता सुंदरा। लंकानाथा
 नोकोनी^५॥७७॥ आजानुबाहु पंचानन। राम
 त्र्यंबकभंजन^६। सभेसि रावणा गांजून।
 पाणिग्रहण सीतेचें॥७८॥ श्रवणीं कुंडलें
 मकराकार। हा लौकिक बाह्याविचार। तेचि
 आकारीं निराकार। श्रवणें विकार निर्दळी
 ॥७९॥ गाळीं व आनंदाची मूस देख। कीं
 सोलीं व सुखाचे हें सुख। तेंचि श्रीरामाचें
 श्रीमुख। जें करीं निर्दोष देखत्यांसी॥८०॥
 नवल शोभा ते श्रवणांसी। नित्य मिळणी
 निजात्मयासी। श्रवणें देखणें निर्दोषी।
 अंशाअंशी समरस॥८१॥ श्रीरामाचा
 मुखमृगांक^७। पूर्णत्वे नित्य निष्कळंक। तो
 देखोनियां शशांक^८। लाजे अधोमुख स्वयें
 जाला॥८२॥ पक्षा वाटे पक्षा मोडे। हें चंद्रासी
 दुःख गाढे। येवोनि चरणांगुष्टीं जडे। जग पायां
 पडे नखचंद्रीं॥८३॥ जडतां श्रीरामांगुष्टीं।
 चंद्रासी जाली पुष्टीतुष्टी। रामचरणीं सुखाच्या
 कोटी। देखतां दृष्टीं आल्हाद॥८४॥ देखतां
 श्रीरामाचें श्रीमुख। समूळ निर्दळे जन्मदुःख।
 परमानंदे कोदे सुख। हरिखें हरिख ओसंडे
 ॥८५॥ अकार उकार मकार स्थिती। ओंकारी
 कर्मनिष्कर्म श्रुती। तैशा मुखीं दो भार्गी
 दंतपंक्ती। चतुर्वेदोक्ती चौकीचे चारी॥८६॥
 जगाचे अधर ते अधर। राममुखींचे अधर सधर।
 परमामृतासी निजमाहेर। निजजिह्वार सीतेचें
 ॥८७॥ श्रीरामाची हनुवटी। देखतां सुख ओसंडे
 सृष्टी। धन्य देखत्याची दृष्टी। ते जाणे हनुवटी

१ कमळामध्ये, २ भीतीपासून रक्षणाची हमी देणे, ३ शंखाकार गळा, ४ मदनाचा, ५ पराभूत करून, ६ शिवधनुष्य मोडणारा, ७ मुखचंद्र, ८ चंद्र.

हनुमंत ॥८८॥ जगीं सौंदर्या शोभनिक। तेचि श्रीरामाचें निजनासिक। ते नासिकीं निर्नासिक। करील आवश्यक शूर्पणखा ॥८९॥ श्रीरामाचेनि प्राणें जाण। जगाचे विचरती प्राण। तेथें वसतां समाधान। निजजीवन वायूसी ॥९०॥ चैतन्याचें विश्रांतिस्थान। तेंचि श्रीरामाचें श्रीनयन। सबाह्य डोळस संपूर्ण। आपणा आपण देखणें ॥९१॥ देखतां श्रीरामाची दृष्टी। ब्रह्मानंदें जीव उठी। दृश्य द्रष्टा न दिसे त्रिपुटी। हेलावे सृष्टी स्वानंदे ॥९२॥ श्रीरामाची भुक्कुटी। रची ब्रह्मांडांच्या कोटी। भ्रूविक्षेप कळिकाळ घोटी। छेदी गांठी चहूं देहांची ॥९३॥ श्रवणातें देखणे नयन। याचें नांव डोळसपण। पदार्थी परमार्थदर्शन। तें समाधान नयनांसी ॥९४॥ श्रेष्ठ श्रीरामाचे निढळ^१। तेणेंचि अधिष्ठान सबळ। सच्चिदानंदरेखा सरळ। शोभे कपाळ त्रिवळिया ॥९५॥ गाळूनि अहंकठिणपण। सोहं काढिले शुद्ध चंदन। तेंचि केलें रामार्पण। गंधार्चन श्रीरामा ॥९६॥ श्रद्धाकेशराचा मेळा। टिळक रेखिला पिवळा। सप्रेमं रंगे सुरंगकळा। अक्षता निढळां शोभत ॥९७॥ श्रीराम सकळां मुकुटमणी। राम शिरोरत्न राजस्थानीं। त्याचे माथ्याचा मुकुटमणी। ऐसा कोणी दिसेना ॥९८॥ राममुकुटीं निजशोभा। राम शिरोरत्ननिजगाभा। त्या श्रीरामाची मुकुटप्रभा। वचनारंभा दुर्लभ ॥९९॥ श्रीरामाच्या शिरावरतें। कांहीं उरलें असतें रितें। तरी मुकुट वर्णावया तेथें। अवकाश वाचेतें सुखें असता ॥१००॥ श्रीरामावरतें कांहीं। सर्वथा रितें उरलें नाहीं। मा मुकुट वानावा कोणे ठायीं। वाचेनें कायी बोलावें ॥१॥ श्रीरामाचा निजप्रताप।

नित्यत्वे निर्विकल्प। तोचि शिरीं मुकुट सद्रूप। चित्स्वरूप शोभत ॥२॥ यालागीं रामाचें माथां। लेणियाचें लेणें सर्वथा। श्रीमुकुटत्वे श्रीरघुनाथा। अंगें निजांगता शोभवी ॥३॥ जेंवी सोनियाचें सोनेचि कोंदणें। तेंवी श्रीरामा श्रीरामचि लेणें। हें स्वयें सीताचि लक्षूं जाणे। इतरांचें जाणणें दिवा^२ खद्योत^३ ॥४॥ सीतेचें सद्रूपपण। स्वयें श्रीराम जाणे आपण। श्रीरामाचें पूर्णपण। जाणे संपूर्ण स्वयें सीता ॥५॥ येरायेरांची ऊणखूण। दोघें जाणती संपूर्ण। एका जनार्दना शरण। चापनिर्दळण अवधारा ॥१०६॥ स्वति श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां श्रीरामस्वरूपवर्णनं नाम एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥११॥ श्लोक ॥१॥ ओव्या ॥१०६॥

अध्याय विसावा

श्रीराम-सीता विवाह

श्रीरामचंद्रगुरवे नमः ॥ श्रीरामाचें पूर्णपण। रूपरेखागुणलावण्य। देखोनि सीतेचें वेधलें मन। सर्वथा आन^४ नावडे ॥१॥ सांडोनियां चंद्रामृत। चकोर अन्य न सेवित। तेंवी सांडूनि रघुनाथ। सीतेचें चित्त आन न मानी ॥२॥ जनकें देखोनियां रघुनाथ। चित्तीं आल्हाद अत्यंत। जानकी द्यावी निश्चितार्थ। साशंकित धनुष्यार्थी ॥३॥

श्रीरामांना पाहून सभाजनांची अनेकविध अवस्था :- सभास्थितांचे नयन। रामरूपीं अति निमग्न। रावणासी पडलें मोहन। तटस्थ जन श्रीरामें ॥४॥ श्रीराम देखोनि ऋषिपंक्ती। अवघे आश्चर्य मानिती। सीता द्यावी रघुपतिप्रती।

१ कपाळ, २ दिवसाला, ३ काजवा, ४ अन्य दुसरी गोष्ट.

मानलें चित्तीं सर्वासी ॥५॥ पुढील कार्य अति कठिण। केवीं धनुष्यासीं वाहील गुण। कळवळती सकळ जन। चाप बंधन^१ लग्नासी ॥६॥ सत्य सीतेचा भावार्थ। राम अंतर्यामीं समर्थ। करावया सकळांचें मनोगत। चापभंगार्थ चालिला ॥७॥ मार्गे ठेवोनि लक्ष्मण। राम चालिला सत्राण^२। देखोनि दचकला रावण। हा धनुष्या गुण वाहील ॥८॥ हा तंव दिसताहे बाळक। याचा पराक्रम अलोकिक। घायें मारीचास लाविली शीक^३। मारिला निःशेष सुबाहू ॥९॥ म्लान देखोनि दशवक्त्रा^४। उल्लास थोर विश्वामित्रा। वेगु करीं रामचंद्रा। धनुर्धरां लाजवीं ॥१०॥

उपस्थितांना वंदन करून राम धनुष्याकडे जातात:- तेणें हरिखला रघुनंदन। विश्वामित्रा केलें नमन। द्विजांचें घेवोनि आशीर्वचन। दिधला सन्मान सभेसी ॥११॥ जनक अतिशयें सज्जन। रामें त्यासी केलें नमन। बाहूंसीं आलें स्फुरण। चापग्रहण करावया ॥१२॥ हेळसोनी सभा समस्त। मी एक सामर्थ्ये समर्थ। रावणाऐसा अति गर्वार्थ। श्रीरघुनाथ न करीतसे ॥१३॥ देवोनि सकळांसी सन्मान। वृद्धवृद्धां करोनि नमन। अति विनीत रघुनंदन। चापग्रहण करूं आला ॥१४॥

धनुष्याची तपस्या:- धनुष्यीं अत्यंत जडपण। तेंही सांगेन मी निरूपण। श्रोतीं द्यावें अवधान। पूर्वलक्षणपर्यावो ॥१५॥ चाप सदाशिवाचे हातीं। त्यासी जडत्वा शिवशक्ती। चापें चापजडत्वप्राप्ती। जे बोलती ते महापापी ॥१६॥ चाप अति दुष्ट निर्दळी। तें पाप नये चापाजवळी। शिवरामनामें पाप जाळी। मग निर्दळी दुष्टांतें ॥१७॥ चापें बहुत केलें तप व्रत।

म्हणोनि पावलें शिवाचा हात। शिवहस्ते अति पुनीत। चालार्गीं रघुनाथ हातीं धरी ॥१८॥ शिवाचें शिवचाप अपूर्व। तें केवी उचलूं शकती जीव। तेथें अधिष्ठानें वसे शिव। चापीं जडभाव शिवशक्तीं ॥१९॥ शास्त्रमर्यादा ते ऐसी। जो जड तोचि पापराशी। तें जडत्व नाहीं चापासी। धन्यत्व त्यासी शिवशक्तीं ॥२०॥ धनुष्य उचलितां रावण। चापीं प्रवेशे त्रिनयन। तेणें तो अपमानिला पूर्ण। चापीं जडपण शिवशक्तीं ॥२१॥ कोदंडाचा^५ निजभावार्थ। शिवहस्ते मी अति पुनीत। श्रीरामहस्ते परममुक्त। होईन निश्चित स्वयंवरीं ॥२२॥ राम सदा शिवातें ध्याय। शिव वंदी श्रीरामपाय। तेणें चापाचें जडत्व जाय। पुष्पप्राय तें जालें ॥२३॥ असो हे धनुष्याची कथा। स्वयंवरी वरावी सीता। हेचि कार्य रघुनाथा। तत्कार्यार्था चाप पाहे ॥२४॥

एका दृष्टिक्षेपात शिवधनुष्याच्या शक्तीचे श्रीरामांकडून हरण:- रामें अवलोकित्ता चाप। चाप जालें निष्पाप। हरला जडजाड्यसंताप। स्वयें सुखरूप उचललें ॥२५॥ श्रीराम पाहे ज्याकडे। त्याचें आकल्प जडत्व उडे। तेथें काय धनुष्य बापुडें। जडत्व पुढे उरावया ॥२६॥ श्रीराम म्हणतां वाचे। जड संसार तरती साचे। दर्शन जालिया त्या रामाचें। जडत्व कैचें धनुष्यासी ॥२७॥ धनुष्याचेंही मनोगत। लागल्या श्रीरामाचे हस्त। मी होईन कृतकृतार्थ। कर्मनिर्मुक्त श्रीराम ॥२८॥ चापासी उपजे अनुताप। ऐसा श्रीरामप्रताप। अनुतापें जडत्व गेलें पाप। रामें सकृप पाहिलें ॥२९॥ यापरी श्रीरघुनार्थें। अवलोकोनि धनुष्यातें। आकळिलें वामहस्ते। सज्ज त्वरितें करावया ॥३०॥

विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम्।
अभ्यभाषत काकुत्स्थ प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥१॥

१ अडथळा, आडसर, २ वेगानें, जलदीन, ३ शिक्षा, अद्दल, ४ दहा मुखें असलेल्या, ५ धनुष्याचा.

श्रीरामांची कुमारावस्था पाहून जनक साशंक:- धनुष्य श्रीरामें धरितां हातीं। थोर आशंका जनकाचे चित्तीं। तो येवोनि मुनीप्रती। अति काकुळती बोलत ॥३१॥ राजा म्हणे महाऋषी। राम सौकुमार्याची राशी। जेणें घोळशिलें रावणासी। तें चाप यासी केंवी सजे ॥३२॥

विश्वामित्रांचे जनकाला आश्वासन:- ऐकतां रायाचें शंकावचन। विश्वामित्र निःशंक पूर्ण। काय बोलिला गर्जोन। सभेचे जन ऐकतां ॥३३॥ ऐकें बापा रघुनंदना। पुरुषामार्जी पंचानना^१। धनुष्य चढवीं आंगवणा। सावधाना निजवृत्तीं ॥३४॥ तूं तंव पुरुषार्थी रघुनाथ। धनुष्य वाहावें निमेषार्धात। जनकजानकींचा मनोरथ। कृतकार्यार्थ करावा ॥३५॥

श्रीरामांचा आत्मविश्वास:- ऐकोनि सद्गुरूंचें वचन। धनुष्य पाहे रघुनंदन। वामहस्तें आकळून। चढवावया गुण सज्ज जाला ॥३६॥ राम म्हणे ऋषीप्रती। तुझिया वचनें कृपाप्राप्ती। धनुष्य वाहणें कार्य किती। वृथा कुंथती नरवर्य ॥३७॥ हें शंकराचें दिव्य चाप। गुण वाहणें कार्य अल्प। आतां पहा माझा प्रताप। करीन आरोपण शराकर्षणेंसीं^२ ॥३८॥

वाढमित्यब्रवीद्राजा मुनिश्च समभाषत।

लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ॥२॥

पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनंदनः।

आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः ॥३॥

ऐसे बोलतां रामचंद्र। हर्षे उल्लासे विश्वामित्र। म्हणे धन्य धन्य तुझे वक्त्र। तूं प्रतापसमुद्र रविवंशीं ॥३९॥

श्रीरामांनी एका हातानेच धनुष्य उचलले :- तुझिया वचनासाठीं। मज दिधलिया

अयुतकोटी। म्हणोनियां पाठी थापटी। धनुष्य मुष्टीं आकर्षीं ॥४०॥ जनक म्हणे रघुनाथा। मजही ऐसा भ्रम होता। हरधनुष्य आकळिता^३। वीर सर्वथा असेना ॥४१॥ तो त्वां वाढिवेचा^४ माथां। उजळ केला सभेदेखतां। किती वानूं पै पुरुषार्था। धन्य रघुनाथा वाढिव ॥४२॥ बोलिलासी प्रतापगरिमा। ते सत्य करावी श्रीरामा। संपादीं शीघ्र चापकर्मा। पुरुषोत्तमा रघुवीरा ॥४३॥ गुरु श्वशुर उभयवचन। ऐकोनिया रघुनंदन। धनुष्यीं वाहावया गुण^५। चाप संपूर्ण आकळिलें ॥४४॥ अति अतुर्बळी^६ रघुनाथ। न लावितां दुसरा हात। ऐकेंचि हातें वाहिलें शीत। जाले विस्मित सुरासुर ॥४५॥ चाप टणत्कारितां करतळीं। नादें रावणा दांतखिळी। राजे मूर्च्छित भूतळीं। बैसलीं टाळीं दिग्गजांचीं ॥४६॥ धनुष्य ओढितां न पुरे ओढी। तें मुष्टिमाजी तडाडी। ओढितां पूर्ण कानाडी^७। अति कडाडीं भंगले ॥४७॥

धनुर्भगाच्या प्रचंड आवाजाने भयावह परिणाम:- नादाचेनि घन घर्घराहीं। बैसलीं वीरांचीं दांतेरीं। कीरकरोनि वाजिकुंजरीं^८। उभीं शरीरें उलंडलीं ॥४८॥ धनुर्भगाचे कडकडाटीं। नादें दुमदुमिली सृष्टी। तडा पडूं पाहे मेरुपृष्ठीं। निमटे^९ दृष्टी काळाची ॥४९॥ कोटिविजू तुटोनि पडे। चाप कडाडी तेणें पाडें^{१०}। सुरनर किन्नर जाले वेडे। वायु उडे तेणें नादें ॥५०॥ नादाचिये अत्यंत प्रौढीं। पृथ्वी गेली चिरढोविरढी। नभीं नक्षत्रां पातझाडी। पडिलीं बुडीं डळमळिती ॥५१॥ उद्धट नादाची गति कैसी। पक्षी विसरले पळावयासी। भ्रमें भ्रमती ते आकाशीं। गति सर्वाची खुंटली ॥५२॥ काळें प्राण्यांचा घ्यावा प्राण। काळ पळाला नादाभेणें^{११}। आतां येथें

१ सिंहा, श्रेष्ठा, २ बाण ओढून, ३ उचलणारा, ४ कीर्तीचा, ५ दोरी, ६ महाबलवान्, ७ घोडे व हत्तीनी, ८ बंद होई, ९ त्यासारखे, १० त्या नादाच्या भीतीमुळे.

मारिता कोण। काळा आकर्षण श्रीरामें ॥५३॥
 चापखंड पडतां बुडीं। शेष अत्यंत तडफडी।
 वराहाची दाढी तडाडी। कूर्मे गाढी पृष्ठी केली
 ॥५४॥ ऐसीं दडपलीं सप्त पाताळें। उचंबळलीं
 समुद्रजळें। शेषशयन पै आंदोळे। मेरू
 कुळाचळें पै कांपती ॥५५॥ दिवि^१ कंप
 भूमिकंप। सत्यलोकीं चळकांप। रामें भंगिलें
 शिवचाप। अति प्रताप तिहीं लोकीं ॥५६॥
 जनक आणि विश्वामित्र। राम आणि सुमित्र।
 यांचेचि सावधान नेत्र। येर सर्वत्र मूर्च्छित
 ॥५७॥ या चौघांहीवेगळी। सावधान पाहे
 जनकबाळी। देखोनि रामप्रताप बळी।
 उताविळी वरावया ॥५८॥ शिवचापाचे
 मनोगत। रामहस्ते मी परम मुक्त। कडकडाट
 नव्हे व्यर्थ। चाप गर्जत स्वानंदे ॥५९॥
 आनंदनाद अति उद्भट^२। नादें दुमदुमिलें वैकुंठ।
 तेणें कोंदलें कैलासपीठ। नादें नीळकंठ^३ डुल्लत
 ॥६०॥ चापनिर्मुक्त आनंदगर्हिवर। तेणें
 उलथला क्षीरसागर। शेषशयना^४ आनंद फार।
 स्वर्गीं जयजयकार देवांचा ॥६१॥
 रामप्रतापआनंदद्वारा। अकार उकार मकारा।
 आनंद कोंदला अर्धमात्रा। राया रघुवीरप्रतापें
 ॥६२॥ लागतां श्रीरामाचा हस्त। शिवचाप
 झालें परम मुक्त। तोही मुक्तीचा अर्थ।
 श्रीरघुनाथप्रतापें ॥६३॥ लागतां श्रीरामाचे
 चरण। सद्य मुक्त^५ होती पाषाण। त्याचेनि हस्ते
 चापग्रहण। मुक्ति संपूर्ण श्रीरामें ॥६४॥ करितां
 रामनामस्मरण। जडासी मुक्ति वरी आपण।
 त्याचेनि हस्ते चापग्रहण। मुक्ति संपूर्ण श्रीरामें
 ॥६५॥ शिवचापा परम मुक्ती। जनकसंशया
 विनिर्मुक्ती। जानकीलोचना नित्यतृप्ती। ते
 श्रीराममूर्ति स्वयंवरी ॥६६॥ रावणगर्वाची

निर्मुक्ती। आशापाशनिःशेषनिवृत्ती।
 राजाभिमाना नित्यमुक्ती। ते श्रीराममूर्ति
 स्वयंवरी ॥६७॥ वेदानुवादा वचनानुमुक्ती।
 शास्त्रानुवादा युक्तिप्रयुक्ती। जानकीलोचन
 दृश्यनिर्मुक्ती। ते श्रीराममूर्ति स्वयंवरी ॥६८॥
 जनसमुदाया संदेहनिर्मुक्ति। सुरसमुदाया
 बंधमुक्ति। भक्तसंतापनिजात्ममुक्ति। ते
 श्रीराममूर्ति स्वयंवरी ॥६९॥

सीतेची मनःस्थिति:- श्रीरामप्रतापाचा
 सोहळा। देखावया भाग्य कैचें सकळां। अंध
 पडिलें त्यांच्या डोळां। जनकबाळा सुख भोगी
 ॥७०॥ श्रीराम सुखाचा सोहळा। देखोनि
 जानकी निवाली डोळां। त्याचे कंठीं घालावया
 माळा। उताविळी भावार्थें ॥७१॥ चापभंगाचे
 नाद कोटी। शनैः शनैः शमले नभाचे पोटीं।
 चेतनोपलब्ध^६ जाली^६ सृष्टी। उघडली दृष्टी
 जनांची ॥७२॥ जन जाले सावधान। सभा
 बैसली स्वस्वस्थान। देखोनियां धनु भग्न।
 विस्मित मन सर्वांचें ॥७३॥ गेला जनकाचा
 संदेहो। राम अतुर्बळी महाबाहो। जाला सर्वार्थी
 निःसंदेहो। जाणोनि राव बोलत ॥७४॥

जनकाचे धन्योद्गार:- जनक अत्यंत
 उल्लासेंसीं। हरिखें बोले विश्वामित्रासी। राम
 दाशरथि सूर्यवंशीं। पूर्वी बहुतां ऋषी सांगितलें
 मज ॥७५॥ निजतेजें अत्यद्भुत। अचिंत्यानंत
 अति समर्थ। दृष्टीं देखिलें इथ्यंभूत। प्रतापवंत
 श्रीराम ॥७६॥ जेणें शिवाचें कोदंड।
 अवलीळा^७ केलें दुखंड। श्रीरामप्रताप प्रचंड।
 काळें तोंड रावणाचें ॥७७॥ पूर्ण न भरतां
 कानाडी। हरचाप भंगलें कडाडीं। त्याच्या
 प्रतापाची प्रौढी। कोणें केवढी दानावी ॥७८॥
 जनककुळींची कुळात्मजा। होईल श्रीरामाची

भाजा^१ । तेणें वंश सार्थक माझा । हा धर्म तुझा ऋषिवर्या ॥७९॥ विश्वामित्रा तूं धर्मात्मा । तुझेनि धर्मे भेटी श्रीरामा । तुझेनि निष्कृति सर्वा कर्मा । राम परमात्मा मज सुहृद ॥८०॥ तुझें रूढ नाम विश्वामित्र^२ । परी तूं माझा परम मित्र । राम परमात्मा परम पवित्र । सुहृद स्वतंत्र तुझेनि ॥८१॥ माझा पूर्वकृत संकल्प । सीता अमूल्य प्रतापचाप । तो त्वां केला निर्विकल्प । सत्यसंकल्प श्रीराम ॥८२॥ स्वयंवरीचा पण कठीण । राजे भंगले सहरावण । त्यासी श्रीरामें वाहिला गुण । सीतावरणप्रतापी ॥८३॥ सीतेसी श्रीराम भ्रतार । कार्यकरिता विश्वामित्र । भलें जाणसी ब्रह्मसूत्र । अति पवित्र ऋषिवर्या ॥८४॥ विश्वामित्राचे चरणीं माथा । ठेवोनि जनक होय बोलता । प्राणापरीस पढियंती^३ सीता । ते म्यां रघुनाथा अर्पिली ॥८५॥ आजि माझा याग सफळ । आजि माझें पावन कुळ । आजि सीतेचें भाग्य अनुकूल । सुखकल्लोळ श्रीरामें ॥८६॥ माझी कन्या अगुण सगुण । सीता केली रामार्पण । विश्वामित्रा तूं सज्जान । वेगीं लग्न लावावें ॥८७॥ ऐसी जनकाची विनवणी । विश्वामित्रें ऐकोनी । बरवें म्हणोनि प्रतिवचनीं । उल्हासोनी बोलिला ॥८८॥

सीतेकडून रामाला माळ समर्पण :- ऐकोनि ऋषिरायाची गोष्टी । सीतागज प्रेरिला घडघडाटीं । माळा घालावया श्रीरामकंठी । आली गोरटी उल्लासें ॥८९॥ जे सीतेचे मनीं होतें । तेंचि केलें रघुनाथें । वेगीं वरावया त्याते । आनंदें अद्भुतें पैं आली ॥९०॥ घेवोनि चिद्रत्नांची माळा । आनंदें आली जनकबाळा । देखतां सकळिकां भूपाळां । घाली गळां श्रीरामाच्या ॥९१॥ होतां डोळियां डोळेभेटी ।

लाज विराली उफराटी । आनंदें वोसंडली सृष्टी । सुटल्या गांठीं चहूं देहां ॥९२॥ सर्वेचि पाहे सावधान । डोळियां डोळे जालें वरण । प्राणें प्राणा परिणयन^४ । लागलें लग्न जीवीं शिवा ॥९३॥ चापें वीराभिमाना अस्तु । मध्यान्हीं तपे आदित्यु । सीता वरावया रघुनाथु । आला अभिजितु सुमुहूर्ती ॥९४॥ लग्नघटिका पाहे भास्वत । वाचा राहिल्या निजमौनांत । स्वबोध सावधान सांगत । काळ सावचित्त दोहीं भागीं ॥९५॥ धनुर्भंगाच्या गजरांत । अंतःपट निर्मुक्त । भावार्थ ॐपुण्या सांगत । वेगीं रघुनाथ वरावया ॥९६॥ ऐसा समय साधूनि उचित । सांडोनि उभयपक्षार्थ । करोनि अभिमानाचा अंत । सीता रघुनाथ वरियेला ॥९७॥ येरयेरां पाहतां अति प्रीतीं । सुटल्या चिदचिन्महाग्रंथी । निजऐक्याच्या बहुल्याप्रती । दोघें बैसती एकात्मता ॥९८॥ वोहरे^५ पाहतां परस्परं । नोवरीमाजी दिसे नोवरा । नोवरियाआंगीं दिसे सुंदरा । वरिलें वरा या स्थितीं ॥९९॥ सीता श्रीरामीं घालितां माळा । तेंचि क्षणीं त्याचि काळा । रावणा वरिलें अवकळा^६ । निढळीं टिळा काळिमेचा ॥१००॥ अवकळा बैसतां पाठीं । रावण अपमानिला सृष्टीं । रामप्रताप देखतां दृष्टीं । रावणाच्या पोटीं धुकधुक ॥ १ ॥

इतर उपस्थितांना परमानंद :- विजयी जाला रामचंद्र । हरिखें नाचे विश्वामित्र । घेवोनि ऋषींचा संभार । तृप्तिस्वर स्वानंदे ॥२॥ एक रोडके एक बोडके । एक ते केवळ सुडके । अवघे नाचती हरिखें । सीता रघुटिळकें पर्णिली ॥३॥ आनंदे नाचती आघवे । झोलिती गोपीचंदनाचे रवे । धोत्रें झोलिती घडिपालवे । सीता राघवें पर्णिलेली ॥४॥ एक ओवाळिती

१ स्त्री, २ विश्वाचा अमित्र, शत्रू, ३ प्रिय, लाडकी, ४ लग्न, ५ वधुवरांनी, ६ दुर्दशेने.

अंगवस्त्रे। एक ओंवाळिती जुनीं धोत्रे। एक ओंवाळिती दर्भपवित्रे। सीता रामचंद्रे जिकिली ॥५॥ एक ओंवाळिती कौपीन^१। एक ओंवाळिती कुशासन^२। एक ओंवाळिती कृष्णाजिन^३। रघुनंदन निजविजयी ॥६॥ मंत्री गर्जती ऋषीश्वर। स्वर्गी सुरवरीं जयजयकार। सुमनांचे वर्षती संभार। रामचंद्र निजविजयी ॥७॥ सुखाचिया अति तांतडीं। देव उठिल्ले लवडसवडी। उभविती हरिखाची पै गुढी। राम बांधवडी सोडवील ॥८॥ जनकाच्या महाद्वारीं। त्राहाटिल्या निशाणभेरी। गगन गर्जे मंगळतुरीं। जयजयकारीं निजगजरें ॥९॥ विश्वामित्रे उल्लासता। रथीं वाहोनियां रामसीता। भेटावया दशरथा। होय निघता सवेग ॥१०॥ सीता जिकिली आपण। उल्लासें नाचे लक्ष्मण। अश्ववागदोर^४ धरोनि पूर्ण। रथारोहण तेणें केले ॥११॥ विश्वामित्राचे अधीन। श्रीरामसीतेचे गमन। देखोनि जनक झाला लीन। घाली लोटांगण ऋषिराया ॥१२॥ विश्वामित्रा तूं गुरुत्वे पूर्ण। स्वयंवरीं केले सीतावरण। आतां करावें पाणिग्रहण। विधियुक्त लग्न ऋषिवर्या ॥१३॥ जनक म्हणे विश्वामित्रा। उभयपक्षीं तूं सोयरा। जाणोनि शास्त्रविचारा। येथें वधूवरां राहवावे ॥१४॥ जनकाची निजकांता। सुमेधा सती पतिव्रता। तीही पाहूं धांवे रघुनाथा। वामांगीं सीता बैसवोनी ॥१५॥ आणावे दशरथ भूपाळा। करावा संभ्रमे^५ सोहळा। सुख द्यावे दोहीं कुळां। ऋषिनिर्मळा कृपाळुवा ॥१६॥ ऐकोनि जनकाची विनंती। कौशिक सुखावला चिर्ती। राहविला सीतापती। ऋषिपंक्ति-समवेत ॥१७॥ धनुर्भंगे सीतावरण। समूळ जालें निरूपण। आतां रामसीतापाणिग्रहण।

लग्नविधान अवधारा ॥१८॥ एका जनार्दना शरण। प्रकृतिपुरुषां पाणिग्रहण। पुढें रसाळ निरूपण। श्रोते सज्ञान परिसोत ॥११९॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां धनुर्भंगसीतावरणं नाम विंशतितमोऽध्यायः ॥२०॥ श्लोक ॥ ३॥ ओव्या ॥११९॥

अध्याय एकविसावा

दशरथाचे मिथिलेस आगमन

रामसीतेचें पाणिग्रहण:- श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥ सीतेचें रामासीं लग्न। वचन ऐकोनि रावण। न दाखवीच काळें वदन। गेला निघोन अधोमुखें ॥१॥ देखोनि श्रीरामप्रताप। राजे जाले संकंप। तिहीं सांडोनियां दर्प। गेले नृप निजनगरा ॥२॥ यापरी राजे राक्षस अनेक। रामप्रतापें केले विमुख। तेणें जनकासी अत्यंत सुख। परम हरिख लग्नाचा ॥३॥ राजा म्हणे विश्वामित्रासी। शीघ्र आणावया दशरथासी। मी धाडितों प्रधानासी। परी तो त्यासी मानीना ॥४॥

जनक उवाच -

भवतोऽनुमतेर्ब्रह्मन् शीघ्रं गच्छंतु मंत्रिणः।

मम कौशिक भद्रं ते त्वयोध्यां त्वरिता रथैः ॥१॥

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते शीघ्रवाहनाः।

त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेऽयोध्यां प्राविष्यन्पुरीम् ॥२॥

जनकाच्या विनंतीवरून विश्वामित्र अयोध्येत दूत पाठवितात:- ऐक ऋषिवर्या कौशिका। तुझी नसतां पत्रिका। दशरथ न मानी ब्रह्मादिकां। तेथें या मशका कोण पुसे ॥५॥ तुझी न लभतां संज्ञा^६। वसिष्ठ कदा नये लग्ना। ऐसें जाणोनि सर्वज्ञा। द्यावी अनुज्ञा

१ लंगोटी, २ दर्भासन, ३ हरिणाचे कातडे, ४ लगाम, ५ उत्साहपूर्वक, ६ खूण.

पत्रेंसीं ॥६॥ आमच्या तुमच्या एकात्मता। पत्र
लिहावें विनीतता। सीता देऊं केली रघुनाथा।
अति पुरुषार्थ देखोनी ॥७॥ रामप्रतापे अति
श्रेष्ठ। पत्र लिहावें अति स्पष्ट। जेणें सुखावे
श्रीवसिष्ठ। नृप संतुष्ट अजात्मज^१ सुखें ॥८॥
ऐकोनि जनकाचें वचन। विश्वामित्र सुखसंपन्न।
पाचारोनियां प्रधान। अनुज्ञापनपत्रिका ॥९॥
आणिकांचें तें निर्जाव पत्र। येथें सचिव तोचि
सजीव पत्र। लिहिता वरिष्ठ विश्वामित्र। परम
पवित्र त्याचेनि ॥१०॥ क्षराक्षराहूनि परती।
श्रीरामाची निजमूर्ती। करोनि पत्रिकासमाप्ती।
प्रधानाहातीं दिधली ॥११॥ पत्रिकेचा अर्थ
श्रेष्ठ। वाचूं जाणे एक वसिष्ठ। आणिकां
आकळितां अति कष्ट। होईल स्पष्ट
अयोध्येसीं ॥१२॥ प्रेमकुंकुमें अति प्रीतीं।
पत्रिका शोभे शोभनस्थितीं। ज्याचें प्राधान्य
त्रिजगतीं। त्या प्रधानाहातीं दिधली ॥१३॥

अयोध्येत जनकदूतांचें आगमन:- बैसला
मनोरथरथीं। चारी वारू चहू पुरुषार्थी। मनासी
ज्याचेनि निजगती। तोचि सारथी धुरेसी ॥१४॥
ऐसिया सन्नद्ध निजस्थितीं। पाठविला
शीघ्रगतीं। तो पावला तिसरे वस्ती। वस्तीची
स्थिती अवधारा ॥१५॥ प्रथम वस्ती
श्रवणमननपुरीं। दुजी निदिध्यासनगरीं। तिसरी
वस्ती साक्षात्कारीं। अयोध्यापुरीं पावला
॥१६॥ अयोध्या प्रथममोक्षपुरी। अजाचा पुत्र
राज्य करी। ते श्रीरामाची निजनगरी। प्रधान
तेथवरी पावला ॥१७॥

सभेत प्रधानाचें निवेदन:- दशरथसभा वसिष्ठें
गाढी। तीपुढें इंद्रसभा बापुडी। प्रधानें देखोनि
आवडीं। उभविली गुढी विजयाची ॥१८॥
सीता अत्यंत सुंदरी। हरचापभंगे श्रीरामा वरी।

प्रधान वाधावा^२ फोकारी। घरोघरीं आल्हाद
॥१९॥ हरधनुष्य न पुरे ओढी। ओढितां भंगलें
कडाकडीं। धाकें रावण पडिला बुडीं। सभा बापुडी
मूर्च्छित ॥२०॥ धनुष्याची कडाडी। मूर्च्छित
रायांचियां कोडी। कृतांताची^३ वळली मुरकुंडी।
धाके पोटीं कळिकाळ ॥२१॥ सद्गुरू कौशिकें^४
अभ्यासिले। रामलक्ष्मण सुविद्य भले। दादुल्याचे
ते दादुले। यश पावले तिहीं लोकीं ॥२२॥
जनकनेम अति प्रबळ। सीतेचे लग्नी
शिवचापबळ। जो कोणी सजील सबळ। त्यासी
जानकी माळ घालील ॥२३॥ त्याही जनकाच्या
नेमातें। सिद्धि पावविलें त्या समर्थें। सभेसी
गांजोनि समस्तातें। सीता रघुनाथे
जिकिली ॥२४॥

दशरथास व त्याच्या प्रजेस आनंद:-
प्रधानाचे सुखोत्तरीं। सभा गर्जे जयजयकारीं।
त्राहाटिल्या निशाणभेरी। मंगळतुरीं आल्हाद
॥२५॥ गुढिया उभविली घरोघरीं। परमानंदे
बोलती नरनारी। श्रीरामें जनकाच्या स्वयंवरीं।
सीता सुंदरी पर्णिलेली ॥२६॥ सांगोनि
श्रीरामाची ख्याती। वर्णूनी श्रीरामाची कीर्ती।
प्रधानें त्या सभेप्रती। घातले क्षितीं लोटांगण
॥२७॥ अति आल्हाद दशरथासी। सन्मानिलें
प्रधानासी। मुकुट कुंडलें देवोनि त्यासी।
वसिष्ठापासीं बैसविला ॥२८॥ रायें
फोडोनियां भांडारें। दान देतो उदार करें।
दिधलीं गाईचीं खिल्लारें। कणकोठारें^५ द्विजांसी
॥२९॥ राजा निमग्न परमानंदी। वसिष्ठ
सुखावला त्रिशुद्धी। प्रधान अत्यंत सुबुद्धी।
पत्र ते संधीं ओपिलें ॥३०॥ विश्वामित्राची
निजयुक्ती। सर्व सिद्धींच्या सिद्ध्यर्थीं। आधीं
सद्गुरूसी विनंती। मग भूपतिकार्यार्थ ॥३१॥

१ अजाचा मुलगा दशरथ, २ आमंत्रण आल्याची सूचना, ३ काळाची, ४ विश्वामित्राने, ५ धान्याची पेवे.

विश्वमित्रांची निमंत्रणपत्रिका पाहून वसिष्ठांना आनंद:- वसिष्ठें वाचितां पत्र। रामप्रताप अति विचित्र। तेणें सजल झाले नेत्र। धन्य विश्वामित्र तो म्हणे ॥३२॥ धन्य दशरथाचे भाग्य। आम्ही भाग्याचे सभाग्य। धन्य जानकीचे अष्टांग। रामअर्धांग पावली ॥३३॥ पूर्ण अवतार बाळलीळा। बाळपणीं प्रताप आगळा। धन्य जानकी जनकबाळा। ब्रह्मपुतळा निजकांत ॥३४॥ ऐसी पत्रिकेची स्तुती। वसिष्ठें केली अति प्रीतीं। काय लिहिलेसें पत्रार्थी। सावधान श्रोतीं परिसावें ॥३५॥ ॐ नमो स्वामी वसिष्ठा। निजज्ञानें ज्ञानश्रेष्ठा। परमानंदे अति प्रतिष्ठा। विनंती वरिष्ठा अवधारीं ॥३६॥ तुझी आल्हादें व्हावी भेटी। हे जनकाची उत्कंठा मोठी। वोहरें पहावी कृपाहृष्टीं। लग्नसंतुष्टी तुझेनि ॥३७॥ सीता श्रीरामें धनुर्वेधीं। स्वयंवरीं जिंकिली त्रिशुद्धी। तूं आलिया कृपानिधी। लग्नसिद्धी होईल ॥३८॥ प्रकृतिपुरुषां पाणिग्रहण। तुझेनि होतसे संपूर्ण। तूं कारणा निजकारण। लग्न सुलग्न तुझेनि ॥३९॥ दशेंद्रियदशरथा। तूंचि कर्ता तूंचि नियंता। पाणिग्रहणी रामसीता। तू मुख्य कर्ता कुळगुरु ॥४०॥ तुझी आज्ञा अति समर्थ। गगनी छाटी^१ वंदी आदित्य। तुझेनि रघुवंश सनाथ। लग्न समाप्त तुझेनि ॥४१॥ यापरी वसिष्ठासी विनंती। विश्वामित्रें लिहिली स्वस्थिती। जनक दशरथ भूपती। पत्रयुक्तीं प्रार्थित ॥४२॥ स्वस्ति श्रीअजात्मजा। सूर्यवंशवंशध्वजा। दशरथा महाराजा। श्रीराम तुझा निजविजयी ॥४३॥ श्रीराम प्रतापें आगळा। स्वयंवरी वरिली जनकबाळा। त्यांच्या लग्नाचा सोहळा। यावें भूपाळा पहावया ॥४४॥ श्रीरामाच्या निजजननी।

आणाव्या सुखासनीं। भरत शत्रुघ्न पै दोन्ही। गजारोहणीं आणावे ॥४५॥ सेवक सुहृद लहानथोर। सेनापति सहपरिवार। सोयरे आणावे समग्र। सोहळा स्वयंवर पहावया ॥४६॥ देखोनि जनकाचे मूळपत्र। दशरथासी आल्हाद थोर। प्रधान प्रेरिला सत्वर। रथ कुंजर शृंगारावया ॥४७॥ धन्य सद्गुरू विश्वामित्र। धनुर्विद्या अति विचित्र। त्याचेनि प्रतापें रघुवीर। कृतोपकार आम्ही केलों ॥४८॥ ताटिका वधिली अति दुस्तर। यागीं मारिले राक्षस घोर। चापभंगे सीता सुंदर। वरी रामचंद्र गुरुविद्या ॥४९॥ यापरी प्रतापी रघुनाथा। विश्वामित्रें सुविद्यता। ऋषीची आज्ञा यावें लग्नार्था। आम्हां सर्वथा तेथें जाणें ॥५०॥

ततो रात्र्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सबांधवः।

राजा दशरथो हृष्टः सुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥३॥

अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम्।

ब्रजंत्यग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥४॥

दशरथाची मिथिला नगरीस जाण्याची तयारी:- रायें नगरीं क्रमोनि^२ निशी। सांगे सुमंत प्रधानासी। श्रीरामसीतेच्या लग्नासी। जाणें मिथिलेसी अति शीघ्र ॥५१॥ भांडारें उघडावीं उठाउठीं। काढाव्या द्रव्याच्या कोट्यनुकोटी। भरावें गजवार्जींच्या^३ पृष्ठी। उरलें शकटीं^४ भरावें ॥५२॥ मुकुट कुंडलें अलंकार। रत्न मुक्ताफळें संभार। सूत्र पटसूत्र रोमसूत्र। वस्त्रें विचित्र सर्वे घ्यावीं ॥५३॥ राजपत्न्या अति सुकुमार। सुखासनीं सालंकार। वस्त्रें पालवछत्रें गजर। अति शीघ्र चालों देई ॥५४॥ रायासी आल्हाद फार। भरत शत्रुघ्न निजकुमार। सालंकृत मनोहर। रथीं सत्वर बैसविले ॥५५॥ सेनापति वीरें वीर। शृंगारिले सैन्यसंभार।

१ एक वार, - वसिष्ठांच्या तपःसामर्थ्यासंबंधीची पुराणातील कथा आहे :- एकदां सूर्याच्या जागी वसिष्ठांनी स्वतःची छाटी ठेवून तिच्याकडून उदय व अस्त ही सूर्याची कामे करवून घेतली, २ घालवून, ३ हत्तीघोड्यांच्या, ४ गाड्यात.

टकेपताकानिजगजर। रथ कुंजर घडघडिले
॥५६॥ सेना चालिली एकसरे। वाजती
नानापरींची तुरें^१। गज गर्जती गहिरे^२। भाट गजरे
गर्जती ॥५७॥ वीरीं दिधली आरोळी। सिंहनादे
पिटिली टाळी। पर्णावया जनकबाळी। राजकुळी
चालिली ॥५८॥ आणोनि उत्तम रथांसी। रथीं
बैसविले महाऋषी। वसिष्ठ वामदेव
कश्यपासी। मार्कंडेय ऋषि जाबाली ॥५९॥
कात्यायनादि ऋषीश्वर। रायापासीं जे निरंतर।
रथीं बैसविले अपार। ज्ञानगंभीर
निजनिष्ठा ॥६०॥ ज्यांच्या वचनाचेनि
पडिपाडे^३। कळिकाळ तोही पायां पडे। ऐसे
ऋषिवर्य निधडे। रामवन्हाडा तेही आले ॥६१॥
ऐसे दोहीं भार्गी ऋषीश्वर। मध्ये राजा
सहितकुमर। पृष्ठभार्गी सैन्यसंभार। आले सत्वर
मिथिलेसी ॥६२॥ नामकीर्ति विरक्ती भक्ती।
इहीं तीन पेणां वस्ती। चौथें पेणें रघुपती।
निजात्मप्रीतीं भेटले ॥६३॥ अहंसोहंकोहंगती।
त्याचि तिहीं पेणां तीन वस्ती। तेथवरी ज्याची
स्थिती। त्यासी राम निश्चिती भेटेल ॥६४॥ दृश्य
द्रष्टा दर्शनस्थिती। या तिहीं पेणा तीन वस्ती।
तीन्ही क्रमोनियां चौथी। राम निश्चितीं भेटेल
॥६५॥ विदेहनगरीं विदेहगती। राम राहिलासे
सहजस्थितीं। तेथवरी ज्याची वस्ती। राम
निश्चितीं भेटेल ॥६६॥ विदेह^४ श्रीराम भेटेल
सत्वर। साधनचतुष्टय^५ शृंगार। चारी पुरुषार्थ^६
अलंकार। निधडे वीर लेइले ॥६७॥ यापरी
पेणोपेणीं सत्वर। ठाकिलें^७ विदेहाचें नगर। अति
सत्वर मनोहर। नगरी सुंदर शोभत ॥६८॥
मुळींचे पदीं वस्ती चान्ही। करोनि पावले
विदेहपुरी। तेंचि म्यां वर्णिलें ग्रंथाधारीं। श्रोतीं

कुसरी^८ न करावी ॥६९॥ दशरथा जनकासी
भेटी। जानकी कन्या ज्याची गोमटी। दोघांचे
भेटीची गोड गोष्टी। सुखसंतुष्टीं आल्हाद ॥७०॥
रामायणाचे निजसार। तें हें सीतास्वयंवर।
प्रकृतिपुरुषां एकाकार। होती साचार सुलमनीं
॥७१॥ ज्याचेनि पावन पृथ्वी नवखंड।
ज्याचेनि पावन पिंड ब्रह्मांड। त्याचिया लग्नाचें
पें कोड^९। कथा अति गोड निरूपणी ॥७२॥
एका जनार्दना शरण। प्रकृतिपुरुषा पाणिग्रहण।
श्रीरामसीतेचे लग्न। समाधान जीवशिवां
॥७३॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे
एकाकारटीकायां दशरथागमनं नाम
एकविंशतितमोऽध्यायः ॥२१॥ श्लोक ॥४॥
ओव्या ॥७३॥

अध्याय बाविसावा

सूर्यवंशवर्णन

दशरथराजा मिथिलेला येतो:-
श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः। जीवशिवांचें
समाधान। ते हे कथा रामायण। पवित्र परिकर^{१०}
पावन। जगदुद्धरण जडजीवां ॥१॥ श्रीरामीं
संलग्नता। सर्वांगें समरसें सीता। याचि नांव
सुलग्नता। ते लग्नकथा अवधारा ॥२॥ मार्गीं
वसोनि चारी वस्ती। राजा दशरथ शीघ्रगतीं।
आला विदेहपुराप्रती^{११}। जेथें रघुपति
निजविजयी ॥३॥ विदेहपुरा वस्ती आले। ते
त्रिभुवनीं विजयी जाले। विश्वामित्रें मित्रत्व
केलें। गुरुत्व दिधलें वसिष्ठें ॥४॥ श्रीवसिष्ठें
विश्वामित्रु। केला श्रीरामीं धनुर्विद्यागुरू।
आपण ब्रह्मविद्यासद्गुरू। विजयी रामचंद्र

१ मंगलवाद्ये, २ भारदस्त, आकर्षक, ३ थोरपणाने, ४ जनक, ५ वस्तुविवेक, वैराग्य, शमादि (शम, दम, दया, तितिक्षा, उपरति आणि समाधान) व मुमुक्षुत्व हें साधनचतुष्टय, ६ धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चार पुरुषार्थ, ७ गाठले, ८ तिरस्कार, उपहास, ९ कौतुक, १० सुंदर, ११ मिथिला नगरीला.

यांचेनि ॥५॥ वसिष्ठानिष्ठानिजनिर्धारिं। दशरथ
पावला विदेहपुरी। रत्नकळसांचिया हारी। तेजें
अंबरीं रवि लोपे ॥६॥ दशरथ आला
निजनगरीं। छत्रें पल्लवछत्रें वरी। निशाणें
त्राहाटिल्या भेरी। मंगळतुरीं गर्जत ॥७॥

जनकाने सामोरे जाऊन सर्वांचे स्वागत केले :-
आला ऐकोनि दशरथ। जनक सामोरा धांवत।
शतानंद पुरोहित। सर्वे समस्त प्रधान ॥८॥ पुढें
वसिष्ठ देखिला दृष्टीं। धांवोनि चरणी घातली
मिठी। जगदुद्धार स्वचरणांगुष्टीं। सभाग्य सृष्टीं मी
एक ॥ ९ ॥ वसिष्ठचरण जाले प्राप्त। आजि माझें
कुळ पुनीत। आजि माझे पितर तृप्त। वंश सनाथ
आजि माझा ॥१०॥ वसिष्ठ भेटल्या अभीष्ट^१।
वसिष्ठ भेटल्या अनिष्ट इष्ट। वसिष्ठ भेटल्या
भाग्य वरिष्ठ। वसिष्ठें श्रेष्ठ निजदास ॥११॥
वसिष्ठ अत्यंत सज्जन। जनक सद्भाव संपूर्ण।
देखोनि दिधले आर्लिंगन। समाधान
दोघांसी ॥१२॥ दोनी दीप एक होती। द्वैतलोपें
एकचि दीप्ती। तैसें आर्लिंगन देती। अभेदवृत्तीं
आल्हाद ॥१३॥ वसिष्ठ देहींच विदेही। जनक
सहजची विदेही। दोघे निःसंदेह विदेही। दिधले
पार्हीं आर्लिंगन ॥१४॥ जनकवसिष्ठांचे भेटी।
आल्हाद न माये सृष्टीं। पुढें दशरथ देखिला दृष्टीं।
उठाउठीं आर्लिंगी ॥१५॥ जानकीजनका
श्रीरामजनका। आर्लिंगन पडले देखा। तेणें
संतोष सकळिकां। तिहीं लोकां आल्हाद ॥१६॥
एक जनक एक दशरथ। समर्थु आर्लिंगी समर्थ।
तेणें सुखावे रघुनाथ। पुरला मनोरथ
सीतेचा ॥१७॥ दोघां अति प्रीतीं आर्लिंगन।
दोघे राजे सुखसंपन्न। सीतारघुनाथांचें लग्न। वेगीं
सुलग्न करावें ॥१८॥ देखोनि भरत आणि
शत्रुघ्न। राजा प्रधान विस्मयापन्न। विस्मित

मिथिलेचे जन। रामलक्ष्मण केंवि आले ॥१९॥
कांहीं जाला अपमान। किंवा चुकलें
विधिविधान। दोघे आले हे रुसोन। अति उद्विग्न
विदेही ॥२०॥ पुसोनि येतां कौशिकासी। दोघे
होते गुरुसेवेसी। तेचि दोघे दशरथापासीं।
शीघ्रवेगेंसी कां आले ॥२१॥ जनक वसिष्ठासी
पुसे आपण। रामलक्ष्मण दोघेजण। येथें कां
आले रुसोन। कोण विधान मी चुकलों ॥२२॥

दशरथपुत्रांचे वसिष्ठांकडून वर्णन :- विदेहासी
सांगे वसिष्ठ। रामलक्ष्मण ते ज्येष्ठ। भरतशत्रुघ्न
हे कनिष्ठ। सांगतां स्पष्ट कळेना ॥२३॥ रूपरेखा
समसमान। ठाणमाण गुण लावण्य। हे दोघे
रामलक्ष्मण। भरतशत्रुघ्न ते कवण ॥२४॥ ऐसें
बोलतां विदेहासी। हांसें आलें वसिष्ठासी। मग
बैसवोनि सावकाशीं। पूर्ववृत्तांतासी सांगत
॥२५॥ भरत रामपिंडाचा अर्धभाग। तो
रामरूपी दिसे सांग। शत्रुघ्न सौमित्राचा भाग।
त्याचें सर्वांग तद्रूप ॥२६॥ हे चतुर्विध चारी
मूर्ती। एकरूपें चतुर्धा^२ भासती। ऐसें ऐकोनि
भूपती। विस्मये चित्तीं तटस्थ ॥२७॥ तेचि
समयीं विश्वामित्र। धेवोनि आला रामसौमित्र।
दशरथाचे चारी पुत्र। शोभा विचित्र एकत्वे
॥२८॥ देखता चतुर्मूर्ति चतुर्क^३। पाहणें
पाहतां अवघे एक। ऐकोनि जनका परम सुख।
परम पुरुष हे चारी ॥२९॥

दशरथपुत्रांच्या लग्नाची जनकाकडून
सूचना :- कुशध्वज माझा कनिष्ठ बंधू।
त्याच्या कन्या स्वरूपसिंधू। भरतशत्रुघ्नां करूं
वधू। उर्मिलासंबंधू लक्ष्मणासी ॥३०॥ ऐसा
जनकाचा मनोरथ। चवघां बंधूसहित।
जामाता जोडला रघुनाथ। उल्लासत
स्वानंदें ॥३१॥

१ अत्यंत इष्ट, कल्याण, २ चार प्रकारचे, ३ चार सूर्य.

विश्वामित्रांची दशरथाकडून स्तुति:- घेवोनी श्रीरामलक्ष्मण। विश्वामित्र आला आपण। दशरथ घाली लोटांगण। हर्षे चरण वंदिले ॥३२॥ आनंदें दशरथ बोलत। तुझे धनुर्विद्या समर्थ। तुझे नि विजयी श्रीरघुनाथ। कीर्ति विख्यात तुझे नि ॥३३॥ तुझे नि ताटिकेसी अंत। तुझे नि सुबाहूसी घात। तुझिये कृपें जानकी प्राप्त। तूं अति समर्थ ऋषिवर्या ॥३४॥ माझे अत्यंत कृपणपण। नेदीं म्हणे रामलक्ष्मण। ते त्वां आणोनि आपण। यशभूषण आपण दिधलें ॥३५॥ तुझे नि निजशिष्यपणें। तिहीं लोकीं मिरवे लेणें। ऐसीं लेवविलीं भूषणें। कंठाभरणें शिवासी ॥३६॥

विश्वामित्रांचे उत्तर:- ऐसें ऐकतां स्तुतिस्तोत्र। हांसोनि बोले विश्वामित्र। रामचंद्रें मी पवित्र। ब्रह्मीं ब्रह्मसूत्र श्रीराम ॥३७॥ श्रीरामाचे नि शिष्यपणें। तिहीं लोकीं माझे गुरुत्व वंदणें। श्रीरामें माझे सनाथ^१ जिणें। जिणें मरणें मज नाही ॥३८॥ पूर्वी यागीं मी अनाथ। तो श्रीरामें केलों सनाथ। कर्माकर्मा करोनि घात। श्रीरघुनाथ तुष्टला ॥३९॥ श्रीरामशिष्यत्वाची नवाई^२। मज देहवंता वंदी विदेही। रामकीर्ति सांगों काई। पाषाण पायीं पुनीत ॥४०॥ ज्याचे नि पायें तरती पाषाण। त्याचे नि गुरुत्वे मी धन्य। माझेही यज्ञाचें फळ जाण। ब्रह्म परिपूर्ण श्रीराम ॥४१॥ ऐसें बोलतां विश्वामित्र। सुर सिद्ध करिती जयजयकार। वर्षती सुमनांचे संभार। प्रेमें विश्वामित्र मूर्च्छित ॥४२॥ वसिष्ठ येवोनियां तेथ। विश्वामित्रा करी सावचित। जे बोलिलासी तें इत्थंभूत। श्रीरघुनाथ परब्रह्म ॥४३॥ आल्हादें दशरथ उठोन। आलिंगी श्रीरामलक्ष्मण। रत्नें धन धान्य ओंवाळून।

चौघेही जण बैसविले ॥४४॥ वसिष्ठविश्वामित्र वचन। श्रीराम ब्रह्म परिपूर्ण। तेणे जनकासी आल्हाद पूर्ण। करावया लग्न उद्यत^३ ॥४५॥

दशरथाच्या चारही मुलांच्या विवाहनिश्चितीसाठी कुशध्वजाला निमंत्रण:- शतानंद पुरोहितासी। जनक धाडी कुशध्वजापासीं। तो धाकटा बंधु आम्हांसी। शीघ्र त्यासी आणावें ॥४६॥ संकाशा नाम नगरीसीं। म्यां राज्यीं स्थापिलें प्रतिष्ठेसीं। दोघी कन्या आहेत त्यासी। लावण्यराशी सुंदरा ॥४७॥ श्लाघ्य संबंधु रघुनंदना। दोघी द्याव्या भरतशत्रुघ्नां। यालागी त्यासी शीघ्र आणा। लग्नीं सुलग्ना साधावया ॥४८॥ ऐकोनि जनकाचें^४ आकारण। शीघ्र कुशध्वज आला आपण। रायासी करोनि नमन। आलिंगन दिधलें ॥४९॥ जनकसभा सावकाशीं। मूळ धाडिलें दशरथासी। वेगीं बोलवूनी त्यासी। लग्नदिवसासी नेमावया ॥५०॥ दशरथ आला ऋषिमेळीं। वसिष्ठ वामदेव रायाजवळी। कश्यप कात्यायन जाबाली। तपोबळी मार्कंडेय ॥५१॥ आले सखे सुहृज्जन। जनकें दिधला सन्मान। अवघे बैसविले सावधान। लग्नदिन नेमावया ॥५२॥ विवाह करावया सत्कुळीं। दोही वंशाची वंशावळी। शोधोनि पहावी समूळीं। ऋषि सकळी नेमिले ॥५३॥ वराचें कुळ समस्त। सांगावया वसिष्ठ कुळदैवत। तेणें सांगावा आद्यंत। इत्थंभूत रविवंश ॥५४॥

वसिष्ठकृत सूर्यवंशवर्णन:- ऐकोनि ऋषींचें उत्तर। वसिष्ठें केला नमस्कार। ऐका सूर्यवंशविस्तार। अति पवित्र भूपती ॥५५॥ सूर्यवंशाचिये ख्याती। महापातकी मुक्त होती। एक एक चक्रवर्ती। त्रिजगतीं भूषण ॥५६॥

१ सुफलित, यशस्वी, २ श्रीरामाच्या शिष्यत्वाचे मोठे नवल, ३ उद्युक्त, तयार, ४ बोलावणे.

सूर्याचा मुख्य मनु पुत्र। मनूचा इश्वाकु पवित्र।
 तेणें अयोध्या मुक्तक्षेत्र। केलें नगर निजवासा
 ॥५७॥ यालागीं सूर्यवंशीं जाण। म्हणती
 इश्वाकुनंदन। म्हणावया हेंचि कारण।
 पदव्याख्यान याचि स्थितीं ॥५८॥ येच वंशी
 पृथु चक्रवर्ती। रसातळां जातां क्षिती। पृथूनें
 धरिली आत्मशक्तीं। पृथ्वी म्हणती त्याचेनि
 ॥५९॥ तेणें केलें पृथ्वीचें दोहन। सुखी केले
 सकळ जन। पूजाभक्तीनें पावन पूर्ण। अनर्घ्य
 रत्न सूर्यवंशी ॥६०॥ येच वंशी उत्तानचरण^१।
 त्याचा पुत्र ध्रुव जाण। बाळपणीं देव सुप्रसन्न।
 करोनि आपण अढळ जाला ॥६१॥ योनिद्वारे न
 जन्मतां। पित्याचे कुशीं जन्म पावतां। परी मरों
 नेदीच निजधाता^२। तो मांधाता रविवंशीं ॥६२॥
 शिबी चक्रवर्ती येच वंशी। पक्ष्यासाठीं तुकी^३
 मांसासी। नगरी नेली वैकुंठासी। सत्वरशि शिबी
 देखा ॥६३॥ सूर्यवंशीं अति पवित्र। जन्म
 पावला हरिश्चंद्र। स्वप्नदान-विधिउपचार। केला
 साचार जागृतीं ॥६४॥ दक्षिणा द्यावया समग्र।
 डोंबाघरीं होय परतंत्र। विकोनियां स्त्रीपुत्र।
 विश्वामित्र सुखी केला ॥६५॥ रक्मांगद येच
 वंशी। व्रत पाळोनि एकादशी। नगरी नेली
 वैकुंठासी। व्रतें जगांसी उद्धार ॥६६॥ सुरासुरां
 नागवे वैरी। धूमांक्ति पाताळविवरीं। त्यातें
 शोधोनियां मारी। तो धुंधुमार रविवंशी ॥६७॥
 त्याचा पुत्र धर्मांगद। एकादशी-व्रतीं आल्हाद।
 शिर देतां न मानी खेद। परमानंद पावला ॥६८॥
 सूर्यवंशीचे भूपती। एका चढी एकाची ख्याती।
 श्रवणें जन पावन होती। वंशोत्पत्ती अवधारा
 ॥६९॥ येच वंशी अंबक्रषी। व्रत साधोनि
 द्वादशी। देव आणिला गर्भवासासी। दुर्वासासी
 वांचविलें ॥७०॥ येच वंशी राजे सगर। ज्यांचेनि

नांवें जाले सागर। कपिलशापें जळतां शूर। करी
 उद्धार भगीरथ ॥७१॥ भगीरथें निजात्मशक्तीं।
 आणोनियां भागीरथी। पूर्वज तारिले नेणों किती।
 त्रिजगतीं उद्धार ॥७२॥ भगीरथसुत प्रवीण युद्धीं।
 देवां दैत्यां युद्धसंधीं। इंद्रें बैसवोनियां खांदीं।
 नेला त्रिशुद्धी युद्धासी ॥७३॥ बैसला इंद्राच्या
 ककुदीं^४। यालागीं काकुत्स्थ म्हणती। त्यांच्या
 नामाची निजख्याती। काकुत्स्थ म्हणती
 श्रीरामा ॥७४॥ रविवंशी अति निष्पाप। राजा
 जन्मला दिलीप। कामधेनु उपासी नृप। अति
 साक्षेपे^५ पुत्रार्थी ॥७५॥ कामधेनु प्रसन्न पूर्ण।
 रघु पुत्र पावला सुलक्षण। ज्याचेनि नांवें
 रघुनंदन। वंशींचा जाण म्हणताती ॥७६॥ रघूचा
 अज अतुर्बळी^६। अति प्रतापी भूमंडळीं। वैरी
 अजप्राय^७ बळी। पायांतळीं मेमातीं ॥७७॥ त्या
 अजाचा दशरथ। शुक्र जिंकिला युद्धांत। स्वर्गीं
 जाला यशवंत। सन्मानिला अमरेंद्र ॥७८॥
 पराभविलें दैत्यगुरूसी^८। अति आल्हाद
 बृहस्पतीसी। आलिंगूनियां हृदयेंसीं।
 निजनगरासी धाडिला ॥७९॥ त्याचे पुत्र चौधे
 जण। श्रीराम आणि लक्ष्मण। धाकुटे भरत
 शत्रुघ्न। आदिकारण हे चारी ॥८०॥ केला
 ताटिकेचा निर्वाळा^९। सुबाहु मारिला राक्षसमेळां।
 रावण अपमानिला बळा। चरणीं शिळा
 उद्धरिली ॥८१॥ सूर्यवंशींचें वर्णन। वसिष्ठ गर्जे
 आल्हादोन। सुमनें वर्षती सुरगण। हर्षत मन
 जनकाचें ॥८२॥ ऐकोनि सूर्यवंशावळी।
 महासिद्धीं पिटिली टाळी। धन्य धन्य
 जनकबाळी। भार्यें तत्कुळीं सुलग्न ॥८३॥
 परिसोनि निजवंशवर्णन। दशरथासी आल्हाद
 पूर्ण। वसिष्ठावरी ओंवाळून। देत गोदान
 लक्षकोटी ॥८४॥ मग उठोनि महाक्रषीं।

१ उत्तानपाद, २ आपला उत्पन्नकर्ता, ३ तोली, वजन करी, ४ वशिष्ठावर, ५ तत्परतेनें, ६ मोठा पराक्रमी, ७ बोकडाप्रमाणे बें बें करून ओरडतात, ८ शुक्राचार्याला, ९ नाश.

बैसविलें वसिष्ठासी। तूं सूर्यवंशाचा सदगुरु
होसी। रविवंशासी भूषण ॥८५॥ सूर्यवंशीं जे जे
भूप। सांगितले अति प्रताप। ते तुझेनि निष्पाप।
तूं सद्वृष सदगुरु ॥८६॥ जेंवी सूर्य निजतेजेसीं।
सूर्यकांती तेज प्रकाशी। तेंवी तुझेनि अनुग्रहेसीं^१।
सूर्यवंशासी प्रताप ॥८७॥ अचेतन तुझिया
कृपादृष्टीं। सूर्यमंडळीं तपें छाटी। तुझा अनुग्रह
जाल्यापाठीं। शिष्य सृष्टीं निजविजयी ॥८८॥
वसिष्ठ वक्ता सुखस्वानंद। सभेसी जाला
परमानंद। जनक भाग्याचा अगाध। लग्नसंबंध
श्रीरामीं ॥८९॥ एका जनार्दना शरण। जालें
सूर्यवंशव्याख्यान। जनकवंशाचें निरूपण।
सावधान अवधारा ॥९०॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां
सूर्यवंशनिरूपणं नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः
॥२२॥ ओव्या ॥९०॥

अध्याय तेविसावा

सीमान्तपूजन - भोजनसमारंभ

श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥ सूर्यवंशींचे
भूपती। असंख्य आणि अगाधकीर्ती। ते म्यां
सांगितले संकळितीं^२। क्षमा श्रोतीं करावी ॥१॥

एवमुक्तोऽथ जनकस्तमुवाच कृतांजलिः।

श्रोतुमर्हसि धर्मज्ञ मत्कुलं शृण्वतां वर ॥१॥

प्रधानेश्वर वक्तव्यं कुलं निरवशेषतः।

वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध नरेश्वर ॥२॥

वसिष्ठें सूर्यवंशावळी। वर्णिली अति
प्रांजळी^३। जनक उठोन तये वेळीं। कृतांजळी^४
विनवीत ॥२॥

जनकाचें कुलवर्णन:- माझिये कुळींचे
भूपाळ। ख्यातिवंत अति प्रबळ। राऊळें^५

परिसावे सकळ। सकळकुळपर्यावो^६ ॥३॥
कन्यादानीं सकळ कुळ। सांगावें लागे स्वयें
समूळ। पहिले कुळीं निमी भूपाळ। त्याची
कीर्ति प्रबळ तिहीं लोकीं ॥४॥ वसिष्ठाचे
शापस्थितीं। जगाचें देखणें ज्याची वस्ती।
ज्याचेनि डोळे देखणे होती। यालागीं म्हणती
निमी त्यातें ॥५॥ निमिषानिमिषाची गती।
ज्याचेनी चाले अहोरातीं^७। यालागीं त्यातें
निमी म्हणती। जाण निश्चितीं नरनाथा ॥६॥
निमिचा सुत मिथी सोज्जवळा। नगरी वसविली
स्वलीळा। यालागीं इतें म्हणती मिथिला।
स्वनामें सोहळा निजनगरीं ॥७॥ मिथिपुत्र
प्रथम जनक। जो कां अत्यंत सात्विक।
पुत्रप्राय पाळिले लोक। यालागीं नांव जनक
त्यासी ॥८॥ त्याचा पुत्र धृष्टकेतु। जनकवंशी
अति विख्यातु। दळें बळें प्रतापवंतु। धर्मसेतु
निजधर्मा ॥९॥ त्यापासोनि अनेक। जनक
नामाचे नृप देख। ते सांगतां असती असंख्य।
कथा आत्यंतिक वाढेल ॥१०॥
बहुलाश्वजनक स्वकीर्तिजनक। स्वदेहजनक
विदेहजनक। त्यांमाजि मीही एक जनक।
निजसेवक तुमचा ॥११॥ वंशावळी
वाढवितां। अपार वाढेल ही कथा। लग्नीं
साधावें रघुनाथा। हे परमावस्था^८ जनकासी
॥१२॥ घ्यावया आमुच्या निजराज्यासी।
हिरोन न्यावया सीतेसी। सुधन्वा आला अति
क्रोधेसीं। तेणें मिथिलेसी वेढिलें ॥१३॥ मग
मी युद्ध केलें त्यासीं। रणीं वधिलें सुधन्व्यासी।
मग त्याचिया राज्यासीं। कुशध्वजासी म्यां
स्थापिलें ॥१४॥ कुशध्वज माझा धाकटा
बंधू। राजाप्रतापें प्रतापसिंधू। त्याच्या कन्या
दोघी वधू। वरसबंधू करूं इच्छीं ॥१५॥

१ कृपेने, २ संक्षेपाने, ३ स्पष्ट, ४ हात जोडून. ५ राजाने, ६ सर्व कुलाचा विस्तार, ७ रात्रंदिवस, ८ अत्यंत उत्कंठा,

दशरथाच्या चार पुत्रांना आपल्या चार कन्या देण्याचा संकल्प:- सीता दिधली श्रीरामासी। ऊर्मिला दिधली लक्ष्मणासी। मांडवी दिधली भरतासी। शत्रुघ्नासी श्रुतकीर्ती॥१६॥ चौघे बंधू चारी वधू। ऋषी म्हणती श्लाघ्य^१ संबधू। अवघीं केला निश्चयशब्दू। लग्नविधि अवधारा॥१७॥

कुलगुरु व विश्वामित्रांचे अनुमोदन, दशरथाची संमति:- वसिष्ठ विश्वामित्र वामदेव। अवघे म्हणती अति अपूर्व। श्लाघ्यसंबंध-गौरव। भाववैभव समसाम्य॥१८॥ आजिचे तिसरे दिवशीं। उत्तराफल्गुनी सुदिनेंसीं। अभिजित साधून मध्यान्हेंसीं। लग्न चौघांसीं लावावे॥१९॥ वसिष्ठविश्वामित्रांचें वचन। दशरथें मस्तकीं वंदून। तुमचें वाक्य परम प्रमाण। करणें लग्न चौघांचें॥२०॥ जनक कुशध्वज नृपती। दोघेही व्याही परमार्थी। विजयी जाला रघुपती। ते अति कीर्ति तुमचेनि॥२१॥ लग्न करणें हें प्रमाण। भेरी त्राहाटिलें निशाण। दोहीं राया हर्ष पूर्ण। सुहज्जन आल्हादी॥२२॥

देवकस्थापना:- दशरथें पुसोनि जनकासी। सर्वे घेवोनि महाऋषी। वेगें आला जानवशासी। देवकासी आरंभ॥२३॥ जनक बोळवीत ये सर्वासी। हात जोडोनि ऋषिरायांसी। शिष्य सेवक मी तुम्हांसी। बांधवांसीं ससैन्य॥२४॥ श्रीरामलग्नाचा महोत्साह। दोहीं मांडवीं उत्साह। मिनला ऋषिसमुदाव। नवल नवलाव लग्नाचा॥२५॥

लग्नमंडपाचे वर्णन:- रामविवाहा मंडपस्तंभ। चारी वेद जाले स्वयंभ^२। आडवळे धैर्याचे सलंब^३। वांसे निकोभ विवेकाचे॥२६॥ त्यावरी शाकार स्मृतिपुराणें।

चारी पुरुषार्थ तोरणें। धर्मद्वारे शोभती तेणें। सलंबपणें मुक्तघोंसीं॥२७॥ धर्मद्वार नित्यमुक्त। द्वारनिरोध^४ नाहीं तेथ। दीनें वरापासीं पावत। सुखी होत तत्काळें॥२८॥ वसिष्ठ पुरोहित सुबुद्धी। मंडप कापडिला उपनिषदीं। शोभा शोभे त्रिशुद्धी। चिदानंदी मंडप॥२९॥ मंडपशोभा शोभे कैसी। पताका शोभती चिदाकाशीं। देखतां सुख होय दृष्टीसी। मंडपवासियां आल्हाद॥३०॥ कन्यामंडपीं स्तंभ भावाचे। आडवळे शुद्धसत्त्वाचे। वरी शाकार विधीचे। सद्बुद्धीचे दारवटे॥३१॥ कन्यामंडपीं चांदवा धर्म। वरमंडपीं वितान^५ ब्रह्म। कन्यागृहीं दादुगें कर्म। कर्म निष्कर्म वरगृहीं॥३२॥ कन्यागृहीं साधन पंक्ती। वरगृहीं साधन शांती। कन्यागृहीं रत्नज्योती। निजदीप्ती वरगृहीं॥३३॥ कन्यागृहीं नवरसप्रीती। वरगृहीं नवविधा भक्ती। कन्यागृहीं विधि सर्वार्थी। विधिनिर्मुक्ति वरगृहीं॥३४॥ कन्यागृहीं नृत्यचाचरी। वरगृहीं कीर्तनगजरी। कन्यागृहीं भाट कैवारी। वेदनागरी वरगृहीं॥३५॥ कन्यामंडपीं नोवऱ्या चारी। वरमंडपीं मिथ्या नरनारी। दोहीं मंडपांमाझारी। अगाध थोरी सामर्थ्य॥३६॥ वसिष्ठें दशरथासी बैसवोन। देवकविधि पुण्याहवाचन। नांदीश्राद्ध करवोन। बहु हिरण्य^६ वाटिलें॥३७॥

स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा च पुष्कलम्। पुत्रार्थी प्रियपुत्रस्थ चक्रे गोदानमुत्तमम्॥३८॥ गवां शतसहस्राणि विधास्य इति चाब्रवीत्। आपृच्छय जनकं राजा पुत्रानुद्दिश्य धार्मिकः॥३९॥ सुवर्णशृंगीः सुच्छन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः वित्तमन्यद्बहुवसु द्विजेभ्यो ययुनंदनः॥४०॥

मंडपसंरक्षणासाठी देवता-क्षेत्रपालाचे आगमन:- श्रीवसिष्ठें आव्हानितां। नलिनी

१ स्तुत्य, उत्तम, २ स्वतः सिद्ध, ३ लांब, ४ प्रतिबंध, मज्जाव, ५ छत, ६ द्रव्य.

नंदिनी उमादि समस्ता। मंडपी समस्त
मंडपदेवता। मूर्तिमंता पै आल्या॥३८॥
नवग्रहादि ग्रह समस्त। मंडळें सोडोनियां
त्वरित। अवघे आले मंडपात। श्रीरघुनाथ
लग्नार्थी॥३९॥ मंडपदेवता ग्रहपरवडी^१।
श्रीरामा वंदिती आवडीं। आमुची तोडील हा
बेडी। सोडवील बांधवडी लंकेची॥४०॥
क्षेत्रपाळ अहोरातीं। मंडपद्वारीं नित्य जागती।
रावणें हरिल्या क्षेत्रवृत्ती। त्या रघुपती सोडवील
॥४१॥ देवकप्रतिष्ठा ऐसिया रीतीं। श्रीवसिष्ठें
विधानोक्तीं। करविली रायाहारीं। आल्हाद
चितीं दशरथा॥४२॥

दशरथहस्ते गोदाने:- पाचारोनियां ब्राह्मण।
शतानुशर्ते करी गोदान। श्रीरामें लक्षोनियां दान।
दानविधान अवधारा॥४३॥ नेदीच लातरिया^२
डिवरिया^३। नेदीच अत्यंत बुजरिया^३।
चोरपान्हा^३ खावरिया^३। मरळा^३ कुचरिया^३
नेदीच॥४४॥ ऐसिया गाई दान देतां। अवचटे^४
घडे ब्रह्महत्या। दानीं दुभाळुवा^५ अतिशांता।
होय देता नृपनाथ॥४५॥ नेदीच फळवटा
प्रथमविताच्या। नेदीच वृद्धा बहुवितांच्या।
तरूण सुदोही सुस्तनांच्या। बहुमोलाच्या
उत्तमा॥४६॥ सुवर्णशृंगी रौप्यखुरी।
कांस्यदोही क्षौमांबरी^६। रत्नपुच्छा सुकुमारी।
सालंकारी शोभत॥४७॥ जैशा गाई तैशी
आभरणें। तैसीच दक्षिणा संपूर्ण। पुत्रोद्वाही^७
देतसे दान। सुखी ब्राह्मण तेणें केले॥४८॥
तिळपात्रें घृतपात्रें। क्षीरसहित भोजनपात्रें।
द्विजांसी दिधलीं नृपवरें। श्रीरामचंद्रें उत्साहो
॥४९॥ श्रीरामभावना भावून। सकळ लोक
करिती दान। प्रत्यक्ष श्रीरामें निजदान।
भाग्यसंपन्न दशरथा॥५०॥

भरताचा मामा युधाजित याचे आगमन:-
देवकप्रतिष्ठा अतिगजर। हर्षे दान दे नृपवर।
तेचि समयीं युधाजित शूर। आला ज्येष्ठ सहोदर
कैकयीचा॥५१॥ तो भरताचा निजमातुळ।
सुहृत्संबंधी अति कुशळ। स्वसापुत्र स्नेहाळ।
रायें तत्काळ आलिंगिला॥५२॥ श्यालक^८
बोले दशरथासी। भेटावया दोहीं पुत्रांसी। प्रीती
कैकयरायासी। मज तुम्हांपासी पाठविलें
॥५३॥ मी जंव आलो अयोध्येसीं। तंव तुम्ही
आलेती लग्नासी। ऐकोनि लग्नोत्साहासी। अति
त्वरेसीं मी आलों॥५४॥ अवघीं केलें
अभ्युत्थान^९। रायें दिधला अति सन्मान।
दिधलें सुमनचंदन। वरासन बैसावया॥५५॥
अभ्यंग करितां वरासी। मंगळतुरध्वनि
आकाशीं। अलंकारीं दासदासी। महाक्रुषि
पूजियेले॥५६॥ वस्त्रें भूषणें विचित्रलीला।
गंधाक्षता सुमनमाळा। देती परिमळतांबूला।
दानलीला शोभत॥५७॥

चार जावयांचा सत्कार:- केळवला रघुनंदन।
कोणी नाहीं हीन दीन। अवघेची दिसती प्रसन्न
वदन। सुप्रसन्न दशरथ॥५८॥ वस्त्रें अलंकार
अति चोखट। सभा बैसली घनदाट। रायें रचिलें
वैकुंठ। अति उद्भट निजशोभा॥५९॥
श्रीरामाच्या निजतेजेसीं। शोभा आली
मंडपासी। रमेहूनि वरिष्ठ दासी। श्रीरामापासीं
शोभत॥६०॥ हातीं धरोनि वसिष्ठा। रायें केली
यागप्रतिष्ठा। होम दिधला हव्यवाटा^{१०}।
ज्येष्ठश्रेष्ठां पूजिलें॥६१॥ जनकें अत्यंत
गजरेंसी। आणिले सीमांतपूजेसी। सभा
शोभताहे कैसी। वैकुंठवासी नरनृप॥६२॥
वैकुंठीचें निजसामर्थ्य। येथें आणिलें समस्त।
जनक निजभाग्यें समर्थ। श्रीरघुनाथ

१ निरनिराळे ग्रह, २ लाथ मारणाऱ्या, ३ मारकुट्या, बुजऱ्या, पान्हा चोरणाऱ्या वगैरे, खोडकर, ४ अकल्पित रीतीने, ५ दुभत्या, दूध देणाऱ्या, ६ रेशमी वस्त्र पाठीवर ज्याच्या त्या, ७ मुलाच्या लग्नात, ८ बहिणीचा मुलगा, ९ मेहुणा, १० उभे राहणे, ११ अग्नीत.

जांवई ॥६३॥ चारी मुक्ती ते चवाई^१। तीवरी
बैसविला जांवाई। तेणेंचि सन्मानें तिघेही।
ठायींच्या ठायीं बैसविले ॥६४॥ सत् चित्
आनंद तिन्ही जाण। गुणातीत शोभायमान।
तैसेचि हे तिघे जण। श्रीरामें पूर्ण शोभती
॥६५॥ मुकुट कुंडले रत्नमेखळा। करीं मुद्रिका^२
रत्नमाळा। निजभावाचें पदक गळां।
हृदयकमळावरी शोभे ॥६६॥ जानकीजनकें
विदेहवीरें। आणिली शुद्ध चिदंबरें^३। तीं वेष्टिलीं
रामचंद्रें। अत्यादरें करूनियां ॥६७॥ येरही वर
याचि रीतीं। गौरविले अति प्रीतीं। देखोनि
विदेहनृपतीची भक्ती। श्रीरघुपति
उल्हासे ॥६८॥

ऋषिपूजन, विश्वामित्रांना अग्रपूजेचा मान :-
वसिष्ठ म्हणे गा विदेहेंद्रा। आधीं पूजावें
विश्वामित्रा। वचन मानलें राजेंद्रा। पूजी
ऋषीश्वरा अग्रपूजा ॥६९॥ पूजिले वसिष्ठ
वामदेव। कश्यपादि ऋषिसमुदाव। पूजिला
मातुळ महाबाहो। पूजिला राव दशरथ ॥७०॥
अत्यंत श्रद्धा जानकीजनक। तेणें पूजिला
श्रीरामजनक। सोयरे सुहृद एक एक।
सेवकेंसेवक^४ बुझाविले ॥७१॥ ऋष्यशृंगाची
निजकांता। मुख्य करवली ते शांता। जनक
पूजी दिव्यांबरता^५। नानारत्नालंकारी ॥७२॥
सुविद्या अविद्या श्रद्धा पत्नी। तैशा वरमाया
तिघी जणी। सुमेधा लागली त्यांचे चरणीं
रत्नभूषणीं पूजियेल्या ॥७३॥ जनकाची स्त्री
पतिव्रता। सुमेधा सीतेची निजमाता। भावें
वंदिलें रघुनाथा। चरणीं माथा ठेविला ॥७४॥
वृद्धपरंपरा पूर्ण। वोहमाय^६ उठी वराचे चरण।
शुद्धमेधेनें पै आपण। श्रीरामचरण
पूजियेले ॥७५॥

भोजनपंक्ति, पक्वान्नवर्णन :- लाज सांडोनि
रोकडी। सुमेधा विनवी अति आवडीं। माझी
रुखवतपरवडी^७। स्वामीनें गोडी चाखावी
॥७६॥ तुझेनि उद्देशें सतत। परिपाक केले
बहुत। भावाचा भोक्ता रघुनाथ। मनोरथ
पुरवावे ॥७७॥ तिचा जाणोनि मनोरथ। भावें
तुष्टला रघुनाथ। जनकें प्रार्थिला दशरथ।
भोजनार्थ रुखवतीं ॥७८॥ मध्ये श्रीराम
केवळ। आवरणपंक्तीं^८ राजे सकळ। स्वप्रकाशें
दीप प्रबळ। भाग्य सुफल सुमेधेचें ॥७९॥
चैतन्यतेजें अति चोखटें। समभावे सुवर्णताटें।
पूर्णसें भरिलीं वाटे। अपूर्ण कोठे असेना
॥८०॥ एकी शाखा ते खाणिवा। एकी केवळ
खुडिवा। एकी सदेठी तोडिवा। एकी सुरेख
सोलिवा सुवास ॥८१॥ एक कडुवटे खणुवाळी।
एक तिखटे तोंडाळी। एक सलंब सरळी। एक
वाटोळी गडबडिजे ॥८२॥ एक हिरवी
कर्करिते। एक टणक जारसे कचकचितें। एक
बहुबीजें बुचबुचिते। एक हसहसिते कोरडी
॥८३॥ एक अत्यंत आंबट। एक सबाह्य तिखट।
एक सर्वांगि कडुवट। एक तुरट समसमिते ॥८४॥
एक वाटोळी जारठली। एक सपुष्ट सारठली।
एक मुरडी मुरकुठली। एक तुटली
अनुवाये ॥८५॥ ऐशा फळावळीफळभारें। केलें
समरस सांबारे। अवघ्या वाघरी वोघारे। निज
थावरे श्रीरामें ॥८६॥ ऐशा नाना परींच्या
शाका। परवडी केली रघुनायका। एकचि स्वादे
जेविती देखा। अति नेटका जेवणार ॥८७॥
एक परिपाकें उतटली। स्नेहदेठीं हून सुटली।
वनिताहातून निसुटली। स्वादा आली
शिखरणी ॥८८॥ झाडीं पिकलीं देंठकेणें। तरी
आंबे आंबटपणें। सेजे मुराल्या एकांतपणें। न

१ चौरंग, २ अंगठ्या, ३ चैतन्यरूपी वस्त्रे, ४ एकंदर सेवक, ५ समजाविले, ६ सुंदर वस्त्रे देऊन, ७ वधूमाता, ८ रुखवताचे उपहार,
९ सभोवती पंक्तीनें.

चाखतां घ्राणें चवी फावे ॥८९॥ रूपें दृष्टीतें
 बुझावी। वासें घ्राणातें समजावी। वाचा
 श्रवणातें बरा म्हणवी। स्पर्शें निववी
 त्वचेतें ॥९०॥ रसना सेवितां रसमात्र। गोडिया
 सुखावे अंतर। सेवितां रामचंद्रवीर।
 सबाह्याभ्यंतर सुखरूप ॥९१॥ एकले एक
 चूतफळ^१। निववी इंद्रियें सकळ। श्रीरामपंक्तीं
 अच्युतफळ। जग सकळ सुखरूप ॥९२॥
 वैराग्यतापें तापलिया। त्याचि संतप्त काचरिया।
 अनुतापतैलीं तळलिया। चवी आलिया श्रीरामें
 ॥९३॥ एकें भोजनीं अविचारितें^२। सेविती
 निंदेचे राडतें। चवी चाखतां कुसमुसितें^३।
 कपाळ हातें पिटिती ॥९४॥ नाकीं तोंडीं धूर
 उठी। तळमळून कपाळ पिटी। राम त्यातें नातळे
 दृष्टीं। हे परिपाटी^४ भोजनीं ॥९५॥ लोणची
 वाढिली अनेकें। रंगलीं भक्तिप्रेमरंगें। एकें
 सलवणें सर्वांगें। स्वाद श्रीरंगें सेवावा ॥९६॥
 अहं कडुवट कुहिरी। सोहं लोणच्यांत रंगली
 खारीं। वैराग्य भोकरें खारलीं सारी। त्याही
 माझारी मुक्त मिरवे ॥९७॥ स्वबोधआलेसीं
 आंवळा। भोजनें चवी अति आगळा। मुळींच्या
 मुळेंसीं रंगला। स्वयें सेविला श्रीरामें ॥९८॥
 त्रिगुणाचें निजत्रिकूट। निर्गुणें भरिलें त्याचें पोट।
 घमघमीत उद्धट। अति स्वादिष्ट श्रीरामें ॥९९॥
 ऐसीं लोणचीं नेणों किती। मुख्य स्मरण आलें
 नेपतीं। तो स्वाद जाणे रघुपती। बैसले पांतीं^५ ते
 धन्य ॥१००॥ सूक्ष्म सेवेच्या सेवया। मोडोनि
 देतां सगळिया। क्षीरसाखरेशीं आळलिया। स्वयें
 सेविल्या श्रीरामें ॥१॥ पोकळ वळवटें सरळीं।
 एकें वाटोळीं लांबोळीं। सेवेमाजी अवधीं
 आलीं। ठायीं पावलीं रघुनाथा ॥२॥ परम
 स्वादाची साखर। पंचरस पंचधार। घृत वाढिलें
 सर्वसार। स्वादे रामचंद्र डुल्लत ॥३॥ अनुतापें

सद्यस्तप्त। निजसाराचें सार घृत। अखंडधारा
 स्वयें वाढित। श्रीरघुनाथ निजभोक्ता ॥४॥
 शास्त्रपरिपाडें पापड। नानायुक्ती अति तडफड।
 जळजळेचे आले फोड। तेणें कडकड
 मोडती ॥५॥ यालागीं घातले होते मार्गे। ते
 ओढोनि भजनमार्गे। विरवोनियां सर्वांगे।
 रामभोगें स्वादिष्ट ॥६॥ श्रीरामसीतेची प्रीती
 सदा। त्यामाजी सांड्या अबद्धा। यालागीं न
 करीच सुमेधा। वृद्धानुवादा जाणोनि ॥७॥
 समूळ गुंतली कुरवंडी। स्वयें नुगवेचि बापुडी।
 शांतिदांतीं केली कुडकुडी। आली रोकडी
 रामसुखा ॥८॥ विषयलालसाचे पै लाडू।
 विवेकें वाढिले फोडफोडूं। तेणें पडिपाडें
 तिळव्याचा जोडू। स्वाद गोडू श्रीरामें ॥९॥
 वैराग्यकढें कढविली कढी। तीमाजी माया
 मुगवडी। विरोनि स्वादा आली गाढी। तिची
 गोडी राम जाणे ॥१०॥ त्यामाजी जिरें मिरें
 कापुरा। तेणें सुवास चढे अंबरा। रसज्ञ सेविती
 फरफरा। श्रीरामचंद्राचेनि धर्मे ॥११॥
 भजनभावाच्या मांडेपुरिया। क्षीरसागरींच्या
 क्षीरधारिया। सबाह्य गोड गुळवरिया। पूर्णपुरिया
 परिपूर्ण ॥१२॥ भजनभेदे सफेद फेणी।
 प्रेमशर्करा भरली भरणी। अमृतफळातें
 लाजवोनी। वाढले आयिणी आंबवडे ॥१३॥
 नुसधी गोडियेची घडियेली। तैसी खांडवी
 वाढिली। चंद्रबिंबींची काढिली। घडी मांडिली
 मांडियांची ॥१४॥ मांडियांची ऐका नवलपरी।
 चतुर्वेद घडिया चारी। कर्म कानवले उत्तरी।
 श्रीरामचंद्रीं निजस्वाद ॥१५॥ विवेकसडणीं
 अति सोज्जवले। उभय भागीं निजतेजाळे। तांदूळ
 वेळियेले आणियाळे^६। भावबळें अरुवार^७
 ॥१६॥ सोहं ओगराळें सनाथ। अलिप्तपणें
 भरिला भात। ठायीं वाढिला न फुटत।

१ आंबा, २ मूर्खपणाने, ३ नाकात भरते, ४ क्रम, ५ पंक्तीला ६ टोकदार, ७ नाजूक.

श्रीरघुनाथ निजभोक्ता॥१७॥ अत्रा वरान्न^१
 श्रेष्ठता। सबाह्य कोंडा सांडिला परता। चढलें
 मध्यनायकाचे माथां। प्रिय रघुनाथा यालागीं
 ॥१८॥ सर्व स्वादाचें कारण। स्वयें श्रीराम
 आपण। यालागीं वाढिलें वरी लवण^२। अपूर्ण ते
 पूर्ण करील॥१९॥ श्रीरामपंक्तीं रस पीयूष^३।
 ज्यासी श्रद्धेची अति भूक। ग्रासोग्रासीं चढतें
 सुख। हे परवडी देख त्यालागीं॥१२०॥ न्यून
 नाहीं श्रीरामपंक्तीं। जेवितां जेविते चवी
 जाणती। रुचलेपणें जाणें वाढती। जनक नृपती
 सावध॥२१॥ सुमेधा सदा सावधान। जाणे
 तृषिताचें लक्षण। सबाह्य निववीतसे पूर्ण।
 जीवा जीवन देतसे॥२२॥ सुमेधा स्वये
 खुणाविती। चारी मुक्ति स्वयें राबती। जें जें
 ज्याचे मनोगतीं। तें तें देती त्या ठायीं॥२३॥
 पहिल्या नवजणी^४ वाढत्या। चवथी^५ जणी पूर्ण
 कर्त्या। जे पंक्तीस श्रीराम भोक्ता। तेथें अतृप्तता
 असेना॥२४॥ एवं तृप्त अभ्यंतर। देती
 स्वानंदउद्गार। स्वानंदें कोंदले जेवणार।
 श्रीरामचंद्र निजभोक्ता॥२५॥ सुमेधा सावधान
 वाढी। राजे धाले निजपरवडीं। ब्राह्मणतृप्ति
 जाली गाढी। धोत्रें बुडी ढिलाविती॥२६॥ तृप्ति
 जाली सकळिकां। उष्टावणी रघुकुळटिळका।
 रामनामीं निजमुद्रिका। ठायीं देखा ठेविली
 ॥२७॥ श्रीरामनाममुद्रा देखतां। उल्लास
 सुमेधेच्या चित्ता। चरणीं लागली रघुनाथा।
 लाज सर्वथा विसरली॥२८॥ संतोषोनि
 रघुपती। सुमनमाळा तिसी देती। हर्ष न समाये
 त्रिजगतीं। सीता सती सभाग्य॥२९॥

तांबूलवर्णन व दान:- जे जे जेविले
 श्रीरामपंक्तीं। ते ते संसारा आंचवती।
 श्रीरामनाम मुखी रंगती। विडे शोभती

सुरंग॥१३०॥ फोडफोडूनि फळाशा।
 शांतिपक्कपानाची दशा^६। वासना शिरा काढोनि
 निःशेषा। तांबूल परेशा श्रीरामा॥३१॥ अहं
 जाळोनियां कठिणपणा। सोहं गाळींव काढिला
 शुद्ध चुना। लागोनि शांति परिपक्व पाना।
 श्रीरामवदना सुस्वाद॥३२॥ सर्वसाराचें
 निजसार। तोचि सेविती खदिरसार^७।
 श्रीराममुखीं रंगाकार। अधरीं सधर शोभत
 ॥३३॥ श्रीरामप्रसाद हाता येतां। सुमेधा लाहे
 उल्लासता। स्वयें सीतेचे हातीं देतां। तिनेंही माथां
 वंदिली॥३४॥ वंदूनियां श्रीरामचंद्रा। हृदयीं
 धरिली राममुद्रा। प्रसाद सेवितां ते भद्रा। नरा
 नरेंद्रा विपुलांगें॥३५॥ श्रीरामाच्या निजदीप्तीं।
 उदय अस्त नाठवती। उपाध्ये रायातें सांगती।
 उदया गभस्ति येऊं पाहे॥३६॥ मांडवा चाला
 लवडसवडीं। आधीं प्रतिष्ठावी घडी। दशरथें
 निजनिरवडीं। फळ तांतडीं आणावें॥३७॥ एका
 जनार्दना शरण। जालें रुखवत संपूर्ण। पुढें
 सीतापाणिग्रहण। सावधान अवधारा॥३८॥
 स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे
 एकाकारटीकायां सीमान्तपूजनरुखवतभोजनं
 नाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः॥२३॥ श्लोक
 ॥५॥ ओव्या ॥१३८॥

अध्याय चोविसावा

श्रीरामांचे लग्नमंडपात आगमन

श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः। श्रीरामप्रसाद
 सेवितां। समाधिसुख फिकें आतां। ऐसी
 उल्लासली सीता। श्रीरघुनाथाचेनि शेषें॥१॥
 सद्गुरुपरात्पर उपरी। सर्वातिं सावधान करी।
 घटिका प्रतिष्ठिली अंतरीं। जीवनावरीं

१ वरणाने, २ मीठ, ३ अमृत, ४ नऊ प्रकारची भक्ति, ५ चार मुक्ति, ६ अग्ने, टोके, ७ कात, ८ पाण्यावर.

संख्येची ॥२॥ अक्षरें अक्षर पळेंपळ। घडी भरतां
न लगे वेळ। लोक व्यापारें विकळ। काळ गेला
नेणती ॥३॥ घडी झेंगटातें^१ हाणित। काळ जावों
न द्यावा व्यर्थ। तेणें काळें काळ अंत आणित।
मुद्दल तेथें बुडालें ॥४॥ नवल लोकांची नवाई।
काळें गिळिलें न पडे ठायीं। दुमाही चौमाही
गणिता वही। तेणें पाहीं नागवले ॥५॥ सद्गुरू
सांगे भरली घडी। उगेच पाहताती वन्हाडी।
ज्यांसी निजकार्याची तांतडी। ते घडिया घडी
साधिती ॥६॥ श्रीरामसेवक सावचित्त^२।
क्षणक्षण जावों न देती व्यर्थ। फळ विस्तारी
रघुनाथ। तेणें सकळार्थ सफळित ॥७॥

वधूचे वस्त्रपरिधान-रुखवत समारंभ:- सीतेसी
नेसावया चिदंबर। नानारत्नांचे अलंकार।
हृदयपदकीं नीळ मनोहर। विचित्र हार मुक्तलग^३
॥८॥ अहंकाराचें बीज भरडी। मोहममतेचा
कोंडा दवडी। सोलीं व डाळीची परवडी। भरलीं
दुरडी^४ भावाची ॥९॥ घेवोनि विवेकाची
चाळणी। कणीक चाळिली सुगरणीं। फोलकट^५
त्यागिलें सांडोनी। गूळ गोडपणीं त्यामाजी
॥१०॥ समूळ देंठीं हून सुटलीं। निजपरिपाकें
उतटली^६। प्रमदास्पर्श नाहीं स्पर्शिली। फळें
आणिली फळार्था ॥११॥ रंभाफळें^७ परम
पवित्रें। वक्राकृति अपवित्रें। सोलून सांडिलीं
रामचंद्रें। केली अवक्रे श्रीरामें ॥१२॥ लोकांचें
फळीं चूतफळ^८। तेंही माझारी गांठियाळ^९। राम
विस्तारी अच्युतफळ। फळें सफळ विदेही
॥१३॥ सौभाग्यद्रव्य ठेविलें आधीं। धणे आणि
हळदी। जिरें मेळविलें त्यामधीं। जेंवी सद्बुद्धी
विवेक ॥१४॥ श्रीराम मुख्य अहेवतंतु^{१०}।
श्याममणि स्वयें ओंविता। त्यामाजी
रामनामसंकेतु। कंठीं एकांतु गळसरी ॥१५॥

तोडून सांडिल्या गांठ्याळ गांठी। स्मरणमणी
सीतेच्या कंठीं। बांधावया गळसरी गोमटी। राम
जगजेठी स्वयें ओंवी ॥१६॥ विमन त्यजोनि
सर्वत्र। शुद्ध सुमनांचे हार। गुणेवीण^{११} गुंफी
रामचंद्र। सीता मनोहर तेणें शोभे ॥१७॥ नाहीं
मध्यमध्य गांठ्याळ। सबाह्य रसें अति रसाळ।
इक्षुदंड^{१२} अति सोज्जळ। आणिले सफळ
फळांसी ॥१८॥ काटे पुढें काळे नेवाळे। चहूं
वर्णाही वेगळे। ऊंस आणिले प्रेमसमेळें। सफळ
फळें सीतेसी ॥१९॥ ऐकें बीजेंवीण फळें। ऐकें
त्वचेवीण रसाळें। ऐकें सबाह्य निर्मळें।
सफळफळें सीतेसी ॥२०॥ चहूं मुक्तींच्या सेवया
कुसरी। श्रद्धेच्या परड्या दुरड्या भरी। देवोनि
नवविधींच्या करीं। फळ बाहेरी काढिलें ॥२१॥
ऋष्यशृंगाची कांता अलंकारें। शांता करवली
सौभाग्यभरें। मिरवताहे अति गजरे। मंगळतुरें
गर्जती ॥२२॥ सूर्यवंशींच्या राजवल्लभा। जैसी
सूर्याची निजप्रभा। तैशा शोभती निजांगशोभा।
वेदगर्भा श्रुतिव्यक्ती ॥२३॥ लग्नीं पहावया
रघुपती। वन्हाडिणी आल्या श्रुतिस्मृती।
कर्मकांडींच्या घेवोनि बुंथी^{१३}। मिरवताती
निजगजरे ॥२४॥

वन्हाडी मंडळींचे जनकाकडून स्वागत:-
घेवोनि ऋषिवर्गाचा मेळ। निघाला दशरथ
भूपाळ। राजे चालिले सुहृद सकळ। तुरें बंबाळ
लागलीं ॥२५॥ जनक आला जी सामोरा।
नमस्कारिलें ऋषीश्वरां। मंडपी बैसविलें
नृपवरा। ऋषीश्वरांसमवेत ॥२६॥ कन्या
बैसावया मूळपीठ। निजप्रकृतीचें धुवट। वरी
अंथरिलें चोखट। पुरोहित श्रेष्ठ शतानंद ॥२७॥
कन्या आणिल्या बाहेरी। वस्त्रें अर्पून त्यांचे

१ घड्याळाला, तासाला, २ सावध, ३ मोत्याचे, ४ परडी, ५ भूस, कोंडा, ६ भरास आलेली, पूर्णत्वास पोचलेली, ७ केळी, ८ आंबा, ९ गुठळ्या
असलेले, कोयीनि युक्त, १० सौभाग्याचा दोरा, मंगळसूत्र, ११ देरीवाचून, १२ ऊस, १३ आवरण, झाकण.

करीं। सर्वेचि नेल्या जी भीतरीं। त्या चमत्कारीं
नेसल्या॥२८॥ फेडून मायामलिनांबरे^१।
रामनामं चूण मनोहरें। चौघी नेसल्या चिदंबरे।
जयजयकारें आणिल्या॥२९॥

सीतेसह तीनही जनककन्यांचे मंडपात
आगमन:- वरावया निजात्मपती। चारी मुक्ती
शृंगारिती। तैशा चौघी जणी येती। सीता सती
मुख्यत्वे^२॥३०॥ सीतेचा पल्लव^३ झळकत।
उजेड पडला मंडपात। सून देखोनि दशरथ।
अति विस्मित पै जाला॥३१॥ ते तंव
लेणियांचें लेणें। तिचेनि शोभती भूषणें।
सीताचेनि निजगुणें। अवघ्या सगुण
भासती॥३२॥ सीताअंगप्रभाकिरणें। लाजलें
अंधाराचें जिणें। लोपलें उष्ण आणि चांदणें।
प्राणी प्राणें तटस्थ ॥३३॥ न कळे दिवस ना
राती। लवों विसरलीं नेत्रपातीं। समूळ शब्दांची
जाली शांती। अवघीं पाहती टकमकां॥३४॥

चार वधूंना फळे अर्पण:- वसिष्ठ म्हणे
सावधान। दशरथें देखिली सून। वेगीं करी फळ
अर्पण। श्रीरामलग्न साधावया॥३५॥ लावावया
श्रीरामलग्न। नाहीं उरले व्यवधान^४। सीता
साधावया निधान। फळ अर्पण करी वेगी
॥३६॥ पहिलेनि अर्पितां फळ। कार्य न साधे
तत्काळ। निःशेष अर्पिल्या फळ सकळ। खूण
भूपाळ पावला॥३७॥ वसिष्ठाच्या निजवचना।
सन्मुख बैसवोनि चारी सुना। निःशेष फळ
अर्पिलें जाणा। वस्त्रभूषणांसमवेत॥३८॥
पुरोहित जनकवंशी। शतानंद धनउदासी^५। दशरथें
आणोनि त्यासी। घातलीं कळशीं कोटिद्रव्यें
॥३९॥ तो म्हणे राया दशरथा। देखिलिया
रघुनाथा। द्रव्यलोभ नाहीं आतां। रायें चरणीं
माथा ठेविला॥४०॥ द्विजा अग्रपूजासन्मान।

दिधलें सुमनचंदन। सकळां तांबूल संपूर्ण।
फलार्पण पै जालें॥४१॥ वसिष्ठ सांगे जनकासी।
शीघ्र मूळ^६ यावें वरासी। दशरथासहित ऋषी।
जानवशासी स्वयें आले॥४२॥ बोलती वराडणी
वेल्लाळा। कन्या देखतांचि डोळां। तहान भूक
नाठवे सकळां। अपूर्व कळा सौभाग्यें॥४३॥
अत्यंत सुरूपा चौघी जणी। समूळ सौंदर्याच्या
खाणी। लावण्यपीठीच्या दिव्य योगिनी।
सगुणगुणी गुणांच्या॥४४॥ साधावया
नवविधान। स्वयें श्रीराम सज्ञान। त्र्यंबक
भंगोनियां जाण। दिव्यरत्न पर्णिलें॥४५॥
येवोनि आद्या शक्ति जाण। स्वयें श्रीरामासी
आपण। अदृश्यीं^७ बांधलें दृश्यकांकण^८। जीवें
निंबलोण^९ करोनि गेली॥४६॥

सुमेधा राणी तेलवण करते:- जनक अति
संभ्रमेसीं। मूळ निघाला वरासी। सुमेधा अत्यंत
उल्लासीं। तेलवणासी विस्तारी॥४७॥ सूक्ष्म
सेवेचे पै लाडू। श्रीरामासी अत्यंत कोडू। वैराग्य
शर्करा अति गोडू। तिळव्या जोडु सुस्वादु
॥४८॥ शाब्दिकशब्दाची खसखस। धुऊन
सांडिली कसकस। लाडू वळले सुरस। शुद्ध
चिदंश गुळगोडिया॥४९॥ चार्वाक चारें
फोडफोडूं। चैतन्यचारोळ्या पडिपाडू।
चित्साकरा वळले लाडू। सुखसुरवाडू श्रीरामा
॥५०॥ अष्टांगयोगींचें अष्टदळबीज। त्याचेंही
सोलूनि काढिलें निज। सुमेधा सुगंध लाडू
वळिले सहज। दाखवी वोज तेलवणा॥५१॥
सप्रेम सर्वांगीं कंटे। फणसाअंतरीं गोड गोमटे।
त्याचेंही बीज काढूनि नेटें। लाडू गोमटे
वळियेले॥५२॥ अति सज्ञान विदेहभाज^१।
गंगाफळाचें^२ निजबीज। सोलून लाडू वळिले
सहज। निजवोज तेलवणा॥५३॥ कंटकांमाजी

१ मायारूपी मलिन वस्त्रे, २ पदर, ३ अडसर, ४ धनाविषयी निरासक्त, ५ आमंत्रण, बोलावणे, ६ ब्रह्माचे ठिकाणीं, ७ जडसृष्टिरूप काकण, ८ कुरवंडी, ९ जनक स्त्री, १० भोपळ्याचे.

दांभिक बोरें। आंत आंबट वरी साजिरें। त्याचेंही बीज फोडून निजनिधरिं। काढी बाहेर निजबीज ॥५४॥ सद्भाव्याचा गूळ गोडू। घालोनि वळिले लाडू। श्रीराम जाणे चवी निवाडू। पडिपाडू तेलवणा ॥५५॥ वैराग्य कडकडित कडकणें। सुमेधा आणि तेलवणें। श्रीराम उद्देशाचेनि गुणें। फुटणें तुटणें त्या नाहीं ॥५६॥ निजप्रपंचा उबगले^१। तेचि वांकडे कानवले। मुरडी सद्भावें मुरडले। ते आवडले श्रीरामा ॥५७॥ संदेहाचें तेलवण। बोलावया बहुतां आंगवण। परी ते विदेहाचें तेलवण। अति कठिण अर्थितां ॥५८॥ वरासी मूळ गज गहिरें^२। जनक आला अत्यादरें। सुमेधा सुवासिनीसंभारें। निजगजरें पै आली ॥५९॥ देवोनि दशरथें सन्मान। दोहीं पक्षींचे सुहृज्जन। सभे बैसविलें प्रसन्नवदन। समाधान मंडपीं ॥६०॥ वर उपविष्ट सर्वातरीं। भावें आणावया सभेभीतरीं। वसिष्ठ सद्गुरु हातीं धरी। राम बाहेरी तैं प्रकटे ॥६१॥ श्रीराम लावण्याची राशी। फेडी वेडी नाहीं त्यासी। त्याचेनि सुंदरत्व जगासी। सीमा रूपासी न करवे ॥६२॥ वसिष्ठगुरुवचनीं। श्रीराम आला सभास्थानीं। तेजें कोंदली नभमेदिनी^३। वरासनीं^४ बैसविला ॥६३॥ देखतां श्रीरामाचें मुख। तटस्थ जाले सकळ लोक। डोळ्यां लागली टकमक। अंतरीं सुख कोंदलें ॥६४॥ श्रीरामाचेनि दर्शनिं। होत डोळियां पारणें। इंद्रियें सुखावलीं संपूर्ण। बोलणें चालणें तटस्थ ॥६५॥ वसिष्ठ म्हणे सावधान। वेगीं समर्प तेलवण। सुमेधा येवोनि आपण। पाहे वदन वराचें ॥६६॥ देखोनि श्रीरामाचें वक्त्र। परमानंदे धाले^५ नेत्र। देत तृप्तीचे ठेंकर। तरी अपार भुकेले ॥६७॥ वारंवार मुख न्याहरीं^६।

हरिखें निंबलोण उतरी। राम देखोनि सर्वातरीं। जीवें करी कुरवंडी ॥६८॥ सर्वातरी राम परिपूर्ण। कवणा वाहूं तेलवण। वसिष्ठ येवोनि आपण। श्रीराम खुणेनें प्रबोधी ॥६९॥ ज्याचें देखतां दर्शन। सर्वातरीं दिसे परिपूर्ण। तोचि श्रीराम मुख्य जाण। त्यासी तेलवण अर्पावें ॥७०॥ ऐकतां वसिष्ठाचें वचन। सुमेधा जाली सावधान। श्रीरामासी तेलवण। वस्त्रें भूषणें अर्पिलीं ॥७१॥ वऱ्हाडी बोलती नवाई। मुख्य वाहमाय^७ नोळखे जांवाई। आतां आम्हीं करावें काई। वर लवलाहीं चालू द्या ॥७२॥ जैसे श्रीरामासी तेलवण। तैसेचि भरतशत्रुघ्नलक्ष्मण। देवोनि दिव्यांबरें भूषण। समसमान पूजिले ॥७३॥

चौघे कुमार घोड्यावरून मंडपाकडे येतात:- शुद्ध सत्त्वाचा श्वेत वारू। त्यावरी चढला रघुवीरू। सत्त्वाथिला अत्यंत धीरू। श्रीरामभारू तो साहे ॥७४॥ चौघांसीही समसमान। बैसावया श्वेतवाहन। चौघेही वर शोभायमान। जननयन आल्हादी ॥७५॥ लक्ष्मूनि पूर्ण परमानंदु। प्रकटे सच्चिदानंदु। तैसे रामासमेत तिघे बंधु। निजात्मबोधु एकात्मता ॥७६॥ जेवीं कां ॐकार मुख्य वेदु। तोचि भासे चतुर्विधु। तैसेच हेही चौघे बंधु। निजबोध एकात्मता ॥७७॥ एकाचि साधूच्या शरीरीं। भासती पुरुषार्थ चारी। तैसीच या चौघांची परी। एकाकारिं निजबोधु ॥७८॥ जेवीं एक श्लोकीं चरण चारी। तैसीच या चौघांची परी। श्रीराम अर्थ श्लोकाक्षरीं। तेवीं चौघांभीतरीं एकत्व ॥७९॥ वर मिरवती एकत्रें। धरिलीं तन्मयाचीं निजछत्रें। निजबोधाची ढळती चामरें। दशविध तुरें लागलीं ॥८०॥ घंटाकिंकिणींचे शब्द। मधुर

१ कंटाळले, २ गंभीर, ३ आकाश व पृथ्वी, ४ प्रमुख आसनावर, बैठकीवर उच्च स्थानावर, ५ तप्त झाले, ६ लक्षपूर्वक पाहे, ७ वधूची आई, ८ वाजंत्रे.

शब्दांचे अनुवाद। वीणा वेणु मृदंगनाद। शुद्ध
शब्दचि काहळा॥८१॥ तुरें काहळा गर्जती
भारी। निशाण^१ त्राहाटिलें गजरीं। दुमदुमलिया
मंगळ मोहरी। नादांतरी मन निवे॥८२॥ जैसा
अनुहताचा गजर। तैसी तुरें अपार। नादें कोंदलें
अंबर। शब्दाकार नभ जालें॥८३॥ श्रीरामवर्णनीं
चतुर। चौघे भाट अति गंभीर। अठरा मागध
विचित्र। वंशीचे वीर वर्णिती ॥८४॥
शब्दानुवादें अत्यंत प्रबळ। साही जणां वाद
सबळ। शब्द करिती सळ^२। अभिमान प्रबळ
ज्ञानाचा॥८५॥ आठही भाव अत्यंत प्रीतीं।
सत्त्वाचा वारू^३ धरोन हातीं। श्रीरामासर्वें नित्य
चालती। अन्यथा गति त्यां नाहीं॥८६॥
सुखछायेचीं आतपत्रें^४। चिदंबरीचीं पालवछत्रें।
झळकताती तेजाकरें। श्रीरामचंद्रें उल्लास ॥८७॥
अनुभवस्वानंदें दुर्धर। भाट गर्जती अति गंभीर।
दोहीं बाहीं कुंजरभार^५। चालती स्थिर श्रीरामें
॥८८॥ श्रीरामें त्यजिल्या त्याग देऊनी। अष्टही
महासिद्धि नाचणी। नाचती चपळपणीं।
जनांलागूनी भुलवावया॥८९॥ सिद्धि जेथें
नाचता देखतीं। योगी साधक तेथें ठेसती^६। शेखी
संन्यासी भुलती। पहाणें रघुपती विसरोनी
॥९०॥ चैतन्य बुका घाली रघुनाथ। ज्यासी लागे
तो धन्य जगांत। याचकाचे निवे चित्त। तैसे देत
संज्ञेनें॥९१॥ शतानंद जगजेठी। देवोनि
विवेकवेताटी^७। दृश्याची मांदी मार्गे लोटी।
श्रीराम दृष्टीं पहावया॥९२॥ श्रीरामरूपीं अत्यंत
प्रीती। वैष्णव पुढें नाचती। अहं सोहं सोडोनि
वृत्ती। नित्य करिती स्वानंदें॥९३॥ श्रीरामासर्वें
सुवासिनी। ब्रह्माविद्येच्या ब्राह्मणी। बोधपुत्राच्या
जननी। सुखासनीं मिरवती ॥९४॥ ऐसिया
सुवासिनी समस्ता। निजबोधाच्या अक्षता।

घालिती रघुनाथाचे माथां। लक्ष सर्वथा न
चुकती॥९५॥ श्रीरामाचे सोयरे आप्त। योगी
अनुभवी ज्ञानी मुक्त। त्यांसी वहनें रघुनाथ। जें जें
देत तें ऐका॥९६॥ एका सलोकता घोडे। एका
समीपता रथ चोखडे। एका स्वरूपता गज गाढे।
भवभंगडे^८ रणरंगी ॥९७॥ सायुज्य
चवरडोलावरी। बैसविले निजाधिकारी। त्यासी
जवळोनिया दुरी। क्षणभरी जाऊं नेदी॥९८॥
भरून रज तम औषध। अग्नियंत्रें करोनि सिद्ध।
श्रीरामासीं अति विनोद। एक प्रबुद्ध ज्ञाविती
॥९९॥ चैतन्याग्नि देवोनि देहीं। ममता जाळिली
हवाई^९। गगनास उसळोनियां पाहीं। ठायींच्या
ठायीं निवाली ॥१००॥ सलोभ लोभाच्या
चिचुंदरी। विवेके जाळोनि टाकिल्या दुरी। त्या
पडति जनांवरी। उरीं शिरीं जाळितां॥१॥ देवोनि
उपशम अनळा। जाळिला क्रोधाचा भुडनळा।
भडभडां निघोनि ज्वाळा। तोही तत्काळ
निमाला॥२॥ श्रीरामयुक्तीच्या स्वलीळा।
जाळित कामाचा हातनळा। जाळूं नेणती त्या
अबळा। जीवीं जिव्हाळा पोळितू॥३॥ पाहतां
अत्यंत कठीण। चिन्मात्र अग्नि लावून पूर्ण।
जाळिला अहंकारबाण। पळे जीवपण दचकोनी
॥४॥ अहंममताकामक्रोधशांती। करीत येतसे
रघुपती। वृथा वाढविली युक्ती। ऐसें संतीं न
म्हणावें॥५॥ जाहल्या अहंममतादिशांती।
उजळोनि निजात्मचंद्रज्योती। प्रकटली
परमदीप्ती। तेही स्थिति अवधारा॥६॥ समूळ
अंधार नुरेचि तेथ। उष्ण चांदणें घोंटी समस्त।
तेज प्रकटलें अत्यद्भुत। सुखें डुल्लत श्रीरामें
॥७॥ एवं नाना परींचें त्याग। पदोपदीं जी अनेग।
ओंवाळिती जीवभाग। स्वयें श्रीराम पै
आला॥८॥ कन्येचिया द्वारापासीं। एके भागीं

१ विशिष्ट वाद्य, २ छळ, ३ घोडा, ४ अबदागिरे, ५ हत्तींचे समुदाय, ६ भुलतात, फसतात, ७ विवेकरूपी वेताची काठी,
८ संसारनाश करणारे, ९ चंद्रज्योत.

सिद्धि दासी। शकुनालागीं श्रीरामासीं। पूर्ण
कलशेंसीं^१ तिष्ठती ॥१॥ दुसरे भागीं द्वाराप्रती।
श्रद्धा कीर्ति धृति विरक्ती। जीवें ओंवाळावया
रघुपती। स्वयें तिष्ठती सर्वदा ॥११०॥ एकी
त्याग दिधला निःशेष। एकीं दिधला परम हर्ष।
एकीं दिधलें अनंत सुख। एकीं आवश्यक
निजवास ॥११॥ जीवभावाचिया मुदा^२।
ओंवाळूनि सांडी सुमेधा। सोहळा देखोनि
निर्वदा। परमानंदा ते पावे ॥१२॥ द्वारीं प्रवेशला
रघुनाथ। चौघां बंधूंसमवेत। अवघे जयजयकार
करीत। मंडपाआंत आणिले ॥१३॥ छेदावया
हृदयबंधु। गुरुवाक्येंसीं रिघे बोधु। तैसे घेवोनि
तिघे बंधु। राम प्रसिद्ध स्वयें आला ॥१४॥
दशेंद्रियें अति समर्थ। दशेंद्रियांसी अति अलिप्त।
तोचि महाराज दशरथ। सोहळा समस्त त्याचेनि
॥१५॥ एका जनार्दना शरण। मंडपा
श्रीरामआगमन। पुढें मधुपर्कविधान। श्रोतीं
सावधान परिसावें ॥१६॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां
श्रीराममंडपागमनं नाम चतुर्विंशतितमोऽध्यायः
॥२४॥ ओव्या ॥११६॥

अध्याय पंचविसावा

जानकीचे पाणिग्रहण

श्रीरामांचे जनकाकडून स्वागत, आसनादि
दान :- श्रीरामचंद्राय नमः ॥ श्रीराम मंडपाआंत।
आला चहूं वरांसमवेत। जनकासी आल्हाद
बहुत। आला दशरथ ऋषियुक्त ॥१॥ जनकें
दिधला सन्मान। गाद्या पडगाद्या^३ वरासन।
मृदुलिया ओटांगण^४। ऋषिससंपन्न सभेसीं ॥२॥

मधुपर्क :- मधुपर्काचें विधिविधान। चारी
पुरुषार्थ चवाई^५ जाण। त्यावरी
समाधिसुखासन। वरासन चौघांसी ॥३॥
सदोदिता आवाहन^६। अधिष्ठानासी आसन।
कर्मरहितासी आचमन। चरणक्षाळण
अचरणा ॥४॥ श्रीराम भूषणां भूषण। त्यासी
अलंकार आभरण। निरावरणासी प्रावरण।
सर्वगता आगमन वाहनादिक ॥५॥ सहजासी
पाठीपोट। अखंडासी वस्तिपीठ। निःशब्दा
शब्द स्पष्ट। निरंतरा अंतःपट लग्नार्थ
धरिती ॥६॥ श्रीराम परब्रह्म स्वतंत्र। तोही धरी
ब्रह्मसूत्र। वेदविधान आचार। श्रीरामचंद्र
प्रतिपाळी ॥७॥ असो हा अगाध परमार्थ।
जनक आला मधुपर्कार्थ। त्याचा जाणोनि
भावार्थ। श्रीरघुनाथ अंगीकारी ॥८॥ सर्व
समता समसमान। तेंचि श्रीरामासी आसन।
आशानैराश्यासी अर्घ्यदान। तेणें श्रीचरण
समर्घ्य जाले ॥९॥ पाद्यार्घ्यालागीं तीर्थ।
त्रिगुणत्रिवेणी गुणातीत। चैतन्यप्रवाहें पुनीत।
यथोचित चिद्गंगा ॥१०॥ स्वयें सुमेधा घाली
उदक। चरण प्रक्षाळी विदेह जनक। तळीं
तीर्थें सकळिक। आलीं आवश्यक
चरणतीर्था ॥११॥ श्रीरामाचें चरणतीर्थ।
सेवितां तीर्थें होती पुनीत^७। सुर नर सिद्ध आले
तेथ। लग्नीं रघुनाथ पहावया ॥१२॥ सुमेधा
शुद्ध निजजीवन^८। घाली श्रीरामासी आचमन।
चोविसां नामांसीं संपूर्ण। सर्वापोशन कर्माचें
॥१३॥ परब्रह्मींचा अधिष्ठात्रा। त्यासीही देती
ब्रह्मसूत्र^९। मान देतो वृद्धाचारा।
श्रुतिव्यवहारा संरक्षी ॥१४॥ टिळे माळा शुद्ध
सुमनें। चिद्रत्नादि दिव्यभूषणें। भावें पूजिलें
चौघांकारणें। परिधानें पीतांबरें ॥१५॥ उदक

१ पाण्याने भरलेल्या घागरी घेऊन, २ भाताच्या मुदा, ३ गिरद्या, ४ लोड, ५ चौरांग, ६ प्रार्थनापूर्वक बोलविणे, ७ पवित्र, ८ पवित्र उदक,
९ यज्ञोपवीत, जानवे.

घालितां मूळांत। शाखा पल्लव टवटवित। तेंवी पूजिल्या रघुनाथ। सालंकृत बंधु चारी॥१६॥ रसस्वाद रसना घोंटी। तेणें इंद्रियां पुष्टीतुष्टी। राम पूजियेल्या जगजेठी। बंधुत्रिपुटी संपूज्य॥१७॥ मुख्य स्थानीं अग्नौकरण^१। तेणें सुखी देवब्राह्मण। तेंवी पूजिल्या रघुनंदन। चौघे जण संपूज्य॥१८॥ एका मनासी संबोधन। तेणें इंद्रियां समाधान। तैसें अधिष्ठान रघुनंदन। तेणें बंधु आपण संतुष्ट॥१९॥ दधि मधु एकत्रता^२। घातलें चौघांचिया हातां। विदेहाच्या निजभावार्था। श्रीरघुनाथा अति प्रीती॥२०॥ विपरीत वेदविधान। दधि मधु प्राशी रघुनंदन। निष्कर्मासी कर्मबंधन। विस्मित जन सुरसिद्ध॥२१॥ जनक म्हणे प्रतिगृह्यतां^३। प्रतिगृह्यामि^४ म्हणविती रघुनाथा। विदेहें सोडिलिया अहंता। प्रतिग्राह्यता सर्वांची॥२२॥ संकल्प सांडितां नरेंद्र। दधि मधु सेवितां रामचंद्र। सुमेधा घालीतसे पै नीर। प्रक्षाळी कर श्रीराम॥२३॥ सर्वेचि केलें शुद्धाचमन। सद्गुरू म्हणती सावधान। नाहीं विलंबु व्यवधान। वेगीं सुलग्न साधावें॥२४॥ श्रीरामपद रितें न पडे। पूर्णता पायीं पायीं मांडे। दोन्ही सद्गुरू दोहींकडे। वरू वाडेंकोडें चालविले॥२५॥

सीतेसह तीनही कन्यांचे गौरीहरपूजन:- गौरीहरीं सीता सती। गौरीहरातें शिंपिती। शिवासी श्रीरामाची प्रीती। आला लग्नार्थी भवानीसी^५॥२६॥ मुख्य माया अंतःपट। तिसी श्रीरामें शेवट। जनक निजभाग्यें वरिष्ठ। सोयऱ् श्रेष्ठ श्रीराम॥२७॥ श्रीरामनामाचें नित्य स्मरण। अंतःपटनिवारण। त्यासीही अंतःपट जाण। धरिती ब्राह्मण वेदार्थी॥२८॥ सुटावया देवांचें

बंधन। मुख्य सीताचि कारण। तिचें साधावया सुलग्न। रवि सावधान घडी राखे॥२९॥

लग्नघटका भरताच “सावधान” म्हणून उच्चार:- घडी भरतांचि न लगे क्षण। म्हणती नित्यसावधान। सत्य सवेगें चढे जीवन। नाहीं व्यवधान शब्दांचें॥३०॥ सांडा चौघींची चावटी। महामौनीं पाडा मिठी। घटिका भरताहे उठाउठीं। राहा निजदृष्टीं सावधान॥३१॥ अंतःपट आहे ज्यासी। आधीं सावध करा त्यासी। अक्षर निमिष श्वासोच्छ्वासीं। घडी वेगेंसीं भरताहे॥३२॥ यालागीं नित्यसावधान। सद्गुरू म्हणताहे आपण। वचना न द्यावें प्रतिवचन। सावधान निजरूपीं॥३३॥ शब्दार्थें महामौन। धरी तो नित्यसावधान। ज्यासी शब्दार्थी अभिमान। असावधान तो सदा॥३४॥ अंगीं जाणिवेचें^६ जाणपण। वचना न देती प्रतिवचन। तेणें वचनें त्यांसी दूषण। सावधपण त्यां नाहीं॥३५॥ अति समयो सन्निध लग्न। उभय भागीं सावधान। अच्युतचितनें राखावें मन। अति सुलग्न स्वानंदें॥३६॥ ॐपुण्याहं वचन। पूर्णतेचें पूर्णपण। त्या पूर्णता रघुनंदन। निजात्मलग्न स्वयें साधी॥३७॥

अंतरपाट काढल्यानंतर वधूवर परस्परांना वरतात:- ॐ पुण्याहं मुळींची गोष्टी। तेणें शब्द विरे प्रणवाच्या^७ पोटीं। अंतःपट फिटला उठाउठीं। सीता गोरटी वरी राम॥३८॥ नयनीं नयन संलग्न। एकचि जालें देखणेंपण। प्राणपती वरितां पूर्ण। प्राणें प्राण एक जाले॥३९॥ वसिष्ठाच्या लग्नाक्षता। एकात्मता पंचभूता। श्रीरामें वरिली सीता। एकात्मता निजलग्नीं॥४०॥ एक अवयवीं एक अवयव। एक जाले

१ श्राद्धांमध्ये सामिक अग्नीत व निरमिक ब्राह्मणाच्या हातावर आहुती देतात त्या, २ एकत्र करून, ३ अंगीकार करा, ४ स्वीकार करतो, ५ पार्वतीसह, ६ ज्ञानाचे, ७ ओंकाराच्या.

सीताराघव। एक जाले जीवभाव। लग्न अपूर्व
श्रीवसिष्ठे॥४१॥ सीतेचिये निजमाथां। श्रीराम
घाली लग्नाक्षता। तोचि हस्त पावे सीता।
सुखरूपता स्वानंदे॥४२॥ श्रीरामाचें निजमाथां।
अक्षता घालूं जातां सीता। सर्वाभूतीं देखे
रघुनाथा। कर्तव्यता सलज्ज॥४३॥ पाणिग्रहणीं
रघुनाथा। पावोनियां जी सर्वथा। क्रिया
पारुषल्या^१ समस्ता। निष्कर्मता श्रीरामें ॥४४॥
अर्धनारीनटेश्वरीं। जो पुरुष तोचि नारी। श्रीरामही
तैशाच परी। सीता वरी निजात्मता^२ ॥४५॥
श्रीराम स्वयें चैतन्यमूर्ती। सीता तंव ते
चिच्छक्ती। लग्न लागलें एकात्मप्रीतीं। चतुरोक्ती
चहूं ठायीं॥४६॥ सीतेनें वरिला श्रीरामचंद्र।
ऊर्मिलेनें वरिला सौमित्र। मांडवीनें वरिला भरत
वीर। शत्रुघ्न शूर श्रुतकीर्तनिं॥४७॥ चौघी कन्या
चौघे वर। लग्न लागलें सविस्तर। वोहरें शोभती
मनोहर। जयजयकार प्रवर्तला॥४८॥

जयजयकार, मंगलवाद्यवादन, संगीतनृत्यादि
सोहळा:- ऋषी करिती जयजयकार। सुमनें
वर्षती सुरवर। मंगळतुरांचा गजर। नादें अंबर
कोंदलें॥४९॥ सुरीं^३ दुंदुभिन्नाहाटीं^४।
भेरीमृदंगकिंकाटी। नाद न समाये नभाचे पोटीं।
निधा^५ वैकुंठी उठत॥५०॥ रंभा उर्वशी
नाचणी^६। नाचती जनकाच्या रंगणीं^७। गंधर्व
मधुर गाती गाणीं। ओंवाळणी दोहीं
भागीं॥५१॥

पाणिग्रहण, कंकणबंधन:- असो हें जालें
पाणिग्रहण। वोहरां बांधावया कंकण। वसिष्ठ
येवोनि आपण। सूत्र परिधान सूतवी॥५२॥
गगनगर्भीचा सूक्ष्म तंतु। तोचि अष्टधा वेढितु।
स्थूळाभिमानें दृश्य होतु। मग तोडितु दों ठायीं
॥५३॥ अखंड खंड केले जाण। घालोनि

त्रिगुणाचें वळण। अर्ध स्त्रीनामें कांकण। अर्ध
परिपूर्ण पुरुषत्वे॥५४॥ फेडिलीं मायेचीं
वधूवस्त्रें। श्रीराम मेचुनि अच्छिद्रे। अष्टपुत्र्या
पीतांबरें। नेसलीं वोहरे स्वानंदें॥५५॥
मायामळिण वधूवस्त्रासी। न घे शतानंद उदासी।
वसिष्ठ न घे वरवस्त्रासी। दोघे उदासी पुरोहित
॥५६॥ ध्यावया मायामळिण वासासीं^८। कलहो
सलोभ सगोत्रजांसी। विसरोनियां
निजात्मत्वेसी। देहलोभासीं भांडती॥५७॥
कोट्यनुकोटी निजधना। जनकें दिधली
वरदक्षिणा। सौभाग्यद्रव्यें देतां वाणा। निंबलोणा
उतरिती ॥५८॥ जीवीं जीवा पडली मिठी। बाह्य
पालवा^९ बांधिली गांठी। राम देखोनियां हृष्टीं।
उल्लास पोटीं जानकीच्या॥५९॥

विवाहहोम वगैरे:- विवाहहोम निजनिर्घारी।
वोहरें^{१०} आणावी बोहल्यावरी। श्रीराम वेढिला
नरनारीं। कडे नोवरी तुम्हीं ध्यावी॥६०॥ हांसें
आलें रघुनाथासी। विपरीत विधि लौकिकासी।
वसिष्ठ म्हणे श्रीरामासी। वृद्धाचारासी
प्रतिपाळीं॥६१॥ स्वयें श्रीराम विचारी। माझी
प्रकृति मजमाझारी। न घेतां बैसली कडेवरी।
मजहूनि दुरी होऊं नेणे॥६२॥ न बैसवितां
बैसली कडिये। जीवें भावें मज हे पढिये^{११}।
नांवरूपाचें मज मढिये^{१२}। उभवोनि गुढीये हे
नांदे॥६३॥ हे माझेनि शोभे रूपवंती। माझेनि
इसी नित्यस्थिती। माझेनि इसी गमनगती। लाजूं
किती लौकिका॥६४॥ तिसी न लावितां हात।
नोवरी उचली रघुनाथ। अलिप्तपणें घेवोनि येत।
तेणें विस्मित ऋषिसमूह॥६५॥ चहूं पुरुषार्थ
चारी मुक्ती। तैसीं चारी वोहरें शोभती। कडे
घेतल्या कवण्या रीतीं। तेही स्थिती
अवधारा॥६६॥ सायुज्यता सीता सती। तीसी

१ खुंटल्या, २ एकरूपतेने, ३ देव समुदायात, ४ नगारे वाजविणे, ५ प्रतिशब्द, ६ नृत्यांगना, ७ सभास्थानी, ८ वस्त्राला, ९ पदराला, १० वधूवरांना, ११ आवडती, १२ झाकण.

उचली रघुपती। ऊर्मिला स्वरूपता शोभती।
उचलिली प्रीतीं सौमित्रें॥६७॥ मांडवी स्वयें
समीपता। भरतें उचलिली तत्त्वतां। श्रुतकीर्ति
सलोकता। होय उचलिता शत्रुघ्न॥६८॥ एवं
वोहरें आलीं वेदिकेप्रती^१। शतानंदे
विधिवेदोक्तीं। केली विवाहहोमसमाप्ती। द्विजां
देती धनधान्य ॥६९॥ जनकें केला अनुक्रम।
येथें करावा चतुर्थ होम। चारी दिवस संभ्रम।
सोहळा परम करावा॥७०॥

धेंडा नाचविणें:- धेंडा नाचवावा येथ। तें
पहावया जन आर्तभूत^२। वचन न मानीच
रघुनाथ। भविष्यार्थ जाणोनी॥७१॥
धनुर्भगाचा अनुक्रम। क्रोध पावेल परशुराम।
दारुण होईल संग्राम। अति दुर्गम दुर्धर॥७२॥
जमदग्नीचा क्रोधानळ। परशुरामाचा क्रोध
तुंबळ। उभय क्रोधें गर्वप्रबळ। नगरी तत्काळ
जाळील॥७३॥ प्रजा पीडती समस्त। हें
श्रीरामाचें मनोगत। वसिष्ठ जाणे इत्थंभूत।
आणिक हृद्गत रामाचें॥७४॥ वन्हाडाहूनि
अधिक। पुढें कार्य आहे अधिक। आणि
अयोध्येसी जातां आवश्यक। जाणें एकाएक
वनवासा॥७५॥ येथें जालें पाणिग्रहण।
लंकेसी मारिल्या रावण। तें सीतेचें माझें होईल
लग्न। सोहळा संपूर्ण युद्धाचा॥७६॥ तेथें
नाचेल रणधेंडा। ओंवाळणी राक्षसमुंडां^३।
पडतील अति उदंडा।
बाणप्रचंडासमवेत॥७७॥ जानकीविवाह
अल्प सोहळा। सोडणे आतां देवांची
बंदिशाळा। तोडणें आहे ग्रहांची शृंखला। तो
आगळा उत्साह॥७८॥ श्रीरामाच्या
निजभावासी। वसिष्ठें जाणोनि सावकाशीं। तेणें
सांगितलें जनकासी। वेगीं वोहरांसी वोळवी

॥७९॥ श्रीराम नव्हे गा प्राकृत। याचें वचन
ब्रह्मलिखित। जनकें मानोनि निश्चित। हर्षयुक्त
बोळवी॥८०॥

वधूवरांना वस्त्रालंकारादि आंदण देणे :-
वधूवरांसी आंदणें। दिव्यालंकारभूषणें।
नानापरींची आभरणें। बहु सुवर्ण गजपृष्ठीं
॥८१॥ अति सूक्ष्में रोमांबरे^४। पट्टकूलें^५ पीतांबरे।
अति मोलाचीं नानाकारें। वस्त्रें विचित्रें
दिधलीं॥८२॥ मुक्ताफळांच्या झालरी। दिधल्या
स्थांच्या हारी। गज गर्जती दळभारीं। अलंकारीं
डुल्लती॥८३॥ रत्नालंकारीं मनोहर। अमित दिधले
असिवार^६। पदक कंठ्या दासी अपार। नवसर हार
शोभती॥८४॥ जनकासी अति उल्लास। सेवा
करावया श्रीरामास। मुकुटकुंडलाचे घोंस। दिधले
बहुवस विश्वासीं ॥८५॥ सुमेधा बोले
भाववचन। अनन्यभावे आम्ही शरण। जीव
श्रीरामासी दिधला आंदण। बाह्य आभरणां कोण
पाड^७॥८६॥ जनक बोले हर्षयुक्त। देह गेह^८
वित्त जीवित। केलें रामार्पण समस्त। जाण
निश्चित सुमेधे॥८७॥ ऐसीं दोघें अति उल्लासीं।
आंदणें देवोनि वोहरांसीं। जनक बोळवीत
रामासी। बहुमार्गासी स्वयें आला॥८८॥

प्रयाणसमयी रामांचे अभिवादन,
आशीर्वादग्रहण:- विश्वामित्रें तई आपण।
करूनियां वसिष्ठासी नमन। दोहीं रायांसी
पुसोनि जाण। करी गमन स्वाश्रमा॥८९॥
रामलक्ष्मण दोघे जण। करिती साष्टांग नमन।
ऋषीनें देवोनि आशीर्चन। करी गमन
स्वाश्रमा॥९०॥ श्रीराम म्हणे मिथिलानाथा।
येथोनि आपण राहावे^९ आतां^{१०}। येरें वसिष्ठचरणीं
ठेविला माथा। होय पुसता व्याह्यासी॥९१॥
दशरथें अति सन्मान। करुनि दिधलें

१ बोहल्याजवळ, २ उत्सुक, ३ राक्षसांच्या शिरांना, ४ लोकरांचीं वस्त्रे, शाली वगैरे, ५ रेशमी वस्त्रे, ६ स्वार, ७ किंमत, परवा,
८ घर, ९ आता पुढे येऊ नये, आपण परतावें.

आलिंगन। जनक श्रीरामासी आपण। घाली लोटांगण सद्भावें॥१२॥ कुशध्वजासमवेत। आलिंगूनी चारी जामात। जनक अत्यंत हर्षयुक्त। निधे त्वरित निजनगरा॥१३॥

सर्वांचे अयोध्येकडे गमन:- करितां अयोध्यागमन। परशुरामाचें आगमन। ज्याचेनि विश्व कंपायमान। अति दारुण भयानक॥१४॥ रामें श्रीरामा पडिपाडु^१। रामा श्रीरामा युद्ध द्दु^२। रामें श्रीरामा प्रेम गोडु। कथाकैवाडु^३ अवधारा॥१५॥ एका जनार्दना शरण। जालें जानकीपाणिग्रहण। श्रीरामें रामा समाधान। कथा गहन अति गोड॥१६॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे एकाकारटीकायां जानकीपाणिग्रहणं नाम पंचविंशतितमोऽध्यायः॥२५॥ ओव्या॥१६॥

अध्याय सव्विसावा

परशुरामगर्वपरिहार

लम्नाचे वन्हाड अयोध्येकडे निघाले :- श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः। चौघी बहिणींसहित जाण। जालें जानकीपाणिग्रहण। जनकें केली बोलवण^३। सुख संपूर्ण दशरथासी॥१॥ चौघे पुत्र चौघी सुना। कीर्ति न समाये त्रिभुवना। येव्हडे आल्हादें जाणा। अयोध्याभुवना निघाला॥२॥ संनद्ध केलिया दळभार। महामदें गर्जती कुंजर। घंटाकिंकिणी सालंकार। पताकीं अंबर शोभत॥३॥ घोडे नाचविती वीर। जी जी मा मा थीर थीर। तीपार्यीं असिवार^४। अति अरुवार^५ नाचती॥४॥ अढाऊ^६ झेली^७ साबळधर^८। कोयतेकार धनुर्धर। चालती पायांचे^९ मोगर^{१०}। अलगाइत^{११} बाणाइत॥५॥

वोढणिये थैकार देत। जेठिये तळपत चमकत। ऐसें सैन्य पुढें चालत। भाट गर्जत कैवारें॥६॥ राजे मुकुटाचे वरिष्ठ। पाठीसीं चाले घनदाट। अतिरथी घडघडाट। सुख उद्धट दशरथा॥७॥

मार्गातील अपशकुनांमुळे राजा साशंक:- राजा वसिष्ठ सकळ जन। समानरथी समसमान। चालती सुखसंपन्न। तों पुढें अपशकुन देखती॥८॥ सव्य जाताति पै तास। अपसव्य जाती वायस। मयूरें गाळिती पीस। सर्प मुंगुस भांडती॥९॥ भालुवा भुंकिती सन्मुख। पक्षी करकरिती अग्निमुख। युद्ध होईल अचुक। थोर धुकधुक रायासी॥१०॥ श्रीराम शकुन अपशकुन। दोनी देखे समसमान। नाहीं भय कंपायमान। नित्य सावधान निर्भयत्वे॥११॥ राजा सांगे वसिष्ठासी। अपशकुन कां होती आम्हांसी। दिशा धुमधुमित चौपासीं। शशिसूर्यासीं प्रभा मंद॥१२॥ दिवसा ग्रहगण गगनस्थ। एक पूर्वे एक पश्चिमे जात। रवि चंद्र परिघ करित। अति उत्पातदायक॥१३॥ सन्मुख गगनाचे पोटीं। अंधकारलिया दिठी। वसिष्ठा तूं समज सृष्टीं। हे यथार्थ गोष्टी सांग मज॥१४॥

वसिष्ठांचे दशरथाला आश्वासन:- राया जीं जीं चिन्हें दिसती। तेणें दुस्तर विघ्नप्राप्ती। परी आम्हांसवें चालती शांती। विघ्नें आम्हांप्रती विमुख॥१५॥ अपशकुन पूर्वे जात्यासी। शकुन पश्चिमेच्यासी। तेवीं भूतीं भगवद् भाव ज्यासी। विघ्नें त्यांसी निजविजयो॥१६॥ येरवीं विघ्नांचें सूचक। युद्ध होईल ठाकठोक। विजयी होईल रघुकुळटिळक। हें आवश्यक निजभावीं॥१७॥ रामनामाच्या नामोक्तीं। विघ्नें चरणां शरण येती। तो श्रीराम असतां सांगाती। विघ्नांची प्राप्ती निजविजयो॥१८॥

१ थोरीव, मोठेपणा, २ कथावैचित्र्य, ३ पाठवणी, ४ स्वार, ५ मनोहर, ६ वीरविशेष, ७ भाला धरणारे, ८ पायदळ, ९ पुढे धावणारे.

प्रचंड वावटळीतून परशुराम येतात :- ऐसे दोघे बोलत बोली। तंव उठली वाहुटळी। नभ व्यापिलें धुळीं। संज्ञा मोडली सैन्याची ॥१९॥ लागतां त्या वायूची झडप। सप्त सागर सप्त द्वीप। तेणेंसीं पृथ्वी सकंप। सुटे चळकांप मेरुसी ॥२०॥ त्यामाजी उठली विकट^१ हाक। सैन्य मूर्च्छित पडे निःशेष। दशरथें घेतला धाक। राम निःशंक निजनिधडा^२ ॥२१॥ विद्युत्पाय^३ जटा शिरीं। सतेज परशु खांद्यावरी। धनुष्यबाण घेवोनि करीं। श्रीरामावरी चालिला ॥२२॥

वसिष्ठांकडून स्वागत, दशरथ भयभीत, त्याची परशुरामास प्रार्थना :- परशुरामातें देखून। वसिष्ठें केलें पूजन। ते पूजा भार्गवें अंगीकारून। चालिला आपण श्रीरामावरी ॥२३॥ अत्यंत पराक्रम देखोन। दशरथ जाला कंपायमान। घालोनियां लोटांगण। दीनवदन बोलत ॥२४॥ परशुरामा तुझी थोरी। तीन सप्तकें पृथ्वी निःक्षत्री। करून दिधली द्विजकरीं। शस्त्र त्वां करीं संन्यासिलें ॥२५॥ तूं क्षत्रियांचा कर्दनकाळ। हें तुझिया ब्रीदाचें शीळ। श्रीराम माझें केवळ बाळ। त्यावरी प्रबळ क्रोध न करी ॥२६॥ श्रीरामातें मारिसी। तेंचि मरण आम्हां सर्वासी। येव्हढे करावया कंदनासी। उचित तुम्हांसी नव्हे स्वामी ॥२७॥ मी पुत्रार्थी अति दीन। पुत्रभयें अति कृपण। मज द्यावें पुत्रदान। घाली लोटांगण नृपनाथ ॥२८॥

परशुरामाचे श्रीरामांना आव्हान व दोघांचा संग्राम :- ऐसें दशरथभाषित। तें उपेक्षोनियां समस्त। जेथें होतां रघुनाथ। भार्गव तेथें स्वयें आला ॥२९॥ रामा श्रीरामा झुंजारी। श्रीराम रामाते निवारी। रामा श्रीरामा प्रीति पुरी। ऐक्य करी निजबोध ॥३०॥ त्या दोघांचा

निजसंग्राम। सुरनखीरां अति दुर्गम। युद्धीं पावोनि निजवर्म। उपरम^४ निजबोधें ॥३१॥ देखोनियां रघुनंदन। भार्गव सोडी दारुण बाण। श्रीरामें सांडिले तोडून। क्रोधें परिपूर्ण जामदग्न्य ॥३२॥ परशुराम सोडी दिव्यास्त्रें। श्रीराम निवारी क्षणमात्रें। कोपें सोडिलीं निर्वाणशस्त्रें। तीहीं रघुवीरें निवारिलीं ॥३३॥ रेणुका दिधल्या भार्गवाहार्तीं। दोनी आपुल्या निजात्मशक्ती। सकळ शस्त्रास्त्रांच्या अंतीं। त्या निर्वाणार्थी सोडाव्या ॥३४॥ त्या काळी कराळी उभय शक्ती। जाणोनि राहिल्या रामाप्रती। तिहीं ओंवाळून रघुपती। श्रीरामभात्याप्रती प्रवेशल्या ॥३५॥

श्रीरामांच्या सामर्थ्यापुढे परशुराम निष्प्रभ ठरल्यामुळे उद्विग्न :- भार्गव म्हणे नवल आतां। माझ्या शक्ति याव्या माझे हाता। त्या प्रवेशल्या श्रीरामभात्या। साह्य रघुनाथा त्या जाल्या ॥३६॥ माझ्या निर्वाण निजशक्ती। जावोनि राहिल्या श्रीरामाप्रती। हें आश्चर्य मानोनि चित्तीं। छळणें वचनोक्ती बोलत ॥३७॥ जीं जीं शस्त्रें म्यां प्रेरिलीं। तीं तीं स्वयें त्वां निवारिलीं। परी आपुलीं नाहीं सोडिलीं। हे उणीव आली रघुनाथा ॥३८॥ जाणसी शस्त्रांचे निवारण। परी नेणसी शस्त्रांचें प्रेरण। हेंचि तुज उणेपण। शौर्य संपूर्ण तुज नाहीं ॥३९॥ ऐकोनि परशुरामवचन। श्रीरामें केलें नमन। ब्राह्मणापुढें उणेपण। सर्वथा जाण आम्हांसी ॥४०॥

श्रीराम उवाच-

अयं कंठः कुठारस्ते कुरु राम यथोचितम्।

निहतुं हंत गोविप्रात्र शूरा राघवा वयम् ॥१॥

“गो-ब्राह्मण हे क्षत्रियास अवध्य” असे श्रीरामाचे परशुरामास उत्तर :- भार्गवा परशु

१ भयंकर, २ मोठ्या धैर्याचा, ३ विजेप्रमाणे, ४ ठेविलें, ५ शांति.

तुझ्या हातीं। म्यां कंठ ओपिलासे तुजप्रती। जें
करणें असेल तुझे चितीं। तें त्वां निश्चितीं करावें
॥४१॥ गाई ब्राह्मण करावया घात। स्वप्नीं
नुपजे मनोरथ। त्यांवरी उचली शस्त्रहात। ऐसा
सूर्यवंशांत शूर नाहीं॥४२॥ गाई आणि
ब्राह्मणांपुढें। आमुचें शौर्य बापुडें। तुझे
निवारावया कुन्हाडे। धनुष्यबाण पुढें म्यां
धरिले॥४३॥

विष्णुचाप सज्ज करण्याचे श्रीरामांना
आव्हान:- ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। परशुराम
हास्यवदन। परिसोनि हरचापभंजन। तुज ठाकूनि
जाण मी आलों॥४४॥ असो युद्धाची अटाटी^१।
सांडिली शस्त्र धरावयाची गोष्टी। विष्णुचाप आहे
माझे मुष्टीं। ते तूं जगजेठी सज्जीं पा॥४५॥ जरी
तूं हें सजिसी संपूर्ण। तरी तुवां मज जितिलें
जाण। श्रीराम म्हणे हें भाषण। मज दूषण
द्विजविषयीं॥४६॥ तूं अगाध ब्राह्मण ब्रह्मचारी।
पितृसेवेची परम थोरी। तुझी आज्ञा वंद्य शिरीं।
विष्णुचाप करीं धरिता जाला॥४७॥ श्रीराम
म्हणे भार्गवरामा। तुझेनि तीर्थे प्रताप आम्हां।
तेणें प्रतापें द्विजोत्तमा। धनुर्वर्मा सजीन॥४८॥
शिवचापापरीस भारी। विष्णुचापाची पै थोरी।
श्रीरामें धरोनि करीं। क्षणामाझारीं सजिलें
॥४९॥ भार्गवाचे दृष्टीपुढां। श्रीरामें सजिला
विष्णुमेढा^२। ठाण मांडोनि निधडा। बाण गाढा
जोडिला॥५०॥ जैसा अंतका अंतक। समूळ
कळिकाळा घातक। देखोनि भार्गवें घेतला
धाक। अलोलिक श्रीराम॥५१॥ श्रीरामाच्या
प्रतापप्रौढीं। तेजें भार्गवा पडे झांपडी। धनुष्य
ओढितां कानाडी। चाप कडाडी वैष्णवी॥५२॥

श्रीरामांचा प्रताप पाहून परशुरामांना त्यांच्या
खऱ्या स्वरूपाचे ज्ञान:- परशुरामें अति तांतडी।

लागवेगें घालोनि उडी। श्रीराम धरिला
लवडसवडी। चाप न मोडीं वैष्णवी॥५३॥
शिवचाप मोडीलें क्षणामाझारी। तैसें
वैष्णवचापा न करी। तुझ्या पराक्रमाची थोरी।
चराचरीं अतुल्य॥५४॥ तुझे बळ अति
अद्भुत। कळिकाळ तुझे नित्यांकित। तूं
अवतार श्रीरघुनाथ। मज निश्चित
मानलें॥५५॥ मी तुझा करूं आलों छळ। तुझे
पाहतां स्वभावशीळ। माझी निमाली खळबळ।
तूं केवळ परमात्मा॥५६॥ ऐसें बोलोनियां
आपण। प्रेमें दिधलें आलिंगन। दोघां जाहलें
समाधान। मुळींची खूण पावोनि॥५७॥

परस्परांचे अभिनंदन:- श्रीरामें रामा
समाधान। श्रीरामें राम सुख संपन्न। श्रीरामें रामा
आनंद पूर्ण। चैतन्यघन श्रीरामें राम॥५८॥
श्रीरामें रामा अति आल्हाद। श्रीरामें रामा
परमानंद। श्रीरामें रामा निजात्मबोध। जाला
अभेद रामें रामा॥५९॥ मी एक राम दाशरथी।
हें नाठवे श्रीरामाप्रती। मी एक भार्गव भृगुपती।
नाठवे चितीं परशुरामा॥६०॥ ऐसें पडिलें
आलिंगन। निघोट^३ कोंदलें चैतन्यघन। खुंटला
बोल तुटलें मौन। जालें परिपूर्ण पूर्णत्वे॥६१॥
अवतारकृतकार्यार्थ। साधावया श्रीराम
सावचित्त। भार्गवातें श्रीरघुनाथ। उद्धोधित
निजबोधें॥६२॥ तो जंव होय सावधान।
सावध करितां रघुनंदन। देखोनि विस्मयसंपूर्ण।
शिरोरत्न श्रीराम॥६३॥ कर्मब्रह्मस्थिति
समसमान। श्रीराम अवतार शिरोरत्न। भार्गवें
जाणोनि संपूर्ण। सुखसंपूर्ण श्रीरामें॥६४॥

सुसज्ज केलेल्या बाणाचा उपयोग:- श्रीराम
म्हणें अमोघ बाण। धनुष्यीं करविला
आरोपण। तो मार्गे काढितां नये जाण। कोठें

प्रेरण करूं स्वामी ॥६५॥ ऐसें पुसतां रघुनाथ ।
 परशुराम अति विस्मित । बाणाचें लक्ष
 सावचित्त । विचारितां अनुलक्षी ॥६६॥
 श्रीरामाचा निजशर । अतिशयेंसीं अति दुर्धर ।
 तेणें निवटीं माझें गत्यंतर । ऐसें परशुधर
 सांगत ॥६७॥ श्रीरामाचा निजबाण । जेथें पडे
 तेथें करी कंदन । येणें निवटावा माझा
 अभिमान । गमनागमन मग कैचें ॥६८॥ मी
 तपस्वी अति श्रेष्ठ । तपें जिकिले लोक वरिष्ठ ।
 ते लोकांतराची वाट । करीं सपाट येणें
 बाणें ॥६९॥ मी वीर धीर महाशूर । रणांगणीं
 अति दुर्धर । शत्रुदलनीं^१ एकांगवीर । हाही
 अहंकार निर्दालीं ॥७०॥ माझा निवटल्या
 अहंकार । कैचें लोकलोकांतर । सहजें खुंटलें
 गत्यंतर । हें करीं साचार श्रीरामा ॥७१॥
 जुंझार बाह्य शत्रू संहारी । श्रीराम निवटी
 अंतरवैरी । अहंमता जीवें मारी । धनुर्धारी
 श्रीराम ॥७२॥ श्रीरामाचें अनुसंधान । वीरा
 शूरां न कळे जाण । शिवचाप धरी आपण ।
 त्यासी संपूर्ण लक्ष्मेना ॥७३॥ अहंकारातें
 छेदिता । आणिक नाही रघुनाथा । येणें बाणें तूं
 आतां । अहंमता छेदावी ॥७४॥ मी
 कश्यपास पृथ्वी दिधली दान । तेथें मी वसेन
 निरभिमान । लोकलोकांतरअभिमान । त्याचे
 छेदन करी श्रीरामा ॥७५॥ निरभिमान वसतां
 क्षितीं । दोष नाही गा रघुपती ।
 लोकलोकांतरगती । माझी निश्चितीं
 निर्दाली ॥७६॥ ऐसें बोलिला परशुराम । तेंचि
 करूं पाहे श्रीराम । कैसें आश्चर्य केलें परम ।
 गत्यंतराचें वर्म श्रीराम छेदी ॥७७॥
 अलक्षलक्षोनि श्रीरामचंद्र । बाण जोडोनि
 निजनिधरिं । अर्धमात्रा अर्धचंद्रशरें । अहं

रघुवीरें निवटिलें ॥७८॥ जेव्हां गुण वाहिला
 विष्णुचापासी । तेव्हांचि बोळवण
 अहंकारासी । मागुता येईल भार्गवापासीं । तो
 अर्धमात्रेसीं निवटिला ॥७९॥ निवटितांचि
 अहंकार । कैचें लोकलोकांतर । कैचें
 गतिगत्यंतर । केला स्थिर परशुराम ॥८०॥
 यापरी श्रीरामचंद्र । सोडोनियां निजशर । सुखी
 केला परशुधर । स्वर्गादि गत्यंतर खुंटोनी
 ॥८१॥ कथांतरी निरूपण । भार्गवाचें
 स्वर्गगमन । श्रीरामें खुंटिलें आपण । विंधोनि
 बाण क्षणमात्रें ॥८२॥ श्रीरामें स्वर्गवाटेसी ।
 काये कूड घातला बाणेंसीं । कां भिंती घातली
 चौपासीं । स्वर्गगति खुंटली ॥८३॥ ऐसिया
 पाहतां सूक्ष्म गतीं । तेथींची न कळे अंतवृत्ती ।
 बाह्य लौकिक पंडितयुक्ती । रामें स्वर्गगती
 खुंटविली ॥८४॥ बाणें खुंटे स्वर्गगती । हे
 लौकिक कथावदंती । अहं निवटून रघुपतीं ।
 लोकांतरगती खुंटविली ॥८५॥ ज्यासी
 अनुलक्षी रामचंद्र । त्याचा गळे अहंकार । सहजें
 खुंटे गत्यंतर । यापरी रघुवीर स्वर्गगती
 खुंटी ॥८६॥ श्रीरामें ऐसिया रीतीं । परशुरामाची
 स्वर्गगती । खुंटविली यथार्थ निश्चितीं । हें
 ग्रंथार्थी निजगुह्य ॥८७॥ श्रीरामें जितिला
 परशुधर । गंगनीं सुरवरांचा गजर । भूतळीं गर्जती
 ऋषीश्वर । विजयी रघुवीर निजात्मवीर्यें ॥८८॥
 शिवचाप आणि विष्णुचाप । दोहीं चापांचा
 दुर्धर दर्प । राघवें केला निर्वीर्यरूप ।
 श्रीरामप्रताप निजविजयी ॥८९॥

परशुरामांचा गर्वपरिहार व क्रोधाचा त्याग :-
 श्रीरामपरशुरामांचें क्रीडित^२ । ब्रह्मादिदेव
 विमानांत । कौतुक पाहूं आले समस्त । दोघे
 अद्भुत महावीर ॥९०॥ ते देव गर्जती अंबरीं ।
 श्रीरामनिजविजयी निर्धारीं । वर्षती सुमनांच्या

१ शत्रूंचा नाश करण्यात, २ क्रीडा, युद्ध.

संभारीं। ऋषि जयजयकारीं गर्जती ॥९१॥
 परशुराम म्हणे श्रीरघुनाथा। त्वां मज जितिलें
 तत्त्वतां। हे मज लाज नाहीं सर्वथा। अधिक
 श्लाघ्यता मज तुझेनि ॥९२॥ जेंवी गूळ गोडी
 द्विविधा नाम। परी स्वरूपीं नाहीं द्विविध धर्म।
 तेवी मी तूं आत्माराम। लज्जा परम कोणाची
 ॥९३॥ देह लाजेना अवयवा। रूप लाजेना
 देहभावा। तेवी मज तुज राघवा। असेना हेवा
 लाजेचा ॥९४॥ ऐसें बोलोनि तत्त्वतां। मग
 म्हणे गा रघुनाथा। धर्मरक्षण तुझे माथां।
 लोकपाळण त्वां कीजे ॥९५॥ होता
 जमदग्नीचा कोप। आणि आपुला
 निजसाटोप^१। तो श्रीरामीं केला निक्षेप। जाला
 सुखरूप परशुराम ॥९६॥ श्रीराम लागला
 रामचरणां। रामें श्रीरामा केली प्रदक्षिणा।
 रामनामें गर्जोनि जाणा। गेला स्वस्थाना
 परशुराम ॥९७॥ श्रीराम विजयी अलोलिक।
 वसिष्ठासी आल्हाद अधिक। तेणें
 आलिंगिला रघुकुळटिळक। गेली धुकधुक
 दशरथाची ॥९८॥ श्रीरामें वसिष्ठासी
 लोटांगण। दशरथासी साष्टांग नमन। येरें
 दिधलें आलिंगन। निवालें मन रायाचें ॥९९॥
 विजयी जाला श्रीरामचंद्र। ऋषिरायांसी
 आल्हाद थोर। अवघे करिती जयजयकार।
 चालिले भार स्वानंदें ॥१००॥ एका जनार्दना
 शरण। जाली परशुरामाची बोलवण। आतां
 अयोध्याप्रवेशन। स्वानंदें गमन श्रीरामा
 ॥१०१॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
 बालकांडे एकाकारटीकायां
 श्रीरामपरशुरामएकात्मबोधनिरूपणं नाम
 षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥२६॥ श्लोक ॥ १ ॥
 ओव्या ॥१०१॥

अध्याय सत्ताविसावा

श्रीराम - सीतेचा अयोध्याप्रवेश

श्रीरामांनी विष्णुचाप वरुणास दिले:-
 श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः ॥ परशुराम गेला
 स्वस्थाना। स्वस्थता दशरथाचे मना। आनंद
 वाढला चौगुणा। रघुनाथ जाणा निजविजयी
 ॥१॥ सांडोनि वैष्णवचापासी। भार्गव गेला
 स्वाश्रमासी। धनुष्य दिधलें श्रीरामासी। तेणें
 वरुणासी तें दिधलें ॥२॥ मी आपुलिया
 निजात्मशक्तीं। रणीं जिंकोनि राक्षसपंक्ती।
 वैष्णवचाप हें असतां हातीं। लोक म्हणती
 धनुष्यबळ ॥३॥ माझ्या यशाची निजपुष्टी^२।
 अवघी जाईल धनुष्यासाठीं। यालागीं तें
 उठाउठीं। राम जगजेठी स्वयें त्यागी ॥४॥
 स्वसामर्थ्य नाहीं ज्यासी। धनुष्यें यश केंवी
 होईल त्यासी। यालागीं श्रीराम नव्हे
 अभिलाषी। म्हणोनि वरुणासी दिधलें ॥५॥

अयोध्येत प्रवेश, प्रजाजनांकडून सत्कार:-
 अयोध्ये प्रवेशावया सत्वर। उल्लास करी
 नृपवर। आनंदें गर्जती गजभार। सैन्यसंभार
 आल्हादी ॥६॥ निशाण भेरी मृदंग शंख। ढोल
 चौकडी काहळा अनेक। जयजयकारें
 सकळिक। नगरोन्मुख निघाले ॥७॥ ऋषी
 पढती शांतिपाठ। ब्रीदें गर्जताती भाट। सिंहनाद
 करिती वीर वाट। घडघडाट रथांचा ॥८॥
 वसिष्ठें दूत धाडिले पुढें। नगर शृंगारावया
 वाडेंकोडें। रंगमाळा कुंकुमसडे। मखरें तोरणें
 ठायीं ठायीं ॥९॥ गुढिया उभविल्या घरोघरीं।
 पताका झळकती अंबरीं। दिव्यभूषणें
 दिव्यांबरीं। नरनारी शोभती ॥१०॥ कुंकुम
 केशर सुमनमाळा। कंठीं रत्नपदक रत्नमेखळा।

१ स्वतःचा अभिमान, २ मोठेपणा.

नवरत्नहार रुळे गळां। जनलीला शोभत ॥११॥
पूर्णकलश द्वारोद्वारीं। दधि दूर्वा सुमनें त्यां
भीतरिं। प्रदीप दीप ठेविले हारीं। घरोघरीं
आल्हाद ॥१२॥ राजगृहीं अति उत्सावो।
गुढिया मखरें उभविती पाहो। विजयी जाला
श्रीरामरावो। आजानुबाहो प्रतापी ॥१३॥
श्रीरामें शिवचाप भंगुनी। परशुरामातें जिंकोनी।
सीता आणिली पर्णोनी। जनवदनीं हे वार्ता
॥१४॥ एक म्हणती गुरूच्या यागीं। राक्षस
मारिले रणरंगी। सुबाहु छेदिला सर्वांगीं।
मारीचालागीं घाय केलें ॥१५॥ आणिक
म्हणती दुष्ट ताटिका। नित्य पीडीतसे लोकां
अनेका। श्रीरामें देखतांचि देखा। बाणें एका
निवटिली ॥१६॥ एक म्हणती श्रीरामें
अवलीळा। चरणें उद्धरिली अहल्या शिळा।
श्रीराम परब्रह्मपुतळा। सच्चित्कळा साचार
॥१७॥ साकार आणि निराकार। स्वयें श्रीराम
चिन्मात्र। धन्य धन्य लोकांचे नेत्र। श्रीरामवक्त्र
देखती ॥१८॥ देखतां श्रीरामाचें मुख। निःशेष
जाय तहान भूक। परमानंदें कोंदाटे सुख।
हरिखें हरिख ओसंडे ॥१९॥ ऐसी श्रीरामाची
कीर्ती। घरोघरीं अनुवादती। आला ऐकोनि
रघुपती। सामोरे येती नगरस्थ ॥२०॥ छत्रचामरें
गजभारें। वाजती नानाविध तुरें। शोभायमान
चारी वोहरें^१। आला गजरें रघुवीर ॥२१॥ चारी
पुत्र चारी सुना। देखतां धणी^२ न पुरे मना।
पाहतां पारणें होतसें नयनां। भाग्यभावना
दशरथा ॥२२॥ श्रावणपितयाचा शाप।
दशरथासी सुखस्वरूप। पुत्र पावला सद्रूप।
चित्स्वरूप श्रीराम ॥२३॥ जैसा मातेचा
निजकोप। वरी कठिण आंत सुखरूप। तैसा
ब्राह्मणाचा शाप। शापें निष्पाप सुख

देत ॥२४॥ श्रावणपितयाचिया शापासाठीं।
दशरथा श्रीरामभेटी। भोगीत आनंदाच्या
कोटी। सभाग्य सृष्टीं दशरथ ॥२५॥

श्रीरामदर्शनार्थ सर्वांची स्पर्धा:- नगरीं प्रवेशे
रघुपती। चारी मुक्ती पुढें नाचती। पायघडियांचे
गतीं। पार्यीं लोळती पुरुषार्थ ॥२६॥
अनुहताचिया^३ संगती। नानाविधें तुरें वाजती।
नादें कोंदाटे चिच्छक्ती। नभस्थिती चिन्मात्र
॥२७॥ श्रीराम पहावया प्रेम पडिभरीं^४। एक
चढली परेच्या उपरी। एक चढोनियां गोपुरीं।
एक जनांभीतरिं राम पाहती ॥२८॥ एक सलज्ज
एकांतीं। गवाक्षद्वारें^५ राम पाहती। एक एकातें
धरोनि हातीं। राम दाविती अनुलक्षीं ॥२९॥ हा
नव्हे तो नव्हे पैल तो तो। ऐसें देखणें जो
दावितो। तोचि अनुभव एका होतो। पाहणें
पाहवितो श्रीराम ॥३०॥ एक चढोनि जीवाचे
माथां। सादरें पाहाती श्रीरघुनाथा। एक सांडोनि
जीवभावता। श्रीरघुनाथा भेटती ॥३१॥ नावडे
जीवशिवसांगात। एकाकी एकपणांआंत।
परिपूर्ण पाहती रघुनाथ। आल्हादयुक्त स्वानंदे
॥३२॥ एक प्रेमाचेनि पडिपाडें। आनंदें नाचती
रामापुढें। एक ते अत्यंत निधडे। पाहाती
चहूंकडे श्रीराम ॥३३॥ एकातें श्रीराम सांगाती।
एकासी श्रीराम नित्यगती। एक श्रीरामाच्या
निजस्थितीं। स्वयें वर्तती सर्वदा ॥३४॥ एक
निःसंग निश्चितीं। लोकांचिये लोकस्थितीं।
स्वयें श्रीराम पाहती। आशंकावृत्ति त्यां
नाहीं ॥३५॥ एकाची नवलनवाई। गजबजेसीं
भिणें नाहीं। श्रीराम पाहती ठायीं ठायीं। आडवें
कांहीं येवों न शके ॥३६॥ ऐसिया लोकांचिया
पंक्ती। श्रीरामासी पाहूं येती। मंडपघसणीं^६
जनासी होती। श्रीराममूर्ती पाहावया ॥३७॥

१ वधूवर, २ तृप्ति, ३ योगसाधनेने दशनादांचा ऐकू येणारा ध्वनि, त्याच्या संगती, ४ अति प्रेमाने, ५ खिडकीतून,
६ सभामंडपात भयंकर गर्दी होऊन गेली.

पायघड्या पदवाहणें। दीपावळी नीरांजनें।
 ओंवाळिती धनधान्यें। राम पहावया उल्लास
 जनासी ॥३८॥ श्रीराम जातां निजनगरीं। पाहों
 न येती अग्निहोत्री। पाहतां विटाळ होईल भारी।
 तंव राम दुरी अंतरला ॥३९॥ श्रोत्री स्वयंपाकी
 केवळ। श्रीराम पाहतां होय विटाळ। आधणीं
 टाकावया तांदूळ। चाटू^१ तत्काळ विसरले
 ॥४०॥ ऐशिया विटाळाची परी। श्रीराम
 अंतरला दुरीच्या दुरी। धुपधुपित पाकाभीतरिं।
 कर्म अहंकारीं गुंतले ॥४१॥ आम्ही उत्तम
 आश्रमवासी। श्रीराम जातो जनप्रदेशीं। पाहतां
 स्पर्श होईल आम्हांसी। दुरून संन्यासी पाहूं
 म्हणती ॥४२॥ विटाळाभेणें दुरूनि पाहतां।
 श्रीराम न दिसे सर्वथा। आश्रमाभिमानें पाहूं
 जातां। राम तत्त्वतां लक्षेना ॥४३॥ अनुलक्षोनि
 श्रीरामासी। पिंगळा वेश्या धांवे उल्लासीं। मार्गीं
 झगटली संन्याशासी। हें लक्ष तिसी असेना
 ॥४४॥ मज कां झगटली हे रांड। रागें संन्यासी
 ठोकी दंड। येरी पाहतां श्रीरामाचें तोंड। दंडें
 उदंड सुखी जाली ॥४५॥ स्वामी तुमच्या
 दंडाचा घाव। तेणें दंडिला माझा अहंभाव। तो
 दंडीना तुम्हांसी पाहाहो। पाहतां रामराव विटाळ
 देखा ॥४६॥ श्रीराम पाहतां विटाळ उडे। तो
 विटाळ संन्याशामाजी दडे। म्हणोनि विटाळाचें
 सांकडें। संन्याशाकडे सर्वदा ॥४७॥ श्रीराम
 पाहतां विकल्पविटाळ। भक्तभावीं न राहे तीळ।
 तो सद्रंध संन्याशामाजी सळ^२। आश्रमीं केवळ
 राहिला ॥४८॥ मी आत्मा सर्वाभूतीं परिपूर्ण।
 ऐसें भूतां देवोनि अभयदान। स्वयें केलें
 संन्यासग्रहण। तोचि आपण विटाळ देखे
 ॥४९॥ श्रोत्री स्वयंपाकी संन्यासी। हे
 निजमाहेर विटाळासी। त्यांमाजी तो सदा

मुसमुसी। देखती जगासी अपवित्र ॥५०॥ ऐसी
 विवादतां वेश्या संन्याशासीं। श्रीराम गेला
 स्वयें स्वाश्रमासी। संन्यासी करितां
 मृत्तिकास्नानासी। आली हातासी मृत्तिका
 ॥५१॥ मी पवित्र जग अपवित्र। हें
 स्वयंपाकाचें मुख्य सूत्र। तेणें विटाळे
 श्रीरामचंद्र। दुरी दूरतर अंतरला ॥५२॥
 वर्णाभिमान स्वाश्रमाभिमान। कर्माभिमान
 धर्माभिमान। न^३ वंचितां^३ सर्वाभिमान।
 रघुनंदन भेटेना ॥५३॥ वेश्या बोलतां
 सद्युक्तीसी। पिंगळा वेश्या कोण म्हणसी। जे
 अवधूतें^४ चोविसां गुरूंसीं। यदूपासीं
 सांगितली ॥५४॥ श्रीराम पावला राजभवन।
 शांति येवोनि आपण। जीवभावाचें निबलोण।
 सांडी ओंवाळून वोहरांसी ॥५५॥

श्रीरामांचे राजप्रासादात आगमन :- चारी पुत्र
 सुना चारी। वसिष्ठें धरोनियां करीं। प्रवेशला
 राजमंदिरीं। उल्लास भारी राणिवसां^५ ॥५६॥
 वाजती मधुर मंगळतुरें। द्विज गर्जती
 जयजयकारें। वोहरें देखोनि मनोहरें। राण्या
 आदरें पाहों आल्या ॥५७॥ पहिलें कौसल्येसी
 नमन। चारी सुना अंकीं वाहून। फरा^६ कंकण
 पदकभूषण। दे आपण स्वानंदें ॥५८॥ लागतां
 सुमित्रेच्या चरणां। अति हरिखें आलिंगी चारी
 सुना। कटिमेखळा करकंकणा। दे आपण
 स्वानंदें ॥५९॥ कैकयीसी करतां नमन। चहूं
 सुनांसी दे चुंबन। त्यांत आपुल्या दोघी सुना
 जाण। त्यांसी घाली आपण सुमनमाळा
 ॥६०॥ आणखी राणिवसांच्या नारी। वोहरें
 आलिंगिती प्रीतीकरीं। ओंवाळिती नानापरी।
 आल्हाद भारी राणिवसां ॥६१॥ करावया
 गृहप्रवेशासी। कृत्रिम लक्ष्मी भाणवसीं।

१ चघळपणा करणारे, २ अभिमान, ३ न टाकता, ४ दत्तात्रेयाने, ५ जनानखान्यात, ६ बाहुभूषण.

देखोनि श्रीरामसामर्थ्यासी। लक्ष्मी पूर्णांशेंसीं
प्रकटली तेथें ॥६२॥ कृत्रिम लक्ष्मीचें अंतर।
तेथें प्रवेशली लक्ष्मी साचार। तिणें तिचें
रूपमनोहर। अति सुंदर आभासें ॥६३॥
सीता आणिली धनुर्भंगेसीं। दुसरी सीता कैची
भाणवसीं^१। हें आश्चर्य ज्यात्यासीं। ऋषिही
मनासीं विस्मित ॥६४॥ ते देखतां
लक्ष्मीयेसी। सीता साशंकित मानसीं। हे स्त्री
असतां गृहवासी। रामें कां मज सीतेसी
पर्णिलें ॥६५॥ आम्ही दोघी स्त्रिया असतां।
कैवी एकपत्नीत्व रघुनाथा। असो ते
एकपत्नीत्वकथा। सवती तत्त्वतां मज
जाली ॥६६॥ सवती ओढवली कपाळासी।
म्हणोनि क्षोभें पाहतां तिसी। लक्ष्मी लागली
पायांसी। मी तुझी दासी जानकीये ॥६७॥ प्रेमें
देतां आलिंगन। दोहींचें मोडलें दोनपण। दोहीं
ठायीं एकत्व पूर्ण। आपणा आपण
देखती ॥६८॥ लक्ष्मी तेचि सीता आपण।
सीता तेचि लक्ष्मी जाण। श्रीरामाचें
एकपत्नीपण। सीतेसी पूर्ण कळों
सरलें ॥६९॥ सीतालक्ष्मीचें एकपण। त्या
दोघी जाणती आपण। हें ब्रह्मादिकां न कळे
विदान^२। कीं जाणे पूर्ण वसिष्ठ ॥७०॥

लक्ष्मीपूजन, आपल्या पत्नीसह चारही बंधू
दशरथ व वसिष्ठांचे सेवेस तत्पर:- तेणें वसिष्ठें
आपण। केलें लक्ष्मीचें पूजन। गृहप्रवेशाचें
विधान। केलें संपूर्ण यथोक्त ॥७१॥ शुद्ध
विद्या जोडली शस्त्रास्त्रीं। स्त्रिया आणिल्या
अति गजरीं। कीर्ति फार जाली लोकांतरीं।
येवढी सामग्री श्रीरामा ॥७२॥ तेहि चौघे बंधू
चौघी स्त्रियांसीं। दशरथाचे सेवेसीं। सावधान
अहर्निशीं। वसिष्ठापासीं किंकरत्वे ॥७३॥

त्यामाजी श्रीराम जाण। वसिष्ठासी प्रिय
संपूर्ण। तो दशरथाचा जीवप्राण। आवडे
संपूर्ण सर्वासी ॥७४॥ राम आवडे सर्व भूतां।
रामें सर्वासी सुखरूपता। तोही वसिष्ठाच्या
वचनार्था। होय वंदिता किंकरत्वे ॥७५॥
गुरुमहिमा अति थोर। तो संरक्षी रामचंद्र।
लोकसंग्रहणार्थ साचार। दावी विचार
भजनाचा ॥७६॥

श्रीराम-सीता यांचे परस्पर प्रेम:-
श्रीरामाच्या मनोगता। अनुकूल वर्ते सीता।
सीतेच्या मनोरथा। परिपूर्णता श्रीरामें ॥७७॥
सीतेचा भाव श्रीरामीं पूर्ण। राम सीतेसीं
संपूर्ण। सीता रामें सुखसंपन्न। सुखी रघुनंदन
सीतेचेनि ॥७८॥ रामरसें रसज्ञ सीता।
सीतेच्या रसने श्रीराम भोक्ता। श्रीराम देखणें
सीता डोळसता। तिचेनि देखता श्रीराम
॥७९॥ श्रीरामें सीता सुंदर पूर्ण। सीतेनें राम
शोभे सगुण। श्रीरामें सीता सुलक्षण। सीतेचेनि
लक्ष्यलक्षण श्रीराम ॥८०॥ श्रीराम सीतेचा
निजभोग। सीतेचेनि श्रीराम सुरंग। श्रीरामें
सीता शोभे सांग। सीता सर्वांग श्रीराम ॥८१॥
सीता रस श्रीराम स्वाद। सीता सुमन श्रीराम
सुगंध। सीता बुद्धि श्रीराम बोध। अनन्यसिद्धि
येरयेरां ॥८२॥ सीता वचन श्रीराम वचनार्थ।
सीता पद श्रीराम पदार्थ। सीता मुक्ति श्रीराम
मुक्त्यर्थ। परम स्वार्थ येरयेरां ॥८३॥ सीता
जीव राम जीवन। सीता मन राम मनोज्ञ। सीता
चित्त श्रीराम चैतन्य। आनंदघन येरयेरां
॥८४॥ सीता धरा श्रीराम धारक। सीता
चाळण श्रीराम चाळक। सीता व्याप्य श्रीराम
व्यापक। सुखसंतोष येरयेरां ॥८५॥ सीता
क्रिया राम कर्ता। सीता भोग्य राम भोक्ता।

सीता ज्ञान राम ज्ञाता। एकात्मता अतिप्रीतीं ॥८६॥ सीता शर्करा राम गोडी। सीता व्यवसाय राम जोडी। एकात्मता अति आवडीं। न कळे फुडी^१ श्रुतिशास्त्रां ॥८७॥ येरयेरांविण जाण। न करिती उदकपान। येरयेरांविण न खाती पान। प्रीति अनन्य येरयेरां ॥८८॥ येरयेरां वेगळेपण। होऊं न शकती अर्धक्षण। अणुमाजी दोघे जण। नांदती पूर्ण पूर्णत्वे ॥८९॥ ऐसीऐसीया अनन्यगतीं^२। श्रीराम भोगीं सीता सती। सीतेचिया निजात्मप्रीतीं। श्रीराममूर्ति उल्लासे ॥९०॥ सीतेचा भावार्थ संपूर्ण। देखोनि उल्लासे रघुनंदन। सीता भाव धरी द्विगुण। प्रीति चतुर्गुण श्रीरामीं ॥९१॥ सीता भाव धरी अधिकाधिक। तंव तंव श्रीरामीं ओसंडे सुख। कैसी अति प्रीति अलोलिक। एकएकां अनन्य ॥९२॥ जैसी ज्यासी श्रीरामीं भक्ती। तैसी त्यावरी रामप्रीती। हें बोलिलेसे बहुतां ग्रंथीं। मीच किती अनुवादों ॥९३॥ जैसा भाव तैसी प्रीती। जैसी प्रीती तैसी प्राप्ती। जैसी प्राप्ति तैसी स्थिती। हाचि परमार्थी मुख्यार्थ ॥९४॥ ग्रंथीं राखोनियां गुह्यार्थ। मुख्यत्वे दावावा परमार्थ। हाचि कवित्वाचा निजस्वार्थ। येणें रघुनाथ संतुष्ट ॥९५॥

बालकांडाचा उपसंहार:- संतुष्ट होती श्रोते। संतुष्ट होती वक्ते। संतुष्ट होती कथाकर्ते। श्रीरामचरित्र रामायण ॥९६॥ कथा परिसतां रामायण। पूर्वज उद्धरती जाण। पूर्वजांचें नवलाव कोण। उद्धरे संपूर्ण त्रिजगती ॥९७॥ श्रीरामकथेची नव्हाळी^३। हे सदाशिवाची जपमाळी। मणिकर्णिका अंतकाळीं। जपे कर्णमूळीं तें हें ब्रह्म ॥९८॥

सावधान करणें निजमना। तेचि मणिकर्णिका सत्य जाणा। आदर्से परिसतां रामायणा। तें तारक पूर्ण परब्रह्म ॥९९॥ आदर्से रामकथाश्रवण। तें तारक ब्रह्म रामायण। काशी मणिकर्णिका आपण। हात जोडून उभ्या तेथें ॥१००॥ यालागीं रामकथेपासीं। तीर्थे तिष्ठती अहर्निशीं। चारी मुक्ति होती दासी। कथाउल्हासीं परमानंद ॥१॥ कथा रामायणी अगाध। पदोपदीं परमानंद। श्रवणें ओसंडे आनंद। निजात्मबोध श्रीरामें ॥२॥ रामायणाच्या निजकीर्ती। सुखें शिवादिक डुल्लती। तेणें पावन त्रिजगती। कथाश्रवणार्थी श्रीराम संतोषे ॥३॥ यापरी अयोध्येप्रती। सीतेचे अनन्य प्रीतीं। वसता झाला रघुपती। आली समाप्ती बाळकांडा ॥४॥ वश्य करोनि वैराग्य वितंड^४। साधिलें ब्रह्मज्ञान अखंड। ऐक्या आणोनि पिंडब्रह्मांड^५। बाळकांड संपविलें ॥५॥ साधिली शस्त्रास्त्रविद्या उदंड। गुरुराग सिद्धी नेला प्रचंड। झाडोनि अहल्यापापबंड। बाळकांड संपविलें ॥६॥ ताटिका सुबाहु केलीं दुखंड। राजे लाजवूनी उदंड। मारीचाचें ठेंचोनि तोंड। बाळकांड संपविलें ॥७॥ भंगोनि शिवाचें कोदंड। सीतासंशया देवोनि दंड। अहंरावणाचें काळें तोंड। करुनि बाळकांड संपविलें ॥८॥ परशुरामप्रताप प्रचंड। तो करोनि खंडविखंड। विष्णुचापाचें दमूनि बंड। बाळकांड संपविलें ॥९॥ यापरी संपलें बाळकांड। पुढें रामप्रताप प्रचंड। राक्षस वधिजेतील वितंड। तें कांडें कांड अवधारा ॥११०॥ एका जनार्दना शरण। कथा रम्य रामायण। जालें बाळकांड संपूर्ण। कृपा पूर्ण संतांची ॥११॥ संतकृपा परिपूर्ण। अगाध

१ खरेपणाने, २ एकात्मतेने, ३ नवल, चमत्कार, ४ कडकडीत, ५ स्थावरजंगमात्मक सर्व सृष्टी.

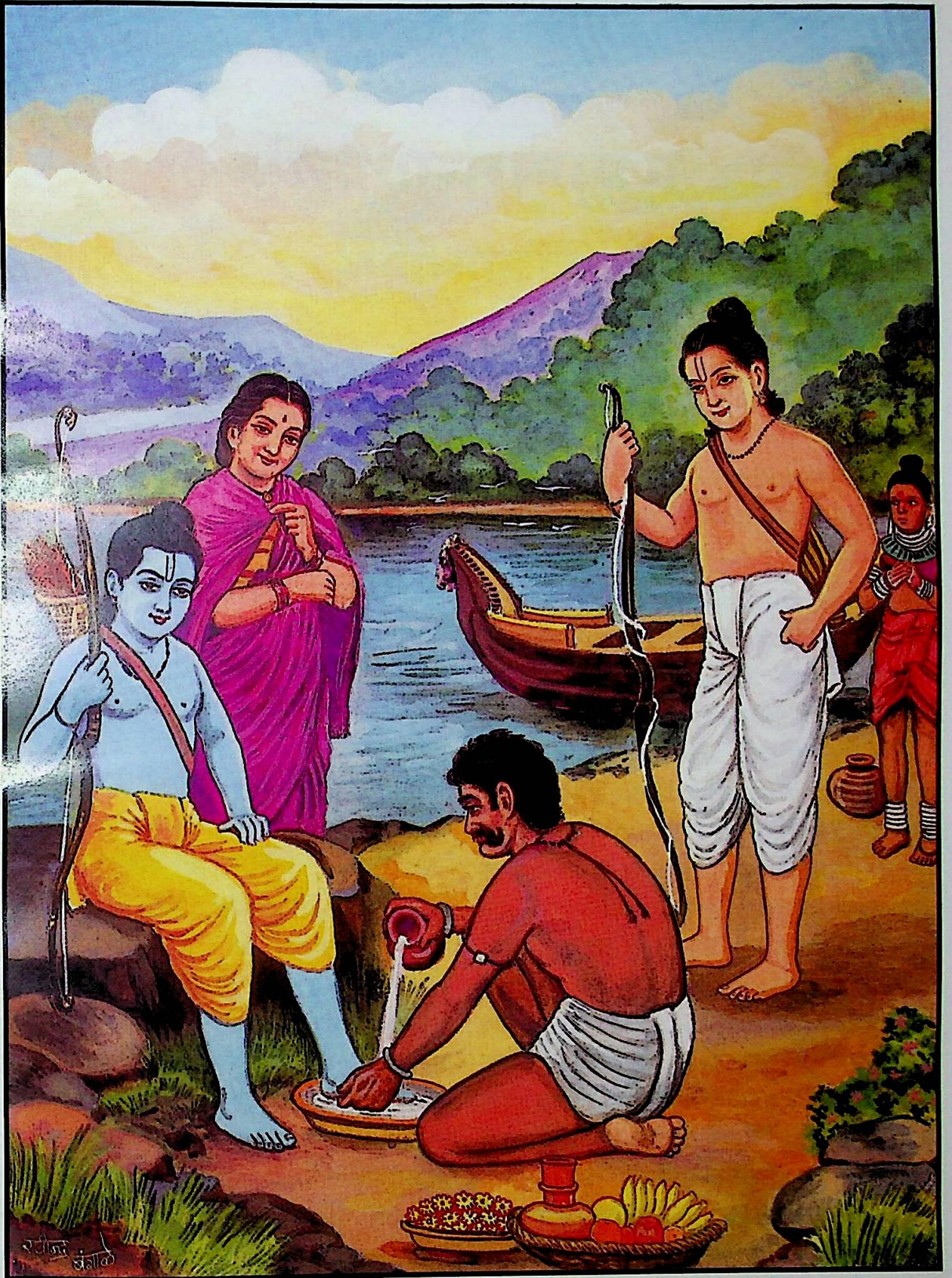
कथा रामायण। तें मी वदावया अति दीन। कथा करवी रामायण। केलें संपूर्ण बालकांड
 श्रीजनार्दन स्वयें वदवी ॥१२॥ स्वयें श्रीरामचि ॥१४॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे बालकांडे
 ग्रंथ कथिता। श्रीरामचि ग्रंथकर्ता। श्रीराम ग्रंथ एकाकारटीकायां श्रीरामजानकीअयोध्याप्रवेशो
 लिहविता। वदनीं वदविता श्रीराम ॥१३॥ नाम सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥२७॥ ओव्या
 एका जनार्दना शरण। यापरी श्रीराम आपण। ॥११४॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु॥

॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥

॥ बालकाण्डं समाप्तम् ॥

अयोध्याकांड - गुहकाकडून श्रीरामांची पूजा

ऐसे अगाध तुझे चरण। तुझे पदींचे रजःकण। लागतां जडाचे उद्धरण। त्यांचे क्षाळण करीन मी॥१॥

॥ श्रीसद्गुरवे रामचंद्राय नमः ॥

श्रीएकनाथ महाराजकृत

श्रीभावार्थरामायण

अयोध्याकांड

चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् ।
एकैकमक्षरं पुंसां महापातकनाशनम् ॥

राजा दशरथाने मिथिलेहून श्रीरामादि चारही भावंडे व चारही सुनांना अयोध्येत आणल्यानंतर श्रीराम आपल्या बंधूसहवर्तमान दशरथाची सेवा करीत सर्वांना संतोषवीत गुण्यागोविंदाने अयोध्येत राहात होते. भरताचा मामा युधाजित याच्या मनातून भरताला आपल्या घरी न्यावयाचे होते. भरताच्याही मनातून आपल्या मामाच्या घरी राहावयाचे होते. त्यामुळे दशरथाने भरत-शत्रुघ्न यांना चतुरंग सेना व ऐश्वर्य देऊन युधाजिताबरोबर मातुलगृही पाठविले. ते दोघेही तेथे अत्यंत सुखात राहू लागले.

इकडे अयोध्येत वसिष्ठांनी दशरथाच्या विनंतीवरून श्रीराम व लक्ष्मण यांच्या शस्त्रास्त्रविद्या, मल्लविद्या, अश्वारोहण इत्यादी सर्व प्रकारच्या प्राविण्याचे प्रदर्शन घडवून आणले. श्रीराम व लक्ष्मणांची धनुर्विद्या व इतरही युद्धात आवश्यक असणाऱ्या अस्त्रविद्येतील नेत्रदीपक प्रगति पाहून कुलगुरु वसिष्ठ संतुष्ट झाले व त्यांनी त्या दोघांना युद्धात निकराच्या प्रसंगी, निर्वाणसमयी उपयोगी पडतील असे वरदायक दहा-दहा बाण दिले. श्रीरामांची अस्त्रविद्येतील चतुरस्त्र प्रगति पाहून

दशरथराजाही मनातून अत्यंत संतुष्ट झाला व त्याने श्रीरामांना राज्याभिषेक करण्याचा मनोरथ निश्चित केला.

श्रीरामांना राज्याभिषेक करण्याचा मनातील संकल्प जाहीर रीतीने सर्व ज्येष्ठ श्रेष्ठ प्रजाजनांना सांगण्यासाठी दशरथाने सभा बोलाविली. कुलगुरु वसिष्ठादि सर्व ऋषिश्रेष्ठ, प्रमुख प्रधान, सेनापति, देशोदेशाचे राजे व सर्व प्रजानन सभेस उपस्थित झाले. त्यावेळी “मी आता वृद्ध झालो असून यापुढे मला राज्यकारभार चालविणे कठीण आहे, म्हणून मी माझ्या ज्येष्ठ मुलास-श्रीरामास राज्याभिषेक करण्याचे ठरविले आहे. तरी आपला सर्वांचा विचार आपण सांगावा. त्याप्रमाणे मी करीन.” याप्रमाणे दशरथाने सभेपुढे निवेदन केले. ते ऐकताच सर्व उपस्थित ऋषिमुनींना व प्रजाजनांना परमानंद झाला; आणि त्यांनी श्रीरामांना राज्याभिषेक करण्यासाठी एकमताने संमती दिली. प्रजेने श्रीरामांचे गुणसंकीर्तन करून सांगितले की, “श्रीरामांना आम्ही आमच्या हृदयसिंहासनावर यापूर्वीच मनाने अभिषेक केलेला आहे !”

अशा तऱ्हेने श्रीरामांच्या अभिषेकास सर्व सभेची मनापासून संमती मिळताच दशरथाला अपार आनंद झाला; आणि त्याने चैत्रमासी गुरुपुण्याच्या शुभमुहूर्तावर श्रीरामांना राज्याभिषेक करण्यास वसिष्ठादि सर्व ऋषींना सांगून अभिषेकाची सर्व सूत्रे कुलगुरु वसिष्ठांकडे सोपविली. चारही दिशांचे थोर थोर नृपति श्रीरामांच्या अभिषेकासाठी मुद्दाम आले. या समारंभात वसिष्ठांची आज्ञा शिरोधार्य मानून सर्वजण त्यांचे आज्ञांकित होऊन राहिले. राज्याभिषेकासाठी लागणाऱ्या सर्व साहित्य-संभाराची पूर्वतयारी वसिष्ठांच्या आज्ञेप्रमाणे करण्यात आली. अयोध्येत सर्व राजप्रासादात गुढ्यातोरणे उभारून महोत्साह सुरू झाला. घरोघरी दीप उजळले. कुंकुमचंदनाचे सडे शिंपडून सर्व वातावरण सुगंधित केले गेले. बाजारभागात नाना तऱ्हेची मखरे शृंगारून आम्रपल्लवांनी ती सुशोभित केली गेली. अशा तऱ्हेने सर्व प्रजेने श्रीरामांना राज्याभिषेक होणार म्हणून, अयोध्या म्हणजे जणू काय प्रत्यक्ष भूवैकुण्ठच अशी शृंगारून, आपला आनंद व्यक्त केला.

अशा तऱ्हेने सर्व प्रजेने राज्याभिषेकाचा आनंद व्यक्त करून श्रीरामांवरचे आपले प्रेम व्यक्त केले तरी ते पाहून दशरथ मात्र, 'सर्व प्रजाजन जरी उत्साहाने श्रीरामांचा राज्याभिषेक-सोहळा करणार असले तरी माझ्या नशिबी तो सुखसोहळा पाहण्याचा योग आहे की नाही?' अशा शंकेने मनात व्यथित झाला. राजाने श्रीरामांना "उद्या गुरुपुण्ययोगावर तू यौवराज्य-पदाचा अंगीकार कर" असे सांगितले व "तुला व मला जन्मनक्षत्री ग्रह वक्री असून शनि-मंगळाचा त्रास होणार" असे सांगून आणि स्वप्नेही

वाईट पडत असून त्यांचा परिणाम 'राज्यभ्रष्ट होणे किंवा वनवास भोगणे' हा आहे असेही राजाने श्रीरामांना सूचित केले. नंतर राजाला वंदन करून श्रीराम कौसल्याच्या मंदिरात येऊन त्याने कौसल्या व सुमित्रा या दोघींना उद्या सकाळी आपणास राज्याभिषेक होणार असल्याचे वृत्त निवेदन करताच त्या दोघी मातांना परमानंद झाला. त्यानंतर राज्याभिषेकापूर्वी उपोषण, दर्भासनावर निद्रा करणे इत्यादी व्रताचे परिपालन वसिष्ठ ऋषि श्रीराम व सीतेकडून करवून घेतात.

अयोध्येत चाललेली श्रीरामांच्या राज्याभिषेकाची ही सर्व तयारी पाहून स्वर्गातील इंद्रादि देव मात्र चिंतातुर होऊन गेले. सर्व देवांनी श्रीरामांच्या राज्याभिषेकाला विघ्न करण्याविषयी ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली, "आम्ही रावणाच्या बंदिवासात असून, श्रीराम सूर्यवंशात अवतार घेऊन रावणाचा वध करून आमची सुटका करतील," असे आश्वासन दिल्याचे स्मरण सर्व देवांनी ब्रह्मदेवाला दिले. जर श्रीरामांना अयोध्येत राज्याभिषेक झाला तर त्यांचे लंकेत जाणे होणार नाही व त्यांच्याकडून रावणाचा वधही होणार नाही; व रावणाच्या तावडीतून आमची सुटकाही होणार नाही, अशी शंका प्रदर्शित करून दीनवाणीने ब्रह्मदेवांची सर्व देव प्रार्थना करतात.

देवांनी ही दीनवाणीने केलेली प्रार्थना ऐकून ब्रह्मदेव रामराज्याभिषेकात विघ्न उत्पन्न करण्यासाठी विकल्पाला धाडतो. रामासमोर आपला प्रभाव पडणार नाही अशी भीति विकल्प व्यक्त करितो. त्या वेळी "कैकयीची पट्टदासी मंथरा हिच्या शरीरात कलिंगड फळांतून प्रवेश करावा व तिच्या द्वारे कैकयीची बुद्धि भ्रष्ट करून शुक्राचार्याच्या युद्धात

मिळालेले दोन वर दशरथाकडून यावेळी मागून घ्यावे व एका वराने भरताला राज्यप्राप्ति व दुसऱ्या वराने रामाला चौदा वर्षे वनवासास धाडावे,” असे ब्रह्मदेव विकल्पाला समजावून सांगतो.

त्याप्रमाणे एक दिवस मंथरा बागेत आली असता कलिंगड फळ पाहून ती मोहित होते व ही संधी साधून विकल्प त्या फळातून तिच्या शरीरात प्रवेश करतो. आधीच मंथरेला रामाबद्दल मनातून अतिशय द्वेषभाव असतो. विकल्पाचा मंथरेच्या शरीरात प्रवेश होताच ती क्षणात राज्याभिषेकाबद्दल द्वेषाने वेडी होऊन जाते. आपल्या कैकयीच्या भरताला त्याच्या मामाच्या घरी दशरथाने पाठवून इकडे अयोध्येत भरताच्या अनुपस्थितीत रामाला राज्याभिषेक घडवून आणण्याचे राजाचे दुष्ट कारस्थान चालू आहे असे तिच्या मनाने घेतले. जर रामाला राज्यावर बसविले तर भरत हा राज्यहीन होऊन कैकयी ही कौसल्येची दासी होईल; व मग आम्हाला सुख कसे लाभणार ? या विचाराने ती मंथरा बेचैन होते.

मंथरा ही प्रथमपासूनच रामांचा द्वेष करित असे. एकदा अंगण झाडताना रामांच्या जवळ तिने मुद्दाम केर टाकला. त्यामुळे संतापाने तिची दुष्ट बुद्धि पाहून रामांनी तिला “तू कुब्जा होशील” असा शाप दिला होता. अशी ही कुब्जा राज्याभिषेकाची तयारी पाहून मनात जळफळतच कैकयीच्या भवनात आली.

क्रोधाने फणफणतच आलेल्या मंथरेला पाहून कैकयी आश्चर्यचकितच झाली. कारण अयोध्येत राज्याभिषेकासाठी सर्वत्र आनंदीआनंद व्यक्त होत होता; आणि असे असताना ‘हीच फक्त संतापलेली का ?’ याचे

कोडे कैकयीला उलगडेना. मंथरेने द्वेषबुद्धीने रामाच्या राज्याभिषेकामुळे होणारे भीषण परिणाम कैकयीला समजावून सांगितले व याच वेळी, “तू राजा दशरथाकडून पूर्वीचे दोन वर मागून घ्यावे व आपला स्वार्थ साधून घ्यावा,” असे सुचविले. “ही नामी संधि सोडलीस तर जन्मभर कौसल्येचे दास्य तुला पत्करावे लागेल. तरी या वेळी शहाणपणाने वागून आपल्या भरताला तू राज्य मागून घे; व श्रीरामांना अयोध्येपासून अतिशय दूरवर असलेल्या दंडकारण्यात चौदा वर्षे पाठव,” असाही सल्ला मंथरेने कैकयीला दिला. कैकयीला मंथरेचा हा दुष्ट सल्ला प्रथम पटत नसतो, परंतु तिचीही बुद्धि विकल्पाने ग्रासून गेल्यावर राजाकडून पूर्वीचे ते दोन वर मागून घेण्याचा तिचाही निश्चय कायम होतो. भरताला राज्य प्राप्त करून घेण्याची ही नामी युक्ति मंथरेने सुचविल्याबद्दल तिच्यावर प्रसन्न होऊन कैकयी आपल्या अंगावरील अनेक रत्नजडित अलंकार मंथरेला बहाल करते व ती अंगावरील सर्व वस्त्रालंकार फेकून देते व घाणेरडी वस्त्रे नेसून, क्रोधाविष्ट होऊन, क्रोधागारात जाऊन राजाची मार्गप्रतीक्षा करित राहते.

प्रातःकाळी राज्याभिषेकाची सर्व सिद्धता झालेली पाहून राजा दशरथ रतिविलासासाठी कैकयीच्या महालात येतो. परंतु कैकयीच्या महालात नेहमी आढळणारी कैकयी आढळत नाही म्हणून राजा साशंक होतो. त्या महालातील दासदासींना राजा कैकयीचे वृत्त विचारतो, परंतु भीतीने कोणीच खरा वृत्तांत सांगत नाही. शेवटी मंथरेला राजा अभयवचन देतो. त्यावेळी मंथरा संतप्त कैकयीचे वृत्त सांगून राजाला अंधकारयुक्त क्रोधागारात घेऊन जाते.

क्रोधागारात अलंकाररहित, मलिन वस्त्र नेसलेल्या, क्रोधाने फणफणणाऱ्या कैकयीला पाहून राजाला फार दुःख झाले. त्याने अनेक परींनी तिचे दुःख निवारण करण्याचे अभिवचन दिले; परंतु कैकयीवर त्या अनुनयाचा काही परिणाम होण्याऐवजी उलट ती राजाचाच तिरस्कार करते, नाना तऱ्हेने त्याची निर्भत्सना करते. “माझ्या मुलांना मामाच्या घरी पाठवून कौसल्येच्या मुलाला राज्यावर बसवण्याचे कपटकारस्थान आरंभून तू माझा अपमान करून माझ्याशी उघड उघड वैर मांडले आहेस” असा स्पष्ट आरोप कैकयी दशरथावर करते. त्या वेळी दशरथ कैकयीला समजावून सांगतो. क्रोधामुळे किती भयावह दुष्परिणाम घडून येतील तेही राजा तिला सांगतो. श्रीरामांना विरोध केला तर जगात तू अतिशय निंद्य ठरशील वगैरे कैकयीला समज देतो. “श्रीरामांच्यावर वास्तविक तुझे मनापासून प्रेम असताना ही तुझी बुद्धि भ्रष्ट झाली आहे, तरी अविचाराने वागून आत्मनाश करून घेऊ नये” असे निर्वाणीने राजा कैकयीला परोपरीने समजावतो. “तू मागशील ते मी निःसंकोचपणे देईन, त्यात अन्यथा होणार नाही” असे राजा कैकयीला शपथपूर्वक सांगतो.

दशरथाने कळकळीने सांगितलेले हे सर्व कैकयीला पटते व आपला भरत हा खरोखरच राज्यावर बसण्यास अयोग्य आहे अशी तिची खात्री होते. कैकयीचे अशा तऱ्हेने हृदयपरिवर्तन झालेले मंथरेच्या लक्षात येताच पुन्हा ती अस्वस्थ होते. ठरलेला पूर्व निर्धार कैकयीने सोडू नये म्हणून मंथरा तिला खुणावते. मंथरेला पहाताच कैकयीमध्ये निर्माण झालेला विवेक नष्ट होतो; आणि विकल्प पुनश्च बळावून ती राजा दशरथाजवळ दोन वर मागते.

पूर्वीच्या दोन शिल्लक असलेल्या वरांचे स्मरण कैकयीने राजाला दिल्याबरोबर राजा मनातून सुखावला. कैकयीला दोन वर दिल्यावर एकदाचे हे अरिष्ट नाहीसे होईल असे राजाला वाटते व त्या आनंदाच्या भरात कैकयीला पुनः पुनः “तू मागशील ते देईन हे वचन मी पूर्णपणे सत्य करीन,” असे राजा सांगतो. कैकयीलाही तेच हवे होते. राजा वर देण्यास अतिशय उत्सुक दिसल्याबरोबर कैकयीने आपले इच्छित दोन वर मागितले.

“पहिल्या वराने भरताला राज्याभिषेक करावा व दुसऱ्या वराने रामाला चौदा वर्षे गोदातीरी दंडकारण्यात वल्कले नेसून राहण्यास पाठवावे” असे दोन वर कैकयीने दशरथाजवळ मागितले. दशरथाला ते वर ऐकताच धक्का बसला; आणि तो बेशुद्ध होऊन तत्काळ खालीच पडला. वचनपूर्तीची शपथ आणि मनाविरुद्ध कैकयीचे वर अशा दुहेरी संकटात राजा सापडतो. कारण प्राणप्रिय रामाला वनवासात पाठविणे म्हणजे प्राणहरणच ठरणार होते. म्हणून राजा कैकयीचे पाय धरून पुनः पुनः तिची विनवणी करतो की, “रामाला वनवासात धाडण्याचा वर तू मागू नको,” परंतु कैकयीवर त्याच्या दीनवाणीने केलेल्या विनवणीचा काहीही परिणाम होत नाही. उलट ती अधिकच संतापते; व राजाची निर्भत्सना करून, ती सूर्यवंशातील सत्यवचनी राजांचा दशरथाला इतिहास सांगते, व दिलेले वचन पूर्ण करण्याचा त्याला आग्रह करते. तरीही राजा कैकयीला परत परत विनवणी करतो, “राम हा सुकुमार आहे, त्याला अरण्यात जाणे जमणार नाही. रामाचे वनात जाणे घडले तर त्याबरोबर माझाही प्राण जाईल, त्यामुळे कौसल्या-

सुमित्रा यांचेही प्राण जातील व एकच अनर्थ होऊन जाईल. तरी रामाला वनात पाठविण्याचा आग्रह तू धरू नको.” परंतु कोणत्याही प्रलोभनाला बळी न पडता कैकयीने आपला हट्ट कायमच ठेवला. “जर मला माझ्या म्हणण्याप्रमाणे वर मिळाला नाही तर मी प्राण देईन; आणि नंतरच तुम्ही रामाला राज्याभिषेक करा !” असे तिने अखेरचे निर्वाणीचे बोल दशरथाला ऐकविले.

प्रातःकाळी कैकयीसह जेथे राजा दशरथ होता तेथे त्याला झोपेतून उठविण्यासाठी म्हणून त्याचा प्रधान सुमंत राजभवनात येतो. सुमंताला पहाताच कैकयीने त्याला श्रीरामांना बोलावून घेण्यास सांगितले व दशरथाची ती मूर्च्छा पाहून सुमंत प्रधान साशंक झाल्या बरोबर कैकयी दोन वरांची हकीकत त्याला सांगते. रामाच्या वनवासाची वार्ता ऐकताच सुमंतही कैकयीचा तिरस्कार करतो. शेवटी दशरथाच्या आज्ञेवरून सुमंत रामाला बोलावून आणतो. दशरथाची आज्ञा प्रमाण मानून श्रीरामही लक्ष्मणासह तत्काळ दशरथासमोर हजर होतात. श्रीरामांनी आल्याबरोबर दशरथ -कैकयीचे चरण वंदन करून ते समोर उभे राहिले. दशरथाची विकल अवस्था पाहून कैकयीकडे त्यासंबंधी त्यांनी पृच्छा केली. परंतु खरे कारण सांगितले तर श्रीराम क्रोधाविष्ट होतील. म्हणून कैकयी मनातून धाबरली. स्वतःला वाटणारी भीति तिने रामाजवळ बोलूनही दाखविली. तेव्हा “तुझे वचन मला प्रमाण आहे. तरी भयशून्य व विकल्परहित होऊन तू जे सत्य असेल ते सांग” असे कैकयीला श्रीरामांनी अभिवचन दिले.

श्रीरामांनी अशा तऱ्हेने आश्वासन दिल्यानंतर मग कैकयीने दशरथाची वचनपूर्तीसाठी होणारी

दुष्कर अवस्था साद्यंत रामाला सांगितली. “तू पितृवचन पाळल्याशिवाय राजा सत्यवचनी ठरणार नाही. तरी तूच या वेळी राजाची आज्ञा प्रमाण मान व राजाला सत्यवचनी कर” असे तिने रामाला निक्षून सांगितले.

कैकयीकडून हे वृत्त ऐकताच तत्काळ पितृवचन पाळण्याचे श्रीरामांनीही अभिवचन दिले. दंडकारण्यात जाण्याचे वचन प्रत्यक्षात आणून दाखविण्यासाठी रामाला उत्साह वाटू लागला. राज्यपद हातचे गेल्याचे त्याला यत्किंचितही दुःख झाले नाही. वनवासाला जाण्याचे रामाचे आश्वासन ऐकताच कैकयीलाही परमानंद झाला; व तिने आनंदाच्या भरात रामाला आर्लिगन दिले. आपल्यासाठी, आपले वचन सत्य व्हावे म्हणून गजान्त लक्ष्मी लाथाडून, मनात जराही विकल्प न येता श्रीराम वनात जाण्यास सिद्ध झालेला पाहून दशरथ राजा मूर्च्छित पडला !

श्रीराम राज्यपद सोडून एकाएकी वनवासाला जाण्यास निघालेला पाहून लक्ष्मणही क्रोधाविष्ट झाला. रामाशिवाय अयोध्येत राहणे अगदी अशक्य असल्यामुळे लक्ष्मणही सर्व साजशृंगार उतरवून रामाच्या बरोबर वनात जाण्यास निघताच कैकयीच्या मंदिरात सर्व राण्यांनी व इतरही स्त्रियांनी दुःखावेगाने एकच आकांत मांडला; व तेथे मोठाच हलकल्लोळ माजून राहिला. कैकयीच्या मंदिरात चाललेला आक्रोश पाहून श्रीराम सत्वर तेथून बाहेर पडले. ते मातृभक्त होते, त्यामुळे वनातील प्रवास निर्विघ्नपणे घडावा म्हणून कौसल्येची अनुज्ञा घेण्यासाठी ते कौसल्येकडे आले. राजा दशरथ हा वसिष्ठांच्या आज्ञेचा अंकित असल्यामुळे वसिष्ठांपुढे कैकयीचे काही चालणार नाही असे

सर्वाना वाटत होते; परंतु राम वनात गेले तरच त्यांच्याकडून रावणवधाचे महत्कार्य होऊन त्यांची कीर्ति त्रिखंडभर होईल असे भविष्य वसिष्ठऋषि जाणून होते. म्हणून त्यांनीही श्रीरामांच्या वनवासाला जराही विरोध केला नाही. रामाचे नियोजित अवतारकार्य पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने वनवास अत्यावश्यकच होता असेच वसिष्ठांचे मत होते. श्रीराम कौसल्येच्या मंदिरात येताच तिला त्यांना पहाताच फार आनंद होतो. श्रीरामांना ती प्रेमाने आलिंगन देते. 'त्रिभुवनाचा राजा होशील' असा आशीर्वादही देते. परंतु कैकयीच्या मंदिरात घडलेला विस्मयजनक प्रकार मात्र कौसल्येला माहीतच नसतो ! हे रामाच्या लक्षात येताच त्यांनी घडलेला प्रकार कौसल्येला निवेदन केला. "दशरथाकडून कैकयीने दोन वर मागून घेतले असून दुसऱ्या वराप्रमाणे मी चौदा वर्षे वनवासास आजच जावे असे ठरले आहे. त्याप्रमाणे मी तुझी अनुज्ञा घेण्यासाठी आता येथे आलो आहे" असे श्रीरामांनी कौसल्यामातेला सांगताच ती अवाक् होऊन लागलीच मूर्च्छित होऊन खाली पडते. ती दुःखाने अगदी कळवळून जाते. नंतर भानावर आल्यानंतर कौसल्येने वनात जाण्याविषयी एक तोडगा श्रीरामांना सुचविला की, चौदा वर्षे शृंगारवाटिकेत रामाने रहावे. म्हणजे माझी इच्छा व पित्याचे वचन पाळल्यासारखे होईल. परंतु श्रीरामांना ही योजना पसंत पडत नाही. "दंडकारण्यात चौदा वर्षे रहावे अशी पितार्जीची आज्ञा आहे. शृंगारवाटिकेत राहून पितृवचनाला बाधा येईल म्हणून मला दंडकारण्यातच जाणे भाग आहे" असे श्रीराम कौसल्येला सांगून तिची समजूत काढतात. रामाचा वनवासाचा निर्धार हा कायम

असल्याचे पाहून कौसल्येला रामवियोगाची कल्पनाच सहन होत नाही. ती अतीव दुःखित होते. तिची अशा तऱ्हेची करुणाजनक अवस्था पाहून लक्ष्मणालाही फार क्रोध येतो; व या सर्व समस्येतून सुटका करण्याचा मार्ग म्हणून तो एक नवीनच उपाय श्रीरामांना सुचवितो. रागाच्या भरात तो लक्ष्मण, "या सर्व अनर्थांचे मूळ जी कैकयी तिचाच मी नाश करतो म्हणजे रामाना वनवासाला जाण्याचे कारणच उरणार नाही" असे बोलून जातो आणि त्याप्रमाणे करण्यासाठी श्रीरामांची आज्ञा मागतो.

आपल्यावरील अत्युत्कट प्रेमामुळे लक्ष्मण कैकयीचा घात करण्याची भाषा बोलत आहे हे ओळखून त्यावेळी श्रीरामांनी त्याला मौलिक उपदेश केला. "तू फार मोठा पराक्रमी वीर असून तुझे सामर्थ्य अतुलनीय आहे हे मी जाणतो; परंतु इतके सामर्थ्य आहेच तर ते कैकयीसारख्या स्त्रीचा नाश करण्यासाठी खर्च करून, स्त्रीहत्येची अपकीर्ती जोडण्यापेक्षा, धर्मविध्वंसक दुष्ट राक्षसांचा निःपात करून देवांचे, ऋषिमुनींचे संकट जर नष्ट करता आले तर त्याची आज अधिक जरूरी आहे. पित्याची दुसरी पत्नी ही मातेइतकीच थोर आहे. पराक्रमच दाखवायचा असेल तर तो राक्षसांसमोर दाखवून त्रिखंड कीर्ती संपादन करावी. त्यात पुरुषार्थ आहे." असे रामानी उपदेशपर चार शब्द लक्ष्मणाला सांगताच त्याचाही राग मावळला. त्याची चूक त्याच्या ध्यानात आली; नंतर लक्ष्मण श्रीरामांना त्यांच्या सेवेसाठी वनवासात नेण्याविषयी विनवणी करू लागला. लक्ष्मणाला केलेला उपदेश ऐकून कौसल्येचा श्रीरामांनी वनवासाला न जाण्याचा आग्रहही नाहीसा झाला.

पितृवचनार्थ वनात चौदा वर्षे जाण्याचा श्रीरामांचा निर्धार पाहून कौसल्येने श्रीरामांचा प्रवास निर्विघ्नपणे व्हावा म्हणून पुण्याहवाचन, स्वस्त्ययन केले. नाना तऱ्हेच्या व्याधींपासून मुक्तता करणाऱ्या व ज्यांना पाहून राक्षसादिकांना भय वाटेल अशा तऱ्हेच्या दिव्य औषधी कौसल्येने आणवून त्या श्रीरामांच्या हातांवर बांधल्या. नंतर श्रीरामांनी विजयी व्हावे व वनवासातील प्रवास अत्यंत निर्विघ्नपणे परिपूर्ण होण्यासाठी कौसल्यामाता जगदुरू ब्रह्मा, त्रैलोक्यनाथ विष्णु, उमेसहित शंकर, सर्व ऋषिश्रेष्ठ, सिद्ध, चारण, गंधर्व, अकरा रुद्र, सप्तसागर, सप्तऋषि, नवग्रह, व्याघ्रसिंहादि हिंस्र पशु, इत्यादींची श्रीरामांचे रक्षण करण्याविषयी मनोभावे प्रार्थना करते. श्रीरामांना वनवासाला निघालेले पाहून कौसल्येचे हृदय कळवळून जाते. प्रेमाश्रूनी डोळे वाहू लागतात व शोकावेग असह्य होऊन, वियोग दुःसह होऊन श्रीरामांना ती एकसारखे आलिंगन देते, मुख कुरवाळते. तरीही कौसल्येचे समाधान म्हणून होत नाही. नंतर श्रीरामांनी आपल्या मातेला त्रिवार प्रदक्षिणा करून लोटांगण घातले. कौसल्येच्या मंदिरातून श्रीराम निरोप घेऊन बाहेर पडतात त्यावेळी आकाशवाणी होऊन “श्रीराम हे त्रिभुवनविजयी आहेत. वनातून ते विजयी होऊनच परत येतील. कौसल्ये, तू काळजी करू नकोस,” असे घोषित झाल्यामुळे कौसल्या त्या आकाशवाणीने शांत झाली. तिचा दुःखावेग ओसरला व जसे श्रीरामांचे कौसल्येने स्वस्त्ययन केले होते तसेच तिने ते लक्ष्मणाचेही केले आणि त्यांना वनाला जाण्यासाठी मनापासून अनुज्ञा दिली. श्रीराम व लक्ष्मण यांनीही कौसल्येचे चरणवंदन करून

तिला प्रदक्षिणा घालून ते वनात जाण्यासाठी म्हणून आपल्या मंदिरात आले.

‘श्रीराम आता राज्याभिषेकासाठी वाजतगाजत येतील’ म्हणून सीता त्यांची ओवाळणी करण्यासाठी हातात आरती घेऊन वाट पहात होती. परंतु तिचा अपेक्षाभंग झाला. श्रीराम एकाकी आले. आजूबाजूला भाट नाहीत, मंगलवाद्ये नाहीत, जयजयकार नाही, त्यामुळे सीतेला आश्चर्य वाटते. श्रीराम तिला “राज्याभिषेक भरताला होणार असून मी पितृवचनार्थ दंडकारण्यात जात आहे”, असे सांगतात. दशरथाने कैकयीला दिलेल्या दोन वरांचा साद्यंत इतिहास सीतेला सांगून “आज गुरुपुण्याच्या मुहूर्तावर मी वनात जाण्यासाठी निघणार आहे म्हणून तुला हे सांगण्यासाठी आलो,” नंतर श्रीरामांनी सीतेला उपदेश केला की, “तू कौसल्येकडे राहावेस, सासू-सासऱ्यांचा योग्य तो आदर राखावा. माझ्याइतकीच भरताचीही आज्ञा प्रमाण मानून रहोवे व दिरांशी ममतने रहावे.”

श्रीरामांचे वनवासास जाण्यासंबंधीचे वृत्त ऐकून सीतेला एकदम धक्काच बसला. सीतेने स्वतःला पतिसेवेसाठी वनात नेण्याची श्रीरामांची प्रार्थना केली. त्या वेळी श्रीराम अरण्यातील दुःखे, यातना सीतेला समजावून सांगतात; व तिला वनवासात आपल्याबरोबर येण्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु सीतेला ते पटत नाही, पति-सहवासाचे महत्त्व सांगून, सीता अश्रुपूर्ण नयनांनी, श्रीरामांची काकुळतीने वनात नेण्याविषयी पुनः पुनः प्रार्थना करते, श्रीरामांची करुणा भाकते. शेवटी सीतेची वनात येण्याची उत्कटता जाणून श्रीराम सीतेला कुलगुरु वसिष्ठांची आज्ञा घेण्याविषयी सांगतात. कारण वसिष्ठ हे

भूतभविष्य वर्तमान जाणणारे असे त्रिकालज्ञ सद्गुरु असतात. त्याची अनुज्ञा मिळाल्यावर मग प्रत्यक्ष दशरथ राजाही त्यांच्या शब्दाबाहेर जाणार नाही. त्याप्रमाणे सीतने वसिष्ठांच्या चरणांना स्पर्श करून विनीत भावाने त्यांची प्रार्थना केली की, “श्रीरामांना वनवासात जाताना मला बरोबर नेण्याची आज्ञा द्यावी.” वसिष्ठांनीही लागलीच आपले अनुमोदन दिले. कौसल्यामातेनेही सीतेला वनवासात नेण्याविषयी आपली संमति दिली. अशा तऱ्हेने वडीलमंडळींची सीतेला वनवासाला नेण्याविषयी अनुज्ञा संपादन करून नंतर तिला वस्त्रालंकार व आभूषणे यांचा त्याग करून वल्कले परिधान करण्यास श्रीरामांनी सांगितले.

श्रीरामांनी सीतेला वनवासात बरोबर घेण्याचं ठरविले हे पाहून लक्ष्मणानेही त्यांच्याबरोबर येण्याचा आग्रह धरला. “वनवासात असताना आपण आश्रमात सीतेला एकटी ठेवून बाहेर गेलात तर तिचे संरक्षण करण्याची कामगिरी मी करू शकेन, म्हणून आपण मला वनवासात न्यावे” अशी लक्ष्मणाने श्रीरामांना सुचविलेली युक्ति ऐकून वसिष्ठांनाही आनंद झाला; व त्यांनी लक्ष्मणाला वनवासात जाण्यास तत्काळ संमति दिली. कुलगुरु वसिष्ठांकडून अशा रीतीने लक्ष्मणाला अनुज्ञा मिळताच श्रीराम लक्ष्मणास त्याच्या आईचा निरोप घेऊन येण्यास, व आयुधे आणावयास पाठवितात. त्याप्रमाणे लक्ष्मण आपल्या मातेचा-सुमित्रेचा प्रेमाशीर्वाद व अनुज्ञा संपादन करतो. स्वतःच्या प्रिय पत्नीचे सांत्वन व समाधान करून लक्ष्मण आयुधे घेऊन श्रीरामांसमोर वनवासगमनासाठी हजर होतो.

यानंतर वनवासात जाण्याची तयारी

झाल्यावर श्रीराम, सीता व लक्ष्मण या तिघांनीही जाण्यापूर्वी आपले सर्व धन, धान्य, गाई, गुरे, वस्त्रालंकार इत्यादि सर्व संपत्ति सद्गुरु वसिष्ठ व इतर लहानथोर अधिकारी, ऋषि-मुनि व ब्राह्मण यांना व सर्व गरीबांना मुक्त हस्तेने दान दिली. वसिष्ठांचा ज्येष्ठ पुत्र सुयज्ञ याला मुद्दाम बोलावून त्याला नाना तऱ्हेची संपत्ति, अनेक तऱ्हेचे सुंदर अलंकार, विविध आभूषणे देऊन, मामाने दिलेल्या हत्तीला अलंकारांनी सजवून त्यावर सुयज्ञाला आरूढ करून वाजतगाजत त्याची पाठवणी केली. यावेळी अगस्त्य, शांडिल्य, गार्ग्य, वामदेव, कौशिक इत्यादी अधिकारी ऋषींना, तसेच वेदपाठक, अग्निहोत्री, वेदमूर्ति वगैरे सर्व क्षेत्रांतील अधिकाऱ्यांना श्रीरामांनी अनेक तऱ्हेची दाने दिली. कोणते दान कोणाकोणाला द्यावे तेही यावेळी श्रीरामांनी लक्ष्मणाला समजावून सांगितले. आपल्या भांडारातील यच्चयावत् सर्व धन, द्रव्य, गाईची खिल्लारे सर्व कांही श्रीरामांनी अंध, पंगु, दीन, गरीब, वृद्ध, तरुण, बालक इत्यादि सर्व थरातील सर्वांना यथाधिकार दान दिले. नंतर श्रीराम, जानकी व लक्ष्मण हे दशरथाचा निरोप घेण्यासाठी त्याच्याकडे जातात.

नेहमी वाजतगाजत जाणारे श्रीराम आज अनवाणीच चाललेले पाहून अयोध्येतील नागरिकांना अतिशय दुःख झाले ! वाईट वाटले ! कैकयीच्या नादी लागून राजा रामांना वनात धाडण्याचा मूर्खपणा करीत आहे असेच त्यावेळी सर्वांना वाटले. लोकांचा अभिप्राय तिघांच्या कानी जात होता, तरीही खेदरहित अंतःकरणाने श्रीराम, सीता व लक्ष्मणासह राजा दशरथाच्या प्रासादात येऊन पोचले.

“श्रीराम वनवासात जाण्यापूर्वी आपला निरोप

घेण्यासाठी आले आहेत' असे सुमंत प्रधानाने राजाला सांगितले. ते वृत्त ऐकताच राजा हळहळला व त्याला रडू कोसळले व तो कैकेयीच्या नावाने बोट मोडू लागला. श्रीरामांनी राजाचे सांत्वन करण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा दशरथाने श्रीरामांना वनात जाऊ नये असे परोपरीने सांगितले; परंतु "वचनभंग होईल व आपल्या कीर्तिला बाधा येईल म्हणून वनवासाचा माझा निर्धार कायम आहे; आणि तो मी बदलणार नाही" असे श्रीरामांनी विनम्रपूर्वक दशरथाला सांगितले. त्यामुळे राजाची खात्री होऊन चुकली.

कोणत्याही प्रकारे श्रीराम वनवासात जाण्याच्या निश्चयापासून अणुमात्राही ढळत नाही असे पाहून वनात उपयोगी पडावे म्हणून चतुरंग सैन्य व छत्रचामरे श्रीरामांच्या बरोबर देण्याची राजाने आज्ञा केली. परंतु कैकेयीने त्यालाही मोडता धातला. "आपण भरताला राज्य दिले आहे, तेव्हा त्याच्या राज्यातील सैन्य व संपत्ति जर मी बरोबर घेतली तर माझ्या व्रताचा भंग होईल म्हणून त्यापैकी मला काहीही नको" असे श्रीरामांनीही निक्षून राजाला सांगितले. कैकेयीने पुढे येऊन श्रीराम, सीता व लक्ष्मण यांना नेसावयास झाडाची वल्कले दिली. ती श्रीराम व लक्ष्मण यांनी लगेच वेढून घेतली. परंतु सीतेला ती वल्कले परिधान करणे जमेना ! म्हणून श्रीरामांनी सीतेला ती वल्कले कशी नेसावयाची ते शिकविले. या कैकेयीच्या कृत्यामुळे साहजिकच दशरथ राजा व कुलगुरु वसिष्ठ तिच्यावर अतिशय संतापले.

कुलगुरूंनी सीतेला आशीर्वाद दिल्यावर श्रीराम-लक्ष्मण वसिष्ठ, दशरथ यांना व इतरही सर्व वडीलधान्या मंडळींना विनम्रभावाने

अभिवादन करून, राजाने दिलेल्या रथातून वनात जाण्यास निघतात... ! त्यावेळी राजाच्या सातशे राण्यांना अनावर दुःख होते. पशुपक्ष्यांनाही श्रीरामांचे अयोध्यनगरी सोडून जाणे जाणवते. सर्व थरातील नागरिक श्रीरामांच्या स्थामागून जाऊ लागतात. शेवटी श्रीरामांनी आपला रथ थांबवून त्या सर्व अयोध्यावासी नागरिकांना मागे फिरण्याची विनंती केली. समजून घालून त्या सर्व प्रजेला अयोध्येतच ठेवून आपण पुढे जाण्यासाठी ते निघतात. श्रीराम वनात निघालेले कळताच दुःखावेगाने राजा दशरथ मूर्च्छित होऊन पडतो. सर्व प्रजेला, राण्यांना श्रीरामांचा वियोग असह्य होतो. त्या वेळी कुलगुरु वसिष्ठ त्यांना आश्वासन देतात व सर्वांचे सांत्वन करतात. अयोध्येतील ब्राह्मणही श्रीरामांच्या स्थामागून जाऊ लागतात. श्रीरामांच्या ते लक्षात येताच त्यांनी त्या सर्व ब्राह्मणांना अयोध्येत परत जाण्याची नम्रतापूर्वक विनंती केली; परंतु ते ब्राह्मण मागे फिरण्यास राजी दिसेनात. तेव्हा तमसेच्या तीरावर रात्रभर त्या ब्राह्मणांसमवेत श्रीरामांनी मुक्काम केला व प्रातःकाळी, ते ब्राह्मण उठण्याच्या आधी राम तमसानदीच्या परतीराला गेले व सुमंत रथ घेऊन अयोध्येकडे गेला. ब्राह्मण सकाळी उठून पहातात तो श्रीराम जाग्यावर नाहीत ! रथाच्या मार्गावरून श्रीराम अयोध्येतच गेले असले पाहिजेत अशी ब्राह्मणांची कल्पना झाली; व ते सर्वजण मोठ्या आशेने अयोध्येत परतले. अर्थात अयोध्येत आल्यावर त्या ब्राह्मणांचा भ्रमनिरास झाला !

इकडे तमसेच्या परतीराला आल्यानंतर दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी भागीरथीच्या तीरावर इंगुदी वृक्षाखाली श्रीरामांनी वसती

केली. तेथे कोळ्यांचा राजा गुहक ह्याने श्रीराम आपल्या प्रांतात आल्याचे ऐकून त्यांच्या दर्शनासाठी मोठ्या भक्तीने भेटण्यास येतो. त्याने बरोबर आणलेली फळे श्रीरामांच्या समोर ठेवून त्यांना साष्टांग नमस्कार घातला. श्रीरामांच्या दर्शनाने गुहकाला फार आनंद झाला. श्रीराम फलाहार न करता फक्त जलपान करून ती रात्र तेथेच काढतात.

लक्ष्मण मात्र श्रीराम व सीता यांच्या निद्रेच्या काळी रात्रभर जागा राहून संरक्षण करतो. त्या रात्री तेथेच गुहकाशी संवाद केल्यानंतर दुसऱ्या दिवशी तमसेच्या तीरावरूनच सुमंताला अयोध्येत परत रवाना केले. श्रीरामांचा वियोग सहन करून सुमंत मोठ्या कष्टाने अयोध्येला निघून गेल्यानंतर श्रीरामांच्या सांगण्यावरून गुहकाने वटवृक्षाचा चीक आणून श्रीराम व लक्ष्मण यांच्या जटा बांधल्या. त्यावेळी ते दोघे खरे वनवासी शोभू लागले. नंतर गुहकाच्या नौकेतून श्रीराम लक्ष्मणांनी गंगानदी पार केली व पलीकडे गेल्यावर ते दोघे त्रिवेणीसंगमावर आले. तेथे यथासांग स्नान-संध्या जप करून तेथून पुढे श्रीराम भरद्वाज मुनींच्या आश्रमाकडे येऊ लागले. श्रीराम येत आहेत असे कळताच भरद्वाजमुनि स्वतः श्रीरामांना सामोरे गेले. श्रीराम, लक्ष्मण यांनी भरद्वाजांना साष्टांग प्रणिपात केला. जानकीनेही मुनींचे चरणवंदन केले.

श्रीरामांच्या आगमनाने महर्षि भरद्वाजांना परमानंद झाला. श्रीरामांच्या सेवेचे सुख व सहवास लाभावा म्हणून त्यांनी श्रीरामांना आपल्याच आश्रमात चौदा वर्षे राहाण्याचा आग्रह केला. परंतु 'आश्रमात मुक्काम केला तर अयोध्येतील दशरथ राजा व इतरही प्रजा

तत्काळ येथे येईल व पुनश्च व्रतभंग होईल' म्हणून श्रीराम ते मान्य करीत नाहीत. श्रीरामांचा युक्तिवाद भरद्वाजांना पटतो व तेच श्रीरामांना चित्रकूट पर्वतावर जाण्यासाठी मार्गदर्शन करतात. नंतर भरद्वाजांना त्या तिघांनीही नम्रतापूर्वक वंदन केले; व त्यांनी चित्रकूटाकडे प्रयाण केले. जाताना मार्गात त्यांना सिद्धवटाचे दर्शन झाले. सीतेने सिद्धवटाची प्रार्थना केल्यावर श्रीरामांसह लक्ष्मण व सीता चित्रकूट पर्वतावर येऊन पोचले. तेथे आल्यावर श्रीरामांच्या आज्ञेने लक्ष्मणाने त्यांना राहाण्यासाठी सुंदर अशी पर्णकुटी (आश्रम) बांधून दिली.

इकडे सुमंताला अयोध्येत श्रीरामांनी परत पाठवला होताच. परंतु मध्यंतरी गुहकाने सुमंताला ठेवून घेतला होता. गुहकाच्या दूतांनी "श्रीराम भरद्वाजांच्या आश्रमांतून पुढे चित्रकूट पर्वतावर राहाण्यासाठी गेले" अशी वार्ता सांगितलेली ऐकताच सुमंताने गुहकाचा निरोप घेऊन तो थेट अयोध्येकडे आला. श्रीरामांशिवाय त्याने रथ आणलेला पहाताच अयोध्येत एकच हलकल्लोळ उडाला. राजा दशरथ, सर्व राण्या आणि घोघरची लहानथोर प्रजा रामविरहामुळे सुमंताला दोष देऊन एकच आकांत करू लागली! सुमंतही आपल्याच नशिवाला दोष देऊ लागला. सुमंताने रथ महाद्वारातच सोडून तो राजा दशरथाच्या भवनात आला. रामांना सोडून एकटाच सुमंत समोर आलेला पहाताच दशरथ रामवियोगाने अति व्याकुळ होऊन मूर्च्छित पडला! राजा सावध झाल्यानंतर सुमंताला त्याने वनवासी रामांची साद्यंत हकिकत विचारिली. श्रीरामांची राहाण्याची, भोजनाची, निजण्याची व्यवस्था काय आहे ते ऐकण्याची इच्छा दशरथाने व्यक्त

केल्यामुळे सुमंताने श्रीरामांची वनवासातील दैनंदिनी निवेदन केली. झाडांच्या पानांचे अंथरूण, झाडांच्या सालींची वस्त्रे, फळांचे भोजन, जलपान असा तीन दिवसांचा कार्यक्रम सुमंताने राजाला सांगतांच राजा दुःखाने होरपळून गेला; व जमिनीवर तो गडबडा लोळू लागला. हृदय पिटून आक्रोश करू लागला व श्रीरामांना परत अयोध्येत आणण्याविषयी सुमंताला विनवू लागला. वनवासातील श्रीरामांचे वृत्त ऐकून राजा क्षणक्षणांला अतीव दुःखी झाला, दीन झाला. श्रीरामांवांचून राजाचे प्राण कासावीस झाले. सर्वत्र त्याला रामच दिसू लागले; आणि दुःखातिरेकाने दशरथ धरणीवर मूर्च्छित होऊन कोसळला आणि त्यातच त्याचे प्राणोत्क्रमण झाले ! श्रीरामांचे स्मरण करता करता राजा रामस्वरूप झाला !

राजा पडलेला पहाताच कौसल्या व सुमित्रा या दोघी राण्या त्याच्याजवळ धावत आल्या. परंतु दशरथाची ही मूर्च्छा अखेरची असून त्याचे निधन झालेले पहाताच त्या दोघीही पतिदुःखाने विलाप करू लागल्या. हा सर्व अनर्थ होण्याचे मूळ कारण कैकयीच असल्यामुळे अयोध्येतील सर्वांनीच कैकयीचा धिक्कार केला. वैधव्य प्राप्त झाल्यामुळे कौसल्येने आपला सहगमनाचा विचार निश्चित केला. दशरथाचा मृत्यु झाल्यानंतर मार्कंडेय, मौद्गल्य, कात्यायन, गौतम इत्यादि सर्व ऋषिमंडळी अयोध्येत दाखल झाली. वसिष्ठांच्या व इतरही ऋषींच्या मते कैकेयीपुत्र भरताला मातुलगृहातून सत्वर आणवून दशरथाचा अंत्यसंस्कार करावा असे ठरले. अर्थात भरत येईपर्यंत दशरथाचे प्रेत चांगल्या अवस्थेत राहणे आवश्यक होते. म्हणून

कुलगुरु वसिष्ठांनी ते एका तेलाच्या द्रोणीत (नौकेत) भरत येईपर्यंत ठेवून दिले. नंतर वसिष्ठांनी भरताला त्याच्या मामाच्या घरून अयोध्येत आणविण्यासाठी सुमंताला तत्काळ रथातून गिरित्रज नगरास पाठविले.

कुलगुरु वसिष्ठांच्या आज्ञेने सुमंत भरतास आणावयास रथ घेऊन त्वरेने निघाला. श्रीरामांबरोबर त्यांची सेवा करण्यास त्याला स्वतःला वनवासात जाण्यास मिळाले नाही याबद्दल सुमंताने स्वतःच्या नशिबालाच दोष दिला. इकडे मामाच्या घरी भरतालाही रात्री दुष्ट स्वप्न पडले. त्यामुळे आपले वडील किंवा बंधु यांपैकी एकाचा घात झाला असणार असे अनुमान करून तोही अयोध्येला जाण्याची त्वरा करू लागला. इतक्यात अयोध्येहून रथातून सुमंत येऊन समोर उभा राहिला. परंतु सुमंताचा चेहरा दुःखाने झांकळून गेला होता. अयोध्येत घडलेल्या अनर्थाने त्याचे डोळेही रडून रडून आरक्त झालेले दिसत होते. त्यावरून अयोध्येत निश्चित काही तरी दुर्घटना घडली असणार अशी भरताची खात्री होऊन तो त्वरेने शत्रुघ्नासह सुमंताच्या रथात बसला व अयोध्येकडे निघाला. अयोध्येच्या जवळपास रथ येऊ लागला तो भरताला नेहमीची प्रसन्नमंगल अयोध्या दिसेना ! श्रीराम वनवासाला निघून गेले होते आणि अयोध्याधीश राजा दशरथाचे प्राणोत्क्रमण झालेले ! सर्वत्र दुःख शोकाने व्याप्त असे उदास वातावरण भरताला दिसू लागले ! प्रत्यक्ष राजभवनात भरत येऊन पोचला तो तिथेही उदास आणि शोकजन्य असे ओस-भकास वातावरण त्याच्या दृष्टीस पडले !

तो मनात चरकला. तो तडक दशरथाच्या भवनात आला; आणि पहातो तो दशरथाचे प्रेत तेलाच्या मोठ्या द्रोणीत ठेवलेले आढळले !

त्याच्या अंतःकरणात कालवाकालव झाली. भडभडून आले, आणि घळघळ अश्रुधारा सुरू झाल्या ! राजा मृतावस्थेत पाहून दीन झालेला भरत श्रीरामांना भेटण्यासाठी म्हणून धावत धावत त्यांच्या भवनात गेला तर तेथे श्रीरामही त्याला दिसले नाहीत. त्यावेळी मात्र भरताला दुसरा मोठा धक्का बसला; आणि त्याच्या काळजाचे पाणी झाले !

भरताची ती शोचनीय अशी विकल अवस्था पाहून सुमंताने घडलेला सर्व वृत्तांत भरताला थोडक्यात सांगून “तुझ्या आईनेच - कैकेयीने रामांना चौदा वर्षे वनवासात धाडले आहे, आणि याला मूळ कारण तिची दासी मंथरा हीच आहे” असे जेव्हा सांगितले त्या वेळी भरत रामवियोगाच्या दुःखाने आक्रोश करू लागला. कैकेयीच्या सवतीमत्सराबद्दल भरताने कैकेयीलाच दोषी ठरविले व तिचा तिरस्कार केला. या सर्व अनर्थाचे मूळ जी मंथरा तिच्यावर तर भरत फारच संतापला ; आणि त्या शोकसंतप्त अवस्थेत मंथरा दासीचा शिरच्छेद करण्यासही तो आततायीपणाने प्रवृत्त झाला. संतापाने त्याचे डोळे लाल झाले. त्याने धावत जाऊन मंथरेच्या केसांना धरून तिला ओढीत आणली, आणि तिचा वध करण्यासाठी भरताने खड्ग उपसून हातात घेतले. खड्गधारी भरताचा तो रुद्रावतार पहाताच कुलगुरू वसिष्ठांनी धावत जाऊनच त्याचा हात धरला, आणि भरताला सांगितले की “गाई, स्त्री, ब्राह्मण आणि बंधु हे दोषी असले तरी त्यांचा वध करू नये.” कुलगुरूंची आज्ञा ओलांडण्याची भरताची छाती झाली नाही; परंतु त्या संतप्त अवस्थेत त्याने मंथरेला जोराने लाथा मारल्या. त्यामुळे तिची कंबरच मोडून गेली ! आधीच ती रामांच्या

शापाने कुब्जा होतीच आणि आता कंबर मोडल्यामुळे ती ‘त्रिवक्रा’ झाली. (पुढील श्रीकृष्ण अवतारात या मंथरेचा श्रीकृष्ण उद्धार करतात.)

भरताला राज्याभिषेक करून नंतर राजा दशरथाला अग्निसंस्कार करावा असे ठरवून वसिष्ठांनी भरताला पट्टाभिषेकासंबंधी विचारले. परंतु भरताचे व शत्रुघ्नाचे श्रीरामांवर अकृत्रिम प्रेम होते. त्यामुळे श्रीराम चौदा वर्षे वनात असताना आपण सिंहासनावर अभिषेक करवून घ्यावा आणि राजविलास भोगावेत ही कल्पनाच त्यांना धक्का देणारी होती. राज्याभिषेकाला भरताने स्पष्ट नकार दिला. रामवियोगामुळे तर शत्रुघ्नाची अति बिकट अवस्था झाली होती ! त्यामुळे सिंहासनावर कोणाला अभिषेक करावा ही चिंता वसिष्ठांसमोर उभी राहिली. शेवटी सिंहासनावर श्रीरामांच्या पादुकांना अभिषेक करून नंतर दशरथाला अग्निसंस्कार करावा असा मार्ग वसिष्ठांनी काढला. राजा दशरथाचे दहन झाल्यावर सर्वांनी श्रीरामांच्या दर्शनास वनात जावे अशी युक्ती ऐकताच ती भरताला तत्काळ पसंत पडली; आणि त्याने वसिष्ठांना साष्टांग प्रणिपात केला.

नंतर वसिष्ठांच्या अनुज्ञेने भरताने श्रीरामांच्या पादुकांना सिंहासनावर ठेवून अभिषेक केला; व तो दशरथाला अग्निसंस्कार करण्यास प्रवृत्त झाला. इतक्यात राजा दशरथाच्या प्रेताबरोबर सहगमन करण्यास कौसल्या पुढे आली. वैधव्यदशेत जीवन कंठण्यापेक्षा सहगमन करणे उत्तम हे तिने आधीच ठरविलेले होते, प्रत्यक्ष अग्निसंस्कार सुरू झाल्यावर ती पुढे आलेली पहाताच

कुलगुरु वसिष्ठांनी कौसल्येला सहगमनाच्या विचारापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. “या संकटप्रसंगी सहागमन करण्यापेक्षा श्रीरामांची भेट घेणे महत्त्वाचे आहे; आणि राजाची यथोक्त उत्तरक्रिया झाली की मी आपली व श्रीरामांची भेट निश्चितपणे घडवून आणीन” असे कुलगुरूंनी अभिवचन दिल्यामुळेच कौसल्येने सहगमनाचा विचार रहित केला.

त्याच दिवशी उत्तरक्रिया आटोपून अयोध्येतील लोक घरोघर निघून गेले, आणि मध्यरात्री कैकयी भरताच्या भवनात आली. भरताला जागे करून “श्रीरामांच्या भेटीसाठी आनंदाने वनात जाण्याचा मूर्खपणा करू नकोस. तर मोठ्या युक्तीने पदरी चालून आलेले राज्य ताब्यात घे. अभिषेक करून राज्यधीश हो आणि माझ्या श्रमांचे चीज कर !” असे उपदेशपर सांगू लागली. सापत्नभाव हा वेदमान्य आहे तेव्हा मीच तो निर्माण केला असे समजण्याचे कारण नाही, असेही तिने सांगितले. भरताने राज्याभिषेक करवून घ्यावा म्हणून कैकयी त्याला वारंवार प्रवृत्त करू लागली. कैकयीच्या सांगण्याचा, तिच्या उपदेशाचा भरतावर काही चांगला परिणाम होण्याऐवजी भरत यावेळी मात्र आपल्या मातोश्रीवर चांगलाच संतापला. अयोध्येत इतका अनर्थ झाला, स्वतःचा पति निधन पावला, लोकांकडून अतीव निंदा झाली तरीसुद्धा आपल्या आईची राज्याबद्दलची लोभतृष्णा जराही कमी झाली नाही, त्याबद्दल तिला खंत वाटण्याऐवजी ती पुनः पुनः ‘मी राज्य करावे’ म्हणून आग्रह करित आहे हे पाहून भरत मनातून खरोखरच उद्विग्न झाला, संतापाच्या भरात, मातेची क्षुद्र दृष्टि पाहून

भरताने तिचा धिक्कार तर केलाच पण अखेरीस कैकेयीस आपल्या भवनाच्या बाहेर घालवून दिले. श्रीरामांवर भरताचे निरतिशय प्रेम होते. श्रीराम, लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न या सर्वांचा मूळ पिंड एकच होता. त्यामुळे श्रीरामांनी वनवासात असताना पर्णकुटी, वल्कले, कंदमुळे यांचा आश्रय करून राहावे, आणि आपण अयोध्येत सिंहासनावर बसून सम्राटपद विभूषित करून, राजैश्वर्य भोगावे ही कल्पनाच, रामभरताचे पिंडैक्य असल्यामुळे, भरताला सहन होईना. म्हणून तो दुसऱ्याच दिवशी वसिष्ठांशी ठरल्याप्रमाणे जेथे श्रीराम असतील तेथे वनवासात जाण्यासाठी निघाला. त्याने प्रधानाला आज्ञा करून सर्व सेना सिद्ध करण्याचा हुकूम केला. यावेळी वसिष्ठांनी भरताला पुन्हा एकदा “पित्याच्या आज्ञेप्रमाणे तू राज्य करावेस” असे सांगून त्याची कसोटी पहाण्याचा प्रयत्न केला. परंतु वसिष्ठांच्या बोलण्याचा भरतावर काही परिणाम तर झाला नाहीच, उलट, वसिष्ठांच्या तोंडून असे उद्गार ऐकून भरताला मूर्च्छाच आली. याही वेळी भरताने कैकयीची निर्भर्त्सना करून, राज्याभिषेक करण्याबद्दल वसिष्ठांना नम्रतापूर्वक स्पष्ट नकार दिला. भरताची श्रीरामांवरची अतुल व दृढ निष्ठा पाहून कुलगुरूंना मनोमन फार आनंद झाला व त्यांनी भरताला प्रेमालिंगन दिले.

कुलगुरु वसिष्ठ, भरत, शत्रुघ्न, कौसल्या इत्यादि प्रमुख मंडळी व इतरही सर्व वर्णांतील, सर्व थरातील आबालवृद्ध स्त्रीपुरुष श्रीरामभेटीसाठी अतीव उत्सुकतेने वनवासात जाण्यासाठी प्रयाण करतात. सशस्त्र व सुसज्ज अशा प्रचंड सेनेचा दळभार बरोबर घेऊन भरत श्रीरामभेटीसाठी निघाला होता. अयोध्येतून

रामदर्शनोत्कंठित सर्वजण भरताबरोबर बाहेर पडलेच, पण कैकेयी मात्र शरमेने जाऊ शकली नाही ! मजल दरमजल करीत भरत व त्यांचे सर्व सैन्य हे गंगाकिनारी येऊन पोचले. पूर्वी श्रीराम भागीरथीच्या तीरावर आले होते त्यावेळी त्यांचे स्वागत करणारा निषादपति राजा गुहक हा यावेळी तेथेच होता. हा परम रामभक्त होता; श्रीरामांचा निस्सीम उपासक होता. भरताचे आलेले चतुरंग सैन्य पाहून गुहकाचा निराळाच समज झाला. वनवासात गेलेल्या श्रीरामांचा राज्यलोभाने वध करण्यासाठी भरत ससैन्य आला आहे असा गैरसमज झाल्यामुळे गुहकानेही भरताबरोबर घनघोर युद्ध करण्याचे ठरविले. परंतु प्रत्यक्ष भरताची भेट झाल्यावर भरत हा श्रीरामांचा वध करण्यासाठी जात नसून तो त्यांच्या परमपावन दर्शनासाठी जात आहे असे गुहकाला दिसून आले. भरताचे बंधुप्रेम, श्रीरामांविषयी पूज्यभाव पाहून गुहकाचा गैरसमज दूर झाला श्रीरामांच्या आगमनप्रसंगी सुमंत रथातून श्रीरामांना गंगातीरावर आणून सोडतो तोच सुमंत याही वेळी भरताबरोबर असतोच. चालून आलेले अयोध्येचे सिंहासन लाथाडून, त्या सिंहासनावर श्रीरामांच्या पादुका स्थापन करून, श्रीरामांना सिंहासनावर बसविण्यासाठी, त्यांना अयोध्येत परत नेण्यासाठी भरत निघाला आहे अशी खरी भूमिका सुमंताकडून गुहकाला समजते; व तो गुहक भरताला प्रेमभराने मिठीच मारतो ! अशा रीतीने त्या रामभक्तांचे मीलन होते.

गुहकाच्या सहवासात श्रीराम-लक्ष्मण व जानकी यांची झोपण्याची जागा, भोजन, निद्रा याविषयी साद्यंत हकीकत भरताला समजते. त्यामुळे त्याला तर भडभडूनच येते. त्रिरात्र

लंघन, तृणशय्या, वल्कले परिधान करणे हे सर्व गुहकाकडून ऐकून भरत-कौसल्या वगैरे सर्वच अयोध्यावासी मंडळी उद्विग्न झाली. नंतर गुहकाने नौका आणून त्यातून भरत व त्याच्या सर्व सैन्याला गंगापार केले. गंगेच्या परतीरावर गेल्यानंतर पुढे त्रिवेणीसंगम आला. त्रिवेणीला भरत-शत्रुघ्नांनी साष्टांग वंदन केले. त्रिवेणीवर तीर्थश्राद्ध, पिंडदान, पितृतर्पण करून भरताने तीर्थस्थ ब्राह्मणांना अपार धनदान व गोदान देऊन त्यांना संतुष्ट केले.

तेथे त्रिवेणीवर आपले सैन्य ठेवून भरत वसिष्ठादि ऋषींना बरोबर घेऊन भरद्वाजांच्या आश्रमास गेले. वसिष्ठ येत आहेत असे पाहून भरद्वाजाने सामोरे येऊन वसिष्ठांना लोटांगण घातले. वसिष्ठांनीही त्यांना प्रेमालिंगन दिले. भरत-शत्रुघ्नांनी भरद्वाजांना प्रणिपात केला. भरत ससैन्य आलेला पाहून भरद्वाजांना वाटते की, भरत राज्यलोभाने श्रीरामांचा वध करावा म्हणून आलेला आहे. त्या दृष्टीने ते भरतावर स्वार्थीपणाचा आरोपही करतात व स्वार्थाचे दुष्परिणामही समजावून सांगतात. परंतु भरत हा श्रीरामांच्या भेटीसाठी आलेला असल्याने भरद्वाजांच्या या आरोपाने भरताला फार खेद होतो. भरद्वाजांना भरत आपली निर्मळ भूमिका समजाऊन सांगतो. वसिष्ठही भरताच्या निःस्वार्थ भूमिकेचे व श्रीरामांवरच्या बंधुप्रेमाचे स्पष्टीकरण भरद्वाजांकडे करतात. त्यामुळे भरद्वाजांनाही फार समाधान होते; आणि त्यांच्या मनातील भरताबद्दलचा किंतु नाहीसा होतो. आनंदातिशयाने भरद्वाज, भरत-वसिष्ठ व सर्व सैन्यास स्वागताचे निमंत्रण देऊन आपल्या आश्रमात सर्वांना भोजनप्रसाद घेण्याचा आग्रह करतात.

वसिष्ठादि महर्षी, भरत-शत्रुघ्न व त्यांचे

सर्व सैन्य यांच्या निवास-भोजनाची व्यवस्था करण्यासाठी भरद्वाजमुनि योगाभ्यासाने सर्व सामग्री आश्रमातच निर्माण करतात. आपल्या अतुल तपःसामर्थ्याने भरद्वाजमुनि साक्षात स्वर्गाचे ऐश्वर्य आपल्या आश्रमात निर्माण करून सर्वांना संतुष्ट करतात. भरतादि सर्व मंडळी आश्रमातील ते ऐश्वर्य पाहून चकित होतात.

भरद्वाजांचा प्रेमळ निरोप घेऊन भरत सर्व सैन्यासह चित्रकूट पर्वताच्या दिशेने श्रीरामांच्या दर्शनार्थ तेथून पुढे चालू लागतो. इकडे चित्रकूट पर्वतावर श्रीरामांचे अग्निहोत्राचे व्रतपालन निष्ठेने चालले होते. (येथे सुदसुव गंधर्व कामासक्त होऊन कावळ्याच्या रूपाने सीतेला पीडा देतो. त्यामुळे श्रीरामांचा त्याला शाप मिळतो ही कथा साद्यंत आली आहे. वाचकांनी ती अध्याय १४ मधून मुळातूनच वाचावी.)

चित्रकूट पर्वताचे दर्शन होताच भरताला आनंदाचा पूर लोटतो. श्रीरामांचे कधी एकदा दर्शन घेईन असे भरताला होऊन जाते. श्रीरामांचा जयजयकार करीत भरताची सर्व शृंगारलेली चतुरंग सेना चित्रकूटाजवळ येते. हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ व रणवाद्यांच्या प्रचंड गजराने चित्रकूटाचा आसमंत गजबजून गेला. भरताच्या सैन्याच्या आगमनाने वनचर श्वापदांची, पशुपक्षांची, तेथील रहिवाशांची एकच धांदल उडून गेली. सैन्याच्या गजराने सर्वांचीच भीतीने गाळण उडाली. चित्रकूटावरील कांही भिल्लांनी श्रीरामांना स्वसंरक्षणाचा उपाय म्हणून सीतेसह अन्य ठिकाणी निघून जाण्याचा उपदेशही केला. म्हणून श्रीरामाने “कोणाचे सैन्य आहे ते पाहून मला सांग” असा लक्ष्मणाला आदेश दिला.

त्या आदेशाप्रमाणे कोणाचे सैन्य आहे ते पाहण्यासाठी म्हणून लक्ष्मण येतो. ध्वजपताकांवरून ते सैन्य अयोध्येचे आहे हे लक्ष्मणाच्या तत्काळ लक्षात येते. ते सैन्य श्रीरामांचा वध करण्यासाठी भरत घेऊन येत आहे असा लक्ष्मणाचा गैरसमज होऊन तो भरतावर अतिशय संतापतो; आणि युद्धासाठी आपले धनुष्य सज्ज करून तयार राहतो. लक्ष्मण युद्धाच्या तयारीने संतप्त होऊन मोठ्याने गर्जना करतो. ती लक्ष्मणाची भयंकर गर्जना ऐकताच हा काय प्रकार आहे ते पहाण्यासाठी म्हणून श्रीराम स्वतः धनुष्य घेऊन सज्ज होऊन येतात. लक्ष्मणाजवळ येऊन पहातात तो समोर अयोध्येचे भरताचे सैन्य येत असलेले दिसते. ते पाहून श्रीरामही आश्चर्यचकित होतात. “अयोध्येतील सैन्य आपले असून भरत-शत्रुघ्न हे आपले बंधु असता तू युद्धाला प्रवृत्त का झालास ?” असे श्रीराम लक्ष्मणाला विचारतात. त्यावेळी लक्ष्मण सांगतो की, “भरत आपणा दोघांना मारण्यासाठी सर्व सैन्य सज्ज करून आला आहे. परंतु मी जिवंत असेपर्यंत तुमच्या केसालाही धक्का लागू देणार नाही. स्वर्णपंख बाणांनी भरत-शत्रुघ्नांसह सर्व प्रबळ वीरांचा मी वध करीन !” असे सांगून लक्ष्मण युद्ध करण्यासाठी जाऊ लागताच श्रीराम त्याला अडवितात. जोपर्यंत युद्धासाठी ते समोर येऊन आपणावर बाण सोडीत नाहीत तोपर्यंत आपण युद्ध सुरू करू नये असा उपदेश श्रीराम लक्ष्मणाला करितात. “समोरून येणारे सैन्य आपल्या अयोध्येतले असून भरत व शत्रुघ्न हे आपले बंधु आहेत. स्वप्नातसुद्धा भरताकडून माझ्या वधाची घटना होणार नाही. तो तर माझा जीव की प्राण असा बंधु आहे. मग तुला

त्याच्यावर इतके संतापण्याचे काय कारण आहे? असे सांगून आपण चारही बंधु व पाचवा अंजनीसुत हनुमंत हे सर्वजण एकाच पिंडाचे कसे आहोत इत्यादी जन्मापूर्वीचा साद्यंत वृत्तांत श्रीराम लक्ष्मणाला समजावून सांगतात. श्रीरामांनी सर्व वृत्तांत सांगितल्यावर लक्ष्मणाला आश्चर्य तर वाटलेच, परंतु त्याचा भरत-शत्रुघ्नांवरचा रागही गेला ! स्वतःच्या हातून घडणाऱ्या मोठ्या चुकीची जाणीव लक्ष्मणाला झाली; आणि युद्धसज्ज झालेला तो लक्ष्मण धनुष्यबाण खाली ठेवून, लज्जित होऊन उभा राहिला.

युद्धासाठी सज्ज झालेल्या क्रोधाविष्ट लक्ष्मणाला युद्धापासून परावृत्त केलेला पाहून भरतसैन्याने श्रीरामांचा प्रचंड जयजयकार केला. सैन्यातील सर्वांनाच या घटनेमुळे अत्यानंद झाला; व ते श्रीरामांची स्तुति करू लागले. भरत, अयोध्येतील सेना हे सर्व पाहून जानकीला परमानंद झाला. आता श्रीरामांना भेटून भरत त्यांना अयोध्येत घेऊन जाईल; व श्रीराम राज्याधिपति होतील अशीही एक सुखद कल्पना सीतेच्या मनात चमकून गेली. राम दर्शनाच्या अत्युत्कट इच्छेनेच भरत मुद्दाम चित्रकूट पर्वतावर आला होता. प्रत्यक्ष रामच सैन्यासमोर आलेले कळताच भरत तत्काळ रथातून खाली उतरला; आणि अनवाणीच श्रीरामांजवळ धावत धावत जाऊ लागला. शत्रुघ्नही भरताबरोबर जाऊ लागला, श्रीराम, सीता व लक्ष्मण या तिघांना भरताने आणि शत्रुघ्नाने डोळे भरून पाहिले, भरताने श्रीरामांचे चरण दृढ धरले, त्यांना साष्टांग प्रणिपात घातला; आणि आपल्या प्रेमाश्रुंनी श्रीरामांचे चरण धुऊन काढले ! त्या अश्रुधारा चाललेल्या पाहून श्रीरामांच्या डोळ्यांवाटे अश्रु

वाहू लागले ! परस्परांनी प्रेमालिंगन दिले. भरत-शत्रुघ्नांनी लक्ष्मणालाही वंदन केले. श्रीरामांच्या प्रत्यक्ष भेटीमुळे झालेल्या आनंदाने भरतास मनःशांति लाभली.

श्रीराम व भरत यांची परस्पर भेट झाल्यानंतर श्रीरामांनी भरताला अयोध्येतील क्षेमकुशल विचारले. श्रीराम भरताला म्हणाले की, “तुला राज्याभिषेक करण्याचे ठरले होते त्यात काय विघ्न आले ते सांग. माझे पिताजींची प्रकृति कशी आहे तेही मला सांग” श्रीरामांना वनवासांत निघून गेल्यानंतर त्यांच्या मागे अयोध्येत काय प्रकार घडले त्यांची माहिती नव्हती. त्यामुळे श्रीरामांनी दशरथाची खुशाली विचारताच भरताला भडभडून आले; व तो तत्काळ पितृदुःखाने व्याकुळ होऊन मूर्च्छित झाला. तेव्हा दशरथाच्या दुःखद निधनाचे इत्थंभूत वृत्त शत्रुघ्नाने श्रीरामांना निवेदन केले. ते पितृनिधनाचे हृदयाला पाझर फोडणारे वृत्त ऐकताच श्रीराम-लक्ष्मण व सीता ही सर्वजण दुःखाने व्याकुळ होऊन मूर्च्छित होतात. नंतर श्रीराम सावध झाल्यानंतर भरत-शत्रुघ्नांच्या सांगण्यावरून श्रीरामांनी वसिष्ठांच्या अनुज्ञेने दशरथाची उत्तरक्रिया केली. भरताबरोबर कौसल्या-सुमित्रा या माताही श्रीरामदर्शनार्थ आल्या होत्याच. त्यांची व श्रीरामांचीही भेट झाली. सर्व माता व सर्व बंधूसह श्रीरामांनी स्नान करून, स्वतः भक्षण करीत असलेल्या फळांनी दशरथाचे पिंडदान केले. परंतु पिंडदानासाठी भरताने आणलेले तांदूळ-तिळ इत्यादि श्रीरामांनी स्वीकारले नाही. श्रीरामांनीच स्वतः पिंडदान केल्यामुळे श्रीरामांचे सर्व पितर आणि समस्त लोक व देवता तृप्त झाल्या !

पिंडदानादि सर्व तीर्थविधी आटोपून सर्वजण लक्ष्मणाने उभारलेल्या श्रीरामांच्या आश्रमात आले. तो आश्रम अत्यंत कौशल्यपूर्ण पद्धतीने लक्ष्मणाने उभारलेला होता. ती सुंदर व सुशोभित केलेली पर्णशाला पाहून सर्वांच्याच चित्ताला परम आल्हाद झाला. वसिष्ठांनी संतोषून लक्ष्मणाला अलिंगन दिले; आणि त्याच्या निःसीम रामसेवेची तारीफ केली. नंतर भरताबरोबर आलेली सर्व अयोध्यावासी मंडळी व प्रधान, सेनापति व सर्व सैन्य श्रीरामांच्या भेटीसाठी आश्रमात येते. श्रीरामांच्या भेटीमुळे सर्वांनाच परमानंद होतो. श्रीरामांच्या भेटीनंतर सर्व मंडळी श्रीरामांच्या आश्रमात सभास्थानी बसलेली असता भरत उभा राहून श्रीरामांना अयोध्येत येऊन पुन्हा राज्यकारभार पाहण्याची विनंती करतो. अयोध्येत बोलावण्यासाठीच केवळ मी आणि ही सर्व मंडळी मुद्दाम येथे आलो आहोत असे भरत त्या वेळी श्रीरामांना नम्रतापूर्वक सांगतो. “पितृवचनाचा माझ्याकडून कदापि भंग होणार नाही. राजा दशरथानं मला चौदा वर्षे वनवासाची व तुला राज्याभिषेकाची आज्ञा केली असता राज्याचा त्याग करणे उचित नव्हे. मी पित्राज्ञा प्रमाण मागून पिताजी जिवंत असतानाच वनवासाला निघून आलो. मग ते मृत्यू पावल्यानंतर त्यांच्या आज्ञेचा भंग माझ्याकडून कसा होईल ? म्हणून भरता, तूही पित्राज्ञा शिरोधार्य मानून राज्याचा स्वीकार करावास हे चांगले. मीच तुला अभिषेक करतो” असे श्रीरामांनी भरताला निक्षून सांगितले. परंतु भरत श्रीरामांचे म्हणणे मान्य करीना. उलट आपण न्यावयास आलो तरीही श्रीराम अयोध्येत राज्याचा स्वीकार करण्यास येत नाहीत असे पाहून भरताने अन्नत्याग करून

श्रीरामांच्या पर्णशाळेपुढे कुशासनावर बसून प्रायोपवेशन करण्यास प्रारंभ केला. भरताच्या या निर्वाणीच्या उपायामुळे श्रीराम अयोध्येत येण्यास तयार होतील असे सुमंत प्रधानाला वाटते. परंतु त्याची ही कल्पना फोल ठरते. श्रीराम व भरत दोघेही आपल्या हट्टाला धरून राहतात. कोणीच ऐकावयास तयार नाही हे पाहून एकच आकांत होतो. यामुळे वंशक्षय होईल की काय म्हणून सर्वजण आक्रोश करितात.

अशा अत्यंत आणीबाणीच्या प्रसंगी महर्षि वाल्मिकी मुनि ऋषी-मुनींसह तेथे येतात; आणि भरताला चार गोष्टी समजावून सांगतात. श्रीरामांकडून रावणाचा वध व्हावयाचा आहे म्हणूनच श्रीरामांच्या राज्याभिषेकाला विघ्न उत्पन्न होऊन ते वनवासाला आले आहेत, अशी श्रीरामांच्या अवतारकार्याची यथार्थ ओळख वाल्मिकी भरताला करून देतात. वाल्मिकीच्या सांगण्याने भरताची समजूत पटते; व तो श्रीरामांच्या अवतारकार्यासाठी पुन्हा अयोध्येला जाण्यास तयार होतो. त्यामुळे श्रीरामांना, वाल्मिकींना आणि सर्वांनाच परमानंद होतो.

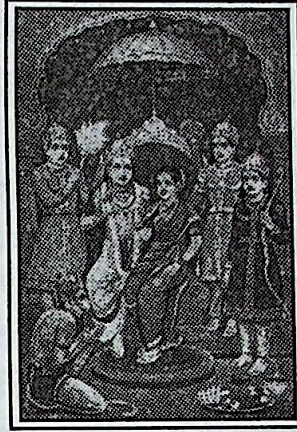
झाल्या अपराधाबद्दल भरत लोटांगण घालून श्रीरामांची क्षमा मागतो. श्रीरामहि भरताचे सांत्वन करतात. श्रीरामांच्या आज्ञेने भरत अयोध्येत राज्यकारभार करण्यासाठी निघतो; परंतु श्रीरामवियोगाच्या कल्पनेने त्याचे पाय तेथून निघत नाहीत. तेव्हा कुलगुरु वसिष्ठ श्रीरामांना युक्ति सुचवितात की, ‘श्रीरामांनी आपल्या पादुका भरताच्या डोक्यावर ठेवाव्यात म्हणजे भरत लगेच अयोध्येला जाईल.’ त्याप्रमाणे श्रीरामांनी आपल्या पादुका भरताला देताच भरताला अत्यानंद तर होतोच,

परंतु त्याची कैकेयीबद्दलची द्वेषबुद्धीही नष्ट होते. “कैकेयीचा द्वेष करणार नाही” असे आश्वासन भरत देतो. आणि “श्रीराम वनवासातून परत येईपर्यंत मी अयोध्येत न राहता नंदिग्रामात राहून शत्रुघ्नाकरवी सर्व राज्य चालवीन, तोपर्यंत या पादुका म्हणजेच साक्षात् राम आहेत असे समजून मी व्रतस्थ राहीन” असे भरत आपले मनातले भाव व्यक्त करून सांगतो. नंतर श्रीराम-सीता व लक्ष्मण यांना वंदन करून भरत-शत्रुघ्न पादुका घेऊन अयोध्येला निघून जातात.

आपल्या बरोबर नेलेला सर्व परिवार आणि माता यांना अयोध्येत ठेवून त्या श्रीरामांच्या पादुका मस्तकावर धारण करून भरत स्वतः नंदिग्रामी येतो; आणि तापसवेष धारण करून पादुकांची सेवा करीत व्रतस्थ अवस्थेत राहतो. वनवासात श्रीराम जे जे नियम पाळतात ते ते नियम स्वतः भरत पाळतो आणि निष्ठेने, सर्व ऐश्वर्याचा, विलासाचा त्याग करून, कोणत्याही तऱ्हेच्या संपत्तीला स्पर्श न करता श्रीरामपादुकांची सेवा करीत नंदिग्रामातच व्रतस्थ भूमिकेतून राज्यकारभार करतो.

॥ श्रीएकनाथकृत भावार्थरामायणातील अयोध्याकांडाची ही रामकथा संपूर्ण झाली ॥

॥ श्रीसद्गुरवे रामचंद्राय नमः ॥

श्रीएकनाथ महाराजकृत

॥ श्रीभावार्थरामायण ॥

॥ अयोध्याकांड ॥

अध्याय पहिला

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

श्रीरामलक्ष्मणांच्या शस्त्रास्त्रविद्यानैपुण्याचे प्रदर्शन
गजाननाय महते प्रत्यूहतिमिरच्छिदे।

अपारकरुणामूर्त्यै सर्वज्ञानदृशे नमः ॥१॥

चरितं खुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम्।

एकैकमक्षरं पुंसां महापातकनाशनम् ॥२॥

रामायणाचे रूपक :- श्रीरामकथेची नव्हाळी। शेष वंदी पाताळीं। शिव वंदी प्रेमसमेळीं^१। कथा भूतळीं जगद्वंद्य ॥१॥ तरी ते शतकोटी रामायण। आळवूं^२ शकेल^३ कोण। तेथें मी अपुरतें दीन। परी तो जनार्दन स्वयें वदवी ॥२॥ तरी श्रीरामस्वरूप चिद्रूपता।

चैतन्यशोभांकित सीता। तरी देवभक्तांच्या कृतकार्यार्था। मानुष्यजाड्यता^३ अवतारू ॥३॥ अर्धनारीनटेश्वरी। जो पुरुष तेचि नारी। तेंवी ते सीता निर्धारिं। एकात्मतेवरी स्त्रीपुरुष ॥४॥ जैसीं बहुरूपी रावराणी। परी स्त्रीपुरुष भाव नाहीं मनीं। तरी तेचि संपादणी। लोकसंरक्षणीं सत्यत्वे दावी ॥५॥ 'एकाकी न रमते' या श्रुती। सवतीमत्सरू स्वयें म्हणती। तरी हे बृहदारण्यवेदोक्ती। द्वैतीं कल्पिती अद्वैतभावो ॥६॥ परब्रह्म जें अतिरिक्त। 'सहैतावानास' द्विधांग पावत। तरी हा वेदांतींचा इत्यर्थ। द्वैत कल्पित अद्वैतत्वे ॥७॥ यापरी सुखें श्रीरामसीता। दोनी नांदती एकात्मता। ऐसिया

१ मोठ्या प्रेमानें, २ वर्णू शकेल, ३ जड मानवदेह धारण करून,

स्थितीची व्यवस्था। जे अवतारता नटनाट्ये
॥८॥ तरी व्यवस्था पावे अधिकारविधी।
आणि भक्तां नांदवावे निजपदीं। म्हणोनि
याचिलागीं त्रिशुद्धी। अवतार सिद्धि श्रीराम
॥९॥ ऊंस गाळून काढिजे रस। मग तोही
जाळून असोस। शर्करा कीजे अति सुरस।
तिचाही निर्मळांश नाबद^१ कीजे॥१०॥ मग
नाबदेचीं अति निगुतीं। फळें नारळें चतुर
करिती। आणि तेथेंही कवठें काढिती। ते करंटे
निश्चितीं निजस्वादा ॥११॥ तेंवी परब्रह्मतेचि
रसें। देहाकृतीचिये मुसें। ओतींव रामरूपाचे
ठसे। आले आपैसे चित्स्वरूपा॥१२॥ ऐसी
श्रीरामाची शुद्धमूर्ती। शोभा शोभवी त्रिजगती।
तरी तेथें स्थूलत्व भाविती। ते करंटे निश्चिती
अभागी ॥१३॥ जे मनुष्य मानिती श्रीरामा।
ज्याचेनि नामें नाश भवभ्रमा। त्यासी मानवी
महिमा। बोलोंचि नये ॥१४॥ श्रीरामाची
निजस्थिती। शिवभवानी नाम जपती। आणि
त्यासी लक्ष्मण अनुवर्ती^२। सखा सांगाती
सर्वस्वे॥१५॥

व्यूहचतुष्टयाचे वर्णन :- तरी लक्ष्मण
एकात्मता रामांकित। केवळ भावार्थ तो भरत।
शत्रुघ्न तो धैर्यवंत। हा व्यूहवृत्तांत^३
चतुष्टयाचा ॥१६॥ मुख्य मुळीं एक मूर्ती।
तेचि चतुर्धा^४ अभिव्यक्ती। या नांव
व्यूहचतुष्टय म्हणती। एक निश्चितीं
विभाग॥१७॥ आत्मप्रबोध तो लक्ष्मण।
भावार्थ तो भरत जाण। निजनिर्धारी तो शत्रुघ्न।
आनंदविग्रही पूर्ण श्रीराम॥१८॥ अहमात्मा
तोचि दशरथ। उत्पत्तीसी मुख्य हेत। दूर गेलिया
श्रीरघुनाथ। निवर्तत अहमात्मा ॥१९॥ आतां
विवेक आणि निजविचारू। तैसे

वसिष्ठविश्वामित्र गुरु। ज्यांपासोनि अति
साचारू। शस्त्रास्त्रविद्या दृढ केली॥२०॥
कौसल्या ते सुविद्या। सुमित्रा ते शुद्ध मेधा^५।
कैकेयी ते अति अविद्या^६। मंथरा कुविद्या
तीपासीं॥२१॥ कुविद्या क्षोभवोनि अविद्येसीं।
श्रीराम केला वनवासी। तंव सीता अनन्य
भावेंसी। श्रीरामासरसी निघाली॥२२॥ सूर्यासर्वें
जैसी प्रभा। वसंतासर्वें शोभे वनशोभा। तेंवी
जानकी जगदंबा। प्राणवल्लभासर्वें निघे॥२३॥
जेंवी साकरेतें न सांडी गोडी। तेंवी सीता रामा न
सोडी। केवळ सेवेची आवडी। वनीं रोकडी
दासत्वाची ॥२४॥ राज्यीं असतां रघुनंदनासी।
सेवा वांटिली सेवकांसी। तरी ते मी एकली
वनवासीं। सर्व सेवेसी पात्र होईन॥२५॥
श्रीरामसेवा जरी ये हाता। ऐसें भाग्य दुर्लभ
सर्वथा। ते सेवावया तत्त्वतां। चरणचालीं सीता
वना आली॥२६॥ ऐसी हे सीतेची गती। तैसीच
लक्ष्मणाची स्थिती। श्रीरामसेवे वनाप्रती।
आला निश्चितीं सर्वभावें॥२७॥ जैसा
आत्म्यापासीं निजबोधु। तैसा श्रीरामासवे
निजबंधु। दोघांचा एक संवादु। परम आल्हादु
वनवासीं॥२८॥ जैसे बोध विरक्ति परमार्थासीं।
तैसे सीता लक्ष्मण श्रीरामासरसीं। ऐसे तिघें
निघाले वनवासीं। कृतकार्यासी लक्षोनी॥२९॥
लक्षोनि पुढील कार्यार्थ। वना निघाला
श्रीरघुनाथ। येथोनि चालिला ग्रंथार्थ। तो श्रोतीं
भावार्थ अवधारिजे॥३०॥ रामायणींचा ग्रंथार्थ।
त्यामाजी जो निजभावार्थ। श्रोतीं पाहावा
सावधानार्थ। अर्थे परमार्थ सहज जोडे ॥३१॥
एका जनार्दना शरण। हें भावार्थरामायण।
श्रीरामाचें निरूपण। दावी लक्षण
व्यूहचतुष्टयाचें॥३२॥

१ खडीसाखर, २ संगती राहणारा, ३ मथितार्थ, ४ चार प्रकारांनी, ५ धारणाशक्ति, बुद्धि, ६ अज्ञान,

श्रीरामकथा पठणश्रवणाचें फळ :- श्रीरामकथेचें अक्षर। तें क्षराक्षरातीत^१ पर। सभाग्य भाग्याचे जे नर। ते कथा सादर परिसती॥३३॥ कथा श्रवणें उपजे विरक्ती। कथाश्रवणें वाढे शांती। कथाश्रवणें परमानंदप्राप्ती। महापापी उद्धरती कथाश्रवणें ॥३४॥ चोरटा वाल्मीक महापापी। तो रामनामें जाला निष्पापी। त्याची कथा नित्य जपी। कथा वागजल्यीं^२ शिवाच्या॥३५॥ तें हें शिवसेव्य रामायण। श्रवणें मरणासी ये मरण। सर्वेचि जन्मा ये बोलवण। श्रवणें परिपूर्ण ब्रह्मप्राप्ती ॥३६॥ नित्य जपतां रामनाम। वक्ता होय पूर्ण ब्रह्म। त्याचिया कथेचा अनुक्रम। कर्माकर्मा छेदक॥३७॥ कथा निर्दली कर्माकर्मा। श्रोते स्वयें होती परब्रह्म। वाल्मीकाचा उपकार परम। केला सुगम परमार्थ ॥३८॥ सुगम परमार्थ रामकथा। बाळकांड स्वयें संपतां। विजयगजरें श्रीरघुनाथा। अयोध्येआंतौता^३ आणिला रायें ॥३९॥ ते अयोध्येआंतौता दशरथ। सुखें स्वानंदें नांदत। नित्य सेवा करी रघुनाथ। हर्षयुक्त बंधूंसीं॥४०॥

भरताचें मामाच्या घरीं जाणें :- मातुळकुळीं न्यावया भरत। मातुळ जो कां युधाजित। तो रायासी साक्षेपयुक्त^४। असे पुसत एकांतीं ॥४१॥ भरताचें मनोगत। मातुळगृहा जावया उद्यत। तें जाणोनियां दशरथ। स्वयें धाडित उल्लासें॥४२॥ अश्व गज रथ पदाती। चतुरंग सेना सहसंपत्ती। भरतशत्रुघ्न मातुलाप्रती। धाडी नृपती निजगजरें॥४३॥ दोघे जावोनि उल्लासीं। भेटले कैकेयीसुत मातामहासी। वेगीं नमोनि मातामहीसी। मातुळवासी स्वानंदें॥४४॥ नित्य

नवे नाना भोग। कौतुकसोहळे उपभोग। दोघे वसती अनुद्वेग^५। वैभवभाग्यउल्लासें॥४५॥

दशरथाच्या इच्छेनुसार कुलगुरुंनी शस्त्रास्त्रविद्येतील नैपुण्याचे केलेले प्रदर्शन :- येरीकडे अयोध्येसीं। वसिष्ठाचे निजसेवेसी। रामसौमित्र अति उल्लासीं। सर्वस्वेंसीं सादर ॥४६॥ तैसेंचि दशरथसेवेसी। निकटवर्ती अहर्निशीं। जें जें मनोगत रायासी। त्या त्या कार्यासी प्रवीण॥४७॥ न सांगतां मनोगत। हृदयींचा निजकार्यार्थ। तो तो संपादी रघुनाथ। अति समर्थ मनोज्ञ॥४८॥ रायाचा अति पढियंता। वसिष्ठाचा आवडता। राम आवडे समस्तां। भूतमहाभूतां वल्लभू॥४९॥ जैसें जीवन कां जीवासी। तैसा श्रीराम सर्वासी। अखंडता अहर्निशीं। जीवोल्हासी श्रीराम ॥५०॥ जैसा चंद्रकर चकोरां। तैसा श्रीराम चराचरां। आवडे सर्व नारीनारां। जीवां समग्रा अति प्रिय॥५१॥ वसिष्ठ सांगे रायापासीं। राम शस्त्रास्त्रविद्याराशी। तेंचि पहावया रायासी। निजमानसीं उल्लास॥५२॥ जाणोनि रायाचें मनोगत। वसिष्ठ आज्ञापी श्रीरघुनाथ। विद्या पाहूं इच्छी दशरथ। आज्ञा समर्थ राम म्हणे॥५३॥ गुरुवचन पितृवचन। साधुसज्जन आज्ञापन। उल्लंघी तो अभागी पूर्ण। तो पाषाण नरदेही ॥५४॥ गुरुआज्ञेचें उत्तर। ऐकतां करावें सत्वर। मुहूर्त पाहे तो पामर। करी विचार तो मूर्ख॥५५॥ मी तंव केवळ आज्ञाधर। ऐसें बोलिला रघुवीर। कांस घातली सत्वर। आला सौमित्रासन्निध ॥५६॥ गुरुआज्ञेचें विंदान। दोहीं बाह्यांस आलें स्फुरण। अंगी न समाये सत्राण^६। प्रतापपूर्ण गुरुवाक्यें॥५७॥ गुरुवाक्याचा उल्लास। ज्या नाहीं तो केवळ

१ विनाशी व अविनाशी, या पलीकडील. २ भाषणामध्ये, ३ अयोध्येमध्ये ४ आग्रहाने ५ दुःखरहित, ६ आवडता, प्रिय, ७ बळ,

पशु। शिष्यांमाजी तो रासभवेषुं^१। ज्यासी
आळस गुरुवाक्यीं॥५८॥ देखोनि साटोप^२
रघुवीरू। वसिष्ठासी उल्लास थोरू। जेंवी देखोनि
पूर्ण चंद्रू। क्षीरसमुद्रू हेलावे^३॥५९॥ तैसें जालें
वसिष्ठासी। थोर आल्हाद दशरथासी। देखोनि
साटोप पुत्रासी। रंगभूमीसी श्रृंगारी ॥६०॥ रायें
रंग^४ श्रृंगारिला। देखोनि विश्वकर्मा शंकला।
स्वर्ग तेणें फिका केला। लाजविला
कैलासु॥६१॥ अलकावतीची सौभाग्यथोरी।
रंगी नसरे^५ लोणावरी। तैसिया रंगामाझारी।
रंगधारी श्रीराम॥६२॥ धनुर्विद्या अलक्षविद्या।
छत्तीस दंडायुधविद्या। संमुखीविमुखी-
करणविद्या। मल्लविद्या लघुविद्या लाघवी
॥६३॥ गजवाजिरथारोहण। निराधारीं
युद्धकरण। आकाश खोंचोनि परतें जाण। मेरु
उडवणें तृणप्राय॥६४॥ ऐसिया विद्या
अलोलिक। गुरुआज्ञें दावी आवश्यक। पाहूं
आले नागरिक। साधु लोक ठेंसले^६॥६५॥ रंगीं
उभा रघुवीर। विद्या दावी समग्र। पाहूं आले
सुरवर। विमानी अंबर दाटलें॥६६॥ ते काळीं
रामलक्ष्मण। धनुर्विद्येचें लक्षण। वीरश्रियेची
आंगवण। स्वयें संपूर्ण दाविती॥६७॥ देखोनि
श्रीरामाचें ठाण। सुरासुर कंपायमान। नरांचे
झांकोले नयन। देदीप्यमान तेजस्वी॥६८॥
बाणतेजें छेदी गगन। गगनोदरींची अलक्ष खूण।
स्वयें लक्षूं जाणे आपण। अचूक संधान
श्रीरामाचें॥६९॥ बाणपिसारियाचा वारा।
शत्रूसहित उडवी रहंवरा^७। गगनी भोवंडी
गरगरां। जेंवी तृणांकुरां वाहटुळी॥७०॥
श्रीरामबाणाचा प्रताप। मेरुमांदारां चळकांप।
भेणें सहस्रमुखा लागे धाप। कूर्म साटोप
तडतडों लागे॥७१॥ त्या सिंहनादाचा अति

गजर। तेणें शत्रुचें भेदे जिव्हार। परदळीं
हाहाकार। वीर धीर मूर्च्छित ॥७२॥ परशु
पट्टिश तोमर। गदा मुद्गर लहुडी चक्र। या
शस्त्रांचा महामार। दावी अनुकार शत्रुदमनीं
॥७३॥ असि पाश शूळ शक्तिधर। छत्तीस
दंडायुधचमत्कार। दावी शस्त्रांचे महामार।
शत्रुसंभारनिर्दळणीं॥७४॥ वोढण खर्गाचा
धारकु। दावी थरक सरकु। वोढण धडके
लावोनि धाकु। पाडी एकैकु मूर्च्छित॥७५॥
पुढील वेगाचेनि उड्डाणें। शत्रुसमुदावो मर्दणें।
तेचि पाठिमोरे किराणें^८। निर्दळणें अरिवीरां
॥७६॥ पुढिल्या घायीं मागिल्या पाडी।
मागिल्या घायीं पुढील तोडी। ऐसिया माराच्या
परवडी^९। रणीं निर्वडीं^{१०} दावितु ॥७७॥
निर्वाणयुद्धाचा निर्वाहो। मागीलपुढिल्या
एकचि घावो। तो तो यावा^{११} दावित पहाहो।
ऋषि आणि रावो विस्मित॥७८॥ जाणे
मल्लविद्याकुसरी। उरीं शिरीं हाणी कोंपरीं।
तळील आणोनियां वरी। चक्राकारीं उपडितु
॥७९॥ अष्टांगींच्या कळा जाणे। कळा लावोनि
प्राण घेणें। एकांगुष्ठाचेनि चेपणें। जीवें मारणें
महावीर ॥८०॥ तडवां^{१२} हाणोनि तांतडीं।
गजेंसहित वीर पाडी। रथ मोडोनि कडाडीं। रण
रगडी पायवाटा ॥८१॥ जाणे रथीं आरोहणें।
रणीं माराचें प्रेरणें। गति विगति परिभ्रमणें।
चक्रावर्तन रथाचें ॥८२॥ रथाचिया सवेगता।
शत्रुरथ अपसव्यता। घालोनि चालवी निजरथा।
रथयोग्यता दावितु॥८३॥ निरालंबींचिया
गमना। रथ चालवूं शके जाणा। दावितां
रथगतिलक्षणा। विस्मयो मना सुरसिद्धां॥८४॥
गज गजोंनि आलियावरी। उडोन बैसे
कुंभांतरीं^{१३}। मग वागवी युद्धाचारी। महामारी

१ गाढवरूप धारण करणारा, २ उद्योगी, उत्साही, ३ उचंबळून येतो, ४ सभामंडप, ५ हीन होते. ६ भरेल, ७ रथाला, ८ उड्डाणाने, ९ प्रकार, १० कौशल्याने, ११ पराक्रम, १२ तडाका, फटका मारून, १३ गंड स्थलांतर,

गजयोद्धा ॥८५॥ गजें परसैन्य आकळी^१। गज रगडी गजातळीं। गजें गजदळ निर्दळी। रणरांगोळी गजयोद्धा ॥८६॥ बैसों जाणे अश्वावरी। वागवी युद्धाच्या महामारी। नाचवी चौ पायांवरी। रणांगणीं विचरतु ॥८७॥ अश्वखुरांचे महारजें। वैरी पावती निर्बुजें^२। शस्त्रें विसरती गजबजें। वारु रघुराजें प्रेरितां ॥८८॥ लागतां अश्वांची महाझड। सैन्य होय जी दुखंड। तोडित वीरांचें रुंडमुंड। वैरी दुखंड रणरंगी ॥८९॥ ऐसे नाना अनुकार। अश्वगजरथांचे संचार। शस्त्रास्त्रांचे महामार। दावी चमत्कार रघुनाथ ॥९०॥ युद्धादियावा अनुकरण। श्रीरामाचा अतिदारुण। देखोनि एक मूच्छापन्न। एक ते प्राण सांडूं पाहती ॥९१॥ एकीं घेतले परम धाका। एकासी लागला धुकधुका। एक करिती लघुशंका। एक देखा नागवे पडती ॥९२॥ देखोनि श्रीरामाचा प्रताप। सुरसिद्धां सुटे कांप। दैत्यदानवां अहा कंप। दुर्धररूप श्रीराम ॥९३॥ भूतभविष्य वर्तमान। जाणते जे सज्जान। तेही धाकें कंपायमान। यावा^३ दारुण देखोनी ॥९४॥ श्रीरामयावा अति दुर्धर। देखोनि राजा सुखनिर्भर। विद्यानिपुण जाले कुमर। हा दृढ निर्धार रायासी ॥९५॥ राजा अत्यंत हर्षनिर्भर। ओंवाळी वस्तुजात^४ अपार। सुरवर करिती जयजयकार। सुमन संभार वर्षले ॥९६॥ देखोनियां दुर्धर यावा। हर्ष वसिष्ठाच्या जीवा। आनंदें आलिंगी राघवा। प्रेम सद्भावें आल्हादे ॥९७॥ शस्त्रास्त्रविद्येचा साटोप^५। तुवां दाविला सद्रूप। धन्य धन्य विजयाचा प्रताप। कृपा सकृप तुष्टला ॥९८॥ माझ्या वरदाचे द्विपंच^६ बाण। यत्ने राखा दोघे जण।

युद्ध मांडिलिया निर्वाण^७। जय संपूर्ण इहीं बाणीं ॥९९॥ याच्या बाणांच्या पै पोटीं। शस्त्रास्त्रें कोट्यनुकोटी। सुटोनि शत्रुसमुद्र आटी। हे गुह्य गोष्टी सांगितली ॥१००॥ यापरी अपत्यत्वे सन्मान। दोघां देवोनि आश्वासन। निजगजरें अवघे जण। राजभवन प्रवेशले ॥१॥ श्रीराम सर्वगुणीं संपन्न। हें रायासी कळलें लक्षण। तेंचि वसिष्ठासी आपण। गुह्य संपूर्ण पूसतु ॥२॥ राज्यीं अभिषेकावा रघुनाथ। हा दृढ माझा मनोरथ। स्वामीने सांगावा इत्यर्थ। तोचि कार्यार्थ मी करीन ॥३॥ वसिष्ठ सांगेल आपण। श्रीरामासी अभिषेचन। एका विनवी जनार्दन। कथा मनोज्ञ अवधारा ॥१०४॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे अयोध्याकांडे एकाकार-टीकायां श्रीरामलक्ष्मणशस्त्रास्त्र-विद्यादर्शननाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ ओव्या ॥१०४॥ श्लोक ॥२॥

अध्याय दुसरा

श्रीरामराज्याभिषेकप्रारंभ

रामराज्याभिषेकाची तयारी, प्रजानन व राजे यांची सभा :- श्रीरामचंद्राय नमः ॥ राज्याभिषेक श्रीरामासी। करावया उल्लास दशरथासी। बोलावोनि ज्येष्ठां श्रेष्ठांसी। गुह्य त्यापासीं सांगतु ॥१॥ उदार वसिष्ठादि महाऋषींसी। पृथ्वीपाळ नृपवरांसी। सेनापती समग्रांसी। गुह्य त्यांपासीं सांगत ॥२॥ अष्टादश निजप्रजांसी। बोलावोनि अति प्रीतीसीं। बैसवोनि सन्मानेसीं। त्यांपासीं काय मग बोले ॥३॥

१ दणाणून सोडी, २ भयभीत होतात. ३ आवेग, ४ अनेक वस्तू, ५ आवेश, ६ दहा, ७ निकराचे.

परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य गुर्वी धर्मधुरं वहन्।
 सोऽहं विश्राममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ॥१॥
 भवद्भिरपि तत्सर्वमनुवर्तध्वमद्य वै।
 अनुजातो हि मां सर्वैर्गुणैः श्रेष्ठो ममात्मजः ॥२॥
 पुरंदरसमो वीर्यं रामः परपुरंजयः।
 तं चंद्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतां वरम् ॥३॥
 यौवराज्ये नियोक्तास्मि प्रातः पुरुषपुंगवम्।
 अनुरूपः स वो नाथो लक्ष्मीवांलक्ष्मणाग्रजः ॥४॥
 त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम्
 अनेन श्रेयसा सद्यः संयोक्ष्येऽहमिमां महीम् ॥५॥
 गतक्लेशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै।
 इति ब्रुवंतं मुदिताः प्रत्यनन्दवृषा नृपम् ॥६॥
 वृष्टिमन्तं महामेघं नर्दत इव बर्हिणः।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वकल्पस्य धीमतः ॥७॥

राज्यसभेत दशरथाचे भाषण :- समस्तांसी
 सांगे दशरथ। राज्यीं अभिषेकावा रघुनाथ। हा
 माझा दृढ मनोरथ। तुम्हांसी अर्थ मानला कीं
 ॥४॥ समस्तांसी संमत। जो कीजे तो दृढ
 कार्यार्थ। तुम्ही माझे परम आप्त। निश्चितार्थ
 मज सांगा ॥५॥ ऐकें वसिष्ठा विशेषज्ञा। ममांगी
 बाणली वार्धक्यसंज्ञा^१। अड्डूनि राज्यभोगाची
 प्रज्ञा। कायसी सर्वज्ञा मज आतां ॥६॥
 दुष्टनिर्दळणीं अति पुरुषार्थ। गोब्राह्मणादि प्रजा
 समस्त। नित्य राखितां सुखस्वार्थ। राज्यभारें
 श्रांत मी झालों ॥७॥ ते श्रांततेसी विश्रांतता।
 राज्याभिषेक श्रीरघुनाथा। त्या श्रीरामाची
 योग्यता। तुम्हां समस्तां विदित असे ॥८॥
 श्रीराम माझा ज्येष्ठांत ज्येष्ठ। श्रीराम वरिष्ठां
 वरिष्ठ। श्रीराम बळिष्ठां बळिष्ठ। श्रीराम वरिष्ठ
 वंदनीय ॥९॥ श्रीराम सर्वगुणीं संपूर्ण।
 राज्यलक्षणी सुलक्षण। साधुसेवेसी आल्हाद
 पूर्ण। गुरुवचन ब्रह्मतुल्य ॥१०॥ श्रीरामाचे
 प्रौढीचेनि पडिपाडें^२। यम इंद्र वरुण बापुडे।
 श्रीरामप्रतापतेजापुढें^३। खद्योतपाडे^३ शशिसूर्य

॥११॥ श्रीरामाची सुंदर शोभा। लाजें मदन विरे
 उभा। श्रीराम वल्लभियां वल्लभा। लावण्यगाभा
 श्रीराम ॥१२॥ श्रीराम निधडा रणरंगधीर। सुबाहु
 मारिला अति दुर्धर। त्र्यंबकभंगाचा अति
 बडिवार^४। शूरवीर श्रीराम ॥१३॥
 श्रीरामभुजांचा प्रतापपुंज। जितिला प्रतापी
 भार्गव द्विज। श्रीरामभयेंचि निर्भय मज। होईन
 पूज्य त्रैलोक्यीं ॥१४॥ चैत्रमासीं पुष्यनक्षत्र।
 राज्याभिषेक श्रीरामचंद्र। त्रैलोक्य भोगिजे तेणें
 नरेंद्र। हें भाष्य निर्धार गुरुवाक्याचें ॥१५॥
 माझा गुरु वसिष्ठ। तो त्रैलोक्यीं परम श्रेष्ठ।
 त्याचें वचन मज वरिष्ठ। रामा राज्यपट्ट प्रभाते
 ॥१६॥ प्रातःकाळीं श्रीरघुनाथ। अभिषिंचणें हा
 निश्चितार्थ। गर्जोनि बोले दशरथ। तेणें समस्त
 आल्हादले ॥१७॥

सभाजनांची एकमुखाने संमति :- राजे प्रजा
 सेना प्रधान। नगर नागरिकजन। ऐकोनि रायाचें
 वचन। उल्लासपूर्ण रामराज्यें ॥१८॥ ऐकोनियां
 घनगर्जित। मयूर थैकारें नाचत। तेंवि रामराज्यें
 समस्त। उल्लासत जन अवघे ॥१९॥

रामस्य पुरुषो लोके सत्यधर्मवतो गुणैः।
 समो न विद्यते कश्चिद्विशिष्टः कृत एव तु ॥७॥
 बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता।
 तेनास्येहातुलाकीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्धते ॥८॥

सुखावोनि संपूर्ण। अवघे बोलती आपण।
 श्रीराम रायां शिरोरत्न। गुणनिधान श्रीराम
 ॥२०॥ राम सत्यवादी पवित्र परम।
 असत्यवादी जपतां रामनाम। तेहि पावन होती
 निःसीम। सत्यासी विश्राम श्रीरामें ॥२१॥
 श्रीराम धर्मात्मा धीर परम। श्रीराम धर्माचें
 विश्रामधाम। धार्मिकी धर्मात्मा श्रीराम।
 धर्माश्रम श्रीराम ॥२२॥ गुणी गुणातीत

श्रीराम। श्रीराम गुणांचें निजधाम। अप्रमेय
आत्माराम। पुरुषोत्तम श्रीराम॥२३॥
श्रीरामाची नवलस्थिती। नित्य नवी
ब्राह्मणभक्ती। तेणें षड्गुण शरण येती। यश
कीर्ति अतुलत्वे॥२४॥ श्रीरामासी समसमान।
तिहीं लोकीं न दिसे आन। मग त्याहूनि
अधिक कोण। प्रमाणीं प्रमाण नव्हे राम
॥२५॥ ऐसें जाणोनियां श्रीरामातें। श्रीराम
राजा जी आयुतें। आम्हीं अभिषिंचिला चितें।
जाण निश्चित पूर्वीच ॥२६॥ त्या
अभिषेकाची सत्यता। घरोघरीं हेचि कथा।
श्रीराम राजा जी तत्त्वतां। जनीं वार्ता
रामराज्याची ॥२७॥ प्रातः अभिषेकी
रघुनाथ। सुमुहूर्ते सोहळा वेदोक्त। तोही
पहावया उल्लासयुक्त। रामानुगत सर्वस्वे
॥२८॥ ऐसें बोलतां सकळां। त्यांचीं वाक्यें
सुमनभाळा। रायें आवडीं घातली गळां।
पुत्रसोहळाउत्साहे॥२९॥

इति प्रत्यर्चितानराजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत्।
वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपश्रुण्वताम्॥९॥
चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः।
यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम्॥१०॥
राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत्।
शनैस्तस्मिन्प्रशांते च जनघोषो जनाधिपः॥११॥
वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत्।
अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदम्॥१२॥
तदद्य भगवान्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि।
तच्छ्रुत्वाभूमिपालस्य वसिष्ठो मुनिसत्तमः॥१३॥
आदिदेशाग्रतो राज्ञः स्थितान्युक्तान्कृतांजलीम्।
सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन्सर्वौषधीरपि॥१४॥

दशरथ बोले हर्षनिर्भर। वसिष्ठवामदेवादि
ऋषीश्वर। तुम्ही अवधारा समग्र। निजनिर्धार
अभिषेका॥३०॥ चैत्रमास अति पवित्र।
वसंतें वनशोभा विचित्र। गुरुपुण्य शुभनक्षत्र।

श्रीरामचंद्रा अभिषेक॥३१॥ ऐसा माझा
निजनिर्धार। तुम्हांस मानेल साचार। तरी
प्रातःकाळी श्रीरामचंद्र। तुम्ही समग्र
अभिषेका ॥३२॥ ऐकानि रायाचें उत्तर। राजे
प्रजा आणि नगरनर। मनें वचनें राजा रघुवीर।
आम्हीं साचार अभिषिंचिला॥३३॥ ऐसें
बोलोनि समग्र। उल्लासें करिती जयजयकार।
नादें कोंदलें अंबर। शब्द सर्वत्र सुखें गर्जे
॥३४॥ नादें सुखेंसीं सुलीन होत। अवघे
बैसले हर्षयुक्त। ते वेळीं उठोनियां दशरथ।
अभिवंदित सदगुरूसी ॥३५॥ वंदोनि
वसिष्ठाचे पाये। म्हणे रामाभिषेका पाहिजे
काये। तें सांगावया पाहें। सामर्थ्य आहे
तुजपाशीं॥३६॥ राजे प्रजा प्रधानयुक्त।
मजसकट समस्त। आम्ही तुझे आहों
आज्ञांकित। तुम्ही रघुनाथ अभिषिंचावा
॥३७॥ ऐकोनि रायाचें वचन। वसिष्ठ उठिला
संतोषोन। अवलोकिती सभेचे जन। ठेले
उठोन कृतांजली॥३८॥ देशोदेशींचे भूपती।
मुकुटकुंडलें छत्रपती। रायें आणिले
अभिषेकार्थी। ते ते नृपती अवधारा॥३९॥
पूर्वपश्चिमनृपती। उत्तरराजे चक्रवर्ती।
दक्षिणदिशेचे भूपती। आले रघुपतिअभिषेका
॥४०॥ पर्वतवासींचे पर्वती। म्लेंच्छराजे नेणों
किती। द्वीपद्वीपींचे भूपती। आले गडपती
गडपाळ॥४१॥ देखोनि श्रीरामसाटोप।
भार्गवजयाचा प्रताप। तेणें धाकें सकळही
नृप। आपेंआप पै आलें॥४२॥ तेही राजे
अवघे जण। करावया वसिष्ठवचन। ठेले
अंजलिपुट जोडून। सावधान वचनार्थी॥४३॥
वसिष्ठमुखींचें वचन। काय देईल आज्ञापन। तें
तें करावया सावधान। नृप संपूर्ण वचनार्थी

॥४४॥ आणिकहि देशोदेशिक। प्रजा प्रधान सकळिक। वसिष्ठवचनाचे चातक। रघुकुळटिळकाभिषेका॥४५॥

संभाराची तयारी, दूरदृष्टीने वसिष्ठांच्या योजनाः-समस्त देखोनि सावधान। वसिष्ठ बोले अति गर्जोन। अवघे आणा उपायन^१। पट्टपूजन^२ रघुनाथा॥४६॥ शतानुशत कुंभ सुवर्णे। नानारत्नीं परिपूर्ण। रायाहीं आणावे आपण। पट्टपूजन रघुनाथा॥४७॥ श्वेतवारू श्वेतहस्ती। श्वेतचामरें घेवोनि हातीं। दशरथादि सकळ नृपती। पूजेप्रती उभे असा॥४८॥ प्रजा प्रधान देशोदेशिक। तिहीं यथानुशक्ती देख। आणावे जी निजकनक। रघुकुळटिळकपट्टपूजे॥४९॥ सपुच्छ सनख व्याघ्रचर्म^३। सुवर्णश्रृंगी वृषभोत्तम। छत्र पांडुर मनोरम। अति उत्तम आणावें॥५०॥ प्रातःकाळीं सुमुहूर्त। जे जे उपचार वेदोक्त। ते ते आणावे समस्त। अभिषेकार्थ श्रीरामा॥५१॥ ब्राह्मणां द्यावें निमंत्रण। उत्तम निपजवावें मिष्टान्न। सर्वकर्मी ब्राह्मणभोजन। नित्य निर्विघ्न कार्यार्थी॥५२॥ रथ गज वाजी^४ सालंकार। सेना श्रृंगारावी विचित्र। देवालयें अति पवित्र। राममंदिर श्रृंगारा ॥५३॥ स्वयें वसिष्ठें ऐसी। आज्ञा दिधली समस्तांसी। तें तें कार्य शीघ्रतेसीं। अति उल्लासीं पै केलें॥५४॥ वैकुंठीची पूर्ण प्रतिभा^५। राजमंदिरीं आणिली शोभा। चैतन्यतेजें मिरवे सभा। लाजे उभा कैलास॥५५॥ देवालयीं मूळारंभा। स्वप्रकाशें प्रकाशगर्भा। चिदानंदें शोभे शोभा। गर्भी पद्मनाभा महापूजा॥५६॥

नगरीत सर्वत्र आनंद व उत्साह, अयोध्या श्रृंगारिली :- राजमंदिरीं अगाध थोरी। ध्वजा पताका प्रासादशिखरीं। महोत्साह घोघरीं।

द्वारोद्वारी रत्नदीप॥५७॥ राजांगणीं वाडेंकोडें। कुंकुमचंदनाचे सडे। नाना रंगमाळा चहूंकडे। लाजे त्यापुढें वसंत॥५८॥ राजसभा शोभायमान। शोभेसी नंदनवन शरण। लोटांगणीं ये चित्ररथवन। विराजमान श्रीरामें ॥५९॥ वैकुंठीचा श्रीरामरावो। त्याच्या अभिषेकीं उत्साहो। वैकुंठीचा सर्व समुदावो। आला पहा हो अयोध्येसी॥६०॥ दासदासी नगरजन। राजे सेना प्रजा प्रधान। वस्त्रां भूषणीं शोभायमान। वैकुंठभुवनसम शोभा॥६१॥ राजबिदीं दोहीं हारीं। शोभा शोभे नानाकुसरीं। ध्वजा पताका श्रृंगारीं। रचिल्या वळी^६ दीपमाळा॥६२॥ कस्तूरीचंदनकर्दमयुक्त। मार्ग शिंपिले सुवासित। वासें वसंत होतसे मूर्च्छित। श्रीरघुनाथनिजशोभा॥६३॥ हाटवाटियाभागीं^७ दोहीं। चिद्रत्नें जडित शोभा पाहीं। हरिकीर्तनें ठायीं ठायीं। गर्जती देही^८ हरिनामें॥६४॥ मखरें शोभती कुसरीं। मुक्ताफळांचिया हारी। सुमनमाळा चूतांकुरीं^९। द्वारोद्वारीं तोरणें॥६५॥ पूर्ण कळस द्वारोद्वारीं। सदीप शोभा तयांवरी। गुढिया उभविल्या घोघरीं। नरनारीउत्सावो ॥६६॥ कोठें अभिषेकाची वार्ता। कोठें करिती रामकथा। एकां अत्यंत एकाग्रता। श्रीरघुनाथा पहावया॥६७॥

दशरथास चिंता, ती रामास निवेदन करतो :- निजनगर शोभायुक्त। सकल जन उल्लासत। तें देखोनियां दशरथ। जाला शंकित निजमानसीं ॥६८॥ श्रीरामाभिषेकाचा सोहळा। मी काय देखेन आपुले डोळां। हें भाग्य दुर्लभ कपाळा। म्हणोनि डोळां अश्रु आले॥६९॥ पाचारोनि श्रीरामासी। गुह्य सांगे तयापासीं। म्हणे प्रातःकाळीं गुरुपुण्यासी। तूं यौवराज्यासी

१ नजराने, २ राज्याभिषेक, ३ वाघाचे कातडे, ४ घोडे, ५ प्रतिच्छाया, ६ रांगेने, ७ बाजारविभागात ८ देहधारी प्राणी, ९ आंब्याच्या पल्लवांनी सुशोभित,

अंगीकारीं॥७०॥ येरें चरणीं ठेविला माथा। तंव
गहिवरू आला दशरथा। ऐक बापा श्रीरघुनाथा।
गुह्य तत्त्वतां सांगेन॥७१॥

दुष्ट ग्रहांचा फेरा :- तुझे अभिषेकाचा निर्धार।
जैपासोनि केला साचार। तैपासोनि ग्रह क्रूर।
गगनीं अत्युग्र भासती॥७२॥

अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणग्रहैः।

आवेदयंति देवज्ञा जन्मस्थो मां शनैश्चरः॥१५॥

अपि चाद्याशुभान्नाम स्वप्नान्प्रश्यामि राघव।

सनिर्धातादिवोल्काश्च पतंति हि महास्वनाः॥१६॥

प्रायेण च निमित्तानामीदृशानां समुद्रवे।

राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां चापदमृच्छति॥१७॥

माझे राशीस शनैश्चर। सांगती ज्योतिर्विद
नर। तोही लागत अति क्रूर। पीडा दुर्धर
तयाची॥७३॥ माझे जें कां जन्मनक्षत्र। तेथें
वक्त्री भौम शनैश्चर। तयांसी मिनला
अतिचार^१। अति सत्वर गुरू देखा॥७४॥ मृग
नक्षत्रीं माझी उत्पत्ती। पुनर्वसूसीं तुज
जन्मप्राप्ती। दोघांस दिसताहे ग्रहगती। जाण
निश्चितीं रघुनाथा॥७५॥ सूर्ययुक्त राहु
रोहिणीसीं। केतु बैसला असे विशाखेसीं। ते
दोघे वैरी सूर्यासी। रविरोहिणींसी ग्रासूं पाहती
॥७६॥ मृग मिथुन माझी राशी। बारावा रवि
राहु वृषभासीं। क्रूर ग्रहगति दिसे ऐसी।
विनाशासी निजमूळ॥७७॥ शनि भौम दोनी
वक्त्री^२। तेथेंचि गुरू आला अतिचारी। हे क्रूर
माझे राशीवरी। तेचि रामचंद्रां बारावे॥७८॥

अनिष्ट स्वप्ने व त्याची अशुभ फले :-
आणिकही एक दुश्चिन्ह। म्यां देखिलें दुष्ट
स्वप्न। पुढील भाणें^३ वाढिलें संपूर्ण। नेलें
झडपोन घारीनें॥७९॥ अभ्रेवीण^४ अति
बोभाटें^५। विजा पडती अति नेटें। जीव जाऊं

पाहे कडकडाटें। येणें उद्धटें अति निःपातु
॥८०॥ सहित मेरुकुळाचळ। भूकंप जाहला
अति प्रबळ। श्रीरामा या चिन्हाचें फळ। जाण
केवळ अनिष्ट ॥८१॥ या चिन्हांचा
निजविलास। राज्यभ्रंश कां वनवास। अवश्य
होय जीवनाश। परम त्रास सुहदांसी॥८२॥
यालागीं गा रघुनाथा। यौवराज्यअभिषेकता।
अंगीकारीं अति शीघ्रता। प्रातः पुष्यता
साधूनी॥८३॥

श्रीरामांचे कौसल्यामंदिरात आगमन :-
श्रीराम म्हणे आज्ञा प्रमाण। म्हणोनियां वंदिले
चरण। रायें संतोषोनि जाण। पाठविला आपण
निजधामा^६॥८४॥ रामें पुसोनि नृपवरा। आला
कौसल्येच्या निजमंदिरा। येरी देखोनि
श्रीरामचंद्रा। नयनद्वारा निवाली॥८५॥ श्रीराम
सांगे कौसल्येसी। प्रातःकाळीं यौवराज्यासी।
रायें नेमिलें अभिषेकासीं। तेणें उल्लासी
कौसल्या॥८६॥

राज्याभिषेकवार्तेमुळे कौसल्या व सुमित्रेस
आनंद :- श्रीरामराज्याभिषेक। तेणें कौसल्येसी
परम हरिख। गोभूक्षौमांबरें^७ कनक। विप्रां
अनेक देती जाली॥८७॥ हरिखें आला
लक्ष्मण। त्यासी राम बोलिला आपण। माझे
राज्य तें तुझें जाण। मीतूंपण आम्हां
नाहीं॥८८॥ गोडी गुळाचा विवेक। नांवें दोन
स्वरूप एक। तैसी आम्हां तुम्हां देख। सर्वदा
ऐक्य सर्व कर्मी ॥९०॥ जैसा जीव आणि
प्राण। तैसे राम आणि लक्ष्मण। ऐकोनि
श्रीरामाचें वचन। केलें निंबलोण
कौसल्यें॥९१॥ सुमित्रेसी आल्हाद पूर्ण। तिनें
देखोनि रामलक्ष्मण। ओवाळोनि दोघे जण।
हरिखें आपण धन वांटी॥९२॥ श्रीरामासी

१ ग्रहांचे आपला क्रम सोडून दुसऱ्या राशीला जाणे, २ ग्रहांचे मागच्या राशीस येणे ते वक्त्री, ३ पात्र, ४ पावसावाचून, ५ कडकडाटाने, गडगडाटाने, ६ स्वगृही, ७ गाई, जमीन, शालू वगैरे वस्त्र

लोटांगण। घालोनियां लक्ष्मण। तुझे सेवेचें सुख
संपूर्ण। यास प्रमाण चरण तुझे॥१३॥ श्रीरामा
तुझे सेवेवीण। त्रैलोक्याचें राज्य पूर्ण। तें मज
ब्रह्मस्वासमान^१। तुझी आण वाहतसें॥१४॥
एकोनि लक्ष्मणाचे वचन। रामें दिधलें
आलिंगन। म्हणे तूं जिवलग संपूर्ण। सखा
सज्जन सर्वस्वें॥१५॥

रामांचे स्वगृही गमन, व्रतपरिपालन :- याउपरी
रघुनंदन। कौसल्यासुमित्रेसी नमन। करोनि
लक्ष्मणाची बोलवण। स्वधामा आपण येता
जाला॥१६॥ प्रातःकाळी अभिषिचन।
रामसीतेसी उपोषण। सांगावया वसिष्ठ श्रेष्ठ
पूर्ण। रायें आपण पाठविला॥१७॥ सद्गुरु
आला निजभवनासी। श्रीराम अत्यंत उल्हासीं।
लोटांगण घालोनि त्यासी। मग पायांसी
लागला॥१८॥ पूजामधुपर्कविधान। सालंकृत-
शतगोदान^२। देवोनि केलें चरणक्षाळण।
तीर्थप्राशन केलें रामें॥१९॥ ते वेळीं वसिष्ठे
आपण। करविलें पुण्याहवाचन। श्रीरामसीतेसि
उपोषण। केला संपूर्ण संकल्प ॥१००॥
अभिषेकार्थ होमविधान। होमशेषघृतप्राशन।
कुशास्तरणीं^३ भूमिशयन। दोघांलागून करविलें
॥१॥ वसिष्ठ सांगे रायापाशीं। प्रातःकाळीं
अभिषेकासी। उपोषण श्रीरामसीतेसी।
कुशास्तरणीं भूमिशयन॥२॥ राजा वसिष्ठासी
करी नमन। म्हणे केल्या रामासी अभिषिचन।
ऋणत्रयापासून मी उत्तीर्ण^४। सत्य जाण
गुरुवर्या॥३॥ वसिष्ठ बोले आल्हादेंसीं।
श्रीरामराज्याभिषेकासीं। स्वर्गसुख राया
देखसी। या वाक्यें उल्हासी दशरथ॥४॥
राज्याभिषेक रघुनाथा। तेणें इंद्रादिदेवां
समस्तां। मांडलीसे कल्पांतचिंता। तिहीं

विधाता प्रार्थिला॥५॥ श्रीरामअभिषेकासी
विघ्न। घरचेघरीं उपजेल पूर्ण। ते युक्ती सांगेल
चतुरानन। दशवदनवधार्था॥६॥ एका जनार्दना
शरण। ब्रह्मरसें नवरस संपूर्ण। विघ्नें सुखावे
रघुनंदन। तें निरोपण अवधारा॥७॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे अयोध्याकांडे एकाकार-
टीकायां श्रीरामाभिषेकप्रारंभो नाम
द्वितीयोऽध्यायः॥२॥ ओव्या ॥१०७॥ श्लोक॥
॥१८॥ एवं॥१२४॥

अध्याय तिसरा

दुष्ट मंत्रेचा कैकेयीवर प्रभाव

रामराज्याभिषेकनिश्चितीमुळे इंद्रादिकास
चिंता, त्या देवांची ब्रह्मदेवाला विनंती :-
श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः॥ श्रीरामराज्या-
भिषिचन। तेणें इंद्रादिकां चिंता गहन। समस्त
देवीं मिळोनि जाण। चतुरानन विनविला॥१॥
देव म्हणती ब्रह्मयासी। तुझे आश्वासन
आम्हांसी। राम अवतरला सूर्यवंशी। तो
रावणासी वधील॥२॥ सपुत्र सबंधु सप्रधान।
राम करील राक्षसकंदन^५। तेणे देवांस
बंधमोचन^६। ते मिथ्या वचन होऊं पाहे॥३॥
सत्य करीं आपुलें वचन। आमुचें करीं
बंधमोचन। आमचे आपत्तीचें विंदान^७
सावधान अवधारीं॥४॥ इंद्र बारी चंद्र छत्रधारी।
यम पाणी वाहे घरीं। वायु सर्वदा पूजे ओसरी।
विधि तेथें करी दळकांडा॥५॥ अश्विनीसूनू^८
दोनी। तिही परिमळ^९ द्यावे स्त्रियांलागुनी।
विलंब होतां अर्ध क्षणीं। दासी धांवोनि^{१०}
घुमसिती॥६॥ माको असे तराळी। सटवी
बाळंतीं प्रक्षाळी। रात्रीं जागर घाली कराळी।

१ ब्राह्मणाच्या धनासारखे घेण्यास अयोग्य, २ अलंकारांनी सजविलेल्या शंभर गाईंचे दान, ३ दर्भाच्या शय्येवर, ४ मुक्त, ५ राक्षसांचा
संहार, ६ तुरुंगांतून सुटका, ७ युक्ति, ८ अश्विनीकुमार, ९ सुगंध द्रव्ये, १० मारतात,

मेसको वळी शोभनिका^१ ॥७॥ मैराळ देव कानडे। करिती राक्षसांच्या दाढ्याखाडें। आरसा न दाविती जयापुढें। तोचि रोकडें बुकाळी ॥८॥ नवग्रहांची पीडा गाढी। ते रावणें घातले बांधवडीं। पायीं घालोनियां बेडी। पायरीबुडीं अडकविले ॥९॥ राहू केतू शनि अंगारी। त्यांची पीडा सुरासुरीं। रावणें करूनियां पायरी। मंचकावरी वेंघतू ॥१०॥ विघ्न राहूं न शके जयापुढें। तो गणेश होवोनि बापुडें। गाढवांचें कळप गाढे^२ ॥ चहूंकडे वळीतसे ॥११॥ अग्नीस आपदा बहुवस। रावणाचे मैळे^३ असोस^४। नानापरींचे स्पर्शदोष। धूत अहर्निशीं धुपधुपित ॥१२॥ उदकक्रिया^५ वरुणाहार्तीं। व्यंजनसेवा^६ नित्य वसंतीं। निरोप सांगावया बृहस्पती। प्रजापति शांतिपाठक ॥१३॥ ऐसे आम्ही देव समस्त। रावणाचे नित्यांकित। लंकेसि आलिया रघुनाथ। बंधनिर्मुक्त करील ॥१४॥ राघवासी राज्याभिषेचन। तें त्यासी न घडे लंकागमन। आमचें नव्हे बंधमोचन। अति दीन वदताती ॥१५॥

विघ्न करण्यासाठी ब्रह्मदेवाची विकल्पास आज्ञा :- एकोनि देवाची विनंती। ब्रह्मा विचारी निजचिर्तीं। राज्याभिषेकासी विघ्नप्राप्ती। ते दृढयुक्ती योजिली ॥१६॥ अविद्येचा अति लाडका। कार्यनाशासी अति नेटका^७। विघ्न करावया रामाभिषेका। विकल्प देखा धाडिला ॥१७॥

विकल्पाच्या अडचणी :- विकल्प म्हणे ब्रह्मदेवा। पट्टाभिषेकश्रीराघवा। तेणे माझा कोण केवा। सर्वथा रिघावा नव्हे माझा ॥१८॥ जेथें श्रीरामाचें नाम। तें स्थान मजसी अति दुर्गम। रामराज्यासी विघ्न परम। तें कर्म मज

ठाकेना ॥१९॥ श्रीरामाचें राज्य जेथ। विकल्प केंवी रिघे तेथ। श्रेष्ठा सर्वज्ञा तूं समर्थ। श्रीरामीं पुरुषार्थ न चले माझा ॥२०॥

ब्रह्मदेवाचे रहस्यकथन :- ब्रह्मा सांगे गुह्य गोष्टी। न पडोनि श्रीरामाचे दृष्टी। रिघावें मंथरेचे पोटीं। विकल्पपुष्टी तीमाजी ॥२१॥ मंथरा कैकेयीची आंदणी दासी। ते दासी भरतराज्या अभिलाषी। ते सदा श्रीरामातें द्वेषी। सापत्नभावेंसी^८ अति दुष्ट ॥२२॥ जेथें श्रीरामाचा द्वेष। तेथें विकल्पवस्ती सावकाश। तीमाजी करोनियां प्रवेश। करी विध्वंस अभिषेका ॥२३॥ विध्वंसोनि अभिषेकासी। राज्याभिषेक भरतासी। श्रीराम करावा वनवासी। या कार्यार्थासी शीघ्र करी ॥२४॥

कलिंगडफळाच्या द्वारे मंथरेच्या शरीरात प्रवेश, विकल्पाचा तिच्यावर प्रभाव :- विकल्प म्हणे वचन सत्य। मंथरा वसे अयोध्येआंत। माझा प्रवेश नव्हे तेथ। केंवी कार्यार्थ साधेल ॥२५॥ ब्रह्मा सांगे विकल्पासी। नगराबाहेर वनक्रीडेसी। मंथरा येईल आरामासी^९। तुझ्या प्रवेशासी तेथें संधी ॥२६॥ विकल्प लागे ब्रह्मयापायीं। प्रवेशेन मंथरादेहीं। वश्य करोन कैकेयी। तरी राज्य नाहीं भरतासी ॥२७॥ श्रीराम ज्येष्ठ भरत कनिष्ठ। कैसेनि घडेल राज्यपट। वचन न मानिती वरिष्ठ। ज्येष्ठ श्रेष्ठ निजज्ञाते ॥२८॥ ब्रह्मा म्हणे विकल्पासी। तूं सर्वज्ञ ज्ञाता होसी। भरत पावे रघुराज्यासी। त्या वर्मासी मी सांगेन ॥२९॥ दशरथें निजभाकेसीं। दोन वर दिधले कैकेयीसी। एके वरें श्रीराम वनवासी। एके भरतासी राज्यपट ॥३०॥ एकोनि ब्रह्मयाची गोष्टी। विकल्प बांधी शकुनगांठी।

संचरावया मंथरेपोटीं। अति संकटीं चालिला ॥३१॥ अयोध्या देखोनि रामप्रतापें। विकल्प धाकें चळीं कांपे। जेथींचा तेथें स्वयें लपे। श्रीरामदर्पे^१ साशंक ॥३२॥ गुप्त रहावया बुडी। लपे हिंवरचिया खोडीं। निळीची सुनीळ झाडी। देवोनि दडी स्वयें राहे ॥३३॥ म्हणोनि तीं झाडें जाण। अपवित्र म्हणती सज्जन। तें तें विकल्पाचें स्थान। विध्वंसन शुभकार्या ॥३४॥ या झाडावेगळें काहीं। विकल्प स्पर्शावया ठाव नाहीं। यालागीं तीं निंद्य पाहीं। सर्वकार्यासी अपवित्र ॥३५॥ कलिंगफळी^२ अपवित्र वस्ती। जे सेविती त्यां विकल्पप्राप्ती। मंथरेसी त्या फळाची प्रीती। देखे अवचित्तीं आरामीं ॥३६॥ मंथरा आली आरामासी। देखोनि कलिंगफळासी। ते जाली अति उल्लासी। सेवावयासी सादर ॥३७॥ कलिंगफळ आवडे भारी। सेवितां अति प्रीतिकरीं। विकल्प संचरला भीतरीं। क्षणामाझारी व्यापिली ॥३८॥ मग विचारी हृदयांत अर्थ। पढियंतीचा^३ सुत भरत। तो सांडोनियां रघुनाथ। राज्य पावत हें कुडें ॥३९॥ धाकुटा मातुळा दवडोनि भरत। मार्गे अभिषेकी रघुनाथ। केवळ कुडा^४ हा दशरथ। अति अनर्थ हा आम्हां ॥४०॥ राज्य आल्या श्रीरामासी। भरत होईल परदेशी। कैकेयी होईल कौसल्येची दासी। मग आम्हांसी सुख कैचें ॥४१॥

मंथरेचा रामाविषयी मत्सर, कुब्जा का म्हणतात ? :- ऐसी भावना^५ भावूनी^६। रामराज्याचा द्वेष मनीं। मंथरा क्रोधाग्नि होऊनी। कैकेयीभवनीं प्रवेशलीं ॥४२॥ मंथरा सहज श्रीरामातें द्वेषी। आंगण झाडी

द्वेषभावेंसीं। पुढें असतां श्रीरामासी। रज^७ त्यापासीं लोटिलें ॥४३॥ श्रीराम म्हणे मंथरेसी। द्वेषें वरतें कां न पाहासी। ते तूं अधोमुखी कुब्जा होसी। श्रीरामें तिसी शापिलें ॥४४॥ त्या शापाचे प्राप्तीसीं। पावली सत्वर आघातासी। यालागीं कुब्जा हो तिसी। स्वभावेंसी निजनाम ॥४५॥

रामराज्याचा आनंदसोहळा पाहून मंथरेचा थयथयाट :- रामराज्याचा सोहळा। जंव जंव मंथरा देखे डोळां। तंव तंव क्रोध चढे बळा। द्वेषाचा आगळा^८ आक्रोश ॥४६॥ कैकेयीचे निजभवनीं। रामराज्याचा उल्लास मनीं। गुढिया तोरणें ध्वजा सुमनीं^९। मंथरा देखोनि अति तप्त ॥४७॥ श्रीरामराज्यें उल्लासोनी। कैकेयी अलंकार भूषणीं। पर्यकीं^{१०} विश्रांत^{११} ओटांगणीं^{१२}। दोघी जणी विडिया देती ॥४८॥ एकी घालिती विजणवारा। तंव तेथें आली मंथरा। क्रोधें नेत्र भोवंडी गरगरां। द्वेषें थरथरां कांपत ॥४९॥

मंथरोवाच -

उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे सौभाग्यबलवर्जिते।

उपप्लुतमघौघेन नात्मानमवबुध्यसे ॥१॥

अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकल्थसे।

चलितं तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ॥२॥

मंथरा कैकेयीकडे जाते, क्रोधाचा आविष्कार :- मंथरा अति क्रोधेंसीं। काय बोले कैकेयेसी। उठीं मूढे काय निजसी। सुख मानिसी तें दुःख ॥५०॥ रामराज्याचें मानिसी सुख। गुढियातोरणें अति हरिख। तेंचि तुज होय महादुःख। परी तूं मूर्ख नेणसी ॥५१॥ मी रायाची पढियंती। तेणें गर्वे तुज पडिली भ्रांती। सौभाग्य गेलें कौसल्येप्रती। तें तूं निश्चितीं

१ श्रीरामाच्या भीतीने, २ कलिंगड फळात, ३ आवडतीचा ४ वाईट, दुष्ट, ५ कल्पना, ६ कल्पून, ७ केर, ८ विशेष, ९ पुष्पयुक्त, १० पलंगावर, ११ स्वस्थ पडून, १२ तक्क्याला देऊन.

नेणसी॥५२॥ जळें केळी प्रोफळी वाढती। ते जळस्त्रोत^१ आलिया मूळाप्रती। तेणेंचि ते वृक्ष उलथती। ते नाशस्थिति तुज आली॥५३॥ ऐकोनि मंथरेची उग्रवाणी। कैकेयी सौभाग्यशिरोमणी। तिसी पुसे आश्वासोनी। क्रोध कैसेनि तुज आला॥५४॥

कैकेय्युवाच -

कैकेयी त्वब्रवीत्कुब्जां कश्चित्क्षेमं न मंथरे।

विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम्॥३॥

कैकेयीला आश्चर्य व जिज्ञासा :- कोणें तुज काय अपमानिलें। तुज कोणें काय गांजिले। तुज कोणीं काय बोलिलें। तें मज वहिलें सांग पां॥५५॥ तूं माझी जिवलग होसी। कधीं क्रोध न देखें तुजपासी। क्रोध सांडावा मज सांगसी। ते तूं दुःखी होसी अति क्रोधें॥५६॥ तुझे ठायीं चिंता दारुण। चितेनें मुख दिसे मळिण। ऐसें तुज दुःख कोण। तें मज संपूर्ण सांग पां॥५७॥ तुज कोण बोलिलें दुष्ट मात। कोणें तुजकडे उचलिला हात। त्याचा करीन मी घात। समूळ वृत्तांत मज सांगें॥५८॥

मंथरा तु वचःश्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम्।

उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा॥४॥

सास्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता।

दह्यमानानलेनैव त्वद्वितार्थमिहागता॥५॥

मंथरेचे रामासंबंधी द्वेषाविष्करण :- ऐकोनि कैकेयीचें वचन। मंथरा जाली क्रोधायमान। तुज आलें हो दारुण विघ्न। तें तूं आपण नेणसी॥५९॥ राजा दशरथ आपण। तुज छळितो^२ संपूर्ण। त्याचें तूं नेणसी लक्षण। पढियंतीपणें अति गर्वी॥६०॥ तूं गर्वित जे राज्यवैभवंसीं। तें राज्य राजा देतो श्रीरामासी। वैभव गेलें कौसल्येपासीं। तूं नेणसी मूर्खत्वे^३ ॥६१॥ तुज आलें दुःख गहन। त्यामाजी मी अति निमग्न।

तुझेनि दुःखें दह्यमान^४। तुझे मूर्खपण देखोनी॥६२॥ तुझिया वृद्धीं मी वर्धमान। तुझेनि सुखें मी सुखसंपन्न। तुझेनि दुःखें दुःखायमान। तुझेनि जाण अति संतप्त॥६३॥ राजा वैभवलोभें तुजशीं। तेणेंचि रायें तूं ठकिजेसी। भरत दवडोनि मातुळासी^५। मागें रामासी राज्यपट॥६४॥ राज्य दिधलिया श्रीरामासी। दास्यभोग तो भरतासी। सत्तासामर्थ्य कौसल्येसी। तूं श्लाघसी^६ मूर्खत्वे^७ ॥६५॥ तूं माझे वाक्य विवेकें विवरीं। होई भरतासी साहाकारी। आपलें हित आपण करीं। गर्वावारी ठकूं नको॥६६॥

भरतराज्याभिषेकाबद्दल कैकेयीस परमानंद :-

ऐकोनि मंथरेचे कथन। कैकेयी झाली सुखसंपन्न। रत्नखचित कंठाभरण। दिधलें दान मंथरेसी॥६७॥ कंठीचें पदक अमोलिक। मंथरेसी देवोनियां देख। रामराज्याचें सर्वासी सुख। तूंचि कां दुःख मानिसी॥६८॥

रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये।

तस्मात्तुष्टास्मि यद्राजा रामं राज्येभिषेक्ष्यति॥६९॥

भरताहुनियां अधिक। राम प्रिय मज आत्यंतिक। तूं मूर्खत्वे^८ मानसी दुःख। मज महासुख रामराज्ये॥६९॥ भरत इष्ट^९ राम अनिष्ट। ऐसें मानिती ते महापापिष्ठ। राम ज्येष्ठां अति श्रेष्ठ। राज्याभीष्ट^{१०} श्रीराम॥७०॥ जैसा भरत तैसाचि राम। मज तंव दोन्ही समसमान। कुब्जे^{११} तूं कां मानिसी विषम। मूर्ख परम तूं एकी॥७१॥

मंथरा- कैकेयीचा संवाद :- ऐकोनि कैकेयीचें वचन। कुब्जा क्रोधें मूर्च्छापन्न। कंठीचें काढोनि आभरण। दिधलें टाकोन अति रागें॥७२॥ राज्य गेलें श्रीरामासी। वैभव

१ पाण्याचे ओघ, २ फसवितो, ३ अंतःकरण जळते आहे, ४ आजोळी, आईच्या माहेरी, ५ मुळतेस, ६ प्रिय, ७ राज्याचे हित, ८ मंथरे,

गेलें कौसल्येसी। ठकिलें दशरथें तुजसी। सुख मानिसी मूर्खत्वे॥७३॥ कुब्जा अति क्रोधें बोलत। कैकेयी तीतें संबोखित^१। राम रायाचा ज्येष्ठ सुत। अधिकार प्राप्त राज्याचा॥७४॥ राम गुणी गुणगंभीर। त्रैलोक्यामाजी महाशूर। त्यासी राज्याचा अधिकार। तूं पामर रामद्वेषी॥७५॥ राम भरतासी करील वोखटे^२। हें तंव काळत्रयीं न घटे। कुब्जे बोलसी तितुकें खोटें। श्रीराम तूं हट्टें द्वेषिसी ॥७६॥ ऐकोनि कैकेयीची गोष्टी। कुब्जा रागें कपाळ पिटी। तूं एक मूढ या सृष्टीं। राम राज्यपटीं बैसविसी ॥७७॥ कैकेयी नायके आपुलें बोला। ऐसा मंथरेनें निश्चय केला। तुझे दुःख न देखवे मजला। प्राण आपुला मी त्यागीन॥७८॥ म्हणोनि गडबडां लोळे। केश सुटले मोकळे। कैकेयी उठवोनि तये वेळे। भावबळें आलिंगी ॥७९॥ क्षेम देतां नवलपरी। विकल्प होता मंथरे उदरीं। तो रिघाला कैकेयीमाझारीं। क्षणाभीतरीं अति वेगें॥८०॥ हृदया हृदय लागतां देख। दोहीं ठायीं विकल्प एक। वाढिन्नला आत्यंतिक। रामाभिषेकदृढद्वेषी ॥८१॥ मंथरा बोले कैकेयीप्रती। रामराज्य तुज अपघाती। तें तूं न मानिसी चितीं। म्यां तुज किती शिकवावें॥८२॥ दास दासी तुज अनेक। परी ते दाशरथिसेवक। तुज आसत्वे मीच एक। मजही मूर्ख तूं म्हणसी॥८३॥

सापत्नभावाचे शब्दचित्र :- सापत्न^३ ते केवळ शत्रु। तूं हा न मानसी माझा मंत्रू^४। येचविषयीं शास्त्रविचारू। पूर्वापारू सांगेन ॥८४॥ कश्यपापासूनि संभूत। सापत्नबंधु देवदैत्य। ते येरयेरांचा करिती घात। पुराणार्थ गर्जती॥८५॥ येचि अर्थी वेदोक्ती^५। याज्ञवल्की

महामूर्ती। बोलिला उपनिषदाप्रती। ते प्रचीति अवधारीं॥८६॥

देवासुरविमर्दाश्च श्रुता बहुविधा त्वया।

स्वार्थास्वार्थस्वमुद्दिश्य भ्रात्रा भ्राता बहिष्कृतः॥७॥

भ्रातृणामेकजातानामेकद्रव्याभिलाषिणाम्।

पिशुनानां न पश्यामि सौभ्रात्रं क्व चिदप्यहम्॥८॥

एवं वेदशास्त्रविचारीं। सापत्न ते मुख्य वैरी। तुवांही पुराण परिसिलें^६ घरीं। तें तुज गर्वेकरीं नाठवे॥८७॥ देव आपले स्वार्थसिद्धी। दैत्यांते^७ मारिती महायुद्धीं। दैत्य आपले हितावबोधो^८। देवां ग्रासूं पाहती। ॥८८॥ पाहें पां श्रानाचियेपरी। भांडूं लागती एकाहारी। तैसा कलहो राजपुत्रीं। कैचीं मैत्री सापत्नीं॥८९॥

इंद्राचे दितीशी कपटवर्तन :- दिति देवाची सापत्नमाता। तिसी गरोदर असतां। तिच्या गर्भाच्या करावया घाता। इंद्र विनीत सेवा^९ करी ॥९०॥ पाहोनियां विषम संधी। इंद्र तिचा गर्भ वधी। वज्रें सप्तसप्तधा छेदी। केले विशुद्ध मरुद्गण॥९१॥ यालागीं सापत्नांसी^{१०} थोर। स्वभावें सदा नित्य वैर। हा नेणसी तूं विचार। मजचि पामर तूं म्हणसी॥९२॥

कैकेयीवर झालेला विपरीत परिणाम :- ऐकोनि मंथरेचिया बोला। कैकेयीसी उल्लास जाला। राज्याभिषेक नव्हे भला। श्रीरामीं धरिला दृढ द्वेष॥९३॥ राम ज्येष्ठ भरत कनिष्ठ। कनिष्ठासी राज्यपट^{११}। वचन न मानी हें स्वयें वसिष्ठ। तोही अति श्रेष्ठ निजज्ञानें॥९४॥ जरी म्यां राजा वश्य केला। तरी वसिष्ठ नायके माझ्या बोला। कनिष्ठा राज्यपट वहिला। नाहीं बोलिला शास्त्रार्थ ॥९५॥ वसिष्ठ सांगेल शास्त्रार्थ। तेथें काय

१ समाधान करते, २ वाईट, ३ सवतीचे पुत्र, ४ मसलत, ५ वेदवाणी, ६ ऐकिले, ७ गर्वामुळे, भले, ८ हित व्हावे म्हणून. ९ नम्रपणे, १० एकूणपन्नासदा ११ देवसमुदाय, १२ राजगादी,

करील दशरथ। अटक^१ पडलिया वेदोक्त।
राज्य भरत केवीं पावे॥१६॥

मंथरेने सुचविलेली युक्ती :- मंथरा सांगे
कैकेयीसी। जरी तूं माझा बोल करिसी। राज्य
साधीन भरतासी। क्षणार्धेसीं मी एक॥१७॥
कैकेयी बोले पुढती। कोणे युक्तीं राज्य भरतीं।
साधिसील ते उपपत्ती^२। यथानिगुतीं मज सांगें
॥१८॥ वसिष्ठवामदेवादि ऋषी। राज्या
मानितील भरतासी। ते तुज युक्ती आहे कैसी।
यथार्थेसीं मज सांगे॥१९॥

पूर्वीच्या दोन वरांची आठवण :- मंथरा बोले
आपण। तुझी तुज नाहीं आठवण। रायें करूनि
भाषप्रमाण^३। दोन वर पूर्ण दिधले॥१००॥ ते
दोन वर रायापासीं। मागावे ये संधीसीं। एके राम
वनवासी। एके भरतासी राज्यपद॥१॥ पूर्वदत्त
मागतां आम्हांसी। काहीं न बोलवे वसिष्ठासी।
नेदीं न म्हणवे दशरथासी। निजभाकेसीं
गुंतला ॥२॥ ऐकोनि मंथरेचें वचन। कैकेयीसी
विस्मय पूर्ण। कुब्जे तूं तंव अति सज्जन।
वरदस्फुरण^४ तुज आलें॥३॥ मज रायाचें
वरदान। परी माझी मज नाहीं आठवण। त्याचें
समयीं स्फुरलें ज्ञान। अति सज्जन तूं कुब्जे॥४॥
मंथरा म्हणे कैकेयीसी। तुझेनि विजये
दशरथासी^५। हात घातला रथांकासी। कैवी
दुःखासी साहवलें॥५॥ संग्रामीं रथचक्राचा
लोटा। तुझा बाहु व्हावा पीठा। कैसेनि धरवला
नेटा। तें मज स्पष्ट सांग पां॥६॥

कैकेयीला बालवयात अवमानित ऋषीकडून
शाप व उःशाप :- ऐकतां मंथरेचा प्रश्न। कैकेयी
उल्लासे संपूर्ण। सांगे ऋषीचें शापवचन। आणि
वरदान त्याचें॥७॥ पितृगृहीं मज बाळपण।
तेथें आला ऋषि सज्जन। कुशासन कुशावरण।

आणि आभरण कुशांचें॥८॥ वृद्धजटिल^६
रोमांचित। म्यां तेथें केले वो अनुचित।
वांकुल्या दाविल्या अति निंदित। तरी क्षमायुक्त
महाऋषि ॥९॥ उगे देखोनियां ऋषीसीं। म्यां
त्याचिये नाकीं लाविली मसी^७। क्षोभ
पावोनियां तापसी। अति आवेशीं शापिल
॥११०॥ नानापरी तूं मज निंदिसी। ते तूं जगीं
निंद्य होसी। उश्शाप मागावया त्यासी।
बाळभावेसीं मी नेणें॥११॥ मसी लाविली
माझे तोंडीं। ते तूं जगीं होसील काळतोंडी।
अपेशाची उभवोनि गुढी। निंद्यत्वे रोकडी
नांदशील॥१२॥ देवपूजा विसरला क्षोभोक्तीं।
ते म्यां दिधली त्याचे हातीं। तेणें वदला तो
वरदोक्ती। ऐक तुजप्रती सांगतें॥१३॥ येणेंचि
हातें भ्रतारासी। संग्रामीं तूं साह्य होसी। वरदद्वय
पतीपासीं। तूं पावसी राजबाळे॥१४॥ रथचक्रीं
तुझा हात। संग्रामीं न होईल व्यथाभूत। होईल
विजयीं तुझा कांत। ऐसा वरदार्थ वदला
ऋषि॥१५॥ याउपरी मज आतां। पुढें काय
कर्तव्यता। मंथरे सांगसी ज्या ज्या अर्था। तो तो
तत्त्वतां मी करीन॥१६॥

कुब्जेकडून कैकेयीला शिकवण :- ऐकोनि
कैकेयीचे बोल। कुब्ज विचार सांगे सखोल।
तुवां कोप करावा प्रबळ। मुख्यत्वे केवळ
रायावरी॥१७॥ सांडोनियां दिव्याभरणांसी।
मुक्तकेश मळिणवासी^८। तुवां रिघावे^९
प्रायोपवेशीं। वरद्वयासी मागावया॥१८॥ राजा
येईल तुजपासीं। मुख न दाखवावे त्यासी।
काहीं न बोलावे त्यासीं। अति निश्चयेशीं
क्षोभवावे॥१९॥ राजा देईल सुवर्णमेरू।
अथवा रत्नांचा सागरू। तें तूं न करींच
अंगीकारू। वरदविचारू सांडोनी॥१२०॥

१ बंदी. २ उपाय, ३ शपथ घेऊन, ४ शपथ, ५ वरांचे स्मरण, ६ रथाच्या कण्याला, आंसाला, ७ जटाधारी, ८ काळे, ९ मळकट वस्त्र
नेसलेली १० मरण येईपर्यंत अन्नत्याग करावा.

राज्यपट द्यावा भरता। वनवास द्यावा
श्रीरघुनाथा। त्याही वनवासाची कथा। ऐक
आतां सांगेन॥२१॥ अयोध्येनिकट वना आंत।
वनवासी जालिया श्रीरघुनाथ। प्रजा समस्त
जातील तेथ। उद्धर्सी^१ भरत केवीं राजा॥२२॥
राम अति प्रिय प्रजांसी। राम आवडे प्रधानांसी।
अवघे जातील तयापासीं। मग भरतासी राज्य
कैचें॥२३॥ दंडकारण्य दूर देशीं। गंगातीरीं राम
वनवासी। श्रीरामाची वार्ता अयोध्येसी।
कदाकालेंसी न यावी॥२४॥ अयोध्येची
कथावार्ता। रामें नायकावी सर्वथा। ऐसें
जालिया तत्त्वतां। राज्य भरता भोगेल॥२५॥

मंथरेला इनाम :- एकोनि मंथरेची युक्ती।
उल्लास कैकेयीच्या चित्तीं। आलिंगिली दोहीं
हातीं। अति प्रीतीं सद्भावें॥२६॥ रागें सांडिलें
होतें पदक^२। तें स्वयें लेवविलें देख। कानींचीं
कुंडलें अमोलिक। दिधलीं आवश्यक अति
प्रीतीं॥२७॥ भरता अभिषेकिलियापाठीं।
सुवर्णें मढीन तुझी पृष्ठी। रत्नखचित टिळक
ललाटीं। घालीन कंठीं मुक्तामाळा॥२८॥

कैकेयीचा क्रोधागारात प्रवेश :- अनुमोदूनि
मंथरेसी। कैकेयी निघाली प्रायोपवेशीं। सांडोनि
अलंकारवस्त्रांसी। मळिणवासासीं भूमिशय्या^३
॥२९॥ आता येवोनि दशरथ। पुसेल कैकेयीचा
स्वार्थ। वना निघेल रघुनाथ। तोही कथार्थ
अवधारा॥३०॥ एका जनार्दना शरण।
देवकार्यार्थ संपूर्ण। वना निघेल रघुनंदन।
दशवदनवधार्थ॥३१॥ स्वस्ति श्रीभावार्थ-
रामायणे अयोध्याकांडे एकाकारटीकायां
कैकेय्या मंथरोपदेशो नाम तृतीयोऽध्यायः॥३॥
ओव्या॥३१॥

अध्याय चवथा

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

कैकेयी-दशरथ संवाद

आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम्।
उपस्थानमनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनम्॥१॥
प्रियार्हा प्रियमाख्यातुं विवेशांतःपुरं वशी।
स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः॥२॥
न ददर्श स्त्रियं राजा कैकेयीं शयनोत्तमे।
स कामबलसंयुक्तो रत्यर्थी मनुजाधिपः॥३॥
अपश्यन्दयितां भार्या पप्रच्छ विषसाद च।
नहि तस्य पुरा देवी तां वेलामत्यवर्तत॥४॥
प्रतिहारी त्वथोवाच संत्रस्ता तु कृतांजलिः।
देव देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागात्मभिद्रुता॥५॥

अभिषेकाची सिद्धता, दशरथ कैकेयीच्या
भवनात येतो, तेथील चमत्कारिक स्थिति :-
श्रीरामासी अभिषेकार्थ। प्रातःकाळीं पुष्य
सुमुहूर्त। सिद्ध सामग्री करावया समस्त। आज्ञा
नेमस्त रायें केली॥१॥ मग रतिकामसंभोगासीं।
आला कैकेयीभवनासी। गृहीं न देखोनियां
तिसी। पुसे समस्तांसी प्रिया कोठें॥२॥ तेथें
दास दासी सेवक। कोणी न बोलती
रायासन्मुख। अवघीं राहिलीं अधोमुख^४। तेणें
साशंक नृप जाला॥३॥ कुब्जा राहोनियां दुरी।
खुणाविली छत्रधारी। ते रायातें नमस्कारी।
भयभीत भारी बोलावया॥४॥ तिसी
नाभीकारयुक्त^५। राजा पुसतसे वृत्तांत। ते म्हणे
कैकेयी क्रोधें मूर्च्छित। अति संतप्त भोगत्यागें
॥५॥ सांडोनि वस्त्राभरणांसी। भूमिशय्या
मळिणवासासीं। कैकेयी होती तमःप्रदेशीं^६।
तेथें रायासीं तिणें नेलें॥६॥

राजाची अस्वस्थता, कैकेयीचा अनुनय :-
देखोनि कैकेयीची अवस्था। परम दुःख झालें
दशरथा। तुज काय कोणें केलें आतां। तें

१ ओसाड प्रदेशात, २ अलंकार. ३ जमिनीवर निजणे, ४ तोंड खाली करून, ५ अभय देऊन, ६ अंधकारयुक्त जागेत.

तत्त्वतां मज सांगें ॥७॥ तुज कोणें दाविला हात। त्याचा समूळ करीन घात। तुज बोलती जे विरुद्धार्थ^१। जिव्हा सदंत छेदीन त्यांची ॥८॥ ज्यासी म्हणसी करा समर्थ। गजांतलक्ष्मी देईन तेथ। करावें म्हणसी ज्यासी निर्मुक्त। बंधनिर्मुक्त करीन मी ॥९॥ मी असतां शिरावरी। त्वां कां तोडिली गळसरी। भूमिशय्या प्रेतापरी। अशुभकारी हें चिन्ह ॥१०॥

कैकेयी राजाची निर्भर्त्सना करते :- तिसी लावूं जातां हाता। तिणें झांजडिलें नृपनाथा। तिचें मुख पाहूं जातां। मुख सर्वथा ते दावीना ॥११॥ प्रिया पाहों नेदी वदन। रायासी आलें जी रुदन। धांवोनि तिचे धरिले चरण। प्रिये तुजवीण मी परदेशी ॥१२॥ येरी आसुडिले^२ पाये। उठीं येथोनि परता जायें। मुख दाविसी काये। निर्लज्ज पाहें तूं एक ॥१३॥ सुणा^३ येतां सुणी वसवसी। कैकेयी दशरथासी तैसी। स्त्रीलोभाची दशा ऐसी। अपभ्रंशी^४ स्त्रीलोभु ॥१४॥ राजा दशरथ सूर्यवंशी। त्याची स्त्रीलोभे दशा ऐसी। इतर पुरुष स्त्रियांच्या दासी। स्त्रीलोभापासीं हा बडिवारू^५ ॥१५॥ मज कायसी गळसरी। तूं मज कैचा शिरावरी। प्राण सांडीन उपराउपरी। तुझी मजवरी अति प्रीती ॥१६॥ राजा बोले प्रीतियुक्त। सांगें तुझे मनोगत। तें मी करीन समस्त। तुज कां अत्यंत क्रोध आला ॥१७॥

दोन स्त्रियांच्या पतीची केविलवाणी अवस्था :- दोघी स्त्रियांचा जो पती। त्यासी सत्यत्व नाहीं शास्त्रार्थी। त्याची साक्ष साधु न मानिती। तुज मज प्रीती सत्य कैची ॥१८॥ दोहीं स्त्रियांचा पति तो शठ। तूं तिघींचा अति

पापिष्ठ। माझा अपमान करोनियां स्पष्ट। राज्यपट^६ कौसल्ये ॥१९॥ मज तुझिया अति प्रीतीं। स्वर्गीं इंद्रादिक पूजिती। ते माझी करोनि अप्रीती। कौसल्येप्रती राज्यपट ॥२०॥

दशरथावर दोषारोप :- तुवां मांडिलें मजसीं वैर। मातुळा धाडूनि माझे कुमर। श्रीराम करिसी राज्यधर। कपटी साचार तूं एक ॥ २१ ॥

दशरथाचें निराकरण :- राजा म्हणे कैकेयीसो। तुवाचि करोनि आग्रहासी। पुत्र धाडिले मातुळासी। शेखीं म्हणसी मज कपटी ॥२२॥ राज्याधिकार ज्येष्ठ पुत्रासी। तो कैवी लाभे कनिष्ठासी। विवेक नाहीं तुजपासीं। व्यर्थ कां करिसी अति क्रोध ॥२३॥ अनधिकारी^७ राज्याधिकारू। ब्रह्मा आलिया न शकें करूं। तुज काय जाला भूतसंचारू। अति अविचारू क्रोध तुझा ॥२४॥

क्रोधमहिमा :- क्रोध पित्यापुत्रांतें बाधी। क्रोध स्त्रीपुरुषांसी विरोधी। क्रोध पित्याची प्रीती छेदी। क्रोध त्रिशुद्धी^८ अनर्थ ॥२५॥ क्रोध निजज्ञाना निर्दाळी। क्रोध तापातें छळी। क्रोध स्वार्थाची करी होळी। क्रोध महाबळी अनर्थी ॥२६॥ क्रोध साहाकारी कामासी। शेखीं^९ क्रोध आलिया काम नाशी। क्रोध विवेकातें ग्रासी। तो तुजपासीं अति क्रोध ॥२७॥ तुज श्रीरामीं प्रीती त्रिशुद्धी। ते तुझी कोणे छळिली बुद्धी। दारुण उपजली दुर्बुद्धी। अति विरोधी श्रीरामीं ॥२८॥ विरोध करितां श्रीरामासीं। ऐहिकपरत्रातें^{१०} मुकसी। जर्गीं अत्यंत निंघ होसी। हितोपदेशीं तुज सांगों ॥२९॥ माझी तुज समक्षा^{११} भारी। वचन नुलंघिसी तिळभरी। ते तूं आजी मजवरी। अति धिक्कारीं जल्पसी^{१२} ॥३०॥ तुझा झाला बुद्धिपालट।

१ वांकडे, २ झटकले, झाडले, ३ कुत्रा, ४ अधःपात, करणारा, ५ मोठेपेणा, ६ राज्याधिकार, ७ अनधिकारी व्यक्तीला, ८ निश्चये करून, ९ शेवटी, १० भूलेकीचे व स्वर्गीचे सुखाला, ११ मर्यादा, १२ बडबडतेस.

येथून तुज मज शेवट। अति दुःखाचा राज्यपट।
पावसी स्पष्ट अति क्रोधें॥३१॥

उदकस्य रसः शैत्यमन्नस्य स्वादो रसः।

आनुकूल्यं रसः स्त्रीणां मित्रस्यावंचनं रसः॥६॥

शीतळता ते उदकगोडी। मिष्टान्ना आदरें चवी
गाढी^१। अनादरे कोटि परवडी^२। लागली पाडी
विषाचिया॥३२॥ अवंचकता^३ परिपूर्ण। तेचि
मित्रत्वे गोडपण। वंचकता^४ जालिया जाण।
मित्रे मित्रपण विटंबिलें॥३३॥

विकल्पाचे दुष्परिणाम :- अनुकूलता
स्त्रियांसी गाढी। तंव तंव स्त्रीपुरुषांची अति
गोडी। जालिया विकल्पाची सवडी^५। तुटी
रोकडी स्त्रीपुरुषां॥३४॥ कैकेयी विकल्प
धरिल्या पोटीं। स्त्रीपुरुषां पडे तुटी। तुड्या
कळवळ्याकरितां सांगतो गोष्टी। विवेकदृष्टि
विचारें॥३५॥ तुड्डी नव्हे ही स्वबुद्धी। नेणों
कोणें दिधली दुर्बुद्धी। क्रोध सांडोनिया त्रिशुद्धी।
भोगसमृद्धी सुखें भोगीं॥३६॥ श्रीराम सर्वांचा
आवडता। तुज रामासीं एकात्मता। कोणें
विकल्प घातला चित्ता। तो सांडीं सर्वथा
कैकेयी॥३७॥ तुड्डी मज प्रीती पूर्ण। जें मागसी
तें देईन जाण। वाहतों श्रीरामाची आण।
पराप्रमाण हें माझें॥३८॥

कैकेयीचे हृदयपरिवर्तन :- ऐकोनि रायाची
गोष्टी। कैकेयी विकल्प सांडीं पोटीं। भरत
अयोग्य राज्यपटीं। मागतां सृष्टीं मी निंद्य॥३९॥
अयोग्य मागतां राज्यभार। मज निंदितील
ऋषीश्वर। मरमर^६ करितील लहान थोर। हा
विचार अति निंद्य॥४०॥

मंथरेनें केलेली खूण, कैकेयीवर अनुकूल
परिणाम :- तें चिन्ह कळले मंथरेसी। म्हणे
काय जालें झेसी। घालोनियां विवेकासी।

केली पिशाची नृपनार्थें॥४१॥ म्यां तंव
शिकविला हितार्थ। परी ईस न कळे
निजस्वार्थ। माझें शिकविलें गेलें व्यर्थ। अति
चरफडित मंथरा ॥४२॥ दुष्टासी ऐकतां
धर्मवार्ता^७। अति क्रोध उपजे चित्ता।
कैकेयीमन द्रवलें देखतां। मंथरा तत्त्वतां
कुसमुसी^८॥४३॥ आंतचे आंत हात चुरी।
म्हणे आतां काय करी। राज्य दिधलें
रामाकरीं। आम्हां रोकडी देशवटा^९॥४४॥
रामासी नाही माया जाण। आम्हांवरी निष्ठुर
पूर्ण। त्यासी जालिया राज्याभिसिंचन।
पुनरागमन नाही आम्हां॥४५॥ ते संधी
खुणावी मंथरा। म्हणे सोडूं नको पूर्वनिर्धारा।
अन्यथा न करीं वो विचारा। दोन्हीं वरां मागें
वेगीं॥४६॥ मंथरा देखतांचि दृष्टीं। विकल्प
बळावला पोटीं। मग रायासीं मांडिल्या गोष्टी।
क्रोधदृष्टीं पाहूनी॥४७॥

कैकेयी वरपूर्तीचे राजाला आव्हान देते :-
वाहिली श्रीरामाची आण। तें मज मानलें
प्रमाण। मागेन तें द्यावें आपण। अन्यथा वचन
न करावें॥४८॥ तुम्हींच मज पूर्वी दिधलें।
तेंचि मी मागेन आपुलें। राजा सुखावला येणें
बोलें। मागें वहिलें^{१०} म्हणे तिसी॥४९॥
तुम्हींच युद्धीं सुखावोन। दिधलें दो वरीं
वरदान। तें मी मागेन आपण। कृपणपण न
करावें॥५०॥ राजा म्हणे आवश्यक। जें जें
मागसी अलोकिक। तें तें मी तुज देईन देख।
पूर्ण भाक पै माझी॥५१॥ सत्य न करितां
पूर्वभाक। हांसतील हरिश्चंद्रादिक। पूर्वज
शापितील आवश्यक। मजही नरक होईल
॥५२॥ कल्पतरू कामधेन। पाताळींचें
अमृतपान। जें जें मागसील तें देईन। सत्य

१ उपचार, २ तुलनेला, ३ सरळ व्यवहार, ४ लबाडी, ५ संधि, ६ उपहास, ७ विचाराची गोष्ट, ८ चरफडू लागली, ९ देशोधडी, देशत्याग,
१० लवकर.

संपूर्ण करीन मी॥५३॥ असतां साह्य श्रीराम मजसी। काय दुर्लभ मज द्यावयासी। मग दशरथ अति उल्लासेंसीं। कैकेयीसीं तुष्टला॥५४॥ भोळेपणाचेनि लवलाहे। राजा गर्जे उभवोनि बाहे। स्त्रियांचे कृत्रिम हृदय आहे। तें ठावें नव्हे पुरुषांसी॥५५॥ संवचोराचा सांगात। तैसा स्त्रियांचा वृत्तांत। सर्वस्वें ठकोनि करावा घात। नरकपात स्त्रीसंगें॥५६॥ ऐकोनि रायाची वचनोक्ती। कैकेयी बोले रायाप्रती। मागेन माझिया वरदोक्ती। ऐकें निश्चितीं मागतें॥५७॥

दोन वरांनी दोन हेतूंची पूर्ती :- एके वरदे भरतासी। स्वयें द्यावें निजराज्यासी। जैसा उल्लास रामाभिषेकासी। तेणें उल्लासीं अभिषेकीं॥५८॥ दुसऱ्या वरदे श्रीरामासी। धाडावें दंडकारण्यासी। गोदातीरीं वनवासी। चवदा वर्षे वनवास॥५९॥ मज नाहीं अति स्वार्थ। चवदा वर्षे नेमस्त। राज्य करील माझा भरत। पुढें रघुनाथ राज्य करो॥६०॥ चवदा वर्षांमाझारी। चवदा भुवनें भरत आंवरी। राम आलियाहीवरी। मग कैशापरी राज्य पावे॥६१॥ वनीं दंडकारण्यांत। राक्षसांचा अति घात। ते गिळतील रघुनाथ। मग राज्यीं भरत अक्षयी॥६२॥ रामासवें गेल्या लक्ष्मण। त्याचेंही राक्षस करितील भक्षण। तेव्हां निष्कंटक राज्य पूर्ण। भरत आपण भोगील॥६३॥ दृढ विचार हा पोटांत। संबोखावया^१ दशरथ। चवदा वर्षे जीं नेमस्त। स्वयें सांगत मर्यादा॥६४॥ अयोध्यानिकटप्रदेशीं। श्रीराम जालिया वनवासी। अयोध्या जाईल त्यापासीं। मग भरता उद्वसीं^२ राज्य कैचें॥६५॥ राम आवडे प्रजांसी। राम आवडे

प्रधानांसी। राम आवडे सर्व सैन्यासी। ते त्यापासीं जातील॥६६॥ रामापासी जातील समग्र। मग अयोध्या ओस नगर। तेथें भरत राज्यधर। हा मिथ्या विचार समूळ॥६७॥ यालागीं दंडकारण्यासी। अवश्य धाडावें श्रीरामासी। गोदातीरीं वनवासी। वल्कलांबरेसीं रहिवासु॥६८॥ राज्यामधील अणुप्रमाण। श्रीरामासी न द्यावें आपण। जटाधारी वल्कलपरिधान। करावें गमन गोदातीरीं॥६९॥

असंगसंगदोषेण साधवो यांति विक्रियाम्।

एकरात्रप्रसंगेन काष्ठघंटाविडंबना॥७॥

ओढाळ धेनूच्या संगतीं। धर्मधेनु चरतां शेतीं। ओढाळ पळे अतर्क्यगतीं। धर्मधेनुप्रती लोढणें॥७०॥ तैसें कैकेयीपाशीं जाण। मंथरेचें आसपण। भरतराज्याचें भूषण। लोढणें संपूर्ण वैधव्याचें॥७१॥ अवगणोनियां^३ निजपती। द्वेष करितां श्रीरघुनार्थीं। पावेल वैधव्याची प्राप्ती। दुष्टसंगतीचें ऐसें फळ॥७२॥

वरपूर्तीचा हट्टाग्रह पाहून राजा मूर्च्छित :- असो हा अति कथार्थ। ऐकतां कैकेयीवचनार्थ। दशरथ धरणीं पडे मूर्च्छित। अवस्था प्राणांत ओढवली॥७३॥ श्रीरामवियोगाचे बाण। हृदयीं खडतरले^४ दारुण। अर्धकंठी धरिला प्राण। श्रीरामदर्शन द्यावया॥७४॥ कैकेयीचें वचन वज्र। राम वियोग सतेज धार। मरणांत घाव लागला थोर। घायें नृपवर मूर्च्छापन्न^५॥७५॥ ऐसा अंतरीं विव्हळ। रामवियोगाची तळमळ। नेत्रांवाटे वाहे जळ। स्वेद^६ प्रबळ चालिला॥७६॥ अंगीं घाव न देखे वैद्य। यालागीं न चले औषध। अंतरीं खोंचला सुबद्ध^७। पोटीं

१ समजुतीसाठी २ ओसाड प्रदेश, ३ न जुमानून, ४ रुतले, ५ मूर्च्छित, ६ घाम, ७ अत्यंत,

अशुद्ध^१ दृढ पडिलें॥७७॥ राजा होवोनि
सावधान। म्हणे मी काय देखतों दुष्ट स्वप्न।
श्रीराम सर्वांचें जीवन। त्यासी वनप्रयाण कोण
नेमी^२॥७८॥ कैकेयीची मज आवडी। तेचि
मोहक मद्य उघडी। श्रीराम वनवासा दवडी।
प्रिया प्रियधाडी मज आली॥७९॥

कैकेयीला विनवणी :- ना भरत ना श्रीराम।
ऐसें होईल विरुद्ध कर्म। यालागीं करीं वो
उपशम। द्वेष दुर्गम सांडोनी॥९०॥ श्रीरामीं
सांडीं दुष्टपण। यालागीं धरितों तुझे चरण।
वरदानाचें दृढपण। क्षमा संपूर्ण मज
कीजे॥९१॥

स्त्रीलोभामुळें दशरथाला पश्चात्ताप :- स्त्री
वल्लभा आसपण। जो मानी तो मूर्ख पूर्ण।
श्रीरामासी वनवासप्रयाण। आली नागवण
स्त्रीलोभे^३॥८०॥ पुरुषें प्रलोभे^४ न द्यावी भाक।
स्वयें मागणें नाहीं तें देख। संधि साधोनियां
अटक^५। नरकदायकमागणें॥८१॥ दुष्ट दुर्धर^६
स्त्रीचरित्र। सर्वदा बोलतें वेदशास्त्र। तें मी न
मानोनि पामर। जालों पात्र अति दुःखा॥८२॥
जेंवी उच्छिष्टें पाळिजे श्रान^७। तैसा मी जालों
स्त्रियांचे अधीन। तें फळ पावलों संपूर्ण।
वनाभिगमन श्रीरामा॥८३॥

कैकेयीवर राजा संतापतो :- पाहोनि कैकेयीचें
वदन। रायासी आला क्रोध दारुण। नष्टे दुष्टे
दुर्भगे जाण। द्वेषी संपूर्ण श्रीरामीं॥८४॥ रामें
काय केला अपराध। त्यावरी तुझा दुर्धर क्रोध।
दंडकारण्य अति विरुद्ध। भाषनिर्बध वनवासा
॥८५॥ भरतापरिस अति प्रीती। श्रीरामावरी
तुझी होती। कोणें विकल्प घातला चित्तीं।
श्रीरामाप्रति अति द्वेष॥८६॥ कौसल्येपरिस
अधिक। श्रीराम तुझा निजसेवक। सेवा करोनि
अवंचक^८। त्यासी तूं दुःख देवों पाहसी॥८७॥
माझी घेवोनियां भाक। मजचि देवों पाहसी
दुःख। जळो तुझें काळें मुख। दुःख तें सुख
मानिसी॥८८॥ श्रीराम परमात्मा परेश। त्याचा
तूं करितां द्वेष। होईल सर्वस्वाचा नाश। पावसी
त्रास निंदेचा॥८९॥

तिचा सत्यपरिपालनाचा आग्रह, पूर्वेतिहास
:- ऐकोनि रायाचें वचन। कैकेयी म्हणे होसी
सर्वज्ञ। सूर्यवंशीं वरदान। मिथ्या वचन नाहीं
केलें॥९२॥ स्वप्नींचें वरदान नरेंद्रे। सत्य केलें
हरिश्चंद्रें। आपणासकट स्त्रीपुत्रें। विकोन खरें
वरद केलें॥९३॥ नपुंसक तूं सूर्यवंशीं। राम न
धाडवें वनवासासी। उणें आणिलें पूर्वजांसी।
दिधले भाकेसी नेदूनी॥९४॥ कपोताच्या
वरदानासी। शिबीनें तुकिलें^९ निजमांसासी।
सत्य करोनि वचनासी। वैकुंठासी नेली नगरी
॥९५॥ राजा रुक्मांगद अयोध्येसी। धर्मांगद
पुत्र तयासी। तेणें जिंकोनि सप्तद्वीपांसी। नाना
अर्थ पितयासी सद्भावेंसीं अर्पिले॥९६॥
पृथ्वी समुद्रवल्यांकित। धर्मांगद पितयासी
एकचि सुत। पितृसेवनार्थ अति उदित। आणि
हरिभक्त सर्वस्वें॥९७॥ मोहिनीच्या वरदासीं।
पिता वधी धर्मांगदासी। नगरी नेली वैकुंठासी।
एकादशीव्रताच्या प्रतापें॥९८॥ तेचि वंशीं तूं
दशरथा। वना न धाडवे रघुनाथा। वरद न देववे
म्हणसी आतां। हे नपुंसकता तुजचि साजे
॥९९॥ स्त्रीवाक्य अति तीक्ष्ण। ऐकतां निवटे
जीव प्राण। राजा पडला मूर्च्छापन्न। संज्ञा
संपूर्ण बुडाली॥१००॥ स्त्रीविषय विष
संपूर्ण। दुर्धरत्वे^{१०} अति दारुण। सेविलिया
अवश्य आणी मरण। तें संपूर्ण कैकेयीनें
केलें॥१॥

१ रक्त, २ ठरविणार, ३ मोहात गुंतून, ४ प्रतिबंधक, ५ सोसण्यास अत्यंत कठीण, ६ कुत्रा, ७ निष्कपट रीतीने, ८ तोलले.

कैकेयीला पुनः प्रार्थना :- राजा अति दुःखें मूर्च्छापन्न। तो स्वयें पावोनि संज्ञा संपूर्ण। कैकेयीप्रति आपण। विनीत कारुण्यें बोलत ॥२॥ श्रीरामीं तुझी कृपा पूर्ण। तेथें अत्यंत कठिणपण। धरावया तुज काय कारण। अति दारुण निर्दयत्वे ॥३॥ सुंदर सुकुमार सुखैकघन। श्रीराम हा राजीवनयन। त्यासीं चरणचालीं गमन। दुर्धर वन केंवि कंठे ॥४॥ सुखवासी श्रीरघुवीर। त्यासी परिधान वल्कलांबर। शीत उष्ण अति दुर्धर। श्रीरामचंद्र केंवि साहे ॥५॥ मृदु अरुवार^१ सुखसेजेसीं। सुमनें खुपती श्रीरामासी। तृणपर्णी^२ शयनासीं। कैसेनि सोसील श्रीराम ॥६॥ पंचामृत अति चोखटें। सेवितां श्रीरामाचें मन विटे। त्यासी तिखट आंबट तुरटें। फळें मुळें कडवटें केंवि खाये ॥७॥ सेना प्रधान सेवक आप्त। तेणेंसीं विचरे श्रीरघुनाथ। तो एकला वनांत। चौदा वर्षे केंवि राहे ॥८॥ जळो माझें काळें वदन। प्रमादी^३ प्रमदागुप्तवरदान^४। श्रीरामा लागलें दृढ बंधन। म्हणोनि रुदन करी रावो ॥९॥

रामवनवासाने होणारे दुष्परिणाम :- श्रीरामाचें वनप्रयाण। त्या सांगातें जाईल लक्ष्मण। त्यासवें जाईल माझा प्राण। सत्य जाण कैकेयी ॥११०॥ दुःखें कौसल्या त्यजील प्राण। सुमित्रा मरेल सत्य जाण। येवढें जालिया कंदन। सुखसंपन्न तूं होसी ॥११॥ दुर्धर करोनियां आकांत। राज्यीं स्थापूं पहासी भरत। येवढा न करीं तूं अनर्थ। शरणागत मी तुझा ॥१२॥ म्हणोनि चरणीं ठेविला माथा। क्षमा करीं मज दशरथा। न मागावी हे वरदकथा। वना रघुनाथा न दवडावें ॥१३॥

राम असों दे मजपासीं। राज्य देतों मी भरतासी। प्रतिभू^५ देतों वसिष्ठासी। तो आम्हांसी नियंता ॥१४॥

राजाचें लोटांगण व कैकेयीकडून धिक्कार :- म्हणोनि घातले लोटांगण। धरिले मस्तकीं तिचें चरण। तंव ते क्षोभली दारुण। म्हणे शठा नष्टपण कां करिसी ॥१५॥ अति हीन दीन तूं होसी। लाज लाविली सूर्यवंशासी। बोलिला बोल पै सांडिसी। कृपण होसी नृपनाथा ॥१६॥ पायां पडलियासाठीं। मी न सांडीं वरदगोष्टी। देणें नाहीं तुझे पोटीं। महाहट्टी होसी राया ॥१७॥ तूं तंव न देसी वरदान। मज म्हणसी महाविघ्न। तरी मी आपुला देईन प्राण। सुख संपूर्ण हो तुम्हां ॥१८॥ माझा हाचि परमार्थ। सुखी व्हावा निजकांत। माझा करोनियां घात। सुखी दशरथ हो येथें ॥१९॥ वरदभाष्य करितां मिथ्या। माझी तुजवरी पडेल हत्या। मग तूं अभिषेकीं रघुनाथा। सुख समस्तां होईल ॥१२०॥

राजाची बिकट स्थिति :- अति उग्र कैकेयीचें वचन। तेणें रायासी आलें रुदन। सर्वेचि पडे मूर्च्छापन्न। भ्रमे मन रायाचें ॥२१॥ देशोदेशींचे भूपती। आणिले रामाभिषेकार्थी। ते मज दिगंतीं^६ निंदिती। स्त्रीवंश स्त्रीजित दशरथ ॥२२॥ प्रधानादि जन समस्त। घोरोघरीं निंदिती बहुत। निंदापात्र मी निश्चित। वना रघुनाथ दवडितां ॥२३॥ कैकेयीचें परम सुख। इहलोक ना परलोक। जगा द्यावया परम दुःख। सुंदरी परम विख कैकेयी ॥२४॥ कैकेयी केवळ काळराती। म्या पाळिली अति प्रीतीं। ते माझी भोंवली

१ नाजुक, २ गवत, पाने यावर, ३ मोह पाडणारे, ४ स्त्रियांना गुप्तवचन देणे, ५ जामीन, ६ चार दिशास, सर्वत्र.

मजभोवतीं। म्यां कोणाप्रती सांगावें॥२५॥
 राम धाडावया वनाप्रती। वचनें तळमळितां
 भूपती। दुःख सोसितां सरली राती। उदयप्राप्ती
 होऊं पाहे ॥२६॥ प्रबोधिता^१ श्रीदशरथ।
 कैकेयी करील विपरीत। वधावया राक्षस
 समस्त। वना श्रीरघुनाथ निघेल॥२७॥ एका
 जनार्दना शरण। कथारम्य^२ रामायण। श्रोतीं
 द्यावें अवधान। वनप्रयाण श्रीरामा॥१२८॥
 स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे अयोध्याकांडे
 एकाकारटीकायां कैकेयीदशरथसंवादो नाम
 चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ श्लोक ॥७॥
 ओव्या॥१२८॥

अध्याय पाचवा

श्रीसद्गुरुरामचंद्राय नमः।

दशरथभवनात श्रीरामाचे आगमन

प्रभाते शर्वरीं दृष्ट्वा चंद्रनक्षत्रमंडिताम्।

ततः सूतो यथाकालं पार्थिवस्य निवेशनम्॥१॥

प्रविवेश प्रबोधार्थं सुमंतो मतिसत्तमः॥२॥

प्रातःकाळीं सुमंत दशरथास उठविण्यास गेला
 :- अभिषेकावया श्रीरघुनाथ। प्रातःकाळीं
 सुमुहूर्त। चंद्र देखोनि गुरुपुण्ययुक्त। वेगीं सुमंत
 ऊठिला॥१॥ सुमंत प्रधान बुद्धिमंत।
 प्रबोधावया श्रीदशरथ। आला राजभवनांत।
 कैकेयीयुक्त नृप जेथें॥२॥

दशरथाची काळजी :- अभिषेकावया
 रघुनंदन। राया होई सावधान। ऐकोनि
 प्रधानाचें वचन। मूर्च्छापन्न दशरथ॥३॥ राम
 जाईल वनांत। कोणते तोंडीं बोलूं मात।
 हातींचा जाईल रघुनाथ। दुःखें मूर्च्छित
 दशरथ॥४॥ वना धाडितो दशरथ। ऐसी

ऐकतांचि मात^३। वचन नुल्लंघीच रघुनाथ।
 जाईल वनांत तत्काळ॥५॥ रामासी नाहीं
 राज्यचाड^४। नाहीं विषयांचें कोड। माझें वाक्य
 अति गोड। घेईल ओढ वनवासा ॥६॥ वना
 धाडितों ऐसी गोष्टी। काना वचना होतां भेटी।
 वना निघेल तो उठाउठीं। जगजेठी श्रीराम
 ॥७॥ वनवासाची हे कथा। कानीं ऐकतां
 रघुनाथा। वना निघेल तत्त्वतां। त्यासी मी
 आतां काय करूं॥८॥ विशेषें माझी भाक।
 मिथ्या न करील रघुकुळटिळक। वना जाईल
 आवश्यक। दुःखशोक दशरथा॥९॥ कैकेयी
 तंव आहे खोटी। हट्टें विस्तारील हे गोष्टी।
 पाडील श्रीरामासीं तुटी। दुःखें सृष्टी
 मूर्च्छित॥१०॥

रामास बोलावण्याविषयी कैकेयीची सुमंतास
 आज्ञा :- कैकेयी म्हणे सुमंताप्रती। रायासी
 लागली सुषुप्ती। वेगीं आणावा रघुपती। आज्ञा
 मजप्रति रायाची॥११॥ ऐसी कैसी हे सुषुप्ती।
 क्षितितळीं लोळे भूपती। मिथ्या मानोनियां
 चित्तीं। निघे मागुती सुमंत॥१२॥ तंव
 अभिषेकसामग्री। सभामंडपाच्या द्वारीं। स्वयें
 वसिष्ठ विस्तारी। नानापरी उपचार॥१३॥

अभिषेकाची सर्व तयारी करण्याची वसिष्ठांची
 सुमंताला अनुज्ञा :- वसिष्ठ म्हणे सुमंतासी।
 सर्व सामग्री सांगें रायापासी। वेगीं बोलावीं
 तयासी। अभिषेकासी सुमुहूर्त ॥१४॥
 सदाफळी औदुंबर। त्याचें भद्रपीठ^५ मनोहर।
 केलें असे अति सुंदर। श्रीरामचंद्रअभिषेका
 ॥१५॥ भद्रीं व्याघ्रचर्म अहत^६। समग्रही
 नखपुच्छयुक्त। सिंहासनीं विराजित।
 वरासनार्थ श्रीरामा॥१६॥ सुवर्णकुंभ
 शतानुशत। दीर्घ वसंडे^७ वृषभ श्रेत।

१ जागा करताच, २ कथांनी रमणीय, ३ गोष्ट ४ राज्याची इच्छा, ५ सिंहासन, ६ अखंड, ७ वशिंडाचे.

सुवर्णशृंगी क्षीरयुक्त। वस्त्रे अहत अति शुद्ध ॥१७॥ सिंधुसंगम सुधासंगम। गंगायमुन्मत्त्रिवेणीसंगम। जळें आणिलीं पवित्र परम। रघूत्तमअभिषेका ॥१८॥ सप्त कुश^१ सप्त मृत्तिका। सप्त ऋषी आणिले देखा। चतुःसमुद्रींच्या उदका। अभिषेका आणिलें ॥१९॥ श्वेताश्वशार्दूल^२ रथ। चंद्रोपम छत्र श्वेत। श्वेत चामरें रत्नजडित। सुशोभित व्यजनें^३ ॥२०॥ गोरोचनहरिद्रागौरव। क्षीरचूतपल्लव^४ पद्मपल्लव^५। तोरणें बांधिलीं अति अपूर्व। राजे सर्व तिष्ठती ॥२१॥ दधिमधुघृताक्षतायुक्त। पूर्ण कलश सालंकृत। अष्टकन्या दानार्थ। उभ्या तिष्ठती अभिषेका ॥२२॥ मुकुट कुंडलें रत्नमेखळा। बाहुअंगदें कंठमाळा। सिद्धसामग्री या सकळा। ब्राह्मणमेळा तिष्ठतसे ॥२३॥ बाहेरी येवोनि आपण। अभिषेकावा रघुनंदन। हे वसिष्ठाची आज्ञा पूर्ण। केलें नमन सुमंतें ॥२४॥ ऐकोनि वसिष्ठार्चें वचन। राजा जाला अति उद्विग्न। केवीं दावूं काळें वदन। मूर्च्छापन्न अति दुःखी ॥२५॥

कैकेयी सुमंताला वरांचा वृत्तांत सांगते :- देखोनि रायाची अवस्था। कंप सुटला सुमंता। कैकेयी सांगे समूळ वार्ता। म्हणे राव कां वृथा दुःख मानी ॥२६॥ पूर्वी दिधलें मज भाकेसी। भरता राज्य राम वनवासी। तेंचि मागतां रायासी। अति दुःखासी कां मानी ॥२७॥ निश्चय जाण तूं सुमंता। राज्यपट माझिया भरता। दंडकारण्य श्रीरघुनाथा। भाक अन्यथा मी न करीं ॥२८॥

सुमंताकडून धिक्कार :- ऐकतां कैकेयीची वाणी। सुमंत मूर्च्छित पडे धरणीं। कपाळ

पिटी आक्रंदोनी। काय पापिणी वदलीस ॥२९॥ राम परम प्रिय समस्तां। जीवाहूनि आवडता। त्या तुज द्वेषितां रघुनाथा। अभाग्यता पै आली ॥३०॥ इचें वचन अति अनर्थ। इसीं रायें करावा घात। वना दवडितां रघुनाथ। अति आकांत होईल ॥३१॥ घेरी म्हणे पूर्वीची भाक। न देतां रायासीं होय नरक। सुमंता ओढवलें अति दुःख। अधोमुख विलपत ॥३२॥ तयासी संबोखी^६ दशरथ। म्हणे हे बाहेर कळों नेदीं मात। वेगीं पाचारिं श्रीरघुनाथ। मग वृत्तांत कळेल ॥३३॥

सुमंताचे रामभवनात आगमन, भवनवर्णन :- सुमंत वेगें राजाज्ञेसीं। आला श्रीरामभवनासी^७। शोभा शोभे वैकुंठासीं। लाजे त्यासी कैलास ॥३४॥ भवनीं मयूर नृत्य करिती। तेणें तांडव विसरे उमापती^८। मधुर पारवे घुमघुमती। चमके चित्तीं सामवेद ॥३५॥ पारव्यांच्या पीयूषवाणी^९। गंधर्व ठेले वेडावोनी। चारी वेद जाले मौनी। श्रीरामभवनीं आल्हाद ॥३६॥ श्रीरामाच्या भवनाप्रती। शुक सुभाषित बोलती। वेदांत वेडावले किती। रस सेविती उपनिषदे ॥३७॥ सारिका^{१०} गोड बोलती। तेणें लाजे सरस्वती। विस्मयो मानी बृहस्पती। पक्षी पक्षार्थी परमार्थी ॥३८॥ रस स्रवती द्राक्षघड। तो रस सर्वाहूनि गोड। सचाड^{११} तेणें होय निचाड। पुरे कोड मुमुक्षुचें ॥३९॥ रामांगणींच्या कमळिणी। कमळा^{१२} लाजे त्यांतें देखोनि। माझा रहिवास चरणीं। हृदयाभरणीं शोभती ॥४०॥ श्रीरामभवनीचें सुमन। सुवासें होय मन उन्मन। तेणें सुवासें पांगुळे पवन। राहे मिळोन चिद्रूपीं ॥४१॥ पताका श्रीराममंदिरिं।

१ सात प्रकारचे दर्भ, २ उत्तम शुभ्र घोडे जोडलेला, ३ पंखे, ४ वडव आंबे यांचे टाळे, ५ कमलपत्रे, ६ सांत्वन करी, ७ रामाच्या मंदिरात, ८ शंकर, ९ अमृतसमान मधुर वाणीने, १० मैना, ११ सलोभ, १२ लक्ष्मी.

झळकताती चिदंबरिं। जो कां लक्ष्मी त्यांची थोरी। चराचरीं तो धन्य॥४२॥ चूतवृक्ष^१ राजभवनंत। अवघे जाले जी अच्युत^२। सफल जाले अति विनीत^३। फळें त्यागीत परिपाकें ॥४३॥ पारिजात स्वर्गसुवासें। पार्यीं लोळती कोणी न पुसे। श्रीराममंदिरीचीं माणसें। अवघीं उदासें त्यांसी ॥४४॥ सप्तावरण सप्त दारवंटे। द्वारपाळ सज्जन मोठे। कळिकाळातें मारिती सोटे। ऐसे लाठे^४ प्रतापी॥४५॥ देखोनि द्वारपाळाचा बेत। कृतांत चळचळां कांपत। काळ कामारा^५ पै होत। श्रीरघुनाथ सेवावया॥४६॥ श्रीराममंदिर देखतां देख। सुमंतासी परम हरिख। मागील विसरला दुःख। परम सुख पावला॥४७॥

सप्तद्वारांचे पारमार्थिक रूपक :- रथ सांडोनि पहिले द्वारीं। छत्रचामरें दुसरें द्वारीं। (पादत्राण तिसरे द्वारीं। त्यजोनि नरीं जाईये॥) पादत्राणादि सामोग्री। तिसरे द्वारीं पै राहे॥४८॥ चौथे द्वारीं सांडित अर्थ। पांचवे द्वारीं निःशेष स्वार्थ। सहावे द्वारीं साधनें समस्त। स्वयें राहती सर्वही॥४९॥ सांडोनि मीतूपणाचा सांगात। रिधावें द्वाराआंत। तेंचि भेटे श्रीरघुनाथ। मुख्य परमार्थ या नांव ॥५०॥ भावार्थ तें राजभवन। प्रथम दारवंटा तें श्रवण। दुसरे द्वारीं तें साधन। नित्यानित्य ज्ञान तें तिजें॥५१॥ चौथा दारवंटा तें मनन। पांचवा तो निदिध्यासन। सहावा तो वैराग्य पूर्ण। सातवा तो जाण साक्षात्कार॥५२॥ याचि मार्गाचे परिपाटी^६। श्रीरामासी होय भेटी। भरलिया जीवा आव्हाटी^७। वाजती पाठीं यमदंड॥५३॥

श्रीरामस्वरूपवर्णन :- असो अतिशयें हा

कवितार्थ। पुढें चालवावा ग्रंथ। पाचारावया श्रीरघुनाथ। आला सुमंत सवेग॥५४॥ अंतरशुद्ध तो सुमंत। आला सातवे द्वाराआंत। तेणें देखिला श्रीरघुनाथ। स्वरूपार्थ अनुपम्य ॥५५॥ राजीवलोचन घनसांवळा। आजानुबाहु अति विशाळा। मुकुटकुंडलें विचित्रमाळा। अनर्घ्य गळां निजपदक॥५६॥ वीज लागोनि कांसेसी। जावों विसरली अस्तासी। तैसा पीतांबर तेजेंसीं। कटिप्रदेशीं लखलखित ॥५७॥ सांवळे अंगीं सुगंधी उटी। बाहुभूषणें बाहुवटीं। टिळक पिंवळा ललाटीं। देखतां दृष्टीं मन निवे॥५८॥ पीतांबर परिधान। कटीं मेखळा विराजमान। देखतां हरे भूकतहान। आनंदघन श्रीराम॥५९॥ वांकी अदुवांचा गजर। चरणीं गर्जती तोडर। सुवर्णपर्यंकीं श्रीरघुवीर। आल्हाद थोर सुमंता ॥६०॥ सौंदर्याची निःसीम सीमा। सीता सेवी श्रीरामा। लक्ष्मीकांता जैसी रमा। तैसी प्रतिमा शोभत॥६१॥

दशरथाच्या बोलवण्यावरून त्याच्याकडे श्रीरामांचें जाणे, परिवारवर्णन :- ऐसा देखोनि रघुवीर। सुमंतें केला नमस्कार। तुझे भेटीसी नृपवर। अति सादर एकांतीं॥६२॥ ऐकोनि सुमंताचें वचन। सीता बोले सुहास्यवदन। करावया राज्याभिषिचन। रायें प्रधान पाठविला ॥६३॥ ऐकोनि पितयाचें आज्ञावचन। शीघ्र उठिला रघुनंदन। सीतेनें करोनियां नमन। निरांजन त्यासी केलें॥६४॥ श्रीराम द्वारांतरीं येत। सुमंतें शीघ्र आपिला रथ। त्यावरी बैसविला रघुनाथ। जैसा भास्कर तेजस्वी ॥६५॥ लक्ष्मण जाला छत्रधारी। चामरें सुमंताचे करीं। श्रीराम निघाला बाहेरी।

१ आम्रवृक्ष, २ नाशरहित, ३ वांकलेले, ४ मोठे, ५ दास, कामकरी, ६ क्रमाने, ७ वाकडा रस्ता, ८ घागऱ्यांचा,

जयजयकार घन गर्जे॥६६॥ पुढां वीर
वेत्रपाणी। लागल्या वाजंत्र्यांच्या ध्वनी। राजे
जे कां मुकुटमणी। लागती चरणीं
श्रीरामाचे॥६७॥ पाठीशीं रथांचे घडघडाट।
वरी युवराजे श्रेष्ठ श्रेष्ठ। दोहीं बाहीं कुंजरथाट।
पुढें उद्भट महावीर॥६८॥ असिवारांचे^१ पै
थवे। वारु नाचती अति लाघवें।
महामांडलिकांचे यावे। जयजयकारें गर्जती
॥६९॥ अश्वगजरथांचे भार। चालती पायांचे^२
मोगर^३। हैकार थैकार जयजयकार। सेनासंभार
चतुरंग ॥७०॥ ध्वजा पताका अपार। डोलती
श्रीगिरिसंभार। सिंहनाद करिती वीर। भाट
कैवार वानिती॥७१॥ नगरनागरिकलोक। हर्षें
बोलती सकळिक। रायें श्रीराम पाचारिला
देख। राज्याभिषेक करावया॥७२॥ हेचि
वार्ता घरोघरीं। स्वयें बोलती नरनारी। राम
जातो निजगजरीं। राज्याधिकारी व्हावया
॥७३॥ मार्ग शिंपिले सुगंधें। तोरणें मखरें
नानाविधें। नगर शृंगारिलें विनोदें। परमानंदें
आल्हाद॥७४॥ मुंडपघसणी^४ होत भारी। एक
चढले माडियागोपुरीं। एक पाहाती
गवाक्षद्वारीं। आवडी भारी श्रीरामीं॥७५॥
आल्हाद नगरामाझारीं। गुढिया उभविल्या
घरोघरीं। सदीप बलिदानें करीं। नरनारी
ओंवाळिती॥७६॥ पाहतां श्रीरामाचें मुख।
परमानंदें होतसे सुख। डोळिया लागली
टकमक। नावडे आणि क दृष्टीसी॥७७॥ लवों
विसरलीं नेत्रपातीं। प्राण पांगुळ झाला
निजगती। सर्व इंद्रियां एकवृत्ती। श्रीराममूर्ती
देखोनि॥७८॥ सादरें पाहतां रघुपती। आनंदें
कोंदली त्रिजगती। नाठवे देहगेहस्फूर्ती^५
श्रीराममूर्ती देखोनी॥७९॥ देखतां श्रीरामाचें

मुख। निःशेष निमालें पै दुःख। तिहीं लोकीं न
माये सुख। हर्षें हरिख कोंदाटे॥८०॥
देखोनियां श्रीरामवदन। जीव विसरे
भूकतहान। आनंदें निवती नयन। रघुनंदन
देखोनी॥८१॥ पाहतां श्रीरामस्वरूप। नाम
निरसी पुण्यपाप। तत्काळ जाती त्रिविध ताप।
सुखस्वरूप श्रीराम॥८२॥

श्रीरामांना आलेले पाहून राजाची अवस्था :-
नाना ध्वनींचीं वाजंतरां। श्रीराम येतां
निजगजरीं। ऐकोनि राजा रुदन करी। म्हणे
कैसेपरी मुख दावूं ॥८३॥ जगासी श्रीरामाचें
सुख। तेणें दशरथा परम दुःख। त्याचें पाहूं न
शके मुख। पाडिली अटक^६ कैकेयीयें॥८४॥
श्रीराम निववी सर्वासी। तेणें अति ताप
दशरथासी। कैकेयीनें पाडिलें अति भ्रांतीसी।
निजभाकेसीं गोवोनि॥८५॥ स्त्रीचरित्र अगम्य
सृष्टीं। निजवरदाचे नेटपाटीं^७। पित्यापुत्रां
पाडिली तुटी। उठाउठी कैकेयीयें॥८६॥ दारुण
स्त्रियांचें विंदान^८। श्रीरामासी वनप्रयाण। तेंचि
दशरथासी मरण। नाडिली आपण वैधव्यें
॥८७॥ ऐसें जाणोनि दशरथ। अतिशयेंसीं
विलपत। तंव तेथें पातला श्रीरघुनाथ। समवेत
सौमित्र॥८८॥

श्रीरामांनी येताच दशरथ-कैकेयीला
प्रणिपात केला :- नमस्कारोनि दशरथा।
कैकेयीचरणीं ठेविला माथा। म्हणे विजयी
होई बा रघुनाथा। वाग्देवता सत्य वदे॥८९॥
कैकेयी आशीर्वादगोष्टी। रामें बांधिली
शकुनगांठी। विजयी जालो मी सृष्टीं। बाहे
थापटी स्वानंदें॥९०॥ उल्लास देखोनि
रघुनाथा। दारुण मूर्च्छा आली दशरथा।
श्रीरामवियोगाची अवस्था। कांहीं सर्वथा

१ घोडेस्वारांचे २ पायदळ, ३ खंदळारखंदळ, मनुष्य चेंगरून जाईल इतकी अलोट गर्दी, ४ शरीर व घर यांचे स्मरण, ५ बंदी,
६ अट्टहासाने, बळाने, ७ कर्तृत्व, महिमा.

बोलवेना॥११॥ छेदावया दशकंठ। मुहूर्त सांगे वसिष्ठ। अयोध्याराज्य तें कनिष्ठ। रामराज्य श्रेष्ठ तिहीं लोकीं॥१२॥ श्रीरामासी संभाषण। रायास न करवे जाण। कैकेयीयें केलें मुखमुद्रण^१। वनाभिगमन न सांगवे ॥१३॥ न बोलवे येथें राहें। न बोलवे वनासी जायें। देखोनि श्रीरामाचे पाये। दुःखी होये अति दुःखें॥१४॥ बाणें रोधिला निजकंठ। घोर वाजे घरघराट। टंवकारिले नेत्रवाट^२। व्यथा उद्भट रायासी॥१५॥

रामाची कैकेयीला प्रार्थना :- राजा देखोनि व्यथाभूत। कैकेयीसी पुसे रघुनाथ। कैसेनि ताप जाला अद्भुत। किंवा भूतसंचारू॥१६॥ अथवा माझी अपराधता। घडली असे मज नकळतां। कीं कांहीं भरतें धाडिली वार्ता। कीं शत्रुघ्ने बोलतां अन्याय केला॥१७॥ तरी नव्हे देहतापाची निष्ठा। नव्हे भूतसंचाराचा ताठा। नव्हे त्रिदोषाचा फांटा। नृपवरिष्ठा कोण व्यथा ॥१८॥ दैविक दैहिक^३ किंवा मानसिक। अथवा कांहीं आहे अलौकिक। रायासी कवणेपरी दुःख। तुज सम्यक पुसतों॥१९॥ धाडोनि सुमंत प्रधान। रायें बोलाविलें जाण। त्या मज कोण आज्ञापन। तेंही आपण पुसावें॥१००॥

रामांच्या क्रोधाबद्दल कैकेयीस भय :- कैकेयी म्हणे रघुनाथा। तुझेनि रायासी पूर्ण व्यथा। तेही तुज सांगेन आतां। कोप सर्वथा न करावा॥१॥ माझें ऐकतांचि वचन। तुज कोप येईल पूर्ण। यालागीं धाकें माझें मन। पूर्वकथन सांगावया ॥२॥ ऐकोनि कैकेयीचें वचन। रामें तिचे धरिले चरण। ऐसा महापापी कोण। जो मातृवचनविरोधी॥३॥ त्रिसत्य सत्य हें जाण।

तुझें वचन मज प्रमाण। वाहतों वसिष्ठाची आण। विकल्प पूर्ण सांडी माये॥४॥ ऐकोनि श्रीरामाचें निर्वाण। कैकेयी उल्हासली आपण। रामें करावया वनप्रयाण। धर्मवचन उद्धोधी^४ ॥५॥ कैकेयीची युक्ती कैसी। राम करावा वनवासी। धर्मवचनाचे^५ पाशीं। श्रीरामासी दृढ बांधावें ॥६॥ दृढ वरांचें वरबंधन। जेणें दशरथासी दुःख संपूर्ण। तें निवारील रघुनंदन। प्रतिज्ञा प्रमाण वनवासा॥७॥ राज्य सांडोनि वना जातां। दुःख नाही श्रीरघुनाथा। वनाभिगमन उल्हासता। लंकानाथवधार्थी॥८॥ एका जनार्दना शरण। जालें श्रीरामागमन। पुढां करावया वनाभिगमन। सावधान अवधारा ॥१०१॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे अयोध्याकांडे एकाकारटीकायां श्रीरामागमनं नाम पंचमोऽध्यायः ॥५॥ ओव्या॥१०१॥

अध्याय सहावा

कौसल्येचें सांत्वन

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

कैकेय्युवाच-

राजा न कुपितो राम व्यसनं नास्य किंचन।
किंचिन्मनोगतं त्वस्य त्वद्भयाज्जानुभाषते॥१॥
प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्य प्रवर्तते।
तदवश्यं त्वया कार्यं यदनेन श्रुतं मम॥२॥
एष मह्यं वरं दत्त्वा पुरा मामाभिपूज्य च।
पश्चात्संतप्यते राजा यथान्य प्राकृतस्तथा॥३॥

श्रीरामांनीं शपथपूर्वक आश्वासन दिल्यानंतर कैकेयीकडून वरांचे वृत्तकथन :- पूर्व प्रसंगीं आपण। रामें वाहिली वसिष्ठाची आण^६। तेणें कैकेयी सुखसंपन्न। पूर्वकथन^७ तें सांगें॥१॥ रायासी नाही ज्वरादि अवस्था। नाही

१ मुखबंधन, २ नेत्रगोलक, ३ शारीरिक. ४ सांगू लागली, ५ बापाचे वचन पाळणारा, ६ शपथ, ७ वरांची पूर्वकथा.

भूतसंचारता। आणिक कांहीं नाहीं व्यथा। तुझी ममता बहु बाधी॥२॥ तें रायाचें मनोगत। सांगतां तुझें पोळेल चित्त। यालागीं पै नृपनाथ। साशंकित^१ सांगावया॥३॥ तूं रायाचा प्रिय पूर्ण। प्रियापासीं अप्रिय वचन। सर्वथा न बोलवे जाण। यालागीं मौन धरी रावो॥४॥ रायाची पूर्व भाक। ते त्वां करावी आवश्यक। पितृवचनपरिपाळक। तिन्ही लोक वंदिती॥५॥ रूक्मांगद सूर्यवंशीं। व्रत भंगतां एकादशी। धर्मांगद शिर दे त्यासी। वैकुंठवासी जगद्वंद्य॥६॥ तूं तंव सत्यवादी रघुनाथ। जर्गी तुझा थोर पुरुषार्थ। पित्याची भाक तूं करी सत्य। पितृवचनार्थ प्रतिपाळीं॥७॥ रायाचें मज वरदान। माझे मज नेदितां जाण। तुज देवों केंवी आपण। लज्जायमान तेणें रावो॥८॥ देऊं केलें तुजप्रती। तें नेदीता^२ न म्हणे भूपती। काय बोलावें तुजप्रती। सलज्ज चित्तीं नृपनाथ॥९॥ ऐकोनि कैकेयीची वाणी। श्रीराम श्रीसत्यशिरोमणी। लागोनि मातेच्या चरणीं। काय गर्जोनी बोलत॥१०॥

राम उवाच-

अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके।
भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं मज्जेयमपि चाणवि॥४॥
नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च।
तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकांक्षितम्॥५॥
प्रतिजाने करिष्येऽहं रामो द्विर्नाभिभाषते॥६॥

पितृवचनपूर्तीचे कैकेयीस आश्वासन :-
गुरुवचन पितृवचन। न करीं तो पापी पूर्ण।
मनुष्यवेष्टें तो श्रान। काळें वदन त्याचें॥११॥
गुरुवाक्य विषम^३ वितंडा। न करी म्हणे जयाचें
तोंड। तें तोंड नव्हे रौरवकुंड। पापी प्रचंड तो
एक ॥ १२ ॥ गुरुवचनअविश्वासी। जिताचि तो
नरकवासी। प्रेतें आतळीं भीती त्यासी।

महापापराशी तो एक॥१३॥ यालागीं पितृवचन
अन्यथा। मी न करीं वो सर्वथा। त्रिसत्य सत्य हें
तत्त्वतां। विकल्प चित्ता धरूं नको॥१४॥ तुज
कैसें कैसें वरदान। रायें दिधलें आपण। त्याचें
समूळ कथन। कृपा करोन मज सांगिजे॥१५॥
ऐकोनि श्रीरामसत्यवाणी। कैकेयी उल्हासली
मनीं। वरदप्रतापाची कहाणी। हरिखें गर्जोनी
सांगत॥१६॥

पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव।

रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे॥७॥

तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम्।

गमनं दंडकारण्ये तव चाद्यैव राघव॥८॥

दोन वरांची गोष्ट :- पूर्वी शुक्राचे युद्धार्थ।
दशरथ गेला मजसमवेत। शुक्रासी साहा दैत्य
समस्त। देवसाह्यार्थ दशरथ॥१७॥ देवां दैत्यां
युद्ध पूर्ण। थोर जालें रणकंदन। दशरथें दैत्यां
दारुण। बाणीं संपूर्ण निवटिलें॥१८॥ वृषपर्वा
दैत्यनाथ। रायें रणीं केला विरथ। पार्यीं पळतां
रणांत। बाणीं मूर्च्छित तो पाडिला॥१९॥ रायें
मारिलें वृषपर्वासी। म्हणोनि शुक्रें पाठी घातलें
त्यासी। निर्वाणयुद्ध दशरथेंसीं। अति क्रोधेंसीं
मांडलें॥२०॥ शुक्रें बाणलाघवाआंत। आंख^४
छेदोनि राजा केला विरथ। युद्धीं विचंबला^५
दशरथ। म्हणोनि बाहु चक्रांत सूदला^६ म्यां
॥२१॥ माझे बाहूचा निजनेट। रथ चालिला
घडघडाट। शुक्राचा रथ करोनियां पीठ। शिरींचा
मुकुट पाडिला॥२२॥ युद्धीं निवटावें^७ शुक्रासी।
ब्राह्मण म्हणोनि रक्षिलें त्यासी। यश आलें
दशरथासी। जयो रायासी माझेनि॥२३॥

वरांचा तपशील :- ते वेळीं रायें अति
संतोषी। दोन वर दिधले भाकेंसीं। एके राज्यपट
भरतासी। एके वनवासी श्रीराम॥२४॥ रामा

१ संकोच वाटतो, शरम वाटते, २ न देता, ३ विरुद्ध, प्रतिकूल, ४ रथाचा आंस, ५ कष्ट पावला, ६ घातला, ७ ठार मारावे.

रहिवास वनांतरीं। दंडकारण्यामाझारीं।
वल्कलांबरे जटाधारी। गौतमीतीरीं^१ रहिवासू
॥२५॥ ज्येष्ठ सांडोनियां दुरी। भरत सर्वथा
राज्य करी। तैसी मी नव्हे पापाचारी। ऐक
निर्धारिं नेमा माझ्या ॥२६॥ मज नाही अत्यंत
स्वार्थ। चौदा वर्षे नेमस्त। राज्य करील माझा
भरत। पुढें रघुनाथा निजराज्य ॥२७॥
राज्यांतील अणुप्रमाण। स्वयें न न्यावें आपण।
पितृवचन जरी प्रमाण। तरी वनप्रयाण
आजीच ॥२८॥ अजिन^२ वल्कलें जटाधारी।
वना निघावें झडकरी। कंदमूलफळाहारीं।
गौतमीतीरीं रहिवासू ॥२९॥

पितृवचन पाळण्याविषयी श्रीरामांचा उत्साह :-
एकोनि कैकेयीचे उत्तर। श्रीराम जाला हर्षे
निर्भर। वना निघावया सत्वर। हृदयीं अपार
आल्हाद ॥३०॥ कैकेयी हे एक खोटी। हा
विकल्प नाही रामाच्या पोटी। तिची सत्य
मानोनि गोष्टी। विश्वासें जगजेठी वना निघे
॥३१॥ राज्य गेलियाचें नाही दुःख। वना
जायाचें परम सुख। बाहुस्फुरणीं चालिला
हरिख। प्रसन्नमुख वनाभिगमनीं ॥३२॥
सर्वेचि पुसे मातेसी। रावो कां न बोले मजसीं।
येरी म्हणे अतिशयेसीं। लज्जा त्यासी जालीसे
॥३३॥ पहिलें तुज राज्य देऊं केलें। आतां
वना जाय हें केवीं बोले। या लाजा मौन
पडलें। मुख आपुलें दाखवीना ॥३४॥ मानावें
पित्याचे वचनार्था। तूं तंव माझी निजमाता।
तुझें वचन न मानिता। वेदशास्त्रार्था मी निंघ
॥३५॥ पित्यापरीस माता श्रेष्ठ। हे
संन्यासपद्धति निर्दुष्ट^३। तुझें वचन मज वरिष्ठ।
सुख उद्धट वनवासीं ॥३६॥ संन्यास
घेतलियावरी। पिता पुत्रातें नमस्कारी।

संन्यासी माता वंदी शिरीं। आज्ञाधारी तियेचा
॥३७॥ जें तुज मातेसी होय सुख। आणि
पित्याचीं प्रतिपाळे^४ भाक। तें मज करणें
आवश्यक। श्रीराम निःशंक बोलिला ॥३८॥
पित्याची पढियंती^५ तत्त्वतां^६। ते तूं माझी
सखी माता। विकल्प न धरीं वो चित्ता।
तुझिया वचनार्था अनुकूल ॥३९॥

कैकेयी आनंदातिशयाने श्रीरामास दृढालिंगन
देते. त्यामुळे तिचे हृदयपरिवर्तन :- ऐसें ऐकतां
श्रीरामवचन। कैकेयी जाली सुखसंपन्न।
आनंदाश्रु लोटती नयन। दिधलें आलिंगन
श्रीरामा ॥४०॥ श्रीरामासी आलिंगितां।
विकल्प निघाला आंतौतां^७। कैकेयीस उपजे
सद्भावता^८। त्याचि वचनार्था बोलत ॥४१॥ ते
म्हणे तूं निर्मळ रघुनाथा। येर तंव न बोलवे
आतां। तुज वनवासीं असतां। पूर्ण विजयता
मद्वाक्यें ॥४२॥ आतां राम न बैसे राज्यपटीं।
म्यां व्यर्थ कां करावी गोष्टी। हा पित्याच्या
भाकेसाठीं। वना उठाउठीं जाईल ॥४३॥ राम
सत्यवादी निजनिर्धारिं। आजि मज कळली
थोरी। हा पितृवाक्यावरी^९। जाईल वनांतरीं
दंडकारण्या ॥४४॥ श्रीराम वनाभिगमन।
ऐकतां राय पडे विसंज^{१०}। त्याचे श्रीरामें वंदोनि
चरण। निघे आपण वनवासा ॥४५॥
कैकेयीच्या चरणीं ठेविला माथा। म्हणे तुवां
पूर्ण कृपा केली आतां। शांतवावी कौसल्या
माता। चिंता दशरथा करों नेदीं ॥४६॥ दोघां
करोनि प्रदक्षिण। राम करी वनाभिगमन।
कैकेयी गहिवरली पूर्ण। दीर्घ स्वरें रुदन राव
करी ॥४७॥ ऐकतां रायाची ग्लानी। राम निघे
धैर्य धरोनी। वना जावया उल्हास मनीं।
सापत्नवचनीं विश्वासु ॥४८॥

१ गोदावरीच्या तीरावर, २ मृगचर्म, ३ पवित्र, मंगल, ४ राखली जाईल, ५ आवडती, ६ खरोखर, ७ मनामधील, ८ निर्मळ प्रेम,
९ पित्याच्या वचनावरून, १० बेशुद्ध.

लक्ष्मण कोपाविष्ट होतो :- क्रोध लक्ष्मणाचे पोटी। भोंवयांसी घालोनि गाठी। निघाला श्रीरामाच्या पाठीं। क्रोधदृष्टी संतप्त ॥४९॥

गमने च मतिं चक्रे वनवासाय लक्ष्मणः।

अनुचित्य विना रामं न हि जीवितुमुत्सहे ॥९॥

लक्ष्मणाचें मनोगत। वना गेलिया रघुनाथ। मीही जाईन त्यासमवेत। हा निश्चितार्थ सौमित्रीं ॥५०॥ रामावेगळें जीवें प्राणें। अर्ध क्षण नाहीं राहणें। ऐसा निश्चयो लक्ष्मणें। स्वांतःकरणें दृढ केला ॥५१॥ उल्लंघोनि राजभवना। अभिषेकपात्रां प्रदक्षिणा। करोनि राम निघाला वना। हाहाकार जना ओसरला ॥५२॥

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृतांजलौ।

आर्तशब्दो महाज्जज्ञे स्त्रीणामंतःपुरे तदा ॥१०॥

कैकेयीमंदिरात इतर राण्यांचा विलाप :- कैकेयीचे निजमंदिरीं। अति आक्रंदें रडती नारी। राम दवडिला वनांतरीं। दृढ दुराचारी कैकेयी ॥५३॥ एकी कान केश तोडिती। एकी अति दुःखें आरडती। स्त्रीजित जाला भूपती। बाळ वनाप्रति धाडिला कैवी ॥५४॥

कौसल्यामंदिरात श्रीरामांचे आगमन, पित्याच्या वरांचे कथन :- त्यांचें ऐकोनि रुदन। वेगें निघे रघुनंदन। वाकूनियां आला मातृभवन^१। वनाभिगमन सांगावया ॥५५॥ न घेतां मातेचें आज्ञापन। कार्य साधेना निर्विघ्न। ऐसें जाणोनि रघुनंदन। आला आपण मातृभवना ॥५६॥ जन बोलती समस्त श्रेष्ठ। दशरथा नियामक वसिष्ठ। तेणें श्रीरामासी राज्यपट। करावा वरिष्ठ गुरुप्रतापें ॥५७॥ वसिष्ठाचिया आज्ञेपुढें। कैकेयी कायसें बापुडें। राजा बोलों न शके तोंडें। त्यासीही

निवाडें^३ सांगा कोणी ॥५८॥ वना गेलिया रघुपती। त्याची थोर वाढेल कीर्ति। वसिष्ठें जाणोनि निश्चितीं। जातां वनाप्रति ना न म्हणे ॥५९॥ आपण शीघ्र वनाभिगमनी। हें मातेसी सांगावया लागूनी। राम प्रवेशला मातृभवनीं। उल्हास मनीं गमनाचा ॥६०॥ रामें नमस्कारिली निजजननी। येरी आलिंगी उल्हासोनी। गुरुपुण्याच्या अभिषेचनीं। राजा त्रिभुवनीं तूं होसी ॥६१॥ गुरुपुण्याचा सुमुहूर्त। सभाग्यासी होय प्राप्त। तेणें मुहूर्तें अभिषेची दशरथ। राजा रघुनाथ तिहीं लोकीं ॥६२॥ त्या मुहूर्ताचें ऐसें काज। जर्गी होईल रामराज्य। सुरनर नाचती आनंदभोज^४। निश्चय मज कळलासे ॥६३॥ वसिष्ठ अभिषेकाचें जळ। त्याचें ऐसें आहे बळ। तिहीं लोकींचें राज्य अढळ। होईल सकळ श्रीरामा ॥६४॥ ऐसें बोलतां कौसल्येसी। श्रीराम सांगे तिचेपासीं। जाला अभिप्राव^५ तूं नेणसी। सावकाशीं अवधारीं ॥६५॥ पूर्वीं रायें निजभाकेंसीं। दोन वर दिधले कैकेयीसी। एके राज्यपट भरतासी। एके वनवासी श्रीराम ॥६६॥ भाकें^६ गोविलें दशरथा। कैकेयीनें साधिलें निजस्वार्था। राज्याभिषेकीं नेमिलें भरता। मज वनांत धाडिलें ॥६७॥ मर्यादा नेमूनि चौदा वर्षीं। दंडकारण्यां विजनदेशीं^७। गोदावरी रहिवासीं। फळमूळांसी सेवूनी ॥६८॥ राज्यांतील नेवों नये अणुमात्र। त्यजोनि वस्त्रें अळंकार। कृष्णाजिन वल्कलांबर। जटाधारी वनवासी ॥६९॥ रायें नेमिलें नेमस्त। वनप्रयाणा सुमुहूर्त। आजीच निघावें त्वरित। पुसावया येथ मी आलों ॥७०॥

१ प्राप्त झाला, २ कौसल्येच्या मंदिरात, ३ निश्चयात्मक, ४ अत्यानंदाने, ५ गोष्ट, घटना, ६ अडकविले, गुंतविले, ७ निर्जन प्रदेशांत,

कौसल्येचा आक्रोश :- ऐकोनि श्रीरामाची वाणी। जीवा मना अति आटणी^१। मूर्च्छापन्न पडली धरणीं। खुंटली वाणी अति दुःखें॥७१॥ गरगरिती नेत्रवाट^२। बाष्पें रोधिला पै कंठ। श्वासें फुटों पाहे पोट। प्राणसंकट मांडलें॥७२॥ पुत्रवियोगाचा घावो। दृढ जिह्वारीं खोंचला पहाहो। पुत्रशोकें पूर्ण विरहो। पडला देहो मूर्च्छित॥७३॥ माता मूर्च्छित भूतळीं। रामें उचलूनि ते वेळीं। झाडोनियां धूसरधूळी। हृदयकमळीं आलिंगिली॥७४॥ तीस रामें सावधान करितां। म्हणे मज मरूं दे रघुनाथा। पुत्रवियोगें जिणें जितां। परम व्यथा मातेसी॥७५॥ येथोनि श्रीरामाचें मुख। मागुती कै देखेन देख। तेणें आक्रंदें दिधली हाक। हृदयीं दुःख दाटलें॥७६॥ कांटा रुतला फणिकपाळीं^३। पुच्छ तुटल्या सापसुरळीं^४। जैसी जळावेगळी मासोळी। तैसी तळमळी कौसल्या॥७७॥ कपटी म्हणों जातां रावो। माझें पातिव्रत्य होईल वावो^५। पतिअवज्ञा थोर अन्यावो। विकिला देहो पतिवाक्या॥७८॥ कैकेयी भर्तारप्रियकर। तिसीं मज करितां मत्सर। माझा अपराध मी देखें थोर। अति दुस्तर मज रामा॥७९॥ कैकेयीचा आजिवरी। मज द्वेष नाहीं तिळभरी। भर्तारकृपा जियेवरी। ते निर्धारिं मज पूज्य॥८०॥ घारीं झडपोनियां कैकेयीसी। गर्भप्रसाद नेतां आकाशीं। अर्धपिंड दिधला तिसी। निजपतीसी संतोषा॥८१॥ तैपासोनि दशरथ। मजवरी कृपा करी अत्यंत। अन्यायी नव्हे नृपनाथ। अभागी येथ मी रामा॥८२॥ कैकेयीचा कोण अन्यावो। तीस निजपुत्राचा मोहो। वना जातां रामरावो। अभागी पाहा हो मी एकी॥८३॥

पितृवचनाचा भंग न करता मातेची आज्ञा पाळण्याविषयी कौसल्येची युक्ति :- रायाचें वचन वंदोनि माथां। वना रिघतोसी रघुनाथा। माझें वचन पाळिसी आतां। अति गुह्यार्था सांगेन॥८४॥ रायाचें वचन सिद्धी जाय। माझें वचन पाळिलें होय। ऐसें कांहीं एक वर्म आहे। तें तुज मी पाहें सांगेन॥८५॥ पित्याच्या प्रतिपाळावें वाक्यार्था। तेणेंचि सुखावे निजमाता। तें मज करणें वो सर्वथा। चरणीं माथा ठेविला रामें॥८६॥ राज्य देवोनि भरतासी। तुवा राहावें मजपासीं। माझिये^६ शृंगारवाटिकेसीं। चौदा वर्षे वनवास॥८७॥ दवडोनि सेवकां सर्वासी। राज्य सांडोनि वैभवासीं। माझ्या शृंगारवाटिकेसीं। चौदा वर्षे वनवास॥८८॥ न भेटावें गृहस्त्रियांसीं। न भेटावें निजप्रियांसी। बसोनी शृंगारवाटीकेसीं। चौदा वर्षे वनवास॥८९॥ न भेटावें दशरथासी। न भेटावें वसिष्ठासी। माझिया शृंगारवाटिकेसी। चौदा वर्षे वनवास॥९०॥ रायाची आज्ञा अति सधर^७। त्यजोनि वस्त्रें वल्कलांबर। अलंकार सांडोनि जटाभार। फळाहार करूं दोघें॥९१॥ तुजशीं असोनियां एक। तृण सेवितां परम सुख। तुजवेगळें पीयूख^८। केवळ विख^९ मज होय॥९२॥

कौसल्येची युक्ति राजाज्ञेला बाधक :- ऐकोनियां मातेच्या वचनासी। श्रीराम लागला पायांसी। आश्वासूनि कौसल्येसी। निजधर्मासी सांगत॥९४॥ रायाची आज्ञा आहे ऐशी। जावें दंडकारण्यासी। राहतां शृंगारवाटिकेसीं। पितृवचनासी विरोध॥९५॥ तूं बोलसी मोहसंभ्रम^{१०}। मज पितृवाक्य पूज्य परम। सांडोनि मोह ममता भ्रम। आज्ञा परम

१ क्लेश, २ डोळ्यातील बुबुळे, ३ सर्पाच्या डोक्यात, ४ चोपई, ५ व्यर्थ, ६ शृंगारवनात, ७ बळकट, मोठी, ८ अमृत, ९ विष, १० मायेने भुलून.

मज देई ॥९६॥ तुझी आज्ञा पै न होतां। मज यश नये सर्वथा। म्हणोनि चरणीं ठेविला माथा। प्रसन्नता मज प्रेरीं ^१ ॥९७॥ पित्याचें वचन नुल्लंघितां। याहूनि अधिक जाण माता। सावध परिसें रघुनाथा। वेदशास्त्रार्थ अनुमत ॥९८॥

दशविप्रानुपाध्यायो गौरवेणातिरिच्यते।

उपाध्यायादश पिता गौरवेणातिरिच्यते ॥११॥

पितुन् दश च मातैका सर्वा वा पृथ्वीमपि।

गौरवेणाधिका लोके न मातृसदृशो गुरुः ॥१२॥

पिताजींच्या आज्ञेपेक्षा मातेच्या आज्ञेचे महिमान श्रेष्ठ असा युक्तिवाद :- कौसल्या बोलें आपण। ऐकें श्रीरामा सावधान। सांगेन मातेचें महिमान। अति गहन वेदोक्त ॥ ९९ ॥ स्वधर्मकर्मीं अति निपुण। दहा ब्राह्मण अति सज्जन। एक आचार्य त्यांसमान। ऐसें महिमान आचार्याचें ॥१००॥ दश आचार्य श्रेष्ठ कर्मप्रवृत्तीं। त्याहूनि ज्याची अधिक शक्ती। पुत्रविक्रयीं का दूरीकायार्थी। नियामकत्वे निश्चितीं पिता अधिक ॥ १ ॥ दशाचार्यविशेषीं। गुरुत्वे गौरव पित्यासी। पित्याहूनि दशगुणेंसीं। गुरुत्वे मातेसीं भजावें ॥२॥ गर्भधारणपोषणेंसीं। मातेसी गुरुत्व विशेषीं। पृथ्वीपरीस मातेसीं। पूज्यत्वेसीं गौरव ॥३॥ पिता जालिया पतित। पुत्रें त्यागावा निश्चित। माता जालिया पतित। पूज्यत्व शास्त्रार्थ प्रतिपादी ॥४॥ पुत्र जालिया संन्यासी। अवश्य त्यागावें पित्यासी। भिक्षा मागोनि मातेसी। पोसावें संन्यासविधीं शास्त्रार्थ ॥५॥ यापरी गा रघुनाथा। पित्यापरीस पूज्य माता। माझिया भजावें वचनार्था। वना सर्वथा न जावें ॥६॥ मातृवाक्य मानोनि गौण। करिसी पितृवाक्याचें परिपाळण। हें तुज गा परम दूषण। माझे वचन उल्लंघितां ॥७॥

श्रीरामांचे उत्तर, पूर्वीचे उदाहरण :- श्रीराम म्हणे कौसल्येसी। तूं श्रेष्ठत्वे पूज्य होसी। येचिविषयीं पूर्वधर्मासी। ऐक तुजपासीं सांगेन ॥८॥ पूर्वी पितृवाक्यें तत्त्वतां। परशुरामें छेदिली माता। नुल्लंघीच पितृवचनार्था। पूज्य पिता म्हणोनी ॥९॥ पुत्रें वधिलें निजमातेसी। रेणुका न ^२ क्षोभेचि ^३ रामासीं। प्रतिपाळिलें पतिवचनासी। तूंही जाणसी हे कथा ॥११०॥ मज पितृवाक्य पूज्य पूर्ण। तुजही पतिवचन प्रमाण। त्याचें करितां उल्लंघन। अधःपतन ^४ दोघांसी ॥११॥

कौसल्येचा आर्त विलाप :- एकोनि पुत्राच्या वचना। म्हणे तुझा वियोग रघुनंदना। मरणाहूनि चौगुणा। तरी सर्वे वना मज नेई ॥१२॥ या तरी पाळीं माझ्या वचना। मज सर्वे न्यावें वना। म्हणोनि लागली श्रीरामचरणां। अति करुणा विलपत ^५ ॥१३॥ काय करूं रे रघुनाथा। मज तंव मरण नये आतां। न साहवे वियोगव्यथा। वना सर्वथा मज न्यावें ॥१४॥ पुत्रासर्वे वनवासासी। सर्वथा जाता नये मातेसी। ऐकतां क्षोभेल वसिष्ठ ऋषी। केंवी वनवासासी म्यां न्यावें ॥१५॥ ऐसियापरी निजधर्मता। रामें संबोखिली माता। तिच्या चरणीं ठेविला माथा। क्षमा सर्वथा मज कीजे ॥१६॥

लक्ष्मणाचा संताप व उपाययोजना :- एकोनि कौसल्याकरुणावचन। लक्ष्मण क्षोभला आपण। म्हणे श्रीरामा ऐक माझे वचन। वनप्रयाण करूं नको ॥१७॥ परम सुख दशरथासी। कौसल्या पावे निजसुखासी। जाणें न लागे तुज वनासी। तें मजपासीं वर्म आहे ॥१८॥ आज्ञा देशील रघुनाथा। तरी मी

१ पाठवावे, २ क्षोभली नाही, ३ नरकवास, ४ शोक करू लागली.

साधीन कार्यार्था। ऐक तेही व्यवस्था। तुज मी आतां सांगेन॥१९॥ कैकेयीच्या करीन घाता। तैं परम सुख दशरथा। सुखावेल कौसल्या माता। राज्यीं रघुनाथा अभिषेक॥१२०॥ कैकेय.च्या निजकैवारा। आलियां निवटीन सुखरां। रणीं निर्दळीन असुरां। भरीन सागरा अशुद्धें॥१२१॥ लोहें^१ घोटीन पै मांस। पृथ्वी करीन निर्मनुष्य। यमलोक पाडीन ओस। लावीन त्रास कळिकाळा॥१२२॥ पाठीसी असलिया रघुनाथ। कृतांताचे पाडीन दांत। मजला भय नाहीं निश्चित। दुष्ट समस्त निर्दळीन॥१२३॥ तूं म्हणसी हें अप्रमाण। माझें वचन परम प्रमाण। दुष्टां करावया निर्दळण। अवतार पूर्ण श्रीराम॥१२४॥ दुष्टांमाजि दुष्ट संपूर्ण। मुख्यत्वे अति कैकेयी जाण। सुहृदश्रिये विध्वंसन। प्रियाच प्राणघातकी॥१२५॥ सुमुहूर्त दुष्टदळणीं। पहिली कैकेयीची बोहणी^२। मातापुत्र-विघडणी। महापापिणी पतितापी ॥१२६॥ दुःखें रडे तो दशरथ। त्याचा न मानी हे वचनार्थ। पायां लागतां नृपनाथ। पतिवचनार्थ मानीना॥१२७॥ पित्यापुत्रां करावया तुटी^३। दृढ दुष्टत्व कैकेयीच्या पोटीं। रामां घालवी दिग्पटीं^४ परम खोटी हे एकी॥१२८॥ इचा करितां पै घात। सुख होईल जगाआंत। कौसल्येसी दशरथ प्राप्त। राज्यीं रघुनाथा अभिषेक॥१२९॥ भर्तृवचन नाणी दृष्टीं। श्रीराम द्वेषी महाहृष्टी। इसी मारिल्या पुण्यकोटी। स्वानंदपुष्टी तिहीं लोकीं॥१३०॥ येच विषयीं रघुनाथा। मज आज्ञा देइजे आतां। म्हणोनि चरणीं ठेविला माथा। क्षोभकत्व अनिवार॥१३१॥

लक्ष्मणाला श्रीरामांचा उपदेश, पितृपत्नी मातृवत् आहे. :- देखोनि सौमित्राचें चिन्ह।

श्रीराम त्यासी दे समाधान। तुझे बळ आंगवण^५ संपूर्ण। मी आपण स्वयें जाणें ॥१३२॥ वाटीव लांठीव^६ वीरवृत्ती। चारी पुरुषार्थ तुझे हातीं। येवढें^७ असोनि अपकीर्ती। आपणाप्रति येवों नेदीं॥१३३॥ आतुर्बळी^८ पुरुषार्थेसीं। तेणें मारावें मातेसी। दुःख द्यावें पितयासी। हेचि आम्हांसीं अपकीर्ति॥१३४॥ पित्यासी पढियंती सर्वथा। ते तंव आपली सखी माता। तिच्या करितां निजघाता। अधर्मता शास्त्रार्थी॥१३५॥ पित्यानें हात घातला दासीसीं। ते तंव माता होय पुत्रासी। विरूद्ध करूं नये तिघेसीं। मा कैकेयीसी केंवि मारूं ॥१३६॥ पितृवचनउल्लंघन। त्यावरी मातेचें हनन। तें तंव होय जर्गी जघन्य^९। निंदा पूर्ण तिहीं लोकीं ॥१३७॥ येवोनि सूर्यवंशाप्रती। येवढी जोडावी अपकीर्ती। सौमित्रा घडे ऐसी युक्ती। पूर्वज क्षोभती स्वर्गस्थ॥१३८॥ सा मास सुरी परिजिली^{१०}। घरची म्हातारी खोंचिली। ते अपकीर्ति आम्हींच केली। जरी वधिली कैकेयी॥१३९॥

पराक्रमच गाजवायचा तर राक्षसांसमोर गाजवावा :- आंगीं बळ आहे पूर्ण। स्त्रिये मारणें पुरुषार्थ कोण। पित्यासी दुःख देणें दारुण। अधःपतन तें आम्हांसी॥१४०॥ आंगीं बळाची दृढ प्रौढी। वना जातां कोण सांकडी। मारूं राक्षसांच्या कोडी। सोडवूं बांधवडी देवांची ॥१४१॥ बांधोनि स्वधर्माचा सेत। दुष्ट निर्दळूं लंकानाथ। कीर्ति न समाय त्रैलोक्यांत। हा पुरुषार्थ साधावा॥१४२॥

लक्ष्मणाकडून वंदन, वनात बरोबर नेण्याची प्रार्थना :- ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। सौमित्र करी साष्टांग नमन। रामें दिधलें आलिंगन। तेणें समाधान दृढ जालें॥१४३॥ पुढती घातलें

१ रक्ताने, २ आरंभ, ३ ताटातूट, ४ देशांतराला, ५ पराक्रम, ६ घडलेली, अनुभवास आलेली, ७ दांडगी, ८ महाबलाढ्य, ९ नीच, १० धार लागली.

लोटांगण। पुढती वंदी श्रीरामचरण। तुझे सेवे मी
वना येईन। दुष्टकंदन करावया॥४४॥ पुढती
नाचे पुढती गार्ये। पुढती वंदी श्रीरामपार्ये। तूंचि
बाप तूंचि माये। गर्जताहे स्वानंदें॥४५॥
श्रीरामा देई निजभाकेसी^१। मज न्यावें वनासीं।
सेवा करावया वनवासीं। निजमानसीं
उल्हास॥४६॥

कौसल्येचें समाधान, वनगमनास अनुज्ञा :-
ऐकून श्रीरामाच्या युक्ती। कौसल्या सुखावली
चित्तीं। वना नव जावा रघुपती। आग्रहस्थिती
सांडिली॥४७॥ श्रीरामाचें निजवचन। तेणें
सुखसमाधान। सुखी जाला लक्ष्मण।
सुखसंपन्न कौसल्या॥४८॥ माता आणि
सौमित्रबंधु। दोघां जाहला सुखसंवादु। एका
जनार्दनीं विनोदु। परमानंदु श्रीरामा॥४९॥
एका जनार्दना शरण। शोकामाजी सुख
संपूर्ण। कौसल्या सुखावोनि आपण। करवी
वनप्रयाण श्रीरामा ॥१५०॥ करोनियां
पुण्याहवाचन। श्रीरामासी वनप्रयाण। कौसल्या
करवी आपण। स्वस्तिवाचन अवधारा ॥१५१॥
स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे अयोध्याकांडे
एकाकारटीकायां कौसल्यासांत्वनं नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ श्लोक १२ ॥ ओव्या ॥१५१॥

अध्याय सातवा

सीता-लक्ष्मण वनगमननिर्धार

श्रीरामांचा दृढ निश्चय ओळखून कौसल्या
त्यांचे स्वस्त्यन करते :- श्रीरामचंद्राय नमः॥
झाली कौसल्या सुप्रसन्न। श्रीरामासी
वनाभिगमन। करावया करी पुण्याहवाचन।
स्वस्त्यन^२ अवधारा॥१॥

निश्चितं तं तथा रामं विज्ञाय गमनोत्सुकम्।
प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं कर्तुमिवोपचक्रमे॥१॥
सा विनीय तमायासमुपसृश्य जलं शुचि।
चकार माता रामस्य मंगलानि मनस्विनी॥२॥
गंधैश्चापि समालभ्य राममायतलोचना।
ओषधीं च सुसिद्धार्था विशल्यकर्णीं शुभाम्॥३॥
चकार रक्षां कौसल्या मंत्रैरभिजजाप च।
देवानभ्यर्च्य विधिवत्प्रणम्य च शुभव्रता॥४॥

वनीं व्हावया वनवासी। अति उल्हास
श्रीरामासी। कौसल्या जाणोनि निश्चयेंसीं। धाडी
वनासी स्वस्त्ययने ॥२॥ करोनि
करचरणक्षाळण। कौसल्या करी शुद्धाचमन।
करविलें देवतार्चन। रघुनंदननिजविजया॥३॥
सुमनचंदनीं अति ओजा^३। पूजा केली
अधोक्षजा। लोटांगणीं गरुडध्वजा। वनीं राम
माझा तूं संरक्षीं ॥४॥ नाना जळें सेवितां पाहें।
रोग उपजोचि न लाहे। त्या ओषधी आणोनि
लवलाहें। बांधिल्या बाहे^४ श्रीरामा॥५॥ ज्या
ओषधी देखिल्याप्रती। राक्षस जीव घेवोनि
पळती। त्याही आणोनि निश्चितीं। बांधिल्या
हार्ती श्रीरामा॥६॥ वनवासीं नित्य निर्विघ्न।
विजयी व्हावया रघुनंदन। सर्वीं सर्वांचें प्रार्थन।
करी आपण कौसल्या॥७॥

ब्रह्मदेवादिकांची रामरक्षणाविषयी प्रार्थना :-
जगद्गुरु जो कां ब्रह्मा। तेणें रक्षावें श्रीरामा।
सदाशिवासहित उमा^५। माझ्या श्रीरामा संरक्षू
॥८॥ विष्णु जो का त्रैलोक्यनाथ। तेणें रक्षावा
माझा रघुनाथ। विचरता वनाआंत। साह्य संतत
अहर्निशीं॥९॥ साह्य होऊत ऋषिगण। साह्य
होऊत सिद्ध चारण। साह्य होऊत मरुद्गण।
रघुनंदनवनवासीं ॥१०॥ पूषा^६ भगार्यमा
धाता^७। मित्र चंद्र यम आदित्या। वरुण सुविधी
विधाता। वनीं रघुनाथा रक्षावें॥११॥

१ आपले वचन, २ कल्याण होवो म्हणून आशीर्वाद, ३ भक्तिपूर्वक, ४ हाताच्या बाहीला, ५ पार्वती, ६ पूषा, अर्यमा, भग, धाता
ह्या देवता.

एकादशरुद्रादि देवतांना प्रार्थना :- अकरा रुद्र चौदा इंद्र। पदोपदीं रक्षो उपेंद्र। साह्य होऊत सप्त सागर। क्षीरसमुद्रशेषशायी॥१२॥ चारी वेद चौदा विद्या। श्रीराम साह्य होऊत सदा। मंत्र मूर्ति मंत्रानुवादा। राम सर्वदा रक्षावा॥१३॥ वेदांमाजी अथर्वण। त्याचे मंत्र अति दारुण। श्रीरामा साह्य होऊत संपूर्ण। वनीं निर्विघ्न करावया॥१४॥ सप्त ऋषी आणि ब्रह्मऋषी। रामा रक्षोत देवऋषी। नारदा लागतें पायांसी। माझ्या रामासी तूं रक्षीं॥१५॥ शनि भौम महाक्रूर। राहु केतु गुरु शुक्र। श्रीरामासी न व्हावे वक्र। अहोरात्र रक्षावे॥१६॥ नक्षत्रें आणि नक्षत्रपती। ध्रुवें रक्षावा श्रीरघुपती। सप्तऋषींसीं अरुंधती। श्रीराममूर्ती तुम्ही रक्षा॥१७॥ विजांसि येतें काकुळती। तुम्हीं न पडावे श्रीरामाप्रती। नानाविधा दिव्यदीप्ती। तुम्हीं रघुपती रक्षावा॥१८॥ वृक जंबुक सिंह व्याघ्र। आश्रले तरस गौर तगर। सर्प शार्दूल आणि वानर। तिहीं रामचंद्र रक्षावा॥१९॥ मातले म्हैसे उन्मत्त गज। मृग वराह आणि दिग्गज। वनदेवता नाचती भोज। तिहीं रघुराज रक्षावा॥२०॥ महापक्षी अति दुर्धर। अग्निमुख नखें क्रूर। श्येन गीधा उलूक धार। तिहीं रामचंद्र रक्षावा॥२१॥ जळींचे क्रूर जळचर। मत्स्य मगर महामकर। माझा रक्षावा रामचंद्र। निरंतर वनवासीं॥२२॥ यक्ष राक्षस पिशाचक। जे कां शिवाचे सेवक। तिहीं माझा रघुकुळटिळक। आवश्यक रक्षावा॥२३॥ मार्गी चालतां रघुकुळटिळक। कंटक होवोनि निष्कंटक। दंश^१ मशक गांधिलें वृश्चिक। तें विख निर्विख हो रामा॥२४॥ गमन शयन

अशना^२। पृथ्वी साह्य होऊनी रघुनंदना। त्यांना प्राशना मार्जना^३। श्रीरामा साह्य जाणा आपू^४॥२५॥ तमनिरासीं^५ प्रकाशघन। जठराग्निप्रदीपन। वनीं शीतनिवारण। अग्नि संपूर्ण साह्य श्रीरामा॥२६॥ करितां वनवासा प्रयाण। श्रीरामा साह्य पंचप्राण। करिता संग्राम दारुण। बळें संपूर्ण साह्य वायु॥२७॥ श्रीरामाच्या वनवासा। साह्य संपूर्ण आकाशा। हृदयीं चिंतेचा पै वळसा^६। अल्पही ऐसा रिघों नेदीं॥२८॥ दिशा आणि विदिशा। साह्य होऊत श्रीराम परेशा। हृदयीं दावोनि चिद्विलासा^७। चिंतेचा घसा निवटावा॥२९॥ ऋतु मास संवत्सर। लवनिमेषादि तिथिवार। होरा मुहूर्त अहोरात्र। श्रीरामचंद्र रक्षावा॥३०॥ यांहीवेगळे अरण्यवासीं। जे जे असती सामर्थ्येसी। ते ते साह्य होऊत रामासी। तुमची दासी मी झालें॥३१॥ इंद्र निघतां वृत्रवधासी। गुरूनें मंगळें केलीं त्यासी। तीं तीं मंगळें तुजपासीं। अहर्निशीं^८ तिष्ठोत॥३२॥ गरुड जातां अमृतासी। विनतेनें मंगळें केलीं त्यासी। तीं मंगळें तुजपाशीं। अहर्निशीं तिष्ठोत॥३३॥ हरें मर्दावया त्रिपुरासी। उमेनें मंगळें केलीं त्यासी। तीं तीं मंगळें तुजपासीं। अहर्निशीं तिष्ठोत॥३४॥ हरीनें मर्दितां मुरासी। रमेनें मंगळें केलीं त्यासी। तीं तीं मंगळें तुजपासीं। अहर्निशी तिष्ठोत॥३५॥ जळचर भूचर खेचर^९। उग्र रुद्र महाक्रूर। तेणेंसीं साह्य करो श्रीशंकर। दासी किंकर मी त्यांची॥३६॥ वनीं रक्षो तुज वामन। जनीं रक्षो जनार्दन। निरंजनीं मधुसूदन। तुज संपूर्ण संरक्षोत॥३७॥ जळीं रक्षो तुज नारायण। स्थळीं रक्षो संकर्षण। रणीं रक्षो सिंहवदन^{१०}। विदारण अभक्तांसी^{११}॥३८॥

१ डास, २ भोजनास, ३ मार्जनविधीला, ४ उदके, ५ अंधकार दूर करण्यास, ६ फेरा, भोवरा, ७ परमात्मस्फूर्ती, ८ रात्र दिवस ९ आकाशात विहरणारे, १० नरसिंह, ११ दुष्टाला.

शयनीं रक्षो शेषशायी। शिव रक्षो श्मशानाचे
ठायीं। सुषुप्तीमाझारी^१ विदेही। चित्सुख पाहीं
तुज रक्षो॥३९॥ वनीं वसतां रघुनाथ। वीर्य
धैर्य नव्हे च्युत। तो तुज राखो अच्युत।
वनाआंत विचरतां॥४०॥ तुज रक्षो
आगमनिगम^२। तुज रक्षो स्थावर जंगम। तुझें
संकट दुर्गम। पुरुषोत्तम निवारो॥४१॥
जनवनां जो जीवन। निरंजना जो निजजीवन।
तो तुज रक्षो जनार्दन। लोटांगण त्यासी
माझें॥४२॥

मातेचे करुणाकोमल हृदय :- म्यां प्रार्थिलें
देवदेवतां। म्यां प्रार्थिलें भूतां समस्तां। म्यां
प्रार्थिलें आदिअच्युता। वनीं रघुनाथा रक्षावया
॥४३॥ राम जगाचा निजजिह्वाळा। त्याहीवरी
मातेचा कळवळा। अश्रुपूर्ण भरले डोळां।
वेळोवेळां आलिंगी॥४४॥ धणी^३ न पुरे
आलिंगितां। धणी न पुरे मुख पाहतां। धणी न
पुरे गुज बोलतां। निजमाता कृपाळू॥४५॥ धणी
न पुरे मुख मर्दितां। धणी न पुरे मुख चुंबिता।
धणी न पुरे हृदयीं धरितां। ऐसी निजमाता
कृपाळू ॥४६॥ धणी न पुरे वदनीं गातां। धणी
न पुरे नयनीं पाहता। धणी न पुरे हृदयीं ध्यातां।
निजमाता कृपाळू॥४७॥

श्रीरामांचा प्रणिपात :- श्रीरामें येवोनि
आपण। त्रिवार करोनि प्रदक्षिण। वंदोनि मातेचे
चरण। वनप्रयाण करियेलें॥४८॥ देखोनि
जननीचें वदन। पुढती नमन पुढती गमन। पुढती
घाली लोटांगण। प्रेमपूर्ण मातेचें॥४९॥

कौसल्येचा कळवळा :- देखोनि मातेचा
कळवळा। श्रीराम कृपेचा कोंवळा। आनंदाश्रु
आले डोळां। बाणें गळा रोधिला^४॥५०॥ तें
देखोनि उठाउठीं। कौसल्ये राम धरिला पोटीं।

ललाट मर्दोनि ललाटीं। घातली मिठी दृढ चरणीं
॥५१॥ वनाहूनि रघुनाथा। अयोध्येसी तूं येसील
विजयता। कै मी डोळां देखेन मागुता।
श्रीमुखता^५ श्रीरामा॥५२॥ मागुतेनि श्रीमुख
देखेन। तें होय डोळ्यां पारण। म्हणोनि
आलिंगी जीवें प्राण। वियोगगमन न सहावे
॥५३॥ माउलीचें प्रेम पूर्ण। तेणें अश्रु लोटले
संपूर्ण। जालें श्रीरामचरणक्षालन। प्रक्षाळण
निजदुःखा॥५४॥

आकाशवाणीची गर्जना :- तंव गर्जली
आकाशवाणी। श्रीरामा निजविजयो वनीं।
दुःख नको करूं जननी। राम त्रिभुवनीं महाराजा
॥५५॥ श्रीराम वंद्य ब्रह्मादि देवां। श्रीराम वंद्य
दैत्यदानवां। श्रीराम वंद्य सर्व मानवां। श्रीराम
स्वयमेव परब्रह्म॥५६॥ श्रीराम स्वयें परात्पर।
श्रीराम स्वयें स्वतंत्र। श्रीराम स्वयें चिन्मात्र।
श्रीरामचंद्र परब्रह्म॥५७॥ श्रीराम गुणी
गुणातीत। श्रीराम जीवशिवातीत^६। श्रीराम
स्वयें सदोदित। श्रीराम निश्चित परब्रह्म॥५८॥
श्रीरामा नाहीं सुखदुःख। जे मानिती ते केवळ
मूर्ख। ऐकतां कौसल्ये जालें सुख। हृदयीं हरिख
कोंदाटला॥५९॥

त्यामुळे कौसल्येच्या जीवाला समाधान :-
ऐसी आकाशवाणी ऐकतां। परम सुख
मायपुतां। मावळली द्वंद्वदुःखता^७। उल्हासता
वना धाडी ॥६०॥ मावळले संकल्प विकल्प।
मावळलें द्वंद्वदुःख। श्रीराम वना जातां देख।
परम हरिख कौसल्ये॥६१॥ एका जनार्दना
शरण। कौसल्ये करोनि नीरांजन^८। श्रीरामाचें
वनप्रयाण। आल्हादें आपण करविलें॥६२॥ जें
स्वस्त्ययन^९ रघुनंदना। तेंचि स्वस्त्ययन
लक्ष्मणा। कौसल्येनें करोनि जाणा। दोघे वना

१ गाढ झोपेमध्ये, २ वेदशास्त्रे, ३ इच्छा, तृती ४ भरून आता ५ सुंदर मुख, ६ जीवात्मा आणि परमात्मा याहून वेगळा, ७ शीतोष्ण, सुखदुःख इत्यादिकांपासून दुःख होण्याची स्थिती, ८ आरती, ९ कल्याणदायक आशीर्वाद.

धाडिले॥६३॥ लागोनि मातेच्या चरणा। तीसी
करोनि प्रदक्षिणा। वेगें निघावया वना।
निजभवना राम आला॥६४॥ राज्याभिषेका
श्रीराममूर्ती। गजरें येईल रघुपती। ओंवाळावया
सीता सती। घेवोनि आरती तिष्ठत॥६५॥ तंव
देखिला रामचंद्र। नाही छत्र ना चामर। नाही
द्विजांचा जयजयकार। नाथके गजर वाद्यांचा
॥६६॥ चरणां लागोनियां सीता। आदरें पुसे
श्रीरघुनाथा। राज्याभिषेक न देखूं माथां।
विलंबता कां जाली॥६७॥ अभिषेक नाही
तत्त्वतां। राज्यावीण उल्हासता। देखतसें मी
रघुनाथा। हे मज कथा सांगावी॥६८॥ राहिलें
राज्याभिषिचन। अति दूर वनाभिगमन। तरी
रघुनाथा नव्हेचि दुर्मन। उल्हास पूर्ण पितृवाक्यें
॥६९॥ एकाकी राम वना जातां। तेणें सुखावे
कैकेयी माता। भाके उत्तीर्णता^१ दशरथा। तोचि
रघुनाथा उल्हास॥७०॥ श्रीराम म्हणे ऐक
सीते। कैकेयीसी श्रीदशरथें। दोनी वरद दिधले
होते। शुक्रविजयार्थें युद्धसंधीं॥७१॥ शुक्रें
रायाचा भंगिला रथ। कैकेयीयें चक्रीं सूदला^२
हात। तेणें विजयी जाला दशरथ। तें वरदार्थ
वदला रावो ॥७२॥ तेचि कैकेयीयें वर दोन।
आजि मागितले आपण। एक मजला
वनाभिगमन। शीघ्र प्रयाण आजीच॥७३॥
राज्यांतील अणुप्रमाण। कांहीं न घ्यावें आपण।
हे रायाची आज्ञा प्रमाण। शीघ्रप्रयाण आजीच
॥७४॥ दुसरें वरदें रायापासीं। राज्याभिषेक
भरतारी। तेही मर्यादा नवपंचवर्षी^३। मग
आम्हांसी रामराज्य॥७५॥ ऐसी जानकीये
जाली कथा। मज वनवासीं निघणें आतां।
गुरुपुण्य या सुमुहूर्ता। तुज तत्त्वतां पुसों
आलों॥७६॥

श्रीरामांचा सीतेला उपदेश :- तूं
कौसल्येपासीं। द्वेष न करावा कैकेयीसीं। हें गुह्य
सांगतों तुजपासीं। तिचेनि आम्हांसी अति
कीर्ति॥७७॥ कैकेयीचें वरदान। तें मज जालें
सुप्रसन्न। समुद्रीं तरतील पाषाण। हें महिमान^४
तिचेनि॥७८॥ इनें वना न दवडिलें।
प्रतापभांडार मज दिधलें। त्रिभुवनीं रामराज्य
जालें। इचेनि बोलें वनवासीं॥७९॥ जाणोनियां
ऐशा स्वार्था। मज उल्हास वना जातां। हें त्वां
जाणोनि तत्त्वतां। कैकेयी सर्वथा द्वेषूं नको
॥८०॥ जैसीं लक्ष्मीनारायण। तैसें
सासूसासऱ्यां भावून^५। सेवा करावी आपण।
सावधान सद्भावें^६॥८१॥ सौमित्राची सखी
जननी। कौसल्येहूनि अधिकमानीं। सुखीं
करावी सेवा करूनी। अनुदिनीं निजभजनें
॥८२॥ माझी आज्ञा प्रमाण जैसी। भरताची
आज्ञा मानीं तैसी। विकल्प न धरावा मानसीं।
वरा^७ देवरासीं^८ भेद न मानीं ॥८३॥ माझी
आज्ञा आहे ऐसी। तुवां न जावें माहेरासी। वेगळें
न रहावें निजमंदिरासीं। कौसल्येपासीं नित्य
वस्ती॥८४॥ जंव होय माझें पुनरागमन।
तंववरी करावें माझें ध्यान। मुखीं माझें
नामस्मरण। विस्मरण येवों नेदीं ॥८५॥ माझें
ध्यान अहर्निशीं। उपमा नाही त्या सुखासी।
माझेनि नामस्मरणें सुखी होसी। वियोगासी
विसरोनी॥८६॥

जानकीचें दुःख, तिची विनंती :- ऐकोनि
श्रीरामाचें वचन। हृदयीं लागला तो वाग्बाण।
अश्रुपूर्ण झाले नयन। अधोवदन जानकी
॥८७॥ पतिवियोगाचें दुःख। तेणें कोरडें जालें
मुख। हारपलें सकळ सुख। परम दुःख
ओढवलें ॥८८॥ दुःखें जाली कासाविसी। मग

१ उतराई होणें, २ चाकात घातला, ३ चौदा वर्षांची, ४ मोठेपणा, ५ कल्पून ६ प्रेमपूर्वक. ७ पतीला ८ दीराला.

लागली पतिपायासी। काय बोलली श्रीरामासी।
 तें सावकाशीं अवधारा॥८९॥ राज्यां असतां
 श्रीरामासी। सेवा वांटिली सेवकांसी। तें मी
 एकली वनवासीं। सर्वस्वेसीं सेवीन॥९०॥ सर्व
 सेवेचा निजस्वार्थ। मज लाभेल वनाआंत।
 सर्वज्ञ श्रीरघुनाथ। माझा मनोरथ पुरवावा
 ॥९१॥ मग बोलिला रघुनंदन। नेणसी
 वनवासाचें चिन्ह। वनवासीं दुःख दारुण।
 सावधान अवधारीं ॥९२॥ राज्यांतील
 अणुप्रमाण। घेवों नये वो आपण। त्यागोनियां
 वस्त्राभरण। पादत्राणें त्यागार्वीं॥९३॥
 वल्कलांचें वस्त्राभरण। कृष्णाजीन प्रावरण। तूं
 तंव सुकुमार पूर्ण। दुःख दारुण वनवासीं
 ॥९४॥ दंडकारण्य दुर्धर वन। तेथें वसावें
 आपण। पार्यीं चालतां कंटक पूर्ण। दुःख दारुण
 वनवासीं ॥९५॥ सिंह शार्दूल व्याघ्र वृक। तरस
 तगर^१ मृग जंबुक। रीस वानर सर्प वृश्चिक। परम
 दुःख वनवासीं॥९६॥ पतंग भृंग दंष्ट्र क्रूर। मकर
 सुसरी मत्स्य मगर। कंक बक पक्षी घोर। दुःख
 दुर्धर वनवासीं॥९७॥ वर्नीं वनफळांचा आहार।
 तृणपर्णांचा सेजार^२। शीत उष्ण निरंतर। दुःख
 दुर्धर वनवासीं॥९८॥ तूं तंव रायाची
 राजबाळा। अतिशयेंसीं वेल्हाळा। वर्नीं
 द्वंद्वदुःखउमाळा^३। तूं अबळा केंवि
 साहसीं॥९९॥

बाधेच्या भीतीचा सीतेकडून उपहास :-
 एकोनि द्वंद्वबाधावचन। सीता. झाली
 हास्यवदन। जवळीं असतां रघुनंदन। द्वंद्वबंधन
 बाधीना ॥१००॥ करितां तुझें नामस्मरण।
 द्वंद्वदुःखाचें निर्दळण। तो तूं जवळी असतां
 जाण। द्वंद्वबंधन मज कैचें॥१॥ वृक व्याघ्र
 पंचानन। त्यांचा आत्मा रघुनंदन। तो तूं जवळी

असतां जाण। द्वंद्वबंधन मज कैचें॥२॥ जवळी
 असतां रघुटिळक। कंटक होती निष्कंटक। विष
 तें होय पीयूख। परम सुख वनवासीं॥३॥

पतिसहवासाचे महत्त्व, स्वतःला वनवासात
 नेण्याची सीतेची विनंती :- तुजसांगातें वनवास।
 तो मज वैकुंठ कैलास। तुजवेगळा संसार ओस।
 दुःख असोस^४ मज तेव्हां॥४॥ माझा स्वामी तूं
 रघुनाथ। ऐक माझें मनोगत। तुजवेगळें जीवित।
 दुःखाभिभूत^५ संसारू॥५॥ पति प्रियेचें
 निजजीवन। पति प्रियेचें निजनिधान^६। पति
 प्रियेचें निजभूषण। तेणेंवीण ते अति दीन सुंदरा
 ॥६॥ पति प्रियेची निजमूर्ती। पति प्रियेची
 निजात्मगती। पति प्रियेची मुक्ती। होय उपहती^७
 त्यावीण॥७॥ पति प्रियेचें निजशोभन। पति
 प्रियेचें निजमंडण। पति प्रियेचें सौजन्य।
 तेणेंवीण ते अति दीन॥८॥ पति प्रियेचें
 निजवैभव। पति प्रियेचें सुख स्वमेव। पति
 प्रियेचें नित्य गौरव। तेणेंवीण पहा हो अति दीन
 ॥९॥ तूं तंव माझा प्राणनाथ। तुजवेगळा मज
 प्राणांत। माझा परमात्मा रघुनाथ। हृदयस्थ
 अवधारीं॥१०॥ जेव्हांचि तुझें वनप्रयाण।
 तुजसर्वे येती माझें प्राण। मार्गे मज राहवितां
 जाण। अचुक मरण मज रामा॥११॥ कृपाळू तूं
 हृषीकेशी। ऐसीं बिरुदें तूं स्वयें वाहसी। तरी
 मज न्यावें वनासी। निजसेवेसी दासत्वा॥१२॥
 म्हणोनि धरिले दोन्ही चरण। गहिंवरें गळताती
 नयन। जालें पतिपादप्रक्षालण। श्रीराम पूर्ण
 तुष्टला॥१३॥ कोणासही न पुसतां। तुज म्यां
 सर्वे वना नेतां। म्हणतील स्त्रीजित
 कामलोलुपता^८। वना सीता राम नेतो॥१४॥
 जेणें चुके लोकनिंद्यता। जेणें स्वार्थ साधे
 परमार्था। ऐसिया सांगेन निजस्वार्था। तें तुवां

१ रानडुकर वगैरे पशु, २ शय्या, अंथरूण, ३ शीत उष्ण, इत्यादींचा त्रास, ४ सहन करण्यास त्रासदायक, ५ दुःखाने परिपूर्ण, ६ मोठा
 ठेवा, ७ नाश, ८ विषयासक्तीने.

शीघ्रता करावें ॥१५॥ लौकिकें मानिजे सर्वासी।
स्वार्थ पाविजे परमार्थासीं। ऐसिया सांगेन
निजगुह्यासी। त्या कार्यासी तूं साधीं ॥१६॥

सीतेला राम वसिष्ठांची आज्ञा घेण्यास
सांगतात :- भूत भविष्य वर्तमान। वसिष्ठाचें
आहे ज्ञान। त्यासी रिघावें तुवां शरण।
वनाभिगमन करावया ॥१७॥ रिघालिया
सद्गुरूसी शरण। विघ्न तेंचि होय निर्विघ्न।
गुरुवचन उल्लंघी ऐसा कोण। हरिहर पूर्ण
वंदिती ॥१८॥ आज्ञा पुसलिया वसिष्ठासी। ना
न म्हणवे दशरथासी। मजही नुल्लंघवे आज्ञेसी।
गुरुवाक्य जगद्वंद्व ॥१९॥ जयाचिया जाण
वचनासाठीं। सूर्यमंडळीं तपे छाटी। येवढा गुरु
आमुचे गांठी। हे गुह्य गोष्टी त्यासी
पुसें ॥१२०॥

वसिष्ठांना विनंती केल्यावरून त्यांची अनुज्ञा
मिळते :- ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। सीता
हरिखली संपूर्ण। धरिले वसिष्ठाचे चरण।
वनाभिगमन आज्ञार्थ ॥२१॥ मज न्यावया
वनवासासी। आज्ञा द्यावी श्रीरामासी। तूं तंव
हृदयस्थ जाणसी। सर्वज्ञ होसी गुरुवर्या
॥२२॥ वसिष्ठ म्हणे श्रीरघुनाथा। वना अवश्य
न्यावी सीता। इचेनि पावसी पुरुषार्था। यश
सर्वथा इचेनि ॥२३॥ सुरनर वानितील पवाडे।
येवढी कीर्ति इचेनि जोडे। इयेसी घालोनियां
पुढें। वना रोकडें निघावें ॥२४॥ कौसल्या
म्हणे वनवासासी। श्रीरामा सीता न्यावी
सरसी। येथें ठेवितां आम्हांपासी। देखतां इसी
नित्य दुःख ॥२५॥ स्त्रीपुरुषां वेगळेपण। हें
तंव मरणापरीस मरण। हेंचि स्त्रियेसी दुःख
दारुण। पृथक् शयन पुरुषेसीं ॥२६॥
अयोध्येचे जनांची वार्ता। जे श्रीरामें वनासी

न्यावी सीता। वचन मानलें श्रीरघुनाथा। वना
निजकांता नेऊं इच्छी ॥२७॥ बाप^१ श्रीरामाची
करणी। सद्गुरुआज्ञा लाहोनी। लौकिक स्वयें
संपादोनी। वना निजपत्नी नेऊं पाहे ॥२८॥
श्रीराम म्हणे सीतेसी। त्यजोनि
वस्त्रांभूषणासी। वल्कलांबरे परिधानेसीं। वेगीं
वनासी निघावें ॥२९॥ वस्त्रांभरणें त्यागितां।
उल्लास सीतेच्या निजचित्ता। धनधान्यादि
वस्तुजाता^२। आणोनि रघुनाथापुढें
ठेवी ॥३०॥

लक्ष्मणाची विनंती :- लक्ष्मण म्हणे
रघुनाथा। तुम्हीं सर्वे घेतली सीता। मीही वना
येईन आतां। निजस्वार्था सेवावया ॥३१॥
श्रीराम म्हणे सौमित्रा। तूं मज निजाचा^३
सोयरा। मार्गे धरावया राज्यभारा। जवळी
तिसरा दिसेना ॥३२॥ ऐकोनि श्रीरामाचें
वचन। लक्ष्मणें मांडिलें निर्वाण। तुजवेगळा
सांडीन प्राण। तुझी आण श्रीरामा ॥३३॥
वाहोनियां निर्वाणआण। दृढ धरिले
श्रीरामचरण। सोडवितां न सोडी जाण।
कळवळोनि बोलत ॥३४॥

स्त्रियांना प्रमदा का म्हणतात :- तुम्ही दोघें
वनवासी। आश्रमीं सांडोनि सीतेसी। तूं
जाशील वनफळासी। मार्गे इसी कोण
रक्षी ॥३५॥ स्त्रियेसी मुळींहनि रक्षण। माता
संरक्षी बाळपण। कुमारपणीं पिता रक्षण। लग्न
लाविलिया रक्षण सासूसासरे ॥३६॥
सासूसासरा भावे दीर। नणंदा जावादिकादि
अपार। मुख्य रक्षण भर्तार^४। तेणें निरंतर
रक्षावी ॥३७॥ अरक्षणता^५ स्त्रियेसी। अनर्थ
आला त्या घरासी। लांछन लावील त्या
कुळासी। प्रमदा तिसी निजनाम ॥३८॥

१ मोठी, अद्भूत, २ वस्तुसमूहाला, ३ जिव्हाळ्याचा, हृदयीचा, ४ पति, ५ असंरक्षण, स्वातंत्र्य.

प्रमार्दी^१ पाडी पतिपुत्रांसी। प्रमार्दी पाडी
कुळगोत्रासी। यालागीं प्रमदा नाम तिसी।
वेदशास्त्रांसी संमत॥३९॥

लक्ष्मणाचा बरोबर येण्याचा हट्ट :- तुम्हीं
दोधें वनवासी। मी असलिया तुम्हांपासीं।
आणीन फळमूळपुष्पांसी। अहर्निशी रक्षण
॥१४०॥ तुझें वाहीन धनुष्यबाण। काष्ठें
आणीन जीवन। तुम्हांसी करावया शयन।
शेज करीन तृणपर्णी ॥४१॥ तुझिया
रंकाचाही रंक। मोलेंवीण मी सेवक।
वनवासींचा पाइक^२। विश्वासुक आंगवणा^३
॥४२॥ वनीं एकली सांडितां सीता। अनर्थ
होईल रघुनाथा। हा विचार पुसावा समर्था।
श्रीगुरुनाथा वसिष्ठासी॥४३॥ लक्ष्मणाची
निजयुक्ती। सत्य मानिली समस्तीं। एकली^४
सीता वनाप्रती। ठेवितां निश्चितीं
अनर्थ॥४४॥

वसिष्ठांची अनुमति :- एकोन लक्ष्मणाचें
वचन। वसिष्ठ आज्ञा दे सर्वज्ञा सर्वज्ञ। तेणें
खुणाविला रघुनंदन। वना लक्ष्मण स्वयें
न्यावा ॥४५॥ एकोनि श्रीगुरुसंज्ञा। श्रीराम
म्हणे लक्ष्मणा। जरी तुज येणें आहे वना। तरी
धनधान्या वांटावें॥४६॥ परिसतां श्रीरामाचें
वचन। हर्षे निर्भर लक्ष्मण। एका जनार्दना
शरण। वनप्रयाण अवधारा॥१४७॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे अयोध्याकांडे एकाकार-
टीकायां जानकीलक्ष्मणवनाभिगमनं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ओव्या॥१४७॥

अध्याय आठवा

॥ श्रीरामचंद्रगुरवे नमः ॥

श्रीरामांचे वनाकडे प्रयाण

रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम्।
ब्रजापृच्छस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनम्॥१॥
ये च राज्ञे ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम्।
जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने॥२॥
अभेद्ये कवचे दिव्ये तूणी चाक्षय्यसायकौ।
सर्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण॥३॥
स सुहृज्जनमामंत्र्य वनवासाय निश्चितः।
इक्ष्वाकुगुरुमागम्य जग्राहायुधमुत्तमम्॥४॥
तद्विव्यं राजशार्दूलः सत्कृतं माल्यभूषितम्।
रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधम्॥५॥

श्रीराम लक्ष्मणाला मातेचा आशीर्वाद घेऊन
आयुधे आणण्यास पाठवितात :- श्रीराम म्हणे
सौमित्रासी। जरी तूं वनवासासी येसी। तरी
पुसोनि ये निजमातेसी। आणि पत्नीसी
भेटोनि ॥१॥ आणिकही सुहृदसंबंधे। त्यांसी
पुसोनि यावें यथावबोधें। माझीं आणावीं
दिव्यायुधें। तीं अति शुद्धें युद्धार्थी॥२॥ मज
दिधलें दशरथें। वरुणदत्त धनुष्यातें। तेणेंसीं
आणावे अक्षय भाते। अभेद्य कवचातें
आणावें॥३॥ शत्रुघातीं अति खडतर।
अतिशयेंसीं सतेज धार। तेंही खर्ग^५ आणावें
अति शीघ्र। आज्ञा गंभीर रामाची ॥४॥
सद्गुरू वसिष्ठाचे घरीं। माझे आयुधांची
सामग्री। ते आणावी त्वरा करीं। वनांतरीं
जावया॥५॥ लक्ष्मण सांगे सुमित्रेसी। राम
सीता जाताती वनासी। मीही जातों त्यांचें
सेवेसी। म्हणोनि मातेसी वंदिलें॥६॥ सुमित्रा
म्हणे रामसेवा। करितां सुख माझे जीवा। वनीं
सुखी केलिया राघवा। धन्य कुसवा तैं

१ मोहात, २ चाकर, ३ स्वाभाविक, ४ एकाकी, कोणाच्या आश्रयाशिवाय, ५ खड्ग.

माझा ॥७॥ ज्येष्ठ बंधु सद्गुरु परम। ज्येष्ठ बंधु
पित्यासम। ज्येष्ठ बंधु आत्माराम। पुरुषोत्तम
ज्येष्ठ बंधु ॥८॥ श्रीरामसेवा परम दान।
श्रीरामसेवा परम ध्यान। श्रीरामसेवा परम
समाधान। ब्रह्मज्ञान श्रीरामसेवा ॥९॥
श्रीरामसेवेचा करी आदर। तो सुखरूप नित्य
नर। ऐसा मातेने देवोनि वर। वना सौमित्र
पाठविला ॥१०॥ यापरी वंदोनि जननी।
निजपत्नीते आश्रासुनी^१। दिव्यायुधें सर्वे
धेवोनी। आला धांवोनी सौमित्रा ॥११॥
आला देखोनि सौमित्रासी। अति उल्हास स्वयें
सीतेसी। परम सुख श्रीरामासी। धरिला
पोटांसी आल्हादे ॥१२॥ जो त्यागी
निजकांतेसी^२। जो त्यागी वित्तविषयांसी।
तोचि पढियंता^३ श्रीरामासी। जीवीं अहर्निशीं
आवडता ॥१३॥

तमुवाचात्मवानरामः प्रीत्या लक्ष्मणमागतम्।

काले त्वमागतः सौम्य कांक्षिते मम लक्ष्मण ॥६॥

अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम्।

ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वया सह परंतप ॥७॥

श्रीराम, सीता व लक्ष्मण आपले सर्व धन
ब्राह्मणास व गरीबांस दान देतात :- श्रीराम म्हणे
लक्ष्मणासी। यथाकाळीं शीघ्र आलासी। मी
निजधन देईन दीनांसी। तूं त्या कार्यासी संपादीं
॥१४॥ तूं सखा साह्य वनवासी। तूं सखा
निजधर्मासी। तूं सखा साह्य निजकर्मासी।
सहाकारी होसी सर्वार्थी ॥१५॥ माझे निःशेष
निजधन। मी धर्मार्थ करितों दान। तें
वाटावयाचें विधान। सावधान
अवधारीं ॥१६॥ सर्वार्थी सखा साहायते।
आधीं पुजावें वसिष्ठाते। सर्वस्व अर्पावें
श्रीगुरुते। हा मुख्य आमुतें स्वधर्म ॥१७॥

धन धान्य असंख्याक। धाडावे गाईचें कळप
अनेक। वस्त्रें अर्पावीं अमोलिक। रथ वारु
अलोकिक। अर्पी श्रीगुरुसी ॥१८॥ अनर्घ्य
रत्नांचिया कोडी। भरोनि धाडाव्या कावडी।
सद्गुरु पूजावा आवडीं। निजपरवडी धर्माची
॥१९॥ तुवां जावोनि सांगातें। स्वयें अर्पावें
सद्गुरुते। सुयज्ञ ज्येष्ठपुत्र त्यातें। आणीं येथें
प्रार्थोनि ॥२०॥ वसिष्ठासी द्यावें धन। ऐकोनि
श्रीरामाचें वचन। लक्ष्मणासी हर्ष पूर्ण।
जावोनि आपण गुरु पूजी ॥२१॥ वसिष्ठ बोलें
उल्हासेसीं। त्रैलोक्यविजय श्रीरामासी। म्हणोनि
त्याची सुबुद्धि ऐसी। पूर्णभाग्यासी प्रकाशक
॥२२॥ मग जावोनि सुयज्ञघरांसीं। सौमित्र
बंदी सुयज्ञासी। श्रीराम जातो वनासी। तेणें
भेटीसी बोलाविलें ॥२३॥ ऐकोनि श्रीरामाचें
गमन। सुयज्ञ जाला उद्विग्नमन। लावोनियां
दोनी नयन। ठेला आपण तटस्थ ॥२४॥ मग
करोनियां संध्यावदन। सुयज्ञ आला जी
आपण। देखतांचि रघुनंदन। घाली लोटांगण
सद्गुरुपुत्रा ॥२५॥ मधुपर्कविधिविधान। केलें
यथोक्त^४ पूजन। आपलीं भूषणें रघुनंदन। करी
समर्पण गुरुपुत्रा ॥२६॥ जडित कुंडलें
रत्नमेखळा। बाहुभूषणें अनर्घ्य माळा।
करकंकणें मुद्रिका सकळा। शृंगारिला गुरुपुत्र
॥२७॥ श्रीराम स्वयें सांगे सीतेसी। म्हणे तूंही
पूजीं सुयज्ञासी। तिनेही अनर्घ्य^५ अलंकारासीं।
दिधलें त्यासी उल्हासे ॥२८॥ वना जातां
श्रीरामासरिंसीं। परम आल्हाद सीतेसी।
सर्वस्व देतां सुयज्ञासी। निजमानसीं उल्हास
॥२९॥ अमूल्य वस्त्रें सीतेपाशीं। तींही दिधलीं
सुयज्ञासी। जडितशय्या आस्तरणेंसीं। सहित
दासी अर्पिल्या ॥३०॥ मातुळदत्त गज

१ समाधान, संतुष्ट करून, २ आपल्या स्त्रीला. ३ आवडता, ४ विधिपूर्वक, ५ बहुमूल्य.

रामापासीं^१। तो शृंगारोनि अलंकारेसीं। त्यावरी बैसवोनि सुयज्ञासी। गज गजरेसीं बोळविला॥३१॥ उल्हासें पूजी ना गुरूसी। जो भजेना सत्पात्रासी। तेंचि दूषण दात्यांसी। आम्हीं महाऋषी पूजावे॥३२॥ श्रीराम सांगे सौमित्रासी। अगस्त्या शांडिल्या गार्ग्यऋषींसी। वामदेवादि कौशिकांसी। बहु धनराशी पाठवाव्या॥३३॥ वेदपाठक अग्निहोत्री। सत्कर्मचार नित्यश्रोत्री। आगमिक^२ महामंत्री। द्रव्यसंभारीं पूजावे॥३४॥ ऐसियांसी दिधल्या दान। तें तंव अतिशयेसीं पावन। सत्पात्र तें आहे आन। सावधान अवधारीं॥३५॥

दान कोणास व कोणते द्यावे ? :- अयाचित^३ भगवद्भावे। आवश्यक दान त्यासी द्यावें। आपण जावोनियां सर्वे। धन अर्पविं याचकां॥३६॥ कुटुंबवत्सल आणि निर्धन। बहु अपत्य अत्यंत दीन। त्याचें सुखी होय मन। इतुकें धन अर्पविं ॥३७॥ शिलवृत्ति आणि उच्छ्वृत्ती^४। जावोनि त्यांच्या गृहाप्रती। जितुकें द्रव्य ते मागती। तितुकें चतुर्गुणीं तूं त्यां देई ॥३८॥ त्यांसी कैचें साधन शाक। गोसहस्र सवत्सक। त्यांसी द्यावें आवश्यक। घृत दधि तक्र भोजनार्थ॥३९॥ धन धान्य कौसल्येघरे। आधीं द्यावें धर्माचारीं। संन्यासी मधुकरी करपात्री^५। ब्रह्मचारी भिक्षार्थी ॥४०॥ कौसल्येचे निजसेवक। आणि तिचे उपासक। तैसेच सुमित्रेचे देख। धन अनेक त्यां देई ॥४१॥ आमचे सुहृद आणि सेवक। परिचारिक आणि प्रेषक। कथाकथक^६ पुराणिक। द्रव्य अनेक त्यां द्यावें॥४२॥ वार्तासूचक^७ आणि गंधलेपक। सभास्थानी हास्यभाषक। ते पावती

परम सुख। त्या आवश्यक धन देई॥४३॥ छत्रकार चामरधारी। हडपी^८ बारी^९ आणि व्यवहारी। जळप्राशक धूपी फुलारी। सुखी करीं द्रव्यदानें॥४४॥ मल्ल दर्शनी नटनाटक। अश्ववाहक वस्त्रप्रक्षाळक^{१०}। रायविनोदी^{११} उपहासक। शिल्पकारक सुखी करीं॥४५॥ माझा सारथि चित्ररथ। त्यासीं अर्पी अपार अर्थ। दीन दरिद्री जे जे समस्त। अर्थवंत ते करीं॥४६॥ आमचे सखे सुहृद भक्त। जे कां आमचे नित्याश्रित। जे जे आम्हांसी आर्तभूत। ते धनें समस्त सुखी करीं ॥४७॥ द्रव्य काहीं ठेवणें नाहीं। निःशेष वेंचीं धर्मीं सर्वही। आणिक जें जें लागेल कांहीं। तें तें पाहीं मी देईन॥४८॥

खजिन्यातील द्रव्याचा विनियोग :- मग पाचारोनियां भांडारी। म्हणे निःशेष द्रव्य काढीं बाहेरी। त्याच्या विनियोगाची परी। ऐक निर्धारी^{१२} सौमित्रा॥४९॥ कृपण अनाथ अति दीन। अंध पंगु वृत्तिहीन। जे जे मागती तें त्यां द्यावें धन। अति सन्मानें सुखी करीं॥५०॥ सुख उपजे दिधल्या दान। त्यांहूनि सुख दे सन्मान। तेणें सुखें सुखावे भगवान। ये विधीं दान अति श्रेष्ठ॥५१॥ वृद्ध ब्राह्मण स्त्रिया तरुण। बहु बाळकेंसीं निर्धन। त्यांसीं सन्मानें द्यावें धन। सूक्ष्मदान या नावें॥५२॥ ऐशिया ब्राह्मणांचें ठायीं। सवत्सा आणि सुदोही^{१३}। सहस्र सहस्र अर्पी गाई। खिल्लारीं कांहीं उरों नेदीं॥५३॥ माझें होय पुनरागमन। तंववरी खावया पुरे धन। ऐसें दीनांसी द्यावें दान। सनातन हा धर्म॥५४॥ मज वना गेलियापाठीं। कोणीं न व्हावें कष्टी। कोणीं न पडावें संकटीं। अगाध तुष्टीं^{१४} धन

१ मोठ्या थाटाने, २ वेदज्ञ, ३ याचना न करणारा, ४ शेत, मार्ग, वगैरे ठिकाणी पडलेले धान्य जमवून त्यावर निर्वाह करणारे, ५ हात हेच ज्याचे पात्र असे ते, ६ हरिदास, ७ बातमी सांगणारे, ८ विडा देणारे ९ छत्रधर, १० धोबी, ११ कलाकार, विनोदी बोलणारे, १२ निश्चयपूर्वक, १३ दुधाळ, १४ संतोषाने.

देई॥५५॥ श्रीरामें आज्ञा दिधली जैसी।
लक्ष्मण दे त्याहूनि विशेषीं। दान देतां
लक्ष्मणासी। चौगुणा मानसीं उल्हास॥५६॥

सर्वस्वाचे दान करून दशरथाचा निरोप
घेतात, लोकांचा विषाद :- निःशेष वांटोनि
धन। सीता श्रीराम आणि लक्ष्मण। करावया
वनप्रयाण। निघालीं आपण राया पुसों॥५७॥
राम सीता निघालीं बाहेरी। पाहों धांविन्नल्या
नरनारी। एक चढले उपरीवरी। माडिया गोपुरीं
पैं एक॥५८॥ राम चालतां राजबिदीं। सवें
दाटली जनांची मांदी^१। कैकेयीची दुष्ट बुद्धी।
राजा निर्बुद्धि कां आयके॥५९॥ रथ गज
चतुरंगश्रेणी। राम गजरें जाय प्रतिदिनीं। तो
श्रीराम आजि अनवाणी। जातो चरणीं
वनवासा॥६०॥ राम देखतांचि निवती नयन।
राम देखतांचि निवे मन। राम देखतांचि निवे
जन। जगजीवन श्रीराम॥६१॥ राम जगाचें
जीवन^२। त्या जीवनीं जन मीन^३। तो श्रीराम
जातांचि जाण। जनांचे प्राण जातील कीं
॥६२॥ ऐसिया सुखरूप श्रीरामासी। दशरथ
धाडितो वनासी। कैकेयीग्रहें घेतलें त्यासी।
लागलें रायासी स्त्रीपिसें॥६३॥ सीता सुकुमार
महासती। इंद्रादि देव पाहों न शकती। तेही
चरणीं चालतां^४ क्षितीं। लोक देखती मार्गस्थ
॥६४॥ ऐसैं बोलतां जनांसी। तिघें अनुद्विग्न^५
मानसीं। वेगीं आलीं राजगृहासी। दशरथासी
पुसावया॥६५॥ सुमंत प्रधान अति विश्वासी।
तेणें सांगितलें रायासी। श्रीराम जातो
वनवासासी। आज्ञा तुम्हांसी पुसों
आला॥६६॥ रामें वांटिलें निजधन। सेवक
सुहृद आणि ब्राह्मण। सुखी केले दीन जन।
वनप्रयाण सुमुहूर्ती॥६७॥ ऐकोनि सुमंताचें

वचन। रायासी आलें पैं रुदन। जळो कैकेयीचें
वदन। धाडी राम वनवासा॥६८॥

श्रीरामांनी वनाचा निर्धार बदलावा म्हणून
दशरथाची विनंती :- श्रीराम देखतां दृष्टीं। राजा
मूर्च्छित पडला सृष्टीं। रामें उठविला उठाउठीं^६।
स्वयें थापटी पर्यकीं॥६९॥ राजा होवोनि
सावधान। श्रीरामासी बोले आपण। नको करूं
वनप्रयाण। माझा प्राण जाऊं पाहे॥७०॥
कैकेयी ते मशक कोण। तुज मी राज्य देतों
संपूर्ण। आतांचि करितों अभिषिचन।
ऋषिगणसमवेत॥७१॥

वचनभंग होईल म्हणून श्रीरामांचा नकार :-
श्रीराम लागला पायांसी। नको करूं
अभिषेकासी। मिथ्या करितां भाकेसी^७। दोघें
दोषी वेदोक्ते॥७२॥ आतां मज राज्य घेतां। जग
निंदील सर्वथा। तुझी भाक मिथ्या करितां।
अधःपाता मी जाईन॥७३॥ वेदवचन
गुरुवचन। त्याहूनि अधिक पितृवचन।
यावज्जन्म जो करी पाळण। त्याचें वचन
अनुल्लंघ्य॥७४॥ तुझे वचनें त्यागीन सीता।
तुझे वचनें त्यागीन जीविता। परी
वनवासाचिया निश्चितार्था। मी सर्वथा
त्यागीना॥७५॥ माझा जरी जाईल प्राण। तरी
त्यागीना वनप्रयाण। राया तुझी वाहतों आण।
म्हणोनि चरण दृढ धरिले॥७६॥

श्रीरामांचा दृढ निश्चय पाहून राजा सैन्य बरोबर
देण्यास सांगतो :- देखोनि रामाचें निर्वाण^८।
राजा करी दीर्घ रुदन। कैकेयीयें नागविलें पूर्ण।
राम निधान अंतरलें॥७७॥ न विचारितां
निजकार्यासी। भाक देवों नये स्त्रियांसी। तेणें
भाकें गोवोनि आम्हांसी। केला वनवासी श्रीराम
॥७८॥ श्रीरामाचें दृढपण। वनाभिगमनीं अति

१ समूह २ पाणी, जल, ३ मासे, ४ जमिनीवरून, ५ खेदरहित, ६ सत्वर, ७ वचनाल, ८ निर्धार.

निर्वाण। रायें वृत्त जाणोन आपण। निजप्रधान
आज्ञापिला॥७९॥ सन्नद्ध^१ चतुरंगसेना।
रामासर्वे द्यावी वना। वनीं वेचावया रघुनंदना।
असंख्य धना सर्वे देई॥८०॥ उष्णे^२ पीडेल
श्रीरामचंद्र। सर्वे देइजे छत्रचामर। कापडगृहे^३
अति विचित्र। देई खिलार धेनूचें॥८१॥

कैकेयी क्रोधाविष्ट, त्यामुळे राजाचा संताप :-
एकोनि रायाचें वचन। कैकेयी जाली
क्षोभायमान। आरक्त करोनियां नयन। काय
आपण बोलिली॥८२॥ घेवोनि उंसाच्या
रसासी। वाकस^४ देइजे जेवीं दीनासी। लक्ष्मी
देवोनियां रामासी। भरता देसी शून्य राज्य
॥८३॥ दावोनि गज^५ भद्रजाती^६। दानसंकल्प
द्विजाहातीं। त्यासी दीजे चित्रींचा हस्ती। ते गतीं
राज्य देणें॥८४॥ माझें म्हणतां काळें मुख।
तुम्ही दुष्ट नष्टविवेक। मिथ्या करितां आपली
भाक। निश्चयें नरक भोगाल॥८५॥ कैकेयीचें
कठिण वचन। एकोनि राजा कोपायमान। नष्ट
दुष्ट तूं अति कठिण। वर्मी^७ वाग्बाण
विंधिसी॥८६॥

सैन्यसंभार घेण्यास श्रीरामांचा विरोध :-
श्रीराम म्हणे स्वामी दशरथा। सेनासंपत्ति सांगातें
घेतां। राज्यभार आला माझे माथां। तो सर्वथा
मी नेघें॥८७॥ गंगोदक अति शुद्ध। त्यामाजि
पडलिया मद्यबिंद। अवघेचि होय अविशुद्ध।
तेवीं विरुद्ध दुष्टसंगें॥८८॥ तुम्हीं राज्य दिधलें
भरता। त्यांतून अणुमात्रही घेतां। माझ्या
वनवासाच्या व्रता। दोष तत्त्वतां लागेल॥८९॥
ऐसें बोलतां श्रीरामासीं। कैकेयी वल्कलें दे
त्यासी। वेगीं वेढोनि यांसी। शीघ्र वनासी
निघावें॥९०॥ सांडोनि वस्त्रें अलंकार।
परिधान^९ करावें वल्कलांबर। माथां धरोनि

जटाभार। होई वनचर वनवासीं॥९१॥ स्वयमेव
देखतां दशरथा। वल्कलें वेढी श्रीरघुनाथ।
लक्ष्मण येवोनि शीघ्र तेथ। स्वयें वेष्टित
वल्कलें॥९२॥ वल्कलें दिधली सीतेसी। तीं
वेढितां नये तिसी। श्रीराम येवोनि तीपासीं।
सुयुक्तीसीं नेसविलीं ॥९३॥
रामसौमित्रसीतेच्या वस्त्रांसी। कैकेयी घे
आपणापासीं। देखोनि क्षोभ आला रायासी।
अति निर्भत्सीं कोपयोगें॥९४॥

वसिष्ठगुरूंचा कोप व कैकेयीचा धिक्कार :-
कोप आला वसिष्ठासी। निर्भत्सिलें कैकेयीसी।
नष्ट दुष्ट शठ तूं होसी। न लाजसी अति स्वार्थें
॥९५॥ तुझिया वरदाच्या नेमासीं। एकला एक
राम वनवासी। तूं कां वल्कलें देतेसी सीतेसी।
दुष्ट होसी दुर्भगा^{१०}॥९६॥ वस्त्रें अलंकार त्यांचीं
आतां। तूं कां घेसी सभेदेखतां। काळें वदन तुझें
तत्त्वतां। मुख दावितां लाजसि ना॥९७॥

दशरथाचा संताप :- दुस्तर कोप दशरथा।
कैकेयीसी मारूं धांवे लाता। तूं नव्हेसी माझी
कांता। तुझा भर्ता मी नव्हे॥९८॥ माझ्या
बाळांचीं घेसी लुगडीं। तूं तंव रामा^{११} हाटींची^{१२}
धगडी^{१३}। घरीं घातलीसे धांगडी। जाय रोकडी
बैस हाटीं॥९९॥ ऐसें क्रोधें बोलतां। गहिंवर
आला दशरथा। पोटासीं धरोनियां सीता। होय
अर्पिता आभरणें॥१००॥

सीतेला वस्त्रसमर्पण :- चौदा वर्षे वनवासीं।
वस्त्राभरणें पुरती ऐसीं। तितुकीं द्यावीं सीतेसी।
सुमंतासी आज्ञापिलें॥१॥ वस्त्रें भूषणें
सीतेजवळीं। सुमंतें दिधली ते काळीं। दशरथा
वंदी जनकबाळी। वंदी वेल्हाळी वसिष्ठासी
॥२॥ वसिष्ठें दिधलें आशीर्वचन। वनीं सतीत्वा
पाळिसी पूर्ण। विजयी होईल रघुनंदन। तुज

१ सिद्ध, २ सूर्याच्या तापाने, ३ तंबू, ४ चोयट्या, ५ उत्तम हत्ती, ६ मर्मस्थानी, ७ नेसावे, ८ भाग्यहीन, ९ स्त्री, १० बाजारबसवी,
११ गोंधळ.

त्रिभुवन वंदील॥३॥ राजा आज्ञापी सुमंता।
शीघ्र आणीं माझिया रथा। बैसावया
श्रीरघुनाथा। समेत^१ सीतासौमित्र॥४॥

तिघांचे पित्यास वंदन, सर्वत्र शोकाकुल
आक्रोश :- रामलक्ष्मण प्रदक्षिणा। करोनि
लागती पित्याचे चरणा। सात शतें माता जाणा।
अभिवंदना तिहीं केलें॥५॥ तंव तिहीं केला
कोल्हाळ। अवधियांनीं एकचि आरोळ। तंव
राम निघाला तत्काळ। अति विव्हळ
समस्तही॥६॥ जातां देखोनि रघुनंदन। राजा
पडिला मूर्च्छापन्न। रुदन करिती सकळही जन।
दीनवदन अयोध्या ॥७॥ एकी माता कपाल
पिटिती। एकी दीर्घस्वरें हाका देती। एकी
वक्षःस्थलें^२ ताडिती। पडल्या बहुती
मूर्च्छिता॥८॥ श्रीराम म्हणे येथें राहतां। अधिक
वाढेल ममता। रथीं वाहोनियां^३ सीता। होय
निघता तत्काळ॥९॥ आक्रंदोनि आरडे
निजमाता। म्हणे मुख पाहों दे रघुनाथा। केंवी
मी देखेन मागुता। वदन श्रीरामा
दाखवीं॥१०॥ येई येई रे माझ्या श्रीरामा।
मनमोहना मेघश्यामा। विव्हळ सांडोनियां
आम्हां। वना दुर्गमा केंवी जासी॥११॥ तुज
निघतां बा रे वना। मज आला प्रेमाचा पान्हा।
कोणासी पाजूं रघुनंदना। निजवदना मज
दावीं॥१२॥ वना जातां रघुनंदन। गार्यीचें
गळती लोचन। अश्रु गज करिती रुदन। दुःखें
पाषाण उलताती॥१३॥ डोहीचें आटतां
जीवन। जेंवी तळमळती मीन। तेंवी अयोध्येचे
जन। श्रीरामेवीण तळमळती ॥१४॥ कैकेयी ते
अति कठिण। सीतेचें हरी वस्त्राभरण। तीखालें^४
येथें राहे कोण। करूं प्रयाण वनवासा॥१५॥

तिघांमागून सर्व नागरिक जातात :- निघाले

ज्योतिषी वेदपाठक। निघाले अग्निहोत्री
साग्निक। त्यांचिये समागमे देख। एक एक
निघाले॥१६॥ सुतार कुंभार नापिक। निघाले ते
नटनाटक। रजक रंगारी चार्मिक^५। अनामिक^६
निघाले॥१७॥ निघाले भुसी साळी माळी।
चाटी^७ भाटी तेली तांबोळी। कोष्टी^८ सोनार
शिंपी गोवळी। कोळी माळी निघाले॥१८॥
कैकेयी ती दुष्टबाधा। ती आम्हांसी पीडील
सर्वदा। जिकडे राम तिकडे अयोध्या। सर्वांची
श्रद्धा वनवासी ॥१९॥ श्रीराम जंव मागें पाहे।
तंव नगरजन धांवती लवलाहें। राम सुमंतासी
म्हणे राहें। जनसमुदाय केंवी येती॥२०॥

नागरिकांना अयोध्येत परतून जाण्याची
श्रीरामांची विनंती :- श्रीराम स्वयें विनवी जन।
दंडकारण्या मज गमन। दूरस्थ पंथ अति कठिण।
तुम्हां आगमन तेथें नव्हे॥२१॥ कृपा करोनियां
मजवरी। तुम्हीं राहावें निजनगरीं। राजा दशरथ
आहे शिरीं। सुखोदगारीं^९ नांदावें॥२२॥ माझी
आज्ञा पाळील भरत। तुम्हीं राहावें सुनिश्चित।
ऐसें सांगोनि रघुनाथें। जन समस्त राहविले
॥२३॥ माझे स्मरण जया अहर्निशीं। मी अखंड
तयापासीं। मज न विसरावें निजमानसीं। मी
तुम्हांपासीं सर्वदा॥२४॥ यापरी राहवोनियां
जन। श्रीराम करी वनाभिगमन। एका जनार्दना
शरण। पुढें निरूपण रसाळ॥२५॥ रसाळ कथा
रामायणी। वदली वाल्मीकाची वाणी। एका
शरण जनार्दनीं। कृपा सज्जनीं करावी॥२६॥
स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे अयोध्याकांडे
एकाकारटीकायां श्रीरामवनाभिगमनं नाम
अष्टमोऽध्यायः॥८॥

ओव्या॥१२६॥

॥श्लोक॥७॥

अध्याय नववा

श्रीरामांचे चित्रकूटावर गमन

श्रीरामांच्या प्रयाणानंतर दशरथ व राण्या त्यांच्या मागून धावत जातात :- श्रीरामाय जगदानंदकंदाय नमः ॥ वना निघतां श्रीरघुनाथ। राजा महामोहें मूर्च्छित। तो होवोनियां सावचित्त। पुसे दशरथ राम कोठें ॥१॥ त्यासी स्त्रिया सांगती मात^१। तुम्हीं दिधला निजरथ। त्यावरी बैसोनि रघुनाथ। गेला निश्चित वनवासा ॥२॥ एक सांगती रायासी। राम आश्वासीत जनांसी। आहे नगरद्वारापासीं। तंव राव वेगेंसीं धाविंनला ॥३॥

अथ राजा वृतः स्त्रीभिः सद्विजो दीनमानसः।
निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामि च वनं गतम् ॥१॥

सातशें राणियांसमवेत। धाविंनला दशरथ। कोठें कोठें माझा रघुनाथ। स्वयें पुसत सर्वाति ॥४॥ मग आक्रंदें दिधली हाक। श्रीरामा दाखवीं रे निजमुख। तुज जालिया विमुख। परम दुःख सर्वासी ॥५॥ कैकेयीयें घेवोनि भाक। मज दिधलें महादुःख। तुझें देखिलिया श्रीमुख। परम सुख मज होय ॥६॥ श्रीराम स्मरतां हृदयांत। सकळ दुःखांचा होय अंत। भाग्यें अभागी मी दशरथ। वना रघुनाथ धाडिला ॥७॥ धांव पावें गा राघवा। भेटी देई परम कणवा^२। सुख होईल माझ्या जीवा। म्हणोनि धावां^३ पोकारिला ॥८॥ गेला गेला रे रघुनाथ। म्हणोन आक्रंदें गर्जत। रडत पडत स्वयें धांवत। पडे मूर्च्छित अति दुःखी ॥९॥ राम म्हणे येथें राहतां। दृढ वाढेल मोहममता। रावो मजपासीं न येतां। वेगीं सुमंता रथ हाकीं ॥१०॥ श्रीराम नयेचि परतोनी। दशरथ रथ देखे नयनीं। दृष्टी मुरडेना तेथोनी। ठेली जडोनी रामरूपीं ॥११॥

यावतु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत।
तावद्वयवर्धतेवास्य धरण्यां पुत्रदर्शने ॥२॥
तदार्तश्च विपण्णश्च पपात धरणीतले ॥

सर्वांचा विलाप :- श्रीराम देखतां दृष्टीं। दृष्टी लागली रामापाठीं। श्रीराम न देखतां दृष्टी। बैसली शेवटीं ध्वजस्तंभीं ॥१२॥ दृष्टी अंतरलिया ध्वज। राजा पाहे रथाचें रज^४। न देखतां श्रीरामाचें रज। पडे भूभुज^५ मूर्च्छित ॥१३॥ आठवितां श्रीरामासी। राजा विसरे निजदेहासी। तेणें मूर्च्छा आली त्यासी। देहभावासी विसरला ॥१४॥ स्त्रिया करिती दीर्घ रुदन। रुदन करिती सकळ जन। गाई न सेविती तृणजीवन^६। वत्स स्तनपान न करिती ॥१५॥ अश्व न खाती चारापाणी। गज निजकवळ न घालिती वदनीं। आहार त्यजिला पौरजनीं। अयोध्याभुवनीं आकांत ॥१६॥ दिवस गेला अस्तमानीं। राजा सावध केला राणियांनीं। प्रवेशतां अयोध्याभुवनीं। सुख स्वर्णीं दिसेना ॥१७॥ दीपदीपिका नाहीं कोठें। ओस हाटवाटिया^७ चौहटे^८। जो तो रडतचि वाटे। श्रीराम कोठें पुसताती ॥१८॥ श्रीराम प्रवेशलिया वनीं। घरोघरीं दीर्घ रडणी। अरंदोळ^९ पडला अयोध्याभुवनीं। अन्न कोणी न खाय ॥१९॥

वसिष्ठांनी धीर दिल्यावर सर्वजण अयोध्येकडे परत फिरतात :- न साहवे श्रीरामवियोगदुःख। राजा राणिया सकळ लोक। अवघे म्हणती घेवों विख। वसिष्ठें देख निवारिलें ॥२०॥ चौदा वर्षे वनवासीं। राम क्रमील निमेषार्थेसीं। लाहोनि^{१०} त्रिभुवनयशासी। अयोध्येसी येईल ॥२१॥ मारोनि राक्षसांच्या क्रोडी। सोडवोनि देवांची बांदवडी। उभवोनि रामराज्याची गुढी^{११}। येईल तांतडी^{१२} श्रीराम ॥२२॥ माझे वचन माना

१ गोष्ट, २ कृपेने, ३ करुणा भाकली, आक्रोश केला, ४ धुरळा, ५ (दशरथ) राजा, ६ गवत आणि पाणी, ७ बाजार, ८ चवाटे ९ आरडाओरडा, १० मिळवून, ११ ध्वज, १२ सत्वर.

प्रमाण। वाहतों श्रीरामाची आण। विष घेवोनि देतां प्राण। अधःपतन पावाल॥२३॥ ऐकोनि वसिष्ठाची वाणी। राजा प्रवेशला राजभवनीं। श्रीराम आठवितां मनीं। पडला धरणीं मूर्च्छित॥२४॥

श्रीरामांच्या मागून ब्राह्मण धावत जातात :- येरीकडे श्रीराम आपण। शीघ्र करितां वनप्रयाण। पाठीं लागले ब्राह्मण। राहविल्या जाण न राहती॥२५॥ रामें रथ पेलिला^१ उठाउठीं। द्विज धांवती पाठोपाठीं। श्रीरामाची प्रीती मोठी। प्रेम पोटीं अनिवार॥२६॥

चकर्षेव गुणैर्बद्धं जनं पुरनिवासिनम्॥३॥
ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धा ज्ञानेन वयसौजसा।
वयःप्रकंपशिरसो दूरादूचुरिदं वचः॥४॥
वहतो जवना रामं भो भो जात्यास्तुरंगमाः।
उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुराद्वनम्॥५॥
एवमार्तप्रलापांस्तान्वृद्धान्प्रलपतो द्विजान्।
अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह॥६॥

श्रीरामाच्या संगतीं। वनवासीं करावया वस्ती। दृष्टी ठेवोनियां रथीं। ब्राह्मण धांवती लवलाहें॥२७॥ वृद्ध वृद्ध वेदपाठक। तपस्वी अग्निहोत्री याज्ञिक। आणिकही बहुसाल लोक। मोठेनि हांकतिहीं दिधली॥२८॥ शीघ्र नेतां श्रीरामासी। शरण रथाच्या वारूवांसी^२। राम आणावा आम्हांपासीं। वेगीं वनवासीं न न्यावा॥२९॥ रथ चालवितो अलोलिक। त्या सारथियासी नमन देख। रथ पेलवा नगरासन्मुख। वना श्रीराम न न्यावा॥३०॥ श्रीराम जंव मागें पाहे। तंव जनसमुदाय धांवताहे। उडी टाकोनि लवलाहें। वंदोनि पाये बोलत॥३१॥ स्वामी कष्टलेती बहुत दुरी। म्हणोनि द्विजांचे चरण चुरी। वनवास दंडकारण्यामाझारी। तुम्ही कैशापरी याल तेथें

॥३२॥ श्रीरामा तुझिया संगतीं। आम्ही पावों ब्रह्मप्राप्ती। वनवास तो बापुडा किती। भय निश्चितीं आम्हां नाहीं॥३३॥ परतोनि न्यावें वनाप्रती। वनासांगाती वनवासीं॥३४॥ तूं जें सांडोनि जासील दुरी। तें आम्ही होऊ रानभरी। आम्हांवरी कृपा करीं। दीनोद्धारीं चालावें॥३५॥ ऐकोनियां द्विजोक्ती। श्रीराम विचारी पै चितीं। हे निजनगरासी स्वयें जाती। ऐसी युक्ती योजावी॥३६॥ श्रीराम लक्ष्मणा आज्ञा करी। म्हणे चालतां द्विज शिणले भारी। आजि वस्ती तमसातीरीं। सीता उतरें वृक्षातळीं॥३७॥ श्रीराम नेघेचि पै अन्न। अवघीं केले अंबुप्राशन^३। सीतेसहित आपण। केलें शयन तृणशय्ये॥३८॥ श्रीराम सांगे लक्ष्मणाप्रती। ब्राह्मण राहवितां न राहती। हे जंव निजेले आहेती। तंव शीघ्रगतीं निघावें॥३९॥ सुमंत रथ सिद्ध करी। मार्ग दाविला अयोध्यामोहरीं^४। रिघोनि तमसेमाझारीं। परतीरीं उतरले॥४०॥ ब्राह्मण प्रातःकाळीं पाहती। माग देखिला अयोध्येप्रती। उल्हासें अवघे नगरा येती। तंव रघुपती पुढें गेला॥४१॥ तयांसी पुसती नगरस्थ। कोठें आहे श्रीरघुनाथ। ते म्हणती राम आला येथ। जन हांसत ब्राह्मणांसी॥४२॥ बहुतां पाडोनियां भ्रांती। श्रीराम गेला हातोहातीं। श्रीरामाची अगम्य गती। न कळे वेदोक्ती ब्राह्मणां॥४३॥ हृदयीं असतां आत्माराम। जनांसी पडला मोहभ्रम। अवघे जाले विषयकाम^५। कल्पांतीं राम न भेटे॥४४॥ फुकाचें जें रामनाम। नुच्चारिती ते अभागी परम। असो ते पावती अंधतम^६। जे आत्माराम नाठविती॥४५॥

१ चालविला, २ घोड्यांना, ३ उदकप्राशन, ४ अयोध्येकडे ५ विषयेच्छू, ६ नरकविशेष.

गुहकाचे भागीरथीच्या तीरावर आगमन :- असो हें येरीकडे रघुपती। दुसरे दिवसीं दिनांतीं^१। इंगुदीवृक्षीं केली वस्ती। निकट भागीरथीप्रवाहो॥४६॥ वना आलिया श्रीराममूर्ती। ऐकोनि गुहक निषादपती^२। भेटों आला अति प्रीतीं। घातलें क्षितीं^३ लोटांगण॥४७॥ देखतां श्रीरामाचें मुख। गुहका जाला परम हरिख। रामें आलिंगितां देख। द्वंद्वदुःख विसरला॥४८॥ विसरला धर्म अधर्म। विसरला अधम उत्तम। सद्भावें देखतां श्रीराम। मरणजन्म विसरला ॥४९॥ विसरला कर्मकर्तेपण। विसरलासे मीतूपण। देखतां श्रीरामाचें चरण। समाधान गुहकासी॥५०॥ करितां श्रीरामनामस्मरण। समूळ निर्दळे जन्ममरण। त्याचे देखतां श्रीचरण। बोळवण^४ भवभावा^५॥५१॥ गुहकें आणिला फळसंभार। राम न करीच फळाहार। करोनि जळाचा जळाहार। केला सेजार^६ वृक्षमूळीं॥५२॥ केला सीतेसी सेजार। निद्रा न करीच सौमित्र। सावधान अहोरात्र। सेवेसी तत्पर श्रीरामीं॥५३॥ श्रीराम गुहक एकांतीं। संवाद करिती अति प्रीतीं। निमेषार्थे गेली राती। जाली प्राप्ती अरुणोदया॥५४॥

पुढे प्रयाण करतेवेळी तेथूनच सुमंताला परत पाठविला :- श्रीराम म्हणे गुहकासी। वेगीं आणवीं नौकेसी। जाणें आहे परतीरासी। आजि वस्ती प्रयागीं॥५५॥ सुमंतें सज्ज केला रथ। त्यासी बोले श्रीरघुनाथ। आतां येथोनियां परत। जावें त्वरित अयोध्ये॥५६॥ तमसातीरींहूनि रथ। परतवावा हा निश्चितार्थ। ब्राह्मणसंगाच्या त्यागार्थ। तुज येथपर्यंत आणिलें॥५७॥

सुमंताची विनंती :- ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। सुमंत पडला मूर्च्छापन्न। दीर्घ आक्रंदे करी रुदन। राम सच्चिदधन अंतरला॥५८॥ रिता देखोनियां रथ। होईल अयोध्येसी आकांत। प्राण सांडील दशरथ। नको तेथें मज धाडूं ॥५९॥ तुज सांडोनि रघुनाथा। अयोध्येमाजि मज जातां। सुख न^७ पर्वें^८ गा सर्वथा। चरणीं माथा ठेविला॥६०॥ कृपा करीं श्रीरघुपती। मी येईन वनाप्रती। सेवा करीन अहोरात्रीं। विघ्नें रथगतीं वारीन॥६१॥

श्रीरामांचे उत्तर :- श्रीराम म्हणे गा सुमंता। गुज सांगेन मी तुज आतां। तुज अयोध्येसी नवजातां^९। कैकेयी दशरथा पीडील॥६२॥ रायें देवोनियां रथ। कोठें धाडिला रघुनाथ। माझेनि रागें दशरथ। करवील घात भरताचा॥६३॥ पायीं जावें वनवासासी। साक्षेपें^{१०} रथ कां दिधला त्यासी। मारावया भरतासी। रायें रामासी पाठविलें ॥६४॥ भरता मारविलियापाठीं। राम बैसवावा राज्यपटीं। विकल्प^{११} कैकेयीच्या पोटीं। तो तूं गेलियापाठीं सांडील॥६५॥ रितें देखोनियां रथासी। राम जाला वनवासी। सत्य मानेल कैकेयीसी। या कार्यासी तूं जायीं॥६६॥ माझी आज्ञा आहे ऐशी। तुवां जावें अयोध्येसी। दशरथ आणि कौसल्येसी। सुख उपदेशीं ब्राह्मणां॥६७॥ वचन ऐकोनियां सांकडे। सुमंत संकोचला रडें। कांहीं न बोलवेचि पुढें। रथेंसी मुढे अति दुःखी॥६८॥

गुहकाकडून झाडाचा चीक आणवून जटाबंधन :- श्रीराम बोलिला उत्तर। गुहका आणवीं न्यग्रोधक्षीर^{१२}। वेगीं बांधावा जटाभार। रामसौमित्र वनवासी॥६९॥ गुहकें आणोनियां

१ संध्याकाळी, २ कोळ्यांचा राजा, ३ भूमी, ४ पाठवणी, ५ सांसारिक उपाधींना, ६ शय्या, ७ मला मिळणार नाही, ८ न जाता, ९ लोभाने, १० संशय, ११ वटवृक्षाचा चीक.

क्षीर। जटामुकुट अति सुंदर। दोघांचें बांधिले मनोहर। राम सौमित्र शोभती॥७०॥ आज्ञा देवोनि सुमंतासी। श्रीराम आला नावेपासीं। वेगीं बैसवोनि सौमित्रासी। सीता त्यापासी बैसविली॥७१॥

गुहकाच्या आईची प्रार्थना :- श्रीराम नावेसी बैसतां। आक्रंदे गर्जे निषादमाता। आम्हा समस्तांच्या घाता। श्रीरघुनाथा करूं नको॥७२॥ तुझी लीला अगाध गहन। नेणो श्रीराममहिमान। चरणीं उद्धरिले पाषाण। जडतारण^१ श्रीराम॥७३॥ नावेवरी आमुचे जिणें। ते उद्धरेल तुझेनि चरणें। मग आम्हीं काय करणें। येणें जाणें खुटलें॥७४॥

क्षालयामि तव पादपंकजं नाथ दारुहृषदोः किमंतरम्।
मानुषीकरणचूर्णमस्ति ते पादयोरिति कथा प्रथीयसी॥७॥

ऐसे अगाध तुझे चरण। तुझे पदींचे रजःकण। लागतां जडाचें उद्धरण। त्यांचें क्षाळण करीन मी॥७५॥

श्रीरामांना संतोष :- देखोनि निषादीचा भावो। संतोषला श्रीरामरावो। दीन उद्धरावया पाहों। वर्नीं निर्वाहो श्रीरामा॥७६॥ करावया दीनोद्धरण। श्रीरामाचें वनप्रयाण। एका जनार्दना शरण। भवतारण श्रीराम॥७७॥

गंगापार होऊन त्रिरात्र मुक्काम, त्रिवेणीदर्शन, गंगायमुनेस आनंद :- यापरी श्रीरामचंद्र। उतरोनियां गंगापार। श्रीराम सीता सौमित्र। तिथें एकत्र निघाली॥७८॥ पुढें पद्मपुष्करिणी। तेथें त्रिरात्रीं वसोनी। कमळकिंजल्क^२ सेवूनी। प्रभातीं त्रिवेणी पावतीं जालीं॥७९॥ राम लक्ष्मण सीता तिन्ही। देखोनियां श्रीत्रिवेणी। उल्हास गंगेच्या मनीं। श्रीरामचरणीं विनटावया^३॥८०॥ गंगा म्हणे माझें भाग्य

गहन^४। यमुना म्हणे मी अति पावन। सरस्वती म्हणे मी धन्य। श्रीरामचरणस्पर्शनीं॥८१॥ लागतां श्रीरामाच्या चरणीं। आम्ही पावन तिधी जणी। म्हणोनि आनंदली त्रिवेणी। तिधी जणी सनाथ॥८२॥ प्रयाग करोनियां पावन। सीतासमवेत लक्ष्मण। श्रीराम करी संध्यास्नान। जपविधान यथोक्त^५॥८३॥

नित्यविधि उरकून भरद्वाजाश्रमास गमन, तिथेच राहण्याबद्दल ऋषींचा आग्रह :- श्रीराम लक्ष्मण सीतेसहित। भारद्वाजाश्रमा येत। ऋषीनें देखोनि श्रीरघुनाथ। आला धांवत साकोरा॥८४॥ स्वयें श्रीराम आपण। केले सांष्टांगी नमन। सौमित्रें घातलें लोटांगण। वंदिले चरण जानकीनें॥८५॥ आला देखोनि रघुनाथ। आनंद भारद्वाजा अद्भुत। आजि माझें कुळ पुनीत। पितर तृप्त आजि माझे॥८६॥

अद्य नः पितरस्तुता अद्य नः पावितं कुलम्।

अद्य नो वंशजाः सर्वे यद्भवान्गृहमागतः॥८॥

आजि माझा वंश धन्य। आजि माझा आश्रम पावन। आजि माझें याग संपूर्ण। सफळ ध्यान आजि माझें॥८७॥ आजि माझें धन्य नयन। आजि विश्रांतीस आलें समाधान। झालीं ध्येय ध्याता ध्यान संपन्न। श्रीरामचरण देखोनी॥८८॥ स्वभावें देखतां रघुपती। ज्ञानेंसीं विज्ञानाची^६ प्राप्ती। आजि जीवशिवांसी विश्रांती। श्रीराममूर्ती देखोनी॥८९॥ हर्षें करितां स्तवन। अश्रुपूर्ण जाले नयन। हृदयीं धरितां रघुनंदन। समाधान ऋषिवर्या॥९०॥ ऋषि पावोनि समाधान। केले अर्घ्यपाद्यादि पूजन। फळें आणोनि संपूर्ण। दिधलें भोजन फळाहार॥९१॥ ऋषि

१ अचेतन वस्तु सचेतन करणारा, २ कमलपानातील तंतू, ३ शोभून नाचास, ४ मोठे, ५ यथासांग, ६ अनुभवज्ञानाची.

सद्भावेन निर्मळ। श्रीरामीं अर्पितां फळ। देहगेह
रामाचे केवळ। सुफळीं सकळ श्रीराम॥१२॥
ऐसी सर्व समाधि असतां। धणीं^१ न पुरे
ऋषीच्या चित्ता। श्रीरामसेवासुख सेवितां।
समाधिअवस्था ते तुच्छ॥१३॥ ऋषि म्हणे
श्रीरामासी। दूरी वनवासा तूं कां जासी। प्रयाग
तीर्थरावो सर्व तीर्थासी। चौदा वर्षे येथेंच
राहें॥१४॥

आपण राहिल्यामुळे अयोध्येचे नागरिक
येऊन शांतिभंग होईल वगैरे अडचणींचा निर्देश
:- श्रीराम म्हणे ऋषिनाथा। मज निश्चयें येथें
राहतां। अयोध्येच्या प्रजा समस्ता। देखोनि
समीपता^२ धांवतील॥१५॥ चुकवोनि आलों
मी द्विजगण^३। अवश्य येतील ते ब्राह्मण।
स्त्रिया वृद्ध अति दीन। समस्त जन
येतील॥१६॥ येतील पुरोहित प्रधान। येतील
नटनाटकगण। वारांगना^४ येतील संपूर्ण। सेवक
जाण येतील॥१७॥ श्रीरामभेटी आणि
प्रयागस्नान। पर्वकाळ अति पावन। जनक
येईल धांवोन। सीताभिगमन^५ माहेरा ॥१८॥
सीता कां नेतां वनवासीं। इसी धाडावे
माहेरासी। म्यां काय बोलावे जनकासी।
वनवासासी मुख्य विघ्न॥१९॥ येथें येईल
दशरथ। तेव्हां भाक होईल व्यर्थ। यालागीं
येथोनियां गुप्त। जावे दूर वनवासा॥१००॥

ते भरद्वाजांनी मान्य करून चित्रकूटाचे नांव
सुचविलें :- ऋषि म्हणे सत्य वचनार्थ।
येथोनि चित्रकूट पर्वत। पुष्पीं फळीं प्रफुल्लित।
त्या वनांत तुम्हीं राहावे॥१॥ तो पर्वत
पुण्यशीळ। जननिवासापरीस निर्मळ। वृक्ष तेथें
सदाफळ। सुख पावाल सर्वही॥२॥ मार्गीं
सिद्धवट^६ विख्यात। त्यासी वंदावे भावयुक्त।

त्याचेनि सफळित पुरुषार्थ। निर्विघ्नार्थ
वंदावा॥३॥

सिद्धवटदर्शन, सीतेची प्रार्थना :- मग करोनि
भारद्वाजा नमन। तिधीं जणीं केलें प्रयाण। ऋषि
बोळवित आपण। अर्ध योजन स्वयें आला
॥४॥ रामें ऋषीस राहवोनी। तिघें यमुनेतें
उतरोनी। पाहत शोभा नवकाननीं। आलीं
ठाकोनी सिद्धवटा॥५॥ अनंत शाखा अति
सरळी। तिघें आलीं तया तळीं। रामसौमित्रें
वंदिला निढळीं^७। सीता वटातळीं स्वयें बोलें
॥६॥ वनीं विजयी रघुनंदन। निर्विघ्न आमुचें
पुनरागमन। जालिया देईन लक्ष गोदान। द्विजां
भोजन लक्षसंख्य॥७॥ वटीं वसें वटसावित्री।
तिसी पूजीन अलंकारवस्त्रीं। ऐसे बोलोनि सीता
सुंदरी। नमस्कारी वटातें॥८॥

चित्रकूटी आगमन :- तेथोनियां शीघ्रव्रत।
पावलीं चित्रकूट पर्वत। शोभा देखोनि
अत्यद्भुत। श्रीरघुनाथ सुखावला॥९॥ पर्वत
देखोनि शोभायमान। मार्गश्रमा जाली
बोळवण। तीं तिघें जालीं सुख संपन्न। येथें
आपण राहावे॥११०॥

आश्रम बांधण्याची लक्ष्मणाला आज्ञा :-
राम म्हणे सौमित्रासी। वेगीं रचावे आश्रमासी।
आणोनि गजभग्नवृक्षांसी^८। पर्णशाळेसी
निर्मावे ॥११॥ श्रीरामाचें निजसेजार। रचिलें
अति मनोहर। दुसरी शाळा सविस्तर।
ऋषीश्वररहिवासा ॥१२॥ आणोनियां
जळफळांसी। सौमित्र अर्पीं सीतेपासी। जागृत
राहे अहर्निशीं। रामसेवेसी विनटला॥१३॥
मुखीं नित्य श्रीरामनाम। सर्व इंद्रियां
श्रीरामकर्म। हृदयीं परमात्मा श्रीराम।

१ तुप्ति, २ जवळपणा, ३ ब्राह्मणसमुदाय, ४ वेश्या, ५ सीतेचे जाणे, ६ या नावाचा वटवृक्ष, ७ मस्तकाने. ८ हत्तींनी मोडलेले वृक्ष.

भक्तोत्तम सौमित्र॥१४॥ श्रीरामसेवा अति
निर्वाण^१। लक्ष्मणासी फावली पूर्ण। एका
जनार्दना शरण। भरतागमन अवधारा॥१५॥
स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे अयोध्याकांडे
एकाकारटीकायां श्रीरामसीतालक्ष्मण-
चित्रकूटपर्वतगमनं नाम नवमोऽध्यायः॥९॥
ओव्या ॥११५॥ श्लोक॥ ८॥ एवं॥१२३॥

अध्याय दहावा

दशरथाचे प्राणोत्क्रमण

गुहकाकडे सुमंताचा मुक्काम :-
श्रीसीतारामाभ्यां नमः। येरीकडे सुमंत गुहक।
श्रीराम गेलियावरी देख। रामविरहे पावले
दुःख। तेचि श्लोक अवधारा॥१॥

कथयित्वा तु दुःखार्तः सुमंत्रेण चिरं सह।
गंगापारे गते रामे जगाम स्वपुरं गुहः॥१॥
भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे च सभाजनम्।
आग्निरेगमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम्॥२॥
अनुज्ञातःसुमंत्रोऽथ योजयित्वा ह्योत्तमान्।
अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः॥३॥

पुसोनि सुमंता गुहकासी। श्रीराम बैसोनि
नावेसी^२। गेलिया गंगापरतीरासी। लागली
दोघांसी टकमक॥२॥ न लागतां पातया
पातीं। दोघे श्रीरामासी पाहती। दृष्टी अंतरल्या
रघुपती। दोघे पडती मूर्च्छित॥३॥ जरी दोघे
जाले सावधान। तरी रामविरहे अति दुर्मन^३।
अश्रुधारा वाहती नयन। करिती स्मरण
रामनाम^४॥४॥ वाचे रामनामस्मरण। रामरूपीं
जडले नयन। हृदयीं धरलिया रघुनंदन। दुर्मन ते
सुमन होय श्रीरामे ॥५॥ गुहक म्हणे
सुमंतासी। राम भेटल्या एक निशी^५।

आम्हांसी अवस्था जालि ऐसी। मग
अयोध्येसी काय होय॥६॥

दूतांतर्फे श्रीरामाच्या निवासाची माहिती :-
गुहके धाडिले दूतासी। श्रीराम कोणे
वनवस्तीसी। स्थिर होईल वनप्रदेशीं। त्या
वार्तेसी आणावया॥७॥ गुहके आपुलिया
ग्रामासी। आदरे आणिले सुमंतासी। दूत
आणितील वार्तेसी। तोंवरी त्यासी राहविले
॥८॥ दूत सांगती गुहकासी। श्रीराम जावोनि
प्रयागासी। भेटी देवोनि भरद्वाजासी।
स्थिरनिवासी^६ चित्रकूटीं॥९॥ सुमंत ऐकोनि
वार्ता। वेगीं संजोगोनी^७ रथा। गुहका पुसोनि
तत्त्वतां। होय निघतां अयोध्येसी॥१०॥

सुमंत्रमभिधावतः शतशोऽथ सहस्रशः।
क राम इति पृच्छतः सूतमभ्यद्रवन्नराः॥४॥

सुमंताचे अयोध्येत परत येणे, तेथील विलाप
:- सुमंत आला देखोन। धाविनले नागरिक
जन। सांग रामा कोणे स्थळीं सोडून। तुझे
आगमन सुमंता॥११॥ सुमंत एकासी सांगे
गोष्टी। तंव आले शतसहस्र लक्षकोटी। रिता
स्थ देखोनि दृष्टीं। पडिले सृष्टीं मूर्च्छित॥१२॥
नरनारी आक्रंदत। सुमंत नव्हे हा कुमंत। वनीं
सांडोनि रघुनाथ। आला येथे काळतोडा
॥१३॥ सुमंत आलियावरी। आकांत मांडिला
नगरीं। चरफडित नरनारी। घरोघरीं
आरडती॥१४॥ जळो याचे काळे मुख।
आला नगरा द्यावया दुःख। निंदिती सकळ
लोक सन्मुख। अधोमुख सुमंत॥१५॥
राजपत्न्या शतें सात। रिता देखोनियां रथ।
त्याही सुमंताते निंदित। सोडोनि रघुनाथ हा
कां आला॥१६॥ रामापासून उफराटा। मी कां
आलो करंटा। दुःखें पिटित ललाटा। धिक्

१ निश्चयाची, निर्धारची, २ नावेमध्ये, ३ उद्ध्विग्न, ४ मध्यरात्री, ५ राहिला, ६ जोडून.

धिक अदृष्टा^१ निर्लज्जा॥१७॥ श्रीराम सांडिलियापाठीं। निंद्य होईजे सकळ सृष्टीं। रामरूपीं चळल्या^२ दृष्टी। पापें कोटी पदोपदीं॥१८॥

सुमंताला पाहून राजा बेशुद्ध :- निजनिंद्यत्वे स्वयें निंदित। तेणेंचि दुःखें अति दुःखित। महाद्वारीं सोडून रथ। आला सुमंत राजभवना ॥१९॥ पुत्रदुःखें दुःखी पूर्ण। गेली कळा हीनदीन। कृष्णवर्ण दिसे विवर्ण^३। अति उद्विग्न नृपनाथ॥२०॥ एकला देखोनि सुमंत। म्हणे नयेचि कां रघुनाथ। ऐसें बोलोनियां दशरथ। पडे मूर्च्छित धरणीये॥२१॥

सुमंताकडून राजाला निवेदन :- मग सुमंतें आश्वासोन। राजा केला सावधान। आला सुमंत देखोन। काय आपण बोलत॥२२॥

राजा तु रजसा सूतं ध्वस्तांगं समुपस्थितम्।
अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्तवत्॥५॥
ऋ नु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः॥
किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः॥६॥
सुमंत्र वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली।
आसितं शयितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्तय॥७॥

राजा म्हणे सुमंतासी। कोणे ठायीं कोणे वस्तीसीं। राम काय बोलुनी तुजपासीं। तुज मजपासीं पाठविलें॥२३॥ काय बोलली सती सीता। श्रीरामाची अति पढियंता। लक्ष्मण काय जाला बोलता। ते समूळ कथा मज सांगें॥२४॥ सांडोनि राजभोग निजकांता। सांडोनियां मातापिता। वर्नीं सेवूं गेला रघुनाथा। त्या लक्ष्मणापरता धन्य नाहीं ॥२५॥ धन्य ते सती सीता। धन्य तो लक्ष्मण भ्राता। धन्य जन्म श्रीरघुनाथा। पितृवचनार्था प्रतिपाळी॥२६॥ त्यांसी कोठें मिळालें अन्न।

तिहीं कोठें केलें भोजन। अश्रुधारा गळती नयन। मूर्च्छापन्न पुनः पुनः॥२७॥ तिहीं कोठें केलें शयन। काय आस्तरण^४ प्रावरण^५। कोणें केलें चरणसंवाहन^६। प्रातर्बोधन^७ कोणीं केलें ॥२८॥ त्यांची समूळ सांगें वार्ता। मी काय करूं रे सुमंता। धीर न धरवे माझ्या चित्ता। श्रीरघुनाथावांचोनी॥२९॥ श्रीराम सीता चालती चरणीं। हे म्यां विरुद्ध केली करणी। म्हणोनि गडबडां लोळे धरणीं। कैकेयीवैरिणीं वैर केलें॥३०॥ जंव जंव आठवी रघुनाथा। तंव तंव उभड^८ न धरवे चित्ता। धीर न धरवे सर्वथा। हृदयस्फोटता होऊं पाहे॥३१॥ त्यांचे वनवासाची वार्ता। वेगीं सांग रे सुमंता। कांहीं सुख होईल चित्ता। श्रीरामकथा परिसोनी॥३२॥

उत्तीर्णायां तु गंगायामहमामंत्र्य राघवम्।

अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना॥८॥

सुमंत सांगे रायासी। श्रीराम उतरतां गंगेसीं। रथ पाठविला तुम्हांपासीं। आपण वनवासी पदाभिगमन^९॥३३॥ माझा पिता अति वृद्ध जाण। माझे वियोगें दुःखें अति निमग्न। सुमंता त्यासी द्यावें आश्वासन। शीघ्र आगमन नेमांतीं ॥३४॥ चवदा वर्षे वनवासांतीं। मी येईन शीघ्र गतीं। ऐसें सांगविलें तुम्हांप्रती। मजहातीं श्रीरामें॥३५॥

वनवासात. निराहार राहून तीन रात्र जलपान :- त्यांचें वनवासलक्षण। तृणपर्णांचें आस्तरण। वल्कलांचें प्रावरण। प्रातर्बोधन पक्ष्यांचें॥३६॥ तिहीं नाहीं केलें भोजन। नाहीं केलें फळभक्षण। त्रिरात्रीं तिघें जण। केलें जळपान दिनांतीं॥३७॥

दशरथाचा प्राणान्त करणारा विलाप :-

१ प्रारब्धा, २ परावृत्त झाली असता, ३ फिका पडणे, ४ अंथरूण, ५ पांघरूण, ६ प्राय राडणे, ७ पहाटे जागे करणे, ८ गहीवर, ९ पायी चालणे.

ऐसी ऐकतांचि गोष्टी। राय मूर्च्छित पडिला
सृष्टीं। दुःखें होत हृदयस्फोटी। ललाट पिटी
आक्रोशें ॥३८॥ गळीं अडकला जेंवी मासा।
तो जीवें न मरे चरफडी जैसा। दशरथाची तैसी
दशा। मोहफांसीं विलपत ॥३९॥ सुमंता
माझा पूर्वोपकार। तुज झाला असेल साचार^१।
तरी रथीं घालोनि रघुवीर। आणीं सत्वर
मजपासीं ॥४०॥ श्रीराम भाक न सांडी
सर्वथा। तो परतोनि न ये मागुता। मजचि
वाहोनियां रथा। नेईं तत्त्वतां वनवासा ॥४१॥
काय करूं मी सुमंता। श्रीरामासी न देखतां।
जीव जाईल तत्त्वतां। मज अति अवस्था^२
होतसे ॥४२॥ श्रीरामासर्वें गेली गती।
श्रीरामासर्वें गेली चित्तवृत्ती। श्रीरामासर्वें गेली
मती। प्राण रामाप्रती जाऊं पाहे ॥४३॥
रामरूपीं जडले नयन। रामरूपीं जडले मन।
रामापासीं जातील प्राण। सत्य जाण
सुमंता ॥४४॥

दशरथाचे 'राम राम' म्हणतच दुःखद निधन
:- श्रीरामाचें रूप गुण। आठवितां मूर्च्छा
आली पूर्ण। मूर्च्छेसर्वें गेला प्राण। रामस्मरण
करीतचि ॥४५॥ राम राम करितां स्मरण।
स्वयें दशरथें सांडिला प्राण। मन बुद्धि इंद्रियें
जाण। रामार्पण तेणें केलीं ॥४६॥ आवडी
श्रीरामीं धरोनि पोटीं। राम राम जपतां
वाक्पुटीं^३। देह त्यजोनि श्रीरामसृष्टीं। रिघे
वैकुंठीं दशरथ ॥४७॥ सप्रेम आवडीं धरिला
राम। दृष्टी न सोडी श्रीरामप्रेम। वाचें स्मरतां
श्रीरामनाम। मरणधर्म दशरथा ॥४८॥ मनीं
राम ध्यानीं राम। नयनीं राम वदनीं राम। ऐसा
स्मरतां राम राम। प्राणोत्क्रमण रायासी ॥४९॥
करितां श्रीरामाचें स्मरण। विस्मरणासी आलें

स्मरण। तंव श्रीरामीं जडला प्राण। देहनिर्वाण
दशरथा ॥५०॥ श्रीरामाच्या अति प्रीतीं। देह
त्यागिला भूपतीं। कौसल्या सुमित्रा जंव
पाहती। तंव मरणप्राप्ती दशरथा ॥५१॥ जेंवी
आरसा पालथा करितां। प्रतिरूप^४ न दिसे
पाहतां। तेंवी श्रीराम वना जातां। राया दशरथा
निजमृत्यु ॥५२॥ निःशेष पाझरलिया
घटजळ। जेंवी घटचंद्र^५ लोपे तत्काळ। न
देखतां श्रीराममुखकमळ। मरे तत्काळ दशरथ
॥५३॥ सूर्य पावतां अस्तमाना। जेंवी
अंधकार कोंदे गगना। तेंवी अंतरतां रघुनंदना।
पावला मरणा दशरथ ॥५४॥

कौसल्येचा विलाप :- रामविरहें उठाउठी।
दशरथें सांडिली सृष्टी। राणिवसा^६ बोंब उठी।
कपाळ पिटी कौसल्या ॥५५॥ राम धाडिला
वनसंकटीं। राय रिघाला वैकुंठी। कैकेयी
पावली सुखसंतुष्टी। राज्यपटीं ते बैसो ॥५६॥
वना दवडिला श्रीरघुनाथ। निःशेष निमाला
दशरथ। कैकेयीचा मनोरथ। सुखस्वार्थ
पावला ॥५७॥

कैकेयीचा धिक्कार :- राज्यलोभें परम
दुःख। त्याचा कैकेयीस हरिख। क्षुरें^७
अभिषेका समस्तक। राज्यसुख भोगावया
॥५८॥ पतिअंतकाळीं काळें वक्त्र। त्यावरी
मस्तकीं धरा छत्र। शीस^८ बोडोनि साचार।
युग्मचामरें ढाळावीं ॥५९॥ पतीस आगीं
घालोनि आधीं। कैकेयी बैसवावी गजस्कंधीं।
हाका बोंबांचिये पै नादीं। राज्यपदीं
अभिषेका ॥६०॥ पुत्र भोंवडूनी दोन्ही।
कैकेयी बैसवावी सिंहासनीं। रायासी पिंडदान
देऊनी। राजभवनीं कैकेयी ॥६१॥ रायासी
करोनि घटस्फोट। कैकेयीस विस्तारावें^९ ताट।

१ खरोखर, २ अति चिंता, ३ वाचेने, ४ प्रतिबिंब, ५ घागरीतील पाण्यात पडलेलें चंद्राचे प्रतिबिंब, ६ जनानखान्यात ७ वस्तन्याने
८ डोके, ९ वाढावे.

बतिसा वाटियांचें उद्भट। चोखट षड्रसीं राज्यपटा। कैकेयीची वरदनिष्ठा। तिघां ॥६२॥ रायासी देतां तिळोदक। गोत्रकुटुंबांसी केलीया ती वाटा। या मुख्य चेष्टा मंथरेच्या दुःख। तंव तंव कैकेयीस हरिख। राज्यसुख ॥७५॥ श्रीरामासी वनप्रयाण। दशरथासी त्वरित मरण। यासी मंथरा मुख्य कारण। तिचें भोगावया ॥६३॥ असो हें कैकेयीचें कथन। कान नाक छेदावें ॥७६॥ राजपत्न्या अति वना गेला रघुनंदन। राजा पावलासे निधन। प्रबळ। दुःखें करिती हलकल्लोल। आले सहगमन करीन मी ॥६४॥ कैकेयी राहील नागरिक सकळ। अति कोलाहल नगरांत राज्यभोगासी। मी जाईन पतीसरसीं। शोक करिती ॥७७॥ आक्रंदोनि नरनारी। राहतां वैधव्यासीं। पापरासी पदोपदीं ॥६५॥ घरोघरीं। बोंब पडली राजद्वारीं। सेनानी^२ मंत्री पति जळतां धडधडां। आगीं न रिघती रांडवा चरफडती ॥७८॥ मूढा। तोडावी गळसरी फोडावा चुडा। नागरिकांकडून कैकेयीचा धिक्कार :- श्रीराम सुखभोग पुढां तो ऐका ॥६६॥ काजळ कुंकू घालितां बाहेरी। अवदसा आली नगराभीतरीं। नाहीं चंदन। दावूं नये काळें वदन। राजा निमाला^३ दुःखेंकरीं^४। घरोघरीं आकांत मासमासासी मुंडण। अति दंडण लाजेचें ॥७९॥ कैकेयीचें काळें तोंड। तिणें वाढविलें ॥८०॥ जिचेनि निमाला निजकांत। ते विधवा शोभनीं^१ अशोभन। जीतप्रेत ते कैकेयीचा करावा घात। मंथरा घालोनि ते विधवा जाण। विधवा मुख्य अपशकुन। चुनखडियांत। राज्यीं रघुनाथ अभिषेकावा सुख कोण जिण्याचें ॥६८॥ केवळ ॥८१॥ वेगीं लक्ष्मण आणा येथ। तो साधील देहलोभासाठीं। जे जे बैसे रांड पटीं। स्वर्णीं सर्वकार्यार्थ। ऐसें बोलती जन समस्त। सुखासी नाहीं भेटी। दुःखकोटी तळमळीत अति दुःखें ॥८२॥ निर्लज्ज अनिवार ॥६९॥ वैधव्याचें महादुःख। सोसूं कैकेयीनें केलें जें चरित्र। भरत मानील शके कैकेयी एक। भोगावया राज्यसुख। अति अपवित्र। पति निमाला त्यजील पुत्र। सखे कौतुक वैधव्या ॥७०॥

कौसल्या सहगमनार्थ सिद्ध, राण्यांचा शोक :- वैधव्याचें दुःख दारुण। तें मी न साहे अर्धक्षण। करितां राजदेहदहन। सहगमन करीन मी ॥७१॥ देखोनि कौसल्येचें रुदन। राजपत्न्या घेती वदन। दुःखें तोडिती केश कान। मूर्च्छापन्न पै एकी ॥७२॥ एकी कपाळ स्वयें घेती। एकी वक्षःस्थळ पिटिती। एकी अति दुःखें पडती। एकी रडती अति शोकें ॥७३॥ एक दुःखवियोग रघुनाथा। दुसरें मरण राया दशरथा। तिसरें वैधव्य आलें माथां। मूळ अनर्था कैकेयी ॥७४॥ भोगावया

राज्यपटा। कैकेयीची वरदनिष्ठा। तिघां केलीया ती वाटा। या मुख्य चेष्टा मंथरेच्या ॥७५॥ श्रीरामासी वनप्रयाण। दशरथासी त्वरित मरण। यासी मंथरा मुख्य कारण। तिचें कान नाक छेदावें ॥७६॥ राजपत्न्या अति प्रबळ। दुःखें करिती हलकल्लोल। आले नागरिक सकळ। अति कोलाहल नगरांत ॥७७॥ आक्रंदोनि नरनारी। शोक करिती घरोघरीं। बोंब पडली राजद्वारीं। सेनानी^२ मंत्री चरफडती ॥७८॥

नागरिकांकडून कैकेयीचा धिक्कार :- श्रीराम घालितां बाहेरी। अवदसा आली नगराभीतरीं। राजा निमाला^३ दुःखेंकरीं^४। घरोघरीं आकांत ॥७९॥ कैकेयीचें काळें तोंड। तिणें वाढविलें वरदबंड। तीस मंथरा मिळोनि लंड। दुःख वितंड वाढविलें ॥८०॥ जिचेनि निमाला निजकांत। ते कैकेयीचा करावा घात। मंथरा घालोनि चुनखडियांत। राज्यीं रघुनाथ अभिषेकावा ॥८१॥ वेगीं लक्ष्मण आणा येथ। तो साधील सर्वकार्यार्थ। ऐसें बोलती जन समस्त। तळमळीत अति दुःखें ॥८२॥ निर्लज्ज कैकेयीचा वृत्तांत। ना राम ना दशरथ। शेखीं ईसी त्यजील भरत। वृथा अनर्थ इणें केला ॥८३॥ भरत स्वधर्मशीळ सात्विक। सप्रेम श्रीरामाचा सेवक। तो न पाहे इचें काळें मुख। त्यासही दुःख इयें दिधलें ॥८४॥ कैकेयीनें केलें जें चरित्र। भरत मानील अपवित्र। पति निमाला त्यजील पुत्र। सखे सावत्र दुःखी केले ॥८५॥ श्रीराम गेला वनांतरीं। हे वार्ता ऐकिल्यावरी। भरत न राहेल क्षणभरी। तोही रानभरी इयें केला ॥८६॥ जळो तिचें काळें मुख। निजपति मारिला निःशेख।

१ शुभकार्याति, २ सेनानायक, ३ मृत्यु पावला, ४ दुःखामुळे.

पुत्र दुराविले निर्दोष। जगासी दुःख
इचेनि॥८७॥ कैकेयी पाहे ज्यां समोर। ते
म्हणती झांकीं मुख अपवित्र। सन्मुख थुंकती
सर्वत्र। करिती मरमर नरनारी॥८८॥ अवो रांडें
अवो मूढे। अवो कैकेयी काळतोंडे। म्हणोनि
तिचे नांवें फोडिती धोंडे। अति उदंड निंदिती
॥८९॥ कैकेयी पावली परम दुःख। जर्गी
दाखवूं न शके मुख। दिवाभीताऐसी^१ देख। लपे
निःशंक अंधारी ॥९०॥ राजगृहीं कोलाहल।
नरनारी दुःखी प्रबळ। तेथें पावले सुहृद सकळ।
आले तत्काळ ऋषिवर्य॥९१॥

मार्कंडेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च कश्यपः।

कात्यायनस्तु जाबालिर्गौतमश्च महायशाः॥९॥

राजाच्या निधनानंतर अनेक ऋषींचे आगमन :-
दशरथें थोर थोर। नगरीं राहविले ऋषीश्वर। ते
समस्त आले सत्वर। अति पवित्र ते ऐका
॥९२॥ मार्कंडेयमौद्गल्य उत्तम। कात्यायन
जाबालि गौतम। कश्यप वामदेव परम। पवित्र
नामें जयांचीं॥९३॥ ते समस्तही ऋषी। वेगीं
आले राजसभेसी। प्रधान आले त्यांपाशीं।
राजदेहासी दहनार्थ॥९४॥ एक म्हणती करावें
दहन। एक म्हणती पुत्रेवीण। कोण देईल दाहो
जीवन। अधिकार पूर्ण पुत्रासी॥९५॥

प्रधानादिकांचे आगमन, दहनविधीची चर्चा :-
रायाचे जे प्रधान। ते राजपुत्रासमान।
निःसंतानियाचे दहन। अयोग्य प्रधान सपुत्रिका
॥९६॥ सिद्ध असतां धर्मपत्नी। तीस योग्यता
पतिदहनीं। हा अधिकार वंध्येलागोनी। नाहीं
पुत्रजननीस पै योग्य॥९७॥ ऋषी बोलती
सज्जन। येथें वसिष्ठाचें प्राधान्य। तो कांहीं न
बोले वचन। राजदहनसंस्कारा^२॥९८॥
बुद्धिवंत बोलती गाढे। कैकेयीपुत्र येईल पुढें।

तंव राजदेहा पडती किडे। दहन रोकडें करावें
॥९९॥ ऐसे ऋषींचें अनुवाद^३। करिती
संवादविवाद। वसिष्ठमर्यादा अगाध।
कार्यावबोध तो जाणे॥१००॥ जाणे
कर्मधर्मज्ञान। जाणे वेदशास्त्रविधान। जाणे
ब्रह्मसमाधान। त्यासमान आन नाहीं॥१॥
जयाच्या वचनासाठीं। सूर्यमंडळीं तपे छाटी।
त्याचे ज्ञानाची अगाध गोष्टी। दुजा सृष्टीं
असेना॥२॥

वसिष्ठांनी तेलाने भरलेल्या नौकेत राजाचा देह
ठेवला :- तेणें वसिष्ठें देवोनि आपण।
तैलद्रोणींत राजा घालोन। जेणें देह निर्विकार
जाण। केलें रक्षण अति यत्नें॥३॥ शीघ्र
भरताचें आगमन। यदर्थी सुमंत अति सज्जन।
वसिष्ठें देवोनि सन्मान। त्वरें प्रयाण
करवित॥४॥

भरताला आणण्यास सुमंताला पाठवले :-
सुमंता तुवां येचि काळीं। तूं आस एक
रायाजवळी। भरत आणावा तत्काळीं।
मायामातुळीं जो आहे॥५॥ शीघ्र बैसोनियां
रथासीं। जावें गिरिज नगरासी। भेटोनि केकय
भूपतीसी। भरत रातोरातीं आणावा॥६॥ करोनि
वसिष्ठासी नमन। सुमंतें शीघ्र केलें गमन। मार्गीं
आठवितां श्रीरामाचे गुण। करी रुदन पुनः
पुनः॥७॥ श्रीरामाचे रूप गुण। आठवितां विरह
पूर्ण। एका जनार्दना शरण। पुढील निरूपण
अवधारा॥८॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
अयोध्याकांडे एकाकारटीकायां दशरथप्राणो-
त्क्रमणं नाम दशमोऽध्यायः॥ ओव्या॥
॥१०८॥ श्लोक॥१॥ एवं॥११७॥

१ घुबडासारखी, २ राजाच्या अंत्यविधीबद्दल, ३ बोलणी.

अध्याय अकरावा

श्रीरामपादुकांना पट्टाभिषेक

श्रीरामांची त्यागबुद्धि पाहून सुमंताची अवस्था :- श्रीरामचंद्राय नमः॥ श्रीरामाचें वनप्रयाण। ते काळींचें निर्लोभपण। सुमंत आठवी आपण। श्रीरामीं मन दृढ जडलें॥१॥ त्या त्यागाची निजगती। दावोनी गेला श्रीरघुपती। ते सुमंत स्मरे अति प्रीतीं। त्यागस्थिती ते ऐसी॥२॥ असत्य त्यजिजे जेंवी पवित्रें। तेंवी त्यागी राज्यालंकार वस्त्रें। वना निघतां श्रीरामचंद्रें। केलें वल्कलांबर परिधान॥३॥ जेंवी निंदा त्यजिजे साधुसंतीं। तेंवी राज्यवैभवसंपत्ती। सर्वही त्यजोनि रघुपती। निघे वनाप्रती वल्कलांबरीं॥४॥ रजकस्पर्शाचें^१ जीवन। जेंवी नातळती साधुजन। तेंवी सांडोनि राज्यादि धनमान। निघे रघुनंदन वनवासा॥५॥ राज्यांतील अणुप्रमाण। श्रीराम कांहींच नेघे जाण। त्याजोनियां पादत्राण^२। निघाला आपण वनवासा॥६॥ देखोनि श्रीरामनिर्याण^३। त्या पूर्वीच सीता लक्ष्मण। करोनि वल्कलें परिधान। वनाभिगमनीं उल्हासीं॥७॥ जंव जंव तपे सूर्य तीव्रता^४। तंव तंव कमळीं शोभा अधिकता। तेंवी एकाकी राम वना जातां। लक्ष्मण सीता उल्हासी॥८॥

लक्ष्मण व सीतेला श्रीरामसेवेचे भाग्य लाभले ते आपणास न लाभल्यामुळे सुमंताला विषाद :- देखोनि पूर्णिमापूर्णचंद्र। चकोरां आल्हाद अपार। तेंवी वना रिघतां श्रीरामचंद्र। सीता सौमित्र उल्हासी॥९॥ एकाकी राम वना जातां। सफळ सेवा आमची आतां। येणें

भावार्थे लक्ष्मण सीता। उल्हासता वना गेलीं॥१०॥ जेंवि रघुनाथाचें गमन। दशरथाचें प्राणोत्क्रमण। स्थळींचें आटतां जीवन। प्रतिबिंब पूर्ण हारपे॥११॥ पुढोनि नेतांचि दर्पण^५। स्वयें हारपे प्रतिवदन^६। तेंवी वना जातां रघुनंदन। दशरथें प्राण सोडिला॥१२॥ निःशेष आटतां जळ। मीन मरे न लागतां पळ। तैसा राम वना जातां केवळ। दशरथें तत्काळ प्राण सांडिला॥१३॥ श्रीराम जगाचें जीवन। तोचि दशरथा मृत्युकारण। राम राम म्हणतां जाण। रायें निजप्राण सांडिला॥१४॥ राम प्रवेशतां वनस्थळीं। भरत शत्रुघ्न मायामातुळीं। तेही जरी असते जवळी। जाते तत्काळीं वनवासा॥१५॥ मीच अभाग्यें अभाग्य पूर्ण। श्रीरामनिजसेवा सांडून। कां अयोध्ये आलों परतोनि। म्हणोन रुदन करी मार्गी॥१६॥ श्रीरामसेवा होय प्राप्त। त्याचें भाग्य अति समर्थ। मी अभागीं घेवोनि आलों रथ। म्हणोनि रडत मार्ग क्रमी॥१७॥

मातुलगृही भरताला दुःस्वप्न :- पुढील कथानुसंधान। मातुळीं भरत शत्रुघ्न। भरतासी जालें दुष्ट स्वप्न। तेही कथन अवधारा॥१८॥ भरतें मातुळीं देखिलें स्वप्न। अशिरीं^७ तैलाभ्यंजन। भरत स्वप्नलक्षणाचें जाणे चिन्ह। आक्रंदें रुदन मांडिलें॥१९॥ गजबजोन आला मातुळ। पुसे व्यर्थ रुदना काय मूळ^८। येरु म्हणे अति प्रबळ। दुःखमूळ आम्हां झालें॥२०॥ जें म्यां देखिलें आजि स्वप्न। त्याचें आहे ऐसें लक्षण। आम्हां पांचांमाजि एक जण। निश्चयें मरण पावेल॥२१॥ माझें स्वप्न नव्हे व्यर्थ। राजा अथवा रघुनाथ। लक्ष्मण शत्रुघ्न कां मी भरत।

१ धोब्याच्या विटाळाचे, २ वहाणा, चपला, ३ रामाचे गमन, ४ तीव्रतेने, ५ आरसा, ६ मुखाचे प्रतिबिंब, ७ डोके नसलेल्याला, ८ कारण.

एकाचा जीवघात होईल॥२२॥ आणि निजसज्जनांची भेटी। बहुकाळ होईल तुटी। बोलतां बाष्प दाटे कंठीं। पडिला सृष्टीं मूर्च्छित ॥२३॥ कैसेनि राम देखेन दृष्टीं। आक्रंदें हांक दिधली मोठी। केंवी दशरथेंसीं होईल भेटी। म्हणोनि पिटी ललाट आक्रंदोन॥२४॥ मातुळ म्हणे सुमुहूर्त। पाहोनि तुज पाठवूं तेथ। येरू म्हणे मृत्यु आला निश्चित। सुमुहूर्त कुमुहूर्त कवणातें॥२५॥

वसिष्ठांनी केलेली योजना :- तंव अयोध्येसीं श्रीवसिष्ठ। कुळगुरु अति वरिष्ठ। अर्थ परमार्थ जाणे श्रेष्ठ। विचार चोखट^१ तेणें केला॥२६॥ भरतासी राज्याभिषिचन। न करितां नव्हे राजदहन। यालागीं भरताचें आगमन। अति त्वरेनें पाहतसे॥२७॥ न सांगावें राजमरण। विशेषें श्रीरामाचें गमन। अवचटें ऐकतांचि जाण। तत्काळ प्राण सांडिल॥२८॥ उत्तम वस्त्रें अलंकारांसी। देवोनि सुमंत प्रधानासी। त्वरेनें भेटावें भरतासी। अति शीघ्रतेसी आणावें॥२९॥

सुमंताचे भरताकडे आगमन :- भरतासी रसिकवचनीं। मातुळ करी संबोखणीं^२। तंव सुमंत पावला तेच क्षणीं। अयोध्यापाटणीं कुशल सर्वां॥३०॥ भरतें पाहिलें सुमंताकडे। तुझी शोभा कां क्षीण पडे। हृदयीं दुःख दाटलें गाढें। तें मुखापुढें दिसतसे॥३१॥ अश्रुपूर्ण तुझे नयन। मार्गी आलासी करीत रुदन। वार्ता सांगसी लज्जायमान। हीन दीन मुख तुझें॥३२॥ अंगुष्ठ धरुनि मस्तकावरी। तुज सुख नाही तिळभरी। बुडालासी दुःखसागरीं। चांचरी वैखरी^३ दुःखाभिभूत॥३३॥

सुमंताबरोबर भरतशत्रुघ्नांचे अयोध्येकडे प्रयाण :- असो तुझ्या दुःखाची कथा। मजचि जाणें आहे आतां। विलंब करूं नये सर्वथा। शत्रुघ्नेंसीं रथारूढ जाला॥३४॥ रथ प्रेरिला त्वरेसीं। ठाकोनि आले अयोध्येसी। अयोध्या पाहतां चौपासीं। दुःख भरतासी ओसंडलें॥३५॥ जेथें श्रियेसीं श्रीरामनिवास। जेथें दशरथ वसे क्षितीश^४। ते अयोध्या दिसे उद्वस। जैसे कां ओस शकुंतनीड^५॥३६॥

अयोध्येचें बदललेलें स्वरूप :- पाहतां अयोध्येची शोभा। आरक्त धुई^६ दाटली नभा। रोहिणी मृग भेदोनि वृषभा। ग्रहचक्रीं उभा शनि भौम वक्र॥३७॥ अयोध्यामंडळीं असाधारण। क्रूर भासती ग्रहगण। तेणें अयोध्येचें लक्षण। अति विलक्षण दुर्भगत्वे ॥३८॥ तंव राजद्वारीं छत्रभंग। मृत्युप्राय लोकलिंग^७। राजभवनीं अति उद्वेग^८। सौभाग्यभंग राजपत्न्यां॥३९॥ पुढें पाहे राजभवनीं। राजा देखिला तैलद्रोणीं। थोर गजबजला मनीं। अश्रु नयनीं लोटले॥४०॥ राजा गेला सांडोनि सृष्टी। आतां श्रीरामीं घालीन मिठी। म्हणोनि धांवला उठाउठीं। तंव तोही दृष्टी दिसेना॥४१॥

सुमंताकडून वृत्तांतकथन, भरताचा विलाप :- मंत्री गुह्य सांगे कानीं। कैकेयीयें राम दवडिला वनीं। हे मुख्यत्वे मंथरेची करणी। सीता चरणीं धाडिला वना॥४२॥ मग आक्रंदें दिधली हाक। श्रीरामा दाखवीं रे निजमुख। माझे सुखाचें तूं निजसुख। मज वंचोनि देख गेलासी॥४३॥ म्यां सांडोनियां तुझी संगती। गेलों मायामातुळाप्रती। हे देखोनि माझी अभक्ती। मज तुवां निश्चितीं त्यागिलें॥४४॥

१ चांगला, २ सांत्वन, ३ वाणी, ४ पृथ्वीपालक, ५ पक्ष्यांचे घरे, ६ धुके, ७ लोकांचे चिन्ह, ८ दुःख, शोक.

सांडोनि तुझा निजसंग। मायामातुळीं भोगितां
भोग। तेणें तुजसीं जाला वियोग। मी परम
अभाग्य श्रीरामा॥४५॥ जितुकी विषयांची
आसक्ती। तितुकीं विघ्नें श्रीरामप्राप्ती। विषय
तेचि भवबंधनप्राप्ती। नरकगती निजविषयें
॥४६॥ विष विषय समानस्थिती। परंतु
विषया अधिक शक्ती। विष भक्षिल्या एकदां
मरती। जन्ममरणपंक्ती विषयेंची॥४७॥
विषयांचे जे विषयभोग। तोचि इंद्रादिकां
पदभंग^१। विषय तोचि मुख्य क्षयरोग। नित्य
आघात तो विषय॥४८॥ असो इतरांची इतर
गती। मीच ठकलों विषयासक्तीं। राम अंतरला
हातोहातीं। मायामातुळस्थितीं विषयत्वे
॥४९॥ मायामातुळविषयस्थिती। श्रीरामें
त्यजिली निश्चितीं। जेथवरी विषयप्रीती। त्या
रामप्राप्ती कदा न घडे ॥५०॥ जेथवरी
मानाभिमान। जयासी ज्ञानगर्व गहन। त्यासी न
भेटती श्रीरामचरण। प्रत्यक्ष प्रमाण मज घडलें
॥५१॥ मज घडलें अति दूषण। अंगीं
आदळलें लांछन। जळो माझें बंधुपण।
श्रीरामचरण अंतरले॥५२॥ जो मी होतो
निजआत्मबंधु। तो मी जालों अति अबंधु।
राम अंतरला कृपासिंधु। मी भाग्यमंद अति
दुःखी ॥५३॥ कैकेयी अविद्येचा^२ बाधु। बंधु
ते केले अबंधु। लाविला सापत्नसंबंधु। राम
कृपासिंधु अंतरला॥५४॥ अंतरला
सुखावबोधु। अंतरला स्वानंदकंदु। अंतरला
निजात्मबंधु। राम परमानंदु अंतरला ॥५५॥
दशरथें केलें परलोकप्रयाण। श्रीरामासर्वें
दिधला प्राण। मी वाचलों असें पाषाण। अति
कठिण उलंडेना^३ ॥५६॥ वना जातां
श्रीरामरावो। राजा गेला सांडूनि देहो। मी

महापातकी उरलों पहाहो। देहमोहो छेदवेना
॥५७॥ दूरी जातां रघुनाथ। तत्काळ देह
त्यागिला दशरथे। मी पापी उरलों भरत।
अद्यापि मृत्यु मज नये॥५८॥ दूरी जातां
श्रीरामासी। दशरथें सांडिलें देहासी। मी उरलों
पापराशी। द्वंद्वदुःखासी भोगावया॥५९॥
अद्यापि मज नये मरण। तरी मृत्यु निमाला
आपण। काळाचें जालें काळें वदन। माझें
देहबंधन छेदवेना॥६०॥ रामविरहें धडफुडा^४।
मृत्यु निमाला बापुडा। मी राहिलों काळाचा
कांकडा। दुःखाचा हुडा^५ अति दुःखी॥६१॥
श्रीराम वना जातां जाण। मृत्युनें सांडिला
आपुला प्राण। आतां मजला मारील कोण। मी
पापी पूर्ण उरलोंसें॥६२॥ जितां जीववेना
रामाविण। काळ निमाला न ये मरण। माझें
अतिशयें दुःख दारुण। निवारी कोण
रघुनाथा॥६३॥

भरताचा रामवियोगामुळें आक्रोश :- ऐशी
बोलत बोलतां बोली। धरणीवरी अंग घाली।
श्रीराम माझी निजमाऊली। केउती^६ गेली
चुकवोनी॥६४॥ श्रीरामा मजला देई भेटी।
सांगेन जीवींच्या गुह्य गोष्टी। श्रीरामचरण न
देखें दृष्टीं। म्हणोनि पिटी लल्लाट॥६५॥ राम
माझा निजात्मा। राम माझा जीवात्मा। राम
माझा परमात्मा। तो कां आम्हां
विसरला॥६६॥ केउता गेलासी श्रीरामा। भेटी
देइजे मेघश्यामा। धांव पाव पुरुषोत्तमा।
माझ्या भवभ्रमा निवारीं ॥६७॥ श्रीरामा धांव
पाव तांतडी^७। वेगीं पावें लवडसवडी।
मजलागीं घालोनि उडी। माझ्या दुःखकोडी
निवारीं॥६८॥ राघवा वेगें येरे येरे। मजलागीं तूं
कडिये घेरे। मी तुझें लडिवाळ कीं रे।

१ आपल्या स्थानापासून ढळणे, २ अज्ञानाचा, ३ फुटत नाही, ४ खरा, ५ बुरुज, ६ कोठे, ७ लवकर.

अतिदुःखभरें पीडिलों॥६९॥ राम माझी गतीची गती। राम माझी स्थितीची स्थिती। राम माझी मुक्तीची मुक्ती। तो हातोहातीं अंतरला ॥७०॥ श्रीरामसंगति अति गोड। लक्ष्मण परिपाकें अति सुरवाड^१। मी रामसंगतीवांचून मूढ। उरलों कांकडमूग^२ जैसा॥७१॥ रघुनाथाचा निजसांगती। धन्य लक्ष्मण त्रिजगतीं। मी मायामातुळसंगतीं। दुःखावर्ती अति दुःखी ॥७२॥ लक्ष्मण बंधुत्वे अति सभाग्य। मी बंधुत्वे अति अभाग्य। सकळ दुःखीं व्यापिलें अंग। तरी अंगभंग नव्हे माझा॥७३॥ तुंबिणीच्या^३ फळाची स्थिती। एका होती यंत्रीपात्र^४ हातीं। एका दुस्तरां तारक होती। एक प्राशित्ती रुधिरातें ॥७४॥ एक शुद्धसंगती। मधुरवचनीं देती विश्रांती। तैसी अशुचिही गती। संगप्राप्तिपरिपाक॥७५॥ लक्ष्मण शुद्धसंगती। तारकविश्रांति त्रिजगतीं। मी मायामातुळस्थिती। दुःखप्राप्ती रुधिरप्राय॥७६॥

कैकेयीची निर्भत्सना :- राम मज नित्य निववी। राम जीवशिवांचा गोसावी^५। राम सुखानंद जान्हवी। कैकेयीयें अवधी कोरडी केली॥७७॥ राम मज निजीं निजवी। राम जीवेंवीण जीववी। राम माझी स्वानंदपदवी। तें कैकेयीयें अवधी वंचिली भेदें॥७८॥ राम माझें मुख्य मुदल। राम माझें नित्य भांडवल। राम माझें निजबळ। तें कैकेयीयें केवळ भेदें वंचिलें ॥७९॥ राम माझें निजजीवन। राम माझें निज अंजन। राम माझें निजनिधान। तें कैकेयीयें चोरोन नेलें भेदें॥८०॥

मंथरेवर कोपदृष्टि :- आम्ही सखे निजात्मबंधु। ते कैकेयीयें केला व्यर्थ भेदु।

मुख्यत्वे सापत्नविरोधु। मंथरें बुद्धी दिधली कुडी^६। श्रीराम केला देशोधडी। अयोध्या रोकडी घातली दुःखीं॥८१॥ तिच्या करीन मी घातासी। म्हणोनि धावित्रला वेगेंसीं। मंथरा धरोनि आणिलीं केशीं। क्रोधें हातवसी^७ खर्गात^८ ॥८३॥ इचेनि वनवासी रघुनाथ। इचेनि निमाला दशरथ। इचेनि अयोध्येसी आकांत। जगा दुःखावर्त इचेनि॥८४॥ सवतीमत्सराचें बंड। इणें वाढविलें प्रचंड। इचेनि कैकेयीचें काळें तोंड। इसी दुखंड करीन मी॥८५॥ हे सूर्यवंशासी दुःखाची आगी। हे सख्यां सुहृदां योगभंगी। इचेनि कैकेयी निघ जगीं। ते मी वेगीं छेदीन ॥८६॥ इणें चरणचालीं दवडिली सीता। इचेनि अंतरला लक्ष्मण भ्राता। इणें दशरथ गिळिला पिता। ते मी आतां छेदीन॥८७॥ इणें केलें थोर अनर्था। इचेनि वैधव्य मायेच्या माथां। मजही घातलें दुःखावर्ता। ते मी आतां छेदीन॥८८॥ इचेनि आम्हां रामीं तुटी। इचेनि आम्ही पोरें पोरटीं। इचेनि आम्ही दीन सृष्टीं। ते मी उठाउठीं वधीन॥८९॥

वसिष्ठ त्यापासून भरताला परावृत्त करतात, गो- ब्राह्मण-स्त्री अवध्य :- तिचा करावया प्राणांत। भरत खर्गेसीं^९ उद्यत। वसिष्ठें धांवोनि धरिला हात। म्हणे स्त्रीघात करूं नये॥९०॥ करूं नये स्त्रियेच्या घाता। उपेक्षूं नये निजमाता। मूर्ख म्हणों नये पिता। जरी तत्त्वतां अपंडित ॥९१॥ मानों नये द्विजाचा विटाळ। अतीत दवडूं नये भुकाळ। साधूस करूं नये छळ। नये करूं शस्त्रकल्लोळ स्त्रियेसी॥९२॥ गो ब्राह्मण स्त्री बंधू। वधायोग्य केलिया अपराधू। तरी करूं नये यांचा वधू। तूं भरता

१ फार सुखदायक, २ मुगातला चहाड, ३ भोपळ्याच्या, ४ भीक मागण्यासाठी वापरण्याचे भांडे, ५ स्वामी, सत्ताधारक, ६ खोटी, ७ हातात घेतले, ८ तलवार, ९ तयार.

प्रसिद्ध विवेकी॥१३॥ गुरुवाक्य नुल्लंघावें
सर्वथा। नावरेचि क्रोधावस्था। मंथरे
हाणितल्या लाथा। अति निघाता निष्ठुरत्वे
॥१४॥ लाथेसरसी तळीं पडे। निघातें तिचा
माज^१ मोडे। शरीर तीं ठायीं वांकडें। तेणें
त्रिवक्रा पडे नाम तीस॥१५॥ जिणोनियां
राक्षसांसी। राम आलिया अयोध्येसीं। मंथरा
लागेल पायांसी। मज दशा ऐशी श्रीरामस्वामी
॥१६॥ राम म्हणेल तुज उजू करितां। विषम
वाटेल बंधु भरता। स्वभावें मज मथुरे जातां।
तुझ्या मनोगता मी करीन॥१७॥ ते राम जपे
अहर्निशीं। तेणें सुवासिक आणिलें चंदनासी।
कृष्णें चर्चोनियां निजांगासी। कुब्जा नीच
दासी उद्धरिली॥१८॥ हें बोलिलों प्रसंगता।
मंथरा ते कुब्जा तत्त्वतां। पुढे काय वर्तलें
भरता। तेही कथा अवधारा॥१९॥

अभिषेक करून घेण्यास भरताचा वसिष्ठांना
नकार :- वसिष्ठ बोलिला वचन। न करितां
राज्याभिषिंचन। करूं नये राजदहन।
राज्याभिषिंचन तुज करूं॥१००॥ ऐसें ऐकतांचि
वचन। भरतासी चालिलें रुदन। दुःखभरितें आलें
दारुण। तत्काळ प्राण त्यजूं पाहे ॥१॥ श्रीराम
गेलियापाठीं। जरी मी बैसेन राज्यपटीं^२। अवध्या
ब्रह्महत्या ज्या सृष्टीं। त्या माझ्या लल्लाटीं
निक्षेपोत^३॥२॥ वना गेलिया रघुनाथा।
पट्टाभिषिंचन^४ होय भरता। महादोषाच्या ज्या
ज्या वार्ता। त्या त्या समस्ता म्यां केल्या॥३॥
रामचंद्र गेलिया वना। जरी मी घेईन अभिषिंचना।
तरी शूद्र भोगी द्विर्जाधवांगना^५। त्या गर्भस्थाना
मी जाय ॥४॥ सकळ रजस्वलेचें रुधिर। तेणें
अभिषेका माझें शरीर। परी राज्याभिषेकाचें
नीर^६। तें मी अणुमात्र स्पर्शेना॥५॥ श्रीरामाची

राजधानी। ते जाणा माझी जननी। ते जें भोगिजे
अभिषिंचनीं। तें मातृगमनी मी जालों॥६॥
वसिष्ठा स्पर्शतो तुझें चरण। वाहतों रघुनाथाची
आण। राज्याचें अभिषिंचन। प्राणातीही करूं
नेदीं॥७॥

शत्रुघ्नाची अवस्था :- वसिष्ठ पाहे
शत्रुघ्नाकडे। तंव तो बोलेना पै रडे। श्रीरामविरहें
झाले वेडे। मागें पुढें स्मरेना॥८॥ विसरला तो
घरदार। विसरला तो इंद्रियव्यापार। विसरला
निजशरीर। तदाकार होवोनि ठेला॥९॥
आठवितां श्रीरामचंद्रा। शत्रुघ्ना लागली
योगमुद्रा। विसरला तो निद्रा तंद्रा। कृपा
रामचंद्रस्वामीची ऐशी॥११०॥ दृश्य द्रष्टा
आणि दर्शन। कर्म क्रिया कर्तेपण। शत्रुघ्नासी
नाठवे जाण। आपणा आपण विसरला॥११॥
न करणें कांहीं। उठेना शत्रुघ्नाचे ठायीं।
धैर्य श्रीराम स्मरतां पाहीं। देहीं विदेही तो जाला
॥१२॥ बोलिला भरत तो भावार्थ। त्याचा भाव
दाविला यथार्थ। शत्रुघ्न तो धैर्य मूर्त। तो
धैर्यवृत्तांत निरूपिला॥१३॥ शत्रुघ्नाची ऐसी
स्थिती। भरताची तैसी गती। आतां राज्याची
कोण गती। वसिष्ठ चित्तीं विचारी॥१४॥

वसिष्ठांनी उपाय सुचविला :- वसिष्ठ म्हणे
भरतातें। व्यर्थ खेद कां करिसी येथें। जें मी
सांगेन यथार्थें। तें त्वां निश्चितें करावें॥१५॥
अभिषेकरामणादुकांसी। करून दहन^७ द्यावा
रायासी। मग आम्ही रामापासीं। जाऊं वनासी
भेटावया॥१६॥ ऐकोनि वसिष्ठांचें वचन।
भरता जालें अमृतपान। मग सांष्टागें करोनि
नमन। मस्तकीं चरण वंदिलें॥१७॥

कौसल्येचा सहगमनाचा विचार, श्रीरामभेटीचे
कुलगुरूंचे वचन, त्यामुळे तिला मनःशांति :-

१ कंबर, २ सिंहासनावर, ३ येऊन पडोत, ४ राज्याभिषेक, ५ ब्राह्मणाची विधवा स्त्री, ६ उदक, ७ अग्निसंस्कार.

अध्याय बारावा

भरतें करितां राजदहन। कौसल्या करुं पाहे
सहगमन। मग वसिष्ठें येवोनि आपण।
निवारण तीस केलें॥१८॥ सहगमन
पतिसंकटीं। त्याहूनि अधिक श्रीरामभेटी। येरी
म्हणे चवदा वर्षापाठीं। जिण्याची गोष्टी
दुर्लभ॥१९॥ नगरा न येतां रघुनाथ। मध्येचि
मजला आलिया मृत्यू। ना श्रीराम ना दशरथ।
ऐसा अपघात मज होईल ॥१२०॥ ऐकोनि
कौसल्येची गोष्टी। वसिष्ठ कळवळला पोटीं।
रायाचें उत्तरकर्मापाठीं। करीन भेटी श्रीरामा
॥१२१॥ कौसल्या म्हणे जी गुरुनाथा। अवश्य
भेटवीन रघुनाथा। ऐसी मज भाक द्यावी
आतां। तरी मी जीविता राखीन॥१२२॥ श्रीराम
देखतांच दृष्टीं। मावळती द्वंद्वदुःखाच्या कोटी।
आनंद न समाये सृष्टीं। सुखसंतुष्टीं श्रीरामें
॥१२३॥ श्रीरामासी होय भेटी। तें भाग्य दुर्लभ
अति संकटीं। तें पाविजे सद्गुरुकृपादृष्टीं। तें
मी सृष्टीं अति धन्य॥१२४॥ कौसल्येचें सत्व
चोख। देखोनि वसिष्ठासी परम सुख। उल्हासें
देवोनियां भाक। राहविली निष्टक^१
राममाता॥१२५॥

श्रीरामपादुकांवर अभिषिंचन, दशरथाची
उत्तरक्रिया :- भरतें उठोनि आपण। रामपादुका
अभिषिंचून। करोनि रायाचें दहन।
और्ध्वदेहिक^२ पूर्ण तेणें केलें॥१२६॥ भरताचें
अयोध्येसी गमन। तंव श्रीरामाचें दूरी गमन।
एका जनार्दना शरण। रसाळ निरूपण अवधारा
॥१२७॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
अयोध्याकांडे एकाकारटीकायां श्रीरामपादुका-
पट्टाभिषेको नाम एकादशोऽध्यायः॥११॥
ओव्या॥१२७॥

भरताचे वनप्रयाण व गुहकाशी संवाद
कैकेयी भरताला उपदेश करते :-
श्रीरामचंद्राय नमः ॥ जालिया जननिवृत्ती। पुन्हां
प्राप्ती मध्यरात्री। कैकेयी येवोनि भरताप्रती।
बोले उपपत्ती ते ऐका॥१॥

उत्थापयित्वा कैकेयी पुत्रं वचनमब्रवीत्।
उत्तिष्ठ पुत्र भद्रं ते राजपुत्र निबोध मे॥१॥
त्वद्विधा नैव शोचंति सतां सदसि संमताः।
गृहाणेदं स्वकं राज्यं सफलं कुरु मे श्रमम्॥२॥
मनो नंदय मित्राणां मम चाभीष्टदर्शन।
त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम्॥३॥
तत्पुत्र शीघ्रं विधिना विधिज्ञैः
वसिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजेन्द्रैः।
संकल्प राजानमदीनसत्त्व-
मात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व॥४॥

उठवोनियां पुत्रासी। कैकेयी बुद्धि^३ सांगे
त्यासी। राम गेला वनवासासी। तूं कां करिसी
शोक त्याचा॥२॥ रांडवे बायलेचे परी। रडतां
न लाजसी सभेमाझारीं। ऊठ वेगीं धीर धरीं।
अयोध्येचें करीं निजराज्य॥३॥ मुख्य
ज्येष्ठार्थें निजराज्य। तें म्यां संकटें साधिलें
तुज। शेर्खीं न मानिसी तूं मज। नाचसी भोजे^४
वना जावया ॥४॥ आयुष्य सरल्या निमाला
पती। पितृआज्ञेनें वनवास रघुपती। तो दोष
ठेविसी मजप्रती। निजस्वार्थ नेणसी॥५॥

सापत्नभावाचा वेदकालीन इतिहास :- मुळीं
लागोनि संसारीं। सापत्न ते तव मुख्य वैरी। तें
तुज सांगेन निर्धारिं। वेदशास्त्रसंमत॥६॥ दिति
अदिति दोघी सवती। एक पित्याची संतती।
देवां दैत्यां वैरप्राप्ती। निजघाती येरयेरां॥७॥
येचि अर्थी वेदोक्ती। बृहदारण्यप्रथमश्रुती। देव
दैत्य वैरी होती। श्रुतिसंमती^५ अवधारा॥८॥

१ निश्चयेकरून, २ उत्तर क्रिया, ३ मसलत, ४ हर्षेकरून, ५ वेदांची मान्यता.

सापत्नांमाजि अति प्रीती। कांहींच नाहीं वेदशास्त्रार्थी। गरुडसर्पा वैरप्राप्ती। ते काय नव्हेती निजबंधु॥१॥

माझे ऐकून राजा हो, शत्रुघ्नाने युवराज व्हावे :-
 ऐक माझी निजयुक्ती। तुवां न जावें वनाप्रती।
 आणोनि वसिष्ठादि ऋषिपंक्ती। घेई राज्यप्राप्ती
 अभिषेकें॥१०॥ भरता तूं तंव सभाग्य पूर्ण।
 अभाग्य वनवासा गेला लक्ष्मण। तो जरी येथें
 असता जाण। करिता कंदन राज्यलोभें॥११॥
 मी सांगतें हित देखोन। तूं होई राजा संपूर्ण।
 युवराजा करीं शत्रुघ्न। माझें वचन
 प्रतिपाळीं॥१२॥

त्यामुळे भरताचा संताप व उद्वेग, त्याने आईची
 निर्भत्सना करून तिला घराबाहेर घालविले :-
 एकोनि मातेचे वचन। भरत कोपला संपूर्ण।
 कोपामाजी आलें रुदन। अतिउद्विग्न^१ अनुतापी
 ॥१३॥ घायावरी हाणिजे लाता। तैसा पाड
 जाला भरता। म्हणे तूं तंव नव्हेसी माझी माता।
 पापरूपता संपूर्ण ॥१४॥ निजपति निमाल्याचें
 तुज। अणुमात्र दुःख ना लाज। राज्यभोगाचें
 सुखभोज^२। अति निर्लज्ज नाचसी॥१५॥ तुझ्या
 एकोनि वचनार्था। म्यां द्वेषावें श्रीरघुनाथा।
 स्वजना देवोनि दुःखवार्ता। नरकपाता स्वयें
 जावें॥१६॥ निजमातेचें हितोपदेशवाक्य।
 रौरवा^३ जावें आवश्यक। पूर्वजां न्यावें नरका
 देख। द्यावें दुःख जनासी ॥१७॥ निजपतीची
 घातकिणी। श्रीरामद्वेषाची संवदणी^४। सुहदांसी
 दुःखकारिणी। जाय पापिणी अति निंद्य॥१८॥
 जळो तुझें काळें मुख। श्रीरामासी दिधलें दुःख।
 तुझें मजला नाहीं सुख। जगा असुख तुझेनि
 ॥१९॥ वधूं नये निजमाता। यालागीं चुकलों
 तुझ्या घाता। तुझेनि मज दुःखावस्था।

श्रीरामदशरथा विघडिलें॥२०॥ तुज पाहतां
 सन्मुख। मज वाटे परम दुःख। नको दाखवूं
 काळें मुख। निंद्य निःशेष अति नष्टे॥२१॥ भरत
 कोपोनियां भारी। निर्भत्सूनी नानापरी। कैकेयी
 घातली बाहेरी। तिचेनि^५ करीं^६ अतिदुःखी
 ॥२२॥ जिचेनि अंतरला राघव। ते माता नव्हे
 महालाव^७। जर्गी इचें निंद्य नांव। दुःख ओतीव
 कैकेयी॥२३॥

श्रीरामभरतादि चारी बंधूंचे पिंडैक्य :-
 श्रीरामभरताचा पिंड एक। एका पिंडाचे दोघे
 देख। येरयेरांचें मानिती दुःख। परम सुख
 येरयेरां ॥२४॥ येरयेरांचा जीवप्राण। येरयेरांचें
 जीवन। येरयेरां समाधान। सुखसंपन्न रामभरत
 ॥२५॥ भरतासी श्रीरामाचें सुख। श्रीरामीं
 भरताचा हरिख। एकमेकां दोघे एक। कैकेयी
 मूर्ख तें नेणें ॥२६॥ आठवितां श्रीरघुनाथ।
 परम सुखें सुखावे भरत। नाहीं राज्यलोभाचा
 स्वार्थ। परमामृत श्रीरामीं ॥२७॥ श्रीरामाच्या
 पायांपरतें। परम सुख नाहीं भरतातें। यालागीं
 त्यजोनि निजराज्यातें। श्रीरामातें भेटों निघे
 ॥२८॥ देवदैत्यां वैर वितंड। त्यांचा नव्हे
 एकपिंड। राज्यलोभें दुःख उदंड। वैर अखंड
 येरयेरां ॥२९॥ भिन्नभिन्न पिंडोत्पत्ती।
 गरुडसर्पा वैरप्राप्ती। तैसें नाहीं श्रीरामभरतीं।
 चवघेही होती एकपिंड ॥३०॥ सौमित्र भरत
 आणि शत्रुघ्न। चवथा जाण रघुनंदन। चारी
 मूर्ति श्रीराम पूर्ण। व्यूह संपूर्ण या नांव॥३१॥
 चवघेही बंधु भिन्नभिन्न व्यक्ती। चारी मिळोनि
 श्रीराममूर्ती। व्यूहचतुष्टय यातें म्हणती।
 आगमार्थी वेदोक्त ॥३२॥ ऐसिया एकात्मता
 अति प्रीतीं। भेटों पाहे श्रीराममूर्ती। उदया
 येतांचि गभस्ती^९। निजगमनार्थी उद्यत॥३३॥

१ अत्यंत दुःखी, २ सुखाची आवड, ३ नरकाला, ४ धोब्याचे वस्त्रे साफ करण्याचें पात्र, ५ तिच्यामुळे, ६ घातक, ७ सूर्य.

भरताचा श्रीरामांची भेट घेण्याचा निर्धार, वसिष्ठ भरताच्या मनाची कसोटी पहातात :- पाचारोनियां प्रधाना। म्हणे सिद्ध वेगीं करा सेना। भेटावया रघुनंदना। जाणें वना निश्चित॥३४॥ वसिष्ठ येवोनि आपण। पहावया भरताचें मन। म्हणे पुत्रधर्माचें लक्षण। निजवचन बोलत ॥३५॥ तुम्ही तरी चवघेही पितृभक्त। आज्ञा नेमून गेला दशरथ। राज्या अभिषेकावा भरत। श्रीरघुनाथ वनवासी ॥३६॥ तुझे मातेचें वरदान। तिचेंही मागणें हेंचि जाण। भरतासी राज्याभिषिचन। रघुनंदन वनवासी॥३७॥ श्रीराम पितृवचनविश्वासी। वेगीं गेला वनवासासी। तूंही पाळीं पितृवाक्यासी। अभिषेकासी अंगीकारीं ॥३८॥ श्रीरामा अभिषेकावया निर्धारिं^१। पूर्वी केली होती सामग्री। ते सिद्ध आहे माझ्या घरीं। तूं अंगीकारीं अभिषेक॥ ३९॥ पितृवचन उल्लंघितां। अवश्य पाविजे नरकपाता। आग्रह न करावा भरता। तुज मी आतां अभिषेकीं॥४०॥

वसिष्ठांची सूचना ऐकून भरताला मूर्च्छा, त्याचा विलाप, मातेची निंदा :- ऐकोनि वसिष्ठाचें वचन। भरत पडिला मूर्च्छापन्न। दीर्घ मांडिलें रुदन। आक्रंदें पूर्ण बोलत ॥४१॥ कैकेयी हरिखें^२ जाली रांड। जळो तिचें काळें तोंड। वनवासाचें पाखांड^३। तिणेंचि वितंड^४ वाढविलें॥४२॥ कैकेयी केवळ परम नष्ट। भाके गोंविला पति वरिष्ठ। तिचें मागणें पाप स्पष्ट। तो राज्यपट^५ मी नेघें॥४३॥

राज्याभिषेकाला भरताचा नकार, त्यामुळे वसिष्ठांना आनंद :- वसिष्ठा तुज करितों नमन।

किती पाहसी माझें मन। वांचोनियां रघुनंदन। अभिषिचन मी नेघें॥४४॥ श्रीरामासी सांडोनियां वनीं। जरी मी बैसलों अभिषिचनीं। तरी मी जालों मद्यपानी। मातृगमनी अति नष्ट ॥४५॥ तुझे शिवोनियां चरण। पूर्वी वाहिली श्रीरामाची आण। तेंचि माझें अति प्रमाण। पुढतीं आपण न पुसावें॥४६॥ म्हणोनि चरणीं ठेविला माथा। येथोनि मागुती गुरुनाथा। राज्याभिषेकाची कथा। मजही आतां न पुसावी ॥४७॥ ऐकोनि भरताचें वचन। वसिष्ठ जाला सुखसंपन्न। हृदयीं धरिला आलिंगून। म्हणे अति सज्जन^६ तूं होसी॥४८॥

वसिष्ठांसह सर्वांचे रामदर्शनासाठीं प्रयाण :- तुझ्या सवें घेवोनि माता। भेटी येईन मी रघुनाथा। भरतें चरणीं ठेविला माथा। सभाग्यता आजी माझी॥४९॥ सदगुरु जाला सुप्रसन्न। भरतें त्राहाटिलें^७ निशाण। सेना सन्नद्ध करा संपूर्ण। शीघ्र गमन वनवासा ॥५०॥ हरिखें नाचत भरत। आजी देखेन श्रीरघुनाथ। माझे पुरतील मनोरथ। कृतकार्यार्थ मी होईन॥५१॥ श्रीराम भेटावया तत्काळीं। भरत निघालासे सदळीं^८। नगरीं हर्षें पिटिली टाळी। वना सकळीं निघावया॥५२॥ होईल श्रीरामदर्शन। उद्यमी^९ चालती संपूर्ण। उभय लाभीं ठेवोनि मन। निघाले जन अयोध्येचे॥५३॥

पौराश्च निर्ययुः सर्वे समवायेन नैगमाः।

रामदर्शनसंदष्टाः सर्वाः प्रकृतयस्तदा॥५४॥

श्रीरामप्रेमी नागरिकांची दर्शनोत्सुकतेमुळे तारांबळ, धावपळ :- वाणियें^{११} सिद्ध केले पसारे। सोवनी^{१२} सोनार जोशी वेव्हारे। दुसी

१ निश्चयात्मक, २ आनंदाने, ३ खोटी गोष्ट, ४ मोठे, ५ राज्याधिकार ६ शहाणा, ७ वाजविले, ८ तयार, ९ सैन्यासह, १० व्यापारी, धंदेवाले, ११ वाण्यांनी, १२ शिंपी.

दिंडें घेतलीं थोरें। गौळीं खिल्लारें
थापटिलीं॥५४॥ चालिल्या पक्कान्नपरवडी^१।
दुधा दह्यांच्या कावडी। तेलियें घेतल्या
तेलाच्या जोडी। कापडघोडीं चाट्यांचीं^२
॥५५॥ तांबोळीं बांधिलीं आटकीं। ब्राह्मणीं
बांधिलीं धोटकीं। मायबापां न पुसतां एकी।
चोरोनि मार्गी लागलीं एक॥५६॥ पुत्रांलागी
धांवे माता। स्त्रीपुत्रालागीं निघे पिता।
पुतण्यालागीं धावे चुलता। श्रीरघुनाथा
पहावया ॥५७॥ भाडाईत भारवाहक। वोडे
शिंपी नटनाटक। मणिकर रजक^३ नापिक।
जळतारक निघाले॥५८॥ सुतार शस्त्रकार
रज्जुकार। मार्गी विकरा होय अपार। घेवोनि
चालले पायतणांचे भार। मोची चांभार
चालिले॥५९॥ सकुटुंब निघाले समस्त। भाडें
न मिळें देतां अर्थ। एक म्हणती निघा त्वरित।
दुरी भरत अंतरला॥६०॥ घरीं राखण न राहे
कोणी। निघती येरयेरांवरी रुसोनी। श्रीराम
पहावया नयनीं। उल्हास मनीं सर्वांच्या॥६१॥
खरावरी^४ वळघोनी^५। हर्षे निघाल्या
कुलालपत्नी। श्रीराम देखावया नयनीं।
अपमान मनीं सुखें साहिती॥६२॥
अवघियांही पुढें। भाडेकरीं नेले गाडे। राजस
ठणकती बापुडे। त्यापाशीं भाडें जोडावया
॥६३॥ निघाले द्विजांचें संभार। संन्यासी
चालिले अपार। नागवे चालिले दिगंबर।
श्रीरामचंद्र पहावया॥६४॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्तमास्थाय स्यंदनोत्तमम्।
प्रययौ भरतः श्रीरामान्तरावर्शनकांक्षया॥६॥
शतं सहस्राण्यश्वानां समारूढानि राघवम्॥
षष्ठी रथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः॥७॥
अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मंत्रिपुरोहितः।
अधिरुह्य हयैर्युक्तान्थान्सूर्यरथोपमान्॥८॥

नवनागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि।

अन्वयुर्भरतं यातं राजपुत्रं यशस्विनम्॥९॥

भरताच्या सैन्याचे वर्णन :- श्वेतवारुयुक्त^६
रथ। त्यावरी हर्षे बैसे भरत। शत्रुघ्नेही प्रेरिला
रथ। श्रीरघुनाथ भेटावया ॥६५॥
पालखीमाजी कौसल्या वाहूनी। आणि
सुमित्रा दुसरी जननी। निघाल्या येरही
राजपत्नी। श्रीरामदर्शनीं उद्यत ॥६६॥ कैकेयी
माता न ये निःशेष। तीस झालें परम दुःख। ना
रामराव ना भरत देख। काळें मुख केंवी
दावूं॥६७॥ वसिष्ठादि ऋषि समस्त। महंत
प्रधानादि सुमंत। यांसी देवोनि उत्तम रथ।
त्यांसमवेत निघाले॥६८॥ षष्टिहायन^७
भद्रजाती^८। दहा सहस्र मत्त हस्ती। घंटा
घागऱ्या पताका बहुती। दोहीं भागी शोभती
भरताच्या ॥६९॥ अतिरथी महारथी। साठी
सहस्र भद्रजाती। भरतापाठीसीं धांवती। रथ
घडघडती सायुधीं॥७०॥ रथांचिया गति
विगती। एकापरीस एके दाविती। त्यांमाजि
धनुष्याची वित्पत्ती। शस्त्रगती साटोपा॥७१॥
शतसहस्र सुजाती वारू। निघाला वीरांचा
संभारू। नाना अलंकारीं मनोहरू। करिती
दुर्धरू सिंहनाद ॥७२॥ वारूवां बाणली
मोहाळी^९। अंगटोप रागावळी। पाखरा^{१०}
झळकती तेजाळी^{११}। वीर महाबळी आरूढले
॥७३॥ वारू तीन पायांवरी नाचती। हो हो मा
मा जी जी करिती। दावोनियां अंतराळीं गती।
वारू थापटिती महावीर॥७४॥ कातिया^{१२}
त्रिशूल तोमर। भिंडीमाळ^{१३} चेंडू चक्र। गदा
मुद्रल लहुडी^{१४} थोर थोर। आले मोगर^{१५}
पायांचे॥७५॥ खेटक भालेजी अपार।
पिलंगती^{१६} पायांचे मोगर। गर्जत आले

१ पक्कानांचे प्रकार, २ कापडाच्या दुकानदारांची, ३ धोवी, ४ गाढवावर, ५ बसून, ६ पांढऱ्या घोड्यांचा, ७ साठ वर्षांचे, ८ हत्ती,
९ मोहोरकी, १० घोड्यावरील झाल, ११ तेजस्वी, १२ कोयते, १३ गोफण, १४ शस्त्रविशेष, १५ पायदळ, १६ पुढे जाती.

परशुधर। मल्ल दुर्धर तळपती॥७६॥ सेळी सावळी शक्तियुक्त। अलंगाईत बाणाईत। कोइतेकार अद्भुत। कटारहस्त लघुवेगी॥७७॥ आडाऊ वोडणें थडकती। तळवे त्यांमाजी तळपती। हैकार थैकार पै देती। वीर गर्जती पायांचे॥७८॥ चतुरंगसेनासंभार। राघवसेना अति दुर्धर। भरत चालिला सत्वर। लागला गजर वाद्यांचा॥७९॥ कुन्हाडे कात्या कोइते हस्तीं। भारापुढें वनें छेदित्ती। मातीकामें नेणों किती। भूमि सज्जित्ती चालावया॥८०॥

भरतसैन्य पाहून गैरसमजाने गुहक गंगाकिनारी युद्ध करण्यास सज्ज :- भार चालिला अति दुर्धर। ठाकले भागीरथीतीर। देखोनि भरताचा भार। गुहक थोर क्षोभला॥८१॥ कैसा राज्यलोभ अति दुर्धर। सख्या बंधूस पाडिलें वैर। भरतें सज्जोनियां भार। श्रीरामचंद्रा मारूं जातो॥८२॥ माझा स्वामी श्रीरघुनाथ। त्याचा हा करूं पाहे घात। मी रणीं विभांडीन भरत। सेना समस्त छेदीन॥८३॥

अनु दाशरथिं रामं पित्रा राज्याद्विवासितम्।
सामात्यो राज्यलोभेन हंतुं भरत उद्यतः॥९०॥
अद्य मे शरसंधातो मत्कार्मुकविनिःसृतः।
निष्पतिष्यति गात्रेषु नेत्रेषु गजयोधिषु॥९१॥
निविष्टा यत्र सेना सा सवाजिरथकुंजरा।
तां च भूमिं करिष्यामि शरैः शोणितकर्दमाम्॥९२॥
मम दाशरथी रामो भर्ता बंधु सुदगुरुः।
अहं तस्य हितार्थाय करिष्यामि सुदुष्करम्॥९३॥

श्रीराम माझी माता पिता। श्रीराम माझा सुहृद भ्राता^१। श्रीराम सदगुरु निजात्मता। श्रीराम तत्त्वतां आत्मा माझा॥८४॥ त्याचा करावया घात। सैन्येसीं जातो भरत। त्याचा करीन मी निःपात। श्रीरामभक्त तैं सत्य॥८५॥ श्रीरामाचा मी मेटकरी^२। ठेविला आहे

गंगातीरीं। भरत येवोनि कैसेपरी। परतीरीं उतरेल॥८६॥ निषादांसी सांगे गुहक। जरी भरत येईल सकटक^३। दृढ राखावें गंगातटाक। गंगोदक शिवों नेदीं॥८७॥ हे जरी आले युद्धासी। तरी मी ख्याति लावीन त्यांसीं। धडमुंडांकित पृथ्वीसी। क्षणार्धेसीं मी करीन॥८८॥ मारीन रथ वाजी कुंजर^४। रणीं मारीन नरवीर। वाहतील अशुद्धाचे^५ पूर। तैसें क्षात्र करीन॥८९॥ श्रीरामाच्या निजकार्यार्था। निःशेष वेंचीन जीविता। येथोनियां पुढें भरता। त्या सर्वथा जाऊं नेदीं॥९०॥ निधडे निषाद निःशंक। मेळवोनियां निजकटक। सन्नद्ध स्वयें गुहक। सेनासन्मुख पै आला॥९१॥

भरताचे व गुहकाचे ऐक्य :- भरतासी सांगती सैनिक। युद्धासी आलासे गुहक। धरोनियां गंगेचें तटाक। गंगोदक शिवों नेदीं॥९२॥ एक म्हणती राजा निमाला निःशंक। म्हणोनि आम्हांसी पारखा^६ जाला गुहक। ताहना फुटताती लोक। गंगोदकस्पर्शों नेदीं॥९३॥ गुहक बापुडें तैं किती। त्यासी क्षणार्धे लावीन ख्याती। आज्ञा द्यावी आम्हांप्रती। कोपें दळपती^७ पूसत॥९४॥ विचारें बोलिला भरत। गुहक रामाचा अति आप्त। त्याचा न घेतां वृत्तांत। युद्धकदनार्थ करूं नये॥९५॥ भरत पुसे गुहकासी। तूं कां युद्ध करूं पाहसी। येरु म्हणे तूं अति बळेंसीं। मारूं कां जाशी श्रीरामा॥९६॥ माझा स्वामी वनवासी। सबळ बळें मारूं पाहसी। हेंच वैर आम्हां तुम्हांसी। अति युद्धासी कारण॥९७॥ तो म्हणे सदगुरूचा द्वेष करी। तोचि आमुचा मुख्य वैरी। त्यासी निवटीन^८ शस्त्रधारीं।

१ बंधु, २ चौकीदार, ३ सैन्यासह, ४ हत्ती, ५ रक्ताचे, ६ परकी, ७ सेनापति, ८ ठार करीन.

प्रतिज्ञा खरी हे माझी ॥१८॥ ऐकोनि गुहकाचा वचनार्थ। रथावरोनि पडिला भरत। दुःखें गडबडां लोळत। अवस्था प्राणांत ओढवली ॥१९॥ भरत म्हणे गुहकासी। वेगीं मज वर्धी पापियासी। कैकेयीयें जोडिल्या पापराशी। केलों जगासी^१ अति निंद्य ॥१००॥ कैकेयी राज्यालोभाची थोरी। तेणें मी केलों रामाचा वैरी। तिचेनि मी निंद्य चराचरीं। दुःखसागरीं निमग्न ॥१॥ जो श्रीरामासी स्वयें द्वेषी। त्यासी उतरती तिन्ही मसी^२। ते कैकेयी आर्जवाची मसी। माझ्या मुखासी लागली ॥२॥ तेणें मी झालों काळमुखा। मुख दाखवूं न शकें लोकां। कैकेयीयें दिधलें परम दुःखा। तें कोणासी गुहका मी सांगूं ॥३॥ गुहका तुझे मी धरितों चरण। वेगीं सोडोनि निर्वाणबाण। छेदीं माझें देहबंधन। पापा पुरश्चरण होईल ॥४॥ तूं श्रीरामाचा परम आप्त। तरी माझाही सखा निश्चित। माझा करावा वचनार्थ। प्रायश्चितार्थ देह छेदीं ॥५॥ ऐकोनि भरताचें वचन। गुहकें घातलें लोटांगण। मस्तकीं धरिले सुदृढ चरण। पडिलें आलिंगन आसत्वे ॥६॥ दोघांसही प्रेम पूर्ण। नयनीं स्वानंदजीवन^३। गुहकें घातलें लोटांगण। काय आपण बोलत ॥७॥ श्रीरामीं ज्यासी पूर्णभक्ती। तो मज आप्त त्रिजगतीं। तोचि माझा निजसांगाती। मी चरणार्थी^४ तयाचा ॥८॥

सुमंत गुहकाला भरताची खरी भूमिका समजावतो :- तंव गुहकासी सांगे सुमंत। राज्य देतां न घे भरत। राज्यीं अभिषेकावा रघुनाथ। वना असे जात आणावया ॥९॥ ऐकोनि सुमंताची गोष्टी। भरताचें प्रेम देखोनि दृष्टीं। गुहकें चरणी घातली मिठी। म्हणे धन्य

सृष्टी भरता तूं ॥११०॥ गुहका सांगातें घेवोन। भरतें केलें संध्यास्नान। करोनियां पितृतर्पण। गुहकासी आपण पूसत ॥११॥ गंगातीरीं एक राती। श्रीरामें केली होती वस्ती। शयन केलें कोणे स्थितीं। तें मजप्रती दाखवीं ॥१२॥

गुहक भरताला श्रीरामांची निवासाची जागा दाखवितो, त्या दोघांचा संवाद :- गुहक जो निषादपती^५। तेणें भरता धरोनि हातीं। जेथें श्रीरामें केली वस्ती। त्या स्थळाप्रती आणिला ॥१३॥ गुहकसांगे भरताजवळी। याचि इंगुदीवृक्षातळीं। श्रीराम राहिला महाबळी। ये गंगाजळीं स्नान केलें ॥१४॥ याचि तृणसेजे^६ रघुनंदन। सीतेसहित केलें शयन। निद्रा न करीच लक्ष्मण। बहु प्रार्थना म्यां केली ॥१५॥ तो म्हणे श्रीरामसेवा समाधान। न करीं जडमूढशयन। ऐकता भरतासी आलें रुदन। मूर्च्छापत्र तो पडिला ॥१६॥ भरत पडिला मूर्च्छापत्र। शत्रुघ्न जाला अति उद्विग्न। कौसल्या सुमित्र। हडबडोन। आल्या धांवोन राज्यपत्न्या ॥१७॥ वनवासींची ऐकिली वार्ता। तेणें अति दुःख शत्रुघ्नभरतां। वनीं क्षेम रघुनाथा। लक्ष्मण सीता सुखें असती ॥१८॥ काय वनवासाची कथा। वेगीं सांगावी गुहका तत्त्वता। दुःखें रुदन करिती माता। श्रीरघुनाथाचेनि विरहें ॥१९॥ गुहक सांगतां करी रुदन। ये वृक्षीं राहिला रघुनंदन। श्रीरामें सीतेसहित केलें शयन। हे पावन तृणशय्या ॥१२०॥ वृक्ष वंदितों मी ओजा^७। नित्य पूजितों तृणशेजा। पंथींच्या वंदितों पै रजा। श्रीरघुराजपदनिष्ठा ॥२१॥

श्रीरामांना अरण्यजीवन कंठावे लागते म्हणून सर्वजण उद्विग्न :- ऐकोनि गुहकाची वाणी।

१ जगामध्ये, २ काजळी, ३ आनंदाश्रू, ४ पायांची इच्छा करणारा, नोकर, ५ भिल्लांचा राजा, ६ गवतांच्या अंथरुणावर, ७ भक्तिपूर्वक.

भरत लागे त्याचें चरणीं। म्हणें गुहका तूं धन्य
त्रिभुवनीं। श्रीरामभजनीं शुद्ध प्रेम॥२२॥
श्रीरामभावे गा संपूर्ण। तूं वंदिसी वृक्ष तृण।
याहीपरता लाभ कोण।
सूक्ष्मभजननिष्ठा॥२३॥ धन्य धन्य गुहका
तुझा भाव। तुज तुष्टला श्रीरामराव। फिटला
देहबुद्धिसंदेह। निःसंदेह रामभजनीं॥२४॥
गुहक निषाद अति अपवित्र। श्रीरामभजनें
जाला पवित्र। दीनदयाळ श्रीरामचंद्र। नामें
पवित्र महादोषी॥२५॥ गुहकाची अनन्य
भक्ती। देखोनि भरता अति प्रीती। विषाद
सांडोनियां चित्तीं। जालें सांगाती जिवलग
॥२६॥ श्रीरामसीतातृणशेजार। कौसल्या
देखोनि साचार। दुःख दाटलें दुर्धर। काय उत्तर
बोलली॥२७॥ सीता सती सुकुमार। राम
सुकुमारां अति सुकुमार। सुमनशेज^१ खुपे
साचार। तृणशेजार त्यांसी देखा॥२८॥ राजात्रे
सेविती पवित्र। त्यांसी लंघनें^२ त्रिरात्र।
कैकेयीयें केलें हें विचित्र। सखे सावत्र दुःखी
केले॥२९॥

गुहक सर्वांना नौकेतून गंगेच्या परतीराला
नेतो :- ऐसी चालतां उपपत्ती^३। निमेषामाजी
गेली राती। उदया आला पै गभस्ती^४।
निषादांप्रती गुहक बोले॥२३०॥ भरत उतरेल
पैलपार। नावा आणा रे अति सत्त्वर। घंटा
पताका सालंकार। मृदु अरुवार बैसणिया
॥२३१॥ रथवाजिहस्तियुक्त। स्तोम स्तोम^५
जेथींचा तेथ। कटक उतरेल समस्त। अति
विस्मित तेणें भरत ॥२३२॥ गुहक जो कां
निषादपती। नावा घेवोनियां हातीं। स्वयें
आला भरताप्रती। करी विनंती आरूढा
जी॥२३३॥ वसिष्ठाचे चरणांवरी। गुहक

लोटांगण करी। तुम्हीं तारक भवसागरीं।
स्वामी नावेवरी बैसावे॥२३४॥ वसिष्ठें देखोनि
गुहकासी। निजात्मप्रीतीं आलिंगीं त्यासी।
आजिंचा तारक तूं आम्हां होसी। परपारासी
न्यावया॥२३५॥ गुहक म्हणें श्रीगुरुनाथा।
तारक तुझी कृपा तत्त्वतां। कृपेनें हात ठेविजे
माथां। मग मी समस्तां तारीन ॥२३६॥ ऐसी
गुहक बोलतां बोली। वसिष्ठासी निजखूण
पावली। हरिखें पिटोनियां टाळी। नावेजवळी
तो आला॥२३७॥ वसिष्ठादि महंत थोर।
त्यांसी नाव दिधली स्वतंत्र। ते नव्हेती पै
परतंत्र। भवसमुद्रतारक॥२३८॥ राजपत्न्या
अति सुकुमार। त्यांसी नाव दिधली थोर। मृदु
आस्तरण परिकर^६। तेथें समग्र बैसविल्या
॥२३९॥ भरत शत्रुघ्न नावेवरी। निशाणें
त्राहाटिल्या^७ भेरी। नाना वाद्येसीं
जयजयकारीं। वेगी परपारीं उतरले॥२४०॥
भरत पुसे गुहकातें। सैन्य लावावे कोणें पंथें।
तो म्हणे मी येतो सांगातें। भुयाळातें “
घेवोनी॥२४१॥ गुहक अति हर्षयुक्तें। चालिला
भरताचे सांगातें। दृष्टीं पहावया श्रीरामातें।
बाह्य स्वार्थातें सांडूनी ॥२४२॥ मुमुक्षुवा
साधनीं अति प्रीती। तैसी गुहका श्रीरामभक्ती।
भुयाळ घेवोनि सांगाती। मार्ग शोधिती
अतिनिष्ठा ॥२४३॥ भरतगुहकांचा विवाद।
दोघां अनुतापसंवाद। एका जनार्दनीं
निजबोध। परमानंद रामकथा॥२४४॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे अयोध्याकांडे
एका गारटीकायां भरतवनाभिगमनगुहक-
संवादो नाम द्वादशोऽध्यायः॥२१॥
ओव्या॥२४४॥ ॥श्लोक १३॥

१ फुलांचा बिछाना, २ उपोषणे, ३ तर्काच्या गोष्टी, ४ सूर्य, ५ थवा, ६ सुंदर, सुखावह, ७ वाजविल्या ८ वाटाड्यांना.

अध्याय तेरावा

भरताचे चित्रकूटावर आगमन

स्नानसंध्या व त्रिवेणीला साष्टांग प्रणिपात :-
श्रीरामचंद्राय नमः॥ भरते गंगा उतरोन। केले
स्नान संध्या तर्पण। आर्जीची वस्ती
प्रयागस्थान। म्हणोनि निशाणें त्राहाटिलीं
॥१॥ रथ गज वाजी वीरश्रेणी^१। चालतां मार्ग
न पुरे धरणी। पुढे देखिली त्रिवेणी। दूत
गर्जोनी सांगती॥२॥ देखोनी त्रिवेणी भरत
शत्रुघ्न। दोघी घातले लोटांगण। त्यजोनियां
पादत्राण। चरणचालीं निघाले॥३॥ वसिष्ठादि
ऋषीश्वर। चरणीं चालती सत्वर। देखोनि
त्रिवेणीचें तीर। जयजयकार तिहीं केला॥४॥

गोदान, पिंडदान, धनदान :- देवोनि
लक्षानुलक्ष गोदानें। भरतशत्रुघ्नें केलीं स्नानें।
तीर्थश्राद्ध पिंडदानें। पितृतर्पणें तिहीं केलीं
॥५॥ तीर्थ उपवास मुंडन^२। रायासी नाही हे
बंधन। वसिष्ठ गुरु सज्जन। तीर्थविधान तो
करवी॥६॥ मागतयांचें निवे मन। तैसें
वांटविलें धन। सुखी केले तीर्थवासी ब्राह्मण।
दीनजन सुखी केले ॥७॥ द्रव्य वांटितां भरत।
मागते जाले कृतार्थ। सुखी केले तीर्थस्थ।
श्रीरघुनाथ भेटो मज॥८॥ द्विज बोलती
द्विजापासीं। श्रीराम आला होता तीर्थासी।
निःशेष द्रव्य नाही त्यापासीं। वल्कलवासी
जटाधारी॥९॥ त्याचे देखतां श्रीमुख। तीर्थां
सकळां जालें सुख। त्यापुढें द्रव्य तुच्छ देख।
अलोलिक सुख रामीं॥१०॥

भरद्वाज सामोरे येताच भरताचें वंदन :-
भरद्वाज येवोनि साउमा^३। तेणें आश्रमा नेलें
श्रीरामा। तोचि जाणे श्रीराममहिमा। मूर्खा

आम्हां न कळेचि॥११॥ तीर्थीचे ब्राह्मण
लोलुप^४ बहुत। वल्कलधारी श्रीरघुनाथ। द्रव्य
वांटिल हा राजसुत। असेल गुप्त धन यापासीं
॥१२॥ अति समर्थ श्रीरघुपती। वना नवचे^५
रित्या हातीं। द्रव्य वांटिल हा तीर्थी।
द्रव्यलोभार्थी ब्राह्मण॥१३॥ जेथवरी
द्रव्यद्वाराअभिमान। जेथवरी ज्ञानगर्व गहन।
त्यासी श्रीरामाचें महिमान। स्वप्नीही जाण
लक्षेना ॥१४॥ लोभेही श्रीरामाचें मुख।
पाहतां जालें आम्हां सुख। परी महिमा आम्ही
नेणें मूर्ख। सुखदायक श्रीराम॥१५॥
वाल्मीकीपाशीं संपूर्ण। ज्ञानकांडाचें श्रवण।
भरद्वाजें केलें आपण। अति सावधान श्रद्धेनें
॥१६॥ जालिया श्रवणनिष्पत्ती। श्रीराम देखे
सर्वाभूतीं। यालागीं त्याची श्रीरामीं भक्ती।
भावे श्रीरघुपति स्वाश्रमा नेला॥१७॥ ऐसिया
ब्राह्मणांची कथा। ऐकोनि भरताची अवस्था।
श्रीराम सर्वासी सुखदाता। मज अभाग्यता
मायेची॥१८॥ करोनि वसिष्ठासी नमन। भरत
बोलिला आपण। भरद्वाजें पूजिला रघुनंदन।
त्याचें दर्शन आम्ही घेऊं॥१९॥ वसिष्ठ म्हणे
धन्य वाणी। हेंचि होतें माझे मनीं। भरद्वाज
ऋषिशिरोमणी। चला तत्क्षणीं भेटीसी ॥२०॥
कटक^६ ठेवोनी गंगातीरीं। भरतवसिष्ठादि-
ऋषीश्वरी। भरद्वाजआश्रमाभीतरीं। आले
झडकरी भेटीसी॥२१॥

गैरसमजामुळे भरद्वाजांचा भरतावर दोषारोप :-
भरद्वाज उठोनि आपण। वसिष्ठा घातलें
लोटांगण। वसिष्ठें दिधलें आलिंगन। समाधान
दोघांसी॥२२॥ इतर ऋषिजन। भरद्वाज वंदी
आपण। भरत आणि शत्रुघ्न। घालिती
लोटांगण भरद्वाजा॥२३॥ भरद्वाजें त्या

१ वीरांचे समुदाय, २ क्षौरविधि, ३ सामोरा, ४ लोभी, ५ जाणार नाही, ६ सैन्य.

दोघांसी। आलिंगिलें हृदयासीं। स्वागत पुसोनि
तयांसी। काय त्यांपासीं बोलत ॥२४॥

भरद्वाज उवाच-

कच्चिन्न तस्य रामस्य धार्मिकस्य क्षमावतः।

त्यक्त स्नेहो राज्यलोभान्न निहंतुमिहागतः ॥१॥

कच्चिन्न तस्यपापस्य पापं कर्तुमिहेच्छसि।

अकंटकं भोक्तुं मना राज्यं तस्यानुजस्य च ॥२॥

न खल्वकार्यं कार्यं ते पाप तस्मिन्महात्मनि।

यदसौ त्वद्यते पित्रा वनवासे विवासितः ॥३॥

भरद्वाज म्हणे भरता। सज्जूनियां सेना
समस्ता। वर्नीं वधूं जासी रघुनाथा।
राज्यलोभार्था लक्षोनी ॥२५॥ राज्य भोगावया
निष्कंटक^१। वधूं पाहसी रघुकुळटिळक।
पापकारी तूं अति मूर्ख। परम दुःख पावसी
॥२६॥ मिळाल्या देवदैत्यदानव। यक्ष राक्षस
आणि मानव। रणीं न जिंके श्रीराघव। तो तूं
बाळभावे^२ केंवी वधिसी ॥२७॥ श्रीरामाची
क्रोधभृकुटी। रणीं आटील^३ सकळ सृष्टी। तेथें
तुझी कायसी गोष्टी। रुद्र^४ संकटीं राहूं न शके
॥२८॥ सैन्य श्रीरामाचें संपूर्ण। तें तंव युद्ध न
करी जाण। क्षोभलिया लक्ष्मण। घेईल प्राण
दोघांचा ॥२९॥ भरता मानीं माझे वचन। तूं
अयोध्येसी जाय परतो न। चौदा वर्षे राज्य
करो न। रिघावें शरण श्रीरामा ॥३०॥

ते ऐकून भरत उद्विग्न :- भरद्वाजाचें वचन।
वज्रप्राय अति तीक्ष्ण। हृदयीं भेदलें दारुण।
भरत प्राण सोडूं पाहे ॥३१॥ ऐकतां भरद्वाजाचें
वचन। भरत पडे मूर्च्छापन्न। म्हणे मज कां नये
मरण। करी रुदन अति दुःखें ॥३२॥ कैकेयी
राज्यलोभाची थोरी। जर्गी मी केलों रामाचा
वैरी। भरत जावोनि वनांतरीं। श्रीरामातें मारी
जग बोले ॥३३॥ कैकेयी मातेचा अति
अनर्थ। वना जावोनियां भरत। करील

श्रीरामाचा घात। जगाआंत अपवादू^५ ॥३४॥
तुम्हांसारखे साधुसंत। म्हणती वना
जावोनियां भरत। करील श्रीरामाचा घात। तरी
देहांत नव्हे माझा ॥३५॥ मी काय वज्राचा
घडियेलों। कीं अपेशाचा ओतियेलों। दुःखा
दुर्धर जन्मलों। निंदेचा जालों मेरू जैसा
॥३६॥ मी तंव अपेशाचें आयतन^६।
अपकीर्तीचें अधिष्ठान^७। जळो माझे काळें
वदन। देहबंधन छेदवेना ॥३७॥ श्रीरामद्वेषी
पापी परम। राज्यलोभी अति अधम। शाप
देवोनि दुर्गम। मज भस्म करीं वेगीं ॥३८॥ ऐसें
म्हणोन भरतें आपण। धरिले भरद्वाजाचे
चरण। माझिया पापा पुरश्चरण^८। शाप दारुण
स्वामीचा ॥३९॥ ऐसें बोलतां आलें रुदन।
भरत पडिला मूर्च्छापन्न। देखोनि भरताचें प्रेम
पूर्ण। आलें स्फुंदन भरद्वाजा ॥४०॥

भरताच्या निर्मळ हृदयाचा परिचय होताच
भरद्वाजांना संतोष :- सर्वांग जालें रोमांकित।
प्रेमें चळचळां कांपत। म्हणे धन्य धन्य तूं
भरत। प्रेम अद्भुत श्रीरामीं ॥४१॥
उचलोनियां दोहीं हातीं। आलिंगिला अति
प्रीतीं। रामभक्ताचे पार्योची माती। अहोराती^९
मी वंदीं ॥४२॥ श्रीरामीं ज्याची अनन्य^{१०}
प्रीती। श्रीरामीं ज्याची अनन्य गती। श्रीरामीं
ज्याची परम भक्ती। निजसांगाती तो
माझा ॥४३॥ श्रीरामीं ज्याचें अनन्य भजन।
त्याचें आम्ही करूं ध्यानपूजन। त्याचेनि
आम्हां समाधान। सत्व वचन हें माझे ॥४४॥
भरता भरद्वाजा प्रेम पूर्ण। देखोनि हर्षले
ऋषिगण। जयजयकारें केलें गर्जन। सुख
संपूर्ण वसिष्ठा ॥४५॥

वसिष्ठांची हमी :- वसिष्ठ बोलिला आपण।

१ निर्वै, शत्रुत्वह्ति, २ बालकाप्रमाणे, अज्ञानी होऊन, ३ नष्ट करील, ४ शंकर, ५ आळ, ६ स्थान, ७ आश्रय, ८ समाप्ति, ९ दिवसरात्र, अखंड, सतत, १० एकच एक निष्ठ, श्रद्धा उरीपोटी बाळगून, एकनिष्ठ.

भरता राज्य मी देतां जाण। तेणें शिवोन माझे चरण। निर्वाण^१ आण वाहिली॥४६॥ सांडोनियां रघुनाथा। राज्याभिषेक होय भरता। ते म्यां वधिली निजमातापिता। सद्गुरूघाता म्यां केलें ॥४७॥ श्रीरामाची जे राजधानी। ते तंव माझी सखी जननी। ते जें भोगी अभिषिचनीं। तें मातृगमनी मी जालों॥४८॥ ऐसी वाहोनियां आण। भरत राज्य न घेचि जाण। शीघ्र करावया वनप्रयाण। तेंही कारण अवधारा॥४९॥ भरत जावोनि रामाप्रती। राज्य द्यावया रघुपती। अयोध्ये आणावा मागुती। ऐशा प्रीतीं जातसे॥५०॥

वसिष्ठवाणीमुळे भरद्वाजांचे मंतपरिवर्तन :-
एकोनि भरताचें निर्वाण। भरद्वाजा विस्मय पूर्ण। हरिखें नाचोनि आपण। दिधलें आर्लिंगन भरतासी ॥५१॥ पुढती नमन पुढती आर्लिंगन। पुढती त्याचे वंदी चरण। भरद्वाजासी प्रेम पूर्ण। आपणा आपण विसरला॥५२॥ वाल्मीकिगुरूची आज्ञा पूर्ण। भगवद्भक्तां द्यावें आर्लिंगन। तेणें शरीर अति पावन। समाधान जीवाशिवां॥५३॥ ऐसिया अनन्य प्रीतीं। भरतपूजनीं वाढली भक्ती। वसिष्ठ पूजावा ब्रह्ममूर्ती। उल्हास चित्तीं भरद्वाजा॥५४॥ वसिष्ठ केवळ ब्रह्म पूर्ण। परम भाग्यें त्याचें आगमन। भरत रामभक्त अनन्य। करूं पूजन यथोक्त॥५५॥

भरद्वाजांचें भरत-वसिष्ठांना सैन्यासह स्वागताचे निमंत्रण :- केलें वसिष्ठासी नमन। आजी माझें द्यावें पूजन। माझें आश्रमीं निजभोजन। ऋषिजनसमयोगें^३ ॥५६॥ वसिष्ठासर्वे ऋषिगण। आले असती कोण कोण। ज्याचें करितां नामस्मरण। पुरश्चरण

महादोषां॥५७॥ कश्यप कात्यायन वामदेव। जाबालि मुद्गल मार्कंडेय। गौतम ऋषि महानुभाव। ऋषिसमुदाव निमंत्रिला॥५८॥ मग बोलिला भरताप्रती। भोजना यावें तुम्हीं समस्तीं। आम्ही दोघे येऊं ऋषिपंक्ती। चाड बहुतीं तुज काय॥५९॥ भरता जितुकें तुझें कटक। अश्व गज अवघे रामसेवक। ते मज पूजापूज्य^३ आवश्यक। त्या समस्तां देख आणावें॥६०॥ समग्र सेना उतरावयासी। माझें आश्रमीं अवकाश त्यांसी। प्रेमें आज्ञापी भरतासी। अति उल्हासीं भरद्वाज॥६१॥

पूर्वी जमदग्नींनी कामधेनूला पाचारण केले असता जो विपरीत अनुभव आला तसा या वेळी येऊ नये म्हणून तपःसामर्थ्याने स्वागताची तयारी :- करावया ऋषींचें पूजन। जरी आणावी कामधेनु मागोन। तरी होईल जमदग्नीचें चिन्ह। राजे देखोनि अभिलाषिती॥६२॥

समाधिमवलंब्याथ भरतस्य तु पूजने।
वसिष्ठप्रमुखा विप्राः संप्राप्ता मेऽद्य चाश्रमम्॥४॥
परमं रत्नमासाद्य दिव्यज्ञानान्वितो मुनिः।
आतिथ्यार्थं भरद्वाजः स्वर्गभोगान्समानयत्॥५॥

स्वागतसमारंभाचे सविस्तर वर्णन :- भरद्वाज महामुनी। बैसोनियां अनुष्ठानीं। स्वर्ग आणिला आकर्षूनी। पूजेलागोनी आश्रमा ॥६३॥ घरें चत्वर^४ पट्टशाळा। अश्वशाळा गजशाळा। जनां बैसावया विश्रामशाळा। अति विशाळा विचित्र ॥६४॥ चित्रवन नंदनवन। तेथें आणिलें खांडववन। तेणें आश्रम शोभायमान। राजे ऋषिजन विस्मित॥६५॥ घृतकुल्या^५ मधुकुल्या^५। आम्ररसे^६ वापी भरल्या। द्राक्षारसें नद्या वाहूं लागल्या। सरिता^७ भरल्या दधिदुग्धें ॥६६॥

१ निर्धाराची शपथ, २ ऋषिमंडळींसह, ३ पूजेने मानसन्मान करण्यास पात्र, ४ चवाटे, ५ दुधाची व मधाची परिपूर्णता. ६ आंब्याच्या रसाने, ७ नद्या.

नानापरींच्या शिखरिणी। तेणें भरल्या पुष्करिणी। शर्करेचे पर्वत धरणीं। फळश्रेणी स्वादिष्ट॥६७॥ चंपककल्पद्रुम मांदार। पारिजातादि विचित्र हार। पूजावया ऋषि राजकुमार। सुमनसंभार सुवासी॥६८॥ उगाळोनि शुद्ध चंदन। भरिले कनकाचे रांजण। षड्रसेंसी दिव्यान्न। नानापक्वान्नपरवडी॥६९॥ ऐसीं दिव्यान्नं पूर्ण सुवर्णताटीं। नानारसीं भरिल्या वाटी। परमानंदें पडे मिठी। शाखा गोमटीं लोणचीं॥७०॥ ठायीं ठायीं अति निर्मळ। सुवासिक शीतळ जळ। सेवितांचि पै तत्काळ। सबाह्य सकळ निवताती॥७१॥ दिव्यांगना अति सुंदरी। विझणे घेवोनियां करीं। वीजितातीं^१ ढाळें^२ करीं। त्यांसी जेवणारीं भाळिजे॥७२॥ पाहतां त्यांच्या तोंडाकडे। जेवणें अंतरले पुढें। जेवणार झाले वेडे। अंगनांकडे पाहतांचि ॥७३॥ त्यांच्या मुखाची पाहतां वास^३। देखतां हावभावविलास। हातींचे हातीं राहिले घांस। जाला स्पर्श वायसाचा॥७४॥ जेवण अंतरलें पुढें। सचैल स्नान करणें घडे। सकामी ठकले रोकडे। अति तडफडें तडफडती॥७५॥ श्रीरामाचे निजभक्त। अंगनामुखीं नव्हेती आसक्त। ग्रासोग्रासीं राम स्मरत। जाले तृप्त स्वानंदें॥७६॥

कवले कवले रामं स्मृत्वा भुंजन्ति योगिनः।

तत्र भोक्ता हरिःसाक्षान्मुक्तःस्यान्नात्र संशयः॥६॥

पंक्तीचा लाभ घेणारे रामनामस्मरणाने जन्ममरणमुक्त झाले :- ग्रासोग्रासीं श्रीराम स्मरत। त्या भोजनीं भोक्ता श्रीरघुनाथ। जेवणार ते नित्यमुक्त। श्रुतिसंमत शास्त्रार्थे॥७७॥ ऐसिये भोजनाची स्थिती। सकाम हे निष्कामप्रयुक्ती।

जे जे रसीं जी आसक्ती। तो तो सेविती रस ॥७८॥ वसिष्ठताटीं परवडी चोख। तैसेंचि ताट सेविती रंक। उंच नीच नाहीं देख। जेविलें कटक समतृप्ती॥७९॥ नलगे मागणें नाहीं वाढणें। ठायींचीं सरों नेणती अन्नं। जें जें आवडे ज्याकारणें। तें तें सेवणें तेणें गोडी॥८०॥ क्षुधा हरपली तेथ। तृष्णा तृष्णेसी जाली तृप्त। तृप्त जालें सैन्य समस्त। कोणी अतृप्त असेना॥८१॥ अश्व गज न खाती तृण। त्यांसीही ओगरिलें^४ मिष्टान्न। कोरडें न पाजिती जीवन। करिती क्षीरपान स्वादिष्ट॥८२॥ चाटे^५ भाटे उदमी लोक। वाणी वेव्हारे सकळिक। रजक आदिकरुनि चर्मक। एकैक तृप्त जाले॥८३॥ वसिष्ठ भरत आणि शत्रुघ्न। ऋषींनीं केलें शुद्धाचमन। सभा बैसली प्रसन्नवदन। सुख संपूर्ण सर्वासी॥८४॥ टिळे माळा गंधाक्षता। विडे दिधले समस्तां। पूजिता श्रीरामाच्या भक्तां। उल्हासता भरद्वाजा॥८५॥

या देवाभिलषित समारंभाला भ्रमर, शुक, सारिका, कोकिळा व वनशोभेची सुसंवादी सुरेल साथ :- वनश्री^६ मधमघीत मनोहर। पराणें उधळती सपूर^७। सामगायनें अति मधुर। तैसे भ्रमर रुणझुणती॥८६॥ कोकिळा वेदवादे कूजती। वेदांत पारवीं घुमघुमिती। तांडव नाचे उमापती। तैसीं नाचती मयूरें॥८७॥ ब्रह्मज्ञानाच्या निजयुक्ती। फळाशा सांडोनि शुक बोलती। पिंगळे त्यांसीं संवादती। संतोषती सारिका ॥८८॥ विवेकद्राक्षांचें पैं घड। देखतां डोळ्यांचें पुरे कोड। सकळ गोडियां ते गोड। सुखसुरवाड^८ सेवलिया॥८९॥ हाहाहूहू गंधर्व दोन्ही। मधुरस्वरें गाती गाणीं। रंभा उर्वशी विलासिनी। रंगीं नाचणीं^९ नाचती॥९०॥ प्रकाश

१ वारा घालतात, २ हळू हळू, ३ ठेवण, ४ वाढिले, ५ कापडवाले, ६ वनशोभा, ७ भरपूर, ८ सुखाचा सुकाळ, ९ नृत्यांगना.

न लोपे सूर्यापुढें। ऐसे रत्नदीप चोखडे। उजळले वाडेकोडें^१। चहूंकडे लखलखित ॥११॥ ज्या दीपांची जळजळ। पुढें काजळी माथां काजळ। ते मालवोनि सकळ। चिद्रत्नांचे उजळिले दीप ॥१२॥ प्रतिपुरुषा भिन्न ओवरी^२। रत्नमंचक त्यामाझारीं। पुरुषाप्रती पांच नारी। सेवेवरी तिष्ठती ॥१३॥ एकी करिती चरणक्षाळण। एकी त्या चरणां संवाहन। एकी चंदन एकी दिव्यव्यजन^३। विडिया जाण एकी देती ॥१४॥ अप्सरा पुरुषांसी बोलती। आम्ही न येऊं अयोध्येप्रती। आर्जींची क्रमिलिया राती। जाऊं मागुती स्वर्गासी ॥१५॥ भरद्वाजाचे ध्यान ज्ञानें। आमचें येथें आगमन। दिवस उगवतांचि जाण। स्वर्गगमन आम्हांसी ॥१६॥ जवळी असतां अप्सरांसी। श्रीरामभक्त उदास त्यांसी। भूतीं देखतां भगवंतासी। स्त्रीपुरुषांसी अभावो ॥१७॥ मुळीं आत्मा आत्मीं नाहीं। तेथें स्त्रीपुरुष मिथ्या पाहीं। स्त्रीपुरुषभास भासे देहीं। ते देहबुद्धि नाहीं हरीभक्तां ॥१८॥ विषयी पुरुष सहितनारी। स्वर्ग भोगिती घरोघरीं। भरद्वाज ऐसियेपरी। पूजा करी भरताची ॥१९॥

सर्व उपस्थितांची तृप्ति :- कोणी नाहीं मळिनवास^४। कोणी नाहीं मळिनकेश^५। कोणी नाहीं मळिनभास^६। स्वर्गउल्हास सर्वांसी ॥१००॥ अश्व गज खर उष्ट्र। मिष्टान्नं भक्षिती तृणचर। जळप्राशनीं प्राशित्ती क्षीर। केलें विचित्र भरद्वाजे ॥१॥ वाल्मीकि-रामायणाआंत। स्वर्गभोग लिहिले बहुत। तितुका नाहीं वाढविला ग्रंथ। संकळितार्थ^७ बोलिलों ॥२॥ भरद्वाजाचें परम ज्ञान। स्वर्गहीं क्षणैक धरोनि ध्यान। स्वर्गभोगा आकर्षून। केलें पूजन समस्तां ॥३॥ राव रंक समसमान।

भरद्वाजें केलें पूजन। आश्चर्य करिती सकळजन। भरत शत्रुघ्न विस्मित ॥४॥ स्वर्गीं केवळ अमृतपान। देवांसी स्वर्गीं न मिळे अन्न। अमृतासहित मिष्टान्न। दिधलें भोजन भरद्वाजें ॥५॥ नाहीं आणिली कामधेनू। नाहीं वेंचिलें संचित धनू। स्वर्ग आणिला आकर्षूनू। क्षणार्ध ध्यान धरोनियां ॥६॥ ऐसें ऋषिवर्य बोलती। भरत शत्रुघ्न चकित चितीं। संवाद करितां सरली राती। उदयप्राप्ती होऊं आली ॥७॥

भरद्वाजांचा भरताला प्रेमाशीर्वाद :- भरत पुसे भरद्वाजासी। स्वामींनीं आज्ञा द्यावी आम्हासी। जाऊं श्रीरामभेटीसी। म्हणोनि पायांसी लागला ॥८॥ भरद्वाजें आल्हादयुक्त। प्रीतीनें आलिंगिला भरत। चित्रकूटीं श्रीरघुनाथ। तुज निश्चित भेटेल ॥९॥ ऐकोनि भरद्वाजाची गोष्टी। भरतें बांधिली शकुनगांठी। चरण वंदिले लल्लाटीं। पाठी थापटी भरद्वाज ॥१०॥

भरद्वाजांचे सर्व ऋषींना वंदन, वसिष्ठांचा आशीर्वाद :- भरद्वाजें येवोनि आपण। वसिष्ठादि ऋषिगण। त्यांसी घातलें लोटांगण। वंदिलें चरण वसिष्ठांचे ॥११॥ वसिष्ठाचे निजचरण। स्वर्गासी वोळगे^८ पाकशासन^९। तुझेनि चरणप्रभावे जाण। केलें पूजन भरताचें ॥१२॥ वसिष्ठ म्हणे भरद्वाजासी। सकळसिद्धि निगर्वापासीं। तेणें निगर्वें तूं नांदसी। वंद्य सर्वांसी तिहीं लोकीं ॥१३॥

सर्वांचे चित्रकूटी प्रयाण :- अनुमोदोनि^१ भरद्वाजासी। ऋषि निघाले पुसोनि त्यासी। भरतें रथीं बैसवोनि समस्तांसी। निजसैन्यासी सिद्ध

१ आनंदाने, २ खोली, ३ उत्तम पंखे, ४ मळकट वस्त्रांचा ५ मलिन कांतीचा, ६ संक्षेपाने, थोडक्यात, ७ सेवी, ८ इन्द्र, ९ आनंदवून.

केलें॥१४॥ शिबिके^१ बैसवूनियां जननी। रथीं
 बंधु बैसले दोनी। लागली वाजंत्रांची ध्वनी।
 गडगर्जनी^२ निघाले ॥१५॥ उतरोनियां
 यमुनातीर। ठाकिला चित्रकूट गिरिवर। अवघीं
 केला जयजयकार। हर्षनिर्भर श्रीरामें॥१६॥
 देखोनि चित्रकूट पर्वत। भरत आनंदें नाचत।
 आजि भेटेल रघुनाथ। उल्हासयुक्त शत्रुघ्न
 ॥१७॥ भरता श्रीरामदर्शन। तें सुख बोलूं
 शकेल कोण। एका जनार्दना शरण। जीवप्राण
 येरयेरां॥१८॥ भरता श्रीरामासीं भेटी। हरिखें
 ओसंडेल^३ सृष्टी। सुख न बोलवे गोष्टी। पडे
 मिठी परब्रह्मीं॥१९॥ स्वस्ति श्रीभावार्थ-
 रामायणे अयोध्याकांडे एकाकारटीकायां
 भरद्वाजाश्रमगमनभरतचित्रकूटपर्वतप्रवेशो नाम
 त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥ ॥ओव्या॥१११॥
 ॥ श्लोक॥६॥ एवं॥१२५॥

अध्याय चवदावा

श्रीरामांकडून दुष्ट कावळ्याला शिक्षा

चित्रकूटावर श्रीरामांची दैनंदिन चर्या,
 लक्ष्मणाची सेवा :- श्रीसीतारामाभ्यां नमः।
 येरीकडे श्रीरघुनाथ। चित्रकूट पर्वताआंत।
 अग्निहोत्र सीता समवेत। नित्य वेदोक्त^४
 प्रतिपाळी॥१॥ श्रीरामसेवेसी सौमित्र।
 पर्णशाळा केली विचित्र। श्रीरामाचें अग्निहोत्र।
 अहोरात्र संरक्षी॥२॥ विचित्र आणी फळें मूळें।
 नित्य निर्वाह पुरवी जळें। काष्ठें आणोनियां
 प्रबळें। अग्नि सोजवळ स्वयें रक्षी॥३॥
 रामसीतेचें चरणक्षाळण। नित्य नेमें करी
 लक्ष्मण। जैसीं लक्ष्मीनारायण। या बुद्धीं पूर्ण
 पूजित॥४॥ विधिविधान जाणे श्रीराम।

दर्शपौर्णमासिक होम। मृगमांसें होमसंभ्रम^५।
 चालवी नेम सौमित्र॥५॥ श्रीरामाचें सेवेवरी।
 शरीर वंचीना^६ तिळभरी। धनुष्यबाण घेवोनि
 करीं। मृगें मारी होमार्थ ॥६॥ धन्य त्या मृगांचें
 जीवित। त्यांचे मासें होम करी श्रीरघुनाथ।
 ज्यांची फळें स्वयें सेवित। ते वृक्ष नित्यमुक्त
 श्रीरामें॥७॥ इध्माबर्हिकुशास्तरण^७। श्रीरामें
 उद्धरलें तृण। पायांतळीं येती पाषाण। तेहि जाण
 नित्यमुक्त॥८॥ स्नान करिता निर्मळ नीरें^८। तेथें
 उद्धरिलीं मत्स्य मगरे। वनवासी श्रीरामचंद्रे।
 वनीं वनचरें उद्धरिलीं॥९॥ करावया
 जगदुद्धारण। श्रीरामाचें वनप्रयाण। ज्या ज्या
 घडलें रामदर्शन। ते ते जाण उद्धरिले॥१०॥
 श्रीराम देखावयां दृष्टीं। पाहिजेत भाग्याचिया
 कोटी। धन्य धन्य तेचि सृष्टीं। ज्यांसी भेटी
 श्रीरामीं ॥११॥ श्रीरामकथा नित्य श्रवण।
 सावध परिसे तो धन्य धन्य। निर्लोभ
 रामकथापठन। त्याचेनि पावन जडमूढ ॥१२॥
 ज्याचे मुखीं श्रीरामनाम। धन्य धन्य त्याचा
 जन्म। भक्तीनें नित्य स्मरती नाम। त्यांसी श्रीराम
 उद्धरी॥१३॥ ऐसा श्रीराममहिमा गहन। बोलतां
 वेदां पडे मौन। तें मी केंवी बोलों दीन।
 कथानुसंधान अवधारा ॥१४॥ श्रीरामाचें
 अग्निहोत्र। चालवावया अति तत्पर। मृग
 मारोनि अति पवित्र। आणिले सत्वर
 लक्ष्मणें॥१५॥ पूर्णिमाअमावास्यादि याग।
 श्रीराम ते वधी मृग। यागार्थ केले विभाग।
 मांसार्थी काग^९ तेथें आले॥१६॥

सीतेला आश्रमात ठेवून लक्ष्मण फळे
 आणावयास वनात गेला असता सीतेवर
 गंधर्वरूपी कावळ्याचे आक्रमण :- लक्ष्मण
 आणावया गेला फळें। मांसार्थी टपती कावळे।

१ पाल्खीमध्ये, २ मोठ्या गर्जनेने, ३ भरेल, ४ वेदात सांगितल्याप्रमाणे, ५ होमसंबंधी खटपट, ६ चुकवीना, ७ समिधा, दर्भ, आणि
 दर्भासत्र, ८ उदकाने, ९ कावळे.

राम सीतेसी म्हणे अबळे। हीं पक्षिकुळें
निवारी॥१७॥

तद्रामवचनात्सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत।
इतश्चेतश्च तां काको वारयंतीं पुनःपुनः॥१॥
यस्या हारांतरवरः कामचारी विहंगमः।
काकेनारोध्यमानां तां सा मुमोह तदातुरम्॥२॥
पक्षतुंडनखाग्रैश्च कोपयामास कोपनाम्।
सीतामभिपपातैव ततश्चक्रोध राघवः॥३॥

सीता श्रीरामाचे आज्ञेवरी। सवेग येवोनि
बाहेरी। स्वयें कागातें निवारी। राजकुमरी
सुकुमार॥१८॥ सुंदर देखोनियां तिसी।
सुदसुव गंधर्व अभिलाषी। धरोनियां
कागवेषासी। सीतेपासीं तो आला॥१९॥
स्वयें हांकितां सीता सती। इतर काग तत्काळ
पळती। तो पळेना कामासक्ती। पुढतपुढती
झोंपावे॥२०॥ काग हाकितां सरोखें^१। सुटले
कंचुकीचें^२ पाखें^३। पालव^४ चळला अंगझोके^५।
तंव हृदय देखे तो काग॥२१॥ मुक्त कुच दिसे
सुंदरी। हार रुळे कुचांवरी। देखोनि काग
कामाचारी। हृदयावरी झोंपावे॥२२॥ पांखें
झडपोनियां तिसी। नखें ओरबडिलें कुचासी।
चंचूनें चुंबोनि मुखासी। केली कासावीस
जानकी॥२३॥ कागपक्षझडपेचे ऊर्मी^६।
सीता आक्रंदोनी पडे भूमीं। काग कामाचारी
अधर्मी। हृदयआरामीं विचरत ॥२४॥ काग
बैसला हृदयावरी। सीता कराग्रें निवारी।
चंचुक्षतें करितां करीं। हाका मारी
आक्रोशें॥२५॥

सीतेचा आक्रोश ऐकून श्रीरामांनी कावळ्यावर
इषीकास्त्र (दर्भाचे अस्त्र) सोडले :- ऐकोनि
सीतेची दीर्घ हांक। वेगीं आला धुकुळटिळक।
दुष्ट देखोनियां काक। दर्भशिखा देख
मोकलिली॥२६॥

सोभिमंज्य शरैषीकामैषीकास्त्रेण वीर्यवान्।
काकं तमभिसंधाय ससर्ज पुरुषर्षभः॥४॥
स तेनाभिहतः काकास्त्रीहोकात्पर्यगात्ततः।
यत्र यत्रागमत्काकस्तत्र तत्र ददर्श ह॥५॥
इषीकां भूतसंकाशां स रामं पुनरागमत्।
सीतायास्तत्र पश्यंत्या मानुषीमैर्यद्विरम्॥६॥

ते श्रीरामाची दर्भशिखा। इषीकामंत्रें मंत्रोनि
देखा। सोडितां पाठी लागली काका। धगधगीत
अर्कसमप्राय^१॥२७॥ सवेग पळतां काका।
पाठी लागली इषीका। परिभ्रमतां^२ तिहीं लोकां।
पाठीलाग देखा सोडीना॥२८॥

तो कावळा हतबल, अगतिक होऊन शेवटी
नारदांच्या सांगण्यावरून श्रीरामांना शरण :-
श्रीरामइषीका देखोन। इंद्र सांडी सिंहासन। तेथें
काकासी राखे कोण। करी पलायन देवांपासीं
॥२९॥ श्रीरामइषीका देखोन। इंद्र कुबेर वरुण।
धाकें करिती पलायन। यमही आपण चळीं कांपे
॥३०॥ श्रीरामइषीका देखोन। कुळाचळ
कंपायमान। इषीका वंदी चतुरानन। घाली
लोटांगण शिव भवानी॥३१॥ काग जाय जे जे
ठायीं। इषीका पावे लवलाहीं। काक हिंडता
लोकीं तिहीं। ठाव नाहीं रहावया॥३२॥ धाकें
काक रिघे पाताळीं। तेथें दैत्यदानव कांपती
चळीं। श्रीरामइषीका करील होळी। तिहीं
तत्काळीं दवडिलें॥३३॥ काक हिंडतां
दशदिशीं। अत्यंत जाला कासाविसी। कोठें न
लभे आश्रय त्यासी। तेणें नारदांसी देखिलें
॥३४॥ धरिलें नारदाच्या पायांसी। म्हणे इषीका
निवारीं देवक्रुषी। तो म्हणे शरण रिघें रामासी।
तो शरणागतासी न मारी ॥३५॥ ऐकोनि
नारदाचें वचन। काकें केलें पुनरागमन। श्रीरामा
तुड्या चरणां शरण। माझे प्राण वांचवी॥३६॥
वंदोनि श्रीराम लोटांगणी। काक बोले

१ रागाने, २ चोळीचे, ३ बिरडे, गांठ, ४ पदर, ५ बलात्काराने, ६ सूर्याप्रमाणे प्रखर, ७ फित्ता फित्ता.

मनुष्यवाणी। इषीका धगधगीत देखोनी। आश्चर्य मानी जानकी॥३७॥

कावळा मनुष्यवाणीने श्रीरामांची प्रार्थना करतो :- काक म्हणे गा रघुनाथा। थोर अपराध माझे माथां। शरण आलों मी तुज सर्वथा। न मारावें आतां राघवा॥३८॥ नारदसद्गुरूचें वचन। तेणें मी तुज आलों शरण। शरणागताचें रक्षण। माझे मरण तें निवारीं॥३९॥ मरणाभेणें जी पळतां। थोर शिणलों गा रघुनाथा। सद्गुरूनें हात ठेविला माथां। म्हणोनि आतां शरण आलों॥४०॥ नारदें सांगितलें कार्णीं। जानकी माता जगजननी। ते म्यां अभिलाषिली कामेंकरूनी। मातृगमनी महादोषी॥४१॥ महापातकें ज्याच्या माथां। तोही श्रीराम स्मरतां। पातकें जावोनि तत्त्वतां। होय सरता^१ वैकुंठी॥४२॥ श्रीराम दों अक्षरांसाठीं। पातकें जळती कोट्यनुकोटी। तो नर सरता होय वैकुंठीं। बैसे पाटीं^२ ब्रह्मयाच्या ॥४३॥ श्रीरामनामाचा प्रताप। पापें निर्दळती^३ आकल्प। माझे तंव पाप अल्प। मी निष्पाप श्रीरामें॥४४॥ श्रीरामनाम स्मरतां वाक्पुटीं। कलिकल्मषा^४ होय तुटी। तो श्रीराम देखतां दृष्टीं। पापाची गोष्टी मज नाहीं॥४५॥ श्रीराममूर्ति आणितां ध्यानीं। सकळ पापा होय धुणी^५। तो श्रीराम देखिला नयनीं। पाप त्रिभुवनीं मज नाहीं ॥४६॥ ऐसें बोलोनि आपण। काकें वंदिले श्रीरामचरण। सीतेसी घातलें लोटांगण। म्हणे कृपा पूर्ण मज करीं॥४७॥

सीतेच्या स्तनांचे चुंबन घेतल्याबद्दल कावळ्याची क्षमायाचना :- म्हणे कुचार्त्री लावितां हात। बाळकाची सत्ता बहुत। तैसे मी

तुझे ज्येष्ठ अपत्य। जाण निश्चित जानकी ॥४८॥ एक कुच धरोनि हातीं। दुजा घाली मुखाप्रती। बाळसत्तेची ख्याती। तें तुजप्रती म्यां केलें॥४९॥ पतीस कुचसत्ता एकांतीं। बाळकासी कुचसत्ता लोकांतीं^६। तें म्यां केलें तुजप्रती। जाण निश्चितीं जानकिये॥५०॥ पतीस कुचसत्ता मध्यरात्रीं। बाळकाची सत्ता अहोरात्रीं। तें म्यां केलें तुजप्रती। जाण निश्चितीं जानकिये॥५१॥ रजस्वला जालिया कांता। पतीनें शिवों नये सर्वथा। तेथेही बाळक होय झोंबता। तैसें तत्त्वतां म्यां केलें॥५२॥ करेकरोनियां जाण। बाळक करी कुचप्राशन^७। म्यांही करेकरोनि पूर्ण। केलें स्तनपान तुझे माते ॥५३॥ गाईचा गोरा गाईवरी उडे। तरी मातेसी कोप न चढे। ते म्हणे तान्हे बाळक वेडें। तैसे मजकडे पाहीं माते॥५४॥ तूं तंव चराचरजननी। आम्ही अपत्यें पशुसमानी। क्षोभ न धरावा मनीं। सखी जननी तूं आम्हां॥५५॥

सीतेची दयाबुद्धि व श्रीरामांना प्रार्थना :- एकोनि काकाचें बोलणें। सीता कळवळिली निजमनें। यासी राखावें जीवें प्राणें। कृपा करणें श्रीरामा॥५६॥ तुझेनियां बोले। म्यां यावरी निर्वाण केलें। तें नवचे निवारिलें। अटक पडिलें जानकिये॥५७॥ ऐकें स्वामी रघुनाथा। मारूं नये शरणागता। कैसेनि याच्या करिसी घाता। यासी सर्वथा रक्षावें॥५८॥ सर्वशक्ती सर्वसत्ता। स्वयें रक्षावें शरणागता। ऐसी ब्रीदे^८ तुझी रघुनाथा। कैशापरी आतां या वधिसी॥५९॥ इषीका अनिवार निश्चित। तरी राखावा शरणागत। तेंच तुझे सत्य व्रत। प्रताप यथार्थ पै तुझा ॥६०॥ जिणें मारविलें कागातें।

१ श्रेष्ठ, २ बरोबरीला, ३ नाहीशी होतात, ४ कलियुगातील पापाला, ५ नाश, ६ सर्व लोकांदिखत, ७ स्तनपान, ८ वाणी.

तेचि म्हणे वाचवां त्यातें। ऐसें लाधव^१ केलें
रघुनाथें। स्वयें कमतिं अलिप्त॥६१॥ कळला
काकाचा वृत्तांत। जाणोनि सीतेचें मनोगत।
काय बोलिला श्रीरघुनाथ। सावचित्त
अवधारा॥६२॥

अमोघं क्रियतामस्त्रमेकमंगं परित्यज।
किमंगं शातयतु ते शरैषीका ब्रवीहि मे॥७॥
एतावद्धि मया शक्यं तव कर्तुं प्रियं खग।
एकांगहीनं ह्यस्त्रेण जीवितं मरणाद्वरम्॥८॥

अस्त्रांचे अमोघत्व रक्षण करण्यासाठी
कावळ्याचा एक डोळा नष्ट केला :- एकोनि
सीतेचा वचनार्थ। काकासी ना भी^२ म्हणे
श्रीरघुनाथ। तुझें वांचवावया जीवित। ऐक
हितार्थ सांगेन॥६३॥ इषीका अनिवार
निश्चित। तिणें करावा तुझा प्राणांत। परी तूं
जालासी शरणागत। यालागीं तिष्ठत
राहिलीसे॥६४॥ इषीका अनिवार दारुण।
तुवां वांचवावया प्राण। एकांग देसी आपण।
तेणें निवारण चालेल॥६५॥ तुझ्या हितालागीं
जाण। तुज मी सांगतो आपण। एकांग करोनि
क्षीण। आपुला प्राण वांचवीं॥६६॥ काक
म्हणे श्रीरघुनाथा। तुझी आज्ञा मी वंदिन
माथां। एकांग घे सुखरूपता। इषीकाघाता
चुकवावें॥६७॥ श्रीराम म्हणे काकासी।
कोण अंग तूं देतोसी। तें देवोनि इषीकेसी।
तुज निश्चयेसीं राखीन॥६८॥ काक म्हणे ऐक
आतां। माझे इंद्रियांची व्यवस्था। अपराध
असेल ज्याचे माथां। त्याचे करीं घाता
इषीकास्त्रें॥६९॥ उजव्या डोळां जानकी
माता। डावेनि अभिलाषिली तत्त्वतां। इषीका
घालोनि त्याचे माथां। त्यासी रघुनाथा दंडावें
॥७०॥ ऐसी ऐकतांची वाणी। इषीका प्रवेशे
वामनयनीं। काक मूर्च्छित पडे धरणीं। रामें

तत्क्षणीं सावध केला॥७१॥ घेतला माझा
वाम नयन। हें कागासी नाहीं ज्ञान। मी जालों
अंगहीन। हेंही चिन्ह तो नेणें॥७२॥ मागें
पाहताचि त्या काका। न देखतांचि इषीका।
हर्षे वंदी रघुकुलटिळका। माझ्या मरणदुःखा
निवारिलें॥७३॥ अद्यापि काकदेहीं
नवलाहो। जराजर्जरित न पवे क्षयो। श्रापदीं
धरितां कां लागला घावो। तोचि पहाहो मृत्यु
काका॥७४॥

श्रीरामांची कृपा लाभल्यामुळे दोन डोळ्यांचे
कार्य एका डोळ्याकडे आले :- यापरी
श्रीरामराव। काकाचा वारिला मृत्युभाव।
समस्तां वाटला नवलाव। कृपाळु पहा हो
श्रीराम॥७५॥ जो तो म्हणे काक काणा। हें
दुःख काकाचिये मना। जग निंदितें मज जाणा।
श्रीरामें व्यंकणा^३ मी केलों॥७६॥ कृपेनें
वांचविलें संपूर्ण। ते कृपेस आलें व्यंकणपण।
एकोनि हांसला रघुनंदन। काय वचन बोलिला
॥७७॥ सामर्थ्य देतो उजव्या बुबुळा। एकचि
बुबुळ दोहीं डोळां। तुझी वाढेल देखणी कळा।
देखणां^४ सकळांमाजि होसी॥७८॥ कृपेचें जें
व्यंकणपण। तें रामें निवारिलें जाण। काकाचें
देखणेपण जाण। जो तो जाण स्वयें वानी
॥७९॥ दशाहाच्या^५ पिंडासी। देखणेपण आहे
काकासी। ज्यातें देखे पापराशी। त्या पिंडासी
नातळे॥८०॥ श्रीरामकृपेस्तव जाण।
पापपुण्याचें देखणेपण। काकासी पावलें
संपूर्ण। दशाहचिन्ह जग देखे॥८१॥

कावळ्याने सीतेच्या स्तनांचे चुंबन
घेतल्याबद्दल नरकतुल्य किळसवाणी घाण
भक्षण करण्याचा त्याला शाप :- चंचूनें चुंबिलें
सीतेसी। तेणें मुखें भक्षितो निरयासी^६। रामें

१ युक्ति, २ भिऊ नको, ३ काणा, ४ पाहणारा. ५ दहाव्या दिवसाच्या. ६ नरकाला.

देखणें दिधल्या डोळ्यासी। पापपुण्यासी तेणें
देखे॥८२॥ ऐसियापरी रघुनंदने। काकाचें
निवारिलें मरणें। वांचविला देखणेपण।
समाधानें सुखी केला॥८३॥ शरण आणोनी
काकासी। श्रीरामें सुखी केलें सीतेसी। काका
वांचवोनी कृपेसीं। महादोषियासी सुखी केलें
॥८४॥ तंव येरीकडे निजभरत। श्रीरामभेटीसी
उद्यत। गजभारेसीं असे येत। तोही कथार्थ
अवधारा ॥८५॥ श्रीरामभरतां आलिंगन। तेणें
जीवशिवां समाधान। एका जनार्दना शरण
आनंदघन श्रीरामकथा ॥८६॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे अयोध्याकांडे एकाकार-
टीकायां काकनिग्रहो नाम चतुर्दशोऽध्यायः
॥१४॥ ओव्या ॥८६॥ श्लोक ॥८॥
एवं॥१४॥

अध्याय पंधरावा

श्रीराम-भरतभेट

भरताचें चित्रकूटाकडे प्रयाण :- श्रीरामचंद्राय
नमः॥ देखोनि चित्रकूट पर्वत। अत्यंत
हरिखला भरत। देखावया श्रीरघुनाथ। उल्हास
अद्भुत सर्वासी॥१॥ सेना शृंगारिली मनोहर।
वीरीं केले नाना शृंगार। गर्जत घेवोनि गजभार।
भरत सत्वर चालिला॥२॥ कोईते कातिया
कुन्हाडे। वन छेदिती सैन्यापुढें। वेगीं भूमि
सज्जिती मातियेडे^१। गज रथ घोडे
चालावया॥३॥ अश्वगजांचा कडकडाट। रथ
चालिले घडघडाट। सैन्य चालतां न पुरे वाट।
रजें वैकुंठ व्यापिलें॥४॥ चरणरज अति उद्भट।
लोकलोकांतर त्यजोनि स्पष्ट। ठाकोनि जावें
वैकुंठ। हा नेटपाट^२ रजाचा॥५॥ गज गर्जती

गहिरे^३। वारूं हिंसती^४ एकसरें। तुरें वाजती
अपारें। गिरा गंभीर वीर गर्जती॥६॥ निशाण
भेरी वाजंतरें। डोल ठमके बुरंगें घोरें। तडक
फुटले एकसरें। गिरिकंदरें दुमदुमिलीं॥७॥

अथ रामे तदासीने लक्ष्मणे चाभिवीक्ष्यति।

तस्य सैन्यस्य महतो रौद्र आसीन्महास्वनः॥१॥

तेन शब्देन महता वर्धता विप्रबोधिताः।

गुहां संत्यज्य वै व्याघ्रा निलिल्युर्बिलवाससि॥२॥

ऋक्षाश्चोत्सृजुर्वृक्षान्प्रपेतुर्हस्यो गुहाम्।

खमुत्पेतुः खगास्तत्र मृगाश्चापि विदुद्रुवुः॥३॥

सैन्याच्या गजबजाटाने, घडघडाटाने त्या
परिसरातील वनचर व रहिवाशांची धांदल :-
एकतां श्रीराम सौमित्र। भरतसेनेचा नाद थोर।
दुमदुमिलें गिरिकंदर। श्वापदें क्रूर गजबजिलीं
॥८॥ नाद न समाये गगनीं। नादें कंपायमान
अवनी^५। श्वापदें पळती जीव घेवोनी। पक्षी
त्रासोनी कलकलिली॥९॥ व्याघ्र पळाले
सांडोनि जाळी। वराह^६ दडाले मही बिळी। सर्प
रिघाले वारुळीं। दडी पाताळीं तिहीं दिधली
॥१०॥ तरस तगर मृग मुंगसें। धाकें पळती^७
अपैसें। जळींचे खळबळिले मासे। भूतें
आक्रोशें धुगधुगिली॥११॥ एकतां धाकाची
दणदण। आस्वले विसरलीं गुणगुण। तींही
पळालीं जीव घेवोन। कंदारण्य^८ टाकिलें
॥१२॥ धाकें पळती नरवानर। पळती वनगजांचे
भार। सिंहांसीं धाक लागला थोर। मारूं कुंजर^९
विसरले॥१३॥ धाकें पळती रानम्हैसे। पळतां
मागें पुढें न दिसे। रानगाई पळती आक्रोशें।
हाणिती वत्सें हंबरडे॥१४॥

विलीना विविशुर्भीताः स्ववस्तिषु द्विजातयः।

विद्याधराः खमुत्पेतुः किन्नरा भेजिरे दिशः॥४॥

तमभ्यासमनुप्राप्तं तस्य देशस्य लक्ष्मणः।

सैन्यस्य चागतं शब्दमिति रामे न्यवेदयेत्॥५॥

१ जमीन साफ करणारे, २ निश्चय, ३ गंभीर, ४ खिकाळात, ५ पृथ्वी, ६ डुकर, ७ आपोआप, ८ गुहा व अरण्ये, ९ हत्ती.

वनौकें^१ कांपती चळचळीं। वडवाघुळें
रिघती ढोलीं। वृक्ष उन्मूळती समूळीं। देती
आरोळी भयाची॥१५॥ द्विजवरांचे शिष्य
बहुत। धाकें चळचळां कांपत। एक धोत्रामध्ये
मुतत। एकां अधोवात होंसरलें^२॥१६॥ धाक
घेतला उद्धट। दांत वाजती खटखट। एकांचें
धाकें फुगलें पोटा। एकांचें कंठ शोकले॥१७॥
ब्राह्मण शांतिपाठ जपती। तरी धीर धरूं न
शकती चित्तीं। सांडोनियां श्रीरघुनाथाप्रती।
पळाले समस्त गुहेमाजी॥१८॥ विद्याधर
आणि किन्नर। धाकें लंघिती दिशांचे पार।
नादें त्रासिले दुर्धर। वनींचे वनचर पळाले
॥१९॥ नादें भिल्ल पळाले धाकेंसीं। ते सांगती
श्रीरामासी। वेगीं पळवा सीतेसी। आलें
वनासी परचक्र॥२०॥ जानकी देखोनि सुंदरी।
हिराणि नेतील क्षणामाझारीं। इसी तुम्हीं धरोनि
करीं। गिरीकंदरीं रिघावें॥२१॥ तुम्ही अवघे
दोघे जण। जरी आहेती धनुष्यबाण। तरी
कितीक कराल आंगवण^३। सैन्य दारुण
आलेसें॥२२॥

हंत लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया।

भीमस्तनितगंभीरं तुमुलः श्रूयते स्वनः॥६॥

कोणाचे सैन्य आहे त्याचा शोध घेण्याचा
लक्ष्मणाला आदेश :- श्रीराम म्हणे गा
लक्ष्मणा। कोण्या रायाची हे सेना। करीत
आलीसे गर्जना। आणोनि मना मज
सांगें॥२३॥ चतुरा सुमित्रानंदना। तूं
ओळखिसी राजचिन्हां। कोण राव आला वना।
आणुनी मना मज सांगें॥२४॥ ये वनीं
वाल्मीकाश्रमासी। राजे भेटों येती त्यासी।
अथवा आले पारधीसी। आणोनि मनासी मज
सांगें॥२५॥ ऐकोनि श्रीरामाच्या वचना।

वंदोनियां त्याचे चरणा। सवेग पाहूं आला सेना।
राजचिन्हां लक्षित॥२६॥

ध्वजपताकांवरून अयोध्येची सेना आली
म्हणून लक्ष्मणाचा संताप व लढाईची सज्जता
:- देखो ध्वजांकीं^४ दशरथ। हे तंव राघवसेना
समस्त। वनीं वधावया रघुनाथ। सेनेसीं भरत
आलासे॥२७॥ कैसा राज्यलोभाचा स्वार्थ।
सखा बंधु जो आमुचा आस। तो वैराकारा^५
पेटला भरत। वनीं रघुनाथा वधूं आला॥२८॥
पहिलें श्रीरामीं दावी प्रेम। डोळां आंसूं अंगीं
रोम। तोचि मारावया श्रीराम। वना अधम
स्वयें आला॥२९॥ श्रीरामाचा अनन्य भक्त।
मी जीवें असतां पै जीत। कैसेनि मारील
रघुनाथ। ससैन्य भरत निवटीन॥३०॥ आजी
माझे तिखट बाणीं। थडमुंडांकित करीन
धरणी। भरत शत्रुघ्न हे दोनी। अर्धक्षणीं
मारीन॥३१॥ श्रीरामाचा निजघातकी। तो
बंधु मारितां नव्हे पातकी। यश मिरवेल तिहीं
लोकीं। मनीं निष्टंक^६ नेम केला ॥३२॥ रागें
धनुष्या वाहिला^७ गुण। आरोळी देवोनि
लक्ष्मण। सैन्यासन्मुख आला आपण।
निर्वाणबाण सज्जोनी॥३३॥ सौमित्राचेनि
गिरागजरे^८। दुमदुमिलीं गिरिकंदरें। डळमळलीं
मेरुशिखरें। धरा भारें कांपत॥३४॥ आधींच
शेषाचा अवतार। श्रीरामविरहें कोपला थोर।
नेत्रीं ज्वाळा निघती दुर्धर। तंव सुरनर
कांपती॥३५॥ सन्मुख देखोनि सौमित्रासी।
सेनासैनिक कासाविसी। परस्परें बोलती
येरयेरांसी^९। हाही आम्हांसी स्वामी
होय॥३६॥ जैसे भरत आणि शत्रुघ्न। तैसेचि
श्रीराम आणि लक्ष्मण। येथें कोणासी झुंजेल
कोण। विषम^{१०} पूर्ण ओढवलें ॥३७॥ पुढें

१ रानातील घरे, २ प्राप्त झाले, निघाले, ३ पराक्रम, ४ ध्वजावरील, चिन्हाचे, ५ वैर करण्यास, ६ निश्चयपूर्वक, ७ दोरी, प्रत्यंचा, ८ वाणीच्या गर्जनेने, ९ एकमेकास १० संकट.

झुंजतां स्वामी संपूर्ण। मार्गे पळतां उणेपण।
सौमित्रे सजिला धनुष्यबाण। काय आपण
करावें॥३८॥ राहिली श्रीरामाची भेटी। युद्ध
मांडलें उठाउठीं। सरली संग्रामाची गोष्टी।
शस्त्रे पोटीं घालावीं॥३९॥ सन्मुख झुंजतां
स्वामीसीं तुटी। संग्रामीं देवो नये पाटीं।
क्षात्रधर्माची अटक^१ मोठी। शस्त्रे पोटीं
घालावीं ॥४०॥ आतां श्रीराम न दिसे दृष्टी।
विचाराची खुंटली गोष्टी। क्षात्रधर्माची अटक
मोठी। शस्त्रे पोटीं घालावीं॥४१॥ ऐकोनि
सौमित्राचा सिंहनाद। श्रीराम जाला सन्नद्ध^२।
दारुण मांडिलेसें युद्ध। म्हणोनि सक्रोध
चालिला ॥४२॥ श्रीराम योद्धा निरीक्षी
नयना^३। तंव देखे दशरथसेना। मग तो म्हणे
गा लक्ष्मणा। आपआपणा युद्ध केंवी॥४३॥
आमची सेना आमचे प्रधान। आमचे बंधु
भरतशत्रुघ्न। तुज युद्धासी काय कारण।
निर्वाणबाण कां घेसी॥४४॥

संपन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं राज्याभिषेचनम्।
आवां हंतुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः॥७॥

सौमित्र म्हणे रघुनंदना। सन्नध बाहे^४
करोनियां सेना। भरत आला असे वना।
आम्हां दोघां जणां मारावयां॥४५॥ माझ्या
रुक्मपुंखबाणीं^५। मारीन वीरांच्या श्रेणीं^६।
भरत शत्रुघ्न पाडीन रणीं। रुधिर^७ धरणी
न्हाणीन ॥४६॥ जो श्रीरामासी दे संताप। तो
बंधु मारितां नाही पाप। श्रीरामकार्यार्थी
साटोप^८। पाहें प्रताप रणरंगीं॥४७॥ मी तंव
तुझा अनन्य भृत्य^९। जवळी असतां जीवें
जित^{१०}। कैसेनि तुज मारील भरत। करीन घात
समस्तांचा॥४८॥ ऐसें बोलोनि लक्ष्मण। करूं
निघाला युद्धकंदन। तंव श्रीरामें धरिला

धांवोन। म्हणे ऐसें आपण करूं नये॥४९॥
त्यांचें युद्धासी आले कोण। नाहीं तिहीं
सोडिला बाण। तंववरी जाण आपण। युद्ध
दारुण करूं नये॥५०॥

सुसंरब्धं तु भरतं लक्ष्मणं क्रोधमूर्च्छितम्।
रामस्तु परिसांतव्याथ वचनं चेदमब्रवीत्॥८॥
किमत्र धनुषा कार्यमसिना वा सवर्षणा।
महाबले महोत्साहे भरते स्वयमागते॥९॥
विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किम्।
ईदृशं वा भयं तेऽद्य भरतं यद्विशंकसे॥१०॥
नहि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः।
अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते॥११॥

रामाने केलेली लक्ष्मणाची कानउघाडणी :-
लक्ष्मणा तुजला काय जालें। कैचें भय सांगसी
बोलें। भरत आमुचें तान्हुलें। सैन्य आलें तें
आमचेंचि॥५१॥ येथें पारखें^{११} आहे कोण।
कोणाचा घेऊं पाहसी प्राण। युद्ध करीन
म्हणसी दारुण। हें मूर्खपण क्रोधाचें॥५२॥
भरत आम्हांसी पूर्वीपासूनी। विरूद्ध बदला
नाहीं स्वप्नीं। तो वधील वना येवोनी। हे
मिथ्या वाणी जल्पसी॥५३॥ येथें काय
धरिसी धनुष्यबाण। कोणावरी घेतोसी
खर्गवोढण^{१२}। भरत माझा जीवप्राण। त्यावरी
निर्वाण करूं नको॥५४॥ सैन्य आमचें
अंकित। त्याचा तूं करूं नये घात। क्रोध
सांडोनि होई शांत। ऐक वचनार्थ पै माझा
॥५५॥ भरत वधील आम्हांलागूनी। हा
भयसंकोच तुझे मनीं। भरतापासूनि विरूद्ध
करणी। जागृती स्वप्नीं घडेना॥५६॥ लक्ष्मणा
तुज नाहीं ज्ञान। म्हणोनि होसी क्रोधायमान।
तुज मी सांगेन मुळींची खूण। ते सावधान
अवधारीं॥५७॥

१ प्रतिबंध, २ तयार, ३ निरखून पाही, ४ बोलावी, ५ स्वर्णमय (सोन्याच्या) पिसाऱ्याच्या बाणांनी, ६ पंक्ती, समूह, ७ रक्ताने
८ आवेशयुक्त, ९ सेवक, १० जिवंत, ११ परकी, १२ तलवार व ढाल.

रामचंद्रांनी वर्णिलेला सापिंड्यत्वाचा प्रभाव :-
 एक पिंडाचे^१ नित्योद्भूत। भरत आणि मी
 रघुनाथ। तुवां भरताचा करितां घात। मजहि
 अनर्थ होऊं पाहे॥५८॥ आम्हां दोघांचा एक
 प्राण। यालागीं गा विरुद्ध वचन। भरता न
 बोलार्हे आपण। माझी शिकवण मानावी
 ॥५९॥ विरुद्ध जें बोलसी भरता। तें चढेल-
 माझिया माथां। ऐसें जाणोनि तत्त्वतां। विरुद्ध
 वार्ता न वदावी॥६०॥ याचिपरी गा सज्जान।
 भूतीं^२ देखतां गा भगवान। विरुद्ध न बोलती
 वचन। समाधान तेणें त्यांसी॥६१॥ आणिक
 एक आहे चिन्ह। आम्हां चवघांचा एक प्राण।
 तेंही सांगेन लक्षण। सावधान अवधारीं॥६२॥
 पुत्रेष्टियाग^३ करी दशरथ। ऋष्यशृंग कर्ता तेथ।
 एक ताट पायसयुक्त। दिधलें निश्चित
 अग्निपुरुषें ॥६३॥ त्याचे केले चारी भाग।
 एका पिंडाचे आम्ही दोघ। सापत्नभागाचा
 विभाग। विकल्प दोघां आम्हां नाहीं॥६४॥
 प्रथम पायसाचे तीन भाग। घारीनें नेला
 कैकेयीचा भाग। दो भागांचे केले चार भाग।
 ते आम्ही चवघे एकपिंडी ॥६५॥ पांचवा
 भाग घारी नेत। तेणें ती जाली शापमुक्त। तिसी
 अंजनीजन्म प्राप्त। भाग उदरांत तियेच्या
 ॥६६॥ त्या भागाचा जाण निश्चित। जन्म
 पावला हनुमंत। यालागीं म्हणती अंजनीसुत।
 वायुसुत तोही एकें ॥६७॥ अंजनीउदरीं भाग
 संपूर्ण। यज्ञपुरुष जाण आपण। तिसीं
 विचरला^४ त्याचा प्राण। वायुनंदन या
 हेतू॥६८॥ अर्धभागें आम्हां जन्म प्राप्त।
 सगळ्या भागाचा हनुमंत। यालागीं तो बळें
 अद्भुत। तिहीं लोकांत आतुर्बळी^५ ॥६९॥ हा
 एक पिंडीचा पांचवा कां। सौमित्रा तुज

असावा ठाऊका। पुढें भेटेल पांचवा सखा।
 हनुमंत देखा सहाकारी॥७०॥ पिंडभागांचें
 गुह्य ज्ञान। तें मी जाणें श्रीरघुनंदन। वेदशास्त्रां
 अटक पूर्ण। म्यां हें कथन सांगितलें॥७१॥

तथोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हिते स्तः।

लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया॥७२॥

इति संभाष्यमाणस्तु रामः सौमित्रिणा सह।

तां चमूं हर्षसंपूर्णां ददर्श सहसा तथा॥७३॥

अवतीर्य धनुर्बाणं लक्ष्मणो लज्जयान्वितः।

रामस्य पार्श्वमभ्येत्य परितस्थावधोमुखः॥७४॥

लक्ष्मणाचा विस्मय :- एकोनि श्रीरामाचें
 वचन। लक्ष्मण जाला विस्मयापन्न^६। म्हणे
 आम्हां चौघांचा एकप्राण। भरत शत्रुघ्न भिन्न
 नव्हेती॥७२॥ ऐसें विचारितां आपण। लक्ष्मण
 जाला लज्जायमान। युद्धक्रोध अति दारुण। हें
 मूर्खपण पै माझें॥७३॥ एवं अति लज्जायमान।
 उतरोनियां धनुष्याचा गुण। वंदोनि श्रीरामाचें
 चरण। जाला लक्ष्मण अति शांत॥७४॥ विचार
 करी आपणा आपण। केवढें माझें मूर्खपण।
 भरत शत्रुघ्न आमचा प्राण। त्यांसीं म्यां रण कां
 साधावें॥७५॥ धन्य धन्य श्रीरामाचें ज्ञान।
 जाणे भूत भविष्य वर्तमान। माझें निरसोनी
 अज्ञान। समाधान मज दिधलें॥७६॥ विरुद्ध
 कर्माचें अति दुःख। सांडोनि क्रोध निःशेख।
 श्रीरामाचें पाठीसीं देख। अधोमुख
 राहिला॥७७॥

सैन्यातून श्रीरामांचा जयजयकार :- श्रीरामें
 वारिला सौमित्र। सेनेनें देखोनि साचार।
 अवधी केला जयजयकार। हर्षनिर्भर^७
 सैन्यासी॥७८॥ आम्ही न करितों रण। मार्गे
 न^८ वचों परतोन। साहोनि सौमित्राचे बाण।
 त्यजितों प्राण क्षात्रधर्मे॥७९॥ येवढा आमचा
 अनर्थ। चुकवावया राम समर्थ। स्वधर्म रक्षी

१ शरीराचे, २ प्राणिमात्राचे ठायी, ३ पुत्रप्राप्त्यर्थ यज्ञ, ४ प्रविष्ट झाला, ५ महाबलाढ्य, ६ आश्चर्यचकित, ७ मोठा आनंद, ८ गेलो नसतो.

श्रीरघुनाथ। कृपावंत दीनांचा॥८०॥ युद्धं
स्वामिद्रोही समस्त। मार्गे पळतां नरकपात।
क्षात्रधर्माचा अनर्थ। रामें निश्चित चुकविला
॥८१॥ करितां रामनामाचें स्मरण। सद्यः^१
अनर्थासी निर्दळण। तो राम देखिलिया जाण।
जन्ममरण आम्हां नाहीं॥८२॥ ऐसें सैनिक
बोलती। श्रीरामाची करूनी स्तुती। अवघे
आनंदें नाचती। श्रीरघुपति कृपाळु ॥८३॥
भरत भेटों आला वना। हर्ष सीतेचिया मना।
देखोनियां निजसेना। तिसीं चौगुणा^२ आल्हाद
॥८४॥ येथें भेटोनियां भरत। श्रीरामा नेईल
अयोध्येआंत। स्वराज्य पावेल रघुनाथ। हा
भावार्थ सीतेचा॥८५॥

निविद्यां तु सेनायामागतो भरतस्तदा।

ददर्श भ्रातरं दृष्टं शत्रुघ्नसहितो विभुः॥५॥

रामदर्शनाची भरताची उत्सुकता :- आला
एकोनि रघुनाथ। सैन्य राहवोनि समस्त। रथ
सांडोनियां भरत। पायीं धांवत अनवाणी
॥८६॥ धनालागीं जेंवी कृपण।
दुकाळियालागीं^३ मिष्टान्न। देखावया
श्रीरामदर्शन। तैसें मन भरताचें॥८७॥ चकोरा
जैसें चंद्रकिरण। जीवनालागीं जैसा मीन।
देखावया रघुनंदन। तैसें मन भरताचें॥८८॥
चुकलिया निजबाळ। मातेसी भेटीची
कळवळ। श्रीराम भेटावया तत्काळ। तैसी
तळमळ भरतासी॥८९॥ बहुकाळें आलिया
भर्ता। आल्हादें भेटे पतिव्रता। तैसें भेटावया
रघुनाथा। उल्हास चित्ता भरताचे॥९०॥
वानरा आवडती चणे। गट करोनि गालीं
भरणें। तैसेंचि निजप्रेमें संपूर्णें। भेटे धांवोन
श्रीरामा॥९१॥ देखोनियां सोलीं व केळें।
वानर उडी घाली तत्काळें। तैसा

आनंदकळोळें। सप्रेम आला भरत॥९२॥
जीवासर्वें जैसा प्राण। तैसा भरतासर्वें शत्रुघ्न।
भेटावया श्रीरघुनंदन। उदित^४ मन^५ दोघांचें
॥९३॥ साकरेंसर्वें जेंवी गोडपण। सुमनासर्वें^६
सुवास संपूर्ण। तैसा भरतासर्वें शत्रुघ्न।
रघुनंदन पाहावया॥९४॥ उदकासर्वें जैसें
शीतपण। चंद्रासर्वें प्रभा पूर्ण। तेंवी भरतासर्वें
शत्रुघ्न। रघुनंदन पाहावया॥९५॥

अथोपविष्टमासीनं सीतया लक्ष्मणेन च।

ददर्श भरतः श्रीमान्दुःखंशोकभयप्लुतः॥१६॥

पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतस्तदा।

शत्रुघ्नश्चैव रामस्य ववदे चरणे गुरुम्॥१७॥

नावुभौ च समालिङ्ग्य रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत्॥

सर्वांच्या भेटी व भावनाविष्कार :- श्रीराम
सौमित्र आणि सीता। भरत जालासे देखता।
उल्हास न सांडे निजचित्ता। प्रेमावस्था नावरे
॥९६॥ धांवोनि धरिले दृढ चरण। सर्वेचि
घातलें लोटांगण। अश्रुधारा स्रवती नयन। प्रेमें
शत्रुघ्न लागला पायीं॥९७॥ त्या दोघांचें गळती
नयन। श्रीरामाचे स्रवती लोचन। तिघां पडिलें
आलिंगन। त्रिवेणी पूर्ण होऊं सरली॥९८॥ राम
पूर्ण स्वयें गंगाजीवन^७। भरत यमुना अति
पावन। सरस्वती तो शत्रुघ्न। त्रिवेणी पूर्ण होऊं
सरली॥९९॥ संगमीं दिसे त्रिवेणीरूप। पुढें
गंगोदक निष्पाप। भरतशत्रुघ्न निर्विकल्प।
श्रीरामरूप तेंवि जाले॥१००॥ लवणजळा^८
जाली भेटी। तैसी खेवा^९ पडली मिठी। विरोनि
ते येरयेरांच्या पोटीं। ऐक्यसंतुष्टी सुखरूप॥१॥
अग्निकर्पूरा^{१०} आलिंगन। परम प्रेमें देदीप्यमान।
सर्वेचि दोनी हरपोन^{११}। होती गमन निर्विकारी
॥२॥ तैसे भरत आणि शत्रुघ्न। श्रीरामा देतां
आलिंगन। दोघां नाठवे दोनीपण। जाले परिपूर्ण
श्रीरामें॥३॥ अग्निसी काष्ठें खेव^{१२} देती। तीही

१ तत्काल, २ चौपट, ३ दुष्काळात सापडलेल्याला, ४ उल्हासयुक्त मन, ५ फुलाबरोबर, ६ गंगेचे उदक, ७ मीठ व उदकाला, ८ अलिंगनाने,
९ विस्तव आणि कापुरास, १० नाहीसे होऊन, ११ भेट, आलिंगन.

अग्निरूप स्वयें होती। भरतशत्रुघ्नांची तैसी स्थिती। स्वयें होती श्रीराम॥४॥ त्यांचें देखोनि आलिंगन। सीता आणि लक्ष्मण। ऐक्यें पडिलें आलिंगन। भिन्नपण दिसेना॥५॥ भरत आणि शत्रुघ्न। तिहीं वंदितां लक्ष्मण। ऐक्ये पडिलें आलिंगन। भिन्नपण दिसेना॥६॥ एकपिंडें जन्मले सृष्टी। त्यांसी खेवा पडली मिठी। विसरोनियां दुःखकोटी। सुखसंतुष्टी श्रीरामें ॥७॥ जवळी असतां रघुकुळटिळक। पूर्वी हेळणा^१ स्वाभाविक। वियोगसंगमाचें सुख। द्वंद्वदुःख विसरले॥८॥ नित्य निकट असतां जाण। स्वभावे उपजे हेळण। हेळणासवें दोषगुण। सहजें संपूर्ण देखती॥९॥

अतिपरिचयादवज्ञा संततगमनादनादरो भवति।

मलये भिल्लपुरंध्री चंदनतरुकाष्ठमिधनं कुरुते॥१८॥

चंदनासभोवतें समस्त। आरीबोरी चंदन होत। त्यांसी द्विज^२ देव माथां वंदित। घेती श्रीमंत बहु मोलें॥१०॥ येवढा चंदनीं अति प्रेमा। द्वीपोद्वीपीं अगाध महिमा। त्यांसी भिल्लंगना अति अधमा। आणित्ती अधर्मा कोळसा करूनी॥११॥ तो मुख्य चंदन मलयाद्रीं^३। तेथें भिल्लांच्या अधमा नारी। त्यासी जाळोनि अग्निमाझारीं। रांधित्ती त्यावरी कांजी भाजी॥१२॥ निकट वासें उबग^४ आला। सुवास हेळसोनि सांडिला। विषय साधावया आपुला। चंदन जाळिला विषयार्थी ॥१३॥ चंदनाचा गुण कैसा। जाळित्याहि दे सुवासा। तो नयेचि भिल्लीच्या मानसा। त्याचेनि काष्टीं शिजवी कांजी ॥१४॥ तैसें साधूपासीं एक आहेती। गुण देखिला तो हेळसित्ती। मग आपुले विषयस्वार्थी। जाळूं जें धांवती वर्मस्पर्शें॥१५॥ अहोरात्री असोनि संगती। जे

साधूचा दोष न देखती। ते ते धन्य त्रिजगतीं। त्यांतें वंदित्ती शिवशक्र^५॥१६॥ साधुसंगती अहर्निश। असोनि न देखती गुणदोष। त्यांपासीं अवतारपुरुष। ध्यावया उपदेश स्वयें येती॥१७॥ अवतारमूर्ति श्रीवामन। त्यासी कश्यप उपदेशी ज्ञान। अगाध साधूंचें महिमान। पूज्य सज्जन तिहीं लोकीं॥१८॥ याचि श्रीरामायणाआंत। वसिष्ठापासीं श्रीरघुनाथ ॥ विनीतता^६ उपदेश घेत। साधु संत अति पूज्य ॥१९॥ जावया गुणदोषहेळणासी। वियोग जालिया साधूसीं। त्याचा अनुताप दोष निरसी। पुढें भेटीपासीं स्वानंद॥२०॥ राम त्यजोनि मातुळी भरत। वियोगानुतापें तो सुस्नात। पुढती भेटतांचि श्रीरघुनाथ। सद्यः^७ सुख प्राप्त भरतासी ॥२१॥ वियोगाचा जो संयोग। पापभंगें होय सुखभोग। भरत सुखी जाला सांग। निवालें सर्वांग शत्रुघ्नाचें॥२२॥ श्रीराम भरत आणि शत्रुघ्न। ऐक्यें पडिलें आलिंगन। खेवामाजीं सुखसंपन्न। स्वानंदघन श्रीराम॥२३॥ दीप्तीं^८ अनेक दीप लावित्तीं। सकळ दीपीं एकचि दीपीं। भरत शत्रुघ्न ऐशा रीतीं। अभिन्नस्थितीं भिन्न जाले॥२४॥ जें सुख जालें श्रीरामभेटी। तें सुख बोलतां न ये गोष्टीं। एका जनार्दनीं पडिली मिठी। सुखसंतुष्टी श्रीराम॥२५॥ भरतश्रीरामअनुवाद। संवादें ओसंडेल^९ परमानंद। एका जनार्दनी निजबोध। कथानुवाद सुखसेव्य^{१०}॥२६॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे अयोध्याकांडे एकाकारटीकायां श्रीरामभरतशत्रुघ्नसंयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः॥१५॥॥ ओव्या॥ १२६॥ श्लोक॥ १८॥ एवं॥१३४॥

१ हयगय, २ ब्राह्मण, ३ मलय पर्वतावर, ४ कंटाळा, ५ शंकर, इंद्र वगैरे, ६ नम्रतेने, ७ तत्काल, ८ आलिंगनात, ९ प्रकाश, १० भरून येईल.

अध्याय सोळावा

श्रीरामांकडून पिंडदानविधि

आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवम्।
अंके भरतमारोप्य पर्यपृच्छत सादरम्॥१॥
क नु तेऽभूत्पिता तात यदरण्यं त्वमागतः।
नहि त्वं जीवतस्तस्य वनमागतुमर्हसि॥२॥
किन्तु वीर महारण्ये तवागमनकारणम्।
कच्चिदशरथो राजा कुशली सत्यसंगरः॥३॥
तात कच्चिच्च कौसल्या सुमित्रा च प्रजावती।
सुखिनी किञ्चदार्या च देवी नंदति कैकयी॥४॥

श्रीराम भरतास अयोध्येचे कुशल विचारतात :- अति प्रीतीं रघुनंदन। भरत आणि शत्रुघ्न। हृदयीं धरिले आर्लिगोन। सुखसंपन्न तेणें दोनी ॥१॥ हृदया हृदय एक जालें। तेणें सुखाचें भरतें आलें। दुःख निःशेष निमालें। सागर भरिले स्वानंदें॥२॥ परमानंदें तृप्ति गाढी^१। द्वंद्वदुःखें देशोधडी। होत हरिखाचिया कोडी। जोडिला जोडी श्रीराम॥३॥ मग भरतासी रघुनंदन। मस्तकीं करोनि अवघ्राण। अंकीं बैसवोनि जाण। काय आपण पूसत॥४॥ तुज राज्याचें अभिषिचन। न व्हावया काय कारण। तेथें पडिलें कोण विघ्न। तेंही संपूर्ण मज सांगें॥५॥ दशरथ आमुचा पिता। सुखी आहे कीं स्वस्थचित्ता। मज वनवासा निघतां। बहु अवस्था^२ तेणें केली॥६॥ मज निघता वनस्थळीं। तूं तेव्हां नव्हतासी जवळी। जळावेगळी मासोळी। तैसी तळमळी मजलागीं ॥७॥ देखोनि रायाच्या दुःखकोटी। मी निघालों उठाउठीं। नाहीं घेतली पुरती भेटी। नाहीं गोष्टी सांगितली॥८॥ ऐसा राजा दुःखाभिभूत^३। तूं सांडोनि वना आलासी येथ। हें तंव तुझें गा अनुचित। बुद्धिवंत तूं नव्हेसी॥९॥ दुःखित राजा स्वयें सांडून। दूरी पंथ अतिक्रमोन। तुम्ही

कां दोघे आलेति जाण। तेंही कारण मज सांगा ॥१०॥ एक एकल्यावेगळे नव्हतां जाण। तुम्हीं कां दोघीं घेतलें रान। कां राहिलें राज्याभिषिचन। तेंही कारण मज सांगा॥११॥ माझी तुझी सखी माता। आहेत कीं सुखें स्वस्था। सुमित्रा जे पतिव्रता। ते सुखरूपता आहे कीं॥१२॥ स्वामी वसिष्ठ असतां तेथ। तुम्ही कां आलेति येथ। हा तुमचा निजवृत्तांत। इत्थंभूत मज सांगा॥१३॥

भरत दिङ्मूढ झाल्यामुळे शत्रुघ्नाकडून वृत्तनिवेदन :- ऐसें पुसतां रघुनंदन। ऐकतां भरता आलें रुदन। कांहीं नेदवे प्रतिवचन। मूर्च्छापन्न तो पडिला॥१४॥ शत्रुघ्न सांगें दुःखावस्था। आम्ही अयोध्येसी न येतां। तुज वनवासासी जातां। प्राणांतव्यथा रायासी ॥१५॥ सुमंतें आणिला रिता रथ। देखोनि अति दुःखी दशरथ। श्रीरामा तुझी वार्ता पुसत पुसत। पडे मूर्च्छित धरणिये॥१६॥ श्रीरामीं नव्हेचि गोष्टी भेटी। श्रीराम न देखेचि हृष्टी। श्रीराम आठवितां कंठीं। पडिला सृष्टीं मूर्च्छित॥१७॥ मूर्च्छेभाजि म्हणे आपण। श्रीरामा दाखवीं कां वदन। श्रीराम स्मरतां संपूर्ण। स्मरणें प्राण सांडिला॥१८॥ राम नयनीं राम वदनीं। राम मनीं राम ध्यानीं। श्रीराम धरोनि अनुसंधानीं^४। देह त्यजोनि गेला राव ॥१९॥ तुवां केले वनप्रयाण। आम्ही जवळी नसतां जाण। करितां श्रीरामस्मरण। रायें प्राण सांडिला॥२०॥

रामलक्ष्मण सीता व सर्वांचा शोक :- ऐसें सांगतां शत्रुघ्न। दुःखें मूर्च्छित पडिला पूर्ण। ऐकोनि पितयाचें मरण। मूर्च्छापन्न श्रीराम ॥२१॥ दुःखें सीता रुदनपर। दुःखें मूर्च्छित सौमित्र। चवघेही राजाचे राजपुत्र। जाले पात्र

१ मोठी, २ आक्रोश, दुःख, ३ दुःखाने व्यापिलेला, ४ अंतःकरणवृत्तीमध्ये.

अति दुःखा॥२२॥ पडतां श्रीरामाचे अश्रुबिंदु।
दशरथासी सुखस्वानंदु। श्रीरामासी
सुखावबोधु। परमानंदु दशरथा ॥२३॥ श्रीराम
सुखरूप स्वतंत्र। करुणारूप उद्धरी पितर।
दशरथ सुखी केला साचार। सुखसागर
श्रीराम॥२४॥ श्रीराम जाला सावधान। त्यासी
सांगती भरत शत्रुघ्न। आम्हीं केलें रायाचें
विधान^१। स्नान पिंडदान तूं करीं॥२५॥ तुवां
करावें शीघ्र स्नान। पिंडदान तिळतर्पण। सर्पिंडी
करोनियां जाण। कर्म पूर्ण करावें॥२६॥ तुझी
आवडी रघुनाथा। अत्यंत होती गा दशरथा।
तुझेनि हातें पिंड देतां। सुखरूपता पावेल
॥२७॥ श्रीरामें करितां रुदन। समस्त पितर
सनातन^२। अवघे जाले सुखसंपन्न। हें गुह्यज्ञान
कळेना॥२८॥

दशरथाची उत्तरक्रिया :- श्रीरामांचें गुह्यज्ञान।
नेणती कर्मवादी सज्ञान। त्यासी सांगती
कर्मविधान। स्नान पिंडदान करीं श्रीरामा॥२९॥
अगाधज्ञानी श्रीरघुपती। कर्मी ब्रह्मनिजप्रतीती^३।
कर्मक्रिया जे वेदोक्तीं। ब्रह्मस्थिती प्रतिपाळी
॥३०॥ कर्मी ब्रह्म ब्रह्मीं कर्म। ऐसें बोलती ते
मूर्ख परम। कर्म तेंच निखिल परब्रह्म। तें जाणें
वर्म श्रीराम॥३१॥ श्रीरामें कर्मी कर्मगती।
श्रीरामें कर्मी ब्रह्मस्थिती। श्रीरामें कर्मी
नित्यमुक्ती। श्रीराम निश्चितीं परब्रह्म॥३२॥
ऐसा स्वयें श्रीराम ब्रह्ममूर्ती। तोही स्वधर्म पाळी
वेदोक्तीं। ऐकतां दशरथनिधनोक्ती।
मंदाकिनीप्रति स्नानार्थ आला॥३३॥ राम
लक्ष्मण सीतेसहित। सर्वे शत्रुघ्न आणि भरत।
दशरथक्षयविधानार्थ। आले समस्त स्नानासी
॥३४॥ वसिष्ठ अत्यंत निजज्ञाता। तेणें
कौसल्यासुमित्रादि श्रीरामाच्या माता। तेथें

आणिल्या समस्ता। दुःखस्नानार्थ एकत्र
॥३५॥ तिहीं देखतां रघुनाथा। दीर्घ रुदनें
आक्रंदतां। श्रीरामा भेटलिया समस्ता।
दुःखाभिभूत^४ अतिदुःखी॥३६॥

कौसल्या वगैरे मातांच्या भेटी :- कौसल्येसी
केलें नमन। तिणें दिधलें दीर्घ आलिंगन।
अश्रुधारा स्रवती नयन। प्रेम संपूर्ण मातेसी
॥३७॥ सुमित्रेचे चरणीं माथा। तितेंहि
आलिंगिलें श्रीरघुनाथा। तैसियाचि माता
समस्ता। होय वंदिता श्रीराम॥३८॥
कौसल्येसी नमितां लक्ष्मण। तिणें सप्रेम दिधलें
आलिंगन। तुझे केशीं झाडीन चरण। तूं संरक्षण
करीं श्रीरामा॥३९॥ सांडोनियां निजमातापिता।
सांडोनि स्वभोग सुंदर कांता। वर्नी रक्षिणी
श्रीरघुनाथा। दासी सर्वथा मी तुझी॥४०॥
श्रीरामीं अर्पिणी स्वादिष्ट फळें। नित्य मस्तकीं
वाहसी जळें। काष्ठें पुरविसी प्रबळें। दासी
केवळ मी तुझी॥४१॥ लक्ष्मण म्हणे अवो
माते। मी तंव तुझे पोसणें येथे। मज उद्धरिलें
श्रीरघुनाथें। पुढती चरणांतें वंदिलें॥४२॥
सौमित्रें वंदिली सुमित्रा। तिणें आलिंगिलें
निजपुत्रा। ते म्हणे तुवां उद्धरिलें उभय पितरां।
श्रीरामचंद्रा सेवोनी ॥४३॥ सौमित्रें निजमाता।
स्वयें वंदिल्या समस्ता। कौसल्यें आलिंगिली
सीता। पतिव्रता होसी सर्वथा तूं माये॥४४॥
सीतेनें घातलें लोटांगण। वंदिलें सुमित्रेचे
चरण। तिणें दिधलें आलिंगन। आक्रंदें रुदन
त्या करिती॥४५॥ आलिंगितां श्रीरघुनाथा।
दुःख विसरल्या निजमाता। देखोनि वल्कलें
जटां माथां। अति विस्मिता तटस्थ॥४६॥
देखतां श्रीरामाचें मुख। विसरोनियां सकळ
दुःख। माता पावल्या परम सुख। सुखदायक

१ उत्तरक्रिया, २ शाश्वत, ३ ब्रह्मानुभव, ४ दुःखाने परिपूर्ण.

श्रीराम॥४७॥ वसिष्ठ म्हणे श्रीरघुनंदना। शीघ्र
करोनियां स्नाना। द्यावे दशरथासी पिंडदान।
ज्येष्ठविधान पितृप्रिय ॥४८॥ चवथे बंधु
समस्त माता। सर्वे धेवोनियां सीता। श्रीराम
झाला स्नान करिता। श्रीदशरथा
उद्धरावया॥४९॥

पिंडदान, गयागदाधरदर्शन :- श्रीरामें करावया
पिंडदान। तिळ तांदूळ यव तूर्ण^१। भरतें आणिले
आपण। ते रघुनंदन न घेची॥५०॥ मी नाहीं
सेवीत अन्न। करितों वनफळांचें भक्षण। त्या
फळांचें पिंडदान। करीन आपण पितरार्थ॥५१॥
मज वनवासाचें दृढव्रत। अन्न हातीं नाहीं
स्पर्शित। इंगुदी पुत्राग अति पवित्र। पिंड
पितरार्थ देईन॥५२॥

स्मृति:-यदन्नाः पुरुषा लोके तदन्नास्तस्य देवताः॥

जे काळीं पुरुषासी जें जें अन्न। तेणें करावें
देवतायजन^२। तेणेंचि पितरांसी पिंडदान।
स्मृतिवचन वेदोक्त॥५३॥ सौमित्रें इंगुदीफळें
मर्दून। सीता दे पिंड वळून। श्रीराम करी
पिंडदान। कुशास्तरण याम्याग्र^३॥५४॥
आणोनियां आरण्यतिळीं। अवधीं दिधल्या
तिळांजुळी। तर्पण करितां कृष्णातिळीं। जालें तें
काळीं अपूर्व ॥५५॥ आब्रह्मादिभुवन। सर्व
ऋषि पितृ मानव। ऐसें उच्चारितां राघव। अति
अपूर्व तेथें जाले॥५६॥ पिंड देतां श्रीरघुनाथ।
गयागदाधर ओढवी^४ हात। आब्रह्मादि कुळ
समस्त। जाले नित्यतृप्त श्रीरघुनाथें॥५७॥ तुवां
देतां तिळोदक। आब्रह्मभुवनीचें लोक। तेहि
झाले नित्यमुक्त। परम सुख पावले॥५८॥ ऐसें
बोलोनि उत्तर। अदृश्य जाला गदाधर। वसिष्ठें
केला जयजयकार। तारिले पितर श्रीरामें॥५९॥
श्रीराम स्वयें आत्माराम। त्याचें कर्म तें परब्रह्म।

तो उच्चारी जयाचें नाम। विश्रामधाम^५ तो
पावे॥६०॥ जपतां रामनामोक्ती। चारी पुरुषार्थ
पायां लागती। चारी मुक्ती आंदण्या^६ येती।
एवढी ख्याती नामाची॥६१॥ श्रीरामाचें
वनप्रयाण। करावया दीनोद्धारण। एका विनवी
जनार्दन। पितृतर्पण सिद्ध जालें॥६२॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे अयोध्याकांडे एकाकार-
टीकायां श्रीरामदशरथसर्पिंडीकरणं नाम
षोडशोऽध्यायः॥१६॥ ओव्या॥६२॥

अध्याय सतरावा

भरताचें समाधान

लक्ष्मणानें बांधलेल्या पर्णशाळेचें सर्वांनीं
केलेलें कौतुक :- श्रीरामचंद्राय नमः॥ श्रीरामें
ऊद्धरिले पितर। ते गगनीं करिती जयजयकार।
सुमनीं वर्षती सुरवर। जगदुद्धार श्रीराम॥१॥
मार्गी चालतां देखती डोळां। मनोहर पर्णशाळा।
सौमित्रें रचिल्या विशाळा। जनकबाळा स्वयें
सांगे॥२॥ तें देखोनि म्हणती माता। धन्य
जीवित्व सुमित्रासुता। वनीं सुखरूप
श्रीरामसीता। जाणा तत्त्वतां याचेनि॥३॥ याची
सेवा अति निर्वाण। श्रीरामचरणीं विकिला
प्राण। मस्तकीं जळ वाहे आपण। काष्ठें संपूर्ण
हा आणी॥४॥ श्रीरामसीतेचें चरणक्षाळण।
स्वादिष्ट फळें पुरवी संपूर्ण। नित्य नेमस्त करी
आपण। आणि जागरण अहर्निशीं॥५॥ वनीं
वसतां श्रीरघुनाथा। येणें विसरविलीं
मातापिता। विसरविली राज्यभोगता। सुख
रघुनाथा याचेनि ॥६॥ ऐकोनि लक्ष्मणाची
स्थिती। आश्रम देखोनि समस्तीं। पर्णशाळा
शोभा देती। विचित्रयुक्तीं मनोहर॥७॥ सडे

१ त्वरीत, २ देवांची पूजा, ३ दक्षिणदिशेला टोके करून, ४ पुढे करी, ५ विश्रांतीचे स्थान, ६ दासी.

चौक रंगमाळा। वृदांवनें सुमनशाळा। आश्रम देखोनियां डोळां। सुख सकळां पैं जालें॥८॥ वसिष्ठें सुखावोनियां चित्तीं। आर्लिगिला परम प्रीतीं। अन्य लक्ष्मणा तुझी भक्ती। श्रीरामाप्रती सद्भावो॥९॥ लक्ष्मणें स्वयें आपण। वंदिलें वसिष्ठार्चें चरण। तुझेनि तीर्थे परम पावन। अनन्य भजन श्रीरामीं॥१०॥ तुझी कृपा अति समर्थ। कृपेनें जोडला श्रीरघुनाथ। ऐसेनि स्वानंदें डुल्लत। आश्रमाआंत बैसले॥११॥

प्रधान व सर्व सैन्याची श्रीरामांची भेट :- एकोनियां जयजयकार। प्रधानसेनानीसंभार^१। भेटावया श्रीरामचंद्र। अवघे सत्वर चालिले॥१२॥ अश्वगजांचे कडकडाट। रथ चालिले ऱडधडाट। सेना चालली घनदाट। श्रीराम वसिष्ठ वंदावया॥१३॥ देखोनि श्रीरामाचें मुख। सुखी जाले एकएक। अयोध्येचे सकळ लोक। परम सुख पावले॥१४॥ श्रीराम देखतांचि दृष्टीं। हरिख न समाये पोटीं। आनंदें ओसंडली^२ सृष्टी। डोळेभेटी होतांचि॥१५॥ उठोनियां श्रीरघुनंदन। प्रधानादि सकळ जन। त्यांसी दिधलें आर्लिगन। आदिकरोन गोरक्षकां॥१६॥ श्रीरामालागीं आर्तभूत^३॥ वना आले उत्कंठित। त्यांसी आर्लिगीना रघुनाथ। ऐसा ग्रंथार्थ न मानावा॥१७॥ श्रीराम सर्वांचा हृदयस्थ। श्रीराम सर्वां हृदयीं नित्य व्याप्त। तो दीनांसी न भेटे रघुनाथ। ऐसा ग्रंथार्थ न मानावा॥१८॥ आश्रम देखोनि समस्त। अतिशयें जाले विश्रांत। वंदोनियां श्रीरघुनाथ। सभा तटस्थ बैसली॥१९॥

श्रीरामांनी अयोध्येत यावे म्हणून भरताची प्रार्थना :- बोलावया कृतकार्यार्थ। कोणाही नव्हे सामर्थ्य। तेथें उठोनियां भरत। श्रीरघुनाथ वंदिला॥२०॥ भरत म्हणे श्रीरघुनाथा।

अयोध्येसी चालिजे आतां। राज्यभार घेवोनियां माथां। आम्हां समस्तां प्रतिपाळीं॥२१॥ त्वरेनें मज यावया येथ। हेंचि माझे मनोगत। तूं सर्वज्ञ श्रीरघुनाथ। सत्य अनृत जाणसी॥२२॥

पितृवचनाचा भंग होईल म्हणून श्रीरामांचा भरतास नकार :- ऐसें बोलतांचि भरत। हासिनला श्रीरघुनाथ। म्हणें भाग^४ नेमून गेला दशरथ। तो वचनार्थ प्रतिपाळीं॥२३॥ तुज अयोध्येचें राज्याभिषिचन। मज नेमिलें वनप्रयाण। पितृवाक्य परम प्रमाण। अन्यथा कोण करूं शके॥२४॥ पित्याचे निजवाक्यें जाण। म्यां केलें वनप्रयाण। तुवां करावें राज्यग्रहण। प्रतिपाळणें पितृवाक्य॥२५॥ जितां पाळिली पित्राज्ञा। मेलिया करूं नये अवज्ञा। विचारी भरता सर्वज्ञा। तूं पित्राज्ञा प्रतिपाळीं॥२६॥ वेदवचन पितृवचन। जो पाळीना गुरुवचन। त्यासी होय अधःपतन। तैसें आपण न करावें॥२७॥ पित्राज्ञा मानोनि माथां। राज्य अंगीकारीं गा भरता। तुज मी अभिषिचितों आतां। आग्रह सर्वथा न करावा॥२८॥ माझेनि हातें अभिषिचना। करूं आवडे तुझिया मना। यालागीं आलास तूं वना। सत्य सर्वज्ञा भरता तूं॥२९॥

भरताचा श्रीरामांना कळकळीचा आग्रह :- एकोनि श्रीरामाचें वचन। भरत सांडूं पाहे प्राण। राज्य नव्हे हें महाविघ्न। मज संपूर्ण ओढवलें॥३०॥ मज वनालागीं येतां। जो तो म्हणे मारूं जातो रघुनाथा। शेखीं^५ श्रीरामही आतां। मजचि भोंवता लागला॥३१॥ राज्य आलियाचें सुख। जो मानी तो अति मूर्ख। राज्यलोभाचें महाविख। तें कैकेयीनें देख मज दिधलें॥३२॥ श्रीरामसेवा सुखसंतुष्टी। सांडोनि

१ प्रधान, सेनापती इत्यादी मंडळी, २ भरून गेली, ३ दुःखी, ४ नेमून दिला, ५ शेवटी.

राज्यलोभाची दृष्टी। ते अभाग्य जन्मले सृष्टीं।
दुःखकोटी भोगावया ॥३३॥ भरत मारुं जातो
रघुनाथा। हे जर्गी पावलों अति निंद्यता।
वनवासीं आलों शरणार्था। अभिषेकार्था तूं
म्हणसी ॥३४॥ तुझेनि हातें राज्याभिषेक। जो
वांछी तो अनामिक^१। अंत्यजांमाजी अंत्यज
एक। आत्मघातक महापापी ॥३५॥
तुजवांचोनी रघुनाथा। राज्याभिषेक ज्याचे
माथां। तो महापापी तत्त्वतां। सत्य सवर्था
श्रीरामा ॥३६॥ वृद्धपरंपरा राज्यपट।
राज्याभिषेकमुख्य वरिष्ठ। तो केंवी लाभे
कनिष्ठ। विचारीं श्रेष्ठ श्रीरामा ॥३७॥ जो भार
शोभे गजा। तो भार वाहतां मरे अजा^२। तेंवी
तुझे राज्यीं रघुराजा। अभिषेकितां माझा
प्राणांत ॥३८॥ माझा करणें आहे घात। तरी
आतांचि अभिषेकावा भरत। तुज देखतां
जालिया प्राणांत। परम मुक्त मी होईन ॥३९॥
ऐसें जालिया अभिषेकार्था। सहज भेटेल
श्रीदशरथ। त्यासी हा सांगेन वृत्तांत। अभिषेकीं
मृत्य मज आला ॥४०॥

भरताचा मायेबद्दल युक्तिवाद :- ऐसें तूं
म्हणसी आपण। राज्याभिषेकीं पितृवचन। तें
मीं न मानीं गा प्रमाण। तेंही लक्षण
अवधारीं ॥४१॥ तुज वनवास मज राज्यता।
वांटे करितां श्रीदशरथा। तेंव्हां मीही जवळी
नव्हतां। श्रुत सर्वथा मज नाहीं ॥४२॥ जें म्यां
देखिलें ना ऐकिलें। तें मज न वचे राज्य केलें। तूं
म्हणसी मायेनें दिधलें। तेंही नाथिलें^३
अवधारीं ॥४३॥ मज राज्य दिधलें म्हणसी
माया^४। ते माया मिथ्या गा रघुराया। साच
शिवतो तुझिया पायां। मायाकृतकार्या मी करीं
ना ॥४४॥ ऐकें मायेचा कृतकार्यार्थ। वना

दवडिला श्रीरघुनाथ। जीवें घेतला दशरथ।
दुःखी भरत पै केला ॥४५॥ मायेनें केलें ऐसेंचि^५
घडे। एकपिंडी बंधूंसी वैर पडे। सुने पुत्रा करोनि
उघडें। वना रोकडें दवडिलें ॥४६॥ मायेमाजी
अति निष्ठुरता। दुःखी केलें श्रीरघुनाथा।
चरणचालीं दवडिली सीता। केलें समस्तां अति
दुःखी ॥४७॥ अति विपरीत माया मांगी।
आपुलें सौभाग्य आपण भंगी। निंद्यत्व
पावोनियां जर्गीं। तरी ते उगी न राहे ॥४८॥
अवघड मायेचें लक्षण। आपणासी आणिलें
रांडपण। आपलें करोनि काळें वदन। सखे
सज्जन दुःखी केले ॥४९॥ ऐसी माया बाधक
भारी। तिच्या निजराज्याची थोरी। मी तरी
सर्वथा न करीं। निजनिर्धारिं श्रीरामा ॥५०॥ ऐसें
बोलोनि आपण। सर्वे घातलें लोटांगण।
मस्तकीं धरिले श्रीरामचरण। अश्रु पूर्ण पै
आले ॥५१॥ देखोनि भरताचें लक्षण। श्रीराम
बोलिला आपण। दशरथाचें अंतींचें वचन।
अन्यथा आपण कदा न करावें ॥५२॥ राम राम
करितां स्मरण। रायें मजलागीं दिधला प्राण।
तेणें करविलें वनप्रयाण। तें अन्यथा आपण
कांहीं न करीं ॥५३॥ वनवासाचें दृढ व्रत। म्यां
घेतलें दशरथादेखत। तें मी अन्यथा न करीं
यथार्थ। जाण निश्चित भरता तूं ॥५४॥

श्रीरामांच्या नकारामुळे भरत आमरणान्त
अन्नत्यागासाठीं निर्धारानें बसतो :- ऐकोनि
श्रीरामाचें वचन। भरतें मांडिलें निर्वाण। देऊं
पाहे आपुला प्राण। प्रायोपवेशन^६
करोनियां ॥५५॥

इह तु स्थंडिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे।
आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे संप्रसीदति ॥१॥
निराहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः।
शये पुरस्ताच्छालायां यावन्मां प्रतियास्यति ॥२॥

१ महार, २ शेळी, ३ मिथ्या, ४ माया, खोटे, ५ करणी, ६ मरेपर्यंत अन्नाचा त्याग करून बसणे.

स तु राममवक्षंतं सुमंत्रं प्रेक्ष्य दुर्मुनाः।

कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्थितः स्वयम्॥३॥

अयोध्ये नये श्रीरघुनाथ। ऐसा जालासे इत्यर्थ। तेणें दुःखी जाला भरत। प्राणत्यागार्थ सिद्ध जाला॥५६॥ सुमंतासी सांगे आपण। मंदाकिनीतीर पावन। तेथें करीं कुशास्तरण। मज निजप्राण त्यागावया॥५७॥ श्रीरामावेगळें राहणें। तें सर्वथा निंद्य जिणें। देह त्यागून रामादेखतां मरणें। तरी ब्रह्म पावणें परिपूर्ण॥५८॥ राम न्यावया अयोध्येसी। येथें मी आलों प्रतिज्ञेसीं। राम न पाळी माझिया लाडासी। मी प्राणांसी त्यागीन॥५९॥ सुमंताचें मनोगत। प्राण त्यागूं रिघतां भरत। अयोध्येसी येईल रघुनाथ। येणें लोभें पसरित कुशांतें॥६०॥ ते मी कुशास्तरणीं आपण। नेघें अन्न नैघें जीवन। एकाकी जैसा दीन ब्राह्मण। तैसा जाण पडेन मी॥६१॥ जंववरी कृपा करीना रघुनाथ। तंववरी मी पडलों असेन येथ। कृपा न करितां निश्चित। तोचि प्राणांत पै माझा॥६२॥ श्रीरामाचें लळेवाड। रामचि न पुरवी माझें कोड। तें मज नाहीं देहाची चाड। त्यजून धड निधड होईन॥६३॥ श्रीरामीं प्रेम ज्याचें येथ। रामध्यानं निमालिया^१ नित्यमुक्त। कां परलोक पांवलिया तेथ। कृपा दशरथ मज करी॥६४॥ ऐसें श्रीरामा देखतां जाण। भरतें करोनियां शुद्धाचमन। कुशास्तरणीं घालोनि आसन। नेत्र लावोन बैसला॥६५॥ तें देखोनि समस्त। अवघे जाले हाहाभूत। असत्यवादी नव्हे भरत। प्राण निश्चित त्यागील॥६६॥ श्रीरामाचें कृपेवीण। भरत न वांचे अर्ध क्षण। श्रीरामध्यानीं होवोनि लीन। सांडील प्राण निमेषार्धें॥६७॥ ऐसें देखोनि रघुनाथ। स्वयें

भरतासी बोलत। म्हणे तुज हें कर्म अनुचित। नव्हे निश्चित राजधर्म॥६८॥ अंध पंगु कुष्ठशुभ्र^२। रोगी दुःखी सकामी दुर्धर। देह त्यागिती ऐसे नर। ज्ञानविचार हा नव्हे॥६९॥ भरत म्हणे कृपा न होतां। कैची आम्हांसी ज्ञानकथा। कोटी अधर्म बैसोंत माथां। परी सर्वथा वांचेना॥७०॥

श्रीरामांचाहि प्रतिज्ञापूर्तीचा वज्रकठोर निर्धार :- देखोनि भरताचें निर्वाण। श्रीरामेंही वाहिली आण। वसिष्ठचरणांचें प्रमाण। दंडकारण्य त्यजीना॥७१॥

लक्ष्मीश्रंद्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत्।

अतीयात्सागरो वेलं न प्रतिज्ञामहं पितुः॥४॥

पूर्ण चंद्राची जावो शोभा। मेरु पृथ्वीमाजी विरो उभा। सुवर्ण पावो काळिमा प्रभा। तरी व्रतारंभा त्यजीना मी॥७२॥ पश्चिमे उगवो दिनकर। एक होवोत सप्तसागर। आतां प्रळय करो रुद्र। तरी राजोत्तर नुल्लंघीं॥७३॥ दीपाचा पतंग घोट भरु। नभाची मोट बांधो लेंकरुं। रुद्रातें सुखें गिळो उंदिरु। तरी व्रतविचारु त्यागीना॥७४॥ सूर्य अडखळोनि आडीं पडो। मृगजळामाजी मेरु बुडो। मक्षिका पाखीं आकाश उडो। तरी मागें मुखीं मी न शकें॥७५॥ रामें वाहिली निर्वाण आण। भरत कुशास्तरणीं निर्वाण। हाहाकारें गर्जती जन। करिती रुदन अवघेही॥७६॥

दोघांच्या निर्णयामुळे वंशक्षय होईल म्हणून सर्वांचा आक्रोश :- बोंब सुटली एकसरी। आक्रंदें रडती नरनारी। तेथें सावाधांवा^३ कोण करी। वनांतरीं आकांत॥७७॥ अयोध्ये न्यावया रघुनाथ। वना उल्हासें आला भरत। प्रतिज्ञापणें दोहींचा अंत। महा अनर्थ

१ मेल्यामुळे, २ पांढरे कोड ज्याचे अंगावर आहे असा, ३ समजूत.

ओढवला ॥७८॥ बुडाली सूर्यवंशाची कीर्ती।
थोर ओढवली^१ अपकीर्ती। येवढी कैकेयीची
ख्याती। केली शांती सर्वांची ॥७९॥ राजा
निमाला^२ राम स्मरणें। रामभरत निमती
प्रतिज्ञापणें। प्राण सांडिजे लक्ष्मणें।
सीताशत्रुघ्ने निमिजेल ॥८०॥ मग येथोनि
मागुती। कोण जाईल अयोध्येप्रती। जाली
अवधियांची शांती। कैकेयीयुक्ती निजराज्या
॥८१॥ भविष्य जाणोनि संपूर्ण। वसिष्ठ न
बोले वचन। जनासी अति दुःख दारुण।
कोणासी कोण संबोखी^३ ॥८२॥ दोघे
सत्यवादी संपूर्ण। दोघांचाही दुस्तर पण^४। त्यां
दोघां बुझावी^५ कोण। दुःख दारुण सर्वांसी
॥८३॥ उपाय न चले निःशंक। अवधियां
पडिलें थोर अटक। तेथें जालें अलोलिक।
आला वाल्मीक द्विजवरेंसीं ॥८४॥

अथ तत्र समागम्य वाल्मीकिः सहितद्विजः।
भ्रातरौ तौ महावीर्यौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥५॥
धन्यौ युवां राजपुत्रौ धर्मज्ञौ सत्यविक्रमौ।
श्रुत्वा वयं हि संभाषामुभयोः स्पृहयामहे ॥६॥

अशा संघर्षाच्या प्रसंगी वाल्मीकींनी येऊन
भरताला रहस्य निवेदन केलें :-
श्रीरामभरतापासीं। वाल्मीकी येवोनि वेगेंसीं।
बोलतां जाला उल्हासेंसीं। म्हणे तुम्ही
पुण्यराशी पुण्यपुरुष ॥८५॥ धन्य धन्य दशरथ
पिता। धन्य धन्य तुमच्या माता। धन्य धन्य
तुमच्या कथा। लोकां समस्तां तारका ॥८६॥
तुमचेनि धैर्यासी धैर्यता। तुमचेनि वीर्यासी
वीर्यता। तुमचेनि शौर्यासी शौर्यता। सत्यासी
सत्यता तुमचेनि ॥८७॥ धन्य धन्य सूर्यवंशीं।
कीर्ति जोडिली वंशानुवंशीं। राज्यलोभ नाहीं
दोघांसी। यालागीं भेटीसी मी आलों ॥८८॥

वाल्मीकाश्रम चित्रकूटीं। परी न घेचि
श्रीरामभेटी। देखोनि दोघे बंधु संकटीं। आला
उठाउठीं समाधाना ॥८९॥ दोघां द्यावया
समाधान। वाल्मीक आलासे आपण। जाणोनि
अनागतज्ञान^६। काय वचन बोलिला ॥९०॥
ऐक स्वामी रघुनाथा। अवधारीं धर्मज्ञा तूं भरतां।
कांहीं सांगेन तुमच्या हिता। श्रीरामचरित्रा अति
गुह्य ॥९॥

ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीवधैषिणः।
भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः संगता वच ॥७॥
भो भो त्वं व्रतसिद्ध्यर्थं निवर्तस्व इतो लघु।
देवकार्यं हि कर्तव्यं राघवेण महात्मना ॥८॥
एतावदुक्त्वा वचनं गंधर्वाः समहर्षयः।
राजर्षश्चैव तथा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः ॥९॥

मजसांगातें ऋषिगण। यावया जाण हेंचि
कारण। श्रीरामचरित्रगुह्यज्ञान। तुज संपूर्ण
सांगावया ॥९२॥ भूत भविष्य वर्तमान।
जाणोनि अतिशयेंसीं सज्ञान। तें सांगों आले
तपोधन^७। श्रीरामगुह्य सांगावया ॥९३॥
देवऋषी राजऋषी। आणि आले तपोनिधि
ऋषी। श्रीराम गुह्यज्ञानासी। तुजपासीं
सांगावया ॥९४॥ तुम्ही दोघे महाहड्डी।
बैसलेति प्राणसंकटीं। हें देखोनि ऋषी
कृपादृष्टीं। आले गुह्य गोष्टी सांगावया ॥९५॥
ऐकें भरता सावधान। सीता श्रीराम लक्ष्मण।
वनीं वसावया हेंचि कारण। जें श्रीरामें रावण
वधावा ॥९६॥ हेंचि देवांचें मनोगत^८। हेंचि
ऋषींचे संमत^९। रामें वधावा लंकानाथ। हाचि
सिद्धांत सर्वांचा ॥९७॥ श्रीरामराज्यासी
विघ्न। पडावया हेंचि कारण। तूं हें नेणसी
गुह्यज्ञान। प्राणांत दारुण आग्रह करिसी
॥९८॥ अनागत गुह्यज्ञान^{१०}। सत्य मानीं माझें
वचन। आग्रह सांडूनियां आपण। करावें गमन

१ प्राप्त झाली, २ मरण पावला, ३ समजावी, कोणाचे कोण सांत्वन करणार ? ४ नियम, प्रतिज्ञा, ५ समजवा, ६ भविष्यज्ञान, ७ तपश्चर्या हेच ज्याचे धन असे तपस्वी ऋषि, ८ इच्छा, ९ प्रिय, १० पुढे होणाऱ्या गोष्टींचे गुप्त ज्ञान.

अयोध्येसी॥११॥ देवकार्यार्थालागीं जाण। श्रीराम सीता लक्ष्मण। वनीं ठेवोनि आपण। करावें गमन अयोध्येसी॥१००॥ ऐसें तू म्हणसी आपण। कोठें राम कोठें रावण। त्यासी वधावया काय कारण। तेही कथन अवधारीं॥१॥ तुवां केलिया अयोध्यागमन। मार्गे राम सेवील दंडकारण्य। गंगातीरीं अति पावन। निवासस्थान नासिक॥२॥ गंगातटीं पंचवटी। वनवासीं पर्णकुटी। श्रीरामलक्ष्मण जगजेठी। सीता गोरटी समवेत॥३॥ तेरा वर्षे सा मासांवरी। सुखें वनवास श्रीराम करी। अंतींच्या सहा मासांभीतरीं। करील बोहरी^१ श्रीराम राक्षसां ॥४॥ लक्ष्मण देखोनियां दृष्टीं। पुत्रविरोधें छळावयासाठीं। शूर्पणखा वधू गोमटी। कपटें पाटीं बैसों येईल॥५॥ तिसी नाशिकीं निर्नासिक। सौमित्र करील आवश्यक। तिचे कैवारी त्रिशिरादिक। त्यांसी रघुकुळटिळक वधील॥६॥ राम लागोनि मृगापाठीं। रावण येवोनि पंचवटीं। सीता चोरोनि गोमटी। लंकात्रिकूटीं ठेवील॥७॥ सीताशुद्धीचे कार्यार्थ। पंपेसी येईल श्रीरघुनाथ। तेथें भेटेल हनुमंत। परम आस निजसखा॥८॥ श्रीराम सुग्रीवां सौजन्य। करील हनुमंत आपण। अमित घेवोनि वानरसैन्य। लंकागमन श्रीरामा॥९॥ वानर मिळतील महाबळी। समुद्र बांधोनियां शिळीं। लंकेपुढें रणखंदळी। आतुर्बळी करील॥१०॥ एक निजकरें सौमित्र। अनेकवीर मारील चतुर। छेदोनि रावणाचें शिर। श्रीरामचंद्र निजविजयी॥११॥ सोडवील देवांची बांधवडी। तोडील नवग्रहांची बेडी। उभवोनि श्रीरामराज्याची गुढी। येईल तांतडी

अयोध्येसी॥१२॥ वनीं वसतां श्रीरामासी। त्रैलोक्यपावन कीर्ति त्यासी। यालागीं ठेवोनि वनासी। शीघ्र अयोध्येसी तूं जाय॥१३॥

वाल्मीकींच्या भाषणाने भरताचे समाधान :-
वाल्मीकाचें ऐकोनि वचन। भरतासी हर्षाचें स्फुरण। सांडोनियां कुशांचें आस्तरण^२। केलें नमन ऋषीसी॥१४॥ भरत म्हणे वाल्मीकमुनी। सुखी जालें मी तुझ्या वचनीं। श्रीराम ठेवोनियां वनीं। शीघ्रगमनीं मी जातों॥१५॥ उल्हास भरताचा देखोन। वाल्मीकें दिधलें आलिंगन। भरतें केलें साष्टांग नमन। सुखसंपन्न तेणें राम॥१६॥

आह्लादितस्तदा तेन वाक्येन शुभदर्शनः।

रामः संहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यवादयत्॥१०॥

वाल्मीकें येवोनि आपण। भरतासी दिधले समाधान। वनवासी रघुनंदन। भरतें वचन मानिलें॥१७॥ तें ऐकोनि रघुनंदन। अत्यंत झाला सुखसंपन्न। एकला आकळी^३ त्रिभुवन। येवढें स्फुरण त्या आलें॥१८॥

सर्वाना आनंद :- सुख दाटलें संपूर्ण। बाहु हरकती उल्हासोन। हरिखें^४ नाचें लक्ष्मण। वाल्मीकवचन ऐकोनि॥१९॥ परमानंदें रघुनंदन। केलें वाल्मीकासी नमन। येरें देवोनि आशीर्वचन। केलें गमन स्वाश्रमा॥२०॥ एका जनार्दना शरण। ऐकोनि वाल्मीकाचें वचन। भरत पावला सामाधान। अयोध्यागमन अवधारा॥२१॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे अयोध्याकांडे एकाकारटीकायां भरतसमाधानं नाम सप्तदशोऽध्यायः॥१७॥ ओव्या ॥११७॥ श्लोक ॥१०॥

१ नाश, २ अंथरूण, ३ स्वाधीन ठेवील, ४ आनंदाने.

अध्याय अठरावा

श्रीरामपादुकांसह भरत अयोध्येत येतो

भरत श्रीरामांकडे क्षमायाचना करतो :-

श्रीरामचंद्राय नमः ॥ भरते धांवोनि आपण। हृद धरिले श्रीरामचरण। अश्रु चालिले संपूर्ण। तेणें चरणक्षाळण श्रीरामा ॥१॥

स्वस्थगात्रस्तु भरतो वाचा संसज्जमानया।

कृताजलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥१॥

स्वेद^१ रोमांच खरवित। तेणें सर्वांग डबडबीत। हरिखें उत्कंठित जालें चित्त। सद्गदित पै वाचा ॥२॥ विकळ वाचा होवोनि ठायीं। विनटोनि श्रीरामाच्या पायीं। अंजळिपुट जोडोनि पाहीं। भरत लावलाहीं विनवित ॥३॥ करोनिया कुशास्तरण। तुजवरी देत होतो प्राण। हा माझा अपराध दारुण। क्षमा संपूर्ण करीं स्वामी ॥४॥ भूतीं पृथ्वी नांगरून। दाढी^२ घालोनि करिती दहन। जीवनेसहित लाताऊन। कर्दमकंदन जन करिती ॥५॥ तो अपराध धरा न मनून। पाळित्या पोळित्या देवोनि दिव्यान्न। जना सुखी करीं संपूर्ण। तैसें आपण क्षमा कीजे ॥६॥ श्रीराम आमची जननी। आम्ही तुझीं लेकरें तान्हीं। माझा अपराध न मानीं। म्हणोनि लोटांगणीं तुज आलों ॥७॥ तुझें वंदोनि चरण। मी करितों अयोध्यागमन। ऐसें बोलोनि करी रुदन। मूर्च्छापन्न तो पडला ॥८॥

श्रीराम भरताचे सांत्वन करतात :- भरताचें प्रेम देखोन। कळवळिला श्रीरघुनंदन। धांवोनि उचलिला आपण। समाधान स्वयें वदे ॥९॥ आम्ही तुम्ही चवघे जण। एका पिंडाचे^३ उत्पन्न। कोणाचा अपराध मानी कोण। वृथा उद्विग्न तूं कां होसी ॥१०॥ जीभ रगडलिया दातांबुडी।

कोप आलिया कडाडी। जीभ तोडी दांत पाडीं। तैसी परवडी^४ आम्हां तुम्हां ॥११॥ टाळी पिटतां हातोहात। दुःख वाटे कां सुख होत। तैसें तुम्हां आम्हां येथ। एकात्मता अद्भुत आल्हाद ॥१२॥ ऐसें आश्वासन पूर्ण। श्रीरामें दिधलें आलिंगन। म्हणें भरता अयोध्ये करीं गमन। येरें वचन वंदिलें ॥१३॥

रामाज्ञेने अयोध्येला निघालेला भरत रामविरहामुळे पुढे जाऊ शकत नाही :- श्रीरामाज्ञा अतितांतडीं। भरत निघाला लवडसवडी। पायीं वळलीसे वेंगडी। पडे मुरकुंडी मूर्च्छित ॥१४॥ मन विगुंतलें रामापासीं। नयन विगुंतलें रामरूपासीं। पाय ओढिती रामदर्शनासी। गति भरताची खुंटली ॥१५॥ वाचा विगुंतली रामनामासीं। श्रवण विगुंतलें रामकीर्तनासीं। क्रिया विगुंतली रामभक्तीसीं। गति भरताची खुंटली ॥१६॥ प्राण पांगुळला^५ रामापासीं। जीव विनटला श्रीरामासीं। इंद्रियें पारखी^६ जालीं त्यासीं। गति भरताची खुंटली ॥१७॥ श्रीरामाची अनन्यप्रीती^७। भरताची अगाध स्थिती। देखोनि श्रीराम सुखावे चित्तीं। काय त्याप्रती बोलत ॥१८॥ भरता ऐकें गुह्य गोष्टी। माझें प्रेम तुझ्या पोटीं। तेचि पोटीं कैकेयी खोटी। हृदयीं गांठी न धरावी ॥१९॥ मज धाडिलें वनवासासी। सीता पायी धाडिली वनासी। हें शल्य अहर्निशीं। तुझ्या मानसीं सलताहे ॥२०॥ जे हृदयी माझें पूर्ण प्रेम। तेथें नसावा द्वेष विषम। ऐसें बोलतां श्रीराम। भरत निभ्रम पडे पुढती ॥२१॥

एवं ब्रुवाणं रामं तु वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत्।

प्रयच्छ पादुके पुत्र भरताय महात्मने ॥२॥

एवमुक्त्वा वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः।

१ घाम, २ गवत, ३ शरीराचे, ४ प्रकार, ५ पांगळा झाला, ६ परकीय, ७ एकनिष्ठ प्रीति.

पादुके हेमविकृते मम राज्याय ते ददौ॥३॥
 रामाज्ञां शिरसि स्थाप्य पादुके भरतस्तदा।
 अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे॥४॥

वसिष्ठांची युक्ती व रामपादुका भरतास अर्पण :-
 श्रीरामप्रेमें प्रेमळ। रामविरहें अति व्याकुळ।
 भरत देखोनियां विकळ। तंव वसिष्ठ कृपाळू
 बोलत॥२२॥ सांडोनियां श्रीराममूर्ती। भरतासी
 गमनीं नाहीं शक्ती। देखोनि गुरु कृपायुक्ती। काय
 रामाप्रती बोलत॥२३॥ अति आल्हादें
 अयोध्येप्रती। भरत जाय शीघ्रगती। ऐसी
 श्रीरामा आहे युक्ती। ते त्वां निश्चितीं करावी
 ॥२४॥ तुझ्या पादुका रघुनाथा। ठेवीं भरताचिये
 माथां। तेणें जाण आल्हादें तत्त्वतां। अयोध्ये
 जातां उल्हास॥२५॥ श्रीराम न घाली पायतन^१।
 करावया दीनोद्धारण। तारावया
 वृक्षवल्लीपाषाण। वनीं विहरण^२ अनवाणी
 ॥२६॥ रामासीं काटे न रुपती पाहीं। कंटक^३
 उद्धरती रामपायीं। अडखळतां ठायींचे ठायीं।
 पाषाण तेही उद्धरती॥२७॥ रामपादुका
 सुवर्णभूषण। आवडीं वागवीं लक्ष्मण। त्याही
 केल्या भरतार्पण। गुरुवचन वंदोनी॥२८॥

कैकेयीला दोष न देण्याविषयीं भरताचें
 आश्वासन :- रामपादुका आलिया हाता। उल्हास
 भरताच्या चित्ता। पादुका प्रतिधूनि^४ माथां।
 आल्हादतां काय बोले॥२९॥ श्रीरामपादुका
 ठेवितां माथां। जर्गी हारपली द्वेषविषमता। ते मी
 कैची आणूं आतां। निजमाता द्वेषावया॥३०॥
 कैकेयीवरदे वनप्रयाण। दूषण नव्हे तें रामा
 भूषण। वाल्मीकवचनें कळली खूण। आतां
 कोण द्वेषील॥३१॥ भरत आणि स्वयें शत्रुघ्न।
 वंदोनि वसिष्ठाचे चरण। करोनि श्रीरामासी नमन।
 काय आपण बोलत॥३२॥ तुझ्या पादुका

ठेविल्या माथां। तुज भेटल्याविण रघुनाथा। नाहीं
 उतरणें सर्वथा। तिन्ही अवस्था त्रिकाळीं॥३३॥
 पादुका माझें निजजीवन। पादुका माझें
 देवतार्चन। पादुका माझें निजपूजन। नित्य ध्यान
 चरणांचें॥३४॥ तुझ्या पादुका जी श्रीरामा। त्या
 तंव माझा परमात्मा। वर्णूनि पादुकांचा महिमा।
 वंदोनि श्रीराम निघाला॥३५॥ जातां घालोनि
 लोटांगण। भरत काय बोले आपण। वसिष्ठादि
 रामलक्ष्मण। अवघे जण अवधारा॥३६॥

नंदिग्रामं गमिष्यामि मातरं भ्रातरं विना।
 तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना॥५॥
 गतश्चाहो दिवं राजा वनस्थः स गुरुर्मम।
 रामागमं प्रतीक्षेऽहं पालयिष्यन्वसुन्धराम्॥६॥

भरत नंदिग्रामात राहून शत्रुघ्नाकडून
 राज्यकारभार करवितो :- श्रीरामाचे अनुज्ञेने^५।
 मी करितों अयोध्ये गमन। परी तेथें
 श्रीरामावांचोन। मी अयोध्याभुवनीं वसेनां
 ॥३७॥ निजराज्यातें त्यागूनी। पिता प्रवेशे
 वैकुंठभुवनीं। श्रीरामा सांडोनियां वनीं। मी
 राजभवनीं राहेंना॥३८॥ विनंती करितों मी
 समस्तां। मी नंदिग्रामीं राहीन आतां।
 अयोध्याराज्यभार तत्त्वता^६। होईन चालविता
 तेथोनि॥३९॥ भद्रीं^७ न देखतां रघुनाथा। मज
 नावरे दुःखावस्था। यालागीं अयोध्ये नव
 जातां। राज्यभार माथां शत्रुघ्ना॥४०॥
 रामेंवीण अयोध्या दृष्टीं। देखतां मज
 दुःखकोटी। यालागीं तिची न घें भेटी। ते
 वस्तीची गोष्टी रुचेना ॥४१॥ नंदिग्रामीं
 करोनि वस्ती। अयोध्येसी निजराज्याची
 स्थिती। माझिया जाण अनुमतीं। शत्रुघ्नाहार्तीं
 करवीन॥४२॥ श्रीरामपादुकांपुढें जाण। भरत
 शत्रुघ्न दोघे जण। अयोध्यानिराज्यलक्षण।
 करिती संपूर्ण पादुका॥४३॥ पादुकांचा प्रताप

१ खडावा, २ फिरणे, ३ काटे, ४ ठेवून घेऊन, ५ आज्ञेने, ६ खरोखर, ७ सिंहासनी.

पूर्ण। अयोध्येकडे पाहील कोण। कळिकाळ नोळंगती^१ आंगवण^२। राज्यलक्षण पादुका ॥४४॥ रामपादुका ऐकतां कर्णीं। यम काळ येती लोटांगणीं। इंद्रादिक लागती चरणीं। राज्यलक्षणीं पादुका ॥४५॥ पादुकासामर्थ्ये सामर्थ्यता। त्या भाग्ये आलिया माझ्या हाता। त्या म्यां दृढ ओपिल्या माथां। कृपावंता श्रीरामा ॥४६॥ श्रीरामवियोगाचें दुःख। पादुका पावतां गेलें निःशेख। पादुका पाहतां स्वानंदसुख। आत्यंतिक श्रीरामा ॥४७॥ पुढती भेटे श्रीरघुनाथ। तंववरी माझे हेंचि व्रत। मस्तकीं पादुका सतत। स्वानंदयुक्त वाहीन ॥४८॥ राम राहिला वनवासीं। विसरलों त्या दुःखासी। पादुकारूपें मजपासीं। अहर्निशीं श्रीराम ॥४९॥ तुजसीं वियोग रघुनाथा। येथोनि मज नाही आतां। उल्हास भरताचिया चित्ता। स्वानंदता गर्जत ॥५०॥ ऐकोनि भरताचें वचन। श्रीराम झाला सुखसंपन्न। दोघांही दिधलें आलिंगन। भरतशत्रुघ्न सुखरूप ॥५१॥

चौदा वर्षे चौदा दिवसांनी आपण वनवासातून परत येऊ असे रामवचन :- चौदा वर्षी चौदा दिवसीं। मी येईन नेमैसीं। संदेह न धरावा मानसीं। मी तुजपासीं निभ्रांत^३ ॥५२॥ ऐसें बोलें श्रीरघुनंदन। यथार्थ मानी भरत शत्रुघ्न। दोन्ही करसंपुष्ट जोडून। साष्टांगीं नमन त्याहीं केलें ॥५३॥ बंधुबंधूस जाला ऐक्यभाव। बंधुबंधूसीं प्रेम अपूर्व। यालागीं चित्रकूटासी बांधव। ठेविलें नांव श्रीरामें ॥५४॥ चवघां बंधूसी एकात्मता। चित्रकूटीं आली हाता। यालागीं बांधव हें नाम तत्त्वतां। स्वभावतां चित्रकूटा ॥५५॥

निरोप व अयोध्येकडे भरत-शत्रुघ्नांचे प्रयाण :- लागोनी श्रीरामाच्या चरणा। वंदोनि जानकीलक्षणां। तिघां करोनि प्रदक्षिणा। भरतशत्रुघ्नां उल्हास ॥५६॥ रामपादुका ठेवोनि शिरीं। दोघे बैसले स्थावरी। निशार्णे त्राहाटिल्या भेरी। निजगजरीं^४ निघाले ॥५७॥ श्रीरामें निजमाता। संबोखिल्या^५ सुखरूपता। त्यांच्या चरणीं ठेवूनि माथा। त्याही समस्ता बोळविल्या ॥५८॥ सैन्य सेनानी^६ प्रधान। तिहीं वंदोनि रघुनंदन। होवोनियां सुखसंपन्न। अयोध्यागमन तिहीं केलें ॥५९॥ निजगजरीं अति उल्हासीं। भरत आला प्रयागासी। भेटोनियां भरद्वाजांसी। वृत्तांत त्यापासीं सांगितला ॥६०॥ श्रीरामाच्या निजपादुका। देखोनि भरताचे मस्तका। भरद्वाज पावला हरिखा। म्हणे धन्य तिहीं लोकीं भरता तूं ॥६१॥ परमानंदें परिपूर्ण। भरता दिधलें आलिंगन। देवोनियां आशीर्वचन। अयोध्ये गमन करविलें ॥६२॥ गंगा उतरोनि झडकरी। गुहकाचे निजनगरीं। भरत आला शृंगवेरपुरीं। गजभारें गर्जत ॥६३॥ रामपादुका देखोनि शिरीं। गुहक लोटांगण करी। भरतचरण वंदोनि शिरीं। हर्षे निर्भर नाचत ॥६४॥ रामपादुका आल्या हाता। त्या तुवां प्रेमें ठेविल्या माथां। धन्य भाग्य तुझे भरता। तूं पढियंता^७ श्रीरामा ॥६५॥ भेटी देवोनि गुहकासी। परम सुख जाले त्यासी। भरत निघाला अयोध्येसी। निजसैन्येसीं सत्वर ॥६६॥ अयोध्या देखोनि भरता। सुख निपजे त्याच्या चित्ता। तेथें माता ठेवोनि समस्ता। होय निघतां नंदिग्रामा ॥६७॥

स्थस्थः स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः।
पादुके शिरसि स्थाप्य नंदिग्राममुपाविशत् ॥७॥

१ सेवित नाहीत, २ शक्ति, ३ निःसंशय, ४ मोठ्या थाटाने, ५ समजाविल्या, ६ सेनापती, ७ प्रिय.

नंदिग्रामात् राहून भरताची रामपादुकांची सेवा :-
 भ्रातृवत्सल भरतवीर। रथीं बैसोनियां शीघ्र।
 रामपादुकीं मंडित^१ शिर। आला सत्वर
 नंदिग्रामा ॥६८॥ नंदिग्रामीं बाह्यप्रदेशीं।
 रामपादुका स्थापोनि शिरीं। भरतराजा
 राजक्रधी। जाला तापसी अनुतापें ॥६९॥ नगरीं
 त्यजोनि समस्त माता। अनुकूल त्यजोनि
 निजकांता। राजभोगा नातळतां। श्रीरामव्रता
 अनुसरला ॥७०॥ वनवासीं श्रीरघुनाथ। जें जें
 व्रत आचरत। तें तें अंगीकारी भरत। तोही
 श्लोकार्थ अवधारा ॥७१॥

जटावल्लकधारी च मुनिवेषधरः प्रभुः।
 नंदिग्रामेऽवसद्भीरुः ससैन्यो भरतस्तदा ॥८॥
 सवालव्यंजनं छत्रं धारयामास स स्वयम्।
 रामभक्तः सदा नित्यं रंजयन्विविधा प्रजाः ॥९॥

राज्यवैभव त्यजोनि दूरी। जटावल्लकलचीर
 धारी। रामपादुका स्थापोनि शिरीं।
 जळफळाहारी निर्वाहो ॥७२॥ जंव होय
 श्रीरामाचें आगमन। तंववरी करणें नाहीं
 भोजन। हृष्टीं पाहणें नाहीं अन्न। देहवर्तनें
 जळफळीं ॥७३॥ श्रीरामपादुकांचें भजन।
 श्रीरामपादुकांचें पूजन। श्रीरामपादुकांचें
 निजध्यान। स्मरण चिंतन श्रीरामाचें ॥७४॥
 रामपादुकीं छत्रधरी। आतपत्र मुक्त झल्लरी।
 कनकदंड घेवोनि करीं। निरंतरी ढाळित ॥७५॥
 श्रीरामनाम स्मरतां। अराणूक नाहीं भरतां।
 मेळवोनि साधुसंतां। श्रीरामकथा अनुवादे
 ॥७६॥ श्रीरामाज्ञा मानोनि माथां। भरत
 अयोध्ये आला मागुता। त्याच्या पादुका
 एकाग्रता। होय भजता अति प्रीतीं ॥७७॥
 श्रीरामाचें निजवचन। त्यासी सर्वस्वें विकिला
 प्राण। अयोध्याराज्यसंरक्षण। करी शत्रुघ्न
 भरताज्ञे ॥७८॥ भरताज्ञे अति सादर। शत्रुघ्न

आठही प्रहर। आज्ञाधारी निरंतर। अणुमात्र
 नुल्लंघी ॥७९॥ बहु तापस अनुष्ठानी। त्यांमाजी
 भरत महामुनी। विनटलासे श्रीरामभजनीं।
 अनुदिनीं तन्निष्ठ ॥८०॥

विविधजनसमूहैः संवृतो ग्राम आसीत्।
 प्रतिदिननिशि पूजां पादुकानां च कुर्वन्।
 विविधनृपतिकृत्यं रामपादानुरूपं।
 विधिवदतिवरेण्यो रामबंधुः कनीयान् ॥९०॥

नंदिग्रामीं बाह्यप्रदेशीं। भरत राहिला
 मुनिवेषेसीं। तेथें योगी दिगंबर संन्यासी। येती
 त्यापासीं दूरस्थ ॥८१॥ आले तपोराशी
 ऋषिगण। आगमी निगमी अति सज्जन। जपी
 ध्यानी मुमुक्षुजन। साधु सज्जन तेथें
 आले ॥८२॥ देशोदेशींच्या प्रजा प्रधान।
 श्रवणीं श्रद्धाळु बहुत जन। अंजलिसंपुट जोडून।
 उभा शत्रुघ्न वचनार्थी ॥८३॥ भरतमुखें
 रामायण। श्रवणें होतसे समाधान। देखोनि
 पादुकांचें भजन। विस्मित जन अवघेही ॥८४॥
 भरताचे नित्यसंगतीं। श्रवण स्मरण अहोरातीं।
 देखोनि श्रीरामाची भक्ती। सुखी होती
 समस्त ॥८५॥ श्रीरामपादुका ठेवोनि माथां।
 भरत अयोध्ये आला असतां। राज्यीं नाहीं
 अधर्मकथा। अकर्मवार्ता असेना ॥८६॥ कैसी
 राजाज्ञा समर्थ। प्रजा सत्यवादी समस्त।
 स्वधर्मकर्मीं नित्य रत। श्रीरामभक्त
 श्रद्धाळु ॥८७॥ राज्यामाजील निजजन।
 स्वभावेसीं श्रीरामनामस्मरण। करितां
 जीविकावर्तन। रामचिंतन अहर्निशी ॥८८॥
 ऐकोनि भरताचें शीळ। देशोदेशींचें भूपाळ।
 उपायनें घेवोनि प्रबळ। येती सकळ
 भेटीसी ॥८९॥ रत्नधनगजवाजींसीं। राजे
 आणिते भेटींसी। भरत नातळे पै त्यांसी।
 निजमानसीं निरपेक्ष ॥९०॥ स्मरतां श्रीरामाचें

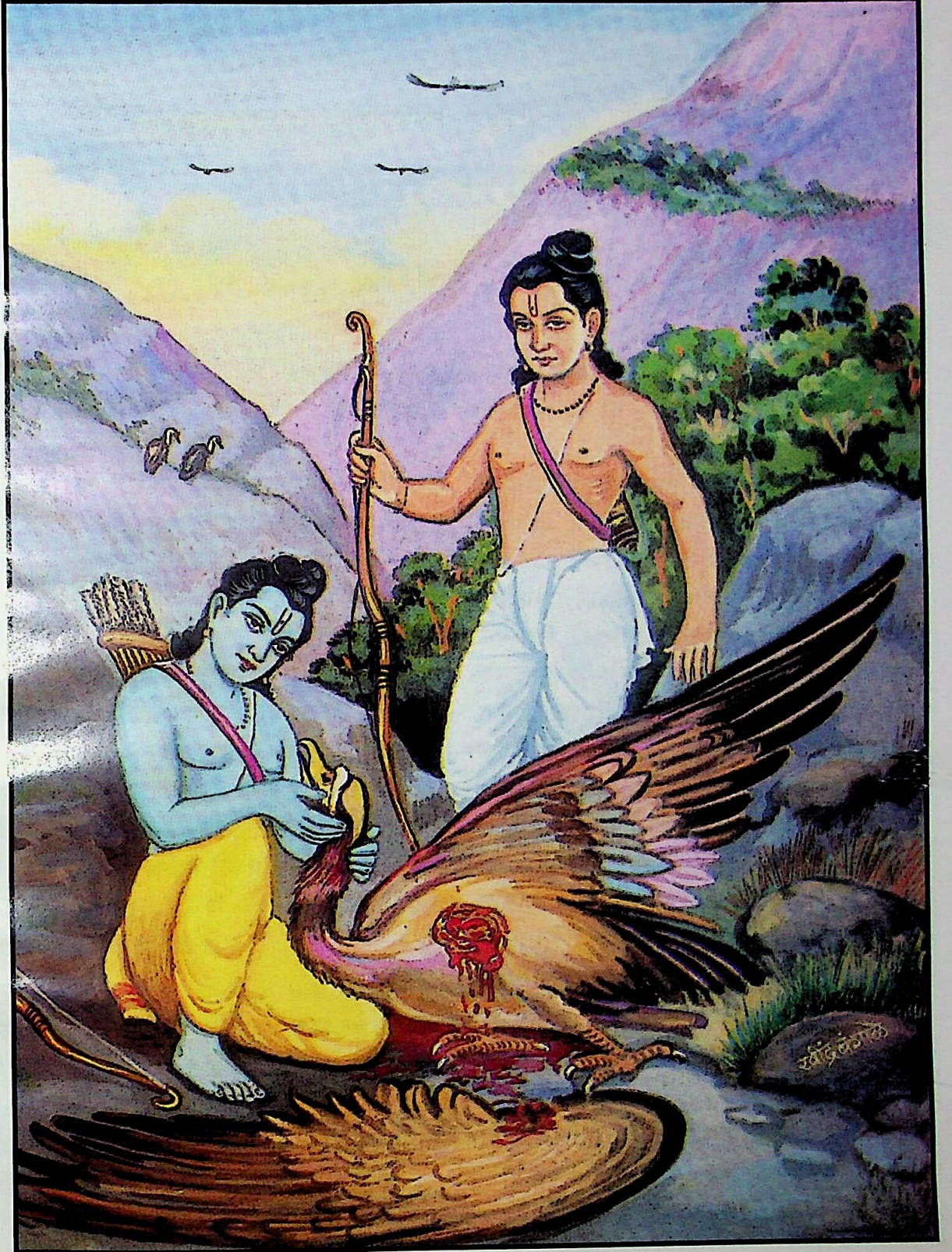
नाम। मावळले क्रोध काम। निघोनि गेला
लोभसंभ्रम। भरत निष्काम श्रीरामें॥११॥ भेटी
परतवोनि समस्त। राजे सन्मानें स्वयें गौरवीत।
रामप्रतापें अति विख्यात। उदार भरत तिहीं
लोकीं॥१२॥ श्रीरामस्मरणें प्रज्ञाप्रबुद्ध।
श्रीरामाचा कनिष्ठ बंधु। भरत भजनीं
अगाधबोधु। वसे स्वानंदु नंदिग्रामीं॥१३॥
ऐसिया अगाधस्थिती। भरता नंदिग्रामीं वस्ती।
वनवासीं श्रीरघुपती। करील ख्याती ते
एका॥१४॥ निजराज्याची लोभप्राप्ती। निःशेष
त्यजूनि रघुपती। अयोध्याकांडा केली समाप्ती।
करोनि वस्ती वनवासीं॥१५॥ सापत्न मातेची
वचनोक्ती। श्रीरामें पाळोनि अति प्रीतीं।
अयोध्याकांडा केली समाप्ती। करोनि वस्ती
वनवासीं॥१६॥ देह त्यागितां नृपती। भाक न
सांडी श्रीरघुपती। अयोध्याकांडा केली समाप्ती।
करोनि वस्ती वनवासीं॥१७॥ कौसल्या
मातेच्या काकुलती। श्रीरामें मौन धरोनि
निश्चितीं। अयोध्याकांडा केली समाप्ती। करोनि
वस्ती वनवासीं॥१८॥ सीता चरणीं चाले
वनाप्रती। दुःख न मानूनि सीतापती।
अयोध्याकांडा केली समाप्ती। केली वस्ती
वनवासीं॥१९॥ लक्ष्मणाच्या क्षोभोक्तीं। क्षोभ

न मानूनि रघुपती। अयोध्याकांडा केली समाप्ती।
करोनी वस्ती वनवासीं॥१००॥ भरत नेऊं
आला अति प्रीतीसीं। त्यासीं बोळवूनि
सुखस्थितीं। अयोध्याकांडा केली समाप्ती।
करोनि वस्ती वनवासीं॥१॥ त्यजोनि निजराज्य
प्रचंड। वैभवासी देवोनि दंड। नानाभोगांचें
ठेंचोनि तोंड। अयोध्याकांड संपविलें॥२॥
दुःख ओढवलें वितंड। तें स्वयें केलें
खंडविखंड। मोहाचें करोनि काळें तोंड।
अयोध्याकांड संपविलें॥३॥ अभिमान अति
अवघड। भरडिला जैसा मूग कांकड। परिपाकीं
करोनि गोड। अयोध्याकांड संपविलें॥४॥
दुस्तर वन भय दुर्घड। त्या भयाचें ठेंचोनि तोंड।
वनवास करोनियां गोड। अयोध्याकांड संपविलें
॥५॥ याउपरी रघुनंदन। सेवोनि दंडकारण्य।
वधील त्रिशिरा खर दूषण। राक्षसदळण
श्रीराम॥६॥ एका जनार्दना शरण। अगाध कथा
रामायण। परमानंदें रसाळ पूर्ण।
दंडकारण्यरहिवासु॥७॥ स्वस्ति श्रीभावार्थ-
रामायणे अयोध्याकांडे एकाकारटीकायां
भरतअयोध्यागमननंदिग्रामवासो नाम
अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥॥ ओव्या॥१०७॥
श्लोक॥१०॥ एवं॥११७॥

॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥

॥ अयोध्याकाण्डं समाप्तम् ॥

अरण्यकांड - श्रीराम जटायू भेट

जटायूचे निजपोटी। अंती श्रीराम देखावा दृष्टी। देह पडतां स्वयें सृष्टी। आला भेटी निजभक्तां॥१॥

श्री गुरुभ्यो नमः

॥ श्रीसद्गुरवे रामचंद्राय नमः ॥

श्रीएकनाथ महाराजकृत

श्रीभावार्थरामायण

अरण्यकांड

चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् ।

एकैकमक्षरं पुंसां महापातकनाशनम् ॥

श्रीरामांचा निरोप घेऊन भरत श्रीरामांच्या पादुका बरोबर घेऊन अयोध्येकडे गेल्यानंतर इकडे चित्रकूट पर्वतावर वास्तव्य करीत असलेले ब्राह्मण ऋषि मुनि अत्यंत चिंताग्रस्त होऊन परस्परांशी कुजबुज करीत बसले होते. चिंतातुर ऋषींची ती कुजबुज पाहून श्रीरामांना शंका आली की, माझ्याकडून काही अधार्मिक कृत्य घडले की माझ्यापासून यांना काही उपद्रव झाला ? त्यांच्या ते काहीच ध्यानात येईना. श्रीरामही ऋषींची चिंता, त्यांचे दुःख समजून घेण्यासाठी उत्सुक झालेले पाहून त्या ऋषींपैकी जाबाली ऋषी पुढे झाले, व त्यांनीच ऋषींच्या दुःखाला वाचा फोडली.

“त्रिशिर, खर व दूषण हे तीन राक्षस फार प्रबळ झाले आहेत. आपण आपल्या अमोघ पराक्रमाने ताटिका राक्षसी, मारीच व सुबाहु यांना धूळ चारिली, ती कीर्ती हे राक्षस ऐकून आहेत. त्यामुळे या तीन राक्षसांची आपल्यासमोर येऊन युद्ध करण्याची छाती होत नाही. त्यामुळे रात्रीच्या वेळी आपण झोपलेल्या अवस्थेत असताना आपल्यावर हल्ला करावा व आपणास वधावे असा या राक्षसांचा मानस

असल्याचे आम्हाला निश्चितपणे कळले आहे. त्यामुळे आम्ही समस्त ब्राह्मणमंडळी हा चित्रकूट पर्वत सोडून जाणारच आहोत; तरी आपणही तिघांनी येथे राहणे इष्ट नव्हे.” असे जाबाली ऋषींनी सांगितल्यावर श्रीरामांनी “राक्षसांचा संहार करण्यास मी समर्थ आहे. राक्षसांच्या भीतीने आपण चित्रकूट पर्वत सोडून जाण्याची आवश्यकता नाही. मी येथे असल्यामुळे आपण अगदी निर्भय चित्ताने येथे रहावे. राक्षसांचा संहार करून आपला सांभाळ करणे हे आम्हा क्षत्रियांचे व्रतच आहे.” याप्रमाणे ऋषींना विनवून व निक्षून सांगितले असताही त्या ब्राह्मणांना श्रीरामांचे म्हणणे पटले नाही. चित्रकूट पर्वत सोडून जाण्यास रामांचा नकार मिळताच त्या ब्राह्मणांनी श्रीरामांचा निरोप घेऊन, आपल्या मुलाबाळांचा संसार बरोबर घेऊन राक्षसांच्या भीतीने ते स्थान सोडले ! मनात विकल्प, धैर्याचा अभाव आणि अविश्वास त्यामुळे ते ब्राह्मण तेथून निघून गेले.

सर्व ब्रह्मवृंद त्या स्थानातून निघून गेल्यानंतर मात्र सीतेला त्या भकास वस्तीत रहाणे योग्य वाटेना ! एकंदरीत सर्वत्र राक्षसांनी बराच

धुमाकुळ घातलेला पाहून, त्यांचा संहार करून सर्व समाजाचे त्यांच्यापासून संरक्षण करणे हे क्षत्रियांचे आद्य कर्तव्य आहे, असे जाणून श्रीराम व लक्ष्मण यांनी सीतेसह दंडकारण्यात जाण्याचे ठरविले. राक्षसांचा संहार करण्यासाठी श्रीराम व लक्ष्मण यांनी बरोबर सर्व आयुधे घेतली; आणि अत्यंत उत्साहाने त्यांनी दंडकारण्यात प्रवेश केला.

महामुनि अत्रिऋषि म्हणजे दुःखी, कष्टी जनांचे विश्रांतिस्थान असे ते दंडकारण्यात आपल्या पत्नीसह रहात होते. श्रीराम व लक्ष्मण सीतेसह प्रथम त्यांच्याच आश्रमात आले. त्या महातपस्वी ब्रह्मर्षींना पाहून श्रीराम, लक्ष्मण व सीता यांनी अत्रि व त्यांची पत्नी महासती अनसूया यांना साष्टांग दंडवत घालून प्रणिपात केला. त्या दांपत्यालाही श्रीरामांच्या भेटीमुळे अत्यानंद झाला. सीतेच्या भेटीमुळे अनसूयेलाही परमानंद झाला. इतक्या लहान वयातही सीता निष्ठेने पतिव्रत्य पाळून श्रीरामांबरोबर वनवास स्वीकारते म्हणून अनसूया तिचे अभिनंदन करते; आणि सीतेची पतिनिष्ठा पाहून अनसूया आपले पतिव्रता व्रत व दिव्य वस्त्र सीतेला देते.

अत्यंत कृपायुक्त अंतःकरणाने अनसूयेने आपले व्रत सीतेला दिले, दिव्य वस्त्रे सीतेला नेसविली, चंदनाची सुगंधि माला सीतेच्या गळ्यात घातली, आणि सीतेचे कौतुक, लाड पुरविण्यासाठी एक तेजःपुंज असा अलंकारही तिला दिला ! जिच्या हस्तस्पर्शानेच केवळ ब्रह्मा, विष्णु व महेश हे बालकस्वरूप झाले असे जिचे अद्भुत सामर्थ्य होते तिने आपणहून कृपायुक्त भावनेने सीतेला दिव्यवस्त्रे व अलंकार देणे यांत विशेष महत्त्व होते. सीतेच्या अंगाला लावलेली उटी, दिलेली वस्त्रे व अलंकार कधीही निस्तेज न होणारी अशी दैवी होती. अनसूयेने सीतेला अभय

देऊन सांगितले की “तुला माझा प्रसाद लाभला आहे त्यामुळे राक्षसांपासून तुला कधीही भय वाटणार नाही.” कारण तिला भविष्यकाळात काय घडणार असते त्याची कल्पना असते, म्हणूनच सीतेला सावध करून अनसूया धीर देते.

यावेळी ब्रह्मर्षि अत्रिमुनि श्रीरामांना अनसूयेची पूर्वीची कथा थोडक्यात सांगून तिच्या सामर्थ्याची कल्पना देतात, “अरण्यात किंवा पर्वताच्या गुहेत न जाता हिने घरच्या घरीच राहून दहा हजार वर्षे पतिसेवेची अत्यंत कष्टप्रद, घोर तपश्चर्या केली. काम, क्रोध व लोभ यांना अनुसूयेने जिंकून घेतले. लोभावर जय मिळवल्याने कोणाबद्दलही कसलीच असूया, द्वेष नाही. म्हणूनच तिचे नांव अनसूया पडले ! गेल्या दहा हजार वर्षात अनसूयेने एकदाही माझे वचन उल्लंघिले नाही. याच तपामुळे ती अत्यंत सामर्थ्यसंपन्न झाली.”

नंतर अत्रिऋषींनी श्रीरामांना पुढील वृत्तांत सांगितला. या पृथ्वीवर दहा वर्षे अनावृष्टि झाली होती. त्यावेळी अनसूयेने स्वसामर्थ्याने फळमूळांचा आहार देऊन सर्व प्रजेला वाचविले गौतमऋषीने फक्त ब्राह्मणांनाच वाचविण्याचे श्रेय घेतले. परंतु अनसूयेने सर्व वर्णांना आणि पशुपक्षी, डुकर, कुत्रे इत्यादी श्वापदांनाही आनंदाने, संतोषाने तृप्तिभोजन देऊन संतुष्ट केले.

पृथ्वीवर वृक्ष नसताना आणि सर्वत्र अवर्षण पडले असताना दारी येईल त्या याचकाला इच्छाभोजन देणाऱ्या या महासतीचे हे अद्भुत सामर्थ्य पाहून देव व ब्राह्मणमंडळी आश्चर्यचकित झाली ! ब्रह्मा, विष्णु व महेशांनी तर अनसूयेची परीक्षाच घेण्याचे ठरविले, व ते तिचे ब्राह्मणवेष घेऊन तिच्या आश्रमात मध्यान्हसमयी आले व तिला म्हणाले की “तू नग्न होऊन आम्हां तिघांना इच्छाभोजन वाढ”

अनसूयेने क्षणाचाही विलंब न करता त्याप्रमाणे इच्छाभोजन देण्याची तयारी केली; आणि अत्रिऋषींचे चरणतीर्थ हातात घेऊन त्या आलेल्या तीन ब्राह्मणांवर तीर्थाचे सिंचन केले ! अनसूयेच्या हातून तीर्थाचे अभिषिंचन होताच ते तिघेही देव तत्काळ तीन लहान बालक झाले ! नंतर अनसूयेने नग्न होऊन त्यांना जवळ घेऊन स्तनपान दिले !

सावित्री, लक्ष्मी आणि पार्वती यांना पातिव्रत्याचा गर्व झालेला असतो. त्यांना अनसूयेच्या पातिव्रत्याची व तिच्या दैवी सामर्थ्याची कल्पना यावी यासाठीच हे तीनही देव अनसूयेकडे आलेले असतात. तिच्या पातिव्रत्याच्या प्रभावामुळे ब्रह्मा, विष्णु व महेश यांना बालकत्व आलेले पाहून व ते तिघेही अनसूयेच्या हाती असलेले पाहून; त्या तीनही गर्विष्ठ स्त्रियांचा गर्वपरिहार होतो; व त्या गर्वहत होऊन अनसूया-अत्रि यांना मनोभावे शरण जातात, व आपल्या पतींची सुटका करतात.

पुढे ते तिघेही पुत्र मोठे होतात. ब्रह्मा चंद्र होतो, शंकर दुर्वासऋषि होतो, आणि विष्णु दत्तात्रेय होतो. अशी ही सर्व कथा अत्रिमुनि श्रीरामांना सांगून “अनसूया ही तुमची आदिमाता आहे. तिचा आशीर्वाद तुम्ही घ्यावा म्हणजे वनवासात तुम्हाला कोणापासून कसलेच भय वाटणार नाही व कधीही अपयश येणार नाही” असे सांगतात. त्याप्रमाणे श्रीराम-लक्ष्मण व सीता यांनी अत्रि व अनसूया यांना अभिवंदन करून त्यांचा आशीर्वाद घेतला. तेथे त्रिरात्र राहून त्यांनी पुढे प्रयाण केले.

अत्रिमुनींची आज्ञा घेऊन सर्वजण मजल-दरमजल करीत कुठे तीन दिवस, तर कुठे सात, कुठे पाच तर कुठे एक दिवस मुक्काम करीत करीत त्या अरण्यातून पुढे पुढे चालले होते.

जाता जाता मार्गात त्यांना भयावह असे विराध राक्षसांचे वन लागले. त्या वनात सिंह, वाघ, लांडगे, कोल्हे, हत्ती, ससे हे परस्परांचे वैर विसरून जीव घेऊन पळत असलेले श्रीरामांच्या दृष्टीस पडले. श्वापदांच्या भयाचे कारण काय असावे याचा विचार करीत श्रीराम व लक्ष्मण पुढे जात असता विराधाने येऊन त्यांच्या मागून जाणाऱ्या स्वरूपसुंदर जानकीचे अपहरण केले ! त्या विराधाने दोन्ही हातांनी सीतेला धरून आपल्या मांडीवर बसविले. सीतेने आपली पत्नी व्हावे म्हणून तो विराध तिचा अनुनय करू लागला. परंतु त्या महाधिप्पाड राक्षसाला सीता जराही घाबरली नाही. कारण श्रीरामांच्या एकाच बाणाचे हा भक्ष्य आहे हे तिला माहीत होते. त्यामुळे ती निःशंक होती.

तरीही तिने श्रीरामांचे स्मरण करून त्यांना विराधाच्या हातून सोडविण्यासाठी पाचारण केले. श्रीरामांचे नाव ऐकताच विराध घाबरला. सीतेची हाक ऐकून राम-लक्ष्मण मागे फिरले. परंतु ते अरण्य अत्यंत गर्द व दाट असल्यामुळे त्यांना सीता दिसली नाही. तेव्हा लक्ष्मणाने संतापाने प्रखर बाणांची वृष्टि करून ते वन छेदून सपाट व मोकळे केले. त्याबरोबर त्यांना पर्वतप्राय असा महाक्रूर विराध दिसला ! आरक्त डोळे, तांबडीलाल जिव्हा, नाक व तोंड वाकडे असा भेसूर विराध श्रीराम व लक्ष्मण यांना पाहतो व ‘ते कोण आहेत’ म्हणून त्यांची चौकशी सीतेजवळ करतो. श्रीराम हे सीतेचे पति व लक्ष्मण हा तिचा दीर आहे हे समजताच विराध त्यांच्यावर धावून जातो. विराध श्रीरामांचा अधिकक्षेप करून त्यांना सांगतो की, “जीव वाचवायचा असेल तर मुकाट्याने येथून निघून जा. जर युद्ध करण्यासाठी पुढे आलात तर निष्कारण प्राणाला मुकाल. मी एवढा

महाबलवान् या अरण्यात असताना तुम्ही आपल्या पत्नीला बरोबर घेऊन येथे आलातच कसे ? तुम्ही दोघे तर तापसी दिसता आणि धनुष्यबाण का बाळगता ? तुम्ही कोणाचे कोण आहात ते सर्व वृत्त मला सांगा.”

विराधाची ही उद्दामपणाची भाषा ऐकून श्रीरामांनी “सुबाहूचा व ताटिकेचा संहार करणारा राम तो मीच, एकवीस वेळा निःक्षत्रिय पृथ्वी करणाऱ्या परशुरामाला शौर्यामध्ये लाजविणारा राम तो मीच आहे व राक्षसांचा संहार करण्यासाठीच मी येथे वनात आलो आहे” असे विराधाला निक्षून सांगितले; व त्यालाच त्याचा कुलवृत्तांत श्रीरामांनी विचारला. विराधाने स्वतःची मातापिता सांगून “मी तुमचा वध करणार आहे” असे बोलताच लक्ष्मण संतापून त्याच्यावर तीक्ष्ण असे बाण सोडून त्याला घायाळ करतो. त्यामुळे क्रुद्ध होऊन विराध लक्ष्मणाचा प्राण घेण्यासाठी त्याच्यावर एक प्रचंड शूळ फेकतो; परंतु श्रीरामांनी मध्येच एक बाण सोडून तो शूळ मार्गातच तोडून टाकला, व लगेच त्यांनी एक अत्यंत तेजःपुंज, लखलखीत बाणाने विराधाला जर्जर करून त्याला खाली पाडले. !

श्रीरामांचा बाण लागून विराध मरणोन्मुख झाला. तरीही त्यामुळे आपमुक्ती मिळणार असल्यामुळे त्याला मनातून परमानंद झाला. म्हणून श्रीराम त्याला पूर्ववृत्तांत विचारतात. विराधाने पूर्ववृत्तांत सांगितला.

“मी पूर्वजन्मी तुंबरू नामक गायक होतो. एकदा कुबेराने मला दरबारात गायन करण्यासाठी पाचारण केले. त्यावेळी मी मद्यपान करून रंभेसह क्रीडा करीत होतो. मला बळेबळे कुबेरासमोर नेतात. तेथे माझा उन्मत्तपणा पाहून

कुबेराला राग येऊन कुबेर मला शाप देतो की, ‘तू क्रूरात्मा राक्षस होऊन घोर अरण्यात राहशील’ ही शापवाणी ऐकताच मी घाबरून कुबेराची क्षमायाचना करून उःशापाची प्रार्थना करतो. त्यावेळी कुबेर उःशाप सांगतो की ‘श्रीराम, लक्ष्मण व सीतेसह वनवासाला येतील त्यावेळी तू सीतेचे अपहरण करशील. त्यामुळे तुझे प्राणहरण होऊन तुला मुक्ती मिळेल’ त्याप्रमाणे आज मला आपल्या बाणाने मुक्ती मिळून पुनश्च गंधर्वदेह प्राप्त होत आहे. आपल्या बाणाने अजर, अक्षय असे सुख मला लाभले आहे. माझा देहाहंकार पूर्णतः नष्ट झाला आहे”. असे म्हणून विराधाने श्रीरामांना अभिवंदन केले तोच त्याला नेण्यासाठी देदीप्यमान असे विमान खाली उतरले. राक्षसाचा देह टाकून विमानात बसताना, निःसीम तेजस्वी शरभंग ऋषींच्या, अर्धयोजने लांब असलेल्या आश्रमास अवश्य जावे म्हणून श्रीरामांना विराधाने सांगितले “तुमच्या दर्शनाने त्याला माझ्याप्रमाणेच मुक्ती मिळेल. त्याच्याकडून आपल्यालाही वनवाससंबंधी अधिक माहिती मिळेल. शरभंगाला सत्यलोकाला नेण्यासाठी इंद्र आला होता. परंतु तुमच्या भेटीची अत्युत्कट इच्छा असल्यामुळे शरभंगाने सत्यलोकी जाण्याचे नाकारले आहे. तरी माझ्याप्रमाणेच आपण त्यालाही सुखी करावे” असे सांगून विराध विमानातून गंधर्वलोकी निघून गेला!

नंतर श्रीराम सीता व लक्ष्मण यांसह शरभंग ऋषींच्या आश्रमाकडे निघाले. दोन कोस मार्ग चालून जाताच त्यांना शरभंगाचा आश्रम दिसला. महातपस्वी शरभंगऋषींना ब्रह्मलोकाला नेण्यासाठी ब्रह्मदेवाने हंसयुक्त विमान देऊन इंद्राला पाठवलेले असते. हंसयुक्त विमानात बसण्याचे सामर्थ्य इंद्राला नसते म्हणून त्याने

विमान पुढे पाठवले व आपण रथात बसून शरभंगऋषींच्या आश्रमाजवळ आला. ब्रह्मादिकांनाही अत्यंत पूज्य असलेल्या त्या शरभंगाच्या आश्रमात इंद्रादिक सर्व देव, शरभंगानी ब्रह्मलोकाला यावे म्हणून त्यांची वारंवार प्रार्थना करित होते. त्यावेळी इंद्रादिक देवांना शरभंग सांगतात की, “या वनात श्रीराम आलेले आहेत. ते इतक्यातच येथे येतील. मी श्रीरामांचे दर्शन घेतल्याशिवाय ब्रह्मलोकाला येणार नाही. तुम्ही माझ्यासाठी आणलेले विमान घेऊन जावे. मी स्वसामर्थ्यानेच तिकडे येईन.” असे शरभंग इंद्रादिकांना सांगत आहेत तोच श्रीराम आश्रमात येऊन पोचले. इंद्र, सिद्ध, चारण, देवगुरू बृहस्पति यांनी देदीप्यमान अशा श्रीरामांचे दर्शन घेतले. “ब्रह्मलोकाला येऊन जन्माची पुनरावृत्ति टळत नाही; परंतु रामदर्शनाने मात्र पुनरावृत्ति टळून अक्षय्यपदाची प्राप्ती होते म्हणून मला ब्रह्मलोकाचे आकर्षण नाही” असे शरभंगऋषींनी इंद्रादिक देवांना सांगताच सर्व देव श्रीरामांचा जयजयकार करित निजधामाला निघून गेले.

समस्त देव निघून गेल्यावर श्रीरामांनी आश्रमात येऊन शरभंगाचे दर्शन घेतले व त्या तिघांनीही ऋषींना नम्रतापूर्वक लोटांगण घातले. अत्यानंदाने शरभंगानीही श्रीरामांना प्रेमालिंगन देऊन श्रीरामांची चरणप्रक्षालनपूर्वक गंध-पुष्पादिकांनी पूजा केली व ते आसनस्थ झाले. त्यावेळी “आश्रमात देवांच्या आगमनाचा उद्देश काय होता ?” असा प्रश्न श्रीराम शरभंगांना विचारतात. त्यावेळी शरभंग आपला सर्व वृत्तांत थोडक्यात श्रीरामांना सांगतात, “मी उदंड तपश्चर्या करून पितृलोक, स्वर्गलोक, महर्लोक, जनलोक प्राप्त करून घेतले. शेवटी सत्यलोकही लाभला असता मी त्याचा त्याग

केला. कारण मला अक्षय्य सुखाची प्राप्ती फक्त आपल्याच पवित्र दर्शनाने झाली आहे. आजवर संपादन केलेले सर्व पुण्य मी आपल्या चरणी समर्पित केले आहे. जन्ममरणाची बाधा आपल्या दर्शनानेच नष्ट झाल्यामुळे मला खरे समाधान झाले आहे.” शरभंगऋषींची ही आपल्याविषयीची अपार भक्ती पाहून श्रीराम संतुष्ट झाले. नंतर श्रीरामांनी शरभंगांनाच या दंडकारण्यात वस्ती कोठे करावी असा प्रश्न केला. त्यावेळी शरभंगऋषींनी श्रीरामांना त्याच वनात असलेल्या सुतीक्ष्ण ऋषींकडे जाण्यास सांगितले. नंतर शरभंगांनी श्रीरामांची प्रार्थना केली की, “आपणासमक्ष मी आत्मदहन करणार आहे तोवर आपण येथे रहावे” ही विनंती श्रीरामांनी मान्य करताच शरभंगऋषींनी तत्काळ आसन घालून योगाग्नीने आपले दहन केले; व तो देह टाकून त्यांनी सत्यलोकाला जाण्यासाठी कुमारदेह धारण केला व शरभंगानी सत्यलोकाला गमन केले!

महाक्रूर अशा विराधाचा वध केलेला पाहून व शरभंग ऋषींचा उद्धार केलेला पाहून श्रीरामांच्या आश्रयार्थ अनेक लहानथोर ऋषि आले. त्या दंडकारण्यातील राक्षसांच्या भयावह अत्याचारांना घाबरून, त्रासून ही सर्व मंडळी स्वसंरक्षणासाठी श्रीरामांच्या आश्रयासाठी एकत्र येतात. ते सर्व ऋषि राक्षसांच्या समग्र लीलांचे वर्णन श्रीरामांना सांगून त्यांना शरण जाऊन अभय मागतात. श्रीरामही विनम्रभावाने त्यांना अभय देतात. “आपण मला मान देणे योग्य वाटत नाही. कारण आपण ज्ञानवृद्ध-तपोवृद्ध आहात, आपला अधिकार आशीर्वाद देण्याचा आहे. आपण मला देवतांप्रमाणे पूज्य आहात. आपल्या आशीर्वादाने, स्वपराक्रमाने मी राक्षसांचा संहार करून गोब्राह्मणांचे संरक्षण

करीन. आपण जराही काळजी करू नये.” हे ऐकताच त्या ब्राह्मणांना परमानंद झाला. आनंदातिशयाने सर्वांनी श्रीरामांचा जयजयकार केला.

नंतर लक्ष्मण, सीता व समस्त मुनिगणांना बरोबर घेऊन श्रीराम, शरभंगऋषींनी सांगितल्याप्रमाणे, सुतीक्ष्णांच्या आश्रमाकडे येतात. श्रीराम आश्रमाकडे येत असलेले समजताच सुतीक्ष्णमुनि आपले आसन सोडून श्रीरामांना सामोरे येतात. श्रीराम सुतीक्ष्णऋषींना वंदन करतात. सुतीक्ष्णही श्रीरामांना हृदालिंगन देतात. त्या आश्रमात श्रीरामांना सुतीक्ष्णमुनी सहा महिने प्रेमाने ठेवून घेतात. श्रीरामांना राहण्यासाठी दंडकारण्यात आश्रम कोठे बांधावा असा प्रश्न श्रीराम, शरभंगाच्या सूचनेप्रमाणे सुतीक्ष्णमुनींना करतात. “आपण दंडकारण्यातील सर्व ऋषींचे आश्रम फिरून व तेथे राहून पहावेत. ज्या आश्रमात आपल्या मनाला संतोष होईल व खरी विश्रांती लाभेल ते स्थान मी आपल्यासाठी निश्चित करीन. म्हणून आपण प्रथम आश्रम पाहण्यासाठी निघावे व आश्रम पाहून झाल्यावर परत माझ्या आश्रमात यावे.” असे सुतीक्ष्णमुनींनी श्रीरामांना सांगितल्यावर आश्रम पाहण्यासाठी सुतीक्ष्णांना वंदन करून तिघांनी तेथून प्रयाण केले.

वनवासातून मार्ग आक्रमण करीत असता या पूर्वीचा क्रम श्रीराम पुढे, त्यानंतर लक्ष्मण व त्यांच्या मागे सीता असा होता. परंतु याचा परिणाम विराधाने सीतेचे हरण करण्यात झाला होता. या प्रसंगाची आठवण होऊन हा चालण्याचा क्रम बदलून सीतेला दोघांच्या मध्ये घेण्याची सूचना लक्ष्मण करतो. त्या सूचनेवरून श्रीराम आपल्यामागे सीतेची योजना करून तिच्यामागे लक्ष्मणाने चालावे अशी व्यवस्था

करून ते तिघेही ऋषिगणांसह मार्गात येणारे ऋषींचे नानाविध आश्रम पहात दंडकारण्यातून जात असतात. मार्गातून जाता जाता ते तिघेही ऋषींसह एका सरोवरावर येतात. त्या पवित्र व विशाल अशा सरोवरावर येताच श्रीराम-लक्ष्मणांना तेथे सुंदर नृत्य व गायन चालू असल्याचे ऐकू येते. परंतु प्रत्यक्ष नाचणारी व गाणारी व्यक्ति कोणीही त्यांना दिसत नाही. त्यामुळे ते आश्चर्यमूढ होऊन बरोबर असलेल्या ऋषींना त्या सरोवराचा पूर्व-वृत्तांत विचारतात. श्रीरामांच्या प्रश्नावरून ऋषी त्या सरोवराचा वृत्तांत सांगतात.

या सरोवराचे नाव ‘पंचाप्सर’ सरोवर असे आहे. मंदकर्णी नामक एका ऋषींनी वायुभक्षण करून येथे दहा हजार वर्षे अत्यंत तीव्र तपश्चर्या केली. काम-क्रोध-लोभादि सर्व विषयाबद्दल हे पूर्ण अनासक्त झाल्यामुळे या ऋषींचे सामर्थ्य विलक्षण वाढले. त्यामुळे स्वर्गस्थ इंद्रादिक देव भीतीने काळजीत पडून त्यांनी यांच्या तपश्चर्येत विघ्न आणण्यासाठी पाच रूपयौवनसंपन्न अशा अप्सरा त्या ऋषींना भुलविण्यासाठी पाठविल्या. त्या मनमोहक अप्सरांनी त्या ऋषींसमोर नृत्यविलास व कामपूर्ण चाळे सुरू करताच हे मंदकर्णी ऋषि स्थानच्युत होऊन कामासक्त झाले. मंदकर्णी ऋषि आपल्याला वश झालेले पहाताच त्या अप्सरांनी नग्न होऊन त्यांच्यासमोर नृत्य करण्यास प्रारंभ करिताच हेही नगनावस्थेत नाचू लागले !

मंदकर्णी ऋषि पूर्णपणे कामवेडे होऊन त्या अप्सरांजवळ संभोगाची याचना करू लागताच त्या अप्सरा ज्या मार्गाने आल्या त्याच उर्ध्वमार्गाने परत जाऊ लागल्या. ज्या कार्यासाठी अप्सरा आल्या होत्या तो कार्यभाग झाला असला तरी मंदकर्णीची कामेच्छा तृप्त झाली

नव्हती, त्यामुळे तेही स्त्रीलंपट होऊन दीनवाणीने स्वतःचे स्वत्व विसरून त्या अप्सरांची मनधरणी करू लागले. त्या प्रमदांचे गायन ऐकताच आजवरचे वैराग्य हरवून त्याने तत्काळ प्रमाद केला म्हणूनच त्या ऋषींना 'मंदकर्णी' हे नाव प्राप्त झाले होते.

मंदकर्णींच्या तपश्चर्येत विघ्न निर्माण करण्याचे देवांचे कार्य ठरल्याप्रमाणे अप्सरांनी केलेले होतेच. परंतु ते ऋषि त्रिकालज्ञ होते. त्यांना जर हे विघ्न इंद्राने केले असे कळले तर ते शाप देऊन भस्म करून टाकतील म्हणून इंद्र घाबरला व तत्काळ तो ऋषीजवळ प्रगट होऊन त्यांना "आपण मागाल तो वर देईन" असे म्हणाला. ऋषींनीही इंद्राजवळ त्याच पाच सौंदर्यसंपन्न अप्सरांची मागणी केली. त्याप्रमाणे इंद्राने त्या पाच अप्सरा मंदकर्णी ऋषींना दिल्या. परंतु एवढ्याने भागले नाही. कारण दहा हजार वर्षांच्या अत्युग्र तपश्चर्याने ते ऋषि जुनाट व जर्जर झालेले होते ! ते त्या यौवनसंपन्न अप्सरांना कसे चालणार ? म्हणून त्या टाळाटाळ करू लागल्या ! त्या अप्सरांच्या मनातील भाव त्या कामासक्त अशा त्रिकालज्ञ ऋषींनी लगेच ओळखला व स्वतः ते कर्तुमकर्तुम् शक्तिशाली असल्यामुळे त्यांनी आपला जराजर्जर देह बदलून त्या ठिकाणी तारुण्यसंपन्न व मदनमोहक असा तरुणाचा देह धारण केला ! हे ऋषींचे मदनमस्त रूप पाहून मात्र त्या अप्सरा इतक्या भाळल्या की; त्यांना दुसरा कोणीही पुरुष आवडेना ! त्या त्यांची जीवाभावाने सेवा करू लागल्या ! अद्भुत सामर्थ्यशाली मंदकर्णी ऋषींनी त्या सरोवरामध्येच स्वसामर्थ्याने त्या अप्सरांबरोबर क्रीडा करण्यासाठी मंदिर उभारले व त्यांच्याशी मंदकर्णी रत होऊन राहिले. या सरोवरात त्याच पाच अप्सरांचे नृत्यगायन चालू

असल्यामुळे आपणास ते ऐकू येत आहे, असे त्या सर्व ऋषींनी श्रीरामांना सांगताच त्यांना मोठा विस्मय वाटला. श्रीरामांनी नंतर त्याच सरोवरातील पाण्याने आचमन करताच त्यांना ते आतील मंदिर दिसले व श्रीरामांच्या दर्शनाने आतील मंदकर्णीऋषींनाही परमानंद झाला ! मंदकर्णी ऋषींनी केलेल्या अत्युत्कट अशा उग्र तपस्येमुळेच श्रीरामांचे चरण त्यांच्या मंदिराला लागले होते. त्या ऋषींनी आपल्या मंदिरात श्रीराम-लक्ष्मण व सीता या सर्वांना प्रेमाने नेले. त्यांची मनोभावे पूजा करून त्यांना आपल्या मंदिरात बराच काळपर्यंत ठेवून घेतले. त्या पाच अप्सरांनीही त्या ऋषींबरोबरच श्रीरामांची अंतःकरणपूर्वक सेवा करून आपला उद्धार करून घेतला.

याप्रमाणे मंदकर्णींचा पाहुणचार बराच काळपर्यंत स्वीकारून त्यांना सुखी करून श्रीराम तेथून निघाले व दंडकारण्यातील इतरही ऋषींच्या आश्रमातील सत्कार स्वीकारीत स्वीकारीत कोठे महिना, कोठे दोन महिने, कोठे चार महिने तर कोठे वर्षभरही आश्रमांतून मुक्काम करीत करीत श्रीराम ठरल्याप्रमाणे सुतीक्ष्णमुनींच्या आश्रमात येऊन पोचले. सुतीक्ष्णांना श्रीराम आश्रमात परत आल्यामुळे अत्यानंद झाला व त्यांनी श्रीरामांना जवळजवळ सहा महिने आपल्या आश्रमात ठेवून घेतले.

एके दिवशी श्रीराम अगस्ति ऋषींच्या आश्रमाकडे जाण्याची सुतीक्ष्णमुनींकडे अनुज्ञा मागतात; व अगस्ति आश्रमाकडे जाण्याचा मार्गही विचारतात. सुतीक्ष्णमुनीही आदराने श्रीरामांना अगस्ति आश्रमाकडे जाण्याचा मार्ग सांगून, जाण्यासाठी अनुज्ञा देतात. अगस्ति ऋषींचा महिमा सांगण्याच्या निमित्ताने, ब्राह्मणांस कपटाने ठार मारणारे वातापी व

इल्वल या राक्षसांचा नाश अगस्तिमुनींनी कसा केला ते श्रीरामांना सांगून त्यांच्या आश्रमाकडे जाताना वाटेत अगस्तींचे धाकटे बंधु महामति यांची भेट घेण्याबद्दल सुतीक्ष्णमुनि श्रीरामांना सांगतात. पुढे अगस्तिमुनींच्या आश्रमास जावे व ते सांगतील त्याप्रमाणे दंडकारण्यातील पुढील प्रवास आपण करावा असे श्रीरामांना सुतीक्ष्ण मुनींनी सांगितल्यावर श्रीराम-लक्ष्मण व सीता या तिघांनी सुतीक्ष्णांना वंदन करून त्यांचा निरोप घेऊन ते सुतीक्ष्णांच्या आश्रमातून महामतीच्या भेटीसाठी पुढे निघाले.

पुढे श्रीराम महामतीच्या आश्रमात आले. महामतींनी केलेल्या सत्काराचा स्वीकार करून “अगस्ति ऋषींच्या आश्रमात त्यांच्या दर्शनासाठी मी जाण्यास अतीव उत्सुक आहे तरी कोणत्या मार्गाने जावे ?” असा प्रश्न श्रीराम महामतींना विचारतात.

ते ऐकताच महामति श्रीरामांना सांगतात की “जर माझे ज्येष्ठ बंधु महामुनि अगस्तींचे दर्शन घेण्याची आपणास उत्कट इच्छा असेल तर आपण विलंब न लावता आजच दर्शनासाठी निघावे. अगस्ति ऋषींचा आश्रम अत्यंत पवित्र असून तेथे समस्त देव अगस्तींच्या मुखाने श्रीरामकथा श्रवण करण्यासाठी येत असतात. ज्या मार्गाने जात असता आपणास आल्हाद वाटेल तोच मार्ग त्यांच्या आश्रमाकडे जाणारा आहे असे समजून चला”, असेही महामतीने सांगितले. त्याप्रमाणे महामतींचा निरोप घेऊन श्रीराम-सीता व लक्ष्मण यांनी तिथून पुढे प्रयाण केले.

इकडे अगस्तिमुनि स्वतः त्रिकालज्ञ असल्यामुळे श्रीराम आपल्या आश्रमात येत आहेत हे त्यांनी आधीच जाणले व साक्षात् परब्रह्म आपल्या घरी येत असल्यामुळे त्यांना

मनोमानसी परमानंद झाला ! ही वार्ता त्यांनी आपल्या शिष्यांना सांगून श्रीरामांच्या स्वागताची गुढ्या-तोरणे उभारून जय्यत तयारी केली. अगस्तिऋषींनी मुक्तकंठाने श्रीरामांची स्तुति केली व आपला शिष्य परिवार घेऊन ते महातपस्वी मुनि श्रीरामांना सामोरे गेले ! श्रीरामांनी आश्रमाकडे येताना समोरून अगस्ति ऋषींना सामोरे येत असलेले पाहून लक्ष्मणाजवळ धन्यता व्यक्त केली. एका आचमनात समुद्र शोषण करणारा हा तेजोराशी सामोरा येताच श्रीरामांनी प्रेमादराने अगस्तींना साष्टांग दंडवत घातला, आणि ऋषींनीही श्रीरामांना प्रेमालिंगन दिले ! नंतर जानकी व लक्ष्मण यांनीही महामुनींना चरणवंदन केले. ऋषींना श्रीरामदर्शनाने अत्यानंद झाला होताच. त्यांनी श्रीरामांना वाजतगाजत आश्रमात आणून त्यांची मधुपर्क पूजा केली व सर्वानी श्रीरामांचा जयजयकार केला ! एवढ्या महान् तपस्वी अगस्तींनी फार मोठा सन्मान केल्यामुळे श्रीराम भारावून गेले व “आपण माझी पूजा करावी एवढ्या योग्यतेचा मी नाही” असे उद्गार श्रीरामांनी अगस्तिऋषींजवळ काढले. ते ऐकून अगस्तिमुनि त्यावेळी श्रीरामांची स्तुति करून म्हणतात ‘तुज द्यावा जो जो मान । तो तो तुजलागी होय न्यून । तुझे अगाध महिमान । मानपान तुज नाही ॥ (अ. ५वा ओ. ४४)

‘आपण थोरमनाने माझी पूजा स्वीकारावी एवढीच प्रार्थना आहे.’ असे म्हणून अमृततुल्य सुमधुर फळे, सुगंधित पुष्पे आणून वेदोक्त मंत्रोच्चारांत अगस्तिमुनि श्रीरामांची पूजा करतात.

श्रीरामांच्या अवतारकार्याची अगस्तिऋषींना कल्पना असल्यामुळे अगस्तिऋषि श्रीरामांना राक्षसांचा वध करण्यास उपयोगी पडतील अशी

दिव्य अस्त्रे, धनुष्य, अक्षयी भाते, अभेद्य कवच समर्पण करतात. युद्धात उपयोगी ठरणारी दिव्य अस्त्रे प्राप्त झाल्यामुळे श्रीरामांनाही संतोष होतो. अगस्तिमुनींची भार्या महासति लोपामुद्रा पुढे येऊन तिने सीतेची यथोक्त पूजा केली व सीतेच्या पातिव्रत्याचे कौतुक केले “या अरण्याला दंडकारण्य असे का म्हणतात ?” असा प्रश्न श्रीराम अगस्ति ऋषींना विचारतात. त्यावरून तो वृत्तांत अगस्ति सांगतात.

“या प्रदेशावर दंडक नावाचा राजा राज्य करीत असतो. तो अतिशय गर्विष्ठ व उन्मत्त असतो. एकदा शिकार करीत असताना त्याच्याकडून भृगुवंशातील च्यवनऋषींचा अपमान होतो. त्यामुळे क्षोभ होऊन च्यवनऋषि दंडकाला शाप देऊन त्याचे राज्य, सर्व प्रदेश राजासह भस्म करून टाकतात. च्यवनऋषींच्या शापामुळे हजारो वर्षे हा प्रदेश ओस पडलेला असतो व त्याला कारण हा दंडक राजा असतो म्हणून याला दंडकारण्य असे म्हणतात.”

वर्षानुवर्षे ओसाड होऊन पडलेल्या या प्रदेशात पुन्हा मनुष्यवस्ती कशी झाली असे श्रीरामांनी विचारताच अगस्तिऋषी तोही कथाभाग सांगतात. “दंडकारण्यात पुनश्च मनुष्यवस्ती व्हावी म्हणून नारदमुनि एक युक्ति योजतात. नारद एकदा विंध्याद्रि पर्वताजवळ मेरुपर्वताची फारच स्तुति करतात की “मेरुपर्वतापेक्षा अधिक बलवान व उंच पर्वतच दुसरा अस्तित्वात नाही”! झाले ! विंध्याद्रि पर्वताला तेवढे निमित्त पुरले. त्याने मेरुपर्वताशी स्पर्धा करण्यासाठी स्वतः उंच होण्याचे ठरविले व त्याप्रमाणे तो इतका उंच वाढला की चंद्रसूर्याची गतिच खुंटली ! विंध्याद्रि पर्वताने आपली उंचीच एवढी प्रचंड प्रमाणात वाढवली की सूर्य चंद्राना उगवताच येईना ! त्यामुळे

सूर्यादय होईना व ब्राह्मणांना, ऋषीमुनींना स्नानसंध्या, ब्रह्मयज्ञ, स्वाहाकार, यज्ञयाग वगैरे काहीच करता येईना ! सूर्यचंद्र नाहीत त्यामुळे प्रजेचे नित्यनैमित्तिक सर्वच व्यवहार थांबले व सृष्टीवर एकच हलकल्लोळ उडाला. संध्येशिवाय अन्नग्रहण करावयाचे नसल्यामुळे ब्राह्मणवर्ग भुकेने तडफडू लागला. गाईवासरे हंबरडा फोडू लागली आणि एकच आकांत झाला ! त्यावेळी सर्व ऋषींनी ब्रह्मदेवाकडे विंध्याद्रि विरुद्ध तक्रार केली. त्यामुळे देवांनी, अगस्तिऋषींना दक्षिणदिशेस पाठवावे असे ठरविले. त्याप्रमाणे देवांनी अगस्तिऋषींना विंध्याद्रीचे नियमन करण्यासाठी दक्षिणदिशेला जाण्याचे विनविले.

हे सांगून अगस्ति ऋषींनी रामांना सांगितले की, मी अशी ही देवांची विनंती व दंडकारण्य वसवावे ही नारदांची इच्छा ओळखून दक्षिणेस जाण्याचे मान्य केले व त्याप्रमाणे तत्काळ विंध्याद्रीजवळ आलो. मी आलेला पहाताच विंध्याद्रीने लोटांगण घातले व माझी पूजा केली. मीही विंध्याद्रीची त्याच्याजवळ खूप स्तुति केली व ‘मेरुपर्वतापेक्षा तुझी थोरवी फार आहे. मेरु पर्वत तुझी बरोबरी कधीच करू शकणार नाही’ असे त्याला सांगताच विंध्याद्रीला परमानंद झाला व तो अधिकच विनम्र होऊन त्याने लोटांगण घातले. माझ्या येण्याचा उद्देश विंध्याद्रीने विचारताच ‘दक्षिणेकडील तीर्थयात्रेला मला जावयाचे आहे तरी तू मला खाली निजून मार्ग दे.’ असे विंध्याद्रीला मी सांगताच त्याने लगेच खाली निजून मला वाट मोकळी करून दिली. ‘मी परत येईपर्यंत तू उठू नकोस’ अशी मी आज्ञा करताच तो तसाच पडून राहिला व चंद्रसूर्याची गति पुनश्च चालू होऊन सृष्टीवरील सर्व व्यवहार पूर्वीसारखे सुरळीत चालू झाले. या प्रदेशात माझे आगमन होताच च्यवन

ऋषींचा शाप नाहीसा झाला व या प्रदेशात पुन्हा पर्जन्यधारा बरसू लागली. तृण-धान्य, फुले, फळे, नदी, नाले, सरोवरे यांनी हा प्रदेश समृद्ध झाला. पशुपक्षी येथे नांदू लागले. 'माझ्याबरोबर आलेल्या ऋषींनी येथे वस्ती केली व ते दंडकारण्यवासी झाले. परंतु या प्रदेशावर राज्य करण्यासाठी कोणी राजा नसल्यामुळे येथे राक्षसांनी हा प्रदेश व्यापला आहे. तुझ्या आगमनामुळे राक्षसांचा संहार होऊन ऋषींचे भय नष्ट होऊन त्यांचे संरक्षण होईल.'

हा सर्व वृत्तांत ऐकून श्रीरामांना फार आश्चर्य वाटते. नंतर दंडकारण्यात आश्रमासाठी वस्ती कोठे कारवी हा प्रश्न श्रीराम अगस्तींना विचारतात. त्यावेळी "गंगातटी पंचवटीत आश्रम बांधून वस्ती करावी" असे अगस्ति श्रीरामांना सांगतात. त्याप्रमाणे पंचवटीत आश्रमाची उभारणी करण्यासाठी, अगस्ति मुनींना वंदन करून श्रीराम, सीता व लक्ष्मण यांसह तेथून पुढे निघतात. पंचवटीत जाताना मार्गात श्रीरामांना एक पर्वतप्राय गिधाड आडवे येते. म्हणून श्रीराम त्याला "माझा मार्ग अडविल्यामुळे तुझ्या जिवाला धोका आहे तरी तू मार्ग सोडून बाजूला हो. मी दशरथाचा मुलगा श्रीराम आहे. तूही आपला सर्व वृत्तांत मला सांग, असे निक्षून सांगतात. त्याबरोबर त्या गिधाडाने श्रीरामांना लोटांगण घातले व दर्शन झाल्याबद्दल आनंद व्यक्त केला. श्रीरामांनी पृच्छा केल्यावरून त्या गिधाडाने आपल्या कश्यपवंशाच्या मूळ उत्पत्तीचे साद्यंत वर्णन करून श्रीरामांना सांगितले. "मी कश्यपाचा नातू असून माझे नाव जटायू आहे. कश्यपाला एकूण चार स्त्रिया होत्या. अदिती, दिती, दनी आणि चौथी माझ्या वडिलांची मातुश्री विनता, ह्या त्या कश्यपाच्या स्त्रिया.

विनतेला दोन मुलगे. एक अरुण व दुसरा गरुड. अरुणाला दोन मुलगे. मी जटायू व दुसरा संपाति. अरुण हा सूर्याचा सारथी झाला व गरुड विष्णूचे वाहन झाला. अमृतकुंभ गरुडाने हिरावून नेल्यामुळे तो फार प्रसिद्धीस आला होता." अमृतहरणाची कथा यावेळी श्रीराम जटायूला विचारतात म्हणून जटायू ती कथा श्रीरामांना सांगतो. (गरुडाची अमृतहरणाची कथा वाचकांनी अरण्यकांडात सहा व सात अध्यायात असलेली मुळातूनच वाचावी.)

गरुडाने मातृबंधमोचनाकरिता केलेली पराक्रमशाली अमृतहरणाची शौर्यगाथा जटायूने श्रीरामांना सांगितल्यावर तो आपल्या वंशाची माहिती त्यांना सांगतो. "विनतेचे दोघे पुत्र गरुड व अरुण व अरुणाचे जटायू व संपाति. आम्ही सूर्यवंशात सेवक होऊन रहावे अशी आमच्या पिताजींची म्हणजे अरुणाची आम्हाला आज्ञा होती. म्हणून आम्ही दशरथाची मैत्री संपादन केली. आणि त्याचाच पुत्र तू आज मला महाभाग्याने दर्शन दिलेस त्यामुळे मी कृतार्थ झालो." असे म्हणून जटायूने श्रीरामांना साद्यंत नमस्कार घालून प्रेमालिंगन दिले. "पंचवटीत आपण आश्रम बांधून राहिल्यानंतर मृगयेसाठी आश्रम सोडून बाहेर गेल्यावर मी सीतेचे सदैव संरक्षण करीन. मी येथे जागता पहारा ठेवल्यावर आपणास व सीतेस राक्षसांचे भय उरणार नाही. माझ्या सामर्थ्यापुढे राक्षसांचे काही चालणार नाही," असे अभिवचन जटायू श्रीरामांना देतो. शिवाय तो पंचवटीकडे जाणाऱ्या मार्गाचा माहितगार असतो. त्यामुळे त्याच्या मार्गदर्शनाचा लाभ घेऊन श्रीराम, लक्ष्मण व सीता ही पवित्र व रम्य अशा पंचवटीत येतात. पंचवटीत आश्रम बांधून श्रीरामांनी वस्ती केल्यावर जटायूही कबूल केल्याप्रमाणे

आश्रमासमोरील पर्वतावर राहून त्यांच्या संरक्षणासाठी सदैव सिद्ध राहतो.

पंचवटीच्या परिसरातील निसर्गरम्य व अल्हाददायक वनश्री पाहत व पक्ष्यांचे सुमधुर कूजन ऐकून राम-लक्ष्मण व सीता ही अत्यंत आनंदित होतात. रामांनी अरुणा, वरुणा व सरस्वती या नद्यांच्या त्रिवेणी संगमावर सुंदर आश्रम बांधण्याची कामगिरी लक्ष्मणावर सोपविली. रामांची आज्ञा शिरोधार्य मानून लक्ष्मणानेही, यज्ञशाळा, द्विजशाळा, जीवनशाळा, शयनशाळा यांनी युक्त आणि ऋषिसमुदायांना राहता येईल असा सुंदर, कौशल्यपूर्ण आणि विशाल आश्रम त्रिवेणीच्या तीरावर राहण्यासाठी बांधला. नाना तऱ्हेच्या सुगंधित पुष्पांनी सुशोभित केलेल्या त्या आश्रमात राम व सीतेची लक्ष्मण मनोभावे सेवा करीत असे. आपले सर्व जीवनच लक्ष्मणाने रामांची सेवा करण्यासाठी समर्पण केल्यामुळे तो द्वंद्वभावरहितच झाला होता. एक दिवस मात्र सेवारत लक्ष्मणाची कसोटी पहाण्याचाच नाजूक प्रसंग निर्माण झाला ! नेहमीप्रमाणे सीतेच्या रक्षणासाठी लक्ष्मणाला आश्रमात ठेवून राम स्नानासाठी गेले. राम समोर असता सीता कधी निद्रा घेत नसे. स्नानासाठी राम आश्रमाबाहेर गेल्यामुळे विश्रांती घेण्यासाठी म्हणून जानकीला झोप आली. तिला झोप लागल्यावर वान्याने तिच्या छातीवरचे व गुह्यभागावरील वस्त्र उडून दूर झाले ! लक्ष्मण हा सदैव रामांच्या ध्यानातच रममाण झालेला असावयाचा ! याही वेळी तो असाच ध्यानमग्न असल्यामुळे सीतेच्या शरीरावरील वस्त्र दूर झाले तरी ते लक्ष्मणाच्या नजरेस आले नाही. राम स्नान आटोपून आश्रमात येतात तो सीता वस्त्रहीन अवस्थेत

निद्रिस्त असलेली त्यांच्या दृष्टीस पडली ! त्यावेळी राम लक्ष्मणाला म्हणाले, “स्त्री म्हणजे साक्षात् अग्निकुंड आहे आणि पुरुष म्हणजे जणु तुपाची घागर ! असे असता परस्त्रीचा गुह्यभाग दृष्टीस पडला तर कोणा पुरुषाचे मन विचलित होणार नाही ?” श्रीरामांच्या या बोलण्याची मेख लक्षात घेऊन लक्ष्मणानेही श्रीरामांना लगेच विनम्रपणे सांगितले की, “ज्याचा पिता शुचिर्भूत आहे आणि ज्याची माता पतिव्रता आहे; व जो सदैव श्रीरामसेवारत आहे त्याचे चित्त अशा प्रसंगी कधीही चळणार नाही.” हे लक्ष्मणांचे स्पष्ट व परखड उत्तर ऐकताच श्रीराम लक्ष्मणावर मनोमन संतुष्ट झाले व त्यांनी लक्ष्मणाची एकनिष्ठ भक्ती पाहून त्याला आनंदाने प्रेमालिंगन दिले. हा दोघांचा संवाद ऐकून सीताही लज्जित मनाने उठली व तिनेही लक्ष्मणाला आदराने वंदन केले !

लक्ष्मण नेहमी वनात जाऊन कंदमूळ व फळे भोजनार्थ आणीत असे. नेहमीप्रमाणे तो फळे आणण्यासाठी वनात गेला असता त्याला आश्चर्य दिसून आले. त्याच वनात शूर्पणखेचा पुत्र सांब राक्षस कालखड्ग प्राप्तीसाठी घोर तपश्चर्या करीत होता. अनेक वर्षांची तपस्या चालू असल्यामुळे सांबाच्या शरीरावर वारूळ तयार होते. सांबाच्या तपश्चर्येला अनुलक्षून कालखड्ग स्वर्गातून खाली येऊ लागते; परंतु त्या शस्त्रदेवतेच्या मनातून सांबासारख्या क्रूर व महापापी राक्षसाच्या हातात जावयाचे नसते. सांब राक्षस जेथे तपस्या करीत असतो तेथेच फळे तोडण्यासाठी लक्ष्मण आलेला असतो. ते शस्त्र सरळ लक्ष्मणाच्या हातात अलगद येऊन पडते ! अकस्मात् हातात शस्त्र येऊन पडलेले त्याच्या लक्षात आले तरी जवळपास शस्त्र

देणारा कोणी दिसेना ! म्हणून लक्ष्मण चकित झाला. असे हे अपूर्व शस्त्र हातात पडताच लक्ष्मण आनंदित झाला व त्या खड्गाची धार किती आहे ते पहाण्यासाठी म्हणून त्याने जवळच्याच जाळीत त्या खड्गाचा घाव घातला. त्याच जाळीत शूर्पणखेचा पुत्र सांब हा तपश्चर्या करित बसलेला असल्याने त्या शस्त्राचा त्या जाळीवर घाव बसताच त्या सांब राक्षसाचा एका घावातच शिरच्छेद झाला.

लक्ष्मणाने खड्ग वर उचलताच ते रक्तलांछित झालेले पहाताच, नजरचुकीने का होईना आपल्या हातून निश्चितपणे ब्रह्महत्याच घडली असावी म्हणून लक्ष्मणाचे मन अस्वस्थ होऊन तो, नसत्या फंदात पडल्याबद्दल चिंतातुर झाला. लक्ष्मणाने संचिंत अवस्थेत श्रीरामांना घडलेला प्रकार सांगून ब्रह्महत्येबद्दल प्रायश्चित्त विचारले, ज्याचा वध झाला तो वारुळात असलेला ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य किंवा शूद्र यापैकी निश्चित कोण होता याची लक्ष्मणाला काहीच कल्पना नव्हती, त्यामुळे वध कोणाचा झाला हे कळल्याशिवाय प्रायश्चित्त तरी निश्चित कसे सांगावयाचे? म्हणून श्रीरामांनी लक्ष्मणाला कोणाचा वध झाला ते पाहण्यासाठी परत वधस्थानी पाठवले. लक्ष्मण मूळ जागेवर येऊन पहातो तो ते शरीर एका अक्राळविक्राळ राक्षसाचे असल्याचे त्याला कळून चुकले. राक्षसवध झालेला कळताच लक्ष्मणाला आनंद होतोच व ब्रह्महत्येच्या काल्पनिक दोषाचे भयही त्याच्या मनातून निघून जाते. “यापुढे कोणतेही कार्य करताना माझी पूर्व-संमति घ्यावी. शिवाय या घटनेमुळे सूडबुद्धीने राक्षस येथे येतील तरी त्यांच्यापासून सावध असावे.” असा इशाराही रामांनी लक्ष्मणाला दिला.

इकडे लंकेत सांब राक्षसाची आई शूर्पणखा राहत होती. सांबाचा वध होताच लंकेत तिला सांबाबद्दल दुष्ट स्वप्ने पडू लागली. त्याबरोबर ही अशुभ घटना तिने रावणाच्या कानावर घातली व ती लंकेहून पद्मपुराला सांबला पहाण्यासाठी विमानाने तत्काळ निघून आली. येताच प्रथम शूर्पणखेने त्रिशिर, खर, दूषण याची भेट घेतली व ती सांबाला पहाण्यासाठी म्हणून आली. सांबाच्या तपश्चर्येच्या जागी येताच आपल्या मुलाचा शिरच्छेद झालेला तिला समजला. एवढा प्रचंड सामर्थ्यशाली सांब मृत्युमुखी पडलेला पहाताच शूर्पणखा पुत्रशोकाने व्याकुळ होऊन फार आक्रोश करते. आपल्या मुलाचा वध कोणी केला ते शोधून काढण्यासाठी ती सर्व अरण्य धुंडून पहाते. त्या वेळी धनुष्यबाणांनी सज्ज असलेला लक्ष्मण शूर्पणखेच्या दृष्टीस पडला. यानेच आपल्या सांबाचा वध केला असावा असे निश्चित ठरवून सांबाच्या वधाचा सूड घेण्यासाठी लक्ष्मणाचा वध करण्याचे तिने मनाशी ठरविले. परंतु लक्ष्मणाला बळाने ठार करण्याचा प्रयत्न केला तर हा महापराक्रमी दिसत असल्यामुळे तोच आपला घात करील असे तिला वाटल्यावरून शूर्पणखेने लक्ष्मणाची भार्या होऊन त्याला फसवून ठार मारण्याचे ठरविले.

मनात कपट योजल्याप्रमाणे शूर्पणखेने स्वरूप-सुंदर स्त्रीचा वेष मायेने धारण केला व ती लाजत मुरडत लक्ष्मणाजवळ आली. भरजरी रेशमी वस्त्र व रत्नजडित अलंकार धारण केलेली ती शूर्पणखा लक्ष्मणाच्या पाया पडून, त्याची धर्मपत्नी होण्याची इच्छा लक्ष्मणाजवळ व्यक्त करून, त्याच्या गळ्यात घालण्यासाठी पुष्पमाला घेऊन पुढे आली. तिचे हे धाष्ट्य पाहून लक्ष्मण संतापाने लगेच मागे सरला.

“राक्षस नाना तन्हेच्या मायावी स्वरूपात येऊन फसवितील तरी सावध असावे” हा श्रीरामांनी दिलेला इशारा लक्ष्मणाच्या लक्षात असतो. त्यामुळे शूर्पणखेच्या कामुक चाळ्यांना लक्ष्मण दाद देत नाही. तिची विवाहाची विनंती ऐकून लक्ष्मणाने तिला आपले ज्येष्ठ बंधू राम यांच्याकडे पंचवटीत जाऊन विवाहाची आज्ञा घेऊन येण्यास धाडले. त्याप्रमाणे ती कपटी शूर्पणखा पंचवटीत येऊन ‘लक्ष्मणाला आपल्याबरोबर विवाह करण्यास संमति देण्याबद्दल’ श्रीरामांना शरण गेली. सीतेच्या मनातही तिच्याचद्दल करुणा उत्पन्न झाली; परंतु ती सुंदर स्त्री पहाताच तिच्या डोळ्यातील उलट्या बुबुळामुळे रामांनी ती कपटवेष घेऊन आलेली राक्षसीच आहे हे तत्काळ ओळखले. लक्ष्मणाबरोबर विवाह करण्याची तिची इच्छा ऐकून श्रीरामांना हसूच आले. परंतु तिचा अधिक्षेप न करता रामांनी तिला सांगितले की, “तोंडी निरोपाने किंवा लेखी पत्राने लक्ष्मण माझे सांगणे ऐकणार नाही. पण जर तुझ्या पाठीवर मी त्याला तुझ्यासह विवाह करण्याची आज्ञा लिहून दिली तर मात्र तो तुझ्याशी लग्न करण्यास तयार होईल हे निश्चित !” या गोष्टीला शूर्पणखा प्रथम संमती देईना. लेखी पत्राचा तिने आग्रह धरला. त्यासाठी सीतेचीही मनधरणी केली; परंतु रामांनी लेखी किंवा तोंडी आज्ञा देण्यास स्पष्ट नकार देताच नाईलाजाने शूर्पणखा रामांसमोर पाठमोरी येऊन उभी राहिली.

शूर्पणखेची दृष्टि जाणार नाही अशा कंबरेजवळच्या भागावर श्रीरामांनी लक्ष्मणाला सूचना लिहिली की, “ही स्त्री असल्यामुळे हिचा दध करू नये; परंतु हिचे नाक ओठांसहित कापून काढावे. असे केल्यानेच हिची योग्य ती संभावना होईल.” याप्रमाणे पाठीवर आज्ञा

लिहून झाल्यावर शूर्पणखा सानंद होऊन लक्ष्मणाकडे त्याच्या गळ्यात माळ घालण्यासाठी म्हणून गेली. परंतु तिच्या कोणत्याही कामलीलांना बळी न जाता लक्ष्मणाने तिला झिडकारले व “श्रीरामांच्या हातची लेखी अनुज्ञा पाहिल्याशिवाय माझी खात्री होणार नाही” असे शूर्पणखेला निक्षून सांगताच तिने आपल्या पाठीवरचा मजकूर लक्ष्मणाला दाखविला.

पाठीवर श्रीरामांनी लिहिलेला मजकूर शूर्पणखेला माहीत नव्हता. आपल्याशी विवाह करण्याची लक्ष्मणाला आज्ञा लिहिली असेल अशी तिची कल्पना असते. लक्ष्मणही सावधचित्ताने तो पाठीवरील मजकूर वाचतो आणि सर्व प्रकार त्याच्या लक्षात येतो. लक्ष्मणाने लगेच त्या शूर्पणखेची वेणी व दंड धरले व तिला धरणीवर पाडून आपल्या प्रखर शस्त्रांनी तिचे नाक व ओठ कापून टाकले. त्याबरोबर त्या कपटी राक्षसीचे अक्राळ विक्राळ स्वरूप प्रकट झाले. आपण केलेले कपट आपल्यावरच अशा तऱ्हेने उलटलेले पाहून शूर्पणखा संतापाने लक्ष्मणाचा घात करण्यासाठी त्याच्या अंगावर धावून गेली. परंतु तितक्यात लक्ष्मणाने आपले शस्त्र उचलताच शूर्पणखा भीतीने पळून गेली. नंतर लक्ष्मणाने पंचवटीत येऊन घडलेला सर्व वृत्तांत श्रीरामांना निवेदन केला.

शूर्पणखा विद्रूप झाल्यावर परत पद्मपुरीस खरदूषणांकडे गेली. महाबलिष्ठ व मायावी शूर्पणखेला अशा पद्धतीने विद्रूप अवस्थेत पाहताच सर्व राक्षसमंडळी चिंताग्रस्त होऊन गेली. ती विरूप स्थिति पाहून खर व दूषण हे प्रमुख राक्षसही अतिशय क्रुद्ध झाले. घायाळ व रक्तबंबाळ झालेल्या शूर्पणखेने झालेला प्रकार

त्या दोघांना सांगून श्रीराम व लक्ष्मण यांचे स्वरूप व सामर्थ्य याविषयी वर्णन करून सांगितले. “लक्ष्मणाने माझ्या उरावर पाय देऊन आपले ओठ व नाक कापले आहे. तरी या गोष्टीचा आपण दोघा बंधूंनी लगेच सूड घ्यावा. कारण, तुम्ही श्रीराम व लक्ष्मणांना रणांगणात ठार केलेत की, मला त्यांचे रक्तप्राशन करावयाचे आहे.” असे शूर्पणखेने खर व दूषण यांना कळकळीने विनवून सांगताच त्या दोन राक्षसश्रेष्ठांनी महाक्रूर व प्रचंड सामर्थ्यशाली असे चौदा बलाढ्य राक्षस श्रीराम व लक्ष्मण यांचा वध करण्यासाठी पाठविले.

इकडे पंचवाटीत श्रीराम वगैरे नेहमी सावध वृत्तीने आश्रमात रहात असत. चौदा राक्षस आपल्या आश्रमाकडे येत असलेले पाहून श्रीरामांनी लक्ष्मणाकडून धनुष्यबाण घेऊन ते सज्ज केले व ते युद्धाच्या पावित्र्यात उभे राहिले. “आम्ही गंगेच्या परिसरातील तापसी आहोत. आपणाला कोणी पाठवले आमच्याकडे ? का आलात आपण मरायला येथे ?” असे रामांनी त्या राक्षसांना विचारताच राक्षसांनी रामांच्या तापसीपणाची निर्भर्त्सना करून खर राक्षसाच्या भगिनीची-शूर्पणखेची विटंबना केल्याचा दोष रामांना दिला; व लगेच रामांवर नानातऱ्हेच्या शस्त्रांशूंची वृष्टि सुरू केली. रामही धनुष्यबाण घेऊन सज्ज होतेच. त्यांनी राक्षसांची येणारी शस्त्रे आपल्या अमोघ बाणांनी मार्गातच तोडून टाकली. नंतर आपला एक सोनपंखी अतुल बाण अभिमंत्रून रामांनी त्या चौदा राक्षसांवर सोडताच त्या बाणाने चौदाही राक्षसांची शरीरे भेदून त्यांचे प्राण हरण केले व तो बाण खर व दूषण यांना शोधण्यासाठी आकाशात फिरत राहिला व ते राक्षस कोठे दिसेनात म्हणून तो बाण परत रामांच्याच भात्यात आपल्या जागी जाऊन

स्थानापन्न झाला ! रामांचे हे बाणाचे अपूर्व कौशल्य पाहून सीता चकित होऊन गेली.

त्या चौदा राक्षसांच्या मागे लक्ष्मणाने नकट्या शूर्पणखेला पहाताच तो तिला ठार करण्यासाठी धावला. त्याबरोबर रामांनी ‘स्त्रीघात करू नये’ असा शास्त्रार्थ सांगून लक्ष्मणाला तेथेच आवरला. “याच एका शूर्पणखेमुळे आपल्या हातून समस्त राक्षसकुळाचा संहार होणार आहे. खर, दूषण, रावण, कुंभकर्ण, इंद्रजित व रावणाचे सर्व सैन्य यांच्या नाशाला हीच एकमात्र कारण होणार असल्यामुळे आपण तिचा वध करू नये” असे रामांनी लक्ष्मणाला समजावून सांगितल्यावर लक्ष्मणाने शूर्पणखेला ठार करण्याचा बेत रद्द करून धनुष्यबाण खाली ठेवले व रामांना लोटांगण घातले.

रणभूमीवरून जीव घेऊन पळत सुटलेली शूर्पणखा सरळ आपला बंधु खर याच्याकडे परत आक्रोश करीत आली व तिने साहाय्यार्थ दिलेल्या राक्षसांचा, रामाने त्यांना निःशस्त्र करून एकाच बाणात कसे ठार केले ते सविस्तर वर्णन करून खराला सांगितले. “तुमच्या सामर्थ्याचा भ्रम दूर करून समस्त राक्षसांचा राम लवकरच संहार करणार आहे” असे शूर्पणखेने खराला सांगताच तो महाबलाढ्य राक्षस अतीव क्रुद्ध झाला व त्याने आपले बंधू दूषण व त्रिशिरा यांना पाचारण केले व चौदा हजार राक्षससेना बरोबर घेऊन ते तिघे बंधू रथावर आरूढ होऊन राम-लक्ष्मणांशी युद्ध करण्याकरिता त्यांनी सत्वर प्रयाण केले.

रणधुरंधर राक्षसांचे प्रचंड सैन्य समवेत घेऊन खर हा रथातून युद्धार्थ जाऊ लागताच त्याचे घोडे रस्त्यात अडखळून पडले व त्यामुळे सारथीसुद्धा कोलमडला. त्याच गडबडीत

खराच्या रथावर असलेल्या ध्वजस्तंभावर एक घुबड येऊन बसले व त्याने घूं घूं असा आवाज करण्यास सुरुवात केली. त्या घुबडाने तेथून उडून नंतर खराच्या कपाळावरच प्रहार केला. धरणीकंप, उल्कापात, विजा पडणे असले अनर्थावह अपशकुन झालेले पाहून खर व त्याचे सर्व राक्षससैन्य मनातून दचकलेच. तरीही खराने लागलीच आपला रथ सावरून घेतला व तो झालेल्या अपशकुनांबद्दल तिरस्कार व्यक्त करीत पुढे चालू लागला व श्रीराम-लक्ष्मणाला ठार करून त्यांचे रक्त शूर्पणखेला देण्याचे आश्वासनही त्या धुंदीत त्याने दिले.

खर-दूषण व त्रिशिरा यांनी रामांबरोबर पराक्रमाची अगदी शर्थ केली. परंतु त्या राक्षसांच्या प्रचंड मायावी शक्तीचे व राक्षससैन्याचे रामांच्या दैवी शक्तीपुढे काही चालले नाही. श्रीरामांनी दूषण, त्रिशिरा या सर्वानाच बाणांनी ठार केले. शेवटी खर आणि राम यांचा घनघोर रणसंग्राम होऊन अखेर रामबाणाने खराचा शिरच्छेद झाला. खराचे क्षीर धडावेगळे होताच त्या मस्तकाने कायमची मुक्ती मिळाल्याबद्दल रामांची मुक्तकंठाने स्तुति केली; आणि ते शीर श्रीरामचरणांजवळ येऊन पडले ! ब्रह्मादि देवांनाही जिंकण्यास अतिशय दुष्कर असलेला प्रचंड सामर्थ्यशाली खर राक्षसाला रामांनी त्याच्याशी निकराची झुंज देऊन ठार केले म्हणून शंकर, ब्रह्मदेव व इतरही समस्त देव व ऋषिमुनींनी अत्यानंदाने रामांची प्रशंसा करून त्यांचा जयजयकार केला. सीतेनेही रामांचा अद्भुत पराक्रम पाहून त्यांना प्रेमालिंगन दिले व लक्ष्मणाने लोटांगण घालून त्यांना अभिवादन केले. सर्व ऋषिमहर्षींच्या प्रेमळ आशीर्वादानेच आपणास युद्धात विजयी

होता आले म्हणून रामांनीही समस्त ऋषि-मुनींना दंडवत घालून त्यांची कृपा भाकली.

या युद्धांत फक्त शूर्पणखा जिवंत राहिली. युद्ध संपल्यावर ती खर-दूषणांच्या स्त्रियांकडे परत गेली. आपल्या यजमानांच्या नाशाला हीच नकटी कारणीभूत झाली म्हणून सर्व राक्षसस्त्रियांनी शूर्पणखेला शाप दिला की “तू अपशकुनी होशील.” शोकाकुल होऊन सर्व राक्षसस्त्रियांनी आक्रोश सुरू केल्यावर शूर्पणखा त्यांना लंकेला घेऊन जावे. युद्धात सर्व राक्षसांचा पराभव करून तो प्रदेश रामांनी वनातील ब्राह्मणांना आंदण दिला. त्यामुळे तेथे राहण्यासाठी येताच लंकेला निघालेली शूर्पणखा त्या ब्राह्मणांना भक्षण करण्यासाठी त्यांच्यावर धावून गेली. त्या अक्राळविक्राळ राक्षसीला पाहताच सर्व ब्राह्मणांची एकदम पाचावर धारण बसली व ते पळत पळत श्रीरामांजवळ संरक्षणार्थ परत आले. ब्राह्मणांवर आलेल्या नव्या संकटाचे निवारण करण्यासाठी रामांनी लक्ष्मणाला पाठविले. त्या प्रदेशात लक्ष्मण युद्धसज्ज होऊन आल्यावर तीच नकटी शूर्पणखा ब्राह्मणांना मारून त्यांचे मांस भक्षण करण्यासाठी धावून येत असलेली दिसली. लक्ष्मणाने लगेच बाण सोडून प्राणहरण न करता फक्त तिचे दोनही कान कापून टाकले. लक्ष्मणाकडून शूर्पणखेला अशा तऱ्हेने पुनश्च दुसरा तडाखा बसताच ती इतर राक्षसस्त्रियांना समवेत घेऊन विमानाने लंकेत रावणाकडे आली.

रावण लंकेत होताच. नाक, कान, व ओठ कापलेली अशी विद्रूप चेहऱ्याची आपली भगिनी पाहून त्याला व त्याच्या दरबारातील प्रधानादिक सर्वानाच जबरदस्त धक्काच बसला. शूर्पणखेने आक्रोश करून रावणाचे पाय धरिले

व त्याला, श्रीरामांनी राक्षसकुलाचा संहार कसा केला ते सांगून “तुलाही त्या अद्भुत पराक्रमी श्रीरामांपासून धोका आहे” असा निर्वाणीचा इशारा दिला. श्रीरामांचा धाक पूर्वी सीतास्वयंवरात रावणाने घेतलेलाच होता. त्याचाच हा नवीन भयावह प्रताप ऐकताच रावण मनातून धास्तावलाच; परंतु तसे वरकरणी न दाखविता संतापाचा आव आणून, श्रीरामांचा साद्यंत वृत्तांत व खर-दूषण यांच्या वधाचे व शूर्पणखेच्या विडंबनाचे मूळ कारण रावणाने शूर्पणखेला विचारले. तिने स्वरूपसुंदर श्रीरामांचे वर्णन करून व त्यांच्या पराक्रमाची, युद्धकौशल्याची यशोगाथा तितक्याच तन्मयतेने रावणाला ऐकविली, तसेच पराक्रमी लक्ष्मणाची व श्रीरामपत्नी सीतेचीही माहिती सांगितली. असा हा राक्षसांचा अंतक असल्यामुळे रावणाने श्रीरामांच्यावर धावून जावे आणि त्यांचा नाश करावा असे शूर्पणखा काकुळतीने रावणाला विनविते. परंतु तिच्या त्या सांगण्याचा रावणावर काही परिणाम होण्याऐवजी रावण तिच्या सांगण्याची अगदीच उपेक्षा करतो. रावणाची उपेक्षावृत्ति पहाताच शूर्पणखा मनातून उद्विग्न होते. तरी ती रावणाला श्रीरामांच्या विरुद्ध चिथावण्याच्या प्रयत्नात जराही कसूर करीत नाही.

रावणाचा स्त्रीलोभ शूर्पणखेला माहीत होता. म्हणून तिने सहेतुकपणे सीतेच्या सर्वांगमनोहर अशा सौंदर्याचे, तिच्या अंगप्रत्यंगाचे कामुक वर्णन रावणासमोर करून, ‘अशी ही लावण्यराशी सीता ही आपलीच धर्मपत्नी म्हणून योग्य दिसेल,’ असे शूर्पणखेने रावणाला सांगताच त्याला मिथिला नगरीतील सीतास्वयंवराच्या वेळी पाहिलेली सीता आठवली; आणि सीतेच्या नुसत्या स्मरणानेच

रावणाची कळी खुलली. त्याचे सर्वांग रोमांचित होऊन गेले. त्याला अखंड सीतेचेच ध्यान लागून राहिले. श्रीरामांच्या समोर युद्ध करणे सोपे नाही तर कपटाने सीतेला पळवून लंकेला आणावी व हे सर्व कार्य अगदी गुपचुप करून मोकळे व्हावे असे रावणाने मनाशी निश्चित केले; आणि सीताहरणाची योजना अमलात आणण्यासाठी तो रथात बसून मारीच राक्षसाकडे निघाला !

सीतेच्या लोभाने अस्वस्थ झालेला रावण वेगाने मारीच राक्षसाच्या आश्रमात दाखल होतो. परस्परांच्या भेटीत क्षेमकुशल व आदरसत्कार झाला. रावणाने मारीचाला एकांतात घेऊन त्याला श्रीरामांच्यामुळे राक्षसकुळावर आलेल्या आपत्तीचे वर्णन करून सांगितले. “आपले दुसरे स्थान पद्मपूर येथील खर, दूषण, त्रिशिरा या राक्षसांचा चौदा हजार राक्षसांसह रामाने वध केलाच परंतु आपली धाकटी बहीण शूर्पणखा हिचेही नाक-कान-ओठ कापून रामलक्ष्मणांनी तिला अगदी विदूष केले आहे. आपण असता रामाने असे अतिक्रमण करणे हे आपणास शोभावह निश्चित नाही म्हणून शूर्पणखेची रामाने अशी विडंबना केल्याबद्दल मी रामाची स्वरूपसुंदर पत्नी सीता ही पळवून आणणार आहे. तरी तू मला त्याबाबतीत साहाय्य करावे.” अशा तऱ्हेचे विचार रावणाने मारीचाकडे बोलून दाखविले. सीतेचे अपहरणासाठी कोणती युक्ति कशी अमलात आणावयाची त्याचीही कल्पना रावणाने मारीचाला दिली. या कामी मोठे साहाय्य होईल या अपेक्षेने रावणाने मारीचाची खूप स्तुतिही केली.

रावणाकडून रामाचे नाव ऐकताच मारीचाची त्रेधा उडते. तो थरथर कापू लागतो. कारण पूर्वी विश्वामित्रांच्या यज्ञाचा विध्वंस करण्यासाठी

मारीच गेला असता रामांनी सुबाहूचा निःपात करून मारीचाला बाणाच्या केवळ पिसान्यानेच शतयोजने दूर उडवून दिलेले असते. त्यावेळी सुदैवाने मारीच रामांच्या तावडीतून सुटतो. परंतु त्यावेळी जो त्याने रामांच्या सामर्थ्याविषयी धाक घेतलेला होता, तो काही मनातून जात नाही. त्यामुळेच रावणाच्या तोंडून रामांचे नाव ऐकताच मारीच धाबरला. रावणाला साहाय्य करण्याला तयार होण्याऐवजी मारीच रावणालाच सीताहरणाच्या उद्योगापासून परावृत्त होण्याचे कळकळीने विनवू लागला. या दुष्कृत्यापासून समस्त रावणाचे कुळ नामशेष होईल असेही मारीचाने बजावले. रामांचे दर्शन होताच आपले प्राण जातील म्हणून मारीच रावणाला साहाय्य करण्याचे नाकारतो. त्याबरोबर रावण भयंकर संतापून मारीचाला ठार करण्यास प्रवृत्त होतो. तेव्हा रावणाकडून मरण पत्करण्यापेक्षा रामाच्या हातून मृत्यू आला तर मुक्ती तरी मिळेल म्हणून मारीचाने नाईलाजाने रावणाला साहाय्य करण्याचे वचन दिले. मारीच सीतेला पळवून नेण्यात साहाय्य करण्यास कबूल होताच रावणाला परमानंद होऊन ते दोघे रथातून पंचवटीत नियोजित कार्यभाग पार पाडण्यासाठी आले.

रावण व मारीच पंचवटीत येऊन पहातात तो त्या प्रदेशात सर्वत्र राक्षसांची प्रेते पडलेले पाहून दोघेही मनातून चरकतात. राक्षसांच्या संहाराचे दृश्य पाहून तर मारीच चळचळा कापू लागतो. त्या वेळी “काही करून सीतेचे अपहरण करण्याच्या कामी आपण मायावी हरिणीचे रूप धारण करून मला साहाय्य करावे” अशी कळकळीची विनंती रावणाने मारीचाचे चरण धरून केली. परंतु मारीचाला आपले मरण जवळ आले असल्याचे समजून चुकले होते; तरीही रामबाणाने मुक्ती मिळेल म्हणून त्याने

रावणाच्या म्हणण्यास होकार दिला व तत्काळ आश्चर्यकारक अशा सुर्वणमंडित व रत्नजडित मृगाचे स्वरूप धारण केले. स्वतः रावणही तो सर्वांगसुंदर, मनोहारी हरिण पाहून विस्मित होऊन गेला. पंचवटीच्या परिसरातील सर्व ऋषिमंडळीही त्या अदृष्टपूर्व हरिणास पाहून चकित झाली. तो हरिण मुद्दाम रामांच्या आश्रमाच्या आसमंतात विहार करू लागताच अपेक्षेप्रमाणे सीतेने तो पाहिला व तिला तो इतका आवडला की ती मोहूनच गेली. “आपल्याला आता सहा महिन्यातच वनवास संपवून अयोध्येत जायचे आहे त्यावेळी अयोध्यानगरीत प्रवेश करताना स्वर्णकांति व सर्वालंकारयुक्त हरिणाच्या कातडीची चोळी शिवून घालावी” असे सीतेच्या मनात येताच तिने मृगाचा वध करून चोळीसाठी त्या कातडीचा हड्ड रामांजवळ धरला. रामांनाही तो स्वरूपसुंदर, अलौकिक मृग आवडलेलाच होता. सीतेची हौस पुरवावी म्हणून त्या मृगाच्या वधासाठी धनुष्यबाण सज करून राम आश्रमाबाहेर पडले.

आश्रमातून मृगवधार्थ बाहेर जातेवेळी रामांनी लक्ष्मणाला राक्षसांच्या मायावीपणाची स्पष्ट कल्पना देऊन “मी परत या आश्रमात येईपर्यंत तू हा आश्रय सोडून कोठेही बाहेर जाऊ नये. सदैव सावधान असावे. जरा दुर्लक्ष झाले तरी आश्रमातून सीतेला राक्षस पळवून नेतील” असे वारंवार लक्ष्मणाला बजावून राम त्या मृगाचा वध करण्यासाठी आश्रमातून बाहेर पडले. पुनः मागे येऊन राम लक्ष्मणाला सीतेच्या संरक्षणाविषयी खबरदार राहण्याची सूचना करून मग त्या मृगाच्या मागे गेले.

तो मृगही मायावी असल्यामुळे रामांना त्यांच्या आश्रमापासून फार दूरवर घेऊन जातो.

त्याचा वध करण्यासाठी रामांनी वारंवार बाण लावून नेम धरले. परंतु चपळाईने धूर्त मृग नेम चुकवून दूर जाऊ लागला. शेवटी बरेच दूर अंतर गेल्यावर रामांनी एक अचूक बाण त्या मृगावर सोडताच त्या एकाच बाणाने तो मृग विद्ध झाला. कपाळावर बाण लागताच त्या मायावी मृगाने “ही लक्ष्मणा, हे सीते ! धावा धावा ! !” असा मरता मरता रामांसारखाच स्वर काढून उच्च स्वराने आक्रोश केला; आणि मायावी मृगरूपाचा तत्काळ त्याग करून तो मारीच रूपाने गतप्राण होऊन पडला ! मरता मरता मारीचाने लक्ष्मणाला मारलेल्या हाकेमुळे राम साशंक झाले. ही हाक ऐकून जरी लक्ष्मण लगेच माझ्यासाठी आश्रम सोडून बाहेर पडला नाही तरी सीता मात्र त्याला माझ्या संरक्षणासाठी बळेबळेच आश्रमाबाहेर पाठवील; आणि जर अशा तऱ्हेने लक्ष्मण सीतेला एकटीला आश्रमात सोडून बाहेर पडला की, ती संधी साधून रावण सीतेला लागलीच फसवून पळवून नेईल. अशा साशंक विचाराने अस्वस्थ होऊन राम सत्वर आपल्या आश्रमाकडे येण्यासाठी घाईघाईने निघाले.

मारीचाने रामांच्याच स्वरात हाक मारलेली ऐकताच सीता एकदम घाबरून गेली. ‘ती हाक रामांचीच असावी, अशा समजुतीने सीता दुःखाकुल झाली. परंतु लक्ष्मण मात्र अगदी स्वस्थचित्तच असतो. त्यामुळे सीतेला लक्ष्मणाचे फारच आश्चर्य आणि विषादही वाटला. ती लक्ष्मणाला राक्षसांच्या तावडीतून रामांना सोडवण्यासाठी सत्वर धावून जाण्यास सांगते, त्याची कळकळीची प्रार्थना करते. परंतु लक्ष्मणाला रामांच्या दैवी सामर्थ्याची यथार्थ जाणीव असते त्यामुळे तो सीतेसारखा घाबरून जात नाही. उलट सीतेला तो राम हे अजरामर

असल्याचे पटवून देतो आणि धीर धरण्यास सांगतो “मायावी राक्षसांनी रामासारखा स्वर काढून आपल्याला फसविण्याचा हा प्रयत्न केलेला आहे. तरी भिण्याचे कारण नाही. राम एवढ्यातच आश्रमात परत येतील.” असेही लक्ष्मणाने तिला धीर देऊन सांगितले. शेवटी “कोणताही दुर्धर प्रसंग माझ्यावर कोसळला तरी लक्ष्मणा, तू जानकीला आश्रमात एकटी सोडून बाहेर जाऊ नकोस” असा सीतेच्या समोरच रामांनी दंडक घालून दिलेला असतो त्याचेही स्मरण लक्ष्मणाने सीतेला करून दिले. परंतु लक्ष्मणाने परोपरीने सांगितलेल्या समजुतीच्या व हिताच्या गोष्टी सीतेला काही पटल्या नाहीत. उलट लक्ष्मणाचा आश्रम सोडून न जाण्याचा निर्णय पाहून त्याचा सीतेने निराळाच विकृत अर्थ घेतला.

रामावर संकट कोसळले असता त्यांच्या संरक्षणासाठी जाण्याऐवजी लक्ष्मण आश्रमात राहण्याचे मनात आणतो त्या अर्थी आपल्याविषयी त्याच्या मनात दुष्ट अभिलाषा असली पाहिजे, अशा विकल्पाने सीतेने लक्ष्मणाला तसे स्पष्ट बोलून दाखविले. तिचे अंतःकरण विदारण करणारे शब्द ऐकून लक्ष्मण अगदी उद्विग्न झाला, आणि क्रोधाने सीतेला आश्रमात एकटी सोडून जाताना त्याने सीतेलाच शाप दिला की, “मी आश्रमातून गेल्यावर राक्षस तुला पळवून नेतील व कष्टप्रद अवस्थेत सहा महिनेपर्यंत तुला रामांचे दर्शनही होणार नाही.” नंतर लक्ष्मणाने सीतेच्या संरक्षणार्थ आश्रमाबाहेर एक रेषा काढली आणि “योगी, तापसी, संन्यासी कोणीही जरी आले तरी जानकी ! तू ही रेषा ओलांडून त्यांना भिक्षा घालू नकोस. राक्षस किंवा कोणीही या रेषेच्या आत येऊन तुला पळवू शकणार नाहीत. म्हणून तू रेषा

न ओलांडण्याचा नियम पाळ' असे वारंवार सीतेला बजावून जड अंतःकरणाने लक्ष्मण रामांच्या शोधाकरिता धनुष्यबाण घेऊन आश्रमातून बाहेर पडला.

याप्रमाणे लक्ष्मण आश्रमाबाहेर पडल्यानंतर एका अश्वत्थवृक्षाखाली राम स्वस्थ बसलेले लक्ष्मणाला दिसले. त्याबरोबर अतिशय आनंद होऊन लक्ष्मण धावतच रामांच्या समोर येऊन उभा राहिला. त्या दोघांची दृष्टादृष्ट होताच दोघांनीही प्रेमालिंगन देऊन आपला आनंद व्यक्त केला. नंतर भानावर येऊन रामांनी सीतेच्या संरक्षणाविषयी लक्ष्मणाला विचारले. आश्रमात घडलेला साद्यंत वृत्तांत रामांना सांगून सीतेने केलेला दुष्ट आरोपही लक्ष्मणाने रामांना निवेदन केला. तो ऐकून रामांनी लक्ष्मणाला आलिंगन देऊन त्याचे सांत्वन केले. आपल्या हातून रावणाचा वध व्हावयाचा असल्यामुळेच सीतेने हा प्रकार मुद्दाम केला याची जाणीव रामांना होतीच.

इकडे आश्रमातून लक्ष्मण बाहेर पडताच संन्याशाच्या वेषात रावण सीतेजवळ आश्रमात आला. आजवरच्या आयुष्यात रावणाने सर्व पृथ्वी पादाक्रांत केलेली असली तरी अशी रूपलावण्यराशी, सौंदर्यमूर्ति स्त्री त्याला कोठेच दिसलेली नसते. त्यामुळे त्या स्वर्गीय रूपाला भाळून चौदा चौकड्यांचे साम्राज्य करणारा हा महापराक्रमी सम्राट सीतेच्या केवळ दर्शनानेच भिक्षेकरी झाला ! विवेकभ्रष्ट झाल्यामुळे सर्वनाश करून घेण्याची रावण ही तयारीच करित होता !

वेळ काढला तर राम आश्रमात येऊन माझा घात करील तेव्हा विलंब न लावता आपण नियोजित कार्यभाग साधला पाहिजे असे ठरवून रावणाने सीतेला विचारले की 'या अत्यंत दुर्गम अशा दंडकारण्यात तू एकटीच या आश्रमात का

बरे येऊन राहिली आहेस ? तू तर सुकोमल अशी राजकन्या दिसत आहेस, आणि या राक्षसांच्या, श्वापदांच्या अरण्यात एकटीच कशी आलीस ?' असा प्रश्न त्या संन्यासरूपधारी रावणाने विचारल्यावरून सीतेने प्रांजळपणे आपल्या स्वयंवरापासूनचा वृत्तांत रावणाला निवेदन केला, व 'लक्ष्मणासह सुर्वणमृगाचा वध करण्यासाठी माझे पतिदेव बाहेर गेले असून लक्ष्मणही गेल्यामुळे आश्रमात मी एकटीच आहे.' रावणाने सीतेला "या अरण्यात तुला जराही भय वाटत नाही ?" असे विचारले त्यावरून "केवळ रामांनी सोडलेल्या एका दर्भाच्या काडीने कावळ्याला जन्माची अद्दल घडविल्यामुळे माझ्याकडे कोणाला वाकड्या नजरेने पहाण्याची हिंमत होत नाही." असे बोलून शूर्पणखा, खर, दूषण यांची रामांनी कशी संभावना केली ते सांगून रावण-कुंभकर्णाचा वध करण्याचा निश्चय रामाने केला असल्याचेही सीतेने रावणाला सांगितले.

इतके सांगून सीतेने त्याला बसण्यासाठी आसन दिले. त्यावेळी तिला पळवण्यासाठी रावण तिच्याजवळ जाऊ लागला. परंतु लक्ष्मणाने काढलेली रेषा मध्ये असल्यामुळे रावणाची मायावी शक्ती त्या ठिकाणी चालत नाही. म्हणून रावणाने कपटाने भुकेचे ढोंग करून सीतेला रेषेबाहेर येऊन भिक्षा घालण्यास सांगितले. तुझ्या दरवाजातून मी रिक्तहस्ते परत जाईन असे त्या अतिथीने सांगताच सत्वहरण होईल म्हणून सीता रेषेबाहेर येऊन त्याला भिक्षा घालण्यास प्रवृत्त झाली. त्यावेळी देवांची गडबड उडाली. जर रावणाने सीतेला पकडले तर जगदंबास्वरूप सीता रावणाचे तत्काळ भस्म करील, त्यामुळे राम लंकेत येणार नाहीत, रावणाच्या बंधनातून त्याचा मुलगा इंद्रजित

आपली सुटका करणार नाही अशा चिंतेने आश्रमात येऊन देवांनी भिक्षा न घालण्याविषयी सीतेला विनवणी केली. त्यामुळे देवांना निश्चित राहण्याचे आश्वासन देऊन सीता प्रत्यक्ष रावणाच्या समोर न जाता तिने आपली छाया भिक्षा वाढण्यासाठी बाहेर पाठवली त्या छायारूपी सीतेने लक्ष्मणरेषा ओलांडून भिक्षा वाढण्यासाठी पुढे येताच त्या भिक्षेकऱ्याने सीतेला पकडले व मूळ रावणवेषात तो प्रकट झाला. रावणाने तिला आपली भार्या होण्याचे प्रलोभन दाखविले व सीतेला आपल्या रथात घालून त्याने लंकेकडे प्रयाण केले.

रावणाचे खरे स्वरूप लक्षात आल्यामुळे श्रीरामांच्या-लक्ष्मणाच्या नावाने सीता आक्रोश करू लागली. लक्ष्मणावर दुष्ट आरोप करून त्याला आश्रमाबाहेर पाठवल्याचा सीतेला पश्चात्ताप झाला. रावणाची निर्भर्त्सना करून रामाकडून सर्वनाश होईल अशी सीतेने रावणाला समजही दिली. परंतु स्त्रीलंपट रावण उलट सीतेलाच पट्टराणी करण्याचे प्रलोभन दाखवून तिचा अनुनयच करू लागला. सीतेचा आक्रोश ऐकून कदाचित राम येऊन आपला संहार करील असे रावणास वाटून तो सीतेसह रथ आकाशमार्गाने नेऊ लागला. तिचे आक्रंदन ऐकून रामसेवक जटायूने रावणाला अडविले. त्या जटायूच्या लक्षात एकंदर प्रकार येताच सीतेला रावणाच्या तावडीतून मुक्त करण्यासाठी त्याने रावणाला युद्धाचे आव्हान दिले. त्यामुळे रावण अतिशय क्रुद्ध झाला व त्याने धनुष्यबाण हाती घेऊन जटायूवर प्रखर बाणवृष्टि सुरू केली. परंतु जटायूच्या पंखांच्या प्रचंड सामर्थ्यापुढे रावणाचे बाण अगदीच निष्प्रभ ठरले. जटायूने रावणाची अगदी त्रेधा उडवून त्याचा रथच अडवून ठेवला. त्या वेळी मारीचाने केलेला

उपदेश रावणाला आठवला ! नंतर रावणाने जटायूवर शंभर प्रखर बाणांचा मारा करताच जटायूने त्याच्या बाणांचा चुराडा तर केलाच, परंतु त्याचे धनुष्य, रथ, ध्वज, सारथी आणि घोडे यांचाही नाश केला ! आपल्या तीव्र नखांनी जटायूने रावणाच्या शरीराची अगदी चाळण करून टाकली. त्या वेळी रावणाने रथातून सीतेसह उडी मारली व तो गगनमार्गाने गुप्तपणे सीतेला नेऊ लागला. जटायूला दिव्यदृष्टि असल्यामुळे त्याने परत रावणाला मार्गात अडविले व इतके घायाळ केले की, रावणाला सीतेला मुक्त करणे भाग पडले ! सीता मुक्त होताच जटायूने तिला संरक्षणाचे अभिवचन दिले. रावण सीतेला टाकून परत जात होता तो पुन्हा परतून आला व त्याने जटायूला द्वंद्वयुद्धाचे आव्हान दिले. त्यातही जटायूने रावणाचा पराभव केला. आपला निभाव लागणार नाही हे ओळखून रावणाने कपट करण्याचे ठरविले; व जटायू रामभक्त असल्यामुळे रामाची शपथ घालून त्याला 'तुझा मृत्यु कशात आहे ?' असे विचारले. जटायूनेही तोच प्रश्न रावणाला केला. तेव्हा रावणाने डाव्या पायाच्या अंगठ्यात आपले मर्म असल्याचे खोटे सांगितले. मग काय ! पायाचा अंगठा फोडण्यासाठी जटायू खाली येताच रावणाने तत्काळ जटायूचे पंख कापले व जटायू हतवीर्य होऊन खाली कोसळला ! जटायूच मूर्च्छित होऊन आसन्नमरण अवस्थेत पडलेला पहाताच सीतेला अतीव दुःख झाले. जटायू मूर्च्छित होऊन धरणीवर पडल्याबरोबर रावणाने सीतेला हातांनी उचलून गगनमार्गाने लंकेकडे प्रयाण केले. सीतेचे सामर्थ्य अद्भुत होते. तिने मनातच आणले असते तर रावणाचा एका क्षणात तिला निःपात करता आला असता. परंतु रामांच्या

अवतार कार्याची सीतेला कल्पना असल्यामुळे तिने आपल्या सामर्थ्याचा उपयोग केला नाही.

आकाशमार्गाने जाताना सीतेचा धावा, आक्रोश चालूच होता. रामांना आपला शोध लागावा म्हणून सीता आपले अलंकार, भूषणे वगैरे ठिकठिकाणी वरून टाकीत होती. आकाशमार्गाने जाताना एका पर्वताच्या माथ्यावर पाच वानर बसलेले दिसताच तिने आपल्या वस्त्रात गुंडाळून जडावाचे अलंकार, रामनामांकित अंगठी, बांगड्या त्यांच्याकडे खाली फेकल्या. ते अलंकार नेमके हनुमंताच्या हातात पडले. त्याने सुग्रीवाला ते अलंकार दाखविले व आपल्या मस्तकावर धारण करून त्यांना वंदन केले. आकाशातून रामांच्या नावाने चाललेला धावा ऐकताच क्रोधाविष्ट होऊन हनुमंताने उड्डाण केले. आता हे नवीन संकट निर्माण होऊ नये म्हणून रावण लागलीच तळात गेला व सीतेसह लंकेत पोचला.

लंकेत गेल्यावर रावणाने सीतेला आपल्याशी विवाह करण्याविषयी परोपरीने विनविले, अनेक सुखकारक प्रलोभने दाखविली. परंतु सीतेवर त्याचा काहीही परिणाम झाला नाही. उलट सीतेने रावणाचा धिक्कार केला. त्यामुळे रावण तिच्यावर संतापला, आणि राम-लक्ष्मणाचा कोणत्याही मार्गाने वध करण्यासाठी, कपटकृत्यात अत्यंत प्रवीण अशा आठ राक्षसांना त्याने पाठविले. नंतर शृंगालेल्या अशा एका महालात रावणाने सीतेला नेले. परंतु सीतेला स्वतःविषयी पूर्णपणे आत्मविश्वास असल्यामुळे सीता निःशंकपणे रावणाबरोबर त्याच्या महालात गेली.

सीतेच्या सामर्थ्यापुढे आपला निभाव लागणार नाही याबद्दल रावणाची खात्री होती. त्यामुळे तो एकांतात सीतेचे पाय धरून तिला

शरण गेला, आणि आपल्याशी विवाहबद्ध होऊन भोगेच्छा पूर्ण करण्याची कळकळीची विनंती त्याने केली. पण सीतेने त्याच्या लंपट वृत्तीला संतापून, त्याला झिडकारून, त्याची तीव्र शब्दांत अवहेलनाच केली, व त्याला बजावले की, “माझे अपहरण केल्याचे प्रायश्चित्त तुला रामांच्या बाणांनीच मिळेल,” सीतेने क्रोधाने रुद्रावतार धारण करताच रावण मनातून तिला घाबरला व त्रिजटा राक्षसीबरोबर सीतेला त्याने अशोकवनात पाठवून दिले.

इकडे लक्ष्मण आश्रमात सीतेला एकटी सोडून गेल्यावर राम व लक्ष्मण सीतेविषयी साशंक होऊन काळजीने सत्वर आश्रमाकडे येऊ लागले. येत असताना डावा डोळा लवणे, मार्गात वारंवार अडखळणे असले अपशकुन त्या दोघांना होऊ लागले. त्यामुळे आश्रमात सीतेची भेट होईल की नाही याची रामांना काळजी वाटू लागली. सीतेला एकटी सोडून लक्ष्मण आलेला होता म्हणून रामांनी त्यालाच दोष दिला. घाईघाईने राम-लक्ष्मण पंचवटीत आले तो तेथे सीता कोठे दिसेना ! म्हणून लगबगीने त्यांनी आश्रमात येऊन पाहिले तो आश्रमात सीता नाही. त्याबरोबर दोघांच्याही तोंडचे पाणी पळाले ! रामांनी मार्गात बोलल्याप्रमाणेच सीता आश्रमातून पळविली गेली व त्याला आपणच खरे कारणीभूत झालो म्हणून लक्ष्मणाला अतिशय दुःख झाले. त्यांनी गंगाकिनारी सर्व परिसरात फिरून सीतेचा शोध केला; परंतु सीता कोठेही दिसेना. सीता नसल्यामुळे सर्व पंचवटीवरच अवकळा पसरली.

राम हे जाणून होते की आपल्या हातून लंकेत रावणाचा वध व्हावा व रावणाच्या बंधनात असलेल्या देवांची आपल्याकडून सुटका व्हावी म्हणून सीता स्वतः आपणहूनच लंकेत गेली

आहे. तरीही अवतारकार्य करण्यासाठी आपण हा देह धारण केला असल्यामुळेच लौकिक आचार हे समाजस्थैर्यासाठी पाळणे आवश्यकच आहेत, म्हणून सीतेसाठी रामांनी विलाप केला. पर्वत, वृक्षवल्ली, पशु, पक्षी इत्यादी चराचराला रामांनी सीतेविषयी विचारले. परंतु कोणीच सीतेविषयी काहीच सांगेना. त्यामुळे ते मनातून फारच व्याकुळ होऊन गेले. असाच विलाप करीत पुढे जाता जाता मार्गात त्यांना प्रथम एक सुवर्णालंकार पडलेला आढळला. त्यावरून सीतेविषयी जरासा पत्ता लागला. परंतु तेथील भूमीवर रक्त सांडलेले पाहून राम व लक्ष्मण चिंताग्रस्त झाले. थोडेसे अधिक पुढे गेल्यावर रथ, धनुष्य, छत्र, तूणीर इत्यादी मोडून पडलेले त्यांना दिसले. त्यावरून सीतेला ठार केली असावी असे मनात येऊन ते फारच कधी झाले. “राक्षसांचे हे अपकृत्य असले तर मी त्यांचा सर्वनाश करीन.” असे राम क्रुद्ध होऊन बोलले. त्यावेळी त्यांचा क्षोभ इतका अनावर झाला होता की, स्वर्गस्थ देवही घाबरून गेले. त्यांची ती रुद्रभीषण संतापाची अवस्था पाहून लक्ष्मणाचा भीतीने थरकाप उडाला. परंतु लक्ष्मणाने रामांचे पाय धरून त्यांना शांत होण्याची प्रार्थना करताच रामांनी शांत होऊन लक्ष्मणास दृढालिंगन दिले.

नंतर एका पोर्णिमेच्या रात्री आपल्या नेहमीच्या तृणशय्येवर राम निजले असता लक्ष्मण पादसंवाहन करीत बसला होता. त्या वेळी सीतेच्या स्मरणानेच राम इतके अस्वस्थ झाले की, सर्व चराचरालाच ते सीतेबद्दल विचारू लागले, सीतासक्त होऊन सीतेच्या स्मरणाने वेडे झाले ! भ्रमामुळे वृक्ष-वल्ली, पाषाण यांनाच सीता समजून राम आलिंगन देऊ लागले !

रामांची ही कामपीडित शोकविह्वल अवस्था पाहून शंकराजवळ पार्वतीने शंका व्यक्त केली.

राम म्हणजे साक्षात् परब्रह्म असे समजून शंकर नेहमी रामनामाचा जप करीत होते. राम जर परब्रह्म आहेत तर स्त्रीलोभाने कामासक्त होऊन ते इतके भ्रमिष्ठ कसे होतात ? अशी शंका पार्वती व्यक्त करते. तरीही शंकर रामांना परब्रह्ममूर्तीच मानतात. म्हणून शिवाच्या अनुज्ञेने रामांची कसोटी पाहण्यासाठी पार्वती सीतेचे स्वरूप धारण करून रामांसमोर आली. परंतु राम सर्वज्ञ असल्यामुळे त्यांनी या मायावी सीतेला ओळखली. त्यामुळे या सीतेला पाहूनही त्यांचा सीतेविषयी विलाप चालूच राहिला. लक्ष्मण आणि स्वर्गस्थ देवही या सीतेला पाहून चकित झाले. शेवटी उमारूपी सीतेने रामांसमोर येऊन त्यांना प्रश्न केला की, “मी समोर असता आपण सीतेचा का धावा करता ? आपणाला स्त्री-विरहाने एवढी कशी आत्मविस्मृति झाली ?”

हा प्रश्न ऐकून रामांनी उमेला ‘तुकाई जगदंबा’ म्हणून संबोधिले व माता म्हणून तिला लोटांगण घातले. सीतेला रामांनी ओळखले नाही म्हणून लक्ष्मण, समस्त देव आणि ऋषि यांना मात्र परमाश्चर्य वाटले ! “शंकरांना सोडून तू माझ्यामागे लागून माझी कसोटी का पहात आहेस ?” रामांनी त्या उमारूपी सीतेला असा प्रश्न करताच ती उमा ते मायावी रूप टाकून प्रगट झाली व तिने रामांना शरण जाऊन त्यांची क्षमा मागितली. रामांनी त्यांच्या खऱ्या स्वरूपाचे ज्ञान करून द्यावे अशी उमेने प्रार्थना केली. “ते खरे ज्ञान तुला शिवापासूनच मिळेल” असे सांगताच उमेला पश्चात्ताप झाला. परंतु उमेचे गर्वहरण झालेले पाहताच रामांनी रहस्याचे स्पष्टीकरण केले की “पूर्वी ज्या ऋषींनी निष्काम बुद्धीने माझ्यासाठी अभिमानरहित होऊन निष्ठेने तपश्चर्या केली ते माझ्या चरणस्पर्शासाठी येथे वृक्ष, वल्ली, पाषाण व पर्वत या स्वरूपात होऊन

राहिले आहेत. माझ्या प्रेमळ भक्तांचा उद्धार करण्यासाठीच मी सीतेच्या शोधाच्या निमित्ताने या तृणपाषाणांना आर्लिगन देऊन त्या भक्तांचा उद्धार करीत आहे” असे रामांनी स्पष्टीकरण करताच उमेचा भ्रमनिरास झाला व ती रामांचा उपदेश घेऊन शिवाकडे परत निघून गेली.

(मूळ शिवरामायणात हा उमाशिवसंवाद आलेला आहे)

मूळ रामायण शतकोटी श्लोकसंख्येचे होते. त्या रामकथेबद्दल देव, सर्प व मनुष्य यांचे वाटणीसाठी भांडण लागले. म्हणून ब्रह्मदेवाने रामकथेची वाटणी योग्य प्रकारे करण्यासाठी ते काम शंकराकडे सोपविले. शतकोटी श्लोकसंख्येच्या रामायणाचे शंकरांनी तीनही लोकात सारखी विभागणी करून वाटून दिल्यावर बत्तीस अक्षराचा एक श्लोक उरला. त्यावेळी प्रत्येक लोकासाठी त्यातील दहा दहा अक्षरे वाटून उरलेली ‘राम’ ही मुख्य सारभूत अशी दोन अक्षरे श्रीशंकरांनी वाटणीचा मोबदला म्हणून घेतली !

सीतेच्या शोधार्थ राम व लक्ष्मण पुढे चालू लागले. जाता जाता थोडेसे अंतर चालून गेल्यानंतर रामांना एका मोठ्या राक्षसाचा लांबरुंद पाय मार्गात पडलेला दिसला, व त्याच्या शेजारीच सीतेचा अलंकारही आढळला. तो पाहताच सीतेचा शोध लागला म्हणून रामांना अत्यानंद झाला. तो अलंकार घेऊन ते दोघे जरा पुढे जाऊ लागले तो मार्गातच शरीर छिन्नभिन्न झालेला, रक्ताने माखलेला असा एक भव्य देह त्यांना दिसून आला. रामांना वाटले की याच राक्षसाने सीतेला खाऊन टाकिली असावी. म्हणून त्याचा वध करण्यासाठी क्रोधाने पुढे जाऊन रामांनी त्याला “तू कोण आहेस ?” असे विचारले. राक्षस दिसणाऱ्या जटायूनेच स्वतः

आपला वृत्तांत सांगितला. “तुम्ही दोघे आश्रमात नसताना रावण कपटाने सीतेला पळवून नेत असता मी माझ्या डोळ्यांनी पाहिले व सीतेचा आक्रोश ऐकून तिला सोडवण्यासाठी मी रावणाशी घनघोर युद्ध करून त्याला त्याच्या रथासह व सर्व शस्त्रांसह पराभूत केले. रावणानेही माझा अदभुत पराक्रम पाहून सीतेला सोडली व तो पळून जाऊ लागला. शेवटी पराभूत अवस्थेत पळून जाणे त्याला लाजिरवाणे वाटल्यावरून त्याने मला द्वंद्वयुद्धाचे आव्हान दिले व कपटाने माझे पंख कापून काढले. मला रावणाने रामांची शपथ घातल्यामुळे मी माझे मरण माझ्या पंखात आहे असे त्याला सत्य सांगितले. मात्र रावणाने स्वतःचे मरण डाव्या पायाच्या अंगठ्यात आहे असे मला खोटेच सांगितले. मी रावणाच्या डाव्या पायाचा अंगठा तोडण्यासाठी खाली वाकलो. तितक्यात त्याने माझे पंख कापल्यामुळे मी हतवीर्य झालो. त्यामुळेच माझ्यासमोर विमुक्त झालेली सीता रावण लंकेला घेऊन जाऊ शकला. माझे पंख तोडल्याचे मला काही दुःख नाही. परंतु माझ्या डोळ्यासमक्ष रावणाने सीतेला पळवून नेली याचे मात्र मला मरणप्राय दुःख झाले.”

हा सर्व वृत्तांत ऐकताच राम-लक्ष्मणांना अतीव दुःख झाले. जटायूकडून रावणाने सीता पळवून नेली एवढे तरी समजले; परंतु वरील वृत्तांत सांगून जटायू मुर्च्छित झाल्यामुळे रावणाने सीतेला कोठे नेली हे समजण्यास मार्ग नव्हता. कारण जटायूला पुढील हकीकत सांगण्याचे त्राण नसल्यामुळे त्याचा जीव कासावीस होऊन तो डोळे मिटू लागला. तेव्हा रामांनी त्याला बरा करण्याचे ठरवून त्याला रावणवधार्थ साहाय्य करण्याची विनंती केली. परंतु रामांच्या हातून फक्त मरण यावे अशी

अखेरची एकच इच्छा जटायूने व्यक्त केल्यामुळे रामांचा नाईलाज झाला व त्यांनी जटायूला उत्तम गती प्राप्त करून दिली. जटायूचे प्राण जाताच त्याने दिव्य देह धारण केला व तो रामांना लोटांगण घालून हात जोडून उभा राहिला. तेवढ्यात वैकुंठाहून विष्णुदूतांनी जटायूला वैकुंठात नेण्यासाठी खास विमान आणले ! त्या विमानात बसण्यापूर्वी जटायूने रामांना तीन प्रदक्षिणा घालून वारंवार दंडवत घातले, नमस्कार केला आणि त्या विमानात बसून तो अक्षय्यसुखनिधान अशा वैकुंठाला गेला !

“वैकुंठात गेल्यावर तेथे दशरथ भेटले तर ‘रावणाने वनवासातून सीतेला पळवून नेली’ हे वर्तमान मात्र त्यांना तू सांगू नकोस. कारण वनवासात सीतेचे संरक्षण आम्हाला करता आले नाही ही सूर्यवंशाला लाजिरवाणी गोष्ट असल्यामुळे दशरथराजे क्रोधाविष्ट होऊन लंकाधीश रावणाचा वध करण्यासाठी स्वतःच येथे येतील आणि फारच अनर्थ ओढवेल. त्यापेक्षा रावणाचा समस्त परिवारासह संहार झाला की, तोच हे वर्तमान नंतर दशरथाला सांगेल, आणि माझा पराक्रम ऐकून दशरथालाही अत्यानंद होईल” असे रामांनी जटायूला वैकुंठाला जाताना बजाविल्यावर त्याप्रमाणे वचन देऊन जटायू वैकुंठाला निघून गेला.

जटायूचा उद्धार करून राम व लक्ष्मण अरण्यातून पुढे जाऊ लागले. तोच काही वेळाने लक्ष्मणाला डावा डोळा लवणे, बाहु स्फुरण पावणे, कावळ्याचे कर्कश ओरडणे इत्यादी अपशकुन होऊ लागले. त्यामुळे राम अतिशय सावधपणे मार्ग चालू लागले. जाताना मार्गात, अतिशय भयविह्वल करणारी, तीनही लोकात हलकल्लोळ उडवणारी प्रचंड गर्जना त्या दोघांना ऐकू आली. त्या भयावह आवाजानेच त्या

वनातील क्रूर श्वापदे ठार झाली. वृक्ष उपटून पडले व सर्वत्र एकच हाहाःकार होऊन गेला. आसपास कोणी तरी महाभयानक राक्षस असला तर त्याचे पारिपत्य करून पुढील प्रवास करावा असे रामांनी मनाशी ठरविले. पुढे जातात तोच आकाशाएवढा प्रदीर्घ शरीराचा, योजनाइतके लांब हात व पोटातच मुख असलेला व धडावर शीर नसलेला, चरणरहित असा अत्यंत भेसूर, कबंध राक्षस त्यांच्या दृष्टीस पडला. चरण नसल्यामुळे तो एकाच जागेवर बसून पशु-पक्ष्यादिकांना आपल्या लांब हातांनी ओढून त्यांना भक्षण करण्याचे कार्य करीत होता !

राम व लक्ष्मणाला ठार करण्यासाठी रावणाने ज्या आठ क्रूर राक्षसांना पाठविले होते त्यांना या कबंधाने एकाच वेळी भक्षण केले व राम लक्ष्मणांना पकडण्यासाठी वाट पहात बसला. त्याच्या हाताच्या आवाक्यात राम-लक्ष्मण येताच तो राक्षस इतरांप्रमाणे त्यांनाही ओढण्याचा प्रयत्न करू लागला, परंतु त्याच्या प्रचंड शक्तीला त्या दोघांना ओढणे शक्य झाले नाही; त्यामुळे त्या कबंध राक्षसाला राम-लक्ष्मणाविषयी अपार आश्चर्य वाटले; आणि त्याने रामांना त्यांचा वृत्तांत विचारला. त्याप्रमाणे आपली माहिती त्याला सांगून सीतेच्या शोधार्थ आपण हिंडत असल्याचे रामांनी कबंधाला सांगितले. तरीही कबंधाने आपल्या लांब हातांनी जोराने आवळण्यास प्रारंभ केल्याबरोबर रामांनी त्याचा उजवा हात व लक्ष्मणाने त्याचा डावा हात छाटून टाकला !

महाबलवान व प्रचंड शक्तिशाली हात तोडताच कबंधाने दुःखसंतापाने भयंकर किंकाळी फोडली. त्यामुळे सर्व त्रैलोक्यांत एकच हाहाःकार उडून गेला ! कबंधाचे बाहु तोडल्यावर त्याने लगेच राम-लक्ष्मणांना

ओळखले. त्यावेळी लक्ष्मणाच्या प्रश्नावरून कबंधाने आपला पूर्वजन्मवृत्तान्त निवेदन केला.

“मी कश्यपपत्नी दनीचा मुलगा दनु होतो. मी रूपाने आणि बळाने संपन्न असल्यामुळे उन्मत्तपणाने अनेक ऋषींना त्रास देत असे. असेच एकदा स्थूलशिरा ऋषींना मी त्रास दिल्यामुळे त्यांनी मला ‘लांब हात, पोटात तोंड व मस्तक व चरणरहित शरीर असा भयंकर राक्षस होशील’ असा शाप दिला, मी त्या शापाने घाबरून त्यांना शरण जाऊन त्यांच्याजवळ उःशाप मागितला. ते म्हणाले की, तुझ्या वनात सीतेच्या शोधासाठी राम व लक्ष्मण येतील. त्यांना भक्षण करण्यासाठी तू तुझ्या हातांनी त्यांना पकडल्यावर ते दोघे तुझे हात तोडतील त्याचवेळी तुझा उद्धार होईल” असे सांगून कबंधाने रामांना आपल्या देहाचे दहन करण्याविषयी विनंती केली. “माझे दहन आपण केलेत तर मी सीतेविषयी पुढील मार्गदर्शन आपणांस करीन” असेही कबंधाने रामांना आश्वासन दिले. त्यामुळे राम त्याच्या देहाचे दहन करण्यापूर्वीच त्याला सीतेची माहिती विचारू लागले. त्यावरून ‘सीतेला रावणाने नेली’ एवढीच माहिती आपल्याला आहे असे सांगून व “देहाचे दाहन लक्ष्मणाच्या हस्ते केल्यावर मी आपणांस सीतेचा शोध करण्याचा निश्चित मार्ग सांगेन” असे त्याने रामांना परत अभिवचन दिले.

त्यामुळे रामांनी लक्ष्मणाकडून चिता तयार करवून कबंधाचे शरीरास अग्नि देताच त्या शरीराचे दहन झाले व तो कबंध त्याच्या मूळ दनुच्या रूपात, दिव्य वस्त्रे व सुगंधित पुष्पांच्या माळा परिधान करून दिव्य देहाने रामांसमोर प्रकट झाला. त्याला रामांच्या दर्शनाने उत्तम गती मिळाल्यामुळे त्याला नेण्यासाठी ब्रह्मलोकाहून हंसयुक्त विमान खाली आले. तेव्हा राम व लक्ष्मण यांना लोटांगण घालून त्या दिव्यदेहधारी

दनूने रामांना सीतेच्या शोधासाठी करावयाचा उपाय कथन केला.

“सीतेची सत्वर भेट व्हावी अशी इच्छा असेल तर किष्किंधा नगरीचा राजा सुग्रीव याच्याशी तत्काळ मैत्री करावी. तो वानर असला तरी त्याच्या जवळ अपार सैन्य असून तो अत्यंत बलवान आहे. त्याच्या पत्नीचे अपहरण त्याचा बंधू वाली याने केले आहे. त्यामुळे सुग्रीवाचे व तुझे दुःख एकच असल्यामुळे तुमची मैत्री लगेच होईल,” असे त्या दनूने सांगितल्यावर रामांनी किष्किंधा नगरीला जाण्याचा मार्ग त्याला विचारला. त्यावरून “याच मार्गाने पुढे गेल्यावर पंपासरोवरावर जावे म्हणजे तेथे सुग्रीवाची भेट होईल. तुझ्या हातूनच वालीचा वध होणार असल्यामुळे तसा वध आपण केल्यावरच सुग्रीवाची मैत्री कायम होईल; व सीतेच्या शोधासाठी आपल्याला वानरमंडळीचा उपयोग होऊन सीतेचा शोध लागेल,” असे भविष्य कथन करून तो कबंध रामांना पुनः पुनः लोटांगण घालून विमानात बसून वरच्या लोकाला निघून गेला !

कबंधाने सांगितल्याप्रमाणे राम व लक्ष्मण पंपासरोवरावर येऊन विश्रांती घेत बसले असता तेथे जवळच असलेला, अत्यंत मनोरम व पवित्र शबरीचा आश्रम पाहून राम संतुष्ट झाले, व ते आपणहून शबरीच्या आश्रमात आले. शरभंगमुनींना ब्रह्मलोकी जाताना शबरीने ‘आपला जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून उद्धार कधी होईल ?’ असे विचारलेले होते. तिची उत्कटता जाणून शरभंगमुनींनी शबरीला ‘तुझ्या आश्रमात राम स्वतः येतील त्यावेळी तुझा उद्धार होईल’ असे वरदान दिले. त्या दिवसापासून शबरी रामांचे ध्यान करीत त्यांची वाट पाहत होती. त्यामुळे राम स्वतः आश्रमात आल्यावर शबरीची फार दिवसांची अंतरीची इच्छा पूर्ण

झाल्यामुळे तिचा आनंद काय वर्णावा? त्रैलोक्यातील आनंदसुखनिधान असे परब्रह्मस्वरूप साक्षात् राम आपणहून शबरीच्या आश्रमात येतात यापेक्षा महद्भाग्य ते दुसरे कोणते? आश्रमात रामांची शबरीने प्रेमपडिभराने यथाविधि यथाशक्ती चरणपूजा केली; व रामांनी तिच्या हातचा अन्नप्रसाद संतोषाने स्वीकारला; आणि तिच्या विनंतीवरून तिचा उद्धार करून तिला रामांनी परमपदाची प्राप्ती करून दिली.

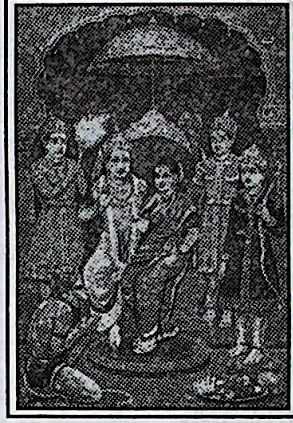
शबरीचा उद्धार करून त्या आश्रमाच्या परिसरातील वनशोभा पहात असता सुंदर हरिणबालके दिसताच रामांना पुन्हा सीतेची तीव्रतेने आठवण झाली. त्याबरोबर चित्तक्षोभ होऊन रामांनी त्या वनातील पशुपक्ष्यांना त्यांची रतिक्रीडा पाहून शाप दिला; आणि ते सर्व शरण येताच त्यांना करुणादृष्टीने उःशापही दिला. कोकिळाचे सतत पंचमालापांतील कूजन ऐकून त्याची वाणी बंद होईल असा रामांनी शाप दिला व कोकिळ कोकिळा यांनी उःशाप मागितला म्हणून फक्त वसंतऋतूच्या दोन महिन्यातच तुमचा कंठ गात राहील; व इतर महिने तुम्हाला मौन होईल असे सांगितले. याप्रमाणे गजगर्जांना शाप दिला की गजाने गजीशी रतिक्रीडा केली की गजाचा प्राण जाईल. नंतर 'गजीशी संभोग केल्यावर गजी हत्तीच्या गंडस्थळावर उदक घालील व त्याला पुनः जीवदान मिळेल' असा उःशाप दिला. त्याप्रमाणेच हत्ती व हत्तीणीचे मैथुन हे फक्त पाण्यातच होते असे आजही

दिसते. हरणालाही स्त्रीसंग घडला की त्याचा प्राण जाईल असा शाप मिळाला. परंतु गाण्याने भुलवून हरणांना मारणारा पारधी आला की, त्या हरणाचा प्राण जाईल. इतरवेळी स्त्रीसंग सुखकारक होईल असा उःशाप दिला. मोरांना प्रत्यक्ष संभोगासाठी शरीरसंबंध घडणार नाही असा शाप दिला. मेघदर्शनाने मोर अत्यानंदाने नाचू लागला की त्यावेळी त्याच्या डोळ्यातून जे आनंदाश्रू खाली पडतील ते अश्रू गिळल्यावर लांडोरीला गर्भधारणा होईल असा उःशाप मिळाला. अजूनही मोर व लांडोरी यांचा प्रत्यक्ष शरीरसंभोग होत नाही, याच पद्धतीने प्रजोत्पत्ति होते. कावळ्याला जन्मात फक्त एकदाच मैथुनाचा योग येईल असा शाप दिला. त्यामुळे कावळीला फक्त एकदाच गर्भधारणा होऊ लागली. चक्रवाक व चक्रवाकीना रात्री ऐवजी दिवसाच फक्त प्रत्यक्ष रतिक्रीडा घडेल असा शाप प्राप्त झाला; परंतु रात्री फक्त शब्दध्वनीच्या माध्यमाने संयोग होईल असा उःशाप मिळाला.

नंतर तेथून पुढे राम व लक्ष्मण हे ऋष्यमूक पर्वतावर आले. कारण तेथे सुग्रीव, त्याचा ज्येष्ठ बंधु वाली ह्याच्या भीतीने येऊन राहिलेला होता. ऋषींच्या शापामुळे वाली स्वतः ऋष्यमूक पर्वतावर येऊ शकत नाही. सुग्रीवाची पत्नी वालीने हरण केलेली असल्यामुळे तो दुःखी असतो. राम आता सुग्रीवाशी मैत्री संपादून वालीचा वध करून सुग्रीवाला सुखी करतील. कारण "राम गांजिल्यांचा कैवारी । धनुर्धारी कृपाळु ॥"

॥ श्रीएकनाथकृत भावार्थरामायणातील अरण्यकांडाची ही रामकथा संपूर्ण झाली ॥

॥ श्रीसद्गुरवे रामचंद्राय नमः ॥

श्रीएकनाथ महाराजकृत

॥ श्रीभावार्थरामायण ॥

॥ अरण्यकांड ॥

अध्याय पहिला

॥ श्रीगणाधिपतये नमः ॥

श्रीरामांचे दंडकारण्यात गमन

चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम्।

एकैकमक्षरं पुंसां महापातकनाशनम् ॥१॥

कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम्।

आरुह्य कविताशाखां वंदे वाल्मीकिकोकिलम् ॥२॥

श्रीरामनाममहिमा :- श्रीराम चूतवृक्ष^१

प्रबळ। त्यावरी वाल्मीक कवि कोकिल^२।

नारदवसंतें फुटली कीळ^३। मधुराक्षरीं सरळ

आलापु^४ केला ॥१॥ त्या मधुराक्षरांमाजी मधुर।

श्रीरामनाम हें सुखसार। सुखी केले चराचर।

सुखें शंकर डुल्लत ॥२॥ उफराटें राम ये अक्षरी।

मरा मरा या उत्तरीं। नारद वाल्मीका उपदेश

करी। दो अक्षरीं उद्धरला ॥३॥ नाम शुद्ध हो

अथवा अशुद्ध। जो जपे तो पावन शुद्ध।

श्रीरामनाम जगद्वंद्य। परमानंद हरिनामें ॥४॥

चोरटा वाल्मीक तरे संसारीं। हेही नामाची कोण

थोरी। नाम पावन जगदुद्धारी। नाम उद्धरी

महापातक्यां ॥५॥ इतर कवी गजगजरी।

वाल्मीक कवि वनगजकेसरी^५। श्रीरामनामें

सिंहनाद करी। रानभरी नवरसां ॥६॥ नवरसांचा

रसिक। नवरंगडा रघुकुळटिळक।

श्रीरामनामाचा एकैक श्लोक। सुखदायक

नवरसां ॥७॥ हास्यादि नवरसवृत्ती। श्रीरामरसें

त्यांसी सुखप्राप्ती। वाल्मीकनामाच्या नामोक्तीं।

पावन होती कविकुळें ॥८॥ श्रीरामनामेंवीण जें

तोंड। तें केवळ जाणा चर्मकुंड। भीतरीं जिव्हा

१ आंब्याचे झाड, २ तेज, ३ स्वर, ४ वन्य गजांना जसा सिंह तसा कवींना वाल्मीकि.

चामखंड^१। कवित्वकाटें काटली॥९॥ ऐकतां
कथा रामायणी। नवरसपापां होय धुणी। नामें
उद्धरली कुंटणी। पवित्र वाणी श्रीरामनामें
॥१०॥ श्रीरामकथेची नव्हाळी^२। शेष वंदी
स्वयें पाताळीं। शिव वंदी प्रेमसमेळीं। कथा
भूतळीं जगद्वंद्य॥११॥ तें शतकोटी रामायण।
येथें आकळूं शके कोण। तेथें अपुरतें^३ मी दीन।
कथा जनार्दन स्वयें वदवी।

भरताचे अयोध्येकडे प्रयाण :- करितां
लिंगदेहाचे^४ मर्दन^५। तेंचि जन मानिती अर्दन^६।
यालागीं नावें श्रीजनार्दन। निजव्याख्यान-
शास्त्रार्थें॥१३॥ असो काय काज बहु
शास्त्रार्थें। मुख्य श्रीरामकथा येथें। तेंचि श्रवण
मनन करावें ग्रंथें। सावध चित्तें अवधारा॥१४॥
भरत आल्या अयोध्येसी। मार्गे श्रीराम
वनवासीं। काय वर्तले एके दिवसीं। ते कथेसी
अवधारा॥१५॥

प्रतियाते तु भरते वसन्नामस्तपोवने।
लक्षयामास सोद्वेगास्तत्रारण्यनिवासिनः॥३॥
राममासाद्य निरतांस्तानलक्षयदुत्सुकान्॥४॥

भरत अयोध्ये गेलियावरी। मार्गे
चित्रकूटवासी ऋषीश्वरीं। अति उद्वेगचित्तेंकरीं।
परस्परिं बोलती॥१६॥

ब्राह्मणांची कुजबुज :- ते येवोनि श्रीरामाप्रती।
खुणावोनियां गुजबुजती। तें देखोनियां
श्रीरघुपती। साशंकित चित्तीं स्वयें जाला॥१७॥
भरत आला होता सैन्येसीं। कांहीं उपद्रव जाला
ऋषींसीं। किंवा कांहीं मजपासी। अधर्मासी
देखिले॥१८॥ अथवा लक्ष्मणें यांसी। कांहीं
दिधलें अपमानासी। किंवा कांहीं सीतेपासीं।
अधर्मासी देखिलें ॥१९॥ ऐसी अति चिंता
श्रीरामासी। तंव तें कळों सरले जाबाली ऋषीसी।
तो येवोन श्रीरामापासीं। सत्वरेंसीं बोलत॥२०॥

कृतांजलिरुवाचेदमृषिर्जाजलिकस्तदा।
अथर्षिर्जरया वृद्धस्तपसा नियतेन्द्रियः॥५॥
चलनं तात वैदाह्यास्तपस्विषु विशेषतः।
त्वान्निमित्तमिदं तावत्तापसान्प्रति वर्तते॥६॥

जाबाली ऋषींकडून वृत्तांतकथन :- जाबाली
ऋषि अति वृद्ध। तापसांमाजी अति प्रसिद्ध।
इंद्रिय नेमीं अति अगाध। प्रज्ञाप्रबुद्ध^७ ऋषिवर्य
॥२१॥ ऐसा जो कां ऋषि जाबाली। तेणें
करोनियां कृतांजळी। मृदु मधुर वाक्यें मंजुळी।
श्रीरामाजवळी बोलत॥२२॥ श्रीरामापासोनि
दुश्चरित। न घडे जागृतिस्वप्नसुषुप्तीं। तुझेनि
नामें दुष्कृती तरत। तो तूं साशंकित कां होसी
॥२३॥ तुझेनि मुखचंद्रें चंद्र निष्कळंक। त्या
तुझे देखतां श्रीमुख। कोटिजन्मांचे हरे दुःख।
परम सुख कोंदाटे^८॥२४॥ लक्ष्मणापासोनि
अनुचित। मूर्खही सत्य न मानित। तुझिया
भक्तापासोनि अकृत्य। न घडे निश्चित श्रीरामा
॥२५॥ निजभक्ताचे अनुचित। तें तूं करिसी
अति पुनीत। प्रल्हादें करविला पितृघात। कीर्ति
लोकांत अति पावन॥२६॥ प्रल्हादाचा
पितृघात। वंद्य केला त्रैलोक्यांत। जे
निजमायेचा करिती अंत। ते तूं अति आस
मानिसी॥२७॥ मातृघात पितृघात। जे जे
करिती तुझे भक्त। ते ते मानिसी परम^९ आस।
अति पुनीत तिहीं लोकीं॥२८॥ मातृघातकी
परशुराम। पितृघातकी प्रल्हाद परम। या दोघांचे
स्मरतां नाम। भेटे श्रीराम स्वानंदें॥२९॥ प्रल्हाद
भक्तमुकुटमणी। पढविला प्रातःस्मरणीं। दुजा
ब्रह्मचारिशिरोमणी। वेदीं पुराणीं वानिजे^{१०}
॥३०॥ यांहूनि सौमित्र परम भक्त। सखा आणि
अति पुनीत। यापासोनि अनुचित। न घडे
निश्चित श्रीरामा॥३१॥ सीता तुझी धर्मपत्नी।
अयोनिजा^{११} जनकनंदिनी। अधर्म

१ चामड्याचा तुकडा, २ अपूर्वता, ३ दुर्बल, ४ पंच ज्ञानेंद्रिये, पंच कर्मेंद्रिये, पंच प्राण, मन आणि बुद्धि मिळून सूक्ष्मदेह, ५ नाश, ६ लाभ, ७ बुद्धिवान, ८ दाटून जाते, ९ पुण्यवान, १० वर्णावा, ११ शुक्रशोणितापासून उत्पत्ति नव्हे अशी.

तियेपासोनी। जागृतीं स्वप्नीं घडेना॥३२॥
 अधर्माची आशंकता। तुम्हांमाजी नाहीं
 श्रीरघुनाथा। ऋषि बोलती जे वार्ता। ते ऐक
 आतां सांगेन॥३३॥ जनस्थानीं वसते जे जन।
 त्या तापसांचे अति कंदन। राक्षसीं केले
 अन्योन्य। तें भय संपूर्ण सांगती ऋषिवर्य॥३४॥
 त्या महाभयाची वार्ता। ऋषि शंकले तुज
 सांगतां। मजहार्तीं तुज श्रीरघुनाथा। तिहीं हे
 कथा सांगविली॥३५॥ तापसां करी कोण
 बांधु। ऐसा पुससी संबंधु। रावणाचा धाकटा
 बंधु। खर नामें अगाध राक्षस तो॥३६॥ त्रिशिरा
 आणि खर दूषण। हे तिघे बंधु सखे जाण।
 चवदा सहस्र राक्षससैन्य। जनस्थानीं बसविले
 ॥३७॥ त्या राक्षसांभेणें^१ भयभीत। तुझा आश्रम
 करोनि येथ। ऋषी राहिले समस्त। त्या राक्षसां
 अंत श्रीराम॥३८॥

राक्षसांच्या युद्धाची भीति :- परी आजी
 आली असे नवी वार्ता। तेणें भय भारी ऋषीतें
 समस्तां। तुज सांडोनि श्रीरघुनाथा। आणिका
 पर्वता जाऊं पाहती॥३९॥ राक्षस खराप्रति
 सांगत। श्रीरामा सवें ऋषी समस्त। राहिले
 चित्रकूटांत। तो स्वयें येथ येऊं इच्छी॥४०॥
 ससैन्य बंधु तिघे जण। रातोरातीं घाला घालून।
 मारोनि रामलक्ष्मण। सीता आपण नेऊं पाहती
 ॥४१॥ सन्मुख यावें तुम्हांप्रती। तंव तुम्ही
 परमपुरुषार्थी। हा धाक सदा वाहती। तुमची
 ख्याती कळली असे॥४२॥ ताटका वधिली एके
 बाणें। सुबाहु घेतला प्राणें। मारीच उडविला
 सत्राणें^२ ॥ त्यासीं जुंझणें प्राणांत॥४३॥ धनुष्यें
 रावणा लाविली ख्याती। तें मोडिले घेवोनि
 हार्तीं। त्यासीं युद्ध न घडे निश्चितीं। निद्रिस्त रातीं
 मारावें॥४४॥ हा राक्षसीं केला इत्यर्थ^३। तेणें

ब्राह्मण चळीं कांपत। तुज सांगावया साशंकित।
 तें म्यां समस्त श्रुत केले॥४५॥ ऐकें श्रीरामा
 निश्चित। येथें वन आहे अति गुप्त। धाकें ऋषी
 जाताती समस्त। तुम्हींही तेथें शीघ्र यावें॥४६॥

बहुमूलफलं चित्रमविदूरादितो वनम्।

सबांधव इतो गच्छ यदि चित्तं प्रवर्तते॥७॥

गुप्तस्थानी जाण्याची सूचना :- निकट^४ वन
 अति गहन। अतर्क्य तर्केना गुप्तस्थान। फळ मूळ
 गंगाजीवन^५। विश्रामस्थान वस्तीसी॥४७॥
 तेथें यावें तुम्हीं तिघें जणीं। ऐसें ऋषीश्वरांचे
 मनीं। तें गुह्य बोलतां कानीं। जालीं तुझ्या मनीं
 आशंका॥४८॥ हात जोडोनि समस्तांसी।
 श्रीराम विनवी ऋषीश्वरांसी। सुखें असावें
 आश्रमासी। त्या राक्षसांसी मी जाणें॥४९॥
 संरक्षावे गोब्राह्मण। हेंचि व्रत स्वधर्माचरण। मी
 श्रीराम असतां रक्षण। भय तुम्हांलागून पै नसे
 ॥५०॥ बाणीं भेदीन मेरुगिरी। मारीन
 राक्षसांच्या हारी^६। मी रघुवीर असतां सेवक
 घरीं। कैसियापरी भय तुम्हां॥५१॥ ऐसें बोलतां
 श्रीरामासी। विचार करिती अवघे ऋषी। तिन्ही
 धुरा^७ दळबळेंसीं। केंवी दोघांसी आकळती
 ॥५२॥ एक घेवोनि पळेल सीता। एकला उरेल
 श्रीराम झुंजतां। समस्त राक्षसांच्या घाता। कैसा
 साहता तो होय॥५३॥ सुबाहु मारिला तत्त्वतां।
 तें जवळी नव्हती सीता। दोघे बंधु एकात्मकता।
 केलें घाता सुबाहूच्या॥५४॥

राक्षसांच्या प्रचंड सेनेपुढे तिघांचा पाड कसा
 लागणार :- स्त्रियेचे चितेकरितां। धैर्य नुरे
 पुरुषार्था। स्त्रीलोभ हृदयीं असतां। जयो सर्वथा
 न पाविजे॥५५॥ तीन्ही धुरा भद्रजाती^८। श्रीराम
 झुंजेल एकला किती। चारी शर निरसोनि जाती।
 मग पळती माघारे॥५६॥ हृदयीं स्त्रीलोभ

१ राक्षसांच्या भीतीने, २ मोठ्या वेगाने, ३ बेत, ४ जवळ, ५ गंगोदक, समुदाय, ६ धुरंधर, ७ पराक्रमी (खर, दूषण, त्रिशिरा),
 ८ हत्तीसारखे बलवान्.

असतां। युद्धीं नुरे एकाग्रता। मंत्रबीज गिळी
चिंता। जयो सर्वथा न पाविजे॥५७॥ हे तिघे
वनीं गुप्त होती। मग राक्षस आम्हांसी भक्षिती।
यांची सांडोनियां संगती। निघा निश्चितीं
अवघेही॥५८॥ युक्ति सांगती श्रीरामाप्रती।
तुम्ही दोघे जण पुरुषार्थी। तरी न रहावें येथिले
वस्ती। यावें निश्चितीं आम्हां सर्वे॥५९॥ राक्षस
धर्मयुद्धी नव्हेती। छळणें पळणें त्यांची शक्ती।
सितरोनियां^१ नाना युक्तीं। मग मारिती सुरवरांतें
॥६०॥ राक्षस निशाचर होती। येवोनियां
रातोरातीं। निदसुरां तुम्हां मारिती। तुमची शक्ति
ते काय॥६१॥ ऐसें बोलता ऋषीश्वर। राम
नेदीच प्रत्युत्तर। ब्राह्मणांमाजी विकल्प थोर।
धैर्यनिर्धार असेचिना॥६२॥ विश्वास नाहीं
ब्राह्मणांसी। माझी संगति न घडे यांसी।
त्यागोनियां श्रीरामासी। निघाले ऋषी तत्काळ
॥६३॥ रहावया एकरात्री। धीर न धरवे
ब्राह्मणांप्रती। त्यागोनियां श्रीरघुपती।
अन्यत्रगती निघाले॥६४॥

श्रीरामांच्या नकारामुळे ब्राह्मणांचे तेथून
प्रयाण :- अधैर्ये ते कंपायमान। आज्ञा पुसती
ब्राह्मण। श्रीरामें करोनियां नमन। म्हणे आपण
सुखें जावें॥६५॥ अविश्वासी द्विजवरें। हातीं
स्त्रिया कडिये लेंकरें। माथां घेवोनि यज्ञपात्रें।
आश्रमांतरा^२ ऋषी गेले॥६६॥

सचितेषु प्रयातेषु तपस्विषु विशेषतः।

विवृद्धं राक्षसं दृष्ट्वा रामोऽपि गमनोत्सुकः॥८॥

लक्ष्मणोऽपि प्रयातेषु तपस्विषु विशेषतः।

न तत्रारोचयद्वासं वैदेही च सुमध्यमा॥९॥

मग श्रीराम विचारी निजमनीं। राक्षस वाढले
जनस्थानीं। त्यांच्या बीजनिर्दळणीं^३। आजि
येथोनि निघावें॥६७॥ सीता म्हणे श्रीरघुनाथा।
समस्त ऋषी गेले असतां। येथें राहणें रुचेना

आतां। आजचि तत्त्वतां निघावें॥६८॥ मग
बोलिला लक्ष्मण। ऋषीवर गेले भयभीतमन। तें
भय निर्दळवाया आपण। शीघ्र प्रयाण करावें
॥६९॥ करावें राक्षसनिर्दळण। तेणें श्रीरामा
उल्हास पूर्ण। तेणें सर्वांगा आलें स्फुरण।
दंडकारण्य शोधावया॥७०॥ बाहु थरकती
समूळीं। पिंजारल्या रोमावळीं। करावया
राक्षसांची होळी। महा आतुर्बळी^४ श्रीराम
॥७१॥ उल्हास श्रीरामाचे चित्ता। सौमित्रासी
होय सांगता। घेवोनियां आयुधां समस्तां।
सहितसीता निघें वेगीं॥७२॥ एका जनार्दना
शरण। चित्रकूटवस्ती त्यागोनि जाण। केले
श्रीरामें प्रयाण। दंडकारण्य प्रवेशा॥७३॥
स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे अरण्यकांडे
एकाकारटीकायां दंडकारण्यगमनं नाम
प्रथमोऽध्यायः॥१॥ श्लोक॥९॥
ओव्या॥७३॥

अध्याय दुसरा

विराध राक्षसाचा वध

अत्रि आश्रमात श्रीरामांचे आगमन :-
श्रीसीताकांताय नमः॥ अत्रिऋषि वसे जेथ।
आतुरविश्रांतिपर्वत^५। तेथें आला श्रीरघुनाथ।
समवेत स्त्रीबंधू॥१॥ देखोनि अत्रीचे चरण।
श्रीरामें घातलें लोटांगण। ऋषीनें दिधलें
आलिंगन। समाधान ध्येयध्याना॥२॥ सीता
आणि लक्ष्मण। दोघीं घातलें लोटांगण। दृढ
मस्तकीं धरले चरण। सुखसंपन्न ऋषि जाला
॥३॥ श्रीरामें अति उल्हासता। अनुसूयाचरणीं
ठेविला माथां। अत्रि म्हणे श्रीरघुनाथा। तुझी हे
माता पुरातन॥४॥

१ फसवून, २ दुसऱ्या आश्रमाला, ३ समूळ नाश करण्यासाठी, ४ अति बलाढ्य, ५ दुःखितांचे विश्रांतिस्थान.

अनसूया व सीतेची भेट, सीतेचे अभिनंदन :-
 ऐकोनि अत्रीचें वचन। सौमित्रें वंदिले तिचे
 चरण। सीतेनें घातलें लोटांगण। दिधलें
 आलिंगन अनसूये ॥५॥ सीतेसी देखतांचि दृष्टीं।
 अनसूयेसी सुखानंद पोटीं। धन्य धन्य तूं गोस्ती।
 पतिसन्निधी^१ पतिव्रता ॥६॥ तुझे अंगी
 बाळपण। पतीच्या व्रता अनुलक्षून। चरणचालीं
 वनाभिगमन। तूं संपूर्ण पतिव्रता ॥७॥ पतीचे
 वचन नुल्लंघितां। जे अनुसरे पतीच्या व्रता। तेचि
 सती पतिव्रता। ते तूं सीता सभाग्य ॥८॥ ऐसी
 करोनियां स्तुती। उचलोनियां दोहीं हातीं।
 आलिंगिली अति प्रीतीं। सतियां^२ सती^३ स्वानंदें
 ॥९॥ जाणोनि सीतेचे हृदय। अनसूया जाली
 कृपायुक्त। आपुलें पतिव्रतेचे व्रत। सीतेसी देत
 स्वानंदें ॥१०॥

सीतेला पतिव्रता व्रत व दिव्य वस्त्र समर्पण :-
 देवोनि पतिव्रतेचे व्रत। अनसूया उल्हासयुक्त।
 दिव्य वस्त्रें अंगरागयुक्त^४। स्वानंदे देत तें
 ऐका ॥११॥

अब्रवीच्चापि सकलं हर्षं सीते करोम्यहम्।
 इदं दिव्यांबरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च ॥९॥
 अंगरागं च वैदेहि महार्हं च विलेपनम्।
 मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत् ॥२॥

अनसूया कृपायुक्त। सीतेसी दिव्य वस्त्रें
 नेसवीत। आणि दिव्य चंदनें चर्चित। माळा
 घालित दिव्यसुमनी ॥१२॥ सीतेचे पुरवावया
 कोड। घातला ताडाचा^५ पै तोड^६। अहर्निशीं
 पडेल उजेड। सरली चाड शशिसूर्या ॥१३॥
 तोडाचिया दिव्य दीप्तीं। शशिसूर्य खद्योत होती।
 अनसूयेची निजख्याती। पतिसामर्थ्ये पतिव्रता
 ॥१४॥ जिचा लागतांचि हात। तिन्ही देव जाले
 अपत्य। तिचे सामर्थ्य अत्यद्भुत। स्वयें अर्पित

सीतेसी ॥१५॥ माझिया दिव्यवस्त्रांची थोरी।
 मळिन नव्हेती परिचारी^७। जाऊं नेणती
 रजकद्वारी^८। निजतेजाकारीं निर्मळ ॥१६॥

उटी व सुमनमालेचे दान :- उटी धुतां
 ओहळेनां^९ जाण। देहीं दिव्य चंदनाचे महिमान।
 करितां अभ्यंगमर्दन। सुगंधपण उडेना ॥१७॥
 दिव्य सुमनांची माळा। सुकों नेणे कदाकाळा।
 नित्य टवटवीत गळां। सुपरिमळा मधमधित
 ॥१८॥ सीते सावध परियेसीं। तूं माझा प्रसाद
 पावलीसी। तुज भय नाहीं राक्षसांपासीं। निःशंक
 होसी निर्भय ॥१९॥ वियोग जालिया रघुनाथा।
 वियोग न बाधी तुझिये चित्ता। पूर्वापर पूर्वकथा।
 होय सांगता श्रीराम ॥२०॥ म्हणोनि हात
 ठेविला माथां। अनसूये अनुग्रहिली^{१०} सीता।
 तोचि उपदेश पावोनि तत्त्वतां। सुखस्वानंदता
 सीता जाली ॥२१॥ अनसूया महापतिव्रता। पुढें
 पाहूनियां कार्यार्थां। वधावया लंकानाथा। कृपेनें
 सीता अनुग्रहिली ॥२२॥ श्रीराम सौमित्र सीता।
 देखोनि उल्हास अत्रीच्या चित्ता। पूर्वापर
 पूर्वकथा। होय सांगता श्रीराम ॥२३॥

अनसूया महाभागा तापसी धर्मचारिणी।
 दशवर्षसहस्राणि यया तप्तं महातपः ॥३॥
 दशवर्षाप्यनावृष्ट्या दधे लोके निरंतरम्
 यथा मूलफले सृष्टे जान्हवीव प्रवर्तिता ॥४॥

अनसूयेची पूर्वकथा :- अनसूया
 महापतिव्रता। तपस्विनी अति वृद्धता।
 चंद्रकिरणांसम शोभे माथा। पतिधर्मार्थां
 अनुकूल ॥२४॥ न रिघतां गिरिकंदरीं^{११}।
 बैसोनियां घरच्या घरीं। दहा सहस्र वर्षेवरीं।
 इचिया तपाची थोरी अगाध ॥२५॥

दहा हजार वर्षे उग्र तपश्चर्या :- घरचे घरीं
 कोण तप। ऐसा पुसावया करिसी संकल्प। ऐक

१ अत्यंत पतिनिष्ठ, २ पतिव्रतांमध्ये पतिव्रता, ३ उटीने युक्त, ४ अलंकारविशेष, ५ वापरण्याने, ६ परिटाच्या द्वारी, ७ पुसून जात नाही, ८ पूर्ण सिद्धी, ९ उपदेशिली, १० पर्वताच्या गुहेत.

त्या तपाचे स्वरूप। अति निष्पाप सांगेन ॥२६॥ कोणाची न करी असूया। यांलागी नांवें अनसूया। काम क्रोध लोभ न बाधी जया। तें रघुवर्या महातप॥२७॥ तपें करकरोनि तापस। कोपें केलें अतिशयें कर्कश। दंडमुंडन वृथा वेष। पडली ओस तपश्चर्या॥२८॥ काम क्रोध तिसरा लोभ। सांडणें हें तप दुर्लभ। तें घरचे घरीं जालें सुलभ। अति निर्लोभ अनसूया॥२९॥

अनसूया का म्हणतात :- जेथें लोभ तेथें असूया। निर्लोभ तेथें अनसूया। याचे नाम तपश्चर्या। जाण रघुवर्या निश्चित॥३०॥ नुल्लंघणें पतिवचनासी। हें परम तप स्त्रियांसी। तें दहा सहस्र वर्षे इयेसी। अनसूयेसी फावलें^१॥३१॥ उल्लंघिता पतीचे वचन। पतिव्रतांसी पडिलें खान^२। नाहीं सामर्थ्य ना समाधान। स्त्रीपुरुष श्रानप्राय वसवसती॥३२॥ दहासहस्र वर्षेपर्यंत। माझा नुल्लंघी वचनार्थ। तेणें तपें हें समर्थ। ऐक सामर्थ्य इयेचे॥३३॥

अवर्षणकालांत सर्वांचे रक्षण :- दहा वर्षे अनावृष्टी। दुर्भिक्ष^३ पडिलें इया सृष्टीं। तृण नाहीं पृथ्वीचे पोटीं। वृथा गोष्टी तेथें कैची॥३४॥ ते काळीं फळमूळयुक्त। इणें वांचविले जन समस्त। पराडमुख^४ नव्हे अहोरात्र। जन संतुष्ट फळमूळीं॥३५॥ गौतम पेरी प्रातःकाळीं। मध्यान्हीं आणोनि दे साळी। तेणें पाकें अहल्याबाळीं। ऋषि मंडळी वांचविली॥३६॥ गौतमें वांचविले ब्राह्मण। इणें वांचविले वर्णावर्ण। पशुपक्षी सूकर^५ श्रान। तृप्तिभोजनें अनुद्वेगे^६॥३७॥ जंव जंव मागते येती द्वारासी। तंव तंव उल्हास अनसूयेसी। तृप्ति देतां

समस्तांसी। अहर्निशीं उल्हास॥३८॥ वृक्ष नाहीं पृथ्वीसीं। तरी पुरवी फळमूळांसीं। अगाध सामर्थ्य इयेपासीं। द्विजदेवांसी अतर्क्य॥३९॥ जेंवी प्रवाहो गंगाजळा। तैसें पुरविले फळमूळां। इचिया सामर्थ्याची कळा। अतर्क्य सकळां द्विजदेवां॥४०॥

ब्रह्मा, विष्णु, महेश कसोटी घेण्यास येतात:- अवर्षणीं तृप्तिभोजन। द्यावें हें इचे व्रत संपूर्ण। ऐकोनि तिन्ही देव आपण। इचे छळण करूं आले॥४१॥ ब्राह्मणवेषें यांचा करून। इचें घेऊनियां वचन। म्हणती नग्न होवोनि आपण। इच्छाभोजन द्यावें आम्हां॥४२॥ ऐकोनि त्यांची वचनोक्ती। शंका नाहीं इचे चितीं। हो म्हणत स्वानंदस्थितीं। ऐक रघुपति विनोद॥४३॥

जलप्रोक्षणानें तिघेहि देव बालक झाले :- माझे चरणतीर्थ घेवोन। त्यांसी केलें अभिषिचन। तंव ते तिन्हीं बाळकें जालीं जाण। अति अज्ञान षण्मासिक॥४४॥ मग होवोनियां नग्न। पायांवरी अभ्यंगून। तिघां देवोनि स्तनपान। करी परियंदण^७ पालखीं॥४५॥

देवस्त्रियांची केविलवाणी स्थिति :- लक्ष्मी सावित्री पार्वती। तिघी सामर्थ्ये विवादती। त्यांसी दावावया इची स्थिती। तिन्ही मूर्ती छळूं आल्या॥४६॥ पुढिलासी करूं जातां छळण। छळिताचि छळे आपण। तिन्ही देवां आलें बाळपण। अति अज्ञान स्वये जाले॥४७॥ दश मासांची अहोराती। अनसूयेनें केली निश्चितीं। तत्काळ तिहींची प्रसूती। अपत्यप्राप्ती पावले॥४८॥ अतिशयें भोगिती आपत्ती। यालागीं अपत्य म्हणती। स्वविष्ठा स्वयें चिवडिती^८। ते बाळत्वप्राप्ती तिन्ही देवां॥४९॥

१ प्राप्त झाले, २ न्यून, ३ दुष्काळ, ४ पाठमोरी, ५ डुकर, ६ खेदरहित अंतःकरणाने, ७ झोके देणे, ८ पाळण्यात, ९ कालवती.

देवस्त्रियांनी अनसूयेची प्रार्थना करून पतिराजांची मुक्तता केली :- लक्ष्मी सावित्री पार्वती। देखोनि तिघी कुसमुसती। पति अडकले अनसूये हातीं। सामर्थ्य तीप्रति चालेना॥५०॥ जैसे सूर्यापुढें खद्योत^१। तैशा तिघी जाल्या गर्वहत। अनसूयेसी लोटांगण घालित। पति निर्मुक्त^२ करीं माये॥५१॥ ती म्हणे पुसावें ऋषीप्रती। त्या मग येती काकुळती। ऋषीराया कृपामूर्ती। पतिनिर्मुक्ति सांगावी॥५२॥ अनसूया पतिव्रताशिरोरत्न। माझें लाहोनि आज्ञापन^३। तिघांचे हारोनि अज्ञान। केले सावधान सुखरूप॥५३॥ केलें अनसूयेचे स्तवन। तिघे पुत्र जाले जाण। अत्रिगोत्रीं उत्पन्न। ब्रह्मा आपण चंद्र जाला॥५४॥

दत्तात्रेय अवताराची उत्पत्ति, त्यांचा आशीर्वाद :- रुद्र^४ दुर्वास जाला कोपाग्नी। विष्णु जाला दत्तात्रेय मुनी। ते हे श्रीरामा तुझी जननी। जुनाट जुनी अनसूया॥५५॥ ते हे तुझी आदिमाता। सत्य मानीं श्रीरघुनाथा। इचे चरणीं ठेवितां माथा। तुम्हां निर्भयता वनवासीं॥५६॥ अनसूया परम पतिव्रता। इणें अनुग्रहिली सीता। तुम्हांसि वनवासीं असतां। भय सर्वथा असेना॥५७॥ ज्या ज्या पावाल भयासी। तेथें तेथें निर्भय तुम्हांसी। ज्या ज्या पावाल अपेशासी। अपेशीं यशी जगद्वंद्य॥५८॥ तिघें राहोनि त्रिरात्र। फळमूळांचा अति आदर। देखोनि सीतेचा निर्धार। सुख अपार अनसूयेसी॥५९॥

अत्रिऋषींच्या अनुज्ञेने श्रीराम तेथून पुढे जातात :- अभिनंदोनि अत्रिऋषी। नमस्कारोनि अनसूयेसी। श्रीराम निघाला दंडकारण्यासी। राक्षसांसी अंतक॥६०॥ ऋषिआश्रम वनसमेळीं। अग्निहोत्राची नव्हाळी^५। पाहतां यागाची शुद्ध

शैली। श्रीराम वनस्थळीं विचरत॥६१॥

भयविह्वल करणारे विराधवन :- कोठें त्रिरात्र कोठें पंचरात्र। कोठें वस्ती सप्तरात्र। कोठें राहोनि एकरात्र। गमनीं तत्पर श्रीराम॥६२॥ तंव पुढें देखिलें दुर्गम वन। पळती गज सिंह व्याघ्र हरिण। ससे साळ्या वृक^६ जंबुकगण^७। घेवोनि प्राण पळताती॥६३॥ सिंहें मारावे गजथाट। ते कां पळती एके वाट। व्याघ्र फोडिती हरिणकंठ। ते कां समसगट पळताती॥६४॥ श्रीराम म्हणे लक्ष्मणासी। महद्भय दिसे श्वापदांसी। विसरोनियां वैरभावासी। अति आक्रोशीं पळताती॥६५॥

विराधाकडून सीताहरण :- यांसी भयाचे काय कारण। ऐसें विचारितां रघुनंदन। तंव विराधें धांवोन। सीता हरण पै केलें॥६६॥ पुढें श्रीरामलक्ष्मण। सीता मार्गे होती आपण। सीतेचे देखोनि सुंदरपण। विराधें हरण तत्काळ केलें॥६७॥ सीता धरोनि दोहीं हातीं। बैसविली अंकाप्रती। मी होईन तुझा पती। चिंता चित्तीं करूं नको॥६८॥ तूं अप्सरा कीं खेचरी^८। वनदेवता कीं सुरेश्वरी। भाग्यें सांपडलीस हो सुंदरी। सुखें माझ्या घरीं नांदावें॥६९॥ तुजसारिखी सुंदर। जरी रिघसील माझे घर। गजमुक्ताफळांचे अलंकार। उत्तम शृंगार तुज करीन॥७०॥ मज जोडली सुंदर कांता। उल्हास राक्षसाचे चित्ता। परी त्यासी शंकेना^९ सीता^९। श्रीरघुनाथाचेनि बळें॥७१॥ श्रीरामाच्या बाणांपुढें। विराध राक्षस केवळ बापुडें। मज नेईल कोणीकडे। मरण रोकडें पावेल॥७२॥ वन अत्यंत गूढ गहन^{१०}। पुढें गेले श्रीराम लक्ष्मण। त्यांसी विराध न देखे आपण। सीता दोघे जण न देखती॥७३॥

१ काजवे, २ मोकळे, ३ आज्ञा, ४ शंकर, ५ नवीनपणा, ६ लांडगे, ७ कोल्ह्यांचा समुदाय, ८ आकाशातून गमन करणारी, ९ सीता त्याला डगमगली नाही, १० खोल, दुर्गम.

रामस्मरणाने सीता निर्भय :- अनसूये अनुग्रहिली सीता। तीस भय नाहीं सर्वथा। ते स्मरे श्रीरघुनाथा। पाव कृपावंता श्रीरामा॥७४॥ ऐकतां श्रीरामस्मरण। राक्षस जाला कंपायमान। म्हणे नको करू स्मरण। वचन तीक्ष्ण मज बाधी॥७५॥ ऐसें ऐकोनि सीतेचे वचन। परतले श्रीराम लक्ष्मण। परी गूढ गहन महावन। सीतादर्शन नव्हे त्यासी॥७६॥ लक्ष्मण कोपला उद्धट। बाण सोडोनि घनदाट। वन छेदोनि केलें सपाट। देखिला पापिष्ठ विराध॥७७॥

ददर्श गिरिशृंगाभं पुरुषादमवस्थितम्।

वक्रनासं विरूपाक्षं विकृतं घोरदर्शनम्॥५॥

लक्ष्मणाकडून अरण्य साफ होताच विराधाचे रामलक्ष्मणांना दर्शन :- राक्षस देखिला अति क्रूर। पर्वतोपम महाथोर। वक्र नासिक वक्र वक्त्र। कपाटोदर^१ दुर्धर्ष^२॥७८॥ अष्ट महासिंहांचीं मठीं। शूळीं खोंचोनि खांदीं कावडी। मृग व्याळ चितळे बापुडीं। मारी कोडी श्वापदांच्या॥७९॥ सदंत गजांचीं शिरे। गजचर्म थबथबिती रुधिरें। मारोनि पंच पंच व्याघ्रें। खांदी क्रूरें वाहिजेती॥८०॥ जिव्हा तांबडी लखलखित। नेत्र दिसती अति आरक्त। भूतां करावयां अंत। सर्वे^३ धांवत वनासी॥८१॥

सरामं लक्ष्मणं दृष्ट्वा सीतां च शुभलक्षणाम्।

अभ्यधावत्सुतंकुद्धो लेलिहान इवांतकः॥६॥

विराधे देखोनि श्रीराम लक्ष्मण। मग सीतेसी पुसे हे दोघे कोण। श्रीराम भर्तार दीर लक्ष्मण। माझी सोडवण करू आले॥८२॥ मग तो म्हणे तूं माझी कांता। तुज तंव न सांडीं सर्वथा। या दोघांसी मी भक्षीन आतां। तूं कांहीं चिंता करू नको॥८३॥ ऐसें बोलोनिया देख। विकट^४

देवोनियां हाक। धांवानि श्रीरामासन्मुख। काय तो मूर्ख बोलत॥८४॥

विराधाकडून श्रीरामांचा अधिक्षेप :- तुम्हांसर्वे सुंदर सीता। ते तंव जाली माझी कांता। तुम्हांशी मी न मारी आतां। पळावे जीविता वांचवोनी॥८५॥ तुम्ही म्हणाल युद्ध करीन। तरी मी क्षणार्धे मारीन। तुमचे रुधिर प्राशीन। मांस भक्षीन स्वानंदें॥८६॥ अरे मी विराध महाबळी। वसताहे ये वनस्थळीं। तुम्ही दोघे मूर्ख समूळीं। जे भार्यासमेळीं^५ आलेती॥८७॥ तुम्हां दोघां तापसपण। तरी कां वाहतां धनुष्यबाण। तुम्ही कोठील कोणाचे कोण। हें मज संपूर्ण सांगा॥८८॥

श्रीरामांचे उत्तर :- मग त्यासी सांगे श्रीराम आपण। धनुष्ये गांजिला रावण। तें भंगिलें वाहोनि गुण। तो मी जाण श्रीराम॥८९॥ सुबाहूचा घेतला प्राण। मारीच उडविला संपूर्ण। ताटिका वधिली निजबाणें। तो मी जाण श्रीराम॥९०॥ एकवीस वेळा धरित्री। जेणें भार्गवें^६ केली निःक्षत्री। तोही लाजविला शौर्येकरी^७। तो मी निर्धारि श्रीराम॥९१॥ सूर्यवंशींचा विख्यात। श्रीराम दाशरथी काकुत्स्थ। करावया राक्षसांचा अंत। वना निश्चित मी आलों॥९२॥ सीता माझी निजवधू। आणि लक्ष्मण माझा धाकटा बंधू। तूं कोण राक्षससंबंधू। मूळानुवादू मज सांगें॥९३॥

विराधाची दर्पोक्ति, लक्ष्मणाचे शरसंधान :- तंव राक्षस म्हणे श्रीरघुनाथा। जगाद नामें माझा पिता। शतरदा माझी निजमाता। विराध मी तुमच्या घाता करीन॥९४॥ ऐसें ऐकतां वचन। लक्ष्मण क्षोभला दारुण। धनुष्यीं वाहोनियां गुण। तीक्ष्ण बाण सोडिले॥९५॥ कंकपत्री

१ दरवाजाप्रमाणे मोठ्या हृदयाचा, २ अजिक्य, ३ स्वतः ४ भयंकर, ५ पत्नीसह, ६ परशुरामाने, ७ शौर्यनि.

बर्हपत्री। सुर्वणपुंख^१ चौधारी। भेदले राक्षसाचे जिह्वारीं। तेणें तो भारी क्षोभला॥१६॥ घ्यावया लक्ष्मणाचा प्राण। शूळ सोडिला गर्जोन। श्रीरामें विंधिला बाण। मध्येच जाण तोडिला॥१७॥

श्रीरामबाणानें विराध विद्ध :- सर्वेचि श्रीरामें पै जाण। विराधासी पाचारून। रुक्मपुंख सोडिला बाण। अति तीक्ष्ण धगधगीत॥१८॥ विराधा झांपडी पडिली तेणें। मार्गे पळणें कां पुढें होणें। नाठवे करणें न करणें। येणें जाणें खुंटलें॥१९॥

विराधाला आत्मबोध :- श्रीरामबाणाची लखलख। विराधासी एकाएक। पाडोनि ठेलें जी ठक^२। क्रिया निःशेष विसरला॥१००॥ विसरला राक्षसधर्म। विसरला युद्धसंभ्रम। विसरला क्रियाकर्म। घायें निर्भ्रम विराध केला॥१॥ श्रीरामाचा निजबाण। घेवोनि आला श्रीरामस्मरण। धाकें निमाला देहाभिमान। गर्भबंधन घेवोनी॥२॥ ऐसी हृदयशुद्धि देखोन। हृदयीं भेदला श्रीरामबाण। बोध पावोनि संपूर्ण। राक्षसें प्राण सोडिला॥३॥ धन्य श्रीरामाचा बाण। लागता राक्षसें सोडिला प्राण। बोधा पावला संपूर्ण। तेंचि निरूपण अवधारा॥४॥

उवाच रामं संहृष्टः प्रांजलिश्चलितेंद्रियः।
कौसल्या सुप्रजास्तात रामस्त्वं विदितो मया॥७॥
वैदेही च महाभागा लक्ष्मणश्च महारथः।
अभिशापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम्॥८॥

विराधकृत रामस्तुति :- बाणें भेदिलें जिह्वार। वाहती रुधिराचे पूर। विकळ पडतां शरीर। हर्षे निर्भर विराध॥५॥ भेदतां श्रीरामांचा बाण। विकळेंद्रिय चलितप्राण। घायें सुख पावला संपूर्ण। दुःखनिर्दळण श्रीरामबाणें॥६॥ घाव लागतां व्हावें दुःख। दुःख जावोनि पावला

सुख। विराधा जाला परम हरिख। बाणें अलोलिक सुखी केलें॥७॥ धन्य धन्य हे श्रीराममूर्ती। धन्य धन्य हे बाणाची सुखशक्ती। धन्य धन्य हे सीता सती। स्पर्श निर्मुक्ति राक्षसत्वा॥८॥ लक्ष्मणें कोपोनि उद्धट। घोरारण्य केलें सपाट। माझ्या मोक्षाची ते वाट। केली निर्दुष्ट^३ सौमित्रें॥९॥ जो कां करी शुद्ध मित्र। त्यासी म्हणती सौमित्र। लक्ष्मण सुमित्र साचार^४। निशाचर मी सुखी केलों॥११०॥ मी राक्षस अति अपवित्र। श्रीरामबाणें केलों पवित्र। मज वंदिती सुरनर। सुखी साचार केलों बाणें॥११॥ बाणीं कैचा सुखसंभ्रम। बाणीं सुखरूप श्रीराम। बाणीं सबाह्य श्रीराम परम। सुखसंभ्रम तेणें मज॥१२॥ शापें राक्षसतनु अधम। त्या शापाचे करोनि भस्म। श्रीरामें सुखी केलें परम। निजात्म धाम ठाकावया^५॥१३॥ जन्ममरणाचा महाधाक। घायें फोडील निःशेख। जितां मरतां नाहीं दुःख। ऐसें निजसुख दिधलें श्रीरामें॥१४॥ कैचा शाप तूं येथें कोण। ऐसा श्रीरामें पुसिला प्रश्न। तेही विषयींचे निरूपण। समूळ कथन अवधारीं॥१५॥

अभिशापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम्।
तुंबुरुर्नाम गंधर्वः शतो वैश्रवणेन वै॥९॥
प्रसाद्यमानश्च मया सोऽब्रवीन्मां महायशाः।
यदा दाशरथी रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे॥१०॥
तदा प्रकृतिमापन्नोभवान्स्वर्गं गमिष्यति।
इति वैश्रवणो राजा रंभासक्तं शशाप ह॥११॥

पूर्ववृत्तांत, शाप, उःशाप सांगून विराध गंधर्वलोकीं जातो :- धनद^६ कुबेर तूं जाणसी। तेणें पाचारिलें गावयासी। मी तुंबरु आसक्त रंभेसीं। मद्यपानेसी उन्मत्त॥१६॥ बळें मज नेलें तेथ। देखोनियां मदगर्वित। तूं राक्षस होसी उन्मत्त। घोर वनांत अघोरा॥१७॥ शाप ऐकतां

१ सोन्याचा पिसारा असलेला बाण, २ मोह, ३ दोषरहित, ४ खरोखर, ५ प्राप्त होण्यासाठी, ६ देवांना धन देणारा, धनाचा स्वामी.

अद्भुत। मी जालों भयभीत। लोटांगण घालोनि
तेथ। उःशापार्थ प्रार्थिला॥१८॥ श्रीराम सीता
लक्ष्मण। वनवासा जातां जाण। तूं करिसी
सीताहरण। युद्ध दारुण होईल॥१९॥ लागतां
श्रीरामाचा बाण। तूं तत्काळ सांडिसी प्राण।
तेव्हां जावोनि शापबंधन। निजात्मभुवन
पावसी॥१२०॥ ऐसी उःशापाची निजकथा। ते
आजि जाली तत्त्वतां। तुझा बाण लागतां
श्रीरघुनाथा। अलौकिकता सुखप्राप्ति॥२१॥
तुझ्या बाणाची होतां भेटी। अहं कोहं सोहं
त्रिपुटी। छेदोनियां उठाउठीं। स्वानंदपुष्टी सुखी
केलें॥२२॥ लागतांचि तुझा निजबाण। माझें
निवटिं जन्ममरण। शाप बापुडें तें कोण। सुख
संपूर्ण पावलों॥२३॥ जे जाहली सुखप्राप्ती।
त्यासी कधीं नव्हे विकृती। कल्पांतीं नव्हेचि
च्युती^१। ऐसी सुखप्राप्ती श्रीरामबाणें॥२४॥
मज उःशापें गंधर्वप्राप्ती। गंधर्वदेहीं करितां
वस्ती। मज बाधेना देहअहंकृती। ऐसी
नित्यमुक्ति श्रीरामबाणें॥२५॥

विराधोक्ति :-

तव प्रसादामुन्क्तोऽहमभिशापात्सुदारुणात्।
भुवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्ति तेऽस्तु महाभुज॥१२॥
अध्यर्धयोजने तात महर्षिः सूर्यसन्निभः।
इतो वसति धर्मात्मा शरभंगः प्रतापवान्॥१३॥
तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं स ते श्रेयोऽभिधास्यति॥१४॥

ऐसें बोलानि आपण। श्रीरामासी केलें नमन।
तंव विराधासी विमान। देदीप्यमान
उतरलें॥२६॥

जातेवेळीं विराध श्रीरामांना शरभंग ऋषींच्या
आश्रमांत जाण्यास सांगतो :- राक्षसदेह
सांडोनि क्षितीं^२। विराध बैसतां विमानाप्रती।
श्रीरामांचे वसतीची स्थिती। गमनमोक्ती

सांगत॥२७॥ येथोनियां अर्धयोजन। शरभंग
वसे तपोधन। तपस्तेजें देदिप्यमान। तेथें
आपण अवश्य जावें ॥२८॥ तो तुम्हां
वनवासाची गती। सांगेल वनवासाची स्थिती।
तुझेनि त्यासी निजमुक्ति। जाण निश्चितीं
श्रीरामा॥२९॥

श्रीरामांचे आगमन होणार म्हणून शरभंगांनं
सत्यलोकाला जाण्याचे नाकारलें :- इंद्र आला
शरभंगापासीं। त्यासी न्यावया सत्यलोकासी।
तो राहिलासे तुझे भेटीसी। सत्यलोकासी न
वचोनी^३॥१३०॥ श्रीराम दंडकारण्या आला।
तेणें विराध मारिला। तुझा प्रताप जाणोनि भला।
असे राहिला भेटीसी॥३१॥ श्रीरामाच्या
भेटीपुढें। सत्यलोक तें बापुडें। ऐसें ज्ञान त्यासी
धडफुडें^४। भेटीचे चाडे^५ तिष्ठत॥३२॥ मज
सुखी केलें राक्षसासी। तैसेंचि सुखी करीं
शरभंगासी। विराधें सांगोनि श्रीरामासी। पुढती
तिघांसी वंदिलें॥३३॥ मग बैसोनि विमानीं।
प्रवेशला निजात्मभुवनीं^६। श्रीरामचरित्र
देखोनी। विस्मित मनीं सुखर॥३४॥ मग
करिती जयजयकार। वर्षती सुमनांचे संभार।
विराध वधोनि दुर्धर। श्रीरामचंद्र निजविजयी
॥३५॥ विराधाचे घोर वन। तेथें रिघों शके
कोण। तोही तारिला विंधोनि बाण। कृपाळु पूर्ण
श्रीराम॥३६॥ एका जनार्दना शरण। जालें
विराधउद्धरण। पुढें शरभंगाचे दर्शन। कथा
पावन अवधारा॥३७॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे अरण्यकांडे
एकाकारटीकायां विराधवधो नाम
द्वितीयोऽध्यायः॥२॥ श्लोक॥१४॥
ओव्या॥१३७॥

१ स्थानाचा त्याग करावा लागणे, पतन, २ पृथ्वीवर, ३ न जाता, ४ सत्य, प्रत्यक्ष, ५ इच्छेने ६ आपल्या स्वतःच्या लोकाला.

अध्याय तिसरा

॥ श्रीसच्चिदानंदाय नमः ॥

शरभंगऋषींचा उद्गार

हत्वा ततं भीमबलं विराधं राक्षसं वने ।
आश्रमं शरभंगस्य राघवौ तौ प्रजग्मतुः ॥१॥
तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः ।
समीपे शरभंगस्य ददर्श महद्बहुतम् ॥२॥

श्रीरामांचे शरभंगाश्रमात आगमन :-
महाभयानक विराधु। त्याचा क्षणार्धे केला वधु।
प्रतापें शोभती दोघे बंधु। परम आल्हादु
सीतेसी ॥१॥ मग तिघें जणें वेगेंसीं। निघालीं
शरभंगआश्रमासी। मार्ग क्रमितां दो कोशीं। त्या
आश्रमासी देखिलें ॥२॥ तें शरभंग तपोराशी।
तो न्यावया ब्रह्मलोकासी। ब्रह्मयानें धाडिलें
इंद्रासी। विमानेंसीं हंसयुक्त ॥३॥

ब्रह्मदेवाचे विमान धाडलें :- हंसयुक्त
विमानेंसी। बैसावया सामर्थ्य नाहीं इंद्रासी। पुढें
घालोनि विमानासी। इंद्र रथेंसीं आश्रमा आला
॥४॥ जे विमानीं बैसवेना इंद्रासी। तें विमान
धाडिलें शरभंगासी। शरभंगाची निष्ठा कैसी।
ब्रह्मयादिकांसी निजपूज्य^१ ॥५॥ इंद्रादिक देव
समस्त। येवोनि त्या आश्रमाआंत। अवघे
लोटांगणें घालित। मग विनवीत शरभंगा ॥६॥
इंद्र प्रार्थी मधुरवचनीं। आम्ही आलों
ब्रह्माज्ञेकरोनी। बैसोनि हंसयुक्त विमानीं।
ब्रह्मभुवनीं प्रवेशावें ॥७॥ तवं त्यासी शरभंग
सांगत। या वना आला श्रीरघुनाथ। विराध
वधोनियां निश्चित। आतांच येथ येईल ॥८॥

रामदर्शनापुढे सत्यलोकाची किंमत नाही :- न
घेतां श्रीरामदर्शन। मज न लगे ब्रह्मसदन। तुम्हीं
घेवोनि जावें विमान। मी येईन निजसत्ता ॥९॥
श्रीरामाच्या भेटीपुढें। ब्रह्मभुवन तें कायसें बापुडें।

मज तेथें येणें न घडे। ब्रह्मयापुढें सांगावें ॥१०॥
ऐसें शरभंग बोलत। कर जोडोनि इंद्र ऐकत। तंव
पातला श्रीरघुनाथ। तोहि देखत इंद्रातें ॥११॥

विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरप्रभम् ।
असंस्पृशतं वसुधां ददर्श विबुधाधिपम् ॥३॥

सोलीव सूर्याची प्रभा। कीं तो अग्नीचा
निजगाभा। तैशी इंद्राची अंगप्रभा। निजशोभा
शोभत ॥१२॥ धरा नातळोनि^२ अधर। रथ शोभे
वारु विचित्र। मस्तकीं चंद्रप्रभच्छत्र^३।
युग्मचामर^४ ढळताहे ॥१३॥ देवगण मरुद्गण।
इंद्रासवें सिद्ध चारण^५। सवें बृहस्पति गुरु
सज्जान। तिहीं रघुनंदन देखिला ॥१४॥ सीता
सौमित्र श्रीरघुनाथ। देखतां अवघे जाले खद्योत।
श्रीरामप्रभा अत्यद्भुत। देखोनि विस्मित
सुरसिद्ध ॥१५॥ देखतांचि श्रीराघवा।
सूर्यप्रकाशीं जैसा दिवा। तैशी दशा आली देवां।
देवस्वभावा लाजिले ॥१६॥ तिहीं देखोनि
श्रीरघुनाथ। सुख पावले अत्यद्भुत। नर्भी
जयजयकार करित। निघाले समस्त निजधामा
॥१७॥ शरभंग सांगें देवांप्रती। ब्रह्मसदनीं
पुनरावृत्ती। श्रीरामदर्शनें अक्षयप्राप्ती। तेंही
ब्रह्मयाप्रति पुसा तुम्ही ॥१८॥ श्रीराम देखतांचि
दिठी^६। जन्ममरणा होय तुदी। खुंटली
पुनरावृत्तीची गोठी। ऐसी सुखभेटी श्रीरामीं
॥१९॥ इंद्रादि देवां उपेक्षून। ओसंडोनि
ब्रह्मसदन। घ्यावया श्रीरामदर्शन। अति सज्जान
शरभंग ॥२०॥

श्रीरामांनी शरभंगांचे दर्शन घेतले :- ऐकोनि
ऋषीचे वचन। इंद्राद्रि देव गेले निघोन। आश्रमा
आला रघुनंदन। केलें नमन शरभंगासी ॥२१॥

तस्य पादौ च संगृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः ।
निषेदुस्तदनुज्ञाता लब्धवासा निमंत्रिताः ॥४॥

१ अतिशय पूजनीय, २ न स्पर्शून, ३ चंद्रकांतीप्रमाणे शोभणारे छत्र, ४ दोन चवऱ्या, ५ भाट, ६ दृष्टीने.

श्रीरामें वंदिले ऋषीचे चरण। सीता आणि लक्ष्मण। दोघीं घातलें लोटांगण। मस्तकीं चरण वंदिले॥२२॥ ऋषीनें दिधलें आलिंगन। मधुपर्क^१ विधीनें पूजन। पूजोनियां श्रीरघुनंदन। सावधान बैसले॥२३॥

ततः शक्रोपयानं तु पर्यपृच्छत राघवः।

शरभंगस्तु तत्सर्वं राघवाय न्यवेदयत्॥५॥

अहं ज्ञात्वा नरश्रेष्ठ वर्तमानमदूरतः।

ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वामदृष्ट्वा प्रियातिथिम्॥६॥

अक्षया नरशार्दूल जिता लोका मया शुभाः।

ब्राह्म्याश्च नाकपृष्ठ्याश्च प्रतिगृहीष्व मामकान्॥७॥

शरभंगांकडून स्ववृत्त कथन :- श्रीराम पुसे ऋषीप्रती। इंद्राद्रिक देवपंक्ती। आले होते आश्रमाप्रती। कोणे अर्थी ऋषिवर्या॥२४॥ ऐकोनि श्रीरामाचे वचन। शरभंग विस्मयापन्न। न करितां जप तप ध्यान। दिव्यदर्शन श्रीराम देखे॥२५॥ दिव्यचक्षु श्रीरामाचे पोटीं। श्रीराम देखे अखिल सृष्टी। श्रीरामें दादुगी^२ ब्रह्मदृष्टी। देखोनियां पोटीं श्रीराम॥२६॥ वेदशास्त्रांचे निजवर्म। श्रीराम केवळ परब्रह्म। दीन तारावया वनोद्गम। विश्रामधाम श्रीराम॥२७॥ ऐसी श्रीरामाची कीर्ती। ते मज आली अति प्रतीती। ऋषि आपुली धर्मस्थिती। श्रीरामाप्रती सांगत॥२८॥ म्यां साधिली जे जे प्राप्ती। अति दुस्तर ते जनांप्रती। त्या त्या धर्माची निजस्थिती। यथानिगुती संगेन॥२९॥ साड्ग अविकळ कर्में देख। म्यां आसाधिला^३ पितृलोक। त्याचें न मानेच सुख। तो म्यां निःशेख त्यागिला॥३०॥ करोनि शत सोमयाग। म्यां साधिला स्वर्गभोग। तंव तो वाटे क्षयरोग। तोही म्यां साड्ग उपेक्षिला॥३१॥ महर्लोक जनलोक। आदिकरोनि तपोलोक। साधिल्या मज नव्हेचि सुख। ते म्यां निःशेख त्यागिले॥३२॥ ब्राह्मणभक्ति सत्वव्रत।

तेणें सत्यलोक प्राप्त। इंद्राद्रिदेव समस्त। मज न्यावया येथ स्वयें आलें॥३३॥ हंसयुक्त निजविमान। स्वयें धाडी चतुरानन। परी तुझे देखोनि आगमन। म्यां ब्रह्मसदन त्यागिलें॥३४॥ लोकलोकांतर^४ प्राप्त। ऐसें पुण्य केलें अद्भुत। परि तें तुज अर्पिलें समस्त। श्रीरघुनाथ प्रीति पावो॥३५॥ कर्म न करितां ब्रह्मार्पण। तरी तें वाढवी जन्ममरण। तुझे देखतां निजचरण। श्रीरामार्पण सर्व कर्में॥३६॥ मज पूर्वी होती भ्रांती। जे पुण्यें होय ब्रह्मप्राप्ती। पुण्यपापक्षयाअंतीं। श्रीराममूर्ती तें भेटे॥३७॥ लोकलोकांतरपुण्यें देख। न तुटे दुःख नव्हेचि सुख। तुझे देखतांचि श्रीमुख। अलोलिक सुखप्राप्ति॥३८॥ साच श्रीराम देखिल्या दृष्टीं। समूळ संसारासी होय तुटी। निष्काम पुण्याच्या कोटी। तें तुझी भेटी श्रीरामा॥३९॥ तुझे भेटीलागीं जाण। सांडिलें सत्यलोकगमन। जालिया श्रीरामदर्शन। समाधान जीवशिवां॥४०॥

श्रीरामांना सुतीक्ष्णऋषीकडे जाण्याची शरभंगांची सूचना :- देखतां श्रीराममूर्ति। सर्वेन्द्रिया नित्य विश्रांति। हे तंव माझी निजप्रतीति। सत्य निश्चिती श्रीरामा॥४१॥ ऐसी ऐकोनि ऋषिवचनोक्ति। संतोषला श्रीरघुपति। ऋषीची देखोनि अद्भुत शक्ति। स्वयें त्याप्रती पूसत॥४२॥ दंडकारण्य महावन। ये वनवासीं निवासस्थान। कोठें म्यां करावें आपण। आज्ञापन मज देई॥४३॥

शरभंग उवाच ---

सुतीक्ष्णमभिगच्छ त्वं राम शीघ्रं तपस्विनम्।

रमणीये वनोद्देशे स ते वासं विधास्यति॥८॥

शरभंग म्हणे श्रीरामासी। येचि वनीं वनवासीं। सुतीक्ष्ण वसे महाऋषी। शीघ्र

१ अतिथीची मध, घृत, दही, गंधापुष्पादिकांनी पादप्रक्षालनपूर्वक पूजा, २ विशाल, ३ मिळविला, ४ इहलोक आणि परलोक.

त्यापासीं तुम्ही जावें॥४४॥ तो तुम्हांसी
वनवासीं वस्ती। सांगेल पैं यथास्थिती। जेणें
वासें श्रीरामकीर्ती। यश त्रिजगतीं वाढेल॥४५॥

एष पंथा महाप्राज्ञ मुहूर्त स्वीयतामिह।

यावज्जहामि गात्राणि जीर्णा त्वचमिवोऽगः॥९॥

शरभंगऋषि श्रीरामांसमोर आत्मदहन करून
सत्यलोकाला जातात :- येणेंचि पंथें
महाप्राज्ञा। जावें सुतीक्ष्णऋषिदर्शना। परी
कांहींएक असे विज्ञापना। ऐकें सर्वज्ञा
श्रीरामा॥४६॥ तुझें देखतांचि चरण। दृश्य
द्रष्टा नाहीं दर्शन। खुंटले भवभयाचें भान।
गमनागमन मज नाहीं॥४७॥ तरी प्रारब्ध बळी
ये सृष्टीं। अनिर्वाच्य ? त्याची गोष्टी। तें मज
येथें दाटोवाटी। नेतें उठाउठी
सत्यलोका॥४८॥ माझे अदृष्ट^१ देखोन।
ब्रह्मयानें धाडिलें विमान। तें म्यां निवारिलें
जाण। तुझें दर्शन घ्यावया ॥४९॥ तुजसीं जंव
होय भेटी। तंव प्रारब्धदेहाची गांठी। तुज
देखतां जगजेठी। उठाउठीं देह पडेल॥५०॥
तुज देखतां सावधान। करूनि निजदेहाचे
दहन। करीन सत्यलोका गमन। तंव आपण
स्थिर व्हावें ॥५१॥ क्षणैक राहावें रघुपति।
सर्प सांडी जैसी कांति। तैसी स्थूल देहाची
निवृत्ति। करीन निश्चितीं श्रीरामा॥५२॥ स्थूल
देह होती जाती। परी पालटेना आत्मस्थिती।
मग योगाग्नीं दाहोनि देहाकृती। जाईन निश्चितीं
सत्यलोका॥५३॥ तुझिया कृपें श्रीरघुनाथा।
भय नाहीं जन्म धरितां। भय नाहीं कर्म करितां।
देह मरतां भय नाहीं॥५४॥ दोराअंगीं सर्प
जन्मला। नांदोनियां स्वयें निमाला। त्यासी दोर
नाहीं भ्याला। तैसा जाला देहसंग॥५५॥ जैसी
देहासर्वें मिथ्या छाया। तैसी मुक्तांसर्वें मिथ्या

काया। राहिलीसे श्रीरघुराया। भोगावया अदृष्ट
॥५६॥ ऐसें बोलोनियां जाण। श्रीरामादेखतां
आपण। शरभंगानें घालोनि आसन। केलें दहन
योगान्नियोर्गे॥५७॥

स च पावकसंकाशः कुमारः समपद्यत।

उत्थायाग्निचयात्तस्माच्छरभंगो व्यरोचत॥१०॥

करिता योगाग्नीं देहदहन। सत्यलोक
भोगायतन। कुमारदेह पावला आपण।
देदीप्यमान तेजस्वी॥५८॥

सत्यलोकमहिमा :- याज्ञिक साधिती
स्वर्गभुवन। त्याहून याचे महत्त्व गहन। अश्वमेध
राजसूययज्ञ। त्याहून गहन महिमा याची॥५९॥
क्रमोनियां पितृस्थान। क्रमोनि स्वर्ग महर्जन।
क्रमोनियां देवसदन। विराजमान सत्यलोकीं
॥६०॥ सत्यलोकीं शरभंगासी। श्रीरामकृपा
फळली कैसी। तेथेंही देहबुद्धि नाहीं त्यासी। पूज्य
सर्वासी जरी जाला॥६१॥ ब्रह्मयानें सन्मानितां
त्यासी। श्लाघ्यता न धरी देहबुद्धीसी। श्रीरामकृपा
फळली ऐसी। भोगी प्रारब्धासी विदेहत्वे॥६२॥
करितां श्रीरामनामस्मरण। बाधूं न शके देहबंधन।
ते देखिलिया श्रीरामचरण। देहीं विदेही आपण
शरभंग॥६३॥ दीन तारावया जाण। श्रीरामाचे
वनप्रयाण। एका जनार्दना शरण। जगदुद्धरण
श्रीराम॥६४॥ विदेहकैवल्याचे ताट। शरभंगासी
केलें चोखट। सेवितां देशभाषा उच्छिष्ट। जालों
अवचट शेषभागी॥६५॥ परमामृत रामायण।
तेथें भोक्ते वसिष्ठ वाल्मीक पूर्ण। त्यांचें उच्छिष्ट
सेवितां जाण। एकाजनार्दन विदेही॥६६॥ इति
श्रीभावार्थरामायणे अरण्यकांडे एकाकारटीकायां
शरभंगोद्धरणं नाम तृतीयोऽध्यायः॥३॥
श्लोक॥१०॥ ओव्या॥६६॥

अध्याय चवथा

॥ श्रीसीतापतये नमः ॥

मंदकर्णीऋषींचा उद्धार

शरभंगे दिवं प्राप्ते मुनिसंघाः समंततः।

अभ्यगच्छंत काकुत्स्थं रामं ज्वलिततेजसम् ॥१॥

ब्राह्मण आश्रयार्थ श्रीरामांकडे येतात :-

विराध वधिला अति दारुण। केलें

शरभंगोद्धरण। तें देखोनि मुनिगण। आले ठाकून

श्रीरामा ॥१॥ वैखानस^१ वालखिल्य^२।

अग्निहोत्री शुद्धशीळ। राक्षसभयें अति

व्याकुळ। आले सकळ श्रीरामापासीं ॥२॥

जळाहारी फळाहारी। जटाधारी ब्रह्मचारी।

पत्राहारी वायुआहारी। निराहारी ऋषी आले

॥३॥ एक भगवे एक नागवे। वल्कलधारी

मळिन लेवे^३। राक्षसभयें आले आघवे। आम्हां

राघवें रक्षावें ॥४॥ एकांगुष्ठव्रत एकांसी। एक ते

वृक्षाग्रनिवासी। एक ते एकपाद तापसी। भयें

संन्यासी येवों सरले ॥५॥ जळवासी

आकाशवासी। विवरवासी अहर्निशीं। एक ते

सदा श्मशानवासी। तेही धाकेंसीं येवों सरले

॥६॥ राक्षसधाकाची धुकधुक। सपत्नीक

अपत्नीक। विधुर आले पै अनेक।

रघुकुळटिळक संरक्षी ॥७॥ वृद्धवृद्धें

श्रीरामाप्रती। अतिशयें येती काकुळती।

राक्षसमहामार अती। आम्हां रघुपती रक्षावें

॥८॥ एक बोचरे^४ उखळें हातीं। फळें ठेंचठेंचोनि

खाती। तेही आले श्रीरामाप्रती। राक्षसभयें

महाभीत ॥९॥ ज्ञानी ध्यानी समाधानी।

राक्षसभयें भिवोनी। आले श्रीरामा ठाकोनि।

अवघे मुनी एकत्र ॥१०॥

एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनाम्।

क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकर्मभिः ॥२॥

ततस्त्वां शरणार्थं च शरण्यं समुपस्थिताः।

परिपालय नो राम वध्यमानान्निशाचरैः ॥३॥

ब्रह्मवृंदाची गान्हाणीं :- सांगती राक्षसांच्या कडोविकडी^५। मारिल्या तापसांच्या कोडी। मांस खावोनि सांडिलीं मढीं। लोळती बापुडीं असंस्कारें ॥११॥ जे संस्कार करूं जाती। त्यांसी राक्षस येवोनि खाती। ऐसीं मढीं नेणों किती। लोळती क्षितीं श्रीरामा ॥१२॥ आम्ही आलों तुजपासीं। राक्षसीं बहुत केली कासाविसी। शरण आलों तुझ्या चरणांसी। आतां संरक्षीं श्रीरामा ॥१३॥ आम्हांसी रक्षिता नाहीं कोणी। दैवें आलासी तूं धनुष्यपाणी। आम्ही घालितों लोटांगणी। आमच्या रक्षणीं सज्ज^६ होई ॥१४॥ आम्ही तुझे शरणागत। शरण आलों गा समस्त। तूं कृपाळु श्रीरघुनाथ। दीननाथें अनाथ रक्षावे ॥१५॥ आम्ही केवळ गोब्राह्मण। काया वाचा मनसा शरण। आमचे करावें संरक्षण। अवघे जण प्रार्थिती ॥१६॥

श्रीरामांचे विनम्र उत्तर :- ऐसें ब्राह्मणांचे दीन भाषण। ऐकोनियां श्रीरघुनंदन। कळवळोनियां संपूर्ण। काय आपण बोलत ॥१७॥

रामस्तेषां वचः श्रुत्वा तापसानां तपस्विनाम्।

इदं प्रोवाच धर्मात्मा सवनिव तपस्विनः ॥४॥

नैवमर्हथ मां वक्तुमहमेवं सलक्ष्मणः।

तपोवृद्धान्वयोवृद्धान्शरण्यान्शरणागतः ॥५॥

भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोऽहं यदृच्छया।

तस्य मेऽयं वने वासो भविष्यति महाफलः ॥६॥

तपस्विनां रणे शत्रून्हन्तुमिच्छामि राक्षसान्।

पश्यंतु वीर्यमृषयः सभ्रातुर्मै तपोधनः ॥७॥

श्रीराम म्हणे मी किंकर^७ कोण। नव्हे तुमच्या दासासमान। त्या मज म्हणां आलों शरण। हें नव्हे वचन तुम्हां योग्य ॥१८॥ तुम्ही वयोवृद्ध तपोवृद्ध। सज्जन ज्ञानी अति प्रबुद्ध^८। ज्येष्ठ श्रेष्ठ

१ वानप्रस्थ-तृतीयाश्रमी जन, २ पार्वतीविवाहसमयी तिला पाहून ब्रह्मदेवाचे वीर्य पतन पावले त्यापासून अंगुष्ठप्रमाण साठ हजार ऋषि झाले ते, ३ वेष, ४ दात पडलेले, ५ पराक्रम, ६ तयार, ७ अगदी कमी प्रतीचा चाकर, ८ विद्वान्, बुद्धिवान.

महासिद्ध। सन्मानवाद^१ न वदावा॥१९॥ तुम्हांपासूनि घ्यावा मान। तेंचि आम्हांसी विषप्राशन। तुम्हीं माझे देवतार्चन। साधुसजन मज पूज्य॥२०॥ आमुचा धर्म द्विजरक्षण^२। वना आलों याचि कारण। खरदूषणनिर्दळण। संरक्षण साधूंसी॥२१॥ तुमचे आशीर्वादाजोडीं। रणांगणीं निजपरवडी^३। मारीन राक्षसांच्या कोडी। अर्धघडी न लागतां॥२२॥ ऐसी ऐकोनि श्रीरामवाणी। जयजयकार केला ब्राह्मणीं। हर्ष पावोनि मुनिगणीं। आशीर्वचनीं अभिषेक॥२३॥

स राघवः सह भ्राता वैदेह्या च परंतपः।

सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम सहितो द्विजैः॥८॥

सीता लक्ष्मण रघुनाथ। सांगातें मुनिगण समस्त। शरभंगानें धाडिले जेथ। त्या आश्रमा जात सुतीक्ष्णाच्या॥२४॥

सर्वजण सुतीक्ष्ण ऋषींच्या आश्रमीं जातात :- सुतीक्ष्ण ऋषि महाश्रेष्ठ। तपस्तेजें अति तेजिष्ठ। त्याचा आश्रम सुखोद्दिष्ट^४। दुःखसंकट असेना॥२५॥ नवल आश्रमाची लीला। सुवास सुस्वाद फळमूळां। आचमन करितां तेथींच्या जळा। भ्रमा सकळा निवारी॥२६॥ आश्रमा येतांचि देख। अवघ्यां जालें परम सुख। सुखावोनि रघुकुळटिळक। ऋषिसन्मुख तो आला॥२७॥

श्रीरामांचे स्वागत :- आला देखोनि रघुनंदन। ऋषीनें सांडिलें आसन। सांडोनियां जप ध्यान। अति सावधान भेटीसी॥२८॥ ज्यालागीं कीजे जप ध्यान। ज्यालागीं कीजे तपःसाधन। ज्यालागीं कीजे अनुष्ठान। तें हें चिद्रत्न श्रीराम॥२९॥ ज्यालागीं कीजे वेदपठण। ज्यालागीं कीजे शास्त्रश्रवण। ज्यालागीं कीजे योगसाधन।

तें हें चिद्रत्न श्रीराम॥३०॥ ज्यालागीं कीजे व्रत तप। ज्यालागीं कीजे रुद्रजप। ज्यालागीं धैर्य आकल्प। तें हें चित्स्वरूप श्रीराम॥३१॥ ज्यालागीं शिवभवानी। नित्य चिंतिती अनुदिनीं^५। तो हा श्रीराम देखिला नयनीं। जो त्रिभुवनीं परमात्मा॥३२॥ ज्यालागीं आम्ही नित्य तापसी। ज्यालागीं आम्ही वनवासी। तो हा श्रीराम अनायासीं। भाग्यें आश्रमासी स्वयें आला॥३३॥ ऐसें ऋषींचे मनोगत। जाणोनियां सुनिश्चित। श्रीराम उल्हासयुक्त। चरण वंदित ऋषींचे॥३४॥ श्रीराम ऋषींचे मनोगत। हृदयीं जाणतो हृदयस्थ। श्रीराम परब्रह्म निश्चित। ऋषि जाणत निजज्ञानें॥३५॥ देखणें देखोनि अति तीक्ष्ण। यालागीं नावें सुतीक्ष्ण। त्याचे श्रीरामें वंदिले चरण। दिधलें आलिंगन ऋषीनें रामा॥३६॥

स निरीक्ष्य ततो धीरं रामं दशरथात्मजम्।

मूर्ध्न्यवघ्राय चाभिलष्य बाढं वचनमब्रवीत्॥९॥

उपजिघ्रन्नतो मूर्ध्नि वचनं चेदमब्रवीत्।

मत्प्रसादात्सभार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः।

रामस्तु सहसौमित्रिः सुतीक्ष्णेनाभिपूजितः॥१०॥

स्वयें सुतीक्ष्णें आपण। आलिंगोनि श्रीरामलक्ष्मण। करोनि मस्तकीं^६ अवघ्राण^६। आल्हादें वचन बोलत॥३६॥ माझा आश्रम दंडकारण्य। येथें नाही भयबंधन। श्रीराम सीता लक्ष्मण। सुखसंपन्न वसावें॥३७॥ माझिया निजआश्रमाआंत। न चले राक्षसांचा घात। सुखें वसावें श्रीरघुनाथ। सीतासमवेत स्वानंदें॥३८॥ अति प्रेमें सुतीक्ष्ण। पूजोनियां श्रीरामलक्ष्मण। देवोनि वनफळीं भोजन। षण्मास पूर्ण राहविलें॥४०॥

तमुग्रतपसा दीप्तं महर्षीं सत्यवादिनम्।

आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने॥११॥

१ मोठ्या मानाच्या गोष्टी, तुमच्या मानास मी पात्र नाही, २ ब्राह्मणांचे संरक्षण, ३ स्वपराक्रमेकरून, ४ सुखदायक, ५ प्रतिदिवशी, ६ मस्तक हुंगून.

एवमुक्तस्तु रामेण महर्षिलोकविश्रुतः।

अब्रवीन्मधुरं वाक्यं हर्षेण महता युतः॥१२॥

दंडकारण्यात कोठे रहाणे योग्य ? :- सुतीक्ष्ण तपस्तेजोराशी। श्रीराम पुसे स्वयें त्यासी। मज रहावया आश्रमासीं। स्थान नेमेंसीं सांगावें ॥४१॥ शरभंगाची आज्ञा ऐसी। सुतीक्ष्ण सत्यवादी तापसी। स्थाननेम पुसोनि त्यासी। त्या आश्रमासी वसावें॥४२॥ ऐकतां श्रीरामाचे वचन। ऋषि झाला सुखसंपन्न। दिधलें श्रीरामा आर्लिगन। सर्वांगीं पूर्ण निवाला॥४३॥ हर्षे सांगे श्रीरामासी। दंडकारण्यनिवासी ऋषी। पाहें त्यांच्या आश्रमांसी। देखतां तुम्हांसी आल्हाद ॥४४॥ जे जे आश्रमीं तुम्हांसी। विश्रांति वाटेला अतिशयेसी। त्याचिया निवासस्थानासी ^१। नेमस्तेसीं नेमीन॥४५॥ करोनि ऋषिआश्रमदर्शन। शीघ्र येथें यावे आपण। मग मी निवासाचे स्थान। नेमस्त जाण नेमीन ॥४६॥ ऐकोनि ऋषीचे वचन। श्रीराम सीता लक्ष्मण। तिर्घीं करोनियां नमन। केलें गमन दंडकारण्या॥४७॥

जाण्याचा क्रम बदलण्याची लक्ष्मणाची सूचना :- तंव बोलिला लक्ष्मण। मार्गे सीता चालतां जाण। विराधें केलें होतें हरण। तैसे आपण न करावें॥४८॥ पुढें श्रीराम मार्गे सौमित्र। मध्ये घालोनियां सीता सुंदर। वेगीं निघाले सत्वर। धनुर्धर महाबळी॥४९॥ सीतेपासीं ऋषिगण। तापस ब्रह्मचारी ब्राह्मण। श्रीरामासवें निघाले जाण। त्यांसही रक्षण श्रीराम॥५०॥ वनें उपवनें शुभ काननें। ऋषिआश्रम अगाध स्थानें। तापस करिताती अनुष्ठानें। वेदाध्ययनें अग्निहोत्रें॥५१॥ पाहतां ऋषींचे महिमान। आलोडिती^२ दंडकारण्य। तंव

पुढें तडागीं^३ सुगायन। श्रीराम लक्ष्मण ऐकताती ॥५२॥ श्रेष्ठ तडाग अति पुनीत। त्यामाजी मनोहर नृत्यगीत। परी गातें नाचतें न दिसे तेथ। तेणें विस्मित श्रीराम॥५३॥

पंचाप्सर सरोवरावर नृत्यगीत ऐकून त्याचा वृत्तांत विचारतात :- सर्वे चालती ऋषिगण। त्यांसी श्रीराम पुसे आपण। येथें गीत नृत्य करी कोण। मग ते पूर्वकथन संगती॥५४॥

ऋषय ऊचुः-

इदं पंचाप्सरो नाम तदाकं पूर्वकालिकम्।

निर्मितं तपसा राम मुनिना मांडकर्णिना॥१३॥

स हि तेपे तपस्तीव्रं मांडकर्णिर्महामुनिः।

दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षो जलाशये॥१४॥

या तडागा नाम पंचाप्सर। पुरातन हें सरोवर। निर्मिता मांडकर्णि ऋषीश्वर। तेणें तप तीव्र केलें॥५५॥

मंदकर्णीचा तपोभंग करण्यासाठी अप्सरा:- येथें दहासहस्र वर्षी। निराहारी वायुभक्षी। त्याची स्थिर बुद्धि कैसी। काम मानसीं स्पर्शना॥५६॥ कर्मठ म्हणती स्वर्ग चांग। ऋषि म्हणे तो क्षयरोग। सत्यलोकींचे जे जे श्रेष्ठ भोग। तो मरणमार्ग त्याचा॥५७॥ जेथवरी विषयासक्ती। तेथवरी पुनरावृत्ती। ऐसें जाणोनि निश्चितीं। तीव्र तपःस्थिति^४ मांडकर्णि॥५८॥ त्याच्या देखोनि तीव्र तपासी। स्वर्गीं हाहाकार सुरवरांसी। इंद्रें विघ्न मांडिले त्यासीं। पंचाप्सरांसी धाडिलें ॥५९॥ रूप यौवन मनोहर। गीत नृत्य सालंकार। तें देखोनियां ऋषीश्वर। कामतत्पर^५ पै जाला ॥६०॥ त्याची देखोनि कामासक्ती। अप्सरा नागव्या नाचती। तोही लिंग धरोनियां हातीं। निजकामार्थी नाचत॥६१॥

१ रहाण्याचे जागी, २ संचार करतात, ३ सरोवरावर, ४ ज्याची कडकडीत तपश्चर्येच्या ठिकाणी जाज्वल्य निष्ठा आहे असा, ५ काममोहित.

ऋषीचा प्रक्षोभ व अप्सरांचे पलायन :-
 त्यांसी झोंबोनि मागतां रती। त्या निघाल्या
 ऊर्ध्वगती। त्यांसी ऋषि येत काकुळती। कृपेनें
 रती मज द्यावी॥६२॥ मज रत्यर्थी अतीतासी^१।
 विमुख होतां नये तुम्हांसी। मी लागतो तुमच्या
 पायांसी। कृपेनें रतीसी मज द्यावे॥६३॥ मी
 तुमचा धर्मसांगाती। परमार्थी मज द्यावी रती।
 त्यांचे अंगुष्ठ धरी दांतीं। तंव त्या जाती उपेक्षोनी
 ॥६४॥ तंवचि वैराग्याच्या गोष्टी। जंव सुंदर
 वनिता^२ न देखे दृष्टीं। एकांतीं तीस जालिया
 भेटी। विरक्तही उठी भोगार्थी॥६५॥ हो का
 कामिनी एकदा मनीं। एकांतींच देखतां नयनीं।
 धांवोनि झोंबती जपीध्यानी। तपोनिर्दळणी^३
 स्त्रीसंग॥६६॥ जंव पुरुषासी अति विरक्ती।
 तंवचि सिद्धी ओळंगती। पुरुष जालिया
 कामासक्ती। सिद्धी जाती थुंकोनी॥६७॥
 स्त्रीगीत पडतां कानीं। वैराग्य गेलें हरपोनी।
 यालागीं नावें मंदकर्णीं। श्रुतिपुराणीं अभिधान
 ॥६८॥ प्रमदागाणें ऐकोनि कानीं। प्रमाद पावला
 तत्क्षणीं। वैराग्य विवेक गेलिया दोनी। मंदकर्णि
 तेणें नाम॥६९॥

नीतो मदनवश्यत्वं सुराणामर्थसिद्धये।
 ताश्चैवाप्सरसः पंच मुनिपत्नीत्वमागताः॥१५॥
 तटाके निर्मितं तासां तस्मिन्नंतर्हितं गृहम्।
 तत्रैवाप्सरसः पंच निवसत्या यथासुखम्॥१६॥
 रमयन्ति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितम्।
 तासां संक्रीडमानानामेष वादित्रनिस्वनः॥१७॥
 तडागे निर्मितं तासां तस्मिन्नंतर्हितं गृहम्॥१८॥

इंद्राचें वरप्रदान :- तिहीं अप्सरीं पांचां जणीं।
 सुरकार्यार्थ^४ साधोनी। ऋषि मोहिला स्त्रीमोहनीं।
 कामबाणीं संतप्त॥७०॥ इंद्रें करविलें विघ्नासी।
 ऐसें कळलिया तया ऋषीसी। कोपोनि देईल
 शापासी। तेणें इंद्रासी महाभय॥७१॥ भूत

भविष्य वर्तमान। ऋषीस होय त्रिकाळज्ञान।
 अपूर्ण कामें कोपायमान। शाप दारुण देईल
 ॥७२॥ ऋषि तापसी महाक्रूर। दहा सहस्र वर्षे
 तप अत्युग्र। शाप देईल अति दुर्धर। धाकें सुरेंद्र
 कांपत॥७३॥ शापभयें अति सत्वर। ऋषीपासीं
 आला इंद्र। मागसी तो देईन वर। आज्ञाधार मी
 स्वामी॥७४॥ तंव ऋषि म्हणे इंद्रासी।
 पंचाप्सरा लावण्यराशी। त्या मज द्याव्या
 नित्यभोगासी। इंद्रें ऋषीसी दीधल्या॥७५॥
 दहासहस्र वर्षीं। तपें जरठ जर्जर ऋषी। तो नावडे
 अप्सरांसी। म्हणोनि त्यासी उपेक्षिती॥७६॥
 जाणोनि अप्सरांचे मन। ऋषि सामर्थ्ये अति
 संपन्न। जाला स्वरूपें मदनमोहन। विराजमान
 तारुण्ये ॥७७॥ देखोनि ऋषीच्या रूपासी।
 अप्सरा भुललिया सर्वस्वेंसी। आन पुरुष नावडे
 त्यांसी। जीवेंभावेंसीं विनटल्या॥७८॥ ऋषि
 सामर्थ्ये अत्यंत शोर। ते तडागजळीं जळांतर।
 उभारोनि निजमंदिर। क्रीडातत्पर पंचाप्सरीं
 ॥७९॥ त्यांचे गीतनृत्यध्वनी। श्रीरामा पडिले
 तुझे श्रवणीं। ऐसें सांगती सकळ मुनी। विस्मित
 मनीं श्रीराम॥८०॥ तेथील करितां आचमन।
 श्रीराम देखे ऋषिभुवन। मंदकर्णीस आल्हाद
 पूर्ण। श्रीरघुनंदन देखोनि॥८१॥

मंदकर्णींचे स्वागत :- अति आदरेंकरोनि
 ऋषीं। श्रीराम नेला निजभवनासी। सीता राम
 लक्ष्मण त्रिवर्गासी। वर्षानुवर्षीं राहविलें॥८२॥
 मंदकर्णीं ऋषीश्वर। श्रीरामसेवेसी तत्पर।
 पंचाप्सरा अति सादर। श्रीरामचंद्रनिजभजना
 ॥८३॥ पूर्वीं निष्काम तपोवृत्ति। त्या तपाची
 फलप्राप्ति। घरा आली श्रीराममूर्ति। ऋषि
 निश्चितीं सभाग्य॥८३॥ त्याचे भाग्य वानूं
 किती। चढती वाढती नित्यप्रीती। श्रीरामाची

१ अतिथीला, २ स्त्री, ३ तपाचा नाश करणारा, ४ देवांच्या कार्यासाठी.

आवडे भक्ती। अहोरात्रीं उल्हास॥८४॥ जपतां श्रीरामनाम वाक्पुटीं। उद्धरले कोट्यनुकोटी। श्रीरामप्रेम धरितां पोटीं। ब्रह्मसंतुष्टी ऋषिवर्या॥८५॥ करितां श्रीरामाची भक्ती। मंदकर्णि पावला मुक्ती। पंचाप्सरा^१ त्याचे संगतीं। निजात्ममुक्ती पावल्या॥८६॥ श्रीरामनाम जड तरती। तो श्रीराम देखतां अति प्रीतीं। चारी मुक्ती दासी होती। श्रीरामभक्तिप्रतापें॥८७॥ ऋषीस ब्रह्मसमाधान। अप्सरा जाल्या सुखसंपन्न। करोनियां दीनोद्धरण। रघुनंदन निघाला॥८८॥

उषित्वा स सुखं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः।
जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनाम्॥१९॥
क्वचित्परिदशान्मासानेकसंवत्सरं क्वचित्।
क्वचिच्च चतुरो मासान्यञ्च षट् च परान्क्वचित्॥२०॥
अपरत्राधिकान्मासानध्यर्धमधिकं क्वचित्।
त्रीन्मासानष्टमासांश्च राघवो न्यवसत्सुखम्॥२१॥
तत्र संवसतस्तस्य मुनीनामाश्रमेषु वै।
रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश॥२२॥
परिसृत्य च धर्मज्ञो राघवः सह सीतया।
सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं पुनरेवाजगाम ह॥२३॥

आश्रमाचे निरीक्षण करीत सुतीक्ष्णाचे पुनः आगमन :- मंदकर्णीचे देखोनि प्रेम। त्या आश्रमीं सुखी जाला श्रीराम। ऋषिही सुखी जाला परम। सुखसंभ्रम^२ अप्सरां॥८९॥ सुखी जालीं लक्ष्मण सीता। मग ऋषीस पुसोनि तत्त्वतां। पहावया आश्रम समस्तां। होय निघता श्रीराम॥९०॥ ऋषिआश्रम सावकाश। कोठें मास कोठें दोन मास। कोठें नेमस्त पंच मास। कोठें षण्मास श्रीराम राहे॥९१॥ कोठे वर्ष दीड वर्षीं। कोठें राहे चतुर्मासीं। ऐसा विचरता^३ वनवासीं। सुतीक्ष्णापासीं राम आला॥९२॥ श्रीरामाचे पुनरागमन। तेणें हरिखला^४ सुतीक्ष्ण। आलिंगिले श्रीराम लक्ष्मण। आल्हाद पूर्ण ऋषिवर्या॥९३॥ नित्य

श्रीरामपूजन। देवोनि वनफळें भोजन। राहविला श्रीरघुनंदन। किंचिन्यून^५ अर्धाब्द^६॥९४॥

अगस्तिआश्रमाला प्रयाण :- श्रीराम बैसोनि सावकासीं। सादरें पुसे सुतीक्ष्णासी। अगस्त्याश्रम जये प्रदेशीं। तेथें आम्हांसी धाडावें॥९५॥ ऐकोनि श्रीरामाचे वचन। सुतीक्ष्ण म्हणे धन्य धन्य। अगस्त्याश्रम परम पावन। अवश्य गमन तेथें कीजे॥९६॥ वन लागलेसें घनदाट। सहसा मार्ग न कळे स्पष्ट। स्वामींनीं दाखवावी वाट। अवस्था उत्कट गमनार्थीं॥९७॥ श्रीरामा मी सांगूं किती। तूं आमच्या गतीची गती। मार्ग पुससी आम्हांप्रती। आश्चर्य किती सांगावें॥९८॥ येथोनि असे अर्धयोजन। अगस्तीचे आश्रमस्थान। येणें मार्गें करावें गमन। ऐसें सुतीक्ष्ण बोलिला॥९९॥ सीता राम लक्ष्मण। ऋषीस करोनियां नमन। तिथीं जणीं केलें गमन। अगस्तिस्थान लक्ष्मी॥१००॥

अगस्तीचा महिमा :- अगस्तीचे निजमहिमान। ऐकें श्रीरामा सावधान। वातापी इल्वल ब्राह्मणघ्न^७। त्यांचे निर्दळण तेणें केलें॥१॥

इहैकदा किल क्रूरो वातापिरपि चेल्वलः।

भ्रातरौ सहितावास्तां ब्राह्मणघ्नौ महासुरौ॥२४॥

वातापी ब्राह्मणं रूपमिल्वलः संस्कृतौदनम्।

आमंत्रयति विप्रान्स श्राद्धमुद्दिश्य निर्घृणः॥२५॥

वातापी इल्वलांचा नाश:-वातापी ब्राह्मण होय आपण। इल्वल कपटें होय अन्न। ब्राह्मण निमंत्रोनि^८ जाण। श्राद्धभोजन संतुष्ट देती॥२॥ वातापी बोभाय^९ बंधूसी। येरू निघे फोडोनि द्विजकुशी। यापरी तिहीं ब्राह्मणांसी। छळोनि

१ अत्यंत सुख, २ फिरणारा, ३ आनंद पावला, ४ अर्ध्या वर्षात थोडे कमी दिवस, ५ ब्राह्मणांस ठार मारणारे, ६ बोलावून, ७ हाक मारी.

राक्षसीं मारिजे ॥३॥ ऐसें जाणोनि ब्राह्मणघाती।
 त्यांपासीं स्वयें आला अगस्ती।
 इल्वलओदनान्नप्रयुक्तीं^१। दिधलें संतुप्त भोजन
 ॥४॥ अगस्ती प्रतिग्रासोग्रासीं। भस्म करी
 जठराग्नीसी। ठाव नाहीं इल्वलासी। कवणें
 कुशी फाडावी ॥५॥ वातापी बोभाय
 इल्वलासी। तंव अगस्ति म्हणे म्यां जिरविलें
 त्यासी। कोप आला वातापीसी। अगस्तीसी
 गिळूं धांवे ॥६॥ विकट धरोनि राक्षसवेष। दारुण
 देवोनियां हाक। धावला अगस्तिसन्मुख।
 विक्राळ मुख पसरानी ॥७॥ अगस्तिनेत्रींचा
 कोपाग्नी। वातापी सांडिला जाळोनी। भस्म
 केला अर्धक्षणीं। जो कां ब्राह्मणीं
 छळघाती ॥८॥ ऐसे पापा राक्षस दोनी।
 अगस्तीनें सांडिले जाळोनी। ऐसा प्रतापीं
 महामुनी। अवश्य दर्शनीं जावें तुम्हीं ॥९॥

अयमाख्यामि ते राम यत्रागस्त्यो महामुनिः।

योजनान्याश्रमात्तात याहि चत्वारि वै ततः ॥२६॥

दक्षिणेन महान्श्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः।

तत्रैकां रजनीं व्युष्य प्रभाते राम गम्यताम् ॥२७॥

मार्गांत अगस्तीचे धाकटे बंधु महामतींची
 भेट :- स्वयें सांगे सुतीक्ष्ण। पुढें वन अति गहन।
 सहसा न टाकीं अगस्तिस्थान। सांगेन खूण ते ऐका
 ॥११०॥ ज्येष्ठ बंधु नावें अगस्ती। कनिष्ठा नाम
 महामती। तेथोनि अर्धयोजनांतीं। आश्रमस्थिति
 त्याची ॥११॥ जावोनि त्याच्या आश्रमाप्रती।
 आजिची तेथें क्रमोनि राती। प्रातःकाळीं
 श्रीरघुपती। तुम्हां अगस्ति भेटेल ॥१२॥
 महामतीची वनस्थळी। न पेरितां साळी केळी।
 पिंपळी नागवेली पोफळी। आश्रमाजवळी शोभती
 ॥१३॥ ऋषिसत्तम महामती। तुम्हांसी भेटावया
 अगस्ती। ज्या ज्या सांगेल गमनगती^३। त्या त्या
 स्थितीं तुम्हीं जावें ॥१४॥ सुतीक्ष्णा करोनि नमन।

तिथीं जणीं केलें गमन। वनें^४ उपवनें शोभायमान।
 वसतिस्थान महामतीचे ॥१५॥ आश्रमा आला
 श्रीरघुपती। परम आल्हाद महामती। राहवोनियां
 अति प्रीतीं। सीतापति पूजिला ॥१६॥ एका
 जनार्दना शरण। वधावया त्रिशिरा खर दूषण।
 अगस्तीसी श्रीरामदर्शन। अस्त्रग्रहण^५ ऋषि
 वरदें ॥१७॥ इति श्रीभावार्थ रामायणे अरण्यकांडे
 एकाकारटीकायां श्रीराम पंचाप्सरामंदकर्ण्युद्धरणं
 नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ श्लोक ॥२७॥
 ओव्या ॥११७॥

अध्याय पांचवा

अगस्तिऋषीकडून श्रीरामांस अस्त्रप्राप्ति

ताबडतोब आजच जाण्याचा उपदेश :-
 श्रीरामचंद्राय नमः ॥ श्रीराम म्हणे महामती।
 तुझा ज्येष्ठ बंधु अगस्ती। त्याचिया दर्शनार्थी।
 तुम्हांप्रती मी आलो ॥१॥ करावया ज्येष्ठाचे
 दर्शन। अति उदित^६ माझें मन। कोणें मार्गें करावें
 गमन। कृपा करोनि सांगावें ॥२॥

यदि बुद्धिः कृता राम ब्रह्मं तं मुनिपुंगवम्।

अद्यैव गमने बुद्धिं रोचयस्व महामते ॥१॥

जरी अगस्तीचे दर्शन। करावया वांछी तुझें
 मन। तरी आजच करावें गमन।
 विलंबव्यवधान^७ न करावें ॥३॥

आश्रमांतील देवस्थानें :- जे मार्गी करितां
 गमन। सर्वथा न चुकिजे आपण। तैसे सांगेन
 मार्गचिन्ह। सावधान अवधारा ॥४॥ जे चालतां
 निजपंथ। सीता श्रीराम सुखी होत। सौमित्राचे
 सुखावें चित्त। तो पंथ संकेतें^८ अवधारा ॥५॥
 अगस्त्याश्रम अति पावन। शिवादि देवीं निर्मूनि
 भुवन। करिताती अनुष्ठान। नित्य श्रवण श्रीराम

१ इल्वलरूपी भात जेवून, २ भयंकर, ३ जावयाचे मार्ग, ४ बागबगीचे, ५ अस्त्रविद्येचा स्वीकार, ६ उत्सुक, ७ विलंबरूप अडथळा, ८ खुणेने.

कथा॥६॥ देवांचे भूमीं न लगती पाये।
अगस्त्याश्रमीं तेही पाहें। बैसोनियां
देवसमुदाये। श्रवण होताहे श्रीरामकथा॥७॥
पावन श्रीरामायणी कथा। श्रीअगस्ति अति
रसाळ वक्ता। देव बैसोनि तत्त्वतां। श्रीरामकथा
परिसती ॥८॥ अगस्त्याश्रमीं देवस्थानें।
उभविलीं^१ आहेति कोणकोणें। तेहीं एका
सावधानें। मार्गचिन्हें लक्षावया॥९॥

स तत्र ब्रह्मणः स्थानं शिवस्थानं तथैव च।

अग्नेः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानं चैव विवस्वतः ॥२॥

स्थानं धातुर्विधातुश्च वायुस्थानं तथैव च।

कार्तिकेयस्य च स्थानं धर्मस्थानं तथैव च ॥३॥

मार्ग सुचिन्ह नित्य निर्विघ्न। त्या मार्गाची एका
खूण। सौब्रह्मण्य ब्रह्मस्थान। शिवस्थान
शिवशक्ति॥१०॥ इंद्रचंद्रकुबेरस्थान। अग्निस्थान
भृगुस्थान। यमस्थान धर्मस्थान। नित्य सावधान
श्रवणार्थी॥११॥ धाता विधाता आपण। रामायण
सुखसंपन्न। वायु सांडोनि चंचळपण। अति तल्लीन
श्रवणार्थी॥१२॥ स्वामिकार्तिक शिवसुत। तोही
तेथें नित्य वसत। ऋषीस परमार्थ पुसत। ऋषि
सांगत स्वानंदें॥१३॥ काशीखंड केदारखंड।
सांगितले श्रीशैलखंड। श्रीरामायणकथा अति
गोड। सुख सुखाड^२ सर्वासी॥१४॥
अनागतभाष्यरामायण^३। ते कथेचे करावें श्रवण।
आश्रमीं वसती देवब्राह्मण। रम्य रामायण
परिसावया॥१५॥ अगस्त्याश्रममहिमान। देव
दानव द्विज पावन। श्रीरामा शीघ्र करीं गमन। मार्ग
सुचिन्ह लक्षोनी॥१६॥

ततस्तद्वचनं श्रुत्वा सह भ्राताऽभिवाद्य च।

प्रतस्थेऽगस्त्यमुद्दिश्य सानुजः सह सीतया ॥४॥

एकोनि ऋषीचे वचन। श्रीराम झाला
सुखसंपन्न। अगस्त्याश्रम अति पावन। स्वानंदें
गमन करूं रिघे॥१७॥

अगस्तींकडून स्वागत :- श्रीराम सीता
लक्ष्मण। अगस्त्यानुजा वंदोनि जाण।
सन्मार्गाचे लक्षोनि चिन्ह। शीघ्र गमन तिहीं
केलें॥१८॥ अगस्ति ज्ञानें अति समर्थ।
स्वानंदें शिष्यांसीं सांगत। आतां येईल
श्रीरघुनाथ। सीतासहित सौमित्र॥१९॥ गुढिया
मखरें आश्रमांत। ऋषि उभवी आल्हादयुक्त।
परब्रह्म मूर्तिमंत। आतां येथें येईल॥२०॥
माझ्या भाग्याच्या फळल्या कोडी^४। आजी
श्रीराम देखेन आवडीं। उभवावया
श्रीरामराज्याची गुढी। वना तांतडी आलासे
॥२१॥ मारोनि राक्षसांच्या कोडी। तोडावया
नवग्रहांची बेडी। फेडावया देवांची बांधवडी।
वना तांतडी आलासे॥२२॥ निजधर्माचे
संरक्षण। करावया दुष्टनिर्दळण। श्रीराम
अवतार परिपूर्ण। कृपेनें आपण येथें आला
॥२३॥ आजि मी सभाग्य त्रिजगतीं। जो
वेदशास्त्रां नव्हे व्यक्ती^५। तो राम केवळ
कृपामूर्ती। सीतापति कृपाळु॥२४॥ माझें
भाग्य बापुडें किती। श्रीराम केवळ कृपामूर्ती।
आश्रमा आला श्रीरघुपती। कृपामूर्ति
श्रीराम॥२५॥

ततः शिष्यैः परिकृतो निष्क्राम महामुनिः।

तं ददर्शाग्रतो रामो भ्रातरं चेदमब्रवीत् ॥५॥

बहिल्लक्ष्मण निष्क्रामत्यगस्त्यो भगवानृषिः।

औदार्येणावगच्छामि निधानं तपसामिदम् ॥६॥

एवमुक्त्वा महाबाहुरागस्त्यं सूर्यवर्चसम्।

अभिवाद्य तु धर्मात्मा तस्थौ रामः कृतांजलिः ॥७॥

श्रीरामांचे साष्टांग वंदन :- ऐसी करोनि
रामस्तुती। मेळवोनि ऋषींच्या पंक्ती।
शिष्यसमुदार्येसीं अगस्ती। आला अति प्रीतीं
सामोरा॥२६॥ येतां देखोनियां ऋषी। श्रीराम
म्हणे लक्ष्मणासी। अगस्ति तपस्तेजोराशी।

१ उभारली, २ अतिशय, ३ भविष्यवाणींनी युक्त रामायण, ४ कोटि (संख्या) ५ उघड, ठाऊक.

येतो आम्हांसी सामोरा ॥२७॥ समुद्र शोषिला
आचमनीं। तो हा जाण अगस्तिमुनी। कृपाळु
कैसा आम्हांलागोनी। येतो धांवोनी सामोरा
॥२८॥ ऐसें बोलोनि आपण। श्रीरामें घातलें
लोटांगण। मस्तकीं धरिले दृढ चरण। दिधलें
आलिंगन ऋषीनें रामा ॥२९॥ विदेहतनया^१
लक्ष्मण। नमस्कारिती मुनिचरण। तिघें जण
सावधान। कर जोडोन राहिलीं ॥३०॥
देखोनियां श्रीरामचंद्र। ऋषीस आल्हाद
अपार। आश्रमा आणितां गजरे। जयजयकार
ऋषिमंत्रीं ॥३१॥ अगस्ति ऋषि स्वयें सज्जान।
ब्रह्ममूर्ति श्रीरघुनंदन। केलें मधुपर्कें पूजन।
दिधलीं गोदानें शतसंख्य ॥३२॥ श्रीराम म्हणे
मी नीच सेवक। तुझ्या शिष्याचे रंकाचा रंक।
येवढी पूजा अलोलिक। योग्य देख मज
नोहे ॥३३॥

अगस्त्य उवाच-

राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी दृढव्रतः।

पूजनीयश्च मान्यश्च भवान्प्रातः प्रियातिथिः ॥८॥

ऋषींकडून रामस्तुति व महिमावर्णन:- ऐकोनि
श्रीरामाचे वचन। अगस्ति बोले उल्हासोन।
श्रीराघवा तुझे निजमहिमान। अगम्य जाण
वेदशास्त्रां ॥३४॥ वेदशास्त्रांच्या निजयुक्ती। त्या
परतल्या नेति नेति^२। श्रीराम केवळ ब्रह्ममूर्ती।
त्रिजगतीं निजपूज्य ॥३५॥ जें कां परब्रह्म
अक्षर^३। तें तूं श्रीराम साचार। भक्तकृपाळु होसी
साकार। भाग्य थोर आजि माझे ॥३६॥ वरकड
राजे ते भूपती। श्रीरामराजा त्रिजगतीं। तुझेनि भूतें
वाहे क्षिती^४। शशिसूर्या गति तुझेनि ॥३७॥ तुझी
आज्ञा अति दुर्धर। मर्यादा नुलंघीच सागर।
इंद्रादिक तुझे किंकर। तुझेनि भूभार शेष वाहे
॥३८॥ काळ आज्ञा वंदी शिरीं। प्रळयो करी

मयदिशीं। भूतें भूतात्मा तूं होसी। पूज्य सर्वासी
श्रीरामा ॥३९॥ अवतार जाले उत्तमोत्तम।
त्यांमाजी तूं आत्माराम। तूं तंव केवळ परब्रह्म।
पूज्य परम परमार्थी ॥४०॥ ऐसी निजस्थिति
तुजपासीं। तो तूं धर्मव्रत चालविसी। पित्राज्ञा
प्रतिपाळिसी। निर्दाळिसी दुष्टांतें ॥४१॥ माता
पिता गुरु देवता। त्यांहूनि पूज्य तूं श्रीरघुनाथा।
ब्रह्मादि देवांहीवरता। परम पूज्यता श्रीरामा
॥४२॥ चारी वेद तुज वर्णिती। शास्त्रें चरणां
शरण येती। शिव विरिचि^५ पायां लागती। पूज्य
परमार्थी श्रीरामा ॥४३॥ तुज द्यावा जो जो मान।
तो तो तुजलागीं होय न्यून। तुझे अगाध महिमान।
मानापमान तुज नाही ॥४४॥ श्रीरामा तुझे
निजमहिमान। वानिता^६ वेदां पडिलें मौन। तो तूं
आलासी कृपा करून। आजि मी धन्य
स्वाश्रमंसीं ॥४५॥ कांहींएक तुझी पूजा। मी
करीन रघुराजा। ते अंगीकारीं अधोक्षजा।
राक्षससमाजवधार्थी ॥४६॥ तूं आत्माराम प्रिय
अतिथी। आश्रमा आलासी कृपामूर्ती। तुझी पूजा
जे न करिती। अधःपाती अभाग्य ॥४७॥ विमुख
होतांचि अतिथी। गृहस्था कोटिपापप्राप्ती।
अतिथी ने पुण्यसंपत्ती। उरे अधोगति यजमाना
॥४८॥ यालागीं श्रीरघुराजा। करावी अतिथीची
पूजा। तूं केवळ आत्मा माझा। माझी निजपूजा
अंगीकारीं ॥४९॥ अमृतोपम फळमूळें। पुष्पें
आणोनि सुपरिमळें^७। मधुपर्कविधानबळें^८।
श्रीरामसुखमेळें पूजिला ॥५०॥
जयजयकाराच्या गजरीं। वेदोक्त महामंत्रीं।
श्रीराम पूजिला ऋषीश्वरीं। चराचरीं परमात्मा
॥५१॥ अगस्ति म्हणे श्रीरघुराजा। पुढतीं करीन
तुझी पूजा। दिव्यायुधीं अधोक्षजा। शत्रुसमाजा
निवटावया^९ ॥५२॥

१ जनककन्या सीता, २ हे नाही, ते नाही असे म्हणून, ३ ज्यास नाश नाही असे, ४ पृथ्वी, ५ ब्रह्मदेव, ६ वर्णिता, ७ सुवासिक,
८ मधुपर्कादि विधिपूर्वक, ९ नाश करण्याकरिता.

इदं दिव्यं महद्वापं तूणी चाक्षय्यसायकौ।
 इदं च मे तनुत्राणमभेद्यं भगवान्ददौ॥९॥
 अमोघः सूर्यसंकाशो ब्रह्मदत्तः शरौ मम।
 महाराजतकोशोऽयमसिर्हमविभूषितः॥१०॥
 अनेन धनुषा राम हत्वा संख्ये महासुरान्।
 आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसाम्॥११॥
 एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधम्।
 दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत्॥१२॥
 राम प्रीतोऽस्मि भद्रं ते परितुष्टोऽस्मि लक्ष्मण।
 अभिवादयितुं यन्मां प्राप्तौ स्थः सह सीतया॥१३॥

दिव्य, अक्षय असें धनुष्य, भाते, कवच
 अर्पण :- दिव्य चाप अक्षयी भाते। अनिवार शर
 पूर्ण तेथे। सुवर्णसंनाह^१ खड्गाते। रणीं शत्रूतें
 निवटावया॥५३॥ शस्त्रास्त्रीं अभेद्य पूर्ण।
 सूर्यतेजे विराजमान। तें घेई गा अंगत्राण^२।
 देदीप्यमान तेजस्वी॥५४॥ कवच लेत्यासी^३ दे
 विश्रांती। शत्रुसंतापी निजतेजोदीप्ती। ऐसी हे
 कवचाची गती। रिपुदळणार्थी अंगीकारीं॥५५॥
 रणीं मर्दावया लंकानाथ। रथापेक्षा^४ करील
 चित्त। ते काळीं इंद्राचा रथ। मातलि त्वरित
 आणील॥५६॥ ऋषीचे ऐकोनि वचन। श्रीरामें
 सौमित्रें केलें नमन। ऋषीनें दिधलें आलिंगन।
 सुप्रसन्न ऋषि जाला॥५७॥ संतोषोनि
 श्रीरामासी। रणीं निर्दाळावया राक्षसांसी।
 उल्हासोनि अगस्ति ऋषी। दिव्यायुधांसी^५
 अर्पिलें॥५८॥ देवोनियां दिव्यायुधें। ऋषि म्हणे
 अति आल्हादें। रणीं राक्षसांचीं कबंधें^६।
 शस्त्रसंबंधें नाचविसी॥५९॥ ऐकोनि ऋषीच्या
 वरदासी। श्रीराम संतोषला मानसीं। तंव
 लोपामुद्रेनें सीतेसी। अति उल्हासीं
 पूजिलें॥६०॥

लोपामुद्रेकडून सीतेचे कौतुक :- लक्षोनियां
 श्रीरघुनंदन। चरणचाली वनाभिगमन। तूं

पतिव्रता धन्य धन्य। आम्ही पावन तुझेनि
 ॥६१॥ तंव श्रीराम म्हणे अगस्तीसी। दंडकारण्य
 या वनासी। कां म्हणताती महाऋषी। तें
 मजपासी सांगावें॥६२॥ मग अगस्ति म्हणे
 श्रीरामासी। दंडक राजा या प्रदेशीं। अति गर्विष्ठ
 अहर्निशीं। राज्यमदेशीं उन्मत्त॥६३॥ पारधी
 करितां दंडकासी। भृगुवंशींचा च्यवन ऋषी।
 अपमानिला अतिशयेंसीं। तेणें त्यासी
 शापिलें॥६४॥

दण्डकेन परित्यक्तः स्वयं देशो महात्मना।

भार्गवस्य तु शापेन निर्मनुष्यो मृगोऽभवत्॥१४॥

योजनानां सहस्रे तु विन्ध्यपादप्रदक्षिणम्।

नाति वर्षति पर्जन्यो न च वाति सुखोऽनिलः॥१५॥

दंडकारण्य कथा :- शाप दिधला कोपेसीं।
 भस्म होय स्वराज्येसीं। ऐसें बोलतांचि ऋषी।
 स्वदेशेसीं भस्म जाला॥६५॥
 विंध्याद्रिदक्षिणभागेसीं। जंव पाविजे
 सेतुबंधासी। तंव दंडकारण्य नाम यासी।
 ऋषिशापेसीं भस्म जालें॥६६॥ राजा भस्म
 जाला ससैन्य। भस्म जाले मनुष्यगण। भस्म
 जाले वृक्ष तृण। पशु पक्षी पूर्ण भस्म जाले
 ॥६७॥ भस्म जालीं सरितातडाग^७। भस्म जाले
 मृग पन्नग^८। भस्म जाले तद्देशी जग। दुर्धर राग
 ऋषीचा॥६८॥

शापवाणीनें प्रदेश ओसाड :- दंडकाचेनि
 शापें जाण। असंख्य अब्दे^९ ओस वन। यालागीं
 म्हणती दंडकारण्य। नामाभिधान राजशापें
 ॥६९॥ भार्गवाच्या शापभयेंसीं। पर्जन्य वर्षेना
 त्या देशीं। प्रकाशे ना सूर्य शशी। अहर्निशीं
 अंधकार॥७०॥ ऐसेनि अंधकारेसीं। लोटल्या
 वर्षानवर्षी। पुढती वस्ती झाली कैसी। श्रीराम
 ऋषीसी पूसत॥७१॥ अगस्ति सांगे श्रीरामासी।

१ सुवर्णाचे म्यान असलेले, २ कवच, ३ धारण करणाऱ्याला, ४ रथाची इच्छा, ५ स्वर्गीय शस्त्रे, ६ धडे, मस्तक तुटलेली शरीरे,
 ७ नद्या व तळी, ८ सर्प, ९ वर्षे.

वसावया दंडकारण्यासी। नारदे विंध्याद्रीपासीं।
महामेरुसी विनविलें॥७२॥ चराचरासी
आधारू। स्वयें जाला महामेरू। मेरूहूनि
सधरू^१। पर्वत थोरू असेना॥७३॥

मेरू व विंध्याद्री यांची स्पर्धा :- ऐकोनियां
नारदोक्ती। मेरूचिया स्पर्धास्थितीं। खुंटली
शशिसूर्याची गती। विंध्याद्रि ऊर्ध्वपंथी^२
वाढला॥७४॥ राहिले स्वाहास्वधाकार^३।
राहिले स्वधर्माकर्माचार। राहिले जपतपो-
विचार। रविचंद्र नुगवती॥७५॥ लोपले
स्वाहास्वधाकार। मरों टेंकलें देव पितर। भुके
तळमळती ऋषीश्वर। संध्येवीण आहार सेवूं
नये॥७६॥

विंध्याद्री उंचच उंच वाढल्यामुळे सूर्यचंद्रांची
गति बंद, म्हणून सर्व कर्मे थंडावली :- गोधनें
राना न वचती। वत्से^४ हंबरडा हाणिती। आकांत
मांडला त्रिजगतीं। विंध्याद्रि गभस्ती^५ उगवों
नेदी ॥७७॥ मग ऋषीश्वर ब्रह्मयाप्रती। अवघे
गान्हाणें सांगती। तेव्हां तिन्ही देव विचारिती।
जे दक्षिणे अगस्ती धाडावा॥७८॥

अगस्तींना देवांची विनंती :- देव सांगती
अगस्तीसी। त्यजोनियां वाराणसीसी। नेमावया^६
विंध्याद्रीसी। शीघ्र दक्षिणेसी तुम्हीं जावें॥७९॥
नेमोनियां विंध्याद्री। तो निजवावा पृथ्वीवरी।
अहोरात्रें वाहतीं करीं। शशिसूर्या करीं मोकळा
मार्ग॥८०॥ थोर पुण्य होईल ऋषी। देव पितर
पावती तृप्तीसीं। ब्राह्मण चालविती स्वधर्मासी। हें
तुजपासीं सामर्थ्य॥८१॥ तुझे सामर्थ्य वानावें
किती। आचमनं प्राशिला अपांपती^७। विंध्याद्रि
बापुडें तें किती। परोपकारार्थीं तुवां जावें॥८२॥
पुढतीं न करी उत्थान। तैसा विंध्याद्रि नेमून।

संस्थापावया देवब्राह्मण। दक्षिणे गमन तुवां
कीजे॥८३॥

अगस्तीचे दक्षिणेला प्रयाण :- ऐकोनि
देवांचे वचन। म्यां जाणोनि नारदाचे मन।
वसवावया दंडकारण्य। माझे आगमन
दक्षिणेसी॥८४॥ ऐकें बापा श्रीरघुपती। माझे
आगमन या रीतीं। आलों कोणकोण्या स्थिती।
तेंही तुजप्रती सांगेन॥८५॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य दैवयोगादहं नृप।

वाराणसीं परित्यज्य इह प्राप्तोऽस्मि मानद॥९५॥

मी पर्जन्योदकेंशीं मेघ। आलों घेवोनि
अमोघ। सुरकार्य साधावया चांग। आलों सवेग
विंध्याद्री॥८६॥

विंध्याद्रीचे वंदन व त्याला आज्ञा :- ऐकें
राजचूडामणी। मज येतां तेणें देखोनी। विंध्याद्रि
आला लोटांगणीं। यथोक्तपूजनीं पुसता होय
॥८७॥ कोण पां वार्ता उत्तरेसीं। ते मज सांगा
जी महाऋषी। तूं येथोनि केउतां जासी। तेंही
मजपासीं सांगावें॥८८॥ कोणते धरोनि
अपेक्षेसी^८। तूं आलासी मजपासीं। तें म्यां
दिधलें निश्चयेसीं। भाक मजपासीं दीधली
॥८९॥ त्यासी उत्तरेची वार्ता। म्यां सांगितली
श्रीरघुनाथा। तेही तुज मी सांगेन आतां।
यथार्थता अनुवादु^९॥९०॥ विंध्याद्रि तुझा
प्रताप। देखोनि मेरूसी महाकंप। सुरासुरां^{१०}
महासंताप। तुझे स्वरूप अति श्रेष्ठ॥ ९१॥
पाहतां या पृथ्वीमाझारीं। विंध्याद्रि तुझी थोरी।
वानिजै गा सुरासुरीं। तुझी सरी मेरू न पवे
॥९२॥ ऐसें ऐकोनियां वचन। विंध्याद्रि
उल्लासला आपण। पुढतीं^{११} घालोनि लोटांगण।
मस्तकीं चरण दृढ वंदिले॥९३॥ तूं आलासी
भाग्येकरि^{१२}। तुझे गमन कोठवरी। तें मज

१ बळकट, २ उंचीने, ३ देवपितृकर्मे, ४ वासरे, ५ सूर्याला, ६ नियमन करण्याकरिता, ७ समुद्र, ८ कोठे, ९ इच्छेला, १० भाषण, ११ देवांना आणि राक्षसांना, १२ पुनः, १३ मोठ्या देवाने, भाग्याने.

सांगावें जी निर्धारिं। तेणें अत्यादरीं पूसिलें ॥१४॥ दक्षिणतीर्थयात्राविधान। करावया करितों गमन। मज द्यावें मार्गदान। अधरशयन^१ करोनियां॥१५॥ तुझी निर्धारिता^२ थोरी। वाढी चंद्रसूर्याउपरी। मज वेधवेना^३ तेथवरी। शयन करीं गमनार्थ॥१६॥ माझें ऐकोनियां वचन। विंध्याद्रीनें केलें शयन। म्यां केलिया दक्षिणे गमन। तुवां उत्थान न करावें॥१७॥ तीर्थें करोनि मी रें मागुता। तंववरी त्वां नुठावें पर्वता। भाष्यबंधें^४ नियामकता। करोनि रघुनाथा मी आलों॥१८॥

विंध्याद्रीला नमविल्यामुळे मार्ग मोकळा :- रविचंद्रा मोकळी वाट। द्विजदेवांचे चुकले कष्ट। दिनमान वाहे स्पष्ट। दिधली वाट विंध्याद्री॥१९॥ माझें होतांचि आगमन। भृगुशाप गेला पळून। देशीं वर्षला पर्जन्य। तृण वृक्ष धान्य वाढलें॥२०॥ महामेरूच्या वृक्षांसी। म्यां चिंतितां निजमानसीं। तेही वाढले ये देशीं। फळभारेंसीं सफळित॥२१॥ वाहती सरितांचे^५ ओघ। पद्मपुष्पीं^६ पूर्ण तडाग^७। नाना पक्षिगण अनेग। गज सिंह मृग क्रीडती॥२२॥ मजसवें येवोनियां ऋषी। जाहले दंडकारण्यवासी। कोणी राजा नाही या देशीं। म्हणोनि राक्षसीं व्यापिलें॥२३॥ दंडकशापें दंडकारण्य। तें करावया अति पावन। तूं आलासी श्रीरघुनंदन। राक्षसघ्न^८ प्रतापी॥२४॥ तुझें जालिया आगमन। राक्षस निर्दाळिसी संपूर्ण। येथोनि आतां वस्ती जाण। वन पावन श्रीरामें॥२५॥ श्रीरामक्षेत्र दंडकारण्य। ऐसें गर्जेल पुराण। हाचि प्रयोग ब्राह्मण। अति सज्जान पढतील॥२६॥ राक्षसनिर्दळणीं विचित्र। श्रीराम करील दुर्धर क्षेत्र। यालागीं म्हणती

श्रीरामक्षेत्र। पुराणपवित्र श्रीरामें ॥२७॥ ऐसी ऐकतांचि कथा। परमाश्चर्य श्रीरघुनाथा। ऋषिचरणीं ठेविला माथा। होय पुसता वनवस्ती॥२८॥

अगस्तींच्या सूचनेवरून दंडकारण्यात पंचवटीत आश्रमाची स्थापना :- दंडकारण्यवनीं वसतां। सौमित्रासहित सीता। म्यां वसावें कोठें आतां। तेंही तत्त्वतां^९ मज सांगें॥२९॥ तुझें वचन ब्रह्मलिखित। तें म्यां करणें निश्चित। ऐसें पुसतां श्रीरघुनाथ। कृपायुक्त ऋषि बोले॥३०॥ गंगातीराचे निकटीं। अति पावन पंचवटी। तेथें बांधोनि पर्णकुटी। सुखसंतुष्टीं वसावें॥३१॥ पंचवटी गंगातटीं। ऐकतां उल्लास सीतेच्या पोटीं। श्रीरामासी सुखसंतुष्टी। पंचवटी ऐकोनी॥३२॥ पंचवटी करितां वस्ती। त्रैलोक्यपावन निजकीर्ती। तूं पावसी गा रघुपती। जाणें निश्चितीं मद्वाक्यें॥३३॥ ऐकोनि अगस्तीची गोष्टी। श्रीरामें बांधिली शकुनगांठी। लक्षोनियां पंचवटी। उठाउठीं^{१०} निघाले॥३४॥ श्रीरामें केलें नमन। ऋषीनें दिधले आर्लिगन। सीतासहित लक्ष्मण। अगस्ति वंदोन निघाले॥३५॥ आश्रम करावया पंचवटी। उल्लास लक्ष्मणाचे पोटीं। वेगीं निघाला जगजेठी। श्रीराम दृष्टीं लक्षोनी॥३६॥ एका जनार्दना शरण। अगस्तीपासोनि शस्त्रास्त्रग्रहण^{११}। श्रीरामें केलें आपण। वनीं निर्दळण राक्षसां॥३७॥ इति श्रीभावार्थरामायणे अरण्यकांडे एकाकारटीकायां अगस्ति-श्रीरामदर्शनं अस्त्रग्रहणं नाम पंचमोऽध्यायः ॥५॥ श्लोक॥३६॥ ओव्या॥३१७॥

१ खाली निजून, २ निश्चय करिता, ३ चढवत नाही, ४ वचनाच्या बंधनाने, ५ नद्यांचे, ६ कमलांनी व फुलांनी, ७ सरोवरे, ८ राक्षसांना ठार मारणारा, ९ खरेपणाने, १० त्वरित, ११ शस्त्रास्त्रविद्यांचे ज्ञान.

अध्याय सहावा

कश्यपवंशवर्णन व अमृतहरणासाठीं गरुडाचे प्रयाण

॥ श्रीविश्वभराय नमः ॥

अथ पंचवटी गच्छन्तरा रघुनंदनः ।

आससाद महाकायं गृध्रं भीमपराक्रमम् ॥१॥

तं दृष्ट्वा तौ महाभागौ वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ।

मेनाते राक्षसं गृध्रं ब्रुवाणौ को भवानिति ॥२॥

ततो मधुरया वाचा सौम्यया प्रीणयन्निव ।

उवाच वत्स मां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः ॥३॥

पंचवटीत संगमावर आश्रमयोजना :- पंचवटी

परम प्रयाण। श्रीराम सीता सहलक्ष्मण।

अगस्तीसी करोनि नमन। शीघ्र गमन तिहीं केलें

॥१॥ रम्य रमणीय गंगातटीं। पंचक्रोश पंचवटी।

उल्हास तिघांच्याही पोटीं। उठाउटीं निघालीं

॥२॥ अरुणावारुणासंगमप्राप्ती। मीनली^१ प्राची

सरस्वती। तीर्थ पावन त्रिजगतीं। आवडे वस्ती

श्रीरामा ॥३॥ सुंदर आणि कपाळेश्वर। दोहीं तीरीं

मनोहर। तीर्थे पावन परिकर^२।

श्रीरामचंद्रहिवास ॥४॥ पद्मपुरीं निशाचर।

वसताती अति दुर्धर। तेणें भये ओस नगर।

तीर्थपरिचार^३ खुंटला ॥५॥ त्रिशिरा आणि खर

दूषण। ओस करोनियां जनस्थान। राक्षस

वसताती दुर्जन। तीर्था कोणी जाऊं न शके

॥६॥ तेथें करावया वस्ती। पंचवटिके

सीतापती। स्वयें धाडिला अगस्तीं।

राक्षसघातकी श्रीराम ॥७॥ राक्षसांचे

कुळनिर्दळण। समूळ करील रघुनंदन। यालागीं

पंचवटीस्थान। दिधलें नेमून अगस्तीनें ॥८॥

जटायूचे दर्शन व वृतांत समजला :- पंचवटी

वनांतर। श्रीराम चालिला सत्वर। पुढें जटायु

गृध्र^४ पर्वताकार। देखिला समोर श्रीरामें ॥९॥

डोळे आरक्त धगधगित। चांचुवडे^५ समसमित^६।

हा तंव राक्षस असे अद्भुत। दोहीं निश्चित

मानिला ॥१०॥ धनुष्य सज्जोनि मुष्टीं। दोघे

चालिले जगजेठी। रामें हाकिला शौर्यदृष्टी। बाण

मुष्टीं ओढी सज्जोनी ॥११॥ राहें साहें धरीं धीर।

गृध्ररूपिया तूं निशाचर। मार्ग रोधिसी अति

दुर्धर। बाणीं सत्वर छेदीन ॥१२॥ माझें

सुटलिया कुऱ्हाडें^७। तुझें पक्षबळ बापुडें। केउता

पळसील मजपुढें। रणीं रोकडें पाडीन ॥१३॥

गृध्ररूपी तूं येथें कोण। मार्ग रोधावया काय

कारण। समूळ सांगावें निजकथन। प्राण घेईन न

बोलतां ॥१४॥ मी दाशरथी श्रीरघुनंदन। सीता

कांता बंधु लक्ष्मण। पंचवटिके करितों गमन।

मार्गरोधन कां केलें ॥१५॥ ऐकोनि श्रीरामाचे

वचन। जटायु घाली लोटांगण। दाशरथी

रघुनंदन। तुझें महिमान मी जाणें ॥१६॥ तुझे

ध्यावया दर्शन। पंचवटिके वनसेवन। करूं

येईल रघुनंदन। बहुकाळ जाण मी तिष्ठत ॥१७॥

तुझा पिता जाण दशरथ। युद्धसखा माझा आस।

स्वर्गा गेला इंद्रसाह्यार्थ। नमुचिघात^८ जें

केला ॥१८॥ मी आकाशीं झडपोनि जाण।

दैत्यांचे उडविलें शिरस्त्राण^९। दशरथें विंधोनियां

बाण। दैत्य दारुण निर्दळिले ॥१९॥ त्याचा तूं

तंव ज्येष्ठ सुत। पूर्णब्रह्म श्रीरघुनाथ। तुझी सेवा

करावया येथ। आलों निश्चित श्रीरामा ॥२०॥

कश्यपवंशोत्पत्ति :- तूं स्वामी मी तुझा दास।

दृढ मानावा विश्वास। मज न म्हणावें राक्षस।

माझा वंश कश्यपी^{१०} ॥२१॥ काश्यपवंशीं

माझी उत्पत्ति। त्या कश्यपाची वंशस्थिति। मी

सांगेन श्रीरघुपति। विश्वासार्थी^{११} माझिया

॥२२॥ तूं मज म्हणसी राक्षस। मी राक्षस नव्हें

गा कश्यपवंश। माझी वंशावळी बहुवस।

सावकाश अवधारीं ॥२३॥ मनूपासाव उत्पत्ति

१ मिळाली, २ सुंदर, ३ तीर्थांला जाणे येणे, ४ गिधाड, ५ चोच, ६ विक्राळ, ७ बाण, ८ नमुचिनामक दैत्याचा नाश, ९ मस्तकावरील कवच, १० कश्यपाचा, ११ विश्वास पटावा म्हणून.

जाण। क्षत्रिय वैश्य शूद्र ब्राह्मण। वरकड ही सृष्टि
कश्यपी जाण। तेंही लक्षण ऐकें तूं॥२४॥
अदितीपासाव झाले देव। दितीचे दैत्य दनूचे
दानव। मनूपासून झाले मानव। मानवी वैभव
मनूचे॥२५॥ स्वसेपासाव रुद्रोत्पत्ती। जे कां
रुद्रगण रुद्रानुवर्ती। भद्रेपासाव गंधर्व जन्मती।
जे गायन गाती अति मधुर॥२६॥
उभयसंध्यामैथुनस्थितीं। येथ राक्षसां
जन्मप्राप्ती। यालागीं संध्येपासाव उत्पत्ती। ज्ञाते
बोलती राक्षसांची॥२७॥ जे वेदशास्त्रीं अति
व्युत्पत्ती। वादीं ब्राह्मण निर्भर्त्सिती। ते
ब्राह्मणद्वेषी ब्रह्मराक्षस होती। जाण निश्चितीं
श्रीरामा॥२८॥ रावणा ब्रह्मराक्षसपण। व्हावया
हेंचि कारण। तेणें शतसहस्र वेद विभागून। ऋषि
सज्जन निर्भर्त्सिले॥२९॥ ज्ञानगर्वाची अति
गती। ब्रह्मद्वेषाच्या अति युक्ती।
ब्रह्मराक्षसत्वाची प्राप्ती। जाण निश्चितीं
श्रीरामा॥३०॥ क्रोधवशेपासाव देख।
सिंहव्याघ्रवराहादिक। मृग ससे वृक जंबुक।
गौरादि अनेक श्वापदे जालीं॥३१॥
वारणीपासाव उत्पत्ती। जन्म पावला ऐरावती।
गजदिग्गजांची प्रसूती^१। जाण निश्चितीं तिचेनि
॥३२॥ शरमेचे ज्येष्ठ सुत। श्याम शबल यमाचे
दूत। श्वानमार्जारादि समस्त। तिचेनि होत
श्रीरामा॥३३॥ वृतेपासाव बहुवस। विद्याधर
किन्नर किंपुरुष। तरस्वी दुर्धर असोस। बळें
गहिस^२ गरिष्ठ॥३४॥ जागळेपासाव जाण। वनें
उपवनें कंटकी विपिन। वीरूध^३ वल्ली ओषधी
तृण। दुर्धर वन ते व्याली॥३५॥ उत्पत्ति
सुरभीपासोन^४। तेथें जन्मली कामधेन। गाई
बैल आदिकरोन। उत्पत्तिस्थान पशूंचे॥३६॥
वडवेपासाव^५ अश्वसंभूती। उच्चैःश्रवा

स्वर्गसंपत्ती। श्यामकर्णादि नाना जाती।
अश्वोत्पत्ति तिचेनि॥३७॥ तिचे ठायीं दुर्धर।
भारवाहक खरोष्ट्र^६। जन्म पावले अपार। वेसर^७
खराश्वयोगें॥३८॥ गृध्री श्येनी धृतराष्ट्री। शुकी
क्रौंची ऐशा पंच नारी। पक्षी जन्मले यांच्या
उदरीं। मत्स्यादि मगरी जळचरें॥३९॥
गृध्रीपासाव गीध धार। उलूक वाघुळा अपार।
गंडभैरवादि दुर्धर। अति क्रूर प्रसवली॥४०॥
श्येनीपासाव जन्मले देख। श्येन तित्तिर लावक।
कपोता कोकिळ कुक्कुट काक। सरड बेडूक
जन्मले॥४१॥ जन्मला क्रौंचीच्या उदरीं। ढोंक
टिटवी कांकणधारी। भोरड्या जन्मलिया घुमरी।
अहोरात्रीं किळकिळती॥४२॥ शुकीपासाव
शुक सारिका। चाप भारद्वाज मयूर देखा। चिड्या
काळचिड्या अनेका। पिंगळा बोलिला
भविष्योत्तरीं॥४३॥ धृतराष्ट्रीचे पुत्र चोख। हंस
बक कारंडक। चकोर आणि चक्रवाक।
मत्स्यादि अनेक जळचरें व्याली॥४४॥ कडू
पासाव अनेक। काळ कर्कोटक भुजंग। शेष
वासुकि नाना नाग। पाताळपन्नग ते व्याली
॥४५॥ कश्यपापासाव सुरासुर। कश्यपपासाव
नर किन्नर। कश्यपापासाव चराचर। सृष्टि समग्र
कश्यपीं॥४६॥ अंडज^८ स्वेदज^९ जरायुज^{१०}।
जे कां जन्मले उद्भिज^{११}। ते हे कश्यपाचे
निजबीज। दुर्धर तेज कश्यपीं॥४७॥ जळचर
भूचर खेचर। जें जें भासे चराचर। तें तें कश्यपी
चरित्र। परम पवित्र श्रीरामा॥४८॥ ज्यांचे
नाठवे कुळगोत्र। त्यां कश्यपांत लावित। ते
तत्काळ होती पुनीत। जर्गी विख्यात
कश्यप॥४९॥ जो कश्यपीं लागला। तो
मुक्तीच्या घरासी आला। भुक्तीमुक्तींचा दादुला।
वाखाणिला कश्यप॥५०॥ सृष्टीचा कर्ता

१ उत्पत्ति, २ अडाणी, ३ डहाळ्या, ४ कामधेनूपासून, ५ घोडीपासून, ६ गाढवे व उंटे, ७ खेचर, ८ घुबड, ९ अंड्यापासून झालेले, १० घामापासून झालेले, ११ वारेपासून झालेले, १२ वनस्पती.

सृष्टीचा हर्ता। येव्हढी कश्यपाची सत्ता। यालागीं
भुक्तीमुक्तींचा दाता। जाण तत्त्वतां
कश्यप॥५१॥ कश्यपी सृष्टी वर्णी। ऐसा वक्ता
नाहीं कोणी। मी बोलिलों संकळोनी^१। क्षमा
सज्जनीं करावी॥५२॥

जटायु हा कश्यपाचा नातू :- त्या कश्यपाचा
मी नातू। जटायुनामें विख्यातू। ऐक माझा
वृतांतू। समूळ साद्यंतू^२ सांगेन॥५३॥
कश्यपासी बहुत पत्नी। मुख्य अदिती दिती
दनी। चौथी माझ्या पित्याची जननी।
विनतानाम्नी पतिव्रता॥५४॥

कश्यपाची भार्या विनता, तिचे मुलगे अरुण व
गरुड व अरुणाचे दोन पुत्र जटायु व संपाति :-
विनतेचे दोघे कुमार। अरुण आणि गरुड सुपुत्र।
भगवद्भजनीं अति पवित्र। त्यांचे चरित्र
अवधारीं॥५५॥ अरुण रविरथीं सावधान। गरुड
श्रीविष्णूचे वाहन। गरुडाची ख्याति अति गहन।
अमृत हिरोन आणितां॥५६॥ गरुडें जाणोनि
आपण। कां केलें अमृतहरण। ऐसें पुसतां
श्रीरघुनंदन। समूळ कथन जटायु वदे॥५७॥

अमृतहरणाची पूर्वकथा, विनता व कद्रूमध्ये
पैज :- विनता कद्रु दोघी सवती।
सवतीमत्सराच्या छळणोक्तीं। कद्रु पुसे
विनतेप्रती। सूर्याचे रथीं वारू कैसे॥५८॥
विनता म्हणे वारू धवळ^३। कद्रु म्हणे वारू
सुनीळ। बोलतां बोलतां वाढलें सळ^४। पैजेचा
प्रबळ पण केला॥५९॥ कद्रु म्हणे श्वेत वारू
जरी। तरी घडा घेवोनिया शिरीं। दिव्य^५ सहस्र
वर्षेवरी। पाणी तुझ्या घरीं वाहीन॥६०॥
विनता बोले तये काळीं। जें वारुवांची प्रभा
निळी। तें मी घेवोनि घागरी चुंबळी।
दिव्याब्दमेळीं^६ जळदासी तुझी॥६१॥ दोघींचे

परम प्रमाण। भाषाबंधें^७ केला पण। कद्रूनें
करावया छळण। कपट संपूर्ण मांडिलें॥६२॥

कद्रूसाठी सूर्याच्या घोड्यांचा रंग विषप्रयोगाने
निळा करणें :- अरुणें सांगितलें विनतेसी। श्वेत
वारू सूर्यरथासी। त्याचा अति विश्वास तिसी।
विकल्प मानसीं असेना॥६३॥ कद्रु सर्पातिं पुसे।
सूर्यरथीं वारू कैसे। ते सांगती शुभ्र वेष्टें। मग कद्रू
मानसें अति दुःखी॥६४॥ पुत्रांसी सांगे पणाची
थोरी। दिव्य सहस्र वर्षेवरी। मी दासी जालें
विनतेघरीं। जळपरिचारी जळदासी॥६५॥
नकळतां निजनिर्धारू। त्वां कां नेमिलें निळे
वारू। करितां सवतीमत्सरू। मत्सरें दुस्तरू भोग
आला॥६६॥ विनता सती पतिव्रता। तूं कां
मत्सरू करिसी वृथा। मत्सरें दासीत्व बैसलें
माथां। त्यासी काय आतां चालेल॥६७॥ न करा
मातेचा कैवार। पुत्र जन्मलेति तुम्ही पाथर।
अवघे झोंबोनि विखार। निळे सत्वर करा
वारू॥६८॥ सर्प म्हणती करितां कपट। होईल
अवधियांचे तळपट^८। वंश होईल सपाट। करितां
कपट भलें नव्हे॥६९॥ ऐकोनि पुत्रांचे वचन।
कद्रू झाली कोपायमान। मग शाप दिधला
दारुण। अग्निदहनें भस्म व्हाल पै ॥७०॥ तंव
सर्प झोंबोनि सकळ। विषेवारू केले सुनीळ। मग
मातेसी सांगे उतावेळ। दावीं तूं तत्काळ
विनतेसी॥७१॥ विलंब करितां या कार्यासी।
सूर्य शोषील या विषासी। मग दाविल्या
विनतेसी। जयो आम्हांसी पै न ये ॥७२॥
कापट्याच्या कृतकार्यासी। तत्काळ साधावें
वेगेंसीं। विलंब करितां कपटासी। जयो आम्हांसी
पै नाहीं॥७३॥

कपटाचा उपयोग केल्यामुळे विनता पण
हरते :- पुत्रवचनें उतावेळ। कद्रू विनता आणी

१ संक्षेपाने, २ अथपासून अखेरपर्यंत, ३ पांढरे, ४ भांडण, ५ देवांच्या, ६ देवांचे वर्ष होईपर्यंत (एक हजार वर्षे), ७ शपथ देऊन ८ ठरविले, ९ नाश.

तत्काळ। सूर्यरथींचे वारू सुनीळ। देखे समूळ
नीळवर्ण॥७४॥ कद्रु म्हणे विनतेसी। म्यां जितलें
निजपैजेसी। तूं जालीस माझी दासी। अति
उल्लासीं आली घरा॥७५॥ आल्हाद देखोनि
मातेसी। सर्प मागती उःशापासी। कद्रु हरिखली
मानसीं। उःशापासी स्वयें वदे॥७६॥ कन्या
जरत्कारीचे उदरीं। जरत्कारुवीर्येकरिं^१। आस्तीक
जन्मेल ब्रह्मचारी। तो शापजोहरीं^२ रक्षील॥७७॥

कद्रूचा शाप व उःशाप :- दुर्धरशापाग्नीआंत।
सर्प जळतां समस्त। आस्तीक पावोनियां तेथ।
देह दहनांत^३ रक्षील॥७८॥ मातृपक्षाचे कुळ
सकळ। शापाग्नींत जळतां मातुळ। आस्तीक
रक्षील तत्काळ। तपोबळप्रतापें॥७९॥ उःशापें
तुष्टली माता। तेणें आल्हाद सर्पा समस्तां।
कद्रूसी परम चिंता। सुख सर्वथा असेना॥८०॥

कद्रू संचित :- कपटें जितिली विनता। कपट
करील पुत्रघाता। ते कद्रूसी दुस्तर चिंता। सुख
सर्वथा असेना॥८१॥ जरी कपटें जय पावला
कपटी। तरी धाकें धुकधुकी पोटीं। कपटघातकी
शेवटीं। कपटें कपटी अति दुःखी॥८२॥
निजकपटाची अति चिंता। बैसली कद्रूचिया
माथां। पुढें विनतेची कथा। बंधमोचनता
अवधारा॥८३॥ विनता पुसे अरुणाप्रती। श्वेत
वारू सूर्याचे रथीं। त्वां कां सांगितलें मज
निश्चितीं। नीळप्रतीति^४ मज आली॥८४॥
नीळिमा^५ चढला आश्वांसी। तेणें मी जालें
कद्रूची दासी। घडा घेवोनियां शिरसीं।
अहर्निशीं जळ वाहीं॥८५॥ तंव अरुण म्हणे
सर्पा देख। चढवोनियां निजविष। निळे वारू
केले निःशंक। परी कपटें दुःख पावती॥८६॥

सूर्यकोपामुळें सर्पाचे पक्ष व पादच्छेदन :-
सुनीळ देखोनि वारूंसी। कोप आला सूर्यासी।

मग उपटोनि सर्पाच्या पंखांसी। आणि पायांसी
निवटिलें॥८७॥ पूर्वी पक्ष होते सर्पांसी।
गोमीच्या ऐसे पाय त्यांसी। सूर्य कोपोनि
मानसीं। पक्षपायांसी छेदिलें॥८८॥

उरग व श्यामकर्ण :- पाय निवटिल्या मग। उरें
चलों लागले नाग। यालागीं त्यांसी उरग। हा
दुःखभोग कपटाचा॥८९॥ सूर्य शापिलें
सर्पांसी। उदरीं धरिलें कपटासी। तोचि उदरशूळ
तुम्हांसी। अहर्निशीं भोगाल॥९०॥ मुकले पक्षां
आणि पायांसी। उदरीं शूळ अहर्निशीं। कपटाची
दशा ऐसी। कपटापासीं अति दुःख॥९१॥ इतुकें
जालें उठाउठीं। तरी कपट न सोडी पाठी। आगीं
घालील शेवटीं। कपटें कपटी अति दुःखी
॥९२॥ सूर्य अश्रुविष आकर्षून। कर्णीं राखिलें
निर्विष करून। तेणें जाले शोभायमान।
श्यामकर्ण जगद्वंद्व॥९३॥ तेंपासोनियां जाण।
वारू जाले श्यामकर्ण। जगीं यागीं अति पावन।
शोभायमान तिहीं लोकीं॥९४॥ अरुण सांगे
मातेप्रती। मजअधीन सूर्याची गती। मी
जावोनियां बैसेन रथीं। बंधनिर्मुक्ती गरुडाधीन
॥९५॥ आकळावया त्रिजगती। गरुडापासीं
सामर्थ्यशक्ती। त्याचे अंगीं सहिष्णुता शांती।
बंधनिर्मुक्ती तो करील॥९६॥ सूर्याची आज्ञा
मज तत्त्वतां। उदयीं वंदावीं मातापिता। म्हणोनि
आलों मी वंदनार्था। जाईन मागुता रथगती
॥९७॥ बंधमोचन गरुडाहातीं। बुद्धि सांगोन
मातेप्रती। अरुण बैसला सूर्यरथीं। मातृभक्ति
गरुडा गाढी॥९८॥ विनता सांगे गरुडापासीं।
कपटें जितोनि पैजेसीं। कद्रूनें मज केलें दासी।
सहस्र वर्षी जळ वाहीं॥९९॥ अरुणें सांगितलें
मजप्रती। बंधमोचन गरुडाहातीं। तरी करिसील
कैसी युक्ती। ते यथार्थ गती मज सांगें॥१००॥

१ जरत्कारूपासून, २ शापरूपी अग्निप्रलयात, ३ अग्नीमध्ये, ४ निळे असल्याचा अनुभव, ५ काळेपणा.

तेव्हां गरुड क्षोभला उद्भट। तुज जितिलें करोनि कपट। कपटें कपटियांचे तळपट। करीन सपाट सर्पांचे॥१॥ मातेसी द्यावया समाधान। कोप केला उपशमन^१। वंदोनि मातेचे चरण। काय वचन बोलत॥२॥

सुटका करण्यासाठी कद्रूकडून अमृताची मागणी :- तुझ्या बंधमोचनासी। पालट^२ पुसें तूं कद्रूसी। जरी मागेल उत्तम पदार्थासी। तरी मी आणून तिसी देईन॥३॥ मातृबंधमोचनार्थ। अति दुर्लभ मागेल अर्थ। तो तो देईन पदार्थ। मोचनार्थ^३ पुसें वेगीं॥४॥ मग विनता सांगे स्वयें कद्रूसी। गरुडें पाठविलें तुजपासीं। पालटु बंधमोचनासी। जें मागसी तें देईन॥५॥ निजमातेच्या बंधमोचनीं। कल्पतरु चिंतामणी। देईन कामधेनु आणोनी। आवडे मनीं तें मागे ॥६॥ मग कद्रू विचारी चिर्ती। परम सामर्थ्य गरुडाप्रती। अति उद्भट याची शक्ती। अमृतप्राप्ती त्या मागूं॥७॥ माझेनि माझ्या पुत्रां शापबंधन। तिहीं केलिया अमृतपान। मग न बाधी जरा जन्ममरण। निर्धारोन तेंचि मागूं॥८॥ कद्रू सांगे विनतेपासीं। निश्चयें पुसावें गरुडासी। परमामृत देवविशी। तें तूं होसी बंधमुक्त॥९॥ माझे पुत्र पाताळवासी। अखंड राखण अमृतासी। तरी प्राप्ति नाही त्यांसी। तें तूं देसी तें मुक्त॥१०॥

पांच प्रकारचे अमृत :- स्वादामृत उन्मादामृत। सुषामृत तृषामृत। ये अमृतें प्रलोभार्थ^४। परमामृत पांचवें॥११॥ स्वादामृत अप्सरांसी। तेणें त्या स्वादिष्ट सर्वांसी। तृप्त्यमृत तें देवांसी। क्षुधा त्यांसी बाधेना॥१२॥ उन्मादामृत दैत्यांसी। तेणें ते उन्मत्त अहर्निशीं। सुषुप्त्यमृत^५ तें दिग्गजांसी। तेणें सुखेंसीं डुल्लत ॥१३॥ डुकल्या येती

निद्रिस्थांसी। तेंवी डुल्लणें दिग्गजांसी। ये तंव अमृतें वायसी^६। देवें सर्वांसी चाळविलें॥१४॥ समुद्र मथिला समस्तीं। जाली अमृताची प्राप्ती। कलहो करितां देवीं दैत्यां। मोहिनीहातीं दीधलें॥१५॥ मोहिनीरूपें श्रीविष्णु जाण। तेणें अमृत विभागून। इतरां अमृत वाढोन। राखिलें आपण परमामृत॥१६॥ जेणें चुके जरा मरण। तें परमामृत विष्णुअधीन। तें जें देसील आणून। बंधमोचन तें तुज॥१७॥ ऐकोनि कद्रूची कथा। गरुडापासी आली विनता। आणोनि द्यावें परमामृता। बंधमोचनता तें मज॥१८॥

अमृतहरणासाठी गरुडाचे प्रयाण, कश्यपांचा शुभाशीर्वाद :- परिसोनि मातेचे वचन। तिचे करावया बंधमोचन। वंदोनि मातेचे चरण। अमृतार्थी आपण उडों पाहे॥१९॥ तंव कृपा उपजली मातेसीं। मग हातीं धरिलें गरुडासी। आणिलासे कश्यपापासीं। वृत्तांत त्यासी सांगितला॥२०॥ मातृभक्ति गरुडासी। देखोनि सुख कश्यपासी। कृपें अभिषेकून त्यासी। धरी पोटीं स्वानंदें॥२१॥ हरिखें वर देत त्यासी। प्रतापें पावसी परमामृतासी। युद्धीं विष्णुभक्त होसी। मुक्त करिसी निजमाता ॥२२॥ परमामृत विष्णुआधीन। त्याचे करावें नामस्मरण। नामापासीं विजय पूर्ण। निश्चयें जाण हरिभक्तां॥२३॥ अच्युतनामाच्या आवृत्ती। त्यां प्रळयीं^७ नव्हे च्युतीं। अच्युतपदाची निजप्राप्ती। युद्धसामर्थ्यी पावसी ॥२४॥ ऐसी कश्यपें परम कृपा करूनी। अच्युतनाम उपदेशूनी। गरुड धाडिला अमृतहरणीं। नामस्मरणीं निजविजयो॥२५॥ मातापित्यांसी करोनि नमन। तीर्थ घेतलें प्रार्थून। हरिनामीं नित्य सावधान। क्रमावया गगन

१ शांत, २ बदली पदार्थ, एका ऐवजी दुसरी वस्तु, ३ सुटकेबद्दल द्यावयाची वस्तु, ४ फसविण्यासाठी, ५ झोप आणणारे अमृत, ६ लटक्या, ७ सर्व जगाच्या विनाशकाली, ८ नाश.

आल्हाद॥२६॥ नकुळा दासी विनतेघरीं।
नकुळ^१ जन्मला तिचे उदरीं। तो गरुडासी
साहाकारी। होऊनि सर्पारि चालिला॥२७॥
आरंभूनि त्या दिवसासी। वैर सर्पामुंगसांसीं।
भेटी होतां येरयेरांसी। निजप्राणांसी सर्प सांडी
॥२८॥ मुखीं नामाची आवृत्ती। गरुड निघाला
अमृतार्थी^२। कश्यपउपदेशाची युक्ती। विष्णुप्राप्ती
संग्रामीं॥२९॥ एका जनार्दना शरण। करितां
श्रीरामनामस्मरण। भगवत्प्राप्ति अलोट ज्ञान। हें
महिमान नामाचे॥३०॥ नामापासीं
भुक्तिमुक्ति^३। नामापासीं यश कीर्ति। नामापासीं
विजयप्राप्ति। कर्मनिर्मुक्ति हरिनामें॥३१॥
नामापासीं नित्य निवृत्ती। नामापासीं नित्य
शांती। नाम वंदिजे सर्वा मर्तीं। ब्रह्मप्राप्ति
हरिनामें॥३२॥ एका जनार्दना शरण। नामें
पातकी परम पावन। नामें प्रपंच ब्रह्मपूर्ण। नाम तें
जाण परब्रह्म॥३३॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
अरण्यकांडे एकाकारटीकायां कश्यपवंशवर्णन-
गरुडपरमामृताभिगमनं नाम षष्ठोऽध्यायः॥६॥
श्लोक॥२॥ ओव्या॥१३३॥

अध्याय सातवा

जटायूसह श्रीरामांचे पंचवटीत आगमन

अमृतरक्षणासाठी घेतलेली दक्षता :-
श्रीरामकृष्णाय नमः। अच्युत नाम धरोनि
मानसीं। गरुड निघाला अमृतासी। भावें वंदितां
कश्यपासी। साह्य सप्तऋषी त्यासी जाले॥१॥
गरुडें अतिक्रमोनि गगन। सूक्ष्मरूप धरोनि
जाण। परमामृत लक्षितां पूर्ण। तंव बहु रक्षण
अमृतासी॥२॥ प्रथम सर्पाचे संपूर्ण। दुसरें रक्षण
वरुण। तिसरें जाण यक्षगण। मरुद्गण तें चवथें

॥३॥ पांचवें रक्षण यमदूत। सहावें रक्षण
शिवदूत। सातवें रक्षण विष्णुदूत। सावचित्त
सर्वदा॥४॥

योग्य वेळीं गरुडाचें आक्रमण :- गरुडें
साधोनिया सवडी। कुंडीं घालोनियां उडी। अमृत
शोपोनियां तांतडीं। अति झडाडी निघाला॥५॥
तंव झाला हाहाकार। पक्षी नव्हे हा अमृतचोर।
क्रोधें उठिले विखार। शस्त्रसंभार सूटले॥६॥
गरुडपंखांच्या झडाडीं। राखणीं मूर्च्छित बापुडीं।
शस्त्रें पडती उबेडीं^४। सर्प कडाडी धांविन्नलें॥७॥
रागें क्षोभतां विखारीं। नखाग्रधार्यां त्यां विदारी।
नकुळ पावला साहाकारी। सर्प माझारीं
छेदित॥८॥ तंव वरुणें घालोनि पाशासी। गरुड
आकळिला पक्षेसीं। नकूळें करांडूनि^५ पाशांसी।
केलें गरुडासी निर्मुक्त॥९॥

गरुडानें वाटेंत येणाऱ्या देवांना स्वसामर्थ्यानें
पराभूत केलें :- गरुडें झडपोनियां वरुणासी।
उडविला तो आकाशीं। भोंवडोनि दाही दिशीं।
पडे पृथ्वीसीं मूर्च्छित॥१०॥ राखणार्डित
आपापरी। विदारिले नखाग्रीं। नकुळ केवळ
सर्पारि^६। नानापरी छेदिले॥११॥ ऐसें करोनि
रणकंदन। गरुड वळंघला^७ सर्प गगन।
करोनियां अमृतपान। बळवाहन^८
चालिला॥१२॥ हाक वाजिन्नली वैकुंठीं।
कोपें चालिला धूर्जटी^९। देवांच्या
कोट्यनुकोटी। अमृतासाठीं
धांविन्नल्या॥१३॥ वेगीं बैसोनि सुरगजासीं।
इंद्र धांविन्नला वेगेंसीं। वज्र हाणितलें
गरुडासीं। येरें वज्रासी गिळिलें॥१४॥ गरुड
पंखाच्या झडाडीं। इंद्राची वळली मुक्कुंडी।
गज पळाले कडाडीं। देवांच्या कोडी
पळाल्या॥१५॥ गरुडपंखाचा पवन। देवां

१ मुंगूस, २ भवपाशातून मुक्तता, ३ उपडी, ४ तुकडे पाडून, ५ सर्पशत्रू, ६ चढला, ७ बळ हेच वाहन ज्याचे तो, ८ शंकर.

नाठवे निजस्थान। वाहुटुळीमाजी रजःकण।
 तैसे सुरगण भ्रमचक्रीं ॥१६॥ यम धांविन्नला
 कोपेंशीं। दंडें हाणितलें गरुडासी। तेणें गिळिलें
 यमदंडासी। मग यमासी दंडिलें ॥१७॥ यमें
 जाचिलें बहुतांसी। गरुडें गांजिलें यमासी।
 करोनियां कासाविसी। यम धुळीसीं
 मेळविला ॥१८॥ यम गांजिला नानापरी।
 कोण धांवेना कैवारी। देखोनि कुबेर पळे दूरी।
 सौजन्य करी गरुडासीं ॥१९॥ बंधमोचन
 मातेसी। अमृत द्यावया कडूसी। धाडीन
 मणिमय कलशासी। अमृतासी सांठवण
 ॥२०॥ गरुडपंखांचे झडाडीं। दिगजें रानीं
 पळालीं बापुडीं। सुरासुरांचिया कोडी।
 देशोधडी केलिया ॥२१॥ दैत्य दानव
 महाबळी। तेही मारिले रणकल्लोळीं। धाकें सर्प
 गेले याताळीं। आतुर्बळी विनतात्मज^१ ॥२२॥
 मंत्रपूतजळशक्ती। युद्धा आला प्रजापती। तंव
 कमंडलु हिरोनि हातीं। अच्युतशक्ति
 गिळियेला ॥२३॥ पित्याच्या पित्याचा पिता।
 भीड राखिली धर्मार्था। येरवीं गरुड घोळसिता।
 घडी न लगतां ब्रह्मयासी ॥२४॥ महादेवें
 क्रोधानळीं। गरुड हाणितला त्रिशूळीं। गरुड
 त्रिशूळातें गिळी। शिव ते वेळीं विस्मित ॥२५॥
 त्रिशूळ गिळावयाची शक्ती। हे कैची या
 गरुडाप्रती। सदाशिव पाहे निश्चितीं।
 हृदयस्थित श्रीराम ॥२६॥ श्रीरामनामाच्या
 निजस्थितीं। गरुडें जितिली त्रिजगती। त्रिशूळ
 गिळावया ती शक्ती। जाली निश्चितीं
 श्रीरामनामें ॥२७॥ हृदयीं अमृत मुखीं
 रामनाम। त्यासीं कोण करी संग्राम। खुंटला
 शिवाचा पराक्रम। श्रीरामनाम परिसोनि
 ॥२८॥ ऐकतां श्रीरामाचे नाम। सदाशिवासी

आलें प्रेम। मूर्च्छित पावला विश्राम।
 युद्धसंग्राम विसरला ॥२९॥ गरुडें कश्यपाच्या
 उपदेशीं। नामें जितिलें सदाशिवासी।
 कळिकाळाची गति कायसी। हरिभक्तांसी
 बाधावया ॥३०॥ निजभक्तासी द्यावया भेटी।
 विष्णु पावला उठाउठीं। चक्र हातवसूनियां^२
 मुष्टीं। कृपादृष्टि पै आला ॥३१॥

श्रीमहाविष्णूचे आगमन :- लौकिकीं दावी
 युद्धक्रम। परी भक्ताचे आवडे प्रेम। गरुड स्मरे
 नित्य नाम। पुरुषोत्तम तुष्टला ॥३२॥ जो सप्रेम
 स्मरे नाम। त्याअधीन पुरुषोत्तम। नामें संतुष्ट
 आत्माराम। भक्तकाम कृपाळु ॥३३॥

श्रद्धया हेलया नाम स्मरंति मम जैतवः ॥

तेषां नाम सदा पार्थ वर्तते हृदये मम ॥१॥

श्रद्धें हेलया^३ जो स्मरे नाम। त्याचे मी हृदयीं
 वाहें नाम। नामनिष्ठाचे^४ पुरवीं काम। नामें सुगम
 मत्प्राप्ति ॥३४॥ अमृत सोडवावया बळी। चक्र
 मोकली^५ वनमाळी। गरुड चक्रातेंही गिळी।
 विस्मय सकळीं मानिजे ॥३५॥ दैत्यदानवमंडळीं।
 विष्णुचक्र सगळें गिळी। ऐसा कोणी नाहीं बळी।
 आतुर्बळी हा गरुड ॥३६॥ विष्णुचक्राचा महामार।
 धार्यें निर्दाळीत असुर। चक्र त्रैलोक्यीं दुर्धर।
 गरुडें तें चक्र गडु केलें ॥३७॥ स्मरतां राम हरि गोविंद।
 नामापासीं परमानंद। त्यासी बाधूं न शके द्वंद।
 द्वंद्व^६ निर्द्वंद्व हरिनामें ॥३८॥ नित्य नामाचा निजगजर।
 त्याअधीन चक्रधर। भक्तां बाधूं न शके चक्र।
 हरि साचार त्यापासीं ॥३९॥ नाम स्मरतां
 निरंतर। त्यापासीं अहोरात्र। घरटी करी
 विष्णुचक्र। विघ्न दुर्धर निवटावया ॥४०॥

गरुडाचा पराक्रम पाहून त्याला वर देण्याचे
 वचन :- देवा भक्ता नाहीं अंतर। त्यांपासीं तो

१ गरुड, २ हातात घेऊन, ३ सहज लीलेने, ४ नामावर पूर्ण श्रद्धा असलेल्याचे, ५ सोडी, ६ शीतउष्ण, सुख-दुःख इत्यादि परस्परविरुद्ध गोष्टी.

निरंतर। यालागीं बाधूं न शके चक्र। चक्र दुर्धर
अभक्तां॥४१॥ माझें निजचक्र गिळोन। गरुडा
विजयी तूं संपूर्ण। विष्णु म्हणे मी सुप्रसन्न। माग
वरदान वेगेंसीं॥४२॥ ज्या ज्या वरदाना
मागसी। तें तें देईन अति उल्हासीं। ऐकोनि हासें
आलें गरुडासी। काय विष्णूसी बोलत॥४३॥
तुवां जितिलें नाहीं मातें। वर देसी कोण्या अर्थें।
मीच प्रसन्न जालों तूतें। मागसी तें देईन मी
॥४४॥ कश्यपगुरूचा हात माथां। तुझें अच्युत
नाम नित्य स्मरतां। मज काय आहे अपूर्णता।
मागसी आतां तें देईन मी॥४५॥ ऐसें ऐकोनि
गरुडवचन। भाष्यबंधेंसीं^१ गोवून। विष्णु मागे
वरदान। सावधान अवधारा॥४६॥ तरी गरुडा
होई माझें वाहन। नुल्लंघावें माझें वचन। नित्य
व्हावें मजअधीन। हें वरदान मज देई॥४७॥
ऐकतां विष्णूचें मागणें। गरुड विचारी निजमनें।
भाष्य देवोनियां न देणें। निंद्य जिणें तिहीं लोकीं
॥४८॥ मिथ्या करितांचि भाक^२। देव पितर
नित्य विमुख। ऐहिकीं^३ परत्रीं^४ काळें मुख।
नरकदुःख मिथ्यात्वे^५॥४९॥ मिथ्या बोलती
वितंड। नरका वचती ते षंड। त्यांचे मुखचि
नरककुंड। पाहों नये तोंड तयांचे॥५०॥ मिथ्या
अनुवादाची घाणी। तिहीं लोकीं उठे पोहणी^६।
पितर विमुख मुख देखोनी। मिथ्या वाणी तो
नरक॥५१॥ ऐसिऐसिया उपपत्ती। गरुडें
विचारोनि चितीं। जीवित्व द्यावें विष्णूच्या
हातीं। केवळ निश्चितीं निर्धारू॥५२॥ शरीर
विष्णूचे वाहन। जीवें नुल्लंघी विष्णुवचन।
काया वाचा मनें विष्णुअधीन। तेणें पावन तिहीं
लोकीं ॥५३॥ ऐसा करितां निर्धारू। हृदयीं
प्रकटला सदगुरू। विवेक प्रकाशिला सधरू^७।
कृपाळु गुरु तो ऐका॥५४॥ स्मरतां कश्यपाचें

वचन। विष्णु परमात्मा ब्रह्म पूर्ण। हे गरुडासी
बाणली खूण। समाधान गुरुवाक्यें॥५५॥
गुरुवाक्यबोधस्थितीं। सकळ भयांची निवृत्ती^८।
गुरुवाक्यें यशकीर्ती। विजय प्राप्ति गुरुवाक्यें
॥५६॥ तें गुरुवाक्य निर्धारितां। विष्णु चाळकु
निजचित्ता। विष्णु इंद्रियांतें नेमिता। सर्व सत्ता
विष्णूची॥५७॥ जगीं विष्णूचि एकात्मता। तेथें
मी देता तो मागता। हें तंव न घडे तत्त्वतां। सर्व
सत्ता विष्णूची॥५८॥ ऐसें विचारोनि चित्ता।
विष्णुचरणीं ठेविला माथा। मज अर्पितां
नार्पितां। तुज अधीनता सर्वस्वें॥५९॥ माझें
सत्त्व तत्त्व तूं आपण। माझें जीवन तूं परिपूर्ण।
माझें जें कां मीपण। तेंही तूं संपूर्ण महाविष्णु
॥६०॥ गोडी साखर दोनी एक। तैसा तूं स्वामी
मी सेवक। मज तुज नाहीं वेगळिक। भिन्नत्व
देख वर्ततां॥६१॥ श्रीविष्णूचा निजसेवक।
म्हणतां गरुडासी परम हरिख। मज तुझे सेवेचे
परम सुख। दृष्टिसन्मुख मज राखावें॥६२॥
पाहतां तुझें श्रीमुख। फिकें होय समाधिसुख।
चरणीं ठेविला मस्तक। दृष्टीसन्मुख मज ठेवीं
॥६३॥ ऐकोनि गरुडाचे वचन। विष्णु झाला
संतुष्टमान। दृष्टीपुढें नित्यस्थान। दिधलें नेमून
गरुडासी॥६४॥ गरुडें पृष्ठी दिधली देवासी।
देवें दृष्टी दिधली गरुडासी। उल्हास
देवभक्तांसी। गरुड हरिसेवेसी विनटला^९॥६५॥
गरुड विनटोनि श्रीहरीं। काया वाचा मनैकरीं।
जाला विष्णूचा आज्ञाधारी। जोडिल्या करीं
तिष्ठत ॥६६॥ देवा भक्ता जालें युद्ध। युद्ध नव्हे
तो महाबोध। एका जनार्दनीं विनोद। परमानंद
रणरंगीं॥६७॥ विष्णु म्हणे खगेश्वर। तूं माझा
आज्ञाधार। तरी गिळिला जो शस्त्रसंभार^{१०}। तो
द्यावा सत्वर शिवादिकां॥६८॥ जीं शस्त्रें
त्रैलोक्यीं दुर्धर। साहूं न शकती सुरासुर। काळ

१ वचनात, २ वचन, ३ इहलोकी, ४ परलोकी, ५ चर्मकुंड, ६ बळकट, ७ नाश, ८ तत्पर झाला, लागला ९ शस्त्रसमूह.

कापें अहोरात्र। तौं त्वां समग्र गिल्लियेलीं॥६१॥
 दंड त्रिशूल वज्र चक्र। शस्त्रें गिल्लिलीं अति
 दुर्धर। जाले यशाचे डोंगर। कीर्तिसागर त्वां
 भरिले॥७०॥ शूर वीर तूं धैर्यलाठा^१। श्रेष्ठ यश
 तुझा वांटा। त्याही यशाच्या बांधल्या मोटा।
 सुरवरिष्ठां देई शस्त्रें॥७१॥ उभय पक्षांचा^२
 आक्रम। तुज शस्त्रांचे नाही काम। अदट^३ दाटुगा
 पराक्रम। शस्त्रें सुरोत्तम गौरवीं॥७२॥
 यशःकीर्तीच्या उत्तरीं। गरुड गौरविला श्रीहरीं।
 तेणें तो लोळे पायांवरी। आज्ञा शिरीं वंदिली
 ॥७३॥ यमासि दंड इंद्रासी वज्र। त्रिशूळें पूजिला
 श्रीशंकर। चक्रें पूजिला चक्रधर। गरुडें समग्र
 सुखी केले॥७४॥ पाचारोनियां प्रजापती।
 कमंडलु दिधला त्याचे हातीं। अवघे जयजयकार
 करिती। आलिंगिती गरुडातें॥७५॥ पुढील
 अमृताची कथा। इंद्र सांगे विव्हलता। सर्पा
 अमृत पाजितां। होईल तत्त्वतां तें विष॥७६॥
 सर्पासी पाजिलिया पीयूष^४। तेंही परतें होय
 विष। अमृतावांचोनियां देख। निःशेख^५ मरतील
 ॥७७॥ सुरवरांची हरावया भूक। देवें निर्माण
 केलें पीयूष। तें सर्पामुखीं होतांचि विष। अमर
 निःशेष मरतील॥७८॥ अमृत दिधलिया
 सर्पासी। स्वर्गस्थ मरतील उपवासीं। यालागीं
 युद्ध केलें गरुडासीं। बळें अमृतासी हरावया
 ॥७९॥ तंव येणें उभयपक्षमेळीं। मदींनि
 सुरासुरांची फळी। शस्त्रें गिल्लोनियां सगळीं।
 निघे तत्काळीं अमृतासी॥८०॥ तंव विष्णु
 सुबुद्धि तत्त्वतां। युद्धीं गरुड न जिंकितां। त्यासीं
 केली दृढ आपत्ता। सुरकार्यार्था साधावया
 ॥८१॥ विष्णूनें थोर ख्याति केली। गरुड जो
 कां आतुर्बळी^६। तो आकळोनि निजबोलीं।
 शस्त्रें देवविलीं आम्हांसी॥८२॥ यालागीं

बोलावया निश्चितीं। आम्हांसी जाली उपपत्ती^७।
 तोचि श्रीविष्णु अमृतार्थी। सांगेल युक्ती
 गरुडासी॥८३॥ अमृतावांचोनि निश्चितीं। अमर
 मरणातें पावती। तेव्हां गरुडाची यशःकीर्ति।
 तेचि अपकीर्ति होईल॥८४॥ ऐकोनि इंद्राच्या
 वचनासी। विष्णु बुद्धि सांगे गरुडासी। जेणें
 साधे दोन्हीं कार्यासी। तें तुजपासीं सांगेन
 ॥८५॥ मातेचे व्हावया बंधमोचन। सर्पा न घडे
 अमृतपान। तैसें सांगेन विद्वान^८। सावधान
 अवधारीं॥८६॥ सर्पासी कळों न देतां। कद्रूसी^९
 द्यावें अमृता। अशुचिदोषे^{१०} होईल गुप्तता।
 होवोनि सुस्नाता^{११} अमृत घेई॥८७॥
 अमृतकलश गंगातीरीं। म्यां ठेविलासे दूर्वाकुरीं।
 मातृबंधमोचन करीं। भावें नमस्कारीं कद्रूतें
 ॥८८॥ तुवां करितांचि नमन। कद्रू सर्वेचि
 संतोषोन। करील मातेचे बंधमोचन। उत्तीर्ण
 म्हणोन तूं जाई॥८९॥ पुढें सर्पासी अमृतपान।
 करूं न देती सुरगण^{१२}। काकस्वरूपे झडपोन।
 नेती आपण अमृतकुंभा॥९०॥ ऐसी विष्णूची
 युक्ती। गरुडासी सांगे दैवी गती। तेचि गरुडें
 धरोनि चित्तीं। कद्रूप्रती पै आला॥९१॥ कुबेर दे
 रत्नकुंभासी। अमृतें भरोनियां त्यासी। गरुड
 आला कद्रूपासीं। कद्रू गरुडासीं तुष्टली ॥९२॥
 गरुडें पाचारोनि माता। कद्रूपासीं अमृत देतां।
 बंधनिर्मुक्त विनता। उल्हासतां^{१३} तरी कद्रू
 ॥९३॥ म्हणे धन्य विनतेसी। गरुड जन्मला
 तुझिये कुशीं। घेवोनि आला अमृतासी। मुक्त
 मातेसी येणें केलें॥९४॥ ऐकोनि कद्रूचे वचन।
 गरुड साष्टांगें करी नमन। कद्रूनें गरुडा
 आलिंगन। आशीर्वचन निजविजयी॥९५॥
 अशुचि स्पर्शतां हें अमृत। जेथींचे तेथें होय
 गुप्त। यालागीं होवोनि सुस्नात। स्वीकारा

१ धैर्यनि मोठा, दांडगा, २ पक्षांचा, ३ अकुंठित, ४ अमृत, ५ सर्व, ६ महापराक्रमी, ७ आधार, ८ युक्ति, ९ सर्पाच्या मातेला, १० अपवित्रपणाच्या दोषाने, ११ उत्तम स्नान केलेली, १२ देवसमुदाय, १३ आनंदाने.

समस्त अमृताते॥१६॥ अमृतकुंभ गंगातीरीं।
मीं ठेविला दूर्वाकुरीं। स्नान करोनियां समग्रीं।
अमृताहारीं बैसावे॥१७॥ अमृतकलश ठेवून।
गरुडें आक्रमिलें गगन। विनता निर्मुक्त होवोन।
आली आपण निजधामा^१॥१८॥ अमृत
सेवावया प्रीतीं। सर्प आल्हादें स्नानें करिती।
तंव कावळे अमृतार्थी। नेणों किती मिळाले
॥१९॥ इंद्रासी अमृताचा कळवळा। होवोनि
आला डोमकावळा। अमृतकलश झडपोनि
नेला। सर्पीं केला हाहाकार॥१००॥ अमृत नेतां
झडकरीं। तें सांडले दूर्वाकुरीं। तेणें दूर्वा अमर
महीवरी। अद्यापिवरी टवटविती॥१॥ अमृत
नेतां पै डोमकावळा। सर्प सोडिती विषाच्या
गरळा। नकुळ सुरसाह्या पावला। सर्पां केला
महामार॥२॥ गरुडगति ते आकाशीं।
नकुळगति ते विवरासीं। वेगीं येवोनि
सर्पापासीं। युद्धकंदनासी मांडिलें॥३॥ सविख
उभारोनि फडा। सर्प धांवती अमृतचाडा^२।
गरुडें नकुळ धाडिला गाढा^३। सर्पासीं झगडा
तेणें केला॥४॥ केलें दुखंड तिखंड पंचखंड।
एक सर्प केले नवखंड। जे जे आतुर्बळी प्रचंड।
ते ते शतखंड नकुळें केले॥५॥ सर्पीं कवळोनि
चौपासीं। मारूं जाती नकुळासी। गरुड
पाठिराखा आकाशीं। तेणें तो सर्पासी
नाटोपे॥६॥ घारी गीध गरुडाची सेना। सर्पां
झडपोनि नेती गगना। एवं पन्नग^४ पावोनि
कंदना। अमृतपानातें मुकले॥७॥ नकुळ मार
करी भूतळीं। गरुड गीध घारी अंतराळीं^५। रणीं
सर्पां केली रवंदळी^६। भेणें पाताळीं रिघाले॥८॥
गरुडें कैसी केली युक्ती। साधोनि मातेची
निर्मुक्ती। आम्हां मारविलें नकुळाहारीं।
अमृतप्राप्ती कागासी॥९॥ काग नव्हेति ते
सुरवर। यालागीं गरुडें केला कैवार। नकुळें

केला महामार। अति दुर्धर सर्पासी ॥११०॥
दर्भी सांडले अमृत उदंड। सर्प चाटिती लावोनि
तोंड। दर्भें जिव्हा जाल्या दुखंड। दुःख प्रचंड
तेणें त्यांसी॥११॥ अमृतस्वादाचिये भुली।
दर्भ चाटितां जिव्हा चिरिली। शेखी^७ काकुळती
उरली। शीख^८ लाविली निजकपटें ॥१२॥
पितृभक्ति मातृभक्ती। तेणें गरुडासी
अमृतप्राप्ती। कद्रूकपटाचिये गतीं। सर्प पावती
अति दुःख॥१३॥ सद्भावें भगवत्प्राप्ति।
असद्भावें अधोगति। भगवद्भक्तां सुखप्राप्ति।
दुःखप्राप्ति अभक्तां॥१४॥ सर्पापासोनि
परमामृत। गरुडाचेनि देवां प्राप्त। इंद्रादि देव
समस्त। गरुडें निश्चित सुखी केले॥१५॥ देव
पावोनि परमामृत। कुंडें भरलीं पाताळगत।
राखण ठेवोनि इत्थंभूत। सुर समस्त सुखी केले
॥१६॥ त्रैलोक्यविजयी महावीर। धीर शूर अति
उदार। हा गरुडाचा बडिवार^९। सविस्तर
सांगितला॥१७॥ गरुडें सुखी कश्यप पिता।
सुखी केली विनता माता। सुखी केलें सुरां
समस्तां। विष्णुही तत्त्वतां सुखी केला॥१८॥
ऐसी गरुडाची ख्याती। तो पितृव्य^{१०} मजला
श्रीरघुपती। आणि आम्ही अरुणाची संतती।
जटायु संपाती दोघे बंधु॥१९॥

द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु कथितौ गरुडारणौ।

तस्माज्जातोऽहमरुणात्संपाती च ममाग्रजः॥२॥

जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिंदम।

सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे॥३॥

जटायूचे स्ववंशवर्णन व रामास आश्वासन :-
विनतेचे गरुड अरुण। त्याचे सांगितलें कथन।
अरुणाचे आम्ही दोघे जण। जटायु आणि
संपाती॥१२०॥ अरुणा पित्याची आज्ञा चोख।
सूर्यवंशीं व्हावें सेवक। तेथें जन्मेल
रघुकुळटिळक। विश्वतारक जगद्वंश ॥२१॥

१ आपल्या घरी, २ अमृताच्या इच्छेने, ३ शूर पराक्रमी, ४ सर्प, ५ आकाशामध्ये, ६ नाश, चुराडा, ७ शेवटी, ८ शिक्षा, ९ मोठेपणा, १० काका, चुलता.

याचिलागीं सूर्यवंशीं। सख्य केलें दशरथासीं।
 त्याचा तूं श्रीराम भेटलासी। आजि भाग्यासी
 सभाग्यता॥२२॥ ऐसें बोलोनियां जाण। जटायु
 घाली लोटांगण। श्रीरामें दिधलें आलिंगन।
 समाधान तेणें त्यासी॥२३॥ तुज पंचवटीं
 वसतां। सेवा सांगावी श्रीरघुनाथा। म्हणोनि
 चरणीं ठेविला माथा। निजसेवकता मज द्यावी
 ॥२४॥ पंचवटीस सीता ठेवून। श्रीराम आणि
 लक्ष्मण। मृग मारूं गेलिया दोघे जण।
 सीतासंरक्षण मी कर्ता॥२५॥ श्रीराम असतां
 नसतां। मी रक्षीन नित्य सीता। तेथें राक्षसभयाची
 कथा वार्ता। मज असतां ते कैची ॥२६॥
 माझिया पराक्रमापुढें। राक्षसबळ तें बापुडें। कोण
 पाहील आश्रमाकडे। चहूंकडे मी रक्षीन॥२७॥
 मी तराळ^१ आश्रमापासीं। घरटी^२ करीन
 अहर्निशीं। सुखें राहावें आश्रमासीं। मी विघ्नासी
 नेदीं रिघों॥२८॥ करितां श्रीरामनामस्मरण।
 विघ्न तेंचि होय निर्विघ्न। तेथें मी काय रक्षीन
 दीन। सेवा करीन सद्भावें ॥२९॥ पंचवटीस जावें
 आवश्यक। मार्गद्रष्टा मी सेवक^३। सीता सौमित्र
 रघुकुळटिळक। आल्हादें देख नेईन॥३०॥ ऐसी
 ऐकोनि जटायूची गोष्टी। श्रीराम चालिला
 जगजेठी। मग तिघें जणें उठाउठों। पंचवटी
 पावलीं॥३१॥ गंगाजळतटनिकटीं^४। देखोनियां
 पंचवटी। आल्हाद तिघांचिया पोटीं। गंगातटीं
 वसावया ॥३२॥ श्रीरामें वसविली पंचवटी।
 श्रीरामासन्मुख दृष्टी। जटायु राहे पर्वतपृष्ठीं। करीत
 घरटी अहर्निशीं॥३३॥ एका जनार्दना शरण।
 श्रीराम सीता लक्ष्मण। केलें पंचवटिके आगमन।
 राक्षसदळण येथोनि॥३४॥ राक्षस वधावया
 बोहणी। श्रीराम करील येथूनी। सुरस कथा

रामायणी। श्रोतीं सज्जनीं परिसावी ॥३५॥
 स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे अरण्यकांडे
 एकाकारटीकायां श्रीरामसीतालक्ष्मणजटायु-
 पंचवट्यागमनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥
 श्लोक॥३॥ ओव्या॥३५॥

अध्याय आठवा

शूर्पणखेला विद्रूप करतात.

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

स तां पंचवटी गत्वा नानाशकुनिनादिताम्।

उवाच भ्रातरं रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम्॥१॥

अयं देशः समः श्रीमान्युष्मितैस्तरुभिर्वृतः।

इहाश्रमपदं स्म्यं यथावत्कर्तुमर्हसि॥२॥

पंचवटीत आगमन व वनसौंदर्यानि सर्वाना संतोष

:- पंचवटी गंगातटीं। श्रीराम सुखावे देखोनि
 दृष्टीं। सुखावली सीता गोरटी। आल्हाद पोटीं
 सौमित्रा॥१॥ श्रीरामा देखोनि आल्हादें।
 कोकिळा कूजती पंचमशब्दें। घुमरी घुमघुमती
 स्वानंदें। सुखानुवाद अति मधुर॥२॥ श्रीरामा तूं
 तूं सीते तूं तूं। धन्य धन्य सुमित्रा तूं तूं। ऐसें कपोत
 कूजतू। पुण्यपुरुषार्थी ये वनीं॥३॥ स्वतःप्रमाण
 कीं परतःप्रमाण। प्रयोगोपाधीनें व्यावर्तित कोण।
 जहदजहल्लक्षणेचें काय प्रयोजन। शुक सारिका
 आपण विवादती॥४॥ जेथें शुक बोले विचक्षण।
 आत्मा येथें स्वतःप्रमाण। तो जहदजहत्^५ नेणे।
 श्रीराम पूर्ण लक्षावा॥५॥ ऐसें पक्षी विवादती।
 तेणें सुखावे श्रीराममूर्ती। लक्ष्मण चमत्कारे
 चित्तीं। सीता सती स्वानंदें ॥६॥ मयूर आनंदें
 नाचत। शुक पिंगळे अनुवादत। ये वनीं बसल्या
 श्रीरघुनाथा। पुण्यपुरुषार्थ पावेल॥७॥ अति

१ बिगारी करणारा, सेवक, २ फेरी, प्रदक्षिणा, ३ मार्ग शोधक, वाट दाखविणारा, ४ गंगेच्या काठी, ५ एकाच वस्तूच्या ठिकाणी स्थलपरत्वे किंवा कालपरत्वे फरक झाला असता तीच वस्तू पहिल्या वस्तूहून भिन्न भासू लागते, तेव्हा भेदभासक चिन्हे काढून टाकून वस्तूचे ऐक्य करणे.

पावन पंचवटी। श्रीराम वसल्या जगजेठी। मारील राक्षसांच्या कोटी। सुखसंतुष्टी तिहीं लोकीं॥८॥ एकोनि पक्ष्यांचे कूजित^१। संतोषला श्रीरघुनाथ। सौमित्रासी स्वयें सांगत। आश्रम येथें निर्मावा॥९॥

अरुणावरुणासंगमावर आश्रमस्थापना :- अरुणावरुणासंगम सार। प्राची सरस्वती पवित्र। लक्ष्मण सुंदर कपालेश्वर। करीं सत्वर स्वाश्रम॥१०॥ गंगातीर सम सुशीळ। वृक्ष पुष्पित सफळ। मलयानिळसुपरिमळ^२। सुख प्रबळ ये वनीं॥११॥ तूं तंव निजसखा लक्ष्मण। सर्वांगें सुंदर सुलक्षण। येथें वसतां सुख संपूर्ण। करीं निर्माण आश्रम॥१२॥

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः पस्वीरहा।

अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः॥३॥

पर्णशालां सुविपुलां चकार सुनरोत्तमः।

उपास्यां राघवस्यार्थं प्रेक्षणीयामनुत्तमाम्॥४॥

लक्ष्मणाचे शुभ लक्षण। ना म्हणों नेणें आपण। शिरीं वंदोनी श्रीरामचरण। करी निर्माण आश्रम॥१३॥ यज्ञशाळा द्विजशाळा। जीवनशाळा शयनशाळा। निर्मिलिया पर्णशाळा। अति विशाळा ऋषिवासा॥१४॥ वृंदावनें सुमनवनें। शोभताती वनें उपवनें। बिल्व अश्वत्थ मधुवनें। आम्रवनें मधमघित॥१५॥ पंचपंच वृक्षांची दाटी। गंगातीरीं निकटानिकटीं। त्यांमाजी शोभे पंचवटी। देखतां दृष्टीं मन निवे॥१६॥ अरुणा वरुणा सरस्वती। त्रिवेणी वाहे आश्रमाप्रती। सुंदर कपालेश्वर स्थिती। सन्मुख भासती आश्रमीं॥१७॥

आश्रमांतील दैनंदिनी :- पंचवटी आश्रम सुहावा^३। हेचि श्रीरामाची निजसेवा। लक्ष्मणें

केली सद्भावा। श्रीराघवसुखार्थी ॥१८॥ उत्तमोत्तम आश्रमस्थिती। देखोनि सुखावे श्रीरघुपती। लक्ष्मणासी अति प्रीतीं। सुखानुभूतीं आलिंगी॥१९॥ स्वयें श्रीरामसुखसमेळीं। नानापुष्पीं नानाफळीं। निजाश्रमीं दिधला बळी। जनक बाळीसमवेत ॥२०॥ श्रीरामसीताआश्रम स्थिती। तेणें लक्ष्मणा सुखसंपत्ती। सेवा करावया अहोरातीं। उल्हास चितीं चौगुणा॥२१॥ कुश^४ पुष्पें सुस्वाद फळें। शीतळ जळें सुपरिमळें^५। लक्ष्मण पुरवी सर्वकाळें। सेवाबळें उल्हासी॥२२॥ श्रीरामसेवेचे निजसुख। लक्ष्मणासी आत्यंतिक। विसरला द्वंद्वदुःख। परम हरिख सेवेचा॥२३॥ श्रीरामसीतेचे चरणतीर्थ। सौमित्र नित्य सेवित। सेवेसी विकिलें जीवित। सावचित्त सर्वार्थी॥२४॥

श्रीराम स्नानार्थ गेल्यावर सीतेचे कंबरेखालील वस्त्र व चोळी झोपेत अंगावरून दूर होते :- सीतेपासी संरक्षण। श्रीरामें ठेवून लक्ष्मण। आपण करूं गेला स्नान। अतिविंदान^६ तेथें जालें॥२५॥ श्रीरघुनाथासी देखतां। कदा निद्रा न करी सीता। श्रीराम स्नाना गेला असतां। विश्रामता निजेली॥२६॥ लक्ष्मणाचे दृष्टीसमोरीं। सीता स्वभावे निद्रा करी। वस्त्र उडालें गुह्यावरी। कुचांतरां निर्मुक्त॥२७॥

तशाही प्रसंगी लक्ष्मण ध्यानमग्न :- सुमित्रासी श्रीरामध्यान। न देखे कुच न देखे जघन। सीता दिसताहे नग्न। हेंही ज्ञान तो नेणे ॥२८॥ श्रीराम करोनि आला स्नान। सीता दिसताहे नग्न। लक्ष्मणासी स्वयें आपण। काय वचन बोलत॥२९॥

अग्निकुंडसमा नारी धृतकुंभसमो नरः।

दृष्ट्वा गुह्यं परस्त्रीणां कस्य नो चलितं मनः॥५॥

१ घुमणे, २ मलय पर्वतावरील सुगंधित वारा, ३ सुशोभित, ४ दर्भ, ५ सुगंधित, ६ अद्भुत गोष्ट.

स्त्री तंव अग्निकुंड केवळ। नर घृतकुंभ^१ तो विव्हाळ। देखोनि नारीगुह्यस्थळ। मन निश्चळ कोणाचे॥३०॥

लक्ष्मणोक्ति -

पिता यस्य शुचिर्भूतो माता चापि पतिव्रता।

श्रीरामसेवानिरतस्तस्यैवं निश्चलं मनः॥६॥

राम-लक्ष्मणांचा संवाद :- पिता ज्याचा शुचिर्भूत। माता पतिव्रता निश्चित। श्रीरामसेवे नित्य रत। त्याचे चित्त चळेना॥३१॥ श्रीरामभक्तांची निजस्थिती। गुह्यगुह्यार्थ देखती। तेणें चळेना चित्तवृत्ती। जाण निश्चिती श्रीरामा ॥३२॥ देहींचिया विकारवृत्ती। स्त्रीपुरुषत्वा अभिव्यक्ती^२। देह देहातीत^३ देखती। त्यांची वृत्ति चळेना॥३३॥ सीता जगदंबा स्वयें सृष्टी। पाहोनि लक्ष्मणाची कसवटी^४। ऐकोनि दोघांचिया गोष्टी। स्वयें उठी सलज्ज॥३४॥

सीतेचा आदरभाव :- लक्ष्मणाची स्थिती देखतां। सीतेनें चरणीं ठेविला माथा। स्वयें श्रीराम जाला वंदिता। परमपूज्यता सौमित्रां ॥३५॥ लक्ष्मणें घालोनि लोटांगण। दोहींचे मस्तकीं धरिले चरण। सेवासुख द्यावें मज आपण। पूर्ण पूज्यपण श्रीरामीं॥३६॥ ऐकोनि सौमित्रवचन। श्रीरामें देतां आलिंगन। दोघां नाठवे दोनीपण। जालें परिपूर्ण परब्रह्म॥३७॥ पावोनियां पूर्ण बोध। लक्ष्मणा सेवेचा आल्हाद। सेवेलागीं जाला सावध। कथानुवाद अवधारा॥३८॥ लक्ष्मण जावोनि वनासी। नित्य आणी वनफळांसी। तंव तेणें वनीं एके दिवशीं। आश्चर्यासी देखिलें॥३९॥

सांबराक्षसाची काळखड्गप्राप्त्यर्थ तपश्चर्या :- शूर्पणखेचा लाडका सुत। सांब राक्षस विख्यात। काळखर्गाचे^५ प्राप्त्यर्थ^६। करी वनांत

तपश्चर्या॥४०॥ तपस्तेजें आतुर्बळी। ध्यानीं मंत्रमूर्ति आकळी। तंव त्यावरी वाढली वृक्षजाळी। जालें बहु काळीं वारुळ॥४१॥ सांबतपश्चर्या अति अद्भुत। खर्गार्थी एकाग्रचित्त। काळखर्ग होतां प्राप्त। जालें विपरीत अद्भुत॥४२॥

त्या खड्गाच्या मनातून सांबाच्या हाती जावयाचे नसते म्हणून तें लक्ष्मणाच्या हाती जाते :- खर्ग उतरतां सत्वर। तंव शस्त्रदेवता करी विचार। सांब महापापी दुर्धर। खर्गे अघोर करील॥४३॥ निर्दालील गोब्राह्मणां। वध करील दीनजनां। त्याच्या हाता मी स्पर्शेना। शरण लक्ष्मणा मी होईन॥४४॥ हा तंव धर्माचा साहाकारी। अकिंचना^७ कैवारी। दीनजनांतें उद्धरी। याच्या करीं मी पावेन ॥४५॥ सांब जे जाळींत तप करीत। लक्ष्मण फळें तोडी तेथ। खर्ग येवोनियां त्वरित। होय हस्तगत सौमित्रा॥४६॥

त्याची धार पहाण्यासाठी घाव मारतो तो नेमका झाडीतील सांबावर पडून त्याचा मृत्यू :- वनफळें आंसुडितां^८। अवचटें^९ काळखर्ग आलें हाता। लक्ष्मण पाहे सभोवतां। तंव खर्गदाता न दिसेचि॥४७॥ खर्गे सुखावला करतळीं। हरिखें वेळोवेळां तुळी। घावों^{१०} पहावया तोडी जाळी। सांब ते वेळीं निवटिला^{११}॥४८॥ घावो अतिशयें दुर्धर। जाळीसहित तुटलें शिर। भडभडां वाहे रुधिर। चिंतातुर सौमित्र॥४९॥ कोण तपस्वी होता येथ। मज घडला ब्रह्मघात। स्वर्गीं क्षोभेल दशरथ। सत्य श्रीरघुनाथ क्षोभेल॥५०॥ कैचें खर्ग आलें हाता। तेणें हत्या बैसली माथां। कैसेनि भेटों श्रीरघुनाथा। चितीं चिंता अनिवार॥५१॥

१ तुपाची घागर, २ उघडपणा, स्पष्टता, ३ देहापलीकडील, ४ परीक्षा, ५ कालखड्ग मिळविण्यासाठी, ६ दरिद्री लोकांचा, ७ ओढिता, ८ अकस्मात, ९ धार चालवून पाहण्याकरिता, १० मारला गेला.

ब्रह्महत्या दोष घडला असावा अशा शंकेने लक्ष्मण व्याकुळ :- ब्रह्महत्याच्या मुखे श्रीराम न पाहे सन्मुख। जीवीं लागली धुकधुक। परम दुःख सौमित्रा ॥५२॥ माता पिता बंधु गोत। माझा श्रीराम समर्थ। त्यासी सांगों वृत्तांत। प्रायश्चित्तार्थ पुसेन ॥५३॥ करितां श्रीरामनामस्मरण। कोटि दोषां होय दहन। त्यासी जालिया अनन्य शरण। हत्याहरण निमेषार्थे ॥५४॥ मुखीं श्रीरामनामावृत्ति। हृदयीं श्रीरामाची मूर्ति। पावलापावलीं श्रीरामस्थिती। दोषनिवृत्ति^१ श्रीरामें ॥५५॥ श्रीरामस्थिती पाउल पडे। तेणें समाधिसुख गाढें। प्रायश्चित्त जालें बापुडें। श्रीरामाकडे पाहतांचि ॥५६॥ हत्याभयें श्रीरामस्थिती। दृढ धरोनियां चितीं। पुसावया प्रायश्चित्तार्थी। आला निश्चितीं सौमित्र ॥५७॥ श्रीरामा सीता पुसे आपण। स्त्रियेवांचून लक्ष्मण। दिसताहे अति उद्विग्न। दीनवदन आभासे ॥५८॥ श्रीराम म्हणे सीतेप्रती। सौमित्र नव्हे विषयार्थी। दिसे नूतन खर्गाची प्राप्ती। कांही वनाप्रती प्रवर्तलें^२ ॥५९॥ तंव लक्ष्मणें येवोनि आपण। साष्टांग घातलें लोटांगण। दोष घडला जी संपूर्ण। कृपा आपण करावी ॥६०॥ जयजयाजी श्रीरघुनाथा। अनाथबंधो दीननाथा। कृपा करीं गा भगवंता। मज रक्षिता आन^३ नाही ॥६१॥ तळीं धरित्री पाहतां। वरी आकाश न्याहाळितां। दाही दिशा धांडोळितां। मज श्रीरघुनाथा आन नाही ॥६२॥ मी तंव नेणें माता पिता। बंधु भगिनी तूंचि तत्त्वतां। कौसल्येनें निरूपिलें वना येतां। मज रक्षितां तूंचि तूं ॥६३॥ लक्ष्मणाचे दीन वचन। ऐकोनियां श्रीरघुनंदन। मग संकेत^४ पुसे आपण। येरू मस्तक खालवून। सांगता होय ॥६४॥ वनीं वनफळें तोडितां। अवचित खर्ग

आलें हाता। त्याचा घावो पाहूं जातां। जाळी त्या अर्थी^५ तोडिली ॥६५॥ तंव जाळींत तप करीत। तपस्वी होता वारुळांत। त्याचा मज घडला घात। प्रायश्चित्तार्थ मज सांगा ॥६६॥

श्रीरामांनी मृतदेहाचा वर्ण विचारला :- ऐकोनि सौमित्राचें वचन। मग बोलला श्रीरघुनंदन। वैश्य क्षत्रिय कीं शूद्र ब्राह्मण। वधिला कोण जाळीमाजी ॥६७॥ न करितां हा इत्यर्थ^६। सांगतां न ये प्रायश्चित्तार्थ। लक्ष्मण धाडिला त्वरित। परीक्षार्थ प्रेताच्या ॥६८॥

शोध केल्यावर तो देह राक्षसाचा असल्याचे कळून आले :- लक्ष्मण तें शरीर पाहे डोळां। भ्यासुर मुख दाढा विक्राळा। खापराऐसा सबाह्य काळा। नेत्र अनलासारखे^७ ॥६९॥ लक्ष्मण सांगे इत्यर्थ। मज घडला राक्षसघात। ऐकोनि हांसे श्रीरघुनाथ। मुख्य धर्मार्थ हा आम्हां ॥७०॥

त्यामुळे ब्रह्महत्या झालीच नाही :- तुज नाही निजज्ञान। शस्त्रदेवता अति सज्ञान। तिणें जाणोनि आपण। दुष्टनिर्दळण स्वयें केलें ॥७१॥ तो जरी सावध असता। तरी करिता तुझिये घाता। तुज प्रसन्न शस्त्रदेवता। न झुंजतां निर्दाळिला ॥७२॥ राक्षस अतुर्बळी होता। दुर्धर तपी शस्त्रप्राप्त्यर्था। दुष्टावरी क्षोभोनि शस्त्रदेवता। त्याच्याचि घाता तिणें केलें ॥७३॥ तपस्व्याच्या केलें घाता। दोष बैसला माझे माथां। ऐसें न म्हणावें तत्त्वतां। दोष सर्वथा न मानावा ॥७४॥

लक्ष्मणाला परमानंद :- करावया राक्षसांचे घात। आम्ही आलों या वनांत। शस्त्रें धरोनि तुझा हात। केला प्राणांत दुष्टाचा ॥७५॥ तूं तंव नव्हेसी कर्मकर्ता। तुझ्या धरोनियां हाता। दुष्ट दमिला शस्त्रदेवता^८। दोष सर्वथा तुज नाही ॥७६॥ दोष नाही तुझे माथां। पुसणें न लगे

१ दोषांचे निवारण, २ घडले, ३ दुसरा, ४ निमित्त, कारण, ५ त्या उद्देशाने, खड्गची धार पहाण्याकरिता, ६ निश्चय, ७ अग्नीसारखे, ८ शस्त्रदेवतेने.

प्रायश्चित्ता। ऐसैं श्रीराम बोलतां। उल्हासता सौमित्रा॥७७॥ धन्य ज्ञान श्रीरघुनाथा। शोधोनि काढिलें इत्यर्था। मी तंव नव्हें कर्मकर्ता। दोष सर्वथा मज नाही॥७८॥ धन्य धन्य श्रीरामकृपा। म्यां घेतलें दोषसंकल्पा^१। तोचि केला निर्विकल्पा^२। पुण्य पाप मज नाही॥७९॥ ऐसैं बोलोनि लक्ष्मण। मस्तकीं धरिले श्रीरामचरण। श्रीरामें दिधलें आलिंगन। समाधान सुबंधू॥८०॥ श्रीरामाचे निजभक्त। कर्म करोनि अलिप्त। हरिभक्तांचे पढतां चरित्र। नित्यमुक्त महादोषी॥८१॥ करावया राक्षसांच्या घाता। काळखड्ग आलें हाता। श्रीरामें पूजिलें सद्भावता^३। काळ सर्वथा साह्य आम्हां॥८२॥ काळ साह्य जाला स्वभावतां। काळखर्ग आलें न प्रार्थितां। राक्षसनिर्दळणीं आतां। जाण तत्त्वतां सौमित्रा॥८३॥

राक्षसवधाने दोष नाही :- राक्षस वधावया रणीं। आजिपासून जाहली बोहणी। येथोनि विचरतां वनीं। सावधानीं वर्तावें॥८४॥ याचा सूड घ्यावयासी। राक्षस येतील कपटवेषी। योगी संन्यासी तापसी। विश्वास त्यांसी न करावा ॥८५॥ अगत्य मानेल कर्तव्यता। ते मज पुसावी तत्त्वतां। मज पुसल्याविण सर्वथा। अल्पही कार्यार्था न करावें॥८६॥ शिरीं वंदून श्रीरामवचन। सौमित्र सदा सावधान। तंव तेथें करावया पुत्रशोधन। होईल आगमन शूर्पणखेचे॥८७॥

शूर्पणखेला पडलेले वाईट स्वप्न :- शूर्पणखा स्वयें लंकेसी। देखती जाली दुष्ट स्वप्नांसी। पट्टाभिषेक होतां सांबासी। चरणघातेंसीं लोटिला॥८८॥ मस्तकीं शेंदुराचा टिळा। गळां आरक्त कणहेराच्या माळा। मुख

माखिलें काजळा। भोंवता पाळा गोळांगुळांचा^४॥८९॥ सर्वांगी तेलमज्जन^५। नग्न गर्दभावरी आरोहण। दक्षिणदिशे करुनि गमन। गोमयन्हवीं प्रवेशला ॥९०॥ शूर्पणखा सांगे रावणासी। दुष्ट स्वप्न देखिलें सांबासी। मी जाईन पद्मपुरासी। विमानेंसीं ते आली॥९१॥

रावणाला निवेदन व तिचे पद्मपुरास आगमन, मुलाचे निधन कळल्यावरून तिचा शोक :- भेटोनि त्रिशिराखरदूषणांसी। मग पाहूं आली ते सांबासी। देखोनि त्याच्या शिरच्छेदासी। आक्रंदेसीं आरंबळे^६॥९२॥ काय विंदान^७ जालें यासी। कोण उठली गे विवसी^८। काळ कृतांत भीती ज्यांसी। तेणें भूमीसी स्वीकारिलें॥९३॥ हा स्वभावे उघडी दृष्टी। तें सुरासुर पळती दिक्पुटी^९। कळिकाळाची निवटे^{१०} दृष्टी। तो हा हठी पडला भूमीं॥९४॥ तुज म्यां नवस केले बहुवस। अश्रुतसेवा आणि उपवास। थोर धरिली तुझी आस। तो तूं उदास जालासी ॥९५॥ तुझिया देखोनि मुखकमळा। मज तंव पान्हा सुटला बाळा। तो सांब परलोकासी गेला। मजसीं अबोला धरुनियां॥९६॥ ऐसे विलाप अनेक। मुखावरी ठेवी मुख। हा हा कोणें वधिला बाळक। थोर दुःख मज दिधलें॥९७॥ रडोनि काय करूं येथ। कोणें केला पुत्रघात। त्यासी पहावया निश्चित। वन समस्त ते शोधी॥९८॥

लक्ष्मण दिसताच त्याच्या सूडाचा निर्धार :- तंव खड्गसहित धनुष्यबाण। वनीं देखिला लक्ष्मण। सांबजीवघाती हाचि संपूर्ण। त्याचें भक्षण मी करीन॥९९॥ सांब वधिला करितां ध्यान। तो जरी असता सावधान। तरी याचें करिता सगट प्राशन। बळ संपूर्ण सांबासी॥१००॥ सांब माझा

१ दोषाची कल्पना, २ शंकारहित, ३ उत्कट श्रद्धेने, ४ वानरांचा, ५ तेल चोपडणे, ६ आक्रोशू लागली, ७ प्रकार, ८ राक्षसी, ९ दाही दिशांस, १० नाश पावे.

अतुर्बळी। येणें वधिला ध्यानसमेळीं^१। यासी मी सगळेंचि गिळीं। करीन रांगोळी हाडांची॥१॥ माझा सांब वधिला येणें। सांगों खरादिकां गान्हाणें। तें तंव मज लाजिरवाणें। मारून नेणें त्यापासीं॥२॥ याचे अंगीं बळ संपूर्ण। सबळ बळाचे लक्षण। डोळां दोनी सहस्त्रनयन^२। आणि नागचिन्ह बाहूंसी॥३॥ डोळ्यांमाजी कूर्मदृष्टी। कळिकाळां न चळे पुष्टी। शेषशयनचिन्ह^३ पृष्टीं। अदृष्ट सृष्टीं आंगवण^४॥४॥

तिचे वेषांतर :- यासी बळें गिळूं जातां। हा करील माझ्या घाता। छळून मारावा सर्वथा। याची कांता होवोनी॥५॥ स्वरूपरूपें अति सुंदर। अलंकार ल्याली मनोहर। वांकी अंदुवांचा गजर। उभी समोर सौमित्रा॥६॥ शीसफूल राखडी फरा गोंडा। पोफळ चांपेकळी केतकी दांडा। दोहीं हातीं जडित चुडा। मुखीं विडा सुरंग॥७॥ अंगीं मदुवीची कांचोळी। गळां हार एकावळी^५। पाठीवर वेणी मोकळी। गोंडा दुफुलीसहित॥८॥ नेसली क्षीरोदकपाटोळा^६। मध्यभागीं जडित कटिमेखळा। हळदी उटिली मुखकमळा। काजळ डोळां भळभळीत॥९॥

शूर्पणखेची लक्ष्मणाला लग्नाची विनंती :- डोळे मोडी लक्ष्मणाकडे। दुडीपीडीं^७ करूनियां पायां पडे। लाजोनि पाठिमोरी मुडें। पाहे देहुडें लक्ष्मणासी॥१०॥ मी तरी कुबेराची भगिनी। तुमचे प्राप्तीलागोनी। बैसलें होतें अनुष्ठानीं। धर्मपत्नी मी होईन॥११॥ सुंदर आवडे डोळ्यांसी। परी रामाज्ञा आठवे लक्ष्मणासी। राक्षस येती कपटवेषीं। विश्वास त्यांसीं न धरावा॥१२॥ ती घेवोनि कमळमाळा। घालूं आली लक्ष्मणाच्या गळां। येरू मानोनि विटाळा। परता सरला सक्रोध॥१३॥ मजसारिखी सुंदर कांता।

वनीं मिनलियां^८ एकांता। नपुंसकही न सरे मागुता। तुझी पुरुषता सभय कां॥१४॥ मी तंव तुझी केवळ चरणदासी। सेवा करीन अहर्निशीं। शयन करूं पर्णशेजेसीं। शंका मानसीं न धरावी॥१५॥ माझा भोगिल्या गुह्यार्थ। कळेले सर्वही भावार्थ। माझेनि संगें पुरुषार्थ। जर्गीं विख्यात पावाल॥१६॥

लक्ष्मणाने सांगितल्यावरून ती रामांकडे जाते :- सौमित्र म्हणे ऐक आतां। श्रीराम माझा ज्येष्ठ भ्राता। त्याची आज्ञा मज न होतां। तुज सर्वथा नांगीकारीं॥१७॥ श्रीराम ज्येष्ठ बंधु तो कैसा। कोण पुरुषार्थ कैसी दशा। समूळ आणावया मानसा। मार्गजिज्ञासा^९ पूसत॥१८॥ येणेंचि मार्गें गंगातटीं। श्रीरामाश्रम पंचवटी। श्रीराम वसे जगजेठी। सीता गोरटीसमवेत॥१९॥ माझ्या पुत्राचे हे वैरी। रम्याश्रम गंगातीरीं। नांदताती बरव्या परी। सीता सुंदरी प्रियतमा॥२०॥ श्रीराम आणि लक्ष्मण। दोघे छळून मी मारीन। सीता सुंदरी नेऊन। स्वयें अर्पिन लंकानाथा॥२१॥

आपल्याबरोबर लग्न करण्यास लक्ष्मणाला आज्ञा देण्याची ती विनंती करते :- मग पंचवटीस जाऊन। श्रीरामा घालोनि लोटांगण। भाउजी वंदितें श्रीचरण। बाईसी शरण सर्वभावे॥२२॥ मी तंव तुमची धाकटी जाऊ। मजवरी कृपा करावी बहू। भावे साचे धाकटे भाऊ। लग्नगौरवू न मानिती॥२३॥ भावे साचे आज्ञेवीण। माझे न करिती पाणिग्रहण। भाउजींसी तुम्हीं सांगून। लावावें लग्न सौमित्रासीं॥२४॥ सीता म्हणे श्रीरामासी। सौमित्र कष्टताहे अहर्निशीं। सुंदर कांता जोडिली त्यासीं। मज वनवासीं सांगातिणी॥२५॥

१ ध्यानयुक्त अंशता, २ इंद्र, ३ विष्णूचे चिन्ह, ४ पराक्रम, ५ एकपदरी, ६ चित्रविचित्र रेशमी वस्त्र, ७ हावभाव, ८ एका पायावर उभा राहिलेल्या ९ मिळाली असता, १० मार्ग जाणण्याच्या इच्छेने.

श्रीरामांना तिच्या डोळ्यांवरून तिची ओळख पटते :- श्रीराम पाहे जंव सुंदरी। उलट बाहुल्या देखे नेत्रीं। हे तंव केवळ निशाचरी। छळणावारीं आलीसे॥२६॥ तिचा जाणोनि भावार्थ। हांसोनि बोले श्रीरघुनाथ। माझा सौमित्रां संकेत। असे विपरीत एक सुंदरी॥२७॥ पाठीसीं लिहिल्या अक्षरासीं। आज्ञा माने सौमित्रासी। पत्र न माने वो त्यासी। मुखवचनासी मानीना॥२८॥

रामांकडून तिची बोळवण :- आज्ञा मागतां एकाएक। मुहूर्ती श्रीरामीं विमुख। पतीसी पत्र दावितां देख। तेथेही विमुख म्यां व्हावें॥२९॥ विमुखपणाचा सोहळा। मुळींच आला माझ्या कपाळा। लग्नपत्रिका न दिसे डोळां। श्रीराम भोळा म्हणों नये॥३०॥ दोघां छळावें हें माझे मत। परी श्रीराम छळणासी नव्हे प्राप्त। आपलें कळों नेदी वृत्त। पत्र गुप्त पृष्ठभागीं॥३१॥ पृष्ठभागीं आज्ञा लग्न। वनीं लक्ष्मण निर्दळीन। मग निर्दळावया श्रीरघुनंदन। खर दूषण आणीन॥३२॥ पद्मपुरा निकटानिकटीं। श्रीराम मारिजेल राक्षससुभटीं^१। सीता हिरोनि गोरटी। नेईन भेटी लंकानाथा॥३३॥ श्रीराम दुबाहु माणूस। खर दूषण उग्र राक्षस। श्रीराम मारितां न लगे निमेष। सीता लंकेश भोगील॥३४॥ पुत्रवैरी वधावा पुढें। विचार केला निजनिवाडें^२। सलज्ज बोले सीतेपुढें। मज सांकडें ओढवलें॥३५॥ नेम केलासे भावेंसीं। लग्नपत्रिका ते पाठीसीं। पाठिमोरी मी बैसूं कैसी। भाउजींसी तुम्ही सांगा॥३६॥ पाठिमोरी बैसतां जाण। लाजें जाईल माझा प्राण। बाइजी सांगोनि आपण। पत्र लिहोन करीं द्यावें॥३७॥ स्त्रियांचे जिणें लजायुक्त।

बाइजी जाणां तुम्ही समस्त। प्रार्थोनियां श्रीरघुनाथ। पत्रलिखित करीं द्यावें॥३८॥ श्रीरामाचा निजभावार्थ। पत्र दिधलिया वाचील अर्थ। मग करूं धावेल अनर्थ। केला विपरीतार्थ यालागीं॥३९॥ सौमित्रातें वरूं पाहसी। तरी पत्र लिहूं दे पाठीसीं। नाही तरी जावोनि वनासी। येईल मनासी तो वरीं॥१४०॥ ऐसें ऐकोनि श्रीरामवचन। उकसाबुकसीं करीं रुदन। जळो तें आणिकाचे वदन। श्रीलक्ष्मण निजपति॥४१॥ भाउजी शिवतें तुमचे चरण। मी तंव पतिव्रता संपूर्ण। प्राणपति श्रीलक्ष्मण। तुम्हीं कठिण न व्हावें॥४२॥ मग श्रीराम बोले धर्मवचन। ज्येष्ठ भावजयी मातेसमान। कनिष्ठ तें लेकरूं जाण। लाजेसी कारण असेना॥४३॥ मग श्रीरामापुढें पाठिमोरी। येवोनि बैसली झडकरी। पत्र लिहावें पाठीवरी। आज्ञाधारी मी तुमची॥४४॥

तिच्या पाठीवर लक्ष्मणास सूचना :- शूर्पणखेची न पडे दृष्टी। पत्र लिहिलें कटिपृष्ठीं। पत्रीं लिही बिकट गोष्टी। सावधानदृष्टी अवधारा॥४५॥ सहनासिक सगटओष्ट। वेगें करावें सरसपाट। हाचि इचा शेंसपाट। आज्ञा वरिष्ठ हे माझी॥४६॥ करूं नये स्त्रीहनन^३। यालागीं इचा राखावा प्राण। करावें नासिकाछेदन। हेचि सुलग्न पैं झुयेचे॥४७॥ काय लिहिलें पाठीसीं। हें तों न कळे शूर्पणखेसी। वंदोनि श्रीरामसीतेसीं। लक्ष्मणापासीं ते आली॥४८॥ वेगीं घेवोनियां माळेसी। वरूं आली लक्ष्मणासीं। तो कोपला अतिशयेसीं। निर्लज्ज होसीं तूं एक॥४९॥ श्रीरामाचे आज्ञेवीण। मी न करीं पाणिग्रहण।

१ राक्षसांतील महावीरांनी, २ स्वतःच्या निर्धाराने, ३ स्त्रीहत्या.

जळो तुझें काळें वदन। आज्ञेविण वरूं येसी ॥१५०॥ भाउजी बाइजी कृपाळु पूर्ण। तिहीं दिधलें आज्ञापन। परी तुम्हांपासीं कठिणपण। सांगेन खूण ते ऐका॥५१॥ भाउजी श्यामसुंदर जगजेठी। बाइजी चांपेकळी गोरटी। मज भेटलीं पंचवटी। आज्ञा वाक्पुटीं वरावें तुम्हां ॥५२॥ तोंडीचे तोंडीं आज्ञापन। सौमित्र म्हणे मानी कोण। तोंडींचे तोंडीं होईल वरण^१। सत्य जाण सुंदरी॥५३॥ माझा विश्वास नाही तुम्हांसी। जन्म कंठणें पायांपासीं। लटिकें बोलिल्या चरणांसी। मुख श्रीरामासी केंवी दावूं॥५४॥ थोर श्रमलेति वनांतीं। चरण तळहातीन^२ हाती। दोघें शयन करूं एकांतीं। तेणें विश्रांति पावाल॥५५॥ लक्ष्मण म्हणे तूं तंव लंड। बोलाची बडबड उदंड। घाय हाणोनि फोडीन तोंड। तूं वेश्या रांड व्यभिचारिणी ॥५६॥ श्रीरामाचे हस्तलिखित। देखल्यावीण न लावीं हात। जवळी आल्या करीन घात। म्हणोनि खर्गा हात घातला॥५७॥ म्हणे मी कपाळकटंटी। सत्य न माने माझी गोष्टी। श्रीरामलिखित पहा दृष्टीं। म्हणोनि पृष्टी दाविली॥५८॥

श्रीरामांच्या सूचनेप्रमाणे तिची संभावना :- श्रीरामाचीं हस्ताक्षरें। सार्थक वाचिलीं सौमित्रें। वेणी दंड धरोनि करें। बलात्कारें पाडिली॥५९॥ मी काय धाकुटी कर्णकुमारी। मज झोंबोनि पाडितां पृथ्वीवरी। मीच पडतें धरणीवरी। पुरुषार्थ करीं प्राणनाथा॥१६०॥ पाय देवोनि उरावरी। सओष्ठनासिका^३ शस्त्रधारीं। सरसकटून^४ क्षणामाझारीं। राहिला दुरी शस्त्रेंसीं ॥६१॥ घायें उडविलें कपटपण। क्रूर राक्षसी अति दारुण। बारा हस्त एकैक स्तन। नाकेंवीण विक्राळ॥६२॥

तिचा आक्रोश व पलायन :- शंख करी सुबद्ध। फें फें करीत निघे शब्द। नाकेंवीण अति विरुद्ध। धरिला क्रोध सौमित्रां॥६३॥ जैसें म्यां केलें कपट। तैसेचि जालें सपाट। याचा मी भरीन घोंट। मुख अचाट पसरिलें॥६४॥ मुख पसरी गिळावयासी। तंव लक्ष्मण शस्त्रातें हातवसी^५। घाव घालावा जों शिसीं^६। तंव राक्षसी पळाली॥६५॥

लक्ष्मणाने घडलेले श्रीरामांना निवेदन केले :- सौमित्र आला पंचवटी। श्रीरामासी सांगितली गोष्टी। समूळ राक्षसी ते खोटी। टाळी पिटिती परस्पर॥६६॥ धन्य श्रीराम सूर्यवंशीं। कपटी ओळखिली राक्षसी। पत्र लिहिलें पाठीसीं। तेणें म्यां तिसी दंडिलें॥६७॥ पत्र पडतें तिच्या हातीं। तें ते भोंवती^७ आम्हांभोंवती। भली श्रीरामें केली युक्ती। पृष्ठपत्रार्थी दंडविली॥६८॥ तुझी आज्ञा आत्यंतिक। आज्ञेनें तिसी लाविली सीक^८। सओष्ठ छेदोनि नासिक। विरूप देख ते केलीं ॥६९॥ सुपायेवढी नखें देखा। यालागीं म्हणती शूर्पणखा। सौमित्रें छेदोनि नासिका। टाकिलें उदकामाझारीं॥१७०॥ शूर्पणखेचे छेदिलें नाक। ते तीर्थी मासे निर्नासिक। अद्यापि देखती लोक। ऐसी सुटंक^९ दंडिली॥७१॥ तिचा न घ्यावा निजप्राण। ऐसी तुझी आज्ञा पूर्ण। यालागीं ते राखिली जाण। गेली पळोन पद्मपुरा॥७२॥ तंव सीतेसी म्हणे रघुनंदन। सुमित्रपत्नीचें लग्न। नासिका लावोनि सुलग्न। आला सावधान सौमित्र॥७३॥

या घटनेपासून राक्षसांशी भांडणाला प्रारंभ :- रणबोहलें सोहळियाकारणें। होईल बाणाचे उटणें। अशुद्धें^{१०} आंबा शिंपणें। तळीं बसविणें

१ स्वीकार, २ रगडीन, चेपीन, ३ ओठांसकट नाक, ४ कापून काढून, ५ हातात घेतले, ६ मस्तकावर ७ त्रासदायक झाली असता, ८ शिक्षा, ९ उत्तम प्रकारे, १० रक्ताने.

शस्त्रांचें॥७४॥ येथें नाचेल रणधेंडा^१।
 ओंवाळणी पडती राक्षसमुंडा। आयणी पायणी
 दोहीं कडां। शस्त्रें भडभडां पडतील॥७५॥ श्रीराम
 बोलिला आपण। झालें कलहासी कारण।
 त्रिशिरा आणि खर दूषण। निर्दळीन रणकंदनें
 ॥७६॥ ऐसे बोलतांचि जाण। बाहूंसी आलें
 स्फुरण। करावया अरिमर्दन। धनुष्यबाण
 उचलिले॥७७॥ एका जनार्दना शरण। आलें
 श्रीरामा स्फुरण। निर्दळील खरदूषण। श्रोतीं
 अवधान मज द्यावें॥७८॥ इति
 श्रीभावार्थरामायणे अरण्यकांडे एकाकारटीकायां
 शूर्पणखाविरूपकरणं नामाष्टमोऽध्यायः॥८॥
 श्लोक ॥६॥ ओव्या॥१७८॥

अध्याय नववा

खर-दूषणांशीं युद्ध

विद्रूप शूर्पणखा पद्मपुरीला जाते :-
 श्रीसीतापतये नमः॥ घेवोनि लक्ष्मणाचा दरारा।
 शूर्पणखा आली पद्मपुरा। निर्नासिकी
 विरूपाकारा। रुधिरधारा लागलिया॥१॥
 राक्षससभेचिये मेळीं। शूर्पणखा अतुर्बळी। ते
 सरकटली समूळीं। राक्षसकुळीं गांजिली॥२॥
 शूर्पणखा अति दुर्धर। तीतें विटंबिलें तो
 महावीर। राक्षसां धाक लागला थोर। निशाचर
 चळीं कांपती ॥३॥ शूर्पणखेचे विरूपकरण^२।
 देखोनियां खर दूषण। कोपा चढले अति
 दारुण। क्रोधें गर्जोन पूसत॥४॥

तां तथा पतितां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोक्षिताम्।

भगिनीं क्रोधसंतप्तः खरः प्रपच्छ राक्षसः॥१॥

बलविक्रमसंपन्ना कामगा कामरूपिणी।

इमामवस्थां नीता त्वं केनांतकसमागता॥२॥

खर दूषण राक्षसांस निवेदन व त्यांचा संताप :-
 शूर्पणखा शंख करून। दुःखें पडली मूर्च्छापन्न।
 तिचे देखोनि विरूपकरण। खर आपण विस्मित
 ॥५॥ सओष्ठनासिका छेदोनि मुळीं। उघडी
 पाडिली दांताळी। ऐसा कोण बळियां बळी। रक्तें
 न्हाणिली शूर्पणखा॥६॥ बळियां बळी
 शूर्पणखा। इचा चळकांप इंद्रादिकां। इचा धाक
 अंतका। हे तिहीं लोकां दुर्धर॥७॥ ऐसी हे अति
 बळिष्ठ। कामरूपी कपटें वरिष्ठ। इचें केलें
 सरसपाट। ऐसा वीर उद्भट कोण आहे॥८॥

इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः।

ततः शूर्पणखा वाक्यं सबाष्पमिदमब्रवीत्॥३॥

तरुणौ रूपसंपन्नौ सुकुमारौ महाबलौ।

पुंडरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनांबरौ॥४॥

इमावस्थां नीताहं यथाऽनाथा सती तथा।

तस्यास्तयोश्च रुधिरं पिबेयमहमाहवे॥५॥

शूर्पणखेकडून रामस्वरूपवर्णन व
 वृत्तांतकथन :- भगिनीचेनि कैवाडे^३। खर बंधूपुसे
 वाडेकोडे^४। तंव ते सक्रोध रडे। तापसी गाढें
 गांजिलें॥१॥ तरी ते तापसी नव्हती ब्राह्मण।
 क्षत्रिय नव्हेति साधारण। वैश्य शूद्र नव्हेति
 जाण। योद्धे दारुण महावीर॥१०॥ दोघे दारुण
 राजकुमर। गौर श्याम अति सुंदर।
 चीरकृष्णाजिनांबर। राजीवनेत्र^५ राजस॥११॥
 ज्येष्ठा नांव रघुनंदन। कनिष्ठा नांव लक्ष्मण। अति
 सुंदर ते दोघे जण। त्याऐसा आन असेना॥१२॥
 इंद्रादि देव मदनमूर्त। श्रीरामापुढें ते खद्योत^६।
 दानव मानव मशक तेथ। शोभा अद्भुत श्रीरामीं
 ॥१३॥ ज्येष्ठा श्रीरामाची नारी। लावण्यराशी
 सीता सुंदरी। रमा^७ न पवे तिची सरी^८। ती ऐसी
 दुसरी असेना॥१४॥ होतां सीतेचे दर्शन। निवाले
 माझे दोनी नयन। देखतांचि श्रीरघुनंदन। काया
 वाचा मन निवालें॥१५॥ देखतां श्रीरामलक्ष्मण।

१ वधूवरांना उचलून घेऊन नाचणे, २ विद्रूप, ३ कैवाराने, ४ मोठ्या कौतुकाने, ५ कमलनेत्र, ६ काजवे, ७ लक्ष्मी, ८ तुलना, बरोबरी.

मी पावले समाधान। पुत्रद्वेषे त्यांसी आपण। कपटे छळण करूं गेलें॥१६॥

तिच्या कपटामुळे ती विद्रूप होते :- त्यांसी न चले कपटाचा छळ। त्यांसी न चले क्रोध सबळ। सिद्धि न पवेचि माझें सळ^१। तिहीं तत्काळ विटंबिलें॥१७॥ पाय देवोनि उरासीं। लक्ष्मणें छेदिलें नासिकेसी। जाय सांगें म्हणें बळियापासीं। तें मी तुम्हांपासीं सांगूं आलें॥१८॥

तिचा आक्रोश व सूडबुद्धि :- यापरी गांजिलें तापसीं। करा माझ्या कुडाव्यासी^२। म्हणोनि लागली पायांसी। उकसाबुकसीं स्फुंदत॥१९॥ त्यांसी तूं पाडिसी रणीं। त्यांचे नळीं मी बैसोनी। घटघटां रुधिरप्राशनीं^३। नवस मनीं दृढ केला॥२०॥ ऐकोनि भगिनीचें वचन। कोपा चढले खर दूषण। निधडे राक्षस चौदा जण। अति दारुण धाडिले॥२१॥ तुम्हीं पंचवटी जाउनी। श्रीराम लक्ष्मण मारोनी। सीता आणावी धरोनी। रुधिरप्राशनीं शूर्पणखे॥२२॥

चौदा दूतांना खाना केले :- शूर्पणखेचे मनोगत। त्या दोघांचे प्राशावें रक्त। तें ईस द्यावया आतृप्त। दूत त्वरित पाठविले॥२३॥ राक्षस सत्राणें गर्जत। दोघांवरी चवदा दूत। बापुडें कायसें रघुनाथ। निमेषार्धांत माराया॥२४॥ रुधिर प्राशावया देखा। सर्वे दिधली शूर्पणखा। तिणें दाखविली पंचवटिका। रघुकुळटिळकासमवेत॥२५॥ कातिया त्रिशूळ तोमर। झेलिती शस्त्रांचे संभार। चवदा राक्षस अति दुर्धर। श्रीरामासमोर लोटले॥२६॥ एक म्हणे श्रीरामासी। मी मारीन मुद्गलेंसी। एक म्हणे मी लक्ष्मणासी। पट्टिशेंसी मारीन॥२७॥

एक म्हणे मी दोघांसी। शस्त्रेंसहित गिळीन त्यांसी। एक म्हणे तूंच खासी। वांटा आम्हांसी पाहिजे॥२८॥ एक म्हणे हे मारोनि वीर। शूर्पणखा प्राशील रुधिर। मांस विभागून समग्र। अति अरुवार^४ आरोगू^५॥२९॥ एक म्हणे या दोघांसी। धरोनि नेईन खरापासीं। तो रक्त देईल भगिनीसी। मांस त्यासी भोजना॥३०॥ ते दोघे आम्ही बहुत। विचार कायसा येथ। म्हणोनि राक्षस पिलंगत^६। आश्रमांत निघाले॥३१॥

त्या चौदा जणांना श्रीरामांचा प्रश्न :- श्रीराम सीता लक्ष्मण। आश्रमीं नित्य सावधान। तंव चवदा राक्षस देखोन। श्रीरघुनंदन हांसिला॥३२॥ श्रीराम म्हणे रे लक्ष्मणा। राक्षस आले चवदा जण। एकेंचि बाणें घेइन प्राण। धनुष्यबाण दे वेगीं॥३३॥ माझ्या बाणाचा महामारू। तुम्ही दोघे पहा सादरू। म्हणोनि उठिला श्रीरघुवीरू। धनुष्यां शरू सजिला॥३४॥ श्रीराम म्हणे राक्षसांसी। आम्ही गंगातीरीं तापसी। तुम्ही कां आलेति मरायासी। कोणें तुम्हांसी धाडिलें॥३५॥

दूतांचे प्रत्युत्तर व श्रीरामबाणांनी त्यांचा नाश :- अरे तुम्ही दोघे जणीं। विटंबिली खराची भगिनी। तापसी म्हणोनि करितां ग्लानी। तुम्हांसी कोणी सोडीना॥३६॥ तापसी आणि धनुष्यबाण। स्त्रियेचें करावें विटंबन। धन्य धन्य तुमचें तापसपण। आपणा आपण लाजाना॥३७॥ ऐसें बोलोनि समस्तीं। शस्त्रें सांडिलीं नेणों किती। बाप धनुर्वाडा श्रीरघुपती। हातींचे हाती छेदिलीं॥३८॥ श्रीरामबाणाच्या कडाडीं। राक्षसां वळली मुरकुंडी। डोळ्यां पडली झांपडी। केलीं

१ वैर, २ रक्षणास, ३ रक्त पिण्याकरिता, ४ मौजेने, ५ जेवू, ६ पुढे पुढे धावत.

बापुडीं क्षणामाजी ॥३९॥ हाटकपत्री^१ घेवोनि बाण। चतुर्दशविधींचे विधान। अभिमंत्रोनि सोडितां बाण। घेतला प्राण चवदांचा ॥४०॥ आतुर्बळें सोडिला शर। भेदोनि चवदांचें शरीर। धरणीं पाडिले महावीर। श्रीरामचंद्र निजविजयी ॥४१॥ भेदोनि चवदांचें शरीर। गगनीं परिभ्रमे शर। केउता त्रिशिरा दूषण खर। तेही सत्वर वधावया ॥४२॥ खर दूषण नाढळतां। बाण रिघाला श्रीरामभातां। हस्तलाघव श्रीरघुनाथा। देखोनि सीता विस्मित ॥४३॥ विस्मय करिती सुरवर। विस्मय करिती खेचर। श्रीराम स्वयें रणरंगधीर। एकांगवीर श्रीराम ॥४४॥ तंव चवदा जणांचे पाठीसीं। देखिलें नकटे शूर्पणखेसी। लक्ष्मण धांवला मारावयासी। तंव ते अति आक्रोशीं पळाली ॥४५॥

लक्ष्मण क्रोधाने शूर्पणखेचा वध करण्यास प्रवृत्त :- हा कां पडला माझे हटीं। मारूं धांवें देखतां हटीं। धाकें पळतां उठाउठीं। धाक पोटीं न माये ॥४६॥ नकटें मुख घेवोनि येथ। प्राशूं आमचे आली रक्त। बाणें करितां तिचा घात। धरिला हात श्रीरामें ॥४७॥

स्त्रीवध निषिद्ध म्हणून श्रीरामांनी प्रतिबंध केला :- करूं नये स्त्रियेचा घात। हा तंव मुख्यत्वे शास्त्रार्थ। आणीक एक आहे वृत्तांत। सावचित्त अवधारीं ॥४८॥ जैसा सांडस भात्याजवळीं। तापला घाली घायातळीं। तैसी शूर्पणखा कंकाळी^२। राक्षसकुळीं घातकी ॥४९॥ इचेनि योगें जाण। वधिजेति रावण कुंभकर्ण। ईस न मारावे आपण। राक्षसदळण इचेनि ॥५०॥ जेंवी दळणारी जांत्यापासीं। वैरण घाली घांसोघांसीं। तेंवी शूर्पणखा आम्हांपासीं। राक्षसांसी

वैरिल ॥५१॥ पहिलें वैरण खर दूषण। दुसरें लंकेशप्रधान^३। तिसरें वैरण कुंभकर्ण। चवथें जाण इंद्रजित^४ ॥५२॥ पांचवें वैरण जाण। सपुत्र सैन्येंसीं रावण। यासी शूर्पणखा कारण। सत्य जाण सौमित्रा ॥५३॥ ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। सौमित्रें ठेविलें धनुष्यबाण। मस्तकीं वंदिले श्रीरामचरण। ज्ञान विज्ञान^५ श्रीराम ॥५४॥ चवदा विद्यांसीं अविद्याच्छेद^६। करोनि चवदाही परमानंद। श्रीरामाचा बाणबोध। परमात्मबोध प्रबोधी ॥५५॥

श्रीरामबाणाने चौदा राक्षसांना उत्तम गति प्राप्त :- श्रीरामाचा निजबाण। देह छेदी हें नवल कोण। छेदोनियां जरा जन्म मरण। चवदाही जण सुखी केले ॥५६॥ संकल्पविकल्पेंसीं मन। छेदिलें चित्ता चिंतन। छेदोनियां मानाभिमान। चवदाही जण सुखी केले ॥५७॥ छेदोनियां विषयज्ञान। छेदोनियां भवभान। छेदोनियां देहबंधन। चवदा जण सुखी केलें ॥५८॥ छेदोनियां कर्माकर्मबंधन। छेदोनियां कार्यकारण। छेदोनियां मीतूपण। चवदाही जण सुखी केले ॥५९॥ शूर्पणखेचें अभाग्य पूर्ण। नव्हेचि श्रीरामबाणें मरण। पळाली देहलोभा भेण। शंखस्फुरण^७ करीतचि ॥६०॥ श्रीराम मोक्षाचे भरित। वैरी मारोनि करी मुक्त। नामें जडजीव उद्धरत। स्मरणें निर्मुक्त श्रपचादि^८ ॥६१॥ एका जनार्दना शरण। यापरी मारिले चवदा जण। शूर्पणखा पळाली आपण। खर दूषण वधावया ॥६२॥

खरोक्ति-

स पुनः पतिता दृष्ट्वा क्रोधाच्छूर्पणखां खरः।
उवाच व्यक्तया वाचा भगिनीं पुनरागताम् ॥६॥
मया त्विदानीं शूरास्ते राक्षसा रुधिराशिनः।
त्वत्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुद्यते पुनः ॥७॥

१ सोनपंखी, २ राक्षसी, ३ रावणाचे प्रधान, ४ रावणाचा पुत्र, ५ अनुभवज्ञान, ६ अज्ञानाचा नाश, ७ शंख करीत, ८ चांडालादी.

शूर्पणखेनें वृत्तांत सांगितला, रामप्रतापाचा परिणाम :- शंखस्फुरणें मारितां हाका। पळोनि आली शूर्पणखा। आड पडली खरादिकां। अधिकाधिक गांजिलें॥६३॥ खरासी आला अति आवेश। चवदा अतुर्बळी राक्षस। रणरंगडें^१ रणकर्कश। तुज साह्यास म्यां दिधले॥६४॥ कोपलिया चवदा जणीं। सुरनर कांपती चवदा भुवनीं। ते न येती माझ्या वचनीं। त्यांलागोनि तूं खडसी॥६५॥ सांगतां चवदांचे गांहाणें। पुढती खडणें आड पडणें। तूं कां खडसी मजकारणें। येरी सांगे वृत्तांत॥६६॥ तुझे चवदांही राक्षस। अतुर्बळी अति कर्कश। कातिया त्रिशूळ झेलिती फरश। घेवोनि पडिश^२ चालिले॥६७॥ एक म्हणती गिळूं रामासी। एक म्हणती मारूं लक्ष्मणासी। एक मासांसी एक रुधिरासी। एक दोघांसी गिळूं पाहाती॥६८॥ म्हणती शूर्पणखेसी। पाजूं दोघांच्या रुधिरासी। मग भक्षावें मांसासी। ऐसा राक्षसी विवादू॥६९॥ राहें साहें धीर वीर। घाय साहें परम शूर। ऐसा करिती गिरागजर^३। निशाचर लोटले॥७०॥ राक्षसां देखोनियां दिठीं। श्रीराम उठिला जगजेठी। धनुष्य वाहोनियां मुष्टीं। बाण गुणीं सजिला॥७१॥ निर्दाळावया नक्षत्रांसी। सूर्य उगवे आकाशीं। तैसा चालिला सूर्यवंशी। राक्षसांसी निवटावया^४॥७२॥ आम्ही बहुत श्रीराम एकला। क्षणार्धे मारूं रंकाला। ऐसें बोलोनि एक हेळां। श्रीरामासन्मुख लोटले॥७३॥ श्रीराम देखोनि सबळ। शस्त्रें सोडिली प्रबळ। श्रीरामें छेदिली तत्काळ। केले सकळ निःशस्त्री॥७४॥ विकट देखोनियां हाक। विक्राळ पसरोनियां मुख। श्रीरामा गिळावया देख। अवघे सन्मुख धांवले॥७५॥ श्रीराम

धनुर्धरशिरोमणी। एक बाण लावोनि गुणीं। चवदाही ओंविले बाणीं। न मागतां पाणी निमाले॥७६॥ लक्ष्मण पडिला माझे हठीं। द्वंद्व चाळवूं आली नकटी। शस्त्र घेवोनि लागला पाठीं। आलें संकटीं पळोनी॥७७॥ बाप लाघवी श्रीरघुनाथ। जिणोनि सकळ तुम्ही समस्त। तुमचा करोनियां घात। घेईल निश्चित जनस्थान॥७८॥ श्रीरामाचा बाणक्रम। करील राक्षसांचें भस्म। तुमचे वाढिवेचा^५ भ्रम। करील निर्भ्रम श्रीराम॥७९॥ ऐसें ऐकतांचि वचन। खर दुर्धर कोपायमान। पाचारोनियां दूषण। रणनिशाण त्राहाटिलें॥८०॥ अति उद्धट निशाचर। सेनासंख्या चवदा सहस्र। रथीं बैसोनियां खर। अति सत्वर युद्धार्थी॥८१॥ दक्षिणबाहूसीं दूषण। त्रिशिरा वामबाहूसीं जाण। खरापुढें चवघे जण। रणप्रवीण महायोद्धे॥८२॥ चवदा सहस्र निशाचरां। माजी निधडें वीर बारा। ज्यांचा सुरासुरां दरारा। इंद्र थरथरां ज्यांसी कांपे॥८३॥

चौदा हजार सैन्यासह खर, दूषण व त्रिशिरा यांचे प्रयाण :- जे भ्यासुरत्वे जग दाटित। क्रोधदृष्टीं वीर आटित। लोहेंसीं मांस जे घोटित। अवाळी चाटित रक्तपाना॥८४॥ हाकें कांपती लोकालोक। विक्राळ दाढा विकट मुख। जे भयानका भयानक। तिन्ही लोक गिळूं पाहती॥८५॥ ऐसे दुर्धर्ष^६ दारुण। रणवेताळ रणप्रवीण। अवधियांचिपुढें बारा जण। कोण कोण ते ऐका॥८६॥

दुर्गामी पृथुबलो यज्ञशत्रुर्महाविषः।

दुर्जयः परवीरघ्नः परुषः कालकार्मुकः॥८॥

मेघमाली महाबाहुर्महास्यो लोहितांबरः।

द्राक्ष्यते महावीरः प्रतस्थुरमितः खरम्॥९॥

१ लढाईत मोठा पराक्रम करणारे, २ आयुधविशेष, त्याला पट्टा म्हणतात, ३ तोंडाची बडबड, ४ मारावयास, ५ पराक्रमाचा, ६ अनिवार.

पहिला दुर्गगामी तत्त्वतां। पृथुबळ आणि यज्ञभोक्ता। महाविष नामें चवथा। दुर्जय तो पांचवा॥८७॥ परवीरघ्न आणि परुष। मेघमाली आणि काळकार्मुक। महाबाहु देख। दोघे अलोलिक महायोद्धे॥८८॥ महास्य आणि लोहितांबर। दुःसह दुर्धर जुंझार वीर। यांचेनि बळें खर दुर्धर। सुरासुर गणीना॥८९॥ यांचा भरंवसा खरासी। हे खराचे अति विश्वासी। यांचेनि बळें रावणासी। खर दृष्टीसीं आणीना॥९०॥ श्रीरामें मारिलें चवदा जणांसी। त्यांचे घ्यावया सुडासीं। बाराही जण अति आवेशीं। युद्ध श्रीरामासीं करूं पाहती॥९१॥ नराचे अंग खराचे मुख। यालागीं खर म्हणती देख। नाक पांढरें निःशेख। तेणें आवश्यक दूषण म्हणती॥९२॥ दूषणाचे दुष्ट सांगाती। चौघे युद्धार्थी अनिवर्ती^१। दूर पाहती दूराकृती। विश्वासघाती ते ऐका॥९३॥

महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथस्त्रिशिरास्तथा।

चत्वार एते सेनाग्रे दूषणं पृष्ठतोऽन्वयुः॥९०॥

महाकपाल स्थूलनयन। प्रमाथी आणि त्रिदशार्दन^२। हे दूषणाचे जीवप्राण। चौघे जण विश्वासी॥९४॥ यांचेनि बळें संपूर्ण। यमासी दृष्टी नाणी दूषण। घातपातीं रणप्रवीण। चौघे जण चालिले॥९५॥ तिघे पुत्र एक समयेसीं। जन्मावें आपुले कुशीं। एक वाण दिधलें तिघींसी। त्रिशिरा तिसी पुत्र जाला॥९६॥ एवं त्रिशिरा खर आणि दूषण। एकत्र मिळोनि तिघे जण। श्रीरामासी करावया रण। रथ संपूर्ण सजिले^३॥९७॥ सेनासंख्या चवदा सहस्र। त्यांत अनावर बारा वीर। चौघे रणघाती अति दुस्तर। भार दुर्धर चालिला॥९८॥ निशाणें त्राहाटिल्या भेरी। चोडकीं काहळा रणमोहरी। बुरंगांचे नादगजरीं। केला वीरीं सिंहनाद॥९९॥

हयकार थयकार जयकार। भाट गर्जती कैवार। खरासी उल्लास अपार। रथ सत्वर प्रेरिला॥१००॥

अपशकुन :- सुभूमीसी समस्थळीं। घोडे अडखळले महाबळी। नेटें वळलीं भूतळीं। सारथी तळीं उलंडले॥१॥ तंव त्याच गजबजेमाझारीं। दिवाभीत ध्वजस्तंभावरी। बैसोनियां घूं घूं करी। हांकितां वरी उडेना॥२॥ अपशकुन आत्यंतिक। खर जाला साशंक। दचकलें त्याचे कटक। अवघे लोक गजबजिले॥३॥ ध्वजींचे उलूकें झडपोनि तेथ। खराचे कपाळीं केलें क्षत। भूकंप भूस्फोट^४ उल्कापात^५। अशनिघात^६ होंसरला॥४॥ ऐसा जाला चमत्कार। निशाचरीं केला हाहाकार। एकाएकीं चिंतातुर। जाले समग्र एकभूत॥५॥ खर होवोनि सावचित्त। सांवरोनियां निजरथ। आपुला पुरुषार्थ बोलत। महोत्पात मज मिथ्या॥६॥

तानेवौत्पातिकानामः सह भ्रात्रा ददर्श ह।

महोत्पातानिमान्द्योरानुत्थितान्द्योरदर्शनान्॥११॥

अपशकुनांबद्दल तुच्छता व शूर्पणखेला आश्वासन :- अपशकुन देखोनि दृष्टीं। मागें सरो दों मनुष्यांसाठीं। हे सर्वथा बुद्धि खोटी। आम्ही जगजेठी दृढ योद्धे॥७॥ नाही परचक्र दारुण। राजकुमार दोघे जण। त्यांसाठीं अपशकुन। मानी कोण आम्हांमाजी॥८॥ ऐसें बोलोनियां खर। रथ प्रेरिला सत्वर। उल्लासले निशाचर। भार दुर्धर चालिला॥९॥ शूर्पणखेसी म्हणे खर। श्रीरामलक्ष्मणांचे रुधिर। तुज मी पाजीन अपार। हर्षे निर्भर ते जाली॥११०॥ द्वंद्व साधावयाच्या कैवाडे^७। अशुद्ध^८ प्राशावयाचे चाडे। शूर्पणखा बंधुलडिवाडे। अवधियांपुढें निघाली॥११॥ देखोनियां पंचवटी। राक्षसवीर जगजेठी। शस्त्रें सजोनियां मुष्टीं। सक्रोधदृष्टी चालिले॥१२॥

१ मागे न हटणारे, २ देवांना त्रास देणारा, ३ तयार केले, ४ पृथ्वी दुभंगणे, ५ तारे पडले, ६ विजा पडणे, ७ हत्तूने, ८ रक्त.

भीतीमुळे ऋषींचे पलायन :- श्रीरामासर्वे ऋषिजन। वनवासी तपोधन। राक्षसभयें गेले पळोन। जाले^१ सुलीन^२ गुंफेमाजी॥१३॥ मग श्रीराम म्हणे लक्ष्मणासी। सावधान राहें सीतेपासीं। मी वधीन राक्षसांसी। बाण सपिच्छी भेदून॥१४॥ माझे सुटलिया कुन्हाडे। राक्षस पळतील कवणीकडे। घायें विभांडीन^३ बापुडे। रणीं रोकडे पाडीन॥१५॥ वायु अनुकूल आम्हांसी। प्रतिकूल राक्षसांसी। शिवा^४ सन्मुख भुंकत त्यांसी। जयो आम्हांसी वदताती॥१६॥

श्रीराम एकटेच राक्षससैन्याशी लढतात :- ऐसें बोलोनियां जाण। वेगीं धनुष्यां वाहिला^५ गुण^६। सन्मुख होवोनि आपण। सीती^७ बाण सजिला ॥१७॥ विदारावया गजगण। एकला उठे पंचानन। तैसे विध्वंसावया राक्षससैन्य। श्रीरघुनंदन चालिला॥१८॥ निर्दळावया खद्योतासी। सूर्य उगवे आकाशीं। तैसा श्रीराम सूर्यवंशी। राक्षसांसी अंतक॥१९॥ सूर्योदयीं खद्योत मावळती। शशी चंद्र नक्षत्रें अस्ता जाती। तेंवी सेना निर्दळितां श्रीरघुपती। रणीं निमती खरादिक॥१२०॥

श्रीरामांच्या शौर्यामुळे सीतेला आनंद व अभिमान :- सीता पाहे श्रीरामझुंज। तिचे लक्ष्मणासी चोज। चढविली श्रीरामसेज। रणसमाज देखावया॥२१॥ कवित्वमुद्रा अनारिसी। सीता सौमित्र धाडिलीं गुंफेसी। श्रीराम न भी राक्षसांसी। तो कां तियेसी लपवील ॥२२॥ श्रीराम बाण ओढितां ओढी। राक्षससेना ते हडबडी। एकामागे एक दडी। देवोनि बापुडीं राहिलीं॥२३॥ श्रीराम देखतांचि दृष्टीं। थरकांप सुटला पोटीं। मूत्रप्रवाह तळवटीं। शस्त्रें मुष्टीहूनि गळती॥२४॥ व्याघ्र देखोनियां डोळां। भयें

अजा होती गोळा। तैसें जालें राक्षसां सकळा। श्रीराम मरगळा^८ देखोनी॥२५॥

सैन्यं तु स्थितमालोक्य निश्चलं पर्वतोपमम्।
पार्श्वस्थं दूषणं क्रुद्धं खरो वचनमब्रवीत्॥१२॥

खराचे दूषणाला प्रोत्साहन :- राक्षससैन्य दुर्धर प्रबळ। राहिलें देखोनि निश्चळ। खरासी कोप आला प्रबळ। बोले तत्काळ दूषणासी ॥२६॥ आमचा सैन्यसंभार। निश्चळ दिसे पर्वताकार। पुढें न दिसतां दुस्तर। सैन्य एकत्र कां जालें॥२७॥ सावज देखोनियां दृष्टीं। जेंवी अजा होती एकवटी। तेंवी सैन्य थोकलें पृष्टीं। पुढें वाट कां फुटेना॥२८॥ ऐसें खरवचन ऐकोनि स्पष्ट। मग दूषण चालिला घडघडाट। त्याच्या रथासी न फुटे वाट। सैन्य सकट कोंदलें॥२९॥ रथीं वीर गर्जती पूर्ण। परी पुढें न चालती गेलिया प्राण। सेनामुखीं येतां दूषण। तंव श्रीरघुनंदन देखिला॥३०॥

राक्षसांना श्रीराम कसे दिसले ? :- मुकुट कुंडलें रत्नमेखळा। टिळक रेखिला पिवळा। आजानुबाहु घनसांवळा। कमळमाळा शोभती ॥३१॥ तडित्प्राय^९ कांस गोमटी। अंगीं चंदनाची उटी। धनुष्यबाण सज्जोनि मुष्टीं। उभा जगजेठी रणरंगीं॥३२॥ पाउलें आरक्त सुकुमार। वांकी अंदुवांचा गजर। नादें कांपती सुरासुर। त्यासमोर कोण राहे॥३३॥ देखतां चळीं कांपे दूषण। सुटलिया श्रीरामाचा बाण। अवश्य घेईल माझा प्राण। आला पळोन खरापासीं॥३४॥ सेनामुखीं श्रीरघुनाथ। जैसा कोपला कृतांत। सैन्य चळचळां कांपत। त्यासी पुरुषार्थ चालेना ॥३५॥ प्रळयाग्नीच्या जैशा शिखा^{१०}। तैसे त्याचे बाण देखा। दृष्टीनें जाळूं पाहे कटका^{११}। श्रीराम नेटका झुंजार॥३६॥ दृष्टीनें देखतांचि

१ लपले, २ मारीन, ३ कोल्ही, ४ देरी चढविली, ५ धनुष्यावर, ६ संहारक, मोठा शूर, ७ विजेसारखी, ८ ज्वाळा, ९ सैन्याला.

जाण। जीवासी जीवें मारी संपूर्ण। त्यापुढें
राहील कोण। अरिमर्दन श्रीराम॥३७॥ श्रीराम
देखतांचि जाण। आपभयें पळे प्राण। मग तेथें
केउती आंगवण। रणगर्जन श्रीराम॥३८॥
एकोनि दूषणाची मात। पहावया श्रीरघुनाथ।
खरें प्रेरिला पै स्थ। अति गर्वित युद्धार्थी॥३९॥
एका जनार्दना शरण। श्रीरामराक्षसां घोर रण।
राम करील राक्षसकंदन। श्रोतीं अवधान मज
द्यावें॥१४०॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
अरण्यकांडे एकाकारटीकायां खरदूषण-
श्रीरामयुद्धप्रारंभो नाम नवमोऽध्यायः॥९॥
श्लोक॥१२॥ ओव्या॥१४०॥

अध्याय दहावा

दूषण राक्षसाचा वध

श्रीरामचंद्राय नमः॥ युद्धार्थी चालिला खर।
देखोनि उभा श्रीरघुवीर। अवघे खवळले
निशाचर। शस्त्रसंभार सुटले॥१॥

ततस्ते क्रूरकर्माणं क्रुद्धा सर्वे निशाचराः।

रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्न्त दुर्जयम्॥१॥

श्रीरामांचे युद्धकौशल्य :- श्रीराम रणरंगधीर।
क्रूरकर्मी निशाचर। मिळोनि समग्र सैन्यसंभार।
शस्त्रें अपार वर्षले॥२॥ गदा मुद्गल तोमर
त्रिशूल। परशु पट्टिश महाशूल। कातिया कुन्हाडी
परिघ मुसळ। लहुडी स्थूल महाघात॥३॥ खड्ग
हाणिती खणखणां। बाण सुटती सणसणां।
वोडणें^१ वाजती दणदणां। लागली निशाणां एक
घाई॥४॥ श्रीराम एकाकी एकला। गेला तुटला
निवटला। शस्त्रसंपातीं^२ आटला। म्हणती
निमाला निःशेष॥५॥ एक म्हणती खडविखंड^३।
एक म्हणती नवखंड। एक म्हणती शतखंड।

शस्त्रीं उदंड दंडिला॥६॥ महावीरांचा घडघडाट।
आणि शस्त्रांचा कडकडाट। नाहीं पळावयालागीं
वाट। झाला सपाट श्रीराम ॥७॥ रुधिर
प्राशावया अति प्रीतीं। शूर्पणखा येथें आली
होती। तिच्या तोंडीं पडली माती। अशुद्ध^४ क्षितीं
आटलें॥८॥ श्रीराम निमाला निःशेष। वृथा घाय
हाणिती राक्षस। रणकाविरे^५ लागलें त्यांस। ऐसें
बहुवस जल्पती॥९॥ जेंवी पर्जन्याच्या धारा।
झांकोळती गिरिवरा। तेंवी झांकिलें श्रीरामचंद्रा।
शस्त्रसंभारीं राक्षसीं ॥१०॥ श्रीराम चित्पर्वत
अमोघ। राक्षसमंडळी महामेघ। शस्त्रधारांनीं
झांकोळलें सर्वांग। लौकिकीं सांग दिसेना
॥११॥ श्रीराम चिदादित्य तेज गाढें। राक्षससेना
तें महामेहुडें^६। झांकोळला चहूंकडे। तें यश मूढें
मिरविती॥१२॥ जेंवी हृदयीं आत्मा गुप्त। कीं
अभ्रामाजी^७ भास्वत^८। तेंवी शस्त्रांमाजी
श्रीरघुनाथ। सावचित्त धनुष्येसीं॥१३॥
झांकोळिल्या अभ्रघन। जेंवी तोडी प्रभंजन^९।
तेंवी राक्षसशस्त्रांतें छेदोन। राम चिद्भानु
प्रकटला॥१४॥

राक्षसांचा संहार :- देखोनि राक्षसांचे बळ।
रामें सोडिलें शरजाळ। त्यांचीं शस्त्रें छेदोनि
सकळ। वीर प्रबळ खोंचले॥१५॥ एक बाण
ओढितां ओढी। बाण सुटती लक्षकोडी। शत्रूंचीं
शस्त्रें छेदोनियां गाढीं। वीरमुरकुंडी पाडिल्या
॥१६॥ उरीं शिरीं दोहीं करीं। बाण भेदले
भुजांवरी। सपिच्छी बुडाले शरीरीं। वीरां
महामारी श्रीराम॥१७॥ वल्गती मेला गेला
निमाला। तंव तो श्रीराम दादुल्यांचा दादुला।
वीरां निवटीत उठिला। अंत पुरला राक्षसांचा
॥१८॥ करूं जातां राक्षस घाता। शस्त्रें छेदोनी
तोडी हाता। वीर मिरविती पुरुषार्था। तंव करी

१ दाली, २ शस्त्रप्रहारांनी, ३ तुकडे तुकडे, ४ रक्त, ५ रणसंबंधी वेड, ६ मोठा मेघ, ७ ढगात, ८ सूर्य, ९ वारा.

निःपाता बाणाग्रे॥१९॥ मागें वीर सरो जातां।
तंव बाण वाजती त्यांचे माथां। सन्मुख होतां
श्रीरघुनाथा। जीवघाता करितसे॥२०॥ राहें
साहें वीर गर्जत। त्यांची जिह्वा छेदी सदंत।
ऐसा बाणें मांडिला आकांत। वीर विख्यात
श्रीराम॥२१॥ कंकपत्र बर्हपत्र। हंसपत्र
सुवर्णपत्र। बाणें भेदिले वीर विचित्र। रणीं मयूर
नाचती ॥२२॥ भोंवतां बाणांचा वळसा। सैन्य
पाडिलें धारसा^१। महावीर पावले त्रासा। उरी
राक्षसां उरें नेदी॥२३॥ श्रीरामाचा निजबाण।
राक्षसरुधिरीं करोनि स्नान। देतसे मोक्षाचे दान।
पापी पावन त्याचेनि॥२४॥ श्रीराम रणरंगधीर।
राक्षससैन्या केला मार। रणीं उठिला हाहाकार।
देखोनि खर कोपला॥२५॥

तं दृष्ट्वा सगुणं चापमुद्यम्य खरनिःस्वनम्।

रामस्याभिमुखं सूतं चोद्यतामित्यवोदयत्॥२॥

स खरस्याज्ञया सूतस्तुगान्त्समचोदयत्।

यत्र रामो महाबाहुरेको धुन्वन्धनुः स्थितः॥३॥

खर व बारा वीर पुढे येतात :- देखोनि
श्रीरामपुरुषार्थ। खर सारथियातें म्हणत। वेगें
प्रेरीं^२ गा माझा रथ। जेथें रघुनाथ रणरंगीं उभा
॥२६॥ कोप चढला चतुर्गुण। वेगें धनुष्या
वाहिला गुण। आजी रामासीं करीन रण।
आंगवण पहा माझी॥२७॥ देखोनि धुरेचा
कडकडाट। सारथियें वारुवां दिधला साट^३। रथ
चालिला घडघडाट। तंव देखिला पुढें उद्भट
श्रीराम॥२८॥ आजानुबाहु धनुर्धारी। वीरांतें
करित महामारी। असो खर देखोनि रहंवीं^४।
श्रीराम टणत्कारी धनुष्यातें॥२९॥
श्रीरामधनुष्याच्या टणत्कारें। दुमदुमिलीं
गिरिकंदरें। नादें कोंदलें अंबर। निशाचरें
भयभीत ॥३०॥ एक नादें जालीं वेडीं। एक तीं
केवळ बापुडीं। एकाची वळली मुरकुंडी। नादें

पाडापाडी मांडिली॥३१॥ ऐसा देखोनि
श्रीरघुवीर। खरासी ओढवलें दुस्तर। त्याचे
कैवारी अति दुर्धर। बाराही वीर धांविन्नले
॥३२॥ नावानिगे^५ राक्षसांत। ज्यांसी नित्य
कांपिजे कृतांत^६। तिहीं पडखळिला^७ रघुनाथ।
स्वामिकार्यार्थ दृढयोद्धे॥३३॥ वोढण खांडे
घेवोनि जाण। उग्रनामा आला आपण।
स्वामिकार्यीं वेंचावया प्राण। रणप्रवीण बाराही
॥३४॥ पृथुलव यज्ञभंक्ता। महाविप दुर्जय
चौथा। धनुष्यबाण सज्जोनि हातां। युद्धीं
रघुनाथा सन्मुख॥३५॥ परवीरघ्न पुरुषबळी।
काळकार्मुक मेघमाळी। चवघे वीर आर्तुबळी।
शूळत्रिशूळी महायोद्धे॥३६॥ महाबाहु
लोहितांबर। महाआस्य अति दुर्धर। गदा मुद्गल
घेवोनि तोमर। रणीं रघुवीर पडखळिला॥३७॥
गदा मुद्गल परशु पट्टिश। बाण मोकलिले
बहुवस। शस्त्रें सोडिलीं असमसाहस। श्रीराम
राजस देखोनी॥३८॥ बारा जण कपटराशी।
म्हणोनि आवडती खरासी। कैसे कपट
तयांपासीं। सावकासीं अवधारा॥३९॥
गुप्तघाती आकाशपाती। एक ते
अतर्क्यविघाती। एक मारक निमेषस्थिती।
प्राणवृत्ति पांचवी ॥४०॥ संचरोनि नेत्रांतरीं।
शूळें जिह्वार विदारी। एक रिघोनि कर्णकुहरीं।
वर्मी मारी शस्त्रातें॥४१॥ एक तो खड्ग
हातवसी^८। अंतरीं संचरे मनोवेगेंसीं। शस्त्रें
हाणोनी हृदयासी। मारी वीरांसी अति दुष्ट
॥४२॥ तों चौघे उरले कपटराशी। वीर वेढोनि
चौपासीं। गुप्तशस्त्रें कासाविशी। करोनि वीरांसी
मारिती॥४३॥ ऐसे हे वीर बारा जण।
कपटयोद्धे प्रवीण। रामासी मारावया जाण।
अवघे जण चालिले॥४४॥ त्यांचा धरोनि
आधार। चालिला राक्षसांचा संभार। धरा मारा
गर्जती थोर। श्रीरामासमोर लोटले॥४५॥

१ तीव्र बाणांची, २ हाक, सोड, ३ चाबुक, ४ रथात, ५ प्रख्यात, नाणावलेले, ६ यम, ७ गाठला, ८ हातात घेतो.

कपटप्रवीण बारा राक्षसांचा दमनीशक्तीने केलेला संहार, त्यामुळे राक्षसांची दाणादाण :- श्रीराम धनुर्धारी विचक्षण। मारावया बारा जण। दमनी निजशक्ती दारुण। अभिमंत्रोन सोडिली ॥४६॥ कपटी निर्दाळावया निश्चितीं। अनिवार शस्त्र दमनी चिच्छक्ती^१। रामें सोडिली अलक्षगती। शस्त्रें ख्याती लाविली ॥४७॥ दमनी चिच्छक्ती देखोनी। कपटियां पडली मोहिनी। जाली बाराही जणां भंगाणी^२। प्रताप रणीं चालेना ॥४८॥ बाण भरले नाकी वदनीं। बाण भरले कानीं नयनीं। बाण भरले हृदयभुवनीं। बाणीं खिळोनी पाडिले ॥४९॥ श्रीरामाच्या बाणांपुढें। केउते पळतील बापुडे। वाट न दिसे मार्गेपुढें। जीवीं कुन्हाडे पै भेदिले ॥५०॥ वोडणें^३ खिळिलीं उरासीं। कटी छेदिल्या कटारांसीं। शिरें छेदिलीं मुकुटासीं। हात शस्त्रेंसीं छेदिले ॥५१॥ छेदिले स्थूल^४ लिंग^५ कारण। श्रीरामें छेदिले महाकारण। जीवें मारोनि संपूर्ण। बाराही जण निर्दळिले ॥५२॥ कपटें जितितां श्रीरामासी। कपटें मारिलें कपट्यांसी। श्रीराम प्रतापाची राशी। राक्षसांसी नाटोपे ॥५३॥ करोनि बारांचा निःपात। मग मिसळला सैन्यांत। भोंवता बाणांचा आवर्त^६। आला अंत राक्षसांसी ॥५४॥ रणीं खवळला श्रीरघुनाथ। अनिवार बाणसंपात^७। जेथींचा तेथें राक्षसघात। रणीं आवर्त वीरांसी ॥५५॥ एक खोंचले सन्मुख घायीं। एक पडिले ठायींच्या ठायीं। एक सपाट छेदोनि पायीं। पडिल्या भुई वीरश्रेणी ॥५६॥ शिरें छेदोनि चेंडूफळी करणें। खेळतु रुधिराचे शिपणें। रणवसंतु माजवणें। किंशुक^८ फुलणें बाणांचे ॥५७॥ वीर कुंथती अपार। तेचि कोकिलापंचमस्वर। श्रीरामें केला महामार।

लहान थोर कुंथती ॥५८॥ न साहवती श्रीरामबाण। राक्षससेना पलायमान। देखोनि धांविन्नला दूषण। आश्वासून सैन्यातें ॥५९॥

तान्सर्वान्धनुरादाय समाश्वास्य च दूषणः।

अभ्यधावत्सुसंकुद्धः क्रुद्धं क्रुद्ध इवान्तकः ॥४॥

निवृत्तास्तु पुनः सर्वे दूषणाश्रयनिर्भयाः।

राममेवाभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥५॥

रणातून पळणान्या राक्षससैन्यास दूषणाचे आश्वासन :- दूषण म्हणे राक्षसदळा। रण देखोनी केंवी पळा। आश्वासोनियां सकळां। सन्नद्ध केला दळभार ॥६०॥ दूषण अवलोकी राक्षसांसी। म्हणे तुम्हीं राहावें माझे पाठीसीं। मी वधीन श्रीरामासीं। अति आवेशीं धांविन्नला ॥६१॥ धरोनि दूषणाचे बळ। परतलें राक्षसदळ। श्रीराम शस्त्रें छेदावया सकळ। शाळताळशिलायोद्धे ॥६२॥ श्रीरामासीं युद्ध करी दूषण। राक्षस वर्षती पाषाण। शाळताळवृक्ष जाण। अति सत्राणें हाणिती ॥६३॥

श्रीरामांनी दूषणाचा रथ, घोडे व सारथी यांना मारले :- श्रीराम रणरंगीं प्रवीण। लघुलाघवें वर्षे बाण। तोडून शाळ ताळ पाषाण। बाणें दूषण केला कासाविस ॥६४॥ एक निवारी जंव बाण। तंव लक्ष येती आन। धनुष्य पाडिलें तोडून। भाते झाडून पाडिले ॥६५॥ बाणांमार्गे येती बाण। घेतला राक्षसांचा प्राण। मूर्च्छित पाडिला दूषण। रणकंदन वीरांसी ॥६६॥ केव्हां भात्याचा बाण काढी। केव्हां जोडी केव्हां सोडी। अलक्ष्य लक्ष्याची^९ परवडी^{१०}। रणीं करवडी^{१०} पाडिली ॥६७॥ वीर खोंचले वितंड। मिथ्या दूषणाचे बळ बंड। एकही साहो न शके कांड^{११}। काळें तोंड दूषणाचे ॥६८॥ ऐकोनि वीरांचे वचन। दूषण झाला लज्जायमान। सामर्थ्य मूर्च्छा सांवरोन। स्थारोहण तेणें केलें ॥६९॥

१ ज्ञानशक्ति, २ नाश ३ ढाला, ४ चार प्रकारचे देह, ५ वेढा, ६ बाणप्रहार, ७ पळस, ८ शाळवृक्ष, ताळवृक्ष, व पाषाण घेऊन लढणारे, ९ बाणांचे भक्ष्य झालेल्या राक्षसांची रांग, १० कचरा, ११ बाण.

राक्षसांस्तान्रणे भग्नान्दृष्ट्वा रामेण धीमता।
रथस्तो दूषणो रामं शस्त्रैस्वाकिरत् ॥६॥

दूषणाशी भयंकर रणकंदन व त्याच्याच शस्त्राने त्याचा वध :- राक्षससेना देखोनि भग्न। दूषण झाला कोपायमान। रागे स्थावरी बैसोनि जाण। वर्षे बाण अनिवार ॥७०॥ शतसहस्र लक्षकोडी। बाणांमार्गे बाण सोडी। श्रीराम निमेषार्थे तोडी। धनुष्य पाडी छेदोनी ॥७१॥ क्रोधें तप्त झाला दूषण। शक्ति गदा पडताळोन। सर्वेचि रामें दहा बाण। अति दारुण सोडिले ॥७२॥ चारी वारू चहू बाणीं। विंधोनि पाडिले धरणीं। तोडोनि सांटां^१ चाकें दोनी। तीन बाणीं छेदिलीं ॥७३॥ एके ध्वज पाडिला^२ क्षितीं। एके रथ एके सारथी। श्रीरामें लाविली ख्याती। केला विरथी दूषण ॥७४॥ छेदोनियां रथ सारथी। रणीं दूषण केला पदाती^३। कोपें गदा घेवोनि हातीं। श्रीरामाप्रती धांवित्रला ॥७५॥ जाणोनि राक्षसांच्या अति मदा। मिरविशी यशाच्या आनंदा। माझी साहे पाहे गदा। तरी मी योद्धा तुज मानीं ॥७६॥ दूषणांसीं करितां रण। रणीं रामाचा घेईन प्राण। झाडीन वाढिवेचा^४ अभिमान। गदा घेवोन चालिला ॥७७॥ श्रीराम म्हणे नांव दूषण। सांगतां न लाजसी आपण। दूषण खरासी भूषण। निंद्य वदन दोघांचे ॥७८॥ धर्मे दूषण कर्मे दूषण। नामें दूषण कामें दूषण। दूषणासी बळ दूषण। आंगवण तुज कैची ॥७९॥ दूषण म्हणे जल्पसी किती। गदा घेवोनियां हातीं। पतंग धांवे दीपाप्रती। तैसे गतीं धांवला ॥८०॥ गदा हाणितांचि दारुण। विंधोनि सुवर्णपत्री बाण। श्रीरामें गदा केली शतचूर्ण। रागे दूषण दांत खाय ॥८१॥ दांत खावोनि करकरां। शूळ घेवोनि धांवे सामोरा। घार्यें मारीन रघुवीरा। क्रोधें थरथरां कांपत ॥८२॥ बाण सोडोनि तिधारा। शूळ

उडविला अंबरा। करोनियां शकलें बारा। श्रीराम निशाचरावरी पाडी ॥८३॥ श्रीरामें सर्व शस्त्रें केलीं मोघ^५। देखोनी दूषणा आला राग। वज्रप्राय घेतला परिघ। अति दुर्धर रणमारा ॥८४॥ वीरभद्राचे वरद पूर्ण। परिघ सोडिल्या हरी प्राण। त्यासी न चले निवारण। तें निर्वाण शस्त्रांचे ॥८५॥ अष्टौ घंटा घवघवित। वीररक्ते अति आरक्त। दूषण धांवे परिघहस्त। श्रीरघुनाथ वधावया ॥८६॥ परिघ देखोनि अनिवार। स्वर्गी देवां हाहाकार। सुरनरांलगीं विचार थोर। केंवी रघुवीर वांचेल ॥८७॥ श्रीराम धुनर्वाडा निजगडी। दूषण परिघ जंव सोडी। तंव परिघेंसीं बाहु खुडी। बाण निर्वडीं^६ विंधोनी ॥८८॥ परिघासह बाहु खुडून। तोचि परतोनियां बाण। हृदयीं भेदोनियां पूर्ण। रणीं दूषण पाडिला ॥८९॥ दूषण पडतां भूमिगत। परिघें वरिला श्रीरघुनाथ। येवोनि राहिला भात्याआंत। रणीं प्रमाथा वधावया ॥९०॥ वीरभद्रशस्त्रदेवता। तीही प्रसन्न श्रीरघुनाथा। अमोघ^७ परिघ आला हाता। रणीं प्रमाथा वधावया ॥९१॥ दूषण पडतांचि रणीं। हाहाकार गर्जे गनीं। धाकें कांपती वीरश्रेणी। श्रीराम रणीं रणरुद्र ॥९२॥

दूषणाचा वध झालेला पाहून त्याचे तिघे साथीदार पुढे आले :- रणीं पडतां दूषण। त्याचे कैवारी तिघे जण। श्रीरामासीं करावया रण। अति दारुण चालिले ॥९३॥ महाकपाळ आणि स्थूळक्ष। तिसरा प्रमाथी राक्षस। युद्धा हांकिती^८ श्रीरामास। अति कर्कश चालिले ॥९४॥ राक्षसांमाजी अति दुर्धर। शूळ पडिश परशु थोर। तिघां हातीं हतियार। श्रीरामासमोर लोटले ॥९५॥ आमुचा स्वामी पाडिला ठार्यीं। तुजही पाडूं शस्त्रधार्यीं। शस्त्रें सोडिलीं लवलाहीं। त्रिपुटी पाही

१ धुरा, २ पृथ्वीवर, ३ पायी चालणारा, ४ शौर्याचा, मोठेपणाचा, ५ अर्थ, ६ निकामी, ७ कौशल्याने, ८ निष्फल न होणारा, ९ बोलवितात, आव्हान देतात.

तिघांची॥१६॥ एक तो चालिला सन्मुख। एक पाठीसी हाणी विमुख। एक तो आकाशीं देख। शस्त्रे अनेक वर्षती॥१७॥ श्रीराम पाठिमोरा देखणा। हें विंदान न कळे कोणा। विंधोनियां बिकट बाणा। आणिला रणा प्रमाथी॥१८॥

महाकपाळ, स्थूळाक्ष व प्रमाथी या तिघांना श्रीरामांनी ठार केले :- हातीं घेवोनियां शूळ। सन्मुख आला महाकपाळ। शूळ छेदोनि तत्काळ। कंठनाळ^१ निवटिलें^२॥१९॥ गगनीं गर्जतां स्थूळाक्ष। त्याचे बाणीं छेदोनि अक्ष^३। तळीं पाडोनियां देख। घायीं निःशेख मारिला॥१००॥ वक्री शनि भौम केतु। सूर्योदयीं होती अस्तु। तैसा राक्षसांसी अंतु। श्रीरघुनाथा रणरंगीं॥१॥ गृहस्थ अतिथी सन्मान। तैसेंचि श्रीराम आपण। तिघां देवोनि शरासन। तिघे जण सुखी केले॥२॥ सुवर्णपत्री सोडोनि शर। प्रमथा मथन केलें थोर। दहा बाणीं त्रासिले महावीर। निशाचर पळताती॥३॥

सहकारी राक्षसांचा विध्वंस :- एके बाणें शतानुशत वीर। पांच बाणीं मारी सहस्र। दहा बाणीं दहा सहस्र। घोरांदर^४ राक्षसां॥४॥ सकुंडल छेदोनि शिर। आयुधांसहित तोडिले कर। कवचेसीं भेदिलें शरीर। पाडिले वीर ब्रीदाचे॥५॥ बाबरझोटीचे अपार। बाणीं पाडिले महावीर। वाहती रुधिराचे पूर। श्रीरामचंद्र क्षोभला॥६॥ श्रीरामबाणांच्यां कडाडीं। राक्षसें पळती भये बापुडीं। अति दीन होवोनि वेडीं। बाणझडाडीं चरफडती॥७॥

चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्।

हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना॥७॥

रथेवीण पायीं रघुवीर। चवदा सहस्र निशाचर। रणीं मारिले अति दुर्धर। ज्यांसी

सुरनर कांपती॥८॥ राक्षसांमाजी बळी दूषण। त्यासी भीतसे रावण। परिघ अनिवार दारुण। रामें आपण निर्दळिला॥९॥ रणीं निर्दळिले निशाचर। दूषण मारिला महावीर। श्रीराम धनुर्वाडा^५ दुर्धर। कोण समोर राहील॥११०॥ राक्षसां जाला थोर मार। कोपें चालिला पै खर। त्रिशिरा कोपला दुर्धर। तेणें रघुवीर पडखळिला^६॥११॥ करोनियां राक्षसघाता। केउता जासील तूं आतां। राहें साहें श्रीरघुनाथा। शस्त्रसंपाता^७ पेटला॥१२॥ निर्दळोनियां निशाचरां। रणीं पाडोनियां मुख्य धुरा। गर्व धरिसी श्रीरघुवीरा। तो मी त्रिशिरा झाडीन॥१३॥ श्रीरामत्रिशिरां झाली भेटी। दोघे महाक्रोधहट्टी। दोघीं धनुष्य वाहोनियां मुष्टीं। दोघेही हट्टी महावीर॥१४॥ एका जनार्दना शरण। त्रिशिन्याचे युद्ध दारुण। श्रीरामरण अति पावन। मोक्षसाधन साधका॥१५॥ श्रीरामकथेचे अक्षर। क्षराक्षरातीत^८ पर। मुक्त करावया निशाचर। कृपेनें दुर्धर कोपला श्रीराम॥१६॥ श्रीरामकथा पवित्र तीर्थ। श्रोते वक्ते नित्यमुक्त। एका जनार्दनीं निर्मुक्त। कथामृत श्रीराम॥११७॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणेऽरण्यकांडे एकाकारटीकायां दूषणवधो नाम दशमोऽध्यायः॥१०॥ श्लोक॥७॥ ओव्या॥११७॥

अध्याय अकरावा

त्रिशिरा व खर राक्षसांचा वध

दूषणाच्या वधानंतर खर व त्रिशिरा हे पुढे येतात; त्यांच्या वल्गना :- श्रीरामचंद्राय नमः। श्रीरामें मारिल्या ससैन्य धुरा। तेणें दुर्धर कोप आला खरा। त्यासी पुसोनियां त्रिशिरा।

१ शिर, मस्तक, २ तोडून टाकिले, ३ डोळे, ४ भयंकर, ५ धनुर्विद्यानिपुण, ६ गाठिला, ७ शस्त्रे सोडण्याकरिता, ८ जडाजडाहून विलक्षण.

श्रीरामचंद्रावरी आला॥१॥ खर म्हणे त्रिशिन्यासी। रणीं मर्दिलें दूषणासी। म्हणोनि भिवों नको रामासी। तुझे पाठीसीं मी आहे॥२॥ मनुष्य खाजें^१ राक्षसांसी। त्यांचे भय काय आम्हांसी। काटे देखोनि फणसासी। खाणारासी भय नाही॥३॥ चिरोनि फणसाचे काटे। काढोनि अमृताचे सांठे। मग सेविती घटघटें। युद्धसंकटें तेंवि श्रीराम॥४॥ श्रीराम बाणकटकेसीं। अति दुर्धर राक्षसांसीं। तो गोड भक्षितां आम्हासीं। रणीं रामासी निर्दालीं॥५॥ ऐकोनि खराचें वचन। दुसरा खर भुंके जाण। तैसा त्रिशिरा आपण। करी गर्जन तिहीं मुखीं॥६॥ वेगीं बैसोनियां रथा। राहें साहें म्हणे रघुनाथा। धनुष्य मर्दोनियां हाता। होय वर्षता बहु बाण॥७॥

ततः प्रहृष्टत्रिशिराश्चापमुद्यम्य वीर्यवान्।

गच्छ युद्धेत्यनुज्ञातो राघवाभिमुखो ययौ॥९॥

त्या दोघांची गर्वोक्ति, श्रीरामांचे प्रत्युत्तर :- खरासी म्हणे त्रिशिरा। कोण पाडू रणीं रघुवीरा। बाणीं खिलोनि करीन पुरा। शस्त्रसंभारा तूं पाहें॥८॥ मग त्रिशिरा म्हणे श्रीरघुनाथा। वधोनि राक्षसां बहुतां। पळों नको गा मागुता। तुज मी आतां वधीन॥९॥ लहाना मत्स्या मत्स्यु आकळी। तेंवी राक्षसां केली त्वां होळी। त्या तुज मी सगळेंचि गिळीं। रामा तुज मी गिळूं आलों॥१०॥ श्रीराम म्हणे त्रिशिराप्रती। खराश्रयोगें जन्मप्राप्ती। तो तूं खराचा सांगाती। वेसरउत्पत्ती^२ भारवाही^३॥११॥ तूं भारवाही वेसर खरा। वाहसी त्रिशिरांच्या भारा। तिहीं मुखीं जल्पसी सैरा। नाही विचारा एक मुख॥१२॥ त्रिजात त्रिशिरांचा तूं राक्षस देख। त्रिमुखा युद्धीं नव्हे एक मुख। पळोनि जासी खराभिमुख। वल्गना

भुंकभुंकसी॥१३॥ ऐकोनि श्रीरामाचे वचन। त्रिशिरा वर्षे अमित बाण। आच्छादोनि श्रीरघुनंदन। बाणीं गगन व्यापिलें॥१४॥ देखोनि श्रीराम बाणीं आच्छन्न^४। राक्षसांचे शेष सैन्य। अवघें परतलें गर्जोन। रघुनंदन निर्दळिला॥१५॥

श्रीरामबाणांनी रथ, घोडे व सारथी यांचा नाश झाल्यावर त्रिशिरा विरथी होऊन लढतो :- त्रिशिरा तूं योद्धा भला भला। रणीं श्रीराम निवटिला। राक्षसीं गजबजु पैं केला। तेणें क्षोभला श्रीराम॥१६॥ श्रीरामें विंधितांचि जाणा। बाण आदळती बाणां। भाळीं वाजती खणखणा। ठिणग्या गगना न माती॥१७॥ श्रीरामबाणांचा कडकडाट। राक्षसबाणांचा अति नेट। घायीं उठला हव्यवाट^५। दोघे सुभट महायोद्धे॥१८॥ गरुड नखें सर्प चिरी। तेंवी श्रीराम बाणें बाण विदारी। तोडोनियां भूमीवरी। भुजंगाकारीं पसरिले॥१९॥ राक्षसांचे बाणजाळ। वायु तोडी जेंवी आभाळ। तेंवी श्रीरामें तोडिलें सकळ। त्रिशिरा प्रबळ कोपला॥२०॥ त्रिशिरा^६ तीं बाणीं रघुनाथा। लागवेगीं विंधिलें माथां। तेणें श्रीरामा नव्हेचि व्यथा। म्हणे गंधाक्षता मज केली॥२१॥ तीं बाणांची मऊ मवाळी^७। रणीं अर्पिली पुष्पांजुळी। तुज पूजीन बाणजाळीं। श्रीराम महाबळी क्षोभला॥२२॥ तुझे म्यां साहिले तीन बाण। माझे तूं साहें शर दारुण। ऐसें बोलोनि श्रीरघुनंदन। चौदा बाण सोडिले॥२३॥ चौदा विद्यांची अति गती। तैसी बाणांची निजशक्ती। निवारणाची न चले युक्ती। धनुष्य हातींचे छेदिलें॥२४॥

कार्तिकस्वामींच्या वरानें प्राप्त झालेली शक्ति हातांत घेतो :- चहूं बाणीं चारी वारू। ऐकें

१ खाद्य, २ घोडा व गर्दभ यापासून झालेला (खेचर), ३ आझे वाहणारा, ४ झाकलेला, ५ अग्नि, ६ त्रिशिन्याने, ७ मृदु.

सारथियासी मारू। एके ध्वज तोडिला सत्वरू।
एके रहंवरू छेदिला॥२५॥ विरथ त्रिशिरा
आणिला भुर्या। श्रीरामावरी धांवला पार्या।
त्यासी सामर्थ्य न चले कांहीं। निर्वाण पाहीं
मांडलें॥२६॥ कुमारवरदाचें^१ निजप्राप्ती।
त्रिशिन्यापासीं निर्वाणशक्ती। ते तंव सज्जनियां
हातीं। श्रीरामाप्रति धांवित्रला॥२७॥

त्यामुळे सर्वजण संचित :-कुमारशक्ति
त्रिशिन्याहातीं। देखोनि सुरवर कांपती। भूतळीं
ऋषीश्वर धांवती। केंवी रघुपति वांचेल॥२८॥
कुमारशक्तिमाराभेणें^२। इंद्र चळीं कांपे आपण।
धाकें कांपती रुद्रगण। यम वरुण कांपती
॥२९॥ धाकें कांपती सुरासुर। धाकें कांपती यक्ष
किन्नर। शक्ति अतिशयेसीं दुर्धर। केंवी
श्रीरघुवीर साहेल॥३०॥ शस्त्र दुर्धर त्रिजगतीं।
त्रिशिरा क्षोभोनियां चित्तीं। श्रीरामाच्या
निजघातीं। सक्रोध शक्ती मोकलिली^३॥३१॥

त्रिशिन्याने सोडलेली शक्ति श्रीरामांना वंदन
करून त्यांच्याच भात्यात जाते :-सर्वशक्तींची
श्रीराम शक्ती। त्यावरी न चले शक्तीची गती।
शक्तीने वंदोनि श्रीराममूर्ती। चरणीं विश्रांति
पावली॥३२॥ शस्त्रदेवता म्हणे आपण। होतां
श्रीरामदर्शन। माझें झालें बंदीमोचन। काळें
वदन त्रिशिन्याचे॥३३॥ करावया राक्षसघात।
शक्ति रिघाली श्रीरामभात्यांत। देखोनि
त्रिशिन्यासी चिंता अद्भुत। विपरीत अवस्था
ओढवली॥३४॥ माझी जे कां निजशक्ती। ते
वश्य झाली श्रीरामाप्रती। आतां आमुची
खुंटली गती। राक्षसशांति श्रीरामें॥३५॥

श्रीरामांच्या सुवर्णपंखी बाणाने त्रिशिराचा
गोंधळ व त्यांतच त्याचा अंत :-रणीं मारणें कां

मरणें। हा निश्चयो करोनि तेणें। खर्ग तुळोनि
तळपणें। हाकी^४ सत्राणें श्रीरामा॥३६॥ श्रीरामें
सोडिला त्रिधरा। तेणें तोडिल्या खर्गधारा।
त्रिशिन्यासी लागला पिसारा। तेणें अंबरा
उडविला॥३७॥ पिसान्याचे प्रबळ बळ।
रविचंद्रादि ऋषिमंडळ। दाखविलें ध्रुवमंडळ।
रणकल्लोळ श्रीराम॥३८॥ घायेंवीण आली
भोवंडी^५। तळीं पडली मुरकुंडी। रुधिर^६ वाहे
नाकी तोंडी। बाणार्धखंडीं दंडिला॥३९॥
त्रिशिरा सावध होवोनि पाहे। अंगप्रत्यंगीं न
देखे घाये। म्हणे मजला जाले काये। मिथ्या
भय रामाचे॥४०॥ जाला सर्वांगी सावध।
शस्त्रास्त्रीं सन्नद्ध बद्ध। करावया श्रीरामाचा
वध। अति सक्रोध चालिला॥४१॥ जेंवी
पतंग दीपासीं। मार्गे सरणें नाहीं त्यासी। तेंवी
गिळावया श्रीरामासी। अति क्रोधेसीं निघाला
॥४२॥ हाक देवोनियां तवकें^७। पसरोनियां
तिन्हीं मुखें। आला श्रीरामासन्मुखें। जेंवी
अंतक^८ प्रळयांतीं॥४३॥ श्रीराम गिळावया
एकसरें। काम क्रोध लोभ दरे^९। मुखें पसरिलीं
तदाकारें। अति दुर्धर समसमितें॥४४॥ नातरी
गिळावया निर्गुण। जेंवी खवळती तिन्ही गुण।
तैशीं तिन्हीं मुखें जाण। श्रीरामनिधान
गिळावया॥४५॥ ऐसें देखोनि त्रिशिरा। हासें
आलें श्रीरघुवीरा। धनुष्यां सज्जनियां शरा।
निजनिर्धारा उद्यत॥४६॥ तीन बाण घेवोनि
हातां। त्रिशिरा विधिलासे माथां। तो म्हणे हे
पुष्पाक्षता। वाणीं रघुनाथा बळ नाहीं॥४७॥
बाण रुतले फुलांऐसे। त्रिशिरा खदखदां हांसे।
श्रीरामबाणीं बळचि नसे। अति आवेशें
नाचत॥४८॥ हांसोनि उपडीतां बाण। तंव ते
अतिशयेसीं कठिण। सरली त्रिशिन्याची

१ कार्तिकस्वामीच्या वराचे, २ भेणे= भयाने, ३ सोडिली, ४ बोलावी, ५ घेरी, भोवळ, ६ रक्त, ७ आवेशाने, ८ यम, ९ गुहा.

आंगवण^१। मारीचे बाण नुपडती॥४९॥ जंव जंव बाण उपडित जाये। तंव तंव घायें घुसती पाहें। तरी तें विपरीत जालें आहे। म्हणे म्यां काय करावें॥५०॥ पहिलें म्हणे फुलाऐसे। त्रिशिरा खदखदां हांसे। श्रीरामबाणां बळचि नसे। अति आवेशें नाचत॥५१॥ पहिले बाण अहाचगती^२। आणि उपडूं जातां खडतरती^३। श्रीरामबाणांची हे ख्याती। जीवघाती श्रीराम॥५२॥ बाण उपडितां दारुण। भेणें पळाली आंगवण। सपिच्छ बुडाले संपूर्ण। भेदले पूर्ण ब्रह्मांडीं॥५३॥ लागतां वज्राचा पै घात। उलथोनि पडे जेंवी पर्वत। तेंवी त्रिशिरा रणाआंत। पाडी रघुनाथ निजबाणीं॥५४॥ त्रिशिरा पडतांचि भूतळीं। निधा^४ उठिला पाताळीं। बैसलीं दिगजांची टाळीं। राक्षसदळीं थरकांप॥५५॥ श्रीराम आला जीवघाती। एकापुढें एक पळती। बाणीं लाविली ख्याती। प्रळयप्राप्ती राक्षसां॥५६॥ चौदा सहस्र राक्षससैन्य। उरलें शतेक किंचिन्यून। श्रीरामबाणांच्या माराभेण। पलायमान सकंप॥५७॥

हतशेषास्तथा भग्ना राक्षसाः खरसंश्रयाः।

तान्खरो द्रवतो दृष्ट्वा निवार्य च ततः स्वयम्॥२॥

श्रीरामें राक्षसां केला नाश। सैन्य निर्दाळिलें निःशेष। उरलें तिहीं घेतला त्रास^५। दशदिशा पळताती॥५८॥ एक सांगती एकासी। कोण निवारी श्रीरामबाणांसी। तरी ठाकोनि जावें खरापाशीं। तो आम्हांसी रक्षील॥५९॥

खरराक्षस व श्रीरामांचा रणसंग्राम :- धाकें पळती निशाचर। देखोनि परतलासे खर। सैन्या देऊनि नाभीकार। श्रीरामासमोर तो आला॥६०॥ श्रीराम देखतांचि दृष्टीं। खरासी कांप

सुटला पोटीं। दूषण मारिला जगजेठी। त्रिशिरा हठी निर्दळिला॥६१॥ एकला पायउतारा रघुवीर। धुरा मारिल्या थोर थोर। सेना मारिली चौदा सहस्र। श्रीराम दुर्धर धनुर्वाडा॥६२॥ निधडा^६ होय योद्धा श्रीरघुनाथ। युद्ध करितां अति अद्भुत। म्हणोनि खरें पेलिला^७ रथ। धनुष्य हस्ते सज्जोनि॥६३॥ धीरा वीरा राहें साहें। बळ तुझें मजसी काये। माझे लागलिया घाये। कोण माय राखेल॥६४॥ अवचटें लागोनियां बाण। मारिला त्रिशिरा आणि दूषण। माझे सन्मुख साहसी बाण। तें आंगवण^८ मी मानीं॥६५॥ रणीं समोर जाल्या खर। अंतकासी न धरवे धीर। म्यां मर्दिले सुरासुर। तूं रघुवीर तो किती॥६६॥ माझें सुटल्या शरसंधान। कोदंड खंडीन सबाण। तुझा घेईन मी प्राण। रणांगण पाहें माझें॥६७॥ तंव हांसोनि म्हणें श्रीरामचंद्र। खराचा पराक्रम थोर। मी जाणतो समग्र। ऐक साचार महावीरा॥६८॥ संवदणीं^९ तिमिले^{१०} रजकहस्तीं। जगाचीं मळें खर वाहती। नातरी कुलाल वाहे माती। हे मुख्य ख्याती खराची॥६९॥ काळे कोळसे वाहती खाती। कुलालपल्ल्यां^{११} लगडा^{१२} वाहती। जगाचे उकिरडे घोळिती। हे एक ख्याती खराची॥७०॥ खर पालाणिती बोड^{१३}। त्यावरी वाहती स्वेच्छा दगड। पाठीं खटीं सोललें बूड। थोर सुरवाड^{१४} माशांचें॥७१॥ खरी^{१५} देखोनियां दुरी। खर भुंके दीर्घस्वरीं। लाथा हाणिती उरावरी। तें सुख भारी खरासी॥७२॥ मुख्य खराचे भूषण। थोर करी नित्य लोळण। जगाची विष्टा प्रियभोजन। हें महिमान खराचें॥७३॥ ऐसी खराची प्रतिष्ठा। प्रिय भोजन

१ सामर्थ्य, २ उगीच, वखर, ३ घुसती, ४ शब्द, ५ भय, ६ धैर्यवान्, ७ प्रेरिला, ८ पराक्रम, ९ चर्मकुंडात, १० भिजलेले, ११ कुंभारांच्या घराकडे, १२ कावडी, १३ पाथरवट, १४ सुकाळ, १५ गाढवी.

जगाची विष्ठा। मरमर दुःशीळा पापिष्ठा। ऋषिवरिष्ठां मारिलें॥७४॥ त्यांचा घेवोनि सूड कैवाडें^१। बाणीं फोडिन चांभाडें^२। तूं पळसील कोणीकडे। बाणांपुढें पै माझ्या॥७५॥ खरासी लागतां गोमासी। तडफडित पळे चौंपासीं। माझे बाण लागतां सपिच्छी। तूं पळसी खरु जैसा॥७६॥ ऐसें ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। खर जाला कोपायमान। धनुष्यीं वाहोनियां गुण। अमित बाण वर्षला॥७७॥ खर वर्षला बहुत बाण। दिशां विदिशा^३ शर संपूर्ण। तें देखोनि क्षोभला रघुनंदन। चाप सज्जोन चालिला॥७८॥ जेंवी गजावरी केसरी। तेंवी श्रीराम राक्षसांवरी। प्रळयांबुद^४ धारावर्षभारीं। तेंवी शरधारीं वर्षत॥७९॥ बाण वर्षतां श्रीरघुवीरा। बाणपिसारें सुटला वारा। तेणें चळकांप निशाचरां। बाणीं भेदरा लाविला॥८०॥ बाणीं रणीं खिळिला वारा। बाणीं खिळिली मुख्य धुरा। रणीं उठिला धुळोरा। बाणें अंबरा व्यापिलें॥८१॥ खररामबाणीं खणखणाट। घायीं उठिला हव्यवाट^५। तेणें बाणपिसारा पेटे। धूम्रांकित खरनेत्र॥८२॥ बाणीं कोंदलें भूतळ। बाणीं कोंदलें नभोमंडळ। श्रीरामाचें बाणजाळ। रविमंडळ झांकिलें॥८३॥ बाणीं कोंदलें आकाश। तिळभरी नाही अवकाश। बाणीं राक्षसां लाविला त्रास। कासाविस खर तेणें॥८४॥ रणीं पडली आंधारी। श्रीरामाच्या प्रभेकरीं^६। युद्ध कीजे दोर्घी वीरीं। महामारीं पेटले॥८५॥

ततोऽस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे महाबलः।

खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन्पाणिग्राहवम्॥३॥

खराने सोडलेल्या वरदबाणांची निष्फळताः-
खर कोपोनि निर्वाण। सोडिताहे वरद बाण।

श्रीरामा तुझा घेईन प्राण। हस्तविंदान^७ पाहें माझे॥८६॥ ऐसें बोलोनि महाहठी। बाणवरदाच्या निजनेटीं। श्रीरामधनुष्य छेदिलें मुष्टीं। पाडिलें सृष्टीं लघुहस्ते॥८७॥ निजनिर्वाणाचे पूर्ण। सर्वेच घेवोनि सात बाण। श्रीरामहृदय लक्षोन। वेगीं गर्जोन विंधिले॥८८॥ श्रीरामकवच अभेद्य पूर्ण। अभेद्यकवचीं न रुते बाण। वरदें केलें निजनिर्वाण। सावधान अवधारा॥८९॥

रामकवचबंधनाचा खराने केलेला छेद :-
कवच न भेदे बाणांसी। वरदशक्तीची क्रिया कैसी। छेदोनि बंधन बिरड्यासी। कवच भूमीसीं पाडिलें॥९०॥ चाप कवच छेदितां देख। कांपिन्नले तिन्ही लोक। गगनीं देवांसी असुख। परम दुःख इंद्रासी॥९१॥ कवच पडतांचि धरणीं। अभ्रामधून निघे तरणीं^८। तैसा श्रीराम शोभे रणीं। गिरा गर्जोनी बोलत॥९२॥

खराचा मुकुट पाडून त्याला बाणांनी घायाळः-
वरद बाण तुझे समस्त। क्रोधें सांडोनि केले व्यर्थ। तुझा संपला पुरुषार्थ। आतां घात करीन तुझा॥९३॥ मग जो चाप अगस्तिदत्त। सज्जोनियां श्रीरघुनाथ। रणीं चालिला गर्जत। शरसंपात सुटला॥९४॥ खराचे बाण प्रबळ। श्रीरामें निवटिले सकळ। जेंवी गुड^९ पाडी कृषीवल^{१०}। तेंवी बाणजाळ छेदिलें॥९५॥ हेमपत्री बाण सबीज। सोडोनि खर केला निर्बुज^{११}। रथीं छेदोनियां ध्वज। रणीं रघुराज क्षोभला॥९६॥ जैसा स्वर्गभोगच्युत^{१२}। पुण्यक्षयें होय पतित। तैसा ध्वज लखलखित। पताकायुक्त पाडिला॥९७॥ बाण सोडोनि वरिष्ठ। पाडिला शिरींचा मुकुट। धनुष्य छेदिलें उद्धट। रणसंकट खरासी॥९८॥

१ कैवाराने, २ थोबाड, ३ उपदिशांना, ४ प्रलयकाळचा मेघ, ५ अग्नि, ६ तेजाने, प्रभेने, ७ हस्तकौशल्य, ८ सूर्य, ९ फडेरें निवडुंग, १० शेतकरी, ११ घाबरा, १२ स्वर्गातील सुखापासून भ्रष्ट झालेला.

तं चतुर्भिः खरः क्रुद्धो रामं गात्रेषु मार्गणैः।
विब्याध हृदि मर्मज्ञो मातंगमिव तोयदैः॥४॥

खराने सोडलेली शक्तीहि श्रीरामांच्या भात्यात प्रविष्ट झाली :- खरें देखोनि रणसंकट। श्रीराम वधीन मी वरिष्ठ। शक्तिवरदाचे बाणीं श्रेष्ठ। वधावया दुष्ट चालिला॥१९॥ चाय सज्जोनि आकर्ण। शक्तिवरदाचे निर्वाणबाण। घायें घेती परांचे प्राण। अति दारुण अनिवार॥१००॥ तेचि बाण घेवोनि चारी। शक्ति आवाहूनि^१ बीजमंत्रीं। खरें मोकलिले श्रीरामावरी। सतेजधारी धगधगित॥१॥ भूतळीं गजबजले ऋषीश्वर। स्वर्गीं कांपती सुरवर। शक्तिवरद अति दुर्धर। श्रीरामचंद्र केंवी वांचे॥२॥ बाण सुटतां कडाडी। पडली सुरवरांसी झांपडी। दुर्धर तेजाची प्रौढी। ऋषि बापुडीं मूर्च्छित॥३॥ बाण लागतां हृदयावरी। शस्त्रदेवता श्रीरामोदरीं। तिणें बाण धरितां चारी। श्रीरामतूणीरीं^२ रिघाले॥४॥ खर म्हणे झालें विपरीत। वरदशक्ति श्रीरामा भजत। तिनें मांडिला आमचा घात। श्रीरघुनाथ नाटोपे ॥५॥ श्रीरामाची अगाध थोरी। बाण निवारिले वरद चारी। जयजयकार ऋषीश्वरीं। केला सुरवरीं महानाद॥६॥

श्रीरामांनी निर्वाणीचे बाण खरावर सोडले :- बाण निवारिले चारी। श्रीराम कोपलासे भारी। तीन बाण खरावरी। महामारीं मोकलिले॥७॥ श्रीरामबाण देखोनि हृष्टीं। निवारणीं चिंता पोटीं। तंव एके धनुष्य छेदोनि मुष्टीं। पाडिलें सृष्टीं दुखंड ॥८॥ ध्वज छेदिला बाणें एके। आंख^३ छेदी एके तवके^४। दों बाणीं छेदिलीं दोन्हीं चार्के। त्रिवेणु^५ आणि कें छेदिले॥९॥ चहूं बाणीं चारी वारू। तीन बाणीं छेदिला रहंवरू^६। एके बाणें विंधिला खरू। रुधिरोग्दारू

प्रवाहे॥११०॥ हत वारू हत सारथी। खर रणीं केला विरथी। मग गदा घेवोनि हातीं। श्रीरामाप्रति धांविन्नला॥११॥ गदा घेवोनिचां हातीं। म्हणे घायें मारीन श्रीरघुपती। सरक थरक दावी दीसी। गती विगती तळपत॥१२॥

खराचा धिक्कार :- हतरथ हतसारथी। नष्टलासी सैन्यसंपत्ती। श्रीराम म्हणे तूं निर्लज्ज चित्तीं। कासया गदागती दाविसी॥१३॥ तुजपासोनि गेली शक्ती। वृथा वल्गसी गदाहस्ती। गदेसहित पाडीन क्षितीं। तूं पापमूर्ति पापात्मा॥१४॥ ऋषी मारिले श्रेष्ठ श्रेष्ठ। तापस भक्षिले वरिष्ठ। त्याचे फळ भोगिसी स्पष्ट। बाणीं यथेष्ट दंडीन॥१५॥ ब्राह्मण भक्षिले बहुत। ब्रह्महत्येचा दोष अद्भुत। बाणधारीं प्रायश्चित्त। मी निश्चित तुज देईन॥१६॥ दंडकारण्यां तूं कंटक। बाणीं छेदीन आवश्यक। वन करीन निष्कंटक। ऋषी निःशंक विचरावया॥१७॥ निर्नासिक देखतां हृष्टीं। तेथें यशाची कायसी गोष्टी। ससैन्य धूर^७ मरे शेवटीं। भेटल्या नकटी फळ ऐसें॥१८॥ ते नकटी तुम्हांसांगातें। तुम्हांसी यश कैचे येथे। नकटियें निर्दाळिलें निश्चितें। हें खरातें लक्षेना ॥१९॥ नांवें खर रूपें खर। शस्त्रभार वाहे खर। न कळे बुद्धीचा विचार। ऐसा मूर्ख थोर तूं होसी॥१२०॥

गदेचा श्रीरामांवर हल्ला, मातंग अस्त्राचा प्रयोग :- वर्मभेदी श्रीरामवचन। खर दुर्धर कोपायमान। भूमीस हात पाय घांसोन। गदा घेवोनि धांवला॥२१॥ किती जल्पसी सैरावैरा। बोलों नको श्रीरामचंद्रा। बहु बडबड न साजे वीरा। रणनिर्धार^८ पाहें पां॥२२॥ राहें साहें श्रीरघुवीरा। तुवां मारिल्या बहुत धुरा। तुझ्या

१ स्थापना करून, २ श्रीरामांच्या भात्यात, ३ रथाचा कणा, ४ आवेशाने, ५ धुरा, ६ रथ, ७ मुख्य योद्धा, ८ लढण्याचा निश्चय.

घेवोनियां रुधिरा। मारिल्या धुरा तर्पिन^१॥२३॥
 तुझिया रुधिराचे तर्पणें। तृप्त होतील राक्षसगण।
 गदाघाये घेईन प्राण। सत्य संपूर्ण पण माझा
 ॥२४॥ सावध पाहें श्रीरामचंद्रा। एकेचि घायें
 करीन पुरा। दांत खातसे करकरां। गदा गरगरां
 भोवंडी॥२५॥ धूम्र निघे नेत्रद्वारा। रागें कांपत
 थरथरां। इसीं धावे श्रीरामचंद्रा। कंठीच्या रुधिरा
 प्राशावया॥२६॥ तुझे नळीचे करीन रक्तपान।
 तेव्हां मी संतृप्त होईन। वटारीले दोनी नयन।
 श्रीरघुनंदन देखोनी॥२७॥ निःशेष मारावया
 रघुवीरा। आव्हानिलें^२ मातंगशस्त्रा। बीजें
 जपोनि घातकमंत्रा। शस्त्रीं अस्त्रा योजिलें
 ॥२८॥ ऐसें साधोनि निर्वाण। तेणें उन्मूलत^३
 वृक्ष तृण। पृथ्वी होय कंपायमान। मूर्च्छापत्र
 पशुपक्षी॥२९॥

सा क्षिप्ता बहुवेगेन प्रदीप्ता महती गदा।

भस्म वृक्षांश्च गुल्मांश्च कृत्वागातत्समीपतः॥५॥

गदा खराची तेणें दारुण। भस्मभूत केलें
 तृण। गुल्म पर्वत कंपायमान। वृक्ष उन्मळोन
 पडताती॥३०॥ गदा उसळतां अंबरा। विमानीं
 पळणीं सुरवरां। चळकांप रविनक्षत्रां।
 अस्त्रमंत्राचेनि धाकें॥३१॥

मातंगास्त्राचे श्रीरामानी रुद्रमंत्राने केलेले
 निवारण :- अस्त्र दुर्धर देखोन। श्रीराम नित्य
 सावधान। अघोर रुद्रमंत्र जपोन। बाण दारुण
 सोडिले॥३२॥ बाण देखोनि दारुण।
 अस्त्रमातंगी आली शरण। माझा वांचवावा
 प्राण। श्रीरामचरण तिये धरिले॥३३॥ बाण
 लगतां उद्भट। गदा जाली शतकूट। घायें
 दुमदुमिलें वैकुंठ। करोनि पीठ पाडिली॥३४॥
 खर जाला रणोन्मत्त। निर्वाणगदा जाली व्यर्थ।
 चिंता विसरलें चित्त। श्रीरघुनाथ देखोनी॥३५॥

बाणें गदेचा जाला निःपात^४। अशेष सैन्या केला
 घात। शस्त्रसामोग्री करोनि व्यर्थ।
 श्रीरामभात्यांत बाण आला॥३६॥ एकला खर
 उरला रणीं। श्रीरामें जर्जर केला बाणीं। परी खर
 बाणांतें न गणी। श्रीराम लक्ष्मणी लोटला॥३७॥
 सगळा राम मी खाय घोंटीं। हेंचि धरोनियां पोटीं।
 धांविन्नला महाहट्टी। निर्वाणहट्टी लक्ष्मणी॥३८॥

रणे प्रहरणस्यार्थं सर्वतो ह्यवलोकयन्।

स ददर्श महाशालमविदूरे निशाचरः॥६॥

स तमुत्पाटयामास संदष्टदशनच्छदम्।

राममुद्दिश्य चिक्षेप हतस्त्वभिति चाब्रवीत्॥७॥

निःशस्त्र होताच खराने वृक्षप्रहार केला, त्याचा
 बाणाने संहार :- श्रीरामें छेदिली शस्त्रसामोग्री।
 हातेर^५ न दिसे चौफेरी। विशाल वृक्ष उपडोनि
 करीं। श्रीरामावरी धांविन्नला॥३९॥ येणें
 वृक्षाचेनि घातें। श्रीरामा मारिलें जाण म्यां तूतें।
 ऐसा गर्जोनि अत्यद्भुतें। वेगीं वृक्षातें सोडिलें
 ॥४०॥ वृक्ष देखोनि प्रचंड। श्रीरामें बाण
 सोडिला वितंड। दुखंड तिखंड नवखंड। करोनि
 शतखंड पाडिला॥४१॥ वृक्ष निवटोनि दुर्धर।
 अंगप्रत्यंगीं खोंचला खर। वाहत रुधिराचे^६ पूर।
 रणीं रघुवीर क्षोभला॥४२॥

अंतकशस्त्राचा प्रयोग करून खराचा
 शिरच्छेद :- रणीं निर्दळावया खर। बाणीं
 योजिलें अंतकशस्त्र। प्रलयरुद्र महामंत्र। जपोनि
 शस्त्र सोडिलें॥४३॥ देहबुद्धीस मुकला खर।
 झुंजण्या पळण्या पडे विसर। धरणें मारणें
 धैर्यनिर्धार। हाही विचार विसरला॥४४॥ जेंवी
 कां जाता नित्यात्मसिद्धी। निश्चयें राहे रामपदीं।
 तेंवीं श्रीराम देखतां त्रिशुद्धी। रणसमाधी खरासी
 ॥४५॥ निरसोनि तत्त्वांचा विकार। समाधि पावे
 मुनीश्वर। तेंवी लक्षितां श्रीरामचंद्र। निर्विकार

१ संतोषवीन, तृप्त करीन, २ बोलविले, आमंत्रण दिले, ३ मुळासहित उपटून पडू लागले, ४ नाश, ५ शस्त्र, ६ अनिवार, ७ रक्ताचे.

खर जाला॥४६॥ येवोनि श्रीरामाचा बाण।
माझा घेईल निजप्राण। हेंही नाहीं आठवण।
श्रीरामा रणसुखकारी॥४७॥ श्रीरामबाण अति
दुर्धर^१। खराचें उडविलें शिर। रणीं पाडिला
महावीर। धन्य रघुवीर खर म्हणे॥४८॥

खराने केलेले श्रीरामस्तोत्र :- देहापासोनी
सुटल्या देख। स्तुति वदे खराचे मुख। श्रीरामें
छेदोनि द्वंद्वदुःख^२। दिधलें निजसुख शरघातें
॥४९॥ छेदोनियां जन्ममरणदुःख। छेदोनियां
तहानभूक। छेदोनि जीवींची धुकधुक। दिधलें
निजसुख शरघातें॥१५०॥ छेदोनियां माझें मन।
छेदोनियां देहाभिमान। छेदोनियां ज्ञानाज्ञान।
सुखसंपन्न शरघात॥५१॥ श्रीरामबाणाचा
प्रताप। छेदिलें माझें पुण्यपाप। छेदोनियां
संकल्पविकल्प। केलें सुखरूप शरघातें॥५२॥
श्रीरामाचा सतेज बाण। छेदिलें स्थूल लिंग
कारण। छेदोनियां मीतूपण। सुखसंपन्न शरघातें
॥५३॥ छेदोनि माझा राक्षसविधी। छेदोनि
माझी आधिपत्याधी। छेदोनि माझी देहबुद्धी।
श्रीरामें त्रिशुद्धी सुखी केलें॥५४॥ श्रीराम
रणयोद्धा निकरेसीं। परी तो सुखरूप घायेंसीं।
ऐसें वदोनियां स्तुतीसी। पायांपासी शिर
आलें॥५५॥

खराला उत्तम गतीची प्राप्ति :- जे गति नव्हे
तापसांसी। जे गति नव्हे योगिसंन्याशांसी। ते
गती दीधली खरासी। घायासरसीं श्रीरामें॥५६॥
जे गति न लभे योगयागीं। जे गति न लभे
सर्वत्यागीं। ते गति दीधली खरालागीं। रणरंगीं
श्रीरामें॥५७॥ जे गति न लभे वेदविधी। जे गति
न लभे शास्त्रसिद्धी। ते गति दीधली बाणवेधीं।
घायें त्रिशुद्धी खरासी॥५८॥ जे गति न लभे कर्म
करितां। जे गति न लभे ध्यान धरितां। ते गति

आली खराच्या हाता। बाणाग्रता श्रीरामें॥५९॥
जो जो श्रीरामदृष्टी पडे। तो तो सायुज्यासी चढे।
राक्षसांचे भाग्य चोखडें। रणीं रोकडें
सायुज्य॥१६०॥

खराचे शौर्याची प्रशंसा :- सुरनरां खर दुर्धर।
खरासी शंके दशशिर। तो श्रीरामें रणीं हाणिला
खर। जयजयकार द्विजदेवां॥६१॥

युद्ध पाहून चकित झालेल्या सुरनरांना आनंद व
श्रीरामांची स्तुति :- युद्ध पहावया सुरवरीं। गगनीं
विमानांच्या हारी। वर्षती सुमनांच्या संभारी।
जयजयकारीं गर्जती॥६२॥ युद्ध पाहों आला
ब्रह्मदेव। युद्ध पाहों आला सदाशिव। जयजयकार
करिती सर्व। रणीं श्रीराघव निजविजयी॥६३॥
गगनीं वाजे सिद्धांची टाळी। जयजयकार ऋषींचा
भूतळीं। श्रीरामें मर्दिले राक्षस बळी। भूमंडळीं
आल्हाद॥६४॥ श्रीरामप्रतापाचें पूर्ण। स्वर्गीं
लागलें निशाण। हरिखें नाचती सुरगण। श्रीराम
रावण निर्दळील॥६५॥

लक्ष्मण-सीतेचे अभिवादन :- श्रीरामाचें
युद्ध देखोन। श्रीरामसेज उतरून। सीतासौमित्र
येवोन। लोटांगणें श्रीरामा॥६६॥ हरिखाचे
उल्हासतां। सीता आलिंगी श्रीरघुनाथा। श्रीरामें
आश्वासोनि सीता। होय आलिंगिता
सौमित्रा॥६७॥

श्रीरामांचा ऋषींना नमस्कार,
आशीर्वादमहिमा :- पाचारोनि ऋषिगण।
श्रीराम घाली लोटांगण। राक्षसीं गांजिले
ब्राह्मण। तें मी उत्तीर्ण पैं जालों ॥६८॥
राक्षसभयातें निवारी। ते म्यां आज्ञा वंदोनि
शिरी। तुमचिये कृपेकरीं^३। केली वोहरी^४
राक्षसां॥६९॥ तुमचियां कृपायुक्ती। मज जाली

१ कठीण, तीक्ष्ण, २ सुखदुःख, पापपुण्यादि अवस्थाद्वय, ३ कृपेकरून, कृपेने, ४ नाश.

यशःप्राप्ती। राक्षस मारिले जाली कीर्ती।
सत्संगतिनिजबळें ॥१७०॥ जयाचे पाठीसीं
द्विजवर। देवोनि असती नाभीकार। एकला जिंके
तो चराचर। कृपा सधर द्विजांची ॥७१॥

समस्तसंपत्समवासिहेतवः समुत्थितापत्कुलधूमकेतवः।
अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादपांसवः ॥८॥

सद्गुण संपत्तीचें कारण। ब्राह्मणांचा
चरणरेणु प्रमाण। परमापत्तिकुळनिर्दळण^१।
द्विजचरणप्रसादें ॥७२॥ अपार
भवसागराआंत^२। द्विजपदरजसन्नद्ध^३ सेतु।
पडणें बुडणें नाहीं आवर्तु^४। सुखस्वार्थु
द्विजचरणीं ॥७३॥ ब्राह्मणांचे चरणतीर्थी।
गंगादितीर्थे पवित्र होती। दास्य करिती चान्ही
मुक्ती। सभाग्य भजती द्विजचरणीं ॥७४॥ त्या
तुमची नित्य संगती। भाग्यें मज जाली प्राप्ती।
तेणें पावलों अगाध कीर्ती। वानूं किती
द्विजमहिमा ॥७५॥ तुम्हांसी कांहीं द्यावें दान।
ब्रह्मार्पण जन्मस्थान। करोनि स्वधर्मानुष्ठान।
सुखसंपन्न असावें ॥७६॥ अरुणा वारुणा
सरस्वती। ब्रह्मगिरी अष्टतीर्थी। करितां शंको
नका चिर्ती। आज्ञानुवर्ती मी तुमचा ॥७७॥
ऐसे बालोनि श्रीरघुनंदन। पुढती घाली
लोटांगण। सुखी जाहले ब्राह्मण। श्रीरामगुण
वर्णित ॥७८॥

ब्राह्मण-ऋषींकडून श्रीरामांचे अभिनंदन :-
वानिती^५ श्रीरामाची कीर्ती। वंदिती श्रीरामाची
मूर्ती। श्रीरामगुण गीतीं गाती। द्विज गर्जती
श्रीरामनामें ॥७९॥ द्विजीं घेतलें जनस्थान।
राक्षसपत्न्या पलायमान। हिरोनि घेतले
धनधान्य। वस्त्रभूषण ते हरिती ॥१८०॥
गंगातीरींचे ब्राह्मण। अतिशयेसीं महा कठिण।
आम्हांसी नागविती संपूर्ण। त्यांसी कोण

निवारी ॥८१॥ पुरुषांची जातिव्यक्ती। श्रीरामें
रणीं लाविली ख्याती। आम्हां रांडातें द्विज
नागविती। धाकें मुतती सांगती शूर्पणखे
॥८२॥ राक्षसपत्न्या पै विमानीं। त्यांमाजी
नकटी मुखरणी^६। भेडसावितां बाह्याणीं। जीव
घेवोनि पळाल्या ॥८३॥ ऋषी राहिले
जनस्थानीं। श्रीराम राहिला स्वस्थानीं। एका
शरण जनार्दनीं। रामायणीं सुखस्वादु ॥८४॥
रामायणीं भुक्ती मुक्ती। रामायणीं अगाध
कीर्ती। रामायणीं ब्रह्मप्राप्ती। असे तिष्ठत
श्रवणार्थें ॥८५॥ एका जनार्दना शरण। जीवां
रमणीय रामायण। खरादिराक्षसमर्दन।
श्रीरघुनंदन निजविजयी ॥८६॥ इति
श्रीभावार्थ रामायणेऽरण्यकांडे
एकाकारटीकायां खरमर्दन नाम
एकादशोऽध्यायः ॥११॥ श्लोक ॥८॥
ओव्या ॥१८६॥

अध्याय बारावा

शूर्पणखा - रावण संवाद

पंचवटीतील राक्षससंहारामुळे राक्षसस्त्रियांचा
विलाप :- श्रीरामचंद्राय नमः ॥ खरत्रिशिरादि
बळावर्ती^७। राक्षसांची जातिव्यक्ती^८। रामें रणीं
पाडिले क्षितीं। शरसंपातीं निवटोनियां ॥१॥

ततः शूर्पणखा दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश।

हतानि रामेणैकेन मानुषेण पदातिना ॥१॥

एकला श्रीराम धनुष्यपाणी। युद्धीं विचरतां
चरणीं। चवदा सहस्र वीरश्रेणी^९। पाडिले रणीं
शरघातें ॥२॥ बोंब सांगावया पुरती। राक्षसांची
पुरुषव्यक्ती। नाहीं उरली रणाप्रती। बाणावर्ती

१ सर्व दुःखांचा नाश, २ संसारसमुद्रात, ३ बळकट, ४ भोवरा, पुनरावृत्ति, ५ वर्णन करतात, ६ मुख्य, ७ सैन्यसमूहासह,
८ जातिमात्र, ९ वीरांच्या पंक्ती.

निवर्तले॥३॥ बोंब सांगावया देख। उरली शूर्पणखा एक। घेवोनि लक्ष्मणाचा धाक। मारोनि हाक पळाली॥४॥ रणीं विमर्दाचीं धुकधुक। अति आक्रोशें करी शंख। जनस्थाना आली देख। नकटें मुख घेवोनी॥५॥ खरादिकांच्या पत्नी। हांसती शूर्पणखेतें देखोनी। वोहिनीस गौरवीत रणीं। नाकीं सुपाणी^१ बाणलें॥६॥

समस्त राक्षसींचा शूर्पणखेला शाप :- दोघें माणसें तीं किती। खरादिक मारोनि येती। हा निश्चयो स्त्रियांचे चित्तीं। तेणें हांसती शूर्पणखे ॥७॥ फें फें करीत सांगे मात। रणीं क्षोभोनि रघुनाथ। सोडोनि बाणांचा आवर्त। केला निःपात राक्षसां॥८॥ त्रिशिरा खर दूषण। चवदा सहस्र राक्षसगण। श्रीरामें मारोनी आपण। दिधलें जनस्थान द्विजांसी॥९॥ ऐसी ऐकतांचि गोष्टी। जनस्थानीं बोंब उठी। वीर निर्दालोनि जगजेठी। निर्लज्ज नकटी कां आली॥१०॥ करितां नकटीचा कैवार। त्रिशिरादूषणादिखर। चवदा सहस्र निशाचर। सहपरिवार मारिले ॥११॥ नकटें भेटलिया ख्याती। पुरुषांच्या जातिव्यक्ती। इयें गिल्ले अपशकुनार्थी। आम्हांभोवतीं रडों आली॥१२॥ बोंब उठली घोरोघरीं। दीर्घ स्वरे रडती नारी। कोण कोणातें निवारी। समभरीं^३ समदुःखी॥१३॥

जनस्थान ब्राह्मणांना आंदण दिले :-आम्ही रडों घोरोघरीं। राखता नाहीं कोणी कैवारी। द्विज निघोनि घोरोघरीं। क्षणामाझारी नागविती॥१४॥ राक्षसीं भक्षिलें द्विजांसी। हाडद्वं^४ ब्राह्मणांसी। ते येवोनि अति आवेशीं। सर्वस्वेसीं नागविती ॥१५॥ ब्राह्मणांचे दादुलेपण। माहेवणियांभोवतें^५ पूर्ण। त्यांसी

दिधलें जनस्थान। आली नागवण रांडांसी॥१६॥ ब्राह्मणांचा ब्रह्मदंड। रांडादंडणीं अति प्रचंड। शूर्पणखेचे काळें तोंड। केली रांड अवधियांची ॥१७॥ ऐसिया रडती पडती। एकी कान केश तोडिती। एकी अत्यंत हडबडती। एकी आरडती आक्रोशें॥१८॥

शूर्पणखेच्या सांगण्यावरून सर्वांचे लंकेस प्रयाण :- शूर्पणखा बोले पुढती। तुम्ही येथें रडाल किती। लागवेगें ब्राह्मण येती। ते नागविती समस्तां॥१९॥ पडलिया ब्राह्मणांचे बंदी। सुटका नाहीं कल्पांतसंधीं। मग कांहीं न चले बुद्धी। निघावें त्रिशुद्धी^६ लंकेसी॥२०॥ येथें मारविले महाबळी। निघाली करावया लंकेची होळी। नकटी लागली राक्षसमूळीं। रावण सकुळीं^७ निर्दालावया॥२१॥ द्विजां दिधलें जनस्थान। शिष्यसह धांवले ब्राह्मण। राक्षसी गजबजिल्या पूर्ण। पलायमान समुदायें॥२२॥ द्विज धांवले पूर्वद्वंद्वार्थी। विमान हिरोनि सहसंपत्ती। तेणें राक्षसी बहुत भीती। मग येती काकुळती शूर्पणखे॥२३॥ ब्राह्मण येती दाटोदाटी। विक्राळरूपें धांवे नकटी। तुम्हां अवधियांतें मी घोटों। म्हणोनि पाठीं लागली॥२४॥

ब्राह्मणांची धांदल :- ब्राह्मण पळती उपराउपरीं^८। शंख करिती दोही करीं। एक मुतती धोत्रांतरीं। एकां बोहरीं^९ होंसरली॥२५॥ एकापुढें एक पळे बळी। पळतां बैसली दांतखिळी। नागवे आले श्रीरामाजवळी। धोत्रें फिटलीं शुद्धी नाहीं॥२६॥ मार्गे राहिलियापाठीं। शूर्पणखा गिल्लील नकटी। शंख करिती तये संकटी। धांव जगजेठी श्रीरामा॥२७॥ धाप न समाये पोटीं। मार्ग लक्षेना भयें दृष्टीं। ब्राह्मण अतिशय संकटीं।

१ नाशाची, २ नथ, ३ सारख्या भाराने, ४ हाडवैर, ५ रजस्वला स्त्रियांजवळ, ६ खरोखर, ७ कुळासकट, ८ वारंवार, ९ नाश.

पंचवटी पावले॥२८॥ श्रीरामा धांव पाव
झडकरी। शूर्पणखेने गांजिलें भारी। गिळिलें
गिळिलें निशाचरीं। भय निवारीं श्रीरामा॥२९॥

श्रीराम लक्ष्मणाला शोध करण्यास
सांगतात :- निर्भय दे गा ब्राह्मणां। दान दिधलें
जनस्थाना। रामराज्या आले विघ्ना। गोब्राह्मणां
गांजिले॥३०॥ श्रीराम म्हणे लक्ष्मणासी। म्यां
निर्दाळिलें राक्षसांसीं। कोणें भेडसाविलें
ब्राह्मणांसी। त्या भयासी निवारी॥३१॥

शूर्पणखेने केलेला प्रलय :- पहिले ब्राह्मण
पळवूं गेली। लोभें शूर्पणखे आली भुली।
ब्राह्मणांचे मांस खाऊं धांवली। तीतें देखिली
लक्ष्मणें॥३२॥ निजनासिका विटंबिली।
राक्षसांची समाप्ति जाली। शूर्पणखा तें
विसरली। भक्षूं आली द्विजमांस॥३३॥ जेंवी
कां मत्स्य आमिषा^१ गिळी। गळ ओढिलिया तो
तळमळी। त्याहूनि शूर्पणखेसी भुली। भक्षूं
आली द्विजमांस॥३४॥ बाप विषयांचे
आवडीं। नाठवती दुःखकोडी। विसरोनि
मरणओढी। विषयगोडी वाढविती॥३५॥

लक्ष्मणाने तिचे कान कापले :- तैसी शूर्पणखा
जाण। भक्षूं धांवे ब्राह्मण। लक्ष्मणें सोडोनियां
बाण। दोनी कान छेदिले॥३६॥ करूं नये स्त्रियेचे
हनन। तें पाळिले श्रीरामवचन। तिचे छेदितां दोनी
कान। पलायमान शूर्पणखा॥३७॥

राक्षसस्त्रियांसह तिचे लंकेला विमानाने
प्रयाण :- राक्षसपत्न्या सवें घेवोनी। शूर्पणखा
बैसे विमानीं। लंकाभुवन अनुलक्षोनी। जीव
घेवोनी पळाली॥३८॥ शूर्पणखा मुख्य विमानीं।
माशा घोंगाती नाकीं कानीं। सगें स्त्रियांची
शंखध्वनी। आक्रंदोनी जल्पती॥३९॥

स्त्रियांकडून शूर्पणखेचा धिक्कार :- येथें
मारविल्या राक्षसथाटी। पुढें मारवील
कोट्यनुकोटी। नकटी परतली उफराटी। रावणा
संकटीं घालावया॥४०॥ पहिली ख्याती
नकटीची। नळी^२ निमटिली खरादिकांची।
आतां नकटी जाली बुच्ची^३। उरी^४ रावणाची
केंवी उरे॥४१॥ इणेंचि वाढविली कळी।
चवदा सहस्रां केली होळी। नकटी लागली
राक्षसमूळीं। रावण सकुळीं निर्दाळावया
॥४२॥ दुःख न समाये पोटीं। रागें बोलती
विरोधगोष्टी। रडतां जालिया हिंपुटी^५। तंव
लंका दृष्टी देखिली॥४३॥

जगाम परमोद्दिग्ना लंकां रावणपालिताम्।
सा ददर्श विमानाग्रे रावणं दीप्ततेजसम्॥२॥
उपोपविष्टं सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवम्।
आसीनं सूर्यसंकाशे कांचने परमासने॥३॥

तिचा उद्वेग, लंकेस आगमन व रावणाची
भेट :- लक्षोनियां लंकाभुवन। शीघ्रगतीं आलें
विमान। शूर्पणखा आली उद्विग्नमन^६।
विरुद्धवचन स्त्रीवाक्यें॥४४॥ रावण देखिला
लंकाभुवनीं। जैसा इंद्र मरुद्गणीं। तैसा
परिवारित^७ प्रधानीं। सिंहासनीं शोभत॥४५॥
ऐसा रावण देखतां दृष्टीं। विमानीं एकचि बोंब
उठी। रावणें विमान देखतां दृष्टीं। देखिली नकटी
शूर्पणखा॥४६॥

तिचा रावणापुढे आक्रोश, तिचे विडंबन पाहून
सर्वास आश्चर्य :- शूर्पणखा स्वयें आपण।
दीर्घस्वरें करी रुदन। रावणाचे धरोनि चरण।
मूर्च्छापन्न अति दुःखें॥४७॥ ऐसा कोण
महाबळी। नासिका छेदोनि समूळीं। उघडी
पाडिली दांतावळी। केली कर्णमूळीं
बुचाट^८॥४८॥ शूर्पणखेचें विटंबन। देखोनि

१ गळाला लावलेल्या मांसाला, २ गळे, ३ नाक व कान विरहित, ४ बाकी, शिल्लक, ५ कष्टी, ६ कासावीस झालेली, ७ वेष्टिलेला, ८ कान कापलेली.

गजबजिला रावण। प्रधानसेना कंपायमान।
चकित जन लंकेचे ॥४९॥ रावणाचे निजदळीं।
शूर्पणखा महाबळी। तेही विटंबिली समूळीं।
ऐसा आतुर्बळी तो कोण ॥५०॥

तिच्याकडून वृत्तांतकथन, रामाचे वर्णन व
त्याने केलेला संहार :- तूं ज्येष्ठ असतां रावण।
मज शूर्पणखेचे विटंबन। त्रिशिरा मारिला खर
दूषण। रणकंदनें श्रीरामें ॥५१॥ चवदा सहस्र
वीर अनिवर्ती^१। रामें मारिले बाणावर्ती^२।
राक्षसांची जातिव्यक्ती। रणसमाप्ती
श्रीरामें ॥५२॥ रणीं राक्षसां रणसमाप्ती। वार्ता
सांगावया पुरती। मी एक उरलें प्रमदाजाती^३।
रामें शास्त्रोक्तीं^४ सोडिलें ॥५३॥ श्रीराम
शास्त्रार्थी सर्वज्ञ। करूं नये स्त्रियेचे हनन। म्यां
छळितां रामलक्ष्मण। तेणें नाक कान
छेदिले ॥५४॥ करितां पुढिल्यासी^५ छळण।
छळणें छळें स्वयें आपण। तें मज जालें प्रमाण।
विटंबन मुख्य मुखा ॥५५॥ छळें छळिलें मी
कैसी। मुख दाखवूं नये कोणासी। श्रीरामाची
ख्याती ऐसी। राक्षसांसी अंतक^६ ॥५६॥ माझें
घेवोनि नाक कान। द्विजां दिधलें जनस्थान।
ब्राह्मणीं विमान घेतां हिरोन। मी पळोन येथें
आलें ॥५७॥ श्रीराम निर्लोभी संपूर्ण।
घेवोनियां जनस्थान। स्वयें द्विजांसी दिधलें
वरदान। श्रीराममहिमान अगाध ॥५८॥

तिने रावणाला दिलेला धोक्याचा इशारा :-
प्रतापतेजें श्रीरघुनंदन। तुझें घेवोनि लंकाभुवन।
तेही सर्वेचि देईल दान। ऐसें चिन्ह दिसताहे
॥५९॥ तुझ्या राज्या आलें विघ्न। गर्वे नेणसी
तूं अज्ञान। माझें ऐकोनि वचन। सावधान हो
वेगीं ॥६०॥

ततः शूर्पणखां दृष्ट्वा वदतीं परुषं वचः।
अमात्यमध्ये संकुद्धः परिपप्रच्छ रावणः ॥४॥
कश्च रामः कथं वीर्यः किं रूपः किं पराक्रमः।
किमर्थं दंडकारण्यं प्रविष्टश्च सुदुस्तरम् ॥५॥

त्यामुळे रावण अस्वस्थ :- ऐकतां
शूर्पणखेची गोष्टी। स्वयंवरी देखिला श्रीराम
दृष्टीं। तो राम आठवितां पोटीं। थरकांप उठी
रावणासी ॥६१॥ धनुष्यें घोळसिलें^७ मातें। तें
भंगिलें श्रीरघुनाथें। तें त्यासी बाळपण होतें।
आतां पुरतें तारुण्य बाणलें ॥६२॥ याचा
तारुण्यबाणप्रताप। सहावया चवदा सहस्र
अल्प। त्रिशिरा खर दूषणस्वल्प। महाकंप
रावणा ॥६३॥ वार्ता वदतांचि नकटी। रावणें
धाक घेतला पोटीं। बाह्य लौकिकाचारदृष्टी^८।
गर्जत उठी अति क्रोधें ॥६४॥

वरपांगी धैर्याचा देखावा करून रामांची माहिती
विचारतो :- माझी भगिनी प्रिय पूर्ण। दंडोनि
केलें विटंबन। श्रीराम कोठिला कोणाचा कोण।
समूळ लक्षण सांग त्याचे ॥६५॥ कोण वीर्य
कैसी शक्ती। किती सैन्य कोण सारथी।
दंडकारण्यीं कां केली वस्ती। आयुधें किती
श्रीरामा ॥६६॥ त्रिशिरा आणि खर दूषण।
मारावया काय कारण। तुझें कां केलें विटंबन।
समूळ कथन मज सांगें ॥६७॥

इत्युक्ता राक्षसेंद्रेण राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता।
रामं तस्मै यथातत्त्वमाख्यातुमुपचकमे ॥६॥
दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चैरकृष्णजिनाम्बरः।
कंदर्पसमरूपश्च रामो दशरथात्मजः ॥७॥
शक्रचापनिभं चापं विकृष्य कनकांगदम्।
दीप्तान्क्षिपति नाराचान्सर्पानिव महाविषान् ॥८॥
आददानं शरान्धोरान्चिमुचंतं महाबलम्।
रक्षसां भीमवीर्याणां सहस्राणि चतुर्दश ॥९॥
निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तेनैकेन पदातिना।
अर्धाधिकमुहूर्तेन खरश्च सहदूषणः ॥१०॥

१ मागे न हटणारे, पुरुषार्थी, २ बाणसमूहानी, ३ स्त्रिजातीची, ४ स्त्रियांची हत्या करूनये असे धर्मशास्त्रात सांगितल्यामुळे,
५ दुसऱ्याला, ६ शेवट करणारा, ७ पाडले, ८ लोकांना आपण शूर आहोत हे दाखविण्यासाठी.

रावण जो कां लंकानाथ। तेणें पुसिला श्रीघुनाथ। त्याचे स्वरूप इत्थंभूत। असे सांगत शूर्पणखा॥६८॥

शूर्पणखेने केलेले रामाचें वर्णन :- शूर्पणखा व्यथाभूत। विटंबिली क्रोधयुक्त। श्रीरामाचे निजवृत्त। असे सांगत यथान्वये॥६९॥ श्रीराम श्याम अति सुंदर। रमारमणीय मनोहर। सुस्वरूप सुखसार। ब्रह्म साकार श्रीराम॥७०॥ कमलनयन कमलपत्र। सुखैकधन श्रीरामवक्त्र। मुख देखिल्या निवती नेत्र। सुखशृंगार श्रीराम॥७१॥ जटा मुकुट मनोहर। चीरकृष्णाजिनांबर^१। आजानुबाहू धनुर्धर। बाणतूणीर अक्षय॥७२॥ कर्पूरयुक्त पिवळा टिळा। कर्णी कुंडलें कमळमाळा। कांसे मिरवे सोनसळा। वीर मंगळ श्रीराम॥७३॥ ध्वजवज्रांकुशरेखा। दोहीं पायीं पद्मे देखा। पाउलें सुकुमार रघुकुळटिळका। अति नेटका^२ पदांबुजे॥७४॥ सांवळे अंगीं शुभ्र उटी। ते देखतां न पुरे दृष्टी। मना नयनां आनंदकोटी। वीर जगजेठी श्रीराम॥७५॥ अंगी खुपती चंद्रकर। ऐसा श्रीराम अति सुकुमार। रणरंगीं रणरंगधीर। परमशूर श्रीराम॥७६॥ शक्रचापासम चाप। सुवर्णभूषणीं भासे सद्रूप। श्रीरामाचा निजप्रताप। सत्यसंकल्प श्रीराम॥७७॥ पाहतां श्रीरामाचें रूप। कोटी कंदर्पा^३ हरे दर्प। लावण्याचा परम दीप। सुखस्वरूप श्रीराम॥७८॥ केव्हां ओढी केव्हां जोडी। केव्हां बाण सवेग सोडी। मारिल्या राक्षसांच्या कोडी। रणनिर्वडी^४ श्रीराम॥७९॥ श्रीरामासी नाहीं रथ सारथी। नाहीं सैन्य बाह्यसंपत्ती। श्रीराम एकला एक पदाती। राक्षसघाती अंतक॥८०॥ त्रिशिरा खर दूषण शूर। अनुवर्ती^५ चवदा सहस्र। श्रीराम

न घेतां दुसरें शस्त्र। केला संहार बाणाग्रें ॥८१॥ पुरुषांची^६ जातिव्यक्ती^६। रणीं श्रीरामें केली समाप्ती। बोंब सांगावया पुरती। तुम्हांप्रती मी आलें॥८२॥ जैसा सांगितला श्रीरामचंद्र। तैसाचि सखा सौमित्र। तोही रणरंगधीर। परमशूर अति योद्धा॥८३॥ समान बळ समान शीळ। दोघे समानरूपें निर्मळ। दोघे सर्वार्थी अति कुशळ। दोघे प्रबळ रणमारा॥८४॥ प्रतिपाळावया पितृवचन। दोघीं सेविलें दंडकारण्य। सर्वें सीता सती जाण। बळवाहन^७ पै दोघे॥८५॥ लक्ष्मण श्रीरामाचा भक्त। अनन्यभावे अनुरक्त। सेवेलागोनि नित्य रत। सावचित्त सर्वस्वें॥८६॥ विटंबोनि मजकारणें। तुमचें उठविलें ठाणें। तुम्ही काय जिता जिणें। करा धांवणें ससैन्य॥८७॥ धांवणें करूं जातां खर। मारिले चवदा सहस्र वीर। तैसी येथें मी नव्हे पामर। श्रीरामचंद्र नाटोपे॥८८॥

ते ऐकून रावणाची प्रतिक्रिया :- ऐसें विचारोनि रावणें। नाही केलें धांवणें। शूर्पणखेचें गांहाणें। जीवें प्राणें उपेक्षिलें ॥८९॥ देखोनि रावणाचें चिन्ह। शूर्पणखा अति उद्विग्न। प्रलोभावया त्याचें मन। काममोहन प्रतिपादी॥९०॥

रामस्य तु विशालाक्षी धर्मपत्नी यशस्विनी।
सीता नाम वरारोहा पूर्णेन्दुसदृशानना॥९१॥
नैव देवी न गंधर्वी न यक्षी नैव किंनरी।
तथा रूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले॥९२॥
सा सुशीला वपुःश्लाघ्या रूपेणाप्रतिमा भुवि।
तवानुरूपा भार्या सा त्वं च तस्याः पतिर्वरः॥९३॥

शूर्पणखेने हेतुपूर्वक केलेले सीतेचे रूपवर्णन :- श्रीरामापासीं सीता सुंदरी। तैसी नाहीं दुसरी नारी। मज पाहतां या चराचरीं। तिची सरी^८ न पवती ॥९१॥ रमा उमा न सरी।

१ वल्कले व हरिणाचे कातडे ही ज्याची वस्त्रे आहेत असा, २ सुरेख, ३ मदनाचा ४ युद्धकुशल, ५ पाठिराखे, ६ पुरुषमात्र, ७ शक्तिमान, ८ बरोबरी.

तेथें कोण पुसे सावित्री। देवी गंधर्वी ना
असुरी। तिच्या घवकारी^१ खद्योत॥१२॥
पद्मिनी स्त्रिया मृदुशरीर। त्यांहूनी तिचीं नखें
अरुवार^२। ऐसी सुंदर सुकुमार। मनोहर
जानकी॥१३॥ ठाणमाण गुणलक्षण।
घवघवित निजलावण्य। तिचें देखतांचि वदन।
मूर्च्छापन्न कंदर्प॥१४॥ वर्तुळ वदन विशाळ
नयन। देखतां जाय भूक तहान। तिचें देखता
बरवेपण। मनमोहन विरक्तां ॥१५॥ सीता
देखतां सौभाग्ययुक्त। फिकें होय पंचामृत।
तीपासोनि न उठे चित्त। लोलंगत तत्कामें
॥१६॥ तिचें देखतां श्रीमुख। दर्शेंद्रियां होय
हरिख। मनाची खुंटे चकमक। लागे टकमक
डोळिया॥१७॥ श्रीराम वनवासी वीतराग^३
योगी। सीता न शोभे त्याचे अंगीं। ते तंव
भार्या तुजजोगी। तीसी तूं भोगीं
लंकानाथा॥१८॥ ते तुवां देखिलियापाठीं^४।
सत्य मानिसी माझी गोष्टी। ते पडावी तुझ्या
दृष्टी। हें माझ्या पोटीं वर्तत॥१९॥ बुद्धिपूर्वक
आपण। सीता पहावी अनर्घ्य रत्न। तेव्हां
मानिसी माझें वचन। साक्षेपें प्रयत्न
करशील॥१००॥ सीता सांगतां शूर्पणखेसीं।
स्वयंवरीं देखिली होती जैसी। चांफेगोर्दी
लावण्यराशी। तैसी मानसीं ठसावली॥१॥

ततः शूर्पणखावाक्यं श्रुत्वा तद्रोमहर्षणम्।
सचिवानभ्यनुज्ञाय जगाम स्वं निवेशनम्॥१४॥
मत्कार्यार्थं विदित्वा च यथावदुपलभ्य च।
दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबलम्॥१५॥
इति कर्तव्यमित्येव कृत्वा निश्चयमात्मनः।
स्थिरबुद्धिस्ततो रम्यां यानशालां जगाम ह॥१६॥

रावणाची अवस्था :- ऐकतां शूर्पणखेचें
वचन। आणि होतां सीतेची आठवण। शरीरीं
रोमांचित रावण। लागलें ध्यान सीतेचें॥२॥

करितां गमनागमन^५। सीतामय त्याचें मन।
करिता भोजन शयन। अखंड ध्यान
सीतेचें॥३॥ रावण निजल्या शेजेवरी। स्वप्नीं
देखे सीता सुंदरी। तिची अवस्था लागली थोरी।
कैसिया परी आतुडे^६॥४॥ श्रीराम प्रतापी
परिपूर्ण। त्यासीं न करवे मज रण। तरी त्यासी
करोनियां छळण^७। सीता आपण
आणावी॥५॥ छळोनियां रघुनंदना। त्यासी
आणावी अंगना। कळूं देऊं नये जनां। गोष्टी
प्रधाना सांगूं नये॥६॥ मग विसर्जोनियां^८
सभास्थाना। रावण आला निजभुवना।
सीताप्राप्तीची विवंचनां। निजमना
विवंचीं^९॥७॥

भावी कार्याची दिशा निश्चित करून
मारीचाकडे प्रयाण :- निद्रा न लागे शेजेआंत।
आतां सारथि पाचारूं त्वरित। पिशाचखरीं
योजिला रथ। निघे लंकानाथ मारीचापासीं
॥८॥ मारीचरावणां भेटी गोष्टी। मायामृगाची
कामिकदृष्टी। दोघे येती पंचवटी। सीतागोर्दी-
हरणार्थ॥९॥ लागतां श्रीरामाचा बाण।
मारीच पावेल मरण। मरत-मरतां करील
छळण। धांव लक्ष्मणा गर्जोनी॥११०॥
मोडोनि धनुष्येसीं रथा। जटायु जिणोनि
लंकानाथा। त्यापासोनि सोडवील सीता।
अपूर्व कथा अवधारा॥११॥ एका जनार्दना
शरण। पुढें अपूर्व निरूपण। यथाकल्मष-
विध्वंसन^{१०}। सावधान अवधारा॥१२॥
स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे अरण्यकांडे
एकाकारटीकायां शूर्पणखारावणसंवादो नाम
द्वादशोऽध्यायः॥१२॥ श्लोक॥१६॥
ओव्या॥११२॥

१ तेजामध्ये, २ नाजूक, ३ विरक्त, ४ पाहिल्यावर, ५ जाता येता, ६ प्राप्त होईल, ७ कपट, ८ उरकून, ९ विचार करू लागला, १० पापाचा नाश करणारी.

अध्याय तेरावा

रावण व मारीच यांचे पंचवटीत आगमन

रावण व मारीच यांची भेट:- श्रीरामचंद्राय नमः॥ सीताप्राप्त्यर्थ उद्विग्न। स्थावूढ रावण। मारीचाश्रमा ठाकोन। आला आपण सवेग॥१॥

तत्र कृष्णाजिनधरं जटामंडलधारिणम्॥१॥
ददर्श नियताहारं मारीचं नाम राक्षसम्॥
तं रावणः समागम्य विधिवत्त्वेन तेजसा।
कुशलं परिपृच्छाथ ययाचे तेन पूजितः॥२॥

मारीचाते देखे रावण। जटाधारी वल्कलाजिन। आणि नेमस्थ फळभोजन। एकांतस्थान वनवासी॥२॥ ऐसा मारीच रावणें देखोन। दोघीं दिधलें आलिंगन। मग त्यासी कुशळ पुसोन। केलें पूजन यथाविधी॥३॥

आलेल्या संकटाचे मारीचाला निवेदन व सीता-हरणाची इच्छा:- मग बैसवूनि एकांतीं। रावण सांगे मारीचाप्रती। रामें गांजिलें बहुतां रीतीं। सांगू किती तुजपासीं॥४॥ पद्मपुराणीं माझे ठाणांतर^१। दूषण त्रिशिरा आणि खर। चवदा सहस्र निशाचर। अति दुर्धर^२ तिहीं लोकीं॥५॥ श्रीरामें वर्षोनि शर। मारिला खर दूषण त्रिशिर। चवदा सहस्र निशाचर। बाणधारा निवटिले^३॥६॥ आणि शूर्पणखा भगिनी धाकुटी। सकर्णनासिकें ते केली नकटी। लाजविल्या राक्षसकोटी^४। लाज मोठी हे आम्हां॥७॥

कर्णनासापहारेण भगिनी मे विरूपिता।
अस्य भार्या जनस्थानात्सीतां सुरसुतोपमाम्॥३॥
आनयिष्यामि विक्रम्य सहायस्त्र मे भव।
त्वया ह्यहं सहायेन पार्श्वस्थेन महाबल॥४॥
भ्रातृभिश्चासुरान्सर्वाहमन्नाभिर्चितये।
तत्सहायो भव त्वं मे समर्थो ह्यसि राक्षस॥५॥
एतदर्थमहं प्राप्तस्त्वत्समीपं निशाचर।
शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं वचनान्मम॥६॥

सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतविंदुभिः।

आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर॥७॥

शूर्पणखेचें नासिक कर्ण। छेदोनि केलें विरूपपण। तीतें मी व्हाया उत्तीर्ण^५। करीन हरण श्रीरामकांता॥८॥

सीतास्वरूपवर्णन:- सीतासौंदर्याची थोरी। मज पाहतां चराचरीं। तीसमान नाहीं दुसरी। परम सुंदरी श्रीरामप्रिया॥९॥ सीता लावण्यमंजरी। उमा रमा न पवे सरी। माझ्या अंतरंगीची^६ नारी। तिच्या नखाग्रीं खद्योत॥१०॥ मुख्य मंदोदरी जाण। नव्हे तिच्या अंगुष्ठासमान। तिचें मी करूं पाहें हरण। तरी सहाय आपण मज व्हावें॥११॥

मारीचाकडे साहाय्याची मागणी व त्याची दिशा :- तुजपासीं विचित्र गती। धरूं जाणसी नानाव्यक्ती। सुवर्णमृगाची आकृती। धरून सीतेप्रती त्वां जावें॥१२॥ सीता सांडोनि पंचवटीं। सुवर्णमृगवधार्थहृष्टी। राम धांवे ल पाठोपाठीं। ऐसी गोष्टी साधावी॥१३॥ दूरी नेवोनियां राघव। हाक मारावी अति अपूर्व। लक्ष्मणा वेगीं धांव पाव। हेंही लाघव साधावें॥१४॥

मारीच श्रूयतां तात वचनं मम भाषत।

आर्तोऽस्मि मम चार्तस्य भवान्नि परमा गतिः॥८॥

मारीचा तूं माझा निजमंत्री। तुझी मी जाणें अगाध थोरी। तूं मज जालिया सहाकारी। मी चराचरीं निजविजयीं॥१५॥ सीताहरणीं मी अति आर्त^७। तरी आर्त पुरवावया तूं समर्थ। माझे पुरवावे मनोरथ। कृतकार्यार्थ साधावा॥१६॥ तूं साहा जालिया संपूर्ण। देव दानव दैत्यगण। जिणों शकें मी रावण। तेथें श्रीराम कोण बापुडें॥१७॥ तरी पर्णकुटिका सांडोन। तुवां नेलिया रामलक्ष्मण। मार्गे मी करीन

१ दुसरे स्थान, २ धरण्यास कठीण, ३ नाहीसे केले, ४ कोट्यावधि राक्षस, ५ उतराई, ६ अंतःपुरातील, ७ उत्सुक.

सीताहरण। मग नको कोण मज म्हणे॥१८॥
राहु ग्रासी चंद्रकळा। तैसी हरीन जनकबाळा।
मारीचसाह्याचा सोहळा। मी कळिकाळा
नाटोपें॥१९॥

मारीचावरची प्रतिक्रिया :- ऐकतां श्रीरामाचें
नांव। मारीचाचा दचकला जीव। विसरला
वाग्वैभव^१। भयोद्भव^२ अनिवार॥२०॥

तस्य रामकथां श्रुत्वा मारीचस्य महात्मनः।

शुष्कमासीच्च वदनं पत्रिस्तो बभूव सः॥१॥

वना आला रघुनंदन। ऐकतां मारीच
भ्रांतमन। तोंडीचें पाणी गेलें पळून। मूर्च्छापत्र
तो पडिला॥२१॥ नांव ऐकोनि रघुनाथा।
मारीचास प्राणान्तावस्था^३। मग बोलणें
चालणें खुंटली वार्ता। तेणें लंकानाथा आश्चर्य
॥२२॥ मारीच महावीर शूर। रणामाजी
रणरंगधीर। योद्ध्यांमाजी मुख्य जुंझार।
विचारसमुद्र पैं मारीच॥२३॥ भय ओढवल्या^४
थोर। मज मारीचाचा आधार। याचेनि बळें म्यां
सुरासुर। चंराचर जिकिलें॥२४॥ कार्य
मांडल्या अति अवघड। समूळ साधी अर्थ
गूढ। तैसाचि निधडा^५ योद्धा दृढ। विचारप्रौढ
विवेकी॥२५॥

त्याचे कारण :- धावो फार न लागतां। केवळ
श्रीरामनाम ऐकतां। मारीचास मरणावस्था।
भयकंपता कां जाली॥२६॥ श्रवणीं ऐकतां
श्रीरघुनंदन। धाकें चेतना गेली पळोन। निर्जीव
भासे प्रेतवदन। प्राणस्फुरण पळालें॥२७॥ जैसा
जड मूढ पाषाण। तैसा मारीच मूर्च्छापत्र। त्यासी
वेगीं दशानन। सावधान स्वयें करी ॥२८॥
मारीचास पुसे लंकानाथ। न लागतां धावो ना
आधात। नांव ऐकतां श्रीरघुनाथ। मूर्च्छा मरणान्त
कां आली॥२९॥

रावणास कळकळीचा उपदेश, शूर्पणखेचा
धिकार :- मग मारीच होवोनि सावधान।
रावणासी घाली लोटांगण। श्रीरामासीं
विरुद्धपण। सर्वथा आपण न करावें॥३०॥
क्षोभलिया श्रीरामचंद्र। ससैन्य सबंधु सपुत्र।
सप्रधान निशाचर। तुजसहित निर्दळील॥३१॥
सहितसैन्य चवदा सहस्र। जैसे वधिले त्रिशिरा
खर। तैसें तुम्हांसी समग्र। बाणीं रघुवीर वधील
पैं॥३२॥ सुटल्या श्रीरामाचा बाण। तुम्हांमाजी
निवारील कोण। राक्षसकुळाचें निर्दळण। न
लागतां क्षण तो करील॥३३॥ तरी तुझें
सद्बुद्धीचें हरण। कोणें क्रूरें केलें संपूर्ण। जे
श्रीरामाचे दारहरण^६। केंवी आपणा
करवेल॥३४॥ शेषमार्थींचा निजमणी। आणूं
शकेल सांग कोणी। तेंवी सीता श्रीरामापासोनी।
केंवी आमुचेनि आणवे॥३५॥ श्रीसूर्याची
प्रभावळी। हरूं न शके महाबळी। तेंवी
श्रीरामावेगळी जनकबाळी। न करवेचि पैं
आम्हां॥३६॥ जैसी सर्वांगीं जडली व्योमा^७।
वेगळी न करवे नीळिमा^८। तेंवी सीता वेगळी
श्रीरामा। सर्वथा आम्हां न करवे॥३७॥ ऐसेनि
करितां सीताहरण। आम्हां तुम्हां आलें मरण।
सकळ कुळाचें निर्दळण। होईल जाण लंकेशा
॥३८॥ नकटी होवोनियां आधीं। ससैन्येसीं
खरू वधिला युद्धीं। तरी शूर्पणखेची मूढबुद्धी।
ऐकतां त्रिशुद्धी निमशील^९॥३९॥

परस्त्रीहरणाचे दुष्परिणाम:- सहस्रबाहु
गर्वेकरि^{१०}। ऋषीची धेनु बळें हरी। त्यातें
ब्रह्मचारी मारी। क्षणामाझारी ससैन्य॥४०॥
करितां परदारहरण। अवश्य आम्हां आलें मरण।
म्हणोनि मारीच रावणचरण। धरी तंव रावण
क्षोभला॥४१॥

१ बोलणे, २ भयाची उत्पत्ति, ३ मरणावस्था, ४ उत्पन्न झाल्यास, ५ धैर्याचा, ६ स्त्रीचे हरण, स्त्री पळविणे, ७ आकाशाला,
८ निळेपणा, ९ मशील, १० गवनि.

रावणाचा क्षोभ व मारीचावर राग:- दोघे
माणसें वनवासी। नाहीं सैन्यसामुग्री त्यांसी।
त्यांचें भय मज दाविसी। तरी तूं जालासी
नपुंसक॥४२॥ तूं तंव बळिष्ठ संपूर्ण। ते काय
जाली आंगवण^१। होतां श्रीरामनामस्मरण।
कंपायमान कां होसी॥४३॥ मी तंव रावण
दुर्धर। बंदीं घातले ग्रह सुरवर। श्रीराम बापुडें
किंमात्र^२। त्याचें भय थोर सांगसी॥४४॥ म्यां
जितिल्या थोर थोर धुरा^३। तेथें कोण पाड
श्रीरामचंद्रा। धाकुटा हाही निशाचरा। धरीं धीर
पुरा मारीचा तूं॥४५॥ ऐकोनि रावणाचें वचन।
मारीच जाला हास्यवदन। रावणा न धरीं
गर्वाभिमान। पूर्ण कथन अवधारीं॥४६॥

पुरा वीर्यादहं राजन्यर्यटनृथिवीमिमाम्।

बलं नागसहस्रस्य धारयन्पर्वतोपमः॥१०॥

अवजानन्न संमोहाद्बालोऽयमिति राघवम्।

विश्वामित्रस्य तां वेदिमभ्यधावं कृतत्वरः॥११॥

मारीच स्वतःचा अनुभव सांगतो :-
तुझ्याचऐसा लंकानाथा। मज पूर्वी बळदर्प
होता। जे बाळ मानोनि रघुनाथा। त्याच्या
विघाता करूं गेलों॥४७॥ अंगीं नागायुतबळ^४।
श्रीराम सगळें गिळीन बाळ। विश्वामित्रादि ऋषी
सकळ। मारोनि तत्काळ भक्षीन॥४८॥ ऐसी
धरोनियां हांव। आश्रमीं घेतली धांव। तंव
निःशंक धनुर्वाडा^५ राघव। बाणलाघव अनिवार
॥४९॥ मारीच सुबाहु महावीर। सर्वे निधडे
निशाचर। मारूं जातां श्रीरघुवीर। बाण दुर्धर
सूटले॥५०॥ राक्षस देखोनियां क्रूर। डळमळीना
श्रीरामचंद्र। सुटला बाणांचा महापूर। वीरें वीर
खोंचले॥५१॥ माझा मुद्गल केला कूट।
सुबाहूचें ओढण^६ केलें पीठ। वीर पाडिले
उद्धट। ऐसा रणसुभट श्रीराम॥५२॥ श्रीरामें
बाण सोडिला तिधारा। तो म्यां तोडिला

खर्गधारा। भल्लानें सुबाहु केला पुरा। मज पिसारा
लागला॥५३॥ पिसारा लागला ब्रह्मांडीं। तेणें
डोळां आली झांपडी। अंगीं भोवंडी अशुद्ध नाकीं
तोंडीं। वळे मुरकुंडी हातां पायां॥५४॥ बाण
पिसान्याचा दुर्धर वारा। घायें उडविलें अंबरा।
शतयोजनें समुद्रतीरा। मूर्च्छापत्र पुरा
पाडिलों॥५५॥ वटारिले नेत्रवाट^७। घरघरीत
वाजे कंठ। धाकें धुकधुकितसे पोटा। प्राणसंकट
मज आलें॥५६॥ अर्धोन्मीलित जाले नयन।
प्राण जाला अति सुलीन। शरीर जालें अचेतन।
बाणार्धखंडें मरण मज आलें॥५७॥ उरला होता
आयुष्यकण। तेणें मी जालों सावधान। घायें
गेली आंगवण। धैर्य संपूर्ण पळालें॥५८॥
श्रीरामबाणाचा भेदरा^८। थोर लागला
दशशिरा^९। सर्वत्र देखोनि श्रीरामचंद्रा।
चराचरामाझारीं॥५९॥

वृक्षे वृक्षे हि पश्यामि चीरकृष्णाजिनांबरम्।

गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम्॥१२॥

अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि रावणम्।

रामभूतमिदं सर्वमरण्यं प्रतिभाती मे॥१३॥

राममेव हि पश्यामि रहिते राक्षसेश्वरम्।

दृष्ट्वा स्वप्नगतं राममुद्भ्रमामीव चेतनः॥१४॥

चीरकृष्णाजिनांबर। जटामुकुटधनुर्धर। देखें
वृक्षोवृक्षीं श्रीरामचंद्र। प्रळयरुद्र मारक॥६०॥
भयभीत चकितदृष्टी। श्रीराम देखें
कोट्यनुकोटी। श्रीराममय ही सृष्टी। धाक पोटीं
बाणांचा॥६१॥ पक्षी सावज वर्नी फडके।
श्रीराम म्हणोनी मी वचकें। लहान थोर जें जें
देखें। तें तें श्रीराम देखें धगधगीत॥६२॥ देखतां
वृक्षांची दाटी। श्रीरामचि देखें दृष्टीं। धाकें
गजबजिलों पोटीं। ऐसी श्रीरामें पाठी पुरविली
॥६३॥ स्वप्नाचिये परिपाटी। श्रीराम देखें दृष्टी।
श्रीरामाचा धाक पोटीं। श्रीरामें पाठी

१ सामर्थ्य, २ कःपदार्थ, ३ पुढारी, ४ दहाहजार हत्तीचे बळ, ५ धनुर्धर, ६ ढाल, ७ डोळे, ८ भय, ९ रावण.

पुरविली॥६४॥ श्रीराम बाणाचा पिसारा। तेणें
ऐसा लाविला भेदरा^१। तरी विरोधितां
श्रीरामचंद्रा। उरी निशाचरां उरेना॥६५॥
श्रीरामधाक मज मानसी। त्या मज धाडितां
रामापासीं। जीव जाईल देखतां त्यासी।
निश्चयेसी रावणा॥६६॥ रकारादि वर्णजल्प।
ऐकतां मजला थोर कंप। श्रीरामानामाचा
आलाप। तेणें सकंप सर्वदा॥६७॥

रावणाला परावृत्त करण्याचा कळकळीने
प्रयत्न :- श्रीरामाच्या पूर्वार्धबाणें। जीव
वांचला दैवगुणें। आतां त्यापासीं जाणें। तें तो
मज प्राणें सोडीना॥६८॥ जें मज मागें विंधिला
बाण। तें रामा होते बाळपण। आतां तारुण्य
संपूर्ण। घायें प्राण घेईल॥६९॥ देखतांचि
श्रीरघुनाथ। माझे जीवित्वाचा अंत। मी सर्वथा
नवचें^२ तेथ। त्रिसत्य सत्य मद्वाणी॥७०॥

रावणाचे प्रलोभन :- ऐसें सांगोनि रावणासी।
मारीच रडे उकसाबुकसीं। मग रावणें धरोनि
पोटासीं। काय त्यासी बोलत॥७१॥ मनुष्य
खाजुकें^३ आम्हांसी। त्या रामातें तूं कां भीसी।
सीता साधल्या मजसीं। अर्धराज्यासी देईन
॥७२॥ जैसा माझा ज्येष्ठ कुमरू। त्याहूनि
करीन राजधरू। तुज मी देईन छत्र चामरू।
सैन्यसंभारू। गज वाजी॥७३॥ सांडी
रामभयाची धुकधुक। अर्धराज्य देईन देखा।
निधडा होई निःशंक। माझी भाक तूं घेई॥७४॥

मारीचाचे उत्तर :- तरी मेल्यामागें पिंडदान।
ते भक्षिती कागश्चान^४। श्रीरामें घेतलिया माझा
प्राण। राज्य कोण भोगील॥७५॥ तुझी बुद्धि
ऐकतां जाण। ना मारीच ना रावण। ऐसे करील
श्रीरामबाण। कुळनिर्दळण राक्षसां॥७६॥
नकटीची केवळ दुर्बुद्धी। तिणें भेदिली तुझी

बुद्धि। परदारहरणविधी^५। करी तो त्रिशुद्धी
महामूर्ख॥७७॥ देखतां नकटीचा मुखवट।
तत्काळ बुद्धीस होय पालट। जालासी परदार
लंपट। शठ नष्ट महापापी॥७८॥ होतां नकटीचें
दर्शन। निमाला त्रिशिरा खर दूषण। आतां
निर्दाळावया रावण। नकटें वदन आणिलें
॥७९॥ स्वयंवरीं वरावया सीतेतें। धनुष्य
वाहतां अति स्वार्थें। धनुष्य न उचलतां तूतें। तें
श्रीरामें भंगिलें॥८०॥ तें काय झाली आंगवण।
कां न केलें सीताहरण। सभेसी जालें काळें
वदन। घेवोनि प्राण पळालासी॥८१॥ तूं पळसी
विराधाभेणें। तो श्रीरामें मारिला न लागतां क्षण।
तेथें तूं बापुडें रावण। मशक कोण संग्रामीं
॥८२॥ शूर्पणखेची दुष्ट बुद्धी।
श्रीरामदारहरणविधी। बाणीं दाही मस्तकें छेदी।
तेणें त्रिशुद्धी निमशील॥८३॥ स्वामीची वासना
पुरवित। संवादीं मिळतील बहुत। परी यथार्थ
धर्म परमार्थ। सागंता आस दुर्लभ॥८४॥ ऐक
बापा लंकानाथा। म्यां सांगितलें यथार्थता। तें जें
न माने तुझिया चित्ता। तें माझी कथा अवधारीं
॥८५॥ होतां श्रीरामदर्शन। तत्काळ जाईल
माझा प्राण। तेथें मी न वचें वाहिली आण। तेणें
रावण क्षोभला॥८६॥

रावणाचा संताप व मारीचाला ठार करण्याचा
मानस :- श्रीराम तुझा घेईल प्राण। तरी मी
मारितां राखेल कोण। वर्मी खोंचला रावण। तुझें
निर्दळण माझेनि॥८७॥ आज्ञाभंगो^६ नरेंद्राणां।
राजाज्ञेचें उल्लंघन। करिता रायें करावें हनन। संदेह
जाण न करावा॥८८॥ सेवक मोडी स्वामीचें
वचन। यदर्थ शास्त्रविधि-विधान। सेवकासी
करावें हनन। हें तुझें मुख्य मरण माझेनि॥८९॥
श्रीराम मानव रंक तापसी। त्याचें भय मज

१ भीति, २ जात नाही, येत नाही, ३ भक्ष्य वस्तु, ४ कावळे व कुत्रे, ५ दुसऱ्याची बायको पळविणे, ६ राजाची आज्ञा मोडणे.

दाविसी। तो मी गिळीन एका घासीं। लक्ष्मणासीं
समवेत ॥१०॥ मी तंव क्षोभल्या रावण। धाकें
निमती राम लक्ष्मण। मग सीतेचें पाणिग्रहण। मी
करीन प्रतापें ॥११॥ मारीचाचा करावया घात।
कोपें खवळला लंकानाथ। तंव मारीच पडला
विचारांत। उभयथा मृत्यु मज आला ॥१२॥

रामादपि च मर्त्यं मर्त्यं रावणादपि।

उभाभ्यामपि मर्त्यं वरं रामो न रावणः ॥१५॥

रावणाच्या हस्ते मरण्यापेक्षा श्रीरामांच्या हातून
मरण येणे उत्तम म्हणून मारीचाची कबुली :-
जातां पंचवटी आंत। अवश्य वधील
श्रीरघुनाथ। आणि तेथें न वचतां अनर्थ।
लंकानाथ वधील ॥१३॥ रावणाचे हातें मरण। तें
मज जालें अधःपतन। आणि लागतां
श्रीरामबाण। कृतकल्याण मज तेणें ॥१४॥
अति दुर्धर श्रीरामबाण। घायें वारील जन्ममरण।
ज्यासी लागे तो सुखसंपन्न। कृतकल्याण
रामबाणें ॥१५॥ ऐसें विचारोनि चित्ता। मारीच
म्हणे लंकानाथा। बोलिलों श्रीराम भयाची
वार्ता। तुझ्या पुरुषार्था पहावया ॥१६॥
करावया श्रीरामासीं रण। तुझी कैसी आंगवण।
तूं तंव अति पुरुषार्थी रावण। तरी साह्य पूर्ण मी
तुज ॥१७॥ हरावया श्रीरामकांता। सर्वस्वें
वेंचीन जीविता। निमेषें प्रलोभोनि सीता।
मृगवेषतावैभवे ॥१८॥ ऐसें ऐकोनि
मारीचवचन। सुखावला दशानन। मग धांवोन
दिधलें आलिंगन। आणि कंठाभरण अर्पिलें
॥१९॥ ऐशा दोघीं करोनि गुजगोष्टी। मग बैसोनि
स्थपृष्टीं। ठाकोनि आले पंचवटी।
श्रीरामजगजेठी जे ठायीं ॥१००॥ मागें ठेवोनि
सारथि स्थ। दोघे आले वनाआंत। मग
मारीचासी म्हणे लंकानाथ। कृतकार्यार्थ।

साधावा ॥१॥ कामीकमनीय^१ मृगरूपता।
धरोनि सवेग प्रलोभोनि सीता। दूरी न्यावें
श्रीरघुनाथा। सौमित्रभ्रात्यासमवेत ॥२॥ येतां
देखोनि रामबाणासी। अदृश्य व्हावें लाघवेंसीं।
तंव मी हरीन जानकीसी। मग लंकेसी जाऊं
दोघे ॥३॥ ऐसी आसत्वे सांगोनि गोष्टी। हरिखें
त्याची पाठी थापटी। परम प्रीती धरोनि पोटीं।
पंचवटीं प्रवेशले ॥४॥ करितां जानकीचें हरण।
धाकती^२ मारीच आणि रावण। एका जनार्दन
शरण। कथाविदान अवधारा ॥५॥ पुढील
श्रीरामचरित्र। अति गुह्य आणि विचित्र। श्रवणें
पातकी होती पवित्र। चिदचिन्मात्र^३
श्रीराम ॥६॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
अरण्यकांडे एकाकारटीकायां मारीचरावण-
पंचवट्यागमनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥
श्लोक ॥१५॥ ओव्या ॥१०६॥

अध्याय चौदावा

हरिणरूपी मारीचाचा वध

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

रावणाचे पंचवटीत आगमन, तेथील विध्वंस
पाहून त्याची बिकट अवस्था :- श्रीरामाश्रम
पंचवटी। रावण देखोनि आपुल्या हृष्टीं।
मारिल्या राक्षसांच्या कोटी। तेणें पोटीं
दचकला ॥१॥ राक्षसांची दीर्घ मर्ढीं। पडलीं
देखोनि करवंडीं^४। मारीच अत्यंत हडबडी।
खाजवी शेंडी भयभीत ॥२॥ आर्घीच
श्रीरामभयें भीत। त्यावरी देखोनि राक्षसघात।
मारीच चळचळां कांपत। जे राक्षसां अंतक
श्रीराम ॥३॥

१ विलासी जनास रमणीय वाटणारी, २ भिरू लागले, ३ चैतन्य व जड एतद्रूपी, ४ तुकडे होऊन.

मारीचाचा अनुनयः- देखोनि राक्षसांचें कंदन। मारीचास स्वयें रावण। अत्यंत देऊन सन्मान। त्याचे चरण दृढ धरिले॥४॥ सीताहरण अति निर्वाण। खुंटले स्वामिसेवकपण। कृपा करोनि आपण। जानकीहरण साधावें॥५॥ ज्यालागीं आमुचें आगमन। तें कार्य साधावें आपण। दावोनियां^१ मायामृगमोहन^२। सीताहरण मज सार्धी॥६॥

स रावणवचः श्रुत्वा मारीचो राक्षसाधिपः।

मृगो भूत्वाश्रमपदे रामस्य विचचार ह॥१॥

रुक्मबिंदुशतैश्चित्रः प्रवालमणिभूषितः।

मुक्ताजालपरिच्छन्नः स बभूव मनोहरः॥२॥

मारीचाची मनःस्थिति :- ऐकोनि रावणाचें वचन। मारीच म्हणे आलें मरण। श्रीरामबाणें देतां प्राण। तें आपण अति धन्य॥७॥ अंतीं करी जो रामस्मरण। तो स्वयें होय ब्रह्म पूर्ण। त्याचा लागलिया निजबाण। कृतकल्याण होईन मी॥८॥ श्रीरामाच्या बाणघातीं। दासी होती चारी मुक्ती। अनायासें ब्रह्मप्राप्ती। श्रीराममूर्ति देखिलिया॥९॥ ऐसें विचारोनि चितीं। रावणा सुख द्यावया अंतीं। जाला विचित्रमृगाकृती^३। लंकापति विस्मित॥१०॥

मारीचाचे हरिणस्वरूप, त्याचे वर्णन:- नाही सांडीमांडी गेली। नाही फेडीवेडी देखिली। घवकरी^४ मृगशोभा शोभली। पडली भुली लंकानाथा॥११॥ तनु मनोहर सोनसळी। रत्नबिंदु रोममूळीं। पृथीं शोभे मुक्ताफळीं। नभोमंडळीं जेंवी तारा॥१२॥ खुर आरक्त प्रवाळवर्णीं। कळावया^५ मरकतमणीं। पाचुबिंदु उमटले श्रवणीं। कर्णाभरणीं अति शोभा॥१३॥ इंद्रनीलशृंगें रत्नमुडडी। आरक्त नेत्र जिव्हा तांबडी। ठाणठकारपरवडी। मृगशोभा गाढी

शोभत॥१४॥ शृंगागीं मणी लखलखती। पुच्छ तळपे सिंदुराकृती। शुभ्र उदर हंसस्थिती। विचित्राकृति मृगशोभा॥१५॥ अंगींच्या तेजाची प्रगल्भा। लोपती रविचंद्रांची प्रभा। सोलीं व लावण्याचा गाभा। मृगशोभा शोभत॥१६॥

मृगाचे अंगविक्षेप, सर्वास आश्चर्य :- ऐसा चवकत^६ बिचकत। चकितदृष्टीं चपळ पाहत। कांहीं चरत कांही फडकत। आश्रमांत स्वयें आला॥१७॥ रिघोनियां पंचवटी। सन्मुख सीतेचियां दृष्टी। श्रीराम देखे जगजेठी। ऐसा निकटीं विचरत॥१८॥ श्रीरामापासोनि फडके दुरी। निकट विचरे सीतासुंदरी। सर्वांगें दावोनि साजरीं। क्षणामाझारीं मोहिली॥१९॥ मृगासीं होतां दृष्टिभेटी। हर्ष जानकीचे पोटीं। त्याचें लावण्य देखतां दृष्टीं। आल्हाद पोटीं सीतेसी॥२०॥ देखोनि मृगाचे अवयव। सीतेसी सुख अभिनव। परम सुखें सुखावे जीव। जडला भाव^७ मृगस्वरूपीं॥२१॥ त्याचें पहावया स्वरूप। सीतेसी अतिशयें साक्षेप^८। तंव तो आला अति समीप। आपलें स्वरूप दावावया॥२२॥ सीता अंग प्रत्यंग न्याहाळी। जवळ येवोनि कुरवाळी। तंव मृदुरोमा तनु कोंवळी। दोहीं करतळीं निवारी॥२३॥ देखोनि मृगशोभा अत्यंत। स्वर्गीं सुरवर जाले भ्रांत। कोण कोणाचा कैचा येथ। महा अद्भुत हा मृग॥२४॥ देखोनियां मृगाकृती। ऋषीश्वर पडले भ्रांतीं। तटस्थ ठेली चित्तवृत्ती। अवघे पाहती टकमकां॥२५॥

मृग पाहून सीतेला त्याचे आकर्षण:- होतां मृगाचें दर्शन। मृग आकर्षी सीतानयन। मृग सौंदर्या वेधलें मन। लागलें ध्यान मृगाचें॥२६॥ हर्षें सांगे श्रीरामासी। उल्हासें बोले लक्ष्मणासी।

१ कपटी मृगरूपाने भुलवून, २ आश्चर्यकारक मृगरूप धारण करणारा, ३ मोहकारक, ४ हस्तभूषणे, ५ घाबरलेला, ६ लोभ, ७ आग्रह.

मृगसौंदर्या शोभा कैसी। हेमांगेंसी^१ रत्नावळी
॥२७॥ वने हिंडतां कोट्यनुकोटी। ऐसिया मृगेंसीं
नव्हे भेटी। मज पाहतां निजदृष्टीं। ऐसा मृग सृष्टीं
नसेल॥२८॥ हा नाही स्त्रष्ट्याने^२ स्त्रजिला। नाही
कर्मजन्य जन्मला। निखळ^३ लावण्याचा
ओतिला। दैवें धाडिला मजलागीं॥२९॥

सीतेची श्रीरामांना विनंती:- ऐसें सीता बोले
आपण। श्रीरामा घाली लोटांगण। जें मज अपूर्व
मागणें दान। तें आपण मज द्यावें॥३०॥ तूं तंव
उदार चक्रवर्ती। मी मागतें अति प्रीतीं। कृपा
करावी श्रीरघुपती। कृपामूर्ति कृपाळुवा॥३१॥
म्हणोनि चरण धरिले लल्लाटीं। अश्रु भरले
नेत्रवाटीं। सलज्ज पाहे गोरटी। श्रीरामदृष्टी लक्षोनी
॥३२॥ मृगत्वचा अति कोंवळी। हेमरत्नें शोभे
मुक्तावळी। अयोध्या प्रवेशनकाळीं। त्याची
कांचोळी करीन मी॥३३॥ येथोनि अयोध्या
प्रवेशावयास। उरली अवधी षण्मास। तरी ते
कंचुकीची बहुत आस। तुम्हीं उदास न व्हावें
॥३४॥ दिव्यालंकारभूषण त्याहूनि त्वचा
शोभायमान। तियेपुढें नवरत्न। खद्योत जाण
श्रीरामा॥३५॥

इति सीतावचः श्रुत्वा दृष्ट्वा च मृगमद्भुतम्।
उवाच राघवो हृष्टो भ्रातरं लक्ष्मणं वचः॥३॥
पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः स्पृहामुल्लसितामिमाम्।
रूपश्रेष्ठतया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति॥४॥
न वने नंदनोद्देशे न चैत्रथसंश्रये।

कृतः पृथिव्यां सौमित्रे योऽस्य कश्चित्समो मृगः॥५॥

राम-लक्ष्मण संवाद :- मृगाचे हृदयींचें हृदत।
जाणोनि सीतेचें मनोगत। संतुष्टला श्रीरघुनाथ।
कर्तव्यार्थ लक्षोनी॥३६॥ श्रीराम म्हणे गा
सौमित्र। पाहें पां कैसा मृग सुंदर। ठाणमाणें^४
अति गंभीर। हेमशरीर रत्नांक॥३७॥ ऐसा मृग
नंदनवनीं। पूर्वीं नाही देखिला नयनीं। नाहीच

चित्ररथवनीं। ऐसा त्रिभुवनीं असेना॥३८॥ वनें
हिंडतां दिक्पुटीं^५। ऐशा मृगासी नाहीं भेटी।
लावण्य मृगाची कसवटी। नाहीं दृष्टीं देखिली
॥३९॥ या मृगत्वचेची कांचोळी। सप्रेम मागे
जनकबाळी। अयोध्याप्रवेशाचिये काळीं। स्वयें
वेल्लाळी लेऊं पाहे॥४०॥ जें अपूर्व मजकारणें।
प्रथम सीतेचें मागणें। नेदीं म्हणतां लाजिरवाणें।
मृग मारणें त्वचार्थ॥४१॥ सीतेच्या
मागण्यासाठीं। मृगवधार्थ श्रीराम उठी। हेमाभरणी
धनुष्य मुष्टीं। बाण पृष्टीं सज्जुनी॥४२॥ श्रीरामें
मांडोनियां ठाण। धनुष्यां वाहिलासे गुण। सितीं^६
लाविलासे बाण। मृग लक्षोन निघाला॥४३॥

यावत्पृषतमेकेन सायकेन निहन्म्यहम्।

हत्वैतच्चर्म चादाय शीघ्रमेष्यामि लक्ष्मण॥६॥

सीतेची हौस पुरविली पाहिजे :- लक्ष्मणा
ऐकें सावधान। बाणें ऐकें मृग मारीन। मृगचर्म
शोभायमान। सीतेसी देईन सुखार्थ॥४४॥
मृगचर्म आलिया हाता। परम सुखें सुखावे
सीता। ऐकें तिच्या मनोगता। उभयभागता
विभागूं॥४५॥ अर्धचर्माची कंचुकी पूर्ण।
अर्धचर्माचें मज आसन। करितां
अयोध्याप्रवेशन। शोभायमान आम्हां दोघां
॥४६॥ मृगचर्माचें भूषण। एक कंचुकी एक
आसन। ऐसें सीतेचें भावी^७ मन। पतिवंचन
करू नये॥४७॥ उत्तम अन्न आणि पक्वान्न।
वस्त्रें अलंकार आणि भूषण। पतीवीण भोगी
आपण। ते स्त्री जाण समवेश्या॥४८॥

अहमेतद्वनिष्यामि मृगरत्नं न संशयः।

इह त्वं भव सन्नद्धः शस्त्रवानक्ष मैथिलीम्॥७॥

यावद्गच्छामि सौमित्र मृगमानयितुं वनम्।

न गंतव्यमितोऽन्यत्र यावन्नाहमिहागतः॥८॥

राक्षसादृष्टभावत्वाद्वितर्काः संभवन्ति हि।

तथा तु तं समादिश्य भ्रातरं तु पुनः पुनः॥९॥

१ सुवर्णमय शरीराने, २ ब्रह्मदेवाने, ३ सर्व, ४ अंगाच्या बांध्याने, ५ आठहि दिशांमध्ये, ६ धनुष्याच्या दोरीला, ७ इच्छी.

आपण परत येईपर्यंत आश्रमातून कुठेहि जाऊ नये असा लक्ष्मणाला दंडकः- असो हे ऐसी सीतेची कथा। लक्ष्मणा सावध ऐक आतां। मृग मारोनि मज न येतां। तिळभर परता होऊं नको ॥४९॥ मृग मारीन मी निश्चित। जरी मिळाले त्रैलोक्यांचे दैत्य। तरी मी मार्गे न सरें श्रीरघुनाथ। संशय येथ न मानावा ॥५०॥ राक्षसांसीं पडिलें हाडद्वंद्व। तुवां नसावें असावध। शस्त्रात्रीं असावें सन्नद्ध। सीता सावध रक्षावी ॥५१॥ गुज सांगे सौमित्रकाणीं। राक्षस मायावी ये वनीं। सीता नेतील छळोनी। सावधानीं रक्षावी ॥५२॥ मृग मारोनि मी ये जंववरी। तुवां न व्हावें येथोनि तिळभरी दूरी। संकट आलियाही जीवावरी। धीरें निर्धारिं सहावें ॥५३॥ मजविषयीं कांहीं चिंता। तुवां न करावी गा सर्वथा। सावधानें राखावी सीता। मागुतमागुता सांगत ॥५४॥ अति संकट देखसी दृष्टीं। तरी न सांडावी पर्णकुटी। तुझे कानीं सांगेन गुह्य गोष्टी। सीता गोरटी रक्षावी ॥५५॥ सन्मुख आलिया राक्षसकोडी। अंगाचिया निजप्रौढीं। युद्धा न निघावें तांतडीं। सीता रोकडी ते नेतील ॥५६॥ तुज गोंवोनि संग्रामासीं। राक्षस नेतील सीतेसी। झणीं सीतेसी विसंबसी। निश्चयेसीं तुज सांगें ॥५७॥ तूं चढतां संग्रामपृष्टीं। मुख्य जानकी नाठवे पोटीं। मग एकली देखोनि पर्णकुटीं। राक्षस कपटी हरतील ॥५८॥ म्यां सांगितल्या ज्या ज्या युक्ती। त्या सुदृढ धराव्या चित्तीं। नाना परीच्या उपपत्तीं^१। सीता सती रक्षावी ॥५९॥ ऐसें सौमित्रा सांगोन। वेगें निघे मृग लक्षून। सर्वेचि परतोन येऊन। सांगे पुन्हा सीता रक्षावी ॥६०॥

मृगाने हूल दाखवून श्रीरामांना लांब लांब नेले :- वारंवार करोनि नेम। मृगवधार्थी निघे

राम। धनुष्यबाणाचा आक्रम^२। अति संभ्रम^३ तद्वर्धी ॥६१॥ श्रीराम देखोनी धनुष्यमुष्टी। मृग फडके चकितदृष्टी। सांडोनियां पंचवटी। उठाउठीं^४ पळतसे ॥६२॥ शूर्पणखेचें नासिकाच्छेदन। तेथें मृगाचें आगमन। येतां देखोनि श्रीरघुनंदन। सवेग गमन तेणें केलें ॥६३॥ राम देखोनियां दुरी। मृग चाटी पाठीवरी। तया स्थळा नांव चाटोरी। गंगातीरीं अद्यापि ॥६४॥ श्रीराममुखचंद्र न्याहारी^५। तया स्थळा नांव चांदोरी। श्रीराम न्यावा बहुत दुरी। निघे झडकरी मृग वेगें ॥६५॥ काहाडोनि न्यावा रघुवीर। मृग फडकला मध्यमेश्वर। दावळ^६ दावोनि श्रीरामचंद्रा। मृग पुढारां चालिला ॥६६॥ दुरी अंतरावया पंचवटी। मृग पळाला गंगातटीं। श्रीराम धांवे पाठोपाठीं। धनुष्य मुष्टीं सज्जोनि ॥६७॥ कोठें देतो दृष्टी भेटी। कोठें पाहतां न दिसे सृष्टीं। श्रीराम मृगाची न सांडी पाठी। दृढ बाणाटी सज्जोनि ॥६८॥ कोठें दिसे कोठें न दिसे। कोठें उडे मृगविन्यासें^७। श्रीराम धांवे अति आवेशें। बाण सपिच्छ विधावया ॥६९॥

निरनिराळ्या ठिकाणच्या खुणा व त्यांची नांवे :- देखोनि श्रीरामाचा बाण। मृग वेगें सोडी ठिकाण। त्या ठाया नांव ठाण। सावधान अवधारा ॥७०॥ प्रथम कुंकुमठाण। मातुळठाण नागठाण। वादामठाण पांचवें तें भौपठाण। मृग ठिकाण सोडित ॥७१॥ मृगपाप छेदी श्रीरामरावो। तो छिन्नपाप देहगांवो। नेऊर^८ विंधोनि पाडिला पहाहो। ते नेउरगांवो तेथें कीं ॥७२॥

श्रीरामांचा बाण लागताच मारीचाने श्रीरामांच्या आवाजात मारलेली हाक :- भाळ भेदलें

१ युक्तीनी, २ स्वीकार, ३ आवेश, ४ लगबगीने, ५ पहा, ६ डावा भाग, ७ हरिणाच्या गतीने, ८ पायाचा घोटा.

जिह्वारीं। तो भाळगांव गंगातीरीं। लक्ष्मणा धांव
झडकरी। गिरागजरीं मृग पडिला॥७३॥

संप्राप्तकालमाझाया चकार सुमहास्वनम्।
सदृशं राघवस्येव हा सीते लक्ष्मणेति च॥१०॥
हा लक्ष्मणेति चक्रोश त्राहीति महता वने।
स्वरमेनं तु संश्रुत्य लक्ष्मणस्तां प्रहास्यति।
लक्ष्मणेन विहीनां तां मैथिलीं रावणो हरेत्॥११॥

लागतां श्रीरामाचा बाण। करोनि सप्तपाताळ
उड्डाण। मारीच सांडी निजप्राण। पाव लक्ष्मणा
म्हणोनि॥७४॥ मारीच महामावकर। श्रीराम
स्वरासारिखा स्वर। करोनि आक्रंदे दुस्तर। दीन
उत्तर तें ऐका॥७५॥ लक्ष्मणा वेगीं धांव पाव।
मिळोनि राक्षससमुदाव। रणीं निरोधें निरोधिलें
पहा हो। महाबाहो धांव वेगीं॥७६॥ तूं तंव
माझा निजसखा। रणभूमीचा पाठिराखा।
राक्षसीं मारिलें मारिलें देखा। रणमोचका पाव
वेगीं॥७७॥ ऐसिया युक्तीं आक्रंदोन।
मृगरूपाचा त्याग करोन। मारीच राक्षस होतां
जाण। घेतला प्राण श्रीरामबाणें॥७८॥

मारीचराक्षसास उत्तम गति :- मृगदेह
राक्षसदेहो। स्थूललिंगकारणदेहो। श्रीरामें छेदोनि
निःसंदेहो। मारिला पहाहो मारीच॥७९॥ मरणें
मारिलें जन्मासहित। देही विदेही केला घात।
माया मारोनियां समस्त। बाणें अत्यंत सुखी
केला॥८०॥ श्रीरामाचा निजबाण। ज्यासी लागे
तो सभास्य पूर्ण। बाण नव्हे हा आनंदघन।
सुखसंपन्न श्रीरामें॥८१॥ स्थूल देहातें छेदित। ते
योद्धे देखिले बहुत। परी जीवीं जीवपणा करी
घात। श्रीरघुनाथ निजयोद्धा॥८२॥ छेदोनियां
भयाभय शोक। छेदोनियां द्वंद्वदुःख। श्रीरामें
दिधलें महासुख। सुखाचें सुख श्रीराम॥८३॥
मारीचानें नेम केला देख। श्रीरामबाणें पावेन
सुख। तें रामें दिधलें आवश्यक। शत्रु सेवक

समपदीं॥८४॥ जें सुख भोगिती सनकादिक।
तेंचि सुख मारीचास दे आवश्यक। बाप कृपाळु
रघुकुळटिळक। सुखदायक संग्रामीं॥८५॥

मारीचाने मारलेल्या हाकेमुळें श्रीराम साशंक :-
यापरी श्रीरामें आपण। मारीच मारिला विंधोनि
बाण। धांव पाव गा लक्ष्मण। रघुनंदन साशंके
॥८६॥ मारीचआक्रंदाची हाक। दुमदुमिले तिन्ही
लोक। हें सौमित्र ऐकोनि देख। येईल आवश्यक
धांवोन॥८७॥ धांवण्या आलिया लक्ष्मण।
अनर्थ होईल दारुण। मार्गे येवोनि रावण।
सीताहरण करील॥८८॥ जरी लक्ष्मण न येईल
तत्त्वतां। तरी त्यासी राहूं न देईल सीता। बोल
बोलेल उत्पातता^१। अति त्रासता धाडील॥८९॥
हा तंव मायावी मृग पूर्ण। अलक्ष योजिलें
विदान^२। धांवण्या आणोनि लक्ष्मण। सीताहरण
साधावें॥९०॥ ऐसें राक्षसीमायामत। आपण
जाणोनि समस्त। विलंब करों नये येथ। त्वरित
रघुनाथ रिघों पाहे॥९१॥

त्यामुळे लक्ष्मण आश्रम सोडून येण्यापूर्वीच
सत्वर परतणे :- जंव आला नाहीं लक्ष्मण।
तंव तेथें जावें आपण। विलंब करितांचि
जाण। सीता रावण हरील॥९२॥ लक्ष्मण
धांवण्या नये उठाउठीं। तंव ठाकावी^३
पंचवटी। ऐसें विचारोनि पोटीं। मग जगजेठी
निघों पाहे॥९३॥ एका जनार्दना शरण।
श्रीराम मारीच मारिला पूर्ण। धांवण्या धांवेळ
लक्ष्मण। कथाविदान अवधारा॥९४॥
स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे अरण्यकांडे
एकाकारटीकायां मारीचकपटमृगवधो नाम
चतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥ श्लोक॥११॥
ओव्या॥१४॥

अध्याय पंधरावा

लक्ष्मणाचें सांत्वन

श्रीरामचंद्राची हाक ऐकून सीता घाबरते :-
श्रीरामचंद्राय नमः। श्रीरामस्वरासमान। मारीचानें
केलें आक्रंदन। ऐकोनि सीता करी रुदन। श्रीराम
आपला सांपडला॥१॥ राम रणरंगधीर संपूर्ण।
विकट योद्धा अति दारुण। तरी तो आक्रंदे
दीनवदन। पाव लक्ष्मणा म्हणोनि॥२॥ श्रीरामाचें
आक्रंदन। ऐकोनियां दीनवदन। उगाचि राहिला
लक्ष्मण। याचें कां मन^१ द्रवेना॥३॥

आर्तस्वरं तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने।
उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम्॥१॥
सखायं भ्रातरं ज्येष्ठं रामं पंथानमागतम्।
आक्रंदमानं तु वने भ्रातरं त्रातुमर्हसि॥२॥
तं क्षिप्रमभिधाव त्वं भ्रातरं शरणैषिणम्।
रक्षसां वशमापन्नं सिंहानामिव गोवृषम्॥३॥

परंतु लक्ष्मण मात्र स्वस्थचित्त असलेला पाहून
सीतेला खेद व चिंता :- सीता म्हणे लक्ष्मणासी।
आजि कां निष्ठुर झालासी। राक्षसीं रोधिलें
रामासी। तूं कां न धांवसी धांवण्या॥४॥ तूं
जिवलग बंधु सुखा। रणांगणींचा पाठिराखा।
ऐकोनि श्रीरामाच्या हाका। धांवण्या तूं कां न
धांवसी॥५॥ जैसा व्याधिग्रस्त केसरी^२। वनीं
वेढिजे वानरीं। श्रीराम तैसा वनांतरी। निशाचरीं
वेढिला॥६॥ श्रीराम रणरंगधीर पूर्ण। तोही
आक्रंदें आला शरण। शरणागताचें रक्षण। केंवी
आपण न करिसी॥७॥ ऐसें बोलोनियां सीता।
लक्ष्मण चरणीं ठेवी माथा। श्रीराम पावला
अति आकांता। धांवणें तत्त्वतां करीं वेगीं॥८॥

श्रीरामांच्या सामर्थ्याचे महिमान :- ऐकोनि
सीतेचें वचन। सौमित्र घाली लोटांगण। ऐक
माते सावधान। रघुनंदननिजमहिमा॥९॥

देवि देवमनुष्येषु गंधर्वेषु पतत्रिषु।
राक्षसेषु पिशाचेषु किन्नरेषु मृगेषु च।
अशक्यस्तव वैदेहि भर्ता जेतुं न संशयः॥४॥

सुरासुर नर किन्नर। दानव मानव निशाचर।
यक्ष राक्षस विद्याधर। पळती सत्वर श्रीरामबाणें
॥१०॥ पिशाच गुह्यक गंधर्ववीर। त्रैलोक्यींचे
निधडे^३ शूर। पक्षी पन्नग^४ विखार। पळती सत्वर
श्रीरामबाणें॥११॥ विरिंच्यादि^५ सुरेश्वर। कांपती
देखोनि श्रीरामशर। पिनाकपाणि^६ श्रीशंकर^७।
तोही श्रीरामासमोर होऊं न शके॥१२॥ देखोनि
श्रीरामाचा बाण। शंकर घाली लोटांगण। त्या
श्रीरामासी मारील कोण। व्यर्थ रुदन कां करिसी
॥१३॥ तुजदेखतां त्रिशिरा खर। मारिले चवदा
सहस्र निशाचर। त्या श्रीरामासी मृग किंकर^८।
केंवी साचार मारवे॥१४॥ श्रीरामबाणाच्या
निजनेटें। मेरुमांदारपर्वतफुटें^९। कळिकाळाचें पोट
फाटे। घायें उतटे^{१०} ब्रह्मांड॥१५॥

सीतेला लक्ष्मणाचे आश्वासन :- ऐसिया
श्रीरामासी देख। मृग बापुडें एकलें एक। केंवी
मारूं शकेल रंक। वृथा दुःख तूं कां करिसी
॥१६॥ श्रीराम वध्य नव्हे कोणासी। श्रीराम
वधील सर्वासी। तूं कां रडसी आक्रंदेसीं। मृत्यू
श्रीरामासी असेना॥१७॥ वसिष्ठें सांगितलें
निजवर्म। अजरामर श्रीराम परब्रह्म। हें
नाठविसी तूं मूर्ख परम। रुदनधर्म तो
मिथ्या॥१८॥ लक्ष्मणा धांव धांव सत्वर। हा
तंव नव्हे श्रीरामस्वर। राक्षस वदती मावकर^{११}।
ते तूं साचार मानिसी॥१९॥ ऐक आतां माझें
उत्तर। मृग मारोनियां सत्वर। आतांचि येईल
तुझा भर्तार। धरीं धीर जानकिये॥२०॥

श्रीरामांनी जातेवेळी दिलेल्या आज्ञेचे लक्ष्मण
स्मरण देतो :- राक्षसांचिये छळणवचनीं^{१२}। तुज

१ दया येत नाही, २ सिंह, ३ दडनिश्चयाचे, ४ सर्प, ५ ब्रह्मदेवादि, ६ पिनाकनामक धनुष्य धरणारा शंकर ७ कःपदार्थ, ८ मेरू व
मांदार यांसारखे पर्वत, ९ फाटे, १० मायावी, कपटी, ११ मायावी शब्दाने.

एकलें सांडोनि वनीं। न वचें श्रीरामाच्या धांवणीं। सत्य वाणी हे माझी॥२१॥ श्रीराम सांगे वारंवार। जीवावरी आलिया दुर्धर। तरी न सांडावी सीता सुंदर। तुजसमोर नेमिलें॥२२॥ माझेविशींची कांहीं चिंता। लक्ष्मणा तुम्हीं न करावी सर्वथा। श्रीराम बोलिला तुजदेखतां। अति सावध सीता रक्षावी॥२३॥ पुनःपुनः सांगे कानीं। राक्षस मायावी ये वनीं। सीता नेतील छळोनी। सावधानीं राखावी॥२४॥ छळावया वनांतरीं। जाली शूर्पणखा अति सुंदरी। राक्षस येतील तैसियापरी। सीता तिळभरी न विसंबें॥२५॥ श्रीरामाची शिकवण ऐसी। आणिक मी केंवी करूं तुझ्या बोलासी। तुज सांडोनि वनवासीं। रामापासीं न वचें मी॥२६॥ उल्लंघोनि श्रीरामवचन। तुझेनि बोलें जातां आपण। राक्षसीं केलिया तुझे हरण। रोकडें मरण मज आलें॥२७॥

आत्मबुद्धिर्हिताथाय गुरुबुद्धिर्विशेषतः।

परबुद्धिर्विनाशाय स्त्रीबुद्धिः प्रलयं गतः॥५॥

सर्व अनर्थाचें मूळकारण स्त्रीबुद्धि :- निजात्मबुद्धि ते हितासी। सद्गुरुबुद्धि सुखैकराशी। परबुद्धि ते विनाशासी। मूळ प्रळयासी स्त्रीबुद्धि॥२८॥ ऐकतां स्त्रीवचन जमदनी। तो निमाला तत्क्षणीं। रेणुका घायवटें^१ पडे धरणीं। क्षत्रियां रणीं निर्दाळिलें॥२९॥ तीन^२ सप्तकें^३ वधिले क्षत्री^४। रुधिरपूर वाहे धरित्रीं। स्त्रीवाक्याची हे थोरी। जे चराचरीं आकांत॥३०॥ ऐसी स्त्रीवाक्याची परी। हितोपदेशीं अनर्थ करी। तुज सांडोनि गुंफेमाझारी। तिळभरी दुरी मी न वचें॥३१॥ अति कठिण माझा भावो। मज नाही श्रीरामस्नेहो। तुज एकलें सांडोनि पाहा हो। शोधूं श्रीरामरावो न वचें मी॥३२॥ मज

काढावया गुंफेबाहेरी। धांव धांव म्हणजे निशाचरीं^५। ऐसी मायिक हाक मारी। तुजहूनि दूरी मी न वचें॥३३॥

सीतेचा संताप व लक्ष्मणावर अभिशाप:- ऐसें बोलतां लक्ष्मणा। सीतेसी कोप आला चौगुणा^६। सांडोनि मयदिची^६ गणना^६। कठिण वचना अनुवादे^७॥३४॥

नैव चित्रं सपत्नेषु पापं लक्ष्मण यद्भवेत्।

त्वद्विधेषु नृशंसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु॥६॥

प्रत्यक्ष श्रीरामाची हाक। तें म्हणसी तूं मायिक। माझे ठायीं तुझा अभिलाष। पापी निष्टंक तूं एक॥३५॥ माझा अभिलाष धरोनि मनीं। वनासी आलासी सेवक होउनि। श्रीराम राक्षसी वधिल्या वनीं। मज निजपत्नी करूं पाहसी॥३६॥ सापत्नांची हेचि बुद्धि। बंधूसी बंधु छळोनि वधी। त्याची भोगावी भोगसमृद्धी। हे दुष्टबुद्धि तुजपासीं॥३७॥ संवचोराचें^८ साजणें^९। तैसी सेवा केली लक्ष्मणें। नाना युक्तीं श्रीराम मारवणें। मज आपण भोगावया॥३८॥ श्रीरामसेवा केली प्रबळ। त्या सेवेचें हेंचि फळ। पत्नी करावी जनकबाळ। सेवा सफळ येणें तुझी॥३९॥ परदार^{१०} कामिक दुष्ट। सेवा करोनि अति शठ^{११}। आजि कळला भाव स्पष्ट। महानष्ट तूं पापी॥४०॥ श्रीराम सन्निध देखोनी। म्हणसी जानकी माझी जननी। श्रीराम राक्षसीं वधिलिया वनीं। सीता पत्नी करूं पाहसी॥४१॥ मी तंव श्रीरामाचें रंक। परपुरुषाचें न शिवें अंक^{१२}। जळो तुझे काळें मुख। माझा अभिलाष करूं पाहसी॥४२॥ तूं तंव माझा अभिलाषी। मजपासोनि दुरी न वचसी^{१३}। मीच जाईन श्रीरामापासीं। काय त्यासी वर्तलें॥४३॥

१ घायाने, २ एकवीस वेळा, ३ क्षत्रिय, ४ राक्षसांनी, ५ चौपट, ६ स्त्रियांच्या अंगी असणारे लज्जा, विनय इत्यादि गुण टाकून देऊन, ७ बोलू लागली, ८ विश्वासघातक्याचे, ९ सोबत, १० परस्त्रीची इच्छा करणारा, ११ वंचक, १२ मांडी, १३ जात नाहीस.

अश्रुपूर्णमुखी सीता तथोक्त्वा पुनरब्रवीत्।
गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि हीना रामेण लक्ष्मण॥७॥
पिबामि वा विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्।
न त्वहं राघवादन्यं कदापि पुरुषं स्पृशे॥८॥

आत्मघात करण्याची सीतेची धमकी :-
लक्ष्मणा ऐकें सावधान। श्रीरामावेगळी मी
आपण। होईन गंगेमाजी मग्न। कीं हुताशन^१
प्रवेशें॥४४॥ किंवा करीन विषभक्षण। अथवा
पर्वतपतन^२। अथवा वृक्षाग्रीं वेंघोन^३। देईन प्राण
अधःपतनें॥४५॥ परी तुजसीं अंगसंग। नाहीं
करणें विषयभोग। बोलणें हेंचि माझे निर्व्यग^४।
तूं निःसंग विषयार्थी॥४६॥ श्रीरामावेगळें
आणिकातें। नाहीं स्पर्शणें जीतें। ऐसें जाणोनि
निश्चितें। भजें भावार्थें श्रीरामा॥४७॥ ऐकोनि
सीतेची दुष्ट वाणी। सौमित्र बोटें घाली कारीं।
श्रीरामनाम स्वयें स्मरोनी। अति उद्विग्न
संतप्त॥४८॥

लक्ष्मणाचा मनःक्षोभ, सीतेला रामाज्ञेची स्पष्ट
जाणीव :- जानकीचे वर्मी वाग्बाण। साहों न
शकेचि लक्ष्मण। दृढ खोंचलें अंतःकरण।
वचनें प्राण सोडूं पाहे॥४९॥ ऐसें बोलोनि अति
कठिण। सीता आक्रोशें करी रुदन। तें देखोनि
लक्ष्मण। बोले दारुण क्षोभोनी॥५०॥

स्वभावोऽयं हि नारीणां त्रिषु लोकेषु कथ्यते।
विमुक्तधर्माश्चपलास्तीक्ष्णा भेदकराः स्त्रियः॥९॥
उपशृण्वंतु मे सर्वे साक्षिभूता वनेचराः।

न्यायवादी यथावाक्यमुक्तोऽहं परुषं त्वया॥१०॥

स्त्रीस्वभावेन दुष्टेन दुरुक्तेन न्यवस्थितम्।

यास्यामि यत्र काकुत्स्थः स्वस्ति तेऽस्तु वरानने॥११॥

स्त्रीस्वभाव दुष्ट अद्भुत। जे नवमास वाहे
उदरांत। जे सोसी सदा नरक मूत। त्या मातेसी
सुत पारखा करी॥५१॥ बंधुबंधूंसीं वैराकार^५।
वाढवावया मुख्य साचार। स्त्रीसंगाचा बडिवार।

वेगळाचार सुहृदांसीं॥५२॥ मी बोलें नित्य नित्य
निष्पाप। तो त्वां छळोनि श्रीरामप्रताप। मजवरी
घालिसी अभिशाप^६। हें महापाप जानकिये
॥५३॥ सांडोनि मर्यादा धर्मागळा^७। स्त्रिया होती
उत्सृंखळा। तें म्यां आजी देखिलें डोळां।
जनकबाळाअभिशापें॥५४॥ मज तुज साक्ष
येथें। ऐकताती समस्त भूतें। उल्लंघावया
श्रीरामाज्ञेतें। अभिशापोक्तें मज छळिलें॥५५॥
तुज सांडोनि वनांतरीं। तिळभरी म्यां न व्हावें दूरी।
हे श्रीरामाज्ञा वंदिता शिरीं। नानापरी त्वां छळिलें
मातें॥५६॥ त्वां मज घातला अभिशाप। तुझे
तुज फळेल पाप। श्रीराम न भेटे सद्रूप। भोगिसी
संताप षण्मास॥५७॥ तूं जननी मी अपत्य। हा
तंव माझा दृढ भावार्थ। तुझा तुज फळेल
वचनार्थ। अति अनर्थ पावसी॥५८॥

लक्ष्मणाच्या शपथा व निरुपायाने जाणे :-
मी अपत्य तूं जननी। हा सद्भाव माझे मनीं। तरी
राम भेटे मृग वधोनी। द्वंद्वबंधनीं^८ निर्मुक्त॥५९॥
श्रीरामाज्ञेचें रक्षण। तुजपासीं होतों जाण। म्यां
केलिया वनाभिगमन। राक्षस हरण तुज करिती
॥६०॥ पुढें श्रीरामाची दृष्टादृष्टी। सहसा तुजसी
न होईल भेटी। सोशिल्या विघ्नांचिया कोटी।
श्रीराम दृष्टीं देखसी तूं॥६१॥ तुज सांडोनि
निर्वधन^९। माझेनि न करवेचि गमन। माझे
निजसत्त्व^{१०} संपूर्ण। संरक्षण तुज असो॥६२॥

आश्रमातून जाताना रेषाबंधन व ती रेषा न
ओलांडण्याचा सीतेला दंडक :- तूं न मानसी
माझा भावो। मज पुसेल श्रीरामरावो। त्यालागीं
रक्षण निर्वाहो। करोनि पाहो मी जातों॥६३॥
श्रीरामाचा निजसखा^{११}। निर्विकल्प शुद्ध नेटका।
तरी हे माझी मर्यादा देखा। ब्रह्मादिकां
अनुल्लंघ्य॥६४॥ माझे मयदिची रेखा।

१ अग्नि, २ पर्वतावरून कडेलोट, ३ चढून, ४ ज्यात काही उणे नाही असे परिपूर्ण, ५ द्वेष, ६ निंदा, तळतळाट, ७ धर्मरूप मर्यादा, ८ शीतोष्ण, सुखदुःखादि विकाररहित, ९ रक्षणरहित, मोकळी, १० शुद्धभाव, ११ अत्यंत प्रिय.

कळिकाळासी अटक देखा। तेथें राक्षसां पै रंकां।
 केंवी आवाकां^१ करवेल॥६५॥ राक्षसां न करवे
 हरण। ऐसें ठेविलें निजरक्षण। तुवां पाळावें येवढें
 वचन। रेखा उल्लंघन न करावें ॥६६॥ योगी
 संन्यासी तापसवेणी। भिक्षेसी येतील
 आश्रमासी। तूं विश्वासूं नको तयांसीं। मयदिसी
 नुल्लंघीं॥६७॥ उल्लंघोनियां रेखेसी। जरी तूं भिक्षा
 देऊं जासी। तरी तूं राक्षसीं हरिजेसी। दुःखी होसी
 जानकिये॥६८॥ ऐसें सांगोनि लक्ष्मण। करावया
 श्रीरामगवेषण^२। सवेग निघाला आपण।
 धनुष्यबाण सज्जोनी॥६९॥

त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं
 धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम्।
 मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावत्
 वंदे महापुरुष ते चरणारविंदम्॥७२॥

श्रीराम व लक्ष्मण यांची भेट :- देव वांछिती
 राज्यवैभव। पितृवाक्यें त्यजोनि सर्व।
 चरणचालीं श्रीराघव। आला स्वयमेव
 वनवासा ॥७०॥ सीताप्रियेचें प्रियवचन।
 ऐकोनियां श्रीरघुनंदन। मायामृगीं करी धांवन।
 ते श्रीरामचरण वंदी सौमित्र॥७१॥
 ध्वजवज्रांकुशरेखा। श्रीरामपदें पाहत देखा।
 चालिला लक्ष्मण निजसखा। स्वानंदें देखा
 डुल्लत॥७२॥ श्रीरामपदीं प्रेमपूर्ण। पद दो पदीं
 लोटांगण। श्रीरामचरण लागल्या जाण। धन्य
 प्राण पै माझा॥७३॥ श्रीरामचरण लागल्या
 जाण। तृण^३ पर्ण मृत्तिका पाषाण। मस्तकीं वंदी
 तो रजःकण। धन्य चरण रामाचे॥७४॥
 श्रीरामपदें देखतां दृष्टीं। सौमित्रासी आनंदकोटी।
 गातां नाचत चालतां दृष्टीं। तंव श्रीराम जगजेठी
 देखिला॥७५॥ मृग मारोनि गंगातटीं।
 अश्वत्थतरूच्या तळवटीं। स्वस्थ बैसला श्रीराम
 जगजेठी। तंव देखिला दृष्टीं सौमित्रें॥७६॥

कुमित्रा^४ गेल्या कल्पकोटी। श्रीरामासीं नव्हेचि
 भेटी। तो सौमित्रें देखिला दृष्टीं। स्वानंदपुष्टी
 सदोदित॥७७॥ नाही श्रीरामीं युद्धकंदन। नाही
 राक्षस ना बंधन। नित्यमुक्त श्रीरघुनंदन।
 सुखसंपन्न देखिला॥७८॥ लक्ष्मणा धांव धांव
 सत्वर। हें तंव मायिक उत्तर। सौमित्रें जाणोनि
 सत्वर। श्रीरघुवीर वंदिला॥७९॥ दोघां जाली
 दृष्टादृष्टी। आनंदें ओसंडली^५ सृष्टी। चरण
 वंदोनियां लल्लाटीं। पडली मिठी आलिंगनीं
 ॥८०॥ दोनी दीपक एक होती। दोहींची मिळोनि
 एक दीप्ती। श्रीरामसौमित्र तैसिया रीतीं। क्षेम देती
 एकत्वे॥८१॥ सुमद्रीं रिघतांचि लवण। स्वयें
 समुद्र होय आपण। तेंवी श्रीरामलक्ष्मण। जाले
 परिपूर्ण पूर्णत्वे॥८२॥ श्रीरामा नाठवे रामपण।
 येरा नाठवे भक्तपण। खुंटले बोल तुटलें मौन।
 आनंदी निमग्न सदोदित॥८३॥ सीते छळिलें
 अभिशापवृष्टीं। ते नाठवे लक्ष्मणा गोष्टी। आणि
 ठाकोनि जावें पंचवटी। हेंही श्रीरामापोटी नाठवे
 ॥८४॥ ऐसे स्वानंदाचे पोटीं। दोघां पडली एक
 मिठी। संरक्षावया सृष्टी। सुटली मिठी प्रेमाची
 ॥८५॥ श्रीराम म्हणे लक्ष्मणासी। एकले सांडोनि
 सीतेसी। तूं कां येथें धांवलासी। तें मजपाशीं सांग
 वेगे॥८६॥

ततो लक्ष्मणमायातं ददर्श विगतप्रभम्।

विषण्णः सविषण्णेन दुःखितो दुःखभागिना॥९३॥

सीतेच्या रक्षणाविषयी विचारल्यावर लक्ष्मण
 गहिवरतो :- पुसतां सीतेचें रक्षण। निवांत जाला
 लक्ष्मण। दुःखें दुःखी अति दारुण। अश्रुपूर्ण मुख
 दिखे॥८७॥ पुसों जातां सीतेची गोष्टी।
 लक्ष्मणासी दुःखकोटी। देखोनियां मुखसन्निष्टी^६।
 श्रीराम पोटीं धाकितला॥८८॥ स्वयें सीतेनें
 सौमित्रासी। दुष्ट दुरुक्तीं अति संत्रासीं। धांवण्या

१ धीर, धैर्य, २ श्रीरामाचा शोध, ३ गवत, पाने आणि माती, ४ रामाशी विरोध करणाऱ्याला, ५ भरली, ६ उद्धिग्न मुखाकडे.

धाडिला मजपासीं। अति दुःखेंसी दुःखित॥८९॥
सौमित्र नुलंघी माझे वचना। परी वर्मस्पर्शाची
संज्ञा। सीतेनें करविली आज्ञा। श्रीरामें सर्वज्ञा
कळों सरलें॥९०॥

स्त्रीवाक्याच्या कठोरपणामुळे सीतेला एकाकी
सोडणे भाग पडले :- स्त्रीवाक्याचें दारुण बाण।
हृदयीं खोंचले संपूर्ण। तेणें अति दुःखी लक्ष्मण।
आला धांवोन मजपासीं ॥९१॥ सीता सांडोनि
कां आलासी। ऐसें पुसतां श्रीरामासी। लक्ष्मण
लागला पायांसी। उकसाबुकसीं स्फुंदत॥९२॥
आलिया विघ्नांच्या कोटी। परी मी न सांडितों
पंचवटी। परि सीताभिशापगोष्टी^१। ऐकून उठाउठीं
मी पळालों॥९३॥ ऐसें बोलली दारुण। जेणें
तत्काळ ये मरण। करितां तुझे नामस्मरण। माझे
प्राण वांचले॥९४॥ जरी न करितों तुझे
नामस्मरण। तरी तात्काळ मज येतें मरण।
देखोनियां तुझे चरण। सावधान पावलों॥९५॥

वृत्तांत निवेदन; सीतेच्या मर्मभेदक
बोलण्याचा परिणाम :- जानकीअनुवादकथन।
ऐके^२ स्वामी सावधान। जे जे विंधले वाग्बाण।
तें तें प्रकरण अवधारीं॥९६॥ लक्ष्मणा धांव
धांव ऐसें गर्जन। मायामारीचाक्रंदन। ऐकोनि
सीता करी रुदन। युद्धबंधन श्रीरामा॥९७॥
जानकी म्हणे धांव सत्वर। राक्षसीं वेढिला
रघुवीर। त्याचा करीं रणोद्धार। तूं सहोदर
पाठिराखा॥९८॥ म्यां दिधलें प्रतिवचन^३।
राक्षस बापुडें मशक कोण। त्यासी नाटोपे
रघुनंदन। ऐके महिमान रामाचें॥९९॥ मिळाल्या
दैत्यदानवांच्या थाटी। आलिया राक्षस
कोट्यनुकोटी। श्रीराम नाटोपे जगजेठी। नळी^४
निवटी बाणें ऐके॥१००॥ सीता न मानी तुझा
प्रताप। अति आक्रंदें करी संताप। धांवण्या धांव

सकृप। राम सद्रूप पाहत दृष्टीं॥१॥ श्रीरामाज्ञा
माझे शिरीं। तुजपासोनि तिळभरी। परता नव्हे
धांवण्या बाहेरी। निजनिधारीं बोलिलों॥२॥
तुज सांडोनि एकली नारी। मज जातां
धांवण्यावारी। तुज हरिल्या निशाचरीं। तिघांचे
शिरीं दुर्नाम॥३॥ श्रीराम सांगे आळवूनी^५।
सीता राखावी सावधानीं। तो मी धांवण्या न
धावें वनीं। तुजपासोनी दुरी न वचें॥४॥ ऐसी
एकोनि माझी वाणी। सीता क्षोभली शतगुणीं।
पूर्वमर्यादा सांडोनी। वर्मी खोंचोनी अनुवादे^६
॥५॥ श्रीराम धांवण्या न धांवोनी। दुरी नव्हेसी
मजपासोनी। राम राक्षसीं वधिल्या वनीं। मज
निजपत्नी करूं पाहसी॥६॥ माझा अभिलाष
धरोनि मनीं। सेवा करिसी संवचोरपणीं^७।
श्रीराम राक्षसीं वधिल्या वनीं। मज निजपत्नी
करूं पाहसी॥७॥ परदारिया अति लंपटा।
सेवकवर्गामाजी महानष्टा। मुख न दावीं मज
पापिष्ठा। दुष्टा भ्रष्टा चांडाळा॥८॥ होवोनि
श्रीरामाचा सवता^८। वना आलासी मजभोंवता।
येणें वाक्यें सांडोनि सीता। आलों रघुनाथा
तुजपासीं॥९॥ महामारक जें कां विख। तें मज
घेतां निजपीयूख^९। परी सीतावाक्याचें असुख।
परम दुःख श्रीरामा॥११०॥ पित्यानें गांजिल्या
शांतवी माता। मातेनें गांजिल्या शांतवी पिता।
येणेंचि भावें श्रीरघुनाथा। आलों तत्त्वतांमी
तुजपासीं॥११॥

श्रीरामांचे लक्ष्मणाला आलिंगन :- एकोनि
सौमित्राचें वचन। श्रीरामें दिधलें आलिंगन।
तेणें जालें समाधान। सुखसंपन्न तेणें दोघे
॥१२॥ साकर विरोनि होय जीवन। जीवना
आलें गोडपण। तेंवी दोघे रामलक्ष्मण।
सुखसंपन्न येरयेर॥१३॥ लोह परिसासीं पडतां

१ सीतेने केलेला आरोप, २ जानकीचे बोलणे ऐक, ३ उत्तर, ४ मान, गळा, ५ बजावून, ६ बोलू लागली, ७ विश्वासघातक्याप्रमाणे,
८ शत्रु, ९ अमृतासमान.

गांठी। तत्काळ काळिमेसी होय तुटी। तेंवी
सौमित्रेसी श्रीरामभेटी। दुःखकोटी
निमाल्या॥१४॥

श्रीरामांना खऱ्या रहस्याची कल्पना
असल्यामुळे सीतेच्या वर्तनाची त्यांना जाणीव
होती :- ऐकोनि सीतेचें वचन। विस्मित
श्रीरामाचें मन। मायामृगाचें विंदान^१। जाणे
संपूर्ण श्रीराम॥१५॥ मायामृगें आक्रंदोन।
धांवण्या आणिला लक्ष्मण। मागें येवोनि
रावण। सीताहरण करील॥१६॥ ऐसा जाला
कृतकार्यार्थ। जाणोनियां श्रीरघुनाथ। सुख
मानिलें पोटांत। राक्षस अंत करावया॥१७॥
जाणोनि मायामृगाची गोष्टी। बाइलेचिया
बोलासाठीं। राम कां धांवला मृगापाठीं। श्रोतीं
पोटीं न मानावें॥१८॥ स्त्रीकामाच्या अति
प्रीतीं। मायामृगीं श्रीरघुपती। नाहीं धांवला
कामासक्तीं। गूढ ग्रंथोक्ती अवधारा॥१९॥
सीता केवळ नव्हे पत्नी। परमभक्तशिरोमणी।
चरणचालीं आली वर्नी। सेवेलागोनी श्रीरामा
॥१२०॥ राज्यीं असतां श्रीरामासीं। सेवा
वांटली सेवकांसी। स्वयें करावया सेवेसी।
उल्हासेंसी वना आली॥२१॥ सीता निर्विकार
भक्त। श्रीराम जाणे मनोगत। तिचा पुरवावया
भावार्थ। स्वयें धांवत मृगामागें॥२२॥
भक्ताच्या वचनासाठीं। प्रकटला कोरडे
काष्ठीं^२। तो श्रीराम धांवे मृगापाठीं। सुखसंतुष्टी
सीतेच्या॥२३॥ भक्ताचें भावें वचन। कदा
नुल्लंघी श्रीरघुनंदन। सीतासद्भावे आपण। करी
धांवणें मृगापाठीं॥२४॥ जैसा भाव तैसा देव।
यदर्थी नाहीं संदेह। देखोनि सीतेचा
निजसद्भाव। धांवे श्रीरामराव
मृगापाठीं॥२५॥ मायामृगीं करी धांवण।

समूळ सांगितलें आपण। सीता निर्भर्त्सी
लक्ष्मण। तेंही निरूपण अवधारा॥२६॥
त्रैलोक्यपावन श्रीरामख्याती। वाढवावया
अगाध कीर्ती। लक्ष्मणा दवडी सीता सती।
नाना वक्रोक्तीं^३ छळोनी॥२७॥ मुख्य सीतेचें
मनोगत। श्रीरामें वधावा लंकानाथ। तोचि
साधावया कार्यार्थ। केला छळणार्थ
सौमित्रा॥२८॥ श्रीराम सीता सौमित्र। तिन्ही
मूर्ती अति पवित्र। प्रकटावया श्रीरामचरित्र।
कथाविचित्र अनुवादु॥२९॥ अवताराचें
नटनाट्य^४। प्रगट करावया स्पष्ट। कथानुवाद
दिसे बिकट। तोचि निर्दिष्ट परमार्थ॥३०॥
सीता सती स्वयें सद्रूप। ते लक्ष्मणा लावी
अभिशाप। हे मूर्खांचे मूर्ख जल्प। कथानुरूप^५
अति गूढ॥३१॥ येरयेरांचें मनोगत।
जाणोनियां स्वयें वर्तत। अगाधकीर्ती
श्रीरघुनाथ। जग पुनीत श्रीरामनामें॥३२॥
श्रीरामकथेचें अक्षर। क्षराक्षरातीत पर। श्रोते
वक्ते अति पवित्र। कथाचरित्रानुवादू॥३३॥
केवळ जपतां श्रीरामनाम। नामें वक्ता होय
परब्रह्म। त्याचा चरित्रसंभ्रम। आनंद परम
परमार्थी॥३४॥ एका जनार्दना शरण। भेटले
श्रीराम लक्ष्मण। येरीकडे सीताहरण। स्वयें
रावण करूं पाहे॥३५॥ सीता साधावया^६
पंचवटीं। रावण येवोनियां कपटी। त्या
दोधांच्या धर्मगोष्टी। कथा कसवटी अनुपम्य
॥३६॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
अरण्यकांडे एकाकारटीकायां श्रीराम-
लक्ष्मणानुवादो नाम पंचदशोऽध्यायः॥३५॥
श्लोक॥१२॥ ओव्या॥३६॥

१ कपट, कौतुक, २ नृसिंहअवतार, ३ दुष्ट शब्द बोलून, ४ अवतारकृत्य, ५ कथेतील मर्माला अनुसरून, ६ पळविण्याकरिता.

अध्याय सोळावा

सीताहरण

लक्ष्मण आश्रमांतून गेल्यावर भिक्षेकन्याच्या वेषांत रावणाचें आगमन :- श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ॥ लक्ष्मण गेला रामापासीं। सीता एकली गुंफेसीं। रावण आला तेचि संधीसीं। सीतेपासीं भिक्षुवेषें^१ ॥१॥

एतदंतस्मासाद्य दशग्रीवः प्रतापवान्।

परित्राजकरूपेण वैदेहीमन्ववर्तत ॥१॥

गुंफे नसतां श्रीरामलक्ष्मण। शून्य मंदिरीं रिधे श्रान। तेंवी आला दशानन। सीताहरणकार्यार्थी ॥२॥ गर्भजन्में जन्मली नाहीं। सीता देहींच विदेही। तिचें हरण करावया पाहीं। आला लवलाहीं लंकानाथ ॥३॥ सीताहरण करूं म्हणतां। मुळींच भीक लागली लंकानाथा। चौपालवी^२ आली हाता। अंगीं अशुभता बाणली ॥४॥ चौदा चौकड्यांचें राज्यलक्षण। तें गेलें न लागतां क्षण। भिकारी जाला आपण। सीताहरण करूं म्हणता ॥५॥ सीतेचा आश्रम देखतां। भेणें पळाली राजवैभवता। भिक्षेनें वरिलें लंकानाथा। ऐसें सामर्थ्य सीतेचें दुर्धर ॥६॥ अभिलाषितां लाविली भीक। लंकेस सीता नेलिया हे देख। राक्षस मारवील एकाएक। लंका निःशेख जाळील ॥७॥ वळचणीमाजी दीपकळी। ठेवितां ते तत्काळ जाळी। तेंवी राक्षसकुळीं। करील होळी क्षणामध्ये ॥८॥ अभिलाषितां कामधेनु। निर्दाळिला सहस्रार्जुनु। तेंवी सीताहरणें रावणु। कुळनिर्दळणु राक्षसां ॥९॥

सीतेला पाहून रावणाची झालेली अवस्था :- सीता पाहू जातां जाण। पळाली त्याची आंगवण^३। भिक्षुरूप^४ अति हीन। दीनवदन

भिक्षार्थी ॥१०॥ स्वयंवरी सीता देखतां जाण। रावणा जाहला अति अपमान। येथेंही सीता पाहतां पूर्ण। निजापमान भिक्षुकत्वे ॥११॥ बाप सीतेचें विंदान^५। दृष्टीनें गांजिला रावण। आपणियां आपण दे अपमान। दीनवदन भिक्षार्थी ॥१२॥ रावणा सन्निपात सीतेचा संपूर्ण। न कळे शुभाशुभ चिन्ह। भिक्षुवेषें अत्यंत हीन। दीनवदन भिक्षार्थी ॥१३॥ षण्मासिक सन्निपात। रावणासी जाला येथ। सीताभिलाषीं निश्चित। निजात्मघात सकुळेंसीं ॥१४॥ ऐसिया युक्तीं रावण। धरोनि भिक्षुत्व संपूर्ण। करोनि नारायणस्मरण। आला आपण आश्रमा ॥१५॥ सीता देखतां गोरटी। रावणाची खुंटली दृष्टी। पूर्ण अभिलाष जाला पोटीं। अति गोमटी रामकांता ॥१६॥ स्वरूपरूपें अति सगुण। रूपरेखा गुणलावण्य। सर्व अवयव सुखैकघन। सुखनिधान जानकी ॥१७॥ केवळ लावण्याची पुतळी। निखळ^६ सौंदर्याची ओतिली। बरवे-पणासी चढली। सीता शोभली सुखरूप ॥१८॥ सीतासौंदर्ये निवाले^७ नयन। विसरला भूकतहान। देखोनि सुखावळें निजमन। नवनिधान जानकी ॥१९॥ सीतेसी होतां दृष्टिभेटी। भेटीसर्वें आनंदकोटी। इचेनि योगें सुखसंतुष्टी। आनंद सृष्टीं असेना ॥२०॥ ऐसिया सौंदर्याची बोली। कदाकाळीं नाही ऐकिली। सीता घवघवीत देखिली। भुली पडली इंद्रियां ॥२१॥

नैव देवी न गंधर्वी नासुरी न च किन्नरी।

एवं रूपा मया नारी दृष्टरूपा महीतले ॥२॥

देवदानवगंधर्वादि स्त्रियांत तिच्या तुलनेची कोणीहि नाही :- देवी गंधर्वी सुरेश्वरी। त्याही न पावती इची सरी^८। रंभा उर्वशी किन्नरी। इच्या नखाग्रीं न सरती ॥२२॥ दैत्यदारा आणि दानवी।

१ संन्याशाच्या रूपाने, २ झोळी, ३ श्रीमंतीची शोभा, ४ संन्याशाचे रूप, ५ करणी, कौतुक, ६ केवळ, ७ तृप्त झाले, ८ बरोबरी.

सरी न पावती मानवी। सावित्री न पवे इची पदवी।
 सर्वावयवीं सुखरूप॥२३॥ पद्मिनी नारी अति
 विख्याता। सरी न पवती वनदेवता। उमा रमा
 हरिहरकांता। इची स्वरूपता त्यां नाहीं ॥२४॥
 मंदोदरी येथें कायसी। जेंवी खद्योत सूर्यापासीं।
 सीता लावण्याची राशी। सीमा रूपासीं न
 करवे॥२५॥ अमृतप्राय इची बोली। ऐकतां
 पीयूषा^१ पडली भुली। परमहंस नये चाली।
 वेडावली मनोबुद्धि॥२६॥ अंगीं खुपती
 चंद्रकिरण^२। सुखैकघन सुकुमार। अकार उकार
 निर्विकार। मनोहर जानकी॥२७॥ आणिक
 स्त्रिया मनोहर। कवि वर्णिती स्तुतिमात्र। परी
 सीता मनोहर साचार। मज किंकर^३ इयें केलें
 ॥२८॥ मज हिंडतां सकळ सृष्टीं। ऐसी देखिली
 नाहीं हृष्टीं। इसी झालिया भोगभेटी। सुखसंतुष्टी
 स्वानंदें॥२९॥ सीतासुखभोगसंतुष्टी। यासी
 कांटाळें^४ ना सृष्टीं। भाग्य असलिया लल्लाटीं।
 सीता गोरटी तें लाभे॥३०॥ जरी स्वयंवरीं धनुष्य
 उचलतें। तरी तेंच सीता वरिती मातें। धनुष्य
 भोंवलें मजभोवतें। सामर्थ्य तेथें न
 चलेचि॥३१॥ आतां ही आहे अति सांकडीं।
 सीता एकली वनीं निर्वडी^५। श्रीरामाची पडल्या
 उडी। माझी नरडी मुरडील॥३२॥ सांडोनि न वचें
 सीतेसी। श्रीरामाचा धाक मानसीं। छळोनि
 हरावया सीतेसी। भिक्षुभावेंसी बोलत॥३३॥

कासि कस्य कुतश्च त्वं किंनिमित्तं च दंडकम्।

एका चरसि कल्याणि घोराक्षससेवितम्॥३॥

इह वासश्च कान्तारे किमर्थं ते वरानने॥४॥

रावणाचा सीतेला प्रश्न, “या भयावह अरण्यात
 तूं एकटी कशी आलीस ?” :- रावण केवळ
 कपटवेषीं। स्वयें होवोनि संन्यासी। येवोनियां
 सीतेपासीं। सद्भावेंसीं पूसत॥३४॥ तूं तंव

लावण्याची राशी। वनीं एकली कां वससी।
 कोणी न देखों संगतीसीं। निजवृत्तांतासी मज
 सांगें॥३५॥ तूं कोण कोणाची पै कैची। एकाकी
 वस्ती काननाची। हे वृत्ति नव्हे साधुत्वाची।
 वस्ती वनींची अति कठिण॥३६॥ दुस्तर वस्ती
 दंडकारण्यीं। राक्षस मायावी ये वनीं। स्त्रिया
 हरिती सितरोनी^६। ब्राह्मण मारोनी भक्षिती
 ॥३७॥ ऐसिया कठिण वनस्थळीं। तूं तंव
 दिससी राजबाळी। वनीं वससी कां वेलहाळी। हें
 समूळीं मज सांगें॥३८॥

स्वयंवरापासून साद्यंत वृत्तांत सीता सांगते :-
 ऐकोनि अतीताचें वचन। सीता सांगें
 निजकथन। मी तंव दशरथाची सून। कन्यारत्न
 जनकाचें ॥३९॥ स्वयंवरीं रावणा अपमानून।
 श्रीरामें हरचाप भंगून। परशुरामातें जिंकोन।
 पर्जन^७ केलें पै माझें॥४०॥ श्रीराम आणि
 लक्ष्मण। भरत आणि शत्रुघ्न। हे चवथे बंधु
 जाण। जीवप्राण येरयेरां॥४१॥ राया दशरथानें
 जाण। कैकयीभाष्यनिर्बधनें^८। वना धाडिले
 श्रीरामलक्ष्मण। दंडकारण्या वनवासीं॥४२॥
 नेम मर्यादा चवदा वर्षीं। श्रीरामें वसावें
 वनवासीं। मजही धाडिलें वनवासासी।
 निजसेवेसीं श्रीरामा॥४३॥ श्रीरामसेवेसीं
 सावधान। माझें करावया संरक्षण। सर्वे दिधला
 लक्ष्मण। वीर दारुण प्रतापी॥४४॥ श्रीरामें
 मारिलें ताटकेसी। सुबाहु मारिला रणकर्कशी।
 मारीच उडविला आकाशीं। बाणार्थेसीं झडपोनी
 ॥४५॥ विराधें मज धरितां जाण। श्रीरामें
 विंधोनियां^९ बाण। एकेंचि घायें घेतला प्राण।
 दुष्टनिर्दळण श्रीराम॥४६॥ विराधाऐसा
 महाबळी। घायें मेळविला धुळी। तेणें राक्षस
 कांपती चळचळीं। आतुर्बळी श्रीराम॥४७॥

१ अमृताला, २ चंद्राची किरणे, ३ सेवक, दास, ४ तुलना, मोजमाप, ५ संकटांत, ६ ठकवून, फसवून, ७ पाणिग्रहण, ८ कैकयीला दिलेल्या वचनामुळे, ९ मारून.

मग येवोनि गंगातटीं। आश्रम करोनि पंचवटीं।
वनवासातें तो कंठी। सुखसंतुष्टीं स्वानंदे॥४८॥
सार्धवर्षत्रयोदश^१। रामें क्रमिला वनवास। आतां
उरले षण्मास। मग प्रवेश अयोध्ये॥४९॥ सुवर्ण
मृग वधावयासी। श्रीराम धांवला वनासी।
लक्ष्मण गेला तयापासीं। तेणें मज देखसी
एकली॥५०॥

येथे मी एकटीच नसून माझे दोघेजण संरक्षक
आहेत, ते येईपर्यंत थांबण्याची विनंती :- मी
एकली नव्हे जाण। मज रक्षावया दोघे जण।
दुर्धर वीर श्रीरामलक्ष्मण। न लागतां क्षण येतील
॥५१॥ मृग मारोनियां जाण। आतां येतील
रामलक्ष्मण। तंववरी रहावें आपण। भिक्षा पूर्ण
देईल राम॥५२॥ श्रीराम अतीतांचा^२ सेवक।
तुम्हांसी देखिल्या सुख। भिक्षा देईल
आवश्यक। तुम्ही नावेक^३ रहावें॥५३॥ ऐकतां
सीतेची गोष्टी। रावण थरथरां कांपे पोटीं। मागें
पाहे चकित हृष्टीं। उठाउठीं पळूं पाहे॥५४॥
करावया सीतेचें हरण। अत्यंत साक्षेपी रावण।
गोड बोलाचा करी प्रश्न। विश्वास पूर्ण
उपजावया॥५५॥

इह व्यालमृगाः सिंहा वृकव्याघ्राश्च राक्षसाः।

कथमस्मिन्महारण्ये न विभेषि वरानने॥५॥

रावणाने सीतेला निर्भय असण्याचे कारण
विचारल्यावरून तिने पूर्वीची कावळ्याची कथा
सांगितली :- ये वनीं श्रापदे दुस्तर। व्याघ्र सर्प
सिंह शूकर। वृक^४ जंबुक तरस तगर। निशाचर^५
नरभक्षी^६॥५६॥ स्त्रिया भयभीत त्रिभुवनीं। तुज
भय नुपजे दुर्धर वनीं। हेंचि सांगें मजलागोनी।
तूं कैसेनि निःशंक॥५७॥ अतीता तूं ऐकें
सावधान। वनीं वसतां श्रीरघुनंदन। प्रतापतेजें
अति दारुण। संरक्षण निजभक्तां॥५८॥ हृदयीं

हाणोनियां नखें। मज अभिलाषिलें काकें। रामें
सोडिलें दर्भईषिके^६। वचनें ऐकें माझेनि॥५९॥
श्रीरामाची दर्भईषिका। निवारेना ब्रह्मादिकां।
काक हिंडता तिहीं लोकां। शिवादिकां दुर्धर
॥६०॥ श्रीरामईषिका देखोन। चळीं कांपत
इंद्रवरुण। कळिकाळ घाली लोटांगण। यम
आपण शिरीं वंदी॥६१॥ ईषिके नाहीं
निवारण। काक श्रीरामा आला शरण। मग
ईषिकेनें वाम नयन फोडून। कृपेनें प्राण
वाचविले॥६२॥ तैंपासोनि श्रापद गाढें। कोणी
न पाहे मजकडे। तेथें राक्षस कायसें बापुडें।
मजपुढें यावया ॥६३॥ श्रीरामाची प्रतिज्ञा
पूर्ण। जो जो करील सीताहरण। त्याचा घेईन मी
प्राण। दुर्धर बाण सोडोनि॥६४॥

शूर्पणखा वगैरे कपटीवेषाने आलेल्यांची रामाने
बोळवण कशी केली :- पक्षियावरी अति
पुरुषार्थ। करोनि प्रतापी श्रीरघुनाथ। ऐसा न
मानावा अर्थ। रणकंदनार्थ अवधारीं॥६५॥
श्रीरामा नावडे कपटहृष्टी। शूर्पणखा अति खोटी।
छळीं आली पंचवटीं। केली नकटी सौमित्रें
॥६६॥ शूर्पणखा कैवारी जाण। मारिले त्रिशिरा
खर दूषण। चवदा सहस्र राक्षसगण। रामें संपूर्ण
निर्दाळिले॥६७॥ लक्ष्मणें युद्धाआंत। अद्यापि
लाविला नाही हात। त्याचा अनुच्छिष्ट पुरुषार्थ।
इंद्रजितवधार्थ ठेविलासे॥६८॥ मारिले त्रिशिरा
खर दूषण। तैं श्रीरामेंच केला पण। मारोनि
कुंभकर्ण रावण। अयोध्यागमन मग करणें
॥६९॥ ऐसा प्रतापी श्रीरघुकुळटिळक।
पशुपक्षियां त्याचा धाक। त्याचेनि बळें
यथासुख। वनीं निःशंक मी विचरें॥७०॥

असे सांगून सीता बसण्यासाठीं आसन देते :-
ऐसें सीता स्वयें बोलोन। अतिथीस घाली

आसन। तंव तिसीं करावया सन्निधान^१। चाले आपण हरणार्थी॥७१॥

तिला पळविण्यास लक्ष्मणरेषेची अडचण :- तंव लक्ष्मणाची मर्यादारेखा। उल्लंघवेना दशमुखा। करितां बळाचा आवांका। मर्यादारेखा नुल्लंघवे॥७२॥ रेखा रावण जंव पाहे तळीं। तंव ते खोल सप्तपाताळीं। वरती पाहतां निराळीं^२। नभोमंडळी जडलीसे॥७३॥ तळींहूनि जावया नाहीं गती। उल्लंघावया न चले शक्ती। रेखेनें रोधिला लंकापती। सीतेप्रती न वचवे ॥७४॥ सीतेपासीं न वचवे जाण। मग कैसेनि करवेल हरण। सत्य सत्त्वाथिला^३ लक्ष्मण। रेखारक्षण जानकिये॥७५॥ सीता सांडोनि गेला लक्ष्मण। रेखा ठेविली दृढ रक्षण। अत्यंत कष्टतां रावण। सीताहरण न करवे ॥७६॥ मारीच निमालासे देखा। आणि माझेनि नुल्लंघवे रेखा। वेगीं आलिया रघुकुळटिळका। दाही मस्तकां छेदील॥७७॥ ऐसिया विचाराच्या गोष्टी। उठल्या रावणाच्या पोटीं। सीता देखोनि गोरटी। उपरमदृष्टि^४ उपजेना॥७८॥

अत्यंत भुकेचे ढोंग करून रावण सीतेला त्या रेषेच्या बाहेर आणतो :- मग मांडिलें पूर्ण कपट। संन्यासी आलिया स्त्रियांनिकट। तो जाणावा महापापिष्ठ। अति निर्दुष्ट यतिधर्मी॥७९॥ संन्यासधर्माचें लक्षण। निंद्य स्त्रियांचें दर्शन। निंद्य स्त्रियांसी संभाषण। सन्निधान अति निंद्य ॥८०॥ श्रीराम परमार्थी नेटका। तरी कां धर्माआड ठेविली रेखा। याच विशींची आशंका। पाळें न देखा जावया॥८१॥ या वर्नीचे राक्षसवासी^५। भीत भीत आलों मी या वनासी। तुम्हां देखोनि मनुष्यवेष्टीं। येथें भिक्षेसी मी आलों॥८२॥ तूं

राक्षससुंदरी मनुष्यवेष्टी। भीतरी नेसी मारायासी। अत्यादरें बोलाविसी। सन्मान देसी भक्षावया॥८३॥ ऐसें ऐकोनि अतिथिउत्तर। सीता म्हणे श्रीहरहर। आम्ही नव्हों गा निशाचर। नित्य किंकर अतिथींचे॥८४॥ मग सीता आणावया रेखेबाहेरी। रावणें बुद्धि योजिली पुरी। क्षुधेने पीडलों हो भारी। डोळां अंधारी येतसे॥८५॥ जरी कृपा आहे अतीतासीं। बाहेरी आणोनि भिक्षा देसी। तरी गंगातीरीं सावकाशीं। निजआहारासी करीन ॥८६॥ गोड बोलसी जैसें पीयूख^६। परी न घालिसी ये वेळे भीक। माझेनि न साहवेचि भूक। तरी आतां विमुख मी जातों॥८७॥ मग सीता म्हणे स्वामिनाथा। विमुख न वचावें^७ सर्वथा। रेखा उल्लंघोनि तत्त्वतां। भिक्षा निजस्वार्था देईन॥८८॥ विमुख जालिया अतीत। श्रीरामसौमित्र युद्धाआत। जयो कदा न पावत। अति विघात होईल॥८९॥ सुखी केलिया अतीत। सुखी होईल श्रीभगवंत। श्रीरामलक्ष्मण युद्धाआंत। यशवंत होतील ॥९०॥ राखितां^८ लक्ष्मणमर्यादारेख। अतीत होऊं पाहे विमुख। येणें पापें पावेल पति दुःख। भिक्षा आवश्यक मी घालीन॥९१॥ ऐसा विचार मानसीं। सीतेनें करोनि निश्चयेसीं। भिक्षा आणावया अतीतासी। स्वयें गुंफेसी रिघाली॥९२॥

सीता भिक्षा आणण्यास आत गेली असता आश्रमात देवांचे आगमन :- तंव हडबड जाली देवांसी। स्वर्गी होती कासाविसी। सकळ देव आणि ऋषी। ब्रह्मयापाशीं स्वयें आले॥९३॥ जे सुटावी देवांची बांधवडी। आजिची आहे लग्नघडी। बुद्धि विचारावी गाढी। सुरसांकडी^९

१ सान्निध्य, २ अंतराळी, आकाशात, ३ पूर्ण सत्त्वगुणसंपन्न, ४ विवेकदृष्टि, ५ राहणारे, ६ अमृत, ७ न जावे, ८ लक्ष्मणाने सांगितल्याप्रमाणे रेखा सोडून बाहेर न गेल्याने, ९ देवांचे संकट.

फेडावया॥१४॥ भिक्षा देतां रावणाप्रती।
रावण सीता धरील हातीं। क्षणार्धे भस्म करील
सीता सती। आदिशक्ती जगदंबा॥१५॥ जेंवी
पतंग दीपाप्रती। आलिंगितां मरोन जाती। तेंवी
सीता धरितां हातीं। भस्मगति रावणा॥१६॥
रावण जालिया भस्मीभूत। मग लंकेसी न ये
रघुनाथ। देवबांधवडी^१ समस्त। इंद्रजित
सोडीना॥१७॥

सुरगणांची भीति :- ऐसें विचारोनि जाण।
गुंफेसी येऊनि सुरगण। धरिले सीतेचे
निजचरण। भिक्षा आपण न घालावी॥१८॥
अतीत जातां विमुख। श्रीरामलक्ष्मण पावती
दुःख। तुम्ही सर्वज्ञ देवलोक। हा विवेक मज
सांगा॥१९॥ मग देव सांगती आपण।
अतिथिरूपे हा रावण। तुझें करूं आला हरण।
भिक्षा आपण न घालावी॥१००॥ मग
बोलिली सीता सती। रावणें मज धरितां हातीं।
त्यासी लावीन कल्पांतख्याती। भय किती मज
त्याचें ॥१॥ रावण कायसें बापुडें। दहा तोंडांचें
तें किडें। त्यांचे भय मजपुढें। वाडेंकोडें^२ काय
सांगा॥२॥ तंव देव म्हणती ऐक माते।
रावणबंदीं आम्ही समस्ते। तुवां निर्दळिलिया
रावणातें। इंद्रजित आमुतें सोडीना॥३॥
करावया आमुचें बंधमोचन। तुम्हां दोघांचें
अवतरण^३। तूंचि पाहें विचारून। पूर्वविधान
निजयोग॥४॥

देवांना सीतेने रहस्य सांगून समाधान केले :-
एकोनि देवांचें वचन। सीता जाली हास्यवदन।
पावोनि मूर्ळींची निजखूण। काय आपण
बोलली॥५॥ जरी मी राहिलें गुप्तस्थिती। तरी
रावण आलासे भिक्षार्थी। त्यासी काय कराल
युक्ती। ते मजप्रती सांगावी॥६॥ देव बोलती

निजयोग्यता। रावणाच्या भिक्षार्था। आम्ही
करूं मायिक सीता। तेणें जनकदुहिता स्वयें
हांसे॥७॥ साकार आणि सचेतनता। मायिक
रूपे श्रीरामकांता। करूं न शके तो विधाता।
तुम्ही तत्त्वतां महामूर्ख॥८॥ पर्जन्याची
जळगार। करूं न शकती अति चतुर। तेंवी
ब्रह्मादिक सुरवर। कृत्रिम अवतार करूं न
शकती॥९॥ जैसी माझी सगुण काया। तैसी
मद्रूप माझी छाया। मी धाडितें भिक्षा द्यावया।
सुरकार्या साधावया॥११०॥ ऐकोनि सीतेचें
वचन। समस्तीं घातलें लोटांगण। सीतेचे
वंदोनि श्रीचरण। राहिले लपोन विमानीं॥११॥

भिक्षा घालण्यासाठी स्वतः न जाता आपल्या
छायेला पाठवले; मूळ रूपात व छायेत तंतोतंत
साम्य :- भिक्षा घालावया लंकानाथा। सवेग
छाया बाहेर येता। हेचि मुख्यत्वे सती सीता।
सत्य समस्तां मानलें॥१२॥ ठाणमाण^४
गुणलक्षण। रूपरेखा^५ समसमान। सुर^६ सिद्ध
साध्य चारण। अवघ्यांही ज्ञान सत्य सीता
॥१३॥ यक्ष राक्षस दैत्य दानव। सत्य सीता
मानिता मानव। बाप^७ जानकीचें लाघव। छाया
सजीव पै केली॥१४॥ सद्भावें समर्थ जानकी।
स्वयें राहोनि अग्निमुखीं। छाया धाडिली भिक्षेसी
निकी^८। येतां सकळीं देखिली॥१५॥ भिक्षा
धेवोनि वेगेंसीं। उल्लंघोनियां मर्यादेरेखेसी। सीता
आली रावणापासीं। तंव येरू अभिलाषी^९
हरणार्थ^{१०}॥१६॥

भिक्षा वाढीत असता रावणाने तिला धरले व
तो खऱ्या स्वरूपात प्रकटतो :- जेंवी छाया न राहे
रूपापासीं। तेंवी उल्लंघोनियां मर्यादेरेखेसी।
भिक्षा देतां रावणासी। तो आकर्षी^{११}
सीतेतें॥१७॥

१ देवांचे बंधन, २ कौतुके करून, ३ अवतार, ४ शरीराची ठेवण, ५ रूप लावण्य, ६ सिद्ध, साध्य, चारण, ह्या देवजाती आहेत,
७ मोठे, ८ खरोखर, ९ इच्छी, १० नेण्याकरिता, ११ ओढी.

हस्ते हस्तं विनिक्षिप्य चकार सुमहद्वपुः।

तच्च सौम्यं परित्यज्य भिक्षुरूपं स राक्षसः ॥६॥

भिक्षा देतां अतीताप्रती। अतीतें सीता धरिली हातीं। तंव येरी आंसडोनि^१ हस्तगतीं। पडिला क्षीतीं रावण ॥१८॥ जंव रिघे मर्यादेरेखेआंत। तंव तो आकर्षी लंकानाथ। सांडून भिक्षुवेष समस्त। जाला अद्भुत राक्षस ॥१९॥ दहा शिरे वीस भुजा। मी तंव लंकेचा हो राजा। तुज मी करीन निजभाजा। भोगीं माझा सुखभोग ॥१२०॥

सीतेजवळ रावणाचा अनुनय :- राम तापसी दीनवदनी। कष्टलीसी वसतां वनीं। तुज करीन पट्टराणी। मुख्य विलासिनी मंदोदरी ॥२१॥ तुज बैसतां माझे अंकीं। मंदोदरी मुख्य सेवकी। ऐशीं सहस्र राण्या आणखी। तुझ्या बटकी मी करीन ॥२२॥ मी ब्रह्मयाचा नातु प्रसिद्ध। कुबेराचा धाकटा बंधु। माझा वंश अति शुद्ध। सांडीं छंदु श्रीरामाचा ॥२३॥ वसंत वळगे^२ शेजारें^३। सेज रचिजे कुसुमाकरें^४। चंद्र निववी शीतळ करे। करीन किंकरें सुर सिद्ध ॥२४॥ सुरश्रेष्ठ इंद्रादिक। तुझे वोळगेचे^५ पायिक^६। मुख्य मी आज्ञेचा सेवक। अलोलिक भोग भोगीं ॥२५॥ माझें देखिलिया अशोकवन। तुझें निवेल तन मन। धन्य म्हणसील दशानन। लंकाभुवन देखिलिया ॥२६॥

सीतेचा आक्रोश, रावणाला धाक देते :- सीता आक्रंदे राम राम। रावण अत्यंत सकाम। तिचे प्राप्तीचा संभ्रम^७। आवडीं खेव^८ देऊ पाहे ॥२७॥ सीता म्हणे रावणासी। वोळंबा^९ चाखीं पाहे अग्नीसी। तेंवी तूं मज भोगूं पाहसी। जळोन मरसी मत्कामें ॥२८॥ पतंग आलिंगी दीपकळी। तो तत्काळ होय होळी। तैसी भोगूं जातां जनकबाळी। तूं सकुळीं मरशील ॥२९॥

अहल्याभिलाष सुरेंद्रा। सर्वांगीं भगे जाहल्लीं इंद्रा। तैसी अभिलाषितां रामदारा। बाणधारा निमसील^{१०} ॥१३०॥ श्रीराम सूर्य रावण खद्योत। रावण कांजी श्रीराम अमृत। तुझे ठायीं जो भोग सक्त। ते निश्चित दंश मशक ॥३१॥ श्रीराम केवळ क्षीरसमुद्र। रावण मुताचे थिल्लर^{११}। त्याचे ठायीं भोगतत्पर। ते शूकर नरदेही ॥३२॥ श्रीराम जगाचें जीवन। रावण डोंबाड^{१२} परिच्छिन्न^{१३}। तेथें रमती ढोंक^{१४} हीन। साधु निमग्न श्रीरामीं ॥३३॥ अतिथिवेषें अति कपटी। संन्यासिरूपें स्त्रीलंपटी। विषयगोडीचिया गोष्टी। आमिषासाठीं मरे मासा ॥३४॥

मम भर्ता तदा ब्रह्मन्वयसा सप्तविंशकः।

अष्टादश तु वर्षाणि ममायुखगम्यते ॥७॥

वयाचा विचार करता त्याचा हा प्रयत्न निघ व दूषणास्पद :- वना निघतां श्रीरामचंद्रा। सत्तावीस वर्षे त्या अवसरा। माझें वय वर्षे अठरा। वसिष्ठद्वारा ऐकिलें ॥३५॥ तूं तंव बहुकाळाचा म्हातारा। विषय भोगितां आली जरा। तूं माझिया अभिलाषद्वारा। निशाचरा कां मरसी ॥३६॥ मज न्यावया कैची शक्ती। वृथा वल्गतोसी धरुनि भ्रांती। धांवण्या येवोनि श्रीरघुपती। करील शांती बाणें एके ॥३७॥ सुटल्या श्रीरामाचें कुन्हाडे^{१५}। केउतें पळसी बापुडें। बाण सोडोनियां गाढे। धड दुधडे^{१६} पाडील ॥३८॥ श्रीराम येईल त्रिशुद्धी। रावणें जाणोनियां दुर्बद्धी। सीता घेवोनियां खांदीं। चपळपदीं निघाला ॥३९॥ तंव पिशाचवदन खरसंयुक्ता। सारथियें सन्मुख आणिलें रथा। मग रावणें रथीं वाहोनि त्वरिता। होय निघता लंकेसी ॥१४०॥ एका जनार्दना शरण। रावणें

१ हिंसकावून, २ राबतो, ३ शेजारात, ४ वसंतऋतूने, ५ आज्ञेचे, ६ सेवक, ७ घाई, ८ आलिंगन, ९ वाळवी, १० मरशील, ११ डबके, १२ क्षुद्र, १३ बगळे, १४ बाण, १५ दुखंड.

केलें जानकीहरण। आतां ऐकोनि सीता
आक्रंदन^१। जटायु दारुण युद्ध करील॥४१॥
जटायु रावणातें दंडून। सीता सोडवील
आपण। रावण करील जटायुच्छळण। तेंही
निरूपण अवधारा॥४२॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे जानकीरावणहरणं नाम
षोडशोऽध्यायः॥१६॥ श्लोक॥७॥
ओव्या॥१४२॥

अध्याय सतरावा

जटायु - रावण युद्ध

सीतेला रथात बसवून रावणाचे प्रयाण :-
श्रीरामचंद्राय नमः॥ रावण करोनि सीताहरण।
सवेग निघाला आपण। ते काळींचें
गमनलक्षण। सावधान अवधारा॥१॥

वामेन सीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः।
ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना॥१॥
ततस्तां परुषैर्वाक्यैरभितर्ज्य महास्वनः।
अंकेनादाय वैदेहीं रथमारोहयत्तदा॥२॥

सीता बैसवितां रथासीं। आंग टाकिलें
भूमीसीं। रावणें धरोनियां केशीं। वाहोनि
अंकासीं बैसे रथीं॥२॥ अंकीं बैसवितां
पद्माक्षी। तेणें रावण जाला सुखी। सीता जाली
परम दुःखी। धांवा^२ पोखी^३ आक्रंदें॥३॥

सीतेचा विलाप, आक्रंदन व लक्ष्मणाबद्दल
अनुताप :- धांव पाव गा श्रीरघुवीरा। सवेग धांवे
गा सौमित्रा। रावणें हरुनि भिक्षाद्वारा^४। लंकापुरा
मज नेतो॥४॥ केउता राम केउता रावण। कैसें
केलें माझें हरण। म्यां अभिशापिला^५ लक्ष्मण।
तें पाप पूर्ण मज फळलें॥५॥ सौमित्र निष्पाप
हरिदास। तो म्यां छळिला अति संत्रासें। आतां

कायसी रामआस। माझी निरास म्यां केली॥६॥
सौमित्रा रामीं अनन्यभक्ती। तो म्या छळिला
अति वक्रोक्तीं। त्या पापाची सद्यःप्रचीती।
रावणाहार्ती आतुडलें॥७॥ श्रीरामाज्ञा संरक्षण।
सौमित्र दवडिला म्यां छळून। तेणें पापें मज
रावण। झोंटीं^६ धरोन नेतसे॥८॥ लक्ष्मण मज
मानी जननी। मी त्यासी म्हणें करिसी पत्नी। तेणें
पापें फुटे अवनी। महापापिणी मी एक॥९॥
लक्ष्मणीं मिथ्या अभिशाप^७। तें मज माझें
फळलें पाप। मज म्यां दिधला संताप। दुःख
अमूप मज माझें॥१०॥ जें पुढिलांसीं^८ करी
छळण। तेणें छळें छळे आपण। तें मज फळलें
संपूर्ण। जें केशाकर्षण रावणें॥११॥ छळणाची
शीघ्र गती। सौमित्र पावला श्रीरघुपती। मी तंव
पडलें रावणाचे हातीं। बंधप्राप्ती पावलें॥१२॥
छळछन्नवक्रदृष्टी। महापापिणी मी ये सृष्टीं।
आतां कैची श्रीरामभेटी। दुःखकोटी मज माझी
॥१३॥ आतां नव्हे श्रीरामभेटी। श्रीराम न देखें
दृष्टी। सौमित्रछळणासाठीं। दुःखकोटी मज
माझ्या॥१४॥ छळवाद्याचें निजमुख। श्रीराम न
पाहे निःशेख। मज म्यां दिधलें अति दुःख। ऐसी
अधोमुख विलापत॥१५॥ महापाप्या परम
गती। श्रीरामनाम जपतां अंतीं। त्याची करिसी तूं
निर्मुक्ती। तैशिया गतीं मज पावें॥१६॥
लक्ष्मणाच्या छळवादीं। होणारासारिखी घडली
बुद्धी। तेणें लागलीसे आधी। कृपानिधे कृपा
करीं॥१७॥ मी तंव श्रीरामाची दासी। मजही
गांजिलें राक्षसीं। आपलीं ब्रीदें सत्य
करावयासी। धांव धांवण्या श्रीरामा॥१८॥
लक्ष्मणा तुझे चरणीं माथा। जरी तूं मज
मानिसील माता। तरी माझ्या छळणोक्ती
समस्ता। क्षमा सर्वथा कराव्या॥१९॥

१ सीतेचा शोक - रडणे, २ धावा करू लागली, ३ भिक्षेच्या अमिषाने येऊन, ४ दुष्ट शब्दाने दुखविला, ५ सापडले, ६ वेणी धरून, केस धरून, ७ दोषारोप, ८ इतरास.

श्रीरामभक्त तूं निष्पाप। तुजमाजी नाही गा कोप।
माझ्या छळणाचा संताप। कृपानुरूप
सांडावा॥२०॥

हा लक्ष्मण महाबाहो गुरुचितप्रसादक।
हियमाणां न जानासि रक्षसा पापकर्मणा॥३॥
जीवितं सुखमर्थं च धर्महेतोः परित्यजन्।
हियामाणामधर्मेण मां राघव न पश्यसि॥४॥

लक्ष्मणाचा धांवा :- लक्ष्मणा वेगीं धांव
पाव। सर्वे घेवोनि श्रीराघव। रावणाचा हरुनि
गर्व। छेदीं सर्व प्रतापें॥२१॥ तूं कां मजवरी
रुसलासी। तुझे चरण झाडीन केशीं। थोर
गांजिलें राक्षसीं। कवणापासीं मी सांगों॥२२॥
नेणें परपुरुषाची मात। त्या मज रावणें लाविला
हात। दुःखें करीं आकांत। कां रघुनाथ विसरला
॥२३॥ छळोनि दवडिलासी दुरी। तो कोप
सांडोनि जिव्हारीं। ऐसिये आकांतअवसरीं।
पावें झडकरीं सौमित्रा॥२४॥ तूं जनक तूंचि
जननी। सखा सांगाती जिवलग वनीं। वेगीं पावें
कळवळोनी। मजलागोनि सोडवावया॥२५॥
विराध वधिला जिये बाणीं। तोचि बाण लावोनि
गुणीं^१। प्रतापतेजें यावें गर्जोनी। मजलागोनी
सोडवावया॥२६॥

रामाचा धांवा करून, त्यांना मृगासाठी
पाठविल्याबद्दल मनस्ताप :- पाप आहे माझे
माथां। म्हणोनि नुपेक्षीं^२ श्रीरघुनाथा। तुझे
श्रीरामनाम स्मरतां। पाप सर्वथा मज नाही
॥२७॥ महापाच्या पर्वतकोडी। श्रीरामनाम
क्षणे विभांडी^३। येवोनि कृपेनें तांतडीं। माझी
बांदवडी सोडवीं॥२८॥ सोडावया देवांची
बांदवडी। वना आलासी निजप्रौढीं। माझी
फेडावया सांकडी^४। घालीं उडी श्रीरामा॥२९॥
म्यां पाठविलें मृगापाठीं। हेचि माझी बुद्धि

खोटी। श्रीरामेसीं पडली तुटी। दुःखकोटी मज
माझ्या ॥३०॥ मागतां मृगाची कांचोळी। सर्व
सुखाची जाली होळी। श्रीराम अंतरला
महाबळी। धांवण्यार्थ छळीं सौमित्रा॥३१॥

स्त्रियांनी पतिजवळ मागणे करू नये :-
भ्रतारापासीं जें मागणें। ते स्त्रियेचें निंद्य जिणें।
मागण्यानिमित्त मज रावणें। आकर्षणें निजबंदीं
॥३२॥ भ्रतार जें दे संतोषोन। तें स्त्रियेसी अति
पावन। स्वमुखें मागतां आपण। दुःख दारुण
पावलें॥३३॥ माझ्या मागण्याची कथा। माझी
मजचि आली घाता। बंदीं पडलें लंकानाथा।
श्रीरघुनाथा अंतरलें॥३४॥

सीतेचा अनुताप :- ऐसी अनुतापें संतप्ता।
आपली आपणा अपराधता। स्वयें अनुवादे^५
सीता। दुःखार्ता अति दुःखी॥३५॥ दूरी
अंतरला रघुनंदन। त्यापासीं गेला लक्ष्मण।
माझे अत्यंत आक्रंदन^६। दोघे जण नायकती
॥३६॥ माझे उत्तर पडतें कानीं। दोघे येते अति
गर्जोनी। रावणा बाणीं निर्दळोनी। अर्धक्षणीं
सोडविते॥३७॥ निरोप धाडावया श्रीरामासी।
सीता पाहे द्विजशिष्यांसी। ब्राह्मण पळाले
धाकेंसीं। निजपत्न्यांसी घेवोनी॥३८॥ ते
वेळीं सीता पाहे आपण। वृक्षवल्लींस रिघे
शरण। श्रीरामा सांगावें आपण। मज रावण
नेतसे॥३९॥

आमंत्रये जनस्थानं कर्णिकारांश्च पुष्पितान्।
नमस्करोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हताम्॥५॥
यानि कानिचिदप्यत्र सत्त्वानि विविधानि च।
सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानपि॥६॥
दैवतानि च यान्यस्मिन्वने विविधपादपे।
क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः॥७॥
विदित्वा तु महाबाहुमुत्रापि महाबलः।
आनेष्यति पराक्रम्य वैवस्वतहतामपि॥८॥

१ दोरीला, २ हयगय करू नकोस, ३ नाहीसे करी, ४ संकट, ५ बोले, ६ रडणे, ओरडणे.

पंचवटीतील सर्व चराचर सृष्टीला सीतेचा संदेश :- जनस्थानींचे जन वन। त्यांसी घालितें मी लोटांगण। श्रीरामा सांगावें आपण। केलें सीताहरण रावणें॥४०॥ कर्णिकारादि बिल्व आम्र। समस्त वृक्षां नमस्कार। श्रीरामा सांगावें शीघ्र। सीता दशवक्त्र^१ नेतसे॥४१॥ गुल्म लता तृण पाषाण। दैवतें श्रापदें पक्षिगण। त्यांसी माझें लोटांगण। सांगावें आपण श्रीरामा॥४२॥ सिंह व्याघ्रादि श्रापदें क्रूर। त्यांसी माझा नमस्कार। धांवण्या धाडावा श्रीरघुवीर। दशशिर वधावया॥४३॥ काग बक कारंडक। हंस मयूर चातक शुक। श्रीरामा सांगावें आवश्यक। सीता दशमुख नेतसे॥४४॥ जळदेवता वनदेवता। आकाशींच्या गुप्त देवता। तुम्हीं सांगावें श्रीरघुनाथा। रावण सीता नेतसे॥४५॥ श्रीरामा सांगावया जाण। वाचा पावोत तृण पाषाण। तिहीं सांगावें संपूर्ण। सीता रावण नेतसे ॥४६॥ विनवीतसें पंचभूतां^२। तुम्हीं सांगावें श्रीरघुनाथा। धांवण्या धाडावा शीघ्रता। लंकानाथ वधावया॥४७॥

रामांना समजल्याबरोबर ते मागोमाग येतीलच असा तिला विश्वास :- न भेटतां जनकबाळी। स्वर्ग मृत्यु आणि पाताळीं। श्रीराम घेवोनि घरधांडोळी^३। मज तत्काळीं आणील॥४८॥ माझें ऐकतां हरण। सवेग येवोनि लक्ष्मण। रामें निर्दळील रावण। अर्ध क्षण न लागतां॥४९॥ रामें ऐकतां माझें हरण। जेथींचा तेथें सोडोनि बाण। घायीं रावणाचा घेईल प्राण। सोडवण तेणें माझी करील॥५०॥ लोकालोक-कुळाचळीं^४। लपविल्याही जनकबाळी। राम राक्षसां करील होळी। मज तत्काळीं सोडवील॥५१॥ रावणें माझा केलिया घात। ऐसा प्रतापी

श्रीरघुनाथ। पाडोनियां यमाचे दांत। मज निश्चित आणील॥५२॥ माझिया प्रेमाचे आवडीं। श्रीराम काळाची मुरडील नरडी। तेथें राक्षसें कोण बापुडीं। बाणीं रोकडी निर्दळील॥५३॥ ऐसिया प्रतापी श्रीरघुनाथा। माझिया दुस्तर आकांता। कां पां न पवसीच तत्त्वतां। म्हणोनि सीता विलपत॥५४॥ सीता स्वयें येचि अर्थी। ज्या त्या येतसे काकुळती। शुद्धि^५ सांगावी श्रीरघुपती। रावणवधार्थी शीघ्र यावें॥५५॥ धांव पाव श्रीरामचंद्रा। वेगीं यावें श्रीसौमित्रा। मज गांजिलें राक्षसेंद्रा। कृपासमुद्रा कां न पावसी॥५६॥ मरमर पापिया अहृष्टा^६। दुःखें फळलेंसी दुष्टा। वंचोनि श्रीरामवरिष्टा। वश्य दुष्टा मज केलें॥५७॥ मी जनकबाळा जानकी। श्रीरामाची निजसेवकी। रावणें दुष्टें केलें दुःखी। दशमुखी^७ निर्बध^८॥५८॥ श्रीरामा तुझी अगाध थोरी। तुझें देहागार^९ फोडिलें चोरीं। चोरोनि नेली तुझी अंतुरी^{१०}। हे चराचरीं तुज लाज॥५९॥ आपले लाजेकारणें। माझें करावें धांवणें। ऐसें सीतेचें आक्रंदणें। दीर्घस्वरे विलपत॥६०॥ ऐकतां सीताविलपन। व्याघ्रसिंहादि करिती रुदन। वृक्ष स्त्रवती संपूर्ण। गळती लोचन पक्ष्यांचे॥६१॥ दुःखें फुटों पाहे अवनी। दुःखें द्रव आला पाषाणीं। दुःख न समार्ये गगनीं। ऋषिजनीं आकांत॥६२॥

सीतेचा धावा ऐकून रावण घाबरला व तो आकाशमागनि जाऊ लागला :- ऐकोनि सीतेचें रुदन। रावण झाला कंपायमान। वेगें आलिया रघुनंदन। माझा प्राण घेईल॥६३॥ जेणें मारिले खर दूषण। मारीच मारिला विंधोनि बाण। विराध मारिला संपूर्ण। अर्धक्षण लागेना॥६४॥ ताटका सुबाहु मारिला जाण। विराध मारिला

१ दहा तोंडांचा (रावण), २ पृथ्वी, आप, वायु, तेज व आकाश, ३ झडती, ४ या नावांचे पर्वतविशेषांनी, ५ शोध, ६ प्रारब्धा, ७ रावणाचा प्रतिबंध, ८ देहरूप घर, ९ स्त्री.

संपूर्ण। तो श्रीराम माझा घेईल प्राण। ऐसी रावणा धुकधुकी॥६५॥ सीता करील दीर्घ रुदन। तिसी देवोनि आलिंगन। रथीं बैसोनि रावण। लंघी गगन अति धाकें॥६६॥ रावणाची शक्ति कैसी। सीता धरोनि पोटासीं। रथ चालवी आकाशीं। येरी आक्रोशीं आक्रंदे॥६७॥ ऐकोनि आक्रंदतां सीता। तंव जटायु आला सकोपता^१। माझिया स्वामीची हे कांता। तिये गांजिता तूं कोण॥६८॥

ततः पर्वतकूटाभस्तीक्ष्णतुंडः खगोत्तमः।
वनस्पतिगतः श्रीमान्याजहार शुभां गिरम्॥९॥
दशग्रीवः स्थितो धर्मे पुराणे सत्यसंश्रवः।
भ्रातस्त्वं निंदितं कर्म कर्तुं नार्हसि सांप्रतम्॥१०॥
राजा सर्वस्य लोकस्य रामो दशरथात्मजः।
तस्यैषा लोकनाथस्य धर्मपत्नी यशस्विनी॥११॥
सीता नाम वरारोहा यां त्वं हर्तुमिहेच्छसि।
कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान्परामृशेत्॥१२॥

मार्गांत जटायूचें आगमन :- रावणें सीता हरितां। तंव जटायु वनक्रीडे गेला होता। ऐकोनि जानकी आक्रंदतां। सवेगता तो आला॥६९॥ त्रैलोक्यराजा श्रीरघुनाथ। मी जटायु श्रीरामभक्त। तूं रावणा अति उन्मत्त। सीतेसी हात लाविला॥७०॥ पर्वतप्राय महाबळी। मी असतां ये वनस्थळीं। केंवी नेसील जनकबाळी। रणरांगोळी मी करीन॥७१॥ पंचवटीं आश्रमानिकट। बैसलें असतां माझें मेट^२। तुज कैसेनि फुटेल वाट। महानष्ट तूं परद्वारी॥७२॥ श्रीरामरायाची अंतुरी^३। नेऊं पाहसी करोनि चोरी। चोरासी मी जीवें मारीं। तुझी उरी उरों नेदीं॥७३॥ चोरापासीं वस्तुजात^४। सोडवोनि करीं घात। तेंवी सीता सोडवोनि येथ। तुझा निःपात करीन मी॥७४॥ चौदा चौकड्याचें राज्य शिरीं।

शेखीं करों धांवसी चोरी। जळो रावणा तुझी थोरी। पापी परद्वारी महानष्ट॥७५॥

यस्य त्वं लोकनाथस्य हत्वा भार्या गमिष्यसि।
वृंतादिव फलं त्वां तु पातयेयं स्थोतमात्॥१३॥

त्रैलोक्यस्वामी श्रीरघुनाथ। त्याची चोरोनि नेतां कांता। तुझ्या करीन निःपाता। जेंवी सदेठ वृंताक^५॥७६॥ जैसीं कां परिपक्व फळें। सदेठ झडती वायुबळें। तैसीं तुझीं कंठनाळें। दाही शिरकमळें छेदीन॥७७॥

जटायूने आपल्या पंखांच्या तडाख्याने रावणाचा रथ थांबवून त्याला युद्धाचे आव्हान :- जटायुपक्षवात दुर्धर। न चले रावणाचा रहंवर^६। मार्गे ओसरले रथाचे खर। तंव दशशिर क्षोभला॥७८॥ धनुष्या वाहोनियां^७ गुण। जटायु लक्षोनियां पूर्ण। नाळीकनाराचांचे^८ वर्षे बाण। युद्ध दारुण मांडिलें॥७९॥ तुझ्या शस्त्रांचा कडकडाट। नखीं पाखीं करीन पीठ। माझी चंचु अति तिखट। दाही कंठ छेदीन॥८०॥ अरे मी जटायु न भेटतां। रावणा तुझी प्रतापता। हिरोनि नेतां श्रीरामकांता। तुज मी आतां मारीन॥८१॥ रावण कायसें बापुडें। दाहा तोंडांचें जड किडें। हाणोनियां चंचुवाडें। सवक्त्र^९ हाडें फोडीन॥८२॥ चोरितां श्रीरामाची कांता। कीर्ति पळाली अपकीर्तिता। पापें शक्ति गेली लंकानाथा। तुज मारितां क्षण न लागे॥८३॥ पापें जालासी निर्वीर्य। तुज युद्धीं कैचें धैर्य। मारोनियां राक्षस सर्व। श्रीरामकार्य साधीन॥८४॥

रावण-जटायु द्वंद्व युद्ध :- रावण वर्षे दुर्धर बाण। जटायु पांखीं उडवी पूर्ण। बाणप्रताप जाला क्षीण। रागें रावण क्षोभला॥८५॥ जटायुपांखांच्या झडाडीं। विसां हातां वळे वेंगडी। दाही शिरें कांपती गाढीं। धनुष्य ओढी

१ क्रोधयुक्त होऊन, २ पहाण्याचे नाके, ३ स्त्री, ४ वस्तुमात्र, ५ तांगे, ६ रथ, ७ चढवून, ८ नाळीक व नाराच नावाचे बाण, ९ तोंडासकट.

न ओढवे॥८६॥ जटायुपक्षांच्या आवर्ता।
आवर्ती पाडिले लंकानाथा। पुढें ढळों नेदी रथा।
अति विघाता पेटला॥८७॥

युद्धामुळे मार्गात विलंब होऊ लागल्यामुळे रावणाला राम येण्याची भीति :- रावण पावला आकांता। जटायु ढळों नेदी रथा। मागोनि आलिया श्रीरघुनाथा। माझ्या घाता तो करील ॥८८॥ मारीच बोलला सत्य वचन। करूं जाता सीताहरण। आम्ही दोघे पावों मरण। तें प्रमाण दिसताहे॥८९॥ नाहीं इंद्रजित^१ कुंभकर्ण। नाहीं साह्य सैन्य प्रधान। मज मारितां राखेल कोण। अति उद्विग्न लंकानाथ॥९०॥ अति प्रयासें सीता आली हाता। हे पावल्या लंकेआंतौता^२। तेथें येवों न शके रघुनाथा। दुर्घट पंथा क्रमेना ॥९१॥ लंकादुर्ग आणि गूढ^३। भोंवता समुद्राचा अगड^४। श्रीराम मानवी अति जड। मार्ग अवघड कंठेना ॥९२॥ परी प्रस्तुत जटायु दारुण। दृढ ओढवले^५ विघ्न। हें शंकरें करावें निवारण। लंकाभुवन तो पाववो॥९३॥ पुढें जटायु मार्गरोधन। मागोनि आलिया श्रीरघुनंदन। माझा घेईल तो प्राण। घाकें रावण धुकधुकी॥९४॥ एकेचि वेळें शतबाण। जटायूतें विंधी रावण। येरें चुकविले तळपोन। आला कोपोन झडपित॥९५॥

ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम्।
पक्षाभ्यां स महातेजा बभञ्ज पतगेश्वरः॥९४॥
सारथिं सस्थोपस्थं स जघान नखांकुरैः।
कांचनोरश्मदान्दिव्यान्पिशाचवदनान्खरान्॥९५॥
पूर्णचंद्रप्रतीकाशं छत्रं च व्यजनैः सह।
पातयामास वेगेन ग्राहिभी राक्षसैः सह॥९६॥

रावणबाणाविषयी जटायु निर्भय, रावणाचे धनुष्य मोडून, मुकुट पाडून शरीरावर हल्ला :- रावणाच्या धनुष्यावरी। मुक्ताफळांच्या झालरी। सुवर्णबद्ध मणिमय मंजरी। घेवोनि करीं

विंधित॥९६॥ जटायूनें सवेग पांखीं। रावण झडपिला दाही मुखीं। चाप छेदोनि सांडिलें नखीं। मुकुट मस्तकींचा पाडिला॥९७॥ सर्वेचि ध्वज^६ छेदिला चांग। शशांकछत्राचा^७ केला भंग। रावणाचें अंगप्रत्यंग। नखीं सवेग विदारी॥९८॥ जटायुपक्षवातावर्त। रावण चळचळां कांपत। चंचूनें धरोनियां रथ। गगनाआंत उचलिला ॥९९॥ मग सीता धरोनि पोटासीं। रावण उडी टाकी वेगेंसी। पिशाचवदन खर रथासीं। नखाग्रेंसी मारिले॥१००॥

रावणाचा रथ, घोडे, सारथी यांचा विध्वंस:- तेथोनि टाकितां रहंवर। सारथी वारूवेसीं शतचूर। दणकां दुमदुमलें अंबर। दशशिर चळीं कांपे॥१॥ मुहूर्ती केला छत्रपात। भंगिले चाप भंगिला रथ। रावण केला हताहत^८। धन्य पुरुषार्थ जटायूचा ॥२॥ देखोनि जटायु साटोप^९। स्वर्गीं देव वानिती प्रताप। धन्य धन्य जटायूचें तप। केला प्रताप रामकाजीं॥३॥ रावण विचारी निजचित्ता। जटायु आलिया न जिरे सीता। इसी सांडोनियां जातां। आली लघुता तिहीं लोकीं॥४॥ सहित पार्वतीमहेश। म्यां आंदोळिला गिरि कैलास। आणी जिंकोनि कुबेरास। विमानास हरितलें॥५॥ देवांचिया अमित कोडी। अद्यापि माझे बांदवडीं। त्याहीं माझी गर्वझाडी। केलीं रोकडी येणें पक्षें ॥६॥ जटायुचंचु अति तिखट। शस्त्रसमुदाय केला सपाट। यापासोनि न फुटे वाट। परम कष्ट रावणा॥७॥

स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः।
अंकेनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः॥९७॥

भंगिलें धनुष्य भंगिला रथ। सारथि वारूवां केला घात। विरथी पदाती^{१०} लंकानाथ। मग कपटार्थ मांडिला॥८॥

१ या नावाचा रावणाचा मुलगा, २ लंकेत, ३ गुप्त, ४ खंदक, ५ आले, ६ पताका, ७ चंद्राच्या आकाराचे छत्राचा, ८ घाबरा, पराजित, ९ आवेशयुक्त, १० पादचारी.

रावण गुप्तरूपाने आकाशमागनि जातो :-
राक्षसाची गुप्तस्थिती। कडिये घेवोनि सीता
सती। रावण निघे खेचरगती। गगनपंथी अति
गुप्त॥१॥ परी जटायूसी अरुणभेटी। त्यास
सहज दिव्यदृष्टी। तेणें सीता नेतां देखोनि दृष्टीं।
रावणापाठीं लागला॥११०॥

स विदार्य नखैस्तीक्ष्णैस्तस्य पृष्ठं समंततः।

केशांश्चोत्पाद्यामास नखपक्षमुखायुधः॥१८॥

स तदा गृध्रराजेन क्लिश्यमानो मुहुर्मुहुः।

ततः क्रोधाद्दशग्रीवः सीतामुत्सृज्य वीर्यवान्॥१९॥

तरीहि जटायूने त्याला मार्गात गाठून घायाळ
केले :- जटायु धांवला सरोखीं। सबळ बळें
निजपाखीं। रावण झडपिला दाही मुखीं। विदारी
नखीं सर्वांग॥११॥ तिखट नखें दशशिरा।
सर्वांगीं लागल्या रुधिरधारा^१। देहांत मांडला
दशशिरा। साह्य दुसरा नाही कोणी॥१२॥ नखें
पाखें चंचु तीक्ष्ण। घायीं घायवटला^२ रावण।
आतां माझे न वांचती प्राण। योद्धा दारुण
जटायु॥१३॥ जटायु तळपोनि आकाशीं। केंस
उत्पाटी दाढी मिशी। भेणें रावण कासाविसी।
जिविताशेंसी सांडिले॥१४॥

सीतेला सोडून रावण पळाला :- मारीचवाक्य
सत्यभाषण। करितां जानकीचें हरण। अवश्य
पावसील मरण। तें प्रमाण दिसताहे॥१५॥ रावण
म्हणे जानकी नेतां। जटायु करील माझ्या घाता।
भेणें सांडोनियां सीता। होय पळता
लंकानाथ॥१६॥ जटायूने गांजिलें वर्नीं। वेगीं
धांवा पावा कोणी। ऐसा रावण आक्रंदोनी। सीता
सांडोनि पळाला॥१७॥

सीता मुक्त झाल्यावर जटायूचे तिला
अभयवचन :- तंव जटायु म्हणे लंकानाथा।
जरी तुंवा सांडिली सीता। तरी तुज न मारीं

सर्वथा। जीवदान तुज दिधलें॥१८॥
रावणापासोनि जानकी। सुटोनि जाली अति
सुखी। जटायु दाटुगा^३ तिहीं लोकीं। केवळ पक्षी
म्हणों नये॥१९॥ सीताहरण महापाप्यासी।
उपडोनि दाढ्या मिशांसी। प्रायश्चित्त दिधलें
रावणासी। जटायु ऋषि धर्मात्मा॥२०॥

स्वर्गस्थ देवांना चिंता :- जटायु सोडवितां
सीतेसी। तंव स्वर्गीं हडबड देवांसी। बंधनिर्मुक्त
नव्हे आम्हांसी। सीता लंकेसी न वचतां^४॥२१॥

रावणाने परत येऊन जटायूला द्वंद्वयुद्धाचे
आव्हान दिले, पुन्हा रावणाचा पराजय :- ऐसें
देवांचें मनोगत। तंव रावण जाला सावचित्त।
मग होवोनियां निजयुद्धार्थ। पाचारित जटायूसी
॥२२॥ सीता होती मजपासीं। तेणें त्वां केलें
कासाविसी। आतां युद्ध सावकासीं। पुरुषार्थेसीं
करूं दोघे॥२३॥ गुंफेसीं नसतां श्रीरामलक्ष्मण।
शून्य मंदिरें रिघे श्वान। तेंवी तुंवा सीता चोरून।
पलायमान भयभीत॥२४॥ तुज कैचें
दादुलेपण^५। वेगीं पळसी रामाभेण^६। मजसीं
करूं पाहसी रण। तरी आंगवण पाहों
तुझी॥२५॥

तयोर्महती संग्रामे बभूवातुलविक्रमः।

राक्षसानां च मुख्यस्य पक्षिणां प्रवस्य च॥२०॥

दहा शिरें वीस भुजा। राक्षसांचा मुख्य राजा।
पक्षी पावला युद्धा पैजा। बळसमाजां वरिष्ठ
॥२६॥ रावणाचें शस्त्र शर। पूर्वी जटायूनें केलें
चूर। आतां निजांगें दशशिरा। मुष्टिप्रहार हाणों
धांवे॥२७॥ ऐसा अति क्रोधें दशशिरा। बळें
हाणितां करप्रहार। तंव नखें विदारिला कर। वेगें
दुर्धर जटायु॥२८॥ रागें हाणितां दड लात। तंव
चंचुघातें करोति घात। रावण केला
अस्ताव्यस्त। मग लंकानाथ गजबजिला॥२९॥

१ रक्ताच्या धारा, २ घायाळ झाला, ३ बलवान्, ४ न जाता, ५ मोठेपणा, ६ श्रीरामाला भिऊन.

तळपोनियां गगनीं भरे। झडपा हाणोनी दाही शिरे। मस्तक भेदी चंचुचक्रे। मुखें नखाग्रें विदारी॥१३०॥ नखीं पांखीं चंचुधारें। रावणा लागलें घायवारें। धाकें धाकें जिकडे सरे। तिकडे नखाग्रें मारिजे॥१३१॥ जटायुपक्षांचा आघात^१। रावण उडविला नभाआंत। गगनीं भोवंडोनि आवर्त। पाडिला मूर्च्छित अधोमुख॥१३२॥ येथोनि पुरे पुरे रण। रावण दांतीं धरी तृण। अकालीं ओढवलें मरण। जटायु प्राणघातक॥१३३॥ मी म्हणें हें पांखरूं। परी हा धीर वीर महाशूर। विसां भुजांचा केला चूर। अति दुर्धरू जटायु॥१३४॥ जटायूनें लाविली सीक^२। दाही मुखेंसीं विमुख। रावण पाडिला अधोमुख। जीवा संकट मांडलें॥१३५॥ न चले बळाची आंगवण। परम दुःखी जाला रावण। मग करावया जटायुछळण। कपट पूर्ण मांडिलें॥१३६॥ मग रावण म्हणे लवलाहीं। दोघे झुंजों उसिणाघारीं^३। तंव जटायु म्हणे तुज शक्तीच नाही। उसिणें कै फेडशील॥१३७॥ घाय हाणिता सर्वर्म। न पळे न ढळे तो योद्धा परम। तूं नेणसी युद्धधर्म। व्यर्थ आक्रम बळाचा॥१३८॥

रावणाचे कपटी वर्तन :- परस्परांचे मरण कशात आहे ते सांगावे, जटायूला रामांची शपथ :- घालोनि श्रीरामाची आण। जटायूसी पुसी रावण। तुझे कोणें ठायीं मरण। सत्य संपूर्ण मज सांगे॥१३९॥ पडलिया अति आकांतीं। ओढवल्याही अंतगती। हरिभक्त असत्य न बोलती। जाण निश्चितीं पक्षिनाथ॥१४०॥ भावार्थ दावोनि उदंड। मधुर शब्दीं असत्य लंड^४। त्याचें मुख नरककुंड। काळें तोंड त्याचें॥१४१॥ जटायु म्हणे रावणासी। जरी तूं निजमृत्यु सांगसी। तरी

मी सांगेन तुजपासीं। येरयेरांसी नेम जाला॥१४२॥

त्या प्रमाणे जटायु खरे व रावण खोटे सांगतो :- घातली श्रीरामाची आण। तरी असत्य न बोलें गेलिया प्राण। दोहीं पाखीं माझें मरण। सत्य संपूर्ण वदे पक्षी॥१४३॥ रावण छळवादी पातकी। मृत्यु सांगे वामांगुष्ठनखीं। जटायु सांगे दोहीं पाखीं। युद्धसात्विकी सत्यवादी॥१४४॥

जटायूच्या मर्मावर रावणाचा आघात, अवंडापड्डा येथे रावणाचा अंगठा पडतो :- जटायु तळपोनियां देख। छेदिलें वामांगुष्ठनख। तंव हातातळीं आले पांख। येरें निःशंक उपडिले॥१४५॥ रावणाचा छेदिला आंगोठा। तेथें जाला अवंडापड्डा। त्रिबकीच्या निकट घाटा। अवंडापड्डा प्रसिद्ध॥१४६॥ जटायूस येतां मरण। पडल्या करीत श्रीरामस्मरण। नष्ट रावणें केलें छळण। कुळ निर्दळण देखसी॥१४७॥ छळवादी अति दुष्ट। परम पापी क्रियानष्ट। परदारी अति पापिष्ट। भोगिसी कष्ट छळणाचें॥१४८॥ छळणाच्या कपटनिष्ठीं। जटायु मूर्च्छित पडला सृष्टीं। श्रीरामाच्या निजभेटीं। आत्मा कंठीं धरिलासे॥१४९॥ मुखीं श्रीरामनामस्मरण। चितीं श्रीरामचिंतन। नयनीं श्रीरामावलोकन। हृदयीं ध्यान श्रीरामाचें॥१५०॥

जटायु श्रीरामदर्शनाची वाट पहात नामस्मरण करीत रहातो :- श्रीरामरूप देखे पाषाण। श्रीरामरूप देखे तृण। वृक्ष वल्ली वन उपवन। देखे संपूर्ण श्रीराम॥१५१॥ श्रीरामकाजीं वेंचितां प्राण। श्रीराम कृपालु आपण। सर्वरूपें स्वयें संपूर्ण। आला वोरसोन^५ भेटीसी॥१५२॥ जटायूचे निजपोटीं। अंतीं श्रीराम देखावा दृष्टीं।

१ प्रहार, २ शिक्षा, ३ दे घे अशा मोबदल्याने, ४ नष्ट, देव धर्माला न जुमानणारा ठक, पक्का धूर्त. ५ प्रेमयुक्त होऊन.

देह पडतां स्वयें सृष्टीं। आला भेटी निजभक्ता
॥५३॥ रावण नव्हे माझा वैरी। तो तंव परमार्थ
साह्यकारी। श्रीराम भेटविला चराचरीं।
सुखसागरीं सुखी केलें॥५४॥ निजभक्तांचें
मनोगत। पुरवूं जाणे श्रीरघुनाथ। जटायु
जन्ममरणातीत^१। आनंदभरित सुखी केला
॥५५॥ एका जनार्दना शरण। जटायु छळणें वधी
रावण। पुनरपि तो सीताहरण। करील आपण तें
एका॥१५६॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
अरण्यकांडे एकाकारटीकायां जटायुच्छलनवधो
नाम सप्तदशोऽध्यायः॥१७॥ श्लोक॥२०॥
ओव्या॥१५६॥

अध्याय अठरावा

रावण सीतेला अशोकवनांत पाठवतो

जटायु मूर्च्छित झाल्यामुळे सीतेचा शोक :-
श्रीरामचंद्राय नमः॥ जटायूस स्वयें रावण।
वधिता जाला करोनि छळण^२। तें देखोनि सीता
जाण। झाली आपण अति दुःखी॥१॥

तं स्वल्पजीवितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम्।

निरीक्ष्य पतितं सीता विललाप सुदुःखिता॥१॥

जटायूचे उपडितां पांख। भूमीं मूर्च्छित जीव
निःशेख। त्याचें देखोनियां असुख^३। परम दुःख
सीतेसी॥२॥ न पवतीच श्रीरामलक्ष्मण। जटायु
करितां सोडवण। तों त्यासीच आलें मरण।
कपटी रावण दुष्टात्मा॥३॥ जटायूसी म्हणे
आपण। तुझें मज न येचि कां मरण। तूं बळियां
बळी संपूर्ण। मजलागीं प्राण वेंचिला॥४॥ युद्धीं
गांजोनि रावण। माझी केली सोडवण। तुझें
करोनियां छळण। मारी रावण महापापी॥५॥
ऐसें बोलोनि सुंदरी। लल्लाट पिटी निजकरीं। जो

होय माझा साह्यकारी। तो निशाचरीं मारिजे
॥६॥ वेगीं पावता श्रीरघुनंदन। तरी तुझा
वांचविता प्राण। माझी करिता सोडवण। रणीं
रावण मर्दोनी॥७॥ जटायु सबळ धांवणें करी।
जटायु माझा साह्यकारी। जटायु माझा
निजकैवारी^४। तोंही निशाचरीं मारिला॥८॥
रावण विचारी मानसीं। चराचर साह्य
श्रीरामासी। भलता सोडवील सीतेसी। शीघ्र
लंकेसी हे न्यावी॥९॥ शंकरें टाळिलें
जटायुविघ्न। आणि उठलिया आन। मज न
ठाके^५ लंकाभुवन। शीघ्र गमन करावें॥१०॥

तां क्लिष्टमाल्याभरणां विलपन्तीमनाथवत्।

अभ्यधावत वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः॥२॥

क्रोशंतीं राम रामेति रामेण रहितां वने।

जीवितांताय केशेषु जग्राहान्तकसंनिभः॥३॥

रावणाला रामांच्या सामर्थ्याची सीता जाणीव
देते :- केलिया जटायूच्या घाता। दुःखभरें
आक्रंदे सीता। तिसी धरावया मागुता। होय
धांवता लंकानाथ॥१॥ रावणासी म्हणे सीता।
तूं मला लंकेसी नेतां। करविसी राक्षसांचे अंता।
तूं निजघाता पावसी॥२॥ जटायूसीं करितां
रण। तुवां धरिलें दांतीं तृण। तेथें आलिया
श्रीरामबाण। कुळनिर्दळण तुजसहित॥३॥
कासया समुद्र अचाट। कायसें लंकेचें त्रिकूट।
बाणें एकें करील पीठ। तुजसगट राक्षसां॥४॥
ऐसें बोलतां सीतेसीं। कोप आला रावणासी।
मग धांवोनि धरिली केशीं। जेंवी जीवांसी
अंतक॥५॥

सीतेला धरताना तिच्या हिसक्याने रावण
खाली पडतो :- रावणें धरितांची सीता। रागें
लोटी लंकानाथा। तंव चांचरोनि^६ पडे पालथा।
धांवे मागुता धरावया॥६॥ जेंवी भेकापासीं^७

१ जन्म व मरण ज्यास नाहीत असा, २ कपट, ३ दुःख, ४ पाठिराखा, ५ पोचवणार नाही, ६ धडपडून, ७ बेडकाजवळ.

आलिया सर्प। तेंवी सर्वांगीं होय कंप। देखोनि सीतेचा प्रताप। अति कंप रावणा॥१७॥ युद्धा प्रवर्तलिया सीता। मज नाटोपे सर्वथा। ऐसें कळलें लंकानाथा। श्रीरामकांता दुर्धर॥१८॥

वीस हातांनी तिला धरून त्याचे पुढे प्रयाण :-
ऐसें रावणें विचारोनि मनीं। विसां भुजीं आकळोनी। सीता धरिली आंवळोनी। जेंवी कां स्वर्णीं निधान^१॥१९॥ मज सीता जाली प्राप्त। रावणाचा मनोरथ। स्वप्नप्राय अवघा व्यर्थ। तोही कथार्थ अवधारा॥२०॥ जरी निर्बळ असती सीता। तरी रावण बलात्कारें भोगिता। तिची जाणोनि सबळता। होय प्रार्थिता शरणार्थीं॥२१॥ रावणापासोनि सीता। क्षण न लगे स्वयें सुटतां। परि निर्दळावया दुष्टां समस्तां। निजहरणार्था आक्रंदे॥२२॥ पुढील रामायणी कथा। दुसरेनि रावण हरी सीता। उल्लास राक्षसाचे चित्ता। लंकेस नेता तो होय॥२३॥

खमुत्पतंतं तं दृष्ट्वा मैथिली जनकात्मजा।

दुःखिता परमोद्विग्ना भये महति वर्तिनी॥४॥

रथ भंगिला तो जटायून। नाहीं आणविलें विमान। गगनगति^२ दशानन। सीता घेवोन निघाला॥२४॥ सीता सोडविली जटायून। तेणें सुखी जाले ऋषिजन। सर्वेच तिचें करितां हरण। तपोधन तळमळती॥२५॥ जळचर भूचर खेचर। जंगम आणि स्थावर। तळमळती जीवमात्र। सीता दशवक्त्र^३ नेतांछि॥२६॥ सीता निजखांदीं घेऊन। खेचरगतीं^४ निघे रावण। ठाकावया लंकाभुवन। सवेग आपण निघाला॥२७॥

आपला शोध लागावा म्हणून सीता अलंकार टाकीत जाते :- तो मार्ग कळावया श्रीरामासी। सीता सांडी निजचिन्हांसी। मार्गोमार्गीं

निजमाळेसीं। सांडी सुमनांसी मार्गार्थ॥२८॥ श्रीराम येईल धांवणियासी। ही आशा सीतेचे मानसीं। यालागीं मार्गामार्गासीं। प्रदेशोप्रदेशीं^५ चिन्हें सांडी॥२९॥ उल्लंघोनि महापर्वत। पंथ क्रमिला महादुस्तर^६। शुद्धि पावावया श्रीरघुनाथ। वस्त्रें शुद्ध्यर्थ सीता सांडी॥३०॥

हियमाणा तु वैदेही कंचिन्नाथमपश्यती।

ददर्श गिरिशृंगस्थान्यंचवानरपुंगवान्॥५॥

तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभम्।

उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि च।

मुमोच यदि रामाय शंसेयुरिति भामिनी॥६॥

लंघोनि पर्वतां थोरथोरां। कृष्णा वेण्या तुंगभद्रा। नदिया लंघोनि दुस्तरा। लंकापुरा मज नेतो॥३१॥ धांवण्या न येववे श्रीरघुनाथा। कोणी न देखें सोडविता। ऐसें जाणोनियां सीता। परम चिंता पावली॥३२॥

एका पर्वतावर पाच वानर बसलेले पाहून सीता उत्तरीय वस्त्रात अलंकार बांधून खाली टाकते :-
शुद्धि सांगावया श्रीरामचंद्रा। भोवतें पाहे श्रीरामभद्रा^७। पर्वतमाथां पंच वानरां। देखे सुंदरा दुरोनि॥३३॥ श्रीरामाचे जीवप्राण। वानर होती पांचही जण। सीता जाणोनि संपूर्ण। वस्त्राभरण तेथें त्यागी॥३४॥ वस्त्राभरणं वरिचेवरी। सीता सांडी हे नव्हे चातुरी। जाणोनि अवताराची थोरी। त्यागी सुंदरी शुद्ध्यर्थ॥३५॥ पीतांबर कनक-शोभा। दिव्यालंकारांची प्रभा। शुद्धि सांगावया निजवल्लभा। पद्मगर्भा स्वयें सांडी॥३६॥ नीळ पीत आरक्त देखा। पाहातसे मज सन्मुखा। वानरांमाजी तो माझा सखा। तो रघुकुळटिळका शुद्धि सांगो॥३७॥ श्रीरामनामांकित खेवणें^८। करमुद्रिका^९ करकंकणें। पीतांबरीं बांधोनि तिनें। शुद्धिकारणें^{१०} सांडिलीं॥३८॥

१ धनाचा ठेवा, २ आकाशमागनि जाणारा, ३ रावण, ४ पक्ष्यांच्या गतीने, ५ जागोजागी, ६ अतिकठीण ७ हनुमंताला, ८ जडिताचा अलंकार, ९ अंगठ्या, १० रामाला आपला शोध लागावा म्हणून.

ते अलंकार हनुमंताच्या हातात पडतात :-
सीतेनें वरुनि सांडिता। तीं आलीं हनुमंताच्या
हाता। तेणें वंदोनियां माथां। होय सांगता
सुग्रीवा॥३९॥ तंव सुग्रीव म्हणें हनुमंतासी। हें
तूं ठेवीं आपणापासीं। कैचें आलें पां आकाशीं।
विस्मयो त्यासी वाटत॥४०॥ सभाग्ये भाग्य
ज्याचे माथां। श्रीराममुद्रा ये त्याचे हाता।
उल्हास हनुमंताच्या चित्ता। श्रीरामकार्यार्था
उद्यत^१॥४१॥

सीतेचा आक्रोश; हनुमंताचा संताप व
उड्डाण :- श्रीरामा वेगीं धांव पाव। ऐसा ऐकतां
सीतारव^२। मग अवघे वानर मानिती अपूर्व। जे
नभीं कोण स्व अनुवादे^३॥४२॥
श्रीरामनामामृतगोष्टी। उठती नभाचिये पोटीं।
अवघे पाहती ऊर्ध्वदृष्टीं। परी वदतां दृष्टीं लक्ष्मेना
॥४३॥ व्यक्ताक्षरे^४ ऐकों येती कानीं। परी वदता
न देखों नयनीं। जरी मानूं आकाशवाणी। तरी
आक्रंदोनि अनुवादत॥४४॥ ऐकोनि
सीताआक्रंदन। आलें हनुमंता स्फुरण। मग
तिची करावया सोडवण। नभीं^५ उड्डाण करूं पाहे
॥४५॥ दोन्ही वळोनि वज्रमुष्टी। पाहे
वटारिलिया^६ दृष्टीं। रागें थरकत पुसाटी^७। भूमी
आपटी सक्रोध॥४६॥ निर्दळावया दशवदन।
काळाग्निरुद्र देदीप्यमान। सगळें गिळों पाहे
गगन। भ्यासुर वदन भासत॥४७॥ निवटावया
दशशिरा। दांत खातसे करकरां। रोम बाहु
थरकती थरथरां। कोप वानरा अनिवार॥४८॥

ते पाहून रावणाने तळात जाऊन लंकेत प्रवेश
केला :- करितां वानरें उड्डाण। गेले
ध्रुवलोकसमान। तंव तळीं पळाला रावण। सीता
घेवोनि लंकेसी॥४९॥ ऐसें हनुमंतें देखतां दृष्टीं।
रावण भय घेवोनि पोटीं। समुद्राचे परतटीं।

उठाउठीं पळाला॥५०॥ जटायूपरीस अति
दारुण। येथेंही उठीं पाहे विघ्न। तेणें धाकें
पलायमान। लंकाभुवन ठाकिलें॥५१॥

रावणाकडून सीतेला विवाहाबद्दल आग्रह,
भावी सुखाची प्रलोभने :- लंकेसी गेला
लंकानाथ। हनुमंतें क्रोध केला शांत। लंका
जाळीन निमेषांत। हें पोटांत दृढ धरिलें॥५२॥
राक्षसधुरांचिया कोडी^१। मारीन न लागतां अर्ध
घडी। ऐसिया कोपाची चौघडी। शांतिबुडीं
साठविली॥५३॥ तंव येरीकडे लंकानाथ। सीता
मज जाली प्राप्त। येणें उल्लासें नाचत। येथें
रघुनाथ केंवी पावे॥५४॥ अति दुर्घट लंकागड।
भोंवता समुद्राचा अगड^२। न चले रामाची
चरफड। मार्ग अवघड येथें यावया॥५५॥
रावण सांगे सीतेप्रती। तुज म्यां आणिलें
नभोगती^३। श्रीरामलक्ष्मण पदाभिगती। कैसेनि
येती या ठाया॥५६॥ क्रूर श्वापदे वनीं वसती।
मार्गा दुर्घट पर्वतीं। दुस्तर सरितांचे^४ स्त्रोतीं^५।
केंवीं रघुपति येऊं पावे॥५७॥ ऐसेनि आलिया
कष्टकोडी। दोघें मानावें बापुडीं। मज मारितां न
लगे घडी। त्यांची गोडी तूं सांडी॥५८॥ त्या
दोघांसी चारी भुजा। मज एकलिया वीस भुजा।
मी मारीन श्रीरामराजा। निजपैजा जानकिये
॥५९॥ यापरी वो विचारितां। येथें न येववे
श्रीरघुनाथा। तूं मज वरुनि आतां। राज्यभोगता
सुखें भोगीं॥६०॥ अनर्घ्यरत्नांचे अलंकार।
वस्त्रें दिव्यें मनोहर। पदकमेखळा गंभीर। विचित्र
हार मणिमय॥६१॥ चंदन आणि कृष्णागरु।
कस्तुरी कुंकुम केशरु। विलेपनें सुख अपारु।
सुखसेजारु सुमनांचा॥६२॥ दोघें बैसोनि
विमानीं। क्रीडा करूं नंदनवनीं। अथवा लंकेचे
भुवनीं। अशोकवनीं सुख भोगूं॥६३॥ इंद्रादिक

१ तयार, २ सीतेचा शब्द, ३ बोलतो, ४ स्पष्ट शब्द, ५ आकाशात, ६ क्रोधयुक्त, ७ शेपूट, ८ मारण्यासाठी, ९ मोठमोठ्या पराक्रमी
राक्षसांच्या, १० खंदक, ११ आकाशमागनि, १२ नद्यांच्या, १३ प्रवाहात.

सुरवर। करीन तुझे आज्ञेचे किंकर। मंदोदर्यादि
अंतःपुर^१। त्या निरंतर तुझ्या दासी॥६४॥
कायसी मृगाची कांचोळी। कंचुक्या लेई
मुक्ताफळी। अर्धचंद्र लेई तो भाळीं। मस्तकीं
जाळी गजमुक्त॥६५॥ श्रीरामप्रिया भोगीं
दशशिर। हा तुज ब्रीदाचा तोडर। रावणें हरिली
सीता सुंदर। हा चरणीं गजर अंदुवांचा॥६६॥
सीता रावणाची पट्टराणी। ऐसिया वांकी गर्जती
चरणीं। ऐकोनि रावणाची वाणी। सीता
संतापोनी बोलत॥६७॥

सीतेकडून रावणाचा धिक्कार, राम-रावणाची
तुलना व त्याची निर्भत्सना :- मर मर निर्लज्जा
दशशिरा। काय बोलतोसी चिकुरा^२। तुजसारखा
निलाजिरा। जर्गी दुसरा असेना ॥६८॥ स्वयंवरीं
दावितां बळदंड। धनुष्ये दंडिलें वितंड। सभेंत
जालें काळें तोंड। श्रीरामें कोदंड^३ भंगितां
॥६९॥ तें न करिसीच माझें हरण। काळें वदन
पलायमान। तूं तंव शूर्पणखेसमान। नाकेंवरी
जल्पसी॥७०॥ सदाचें तुझें काळें मुख। न
राहवेचि रामसन्मुख। माझा धरोनि
अभिलाख। मागों भीक आलासी ॥७१॥
भीक मागतां म्हणसी जननी। आणि आता
म्हणसी करीत पत्नी। तुज सारखा
मातृगमनी। आन त्रिभुवनीं असेना॥७२॥
संन्यासी आणि चोरी करी। यतिधर्मी आणि
परद्वारी। हे तुजचि साजे गा थोरी। तूं नानापरी
मातृगमनी॥७३॥ करितां जटायूसीं रण। तुंवा
दांती धरिलें तृण। मज सांडोनि पलायमान।
तेव्हां आंगवण^४ काय जाली॥७४॥ घालितां
श्रीरामाची आण। जटायु बोलिला सत्य
वचन। तुवां कपटें करोनि छळण। घेतला प्राण
जटायूचा॥७५॥ माझा भोग भोगूं पाहे

रावण। तेंही अधर्म्या अति दूषण। वायसां^५
विष्टेचें भक्षण। आणि अमृत पान
चकोरा॥७६॥ तैसी सीता श्रीरामासी। रावणा
उपभोग राक्षसी। अभिलाषितां जानकीसी।
अनायसीं मरसील ॥७७॥ गजांचें जें
आभरण। तें रासभा घालितां ये मरण। तैसी
सीता अभिलाषितां रावण। कुळनिर्दळण
पावेल॥७८॥ सकळ रस सेवितां मासी। परी
दीप चाखितां मरण तीसीं। तेंवी राज्य भोगितां
रावणासी। सीताअभिलाषीं प्राणांत॥७९॥
स्तनपानींच्या अपत्या। उत्तम पक्वान्नें सेवितां।
तें त्यासी न जिरे सर्वथा। तेंवी लंकानाथा
जानकी॥८०॥ जरी जालें अनर्घ्य^६ रत्न। तरी
तें नव्हे शाळिग्रामासमान। तैसी सीता
श्रीरामभोगायतन। ते दशानन केंवी पावे
॥८१॥ ऐरावतीं बैसे इंद्र। तेथें बैसों जातां मरे
खर। सीताभिलाषीं दशवक्त्र। सकुळगोत्र
निमेल॥८२॥ सुंदरा आरसा सुखरूप। तोचि
सिमुरा^७ दावितां अति संताप। रावणाआंगी
सिमुरें^८ पाप। सीता सुखरूप त्या नव्हे॥८३॥
ऐसिया नाना सवर्म युक्ती। रावणा निर्भर्त्सी
सीता सती। तेणें कोपला लंकापती। मग
दूतांप्रती बोलत॥८४॥

संदिश्य राक्षसान्धोरान् रावणोऽद्यै महाबलान्।
आत्मानं बुद्धिवैकल्यात्कृतकृत्यममन्यत ॥७॥
अप्रमादाच्च गन्तव्यं सर्वैरेव निशाचरैः।
कर्तव्यञ्च सदा यत्नो राघवस्य वधं प्रति ॥८॥

राक्षसांमाजी बळी संपूर्ण। कपटकर्मिं अति
प्रवीण। ऐसे बोलावोनि आठ जण। स्वयें रावण
सांगत॥८५॥ तुम्ही दुर्धर निशाचर। होवोनि
जनस्थानीं एकत्र। रामवधार्थी निरंतर। अति
सादर रहावें॥८६॥

१ जनानखान्यातील स्त्रिया, २ दुष्टा, ३ धनुष्य, ४ पराक्रम, ५ कावळ्याना, ६ उत्तम, मूल्यवान, ७ नकट्याला, ८ व्यंग.

कपटकर्मप्रवीण अशा आठ राक्षसांना रामांवर हल्ला करण्यासाठी पाठवितो :- मारिले त्रिशिरा दूषण खर। त्या रामा आणि आम्हां बद्धवैर^१। तदर्थी तुम्ही आठही वीर। साधावे छिद्र^२ अति यत्ने॥८७॥ सन्मुख युद्ध करितां त्यासीं। जिवें मारील समस्तांसी। यालागीं अति गुप्तत्वेसीं। त्याचे वधासी साधावे॥८८॥ मारूं जातां श्रीरघुनंदन। तुम्हांसी निर्दळील लक्ष्मण। एकेच वेळे दोघे जण। साधोन आपण वधावे॥८९॥ निजले असतां वनीं। निदसुरे मारावे दोन्ही। कां आसनीं भोजनीं शयनीं। उदकपानीं साधावे॥९०॥ पडल्या श्रीरामाचे दृष्टीं। मग जिण्याची कायसी गोष्टी। आठांचीही शिरें निवटी। शरवृष्टिप्रतापें॥९१॥ यालागीं आपणां लपवोनी। जनीं विजनीं गमनागमनीं। सीताशुद्धि पाहतां वनीं। सितरोनी^३ मारावे॥९२॥ छळें बळें कपटमेळें^४। दोघे मारावे एके वेळे। तदर्थी तुम्हीं प्रबळें। स्वकार्य समूळ साधावे॥९३॥ मारिल्या रामलक्ष्मण। तुम्हांसी दिधलें जनस्थान। तेथें नांदावे आपण। ढोल निशाण लावोनी॥९४॥

रावणाने नंतर अत्युत्तम सजविलेल्या रंगमहालात सीतेला नेली :- ऐसें सांगोनियां त्यांसी। रावण आला सीतेपासीं। तीस न्यावया निजभवनासी। गृहें चौपासीं शृंगारिलीं ॥९५॥ गुढिया तोरणें विचित्र। मखरें शोभती मनोहर। सीता देखोनि मंदिर। मज अनुसरे तैसें करा ॥९६॥ रावणें हातीं धरोनि सीता। मंदिरें दाखवी अपूर्वता। दावोनि आपली समर्थता। अति एकांता आणिली ॥९७॥ पाहता कोण न देखे दृष्टीं। आणि दुजयाची न पडे दृष्टीं। ऐसिया एकांता गोरटी। उठाउठीं आणिलीं॥९८॥

आत्मविश्वासी सीता निर्भयपणे महालात जाते :- रावणासर्वे अति एकांता। निःशंक आलीसे सीता। हा मज झालिया झोंबता। लंकानाथा उपटीन^५॥९९॥ शुंभ निशुंभ चंडमुंड। जेंवी जगदंबा करी दुखंड। तेंवी रावणाचें बळबंड। खंडविखंड करीन मी ॥१००॥ श्रीरामसेवेचें धडफुडें। माझें अंगी बळ गाढें। रावण दहा मुखांचें किडें। मजपुढें केंवी झोंबे॥११॥ विसां भुजांतें वामकरें। दडपोनियां निजभारें। सकुंडल दाही शिरें। चमत्कारें खुडीन ॥१२॥ याचीं छेदावाया कंठनाळें^६। कां लागलीं शस्त्रबळें। नखें खुडीन शिरकमळें। रावण केवळ तृण जैसें॥१३॥ आलिया इंद्रजित कुंभकर्ण। मारीन चडकणानें^७ हाणोन। कुमार सेना आणि प्रधान। निर्दळीन क्षणमात्रें॥१४॥ माझें लंकेसी आगमन। रावण निर्दळावया ससैन्य। ते एकांतीं फावलिया पूर्ण। भीड कोण राखील ॥१५॥ श्रीराम सेवाफळ संपूर्ण। निर्दळावे वृद्ध दारुण। तें ज्याचेनि नव्हे जाण। भक्तपण त्या नाहीं॥१६॥ सीता श्रीरामनिजशक्ती। ते केंवी आकळे रावणाहातीं। येणें बळें सीता सती। आली एकांतीं निःशंक॥१७॥

सीतेचे अद्भुत सामर्थ्य लक्षात घेऊन रावण सीतेच्या पाया पडून भोगाची याचना करतो :- सीता नाकळे निजबळें। हें रावणासी समूळ कळे। मग विषयाचे^८ प्रीतिमेळें^९। चरणकमळें वंदिलीं॥१८॥

एतौ पादौ मया स्निग्धौ शिरोभिः परिपीडितौ।
प्रसादं कुरु मे क्षिप्रं वश्यो दासोऽहमस्मि ते॥१॥
इमाः शून्या मया वाचः शुष्यमाणेन भाषिताः।
न चापि रावणः कांचिन्मूर्धा स्त्रीं प्रणमेत ह॥१०॥

१ हाडवैर, २ गुप्तकार्य, ३ फसवून, ४ कपट करून, ५ संहार करीत, ६ गळे, ७ थप्पड देऊन, ८ मिळेल, ९ विषयासक्तीने.

सीता आणोनी एकांता। रावणें चरणीं ठेविला
माथा। मज विषयशरणागता^१। कृपा तत्त्वतां
करीं सीते॥१॥ त्यजोनियां श्रीरघुनाथा। मज
वरावें तुवां तत्त्वतां। माझी वाचा न करीं वृथा।
शरणागता नुपेक्षीं॥११०॥ तुझीं वंदितां
चरणकमळें। मस्तकीं लागलीं वो कोमळें।
करस्पर्शनीं अति मवाळें^२। मन कळवळे
भोगार्थीं॥११॥ जिचे चरण सुखरूप। तिचे
भोगितां स्वरूप। मज येईल सुख अमूप।
कृपानुरूप वरीं मातें॥१२॥ मी तंव अतिगर्वी
रावण। ब्रह्मादि देवां नव्हे शरण। दानवमानवां
पाड कोण। तो मी तुझे चरण वंदितो॥१३॥
चरण वंदोनियां देख। होईन वशवर्ती^३ सेवक।
अनुदिनीं तुझा आज्ञाधारक। कृपायाचक
भोगार्थीं॥१४॥ सीतेचे चरण धरोनि हातीं।
रावण येतसे काकुळती। मज अंगीकारीं
भोगार्थीं। तंव सीता सती हांसली॥१५॥

अत्यंत तुच्छतेने झिडकारून सीता त्याचा
उपहास करते :- सुरवरां वंद्य श्रीरामचंद्र।
त्यापुढें तुच्छ राक्षसेंद्र। सांडोनियां गजेंद्र।
आरोहणा^४ खर तैसा तूं॥१६॥ सांडोनियां
अमृतपान। करावें कागविष्टाभोजन। तेंवी
त्यजोनि श्रीरघुनंदन। तुच्छ रावण
भोगावा॥१७॥ सांडोनियां सत्संगती। बैसावें
सूकराचे पंक्तीं। तेंवी त्यजोनियां श्रीरघुपती।
रावण दुर्मती भोगावा॥१८॥ कागाघरीं^५
श्राद्धविधान। तेथें विष्टेनें पितृतर्पण। तें न
स्वीकारिती ऋषिजन। तें सेवन कागांचे॥१९॥

त्यामुळे रावण क्रुद्ध होऊन तिला धमकी देतो व
रामलक्ष्मण मेल्याचे खोटे सांगतो :- ऐकोनि
सीतेचे वचन। रावण कोपला दारुण। तुज
श्रीरामाचे दर्शन। कल्पांतीं जाण हों नेदीं

॥१२०॥ तुज श्रीरामा नव्हेचि भेटी। तुज त्यांसी
करीं नेदीं गोष्टी। तुज श्रीरामा देखो नेदीं दृष्टीं। मी
महाहड्डी रावण॥१२१॥ सीते ऐकें सावधान। तुज
मी वधीन आपण। कां तुज मी कुजवीन। जंव तूं
शरण मज येसी॥१२२॥ तुज नेदीं अन्नपान। नेदीं
अभ्यंगादि मर्दन। तुज नेदीं शय्या सुखासन। जंव
तूं शरण मज येसी ॥१२३॥ मस्तकीं जीव पडती
भारी। वस्त्रें लागती वज्रापरी। तुज मी पीडीन
तंववरी। जंव तूं अंतुरी होसी माझी॥१२४॥ पैल
पाहें इंद्रजित कुंभकर्ण। कोट्यनुकोटी राक्षसगण।
कुमार प्रधान अति दारुण। मशक कोण श्रीराम
॥१२५॥ श्रीराम आणि लक्ष्मण। ते तंव राक्षसांचे
भक्षण। तुझी कोण करील सोडवण। आग्रही पूर्ण
तूं मूर्ख॥१२६॥ माझे राक्षसांहीं घालोनि घाला।
राम लक्ष्मण गेला मेला। सीते अंगिकारीं मजला।
सांडी आपला दुराग्रहो॥१२७॥ पापभोगाचियें
राशीं। वनीं कष्टलीसी रामासरिसीं। परम पुण्यें
लंकेशासी। भोगीं सुखासीं जानकीये॥१२८॥ पाप
असेल तुझिये माथां। तरि सांडिसील लंकानाथा।
भोगूं म्हणती श्रीरघुनाथा। तरी तो सर्वथा
निमाला^६॥१२९॥

सीतेकडून पुनः निर्भर्त्सना :- ऐकोनि रावणाचे
बोलणें। सीता हांसिली सत्राणें^७। तूं मज
भोगावया कारणें। मरणा धरणें बैसलासी
॥१३०॥ पतंगें आकळितां दीपासी। जळोनि मरे
स्नेहसंगतीसीं। ते तुज दशा रावणासी।
मद्भोगेंसीं मरणार्थ॥१३१॥

गतासुत्त्वं गतश्रीको गतसत्वो गतेंद्रियः।
लंका वैधव्यसंयुक्ता त्वत्कृते न भविष्यति॥११॥
स हि देवसंयुक्तो मम भर्ता महाद्युतिः।
निर्भयो वीर्यमाश्रित्य शून्ये वसति दंडके॥ १२॥
स ते वीर्यं बलं दर्पमुत्सेकं च यथाविधम्।
व्यपनेष्यति गात्रेभ्यः शरवर्षेण संयुगे॥१३॥

१ भोगवासना पूर्तीसाठी शरण आलेल्याला, २ मृदु, ३ आज्ञाधारक, ४ बसण्याला, ५ कावळ्याचे घरी, ६ मेला, ७ मोठ्याने.

“रामबाणांनी तुझा समूळ संहार होईल असे सीता त्याला बजाविते :- करितां परदारेची^१ चोरी। गेलें आयुष्य यश कीर्ती श्री । लंकावैधव्याची परी। बैसेल खरी तुझेनि ॥३२॥ मारिलें म्हणसी श्रीरघुनाथा। हे तंव तुझी मिथ्या वार्ता। श्रीराम काळाचा नियंता। ऐकें आतां सांगेन॥३३॥ नेणसी श्रीरामाची थोरी। मृत्यु श्रीरामाची आज्ञा^२ वरी^३। सकुळ मरण दशशिरीं। मग बोहरी^४ राक्षसां॥३४॥ श्रीराम बाण अति तिखट। धाकें समुद्र देईल वाट। भेदील गिरि त्रिकूट। दाही कंठ छेदील ॥३५॥ इंद्रजित सबळ बळप्रवीण। क्षणार्धें मारील लक्ष्मण। कुमर वीर प्रधान सैन्य। घायें प्राण जातील॥३६॥ निदसुरा कुंभकर्ण। रणीं हरवील नाक कान। लागतां श्रीरामाचा बाण। उभ्याच प्राण सांडील॥३७॥ ऐसें बोलोनियां सीता। क्षोभें^५ पाहे लंकानाथा। त्यासी चळकांप सुटला चित्ता। दुर्धर दूतां पाचारी॥३८॥

सीतेचा रुद्रावतार पाहून रावण घाबरतो व तिला अशोकवनात पाठवतो :- म्हणे इसीं भला नव्हें एकांत। क्षोभें करील माझा घात। विचारीं पडला लंकानाथ। कृतकार्यार्थ साधेना ॥३९॥ भोगिली न वचे बळात्कारीं। पायां पडल्या नांगीकारी। सीता पतिव्रता खरी। राज्यभोगावरी भुलेना॥१४०॥ सीता सती पतिव्रता। सत्य मानले लंकानाथा। आपलीया निजस्वार्था। होय राखता जानकी॥४१॥ त्रिजटा रावणाची भगिनी। गुज सांगे तिचे कानीं। सीता नेवोनि अशोकवनीं। सावधानी राखावीं॥४२॥ अशोकवन ऐकतां गोष्टी। बांधी सीता शकुनगांठी। शोक पळाला उठाउठीं। होईल भेटी श्रीरामा॥४३॥ अशोकवन ऐकोनि कानीं।

अशोकवन देखे नयनीं। अशोक श्रीरामहृदयभुवनीं। सीता तत्स्थानीं राखिली ॥४४॥ सीता राखिली अशोकांत। अशोकामाजी श्रीरघुनाथ। तीपासीं असे तो सतत। सावधानार्थ सुखरूप॥४५॥ एका जनार्दना शरण। सीता प्रवेशली अशोकवन। अशोकीं नाहीं शोकबंधन। सीता तें स्थान पावली॥१४६॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे अरण्यकांडें एकाकारटीकायां सीताशोकवन प्रवेशोनाम अष्टादशोऽध्यायः॥१८॥ श्लोक ॥१३॥ ओव्या॥१४६॥

अध्याय एकोणिसावा

श्रीरामांचा सीताशोक

सीतेवर राक्षसिणींचा पहारा असतो त्याचे वर्णन :- श्रीसच्चिदानंदाय नमः॥ अशोकवनीं सीतेपासी। दुष्ट दुर्धर राक्षसी। रावण ठेवी भेडसावयासी। भये आपणासी वश होईल॥१॥

अशोकवनिकामध्ये मैथिली नीयतामिति।

तत्रेयं रक्ष्यतां गूढं युष्माभिः परिवारिता॥१॥

सीतासंरक्षणीं नित्यवासी। विकटा विकृता सभयेंसी। विरूपा विक्राळा राक्षसी। अशोकवनासी त्या आल्या॥२॥ नानारूपा नानाकारा। विक्राळा कराळा^६ अति उग्रा। भिंगुळवाण्या^७ भयासुरा। आल्या समग्रा सीतेपासीं॥३॥ एकीचे विक्राळ वदन। सर्वांगासी एकचि कान। तीसी कानचि आच्छादन। येरवीं नग्न कराळी॥४॥ लागतां कानाचा फडकारा। नक्षत्रें पडती जैशा गारा। जयाचे भय सुरासुरां। सीतेसी भेदरा देऊं आल्या ॥५॥ एकीचे उटकटक^८ कपाळा। थडक हाणिती

१ दुसऱ्याच्या स्त्रीची, २ आज्ञा पाळतो, ३ नाश, ४ क्रोधाने, ५ भयानक, ६ भयासुर, धिप्पाड, ७ उभारलेले केस.

लोकपाळां। कपाळावरी विकट डोळा।
 जनकबाळा छळूं आल्या॥६॥ एकीस एक कान
 आंथरूण। दुसरा कान तो प्रावरण^१। कानें
 कांपती त्रिभुवन। सीतेसी छळण करूं आल्या
 ॥७॥ एकी स्तनायुधा दुर्धरा^२। एकैक थान
 गांवेबारा। स्तनघातें मारी असुरां। सीतेसी भेदरा
 देऊं आली॥८॥ भ्यासुर मुख दीर्घ दांताळी^३।
 दांतीं दिग्गजां करी रांगोळी। वीर निर्दाळी
 दांतांतळीं। सीतेजवळी भय दावी॥९॥ एकीचे
 केश सलंब पूर्ण। तेंचि नेसणें तेंचि पांघरूण।
 केश तिखट जैसे बाण। केशाभेणें जग पळे
 ॥१०॥ अजामुखी गजमुखी। सिंहश्चान-
 शूकरमुखी। व्याघ्रवानरतरसमुखी। घोडमुखी
 विक्राळा॥११॥ खरोष्ट्रवक्त्रा सलंब ओष्ठ। होटें
 प्राण्याचा भरिती घोट। अवघ्या आलिया
 सीतेनिकट। भय उद्धट दावावया ॥१२॥
 विक्राळ मुख दीर्घ चांभाडी। कंटकी जिव्हा
 तांबडी। ते देखतां प्राणी प्राण सांडी। भक्षी मढीं
 राक्षसांचीं॥१३॥ राक्षस भक्षिती मनुष्यांसी।
 विक्राळ भक्षिती राक्षसांसी। तिसी रावण धाडी
 सीतेपासी। भयें आपणासी वरावया॥१४॥
 वांकडे मुख दीर्घ नाक। तेंही लांबवावें विशेष।
 जिचे श्वासावर्ती जग देख। शतानुशतक
 तळमळत॥१५॥ नाकींचिया केंसांआंत। म्हैसे
 गुंतले ओरडत। सिंह गुंतले तडफडित। गजावर्त^४
 विकटास्या^५॥१६॥ नखायुधा क्रूरमुख। सलंब
 नखें अति तिख^६। तींही लांब क्रोश एक।
 इंद्रादिक कांपती॥१७॥ नखाघात^७ अति उद्धट।
 घायें शस्त्र करी पीठ। नखें पर्वत करी सपाट।
 दुर्धर दुष्ट नखायुधा^८ ॥१८॥ एकपादा आणि
 त्रिपादा। पंचपादादि हस्तपादा। शस्त्रास्त्रीं
 सन्नद्धबद्धा। आलिया उन्मादा राक्षसी॥१९॥

वाल्मीकरामायणाप्रती। राक्षसी बोलिल्या
 आहेत बहुती। तो विस्तारु न धरवे हातीं। कथा
 ग्रंथीं वाढेल॥२०॥ पुढील कथेची संगती। कृपा
 करावी साधुसंतीं। स्वयें रावण राक्षसींप्रती।
 काय उपपत्ति^९ बोलिला॥२१॥

तथा च तर्जनैर्घोरैः पुनः सांत्वैश्च मैथिलीम्।

आनयध्वं मम वशे वन्यां गजवधूमिव॥२२॥

रावण सांगे राक्षसींसी। दुर्धर भेडसावा
 सीतेसी। गर्जन तर्जन^{१०} अति आवेशीं।
 अट्टहासेंसी गर्जोनी॥२२॥ ऐसें करावें गर्जन।
 तिचें चळकांपे मन। अत्यंत होवोन उद्विग्न।
 मूर्च्छापन्न भयभीत॥२३॥ सुखें वरीन मी
 रावण। ऐसें बोले जंव आपण। तंववरी भय
 दाविजे संपूर्ण। जंव शरण मज होय॥२४॥

सीतेला भीति निर्माण करण्याची राक्षसिणींना
 आज्ञा :- मज आलिया अनन्यशरण। तिसी
 करावें सुखशांतवन। सीते तुझे भाग्य धन्य। जे
 दशानन तुज कांत॥२५॥ ऐसें सांगोनि तयांसी।
 धाडिल्या अशोकवनासी। वश जालिया
 सीतेसी। आणावी गजरेंसीं मजपासीं॥२६॥
 मग राक्षसी मिळोनि समस्ती। कोडत्या मुद्गल
 त्रिशूळ हातीं। आल्या अशोकवनाप्रती। हाक
 देती दुर्धर॥२७॥ हाकीं गर्जलें अंबर^{११}। स्वर्गीं
 कांपती सुरवर। भूतळीं गर्जती नर किन्नर।
 ऋषीश्वर भयभीत॥२८॥ राक्षसी करिती दीर्घ
 रवो। सीता मारोनि मांस खावों। तुझे कंठीचे
 रुधिर^{१२} पिवों। आणि हार लेवों^{१३} हाडांचे
 ॥२९॥ तुझे सर्वांगाचिया शिरीं। करूं शेवयांची
 खीरी। काळी काढोनि बाहेरी। कोशिंबिरी करूं
 आम्ही॥३०॥ ऐशिया गर्जती राक्षसी। अवघ्या
 आल्या सीतेपासीं। तंव ते भय भासेना सीतेसी।
 श्रीरामस्मरणें निःशंक॥३१॥ देखतां सीतेचे

१ पांघरूण, २ धरण्यास कठीण, ३ दंतपत्ति, ४ हत्तीप्रमाणे मंडलाकार, ५ भयंकर तोंडात, ६ तीक्ष्ण, ७ नखांचा प्रहार, ८ नखे हीच
 ज्यांची शस्त्रे आहेत अशा, ९ युक्ति, १० शिव्या देणे, ११ आकाश, १२ रक्त, १३ गळ्यात घालू.

दर्शन। राक्षसी झाल्या कंपायमान। सीतेने पाहिल्या क्षोभोन। आमचा प्राण घेईल॥३२॥ सीता देखतांचि दृष्टी। भयें पळाल्या उठाउठीं। राक्षसी भयभीत पोटीं। गोष्टी उफराटी येथें जाली॥३३॥

सर्व प्रयत्न वाया गेल्यामुळे दुःख :- भेडसावूं जातां सीतेसी। भयभीत जाल्या राक्षसी। श्रीराम स्मरणाची महिमा ऐशी। द्वंद्व^१ भक्तांसी बाधीना॥३४॥ मग रावणा सांगती निशाचरी। सीता आमुचे भय न धरी। आम्हां सीतेचे भय भारी। सर्वांपरी निःशंक॥३५॥ तंव रावण म्हणे सती सीता। निःशंक निधंडी^२ पतिव्रता। हे मज भोगवेना सर्वथा। कष्ट वृथा गेले माझे॥३६॥

राम व लक्ष्मण आश्रमाकडे येतेवेळी त्यांना मार्गात अपशकुन होतात :- तंव येरीकडे^३ श्रीराम सौमित्र। दोघे होवोनि एकत्र। आश्रमीं एकली सीता सुंदर। दोघे सत्वर निघाले॥३७॥

ब्रजतस्तत्र तस्याथ वामलोचनमस्फुरत्।

प्रास्फुरद्वास्खलद्रामो वेषयुश्चास्य जायते॥३८॥

उपालभ्य निमित्तानि सोऽशुभानि मुहुर्मुहुः।

अपि सीताश्रमे सा स्याद् व्याजहार पुनः पुनः॥३९॥

सीतेचे भेटीस जातां जाण। अशुभ लवे वाम^४ नयन। पदोपदीं रघुनंदन। अडखळे आपण क्षणक्षणां॥३८॥ सौमित्रा ऐकें सावधान। अशुभ होताती अपशकुन। आजि सीतेचें दर्शन। केंवी देखों हें न कळे॥३९॥ लक्ष्मणा एकली सीता। आश्रमीं असेल काय आतां। वारंवार होय पुसता। प्रबळ चिंता सीतेची॥४०॥

आश्रमात सीतेला एकटी ठेवून आल्याबद्दल लक्ष्मणाला दोष :- आश्रमीं एकली सीता सांडोनी। कां येथें आलासी धांवोनी। हरोनि नेतां राक्षसीं पत्नी। कोण तिजलागोनी सोडवील

॥४१॥ स्त्रियेच्या क्षुद्र बोलासाठीं। त्वां कां रागें सोडिली पंचवटी। सीता हरील रावण हट्टी। बुद्धि खोटी तुवां केली॥४२॥ अशुभ होताती अपशकुन। तेणें मी अत्यंत उद्विग्न। सीता मागुती देखेन। हें सहसा मन मानीना॥४३॥

ददर्श पर्णशालां च सीतया रहितां तदा।

श्रिया विरहितां ध्वस्तां हेमंते पद्मिनीमिव॥४४॥

रुदंतमिव वृक्षैश्च म्लानपुष्पमृगद्विजम्।

श्रिया विहीनं विध्यस्तं संत्यक्तं वनदेवतैः॥४५॥

पंचवटीत कोठेच सीता आढळेना म्हणून सर्वत्र शोधाशोध :- ऐशा मार्गीं करितां गोष्टी। दोघे आले पंचवटीं। सुंदर कपाळेशा निकटीं। सीता गोरटी दिसेना॥४४॥ शोधोनि पाहिली पंचवटी। शोधिली उभय गंगातटीं। वर्नीं धुंडितां परम कष्टीं। जाले जगजेठी अति श्रांत॥४५॥ दोघे आले पंचवटी। तंव रिती दिसे पर्णकुटी। जनीं वर्नीं हिंडतां दृष्टी। सीता गोरटी दिसेना॥४६॥ जरी शुद्धि पुसावी ऋषिजनीं। तरी ते पळाले जीव घेवोनी। मनुष्यमात्र न दिसे वर्नीं। तंव लक्ष्मण मनीं धाकतु^५॥४७॥ श्रीराम धाकत होता पोटीं। तेचि येथें घडली गोष्टी। अपेशपात्र जालों सृष्टीं। लक्ष्मणापोटीं अति चिंता॥४८॥ लक्ष्मणें हारविली सीता। हें अपेश बैसलें माथां। काय मी सांगों रघुनाथा। शोधितां सीता दिसेना॥४९॥ शुद्धि पुसों जातां वर्नीं। तंव वृक्ष खांकरले^६ फळपुष्पांनीं। जेवीं अंतरल्या जननी। दीनवदनी अपत्ये^७॥५०॥ वृक्ष स्रवती संपूर्ण। पशु पक्षी करिती रुदन। वनश्री गेली पळोन। अवदशा पूर्ण वना आली॥५१॥ पक्षिणी पडल्या पारधियाहार्तीं। पिळ्ळीं चरफडती फडफडिती। तेंवी नेलिया सीता सती। जाली उपहतीं^८ आश्रमीं॥५२॥ सीतेचेनि दुःखें जाण। सर्वांगीं

१ सुखदुःखादि विकार, २ धैर्यवान्, ३ इकडे, ४ पुरुषांचा डावा डोळा लवणे हा अपशकुन समजतात, ५ भ्याला, ६ फळांच्या व पानांच्यायोगे शब्द केला, ७ औदासीन्य.

द्रवती पाषाण। थेंबटे गाळों लागलें तृण। दुःख दारुण सर्वासी॥५३॥ ऐसी देखोनि उपहती। श्रीराम सुखावला चित्तीं। करावया अवतारख्याती। निजपुरुषार्थी उद्यतुं॥५४॥

रामाचा अनावर क्रोध :- सज्जन माझी सीता सती। जे ससैन्य रावणवधार्थी। स्वयें गेली लंकेप्रती। राक्षसां ख्याती लावावया॥५५॥ समुद्रीं तारून पाषाण। मारीन रावण कुंभकर्ण। श्रीरामा आलें स्फुरण। कुळनिर्दळण राक्षसांचे॥५६॥ मारोनि राक्षसांच्या कोडी। सोडवीन देवांची बांधवडी। रामराज्याची निजगुढी। जर्गीं रोकडी उभवीन॥५७॥ ऐसा श्रीराम सर्वज्ञ। जाणोनि भविष्याचे ज्ञान। सीताशुद्ध्यर्थ आपण। भ्रमलेपण स्वयें दावी॥५८॥ जैसी अवताराची गती। तैसी अवताराची स्थिती। श्रीराम निघाला तैसियां रीतीं। सीताशुद्ध्यर्थी विलपत॥५९॥ श्रीराम अवतार सुनिश्चित। त्यासीही लोकसंग्रहार्थ^१। वसिष्ठें नेमिला परमार्थ। तेंचि रघुनाथ संपादी॥६०॥

अंतरेको बहिर्नाना अंतर्बोधो बहिर्जडः।
अंतस्त्यागी बहिःसंगी लोके विहर राघव॥७॥
बहिः कृत्रिमसंश्लो हृदि संभवर्जितः।
अकर्ता च बहिःकर्ता लोके विहर राघव॥८॥
अंतर्नैराश्यामादाय बहिराशोन्मुखो हि वा।
बहिस्तर्जोऽन्तरा शीतो लोके विहर राघव॥९॥

श्रीरामांची मानसीची भूमिका :- अंतरीं जाणोनी परब्रह्म। बाह्य सीतार्थी विरहभ्रम। अंतरीं स्वतःसिद्ध निष्काम। बाह्य दुःखधर्म सीताशुद्धि॥६१॥ अंतरीं अद्वैतप्रतीती। बाह्य सीता पुसे जीवांप्रती। वृक्षवल्लींस ये काकुळती। सीता निश्चितीं मज सांगा॥६२॥ अंतरीं

निजबोध अति गोड। बाह्य सीतादुःखें अति जड। अंतरीं निर्विषय सुरवाड^३। बाह्य धुमाड^५ विषयांचा॥६३॥ अंतरीं अद्वैतत्वे सर्वत्यागू। बाह्य सीतेसीं विषयसंगू। अंतरीं सुनिश्चित चांगू। बाह्य लगबगू धांवण्या धावे॥६४॥ अंतरीं अणुमात्र नाहीं चाड। बाह्य सीतार्थी अति चरफड। अंतरीं निजसुखसुरवाड। बाह्य दुर्वाड^४ अति दुःखी॥६५॥ अंतरीं नित्य नैराश्य। बाह्य सीतेचा आशापाश। तिचेनि दुःखें अति संत्रास। पिशाचभास जर्गीं दावी॥६६॥ अंतरीं संतापनिवृत्त^६। बाह्य संतापें अति संतप्त। अंतरीं सर्वार्थनिर्मुक्त। बाह्य विषयासक्त सीतार्थी॥६७॥ अंतरीं भूतकृपा चोखडी। बाह्य युद्धार्थ पुरुषार्थपरवडी। मारोनि राक्षसांच्या कोडी। गजकरवडी पाडितु॥६८॥ अंतरीं बोध अकर्तात्मता। बाह्य दिसे युद्धकर्ता। मारोनि राक्षसां समस्तां। लंकानाथा निर्दळील॥६९॥ सद्गुरु वसिष्ठाचे युक्तीं। श्रीराम वर्ते निजात्मस्थितीं। हें न कळे लोकांप्रती। श्रीराममूर्ति परब्रह्म॥७०॥ वाल्मीकमुनीचे भाषित। सत्य करावया श्रीरघुनाथ। विलपत^७ सीताशुद्ध्यर्थ। स्वयें बोलत तें ऐका॥७१॥ श्रीराम म्हणे लक्ष्मणासी। वेगीं बोलावीं सीतेसी। माझी आज्ञा कां न मानिशी। तुज काय तिसीं अबोला॥७२॥ तूं तंव सीतेसीं क्षोभलासी। रागें तिसीं न बोलसी। तरी मीच पाचारितों तिसी। अतिसंभ्रमेंसीं अनुवादे॥७३॥

किं धावसि प्रिये दूरं दृष्टासि कमलेश्वणे।
वृक्षेणावृत्य चात्मानं कस्मान्न प्रतिभाषसे॥१०॥
तिष्ठ तिष्ठ वरारोहे न तेऽस्ति करुणा मयि।
नात्यर्थं हास्यशीलासि किमर्थं मामुपेक्षसे॥११॥

१ प्रवृत्त, २ लोकांच्या कल्याणाकरिता, ३ आनंद, ४ विपुलता, ५ अनिवार, ६ संतापापासून मुक्त, ७ शोक करीत, ८ मोठ्या आवेशाने.

सीतेसाठीं शोक व करुणार्द्र चित्त :- मी तुज देखतो वो सुंदरी। तूं कां पळतेसी दुरिचे दुरी। रिघोनि वृक्षगुल्मांमाझारीं। नेत्रांतरीं कां लपसी ॥७४॥ उभी वो राहें येथें। तूं जाशील जेथें जेथें। मी येईन तुजसांगातें। सांडोनि मातें जाऊं नको ॥७५॥ मृगकंचुकीसाठीं। मजसीं रुसलीसी गोरटी। मज न देसी दृष्टिभेटी। माझी गोष्टी कां नाइकसी॥७६॥ माझे सेवेची तुज आवडी। मज न विसंबसी अर्धघडी। तें तूं आजि कडोविकडीं^१। वृक्षाबुडीं कां लपसी॥७७॥ मृग मारोनि मज येतां। विलंब लागला तत्त्वतां। तेणें क्षोभ जाला चित्ता। क्षमा सर्वथा मज करीं॥७८॥ लक्ष्मण न करी तुझें वचन। तेणें जालीस क्षोभायमान। तदर्थीं माझें लोटांगण। क्षमा पूर्ण मज करीं॥७९॥ कृपेनें मज द्यावी भेटी। सांगे जीवींची गुजगोष्टी। तूं एकाकी गोरटी। वनदिकपुटीं कां जासी॥८०॥ तुजलागीं मी आर्तभूत। तुझें कां वो निष्ठुर चित्त। कृपेनें येवोनियां येथ। माझें आर्त^२ पुरावे^३॥८१॥ ऐसेनि न भेटे निजकांता। वृक्षवल्लीं^४ होय पुसता। पशुपक्ष्यादि समस्तां। पुसे सीता श्रीराम॥८२॥ तुम्ही न बोला सकोपता^५। तुमचे चरणीं माझा माथा। केउती^६ आहे माझी सीता। मज तत्त्वतां सांगावी॥८३॥ देखोनि पर्वत पाषाण। श्रीराम घाली लोटांगण। तुम्हीं तरी कृपा करून। सांगावी आपण सीताशुद्धि॥८४॥ ऐसी न देखतां सीता। श्रीरामासी परम चिंता। लक्ष्मणासी होय सांगता। गता मृता जानकी॥८५॥

अब्रवील्लक्ष्मणं दीनो मुखेन परिशुष्यता।

हता मृता गता सीता भक्षिता वा तपस्विनी॥९२॥

वाटेत सीतेचा शोध व रामांचा विलाप :- श्रीराम म्हणे सीता एकली। राक्षसभयें पळोन

गेली। किंवा आपभयें निमाली। अथवा मारिली राक्षसी॥८६॥ राक्षसीं सीता मारून। स्वेच्छा केलें भक्षण। ऐसें बोलोनि रघुनंदन। मूर्च्छापन्न अति दुःखी॥८७॥ सीता सीता म्हणतां वेळोवेळां। वाळले ओंठ सुकला गळा। अश्रु पूर्ण आले डोळां। जनकबाळ केउती आहे ॥८८॥ मूर्च्छापन्न मूर्च्छेआंत। हाय हाय सीता म्हणत। सीताविरहें श्रीरघुनाथ। दुःखाभिभूत^७ अति दुःखी॥८९॥ पडे अडखळे उठे बैसे। सीता सीता म्हणे आवेशें। सीताविरहें लागलें पिसें। क्षणक्षणां पुसे जानकी॥९०॥

क गता मां परित्यक्त्वा हा सीतेति पुनः पुनः।

इत्येवं विलपन्नामः पर्यधावद्वनाद्वनम्॥९३॥

कचिदुद्भ्रमते योगात्स्वचिद्विभ्रमते बलात्।

कचिन्मत्त इवाभाति कान्तान्वेषणतत्परः॥९४॥

कचित्सखलन्स्वचिद्वीक्षन्स्वचिद्व्यावन्स्वचित्पतन्।

उच्चैर्नैवैश्च विक्रोशन्सीता सीतेति वा वदन्॥९५॥

चराचर सृष्टीलाच सीतेविषयी पृच्छा :- आतां काय सीतेची आशा। म्हणोनि धांवे दाही दिशा। सीतेलागीं झाला पिसा। अति आक्रोशें विलपत॥९१॥ हा हा सीते हा हा सीते। म्हणोनि पाहे सभोंवतें। न देखोनियां सीतेतें। वनीं वनातें परिभ्रमे॥९२॥ कोठें अडखळे कोठें उडे। कोठें रडे कोठें पडे। सीताविरहें जालें वेडें। पाहे चहूंकडे जानकी ॥९३॥ सीता सीता म्हणोनि देखा। अति आक्रोशें मारी हाका। लक्ष्मणा तूं माझा सखा। उगाचि तूं का पाहतोसी॥९४॥ सीते वेगीं तूं धांव पाव। अति संभ्रमेंसी^८ देई खेव^९। मी गर्जोनि घेतों नांव। माझी करुणा कां हो नुपजेचि॥९५॥ कां रुसलीस सांगातिणी। म्हणोनि आंग टाकी धरणीं। सर्वेचि धांवे उन्मत्तपर्णीं। वनीं काननीं गिवसित^{१०}॥९६॥

१ मोठ्या कडाक्याने, २ इच्छित, ३ रागवून, ४ कोठे, ५ दुःखाने व्यापलेला, ६ आदराने, ७ आलिंगन, ८ शोधीत.

तस्य शैलस्य सानूनि गुहाश्च शिखराणि च।
प्रयत्नेन विचिन्वन्तौ नैव तामधिगमन्तुः ॥१६॥
विचिन्त्य सर्वतः शैलं रामो लक्ष्मणमब्रवीत्।
न तां पश्यामि सौमित्रे वैदेहीं पर्वते शुभाम् ॥१७॥

दय्या दरकुटें पर्वतशिखरें। गिरिगव्हरें
गुहाकंदरें। शोधितां श्रीरामसौमित्रें। सीता सर्वत्र
दिसेना ॥१७॥ श्रीराम म्हणे सौमित्रासी।
शोधितां पर्वत देशोदेशीं। सीता न भेटे
आम्हांसी। शुद्धि कोणासी पुसावी ॥१८॥ शुद्धि
पुसावया जाण। हें केवळ वन विजन^१। शोधितां
न भेटे जन। काय आपण करावें ॥१९॥ ऐसें
बोलतां श्रीरघुनाथा। सीताविरहें संभ्रांतता। पुसों
धांवे तो पर्वता। पर्वतमाथां वृक्षांसी ॥१००॥

१ वृक्षाः पर्वतस्था गिरिगहनलता वायुना वीज्यमाना
रामोऽहं व्याकुलात्मा दशरथतनयः शोकवृत्तश्च दग्धः।
बिंबोष्ठी चारुनेत्रा सुविपुलजघना बद्धरत्नाढ्यकांची
हा सीता केन नीता मम हृदयगता को भवान्केन दृष्टा ॥१८॥

पर्वताग्रीं वृक्ष हो। तुम्ही दुरीं देखतां पहाहो।
तरी माझ्या हृदयींचा संदेहो। निःसंदेहो तुम्ही
करा ॥१॥ म्हणाल तूं कोण कोणाचा। तरी मी
राम दशरथाचा। सीतावियोगविरहाचा। अति
दुःखाचा पर्वत ॥२॥ सीता म्हणाल आहे
कैसी। तिच्या निजस्वरूपासी। मी सांगेन
तुम्हांपासीं। यथार्थेसीं^२ सुचिन्हें ॥३॥ आरक्त
नेत्र आरक्त अधर^३। सुंदर सुनासिका सुकुमार।
कटीं रत्नाढ्य कटिसूत्र। पीतांबरधर जानकी
॥४॥ ऐसिया लावण्याची खाणी। तुम्हांमाजी
देखिली कोणीं। ते सांगावी मजलागोनी।
तिची धांवणी मी करीन ॥५॥ वायूनें
वृक्षपल्लव डोलती। श्रीराम म्हणे मज वृक्ष
बोलाविती। ऐसें म्हणोनियां तयांप्रती।
धांवोनि वेगवृत्तीं^४ स्वयें जाय ॥६॥ तेथें न
भेटतां सीता। परम दुःख श्रीरघुनाथा। मूर्च्छित

पडे मागुता। हा हा सीता विलपत ॥७॥ सीता न
सांगती पर्वत। तेणें क्षोभला श्रीरघुनाथ। भस्म
करावया गिरि समस्त। धनुष्या हात
घातला ॥८॥ धनुष्या लावोनियां गुण। गुणीं
लाविला वज्रबाण। तंव लक्ष्मणें धरिले चरण।
विरुद्ध आपण न करावें ॥९॥ निरपराध हे
पर्वत। यांचा करूं नये घात। शांत करोनि
श्रीरघुनाथ। पुढें वनांत चालिले ॥११०॥

इमे लक्ष्मण वैदेह्यास्तपनीये विभूषणे।

जपापुष्पानि काशैश्च चित्रक्षतजबिन्दुभिः ॥११॥

मन्ये लक्ष्मण वैदेही राक्षसैः कामरूपिभिः।

नीत्वा छित्वा विभक्ता वा भक्षिता वा तपस्विनी ॥२०॥

मार्गाति सोन्याचा अलंकार दिसतो :- मार्गी
जातां रघुनंदन। देखे सीतेचें सुवर्णभूषण।
लक्ष्मणा धांव म्हणोन। सीता येणें मार्गें नेलीसे
॥११॥ आतां माग लागला खरा। धांवणें करूं
सौमित्रवीरा। तंव रक्तांकित देखोनि धरा^५।
श्रीरामचंद्रा अति चिंता ॥१२॥ कपटरूपें
राक्षसीं। येथवरी आणोनि सीतेसी। छेदोनी
मारोनी तिसी। विभागेंसीं भक्षिली ॥१३॥ गेलें
सीतेऐसें रत्न। अति दुःखित श्रीरघुनंदन। तंव पुढें
देखतसे आपण। महारण वीरांचे ॥१४॥

रणोपकरणं सर्वं विध्वस्तं धरणीतले।

मुक्तामणिनिभं दिव्यं तपनीयविभूषितम् ॥२१॥

पतितं भुवि पश्य त्वं भ्रातः सौम्य महाद्भुतम्।

विशालं पतितं भूमौ कवचं यस्य कांचनम् ॥२२॥

जरासे पुढे चालून गेल्यावर मोडलेले धनुष्य,
रथ, छत्र, भाता व बाण इत्यादि आढळते :- ते
रणभूमी अवलोकितां नयनीं। धनुष्य भंगिलें
हेमाभरणी^६। कवच पाडिलें दिसे धरणीं।
मुक्ताभरणीं लखलखित ॥१५॥ रथ भंगिला
सचक्र। मारिले पिशाचवदन खर। दंडभंगे
पाडिलें छत्र। युद्ध विचित्र वीरांचे ॥१६॥

१ निर्जन, २ बरोबर, ३ ओठ, ४ मोठ्या त्वरेने, ५ पृथ्वी, ६ सुवर्णालंकरायुक्त.

सतूणीर^१ विखुरले^२ बाण। मुकुट पाडिला
देदीप्यमान। थोर जालें रणकंदन। सीता संपूर्ण
मारिली॥१७॥ सीता अतिशयें सुंदर।
तिजनिमित्त निशाचर। भिडिन्नले परस्पर वीर।
युद्ध दुर्धर तयांचे॥१८॥ ऐसिया युद्धसंकटीं।
सीता मारिली गोरटी। राक्षस तंव महाकपटी।
मांसासाठीं मारिली॥१९॥ सीता मारिली
राक्षसीं। काय मुख दावूं अयोध्येसी। काय
सांगों जनकापासीं। क्षत्रियधर्मासी हे
लाज॥१२०॥

किंनु लक्ष्मण वक्ष्यामि समेत्य जनकं वचः।

मातरं चैव वैदेह्या विनतामहमप्रियम्॥२३॥

काय सांगों सीतेचे मातेसी। काय सांगें
निजजनन्यांसी। सीता हरविली वनवासीं। काय
सुहृदांसी मी सांगों॥२१॥ लाज लागली
यशःकीर्तीसी। लाज लागली क्षात्रवृत्तीसी।
लाज लागली मज मानसीं। सीता वनवासीं
हरविली॥२२॥ लाजविला निजपुरुषार्थ। स्वर्गीं
लाजेल श्रीदशरथ। लाज जाली तिहीं लोकांत।
तेणें श्रीरघुनाथ क्षोभला॥२३॥ सुमित्रा पाहें
आंगवण। म्हणोनि घेतलें धनुष्यबाण।
सीतेनिमित्त पै जाण। बाणें निर्दळीन तिन्ही
लोक॥२४॥

तमुवाच ततो रामश्चित्र विस्फार्य कार्मुकम्।

अराक्षसीमिमां लंकां जगत्पश्याद्य लक्ष्मण॥२४॥

सीतेला राक्षसांनीच पळविले अशा भावनेने
श्रीरामांना आलेला क्रोध व त्याचे आविष्करण :-
राक्षसीं नेलिया सीता सुंदरा। सकुल सपुत्र
सपरिवारा। अराक्षसी करीन धरा। शरधारा
निवटोनी^३॥२५॥ सीता पाताळीं नेतां जाण।
पन्नगातें निर्दळीन। दानवमानवातें विंधीन।
घोळसीन त्रिदशांते॥२६॥ राक्षसीं मारिली

सीता। तिसी जरी यम होय नेता। त्याचे करीन मी
घाता। यमदूतांसमवेत॥२७॥ यम दंडितो
जगासी। बाणीं मी दंडीन त्यासी। आणूनि नेदी
जरी सीतेसी। तरी मी त्यासी दंडीन॥२८॥
यमाची मी नळी^४ निमटी^५। कळिकाळाची
फोडीन कवटी। दमूनियां सकळ सृष्टी। सीता
गोरटी आणीन॥२९॥ मी तंव काळाचा
आकळिता^६। अंतकातें निर्दळिता। मदींनि
लोकांसमस्तां। आणीन सीता निमेषार्धें
॥१३०॥ नयनाग्नीचे कल्लोळ। नेत्रींहूनि निघती
ज्वाळ। धनुष्य ओढिलें विक्राळ। स्वर्गीं
खळबळ देवांसी॥३१॥ देव दानव ऋषीवर।
भेणें^७ कांपती थरथर। आंदोळलें चराचर।
श्रीराम दुर्धर क्षोभला॥३२॥ सीतेच्या
शुद्धीसाठीं। क्रोधें जाळूं पाहे सृष्टी। भयें उमा
झोंबें कंठीं। धाके पोटीं सदाशिव॥३३॥

अदृष्टपूर्वं संक्रुद्धं दृष्ट्वा रामं सलक्ष्मणः।

अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता॥२५॥

पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तः सर्वभूतहिते रतः।

न क्रोधवशमापन्नः प्रकृतिं हातुमर्हसि॥२६॥

चंद्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्ये गतिर्वायौ भुवि क्षमा।

एतच्च नियतं नित्यं त्वयि चानुत्तमं यशः॥२७॥

लक्ष्मणानें क्रोध शांत केला :- श्रीराम
काळाग्नि रूप क्रोधायमान। तें देखोनि धाके
लक्ष्मण। तोंडींचे पाणी गेलें पळोन।
कंपायमान भयभीत॥३४॥ मारिली ताटका
सुबाहू। तें हा दुर्धर क्षोभ नव्हता बहू। विराध
सीताग्रहणराहू। क्रोधोद्भवु तें नव्हता॥३५॥
हिरोनि राज्य-वस्त्राभरणा। पार्यीं कैकेयीनें
धाडिलें वना। तें हा क्षोभ नव्हता जाण।
श्रीरघुनंदनालागोनी॥३६॥ एक रामें आपण।
वधिले त्रिशिरा खर दूषण। तें ऐसा क्रोध
दारुण। नाहीं आपण देखिला॥३७॥

१ भात्यासकट, २ पसरले, ३ मारून, ४ मानगोटी, मान, ५ मोडीन, ६ आज्ञेत वागविणारा, ७ भीतीने, ८ सुगावा लागावा म्हणून.

सीतेचिये शुद्धीसाठीं। श्रीराम क्षोभला प्रबल
सृष्टीं। स्वर्गी देवां हडबड मोठी। धाके पोटीं
कळिकाळ॥३८॥ दानव मानव ऋषीश्वरां।
धाकें चळकांप थरथरां। क्षोभला देखोनि
श्रीरामचंद्रा। वसुंधरा चळीं कांपे॥३९॥
श्रीराम क्षोभला निर्वाण। देखोनि सौमित्र
आपण। धावोनि धरिले दोन्ही चरण। क्षमा
संपूर्ण करीं रामा॥१४०॥ सावध ऐकें
कृपामूर्ती। भूतां कृपाळु तूं रघुपती। तुवां
निर्मिली भूतसृष्टीची स्थिती। ते वेदोक्ती
अवधारीं॥४१॥ प्राण राखोनियां भूतीं।
तुझेनि वायूची गती। चंद्रीं तुझेनि श्रीरघुपती।
शोभा शोभती सर्वदा॥४२॥ तुझियेनि निज-
तेजस्थितीं। सूर्यासी तेज अति दीप्तीं। तुझिया
क्षमेनें क्षितीं^१। ते भूतें वाहिती सर्वदा॥४३॥
समुद्र वेळा राखे सर्वदा। काळ तुज अधीन
सदा। अकाळ प्रळयो न करी कदा।
निजमर्यादा हे तुझी ॥४४॥ तो तूं आजि
स्थिति काळासी। अकाळप्रळयो करूं पाहसी।
विचारुनि निजमानसीं। क्षमा क्षोभासी करीं
रामा॥४५॥ तूं सृष्टीचा आदिकर्ता। तुझेनि
बाळक विधाता^२। आपली परिपूर्ण पूर्णता।
श्रीरघुनाथा आठवीं ॥४६॥ ऐसें एकोनि
सौमित्रवचन। निजक्षोभातें स्वयें प्राशून।
संतोषोनि श्रीरघुनंदन। दिधलें आलिंगन
सौमित्रा॥४७॥ एकोनि बंधूची विनंती।
संतोषला श्रीरघुपती। प्राशूनियां क्रोधवृत्ती।
सुखशांती तुष्टला॥४८॥ संतोषोनि
श्रीरघुपती। दोघे बैसले सुखस्थितीं। जालीं
पूर्णमा पूर्णराती। उदयप्राप्ती चंद्राची॥४९॥
एका जनार्दना शरण। आठवितां पूर्णपण।
श्रीराम सुखें सुखावोन। केलें शयन तृणशय्ये
॥१५०॥ स्वस्ति श्रीभावार्थ रामायणे

अरण्यकांडे एकाकारटीकायां श्रीरामसीता-
शोकविलापनं नाम एकोनविंशतितमोऽध्यायः
॥१९॥ श्लोक॥२७॥ ओव्या॥१५०॥

अध्याय विसावा

उमा व श्रीराम यांचा संवाद

पौर्णिमेच्या रात्री गवताच्या अंथरुणावर
पहुडले असता श्रीरामांना झालेला मनःक्षोभ :-
श्रीरामचंद्राय नमः॥ पूर्णिमेची रात्री
शोभायमान। तृणशेजे^३ रघुनंदन। करिता
जाला सुखें शयन। करीं पादसंवाहन^४
सौमित्र॥१॥ चंद्रोदय मनोहर। चंद्रकिरण
अति सुकुमार। अंगीं लागतां श्रीरामचंद्र। उठी
सत्वर गजबजोनी॥२॥

सौमित्रे ननु सेव्यतां तरुतलं चंडांशुरुज्जुंभते।

चंडांशोर्निशि का कथा रघुपते चंद्रोऽयमुन्मीलति।

वत्सैतद्भवता कथं नु विदितं धत्ते कुंगं यतः

क्वासि प्रेयसि हा कुंगनयने चंद्रानने जानकि॥ १॥

श्रीराम म्हणे लक्ष्मण। खडतर सूर्याचे
किरण। मज बाधिती दारुण। बैसूं दोघे जण
तरुतळीं॥३॥ तंव सौमित्र म्हणे रघुनाथा। रात्रीं
कायसी सूर्याची कथा। हा अमृतांशु^५ चंद्र
तत्त्वतां। निववी समस्तां निजकिरणीं॥४॥ जरी
हें चंद्रबिंब सांगसी पूर्ण। सौमित्रा तुज हें कैसें
ज्ञान। बिंबीं देखोनियां मृगचिन्ह। चंद्रलक्षण मी
जाणें॥५॥ जरी हें चंद्रबिंब निजचिन्हीं। एकत्र
देखतसों नयनीं। तरी मृगनयना चंद्रवदनी।
जनकनंदिनी ते कोठें ॥६॥ जरी मृगचिन्ह चंद्र
देखसी। तरी मृगनयना चंद्रवदनेसीं। सीता
दाखवीं मजपासीं। म्हणोनि उकसाबुकसी
स्फुंदत ॥७॥ हा हा सीता प्रियकांता। सुखरूपा

१ पृथ्वी, २ ब्रह्मदेव, ३ गवताच्या अंथरुणावर, ४ पाय दाबणे-चेपणे, ५ ज्यांचे किरण अमृतरूपी आहेत असा चंद्र, ६ समजूत कर.

जनकदुहिता। लक्ष्मणा कोठें आहे सीता।
दुःखावस्था अनुवादे॥८॥ पाठीसीं उभी माझी
सीता। पुढें पळे जनकदुहिता। लक्ष्मणा धांव
धांव तत्त्वतां। रुसली कांता बुझावीं॥९॥
सर्वेचि बोले आन आन। चंद्रे द्वंद्व मांडिलें जाण।
खडतर तावितात^१ किरण। तापलों पूर्ण
सौमित्रा॥१०॥

चंद्रश्चंडकरायते मृदुगतिर्वातोऽपि वज्रायते
माल्यं सूचिकुलायते मलयजो लेपः स्फुलिगायते।
रात्रिः कल्पशतायते विधिवशात्प्राणोऽपि भारायते
हा हंत प्रमदावियोगसमयः संहारकालायते॥२॥

कामज्वराची पीडा व श्रीरामांची
मनःस्थिती :- लक्ष्मण सावध ऐकें तूं आतां।
चंद्रमा दवडीं गा परता। न वचे तरी करीन घाता।
संतापता मज तावी॥११॥ लक्ष्मणा घाली
शीतल वारा। म्हणे तूं द्वंद्व पेटलासी सौमित्रा।
मज हाणिसी वज्रधारा। दशशिरा मिनलासी^२।
॥१२॥ येथोनि ऊठ जाय परता। करूं आलासी
माझे घाता। ऐसा विरहज्वर श्रीरघुनाथा।
संतापता अति तावी॥१३॥ शीतोत्पली^३
सुमनजोर। तेथें निजविला श्रीरामचंद्र। तंव
सुयांनीं खिळिलें सर्व शरीर। आस सौमित्र मज
द्वंद्वी^४॥१४॥ जो तूं होतासी सुमित्र। तो तूं
जालासी कुमित्र। सुयांनीं खिळिलें सर्व गात्र^५।
वृथा वैर कां करिसी ॥१५॥ सवेग निघावया
धगी। बावत्र चंदन लाविले अंगीं। क्रोधें श्रीराम
बोले वेगीं। आगी सर्वांगीं लाविली॥१६॥
सीताविरहें अति विव्दळ। त्यावरी लाविलें त्वां
विंगळ^६। न भेटतां जनकबाळ। प्रळयकाळ मज
आला ॥१७॥ सीतेचे वियोगविरहें। सूर्य
निमाला रे नेणों काये। रात्रि जाली कल्पप्राय।
करूं मी काय सौमित्रा॥१८॥ मजसीं वैर
चालवी चंद्र। वैर पेटला सौमित्र। वायु चालवी

वैराकार^७। वज्रधार मज लागे॥१९॥
सीतावियोगविरहें जाण। माझा निघों पाहे
प्राण। सौमित्रा वेगीं रचीं सरण^८। अलोट मरण
मज आलें॥२०॥ ऐसें बोलत बोलतां। सर्वेचि
धांवे म्हणे सीता। वृक्षांसि म्हणे माझी कांता।
गुल्मलता आलिंगी॥२१॥ सीता म्हणोनियां
जाण। श्रीराम चुंबी पाषाण। धांवोनि हृदयीं धरी
तृण। सीता संपूर्ण हे माझी॥२२॥ लक्ष्मणासी
म्हणे तूं सीता। तूंचि माझी निजकांता। ऐसी
सीतेची अवस्था। श्रीरघुनाथा अति भ्रांती
॥२३॥ मी येथें सौमित्रा सांग कोण। तूं श्रेष्ठ
सखा स्वामी संपूर्ण। स्वामित्व मज कैचें जाण।
अयोध्यापति संपूर्ण श्रीराम॥२४॥ तूं मजपासी
कैचा कोण। हर हर मी काय सांगूं आपण।
नित्यानुवर्ती^९ लक्ष्मण। मज सेवक संपूर्ण
आज्ञाधारी॥२५॥ तरी वनी कां हिंडसी
एकाकी। प्रियप्राप्तीच्या अनुलक्षीं। प्रिया कोण
कैचीं कीं। तुझी भार्या जानकी जनकात्मजा
॥२६॥ ऐसी आठवण देतां। जानकी आठवली
चित्ता। हा हा केउती गेली सीता ॥ भेटवीं
आतां सौमित्रा॥२७॥

श्रीरामांची ही अवस्था पाहून पार्वतीने
श्रीशंकरांना केलेला प्रश्न :- ऐसें देखोनि
श्रीरामासी। उमा विनवी महेशासी। कांहीं एक
पुसेन तुम्हांसी। तें निश्चयेसीं मज सांगा॥२८॥
तुम्हींच सांगितलें आपण। श्रीराम परब्रह्म पूर्ण।
त्याचें स्वरूप तें कोण। कृपा करून मज सांगा
॥२९॥ म्हणोनि घातलें लोटांगण। मस्तकीं
धरिले दोनी चरण। मग तीस उठवोनि जाण।
शिव आपण स्वयें सांगे॥३०॥ वनामाजि जो
विचरत। सीतेलागीं आर्तभूत। पूर्णब्रह्म
श्रीरघुनाथ। जाण निश्चित पार्वतिये॥३१॥

१ तापवितात, २ मिळालास, ३ थंड कमलांची, ४ शत्रु, ५ शरीर, ६ निखारे, ७ द्वेष, ८ चिंता, ९ रोज सह फिरणारा.

पार्वती म्हणे विषयासक्त। स्त्रीकामार्थी अति लोलुप्त। शिव म्हणे तेंचि सदोदित। ब्रह्म रघुनाथ पार्वतिये॥३२॥

शिवाचे उत्तराने उमेचे उपहासगर्भ हास्य :- उमा म्हणे रडत पडत। अहर्निशीं तडफडत। सीतेलागीं चरफडत। तरी ब्रह्म रघुनाथ शिव म्हणे॥३३॥ तुम्हांसी काय हेंचि ध्यान। तुम्हांसी काय हेंचि चिंतन। शिव म्हणे ज्ञानविज्ञान। आम्हां ब्रह्म पूर्ण श्रीराम॥३४॥ विषयकामी कामासक्त। धन्य धन्य हे दोघे देवभक्त। ऐसी उमा उपहासें हांसत। ब्रह्म रघुनाथ शिव म्हणे ॥३५॥ रडत पडत तरफडत। विषयकामी कामासक्त। तरी परब्रह्म श्रीरघुनाथ। जाण निश्चित पार्वतिये॥३६॥

शिवाच्या अनुज्ञेने उमा रामांची कसोटी पाहण्यासाठी निघते :- उमा म्हणे महेशासी। जरी म्यां ठकविलें श्रीरामासी। तरी शिव म्हणे पार्वतीसी। ब्रह्मत्व त्यासी पै नाहीं॥३७॥ तुमचें जालिया आज्ञापन। क्षणार्धे छळीन रघुनंदन। शिव म्हणे तो सावधान। सुखें छळण तूं करीं त्यासी॥३८॥ ऐसें शिवासीं बोलतां। उमा स्वयें जाली सीता। मग छळावया श्रीरघुनाथा। अतिलाघवता^१ छळणार्थी॥३९॥

सीतेचे रूप घेऊन उमा रामांकडे जाते :- हा हा सीता स्वयें म्हणत। वनीं विचरे^२ श्रीरघुनाथ। तंव त्यासन्मुख येवोनि ओ म्हणत। उमा वनांत पै आली॥४०॥ ओ म्हणोनि रामापुढें। राम सीता म्हणे आणखीकडे। ते तंव येओ तिकडे। तंव श्रीराम म्हणे आणखीकडे सीता॥४१॥ जंव जंव ते ये रामासन्मुख। तंव तंव श्रीराम होय तिसीं विमुख। हा हा सीता फोडोनि हाक। अधोमुख

विलपत॥४२॥ तंव लक्ष्मण विचारी निजचित्ता। वृक्षपाषाणां म्हणे सीता। ते जानकी सन्मुख असतां। दुःखावस्था कां श्रीरामा॥४३॥

त्या उमारूपी सीतेची उपेक्षा केलेली पाहून लक्ष्मणाला आश्चर्य :- तंव लक्ष्मण म्हणे श्रीरघुनाथा। दुःख कां करितां भेटली सीता। तंव त्यासी हाणूं धांवे लाता। बोल बोलतां मारूं पाहे॥४४॥ मग सौमित्र म्हणे कोपसी वृथा। पैल सन्मुख उभी सीता। ऐसें बोलणें ऐकतां। शस्त्रें घाता करूं धांवे॥४५॥ सौमित्र आम्ही तुम्ही सहोदर^३। तो तूं मजसीं करिसी वैर। येथें कैची सीता सुंदर। दुःख दुर्धर मज आलें॥४६॥ अति भ्रांति श्रीरघुनाथा। मारूं धांवे सीता सांगतां। लक्ष्मण म्हणे न बोलें आतां। बोलों जातां मारील॥४७॥ सन्मुख भेटलीसे सीता। तेचि प्रबोधील^४ श्रीरघुनाथा। आतां मी न बोलें सर्वथा। म्हणोनि मौनावस्था लक्ष्मणीं॥४८॥

तसेच स्वर्गस्थ देवांनाहि गूढविस्मय :- तंव स्वर्गीं सुरवरां समस्तां। ओढवली परमावस्था। बंदी^५ सुटोनि लंकानाथा। वना सीता कैवी आली॥४९॥ विस्मय करिती ऋषीश्वर। विस्मय करिती सुरवर। जे ठकवूनियां दशशिर। सीता सुंदर वना आली॥५०॥ ऐसें ब्रह्मा मानी अपूर्वता। भस्म करोनि लंकानाथा। वना आली सती सीता। तेणें विधाता विस्मित ॥५१॥ पार्वती स्वयें जाली सीता। हें न कळे ब्रह्मादिकां समस्तां। तें कळलें श्रीरघुनाथा। सर्वांगें ज्ञाता श्रीराम॥५२॥ श्रीराम अलिप्त ज्ञानें ज्ञाता। त्यासी मानिती अति भ्रांतता। पुढें काय वर्तली कथा। सावधानता अवधारा॥५३॥

१ मोठ्या चातुर्याने, २ फिर, ३ सखे बंधू, ४ समजावील, ५ बंधनातून.

नंतर ती सीतास्वरूपी उमा श्रीरामांना प्रश्न करते :- लक्ष्मण राहिला धरोनि मौन। मग सीता सीता जल्पे रघुनंदन। तंव कृत्रिम सीता धरी धांवोन। सावधान व्हावें तुम्हीं॥५४॥ मी जवळीच उभी असतां। व्यर्थ कां धांवा म्हणां सीता। स्त्रीविरहें रडतां पडतां। लाज सर्वथा न ये तुम्हां॥५५॥ पूर्वी बोलोनि निजमहिमान। मी श्रीराम नित्य सावधान। तें स्त्रीविरहें बुडालें ज्ञान। अति अज्ञान जालेती॥५६॥ अज्ञानाची अगाध मात^१। बुडविला प्रपंच आणि स्वार्थ। सखा बंधु भक्त विनवित। त्याचाच घात करूं धांवा ॥५७॥ सखा बंधु आणि भक्त अनन्य। त्याचें करूं धांवा हनन। बुडालें प्रवृत्तीचें^२ ज्ञान। ब्रह्मज्ञान तुम्हां मग कैचें॥५८॥ मज क्षण एक न भेटतां। जड मूढ जालेती भ्रांत अवस्था। प्रवृत्तिज्ञान नाठवे चित्ता। मग परमार्थता तेथें कैची॥५९॥ वनीं मी राहोनि अति गुप्त। तुमचें पाहिलें आचरित। तंव तुम्ही जालेती अति भ्रांत। मग धांवत मी आलें॥६०॥

स पण्डितो नरश्रेष्ठः प्राज्ञः कर्मविदां वरः।

अप्राज्ञ इव किं राम भायहितोर्विमुह्यसे॥३॥

पूर्वी मी म्हणसी आत्मा तत्त्वतां। परी स्त्रीविरहें तोचि आतां। कर्म करोनि अकर्त्रात्मता^३। जडमूढता अति भ्रांत॥६१॥ जरी वियोगें भ्रांति मोठी। तरी तुम्हां आम्हां जाली भेटी। आतां भ्रांति सांडोनियां पोटीं। पंचवटीं जाऊं दोघें॥६२॥ मर्यादा वर्षे चतुर्दश। आम्हीं करावा वनवास। आतां उरले असती षण्मास। अयोध्येस मग जाऊं॥६३॥

श्रीराम तिचे सत्य स्वरूप ओळखून तिला तुकाई जगदंबा अशी हाक मारतात :- श्रीराम

म्हणे तू काई। तेंचि नाम लोकांच्या ठायीं। अद्यापि राहिलेस पाहीं। म्हणती तुकाई जगदंबा॥६४॥ तुकाई नामें नामान्धान। तें जगदंबेचें निजस्थान। अद्यापि पूजिती जन। अति पावन दंडकारणी॥६५॥ श्रीराम-वरदायिनी माता। तुकाई म्हणती रामवाक्यार्था। पुढें काय वर्तली कथा। सावधान श्रोतां परिसावी॥६६॥ हांसोनि बोले श्रीरघुनंदन। माते तुज आलों लोटांगण। तुवां माझें न करावें छळण। मी अनन्य दीन शिवाचें ॥६७॥ श्रीराम म्हणे सीतेसी माता। तो विस्मय लक्ष्मणाच्या चित्ता। आश्चर्य सुरवरां समस्तां। नोळखे कांता ऋषी म्हणती॥६८॥

श्रीरामांच्या प्रश्नाने उमा उद्विग्न व तिची शरणागति :- श्रीराम म्हणे पुढती तिसी। एकलें सांडोनि शिवासी। सीतारूपें छळावयासी। तूं कां आलीस जननीये॥६९॥ ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। सीतेची एकरूपता सांडोन। उमा घाली लोटांगण। श्रीराम सर्वज्ञ छळवेना॥७०॥ शिव बोलिला सत्यवचन। श्रीराम नित्य सावधान। त्यासीं तुझें न चले छळण। तें प्रमाण मज आलें ॥७१॥ मी शिवाची शिवशक्ती। सीता जालें अतर्क्ययुक्ती। ब्रह्मादि देव मज नेणती। तुवां श्रीरघुपती ओळखिलें॥७२॥ श्रीरामाचें अगाध ज्ञान। न चले छळण छद्मकामन। ऐसी बाणली उमेसी निजखूण। मग धरोनि चरण पुसतसे॥७३॥

खऱ्या स्वरूपाचे ज्ञान सांगण्याविषयीच्या उमेच्या विनंतीवरून, ते ज्ञान शिवापासूनच प्राप्त करण्याचा श्रीरामांचा तिला आदेश :- तूं सर्वार्थसर्वज्ञ संपूर्ण। अवलंबोनियां^४ संभ्रांतपण। आलिंगावया तूण पाषाण। हें काय कारण मज सांगें॥७४॥ सीताविरहें

१ गोष्ट, २ प्रपंचाचे, ३ अकर्तृत्व, ४ घेऊन.

कामकामन^१। तुज नाही अणुप्रमाण। ते बाणली खूण संपूर्ण। जे ब्रह्म परिपूर्ण श्रीराम॥७५॥ दुर्धर धरोनि पिशाचता। विरहेवीण सीता सीता। म्हणोनि वनोवनी धांवता। रडता पडता कां होसी॥७६॥ ऐसें बोलोनि आपण। मग उमा धरी श्रीरामचरण। तुझी स्थिति हे संपूर्ण। कृपा करोन मज सांगें॥७७॥ तंव श्रीराम म्हणे माझी स्थिती गती। सदाशिव जाणे निश्चितीं। तो सांगेल तुजप्रती। स्वमुखें कीर्ति नये सांगूं॥७८॥

ज्ञानप्राप्ती करून घेणाऱ्या शिष्याची चित्तशुद्धि असणे आवश्यक :- जरी सांगावें कृपाविधीं। तरी पाहावी पात्रशुद्धी। न व्हावा छळवादी। वादी विवादी नसावा॥७९॥ न व्हावा धूर्त^२ ज्ञानवंचक। नास्तिक दुजा शब्दवंचक। नीतिशास्त्रीं करी कुर्तक। आळसी वंचक न व्हावा॥८०॥ द्रव्यदारत्यागोन्मुख^३। शोधित सत्वाचा सात्विक। पूर्ण परमार्थी सविवेक। त्यासी परिपाक^४ सांगावा॥८१॥ तुझे अंगी ज्ञानाभिमान। न मानोनि शिवाचें वचन। माझे करूं आलीस छळण। तुज आपण केंवी सांगों॥८२॥ नाही पतिवचनीं कर्तव्यार्थ। नाही गुरुवचनीं भावार्थ। तुज सांगों नये गुह्यार्थ। ऐसें श्रीरघुनाथ बोलिला॥८३॥

पश्चात्तापदग्ध उमेची श्रीरामांशी प्रार्थना :- ऐसें एकोनि श्रीरामवचन। उमा खोंचली मनीं संपूर्ण। पतिवचन गुरुवचन। उल्लंघन म्यां केलें॥८४॥ न मानोनि शिवाचें वचन। छळूं आले रघुनंदन। जळो माझा ज्ञानाभिमान। करी रुदन अनुतापें॥८५॥ ज्ञानाभिमानाचें लक्षण। भेटल्या साधु सज्जन। जो शोधून पाहे दोषगुण। त्याचें छळण करावया॥८६॥ छळणें छळवेना

श्रीरघुनाथा। शेखीं मज कोपसी ना सर्वथा। तेणें मज पालट जाला चित्ता। ऐक आतां सांगेन॥८७॥

त्यामुळे रामांचे समाधान व रहस्य स्पष्टीकरण :- तुझे होतांचि दर्शन। ज्ञानाभिमाना जालें दहन। छळच्छळ^५ गेलें जळोन। तुझी आण श्रीरामा॥८८॥ एकोनि तिचें सत्य वचन। कृपें द्रवला श्रीरघुनंदन। आपुलें अतर्क्य गुह्य ज्ञान। सांगे आपण सद्भावें॥८९॥ उमे ऐकें सावधान। पूर्वीं हे वो ऋषिजन। माझे प्राप्तीलागोन जाण। केलें अनुष्ठान निष्कामें॥९०॥ माझे पावावया चरण। त्यांचा सद्भाव संपूर्ण। सांडोनि सर्वही अभिमान। तृण पाषाण होवोनि ठेले॥९१॥ एक ते वृक्ष होवोनि तिष्ठत। एक ते झाले पर्वत। एक ते तृणपाषाण होत। मी तेथें तेथें स्वयें धांवें॥९२॥ त्यांचा भावार्थ देखोन। परम प्रीतीनें दें आलिंगन। त्यांसी तूं म्हणसी तृणपाषाण। पिसें पूर्ण मज म्हणसी॥९३॥ ते तंव निरभिमानी भक्त। भक्तभावार्थी मी रघुनाथ। प्रीतीनें भक्त गिंवसित^६। स्वयें धांवत वनोवन॥९४॥ भक्त उद्धरावयाकारणें। रडणें पडणें अडखळणें। पर्वतोपर्वतीं धांवणें। आणि आलिंगनें वृक्षांसी॥९५॥ उमे जाण तूं निश्चित। माझे पाऊल न पडे व्यर्थ। जाणे सदाशिव समर्थ। तुझा भावार्थ तो नाही॥९६॥ गाळीं व भावाचा भावार्थ। सर्व भूतीं श्रीभगवंत। हाचि मुख्यत्वे परमार्थ। निजस्वार्थ परमार्थ॥९७॥ गुळाचें कारलें केलें। तें सकंटक कडू नाही जालें। तेंवी ब्रह्मवृत्ती^७ कर्म केलें। ते मुकलें बंधुत्वा॥९८॥ साकरेचें वृंदावन^८ फळ केलें। कडू म्हणतां ते

१ कामवासना २ कपटी, ३ धन, स्त्री, इत्यादिकांचा त्याग करण्याविषयी अत्यंत उत्सुक, ४ तत्त्व, सार, ५ छळ करण्याचे कपट, ६ शोधित, ७ दृश्यमात्र सर्वच ब्रह्म अशी वृत्ति ठेवून, ८ कवंडळ.

स्वयें ठकले। तेंवी सांधूचें कर्म निंदोनि बोले।
ते ते गेले अधःपाता॥११॥ सांधूंची सच्चिद्
गरिमा। अतर्क्य त्यांचें कर्म प्रेमा। ते
नाकळिती^१ मोहभ्रमा। अगाध महिमा सांधूंचा
॥१००॥ ते तूं म्हणसी तृणपाषाण। तरी त्या
सांधूंसी ब्रह्म पूर्ण। ऐसें ऐकोनि श्रीरामवचन।
मूर्च्छापन्न पार्वती॥१॥ मी एक शक्ती तो
शिव। हें नाठवे पूर्वापूर्व। श्रीरामासी रूप ना
नांव। भावाभाव^२ विसरली॥२॥ अहं कोहं
सोहंपण। येणें नासिलें मीतूपण। कोंदाटलें
ब्रह्म परिपूर्ण। समाधान शिवप्रिये॥३॥ करितां
श्रीरामच्छळणोक्ती। समाधि पावली पार्वती।
ऐसी संतांची संगती। उपकारार्थी अपकारियां
॥४॥ पावोनि पूर्ण समाधान। उमा जाली
सावधान। त्रैलोक्य देखे चैतन्यघन। श्रीराम
पूर्ण तुष्टला॥५॥

श्रीरामांचा उपदेश :- श्रीराम म्हणे अहो माते।
कांहीं एक सांगेन तूतें। तंव उमा म्हणे सर्वस्वार्थें।
तुझे आज्ञेतें नुल्लंघीं॥६॥ उमा धांवोनि
उल्लासतां। श्रीरामचरणीं ठेविला माथा। तुझेनि
जालें सुखरूपता। काय मी आतां
अनुवादूं^३॥७॥ मिथ्या न म्हणावें शिवनयन।
कोणाचें न करावें छळण। हेंचि मागतों मी
आपण। कृपा पूर्ण करीं माते॥८॥ श्रीरामा तुझे
देखतां चरण। छळणादि वृत्तींसी जाले दहन। न
करीं शिवाज्ञाहेळण। ब्रह्मपरिपूर्ण परिपाक॥९॥

उमेचे आश्वासन :- तुझे ऐकतांचि वचन।
जालें अविद्येचें दहन। निमालें छळण आणि
हेळण। तुझी आण श्रीरामा॥११०॥ तुझेनि
वचनें श्रीरघुनाथा। पावलें सुखसायुजता। मग
चरणीं ठेवोनि माथा। गेली उल्लासता
कैलासा॥११॥

लक्ष्मणावर व इतरांवरहि या अद्भुत
घटनेमुळें परिणाम :- उमेनें केलिया नमन।
सौमित्रें स्वयें धांवोन। मस्तकीं धरिले
श्रीरामचरण। काय आपण बोलत॥१२॥ मी
म्हणें हेचि आमची सीता। तंव ते शिवाची
शिवकांता। भली ओळखिली श्रीरघुनाथा।
सर्वज्ञ सत्य तूं श्रीरामा॥१३॥ देखोनि उमेची
स्थिती गती। ब्रह्मादिक विस्मित चित्तीं।
आम्ही म्हणों हे सीता सती। श्रीरामें पार्वती
ओळखिली॥१४॥ आम्ही म्हणों सीता विरहें
भ्रांत। परी अचुक ज्ञाता भ्रमांत। याचा न कळे
निजवृत्तांत। ब्रह्म सदोदित श्रीराम॥१५॥ रडणें
पडणें स्वैर धांवणें। देखोनि जग पिसें म्हणे।
श्रीराम विचरे ब्रह्मपणें। जग उद्धरणें श्रीरामा
॥१६॥ देखोनि श्रीरामाची स्थिती। ब्रह्मादि
देव विस्मित चित्तीं। मग तिहीं वंदोनि
श्रीराममूर्ती। गेले निश्चितीं निजधामा ॥१७॥
फिटली देवांची निजभ्रांती। आणि लक्ष्मण
पावला विश्रांती। अगाध श्रीरामाची स्थिती।
नामें उद्धरती जडजीव॥१८॥ एका जनार्दना
शरण। पुढें सीतागवेषण^४। करूं निघाले
श्रीराम लक्ष्मण। हेंही निरूपण
अवधारा॥१९॥

उमा - शिव संवादाचा मूळ आधार
शिवरामायण :- श्रीरामउमासंभाषण। यासी
मूळ शिवरामायण। ते ग्रंथांचें निरूपण। श्रोते
सज्जन जाणती॥२०॥

मूळ रामायण शतकोटी श्लोकसंख्येचे
होते :- संख्या शतकोटी समस्त। श्रीरामायण
मूळ ग्रंथ। सुर नर पन्नग यथार्थ। कलह करीत पै
आले॥२१॥

१ सापडत नाहीत, २ असणे व नसणे, ३ बोलू, ४ सीताशुद्धि.

त्याची विभागणी करण्याच्या बाबतीत स्पर्धा :- श्रीराम राजा सुरवरांचा। त्याची कथा वांटा देवांचा। पन्नग^१ म्हणती शेषशयनींचा। राम आमचा तुम्ही कैचे॥२२॥ मनुष्ये म्हणती मनुष्यकृतीं। रामें केली अगाध ख्याती। आमचा वांटा श्रीरामकीर्ती। तुम्ही तदर्थी^२ कां भांडा॥२३॥ श्रीराम तुमचा वैकुंठपती। तरी वैकुंठीं नाही केली ख्याती। श्रीराम शेषशयनींचा जरी निश्चितीं। तरी निजेल्या कीर्ति नाही केली॥२४॥ येवोनि मनुष्यलोकाप्रती। रामें केली विचित्र ख्याती। मृत्युलोकीची हे कीर्ती। तुम्ही तदर्थी कां भांडा॥२५॥ एक खालते एक वरते। वांटा मागूं आलेती येथें। निर्लज्ज लाजाना पै चित्तें। संबंध तुम्हांतें असेचिना॥२६॥ दोघे केले निरुत्तर। तर कथेची आवडी फार। न सोडिती येरयेर। कथामृतसार सेवावया॥२७॥

विभाजनाचें काम ब्रह्मदेवानें श्रीशिवाकडे सुपूर्त केले :- तंव ब्रह्मयानें बुद्धि केली जाण। वांटेकरी तिघे जण। त्यांची करावया बुझावण^३। धाडी आपण शिवापासीं॥२८॥ मग शिवें बुद्धि केली कैसी। तिघे येतां आपणापासीं। स्वयें राखोनि निजसारासी। विभागेंसीं बुझावी ॥२९॥ शिव म्हणे त्यां तिघांसी। विमुख^४ मी न धाडीं कोणांसी। वांटा देईन सम भागेंसी। वचन तिघांसी मानलें॥३०॥

श्रीशिवाकडून विभागणी :- शतकोटी संख्या येथ। रामायण मूलग्रंथ। शिव वांटी त्रैलोक्यांत। विभागार्थ तो ऐका॥३१॥ तेहतीस कोटी प्रथमांक। तेहतीस लक्ष आणिक। तेहतीस सहस्र तीनशें श्लोक। तेहतीस आणिक एक उरला॥३२॥ श्लोक एक उरला निधरिं। त्याचीं

बत्तीस अक्षरें। तीही वांटिलीं शंकरें। परिसा आदरें वांटणी॥३३॥

शेवटी उरलेली 'राम' ही दोन अक्षरे विभागणे अशक्य असल्याने श्रीशिवाने ती स्वतः घेतली :- दहा दहा अक्षरें वांट्या आलीं। दोन अक्षरें तेथें उरलीं। तदर्थी शिवें बुद्धि केली। युक्त बोली बोलून॥३४॥ अक्षरें दोन लोक तिन्ही। वांटा करितां न ये वांटणी। तरी हीं द्यावीं मज मापान्यालागोनी। खळें दानीं दानार्थ॥३५॥ मग तिघे जणीं अति उल्लासीं। दोनीं अक्षरें दिधलीं शिवासी। तेणें धरिलीं हृदयेंसीं। अहर्निशीं श्रीराम॥३६॥ रामायणींचे सार पूर्ण। शिवाचें वसवी हृदयभुवन। राम हीं अक्षरें जाण। ब्रह्मपूर्ण परियेसा॥३७॥

लोकविभाग व पोटविभाग :- लोकविभाग मुख्य ऐका। तेहतीस कोटी तेहतीस लक्ष। तेहतीस सहस्र तीनशें श्लोक। दहा अक्षरें अधिक मृत्युलोकीं॥३८॥ याही भागाचें विवरण। बहुविध कवित्व रामायण। तेही अर्थीचें निरूपण। सावधान अवधारा॥३९॥

बहुत प्रकारची रामायणे :- शिवरामायण शैवरामायण। आगम पंचरात्र रामायण। गुहा गुह्यक रामायण। हनुमंत रामायण नाटक ॥१४०॥ मत्स्य कूर्म वराह रामायण। कालिकाखंडींचें निरूपण। महाकालीरामायण। स्कंदरामायण प्रसिद्ध॥४१॥ अगस्ति पौलस्ति रामायण। पद्मपुराणींचें रामायण। रवि अग्नि वरुण रामायण। ऐकोनि आपण जटायु वक्ता ॥४२॥ नंदिग्रामीं भरत आपण। वदे तें भरतरामायण। महाभारतीचें रामायण। वक्ता आपण श्रीव्यास॥४३॥ क्रौंचद्वीपीं अद्यापि जाण। क्रौंचक्रषि सांगे पुराण। कथा पवित्र

१ सर्प, २ त्यासाठी, त्याकरिता, ३ समजूत, ४ दुर्मुखलेला.

रामायण। अति पावन अनुपम्य॥४४॥
 बिभीषणापासीं जाण। नित्य कथा निरूपण।
 धर्मऋषि सांगे आपण। धर्मरामायण धार्मिक
 ॥४५॥ श्वेतद्वीपींचें निरूपण। श्वेतकेतुरामायण।
 कथाविचित्रविंदान^१। अति पावन तिहीं लोकीं
 ॥४६॥ शंकर वक्ता स्वयें आपण। श्रोता
 भवानी^२ सावधान। तें शिवभवानीरामायण।
 कथाविंदान विचित्र॥४७॥ सदाशिव स्वयें
 वक्ता। स्वयें श्रीराम निजश्रोता। ते
 शिवरामायणी कथा। श्रवणी ऐकतां स्वानंद
 ॥४८॥ स्वयें श्रीराम स्वानंदें पूर्ण। आपणाप्रति
 वदे आपण। ते कथा आत्मरामायण। गोड
 निरूपण सर्वार्थी॥४९॥ जैमिनीकृत रामायण।
 अपूर्व कथेचें विंदान। अलोलिक निरूपण।
 आश्चर्ययुक्त जाण चरित्र॥१५०॥ जें कां
 अध्यात्मरामायण। रामायणींचे वेंचे काढोन।
 केले आध्यात्मिक^३ निरूपण। ऋषिकृत जाण तें
 नव्हे॥५१॥ मृत्युलोकामाजी भाविकीं। रामायणें
 असंख्यात कीं। कैसेनि आकळती तितुकीं।
 अल्पमात्र बोलिलों॥५२॥ उमाश्रीरामदर्शन।
 समूळ मुळीचें निरूपण। एका जनार्दना शरण।
 श्रोती संपूर्ण क्षमा कीजे॥५३॥ परम विश्रांति
 जीवशिवां। परम विश्रांति देहविदेहभावा। तो हा
 प्रसंग विसावा। उमाराघवा संवाद॥५४॥
 विश्रांति त्रिविधतापोद्धवा^४। अति विश्रांति
 देहभावा। तो हा प्रसंग विसावा। उमा राघवा
 संवाद॥५५॥ विश्रांति निवृत्ति अहंभावा।
 विश्रांति निवृत्ति सोहंभावा। तो हा प्रसंग
 विसावा। उमाराघवा संवाद॥५६॥ विश्रांति
 अहमात्मवैभवा। विश्रांति हे ब्रह्मभावा। तो हा

प्रसंग विसावा। उमाराघवा संवाद॥५७॥
 भ्रमामाजी विभ्रमठेवा^५। भ्रमें चाळवी भवभावा।
 तो हा प्रसंग विसावा। उमाराघवा संवाद॥५८॥
 एका जनार्दना शरण। अगाध रामाचें रामायण।
 विचित्र कथानिरूपण। ग्रंथभूषण श्रीराम ॥५९॥
 स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे अरण्यकांडे
 एकाकारटीकायामुमारामसंवादो नाम
 विंशतितमोऽध्यायः॥२०॥ श्लोक॥३॥
 ओव्या॥१५९॥

अध्याय एकविसावा

जटायूचा उद्धार

सीतेच्या शोधासाठीं मार्गक्रमण चालूं असतां
 अद्भुत राक्षसाचा पाय आढळतो :- श्रीरामचंद्राय
 नमः॥ उमा गेली महेशापाशीं। श्रीराम लक्ष्मण
 वनवासी। निघाले सीतागवेषणासी। मार्ग
 चिन्हांसी पाहातचि॥१॥

ददर्श भूमौ निष्क्रांतं राक्षसस्य पदं महत्।
 स समीक्ष्य परिक्रान्तं सीताया राक्षसस्य च॥१॥
 संभ्रान्तहृदयो रामः शशंस भ्रातरं प्रियम्।
 इह लक्ष्मण पश्य त्वं राक्षसस्य महत्पदम्॥२॥
 मिथ्या मे तर्जितः शैलो न सीता गिरिगहरे।
 तद्दृष्ट्वा लक्ष्मणो भीतः पदं विकृतमद्भुतम्॥३॥

मार्गी मार्ग^६ पहात जात। तंव राक्षसपद
 अत्यद्भुत। देखिलें लांब बारा हात। चतुर्हस्त
 रुंदाळ॥२॥ याचिपासीं सीतेचें पद।
 कुंकुमांकित पद्मबंध। देखोनि श्रीरामा आनंद।
 मार्गी माग शुद्ध लागला॥३॥ लक्ष्मणा धांव
 धांव आतां। राक्षस घेवोनि जातो सीता। मार्ग

१ कथेतील विचित्र गोष्टी, २ पार्वती, ३ काही प्रतीत या ठिकाणी 'आधुनिक' हा शब्द आढळतो, परंतु धुळ्याच्या हस्तलिखित प्रतीत मात्र 'आध्यात्मिक' असाच शब्द आहे. आम्हांलाही 'आध्यात्मिक' हाच शब्द येथे अर्थानुसंधानाच्या दृष्टीने संयुक्तिक वाटल्यामुळे आम्ही तोच ग्राह्य धरला आहे. प्रस्तावना पहावी- संपादक, ४ 'आध्यात्मिक, आधिदैविक आणि आधिभौतिक हे तीन प्रकारचे ताप, ५ भ्रांति, ६ शोध.

ओळख तूं तत्त्वतां। झणीं^१ दुश्चित्त होशील ॥४॥
राक्षसपद अति विक्रांत^२। देखोनि लक्ष्मण
विस्मित। सर्वेचि जाहला भयभीत। सीता
भक्ष्यार्थ न वधावी ॥५॥ मार्गी देखिला जो
माग। त्याचा दोर्घी धरोनियां लाग^३। धांवणें
धांवतां सवेग। जटायु भग्नांग देखिला ॥६॥

अथ पर्वतसंकाशं छिन्नपक्षं द्विजोत्तमम्।

ददर्श पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् ॥४॥

तं दृष्ट्वा गिरिशुंगाभं रामो लक्ष्मणब्रवीत्।

अनेन सीता वैदेही भक्षिता नात्र संशयः ॥५॥

अधिक पुढें गेल्यावर रक्तानें माखलेला असा
एक अति भव्य देह आढळला :- जैसा कां
महापर्वत। शेंदुरें न्हाणिला धगधगित। तैसा
जटायु भासत। रक्तें आरक्त सर्वांगें ॥७॥
त्यासी देखोनि श्रीरघुनाथ। सौमित्रासी स्वयें
सांगत। सीता भक्षोनि प्राशिलें रक्त। दिसे
आरक्त राक्षस ॥८॥ त्याचा करीन मी घात।
बाण सज्जोनि रघुनाथ। कोपें चालिला कृतांत।
सीतासाह्यार्थ प्रतापी ॥९॥ माझी भक्षोनियां
कांता। तूं कोण रे वनीं वसता। तुझ्या मी
करीन निजघाता। होय गर्जता श्रीराम ॥१०॥
एकोनि श्रीरामाची वाणी। जटायु घायवट^४
धरणीं। काय बोले दीनवचनीं। सावधानीं
अवधारा ॥११॥

स दीनो दीनया वाचा सफेनं रुधिरं वमन्।

अभ्यभाषत पक्षीशो राम रामेति राघव ॥६॥

यामोषधिमिवायुष्मन्नन्वेषसि महावने।

सा देवी मम च प्राणा रावणेनोभयं हतम् ॥७॥

जटायूने स्वतःची ओळख देऊन वृत्तांत
निवेदन केला :- एकोनि श्रीरामांचें वचन।
जटायु म्हणे मी धन्य धन्य। करावया माझें
दीनोद्धरण। स्वयें आपण श्रीराम आला ॥१२॥
श्रीरामाचें आगमन। सीताशुद्ध्यर्थ नव्हे

जाण। करावया दीनोद्धरण। वनाभिगमन^५
श्रीरामा ॥१३॥ सफेन^६ रुधिर वमून। जटायु
सांडीत होता प्राण। एकोनियां श्रीरामवचन।
जाला सावधान भावार्थ ॥१४॥ श्रीराम जय
राम जयजय राम। जटायु स्मरे रामनाम। माझा
छेदावया देहभ्रम। अंती श्रीराम पावला ॥१५॥
धन्य धन्य वृक्षवल्ली औषधी। श्रीराम विचरे
ज्यांसन्निधीं। ते पावन गा त्रिशुद्धी। कृपानिधि
श्रीराम ॥१६॥ ऐकें श्रीरामा रघुपती। वनीं
विचरसी जीचे अर्थीं। ते म्यां देखिली सीता
सती। नेली निश्चितीं रावणें ॥१७॥ सीता मज
पूज्य गुरुपत्नी। गुरुत्वे प्रिय प्राणांहूनी। तुम्ही
आश्रमीं नव्हतां कोणी। नेली चोरोनी
रावणें ॥१८॥

त्वया विरहिता देवी लक्ष्मणेन च राघव।

द्वियमाणा मया दृष्टा रावणेन बलीयसा ॥८॥

आश्रमातून रावणाने सीतेला पळविली :-
तुज गेलिया मृगापाठीं। लक्ष्मणें सांडिली
पर्णकुटी। वेगें येवोनि रावण कपटी। सीता
गोरटी नेली तेणें ॥१९॥ सीता बळें हरिली
रावणें। तुमचें नव्हेचि धांवणें। आक्रंदत नेली
तेणें। ते म्यां देखणें^७ देखिली ॥२०॥ ऐसें
एकोनि श्रीरघुनाथा। मज मानिसी नपुंसकता।
तरी सीतेनिमित्त लंकानाथा। केलें तें आतां
एका स्वामी ॥२१॥

सीतामभ्यवपन्नोऽहं रावणश्च रणे प्रभो।

विध्वंसितस्थच्छत्रः पातितो धरणीतले ॥९॥

एतदस्य धनुर्भग्नमेतं चास्य शरास्तथा।

अयमस्य रणे राम भग्नः सांग्रमिको रथः ॥१०॥

अत्र युद्धं मया दत्तं रावणस्य पुनःपुनः।

पक्षपातैर्नखैर्घोरैर्गात्राण्यारुह्य वैरिणः ॥११॥

ते मी प्रत्यक्ष पाहिल्याने त्याच्याशी युद्ध
केले :- रावणें हरितां सीतेसी। मी गेलों होतों

१ कदाचित्, २ भयंकर, ३ ठिकाणी, ४ घायाळ, ५ वनात जाणे, ६ फेसासकट, ७ दृष्टीने.

वनक्रीडेसी। तंव सीता आक्रंदत आक्रोशीं। मी वेगेंशीं पावलों॥२२॥ घोर युद्ध केलें रणीं। पैल पाहें रक्तांकित धरणी। रावणातें म्यां जाचूनी^१। छत्र भंगोनी पाडिलें॥२३॥ त्याचे जे कां धनुष्यबाण। नखें म्यां केले चूर्ण। रथींचे खर पिशाचवदन। तेही सप्राण निर्दालिले॥२४॥ युद्ध जालें कडकडाट। ध्वज भंगिला अति उद्धट। रथ सारथि करोनि पीठ। शिरींचा मुकुट पाडिला॥२५॥

जटायूसमोर रावणाचे सामर्थ्य निष्फळ ठरतें :- युद्धीं भंगिला रावण। मजसीं न चाले आंगवण। मग मज ठकवोनि जाण। सीता घेवोनि निघाला॥२६॥ राक्षसमावा^२ गुप्तत्वेसीं। सीता घेवोनि काखेसीं। कळो न देतां पशुपक्ष्यांसी। निघे आकाशीं अति गुप्त ॥२७॥ मजही हडबड जाली मोठी। हातींची नेली सीता गोरटी। काय श्रीरामा सांगूं गोष्टी। लाज पोटीं सलज्ज॥२८॥ मग पाहतां खुंटल्या दृष्टी। रावणें सीता नभाचे पोटीं। देखोनि धांविल्लों उठाउठीं। झडपेसाठीं^३ सांडविली ॥२९॥ वेगीं धांवोनि सत्वर। घायीं घायवट केलें शरीर। नखें विदारितां दशशिर। वाहे पूर रुधिराचा॥३०॥

रावणाने घाबरून सीतेला मुक्त केली :- मुखीं नखीं पाखीं झडपित। रावण केला अस्ताव्यस्त। सीता सांडोनि त्वरित। पळे लंकानाथ अति धाकें ॥३१॥ पक्षें सांडविली सीता। हे मज लाज लंकानाथा। मग युद्धा प्रवर्तला मागुता। सलज्जता अभिमानें॥३२॥ तो मज रागें हाणी लाता। म्यां चुकविल्या तळपतां। तेणें मज हाणितां मुष्टिघाता। अति झडपितां झडपिला॥३३॥ ऐसा पक्षवातावर्त।

त्यामाजी नखमुखांचे आघात। रावणा करोनि अस्ताव्यस्त। रणीं मूर्च्छित पाडिला॥३४॥ उभय पांखांच्या अति वाता। गगनीं उडविलें लंकानाथा। तेथोनि तळीं पडतपडतां। उडोनि मागुता झडपिला॥३५॥ देखोनि माझी आंगवण। रावणें दांतीं धरिलें तृण। येथोनि पुरे पुरे रण। दीनवदन अति दुःखी॥३६॥

रावणाची मानहानी, त्यामुळे युद्धासाठी त्याचे पुनरागमन :- पक्षी नावरे रणांगणी। रावणा जाली मानहानी। मुख दाखवितां लाज जनीं। आला परतोनि रणासी॥३७॥ मज छळावया पाहीं। रावण आला लवलाहीं। दोघे झुंजूं उसण्या^४ घायीं। तें म्यां पाहीं मानिलें॥३८॥

रावणाचे कपटाचरण :- मज तुझी घालोनि आण। रावण पुसे माझे मरण। असत्य न वदे गेलिया प्राण। तुझी आण नुल्लंघीं॥३९॥ रावणाचें निजमरण। म्यांही पुसिलें आपण। मिथ्यावादी पापी पूर्ण। प्रतारोने^५ बोलिला^६ ॥४०॥ तुझेनि भजनें सत्यसात्विकी। मृत्यु सांगितला दोहीं पाखीं। रावण सांगे वामांगुष्ठनखीं^७। महापातकी अनृतवादी^८ ॥४१॥ खग खेचर अति आवेशीं। दोघे मिनलों संग्रामासीं। लक्ष ठेवोनियां वर्मासी। युद्ध आकाशीं निराधारीं॥४२॥ पांखीं झडपोनि दशानन। वामांगुष्ठा केलें छेदन। तेणें न मरेचि रावण। कपटी पूर्ण अनृतवादी॥४३॥ रावण बोलिला भावार्थ। ऐसा माझे मनीं मनोरथ। यालागीं करोनि पुरुषार्थ। अंगुष्ठ त्वरित छेदिला ॥४४॥ छेदिता वामांगुष्ठनख। हातातळीं आले पांख। रावणें उपडिले देख। परम दुःख मज जालें॥४५॥

१ त्रास देऊन, २ राक्षसाची कपटे, ३ झडपेबरोबर, ४ समोरासमोर, ५ खोटे सांगितले, ६ डाव्या पायाच्या अंगठ्यात, ७ खोटे बोलणारा.

डोळ्यांसमोर सीता पळविल्यामुळे जटायूला दुःख :- उपडिले तेणें निजपांख। त्याचें मज नाही असुख^१। सीता नेली मज^२ प्रत्यक्ष। परम दुःख श्रीरामा॥४६॥ ऐशी रावणा लाविली छ्याती। तूं न पावसीच रघुपती। यश न ये माझ्या हातीं। सीता सती नेली तेणें॥४७॥ पांख छेदिल्याचें दुःख कोण। वेगीं न येसीच तूं आपण। सीता घेवोनि गेला रावण। दुःख दारुण मज जाहलें॥४८॥ मजचि देखतदेखतां। रडत रावणें नेली सीता। थोर दुःख हें रघुनाथा। किती आतां मी सांगूं॥४९॥

रामस्तस्य तु विज्ञाय सीतासक्तां प्रियां कथाम्।
गृध्रराजं परिषज्य रुरोद सहलक्ष्मणः॥१२॥

जटायूचे वृत्त ऐकून रामलक्ष्मणांस दुःख :-
ऐसें ऐकोनि जटायुवचन। अत्यंत कृपें रघुनंदन।
त्यासी देतां आलिंगन। आलें रुदन श्रीरामा
॥५०॥ सखा बंधु पुत्र आस। घायीं पडलिया
रणांत। तैसियापरी श्रीरघुनाथ। असे स्फुंदत
कृपाळु॥५१॥ युद्धीं गांजोनि रावण। सीता
सोडवीली जाण। तो जटायु मारिला छळून।
दुःखें लक्ष्मण विलपत॥५२॥ जरी हा
युद्धसमयीं येता। तरी कैसैनि रावण सीता नेता।
माझा जटायु वांचता। अतिदुःखिता सौमित्रा
॥५३॥ कोणी न सांगेचि धडपुढें^३। यालागीं
हिंडों मागें पुढें। मार्ग लागता निवाडें। तरी
कैवाडें धांवतों॥५४॥ देखोनि जटायूच्या
घाता। लक्ष्मणासी परम व्यथा। सखा निमाला
सर्वथा। दुःखावस्था विलपत॥५५॥

जटायो यदि शक्नोषि वाक्यं व्याहरितुं पुनः।

सीतामाख्याहि भद्रं ते वधमाख्याहि चात्मनः॥१३॥

जटायु बेशुद्ध असल्यामुळे सीतेला कोठे नेली हे माहीत नव्हते :- श्रीराम पुसे जटायूसी।

जरी शक्ति असेल बोलावयासी। तरी सीताशुद्धि ये वेळेसीं। पुसेन तैसी मज सांगें
॥५६॥ सीता हरूनी रावण। कोणे दिशे केलें गमन।
कोण त्याचें स्थान भुवन। हें संपूर्ण मज सांग॥५७॥
ऐसी श्रीराम पुसतां गोष्टी। जटायुसी आनंद पोटीं।
धन्य धन्य आजी मी सृष्टीं। श्रीराम दृष्टीं देखिला॥५८॥
रावणें नेली सीता गोरटी। हे समूळ सांगावया गोष्टी।
आत्मा म्यां धरिला कंठीं। तुझे चरण दृष्टीं देखावया
॥५९॥ मी पडलों मूर्च्छापन्न। केउतें^४ रावणें केलें गमन।
नेणें त्याचें स्थान आणि भुवन। सांगतां नयन लाविले॥६०॥
सत्य जाण श्रीरघुनाथा। येथोनि न बोलवे आतां।
तुझे चरणीं ठेवोनि माथा। मी निजजीविता^५ त्यागितों॥६१॥

रामाची त्यास बरा करण्याची इच्छा व तसे आश्वासन:-
सीताहरणाचें असुख^६। तैसें मज नाही आत्यंतिक।
जटायुमरणाचें दुःख। परम शोक सौमित्रा॥६२॥
मदर्थें येणें वेंचिला प्राण। राचें व्हावया उत्तीर्ण।
जटायूस आश्वासून। श्रीरघुनंदन अनुवादे॥६३॥
कृपा उपजली श्रीरघुनाथा। नाभी म्हणोनि जाला बोलता।
तुज मी वांचवीन गा आतां। झणीं^७ जीविता सांडिसी^७॥६४॥
तुजें निवारीन दुःख। तुज मी देईन दोनी पांख।
वांचवीन वर्षें असंख्य। मरणोन्मुख कां होसी॥६५॥
आम्ही तुम्ही तिघे जण। शोधुन मारूं वैरी रावण।
तूं युद्धा साहायकारी संपूर्ण। झणीं प्राण सोडिसी
॥६६॥ स्वर्गीं नमुचीच्या युद्धार्था। साहा जालासी दशरथा।
तैसा साहा होई आतां। लंकानाथा वधावया॥६७॥

१ दुःख, २ माझ्या देखत, ३ सत्य, ४ कोठे, ५ आपले प्राण, ६ दुःख, ७ प्राण सोडू नको.

जटायूने हास्य करून मुक्तीची इच्छा व्यक्त केली :- ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। जटायु जाला हास्यवदन। वांचविसी हें नवल कोण। तूं स्वप्न संपूर्ण सृष्टीचा॥६८॥ तुझिया संकल्पसत्तेआंत। जगा उत्पत्ति स्थिति अंत। ब्रह्मा विष्णु शिव आज्ञा वंदित। ऐसा तूं समर्थ श्रीरामा॥६९॥ तुज मारितां रावण। निमेषार्ध न लागे जाण। तेथें मशक मी साह्य कोण। विज्ञापन अवधारीं॥७०॥ मज आयुष्य आकल्प पूर्ण। परि हेंचि नित्य चिंतन। जे ठाकोनियां श्रीरामचरण। माझें जन्ममरण छेदावें॥७१॥ श्रीराम भेटावा अंतगतीं। योगी संन्यासी चिंतिती। तो तूं भेटलासी कृपामूर्ती। देहलोभ चित्तीं मज नाहीं॥७२॥

असे तुझ्या सन्निध मरण येणे फार दुर्लभ :- ऐकें श्रीरामा सावधान। आतांच्या ऐसें मज मरण। पुढें सर्वथा न लाभे जाण। हेंही लक्षण अवधारीं॥७३॥ वाचे श्रीरामनामस्मरण। दृष्टीं श्रीरामदर्शन। हृदयीं श्रीरामाचें ध्यान। ऐसें मरण मग कैचें॥७४॥ अंतीं तूतें श्रीरामा स्मरतां। चारी मुक्ती देसी भक्तां। तें तूं पूर्ण ब्रह्म भेटलें असतां। देहलोभता मज नाहीं॥७५॥ माझ्या पूर्व भाग्याच्या कोटी। तेणें श्रीराम परब्रह्म देखिला दृष्टीं। माझा देहलोभ निवटीं। कृपादृष्टीं मज पाहें॥७६॥ रावणें केलें पक्षच्छेदन। छेदिला उभयपक्षाभिमान। तेणें तुष्टला श्रीरघुनंदन। वांचलेपण पुरे श्रीरामा॥७७॥ माझ्या भाग्याची निजगती। श्रीराम पावला कृपामूर्ती। आतां नको देहसंगती। कृपामूर्ति श्रीरामा॥७८॥ म्हणोनि धरिले दोनी चरण। माझें निवारीं जन्ममरण। ऐकोनि जटायूचें वचन। श्रीरघुनंदन तुष्टला॥७९॥

या च भूमिप्रदातृणामाहितान्नेश्च या गतिः।

गोहिरण्यप्रदातृणां या गतिः शरणार्थिनाम्॥१४॥

श्रीरामांनी त्या जटायूला उत्तम गति दिली :- श्रीरामकाज लक्ष्मण। सीतार्थी^२ वेंचिला प्राण। त्यासीं श्रीराम संतोषोन। गति संपूर्ण स्वयें देत ॥८०॥ सोमयाग श्येनयाग। अश्वमेधादि नाना याग। अग्निहोत्राची गति सांग। जटायूस योग्य न मानीच राम॥८१॥ गोदान भूमिदान तिळदान। हिरण्यादि^३ नाना दान। जटायूअर्थी^४ ते गति गौण। रघुनंदन स्वयें मानी॥८२॥ शरणार्थ्याची शरणागती। धर्मशीलाची धर्मगती। अपुनरावृत्तियाची गती। तेही रघुपति गौण मानी ॥८३॥ संन्याश्या ब्रह्मसदनप्राप्ती। आणि योग्यांची योगमुक्ती। जटायूप्राप्त्यर्थ निश्चितीं। श्रीरघुपति स्वयें गौण मानी॥८४॥ या अवधियां गतींवरती। उत्तमोत्तम उत्तम स्थिती। परात्पर परम गती। ममाज्ञाशक्तीं जाय वेगीं ॥८५॥ तुझे आज्ञेची निजशक्ती। तुझी आहे तुजप्रती। म्यां तेथें जावें कैशा रीतीं। विकल्प^५ चित्तीं धरूं नको ॥८६॥ योगयाग धर्मस्थितीं। धार्मिक जे गति पावती। ते भोगक्षयें क्षया जाती। पुनरावृत्ति^६ सर्वासी॥८७॥ माझिया दर्शनाचें पुण्य। कल्प गेलिया नव्हे क्षीण। तें तूं पावसी शाश्वत स्थान। सत्य वचन हें माझें॥८८॥ जटायु ऐकें सावधान। जैसें बोलती साधारण। तैसें नव्हे माझें वचन। त्वरित गमन तूं करीं॥८९॥ ऐसें बोलतां श्रीरामचंद्र। वैकुंठवासीं चतुर्भुज नर। पीतांबरधारी शंखचक्रधर। आले सत्वर विमानस्थ॥९०॥ विमानस्थ चतुर्भुज नर। शंखचक्र गदाधर। साष्टांगीं वंदिला श्रीरामचंद्र। जोडोनि कर उभे ठेले॥९१॥ श्रीराम म्हणे त्या पुरुषांसी। जटायु

१ नाहीसा कर, २ सीतेकरिता, ३ सोने आदिकरून, ४ जटायूकरिता, ५ शंका, ६ जन्ममरण पावणे.

माझा पुण्यराशी। त्यासी न्यावें वैकुंठासी।
अक्षयवासीं स्थापावा॥१२॥ विमान देखतांचि
पाहीं। जटायु जाला दिव्यदेही। लागला
श्रीरामाच्या पायीं। म्हणे मी कायी वंदू
आतां॥१३॥ तुझे करितांचि स्तवन। वेदशास्त्रां
पडलें मौन। तेथें मी पक्षी अति दीन। गुणवर्णन
काय वंदूं॥१४॥ कांहीं न वदणें हेंचि स्तवन।
कांहीं न करणें हेंचि भजन। कांहीं न होणें हे
प्राप्ति पूर्ण। परिपूर्णें परिपूर्ण श्रीराम॥१५॥

जटायूने श्रीरामांना तीन वेळा प्रदक्षिणा करून
विमानारोहण केले :- त्रिवार करोनि प्रदक्षिणा।
लागोनि श्रीरामाच्या चरणां। जटायु आरूढोनि^१
विमाना। वैकुंठभुवना निघाला॥१६॥
वैकुंठवासिये पुरुषासी। स्वामित्व आहे
रामापासीं। जटायु विस्मित मानसीं। निघे
उल्लासीं वैकुंठा॥१७॥ पुढतपुढतीं प्रदक्षिणा।
पुढतपुढतीं लागे चरणां। मग आरूढोनि
विमाना। वैकुंठभुवना निघाला॥१८॥

तात त्वं निजतेजसैव गमितः स्वर्गं ब्रज स्वस्ति ते
ब्रूमस्त्वेकमिमां बधूद्वतकथां तातांतिके मा कृथाः।
रामोऽहं यदि तद्दिनैः कतिपयैर्बीजानि सत्कंधरा
सार्द्धं बंधुजनेन सेंद्रविजयी वक्ता स्वयं राघवः॥१५॥

निजतेजें विराजमान^२। तेजस्वी देदीप्यमान।
क्षणें पावसी वैकुंठभुवन। कृतकल्याण
जटायु॥१९॥

स्वर्गात राजे दशरथाची भेट झाल्यावर त्यांना
सीताहरणाचे वृत्त न सांगण्याची श्रीरामांची
जटायूला विनंती :- श्रीरामें जटायु पुनीत।
वैकुंठा धाडी श्रीरघुनाथ। अगाध कथा
वैकुंठात। होईल ख्यात तिहीं लोकीं॥१००॥
तुज भेटेल माझा पिता। माझी पुसेल
वनवार्ता। तरी रावणें हरोनि नेली सीता। हें

सर्वथा नको सांगूं॥१॥ श्रीरामें उद्धरिलें
जटायूसी। परम आल्हाद दशरथासी। परी
सीता हारविली वनवासीं। ऐकतां त्यासी अति
दुःख॥२॥ जन्मोनियां सूर्यवंशीं। सीता
हारविली वनवासीं। लाज लाविली सूर्यवंशीं।
अति आवेशीं क्षोभेल॥३॥ मग वधावया
लंकानाथ। येथें येईल दशरथ। एवढा होईल
अनर्थ। सीताहरणार्थ^३ नको सांगूं॥४॥ तंव
जटायु म्हणे श्रीरघुनाथा। भली हे सांगितली
व्यवस्था। येन्हवीं मी सांगतो दशरथा। या
गुह्यार्था न कळोनि॥५॥ एवढें चरित्रकथन।
कैसेनि पितयास होईल ज्ञान। तरी मागून
येवोनि रावण। स्वमुखें आपण सांगेल॥६॥

ते वृत्त स्वतः रावण मागाहून सांगेल :- ज्याचें
मी करीन उद्धरण। तोचि येवोनि आपण। सांगेल
सीतेचें हरण। कुळनिर्दळणपणप्रसंगे॥७॥
सपुत्रबंधुप्रधान। ससैन्येसी दशानन। रामें
वधिला विंधोनि बाण। सीताहरण करितांचि
॥८॥ ऐसी ऐकतांचि वार्ता। सुख होईल
श्रीदशरथा। आनंद पूर्वजां समस्तां। माझ्या
पुरुषार्था देखोनि॥९॥ श्रीराम ज्ञानविज्ञानधन।
ब्रह्मलिखित तुझें वचन। जटायु घालोनि
लोटांगण। केलें गमन वैकुंठा॥११०॥ श्रीराम
स्वयें ब्रह्म पूर्ण। जटायु भक्त संपूर्ण। करोनि
पितर सनातन^४। जटायु सुखसंपन्न पै केला
॥११॥ एका जनार्दना शरण जालें
जटायुउद्धरण। पुढें निर्दळावया रावण। रघुनंदन
चालिला॥१२॥ स्वस्ति श्रीभावाथरामायणे
अरण्यकांडे एकाकारटीकायां जटायूद्धरणं
नामैकविंशतितमोऽध्यायः॥२१॥ श्लोक॥१५॥
ओव्या॥११२॥

अध्याय बाविसावा

कबंध राक्षसाचा उद्धार

पुढे मार्ग क्रमीत असताना लक्ष्मणाला अपशकुन होऊ लागतात :- श्रीरामचंद्राय नमः ॥ करोनि जटायूद्धरण। श्रीराम आणि लक्ष्मण। करावया सीतागवेषण^१। वनोपवन शोधिती ॥१॥ वन शोधितां लक्ष्मण। तंव देखता होय अपशकुन। तेणें भयें कंपायमान। सांगता होय श्रीरामा ॥२॥

लक्ष्मणस्तु महातेजाः सत्यावांछीलवांच्छुचिः।

अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं भ्रातरं दीनचेतसम् ॥१॥

स्पंदते मे दृढं बाहुरुद्धिममिव मे मनः।

प्रायशश्चाप्यनिष्ठानि निमित्तान्युपलक्ष्ये ॥२॥

तस्मात्सजीभवार्य त्वं कुरुष्व वचनं मम।

ममैव हि निमित्तानि सद्यः शंसन्ति संभ्रमम् ॥३॥

सौमित्र तेजस्वी महावीर। परनारी^२ सहोदर। सत्यवादी अति पवित्र। नित्य एकाग्र श्रीरामभजनीं ॥३॥ त्यागोनियां धनमान। रमा^३ त्यजोनि श्रीरामभजन। ऐसा सौमित्र अति पावन। अशुभ चिन्ह अनुवादे^४ ॥४॥ बाहु स्फुरती दुःखायमान। अशुभ लवती लोचन। तरी श्रीरामा होई सावधान। अति विघ्न दिसताहे ॥५॥ सव्य^५ जाती पै चाप। कुशब्द बोलती वायस। दिग्दाहें कोंदलें आकाश। दिसे त्रास पशुपक्ष्यां ॥६॥ ऐसें देखोनियां चिन्ह। दोघे जाले सावधान। पुढें करावया गमन। तंव दुर्धर विघ्न ओढवलें ॥७॥

वनस्य तस्य शब्दोऽभूद्भनमापूरयन्निव।

तं शब्दं कांक्षमाणस्तु रामः खड्गी सहानुजः ॥४॥

श्रीराम लक्ष्मणांसन्मुख। वनीं जाली महाहाक। तेणें दुमदुमिले तिन्ही लोक। वनीं वनौक^६ गजबजिले ॥८॥ श्रापदें आक्रोशें

आरडती। एक दीर्घ स्वरें गर्जती। एक मूच्छांगत पडती। वृक्ष उन्मूलती^७ समूर्ळी ॥९॥ ऐसें देखोनि दोघे जण। धनुष्यीं सज्जोनियां बाण। वनींचें निर्दाळावया विघ्न। सावधान चालिले ॥१०॥

मार्गांत जवळपास कोणीतरी राक्षस असेल तर त्याचे पारिपत्य करून पुढे जाण्याचा विचार :- शुद्ध करावें दंडकारण्य। हे माझी प्रतिज्ञा संपूर्ण। तरी आधीं निरसोनि येथींचें विघ्न। मग गमन पुढें करूं ॥११॥ ऐसें बोलोनि श्रीरघुनाथ। विघ्न निरसावया^८ चालिला तेथ। तंव राक्षस अत्यद्भुत। त्या वनांत देखिला ॥१२॥

ददर्श सुमहाकायं राक्षसं घोरदर्शनम्।

विवृद्धमशिरोग्रीवं कबंधमुदरे मुखम् ॥५॥

घोरौ भुजौ विकुर्वाणमुभौ योजनमायतौ।

आकर्षतं विकर्षतमनेकान्मृगयूथपान्।

भक्षयंतं महाघोरानृक्षसिंहमृगद्विजान् ॥६॥

तेवढ्यात दीर्घ शरीर, लांबच लांब हात, पोटात मुख व तुटक्या पायांचा असा भयानक प्राणी दिसतो :- सकंठ मस्तकीं नाही शिर। आकाशप्राय दीर्घ शरीर। उदरोदरीं मुख क्रूर। दाढा अत्युग्र कराळ^९ ॥१३॥ धगधगित दोन्ही नयन। अति क्रोधीं निमग्न। आणि तळवटीं भग्नचरण। बैसलें स्थान सोडीना ॥१४॥

त्याचे भीतिप्रद वर्णन :- अति सलंब दोन्ही हात। एकैक बाहु योजनांत। हात दश दिशा भोंवत। कवळोनि खात पशुपक्षी ॥१५॥ मत्तमातंगांचें^{१०} कळप। मुखामाजी होती गडप। सिंह व्याघ्र आस्वले^{११} अमुप। मुखीं निक्षेप^{१२} दों हार्ती ॥१६॥ पक्षी उडतां योजनांत। धरोनि घाली मुखाआंत। पशु

१ सीतेचा शोध, २ परकी स्त्रियांना बहिणींप्रमाणे मानणारा, ३ स्त्री, ४ सांगू लागला, ५ डाव्या बाजूने, ६ वनचर, ७ कोसळून पडू लागले, ८ नाहीसे करण्याकरिता, ९ भयंकर, १० माजलेल्या हत्तीचे, ११ घालणे, टाकणे.

वनांतरी चरत। कवळोनि समस्त मुखीं घाली ॥१७॥ गांवगांव^१ उंच हात। अखंड गगनांत भोंवत। प्राणी त्यातें न देखत। धरोनि मुखांत स्वयें घाली ॥१८॥ कबंध^२ दिसे जैसा पर्वत। गुप्त कर भोंवत गगनांत। प्राण्यांचें लक्ष नाही तेथ। धरोनि समस्त मुखीं घाली ॥१९॥ मारावया राम लक्ष्मण। रावणें धाडिले आठ जण। ते राक्षस महाबळिये दारुण। दोघांसी धरोन मारावया ॥२०॥ पुढिले अति गूढ विपिनीं। वाट धरोनि मारावया दोनी। आठही निघाले कबंधवनीं। तंव तेणें धरोनि भक्षिले ॥२१॥ कबंधें धरोनि आठही जण। स्वेच्छा केलें त्यांचें भक्षण। मग पुढें धरावया राम लक्ष्मण। लक्ष लावोन राहिलासे ॥२२॥ शिरश्चरणरहित मध्य। यालागीं नामें तो कबंध। देखोनि राम लक्ष्मण सन्निध। धरावया सिद्ध तो जाला ॥२३॥

कंधेनातिकायेन समूढौ दीर्घबाहुना।

भ्रातरौ वैरिणा प्रातौ कृशप्राणौ महाबलौ ॥७॥

वदतं कार्यमिह वां किमर्थं चागतौ युवाम्।

इमं देशमनुप्राप्तौ क्षुधार्तस्येह तिष्ठतः ॥८॥

कबंधाच्या बाहूंच्या कक्षेत आल्याबरोबर रामलक्ष्मणांना ओढण्याचा त्याचा प्रयत्न :- त्या दोघातें लक्षोनी। कबंधें दोनी बाहु पसरोनी। दोही हातीं धरिले दोनी। आवरोनी निजबळें ॥२४॥ त्यांचें करावया भक्षण। कबंध ओढी रघुनंदन लक्ष्मण। तंव श्रीराम ओढेना^३ अणुप्रमाण। देखोनि आपण साशंक ॥२५॥

परंतु श्रीरामांना ओढता न आल्याने जिज्ञासा :- मज कबंधाची निजशक्ती। आतां दोन्ही माणसें न ओढवती। तरी यांचे ठायीं दुर्धर शक्ती। याची कुळवृत्ति पुसों पां ॥२६॥ तुम्ही कोणाचे पै कोण। आणि येथें यावया काय

कारण। या ठाया जे आलेति जाण। मुख्य भक्षण तें माझें ॥२७॥

कबंधाचा पुनः आवळण्यास प्रारंभ :- तंव रामासी म्हणे लक्ष्मण। राक्षसें लाविलें दृढ बंधन। बळें सुटका नव्हे जाण। काय आपण करावें ॥२८॥ राम म्हणे लागल्या दृढबंधन। तरी आपणा सोडवावें आपण। दुज्याची करी जो आस जाण। हीन दीन तो नपुंसक ॥२९॥ सौमित्रा ऐकें सावचित्त। याचा पुसुंदे वृत्तांत। मग याचा करीन घात। न लागतां येथ क्षणमात्र ॥३०॥ कबंध म्हणे जरी न सांगतां वृत्तांत। तरी मी तुमचा करीन घात। मग हांसोनिया श्रीरघुनाथ। निजवृत्तांत सांगत ॥३१॥

श्रीराम स्वतःचा वृत्तांत कबंधाला सांगतात :- अरे मी दाशरथि रघुनंदन। रावणें केलें सीताहरण। तिचें करावया गवेषण^४ दोघे जण येथें आलों ॥३२॥ तव दीर्घबाहु निमग्नवदन^५। त्रिकाळरूपी कैचा कोण। मार्ग रोधावया^६ काय कारण। निजलक्षण मज सांगे ॥३३॥ हेंचि माझें निजवृत्त। तूं म्हणसील भक्षावें म्यां येथ। बाहुबळें आकर्षित। दोघे मुखांत घालावया ॥३४॥ कबंध अति क्रोधानळीं। दोघातें ओढी सबळ बळी। बाहु उखळूं पाहती समूळीं। परी बंधूंची जाळी ओढेना ॥३५॥ तंव लक्ष्मण म्हणे श्रीरघुनाथा। हा तंव पेटला निजघाता। तरी यासी वधावें शीघ्रता। विलंब आतां करूं नये ॥३६॥

त्याचे बाहु कापण्याची लक्ष्मणाला आज्ञा :- श्रीराम सांगे आपण। यासी तंव नाहीत चरण। बाहुबळें हा सबळ पूर्ण। त्या आपण छेदाव्या ॥३७॥ आम्हां दोघातें धरोनि येथ। याचे यानें गोंविले हात। तरा याच्या भुजा छेदोनि येथ। सावचित्त निजखर्गे ॥३८॥

१ चार चार कोस, २ राक्षसविशेष, हा डोक्यावाचून होता, धड, ३ ओढता येइना, ४ शोध, ५ छातीत डोके आहे असा, ६ अडविण्यास.

दक्षिणो दक्षिणं बाहुमासक्तमसिना ततः।
 चिच्छेद रामो वेगेन सव्यं वीरस्तु लक्ष्मणः॥९॥
 स पपात महाबाहुश्छिन्नबाहुर्महास्वनः।
 खं च गां च दिशश्चैव नादयज्जलदो यथा॥१०॥
 स निकृत्तौ भुजौ दृष्ट्वा शोणितौघपरिप्लुतः।
 दीनः पप्रच्छ तौ वीरो कौ युवामिति दानवः॥११॥

खर्ग काढोनि सावचित्त। श्रीरामें छेदिला
 दक्षिण हस्त। आणि लक्ष्मणें त्याचि क्षणांत।
 वाम हस्त छेदिला॥३९॥ भुजा छेदिल्या महा
 थोर। तंव वाहती रुधिराचे^१ पूर। राक्षस अति
 आक्रंदे थोर। तेणें चराचर दुमदुमिलें॥४०॥
 नाद कोंदला अंतराळीं। नाद कोंदला सप्त
 पाताळीं। नादें पक्षी श्वापदें आंदोळी^२। बैसली
 टाळी दिग्गजा॥४१॥ घायें राक्षस कंपायमान।
 तुम्ही दोघे काय राम लक्ष्मण। केलें माझ्या
 भुजांचें छेदन। आणिकांसी जाण न तुटती
 ॥४२॥ अतर्क्य माझ्या भुजा जाण। लक्ष्म
 जाणे श्रीराम लक्ष्मण। आणिका न करवे
 छेदन। मूर्च्छापत्र देखोनि॥४३॥ आणिकां न
 कळे माझी गोष्टी। आणिक मज देखतां दृष्टीं।
 मूर्च्छापत्र पडती सृष्टीं। ते उठाउठीं^३ मी भक्षीं
 ॥४४॥ माझ्या भुजांचें बळ संपूर्ण। ओढितां
 न ओढती दोघे जण। आणि बळें बाहूंचें केलें
 छेदन। तरी राम लक्ष्मण तुम्ही दोघे॥४५॥
 तुमचा घाव लागतां देख। दुःख नासूनि वाटे
 सुख। श्रीराम सौमित्र तुम्ही आवश्यक।
 अलोलिक निजशक्ति॥४६॥ ऐसें ऐकोनि
 राक्षसवचन। सौमित्र सांगे आपण। आम्ही
 दोघे श्रीराम लक्ष्मण। सीतागवेषण^४ करूं
 आलों॥४७॥

त्वं तु को वा किमर्थं वा कबंधसदृशो वने।
 आस्येनोरसि दीप्तेन भग्नजंघो विवेष्टसे॥१२॥

लक्ष्मणाच्या प्रश्नावरून कबंधानें आपला वृत्तांत
 सांगितला :- तंव लक्ष्मण पुसे राक्षसासी। तरी तूं
 कोण येथें वनवासी। शिरश्चरणेवीण कबंधेसीं।
 येथें रहावयासी काय कारण॥४८॥ कोथळ प्रचंड
 चरणेवीण। येथें कैसें आगमन। आणि उदरीं दिसे
 क्रूर वदन। दीर्घ दर्शन विकराळ॥४९॥ येथें तुझ्या
 मुखाहार्तीं^५। पशुपक्षां जाली शांती। कवळोनि
 श्वापदें दोन्ही हातीं। ऐसा अति क्षुधार्थी तूं
 कोण॥५०॥

एवमुक्तः कबंधस्तु लक्ष्मणेनोत्तरं वचः।
 उवाच वचनं प्रीतस्तदिन्द्र वचनं स्मन्॥१३॥
 श्रिया विराजितं पुत्रं दनोस्त्वं विद्धि लक्ष्मण।
 रूपमासीन्ममाचिन्त्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्।
 सोऽहं रूपमिदं कृत्वा लोकवित्रासनं महत्॥१४॥

एकोनि लक्ष्मणाचें वचन। राक्षस स्वयें
 संतोषोन। मग आपुलें पूर्वविधान। स्वयें
 सावधान सांगत॥५१॥ कश्यपाची प्रियपत्नी।
 दिती अदिती आणि दनी। जे कां रूपें
 श्रीसमानी^६। ते माझी जननी श्रीरामा॥५२॥

कश्यपभार्या दनीचा पुत्र दनु स्थूलशिरा
 ऋषीच्या शापानें कबंध राक्षस झाला :- तरी त्या
 दनूचा पुत्र मी प्रिय पूर्णु। यालागीं मातें म्हणती
 दनु। रूपें मदनमोहनु। सबळें पूर्णू बळवंत
 ॥५३॥ रूपयौवनसंपत्ती^७। अंगीच्या बळाची
 उद्धती। नानावदनविकटवृत्ती। ऋषी वनांतीं
 भेडसार्वीं॥५४॥

ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिः कोपितो मया।
 स चिन्वन्चिविधं वन्यं रूपेणानेन धर्षितः॥१५॥
 तेनाहमुक्तः प्रेक्षयैवं घोरशापाभिधायिना।
 एतदेवं नृशंसं ते रूपमस्तु विगर्हितम्॥१६॥
 स मया याजितः क्रुद्धः शापस्यांतो भवेदिति।
 यदा छित्वा भुजौ रामस्त्वां दहेद्विजने वने।
 तदा त्वं प्राप्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभम्॥१७॥

१ रक्ताचे, २ हालवू लागला, ३ तत्काळ, ४ सीतेचा शोध, ५ मुखाकडून, ६ लक्ष्मीसारखी, ७ अत्यंत सौंदर्य आणि तारुण्य यांनी
 शोभणारा असा.

स्थूलशिरा महाऋषीसी। वर्नीं वेंचिता वनफळांसी। मी अधोमुखें भेडसावीं त्यासी। तंव तेणें क्रोधावेशीं शापिलें॥५५॥ विक्राळ मुख योजन^१ कर। चरणरहित स्थूल शरीर। उदरामाजी निमग्न शिर। होसी अघोर राक्षस॥५६॥ मग त्याचे धरोनि चरण। उश्शाप मागितला आपण। करितां सीतागवेषण। राम लक्ष्मण वना येती॥५७॥ त्यांसी तूं धरितां भक्षणार्थीं। ते दोघे दोन्ही बाहु छेदित्ती। तेव्हां तूं पावसी उद्धारगती। ऐसी वरदोक्ती ऋषि वदला॥५८॥ आणिक एक माझी उद्धती^२। ते मी सांगे तुम्हांप्रती। मज तुष्टला प्रजापती^३। तपोनुवृत्ती^४ संतोषोनी॥५९॥

अहं हि तपसोग्रेण पितामहमतोषयन्।

दीर्घमायुः स मे प्रादात्ततो मां विभ्रमोऽस्पृशत्॥१८॥

दीर्घमायुर्मया प्राप्तं किं मां शक्रः करिष्यति।

इत्येवं बुद्धिमास्थाय रणे शक्रमधर्षयम्॥१९॥

तस्य बाहुप्रमुक्तेन वज्रेण शतपर्वणा।

सक्थिनी च शिरश्चैव शरीरं संप्रवेशितम्॥२०॥

ब्रह्मदेवाच्या वराने दीर्घायुष्य मिळविले :- तपें प्रसन्न केला विधाता। ब्रह्मशाप निवारीं म्हणतां। द्विजशापीं न चले सामर्थ्यता। म्हणे नान्यथा ऋषिभाषित^५॥६०॥ न निवारवे ऋषिशापासी। मग मागितलें दीर्घायुष्यासी। ब्रह्मयानें देवोनि त्या वरासी। अदृश्येंसी तो गेला॥६१॥ व्हावया ब्रह्मशापप्राप्ती। गर्व वाटला माझे चित्तीं। मी तंव चिरंजीव त्रिजगतीं। इंद्रादि किती मजपुढें॥६२॥ ऐसिया गर्वाची उद्धती। घ्यावया त्याची स्वर्गसंपत्ती। जाली इंद्रपदाची प्राप्ती। मज शचीपति^६ कोपला॥६३॥ मज आयुष्य आहे संपूर्ण। इंद्र मारावया मशक कोण। येणेंचि अति गर्वें जाण। युद्ध दारुण म्यां केलें॥६४॥ तीक्ष्ण वज्र शतधारा। घायें हाणीतल्या पुरा। शरीर

निमग्न केलें शिरा। चरण धारा खंडिले॥६५॥ घायें दुःखीं जालों अत्यंत। इंद्रासी म्हणे मी न करीं घात। तंव तो म्हणे तूं चिरंजीवित। जीविता अंत घडेना॥६६॥ ऐसें बोलतां सुरपती। मज आली ब्रह्मशापप्राप्ती। क्षणामाजी पडली भ्रांती। अति उन्मत्ती राक्षस॥६७॥ उदरोदरीं दिधलें मुख। अति विक्राळ आणि विकट। दोनी हात योजन एक। अति अगाध अनिवार॥६८॥ जें जें सांपडे हातांत। पशु पक्षी प्राणी नित्य भक्षित। तरी क्षुधेसी नाहीं अंत। समसमित अति दुःखी॥६९॥ नवल कैसें श्रीरघुनाथा। काय खाऊं हे चिंता। आणिक नाठवेचि सर्वथा। उदरावस्था अति दुःखी॥७०॥ पोटाचिये चितेहातीं। जगासी पडली अति भ्रांती। हृदयीं नाठवे श्रीरघुपती। ऐसा दुःखावर्त^७ उदरार्थ॥७१॥ वेदशास्त्रीं अति संपन्न। स्वयें म्हणवीं मी सज्जन। तरी शिश्रोदरपरायण। इतर जन ते मशक॥७२॥ असो इतरांची काय कथा। माझी जे कां दुःखावस्था। सावध ऐकें श्रीरघुनाथा। मोक्षदाता तूं माझा॥७३॥

ममाप्यनेन रूपेण निर्वेदः सुमहान्प्रभो।

मृत्पिण्डभूत एकस्थो जीवलोकविगर्हितः॥२१॥

दीर्घो घेमौ निकृत्तौ मे युवाभ्यामायतौ भुजौ।

राघवौ यन्मया दृष्टौ नास्ति धन्यतरो मया॥२२॥

सत्यसंधौ तथा वीरौ धार्मिकौ सत्यविक्रमौ।

सहितौ भ्रातरौ दृष्ट्वा मुक्तोहं पापजीवितात्॥२३॥

श्रीरामदर्शनाने त्याचा उद्धारकाळ समीप आला :- या देहाचे संगतीं। अति दुःखी मी श्रीरघुपती। मृत्पिण्डप्राय^८ नाहीं गती। निंद्य सर्वार्थी सर्वस्वें॥७४॥ यासी नाहीं गमनगती। नाही अंतरीं शुद्धमती। बाह्य क्रिया जीवघाती। निंद्य सर्वार्थी सर्वस्वें॥७५॥ मारोनि खावे जीवमात्र। न म्हणें ब्राह्मण क्षत्रिय शूद्र। ऐसा

१ चार कोस लांब, २ दांडगाई, ३ ब्रह्मदेव, ४ तपश्चयेवर, ५ ऋषींचे भाषण, ६ इंद्र, ७ दुःखरूप भोंवरा, ८ मातीच्या गोळ्याप्रमाणे.

राक्षस मी अपवित्र। दुःखें दुर्धर अति दुःखी
॥७६॥ तरी शापभाग्यास्तव^१ जाण। तुम्ही
आलेति दोघे जण। तरी हें नव्हे सीतागवेषण।
माझें उद्धरण करूं आलां॥७७॥ करितां माझे
बाहुच्छेदन। छेदिला माझा देहाभिमान। घायें
केलें सावधान। सुखसंपन्न श्रीरामा॥७८॥
तुम्ही दोघे पूर्ण पुरुष। सत्त्वनिष्ठ सद्बिवेक।
तुमचे चरण सुखदायक। सदा सात्त्विक
तुमचेनि॥७९॥ ऐसे तुम्ही धीर वीर।
सत्स्वरूप महाशूर। तुम्ही निजधर्माचें माहेर।
चिदचिन्मात्र^२ तुम्ही दोघे॥८०॥ तुम्हांसी
देखतांचि दृष्टीं। निमाल्या^३ अविद्या पापें
कोटी। सुखस्वरूपीं झाली भेटी। कृपाळु सृष्टीं
श्रीराम॥८१॥ तुम्ही दोघे अलौकिक।
तुमच्या चरणां ओळंगतां^४ देख। दुःख छेदोनि
दिधलें सुख। परम पुरुष तुम्ही दोघे॥८२॥
पापकारी अति निंदित। राक्षसयोनीं
अधःपात^५। त्या मज केलें निर्मुक्त। ब्रह्मभूत
तुम्ही दोघे॥८३॥

कबंधाच्या विनंतीवरून त्याचें दहन केले :-
ऐसे बोलोनि आपण। कबंध घाली लोटांगण।
माझें केलिया देहदहन। सांगेन संपूर्ण सीताशुद्धि
॥८४॥ सीताशुद्धि मी सांगेन। हें ऐकोनि
श्रीरामवचन। त्यासी पुसे स्वयें आपण। अति
सावधान शुद्ध्यर्थी॥८५॥

स त्वं सीतां समाचक्ष्व येन वा यत्र बाहता।

कुरु कल्याणमत्यर्थं यदि जानासि तत्त्वतः॥२४॥

श्रीराम पुसे कबंधासी। सीताशुद्धि सांगेन
म्हणसी। कोणीं नेली कोणे स्थळासी। कोणे
देशीं तें सांगे॥८६॥ बुद्धि करोनि सावधान।
स्वस्थ करोनि निजमन। सीतेचे केउतें गमन।
स्थान मान मज सांगें॥८७॥

एवमुक्तस्तु रामेण वाक्यं दनुस्तुतमम्।

इदं जगाद वचनं लक्ष्मणस्य च पश्यतः॥२५॥

रावणेन हता सीता रामपत्नी यशस्विनी।

नाममात्रं तु जानामि न रूपं तस्य रक्षसः॥२६॥

निवासं वा प्रभावं वा वयं तस्य न विद्महे।

दिव्यमस्ति न मे ज्ञानं नाभिजानामि मैथिलीम्॥२७॥

सीतेला रावणाने नेली हे कबंधाने रामांना
सांगितले :- ऐसें ऐकोनि श्रीरामवचन। कबंध
सांगे आपण। ऐसें मज आहे ज्ञान। तें सावधान
अवधारीं॥८८॥ मग लक्ष्मणासी उभे करोनी।
कबंध सांगे गर्जोनी। श्रीरामाची धर्मपत्नी। गेला
घेवोनी रावण॥८९॥ त्याचें नांव म्यां ऐकिलें
कानीं। परी तो देखिला नाहीं नयनीं। तो केउता
गेला गगनीं। कोणे स्थानीं मी नेणें॥९०॥
त्याचा आवास ना निवास^६। कोणे ठायीं
रहिवास। जनवास कीं वनवास। तें मी निःशेष
जाणें ना॥९१॥

विज्ञानं तु परिभ्रष्टं शापदोषेण राघव।

स्वकृतेन मया प्राप्तं रूपं लोकविगर्हितम्॥२८॥

किं तु यावन्न यात्यस्तं सविता श्रान्तवाहनः।

तावन्मामवटे कृत्वा दह राम यथाविधिः॥२९॥

श्रीरामा माझें शुद्ध ज्ञान। ब्रह्मशापें जालें
विच्छिन्न। न करितां राक्षसदेहाचें दहन। माझें
मज ज्ञान प्रकटेना॥९२॥ आच्छादावया
निजज्ञान। श्रीरामा मुख्य देहबंधन। देहाभिमान
केलिया दहन। ज्ञानविज्ञान प्रांजळ॥९३॥
यालागीं राक्षसीदेहदहन। दीर्घ गर्तेत^७ खाणून।
त्यामाजी शुष्क काष्ठें घालून। करावें दहन
सौमित्रें॥९४॥ अंतकाळ करी जो मित्र।
त्याचें नाम गा सुमित्र। मी तंव तुमचें
कृपापात्र। श्रीरामचंद्र कृपाळु॥९५॥ लक्ष्मणा
ऐकें सावधान। या देहा नाहीं प्रेतपण।
श्रीरामहस्ते अति पावन। कृपेनें दहन करीं

१ शापरूपी भाग्यामुळे, २ सर्व चराचरस्वरूपी, ३ नाहीशा झाल्या, गेल्या, ४ सेवा केली असता, ५ नरकवास, ६ रहाण्याचे ठिकाण, ७ खाचेत.

स्वामी॥१६॥ केलिया राक्षसदेहदहन।
सीताप्राप्तीचें विधान। मी यथार्थ सांगेन।
सत्यवचन श्रीरामा॥१७॥ ऐकोनि कबंधाचें
वचन। संतोषला रघुनंदन। पाचारोनि लक्ष्मण।
देहदहन करविलें॥१८॥

चितामादीपयामास सा प्रज्ज्वाल सर्वतः।
तच्छरीरं कबंधस्य घृतपिण्डोपमं महत्॥३०॥
स विधूय चितामाशु विधूमोऽग्निरिवोत्थितः।
अरजे वससि विभ्रन्माल्यं दिव्यं महाबलः॥३१॥
उत्पपाताशु संहृष्टः सर्वप्रत्यंगभूषणः।
विमाने भास्वरे तिष्ठन्हंसयुक्ते यशस्करे॥३२॥

कबंधाचे देहदहन। चितेमाजी करितां जाण।
तो निंद्य देह त्यागून। जाला आपण दिव्यदेही
॥१९॥ दिव्यांबरपरिधान^१। अनर्घ्य भूषणें दिव्य
चंदन। मांदार पारिजात सनातन। माळा परिधान
मधमघित॥१००॥ त्यजितां राक्षसदेहासी।
दनुदानव उल्लासेंसी। श्रीरामा तुझी कृपा ऐसी।
निमेषार्धेसीं सुखी केलें॥१॥ तुझें करितां
नामस्मरण। सुरासुर येती शरण। तुझे देखलिया
श्रीचरण। चरणां शरण सायुज्य॥२॥ त्यांत
तुझें सांग संदर्शन। मज घडलें संपूर्ण। म्हणोनि
घालितां लोटांगण। आलें विमान हंसयुक्त॥३॥
धन्य द्विजाचा निजशाप। शापें केला निष्पाप।
श्रीराम भेटला चित्स्वरूप। सुखरूप मी जालों
॥४॥ सुखरूप चराचर। सुखें भरले सागर।
कबंधासी उत्साह थोर। श्रीरामचंद्र संतुष्टला
॥५॥ कबंध अति उल्लासोनि। बैसला हंसयुक्त
विमानीं। सीताप्राप्तीचे विधानीं। स्वयें गर्जोनि
सांगत॥६॥

सोऽन्तरिक्षगतो वाक्यं कबन्धो राममब्रवीत्।
शृणु राघव तत्त्वेन यथा सीतामवाप्स्यसि॥३॥
श्रूयतां राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः।
भ्रात्रा निरस्तः कुद्धेन वालिना शक्रसुनुना॥३४॥

दहन झाल्यावर विमानात बसून कबंध
श्रीरामांना सुग्रीवाशी सख्य करण्यास सांगतो:-
कबंध बैसोनि विमानीं। श्रीरामा सांगे
कळवळोनी। सीताशुद्धीचे^२ विधानीं।
सावधानीं अवधारीं॥७॥ ऐकें श्रीरामा
सत्योत्तर। सीता भेटावया अति सत्वर।
सुग्रीवासी करीं मित्र। वानर वीर महाबळी
॥८॥ पालेखाडरे^३ वानर। केवळ नव्हती
वनचर। किष्किंधेचा राज्यधर। सैन्य अपार
जयाचें॥९॥ सुग्रीवाचें चवथे प्रधान।
राजनीतीं अति संपन्न। चहूं पुरुषार्थीं अति
सज्जन। बळवाहन बळिष्ठ॥१०॥

दोघांचे दुःख एकच असल्याने उभयता मैत्रीस
योग्य :- समानशील योग्य मैत्री। येथेरां नित्य
साहाकारी। तुम्हा दोघां समान सरी। तेंही
अवधारीं श्रीरामा॥११॥ तुझी भार्या रावणें
हरण। सुग्रीवभार्या वालिग्रहण। दोघांची
अवस्था समसमान। दोघे दीन स्त्रीविरहें॥१२॥
तुज राज्यत्यागें प्राप्त वन। त्यासी राज्यत्यागें
ऋष्यमूक स्थान। दोघांचे दुःख समसमान।
अति दीन स्थिति गती॥१३॥ तुम्ही नरपति धीर
वीर। आणि वानरपति सुग्रीव वीर। त्यासीं
करावा अगत्य मित्राचार^४। सीतासुंदरीप्राप्त्यर्थीं
॥१४॥ हें तंव मानलें श्रीरामा वचन। केउतें
सुग्रीवाचें स्थान। कोणें मार्गें करावें गमन।
श्रीरघुनंदन पुसतसे॥१५॥

स वानरवरः पंपामट्तीव सुशंकितः।
अभिषिक्तो बली कर्तुं कार्यं ते हरिपुंगवः॥३५॥
वानरेंद्रो महवीर्यस्तेजोवानमितप्रभः।
दिशो विचेतुं तां सीतां त्वद्वियोगेन शोचतीम्॥३६॥
भास्करस्यौरसः पुत्रो वालिना कृतकिल्बिषः।
सन्निधायायुधं क्षिप्रमृष्यमूकालयं कपिम्॥३७॥

पंपासरोवरावर सुग्रीवाची भेट व मैत्री होईल :- कबंध सांगे श्रीरामाप्रती। येणेचि मार्गे श्रीरघुपती। पंपासरोवराची ख्याती। अति विश्रांति तापसां^१॥१६॥ देखिलिया पंपेचें दर्शन। दुःखी होती सुखसंपन्न। तें त्या वानराचें स्थान। स्वानंदें पूर्ण क्रीडती॥१७॥

वालीचा वध झाल्यावर मैत्री होऊन सीतेचा शोध लागेल :- तुज सुग्रीवा जालिया भेटी। दोहींच्या दुःखा होईल तुटीं। मेळवोनि वानरकोटी। सीता गोरटी शोधील॥१८॥ वानर धाडोनी महाबळी। त्रैलोक्यीं घेतील घरधांडोळी। ठायीं^२ घालोनि^३ जनकबाळी। वानर तत्काळीं येतील॥१९॥ सीताविरहें तूं आपण। गिवसिसी^४ गिरिकंदरें वन। तिची शुद्धि वानरगण। न लागतां क्षण आणित्ती॥२०॥ स्त्रीविषयींचे सुबद्ध। वाळिसुग्रीवां महाद्वंद्व^५। सहा सहा मासां करिती युद्ध। वीरां उन्माद वाटिव^६॥२१॥ तुझेनि हातें वाळिमरण। हें मज आहे ज्ञान पूर्ण। शीघ्र जावोनि आपण। वाळिनिर्दळण करावें॥२२॥ त्या दोघांच्या युद्धसंधीसीं। ठाकोनि जावें त्वरेसीं। रणीं निर्दाळावया वाळीसीं। सुख सुग्रीवासी स्वानंदें॥२३॥ जें वाळीचें निर्दळण। तेंचि सुग्रीवा मित्रत्व पूर्ण। तेणें तूं पावशील कल्याण। सत्य वचन श्रीरामा॥२४॥ बंधुबंधुमाजी वैर। पडावया मुख्य स्त्री साचार। स्त्रीसंग मुख्य दुर्घर^७। दुःखी नर स्त्रीसंगें॥२५॥ सुग्रीव मित्राचें महिमान। पावशील सीतारत्न। कीर्ति प्रकटेल अति पावन। सत्यवचन श्रीरामा॥२६॥ ऐसें कबंधें सांगोनी। स्वयें श्रीरामासी वंदोनी। आल्हादें विमानीं बैसोनी। उर्ध्वगमनीं तो गेला॥२७॥ एका जनार्दना शरण। जालें

कबंधोद्धरण। पुढें श्रीरामलक्ष्मण। पंपाप्रयाण स्वयें करिती॥२८॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे अरण्यकांडे एकाकारटीकायां कबंधोद्धरणं नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः॥२२॥ श्लोक॥३७॥ ओव्या॥१२८॥

अध्याय तेविसावा

शबरीचा उद्धार

पंपासरोवरावर विश्रांति :- श्रीरामचंद्राय नमः॥ कबंधरूपें दानव दनु। पावला होता राक्षसतनु। तो श्रीरामें उद्धरोनु। केला पावनु तिहीं लोकीं॥१॥ दनूनें केलें उर्ध्वगमन। पुढें श्रीराम लक्ष्मण। पंपेसी निघाले आपण। धनुष्यबाण सज्जोनी॥२॥

पंपायाः पश्चिमे तीरे उपविष्टौ च राघवौ। ददर्शतुस्ततस्तत्र शबर्या रम्यमाश्रमम्॥१॥
तौ तमाश्रममासाद्य दुर्मेर्बहुभिरावृतम्। सुख्यमभिवीक्षंतौ शबरीमभ्युषेतुः॥२॥
तौ दृष्ट्वा तु तदा सिद्धा समुत्थाय कृताञ्जलिः। पादौ जग्राह रामस्य लक्ष्मणस्य च धीमतः॥३॥

श्रीराम लक्ष्मण अति सत्वर। पावोनि पंपापश्चिमतीर। सेवोनियां पंपापवित्रनीर^८। विश्रांतीस वीर बैसले॥३॥

शबरीच्या आश्रमास भेट, शबरीने केलेले स्वागत :- तेथें शबरीचा आश्रम। देखोनि अति मनोरम। स्वयें आले सौमित्र राम। आल्हाद परम शबरीसी॥४॥ श्रीरामचरणीं लोटांगण। भावें वंदिला लक्ष्मण। शबरीसी आल्हाद पूर्ण। श्रीरामदर्शन देखोनि॥५॥ मातंगऋषीच्या सेवावृत्तीं^९। शबरीची शुद्धमती। भगवद्भाव^{१०} सर्वां भूतीं। श्रीरामीं भक्ति अनन्य^{१०}॥६॥

१ तपस्वी लोकांना, २ शोध लावून, ३ शोधशील, ४ मोठे भांडण, ५ पुरुषार्थ, बळ, ६ दुःसह, ७ पंपा सरोवरांचे शुद्ध पाणी, ८ सतत सेवा केल्याने, ९ प्राणिमात्रांचे ठिकाणी भगवंतप्रेम ठेवणारी, १० एकनिष्ठ.

मातंगक्रुषीचे शिष्य निर्मळ। पडला असतां अति दुष्काळ। गुरूसी आणिती फळ मूळ। स्रवले केवळ श्रमबिंदु॥७॥ श्रमबिंदु पडतां जाण। जालीं सरोवरे पावन। आटों नेणे तेथींचें जीवन। नित्य परिपूर्ण शुद्धजळें॥८॥ श्रद्धेनें सेवितां तेथींचें आप। तत्काळ शमे त्रिविध^१ ताप। सांसारिक शमे संताप। सुखरूप स्वानंदें॥९॥ एकाचे बिंदु पडतां क्षितीं। सुमनें झालीं नाना जाती। सुकों नेणती कल्पांतीं। नित्य टवटविती मधमधित॥१०॥ त्या सुमनांचा घेतां वास। मनाचा निरसे त्रिगुणत्रास^२। मग भोगी प्रकट पेश। अति उल्लास जीवशिवां॥११॥ तिहीं पुष्पीं सुपुष्पित। वनश्री शोभासौभाग्ययुक्त। तें देखोनि श्रीराम संतोषत। अति भावार्थ शबरीचा ॥१२॥ देखोनि शबरीचा भावार्थ। संतोषला श्रीरघुनाथ। मग तिचा वृत्तांत पुसत। समाधानार्थ द्यावया॥१३॥

कच्चित्ते निर्जिता विघ्नाः कच्चित्ते वर्धते तपः॥

कच्चित्ते नियतः कोप आहारश्च तपोधने॥४॥

कच्चित्ते नियमाः प्राप्ताः कच्चित्ते मनसः सुखम्।

कच्चित्ते गुरुशुश्रूषा सफला चारुभाषिणि॥५॥

रामाचा शबरीस उपदेश व प्रश्न :- श्रीराम पुसे आपण। शबरी तूं ऐकें सावधान। मी एक ज्ञाता जग अज्ञान। हें महाविघ्न जिकिलें कीं ॥१४॥ ज्ञानाचा ज्ञानाभिमान। हेंचि तापसां महाविघ्न। जेणें जितिला ज्ञानाभिमान। तप वर्धमान^३ तयाचें॥१५॥ तयाच्या तपाची थोरी। स्वयें भगवंत आज्ञाधारी। तोचि तपस्वी या संसारीं। सुरासुरीं वंदिजे॥१६॥ अद्वैत^४ देखिलें स्वस्वरूप। तेंचि जितिला जाय कोप। असतां द्वैतखटाटोप। सवर्था कोप जिणवेना^५

॥१७॥ जो पुढिलाचे ढक्यानें पडे। त्यावरी तो कोपें वावडे^६। स्वयें निसरोनि गडबडे। झाडितु मार्गे पुढें उगाचि निघे ॥१८॥ स्वजिव्हा रगडितां^७ दांतांबुडीं। तया कोपाची कडाडी। दांत पाडी कीं जिव्हा तोडी। तैसी अद्वैतीं सवडी कोपासी नाहीं॥१९॥ जंव द्वैताची सुदृढता। तंव जिकवेना मोहममता। अद्वैतभावना भावितां। मोहममता निमाली ॥२०॥ वृत्ति पावल्या चित्स्वरूप। तै मन होतें सुखरूप। मनीं असतां दुःखसंताप। केल्याही तप अति मिथ्या॥२१॥ जरी सद्गुरुसेवा सफल। संसार होय मृगजळ। ऐसें न पावती ते बरळ। गुरु केवळ अनोळख॥२२॥ जे गुरूसी मनुष्य मानिती। त्यांची मिथ्या गुरुभक्ती। त्यांसी कल्पांतीं नव्हे विश्रांती। उपदेशें भ्रांति मुख्यत्वे^८॥२३॥ मंत्र तंत्र जे सांगती। ते तोंडींचे तोंडीं उपदेशिती। नाहीं अंतरीं निजप्रतीती^९। उपदेशभ्रांति मुख्यत्वे^{१०}॥२४॥ सुवर्णाचा म्हणती नाग। नाग नव्हे तें सोने चांग। तेंवी दृश्य द्रष्टा दिसे सांग। उपदेश अव्यंग^{११} या नांव ॥२५॥ ऐसिये निजात्मप्रतीती। आहे सकळ गुरुभक्ती। सांडोनि ज्ञानगर्वउद्धती^{१२}॥२६॥ विनीत^{१३} सर्वाभूतीं अहेतुक^{१४}॥२६॥ इंद्रियकर्माची प्रवृत्ती। तुज आहे कीं अकर्त्रात्मप्रतीती^{१५}। तें सकळ वासनां होय शांती। सुखस्थितिस्वानंद ॥२७॥ ऐसी निजानंदप्रतीती। या नांव सार्थक तपःस्थिती। निजदेह मिथ्यात्वे^{१६} देखती। मुख्य परमार्थी तो एक॥२८॥ ऐसें श्रीरामें पुसतां। शबरीस झाली पूर्णावस्था। श्रीरामचरणीं ठेवोनि माथा। समस्त तत्त्वतां वृत्तातां सांगत॥२९॥

१ आधिभौतिक, अध्यात्मिक आणि आधिदैविक हे तीन ताप, २ सत्व, रज, आणि तम ह्या तीन गुणांचा त्रास, ३ वाढणारे, ४ अभेदरूप, ५ जिकवत नाही, ६ बडबडतो, ओरडतो, ७ चावना, ८ आत्मानुभव, ९ परिपूर्ण, १० ज्ञानाभिमानाचा ताळा, ११ अत्यंत नम्र, १२ निरिच्छतेने, १३ मी कर्ता नाही असा अनुभव.

अद्य प्राप्ता तपः सिद्धिस्तव संदर्शनान्मया।
 अद्य मे सफलं जन्म गुरुवश्च सुपूजिताः ॥६॥
 चित्रकूटं त्वयि प्राप्ते विमानैस्तुल्यप्रभैः।
 मुनयो दिवमारूढा ये मयाभ्यर्चिताः पुरा ॥७॥
 तैश्चाहमुक्ता धर्मज्ञैर्महाभागैर्महात्मभिः।
 आगमिष्यति काकुत्स्थः सुपुण्यमिममाश्रमम् ॥८॥
 मया तु संचितं वन्यं विविधं पुरुषर्षभ।
 तवार्थं पुरुषव्याघ्र पंपायास्तीरसंभवात्।
 तत्ते परिगृहीतव्यं राम सौमित्रिणा सह ॥९॥

शबरीचे उत्तर, श्रीरामांस तेथे रहाण्याची विनंती :- तुझे होतांचि दर्शन। सफळ तप सफळ ज्ञान। सफळ ध्येय ध्याता ध्यान। सफळ अनुष्ठान आजि माझें ॥३०॥ आजि माझी सफळ वृत्ती। आजि माझी सफळ स्थिती। आजि माझी सफळ भक्ती। जे कृपें रघुपति आलासी ॥३१॥ तुझे करितां नामस्मरण। सहित पूर्वजां उद्धरण। त्या तुझे जालिया दर्शन। सफळ जनन आजि माझें ॥३२॥ तुझे देखलिया चरण। जन्ममरणांची बोळवण^१। बोळविलें मीतूपण। सुखसंपन्न श्रीरामें ॥३३॥ तुज येतां चित्रकूटीहूनी। मार्गी उद्धरिलें मुनी। शरभंगु जातां विमानीं। म्यां प्रार्थोनि पूसिलें ॥३४॥ तेणें सांगितलें मजप्रती। तुझ्या आश्रमा येईल श्रीरघुपती। तेंपासोनि अहोरात्रीं। चरण चिर्तीं दृढ धरिले ॥३५॥ माझा जाणोनि भावार्थ^२। कृपेनें आलासी कृपावंत। तरी आजि राहोनियां येथ। पूजा यथोक्त अंगीकारीं ॥३६॥ सूक्ष्म सामग्री अति पुनीत। म्यां किंचित केली असे येथ। ते अंगीकारावी श्रीरघुनाथ। सखा समवेत सौमित्र ॥३७॥ ऐसें ऐकोनि शबरीवचन। संतोषला श्रीरघुनंदन। विधियुक्त पूजा अंगीकारोन। वनभोजन स्वयें केले ॥३८॥

वचनात्तस्य सा राम शबरी वाक्यमब्रवीत्।
 कृत्स्नं वनमिदं दृष्टं श्रोतव्यं च श्रुतं त्वया ॥१०॥
 तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञाता त्यक्षाम्येतत्कलेवरम्।
 तेषामिच्छाम्यहं गंतुं समीपं भावितात्मनाम् ॥११॥

श्रीरामांनी शबरीची स्तुति केली :- संतोषोनी बोलिला श्रीरघुनाथ। जें दनुजमुखें तुझे सामर्थ्य। ऐकोनि आम्ही आलों येथ। तुझे आचरित^३ पाहावया ॥३१॥ दनुदानवें^४ जें सांगितलें। त्याहूनि अधिक म्यां देखिलें। ऐसें श्रीरामें बोलिलें। मन आनंदलें शबरीचें ॥३०॥ सद्गुरुमंत्रसामर्थ्य पूर्ण। कदा कोमेजेना हें वन। सुमनां^५ न ये सुकलेपण। न आटे जीवन^६ बहुकाळें ॥३१॥ सद्गुरुचें सामर्थ्य भलें। जैसें ऐकिलें तैसें देखिलें। त्याचें वचन म्यां पाळिलें। तेणें देखिले हे पाय ॥३२॥ ऐसें बोलोनि उल्लासतां^७। श्रीरामचरणीं ठेविला माथा। कांहींएक मी मागेन आतां। दयावंता तें देई ॥३३॥ तुझे घ्यावया दर्शन। धरिलें देहाचें धारण। तरी तुझे देखिलिया चरण। कार्य कोण देहाचें ॥३४॥

शबरीची प्रार्थना :- तरी तुज देखतां श्रीरघुनाथा। गेली देहाची मोहममता। तो मी त्यागीन जीव आतां। कृपावंता आज्ञापीं ॥३५॥ देहसंगतीं अमित दोष। देहसंगति तो श्वानओक। देह तोचि महा नरक। परम दुःख देहसंगें ॥३६॥ देहाचिये संगतीं। ऐसीं दुःखें नेणों किती। देह संगाची करीन निवृत्ती^८। कृपें रघुपति आज्ञापीं ॥३७॥

रामांची अनुमति व शबरीचा उद्धार :- ऐसें शबरिये^९ स्वयें प्रार्थून। घातलें चरणीं लोटांगण। देखोनि तुष्टला रघुनंदन। आज्ञा संपूर्ण स्वयें देत ॥३८॥

१ शेवट, अंत, २ एकनिष्ठ भक्ति, ३ वर्तन, ४ कबंध राक्षसाने, ५ फुलांना, ६ उदक, ७ मोठ्या आनंदाने, ८ नाश, ९ त्या शबरीने.

धर्मिष्ठं तु वचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः।
 अनुजानामि गच्छेति प्रहृष्टवदनोऽब्रवीत्॥१२॥
 अनुज्ञाता तु रामेण हुत्वात्मानं हुताशने।
 ज्वलत्पावकसंकाशा स्वर्गमेव जगाम ह॥१३॥
 यत्र ते सुकृतात्मानो विहरन्ति महर्षयः।
 तत्पुण्यं शबरी स्थानं जगामात्मसमाधिना॥१४॥

एकोनि शबरीच्या वचनासी। श्रीराम बोले
 अति उल्लासीं। सांडोनियां देहलोभासी।
 परलोकासी सुखें जाय॥४९॥ ऐकोनियां
 श्रीरामवचन। शबरी घालोनियां आसन।
 निजतेजासी चेतवोन। केलें दहन देहाचें॥५०॥
 श्रीरामपुण्याची निजशक्ती। जाळोनियां
 देहस्थिती। शबरीसी कोण लोकप्राप्ती। तेही
 गती अवधारा॥५१॥ जैसैं पुण्याचें सामर्थ्य।
 ऋषि तैसे लोक पावत। शबरी पापपुण्यातीत।
 अति समर्थ श्रीरामें॥५२॥ श्रीरामदर्शनाचें
 पुण्य। दिव्य भोगें नव्हे क्षीण। शबरी पावली
 अक्षय स्थान। गमनागमन^१ जेथ नाहीं॥५३॥
 ऋषीश्वरांच्या पुण्यसंपत्ती। भोगक्षयें क्षया जाती।
 ते पावती पुनरावृत्ती। शबरीस प्राप्ती ते नाहीं
 ॥५४॥ जेथें नित्य वस्ती श्रीशुका। जेथें वस्ती
 सनकादिकां। शबरी पावली त्या लोका।
 शिवादिकां निजपूज्य॥५५॥ श्रीरामदृष्टि पुण्य
 परिपूर्ण। देहदहनें देदीप्यमान। तिसी न लागेचि
 विमान। केलें गमन निजगतीं॥५६॥ जे जाती
 विमानगतीं। ते पावती पुनरावृत्ती। ते नाहीं
 शबरीप्रती। अगम्यगती ते गेली॥५७॥
 श्रीरामदर्शन पुण्यसंपत्ती। अक्षय सुखाची
 सुखवस्ती। क्षया न वचे कल्पांतीं। निजप्राप्ती
 शबरीसी॥५८॥ श्रीराम देखतांचि दृष्टीं।
 पापपुण्यां पडली तुटी। खुंटली जन्ममरणांची
 गोष्टी। अक्षय संतुष्टी शबरीसी॥५९॥ स्वयें
 श्रीराम कृपामूर्ती। शबरी तरली सुखानुभूतीं।

स्वर्गी जयजयकार करिती। सुमनें वर्षती
 सुरसिद्ध॥६०॥ यापरी शबरीउद्धरण। श्रीरामें
 केलें आपण। एका जनार्दना शरण। जगदुद्धरण
 श्रीराम॥६१॥ शबरीआश्रम अतिविश्रांत। राम
 लक्ष्मण बैसोनि तेथ। वनशोभा स्वयें पहात।
 तंव अपूर्व तेथ वर्तलें॥६२॥

वनशोभा पहात असता श्रीरामांचा
 चित्तक्षोभ :- देखोनि मृगशावाक्षिवदनां^२।
 सीता आठवली मृगनयना। मदन क्षोभला
 श्रीरघुनंदना। मनमोहना श्रीरामा॥६३॥
 श्रीराम नित्य निष्काम। त्यासी क्षोभला अति
 काम। काम निष्कामआक्रम। कामसंभ्रम
 अवधारा॥६४॥

मां हि शोकसमाक्रान्तं संतापयति मन्मथः।

हृष्टः प्रवदमानश्च मामाह्वयति कोकिलः॥१५॥

वसंतें वन शोभायमान। कोकिलांचें पंचम
 आलापन। ऐकोनियां श्रीरघुनंदन। सकाम संपूर्ण
 सीतार्थी॥६५॥

एष दात्यूहको हृष्टो म्ये कानननिझरि।

प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मणः॥१६॥

ज्यांच्या ज्यांच्या कूजन-क्रीडेमुळे श्रीरामांना
 मनस्ताप झाला त्यांना त्यांना शाप व उःशाप-
 कोकिळा :- नव्हे हें कोकिळाकूजन^३। हे
 मदनाचे दुर्धर बाण। हृदयीं विधिती दारुण। द्वंद्व^४
 संपूर्ण हा करितो॥६६॥ लक्ष्मणा करीं गा
 निवारण। कोकिळा न सांडिती कूजन। माझें
 नायके हा वचन। रघुनंदन कोपला॥६७॥ याचें
 खुंटो वदतें वचन। यासी पडो हृद मौन। रागें
 क्षोभे रघुनंदन। शाप दारुण स्वयें वदला॥६८॥
 कोकिळा विनवी अति दीन। सर्वेचि तुष्टला
 रघुनंदन। वसंतीं तुज मधुर वचन। येन्हवीं मौन
 सर्वदा॥६९॥

१ जन्ममरण, २ हरिणबालकांचे डोळे व मुख, ३ कोकिळेचे ओरडणे, ४ वैर.

मां दृष्ट्वैव मृगो याति तं मृगी परिधावति।
वक्ष्यती वनभीः कामैः कामैरर्था मृगीर्यम्॥१७॥

हरिणः :- लक्ष्मणा माझे सन्मुख दृष्टीं। मृग रमतो मृगीपाठीं। मज काम क्षोभोनि हठी। द्वंद्वदृष्टी हा माझा॥७०॥ माझ्या मूर्खत्वाच्या गोष्टी। सांगतो मृगीच्या कर्णपुटीं। सीता हारविली गोरटी। मूर्ख सृष्टीं श्रीराम॥७१॥ पशु पक्षी काग कपोता। स्त्रीपासोनि नव्हे परता। वर्नी सांडोनि गेला सीता। मुख्य मूर्खता श्रीरामीं॥७२॥ हातींची हारवोनि सीता। वर्नी रडत भोंवतो आतां। श्रीरामाऐसी मूर्खता। मज सर्वथा असेना॥७३॥ मी सांडोनि निजकांता। श्रीरामाऐसा न वचें परता। ऐसिया माझ्या निंद्य कथा। मृग सांगतो मृगीपासीं॥७४॥ देखोनि मृगाचें मैथुन। श्रीरामें शापिला अति क्षोभून। तुज करितां दारगमन। घायें प्राण जातील॥७५॥ ऐकोनि दुर्धर शापोक्ती। मृग श्रीरामा ये काकुळती। सर्वेचि तुष्टला कृपामूर्ती। शापनिवृत्ति स्वयें वदे॥७६॥ घंटापारधीचे^१ रातीं। घायें तुमचे प्राण जाती। येरवीं विचरतां स्त्रियेप्रती। सुखसंभूति स्वानंदें॥७७॥

हत्ती व हत्तीण :- उन्मत कामें कामगज। गजीसीं क्रीडे देखोनि मज। मज सीतेची लावोनि लाज। नाचे भोजें^२ स्त्रीसंगें॥७८॥ जेंवी मी प्रेमें आश्रासीं सीता। तेंवी तो सोंड ठेवितो गजीचे माथां। मज उपहासितो रघुनाथा। स्त्रीकामता उन्मत॥७९॥ सीता पुसतां गजासी। कांहीं न बोले श्रीरामासी। गज क्रीडतो निजगजीसीं। तेणें श्रीरामासी कोप आला॥८०॥ श्रीरामें क्षोभोनि आपण। शाप दिधला दारुण। गजीसीं करितां कामरमण। स्त्रीसंगें प्राण जाईल॥८१॥ गजी गज दीनवदन। दोघें प्रार्थिती रघुनंदन। त्यांचेनि वचनें

संतोषोन। शापमोचन स्वयें वदला ॥८२॥ गजीसीं करितां मैथुन। तूं पडसी अचेतन। गजीनें माथा घालितां जीवन^३। तुझा प्राण वांचेल॥८३॥ गजी तुज पुरवील तृण। त्याचें केलिया भक्षण। सातां दिवसां सावधान। वनविहरण तूं करिसी॥८४॥ तया नांव गजोपशेज। ऐसें मिरविसील भोज^४। ऐकतां सुखी जाला गज। तेणें सहजें सुख जालें॥८५॥ अद्यापि गजगजीमैथुन। तेथें हें चालतें विंदान। बाप विनोद श्रीरघुनंदन। विचित्र विंदान करितसे॥८६॥

शिखिनीभिः परिवृतास्त एते मदमूर्च्छिताः।

मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः॥१८॥

पश्य लक्ष्मण नृत्यंतं मयूरमुपनृत्यति।

शिखिनी मन्मथातेंषा भर्तारं गिरिसानुषु॥१९॥

मोर व लांडोरी :- पाहें पां लक्ष्मणा येथ। मयूरी मयूरसंयुक्त। नृत्य करी मन्मथोन्मत्त^५। मजही कामार्त करोनी॥८७॥ मयूराची निजपत्नी। नाहीं राक्षसीं नेली हिरोनी। म्हणोनि नाचे गिरीकाननीं। वांकुल्या दुरोनि मज दावी॥८८॥ म्यां सीता हारविली वर्नीं। मज दुःखितातें देखोनी। हा नाचतो घेवोनि पत्नी। रामें कोपोनि शापिला॥८९॥ मज दुःखितातें देखतां। दोघें नाचती उन्मत्तता। तुज येईल नपुंसकता। अंगसंगता तुम्हां न घडे॥९०॥ ऐकोनियां शापवचन। मयूर विनवी अति दीन। मयूरीनें धरिले चरण। शापमोचन श्रीराम वदे॥९१॥ सीतेचे वियोगें जाण। दुःखी होसी तूं रघुनंदन। आम्हां पक्षियांचा पाड कोण। दुःख दारुण पहावयासी॥९२॥ ऐसें ऐकोनि मयूरवचन। श्रीराम जाला सुप्रसन्न। दोघें नृत्यमानें सुखसंपन्न। चक्षुवीर्यें पूर्ण सुख तुम्हां॥९३॥

१ गीत-वाद्यादिकांच्या साहाय्याने हरिणांना मोहवून, भुलवून जाळ्यात पकडणारा, पाशबद्ध करणारा तो घंटापारधी, षष्ठीचा संबंध 'घायें' या पदाकडे, २ सुखाने, ३ उदक, ४ आनंद, ५ कामविकाराने उन्मत होऊन.

कावळा :- पाहें पां लक्ष्मणा विपरीत। काळा कावळा पत्नीसमवेत। मज दुःखिता वांकुल्या दावित। स्वयें क्रीडत पत्नीसीं॥१४॥ श्रीराम सीता पुसे कागासी^१। दोघें न बोलती श्रीरामासीं। श्रीरामें क्षोभोनि आवेशीं। त्या दोघांसी शापिलें ॥१५॥ जन्मामध्ये एकदा जाण। तुम्हा दोघां होय मैथुन। पुढतीं न घडे स्त्रीगमन। होती संपूर्ण कागवंध्या॥१६॥ अद्यापि कागाच्या कागदेहीं। दुसरा गर्भसंभव^२ नाही। कागवंध्या म्हणती पाहीं। लोकीं तिहीं कागासी॥१७॥

चक्रवाक-चक्रवाकी :- श्रीराम चक्रवाकें देखता नयनीं। एकत्र विचरती पै दोनी। परतीं नव्हेती अर्धक्षणीं। गमनागमनीं एकत्र॥१८॥

एक एव सुखी लोके चक्रवाको विहंगमः।

पश्य दृष्ट्वा मनोऽस्या छाययानुगता प्रिया॥२०॥

या लोकीं सुखें सुखिया। पाहतां दिसे चक्रवाकिया। रूपासवें जैसी छाया। तैसी भार्या अनुगत॥१९॥ चक्रवाकीसी सांगे कथा। श्रीरामें हारविली सीता। मी पत्नीसीं नव्हे परता। श्रीराममूर्खता मज नाही॥१००॥ वनीं एकली सांडी कांता। मुख्य मूर्खत्व याचे माथां। हें ज्ञान नाही श्रीरघुनाथा। निजमूर्खता विलपत^३॥१॥ श्रीराम मूर्खशिरोमणी। कां गेला निजपत्नी सांडोनी। तिजलागीं अति दुःखी होवोनी। वनोवनीं हिंडत॥२॥ निजपत्नीसीं क्रीडतां। देखोनियां पुढिलाचिया एकांता। क्षोभ उपजे श्रीरघुनाथा। उपशांतता धरीना॥३॥ श्रीराम सीता पुसे त्यांसी। ते न बोलती श्रीरामासीं। वियोग पावाल अहर्निशीं। चक्रवाकांसी शापिलें॥४॥ चक्रवाकें तळमळती। दीनें येती काकुळती। आमचीं अवधारीं विनंती। कृपामूर्ति श्रीरामा॥५॥

सीतेची वियोगगती। तुज न साहवे श्रीरघुपती। तो वियोग आम्हांप्रती। कैसिया रीतीं कंठवे ॥६॥ याहूनि श्रीरघुनाथा। अवश्य करीं आमच्या घाता। तुझेनि हातें मारतां। सुखरूपता आम्हांसी॥७॥ सुखें सोसेल अंगभंग। परी न साहवे स्त्रीवियोग। विनंती ऐकतांचि चांग। श्रीराम अव्यंग^४ तुष्टला॥८॥ दिवसा दोघां अंगसंगती। वियोग पावाल पै रातीं। परी वियोगीं योग शब्दसंगतीं। शापनिर्मुक्ति श्रीरामे॥९॥ श्रीराम पंपातीरीं। सीताविरहाचे अंतरीं। वदला विचित्र कुसरी^५। लीलावधारी श्रीराम॥११०॥ मिथ्या सीतावियोगप्राप्ती। मिथ्याचि ती विरहशक्ती। सत्यत्वे दावी श्रीरघुपती। शापोपहती अनुवादे ॥११॥ सर्वा भूतीं श्रीराम सद्रूप। मिथ्या वियोग मिथ्या शाप। मिथ्या विरहाचा प्रताप। चित्स्वरूप^६ श्रीराम ॥१२॥ श्रीराम ज्ञानविज्ञानअभिव्यक्ती। श्रीराम निर्विकल्प ब्रह्ममूर्ती। श्रीराम चिन्मात्र दाशरथी। सीतापति परब्रह्म॥१३॥ सीता ध्येय श्रीराम ध्यान। सीता ज्ञेय श्रीराम ज्ञान। सीता चेतना श्रीराम चैतन्य। दोनी अभिन्न एकत्वे^७॥१४॥ श्रीराम चित्स्वरूपस्थिती^८। वर्णितां शास्त्रें मौनावती। श्रुति परतल्या नेति नेती। माझी वचनोक्ति ते काय॥१५॥ पुढील कथानुसंधान। येथोनि ऋष्यमूकातें गमन। करावया सुग्रीवासीं सौजन्य। श्रीरघुनंदन उद्यत^९॥१६॥

ऋष्यमूको गिरिर्यत्र नातिदूरे प्रकाशते।

यस्मिन्वसति धर्मात्मा सुग्रीवोऽशुमतः सुतः॥२१॥

ऋष्यमूक पर्वताकडे :- लक्ष्मणा पाहें सावचित्त। हा ऋष्यमूक महापर्वत। येथोनि समीप दिसत। सुशोभित फळीं पुष्पीं॥१७॥

१ कावळ्याला, २ दुसरी गर्भोत्पत्ति, ३ आपल्या स्वतःच्या मूर्खपणाने शोक करतो, ४ परिपूर्ण, ५ चमत्कार, चातुर्य, ६ चैतन्यरूप, ७ ज्ञानमूर्ति, ८ तयार.

ऋष्यमूक असे का म्हणतात ? :- ऋषींनी यज्ञ याग केले येथ। यालागीं ऋष्यमूक यातें म्हणत। सुग्रीव वसताहे तेथ। प्रधानयुक्त भयभीत॥१८॥

वालीच्या भीतीने सुग्रीवाने या पर्वताचा आश्रय घेतला :- वालिभयें भयभीत। सुग्रीव वसे ऋष्यमूकांत। वाळीस ऋषि शाप देत। नव्हे सामर्थ्य तेथ यावया॥१९॥ सुग्रीवाची घ्यावया भेटी। तेथोनि निघाला उठाउठीं। वालिभयाची निवटोनि गोष्टी। देऊं सुखसंतुष्टी सुग्रीवा॥१२०॥ भार्या हरोनि सुंदरी। वाळीनें सुग्रीव गांजिला भारी। श्रीराम गांजिल्याचा कैवारी। धनुर्धारी कृपाळू॥२१॥

अरण्यकांडाची सारांशरूप उजळणी :- संपलें आरण्यकांडकोड। किष्किंधाकांड अति गोड। त्या कथेचें सुख सुरवाड^१। श्रोते वारंवार परिसिती॥२२॥ पुरवोनि भरताचें कोड^२। पादुका देवोनि सुरवाड। त्याचें प्रेम वाढवोनि गोड। आरण्यकांड संपविलें॥२३॥ विराध राक्षस प्रचंड। ज्याचें रावणा भय उदंड। श्रीरामें त्यासी करोनि दुखंड। आरण्यकांड संपविलें॥२४॥ शरभंग महामुनि वाड^३। भेटी देवोनि केला निवाड। देवोनियां निजसुरवाड^३।

आरण्यकांड संपविलें॥२५॥ सांबा करोनि दुखंड। शूर्पणखेचें नासिकाखंड। सकर्ण विटंबोन तोंड। आरण्यकांड संपविलें॥२६॥ पंचवटीं रण वितंड। खरदूषणां छेदोनि मुंड^४। त्रिशिराचें ठेंचोनि तोंड। आरण्यकांड संपविलें॥२७॥ मायामृगें छळितां दृढ। कपटी मारीच मारिला सुदृढ। जाणोनि भविष्याचें वाड। आरण्यकांड संपविलें॥२८॥ रावणें जटायु खंडवितंड। दुःखें पसरोनि पाडिला तोंड। श्रीरामें सुखी करोनि अखंड। आरण्यकांड संपविलें॥२९॥ सीताशुद्धीचें कैवाड^५। विलापरूप श्रीराम गोड। पुरवोनि पार्वतीचें कोड। अरण्यकांड संपविलें॥३०॥ एका जनार्दना शरण। श्रीरामें शबरीउद्धरण। केलें आरण्यकांड संपूर्ण। परिपूर्ण श्रीरामें॥३१॥ कबंधाचे छेदोनि बंध। तोहि मुक्त केला शुद्ध। एका जनार्दनीं परमानंद। स्वानंदकंद^६ श्रीराम॥३२॥ संपले आरण्यकांड गोड। पुढें किष्किंधाकांड अति प्रचंड। श्रोते परिसोत निवाड। सुख सुरवाड^७ रामायणीं॥३३॥ स्वस्ति श्रीभावार्थ रामायणे आरण्यकांडे एकाकारटीकायां शबरीउद्धरणं नाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः॥२३॥ श्लोक॥२१॥ ओव्या॥१३३॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु॥

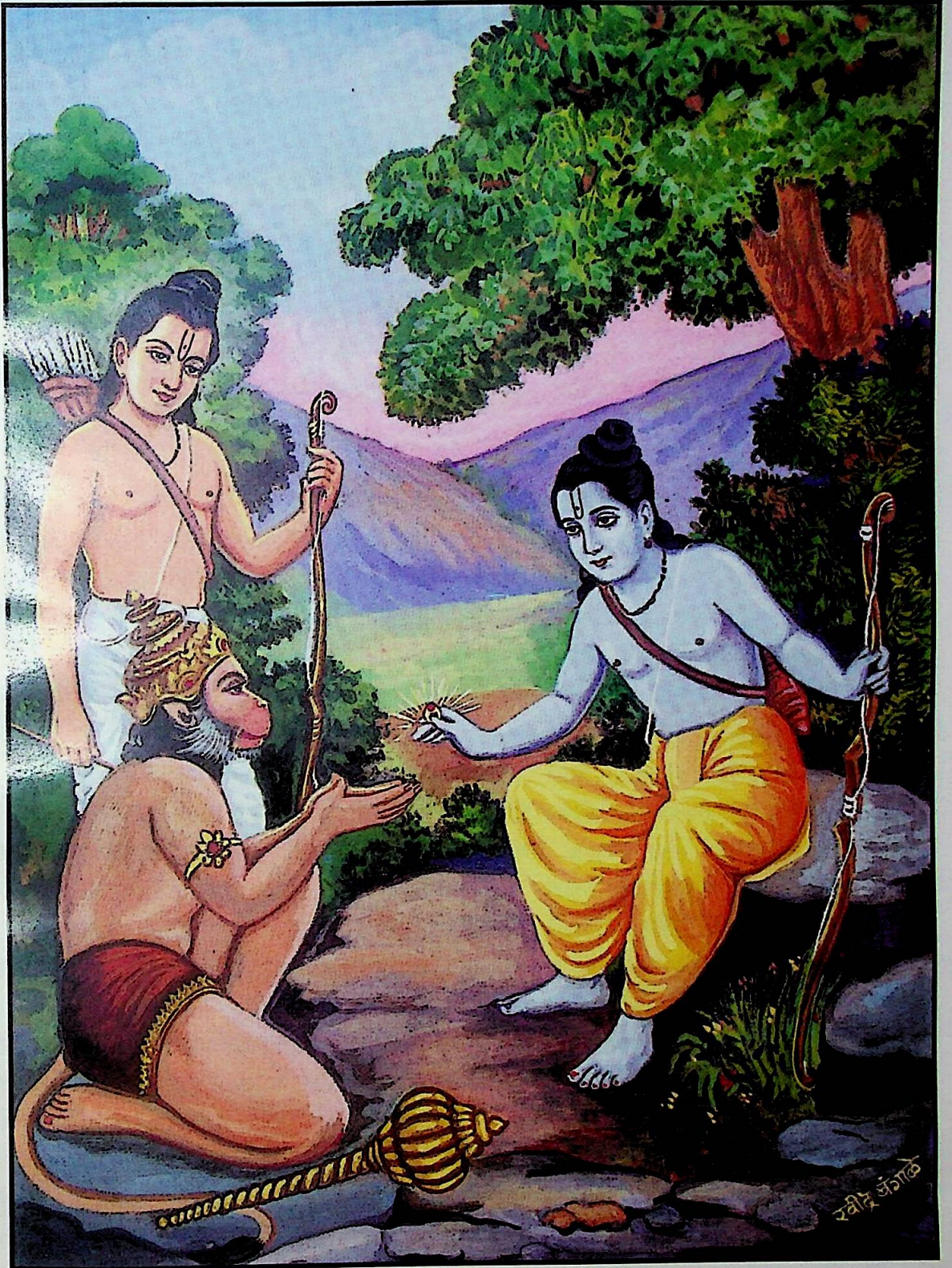
॥ श्रीराम जयराम जयजयराम॥

॥ अरण्यकाण्डं समाप्तम् ॥

१ आनंदपरिपूर्ण, २ इच्छा, ३ मोठा, श्रेष्ठ, ४ शिर, ५ मिष, कैवार, ६ निजानंदाचा केवळ गड्ढाच, ७ सुखाचा सुकाळ.

किष्किंधाकांड - श्रीराम हनुमंताला आपली मुद्रिका देतात

मुद्रिका देखिलिया दृष्टी। सीता तुज न मानी कपटी। म्या धाडिलासी शुद्धीसाठी। सत्य गोस्ती मानील ॥ १ ॥

॥ श्रीसद्गुरवे रामचंद्राय नमः ॥

श्रीएकनाथ महाराजकृत

श्रीभावार्थरामायण

किष्किंधाकांड

चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् ।

एकैकमक्षरं पुंसां महापातकनाशनम् ॥

शबरीचा उद्धार करून श्रीराम व लक्ष्मण किष्किंधा नगरीला जाण्यासाठी निघाले. सुग्रीव ऋष्यमूक पर्वतावर रहात होता. त्याचा दराराही फार होता. त्यामुळे त्या वनात सहसा कोणी जाण्याचे धाडस करीत नसत. श्रीराम व लक्ष्मणांना धनुष्यसज्ज अवस्थेत सुग्रीवाने पहाताच तो घाबरून गेला. त्या दोघांना आपल्याला ठार मारण्यासाठीच वालीने पाठवले असावे अशा समजुतीने सुग्रीव घाबरून गुहेत लपून बसला. त्याच्या सर्वच वानरांची भीतीने गाळण उडाली व सर्वत्र पळापळ झाली. सुग्रीव गुहेत पळून गेल्यावर त्याचे चारही प्रधान नळ, नीळ, जांबवंत व हनुमंत हे त्याच्याकडे आले व हनुमंताने सुग्रीवाला भीतीचे कारण विचारले. “आपल्या अरण्यात जे दोघे महापराक्रमी वीर आलेले आहेत त्यांना घाबरून मी गुहेत लपून बसलो आहे” असे सुग्रीवाने सांगितले. हनुमंताने त्या दोघांची चौकशी करून त्यांची माहिती आणण्याची परवानगी मागितली. अर्थात् श्रीरामांना सामोरे जाण्याचे सामर्थ्य सुग्रीवाजवळ नसतेच. त्यामुळे त्या दोघांची

माहिती आणण्याची अनुज्ञा सुग्रीवाने लागलीच दिली. ते “असामान्य पराक्रमी महावीर आहेत असे ओळखून सावधपणे, आपल्या जीवितांचे संरक्षण करूनच त्यांची माहिती आण” असा सल्ला सुग्रीवाने दिल्याबरोबर हनुमंताने लगेच श्रीरामांच्या दिशेने उड्डाण केले.

अंजनीच्या पोटी हनुमंताचा जन्म होताच त्याच्या अंगी प्रचंड सामर्थ्य जन्मतःच निर्माण झालेले असते. श्रीरामांची भेट होईपर्यंत हनुमंत आपल्या शक्तीने सर्व सृष्टीत अनर्थ निर्माण करील म्हणून ब्रह्मदेवाला चिंता उत्पन्न होते. म्हणून ब्रह्मदेव युक्तीने हनुमंताच्या शक्तीचा, श्रीराम व त्याची प्रत्यक्ष भेट होईपर्यंत, लोप करतात. त्यामुळे अंगी सामर्थ्य असूनसुद्धा हनुमंताला, भित्र्या सुग्रीवाला स्वामी मानणे, भाग पडते. म्हणून त्याने आपल्या मातेला- अंजनीला “माझा खरा स्वामी कोण आहे?” असे विचारले. त्यावेळी अंजनीने हनुमंताला सांगितले की, “तुझी गर्भस्थ असलेली लंगोटी जो अंतरहृद्दीने ओळखील तोच तुझा खरा स्वामी असे तू समज.”

सुग्रीवाची आज्ञा होताच हनुमंताने उड्डाण

केले. श्रीराम ज्या झाडाखाली लक्ष्मणाच्या मांडीवर डोके ठेवून विश्रांतीसाठी पडलेले होते. त्याच झाडावर हनुमंत येऊन बसला. श्रीरामांची दृष्टि त्या झाडावर जाताच त्यांनी लक्ष्मणाला झाडावरील हनुमंताच्या जन्मजात कडकडीत ब्रह्मचर्य-कौपीनाची लगेच ओळख दिली. रामांचे आपल्याविषयीचे उद्गार ऐकून 'झाडाखाली बसलेले दोघे मानव तर दुःखी व दीन आहेत, तेव्हा हे माझे कसे काय स्वामी होणार?' अशी शंका मारुतीला आली. म्हणून त्या दोघांच्या सामर्थ्याची कसोटी पहाण्याचे मारुतीने ठरविले; व त्याने श्रीरामांना वृत्तांत विचारला. श्रीरामांनी आपला कुलवृत्तांत थोडक्यात सांगितल्यावर त्यांच्या शौर्याची कसोटी पहाण्यासाठी मारुतीने श्रीरामांवर, प्रचंड शालवृक्ष फेकला. शालवृक्ष अंगावर चालून येत असलेला पाहून त्याचे निवारण करण्यासाठी लक्ष्मण क्रोधाने धनुष्य सज्ज करू लागला; परंतु श्रीरामांनी लक्ष्मणाला उठू न देता झोपल्या झोपल्याच बाण सोडून त्या प्रचंड शालवृक्षांचे अगदी चूर्ण करून टाकले. ते पहाताच संतापून हनुमंताने शेकडो वृक्ष आणि पाच पर्वत रामांवर सोडले. श्रीरामांनी आपल्या बाणाने त्या प्रचंड वृक्षांचा व पर्वतांचा चूर करून त्या बाणाच्या पिसान्यानेच हनुमंताला आकाशात दूरवर उडवून दिला. वावटळीत सापडलेली गवताची काडी जशी निराधार हेलकावे खाते तशी मारुतीची अवस्था मोठी शोचनीय झाली! ती मारुतीची बिकट अवस्था पाहून त्याचा बाप वायु तेथे प्रकटला व त्यानेच "श्रीराम हे त्रैलोक्यनाथ असून त्यांची परीक्षा तू काय पहातोस! तेव्हा त्यांना एकनिष्ठेने शरण जाऊन तू त्यांची आजन्म सेवा कर. तेच तुझे खरे स्वामी आहेत." असा आदेश मारुतीला दिला. त्यावेळी हनुमंताचे डोळे

उघडले व त्याने लोटांगण घालून श्रीरामांजवळ अपराधाची क्षमा मागितली. राम कदाचित हनुमंतावर विश्वास ठेवून त्यावर कृपा करतील म्हणून लक्ष्मणाने मारुतीवर अविश्वास व्यक्त केला. त्यावेळी मारुती व आपण यांचे एकपिंडत्व कसे आहे ते सर्व वृत्त रामांनी लक्ष्मणाला सविस्तर निवेदन केले.

"यज्ञप्रसादाच्या एका संपूर्ण भागापासून हनुमंत जन्माला आला व आम्ही चारही जण यज्ञप्रसादाच्या अर्ध्या भागापासून झालो. मारुती मात्र एका संपूर्ण भागापासून झाल्यामुळे आमच्यापेक्षा हा कांकणभर अधिक बलवान आहेच, शिवाय तोही आमच्याच पिंडापासून झालेला असल्यामुळे आमच्याशी तो पूर्णपणे एकात्मच झालेला आहे. त्यामुळे तो पूर्णतः विश्वासू आहे." हे ऐकून लक्ष्मणाचे समाधान झालेच; परंतु रामांनी आपला अंगीकार केला म्हणून मारुतीलाही परमानंद झाला. तो लक्ष्मणाप्रमाणे रामांची सेवा व स्वामित्व आजन्म पत्करून रामसेवक म्हणून अजरामर झाला !

रामांशी सख्य जोडल्यानंतर हनुमंताने रामांना सांगितले की "वानरांचा महापराक्रमी राजा सुग्रीव याने आपल्याशी मैत्री संपादन करण्यासाठी मला आपल्याकडे पाठविले आहे. सुग्रीवाचा ज्येष्ठ बंधु वाली याने सुग्रीवाचे राज्य व त्याची पत्नी हरण केली असल्यामुळे सुग्रीवाला वालीपासून सदैव भय आहे. त्यामुळे आपल्या सहाय्याची अपेक्षा बाळगून सुग्रीवाने आपल्याकडे मला पाठविले आहे. मी सुग्रीवाचा प्रधान आहे. आपण त्याला वालीपासून अभय द्यावे ही प्रार्थना!" हे मारुतीचे बोलणे ऐकताच रामांना आनंद झाला. कारण सीतेचा शोध सत्वर लागण्याच्या दृष्टीने ही घटना सूचक असते. तसे लक्ष्मणाजवळ रामांनी बोलूनही दाखविले.

श्रीरामांनी हनुमंताला संपूर्ण साहाय्याचे व वालीचा निःपात करून सुग्रीवाला पत्नीसह राज्य मिळवून देण्याचे आश्वासन दिले. परंतु वाली व सुग्रीव यांचा मूळवृत्तांत समजावा म्हणून जिज्ञासेने रामांनी हनुमंताकडे त्यांच्याविषयी चौकशी केली. त्या वाली-सुग्रीवाचा पिता कोण? मामा कोण? त्यांच्याजवळ प्रचंड सैन्य कोणी दिले? सध्याचे किष्किंधा नगरीचे राज्य यांना कोणी दिले व त्यापूर्वी हे कोठे होते? ही सर्व माहिती रामांनी हनुमंताला विचारली.

ही रामांची जिज्ञासा तृप्त करण्यासाठी हनुमंताने अगस्तिकर्षीकडून ऐकलेली वाली-सुग्रीवाची समग्र जन्मकथा श्रीरामांना अगदी साद्यंत सांगितली. (वाचकांनी ही कथा मूळातूनच (अध्याय २, ओवी १९ ते ९०) अवश्य वाचावी.)

रामांनी सुग्रीवाला सुखी करण्याचे आश्वासन हनुमंताला देऊन सुग्रीवाला भेटीसाठीही बोलाविले. त्याप्रमाणे हनुमंताने सुग्रीवाला सांगितल्यावर त्याला परमानंद होऊन लगेच रामांच्या दर्शनासाठी हनुमंताबरोबर सुग्रीव आलाही! रामांसमोर येताच सुग्रीवाने त्यांना लोटांगण घालून प्रणिपात केला व “मी शरणागत आहे. माझा आपण स्वीकार करून मला साहाय्य करावे” असे रामांना प्रार्थिले. रामांनीही सुग्रीवाची प्रार्थना ऐकून त्याला अभय देऊन प्रेमालिंगन दिले.

अशा रीतीने राम-सुग्रीव-मारुती यांची मैत्री झाल्यानंतर ते सहजसंवाद करीत असता सुग्रीवाने एक नवल घडलेले श्रीरामांना सांगितले. “नळ, नीळ, जांबवंत, हनुमंत व मी असे ऋष्यमूक पर्वतावर एकदा बसलो असता राम-लक्ष्मणाचे नाव घेऊन सीता धावा करीत आहे व सीतेला रावण खांद्यावरून घेऊन जात आहे असे आम्ही पाहिले. याच ठिकाणी आम्ही पाचजण

बसलो असता सीतेने आपल्या उत्तरीय वस्त्रात गुंडाळून आपले सुवर्णालंकार खाली आमच्या दिशेने फेकले. ते नेमके हनुमंताच्या हाती पडले. ते वस्त्रालंकार हनुमंताने सांभाळून ठेवले आहेत. सीतेचा करुण आक्रोश ऐकून मारुतीने क्रोधाने सीतेला सोडविण्यासाठी आकाशात उड्डाण केले. मारुतीच्या उड्डाणाने घाबरून रावणाने सागर ओलांडून लंकेत सीतेसह पलायन केले. त्यामुळे नाईलाजाने हनुमंत परत आला.” हे सीतेसंबंधी वृत्त ऐकताच श्रीरामांना परमाश्चर्य वाटले.

हनुमंताने ते सीतेचे वस्त्रालंकार रामांना दाखविताच रामांनी ते हृदयाशी धरले व सीतेचे स्मरण होऊन शोकावेगाने ते मूर्च्छित पडले. रामांची ती शोकावस्था पाहून सुग्रीवाला दुःख झाले; व त्याने श्रीरामांना सावध करून सीतेचा शोध लावण्याचे आश्वासन दिले. सुग्रीवाच्या आश्वासनाने संतुष्ट होऊन रामांनीही वालीचे निवारण करून सुग्रीवाचे राज्य त्याला त्याच्या पत्नीसह प्रथम मिळवून देण्याचे प्रतिआश्वासन दिले. ‘प्रथम तुझा शत्रू वालीचा वध व नंतर सीतेचा शोध’ असा निर्धार रामांनी व्यक्त केला. तेव्हा सुग्रीवाने वालीच्या पराक्रमाविषयी महिषासुराचा ज्येष्ठ पुत्र दुंदुभी याचा वालीने कसा वध केला हे सांगितले “त्या महाप्रचंड दुंदुभीचे पर्वतप्राय कलेवर फक्त वाली व सुग्रीवच उचलण्यास समर्थ आहेत. या दोघांच्या व्यतिरिक्त तिसरा जो कोणी हे दुंदुभीचे कलेवर उचलून फेकेल त्याचाचकडून वालीचा वध होईल” असे भाकित मातंगऋषींनी वर्तविले आहे हे सांगून सुग्रीवाने ‘वालीने आपल्या सामर्थ्याने महापराक्रमी रावणाची कशी दैना केली’ तेही सविस्तर रामांना सांगितले. “अशा विक्रमी, दुर्दमनीय शक्तिशाली वालीचा निःपात करण्यापूर्वी प्रथम विचार करूनच या कार्याला

हात घालावा” असे सुग्रीवाने रामांना सांगून, कश्यपाने दिलेल्या माळेमुळे वालीला त्याच्या समोरून कोणालाही ठार करिता येत नाही, त्यामुळे तो अजिंक्य ठरला आहे. हे ऐकून रामांनी, वालीला कश्यपाचा वर असल्यामुळे त्याला समोरून ठार न करता आडूनच ठार करावा असे ठरविले. दुंदुभीचे कलेवरही डाव्या हातानेच उचलून फेकण्याचे आश्वासन श्रीरामांनी सुग्रीवाला दिले.

रामांनी जिज्ञासेने सुग्रीवाला “तुम्ही सख्खे बंधु असता परस्परांचे एवढे हाडवैर का?” असा प्रश्न विचारला. त्यावरून सुग्रीव आपले व वालीचे प्रथम आत्यंतिक प्रेम असताना त्यामध्ये विक्षेप निर्माण होऊन हाडवैरात कसे रूपांतर झाले ती समग्र कथा रामांना निवेदन करतो. (वाचकांनी ती कथा मुळातूनच वाचावी-अध्याय ४). “मजविषयी निष्कारण वालीचा गैरसमज झाल्यामुळे त्याने बळजबरीने माझे यौवराज्यपद व माझी पत्नी रुमा ही हरण केली. त्यामुळे मी फार कष्टी आहे.” ते ऐकून वालीचा वध करण्याचे आश्वासन श्रीरामांनी सुग्रीवाला दिले.

“वालीच्या भयाने आम्हाला कोठेही जाऊन राहणे अगदी अशक्य झाले. त्यावेळी नारदांच्या सांगण्यावरून आम्ही या ऋष्यमूक पर्वतावर येऊन राहिलो आहोत. कारण ऋष्यमूक पर्वतावर वाली आल्यास त्याला मरणाचा शाप मातंगऋषींनी दिलेला आहे. त्यामुळे वाली येथे येऊ शकत नाही. दुंदुभीचे कलेवर जो उचलून फेकून देईल व वनातील सात ताडवृक्षांचा एकाच बाणाने जो निःपात करील त्याच्याच हातून वालीचा वध होईल” असे भाकीत मातंगऋषींनी केलेले सुग्रीवाने रामांना सांगताच रामांनी त्या दोनही गोष्टी करण्याचे कबूल केले; व त्याप्रमाणे पर्वतप्राय दुंदुभीचे कलेवर आपल्या

डाव्या हाताच्या अंगठ्यानेच उचलून शंभर योजने दूर उडवून दिले. एवढा अचाट विक्रम करूनही सुग्रीव साशंकच होऊन म्हणाला की, “हे दुंदुभीचे कलेवर बरेच दिवसापासून पडलेले असल्यामुळे ते अगदी सुकून हलके झाले होते. त्यामुळे ते उडवून दिलेत यात काहीच आश्चर्य नाही. परंतु एकाच बाणाने जर आपण या वनातील सातही विषम (लहानथोर) अशा ताडवृक्षांना तोडलेत तरच आपण खरोखर वालीचा वध करू शकाल असे आम्हाला वाटेले.” हे सुग्रीवाचे बोलणे ऐकताच श्रीरामांनी लगेच धनुष्यावर एक तीक्ष्ण बाण योजला व लक्ष्मणाचा एक पाय जोराने चेपला. लक्ष्मण हा शेषावतार असल्यामुळे व ताडांची मुळे सप्तपाताळातील शेषाच्या अंगांत भिनलेली असल्यामुळे, लक्ष्मणाचा पाय चेपताच ते प्रचंड सात तऱ्हेचे ताडवृक्ष एकाच पातळीत आले. त्याबरोबर रामांनी बाण सोडला. बाण सोडताच ते सातही वृक्ष कोलमडून पडले; आणि तो बाण सप्तपाताळ भेदून खाली असलेल्या शेषांगातील ताडवृक्षांचा समूळ उच्छेद करून परत श्रीरामांच्या भात्यात समाविष्ट झाला!

हा श्रीरामांचा लोकविलक्षण पराक्रम पाहून मात्र सुग्रीवादि सर्व वानरमंडळी अवाक् झाली. त्यांनी रामांचा जयजयकार केला. रामच वालीचा वध करू शकतील असा विश्वासही सुग्रीवाच्या मनात निर्माण झाला. त्यामुळे रामांचे साहाय्य असल्यामुळे सुग्रीवाला वालीशी युद्ध करण्याचा पुनः उत्साह निर्माण झाला. यापूर्वीही दर सहा महिन्यांनी सुग्रीव वालीशी युद्ध करीत असे. परंतु दरवेळी वाली सुग्रीवाचा पराभव करीत असे व त्यामुळे सुग्रीवाच्या पत्नीची वालीच्या ताब्यातून सुटकाही होत नसे. परंतु यावेळी सुग्रीवाच्या पाठीशी राम लक्ष्मण उभे होते. त्यामुळे श्रीराम-

लक्ष्मणांना घेऊन सुग्रीवाने वालीशी युद्ध करण्यासाठी किष्किंधा नगरीला येऊन वालीला पुन्हा युद्धाचे आव्हान दिले. त्याची भयंकर गर्जना ऐकून वालीही यावेळी 'मारीन किंवा मरेन' अशी प्रतिज्ञा करूनच युद्धाला आला. नंतर वाली-सुग्रीवाचे भयंकर रणकंदन सुरू झाले. त्यावेळी वालीचा वध करण्यासाठी रामांनी आड राहून धनुष्याला बाण लावला; परंतु वाली व सुग्रीव हे दिसण्यात इतके सारखे असतात व पराक्रमात इतके तुल्यबळ असतात की वाली कोण व सुग्रीव कोण हे त्यांना ओळखताच येईना व त्यामुळे चुकून आपल्या हातून शरणागत सुग्रीवाचा वध होऊ नये म्हणून ते बाण सोडेनात. वालीजवळ कश्यपाने दिलेली वरदमाळा असल्यामुळे वालीने याहिवेळी सुग्रीवाचा पराभव केला. त्या माळेच्या दर्शनाने सुग्रीवाची शक्ति क्षीण झाली व तो वालीच्या तडाख्याने मूर्च्छित होऊन ऋष्यमूक पर्वतावर जाऊन पडला. 'केवळ बापाची शपथ असल्यामुळे मी तूला जिवंत सोडले आहे.' हे वालीचे गर्वोद्गार ऐकून सुग्रीव अतीव दुःखी होऊन गेला. 'श्रीरामांनी आपला अंत पाहिला; पण वालीचा वध करून काही मला मदत केली नाही.' असे वाटून रामांवर आरोप ठेवीत सुग्रीव भूमीवर विव्दळत पडला होता. त्यावेळी रामांनी जवळ येऊन धीर देऊन त्याचे सांत्वन केले. "तुम्हां दोघा बधूंना नेमके ओळखता न आल्यामुळे मला वालीचा निश्चितपणे वध करता येईना." असे खरे कारण सुग्रीवाला सांगून रामांनी दोघांच्या युद्धात सुग्रीवाची ओळख पटून वालीचाच वध करता यावा म्हणून सुग्रीवाच्या गळ्यात एक गजकमळांची माळ घातली.

"यावेळी मी निश्चित वालीचा वध करीन. तू पुन्हा वालीशी युद्ध सुरू कर" असे श्रीरामांनी सुग्रीवाला सांगताच वालीबरोबर पुन्हा युद्ध

करण्याची त्याला ईर्ष्या निर्माण झाली. श्रीराम-लक्ष्मण, हनुमंत व इतर बलाढ्य वानर बरोबर घेऊन सुग्रीव पुनः किष्किंधा नगरीला युद्धासाठी आला व प्रचंड गर्जना करून त्याने वालीला युद्धाचे आव्हान दिले. "सुग्रीव लगेच युद्धाला कसा परत तयार झाला?" असे वालीच्या मनात येऊन वालीही युद्धासाठी निघाला. यावेळी वालीची पत्नी तारा हिने युद्ध न करण्याविषयी वालीला परोपरीने सांगितले. "त्याच्या पाठीमागे साहाय्यार्थ राम उभे ठाकले आहेत. त्यांनी आजवर ताटिका, सुबाहु, खर, दूषण, मारीचादी चौदा हजार राक्षसांचा वध केला आहे. रामांपुढे आपले काहीही चालणार नाही. तरी हद्दाग्रहाने आपण युद्ध न करिता रामांशी सख्यत्व करावे" असा निर्वाणीचा बोध ताराने वालीला केला. पण वालीने सांगितले की "माझे रामांशी वैरच नाही. त्यामुळे राम माझा वध करणारच नाहीत." त्यावेळी ताराने सांगितले की "सुग्रीव रामांचा शरणागत झाला आहे आणि शरणागतांचे संरक्षण करणे हा रामांचा धर्म आहे. म्हणून आपण सुग्रीवाशी यावेळी युद्ध न करता त्याला त्याचे राज्यपद देऊन आपण श्रीरामांना शरण जाऊन, प्राणसंरक्षण करून रामांशी मैत्री संपादन करावी म्हणजे सर्वानाच शांति लाभेल." अर्थात् हा सुविचार गर्वोन्मत महापराक्रमी वालीला कसा पटावा! वालीला तारेचे बोलणे ऐकताच उलट संताप आला व तिची 'भ्याडप्रकृति' म्हणून अवहेलना करून स्वपराक्रमाची गाथा पुनः पुनः तिच्याजवळ उगाळू लागला. "मी रणातून माघार कधीच घेणार नाही तर अखेरपर्यंत श्रीरामांशी बाहुबलाच्या जोरावर निकराची झुंज देईन" असा तारेला निर्वाणीचा इशारा देऊन वाली सुग्रीवाशी युद्ध करण्यासाठी हजर झाला.

पुनः वाली-सुग्रीवाचे भयंकर रणकंदन सुरू झाले. यावेळी दोघेही तुल्यबल होते. कोणीच कोणाला हार जाईना! अखेर अनेक आघात प्रत्याघात झाल्यावर सुग्रीवावर आक्रमण करून त्याला भूमीवर लोळवण्यासाठी वालीने आकाशात एकदम उड्डाण केले. ती संधि साधून रामांनी एक अमोघ बाण वालीवर सोडताच त्याने वालीचा हृदयभेद होऊन वाली भूमीवर मूर्च्छित पडला. सावध झाल्यावर, अधर्मयुद्ध करून रामांनी अपकीर्ति संपादन केली म्हणून वालीने त्यांचा अधिक्षेप केला. “सीतेचाच शोध करावयाचा होता तर ते काम मी सहजगत्या केले असते. सुग्रीवाचे सामर्थ्य ते काय आणि तो सीताशोधासाठी साहाय्य ते कितीसे करणार? रावणाचा बंदोबस्त करून सीतेला मी तुमच्यासमोर लीलया हजर केली असती. सुग्रीवाने असा तुमच्यावर काय उपकार केला व मी कोणता आपल्यावर अपकार केला की, सुग्रीवासाठी आपण, समोर युद्ध न करिता, आडून माझा वध करण्यास प्रवृत्त झालात?” हे वालीचे बोल ऐकून रामांनीही “सुग्रीवपत्नी रुमा ही तू अपहरण करून नेलीस हा तुझा अधर्म झाला. तो दोष निवारण होण्यासाठीच, मी तुझा उद्धार व्हावा म्हणून, तुझा वध करण्यासाठी तुझ्यावर बाण सोडला” असे वालीला पूर्ण समज देऊन सांगितले. आपल्याकडून झालेल्या परदारा-हरणाच्या पापाचे क्षालन करण्यासाठी रामांनी आपल्यावर बाण सोडला हे वालीला पटल्यावर त्याला स्वतःच्या आजवरच्या सर्व अपकृत्यांबद्दल मनोमन पश्चाताप झाला व रामांना विनम्रभावाने वाली शरण गेला व त्यांची अपराधाबद्दल क्षमायाचना केली. आपला पुत्र अंगद याला श्रीरामचरणी घालून, “या युद्धनिपुण व अतुल पराक्रमी पुत्राचा आपण

युद्धात साहाय्यार्थ उपयोग करून घ्यावा” असे सांगून रामांना वालीने लोटांगण घालून प्राण सोडण्याची त्याने तयारी केली. तेव्हा श्रीरामांनी वालीचा अनुताप पाहून त्याला पुन्हा जिवंत ठेवण्याचे आश्वासन दिले व “तूच सीतेच्या शोधासाठी आपणास साहाय्य कर” असेही त्याला सांगितले. परंतु रामांच्या हस्ते देहत्यागासारखे दुसरे कोणतेही सुख नसल्यामुळे जीवन्मुक्त होण्याचाच आग्रह वालीने श्रीरामांजवळ धरला. त्यामुळे त्याच्या हृदयात रुतलेला आपला बाण श्रीरामांनी काढून घेतला व त्याला आपल्या अमृतहस्ताचा स्पर्श करताच वालीचे प्राणोत्क्रमण होऊन तो उत्तम गतीला गेला!

आपला पति वाली याचा श्रीरामांनी वध केलेला कळताच त्याची पत्नी तारा हिने सर्वालंकार टाकून वालीच्या देहाबरोबर सहगमन करण्याचे निश्चित केले. वृद्ध स्त्रियांनी तारेला सहगमनापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो प्रयत्न अयशस्वी ठरला. आपला पति वाली याचा, हृदयामध्ये बाण मारून वध केला म्हणून पतिव्रता तारेने शोकसंतप्त होऊन श्रीरामांनाच भयंकर शाप दिला! “माझ्या वालीला मारून आपण मला पतिवियोग घडविला म्हणून आपण लंकाधीश रावणाचा पराभव करून सीतेला परत अयोध्येला आणल्यानंतर आपण दोघे फार काळपर्यंत एकत्र अयोध्येत नांदू शकणार नाही. बळजबरीने आपण सीतेला बारा वर्षे वनवासांत धाडाल. वनात सीतेला लव आणि कुश असे दोघे अत्यंत पराक्रमी दोन पुत्र होतील. त्यांचा पराक्रम पाहून आपण सीतेला परत अयोध्येत घेऊन याल. त्यावेळीही सीता आपल्याजवळ फार काळ नांदणार नाही व सीता आपल्याला सोडून धरणीमध्ये प्रवेश करील व

आपण यावज्जन्म माझ्यासारखे दुःखी व्हाल.” त्या महासती तारेची ही शापवाणी होताच वालीचे प्रेत पुनः सजीव झाले आणि त्याने तारेला, श्रीरामांना शाप दिल्याबद्दल दोष देऊन, श्रीरामांच्या परामात्मस्वरूपाची ओळख करून दिली, आणि “आपण श्रीरामांच्या बाणामुळेच देहमुक्त होऊन उत्तमगति प्राप्त करून घेतली आहे” असे सुग्रीवादि सर्वांना सांगून, वालीने तारेला आपल्या प्रेताबरोबर सहगमन न करता श्रीरामांची अंगदासह आजन्म सेवा करावी, सुग्रीवाने विवेकचतुरा तारेच्या सहाय्याने व अंगदाच्या मदतीने राज्यकारभार करावा, असे सुग्रीवाला सांगितले. ते ऐकून त्याप्रमाणेच वागण्याचे आश्वासन सुग्रीवाने वालीला दिले. त्यामुळे संतुष्ट होऊन वालीने आपली वरदस्वरूप असलेली विजयमाला सुग्रीवाच्या गळ्यात घालून, “या विजयमाळेमुळे तू अजिंक्य होशील व श्रीरामांचा निष्ठावंत सेवक म्हणून विख्यात होऊन शेकडो वर्षेपर्यंत किष्किंधानगरीचे राज्य भोगशील” असा आशीर्वाद सुग्रीवाला दिला व त्याला अखेरचे प्रेमालिंगन दिले; आणि रामांना वंदन करून रामांचे स्मरण करीत करीत वालीने देहत्याग केला!!

वालीने पुनः देहत्याग केलेला पहाताच त्याची पत्नी तारा पुनः शोकमग्न होऊन तिने “रामांनी आपलाही बाणाने वध करून वालीच्या भेटीसाठी पाठवावे” असा श्रीरामांजवळ आग्रह धरला. त्या वेळी रामांनी तिला देहासंबंधी ममता बाळगणे कसे वेडेपणाचे हे पटवून दिल्यावर तिला खरे ज्ञान झाले, तिचा शोकसंभ्रम दूर झाला. श्रीरामांच्या खऱ्या स्वरूपाची तिला यावेळी ओळख झाली व सहगमनाच्या विचारापासून ती परावृत्त झाली. नंतर रामांच्या आज्ञेने सुग्रीवाने अंगदासह वालीच्या प्रेताचे

पंपासरोवरी दहन केले व त्याची विधियुक्त पद्धतीने उत्तरक्रिया करून, पिंडदान करून ते सर्वजण परत किष्किंधेला आले. आल्यावर श्रीरामांनी सुग्रीवाला राज्याभिषेक करून अंगदाला यौवराज्यपद देण्यास हनुमंताला सांगितले. तेव्हा “आपणच किष्किंधा नगरीत येऊन सुग्रीवाला आपल्याच शुभहस्ते राज्यभिषेक करावा” अशी मारुतीने श्रीरामांना विनंती केली. परंतु, दशरथाच्या आज्ञेप्रमाणे चौदा वर्षे कोणत्याही नगरात प्रवेश करावयाचा नाही, असा आपला नियम श्रीरामांनी त्यावेळी हनुमंताला सांगितल्यामुळे, लक्ष्मणाच्या हस्ते सुग्रीवाला राज्याभिषेक व्हावा, अशी इच्छा हनुमंताने व्यक्त केल्यामुळे श्रीरामांनी लक्ष्मणाला तशी अनुज्ञा दिली. ‘तारेने यापुढे सुग्रीवाची पत्नी होऊन राज्यकारभार करावा’ अशी श्रीरामांनी आज्ञा करताच सर्वांनाच आनंद झाला. श्रीरामांच्या आज्ञेप्रमाणे लक्ष्मणाच्या हस्ते मोठ्या थाटामाटात, अनेक ऋषींच्या उपस्थितीत, सप्तसागरातील तीर्थनि सुग्रीवाला किष्किंधानगरीत राज्याभिषेक झाला.

राज्याभिषेक झाल्यावर लक्ष्मण आणि अंगद यांसह रथांतून वाजत गाजत राजा सुग्रीव प्रथम श्रीरामांना वंदन करण्यासाठी त्यांच्याजवळ आला. आणि श्रीरामांना लोटांगण घालून त्याने रामांचा जयजयकार केला. पुढील सीताशोधाविषयी हनुमंताने आज्ञा विचारताच ‘सांप्रत पावसाळ्याचे चार महिने सीतेचा शोध करता येणार नाही म्हणून चार महिने सुग्रीवाने किष्किंधेत राहून राज्यकारभार करावा. तोपर्यंत आपण प्रस्तवण नावाच्या पर्वतावरील गुहेत वास्तव्य करू’ असे श्रीरामांनी निवेदन केले. “चातुर्मास संपला की सीतेच्या शोधासाठी मी माझ्या सर्व वानरसैन्यासह आपल्याकडे हजर

होईन' असे सुग्रीवाने श्रीरामांना आश्वासन दिले; व ते सर्वजण रामांना नमस्कार करून त्यांच्या अनुज्ञेने किष्किंधानगरीत परत आले.

चातुर्मास संपल्यानंतर नियमाप्रमाणे सुग्रीवाने आपणहून श्रीरामांकडे सीता शुद्धीच्या कार्यासाठी येणे आवश्यक होते. परंतु सुग्रीव राज्य, धन, स्त्री, मद्यपान यात अति आसक्त झाल्यामुळे आपली रामकार्याची प्रतिज्ञा विसरला. सुग्रीव ठरल्याप्रमाणे श्रीरामांजवळ आला नाही म्हणून श्रीराम सुग्रीवावर संतापले आणि, वचन पालनाची सुग्रीवाला आठवण देण्यासाठी व स्मरण देऊनही सुग्रीव ताळ्यावर न आल्यास त्याचा बाणाने वध करण्यासाठी म्हणून रामांनी लक्ष्मणाला किष्किंधानगरीत सुग्रीवाजवळ पाठविले. श्रीरामांची आज्ञा होताच सुग्रीवावर संतप्त होऊन लक्ष्मण, धनुष्यबाण घेऊन किष्किंधेकडे आला. इकडे चातुर्मास संपल्यावर हनुमंताने रामकार्याची आठवण देऊन सुग्रीवाला जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु कामांध-स्त्रीसक्त झालेला सुग्रीव, पुनः कामविलासात दंग होऊन गेला.

सुग्रीवाचा समाचार घेण्यासाठी संतप्त होऊन लक्ष्मण किष्किंधा नगरीत प्रवेशताच सुग्रीवाच्या लहानथोर वानरांची भीतीने पाचावर धारण बसली. लक्ष्मण क्रुद्ध होऊन आला, असे कळताच सुग्रीवही भानावर आला, आणि तारा, रुमा यांसह हात जोडून तो लक्ष्मणाला शरण येऊन झाल्या अपराधाची त्याने क्षमा मागितली. तारेने लक्ष्मणाचे पाय धरून सुग्रीवासाठी जीवदानाची याचना केल्यामुळे लक्ष्मण शांत झाला. वास्तविक मित्राने केलेला उपकार विसरल्यास त्याला देहांताशिवाय दुसरे प्रायश्चित्त नाही, असे म्हणून लक्ष्मण प्रथम शांत होत नाही. तेव्हा हनुमंताने “सुग्रीवाला अभय देऊन त्याच्या साहाय्याने सीतेचा शोध लावावा.”

अशी लक्ष्मणाची प्रार्थना केली. त्यामुळे लक्ष्मण संतुष्ट झाला. व सुग्रीवाचा वध करण्याचा विचार त्याने सोडून दिला. नंतर लक्ष्मण शांत झाल्यावर सुग्रीवाने त्याला अर्घ्यपादादि देऊन त्याची पूजा केली, सन्मान केला व लक्ष्मणाला रामांकडे परत पाठविले आणि स्वतः रामांच्या दर्शनासाठी, कार्यपूर्तीची प्रतिज्ञा करून, प्रचंड वानरसेना समवेत घेऊन श्रीरामांजवळ वाजत गाजत आला. रामांचे प्रत्यक्ष दर्शन होताच त्या अगणित वानर सैन्याने श्रीरामांचा जयजयकार करून सर्व भूमंडल रामनामाने निनादून सोडले, सुग्रीवाची भेट होताच श्रीरामांनी त्याला पोटाशी धरून आलिंगन दिले. तेव्हा “सागरासारख्या विशाल वानरसेनेच्या सहाय्याने मी रावणाच्या तावडीतून सीतेची सहज सुटका करीन.” अशी प्रतिज्ञा सुग्रीवाने श्रीरामांजवळ केली. त्यामुळे रामही आनंदित झाले.

दशदिशांतून आपले कोट्यवधि सैन्य घेऊन आलेल्या सर्व प्रमुख सेनापतींनी श्रीरामांना वंदन केले. ती कोटिकोटि सेना समोर आलेली पाहून राम-लक्ष्मण संतुष्ट झाले. नळ, नीळ, जांबुवंतादि सर्व सेनापतींनी रामांना वंदन केल्यानंतर शेवटी किष्किंधेचा युवराज अंगद आपल्या प्रचंड सैन्यासह रामांच्या दर्शनास आला. आपल्या रथातून उतरून अंगदाने रामांना लोटांगण घालून वंदन केले. अगदी अखेरीस हनुमंताने पुढे येऊन रामांना वंदन केले. तेव्हा सुग्रीवाने हनुमंताच्या शक्तीची फारच प्रशंसा रामांजवळ केली. “सर्व वानरसैन्य एकीकडे आणि दुसरीकडे एकटा मारुती, असे झाले तरी त्या कोट्यावधि प्रचंड सैन्याला काही मारुतीची बरोबरी करता यावयाची नाही.” अशी हनुमंताची सुग्रीवाने स्तुति करताच रामांनी साहजिक प्रश्न केला की ‘एवढा उद्भट पराक्रमी हनुमंत असताना त्याने

वालीचे पारिपत्य का केले नाही? याप्रमाणे सुग्रीवाला विचारल्यावर अगस्तिऋषि तेथे आले. त्यांनाही हनुमंताचा पूर्ववृत्तांत रामांनी विचारल्यावरून अगस्तिऋषींनी, नारदांनी सांगितलेला सर्व वृत्तांत रामांना सांगितला. (श्रीहनुमंतजन्मकथा अध्याय १० मध्ये पहावी.)

आपल्या बाललीलांनी हनुमंताने अनेक ऋषींना अगदी संत्रस्त करून सोडले होते. 'त्यामुळे ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरून ऋषींनी हनुमंताला असा सौम्य शाप दिला होता की "रामांची प्रत्यक्ष भेट होईपर्यंत तुझ्या अंगांतील प्रचंड शक्ति गुप्त होऊन राहील," त्यामुळे हनुमंत वालीचे पारिपत्य करू शकत नाही. ही कथा सांगून रामांना संतुष्ट करून त्यांची अनुज्ञा घेऊन अगस्ति ऋषि आपल्या आश्रमाला निघून गेले.

हनुमंताची स्तुति करून, सीतेच्या शोधासाठी दहा दिशांना वानरसैन्य पाठविण्यास सुग्रीवाने रामांजवळ अनुज्ञा मागितली. त्यामुळे आनंदित होऊन रावणाचे स्थान शोधून काढण्यासाठी सर्व दिशांना वानरांना पाठवण्याची रामांनी आज्ञा दिली. ती आज्ञा होताच विनत वानरास पूर्वेला, तारेचा पिता सुषेण याला पश्चिमेस, उत्तरेला शतबळी आणि पद्म, पद्माक्ष, आणि कुमुद, कुमुदाक्ष यांना चार उपदिशांना सुग्रीवाने सीतेचा शोध करण्यासाठी पाठविले. सप्तपाताळ, स्वर्गलोक, सूर्यलोक, तारालोक, बुधलोक, भृगुलोक, भौमलोक, बृहस्पतिलोक शनि व सप्तऋषींचे स्थान, कुबेराची अलकानगरी, ध्रुवलोक, महर्लोक, तपोलोक, सत्यलोक, इंदिरावर सरोवर, कैलासलोक, शिवलोक, वैकुण्ठलोक, इत्यादि सर्व त्रैलोक्यात रावणाचा शोध करून त्याचे पारिपत्य करून सीतेचा शोध घेण्यासाठी सर्व प्रमुख वानरांना त्यांच्या त्यांच्या प्रचंड सैन्यासह सुग्रीवाने पाठविले. सुग्रीवाच्या

आज्ञेप्रमाणे सीतेचा शोध लावण्याचे आश्वासन सर्व वानरवीरांनी सुग्रीवाला उत्साहाने दिले, आणि आपल्या स्वीकृत कार्यासाठी दशदिशांना ते निघून गेले. सुग्रीवाच्या या सहकार्यामुळे राम-लक्ष्मण संतुष्ट झाले.

सीतेचा शोध घेण्याच्या दृष्टीने दक्षिण दिशा ही फार महत्वाची होती. म्हणून त्या दिशेला, विलक्षण शक्तिसंपन्न अशा जांबवंत, नल, नील, व युवराज अंगद यांनी शोधासाठी जावे अशी योजना सुग्रीवाने केली. परंतु सर्व प्रमुख वानरवीरांची एकेका दिशेला नियुक्ति करिताना सुग्रीव या सगळ्या कामांत हनुमंताची योजना करण्याचे अगदीच विसरून गेला. त्यामुळे मारुतीला अतीव दुःख झाले, व ते पाहून रामांनी मारुतीचे सांत्वन करून सीताशुद्धीसाठी हनुमंताची योजना करावी अशी सुग्रीवाला आज्ञा केली. सुग्रीवाने मारुतीला दक्षिण दिशेला जाऊन सीतेचा शोध करावा व जाताना अंगदाला बरोबर घेऊन जावे असे सुचविल्याप्रमाणे, युवराज अंगदाला बरोबर घेऊन हनुमंत सीतेचा शोध करण्यासाठी निघाला.

सुग्रीवाच्या आज्ञेप्रमाणे सर्व वानरवीर नेमून दिलेल्या दिशेला निघाले. त्यावेळी, सीतेचा शोध कसा, कोणत्या ठिकाणी व कोणत्या मार्गाने घ्यावा याची मार्गदर्शनपर माहिती सुग्रीवाने सर्व वानरवीरांना सांगितली. "जो कोणी सीतेचा शोध घेऊन येईल त्याला मी राज्यपद देऊन राजा करीन" असे सर्वांना सुग्रीवाने अभिवचन दिले. "किती दिवसात सीतेचा शोध करावयाचा?" असा प्रश्न वानरांनी सुग्रीवाला विचारला. त्यावरून 'त्याची कालमर्यादा फक्त एक मास (महिना) राहील. जो कोणी एक मासापेक्षा अधिक काळ विलंब लावील त्यास कडक शासन केले जाईल' अशीही ताकीद सुग्रीवाने

सर्वाना दिली. म्हणून “कोणीही आळस न करिता हे रामकार्य तडीस नेऊन यश संपादन करावे.” असे सुग्रीवाने सांगताच सर्वांनी रावणाचा वध करून सीतेला आणून देण्याचे प्रतिवचन सुग्रीवाला दिले व ते मोठ्या आनंदाने आपापल्या दिशेला निघून गेले.

दक्षिण दिशेच्या त्या तुकडीचे नेतृत्व अशा रीतीने सुग्रीवाने हनुमंताकडे सुपूर्त केल्यामुळे, हनुमंत मनातून अतीव आनंदित झाला. सर्व वानर सीतेच्या शोधासाठी दशदिशांना निघाले; परंतु त्यांच्यापैकी एकानेही सीतेला पाहिलेले नव्हते. त्यामुळे सीता ओळखावयाची असेल तर तिची अंगलट, खाणाखुणा, रूप, अंग, कांति इत्यादि रामांकडूनच समजून घेणे अत्यावश्यक होते. नाही तर सीतेचा शोध न लागताच परत यावे लागेल, असा दूरदृष्टीने विचार करून हनुमंत सीतेची माहिती विचारण्यास रामांकडे गेला.

हनुमंताने ‘सीतेचे स्वरूप कसे आहे?’ या विषयी रामांकडेच विचारणा केली. तेव्हा त्या प्रश्नाने संतुष्ट होऊन सीतेचे रूपलावण्य कसे अप्रतिम आहे ते विस्तृतपणे रामांनी हनुमंताला सांगितले. सीतेसंबंधी सर्व खाणाखुणा सांगून झाल्यावर तिच्या संबंधी एक महत्त्वाची खूण रामांनी हनुमंताला सांगितली. ती अशी की “सीतेची जेथ जेथे वस्ती घडेल तेथे तेथे असलेले वृक्ष, पाषाण व पशुपक्षी हे नित्य रामनामांचे स्मरण करीत असलेले दृष्टीस पडतील. ती रहात असलेल्या परिसरांतील पाणी व वारासुद्धा रामस्मरण करीत असलेला आढळून येईल.” हनुमंताने शंका व्यक्त केली की “या सर्व खुणांवरून मी जरी सीतेला ओळखू शकलो तरी मी रामांचा दूत आहे हे ती कसे काय ओळखणार?”

“कारण रावणाने जसा संन्यासवेष घेऊन कपटाने आपणास फसविले तसेच हा वानरही रामांच्या गोड गोड गोष्टी सांगून आपणास फसवीत आहे असेच सीतेला वाटेल. त्यामुळे ती माझ्यावर विश्वास ठेवणार नाही व विश्वास नाही तेथे कार्यभागही साधणार नाही. म्हणून मला सीतेने आपल्यापैकी समजावा यासाठी काही उपाय सुचवावा. “ही हनुमंताची रास्त शंका ऐकून रामांनी आपल्या हातातील मुद्रिका (अंगठी) हनुमंताला दिली व ही माझ्या नावाची मुद्रिका पहाताच सीता तुला लगेच ओळखेल, जीवांहुनही तुला आस समजेल आणि तुझा कार्यभाग निश्चितपणे यशस्वी होईल.” असे सांगून रामांनी आपला वरदहस्त मारुतीच्या मस्तकावर ठेवला.

रामांकडून त्यांच्या नावाची मुद्रिका मिळताच मारुतीला अतीव आनंद झाला. उड्डाण करताना ती अंगठी हरवू नये म्हणून हनुमंताने मुद्रिका आपल्या मुखात ठेवली व जेथे नळ, नीळ, जांबवंत आणि अंगद वगैरे वीर त्याची वाट पहात होते त्या ठिकाणी तो आला. त्यामुळे अंगदादि सर्व वानरांना फार फार आनंद झाला.

दक्षिण दिशा सोडून इतर सर्व दिशा, उपदिशा, पाताळादि स्वर्गभुवनापासून सर्व वानर, सीतेचा शोध न लागल्यामुळे अत्यंत खिन्न व निराश होऊन परत आले. त्यामुळे रिक्त हस्ताने शोध न लागताच परत यावे लागल्यामुळे ते वानरवीर लाजेने रामांसमोर येईनात. त्यांची ती शोचनीय अवस्था पाहून वाली सुग्रीवाचा सासरा सुषेण वानर पुढे झाला व त्याने सीतेच्या शोधाविषयी काळजीपूर्वक केलेला सर्व प्रयत्न निवेदन केला. “अशी एकही जागा या त्रैलोक्यात आम्ही ठेविली नाही की तेथे आम्ही सीतेचा शोध घेतला नाही. परंतु आमच्या प्रामाणिक प्रयत्नांना अपयश

आल्यामुळे, श्रीरामांच्या समोर येणे व त्यांना आपले तोंड दाखविणे अगदी लाजिरवाणे झाले आहे.” हे सुषेणाने सांगताच रामांनी त्या सर्व वानरांचे सांत्वन केले. “ज्या दिशेला सीता नाहीच त्या दिशेलाच तुम्हांला तिच्या शोधासाठी आम्ही पाठविले तर तुम्हांला सीता सापडावी कशी?” हे रामांचे बोलणे ऐकताच सर्वांना समाधान झाले.

सर्व दिशांना पाठवलेले वानरवीर परत आले परंतु दक्षिणेकडील वानर एक महिन्याचा काळ लोटला तरी अजूनही परत आले नव्हते. ते लवकरच परत येऊन सीतेविषयी सुवार्ता देतील असा रामांना विश्वास वाटत होता. इकडे रामांची मुद्रिका प्राप्त होताच हनुमंत, नळ, नीळ, जांबुवंतासह वेगाने दक्षिणदिशेला सीतेच्या शोधासाठी निघाला. अंगदासह दक्षिणेकडील सर्व प्रदेश पादाक्रांत करित जात असता ते अकस्मात एका घोर संकटात सापडले.

ऋषींच्या शापाने दग्ध व ओसाड झालेल्या, निर्जल व निर्जन अशा अगदी रुक्ष प्रदेशात ते सर्व वानर आले. आधीच ओसाड प्रदेश, त्यातून सूर्याच्या प्रखर उन्हामुळे ते वानर अगदी त्रस्त होऊन गेले. त्यामुळे तृषा शमन करण्यासाठी पाणी नाही, खावयास फळे व झाडांची पानेही नाहीत, त्यामुळे तहान व भूक यांनी ते उद्धट वीर अगदी कासावीस झाले. त्या ओसाड वनातून बाहेरच्या दुसऱ्या प्रदेशात जाण्याचा मार्गच त्यांना दिसेना! वास्तविक त्या शापदग्ध भूमीत प्रवेश करताच त्या वानरांचा प्राणच जाणार होता; परंतु त्या वानरांचे नित्य रामस्मरण चालू असल्यामुळेच काय ते जिवंत राहू शकले!!

ते वन शाप देऊन ओसाड व दग्ध का केले याची पूर्वकथा हनुमंताने सांगितली. दंडऋषींना दहा वर्षांचा एक अतिशय विद्वान मुलगा होता.

तो नेहमी आपल्या विद्वतेच्या बळावर ब्राह्मणांशी वाद घालून त्यांना छळीत असे व त्यांची तो निर्भर्त्सना करी. त्यामुळे त्या प्रदेशातील वनदेवतांनी त्याला ठार करून त्याचे मांस भक्षण केले; व पशुपक्ष्यांनी बाकीचा अस्थिचर्मादि भाग भक्षण करून टाकला. त्यामुळे तो ऋषिपुत्र ब्रह्मराक्षस होऊन त्या वनात पशुपक्ष्यांना भक्षण करून रहात असे. आपल्या पुत्राला ठार करून त्या अरण्यातील पशुपक्ष्यांनी त्याला भक्षण केले म्हणून त्या दंडऋषींनी शाप दिला की, “हे अरण्य माझ्या शापाने ओसाड, निर्जन, निर्जल असे दग्ध होईल व जो कोणी प्राणी या वनात प्रवेश करील त्याचा तत्काळ प्राण जाईल.” तहानभुकेने व्याकुळ झालेले ते सर्व वानर पाहून तो ब्रह्मराक्षस जिभल्या चाटीत त्यांना भक्षण करण्यासाठी, आपले अक्राळ-विक्राळ मुख पसरून, त्यांच्यावर धावून येत आहे असे पहाताच वानरमंडळी युद्धार्थ सज्ज झाली. वालीपुत्र अंगदाने एका तडाख्यातच त्या ब्रह्मराक्षसाला ठार केले. वानर हे रामभक्त असल्यामुळे त्यांच्या हातून त्या ब्रह्मराक्षसाला मृत्यु येताच तो शाप्मुक्त होऊन त्याला उत्तम गति प्राप्त झाली; व आपल्या मुलाचा उद्धार झाल्यामुळे दंडऋषींनी ते वन शापनिर्मुक्त केले.

नवीन उद्भवलेले संकट दूर झाले, परंतु तहानलेले वानरवीर पाण्याविना त्या अरण्यात कासावीस होऊन तडफडू लागले. म्हणून संकटांतून सोडविण्याची प्रार्थना वानरांनी हनुमंताला केली. ती प्रार्थना ऐकून हनुमंताचे मन द्रवले. म्हणून त्या वनात कोठे पाणी दिसते की काय म्हणून मारुती निरीक्षण करू लागला. निरीक्षणात एके ठिकाणी वृक्षाच्या घनदाट जाळीत मारुतीला एक बिळ दिसले. त्या बिळातून नाना तऱ्हेचे पक्षी आपल्या

चोचीत फळे वगैरे खाद्यपदार्थ धरून बाहेर पडत असलेले त्याला दिसले. त्यावरून त्या बिळात जल व फळे असली पाहिजेत असा तर्क हनुमंताने केला. हनुमंताच्या आदेशाने सर्व वानर त्या बिळात प्रवेश करू लागले. परंतु आधीच क्षुधेने व्याकुळ झालेले व तहानेने पीडलेले वानर त्या बिळात शिरू लागताच त्यांना असे आढळून आले की, तो विवरमार्ग चालण्यास अति कठीण असून सर्वत्र भयंकर अंधार आहे. तरीही जलाच्या आशेने एकमेकांचा हात धरून ते मारुतीच्या आश्रयाने पुढे पुढे चालले. आधीच महिन्याचे झालेले अपार कष्ट, त्यातून अन्नोदकाविण संतृप्त झालेले वानर अशा निबिड अंधकारमय बिळातून जाताना इतके कष्टी झाले की त्यांचे सर्व त्राणच नाहीसे झाले. त्यांच्या पायातील शक्ति इतकी नाहीशी झाली की त्यांना ना पुढे जाता येत ना मागे येता येत, अशा बिकट पेचात ते सर्वजण सापडले.

शक्तिहीन झालेले वानर मार्गातच मूर्च्छित होऊन पडले! हनुमंताला मात्र दिव्यदृष्टीमुळे प्रकाश दिसू शकत होता, म्हणून त्याने गलितगात्र झालेल्या सर्व वानरांना आपल्या शेपटीला बांधून घेतले व तो त्या बिळातून तपास करण्यासाठी पुढे जाऊ लागला. वानरांची ती मरणान्त अशी शोचनीय अवस्था पाहून हनुमंताने आपले पिताजी वायू यांची, वानरांचे संरक्षण करण्याची कळकळीची प्रार्थना केली. त्यानंतर अकस्मात् त्यांना प्रकाशाचे दर्शन झाले. प्रकाशदर्शन होताच वानरांची मूर्च्छा नाहीशी होऊन त्यांना अत्यानंद झाला व नळ, नीळ, जांबवंत, अंगदादि सर्व वानर वीर, प्राणसंकटांतून रक्षण केल्याबद्दल हनुमंताची मुक्तकंठांनी स्तुति करू लागले.

सर्व वानर सावध होऊन समोरील दृश्य पहाताच अवाक् झाले. कारण त्या बिळातील सर्व प्राकार संपूर्ण सुवर्णमंडित होते. वर-खाली सर्वत्र सुवर्णमय रचना केलेली होती! तेथील पशुपक्षीही सुवर्णमय होते. ते बीळ धनधान्य व स्वच्छ जलाने परिपूर्ण असलेले पाहून वानरमंडळींना अत्यानंद तर झालाच; परंतु हनुमंताच्या सामर्थ्याविषयी ते आश्चर्यचकित झाले. पण एवढ्या ऐश्वर्यसंपन्न बिळात माणूस मात्र एकही दिसत नव्हता! त्यामुळे कोणी दृष्टीस पडते का याचा शोध हनुमंत घेत असता अकस्मात एक तेजःपुंज असलेली तापसी कुमारिका एका मंदिरात बसलेली त्याच्या दृष्टीस पडली. पुढे होऊन मारुतीने तिला प्रश्न केला की “तू कोण आहेस आणि या विवराची कथा काय आहे? याचा स्वामी कोण? तो येथे का दिसत नाही? व तू या बिळात कशी प्राप्त झालीस? आम्ही सर्वजण तुझ्याकडे अतिथि आलो असून तू आमचे स्वागत कर.” हे प्रश्न ऐकताच ती तापसी चकित झाली. कारण यक्ष-राक्षस, देव-दानव यांनाही या विवरात येता येत नाही इतके हे गुप्त असताना हे वानर आत कसे काय येऊ शकले? या शंकेने ती तापसीच हनुमंताला विचारते की “तुम्ही रामभक्त आहात का? कारण रामभक्तांशिवाय या बिळात कोणी येऊच शकत नाही.” असे विचारून ती मारुतीला म्हणाली की “तुम्ही सर्वजण निःसीम रामभक्त आहात. रामस्मरणाने आपण सामर्थ्यशाली झाल्यामुळेच या विवरात येऊ शकलात. म्हणून मीच तुमची सर्वांची दासी आहे.” असे म्हणून अश्रुपूर्ण नयनांनी तिने मारुतीलाच लोटांगण घालून त्याला वंदन केले व त्याच्या अतूट रामभक्तीची फार प्रशंसा केली.

त्या विवराचा मूळ वृत्तांत हनुमंताने त्या

तापसीला विचारला. त्याला अनुसरून त्या तापसीने त्या प्रश्नांची उत्तरे सांगण्यासाठी मूळ कथाभाग हनुमंताला सांगितला. (हा कथाभाग अध्याय १६ मध्ये ओवी ३३ पासून ६५ ओवीपर्यंत मुळातूनच वाचकांनी पहावा.)

सर्व कथाभाग साद्यंत सांगून त्या तापसीने हनुमंताला लोटांगण घातले व ती म्हणाली की, हे बरोबर आलेले सर्व वानर क्षुधातृषा यामुळे व्याकुळ झालेले दिसतात. तरी त्यांनी या भागांतील वृक्षांच्या फळांचे यथेच्छ भक्षण करून वर स्वादिष्ट जल प्राशन करावे. हे तापसीचे बोलणे ऐकून मारुतीने तिला सांगितले की “शक्तिहीन वानरांना भक्षण करण्यासाठी तू स्वतः फळे आणून दे व त्यांचे प्राण वाचव” असे मारुतीने तापसीला सांगताच त्या तापसीने त्या वानरांची श्रद्धेने विधियुक्त पूजा केली आणि सुवर्णमय तबकातून, ज्याला जी जी आवडतील ती रसपरिपूर्ण फळे-मुळे देऊन वर सुगंधयुक्त पाणी पिण्यासाठी दिले. फार दिवसांचे व्याकुळलेले ते वानर! ती फळे यथेच्छ खाऊन त्यांनी तृप्तीचा ठेकरही दिला.

आकंठ होईपर्यंत फळे खाण्यासाठी मिळताच त्या सर्व वानरांचे बळ पूर्वापेक्षाही शतपटीने वाढले व त्या सर्वांनी सीतेच्या शोधासाठी उत्साहाने पुनश्च जाण्याची तयारी दर्शवून मारुतीकडे आज्ञा मागितली. परंतु त्या विवरातून बाहेर पडताना त्यांना दक्षिणदिशा कोणती हे कळेना, त्यामुळे सीतेच्या शोधासाठी बाहेर जावे कसे? असे ते चिंतेत पडले. ते पाहून त्या तापसीने अशा दुष्कर विवरात येण्याचे प्रयोजन हनुमंताला विचारले. हनुमंतानेही रावणाने सीतेला पळवून नेल्याचे सांगून राम-सुग्रीव मैत्री निवेदन केली. सुग्रीवाने रामकार्यार्थ सीतेच्या शोधासाठी सर्व दिशांना वानर पाठवले असून आम्हांला

दक्षिण दिशेला शोध घेण्यासाठी पाठवले आहे, असेही तिला सांगितले. “परंतु या बिळात प्रवेश केल्यानंतर आता आम्हांला सीताशुद्धीसाठी दक्षिणेचा मार्ग दाखव.” असे हनुमंताने तापसीला विनविले असता तिने कृपापूर्ण होऊन दक्षिण दिशेचा मार्ग दाखविण्याचे मान्य केले. ‘आपण रामभक्त असल्यामुळे मी आपली सर्व सेवा करीन’ असे सांगून तिने सर्व वानरांना क्षणभर डोळे बंद करण्यास सांगितले. एका क्षणानंतर सर्वांनी डोळे उघडून समोर पाहिले तो विशाल समुद्र! समोर प्रचंड लाटांनी गर्जना करणारा तो समुद्र पहाताच सर्व वानर चकित झाले. इतके अलौकिक सामर्थ्य असलेली ती तापसी पहातात तों ती व हेममय बीळही अकस्मात् अदृश्य झालेले दिसले! रामनामस्मरणाने सर्व वानर एका घोर संकटांतून मुक्त झाले; आणि सीतेच्या शोधासाठी एकाएकी समुद्रतीरावर प्राप्त झाले!

सीताशुद्धीसाठी दक्षिणदिशेला वानर-वीरांसमोर आता नवीनच संकट उभे राहिले होते. ओलांडून जाण्यास अत्यंत अशक्य असा शतयोजने विस्तीर्ण असलेला विशाल सागर त्यांच्यासमोर आ वासून उभा होता. त्यामुळे तर ते हतबुद्ध झाले! शिवाय सुग्रीवाने दिलेली एक महिन्याची मुदत संपली होती. त्यामुळे एकीकडे राजा सुग्रीवाच्या आज्ञेचे उल्लंघन झाले म्हणून तो दंड करणार ही भीति व दुसरीकडे सीतेचा शोध घेण्याबाबत त्यांची झालेली घोर निराशा! त्यातून जमीन होती तोपर्यंत ते सर्वत्र जाऊ तरी शकत होते. आता समोर रौद्रस्वरूप समुद्र! त्यामुळे त्या वीरांची गतिच कुंठीत झाली; व निराश होऊन आपले काळे तोंड किष्किंधेला नेण्यापेक्षा समुद्रतीरावरच बसून प्रायोपवेशन करून

प्राणत्याग करावा असे सर्वांनी ठरवून त्याप्रमाणे ते प्रायोपवेशनास बसले!

कुशासनावर प्रायोपवेशनासाठी सर्व वानरमंडळी बसली असता जटायूचा बंधु संपातीने त्यांना पाहिले. समुद्रतीरावर जे जे येतील त्यांचे भक्षण करणे हा संपातीचा नेहमीचा उदरनिर्वाहाचा मार्ग होता. त्या वानरसैन्याला पाहून तो मनातून संतुष्ट झाला. परंतु इतर प्राणी जसे संपातीचे विक्राळ स्वरूप पाहूनच घाबरून प्राणान्त ओढवून घेत असत तसे हे वानर काही त्याला पाहून भयभीत झाले नाहीत. त्यामुळे संपातीला फार आश्चर्य वाटले. वानरांच्या मुखांतून रामनामस्मरण ऐकून त्याने रामांची माहिती विचारली. परंतु अंगदाने “आम्हाला तू लवकर भक्षण करावे” असे सुचविले. तरीही संपाती त्यांना भक्षण न करता “रामनामस्मरणाने आपला विचार बदलला असून आपल्याला भक्षण करण्याचे धाडस होत नाही” असे सांगून संपातीने रामांचा व वानरांचा संबंध काय? असे वानरांना विचारले. आणि “आपण रामभक्त असल्यामुळे आपल्याविषयी माझ्या मनात नितांत प्रेम उत्पन्न झाल्यामुळे मी आपली प्रेमाने सेवा करू इच्छितो. आपण ज्या कामासाठी येथे आला ते मी तत्परतेने पूर्ण करीन.” असेही आश्वासन त्या सर्व वानरांना संपातीने दिले. संपातीचे आश्वासन ऐकून वानरांना आनंद तर झालाच शिवाय रामनामस्मरणामुळे संपाति आपणास भक्षण करू शकला नाही याबद्दल त्यांना आश्चर्यही वाटले. हनुमंताने विचारल्यावरून संपातीने आपली पूर्वपीठिका सविस्तरपणे त्याला सांगितली.

कश्यपकुलोत्पन्न व सूर्याचा सारथि अरुण याचे दोन पुत्र, एक जटायू व दुसरा मी संपाति. एकदा आम्ही बंधूंनी सूर्याच्या चरणांना स्पर्श

करण्याची आपसात पैज लावली; आणि त्याप्रमाणे आम्ही दोघांनी सूर्याच्या दिशेने झेप घेतली. स्वतःच्या पंखाच्या विलक्षण सामर्थ्याने परस्परांच्या पुढे जाण्याचा सतत प्रयत्न करीत असतां, भर मध्यान्हीच्या सूर्याच्या प्रखर तापाने, जटायू होरपळून कासावीस झाला; आणि तो माझ्या मार्गे पडला. त्यामुळे मला अधिकच गर्व चढला. गर्वाच्या धुंदीत सूर्याजवळून जाताना सूर्याने माझे पंखच जाळून भस्म करून टाकले. माझ्या खाली जटायू असल्यामुळे जटायूचे पंख भस्मसात झाले नाहीत. माझे पंख दग्ध झाल्यामुळे मी असहाय्य झालो व मी दुःखाने मोठ्याने आरोळी ठोकली. ती करुण किंकाळी ऐकून आमचा पिता अरुण कळवळला व त्याने सूर्याची प्रार्थना केली. सूर्याने अरुणाला उत्तर दिले की “जो माझ्याशी नम्र होऊन राहतो त्याला माझ्यापासून ताप होत नाही; परंतु गर्वमदाने ताठ होऊन जे माझ्याजवळ येऊ इच्छितात त्यांचे मी भस्म करून टाकतो. हे दोघे केवळ तुझेच पुत्र होते म्हणूनच वाचले. परंतु तरीही तुझ्या पुत्रांचा उद्धार होण्यासाठी मी वरदान देतो. रावण सीतेला आश्रमांतून कपटाने पळवून नेत असता जटायू रावणाशी युद्ध करील. त्यावेळी तो मरणोन्मुख झाल्यावर श्रीरामांच्या स्पर्शाने जटायूचा उद्धार होईल. रामभक्तांच्या संगतीत रामनामस्मरण ऐकल्याने संपातीला पुनः पंख निर्माण होतील व त्याचा देहाभिमान गळून जाऊन त्याचा उद्धार होईल.”

हा सर्व वृत्तांत त्या वानरांना सांगून संपातीने हनुमंताला जटायूची माहिती विचारली. संपातीच्या प्रश्नावरून मारुतीने जटायू-रावणाचे साद्यंत वृत्त त्यावेळी संपातीला निवेदन केले. “जटायूचा उद्धार करून राम वालीचा वध करून सुग्रीवाशी सीताशोधासाठी सख्य करितात व

सुग्रीवाच्या आज्ञेवरूनच आम्ही सर्व वानर दक्षिणदिशेला तिचा शोध घेण्यासाठी येथे आलो आहोत. सुग्रीवाने एक महिन्याची मुदत दिलेली होती. ती मुदत आता टळून गेली, व सीतेचा शोधही लागला नाही, त्यामुळे आम्ही सर्व लाजेने निराश होऊन प्राणत्यागासाठी समुद्रतीरावर बसलो आहोत.”

हे हनुमंताचे वृत्त ऐकताच संपातीने त्याला लोटांगण घालून, वानरांनी प्राणत्याग करू नये असे विनविले व सीतेचा शोध घेण्याचा योग्य मार्ग मी तुम्हाला सांगेन, त्याप्रमाणे केले असता तुम्हाला सीतेचा शोध लागेल, तरी निराश होऊ नका. माझा देहाभिमान दूर करून माझा उद्धार करणारे तुम्ही सर्व रामभक्त आहात; त्यामुळे मी तुमचा चरणसेवक आहे,” असे सांगून, “सीता शतयोजने विस्तीर्ण असलेल्या समुद्राच्या पलीकडे असलेल्या लंकेतील अशोकवनात आहे. सीता त्या अशोकवनात मुखाने नित्य रामस्मरण करीत बसलेली माझ्या दृष्टीला येथून दिसत आहे. जर मला पंख असते, तर लंकाधीश रावणाला ठार करून रामांसाठी सीतेला त्यांच्याजवळ आणून दिली असती.” हनुमंताजवळ सीतेविषयीची निश्चित माहिती संपातीने सांगितली.

इतके सांगितल्यानंतर, सूर्याने वर दिल्याप्रमाणे रामभक्तांचा सत्समागम घडल्यामुळे संपातीला तत्काळ पुनश्च दोनही पंख निर्माण झाले; आणि तो निराभिमान होऊन त्याचा उद्धार झाला.

अगदी बिकट अवस्थेत असताना संपातीच्या सांगण्यावरून ‘सीता नेमकी कोठे आहे’ हे कळल्यामुळे वानरांना श्रमसाफल्यचा अपार आनंद झाला. आता सर्व वानरांसमोर

समुद्र पार करण्याचा बिकट प्रश्न उभा राहिला. दक्षिणेकडे गेलेल्या वानरसैन्यांत अतुलपराक्रमी असे उद्भट महावीर अंगदाबरोबर आलेले होते. त्या सर्वांना पाचारून अंगदाने शतयोजने समुद्र पार करून जाण्याविषयी विचारले. गज, गवाक्ष, शरभ, वृषभ, गंधमादन, नळ, नीळ, जांबवंत आणि अंगद यांनी आपले सामर्थ्य किती आहे ते सांगितले. परंतु त्यापैकी कोणीही शंभर योजने विस्तीर्ण असलेला समुद्र उड्डाण करून पार करण्यास समर्थ ॥ नव्हता. जन्मल्याबरोबर बाळपणीच राहूचे गर्वहरण करून सूर्याला ग्रासणाऱ्या अतुलपराक्रमी, हनुमंताची जांबवंताने मुक्तकंठाने स्तुति केली. ती स्तुति ऐकून प्रसन्न झालेल्या हनुमंताने आनंदातिशयाने आपले पुच्छ भूमीवर जोराने आपटले आणि तो म्हणाला, “शंभर योजने उड्डाण करून जाणे म्हणजे ती माझी पायवाटच आहे. मी क्षणार्धात समुद्रपार करून रावणाला माझ्या शक्तीने संत्रस्त करीन; आणि रामांच्या सुखासाठी सीतेला घेऊनही येईन. पण, आम्हाला फक्त सीतेचा शोध घेण्याचीच आज्ञा आहे, त्यामुळे रामांच्या अनुज्ञेशिवाय रावणाच्या ताब्यातून सीतेला रामांजवळ आणली तर त्यांना निश्चितपणे राग येईल. म्हणून, समुद्र पार करून मी लंकेमध्ये जातो; आणि रावणइंद्रजितादि राक्षसांना त्रस्त करून सीतेला अशोकवनात भेटून तिची माहिती घेऊन परत येतो. आपण कोणतीही काळजी करू नये.” हे हनुमंताचे स्वसामर्थ्याबद्दलचे आत्मविश्वासपूर्ण उद्गार ऐकताच सर्व वानरांना परमानंद झाला व त्यांनी एकच जल्लोष केला. मारुतीच्या मुखांत रामनामांकित मुद्रिका होतीच, त्याच्या हृदयमंदिरात राम स्वतः होते, त्यामुळे समुद्र उल्लंघन करण्यासाठी मारुती

अतिशय उत्साहित झाला होता. हा हा म्हणता मारुतीने आपले शरीर एवढे प्रचंड केले की, ते पाहून यमरुद्रांनाही भीति वाटावी! हनुमंताने आपले पुच्छ जोराने भूमीवर आपटताच सर्व पृथ्वी दोलाचलित झाली, सृष्टि कंपायमान झाली, सर्वत्र हलकल्लोळ उडाला! उड्डाण करताना हनुमंतांनी पायाने पर्वत खाली दडपल्यामुळे पर्वत भूमीत रुतून बसला व परिणामतः पाताळातील सर्प दडपले गेले!

हनुमंताचे समुद्रलंघनाचे लोकविलक्षण कौतुक पाहण्यासाठी ब्रह्मादिक समस्त देव, सिद्ध, गुह्य, गंधर्व तसेच, उमा, रमा, सावित्री इत्यादि देवस्त्रिया वगैरे सर्वांच्या विमानांनी आकाशात एकच गर्दी केली! निस्सीम तेजस्वी हनुमंताने रामकार्यार्थ उड्डाण करताच त्याची ती दिव्य शक्ति पाहून समस्त सुरवर भयचकित झाले, वायूची गति खुंटली. सागर खवळून गेल्यामुळे आतील जलचर परस्परांना ग्रासू लागले, सूर्य-चंद्र आणि समस्त ग्रहनक्षत्रे हनुमंताच्या प्रभंजनशक्तीपुढे आणि दिव्यदाहक तेजापुढे हतप्रभ झाले, झांकोळून गेले!

हनुमंत विशाल सागरावरून त्वरेने प्रयाण करीत असता मध्यंतरी त्यास विश्रांति मिळावी म्हणून सागराने मैनाक पर्वताला, “पाण्याबाहेर येऊन मारुतीला विश्रांति द्यावी” अशी आज्ञा केली. रामकार्यासाठी निघालेल्या मारुतीला मदत केल्याने राम संतुष्ट होतील असे मैनाक पर्वताला सांगताच, अत्यंत उत्साहाने मैनाक पर्वत मारुतीच्या साहाय्यासाठी सागरातून वर आला. हनुमंताने आपल्या शिखरावर येऊन विश्रांति घ्यावी म्हणून मैनाक पर्वत उंचच उंच वाढला, परंतु मार्गात नव्यानेच निर्माण झालेला पर्वत पाहताच मारुती त्याच्यावर विश्रांति घेण्याऐवजी अधिकच उंचावरून उड्डाण करू

लागला! अशी परस्परांची उंच होण्याची स्पर्धा शतपटीने वाढली, तरीही मैनाद्रीच्या उंचीपेक्षाही उंचीवरून मारुतीने उड्डाण सुरू केले. त्यामुळे हनुमंताच्या चरणस्पर्शासाठी व रामसेवेसाठी सहभागी व्हावे म्हणून तळमळणारा मैनाद्री मनातून खिन्न झाला; व हनुमंताची प्रार्थना करून त्याने चरणस्पर्श तरी करावा अशी विनंती केली. मैनाकाने दीन वाणीने केलेली प्रार्थना ऐकून त्याला पावन करण्यासाठी हनुमंताने त्याला आपल्या अंगुलीने फक्त स्पर्श केला. अंगुलीस्पर्श होताच स्पशानिच तो प्रचंड मैनाक पर्वत तत्काळ समुद्रतळी जाऊन बसला. अशा तऱ्हेचा अलौकिक चमत्कार करून हनुमंत समुद्र उल्लंघन करण्यासाठी पुढे निघताच, त्याच्या बळाची कसोटी पाहण्यासाठी देव हनुमंताच्या मार्गात नानातऱ्हेचीं विघ्ने निर्माण करू लागले.

देवांनी दानवांची माता दनुनामक सुरसा राक्षसीला मारुतीच्या मार्गात विघ्न निर्माण करण्यासाठी पाठविले. त्याप्रमाणे समुद्राचा आश्रय घेऊन आपले अक्राळविक्राळ मुख पसरून मारुतीला गिळण्यासाठी ती धांवून गेली. तेव्हा तिच्या मुखापेक्षा मारुती एक योजन अधिक मोठा झाला! असे करता करता सुरसा राक्षसीने आपले मुख शंभर योजने पसरिले, पण या वेळी मारुतीने युक्ति करून तिच्या तावडीतून आपली सुटका करून घेतली. सुरसेने शंभर योजने मुख विस्तीर्ण करिताच एका क्षणात मारुती अंगठ्याइतका लहान झाला आणि त्याने तिच्या मुखात प्रवेश केला! देवांना वाटले, सुरसेनेच मारुतीला गिळून टाकले: आता आपल्यावर रामांचा कोप होईल, अशा कल्पनेने त्यांची पाचावर धारण बसली. तिच्या मुखांत प्रवेश केल्यावर ती राक्षसी म्हणजे कश्यपपत्नी दानवांची माता दनु

आहे हे हनुमंताच्या लक्षात आले. शिवाय आपला पिता वायु याची दनू ही सापत्न माता आहे म्हणून त्या सुरसा राक्षसीचा वध करू नये असे ठरवून हनुमंताने तिच्या कानावाटे बाहेर प्रवेश करून घेतला. हनुमंताने आपल्या मुखांत प्रवेश करिताच सुरसा राक्षसी आनंदाने जिभल्या चाटू लागली. परंतु हनुमंताने कानावाटे सुटका करून घेतल्यामुळे तिची घोर निराशा झाली; आणि देवांनीही हनुमंताच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेबद्दल त्यावर पुष्पवृष्टी करून त्याचा जयजयकार केला.

हनुमंताने आपल्या बुद्धिचातुर्याने तिचा घात न करता सुटका करून घेतली म्हणून सुरसा राक्षसीने त्याला आशीर्वाद दिला “तुझ्याकडूनच सीतेचा शोध लागेल व राम-सीता संयोग होऊन सृष्टीवर रामराज्य नांदेल.”

सुरसा राक्षसीचा आशीर्वाद घेऊन हनुमंत लंकेकडे जाण्यासाठी पुढे निघाला. परंतु मार्गात सिंहिका नावाची एक राक्षसी मारुतीला गिळण्यासाठी समोर येऊन ठाकली. शंकरांच्या वरामुळे, प्राण्यांची छाया ग्रहण करून ती प्राण्यांचे भक्षण करीत असे. समुद्रावरून उड्डाण करीत असताना समुद्रावर पडलेली त्याची छाया सिंहिकेने ग्रहण केली. त्याबरोबर हनुमंताची गतिच खुंटून गेली! त्यामुळे कासावीस झालेल्या हनुमंताने रामस्मरण करून सर्व दिशांकडे निरीक्षण केले असता पाण्यामध्ये त्याला छायाग्रही सिंहिका राक्षसी दिसली. समुद्रामध्ये असलेले हे नेहमीचे विघ्न कायमचे दूर करण्यासाठी हनुमंताने तिचा घात करण्याचे ठरविले. सिंहिका राक्षसी त्याला भक्षण करण्यासाठी आपले अतिविशाल मुख पसरून

समोर येताच मारुतीने तिच्या मुखात उडी घातली व तिच्या उदरात प्रवेश करून नखाने तिचे काळीज फाडून तिचा घात केला!

अशा तऱ्हेचा अलौकिक पराक्रम करून हनुमंताने सिंहिका राक्षसीचा वध केला म्हणून इंद्रब्रह्मशंकरादिकांनी त्याची मुक्तकंठाने स्तुति केली. सिंहिकेचे विदारण करून मारुती समुद्र उल्लंघन करून पलीकडे असलेल्या पडलंकेच्या राज्यात पोचला. त्या राज्यावर रावणाची भगिनी आणि घर्घर राक्षसाची पत्नी क्रौंचा हिचे स्वामित्व होते. एकदा रावण व इंद्र यांच्या घनघोर युद्धात रावणाला साहाय्य करण्यासाठी घर्घराने इंद्रांशी युद्ध केले, तेव्हा इंद्राने आपल्या वज्रप्रहाराने घर्घराचा वध केला. आपल्या साहाय्यासाठी घर्घराने रणभूमीवर देह ठेविला म्हणून आदराने रावणाने घर्घरपत्नी क्रौंचा हिला पडलंकेचे राज्य अर्पण केले; व तिच्या सेवेसाठी चौदा हजार राक्षसींना तिच्या पदरी ठेविले.

हनुमंताने पडलंकेजवळ उडी मारताच ती संबंध नगरी भूकंप झाल्यासारखी डळमळून गेली. सीतेला रावणाने पळवून लंकेत आणून ठेविल्यापासून अशा तऱ्हेचे उत्पात लंकेत सुरू झालेले होते. हनुमंताच्या प्रचंड उडीमुळे पडलंकेतील नरनारींची एकच गाळण उडाली! उडीमुळे निर्माण झालेल्या भयंकर धक्क्यामुळे सर्व राक्षसी वेगाने धांवत बाहेर आल्या व हनुमंताला पाहताच त्यांनी चारी बाजूंनी हनुमंताला वेढून टाकिले; व त्याला बांधून क्रौंचेजवळ त्या राक्षसी घेऊन आल्या. यावेळी हनुमंताने अगदीच सामान्यरूप धारण केलेले होते. त्याचा घात करून त्याचे भक्षण करण्यासाठी क्रौंचा राक्षसीने हातात शस्त्र

घेतले; परंतु हनुमंत म्हणाला, “माझ्या शरीरात रक्तमांस नसल्यामुळे शस्त्रप्रहार करून तुझा काहीच फायदा होणार नाही: म्हणून तसे न करता माझ्या सगळ्या देहालाच तू एकदम गिळून टाक.” हे मारुतीचे म्हणणे तिला पटले, व तिने त्याला भक्षण करण्यासाठी मुख पसरताच मारुती त्यात शिरला; व आत शिरून तिचे काळीज पकडले; आणि आपले पुच्छ तिच्या कंठात घातले ! त्याबरोबर तिचा प्राण कासावीस होऊ लागला. प्रथमतः अगदी लहान दिसणारा हा वानर तिच्या उदरात जाताच अतिविशाल झाला, तोंडावाटे बाहेर पडणारे मारुतीचे पुच्छ हजारो राक्षसींनी ओढूनही बाहेर येईना. त्यातच हनुमंत तिचे काळीज घेऊन बाहेर पडला ! त्याबरोबर तत्काळ ती प्रचंड क्रौंचा राक्षसी धाडकन भूमीवर कोसळली व तिचे प्राणोत्क्रमण झाले. आपल्या शेषटीच्या तडाख्याने हनुमंताने त्या सर्व चौदा हजार राक्षसींना समुद्रांत बुडवून टाकिले ! (ही पडलंकेची कथा मूळ कालिका खंडांत आलेली आहे.) सर्व राक्षसींचा संहार झाल्यानंतर फक्त एकच वृद्ध स्त्री त्या पडलंकेमध्ये जिवंत राहिली होती. “मी विचारलेली माहिती तू मला दिली नाहीस तर तुझीही इतरांप्रमाणेच स्थिति होईल.” अशी धमकी हनुमंताने तिला दिली. त्यामुळे, सुवर्ण कळसांनी युक्त अशी रावणाची लंका मागेच राहिली आहे, अशी त्या वृद्धेने त्यास माहिती दिली. ती माहिती मिळताच

हनुमंताने तेथून मागे असलेल्या लंकेकडे दृष्टि टाकून तिकडे वेगाने उड्डाण केले.

हनुमंताने लंकेत उड्डाण करून प्रथम आपल्या शेषटीच्या एक तडाख्यातच रावणाचा विजयध्वज भंगून टाकला ! लंकेतील नागरिकांसमोर रावणाचा विजयध्वज उपटून पडलेला दिसताच सर्व राक्षसांमध्ये एकच आकांत उडाला. “रावणाने रामांची पत्नी अपहरण करून लंकेत आणल्यापासून लंकेमध्ये नानातऱ्हेचीं विघ्ने निर्माण झाली आहेत. भूकंप, त्यासारखे उत्पात या अनर्थावह घटनांमुळे, व परस्त्रीशी रममाण होऊ इच्छिणाऱ्या अधर्मशील रावणामुळे आम्हांला विजयाची शाश्वती दिसत नाही. अशा वागण्यानेच रावण आपल्यावर मरण ओढवून घेणार आहे” असे सर्व राक्षस आपापसात म्हणू लागले. या गोष्टी हनुमंताच्या कानावर जाताच त्याला तो शकुनच वाटला !

ह्या नंतर मारुतीने नानातऱ्हेचीं मायावीरूपें धारण करून सीतेचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. रावणाचा विजयध्वज भंगून टाकल्यावर सीतेचा शोध घेण्यासाठी हनुमंत केतकी वनात प्रविष्ट झाला.

करोनि पडलंकेची झाडी ।

आता लंकेसी आली धाडी ॥

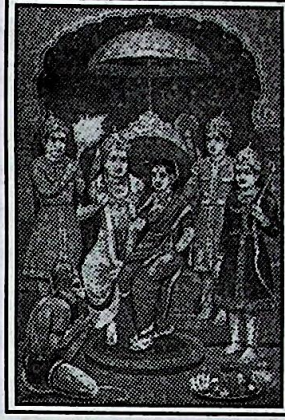
मारोनि राक्षसांच्या कोडी ।

सीता धडफुडीं शोधीन ॥

- अशी प्रतिज्ञा करून हनुमंताने सीताशोधार्थ काय काय लीला केली ते पुढील “सुंदरकांडात” दिसेलच.

॥ श्रीएकनाथकृत भावार्थरामायणातील किष्किंधाकांडाची ही रामकथा संपूर्ण झाली ॥

॥ श्रीसद्गुरवे रामचंद्राय नमः ॥

श्रीएकनाथ महाराजकृत

॥ श्रीभावार्थरामायण ॥

॥ किष्किंधाकांड ॥

अध्याय पहिला

॥ श्रीगणाधिपतये नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ॥

श्रीराम - हनुमंत भेट

आदित्यान्यसागरे दशरथः स्वातीजलं निर्मलं
कौसल्याजठराख्यशुक्तिपुटके श्रीराममुक्ताफलम्।
तन्नीलं हृदये हरेण पदकं सम्यग्धृतं सूज्वलं
सच्छत्रं स्मरणेन शंकसमं प्राप्नोति भाग्यं जनः ॥१॥
सच्चिदानंदरूपाय जनार्दनस्वरूपिणे।
स्वप्रकाशाय शुद्धाय आचार्याय नमो नमः ॥२॥
मायातीताय नित्याय मायागुणप्रकाशिने।
व्यक्ताव्यक्तस्वरूपाय आचार्याय नमो नमः ॥३॥

श्रीएकनाथांचे आत्मनिवेदन:- अरण्यकांडा
झालें निरूपण^१। श्रीरामें केलें संपूर्ण। आतां

किष्किंधाकांड कथन। श्रीरघुनंदन स्वयें वदवी
॥१॥ माझ्या अंगीं मूर्खपण। त्या मजकरवीं
रामायण। श्रीराम वदवी आपण। निग्रहूनि^२
निजबळें ॥२॥ सांडोनि रामकथा लेखन।
मजकरितां गमनागमन। मार्गी श्रीराम रामायण।
स्वयें संपूर्ण प्रकाशी ॥३॥ करूं बैसतां भोजन।
ग्रासोग्रासीं स्मरे रघुनंदन। मार्गे घालूनि जेवण।
राम रामायण स्वयें वदवी ॥४॥ पाहों जातां
निजस्वभावीं। श्रीराम रामायण स्वयें वदवी।
ओंवीचढीत दाउनी ओंवी। कथा वदवी श्रीराम
॥५॥ बोलों जातां फुकट काहणी। तेचि
रामकथा होय वाणी। वाचा खिळली^३
रामायणी। वचनावचनीं श्रीराम ॥६॥ निजलों
असतां स्वर्णी पूर्ण। श्रीराम दाखवी रामायण।

१ विवरण, कथन, २ भाग पडून, ३ व्यास झाली.

आपुलें गुहानिरूपण। सांगे आपण बोलोनी
॥७॥ केलें असतां^१ सुषुप्तिशयन^२। श्रीराम
थापटी पाठी आपण। म्हणे लिहीं वेगीं रामायण।
वृथा निजोन लाभ कायी॥८॥ रामायण
लिहावयासाठीं। श्रीरामें पुरविली पाठी। श्रीराम
संचरोनि पोटीं। दाटोदाटीं^३ लिहवीत॥९॥ मी
तंव निजनिद्रा डुल्लत। ग्रंथ लिहविता श्रीरघुनाथ।
माझ्या कवित्वाचा इत्यर्थ। कर्ता समर्थ श्रीराम
॥१०॥ काय नेणों श्रीरघुनाथा। माझी आवडे
मन्हाठी कथा। बळात्कारें होय वदविता। न
करितां राहों नेदी॥११॥

पूर्वीचें कथानुसंधान, शबरीचा उद्धार करून
श्रीराम-लक्ष्मण किष्किंधेकडे निघाले:- ते
पूर्वकथानुसंधान। करूनि शबरीउद्धारण।
किष्किंधेसी राम लक्ष्मण। दोघे जण
चालिले॥१२॥

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ।
वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शंकितोऽभवत्॥४॥
उद्दिग्धहृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन्।
न व्यतिष्ठत् कस्मिंश्चिद्देशे वानस्पृगवः॥५॥
नैव चक्रे मनः स्थातुं वीक्ष्यमाणौ महाबलौ।
कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद् ह ॥६॥

रामलक्ष्मणांना सशस्त्र आलेले पाहून, त्यांना
आपल्याला मारण्यासाठी वालीनेच पाठविलें
असावें असा सुग्रीवाचा गैरसमज, त्यामुळे
घाबरून तो गुहेंत लपतो:- क्रमोनियां^३ दुर्धर वन।
वीर धीर ते दोघे जण। धेवोनियां धुन्यबाण।
श्रीराम लक्ष्मण पातले॥१३॥ इंद्रादि देवां हें
दुर्गम वन। येथें पायीं आले दोघे जण। सुग्रीव
म्हणे आपण। योद्धे दारुण हे दोघे॥१४॥
आम्हां कपीं^४ देखती। मनुष्ये चळचळां
कांपती। हे निःशंक आम्हां सन्मुख येती। दुर्धर
शक्ति या दोघां॥१५॥ मज मारावया जाण।

वाळीनें आणिले दोघे जाण। तापसवेषें दोघें
जण। मारेकरी पूर्ण हे माझे॥१६॥ ऐसें बोलोनि
प्रधानांप्रती। सुग्रीव भयभीत चित्तीं। येथील
सांडावी शीघ्र वस्ती। शीघ्रगतीं पळावें॥१७॥

ततः सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ।
जम्बुगिरिस्तटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम्॥७॥
ते क्षिप्रमभिगम्याथ यूथपा यूथषर्षभम्।
हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे॥८॥
एवमेकायनगताः प्लवमाना गिरेर्गिरिम्।
प्रकंपयंतो वेगेन गिरीणां शिखराणि च॥९॥

ऐसें सुग्रीव बोलोन। दृष्टीं देखतां राम
लक्ष्मण। वेगीं करोनि उड्डाण। पळे आपण
गिरगव्हरीं॥१८॥ सुग्रीवासवें चौघे प्रधान।
आणिक वानर लहानसान। अवघे सवेग
पलायमान। वनें उपवनें लंघिती॥१९॥ एक
रिघाले गिरिकंदरीं। एक पळाले पर्वतशिखरीं।
श्रीराम देखोनि धनुर्धारी। आनाना^५ परी वानरां
॥२०॥ सबळ वानरांच्या उड्डाणीं। वृक्ष पडती
उन्मळोनी^६। पर्वतकडे पडती धरणीं। महापळणी
वानरां॥२१॥ सुग्रीव राजा पै आपण। गुहेसीं
रामभयें बैसोन। तेथें आले चौघे प्रधान। कोण
कोण ते ऐका॥२२॥ नळ नीळ जांबवंत। चौथा
प्रधान हनुमंत। जो कां सबळ बळें विख्यात। तो
स्वयें पुसत सुग्रीवा॥२३॥ तूं राजा सबळ सृष्टीं।
दोघे मनुष्य देखोनि दृष्टीं। कां पळालासी
उठाउठीं^७। त्या भयाची गोष्टी मज सांगे॥२४॥
सुग्रीव म्हणे हें वन दुर्धर। रिघों न शक्ती
सुरासुर। येथें पायीं आले दोघे वीर। धनुर्धर
महाबळी॥२५॥ वेढिलें चीरकृष्णाजिनांबर।
तापसवेषी अति सुंदर। त्यांपासीं कैसे चाप शर।
मारेकर वाळीचे॥२६॥ मज मारावयासाठीं।
वाळीनें आणिले हे कपटी। तें भय धेवोनियां
पोटीं। उठाउठीं पळालों॥२७॥ त्यांची होतां

१ गाढ झापेत असता, २ त्वरेने, ३ चालून जाऊन, ४ वानरांना, ५ पर्वताच्या गुहेत, ६ वेगवेगळ्या तऱ्हा, रीति, ७ उपळून,
८ ताबडतोब.

आठवण। माझे जावों पाहती प्राण। तेणें भयें पलायमान। हें सत्य जाण हनुमंता॥२८॥ आणिक एक हनुमंता जाण। वाळीस असे शापवचन। ऋष्यमूकपर्वतीं करितां गमन। पावसी मरण निश्चयेंसी॥२९॥ दोघे वीर देखतां दृष्टीं। धैर्य न धरवे माझ्या पोटीं। बळें सांडवली सृष्टी। उठाउठीं पळालों॥३०॥ म्हणोनि हे साहाकारी^१। दोघे आणिले धनुर्धारी। निर्भय येताती देखोनि उदरीं। भय निर्धारिं वाटत॥३१॥

हें कारण समजल्यावर हनुमंताला आश्चर्य:- त्यांची होतां आठवण। जाऊं पाहे माझा प्राणी तेणें भयें पलायन। सत्यवचन हनुमंता॥३२॥ ऐकोनि सुग्रीवाचें वचन। हनुमंत हांसिन्नला आपण। मी मंत्री असतां बळवान। भय कोणा तुज राया॥३३॥ जरी तूं मज आज्ञा देसी। तरी मी जाईन त्या दोघांपासीं। समूळ आणीन वृत्तांतासी। कोणे कार्यासी येथें आले॥३४॥

त्यांचें वृत्त आणण्यासाठीं हनुमंताला सुग्रीवाची संमति:- ऐसें बोलतां हनुमंत। संतोषला वानरनाथ^२। त्या दोघांचा निजवृत्तांत। मज साद्यंत सांगावा॥३५॥ दोघे धनुवडि संपूर्ण। तुज मारितील विंधोन बाण। आपला वांचवोनियां प्राण। वृत्तांत संपूर्ण आणावा॥३६॥ ते तूं म्हणसी साधारण। महायोद्धे अति निपुण। त्यांची ऐकिली म्यां आंगवण। सावधान अवधारीं॥३७॥ ताटका सुबाहु मारिले पूर्ण। मारीच मारिला विंधोनि बाण। त्रिशिरा आणि खर दूषण। घेतला प्राण विराधाचा॥३८॥ तिहीं मिळोनि दोघीं जणीं। कबंध मारिला अर्धक्षणीं। मी पळालों त्यांसी देखोनि। दुर्धर दोन महावीर॥३९॥

फार सावधपणें राहून माहिती आण असे सुग्रीवाचे सांगणे, हनुमंताचें प्रयाण:- यालागीं त्यांपासी जातां। सावधान असावें हनुमंता।

वांचवोनियां निजजीविता। त्यांच्या वृत्तांत आणावे॥४०॥ आज्ञा देतां सुग्रीव वीर। हनुमंत निघाला सत्वर। पुढें देखतां श्रीरामचंद्र। झालें विचित्र तें ऐका॥४१॥ जन्मतां अंजनीच्या पोटीं। हनुमंताची सबळ पुष्टी। नव्हती श्रीरामासी भेटी। करील सृष्टीं अनन्य॥४२॥ हनुमंताची सबळता। देखोनि ब्रह्मया अति चिंता। तेणें युक्ति केली स्वतां। तेही व्यवस्था अवधारा॥४३॥ वानर भ्रमाचिये भ्रांतीं। ब्रह्मा लोपी हनुमंतशक्ती। भेटतां श्रीरामाची मूर्ती। निजबळप्राप्ती पावेल हा॥४४॥

आईच्या सांगण्याचें मारुतीला स्मरण:- ऐसें ब्रह्मयाचें वचन। मिथ्या नव्हे अणुप्रमाण। देखतांचि श्रीरघुनंदन। बळवाहन हनुमंत॥४५॥ देखतांचि श्रीराममूर्ती। हनुमान पावला सबळ शक्ती। एकला नाटोपे त्रिजगतीं। हे प्रतीति^३ पावला॥४६॥ करितां सुग्रीवाचां कार्यार्थ^४। दृष्टीं देखतां श्रीरघुनाथ। हनुमान पावला पुरुषार्थ। समर्थता निजशक्ती॥४७॥ स्वामी मानूं सुग्रीव वीर। तंव तो भ्याड पालेखाडर^५। माझा स्वामी कोण साचार। पुसे निर्धार अंजनीसी॥४८॥ तुझे गर्भीची निजलंगोटी। नैष्ठिक^६ ब्रह्मचर्याची^६ कांसोटी। जो देखेल निजदृष्टीं। तो तुज सृष्टीं निजस्वामी॥४९॥

मातुर्वाक्यं तु विज्ञाय हनूमान्मारुतात्मजः।

पर्वतान्मलयात्पूर्णं पुप्लुवे यत्र राघवौ॥१०॥

लक्ष्मणाचे मांडीवर श्रीराम विश्रांति घेत होते त्याच झाडावर मारुती बसला:- ऐकोनि मातेचें वचन। हनुमंतें करोनि उड्डाण। शीघ्र आला आपण। राम लक्ष्मण जे ठायी॥५०॥ दोघे बंधु धनुर्धारी। शीतळ छाया तरुवरीं। श्रीराम लक्ष्मणाचे मांडीवरी। निद्रा करी स्वभावें॥५१॥ त्याचि वृक्षावरी हनुमंत। येवोनि बैसलासे गुप्त। दोघांचे पहावया चरित्र। दिसे अतर्क्य तिष्ठत॥५२॥

१ साहाय्यकारी, मदतनीस, २ सुग्रीव, ३ अनुभव, ४ कार्यभाग, ५ पाला खाणारा, ६ कडकडीत ब्रह्मचर्य हीच कांसोटी.

श्रीरामांचें लक्ष झाडावर जातांच वरील वानराला जन्मजात ब्रह्मचर्य-कौपीन असल्याचें त्यांनीं बोलून दाखविलें:- श्रीराम आश्चर्ये सांगे गोष्टी। लक्ष्मणा पाहें ऊर्ध्वदृष्टीं। वानरा ब्रह्मचर्यकांसोटी। सगर्भ पोटीं आभासे^१ ॥५३॥ ऐकोनि श्रीरामवचन। हनुमान जाला हास्यवदन। दोघे मानव दुःखी दीन। स्वामी संपूर्ण कैवी मानूं ॥५४॥ सेवक सबळ^२ स्वामी निर्बळ। तें स्वामित्व समूळ विकळ^३। तरी त्यांचे आंगीं किती बळ। पाहों परीक्षा अनुमानें ॥५५॥

श्रीराम आपली माहिती थोडक्यांत मारुतीला सांगतात:- माझ्या स्वामित्वाच्या अर्था। पाहों याचिया पुरुषार्था। शालवृक्ष घेवोनि हाता। आला रघुनाथसन्मुख ॥५६॥ देखतां श्रीरामाचे चरण। अजरामर मी आपण। आठवलें पूर्वस्मरण। जन्ममरण मज नाहीं ॥५७॥ श्रीराम देखतांचि दृष्टीं। हनुमंतासी आनंदकोटी। पुसावया वृत्तांतगोष्टी। हर्ष पोटीं न समाये ॥५८॥ तुम्ही दोघे कैचें कोण। येथें यावया काय कारण। समूळ न सांगतां जाण। घायें प्राण घेईन ॥५९॥ हनुमंतप्रश्नाचा आक्रम। वरीवरी कोप अंतरी प्रेम। हें जाणोनि रघूत्तम। निजानुक्रम^४ सांगत ॥६०॥ मी दाशरथी रघुनंदन। धाकुटा बंधु हा लक्ष्मण। सीता माझी भार्या जाण। वनाभिगमन पितृवाक्यें ॥६१॥

त्यांचे कर्तृत्वाची कसोटी हनुमंत पहातो:- शून्याश्रमीं पंचवटीं। रावणें हरिली सीता गोरटी। त्या सीतेच्या शुद्धीसाठीं^५। उठाउठीं येथ आलों ॥६२॥ ऐसें बोलतां श्रीरघुनाथ। सर्वांगीं उल्लासें हनुमंत। दोहींचा कळला वृत्तांत। यांचा पुरुषार्थ पाहों पां ॥६३॥ वीर्य धैर्य शौर्य बळ। कोण वाटीव^६ कैसें शीळ^७। हेंही शोधावया सकळ।

कलहो प्रबळ मांडिला ॥६४॥ लक्षोनियां रघुकुळटिळक। वानरें देवोनियां विकट^८ हांक। शालवृक्ष सोडिला देख। अति सन्मुख सक्रोध ॥६५॥

श्रीराम पडल्या पडल्याच शांतपणे मारुतीच्या शस्त्रास्त्रांचे निवारण करतात:- तंव लक्ष्मण सवेग उठी। धनुष्यबाण सज्जोनी मुष्टीं। वानर देखतां सबळ सृष्टीं। कडकडाटीं लोटला ॥६६॥ शयनींचा नुठेचि रघुनंदन। उठों नेदितांचि लक्ष्मण। निजेलिया विंधोनि बाण। केला शतचूर्ण शालवृक्ष ॥६७॥ मग हनुमंत कोपेंकरों। हाणी शतानुशत तरुवरीं। निजल्या विंधोनि शरधारीं। क्षणामाझारी छेदिले ॥६८॥ मग क्रोधें चालला पंचपर्वती। एक पुच्छीं दोनी दो हातीं। दोनी दोहीं स्कंधाप्रती। बळें मारुति हाणित ॥६९॥ बाप धनुर्वाडा रघुनंदन। निद्रा न सांडी विंधिता बाण। पांचही पर्वत केले चूर्ण। बळिया संपूर्ण श्रीराम ॥७०॥ श्रीराम मारील बाणेंसीं। हा धाक नाहीं हनुमंतासी। हनुमंत मारील आम्हांसी। हेंही श्रीरामासी भय नाहीं ॥७१॥ छेदोनि पांचही गिरिवरां^९। बाणपिसान्याचा सुटला वारा। हनुमंत उडविला अंबरा। गरगरां परिभ्रमे ॥७२॥

मारुतीची धांवपळ व वायूचा उपदेश:- वाहाटुळी माजी भ्रमे तृण। तैसा परिभ्रमे^{१०} हनुमान जाण। कांही न चले आंगवण^{११}। जाल्या क्षीण सर्वशक्ती ॥७३॥ वेंगडे वळले पाय हात^{१२}। पुच्छ घातलें पायांआंत। वानरें विचकिले दांत। तंव पिता वायु तेथ पावला ॥७४॥ म्हणे सावधान पाहें हनुमंता। तुझिया संग्रामआघाता। निद्रा न मोडोनी श्रीरघुनाथा। वृक्षपर्वतां छेदिलें ॥७५॥ त्रैलोक्यराजा श्रीरघुनाथ। याचा नको पाहों पुरुषार्थ। त्रैलोक्याचा करूं शके घात।

१ दिसते, २ बळवान, ३ व्यर्थ, ४ आपली हकीकत, ५ शोधार्थ, ६ धैर्य, ७ स्वभाव, ८ भयंकर, ९ मोठ्या पर्वतांना, १० भोवडू लागला, ११ बळ, १२ हातपाय वळू लागले.

निमेषार्धांत क्षोभोनी॥७६॥ त्यासी तुवां सर्वस्वें
आपण। अनन्यभावे^१ रिघावे शरण।
श्रीरामसेवेसीं विकावा प्राण। स्वामी संपूर्ण
श्रीराम॥७७॥

श्रीरामास मारुतीचा साष्टांग प्रणिपात:-
एकोनि पित्या वायूचें वचन। हनुमंत घाली
लोटांगण। श्रीरामासी अनन्य शरण। दास संपूर्ण
मी तुझा॥७८॥ अंतर्हामीं रघुनाथा। जाणसी
माझे मनोगता। तुझें स्वामित्व पहावया तत्त्वतां।
केला अनुचित संग्राम॥७९॥ ऐसी माझी
अपराधता। क्षमा करावी श्रीरघुनाथा। म्हणोनि
चरणीं ठेविला माथा। शरणागता नुपेक्षीं॥८०॥

लक्ष्मणाचा संशय:- सौमित्र म्हणे रघुनाथा।
वीर धीर झुंजार पुरता। सर्वेचि चरणीं ठेवितो
माथा। नये सर्वथा विश्वासो॥८१॥ रावणें
दावोनि विश्वासासी। जैसें छेदिलें^२ जटायूसी।
तैसेंचि हा करील आम्हांसी। नये वानरासीं
विश्वासो॥८२॥ निधडा प्रतापी तूं रघुवीरा।
छेदिले पंच पर्वत तरुवरां। एन्हवीं हा आमुचा
करिता चुरा। नये वानरा विश्वासो॥८३॥

श्रीरामांचे लक्ष्मणास आश्वासन व मारुतीचे
एक-पिंडत्वाचे वृत्तकथन:- श्रीराम म्हणे
सौमित्रासी। तू तंव यासी नोळखिसी। एकपिंडत्व
यासी आम्हांसीं। हा अति विश्वासी
निजसखा॥८४॥ एकपिंडत्व हनुमंता। तेचि
विषयीं पूर्वकथा। तुज सांगेन मी आतां।
सावधानता अवधारीं॥८५॥ मज चित्रकूटीं
असतां। तुज भरतासीं युद्ध करितां। म्यां सांगितली
होती कथा। ऐक मागुती सांगेन ॥८६॥
पुत्रेष्टियागीं यज्ञपुरुषीं। प्रसादताट दिधलें रायासी।
त्रिविध भाग करितां त्यासी। तिघी राणियांसी
दीधले॥८७॥ पूर्वशापाचे उद्धरीं। कैकयीचा भाग

नेला घारीं। तेणें ते तळमळी भारी। उरले उरी^३ दोन
भाग॥८८॥ कौसल्या येवोनि कैकयीपासीं।
सुमित्राही निजकृपेंसीं। अर्ध विभाग दिधला
तिसी। तेणें तिघेसी सुख झालें ॥८९॥ ते हे
आम्ही चौघे जण। एकपिंडी पै संपूर्ण। श्रीराम
भरत लक्ष्मण। आणि शत्रुघ्न समवेत॥९०॥
कैकयीभाग घारी प्राशित। तीस अंजनीजन्म
प्राप्त। यज्ञविभाग तिच्या उदरांत। राहिला निश्चित
यज्ञपुरुष॥९१॥ यज्ञपुरुषाचा निजप्राण। तिशीं
विचरला संपूर्ण। तेंचि तिसी गर्भधारण।
वायुनंदन^४ हनुमंत॥९२॥ विचरितां पै अंतरीं।
अंजनीभ्रतार केसरी। यज्ञपुरुष-प्राणेंकरीं। जन्म
धरी हनुमंत॥९३॥ राम लक्ष्मण शत्रुघ्न भरत।
अर्धार्धपिंड आम्हां समस्त। सगळ्या पिंडाचा
हनुमंत। बलें समर्थ आतुर्बळी ॥९४॥ आम्हांसी
आणि हनुमंता। समूळ मूर्ळीं एकात्मता। नाहीं
भिन्नत्वाची कथा। जाण तत्त्वतां सौमित्रा॥९५॥

हनुमंताला आनंद व सर्वांचें ऐक्य:- ऐकतांचि
श्रीरामवचन। हनुमंतासी आल्हाद पूर्ण।
स्वेद^५ रोमांच^६ आलें रुदन। श्रीरामचरण वंदिले
॥९६॥ तुटली भिन्नत्वाची गोष्टी। सुटलें मौन
पडली मिठी। ऐक्याची पडली गांठी। घडली
दाटी क्षेमाची॥९७॥ गंगा यमुना सरस्वती।
तिन्ही मिळोनि एक भागीरथी। श्रीराम लक्ष्मण
आणि मारुती। ऐक्यानुवृत्ति चिन्मात्रें॥९८॥
नाना सरितांचे^७ संभार^८। मिळणी मिळतां होती
समुद्र। तेंवी मारुति आणि सौमित्र। जाले
चिन्मात्र श्रीरामें॥९९॥ एका विनवी जनार्दन।
तिघां जालें समाधान। स्वामी समर्थ श्रीरघुनंदन।
दोघे जण सेवक॥१००॥ गूळ गोडी नांवाची
भिन्नता। पाहतां स्वरूप एक एकात्मता। तेंवी
लक्ष्मणा हनुमंता। सेवकता श्रीरामीं॥१॥
पिंडभागव्यवस्था। हे शिवरामायणींची कथा।

१ एकनिष्ठतेने, २ मारिले, ३ शिल्लक, ४ वायुपुत्र (मारुति), ५ घाम, ६ शहारे, ७ नद्यांचे, ८ समुदाय.

वृथानुवाद^१ न म्हणिजे श्रोतां। पहावें त्या ग्रंथा
विचारुनी॥२॥ ऐकोनि खुणविलें श्रोतां।
वदनीं श्रीराम वदवी कथा। झाडा चुकूं नको
आतां। पुढील कथानुवादे॥३॥ आधींच रम्य
रामायण कथा। त्याहीवरी तूं रसाळ वक्ता।
भाग्य आलें श्रवणाच्या पंथा। कथा ऐकतां
स्वानंद॥४॥ शतकोटि रामायण। त्या ग्रंथाचें
जालें खंडन। त्याचीं जालीं दहा रामायणें।
युगभेद जाण ग्रंथाचे॥५॥ एका जनार्दना शरण।
जालें हनुमंतदर्शन। विरोधबोधें समाधान। सुख
संपूर्ण तिघांसी॥६॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
किष्किंधाकांडे एकाकारटीकायां हनुमद्दर्शनं
नाम प्रथमोऽध्यायः॥१॥ श्लोक॥१०॥
ओव्या॥१०६॥

अध्याय दुसरा

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

सुग्रीवाची जन्मकथा

श्रीरामहनुमंतांसी भेटी। दोघां आनंद
कोट्यानुकोटी। पुढें हनुमंतें केल्या गोष्टी। ते
कथाकसवटी अवधारा॥१॥

दूतोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना।

राजा वानरमुख्यानां हनूमान्नाम वानरः॥१॥

युवाभ्यां स हि धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति।

तस्य मां सचिवं विद्धि वानरं पवनात्मजम्॥२॥

हनुमंत सुग्रीवाचा जन्मवृत्तांत विचारतो:-
हनुमंत सांगे श्रीरामासी। मज सुग्रीवें
तुम्हापासीं। धाडिलें पहावया वृत्तांतासी।
सख्य तुम्हांसीं करावया॥२॥ देवदैत्य-
दानवांसी। रिघु नव्हे या वनासी। तेथें येतां
तुम्हां मानवासी। वानरांसी विस्मयो॥३॥ धीर
वीर गंभीरता। तुम्हां दोघां देखोनि येतां। भयें

आश्चर्य सुग्रीवाच्या चित्ता। निःशंकता
देखोनि॥४॥

सुग्रीवाची शोचनीय अवस्था व इच्छा,
मारुतीची भूमिका व श्रीरामांचें आश्वासन:-
हतदार^२ हतस्वार्थ^३। सुग्रीव वाळिभयें भीत।
तुमचा इच्छितो साह्यार्थ। मज तदर्थ^४ धाडिलें
॥५॥ तुम्ही निःशंक निधडे^५ वीर। वाळीभयार्थी
साहाकार। तुम्हांसीं करावया मित्राचार। पुसों
साचार मी आलों॥६॥ सुग्रीव तूं कोण म्हणसी।
वानरस्वामित्व सुग्रीवासी। माझा विश्वास
तयासी। माझें त्यापासीं प्राधान्य^६
॥७॥ अत्यादरें अतिशयेंसीं। माझा विश्वास
सुग्रीवासी। मैत्री वांछितो तुम्हांसीं। अभय
त्यासी देई स्वामी॥८॥ मी तंव केवळ तुझें
निजबाळक। वानरसैन्येंसीं देख। सुग्रीव होऊं
पाहे सेवक। कृपा आवश्यक करीं रामा॥९॥

श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं रामो लक्ष्मणमब्रवीत्।

प्रहृष्टवदनः श्रीमान्भ्रातरं पार्श्वतः स्थितम्॥३॥

सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः।

तमेव कांक्षमाणस्य ममांतिकमिहागतः॥४॥

ऐकोनि हनुमंताचें वचन। संतोषला
श्रीरघुनंदन। कार्यसिद्धीचें लक्षण। सांगे आपण
सौमित्रा॥१०॥ आम्ही ऐक्य वांछूं सुग्रीवासीं।
तंव तेणेंचि धाडिलें प्रधानासी। तोही अति आप्त
आम्हांसी। अतिशयेंसीं जिवलग॥११॥ येथें
आलिया हनुमंता। आम्हांसी शिणणें न लगे
आतां। सुलभत्वे प्राप्त होईल सीता। जाण
तत्त्वतां सौमित्रा॥१२॥ श्रीराम म्हणे
हनुमंतासी। जें जें तूं कांहीं सांगसी। तें तें करीन
निश्चयेंसीं। तुझिया वचनासी नुल्लंघीं॥१३॥
तुवां सांगितलें मजपासीं। तरी एके बाणें वधीन
वाळीसी। सदार^७ राज्य सुग्रीवासी। निमेषार्धेंसी
मी देईन॥१४॥

१ व्यर्थ बडबड, २ स्त्री हिरावून नेली आहे असा, ३ द्रव्य हरण केले आहे असा, ४ त्याकरिता, ५ पराक्रमी, ६ प्रधानपणा, ७ स्त्रीसह.

श्रीरामांचा प्रश्न व वाली - सुग्रीवाचा वृत्तांत :-
वाळी सुग्रीव हे दोघे जण। कैचे कोणाचे हे कोण।
यांचें समूळ कथन। मज संपूर्ण सांगावें॥१५॥

श्रीराम उवाच-

यच्छ्रुतं वै ऋक्षराजो वालीसुग्रीवयोः पिता।

जननी का तयोरेव न त्वया परिकीर्तिता॥५॥

श्रीराम म्हणे हनुमंता। वालिसुग्रीवांचा पिता।
ऋक्षराज ऐसी ऐकिली कथा। त्यांची माता ते
कोण॥१६॥ वानरांचें सकळ सैन्य। कोणें केलें
यांचे अधीन^१। या दोघांचें समूळ कथन।
विवंचून^२ मज सांगें॥१७॥ यांचें कोण
पूर्वभवन^३। यांसी कैसेनि प्राप्त हें स्थान।
किष्किंधेचें राज्याभिषेचन। देता कोण पै
यांसी॥१८॥

हनुमानुवाच

शृणु राम कथामेतां मया पृष्टः सकौतुकम्।

कथयामास धर्मात्मा महर्षिः श्रूयतामिती॥६॥

सुखमास्ते यदा देवः पद्मयोनिश्चतुर्मुखः।

योगमभ्यसतस्तस्य नेत्रेभ्यो यद्रसोऽस्रवत्॥७॥

तद्गृहीतं भगवता पाणिना चावितुं ततः।

निक्षिप्तमात्रं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्तृणा॥८॥

तस्मिन्प्रसवणे राम वानरः संबभूव ह।

समाश्वास्य प्रियैर्वाक्यैरुक्तः किल महात्मना॥९॥

ऋक्षाचा जन्म व बालक्रीडा :- हनुमंत म्हणे
श्रीरघुनाथा। वालिसुग्रीवजन्मवार्ता। अगस्तिमुखें
ऐकिली कथा। ते तुज आतां सांगेन॥१९॥
ब्रह्मयाच्या नेत्रांमधून जाण। वानराचें जन्मस्थान।
तेंही समूळीं कथन। सावधान अवधारीं॥२०॥
ब्रह्मा निजात्मयोगासनीं। बैसला असतां
आत्मचिंतनीं। आनंदाश्रु स्रवतां नेत्रींहूनी। करीं
धरोनी टाकिले॥२१॥ नेत्रजळ सांडितां धरणीं^४।
वानर जन्मला तत्क्षणीं। ब्रह्मा माता पिता दोन्ही।
यालागुनी प्रतिपाळी॥२२॥ तो ब्रह्मयाचा
पढियंता^५। लडिवाळ आवडता। निज शेजारीं

निजविता। प्रतिपाळिता फळें मूळें ॥२३॥
ब्रह्मयाच्या आसनापासीं। नृत्य करी विनोदेंसीं।
नृत्यांगना गोवोनि पुरीं^६। थाकासरिंसीं^७ त्यां पाडी
॥२४॥ उडोनि बैसे ऋषिशिरासीं। वांकुल्या दावी
सुरवरांसी। तंव तंव आनंद ब्रह्मयासी। वानरेंसीं
अति प्रीती॥२५॥ जैसैं पोटीचें लडिवाळ^८। तैसैं
तयाचें पुरवी कोड। त्याचा विनोद वाटे गोड।
कवतुकें चाड तयाची॥२६॥ ऋक्षराज ठेवोनि
नांव। ब्रह्मा प्रतिपाळी वैभव। कांहींएक वर्तलें
लाघव। अति अपूर्व ऐका स्वामी॥२७॥

सरोवराला उमेचा शाप :- वनीं विचरोनि^९
अहर्निशीं। वानर नित्य ये ब्रह्मयापासीं। यूका^{१०}
काढी दाढीमिशांसीं। चहूं मुखांसी चुंबोनी
॥२८॥ तो वानरू एके दिवशीं। दूरी गेला
वनवासासीं। सांडोनियां सत्यलोकासी।
गिरिकैलासीं परिभ्रमे॥२९॥ कैलासगिरि-
बाह्यप्रदेशीं। उमाशाप^{११} बद्ध सरोवरासी। स्नान
घडलें तयासी। स्त्रीत्व त्यासी पै आलें॥३०॥
निर्मळ जळीं उमावनीं। शिव आणि स्वयें
भवानी। नग्न क्रीडा करिती दोनी। उल्लासोनि
स्वानंदे॥३१॥ तंव तीर्थानिमित्त स्नानासी। तेथें
आले सप्तऋषी। देखोनि उमा लाजली त्यांसी।
दोघें जळवासीं गुप्त जालीं॥३२॥ उमा क्षोभोनि
बोलिली वचन। सदाशिव करोनि भिन्न। जो नर
येथें करील स्नान। स्त्रीत्व पूर्ण तो पावेल॥३३॥
शाप ऐकतां दारुण। न करितां पै आचमन।
ऋषीश्वर पलायमान। शापबंधन सरोवरा॥३४॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य समतीतस्य वानरः।

चलत्केसस्मात्मानं कृत्वा तस्य तटे स्थितः॥१०॥

ददर्श तस्मिन्सरसि वक्रच्छायामथात्मनः।

कोऽयमस्मिन्म रिपुर्वर्ततेऽन्तर्जले महान्॥११॥

तदस्य दुष्टभावस्य करिष्यामि विनिग्रहम्।

आत्मानं पातयामास तस्मिन्वानरसत्तमः॥१२॥

१ स्वाधीन, २ विचार करून, ३ पूर्वीचे ठिकाण, ४ पृथ्वीवर, ५ आवडता, ६ शेषटामध्ये, ७ तालाबरोबर, ८ लाडके लेकरू, ९ फिरून, १० उवा, ११ पार्वतीचा शाप.

उत्प्लुत्य तस्मात्सस उत्थितः प्लवगः पुनः।
तस्मिन्नेव क्षणे राम स्त्रीत्वं प्राप स वानरः॥१३॥

शापित सरोवरांत उडी मारल्यामुळें ऋक्षाला स्त्रीत्व प्राप्त:- तेणें वानरें आपणासी। शृंगारोनि नाना सुमनांसीं। येतां सरोवराच्या पासीं। प्रतिरूपासी देखिलें॥३५॥ वांकुल्या दावितां तयासी। मारूं धांवतां आवेशीं। तेंही येतां मारावयासी। धांवे आवेशीं पै स्वयें॥३६॥ म्हणे हा मुख्य माझा वैरी। राहिलासे जळाभीतरीं। हाक फोडितो मजवरी। याची बोहरी^१ मी करीन॥३७॥ निजबळाचिया महाथोरीं। साटोपू धरूनियां शरीरीं। उडोनियां गगनोदरीं। उडी सरोवरीं घातली॥३८॥ क्रोधाचिया क्रोधदृष्टीं। आंवळोनियां वज्रमुष्टी। पुच्छा वळोनियां वेंटी। उठाउठीं उडी घाली॥३९॥ सरोवरीं उडी घालितां। वैरी नाढलेचि पै हाता। सवेग रागें बाहेर येतां। निजपुरुषार्था^२ मुकला॥४०॥ लोपला निजपुरुषत्वाचा भावो। कुचादि योनि स्त्रीअवयवो। स्त्रीकटाक्ष हावभावो। जाला अपूर्व स्त्रीदेही॥४१॥ अति सुंदर कमनीय^३ कांता। तिसीं कामें भुलला सविता। कामें इंद्र भुलला तिसीं देखतां। स्त्रीकामता संभोग॥४२॥

युगपत्सा तदा दृष्टा देवाभ्यां सुरसुंदरी।
कंदर्पवशगौ तौ तु दृष्ट्वा तां संबभूवतुः॥१४॥
अमोघरेतः शक्रस्य सुरेशस्य महात्मनः।
वालेषु पतितं तेन वाली नाम्ना बभूव सः॥१५॥
भास्करेणापि तस्यां वै कंदर्पवशवर्तिना।
बीजं निषिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तिना॥१६॥
ग्रीवायां पतिते बीजे सुग्रीवः समजायत।
एवमुत्पाद्य तौ वीरौ वानरेंद्रौ महाबलौ॥१७॥

तिला पाहून इंद्र व सूर्याचे कामोद्दीपन व त्यामुळे वीर्यस्खलन:- वानर ऋक्षराजासी जाण। अंगीं स्त्रीत्व बाणलें संपूर्ण। तरी स्त्रीत्वाची आठवण।

सर्वथा आपण स्मरेना॥४३॥ त्यासी देखोनि अति सुंदर। शक्र सूर्य दोन्ही देवेंद्र। धांविल्ले कामातुर। पळे भयेंकरीं ऋक्षराज॥४४॥ भयें सांगावया ब्रह्मयाजवळी। वानरी सवेग पळे भूतळीं। शक्र सूर्य कामसमेळीं^४। अंतराळीं धांविल्ले॥४५॥ नव्हतां तिच्या संभोगासीं। स्त्रीकामाच्या अति आवेशीं। वीर्यस्खलन जालें दोघांसी। समकाळेंसीं समवेत॥४६॥

‘वाला’ मध्ये इंद्राचे वीर्य पडले म्हणून वाली हे नाव:- संस्कृतभाषेमाजी विख्यात। केशां नांव वाल म्हणत। इंद्रवीर्य पडलें तेथ। वालाग्रांत अमोघ^५॥४७॥ वानरमस्तकीं महाबळी। जन्म पावलासे वालसमेळीं। यालागीं नांव ठेविलें वाळी। आतुर्बळी वानर॥४८॥

मानेमध्ये (ग्रीवेवर) वीर्य पडलें म्हणून ‘सुग्रीव’ हे नांव:- काय पडिलें मस्तकावरी। वरतें पाहे जंव वानरी। सूर्यवीर्य कंठावरी। ग्रीवांतरीं^६ पडों सरलें ॥४९॥ ग्रीवेमाजी जन्मसंभव। यालागीं नांवें तो सुग्रीव। दोहीं बंधूंचें जन्मलाघव। अति अपूर्व परिसिले॥५०॥

दोघा पुत्रांसह ऋक्ष स्त्रीवेषात ब्रह्मदेवाजवळ जातो:- ऋक्षराज स्त्रीवेषेंसीं। सपुत्र आला ब्रह्मयापासीं। देखोनि त्याचिया रूपासी। ब्रह्मा मानसीं विस्मित॥५१॥ ब्रह्मा म्हणे अति सुंदर। दुष्टकर्म देव अति दुर्धर। न म्हणती पात्रापात्र^७। करिती व्यभिचार वेश्येसीं॥५२॥

ब्रह्मदेवाची शापवाणी:- इसी देखोनि अति सुंदर। अमोघवीर्याचा व्यभिचार। जो तो रमेल सुरवर। होईल जोजार पोरांचा॥५३॥ मजपासोनि जन्म यासी। स्त्रीत्व पावला मूर्खत्वेसीं। शापमुक्त करावयासी। कैलासासी निघाला॥५४॥

१ नाश, २ पुरुषत्वाला, ३ सुंदर, ४ कामातुर होऊन, ५ व्यर्थ न जाणारे, ६ मानेमध्ये, ७ योग्यायोग्य.

ब्रह्मदेवाच्या विनंतीवरून ऋक्षाची शापमुक्तता :- ब्रह्मा विनवी पार्वतीसी। शापमुक्त करीं ऋक्षराजासी। येरी पुसोनि सदाशिवासी। केलें वानरासी निर्मुक्त॥५५॥ सांडोनि भ्रमभुजंगभार। जेंवी सर्प रूपें होय दोर। तेवी सांडोनि स्त्रीआकार। जाला वानर ऋक्षराज ॥५६॥ स्वर्णीं ब्राह्मण होता अंत्यज^१। जागा होतां म्हणे मी द्विज। तेंवी सांडोनि स्त्रीत्वपुंज^२। जाला ऋक्षराज वानर॥५७॥ अगाध संतांची संगती। सवेग वानरा शापमुक्ती। सुखी जाला प्रजापती। सुखात्मस्थिति ऋक्षराजा॥५८॥ आतुर्बळी^३ वानरमूर्ती। देखोनियां पुत्रसंतती। शक्र सूर्य सुखावती। संतुष्टती निजपुत्रां॥५९॥

दत्ता तु कांचनीं मालां वानरेंद्रस्य बालिनः।

अक्षयां गुणसंपूर्णां शक्रस्त त्रिविंशतः॥१८॥

सूर्याऽपि स्वसुतस्यास्य निरूप्य पवनात्मजम्।

कृतेषु व्यवसायेषु जगाम सवितांबरम्॥१९॥

वालीला पाहून इंद्राला आनंद व त्याला माला अर्पण :- देखोनि वाळीच्या निजबळा। इंद्रासी पुत्रसुखाचा सोहळा^४। कंठीं निजकनकाची माळा। घातली गळां वाळीच्या॥६०॥ हे माळा कंठीं असतां। कृतांतासीं युद्ध करितां। श्रम नव्हे त्या वर्षें शत झुंजतां। निराहारता^५ निरुदकीं॥६१॥

मालेचा प्रभाव व दुंदुभीचा वध :- दुंदुभीपाठीं लागतां बळी। निराहारी निरुदकीं युद्धकाळीं। कांहीं श्रमी नव्हेचि वाळी। तें हे जवळी माळा होती॥६२॥ हे माळा असतां कंठेंसीं। युद्ध करितां महबळियासीं। कदा अपजयो नव्हे त्यासी। वरदमाळेसीं सदा विजयी॥६३॥ वाळी सुग्रीव समानबाळी। माळाबळें अधिक वाळी। युद्ध करितां रणकळोळीं। सुग्रीवासी तळीं सदा आणी॥६४॥ स्वयें युद्ध करितां देख। माळा

शत्रूसीं अति अतर्क्य। जो जो युद्धा ये सन्मुख। तो तो विमुख होय वरदमाळे॥६५॥

मालेची निर्मिती :- कैची माळा इंद्रासीं। वधूं जातां वृत्रासुरासी। कश्यपें दिधली सामर्थ्येसीं। निजविजयार्थासीं^६ सुरेंद्रा॥६६॥ कश्यप-सामर्थ्याची माळा। इंद्रें घातली वाळीच्या गळां। तेणें त्यासी प्रताप आगळा। कळिकाळा नावरे॥६७॥

सूयनि केलेली सुग्रीव व मारुतीची संगति :- इंद्रें देवोनि माळेसी। सामर्थ्य दिधलें वाळीसी। तैसेंचि सूर्य सुग्रीवासी। हनुमंतासी निरविलें॥६८॥ हनुमंताच्या सामर्थ्यासी। प्रतीति आहे स्वयें सूर्यासी। बाळपणीं आला गिळावयासी। स्वयें राहूनी पळवूनी॥६९॥ ऐसें जाणूनि हनुमंतासी। सूर्य निरविलें^७ सुग्रीवासी। तुझे नि कीर्ति होईल यासी। श्रीरामासीं सख्यत्वे॥७०॥ हनुमंत होईल श्रीरामभक्त। सुग्रीव त्याचे नि सनाथ। ऐसा जाणोनि भविष्यार्थ। सुग्रीवा निरवीत हनुमंता॥७१॥

दोन पुत्रांसह उपभोगासाठीं ऋक्षाला राजधानी दिली :- निजमाळा देवोनि वाळीसी। इंद्र गेला निजधामासी। सुग्रीवा निरवोनि हनुमंतासी। सूर्य गगनासी पै गेला॥७२॥ शक्र सूर्य गेले दोन्ही। ऋक्षराजा पुत्र दोन्ही। स्वयें ब्रह्मयानें आश्वासोनी। राजधानी त्यां देत॥७३॥

दृष्ट्वाक्षराजं स्वं पुत्रं ब्रह्मा लोकपितामहः।

सांत्वयित्वा ततः पश्चाद्देवतदूतं समादिशत॥२०॥

गच्छ मद्रवनाद्दूतं किष्किंधां नाम वै शुभाम्।

विश्वकर्मकृतां दिव्यामतियोग्यां च शोभनाम्॥२१॥

अभिषिचय राजानमारोप्य महदासने।

दृष्टमात्राश्च ते सर्वे वानराणां चमूपतिः॥२२॥

ऋक्षराजस्य साह्यार्थं भविष्यति वशानुगः॥२३॥

१ महार, २ स्त्रीस्वरूप, ३ पराक्रमी, ४ आनंद, ५ आहारावाचून असताही, ६ मोठा जय प्राप्त व्हावा म्हणून, ७ स्वाधीन केले.

विश्वकर्माकडून किष्किंधानगरीची निर्मिती:-
 ऋक्षराजासी पिता माता। स्वयें स्वयमेव विधाता।
 गेलें पुरुषत्व आणिलें हाता। आश्वासिता होये
 ब्रह्मा॥७४॥ विश्वकर्मा पाचारुनि। किष्किंधा
 करवी राजधानी। नाना वृक्ष फळें शोभनी। नाना
 रत्नी रत्नाढ्य॥७५॥ दुर्ग दुर्गम रचिले वेगीं।
 दैत्यदानवां न लभे मागी। अतर्क्य तेथींचि
 रिगीनिगी^१। पुत्रप्रयोगीं करविलें॥७६॥
 मरीच्यादि ब्रह्मदूत। सर्वे देऊनि समस्त।
 ऋक्षराजाच्या अभिषेकार्थ। किष्किंधेआंत ते
 आले॥७७॥ ब्रह्मयाची आज्ञा अति समर्थ।
 देशोदेशींचे वानर समस्त। सेनापति आले तेथ।
 अभिषेकार्थ ऋक्षराजा॥७८॥ मुकुटकुंडलें
 रत्नमेखळा। बाहुअंगदें रत्नमाळा। वानरा बाणली
 राजकळा। सपुत्र सोहळा राज्याचा॥७९॥

ऋक्षास राज्याभिषेके व वालीला युवराजपदाची
 प्राप्ति:- किष्किंधा मुख्य राजधानी। तेथें श्रेष्ठ
 वरासनीं। ऋक्षराज अभिषेकुनी। वानरसैन्यां निज
 राजा॥८०॥ अभिषेकिती ऋषीश्वर। वानर करिती
 जयजयकार। सुमनें^२ वर्षती सुरवर। ब्रह्मा साचार
 तुष्टला॥८१॥ ऋक्षराज महाबळी। यौवराज्यीं
 अभिषेचिला वाळी। सेनापति महाबळी। केला ते
 काळीं सुग्रीव॥८२॥ ऐसा तो ऋक्षराज समर्थ।
 दोहीं पुत्रांसमवेत। किष्किंधाराज्य जालें प्राप्त।
 भाग्य समर्थ स्त्रष्ट्यानें^३॥८३॥ जे कां अकिंचन^४
 वानर। तेही केले राज्यधर। त्यांसी वंदिती सुरवर।
 पितृभाग्यें थोर सभाग्य ॥८४॥ त्रैलोक्यींचे वानर।
 वालिसुग्रीवांचे आज्ञाधर। पिता ऋक्षराज सधर^५।
 सेनासंभार असंख्य॥८५॥

ऋक्षाच्या निधनानंतर वाली राजा होतो व
 सुग्रीव युवराज व नल सेनापति:- तो ऋक्षराज
 राजा जाण। काळागतीं पावला मरण। दोघीं पुत्रीं
 करुनि दहन। उत्तरविधान तिहीं केलें॥८६॥

मिळोनि समस्त प्रधान। वाळीसी केलें
 अभिषेचन। कनिष्ठ सुग्रीवासी जाण। दिधलें
 संपूर्ण यौवराज्य॥८७॥ वाळीनें पाहोनि बळ
 आणि नीती। धर्मयोद्धा आणि व्रती। तो नीळ
 केला सेनापती। गंभीरस्थिति दळभारीं॥८८॥
 वालिसुग्रीवांचा पिता। ऋक्षराज नव्हे रघुनाथा।
 ह्या दोन्हींची एकमाता। दोहींचा पिता तो भिन्न
 भिन्न॥८९॥ एक शक्रसुत येक सूर्यसुत। जगीं
 विख्यात हे मात। ह्या दोहींचा निजवृत्तांत।
 समूळ साद्यंत सांगीतला॥९०॥ ऐसें सांगोनिया
 कथन। हनुमंत घाली लोटांगण। सुग्रीवेंसीं सख्य
 संपूर्ण। करावें कृपेनें श्रीरामा॥९१॥ केवळ
 वनींचे वनचर। हे तंव नव्हती पालेखाईर।
 ब्रह्मकुळींचे कुलेश्वर। वीर दुर्धर नरयोद्धे॥९२॥
 समूळ यांची जुनाट कथा। ऐकोनि सुख जालें
 रघुनाथा। आलिंगलें हनुमंता। उल्हासता
 स्वानंदें॥९३॥ एका जनार्दना शरण।
 वालिसुग्रीवजन्मकथन। समूळ जालें निरूपण।
 रामायण अति गोड॥९४॥ इति
 श्रीभावार्थरामायणे किष्किंधाकांडे
 एकाकारटीकायां वालिसुग्रीवजन्मकथनं नाम
 द्वितीयः प्रसंगः॥२॥ श्लोक॥२३॥
 ओव्या॥९४॥

अध्याय तिसरा

॥ ॐ श्रीसच्चिदानंदाय नमः ॥

सुग्रीवाशी सख्य

सुग्रीवाला स्नेहसंबंध जोडण्यासाठी श्रीराम
 पाचारण करितात:- वालिसुग्रीवजन्मकथा।
 ऐकोनि सुख श्रीरघुनाथा। संतोषोनियां हनुमंता।
 होये बोलता श्रीराम॥१॥ सख्य करावें
 सुग्रीवासीं। हे मुख्य कर्तव्य आम्हांसी। तूंही

१ आत व बाहेर येणे, २ फुले, ३ ब्रह्मदेवामुळे, ४ दरिद्री, ५ बलवान्.

सख्यार्थ आलासी। अतिशयेंसीं सुख जाले ॥२॥ कबंधें सांगितलें मजपासीं। हतदारदुःख^१ सुग्रीवासी। सुखी करावया त्यासी। ऋष्यमूकासी मी आलों॥३॥ जो मज होय अनन्य शरण। त्याचें दुःख निर्दाळून। सुखी करावें संपूर्ण। ब्रीद^२ जाण हें माझें॥४॥ दुःख निरसूनि सुख द्यावयासी। मी आलों वनवासासी। वेगीं बोलावी सुग्रीवासी। सुखी त्यासी मी करीन॥५॥ ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। हनुमंत जाला सुखसंपन्न। वंदोनि श्रीरामाचे चरण। केलें उड्डाण उल्हासें॥६॥

ऋष्यमूकास हनुमान्ता मलयपर्वतम्।

आचक्षते तदा वीरः सुग्रीवाय महात्मने॥१॥

अयं रामो महाप्राज्ञः संप्राप्तो दृढविक्रमः।

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सख्यार्थं त्वामुपागतः॥२॥

हनुमंत सुग्रीवाला श्रीरामांचा वृत्तांत सांगतो:- हनुमंतें करोनि उड्डाण। सुग्रीवापासीं आला आपण। म्हणे तूं भाग्यें सभाग्य पूर्ण। श्रीरघुनंदन तुष्टला॥७॥ राम लक्ष्मण महावीर। निःशंक निधडे धनुर्धर। तुजसीं करावया मित्राचार^३। आले साचार ऋष्यमूका॥८॥ कोठील कोणाचे हे कोण। येथें यावया काय कारण। समूळ शोधिलें म्यां जाण। सावधान अवधारीं॥९॥ श्रीराम दाशरथी महावीर। बंधु लक्ष्मण धनुर्धर। श्रीरामकांता सीता सुंदर। वनीं विहार पित्राज्ञा॥१०॥ पित्याचे मानोनि आज्ञेसी। दंडकारण्य वनवासीं। तेंही रहावें चौदा वर्षीं। फळमूळांसी सेवोनि॥११॥ शून्याश्रमीं^४ पंचवटीं। रावणें हरिली सीता गोरटी। तिची शुद्धि करावयासाठीं। आले जगजेठी ऋष्यमूका॥१२॥ श्रीरामें उद्धरिलें कबंधासी। शापविमुक्त केलें त्यासी। तेणें सांगितलें श्रीरामापासीं। सुग्रीवासी सुखी करीं॥१३॥ सीताहरणदुःख श्रीरामासी। दारहरणदुःख

सुग्रीवासी। समान दुःख तुम्हां दोघांसी। येरयेरांसी^५ सुखी करा॥१४॥ निःशेष वधूनि वाळीसी। सदर^६ राज्य सुग्रीवासी। देवोनि सुखी करावयासी। किष्किंधेसी राम आला॥१५॥ सांडोनि सीताशुद्ध्यर्थ। साधावया तुझा कार्यार्थ। कृपेनें आला श्रीरघुनाथ। भाग्यवंता सुग्रीवा॥१६॥ श्रीराम प्रेमवत्सलू। श्रीराम निरपेक्ष स्नेहाळू। श्रीराम भक्तकाजकृपाळू। दीनदयाळू श्रीराम॥१७॥

श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं सुग्रीवो हृष्टमानसः।

दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्योवाच च राघवम्॥३॥

सुग्रीवाला आनंद व त्याचे श्रीरामांकडे गमन:- ऐकोनि हनुमंताची गोष्टी। सुग्रीवासी आनंदकोटी। हनुमंताची पाठी थापटी। प्रेमें संतुष्टीं आलिंगी॥१८॥ मेघगर्जनं मयूर नाचे। तैसा सुग्रीव हर्षें सांचे। संपूर्ण भाग्य हनुमंताचें। कोणे वाचे मी वानूं॥१९॥ माझा साधितां निजस्वार्थ। जाला श्रीरामाचा आस। श्रीरामभाग्यें हा समर्थ। कृतकृत्यार्थ मी झालों॥२०॥ सुमनमाळां^७ सुकलियावरी। स्वयें सांडिजे जेंवी दुरी। तेंवी श्रीरामभय होतें भारीं। तें माळेच्या परी त्यागिलें॥२१॥ घ्यावया श्रीरामाची भेटी। सुग्रीव निर्भय जाला पोटीं। श्रीराम लक्ष्मोनियां दृष्टीं। उठाउठीं आले दोघे॥२२॥ धरोनि हनुमंताचा हात। जेथें होता श्रीरघुनाथ। सुग्रीव तेथें आला त्वरित। शरणागत मी तुझा॥२३॥

श्रीरामांजवळ सुग्रीवाची शरणागती:- तूं सत्यप्रतिज्ञ रघुवीर। माझा करावा अंगीकार। मी तुझा निजकिंकर। शरण साचार श्रीरामा॥२४॥

एवं तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम्।

संप्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना॥४॥

ततो रामस्य सुग्रीवः पाणिं जग्राह पाणिना।

हृष्टः सौहृदमालंब्य पर्यष्वजत पीडितम्॥५॥

१ स्त्रीहरण केल्याचे दुःख, २ बाणा, ३ सख्य, मैत्री, ४ आश्रमात कोणी नसताना, ५ परस्पर्रांस, ६ स्त्रीसहित, ७ फुलांचा हार.

ऐसें सुग्रीवसंभाषित^१। ऐकोनियां श्रीरघुनाथ।
होवोनियां आनंदभरित। जाला उदित खेवेसी^२
॥२५॥ सुग्रीव घाली लोटांगण। श्रीरामें उचलिला
हार्तीं धरून। वानरें करोनि हस्तग्रहण। दिधलें
आलिंगन हृदयेंसीं॥२६॥ हृदया हृदय लागलें।
तंव हृदयस्थ^३ एक जाले। सहज सुहृदत्व घडलें।
आलिंगिलें एकमेकां॥२७॥

श्रीरामांनी आलिंगन देऊन स्वागत केले:-
श्रीरामहृदयस्थ चिद्धन। त्यासी देता आलिंगन।
सुग्रीवहृदया समाधान। वाळिभयभान निमालें
॥२८॥ नरा वानरा पडली मिठी। आधिव्याधि
शमली पोटीं। सांगणें पुसणें सरल्या गोष्टी।
आनंदकोटी सुग्रीवा॥२९॥ दोघां सख्य जालें
अलौकिक। अग्निसूर्यप्रमाण^४ साक्ष। कांहीं
करणें न लगे देखा। दोन्हींचें एक हृदय जालें
॥३०॥ दोहीचें हृदय जालें एक। तेंचि
निजसख्याचें सख्य। आण प्रमाण देतां भाक।
तो लौकिक अति अल्प॥३१॥ श्रीरामसख्यापुढें
जाण। बहिर्भूत आणप्रमाण। भाक तेथें केवळ
तृण। सखा संपूर्ण श्रीराम॥३२॥ श्रीराम-
सख्याची थोरी। अति अगाध चराचरीं। तें सख्य
पावोनि वानरीं। जयजयकारी गर्जती॥३३॥

सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ।
ग्रहृष्टमनसौ प्रीतौ तावुभौ हरिराघवौ॥६॥
अन्योन्यमभिवीक्षंतौ न तृप्तिमुपजग्मतुः।
त्वं वयस्योऽसि हृद्यो मे एकं दुःखं सुखं च नौ॥७॥

श्रीराम स्वयें नरपती। सुग्रीव स्वयें वानरपती।
दोघां सख्यत्वाची स्थिती। अनन्य प्रीतीं
आल्हाद॥३४॥ जैसी प्रीति सुवाससुमनां। जैसी
प्रीति जीवा मना। तैसी प्रीति सुग्रीवरघुनंदना।
अन्योन्य जाणा अति प्रीति॥३५॥ जैसी प्रीति
गूळ गोडीसीं। जैसी दीपकप्रकाशीं। नाना रसा

आणि उदकासीं। रामा सुग्रीवासी अति
प्रीति ॥३६॥ सुग्रीवें पाहतां श्रीरामचंद्रा। श्रीरामें
पाहतां वानरेंद्रा। प्रीतीं पाहतां घेरयेरां। दोहींच्या
नेत्रां नव्हे तृप्ती॥३७॥ जैसी प्रीति चकोरचंद्रां।
तैसी प्रीति सुग्रीवरामचंद्रां। जैसी प्रीतीं जळा
जळचरां। तैसी वानरां श्रीरामीं॥३८॥ ऐसी
श्रीरामा वानरां प्रीति। श्रीरामीं वानरां अनन्य
भक्ती। ऐशिया ऐशिया प्रेमप्रीतीं। पाहतां तृप्ति नव्हे
नेत्रीं॥३९॥ श्रीराम सुग्रीव मारुती। तिघां झाली
अनन्य प्रीती। मग बैसोनि सुखसंभतीं।
अनुवादती^५ निजगुज॥४०॥

रावणाने सीतेला पळवून नेल्याचे श्रीराम
सुग्रीवाला सांगतात:- सुग्रीव म्हणे श्रीरघुपती।
तुम्ही आले जीचेनी अर्थीं। ते म्यां देखिली सीता
सती। गगनगतीं^६ पै नेतां॥४१॥

हियमाणा मया दृष्टा रक्षसा क्रूरकर्मणा।
क्रोशंती राम रामेति लक्ष्मणेति च विस्वम्॥८॥
आत्मना पंचमं मां हि दृष्ट्वा शैलतले स्थितम्।
उत्तरीयं तदा त्यक्तं शुभान्याभरणानि च॥९॥

रावणाचे खांदेवारी। वेगें नेतां गगनांतरी।
आम्हीं देखिली वानरीं। श्रीराम गजरीं आक्रंदे
॥४२॥ श्रीरामराया धांव धांव। राघवा तूं सवेग
पाव। घेवोनि लक्ष्मणाचें नांव। दीर्घ स्वरें
आक्रंदे॥४३॥ रामनाम सीतारव। वानरीं
ऐकिला पै सर्व। आणिक जालें जी लाघव। तें
अपूर्व ऐकें स्वामी॥४४॥

सीतेने खाली टाकलेले अलंकार:- येचि
पर्वतशिखरीं। आम्हीं असतां पंचवानरीं।
उत्तरीयवास^७ सीतासुंदरीं। सालंकारीं^८ त्यागिलें
॥४५॥ लक्ष्मोनियां हनुमंता। वस्त्र अळंकार सांडी
सीता। तें आलें हनुमंताच्या हाता। सभाग्यता
म्हणोनियां॥४६॥ श्रीरामनामाचें उत्तरीयवस्त्र।

१ सुग्रीवाचे भाषण, २ आलिंगन देण्याला, ३ आत्मे, ४ अग्नि आणि सूर्याच्या साक्षीने, ५ सांगू लागले, ६ आकाशमार्गाने, ७ अंगावरील वस्त्र, ८ अलंकारांसह.

रामनामांकित अलंकार। आम्हां दाखविले समग्र।
राखें निरंतर मारुति॥४७॥ रामनामीं ज्यां
विश्वास। असे भाग्य सभाग्य ज्यांस। तेचि पावती
श्रीरामवास। भाग्यें बहुवस हनुमंत॥४८॥

सीतेचे आक्रंदन व मारुतीचे उड्डाण:-
रामनामं दीर्घस्वर। सीता आक्रंदे सुंदर। आम्हीं
ऐकतां समग्र। हनुमान वीर खवळला॥४९॥
मारोनि राक्षस दुर्धर। करोनि दीनांचा उद्धार।
सोडवावया सीता सुंदर। हनुमान सत्वर
उसळला॥५०॥ रागें आपटोनि पुसाटी^१।
वटारोनि आरक्त दृष्टी। वळोनियां वज्रमुष्टी।
उठाउठीं उडाला॥५१॥

रावणाचे लंकेत उड्डाण:- हनुमंताचें
निजउड्डाण। गेलें ग्रहचक्र टाकोन। तळीं तेणें
धाके रावण। गेला लंघोन सागरु॥५२॥ गेला
देखोनि लंकानाथ। हनुमंत क्रोध करी शांत। ऐसा
एकोनि वृत्तांत। अति विस्मित श्रीराम॥५३॥

ते अलंकार पाहून श्रीरामांना परम दुःख:-
एकोनि वानरांच्या गोष्टी। विस्मयो सौमित्राच्या
पोटीं। सीतालंकार पहावया दृष्टीं। उठाउठीं
आणविले॥५४॥

उत्तरीयं गृहीत्वा तु स तान्याभरणानि च।
इदं पश्येति रामाया दर्शयामास वानरः॥१०॥
ततो गृहीत्वा वासस्तु शुभान्याभरणानि च।
हा प्रियेति रुदनैर्यमुत्सृज्य न्यपतद् भुवि॥११॥

सीतालंकारवस्त्रांसी। हनुमंतें दाखविलें
श्रीरामासी। तेणें धरोनि हृदयासीं। उकसाबुक्सीं
स्फुंदत॥५५॥ सीते मजसीं कां रुसलीसी। पूर्व
प्रीति कां विसरलीसी। रागें मजसीं कां न बोलसी।
कोठें गेलीसी प्रिय कांते॥५६॥ सीतेचे देखोनि
अलंकार। श्रीराम करी विलाप थोर। मूर्च्छित पडे
सत्वर। विसंज्ञ^२ अति विव्हळ॥५७॥

सुग्रीवाकडून श्रीरामांचे सांत्वन, सीता शोधाचे
आश्वासन व प्रतिज्ञा:- श्रीरामांची ऐखोनि
व्यथा। सुग्रीवासी परमावस्था। सावध करोनि
श्रीरघुनाथा। होय बोलता पुरुषार्था॥५८॥
स्वामी तुज मज सख्य जालें असता। तुझी
निवारवेना व्यथा। तरी लागली लाज मित्रार्था।
आणीन सीता शोधोनी॥५९॥ कळिकाळाची
मर्दिती मान। ऐसे माझे चौघे प्रधान। अमित
मेळवीन वानरांचें सैन्य। सीता शोधोन आणीन
॥६०॥ स्वर्ग मृत्यु पाताळीं। गेली असतां
जनकबाळी। घेवोनियां जगधांडोळी^३। सीता
वेलहाळी आणीन॥६१॥ श्रीरामा वाहतों तुझी
आण। सीता आणीन मी शुद्धि करोन। पुढतीं
शिवतों तुझे चरण। परम प्रमाण हें माझें॥६२॥
रुदन करूं नको श्रीरामा। ऐक माझी
प्रमाणसीमा। अधःपतन जाण मज प्लवंगमा^४।
श्रीरामा सीता जरी मी नाणीं॥६३॥ सीताशुद्धि
सांडोनि श्रीरामा। जरी गुंतेन आणिके कामा। तरी
वानर अधमजन्मा। श्रीरामा सीता जरी नाणीं
॥६४॥ सांडोनि सीताशुद्धीच्या क्रमा। जरी मी
लागेन आणिके कामा। तरी धिक्कार माझिया
जन्मा। श्रीरामा सीता जरी नाणीं॥६५॥
सीतावियोगविभ्रमा। दुख न करीं श्रीरघूत्तमा।
निमेषें आणीन श्रीरामरमा^५। प्रतापगरिमा^६ पाहें
माझी॥६६॥ लाजविला पितामह^७ ब्रह्मा।
लाजविला पूर्वजमहिमा। लाजविलें क्षात्रधर्मा।
श्रीराम सीता जरी नाणीं॥६७॥

श्रीरामांची घोर प्रतिज्ञा:- एकोनि सुग्रीवाचें
वचन। हास्य करी श्रीरघुनंदन। तुज राज्य दारा
दिधल्यावीण। सीतास्मरण मज नाहीं॥६८॥
मित्रकार्यापुढें जाण। सीताशुद्धि मज
तृणासमान। वाहतों दशरथाची आण। सत्य

१ शेपूट, २ निश्चेष्ट, ३ जगातला शोध, ४ वानराला, ५ श्रीरामाची स्त्री, (सीता), ६ प्रतापाचा मोठेपणा, ७ आजोबा.

जाण सुग्रीवा॥६९॥ जें तूं बोलिल्लासी निर्वाण।
तें मज मानलें प्रमाण। तुझें कार्य न होता पूर्ण।
सीताआगमन मज निंघ ॥७०॥ वैश्रदेव
बळिविधान। न करितां भोजन निंघ जाण। तेंवी
तुझें कार्य करितां पूर्ण। सीताआगमन मज निंघ
॥७१॥ अतिथि दवडोनियां निराशन। जेंवी निंघ
होय निजभोजन। तेंवी तुझें कार्य न होतां पूर्ण।
सीताआगमन मज निंघ॥७३॥ न करितां
संध्यास्नान। यज्ञादि कर्म निंघ जाण। तेंवी तुझें
कार्य न होतां पूर्ण। सीताआगमन मज निंघ
॥७४॥ जरी तुवां येथें आणिली सीता। तुझें
कृतकार्य न होतां। तिसी मी न पाहें सर्वथा। मज
आण दशरथाची॥७५॥ सीतेचें आधीं कोठें
गमन। शुद्धि केल्या आगमन। वाळिवधालागीं
जाण। हें व्यवधान तंव नाही॥७६॥ आधीं
साधीन मित्रकार्यार्था। मग शोधोनि आणीन
सीता। धनुष्यबाण घेवोनि हाता। वाळिवधार्था
निघाला॥७७॥

अद्यैव तं हनिष्यामि तव भार्यापहारिणम्।
इमे हि मे महाभाग पत्रिणस्तिग्मतेजसः॥१२॥
वालिसंज्ञममित्रं ते भ्रातरं कृतकिल्बिषम्।
शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतम्॥१३॥

सुग्रीवा ऐक सावधान। जेणें केलें तुझें
दारहरण। त्या वाळीचा घेई प्राण। तीक्ष्ण बाण
सोडोनी॥७८॥ माझे बाण अति तिखटा।
मंत्रोनि मारीन सदटा। तेणें वाळीचा छेदोन कंठा।
करीन सपाटा बाणें एके॥७९॥ वज्रें हाणीतला
पर्वत। जैसा विखुरे पृथ्वीआंत। तैसा वाळी
वधीन येथ। रुधिरक्षत देखसी॥८०॥

वालीचा पराक्रम व सुग्रीवाचे वर्णन:- क्षोभला
देखोनि श्रीरघुनाथा। सुग्रीवें चरणीं ठेविला माथा।
वाळीचिया अति पुरुषार्था। सावधानता अवधारीं
॥८१॥ अरुणोदयापूर्वी जाण। अविश्रमं^१

श्रमंवीण। सप्तसमुद्रीं करी स्नान। अर्ध क्षण न
लागतां॥८२॥ वाळी सव्यहस्ते पर्वत। सवेग
टाकी गगनाआंत। वामहस्ते स्वयें झेलित।
शतानुशत गिरिवर॥८३॥

दुंदुभि दैत्याचा वध:- महिषासुराचा ज्येष्ठ
सुत। दुंदुभी नाम महिष अति विख्यात।
युद्धालागीं परम उदित। विचरत तिहीं लोकीं
॥८४॥ दुंदुभी जावोनि पाताळासीं। युद्ध मागे
वरुणापासीं। तेणें धाडिलें हेमाद्रीपासीं^२। जाय
त्यासीं युद्ध करीं॥८५॥ दुंदुभी येवोनि युद्धार्थ।
हेमाद्रीतें पाचारित। तो म्हणे मी यदर्थ^३ अशक्त।
जाय युद्धार्थ तूं यमापासीं॥८६॥ दुंदुभी पाचारी
यमासी। यम विचारी मानसीं। वाळिहस्ते मृत्यु
यासी। तेणें त्यापासीं धाडिलें॥८७॥

दुंदुभे युद्धदानाय नाहं प्रतिबलस्तव।
युद्धं समबलेनैव कर्तव्यं च जयैषिणा॥१४॥
किष्किंधां गच्छ रे तत्र वालिनामा हरीश्वरः।
स युद्धतृष्णामापूर्वं मदं ते नाशयिष्यति॥१५॥

यम म्हणे दुंदुभीसी। मज युद्ध न करवे तुजसीं।
तूं युद्ध करीं वाळीसीं। तो समबळेसीं बळिष्ठ
॥८८॥ वानर वाळी महाबळी। सबळ योद्धा
आतुर्बळी। पाहतां ये भूमंडळीं। रणरवंदळीं^४
करील॥८९॥ वाळो युद्धतृष्णातृषित। तूंही
युद्धासी अति उद्यत^५। वाळीपासोनि जावोनि
त्वरित। युद्ध पुरुषार्थ करीं त्यासीं॥९०॥ तूं
म्हणसी वाळी कोण। किष्किंधेचा राजा जाण।
त्यासीं करावें युद्ध दारुण। आंगवण^६ पाहों तुझी
॥९१॥ ऐसें ऐकतां वचन। दुंदुभी सवेग आला
जाण। ठाकोनि पावला किष्किंधाभुवन। करी
गर्जन युद्धार्थ॥९२॥ येथें कोण सबळ वाळी।
तेणें बाहेर निघावें याचि काळीं। युद्धा यावें
मजजवळी। रणरांगोळी मी करीन॥९३॥ ऐकोनि
दुंदुभि युद्धवादन। वाळी करोनि उड्डाण।

१ विश्रांति घेतल्याशिवाय, २ मेरुपर्वताजवळ, ३ याविषयी, ४ युद्धात नाश, ५ तयार, ६ पराक्रम, बल.

सन्मुख आला पै आपण। रागें गजोन भुभुःकारें
॥९४॥ ऐकतां भुभुःकारआरोळी। दुंदुभीची
बैसली कानटाळी। म्हणे वानर हा महाबळी।
केंवी आकळीं संग्रामीं॥९५॥ वाळीसी हाणितां
मुष्टिघात। दुंदुभीचा उखळला हात। तेणें धाकें
पळे वनांत। अति गुप्त निजमावा॥९६॥ प्रवेशतां
निजबिळीं। थापें हाणितला तथा वेळीं। अशुद्ध^१
वमूनी भूतळीं। प्राण तत्काळीं सांडिला॥९७॥

कायं कैलाससंकाशमेतदस्ति प्रकाशते।

उद्धर्तुमेको वाली वा शक्तोऽहं खुसत्तम॥९६॥

सर्वप्राणभृतां लोके तृतीयं नोपलक्षये।

ईदृशो विक्रमो यस्य जवे चानुत्तमा गतिः॥९७॥

दुंदुभीचा अतिप्रचंड देह:- त्या दुंदुभीचें
कलेवर। कैलासप्राय महाथोर। श्रीरामा पाहें पां
साचार। अति दुर्धर सुरनरां॥९८॥ तें उचलावया
कलेवर। स्वयें शक्त वाळी वीर। दुसरा सुग्रीव
वानर। तिसरा शूर असेना॥९९॥ दुंदुभिदेह-
उद्धारार्थी। धांडोळितां त्रिजगती। तिसरियाची न
चले शक्ती। हे उचलिती दोघे बंधू॥१००॥

रावणाची दुर्दशा:- तिजा जो उचली अंगभारें।
त्याचेनि हस्ते वाळी मरें। भाकिलें
मातंगत्राणीश्वरें। निजनिधरें श्रीरामा॥१॥ ऐसा
वाळी बळी विख्यात। आणिक त्याचा पुरुषार्थ।
तुज मी सांगेन इत्थंभूत। ऐक निश्चित श्रीरामा
॥२॥ वाळी करितां अनुष्ठान। त्यासी धरूं आला
रावण। वीस भुजा पसरोन। बळेंकरून कवळूं
गेला॥३॥ तंव यें पसरोनियां वामहस्त। विसां
भुजांसमवेत। आकळोनि लंकानाथ। काखेंआंत
चेपिला॥४॥ विक्षेप जाला अनुष्ठाना। वाळी
सवेग उठिला स्नाना। काखे असोनि दशानना।
तत्क्षणीं निघाला॥५॥ रावण असोनि
काखेतळीं। सप्तसागरीं करी आंघोळी। नार्कीं
तोंडीं भरे जळीं। तेणें तळमळी रावण॥६॥

काखेहूनि निसटावयासी। सामर्थ्य नव्हे
रावणासी। कळ लागली दाही शिरीं। कासाविस
लंकानाथ॥७॥ काखे सूदला रावण। हें वाळी
गेला विसरोन। घरा आला स्नान करून। अति
विंदान तेथें जालें॥८॥ आवडीं अंगद उचलिला
वाळीं। तंव रावण पडिला भूतळीं। देखतां वानरीं
सकळीं। भूतावळी मिळाली॥९॥

रावणाला खेळणे म्हणून अंगदाच्या पाळण्यावर
बांधला:- दहा मुकुट मुखें शिरीं। त्यासी धरोनि
वानरीं। अंगदाच्या पाळण्यावरी। खेळण्यावरी
बांधिले॥१०॥ अंगदाचें धारोष्ण मूत। रिचवे
रावणाच्या मुखाआंत। मुखावरी हाणी लात। मुलें
चिमटीत सर्वांगी॥११॥

पौलस्तीची याचना, त्यामुळे रावणाची
मुक्तता:- निर्गम^२ नाहीं रावणासी। पौलस्ति
येवोनि वाळीपासीं। भिक्षा मागोनि घेतलें
लंकेशासी। वानरीं त्यासीं विनोद केला॥१२॥

कश्यपमाळेमुळे वाली अजिंक्य:- एक मसी^३
लाविती मुखासी। एकीं हिरतिलें मुकुटासी। काळें
तोंड मोकळे केंसीं। रावण लंकेसी धाडिला
॥१३॥ ऐसा वाळीचिया पुरुषार्था। विचारोनियां
श्रीरघुनाथा। विक्रमें करवेल घाता। तरी त्या
कार्यार्था अंगीकारीं॥१४॥ वाळी सुग्रीव आम्ही
समबळी^४। कश्यपमाळा वाळीजवळी। तेणें
त्यासी ख्याती आगळी। युद्धकाळीं मज
जिके॥१५॥ कश्यपमाळा वरद देख। युद्धीं जो
जो सन्मुख। तो अवश्य होईल विमुख। आपण
विजयी निजवरदें॥१६॥

कश्यपाच्या मानासाठी वालीला लपून
मारणे:- श्रीराम स्वयें विचारी देख। वाळीस
होऊं नये सन्मुख। आपण राहोनि विमुख।
वाळी अवश्य वधावा॥१७॥ कश्यपाचिया

१ रक्त, २ सुटका, ३ काजळ, ४ समानशक्तीचे.

वरदार्था। अवतारा न करवे अन्यथा। वाळीस वधावें विमुखता। मित्रकार्यार्था साधावें॥१८॥

श्रीरामाचें आश्वासन, सुग्रीवाला आनंद:- सुग्रीव बोलिला जें आपण। सप्तताड विषम जाण। एके बाणें करी छेदन। वालिनिर्दळण^१ त्याचेनि॥१९॥ वाळी सुग्रीव महावीरां। यांहेनि वेगळा जो आपण तिसरा। उचलील दुंदभीच्या कलेवरा। वाळिवानरा तो वधील॥१२०॥ ऐसें बोलता सुग्रीवासी। श्रीरामें आश्वासिलें त्यासी। दाखवीं दुंदभिकलेवरासी। आणि सप्ततालांसी छेदावया॥१२१॥ दुंदभिकलेवर मज तृण। वामांगुष्ठें उचलीन जाण। सप्ततालांचें छेदन। करीन संपूर्ण बाणें एकें॥१२२॥ ऐसें बोलतांचि जाण। श्रीरामें धनुष्या वाहोनि^२ गुण^३। म्हणे मज दावीं तालवन। सीतीं बाण लावोनी॥१२३॥ करावया वाळीचा घात। श्रीरामें धनुष्या घातला हात। सुग्रीव आनंदें नाचत। कृपा श्रीरघुनाथ तुष्टला॥१२४॥ एका जनार्दना शरण। सुग्रीवाशीं सख्य जालें पूर्ण। पुढें वाळीचें निर्दळण। स्वयें श्रीरघुनंदन करील॥१२५॥ स्वस्ति श्रीभावाथ-रामायणे किष्किंधाकांडे एकाकारटीकायां सुग्रीवसख्यनिरूपणं नाम तृतीयोऽध्यायः॥३॥ श्लोक॥१७॥ ओव्या॥१२५॥

अध्याय चवथा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

वाली - सुग्रीवाच्या वैराची मूळ कथा

दोघां बंधूंच्या कलहाच्या कारणासंबंधी श्रीरामांचा प्रश्न:- निर्दळोनियां वाळीसी। सदार राज्य सुग्रीवासी। द्यावया श्रीराम उल्लासी। मित्रकार्यासी अवंचक^४॥१॥ स्वकार्य सांडोनियां

मागें। मित्रकार्यार्थ लागवेगें। श्रीरघुनाथ धांवें अंगें। साह्य सर्वस्वें शरणागता॥२॥ श्रीराम विचार करी शुद्ध। हे तंव दोघे सखे बंधु। कां पडला द्वेषसंबंधु। द्वेषसंबंधु पुसत॥३॥

किन्निमित्तं महद्वैरं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥

अनंतरं वधिष्यामि संप्रधार्य बलाबलम्॥१॥

तुम्ही दोघे बंधु सहोदर^५। तुम्हां दोघांत कां पडिलें वैर। तेंही अतिशयेंसीं दुर्धर। येरयेरां घातक॥४॥

सुग्रीवाकडून निवेदन:- या वैराचें मूळ कारण। समूळ सांगावें संपूर्ण। ऐकोनियां श्रीरामभाषण। सांगे आपण सुग्रीव॥५॥

लोभाचा प्रभाव:- पितापुत्रां सख्य सहोदरां। वैरासी मूळ द्रव्य दारा। सुहृद पेटती वैराकारा। द्रव्यदारदेहलोभें॥६॥ द्रव्य दारा या लोभापासीं। अहंकार सदा मुसमुसी। तो वैर पाडी सुहृदांसी। आह्मा दोघांसीं वैर लोभें॥७॥ कैसा लोभ वैर कवण। त्याही वैराचें निजकारण। समूळ सांगेन लक्षण। सावधान अवधारीं॥८॥

श्रूयतां राम तेनाहं राज्यात्त्वादवरोपितः।

परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा॥२॥

पिताजींच्या निधनानंतर बंधूंचे सख्य:- आमच्या वैराची थोरी। श्रीरामा सावध अवधारीं। स्त्रीराज्यलोभाचारीं। वाळीनें बाहेरी घातलें मज॥९॥ पिता राज्यीं असतां जाण। वाळीस यौवराज्य संपूर्ण। मज दिधलें सैन्याधिपतिपण। समसमान एकात्मता॥१०॥ पिता निमालिया^६ वरी जाण। समस्त मिळोनि प्रधान। ज्येष्ठा वाळीस राज्यासन। यौवराज्य पूर्ण मज दिधलें॥११॥ शांत दांत सुबुद्धि प्रबळ। सेना राखों जाणे अविकळ^७। तो सेनानी^८ केला नीळ। सबळ दळ त्याचेनि॥१२॥ दोघे बंधू एकात्मता। येरयेरां अवंचकता^९। उदक पिणें

१ वालीचा नाश, २ चढवून, ३ दोरी, ४ न फसविणारा, ५ सख्खे, ६ वारल्यावर, ७ बिनचूक, ८ सेनापति, ९ न फसविणे.

नाही तत्त्वतां। भोगभिन्नता मग कैची॥१३॥
 एकत्र आसन शयन। दोघां एकत्र भोजन।
 येरयेरांलागीं वेंचिती प्राण। दोघां संपूर्ण
 एकात्मता॥१४॥ ऐसे दोघे एकात्मता।
 अविकल्प राज्य करितां। पुढें आली विक्षेपता^१।
 तेही श्रीरघुनाथा अवधारीं॥१५॥

मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुंदुभेः सुतः।
 तेन तस्य महद्वैरं बालिनः स्वीकृतं पुरा॥३॥
 स तु सुप्ते जने रात्रौ किष्किंधाद्वामागतः।
 नर्दति स्म सुसंख्यो बालिनं चाह्वयद्रणे॥४॥

दुंदुभीचा पुत्र मयासुर याचे युद्धास आव्हान:-
 दुंदुभीचा ज्येष्ठ कुमार। मयनामा महासुर। पितृवैरें
 वैराकार। वाळी वानर वधूं इच्छी॥१६॥
 विभांडूनियां किष्किंधा गड। वाळी मारीन हे
 मानसीं होड^२। घेईन दुंदुभीचा सूड। गर्वारूढ
 होवोनि आला॥१७॥ किष्किंधेच्या महाद्वारीं।
 मय आला मध्यरात्रीं। गर्जत घर्घरस्वरीं। गिरिदरी
 दुमदुमिल्या॥१८॥ ऐकोनि त्याचा गिरागजर।
 भयभीत झाले सबळ वानर। अवघे कांपती
 थरथर। रहावया धीर न धरवे॥१९॥ वानरांचा
 राजा वाळी। येथें कोण आहे महाबळी। मजसीं
 युद्ध करावया रणफळीं। वीरश्रीनें येथें
 यावें॥२०॥

वाली व मी बाहेर आलो:- असुरासीं युद्धा
 निघतां वाळी। बंधुस्नेहाच्या कळवळीं। मीही
 आलों ते काळीं। बंधूजवळी साह्यार्थ॥२१॥
 दुंदुभि मारिला माझा पिता। त्याचा सूड मी घेईन
 आतां। ऐसें वाळीनें ऐकतां। सकोपता चालिला
 ॥२२॥ वाळीनें देतांचि आरोळी। दुंदुभिपुत्राची
 बैसली टाळी। आम्हां दोघां देखतां बळी। धाकें
 तत्काळीं पळाला॥२३॥

दुंदुभी पळून गुहेत गेला:- मी एकला हे दोघे
 जण। घायें माझा घेतील प्राण। येणें भयें तो

आपण। पलायमान भयभीत॥२४॥ वाळी म्हणे
 यासी न मारितां। नगरा न^३ वचें^३ मी रिता। त्याच्या
 करावया जीवघाता। पाठी लागतां सोडीना॥२५॥
 किष्किंधा सांडोनि दुरी। मय पळे गिरिकंदरीं।
 येवोनियां निजविवरीं। बिलद्वारीं प्रवेशला॥२६॥

त तृणैरावृतं दुर्गं धरण्यां विवरं महत्।
 प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्टितौ॥५॥
 मामुवाच तदा वाली वचनं क्षुभितेंद्रियः।
 इह त्वं तिष्ठ सुग्रीव बिलद्वारि समाहितः॥६॥
 यावदत्र प्रविश्याहं निहन्मि समरे रिपुम्।
 स्थापयित्वा तु मां तत्र प्रविवेश बिलं ततः॥७॥

सुग्रीवाला दारावरच राहण्यास सांगून वाली
 स्वतः गेला:- अतर्क्य बिळ तें सर्वासी। असुर
 त्या बिळीं बिळवासी। आम्ही अंधारीं लक्षोनि
 त्यासीं। बिळापासीं दोघे आलों॥२७॥ अंधाराचे
 निजनेटीं। दैत्य रिघे बिळ संकटीं। आम्ही त्याची
 न सोडूं पाठी। बिळानिकटीं आलों दोघे॥२८॥
 वाळी मजला आज्ञा करी। सावध राहें बिलद्वारीं।
 मी रिघेन बिळाभीतरीं। जंव येें वैरी मारोनी
 ॥२९॥ मी म्हणें सर्वे येईन साह्यासी। वाळी म्हणे
 त्या मशकासी। मारावया काय साह्य येसी। बैस
 द्वारासीं सावधान॥३०॥ बिळीं प्रवेशतां वाळी।
 दुंदुभिसुतें नेला पाताळीं। तेथें दानव कोट्यनुकोटी
 बळी। युद्धरवंदळी^४ मांडिली॥३१॥ युद्ध देखोनि
 दारुण। वाळी जाला सावधान। वरद विजयमाळा
 पूर्ण। पाहे आपण ते काळीं॥३२॥

अथ वाली सुसंकुद्धो मालां गुह्यं च कांचनीम्।
 पूर्वदत्तां महेंद्रेण या युद्धाय प्रतिश्रुता॥८॥

कश्यपविजयवरदमाळा। इंद्रें दिधली
 कृपानुमेळा^५। वाळी सांभाळोनि गळां। मग
 परदळीं^६ मिसळला॥३३॥ कंठीं माळा आल्या
 देख। अवश्य वैरी होती विमुख। युद्धा आलिया
 सन्मुख। रणीं निःशेष^७ निमावे॥३४॥

१ अडथळा, विघ्न, २ प्रतिज्ञा, ३ जाणार नाही, ४ भयंकर लढाई, ५ कृपायुक्त होऊन, प्रेमाची खूण, ६ शत्रूच्या सैन्यामध्ये, ७ सर्व.

निराहारीं निरुदकीं। युद्ध करितां वर्षे अनेकीं।
बाधों न शके तहान भुकीं। श्रमबाधा नव्हे वरदे
॥३५॥ वरदमाळा असतां जवळी। वाळी वानर
आतुर्बळी। मर्दोनि दानवांची फळी।
रणकल्लोळीं गर्जत॥३६॥ सप्रधान ससैन्य
सकुमर। दानव मारिले अपार। मुख्य धुरा थोर
थोर। वाहती पूर रुधिराचे॥३७॥ दानव मारिले
अमित। उरले ते पळाले समस्त। दुंदुभिपुत्र
येवोनि तेथ। युद्ध करी वाळीसीं ॥३८॥
निरुदक निराहारेसीं। अविश्रम रण
एकवीसमासीं। त्याचेनि हातें मृत्यु पावसी।
मयासुरासी शिववरद॥३९॥ वाळी मारावया
निभ्रांत। वरदबळें युद्ध करित। वाळी निजमाळें
समर्थ। श्रमरहित रणयोद्धा॥४०॥ पंधरा मास
रण दुर्धर। मयासुरासीं सुटलें रुधिर। अशुद्धें पूर्ण
जालें विवर। बाहेरी पूरप्रवाह॥४१॥

तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः।
स्थितस्य मे बिलद्वारि स कालो व्यत्यवर्तत॥१॥
नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः।
निरतस्य च संग्रामे क्रोशतोऽपि स्वनो महान्॥१०॥
अथ दीर्घस्य कालस्य बिलद्वारादग्निःसृतम्।
सफेनं रुधिरं दृष्ट्वा ततोऽहं भृशदुःखितः॥११॥

पंधरा महिने मी बाहेरच वाट पहात बसलो:-
मी बैसलों बिलद्वारीं। काय वर्तलें भीतरीं। तें मी
नेणोंचि बाहेरी। सवा वर्षवरी तिष्ठलों॥४२॥

नंतर आतून आरोळ्या ऐकू आल्या व रक्ताचा
प्रवाह आला:- तंव वीरांचा रणक्रोध।
भीमावेशें गर्जत शब्द। नोकूनपणाचें^१ सुबद्ध।
अति विरुद्ध ऐकिलें॥४३॥ राहें साहें वीर शूर।
पळों नको धरीं धीर। घाय वाजती निघूर। घायें
वीर हुंबती॥४४॥ एक रडत एक पडत। एक
कण्हत एक कुंथत। ऐसे वीर विकळित। म्यां हें
समस्त ऐकिलें॥४५॥ ऐसे शब्द जंव ऐकत।

तंव बिळाआंतून रक्त। निघाले अति प्रवाहित।
सफेन उतत बिलद्वारीं॥४६॥ बिलद्वारीं देखोनि
रक्त। वाळी मारिला युद्धांत। तेणें मी जालों
दुःखाभिभूत। पडिलों मूर्च्छित आक्रंदे॥४७॥

वाली ठार झाला असावा असे वाटून त्याच्या
सूडासाठीं निघणार होतो:- वाळीऐसें
बंधुनिधान। रणीं पडिलें आक्रंदोन। त्याचा
सूड घ्यावया जाण। बिळीं आपण रिघो पाहें
॥४८॥ पाहोनि निजभुजांची वास^२। दृढ
घालोनियां कास। बिळीं करितांचि प्रवेश।
ऋषि लोमश मज वारी॥४९॥

तोच लोमशऋषींनी येऊन नगरीवर गंधर्वांनी
आक्रमण केल्याचे सांगितलें:- किष्किंधा
राहिली बहु दुरी। दुंदुभिपुत्र बिलप्रदेशांतरीं।
आम्ही दोघे गुंतलो विवरीं। राजा नगरीं कोणी
नाहीं॥५०॥ ऐसें जाणोनि किष्किंधापुर। राज्य
घ्यावया सत्वर। वेगीं आले विद्याधर। तिहीं नगर
वेढिलें॥५१॥ हाहाभूत देखोनि नगरी। मजपासीं
प्रधान चारी। आले अति त्वरेकरीं। रिघतां विवरीं
तिहीं वारिलें॥५२॥

त्या गुहेतून राक्षस बाहेर येऊ नयेत म्हणून मी
शिळेने तोंड बंद केले:- विवरीं वाळीचा जाला
अंत। तुझाही येथें करील घात। हातींचें राज्य
जाईल व्यर्थ। ऐसा अनर्थ नको करूं॥५३॥
वाळी मारिला निश्चित। सफेन रुधिर वाहे येथ।
तुवां रिघों नये तेथ। ऋषी समस्त
वारिती॥५४॥ वैरी निर्दाळोनि समस्त। नगर
राखोनि पै स्वस्थ। मग वाळी बंधूच्या
शुद्ध्यर्थ^३। रिघों विवरांत समस्तही॥५५॥

अहं त्वगतो बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम्।
दुःखार्तश्चोदकं दत्त्वा किष्किंधामगतस्ततः॥१२॥
गृहमानस्य मे तत्त्वं यत्नतो मंत्रिभिः श्रुतम्।
समेतैर्मुनिभिः सर्वैस्ततोऽहमभिषेचितः॥१३॥

वालीला अखेर तिलांजलीही दिली:-
बिलद्वारीं वाहतां रक्त। असुरीं वाळी मारिला
तेथ। म्यांही मानोनि निश्चित। अति दुःखावर्ते^१
ऊठिलों॥५६॥ स्नान करोनियां जळीं। बंधु
उद्धरावया वाळी। म्यां दिधली तिलांजली।
मंत्रमेळीं ऋषिउक्त॥५७॥

नंतर किष्किंधेला येऊन आक्रमक शत्रूंचा पाडाव
केला:- ऐकोनि निजपुराचा बाध। स्त्रीबाळकां
अति निर्बध। तेणें मज आला क्रोध। नगरोध
छेदावया॥५८॥ नगर वेढिलें विद्याधरीं। असुर
आलिया विवरद्वारीं। युद्ध करितां दोहींपरी। संकट
भारी मांडेल॥५९॥ ऐसें सांगतां ऋषीश्र्वरीं। म्यां
उचलोनि प्रचंड गिरी। दृढ ठेविला विवरद्वारीं। वैरी
बाहेरी न निघावया ॥६०॥ मग करोनि उड्डाण।
किष्किंधेसी येवोनि जाण। केलें विद्याधरांचें
कंदन। चौघे प्रधान न येतांचि॥६१॥ माझ्या
उड्डाणाच्यानि वेगें। प्रधान राहिले पै मागे। म्यां
येवोनि लागवेगें। वैरी निजांगें निर्दालिले^२ ॥६२॥
माझें ऐकतां गर्जन। वीरीं उभ्यां सांडिले प्राण।
अवघे झाले कंपायमान। जीव घेवोन पळाले
॥६३॥ स्त्रिया बाळें केलीं निर्मुक्त। नगर सुखी
करोनि समस्त। माझा देखोनि पुरुषार्थ। संतोषत
ऋषिवर्य॥६४॥ येवोनि जंव पाहती प्रधान। तंव
म्यां केलें अरिमर्दन। तेणें हर्षे चौघे जण। संतोषोन
सुखी जाले॥६५॥

राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायतो मम राघव।

आगजाम रिपुं हत्वा वाली तमसुरोत्तमम्॥१४॥

वालीचा वध झाला असे समजून सुग्रीवाला
राज्याभिषेकही झाला:- माझा पुरषार्थ देखोन।
चौघे प्रधान ऋषी सज्जन। किष्किंधेचें राज्य संपूर्ण।
अभिषेचन^३ मज केलें॥६६॥ पूर्ण षण्मास पर्यंत।
प्रजा सुखी केली समस्त। राज्य करोनि धर्मयुक्त।
तंव शक्रसुत वाळी आला॥६७॥

नंतर मयासुराला ठार करून वाली किष्किंधेत
हजर झाला:- मर्दोनियां मयासुर। त्याचें
घेवोनियां शिर। उघडोनियां विवरद्वार। केला
भुभुःकार वाळीनें॥६८॥ ऐकोनि वाळीचें
गर्जन। मज उल्लास झाला पूर्ण। जेंवी प्रेताचा
परते प्राण। तेंवी आगमन वाळीचें॥६९॥ मृता
होय अमृतपान। अंधा उघडती लोचन। अवर्षणीं
वर्षे घन। तेंवी आगमन वाळीचें॥७०॥ पतिव्रते
प्रियदर्शन। साधक पावे ब्रह्मज्ञान। तेंवी वाळीचें
आगमन। सुखसंपन्न मज सुग्रीवा॥७१॥
ऐकोनि वाळीचें आगमन। सुखी जाले ऋषी
प्रधान। सुखी नगर नागरिक जन। सुखसंपन्न
स्त्रिया बाळें॥७२॥ उभवोनियां गुडिया मखरें।
ढोल निशाण वाद्यगजरें। अवघे आले पै सामोरे।
जयजयकारें गर्जती॥७३॥ म्यां सुग्रीवें येवोनि
आपण। दीर्घ घालोनि लोटांगण। मस्तकीं
वंदोनियां चरण। आलिंगन देऊं गेलों॥७४॥
मज देखोनि सन्मुख। वाळी रागें जाला विमुख।
माझें न पाहेचि मुख। परम दुःख मानसीं॥७५॥

अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा क्रोधसंरक्तलोचनः।

मदीयान्मंत्रिणो दृष्ट्वा परुषं वाक्यमुक्तवान्॥१५॥

सर्वांना संतोष व माझ्यावर वालीचा क्रोध:-
मज केलें राज्याभिषेचन^३। तेणें वाळी
क्रोधायमान। अभिषेक करवित जे प्रधान।
त्यांतेंही आपण निग्रहूँ पाहे॥७६॥ मग हात
जोडोनि म्यां पुढतीं। वाळीप्रती केली विनती।
माझा अपराध कोणे अर्थी। त्वां कां चित्तीं कोप
धरिला॥७७॥ आम्ही तुजवीण अनाथ। तूं तंव
आमचा ज्येष्ठ भ्रात। तुझेनि आम्ही सदा सनाथ।
आम्ही कृतार्थ^४ तुझेनि॥७८॥ भाग्यें जितोनि^५
शत्रूसी। सभाग्य भाग्यें येथें आलासी। परम
भाग्यें भेटलासी। ऐसें वाळीसी विनविलें॥७९॥

१ दुःखाने, २ मारले, ३ राज्याभिषेक, ४ कैद करू, ५ कृतकृत्य, ६ जिंकून.

माझ्यावरील आरोप:- ऐकोनियां माझें वचन। वाळी क्रोधें आरक्तनयन। कठिण बोलिला दारुण। सुहृदपण सांडोनी॥८०॥ तूं बंधू नव्हेस माझा वैरी। वैर केलें बहुता परी। तुझ्या वैराची पै थोरी। परोपरी छळवादी॥८१॥ मी रिघालों विवरांत। त्वां द्वारीं रहावें सावचित्त। तेथें तुवां केलें विपरीत। द्वारीं पर्वत स्थापिला॥८२॥ सुग्रीवा तुझें मनोगत। असुरीं माझा करावा घात। स्वयें भोगावें राज्य समस्त। बिळ तदर्थ बूजिलें॥८३॥ बिळीं रिघावे मज शुद्ध्यर्थ। तें त्वां सांडोनियां समस्त। तुम्ही धरिला राज्यभोगस्वार्थ। सुहृदत्व तुजलागीं कैचें॥८४॥ स्वयें राज्य भोगावें समस्त। म्यां मरावें हें तुझ्या पोटांत। बिळ बूजिलें तदर्थ। कपटें व्यर्थ विनविसी॥८५॥ म्यां रिघोनि बिळांत। दानव मारिले समस्त। सुपुत्र सैन्या करितां घात। रक्त विवरीं प्रवाहे॥८६॥ वीरीं करितां महामारी। अशुद्ध उलथलें विवरीं। तो प्रवाहो बिलद्वारीं। दानवां बोहरी^१ पै करितां॥८७॥ वरद मायावी असुरांसी। निराहारी निरुदकासीं। युद्ध करितां एकवीस मासीं। मयावीरासी तैं अंत॥८८॥

सूदयित्वा तु तं शत्रुं मायाविनमहं तदा।
निष्क्रामत्रैव पश्यामि बिलस्य पिहितं मुखम्॥१६॥
मम विक्रोशतश्चैव सुग्रीवेति पुनःपुनः।
यदा प्रतिवचो नास्ति तदाहं भृशदुःखितः॥१७॥

मारोनियां मयासुरासी। आणि मज बाहेरी यावयासी। मार्ग न दिसे कासाविसी। तुवां बिळेंसीं बूजिलें॥८९॥ भोंवता भोंवें विवरांत। मार्ग मज नोहे प्राप्त। गुप्त दानव^२ करिती घात। अंधारांत अति धाकें॥९०॥ मग विचार केला मानसीं। सुग्रीव आहे दारापासीं। आपण बोलावितां त्यासी। येवोनि वेगेंसी काढील॥९१॥

सुग्रीव मेला असे समजून वालीचा शोक:-
सुग्रीव सुग्रीव स्वयें बोलतां। पुनःपुनः हाका देतां। प्रतिवचन नायकतां। दुःखावस्था मज जाली॥९२॥ एकला द्वारीं बैसला होता। दानवीं ठकोनि केलें घाता। तो कळिकाळातें नाटोपता। छळतां छळतां मारिला॥९३॥ सुग्रीव मारिला तत्त्वतां। बंधुस्नेहें परम व्यथा। रडत पडत चडफडितां। दुःखावस्था मज जाली॥९४॥ आम्हां दोघां सख्यसंबंधु। अणुमात्र नाहीं विरोधु। सुग्रीव अंतरला बंधु। दुःखसिंधु मज जाला॥९५॥ केउता^३ गेलासि रे सुग्रीवा। तूं तंव माझा निजविसांवा। दैत्य मारोनि आलों दे खेवा^४। बंधुगौरवा विसरलासी॥९६॥ उल्लंघोनि मम आज्ञेसी। सुग्रीव नवचे लघुशंकेसी। दानवीं निर्दाळिलें त्यासी। उकसाबुकसीं स्फुंदत॥९७॥ सुग्रीव वानर युवराजा। जीव प्राण आत्मा माझा। दैत्यां मारिला युद्धीं समजा। कोणे काजा मी उरलों॥९८॥ जरी मजसवें आला असता। तरी सुग्रीव माझा वांचता। विवरद्वारीं म्यां ठेवितां। स्वयें बंधुघाता म्यां केलें॥९९॥ तुझा बाहेर केला घात। मज कोंडिलें विवरांत। माझा करावया उद्धरणार्थ। येई धांवत बंधुराया॥१००॥ आम्ही तुम्ही वेगळे नव्हे कधीं। मज कां आठवली कुबुद्धी। तुज ठेवोनि द्वार^५ विधीं। मी कां युद्धी रिघालों॥१॥ मज लागला बहुत काळ। मजवीण न घेसी जळफळ। तेणें तुज भरोनि तरळ^६। प्राण तत्काळ सांडिला॥२॥ ऐसा सुग्रीवालागीं विलपत। अंधारीं भोंवों विवरांत। दाटिला विवरद्वारीं पर्वत। देखिलें तेथ रविच्छिद्र॥३॥

उपलेनास्मिसंरुद्धो राज्यं मृगयतात्मनः।
सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम्॥१८॥
एवमुक्त्वा तु मां तत्र वाससैकेन वानरः।
तदा निर्वासयामास वाली विगतसाध्वसः॥१९॥

१ नाश, २ राक्षस, ३ कोठे, ४ आलिंगन, मिठी, ५ दाराच्या तोंडी, ६ कासाविशी.

वालीचा सुग्रीवावर दोषारोप:- सुग्रीवाचें निजहृदयत। मज कोंडोनि मारावें विवरांत। बिलद्वारीं घातला पर्वत। राज्य समस्त भोगावया ॥४॥ पर्वत असतां बिलद्वारीं। रवि देखिला छिद्रांतरीं। घायें पर्वत करुनि दुरी। बिळाबाहेरी मी आलों ॥५॥ सुग्रीव बैसविलासे एथ। त्याचा काय झाला वृत्तांत। ऐसें जंव मी विचारित। तंव विपरित देखिलें ॥६॥ सुग्रीवें किष्किंधेचा राजा। होवोनि भोगी माझ्या भाजा^१। शत्रुत्व जोडिलें ओजा। वैरी माझा हा एक ॥७॥ सुग्रीवालागीं मी तळमळित। सुग्रीव माझाचि करी घात। ऐसें केलें पै विपरीत। राज्यभोगार्थ सुग्रीव ॥८॥ विवरीं माझी सांडोनि शुद्धि। सांडोनियां सुहृदबुद्धी। सुग्रीव बैसला राज्यपदीं। दुष्ट दुर्बद्धि दुरात्मा ॥९॥

वालीची पत्नी तारा ही वस्तुस्थिती सांगून सुग्रीव निर्दोषी आहे असे आवर्जून सांगते:- तारा सांगे वाळीपासीं। बुडतां किष्किंधेच्या राज्यासी। सुग्रीवें राखिलें प्रतापेंसीं। सत्य तुम्हांपासीं सांगतें ॥११०॥ बिळीं गुंतलेती दोघे वीर। मागे शून्य राज्य नगर। तें राज्य घ्यावया सत्वर। वेढिलें पुर विद्याधरीं ॥११॥ विरोधोनि^२ नगरनागरां। निरोधिलें^३ स्त्रियां कुमरां। आकांत देखोनि समग्रा। ऋषीवरां परम चिंता ॥१२॥ सेनापति वानरसैन्य। त्यांसी सर्वथा नाहीं ज्ञान। पूर्वींचे चौघे प्रधान। आले धांवोन तुम्हांपासीं ॥१३॥ तुम्हा दोघां जणां आणावयार्थ। विवरा आले ऋषी समस्त। तंव विवरीं रुधिर देखिलें वाहत। सुग्रीव रडत देखिला ॥१४॥ रुधिर देखोनि सफेन। सुग्रीव स्वयें कांस घालून। अवघ्यांस द्वारीं बैसवून। शुद्धीलागोनी निघाला ॥१५॥ सुग्रीव ऋषींपासीं सांगत। वाळी मारिला प्रवाहे रक्त। मी जातों त्याचे शुद्ध्यर्थ। मंत्री हो समस्त पुरी राखा ॥१६॥ ऐसेपरी सांगोनि

ऋषि समस्तां। सुग्रीव बिळीं प्रवेशतां। ऋषीश्वरीं धरिला त्वरिता। पूर्ववृत्तांता अवधारीं ॥१७॥ तुम्हांसि शोधावयालागोनी। प्रधान गेले वनोपवनीं। शून्य देखोनि राजधानी। आले धांवोनि गंधर्व ॥१८॥ तिहीं निरोधिलें^४ नगर^५। आक्रंदती स्त्रिया कुमर। राज्य गेलें गेलें समग्रा। ऋषी सत्वर सांगों आले ॥१९॥ वाळी निमाला रुधिर प्रवाहें। मेलियामागे मरों नये। ब्रह्मदत्त स्वराज्य आहे। तें आधीं संरक्षीं ॥२०॥ स्वराज्य राखोनियां स्वस्थ। मग निघावें वालिशुद्ध्यर्थ। तोंवरी बिलद्वारीं घालीं पर्वत। ऋषि सांगत पूर्वसूचने ॥२१॥ युद्ध करितां विद्याधरीं। विवरद्वारें येतील वैरी। संकट पडेल दोहींपरी^६। घाली बिलद्वारीं पर्वत ॥२२॥ ऋषींची आज्ञा अति समर्थ। सुग्रीवें मानोनि निश्चित। घालोनि बिलद्वारीं पर्वत। आला युद्धार्थ महावीर ॥२३॥ सुग्रीव वीर धीर जुंझार। विभांडोनियां विद्याधर। विजयी जाला एकांगवीर। जयजयकार ऋषी करिती ॥२४॥ शून्य असों नये राजधानी। विचारोनि ऋषीप्रधानीं। सुग्रीवातें राहवूनी। अभिषिंचोनी बैसविला ॥२५॥ स्वयें सुग्रीव राज्य न घेता। बलात्कारें बैसविलें माथां। यासीं कोपो नको आतां। क्षमा सर्वथा करा स्वामी ॥२६॥

तारेचे सांगणे न ऐकता सुग्रीवाच्या घाताला प्रवृत्त होतो:- ऐकोनियां तारेचें वचन। वाळी बोले कोपायमान। याचें तुज न कळे विंदान^७। वैरी संपूर्ण हा माझा ॥२७॥ विभांडूनि वैरियासी। राज्यीं बैसविलें आपणासी। माझा आठवूं कां नव्हे यासी। पूर्ण द्वेषी हा माझा ॥२८॥ माझा सांडोनि परामर्ष^८। सुखें राज्य करी षण्मास। माझे मरणीं यासी हर्ष। म्हणोनी विवरास बुजविलें ॥२९॥ राज्य राखोनि

१ स्त्रिया, २ अटकाव करून, ३ कोंडले, ४ नाकेबंदी केली, ५ दोन्हीकडून, ६ करणी, ७ शोध.

स्वस्थता। बिळींचा पर्वत जरी काढिता। तरी
मानितों अति सख्यता। वैरी सर्वथा हा माझा
॥१३०॥ ऐसें बोलोनि सक्रोधता। करितां
सुग्रीवाच्या घाता। तारेनें धांवोनि धरिलें हाता।
स्वबंधुंघाता करूं नये॥३१॥

तारेची मध्यस्थी व सुग्रीवाचा राजधानीचा
त्याग व प्रयाण:- सुषेणाची निजदुहिता। तारा
वाळीची पतिव्रता। रुमा सुग्रीवाची कांता।
हिरोन घेता होय वाळी॥३२॥ तारेचेनि बोलें
जाण। राखिला सुग्रीवाचा प्राण। हिरोन दारा
वस्त्र भूषण। नगरनिर्याण निवस्त्र^१ केलें॥३३॥
लावोनियां पै लंगोटी। सुग्रीव दवडिला
गिरीकपाटीं। सक्रोध प्रधानां पाहतां दृष्टीं। तेही
उठाउठीं पळाले॥३४॥ प्रधानीं त्यासी केलें
अभिषिचन। कोपें दडूं पाहे जाण। तेणें भयें
पलायमान। आले पळोन मजपासीं॥३५॥
सख्या बंधूं दोघां आम्हां। विरोध पडावयाची
सीमा। सांगीतली श्रीरामा। उभय धर्मा
यथार्थ॥३६॥

सुग्रीवाचे ते वृत्त ऐकून श्रीरामांस अनुकंपा:-
हतयौवराज्य हतयुवदारा। तेणें अति दुःखी मी
श्रीरघुवीरा। अहोरात्र न लागे निद्रा। श्रीरामचंद्रा
तुझी आण॥३७॥ ऐसें सुग्रीवें सांगतां। कृपा
आली श्रीरघुनाथा। वाळी वधीन मी आतां।
ठेविला माथां पद्महस्त ॥३८॥ वालिसुग्रीवां
विरोध। त्याचा जाला अनुवाद^२। एका जनार्दनीं
परम बोध। वालिवध निजमोक्ष॥३९॥
स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे किष्किंधाकांडे
एकाकारटीकायां वालिसुग्रीव-विरोधकथनं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ श्लोक॥१९॥
ओव्या॥१३९॥

अध्याय पांचवा

॥श्रीराम समर्थ॥

वालीकडून सुग्रीवाचा पराभव

वालीच्या सामर्थ्यानि सुग्रीवाला भीति:-
पुढती वाळीच्या संत्रासी^३। सुग्रीव सांगे
श्रीरामापासीं। हतराज्य^४ गुप्त वनवासी। तेथेही
आम्हांसी मारूं धांवे॥१॥

तेनाहमपविद्धश्च हतदारश्च राघव।
तद्भयाच्च महीं कृत्स्नां विचरामि समंततः॥१॥
ऋष्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः।
प्रविष्टोऽस्मि दुराधर्ष वालिनः कारणान्तरे॥२॥

आम्हीं जावें जेथ जेथ। वाळी मार्गे धांवे तेथ
तेथ। आमचा करावया जीवघात। वैर पोटांत दृढ
धरिलें॥२॥ वालिभयें भयभीत। अहोरात्र असों
गुप्त। पाळती येवोनियां तेथ। शुद्धि सांगत
वाळीसी॥३॥

त्यामुळे सुग्रीव ऋष्यमूक पर्वताचा आश्रय
घेतो:- भयें भोंवतां^५ दशदिशीं। नारदें सांगीतलें
आम्हांसी। जावोनि रहावें ऋष्यमूक पर्वतासीं।
तेथें वाळीसी ऋषिशपा^६॥४॥ ऐक शापाचें
कारण। दुंदुभि बळे उन्मत्त पूर्ण। वाळीपासीं
येवोनि आपण। युद्ध दारुण मांडिलें॥५॥

संगृहीत्वा विषाणाभ्यां दुंदुभिं गिरिसन्निभम्।
पातयामास तं वाली क्षितौ पंचत्वमागतः॥३॥
चिक्षेप बलवान्वाली पादेनैकेन योजनम्।
तस्य वेगप्रविद्धस्य वाक्त्रात्क्षतजर्बिदवः॥४॥
प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मत्तंगस्याश्रमं प्रति।
तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र मुनिःशोणितविप्रुषः॥५॥
उत्ससर्ज महाशापं क्षेतारं वालिनं प्रति।
इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत्॥६॥

त्या संबंधी शापाचे मूळ कारण:- वेगीं धरोनि
दुंदुभीसी। वाळीनें आपटितां भूमीसीं। घायें
सांडवोनि प्राणांसी। पंचत्वासी^६ पावविला॥६॥
वाळीनें वेगे वामपदेसीं। दुंदुभि उडविला

१ वस्त्ररहित, २ कथन, ३ धाकाने, ४ ज्याचे राज्य हरण केले आहे असा, ५ फिरता फिरता, ६ मृत्यूला.

आकाशीं। मतंगक्रषीच्या आश्रमासी। रुधिर^१ त्यापासीं पैं स्रवलें॥७॥ स्रवतां देखोनि रुधिरासी। कोप आला मतंगक्रषीसी। तेणें शापिलें वाळीसी। अति आक्रोशीं सक्रोध॥८॥ ज्याचिया आघातनिजशक्तीं। अशुद्ध^२ स्रवे आश्रमाप्रती। त्यासी रिघतां या पर्वतीं। मरण निश्चितीं पावेल॥९॥ पाय लावितां ऋष्यमूकासी। शापें मरण आहे वाळीसी। नारद सांगोनि सुग्रीवासी। धाडी वस्तीसी ऋष्यमूका॥१०॥ ऋष्यमूकीं करितां वसती। होईल वालिभयाची निवृत्ती^३। थोर पावाल यश कीर्ती। श्रीरघुपतिप्रसादे॥११॥ नारदवचनें ऋष्यमूकीं। निर्भय राहिलों निजसुखी। वालिभयाची धुकधुकी। येथें निःशेखी असेना॥१२॥ शापभय घेवोनि पोटीं। वाळी ऋष्यमूक न पाहे दृष्टीं। येथें यावयाची न करी गोष्टी। सुखसंतुष्टीं असों आम्ही॥१३॥ नारदवचनाची वचनोक्ती। आजि मज आली प्रतीती। तूं भेटलासी कृपामूर्ती। आम्ही त्रिजगतीं निजविजयी॥१४॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं विरोधे कारणं महत्।

अनागसा मया प्राप्तं स्थानं निर्भयमात्मनः॥७॥

वैराचे मुख्य कारणः- सर्व वैराचें कारण। मुख्य माझें दारहरण^४। तें म्यां सांगितलें संपूर्ण। निर्भयस्थान ऋष्यमूकीं॥१५॥ माझी भार्या जे कां रुमा। ते मज पढियंती^५ जैसा आत्मा। ते सोडविल्या श्रीरामा। सुखसंभ्रमा पावेन॥१६॥ तारा निजपत्नी वाळीसी। तेणें सुख भोगावें तिथेसीं। रुमा माझी मज द्यावी गौरवेसीं। वैर दोघांसीं असेना॥१७॥ आम्हां दोघां व्यर्थ विरोध। स्त्रीहरणें वैरदसंबंध। सासामासीं करितां युद्ध। पडियेलें द्वंद्व स्त्रीलोभें॥१८॥ बहुत युद्ध त्यासीं आम्हांसीं। नेमस्त करितां सासामासीं। सुटका नव्हे निजपत्नीसी। उकसाबुकसीं

स्फुंदत॥१९॥ देखोनि सुग्रीवाचें रुदन। श्रीराम काढी निर्वाणबाण^६। घायें वाळीचा घेईन प्राण। सत्य जाण सुग्रीवा॥२०॥ वाळी सबळ बळवाहन। आतुर्बळी श्रीरघुनंदन। दोघे जण समसमान। न्यून पूर्ण असेना॥२१॥

वालीचा वध करण्याचे तीन पर्यायः- पैल दुंदुभिकलेवर जाण। अंगें उचली जो आपण। त्याचेनि हस्तें वालिमरण। मातंगी ऋषिभाषे॥२२॥ सप्तताड विषम वन। एके बाणें करी जो छेदन। त्याचेनि हस्तें वालिमरण। ऋषिभाषे मातंगी॥२३॥

एवमुक्तवतस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः।

राघवो दुन्दुभेः कायं वामांगुष्ठेन चालयन्॥८॥

लीलयैव महावीर्यश्चिक्षेप दशयोजनम्॥९॥

दुंदुभीचा मृत देह डाव्या पायाच्या अंगठ्याने रामांनी उडविलाः- ऐकोनि सुग्रीववचन। स्वयें श्रीराम हास्यवदन। दुंदुभिकलेवर गिरिसमान^७। देखिलें आपण श्रीरामें॥२४॥ तें वामांगुष्ठें उचलोनि। केलें त्रिवार तोलन। स्वलीला सांडितां हेळसोन। दश योजन उडविलें॥२५॥ दुंदुभिकाय अति समर्थ। श्रीरामें उडविलें अंगुष्ठवत। तरी सुग्रीव साशंकित। बोले भयभीत तें ऐका॥२६॥

आर्द्र समांसं प्रत्यग्रं क्षिप्तं कायं च वालिना।

सांप्रतं लघु निर्मासं क्षिप्तं कायं त्वयाद्य वै॥१०॥

नात्र शक्यं बलं ज्ञातुं तव वा तस्य बाधिकम्॥

तालानेतान्सुनिर्भय भवेद्व्यक्तिर्बलाबले॥११॥

परंतु शुष्क कलेवर उडविल्याने सुग्रीवाचे समाधान झाले नाही :- वाळीनें मारोनि दुंदुभीसी। मांसरक्तसार्द्रासीं^८। पायें उडविलें आकाशीं। आम्हां सर्वासी देखतां॥२७॥ आतां तुवां श्रीरघुनाथा। दुंदुभिकाय अति शुष्कता। वाळून जाला अति लघुता। तो पदघातें उडविला॥२८॥ ऐसेंही आम्हां देखतां। लक्षेना बळाबळता। विशाल ताड एके बाणें छेदितां। तें वालिहंता तूं होसी॥२९॥

१ रक्त, २ नाश, ३ स्त्री पळविणे, ४ आवडती प्रिय, ५ प्राणघातक बाण, ६ पर्वतासारखे, ७ मांस व रक्त यांनी ओला असा.

रामाने बाणाने केलेले सात तालवृक्षांचे छेदन:- संदिग्ध वानरवचन। ऐकोनि श्रीरामें चढवोनि गुण। गुणीं लाविला फणीबाण। तालच्छेदन करावया॥३०॥ विषम तालांची ताडस्थिती। शेषपृष्ठीवरी^१ उत्पत्ती। त्यांसी छेदावया श्रीरघुपती। केली युक्ती ते ऐका॥३१॥ धनुष्य ओढोनी आपण। चेपिला लक्ष्मणाचा चरण। तेणें चुकवितां अंग संपूर्ण। विषम ते सम ताड झाले॥३२॥ शेषावतार लक्ष्मण तेणें। अंग चुकवितां संपूर्ण। विषम ताड झाले समान। श्रीरघुनंदनें छेदितां॥३३॥

स गृहीत्वा धनुर्घोरं शस्त्रं च राघवः।

तालान्भित्वा गिरिंश्चैव प्रविवेश रसातलम्॥१२॥

धनुष्य वाहूनि^२ दुर्धर। गुणीं लाविला अमोघ शर। बाण सोडितां श्रीरामचंद्र। जालें विचित्र तें ऐका॥३४॥ सप्ततालांतें छेदूनी। गिरिवरांते विदारूनी। सप्तपाताळ भेदूनी। गेला निघोनि शेषांगा॥३५॥ शेषाचे आंगीं तालमूलता। त्यांते झाला समूळ छेदिता। परतोनि येवोनि श्रीरामहांता। रिघोनि भातां स्वस्थ राहे॥३६॥

त्यामुळे सर्वांना विस्मय व आनंद:- श्रीरामें छेदिले विषम ताळ। तेणें सुग्रीवा सुखकल्लोळ। जयजयकारें गर्जती सकळ। आम्ही सबळ श्रीरामें॥३७॥ भयभय ताडविषमता। श्रीरामदृष्टी होय समता। विषम ताळ श्रीराम छेदितां। सुख समस्ता कपिकुळा॥३८॥ श्रीराम आम्हां सुखसंपत्ती। श्रीराम आम्हां निजविश्रांती। श्रीराम आम्हां साह्यार्थी। निजसांगाती श्रीराम॥३९॥ श्रीराम आम्हां जिवलग सोयरा। श्रीराम निजात्मा वानरा। श्रीराम स्वामी चराचरां। वंद्य सुरवरां श्रीराम॥४०॥ ऐसें बोलोनि आपण। सुग्रीवें घातलें लोटांगण। श्रीरामें दिधलें आलिंगन। समाधान जीवशिवां॥४१॥

श्रीराम सुग्रीवास वालीला युद्धाचे आव्हान देण्यास सांगतात:- श्रीराम म्हणे सुग्रीवासी। पुढें जावोनि किष्किंधेसीं। वाळीतें पाचारिं युद्धासी। तुझे पाठीसीं मी असें॥४२॥ वाळी आलिया संग्रामासीं। बाणें निवटीन^३ क्षणार्धेसीं। तूं तंव भिवों नको त्यासी। निःशंकतेसीं युद्ध करीं॥४३॥ सुग्रीवा वाळीसी युद्ध करितां। विसरूं नको मज रघुनाथा। जयो पावसी सर्वथा। सत्वर वचन माथां वंदिलें॥४४॥

सुग्रीवाचा भुभुःकार ऐकून वालीचे आगमन:- ऐसें सांगतां श्रीरघुवीर। सुग्रीवें केला भुभुःकार। कौतुक पाहे श्रीरामचंद्र। वाळी वानर मी मारीन॥४५॥ वाळी बळिया अति बळी। मीही श्रीराम आतुर्बळी। आजि वाळीची करीन होळी। रणखंदळी^४ पाहे माझी॥४६॥

एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं शूरो तौ नरवानरौ।

जम्तुः सहतौ शीघ्रं किष्किंधां बालिपालिताम्॥१३॥

ते सर्वे सहसा गत्वा रामसुग्रीवलक्ष्मणाः।

वृक्षैरात्मानमावृत्य ह्यतिष्ठन्गहने वने॥१४॥

ऐसें बोलतां सुग्रीवासीं। सवेग उठिला सौमित्रेसीं। येवोनि किष्किंधाप्रदेशीं। बालिवधासी उद्यत॥४७॥ एक सखा जिवलग सौमित्र। दुजा सुग्रीव सन्मित्र। दोघे घेवोनि वेगवत्तर^५। श्रीरामचंद्र निघाला॥४८॥ एक जाले नरवानर। वानरवीरांचा संभार^६। अवघे करिती जयजयकार। किष्किंधाद्वार ठाकिलें^७॥४९॥ श्रीराम सुग्रीव आणि सौमित्र। तिघे चालती एकत्र। आनंदे गर्जती वानर। किष्किंधाद्वार पावले॥५०॥ जेंवी आत्मा देहाआंत। असोनि न देखती समस्त। तेंवी श्रीराम त्या वानरांत। ठेविला अति गुप्त जनदृष्टीं॥५१॥ बालिसुग्रीवयुद्ध अति दुर्धर। पहावया श्रीरामचंद्र। वनी वसोनि अगोचर। नरवानर न देखती॥५२॥ निकट न देखती नरवीर। देखों न शकती ऋषीवर। त्यांसी केंवी देखे वाळी

१ शेषाच्या पाठीवर, २ उचलून, ३ ठार मारीन, ४ लढाईचा मार, ५ मोठ्या त्वरेने, ६ समुदाय, ७ येऊन पोचले.

वानर। अगोचर श्रीराम॥५३॥ गोचरा न दिसे
अगोचर। हें तव मूर्लीचेंचि ब्रह्मसूत्र। जवळी
असतां श्रीरामचंद्र। नरवानर न देखती॥५४॥
असो हे कथा अति विस्तार। श्रीराम कोणा नव्हे
गोचर। साधु जाणती हा विचार। श्रीरामचंद्रगुहा
गुप्त॥५५॥ सुग्रीवें घालोनियां कांस। पाहोनि
श्रीरामाची वास^१। भुभुःकारें अति उल्लास। नादें
आकाश दुमदुमिलें ॥५६॥ सुग्रीवाच्या
गिरागजरें। दिवसा पडती नक्षत्रें। डळमळिलीं
मेरुशिखरें। गिरिकंदरें दुमदुमिलीं॥५७॥
दिग्गजांचीं बैसलीं टाळीं। नादें गजबजिला
वाळी। ऐसा कोण आला बळी। प्रलयआरोळी
देवोनि॥५८॥ दूत सांगती वाळीसी। सुग्रीव
आलासे युद्धासी। हें सामर्थ्य नाही त्यासी। शक्ति
अनारिसी^२ दिसतसे॥५९॥ त्यासी कोणी भेटला
बळी। त्याचेनि देतो महा आरोळी। ऐसें विचारोनि
वाळी। कांस तत्काळीं घातली॥६०॥ आजिचें
युद्ध अति संकटी। विजयमाळा घातली कंठीं।
तरी धाकतसे पोटीं। आरोळी मोठी ऐकोनी॥६१॥
आजि मरणें कीं मारणें। दोहींचें वैर आजि छेदणें।
ऐसा निश्चय करोनि तेणें। युद्धा येणें क्रोधें॥६२॥

श्रुत्वा तु निनदं भ्रातुः कुब्धो वाली महाबलः।
निष्पपात सुसंख्यो भास्करोऽस्ततटादिव॥१५॥
ततः सुतुमुलं युद्धं बालिसुग्रीवयोरभूत्।
तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः॥
जघ्नतुः समरेऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्च्छितौ॥१६॥

दोघांचे घनघोर युद्ध:- ऐकोनि सुग्रीवाची
आरोळी। युद्धा क्रोधें आला वाळी। दोघे भिडती
क्रोधानळीं। महाबळी वानर॥६३॥ बालिसुग्रीव
युद्धव्युत्पत्ती^३। ब्रह्मादि देव पाहूं येती। नभ दाटलें
विमानपंक्तीं। दोहींची शक्ती लक्षावया॥६४॥
समानबळ दोहीं वीरीं। युद्धव्युत्पत्ती दोघां पुरी।
कवणा जय कवणा हारीं^४। पाहूं सुरवरीं येइजे

॥६५॥ दोघां होतां दृष्टादृष्टी। कोपोद्भव उठिला
पोटीं। समबंधुत्वा पडिली तुटी। स्त्रीलोभासाठीं
अपघात॥६६॥ जेंवी ग्रहणपर्वणीसीं^५। ग्रासूं
धांवे राहू सूर्यासी। तेंवी वाळी सुग्रीवासी।
निर्दळावयासी धांवत॥६७॥ वाळी पर्वत हाणी
दारुण। सुग्रीव मुष्टिघातें करी चूर्ण। शाल ताल
मानी कोण। रणमदें पूर्ण उन्मत्त॥६८॥ दोहींची
अदट^६ आंगवण^७। अंग घटलें करितां रण। घाय
हाणितो दारुण। भ्याडांचे प्राण निघों पाहती
॥६९॥ वज्रप्राय कराभिघाता^८। निष्ठुर मुष्टि
हाणितो माथां। परस्परें तडवे^९ देतां। अति निघाता
पेटले ॥७०॥ दंडीं मुंडपीं उरीं शिरीं। घाय हाणितो
शिरोदरीं। जानु हाणितो उरावरी। ताडितो कोंपरीं
येरयेरां॥७१॥ दोघां जेत्यांचा^{१०} आवांका।
लावितो पुच्छांचा तडाका। परस्परें हाणितो
थडका। उठला धडका अंतराळीं॥७२॥ एक एका
तळीं वरी। दोघे तळपती चक्रापरी। दोघे उंसळती
गगनोदरीं। निराधारीं भिडती॥७३॥ घाय हाणितो
महाबळी। न्याहो^{११} उठिला पाताळीं। कृतांताची
बैसली दांतखिळी। देता आरोळी गर्जोनी॥७४॥
क्षण एक युद्ध पृथ्वीवरी। क्षण एक युद्ध गगनोदरीं।
युद्धलाघवता वानरीं। सुरासुरीं विस्मयो॥७५॥
बाप बळिये दोघे वानर। वीर धीर महा शूर। दोघे
योद्धे अति दुर्धर। येरयेरां नाटोपती॥७६॥

धनुदाराय काकुत्स्थस्तावुभौ समुदैक्षत।
अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ॥१७॥
यन्नावगच्छत्सुग्रीवं बालिनं बापि राघवः।
ततो न कृतवान्बुद्धिं मोक्तुमंतकरं शर्म॥१८॥

दोघात कमालीचे साम्य असल्यामुळे श्रीरामांस
बाण सोडता येईना:- दोघे वीर रणप्रवीण। देखोनि
वानरांचें रण। संतोषला श्रीरघुनंदन। बळ समान
दोहींचें॥७७॥ दोघे वानर अनन्य। सबळ बळें
समसमान। देखोनि श्रीरामें योजिला बाण। वाळी

१ वाट, २ वेगळी, ३ वाली व सुग्रीव या दोघांमधील युद्धकौशल्य, ४ पराजय, ५ अमावस्या, ६ अमर्याद, अतुल, ७ पराक्रम,
८ हातांच्या माराला, ९ तडाखे, १० जयेच्छ, वीरांचा, ११ कल्लोळ, प्रतिध्वनि.

विंध्यो न मारावया ॥७८॥ तंव वाळी सुग्रीव दोघे
जण। ठाणमाण^१ वर्णलक्षण। रूपरेखा समसमान।
कोणास बाण विंधावा ॥७९॥ जैसे कां दोघे
अश्विनौ देव। समरूप समानभाव। तैसेचि वाली
सुग्रीव। समावयव सारिखे ॥८०॥ श्रीराम
सज्जुनियां बाण। स्वयें जाला विस्मयापन्न।
दोघांमाजी वाळी कोण। कोणासी आपण वधावें
॥८१॥ न कळोनियां विंधूं जातां। अवचट जालिया
सुग्रीवघाता। तेव्हां मी जालों विश्वासहंता। भाकही
वृथा होय माझी ॥८२॥ बाण लागलिया
अवचितां। श्रीरामें मारिलें शरणागता। ऐसें निंदित्व
बैसेल माथां। क्षोभ समस्तां पूर्वजांसी ॥८३॥ मुख्य
क्षोभेल हरिश्चंद्र। शिबी भगीरथ पृथु नरेंद्र। काकुत्स्थ
दिलीपादि नृपवर। वंशींचे समग्र क्षोभती^२ ॥८४॥
रुक्मांगद धर्मगद। सूर्यवंशींचे वीर अगाध। अवघे
क्षोभती प्रबुद्ध^३। केलें विरुद्ध श्रीरामें ॥८५॥
शरणागता वज्रपंजर। मिथ्या मिरवी श्रीरामचंद्र।
ऐसें निंदितील सर्वत्र। लागल्या शर सुग्रीवा ॥८६॥
ऐसें विचारोनि जाण। श्रीराम न विंधीच बाण। तंव
वाळीनें केलें आन^४। जयो आपण पावावया
॥८७॥ वीर्य धैर्य आंगवण। सबळ बळें दोघे
समान। वाळीनें जाणोनि आपण। केलें विंदान^५
निजविजया ॥८८॥ सुग्रीव नाटोपे निजबळें।
वाळीस कळलें युद्धसमेळें। मग दाखविलें
वरदमाले। जयकाळें विजयार्थी ॥८९॥ युद्ध करितां
वर्षानुवर्षीं। श्रम खेद नव्हे दोघांसी। वाली जाणोनि
मानसीं। मग मालेसी प्रयोजी^६ ॥९०॥

एतस्मिन्नंतरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना।

अपश्यद्राघवं नाथमृष्यमूकं ययौ जवात् ॥९१॥

बहुतकाळपर्यंत युद्ध झाल्याने सुग्रीव
सुवर्णमाळेपुढे मूर्च्छित :- होतां वरदमालादर्शन।
सुग्रीवशक्ति झाली क्षीण। भोंवडी येवोनि पडे
आपण। मूर्च्छित पूर्ण ऋष्यमूकीं ॥९१॥

कष्टाने ऋष्यमूक पर्वतात पडला :- रणीं
मूर्च्छित पडतां पहा हो। सुग्रीवें सांभाळिला
आवो। उडोनि ऋष्यमूकीं पहा हो। पडे महाबाहो
मूर्च्छित ॥९२॥ करावया सुग्रीवाचा अंत। वाळी
रिघों न शके ऋष्यमूकांत। वाळी निजविजयें
गर्जत। व्यर्थ रघुनाथ साह्य केला ॥९३॥

सुग्रीव उद्विग्न व त्याचा रामांवर आरोप :- धरोनि
श्रीरामाचें बळ। मजसीं करूं आलासी सळ^७।
युद्धीं केलासी विकळ। व्यर्थ तळमळ कां करिसी
॥९४॥ मजसीं करावया संग्राम। सन्मुख राहों न
शके राम। सांडी^८ स्त्रीराज्याचा भ्रम। व्यर्थ श्रम
करूं नको ॥९५॥ सुग्रीवा दिधलें रे जीवदान। न
मारीं ऋक्षराजाची आण। ऐसें वाळी गर्जोनि। गेला
निघोन किष्किंधे ॥९६॥ विजयाच्या
जयजयकारीं। वाळी प्रवेशला नगरीं। सुग्रीव
ऋष्यमूकामाझारीं। दुःखें करीं विलपत ॥९७॥

अपश्यद्राघवं नाथमृष्यमूकं प्रदुष्टवे।

क्लांतो रुधिरसिक्तांगः प्रहौरैर्जरीकृतः ॥९८॥

राघवोऽपि सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता।

तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥९९॥

वानरांचा संभ्रम :- सुग्रीव पडतांचि मूर्च्छित।
वानर झाले हाहाभूत। वालिभयें भयभीत। वानरें
पळत ऋष्यमूकीं ॥९८॥ वाळीच्या घायीं
जर्जरीभूत। रक्ते न्हाणिला धगधगीत। सुग्रीव अति
दुःखे विलपत। साह्य रघुनाथ नव्हेचि ॥९९॥
वालिबधाचा आक्रम। श्रीरामें दावोनि पराक्रम।
करविला युद्धधर्म। अति दुर्गम वाळीसी ॥१००॥

सुग्रीवाचा शोक व श्रीरामांस दूषण :- वाळी
वधावया तत्काळ। धरोनि श्रीरामाचें बळ।
निःशंक युद्ध केलें तुंबळ। अति सबळ वाळीसीं
॥१०१॥ श्रीरामबळाचा निजनेट^९। युद्ध केलें
कडकडाट। श्रीरामें पाहिला माझा शेवट।

१ क्रोध करतील, २ ज्ञाते, ३ दुसरेच, ४ युक्ती, ५ योजना केली, ६ तंटा, युद्ध, ७ स्त्रीचा व राज्याचा, ८ मोठी भिस्त.

घायवंतं^१ जंव पडें॥२॥ वाळीनें केला जर्जरीभूत।
तरी साह्य नव्हे श्रीरघुनाथ। दैवें आलों
ऋष्यमूकांत। येन्हवीं प्राणांत पावतों॥३॥ पडतों
ऋष्यमूकाबाहेरी। तरी वाळी मारिता
क्षणामाझारीं। श्रीराम होवोनि साहाकारी।
रणद्वारीं गांजिलों॥४॥ श्रीरामाचें साह्यबळ।
रणरंगी जालें विफळ। सुकली कृपेची पै ओल।
पार्यो सखोल गांजिलों॥५॥ श्रीरामें हारविली
निजकांता। तो काय मज साह्य होईल आतां।
वृथा बोलणें श्रीरघुनाथा। मज तत्त्वतां
मानलें॥६॥ श्रीराम सत्य सर्वज्ञ। राज्य त्यजोनि
आला वना। तोही माझिया संरक्षणा।
मिथ्याप्रतिज्ञ होवोनि ठेला ॥७॥ ऐसा सुग्रीव
विलपत। तंव लक्ष्मणहनुमंतांसमवेत। तेथें आला
श्रीरघुनाथ। कृपावंत कृपाळू॥८॥

आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम्।

वैरिणा घातयित्वा मां किंत्विदानीं करिष्यसि॥२२॥

स्वमुखें सांगे श्रीरघुनाथ। वाळीसी पाचारीं
युद्धार्थ। दृष्टीं पडतांचि करीन घात। तुझा कार्यार्थ
साधीन॥९॥ ऐसें बोलोनि आपण। वाळीसीं मज
लाविलें रण^२। घायीं माझा निघतां प्राण। साह्य
संपूर्ण नव्हेचि॥१०॥ आतां येवोनियां येथ।
काय साधिसी कार्यार्थ। वाळी गेला नगरांत।
निजविजयार्थ साधोनी॥११॥ वाळीनें करितां
अति निर्वाण^३। नाहीं ढळलों अणुप्रमाण।
वरदमाळा दावितां जाण। मूर्च्छापन्न^४ मी पडिलों
॥१२॥ दैवें पाडिलें ऋष्यमूकांत। येन्हवीं वाळी
करिता माझा घात। साह्य नव्हेसीच मूर्च्छित।
दुःखाभिभूत^५ मज केलें॥१३॥ मी मूर्च्छित होतां
विमुख। पाठीसीं घालोनि निःशंक। वाळीसीं
नव्हेसीच सन्मुख। परम दुःख मज दिधलें॥१४॥
साह्य होवोनियां करावें सुखी। श्रीराम सत्यवादी
तिहीं लोकीं। तुवां मज केलें परम दुःखी। तेही

लटकी कीर्ति केली॥१५॥ सुग्रीव देखोनि
दुःखाभिभूत। कळवळला श्रीरघुनाथ। त्याचें
ऐकोनि रुदित। स्वयें बोलत कृपाळू॥१६॥

सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यपनीयतातम्।

कारणं येन बाणोऽयं न मया विनियोजितः॥२३॥

अलंकारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च।

तं च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थः परस्परम्॥२४॥

रामाने कारणाचे स्पष्टीकरण करून सुग्रीवाची
खात्री केली:- क्रोध सांडोनि सावधान। सुग्रीवा
ऐकें माझें वचन। साह्य न व्हावयाचें कारण। झालें
विंदान^६ परियेसीं॥१७॥ गुणीं लावोनियां बाण।
वाळीचा म्यां घ्यावा प्राण। तंव तुम्ही बंधु दोघे
जण। समसमान भासलेती॥१८॥ वस्त्रें अलंकार
आभरण। रूपरेखा समसमान। न कळे वाळीचें
निजचिन्ह। यालागीं बाण न विधींच॥१९॥ न
कळोनि बाण विंधितां। जरी तुज लागता
अवचितां। तरी श्रीरामें मारिलें शरणागता।
निजजघन्यता^७ तिहीं लोकीं॥१२०॥ अवचटें
तुज लागल्या बाण। मग म्यां त्यजावा कीं
आपुला प्राण। ऐसें जाणोनियां आपण। शरसंधान
न करींच॥२१॥ तुझेनि कैवारे एकाएक।
वाळीसीं युद्ध करितां देख। तेथेही थोर आहे
अटक। जरी सन्मुख वरमाळा॥२२॥ जो जो युद्ध
करी संमुख। वरदमाळा करी विमुख। मज नाहीं
होणें पराडमुख। ते मज अटक युद्धार्थी॥२३॥
युद्ध न करावया हेंचि कारण। साह्य व्हावें तंव दोघे
समान। यालागीं मी न विधींच बाण। सत्य जाण
सुग्रीवा॥२४॥ व्यर्थ कां होसी खेदयुक्त। हा तुझा
प्रारब्धभोग निश्चित। आणि वाळीचें कांहीं
आयुष्य प्राप्त। तेणें पदार्थ ऐसा घडला॥२५॥
घायें घ्यावया वाळीचा प्राण। आतां मी घेतों
धनुष्य बाण। मज मारितां न लगे क्षण।
युद्धाक्रमण^८ करीं वाळीसीं॥२६॥

१ जखमी होऊन, २ लढाई, ३ निकराची लढाई, ४ मूर्च्छा येऊन, ५ दुःखाने व्यापलेला, ६ चमत्कार, कौतुक, ७ आपला कमीपणा, ८ युद्धाला आरंभ.

सुग्रीवाचे समाधान व वालीशीं युद्धाची ईर्ष्या:- सुग्रीव म्हणे नाहीं शक्ती। केंवी मी पाचारूं युद्धार्थी। कृपेनें आलिंगी श्रीरघुपती। अमृतहस्तीं स्पर्शिला॥२७॥ आलिंगनमिषें जाण। दिधली निजशक्ति संपूर्ण। पहिल्यापेक्षां शतगुण। आंगवण^१ सुग्रीवा॥२८॥ सुग्रीव पाहे सावधान। अंगी न देखे घाय ना वण। पुरती बाणली आंगवण। वाळीसीं रण करावया ॥२९॥ सुग्रीव उठे ते काळीं। प्रतापें बोले श्रीरामाजवळी। आजि मी लोळवीन वाळी। रणकल्लोळीं विचरूनी ॥३०॥ ऐसें बोलोनि श्रीरामाजवळी। वेगीं उठिला तत्काळीं। युद्ध करावया बळी। उडे अंबरीं सुग्रीव॥३१॥

या वेळी राम खुणेसाठी सुग्रीवाच्या गळ्यात गजकमलमाला घालतात:- श्रीरामें पाचारोनि त्यासी। समरूपता तुम्हां दोघांसी। युद्धीं ओळखावया सुग्रीवासी। घालवी त्यासीं गजमाळा^२॥३२॥

गजपुष्पीमिमां फुलामुत्पाद्य शुभलक्षणाम्।

कंठे कुरु त्वं सौमित्रे सुग्रीवस्य महात्मनः॥२५॥

गजकमळमाळा सुलक्षण। श्रीरामें निर्मोनियां आपण। सुग्रीवकंठी घातली संपूर्ण। ओळखण रणरंगीं॥३३॥ गजांतलक्ष्मी याववासी। गजकमळमाळा घातली त्यासीं। तेचि ओळखण रणभूमींसीं। वालिवधासी मुख्य मूळ॥३४॥ श्रीरामाज्ञा अति समर्थ। माळा न तुटे युद्धाआंत। लागतां वीराचे आघात। भंगातीत^३ राममाळा ॥३५॥ लक्ष्मण विंदानी महाबळी। कमळांच्या अष्टदळीं। सबाह्य लिहिल्या नामावळी। आतुर्बळी तेणें जाला॥३६॥ गुणेंवीण^४ निजकमळा। निर्गुणगुंती गुंफिली माळा। घालितां सुग्रीवाच्या गळां। कळिकाळा नावरे ॥३७॥ सुग्रीवकंठी घालितां माळ। हरिखला

वानरांचा पाळ^५। नळ नीळ तार तरळ। सैन्य सकळ समुदाव॥३८॥

सुग्रीवाचे उड्डाण व भुभुःकार, वालीला आव्हान:- श्रीराम सौमित्र हनुमंत। सुग्रीव वानरां समवेत। आले किष्किंधेपर्यंत। हर्षयुक्त उल्लासें ॥३९॥ अति आक्रोशें महाथोर। सुग्रीव करी भुभुःकार। ऐकोनि कोपला वाळी वानर। युद्ध दुर्धर^६ करूं पाहे॥४०॥ दोघे बंधु क्रोधयुक्त। युद्ध करिती अत्यद्भुत। वाळी वधील श्रीरघुनाथ। तोही गुह्यार्थ अवधारा॥४१॥ एका जनार्दना शरण। पुढें गोड निरूपण। श्रीरामें वालिउद्धरण। संसारतरण श्रीरामें॥४२॥ श्रीरामनामें द्वयअक्षर। क्षराक्षरातीत^७ पर। रामनाम स्मरे निरंतर। पावन नर तिहीं लोकीं॥४३॥ राम नाम पडतां एकाएक। तोही तिहीं लोकीं अलोकिक। एका जनार्दनां होत एक। नित्य निष्टंक श्रीराम॥४४॥ स्वस्ति श्रीभावाथरामायणे किष्किंधाकांडे एकाकार-टीकायां सुग्रीवभंगो नाम पंचमोऽध्यायः॥५॥ श्लोक॥ २५॥ ओव्या॥१४४॥

अध्याय सहावा

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

वालीचा वध

श्रीराम हनुमंत सौमित्र। सुग्रीवसमवेत वानर। पावोनि किष्किंधेचें द्वार। केला भुभुःकार सुग्रीवें॥१॥

अथ तस्य निनादं तं सुग्रीवस्य महात्मनः।

शुश्रावांतःपुरगतो वाली भ्रातुर्मर्षणः॥१॥

सुग्रीवाचेनि गिरागजरे। नादें दुमदुमिलें अंबर। कोसळीं पाहे गिरिकंदर। वाळीचें मंदिर दणादणलें॥२॥

१ बळ, सामर्थ्य, २ गजकमळांची माळ, ३ भंगरहित, अभंग, ४ दोरावाचून, ५ समुदाय, ६ महाभयंकर, ७ चेतनाचेतनाहून वेगळा.

सुग्रीवाची गर्जना ऐकून वालीचा संताप:-
 ऐकोनि सुग्रीवाची आरोळी। कोपें खवळलासे
 वीर वाळी। आरक्त जाला क्रोधानळीं। जेंवी
 कुलाचळीं^१ बालसूर्य॥३॥ वाळी विचारी
 हृदयांत। आतांच युद्धीं जर्जरीभूत। म्यां पाडिला
 होता मूर्च्छित। सर्वेचि गर्जत केंवी आला॥४॥
 माझ्या घायें मासानुमास। कुंथत पडे वर्षानुवर्ष।
 सर्वेचि आला युद्धास। अति उल्लासें गर्जत॥५॥
 आतां असो हा विचार। बंधु वैरी सत्य साचार।
 रणीं पाचारितां महाशूर। निघावें सत्वर
 युद्धासी॥६॥

सुग्रीवाला रामांचे साहाय्य आहे तरी हे शत्रुत्व
 संपवावे असा तारेचा उपदेश:- युद्धा निघतां
 वाळीसीं। तारा लागली पायांसी। स्वहित सांगेन
 तुम्हांसी। विवेकेंसीं अवधारिजे॥७॥ तुझे
 लागल्या घाये। सुग्रीव कुंथत पडिला राहे। तो
 सर्वेचि येवोनियां वाहे। गर्जत आहे युद्धार्थी॥८॥
 हे तंव नव्हे सुग्रीवशक्ती। तेणें साह्य केला
 श्रीरघुपती। त्याचेनि बळें युद्धाप्रती। आला
 मागुती गर्जत॥९॥ तुझा करावया घात। सुग्रीवा
 साह्य श्रीरघुनाथ। हा तुज न कळे अर्थ। बळोन्मत्त
 धांवसी॥१०॥ तुवां जितिलें सुरनरांसी। मर्दिलें
 दैत्यदानवांसी। काखे सूदिलें रावणासी।
 श्रीरामापासीं तें न चाले॥११॥ श्रीराम प्रतापें
 तेजोराशी। पूर्णावतार सूर्यवंशीं। ऐक त्याच्या
 प्रतापासी। मी तुजपासीं सांगेन॥१२॥ जे कां
 अटक^२ तिहीं लोकां। श्रीरामें वधिली ते ताटका।
 छेदोनि सुबाहूच्या मस्तका। मारीच देखा
 उडविला॥१३॥ चवदा सहस्र निशाचर^३। सहित
 त्रिशिरा दूषण खर। श्रीरामें मारिले समग्र। बाणीं
 दुर्धर विंघोनी॥१४॥ विंघोनियां एक बाण।
 विराधाचा घेतला प्राण। काळ कबंध मारिला

जाण। प्रतापी पूर्ण श्रीराम॥१५॥ ज्या धनुष्यें
 गांजिला रावण। तें चाप श्रीरामें भंगोन। केलें
 जानकीवरण। जामदग्न्य^४ जिंकिला॥१६॥
 श्रीरामाच्या बाणाभेण। भिकारी झाला पै रावण।
 चोरोनि केलें जानकीहरण। देवोनी बलिदान
 मारीचाचें॥१७॥ धांवण्या आलिया श्रीरघुनंदन।
 ऐकेंचि घायें घेईल प्राण। येणें भयें तो रावण। गेला
 पळोन लंकेसी॥१८॥ ऐसा श्रीराम दुर्धर। तयापुढें
 तूं वानर। बळोन्मत्त पालेखाईर^५। युद्धा सत्वर
 धांवसी॥१९॥ विंघोनियां एक बाण। श्रीराम
 तुझा घेईल प्राण। हें तंव माझे सत्य भाषण। युद्धा
 आपण नव जावें॥२०॥ श्रीरामीं न करावा
 विरोध। त्यासीं करावया सख्यसंबंध। माझा
 ऐकोनि अनुवाद। युद्धक्रोध सोडावा॥२१॥

वालीचे तारेला उत्तर, रामांशी विरोध नाही :-
 ऐकोनि तारेचें उत्तर। वाळी म्हणे सत्य साचार।
 मज श्रीरामासीं नाहीं वैर। अणुमात्र मानसीं
 ॥२२॥ जे जे रामीं करिती विरोध। त्यांचा श्रीराम
 करील वध। हा मज कळला शुद्धबोध।
 कथानुवाद अवधारीं॥२३॥ ताटका सकळ
 लोकांतें बाधी। यालागीं श्रीराम तीतें वधी।
 सुबाहु यज्ञातें अवरोधी। रामें त्रिशुद्धी मारिला
 ॥२४॥ विराधें केलें सीताहरण। श्रीरामें वधिला
 विंघोनि बाण। कबंधें धरिले दोघे जण। बाहु
 छेदोन मारिला॥२५॥ करोनि शूर्पणखेचा
 कैवार। हिरूं आले सीता सुंदर। श्रीरामें वधिले
 त्रिशिरा खर। तैसें वैर मजसीं नाहीं॥२६॥
 मारीच मारिला कपटी पूर्ण। सीताहरणें वैरी
 रावण। तैसें विरोधलक्षण^६। मजसीं जाण
 असेना॥२७॥ मी तंव केवळ निरपराध। कैसेनि
 श्रीराम करील वध। करितां सुग्रीवासीं
 रणविरोध। वैरसंबंध कां श्रीरामीं॥२८॥

१ हिमालयादि आठ मुख्य पर्वतांस कुलाचल म्हणतात, २ प्रतिबंध, ३ राक्षस. ४ परशुराम, ५ पाला खाणारा, ६ वैरांचे लक्षण.

तारेचे पुनः सांगणे की सुग्रीव श्रीरामांचा शरणागत आहे म्हणून रामांचा विरोध :- तारा स्वयें सांगें संपूर्ण। सुग्रीव श्रीरामा झाला शरण। श्रीराम शरणागता शरण्य^१। संरक्षण सर्वार्थी^२॥२९॥ शरणागता जो विरोधी। तो श्रीरामाचा मुख्य द्वंद्वी^३। त्यासी श्रीराम स्वयें वधी। जाण त्रिशुद्धि कपिराया॥३०॥ शरणागताचिये घाता। श्रीराम करों नेदी सर्वथा। हेचि श्रीरामेंसीं वैरता। आत्मघाता निजमूळ^४॥३१॥ तुटे सुग्रीवेंसीं विरोध। श्रीरामासीं होय तें सुहृदसंबंध^५। तैसा सार्धी निजबोध। माझा शब्द जरा करिसी॥३२॥

श्रूयतां क्रियतां चैव तव वक्ष्यामि यद्वितम्।
यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वाभिषेचय॥२॥
विग्रहं मा कृथा वीर भ्रात्रा राजन्यवीर्यसा।
अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदम्॥३॥

श्रीरामांशी सख्य केले तरच शांति व समाधान लाभेल :- वाळी ऐकें सावधान। तुझे निजस्वहित सांगेन। सखा केलिया रघुनंदन। होसी पावन तिहीं लोकीं॥३३॥ श्रीरामीं सख्य घडे कशानें। ऐसा विकल्प^६ मानिसी मनें। तेंही निमेषार्थे साधीन। माझे वचन जरी करिसी॥३४॥ जेणें आप्त होय श्रीरघुनाथ। तारे सांगें मनोगत। येरी सांगत उल्लासत। पूर्ण हितार्थ देखोनी॥३५॥ विरोध तुटे बंधुबंधूंसी^७। पूर्ण सख्य होय श्रीरामासीं। यौवराज्य द्यावें सुग्रीवासी। निजहितासी लक्षोनी॥३६॥ सुग्रीवा यौवराज्य देतां। परम सुख श्रीरघुनाथा। तिघां होईल ऐक्यता। एकात्मता अति प्रीती॥३७॥ जैसा तुज प्रिय अंगदु। तैसा सुग्रीव कनिष्ठ बंधु। त्यासीं सांडितां विरोधु। सख्यसंबंधु श्रीरामीं॥३८॥ ऐसें बोलोनियां पाहें। तारेनें धरिले दोनी पाये। श्रीरामीं सख्यें सुख आहे। करीं लवलाहें कपिराजा॥३९॥ रत्नाभरणीं^८

धनवस्त्रांसीं। अंगद धाडीं श्रीरामापासीं। शरण रिघोनियां त्यासी। आपणासी वांचवीं॥४०॥ श्रीरामा रिघतां शरण। तुझे चुकेल जन्ममरण। दोघे बंधु पावोन बुझावण^९। कृतकल्याण पावसी॥४१॥ जरी धरोनि गर्वबळ। श्रीरामेंसीं करिसी छळ^{१०}। तरी किष्किंधा सांडोनियां पळ। श्रीराम सबळ युद्धार्थी॥४२॥ व्हावया श्रीरामासमोर। धीर न धरिती सुरासुर। तेथें तूं केवळ वानर। पालेखाडर केंवी राहसी॥४३॥ श्रीरामीं सख्य करीं निर्मळ। अथवा उठोनियां पळ। त्यासीं करितां युद्ध प्रबळ। तूं तत्काळ मरसील॥४४॥ लागतां श्रीरामाचा बाण। मेरूमांदारां होय विदारण। तेथें तुझा केवा^{११} कोण। बळें प्राण देऊं नको॥४५॥ माझे नायकतां भाषण। तूं बैससी मरणा धरण। श्रीराम विरोधिल्या जाण। जीवें प्राणें तो नुरें॥४६॥

वालीचा प्रकोप :- ऐकोनि तारेचें वचन। वाळी जाला कोपायमान। भ्याडप्रकृति^{१२} तुम्ही स्त्रिया जाण। कंपायमान परदर्पे^{१३}॥४७॥ सुग्रीवासी यौवराज्य देतां। मी न देवोदीं सर्वथा। साह्य जालिया श्रीरघुनाथा। राज्य सर्वथा न देणें॥४८॥ देखोनि श्रीरामाचें बळ। म्हणसी वानर हा निर्बळ। किष्किंधा सांडोनियां पळ। भयें प्रबळ जल्पसी॥४९॥ तारे ऐक माझी शक्ती। अल्प सांगेन तुजप्रती। युद्धा आलिया श्रीरघुपती। शंका चितीं मज नाहीं॥५०॥

उत्पाटयतु रामो वा बाहुभ्यां विंध्यपर्वतम्।
इमां सर्वां समुद्रांतां संचालयतु वा महीम्॥४॥
सचंद्रतारानक्षत्रं पतेदत्र ससागरम्।
न विव्यथेऽहं समरे सुग्रीवं प्रति संहतः॥५॥

वालीची सामर्थ्याची प्रौढी :- बाहुबळें श्रीरघुनाथ। उत्पाटू विंध्यपर्वत। पृथ्वी

१ रक्षणकर्ता, २ शत्रु, ३ मुख्य कारण, ४ स्नेहसंबंध, ५ संशय, शंका, ६ बंधुबंधूंमध्ये, ७ रत्नाच्या अलंकारांनी, ८ समजून, ९ कपट, १० पाड, ११ भित्र्या स्वभावाच्या, १२ दुसऱ्याच्या पराक्रमाने.

समुद्रवल्यांकित। करो भस्मांत बाणें एके
॥ ५१ ॥ सचंद्र तारा गगन गंभीर। सहित सप्तही
सागर। बाणें शोषो श्रीरामचंद्र। तरी मी वानर न
शकें ॥ ५२ ॥ ऐसा पुरुषार्थ श्रीरघुनाथा। प्रत्यक्ष
डोळ्यांदेखतां। मज बाधीना भय व्यथा।
उल्लासता संग्रामीं ॥ ५३ ॥ रणीं मरणें भयभीत।
त्यासी यश ना पुरुषार्थ। तैसा मी वाळी नव्हे
एथ। रणीं रघुनाथ सुखी करीन ॥ ५४ ॥ सुग्रीव
बापुडें किंकर। श्रीराम योद्धा रणवीर। त्यासीं मी
भिडेन वानर। युद्ध दुर्धर पाहें माझें ॥ ५५ ॥ माझी
पुरे आंगवण। ऐसा योद्धा आहे कोण। करावया
श्रीरामासीं रण। आलें स्फुरण बाहंसी ॥ ५६ ॥
श्रीराम आलिया संमुख। प्रतिज्ञेची देवोनि
हाक। युद्ध करीन अपराड्मुख^१। वाळी युद्धास
पैं आला ॥ ५७ ॥

स वाली बलवृत्तात्मा मुष्टिमुद्यम्य वीर्यवान्।
सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ योद्धं कृतक्षणः ॥ ६ ॥
सुग्रीवोऽपि समुद्दिश्य वालिनं हेममालिनम्।
श्लिष्टं मुष्टिं समुद्यम्य संख्यतस्मागतः ॥ ७ ॥
सुग्रीवेण तु निःशंकं सालमुत्पाद्य तेजसा।
गात्रेष्वभिहतो वाली व्यपतत्स महीतले ॥ ८ ॥

पुनः वाली-सुग्रीव युद्धः- वालिसुग्रीवां
दृष्टिभेदी। होतां वळोनि निजवज्रमुष्टी। युद्धक्रोधा
महाहठी। उठाउठीं मिसळले ॥ ५८ ॥ उरीं शिरीं
गुडघेमुष्टी। धांवोनि हाणिती पुसाटी^२। तडवा^३
हाणोनि पाडिती सृष्टीं। दोघे हट्टी महावीर ॥ ५९ ॥
हेममुकुट हेममाळा। शोभती वाळीचिया गळां।
सुग्रीवा शोभे कमळमाळा। रणसोहळा वीरांचा
॥ ६० ॥ मुष्टिघात चपेटघात। निष्ठुर हाणिती
आघात। दोघांही रुधिर प्रवाहत। जेंवी पर्वत
गैरिका^४ ॥ ६१ ॥ किंशुक^५ फुलले वसंतात। तैसे
दोघे वीर अति आरक्त। रणामाजी विचरत।
बलोन्मत्त युद्धक्रोधें ॥ ६२ ॥ सुग्रीव लक्षोनियां

दृष्टीं। वाली हाणी वज्रमुष्टी। मूर्च्छापन्न पडतां
सृष्टीं। धैर्ये जगजेठी ऊठिला ॥ ६३ ॥ सुग्रीव
क्षोभोनि ते वेळीं। शालवृक्षें ठोकिला वाळी। घायें
मूर्च्छित महीतळीं। महाबळी लोळविला ॥ ६४ ॥
वाळी पाडिला महावीर। वानर करिती हाहाकार।
एकोनि वीरांचा गजर। वाळी सत्वर उसळला
॥ ६५ ॥ बाहु आफळोनि^६ वाळी। रणीं गर्जत
क्रोधानळीं। कोपें सुग्रीव चालिला बळी। रणीं
रवंदळी करावया ॥ ६६ ॥ सम तळपणें सम
किराणा^७। गति विगति सम उड्डाणा। क्षणें भूमीं
क्षणें गगना। युद्धविंदान दोहींचें ॥ ६७ ॥ दोघे बळें
अति समर्थ। येरयेरां नाटोपत। दोघां लाभेना
विजयार्थ। अति सामर्थ्येकरोनियां ॥ ६८ ॥ वाळी
बळी वरदमाळा। श्रीराममाळा सुग्रीवगळां। पाहतां
त्यांचा रणसोहळा। समबळ समान ॥ ६९ ॥
युद्धकंदनें खेदक्षीण। श्रमस्वेदें दोघे क्षीण। ऐसे
देखोनि श्रीरघुनंदन। धनुष्य बाण सजिला ॥ ७० ॥

सुग्रीव भूमीवर पाडला त्याच वेळी रामांनी
वालीवर बाण सोडलाः सुग्रीव तळवटीं आणिला।
ऐसें श्रीरामें देखिलें डोळा। आतां न मारितां
वाळीला। गोष्टी होईल पहिल्याऐसी ॥ ७१ ॥

ततः संधाय रामेण शस्माशीविषोपमम्।
वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले ॥ ९ ॥

आक्रमें मारावया सुग्रीवासी। वाळी उडतां
आकाशीं। श्रीरामें विंधितां वेगेंसीं। शरू सपिच्छी
खडतरला ॥ ७२ ॥ जेंवी सर्प रिघे वारुळीं। तैसा
बाण हृदयकमळीं। प्रवेशोनि अंतकाळीं। पाडिला
वाळी मूर्च्छित ॥ ७३ ॥ जैसा ईश्वर राहोनि गुप्त।
निमेषमात्रें करी निःपात। तैसा अतर्क्य
श्रीरघुनाथ। करी वाळीचा घात बाणाग्रें ॥ ७४ ॥
अतर्क्य सद्गुरुवचन। श्रवणेंचि शिष्या
समाधान। तैसा श्रीरामाचा बाण। सुखसंपन्न

१ तोंड न फिरवता, २ शेपटी, ३ हस्तप्रहार, ४ गेरूने, ५ पळस, ६ ठोकून, ७ उड्या.

वाळीसी॥७५॥ जैसा धडधडीत वन्ही^१। सुखरूप सतीलागोनी। तैसें श्रीरामाचे बाणीं। वाळीलागोनी सुखरूप॥७६॥ जेवीं कां सुख शुद्ध सात्विकी। अग्नीं कठिण गोड परिपाकीं^२। श्रीरामबाण तदनुलक्षीं। उभयपक्षीं सुखरूप॥७७॥ सुग्रीवासी सुख लौकिक। वाळीस सुख त्याहूनि अधिक। बाण विंध्योनियां एक। दिधलें सुख दोहोंसी॥७८॥ श्रीरामबाणाचा प्रताप। सुग्रीव भ्रमतां भयकंप। परी एक सुखरूप। श्रीराम चिद्रूप कृपाळु॥७९॥ श्रीरामबाणाग्नीं भासे दुःख। तेंचि परिपाकीं परम सुख। वदेल वाळीचें निजमुख। श्रोतीं सकळिक परिसावें॥८०॥

वालीला मूर्च्छा, सावध होऊन त्याने रामाचा अधिक्षेप केला :- श्रीरामाच्या निजबाणीं। वाळी मूर्च्छित पडिला धरणीं^३। बोले श्रीरामा अनुलक्षोनी। अधर्मकरणी तुवां केली॥८१॥

पराङ्मुखवधं कृत्वा को नु प्राप्तस्त्वया गुणः।
यदहं युद्धसंस्थस्त्वत्कृते निधनं गतः॥९०॥
शोचामि नात्मानमहं न तारां नापि बांधवान्।
त्वत्कृतेन ह्यधर्मेण यथा शोचामि राघव॥९१॥

मी आणिकासीं युद्धासक्त। श्रीरामा तूं अति गुप्त। पराङ्मुखीं^४ केला घात। कोण पुरुषार्थ श्रीरामा॥८२॥ न पाचारितां एकाएक। अतर्क्यरूपें निजघातक। तुझा हा अधर्म देखोनि देख। परम दुःख माझे मनीं॥८३॥ नाहीं राज्यहरणाची व्यथा। तारावियोग न बाधी चित्ता। तुझी देखोनि अधर्मता। दुःख रघुनाथा मज भारी॥८४॥ नव्हे सुहृददुःख बाधक। बाधेना अंगदाचा शोक। तुझा अधर्म देखतां देख। परम दुःख मज रामा॥८५॥ वध करों नये निद्रिस्था। वधूं नये स्त्रियेसी रमतां। वध करों नये न पाचारितां। पुरुष दुश्चित नये वधूं॥८६॥ तूं सर्वज्ञ श्रीरघुनाथा। ऐसिया जाणोनि शास्त्रार्था। अधर्मे

करोनि माझे घाता। अपेश माथां घेतलें॥८७॥ तूं चंद्राहूनि अति चोख। श्रीरामकीर्ति नित्य निर्दोख। अधर्मघाताचा^५ कळंक। त्यावरी देख बैसविला॥८८॥ सुग्रीव बापुडें तें किती काय साह्य होईल सीता शुद्ध्यर्थी^६। ते मज सांगतासी श्रीरघुपती। करितों ख्याती ते ऐक॥८९॥

सुग्रीवप्रियकामेन यदहं घातितस्त्वया।
गले बद्ध्वा प्रदद्यां ते निहतं रावणं रणे॥९२॥
न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि मैथिलीम्।
आनयेऽहं तवादेशाद्गरुडेनामृतं यथा॥९३॥

रावणाकरिता अधर्म का केला :- रावण माझा काखवळ। गळां बांधोनि तत्काळ। आणितों न लगतां पळ। तूं माझे बळ नेणसी॥९०॥ समुद्र जळीं सप्तपाताळीं। शोधोनि लोकालोकाचळीं^७। आणितों मी जनकबाळी। तुजजवळी निमेषार्धे॥९१॥ चतुःसमुद्रीं प्रातःस्नान। करितां मजला न लगे क्षण। बळें मजपुढें तुच्छ रावण। सीता आणोन मी देतों॥९२॥ मज हा सांगतासी विचार। सीता सती रावण सहपरिवार। लंका उपडोनि समग्र। येथें सत्वर आणितों॥९३॥ सुग्रीवाच्या पक्षपाता। अधर्मे करितां माझ्या घाता। अपेश आलें श्रीरघुनाथा। कीर्तीचे माथां अपकीर्ती॥९४॥ पुढें साचार श्रीरघुपती। जरी करिसी कोटिकीर्ती। तरी अधर्मघाताची अपकीर्ती। तिळभरी परती ढळेना॥९५॥ नाहीं रडत राज्यहरणासी। नाहीं रडत निजमरणासी। अधर्म जडला श्रीरामचरणांसी। तेणें मानसीं अति दुःखी॥९६॥ सेवकें कीर्ति करावी ऐसी। जगत्रय वंदी स्वामिसेवकांसी। सुग्रीवें गौरविलें श्रीरामासी। कीर्तिवंतासी अपकीर्ति॥९७॥ सुग्रीवें काय केला उपकार। म्यां तुज काया केला अपकार। ऐसा न करितां विचार। मज सत्वर कां वधिलें॥९८॥ संग्रामीं वधितासी सन्मुख^८। त्या

१ अग्नि, २ शेवटी, ३ पृथ्वीवर, ४ सन्मुख न आलेल्या माझ्याठायी, ५ अधमनि मारलेल्यांचा, ६ सीताशोधार्थ, ७ या नावांचे पर्वत आहेत, ८ समोरासमोर.

मरणाचा मज हरिख^१। कीर्ति वणिते तिन्ही लोक। तें आवश्यक चुकलासी॥१९॥ अधर्मे वाधितां वाळीसी। श्रीरामहस्ते उद्धार त्यासी। मज यश तूं अपेशी। कीर्ति अति विशेषीं त्वां केली॥१००॥

श्रीरामांचे वालीला समर्पक उत्तर, त्यामुळे त्याचे परिवर्तन:- श्रीरामहस्ते मज मरण। तेणें मी त्रैलोक्यीं पावन। तुज तुवां लाविलें दूषण। अधर्मे बाण विंधोनी॥१॥ एकोनि वालिनिंदावचन। दुःख न मानीच रघुनंदन। काय बोलिला धर्मवचन। गुह्यज्ञान हितकारी॥२॥ पुढिल्या^२ स्वधर्म शिकविती। स्वयें अधर्म आचरती। त्यां मूर्खांची वाचावदंती^३। सत्य मानी तोचि महामूर्ख॥३॥

अद्य धर्ममधर्म च जानासि त्वं कपीश्वर।

कृतं कर्म न जानासि भ्रातृभार्यावमर्शनम्॥१४॥

माझा बाण भेदल्यापाठीं। सांगतोसी या स्वधर्म गोष्टी। आपल्या अधर्माची रहाटी। निजात्मदृष्टीं न्याहाळिसी ना॥४॥ कन्या भगिनी भ्रातृपत्नी। कन्येसमान या तिन्ही। ते बंधूभार्या त्वां हिरोनी। अनुदिनीं भोगिसी॥५॥ तारेसारखी पतिव्रता। तुज असतां सुंदर कांतां^४। कां बंधूभार्या अधर्मता। तूं कां भोगिता जालासी॥६॥ आपली नाठवे अधर्मता। अधर्म ठेविसी माझे माथां। अधर्माची संसर्गता। भासे अशुद्धता शुद्धतीं॥७॥ जेंवी कां स्फटिक नित्य निर्मळ। त्यासी भेटतांचि काजळ। शुद्धता लोपोनि तत्काळ। भासे सकळ काळिमा॥८॥ स्फटिक काजळें दिसतो काळा। परी तो काळिमेवेगळा^५। तेंवी पापपुण्या निराळा। राम चित्कळा^६ चिन्मूर्ति^७॥९॥ नभीं नीळिमा नाहीं अळुमाळ^८। निळें डोळ्याचें निजबुबुळ। तेणें नभ देखती सुनीळ। डोळ्यांचे

मूळ नभीं दिसती॥१०॥ तेंवी मी राम नित्य शुद्धात्मा। तूं मज म्हणसी अधर्मकर्मा। तुझे छेदावया पापभ्रमा। अगाध महिमा बाणाचा॥११॥ तुझे अंगीं पाप सदोष। तुजला मी केंवी भेटेन सन्मुख। छेदावया तुझे महादोष। बाण अतर्क्य विंधिला॥१२॥ मी विश्वात्मा विश्वतोमुख। साधुसंतां नित्य सन्मुख। तूं पापात्मा नित्य विमुख। बाणें निर्दोष केलें तुज॥१३॥ बाण विंधोनि अतर्क्यता। तुझी छेदोनि पापात्मता। कृपेनें भेटलों मी आतां। तुज तत्त्वतां तारावया॥१४॥ तुज तारावया हेंचि कारण। माझ्या सुग्रीवाचा बंधु पूर्ण। तुझा चुकवावया नरक दारुण। पापनिर्दळण बाणें केलें॥१५॥ शरणागताचा निजबन्धु। त्यासी जालिया नरकबाधु। हा मज न साहे शब्दु। बाणें अति शुद्ध केलासे॥१६॥ सांडोनियां विकल्पवृत्ती। जो जो लागेल मद्भक्त संगतीं। तो तो उद्धरीं मी श्रीरघुपती। वाळी निश्चितीं तूं जाण॥१७॥ तुझे अंगीं पाप दारुण। तेणें यम दंडिता तुज पूर्ण। तें चुकवावया विंधिला बाण। पुरश्चरण^९ महापापा॥१८॥ श्रीरामकृपेचा प्रताप। वाळीचें सरे निजपाप। तेणें पावोनि अनुताप। निर्विकल्प विनवित॥१९॥

एवमुक्तस्तु रामेण वाली प्रव्यथितो भृशम्।

प्रत्युवाच ततो रामं प्रांजलिर्बानरेश्वरः॥१५॥

स्वतःबद्दल वालीला पश्चाताप:- राज्यमर्दे अति घूर्ण^{१०}। पाप आचरलों संपूर्ण। तुवां कृपेनें सोडोनि बाण। केलें निर्दळण अकल्पित॥१२०॥ तुवां कृपेनें विंधोनि बाण। छेदिला त्रिविध अभिमान। कुळाभिमान कर्माभिमान। गर्वाभिमान शौर्याचा॥१२१॥ श्रीरामबाणाचा प्रताप। छेदी संकल्प विकल्प। छेदोनियां पुण्य पाप। नित्य निष्पाप केलें मज॥१२२॥ वाढिवेचा^{११} गर्व परम। सन्मुख न करीच संग्राम।

१ आनंद, २ दुसऱ्याला, ३ बडबड, ४ स्त्री, ५ काळेपणाहून, निराळा, ६ ज्ञानाची कळा, ७ ज्ञानमूर्ति, ८ थोडी देखील, ९ सिद्ध मंत्राचा विवक्षितसंख्याक जप, १० मदांध, ११ पराक्रमाचा.

दुश्चिता मारणें अकर्म। मानीं अधर्म श्रीरामीं॥२३॥ पूर्ण पापी मी परम। श्रीरामीं मानीं अधर्म। श्रीराम परमात्मा परब्रह्म। हें मी वर्म नेणेंचि॥२४॥ प्रवृत्तिज्ञानें मी उन्मत्त। रामा मानीं अधर्मरत। श्रीराम स्वधर्मकर्मरहित। हा मुख्यार्थ श्रीरामीं॥२५॥ तुझेनि बाणें हृदयांत। केलें हृदय शुद्ध समस्त। आतां अनुभवासींहि येत। श्रीरघुनाथ परब्रह्म ॥२६॥ लटकें सीतेचें धांवणें। लटका तुवां शोक करणें। दीन उद्धरावयाकारणें। विचरत वर्नी वनवासीं॥२७॥ वना येवोनि श्रीरघुनंदन। उद्धरिले तृणपाषाण। पावन केले दीन जन। जगदुद्धरण श्रीराम॥२८॥

राम राम महाभाग जाने त्वां परमेश्वरम्।
अजानता मया किंचिदुक्तं तत्क्षंतुमर्हसि॥१६॥
अनुजानीहि मां राम यातं त्वत्पदमुत्तमम्।
मम तुल्यबले बाले अंगदे त्वं दयां कुरु॥१७॥

रामांची स्तुति करून वाली क्षमा मागतो:-
मायानियंता ईश्वर। त्याहूनि तूं परात्पर। तुझ्या स्वरूपाचा पार। अगोचर श्रुतिशास्त्रां॥२९॥ ऐसिया तुज श्रीरघुनाथा। कर्मज्ञानाची योग्यता। निषेधिलासी अधर्मता। मज आतां क्षमा करीं ॥१३०॥ जळापासव लवण होय। तें जळींचें जळीं विरोनि जाय। मोतीं जालें तें तंव कठिण पाहें। जळीं न जाय विरोनि॥३१॥ मुक्तपणें मोला चढलें। तें वनिताधरीं फांसां पडिलें। मुक्तचि परी नासा^१ आलें। कठिण केलें अभिमानें॥३२॥ जळो हा कर्मधर्माभिमान। जळो हा सज्ञाना ज्ञानाभिमान। तेणें अभिमानें बंधन जाण। म्यां तुज पूर्ण निंदिले॥३३॥

वालीची क्षमायाचना:- कर्मज्ञानाच्या व्युत्पत्तीं। निर्भर्त्सिलासी दुष्ट दुरुक्तीं। ते मज

क्षमा करीं श्री रघुपती। कृपामूर्ति कृपाळुवा ॥३४॥ ऐसें बोलोनि आपण। वाळी घाली लोटांगण। मस्तकीं धरोनि श्रीरामचरण। म्हणे आपण क्षमा कीजे ॥३५॥ आणिक एक माझे चित्तीं। जें जें वर्तत आहे श्रीरघुपती। तें मी सांगेन तुजप्रती। अंगदार्थी अवधारीं॥३६॥ मजसमान बळिया दृढ। अंगद माझें लळिवाड। त्यासीं करावा रणसुरवाड^२। पुरवीं कोड^३ युद्धार्थें॥३७॥ अंगद माझा कनकांगदी^४। सबळ साह्य होईल युद्धीं। म्हणोनि लाविला श्रीरामपदीं। कृपानिधी कृपा करीं॥३८॥ अंगदा निखोनिया जाण। वाळी जाला सावधान। पाहोनी श्रीरामार्थें वदन। उल्लासोन बोलत॥३९॥

श्रीरामांचे आश्वासन:- तुझे निजपद सनातन^५। जें कां सच्चिदानंदघन। तें पावावया त्यजितों प्राण। लाविले नयन वाळीनें॥४०॥ देखोनि वाळीचें प्रेम पूर्ण। कृपें कळवळला श्रीरघुनंदन। स्वयें बोले मेघश्याम। सावधान अवधारा॥४१॥

वालीच्या पश्चातापामुळे रामाचा कळवळा:- वाळी नको रे त्यजूं प्राण। तुझा उपडोनियां बाण। सामर्थ्ये वांचवीन जाण। सुख संपूर्ण भोगावया॥४२॥ सीताशुद्धीं साह्य देख। तूं मज होसी आवश्यक। भोगीं ताराअंगदराज्यसुख। मरणोन्मुख होऊं नको॥४३॥ गळां बांधोनि रावण। सीता आणीन मी आपण। तें तूं सत्य करीं वचन। साह्य संपूर्ण मज होई॥४४॥

वालीचा देहत्यागाचा आग्रह:- ऐकोनि श्रीरामार्थें वचन। वाळी जाला हास्यवदन। पूर्वील माझा बळाभिमान। गेला पळोन तुजपुढें ॥४५॥ सूर्यापुढें जेंवी खद्योत^६। तेंवी

१ नाकात, २ लढाईची हौस, ३ आवड, ४ स्वर्णमय बाहुभूषणे धारण करणारा, ५ शाश्वत, ६ काजवा.

देखोनियां श्रीरघुनाथ। सबळ बळ विरालें
समस्त। तेज अद्भुत श्रीरामीं॥४६॥ तुझिया
निजप्रतापापुढें। रावण दहा तोंडांचें किडें। मी
मशक साह्य कोणीकडे। सामर्थ्य गाढें
श्रीरामीं॥४७॥ तुझा सुटलिया बाण। बापुडें
रावण तें कोण। होय त्रैलोक्यनिर्दळण। बळ
संपूर्ण श्रीरामीं॥४८॥ भोगावया स्त्रीपुत्रसुख।
आजि वांचावें आवश्यक। स्त्रीभोग परम
दुःख। निजनिष्ठंक म्यां मानिलें॥४९॥ तुझी
विक्षेपभृकुटी^१। रणीं आटील सकळ सृष्टी।
तेथें कायसी वानरसाह्यगोष्टी। रावण कपटी
केंवी उरे ॥१५०॥ स्त्रीसुखभोगाचा अनुवाद।
सख्या बंधूसीं पाडी विरोध। स्वार्थघातक दुर्धर
क्रोध। नित्य निरोध तो विषय॥५१॥ श्रीरामा
तूं निजविवेकी। विषय भोगितां उभय लोकीं।
कोणी तरी जाला सुखी। निजदुःखी तो
विषयो॥५२॥

त्यजाम्यसून्महायोगिन्तुर्लभं तव दर्शनम्।

यन्नामविवशो गृह्णन्मियमाणः परं पदम्॥१८॥

न करितां योगयागसाधन। तुझे दृष्टीपुढें देह
त्यागून। मी होईन कृतकल्याण। ब्रह्म परिपूर्ण
पूर्णत्वे॥५३॥ अंतकाळीं अवचटें जाण।
केल्या रामनामस्मरण। परमपदप्राप्ति पूर्ण।
जन्ममरण मग कैचें॥५४॥ आजिचे ऐसें
रघुनाथा। पुढें मरण न ये हाता। तेंही ऐक
सावधता। माझ्या निजहिता लक्षोनी॥५५॥

विशल्यं कुरु मे राम हृदय पाणिना स्पृशन्।

हृदयाद्बाणमुद्धृत्य रामः पस्पर्श पाणिना॥१९॥

त्यक्त्वा तद्वानरं देह स यातः परमां गतिम्॥२०॥

रामनामाच्या कडकडाटीं। दोष जळती
आकल्प सृष्टी। परम पद पावे शेवटीं। नित्य
नेहटी श्रीरामनामें॥५६॥ एवढी ज्याची
नामख्याती। तो तूं स्वयें रघुपती। कृपेनें

भेटलासी अंतीं। जिणें^२ पुढतीं मज नको॥५७॥
आतां नको विषयाचरण। आतां नको
जन्ममरण। भावें धरोनि श्रीरामचरण। वाळी
आपण विनवित॥५८॥ तुझे हातींचा लागतां
बाण। मी जालों अति पावन। तुझा लागतां
पद्महस्त पूर्ण। वांछित मरण सुखार्थी॥५९॥
तुझा लागतां पद्महस्त। मी झालों नित्यमुक्त।
सच्चिदानंदपद पूर्ण प्राप्त। मज निश्चित
तुझेनि॥१६०॥

वालीच्या देहांत रुतलेला बाण श्रीरामांनीं
काढला, त्याचें प्राणोत्क्रमण:- ऐकोनि
वाळीचें वचन। हृदयीं भेदला जो बाण। तो
श्रीरामें उपडोनि आपण। केलें स्पर्शन
अमृतहस्ते ॥६१॥ लागतां श्रीरामाचा हस्त।
वाळी देहीं देहातीत। बंधा मोक्षा अतीत^३।
केला निश्चित श्रीरामें॥६२॥ श्रीरामहस्त
मस्तकसांटीं^४। वाळीस सुखरूप जाहली
सृष्टी। परमानंदीं पडली मिठी। कृपादृष्टी
श्रीरामें ॥६३॥ म्यां सुग्रीवासी केला विरोधु।
परी सुग्रीव सत्य परम सखा बंधु। त्याचेनि
पावलों परमानंदु। सुखावबोधु श्रीराम ॥६४॥
यापरी वाळीनें आपण। वानरदेह त्यागोनि
जाण। श्रीराम कृपेस्तव संपूर्ण। निजपदीं पूर्ण
विनटला^५॥६५॥ विरोधरूपें श्रीरामें आपण।
केलें वाळीचें उद्धरण। एका जनार्दना शरण।
कृपा पूर्ण श्रीरामाची॥१६६॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे किष्किंधाकांडे एकाकार-
टीकायां वालिवधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥
श्लोक॥२०॥ ओव्या॥१६६॥

१ क्रोधाने भृकुटी (भोवया) वक्र झाल्या असता, २ जगणे, ३ पलीकडील, निराळा, ४ मस्तकाचे ठिकाणी, ५ रंगला, शोभला.

अध्याय सातवा

॥श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः॥

सुग्रीवराज्यभिषेक

वालीच्या निधनाने वानरांचा घबराट:-
श्रीरामाच्या दृढबाणीं। घायें वाळी पडिला रणीं।
लोळतां देखोनि धरणीं। वानरां पळणी
मांडली॥१॥

निहते वालिनी रणे रामेण परमात्मना।

जग्मुस्ते वानराः सर्वे किष्किंधां भयविह्वलाः॥१॥

तारामुचुर्महाभागे हतो वाली रणाजिरे।

अंगदं परिगृह्णाथ मंत्रिणं परिनोदय॥२॥

चतुर्द्वारकपाटादीन्बद्धा रक्षामहे पुरीम्।

वानराणां तु राजानमंगदं कुरु भामिनी॥३॥

श्रीरामाच्या बाणनेटीं। वाळी पाडिला देखोनि
दृष्टीं। वानरसेना भयसंकटीं। उठाउठीं पळाली
॥२॥ वाळी मारिला विंधोनि पूर्ण। सैन्यावरी
सोडील बाण। अवधियांचा घेईल प्राण।
पलायमान तेणें धाकें॥३॥ श्रीरामबाण अति
दुर्धर। घायें निवटिले त्रिशिरा खर। चवदा सहस्र
निशाचर। बाणीं सत्वर निर्दळिले॥४॥ श्रीराम
जीवें उरों नेदी। जो देखे तो समूळ वधी। तेणें भयें
वानरमांदी^१। किष्किंधेमधीं पळाली॥५॥ वानर
चळचळां कांपत। अवघे आले किष्किंधेआंत।
सांगती श्रीरामें केला वालिघात। तेणें आकांत
नगरीं होय॥६॥

तारेचा सहगमनाचा निश्चय:- तारेसी सांगती
सुभट^२। दुर्धर दुर्ग करीं बळकट। चहूं द्वारीं देवोनि
कपाट। देई राज्यपट अंगदासी॥७॥ ऐकोनि
वाळीचें मरण। अंगदातें हातीं धरोन। तारा
निघाली आपण। आक्रंदन करीतचि॥८॥ वाळी
निमालियापाठीं। कायसी अंगदाची गोष्टी। कैचे
राज्य कैची सृष्टी। देह उठाउठीं त्यागीन॥९॥
कैचे घर कैचे दार। कैचे दुर्ग कैचें नगर। कैचे

प्रधान कैचा परिवार। मरणतत्पर आजि मी
॥१०॥ हृदयीं भेदिला श्रीरामबाण। वाळी
निमाला निजप्राण। त्यातें तारा देखोन।
मूर्च्छापन्न ते पडिली॥११॥ सर्वेचि आक्रंदोनि
उठी। दुःखें मस्तक भूमीं आपटी। गडबडत लोळे
सृष्टीं। हृदय पिटी आक्रोशें॥१२॥ केश सुटले
मोकळे। अश्रुधारा स्त्रवती^३ डोळे। दुःखें
पुनःपुन्हां लोळे। आरंबळे अति दुःखें॥१३॥
गेलें माझें वैभव पूर्ण। गेलें माझें भोगभुवन।
सुखसौभाग्या पडिले खान^४। निजनिधान
अंतरलें॥१४॥ अंतरलिया निजपती। प्रिया^५
पावे उपहती^६। उपयोगा न ये ते धर्मार्थी।
शुभकार्यार्थी अशुभ॥१५॥ त्यजिलीं अलंकार
आभरणें। त्यजिलीं सर्वांगभूषणें। गळसरी
राखिली तिणें। पतीसीं करणें सहगमन ॥१६॥
सांगती वृद्ध वृद्ध वनिता। अंगदासारिखा पुत्र
असतां। सकल राज्य येतां हाता। देह कां व्यर्थ
त्यागिसी॥१७॥ भ्रताराच्या सुखासमान। पिता
भ्राता सुत स्वजन। सर्वथा नव्हेति वो जाण। तेंही
लक्षण अवधारीं॥१८॥

मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः।

अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत्॥४॥

शोणे उरसि लम्बेन जीवितप्राणहारिणा।

परिष्वक्तं न शक्नोमि भुजाभ्यां त्वां हरीश्वर॥५॥

वैधव्य आल्यानंतर सहगमन करणे हाच उत्तम
मार्ग असे तारेचे उत्तर:- पिता जालिया समर्थ।
कन्येसी देणें परिमित। बंधूसी जालिया राज्य
प्राप्त। नियत अर्थ भगिनीसी॥१९॥ पुत्र जालिया
राज्यधर। मातेसी दे परिमित उपचार। सर्वसत्ता दे
भ्रतार। त्यासीं मी शरीर कैवी वंचूं॥२०॥ गजांत
लक्ष्मी पतीलागूनी। त्याची स्त्री म्हणवी
स्वामिनी। हें नव्हे पित्यापुत्रापासूनी।
भ्रतारावाचूनी निंद्य जिणें ॥२१॥ पतीसर्वें

१ वानरांचा समुदाय, २ मोठमोठे योद्धे. ३ वाहू लागले, ४ दरवडा, ५ स्त्री, ६ नाश.

सहगमन। न करितां मार्गे येईल मरण। तें मरणचि निंद्य जाण। अधःपतन रांडवा॥२२॥ धर्मकर्मार्थविहीन। विधवा नारी प्रेतासमान। हें तव श्रुतिशास्त्रवचन। सुख कोण वैधव्याचें॥२३॥ पतीसर्वें होतां सती। इहलोकीं पुण्य परत्रीं^१ मुक्ती। एवढी सांडोनिया प्राप्ती। पुत्र राज्यार्थी सुख काय ॥२४॥ पतीसीं देतां आलिंगन। हृदयीं श्रीरामाचा बाण। भेदला देखोनि संपूर्ण। तारा उद्विग्न अति दुःखी॥२५॥ सेजेचा निर्दोळिला पती। खेंव न देववे प्रेताप्रती। ऐसें वैर केलें श्रीरघुपती। तारा शापोक्ती क्षोभली॥२६॥

न सीता मम शापेन त्वां रंतुं प्रतिवत्स्यति।

याच्यमाना त्वया सीता पुनर्यास्याति मेदिनीम्॥६॥

पतिदुःखाच्या दुःखावर्ती। तारा क्षोभोनियां चिर्ती। शाप देत श्रीरघुपतीप्रती। तेही अति युक्तीं अवधारा॥२७॥ विभांडूनियां^२ लंकापती। तूं तंव पावसी सीता सती। परि ते नांदेना तुजप्रती। जाईल मागुती वनवासा॥२८॥ दोघां नांदतां अयोध्येसीं। श्रीराम तूं बलात्कारेसीं। वना धाडिसील सीतेसी। मजऐसा होसी अति दुःखित ॥२९॥ सीता वनवासी वनाआंत। लहु कुश जन्मती सुत। बारा वर्षे अयोध्येत। अति दुःखित श्रीरामा॥३०॥ लंकेसी दिव्य घेईल पाहीं। सीता सती लोकीं तिहीं। येथें दवडावया कारण कायी। जग अन्यायी तुज म्हणेल॥३१॥ वाळी मारिला त्वां वृथा। हें अपेश बैसलें तुझिया माथां। तुजें अपेश श्रीरघुनाथा। वना सीता दवडोनी॥३२॥ पुत्रांचिया युद्ध ख्याती। अयोध्ये आणिसील सीता सती। तरी नांदेना तुजप्रती। जाईल मागुती धरणीमाजी॥३३॥

तारेच्या शापावर वालीची प्रतिक्रिया:- श्रीरामासी शापवचन। ऐकोनि तारेचें भाषण। वाळी होवोनि सावधान। काय आपण

बोलत॥३४॥ तारेसी म्हणे मूढमती। पतिव्रते तूं महासती। शाप देऊं नको श्रीरघुपती। तो परब्रह्ममूर्ति परमात्मा॥३५॥ अंगीं जंव होती विषयासक्ती। तंव राम नोळखवे ब्रह्ममूर्ती। बाणें छेदिली विषयासक्ती। मग स्फूर्ति मज आली ॥३६॥ हृदयीं भेटतां श्रीरामबाण। जगाचा न देखें दोषगुण। श्रीराम देखें ब्रह्म पूर्ण। जग संपूर्ण श्रीराम॥३७॥ बाण नव्हे तो निजात्मबोध। समूळ माझा छेदिला भेद। तेणें पावलों परमानंद। आनंदकंद श्रीराम॥३८॥ तुज जें लागता श्रीरामबाण। तें तूं पावतीस कल्याण। न देखसी दोषगुण। श्रीराम पूर्ण परात्मा^३॥३९॥

तारेला उपदेश:- मजसर्वें नको होऊं सती। जीवित्व अर्पावें रघुपती। तेंचि सतीत्व^४ सत्य त्रिजगतीं। प्रेताप्रति नको मरूं॥४०॥ प्रेतप्रीतीं रिधावें अग्नीप्रती। त्या सतिया प्रेतभूत होती। डांकाभोगीं अवतरती^५। भोग मागती विषयांचे ॥४१॥ तैसें न करावें आपण। जीवित्व करावें रामार्पण। श्रीरामाचें निजवचन। अणुप्रमाण नुल्लंघीं^६॥४२॥ अंगदा धरोनि आपण। तोही करावा रामार्पण। श्रीरामकृपेस्तव जाण। सुख संपूर्ण पावाल॥४३॥ ऐसी तारेसी सांगोनि युक्ती। स्वानंदें बोले सुग्रीवाप्रती। तूं तंव जिवलग सांगाती। रामप्राप्ती तुझेनि॥४४॥

भ्राता सहोदरो मे त्वं सखा चेष्टकस्तथा।

इदं हि प्रतिपद्यस्व राज्यमेतद्वनौकसाम्॥७॥

सुषेणदुहिता चैयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये।

यदेषा साध्विति ब्रूयात्कार्यं तन्मुक्तसंशयम्॥८॥

एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तुल्यपराक्रमः।

यौवराज्येऽभिषेक्तव्यस्तेजस्वी तरुणोऽगदः॥९॥

सुग्रीवाला आदेश:- सुग्रीवा म्यां केलें दृढ वैर। परी तूं सखा सहोदर^७। भेटवोनि श्रीरामचंद्र। यमप्रहार चुकविला॥४५॥ चुकविला माझा

१ परलोकी, २ पराभव करून, ३ परमपुरुष, ४ पातिव्रत्य, ५ जन्माला येतात, ६ मोडू नकोस, ७ बंधू.

भयशोक। चुकविलें जन्ममरणदुःख। श्रीरामप्राप्तिपरमसुख। अलोलिक मज दिधलें ॥४६॥ तुझा मी काय होऊं उत्तीर्ण^१। अगाध सुख तुझेनि पूर्ण। कांहीएक देईन अणुप्रमाण^२। कृपा करोन अंगीकारीं ॥४७॥ मज व्हावया उत्तीर्ण। किष्किंधेचें राज्य पूर्ण। अंगीकारावें आपण। सखा परिपूर्ण तूं माझा ॥४८॥ सुषेणाची कन्या तारा। सारासारविवेकचतुरा। इच्या मानोनि विचारा। राज्यभारा चालवावें ॥४९॥ अंगदा यौवराज्य देवोनी। प्रतिपाळावा लळा पाळूनी। तूंचि पिता तूंचि जननी। श्रीराम भजनीं लावीं यांसी ॥५०॥ प्रथम निर्दाळावया उद्धट^३। अंगद तुजपुढें सुभट^४। रणीं राक्षसां करील पीठ। घेईल त्रिकूट लंकेचें ॥५१॥ आम्हांसी श्रीरामाचें बळ। आम्ही श्रीरामबळें सबळ। श्रीराम भजा तुम्ही सकळ। राम केवळ परब्रह्म ॥५२॥ श्रीराम सद्गुरु निश्चित। श्रीराम आम्हां गणगोत। आमचें सर्वस्व श्रीरघुनाथ। कुळदैवत श्रीराम ॥५३॥ तारा अंगद आणि सुग्रीव। भावें भजा श्रीरघुराव। हेंचि तिहीं लोकीं गौरव। अति अपूर्व आम्हांसी ॥५४॥

सुग्रीवाचे प्रतिवचन व आश्वासन :- ऐकोनि वालीचें वचन। सुग्रीवें घातलें लोटांगण। मस्तकीं धरिलें वालिचरण। काय आपण बोलत ॥५५॥ तुझिया वैराचे विभक्तीं^५। स्वामी जोडला श्रीरघुपती। जाली वैराची निजशांती^६। वानूं मी किती उपकार ॥५६॥ मीतूपणेंसीं तुटलें वैर। सुखेंचि उतरलों भवसागर। जाला वंशाचा उद्धार। हाही उपकार वाळी तुझा ॥५७॥ नुल्लंघितां तारेच्या वचनासी। यौवराज्य देईन अंगदासी। सर्वस्वें भजेन श्रीरामासी। भाक^७ तुजपासीं हे माझी ॥५८॥ आम्ही वनचरें वानर। विषयोन्मत्तपालेखाडर। त्या आम्हां जोडला

श्रीरामचंद्र। हाही उपकार वाळी तुझा ॥५९॥ ऐकोनि सुग्रीवाचें वचन। वाळी जाला सुखसंपन्न। विजयमाळा द्यावया आपण। उल्लास पूर्ण वाळीसी ॥६०॥

इमां मालां गृहाण त्वं दत्तां सुग्रीव कांचनीम्।

उदारा श्रीः स्थिता यस्यां त्वामेष्यति मृते मयि ॥१०॥

इत्युक्त्वा स च सुग्रीवं रामं प्रांजलिब्रवीत्।

प्राणम्य शिरसा पादौ त्यक्त्वासुं परमां गतिम् ॥११॥

वालीचे समाधान, सुग्रीवाला माला अर्पण व देहत्याग :- कश्यपदत्त वरमाळा। वृत्रवधाचिये काळा। घातली इंद्राचिये गळां। जे देखिलिया डोळां वैरी विमुख^८ ॥६१॥ माळा देखिलिया संमुख। धाकें वैरी होतील विमुख। विजयश्रीचें निजसुख। तिन्ही लोक वानिती ॥६२॥ इदें दिधली मजलागोनी। विजयमाळा हे कांचनी^९। सुग्रीवासी आलिंगोनी। वाळी आल्हादोनी देता जाला ॥६३॥ सुग्रीवा ही विजयमाळा। म्यां घातलीसे तुझ्या गळां। तूं नावरसी कळिकाळा। भोगीं सोहळा कपिराज्याचा ॥६४॥ विजय माळेचिया प्राप्तीं। श्रीरामाची सेवावृत्ती। तुझी त्रैलोक्यीं विस्तरेल कीर्ती। नित्यानुवर्ती^{१०} श्रीरामाचा ॥६५॥ ऐसें सांगोनि सुग्रीवासी। नमस्कारोनि श्रीरामासी। रामस्मरणें त्यजोनि देहासी। परम गतीसी पावला ॥६६॥

तारेचे दुःख व विलाप :- वाळीनें सांडिलिया प्राण। तारा अति दुःखी निमग्न। श्रीरामापासीं येवोनि जाण। काय आपण स्वयें बोले ॥६७॥ वैधव्याचें दुःख शोक। न साहवे क्षणार्ध देख। मी मागेन कांहीएक। तें आवश्यक मज द्यावें ॥६८॥ माझें निर्वाण^{११} मागणें। ना न म्हणावें कृपणपणें। मजलागूनी उदार होणें। कृपा करणें श्रीरामा ॥६९॥

१ उतराई, २ थोडे, ३ मोठे शत्रु, ४ महावीर, ५ फुटाफुटीने, ६ पूर्ण लोप, ७ शपथ, ८ वृत्रासुराचे वधसमयी, ९ पाठमोरे, १० सुवर्णमय, ११ नित्याचा सेवक, १२ निकराचे.

राम मां जहि बाणेन येन वाली हतस्त्वया।
गच्छामि पतिसालोक्यं पतिर्मामभिकांक्षति ॥१२॥
पत्नीवियोगजं दुःखमनुभूतं त्वयानघ।
वालिनं मां प्रयच्छ त्वं पत्नीदानफलं लभेः ॥१३॥

वाळी विंधिला जेणें बाणें। मज वधावें बाणें
तेणें। सर्वें जाऊं दोघें जणें। वियोग झणें होऊं
देसी ॥७०॥ पत्नीवियोगाचें दुःख। तुवां भोगिलें
असे देख। मज बाणें विंधोनियां देख। धाडीं
आवश्यक पतीपासीं ॥७१॥ माझी वाट तो
पाहत। वाळी राहिलासे तिष्ठत। मजही पाठवावें
जी तेथ। पुण्य अद्भुत होय रामा ॥७२॥ मज
धाडिल्या वाळीपासीं। पत्नीदानफल लाहसी।
जोडती पुण्याचिया राशी। पत्नी पतीसीं
भेटविल्या ॥७३॥ ऐकोनि तारेचे बोल।
प्रवृत्तिशास्त्र^१ अति सखोल। तें अवघें करावया
फोल। राम निश्चळ पूसत ॥७४॥

किं भीरु शोचसे व्यर्थ शोकस्याविषयः पतिः।
पतिस्तवास्ति देहो वा जीवो वा वद तत्त्वतः ॥१४॥

श्रीराम तारेचे सांत्वन करतात:- तारे ऐक
सावधानेंसीं। तूं काय देहासी पति मानसी। अथवा
जीवा पति म्हणसी। तें मजपासीं शुद्ध सांगें
॥७५॥ देहासी सत्य पति मानसी। तरी तो
तुजचिपासीं। सिद्ध असतां शोक कां करिशी।
अति उल्लासीं भोगावा ॥७६॥ पति मानसी जरी
जीवासी। तरी त्वां देखिलें नाहीं त्यासी। गेला
गेला केंवी म्हणसी। व्यर्थ रांडवलीसी मूर्खत्वे
॥७७॥ जीवासी नाहीं मरणें जिणें। जीवासी नाहीं
खाणें भोगणें। जीवासी नाहीं येणें जाणें। गेला
म्हणणें अति मिथ्या ॥७८॥ जीव चिदानंद^२
चैतन्यघन^३। सर्वीं सर्वत्र परिपूर्ण। त्यासी नाहीं
गमनागमन। वृथा रुदन कां करिशी ॥७९॥
घटासी घडीमोडी बहुवस। घडमोड नेणे
घटाकाश^४। तेंवी देहासी होतां नाश। जीव

अविनाश नित्यत्वे ॥८०॥ घटीं भरिल्या
घृतमद्यांसी। तो लेपून लगे घटाकाशीं। तेंवी
देहींच्या पापपुण्यासी। आत्मप्रकाशीं रिघू नाहीं
॥८१॥ आत्मा परिपूर्ण सदोदित।
कर्मधर्माविरहित। सुखदुःखांसी अलिप्त। तूं कां
व्यर्थ विलपसी ॥८२॥

देहो हि काष्ठवद्राम जीवो नित्यश्चिदात्मकः।

सुखदुःखादिसंबंधः कस्य स्याद्राम मे वद ॥१५॥

श्रीरामांचा हितोपदेश:- देह तंव जड
काष्ठप्राय। त्यासी सुखदुःखसंबंध न होय।
आत्मा चैतन्यघन सबाह्य। तेथें न समाय
सुखदुःख ॥८३॥ सुखदुःखांचा हा भार।
कोणासी बाधी श्रीरामचंद्रा। याचा उकलू^५
सांगावा खरा। दुःखपरपारा पावावया ॥८४॥
ऐकोनि तारेचा प्रश्न। स्वयें सांगे श्रीघुनंदन। जंव
देहीं देहाभिमान। दुःखबंधन अविवेकिया ॥८५॥
देहीं सबाह्य चैतन्य घन। तेथें मिथ्या भासे
देहाभिमान। जेंवी दोराअंगी सर्पपण। तेंवी संपूर्ण
देहमिथ्या ॥८६॥ जन्ममरण देहसंभ्रम। क्षुधा
तृषा प्राणधर्म। विषयांचे भोग परम। तें इंद्रियकर्म
इंद्रियांचें ॥८७॥ सुख दुःख भय शोक। मनोधर्म
हे आवश्यक। हरि हर ब्रह्मा त्रिगुणात्मक।
काल्पनिक^६ संसार ॥८८॥ आत्मा गुणी
गुणातीत। देहीं देहबाधा अलिप्त। तेही विषयींचा
दृष्टांत। सुनिश्चित अवधारीं ॥८९॥ स्फटिक
कृष्णवर्णें दिसे काळा। पीतवर्णें दिसे पिवळा।
आरक्तें दिसे आरक्तकिळा^७। तरी तो वेगळा तिहीं
रंगी ॥९०॥ तेंवीं आत्मा संसारांत। त्रिगुणगुणी
गुणातीत। ऐसा जोडला ज्या परमार्थ। त्या नव्हे
प्राप्त सुखदुःख ॥९१॥ ऐसी व्हावया निजप्रासी।
अवश्य पाहिजे सत्संगती। त्याचेनि संगें
विषयविरक्ती। तें परमार्थी अधिकार ॥९२॥ शब्दें
छेदी विकल्प^८ समस्त। परमानंदें नित्य तृप्त।

१ प्रापंचिक व्यवहारशास्त्र, २ ज्ञानरूपी व आनंदस्वरूपी, ३ स्वप्रकाशपरिपूर्ण, ४ घटातील आकाश, ५ उलगडा, ६ कल्पनेने झालेला, ७ तांबड्या प्रभेचा, ८ संशय.

तैसिया गुरुपासीं परमार्थ। सुनिश्चितार्थ साधावा ॥९३॥ वेदानुवादे^१ सप्रमाण। ऐकोनि सदगुरुवचन। देहीं मिथ्या देहपण। नित्य चैतन्य अनुलक्षीं ॥९४॥ अनुलक्षितां चैतन्यधन। परमानंदीं मूर्च्छापन्न। श्रीरामकृपा पावली पूर्ण। देहाभिमान विसरली ॥९५॥

श्रीरामेणोदितं सर्वं श्रुत्वा तारातिविस्मिता।
देहाभिमानजं शोकं त्यक्त्वा नत्वा खूतमम् ॥९६॥
सुग्रीवोऽपि महाबाहुः श्रुत्वा रामस्य भाषितम्।
विज्ञाय ज्ञानमखिलं स्वस्थचित्तोऽभवत्तदा ॥९७॥

रामांच्या उपदेशाचा तारा व सुग्रीवावर परिणाम:- ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। तारा विसरली देहाभिमान। हर्षे घालोनि लोटांगण। श्रीरामचरण वंदिले ॥९६॥ वाळीनें सांगितलें आपण। ब्रह्मी ब्रह्मभूत श्रीरामवचन। ते मज पावली निजखूण। ब्रह्म परिपूर्ण श्रीराम ॥९७॥ ताराप्रबोधे श्रीरामवचन। सुग्रीवे ऐकतां आपण। विसरला देहाभिमान। सुखसंपन्न श्रीरामें ॥९८॥ ऐकोनि श्रीरामवचनोक्ती। तारासुग्रीवां सुखसंविती^२। दोघां जाली अति प्रीती। विकल्प चितीं त्यां नाहीं ॥९९॥

रामाज्ञेने वालीचे दहन व उत्तरक्रिया:- दोघां जालें परम समाधान। तंव बोलिला श्रीरघुनंदन। वाळीचें करोनि देहदहन। करावें पिंडदान तिलोदकें ॥१००॥ अंगद सुग्रीव आणि प्रधान। वाळीस पुष्पकीं घालोन। पंपातीरीं केलें दहन। बिल्वचंदनकाष्ठदिकीं ॥१॥ वाळीचें उत्तरविधान। तिलोदकें पिंडदान। करोनि सुग्रीवादी प्रधान। अंगदा घेवोन येते झाले ॥२॥ येवोनियां अवघे जण। वंदोनि श्रीरामचरण। सुग्रीव हात जोडोनि आपण। अंगदा घेवोन उभा ठेला ॥३॥ श्रीराम म्हणे हनुमंता। सुग्रीवासी अति शीघ्रता। करावी राज्याभिषेकता। यौवराजता अंगदासी ॥४॥

हनुमंताची विनंती:- ऐकोनि श्रीरामाची वचनोक्ती। हनुमंतें केली विनंती। स्वामींनीं येवोनि किष्किंधेप्रती। सुग्रीव राज्यार्थी अभिषेकावा ॥५॥ आपुलेनि हातें श्रीराघवा। सुग्रीव राज्यां स्थापावा। हें आवडे आमुच्या जीवा। कृपाळुवा श्रीरामा ॥६॥

रामाचे उत्तर व लक्ष्मणाकडून सुग्रीवास राज्याभिषेक:- ऐकोनि हनुमंताचें वचन। संतोषला श्रीरघुनंदन। आपलें नेमाचें लक्षण। स्वयें आपण सांगत ॥७॥

चतुर्दशसमाः सौम्य ग्रामं वा यदि वा पुरम्।
न प्रवेशाम्यहं वीर पितुर्निर्देशकारणात् ॥१८॥

श्रीदशस्थाज्ञा शिरीं। चवदा वर्षे निजनिर्धारिं। ग्रामीं अथवा नगरीं पुरीं। प्रवेश न करीं नेमस्थ ॥८॥ ऐकोनि नेमाचें वचन। हनुमंतें धरिले श्रीरामचरण। सवें धाडावा लक्ष्मण। राज्याभिषिचन सुग्रीवा ॥९॥ राज्याभिषेचन सुग्रीवासी। रामाज्ञा लक्ष्मणासी। येरें वंदोनियां शिरसीं। सहपरिवारेसीं चालिला ॥११०॥ राज्यां स्थापावा सुग्रीव वीर। किष्किंधे चालिला सौमित्र। प्रधानवानरपरिवार। जयजयकार प्रवर्तला ॥११॥ श्रीरामें तारा पाचारोनी। किष्किंधाराज्यां तूं राजपत्नी। सुग्रीवातें अंगीकारुनी। माझे आज्ञेनें राज्य करीं ॥१२॥ सर्वा भूतीं भगवद्भावो। त्यामाजी मानीं सुग्रीव नाहो^३। माझे आज्ञेचा भोगी अनुभवो। देहसंदेहो तेथें नाहीं ॥१३॥ देवराच्च^४ सुतोत्पत्ती। बोलिलें आहे धर्मशास्त्रार्थी। माझिया आज्ञेच्या अनुभूतीं^५। सुग्रीवाप्रती भजावें ॥१४॥ स्त्रीपुरुष उभय देहीं। आत्म्यावांचून आत्मी नाहीं। दृष्टि ठेवितां तिये

१ वेदात सांगितल्याप्रमाणे, २ सुखज्ञान, ३ पति, ४ दीरापासून पुत्रप्राप्ति, ५ प्रमाण मानून.

ठायीं। देही विदेही सहजत्वे॥१५॥ हे
चुकलिया निजात्मदृष्टी। स्वपत्नी भोगितां
नरककोटी। निजात्मदृष्टीच्या संतुष्टीं। द्वंद्व सहज
लोटीं ममाज्ञा ॥१६॥ श्रीरामाचे अनुवादन।
ऐकतां साच विस्मयापन्न। तारासुग्रीवां
समाधान। श्रीरामवचन अनुल्लंघ्य॥१७॥
सुग्रीव किष्किंधेचा राजा। तारा त्याची
निजभाजा^१। यौवराज्य तारात्मजा।
श्रीरघुराजाची हेचि आज्ञा॥१८॥ ऐसें बोलतां
श्रीरामचंद्र। अवधीं केला जयजयकार।
संतोषले वानरभार। आणि सुरवर समस्त
॥१९॥ हा महोत्सव किष्किंधेत। वानर
मिळवोनियां समस्त। ऋषी आणिले
असंख्यात। अभिषेकार्थ सुग्रीवा॥१२०॥
सनख^२ व्याघ्रचर्म समग्र। वराहदंष्ट्रा कूर्मचक्र।
सप्तसमुद्रींचें नीर। आणिलें क्षीर सुरभीचें^३
॥२१॥ सप्तमृत्तिका तीर्थोदके। स्थळजें^४
जळजें^५ कमळें अनेकें। सुमनें चंदनें अति
चोखें। क्षीरोदके मणिरत्ने॥२२॥ चूतपल्लव^६
पद्मपल्लव। अशोकपल्लवांची लवलव। नगर
शृंगारिलें सर्व। अति अपूर्व हनुमंतें॥२३॥
मुकुट कुंडलें अलंकार। श्वेत छत्र युग्मचामर।
सदाफळी औदुंबर। पीठ^७ पवित्र अभिषेका
॥२४॥ शातकुंभ^८। रजतकुंभ^९। सालंकारी
श्वेतवृषभ। रत्नीं पूर्ण रत्नकुंभ। हरिवल्लभ^{१०}
अभिषेक ॥२५॥ होम करोनि प्रधान। सर्वेचि
केलें द्विजपूजन। तिलाज्यधेनुविविधदान।
अभिषिंचन सुग्रीवा ॥२६॥ जैसी उमा आणि
रमा। तैसी शोभे तारा रुमा। अंगदाची कांता
क्षमा। महा महिमा अभिषेकीं॥२७॥
सुवासिक शीतळ गंधोदक। सुमनोदक
कुशोदक। श्रीरामाचें चरणोदक।

ऋषिअभिषेक वेदघोषीं ॥२८॥ वस्त्रें अलंकार
धनधान्य। द्विजां दिधलें भोजन। अंगदा
यौवराज्य देऊन। सुखसंपन्न सुग्रीव॥२९॥
विधियुक्त वेदमंत्र। अभिषेकिती ऋषीश्वर।
अभिषेकावाया आले वानर। थोर थोर ते
एका॥१३०॥

गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः।

मैदद्विविदनीलाश्च सुषेणो जांबवान्नलः।

अभ्यषिंचंत सुग्रीवमंगदं चापि पूजयन्॥१९॥

गज गवाक्ष गवय। शरभ गंधमादन उभय। मैद
द्विविद नीळ पाहें। आले लवलाहें अभिषेका
॥३१॥ नळ सुषेण जांबवंत सबळ। आणिक
वानर बहुत प्रबळ। सुग्रीव अभिषेकावया सकळ।
आले तत्काळ वानर ॥३२॥ अभिषेकिती
सुग्रीवासी। यौवराज्य अंगदासी। पूजा करोनि
दोघांसी। अति उल्लासीं स्थापिले॥३३॥ अंगदा
यौवराज्य दिधलें। वानरींही सुग्रीवा संमानिलें।
अवघे म्हणती भलें केलें। संस्थापिलें सुग्रीवा
श्रीरामें॥३४॥

एतस्मिन्नंतरे छत्रं गृहीत्वा पनसो मुदा।

यूथपौ नलतारौ च वालव्यजनधारिणौ॥२०॥

श्रीरामांना सर्वांचे वंदन:- पहिलें बैसवोनि
सौमित्र। मग रथीं बैसे सुग्रीव वीर। पुढें घेवोनि
अंगद कुमार। निघे सत्वर रामनमना॥३५॥ ते
समयी पनस वीर। सुग्रीवावरी धरी छत्र।
कनकदंडीयुग्मचामर^१। नळ तार वीर वीजिति^२
॥३६॥ यापरी सुग्रीव राज्यधर। घेवोनि वानरांचा
संभार। करीत आले जयजयकार। तेणें रघुवीर
सुखी जाला॥३७॥ हैकार थैकार जयजयकार।
करीत आले वानरवीर। तें देखोनि श्रीरामचंद्र।
सुखनिर्भर^३ स्वानंदें॥३८॥ रथ सांडोनि सत्वर।
अंगद सुग्रीव सौमित्र। लोटांगणीं श्रीरामचंद्र।
नमस्कारें वंदिला॥३९॥

१ स्त्री, २ नखासहित, ३ कामधेनूचे, ४ भूमीवरील, ५ जळातील, ६ आंब्याचे टाळे, ७ आसन, ८ सोन्याच्या घागरी, ९ रुप्याच्या घागरी, १० वानरांचा प्रिय, ११ सोन्याची काठी असलेले, १२ वारतात, १३ सुखपूर्ण.

निवेद्य रामाय महात्मने तदा
महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः।
रुमां स्वभार्यामुपलभ्य वीर्यवान्।
अवाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा ॥२१॥

हनुमंत सांगे श्रीरामापासीं। राज्याभिषेक
सुग्रीवासी। यौवराज्य देवोनि अंगदासी।
पायांपासीं आणिलें ॥१४०॥ येथोनियां
श्रीरघुनाथा। पुढील कार्यकर्तव्यता। विचारोनि
सांगें आतां। आम्हां समस्तां दासांसी ॥४१॥
पर्जन्यकाळचातुर्मासीं^१। करितां न ये
सीताशुद्धीसी^२। सुग्रीवा धाडिजे किष्किंधेसी।
हनुमंतासी राम सांगे ॥४२॥ प्रसन्नवण-
गिरिगुहेसीं^३। मी राहीन सौमित्रासीं। लोटलिया
पर्जन्यकाळासी। सीताशुद्धीसी शीघ्र यावें
॥४३॥ सुग्रीव म्हणे श्रीरामासी। लोटलिया
चातुर्मास्यासी। आणोनि वानरसैन्यासी।
सीताशुद्धीसी मी करीन ॥४४॥ ऐसें बोलोनि
आपण। वंदोनियां श्रीराम चरण। उल्लासोनि
अवघे जण। किष्किंधापुर पावले ॥४५॥
श्रीरामें उद्धरिला वाळी। राज्यीं स्थापिला
सुग्रीवा बळी। कीर्ति जाली भूमंडळीं। पिटिली
टाळी तिहीं लोकीं ॥४६॥ आतां पुढें कथेसी।
क्रमोनियां^४ चातुर्मास्यासी। सुग्रीव देवोनि
येईल वानरांसी। सीताशुद्धीसी करावया
॥४७॥ एका जनार्दना शरण। जालें वाळीचें
उद्धरण। वानरां सखा श्रीरघुनंदन। पशुपावन^५
श्रीराम ॥४८॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
किष्किंधाकांडे एकाकारटीकायां सुग्रीव-
राज्याभिषेको नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥
श्लोक ॥२१॥ ओव्या ॥१४८॥

अध्याय आठवा

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

सुग्रीवाचें आगमन

मागील अनुसंधान:- श्रीरामें उद्धरिलें वाळीसी।
राज्याभिषिचन सुग्रीवासी। सुखी केलें स्वयें
तारेसी। देवोनि अंगदासी यौवराज्य ॥१॥ सुग्रीव
राजा निजभ्रतार। युवराज निजकुमर। तारा तेणें
सुखनिर्भर। श्रीरामचंद्रप्रसादे ॥२॥
अभिषेके तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम्।
आजगाम सहभ्राता रामः प्रसन्नवणं गिरिम् ॥१॥
प्रधान अंगदसमवेत। सुग्रीव गेला
किष्किंधेत। श्रीरामें बसविला माल्यवंत। गुहा
प्रशस्त देखोनि ॥३॥
पावसाळा संपल्यावरही सुग्रीवाच्या
उपेक्षेमुळे रामांचा क्रोध:- माल्यवंतगिरिवरीं।
प्रसन्नवणगुहेभीतरिं। श्रीराम राहिला मास चारी।
सर्वे साहाकारी सौमित्र ॥४॥ चारी मास
पर्जन्यकाळ। श्रीराम राहिला सुनिश्चळ।
श्रीरामकार्या उतावेळ। शरत्काल स्वयें आला
॥५॥ ग्रासोनि वर्षाकाळ^१। शीघ्र पावला
शरत्काळ। श्रीराम काळाचाही काळ। सुनिश्चळ
स्वस्थानीं ॥६॥ जेवीं साधूंचें मानस। नित्य
निर्मळ निर्दोष। मेघीं सांडिलें आकाश।
स्वप्रकाश तेंवी भासे ॥७॥ शारदी निर्मळता
आकाशीं। प्रसन्नप्रभा शशिसूर्यासी। तो
सुखकाळ साधकांसी। पुरुषार्थासीं^२ साधावया
॥८॥ तीर्था निघाले तीर्थवासी। अभ्यासी
बैसले अभ्यासासीं। राजे करिती प्रस्थानासी।
अरिवर्गासीं^३ जिंकावया ॥९॥ काळ काळातें
आकळित। काळा नाकळे श्रीरघुनाथ। तो
बैसला असे गिरिगुहेंत। सीता शुद्ध्यर्थ
नटनाट्य^४ ॥१०॥ देखोनियां शरत्काळातें।

१. पावसाळ्याचे चार महिनेपर्यंत, २ सीतेचा शोध, ३ प्रसन्नवणनामक पर्वताच्या गुहेमध्ये, ४ घालवून, ५ पशूंना पावन करणारा (पापमुक्त) ६ पावसाळा, ७ धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, ह्या चार पुरुषार्थाना, ८ शत्रूंना, ९ सोंग घेऊन.

श्रीराम म्हणे लक्ष्मणातें। सुग्रीव नयेचि कां
येथें। निजनियमातें विसरला ॥११॥ जें रंगले
विषयस्वार्थी। ते नव्हेति परमार्थी। त्यांसी
दंडोनियां संती। हितकार्यार्थी लावावें ॥१२॥
जो अतिशयेंसी विषयासक्त। तो कदा न
देखेचि परमार्थ। तो शुद्ध उपकारार्थ। येईल
निश्चित हें न घडे ॥१३॥

चातुर्मास्ये गतेऽभ्येत्य सीतायाः परिमार्गणे।

कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नाभिमन्यते ॥२॥

क्रमिलिया चातुर्मास्यासी। शीघ्र यावें सीता
शुद्धीसी। तेंही नाठवें सुग्रीवासी। जो मजपासीं नेम
केला ॥१४॥ किष्किंधे जावोनी आपण। सुग्रीवा
द्यावी आठवण। जरी तो न मानी माझें वचन।
विंधोनि बाण वधावा ॥१५॥ तारा रुमा दोघी
पत्नी। जो उन्मत्त मद्यपानीं। माझें वचन न गणी।
तो तत्क्षणीं मारावा ॥१६॥ ज्यासी नाही माझी
आठवण। नाही मत्कर्मार्चें स्मरण। त्यासी मारावें
आपण। विंधोनि बाण सौमित्रा ॥१७॥ जेणें केलें
वालिनिर्दळण। तोचि सोडोनियां बाण। घ्यावा
सुग्रीवाचा प्राण। अर्ध क्षण न लागतां ॥१८॥ शठ
नष्ट कृतघ्न वानर। नेणती उपकार प्रत्युपकार।
मिथ्यावादी पालेखाडर। हा कुमित्र मित्रत्वा
॥१९॥ तूं तंव माझा सखा सौमित्र। सुग्रीव केवळ
कुमित्र। त्याचें विचारोनि अभ्यंतर। मग संहार
करावा ॥२०॥

श्रीरामवचन ऐकून लक्ष्मण क्रोधायमान व
शस्त्रसज्ज होऊन त्याचे प्रयाण :- ऐकोनि श्रीरामाचें
वचन। करोनियां साष्टांग नमन। लक्ष्मण निघाला
आपण। कोपायमान रामाजें ॥२१॥

शक्रचापानिभं घोरं धनुः कालांतकोपमम्।

प्रगृह्य गिरिशृंगाभं प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ॥३॥

शालतालांश्च कर्णाश्च तरसा पातयन्नुमान्।

शिलाश्च शकलीकुर्वन्पद्भ्यां गज इवाशुगः ॥४॥

लक्ष्मणाचा अति साटोप। इंद्रधनुष्यासमान
चाप। हातीं घेवोनि सकोप। पदाक्षेप^१ अवधारा
॥२२॥ सक्रोध पाद सबळ शक्ती। सायसादडे^२
नेणों किती। शाळ ताळ उन्मूलती। वृक्ष उपडती
कर्णिकार ॥२३॥ अति सक्रोध क्रोधानळीं।
वज्रनिर्घातपादें^३ बळी। शिळा पाषाण
पायांतळीं। होत रांगोळी पदोपदीं ॥२४॥

हनुमंताची सुग्रीवाला पूर्वसूचना :- पूर्वसूचना
स्वयें हनुमंत। सुग्रीवासी असे सांगत। विसरलासी
रामकार्यार्थ। अति उन्मत्त विषयांध ॥२५॥
स्त्रीविषय मद्यपान। त्याहीवरी धन मान। त्याहीवरी
शब्दज्ञान। हेचि नागवण स्वहिताविषयीं ॥२६॥
द्रव्य दारा मद्यपान। तुझें बुडालें स्वहितज्ञान।
विसरलासी श्रीरामभजन। परम विघ्न तुज आलें
॥२७॥ गेला काळ तूं नेणसी। आयुष्य वेंचलें
विषयासीं। लोटलिया चातुर्मास्यासी।
सीताशुद्धीसी न निघसी ॥२८॥ सीताशुद्धीसी न
करितां। कोप येईल श्रीरघुनाथा। तो करील तुझिया
घाता। सत्य सर्वथा सुग्रीवा ॥२९॥

हनुमंताची व्यवस्था व वानरांना पाचारण :-
एकोनि हनुमंताचें वचन। सुग्रीव नव्हेचि
सावधान। वाक्य बोलिला उदासीन। अति गौण
कार्यार्थ ॥३०॥ सुग्रीव सांगे हनुमंतासी। शीघ्र
मूळ धाडावें सैन्यासी। ऐसे सांगोनियां त्यासी। राव
राणिवसासी^४ निघाला ॥३१॥ हनुमंतें येवोनि
अति शीघ्र। दहा सहस्र वानरवीर। आणावया
सेना सैन्यधर^५। स्वयें सत्वर धाडिले ॥३२॥

लक्ष्मण किष्किंधेला जातो :- येरीकडे सौमित्र।
कोपें चालिला काळाग्नि रुद्र। त्यातें देखोनि वानर
वीर। थोर थोर गजबजिले ॥३३॥ किष्किंधेची
धरोनि वाट। पायें पाषाण करीत पीठ। लक्ष्मण
येताहे उद्भट^६। वानर समस्त हडबडिले ॥३४॥

१ पावले टाकणे, २ सायसादडे नांवाचे वृक्ष, ३ वज्राघातासमान पाय पडून, ४ अंतःपुरात, ५ सेनानायक, ६ बलाढ्य.

दशनागबलाः केचित्केचिद्विशगुणोत्तराः।
 केचिन्नगसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यवर्चसः ॥५॥
 शतकोटिबलाः केचित्कचिद्रायुबलोपमाः।
 अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन्हरिपुंगवाः ॥६॥
 ततो भयपरीतागाः क्रुद्धं दृष्ट्वा तु लक्ष्मणम्।
 कालमृत्युयुगान्ताभं शतशो दुद्रुवुस्तदा ॥७॥

एका दहा हस्तींचें बळ वानरा। एका त्यांहून
 दशोत्तरा^१। एका नागबळसहस्रा। त्यासम अपार
 असंख्य ॥३५॥ एकाचे अंगीं विद्युल्लताबळ।
 एकाचे अंगीं असंख्य बळ। एकएकाहून सबळ।
 तुळा अतुळ अप्रमेय ॥३६॥ ऐसे वानरांचे संभार।
 किष्किंधेमाजी अपार। नगर राखिती महावीर।
 अति दुर्धर बलिष्ठ ॥३७॥ लक्ष्मण शरचापधर।
 काळ कृतांत प्रळयरुद्र। त्यातें देखोनियां वानर।
 लहान थोर भयभीत ॥३८॥ देखोनि लक्ष्मणाचा
 यावा^२। चळकांप वानरांच्या जीवा। कोणें कोणा
 धीर द्यावा। भय सर्वा समान ॥३९॥ लक्ष्मणें
 टणत्कारिलें सीत^३। वानर उडाले समस्त। एक
 एकापुढें पळत। अति आकांत नगरमाजी ॥४०॥
 एका मनुष्याची आली धाडी। तेणें पळती वानर
 कोडी। राजगृहीं हडबड गाढी। वानरें बापुडीं
 किलकिलती ॥४१॥ वानर बोलती विकडीं^४।
 वालिप्रतापख्याती गाढी। तो मरतांचि आली
 धाडी। काढाकाढी कोण करी ॥४२॥ तारा
 सुग्रीवासी सांगत। नगरीं होतो अति आकांत।
 अझूनि काय कामासक्त। होई सावचित्त उन्मत्ता
 ॥४३॥ प्रधान सांगती रायासी। सीताशुद्धि-
 मयदिसी। तूं जावया चुकलासी। श्रीराम आवेशीं
 क्षोभला ॥४४॥ तुझा करावया घात। श्रीरामें
 लक्ष्मण धाडिला येथ। वानर पळाले समस्त। अति
 आकांत नगरमाजी ॥४५॥ समयो चुकलों
 आपण। सत्य कांपला श्रीरघुनंदन। लक्ष्मणासी
 अनन्य शरण। रिघों आपण सकळही ॥४६॥

तं दृष्ट्वा क्रोधरक्ताक्षं सुगृहीतशरासनम्।
 सुग्रीवः सहस्रोत्तस्थौ कृतांजलिपुटस्तदा ॥८॥
 तस्य तारा रुमा चैव द्वे भार्ये पुरतः स्थिते।
 कृतांजलिपुटे भूत्वा लक्ष्मणाभिमुखे तदा ॥९॥

धनुष्याचा वाहोनि गुण। सीतीं सज्जोनियां
 बाण। लक्ष्मण सक्रोधलोचन। सुग्रीव देखोन
 भयभीत ॥४७॥

तारा, रुमा व सुग्रीव विनंती करितात:- तारा
 रुमा दोघी पत्नी। पुढें बद्धांजलि^५ करोनी। सुग्रीव
 आला लोटांगणीं। कर जोडोनि राहिला ॥४८॥
 सुग्रीव म्हणे मी अपराधी। रामबाणें होय वधी^६।
 लक्ष्मणा तूं कृपानिधी। मज त्रिशुद्धी^७ वांचवावें
 ॥४९॥ सुग्रीव येतां काकुळती। वांचवावया
 निजपती। तारा करीतसे विनंती। सत्त्वयुक्तीं
 दीनवचनें ॥५०॥ लटिका तरी शरणागत। याचा
 करूं नये घात। मारिल्या अपकीर्ति जगांत।
 श्रीरघुनाथ पावेल ॥५१॥ सुग्रीव शरणागत
 जाला। श्रीरामें राज्यीं स्थापिला। तोचि श्रीरामें
 मारिला। स्वकीर्ती केला शिरच्छेद ॥५२॥
 शरणागतवज्रपंजर। सूर्यवंशींचा हा बडिवार^८।
 तेथें मारिलिया वानर। वंशीं श्रीरघुवीर अपकीर्ति
 ॥५३॥ वाळी वधिला अवचितां। हे अपकीर्ति
 श्रीरघुनाथा। सुग्रीव मारिल्या आतां। दुसरी माथां
 अपकीर्ति ॥५४॥ बाळक अंकावरी मुतलें। बापें
 धुतलें कीं मारिलें। तैसें शरणागत आपुलें। वांचवीं
 वहिलें सौमित्रा ॥५५॥ तुझे नाम सौमित्र। वधितां
 शरणागत वानर। सौमित्रा होसी तूं कुमित्र। नाम
 अपवित्र होऊं नेदीं ॥५६॥ वांचवीं सुग्रीवाचा
 प्राण। वांचवीं आमचें अहेवपण^९। तारा रुमा
 दोघी धांवोन। धरिले चरण मस्तकीं ॥५७॥
 ऐकोनि तारेच्या सद्युक्ती। लक्ष्मण सुखावला
 चितीं। सुग्रीव महापापमूर्ती। ऐक तुजप्रती
 सांगेन ॥५८॥ असत्यवादे^{१०} अधोगती। तेंही

१ दसपटीने, २ आगमन, ३ धनुष्याची दोरी, ४ भयभीत होऊन, ५ हात जोडून, ६ वध करण्यास योग्य, ७ खरोखर, ८ मोठेपणा, ९ सौभाग्य, १० खोटे बोलण्याने.

असत्य श्रीरामाप्रती। अनुवादलासी^१ पापमूर्ती।
ऐक शास्त्रार्थी निर्णयो॥५९॥

पंच स्वार्थानृतं हंति दश हंति गवानृतम्।
शतमश्वानृते हंति सहस्रं पुरुषानृते॥१०॥
हंति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन्।
सर्वं भूम्यनृतं हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वदः॥११॥
आत्मानं स्वजनं हंति पुरुषः पुरुषानृते।
पूर्वं कृतार्थी मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः।
कृतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः पुरुषाधमः॥१२॥

आपस्वार्थी^२ असत्य वदती। पंच पूर्वज नरकीं
जाती। असत्य वदलिया गोस्वार्थी। नरका जाती
दशपूर्वज॥६०॥ अश्वार्थी असत्य वदती। शत
पूर्वज नरका जाती। सहस्र पूर्वजां अधोगती। जे
मिथ्या बोलती पुरुषार्थ ॥६१॥ जे द्रव्यार्थी
असत्य वदती। त्याचेनि जितां मेल्यां अधोगती।
सकळ कुळ नरका नेती। जे असत्य वदती भूम्यर्थ
॥६२॥ येवोनि सत्पुरुषाप्रती। निश्चय कर्तव्यार्थ
बोलती। तोचि नेमू न करिती। त्यांची दुर्गती
अवधारीं॥६३॥ सकलकुलस्वजनयुक्त। ते
पावती निजात्मघात। मेल्यामागे नरक प्राप्त।
त्यांसी निश्चितार्थ शास्त्र हें॥६४॥ मित्रापासूनि
स्वकार्य करुनि घेती। मित्रकार्य स्वयें न करिती।
तंव ते वधावे सर्वभूतीं। नेमू शास्त्रार्थी ब्रह्मवाक्य
॥६५॥ परोपकारी सर्वकार्यार्थी। ते वंदावे सर्व
भूतीं। जे वंचक मित्रकार्यार्थी। ते सर्व भूतीं
निरसावे॥६६॥ असतां घराश्रममढी। लटिका
दोष लावोनि दुसरियांतें पीडी। त्याच्या नरकाची
परवडी। संख्या कोण करील॥६७॥ त्यासी सर्प
स्वयें डंखिती। व्याघ्र ऋक्ष^३ वृक^४ स्वयें भक्षिती।
धर्मनियामक त्यासी विंथिती। वध्य होती
सर्वासी॥६८॥

तारेची प्रार्थना व सुग्रीवाची शरणागति:-
एकोनि लक्ष्मणाची युक्ती। तारा विनवीतसे

पुढती। सुग्रीव पापी होय निश्चितीं। पापनिर्मुक्ती
तुझेनि॥६९॥ करिता श्रीरामनामस्मरण। सकळ
पापां होय दहन। तो देखिल्या रघुनंदन। पाप
निर्दळण सत्संगें॥७०॥ आवडीं करितां रामगोष्टी।
पापें जळती कल्पकोटी। श्रीराम देखिल्या
निजदृष्टीं। निष्पाप सृष्टीं श्रीरामें॥७१॥ रामनाम-
प्रतापशक्ती। पायां लागती चारी मुक्ती। नाम
ब्रह्मादिक वंदिती। पापनिर्मुक्ती श्रीरामनामें
॥७२॥ तारावाक्य नाम महिमान। तेणें सौमित्रा
प्रेम पूर्ण। तारेनें धरिले दोनी चरण। पतिदान मज
द्यावें॥७३॥ तारासौमित्रसंभाषण। ऐकोनि
सुग्रीवा आलें रुदन। श्रीरामसेवा चुकलों जाण।
वध्य संपूर्ण मी होय॥७४॥ लागल्या श्रीरामाचा
बाण। तत्काळ जाईल माझा प्राण। सौमित्रा तुज
मी अनन्य शरण। जीवदान मज द्यावें॥७५॥

भ्रातृव्यसनसंततं दृष्ट्वा दशरथात्मजम्।

सौवर्णमासनं हित्वा नत्वा तच्चरणांबुजम्॥१३॥

सांडोनि हेमसिंहासन। सांडोनि राज्यसन्मान।
सांडोनियां राज्याभिमान। वंदिले चरण
लक्ष्मणाचे॥७६॥

कृतघ्ननिंदा :- सीताशुद्धिकार्याकारण।
श्रीरामाज्ञेस्तव जाण। कोपोनियां लक्ष्मण। काय
आपण बोलत ॥७७॥ कामचारिया^५ स्त्रीलंपटा।
स्वकार्यवादिया महाशठा। श्रीरामकार्या परिभ्रष्टा।
अतिपापिष्ठ तूं ऐक॥७८॥

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरै भग्नव्रते तथा।

निष्कृतिर्विहिता लोके कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः॥१४॥

सुरापानी^६ ब्रह्मघाती^७। असे यासी प्रायश्चित
शास्त्रार्थी। चोर शठक भग्नव्रती। त्यांसीही
निष्कृति^८ शास्त्रीं असे॥७९॥ मित्रोपकारा जो
कृतघ्न। त्यासी निष्कृति नाही जाण। तुवां
चाळविला रघुनंदन। पापी संपूर्ण तूं ऐक॥८०॥

१ बोललासी, २ आपमतलबी, ३ अस्वले, ४ लांडगे, ५ मनास वाटेल तसे वागणाऱ्या, ६ दारू पिणारा, ७ ब्राह्मणास मारणारा,
८ प्रायश्चित.

मारुतीची मध्यस्थी व लक्ष्मणाचा संतोष:-
कठिण बोलतां लक्ष्मण। तारा सुग्रीव अति
उद्विग्न। ऐसें संकट अवलोकोन। वायुनंदन^१ तेथें
आला॥८१॥ सीताशुद्धीचा कार्यार्थ। सांडोनि
ठकिला^२ श्रीरघुनाथ। यालागीं रामें करविला
घात। महापापी तूं कृतघ्न॥८२॥ साधावया
उभयकार्यार्थ। उचित बोले हनुमंत। न करोनि
सुग्रीवाचा घात। रामकार्यार्थ साधावा॥८३॥
सेवा चुकल्या श्रीरघुनाथा। कोटि अपराध याचे
माथां। क्षमा करोनि शरणागता। रामकार्यार्थ
साधणों॥८४॥ आणावया वानरसैन्यासी। दूत
धाडिले देशोदेशीं। क्षमा करोनि सुग्रीवासी।
रामकार्यासी साधावें॥८५॥ ऐकोनि हनुमंताचें
वचन। सौमित्र झाला सुखसंपन्न। तेव्हां सुग्रीव
संतोषोन। केलें नमन आल्हादें॥८६॥

प्रणम्य लक्ष्मणं राजा सुग्रीवस्तिवदमब्रवीत्।

सर्व एव यतिष्यामो यद्रामस्य चिकीर्षितम्॥१५॥

सीताशुद्धि रामकार्यार्थ। अति आल्हाद
वानरनाथा। सौमित्रचरणीं ठेवोनि माथा। होय
बोलता सुग्रीव॥८७॥ सेना यूथप^३ सैन्य प्रधान।
अंगदासहित आपण। श्रीरामसेवेसीं विकिला
प्राण। सत्य जाण सौमित्रा॥८८॥ श्रीरामाचें
मनोगत। सिद्धि पाववीन समस्त। सैन्य
आणावया येथ। दूत त्वरित धाडिले॥८९॥ माझे
सेनानी^४ सैन्यसंभार। रणकर्कश अति झुंजार।
आतुर्बळी येती वानर। दूत सत्वर धाडिले॥९०॥

लक्ष्मणाचा सन्मान व त्याचे रामांकडे परतणे:-
अर्घ्यपाद्यादि चंदन। धूपदीप माळा सुमन। करोनी
लक्ष्मणाचे पूजन। केलें नमन सुग्रीवें॥९१॥
सौमित्र म्हणे सुग्रीवासी। शीघ्र निघावें रामापासीं।
एकाकी मी सांडोनि त्यासी। येथें आम्हांसी राहों
नये॥९२॥ ऐकोनि सौमित्राचें वचन। उभे अवघे

करोनि प्रधान। सुग्रीवें वाहियला पण। अति
निर्वाण तो ऐका॥९३॥

कार्यपूर्ती करण्यापूर्वी परत येईल त्यास दंड:-
जो परतेल किष्किंधाभुवनीं। तो दंडीन
रासभारोहणीं^५। तारा रुमा पाहे परतोनी। तो
मातृगमनी महापापी॥९४॥ सीताशुद्धि साध्य न
होतां। श्रीराम सुखी न करितां। जो परतेल
मागुता। तो दंडिजे पालथा तप्ततैलीं॥९५॥

सर्वांचे रामांना नमन:- ऐसें सुग्रीवें नेमून।
निशाणें^६ त्राहाटिलीं^७ गर्जोन। रथशिबिका
संजोगून। तत्क्षणीं निघाले॥९६॥ अंगद सौमित्र
सुग्रीव वीर। रथीं चढले महाशूर। वालव्यजन^८
श्वेतातपत्र^९। धरिले छत्र रायासीं॥९७॥ जाला
वाद्यांचा एक गजर। भाट गर्जती गंभीर।
वानरवीरांचा संभार। अति सत्वर चालिला
॥९८॥ माल्यवंतपर्वतामाझारीं। प्रस्त्रवणगिरि-
शिखरीं। राम मणिमय शिळेवरी। गुहाद्वारीं
उपविष्ट॥९९॥ श्रीरामा देखोनि वानर। अवघीं
केला जयजयकार। अंगद सौमित्र सुग्रीव वीर।
केला नमस्कार साष्टांगीं॥१००॥

वानर सैन्याचा प्रचंड मेळावा:- आजनुबाहु
पसरोन। श्रीरामें दिधलें आलिंगन। सुग्रीव
पावोनि समाधान। काय गर्जोन बोलत॥१॥ दूत
धाडिले सत्वर। यूथयूथप^{१०} महावीर। वानरसेना
सैन्यसंभार। अति सत्वर येताती॥२॥

एतस्मिन्नंतरे घोरं वानराणां महाबलम्।

उत्पपात महावीरं चालयन्वसुधातलम्॥१६॥

ततो नागेंद्रसंकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रमहाबलैः।

बभ्रुवर्वाणैर्घोरैर्दिशः सर्वाः समावृताः॥१७॥

ऐसें बोलतां महावीर। वानरसेनासंभार। येवों
सरले अपार। धरा समग्र व्यापोनि॥३॥
वानरसेना अति प्रबळ। रितें न दिसे क्षितितळ।

१ मारुती, २ फसविला, ३ सेनापति, ४ गाढवावर बसून, ५ वाघे, ६ वाजविली, ७ चवऱ्या, ८ शुभ्रछत्र, ९ कळपांचे नायक,

व्यापोनियां कुलाचळ। गोळांगूळ पै आले॥४॥
 एक वानर पर्वताकार। एक वानरांमाजी गजेन्द्र^१।
 तीक्ष्ण नखें दंष्ट्रा क्रूर। अति दुर्धर युद्धार्थी॥५॥
 मारितां पुच्छांचा तें साट^२। शत सहस्रां होय
 आट। नखें पर्वतां करिती पीठ। दांती तिखट वीर
 मारिती॥६॥ पूर्वे वानरांचे थाट। पश्चिमे दाटले
 घनदाट। उत्तरदक्षिणे वानरश्रेष्ठ। वीर उद्धट
 कोंदले॥७॥ आग्नेय वायव्य नैऋत्य। वानर
 कोंदले अमित। ईशान्य दिशेचा प्रांत।
 किळकिळीत वानरीं॥८॥ वानरीं व्यास
 नभःस्थळ। वानरीं व्यास भूमंडळ। वानरीं
 व्यापिले सकळ। कुलाचळ पर्वत॥९॥ एक ते
 अंजनाभ^३ काळे। एक ते पीतवर्ण पिवळे। एक ते
 गौरवर्ण सोनसळे। एक ते निळे सुनीळ॥१०॥
 सिंदूरारक्त वानरगण। एक ते विद्युत्प्राय पूर्ण।
 एक ते शुद्ध शुभ्रवर्ण। धूम्रवर्ण पै एक॥११॥
 एक ते भुरकट वानर। एक ते दाळिंबीसुमनाकार।
 एक ते पेरीजाचे^४ डोंगर। अभ्रशरीर पै
 एक॥१२॥ एक चंद्रप्राय चोखडे। एक
 कुंकुमांकित तांबडे। सलोमलोमीं रीस गाढे।
 सैन्यापुढें गुणगुणिती॥१३॥ होतां श्रीरामदर्शन।
 रिसां रामनामगुणगुण। वानर करिती रामस्मरण।
 नामें त्रिभुवन कोंदलें॥१४॥ देखतां श्रीरामाची
 मूर्ती। पालटल्या चित्तवृत्ती। वानरां आवडे
 श्रीरामभक्ती। नाम स्मरती अहर्निशीं॥१५॥
 बाप सत्संगाचा महिमा। पशु विनटले रामनामा।
 श्रीरामभक्ति प्लवंगमां^५। तिहीं हनुमान गुरू
 केला॥१६॥ श्रीरामनामाचा गजर। वानरीं
 केला भुभुःकार। श्रीरामचंद्र सुखसागर। आणि
 सौमित्र आल्हादे॥१७॥ स्वयें श्रीरामें अति
 उल्लासीं। सुग्रीवा धरिलें पोटासीं। सत्य सखा
 माझा होसी। दृढविश्वासी कार्यकरिता॥१८॥
 सौमित्र पुसे सुग्रीवासी। मर्यादा न दिसे

वानरांसी। त्यांची संख्या आहे कैसी। तेचि
 श्रीरामापासीं सांगावी॥१९॥

स्वैः स्वैः परिवृताः सैन्यैः सर्वे तिष्ठन्ति राघव।

शतैः शतसहस्रैश्च वर्तते कोटिभिस्तथा॥१८॥

अयुतैरागमिष्यन्ति शंकुभिश्च परंतप।

अर्बुदैर्बुदशतैर्मध्यैरंत्यैश्च वानराः॥१९॥

श्रीरामा तुझी प्रतापपौढी। सैन्यें आलीं तंव
 हीं थोडीं। पुढें येतील कल्पकोडी। संख्यापरवडी
 असंख्य॥१२०॥ अर्बुद^६ निर्बुद^७ हें अल्पक।
 शंख^८ महाशंखाहूनि अधिक। सैन्य मिळालें
 असंख्य। करितां शंख नव्हे संख्या॥१२१॥
 समुद्राचे थोडे खडे। इतुकें सैन्य मिळेल पुढें।
 रावण कायसें बापुडें। आणीन रोकडें बांधोनी
 ॥१२२॥ ऐसें बोलोनियां पाहें। सुग्रीवें
 आफळिली^९ बाहे^{१०}। शिवोनी श्रीरामाचे
 पाये। करील काय तें ऐका॥१२३॥ रणीं राक्षसां
 रवंदळी। करीन लंकेची पै होळी। त्रिकूट
 उपटोनि समूर्णीं। जनकबाळी आणीन॥१२४॥
 वधोनियां लंकानाथा। स्वयें आणोनियां
 सीता। सुखी करीन श्रीरघुनाथा। होय गर्जता
 आल्हादें॥१२५॥ ऐकोनि सुग्रीवाची मात।
 संतोषोनि श्रीरघुनाथ। सुग्रीवास कडिये घेत।
 स्वयें नाचत स्वानदें॥१२६॥ जैसी आणोनि
 दिधली सीता। तैसें सुख झालें श्रीरघुनाथा।
 उचलोनियां निजभक्ता। होय नाचता श्रीराम
 ॥१२७॥ वानरीं केला भुभुःकार। ऋषी करिती
 जयजयकार। सुमनें वर्षती सुरवर। सुखनिर्भर
 श्रीराम॥१२८॥ सुग्रीव रामें उचलितां। सुखें
 विसरला देव भक्ता। मीतूपण नाठवे रघुनाथा।
 भक्तप्रेमता निजऐक्य॥१२९॥ एका जनार्दना
 शरण। देवभक्तां ऐक्य पूर्ण। खुंटला बोल
 तुटलें मौन। सुखैकघन श्रीराम॥१३०॥ सुख
 द्यावया सर्वासी। श्रीराम आला वनवासासी।

१ श्रेष्ठ, २ सपाटा, ३ काजळासारखे, ४ वैदुर्य नावाचे रत्न, ५ वानरांना, ६ दशकोटी, ७ शतकोटी, ८ शंकुसंख्याक, ९ मुंडा ठोकला, १० दंड ठोकले.

तेणें सुखी केलें सुग्रीवासी। निजसमरसीं
निजांणें॥३१॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
किष्किंधाकांडे एकाकारटीकायां सुग्रीवागमनं
नाम अष्टमोऽध्यायः॥८॥ श्लोक॥१९॥
ओव्या॥१३१॥

अध्याय नववा

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

वानरसेनेला श्रीरामदर्शन

सुग्रीव श्रीरामांना वानरसेनेचा विस्तार
समजावून सांगतो:- सुग्रीवें विनविला रघुवीर।
सैन्यं सेनानी सेनाधर। सैन्ययूथपाळ महावीर।
नमस्कार करूं पाहती॥१॥ स्वामि समवेत
सौमित्र। पहावा वानरांचा संभार। ऐकोनि
सुग्रीवाचें उत्तर। जाला सादर श्रीराम॥२॥

यूथपा दशसाहस्रं वृता वानरकोटिभिः।

वानरैः पार्वतीयैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः॥१॥

माझें कटकीं दहा सहस्र। सेनानायक सेनाधर।
एकएकातळीं कोटि कोटि वीर। अति दुर्धर
रणयोद्धे॥३॥ उदयास्तगिरिपर्यंत। वानर आले
जी समस्त। नंदनवर्नीचे वीर विख्यात। आले
त्वरित रामकार्या॥४॥ सप्तरण्य सप्तसमुद्र।
नदीस्रोत वनें उखर^१। तेथोनियां वानरवीर। आले
सत्वर रामकार्या॥५॥ मेरु मांदार आणि
विंध्याद्री। वेंकटाद्रि आणि सह्याद्री। तेथोनि
यावा^२ केला वानरीं। निजगजरीं रामकार्या॥६॥
हिमाचळ अर्बुदाचळ। गंधमादन आणि श्रीशैल।
पर्वतीं वानर सकळ। आले तत्काळ रामकार्या
॥७॥ घेवोनि आपुलाला भार। पृथक् करूं येती
नमस्कार। स्वामीनें पहावे सादर। वानरवीर

रणयोद्धे ॥८॥ शतबळीनामा वानर। सेना
दशकोटिसहस्र। घेवोनियां वानरभार। केला
नमस्कार श्रीरामा॥९॥ हनुमंताचा पिता सावत्र।
केसरिनामा महावीर। सेना कोट्यनुकोटि वानर।
केला नमस्कार श्रीरामा॥१०॥ वानराचे
जातीआंतौता^३। केसरी अंजनीचा निजभर्ता। तो
हनुमंताचा क्षेत्रजपिता^४। येणें ग्रंथार्था सत्यत्व
॥११॥ हनुमंत वायूचा वीर्यज सुतु। केसरी
क्षेत्रत्वे पितु। दोहीं बापाचा हनुमंतु। सत्य ग्रंथु
वाल्मिकी॥१२॥ नळ वीरु दहनदीप्त। बाल-
सूर्यासम आरक्त। वानरसेना अयुतायुत^५। वेगें
श्रीरघुनाथ वंदिला॥१३॥ गोळांगूळ^६ असंख्यात।
कोट्यनुकोटि लक्षानुलक्ष। घेवोनि आला गवाक्ष।
श्रीराम संमुख वंदिला॥१४॥ अभ्रवर्ण अति
दुर्धर। धूम्रनामा महावीर। घेवोनि सेना शतसहस्र।
केला नमस्कार श्रीरामा॥१५॥ पनस वानर दुर्धर।
पर्वतोपम महावीर। दशकोटि सहपरिवार। केला
नमस्कार श्रीरामा॥१६॥ मैद द्विविद दोनी वीर।
एका सप्तकोटि परिवार। एका अष्टकोटि वानर।
केला नमस्कार श्रीरामा॥१७॥ वीर वानर
गंधमादन। साठी कोटि वानरसैन्य। घेवोनि आला
आपण। केलें नमन श्रीरामा ॥१८॥ तार^७
तेजाचा घडिला। कीं चंद्रबिंबाचा ओतिला। तैसा
तारवानर शोभला। श्रीरामें देखिला तेजस्वी
॥१९॥ ऐसा तार महावीर। सर्वें शतकोटि
वानरभार। घेवोनि आला सत्वर। केला नमस्कार
श्रीरामा॥२०॥ गाळोनि व्योमींची^८ नीळिमा।
ओतिली नळाची प्रतिमा। सुनीळशोभा
प्लवंगमा^९। जो कां श्रीरामा पढियंता^{१०}॥२१॥
सेतुबंधाची अनुवृत्ती^{११}। याचेनि हातें शिळा
तरती। हें जाणोनि श्रीरघुपती। करी अति प्रीती

१ माळवट जमीन, २ आगमन, ३ जातीमध्ये, ४ वास्तविक पिता, स्मृतिग्रंथातून निरनिराळ्या प्रकारचे पुत्र दिलेले आहेत. औस, क्षेत्रज वगैरे इतर, त्यापैकी उरसा जातः औसः (अत एव) सुतः, क्षेत्र म्हणजे माता, तीत झाला म्हणून क्षेत्रज, ५ अयुत-दशसहस्र ६ वानर, ७ शुभ्र तंतु, धागा, ८ आकाशसंबंधी, ९ प्लवंगमा (प्लव= उड्या मारून चालणारा) वानराला, १० आवडता, ११ रचना.

नळासीं॥२२॥ नामें नीळ वर्णे नीळ। कांस घातली सुनीळ। शतसहस्रकोटि दळ। घेवोनि तत्काळ तो आला॥२३॥ सुग्रीवदळाचा दळपती। नीळ दुर्धरप्रतापशक्ती। तेणें येवोनि विनीतवृत्ती। श्रीरघुपती वंदिला॥२४॥ दधिमुख दुराधर्ष दोनी। अकरा कोटि सेना घेवोनी। श्रीरामातें अभिवंदोनी। कर जोडूनी राहिले॥२५॥ तरू तरळ कुमुद कुमुदाक्ष। गज शरभ गवय गवाक्ष। महाहनु इत्यादि प्रमुख। यूथप असंख्य पाहें श्रीरामा॥२६॥ तारेचा पति वाळीचा श्वशुर। सुषेण वैद्यराज वानर। दहा अयुतें वानरभार। केला नमस्कार श्रीरामा॥२७॥ जांबवंताचा ज्येष्ठ बंधु। नामें धूम्र पै अगाधु। रीसनैन्यासीं सन्नद्ध^१। आला साधूं रामकार्या॥२८॥ जांबवंत वरि प्रबळ। बाहत्तर कोटि रीस सबळ। घेवोनियां निजदळ। आला तत्काळ निजगजरे॥२९॥ जांबवंत आपण। नित्य करितां रामस्मरण। तेचि अस्वलांसी गुणगुण। अनुदिन अहर्निशीं॥३०॥ रामनामाची गुणगुण। तेणें कोंदलें त्रिभुवन। मही जीवन पावन। नामें गगन कोंदलें॥३१॥ देखोनियां जांबवंत वीर। श्रीरामसौमित्रां आल्हाद थोर। त्यासी स्वयें श्रीरामचंद्र। पुसे विचार निजविजया॥३२॥ नामापासीं नित्य कीर्ति। नामापासीं नित्य शांति। नामापासीं विजयवृत्ति। भवनिर्मुक्ति रामनामें॥३३॥ ऐसें जाणोनि श्रीरघुनाथ। आप्त मानी जांबवंत। त्यासीं करोनि नित्य एकांत। निजविजयार्थ साधावया॥३४॥ ऐसे वानरांचे भार। श्रीरामें देखिले अपार। तंव जाला अति गजर। तुरें अपार लागलीं॥३५॥

ततः पद्मसहस्रेण वृतः शंखशतेन च।

युवराजोऽंगदः प्राप्तः पितृतुल्यपराक्रमः॥२॥

निशाणें त्राहाटिलीं लवलाहीं। ढोल टिमक्या बुरंगें पाहीं। गिडिबिडिती ठायींच्या ठायीं।

विराणीं पाहीं वाजती॥३६॥ काहळा आणि रणकाहळा। शंख त्राहाटिला भूगोळा। महागजर भेरेंचा जाला। अंगद झाला युवराजा॥३७॥ तडक फुटले एकसरे। वोडणें^३ भिडिमाळांचे^४ पागोरे^५। खाखाइलीं रणतुरें। भुभुःकारें गिरि गर्जे॥३८॥ पद्म महापद्म जाणा। शंखशब्दें असंख्यगणना। अंगदाची वानरसेना। आंगवण दादुगी॥३९॥ वृक्ष उन्मूलिले सहसुमनां। श्वेत पीत केतक वानरसेना। शालताल वृक्षकर्दळीपाना। ध्वजा संपूर्ण शोभती॥४०॥ किंशुक^६ फुलले आरक्त। अगस्तिवृक्षीं सुमनें श्वेत। कांचन फुलले श्वेत पीत। तेणें सैन्यांत अति शोभा॥४१॥ ऐसा निजसेनासंभार। त्यामाजी अंगद राजकुमार। युवराज मनोहर। श्वेतच्छत्र रत्नांक॥४२॥ कनकदंडयुग्मचामरी। आरूढला रथावरी। ध्वजीं मुक्ताफळें झालरी। जयजयकारीं चालिला॥४३॥ हैकार थैकार जैकार। तळपत चमकत चमत्कार। वृक्ष झेलिती अपार। देती वानर किराणें^७॥४४॥ वानरवीर अति सावध। शालतालशिळायुद्ध। महावीर पै उन्नद्ध। सन्नद्ध बद्ध दळभार॥४५॥ रथ लोटिले घडघडाट। वानरसेनेचा पै थाट। वीर चालिले उद्धट। कडकडाट सैन्याचा॥४६॥ वाजंत्रांचा नाद गंभीर। वानरीं केला भुभुःकार। दुर्धरसेनानिजसंभार। अंगद वीर पै आला॥४७॥ वालिबळें सबळबळ। अंगद आला समदळ। वीर पुरुषार्थी प्रबळ। दुर्धर मेळ युद्धाचा॥४८॥

सुग्रीव व अंगदाचे स्वागतः- देखोनि अंगदाचा यावा^८। सुख जालें श्रीराघवा। सुख सुग्रीवाच्या जीवा। सुख सर्वा सुरनरां॥४९॥ अंगदें सांडोनियां रथा। श्रीरामचरणीं ठेविला माथा। श्रीरघुनाथही उल्लासता^९। होय आलिंगिता अंगदासी॥५०॥

१ अस्वलसैन्य घेऊन, २ तयार, ३ ढाला, ४ गोफिणीचे, ५ दोन्या, ६ पळस, ७ उड्या, ८ आगमन, ९ उल्लासाने.

अंगदाकडून सुग्रीवाची स्तुति:- चुंबोनि अंगदाचें वदन। श्रीरामें दिधलें आलिंगन। तेणें त्यासी समाधान। सुखसंपन्न श्रीरामें॥५१॥ केलें सुग्रीवासी नमन। सुग्रीवें दिधलें आलिंगन। अंगदें सुग्रीवा समाधान। सुखसंपन्न श्रीरामें॥५२॥ सुग्रीवें करविलें वालिघाता। हा द्वेष नाठवे अंगदाचे चित्ता। श्रीरामें उद्धरिला माझा पिता। त्यासी मुख्य कर्ता सुग्रीव॥५३॥ वालिजन्म-शतांच्या कोडी। सुग्रीवें तोडविली ते बेडी। श्रीरामसुखाची निजगुढी^१। उभविली रोकडी वाळीनें॥५४॥ आम्ही पावलों श्रीरघुनाथा। हाही सुग्रीवधर्म तत्त्वतां। पित्याहूनि अधिक चुलता। आम्हां समस्तां उद्धरिलें॥५५॥ ज्याचेनि पाविजे परमार्था। तोचि माझा सखा पिता। सुग्रीवाहूनि परता। सखा सर्वथा मज नाही॥५६॥ सुग्रीवें वंश उद्धरिला। सुग्रीव वानरसुखा अवतरला। पुढती सुग्रीवाच्या चरणा लागला। अंगदा जाला वंदिता॥५७॥ ऐकोनि अंगदाचें वचन। सुग्रीवासी आलें रुदन। अंगद वंशासी सुखनिधान। मी सुखसंपन्न अंगदें॥५८॥ ऐसे सुग्रीव बोलोन। अंगदासी दिधलें आलिंगन। सभेद द्वेष गेला विरोन। सुखसंपन्न श्रीरामें॥५९॥

वानरांचा उल्हास व लीला, रामांचा उपहास:- देखोनि अंगदाचा दळभारू^२। नळनीळादि प्रधान वानरू। अवधीं केला जयजयकारू। श्रीरामचंद्र वंदिला॥६०॥ एक फळ ठेविती श्रीरामापुढें। एक वानर घेवोनि तें उडे। संमुख बैसोनि रामापुढें। खाती निवाडें^३ विटंबिती॥६१॥ वांकुल्या दाविती रामापुढें। डोळे मिचकाविती लक्ष्मणापुढें। सुग्रीवा घुलकाविती रोकडें। नाचें उडती किळकिळित॥६२॥ श्रीरामें हारवोनि सीता। ऐसा ऐसा रडत होता। उकसाबुकसीं होय स्फुंदता। पडे मूर्च्छित सीते सीते॥६३॥ वानरचेष्टा श्रीरघुनाथ। देखोनि

खदखदां हांसत। हांसतां सौमित्र मूर्च्छित। चेष्टायुक्त वानर॥६४॥

मारुतीची स्तुति:- देखोनि वानरांचे भार। सुखी जाला श्रीरामचंद्र। तंव येवोनि पवनपुत्र^४ केला नमस्कार श्रीरामा॥६५॥ सुग्रीव सांगे निजनिवाडे। सकळ सैन्य एकीकडे। न तुके हनुमंताचेनि पाडें^५। अति बळ गाढें हनुमंताचें॥६६॥ हनुमंताच्या बळापुढें। सकळ सैन्य तें बापुडें। फोडिलें राहूचें जाभाडें। रवि यापुढें चळीं कांपे॥६७॥

वालीचे निवारण मारुतीने का केले नाही :- ऐकोनि सुग्रीवाची मात। श्रीराम जाला विस्मित। आतुर्बळी^६ हा हनुमंत। श्रीरघुनाथ स्वयें जाणे॥६८॥ असतां निजसखा हनुमंत। तुझा साधावया कार्यार्थ। वाळीचा केला नाहीं घात। तो वृत्तांत मज सांगें॥६९॥ ऐसें पुसतां सुग्रीवासी। तंव तेथें आला अगस्ति ऋषी। देखोनि सकळ वानरांसी। भेटे विशेषीं श्रीरामा॥७०॥

अगस्तींचे आगमन व रामांच्या प्रश्नाला उत्तर:- पर्वविशेषीं स्नानासी। पंथे आला अगस्ति ऋषी। देखोनियां श्रीरामासी। आला उल्लासीं भेटावया॥७१॥ ऋषीस देवोनि सन्मान। श्रीरामें केलें अभिवंदन। मग बैसवोनि सावधान। केला प्रश्न श्रीरामें॥७२॥ सुग्रीवसखा हनुमंत। असतां अतुर्बळी वीर्यवंत। वाळीचा केला नाहीं घात। तो वृत्तांत मज सांगे॥७३॥ हनुमंताचें जन्मकथन। नारदें सांगितलें संपूर्ण। तें मी सांगेन आपण। सावधान अवधारीं॥७४॥ हनुमंताचें जन्मकर्म। बाळपणीं अति पराक्रम। कथा रम्य मनोरम। श्रोता संपूर्ण श्रीराम॥७५॥ हनुमंताचें बाळ किराण^७। ग्रासूं गेला रविबिंब पूर्ण। ते कथा परम पावन। एका जनार्दन विनवीत॥७६॥ रामायणींचा एक एक श्लोक। वेदशास्त्रांहनी अधिक। एकलें

१ मोठी पताका, २ सैन्यसमुदाय, ३ वेडावीत राहिले, ४ हनुमंत, मारुती, ५ बरोबरीने, ६ मोठा पराक्रमी, ७ बालपणीचे उडाण.

रामनाम एक। होय छेदक जन्ममरणा ॥७७॥
 ऐसी रामायणीची कथा। अगस्ति वक्ता श्रीराम
 श्रोता। जन्मप्रयोग हनुमंता। होय सांगता
 ऋषिवर्य ॥७८॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
 किष्किंधाकांडे एकाकारटीकायां
 सर्वसुग्रीवसेनाश्रीरामदर्शनं नाम
 नवमोऽध्यायः ॥९॥ श्लोक ॥२॥ ओव्या ॥७८॥

अध्याय दहावा

॥ श्रीजानकीवल्लभाय नमः ॥

हनुमंत जन्मकथा

श्रीरामांचा प्रश्न:- अगस्तिमहामुनीप्रती।
 प्रश्न केला श्रीरघुपतीं। सुग्रीवा निजसखा
 मारुती। अद्भुतशक्ती असतां॥१॥ तेणें
 साधावया मित्रकार्यार्था। कां न करीच वाळीच्या
 घाता। या हनुमंताच्या भावार्था। मजला साद्यंत^१
 सांगावें॥२॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा हेतुयुक्तमृषिस्तदा।

हनुमतः समक्षं तमिदं वचनमब्रवीत्॥१॥

अगस्ती मारुतीची जन्मकथा सांगतात:- ऐसें
 पुसतां श्रीरघुनाथ। अगस्ति मुनि आनंद युक्त।
 हनुमंताचें निजसामर्थ्य। असे सांगत स्वानंदे॥३॥
 आतां सांगेन श्रीरघुनाथा। हनुमंताची जन्मकथा।
 सकळमूळारंभवार्ता। होय सांगता अगस्ति॥४॥
 पुत्रेष्टियाग दशरथासी। ताटप्रसाद यज्ञपुरुषीं।
 वसिष्ठें करोनि विभागांसी। तिथी राण्यांसी
 दीधलें॥५॥ कैकयीभाग हरिला घारीं। ते शापद्वारे
 जाली नारी। तेथें वर्तली नवलपरी। तेही अवधारीं
 श्रीराम॥६॥ यज्ञभाग तिच्या उदरीं। व्हावया
 श्रीरामसहाकारी। ब्रह्मा तीतें करी वानरीनारी।
 अंजनी केसरीची॥७॥ उदरीं यज्ञभाग संपूर्ण।
 त्याचें व्हावया प्ररोहण^२। यज्ञपुरुषाचा निजप्राण।

तिसीं आपण विचरला॥८॥ यज्ञभाग अति
 बळवंत। जन्म पावला हनुमंत। यालागीं म्हणती
 वायुसुत। अंजनीपुत^३ वानरत्वे॥९॥ दो भागांचे
 तुम्ही चवघे जण। सगळ्या भागाचा हनुमंत पूर्ण।
 यालागीं बळप्रतापी जाण। अति संपन्न बळत्वे
 ॥१०॥ राम लक्ष्मण शत्रुघ्न भरता। यज्ञभागी
 हनुमंता। तुम्ही पांच एकात्मता। भिन्न दिसतां
 अभिन्न॥११॥ ऐकोनि अगस्तीची मात।
 संतोषला श्रीरघुनाथ। हर्षयुक्त स्वयें हनुमंत।
 आनंदभरित सौमित्र॥१२॥ अगस्ति म्हणे
 श्रीरघुपती। बाळपणीं याची ख्याती। ते मी सांगेन
 तुजप्रती। अत्यद्भुत शक्ती हनुमंता॥१३॥

हनुमंताला गर्भातच जन्मजात कौपीन, त्यामुळे
 अंजनीमातेला नग्न पुत्रदर्शन नाही:- ब्रह्मचर्या
 अति गोमटी। हनुमंतासी गर्भकांसोटी। अंजनी
 माता देखे दृष्टीं। कीं राम जगजेठी देखेल॥१४॥
 हनुमंताचे लिंगदर्शन। मुख्य माता न देखे
 आपण। मग इतर देखों शके कोण। ब्रह्मचारी
 पूर्ण कपिराज॥१५॥ हनुमंत पुसे बाळभावे।
 माते म्यां क्षुधेसी काय भक्षावें। आरक्त फळे जें
 देखावें। तेंचि खावें म्हणे माता॥१६॥

पावकार्कनिभं पुत्रं प्रसूय जननी गृहात्।

फलान्याहर्तुकामा सा निष्क्रांता च वनं तदा॥२॥

यशः कर्तुं स्ववीर्येण क्षुधया भृशमर्दितः।

अर्धोदितं विवस्वंतं जपापुष्पसमप्रभम्॥३॥

ददर्श फललाभाय चोत्पपात रविं प्रति॥४॥

जन्मतांचि हनुमंत। अग्नितेजें दीप्तिमंत।
 बालार्कप्रभासम^४ भासत। दीप्तिमंत मारुति॥१७॥

मारुतीची बाळपणीं क्षुधाशांतीसाठीं सूर्यावर
 झेंप:- सूर्योदय नव्हतां तेथ। सेजे निजवोनि
 हनुमंत। अंजनी गेली स्वयें वनांत। फळें त्वरित
 आणावया॥१८॥ मातृविहीन हनुमंत। रुदन करी
 अति क्षुधित। देखोनि बालार्क आरक्त।

१ मूळापासून शेवटपर्यंत, २ वृद्धि, ३ अंजनीचा पुत्र, ४ सकाळच्या सूर्यासमान.

फळभक्षार्थ उडाला ॥१९॥ क्षुधेने पीडिला प्रबळ।
बालार्क फल अति वर्तुळ। भक्षावया स्वयें
तत्काळ। उडे चपळस्वभावे ॥२०॥ हनुमंताची
उडानशक्ती। ते गति नये गरुडाप्रती। वायुसुताची
शीघ्रगती। मनोवृत्ति ठणकली ॥२१॥ भक्षावया
बालार्कासी^१। ऊर्ध्वगति हनुमंतासी। देखोनि
विस्मयो सुरवरांसी। देवऋषी विस्मित ॥२२॥ धैर्य
शौर्य महावीर्य। शीघ्रगतिगमने गांभीर्य। हनुमंताचें
परम औदार्य। सुरवर शौर्य वानिती ॥२३॥
हनुमंताच्या समानशक्ती। कोणी नाहीं त्रिजगतीं।
बाळभावे शीघ्रगतीं। सूर्यभक्षार्थी धांवला ॥२४॥

सूर्यदाहभयं द्रक्ष्यन्वायुस्तुहिनशीतलः।

यमेवं दिवसं चासौ ग्रहीतुं भास्करं गतः ॥५॥

तमेव दिवसं राहुर्जिघृक्षति दिवाकरम् ॥६॥

वायूने त्याचे सूर्याच्या प्रखर तापापासून रक्षण
केले :- मनोगति सांडोनि मार्गे। हनुमंत चालिला
ऊर्ध्वमार्गे। सूर्यकिरणाचे निदाघयोगे। होईल
सर्वांग भस्मित ॥२५॥ जाणोनि वायु पिता।
निजपुत्रातें संरक्षिता। हिमांबुकर्णे^२ निवविता।
होय चालता शिशुमार्गे ॥२६॥ वायु धरूं पाहे
हनुमंतासी। तंव तो नाटोपे त्यासी। वेगीं आला
सूर्यापासी। फळभावेसी^३ भक्षावया ॥२७॥

तोच दिवस सूर्यग्रहणाचा; आलेल्या राहूला
शेपटीचा भयंकर तडाखा :- हनुमंत आला
बिंबापासीं। रविराहुग्रहण तेच दिवशीं। राहु
ग्रासितां सूर्यासी। हनुमान मानसीं कोपला ॥२८॥
माझ्या गोड ग्रासाआड। येथें कोण आला मूढ।
राहूचें फोडिलें जाभाड। पुच्छ सुदृढ हाणोनी
॥२९॥ पुच्छीं हाणितां वानरा। घायें राहु होय
घाबरा। नाकीं मुखीं रुधिरधारा। थरथरां कांपत
॥३०॥ धाकें थरथरां कापत। गगनीं गरगरां
भोंवत। राहु पडतां अति मूर्च्छित। धावोनि केत

धरी त्यासी ॥३१॥ राहु केतू अति आसता^४। दोघां
देहीं एकात्मता। केतु येवोनि राहुसाह्यार्था। कोपें
हनुमंताकडे पाहे ॥३२॥ सकेतु राहु देखोनि दृष्टीं।
रागे हनुमंत हाणी मुष्टी। दोघां पळतां पायपोटीं।
हाक उठी ग्रहचक्रीं ॥३३॥

ग्रहांच्या सांगण्यावरून राहूचे इंद्राकडे
गान्हाणे :- ग्रह सांगतीं सिंहिकासुता^५। पुच्छकेतु
आला तुम्हांभोंवता। इंद्र अधिकारी नियंता।
त्यासी तत्त्वतां तुम्ही सांगा ॥३४॥

स चेद्रभवनं गत्वा सरोषः सिंहिकासुतः।

क्षुधापानोदनं कृत्वा चंद्राकौ मम वासव ॥७॥

किमिदानीं त्वया दत्तो वरोऽन्यस्मै सुरेश्वर।

अद्याहं पर्वकाले तु जिघृक्षुः सूर्यमागतः ॥८॥

आगत्यान्यः कोऽपि राहुर्ग्रहाह सहसा रविम् ॥९॥

राहु जो कां सिंहिकासुत। वानरघायें
रुधिरोक्षित^६। इंद्रापासीं आला त्वरित। शंख
करित सांगावया ॥३५॥ माझी जीविका
जीवनवृत्ती। चंद्रसूर्यग्रहणस्थिती। आजिचे
ग्रहणकाळप्राप्ती। रविग्रहणार्थी मी गेलों ॥३६॥
तंव मजहूनि बळवंत। पुच्छराहु येवोनि तेथ। घायें
करोनि रुधिरांकित। धाडिलें येथें बोंबेसीं ॥३७॥
तू नियंता^७ देवाधिदेवो। माझा न देखतां अन्यावो।
तूं कां धाडिला पुच्छराहो। तेणें मज पाहो गांजिलें
॥३८॥ शेखीं^८ मज न पुसतां। तुवां करविलें
गुप्तघाता। म्यां काय करावें गा आतां। मज तत्त्वतां
तूं सागे ॥३९॥ पुच्छराहु येवोनि तेथ। सूर्य
आकळिला समस्त। माझा करूं धांवे घात।
आलों रडत सांगावया ॥४०॥

स राहोर्वचनं श्रुत्वा वासवः संप्रमाम्बितः।

इंद्रः करींद्रमारुह्य राहुं कृत्वा पुरःसरम् ॥१०॥

ततः सूर्यं समुत्सृज्य राहुं स्थूलमवेक्ष्य सः।

उत्पपात पुनर्व्योम्नि ग्रहीतुं सिंहिकासुतम् ॥११॥

इंद्राची मारुतीवर स्वारी, राहूचा थरकाप :-

१ सकाळचा सूर्य, २ थंड उदकाच्या बिंदूनी, ३ फळ अशा कल्पनेने, ४ स्नेह, ५ राहूला, ६ रक्तबंबाळ होऊन, ७ सर्वांवर अधिकार चालविणारा, ८ शेवटी.

ऐकोनि राहूचा वचनार्थ। इंद्रादि देव अति विस्मित। ग्रहचक्रार्ते विपरीत। कर्ता येथ तो कोण ॥४१॥ कोणें केला नवा राहो। त्यासी निर्दळावया पहाहो। घेवोनि सुरसेनासमुदावो। इंद्र स्वयमेव तेथ आला ॥४२॥ ऐरावत सालंकार। गजेंद्रीं बैसोनियां इंद्र। करीं घेवोनियां वज्र। सहपरिवार तेथें आला ॥४३॥ इंद्र राहू पुढें बैसवोनी। नवा राहू दाखवीं म्हणोनि। जेणें तुज गांजिलें बळेंकरूनी। त्याचें निर्दळण मी करीन ॥४४॥ दाखवितां हनुमंतासी। थरथरां कंप सुटला राहूसी। दडोनी ऐरावतीचे पाठीसीं। दावी इंद्रासी दुरोनी ॥४५॥ येरीकडे हनुमंत। धाविन्नला रवि ग्रासावया क्षुधित। तेणें सूर्य चळीं कांपत। अति अनर्थ ओढवला ॥४६॥ दिनमान सांडोनि सविता। पळों न लाहे सर्वथा। निवारूं शकेना हनुमंत। अति आकांता पावला ॥४७॥ तेचि संधी इंद्रापासीं। वानरें देखोनि राहूसी। रागें निघाला निर्दळावयासी। अति वेगेंसी धांवला ॥४८॥ मज क्षुधिताच्या आहारासीं। राहू ओढवला^१ विवसी। धरोनी इंद्राच्या बळासी। माझ्या ग्रासासी घेवों आला ॥४९॥ ऐसें बोलोनि हनुमंत। सूर्यग्रासाची सांडोनि मात^२। राहूचा करूं धांवे घात। येरू बोभात^३ इंद्रातें ॥५०॥ राहू पळे इंद्राकडे। तेथें तंव हनुमंताची उडी पडे। येरू अति आक्रोशें रडे। इंद्रापुढें सांगतां ॥५१॥

इंद्र इंद्रेति मां त्राहि मुहुर्मुहुरभाषत।

श्रुत्वेन्द्रः प्राह माभैषीरहमेन निषूदये ॥१२॥

बलान्नाहन्मि राजानमभिदुद्राव मारुतिः।

मुहुर्तमभवद्भोरं कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥१३॥

हनुमंत राहूतें मर्दू पाहत। इंद्र इंद्र नामें आक्रंदत। वानरें पुरविला अंत। आरंबळत आक्रोशें ॥५२॥ ऐकोनि राहूचा आकांत। इंद्र नाभीकार^४ देत। भिवों नको धरीं पुरुषार्थ। याचा घात मी करीन ॥५३॥

ऐसे बोलोनि अमरपती। वेगीं प्रेरिला ऐरावती। त्यावरी धाविन्नला मारुती। हस्ते हस्ती उपटावया ॥५४॥ वानरु ऐरावती आकळी। तेणें पुच्छें ठोकिला गंडस्थळीं। गज आक्रंदोनि देत किंकाळी। भयें चळीं कांपत ॥५५॥ पुच्छ नव्हे तो व्रजाघात। घायें विमुख^५ ऐरावत। इंद्र बळें आकळित। तरी युद्धांत परतेना ॥५६॥ पुच्छ हाणितां वानरें। गजें घेतलें घायवारें। शक्रा शक्ति तों नावरे। केलें घाबरें इंद्रासी ॥५७॥ इंद्र देवांमाजी बळी। तो करितां हनुमंतासी कळी। वानरें मुकुट पाडिला तळीं। झोटी^६ मोकळी इंद्राची ॥५८॥ मुकुट घ्यावया आपणापासी। बाळभावे न कळे त्यासी। इंद्र केला कासाविशीं। मरुद्गणांसी मर्दोनी ॥५९॥ इंद्र गांजिला कपींद्रिं। यम धाविन्नला कैवारें। दंड हाणोनि सत्वरें। केलें वानरें विपरीत ॥६०॥ यम हाणी जंव दंडेंसीं। हनुमान आदळला अंगासी। थापा हाणोनियां त्यासी। तोंडघसीं पाडिले ॥६१॥ घाय हाणोनि प्रचंड। सांडोनियां वळवंड। यमाचेंच ठेंचिलें तोंड। बळ वितंड वानरा ॥६२॥ यम गांजिलें जगासी। वानरें गांजिलें यमासी। घायें मिळविला धुळीसीं। बळराशि वानर ॥६३॥ यम गांजिला दारुण। भेणें पळाला वरुण। कुबेर घाली लोटांगण। चरणा शरण कपिराजा ॥६४॥ हनुमंते अर्धक्षणीं। सुरसेना नेली भंगोनी। अवघ्यां केली दाणादाणी। महापळणी^७ देवांसी ॥६५॥ हनुमंताच्या वेगापुढें। आम्हीं पळावें कोणीकडे। एक एकामागें दडे। जीवसांकडें देवांसी ॥६६॥ सगज उपटावया इंद्रासी। धरोनि ऐरावतीपुच्छासी। वानरें भोवडिता आकाशीं। सदेव ऋषी गजबजिले ॥६७॥

इंद्राच्या वज्रप्रहाराने हनुमंत मूर्च्छित, त्यामुळे वायूचा कोप:- हनुमंतबळ देखोनि दृष्टीं। इंद्र

१ सरसावला, २ गोष्ट, ३ ओरडू लागला, ४ भिरु नको म्हणून अभयवचन, ५ पराडमुख, ६ शेंडी, केश, ७ धावाधाव, पळ, ८ प्राणसंकट.

उपटिला सृष्टीं। जगीं एकचि बोंब उठी। महाहठी वानरु॥६८॥ लघुलाघर्वे सुरपती। वज्रें हाणिला मारुती। घावो लागतां हनुमंताप्रती। पडिला क्षितीं मूर्च्छित॥६९॥ मेरुशिखरापाठारांत। हनुमान पडिला मूर्च्छित। वायु पिता येवोनि त्वरित। निजसुत उचलिला॥७०॥ क्षुधिता माझिया तान्हियासी। इंद्र हाणोनि वज्रेंसीं। मूर्च्छित पाडिलें भूमीसीं। वायु मानसीं क्षोभला॥७१॥ वायु क्षोभोनि संपूर्ण। आकर्षिले जगाचे प्राण। ब्रह्मादिकां संकट पूर्ण। ऋषिभूतगण तळमळिती॥७२॥

रूरोध सर्वभूतानि वायुः सर्वमिवान्तरम्।

वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छ्वासानि सर्वशः॥१४॥

ततोऽमराः संगंधर्वाः सयक्षासुरमानुषाः।

प्रजापतिं समाधावन्दुःखिताश्च सुखेच्छया॥१५॥

वायूचा विलाप व क्षोभ, त्याचे गंभीर परिणाम:- वायु क्षोभोनि सक्रोध। अंतरीं केला प्राणरोध। प्राणापाना ठेले स्तब्ध। अति विरुद्ध भूतांसी॥७३॥ प्राणनिरोधाची स्थिती। ठेली भूतांची नित्यगती। कोणा नाहीं सुखप्राप्ती। तळमळिती अति दुःखे॥७४॥ यक्ष राक्षस देव गंधर्व। सिद्धचारणादि मानव। सत्यलोका येवोनि सर्व। पितामह^१ वंदिला॥७५॥ प्राणनिरोधाचे कष्ट। ऋषी सांगती श्रेष्ठ श्रेष्ठ। तंव ब्रह्मयाचे फुगलें पोट। अति संकट सर्वां॥७६॥ ब्रह्मा सर्वा सांगे समस्तां। इंद्र हाणोनि वज्रघाता। मूर्च्छित पाडिलें हनुमंता। वायु पुत्रार्थ^२ क्षोभला॥७७॥ वायु निजपुत्रदुःखार्थी। भूतांचिया अंतर्गती। निरोधिल्या प्राणवृत्ती। पुत्रकार्यार्थी क्षोभतो॥७८॥ राहुकैवारे अमरनाथ। वज्रें हाणितला हनुमंत। पुत्र पडतांचि मूर्च्छित। वायु प्राणांत क्षोभला॥७९॥ हनुमंत घेवोनि पुढें। वायु स्फुंद स्फुंदोनि रडे। तान्हे बाळ हें बापुडें। इंद्र महामूढें

मारिलें॥८०॥ माझा निमाल्या हनुमंत। इंद्रादि देवांचा मी घात। करीन एका निमेषांत। वायु प्राणांत क्षोभला॥८१॥ प्राणवृत्ती चळतां वायु। तो तंव जगाचा जगदायु। पुत्रक्षोभें क्षोभोनि^३ बहु। भूतां प्रळयु मांडिला॥८२॥

प्राणवायूच्या निरोधामुळें जगताचा स्तंभ:- प्राणें प्राण्यां नित्य सुख। प्राणें प्राण्यां नित्य हरिख। प्राण जातांच निःशेख। परम दुःख प्राणियांसी॥८३॥ प्राण गेलिया निघोनी। काष्ठप्राय प्राणी जनीं। दृष्टी पाहता सचैलस्नानीं^४। विटाळ मानी जग त्याचा॥८४॥ यालागीं प्राणें पवित्रता। प्राणें प्रीति प्रीतिवंता। प्राण गेलिया तत्त्वतां^५। प्रिया प्रियकांता स्पर्शेना॥८५॥ पत्नी प्रिया परम आप्त। नित्य एकांतीं भोगी जीवित। प्राण गेलिया प्राणि प्रेत। पतीसी भूत मानी पत्नी॥८६॥ ऐसा प्राण प्रिय समस्तां। तो क्षोभोनि जाईल आतां। यालागीं वांचवावें हनुमंता। वैकुंठनाथा सांगोनी॥८७॥ प्राणें पीडिला शूळपाणी^६। वायूची करावया बुझावणी^७। तोही आला तत्क्षणीं। वांचवा म्हणोनी हनुमंता॥८८॥ शिव शक्र^८ चतुरानन। तिहीं प्रार्थिला जनार्दन। हनुमंता द्यावया जीवदान। अवघे जण निघाले॥८९॥

तद्यामस्तव यत्रास्ते मारुतो रुक्मदो हि नः।

मा विनाशं गमिष्याम अप्रसाद्यादितेः सुतम्॥१६॥

ब्रह्महरिहरान्दृष्ट्वा वायुः पुत्रवधार्दितः।

शिशुकं तं समादाय उत्तस्यौ धातुरग्रतः॥१७॥

ब्रह्मादिक देवांचे आगमन:- ब्रह्मा हरि हर तिघे जण। स्वयें इंद्रादि देवगण। ऋषी श्रेष्ठ श्रेष्ठ प्रजा पूर्ण। अवघे जण तेथ आले॥९०॥ जेथें घेवोनी हनुमंत। वायु बैसलासे रडत। प्राणरोधें क्रोधयुक्त। आले समस्ते ते ठाया॥९१॥ देखोनि ब्रह्मा हरि हर। वायु उठोनि सत्वर।

१ ब्रह्मदेव, २ पुत्राकरिता, ३ रागावून, ४ वस्त्रासुद्धा स्नान करून, ५ खरोखर, ६ महादेव, ७. समजूत, ८ इंद्र.

कडिये घेवोनियां कुमर। केला नमस्कार
सद्भावे॥१२॥ एके पुत्राघाताकारणें। अवघें
जगचि निर्दळणें। ऐसे न करावें आपणें। क्षमा
करणें प्राणनाथा॥१३॥ वायु बोले क्षोभकता^१।
माझा हनुमंत न उठतां। करीन इंद्रादिकांच्या
घाता। जाण तत्त्वतां प्रजापति॥१४॥

वायूच्या शोकाला देवांचे उत्तर, मारुतीला
जन्ममरणाचा संभवच नाही, देवांचे वरदान:-
एकोनि वायूचें वचन। हांसित्रला श्रीजनार्दन।
हनुमंताचें भाग्य पूर्ण। जन्ममरण त्या नाहीं
॥१५॥ श्रीरामभाग्याच्या द्विगुणित। जन्म
पावला हनुमंत। त्यासी स्वप्नीं नाहीं मृत्यु। असे
हनुमंत चिरंजीव॥१६॥ वरद वदला
श्रीजनार्दन। तें एकोनि त्रिनयन। वरद वदे
संतोषोन। सावधान अवधारा॥१७॥ माझिया
तृतीय नयनींचा वन्ही। जाळूं न शके या लागूनी।
त्रिशूल न शके अंगभेदनीं। वरदवाणी शिवाची
॥१८॥ विष्णु वरद वदे तत्पर। गदादि बाण चक्र
दुर्धर। तेणें न भेदे याचें शरीर। अजरामर हनुमंत
॥१९॥ ब्रह्मा वदे निजवरदेसीं। ब्रह्मदंड
ब्रह्मशार्पेसीं। बाधूं न शके हनुमंतासी। सकळ
द्वंद्वासी निर्मुक्त॥१००॥

इंद्राचा वर, कमळमाला अर्पण:- इंद्र वदे
निजवरदासी। माझें वज्र लागल्या हनूसी। तेणें
हनुमंत नाम यासी। होईल सर्वासी विख्यात
॥१॥ माझें वज्र न बाधी पाहीं। हा होईल
वज्रदेही। सुरासुरां नागवे पाहीं। याची ख्याती
तिहीं लोकीं॥२॥ ऋषिकौशिकी कमळमाला।
सुको नेणे कदा काळा। इंद्रें उल्लासें त्या वेळा।
घातली गळां हनुमंताचे॥३॥

सूर्य, वरुण, यम, कुबेर आणि विश्वकर्मा यांचे
वरदान:- निजवरद वदे सविता। मजहूनि

शताधिकता। जों जों वृद्धि होईल हनुमंता।
राक्षसघाता करावया॥४॥ हा वांछील
सज्जनता। तें सकळ वेदशास्त्रार्था। मी देईन
अति योग्यता। होईल विख्यात परमार्थी॥५॥
वरुण वदे वरदान। वर्षें शत जळीं निमग्न। होतां
हनुमंता नये मरण। पाशबंधन कदा न
बाधी॥६॥ यम वरद वदे वितंड। सुख पावसी
तूं प्रचंड। तुज बाधीना यमकाळदंड। आरोग्य
अखंड अजरत्वे^२ ॥७॥ धनेश^३ वदे
निजवरदासी। युद्ध करितां वर्षानुवर्षीं।
कदाकाळीं श्रम न पावसी। अस्त्रबाधेसीं
बाधवेना॥८॥ विश्वकर्मा वदे वरदान। म्यां
शस्त्रें केलीं निर्माण। तीं हनुमंतासी युद्धीं जाण।
शस्त्रें संपूर्ण न बाधती॥९॥ माझें
शिल्पशास्त्रीचें ज्ञान। तें तूं पावसी संपूर्ण। ऐसें
बोलोनि आपण। दे आलिंगन हनुमंता॥११०॥

चतुर्मुखस्तुष्टमना वायुमाह जगद्गुरुः।
अभिन्नाणां भयंकारी मित्राणामभयंकरः॥१८॥
अजयो भविता पुत्रस्तव मारुत मारुतिः।
रोमहर्षकराण्येव कर्ता कर्माणि संयुगे॥१९॥
एवमुक्त्वा तमामंत्र्य मारुतं त्वमैरः सह।
यथागतं ययुः सर्वे पितामहपुरोगमाः॥२०॥

ब्रह्मदेवाचे वरदान व भविष्यकथन:- ब्रह्मा
जगद्गुरू सर्वासी। संतोषोनि सांगे वायूसी।
हनुमंत भाग्याची राशी। सकळ देव त्यासीं तुष्टले
॥११॥ धीर वीर महाशूर। अदट दादुगा
वज्रशरीर। बाधूं न शके शस्त्रसंभार। तुझा पुत्र
सभाग्य॥१२॥ सभाग्य भाग्यें हनुमंत।
गांजोनियां लंकानाथा। शुद्धि आणोनियां सीता।
सुखी रघुनाथा हा करील॥१३॥ तुझा पुत्र
आतुर्बळी। घेईल इंद्रजितासर्वें फळी^४। करोनि
राक्षसां खंदळी। लंकाहोळी हा करील॥१४॥
परम भाग्य हनुमंता। भेटोनि सुखी करील सीता।

१ रागावून, २ म्हातारपण नसल्यामुळे, ३ कुबेर, ४ झोंबी.

तिची शुद्धि आणील तत्त्वतां। श्रीरघुनाथा
सुखार्थ॥१५॥ श्रीरामाच्या कटकांत। अदट
दाटुगा वीर हनुमंत। सेवाबळें परम आस।
श्रीरघुनाथ मानील॥१६॥ भविष्य हनुमंताची
ख्याती। स्वयें सांगत प्रजापती। उल्लास वायूच्या
चित्तीं। पुत्रकीर्ती ऐकोनी॥१७॥

वायूचा आनंद व हनुमंताला अंजनीकडे नेणे :-
वरद लाहोनि हनुमंता। वायु अति उल्लासतां^१। मुक्त
केली प्राणरोधता। तेणें समस्तां सुख जालें॥१८॥
सुखी जाले सुरनर। सुखी जाले ऋषीश्वर। सुखी
जालें चराचर। जयजयकार तिहीं लोकीं॥१९॥
वर देवोनि हनुमंतासी। सुरवर गेले निजधामासी^२।
वायूनें आणोनि हनुमंतासी। अंजनीपासीं दिधलें
॥१२०॥ हनुमंताची बाळकीर्ती। विस्तारिली
त्रिजगतीं। फळार्थ आकळितां गभस्ती^३। लाविली
याती सुरवरां॥२१॥ हनुमंताचें सामर्थ्य सिद्ध।
तेंचि देवीं दिधलें वरद। हनुमंतकीर्ती अति अगाध।
तेणें सुख श्रीरामा ॥२२॥ जें सामर्थ्य श्रीरामासी।
तेचि शक्ति हनुमंतासी। एकात्मता अहर्निशीं।
लोकक्रियेसीं देवभक्त॥ २३॥

रामांचे व हनुमंताचे सामर्थ्य सारखेच :-
लोकक्रियासंग्रहार्थ। श्रीराम देव हनुमान भक्त।
तोचि रामायणीं ग्रंथ। भक्त सामर्थ्य वायुपुत्रीं
॥२४॥ डोंगरीं दावाग्नीची ख्याती। घरींच्या
दीपा तेचि निजदीप्ती। दोहींची एक दाहकशक्ती।
तेंवी देवभक्तीं सामर्थ्य॥२५॥

त्याच्या बाललीलेत ऋषीना त्रास, ब्रह्मदेवाकडे
तक्रारपूर्वक गाऱ्हाणे :- हनुमान असतां मातेप्रती।
अंगी होतां अद्भुतशक्ती। करितां बाळभावे
उद्धतीं^४। ऋषीं हितोक्ती शापिला॥२६॥ गंगातीरीं
ऋषींची वस्ती। अवघे आश्रम उचलेनि हातीं।
हनुमंत ठेवी दूर पर्वतीं। जळ न पवती स्नानपाना

॥२७॥ ऋषी आपुल्या तपःसामर्थ्यां। पुढती
गंगातीरा येती। हनुमान उचलोनी मागुती। घालीं
पर्वती अति दूर॥२८॥ पुष्पपर्वतीं ऋषी वसतीं।
सकळ पर्वत उचलोनी हातीं। हनुमान घाली
उखराप्रती^५। ऋषी तळमळती जळफळां ॥२९॥
बाळभावाच्या परवडीं। ऋषींची यज्ञपात्रें फोडी।
कुशासनं अजिनें फाडी। जानवीं तोडी भटांचीं
॥३०॥ बटु ब्रह्मचारी कवळोनी पुच्छीं। हनुमान
स्वयें उडे आकाशीं। लेंकरें होती कासाविसी।
ऋषिपत्न्यासी तळमळ॥३१॥ मारोनि गज
करवडें। ऋषिआश्रमीं टाकी मढें। काढितां
शिष्यसमुदाव रडे। उपाव पुढें चालेना॥३२॥
ब्रह्मवराचे वरदोक्तीं। शाप न चले हनुमंताप्रती।
अवघे आले ब्रह्मयासी एकांतीं। बुद्धि पुसती
प्रबुद्ध॥३३॥

ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरून ऋषींचा फार
सौम्य शाप :- ब्रह्मा सांगे ऋषींप्रती। शाप द्यावा
अति हितोक्तीं। मारुति जंव भेटे रघुपती। तंववरी
तुझी शक्ती लीन राहो॥३४॥ जेंवी यौवन
सौभाग्यथोरी। अति गुप्तता राहे कुमारीं। तेंवी
तुझी सामर्थ्यथोरी। तुजमाझारीं लीन राहो
॥३५॥ जेंवी आलिया तारुण्यता। यौवनें
मुसमुसी होय वनिता। तेंवी भेटल्या
श्रीरघुनाथा। निजसामर्थ्या पावसी॥३६॥

शापामुळे शक्ति लीन झाली :- ऐसें ऋषीश्वर
शापिती। जाली हनुमंताची लीन शक्ती। मग
राहिला साधुवृत्तीं। ऋषींप्रति अति नम्र॥३७॥

मदाचा प्रभाव :- द्रव्यमद तारुण्य। अंगीं
बळाचा शक्तिमद। तेणें पुरुष होय स्तब्ध। करी
विरोध अभिमानें॥३८॥ व्यापार जालिया
व्यापारी। नाना अनन्य कर्म करी। तोचि
जालिया निराधारी। मग विचारी

१ उल्लासाने, २ आपांपल्या जागीं, ३ सूर्य, ४ दांडगाई, ५ माळजमिनीवर.

पापपुण्य॥३९॥ कैची संध्या कैचें स्नान। कैवी
पाविजे निजज्ञान। अधिकारू जालिया क्षीण।
विवेक पूर्ण प्राण्यासी॥१४०॥

परमार्थाकडे अधिक लक्षः- तैसें जालें
हनुमंता। निजबळ लीन होतां। म्यां पावावें
परमार्था। साधुसंतां भजावें॥४१॥ पूर्वीं सूर्याचें
वरदान। जेव्हां हनुमान इच्छील ज्ञान। तेव्हांचि
होवोनि सुप्रसन्न। ज्ञानसंपन्न मी कर्ता॥४२॥ तें
ज्ञान मारुति वांच्छितां। अंतरी उगवोनि
चित्सविता^१। ज्ञानविज्ञान^२ लीनता। देहीं
विदेहता श्रीरामीं॥४३॥ ज्ञानविज्ञानसंतुषी। देहीं
असोनि विदेहस्थिती^३। श्रीरामाची अनन्य
भक्ती। जाला मारुति जगद्वंद्य॥४४॥
वालिसुग्रीवकलहांत। शापें हनुमंतीं शक्ति गुप्त।
यालागीं वालीचा न करी घात। जाण निश्चित
श्रीरामा॥४५॥ सुग्रीव हनुमंताचा आप्त। परी
शापें शक्ति होती गुप्त। यालागीं वालीचा न करी
पैं घात। जाण निश्चित श्रीरामा॥४६॥

श्रीरामांचा आनंद व अगस्तींचे गमनः- ऐसी
हनुमंताची ख्याती। ऐकोनि सुखावला श्री -
रघुपती। श्रीरामासी पुसोनि अगस्ती। आश्रमाप्रति
स्वयें गेला॥४७॥ एका जनार्दना शरण।
हनुमंतजन्मनिरूपण। ऐकोनि श्रीरघुनंदन।
सुखसंपन्न स्वयें जाला॥४८॥ सुखावोनि
श्रीरघुपती। प्रीतीनें आलिंगिला मारुती। हा मज
साह्य सीता शुद्ध्यर्थी। रणकंदन करावया
॥१४९॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
किष्किंधाकांडे एकाकारटीकायां हनुमज्जन्मकथनं
नाम दशमोऽध्यायः॥१०॥ श्लोक॥ २०॥
ओव्या॥१४९॥

अध्याय अकरावा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

सीतेच्या शोधासाठी वानरांना पाठवले

सुग्रीवाची श्रीरामांना विनंतीः- दाविला
कपिसेनासंभार। अति दादुगा हनुमंत वीर। तेणें
सुखावला श्रीरामचंद्र। केला नमस्कार सुग्रीवें
॥१॥ वानरसेना कडकडाटीं। वेगीं रिघों लागे
वैकुंठीं। अथवा कैलासगिरितीं। मेरुपृष्ठीं घालूं
घाला॥२॥ रिघोनि पाताळाच्या पोटीं। मारूं
दानवांच्या कोटी। अथवा दैत्यांचि थाटी।
उठाउठीं निर्दळूं॥३॥ गण गंधर्व सुरवर। यक्ष
राक्षस नर किन्नर। माझे निर्दळिती वानर।
चराचर उलथिती॥४॥ लोकालोकांहीपरती।
कव^५ घालोनि अवचितीं। वानर कृतकार्य
साधिती। आज्ञा रघुपति शीघ्र द्यावी॥५॥

इति ब्रुवंतं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः।

बाहुभ्यां संपरिष्वज्य प्रीतो वचनमब्रवीत्॥१॥

ज्ञायतां सौम्य वैदेही निलये रावणस्य च॥२॥

सीतेचा शोध करण्याची त्याला आज्ञाः-
ऐकोनि सुग्रीववचन। श्रीराम जाला सुप्रसन्न।
आजानुबाहु पसरोन। दिधलें आलिंगन सुग्रीवा
॥६॥ श्रीराम म्हणे कपिनाथा। सीताशुद्धि
करावी आतां। कोण स्थानीं रावण वसता। तेंही
तत्त्वतां शोधावे॥७॥ ऐसें बोलतां श्रीरघुनाथा।
सुग्रीवें चरणीं ठेविला माथा। हर्षें वानरां होय
सांगता। शोधावी सीता सत्त्वर॥८॥ विनतनामा
महावीर। सर्वें सेना शतसहस्र। पूर्वे धाडिला
सत्त्वर। सीता सुंदर शोधावया॥९॥

रावणाचे वसतिस्थानी व संभाव्य ठिकाणी
शोधासाठी सुग्रीव वानरांना पाठवितोः- रावणाचें
वसतिस्थान^४। सीता शोधावी सावधान। नगर वन
उपवन। गिरि गहन शोधावें॥१०॥

१ ज्ञानसूर्य, २ अनुभवज्ञान, साक्षात्कार, ३ देहातीत स्थिति, ४ वेढा, ५ राहण्याची जागा.

पश्चिमेस सुषेण, पूर्वस विनत, उत्तरेस शतबळी व इतर चार उपदिशांना वानर पाठविले :- तारेचा पिता सुषेण। त्याचे सुग्रीवें वंदूनि चरण। सीताशुद्धीसी जावें आपण। शोधावी संपूर्ण पश्चिमदिशा॥११॥ पिता तैसा श्रशुर जाण। माझी कळवळ तुज पूर्ण। सीता पहावी सावधान। जन विजन शोधूनी॥१२॥ सर्वे शोधावे राष्ट्रोराष्ट्र। पुरें पाटणें नगरें समग्र। ग्राम गुहा गिरिकंदर। शिखरें शिखर शोधावे ॥१३॥ वानरांमाजी अति प्रवर^१। शतबळीनाम महावीर। सेना शतकोटिसंभार। शोधूं उत्तरे धाडिला॥१४॥ कोठें वसताहे रावण। हें मुख्य शोधावे आपण। करावे सीतागवेषण^२। रघुनंदन सुखार्थ॥१५॥ खटे^३ पुरें खर्वट^४ नगरें। पर्वतसानु^५ स्त्रोत^६ शिखरें। गिरि गुहा विवरें कंदरें। मेरुपाठारें शोधावीं॥१६॥ आग्नेय वायव्य ईशान्य। नैर्ऋत्यदिशेचा नैर्ऋत्य कोण। शोधूं धडिले कोण कोण। सावधान अवधारा ॥१७॥ पद्म आणि पद्माक्ष। कुमुद आणि कुमुदाक्ष। हे चार वीर अति दक्ष। सुग्रीव प्रत्यक्ष सन्मानी॥१८॥ कोटि कोटि सेना देवोनी। चौघे धाडिले चौकोणीं। रावणा मारावया शोधोनी। श्रीरामपत्नी आणावया॥१९॥ रावण नागवेल^७ तत्त्वतां। शुद्धि आणावी शीघ्रता। मग मी करीन त्याचिये घाता। श्रीरामकांता आणीन॥२०॥ चवघे बोलती आंगवण^८। रावण मशक बापुडें कोण। हृष्टीं पडलिया जाण। घायें निर्दळण करीन॥२१॥ खांदी घेवोनियां सीता। नाचत येऊं तत्त्वतां। सत्य जाण गा कपिनाथा। सुखी श्रीरघुनाथा करूं आम्ही॥२२॥ तार आणि दुसरा तरळ। वानरांमाजी वीर प्रबळ। शोधूं धाडिला पाताळ। कोटिदळ देऊनियां॥२३॥

स्वप्नपाताळ :- अतळ वितळ सुतळ। रसातळ महातळ। तळातळ आणि पाताळ। सप्त पाताळें शोधावीं॥२४॥ पाताळ शोधावयाची गती। मी सांगेन जैशा रीतीं। तुम्ही शोधावे त्याच स्थितीं। सावधानवृत्तीं अवधारा ॥२५॥ पाताळलोका-माजी जाण। कोठें नांदताहे कोण। सुग्रीव सांगताहे आपण। सीता सावधान शोधावी ॥२६॥ अतळीं वसे मयपुत्र बळ। नामें बळ प्रतापें बळ। त्याचा मंत्री हलकल्लोळ। दुर्धर दैत्य मळ त्याचा॥२७॥ तेथें शोधावया रावण। आडवे आलिया दैत्यगण। रावणासहित त्यांते मर्दोन। सीता आपण आणावी॥२८॥ वितळीं वसे हाटकेश्वर। उमाकांत कर्पूरगौर। जेथील हाटकनदीचा पूर। सुवर्णसंभार प्रवाहे॥२९॥ रावण शिवाचा शिवगण। तेथें सांपडलिया जाण। त्याचा घेवोनियां प्राण। सीता आपण आणावी ॥३०॥ सुतळीं महावैष्णव बळी। ज्याचा द्वारपाळ वनमाळी^९। प्रल्हाद वसे त्याचे जवळीं। वैष्णवकुळीं नांदत॥३१॥ तेथें सती आणि रावण। स्वयें शोधावीं सावधान। सांपडतां घेवोनि प्राण। सीता आपण आणावी॥३२॥ त्रिपुर भेदोनि शंकर। रसातळीं मयासुर। शिवें स्थापिला महावीर। सहपरिवार वसताहे॥३३॥ तो सोयरा रावणासीं। तेथें तो असेल सीतेसीं। जीवें मारोनियां त्यासी। जानकीसी आणावे॥३४॥ महातळीं कद्रुसुत। जे विषधर^{१०} क्रोधयुक्त। सर्प वसताती समस्त। रावण तेथ शोधावा॥३५॥ जरी आतुडला^{११} हृष्टीं। तरी मारुनि त्या उठाउठीं। सीता आणावी गोरटी। सुखसंतुष्टी श्रीरामा॥३६॥ तळातळीं तंव दानव। फणी मुख्य रायाचें नांव। निवातकवच वीर सर्व। वैरी स्वयमेव इंद्राचे ॥३७॥ दनुजन्मे दावनमांदी। टवटाळक

१ श्रेष्ठ, २ सीतेचा शोध, ३ खेडी, ४ लहान गाव, ५ पर्वतशिखरे, ६ प्रवाह, ७ न सापडेल, ८ आपले सामर्थ्य, ९ वामन, १० विष धारण करणारे (सर्प), ११ सापडला.

नामविधीं। संख्य नव्हे शंखशब्दीं। ते मुख्य द्वंद्व^१ इंद्राचे॥३८॥ तेथें आतुडलिया रावण। तो निर्दाळावा आपण। आडवे दानव आलिया जाण। त्यांचेही कंदन^२ करावे॥३९॥ दानवांची अखंख्य सृष्टी। तुम्हीं वानर कोट्यनुकोटी। रामकार्य लक्षोनि दृष्टीं। उठाउठीं मारावे॥४०॥ दानवांचे अति मर्दन। रणीं करोनि रणकंदन। जीवें मारोनि रावण। सीता आपण आणावी॥४१॥ सातवे पाताळीं महानाग^३। शतसहस्रफणाभोग^४। वासुकिप्रमुख अनेग। पद्मिनीभोग भोगिती॥४२॥ स्वर्गीं उर्वशी रंभा सुंदरी। कां पाताळीं पद्मिनी नारी। त्यांचिया सौंदर्याची थोरी। चराचरीं वाखाणे॥४३॥ तेथें अति सावधानता। स्वयें शोध करोनि लंकानाथा। सांपडलिया करोनि घाता। सवेग सीता आणावी॥४४॥

त्याचे खाली शेषशायी:- त्या तळीं त्रिशतयोजनांवरी। शेष वसे सहस्रशिरी। ज्याच्या शरीरभोगावरी। निद्रा करी श्रीरंग॥४५॥ तेथें जानकी दशशिर^५। सावध शोधावीं सत्वर। सांपडलिया करोनि मार। सीता सुंदर आणावी॥४६॥ शुद्धि करावी तेथवरी। तेथोनि परतावे वानरीं। वाट काढितां पुढारीं। तुम्ही अघोरीं पडाल॥४७॥

त्यापुढे अंधतामिस्त्र नरक:- त्याहूनि तळीं आत्यंतिक। अंधतामिस्त्र महानरक। त्याहूनि तळीं कूर्म देख। आवरणोदक त्या तळीं॥४८॥ नरका जाती पापी नर। तुम्ही सांडोनि ते मोहर^६। रामनामाचा करोनि गजर। भजा सत्वर श्रीरामा॥४९॥ स्वर्गभोग नावडे ज्यांसी। पुण्य करिती भोगेच्छेसीं। ते जीव होती पाताळवासी। निजपुण्यासी भोगावया॥५०॥ पुण्य नाहीं तिळभरी। जे केवळ पापाचारी। ते नर पचती^७

नरकांतरी। पापेंकरी^८ महापापी॥५१॥ वीरां सुग्रीव सांगे गजोनि। तुम्हांसी नागवे जें रावण। शीघ्र शुद्धि आणावी आपण। त्यांचे निर्दळण मी करीन॥५२॥

वानरमंडळींचे आवेशपूर्ण आश्वासन:- वानर बोलती कैवाडे^९। रावण दहा तोंडाचें किडें। सहसीता बांधोनि रोकडें। रामापुढें आणूं जी॥५३॥ पाताळ शोधावयाची गती। सुग्रीवें केली अति निगुतीं। तार वानर स्वर्गाप्रती। धाडी ते स्थिती अवधारा॥५४॥

स्वर्गलोक:- तार वानर तेजोराशी। सेना शतकोटि तयासरसी। सुग्रीवें धाडिला स्वर्गासी। जानकीसी शोधावया॥५५॥ सुग्रीव बोले ताराप्रती। मी सांगेन स्वर्गगती। सीता शोधावी ऐशा रीतीं। सावधानवृत्तीं निजबळे॥५६॥ पृथ्वीहूनिया वरतीं। सूर्यमंडळाखालतीं। यक्ष रक्ष गंधर्व वसती। तेथें सीता सती शोधावी॥५७॥ स्वर्ग लोक आहेती बहुत। मी सांगेन संकळित^{१०}। सीता शोधावी तेथ तेथ। सावचित्त निजवृत्तीं॥५८॥

सूर्यलोक, तारालोक, बुधलोक:- सूर्यलोक लक्षांतरीं। लक्षयोजनें सोम^{११} त्यावरी। तारालोक त्याहीवरी। लक्षांतरी वसताहे॥५९॥ तारालोकाहूनि वरी। बुधलोक लक्षांतरीं। बुधलोकाच्याही वरी। दों लक्षांतरीं भृगुलोक॥६०॥

भृगुलोक:- दैत्यगुरु भृगुपती। रावणा शुक्रा अति प्रीती। तेथें पहावा निश्चितीं। सीतासतीसमवेत॥६१॥ तेथें देखिल्या सीता सुंदरी। बळें आणितां निजगजरीं। शुक्र बुद्धीं^{१२} आडवा आला जरी। अवधारीं तेहीविषयीं॥६२॥ मारूं नये गा ब्राह्मणा। श्रीवामनें केलासे तो काणा। फोडोनियां दुसरिया नयना। रामांगना

१ शत्रू, २ नाश, ३ शंभर हजार फणांचे मोठे सर्प, ४ रावण, ५ मार्ग, ६ शिजतात, ७ पापामुळे, ८ आवेशाने, ९ थोडक्यात, १० चंद्र, ११ मुद्दाम होऊन.

आणावी॥६३॥ तेथें नसलिया सीता सती। तरी निघावें शीघ्रगतीं। शुक्रलोकाहीवरती। दोन लक्ष भौमलोक॥६४॥

भौमलोक, देवगुरु शनि, सप्तऋषिः- भौमलोकाच्याही वरी। दोनी लक्ष योजनांतरां। देवगुरु वस्ती करी। जो सुरवरीं निजपूज्य॥६५॥ त्याहूनि दोनीं लक्ष योजनीं। सूर्यसुत वसे शनी। लक्षयोजन त्याहूनी। वसती मुनी सप्तऋषी॥६६॥ तेथें आहे अरुंधती। तीसी पुसावी सीता सती। ते सांगेल यथानिगुतीं। श्रीरामाप्रती सत्यत्वे॥६७॥ तेथोनि दशलक्षयोजनगतीं। वसताहे अमरावती। इंद्र नांदे तो सुरपती। स्वर्गसंपत्तीसमवेत॥६८॥ तेथें गिवसावें सीतारत्न। चैत्ररथनंदनवन। कल्पतरूंचें उद्यान^१। स्वयें शोधून पहावें॥६९॥

अलकानगरीः- तेथोनि त्रैलोक्य सकळ। सरलें स्वर्ग मृत्यु पाताळ। त्याहीवरी आहे स्थळ। जनकबाळा^२ शोधावया॥७०॥ कैलासगिरीचे पाठारीं। कुबेराची अलका नगरी। सुवर्णकमळें सुगंधकारी। सजीव सरोवरीं विकासती॥७१॥ ज्या कमळांचा सुगंधू। घेतां ब्रह्मा होय स्तब्धू। तेथें शोधावी श्रीरामवधू। कुबेर ज्येष्ठ बंधू रावणाचा॥७२॥ तिहीं लोकांहूनि वरतीं। रावणा जावया कैची शक्ती। जवळी आहे सीता सती। तिचेनि गति राक्षसा॥७३॥ सीतेचे हरणसंगतीं। राक्षस पावतील उर्ध्वगती^३। हें बोलिलें बहुतां ग्रंथीं। सत्य जाणती सात्त्विक॥७४॥

ध्रुवलोक, महर्लोकः- तिन्हीं लोकांहूनि बाहेरी। भक्तकृपाळू श्रीहरी। अलक्षलक्ष लक्षांतरां। कृपेनें करी ध्रुवलोक॥७५॥ त्रिलोकीं होतां प्रलयकाळ। ध्रुवासी कदा नव्हे चळ। तो सर्वदा अचळ। यालागीं अढळ ध्रुवपद॥७६॥

ध्रुव वीर शूर भगवद्भक्त। देखोनि सीता आक्रंदत। पाडोनि रावणाचे दांत। सीता निश्चित सोडवील॥७७॥ ध्रुव अढळपदीं सीता। प्रतिपाळील जैसी माता। त्यासीं पुसावें तत्त्वतां। श्रीरघुनाथसुखार्थ॥७८॥

तपोलोकः- तेथें न लभे जनकबाळ। आणिक स्थळ अति प्रबळ। तें मी सांगेन सकळ। सुनिश्चळ अवधारीं॥७९॥ तेथें जावया एकचि गती। विकल्प सांडोनियां चित्तीं। तें त्या स्थानाची प्राप्ती। जाण निश्चितीं महावीरा॥८०॥ पृथ्वीपासोनि कोटि योजनें। महर्लोक वसे जाण। तेथें वसती कल्पायु जन। ते वसतिस्थान तयाचें॥८१॥ तेथें शोधावी गा सीता। त्याहूनि कोटियोजनांवरता। जनलोक आहे वसता। तेथील अवस्था अवधारीं॥८२॥ तेथें ऊर्ध्वरिते योगी देख। तेथें वसती सनकादिक। सीता पुसावी आवश्यक। ते निष्टक^४ सांगतील॥८३॥ तेथोनि दोन कोटि योजनें अधिक। वसताहे तपोलोक। वैराजदेवां निवासक। तपस्वी देख अति शांत॥८४॥ तपें तापस कर्कश होत। क्रोधयुक्त नित्य संतप्त। अल्पासाठीं शाप देत। तेणें भस्म होत तपश्चर्या॥८५॥ ऐसे तापस ते नव्हेत। वैराजदेव अति शांत। तप करिती उपकारार्थ। दीन समस्त तारावया॥८६॥ भावें करितां भगवद्भक्ती। ज्या कर्मे जे जे राहती। तें तें संपूर्ण ते करिती। उद्धरार्थी दीनांच्या॥८७॥ त्यांसी करोनियां नमन। सीता पुसावी आपण। पुढें आहे ब्रह्मभुवन। सीताशोधन करावें॥८८॥

सत्यलोकः- तपोलोकाहूनि देख। चारी कोटि उंच अधिक। वसताहे सत्यलोक। चतुर्मुख निजस्वामी॥८९॥ सृष्टि स्रजी^५ स्वयें ब्रह्मा। त्याचे लोकाचा निजमहिमा। सावधान ऐकें

१ बाग, २ सीता, ३ वर जावयाचे सामर्थ्य, ४ बरोबर रीतीने, ५ निर्माण करतो.

प्लंवगमा^१। नाहीं उपमा त्या स्थाना॥१०॥ तेथें मूर्तिमंत वेद। मूर्तिमंत धर्म प्रसिद्ध। मूर्तिमंत ब्रह्मचर्य शुद्ध। तप विशद मूर्तिमंत॥११॥ गायत्री वेदबीज अति गुप्त। मूर्तिमंत असे तेथ। वाचा मूर्तिमंत वर्तत। दया मूर्तिमंत उल्लासे॥१२॥ तिन्ही याग^२ मूर्तिमंत। तिन्ही एकत्वे नांदत। सत्य सत्यलोकीं मूर्तिमंत। असत्य तेथ असेना॥१३॥

तेथे रहाणारे लोक:- ते लोकीं वसती कोण लोक। जे गायत्रीमंत्रजापक। जे ब्राह्मण तीर्थोपासक। यागोपासक निष्कामें॥१४॥ ब्राह्मणकार्यीं जे निमाले^३। गोरक्षणार्थ^४ जीव गेले। परोपकारार्थ प्राण वेंचले। ते पावले सत्यलोक ॥१५॥ जिहीं निष्काम द्विज पूजिले। जिहीं निष्काम द्विज भोजिले^५। जिहीं निरपेक्ष यजन केलें। ते पावले सत्यलोक॥१६॥ जे कृपाळु दीनार्थ देख। जे दयाळु बंधमोचक। जे सत्यवादी नित्य सात्त्विक। ते सत्यलोकनिवासी ॥१७॥ जे परापवादी^६ मूक। जे परांगनीं^७ नपुंसक। जे परद्रव्या पराङ्मुख। ते सत्यलोकनिवासी॥१८॥ ऐसी सत्यलोकींची स्थिती। तेथील ब्रह्मा अधिपती। ब्रह्मसृष्टि याही वरती। नाहीं निश्चितीं महावीरा॥१९॥ रावण पौलस्तीचा सुतु। तो होय ब्रह्मयाचा नातु। असेल सत्यलोकाआंतु। सीतासमवेत राहिला॥१००॥

इंदिरावर सरोवर:- पहावा इंदिरावरसरोवरीं। कां सामसोमवनवृक्षांतरीं। ऐक त्या ठायाची थोरी। चराचरीं अनुपम्य॥१॥ इंदिरावरसरोवरीं करितां स्नान। सर्व रसांची गोडी जाण। सर्वांगीं पाविजे आपण। अमृतपान तें फिकें॥२॥ तेथें घडलिया सभाग्य स्नान। अगाध गोडी पावे पूर्ण। सीतासमवेत रावण। तेथें आपण गिंवसावा॥३॥ सामसोमवृक्षच्छायेसीं। बैसल्या विश्रांति होय

कैसी। सुषुप्तिमुख तेथींची दासी। स्वर्गसुख त्यासी कुरवंडी^८॥४॥ ते छायेच्या सुखासाठीं। पुण्य वेंचिती कोट्यनुकोटी। तरी त्या छायेची नव्हेचि भेटी। अगम्य गोष्टी पावावया॥५॥ पुण्य करोनि कडोविकडीं। सत्यलोका येती बापुडीं। त्यांसी न लाभे ही गोडी। ते पुण्यजोडी दुर्लभ॥६॥ जांवयासवें आलें घोडें। दाणा देती करबाडें^९। परी त्या पक्वान्न न जोडे। तेणें पाडें साधका॥७॥ शोधित सत्त्वाची परवडी। गाळींव पुण्याच्या कोडी। तें पाविजे तेथींची थडी। अगाध गोडी त्या ठायीं॥८॥

नामस्मरणमहिमा:- त्या ठायींचें समाधान। समाधिसुखासमान। न करितां भगवद्भजन। पुनरागमन तेथें नाहीं॥९॥ यालागीं करितां भगवद्भक्ती। चारी मुक्ती दासी होती। श्रीरामनामाहीपरती। साधनशक्ती असेना ॥११०॥ पहा पां कैसे अभागी जन। सांडोनियां श्रीरामस्मरण। करितां आन आन साधन। जन्ममरण सोडीना॥११॥ नामापासीं साधनशक्ती। नामस्मरणा मुख्य भक्ती। भक्तीपासीं चारी मुक्ती। वेदशास्त्रार्थी निश्चित ॥१२॥ श्रीरामस्मरणें मुख्य भक्ती। साधु संत स्वयें जाणती। तेंचि अनुवादावें^{१०} किती। कथासंगती अवधारा॥१३॥ सामसोमवृक्षमेळीं। समवेत जनकबाळी। रावण गिंवसावा महाबळी। छायेतळीं उपविष्ट^{११}॥१४॥

शिवलोक, कैलास:- तेथेंही नसल्या रावणासी। तरी पहावें कैलासीं। शिवभक्ती आहे त्यासीं। शिवलोकासीं शोधावा॥१५॥ जावया शिवलोकाप्रती। म्हणाल आम्हां नाहीं शक्ती। रामनामाच्या आवर्ती^{१२}। सुलभ प्राप्ती शिवलोका॥१६॥ शिव श्रीरामभक्त संपूर्ण।

१ वानरा, २ यज्ञ, ३ मेल, ४ गाईच्या संरक्षणासाठी, ५ जेऊ घातले, ६ लोकांची निंदा करण्याविषयी, ७ परस्त्रीच्या ठिकाणी, ८ ओवाळणी करी, ९ कडबा, १० सांगावे, ११ बसलेला, १२ सतत, क्रमाने.

एकोनि श्रीरामस्मरण। स्वयें सामोरा येईल आपण। अति सन्मान नामास ॥१७॥ शिव सन्मानी रामासी। नाम स्मरावें अहर्निशीं। सुलभ प्राप्ति नामापासीं। शिवलोकासीं जावया ॥१८॥

वैकुण्ठ- कैलास, शेषशायी प्रलयात:- वैकुण्ठ कैलासवृत्तांत। वेदशास्त्रां अगम्य मात। ते मी सांगेन साद्यंत। सीताशुद्ध्यर्थ साधावया ॥१९॥ सप्तावरणाहूनि बाहेरी। मायावरणाभीतरीं। वैकुण्ठकैलासाची थोरी। स्वलीला करी श्रीभगवंत ॥१२०॥ प्रळय होती ब्रह्मसृष्टीसीं। वैकुण्ठकैलासशेषशायीसीं। प्रळयो नाही या तिहींसी। बोलिला ऋषि याज्ञवल्क्य ॥२१॥

पाच प्रकारचे प्रलय:- तरी ते तिन्ही प्रळयातीत। म्हणों नये गा निश्चित। अत्यंत प्रळयीं प्रळय होत। प्रळय प्राप्त तें त्यांसी ॥२२॥ ऐसे प्रळय आहेत किती। पुसावें ऐसें वाटे चितीं। तरी ते सांगे संकळितीं। सावधवृत्तीं अवधारा ॥२३॥ पहिला जाण नित्यप्रळय। दुसरा तो मरणप्रळय। तिसरा दैनंदिनप्रळय। ब्रह्मप्रळय तो चवथा ॥२४॥ पांचवा प्रळय आत्यंतिक। त्यासी नेणती कोणी लोक। त्याही पांचांचा विवेक। एका निष्टक सांगेन ॥२५॥

त्यांचे प्रकार:- नित्यप्रळय तो सुषुप्ती^१। मरणप्रळय होतां मरती। ब्रह्मयाच्या दिनांतीं। महाप्रळयो दैनंदिन ॥२६॥ विरोनियां सप्तावरण। ब्रह्मांड विरे गा संपूर्ण। सृष्टिकर्ता^२ मरे आपण। ब्रह्मप्रळय जाण हा चवथा ॥२७॥

आत्यंतिक प्रलय:- आत्यंतिक प्रळयाची गोष्टी। लोक न देखती दृष्टीं। तो तंव ब्रह्मज्ञानाच्या पोटीं। गुरुवाक्यें उठी लखलखित ॥२८॥ बाप गुरुवाक्याची दृष्टी। सान थोर समूळ निवटी^३। कैचा देव कैची सृष्टी। नळी निमटी

जीवशिवां ॥२९॥ ज्ञेय ज्ञान ध्येय ध्यान। दृश्य द्रष्टा आणि दर्शन। त्रिगुणत्रिपुटीनिर्दळण। ब्रह्म परिपूर्ण पूर्णत्वे ॥३०॥ जेथें जीवशिवत्व नाहीं। कैचें वैकुण्ठ कैलास शेषशायी। मीतूपण मुळींच नाहीं। ब्रह्म पाहीं परिपूर्ण ॥३१॥ विरे वैकुण्ठेसी नारायण। विरे शेषेसीं शेषशयन^४। कैलासेसीं त्रिनयन^५। जाय विरोन परब्रह्मीं ॥३२॥ गुरुवाक्याचेनि बोलें। अत्यंतप्रळयाचें रूप केलें। ब्रह्मचि एक एकलें। असे कोंदलें परिपूर्ण ॥३३॥

राम- सुग्रीव यांची एकात्मता:- ऐकतां सुग्रीवाची गोष्टी। श्रीराम सुखावला पोटीं। हर्षें दोघां पडली मिठी। सुखसंतुष्टी स्वानंदें ॥३४॥ सुग्रीवा नाठवे वानरपण। श्रीरामा नाठवे रामपण। ऐक्य देखतां संपूर्ण। सुखीं लक्ष्मण विराला ॥३५॥ एक पडतांचि मिठी। तिघांची विराली त्रिपुटी^६। हर्षें कोंदलीसे सृष्टी। सुखसंतुष्टी श्रीराम ॥३६॥ अत्यंतप्रळयींचें परिपूर्ण। स्वयें श्रीरामचि जाण। संमुख देखतांही सगुण। ब्रह्म परिपूर्ण श्रीराम ॥३७॥ सीताशुद्धीची व्युत्पत्ती^७। शुद्धब्रह्म श्रीरघुपती। वानरां जाली पूर्ण ब्रह्मप्राप्ती। सुख सर्वार्थी श्रीराम ॥३८॥ श्रीरामाच्या निजसंगतीं। वानरां पूर्ण ब्रह्मप्राप्ती। बाप सत्संगाची ख्याती। निंद्य ते होती अति वंद्य ॥३९॥ एका जनार्दना शरण। श्रीराम कारणा कारण। रामें रम्य रामायण। नामस्मरण तारक ॥ १४० ॥ नामें अहल्याउद्धरण। नामें गणिका^८ अति पावन। नामें भुक्ति मुक्ति पूर्ण। श्रीरामस्मरण परब्रह्म ॥४१॥ श्रीराम सगुण दिसे पाहीं। परी तो देहींच विदेही। दीनोद्धारालागीं पाहीं। वना निजपार्यीं स्वयें आला ॥४२॥ जो देवां दुर्लभ नमस्कारा। जो न कळे वेदशास्त्रां। तो सखा जाला वानरां। रामें वनचरां उद्धरिलें ॥४३॥ एका जनार्दना शरण। श्रीराम दीनोद्धारण। नामें तरती

१ गाढ निद्रा, २ हिरण्यगर्भ, ब्रह्मदेव, ३ नाश करी, ४ श्रीविष्णु, ५ शंकर, ६ ज्ञेय, ज्ञाता, ज्ञान ही तीन, ७ ज्ञान, ८ मोठी, ९ पिंगला.

दीन जन। नामें छेदन भवबंधा॥४४॥
 श्रीरामनामापरतें। आन साधन नाहीं सरतें। एका
 शरण श्रोतियांतें। श्रीरामकथेतें अवधारा॥४५॥
 स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे किष्किंधाकांडे
 एकाकारटीकायां सीताशुद्ध्यर्थवानरप्रेरणं नाम
 एकादशोऽध्यायः॥११॥ श्लोक॥२॥
 ओव्या॥१४५॥

अध्याय बारावा

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

सीताशोधासाठी वानरांचे प्रयाण

तिन्ही दिशांकडे वानरांना पाठविल्यावर दक्षिण
 दिशेकडे महापराक्रमी निवडक वीरांना
 पाठविले:- नाना स्थानें स्वर्गवासीं। तेथें
 शोधावया सीतेसी। सुग्रीवें सांगोनि तारापासीं।
 वेगीं तो स्वर्गासी धाडिला॥१॥ पूर्व पश्चिम
 उत्तर। स्वर्ग पाताळा धाडिले वीर। दक्षिणदिशेचा
 विचार। सांगों कपीश्वर विसरला॥२॥ ऐसें न
 म्हणावें श्रोतीं। दक्षिणदिशेची गती। आहे
 सीतेची निजप्राप्ती। गोड ग्रासार्थी राखिली॥३॥
 गोड ग्रास तो रामायणांत। तो हा सीताशुद्धीचा
 ग्रंथ। ख्याति करील हनुमंत। लंकेआंत तें
 ऐका॥४॥ दक्षिणदिशेचा विचार। सीताप्राप्तीचें
 मुख्य घर। तेथें धाडिले महाशूर। वीर
 दिनकरप्रतापी॥५॥

पितामहसुतं चैव जांबवंतं महाबलम्।
 नीलमग्निसुतं चैव हनुमंतं च वानरम्॥१॥
 गजं गवाक्षं गवयं सुषेणं वृषभं तथा।
 मदं च द्विविदं चैव सुषेणं गंधमादनम्॥२॥
 अंगदप्रमुखान्वीरान्वीरः कपिगणेश्वरः।
 विधाय हरिवीराणामादिशदक्षिणां दिशम्॥३॥

जांबवंत, नल, नील वगैरे वीर व अंगद यांची
 नियुक्ति झाल्यामुळे त्यांना आनंद झाला:-
 ब्रह्मयाचा निजसुत। जो रिसांचा^१ निजनाथ।
 महाबळी जांबवंत। दक्षिणशुद्ध्यर्थ नेमिला॥६॥
 नीळ सेनानी^२ अग्निपुत्र। नळ विश्वकर्माचा
 कुमर। गज गवाक्ष शरभ वीर। वानरभार
 दक्षिणे॥७॥ मैद आणि द्विवद। दोघे वीर अति
 प्रसिद्ध। त्यांमाजी युवराज अंगद। सैन्य सन्नद्ध^३
 त्या अधीन॥८॥ अंगद राजा महावीर। सर्वे
 सेनानी श्रेष्ठ वानर। दक्षिण शोधावया सत्वर।
 केला भुभुःकार वानरीं॥९॥ पूर्व पश्चिम उत्तर।
 निघती जे जे वानरवीर। तिहीं केला भुभुःकार।
 नादें अंबर दुमदुमिलें॥१०॥ नाद कोंदला उद्धट।
 ध्यानीं गजबजिला नीलकंठ। होऊं पाहे
 ब्रह्मांडस्फोट^४। भय दुर्घट कळिकाळा॥११॥

परंतु त्यात मारुतीचा समावेश न झाल्याने तो
 कधी झाला:- जातां देखोनि वानर। हनुमंतासी
 चिंता थोर। मज नाठवीच सुग्रीव वीर। श्रीरामचंद्र
 विसरला॥१२॥ सीताशुद्धीचा कार्यार्थ। जें मज
 आजी नव्हेचि प्राप्त। तें माझें व्यर्थ जीवित। धिक्
 पुरुषार्थ पै माझा॥१३॥ जातां वानरांचे पाळे^५।
 हनुमान पिटी निजकपाळें। अहट्टें घेतलें ये वेळे।
 दुःखें लोळे गडबडां॥१४॥ वानर जातां पै देखोन।
 हनुमंतासी आलें रुदन। तें जाणोनि श्रीरघुनंदन।
 होय हांसोन बोलता॥१५॥ हनुमंताची तीव्र
 व्यथा। कळों सरली श्रीरघुनाथा। तो श्रीराम
 अंतर्दामीं जाणता। होय सांगता सुग्रीवा॥१६॥

हे पाहून मारुतीस पाठविण्याचे श्रीराम
 सुचवितात:- सीताशुद्धीचा कार्यार्थ। मुख्य साधक
 हनुमंत। त्याचे अंगीं अति पुरुषार्थ। त्यासी हा अर्थ
 सांगावा॥१७॥ ऐसें बोलतां श्रीरघुनाथा। सुग्रीवें
 चरणीं ठेविला माथा। मी विसरलों हनुमंता। धन्य

जाणता श्रीराम॥१८॥ ऐसें सांगतां श्रीरघुनाथा।
उल्लास सुग्रीवाच्या चित्ता। पाचारोनियां हनुमंता।
होय सांगता उल्लासें॥१९॥

विशेषेण तु सुग्रीवो हनुमन्तमुवाच ह।

स हि तस्मिन्हरिश्रेष्ठे संभावयति विक्रमम्॥४॥

न भूमौ नान्तरिक्षे वा नाम्बरे नामरालये।

नाप्सु वा गतिसंगं ते पश्यामि हरिपुंगव॥५॥

सुग्रीव हनुमंतास पाचारण करितो:- सुग्रीव
म्हणे हनुमंता। सीताशुद्धीच्या कार्यार्था। तुवां
निघावें शीघ्रता। श्रीरघुनाथा सुखार्थ॥२०॥ तुवां
जावोनि तत्त्वतां। सीताशुद्धि आणावी आतां।
तुझिया ज्ञानबळा समता। नाहीं सर्वथा तिहीं
लोकीं॥२१॥ देव दानव मानव दैत्यां। तुझिया
बळा नाहीं समता। जळस्थळखेचर^१ भूतां। तुजसीं
समता^२ असेना॥२२॥ यालागीं सवेग आपण।
शीघ्र करावें गमन। करितां हनुमंतें उड्डान। धरी
धांवोनि सुग्रीव॥२३॥ तूं एकला शीघ्र जासी।
सीता शुद्धि घेवोनि येसी। हें मानलें आम्हांसी।
निश्चयेंसी हनुमंता॥२४॥ अंगीकारोनि
युवरायासी। यश द्यावे अंगदासी। त्यासी न्यावें
सीताशुद्धीसी। हें मी तुजपासीं मागतों॥२५॥
एकोनि सुग्रीवाचें वचन। हनुमंते केलें नमन। तूं
राजा मी तुझ्या अधीन। आज्ञा प्रमाण मज पूज्य
॥२६॥ सुग्रीवें आणोनि अंगदासी। स्वयें दिधला
हनुमंतापासीं। वंदोनियां युवराजासी। निघे
शुद्धीसी हनुमंत॥२७॥ वानर धाडिले शुद्धीसी।
निघाले नेमिल्या दिशेसी। चहूं दिशांच्या
गतिमानांसी। सुग्रीव त्यांपासीं सांगत॥२८॥

पूर्वा तु दिशमास्थाय विनतः प्लवगर्षभः।

प्रतस्थे हरिशार्दूलो वानरैर्बहुभिवृतः॥६॥

पूर्वदिशेला पाठविलेल्या वानरांना सुग्रीव
कल्पना देतो:- वीरशार्दूल वानरपती। पूर्वे
शोधावयाच्या अर्थी। साक्षेपे सांगे विनीतांप्री^३।

गमनस्थिती ते ऐका॥२९॥ पूर्वे जातां महावीरीं।
शुद्धि घ्यावी नानापरी। पहावी देशदशांतरीं।
गिरिशिखरीं ते ऐका॥३०॥ मंदराचळ
अरुणाचळ। मुख्य शोधावा कुलाचळ। पूर्वे पर्वत
सकळ। शिखरें शैल शोधावे॥३१॥ अंग वंग
कारुष कलिंग। गौड विदेह पौंड्र भृंग। कामरूप
कामाक्ष देश अनेग। समूळ सांग शोधावे॥३२॥
मंदगिरीच्या एके भागीं। लोक वसती पापमार्गीं।
ऐका त्यांचिही महामांगी। विकटांगी विक्राळ
॥३३॥ कर्ण प्रावरण विकर्ण एक। बर्बर
खरमुख^४ घोडमुख। हबसी किरात नर्दनाळिक।
काळमुख महायवन॥३४॥ कोळी माळी निषाद
हूण। केशकंबळी केशावरण। लोमधारी
लोमप्रावरण। विकराळवदन विकटाक्ष॥३५॥
ऐशां पापियांमाजि जाण। असेल महापापी
रावण। तेथें शोधावें आपण। सौभाग्यरत्न सीतेसी
॥३६॥ जळवासी जळमाणसें। आरक्तवर्ण अति
कर्कशें। रूमशाम फिरंगवेशें। सागरप्रदेश
शोधावा ॥३७॥ मधु मर्दिला मुरारीं। रक्त भरिलें
सागरीं। त्या लोहसमुद्राच्या तीरीं। रत्नगिरि पर्वत
॥३८॥ तेथें गरुडाची नित्य वस्ती। तेणें गांजोनि
लंकापती। सोडवोनि सीता सती। रामार्पणार्थी
प्रतिपाळी॥३९॥ तेथें जावोनि आपण। घ्यावें
गरुडाचें दर्शन। सीता पुसावी करोनि नमन। नाहीं
तरी गमन पुढें करावें॥४०॥ त्याची सागरा-
माझारीं। गोमंत नामें पर्वत थोरी। उंच लक्ष
योजनांतरीं। वस्ती त्यावरी मंदेहां॥४१॥ मंदेह
राक्षसांची थोरी। असंख्य उपजती सागरीं।
सूर्योदयीं सूर्यावरी। शतसहस्रीं धांवती॥४२॥ तें
द्विजसंध्योदकेकरीं^५। पडोनि निमती सागरीं।
सर्वेचि उपजती रात्रीं। लक्षांतरी असंख्य॥४३॥
धन्य द्विजांचें अर्घ्यदान। संध्योदके दुष्टदलन।
सूर्यासी करवी गमन। मार्गदान द्विजसंध्या॥४४॥

१ जलवासी, स्थलवासी व आकाशवासी प्राण्यांना, २ बरोबरी, ३ नम्र अशा वानरांस, ४ गाढवाच्या तोंडाचे, ५ ब्राह्मणांच्या संध्येच्या पाण्याने.

यालागीं सूर्याची नित्यगती। आहे ब्राह्मणांच्या हातीं। ब्राह्मणमहिमा वानूं किती। भुक्ती मुक्ती चरणतीर्थी॥४५॥ ब्राह्मणांच्या सेवावृत्तीं। तेथें तुम्हां होईल गती। सीता शोधावी सावधवृत्तीं। श्रीरामभक्तिप्रतापें॥४६॥ वालखिल्य तेचि पर्वतीं। अंगुष्ठमात्र देहाकृती। वैखानस त्यांसी म्हणती। सामर्थ्यशक्ती अनिवार॥४७॥ त्यांच्या अनुवृत्तीं आपण। साष्टांग करोनि नमन। त्यांसी सांगावें निजगमन। सीताशोधन करावें॥४८॥ पूर्वे जगन्नाथ स्थळ। उदार ब्रह्ममूर्ति मंगळ। तेथींचा महिमा अति प्रबळ। ऐका सकळ सद्भावें ॥४९॥ ब्रह्मभावो आणि चिच्छक्ती। मूर्तिमंत तिन्ही मूर्ती। कृष्ण बळभद्र सुभद्रापती। लोक वंदिती पर्यायें ॥५०॥ प्रथम शक्तीचें दर्शन। तो नर होय सभाग्य पूर्ण। प्रथम बळभद्राचे दर्शन। धर्मपरायण तो पुरुष॥५१॥ प्रथम देखिल्या भगवन्मूर्ती। त्यासी सद्य^१ भगवत्प्राप्ती। पायां लागती चारी मुक्ती। भुक्ति मुक्ति त्या आंदण्या ॥५२॥ तेथें जोवोनि आपण। करावें देवदर्शन। सीता शोधावी सावधान। नाही तरी गमन करावें ॥५३॥ कोणे एके अवसरीं। स्वभावे कोप आला हरी। तो निक्षेपिला सागरीं। अग्नि समुद्रीं लागला ॥५४॥ जळचरां परम दुःख। कढों लागलें समुद्रो-दक। कृपा उपजोनि देख। कोपानुकंप रचिलेला ॥५५॥ दाहक^२ दीप्ति^३ काढोनि बाहेरी। त्याचा रचिला कनकगिरी। उरला जो कां सागरोदरीं। त्याची थोरी वडवान्नि॥५६॥ वडवानळासी भक्ष्य देख। बारा गांवें समुद्रोदक। सभोंवतें देखोनि चोख। ठेविला निष्टंक सागरीं॥५७॥ सागरू आपल्या जळसत्ता। विझवूं न शके त्यासी सर्वथा। सागरा शोषोनि समस्ता। होय भक्षिता प्रलयकाळीं॥५८॥ तेथोनि उडतां महावीरीं। जळती वडवान्निमाझारीं। वाट न चले पुढारीं। शीघ्र वानरीं परतावें॥५९॥

पश्चिमां तु दिशं घोरां सुषेणः प्लवगैः सह।
प्रतस्थे कपिशार्दूलो दिशं वरुणपालिताम्॥७॥

पश्चिम दिशेकडे:- सुग्रीव वरपंचानन। पाचारोनियां सुषेण। पश्चिम दिशेचे शोधन। सांगे आपण तें ऐका॥६०॥ सौराष्ट्र सिद्ध सौवीर। उखामंडळ द्वारकापुर। त्रिगर्त गांधार काश्मीर। देश समग्र शोधावे॥६१॥ मही मेधावती साबरमती। रेवा मधुमती वेदवती। पंचनद प्राची सरस्वती। पृथोदकाप्रती पहावी सीता॥६२॥ कुरुक्षेत्र गीतावट। ज्वालामुखी नगरकोट। नेपाळ जयपाळ नीलकंठ। काश्मीरघाट शोधावे॥६३॥ केतकीखंड शंखनाळवन। केशरउत्पत्ति सुगंधस्थान। जांगळादेवी पीतवन। सीता शोधून पहावी॥६४॥ प्राग्ज्योतिष नाम नगर। हेममय मनोहर। महादुष्ट वसे नरकासुर। त्यासी नित्य मित्रत्व रावणासीं॥६५॥ त्याचेनि बळें रावण तेथ। असेल सीतासमवेत। तो शोधोनि धरावा जीत। बांधोनि येथ आणावा॥६६॥ सागरीं मधुकैटभस्थान। त्या नांव दशावर्त जाण। तेथें मधुमदीं मधुसूदन। तें विजयस्थान हरीचें॥६७॥ तेथेंचि पंचजन वधून^४। शंख काढिला पांचजन्य^५। ज्याचेनि नादें त्रिभुवन। कंपायमान सुरासुर॥६८॥ तेचि सुमद्रीं चक्रगिरी। वज्रनामी वज्रशरीरी। नित्य वसे तयावरी। सुरासुरीं दुर्धर्ष^६॥६९॥ त्यातें वधोनि चक्रधर। त्याच्या शरीराचें करी चक्र। आणि इंद्रालागोनि वज्र। निर्मी मयासुर लघुलाघव॥७०॥ ऐसें अति दुर्गम स्थान। रामनामें रिघोनि जाण। शुद्धि करोनियां सावधान। जीत^७ रावण धरावा॥७१॥ याहीपुढें अस्तगिरी। सूर्य मावळे सचक्री। पुढें मार्ग न चले अंधारीं। शीघ्र वानरीं परतावें॥७२॥

उत्तरां तु दिशं दिव्यां गिरिजालसमावृताम्।
वीरः शतबलिर्नाम प्रययौ स पदानुगः॥८॥

१ अनुक्रमाने, २ तत्काळ, ३ जाळणारे तेज, ४ या नावाचा दैत्य, ५ विष्णूच्या हातातील शंखाचे नाव, ६ देवांना व असुरांनाही अजिंक्य, ७ जिवंत.

उत्तर दिशेकडे:- उत्तरदिशे गिरि जांगळी। शोधूं निघाला शतबळी। सुग्रीव सांगे त्याजवळी। देश देश शोधावा॥७३॥ मद्रक मथुरा शूरसेन। कुरु कैकेय माळव मान। मत्स्य पुलिंदादि यवन। चीन महाचीन शोधावे॥७४॥ उत्तर कुरुदेशाच्या ठायीं। शीतोष्णबाधा न बाधी पाहीं। जरा रोग शीक नाहीं। नाहीं ते ठायीं तस्कर॥७५॥ त्या त्या देशांमाजी जाण। सीतासमवेत रावण। अवश्य शोधावा आपण। सावधान समस्तीं॥७६॥ मेरु मांदार सोम हेमाद्री। भृंग तुंग भ्रमरगिरी। क्रौंच कालिंजर यांवरी। सीता सुंदरी शोधावी॥७७॥ सुगंध सुरभि पीत पलाक्ष। देवदारु तरु तरक्ष। भूर्जपत्र वल्कलवृक्ष। सीता समक्ष शोधावी॥७८॥ गंगा यमुना सरस्वती। तमसा कौशिकी गोमती। प्रयागतीर्थमहाराजख्याती। तेथ सीता सती शोधावी॥७९॥ मानससरोवराचे ठायीं। जे जन्मली निजप्रवाहीं। शरयू तिचें नाम पाहीं। सीता ते ठायीं शोधावी॥८०॥ नारायणाचें निजमंदिर। बदरिकाश्रम अति पवित्र। पंचप्रयागादि केदार। सीता सुंदर शोधावी॥८१॥ कनकगिरिशिखरीं देख। कृत्तिकागर्भीं स्वामी कार्तिक। शरबिल्वीचें वीर्योदक। जन्म षण्मुख^१ पावला॥८२॥ ते पर्वतीं अति एकांत। रावण सीतासमवेत। शोधून पहावा निश्चित। तुम्ही समस्त मिळोनी॥८३॥ मानस सरोवराचा प्रांत। मेरुपाठारीं अति शोभित। सीता शोधावी तेथ तेथ। तुम्ही बळवंत वानर॥८४॥ तेथोनि पुढें हिमाचळ। वाट न चले हिमकल्लोळ^२। तेथोनि परतावें तत्काळ। हिमें प्रबळ पीडाल॥८५॥

तारांगदाभ्यां सहितः प्लवंगः पवनात्मजः।

अगस्तिसेवितामाशां प्रतस्थे हनुमान्कपिः॥९॥

दक्षिणदिशेकडे:- अगंद युवराज कुमार। नळ नीळ जांबवंत दुर्धर। दक्षिण शोधावया सत्वर।

हनुमान वीर चालिला॥८६॥ दक्षिण शोधावयाचे अर्थीं। सुग्रीव सांगे त्याप्रती। किती पर्वत देश किती। शोधित स्थिती अवधारा॥८७॥ विंध्याद्रि सिंहाद्रि मलयाद्री। मतंग श्रीशैल अंतरगिरी। आणि वेंकटाद्री चंद्रगिरी। सीता महेंद्रीं शोधावी॥८८॥ नर्मदा तपती गोदावरी। कृष्णा वेण्या मलप्रहारी। पातालगंगेंच्या प्रसरीं^३। सीता सुंदरी शोधावी॥८९॥ अहोबळ महोबळ धूतशंकरीं। पांडुरंगमहाक्षेत्रीं। वेणुनाद भीमातीरीं। सीता सुंदरी शोधावी॥९०॥ प्रतीची मैना ताम्रपर्णीं। कृतमाला पयस्विनी। उभयकावेरी श्रीरंगस्थानीं। श्रीरामपत्नी शोधावी॥९१॥ अगस्त्याश्रम कन्याकुमारी। मत्स्यतीर्थ चिदंबरी। कर्दळीवन मंगळागौरी। सीता सुंदरी शोधावी॥९२॥ कर्णाटक तेलंग त्रिगुळांतरीं। ओढ्यामल्याळ पंचभर्तरी। चोरमंडळामाझारी। सीता सुंदर शोधावी॥९३॥ पांचाळदेश मथुरामान। अति रमणीय कुमुदवन। चंद्रहास्य गुप्तार्जुन। सीता शोधून पहावी॥९४॥ अहोबळाद्रि नृसिंहस्थान। चौक मथुरा दारुकवन। अनंतशयन कुंभकोण। श्रीरंगपट्टण शोधावें॥९५॥ तेथोनि पुढें लंकापुर। राक्षस वसती महशूर^४। आडवा दुस्तर सागर। जावों वानर न शकती॥९६॥ दक्षिणे सीताप्राप्तिस्थान। म्यां सांगीतलें स्थूलमान। तुम्ही अवघे बळवाहन। सीता शोधून आणावी॥९७॥ नळ नीळ प्राज्ञ जांबुवंत। आतुर्बळी वीर हनुमंत। अंगद राजसुत तुम्हांआतं। सीताशुद्धयर्थ साधावया॥९८॥ सीताशुद्धी आणिल्या देख। माझें श्रीरामीं सरतें^५ मुख। तेणें श्रीरामा अति संतोषसुख। हें आवश्यक साधावें॥९९॥ पालव^६ पसरोनि तुम्हांसी। मी मागतों अवधियांसी। आणोनि सीतेच्या शुद्धीसी। श्रीरामासी सुख द्यावें॥१००॥ सुखी केलिया

१ कार्तिकस्वामी, २ अत्यंत थंडी, ३ समीपप्रदेशी, ४ प्रसिद्ध, ५ मान्य, ६ पदर.

श्रीरघुनाथा। परम सुख आम्हां समस्तां।
सीताशुद्धीसी शीघ्रता। वदे वरदार्था सुग्रीव॥१॥

यो मां निवृत्तो मासांते दृष्टा सीतेति वक्ष्यति।

मम तुल्यफलं राज्यं संप्राप्तश्च भविष्यति॥१०॥

एवमेतद्विचेतव्यं भवद्विर्वानरोत्तमैः।

तदुग्रशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुंगवाः॥११॥

सीतेचा शोध करील त्याचा सत्कार व बक्षीस:-

तुम्हांमधून भलता। यथार्थशुद्धि सागे सीता।

मजसमान राज्यसत्ता। नृपपूज्यता मी देईन॥२॥

मुगुट कुंडलें कटिसूत्र। कंठी पदक विचित्र हार।

श्वेतच्छत्र युग्मचामर। राज्यधर करिन मी॥३॥

सीताशुद्धि जो सांगता। परम आप्त श्रीरघुनाथा।

भुक्तिमुक्तींचा तो दाता। एकात्मता आलिंगी॥४॥

अंतरी आलिंगी एकात्मता। बाह्य स्थापी देव-

भक्तता। राज्यवैभव नित्यमुक्तता। शुद्धि सांगतां हे

प्राप्ती॥५॥ सीताशुद्धीच्या यथार्थी। प्राण्या आहे

परम प्राप्ती। माझेनि भुक्ती श्रीरामें मुक्ती। जाणा

निश्चितीं समग्र॥६॥ सीताशुद्धीचे यथार्थी। भुक्ति

मुक्ति परम गती। संतोषोनि दे श्रीरघुपती। येवढी

प्राप्ती शुद्ध्यर्थी॥७॥ ऐसें बोलतां सुग्रीवासीं।

उल्लास आला वानरांसी। शुद्धिमर्यादा कैसी कैसी।

आम्हांपासीं सांगावी॥८॥

शोध करण्याची कालमर्यादा एक महिना:-

सुग्रीव सांगे आपण। म्यां सांगितले जें जें स्थान। तें

तें शोधून सावधान। यावे आपण मासें ऐकें॥ ९॥

यापेक्षा अधिक काळ लागल्यास त्यासाठी

शिक्षा जाहीर:- जो राहील मासावरता। त्यासी मी

दंडीन तत्त्वतां। त्याच्या करीन जीवघाता।

दंडनवार्ता ते ऐका॥१०॥ श्रीरामभजनीं

विलंबन। विषयीं लोलुप्त संपूर्ण। त्याचे मस्तका

मूत्रें वपन। काळें वदन पै त्याचें॥११॥

उपानहमाळां पूर्ण। त्यासी करीन रासभारोहण^१।

गोमयसुमनीं^२ वर्षती जन। देहदंडन

विलंबिया॥१२॥ श्रीरामभजनीं करितां आळस।

ऐसा पावाल सायास। यालागीं धरोनि आयास^३।

रामकार्यास निघावे॥१३॥ ऐकोनि सुग्रीवाचें

वचन। वानरीं केले शीघ्र गमन। स्वस्वदिशेप्रती

वानरगण। गिरा गर्जोन निघाले॥१४॥

स्वां स्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे।

नदंतश्चोन्नदंतश्च गर्जतश्च प्लवंगमाः॥१२॥

प्रतिज्ञांचक्रिरे वीराः प्लवंगास्ते महौजसः।

आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणम्॥१३॥

अहमेको हनिष्यामि प्राप्तं रावणमाहवे।

ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजाम्॥१४॥

वानरांचे प्रयाण व त्यांचा उत्साह:- ऐकोनि

सुग्रीववचन। वानरीं केले नर्दन^४। स्वास्वा^५ दिशां

प्रति गमन। गिरा गर्जोन निघाले॥१५॥ वानरीं

केला भुभुःकार। दुमदुमिलें चराचर। प्रतिज्ञा

बोलती वीर। दशशिखग्रहणार्थ॥१६॥

कळिकाळाचें तोंड फोडून। आम्ही जानकी आणूं

हिरोन। रावण बापुडें तें कोण। देखिल्या प्राण

घेवोनि॥१७॥ एक प्रतिज्ञा बोले पूर्ण। युद्धीं

मिळाल्या रावण। जेंवी गज विभांडी पंचानन^६।

तेंवी दशानन आणीन॥१८॥ एक प्रतिज्ञा बोले

वानर। युद्धीं मिनल्या दशशिर। जेंवी मूषक धरी

मार्जार। तेंवी दशवक्त्र आणीन॥१९॥ एकाची

प्रतिज्ञा दारुण। जेंवी पारधी बांधी हरिण। तेंवी

बांधोनि रावण। येथें आणीन श्रीरामा॥१२०॥

जेंवी चिडीमार^७ आपण। चिंचात^८ चिडी धरी

जाण। तेंवी चिंचात रावण। येथें आणीन सीतेसीं

॥२१॥ जेंवी गळीं गिळिजे मासा। तेंवी पुच्छीं

बांधोनि लंकेशा। येथें आणीन राघवेशा। माझा

भरंवसां तुम्ही माना॥२२॥ जेंवी पारध्याचें

श्रान^९। आणीच गळां बांधोन। तेंवी आणीन

दशानन। सत्य वचन श्रीरामा॥२३॥ जेंवी

हुरड्याचें लोंबट। बळें रगडी कुणबट। तेंवी

रावणाचे दाही कंठ। निमतोनि यथेष्ट

१ जोड्यांच्या रांगा, २ गाढवावर बसवणे, ३ शेणाच्या फुलांनी, ४ प्रयत्न, ५ गर्जना, ६ आपांपल्या, ७ सिंह, ८ चिमणी मारणारा,

९ चीं चीं शब्द करीत, १० कुत्रे.

आणीन॥२४॥ ऐसी नानापरी प्रतिज्ञा करिती।
 रावण धरून मारूं म्हणती। हे ऐकोनि श्रीरघुपती।
 परम चित्ती आनंद॥२५॥ ऐकोनि वानरांचें वचन।
 श्रीराम हांसे खदखदून। लक्ष्मण हांसे हे गिरा
 गर्जून। बळवाहन वानर॥२६॥ वंदोनि श्रीरामाचे
 चरण। सीताशुद्धीलागीं जाण। वानरीं केलें
 उड्डाण। चालिले गगन व्यापूनी॥२७॥ जेंवी
 शलभ^१ आकाशीं। तेंवी वानर चौपासीं।
 धांवित्रले दशदिशांसी। सीताशुद्धीसी
 साधावया॥२८॥

दक्षिणेकडील सैन्यात अंगद पुढारी; त्याच्या
 आज्ञेने मारुती श्रीरामांच्या दर्शनास जातो :- दक्षिण
 शोधावया सत्वर। अंगद चालिला महावीर। सर्वे
 वानर अति दुर्धर। सहपरिवार निघाला॥२९॥
 हनुमंत विनवी अंगदासी। पुसों चुकलों
 श्रीरामासी। वेगीं वंदोनियां त्यासी। मी तुजपासीं
 येईन॥३०॥ सीताशुद्धी वानरगमन। तें देखोनि
 रघुनंदन। सुग्रीवा दिधलें आलिंगन। सुखसंपन्न
 सौमित्र॥३१॥ देखोनि वानरांचें गमन। सुखी
 श्रीराम लक्ष्मण। एका जनार्दना शरण।
 हनुमंतकथन अवधारा॥३२॥ एकांत हनुमंत
 येऊन। पुसेल सीतेचें निजलक्षण। सीतावस्तीचें
 महिमान। रघुनंदन सांगेल॥३३॥ एका जनार्दनीं
 विनंती। किष्किंधाकांडाच्या अनुवृत्ती^२। हनुमंताची
 उद्भट ख्याती। सावधान श्रोतीं परिसावी॥३४॥
 हनुमंतचरित्र आहे बहुत। परी मी अल्पमतीनें
 सांगंत। कथा सांगविता श्रीरघुनाथ। परिपूर्ण
 करिता जनार्दन॥३५॥ स्वस्ति श्रीभावार्थ-
 रामायणे किष्किंधाकांडे एकाकारटीकायां
 सीताशुद्धिवानरप्रेषणं नाम द्वादशोऽध्यायः
 ॥१२॥ श्लोक॥१४॥ ओव्या॥१३५॥

अध्याय तेरावा

॥श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः॥

श्रीराम-हनुमंत संवाद

सुग्रीव अंगदाला हनुमंताच्या अधीन करून
 त्याच्यावरच सर्व भार टाकतो :- सीताशुद्धीस
 गेले वानर। दक्षिणेसी अंगद वीर। निघाले जी
 सहपरिवार। वानरवीरसमवेत॥१॥

सह तारांगदाभ्यां तु प्रस्थितो हनुमान्कपिः।

सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं तं तु देशं दुरासदम्॥१॥

सुग्रीवें बोलावोनि हनुमंत। हातीं दिधला
 वालिसुत^३। सीताशुद्धीं रामकार्यार्थ। तुझेनि
 निजविजयी॥२॥ अंगद वीर अति विख्यात। सर्वे
 नळ नीळ जांबुवंत। वानरवीर असंख्यात। दुर्धर
 पंथ दक्षिणे॥३॥ सिद्धि न्यावया रामकार्यार्था।
 शुद्धि^४ साधावया सीता। मुखरण^५ करोनि
 हनुमंता। होय धाडिता सुग्रीव॥४॥ सीताशुद्धि
 माझे माथां। सुग्रीवें ठेविली तत्त्वतां। तेणें उल्लास
 हनुमंता। श्रीरामकांता शोधावया॥५॥

हनुमंत श्रीरामांकडे जाण्यासाठी अंगदाची आज्ञा
 मागतो :- कैसी आहे पां ते सीता।
 गुणलक्षणस्वरूपता। समूर्ळीं पुसोन श्रीरघुनाथा।
 वनीं गिंवसितां ओळखाया॥६॥ सद्गुरुमुखें
 सद्भावे। स्वरूपनिश्चय न करवे। तरी ते वस्तुप्राप्ति
 न होव। व्यर्थ भोंवे वनवासीं॥७॥ स्वरूपनिश्चयो
 न करितां। वानर पाहूं गेले सीता। त्यांसी न लभे ते
 सर्वथा। येतील आतां परतोनी ॥८॥
 स्वरूपनिश्चय झाल्याविण। वस्तु प्राप्ति नव्हे
 जाण। हीन दीन खालती मान। येती परतोन
 अवघेही॥९॥ वस्तुप्राप्तीविण देख। परते त्याचें
 काळें मुख। देव पितर त्या विमुख। एक एक त्या
 हांसती॥१०॥ तैसें न करावें आपण। निश्चय
 करोनि संपूर्ण। सर्वभूतीं सावधान। सीताचिद्रत्न

शोधार्थे ॥११॥ ऐसैं धरोनि मानसीं। हनुमंत पुसे अंगदासी। नमस्कारोनि श्रीरामासी। शीघ्र तुजपासीं येईन ॥१२॥ सुग्रीवें तुज सर्वे धाडितां। हर्ष ओसंडला^१ चित्ता। पुसों विसरलों श्रीरघुनाथा। वंदेन आतां येईन ॥१३॥

अंगदाची विनयवृत्ति व मारुतीची स्तुति:- एकोनि हनुमंताचे वचन। अंगदें घातलें लोटांगण। नमस्कारोनि श्रीरामचरण। शीघ्र आपण येथें यावें ॥१४॥ तुझेनि पिता वाळी निर्मुक्त। तुझेनि सुग्रीव सनाथ। तुझेनि आम्हां श्रीरघुनाथ। स्वामी संतत लाधला ॥१५॥ तुझेनि श्रीरामदर्शन। तुझेनि वानरां भवतरण। तुझेनि सुग्रीव राजासन। तुझे महिमान अगाध ॥१६॥ तूं स्वामी आम्हां दास्य। तूं माउली आम्ही पोष्य^२। तूं सद्गुरू आम्ही शिष्य। सत्य भाष हे माझी ॥१७॥ ऐसैं असोनि तत्त्वतां। सेवक म्हणविसी हनुमंता। ऐसी तुझी अगाधता। वेदशास्त्रार्था अगम्य ॥१८॥

सर्व वानर अंगदाचें कौतुक करितात:- एकोनि अंगदाचें वचन। नळ नीळ जांबुवंत तारानंदन। अवघे घालिती लोटांगण। नमूनि चरण हनुमंताचे ॥१९॥ धन्य धन्य अंगदा तुझी वाणी। धन्य अंगदा तुझी जननी। धन्य धन्य तुझी करणी। वानरसैन्यां तूं धन्य ॥२०॥ ऐसे वानर समस्त। अंगदाचे गुण वर्णित। हनुमंतासी शरणागत। अभिवंदित^३ दोघांसी ॥२१॥ कुमार आणि विवेकता। राजा आणि विनीतता। यथार्थवादें रसाळ वक्ता। तेणें हनुमंता आल्हाद ॥२२॥ चुंबोनि अंगदाचें वदन। हर्षें दिधलें आलिंगन। दोघां सुखसमाधान। आनंदघन श्रीराम ॥२३॥

हनुमंतांचा रामांना प्रश्न:- गहन गंभीर हनुमंत। आपला निजनिश्चितार्थ। कळों नेदीच लोकांत। पुसे गुह्यार्थ श्रीरामा ॥२४॥ ऐसैं पुसोनि अंगदासी।

हनुमंत आला श्रीरामापासीं। बैसोनियां एकांतासीं। सीता त्यापासीं पुसतसे ॥२५॥ गवेषितां^४ दक्षिणेसीं। सीता भेटल्या आम्हांसी। आम्हीं ओळखावी कैसी। तिच्या स्वरूपासी मज सांगें ॥२६॥ रूपरेखा ठाणमाण^५। गुणगरिमा लक्षलावण्य। वस्ति स्थिति गति महिमान। कृपा करोनि मज सांगा ॥२७॥

श्रीरामांचे स्पष्टीकरण:- एकोनि हनुमंताचें वचन। संतोषला श्रीरघुनंदन। निजशक्तीचें महिमान। निजलक्षण सांगत ॥२८॥ ऐक बापा हनुमंता। पुसो आलासी एकांता। मज तुज नाहीं भिन्नता। यथार्थ सीता सांगेन ॥२९॥

सीतेचें रूप व गुणवत्ता:- माझें स्वरूप चैतन्यघन। सीता चिच्छक्ति संपूर्ण। सीतेसीं मज वेगळेपण। अणुप्रमाण असेना ॥३०॥ श्रीराम गोडी सीता साकर। श्रीराम रस सीता नीर। श्रीराम घृत सीता क्षीर। चिदचिन्मात्र श्रीरामसीता ॥३१॥ मेळवितां द्रव्यांतर। अग्नि भासे द्रव्याकार। तेंवी सीता चिन्मात्र। दिसे साकार विश्वरूप ॥३२॥ नाबदेचे^६ नारळ पूर्ण। कवटें काढी तो करंदा जाण। तेंवी सीता सच्चिद्घन। मनुष्यपण तीस नाहीं ॥३३॥ नारळ सर्वांगीं साकर। सीता चैतन्य साकार। तिचा इंद्रियव्यापार। चिदचिन्मात्र-स्वभावें ॥३४॥ अर्धनारीनटेश्वर। दो स्वरूपीं एक शरीर। तेंवी सीता श्रीरामचंद्र। अभिन्नाकार भिन्नत्वे ॥३५॥ पुरुष भाग स्वयें लपवी। स्वइच्छा प्रकृतीतें नाचवी। प्रकृतिभाग जें लपवी। प्रकटी पदवी पुरुषाची ॥३६॥ भ्रांति पडदा सोडितां जाण। मिथ्या प्रकृतिपुरुषभान। तेंवी सीताश्रीरघुनंदन। चैतन्यघनस्वरूप ॥३७॥ असतां भ्रांति पडदा साचार। तेथींचा हा निजनिर्धार। शोधूनियां न पाहती नर। तोचि

१ प्राप्त झाला, २ पोसणी, लेकरे, ३ नमस्कार करीत, ४ शोधिता, ५ अंगाची ठेवण, ६ साखरेचे.

विचार अवधारा॥३८॥ दोहीं भागांचा व्यापार।
 जेंवी चालवी नटेश्वर। तेंवी सीता श्रीरामचंद्र।
 धरिती अवतार देवकार्या॥३९॥ स्वपदीं
 स्थापावया सुरवर। भक्तां द्यावया सुखसाचार।
 सीता आणि श्रीरामचंद्र। धरिती अवतार स्वलीला
 ॥४०॥ अवताराच्या स्वलीळा। साकारें शोभें
 जनकबाळा। तिच्या स्वरूपाचा सोहळा। ऐकें
 कुशळा हनुमंता॥४१॥ सीतेसी नित्य न
 गमनागमन। हे मुख्य ओळखावी खूण। सीतेचें
 अचरण चळण। चरणेंवीण गति तीसी॥४२॥
 द्वेवीण पदद्वंद्व। तेंचि सीतेचें निजपद।
 जीवशिवपणाचा उच्छेद। तो पदबंध सीतेचा
 ॥४३॥ फडा पुच्छ वांकुडा नाग। तो नाग म्हणती
 सोनेंचि सांग। तेंवी गुल्फा जानू विभाग। सीतेची
 चांग चिन्मात्र॥४४॥ सीतागुह्येंद्रिय विचार। तिचें
 निजगुह्य श्रीरामचंद्र। तेथील रतिसुखाचें सार।
 असारसार श्रीराम॥४५॥ श्रीसीतेचें जें कां
 निजउदर। मळेंवीण निर्मळ साचार। चैतन्याग्नि
 वसवी जठर। तें माहेर जीवशिवां॥४६॥ सीतेचें
 जें हृदयभुवन। नित्य वसवी श्रीरघुनंदन। हे मुख्य
 हनुमंता ओळखण। सुखसंपन्न श्रीरामें॥४७॥
 आंगींच्या अंगीं वाहोनी दोनी। जीवशिव कुच
 दोन्ही स्थानीं। जग जीववी स्तनपानीं।
 कुचकामिनी स्तनभारें॥४८॥ जीवशिव-
 कुचाच्छादनीं। विद्या अविद्या पांखे दोनी।
 बांधिले त्रिगुणांचे कसूनी^१। श्रीरामावांचोनी
 कोण सोडी ॥४९॥ जीवशिवकुचांचें मर्दन।
 करिता एक श्रीरघुनंदन। येर बापुडें मशक कोण।
 मरेल रावण अभिलाषी॥५०॥ श्रीरामनामाचें
 निजमणी। गांठ्याळ फिकेचें सांडोनी। अनुस्यूत^२
 तंतु घेवोनी। अनुसंधानीं ओंविले॥५१॥
 सौभाग्यकल्याणश्रेणी। जे अतर्क्य जननयनीं।
 कंठीं श्रीराम आहेवमणी^३। जो शिरोमणी अलंकार

॥५२॥ कंठावरील चिबुका^४। रामश्यामं गोंदली
 देखा। रावण पाहतां तिचिया मुखा। श्यामशंकर
 तो मानी॥५३॥ जनमुखींचे अधर सधर।
 सीतामुखींचे ते अधर सधर। आवडीं चुंबी
 श्रीरामचंद्र। तें सुखसार सीतेसी॥५४॥
 मुक्तपणाच्या विलासा। वनिता अधरीं
 सुवर्णफांसा। पडोनि मुक्त आलें नासा। रामपरेशा
 न भजोनी॥५५॥ जानकीनाकीचें निजमोतीं।
 सहज देखे श्रीरघुपती। अधोमुखें ओळकंबती।
 मुक्तामुक्ती श्रीरामें॥५६॥ जगमुखींचें नासिक।
 श्लेष्मागमनें^५ पावे दुःख। जानकीमुखीं नाका
 बिक^६। चढलें देख श्रीरामें॥५७॥ जानकीचे
 निजनयन। देखणेपणें सुनयन। तेणें देखणेपण
 जाण। श्रीराम परिपूर्ण तें देखे॥५८॥ जानकीचे
 देखणे नेत्र। सांडोनियां क्षराक्षर। भूतमात्रीं देखे
 अक्षर। चिदचिन्मात्र श्रीराम॥५९॥ सीतेचे जे
 निजश्रवण। सावधान नित्य जाण। वचनाक्षरें
 रघुनंदन। समाधान श्रवणार्थीं॥६०॥ धन्य
 सीतेचें कपाळ। श्रीरामनमनें नित्य सफळ।
 प्रेमकुंकुम सोजवळ। सुखकल्लोळ श्रीरामें॥६१॥
 सीताहस्त-क्रिया समस्त। कर्ता देखे श्रीरघुनाथ।
 श्रीराम हातांचाही हात। कर्मनिर्मुक्त श्रीरामें
 ॥६२॥ सीतासतीचे निजशिरीं। राम शिरोमणी
 शिरावरी। चिद्रत्नांच्या अलंकारीं। फरा^७ त्यावरी
 शोभत ॥६३॥ गाळोनियां परम पीयूष। सोलीं व
 सुखाचेंही निजसुख। तेणें ओतीं व श्रीमुख।
 अलौकिक रामप्रिया॥६४॥ जानकीचें मन
 सुमन। श्रीरामध्यानीं ते परिपूर्ण। मनीं मनाचे
 निर्मन। सावधान श्रीरामें॥६५॥ सीतेच्या चित्तीं
 रामचितन। तेणें चित्त चिंताविहीन। चित्तीं चित्त
 चैतन्यघन। समाधान श्रीरामें॥६६॥ जानकी
 देहींचा देहाभिमान। अहंसोहंकोहंविहीन। करितां
 श्रीरामनामस्मरण। अहं पूर्णपरब्रह्म॥६७॥ समुद्रीं

१ घट्ट, २ अखंड, ३ मंगळसूत्रमणी, ४ हनुवटी, ५ शेंबूड येऊन, ६ तेज, ७ अलंकारविशेष .

विरोनि लवण। स्वयें समुद्र होय आपण। तेंवी सीतेचा अभिमान। होय परिपूर्ण श्रीरामें॥६८॥ सीतादेहींची निजबुद्धी। नाहीं प्रपंच परत्र आधीं^१। नाहीं जन्ममरणव्याधी। नित्यसमाधि श्रीरामें॥६९॥ जानकीच्या निजदेहीं। देहा देहत्वचि नाहीं। देहीं वर्ततां विदेही। हे खूण पाहीं नित्यत्वे॥७०॥ ऐसें सीतेचें लक्षण। ऐक आतां तिचे गुण। गुणागुणीं नित्य अगुण। स्वयें सगुण दिसताहे॥७१॥ जानकीचें पाहतां ठाण। सर्वासी दिसे साधारण। परी तीस ठेंगणे गगन। स्वरूपें सामान्य दिसतां हि॥७२॥ सीतेचें निजमहिमान। वेदशास्त्रां अगम्य जाण। सांगों जातां ठाणमाण^२। पडे मौन चहूं वाचा॥७३॥ सीता रूपरेखागुणलक्षण^३। सांगितलें ठाणमाण। आतां स्थितीचें महिमान। सावधान अवधारीं॥७४॥

सीतेची अवस्था :- सीतेची जेथ वसती घडे। तेथें राम राम स्मरती झाडें। पशुपक्षियां स्मरण घडे। पाषाण खडे राम स्मरती॥७५॥ जानकी स्पर्शाचें जीवन^४। नित्य स्मरे श्रीरघुनंदन। जानकी जीवननिमग्न। त्यास समाधान श्रीरामें॥७६॥ सीतासतीची निजधरा। नित्य स्मरे श्रीरामचंद्रा। सीतांगस्पर्शाचा वारा। श्रीराघवेंद्रस्मरणेंसी॥७७॥

हे सर्व ऐकत असता मारुतीला ब्रह्मानंद :- सीतास्वरूपवृत्तांत। आदरें सांगे श्रीरघुनाथ। तें ऐकतां हनुमंत। पडे मूर्च्छित स्वानंदे॥७८॥ सप्रेम प्रेमयुक्त। मूर्च्छित पडिला हनुमंत। कृपें कवळी श्रीरघुनाथ। हृदयाआंत आलिंगी॥७९॥ देतां हनुमंता आलिंगन। श्रीराम नाठवे रामपण। मारुतीस नाठवे वानरपण। ब्रह्म परिपूर्ण स्वयें जाला॥८०॥ विरोनि गेलें मीतूपण। खुंटले बोल तुटलें मौन। दोघे जाले चैतन्यघन। वस्तु परिपूर्ण परिपूर्णत्वे॥८१॥

सीतेचें स्वरूप सांगतां। धर्मी न तु
श्रीरघुनाथा। धन्य धन्य श्रीरामकांता। तेणें हनुमंता उल्लास॥८२॥ तुम्ही सीताशुद्धि करितां। या खुणा पहाव्या हनुमंता। असें श्रीरामें सांगतां। मारुतिचित्ता आल्हाद॥८३॥ हनुमंत म्हणे श्रीरघुनाथा। इहीं लक्षणीं लक्षितां। मी जाणेन जनक दुहिता। सीता सर्वथा मज नेणे॥८४॥ पूर्वी मज नाहीं देखिलें। पूर्वी मज नाहीं ऐकिलें। अकस्मात रामें धाडिलें। सत्यत्वे बोल मानीना॥८५॥

मारुतीला खुणा समजल्याचे रामांना आश्वासन :- ऐसाचि रावण कपटी। संन्यासवेषें घेऊनि भेटी। मज सितरिलें^५ भिक्षेसाठी। त्याचि परिपाटीं वानरू॥८६॥ श्रीरामाच्या गोड गोष्टी। शुद्धि सांगतो गोमटी। परी हा वानर कपटी। विश्वास पोटीं मानीना॥८७॥ जेथें विश्वास नाहीं पोटीं। तेथें जालिया व्यर्थ भेटी। भावार्थाच्या गुह्या गोष्टी। सीता गोरटी सांगेना॥८८॥ नाहीं भेटी नाहीं गोष्टी। दुरोनि सीता देखिली दृष्टीं। ऐसिये शुद्धीचे परिपाटीं। तृणासाठीं सरेना॥८९॥ सीतामनोगत सकळ। सीता वसती तें कोण स्थळ। रावणाचें किती बळ। तें मी सकळ शोधीन॥९०॥ ऐसें मनोगत श्रीरघुनाथा। जेणें मज आस मानील सीता। ऐसिया देखावें कार्यार्था। चरणीं माथा ठेविला॥९१॥

रामांनी हनुमंताजवळ आपली मुद्रिका (अंगठी) दिली :- ऐसें बोलतां हनुमंता। परम सुख श्रीरघुनाथा। निजात्ममुद्रा होय देता। ठेवोनि माथां वरदहस्त॥९२॥

ददौ तस्मै ततः प्रीतः स्वनामांकोपशोभितम्।
अंगुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्या परंतपः॥२॥
एतदृष्ट्वा हरिश्रेष्ठो दशनि जनकात्मजा।
मंस्यते मन्त्रियुक्तं त्वां लाघवं न करिष्यति॥३॥

मुद्रिका देखिलिया हृष्टीं। सीता तुज न मानी कपटी। म्यां धाडिलासी शुद्धीसाठीं। सत्य गोरी मानील॥९३॥ श्रीरामनामांकित मुद्रा। देखतांचि सीता सुंदरा ॥ आस मानील कर्पीद्रा। श्रीरामचंद्राचेनि धर्मे॥९४॥ मुद्रा देखोनि नामांकित। जीवाहूनियां परम आस। सीता मानील हनुमंत। रामकार्यार्थ साधील॥९५॥ आधींच वानर बळवंत। त्यावरी मस्तकीं श्रीरामहस्त। श्रीराममुद्रा जाली प्राप्त। उल्लासत हनुमंत॥९६॥

ती मुद्रिका कोठें पडूं नये म्हणून आपल्या मुखांत ठेविली:- घेईन त्रिभुवनीं घरधांडोळी^१। शोधोनि यां जनकबाळी। करीन राक्षसां खंदोळी^२। हर्षे टाळी पिटिली॥९७॥ श्रीराममुद्रा आली हाता। लंका जालीन मी आतां। किती बळ लंकानाथा। तेंही सर्वथा तुकीन॥९८॥ इंद्रजित बळी निशाचरी। त्यासीं मी करीन संग्राम थोरी। रावणा करीन थोर मारी। करीन बोहरी^३ राक्षसां॥९९॥ येणें हर्षे हनुमंत। नमस्कारुनि श्रीरघुनाथ। वेगीं उडाला गगनांत। रामकार्यार्थ साधावया॥१००॥ श्रीराममुद्रा घालितां हातीं। उडतां गळोनि पडेल क्षितीं^४। वस्त्र नाहीं मारुतीप्रती। पालवाप्रती बांधावया॥१॥ गांठींत घालितां गांठ्याळ। विकल्प मानी तो सट्याळ। आळ करी तो खट्याळ। जाण चांडाळ नाठवी तो॥२॥ नाम नावडे जयासी। तो जाणावा पापराशी। सकळ दोष त्यापासीं। क्षयो त्यासी आकल्प॥३॥ रामनाम न माने जयासी। अर्थवाद म्हणे नामासी। जितांचि प्रेतत्व त्यासी। स्पर्शो नये त्याला॥४॥ धन्य युक्ति त्या कर्पीद्रा। हाता येतां श्रीराममुद्रा। मुखीं घालोनि वानरेद्रा। केला थारा निजहृदयीं॥५॥ वानराचें ठेवणें। गालफडां भरावे चणे। हनुमंतेंहि तैसेंचि करणें। मुखीं घालणें

श्रीराममुद्रा॥६॥ जिव्हेपासून हृदयभुवन। नाममुद्रे सांठवण। हनुमंतें करोनि उड्डाण। शीघ्र गमन रामकार्या॥७॥

हनुमंत पुनश्च अंगदाकडे आला:- नळ नीळ जाबवंत। जेथें अंगद वाट पाहत। तेथें आला हनुमंत। सीताशुद्ध्यर्थ^५ शोधावया॥८॥ आला देखोनि हनुमंत। अंगद जाला हर्षयुक्त। वानरां आल्हाद बहुत। दक्षिणपंथ शोधावया॥९॥ एका जनार्दना शरण। शोधावया दिशा दक्षिण। वानरवीरां उल्लास पूर्ण। तेंही निरूपण अवधारा॥१०॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे किष्किंधाकांडे एकाकारटीकायां श्रीराम-हनुमत्संवादो नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥ श्लोक॥३॥ ओव्या॥११०॥

अध्याय चौदावा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

वानरांचा गुहाप्रवेश

एक महिना होताच पूर्व, पश्चिम व उत्तरेकडील वानर परत आले:- पूर्व पश्चिम वायव्य ईशान्य। उत्तर नैऋत्य आग्नेयकोण। पाताळदिशा स्वर्गभुवन। आले शोधून वानर॥१॥

तदहः प्रथमं कृत्वा मासे प्रस्रवणं गताः।
कपिराजेन संगम्य निराशाः कपिकुंजराः॥१॥
समेत्य मासे संपूर्णे सुग्रीवमुपचक्रमुः।
तं प्रस्रवणपृष्ठस्थमभिगम्याभिवाद्य च।
सुग्रीवं प्लवगाः सर्वे सुषेणप्रमुखा ब्रुवन्॥२॥

राया सुग्रीवाचें आज्ञापन। मासें एके संपूर्ण। अवधीं यावें सीता शोधून। न येतां दारुण राजदंड॥२॥

१ घरांचा शोध, झडती, २ नाश, ३ तोलून पाहीन, ४ पृथ्वीवर, ५ सीतेचा शोध लावण्याकरिता.

सर्वजण शोध न लागता परत आले:- प्रस्त्रवण गिरिवर^१। तेथें वसे श्रीरामचंद्र। तयापासीं सुग्रीव वीर। नित्य तत्पर सेवेसीं॥३॥ श्रीराम पुसे सुग्रीवासी। वानर गेले दशदिशीं। कोणी नाही आला शुद्धीसीं। विलंब त्यासीं कां जाला॥४॥ ऐसे करीत जंव विचार। सुग्रीवराजाज्ञा अति दुर्धर^२। तेणें भयें वानरवीर। आले समग्र एक मासांतीं॥५॥ शुद्धि न लभेचि साचार। अति सलज्ज वानरवीर। न येती श्रीरामासमोर। करिती नमस्कार सुग्रीवा॥६॥ प्रतिज्ञा करोनि केलें नमन। शेखीं^३ आलों शुद्धीविण। लाजा^४ न बोलवे वचन। अधोवदन^५ तटस्थ॥७॥ तटस्थ देखोनि वानरवीर। वालि सुग्रीवांचा श्वशुर। पुढें होवोनि सुषेण वीर। सांगे विचार शुद्धीचा॥८॥

विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च।

गुहाश्च विचिताः सर्वा यास्त्वया परिकीर्तिताः॥३॥

निम्नगाः सागरांताश्च सर्वे जनपदास्तथा।

सत्त्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च॥४॥

गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च।

ये चैव गहना देशा विचितास्ते पुनः पुनः॥५॥

विचिताश्च महागुल्मलताविततसंतताः।

राक्षसा मानवाश्चैव तत्र तत्र प्लवंगमाः॥६॥

ये चैव गहना देशा विचितास्ते पुनःपुनः।

प्रवृत्तिं चैव वैदेह्या नानुविंदामहे प्रभो॥७॥

सुषेणाचा वृत्तांतः- क्षीरसमुद्र क्षारसमुद्र। दधिमधुघृतसमुद्र। सहावा तो इक्षुसमुद्र। सुरासमुद्र सातवा॥९॥ शाल्मलिद्वीप शाकद्वीप। क्रौंचद्वीप कुशद्वीप। पुष्करद्वीप प्लक्षद्वीप। जंबुद्वीप सातवें॥१०॥ अयोध्या मथुरा माया जें कां। काशी कांची अवंतिका। बळीचेनि द्वारें आलों देखा। ते द्वारका सातवी॥११॥ दंडकारण्य खंडारण्य। चंपकारण्य वेदारण्य। नैमिषारण्य ब्रह्मारण्य। धर्मारण्य सातवें॥१२॥ सरें^१ सरिता^२ गुहा^३ गव्हरें^४। खेटें^५ खर्वटें^६ ग्राम नगरें। जन विजन

गिरिकंदरें। विवरें विवरें शोधिलीं॥१३॥ निंद्य अनिंद्य स्थानें। दुर्धर राक्षसांची भुवनें। तेथें तेथें प्रवेशोन। केलें शोधन सीतेचें॥१४॥ आळस सांडोनि वानर। आतुर्बळी महावीर। भूगोळ शोधितां समग्र। सीता सुंदर न लभेचि॥१५॥ सप्तद्वीप सप्तसागर। सप्तपुरी सप्तशिखर। सप्तरण्यें सप्तकंधर। सीता सुंदर शोधिली॥१६॥ जळ स्थळ आणि निराळ^१। शोधून पाहतां जनकबाळ। शुद्धि न लभे अळुमाळ^२। आलों सकळ एकमासा॥१७॥ राजाज्ञा अति दुर्धर। समर्थी न येतां विटंबु थोर। तेणें भयें आम्ही समग्र। आलों सत्वर एक मासा॥१८॥ सलज्जलज्जा वीरपंक्ती। श्रीरामा-संमुख न येती। काय मुख दाखवूं तयाप्रती। सीता सती नुगमेचि॥१९॥ श्रीराम आम्हांस पुसेल सीता। आम्ही काय सांगावी वार्ता। आम्हां वानरां समस्तां। बैसली माथां महालाज॥२०॥ वानरवीरांचें मनोगत। श्रीराम जाणोनि समस्त। त्यांसी स्वयें आश्वासित। युक्तायुक्तविभागें॥२१॥ तुम्हांसी दिशा नेमिल्या आम्हीं। सीता नाहीं त्या भूमीं। कैची शोधून आणावी तुम्हीं। अति आक्रमीं शोधोनि॥२२॥ सीता नाहीं पै तेथ। हें वचन सत्य सत्य। सत्यासी मानिजेल अनृत^३। रासभमत तयापासीं॥२३॥ ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। वानरीं मस्तकीं धरिले चरण। श्रीरामें दिधलें आर्लगन। समाधान वानरां॥२४॥ साधावया श्रीरामकाज। वानरीं सोडोनियां लाज। करावया रावणासीं झुंज। नाचती भोजें^४ स्वानंदें॥२५॥ समयो लोटला साचार। न येती दक्षिणेचे वीर। ते शुद्धि आणितील साचार। श्रीरामचंद्र अनुवादें^५॥२६॥

सह तारांगदाभ्यां सः प्रस्थितो हनुमान्कपिः।

स तु दूष्पुपागम्य सर्वैस्तैर्हरिभिः सह॥८॥

दक्षिणेकंडील सैन्याचा वृत्तांतः- श्रीराममुद्रा झालिया प्राप्त। वेगें निघाला हनुमंत। नळनीळादि

१ प्रसिद्ध पर्वत, २ कडक, ३ शेवटी, ४ लज्जेने, ५ खाली तोंड घालून, ६ सरोवरे, ७ नद्या, ८ गुहा, ९ खेडी, १० लहान खेडी, ११ आकाश, १२ किंचितही, १३ खोटे, १४ सुखाने, १५ बोलला.

जांबुवंत। वाट पाहत तिष्ठती॥२७॥ येरीकडे दक्षिणेसीं। वानर वीर पराक्रमेसीं। सीताशुद्धि करिती कैसी। श्रोतीं सावकाशीं अवधारिजे^१ ॥२८॥ हनुमंत योवानियां तेथ। दक्षिणदिशेच्या शोधनार्थ। अगंद अति उल्लासयुक्त। कर्पीसमवेत निघाला॥२९॥ गुहा गहन गव्हरे। शैल कक्षा^२ कुहरे^३। विवरे उखरे^४ शिखरे। गिरिकंदरे शोधित ॥३०॥ खाती नानाविध फळे। सेविती नदीनिर्मळजळें। नीतीनें शोधिती स्थळें। निजबळें वानर॥३१॥ वानरवीर अति उद्भट^५। अटवी^६ शोधिती बिकट। पुढें ओढवलें अति दुर्घट। अति संकट तें ऐका॥३२॥

यत्र वै निष्फला वृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः।

निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभम्॥९॥

दंडो नाम महाभागः सत्यवादी तपोधनः।

तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालको दशवार्षिकः॥१०॥

ग्रनष्टो जीवितान्ताय लब्धस्तत्र महामुनिः।

तेनैव मुनिना शतं कृत्स्नं तच्च महद्गन्म॥११॥

निर्जन, निर्जल व रुक्षप्रदेशात प्रवेश:- पुढें वन अति विकल। वृक्ष कांखरले^७ सकळ। नाहीं पत्र पुष्प फलमूळ। शुष्क जळ सरितांचें॥३३॥ वनीं नाहीं मुंगी माशी। नाहीं पशुपक्षी कीटकेंसीं। सूर्य तपे निजदाघेसीं^८। तेणें कासाविसीं वानरां॥३४॥ नाहीं फळमूळ भक्षावयासी। पाला न मिळे वानरांसी। जळ न मिळे प्राशनासी। कासाविसी वानरां॥३५॥ त्यजावया दुष्ट तें स्थान। वानर करितां उड्डान। उडी पडे तेथिचें वना। निर्गमन^९ दिसेना॥३६॥ निर्गम न पुरे बाहेरी। क्षुधे तळमळिजे वानरीं। जळेंविण येती लहरी। उष्णेंकरीं तळमळिती॥३७॥ऐसे वानरां परम कष्ट। ओढवलें दुःख दुर्घट। बाहेर जावया न फुटे वाटा। प्राणसंकट मांडलें॥३८॥ आतां कायसी सीताशुद्धी। आम्हांसी आली प्राणांतविधी^{१०}।

येथें निर्गम न दिसे बुद्धी। आम्ही त्रिशुद्धी^{११} निमालें॥३९॥ ये वनीं रिघतां यावें मरण। ऐसा ऋषिशाप दारुण। वानरां नित्य रामस्मरण। तेणें सप्राण वांचले॥४०॥

त्या वनाचा मूळ वृत्तांत हनुमंत सांगतात. दंडक ऋषीचा दहा वर्षांचा मुलगा वनदेवतांनी मारला:- श्रीराम भक्तांचा सहकारी। नामें दैन्य दुःख निवारी। शापोपदग्धवनांतरी^{१२}। नामोच्चारी वांचले॥४१॥ त्या वनाचा समूळ वृत्तांत। वानरां सांगे हनुमंत। दंडकऋषीचें वन शापयुक्त। निर्गम येथ असेना॥४२॥ ऐसा शाप अति दारुण। द्यावयासी काय कारण। त्या शापाचें समूळ लक्षण। सांगे आपण हनुमंत॥४३॥ दंडकऋषीचा निजसुत। दशवर्षी^{१३} प्रज्ञावंत। वनदैवतीं करोनि घात। मांस समस्त भक्षिलें॥४४॥

पित्याच्या शापाचा प्रभाव:- त्याचें अस्थिचर्म जाण। पशुपक्षीं केलें भक्षण। ऋषीनें जाणोनियां ज्ञान। शाप दारुण दिधला॥४५॥ दुर्धर शापें जाणा येथ। हें वन जालेंसे उपहत^{१४}। जो प्राणी ये या वनांत। त्यासी प्राणांत ऋषिशापें॥४६॥

मुलगा विद्वान; परंतु ब्राह्मणांचा उपमर्द करणारा:- विद्यासंपन्न ऋषिसुत। वेदशास्त्रार्थी अति उन्मत्त। वादीं ब्राह्मणां निर्भर्त्सित। यालागीं घात भूतीं केला॥४७॥

त्यामुळे तो ब्रह्मराक्षस झाला व वन निर्जन झाले:- जो वादी ब्राह्मणां देत त्रास। तो जातीचा ब्रह्मराक्षस। त्याचा देह तो भूतग्रास^{१५}। यालागीं नाश भूतीं केला॥४८॥ ऐकतां हनुमंताची मात। वानरां झाला अति आकांत। सर्वेचि दुसरा अनर्थ। त्या वनांत ओढवला॥४९॥ त्या ऋषीचा निजसुत। ब्रह्मराक्षत्व त्यासी प्राप्त। तो राहोनियां त्या वनांत। स्वयें भक्षित प्राणिमात्रां॥५०॥

१ ऐकावे, २ संचारस्थाने, ३ बिळे, ४ माळजमिनी, ५ पराक्रमी, ६ अरण्य, ७ वाळून गेले, ८ आपल्या उष्णतेने, ९ सुटका, १० मरणकाळ, ११ खरोखर, १२ शापाने जळलेल्या रानात, १३ दहा वर्षांचा, १४ ओसाड, १५ भूतांचे भक्ष्य.

ददृशुस्तं महाकायमसुरं भीमकर्मणा।
सहितान्वानरान्सर्वास्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥१२॥
तमापतंतं सहसा वालिपुत्रांगदस्तदा।
रावणोऽयमिति ज्ञात्वा तलेनाभिजघान ह ॥१३॥
स वालिपुत्राभिहतो मुखाच्छेणितमुद्रमन्।
असुरो न्यपतद्भूमौ पर्यस्त इव पर्वतः ॥१४॥

शापामुळे झालेला तो राक्षस भयंकर गर्जना करून वानरांना भक्षण करण्यासाठी आला:- विकळ देखोनियां वानर। स्वयें भक्षावया समग्र। वेगीं धांविन्नला निशाचर^१। गिरागजर गर्जोनी ॥५१॥ अग्निकुंड जेंवी सोज्ज्वळें। तैसे आरक्त दोनी डोळे। वानर गिळावया सगळे। धांवे अवाळे^२ चाटित ॥५२॥ येतां देखोनि राक्षसासी। वानर चालिले युद्धासी। अंगदें उडोनि आवेशीं। तळहार्तेसीं ठोकिला ॥५३॥

अंगदाच्या एकाच तडाख्याने त्याचा नाश केला, व त्याला मुक्ति मिळाली:- अंगद म्हणे पै आपण। हा राक्षस होय रावण। बळें हाणोनि चडकण^३। घायें प्राण घेतला ॥५४॥ घाय हाणितां निष्ठुर। नाकीं तोंडीं वमूनि रुधिर^४। अचेतन^५ पर्वताकार। निशाचर पडिला ॥५५॥ श्रीरामभक्तांच्या हातीं। ब्रह्मराक्षसा जाली मुक्ती। ऋषि सुखवोनि चित्तीं। शापनिर्मुक्ति वना केली ॥५६॥ वानरांचें वन प्रवेशन। तें शापनिर्मुक्ति पावे वन। जेथें जेथें जाती भक्तजन। तें तें स्थान अति मुक्त ॥५७॥

सर्व वानर भुकेने व्याकुळ होतात:- रणीं पाडिला निशाचर। अंगद विजयी राजकुमर। वनीं न मिळे आहार नीर^६। तेणें वानर तळमळिती ॥५८॥ सुग्रीवें सांगितलें ज्या रीतीं। निबरे^७ उखरे^८ विपिनें क्षितीं^९। सीता शोधावी शतावतीं^{१०}। नाना पर्वतीं आयासे ॥५९॥ सीताशुद्धीची निजकथा। लाग माग न लभे वार्ता। काय करावें आम्हीं आतां। चिंता समस्तां वानरां ॥६०॥

गजो गवाक्षः शरभो गवयो गंधमादनः।
मैदक्ष द्विविदश्चैव हनुमान्जांबवान्नलः ॥१५॥
अंगदो युवराजश्च नीलश्च वनगोचरः।
क्षुत्पिपासापरीतास्तु श्रांताश्च सलिलार्थिनः ॥१६॥

गज गवाक्ष गवययुक्त। शरभ गंधमादन विख्यात। मैद द्विविद जांबवंत। वीर हनुमंत नळ नीळ ॥६१॥ अंगद युवराज आपण। क्षुधेनें जावों पाहे प्राण। तृषा फुटलें अंतःकरण। आलें मरण वानरां ॥६२॥ वानरवीर अति विख्यात। पाला न मिळे आहारार्थ। क्षुधा^{१०} तृषा^{११} परमोदित। मग प्रार्थित हनुमंत ॥६३॥

हनुमंताची प्रार्थना:- अवघे म्हणती हनुमंता। आम्ही शरण आलों आता। शरणागतां आम्हां समस्तां। प्राणदाता तूं होई ॥६४॥ आमचे वांचवावया प्राण। तुझे अंगी सामर्थ्य पूर्ण। तुज देवांचें वरदान। जीवदान दे आम्हां ॥६५॥ वानरवीर ऐशिया रीतीं। पीडिले येती काकुळती। त्यांसी वांचवावयाचे अर्थीं। वनीं मारुति निरीक्षी ॥६६॥

ततः पर्वतसंकाशो हनुमान्वानरर्षभः।
अवलोक्य वनं सर्वं संपश्यत्स्थिरचक्षुषा ॥१७॥
निरीक्षमाणो ददृशे वृक्षाः स्निग्धाः समंततः।
अब्रवीद्धानरान्सर्वान्कांतारवनकोविदाः ॥१८॥
नूनं सलिलवानत्र भविष्यति महान्हदः।
बिलादस्मात्सुनिष्क्रांता हंसाः सारसवज्जुलः ॥१९॥
जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च निष्क्रांताश्च सहस्रशः ॥२०॥

सर्व वनाची पाहणी करतात; गुप्त जलाचा सुगावा:- वन निरीक्षी हनुमंत। विवर देखे तंव त्या वनांत। वृक्षजाळीमाजी गुप्त। जळपक्षी तेथ रिघतां देखे ॥६७॥ क्षुधे तृषे अत्यंत क्षीण। त्या वानरां सांगे आपण। येथें आहे जलस्थान। सावधान तुम्ही पहा ॥६८॥ चंचू^{१२} धरोनियां फळें। आंतून निघती पक्षिकुळें। हंस सारस बक वंजुळें^{१३}।

१ राक्षस, २ जिभल्या, ओष्ठप्रांत, ३ थप्पड, ४ रक्त, ५ निर्जीव, ६ उदक, ७ शुष्क, ८ पृथ्वीवर, ९ शतावर्त-स्थानविशेष, १० भुकेने, ११ तहानेने. १२ चौचीमध्ये, १३ पक्षिविशेष.

निघती समेळें चक्रवार्के॥६१॥ मत्स्य धरोनि
मुखासीं। ठोंक^१ निघती विवरप्रदेशीं। फळ जळ
आहे विवरीं निश्चयेसीं। तृप्ति तुम्हांसी मी देईन
॥७०॥ आम्ही श्रीरामाचे भक्तां भक्तां संरक्षी
श्रीरघुनाथ। क्षुधा केंवी करील घात। राम समर्थ
तुष्टला॥७१॥ ऐकोनि हनुमंताची मात। वानरां
आठवला श्रीरघुनाथ। श्रम गेला निमेषार्थात।
विवरार्थ पाहूं आले॥७२॥ चंचूं धरोनियां फळें।
असंख्य निघताती पक्षिकुळें। देखोनि वानरांचे
पाळे^२। सुखसमेळें हरिखले॥७३॥ वानर बोलती
विस्मित। धन्य धन्य देखणा हनुमंत। गुप्त विवर
जाळीआंत। जळयुक्त लक्षिलें॥७४॥ ऐसें
विनविलें हनुमंता। अवधीं चरणीं ठेविला माथा।
आम्हांसी जीवदाता। प्राणरक्षिता तूं आम्हां
॥७५॥ तूं तंव सर्वार्थी अदट^३। तुझा सत्संग
आम्हां श्रेष्ठ। आम्हां बाधेना संकट। तूं वरिष्ठ
रक्षिता॥७६॥

मारुतीच्या सांगण्यावरून सर्व वानरांचा
बिळात प्रवेश:- हनुमंत म्हणे वानरांजवळी।
अवघे प्रवेशा ये बिळीं। तृप्ति पावोनि फळीं
जळीं। जनकबाळी स्वयें शोधूं॥७७॥

प्रविश्यात्र विचेष्ट्यामो रावणं राक्षसाधमम्।
तां च सीतां महाभागाः सर्व एव महद्वले॥७८॥
इत्युक्त्वा तद्विले सर्वे प्रविष्टास्तिमिरावृतम्।
अचंद्रसूर्य हरयो ददृशू रोमहर्षणम्॥७९॥
ततस्तस्मिन्बिले दुर्गे नानापादपसंवृते।
अन्योन्यं संपरिष्वज्य जम्भुर्योजनमंतरम्॥८०॥
ते नष्टसंज्ञाः संभ्रांतास्तृषिताः सलिलार्थिनः।
परिपेतुर्बिले तस्मिन्मासमेकं बुभुक्षिताः॥८१॥

तें देखोनियां विवर। गजबजिले वानरवीर।
भीतरीं घडयुंग^४ अंधार। रवि चंद्र भासेना॥७८॥
प्रवेशतां विवराआंत। वानरां थोर भयसंकेत। पुढें
चालिला हनुमंत। विवरप्रांत शोधावया॥७९॥

येरयेरांचा^५ धरोनि हात। वानर हनुमंता कवळित।
प्रवेशले विवराआंत। भयभीत अवधारीं॥८०॥
विवरमार्ग अति कठिण। आपणा न देखती
आपण। ऐसे आंधारी दारुण। उभ्यां प्राण निघों
पाहे॥८१॥ वानरवीरां एक मास। निखळ^६ पडले
उपवास। अन्नोदकेंवीण कासावीस। विवरीं त्रास
पावले॥८२॥ शक्ति नाही पुढें जावयासी। मार्गे
परतोनि यावयासी। मार्ग लक्षेना तयांसी।
वानरांसी अति दुःख॥८३॥

महिन्याचा उपवास व चालण्याचे श्रम यामुळे
वानरांना मूर्च्छा:- विवरमार्ग अति दारुण।
तमामाजी^७ एक योजन। अति संकटीं केलें
गमन। मूर्च्छापन्न मग झाले॥८४॥ तमें गिळिली
प्रज्ञासंज्ञा^८। निराहारे गिळिलें चैतन्या। तृषेनें
शोषिलें वदना। शब्दसंज्ञा निमाली॥८५॥ जेंवी
प्रळयकाळीं जीव। महातर्मी^९ होती आप्लव^{१०}।
तेंवी वानरवीर सर्व। पूर्वापूर्व विसरले॥८६॥
वानर पडिले अचेतन। हनुमंत बळिया संपूर्ण।
एकैक पुच्छीं बांधोन। करी गमन तेणेंसीं॥८७॥
देखोनि वानरांची अवस्था। मार्गे सरणें नाहीं
हनुमंता। विवर शोधावयाचे अर्था। घेवोनि
समस्तां निघाला॥८८॥ हनुमंताचे देखणे नेत्र।
आवरून न शके अंधार। पुच्छीं वानरांचा भार।
घेवोनि सत्वर चालिला॥८९॥

मारुतीने सर्व वानरांना पुच्छात बांधून प्राण
रक्षणाकरिता पित्याचा धांवा केला:- वांचवावया
वानरांचा प्राण। हनुमंते केलें विद्वान^{११}। पिता
पाचारोनि पवन। सांगे आपण तें ऐका॥९०॥
श्रीरामकार्यालागीं जाण। वानरां परमानंदें मरण।
तुवां रक्षावा यांचा प्राण। सेवा संपूर्ण श्रीरामीं
॥९१॥ श्रीरामसेवाहितवचन। तेणें संतोषोनि
पिता पवन। वानरांचा निजप्राण। स्वयें आपण

१ बगळे, २ सुमदाय, ३ पराक्रमी, ४ निबिड, ५ परस्परचा, ६ सारखे, ७ अंधारात, ८ बुद्धि आणि शुद्धी, ९ बुडून जातात, १० युक्ति, कौतुक.

संरक्षी॥१२॥ श्रीरामाचे निजभक्त। जरी अट्टे
जाले मूर्च्छित। तरी काळाचा न चले
घात। श्रीरघुनाथ रक्षिता॥१३॥

श्रीरामभक्तांचे संरक्षण, हनुमंताला प्रकाश
दिसतो:- भक्त सावधान असावधान। त्यासी न
विसंबे श्रीरघुनंदन। बाधूं न शके जन्ममरण। काळें
वदन काळाचें॥१४॥ नामें गर्जती अखंड।
त्यांचेनि पवित्र ब्रह्मांड। भक्तां करूं जातां दंड।
काळे तोंड काळाचें॥१५॥ भक्त श्रीरामीं
लळेवाड^१। श्रीराम त्याचें पुरवी कोड^२। नामें
गर्जोनि वितंड। ठेंचिलें तोंड काळाचें॥१६॥
हनुमंत देखोनि श्रीरामदूत। कळिकाळ चळीं
कांपत। हरिभक्ता करावया घात। नव्हे समर्थ
कळिकाळ॥१७॥ हनुमंतें तेच आवेशीं। वानर
तारिले बांधोनि पुच्छीं। सद्गुरुशिष्य
निजकाजेंसी। अनाथांसी तारक॥१८॥ वानरां
मूर्च्छा जरी प्राणांत। जवळी सबगुरु हनुमंत। येणें
सुसंगें चुकला घात। अति समर्थ तारक॥१९॥
श्रीरामभक्तांची निजकथा। ग्रंथ नाकळे
आकळितां। एका शरण साधुसंतां। विवरवार्ता
अवधारा॥१००॥ पुच्छीं बांधोनि वानरकोटी।
हनुमंत चालिला जगजेठी^३। पुढें प्रकाश देखिला
हृष्टीं। सुखसंतुष्टी सर्वांसी॥१॥ आतां ही
हनुमंताचीगोष्टी। नाम आठविल्या संकटीं। विघ्नें
पळती बारा वाटीं। नामें जगजेठी तारक॥२॥

प्रकाशामुळे वानर सावध व हनुमंतस्तुति:-
होतां प्रकाशाचें भान। अमृतमय प्रभा पूर्ण। वानर
झाले सावधान। देखोनि स्थान विस्मित॥३॥
आम्ही मूर्च्छित पडिलों क्षितीं। अद्भुत हनुमंताची
शक्ती। सकळ श्रमा करोनि शांती। स्वस्थगतीं
आणिलें॥४॥ आम्हांसी मूर्च्छित सांडून। एकला
नयेचि आपण। कोट्यनुकोटी वीर उचलोनि।
आला घेवोन कृपाळु॥५॥ नळनीळादि जांबवंत।

स्वयें अंगद गुण वर्णित। अवधीं वंदोनि हनुमंत।
स्वस्थचित्त राहिले॥६॥ एका जनार्दना शरण।
निधडी^५ हनुमंता आंगवण। अचेतन वानरसैन्य।
आला घेवोन विवरांत॥७॥ त्या विवरामाजी
उद्धो^६। तापसीहनुमंतसंवाद। तो एका जनार्दनीं
विनोद। परमानंद रामायणीं॥८॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे किष्किंधाकांडे वानर-
बिलप्रवेशो नाम चतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥
श्लोक॥ २४॥ ओव्या॥१०८॥

अध्याय पंधरावा

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

तापसी-हनुमंत-संवाद

सावध झाल्यावर त्या वानरांना सभोवती
सुवर्णशुक्ल दिसते:- वानर होवोनि सावधान।
पाहती तंव हेमभुवन। हेमशय्या हेमासन। उपरी
आस्तरण हेमाचे॥१॥ हेममय तेथींची क्षिती।
हेममय अवध्या भिती। हेमदीपिका हेमदीप्ती।
पात्रपंक्ती हेममय॥२॥ हेमविमानें हेमांबरे।
हेमबद्ध सरोवरे। हेममत्स्य हेमनगरे। जळचरे
हेममय॥३॥ मुक्ताफळें हेमरत्ने। हेमपदके
हेमभूषणे। हेममय उपकरणे। हेमाभरणे
पशुपक्षी॥४॥

ते विवर सर्व समृद्धीने, निर्मळ जलप्रवाहांनी
परिपूर्ण:- विवरीं धनधान्यसमृद्धी। विवरीं
परमामृतनदी। विवरामाजि ऋद्धिसिद्धी। सुख
त्रिशुद्धी वानरां॥५॥ नसोनि रविचंद्रभास^१।
विवरामाजी नित्य प्रकाश। तेणें वानरां अति
उल्लास। पाहती वास^२ वायुपुत्राची॥६॥ ऐसिये
रमणीय स्थानीं। हनुमंत पाहोनियां नयनीं।
मनुष्यमात्र न दिसे नयनीं। सकळ भुवनीं
शोधितां॥७॥

१ लाडके, २ इच्छा, लाड, ३ पराक्रमी, ४ मोठी, ५ ज्ञान, ६ सूर्यचंद्रांचा प्रकाश, ७ वाट.

त्या निर्जन प्रदेशात एका कुमारी तापसीचे दर्शन:- अपूर्व देखिलें मंदिरामाझारीं। चीरकृष्णाजिनधारी। तापसी बैसली एक कुमारी। तेजेंकरीं^१ देदीप्यमान॥८॥ तपःप्रताप आगळा। अंगी तेजाचा उमाळा। तिसी देखतांचि डोळां। वानरपाळा^२ शंकला॥९॥

हनुमंताचा तिला प्रश्न:- तिचा शोधावया मुख्यार्थ। पुसता झाला हनुमंत। तूं कोण या भुवनाआंत। बिलवृत्तांत मज सांगे॥१०॥

आत्मनस्त्वनुभावाद्वा कस्य चेदं महद्विलम्बम्।

अजानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि॥११॥

तूं एकाकी स्त्री अबळा। तपःप्रभावे तेजःप्रबळा। कोणें निर्मिलें या बिळा। तुज या स्थळा केंवी प्राप्ति॥११॥ विवरीं समृद्धि संपूर्ण। पुष्पलव स्तेष्ये^३ भुवन। मेणील राजा सांग कोण। तेणें हें कां स्थान त्यजियेलें॥१२॥ आश्रमासी आलों येथ। आम्ही तुझे अभ्यागत। पुसिला सांगोनि वृत्तांत। करीं स्वागत अतिथींचें॥१३॥

एवमुक्ता हनुमता तापसी धर्मचारिणी।

प्रत्युवाच हनुमंतं सर्वभूतहिते स्तम्॥१२॥

मयो नाम महातेजा मायावी दानवर्षभः।

पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव सः॥१३॥

तेनेदं कांचनं सर्वं निर्मितं मायया वनम्।

कथं चेदं बिलं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितम्॥१४॥

त्या गुप्त विवरात आल्याबद्दल तिला आश्चर्य:- ऐसें पुसतां हनुमंत। तापसी जाली अति विस्मित। हें विवर अति गुप्त। वानर येथ केंवी आले॥१४॥ यक्षराक्षसां दुर्गम नित्य। देवदानवां विवर गुप्त। तुम्ही काय श्रीरामभक्त। तरीच येथें आलेती॥१५॥

श्रीरामनामाचा प्रभाव:- श्रीरामनामाचा विश्वास ज्यांसी। नामीं आवडी अहर्निशीं। दुर्गमीं रिघ त्या भक्तांसी। निश्चयेसीं मी जाणें॥१६॥ नाम

आवडे मानसीं। स्मरण न करीच अति आळसी। वांझ गाय कपिला^४ जैसी। जाण तैसी ते भक्ति॥१७॥ श्रीरामनाम आवडे पोटीं। नामेंवीण टवाळ गोष्टी। तेही आवडी समूळ खोटी। नये शेवटीं उपयोगा॥१८॥ मुलाम्याची नाणीं जैसीं। घातकी होतीं ज्यांची त्यासी। दांभिक भक्ति जाण तैसी। साधकांसी अपघाती॥१९॥ निजात्म-प्रतीति केंची त्यासी। भजन नुरे ज्याचें त्यासी। विकल्प डोळ पडिले भक्तीसीं। लोभें त्यासी नागविलें॥२०॥ तुम्ही नेटाचे^५ श्रीरामभक्त। विवरीं प्रवेशतां येथ। देहलोभें नित्यनिर्मुक्त। तुम्ही समस्त मज पूज्य॥२१॥ जन्ममरणाची भयशारी^६। तुम्हीं घालोनि तोडरीं। प्रवेशलेती या विवरीं। राम निर्धारी भक्तांचा॥२२॥ रामस्मरण अहर्निशीं। विघ्नें निर्विघ्न होती त्यासी। तो प्रताप तुम्हां वानरांसी। तुमची दासी मी आतां॥२३॥ तुम्हां वानरां समस्तां। मुख्य भक्त तूं श्रीहनुमंत। श्रीरामभजनीं एकाग्रता। तुम्हां समस्ता तारक॥२४॥

तपःसामर्थ्यानि तिला हनुमंताविषयी ज्ञान व आदर:- म्यां जें केलें अनुष्ठान। तेणें मज जालें ज्ञान। हनुमंताचे भक्तिसमान। नाहीं आन तिहीं लोकीं॥२५॥ ऐसें बोलतां तापसी। प्रेम लोटलें तियेसी। लोटांगणीं हनुमंतासी। उकसाबुकसीं स्फुंदत॥२६॥ अग्निकापुरा होतां भेटी। विरोनि येरयेरांचे पोटीं। निरालंब^७ उरे शेवटीं। तैसीच गोष्टी तेथें जाली॥२७॥ निर्धारितां हनुमंतरूप। तापसी झाली अरूप। पाहतां तापसीचें रूप। सुखस्वरूप हनुमंत॥२८॥ भक्तभेटीचें लक्षण। लक्षलक्षातीत गहन। मनीं मनें चैतन्य। समाधान येरयेरां॥२९॥ म्यां तप केलें निष्काममतीं। त्या तपाची जाली फलप्राप्ती। भाग्यें भेटलासी मारुती। भवनिर्मुक्ति तारक॥३०॥ श्रीरामभक्त ज्यांस भेटती। दर्शन

१ तेजाने, २ वानरांचा समूह, ३ काळ्या रंगाची, ४ निःसीम, ५ भयाची धडकी, ६ ब्रह्म.

स्पर्शन संवाद^१ स्थिती। भावे भवभावनिर्मुक्ती^२।
हेही प्रतीती^३ मज आली॥३१॥ ऐसें बोलोनि
तत्त्वतां। हनुमंतचरणीं ठेविला माथा। जें तुवा
पुसिलें हनुमंता। समूळ कथा सांगेन॥३२॥

तापसीची साद्यंत कथा, हैमदानवनिर्मितीचे
स्थळ:- मयदानव तेजोराशी। मायाविदान
तयापासीं। दानवीं देखोनि लाघवासी। केलें
त्यासी विश्वकर्मा॥३३॥ दानवांचीं पुरें मंदिरें।
कवचें यंत्रें शस्त्रास्त्रें। हेमविमानें छत्रचामरें। अति
विचित्रें निर्मिलीं॥३४॥ मुक्ताफळें हिरे रत्नें।
हेमभूषणें हेमोपकरणें। मायालाघवविदानें। जें
करणें तें मायिक॥३५॥ मायालाघवी चपळ।
निजवस्तीलागीं प्रबळ। तेणें निर्मिलें हेमबिळ।
अतर्क्य स्थळ अति गुप्त॥३६॥ येथें नसतां
रविचंद्रासीं। नित्य प्रकाश विवरासी। हें लाघव
तयापासीं। अतर्क्य कोणासी तर्केना॥३७॥
हेमतरुवर स्वादफळीं। हेमसरोवर अमृतजळीं।
हेमजळचर क्रीडती तळीं। हेमकमळीं सुगंध
॥३८॥ हेममंदिरें हेमभिती। हेमभूमिका हेमक्षिती।
मय मायिक मायावी स्थिती। जाण निश्चितीं
कपिराजा॥३९॥

स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने।
पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम्॥५॥
विधाय सर्वबलवान्सर्वकामेश्वरस्तदा।
उवास सुखितः कालं किंचिदस्मिन्महाबिले॥६॥

मयासुराचे तप, ब्रह्मदेवाजवळ मरणरहित
अवस्थेची याचना:- तेणें मयासुरें येथ। बैसोनियां
महावनांत। ब्रह्मा प्रसन्न केला तपोयुक्त।
तपनेमार्थ साधोनि॥४०॥ मय वरद मागे आपण।
म्यां शत्रु मारावें संपूर्ण। मज न यावें मरण। ऐसें
वरदान मज द्यावें॥४१॥ ऐकोनि मयाचें वचन।
ब्रह्मा झाला हास्यवदन। जन्मासवें नित्य मरण।
वरदान केंवी लाभे॥४२॥ निर्मरणवरू मागतां।

हिरण्यकशिपु निजयोग्यता। सजीव निर्जीव नको
म्हणतां। नखाग्रता निमाला॥४३॥ मयासुरा तेचि
कथा। मरण नको वर मागतां। यासी आली
मरणावस्था। निर्मरणता केंवी लाभे॥४४॥
देहाभिमानाचिये माथां। नित्य वसे मरणावस्था।
अहंममता न सांडितां। निर्मरणता केंवी लाभे
॥४५॥ ऐक माझें वरदान। विवरीं असतां नये
मरण। बाहेर निघतांचि जाण। वैरी प्राण घेतील
॥४६॥ वैरी आलिया विवरांत। तुझेनि हातें
पावती घात। बाहेर निघतां निःशंकत। तेथींचा
तेथ निमसील॥४७॥ मयासुरा ऐक निश्चित। जो
जाला विषयासक्त। त्यावरी करी काळ घात।
सत्य वाक्यार्थ ब्रह्मवाणी॥४८॥

विवरात मृत्यू येणार नाही असे त्याला
वरदान:- ब्रह्मा वदे वरदार्थ। सर्वेचि पडिला
विचारांत। सुरवर लोभें निघतां येथ। विवरीं
समस्त निमतील॥४९॥ यालागीं सुरवरां
अतर्कित। बिळद्वार केलें गुप्त। मयासुर होता
नांदत। तोही मरणार्थ पावला॥५०॥

विवर गुप्त ठेवून तेथूनच असुरांच्या हस्ते देवांवर
जारणमारणाचे आभिचारिक प्रयोग:- तापसीस
पुसे हनुमंत। मरण नये विवरांत। ऐसा ब्रह्मयाचा
वरदार्थ। मयासुर मृत्यु कां पावला॥५१॥ मयासुर
बैसोनि विवराप्रती। जारणमारण इंद्रवधार्थी।
दैत्यदानवांस सांगे युक्ती। मंत्रयंत्रोक्ति मोहका
॥५२॥ यालागीं मयासुरवधार्थी। इंद्र साक्षेपें
टपत। रिघों न पावे विवरांत। द्वारीं तिष्ठत सर्वदा
॥५३॥ बाहेर येणें नाही मयासी। इंद्र मारूं न शके
त्यासीं। तो स्वयें पुसे ब्रह्मयासी। मय मरावयासी
निजयुक्ती॥५४॥ ब्रह्मा सांगे इंद्राप्रती। मयासी
कामिनीकामप्रीती। बाहेर आणोनि प्रमदायुक्तीं।
त्यासी तूं घातीं अमरेंद्रा॥५५॥

तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुंगवम्।
शनैर्निष्क्रान्तमालोक्य निजघान पुरंदरः॥७॥

ब्रह्मदेवाच्या सूचनेवरून त्याच्या प्रलोभनासाठी हेमा अप्सरेची नेमणूक:- हेमा अप्सरी सुंदरी। माझी सखी निजनिर्धारिणी। ब्रह्मयानें घातली विवरीं। मयासुरा मरणार्थ॥५६॥ कामिनी-कामाचा आल्हाद। शुंभनिशुंभ सुंदोपसुंद। पुरुष निमाले विविध। मरण प्रसिद्ध स्त्रीकामें॥५७॥ कामिनी कामाची आसक्ती। मार्गे निमाले नेणों किती। पुढें स्त्रीकामेंही मरती। अधोगती स्त्रीकामें॥५८॥ हेमाप्सरी सुंदरी। येतां देखोनी विवरीं। मयासुर पडिला फेरीं। भाग्यें करीं आलीसी॥५९॥ हेमाकामिनीं काम गहन। दोघीं केलें मद्यपान। करीत गायन नर्तन। बाहेरी आगमन दोघांचें॥६०॥

तिच्याबरोबर बाहेर आल्यावर इंद्राचा त्याच्यावर वज्राघात:- कामिनीकामें नृत्यगीतस्वरीं। तीसवें आला विवराबाहेरी। इंद्रे साधूनियां वैरी। वज्रेंकरीं^१ मारिला॥६१॥

ब्रह्मदेवानें सुवर्णमय भुवन तिला दिलें:- मय मायिक हेममंडन। ब्रह्मा होवोनि प्रसन्न। हेममय करोनि भुवन। दिधलें स्थान हेमेसी॥६२॥

इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम्।
शाश्वतः कामभोगश्च गृहं चेदं हिरण्मयम्॥८॥
दुहिता मेरुसावर्णेहं तस्याः स्वयंप्रभा।
मम प्रियसखी हेमा नृत्यगीतविशारदा॥९॥
तया दत्तवर्चं चेदं रक्षामि भवनं महत्॥१०॥

ब्रह्मा होवोनि सुप्रसन्न। हेमेसी हेममय भुवन। स्वयें दिधलें संतोषोन। आणि स्थान अति दुर्गम^३॥६३॥

सुवर्णमनूची स्वयंप्रभा नावाची कन्या:- सुवर्णमनूची मी दुहिता^४। स्वयंप्रभा नामांकिता। हेमा सखी माझी आप्तता। एकात्मता दोहींसी॥६४॥ तेचि काळीं म्यां आपण।

ब्रह्मयासी मागितलें वरदान। द्यावें निष्काम अनुष्ठान। मुक्तत्व पूर्ण मज द्यावें॥६५॥

ब्रह्मदेवाच्या कृपेने निष्काम अनुष्ठानाचे तिला वरदान:- ऐकोनि माझी विनंती। संतोषला प्रजापती। आवडीं मानोनी वचनोक्ती। अति प्रीती स्वयें वदला॥६६॥ धन्य निष्कामाचें वदन। धन्य निष्कामाचें वचन। धन्य निष्काम आगमन। जग पावन निष्कामें॥६७॥ निष्कामाचें मज कौतुक। निष्कामाचें मज सुख। देखोनि निष्कामाचें मुख। परम हरिख^५ हरिहरां॥६८॥ ये विवरीं हरिहरस्थान। पावसी निष्काम अनुष्ठान। स्वयंप्रभे सत्य जाण। हें वरदान तुज माझे॥६९॥

श्रीरामभक्तांशिवाय दुसरे येथें कोणीहि येणार नाही अशी वरप्राप्ति:- आणि का रीघ नव्हे येथ। विवरां येती श्रीरामभक्त। त्याचें केलिया आतिथ्य। नित्यमुक्त त्यांचेनि॥७०॥ हरिदासदर्शनस्पर्शन। अभिवंदन^६ संभाषण। आतिथ्य करितां संपूर्ण। मुक्तपण निजबंध ॥७१॥ हरिदासांची संगती। भाग्येंवीण नव्हे प्राप्ती। हरिदासांची सद्भक्ती। नित्यमुक्ती स्वभावें ॥७२॥ ऐसें मज देवोनि वरदान। अदृश्य जाला चतुरानन। हेमा माझी सखी जाण। तिचें हें भुवन ब्रह्मदत्त॥७३॥

हेमा सकाम तपस्येने स्वर्गास गेली:- हेमा सकाम कामासक्ती। येथें नाही पुरुषप्राप्ती। मज ठेवोनि रक्षणार्थी। स्वर्गाप्रती ते गेली॥७४॥ ब्रह्मवाणी सत्यभूत। ते हे तुम्ही श्रीरामभक्त। माझेनि भाग्यें आलेती येथ। मज निर्मुक्त करावया ॥७५॥ ऐसें बोलोनियां जाण। तापसी घाली लोटांगण। वंदोनि हनुमंताचे चरण। काय आपण विनवित॥७६॥ क्षुधें पीडिले वानर। वर्नीं रिघोनि समग्र। फळें भक्षावीं मधुर। प्राशावें नीर स्वादिष्ट॥७७॥

१ स्त्रीच्या इच्छेने, २ वज्राने, ३ अति अवघड, ४ कन्या, ५ हर्ष, आनंद, ६ नमस्कार करणे.

अर्थी चास्मि प्रयच्छार्थं रणधर्ममनुत्तमम्।
प्रीयमाणा निराहारान्संजीवय तपोधने॥११॥

भुकेल्या वानरांसाठी आहाराची याचना:-
एकोनि तापसींचे वचन। हनुमंत बोले आपण।
भुके वानरांचे जाती प्राण। वृक्षारोहण न करवे
॥७८॥ वानर असते सावधान। मघांचि
विध्वंसिते वन। तुज पुसावया राहें कोण।
क्षुधेनं क्षीणबलशक्ति॥७९॥ वानरांची शक्ती
क्षीण। वृक्षीं न करवे उड्डाण। आणोनि द्यावें
आपण। वांचवी प्राण क्षुधितांचे॥८०॥

अभिगम्योत्तमं दानं दानमाहूय मध्यमम्।
याच्यमानं तु अधमं सेवादानं ततोऽधमम्॥१२॥

दानाचे प्रकार, स्वयंदान अत्युत्तम:- आणून
देणें जें आपण। हें दानामाजी उत्तम दान। जें
द्यावें घरा पाचारून। मध्यम दान त्या नांव
॥८१॥ वेळोवेळां काकुळती। येवोनि याचक
मागती। ऐसें देणें तयांप्रती। दानस्थिति ते निंद्य
॥८२॥ वसवसून देती अन्न। एक देती
निर्भर्त्सून। तें तें अधमाधम दान। पात्रा निंदोन जे
देती ॥८३॥ सेवा घेवोनि आपण। द्विजांसी देती
जें दान। दान नव्हे ते मजुरी जाण। दातृत्व पूर्ण
अधमाधम॥८४॥ यालागीं स्वधर्मरक्षण।
करावया स्वयंप्रभे जाण। आतितांसी फळें
अर्पून। वांचवीं प्राण वानरांचे॥८५॥

साधोस्तस्य वचः श्रुत्वा तापसी ब्रह्मचारिणी।
आदाय फलमूलानि विधिनोपाहरत्तदा॥१३॥
भक्षयित्वा च ते सर्व पीत्वा च विमलं जलम्।
प्रसन्नवदनाः सर्वे सर्वे संतुष्टमानसाः॥१४॥
सर्वेऽपि बलवीर्याढ्यास्तत्रासन्हरियूथपाः।
अपश्यन्सर्व एवैते दिशो वानरपुंगवाः॥१५॥

तापसीने स्वतः फळे आणून वानरांना दिली :-
एकोनि हनुमंताचें वचन। तापसी फळें आणून
पूर्ण। करोनि विधियुक्त पूजन। दिधलें भोजन तें
एका॥८६॥ पृथु चक्रवर्ती आपण। जैसें करी

भगवत्पूजन। तेंवी हनुमंतादि वानरगण। पूजी
संपूर्ण उल्लासें॥८७॥ ज्या जैसें आवडे
फळ। ज्या जैसें आवडे मूळ। त्या तैसें अर्पूनि
जळ। सुपरिमळ शिखरणी॥८८॥ वानरां हेमाची
ताटे। फळें ओगरिलीं^१ चोखटे। नाना रसीं भरिले
वाटे। अपूर्ण कोठें पडों नेदी॥८९॥ आप्ररसें
मधुरसें। अमृतरसें सुरस रसें। वानरां पीडिलें
मासोपवासें। अति उल्लासें भक्षिती॥९०॥

फळाचे अंतर्दृष्टीने वर्णन:- एके विडुळलीं^२
सकाम वातें। एके हिरवीं करकरितें। एके बहुबीजे^३
बुचबुचितें। एके कचकचित अर्धकाचीं॥९१॥
एके जडजाड्यें जारठलीं^४। एके सकाम लोभें
सारठलीं^५। विकल्पमुरडें मुरकुटलीं^६। झडोन
पडलीं अमार्गीच॥९२॥ एके अभाववातें झडलीं।
वनिताकुचकर्दमीं पडलीं। सर्वेचि तेथोनि
गडबडलीं। तीं बुडाली अंधतर्मीं॥९३॥ एके
विवादकर्मठें। विधिनिषेधअतिअंबटें। एके
तपस्तेजें तिखटें। एके तुरटें मतमुद्रा॥९४॥ एके
वरिवरी बरवटे^७। आंत द्विजद्वेषाचे काटे। एके
दिसताती चोखटे। अति कडवटें परनिंदा॥९५॥
एके भेदवादे खणुवालीं^८। सभेदाच्या बुचबुचित
आळी। त्यांसी न सेविती काउळी। पडिल्या धुळीतें
मिळती॥९६॥ गारठेलीं^९ फळें अशांत। पडोनि
फुटलीं जेथींची तेथ। वानर त्यांसी न लाविती
हात। दुर्गंधि ते अतिदुष्ट॥९७॥ एक समेळ
फळांचे घड गाढे। आदळले पाखाडिया पुढें।
फुटोनि होती पै तुकडे। पडती किडे सुळसुळती
॥९८॥ एके संज्ञानतेचिया शिखरीं। पडोनि जालीं
काचरीं। त्यांसी न सेविजे वानरीं। झडपिती घारी
गर्वाच्या ॥९९॥ वनिता हातींहीन निसटलीं।
अहंमतादेठींहीन सुटलीं। संकल्पविकल्पें
तुटलीं। फळें आलीं परिपाका॥१००॥ नित्य

१ वाढली, २ पचपचित झाली, ३ पुष्कळ बियांची, अपक्व, ४ निबर झाली, जून झाली, ५ अर्धवट कठीण झालेली, ६ आकुंचित झाली, ७ चांगली, ८ छिद्रयुक्त, ९ वाळलेली.

निर्विकारें पाडा आलीं। शांतिसेजे स्वयें मुरालीं।
 जीं नैराश्ये मघमघिलीं। फळें सेविली वानरी
 ॥१॥ शांत दांत अरुवारलीं^१। आंत बीज ना
 बाहेरी साली। सुखस्वरूपें साकारिलीं। फळें
 सेविलीं वानरीं॥२॥ निजात्मबोधें मघमघित।
 नित्य नैराश्यें रस गळत। जेथें हंस शुक झोंपावत।
 ती फळें भक्षित वानर॥३॥ अहंकोहंसोहंविहीन।
 ब्रह्मी ब्रह्मात्वही लीन। सांडोनियां मीतुंपण। फळें
 परिपूर्ण सेविती॥४॥ बहुकाळाचे बुभुक्षित। केले
 परिपूर्ण नित्य तृप्त। बाप कृपाळु श्रीरघुनाथ।
 संकटीं भक्त वांचविले॥५॥ संकट बाधूं जाती
 भक्त। संकटीं निकट श्रीरघुनाथ। द्वंद्व तेथें निर्द्वंद्व
 होत। भक्त निर्मुक्त श्रीरामें॥६॥ ऐसिया पूर्णत्वाचे
 सिद्धीं। वानरां जाली पारणाविधी^२। श्रीराम
 कृपाळु द्वंद्वबाधी। भक्त त्रिशुद्धी वांचविले॥७॥
 ग्रंथीं बोलतो त्रिशुद्धी। त्रिशुद्धीची कवण विधी।
 सद्गुरुवीण नव्हे सिद्धी। सावध बुद्धीं अवधारा
 ॥८॥ शब्द निःशब्द शब्दशुद्धी। आशा निराशा
 मनःशुद्धी। देहीं विदेहत्व देहशुद्धी। जाणा त्रिशुद्धी
 पावन॥९॥ ऐशिया त्रिशुद्धी वानर। पावोनि तृप्ति
 अभयंकर। देती स्वानंदें उद्गार^३। तेणें अंबर
 गर्जत॥११०॥

वानरांची तृप्ति:- फळें खाती गटगटां।
 मिटक्या देती मटमटां। लाळ येतसे नीळकंठा।
 भक्तवाटा सेवावया॥११॥ वांकुल्या दाविती
 सुरवरां। वांकुल्या दाविती ऋषीश्वरां। फळें
 सेवितां वानरां। दुःखा दुस्तरा मुकले॥१२॥
 वानर भोजनसमाजें। मिटक्या देतां अंबर गाजे।
 तापसीं धाडीली श्रीरघुराजें। कपिसमाज
 वांचवावया॥१३॥ संरक्षावया निजभक्तांसी।
 श्रीरामें निर्मिली विवरासी^४। श्रीरामें धाडिली
 तापसी। वानरांसी वांचवावया॥१४॥

बुभुक्षितांना अन्नदान, सर्वदानाहून श्रेष्ठ:-
 बुभुक्षितांसी तृप्तिभोजन। तेणें सुखी श्रीभगवान।
 तापसीचें भाग्य गहन। श्रीरामजन सुखी केले
 ॥१५॥ दुष्काळींचें द्विजभोजन। राजसूययागाहून
 गहन^५। अश्वमेधादिक यज्ञ। मशक^६ होय त्यापुढें
 ॥१६॥ बुभुक्षितां दिधले अन्न। सुखी केले
 दीनजन। तेणें सुखावे श्रीभगवान। यज्ञादि पुण्य तें
 मशक॥१७॥ तापसीचें भाग्य गहन। फळें
 आणोनि संपूर्ण। वानरां देतांचि भोजन। सावधान
 ते जाले॥१८॥ विधिनोपाहरत्तदा। याचि धरोनि
 श्लोकाच्या पदा। वानर जनसंपदा। ग्रंथनुवादा मी
 वदलों॥१९॥ व्यर्थ वाढविलें ग्रंथा। ऐसें न
 म्हणावें श्रोतां। मुनीच्या धरोनि पदार्था। ग्रंथीं
 ग्रंथता राम वदवी॥१२०॥ नेणें वेदशास्त्रश्रवण।
 माझे अंगी मूर्खपण। माझे हिरोनि मीपण। राम
 रामायण स्वयें वदवी॥१२१॥ श्रोते म्हणती
 नवलावो। वानरभोजनअभिप्रावो। शुद्ध साधूनी
 भक्तिसद्भावो। ब्रह्मान्वयो स्थापिला ॥१२२॥
 आधींच रम्य रामायण। वरी हें रसाळ निरूपण।
 कथा नव्हे ब्रह्म पूर्ण। सुखी पूर्ण आम्हां केले
 ॥१२३॥ ऐकोनि श्रोतियांचे वचन। एका जनार्दनी
 लोटांगण। जें देखाल माझे न्यून। तें तें संपूर्ण तुम्हीं
 कीजे॥१२४॥ श्रोते म्हणती नवल आतां। स्वयें
 श्रीराम वदनी वक्ता। रामें रम्य रामकथा।
 न्यूनपूर्णता असेना॥१२५॥ एका जनार्दना
 प्रबोधी। वानरां जालीं पारणविधी। पुढें लाभेल
 सीताशुद्धी। शोधनविधी अवधारा॥१२६॥ स्वस्ति
 श्रीभावार्थरामायणे किष्किंधाकांडे
 एकाकारटीकायां तापसीहनुमंतसंवादो नाम
 पंचदशोऽध्यायः॥१५॥ श्लोक ॥१५॥
 ओव्या॥१२६॥

अध्याय सोळावा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

संपातीचा उद्धार

फळांनी व पाण्याने वानरांची तृप्ति:- वानरां मास उपोषण। तापसीं फळें आणूनि पूर्ण। दिधलें यावत्तृप्ति^१ भोजन। वानरगण उल्लासी॥१॥

संतुष्टास्ते फलैर्मूलैः संजाताः शीतवारिणा।

बलवीर्याश्च ते सर्वे तत्रासन्हिरुंगवाः॥१॥

अपतन्सर्व एवैते दिशो वानरयूथपाः॥२॥

भक्षितां पै फळमूळ। सेवितां निर्मळ जळ। वानर सुखी जाले सकळ। हर्ष प्रबळ तृप्तीचा॥२॥ वानरांचे सकळ दळ। पूर्विल्यापरिस अति प्रबळ। शतगुणें वाढलें बळ। जनकबाळ शोधावया॥३॥

यानंतर सर्व वानरांची परत जाण्याची इच्छा:- वानर म्हणती हनुमंतासी। येथें काय फळें खावया आलासी। किंवा सीता शोधावयासी। त्या रामकार्यासी साधावें॥४॥ शोधितां या विवराआंत। सीता न लभेचि निश्चित। पुढील सांग कर्तव्यार्थ। दक्षिणपंथ शोधावया॥५॥ रविशशिविरहित। नित्य प्रकाश विवरांत। वानर दशदिशा पाहात। दक्षिणपंथ दिसेना॥६॥ पूर्व कोण पश्चिम कोण। न कळे उत्तर दक्षिण। न कळे दशदिशांचें ज्ञान। केउतें^२ गमन करावें॥७॥

अथ तानब्रवीत्सर्वान्विश्रांतान्हिरुंगवान्।

किं कार्य कस्य वा हेतोः कान्तराणि प्रपद्य च॥३॥

इदं वचनमेकाग्रा तापसी धर्मचारिणी।

यदि चैतन्मया श्राव्यं श्रोतुमिच्छामि तां कथम्॥४॥

तापसीच्या प्रश्नावरून कार्याविषयी निवेदन:- अत्यंत भार ज्याचे माथां। कां जो त्वरेनें धावतां। अतिशयेंसीं उन्मत्तता। कथा वार्ता नये

पुसों॥८॥ जो कां ज्ञानगर्वें पीडित। जो विषयमदें उद्धत। जो जो अतिशय क्षुधित। त्यासी वृत्तांत पुसों नये॥९॥ तापसी म्हणे वानरनाथा। वार्ता पुसों नये क्षुधिता। फळभोजन सावधानता। सांगे वृत्तांता मनींच्या॥१०॥ विवर गूढ अति कांतार^३। मिळोनि आले वानरभार। येथें कां आलेती सकळ वीर। तोही विचार मज सांगा॥११॥ तुम्ही श्रीरामाचे भक्त। माझेनि भाग्यें आलेती येथ। विवरीं प्रवेशावया गुप्त। कोण कार्यार्थ मज सांगा॥१२॥ मी तंव तुमची केवळ दासी। कार्य सांगों ये मजपासीं। ऐसें मानिलिया तुम्हांसी। तरी कार्यासी मज सांगा॥१३॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः।

आजवेन यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे॥५॥

एक तापसी पूर्ववृत्तांत। पूर्ण ब्रह्म श्रीरघुनाथ। अवतरला सूर्यवंशाआंत। कौसल्यासुत दाशरथी॥१४॥ पित्राज्ञेच्या निजनेटीं। बंधु सौमित्र सीता गोरटी। श्रीराम वनवासी पंचवटीं। गंगातटीं रहिवास॥१५॥ रामलक्ष्मण गेले मृगापाटीं। मार्गे शून्य पंचवटी। भिक्षुरूपें^४ रावण कपटी। सीता गोरटी चोरिली॥१६॥ तिचें करावया शोधन। किष्किंधे आला रघुनंदन। वाळी भ्रातृभार्याहरण। विंधोनि बाण मारिला॥१७॥ राज्य दिधलें सुग्रीवासी। यौवराज्य अंगदासी। सुग्रीवें धाडिलें आम्हांसी। सीताशुद्धीसी दक्षिणे॥१८॥ दक्षिण शोधिली शतावतीं। शुद्धि न लभेचि सीता सती। सीताशोधनशुद्ध्यर्थी। विवराप्रती आम्ही आलों॥१९॥ सुग्रीवाज्ञा अति दारुण। मासा यावें शुद्धि करून। न ये त्या रासभारोहण^५। विटंबन अपमानें॥२०॥ विवरीं करितां प्रवेशन। मास एक लोटला संपूर्ण। विवर दुर्गम गहन।

१ तृप्ता होईपर्यंत, २ कोणीकडे, ३ अरण्य, ४ संन्याशाचे रूप घेऊन, ५ गाढवावरून धिड.

निर्गमन^१ दिसेना॥२१॥ बिळीं करितां प्रवेशन।
आम्ही जालों मूर्च्छापन्न। कैसेनि येथें आगमन।
हेही ज्ञान आम्हां नाहीं॥२२॥ विवरींचें अभिनव
चिन्ह। न कळे उत्तर दक्षिण। न कळे पूर्वपश्चिम
भान। केउते गमन करावें॥२३॥ आमची
आगती^२ निर्गती^३। आम्हांसी न कळे निश्चितीं।
तुजअधीन आमची गती। कृपामूर्ति कृपा
करीं॥२४॥

विवराबाहेर जाण्याची उत्कंठा:- आमची
विवराबाहेर गती। आम्हांसी भेटे सीता सती।
ऐसी कृपा करीं शीघ्रगती। वानरपंक्ती उद्धरीं
॥२५॥ ऐसें ऐकतां वचन। तापसी जाली
सुप्रसन्न। विवरींचें गमनागमन। नेणती सज्ञान
द्विजदेव॥२६॥ ब्रह्मयाची वरदोक्ती। विवरीं
आलियांची नव्हे निर्गती। बाहेर या विवराप्रती।
यावया युक्ती लक्षेना॥२७॥ मज ब्रह्मा
सुप्रसन्न। विवरींचे गमनागमन। करावया मी
सज्ञान^४। हें वरदान ब्रह्मयाचें॥२८॥ ज्यासी
श्रीरामाची भक्ती। दुर्गमीं त्यासी निर्गती।
रामनामप्रतापशक्ती। भवनिर्मुक्ति हरिभक्तां
॥२९॥ श्रीरामनामाचेनि कैवाडे^५। कळिकाळ
पळती पुढें। विवर कायसें बापुडें। तुम्हां
सांकडे^६ बाधावया॥३०॥ श्रीरामसेवा
नित्यकर्म। हृदयीं श्रीरामाचें प्रेम। नित्य मुखीं
श्रीरामनाम। सर्वत्र सुगम^७ गति त्यांसी॥३१॥
पैल हनुमंतादि वीर। भक्तिप्रतापें प्रताप थोर।
श्रीरामनामाचे गुणगंभीर। येणें उद्धार वानरांसी
॥३२॥ आजि माझें सफळ अनुष्ठान। होतां
हनुमंतदर्शन। मी जालें सुखसंपन्न। महिमा गहन
सत्संगें॥३३॥ जप तप ध्यानस्थिती। अवघी
सार्थक सत्संगती। त्या सत्संगाची अगाध
कीर्ती। भवनिर्मुक्ति^८ सत्संगे॥३४॥

त्या तापसीच्या सांगण्यावरून सर्व वानरांनीं
डोळे झांकले:- श्रीरामभक्तांच्या पंक्ती।
आलेती माझिया भाग्यगती^९। सेवा करीन
यथाशक्ती। बिलनिर्मुक्ती^{१०} वानरां॥३५॥

सर्वानेव बिलादस्मात्तारयिष्यामि वानरान्।

निमीलयत चक्षूंषि सर्वे वानरपुंगवाः॥३६॥

बिळाबाहेर निर्गती। व्हावया वानरां समस्तीं।
डोळे झांकावे निजहस्तीं। माझ्या वचनोक्ती
विश्वासा॥३६॥ डोळे उघडे असतां। देव दानव
ऋषिमहंतां। विवराबाहेर निर्गमता। कदा कल्पांता
घडेना॥३७॥ ऐकोनि तापसीचें वचन। वानरीं
आपलाले आपण। निजकरी झांकोनि नयन।
सावधान निर्गमार्थी॥३८॥ वानरीं झांकोनियां
डोळे। मुहूर्त एक उभे ठेले। उघडा ऐसे कोणी न
बोले। मग पाहूं लागले उघडोनि॥३९॥

निमेषोत्तस्मात्रेण बिलादुत्तरितास्तथा।

ततस्ते ददृशुर्घोरं समुद्रं वरुणालयम्॥४०॥

अपारमभिर्गर्जतं घोरैरूर्मिभिराकुलम्।

मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वताम्॥४१॥

तेषां मासो व्यतिक्रांतो यो राज्ञा समयः कृतः॥४२॥

नेत्र उघडल्यावर समोर विशाल समुद्र:- वानरीं
उघडोनियां नेत्र। पाहती तंव पुढें समुद्र। अतिशयेसी
दुर्धर। गर्जे घोर गडगडां॥४०॥ पुढें देखोनि समुद्र।
विस्मयो करिती वानर। येथें कैसेनि आलों समग्र।
केलें विचित्र तापसियें॥४१॥ नाहीं चालविलें
धरोनि करीं। नाहीं घेतलें कडेवरी। आम्हांसी
विवराबाहेरी। कैसेपरी^{११} आणिलें॥४२॥ पुच्छीं
बांधोनि समस्त। हनुमंते नेलें विवरांत। तैसेंहि नाहीं
केले येथ। न हालत आणिलें॥४३॥

शोध करतात तो तापसी व विवर अदृश्य:-
येव्हढें लाघव जीपासीं। केउती^{१२} आहे ती
तापसी। पाहतां न दिसे चौपासी^{१३}। वानरांसी
अति विस्मय॥४४॥ अति आवेशें वानरवीर।

१ बाहेर जाण्याला मार्ग, २ येणे, ३ जाणे, ४ जाणती, ५ साहाय्याने, ६ संकट, ७ सोपी, ८ संसारापासून मुक्तता, ९ प्रारब्धयोगाने,
१० गुहेतून बाहेर पडण्यासाठी, ११ कशा रीतीने, १२ कोठे, १३ चारीबाजूंना.

वन शोधितां समग्र। ना तापसी ना तें विवर।
विस्मय थोर वानरां॥४५॥ निरसावया^१
वानरभ्रांती। तापसी नव्हे ती श्रीरामशक्ती। कृपेनें
आली विवराप्रती। वानरपंक्ती तारावया॥४६॥
मयमायेच्या मायिकशक्तीं। विवरीं वानरां अति
भ्रांती। रामनामाच्या आवर्ती^२। विवरनिर्मुक्ति
वानरां॥४७॥ करितां श्रीरामाची भक्ती। भक्तां
बाधूं न शके भ्रांती। रामनामाचिये ख्यातीं।
विवरोन्मुक्ति वानरां॥४८॥ श्रीरामाच्या नाम
भेणें। माया पळे घेवोनि प्राण। स्थिर बापुडें तें
कोण। भक्तजन भुलवावया॥४९॥ क्षुधार्थें
हनुमंताची भक्ती। तापसी पावली नित्यमुक्ती।
यालागीं हरिभक्तसंगती। भवनिर्मुक्ति भाविकां
॥५०॥ तापसी तरली वानूं किती। रामनामाच्या
आवर्ती। वानरीं विवरीं केली ख्याती। सावधान
वृत्तीं अवधारा॥५१॥ नामें गर्जती वानर। नामें
कोंदलेंसे विवर। तेणें जाला विवरोद्धार।
जगदुद्धार रामनामें॥५२॥ भक्त ज्या ठायासी
जाती। तो ठाव नित्यमुक्ती। रामनामाच्या
आवर्ती। उद्धरती जड जीव॥५३॥ वर्नीं वानर
पाहती। नामें विवरा नित्यमुक्ती। वानरां विवराची
अप्राप्ती। जड उद्धरती रामनामें॥५४॥ यापरी ते
वानर। करोनि विवराचा उद्धार। स्वयें पावले
समुद्रतीर। सीता सुंदर शोधावया॥५५॥ मार्गे
शोधिलें गिरिगव्हर। तेथें न लभेचि सीता सुंदर।
पुढें ओढवला समुद्र। अति दुस्तर वानरां॥५६॥

एक महिन्याचा अवधि संपला, परत जाऊन
सुग्रीवाचा अवमान होईल म्हणून तेथेच बसून
प्रायोपवेशनः- सुग्रीवें केली मासावधी^३। ते
लोटली विवरामधीं। तेथेंही न लभे सीताशुद्धी।
कार्यविधि नव्हेचि॥५७॥ सीताशुद्धि न होतां
पूर्ण। आम्हांसी जातां परतोन। सुग्रीव करील
अपमान। आज्ञोद्धन रायाचें॥५८॥

नरेंद्रणाभिषिक्तोस्मि रामेणाक्लिष्टकर्मणा।
स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम्॥१०॥
घातयिष्यति दंडेन तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः।
इहैव प्रायमाशिष्ये रम्ये सागरोदसि॥११॥

सीताशुद्धीलागीं जाण। शतधा शोधली
दक्षिण। पुढें समुद्र अति दारुण। गतिगमन खुंटले
॥५९॥ पुढें गति खुंटली उदधीं। आतां न लभे
सीताशुद्धी। मार्गे जावों नये त्रिशुद्धी। प्राणावधि
वानरां॥६०॥ ऐसें बोलोनि अंगद। दुःखें दुर्धर करी
खेद। अवश्य मज करील विरोध। तोही संबंध
अवधारा॥६१॥ युवराजा तूं त्रिशुद्धी। तुजअधीन
वानरमांदी^४। न करितांचि सीताशुद्धी। मजचि
आधीं दंडील॥६२॥ थोर करील अवकळां^५।
रसभारोहण मुख्य तो सोहळा। उपानहमाळा^६
गळां। गोमयगोळा^७ अभिषेक ॥६३॥ सोसितां
अवकळा दारुण। लोकलज्जा येईल मरण।
यापरीस येथें आपण। द्यावा प्राण तें श्रेष्ठ॥६४॥
सीताशुद्धि न होतां दृढ। मुख्यत्वे माझी न राखे
भीड। इतरांचा कोण पाड। दुःख दुर्वाड वानरां
॥६५॥ धन्य जटायु तो जाण। रावणासीं करोनि
रण। सीता सांडवोनि आपण। दिधले प्राण रणरंगी
॥६६॥ ऐकोनि अंगदाची गोष्टी। वानरीं भय घेतलें
पोटीं। प्राण त्यजावा सिंधुतटीं। अवकळा मोठी
कोण सोसी॥६७॥ देहलोभें वांचों जातां।
अवकळा बैसेल माथां। रामस्मरणें प्राण जातां।
परमार्था पावेन॥६८॥ यालागीं आम्ही अवघे
जणें। अवश्यमेव प्राण देणें। घालोनियां
कुशास्तरणें। मरणा धरणें बैसले॥६९॥

उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले।

हस्यो गृध्रराजस्य तं देशमुपचक्रमुः॥१२॥

समुद्र तीरावर बसले असतां संपातीची भेट;
संपातीचा त्यांना प्रश्नः- तृण घालोनि मुष्टिमुष्टी।
प्रायोपवेशे^८ समुद्रतटीं। वानर पडतां

१ नाहीशी करण्याकरिता, २ सतत, क्रमाने, ३ एक महिन्याची मुदत, ४ वानरसमूह, ५ दुर्दशा, ६ जोड्यांची माळ, ७ शेणमार करून,
८ सर्वस्वत्यागपूर्वक मरणार्थ बसून.

कोट्यनुकोटी। देखिले हृष्टी संपातीने॥७०॥ जे जे आले समुद्रतीरा। तो तो संपातीचा चारा। वेगीं भक्षावया वानरां। संपाती त्वरा तेथें आला॥७१॥ तो बहुतां दिवसांचा उपवासी। देवें कृपा केली कैसी। मज भक्षावया वानरांसी। या ठायासी आणिलें॥७२॥ संपाती पुसे स्वयें आपण। या ठाया जे आले जाण। माझे भक्ष्य त्यांसी मरण। तुम्ही येथें कोण कोणाचे॥७३॥ तृणास्तरणीं समुद्रतटीं। वानरांच्या कोट्यनुकोटी। पडोनि करिती श्रीरामाच्या गोष्टी। नाहीं पोटीं मरणभय॥७४॥ माझेनि अति उग्र दर्शने। प्राणियांतें प्राणांत पळणें। तुम्ही गजबजाना मनें। मरणा धरणें कां बैसलेती॥७५॥ तुम्ही काय मरो टेंकलेती। जे या ठाया आणिलेती। ते माझे भोजनप्रयुक्तीं। वानरपंक्ती मराल॥७६॥ करितां रामनामचावटी। सांगा श्रीराम कोण तो सृष्टीं। तुम्हांसी कोठें जाली भेटी। समूळ गोष्टी मज सांगा॥७७॥

अंगदाकडून उत्तर, वृत्तान्तकथन व स्वयंदान:- ऐकोनि संपातीचें वचन। अंगद म्हणे आम्ही धन्य। अनायसें आलें मरण। गृध्रभक्षण वानर॥७८॥ अन्नोदकें त्यजून प्राण। चरफडोनी द्यावा जाण। श्रीरामें कृपा केली पूर्ण। आलें मरण अनायसें॥७९॥ अंगद म्हणे संपातीसी। श्रीरामकथा कां पुससी। तूं आजि अतिथ आम्हांसी। वानरांसी सुखें भक्षीं॥८०॥ क्षुधितांसी^१ द्यावें अन्नदान। हें तंव शास्त्र सनातन^२। आम्हीं तुज दिधलें देहदान। करीं भक्षण वानरां॥८१॥

वृत्तांत ऐकून संपातीचे हृदयपरिवर्तन, रामनामाचा महिमा; रामांचा व वानरांचा संबंध संपाती विचारतो:- संपाती बोले आपण। तुम्ही

करितां रामस्मरण। माझेनि न करवे भक्षण। नाम रक्षण भक्तांसी॥८२॥ जेथें रामनामस्मरण। तेथें रिघों न शके मरण। माझेनि न करवे भक्षण। नाम रक्षण भक्तांसी॥८३॥ रामनामाचिया स्मरणीं। जन्ममरणां महापळणी। श्रीरामभक्त तुम्ही निर्वाणीं^३। भाग्यें माझ्या आलेती॥८४॥ मुखीं रामनामावृत्ती। हृदयीं श्रीरामाची प्रीती। देह विकिलें श्रीरामभक्ती। भाग्य किती मी वानूं॥८५॥ अतिथीचे निजभोजनीं। तुम्ही समस्त देहदानी। श्रीरामभाग्यें सभाग्य जनीं। धन्य त्रिभुवनीं तुम्ही एक॥८६॥ कोण कार्याचिये^४ विधीं^५। तुम्ही आलेती सभाग्यनिधी। तें मज सांगावे त्रिशुद्धीं। कार्यसिद्धी मी करीन॥८७॥ अत्यंत आवडी माझे पोटीं। ते मी पुसेन गुह्यगोष्टी। तुम्हीं श्रीराम देखिला हृष्टीं। कैसेनि भेटी श्रीरामीं॥८८॥ श्रीराम राजा ईश्वरेश्वर। तुम्ही वनचरें वानर। कैसेनि रामभजनीं तत्पर। सविस्तर मज सांगा॥८९॥

वानरांना आश्चर्य, हनुमंताचा प्रश्न:- ऐकोनि संपातीचें वचन। वानर जाले विस्मयापन्न। करितां रामनामस्मरण। गीध भक्षण करूं न शके॥९०॥ जे आले या समुद्रतीरा। तो तो संपातीचा चारा। त्यासी भक्षवेना वानरां। श्रीरामचंद्राचेनि नामें॥९१॥ करितां रामनामस्मरण। स्मरत्या मारूं न शके मरण। आम्ही अभागी संपूर्ण। रामस्मरण न करवे॥९२॥ करितां नित्य नामस्मरण। मृत्यु त्याचे बंदी चरण। आम्हांसी प्रत्यक्ष प्रमाण। गिधा भक्षण न करवे॥९३॥ मरण न ये रामनामोक्तीं। समुद्र बापुडें तें किती। नामस्मरणाची निजशक्ती। अपांपती^६ आम्ही लंघूं॥९४॥ धरोनि नामाचा निर्धार। आम्ही तरूं भवसागर। तेथें कायसा समुद्र। भाग्यें हा गृध्र

१ भुकेलेल्यांना, २ अनादिसिद्ध असे, ३ अखेरीस, ४ कोणत्या कामासाठी, ५ समुद्र.

भेटला॥१५॥ ऐकतां नामाची निजख्याती।
उल्लास हनुमंताचे चित्तीं। लंघावया अपांपती।
पुसे संपातीस नाममहिमा॥१६॥ तूं अंडज पक्षी
पूर्ण। रामनामीं नाहीं मरण। हें तुज कैसेनि गुह्य
ज्ञान। मूळकथन मज सांगें॥१७॥ श्रीरामभक्तांचे
संगतीं। संपातीची गेली भ्रांती। पूर्वस्मरणाच्या^१
अनुवर्ती। मारुतीप्रति सांगत॥१८॥

संपाती हा जटायूचा बंधु, तारुण्यातील
पराक्रम:- कश्यपाच्या निजकुळीं।
अरुवीर्याच्या समेळीं। जटायु संपाती बंधु
जावळी^२। आर्तुबळी जन्मलो॥१९॥ दैत्य
दानव मानव प्रौढीं। सहित देव तेहतीस कोडी।
आमचे दृष्टीस घुंगरडीं। बळाची गाढी अति
मस्ती॥१००॥

आदित्यमनुधावंतौ ज्वलंतं रश्मिमालिनम्।
आवामाकाशमार्गेण जवेनोपगतौ भृशम्॥१३॥
मध्यं प्राप्ते तु सूर्ये वै जटायुर्वसीदति॥१४॥

अंगीं बळाची आंगवण। त्यावरीं आलें
तरुणपण। पैज घालोनि दोघे जण।
सूर्यचरणवंदनार्थ॥१॥ पक्षबळाचेनि झडाडें। एक
धांवे एकापुढें। एक एकावरी चढे। सुभानु^३ पुढें
लक्षोनि॥२॥ वेगें येतां सूर्यापासीं। तंव तो
मध्यान्हासीं। जटायु जाला कासाविसी।
रविकिरणेंसीं पोळोनि॥३॥ तो रिघाला मजतळीं।
मी श्लाघलो^४ तये वेळीं। तंव पंखांची जाली
होळी। गर्वमेळीं श्लाघ्यता॥४॥ जटायूचे वाचले
पंख। माझ्या पंखाची जाली राख। बाप गर्वाचें
कौतुक। परम दुःख पावलों॥५॥

संपातीचे पंख जळून त्याची असहायता:-
माझ्या पंखांची होतां होळी। थोर दिधली म्यां
आरोळी। अरुणें देखतां तये वेळीं। थोर
कळवळी पुत्रस्नेहें॥६॥ सूर्याप्रती सांगे अरुण।

माझे पुत्र दोघे जण। स्वामीचे वंदूं येतां चरण।
पक्षदहन केलें तेजें॥७॥

अरुणास सूर्याचे वरदान:- भूतळीं जन करिती
नमन। ते मी देखेन स्वयें सुभान। मज दावितां
अंगवण। गर्वे दहन दोहीं पक्षा॥८॥ माझे
तेजाचे निजदीप्तीं। गर्वीं तितुके भस्म होती।
अरुणा तुझी हे संतती। म्हणोनि संपाती वांचला
॥९॥ अरुणा तुझें राखावया मन। पुत्ररक्षार्थ^५
देतों वरदान। ते तूं ऐक सावधान। पुत्रसंतान
उद्धारा॥११०॥ तूं तंव माझा निजसारथी। मज
तुज नित्य एक गती। तुझी उद्धरावया संतती।
शुद्ध वरदोक्ती अवधारीं॥११॥ श्रीरामभक्तांचे
संगतीं। ऐकतां रामनामवचनोक्ती। निरभिमानें
पक्षप्राप्ती। स्वयें संपाती पावेल॥१२॥ होतां
रामनामश्रवण। उभयपक्षीं निरभिमान। पक्ष
पावोनि पूर्ण। अगम्य गमन करील॥१३॥
निरभिमान पक्षप्राप्ती। आगमनिगमअगम्यगती।
येथें पावेल संपाती। सुखानुभूति^६ श्रीरामें॥१४॥
रामनामें दुःख निवृत्ती। रामनामें सुखसंपत्ती।
रामनामें अगम्यगती। जाण निश्चितीं सारथिया
॥१५॥ जेथें श्रीरामआगमन। जटायु पावेल
जनस्थान। करितां सीतासंरक्षण। रामें उद्धरण
जटायू॥१६॥ दशरथकौसल्येच्या कुशीं।
श्रीराम अवतरेल सूर्यवंशीं। यालागीं मैत्री
दशरथासीं। करी विश्वासीं जटायु॥१७॥
जनस्थानामाझारी। जटायु गेला पक्षेकरीं।
दक्षिणसमुद्राचे तीरीं। मी विंध्याद्रि तेथें पडलों
॥१८॥ दग्धपक्ष देहव्यथा। काय खावें हें नित्य
चिंता। राम नाठवेचि सर्वथा। वरदवार्ता
विसरलों॥१९॥ नेणें मी जटायु केला केउता^७।
तोही नेणे माझी वार्ता। जटायु धन्य तुम्ही
बोलतां। अजि म्यां आतां आयकिलें॥१२०॥

१ पूर्वस्मरण होऊन, २ जुळे, ३ सूर्य, ४ प्रौढी मिरविली, ५ पुत्राचे रक्षणाकरिता, ६ सुखांचा अनुभव, ७ कोठे.

संपातीने विचारल्यावरून हनुमंत जटायूचा वृत्तांत सांगतात:- कृपा करावी हनुमंता। म्हणोनि चरणीं ठेविला माथा। जटायूची समूळ कथा। मज तत्त्वतां सांगावी॥२१॥ ऐकोनि जटायूचें नाम। संपातीसी आलें प्रेम। धन्य धन्य जटायूचा धर्म। तेणें श्रीराम सेविला॥२२॥ मी करंटा पक्षहीन। राम नाठवे पापी पूर्ण। धन्य धन्य वानरांचे दर्शन। श्रीरामश्रवण मज जालें॥२३॥ श्रीरामाची कवण स्थिती। जटायूची कवण गती। तुम्ही अवघे प्राणत्यागार्थी^१। येथें कां आलेती तें सांगा॥२४॥

नामधेयमिदं भ्रातुः श्रीरामोऽपि मया श्रुतः।

तत्त्वमिच्छाम्यहं श्रोतुं विनाशं बांधवस्य च॥१५॥

सात शतां वर्षापाठीं। तुम्हां वानरांच्या वाक्पुटीं^२। ऐकिली जटायूची गोष्टी। ज्याची मज पोटी मोठी चिंता॥२५॥ जटायु पडला कवणे स्थितीं। जटायूची कवण गती। ऐसी चिंता वाहतां चित्तीं। शुद्धि निश्चितीं आज जाली ॥२६॥ रावणें करिता सीताहरण। जटायु-रावणांसीं रण। कैसेनि जटायु पावला मरण। श्रीरामें उद्धरण कैसें केलें॥२७॥ जटायूसी बळ संपूर्ण। मारूं न शके त्यासी रावण। कैसेनि जटायु पावला मरण। समूळ कथन मज सांगा॥२८॥ ऐकता संपातीची वार्ता। कृपा उपजली हनुमंता। जटायूची समूळ कथा। होय सांगता स्वानंदें॥२९॥ दाशरथि श्रीरघुनंदन। पितृवाक्यें वनाभिगमन। सीता समवेत लक्ष्मणा। आला ठाकून जनस्थाना ॥१३०॥ जाली जटायूसी भेटी। स्वामिसेवकां पडिली मिठी। आश्रम केला गंगातटीं। पंचवटी अति रम्य॥३१॥ रामाश्रमीं अहोरात्र। जटायु जाला घट्टीकार^३। जानकी जननी अति सुंदर। अष्टोप्रहर संरक्षी॥३२॥ जटायु गेला वनभ्रमणा।

मृगें छळिलें रामलक्ष्मणां। भिक्षामिषें पै रावण। सीताहरणा तेणें केलें॥३३॥

ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रियमाणां विहायसा।

रावणं विस्थं कृत्वा मोचयित्वा च जानकीम्॥१६॥

छलेन युद्धधर्मेण रावणेन हतो रणे॥१७॥

सीता आक्रंदता जाण। जटायु आला पै धांवोन। रावणेंसीं केलें रण। अति निर्वाण तें ऐका ॥३४॥ भंगिलें चाप छेदिले शर। मारिले पिशाचवदन खर। झडपा हाणोनि रहंवर^४। अति सत्त्वर भंगिला॥३५॥ शिरींचा पाडोनियां मुकुटा। दहाही झांबाडिले कंठा। रावणा भुलवोनि वाटा। प्राणसंकट मांडिलें॥३६॥ नखक्षतीं^५ वाहे रुधिर^६। वीस भुजा केल्या चूर। सोडवोनि सीता सुंदर। दशशिर गांजिला॥३७॥ जटायु पुरे पुरे रण। माझा निघों पाहें प्राण। रावण दांती धरोनि तृण। जीवदान मागतसे॥३८॥ रावण स्वयें आला शरण। जटायु त्याचा न घे प्राण। रक्षिला शरणागत म्हणोन। सीता घेऊन सोडिला॥३९॥ पक्षें गांजिलें निश्चितीं। धुळीं मिळाली यशःकीर्ति। रावण परतला पुढतीं। छळणार्थी पणयुद्धें ॥१४०॥ घालोनि श्रीरामाची आण। जटायूस मृत्यु पुसे रावण। वामचरणांगुष्ठीं माझें मरण। सांगे आपण छळणोर्त्तीं॥४१॥ ऐकतां निजबंधूची ख्याती। उल्लास संपातीचे चित्तीं। तंव तंव निजपक्ष वाढती। जेंवी वसंती वृक्षांगें॥४२॥ श्रीरामाची निर्वाण आण। जटायु मानोनि प्रमाण। उभयपक्षीं सांगें मरण। युद्धा रावण पेटला॥४३॥ जटायूनें एकाएक। अंगुष्ठ छेदिला सनख। रावणें उपडिले दोनी पंख। पावला दुःख जटायु ॥४४॥ पक्षोत्पाटीं यावें मरण। घ्यावया श्रीरामाचें दर्शन। करितां श्रीरामनामस्मरण। कंठीं प्राण राखिला ॥४५॥ श्रीराम कृपाळू पै पूर्ण। राखता जटायूचा

१ प्राण देण्याच्या उद्देशाने, २ तोंडाने, ३ राहणारा, ४ रथ, ५ नखांच्या ओरखड्यांनी, ६ रक्त.

प्राण। तेणें धरोनियां चरण। युक्तवचनीं
 विनविलें॥४६॥ तुजपुढें त्यजितां प्राण। मी
 होईन ब्रह्म पूर्ण। पुढें वांचल्याला भाग्य कोण।
 ऐसें मरण मग कैचें॥४७॥ ऐकतां जटायूचें
 वचन। श्रीराम जाला सुप्रसन्न। देहीं विदेही
 ब्रह्मपूर्ण। जाला आपण जटायु॥४८॥ ऐशापरी
 श्रीरघुनाथें। उद्धरोनि जटायूतें। पुढें सीतेच्या
 शुद्धीतें। आले निश्चितें किष्किंधें॥४९॥ तेथें
 वधोनि वाळीसी। राज्य दिधलें सुग्रीवासी।
 यौवराज्य अंगदासी। वालिसुतासी दिधले
 ॥५०॥ तो अंगद दक्षिणेप्रती। सर्वे देवोनि
 जुत्पती^१। रामें धाडिले सीताशुद्ध्यर्थी। यावें
 मार्यादा॥५१॥ दक्षिण शोधितां समस्त।
 सीताशुद्धि न लभे येथ। मार्यादा लोटली विवरांत।
 तेणें धाकत अवघेही ॥५२॥ अवकळा करोनि
 थोर। सुग्रीव दंडील महाकूर। तेणें भयें हे वानर।
 आले समग्र प्राणत्यागासी ॥५३॥ शुद्धि न
 लभेचि सीता। काय सांगावें श्रीरघुनाथा। थोर
 बैसली लज्जा माथां। प्राणत्यागार्था येथें आलों
 ॥५४॥ ऐकोनि हनुमंताचे वचन। संपाती घाली
 लोटांगण। तुम्ही त्यजूं नका प्राण। सीता सांगेन
 मी तुम्हां ॥५५॥ तुम्ही श्रीरामसेवक। माझे
 भवपाशमोचक^२। मी तंव चरणरजरंक। शुद्धि
 निर्दोष अवधारा ॥५६॥ शतयोजनें समुद्रपारीं।
 लंकागडदुर्गामाझारीं। अशोकवनाभीतरिं। सीता
 सुंदरी दिसताहे॥५७॥ रामनाम नित्य वाक्पुटी^३।
 रामस्मरणाच्या निजदृष्टीं। पैल पाहें सीता गोरटी।
 मज निजदृष्टीं दिसताहे॥५८॥ मज जें पंख असते
 येथ। मर्दोनियां लंकानाथ। सीता आणितों मी
 त्वरीत। श्रीरघुनाथ सुखार्थ ॥५९॥ ऐसें बोलता
 वचन। संपातीसी निरभिमान। पक्ष निघाले
 संपूर्ण। वरदान सूर्याचें ॥६०॥ स्वयें देखतां
 वानरगण। पक्ष निघाले निरभिमान।

निरभिमानाचें निजचिन्ह। सावधान अवधारा
 ॥६१॥ मर्दोनियां लंकापती। म्यां आणावी सीता
 सती। जर्गी होईल अति ख्याती। हेही अहंकृती^४
 त्या नाही ॥६२॥ सोडवोनि सती सीता। सुख
 द्यावें श्रीरघुनाथा। मी एक सेवक पढियंता^५। हेही
 अहंता त्या नाही ॥६३॥ निरभिमानाची
 निजकळा। मीतूपण न दिसे डोळां। श्रीराम
 मजहूनि वेगळा। कदाकाळ स्मरेना॥६४॥
 श्रीरामभक्तांचे संगतीं। संपातीसी येवढी प्राप्ती।
 ऐकतां ती श्रीरामकीर्ती। निजविश्रांति पावला
 ॥६५॥ निरभिमानाचें गमन। लंघोनियां त्रिभुवन।
 भूगोल भेदोनियां जाण। जाला परिपूर्ण परब्रह्म
 ॥६६॥ ऐकोनि श्रीरामाची कीर्ती। पशु पक्षी
 उद्धरती। वनाभिगमन श्रीरघुपती। त्रिजगतीं
 उद्धार॥६७॥ एका जनार्दना शरण। श्रीरामनामें
 ब्रह्म पूर्ण। कथा ऐकतां रामायण। उद्धरण जड
 जीवां॥६८॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
 किष्किंधाकांडे एकाकारटीकायां संपातिउद्धरण
 नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ श्लोक॥ १७॥
 ओव्या॥१६८॥

अध्याय सतरावा

॥ श्रीसीतारामाभ्यां नमः ॥

हनुमंताचे समुद्रावरून उड्डाण

आख्याता गृध्रराजेन समुत्पत्य प्लवंगमाः।

संगताः प्रीतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः ॥१॥

संपातीकडून सीतेची माहिती मिळाल्यामुळें
 वानरांना आनंदः- संपातीनें सीताशुद्धी। यथार्थ
 सांगितली बुद्धी। तेणें वानरांची मांदी^६।
 जयजयशब्दीं गर्जत ॥१॥ मिळोनि वानरांचा
 भार। सिंहनादाहून थोर। करिते जाले भुभुःकार।

१ योद्धे, २ संसारबंधनांतून मुक्त करणारे, ३ मुखामध्ये, ४ गर्व, ५ आवडता, ६ समुदाय.

सीता सुंदर सांपडली॥२॥ येरयेरां आर्लिगन।
येरयेरां अभिवंदन। सीता सांपडली चिद्रत्न। हर्षे
उड्डाण करिताती॥३॥ आमच्या कष्टांची जाली
सिद्धी। आजि पावली सीताशुद्धी। म्हणोनि
वानरांची मांदी। हर्षानुवादीं डुल्लत॥४॥ येरयेरां
दाविती वांकुल्या। येरयेरां करिती गुदगुल्या।
सत्य सीताशुद्धी जालिया। आमची फिटली
आशंका॥५॥ अंगदे बैसोनि सपरिवार।
शतयोजन हा सागर। उल्लंघ्यो शके कोण वीर। तो
विचार मांडिला॥६॥ पाचारोनियां जुत्पती^१।
समुद्रलंघनाचे अर्थी। कोणासी किती आहे
शक्ती। ते समस्तीं सांगावें॥७॥

अथांगदवचः श्रुत्वा सर्वे वानरपुंगवाः।

स्वां स्वां गतिं समुत्साहमूचुस्तत्र समाहिताः॥२॥

गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः।

मैदक्ष द्विविदश्चैव सुषेणो जांबवान्नलः॥३॥

अंगदाच्या प्रश्नावरून वानरांचा पराक्रम:-
एकोनि अंगदवचनोक्ती। अकराजण सेनापती।
समुद्रलंघनाचे अर्थी। आपुलाली शक्ती सांगती
॥८॥ गज सांगे निजनिर्वाण^२। दश योजनें मज
उड्डाण। गवाक्ष बोले प्रमाण। त्याहूनि द्विगुण
शक्ति माझी॥९॥ शरभ सांगे अति निगुतीं। तीस
योजनें माझी शक्ती। चाळीस योजनांची गती।
बोले पुरुषार्थी^३ वृषभ तो॥१०॥ शक्ति बोले
गंधमादन। पन्नास योजनें मज उड्डाण। मैद
बोलिला आपण। साठी योजनें शक्ति माझी
॥११॥ द्विविद बोले आपुली थोरी। उड्डाण योजनें
सत्तरी। सुषेण महावीर वानरीं। सरी^४ नांवावरी नेवों
नये॥१२॥ तारेचा पिता जो सुषेण। पश्चिमशोधा
धाडिला जाण। त्याचेनि नांवें वीर आन। त्याचें
उड्डाण चार विसा॥१३॥ सांगावया निजपुरुषार्थ।
लजायमान जांबवंत। सुखी न करवेचि
श्रीरघुनाथ। बळाचा घात वार्धक्ये^५॥१४॥

जांबवतांचा पराक्रम:- मंज तारुण्यावस्था
असती। तें आणुनि सीता सती। सुखी करितों
श्रीरघुपती। गेली शक्ती वार्धक्ये॥१५॥

किंतु वक्ष्याम्यहं वीर्यमात्मनो यौवनोदये।

सुषेणेन मया चैव बलियज्ञे सनातनः॥४॥

प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रमः।

विक्रमेण मया तात सशैलवनकानना॥५॥

त्रिःसप्तकृत्यः पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणाम्॥६॥

माझे तारुण्यपुरुषार्थी। माझा मी सांगे
आतां। करूं नका उपहासता^६। समूळ कथा
अवधारा॥१६॥ बळियज्ञीं नारायण।
वामनरूपी जावोनि आपण। करावया बळीचें
छळण। जाला आपण त्रिविक्रम॥१७॥ तेणें
काळी मी आणि सुषेण। दोघां पूर्ण तारुण्यपण।
करावया त्रिविक्रमप्रदक्षिण। दोघेजण निघालों
॥१८॥ त्रिवार करितां प्रदक्षिण। सुषेणाची
शक्ति क्षीण। चालतां करितां मेढें^७ वळलीं^८
जाण। मूर्च्छापन्न तो पडिला॥१९॥ ते काळीं
माझी आंगवण। लक्षोनि त्रिविक्रमचरण। पृथ्वी
सशैलवनकानन। केलें प्रदक्षिण त्रिःसप्त^९
॥२०॥ एकवीस वेळां एके उच्छवासीं। करोनि
पृथ्वी प्रदक्षणेसी। सर्वेचि गेलों कैलासासी।
महेशासी वंदावया॥२१॥

गत्वा वेगेन कैलासमागतो विबुधालये।

दैत्यः पर्वतहस्तः सन्देवेन्द्रमभिपद्यत॥७॥

बलदैत्यो मम पिता देवेद्रेण हतः पुरा।

इत्युक्त्वा पर्वतं तस्मै चिक्षेपासुरनंदनः॥८॥

ततः पतनखेदात्तु पर्वतो जानुना धृतः।

तेन भग्नश्च जानुर्मे जातोऽहं न्यूनविक्रमः॥९॥

स कदाचिद्गतो हंतुं विबुधानृपिसत्तमान्।

बलपुत्रमहं हत्वा क्रोधान्मृत्युमिवापरम्॥१०॥

बलकथन:- वेगीं जावोनि कैलासासी।
वंदोनियां महेशासी। बळपुत्र आला स्वर्गासी।
इंद्रादिकांसी वधावया॥२२॥ बळ दैत्य माझा

१ मोठमोठे योद्धे, २ दडनिश्चयाने, ३ पराक्रमी, ४ बरोबरी, ५ वृद्धपणाने, ६ धिक्कार, निंदा, ७ अवसान खचले, ८ एकवीस वेळा.

पिता। इंद्रे वधिला अवचिता^१। त्याचा सूड घेईन आतां। करीन घाता इंद्राच्या॥२३॥ येणें रागें दैत्यसुतें। मारावया इंद्रातें। पर्वत उचलोनियां हातें। कोपें अद्भुत चालिला॥२४॥ इंद्रे हाणितलें वज्रघातें^२। वज्र झेलोनि डावे हातें। मग मारावया इंद्रातें। कोपें अद्भुत चालिला॥२५॥ बळपुत्र महाबळी। पर्वत झेलोनि करतळीं। करावया इंद्राची रांगोळी। क्रोधानळी^३ चालिला॥२६॥ येतां देखोनि गिरिवर। स्वर्गां कांपती सुरवर^४। तों म्यां झेलिला सत्वर। उडी अति शीघ्र घातली ॥२७॥ पर्वत झेलिला त्वरें करीं^५। तो निसटला दोहीं करीं। मग म्यां धरिला जानूंवरी। अमरपुरी वांचविली ॥२८॥ क्रोधें येतां बळपुत्रासी। म्यां दृढ युद्ध केलें त्यासीं। माझे बळें होतां कासाविसी। लघु लाघवेंसी पळूं पाहे॥२९॥ पर्वतघातें भग्नचरण। तेणेंसी शीघ्र करोनि उड्डाण। बळपुत्राचा घेतला प्राण। तेणें सुरगण सुखावले ॥३०॥ तैंपासूनि भग्नचरण^६। माझी वार्धक्यें शक्ति क्षीण। तरी समुद्रीं उड्डाण। नव्वद योजनें करीन॥३१॥

नल, नीळ, जांबवंत यांचे वीर्यकथन:- नळ बोलिला आपण। समुद्रामाजी उड्डाण। सत्याण्णव योजनें करीन जाण। त्यावरी त्राण मज नाहीं॥३२॥ नीळ बोलिला वचन। एके उड्डाण शत योजन। करीन समुद्रोल्लंघन। हे आंगवण पै माझी॥३३॥ वालिसुत राजकुमार। अंगद जो कां महावीर। सुमद्रोल्लंघनप्रकार। निजनिधरि सांगत॥३४॥ शतयोजनें अब्धिलंघन। एक उड्डाणें करीन जाण। पुढती यावयालागीं जाण। संदेहापन्न^७ मति माझी ॥३५॥ एके उड्डाणें उठाउठीं। जाईन समुद्रपरतटीं^८। तेथें आलिया राक्षसथाटी^९। युद्ध निजनेटीं होय नव्हे॥३६॥

माझें अंगी बाळपण। नाहीं निवडली आंगवण। तरी स्मरोनि श्रीरामचरण। सीता साधीन क्षणमात्रें ॥३७॥ करितां रामनामस्मरण। राक्षसें बापुडीं तीं कोण। कायसा बळियाढ रावण। सीता आणीन निमेषार्धें॥३८॥ ऐकोनि अंगदाचें उत्तर। वानरीं केला जयजयकार। जुत्पती करिती जोहार। तूं राजकुमार आतुर्बळीं॥३९॥ आम्ही असतां सेवक सकळ। राजकुमार आणि तूं बाळ। समुद्रलंघनाचें स्थूल^{१०}। तुजवरी सळे^{११} नये घालूं॥४०॥

जांबवंत हनुमंताची स्तुति करितो:- अंगद म्हणे हें करितां। प्राण देणें लागेल समस्तां। सीताशुद्धिवीण जातां। अपमानता अनिवार ॥४१॥ तंव बोलिला जांबवंत। हनुमंत वीर अति विख्यात। हा कां उगाचि असे पहात। अत्यद्भुत प्रतापी॥४२॥ बाळपणीं आकळितां भानु। राहूचा निर्दळिला अभिमानु। याचा पिता प्रभंजनु^{१२}। बळवाहनु हनुमंत॥४३॥ त्यासी गर्भी ब्रह्मचर्य-कौपीन। त्याचा देखणार रघुनंदन। माता अंजनी न देखे नग्न। ब्रह्मचारी पूर्ण कपिराज॥४४॥

मारुतीचें उड्डाणकथन:- ऐसें बोलतां जांबवंत। स्तवनें हरिखला हनुमंत। लांगूल त्राहाटिलें^{१३} रोमांकित। आल्हादयुक्त उठिला ॥४५॥ शतयोजनें अब्धिलंघन^{१४}। तें माझें पादक्रमण। तुम्हांसी संदेह तो कोण। सीता आणीन निमेषार्धें॥४६॥ करोनि रावणा उपहती। राक्षसां लावोनियां ख्याती। प्रतापें आणीन सीता सती। श्रीरघुपतिसुखार्थ॥४७॥ आणिक एक विचार। तुम्हांसी सांगेन साचार। जेणें सुखी होय रघुवीर। तोही प्रकार मी करीन॥४८॥ अवज्ञेनें आणितां सीता। कोप येईल श्रीरघुनाथा। तरी गांजोनि लंकानाथा। शुद्धि मी आतां आणीन॥४९॥

१ एकाएकी, २ वज्राचा आघात करून, ३ क्रोधानीने, ४ मुख्य देव, ५ घाईने, ६ लंगडा, ७ संशययुक्त, ८ समुद्राच्या दुसऱ्या तीरावर, ९ राक्षसांचा समुदाय, १० मोठे, ११ संकट, १२ वायू, १३ आपटले, १४ समुद्र उल्लंघून जाणे.

महासंहननोपेतौ महान्तौ पुरुषर्षभौ।

ऋष्यमूकात्पुनः शैलादुभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥११॥

आनयिष्यामि वैदेह्याः सकाशं वानरर्षभ।

आनयिष्यामि तां देवीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥१२॥

राक्षसारी राम लक्ष्मण। वीर शूर दोघे जण।
सीतेपासीं मी नेईन जाण। सकुळी रावण
निर्दळावया ॥५०॥ ऋष्यमूकपर्वताहूनि जाण।
घेवोनियां राम लक्ष्मण। घालीन लंकेवरी उड्डाण।
सकुळी रावण मारावया ॥५१॥ अथवा मी
आतुर्बळी। करीन राक्षसां खंदळी^१। सीता
आणीन रामाजवळी। हरिखें टाळी^२ पिटित
॥५२॥ सीता आणीन रामापासीं। कां राम नेईन
सीतेपासीं। अथवा शुद्धि आणीन तुम्हांपाशीं। या
कार्यासी मी कर्ता ॥५३॥ लंकाद्वारीं रणकल्लोळीं।
खेळेन शिरांची चेंडूफळी। लंकेची करीन होळी।
तरी मी बळी हनुमंत ॥५४॥ सीताशुद्धि ते तंव
किती। यालागीं कायसी कुंथाकुंथी^३। सुखी रहावें
समस्तीं। लंकेप्रती मी जातो ॥५५॥ ऐसें बोलोनि
आपण। समस्तांसी घालोनि लोटांगण। अंगदें
दिधलें आलिंगन। गर्जे गगन आल्हादें ॥५६॥
कपी हरिखले समस्त। त्यांसी हनुमंत बोलत।
माझा उड्डाणअंगवात। सहावया शक्त तुम्ही
नव्हां ॥५७॥

न मे कोऽपि महावेगं प्लवने धारयिष्यति।

एतानीह नगस्यास्य शिलासंकटशालिनः ॥१३॥

शिखराणि महेंद्रस्य स्थिराणि च महान्ति च।

एतानि मम वेगं हि पादयोः प्लवगोत्तमः ॥१४॥

माझे उड्डाणाचे निजनेटें। महेंद्र पृथ्वीमाजी
दाटे। पर्वतशिखरें होती पीठें। कडे कपाटें
बुजतील ॥५८॥ उड्डाणाचा अंगवात। पर्वत
तुटोनि तळीं पडत। शिखरें तृणप्राय उडत। वृक्ष
उपडत समूळीं ॥५९॥ वृक्ष उपडोनि समूळीं।
परिभ्रमती^४ अंतराळीं^५। शुष्कपर्णे वाहुटळीं।

तैशा वेळुजाळी उडतील ॥६०॥ उचंबळेल
समुद्रजळ। तेणें तिमेल्^६ ध्रुवमंडळ। दिग्गज
कांपती चळचळ। अति तळमळ जळचरां
॥६१॥ अंगवाताचेनि घर्घरें^७। बैसती मेघांची
दांतोरे^८। समुद्रगडगर्जनविसरें^९। येतील शाहारे
कळिकाळा ॥६२॥ त्या नादाचा धाक मोठा।
उमा झोंबेल नीळकंठा। रमा थापटी वैकुंठा^{१०}।
भयसंकटा निवारीं ॥६३॥ उड्डाणकाळ अति
दुर्धर। सुर नर धाकती निशाचर। तेथें तुम्ही गा
वानर। कैसेनि धीर धराल ॥६४॥ यालागीं तुम्ही
वानरगण। हात धरोनि अवघे जण। पर्वत
कवळा सत्राण। तरीच प्राण उरतील ॥६५॥
दक्षिणेचे पर्वतकडे। तुटोनि पडती झडाडें। तुम्ही
राहावें उत्तरेकडे। होवोनि गाढे सुलीन ॥६६॥
जैसा श्रीरामाचा बाण। तैसें करीन उड्डाण।
लंकेमाजी प्रथम कंदन। बोहणी जाण मी करीन
॥६७॥ करीन इंद्रजितासीं सळ। तुकीन^{११}
रावणाचें बळ। राक्षसांचें अमित दळ। तें मी
सकळ गांजीन ॥६८॥ पाडोनि राक्षसदांतांसी।
त्यांच्या मी करीन राशी। मग मोजून कुडवेंसीं।
घालीन सळेंसी रावण ॥६९॥ घेतां लंकेची
घरधांडोळी^{१२}। जरी न लभे जनकबाळी। लंका
उपडोनी समूळीं। रामाजवळी आणीन ॥७०॥

इति तस्य ब्रुवाणस्य सर्वे वानरपुंगवाः।

चक्रुः प्रशंसां मुदिताः शक्रस्येव मरुद्गणाः ॥१५॥

तस्य पुष्पवतीं चक्रुर्वनमालां महात्मनः।

चक्रुस्ते वानरश्रेष्ठा बाहुभ्यां मंगलानि च ॥१६॥

स तैः परिवृतः श्रीमान्वानरैर्वानरर्षभः।

आरुरोह नगश्रेष्ठं महेंद्रमरिर्मदनः ॥१७॥

वानरांना आनंद व हनुमंताचे उड्डाण:- ऐसें
हनुमंताचें वचन। ऐकोनियां वानरगण। हर्षे
वंदिले त्याचे चरण। जेंवी मरूद्गण इंद्रासी
॥७१॥ श्रीरामस्मरणलीला। त्याचि सुमनांच्या

१ चुराडा, नाश, २ आनंदाने, ३ खेद, ४ भोवतात, ५ आकाशात, ६ भिजेल, ७ घरघर शब्दाने, ८ दांताळी, ९ समुद्रगर्जनाच्या
समूहाने, १० विष्णूला, ११ अजमावून पाहीन, १२ घरांची झडती.

माळा। वानरी विचित्र घातल्या गळां। वनीं
वनमाळा शोभत॥७२॥ परिवारला^१ वानरभारीं।
इंद्रासमान ज्याची थोरी। त्या चढला महेंद्रगिरीं।
लंकापुरी लक्षोनी॥७३॥ करोनियां
श्रीरामस्मरण। देवोनि वानरां आलिंगन।
करावयासी उड्डाण। आल्हाद पूर्ण हनुमंता
॥७४॥ मुखीं श्रीरामनाममुद्रा। हृदयीं धरोनि
श्रीरामचंद्रा। उल्लंघावया समुद्रा। कपिकुंजरीं^२
आल्हाद॥७५॥ पाहतां निजबाहूंचें त्राण। अंगा
आलें निजस्फुरण। लांगूल त्राहटिता जाण।
रोमांच पूर्ण थरकती॥७६॥

उड्डाणाची प्रतिक्रिया:- पुच्छ आदळितां
बळी। शिळाशिखरां झाली रांगोळी। वृक्ष
मिळाले पै धुळी। पुष्पीं फळीं समवेत॥७७॥
पक्षी कळकळती आकाशीं। महाप्रळय
दिग्गजांसी। तरस तगर बिळवासी।
सिंहसूकरासी अति त्रास॥७८॥ उड्डाण करितां
महाबळी। पर्वत दाटला^३ पायतळीं। तेणें तो
रुपला भूतळीं। सर्प पाताळीं दडपले॥७९॥
अर्धसर्प दडपतां एक। बाहेर काढोनियां मुख।
सक्रोध वमितां^४ पै विख। शिळा निःशेख भस्म
होती॥८०॥ जैसीं उभारिलीं छत्रें। सर्पफणा
तदाकारें। अर्ध दडपिलीं शरीरें। फुफूत्कारें
गर्जती॥८१॥ सर्पी वमिता पै गरळ। उठती
अग्नीचे कल्लोळ। विख सरलिया सकळ। अति
विकळ तळमळती॥८२॥ पर्वतीं दिव्यौषधी
अनेक। दाटल्या स्रवती पीयूख चोख। तो रस
लागताचि देख। निःशेष विख निमालें॥८३॥
भारें दडपला पर्वतू। श्वेत पीत आरक्त धातू।
धरावर्ती पै स्रवतू। तेणें शोभतू गिरिराज॥८४॥
वामन जाला त्रिविक्रम। तैसा वाढला तो
वानरोत्तम। हृढ धरिला आक्रम। पराक्रम

स्वामिकार्या॥८५॥ पर्वणीं^५ वाढे जेंवी समुद्र।
तैसा वाढला कपींद्र। तेणें दचकला
काळाग्निरुद्र। ऐसा भ्यासुर भासत॥८६॥

समुद्रलंघनाचे कौतुक पाहण्यासाठी
देवादिकांचा मेळावा जमला:-
समुद्रलंघनकौतुक। पाहूं आले ब्रह्मादिक।
सुरवर दाटले अनेक। सिद्ध गुह्यक गंधर्व॥८७॥
नानापरींच्या विमानपंक्ती। नभीं दाटल्या नेणों
किती। कैसा कैसा उडेल मारुती। पहावया
समस्तां आल्हाद॥८८॥ उमा रमा आणि
सावित्री। पाहूं आल्या नवही नारी। समुद्रामार्जी
वानरीं। कैसेपरी उडिजेल॥८९॥

उड्डाणाचे वर्णन:- समुष्टि बाहु धरोनि पुढां।
वळून पुच्छाचा आंकडा। बळें उडतां पै माकडा।
पडिला तडा^६ गिरितटीं॥९०॥ कडे खचले
सागरीं। शिखरें उडालीं अंबरीं। समूळ वृक्ष
वारेनिकरीं^७। गगनांतरी परिभ्रमत^८॥९१॥ जैसा
वोळवोनि अति आस। सुहृद माघारे परतत। तेंवी
पाषाण वृक्ष समस्त। मार्गे पडत सागरीं॥९२॥
विकट वानरें दिधली हाक। दुमदुमिले तिन्ही
लोक। कळिकाळें घेतला धाक। सुर साशंक
विमानीं॥९३॥ जाणोनि पवनाची शक्ती।
उल्लंघोनि मनोगतीं। लंका लक्षोनि मारुती।
शीघ्रगतीं निघाला॥९४॥ वेगें उडतां वानर। क्षोभें
खवळला सागर। तेणें भुलले जळचर। येरां येर
झोंबती॥९५॥ अंगवार्ते मारुती। खुंटली
रविचंद्रांची गती। ग्रहनक्षत्रें डळमळीती।
निजात्मगती खुंटली॥९६॥ हनुमंताच्या
अंगदीप्तीं। नभीं शशि सूर्य लोपती। नक्षत्रांच्या
लाह्या होती। तेजें मारुति देदीप्यमान॥९७॥
बाळसूर्याचा ओतिला। कीं^९ शेंदुराचा रचिला। न
तो कुंकुमाचा घडिला। तैसा देखिला

१ वेष्टिला, २ वानरश्रेष्ठाला, ३ चेपला, दडपला, ४ ओकल्याने, ५ अमावस्येला व पौर्णिमेला, ६ भेग, फट, ७ वाऱ्याने, ८ भोवू
लागले, ९ किंवा.

हनुमंत ॥९८॥ हनुमंताच्या अंगप्रभा। नभत्व लोपताहे नभा। दिव्य तेजाचा निजगाभा। तैसी शोभा शोभत ॥९९॥ जैसा रामबाण नभाआंत। तैसा हनुमंत असे जात। साधावया स्वामिकार्यार्थ। त्वराचित मारुति ॥१००॥

हनुमंताच्या विश्रांतीसाठी जळातून वर यावे अशी सागराची मैनाद्रीला विनंती:- जैसैं तप्तचामीकर^१। तैसा जातसे वानर। विश्रांति द्यावया सत्वर। सांगे सागर मैनाद्री ॥१॥ मी सागराचा स्थापित। सूर्यवंशाचा नित्यांकित। त्वरेनें जातसे हनुमंत। रामाकार्यार्थ साधावया ॥२॥

अस्य साह्यं मया देयमिक्ष्वाकुकुलवर्तिना।

इक्ष्वाकुकुलजो रामो मम पूज्यतमः परम् ॥९८॥

कुरु साचिव्यमस्माकं विना कल्पात्ययो भवेत्।

सलिलादूर्ध्वमातिष्ठ विश्रमेच्च यथा कपिः ॥९९॥

मज पूज्यता सूर्यवंशीं। साह्य व्हावें हनुमंतासी। विसांवा द्यावया वानरासी। अति त्वरेसीं भागला ॥३॥ यालागीं तुवां मैनाद्री। वेगीं निघावें जळाबाहेरी। संमुख निघोनि झडकरी। कपींद्रा करीं विश्रांती ॥४॥ हनुमान जातो त्वरेकरीं^२। विलंब होतां जाईल दुरी। इतकें माझें प्राधान्य करीं। देई वानरा विश्रांती ॥५॥ विश्रांति दिधलिया वानरीं। सेवा उपतिष्ठे^३ श्रीरामचंद्रां। पुढील मार्ग लंकापुरी। क्षणामाझारीं पावेल ॥६॥ ऐकें मैनाद्री गिरिनाथा। विश्रांति दिधलिया हनुमंता। सुखसंतोष श्रीरघुनाथा। हें कार्य सर्वथा तुवां कीजे ॥७॥

सागराच्या सांगण्यावरून मैनाद्री वर येतो:- ऐसैं सांगतां सागर। उल्लासैं वाढला गिरिवर। सुस्वाद फळें अरुवार^४। निर्मळ नीर कपिपूजा ॥८॥ विश्रांतिस्थळ अति प्रबळ। मंद सुगंध

मलयानिळ। पंचम कूजती कोकिळ। झणत्कारें अलिकुळें ॥९॥ मागील जावोनि सकळश्रम। पुढें विश्रांति पावे परम। ऐसा साधिला आराम। वानरोत्तमविश्रांती ॥१०॥ ऐसिया आराम-कैवाडें^५। हनुमंताच्या मार्गापुढें। गिरी वाढला वाडेंकोडें^६। विश्रांतिचाडें कपींद्रा ॥११॥

मैनाद्री व हनुमंत यांची उंच होण्याची स्पर्धा:- वाढला देखोनि पर्वत। उंच चढला हनुमंत। गिरि वाढला मार्ग रोधित। त्याहूनि हनुमंत उंचावला ॥१२॥ जंव जंव पर्वत वरती वाढे। तंवतंव मारुति गगनीं चढे। श्रम न बाधी तयाकडे। विश्रांतिचाडे उदास ॥१३॥ नभीं चढला योजनशत। द्विगुण वाढला पर्वत। हनुमंत चढला पांच शत। गिरि सप्त शत वाढला ॥१४॥ हनुमान चढला सहस्रवरी। इतकाचि वाढला गिरी। कपि चढला तयाहीवरी। समुद्रपरपारीं जावया ॥१५॥ गिरी वाढला लक्षकोटी। कपि चढला नभःपृष्ठीं। पर्वत स्वयें कपाळ पिटी। चरणभेटी मज नव्हे ॥१६॥

मैनाद्रीची हनुमंताला प्रार्थना:- लंघोनि जातां हनुमंत। ग्लानीं मैनाक विनवित। तूं कृपाळु श्रीरामदूत। उपेक्षित कां जासी ॥१७॥ तुझा लागलिया चरण। मी होईन अति पावन। यालागीं मी वाढलों गा जाण। नाहीं अभिमान तुजसीं मज ॥१८॥ सागरे सांगितलें मजप्रती। हनुमंता पूजावें अतिथी। यालागीं आलों मी तुजप्रती। द्यावया विश्रांति रामभक्ता ॥१९॥ सगरे स्थापिला साचार। यालागीं नावें तो सागर। तूंही सूर्यवंशीचा किंकर। आम्ही समग्र दास तुझे ॥२०॥ तुझ्या पित्याचा स्थापित। मी वसत आहे समुद्रांत। तोही अंवधारीं वृत्तांत। उपेक्षित जाऊं नको ॥२१॥ पूर्वी पर्वत पक्षधर। उड्डाणें

१ तापविलेले सोने, २ घाईने, ३ केल्यासारखी होईल, राहील, ४ मधुर, ५ विश्रांतीच्या मिषाने, ६ उल्हासाने.

घेती अति दुर्धर। पुरें पडणें करिती चूर। नगरेनगर
भंगिती॥२२॥ इंद्रे घेवोनियां वज्र। गिरिपक्ष
छेदिले समग्र। माझेही छेदावया दुर्धर। वज्रधर^१
चालिला॥२३॥ मज होतां पलायमान। साह्य
जाला तुझा पिता पवन। समुद्रीं आला गा
घेवोन। तेणें हा प्राण वांचला॥२४॥ तुझ्या
पित्याचा स्थापित। समुद्रामाजी होतो गुप्त। येतां
देखोनि हनुमंत। विश्रांतिहेतू^२ वाढलों॥२५॥

हनुमंताचे उत्तर:- ऐकोनि मैनाद्रीच्या
वृत्तांता। कृपेनें सांगे निजकार्यार्था। शोधावया
श्रीरामकांता। अति शीघ्रता मी जातो॥२६॥
आधीं असावी विश्रामता। मग द्यावी विश्रांता।
नामस्मरणें श्रीरघुनाथा। श्रमावस्था मज नाही
॥२७॥ ज्यासी नाही नामी विश्वास। त्यासी
बाधी श्रम शोक त्रास। श्रीरामाचा निजदास।
श्रमाचा लेश मज नाही॥२८॥

तरीही मैनाद्रीचे हनुमंताला विश्रांतीस
आमंत्रण :- ऐकोनि हनुमंताचे वचन। मैनाद्रीस
आलें रुदन। भाग्यें अभागी मी परिपूर्ण।
हनुमंतचरण अप्राप्य^३॥२९॥ पर्वताचा खेद
देखोन। हनुमंत बोलिला वचन। तुझें न घें फळ
मूळ जीवन। अंगुलिस्पर्शन^४ तुज न करीं
॥३०॥ पर्वत म्हणे हनुमंता। कृपेनें हात ठेवीं
माथां। इतकेन मी सनाथता। आणिक सर्वथा
मागेना॥३१॥ तंव इंद्र म्हणे मैनाद्री। जालासी
हनुमंता साहाकारी। तुज मी सर्वथा न मारीं।
समुद्राबाहेरीं सुखें विचरें॥३२॥

मैनाक पर्वताच्या मनःशांतीकरिता त्याला
अंगुलीचा स्पर्श व त्याचा परिणाम:- मग हनुमंतें
तये वेळीं। पर्वतीं ठेविली आंगोळी। भारें बैसला
समुद्रतळीं। जाला पाताळीं हाहाकार॥३३॥
पन्नग म्हणती पर्वतावरी। अतिशय भार पडला

भारी। करील सप्तपाताळचुरी। नवनागांतरीं
हाहाकार॥३४॥ आंगोळी ठेवितांची शिरीं।
पर्वत बुडाला सागरीं। कपि बैसता जरी वरी। तें
होता चकचुरी निर्नाम॥३५॥ इतुकी करोनि
ख्याती। पुढें चालिला मारुती। ब्रह्मादिकां
विस्मय चित्तीं। जयजय करिती सुर सिद्ध॥३६॥
इतुकी करोनि ख्याती। पुढें चालिला मारुती।
उल्लंघावया अपांपती^५। शीघ्रगतीं निघाला
॥३७॥ देव दानव अवघे जण। तेंही हनुमंताचा
मार्ग रोधून। करावया चालिले विघ्न। तेंही कथन
अवधारा॥३८॥

ततो देवाः संगंधर्वाः सिद्धाश्च ऋषयस्तदा।
समब्रुवन्दानवानां मातरं सुरसां दनुम्॥२०॥
अयं वातात्मजः श्रीमान्त्वयते सागरोपरि।
हनुमान्नम तस्य त्वं मुहूर्तं विघ्नमाचर॥२१॥
बलमिच्छामहे ज्ञातुं वयं चास्य पराक्रमम्।
किं करिष्यत्युपायं वा विषादं वा करिष्यति॥२२॥

सागरावरी शीघ्र गमन। करिताहे वायुनंदन।
राक्षसरूपें करावें विघ्न। गमनागमन खंडावें
॥३९॥ किती बळ आहे हनुमंता। पहावया
आवडी देवां समस्तां। दानवाची दनु जे माता। ते
विघ्नार्था धाडिली॥१४०॥ जावों शके
निजात्मशक्ती। किंवा येईल काकुळती। काय
करील मारुती। तें निश्चितीं आम्ही पाहूं॥४१॥

हनुमंताच्या सामर्थ्याची परीक्षा पाहण्यासाठी
दनुला पाठविली:- दनु सुरसा दानवांची माता।
कपटतेजें सतेजता। ऐकोनि देवांची हे कथा।
विघ्न हनुमंता करूं आली॥४२॥ आश्रयूनि
समुद्रजळ। राक्षसी जाहली विकराळ। मुख
पसरोनि कराळ^६। कपि तत्काळ गिळों आली
॥४३॥ येणें मार्गें जे जे येती। ते ते माझे भक्ष
निश्चितीं। तुज मी गिळीन पुसें युक्ती। रीघ
मुखाप्रती वानरा॥४४॥ सीताशुद्धीसीं जातो

१ इंद्र, २ विश्रांती देण्याच्या हेतूने, ३ दुर्लभ, ४ बोटाने स्पर्श करणे, ५ समुद्र, ६ भयंकर.

लवलाहें। श्रीरामकार्यासी साह्य होयें। विघ्न न करीं वो माये। तुझे पाये वंदितों॥४५॥ भोजनीं निवारी क्षुधिता। तो सज्ञान अति मूर्खता। कैचा राम कैची सीता। तुज मी आतां भक्षीन॥४६॥ आपुलें चुकावया मरण। मज सांगसी ब्रह्मज्ञान। क्षुधेनें निमालिया^१ प्राण। सुकृत^२ कोण भोगील॥४७॥ राक्षसीये पसरिले वदन। हनुमान जाला एक योजन। येरीं मुख पसरिलें द्विगुण। दशयोजन कपि जाला॥४८॥ मुख पसरी योजनें वीस। हनुमंत जाला योजनें तीस। येरी पसरिलें चाळीस। कपि पन्नास होऊं सरला॥४९॥ शत योजनें पसरी वक्त्र^३। तंव हनुमंत जाला अंगुष्ठमात्र। मुखीं रिघाला सत्वर। नर्भीं सुरवर देखती॥१५०॥ देव म्हणती हनुमंता। सुरसेनें गिळिलें तत्त्वतां। शुद्धीकरणें राहिली सीता। अति मूर्खता आम्हीं केली॥५१॥ हनुमंते शीघ्र करितां गमन। आम्हीं कां करविलें विघ्न। आम्हां कोपेल श्रीरघुनंदन। स्वर्गीं सुरगण धाकती॥५२॥ हनुमंत रिघे राक्षसीवदनीं। अंतरी पाहतां कश्यपपत्नी। दानवांची सखी जननी। माता सापत्नी देवांची॥५३॥ पवन जो कां माझा पिता। त्याची हे सावत्र माता। इच्या करों नये घाता। हृदयीं हनुमंता मानलें॥५४॥ रामकार्याचे त्वरेकरीं। येथोनि निघावें बाहेरीं। वानराची युक्ती भारी। देखे कर्णरंध्रीं निर्गम॥५५॥ सुरसा चाटी अवाळें। वानर दांतीं तोंडीं नाकळे। मुखींचे मुखीं हरपलें। किंवा गुंतलें दशनांतरीं^४॥५६॥ राक्षसी घेतां वदनधांडोळी। तव हनुमान निघे कर्णबिळीं। भुभुःकार देतां आतुर्बळी। पिटिली टाळी सुरवरीं॥५७॥ हनुमंत विवेकी अति ख्यात। न करोनि सुरसेचा घात। निर्गम देखिला श्रवणांत। विघ्नातीत

रामनामें॥५८॥ विघ्नातीत श्रीरामभक्त। त्यामाजी मुखरण^५ हनुमंत। श्रीरामनाम जे स्मरत। ते यशवंत तिहीं लोकीं॥५९॥ सुमनीं^६ वर्षती देव। जयजयकार करित सर्व। हनुमंताचें लघुलाघव। अति अपूर्व तिहीं लोकीं॥१६०॥

दनु व हनुमंत संघर्षात हनुमंताची सुटका व त्याचें पुढें प्रयाण :- श्रीरामनाम मुखीं मुद्रा। हृदयीं स्मरण श्रीरामचंद्रा। कैचें विघ्न त्या कर्पीद्रा। क्षणें समुद्रा लंघील॥६१॥ न करोनि माझा जीवघात। हनुमंत निजबळें निर्मुक्त। देखोनि सुरसा संतोषत। आशीर्वाद देत हनुमंता॥६२॥

अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण वानरम्।

अर्थसिद्धये हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम्॥२३॥

संयोजयस्व वैदेहीं राघवेण महात्मना॥२४॥

सांडोनि राक्षसी क्रूरता। सुरसा जाली शांतरूपता। अर्थसिद्धि पावसी हनुमंता। श्रीरामसीतासंयोगें॥६३॥ श्रीरामनामीं तुझी मिठी। यालागीं तूं दादुगा^७ सृष्टीं। तुझेनि रामसीतेसीं भेटी। रामराज्य सृष्टीं तुझेनि॥६४॥ सीताशुद्धीची समयसिद्धी। तुझेनि होईल गा त्रिशुद्धी। निमेषें लंघिसील उदधी। तूं सदबुद्धि कर्पीद्रा॥६५॥ ऐसें बोलोनि उत्तर। सुरसा वंदिला वानर। येरू निघाला सत्वर। समुद्रपार लंघावया॥६६॥ सुरसा देवी देवविघ्न^८। कपीनें जिकिली न मारून। पुढें सागरीं बळवाहन। केलें कंदन तें ऐका॥६७॥ सकळ ग्रंथाचें माहेर। तें हें श्रीरामचरित्र। पवित्र वक्त्याचें वक्त्र। पवित्र श्रोत्र^९ श्रोतियांचें॥६८॥ स्वामिसेवेसी विकिला प्राण। ब्रह्मज्ञानाचें भूषण। नवविधभक्तीचे जीवन। कपिकथन शिववंद्य॥६९॥ करितां हनुमंताचें स्मरण। विघ्न तेंचि होय निर्विघ्न।

१ नाहीसा झाला असता, २ पुण्य, ३ तोंड, ४ दातांमध्ये, ५ मुख्य, ६ पुष्पांनी, ७ बलवान, ८ देवांनी केलेले विघ्न, ९ कान.

स्मरणें सुलभ ब्रह्मज्ञान। कथा पावन हनुमंते
॥१७०॥ एका जनार्दना शरण। कपिप्रतापकथा
गहन। पुढें काय केलें कथन। सावधान अवधारा
॥१७१॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
किष्किंधाकांडे एकाकारटीकायां हनुमंतसमुद्र-
मध्यगमनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥
श्लोक ॥ २४ ॥ ॥ ओव्या ॥ १७१ ॥

अध्याय अठरावा

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

हनुमंताचा लंकाप्रवेश

हनुमंताच्या उड्डाणात सिंहिकेचे विघ्न:- सुरसा
देवविघ्नातें। स्वयें जिणोनि हनुमंतें। पुढें लंघोनि
समुद्रातें। सिंहिका तेथें ग्रासूं आली ॥१॥

प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी।

मनसा चितयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी ॥१॥

इदं हि सुमहत्सत्त्वं चिरस्य वशमागतम्।

इति संवित्य मनसा छायामस्य समाक्षिपत् ॥२॥

गगनीं उडतां हनुमंत। छाया पडती समुद्रांत।
सिंहिकाचा मनोरथ। ग्रासावया हनुमंत वाढली
॥२॥ शिववरद सिंहिकेसी। छाया धरितां प्राणी
ग्रासी। छायाग्रह नांव तिसी। ते हनुमंतासी गिळीं
आली ॥३॥ कपिच्छाया पडतां जळीं। सिंहिका
ते छाया गिळी। हनुमंताची गति खुंटली। देहाची
वळली मुरकुंडी ॥४॥

छायायां संगृहीतायां चितयामास वानरः।

किमाक्षितोऽस्मि सहसा निरुद्ध इव पर्वतः ॥३॥

तिर्यगूर्ध्वमधश्चापि वीक्षमाणस्तदा कपिः।

छायाग्राहि महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः ॥४॥

छाया ग्रासितां सिंहिकेसीं। गति खुंटली
हनुमंतासी। तेणें तो जाला कासाविसी। पाहे
चौपासीं गजबजिला ॥५॥ स्मरोनियां रघुनाथ।

अर्ध^१ ऊर्ध्व^२ हनुमान पाहात। तंव देखिली
जळाआंत। अति अद्भुत राक्षसी ॥६॥
छायाग्रहो निजनामता। ते हे राक्षसी तत्त्वतां।
वैरी राहूचिये माता। इच्या घाता मी करीन ॥७॥
समुद्रामाजी हें महाविघ्न। तें मी करीन निर्विघ्न।
म्हणोनियां हनुमंतें आपण। साटोप^३ पूर्ण
मांडिला ॥८॥ सिंहिका पसरोनि मुख। आली
हनुमंतासन्मुख। कपि वाढे अधिकाधिक।
तिणेंही आत्यंतिक मुख पसरिलें ॥९॥

तिच्या पोटात शिरून तिचे उदरविदारण व
नाश:- एक जाभाड पाताळीं। दुजें लाविलें
नभोमंडळीं। हनुमान गिळावया महाबळी। गर्जोनि
किंकाळी टाकिली ॥१०॥ तिच्या मुखामाजी
उडी। हनुमंत घाली लवडसवडीं। दातांतळीं जंव
ते रगडी। तंव घाटीबुडीं^४ रिघाला ॥११॥

तस्याः संविवृते वक्त्रे निपपात महाकपिः।

आंत्राण्यादाय सर्वाणि वेगेनापसृतो मुखात् ॥५॥

हतजीवा हनुमता न्यपतल्लवणांभसि ॥६॥

रिघोनी तिच्या उदरांतरीं। नखाग्रीं तिचें
काळीज चिरी। अंत्रमाळा^५ घेवोनि करीं। निघे
बाहेरी वानर ॥१२॥ नाहीं दातांतळीं अडकलें।
नाहीं चावितां चाखिलें। नाहीं मेद मांस भक्षिलें।
जीवें घेतलें वानरें ॥१३॥ मी म्हणें हें अल्पपशु।
तंव हा वानरू अति कर्कशु। भरूं न शक्तांचि
घासु। जीवनाशु येणें केला ॥१४॥ याची धरूं
जातां छाया। छाया माया नाशिली काया। उद्धरलें
मी कपिराया। तुझे पायाचेनि रजें ॥१५॥
श्रीरामभक्तांचे रजःकण। निःशेष नाशितो
जन्ममरण। घातक्या देती ब्रह्म पूर्ण। साधु सज्जन
कृपाळु ॥१६॥ करावी श्रीरामाची भक्ती। पढावी
श्रीरामाची कीर्ती। श्रीरामनामाच्या आवर्ती^५।
जड मूढ-उद्धरती तिहीं लोकीं ॥१७॥ ऐसी देवोनि

आरोळी। सिंहिका पडे समुद्रजळीं। स्वर्गीं देवीं
पिटिली टाळी। आतुर्बळी हनुमंत॥१८॥
राहूपासोनि सुटे चंद्र। तैसा शोभला तो कर्पींद्र।
त्यासी देखोनि स्तवीत इंद्र। ब्रह्मा शंकर
देखोनी॥१९॥

भीममद्य कृतं कर्म महत्सत्त्वं त्वया हतम्।
साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं प्लवतां वर॥७॥
तस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेंद्र यथा तव
धृतिर्मतिर्बलं दाक्ष्यं स कर्मसु न सीदति॥८॥

मारुतीचा पराक्रम व चातुर्य:- छायाग्रही जीवें
मारी। दुष्ट नष्ट कामाचारी। भयानक क्रूर भारी। ते
वानरें नखाग्रीं मारिली॥२०॥ करितां समुद्रीं
उड्डाण। चारी पराक्रम अति गहन। तुवां दाखविली
आंगवण^१। श्रीरामभजननिजनेटीं॥२१॥
रामनामीं दृढ भक्ती। रामस्मरणीं दृढमती। अति
दक्षता रामभक्तीं। श्रीरामशक्ति बळिष्ठ॥२२॥
तेणें बळें अपांपती। उल्लंघिता केली ख्याती। त्या
त्या प्रतापाची कीर्ती। स्वर्गीं वर्णिती सुरवर
॥२३॥ प्रथमोड्डाणीं महाबळी। महेंद्र दाटला
भूतळीं। सर्प दडपले पर्वतातळीं। नाग पाताळीं
हडबडिती॥२४॥ हे प्रथमोड्डाणाची ख्याती।
दुसरी हनुमंताची कीर्ती। मैनाद्रि देतां विश्रांति। न
घेचि कपिपति महाबाहु॥२५॥ विश्रांति न
घेवोनि महाबळी। पर्वतीं ठेवितां आंगोळी। भारें
बुडाला समुद्रजळीं। बैसलां तळी भारभूत॥२६॥
तेणें अतळ वितळ सुतळ। रसातळ आणि
तळातळ। हडबडिलें सप्त पाताळ। भारें प्रबळ
गिरी दाटी॥२७॥ आंगोळी लावितां हनुमंत। भारें
कोंदला पर्वत। हा दुजा पवाडा^२ समुद्रांत। केला
विख्यात वानरें॥२८॥ उल्लंघिता अपांपती।
तिसरी केली महाख्याती। सुरसा केवळ
कपटमूर्ती। निजात्मशक्तीं जिंकिली॥२९॥ सुरसा
दनुदानवमाता। छळणें छळितसे समस्तां। तें

छळण न चलेचि हनुमंता। होय निघता पुरुषार्थें
॥३०॥ ऋषि आणि दानवमानवा। सुरसा छळी
छळणें देवां। तीमाजी करोनि रिघावा^३। केला
निघावा^४ हनुमंते॥३१॥ सुरसा हनुमंत गिळिला।
परंतु जीवें नाहीं गेला। तिचा घात नाहीं केला।
झाडा घेतला कपटाचा॥३२॥ तिचिया कपटाची
करितां झाडी। सुरसा जाली ते बापुडी। पायां
लागोनि तातडीं। वंदी आवडीं हनुमंता॥३३॥
आजीपासोनि आतां। निमाली कपटवार्ता।
विजयी होसील हनुमंता। श्रीरघुनाथा कृतकार्या
॥३४॥ करोनि कपटाची झाडी। रामकार्याचिये
तांतडीं। हनुमान निघाला आवडीं। घालावया उडी
लंकेसी॥३५॥ तिसरी हनुमंताची ख्याती। अति
पावन त्रिजगतीं। देव ब्राह्मण वंदिती। अगाध
कीर्ति हनुमंता॥३६॥ आणि चौथा पवाडा।
हनुमंतें केला गाढा। सिंहिका निर्दाळोनि होडां^५।
निघाला पुढां लंकेसीं॥३७॥ सिंहिका राक्षसी
दुर्धर। हनुमंत गिळिला अति सत्वर। नखें
निवटोनि निजजिह्वार। निघे वानर बाहेरी॥३८॥
छायाग्रहण दुष्ट भारी। जळींचीं जलचरें संहारी।
स्थळचरांतें जीवें मारी। घोंट भरी खेचराचा
॥३९॥ तिचें उघडोनि पोट। समुद्रीं वाहती केली
वाट। चौथी कीर्ती हे उद्भट। केली वरिष्ठ वानरें
॥४०॥ त्रिविध भूतांचें भक्षक। प्राणिमात्राचें जें
दुःख। ऐसी सिंहिका मारोनि देख। तिन्ही लोक
सुखी केले॥४१॥ ऐसी चतुर्विध कीर्ती। करोनि
निघाला मारुती। पुढें जे जे केली ख्याती। ते ते
ग्रंथीं अवधारा॥४२॥ सिंहिकेच्या उदराप्रती।
विदारण केलें मारुतीं। तेचि त्यासी अति
विश्रांती। पुढील ख्याती अवधारा॥४३॥
सिंहिकाविदारण^६ स्थितीं। विश्रांति पावला
मारुती। ते चौगुणीं वाढली शक्ती। लंकेप्रती
जावया॥४४॥

१ सामर्थ्य, २ प्रताप, ३ प्रवेश, ४ निघणे, ५ पैजेने, ६ सिंहिकेला चिरून टाकल्या स्थितीत.

पुढे उड्डाण करून पडलंकेस आगमन:-
करोनि सिंहिकाविदारण। हनुमंतं केलें उड्डाण।
लंका सांडोनिया जाण। गेला आपण पडलंके
॥४५॥ पडलंकाराज्यस्थानीं। क्रौंचा रावणाची
भगिनी। घर्घर राक्षसाची पत्नी। राज्यस्थानीं ती
मुख्य ॥४६॥

घर्घर राक्षसाची पत्नी व रावणाची बहीण
क्रौंचाराणी:- रावणइंद्रासीं युद्ध घोर। घर्घर
क्रौंचेचा भ्रतार। युद्धीं पडिला महाशूर। राक्षसभार
गांजोनी ॥४७॥ इंद्रें युद्ध केलें दारुण। राक्षसीं
दांतीं धरिलें तृण। युद्धीं आक्रंदे रावण। रणकंदन
देखोनी ॥४८॥ रावण धरितां रणांगणीं। पाठिराखा
न देखे कोणी। सेनाप्रधान गेले पळोनी।
निद्रास्थानीं कुंभकर्ण ॥४९॥ युद्धीं साह्य जाला
घर्घर। युद्ध केलें अति दुर्धर। इंद्रे मारिला हाणोनि
वज्र। केला चकचूर हाडांचा ॥५०॥ शिव-
वरदाचिये शक्तीं। इंद्रजित पावला गुप्तगती।
अतर्क्य अभिचाराची युक्ती। अमरपति धरिला
तेणें ॥५१॥ इंद्रासी लावोनि गळबंधन^१। लंके
आणिला आपण। इंद्रजित अभिधान^२। तेंपासून
पावला ॥५२॥ रावणाच्या निजसाह्यासीं। घर्घर
पडिला रणभूमीसीं। तेणें आदरें क्रौंचेसी। दिंधली
राज्यासी पडलंका ॥५३॥ चवदा सहस्र
निशाचरी। ठेविल्या क्रौंचेच्या सेवेवरी।
अतिशयेंसी दुर्धरी। निजझुंजारी खेचरा ॥५४॥

क्रौंचा व हनुमंत यांचा संघर्ष:- ते
पडलंकापडिपाडीं^३। उत्तरस्त्रोताचिये थडीं।
हनुमंताची पडली उडी। अति कडाडीं दुर्धर ॥५५॥
दुमदुमिलें पडलंकापीठ। दुमदुमिलें लंकात्रिकूट।
निकुंबळेंसीं कडकडाट। अति उद्धट उठिला
॥५६॥ भूकंप^४ लंकेमाझारी। तेणें कांपती
नरनारी। सीता आणिली करोनि चोरी। तेंहूनि

नगरीं बहु विघ्ने ॥५७॥ तेणें नादें पडलंकेसीं।
बाहेर धांविल्या राक्षसी। तंव देखिलें
हनुमंतासी। तिहीं चौपासीं वेढिलें ॥५८॥ हनुमंत
बालब्रह्मचारी। पुरुषार्थ न करीच स्त्रियांवरी। तेणें
तो बांधोनि खेचरी^५। नेला भीतरीं पडलंके
॥५९॥ हनुमंत रूप धरी सामान्य। क्रौंचा देखे
दीनवदन। लाविलें देखोनि गळबंधन। वानर
कोण कोणाचें ॥६०॥ तिसीं सांगती खेचरी।
दणका उठिला उड्डाणेंकरीं। तो हा आणिला भक्ष
झडकरीं। फळाहारीं तुम्हासीं ॥६१॥ करावया
कपीचा घात। क्रौंचा शस्त्रासी घाली हात। तें
देखोनि हनुमंत हांसत। माझा भक्षार्थ तुम्ही
नेणां ॥६२॥ जडत्वे मांस नाहीं भीतरीं। म्हणोनि
उडों झाडावरी। निष्काळजी निजशरीरीं।
गिरिकंदरी तेणें वसों ॥६३॥ रुधिरपूर्ण देहस्थिती।
भेद करितां जिरेल क्षितीं^६। मग काय खाशील वो
माती। ऐसी युक्ती न करावी ॥६४॥ मांस नाहीं
मजभीतरीं। मरणभय नाहीं शरीरीं। देह लावावा
परोपकारीं। सगळ्याचें करीं भक्षण ॥६५॥ मज
सगळें गिळिल्यावरी। चवी चाखिसी तोंडावरी।
माझे निजपुष्टीची थोरी। क्षणामाझारी पावसी
॥६६॥ ऐकोनि हनुमंताची युक्ती। क्रौंचा सत्य
मानी चित्तीं। सर्वेचि गिळावया मारुती।
वदनावृत्ती पसरली ॥६७॥ तिणें पसरितांची
जाभाडी। हनुमंत सवेग घाली उडी। आकळितां
जिव्हा लडबडी। तंव घाटीबुडीं रिघाला ॥६८॥ न
कळेचि जिव्हामूळीं। नाडलेचि दांतांतळीं। वदन
वाफु जाली होळी। चाटी अवाळी^७ राक्षसी
॥६९॥ आंबट तिखट ना खारट। गोड अथवा तें
तुरट। चवी न कळे पै स्पष्ट। करी कटकट
राक्षसी ॥७०॥ ऐसी सांगतां निजगोष्टी। कपि
काळीज धरी मुष्टीं। तंव तिथेसीं शूळ उठे पोटीं।

१ जारणमारणादि विद्येची, २ गळफास, ३ नाव, ४ पडलंकेच्या जवळ, ५ धरणीकंप, ६ आकाशमार्गी गति असणाऱ्या राक्षसिणींनी, ७ पृथ्वीमध्ये, ८ ओठ.

लोळे सृष्टीं गडबडां॥७१॥ काळिज धरोनी
मुष्टीसीं। वानर पाहे विस्मयेसीं। बांधावया
कोटिकुंजरांसी। देखे दोहीं कुशीं बहुवाडी॥७२॥
जठराग्नीमाजि जाणा। पडिले पर्वत होती चुना।
असो हे तिची विचारणा। कपिकथना
अवधारा॥७३॥

तिचे काळीज बाहेर काढून तिच्या पोटात पुच्छ
खुपसून तिचा नाश:- काळिज धरितांचि रोकडें।
क्रौंचा लोळे गडबडें। सगळें गिळोनि केलें कुडें।
अति वावडें वानर॥७४॥ वानर नाढलेचि दांतीं।
परी जावोनि तें बैसलें पितीं। ओखद खावयाची
उपपत्ती^१। केली आइती ते ऐका॥७५॥ निंबाचीं
शतानुशत झाडें। खसखसां रगडितसे दाढें।
चुळोदकीं हनुमंत बुडे। तेणें तो उडे उदरांत
॥७६॥ उदरीं वानर उडतां। क्रौंचा पावे परम
व्यथा। तिच्या करावया निजघाता। बुद्धि हनुमंता
आठवली॥७७॥ पुच्छ वाढवोनि वानरें। कंठीं
सूदलीं^२ पुच्छाग्रें। तेणें ते खोकोनि गजरें। मग
ओकारी सूटली॥७८॥ पुढें देतां ओकारें। मार्गे
अधोवात सरे। गांजू आदरिलें वानरें। हागी
ओकारें लागलें॥७९॥ अधोवाताचे गजरीं।
उडविल्या निशाचरी। त्या परिभ्रमोनि^३ अंबरिं^४।
पडोनि सागरीं बुडाल्या॥८०॥ आइजीचे
अतिश्रद्धेनं^५। दुर्गधे निर्बुजलीं^६ घ्राणें। राक्षसी
धाकतीं^७ निजघ्राणें। मार्गे राहणें धड नव्हे ॥८१॥
दीर्घ देतां पै ओकारी। पुच्छ आलें मुखाभीतरी।
क्रौंचा धरोनियां करीं। ओढी बाहेरी अति
कटें॥८२॥ ओढा ओढा गे झाडकरीं। ओढिती
दहा वीस नारी। तंव तें ओढेना तिळभरी।
शतसहस्रीं ओढितां ॥८३॥ चवदा सहस्र
राक्षसी श्रेष्ठ। ओढिताती अति उद्धट। तरी
पुच्छाचा नव्हे शेवट। फुगलें पोट क्रौंचेचें ॥८४॥

पहिलें सामान्य दिसे वानर। उदरीं वाढलें अति
थोर। न लभे पुच्छाचा परपार। येर शरीर कोण
जाणे॥८५॥ आइजीचे भाग्य थोर। वमनें
उन्मळलें वानर। येरवीं करितें हें संहार। ओढा
समग्र समयोर्गे॥८६॥ चवदा सहस्र निशाचरी।
पुच्छ ओढिती बळें भारी। काळीज घेवोनियां
करीं। निघे बाहेरी हनुमंत॥८७॥ काळीज उपडितां
समूळीं। क्रौंचेनं दिधली आरोळी। आदळलिया
भूतळीं। प्राण तत्काळीं सांडिला ॥८८॥ क्रौंचेचें
गजरें भारी। निध्रा उठिला गिरिकंदरीं। तेणें
निकुंबळ थरारी। लंकेमाझारी भूकंप॥८९॥
चवदा सहस्र निशाचरी। आकळोनि पुच्छेकरीं।
झुगारिल्या पै सागरीं। नेल्या जळचरीं
भक्षार्थ॥९०॥

पडलंकेच्या उड्डणाला कालिका खंडाचा
आधार:- हनुमंताचें पडलंके उड्डण। हें
कालिकाखंडीचें निरूपण। श्रोतीं पाहोनि
सावधान। वृथा भाषण न म्हणावें॥९१॥ हे तंव
रामायणी कथा। जरी मी बोलिलों वृथा। तरी
तारक तत्त्वतां। याहीवरी श्रोतां क्षमा
कीजे॥९२॥

सर्व नगरीच्या नाशातून एक वृद्धा जिवंत
राहिली:- पडलंकेच्या माझारीं। एक उरली
वृद्धा नारी। येर मारिल्या समग्री। केली बोहरी^१
हनुमंतें ॥९३॥ वृद्धेकडे हनुमंत। कृपाहृष्टीं
अवलोकित। पुसेन तो सांगेन वृत्तांत। नाही तरी
घात मी करीन॥९४॥

तिच्याकडून माहिती घेऊन हनुमंताचे लंकेकडे
गमन:- येथोनियां पुढारीं। लंका आहे किती
दुरी। येरी म्हणे राहिली माघारी। पाहें पां हारी
कळसांच्या॥९५॥ परतोनि पाहे लंकापुरी।
रावणमंदिराची थोरी। कनककळसांचिया हारी।

१ युक्ति, २ घातली, ३ भोवून, ४ आकाशात, ५ मलद्वारशब्दाने, ६ कंटाळली, ७ घाबरल्या, ८ प्रतिशब्द, ९ नाश.

माडिया गोपुरी रत्नांक॥१६॥ कैसे शोभती
रत्नकळस। तेजें लोपविती तरणीस^१। लंका
देखोनि सावकाश। अति उल्लास हनुमंता॥१७॥
शोधावया श्रीरामकांता। घरधांडोळी घेईन
आतां। जाजावोनि^२ लंकानाथा। करीन घाता
राक्षसांचे॥१८॥ मर्दोनि इंद्रजिताचा प्राण।
त्यासीं करीन रणकंदन। रणीं मारीन राक्षसगण।
सीतारत्न शोधावया॥१९॥ ऐकोनि राक्षसीचें
वचन। मार्गे देखोनि लंकाभुवन। करोनि उफराटे
किराण^३। आला आपण लंकेसी॥१००॥

रावणाचा विजयध्वज उपटून लंकेत फेकला :-
रावणाचा विजयकेत। त्याचा पुच्छें केला घात।
संमुख पाडिला लंकेआंत। तेणें आकांत
राक्षसां॥१॥ सहित शिखरें विजयकेत। पडिला
देखे लंकेआंत। तेणें दचकला लंकानाथ। आला
अनर्थ लंकेसीं॥२॥ नाहीं वायूचा झडाडा। नाहीं
मेघांचा गडाडा। शिखरें खचलीं कडाडां। भंगिला
हृद विजयकेतु ॥३॥ रावणें हरिली श्रीरामरमा।
तेथूनि विजयो नाहीं आम्हां। राजा रातला^४
अधर्मा। मरणधर्मा पावेल॥४॥ ऐकोनि
जनांचिया गोष्टी। उल्लास हनुमंताच्या पोटीं। पुच्छीं
बांधोनि शकुनगांठी। राक्षसकोटी मारावया॥५॥
शोधावया सीतारत्न। स्वरूप धरी आनं आन^५।
कैसें कैसें करील चिन्ह। सावधान अवधारा॥६॥

ससागरं दानवपन्नगायुतं
बलेन विक्रम्य महोर्मिमालिनम्।
निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा
ददर्श लंकामरावतीमिव॥१॥

अति दुर्धर हनुमंत वीर। वाढलासे
पर्वताकार। शोधावया सीता सुंदर। करी विचार
निजमानसीं॥७॥ साधावया रामकार्यार्था।
स्थूल रूपें न लभे सीता। शुद्धि न लभेचि

तत्त्वतां। तरी कां वृथा कष्टावें॥८॥ ऐसा करोनि
विचार। जाला सामान्य वानर। कोठें गोचर^६
कोठें अगोचर। सीतार्थ नगर शोधावया॥९॥
माझा आत्मा श्रीरामचंद्र। हा हनुमंतीं निजनिर्धार।
तेणें जाणोनि विघ्नसंभार^७। हेला^८ समुद्र
लंघिला॥११०॥ भंगोनि रावणविजयकेत।
आला केतकीवनाआंत। सीता शोधावया
हनुमंत। करी आकांत लंकेसीं॥११॥ करोनि
पडलंकेची झाडी। आतां लंकेसीं आली धाडी।
मारोनि राक्षसांच्या कोडी। सीता धडफुडी
शोधीन ॥१२॥ सीतेचिया शुद्धीसाठीं। पुरवीन
इंद्रजिताची पाठी। मारोनि राक्षसांच्या थाटी^९।
सीता गोरटी शोधीन॥१३॥ करितां सीतेच्या
शुद्धीसी। रावणा गांजीन सभेसीं। क्षोभवोनि
निजपुच्छासी। लंका चौपासीं जाळीन॥१४॥
ऐसा हनुमंताचा आवांका। समूळ शोधावया
लंका। जें जें विद्वान^{१०} करीन देखा। तें तें ऐका
चरित्र॥१५॥ रावणाच्या उपन्यांवरी^{११}।
नारिकेलींचिया हारी। हनुमंत सामान्य रूप धरी।
चढला त्यांवरी अति गुप्त॥१६॥ तेथोनि पाहे
लंकापुरी। जैसी अलकावती नगरी। ना^{१२} ते
अमरावती दुसरी। त्यांहूनि थोरी लंकेची॥१७॥
त्रैलोक्यींचें वैभव। लंकेसीं आणिलें असे सर्व।
अमरपुरीहूनि अपूर्व। दिसे गौरव लंकेचें॥१८॥
ख्याति करोनि समुद्रांत। लंके आला हनुमंत।
किष्किंधाकांडाचा अर्थ। जाला समाप्त श्रीरामें
॥१९॥ व्यर्थ वानिलें हनुमंता। जिव्हा झडे ऐसें
म्हणतां। श्रीरामबळें तो सपुरता^{१३}। आणि
पढियंता श्रीरामाचा॥१२०॥ सीताशुद्धीचें
कैवाड^{१४}। सुंदरकांड अति गोड। हनुमंत ख्याति
करील अति हृद। सुखसुरवाड^{१५} श्रोतियांसी
॥२१॥ हनुमंताच्या बळवंडा। बाणपिसारा

१ सूर्याला, २ छळून, ३ उड्डाण, ४ रमला, ५ निरनिराळे, ६ दृश्य, ७ विघ्नसमूह, ८ लीलेने, ९ समुदाय, १० युक्ति,
११ उपरमाड्यावर, १२ किंवा, १३ पूर्ण, १४ कैवार, १५ सुखाधिक्य.

लावील भवंडा। तेणें श्रीरामभजनीं होवोनि किष्किंधाकांड। पुढें सुदंरकांड अति गोड। पुरे
गाढा। किष्किंधाकांडा संपविलें॥२२॥ श्रोतयांचें कोड। सरे चाड वक्त्याची॥२८॥
सुग्रीवाच्या दुःखदुर्वाडा^१। छेदोनियां सप्त ताडां। एका जनार्दना शरण। कथा कौतुक रामायण।
ठेंचोनि वाळीचिया तोंडा। किष्किंधाकांडा श्रोतीं दिधलें अवधान। ब्रह्मसमाधान श्रवणार्थें
संपविलें॥२३॥ सुग्रीवें सीताशुद्धीच्या कैवाडा। ॥२९॥ कथा ऐकतां सादर। निरसोनियां
वानर धाडिले चहूंकडा। हनुमंतें अर्थ साधोनि क्षराक्षर^२। श्रीराम पाविजे चिन्मात्र। कथा पवित्र
गाढा। किष्किंधाकांडा संपविलें॥२४॥ रामायणी॥१३०॥ रामकथेचें अक्षर।
सीताशुद्धीचेनि कैवाडा। वानरां मरण आलें क्षराक्षरातीत पर। अवधी कथा सन्मात्र।
रोकडां। संपाती सीता दावूनि पुढां। चिदचिन्मात्र^३ रामायण॥३१॥ एका जनार्दना
किष्किंधाकांडा संपविलें॥२५॥ सीता- शरण। किष्किंधाकांड जालें संपूर्ण। पुढें गोड
शुद्धीचिया चाडा। घेवोनि हेमा तापसीचा निरूपण। सावधान अवधारा॥३२॥ स्वस्ति
झाडा। समुद्र लंगोनि रोकडां। किष्किंधाकांडा श्रीभावार्थरामायणे किष्किंधाकांडे
संपविलें॥२६॥ समुद्र लंघावया पुढां। वानर एकाकारटीकायां हनुमंतलंकाप्रवेशो नाम
पडिले सांकडा। हनुमान कैवारी धडफुडा। अष्टादशोऽध्यायः॥१८॥ श्लोक ॥ ९ ॥
किष्किंधाकांडा संपविलें॥२७॥ संपविलें ओव्या॥१३२॥

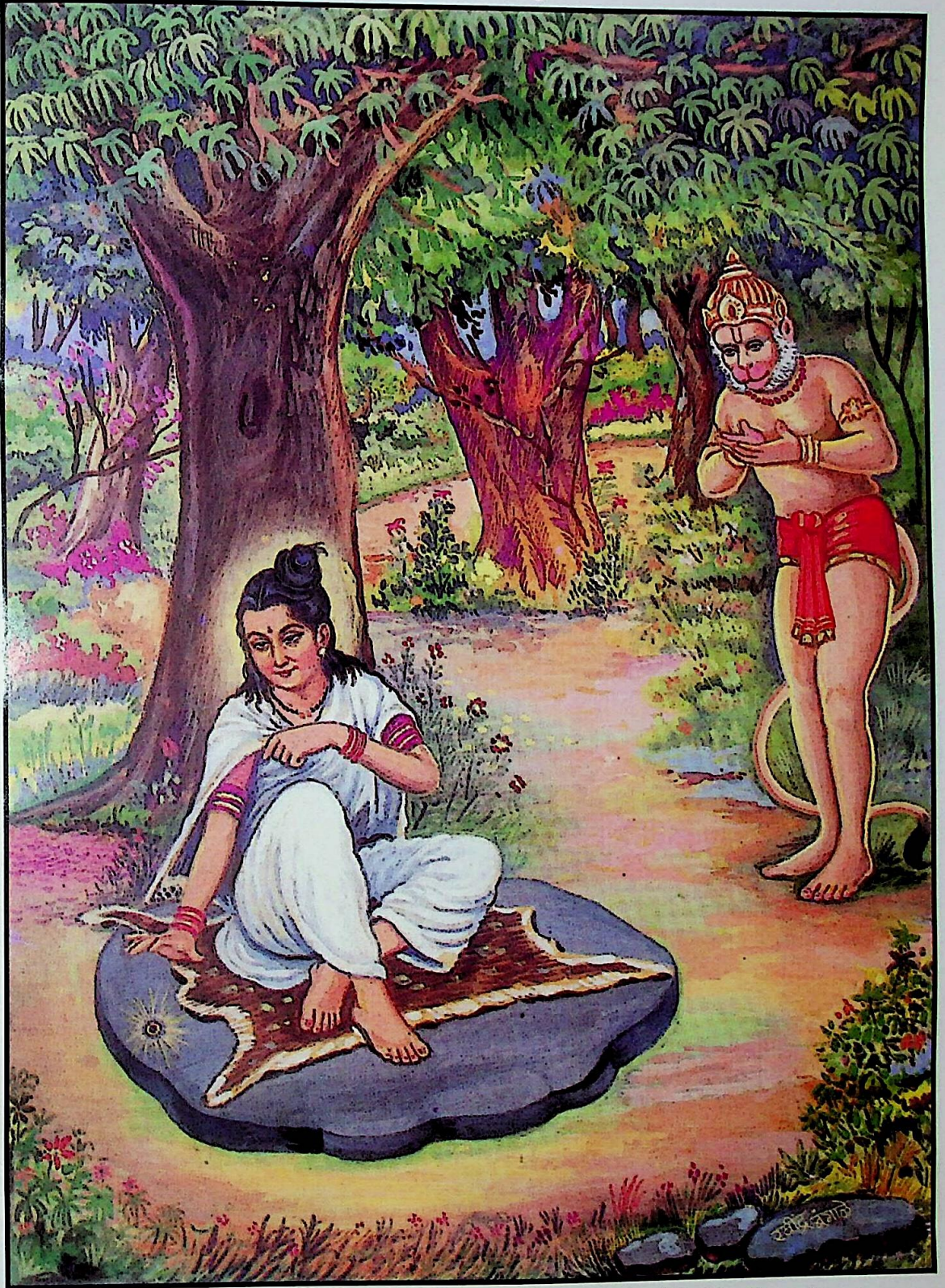
॥ श्रीराम जय राम जय जय राम ॥

॥ किष्किंधाकाण्डं समाप्तम् ॥

१ दुःखतिशयामुळे, २ क्षर म्हणजे विनाशी, आणि अक्षर म्हणजे अविनाशी, ३ चेतनाचेतनात्मक.

सुंदरकांड - सीतेला श्रीराममुद्रिकेचे दर्शन

श्रीराममुद्रा प्रकाशवंत। सीता देखोनि अकस्मात। स्वयें जाहली विस्मित। कैसेनी येथ ही आली॥१॥
देखतांचि चमत्कार झाला। स्वयें श्रीरामचि आला। सीतेसी ऐसा भाव गमला। सरसावला अंचळू॥२॥

॥ श्रीसद्गुरवे रामचंद्राय नमः ॥

श्रीएकनाथ महाराजकृत

श्रीभावार्थरामायण

सुंदरकांड

चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् ।
एकैकमक्षरं पुंसां महापातकनाशनम् ॥

पडलंकेची राणी क्रौंचा राक्षसी हिचा वध व पडलंकेचा विध्वंस केल्यावर मारुती लंकेत प्रविष्ट झाला. आणि लंकेतील उच्चस्थानावर बसून सीतेचा शोध कसा करावा याचा विचार करू लागला. लंकेचे स्वयमेव रक्षण व्हावे म्हणून विश्वकर्म्याने लंकेच्या सभोवती अनेक मोठमोठे असे अजिंक्य किल्ले उभारलेले होते. त्यामुळे मारुती संचित होतो. वानररूप किंवा राक्षसरूप कोणतेही रूप धारण केले तरी त्याचा उपयोग न होता उलट रामकार्याचा नाशच होईल असे मनाशी ठरवून कोणत्याही मागनि जाऊन सीतेचा शोध हा घ्यावयाचाच असा मनाशी मारुतीने निश्चय केला; आणि माशी इतके सूक्ष्म रूप घेऊन लंकेच्या सभोवतालचा सर्व परिसर शोधून पाहिला. परंतु त्याला सीता कोठेच आढळली नाही. त्यानंतर मारुतीने कोणालाही जाणीव न देता रावणाच्या मुख्य लंकेत प्रवेश केला.

लंकेत रुद्राक्षमाळा धारण करणारे, त्रिपुंड्रधारी, संन्यासी, भस्मधारी, जटाधारी, अग्निहोत्री अशा अनेक कपटी राक्षसांचे वास्तव्य होते. तसेच क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र

इत्यादि अनेक प्रकारच्या जातीचे राक्षस लंकेत रहात होते. त्या सर्वांची घरे मारुतीने शोधून पाहिली. पण त्याच्या पदरी निराशाच पडली. कारण सीता होती अशोकवनांत; आणि मारुती शोधतो लंकेत इतर सर्व ठिकाणी! तर त्याला सीता सापडावी कशी?

लंकेत कुठेच सीता आढळली नाही म्हणून मारुतीने प्रमुख राक्षसांच्या व त्यांच्या स्त्रियांच्या राजगृहातून सीता शोधण्याचे ठरविले. परंतु त्या त्या ठिकाणी सीतेचा शोध लागण्याऐवजी मारुतीला रात्रीच्या वेळी स्त्री-पुरुषांचा रतिविलास, त्यांची कामक्रीडा पहाण्याचा प्रसंग आला! मारुती हा आजन्म ब्रह्मचारी असल्यामुळे ही दृश्ये पाहून तो मनोमानसी उद्विग्न होऊन गेला. आपल्याला फार मोठे पाप लागले अशा भावनेने तो विषण्ण झाला. या पापापासून मुक्त व्हावे, हा दृष्टिदोष नाहीसा व्हावा म्हणून त्याने श्रीरामांची मनोभावे प्रार्थना केली. श्रीरामनामस्मरणाने त्याचे मन निःशंक झाले; आणि त्याला उत्साह प्राप्त झाला; व संकल्पित कार्य नेटाने तडीस नेण्याचे त्याने ठरविले.

नंतर हनुमंताने प्रथम इंद्रजिताच्या प्रासादाकडे आपली दृष्टि वळवली. अत्यंत देदीप्यमान व रत्नजडित अशा त्या राजभवनात सहजासहजी प्रवेश होणार नाही म्हणून त्याने अत्यंत सूक्ष्मरूपाने त्या प्रासादात प्रवेश केला. सर्वत्र शोधाधोध करूनही त्याला सीता आढळली नाहीच; परंतु त्याला एक विपरीत घटना दिसून आली.

इंद्रजिताच्या शयनगृहात मारुती आला त्यावेळी त्या इंद्रजिताची पत्नी स्वरूपसुंदर सुलोचना ही इंद्रजिताला विडा देत असल्याचे दृश्य त्याला दिसले. सुलोचनेला पाहून तीच श्रीरामांची सीता आहे असे त्याला वाटले. श्रीरामांची धर्मपत्नी सीता रावणपुत्राला वश झालेली पहाताच त्या दोघांनाही ठार करण्याचे मारुतीने ठरविले. इतक्यात सुलोचनेचे शब्द त्याच्या कानावर आले. सुलोचना इंद्रजिताला म्हणाली, “श्रीरामांची पत्नी सीता हिला रावणमहाराजांनी पळवून आणल्यामुळे लंकेत नाना तऱ्हेचे उत्पात सुरू झाले आहेत. श्रीरामही त्यामुळे संतप्त होऊन लंका भस्म करून टाकतील. तरी सीतेला श्रीरामांच्या स्वाधीन करून त्यांची मैत्री संपादन करावी व समस्त राक्षसकुळावर येणारे संकट दूर करावे. असा सल्ला आपणच आपल्या पिताजींना द्याल तर ते ऐकतील”, हे सुलोचनेचे विचार ऐकून इंद्रजिताने तिला सांगितले की “रावण सीतेमुळे कामांध झाल्यामुळे त्यांना मी असा सल्ला दिला तर ते प्रसंगी माझाच धात करतील. येणारे मरण चुकवून चुकणार नाही; मग विनाकारण पितृद्रोह का पत्करावा?”

हा त्या पतिपत्नींचा संवाद ऐकल्यावर ती स्त्री म्हणजे सीता नव्हे अशी मारुतीची खात्री झाली. त्यामुळे निराश होऊन मारुतीने आपला

मोर्चा कुंभकर्णाच्या महालाकडे वळविला. अत्यंत ओंगळवाण्या व पर्वतप्राय शरीराचा व महिनोमहिने निद्रावस्थेत असलेला कुंभकर्ण पाहून, येथे सीतेचा शोध लागणारच नाही अशा खात्रीने मारुती तेथून बिभीषणाच्या महालाकडे वळला. बिभीषण हा अत्यंत सात्विक, सदाचारसंपन्न व महान रामभक्त असल्यामुळे त्याच्या महालात येताच हनुमंताला सुखद अनुभव येऊन तो आनंदित झाला. श्रीरामांच्या हातून रावणाला मरण येणार व नंतर रामभक्त बिभीषणाला लंकेचे राज्य मिळणार असा भविष्यकालाचा निर्वाळा मारुतीने स्वतःच स्वतःला दिला; व आजवरच्या अविश्वांत श्रमाचे, रामभक्त बिभीषणाच्या तीर्थप्राय भवनांत आल्यामुळे, आपले खरे सार्थक झाले असे मानून मारुती आनंदितही झाला.

असा सुखशांतीचा लाभ जरी मारुतीला झाला तरी इच्छित कार्य जे सीतेचा शोध, ते या भवनात साध्य न झाल्यामुळे त्याची घोर निराशाच झाली. अशा चिंतेतच त्याचा काळ जात असता तो उद्विग्न झाला व आता या ठिकाणी बुद्धीचा वापर केल्याशिवाय सीतेचा खरा पत्ता लागणार नाही असा त्याने निश्चय केला. त्यासाठी युक्तीचा अवलंब करून लंकानगरीतील प्रजेमध्ये परस्परात कलह निर्माण करण्यासाठी त्याने पुनश्च लंकेत प्रवेश केला. मारुतीने सीतेच्या शोधासाठी आपल्याच शेपटीची प्रार्थना केली आणि तिला आज्ञा करताच त्या शेपटीने लंकेत एकच हाहाकार उडवून दिला ! त्या शेपटीमुळे घराघरातून पाण्याने भरलेल्या घागरी एकमेकांवर आपटू लागल्या, आदळू लागल्या आणि धडाधड त्या घागरी, ते हंडे एकमेकांवर आपटून खाली कोसळू लागले, रिते होऊ लागले ! पाण्याने भरलेली प्रत्येक घागर

ही रिकामीच करावयाची असा त्या शेषटीने जणू विडाच उचलला होता की काय न कळे ! परंतु हा घागरीचा उत्पात सुरू होताच घराघरांतील स्त्रियांमध्ये एकच आकांत सुरू झाला ! आरडाओरड, रडारड यांना ऊत आला आणि सर्वत्र लंकानगरीत सर्वांची तारांबळ उडून गेली ! या आकस्मिक संकटामुळे हजारो स्त्रियांना जबरदस्त हादरा बसला. एवढ्यावरच हे संकट थांबले नाही, तर मारुतीचे पुच्छ आता त्या स्त्रियांच्या नाकातूनही सळसळू लागले, गुदगुल्या करू लागले ! यामुळे त्या अबला खुळावल्यासारख्या नाचू लागल्या, शिंकू लागल्या !! स्त्रियांचा शिकण्याचा व घागरींचा फुटतानाचा असा एकच आवाज सुरू होऊन सर्व लंकानगरीत थैमान सुरू झाले ! यामुळे पाण्याशिवाय जीवन कंठणे लंकेतील नागरिकांना केवळ अशक्य होऊन गेले. रावणाने सीतेला पळवून आणल्यामुळेच हा अनर्थ माजला असल्याबद्दल सर्व पौरजनांची खात्री होऊन चुकली.

परंतु एवढ्यावरच मारुती स्वस्थ बसला नाही. त्याने आपल्या शेषटीच्या साहाय्याने राजभवनाकडे जाणाऱ्या अश्वारूढ, गजारूढ, रथारूढ व पालख्यांतून जाणाऱ्या सरदारांवर, मानकऱ्यांवर प्रयोग करण्यास प्रारंभ केला. त्याच्या शेषटीच्या तडाख्याने ते सर्व पराक्रमी वीर धरणीवर धाडकनू कोसळू लागले. हत्ती हत्तीवर, घोडे घोड्यांवर, रथ रथांवर आदळू लागून, काही कारण नसता राजभवनाच्या प्रांगणात एकाएकी भयंकर रणकंदन सुरू झाले ! शेषटी पालखी वाहाणाऱ्या भोयांच्या नाकांतून सळसळू लागताच पालखीतील वीर क्षणार्धात पालखीसह जमीनदोस्त होऊ लागले ! कोणाचे हात, कोणाचे पाय, तर

कोणाचे डोके, तर कोणाचे डोळे या संघर्षात जायबंदी झाले. मार्गातून जाणारे अत्यंत बलशाली मल्ल, वेदपाठक ब्राह्मण, वाद्यवादक वाजंत्री यांच्यावरही पुच्छप्रयोग झाल्यामुळे त्यांच्यातही सुंदोपसुंदी सुरू झाली. त्या भयंकर रणकंदनात लक्षावधि राक्षसांचा संहार होऊनही सीतेचा शोध लागेना तेव्हा मारुतीने आपला मोर्चा रावणाच्या सभागृहाकडे वळविला. तेवढ्यात बाहेर चाललेल्या भयावह अनर्थाचे साद्यंत वृत्त रावणाच्या हेरांनी रावणाच्या कानांवर घातले होतेच. आपण सीतेला पळवून आणल्यामुळेच हा अनर्थ घडतो आहे अशी बातमी हेरांनी सांगितल्याबरोबर रावणाचे माथे अधिकच भडकले; व अशी दुष्ट वार्ता आणणाऱ्या हेरांना अत्यंत कडक शासन करण्याचा त्याने हुकूम सोडला !

अशा तऱ्हेची दुश्चिन्हे, मृत्यूला आमंत्रण देणारे उत्पात घडूनही रावणाची धुंदी जराही कमी न होता तो अधिकच उन्मत्त होत असलेला पाहून हनुमंतही खराखुरा खवळला. रावणाला वठणीवर आणण्यासाठी त्याने निराळीच युक्ति अमलात आणली. राजप्रासादाबाहेर घडलेल्या अनर्थाची प्रत्यक्ष झळ अजूनही प्रत्यक्ष रावणाच्या सभागृहाला लागलेली नव्हती. रावण सिंहासनावर विराजमान झालेला होता व त्याचे सर्व दरबारी, मानकरी आपापल्या जागी स्थानापन्न झाले होते. ते सभागृह अठरा लाख सुगंधि तैलदीपांनी प्रज्वलित होऊन उजळून गेले होते. मारुतीने सर्वप्रथम आपल्या शेषटीच्या एकाच फटकान्याने ते सर्व दिवे विझवून सभागृहात सर्वत्र अंधार केला. त्याबरोबर सभागृहात एकच गोंधळ उडाला. तशात त्या सर्व सभासदांजवळ असलेली शस्त्रास्त्रे, रत्ने, माणके, हिरेजडित मुकुट इत्यादि मूल्यवान् अलंकारांचे

अपहरण करण्यास त्याने प्रारंभ केला. चोर तर दिसत नव्हता आणि चोरी मात्र होत होती ! या अद्भुत प्रकारामुळे मात्र त्या राक्षसांचे धाबेच दणाणले! याच गोंधळात मारुतीने रावणाचा मुकुट खाली पाडून त्याच्या मस्तकावर अनेक जबरदस्त प्रहार केले. रावणाचा घातच करण्याचा अविचार क्षणभर मारुतीच्या मनात चमकून गेला: परंतु श्रीरामांनीच त्याला विचारी-विवेकी केल्यामुळे रावण यावेळी जिवंत सुटला !

नंतर काही वेळाने त्या सभागृहात पुनश्च दिवे उजळले. त्याच वेळी सर्व राक्षसांना आपण नागवे असल्याचे दिसून आल्यामुळे ते परस्परांकडे पाहून अतीव लज्जित झाले. या अद्भुत प्रकाराने तर अगदी कहरच झाला. अशा नाना तऱ्हेच्या मार्गाने मारुतीने लंकानगरीतील समस्त राक्षसमंडळींना सळो की पळो करून सोडले !

रावणाच्या सभागृहात पुष्कळ शोध करूनही ज्यावेळी सीतेचा शोध लागत नाही, नदी, नाले-विहिरी, पुष्करिणी, बागा व घरोघरी नाना प्रकारांनी शोध करूनही ज्या वेळी सीता सापडत नाही त्यावेळी हनुमंत मनोमानसी अतिशय निराश झाला, खड्ड झाला. जर आपल्या हातून सीतेच्या शोधाचे अंगीकृत कार्य तडीस गेले नाही तर रामांना आपण तोंड तरी कसे दाखवायचे? असे त्याला वाटू लागले. सर्व लंका धुंडाळली तरीही ज्यावेळी सीता आढळत नाही त्यावेळी मारुतीच्या मनांत हतःनेचे अशुभ विचार, संशय, विकल्प येऊ लागले. ती समुद्रात पडल्यामुळे कदाचित् माशांनी तिला भक्षण केली असेल, सीतेने योगमार्गाने देहत्यागही केला असेल, किंवा रावणानेही संतापाने तिला खाल्ली असेल, किंवा रावणाच्या अनेक राक्षसपत्न्यांनी सवतीमत्सरानेही सीतेला भक्षण केली असेल !

आणि असे जर घडले असेल तर सीता कसली दृष्टीस पडते ? अशा विचाराने मारुती फार निराश व हताश होऊन गेला. त्याने स्वतःच्याच नशिबाला दोष दिला. 'सीता नष्ट झाली' ही वार्ता श्रीरामांना सांगावी तरीही अनर्थ होईल, सूर्यवंश व वानरवंश नष्ट होऊन जाईल- न सांगावे तर श्रीराम- सुग्रीवच माझा शोध करू लागतील. अशा संभ्रमावस्थेत मारुती सापडला व अत्यंत खेदपूर्ण व निराश होऊन त्याने श्रीरामांचा करुण स्वराने धावा सुरू करताच त्याची निराशा पार पळून गेली, व मारुतीला अंगीकृत कार्यात पुनश्च नवा जोम व उत्साह प्राप्त झाला. त्याचा आत्मविश्वासही दुणावला.

(रावणाच्या शयनमंदिराचे वर्णन अध्याय ४ मध्ये ओवी ६९ पासून पुढे मुळातूनच पहावे.)

परंतु तेथेही त्याच्या पदरी निराशाच आली. रावणाचे कामग विमान, रावणाचे स्वतःचे रहाण्याचे भुवन, त्याच्या राक्षसस्त्रियांमध्येही सीतेचा शोध घेतला तरी मारुतीला सीता कोठेच दृष्टीस पडली नाही परंतु रावणाच्या शयनगृहातील अनेकविध मंचकापैकी एका मंचकावर रावणाची पत्नी मंदोदरी निजलेली त्याला दिसली. ती स्वरूपसुंदर मंदोदरी म्हणजे हनुमंताला श्रीरामपत्नी सीताच आहे असे वाटले. रावणाकडून सीता अजूनही शुद्ध राखली गेली असावी असेही मारुतीला वाटले. परंतु रावण कपटी आहे की ही मंचकावरची सीता कपटी आहे हे समजावे म्हणून तो गुपचूप मंचकाखाली लपून राहिला.

लंकेतील व सभागृहातील अनर्थांमुळे रावण धास्तावला होता. सर्व संकटांचा नाश व्हावा, अरिष्ट व बाधा निरसन व्हावी म्हणून रावणाने होमहवनादि शांतिकर्म केले व ते सर्व कार्य उरकून तो मंदोदरीच्या महालात येऊन

तिच्या मंचकावरच तिला न उठविता तिच्या शेजारी पडून राहिला. परंतु रावणाची चाहूल लागताच मात्र मंदोदरी खडबडून जागी झाली व तिने मनोभावे त्याचे चरण धुवून त्याची पूजा केली, पण मारुती मंदोदरीलाच सीता समजत होता. त्यामुळे ते विपरीत दृष्य पहाताच तो भयंकर संतापला.

ते विपरीत दृष्य पाहून मारुतीच्या सर्वांगाची लाही लाही झाली. परंतु मारुती हा मूळचा बुद्धिमान असून विचारवंत असल्यामुळे त्याने आपला क्रोध, हातून अविचार घडण्यापूर्वीच आवरला, आणि तो आपल्या जागेवरूनच सर्व देखावा पाहू लागला. मंचकाखाली लपून राहूनच रावण-मंदोदरीचा संवाद मारुती ऐकू लागला.

त्याच रात्री मंदोदरीला एक भयानक असे स्वप्न पडलेले असते. त्यामुळे तिला झोप येण्याऐवजी ती अत्यंत अस्वस्थ अवस्थेत पलंगावर पडलेली होती. रावणाचे आगमन झाल्यावर मंदोदरीने आपले दुःस्वप्न त्याला निवेदन केले. “कोणी एका पुरुषाने पडलंकेतील क्रौंचा राक्षसीचा वध करून नंतर तो सीतेचा शोध करण्यासाठी अशोकवनात गेला आहे. त्याने अशोकवनात सीतेशी संगनमत करून तेथील राक्षसींचा विध्वंस करून त्यांना समुद्रात फेकून दिले. अशोकवनाची दुर्दशा करून सर्व राक्षससैन्याचा निःपात करून त्याने लंकेत एकच आकांत उडवून दिला आहे. इंद्रजितचाही पराभव करून त्याने आपले पुच्छ पेटवून त्याच्या साहाय्याने सर्व लंकागरी जाळून भस्मसात केली. तुमच्या दाढीमिशाही त्याने जाळून टाकल्या. या भयंकर स्वप्नाने मी भयभीत होऊन दुसऱ्या कुशीवर निजले. तो लगेच दुसरे महाभयंकर स्वप्न दिसले. नर आणि वानर मिळून

समुद्रांत शिळांचा सेतु उभारून ते सर्व लंकेवर चाल करून येतात आणि इंद्रजित, कुंभकर्ण यांचा वध करून आपली दहाही शिरे त्यांनी भूमीवर पाडली असून मला वैधव्य आले असल्याचे भयंकर दृश्य दिसले!” इतके सांगून भयभीत झालेली मंदोदरी आक्रोश करून रडू लागली व ती रावणाला बिलगून बसली. तेव्हा रावणाने दिला अभय देऊन तिचे सांत्वन केले.

परंतु मंदोदरी तरीही आपला विचार रावणाला सांगतेच. “माझे स्वप्न हे कधीही खोटे ठरणार नाही. तरी आपण श्रीरामपत्नी सीता त्यांना सुपूरत करून त्यांचे सख्य जोडा म्हणजे तुमचे, आमचे व समस्त राक्षसकुळाचे कल्याण होईल!”

वरील सर्व संवाद त्या मंचकाखाली दडून राहिलेला मारुती मुकाट्याने ऐकत होता. रावण मंदोदरीच्या संवादातूनच सीता अशोकवनात असल्याची निश्चित बातमी मारुतीला समजली. त्यामुळे तो अत्यानंदाने उल्हासित झाला व अशोकवन नेमके कुठे आहे ते ऐकण्यासाठी सावध चित्ताने पुढील संवाद श्रवण करू लागला.

मंदोदरीच्या मुखाने सीतेचे नाव ऐकताच रावण पुन्हा कामातुर होऊन पिसाळला व वाटेल ते झाले तरी रामपत्नी सीतेचा भोग घेण्याचा त्याने निश्चय केला. आपला सल्ला रावण ऐकत नाही असे पहाताच स्वतः मंदोदरीने इंद्रजित-कुंभकर्णाच्या व प्रधानांच्या साहाय्याने सीतेला श्रीरामांच्या स्वाधीन करण्याचा बेत बोलून दाखविला. त्यामुळे रावण अतिशय उद्विग्न झाला. मंदोदरीच्या म्हणण्याप्रमाणे प्रधानादिक सर्वजण ऐकतील व आपल्या ताब्यात असलेली सीता रामाला सुपूरत केली जाईल म्हणून रावणाने युक्ति केली. रावण मंदोदरीला म्हणाला की, “आपले कुळदैवत श्रीशंकर आहे. तरी त्याची

पूजा करून त्याची आज्ञा घेऊन मग सीतेला रामाच्या स्वाधीन करावे' असे म्हणून त्याने मंदोदरीसह शंकराच्या पूजेचा घाट घातला. मंदोदरीला ते खरे वाटून ती आनंदित झाली.

रावण आपल्या अत्यंत विश्वासातील एका दासीला अशोकवनात पाठवून तिच्याबरोबर सीतेचे संरक्षण करणाऱ्या शरमा आणि त्रिजटा राक्षसींना निरोप धाडला. निरोप म्हणजे राजाज्ञाच होती ती ! रावणाने दासीबरोबर कळविले की, 'इंद्रजित, कुंभकर्ण, मंदोदरी, प्रधान, लंकेंतील जोशी मंडळी, किंवा स्वर्गातील ब्रह्मादिक देव जरी अशोकवनात येऊन सीतेला बंधमुक्त करण्याचे सांगू लागले तरीही तुम्ही सीतेला सोडू नका ! तसे केल्यास मी तुमचा घात करीन, तुम्हाला ठार करीन !' हा गुप्त संदेश घेऊन त्या दूतिकने अशोकवनाकडे प्रयाण केले.

मारुतीला ही युक्ति समजल्यामुळे तो आनंदित झाला. मारुतीही लगेच गुप्तरूपाने त्या दासीच्या मागोमाग गेला. आता आपल्याला अनायासे आपल्या सीतामाउलीचे परमपावन दर्शन घडणार म्हणून मारुती हर्षवेडा झाला की अक्षरशः नाचू, बागडू, उडू लागला. अशा भावावस्थेतच मारुती, त्या दासीमागून जाता जाता अशोकवनात येऊन पोचला. त्या अशोकवनातील सर्व वृक्षपाषाणादि सर्व चराचर सृष्टि रामनामाचा मंत्रोच्चार करीत असल्याचे त्याला आढळून आले. ते अशोकवन संपूर्णपणे राममय झालेले पहाताच मारुतीची सीतेबद्दल खात्री होऊन त्याचे देहभान हरपले !

मंदोदरी हीच सीता असावी असा हनुमंताला भास का झाला ? कारण सीता म्हणजे विष्णुपत्नी साक्षात् लक्ष्मीच असते व मंदोदरीची निर्मिती ही सुद्धा विष्णु स्वतःच करतात. त्यामुळेच सीता व मंदोदरीत कमालीचे साम्य

असते. म्हणूनच मंदोदरीला पहाताच मारुतीला सीतेचा भास होणे अगदी स्वाभाविक होते.

(मंदोदरीच्या उत्पत्तीची मूळ कथा अध्याय ६ मध्ये ओवी २० पासून पुढे पहावी.)

नंतर थोड्या वेळातच उड्डाण करून हनुमंत अशोकवनात येऊन दाखल झाला. ते सुगंधित वन सुफलितही होते. तेथील नाना तऱ्हेची फळे पाहून हनुमंताच्या तोंडाला पाणी सुटले. परंतु प्रत्यक्ष सीतेची भेट घेऊन तिच्याच अनुमोदनाने या अशोकवनाचा समाचार घ्यावा, असे त्याने आपल्या मनाशी ठरविले. स्वर्गस्थ देवांनाही दुर्लभ असे रजत-सुवर्णाचे वृक्षही रावणाने स्वपराक्रमावर देवांकडून संपादन करून त्या अशोकवनात लावल्यामुळे त्या वृक्षांच्या संरक्षणाची जबाबदारीही वाढली होती. प्रत्येक वृक्षाजवळ सशस्त्र व पराक्रमी वीरांची योजना केलेली मारुतीला दिसून आली. त्याच अशोकवनात रत्नजडीत व अत्यंत सुंदर असे भव्य व अजस्र मंदिर रावणाने उभारून त्याच्या रक्षणासाठी उद्भट योद्ध्यांची व्यवस्था केली होती. त्या वनातील सर्व देवळे व राजप्रासादाच्या रक्षणाची व्यवस्था वीरांकडून केली होती. सर्व बाजूंनी राक्षसांनी संरक्षित अशा त्या अशोकवनात अत्यंत दुःखी कष्टी, म्लानवदन झालेली सीता मारुतीच्या दृष्टीस पडली ! बाह्यतः दिसावयास ती कृश, कोमेजलेली, दुःखी, खिन्न, मलिनवस्त्रा, अलंकारहीन अशी जरी दिसत असली तरी अंतरी श्रीरामांच्या चाललेल्या सतत ध्यानाने सीता अत्यंत तेजस्वी अशी मारुतीला भासली. शतयोजने समुद्र पार करून, हरतऱ्हेच्या प्रचंड संकटांचे डोंगर पार करून मारुतीने आजवर ज्यासाठी परिश्रम घेतले त्या सीतेचे प्रत्यक्ष दर्शन होताच तर मारुतीने आनंदातिशयाने हाताने टाळीच वाजविली !

सीताशोधाच्या कार्यासाठी निघताना श्रीरामांनी आपली हातातील अंगठी मारुतीला देऊन सीतेच्या ज्या खाणाखुणा सांगितल्या होत्या त्या सर्व सीतेच्या ठिकाणी असलेल्या दिसून येताच हनुमंताला कार्यसाफल्याचे आंतरिक समाधान झाले. हे जरी झाले तरी त्याला त्यावेळी प्रत्यक्ष सीता दिसली कशी? एखाद्या संपत्तीच्या ठेव्याभोवती त्याचे रक्षण करण्यासाठी जसे पहारेकरी ठेवलेले असतात तशा अनेक क्रूर, विक्राळ राक्षसींच्या कडक पहान्यात मारुतीला सीता दिसली. अत्यंत दीनवदन झालेले आहे, स्नान नाही, मग तैलाभ्यंजन कुठचे? त्यामुळे सर्वांग मलिन, अंगावरचे एकच वस्त्र तेही जीर्ण, शीर्ण व घाणेरडे झालेले दिसत होते. दोनही गुडघे, पोट व वक्षस्थळ झाकण्यासाठी जवळ मुडपून घेऊन, खिन्नवदना सीता, मनात मात्र एकच एक श्रीरामांचे सातत्याने चिंतन करीत असलेली मारुतीला दिसली. श्रीरामांची भेट घेण्यासाठी अत्युत्कट इच्छा मनात बाळगून राहिलेली सीता, सदैव कंठात श्रीरामनाम धारण करून बसलेली त्याच्या दृष्टीस पडली.

अंतरी श्रीराम साठविला असल्यामुळे सीता अत्यंत निर्भय व शांत अशीच दिसत होती. अशा सीतेची भेट घेण्यास हनुमंत अतीव उत्सुक झाला होता. परंतु अशी भेट सुखासुखी होण्यात अनेक विघ्ने समोर होती. सीतेची भेट घेण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे राक्षसींबरोबर युद्ध करणे आले. युद्धात राक्षसींचा वध केला तर रावण सीतेला ठार केल्याशिवाय राहणार नाही; आणि रावणाचा वध केला तर ते रामांना सुखदायक होणार नाही. तरी आता काय करावे? अशा बिकट परिस्थितीत मारुती सापडला. त्यावेळी सर्व राक्षसी संपूर्णपणे निद्रावश होईपर्यंत आपण

काहीही करू नये व रात्री एकांतात सीतेची भेट घ्यावी असे मारुतीने ठरवले.

ठरवल्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशी रात्रीपर्यंत मारुती झाडावर लपून बसला. जसजशी रात्र गडद होऊ लागली तसतशी रावणाची कामवृत्ति सीतेविषयी अधिकच प्रक्षुब्ध होऊ लागली. सीतेच्या सतत चिंतनामुळे तो सीतेसाठी अगदी तळमळू लागला. त्याचे प्राण तडफडू लागले. त्याने सर्व राजविलासी भोग बंद केले. सर्व स्त्रियांची संगती सोडून दिली. गीतनृत्यवाद्य, खाद्य-पेय इत्यादि गोष्टीत त्याला जराही रस वाटेनासा झाला. 'आपण गेले चार महिने उगाचच उपभोग न घेता सीतेला बंदिवासात ठेवून दिली. यापुढे मात्र आपण तिचा भोग घ्यावयाचाच, असा त्याने अगदी निश्चय केला. अशा अस्वस्थ आणि कामातुर अवस्थेत, रावणाने बरोबर शेकडो स्त्रिया घेऊन सीतेकडे अशोकवनात जाण्यासाठी प्रयाण केले.

सीतेजवळ रावण आलेला पाहताच, झाडावर लपून बसलेला मारुती सरसावून बसला. रावणाने जर सीतेशी अतिप्रसंग करण्याचा प्रयत्न केलाच तर तत्काळ त्याला ठार करण्याचा त्याने मनाशी निश्चय करून टाकला. असा विचार मनात येताच, मारुतीने पुन्हा विवेकाची कास धरिली व रावण सीतेशी काय काय संवाद करतो ते प्रथम ऐकावे व नंतरच निर्णय घ्यावा, असे त्याने ठरविले.

रावणाला पहाताच सीता भयकंपित झाली. आधीच ती म्लान झालेली होती. त्यात जीर्ण व एकाकी वस्त्राने वेष्टित असलेली ती सीता आपले सर्वांग नीट झाकून खाली मान घालून परंतु सावध चित्ताने बसून राहिली. बाह्यतः मलिन अवस्थेत असलेल्या सीतेने चित्तात सतत रामनामस्मरण चालू ठेवल्यामुळे तिला फार मोठा

धीर लाभला होता. मनोमानसी भयविरहित व निःशंक असलेल्या सीतेच्या जवळ येऊन रावण तिची प्रार्थना करू लागला. रावण म्हणाला, “हे सीते ! तू माझे भय धरू नकोस. मी तुला अभय देत आहे. मला पाहून तू निष्कारण सर्वांग लपविण्याचा वेडेपणा करीत आहेस तो सोडून दे. देवांवर सत्ता गाजविणारा मी दशानन रावण तुझी आर्लिगन- भोगासाठी याचना करीत आहे. ती तू निःसंकोच पूर्ण कर. पट्टराणी जी मंदोदरी तिलाही मी तुझी दासी करीन. शंकराच्या शपथेने सांगतो की, मीही तुझा आज्ञांकित होऊन राहीन. त्या रामाचा नाद सोड आणि तू माझी प्रिया हो ! माझे ऐश्वर्य, पराक्रम, धनदौलत, सैन्य यांपुढे तो राम म्हाणजे अगदीच हीनदीन आहे. जर तुझा राम बाहुबलसंपन्न असता तर त्याला स्वतःची स्त्री गमावण्याचा प्रसंगच आला नसता. शिवाय आता तर तू माझ्या ताब्यात आहेस. त्यामुळे रामाची प्राप्ती होण्याची जराही शक्यता नाही आणि तुझ्या विरहाने राम-लक्ष्मण हे केव्हाच मरून गेले आहेत. त्यांच्याकरिता शोक करून काय उपयोग ? तू विनाकारण आपले यौवन व्यर्थ घालवीत आहेस. एकदा तारुण्य अशा अवस्थेत फुकट गेले तर ते का परतून तुला मिळणार आहे ? त्यापेक्षा माझ्याशी रममाण होऊन तू आपले तारुण्य सार्थकी लाव. त्यामुळे तू सुखसंपन्न होशील. आजवर तुझ्या कलाने घेऊन मी तुला सहा महिने बंदिवासात ठेवली. परंतु तू जर आता माझ्या विनंतीला, याचनेला अनुमोदन देऊन वश झाली नाहीस तर मात्र मी बळजबरीने तुझा उपभोग घेतल्याशिवाय रहाणार नाही ! तेव्हा तू माझा अंगीकार करणे उत्तम !” असे म्हणून रावणाने आज्ञा सोडली की ‘सीतेने रावणाला वरले आहे तरी वाद्यांचा गजर सुरू करा, वाजवा रे वाजवा !!’

हे रावणाचे निर्लज्ज पाल्हाळ ऐकून सीता मनातून फार संतापली. तरी रावणाला ती घाबरली मात्र नाही. अंतर्बाह्य रामस्वरूप झालेली सीता त्याच श्रीरामांच्या आधारावर निःशंक मनाने रावणासमोर बसून होती. रावणाने दाखविलेल्या प्रलोभनाचा तिच्या चित्तावर काडीमात्रही परिणाम न होता तिला रावणाविषयी मात्र अधिकच घृणा, तिरस्कार निर्माण झाला. रामाची रावणाने केलेली निंदा ऐकून सीता संतप्त झाली. सीतेने कडक शब्दात रावणाचा धिक्कार केला, आणि श्रीरामांच्या यथार्थ सामर्थ्याची त्याला स्पष्ट जाणीव करून दिली. एवढा अधिक्षेप करून सीतेने रावणाकडे पाठ फिरविली. त्यामुळे रावण भयंकर क्रुद्ध झाला आणि तिला ठार करण्याची त्याने धमकी दिली.

रावणासमोर सीतेने क्रोध धारण करून त्याची जी निंदा तिने केली तो सर्व प्रकार मारुतीने झाडावर बसून पाहिला. त्यावेळी सीतेच्या धैर्याविषयी मारुतीला फार विस्मय वाटला. ते दृश्य पाहून तो थक्क झाला. संतापाच्या भरात रावण सीतेला ठार करण्यासाठी हातात खड्ग घेऊन सिद्ध झाला. त्याने डोळे लाल केले. हे दृश्य ज्यावेळी समोरच्या झाडावरून मारुतीने पाहिले त्या वेळी त्यानेही आपले बाहू सरसावून ठेवले. तोही रावणाच्या या कृत्यामुळे खवळून दातओठ खात अशा आवेशात राहिला की, जर रावणाने सीतेवर घाव घालण्यासाठी हात वर उचललाच तर लगेच त्याच्याशी दोन हात करून त्या दुष्ट रावणाचा वध करावयाचा; व सीतेला त्याच्या पाशातून मुक्त करावयाची, असे तिकडे हनुमंत ठरवीत आहे तोच इकडे मंदोदरीही नेमकी त्या वेळी तेथे धावत आली, व रावणाचा खड्ग उगारीत असलेला हात तिने धरला ! मंदोदरीने

समक्ष येऊन हात धरताच रावणही क्षणभर दचकलाच !

ऐनवेळी मंदोदरीने येऊन रावणाचा हात धरून सीतेच्या वधापासून त्याला परावृत्त केला, आणि त्याला सीतेच्या भोगाविषयी इच्छा धरल्यास कसा सर्वनाश ओढवेल तेही त्याला मंदोदरीने स्पष्ट सांगितले आणि त्याची समजूत करून त्याला आपल्या भवनात ती घेऊन गेली. नंतर मंदोदरीने नारदाने कथन केलेली 'रामाच्या हातूनच रावणाला मरण येईल' ही भविष्यवाणीही रावणाला स्मरणार्थ निवेदन केली.

(यापुढे कौसल्या-दशरथ विवाहप्रसंग वर्णिला आहे, तो अध्याय ९ मध्ये ओवी २३ पासून मुळातूनच पहावा.)

सीतेचा वध करण्यापासून जरी मंदोदरीने रावणाला परावृत्त केले होते तरी रावणाचा राग शांत झालेला नव्हता. तरीही तो सीतेला नाना तऱ्हेने धमक्या देतच होता. परंतु सीतेच्या सभोवती ज्या राक्षसस्त्रिया होत्या त्यांनी सीतेला अभय देऊन 'रावणाला भिऊ नको' असा सल्ला खुणा करून दिला. कारण त्या राक्षसस्त्रियांनी सीतेला सांगितले की, ब्रह्मदेवाने रावणाला एका प्रसंगी शाप दिला आहे की, 'परस्त्रीला तू स्पर्श करताच तुला मरण येईल !' त्यामुळे रावणाने कितीही जरी धमक्या दिल्या, तो शस्त्र घेऊन अंगावर जरी धावून आला तरी मुळीच घाबरण्याचे कारण नाही, असा त्या राक्षसींनी सीतेला मोठा धीर दिला. त्यामुळे अर्थातच सीताही निःशंक झाली.

मंदोदरीने नाना युक्तिप्रयुक्तीने रावणाला आपल्या महालात नेले. त्याचा राग शांत करण्याचा परोपरीने प्रयत्न केला. परंतु त्याचे डोके काही शांत झाले नाही. महालात

आल्यावरही रावणाने काही क्रूर राक्षसींना सीतेला भीति निर्माण करून घाबरविण्यास सांगितले. त्याच्या आदेशाप्रमाणे त्या राक्षसींनी सीतेला परोपरीने भय दाखवून वश करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. सरते शेवटी शूर्पणखेने सीतेजवळ येऊन सीतेला, निर्बल अशा रामाचा त्याग करून, ऐश्वर्यसंपन्न अशा सम्राट रावणाशी विवाहबद्ध होण्याचा मोलाचा सल्ला दिला. परंतु त्या भाषणाचा सीतेवर काहीच परिणाम झाला नाही; उलट तिने तिला उत्तरही न देता तिच्याकडे दुकूनही पाहिले नाही. त्यामुळे ती शूर्पणखा भयंकर त्वेषाने चवताळून गेली. संतापाने शूर्पणखेने इतर राक्षसींना आवाहन करून सीतेचा वध करण्याचा आदेश दिला; परंतु सीता मात्र अत्यंत अविचल व शांतच होती. अंतर्बाह्य श्रीराममय झाल्यामुळे तिला कोणाचे कसलेच भय असे वाटेनासेच झाले होते. सीतेला तशा निर्भय स्थितीत पाहून त्या राक्षसी मात्र संचित झाल्या; आणि सीतेला घाबरू लागल्या. सीता संतापली तर ती आपला सर्वांचा घात करील असेच त्यांना वाटू लागले. हिची अभिलाषा करणारा रावण शेवटी सर्वनाश करून घेतल्या- शिवाय रहाणार नाही, असे त्या आपआपसात कुजबुजू लागल्या. त्यानंतर त्रिजटा राक्षसीने तिला पडलेले महाभयंकर स्वप्न सर्व राक्षसींना कथन केले; व त्या सर्वांना सीतेची महति सांगून ती साक्षात् जगदंबा आहे असे सर्वांना बजाविले. स्वप्नात दिसलेले रावणाचे भेसूर स्वरूप तिने राक्षसींना सांगून राम-सीता सिंहासनावर विराजमान झालेलेही आपण पाहिल्याचे त्रिजटेने सांगितले. तेव्हा त्या इतर राक्षसींनी मनातून भयभीत होऊन सीतेला लोटांगण घातले; व त्या तेथून निघून गेल्या. हे विस्मयकारक दृश्य पाहून मारुतीने मनातून त्रिजटेला अनंत धन्यवाद दिले !

नंतर रात्र झाल्यावर पहारा करणाऱ्या राक्षसी निद्राधीन झाल्या. सीता एकटीच राहून तिने स्वतःच दोषी असल्याबद्दल स्वतःलाच दूषण देऊन ती पश्चात्ताप करू लागली. लक्ष्मणभाऊर्जींची मनोभावे क्षमा मागितली व करुणपणे विलाप करू लागली. तिच्यासमोर अंगठी टाकण्याची हीच वेळ आहे हे ओळखून मारुतीने सीतेच्या पुढ्यात झाडावरूनच खाली मुद्रिका फेकली.

गडद अंधारात लहानसा दिवा लागल्यावर जसे आसमंत उजळून निघते त्याप्रमाणे त्या मुद्रिकेमुळे सीतेचा परिसर उजळून निघाला ; आणि सीता एकदम चकित झाली. ती आपल्या पतिदेवांची, श्रीरामांचीच मुद्रिका आहे हे सीतेने तत्काळ ओळखले. त्यामुळे तिचे सर्वांग हर्ष-रोमांचित झाले. ती सद्गदित झाली, तिच्या नेत्रांतून आनंदाश्रू बरसू लागले. मुद्रिकेवरील श्रीरामांचे नाव एकटक पहाता पहाता देहभान विसरली, तल्लीन झाली, तद्रूप झाली ! तिला वाटले की आपले श्रीराम जणु आपल्यासमोर प्रत्यक्षच उभे आहेत आणि त्याच क्षणी तिने लाजेने चूर होऊन हलकेच आपला पदर सावरून घेतला आणि खाली मान घालून ती बसली !

श्रीरामरूप झालेल्या सीतेचा असाच काही काल गेल्यावर नंतर ती भानावर आली. मुद्रिकेला मस्तकी धारण केले, तिचे गोडसे चुंबन घेतले. ती थकली असेल म्हणून तिचे पाय चुरले ! अचेतनाशी संवाद करण्याच्या सीतेची अपार रामभक्ति पाहून हनुमंतांना रडूच कोसळले. शोकवेगाने सीता मूर्च्छित झालेली पाहून मारुती घाबरला. तत्काळ त्याने रामकथा गायनास प्रारंभ करताच सीता सावध झाली व तिने, त्या गायकाने आपल्या समोर यावे, अशी प्रार्थना केली. त्यावेळी हनुमंताने समोर येऊन

सीतेला वंदन केले. मारुतीबद्दल सीतेला शंका आली म्हणून मारुतीने शंका दूर केली व आपल्या पाठीवरून रामांजवळ चलावे असे सीतेला विनविले. तिने पाठीवर बसून रामांजवळ जाण्यास काही सबबी, अडचणी सांगितल्या. परंतु मारुती जेव्हा फारच आग्रह करू लागला त्या वेळी तिने आपण परपुरुष स्पर्श करणार नाही असे सांगून त्याच्याजवळ आपला मणि खूण म्हणून दिला.

ती खूण घेऊन जाण्यापूर्वी क्षुधा निवारण करण्यासाठी अशोकवनातील फळे खाण्याची परवानगी सीतेकडून मारुतीने मिळविली; आणि त्या निमित्ताने अशोकवनाचा विध्वंस करण्यास त्याने प्रारंभ केला. मोठमोठे वृक्ष उपटून टाकण्यास प्रारंभ करताच त्या वनाचे रक्षक असलेले चौदा हजार राक्षस मारुतीवर धावून आले. मारुतीने त्या सर्वांना आपल्या शेषटीत गुंडाळून आपटले; आणि समुद्रात बुडवून टाकले. त्यामुळे भयभीत होऊन राक्षसींनी त्या वानराविषयी सीतेजवळ चौकशी केली; परंतु सीतेने आपल्या कानांवर हात ठेवले. नंतर त्या राक्षसींनी मारुतीने केलेला विध्वंस रावणाला निवेदन करताच रावणाने संतप्त होऊन मारुतीचा प्रतिकार करण्यासाठी किंकर नावाचे महाबलाढ्य असे ऐशी हजार राक्षसांचे सैन्य अशोकवनात पाठविले. त्याही सर्व सैन्याचा मारुतीच्या शेषटीने संहार केला. त्यानंतर जंबुमाळी (प्रहस्ताचा मुलगा) प्रधानांचे पुत्र, यूपक्ष, विरूपाक्षादि पाच प्रबळ सेनापति, रावणाचा मुलगा अखया इत्यादि महापराक्रमी वीरांना रावणाने मारुतीला पकडून आणण्यासाठी पाठविले. परंतु त्यापैकी सर्वांना मारुतीने आपल्या अचाट शक्तीने व पुच्छाने फेकून ठार केले; हजारो राक्षसांचा निःपात केला. यामुळे

स्वतः रावणाने मारुतीबरोबर युद्ध करण्याचा निश्चय करताच इंद्रजिताने स्वतः होऊन मारुतीवर चाल केली. मारुतीला बांधून आणण्याची इंद्रजित प्रतिज्ञा करूनच युद्धाला निघाला. जाताना त्याला अपशकुन झाले. म्हणून ब्रह्मदेवाला त्याने त्या संबंधी विचारले. इंद्रजित मारुतीला धरून आणील असे भाकीत वर्तविल्यावरून सर्व राक्षसांना फार आनंद झाला. इंद्रजितही हषनि चतुरंग सैन्य बरोबर घेऊन मारुतीवर चाल करून गेला. त्यावेळी असाळी नामक एक रावणाची बहीण मारुतीला गिळून ठार करण्यासाठी आपला अक्राळविक्राळ जबडा पसरून त्याच्यावर धावून आली. मारुतीने सूक्ष्मरूपाने तिच्या मुखातून उदरात प्रवेश केला व तिचे पोट फाडून तो बाहेर पडल्याबरोबर ती प्रचंड राक्षसी त्या क्षणीच ठार होऊन पडली. त्यानंतर इंद्रजित व मारुती या दोघांचे तुंबळ रणकंदन होऊन मारुतीच्या पराक्रमापुढे इंद्रजित हतप्रभ होऊन चिंताक्रांत झाला. शेवटी दोघांचे मल्लयुद्धही झाले. त्यातही इंद्रजिताने मार खाल्ला. शेवटी अपमानित झालेल्या इंद्रजिताने घाबरून बिळात प्रवेश केला म्हणूनच तो वाचला. हनुमंताने केलेल्या भयानक संहारामुळे समस्त लंकानगरीत सर्वत्र आक्रोश सुरू झाला. त्यातच इंद्रजित मेल्याची वार्ता पसरली. त्यामुळे शोकाकुल होऊन रावणाने ब्रह्मदेवास बोलावून घेतले; व इंद्रजित मारुतीला बांधून आणील असे आपण बोलला आहात तरी ते खरे करावे असे त्याला सांगितले. तेव्हा ब्रह्मदेवाने स्वतः अशोकवनात जाऊन मारुतीला इंद्रजिताच्या ब्रह्मपाशात बद्ध व्हावे असे विनविले.

इंद्रजिताची असहाय्यता पाहून ब्रह्मदेवाने केलेली विनंती मारुतीने मान्य केली; व तो

इंद्रजिताच्या ब्रह्मपाशात अडकून निपचित पडून राहिला. राक्षसांनी मात्र इंद्रजिताने मारुतीला पकडल्याची लंकेत घोषणा केली. अशा पाशबद्ध मारुतीला राक्षसांनी त्याची ओढाताण करून फार त्रास दिला. हनुमंताने मनातून मात्र लंकेत गेल्यावर लंका जाळून भस्म करण्याचा निश्चय नक्की केला. इंद्रजिताच्या आदेशाप्रमाणे मारुतीला करकचून बांधून रावणासमोर नेण्यात आले. त्याला पहाताच रावणाने त्याला भक्षण करण्यास राक्षसांना सांगितले. रावणाचा हुकूम होताच सर्व राक्षसांनी प्रखर शस्त्रांचा मारुतीवर जोराचा हल्ला केला. पण त्या रामभक्त हनुमंतावर कोणत्याही शस्त्रांचा जराही परिणाम झाला नाही. उलट ते राक्षसच धापा टाकू लागले. ते विपरीत दृश्य पाहून रावणाने चवताळून हनुमंतावर आपल्या खड्गाने जोराचा धाव घातला. परंतु तोही जेव्हा वाया गेला तेव्हा रावणाचे तोंड लाजेने आपोआपच खाली झाले.

रावणाने मारुतीला त्याची माहिती विचारली व राक्षसांचा व अशोकवनाचा विध्वंस करण्याचे कारण विचारले “आपली भेट घ्यावी म्हणूनच मी हा प्रकार केला.” असे मारुतीने स्पष्ट उत्तर देऊन त्याची यथेष्ट अवहेलना केली व रावणाच्या समोरच नाना तऱ्हेच्या मर्कटलीला करून त्याची चेष्टा करण्यास सुरवात केली. मारुतीच्या निर्भीड भाषणाने इंद्रजितला चिंता वाटून त्याने बिभीषणाला याबाबत उपाय विचारला. तेव्हा बिभीषणाने रावणाला सीता रामांना परत करून त्यांना शरण जावे असा सल्ला दिला. त्यामुळे तो संभ्रमात पडला. शेवटी मारुतीलाच त्याने त्याचे मरण कशात आहे म्हणून विचारले. त्याबरोबर मारुतीने ‘आपले मरण आपल्या शेपटीत आहे’ असे सांगितले. ते रावणाला खरे वाटून त्याने लंकेतील सर्व वस्त्रे आणवून मारुतीच्या

शेपटीला गुंडाळली व त्यावर तेल-तूप ओतून ते पेटवले. परंतु पुच्छ पेट घेईना म्हणून मारुतीच्या सूचनेवरून रावण स्वतः शेपटीवर फुंकर घालू लागला. त्याबरोबर भडका उडून रावणाच्या दाढीमिशा जळून गेल्या.

शेपटी पेटलेला मारुती आता स्वतंत्र झाला होता. त्याची आता पाशातून सुटका झाल्यामुळे मारुती निश्चेष्ट जमिनीवर पडून राहिला. त्यामुळे राक्षसांना वाटले की मारुती मेला आहे. या मेलेल्या मारुतीचे मुखावलोकन करण्यासाठी सर्व राक्षसांनी त्याच्या भोवती गर्दी केली. ती संधी साधून मारुतीने ते जळते पुच्छ त्यांच्या अंगावर फेकताच सर्वांची दाणादाण झाली. त्या जळत्या पुच्छाने मग मारुतीने सर्व लंकांनगरीच भस्म करून टाकली. (लंकादहनाचा समग्र वृत्तांत अध्याय १९ मध्ये ओवी ४४ पासून ६३ पर्यंत पहावा.)

लंकादहानाच्या सत्रांत सीताही जळून भस्म झाली असावी असे वाटून हनुमंत उद्विग्न झाला. परंतु वायूने त्याला सीतेचे क्षेम-कुशल सांगितल्यामुळे हनुमंताला आनंद झाला व त्याने सीतेचे दर्शन घेऊन जाण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे लंकेत जाऊन मारुतीने सीतेची भेट घेताच सीतेला परमानंद झाला. नंतर सीतेचा प्रेमळ निरोप घेऊन मारुतीने तिला रामांच्या प्राप्तीचे आश्वासन देऊन वेगाने उड्डाण केले.

(भगवद्भक्तांचे महिमान प्रगट करण्यासाठी अध्याय २१ व २२ मध्ये गजेन्द्रमोक्षाची कथा समग्र आली आहे ती मूळातूनच पहावी.)

सीतेचा निरोप घेऊन मारुतीने सागरावरून उड्डाण केले. तोच त्याला अरिष्ट पर्वत दृष्टीस पडला. त्याच्यावरच मारुतीने झेप घेऊन त्याला धुळीस मिळविला; व ऋषींचे कायमचे अरिष्ट दूर केले. मारुतीच्या उड्डाणाचा नाद ऐकून महेंद्रपर्वतावरील समस्त वानरमंडळी अतिशय

आनंदित होऊन गेली. जांबवताने सर्व वानरांना सांगितले की, या गर्जनवरून हनुमंत निश्चितपणे सीतेचा शोध लावून आलेला आहे. त्यामुळे सर्व वानर उल्हासित होऊन गेले. सर्वांनी मारुतीचे मोठ्या उत्साहाने स्वागत केल्यावर अंगदाच्या विनंतीवरून मारुतीने थोडक्यात लंकेतील वृत्तांत निवेदन केला. परंतु त्याने स्वमुखाने स्वतःचा पराक्रम काही सांगितला नाही. हनुमंताच्या विनंतीवरून ब्रह्मदेवाने त्याच्या पराक्रमाचा वर्णनलेख लिहून दिला. तो वर्णनलेख वानरांना समजेना म्हणून तो लेख श्रीरामांनीच स्वतः वाचणे इष्ट म्हणून तो तसाच ठेवून दिला.

बराच काळपर्यंत दक्षिणेकडील वानरमंडळी न आल्याने रामांना चिंता लागून राहिल म्हणून हनुमंत प्रथम जाऊन त्यांना भेटला व त्याने दुरूनच सीतेच्या शोधाची व तिच्या स्थितीची माहिती रामांना निवेदन केली. त्यामुळे अत्यंत आनंदित होऊन रामांनी हनुमंताचे अभिनंदन करून मनःपूर्वक कौतुक केले. नंतर सर्व वानर मजल दरमजल करीत येऊन श्रीरामांजवळ पोचले; व त्यांनी प्रेमभराने रामांना वंदन केले. सुग्रीवाने सर्व वृत्तांत श्रीरामांना निवेदन केला, व हनुमंताचे व अंगदाचे प्रेमभराने कौतुक केले. त्यानंतर ब्रह्मदेवाने लिहिलेला हनुमंताचा पराक्रमवर्णनाचा लेख वाचून श्रीरामांना साद्यंत वृत्त समजले. मारुतीने केलेला रोमहर्षक पराक्रम वाचून श्रीराम प्रमुदित झाले; व त्यांनी प्रेमातिशयाने मारुतीस दृढालिंगन देऊन कौतुक केले. श्रीरामांनी विचारल्यावरून मारुतीने लंकेच्या किल्ल्याची आणि तिच्या संरक्षणविषयीची सविस्तर माहिती श्रीरामांना दिली.

त्यानंतर समुद्रापलीकडे जाण्यासाठी सेतु बांधण्याचे निश्चित करून रामांनी सुग्रीवाला पाचारण केले; व त्याच दिवशी -

विजयादशमीला, रावण वधासाठी सैन्य सुसज्ज करून प्रयाण करावे असा आदेश दिला. सर्व वानरमंडळी रामांच्या आदेशाची वाटच पहात होती. सुग्रीव, अंगद इत्यादी वीरांना परमानंद झाला व सुग्रीवाने सेनेची लागलीच रचना केली. जाताना लंकेकडे जाणाऱ्या दिशेचे मार्गदर्शन करण्याचे काम नीळाकडे श्रीरामांनी सोपविले. नळ, नीळ, गज, गवाक्ष, शरभ, गंधमादन इत्यादि प्रमुख वानरसेनानींनी आपली कोटी कोटी सेना घेऊन रणवाद्ये वाजवीत व रामांचा जयजयकार करीत, घोडदौड करीत ते सर्व लंकेच्या मार्गाला लागले. श्रीरामांना सुग्रीव-अंगदाचा प्रचंड सेनासागर पाहून अतिशय आनंद झाला.

सर्व सिद्धता झाल्यावर स्वतः श्रीराम हनुमंताच्या खांद्यावर व लक्ष्मण अंगदाच्या खांद्यावर आरूढ झाले. त्यांच्यासह सर्व वानरसैन्य दक्षिणदिशेच्या रोखाने पुढे पुढे जाऊ लागले. जाताना वाट दाखविण्यासाठी व मार्गात काही राक्षस प्रतिबंध करू लागले तर त्यांचे पारिपत्य करण्यासाठी म्हणून श्रीरामांनी नळ, पनस व कुमुद या प्रचंड शक्तिशाली सेनानींची योजना करून त्यांना पुढे पाठवले. जाताना मार्गात कोठेही न थांबता तडक आजच्या आजच लंकेला पोचले पाहिजे, असा श्रीरामांनी सर्व सैन्याला इशारा दिल्यामुळे वानरमंडळी मोठ्या वेगाने मार्गक्रमण करू लागली. अहोरात्र, अविश्रांतपणे चालून, मार्गात आलेले विंध्याद्रि, मध्याद्रि, विविध वने-उपवने उल्लंघून ते सैन्य समुद्रतीरावर येऊन पोचले.

इकडे लंकादहन करून मारुती परत गेल्यानंतर रावणाच्या मातेला कैकसीला, भस्मीभूत लंकेचे दृश्य पाहून अतीव दुःख झाले; व ती चिंतामग्न होऊन विलाप करू

लागली. कैकसीने बिभीषणाकडे जाऊन रावणाच्या अपकृत्यांचा पाढा वाचला व रामांच्या पराक्रमाचे वर्णन करून, रावणाच्या या दुष्कृत्यांमुळे समस्त कुळाचा सर्वनाश झाल्याखेरीज राहणार नाही असे त्याला बोलून दाखविले. आपली शिकवण रावण मानणार नाही म्हणून कैकसीने बिभीषणाला रावणास हिताचे चार शब्द सांगून सर्वनाशापासून परावृत्त करण्यास सांगितले. हितोपदेश रावणाला आवडला नाही व त्याने प्रसंगी त्यामुळे अपमान केला तरी तोही सहन करून रावणाला उपदेश करावा, व त्याचे रक्षण करण्याचा शेवटचा प्रयत्न अवश्य करावा असे सांगून ती माता काकुळतीने, अगतिक होऊन रडू लागली.

आपल्या मातेची ती शोचनीय अवस्था पाहून बिभीषणालाही वाईट वाटले, व प्राणांत झाला तरी, वाटेल तो अपमान सहन करून रावणाला उपदेश करण्याचे त्याने मातेला शपथपूर्वक आश्वासन दिले. मात्र त्या वेळी त्याने आईला एक अट घातली की, रावणाला हितोपदेश करीत असताना जर तो मला ठार करण्यासाठी धावून आला तर मात्र मी रामांना शरण जाईन. श्रीरामांचा शरणागत होणे ही कल्पना मुळातच कैकसीला अपेक्षित असते. त्यामुळे बिभीषणाला तिने तत्काळ संमति दिली; व या निमित्ताने जरी बिभीषण श्रीरामाचा शरणागत झाला तरीही आपला वंश वाढेल व कुलक्षय होणार नाही असे दूरदृष्टीने जाणून त्या थोर मातेने आपल्या पुत्राला शुभाशीर्वाद दिले. श्रीरामांना शरण गेल्यास त्याचे महिमान किती आहे तेही कैकसीने विशद करून त्यास सांगितले. श्रीराम हे रावणाचे शत्रू असूनही आपली माता रामांचा द्वेष न करता उलट त्यांची स्तुतिच करते यामुळे बिभीषणाला आपल्या

मातेच्या थोर हृदयाबद्दल मनातून धन्यता वाटली व तो अंतःकरणातून सुखावला.

आईच्या आज्ञेप्रमाणे रावणाला हितोपदेश करण्यास जाण्यापूर्वी बिभीषणाने मातेला साष्टांग दंडवत घातले; तिचे पुनः आशीर्वाद मस्तकी धारण केले आणि मोठ्या उत्साहाने बिभीषण रावणभेटीसाठी निघाला. सभास्थानी इंद्रजित व अतिकाय या दोन पुत्रांच्या व प्रधानांच्या समवेत राजसिंहासनावर राजाधिराज रावण विराजमान झालेला होता. अशा सभेत बिभीषणाने प्रवेश करताच सर्व राजकुमार, प्रधान व इतरांनी उठून बिभीषणाला उत्थापन दिले. बिभीषणानेही त्या सर्वांना नम्रतापूर्वक अभिवादन केले. रावणानेही आनंदाने त्याला सन्मान देऊन रत्नजडित सुवर्णासनावर अत्यंत प्रेमाने बसवून घेतले. नंतर बिभीषणानेच बोलण्यास प्रारंभ करून हनुमंताच्या लंकादहनाचा विषय काढला. तो रावणाला म्हणाला की, “आपण ज्येष्ठ बंधु आहात, मी काही खास आपणांस सांगावे असा माझा अधिकार नाही; परंतु सर्व राक्षसकुळावरच दारुण संकटं येऊ लागल्यामुळे आज मला माझा विचार सांगणे भाग पडत आहे.” असे सांगून “सीतेला पळवून आणली तेच संकटांचे खरे मूळ कारण आहे. रामांच्या एकट्या वानराने सर्व राक्षसांना धुळीला मिळविले, इंद्रजित, अखया इत्यादि बलाढ्य वीरांना त्याने पाणी पाजले. आपण असताना जर त्या एका वानराला पकडू शकला नाहीत तर रामांशी मुकाबला कसा काय करणार?” असा प्रश्न विचारून रावणाला त्याने आपले विचार स्पष्टपणे सांगितले. बिभीषण म्हणाला की, “सीतेला चोरल्याबद्दलचे पाप इतके भयंकर असले तरी नित्य रामनामस्मरण केले असता पापनिर्मुक्ति लाभेल. त्या एकाच वानराचा अलौकिक पराक्रम पाहून सर्वांना मौन

धरावे लागले. त्यावरूनच त्यांच्या पराक्रमाची कल्पना आली. तेव्हा जे मी ऐकले, प्रत्यक्ष पाहिले त्यावरून मी सांगतो याप्रमाणे वागाल तर तुम्ही सुखी व्हाल. तुमचे व माझे रक्ताचे नाते म्हणून व राहवेना म्हणून मी हे सांगण्यासाठी आलो. आपण थोर आहात. जेणेकरून स्वार्थ व परमार्थ साधून सर्वांचे अभीष्ट होईल, कल्याण होईल असेच राजांनी करावे.”

ते बिभीषणाचे मार्मिक भाषण, ऐकून रावणाला जरी संतोष झाला तरी तो आपल्या प्रधानांवरच क्रुद्ध झाला व त्याने सर्व प्रधानांचा, रथी-महारथींचा धिक्कार करून त्यांची भर सभेत अवहेलना केली. रावणाने अशा रीतीने डिवचल्यामुळे त्याचे सोळाही प्रधान मनातून शर्मलेच; आणि त्यामुळेच उफाळून त्या सर्वांनी रावणासमोर स्वतःच्या पौरुषाची बढाई मारण्यास सुरवात केली. “राम-लक्ष्मणांना आम्ही क्षणार्धात ठार करू. त्याच्या हनुमंताचा आम्ही शिरच्छेद करू” अशी त्या सर्वांनी रावणासमोर घोर प्रतिज्ञाही केली.

त्या प्रधानांचा तो उन्मत्तपणा पाहून बिभीषणही क्रोधाविष्ट झाला; व त्याने त्या सर्व प्रधानांची निर्भत्सना केली. “आपण एवढे पराक्रमी वीर येथे असता मारुतीने लंकेची होळी पेटवली तेव्हा तुमचा पराक्रम कोठे गेला होता? तुमच्या समक्ष अखयाकुमाराला मारुतीने ठार केले. इंद्रजिताला त्रस्त करून पळवून लाविले व लंका भस्म केली. धिक्कार असो तुमच्या जीविताला!” अशा परखड शब्दात जेव्हा बिभीषणाने संतापून त्या प्रधानांची संभावना केली त्या वेळी ते अतिशय शरमून गेले. तरीही पुनः त्वेषाने उठून प्रहस्त, महोदर, महापाशर्व, दुर्मुख, वज्रहन या प्रमुख वीरांनी आत्मप्रौढीचे व स्वतःच्या बाहुबलाचे उद्गार काढून रामांचा व

वानरांचा संहार करण्याची वल्गना केलीच. ती त्यांची गर्जना ऐकून बिभीषणाने त्यांना रावणाला योग्य सल्ला न देता अधर्माला साहाय्य करित असल्याबद्दल दोषी ठरविले. त्या पांचही प्रधानांची बिभीषणाने निर्भर्त्सना केली व सरते शेवटी, “या प्रधानांचे खोटे सल्ले न ऐकता आपण सीता श्रीरामांना परत करावी” असा रावणाला बिभीषणाने स्पष्ट सल्ला दिला.

बिभीषणाने हनुमंताच्या पराक्रमाचे वर्णन केल्यामुळे रावणपुत्र इंद्रजित संतप्त झाला व त्याने स्वतःच्या पराक्रमाची प्रौढी गाऊन बिभीषणाची भरपूर निंदा केली. श्रीरामांची निंदा करायलाही त्याने कमी केले नाही. रामांची निंदा ऐकून बिभीषण फार क्रुद्ध होऊन गेला. त्याने इंद्रजिताच्या पोरबुद्धीची निर्भर्त्सना करून रामांनी बाळपणापासून केलेल्या रोमहर्षक पराक्रमाचे इत्थंभूत वर्णन करून रावणाच्या पापकर्मास साहाय्य केल्याबद्दल इंद्रजिताचा तीव्र शब्दांत निषेध करून त्यालाच दोष दिला. इंद्रजिताची मारुतीला ठार करण्याची वल्गना किती फोल आहे तेही बिभीषणाने सर्व सभेला दाखवून दिले. बिभीषणाने संतापून त्याला सांगितले की, “तू खोट्या कर्माला प्रोत्साहन दिलेस म्हणून मी तुझा याक्षणींच शिरच्छेद केला असता; परंतु रावणाचा ज्येष्ठ पुत्र म्हणून मी तसे केले नाही” बिभीषणाच्या या प्रखर व आवेशयुक्त भाषणाने सर्व सभा अगदीं तटस्थ होऊन गेली. प्रमुख मंडळी दांतओठ खाऊ लागली. बिभीषणाचे बोल रावणाच्या जिव्हारी बोलले, परंतु इंद्रजिताची मारुतीने केलेली फजिती सत्य होती म्हणून त्याने मौन पाळले इतकेच! सभेतील काहीजण बिभीषणाच्या बाजूने तर काही विरुद्ध कुजबुजू लागले. त्यावेळी महापार्श्व राक्षसाने बिभीषणाला ठार करण्यासाठी सर्व सभेला

आवाहन केले. त्यावेळी सभेत एकच गोंधळ माजून गेला. परंतु महापार्श्वची क्रुद्धमुद्रा पाहून बिभीषण मात्र अगदीं शांत आणि तटस्थच होता. बिभीषणाने महापार्श्वच्या बोलण्यावर काहीच प्रतिवाद केला नाही हे पाहून त्याचा एक सेवक तेथे उपस्थित होत. त्याने लगेच उठून महापार्श्वाला “दोन राजपुरुषांच्या संभाषणांत चोंबडेपणा करू नये” अशी ताकीद दिली. त्या क्षुल्लक सेवकाने महापार्श्वचे परस्पर वाभाडे काढल्यामुळे महापार्श्व मात्र अतिशय लज्जित होऊन खाली मान घालून बसला.

नंतर बिभीषणाने, जरी रावणाला हिताचा सल्ला मनांतून पसंत नव्हता, तरी सर्व सभेला उद्देशून अत्यंत गंभीरपणाने भावी दुष्परिणामांचा संभव किती अटळ आहे ते निक्षून सांगितले. एका रावणाची बुद्धि भ्रष्ट झाल्यामुळे सर्व राक्षसकुळाचा सर्वनाश होणार हे उघड दिसत असता रावणाला हिताचे चार शब्द सांगणे हे आपले कर्तव्यच आहे असे वर बिभीषणाने समर्थन केले. रामांना सीता अर्पण केली तर सर्वनाशापासून रावणाची व सर्व राक्षसकुळाची सुटका होईल; व तसे न केले तर श्रीरामांच्या बाणांनी सर्वनाश निश्चित आहे, असे पुन्हा एकदा त्याने खडसावले. आता मात्र रावणाला बिभीषणाचा हा प्रकार सहन झाला नाही. तो फारच संतापला; व त्याने बिभीषणाचा तीव्र शब्दांत धिक्कार केला. त्याला भ्याड म्हणून हिणविले व “जर रामांची श्रेष्ठता तुला वाटत असेल तर तू त्याच्याकडे चालता हो!” म्हणून बजाविले. बिभीषणाला रावणाच्या या उद्गारामुळे मनस्वी खेद झाला; व त्यानेही रावणाला स्पष्टवाणीने समज दिली की, “जर तुला माझा हिताचा सल्ला मानवत नसेल तर मी निश्चितच रामांकडे जातो. श्रीरामांना मी शरण

गेल्यामुळे माझा उद्धार होईलच; परंतु तुम्हाला रामबाणांनी मरण आल्यावर मीच शेवटी तुम्हाला तिलांजली देईन !” आपल्या धाकट्या बंधूची ही उन्मत्तपणाची वाणी ऐकताच रावणाच्या अंगाचा तीळपापड झाला, सर्वांगाची संतापाने लाहीलाही झाली आणि डोळे लालीलाल झाले. त्याने त्या संतापाच्या भरात हातात तलवार घेऊन तो बिभीषणावर वार करणार इतक्यात रावणाचा हात लचकला आणि रावण खाली कोसळला ! तरीही पुनः रावणाने खड्ग हातात घेताच प्रहस्तप्रधानाने तातडीने पुढे येऊन रावणाचा हात धरला; परंतु तितक्यात रावणाने क्रोधाच्या भरात बिभीषणावर लाथेचा जोराने प्रहार केलाच. प्रहस्ताने रावणाला शांत केले. परंतु रावणासारख्या महाबलाढ्य राक्षसाचा लत्ताप्रहार झाल्यामुळे बिभीषण मात्र तत्काळ मूर्च्छित होऊन पडला. तरीही बिभीषणाने रावणाशी काहीही प्रतिवाद न करता, श्रीरामांकडे जाण्याचा हाच योग्य मुहूर्त आहे असे मनाशी ठरवून टाकले.

श्रीरामांना शरण जाण्याचा निश्चय करूनच बिभीषण तेथून उठला; आणि शांतपणे सभेतून आपल्या प्रधानांसह निघून गेला. जाताना बिभीषणाने रावणाला शेवटी सीता श्रीरामांना परत न करणे म्हणजे मृत्यू ठरलेलाच आहे असे निर्वाणीचे सांगितले; आणि तुम्हा सर्वांना सोडून रामांना शरण जात असल्याचे निवेदन केले. ते त्याचे निर्वाणीचे बोल ऐकताच रावण मनातून कधी झाला. आपल्याच कृतीमुळे आपण आपल्या बंधूला अंतरलो याचे त्याला अधिक दुःख झाले. परंतु आता वाईट वाटून उपयोग नव्हता. वेळ टळून गेली होती !!

तेथून बिभीषण तडक निघाला तो आपल्या मातेजवळ आला; व आपला श्रीरामांना शरण

जाण्याचा विचार निश्चित झाल्याचे त्याने सांगितले. रावणाने बिभीषणाला लाथा मारल्या हे तिला कळले तेव्हा ती फारच दुःखी झाली. मातेने प्रेमपडिभराने बिभीषणाला आशीर्वाद दिला. मातेच्या चरणांना वंदन करून बिभीषणाने लगेच आकाशात उड्डाण केले; व लाथ हाणून श्रीरामभेटीचा अलभ्य लाभ घडवून आणल्याबद्दल त्याने रावणाला धन्यवाद दिले. व “तूच खरा सखा” असल्याचे त्याला सांगितले. ते बोल कानी पडताच रावणाला अतिशय दुःख होऊन तो अनुतापाने पोळून निघाला. बिभीषणाची निर्विकारमुद्रा व धीरगंभीर शांतवृत्ति पाहून सर्व सैन्याने त्याची मुक्तकंठाने प्रशंसाच केली. परंतु बिभीषणाचा खरा थोरपणा यामुढील प्रसंगातून व्यक्त झाला आहे. अगदी अखेरीला श्रीरामांकडे जाण्यापूर्वी बिभीषणाने रावणाला नम्रतापूर्वक सांगितले की, “तू माझा सखा आहेस, शिवाय तुझ्यामुळेच श्रीरामदर्शनाचा महान योग मला प्राप्त झाला म्हणून तू जरी रामांचा आजन्म द्वेष केलास तरी मी तुला नरकाला जाऊ देणार नाही. रामनामाचं महिमान अगाध आहे.” इतके सांगून त्याने रावणाला विनम्र अभिवादन केले आणि तो श्रीरामांकडे जाण्यासाठी निघाला.

नंतर आपल्या चार प्रधानांसह बिभीषण जसजसा श्रीरामांजवळ येऊ लागला तसतशी वानरसैन्यात एकदम, कोणी राक्षस आला म्हणून गडबड उडून गेली. ते वानर बिभीषणाला मारण्यासाठी धावून येताच त्याने वानरांना लोटांगण घातले व अंतराळांतूनच सुग्रीवास विनंती केली की “आपण श्रीरामांचा शरणागत म्हणून आलो आहो तरी या वानरांना आवर !” सुग्रीवाला त्याचे म्हणणे पटल्यामुळे त्याने श्रीरामांना ते वृत्त निवेदन केले. श्रीरामांना

आपला भक्त भेटीस येत आहे असे पाहून परमानंद झाला. त्यांनी सर्व वानरांना काय करावे म्हणून उगीचच प्रश्न करून त्यांचा विचार घेतला. सर्वांनी त्या राक्षसाला ठार करावे असे तत्काळ सांगितले, परंतु फक्त जांबवंताने मात्र त्या राक्षसाची नीट पारख करून मग काय ते ठरवावे असे सांगितले; तर शरणागताला मरण देऊ नये असे अंगदाने आपले मत सांगितले. शेवटी त्या राक्षसाबद्दल निश्चित माहिती फक्त हनुमंतच सांगू शकेल म्हणून त्यालाच श्रीरामांनी विचारले. हनुमंताने श्रीरामांना बिभीषणाबद्दल, त्याच्या चारित्र्याविषयी पूर्ण हमी दिली. हनुमंत म्हणाला की, “बिभीषणापासून तोटा होणारच नाही, झाला तर फायदाच होईल” रामांच्या मताप्रमाणेच हनुमंताचे मत पडल्यामुळे रामांना व सर्व वानरांना फार फार आनंद झाला. श्रीरामांनी सर्व वानरांना सांगितले की, “शरणागत, मग तो प्रत्यक्ष रावण असला तरीही त्याला अभयच मिळेल.” नंतर जेथे बिभीषण होता तेथे सर्व वानर आले; आणि प्रथम सुग्रीवाने पुढे होऊन बिभीषणाला दृढालिंगन दिले. इतर प्रमुख सेनानींनी त्याला आलिंगन दिल्यावर हनुमंताने त्या रामभक्त बिभीषणाला प्रेमाने आलिंगन दिले. त्यामुळे बिभीषणाला फार समाधान झाले. “श्रीरामांनी आपणास भेटीस बोलाविले आहे” असे सांगून मारुतीने बिभीषणाला हाताने धरून, सर्व वानरमंडळींच्या रामनामजरांत श्रीरामांजवळ नेले. श्रीरामही त्या भक्ताच्या भेटीसाठी अत्यंत उत्कंठित झालेले होते. ज्यांच्या दर्शनासाठी बिभीषणाने घरदार, स्त्रीपुत्र, राज्यसंपत्ती, यौवराज्यपद सोडले ते राजीवलोचन सीतापति श्रीराम समोर पाहाताच बिभीषणाने लोटांगण घालून त्यांना साष्टांग प्रणिपात केला, त्याचे देहभान हरपले; आणि

बिभीषण अनिर्वचनीय अशा आनंदसागरात बुडून गेला !! श्रीरामांनी त्याला दृढ आलिंगन देऊन त्याला आपला ‘सखा’ केला !

बिभीषणाची भावसमाधि उतरल्यावर त्याने राक्षसांना ठार मारण्याची युक्ति सांगेन असे आश्वासन दिले. त्याने संतुष्ट झालेल्या रामांनी बिभीषणाला लंकेचे राज्यपद देऊन त्याला चतुःसमुद्रींच्या तीर्थांनी लक्ष्मणाकडून राज्याभिषेक करविला. नंतर हनुमंताकडून वाळूची प्रतिलंका करविली व रावणवध होईपर्यंत ती लंका बिभीषणाला गहाण दिली.

बिभीषणाला लंकेचे दान दिल्यावर सुग्रीव व मारुती यांनी समुद्रपार जाण्याचा विचार केला. परंतु त्यांची ती समस्या काही सुटेना म्हणून सुग्रीवाने मारुतीला याबाबत उपाय विचारला. त्या वेळी मारुतीने स्वतःच रामलक्ष्मणादिकांना समुद्रपार करण्याचे आश्वासन दिले. त्याच्या अंगात एकाएकी संचार झाला. त्यामुळे वानरमंडळी थोडीशी दचकलीच. त्यावेळी श्रीरामांनी हनुमंताला चार शब्द सांगून त्याला शांत केले. पुढे सागराला प्रार्थना करण्याची सुग्रीवाची सूचना रामांना मान्य झाली. त्याप्रमाणे श्रीरामांनी त्या समुद्रतीरावर तीन दिवस समुद्रपूजन व अनुष्ठान केले. परंतु समुद्र काही श्रीरामांच्या भेटीस आला नाही म्हणून श्रीरामही उद्विग्न झाले. श्रीरामांचा क्रोधावतार पाहून समुद्र स्वतः ब्राह्मणाच्या वेषात रामभेटीसाठी आला. सीतेचे अपहरण झालेली वार्ता समुद्राला समजताच त्याला अतिशय वाईट वाटले. त्यावेळी समुद्राने श्रीरामांना भेटण्यास न येण्याचे कारण सांगून त्याने साहाय्याचे वचन दिले.

समुद्राने सेतुबंधन करण्याची जबाबदारी नीळ वानराकडे सोपवावी असे सांगितले होते.

त्याप्रमाणे नीळाच्या मदतीने सेतुबंधनास प्रारंभ झाला. सुरुवातीला पाण्यात सोडलेले पर्वत वगैरे बुडून जात तेव्हा मात्र नीळाला विषाद वाटला. त्यावेळी श्रीरामचरणांचा महिमा मारुतीने सर्वांना सांगून, उत्तरेकडील शिळापर्वत आणवून त्याचा सेतु उभारण्यात आला. पहिल्याच दिवशी चौदा योजने, दुसऱ्या दिवशी सव्वीस योजने या वेगाने तो शिळासेतु बांधून झाला. शेवटी आपल्या अद्भुत सामर्थ्याने मारुतीने तो सेतु बांधून पूर्ण केला. तो सागरावरील सेतु बांधून पूर्ण होताच भेरी-निशाण वाजवून व पताका फडकावून आनंदोत्सव साजरा करण्यात आला.

सेतुबंधन पूर्ण झाल्यावर सर्व वानरमंडळी राम-लक्ष्मणांसमवेत लंकानगरीकडे वळली. श्रीरामांचे चरण त्या सेतूला लागले व शिळा सागरी बुडू लागल्यावर पुनः दुसरी आपत्ति येईल म्हणून सर्वांच्या विनंतीला मान देऊन श्रीराम मारुतीच्या पाठीवर व लक्ष्मण नीळाच्या पाठीवर आरुढ होऊन लंकेकडे निघाले. जाताना या वेळचा वानरांचा थाट काही आगळाच होता. सर्वांत पुढे बिभीषण होता. परंतु तो शरणागत असल्यामुळे त्याच्या जीवाला धोका पोहचू नये म्हणून रामांनी त्याला आपल्याजवळ ठेवले. श्रीराम सैन्यासह

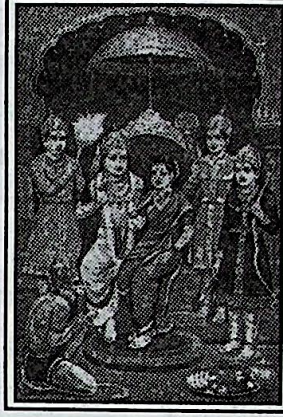
लंकेच्या द्वाराजवळ येताच देवांनी श्रीरामांवर पुष्पवृष्टि करून आपला आनंद व्यक्त केला.

श्रीराम परतीराला गेल्यावर, पूजेच्या सामग्रीसह समुद्र तेथे आला ; व त्याने श्रीरामांची स्तुति करून त्यांना लोटांगण घातले ; व मुनिवेष टाकून क्षत्रियांना शोभेल अशा वेषात युद्धाला जावे अशी रामांची त्याने प्रार्थना केली. ती विनंती मान्य करून समुद्रानेच आणलेली वस्त्रे व अलंकार श्रीरामांनी धारण केल्यावर समुद्राला व इतरांनाही ते श्रीरामांचे रूप पाहून फार आनंद झाला. समुद्राने आणलेली रत्ने वानरांनी रामांवरून ओवाळून सर्वत्र उधळली. ती रत्ने रावणाच्या सभेत पडली. त्यावरून चौकशी करता श्रीराम ससैन्य लंकेवर स्वारी करण्यासाठी, समुद्रपार करून आल्याचे रावणाला कळले.

त्यामुळे रावणाने संतापाने आपल्या प्रधानांची त्यांच्या भ्याडपणाबद्दल खूप निर्भर्त्सना केली. त्या वेळी इंद्रजिताने पुढे होऊन राम-लक्ष्मणांना युद्धात ठार करण्याची वल्गना केली. ती ऐकून अतिकायाने स्पष्ट वाणीने, रामांशी वैर करून युद्ध केल्यास रावणासह सर्व राक्षसकुळाचाच सर्वनाश झाल्याखेरीज राहाणार नाही, असा रावणाला व सर्व सभेला इशारा दिला. ते भविष्य ऐकून रावणादि राक्षसमंडळी चिंताक्रांत झाली.

॥ श्रीएकनाथकृत भावार्थरामायणातील सुंदरकांडाची ही रामकथा संपूर्ण झाली ॥

॥ श्रीसद्गुरवे रामचंद्राय नमः ॥

श्रीएकनाथ महाराजकृत

॥ श्रीभावार्थरामायण ॥

॥ सुंदरकांड ॥

अध्याय पहिला

॥ श्रीसीतारामाभ्यां नमः ॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयाय नमः ॥

॥ श्रीराम समर्थ ॥

लंकेचा शोध

रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुंदरम्।

काकुत्स्थं करुणार्णवं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्मिकम्।

राजेंद्रं सत्यसंधं दशरथतनयं श्यामलं शांतमूर्तिम्।

वंदे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम्॥१॥

श्रीरामनामाचा महिमा :- श्रीरामें पावन^१ कथा।

श्रीरामें पावन वक्ता। श्रीरामें पावन श्रोता^२।

श्रीराम स्वतां ग्रंथार्थ॥१॥ श्रीरामें धन्य धरणी^३।

श्रीरामें धन्य करणी। श्रीरामें धन्य वाणी। जे

रामायणीं विनटलीं^४॥२॥ श्रीरामें पावन संसार।

श्रीरामें पावन चराचर। श्रीरामें पावन नर। जें तत्पर

नित्य स्मरती॥३॥ रामनामें शुद्ध साधन। रामनाम शुद्ध ज्ञान। रामनामें सुटे बंधन। नाम पावन^५ सर्वार्थी॥४॥ रामनामें सरतें तोंड। रामनामें सरलें किष्किंधाकांड। आतां उगवलें सुंदरकांड। अति प्रचंड प्रतापी॥५॥ पहा रामनामाची थोरी। श्रीराम आहे सर्वातरीं। रामनाम सत्वर उच्चारि। तेणें भवसागरीं तरतील॥६॥

लंकेच्या उच्च भागावर बसून मारुती पुढील बेत करतो :- सुंदरकांडींची कथावृत्ती^६। आदि मध्य आणि प्रांतीं^७। हनुमंताची परम ख्याती। सीता शुद्ध्यर्थी प्रताप॥७॥ त्याच्या प्रतापाची थोरी। राहोनि लंकेच्या शिखरीं। शोधावया सीता सुंदरी। विचार करी तो ऐका॥८॥ त्रिकूटाच्या शिखरावरी। हनुमान वेंघोनिया^८ पाहे चौफेरीं। तंव देखे कनककळसांचिया हारी।

१ पवित्र, २ ऐकणारा, ३ पृथ्वी, ४ रंगली, ५ मान्य, ६ कथेचा क्रम, ७ शेवटी, ८ चढून.

गगनोदरीं लखलखती॥१॥ जैसीं नक्षत्रें
नभाच्या पोटीं। सुप्रभा शोभती गोमटी। कनक
कळस लखलखती त्रिकूटीं। कोट्यनुकोटी
लंकेमध्ये॥१०॥

लंकावर्णन व तिचें अभंगत्व:- द्यावी
अमरावतीची उपमा। त्याहूनि अधिक इची
महिमा। लंका निर्माण करी ब्रह्मा। विश्वकर्मा
प्रेरुनी^१॥११॥ कुबेराची अलकावती। रावणें
हिरोनि घेतां वस्ती। त्यासी शंकूनी उमापती^२।
अलकावती सोडविली॥१२॥ ते काळीं
विश्वकर्माचे हातीं। लंका करावी प्रजापती।
दुर्गे^३ दुर्गम अति निगुतीं। अगम्य गति सुरासुरां
॥१३॥ अमरावती अलकावति। अवलोकूनियां
भोगावती। देखोनि अधिक लंकेची स्थिती।
संतोषें वस्ती रावणें केली॥१४॥ पाहतां
कैलासासमान। शोभे लंकेचें महिमान। दुर्धर^४
राक्षसांसहित जाण। दशानन संरक्षी॥१५॥
उत्तम मध्यम नरीं। शुद्ध अशुद्ध नरनारीं। नांदिजे
कनकाच्या मंदिरीं। लंकेची थोरी अनुपम्य
॥१६॥ अगाध लंकेचें महिमान। स्वयें संरक्षी
रावण। कोट्यनुकोटी राक्षसगण। परिभ्रमण
सदा करिती॥१७॥ तेथें रिघावया जाण। संधि
न लभे अणुप्रमाण। लंकादुर्ग अति दारुण।
केंवी आपण रिघावें॥१८॥ लंकादुर्गीं रिघोनि
वारा। स्वयें जाऊं न शके सैरा। त्यासही
रावणाचा दरार^५। केला कामारा^६ केरकाढ्या
॥१९॥ जेथे पुंजेंनीं^७ गदळलीं^८ वाट। तेथें
वायूसीं वाजती साट^९। त्या लंकेमाजी मी
मर्कट। कैसेनि परिस्पष्ट^{१०} वागावें॥२०॥
वानररूपें लंकेआंत। हिंडतां होईल अनर्थ।
कौतुकें जो तो धरील येथ। रामाकार्यार्थ
नासेल॥२१॥

वानररूप किंवा राक्षसरूप घेऊन कार्य पार
पाडणें कठीण:- राक्षसरूप धरितां क्रूर। तेथेंही
अनर्थ आहे थोर। ब्राह्मणमांसाचा आहार।
निशाचर करविती॥२२॥ राक्षसजातीचा परीक्षी।
द्विजमांस स्वेच्छा भक्षी। तो राक्षस शुद्धपक्षी। येरु
विपक्षी^{११} मारिती॥२३॥ द्विजमांस मज भक्षितां।
समुद्रलंघन होईल वृथा। कैचा राम कैची सीता।
अधःपाता मी जाईन॥२४॥ राक्षसरूपाचा
विटाळ। मज न व्हावा अळुमाळ। कांटाळोनि
गोळांगुळ। विचार स्थूळ मांडिला॥२५॥ मग
स्मरोनि रामनाम। हनुमंत पावला विश्राम।
लंकाप्रवेश अति दुर्गम। नीतिधर्म उपपादी॥२६॥
करूं जातां स्वयें शिष्टाई। गर्वे रावण न मानील
पाहीं। सीता सुटेसैं दान नाहीं। दानें वैदेही सुटेना
॥२७॥ राक्षसांसी करितां भेद। न घडे आपत्वाचा
बोध। मांसभक्षणीं संबंध। आपत्वाद तेथें कैचा
॥२८॥ भेदूं जातां राक्षसांसी। भेद जाईल
दशग्रीवासीं। भेद न चले तयासीं। युद्धहि
त्यापासीं दुस्तर॥२९॥ लंकादुर्ग अति दुर्धर।
इंद्रजित कुंभकर्ण जुंझार। भोंवता आहे हा सागर।
नरवानर केंवी येती॥३०॥ श्रीराम निघडा जुंझार।
रावण छेदील सपरिवार। आडवा सागर दुस्तर। तो
लंकापुर केंवी पावे॥३१॥ नीतिशास्त्राचा
अवबोध^{१२}। सामदाम भेद युद्ध। रावणीं न चले
संबंध। नीतिविरुद्ध राक्षस॥३२॥ बैसोनी
लंकेच्या शिखरीं। नानापरी विचार करी। लंकादुर्ग
अटक भारी। कोणापरी शोधावें॥३३॥ असो हा
लंकेचा वृत्तांत। मज साह्य श्रीरघुनाथ। लंका
शोधीन समस्त। सीताशुद्ध्यर्थ निजागें॥३४॥

वंचनीया मया सर्वे जानकीपरिमार्गतः।

लक्षालक्षात्मरूपेण द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम्॥२॥

इति संचित्य हनुमान्वैदेह्या दर्शनं तदा।

पृषदंशमात्रः स कपिर्बभूवादभुतदर्शनः॥३॥

१ पाठवून, २ शंकर, ३ किल्ले, ४ भयंकर, ५ भीति, ६ चाकर, ७ कचन्याच्या ढिगांनी, ८ मलिन झाली, ९ चाबूक, १० उघड उघड, ११ अन्यपक्षीय, शत्रू, १२ उपदेश.

म्हणून अत्यंत सूक्ष्म रूपाने लंकेत प्रवेश:-
लक्षालक्ष स्वरूपविधी। ठकोनी राक्षसांच्या
बुद्धी। मी करीन सीताशुद्धी। कार्यसिद्धी श्रीरामें
॥३५॥ सुरां असुरां निशाचरां^१। अलक्षगती मज
वानरा। घरघांडोळी घेऊनी नगरा। सीता सुंदरा
पाहीन॥३६॥ ऐसा करोनियां विचार। हनुमंत
जाला मशकमात्र। ऐसें धरुनि शरीर। अति लघुतर
कपि जाला॥३७॥ मुंगीचिया नयनाआंत। खुपों
नेणेचि हनुमंत। येणें रूपें लंकेआंत। प्रवेशोनि
पाहात रमाकांता॥३८॥ कोणा न कळतां मात।
जगाचें न दुखवितां चित्त। हनुमंत निघे लंकेआंत।
असे पाहात रामप्रिया॥३९॥ खंदकपाळीं^२ अति
आटाळीं^३। उपरियाउपरीं माळ्यामाळीं। दुर्गाचिया
पौळींपाळीं^४। जनकबाळी पाहातसे॥४०॥ वनें
उपवनें काननें। देवालयें शिवस्थानें। मठ मठिका
ध्यानभुवनें। सीताकारणें शोधित॥४१॥ कडे
कपाटें स्रोत कांतारें। पर्वत गुहा गिरिकंदरें। सूक्ष्म
स्थानें अनेक विवरें। साक्षेपें वानरें शोधिलीं
॥४२॥ आराम विराम उपरम। समविषम विषमीं
सम। आश्रमाचें आश्रमधाम। प्लवंगम^५ स्वयें
शोधी॥४३॥ नाना वाटिका^६ उदंड। शैलकक्षें^७ पै
वितंड। सरोवरस्थानें प्रचंड। शोधी सुदृढ हनुमंत
॥४४॥ चूतखंडें अच्युतखंडें। कुशकर्दम-
पाणिपाखंडें। डावलोनि^८ बंडें उदंडें। मध्यमादंडें^९
सीता पाहे॥४५॥ ऐसा शोधूनी बाह्यप्रांत। मग
निघाला नगराआंत। सीता शोधावया हनुमंत।
अति उदित साक्षेपें॥४६॥ तत्त्वे निरसूनी समस्त।
साधक आत्मा साधी निश्चित। तैवी घोरोघर
धांडोळित। असे पाहत वैदेही॥४७॥

ब्रह्मराक्षसांची वसति, शैवदीक्षा, त्रिपुंड्रधारी
वगैरे विविधजाती:- पाहतां लंकेमाझारी।
ब्रह्मराक्षस वसती नगरीं। त्यांच्या निवासाची

थोरी। निज निर्धारी अवधारा॥४८॥ एक राक्षस
लंकेमाझारी। रुद्राक्षमाळागळां शिरीं।
शैवदीक्षाधारी। त्रिपुंड्रधारी मंत्रोक्त॥४९॥ दान
अन्न देऊनि भूतांसी। काषायवस्त्रे^{१०} एक
संन्यासी। दृष्टी देखिल्या मनुष्यासी। साक्षेपेंसी
गिळिती॥५०॥ सर्वेचि करिती आचमन। स्वाहा
करिती होमहवन। कर्म दाविती विचक्षण।
धरिती ध्यान आहारार्थ॥५१॥ एक नागवे
जटाधारी। भस्मधारी शरीरीं। रिघोनियां
वनांतरीं। गायी मारिती भक्षणार्थ॥५२॥ तेंचि
गोचर्म धरुनि करीं। आम्हीं गोजिनांबरधारी।
ऐसें मिरविती लोकाचारीं। वेषधारी राक्षस
॥५३॥ मांस भक्षावयाचा स्वार्थ। ऐसी
संपादिती मात। ऐसे राक्षस लंकेआंत। देखें
हनुमंत विचरतां॥५४॥ मांस भक्षितां
स्वइच्छेसीं। वांटा न देती कोणासी। संन्याशाचें
घेतां तुम्हांसीं। नरकवासी पै व्हाल॥५५॥
अग्निहोत्री राक्षस तेथ। कुंड मंडप वेदिकायुक्त।
दोन्ही कर कुशमंडित। सायंप्रातः होम देती
॥५६॥ मुष्टि मुष्टि कुश करीं। देखिल्या मनुष्या
तेणेंचि मारी। मांस भक्षावया होम करी।
पापाचारी राक्षस॥५७॥ होत्या पोत्याचा
पुरोडाश^{११}। त्याचाहि स्वयें करिती ग्रास। वाटा
न देती कोणास। अति कर्कश मांसार्थी॥५८॥
जेथें जेथें अति गौल्यता^{१२}। तेथें कैचा राम कैची
सीता। तेथोनी निघतां हनुमंत। होय देखता
आश्चर्य॥५९॥ वेदपाठक लंकेआंत। विजनीं
आरण्यकें पढत। मनुष्य देखिल्या तेथ। स्वयें
भक्षित फळाहारा॥६०॥

अग्निहोत्राश्च वेदाश्च राक्षसानां गृहे गृहे।

दया सत्यं च शौचं च राक्षसानां न विद्यते॥४॥

अग्निहोत्री, क्षत्रिय इत्यादींची घरे शोधिलीं:-
अग्निहोत्र वेदाध्ययन। राक्षसांघरीं संपूर्ण। दया

१ राक्षसांना, २ खंदकांच्या जागेत, ३ गच्छ्यांवर, ४ तटांवर, ५ वानर, ६ बागा, ७ पर्वतांचे कडे, ८ टाकून, ९ मध्यम स्थितीने,
१० भगवी वस्त्रे स्वीकारून, ११ यज्ञद्रव्याचा शेष, १२ दांभिकपणा.

सत्य शुचित्वपण। राक्षसां जाण असेना॥६१॥
 ऐसी शोधितां ब्रह्मपुरी। ब्राह्मण गोंविले दोरीं।
 कर्माभिमान त्यावरी शिरीं। सीता सुंदरी तेथें नाहीं
 ॥६२॥ सर्वा भूतीं असे भगवंत। ऐसी दया नाहीं
 तेथ। कैचा राम कैची सीता तेथ। मुद्रा मंत्र ते
 दीक्षा॥६३॥ पाहतां क्षत्रियांच्या थाटा।
 वाढिवेचा^१ गर्व ताठा। लागता हनुमंताचा चपेटा।
 स्वयें पटपटां पडतील॥६४॥ नाहीं वीरवृत्ती पुरी।
 मरणभयाची न फिटे शिरी। ऐसें भेड क्षत्रियां घरीं।
 सीता सुंदरी न भेटे॥६५॥ मरणभय पोटाआंत। ते
 तंव क्षत्रिय अति अशक्त। त्यांसी नपुंसक
 म्हणत। सीता निश्चित तेथें नाहीं॥६६॥ ऐसें
 शोधितां क्षत्रियपुरीं। तेथें न लभे सीता सुंदरी। मग
 निघाला वैश्यांचे घरीं। श्रीरामनारी शोधावया
 ॥६७॥ वैश्यांचें उदिमीं चित्त। अति लोलुप
 वांच्छिती वित्त। शीघ्र प्रवेशोनी पाहात।
 सीताशुद्ध्यर्थ न लभेचि॥६८॥ वैश्यांचें कृपण
 मन। कवडी कवडी सांचविती धन। त्यांचे घरीं
 सीता निधान। न लभे जाण हनुमंता॥६९॥ आतां
 शोधूं शूद्रजाती। तीमाजी अठरा पगड जाती। तीं
 घरें धुंडाळित मारुती। सीता सतीशुद्ध्यर्थ॥७०॥
 पाहतां साळियांच्या मार्गीं। अवधीं गरींत घातली
 गुडघीं। हनुमान निजपुच्छाच्या संयोगीं। जाळील
 आगीं सस्नेह॥७१॥ चाटे^२ असत्यवादी ऐका।
 अंगळु मंगळु बोलती देखा। हनुमंत जाणे
 आगळिका। लावील सीका^३ पुरदहनीं॥७२॥ ऐसी
 शोधिता चाटेवोळीं। तेथें न लभे जनक-बाळी।
 पहावया सोवण्यांची आळी। निघाला आतुर्बळी
 हनुमंत ॥७३॥ सोवण्यांचें^४ कर्म खोटे। खार
 लाविती नेटपाटे। बाहेर मुदियांचे साटे। शिस काटे
 भांडवल ॥७४॥ रूपलग लाविजे एकीं। शीसलग
 लाविजे आणिकीं। पाहतां अवघेही हीन तुकीं।
 तेथें जानकी दिसेना॥७५॥ सोनारांचा परिपाक।

अवघे करिती ठकठक। देहाचा चोर एक एक।
 नाडिती लोक विश्वासें॥७६॥ कडींलग मोतींलग।
 दाविती झळकेंचि झगमग। परी ते अवघे करिती
 डांकलग। नगें नग हीणकस॥७७॥
 सोनारकामाचा विवेकू। समूळीं विश्वासघातकू।
 लटिकीं तुके^५ देती तुकतुकू। घेती जोखजोखूं दो
 हातीं॥७८॥ सांगोनि विश्वासाच्या गोष्टी। खार
 लाविती पाठीं पोटीं। घालोनि सलोभाच्या पुटीं।
 पाडिती तुटी मुदलेंसी॥७९॥ साडेपंधरा^६ घेऊनि
 हातीं। देता नागवले किती। सोनारकामाची हे
 ख्याती। सीता सती तेथें नाहीं॥८०॥
 कांसारकामाचें कौतुक। एक एक तें नाळिक^७।
 अवघे काळेंचि देख। तुळा तुक तुटलें॥८१॥
 कासारकामाचे परिपाटीं। अवधीं जनीं केलीं बुटी।
 तेथें कैची सीता गोरटी। निधे उठाउठीं
 हनुमंत॥८२॥

व्यवहारी:- व्यवहारियांची ऐसी दशा।
 कळांतराची^८ बहु आशा। मुदला घालूनि फांसा।
 लाविति आशा अति लोभें॥८३॥ लक्ष्मी देऊनि
 पुढिला हातीं। काळा कागद लिहूनी घेती। तेणेंचि
 काळमुखे हाती। खंती करिती जीवासीं ॥८४॥
 देहींच्या खता देहींच व्यथा। त्याहूनि थोर
 कागदाच्या खता। त्याची व्यथा जीवाचे माथां।
 तिन्ही अवस्था अति दुःखी॥८५॥ खत फाडिलें
 खताखती। जो भेटें त्यास साक्षी करिती। स्वर्णीं
 व्यवहार सांगती। ओसणती^९ निजेलिया॥८६॥
 देखोनि स्वतांची संपत्ती। व्यवहारी स्वयें
 उल्लासती। मागों गेलिया न लगे हातीं। मग कुंथती
 अति दुःखें॥८७॥ व्यवहारियांची ऐसी गती।
 धरण्या करितां न लभे भुक्ती। धनलोभ्या कैची
 मुक्ती। सीता सती तेथें नाहीं॥८८॥

तेली-साळी :- पाहतां तेलियाचें घर। नित्य
 करिती करकर। अवघे म्हणती पहारोपहार^{१०}। भेटा

१ शौर्याचा, २ कापडवाले, ३ शिक्षा, ४ सोनारांची, ५ वजने, ६ सोने, ७ जुने, फुटके, ८ व्याजाची, ९ बडबडती, १० प्रत्येक प्रहरास.

रामचंद्र उठलिया॥८९॥ जैहूनि^१ आणिली
जनकबाळा। तैहूनि गेली लंकेची कळा। हनुमंतें
धिक्कारिलें सकळां। होईल तळमळा पुरदाहें
॥९०॥ तेलियाची निजजाती। नित्य नवे फेरे
खाती। तेथें कैची सीता सती। निघे मारुती पुढारां
॥९१॥ मुळींचा तंतु तुटतां सांग। साळी^२ विसरले
मार्गेमाग। पांजणीपरवणीचा उद्वेग। अति लगबग
खळीलागीं॥९२॥ खांचे रिघाले जीवें जीत।
घडिया घडी न सांधे तेथ। स्वरूप नुतरेचि सवसुत^३।
मग तणतणीत ताणोनि॥९३॥ अहर्निशीं धोटें
हाणितां। स्वरूप नुतरेचि सर्वथा। साऊट बारूट
गेले वृथा। तेथें सीता न लभेचि॥९४॥

तांबोळी:- तांबोळीसन्मान पानभरें। देंठझडी
झाले एकसरें। म्हणती फेरारे फेरारे। अभ्यंतरे
मुरकुटले॥९५॥ रुसण्या फुगण्याचें कारण।
पानापाशीं अति सन्मान। तेणें अंतरीं सडलीं
जाण। पडिलें खान निजलोभा॥९६॥
पानसन्मानें अति दाटुकी। झडली अभिमानाची
आटुकी। तोंडें तांबडीं अति अळुकीं। तेथें
जानकी असेना॥९७॥

शिंपी:- शिंपियाची अति कुसरी^४। घेवोनि
लोभाची कांतरी। अखंड खंडी नानापरी। गुप्तत्वे
चोरी त्यामाजी॥९८॥ पहिले अखंड खंडिलें।
शिविल्या म्हणती त्या दंडिलें। शिंपियें ऐसें कर्म
केलें। बाधक झालें त्याचें त्यासीं॥९९॥ अखंड
खंडोनि करिती चोरी। तेणें शृंगारी कुंवारी नारी।
बिरडें लावी गळ्यावरी। घरोघरीं टांचूनी
॥१००॥ ऐसें कर्म केलियापाठीं। शिंपी सलोभ
बोटें चाटी। पोट न भरे शिवण्यासाठीं। सीता
गोरटी तेथें कैची॥१॥

रंगारी:- रंगशाळा अलोलिक। काळें करिती
शुद्धसात्विक। काळे हात काळें मुख। अति

रंगित रंगारे॥२॥ नामरूपाच्या ठशावरी।
काळेंबेरें पालव धरी। ऐसिया रंगारियाच्या घरीं।
सीता सुंदरी लाभेना॥३॥

वेदपाठक:- वेदपाठका नवलपरी।
अनाध्याय स्वाध्याय घरीं। उदात्त^५ अनुदात्त^६
स्वरीं। वर्णोच्चारिं अभिमान॥४॥ सानुनासिक
अनुनासिक। उच्चार नेणतां निर्नासिक। त्याशीं
हांसती वेदपाठक। एकासी एक उपहासिती
॥५॥ ऐसें करितां वेदपठण। कोरडी शब्दांची
खणखण। न वचती मानाभिमान। सीता चिद्रत्न
तेथें कैचें॥६॥

शास्त्री-पंडित:- पाहतां विद्वांसंचें
व्याख्यान। शास्त्रव्युत्पत्ति^७ अति सज्ज्ञान।
ज्ञातेपणें गर्वाभिमान। जडला तो जाण सोडीना
॥७॥ जंव जंव शास्त्राची व्युत्पत्ती। तंव तंव
अभिमानाची वस्ती। तेणेंचि गर्वाची होय
स्फूर्ती। सीता सती तेथें नाहीं॥८॥

ज्योतिषी:- पाहतां ज्योतिषांची स्थिती। ते
गोंविले ग्रहगतीं। अवध्या ग्रहगतीं लावितीं।
सीता सती तेथें नाहीं॥९॥ हाट^८ चोहट^९ पण
विपण। शोधशोधूं पाहे आपण। पदोपदीं
सावधान। सीता चिद्रत्न स्वयें पाहे॥११०॥

सर्व लोकांमध्ये:- देखतां कणांचिया राशी।
निजबीजत्वे पाहे सीतेसी। फुलें गुंफितां
फुलारियासीं। पाहे सुवासीं सीतेतें॥११॥ वाणी
पसारी^{१०} पाहतां। सीता पाहे आंतले पोतां। अंतर
सांठवणें आंतौता। होय पाहता सीतेतें॥१२॥ जे
जे मार्गीं जन भेटती। त्यांमाजी पाहे सीता सती।
अश्वगजांहिआंतौतीं। सीता सती पाहातसे
॥१३॥ उत्तम देखोनि पक्वान्न। सबाह्य सीता
पाहे सावधान। हनुमंता नाठवे अन्न। लागलें

१ जेव्हापासून, २ कोष्टी, विणकर, ३ बरोबर, ४ कौशल्य, ५ ह्रस्व, लघु, ६ दीर्घ, गुरू, ७ शास्त्राचे ज्ञान, ८ बाजार, ९ चवाटे, १० व्यापारी.

ध्यान सीतेचें॥१४॥ घरे चत्वरें परसद्वरें।
उपन्या^१ आटोळ्या ओवरें^२। सीतेलागोनि
वानरें। सर्वातरे शोधिलीं॥१५॥ अंतरीं देखोनि
विषमस्थिती। सीता न लभे म्हणे मारुती। लंका
शोधित असे ऐशिया रीतीं। सीता सती भेटावया
॥१६॥ दृष्टी पडे जिकडे जिकडे। सीता पाहे
तिकडे तिकडे। सवेग तेथूनियां उडे। सीता पुढें
पुढें पाहातसे॥१७॥ पाहतां जंबुमाळीमळे। तंव
ते लवलवती फळें। हनुमंत उपडी समूळ मूळें।
जनकबाळीं शोधावया ॥१८॥ सांदीकोंदीं
नदोनदीं। सीता पाहे बिदोबिदीं^३। शोधितां
लंकेची पै मांदी^४। कोणी शुद्धी सांगेना॥१९॥
शोक नाही जियें स्थानीं। सीता वसे
अशोकवनीं। ते तंव वार्ता न वदे कोणी। शुद्धि
कैसोनि होईल॥१२०॥

सर्व स्थळे शोधून हनुमंताचे पुढे गमन :- घरें
शोधिलीं विचित्र। तेथें न लभेचि सीता सुंदर।
उद्धट घरें थोर थोर। तींही वानरें शोधिलीं॥२१॥
इंद्रजितकुंभकर्णस्थान। श्रेष्ठ सेनानी^५ प्रधान।
रावणाचें निजभुवन। निद्रास्थान शोधिलें
॥२२॥ हनुमंत बळिया महाबळी। घेईल
रावणाची घरधांडोळी। नगरामाजी लावील
कळी। करील रांडोळी सभेमाजी॥२३॥ ऐसें
आश्चर्यचरित्र। हनुमंत करील अद्भुत। श्रोतीं
व्हावें दत्तचित्त^६। कथा विख्यात श्रीरामें॥२४॥
एका जनार्दना शरण। गोड घांस रामायण। तें हें
सुंदरकांड जाण। समाधान जीवशिवां॥२५॥
इति श्रीभावाथरामायणे सुंदरकांडे एकाकार-
टीकायां लंकाशोधनं नाम प्रथमोऽध्यायः॥१॥
श्लोक॥ ४॥ ओळ्या॥१२५॥

अध्याय दुसरा

॥ श्रीसीतारामाभ्यां नमः ॥

॥ श्रीराम समर्थ ॥

सीतेचा शोध

नगरशोध केल्यानंतर राजवस्तींत हनुमंत
जातो :- हनुमंत महावीरें। लंका शोधिली
घरोघरें। हाट^७ चोहाटें चौबारें। गुप्त ओवरें
स्त्रियांचीं॥१॥ ऐसें शोधितां नगरांत। न लभेचि
सीताशुद्ध्यर्थ। राजवर्गाच्या गृहांत। सीता
हनुमंत पाहों रिघे॥२॥

विचक्रमे गृहान्वेगात्प्रहस्तस्य निवेशनम्।
ततो न देवीति गृहं महापार्श्वस्य वीर्यवान्॥१॥
महोदरस्य च तथा महाकायस्य चैव हि।
विद्युज्जिह्वस्य भुवनं जंबुमालेस्तथैव च॥२॥
वज्रदंष्ट्रस्य च तथा शुकसारणयोरपि।
विद्युन्मालेः सुमालेश्च विकटस्याप्यतुर्बलेः॥३॥
बहुशत्रोः सूर्यशत्रोः कुमित्रामित्रयोस्तथा।
चित्रकस्य विचित्रस्यातिगर्विशठमित्रयोः॥४॥
ताम्राक्षस्य च धूम्रस्य मकराक्षमृगोक्षयोः।
लंबजिह्वविरूपाक्षादीनां च महाबलः॥५॥

मारुती उड्डाण करून प्रहस्त प्रधानादिकांची घरे
शोधतो :- करोनि उड्डाणाची थोरी। हनुमंत रिघे
प्रहस्तमंदिरीं। शोधिलीं घरें ओवरेंओवरें।
स्त्रियांमाझारीं जानकी नाहीं॥३॥ तेथें न लभेचि
जाण। मग करोनियां उड्डाण। प्रहस्त महाबळिया
प्रधान। त्याचेंही भुवन शोधिलें॥४॥ तेथोनि
उडोनि झडकरी। शोधावया सीता सुंदरी। रिघोनि
महापार्श्वचे घरीं। अंतःपुरीं शोधित॥५॥ तेथें न
लभेचि सीताशुद्ध्यर्थ। तेथूनि उडाला हनुमंत।
महोदराच्या घराआंत। असे पातत जानकी॥६॥
अतिकाय महाकाय। यांचीं घरें शोधित जाय।
अखया कुमराचें ठाय। शोधोनि पाहे वैदही^८॥७॥
वज्रदंष्ट्र आणि जंबुमाळी। तेथें शोधिली

१ माड्या, २ धर्मशाळा, ३ प्रत्येक गल्लीत, ४ सर्व लंका, ५ सेनापति, ६ सावधान, ७ बाजार, ८ जनककन्या (सीता).

जनकबाळी। विद्युजिह्वा महाबळी। तेथें
 घरधांडोळी घेतली॥८॥ रावणाचा आस पूर्ण।
 शुक आणि तो सारण। त्या दोघांचीं घरे जाण।
 पाहे आपण हनुमंत॥९॥ विद्युन्माळी आणि
 सुमाळी। विकटशत्र आतुर्बळी। यांचे घरीं
 जनकबाळी। घेतां धांडोळी न लभेचि॥१०॥
 बहुशत्र आणि सूर्यशत्र। अमित्र कुमित्र शठमित्र।
 अति गर्वी चित्रविचित्र। पवनपुत्र घरे शोधी
 ॥११॥ धूम्राक्ष आणि ताम्राक्ष। विरूपाक्ष आणि
 मकराक्ष। शोधावया मृगशावाक्ष। परम अति दक्ष
 कपि शोधी॥१२॥ घस प्रघस महघस। चौथा जो
 कां वीर विघस। हनुमंत शोधी सावकाश। द्यावया
 घस रावणासी॥१३॥ शठ निशठ महाशठ। भेट
 उद्धट महाभट। हींही घरे शोधूनि स्पष्ट। निघे मर्कटा
 पुढारां॥१४॥ युद्धोन्मत्त महोन्मत्त। वीर वाटीव^१
 अति उन्मत्त। घरे शोधोनि समस्त। निघे हनुमंत
 पुढारां॥१५॥ भीम महाभीम सभीम। तिघांचीं
 रूपें अति दुर्गम। देखतां काळास पडे भ्रम। सुखें
 प्लवंगम तेथेही शोधी॥१६॥ वीरजिह्वा वीर
 उद्धट। जिह्वा वज्रप्राय तिखट। जिह्वाघाये पर्वत
 पीठ। करी शतकूट गिरिवरां॥१७॥ जिह्वा लंब
 योजन एक। सुरवरपत्रगांसी धाक। तींही घरे एक
 एक। शोधी निःशंक मारुती॥१८॥ विद्युजिह्वा
 नाम देख। जिह्वा विद्युत्तेजे देख। विजू कडकडी
 तैसी हाक। लोकानुलोक कांपती॥१९॥ ऐसे हे
 वीर विख्यात। त्यांचे त्यांचे घराआंत। हनुमान
 घरधांडोळी घेत। सीताशुद्ध्यर्थ साधावया॥२०॥
 विकर्ण नामें वीर निधडा। कर्णस्थानीं विकट
 दाढा। वृक्षपर्वतां करी रगडा। मुखापुढां कोण राहे
 ॥२१॥ याचे दाढेचे भयोभण^२। वारा वाजों न
 शके पूर्ण। हनुमान तेथें रिघोनि आपण। सीता
 शोधोन स्वयें पाहे॥२२॥ जैसीं शुकाचीं
 चुचुवाडे। तैसैं तिखट नाक गाढें। शुक्नासिक

नांव पडे। नाकें रगडीं गिरिकूट॥२३॥ लागतां
 नाकाचा आघात। दैत्य दानव चळीं कापत।
 हनुमंत रिघोनियां तेथ। असें पाहत जानकी॥२४॥
 अश्र्वमुख गजमुख। तरसतगरव्याघ्रमुख। त्यांचें
 घरीं हनुमान देख। शोधी सम्यक जानकी॥२५॥
 कराळाक्ष विकराळाक्ष। शोणिताक्ष भीमाक्ष।
 हनुमान शोधोनि अति दक्ष। एकैक सुखें घरे
 शोधिलीं॥२६॥ सूर्यस्थाचें जेवढें चाक। तेवढें
 एकैकाचें मुख। यालागीं त्यांतें चक्रमुख। नाम
 निर्दोख तयांसी॥२७॥ मुख पसरिल्या रणाआंत।
 तिहीं लोकीं अति आकांत। गिळों शकेल मेरु
 पर्वत। वीरविख्यात चक्रमुख॥२८॥ वाफ निघतां
 वदनींहनीं। सूर्यबिंब आच्छादूनी। धुई दाटती ह्या
 गगनीं। तैपासोनि अद्यापि॥२९॥

ही सर्व घरे पाहात असता दृष्टीसमोर आलेले
 घरातील एकांत प्रसंग, त्यामुळे उद्भिन्न:- ऐसीं घरे
 समस्त। हनुमान साक्षेपें^३ शोधित। स्त्रीपुरुषांचा
 एकांत। सुरतरत स्वयें देखें॥३०॥ स्त्रीपुरुषांची
 एकांतीं। नानापरींची देखोनि रती। हनुमान उद्वेगला
 चित्तीं। ते श्लोकोक्ती स्वयें बोले॥३१॥ हनुमंत
 म्हणे निजचित्तीं। श्रमतां सीतेचे शुद्ध्यर्थीं। हे
 मुख्यत्वेन ग्रहगती। आली उपहती^४ ब्रह्मचर्या
 ॥३२॥ नाहीं परदारदर्शन। नाहीं परदारसंभाषण।
 त्या मज स्त्रीपुरुषमैथुन। योनिदर्शन ये काळीं
 ॥३३॥ घोरोघरीं सीता सती। पाहतां स्त्रीपुरुष
 एकांतीं। देखिल्या नानापरींच्या रती। आली
 उपहती ब्रह्मचर्या॥३४॥ देखे जो स्त्रीपुरुषमैथुन।
 हें ब्रह्मचर्या मुख्य विघ्न। त्या स्त्रियांचें अति
 मैथुन। अन्योन्य^५ देखिलें॥३५॥ श्रीरामसेवा
 अति प्रीतीं। लंघोनि आलो अपांपती^६। येथें
 शोधितां सीता सती। अधोगति मज आली॥३६॥
 नग्न स्त्रियांचें दर्शन। तेंचि ब्रह्मचर्या नागवण। तेथें

१ काळेपणा, २ शौर्याचे, ३ भयाने, ४ अगत्यपूर्वक, ५ नाश, ६ परस्पर, ७ समुद्र.

देखोनि मैथुन। अधःपतन मज आलें॥३७॥
सीता शोधितां संकटीं। ब्रह्मचर्या होईल तुटी। न
शोधितां उठाउठीं। श्रीराम जगजेठी क्षोभेल
॥३८॥ क्षोभलिया रघूत्तम। वृथा जन्म वृथा कर्म।
वृथा गेला भजनधर्म। अति दुर्गम मज आलें
॥३९॥ शुद्धीकरितां न फिरतां। अपेश येईल माझे
माथां। काय करूं श्रीरघुनाथा। बुद्धिदाता मज
होई॥४०॥ बुद्धिबुद्धिमतामस्मि। हे प्रतिज्ञा तुझी
आगमनिगमीं। माझे संकटसंभ्रमीं। कृपानुधर्मीं
पावावें॥४१॥ न मे भक्तः प्रणश्यति। ब्रीदे तुझीं
गा श्रीरघुपती। सीताशुद्धीचे आकांतीं। कृपामूर्ति
पावावें॥४२॥

ही रतिप्रसंगाची दृश्ये ब्रह्मचर्याविधातक म्हणून
मारुतीचा उद्देगः- हनुमंताची अति चिंता। कळीं
सरली श्रीरघुनाथा। प्रकटला हृदयाआंतौतां।
भक्तसाह्यार्थी श्रीराम॥४३॥ मुखीं श्रीरामनाम-
मुद्रा। हृदयीं स्मरतां श्रीरामचंद्रा। उल्लास जाला
त्या कर्पीद्रा। श्रीरामभार्या शोधावया॥४४॥
करितां श्रीरामाचें स्मरण। हृदयीं आली आठवण।
देखतां परदारमैथुन। बाधकपण मज नाही॥४५॥
देखतां परदार नग्न। देखोनि परदारमैथुन। मज
नाहीं कामकामन। श्रीरामचरणप्रसादे॥४६॥
देखतां परदाररती। अल्पही कामाची स्फूर्ती।
बाधीना ज्ञानियांचे चित्तीं। श्रीरघुपतिप्रसादे
॥४७॥ चित्तामाजी कामाची वस्ती। तेणेंचि ते
करितां श्रीरामभक्ती। चित्त पावलिया
चैतन्यस्थिती। कामा निवृत्ति सहजेंचि॥४८॥
जेंवी अंधारिया रातीं। खद्योत^१ नक्षत्रें लखलखिती।
तेथें उगवल्या गभस्ती। अस्त पावती अवघींही
॥४९॥ तेंवी काम क्रोध लोभ चित्तीं। तेणें चित्तें
करितां भक्ती। राम प्रगटिलिया सर्वा भूतीं। अस्त
पावती काम क्रोध॥५०॥ इंद्रियां प्रवर्तक मन।

मनाचें पोटीं स्त्रीपुरुषभान। सकळ कामासी
कारण। मनाचि जाण बाधक॥५१॥ जेंवी
समुद्रजळीं लवणकण^२। विरोन समुद्र होय आपण।
तेंवी करितां श्रीरामस्मरण। मनचि परिपूर्ण परब्रह्म
॥५२॥ मनाची मावळली मनोवृत्ती। स्त्रीपुरुषांचे
एकांतीं। शोधितां सीता सती। बाध चित्तीं मज
नाहीं॥५३॥ मन मावळतांचि पाहीं। मी देहींच
जालों विदेही। आतां नग्न स्त्रियांच्या ठायीं।
शोधीन वैदेही विदेहत्वे॥५४॥ नग्न देखतां सूकर
श्वान। पुरुषास नव्हे कामकामन। तेंवी देखतां
स्त्रीपुरुषमैथुन। बाधकपण मज नाही॥५५॥
शस्त्र घालितां दळाआंत। पुरुष नव्हे कामासक्त।
तेंवी रिघतां योनीआंत। कामकामार्थ मज नाही
॥५६॥ माशीवरी बैसल्या माशी। काम नुपजे
कोणासी। तेंवी देखतां मैथुनासी। शंका मानसीं
मज नाही॥५७॥ पाविजे सद्गुरूचा वचनार्थ।
तेंच कामाचा समूळ मज घात। तो मज तुष्टला
श्रीरघुनाथ। कामकार्यार्थ मज नाही॥५८॥ स्त्री
चुकली सीता सती। ते शोधावी स्त्रियांप्रती। त्या
स्त्रियांची देखतां रती। कामस्फूर्ति मज नाही
॥५९॥ स्त्री चुकली सीता सुंदरी। ते शोधावी
स्त्रियांमाझारी। वांचून^३ शोधितां श्वानशूकरीं।
श्रीरामनारी तेथें कैची॥६०॥ सीता चुकलिया-
साठीं। वना धांवोनि उठाउठीं। शोधूं जातां मृगांची
थाटी। मूर्खहृष्टी शोधक॥६१॥ तें मज नाही
मूर्खपण। सीताशुद्ध्यर्थ मी सज्जान। शोधीन मी
समस्त भुवन। गुहास्थानें स्त्रियांचीं॥६२॥ जें कां
अत्यंत विषम स्थान। तेथें रिघतां संकट गहन।
तेथें तेथें मी प्रवेशोन। सीता शोधीन साक्षेपें^४
॥६३॥ मार्गे शोधिलें भुवनोभुवन। आतां शोधीन
दुर्गम स्थान। ऐसी धरोन आंगवण। उडे आपण
हनुमंत॥६४॥

१ काजवे, २ मिठाचा खडा, ३ ते सोडून, ४ मोठ्या प्रयत्नाने.

इंद्रजिताच्या भुवनात, भुवनवर्णन :- हनुमान उडों पाहे आपण। तंव देखिलें इंद्रजितभुवन। अनर्घ्य^१ रत्नीं विराजमान। तेजें गगन लखलखित॥६५॥ घरावरी घरकुसरी। उपरीवरी उपरी। आटाळिका थोर थोरी। त्याहीवरी चौबारे ॥६६॥ रावणाचे घराहूनी। शोभा इंद्रजिताचे भुवनीं। कनककळस जडितरत्नीं। लागले गगनीं लखलखित॥६७॥ श्वेत पीत आरक्त भारीं। पताका झळकती अंबरीं। जागेल घालिजे महा असुरीं। हारोहारीं दीपिका॥६८॥ हाकोनियां उपराउपरी। घट्टी^२ घालिजे महावीरीं। वायूसी रोध नाहीं भीतरीं। पाहे चौफेरीं हनुमंत॥६९॥ तीन खण चारी खण पांच खणें। सप्तखणें आणि नवखणें। त्यांमाजी आहे महादुखणें। नित्य कुंथणें वाटिवा॥७०॥ आंत दुखण्याचें छेदन। करील लक्ष्मणाचा बाण। युद्धचर्या सांडील पूर्ण। पाडील खण गर्वाचें ॥७१॥ देखोनि इंद्रजितभवन। हनुमान खवळला आपण। भीतीं रिधावया जाण। अणुप्रमाण स्वयें जाला॥७२॥ रिघोनियां गवाक्षद्वारीं। वेगें पाहिलीं घरे चारी। शोधोनियां ओवरीं ओवरीं। उपन्याउपरीं धांडोळी॥७३॥

सुलोचनादर्शन :- अट्टाळिकांहिमाझारी। हनुमान पाहे सीता सुंदरी। तंव देखिली नवलपरी। सहित^३ अंतुरी^४ इंद्रजित॥७४॥ मरकतमंचक^५ सुंदर। त्यावरी त्राहाटिले^६ मयूर। शेज रचिली सुकुमार। सुमनें अरुवार^७ सुगंधें ॥७५॥ मुक्तघोर्सी युक्त वितान^८। घवघवीत शोभायमान। कर्पूरवाती तेज गहन। पीकदानें रत्नाची॥७६॥ अति सुगंधा सुवर्णभिती। पाचुनिबद्ध अवधी क्षिती^९। सुलोचना महा सती। विडिया देत इंद्रजिता॥७७॥

सीतेचा भास व संताप :- सुलोचना पतिव्रता। कदा नुल्लंघी पतिवचनार्था। तीसी देखोनि हनुमंत। म्हणे हे सीता निश्चित होय॥७८॥ नागकन्या सुलोचना। ते तंव पद्मिनी पद्मनयना। देखोनि हनुमान म्हणे जाण। रामांगना हे होये॥७९॥ पद्मिनी स्त्रियेचा विचार। पाउलीं पाउलीं भ्रमती भ्रमर। अंगसुवास मनोहर। सीता सुंदर हे होय ॥८०॥ माझ्या स्वामीची हे कांता। अनुसरली रावणसुता। दोहींच्या करीन मी घाता। कोप हनुमंता आला॥८१॥ डोळे आरक्त क्रोधें कडाडी। वळिली पुच्छाची पै वेढोळीं। दोघांची मुड्डावया नरडी। शेंडी तडतडी हनुमंताची॥८२॥ अधर्मी रतलीसे सीता। उभयवर्गा मारीन आतां। कोप आलिया श्रीरघुनाथा। दोघांचे प्रेतां दावीन ॥८३॥ अथवा निजपुच्छीं बांधोनी। जीते^{१०} धरोनि नेईन दोनी। रागें घुलकावितो गगनीं। उडी घालोनी मारावया॥८४॥

सुलोचना-इंद्रजित यांचा संवाद :- तंव सुलोचना ते पतिव्रता। पतीचे चरणीं ठेविला माथा। कांहीं एक पुसेन मी आतां। प्राणनाथा क्षमा कीजे॥८५॥ यावजन्म तुम्हांप्रती। नाहीं केली म्यां विनंती। हा घात देखोनि लंकापती। काकुलती पुसतसें॥८६॥ राखों जातां अशोकवन। तुम्ही पावाल अति अपमान। अखया कुमरा आलें मरण। कुळनिर्दळण राक्षसां॥८७॥ तंव इंद्रजित पुसे प्रियेप्रती। ऐसें होय कैशा रीतीं। रावणें आणिली सीता सती। कुळसमाप्ती राक्षसां॥८८॥ वनीं छळोनि जनकबाळी। आणि छळला श्रीराम बळी। तेणें तो करील लंकेची होळी। राक्षसकुळीं आकांत ॥८९॥ तुम्हांवरी ओखटें^{१०} चिन्ह। देखोनि धाके माझें मन। प्रार्थुनी दशानन। बुद्धि आपण

१ मूल्यवान्, २ गस्त, ३ स्त्रीसह, ४ हिरेजडित पलंग, ५ काढले, ६ नाजूक, ७ छत, ८ जमीन, ९ जिवंत, १० वाईट.

सांगावी॥१०॥ तूं तंव त्याचा ज्येष्ठ कुमर। तुझा विश्वास त्यास थोर। सीता देवोनि सुंदर। श्रीरामचंद्र करीं सखा॥११॥ सखा केलिया श्रीरघुनाथा। राक्षस कुळ होईल स्वस्थ। तुम्ही अक्षयी समस्त। यशवंत तिहीं लोकीं॥१२॥ इंद्रजित सांगे अति एकांत। रावणासीं सीतासन्निपात। जो जो सांगेल हितस्वार्थ। त्याचा घात करूं धावे॥१३॥ सख्य करोनि श्रीरघुनाथा। सीता सोडीं मज म्हणता। माझ्याच करूं धावेल घाता। बैसेल माथां पितृदोह॥१४॥ ऐकें प्रिये सावधान। चुकविलिया न चुके मरण। होणार तें होईल जाण। बुद्धी आपण न सांगावी॥१५॥

हनुमंताची खात्री:- ऐसी दोघांची एकांतकथा। ऐकोनि हनुमंता। सुलोचना नव्हे सीता। ऐसें तत्त्वतां मानलें॥१६॥ इंद्रजित सुलोचना एकांतीं। कोणे ठायीं सीता सती। राखिली आहे लंकापती। तें मारुती नायकेचि॥१७॥ लंकेमाजी आहे सीता। शुद्धी लागली हनुमंता। तिसी शोधावया तत्त्वतां। होय निघता तेथोनि॥१८॥

कुंभकर्णभुवन:- मेघाहूनि उंच शिखर। मेघवर्ण दीर्घ शिखर। तेथें शोधावया सीता सुंदर। उडे सत्वर मारुती॥१९॥ सादरें शोधितां घर। हनुमान दचकला थोर। कुंभकर्ण महाथोर। निशाचर पहुडला॥१००॥ दीर्घ करितां महाघोर। नादें कोंदलें अंबर। शंख केलियाहि समोर। कार्नी उत्तर पडेना॥१॥ श्वासोच्छ्वासाच्या आवतीं^१। शतानुशत पडले हस्ती। निर्गमू^२ नाहीं तळमळती। म्हैसे^३ आरडती त्यामार्जीं॥२॥ दोन्ही नासापट^४ रंध्रीं। सगळे कळप रिघती करी। त्यांचा निर्गमू नाहीं बाहेरी। प्राणी मारिती प्राण्यांते॥३॥ गाई म्हैशी बैल

घोडीं। श्वासोच्छ्वासीं धुंगरडीं। निदसुरिया नाक रगडी। मारुती किडी प्राण्यांच्या॥४॥ हनुमान म्हणे आपुल्या चित्तीं। जें रचिली याची मूर्ती। तें आळस नाहीं प्रजापती। अमूष माती रचियेली॥५॥ बाबरझोट्या अति विशाळ। जैसे भाले अणियाळ^५। अंगींचीं रोंमें जैसीं शूळ। दांत विक्राळ खतेले^६॥६॥ शेवाळले^७ दिसती दशन^८। कदा न करी दांतवण। देखोनियां त्याचें वदन। आलें वमन हनुमंता॥७॥ येथें आलिया श्रीरघुनंदन। याची पहावी आंगवण। प्रथम यासीं माझे रण। केला पण हनुमंतें॥८॥ देखोनि त्याची देहस्थिती। कंटाळला स्वयें मारुती। येथें कैची सीता सती। म्हणोनि चित्तीं त्रासला॥९॥ अति त्रासें उद्वेगला^९। अत्यंत खेदें खिन्न झाला। ब्राह्मण जन्म हा पावला। व्यर्थ गेला निद्रेने॥१०॥

निद्रेचा प्रभाव:- अर्धे आयुष्य हातोहातीं। बळेंचि हिरोन नेलें रातीं। जागा जालिया स्त्रियेसीं रती। कामासक्ति कामाची॥११॥ कुटुंबचिंता बैसली चित्तीं। ते तंव न सोडी कल्पांतीं। आयुष्य गेलें याचि रीतीं। द्रव्यासक्ती अती तृष्णा॥१२॥ भोजनशयनद्रव्यासक्ती। जन नागवले याचे रीतीं। कुंभकर्ण नागविला सुषुप्तीं। सीता सती येथ कैची॥१३॥

बिभीषणाचे घर:- तेथोनि करोनि उड्डाण। देखिलें बिभीषणाचें भुवन। टके पताका वृंदावन। हरिकीर्तन रामाचे॥१४॥ टाळघोषमृदंगमेळीं। नैराश्यें निधडा वैष्णव बळी। नामासरसीं वाजवी टाळी। सुखसमेळीं डुल्लत॥१५॥ कीर्तनसुखें सुखावले। आपआपणिया विसरले। परमानंदें तृप्त जाले। गाऊं लागले रामगुण॥१६॥ निरपेक्षी

१ भोवऱ्यात, २ सुटका, मुक्ती, ३ टोणगे, ४ नाकपुड्यांत, ५ अणीदार, ६ क्षते पडलेले, ७ बुरसटलेले, ८ दात, ९ कंटाळला.

विचक्षण। श्रुती उपरमे सावधान। श्रीराम सगुणी
 निर्गुण। करिती कीर्तन तें ऐका॥१७॥ श्रीरामें
 धरणी अति पावन। राम जीवन राम दहन। राम
 तपन राम गगन। राम परिपूर्ण परब्रह्म॥१८॥ राम
 मनाचें उन्मन। राम चित्ताचें चैतन्यघन। राम
 बुद्धीचें सज्ञान। राम परिपूर्ण परब्रह्म॥१९॥ राम
 जंगमीं स्थावरीं। राम सबाह्य अभ्यंतरीं। राम
 परमात्मा श्रीहरी। जगदुद्धारी श्रीराम॥१२०॥
 देखोनि कीर्तनाची गोडी। हनुमंता अत्यंत
 आवडी। रंगीं घालोनियां वेगें उडी। गुप्त गडबडीं
 नाचत॥२१॥ रंगीं नाचतां हनुमंत। रंगीं
 ओसंडला परमार्थ। तेणें बिभीषण मूर्च्छित।
 परम भक्त परमार्थी॥२२॥ हनुमंता स्वये दर्शन।
 नाठवे देह विदेहभान। बिभीषण मूर्च्छापन्न।
 आपणा आपण विसरला॥२३॥ दोघांसीं
 ओळखी नसतां। दोघां भेटी गोष्टी न होतां। दोघां
 झाली एकात्मता। श्रीरामकथाकीर्तनें॥२४॥
 हरिकीर्तन तें स्वकर्म। हरिकीर्तन तो स्वधर्म।
 हरिकीर्तन प्रेम परम। जें परब्रह्म प्रापक॥२५॥
 बिभीषणाचे भुजेप्रती। दिग्विजयी श्रीराममूर्ती।
 ते देखोनिया मारुती। परम प्रीतीं सुखावे॥२६॥
 बिभीषण श्रीरामभक्त। हनुमान आनंदें नाचत।
 भावें भजतां श्रीरघुनाथ। नित्य मुक्त बिभीषण
 ॥२७॥ राक्षसा श्रीरामाची भक्ती। हरिखें उपरमे
 मारुती। रामें रावणाची केलिया शांती।
 राज्यप्राप्ति बिभीषणा॥२८॥ माझ्या श्रीरामाची
 भक्ती। राज्य करितां नित्यमुक्ती। असतां
 स्त्रीपुत्रसंतती। भुक्ति मुक्ति भंगेना॥२९॥
 हनुमंतें केला पण। रामें मर्दिलिया रावण।
 लंकापती बिभीषण। हें शुभ चिन्ह सत्य माझें
 ॥१३०॥ जेथें श्रीरामाची भक्ती। तेथें आहे
 श्रीरामशक्ती। रामराज्य लंकेप्रती। सीता सती

येतांचि देख॥३१॥ जेथें रिघाली रामशक्ती।
 तेथेंचि भुक्ति तेथेंचि मुक्ती। रामराज्याची ऐशी
 स्थिती। केला मारुतीं निश्चयो॥३२॥ सीता
 आगमन लंकेप्रती। रावणासी मरणमुक्ती।
 बिभीषणा राज्यप्राप्ती। केला मारुतीं निश्चयो
 ॥३३॥ मागील श्रम खेद उपहती^१। येथें
 आलिया झाली शांती। धन्य वैष्णवाची संगती।
 महिमा किती मी वानूं॥३४॥ संतसंगें निरसे
 भ्रांती। संतसंगें जड उद्धरती। संतसंगें ब्रह्मप्राप्ती।
 नित्य मुक्ति सत्संगें॥३५॥ संतचरणींचे
 रजःकण। हनुमान वंदी पै आपण। चरणरजीं
 घाली लोटांगण। परम पावन पदरज॥३६॥
 चरणरजस्नानापुढें। तीर्थमात्र तें बापुडें।
 चरणरजें मुक्ति जोडे। ब्रह्म आतुडें^२ पदरजें
 ॥३७॥ बिभीषणाच्या भवनाप्रती। हनुमान
 पावला सुखविश्रांती। भगवद्भक्त जेथें भेटती।
 भ्रमनिवृत्ति आकल्प^३॥३८॥ अर्थी स्वार्थी
 परमार्थी। गेलिया भक्तभवनाप्रती^४। त्याचेनि
 संगें सुखप्राप्ती। भ्रमनिवृत्ति आकल्प ॥३९॥
 एका जनार्दना शरण। दुरोनि देखिल्या
 भक्तभवन। हनुमान झाला सुखसंपन्न।
 समाधान जीवशिवां॥१४०॥ प्रत्यक्ष झालिया
 भक्तभेटी। त्यासी पुसतां गुह्य गोष्टी। परमानंदीं
 पडली मिठी। धन्य सृष्टीं हरिभक्त॥४१॥ एका
 जनार्दना विनंती। शोधूं जातां सीता सती।
 बिभीषणाच्या भवनाप्रती। सुखसंपत्ती मारुतीसी
 ॥१४२॥ स्वस्तिश्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे
 एकाकारटीकायां सीताशोधनं नाम
 द्वितीयोऽध्यायः॥२॥ श्लोक॥५॥
 ओव्या॥१४२॥

अध्याय तिसरा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

रावणसभेवर मारुतीचा पुच्छप्रयोग

बाजारपेठा, बिभीषणाचे मंदिर पाहूनही सीतेचा शोध लागला नाही :- शोधितां बिभीषणमंदिर। सुखी झाला तो कपींद्र। शुद्धि न लभेचि सीता सुंदर। तेणें वानर उद्वेगी॥१॥ शोधिलें समस्त नगर। शोधिलीं हटकें^१ घरोघर। शुद्धि न लभेचि अणुमात्र। तेणें वानर उद्वेगी॥२॥ शोधिलें समस्त नगर जाण। जन आणि अवघें वन। स्वयें शोधिलें सावधान। तेणें उद्विग्न वानर॥३॥ सीताशुद्ध्यर्थी उद्विग्न। अति चिंता कंपायमान। आतां करूं बुद्धि आपण। सीता चिद्रत्न तेणें लाभे॥४॥

मारुतीची अभिनव योजना :- येथें शोधावया सीताशुद्ध्यर्थी। कळी^२ माजवूं नगराआंत। लागतां निष्ठुर आघात। सीताशुद्ध्यर्थ वदतील॥५॥ रावण आज्ञा अति दारुण। त्याभेणें न सांगती जन। बुद्धि निर्धारि आपण। कलहो पूर्ण उत्पादी॥६॥ आपण राहोनियां गुप्त। कळी लाविजे जेथिले तेथ। वरें कर्म आक्रंदत। सीताशुद्ध्यर्थ वदतील॥७॥ ऐसें विचारोनि जाण। प्रवेशला लंकाभुवन। राजद्वारीं संपूर्ण। करी विंदान^३ कलहाचें॥८॥

स्वतः गुप्त राहून शेपटीच्या साहाय्याने सर्वत्र कलह माजविला :- गुप्त राहोनि जनाआंत। वानरचेष्टा करी चेष्टित। कलहा माजवी जेथींचा तेथ। कथा अद्भुत अवधारा॥९॥ हनुमान विनोदें पै जाण। निजपुच्छासी करी नमन। सीताशुद्ध्यर्थी आपण। साह्य संपूर्ण मज व्हावें॥१०॥

घरोघरी पाणी साठलेल्या घागरींची आपटा- आपट व स्फोट :- पुच्छें गोवोनि फोडी घागरी। तीवरी पाडी दुसरी। सर्वेचि ढकली तिसरी।

चौथी तीवरी घटस्फोट^४॥११॥ पांचवी जाण पै चांचरी^५। सहावीचा आधार धरी। शातानुशतें असंख्य नारी। फोडी घागरी निजपुच्छें॥१२॥ कोण मेला गेला आम्हांआत। रिघोनि घागरी फोडित। हनुमान पुच्छ भोवंडी नाकांत। नारी नाचत चमकोनी॥१३॥ पुढिल्या चमकोनि नाचती। मागील दचकोनि झाडिती। नाकीं पुच्छ भोवंडी मारुती। नारी शिंकती खसखसा॥१४॥ नारी शिंकती थटथटां। घागरी फुटती फटफटां। नगरीं उदकाचा तोटा। लावी वेढा निजपुच्छें॥१५॥ भरली घागरी नागराआंत। रिघों नेदीच हनुमंत। द्वंद्व मांडिलें परी गुप्त। तोटा नगरांत उदकाचा॥१६॥ राजा निमाला^६ ये नगरीं। घटस्फोट राजद्वारीं। शंख करिती नरनारी। सीता सुंदरी क्षोभली॥१७॥

सीतेला लंकेत आणल्यामुळे हा प्रसंग आला अशी नागरिकांची ओरड :- श्रीरामाची निजकांता। चोरोनि आणिलीसे सीता। तिणें उठविलें आकांता। लंकानाथा वधावया॥१८॥ सीता क्षोभली दारुण। शोषिलें राक्षसांचें जीवन। आतां कैसेनि वांचती प्राण। जीवनेंवीण जिणें कैचें॥१९॥ आंगोळ्या मोडिती नरनारी। क्षोभे क्षोभली सीता सुंदरी। आतां राक्षसां नुरे उरी। करील बोहरी^७ लंकेची॥२०॥ राजद्वारीं घटस्फोट। खापरें पडली घनदाट। बुजाली राजद्वाराची वाट। विघ्न दुर्घट लंकेसीं॥२१॥ ऐसा हा घटस्फोटवृत्तांत। वेगळा बैसोनि हनुमंत। कलहो माजवी नगराआंत। सीताशुद्ध्यर्थ शोधावया॥२२॥

राजभवनाकडे जाणाऱ्या मानकऱ्यांवर शेपटीचा प्रयोग. अश्वारूढ, गजारूढ, रथारूढ व शिबिकेतील स्वारांची दैना, दुर्दशा :- राजसन्मानी महावीरीं। अश्वीं चढोनि राजद्वारीं।

१ बाजार, २ तंटा, ३ युक्ती, ४ घागरी-फोडणे, ५ वाकडी, ६ मृत्यू पावला, ७ नाश.

होहो मामा जीजीकारीं। नानापरी नाचविती
॥२३॥ पुच्छ गोवोनि अश्वपायांत। वीरा तोंडघसीं
पाडित। दांत घालोनि घशांत। करी आरक्त मुख
त्यांचें॥२४॥ पुच्छ अश्व्याचे पाय उखळित।
वीरांमुखीं अशुद्ध^१ वाहत। ऐसे योद्धे असंख्यात।
पडले कुंथत अति दुःखी॥२५॥ ऐशिया वीरांच्या
कोडी। उचउचकूं त्यांचीं घोडीं। राजद्वारीं घाली
उपडीं। दांत पाडी वीरांचे॥२६॥ तोंडें ठेंचलीं
अश्वपती। तैसीच गजारूढांची गती। पुच्छें दंडिलें
मारुती। तीही ख्याती अवधारा॥२७॥ गजयोद्धे
महाशूर। चरणीं ब्रिदांचा^२ तोडर। माथां धरुनि
आतपत्र^३। राजद्वारीं ठाकले॥२८॥ राजद्वारीं
प्रवेशती। पुच्छें खुंटोनि गजगती। मागील
ओढोनियां हस्ती। हाणी दांतीं पुढिल्यातें॥२९॥
माझ्या हस्तीवरी हस्ती। कां रे आणिला उद्धतीं।
वीर वीरातें हाणिती। गज भिडती गजांसी॥३०॥
गजदंतांची खणखण। शस्त्रें सुटती सणसण।
राजद्वारीं महारण। अति दारुण मांडिलें॥३१॥
पुढील पडलिया माहुता। पार्श्वदूतीं पुढें बैसतां।
गज गजासीं जुंझतां। अत्यद्भुत गजयुद्धें॥३२॥
वीर विजयो पावूं पाहात। गुप्त पुच्छाचा वाजे
घात। गज गडबडी जैसें प्रेत। वीर कुंथत
रगडोनि॥३३॥ ऐसे नेणों किती हस्ती। गुप्त
पुच्छाचे आघातीं। लोळविले ते कुंथती।
गजपंक्ती गांजोनी॥३४॥ रथीं बैसोनि राजकुमर।
कनकदंड ढळती चवर। पुढें वाजंत्र्यांचें भार।
राजद्वारा ठाकिले॥३५॥ गुप्तगतीं थोकिलीं^४
घोडीं। पुच्छें सारथियांतें ओढी। लागवेगें ध्वज
आसुडी। कुमर पाडी क्षितीसीं^५॥३६॥ महावीर
पडतां क्षितीं। त्याचा रथ त्यावरी उलथी। चारी
घोडीं होतां पालथीं। कुमर कुंथती दडपोन॥३७॥
वारु सारथी महारथी। एक वेळीं ते पडती।

वाजंत्री शंख करिती। क्षितीं लोळती चवरधर
॥३८॥ ऐसिया रथांच्या क्रोडी। हनुमान गुप्तघातें
मोडी। पुच्छ नाचविल्या बुडीं। रथांचीं घोडीं
फडफडती॥३९॥ ऐसे वीर नेणों किती। पडिले
राजद्वारीं हुंबती। खाट दांडिया उचलोनि नेती।
तेही भीती गुप्तघाता॥४०॥ मागिला मार्गें ये
पांपरी। पुढिला पुढें रणभरी। एवढा वळसा^६ कोण
करी। निजनिर्घारीं लक्षेना॥४१॥ क्षोभली
श्रीरामाची कांता। तिणें सोडिलें अति उत्पाता।
करील राक्षसांचे घाता। लंकानाथासमवेत
॥४२॥ प्रधानवर्ग राजसन्मानी। बैसोनि येतां
सुखासनीं। पुच्छ भोवंडितां भोयांचे कानीं। दोघे
चमकोनि पाहती॥४३॥ भोई नाचती तडातडां।
कान झाडिती फडफडां। पुच्छें लावितांचि वेढा।
पालखी पुढां आदळली॥४४॥ धरणीं आदळतां
पालखी। दांडी मोडोनि वाजे मस्तकीं। प्रधानवर्ग
झाले दुःखी। अधोमुखीं आदळत॥४५॥

इतर मानकन्यांवरही त्याप्रमाणेच प्रयोग:-
बोभाट केला सेवकीं। एक शिंपिती उदकीं।
सावधान होतां एकाकीं। हांसिजे लोकीं
लंकेच्या॥४६॥ रावणापासीं अति सन्मान।
त्यासी राजद्वारीं अपमान। हांसतां देखोनियां
जन। क्षोभायमान त्यावरी॥४७॥ सघृत त्यातें
नित्य चौशेरी। यावेगळें भोजन घरीं। रचित वेतन
देतां करीं। राजद्वारीं पडियेले॥४८॥ भोयांसी
देतां बुक्या लाता। ते म्हणती कां मारितां वृथा।
भूत चेतवी श्रीरामकांता। अपमानता तेणें तुम्हां
॥४९॥ ऐशिया पालखियांच्या हारीं^७। हनुमान
उलथी पुच्छेंकरीं। अवकळा करोनि भारी।
धुळीमाझारीं मेळविलें॥५०॥ पालखी मोडली
नये कामासी। खाटदांडी प्रधानांसी। कुंथत
धाडिलें घरासीं। अपमानासीं राजवर्गीं॥५१॥

१ रक्त, २ बिरुदावळीचा, ३ छत्र, ४ थांबविली, ५ पृथ्वीवर, जमिनीवर, ६ उपद्रव, ७ रांगा.

लंकेमाजी आहे सीता। ऐकोनि आल्हाद हनुमंता। तिचे साधावया इत्यर्था। कळी कलहार्था उपपादी^१ ॥५२॥

मल्लांचा संघर्ष, वारेवाले, वाजंत्री, वेदपाठक व इतर:- पुढें ब्रिदाचे माल^२ जात। मार्गेही माल येती उन्मत्त। हनुमान उचलोनि त्यांची लात। वेगीं हाणित पुढलियां ॥५३॥ कां रे हाणितो लाता। तो म्हणे चाचरलों अवचिता। तूं तरी मातलासी सर्वथा। तुझिया घाता मी करीन ॥५४॥ दांत खावोनि सवोछीं। भिवया चढवोनि नाकाटीं। येरयेरां हाणिती मुष्टी। क्रोधदृष्टीं खवळोनि ॥५५॥ उरीं शिरीं मुंडपीं देखा। बाहु आंसडोनि लाविती धडका। परस्परें हाणिती झडका। गुडघा ढका हाणोनि ॥५६॥ तळवे हाणिती रागेंकरीं। उफराटिया निजकरीं। वर्मी हाणितां कोंपरी। शिरीं उरीं चंडघातें ॥५७॥ वेगें आणावया तळासीं। दोघे उडती आकाशीं। शिर हाणोनि शिरासीं। निजबाहूसीं आफळी ॥५८॥ एक रिघे एकातळीं। तंव तो त्यासी चेंपी भूतळीं। वरील उलथोनि तत्काळीं। धरी नळी निमटावया ॥५९॥ नळी^३ चेपितां प्रबळ। पायांमाजी लावी कळ। तेणें होवोनि विव्हळ। नळी तत्काळ सोडिली ॥६०॥ सर्वेचि धरोनि दोहों पायीं। उपटावया दोन्हीं बाहीं। बळें आदळितां भुरीं। तळपोनि हृदयीं हाणी लाता ॥६१॥ ऐसी मल्लविद्या गाढी। दोघांची समान घडमोडी। झोंबी घेतां कडोविकडीं। समपरवडीं^४ दो वीरां ॥६२॥ घेतां मल्लविद्येचा झाडा। मृदंग्या लाविला वादु गाढा। त्यापुढें राउतांचा झगडा। काढोनि जमदाढा हांकिती ॥६३॥ त्यापुढें ब्राह्मण वेदांती। घटपट बोलती युक्ती। कोठें आहे सीता सती। तेही नेणती निश्चयें ॥६४॥ वेदपाठकांचा वेवाद। अक्षरें चुकलीं स्वर

अबद्ध। सीताशुद्धीचा अनुवाद। तेही विशद न बोलती ॥६५॥

रावणाच्या सभेत हेरांचा वृत्तांत. सर्व ठिकाणी अंधार:- ऐसी लावितां नगरीं कळी। ठायीं न पडे जनकबाळी। आतां रावणाचे जवळी। सभा समूळीं शोधूं पां ॥६६॥ तंव झाली निशी^५ तेथ। रावणाचे सभेआंत। रिघता झाला पै हनुमंत। तोही प्रताप अवधारा ॥६७॥ सिंहासनीं दशानन। सभेसीं राक्षस प्रधान। निजयुद्धीं सावधान। पार्श्वदगण^६ असंख्य ॥६८॥ सभेसीं येवोनि घरटीकार^७। करुनि रावणासी जोहार। सांगती नगरींचा विचार। विघ्न दुर्धर दिसताहे ॥६९॥ जितुकी दृष्टी संचारी। तितुकी आजिच्या प्रथम प्रहरीं। अवघी उठली राजद्वारीं। क्षयकारी नृपनाथा ॥७०॥

पूर्वीच्यांनी दुर्लक्ष केल्याचा परिणाम:- अमरवरदें खटाटोप। ऐसीं अरिष्टें मानिती अल्प। स्वयें निमाला हिरण्यकशिप। सप्रताप अहर्निशीं ॥७१॥ ज्याचें आमंत्रण घेऊन। त्याचे घरीं अन्न खावोन। अधर्मे हरी द्विजधन। सहस्त्रार्जुन निमाला ॥७२॥ त्याचे दुश्चिन्हांचे संधीं। सहस्त्रभुजांचे खांदीं। पुत्रांसहित सैन्यमांदी। त्यातें वधी द्विजपुत्र ॥७३॥ मग सांगती ज्योतिषी। जावोनि सांगा रायापासीं। अधर्मे आणिलें सीतेसी। तें विघ्न नगरासी पै आलें ॥७४॥ अश्वपति गजपती। अतिरथी महारथी। राजद्वारीं स्वयें उलथती। घायें हुंबती दडपोनी ॥७५॥ कोणी न दिसतां आघाती। वीर मरणांत कुंथती। अश्व गज तळमळती। मूर्च्छा येती प्राणांत ॥७६॥ आणिक अरिष्टांची थोरी। घटस्फोट राजद्वारीं। असंख्यात शतसहस्त्रीं। करिती नारी महाशब्द ॥७७॥ पालखीपदस्थ^८ आर्तुबळी। शिबिकाभंग

१ उत्पन्न करी, २ मल्ल, ३ गळा, कंठ, ४ सारखेपणा, ५ रात्र, ६ सभासद, ७ हेर, ८ पालखीत बसणारे.

मेळविले धुळी। म्हणती क्षोभली जनकबाळी।
करील होळी नगराची॥७८॥

अशा वार्ता आणेल त्यास कडक शासन :-
रावणें ऐकोनि ही कथा। दुष्ट वदला हे वार्ता।
म्हणे करा रे याचे घाता। द्वंद्व सर्वथा हा होय
॥७९॥ आणा संमुख बांधा हात। जिव्हा छेदा रे
सदंत। कान कापोनि येथ। न्या नगरांत खरा रोहें^१
॥८०॥ ऐकोनि रावणाचें वचन। हनुमान
क्षोभला दारुण। असत्य मानितो विघ्नचिन्ह।
सत्य यासी करूनि दाखवूं॥८१॥ विघ्न समस्त
सत्य मानिती। रावण चळीं कांपे चित्तीं। ऐसी
सभेसी लावी ख्याती। कोपें मारुती खवळला
॥८२॥ माझीं सर्व दुश्चिन्हें सांगता जरी। पाविजे
घरटीकारीं। तरीं भूमिभार संसारीं। आतांचि
बाहेर भोवंडीन॥८३॥ आयुष्य व्हावें माझिया
पुच्छासी। रावणसभा हे कायसी। ख्याती
लावीन सकळांसी। रावणासी गांजोनी॥८४॥

मारुतीचा सभास्थानावर प्रयोग, दिवे
विझवणे :- सभासमवेत प्रधानीं। रावण बैसला
सिंहासनीं। हनुमान ते काळीं कोपोनी। केली
करणी ते ऐका॥८५॥ सुगंधतलैदीपिका^२
अनेक। कर्पूरदीप अठरा लाख। दोही बाहीं
लखलख। सभा सम्यक शोभत॥८६॥ तंव
हनुमंता आला तंवक^३। पुच्छ हाणोनियां देख।
विझविल्या दीपिका सकळिक। चमकले लोक
सभेचे॥८७॥

त्याचा परिणाम म्हणून सर्वत्र अंधार, गोंधळ,
सीता पळविण्याचे गंभीर परिणाम :- सभेसी
पडतां अंधारी। हनुमंतें मांडिली चोरी। मुकुट
कुंडलें छत्रें हारीं। शस्त्रास्त्रीं नागविले ॥८८॥
एक म्हणती माझी नेलीं वस्त्रें। दुजा म्हणे माझीं
नेलीं शस्त्रें। भट म्हणे माझी नेलीं धोत्रें। सभा

वानरें नागविली॥८९॥ कुंडलें घेतां कान तोडी।
वस्त्रें घेतां डोळे फोडी। बाहुवटें घेतां बाहु मोडी।
केली धांदडी राक्षसां ॥९०॥ मुकुट घेतां मस्तक
फोडी। कटिसूत्रासी^४ माज^५ मोडी। मुद्रिका घेतां
आंगोळ्या उपडी। केली धांदडी राक्षसां॥९१॥
कंठमाळा घेतां कंठ मुरडी। पदका काढितां
हृदय फोडी। नेसणें घेतां लिंग तोडी। केलीं
बापुडीं राक्षसें॥९२॥ नेसणीं सांडा रे लौकरीं।
नातरी लिंगा करील बोहरी। नपुंसकता ये
संसारीं। कैशापरी सोसेल॥९३॥ पायीं ब्रिदें
वीरांसी पूर्ण। तयांसाठी मोडीं चरण। बोंबलूं
जातां छेदी घ्राण^६। फें फें वचन राक्षसां॥९४॥
येरयेरां सांगती बुद्धी। बोंबलूं नका रे त्रिशुद्धी।
बोंबलूं जातां नाक छेदी। निःशब्दवादी उगे
राहा॥९५॥ रावणाचे उरी शिरीं। हनुमान सुबद्ध
टोले मारी। तेणें त्यासी आली अंधारी^७।
भयेंकरीं न बोलवे ॥९६॥ अंधारीनें न दिसे
व्यक्त। आंगीं वाजती आघात। तेणें भयें
लंकानाथ। चळीं कांपत थरथरां॥९७॥ वस्त्रें
अलंकार जोडती पुढें। तैसें नाक तंव न जोडे।
ख्याति लाविली माकडें। येरु दडे येरामागें
॥९८॥ जो बोंबलिला घरटीकार^८। तें विघ्न
आलें दुस्तर। सीता क्षोभली साचार।
दशशिरवधार्थी॥९९॥ जानकी कोपोनि
अद्भुत। तिणें सोडिला पुच्छकेत। रावण मेला
कीं जीत। कोणी मात न सांगे॥१००॥ रावण
निमाला अंधारीं। विघ्न आलें त्यावरी। बोंब
पडली सभेमाझारी। ये पांपरी राक्षसां॥१०१॥
मारिला इंद्रजित कुंभकर्ण। तयांमागें येथें
रावण। आतां धांवण्या धांवे कोण। राक्षसगण
कांपती ॥१०२॥ पिता क्षोभला पवन। दीपिका
गेल्या विझोन। राक्षसां ओढवलें कंदन^९।

१ गाढवावरून, २ सुगंधी तेलाचे दिवे, ३ आवेश, ४ करगोट्यासाठी, ५ कंबर, ६ नाक, ७ भोवळ, ८ गस्त घालणारा, ९ नाश.

दशवदन निमाला ॥३॥ भंगलें राजाज्ञेचें सूत्र। सभेमाजि रिघाले चोर। नागविले थोर थोर। निशाचर^१ पळों पाहाती ॥४॥ जो कोणी निघे सभेबाहेरी। त्यासी पुच्छ सुबद्ध मारी। अवघे दडाले अंधारीं। ये पांपरी राक्षसां ॥५॥ सीता क्षोभली अति उद्धट। आम्हांसी आलें अति संकट। बाहेर जातां न फुटे वाट। विघ्न दुर्घट ओढवलें ॥६॥

रावणाचा मुकुट ओढून खाली पाडणे, त्याच्या मस्तकांवर आघात:- पुढें रावणाचा मुकुट। अति बळें ओढी मर्कट। तेणें धाकें दशकंठ^२। म्हणे शेवट मज आला ॥७॥ सत्य बोलती घरटीकार। विघ्न आलें मज साचार^३। गुप्तघात अति दुर्धर। लागती निष्ठुर प्राणांत ॥८॥ हनुमान सांगे कानीं बीजाक्षर। तुवां चोरिली सीता सुंदर। तुझें छेदावया शिर। आलों साचार रामदूत ॥९॥ रावणाचीं दाही शिरें। हनुमान छेदिता नखाग्रें। निवारिलें हो श्रीरामचंद्रें। म्हणोनि वानरें राखिला ॥१०॥ तूं जरी मारशील लंकानाथ। तरी माझा पुरुषार्थ जाईल व्यर्थ। ऐसें बोलिला श्रीरघुनाथ। तेणें हनुमंत न मारी ॥११॥ वानरें लावितां चि हात। रावण झाला अति भ्रांत। कानीं जो पडला गुप्तार्थ। लंकानाथ तो नेणे ॥१२॥

दिवे लागल्यावर दृष्टीस पडलेले विचित्र दृश्य:- दीपिका आणितांचि तेथ। अवघे नागवे हळहळित। येरयेरां जें पाहात। मग लाजत अधोमुखें ॥१३॥ एकाची वळली बोबडी। एक धाकधाकें उबडी^४। एक केवळ जाहलीं वेडीं। आला धाडी पुच्छकेत ॥१४॥ एका झाली दांतपाडी। एक केवळ झालीं मडीं। एक धाकती बापुडीं। आला धाडी पुच्छकेत ॥१५॥ एका

झाला अधोवात। एक सुटला कंपवात। सभेचा निमाला पुरुषार्थ। पुच्छकेत लागला ॥१६॥ रावणाचे सभेआंत। करोनि राक्षसां आकांत। नागवोनि गेला हनुमंत। लंकानाथ काळमुख ॥१७॥ राक्षस गांजिले उदंड^५। सभेचें निमालें बळबंड। रावणाचें काळें तोंड। तोही वितंड^६ गांजिला ॥१८॥ संमुख देखिला दशानन^७। सभेमाजी पडिलें खान^८। अवघे हळहळती नग्न। दंतभग्न राक्षस ॥१९॥ सभेसीं बैसोनि हनुमंत। रावणराक्षसां अति आकांत। हनुमान महात्मा याचा अर्थ। व्यर्थ ग्रंथ न म्हणावा ॥२०॥ एक श्लोकाचा श्लोकार्थ। इतुका आहे गुप्तार्थ। श्रोतीं पहावें सावचित्त। मी अपत्य संतांचें ॥२१॥

जगाम चिंतामपरां सीतांप्रति महाकपिः ॥

अपत्यभाग्य कैचें मज। तंव त्यांचे चरणरज। ग्रंथार्थ निजओज^९। श्रीरघुराज स्वयें वदवी ॥२२॥ माझें भावार्थरामायण। त्याचें मूळ म्यां दावावें कवण। श्रीराम मूळीं मूलकारण। कथार्थ गहन श्रीराम ॥२३॥ श्रीराम माझें वदतें वचन। अक्षरीं अक्षरीं श्रीराम पूर्ण। माझें बुद्धीचें गुहा ज्ञान। चैतन्यघन श्रीराम ॥२४॥ हृदयीं श्रीराम रिघोनि जाण। बळेंचि करवी रामायण। ग्रंथाचे मूळीं श्रीरघुनंदन। ग्रंथार्थ गहन श्रीराम ॥२५॥ नेणें वेद नेणें शास्त्रार्थ। माझे अंगीं अति मूर्खता। ग्रंथ आवडला श्रीरघुनाथा। वदनीं वदविता श्रीराम ॥२६॥ एका जनार्दना शरण। रामें रम्य रामायण। रामें रम्य कथा गहन। कथा पावन श्रीरामें ॥२७॥ इति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां रावणसभालुंठनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥ ओव्या ॥२७॥

अध्याय चवथा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

रावणाच्या शयनभवनांत सीतेचा शोध

प्रयत्नाची पराकाष्ठा करूनहि सीतेचा शोध लागत नाही :- रावणाचें सभेआंत। न लभे सीता शुद्धीची मात। तेणें दुःखें हनुमंत। चिंताग्रस्त दृढ झाला॥१॥

दृष्टमंतःपुरं सर्वं दृष्टा रावणयोषितः।

न ददर्श ततः सीतां निरीक्षित मुहुर्मुहुः॥१॥

चतुरंगुलमात्रोऽपि नावकाशः स विद्यते।

दृष्टा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा॥२॥

चिंतामुपजगामाशु शोकोपहतचेतनः।

नात्र सीतेति हनुमांश्चक्रे बुद्धि महाकपिः॥३॥

दृढ प्रयत्न केला भारी। समस्त शोधिली लंकापुरी। धांडोळिलें घरोघरीं। सीता सुंदरी तेथें नाही॥२॥ विनोदें वाटिका आरामशिरीं। नद नदी वापी^१ पोखरीं^२। राजकुमरांच्या घरोघरीं। सीता सुंदरी तेथें नाही॥३॥ प्रत्यावर्ती^३ लंकापुरीं। शतावृत्तीं^४ घरोघरीं। शुद्धि घेतां नानापुरी। सीता सुंदरीं तेथें नाही॥४॥ स्त्रीपुरुषाचें शेजारी। त्या स्थानांचे उपराउपरीं। शोधितां कोट्यनुकोटी नारी। सीता सुंदरी तेथें नाही॥५॥ रावणाचे सभेमाझारीं। धुराचि^५ गांजिल्या नानापुरी। शुद्धि न लभेचि निर्धारीं। लंकेमाझारीं नाही सीता॥६॥ म्यां तंव आपुले निजबुद्धीं। जानकी शोधिली नानाविधीं। विधाता पावीं नेदी सिद्धी। लंकेमधीं नाही सीता॥७॥ मग शोधितां गुप्तगतीं। लंकेमाझारीं लक्षितां ती। चारी अंगुळें नुरेचि रिती। सीता सती एथें नाही॥८॥

त्यामुळे हनुमंताची चिंता :- शुद्धि न लभेचि सीता। हनुमंतासी परम चिंता। उकसाबुकसीं होय स्फुंदता। कैवी रघुनाथा मुख दावूं॥९॥

सीतेनें देहत्याग तर केला नसेल :- आणिक एक उपपत्ती। पाहतां रावणाचे हातीं। देह त्यागिला योगगतीं। सीता सती तेथें नाही॥१०॥ रामबाणाच्या धाकें। रावण पळतां अति तवकें। सीता निष्ठोनियां तंवकें। पडोनि कुटके होवोनि गेली॥११॥ रावण नेटें पळतां। दृढ आवळितां रामकांता। कळ लागोनी निमाली सीता। कैची आतां शुद्धि लाभे॥१२॥ रावणापासोनि एकसरीं। निष्ठोनि पडली सागरीं। सीता भक्षिली मत्स्यमगरीं। कैसेपरी शुद्धि लाभे॥१३॥ म्यां चाळिल्या नाना युक्तीं। माझ्या मिथ्या मजचि प्रती। संपातीनें लंकेप्रती। सीता सती सांगितली॥१४॥

किंवा तिला रावणानेहि भक्षण केली असेल :- मिथ्या नव्हे संपातिवचन। सीता लंकेस आहे जाण। दुष्ट नष्ट हा रावण। सीताभक्षण तेणें केलें॥१५॥ हर्षें नेलिया एकांता। वश्य नव्हेचि जनकदुहिता। रावणें रागें भक्षिली सीता। कैची आतां शुद्धि लाभे॥१६॥

किंवा त्याच्या पत्न्यांनीहि :- रावणपत्न्या नेणों किती। सुंदर देखोनि सीता सती। अवधियांवरी श्रेष्ठ सवती। म्हणोनि समस्तीं खादली॥१७॥ राक्षसीं स्वयें खादली सीता। ऐसें मानलें कपीचे चित्ता। कैची शुद्धि लाभे आतां। म्यां कां वृथा कष्टावें॥१८॥

मारुतीचे दुःख :- अश्रुपूर्ण झाले डोळे। दुःखें गडबडोनियां लोळे। न भेटतां जनकबाळे। कष्ट केले ते वृथा॥१९॥ वृथा समुद्रलंघन। वृथा लंकेचें शोधन। वृथा माझें दादुलपण^६। सीता चिद्रत्न न साधेचि॥२०॥ घेवोनि आलों श्रीराममुद्रा। ते न साधेचि रामभद्रा। कैसेनि भेटों श्रीरामचंद्रा। आणि कपींद्रा सुग्रीवा॥२१॥ सीता मारिली कीं

१ पायऱ्यांची विहिर, २ पुष्करिणींमध्ये, ३ पुनरागमनाने, ४ शेकडो वेळा, ५ मुख्य मुख्य मंडळी, ६ मोठेपण.

मेली। किंवा रामविरहे निमाली। किंवा तरळ भरोनि मेली। कीं उतटली अति दुःखें॥२२॥ सीता निःशेष नासली। श्रीरामापाशीं वार्ता नेली। ऐसी ऐकतांचि बोली। मज आली अपकीर्ति ॥२३॥ सीताप्रियो^१ कांतेकारणें। राम बैसलासे धरणें। तिचें ऐकतांचि मरणें। निजप्राणें तो नुरे॥२४॥ वेगीं लंघोनि उदधी। जेणें श्रीराममरण त्रिशुद्धी। ऐसी आणिली शुद्धी। म्हणती हा दुर्बुद्धि वानर॥२५॥ सेवक नव्हे हा अधःपाती। आस नव्हे हा अतिघाती। कुशल नव्हे हा मंदमती^२। श्रीरामघाती हनुमंत॥२६॥ म्हणती हनुमान बुद्धिवंत। तरी कां केला अति अनर्थ। याचेनि निमाला रघुनाथ। येणें कार्यार्थ नाशिला॥२७॥

त्या वार्तेचे परिणाम:- सांगतां सीतेची हे कथा। अपेश येईल माझे माथां। राहों नये न सांगतां। तेणेंही माथां अति दोष॥२८॥

गुरुजवळ विकल्परहित सर्व सांगावे:- स्वामीपाशीं अति गोष्टी। न सांगे तो सेवक कपटी। नरका जाइजे उठाउठीं। होईन सृष्टीं अति दोषी॥२९॥ जैसैं तैसैं मनोगत। गुरूसी सांगावें इत्थंभूत^३। ऐसा विश्वास नाहीं जेथ। नरकपात त्या नरा॥३०॥ गुरूसी सांगतां मनोगत। संकल्प विकल्प मनीं मुक्त। ऐसा विश्वास नाहीं जेथ। नरकपात त्या नरा॥३१॥ सांगों जातां अति अनर्थ। न सांगतां नरकपात। कांहीं न चले उपाय येथ। चिंताग्रस्त मारुती ॥३२॥ उल्लंघोनियां सागरा। मज आणिलें लंकापुरा। सीता न भेटेचि सुंदरा। पुढील विचारा विवंची॥३३॥ मज कल्याण येथें राहतां। किंवा किष्किंधेसी जातां। ऐसैं चिंतितां हनुमंता। अति उत्पाता पावला॥३४॥

या वार्तेचे परिणाम, सूर्यवंश व वानरवंश नष्ट होतील:- तेथें जातां पै आपण। सांगतां सीतेचें मरण। श्रीराम सांडील प्राण। आणि लक्ष्मण तत्काळ॥३५॥ राम आणि लक्ष्मण। दोघे निमाले ऐकोन। दुःखें भरत देईल प्राण। आणि शत्रुघ्न त्यासवें॥३६॥ ऐकोनि पुत्रांचें निधन। तिघी माता पावती मरण। प्रधानही सांडिती प्राण। अयोध्येचे जन निमतील॥३७॥ निमाला देखोनि रघुनंदन। दुःखें सुग्रीवा येईल मरण। त्यासवें अंगद देईल प्राण। वानरगण निमाले॥३८॥ निधन^४ सुग्रीवश्रीरामां। देह त्यजिती तारा रुमा। अति दुःख प्लवंगमां। मरणधर्मा रघितील॥३९॥ नळ नीळ जांबवंत। आणि जुत्पती^५ समस्त। श्रीरामआस त्यां प्राणांत। निमेषार्धांत निमतील ॥४०॥ श्रीरामदुःख अति अचाट। दुसरें सुग्रीवाचें दुःख श्रेष्ठ। वानर होतील सपाट। कडेलोट करुनी॥४१॥ मज तेथें करितां गमन। सूर्यवंशा निःसंतान। वानरवंश पडिला शून्य। तो मज कोण पुरुषार्थ॥४२॥

बरे, मी येथेच राहणे योग्य नाही :- मज येथेंचि राहतां। श्रीराम माझी परमावस्था। गुरुवंचकता^६ बैसेल माथां। केंवी रघुनाथा उपेक्षूं॥४३॥ उपेक्षोनि श्रीरघुनाथा। मज तेथें न वचतां^७। पृथ्वीचे दोष माझे माथां। अधःपाता जाईन मी॥४४॥ अति अनर्थ तेथें जातां। परम दोष येथें राहतां। अति विचार हनुमंता। कर्तव्यता लक्षेना॥४५॥

त्याचे परिणाम:- मज राहतां निजनिवाडें। सीताशुद्धि मागिलीकडे। माझीच शुद्धि पडेल पुढें। अति सांकडें श्रीरामा॥४६॥ माझे शुद्धीचे कैवाडें^८। अगाध हृदय कवण उडे। श्रीरामा सुग्रीवा सांकडें। रहाणें कुडें येथें माझें॥४७॥

१ सीतेचा पति रामचंद्र, २ मूढ, ३ जसे घडले असेल तसे यथास्थित, ४ शेवट, ५ योद्धे, पराक्रमी, ६ गुरूपाशी प्रतारणा, ७ न जाता, ८ निमित्ताने.

अति संकटीं त्यजूं प्राण। तंव मज नयेचि मरण।
जाळूं न शके हुताशन। न शके पवन मज मारूं
॥४८॥ जरी करूं पर्वतपतन। तरी तें माझें नित्य
उड्डाण। बुडवों न शके मज जीवन। मरतां मरण
मज नये॥४९॥ वज्रदेही जो मी लाठा।
सीताशुद्धीचिया वाटा। तो मी झालों अति
करंटा। मरण कटाकटा^१ मज नये॥५०॥

हनुमंताचा शोक व श्रीरामांचा धावा:-
म्हणोनि क्षितितळीं पडे। धाय^२ मोकलोनि दीर्घ
रडे। माझें दुस्तर सांकडें। कोणापुढें मी सांगों
॥५१॥ ऐशा माझिया आकांता। धावें पावें गा
श्रीरघुनाथा। मज नुपेक्षीं सर्वथा। कृपावंता
श्रीरामा ॥५२॥ भावें स्मरतां श्रीरघुनाथा।
चित्तचैतन्या निमाली चिंता। परमानंद हनुमंता।
श्रीरामकांता शोधावया॥५३॥ सीताशुद्धीतें
शोधितां। इंद्रजितकुंभकर्णासमवेता। करीन
रावणाचे घाता। आणि समस्तां राक्षसां॥५४॥

त्यामुळे मारुतीस आल्हाद व आत्मविश्वास:-
नाहीं तरी जीवें जितां। पुच्छीं बांधोनि
लंकानाथा। श्रीरामापाशीं नेईन आतां। त्यासी
तो सीता पुसेल॥५५॥ रांडवे स्त्रियेचेपरी। मी
कां रडतों लंकापुरीं। स्वामी श्रीराम माझे शिरीं।
भक्तसहाकारी श्रीराम॥५६॥ मज साह्य
श्रीपती। म्हणोनि उल्लासे मारुती। सीता शोधीन
मागुती। प्रत्यावृत्ती^३ साक्षेपें^४ ॥५७॥

प्रयत्नांची प्रशंसा व फळ:- आळस सांडोनि
संभ्रम। त्यजोनि विषयविषकाम। प्रयत्न करितां पै
परम। परब्रह्म आतुडे॥५८॥ प्रयत्न करोनि
विचक्षण। वैकुंठवासी होय पूर्ण। शेषशयनी
नारायण। होती आपण अति प्रयत्नें॥५९॥ अति
प्रयत्न तो मानसिक। तेणें पावती परम सुख। मी
तंव रामाचा सेवक। सीता सम्यक् शोधीन॥६०॥

हनुमंतास उत्साह व पुढील कामाचा बेत:-
उल्लास हनुमंताचे चित्ता। आळस्य सांडोनि
विकल्पवार्ता। अति साक्षेपें शोधीन सीता।
श्रीरघुनाथाचेनि बळें॥६१॥ पूर्वीं केलें स्वयें
शोधन। समस्तही लंकाभुवन। शोधितां राहिलें
जें जें स्थान। सावधान अवधारा॥६२॥
रावणाचें शयनभवन। आणिक कामग^५
विमान। तेथें रिघोनि सावधान। सीता चिद्रत्न
शोधीन मी॥६३॥ ऐसा करोनि इत्यर्थ^६।
रावणाचें गृहाआंत। रिधावया पाहे हनुमंत। स्मरे
रघुनाथ सद्भावे^७॥६४॥

पुढील प्रयत्नांची दिशा व निश्चय:- श्रीरामा
तुज मी अनन्य शरण। लक्ष्मणा तुजलांगीं माझें
नमन। जनकात्मजेसी लोटांगण। निजदर्शन मज
द्यावें॥६५॥ मी तंव तुझे अत्यंत तान्हे। मज
धाडिलें रघुनंदनें। वत्साप्रति धेनु धावणें। तैसी देणें
मज भेटी॥६६॥ तूं तंव श्रीरामाची शक्ती। तुझेनि
मजला नित्यगती। म्हणोनि लोटांगण क्षिती^८।
करीं मारुती जानकीये॥६७॥ स्वयें सीतेच्या
शुद्ध्यर्था। नमूनियां श्रीरघुनाथा। जानकी
शोधावया मागुता। होय निघता हनुमंत॥६८॥

हनुमंताचा सूक्ष्म रूपाने रावणभवनात
प्रवेश:- शोधावया रावणाचें भवन। सूक्ष्मरूप
धरोनि जाण। कपी करिता जाला गमन। सीता
चिद्रत्न शोधावया॥६९॥ रावणगृहीं उपराउपरी।
एकवीस माडियांवरी घरीं। गोपुरादि हारोहारीं।
घरटीकारीं गडगजरू॥७०॥

तेथील वर्णन - : सिंदुरारक्त श्वेत पीत। गज
गर्जती चतुर्दंत। सैन्य थोवे थोवे समस्त। वीर
जागत गडगजरे^९॥७१॥ अश्व गज पदापदाती।
सेनाधर सेनापती। राजगृहीं नित्य जागती।
शस्त्रसंपत्ती अति गजरे^{१०}॥७२॥ ढोल दमामे शंख

१ हायहाय, २ मोठ्याने खू लागला, ३ पुनः, फिरून, ४ प्रयत्नाने, ५ इच्छिल्या स्थानी जाणारे, ६ निश्चय, ७ जमिनीवर.

किंकाटी। विराणीं वाजती थापटीं। घट्टीकार देताती घट्टी^१। सावधवृत्तीं क्षोभक॥७३॥ आउनीपाउनी^२ येकमेकां। उपराउपरी जागती देखा। हलकल्लोळें देवोनि हाका। एकमेकां गर्जती ॥७४॥ दडदडां निशाणें भेरी। त्राहाटिलिया राजद्वारीं। काहळा चिनकाहाळा थोरी। बुरगे गजरीं गर्जती॥७५॥ सप्तकक्षांतर^३ वाटा। ऐसें घनदाट सैन्य। वाऱ्या तेथें न फुटे वाटा। दृढ कपाट राजद्वारीं ॥७६॥ हनुमान सप्तद्वारांतरीं। रिघोनि सैन्याचे भीतरीं। शोधित असे सीता सुंदरी। गुप्ताचारीं अति युक्तीं॥७७॥ राजपत्न्या शिबिकेआंत। बैसोनि जाती अति गुप्त। हनुमान रिघोनि घुंगटाआंत। सीता शोधित अति युक्तीं॥७८॥ अश्रुशाळा गजशाळा। शस्त्रशाळा अस्त्रशाळा। चित्रशाळा आणि नाना विचित्र शाळा। जनकबाळा शोधित ॥७९॥ स्नानशाळा पानशाळा। गायनशाळा शयनशाळा। पाठशाळा अति विशाळा। यज्ञशाळा शोधित॥८०॥ शाकशाळा पाकशाळा। लतामृगसुमनशाळा। रत्नशाळा प्रयत्नशाळा। टांकशाळा शोधित॥८१॥ कर्मशाळा धर्मशाळा। मठमठिकापर्णशाळा। ब्राह्मणांच्या ब्रह्मशाळा। अति शोधित विशाळा ॥८२॥ बावन्न चंदनइंधनशाळा। कंडणीपेपणी^४ अन्नशाळा। यंत्रतंत्रनाटकशाळा। रंगशाळा शोधित॥८३॥ नानापरींचीं वातायनें। नानापरींची विताने^५। गोपुरें उपरी नानास्थाने। गौप्यस्थाने शोधित॥८४॥

कामग विमान:- ऐसें शोधिलें बाह्यभवन। आतां रावणाचें शयनस्थान। आणिक कामग विमान। कपि सावधान शोधित॥८५॥ ऐशिया भवनांमाझारीं। रावणशयनाची ओवरी। दहा योजनें विस्तीर्ण वरी। रुंदीची परी तदर्थ॥८६॥

रत्नजडितसुवर्णभिती। घोटोंव पाचबद्ध अवघी क्षिती। सूर्यप्रभासम ज्योती। रत्नदीप्ती दीपक ॥८७॥ ओंवोनियां मुक्ताफळां। वातायनीं हेममाळा। हेममंचकीं माणिक्यकिळा^६। हेममाळा मोतीलगा॥८८॥ हेममुक्तमणीं विराजमान। हेमसूत्रीं शोभे वितान। सुवासें कोंदलें गगन। वसंतपवन कामारे^७ ॥८९॥ वितानातळीं वातायन। सुगंध सुवासें झळके पवन। त्यामाजी कामग विमान। देदीप्यमान तेजस्वी॥९०॥ ब्रह्मयाकारणें देदीप्यमान। विश्वकर्मा करी विमान। तेथें बैसोनि चतुरानन। सुखसंपन्न विचरत ॥९१॥ त्याचि विमानाकारणें। कुबेर तप करी प्रयत्नें। एकांगुष्ठ धरोनि चरणें। एकाग्र राहणें निराहार॥९२॥ करितां तप शतानुशतें। ब्रह्मा प्रसन्न होवोनि त्यातें। कुबेरासी विमान देत। हर्षयुक्त तो जाला॥९३॥ घेवोनि कामग विमान। चाले पहावया चैत्रवन। तपोवन नंदनवन। सुखसंपन्न क्रीडत॥९४॥ ऐसें देखोनियां रावण। सांडोनि बंधुसुहृदपण। कुबेरासी करोनि रण। घेतलें विमान हिरोनी॥९५॥ तें हें विमान पै तेथ। रावणाचे घराआंत। तेथें बसोनि लंकानाथ। सुखें क्रीडत स्त्रियांसीं॥९६॥ विमानशोभा पुष्कळ। खांबोखांबीं इंद्रनीळ। त्यावरी शोभती महानीळ। अति सुनीळ भूमिका ॥९७॥ विमाना मुक्ताफळांचीं झालरी। रत्नें जडलीं उपराउपरी। पांच प्रदीप्त हारोहारीं। चढे त्यावरी हनुमंत॥९८॥ अति सूक्ष्म तो हनुमंत। लघुलाघवें विमानांत। रिघोनि पाहतसे वृत्तांत। सीताशुद्ध्यर्थ शोधावया॥९९॥

रावणाचे स्वतःचे भुवन:- रावणाचें निजभुवन। अति शोभा देदीप्यमान। त्यामाजी शोभत विमान। विराजमान निजस्त्रिया॥१००॥

१ गस्त, २ आळीपाळीने, ३ सातखणीमधून, ४ उखळ आणि जाते, ५ छते, ६ माणिकाचे तेज, ७ कामकरी, ८ मोत्यांची,

जे. लक्ष्मी स्वये इंद्रापाशीं। जें वैभव यमवरुणांसीं। त्याहूनही अति विशेषीं। रावणगृहासी अति शोभा॥१॥ जें वैभव कुबेरासीं। जें वैभव स्वर्गवासीं। त्याहूनही अति विशेषीं। रावणगृहासी श्रीशोभा॥२॥

त्याचे शयनमंदिर व तेथील स्त्रिया:- नित्य नूतन अनपायिनी^१। श्री विराजे दशाननीं। त्याचिया शयनस्थानीं। दिव्ययोगिनी योषिता^२ ॥३॥ शुद्ध पद्मिनीच्या जाती। नागकन्या नेणों किती। देव कन्या दिव्यदीप्ती। असंख्यात राजकन्या॥४॥ सुरवरनरकन्यका। गंधर्वांच्या निजनायिका। दैत्यदानवांच्या अनेका। रावणें देखा आणिल्या॥५॥ जीं जीं अपूर्व स्त्रीरत्नें। तीं तीं करोनि भोगायतनें^३। स्वये आणिलीं दशाननें। विराजमानें तेजस्वी॥६॥ ऐशा भोगिल्या अमित^४ कांता। तैसीच आणूं गेला सीता। ते तंव न जिरे लंकानाथा। अपमानितां हनुमंतें॥७॥ रावणाचे शयनाशेजारीं। ऐशिया स्त्रियांच्या हारी। सुकुमारा अति सुंदरी। अलंकारी शोभती॥८॥

त्यांची स्थिति:- ऐशा योषिता नेणों किती। नाना यंत्रें^५ घेवोनि हातीं। रावणाचे शेजेप्रती। ओळंग^६ करिती गीतनृत्ये॥९॥ वृद्धा नाचती व्युत्पत्तीं। वोपत्रीप तळप देती। संगीताच्या गतिविगती। अंग मोडिती थैथाकें॥१०॥ तरुण कामिनी कामासक्तीं। न लाभती पुरुषासी संगती। उन्मादकामकामार्तीं। दुःखी होती अति कामें ॥११॥ न पवे कामाचा संभव। नाडले भोगभोगवैभव। जळो हें रावणाचें दैव। तरी गौरव आम्हां नाहीं॥१२॥ गाढ देती आर्लिंगन। तरी रति नव्हे समाधान। मग करिती आनंआन। सावधान अवधारा॥१३॥ भक्षिती उन्मादअन्न। करिती

उन्मादप्राशन। तेणें स्त्रिया आनंआन। करिती रंमण तें ऐका॥१४॥ ऐशिया रावणाचे घरीं। मदविह्वळा अमित नारी। फुलें गुंफवीजे फुलारीं। तैसी हारी स्त्रियांची॥१५॥ हनुमंत रिघोनि त्यांमाझारीं। शोधिता श्रीराम अंतुरी^७। त्या तंव अवध्या कामाचारी। सीता सुंदरी तेथें नाहीं॥१६॥

रावणाच्या शय्या:- शोधितां असंख्यात नारी। येथें नाहीं सीता सुंदरी। तेचि शोधावया पुढारी। साटोप^८ धरी हनुमंत॥१७॥ पुढें जातां एक एक। देखिला रावणाचा मंचक। रत्नखचित अलोलिक। सेज सम्यक सुमनांची^९॥१८॥ पहुडावया दशशिर। पवनें त्राहाटिला स्वर। शेज रचिली सुमनाकार। सुगंधसेजार वसंत॥१९॥

मंदोदरीचें दर्शन:- तथा मंचकाशेजारीं। एकलीं निजली मंदोदरी। हनुमान म्हणे हे सीता खरी। शोभा साजिरी देखोनि॥२०॥ श्रीरामाची निजकांता। मज सांपडलीसे सीता। उल्लास हनुमंताचे चित्ता। होय नाचता स्वानंदें॥२१॥

तीच सीता असा मारुतीचा समज व त्यामुळे झालेली मनःस्थिती:- रावणाची क्रिया भली। सुमनसेजे सीता एकली। असे निष्पाप राखिली। नाहीं अभिलाषिली तेणें पै॥२२॥ सीता सती निरुपम। अभिलाषितां करील भस्म। रावणाचा परम धर्म। सीता निजधर्मे रक्षिली॥२३॥ जागी जाहलिया सीता गोरटी। रावण कपटी कीं हे कपटी। पुसावया गुह्य गोष्टी। मंचका नेहटीं अति गुप्त॥२४॥

सभेतील विघ्नाबद्दल रावणाचे शान्तिकर्म:- सभेसीं देखोनि अति विघ्न। त्याचें करावया शातिविधान। रावण करूं गेला हवन^{१०}। अति उद्विग्न भयभीत॥२५॥ सभेचा आठवतां

१ उपाय न करणारी, २ स्त्रिया, ३ सुखोपभोगाची स्थाने, ४ असंख्यात, ५ मनोरंजनाचे साहित्य, ६ सेवा, ७ श्रीरामपत्नी (जानकी), ८ हाव, ९ फुलांची, १० होम.

आघात^१। रावणा होऊं पाहे प्राणांत। तेणें भयें होम करित। विघ्नशांत्यर्थ अनुतापें॥२६॥ यालागीं एकली मंदोदरी। निजली देखिली सेजेवरी। हनुमान मानी सीता सुंदरी। निजजिव्हारीं निश्चित॥२७॥ मंदोदरीरावणां भेटी। त्या दोघांच्या गुह्या गोष्टी। हनुमान ऐकोनि कर्णपुटीं। होईल भेटी सीतेची॥२८॥ एका जनादर्ना शरण। सीताशुद्धीचें महिमान। कथाकौतुक गहन। अति पावन पवित्र ॥२९॥ सीताशुद्धीचा विधी^२। श्रवणें जाती अधिव्याधी। छेदोनि दुष्ट दुर्बुद्धी। चित्तशुद्धी श्रीरामें ॥३०॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडेएकाकारटीकायां हनुमद्रावणशयन-भवनशोधो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ श्लोक॥३॥ ओव्या ॥३०॥

अध्याय पांचवा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

मारुतीला अशोकवनांत सीतेचें दर्शन

रावणाचा शांतिहोम:- विघ्न देखिलें सभेआंत। रावण होम करी शांत्यर्थ। मंदोदरी सेजे गुप्त। देखे हनुमंत एकाकी॥१॥

मंदोदरीलाच सीता समजून हनुमंताचे विचार व मनोविकार:- ही निश्चयें होय सीता। ऐसें मानलें हनुमंता। तेचि अवधारा पै कथा। श्लोकीं श्लोकार्था अवधारिजे॥२॥ विमानीं उपराउपरीं। शोधितां एकांत ओवरी^३। रावणाचे सेजेवरी। मंदोदरी देखिली॥३॥ ठाण माण गुणलक्षण। रूपरेखास्थान यौवन। सीतेसारखी समसमान। दोघी अनुपम्य स्वरूपें॥४॥ हेचि श्रीरामाची कांता। हेचि माझी स्वामिनी सीता। ऐसे मानिलें हनुमंता। उल्लासतां^४ नाचत॥५॥ हर्षे निजबाहु

आफळी। पुच्छा चुंबी सुखमेळीं। परमानंदें पिटी टाळी। जनकबाळी भेटली॥६॥ मज जोडली सीताशुद्धी। जाहली श्रीरामकार्यसिद्धी। ही जानकी होय त्रिशुद्धीं। हर्षानंदीं नाचत॥७॥ आतां फिटेल सांकडे^५। कैसें रावण बापुडें। वांकुल्या दावी देवाकडे। वेगें उडे स्वानंदें॥८॥ हनुमान आनंदें डुल्लत। माझा जाहला निजस्वार्थ। मज तुष्टला श्रीरघुनाथ। चुकला अनर्थ वानरां ॥९॥ ऐकतां सीताशुद्धीची गोष्टी। श्रीरामासी आनंदकोटी। हर्षे माझी पाठी थापटी। सुखसंतुष्टी वानरा॥१०॥ हर्षे जाता हनुमंत। करोनि रावणें होम समाप्त। सेजे आला लंकानाथ। चिंतायुक्त उद्वेगी॥११॥ देखोनि विघ्नांची पै थोरी। रावणासी भय भारी। न उठवितां मंदोदरी। सेजेवरी पड्डला॥१२॥

होम समाप्तीनंतर मंदोदरी रावणाची पूजा करते:- रावणाचे सांचलेवरी^६। जागी जाहली मंदोदरी। वेगें उठोनि चरण धरी। नमस्कारी सद्भावें॥१३॥ घेवोनि जांबुनदतस्त^७। पतिचरण प्रक्षालित^८। तें देखोनि हनुमंत। अत्यद्भुत कोपला॥१४॥

ते दृश्य पाहून मारुतीचा क्षोभ:- माझिया स्वामीची हे कांता। अनुसरली लंकानाथा। मी काय उगाचि पाहूं आतां। करीन घाता दोघांच्या ॥१५॥ दाहीं शिरे लंकानाथा। अकरावा सीतेचा माथा। नखे खुडूनियां आतां। नेईन रघुनाथा भेटीसीं ॥१६॥ सीता रतली लंकानाथा। त्या दोहींच्या केलिया घाता। कोपलिया श्रीरघुनाथा। चरणीं माथा ठेवीन॥१७॥ किंवा जीत पुच्छीं बांधोनी। श्रीरामापासीं नेईन दोन्हीं। मग तो दंडील निजबाणीं। ऐसेंही मनीं विचारी॥१८॥ अथवा करूं आणीक एक। पुच्छीं बांधोनि मंचक। दोघें किष्किंधे नेलिया देख। दोष निर्दोख राम

१ विघ्न, २ प्रकार, ३ खोली, ४ आनंदाने, ५ संकट, ६ चाहुलीने, ७ सुवर्णाचे तस्त, ८ धूत.

जाणे॥११॥ ऐसें करितां जाण। श्रीरामें सांगितली
खूण। आधी पाहों पां आपण। नाममहिमान
सीतेचें॥२०॥ सीतेचें स्तंभभिती लावितां कर्ण।
तेथें नुठी रामस्मरण। कानीं लावितां पाषाण।
नामोच्चारण तेथें नाहीं॥२१॥ पतिव्रता त्यागितां
पती। तेथोनि पळे नामशक्ती। सीता सती ते
असती। नामकीर्ति मावळली॥२२॥ सीता रतली
अनाचारीं। नाम नुठी चराचरीं। इसी मी आता
जीवें मारीं। आला वानरीं अति कोप॥२३॥ रागें
कांपत थरथरां। दात खातसे करकरां। डोळे भोवंडी
गरगरां। रोम थरथरां थरकती॥२४॥ दोघां
मारावया कडाडीं। वळिली पुच्छाची पै विडी। रागें
पिंजारिली दाढी। शेंडी तडतडी हनुमंताची॥२५॥

अविचार करण्यापूर्वी खरे काय आहे ते
ठरविण्याचा निश्चय:- कोपामाजी हनुमंत।
अतिशयेंसी बुद्धिवंत। ऐकतां सुलोचनावृत्तांत।
इंद्रजित वांचला॥२६॥ आतांही कोप करू
शांत। या दोहींची ऐकों मात। विचारोनि
शब्दार्थ। निजकार्यार्थ साधावा॥२७॥

क्रोधाचे परिणाम:- कोप आलिया दुर्धर।
जयाचा लोपेना विचार। तोचि मोक्षगामी^१ नर।
परम धीर तो एक॥ २८॥ कोपामाजी सावधान।
अवतारपुरुषाचें हें चिन्ह। तें तें चालतें ब्रह्मज्ञान।
जग पावन त्याचेनि॥२९॥ लोभ क्रोधाचें
कारण। तो हनुमंता नाहीं जाण। यालागीं क्रोधी
सावधान। रघुनंदनगुरुकृपा॥३०॥

दोघांचा संवाद, मंदोदरीला पडलेले वाईट
स्वप्न:- कपीनें कोप शांत करूनी। दोहींच्या कथा
ऐकाव्या कानीं। राहिलासे गुप्त होउनी। सावधानीं
सादर॥३१॥ मंदोदरी म्हणे लंकानाथा। दुष्ट स्वप्न
म्या देखिलें आतां। तेणें पावलें अति आकांता। तें
सादरता अवधारीं॥३२॥ ऐसें स्वप्न देखिलें

नयनीं। पडलंके क्रौंचा निर्दळोनी। तो पुरुष निघोन
अशोकवनीं। श्रीरामपत्नी शोधित ॥३३॥ तो
रिघतां अशोकवनीं। त्रिविध शोक लंकाभुवनीं।
पुत्रशोक पतिअपमानीं। पुरदहनीं आकांत॥३४॥
अशोकवनीं अति आप्त। केला सीतेसी एकांत।
करोनि वनकरांचा घात। समुद्रांत निक्षेपी^२॥३५॥
अशोकवनाची रवंदळी^३। तो मारिला जंबुमाळी।
राक्षसकुमरां करोनि होळी। उपटिली पौळी
अखयातें ॥३६॥ सैन्यासी करोनि निःपात^४।
इंद्रजित गेला युद्धआंत। करितां राक्षसांचा घात।
भयें पडत मेघनाद ॥३७॥ तो ब्रह्मयानें आणिला
बांधोनि। रागें पुच्छातें पेटेवोनी। तुमच्या दाढ्या
मिश्रा जाळोनी। प्रथम कंदन हें केले॥३८॥ लंका
जाळीत भडभडां। पुच्छें नगरा लाविला वेढा। रिघों
नेदी मागापुढां। चहूंकडा आकांत॥३९॥ ऐसें दुष्ट
स्वप्न देखोनी। वेगें उठलें गजबजोनी। थोर धाक
लागला मनीं। निद्रा नयनीं लागेना ॥४०॥ मज
चरणक्षाळण करोनी। शुद्धाचमनातें सेवूनी।
सदाशिवाला स्मरोनी। डावे कानीं निजलें॥४१॥
तंव स्वप्न देखिलें दुर्धर। शिळीं बांधोनि सागर।
लंके आले नरवानर। निशाचरनिर्दळणीं॥४२॥
इंद्रजित कुंभकर्ण दोनी। दोघे मारिले दोघे जणीं।
तुमचीं शिरे रामबाणीं। गिधाचे चरणीं लोळती
॥४३॥ रणीं निमाला दशानन। माझ्या चुडियां
पडलें खान^५। ऐशी करितसे रुदन। आक्रंदोन
उठियेली ॥४४॥ ऐसें सांगतां एकाएक। मंदोदरी
भुलली देख। बैसोनि रावणाचे संमुख। करी शंख
अति दुःखें ॥४५॥ बोंब पडली लंकेआंत। रणीं
निमाला^६ लंकानाथ। म्हणोनि महाशब्द करित।
तेणें हडबडित रावण॥४६॥

रावणाकडून मंदोदरीचे सांत्वन:- मग धांवोनी
लंकानाथ। तिचे धरिले दोन्ही हात। मी तंव आहे
जीवें जीत। तूं कां वृथा तळमळसी॥४७॥

१ स्वर्ग पावणारा, २ फेकून देई, ३ नाश, ४ खंडण, ५ मृत्यू पावला.

मंदोदरीची प्रार्थना :- सावध म्हणे लंकानाथा।
माझे स्वप्न नव्हे मिथ्या। अशोकवनीं राहिली
सीता। तुमचे घाता ते करील॥४८॥ सख्य करोनि
श्रीरघुनाथा। त्यासी संतोषें देइजे सीता। तेणें तुज
कल्याण लंकानाथा। आणि समस्तां राक्षसां
॥४९॥ मी तंव होतें तुमची दासी। म्हणोनि लागलें
पायांसी। भुक्ति मुक्ति होय आम्हासी। सीता
रामासी अर्पिल्या॥५०॥

त्या संवादात सीतेचा पत्ता लागल्याने मारुतीला
आनंद व पुढील बेत :- सीता ऐकतां अशोकवनीं।
हनुमान उल्लासला मनीं। हर्ष न माय त्रिभुवनीं।
श्रीरामपत्नी चोजवली^१॥५१॥ सीता आहे
अशोकवनीं। अशोकवनिका कोण स्थानीं। तें
समूळ ऐकावया कार्नीं। सावधानी हनुमंत॥५२॥
रावण मंदोदरीएकांत। समूळ परिसा वृत्तांत। गुप्त
राहोनि हनुमंत। चित्तीं सावचित वचनार्थीं॥५३॥

सीतेच्या नामोच्चारामुळे रावणाचा चित्तक्षोभ :-
जानकी आठवितां चित्ता। काम खळला
लंकानाथा। अशोकवना जाऊनियां आतां।
बळेंचि सीता भोगीन॥५४॥ नाठवे सभेचें अति
विघ्न। नाठवे मंदोदरीचें स्वप्न। सीतासंभोगीं
दशानन। अति उद्विग्न कामार्थीं॥५५॥ सहा
महिने अशोकवनीं। म्यां कां ठेविली
जनकनंदिनी। आतां निजबळेंकरूनी। रामपत्नी
भोगीन॥५६॥ सीताकामें सकामता। सन्निपात
लंकानाथा। विसरला हितहितार्था। नाठवे चित्ता
निजस्वार्थ ॥५७॥ सीताचिंता नित्य चित्तीं।
सीता नाम नित्य वदनीं। सीता नाम स्मरे
अनुदिनीं। ध्यानीं मनीं जानकी॥५८॥ सकाम
स्मरता पै सीता। पापधुणी लंकानाथा। हें सामर्थ्य
श्रीरामभक्तां। भेटी रघुनाथा तिचेनि॥५९॥
रावणासी सकामता। कळली मंदोदरीची चिंता।
सीता अर्पावी श्रीरघुनाथा। लंकानाथा

नमनेंसी ॥६०॥ सीता करावी रामार्पण। कदा न
मानी दशानन। मंदोदरीस कळलें चिन्ह।
स्वहितवचन अनुवादे^२॥६१॥ मीच जावोनि
आपण। इंद्रजित आणि कुंभकर्ण। प्रधानांसी
पाचारून। रामार्पण करीन सीता॥६२॥
सीताकामें रावण वेडें। सांगों नये तयापुढें। अर्पितां
सीता मज राम जोडे। फिटे सांकडे^३ भवाचें^४
॥६३॥ सखा जोडोनि रघुनंदन। विघ्न तें होय
निर्विघ्न। चित्त होय चैतन्यधन। दुःख संपूर्ण सुख
होय॥६४॥ श्रेष्ठ सुख तेंचि मरण। मरतां स्मरल्या
श्रीरामचरण। मरण होय ब्रह्म पूर्ण। सुखैकधन
श्रीराम॥६५॥ ऐसेंच मी करीन आतां। शरण
रिघेन श्रीरघुनाथा। स्वयें अर्पितांचि सीता।
लंकानाथा कल्याण॥६६॥

रावणाने योजलेली युक्ति :- ऐकतां मंदोदरीचें
वचन। रावण जाहला अति उद्विग्न। प्रिया नव्हे
महाविघ्न। सीता हरोन नेऊं पाहे॥६७॥ मंदोदरीचें
वचन। इंद्रजित आणि कुंभकर्ण। नुल्लंघिती
अणुप्रमाण। प्रधानजनही अवघे॥६८॥
मंदोदरीचे वचनार्था। करिती मजही न पुसतां। इणें
हिरोनि नेली सीता। दुःखावस्था रावणा॥६९॥
अत्यंत खळबळला रावण। करावया
मंदोदरीछळण^५। युक्ति करी दशानन। सावधान
अवधारा ॥७०॥ विघ्न निरसावया समस्त।
अनुसरावया श्रीरघुनाथ। आधीं पूजूं उमाकांत।
कुळदैवत तो आम्हां ॥७१॥ सदाशिवाचे
आज्ञेवरी। श्रीरामा अपूर्व सीता सुंदरी। यापरी
छळोनि निजनारी। कार्यातरीं^६ गोंविली॥७२॥
रावणें पूजिला श्रीशंकर। मंदोदरीसी हर्ष थोर।
येरीकडे दशशिर। करी विचार तो ऐका॥७३॥

आपल्या दासीला पाठविले :- दूतिका
पाचारोनि विश्वासी। वेगें जाय अशोकवनासी।
शरमा आणि त्रिजटेसी। गुप्त त्यांपासीं

१ जाणवली, समजवली, २ बोलू लागली, ३ संसारांचे संकट, ४ मंदोदरीला फसविण्यासाठी, ५ अन्य कार्यात,

सांगावें॥७४॥ अति सन्मान इंद्रजिता। जरी तो माझा पढियंता। तेणेंही सोडा म्हणतां सीता। तुम्हीं सर्वथा न सोडावी॥७५॥ कुंभकर्ण माझा भ्राता। तोही सोडा म्हणतां सीता। तुम्हीं न सोडावी सर्वथा। सोडिल्या घाता करीन मी॥७६॥ मंदोदरी माझी कांता। आवडती आणि पतिव्रता। तिणेंही सोडा म्हणतां सीता। तुम्ही सर्वथा न सोडावी॥७७॥ अति महिमेचा सन्मान। सोडा म्हणतां श्रेष्ठ प्रधान। तरी न सोडावी आपण। सोडिल्या प्राण घेईन मी॥७८॥ भट जोशी विद्वांस जन। मज पूज्यत्वे अति सन्मान्य। त्यांचेनिही सोडिल्या जाण। तुमचा प्राण घेईन मी॥७९॥ आलिया स्वर्गाचे देवगण। स्वयें आलिया चतुरानन। सीता न सोडावी आपण। आज्ञा प्रमाण हे माझी॥८०॥ ऐसें रावणाचें वचन। ऐकोनिया गुह्य ज्ञान। अशोकवना शीघ्र गमन। करी सावधान दूतिका॥८१॥

त्या दूतिकेच्या मागून मारुती गेला:- दूतिका चालतां लगबगे^१। हनुमान लागला मागेमागे^२। कृपा केली श्रीरामरंगें^३। अनुद्वेगे^४ सीताशुद्धि॥८२॥ दूतिका सवेग चालतां। अति उल्लास हनुमंता। कृपा केली श्रीरघुनाथा। भेटली सीता अनायासें॥८३॥ दूतिका चालतां पुढें पुढें। हनुमान मागे नाचे उडे। हर्षें लोळत गडबडे। कृपा चंद्रचूडे^५ मज केली॥८४॥ आपआपल्या दावी वांकुली। आपआपणा करी गुदगुली। सीता माझी निजमाऊली। मज भेटविली अनायासां॥८५॥ मंदोदरी रावणें छळिली। तें रघुनाथें मज कृपा केली। सीता माझी निजमाऊली। मज भेटविली अनायासें॥८६॥ रावणाचा उपकार। आजी मज घडला थोर। न शोधितां अति दुस्तर। सीता सुंदरी भेटली॥८७॥ ऐशा हर्षाचेनि पूरें। हनुमान

चालिला अति गजरे^६। पुढें अशोकवन अति साजिरें। स्वयें वानरें देखिलें॥८८॥ श्रीरामाची निजपत्नी। सीता नाही शोकस्थानीं। नित्य वसे अशोकवनीं। हें सत्य मानी हनुमंत॥८९॥

सीता व अशोकवन:- सोडोनि अशोकवनाची गती। सीता शोधितां शोकाप्रती। अशोकवनीं सीतेची वस्ती। नित्य मारुती स्वयें मानी॥९०॥ अशोक सीतेचे चरणीं। अशोक सीतेचे दर्शनीं। अशोक सीतेचे नयनीं। सत्य मानी मारुती॥९१॥ अशोक सीतेचे वचनीं। अशोक सीतेचे स्मरणीं। सीता वसे अशोकवनीं। सत्य मानी मारुती॥९२॥ अशोक सीतेच्या अंगुष्ठीं। अशोक सीतेच्या पोटीं। अशोकीं वसे सीता गोरटी। मानी जगजेठी हनुमंत॥९३॥ अशोकवस्ती सीतेच्या पोटीं। अशोकीं वसे सीता गोरटी। अशोक सीतेचे निजपृष्ठीं। अशोक सुष्ठीं सीतेनें॥९४॥ रावणें आणिलें हिरोनी। शोक न देखे तिचेनी। तेणें ठेविली अशोकवनीं। श्रीरामपत्नी अशोक॥९५॥ होतां अशोकाची वस्ती। सकळ शोका जाहली शांती। अशोकवन त्यालागीं म्हणती। मानी मारुती निश्चये^७॥९६॥

सीतेच्या दर्शनाने मारुतीला झालेला हर्ष:- परम आल्हाद हनुमंता। आला अशोकवनाआंतौता^८। सीता देखोनि हर्षयुक्ता। उल्लासत स्वानंदें॥९७॥ सीता देखतांचि जाण। हनुमान घाली लोटांगण। रामनाम स्मरती पाषाण। अणु रेणु तृण राम जपती॥९८॥ वृक्षांचीं पानें वातगती। रामनामें दुमदुमती। धरा रामस्मरणीं गर्जती। सीता सती ही होय॥९९॥ तेथें करितांचि आचमन। श्रीरामें स्वादिष्ट जीवन। मंद सुगंध लागतां पवन। होतें संपूर्ण रामनामें॥१००॥ सावध पाहतां साचार^९। रामानामें गर्जे अंबर।

१ घाईने, २ निर्भय, कष्टांवाचून, ३ शंकराने, ४ अशोकवनामध्ये, ५ खरोखर.

सीता सती ही सुंदर। सत्य वानर स्वयें मानी॥१॥
 जेथें हरिभक्तांची वस्ती। नाम कोंदे पंचभूतीं।
 नामें ओसंडतां^१ क्षिती। सीता सती ही होय॥२॥
 रामें सांगितली खूण। ती तेथें बाणली संपूर्ण। नामें
 गर्जताहे तृण। वृक्ष पाषाण नामेंसीं॥३॥ एका
 जर्नादना शरण। नामें जीवन नामें दहन। नाम
 पावन नाम गहन। नामें त्रिभुवन कोंदलें॥४॥
 स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे
 एकाकारटीकायां हनूमदशोकवनप्रवेशजानकी-
 दर्शनं नाम पंचमोऽध्यायः॥५॥ ओव्या॥१०४॥

अध्याय सहावा

॥श्रीजानकीजीवनाय नमः॥

मंदोदरीची जन्मकथा

सीतेची देहस्थिती:- श्रीरामाची निजभक्ती।
 भजनें दाटुगी सीता सती। तृण पाषाण नामें
 गर्जती। नामें त्रिजगती कोंदली॥१॥ श्रीरामाची
 परम भक्ती। स्वयें जाणे सीता सती। तिचे
 भजनाची देहस्थिती। भजती युक्ती
 अवधारा॥२॥

कायावाचामनाने भजनभक्ति:- हृदयीं
 आत्मा श्रीरघुपती। पाहतां वेदशास्त्रव्युत्पत्ती।
 ऐसी जे कां निजप्रतीती^२। भजनभक्ति ते नांव
 ॥३॥ तेचि भक्ति धरितां चितीं। श्रीराम दिसे
 सर्वा भूतीं। हे दृष्टीची भजनस्थिती। केला
 वेदांतीं निश्चय॥४॥ याचि स्थितीं वचनोच्चार।
 हेंचि वाचिक वचन निर्धार। श्रीराम अक्षरीं
 अक्षर। नामोच्चार श्रीराम॥५॥ श्रीराम जय राम
 अक्षरें। क्षराक्षरातीत परें। भवानीसी शंकरें।
 अत्यादरें सांगितलीं॥६॥ याचि स्थितीं करितां
 श्रवण। अक्षरार्थ श्रीराम पूर्ण। सांगतां झाला

श्रीरघुनंदन। हें निजभजन श्रवणाचें॥७॥
 रसांसी श्रीराम स्वादता^३। रसने^४ राम रसज्ञता।
 ऐसेनि रसभोग भोगितां। श्रीरघुनाथा निजभजन
 ॥८॥ याचिपरी गंधघ्राण। सुगंधासी श्रीराम
 जीवन। तोचि अवघ्राणीं सर्वज्ञ। हें निजभजन
 घ्राणाचें॥९॥ त्वचेचें करितां स्पर्शन। त्वचेची
 त्वचा रघुनंदन। स्पर्शा सबाह्य श्रीराम पूर्ण। हें
 निजभजन त्वचेचें॥१०॥ श्रीराम मनाचें
 निजमन। श्रीराम चित्ताचें चैतन्यघन। श्रीराम
 बुद्धीचें समाधान। विवेकें सज्ञान श्रीराम॥११॥

अनन्यता:- अहंसोहंकोहंपरता। श्रीराम वसे
 स्वभावतां। ऐसेऐशिया अनन्यता। भजे
 श्रीरघुनाथा जानकी॥१२॥ श्रीरामगतीची ही
 गती। श्रीराम सीतेची निजभक्ती। श्रीराम
 सबाह्य सर्वा भूतीं। तयाची स्थिती जानकी
 ॥१३॥ ऐशिया श्रीराम भजनापुढें। रावणभय तें
 बापुढें। येवों न शके सीतेपुढें। सीताही रडे
 लटिकेंचि॥१४॥ रामसीतेची अनन्यता^५।
 श्रीरामावेगळी नव्हे सीता। सीतेवेगळें
 श्रीरघुनाथा। नाहीं सर्वथा दूरी जाणें॥१५॥

याप्रमाणे मारुतीला सीता दिसली त्याचे
 कारण:- ऐशापरी भजे सीता। समूळ कळलें
 हनुमंता। भक्तरक्षणें श्रीरघुनाथा। तेंही मज आतां
 कळों आलें॥१६॥ मंदोदरी मानोनि सीता। हे कां
 रतली लंकानाथा। कोपें करितां दोहींच्या घाता।
 रामें अनर्था चुकविलें॥१७॥ मी तंव वानर
 उन्मत्त। समूळ विचार न करित। दोघांचा करित
 होतो घात। रामें अनर्थ चुकविला॥१८॥

मंदोदरी हीच सीता असा हनुमंताला भास का
 झाला:- मंदोदरी हेचि सीता। कैसें मानलें
 हनुमंता। मंदोदरी विष्णुसंभूता। समूळ कथा
 अवधारा ॥१९॥

१ भरून वाहतो, २ आत्मानुभव, ३ गोडी, ४ जिव्हेला, ५ ऐक्य.

मूळ कथानक:- रावणाची माता कैकसी। पंचधान्यांचे पिष्टासीं^१। पंचवक्त्र^२ भाऊनि त्यासी। करी पूजेसी शिवलिंगी॥२०॥

कैकसीची लिंगपूजा:- पंचधान्य तें पंचवदन। ऐसी भावना भावून। पूजा करी अनुदिन। सावधान कैकसी॥२१॥ पंचधान्यांचा पंचवक्त्र। पूजितां अक्षय दशवक्त्र^३। अक्षय होती माझे पुत्र। हें निजसूत्र पूजेचें॥२२॥

शिवरात्रीला ती ध्यानस्थ बसली असता इंद्राने शिवलिंग समुद्रात टाकले:- शिवरात्रीचें दिवशीं। येवोनि समुद्रतीरासी। निर्मोनियां शिवलिंगासी। करी कैकसी महापूजा॥२३॥ षोडशोपचारीं पूजा जाहली। त्यावरी बेलाची लाखोली। तिपानी शिवनामीं वाहिली। पूजा केली अनुपम्य॥२४॥ तिपानी बेलाचें पत्र। एक एक शिवनामें स्वतंत्र। भावें पूजिला श्रीशंकर। मनोहर ती पूजा॥२५॥ ऐसें करोनिया पूजन। लावोनियां दोनी नयन। कैकसी बैसतां धरोनि ध्यान। आनंआन^४ तेथें जाहलें॥२६॥ राक्षसद्वेषी इंद्र येऊन। लिंग समुद्रीं करोनिया^५ मग्न^६। सागर न करीच भग्न। स्थापी सर्वज्ञ हाटकेश्वरी॥२७॥ त्या लिंगाची हाटकेश्वरीं। पूजा होतसे अद्यापवरी। बिल्वप्रवाह गोमतीसागरीं। देखती शिवरात्रीं सर्वलोक॥ २८॥

कैकसीचा आक्रोश:- कैकसी जंव उघडी नयन। तंव पूजालिंगा पडले खाण^७। पुत्र पौत्र निमे संतान। तें अति विघ्न लिंगहानी॥२९॥ कैकसी दीर्घ रुदन करी। माझी देवपूजा नेली चोरीं। जळो रावणाची राज्यथोरी। काय संसारीं नांदत॥३०॥

रावणाचे आश्वासन:- ऐकतां मातेचें रुदन। रावण आला स्वयें धांवोन। येरी म्हणे लिंगा पडलें खाण। काय वदन दाविसी॥३१॥ न करितां विसर्जन। जें लिंगासी होय विघ्न। तें

संताना निःसंतान। शिववचन शैवागमीं॥३२॥ येरू म्हणे माते अवधारीं। उतरले साही सूत्रीं। रत्नलिंग आहे घरीं। पूजा करीं तूं तयाची॥३३॥

कैकसीचे त्याने समाधान:- अनेकपरी लिंगाची थोरी। बोलिली आहे आगमशास्त्रीं। कैकसी त्या लिंगातें हातीं न धरी। अनाचारीं कैवी रिघों॥३४॥ माझे लिंग न येतां हाता। आणि मी न घें सर्वथा। शैवदीक्षेची हे अवस्था। लिंग न येतां प्राणत्याग॥३५॥ अद्यापवरी शैवमार्गीं। दुजिया लिंगाची सांडोनि मागीं^८। पूजन करिती लिंगालागीं। प्राणत्यागीं निजनेटें॥३६॥

आत्मलिंगासाठी रावण कैलासास जातो:- रावण विनवी मातेसी। तूं कां व्यर्थ प्राण देसी। मी जाईन शिवापासीं। तुझ्या लिंगासी आणीन॥३७॥ शिव स्वामी माझे माथां। तूं तंव जाणसी तत्त्वतां। प्रसन्न करोनि विश्वनाथा। लिंग मी आतां आणीन॥३८॥ कैकसी सांगे रावणासी। नारदें सांगितलें मजपासीं। आत्मलिंग शिवापासीं। तें आणिसी तें धन्य॥३९॥ ऐकोनि मातेचें वचन। सवेग निघाला दशानन। शिवापासीं स्वयें येऊन। करी नमन साष्टांगीं॥४०॥

शंकराचे दुर्लक्ष:- जवळी आलिया रावणासी। शंकर न पुसे तूं कां आलासी। आजि कां झालासी उदासी। रावणासी पुसेना॥४१॥ बाण आणि रावण। हेचि शिवाचे पढियंते पूर्ण। त्यांचें वचन अणुप्रमाण। शिव आपण नुल्लंघी॥४२॥ त्याचि रावणासी आतां। शिव न पुसे सर्वथा। परम चिंता लंकानाथा। यासी मी आतां काय करूं॥४३॥ जया भक्तासी निष्कामपावो। तया संमुख सदाशिवो। तोचि सकाम होतां पहाहो। शिव स्वयें पुसेना॥४४॥ रावणें देखिली शिवाची कांता। जे का पार्वती जगन्माता। हे मी शिवासी मागेन आतां। सकामता दुसरी॥४५॥

१ पिठाचे करून, २ महादेव, ३ रावण, ४ चमत्कारिक, ५ बुडवून, ६ विघ्न, संकट, ७ विचार, मार्ग.

शृंगीच्या झणत्कारात शिव तल्लीन:- रावण उभा दोन प्रहर। सदाशिव नव्हेचि सादर। कोठें गुंतला श्रीशंकर। पाहे अंतरीं रावण॥४६॥ शृंगीच्या झणत्कारीं। शिव गुंतला नादांतरीं। ऐसें जाणोनि निर्धारिं। रावण करी तें ऐका॥४७॥

रावणाचे मस्तक समर्पण व गायन:- उतरोनियां निजमाथा। शिर लावोनियां युक्ता। रावणें केला वीणा हाता। होय वाजविता अति युक्तीं॥४८॥ रावणहस्ताचा पैं स्वर। मधुर मंजुळ आणि अरुवार^१। तेणें सुखावला श्रीशंकर। गौरीहर तुष्टला॥४९॥

त्यामुळे प्रसन्न होऊन शंकराचे वरदान:- रावणासी माग म्हणतां। मागतां नये मोडिला माथां। कृपा उपजली विश्वनाथा। वर देता स्वयें झाला॥५०॥ तुवां मोडोनियां निजशिर। मज सुखी केलें अपार। तूं होशील दशशिर। वीर शूर तिहीं लोकीं॥५१॥

रावणाला दहा शिरे, वीस भुजा व अमृतकुपीचा लाभ:- शिरा काढोनि हातींच्या सत्वर। तंतु लाविले साचार। एकएकाचें दहादहा कर। भुजाभार विंशति पैं॥५२॥ वर देता वृषभध्वज^२। रावणा दहा शिरें वीस भुजा। अमृतकुपी देवोनि ओजा। बळसमाजी आतुर्बळी॥५३॥

शंकर रावणाचे इच्छित देण्यास तयार:- शिव म्हणे लंकानाथा। जें जें आवडे तुझे चित्ता। तें तें देईन मी आतां। प्रसन्नता गर्जत॥५४॥ सदाशिव स्वयें भोळा। तो नेणे राक्षसाची कळा। दुष्ट बुद्धि त्याचे डोळां। मागती कळा ते ऐका॥५५॥

पार्वती व आत्मलिंग रावण मागतो:- पार्वती लावण्याची राशी। ते मज द्यावी निजभोगासीं। आत्मलिंग निजपूजेसीं। कैकसीसी तें द्यावें॥५६॥ रावणमागणें ऐकतां। गेली

उदरावरदउल्लासता। सुत मातेसीं रति मागतां। परम क्षोभता^३ शिवासी॥५७॥

शंकरांना आश्चर्य ! शब्द देऊन बसल्यामुळे दोनहि वर देतात:- परम क्षोभ शिवाचे चित्ता। यासी वरदान न देतां। असत्यता माझिया माथां। नेदी म्हणता म्हणवेना॥५८॥ माता सुत जवळीं उल्लासतां। सुतें मातेसी रति मागतां। प्राणांतक्षोभें क्षोभे माता। शिवाचे चित्ता तैसें जाहालें॥५९॥ गुरुपत्नी ते शिष्यमाता। तिचा अभिलाष करितां। आली रावणा गुरुतल्पगता^४। कैसेनि आतां वांचेल॥६०॥ पार्वती देतां रावणाहातीं। हिचेनि तुम्हां सर्वशांती। न कळोनि ते वचनोक्ती। लंकापति उल्लासे॥६१॥

आत्मलिंगासंबंधाने शंकरांचा इशारा:- शिव म्हणे रावणासी। आत्मलिंग देतां तुजपासीं। शुचित्व पाहिजे अहर्निशीं। ठेविल्या भूमीसीं नये हाता॥६२॥ आकर्षोनि चैतन्यज्योती। तेज मुसावोनि^५ आत्मशक्तीं। तें आत्मलिंग उमापती। नित्य पूजिती नेमसीं॥६३॥ तें लिंग देतां रावणाहातीं। लिंग जाईल हातोहातीं। तृतीयनेत्रीं क्षोभेल शक्ती। लावील ख्याति रावणा॥६४॥

दोन्ही घेऊन रावण जातो:- रावणें घेवोनि पार्वती। आत्मलिंग घेवोनि हातीं। उल्लासें सुचित्तवृत्ती^६। लंकेप्रती निघाला॥६५॥ रावणासी देखतां जाण। उमा जाली हीन दीन। चिंतातुर अति गहन। दीनवदन ते जाली॥६६॥

उमा विष्णूचा धावा करते:- शिवें दिधलें रावणापासीं। माझी सुटका होय कैसी। उमा चिंती श्रीविष्णूसी। पावें वेगेंसी कृपाळुवा॥६७॥ ग्रहें गिळितां गजेंद्रासी। त्या उद्धरिलें अति वेगेंसीं। रावणग्रस्ता मज दीनासी। शीघ्र पावावें॥६८॥ राम उच्चारिल्यासाठीं। कुंटिणी वाहिली वैकुंठीं।

१ नाजूक, २ बैलाचे चिन्ह ज्याच्या ध्वजावर आहे असा शंकर, ३ क्रोध, ४ गुरुस्त्रीगमनाचे पातक, ५ एकत्र करून, ६ आनंदित होतात.

तैसिया गा कृपाहृष्टी। पावें जगजेठी कृपाळुवा
॥६९॥ महापातकांची राशी। नामें उद्धार
अजामिळासी। मी तंव तुझी निजदासी। पावें
वेगेंसीं कृपाळुवा॥७०॥ शिवासी छळितां
भस्मासुरें। तुवां तारिलें कृपाकरें। ऐकोनि उमेचीं
उत्तरे। हरी सत्वरें धांविन्नला॥७१॥ शिवाची जे
निजकांता। ते तंव माझी सखी माता। तिचा
अभिलाष करितां। लंकानाथा गांजीन॥७२॥

पार्वतीची सुटका करण्यात गणेश व कुमार
यांची असाहाय्यता:- पार्वती सोडवितां
एकाएक। गणेशस्वामी कार्तिका अटक।
शिववरदान होतां लटिक। शिव सम्यक कोपेल
॥७३॥ रावणाच्या पाडोनि दांतां। निमेधें
सोडवीन माता। शिववरदान मिथ्या होतां।
आमचे घाता शिव करील॥७४॥

विष्णूची व या दोघांची भेट:- सोडवावया
पार्वतीसी। धांवण्या येतां श्रीविष्णूसी। दोघे
भेटले तयासी। वृत्तांत त्यांसी सांगोनि॥७५॥
पूर्ण छळावया रावण। विष्णूनें मांडिलें विंदान।
द्विजगौंचें^१ रक्षण। सांगे आपण गणेशा॥७६॥

विष्णु धर्मऋषि, कुमार शिष्य व गणेश गोपाल
होतात:- आपण जाला धर्मऋषी। शिष्य केलें
गुहकांसी^२। उल्लासें येतां रावणापासीं। सन्मुख
त्यासी भेटला॥७७॥ ऐसा उल्लास लंकापती।
शिवें दिधली पार्वती। आत्मलिंग कृपामूर्ती। तेंही
मजप्रती ओपिलें॥७८॥

शिष्य-रावण यांचा संवाद:- शिष्य
रावणासी सांगती। आत्मलिंगसत्यप्राप्ती। परी हे
नव्हे गा पार्वती। शिवें तुजप्रती ठकविलें॥७९॥
शिव देईल निजकांता। हे तंव न घडे गा सर्वथा।
ठकिलें ठकिलें लंकानाथा। पाहें तूं आता
पार्वती॥८०॥

उमेची विकृती व रावणाचा उद्वेग:- जंव पाहे
तो दशानन। तंव उमा न दिसे शोभायमान। निंद्य
कुत्सित हीन दीन। देखे उद्विग्न मुख तिचें॥८१॥
डोळे पिचके वाहे पाणी। वदनीं माशांची
गोंगाणी। श्लेष्मा^३ बिडबिडित घ्राणी^४। मुखीं
पोहाणी^५ घाणत॥८२॥ ती देखताचि वक्रा^६।
रावणा आला अति आकारा। विष्णु लाघवी
खरा। दशशिरा छळिलेलें^७॥८३॥ रावण म्हणे
ऋषीप्रती। माझेनि भाग्यें भेटलेती। आता
जावोनि शिवाप्रती। मुख्य पार्वती मागेन॥८४॥
शिव राखोनि निजदशा। तुज दिधली अवदसा।
त्रिसत्य सत्य मानीं गा लंकेशा। भोळा महेश
मानूं नको॥८५॥ उमा लपवी उमापती। ते खून
सांगेन तुजप्रती। आसनाखालें लखलखिती। ते
पार्वती तूं मागे॥८६॥

रावणाची शंकरांकडे धांव:- ऐकोनि रावण
अति आवेशी। धांविन्नला शिवापासीं। विष्णू
तेथें लघुलाघवेंसीं। मंदोदरीसीं निर्मिलें॥८७॥

विष्णूने केलेली मंदोदरीची उत्पत्ति:-
केशराची अति गोमटी। रमेनें दिधली उरी।
उदरीं आढळतां मळवटी। केली गोरटी मंदोदरी
॥८८॥ निर्मावया सुंदर पुतळी। कांहीं नातुडे
हातातळीं। उदरीं गौर चंदनाची मळी। त्याची
निर्मिली मंदोदरी॥८९॥

मंदोदरी शब्दाची व्युत्पत्ति:- श्रीविष्णूचे
उदरोदरीं। सुगंधचंदनकरीं। विष्णुमध्यांगीं
जन्मली नारी। मंदोदरी त्या हेतू॥९०॥ मार्ज
समावे मुष्टिमाझारीं। यालागीं म्हणती मंदोदरी।
विषयतृष्णा नाही उदरीं। मंदोदरी तेणें नावें
॥९१॥ जे जन्मली विष्णूचे करीं। संकल्प
विकल्प नाही उदरीं। यालागीं म्हणती मंदोदरी।
शोभा सुंदरी शोभत॥९२॥

१ ब्राह्मणाच्या गाईचे, २ कार्तिकस्वामीला, ३ शेंबूड, ४ नाकात, ५ दुर्गाधी, ६ वाकडी, ७ फसविले, ८ कंबर.

विष्णु ती पुतळी शिवाच्या आसनाखाली घालतात :- नयन वदन श्रवण घ्राण। रूपरेखा ठाण माण। गुणगांभीर्य वदनभान। श्रीसमान करी विष्णु॥१३॥ विष्णु लाघवी तत्काळीं। ऐसी निर्मोनी पुतळी। घातली शिवासनाचे तळीं। तेजें वेल्हाळी शोभत॥१४॥

रावणाचा क्रोध व अधिक्षेप व शिवाची प्रतिक्रिया :- रावण म्हणे शिवाप्रती। तुवां लपवोनि पार्वती। ते अवदसा दिधली माझे हातीं। धन्य वरदोक्ती हे तुझी॥१५॥ शिव विचारी निजचितीं। येणें अभिलाषिली पार्वती। ते अवदसेची प्राप्ती। छळिला निश्चितीं जगदंबा॥१६॥ तीस विष्णु जाहला साह्य। तेणे रावणा आला अपाय। तेथें न चलती उपाय। यासी म्यां काय करावें॥१७॥ रावण पाठींचा माझा गण। उमाभिलाषीं पूर्ण। गुरुतल्पगदोष दारुण। अचुक मरण या आलें॥१८॥ जेचि उमा तेचि सीता। जिचेनि अभिलाषें तत्त्वतां। मरण आलें लंकानाथा। पेटला घाता श्रीविष्णु॥१९॥ रावण पेटला अति आवेशा। म्हातारपणीं लोभ कैसा। तुज वाढला गा महेशा। मज अवदसा दिधली॥१००॥ तथास्तु म्हणोनि सदाशिवु। बहु अवदसा भोगील जीवु। रावण विषयांध बहु। त्यावरी गर्व वरदानाचा॥१॥ रावण म्हणे शिवाजवळी। उमा लपविली आसनातळीं। मज दिसताहे सोज्जवळी। किती चंद्रमौळी^१ चाळविसी॥२॥ आसनीं देखोनि सुंदर कांता। अति विस्मयो लंकानाथा। उमा सांडोनि जगन्माता। दिधली लंकानाथा मंदोदरी॥३॥ रावण बोलिला कोपेंकरीं। म्हातारपणीं स्त्रीलोभ भारी। माझी प्रिया जगदात्मा तारी। अभिलाषें उरी उरों नेदी॥४॥ असो याउपरी लंकापती। रावणें सांडोनि पार्वती। मंदोदरी अति प्रीतीं। घेवोनि चितीं निघाला॥५॥

रावणाचें प्रयाण व मार्गात लघ्वीची बाधा :- स्कंधीं घेवोनि मंदोदरी। आत्मलिंग घेवोनि करीं। रावण निघतां झडकरीं। नानापरी छळी विष्णु॥६॥ रावण पावून हरिखा। अनुलक्षोनियां लंका। जातां लागली लघुशंका। पाऊल देखा नुल्लंघवे॥७॥ लिंग देऊं कोणाचे हातीं। कैसेनि करूं शंकानिवृत्ती। रावण थोर पडलां गुंतीं। पुढती गति खुंटली॥८॥ अभिलाषितां शिवाची नारी। रावण अशुचि चराचरीं। मृत्तिकाजळें शौच करी। शुचित्व तरी उमजेना॥९॥ मृत्तिकाजळें शुद्ध करिती गुद। तैसें हृदय न करिती शुद्ध। शौचाचार तो अबद्ध। कर्ममंद कर्मठ॥१०॥

गणेशाला लिंग स्वीकारण्याची विनंती, त्याच्या अटी व संमती :- लिंग द्यावें कोणापासी। रावण पाहे चौपसीं। तंव देखिलें गणेशासी। द्विजगोंसी संरक्षी॥११॥ दर्भ पवित्रें यज्ञोपवीत। टिळे द्वादश नामांकित। गणेशा देखे लंकानाथ। लिंग द्यावया प्रार्थित॥१२॥ जरा मी करीं शंकानिवृत्ती। तंववरी लिंग धरावें हातीं। गणेश म्हणे गाई जाती। वासरें पिती धेनुंसी॥१३॥ गाई पाजलियावरी। द्विज कोपतील भारी। तुझें लिंग मी नांगीकारीं^२। पाय धरी रावण॥१४॥ गणेश त्यासीं नेम करी। तुज न येतां झडकरी। लिंग ठेवीन भूमीवरी। निजनिर्धारिं नेम माझा॥१५॥ त्रिवार गर्जनेसीं। प्रतिज्ञा नेमूं जाण ऐसी। तुज न येतां त्वरेसीं। लिंग भूमीसीं ठेवीन॥१६॥ ऐसी निगुतीं^३ करोनि देखा। करूं गेला लघुशंका। मुतीं गुंतविलें दशमुखा। कांहीं आवांका चालेना॥१७॥

रावणाचा मूत्रातिरेक, गणेशाची हाक व लिंग भूमीवर ठेवले :- कधीं मूत मोकळें होत। तंव तें झालें अत्यद्भुत। धारावर्ती प्रवाहत। मूतीं लंकानाथ गुंतला॥१८॥ गणेश करी गर्जनेसी।

१ पार्वतीची इच्छा करणारा, २ शंकरा, ३ घेत नाही, ४ नियम.

रावण गुंतला मुतापासीं। लिंग ठेवोनि भूमीसीं।
धेवोनि गाईसी तो गेला॥१९॥

रावणाचा उद्वेग व भूमीवरील शिवलिंग उचलण्याची असमर्थता:- रावण करुनि शौचाचारी। वेगें येतां झडकरी। लिंग देखोनि भूमीवरी। श्रद्धेकरीं घेऊं गेला॥१२०॥ एक हातें दोहीं हातें। उचलितां रावण कुंथे। नुचलेचि विंशति^१ हातें। म्हणे लिंगातें महाबळ॥२१॥ अहाच दिसे भूमीवरी। परी तें सबळ आहे भारी। उचलितां विंशति करीं। तिळभरी उचलेना ॥२२॥ सर्व शक्ति अति प्रबळ। रावणें वेंचता सर्व बळ। लिंग उचलेना अळुमाळ^२। महाबळ तें लिंग ॥२३॥ रावणें आपुल्या निजकरीं। आंदोलिला^३ कैलासगिरी। महाबळ लिंग हें भारी। तिळभरी नुचलेचि॥२४॥ लिंग भूमीवरी ठेवोनि गेला। रावणें गणेशा दिधला टोला। अद्यापि असे उभा केला। रावण क्षोभला निभ्रंशें॥२५॥

रावणाचा शोक:- आत्मलिंग नये हातासी। उपाय न चले कांहीं त्यासी। रावण स्फुंदे उकसा - बुकसीं। कैकसीसी काय सांगूं॥२६॥ लिंग गेलें अति मुततां। कांहीं केलिया नये हाता। नगरा जातां क्षोभेल माता। भयें उभयतां अपावो^४॥२७॥ नाही देव ना पितर। उभयतां अपवित्र। विष्णूनें छळिलें अपार। दशकंधर तळमळी॥२८॥ लिंगबंधनी उभय मुद्रा। शिवें लाविला शिवदोरा। रावणें सांडितां अन्हापन्हा^५। पंच मुद्रां पंचलिंग ॥२९॥ मुरडोनियां सारितां वस्त्र। तेथें जाला मुरडेश्वर। मुद्रिका टाकितां पवित्र। गुप्तेश्वर तेथें जाला ॥३०॥ रागें टाकितां शिवदोरा। तेथें जाण गणकेश्वर। कानडे म्हणी धनेश्वर। लोकव्यवहर पै ऐसा ॥३१॥ शिवसेज टाकितां साचार। तेथें जाला शेजेश्वर। ऐशियावरी पंजवक्त्र^६। श्रीशंकर

नांदत॥३२॥ गोकर्ण हें तंव अनादि क्षेत्र। तेथें महाबळ ईश्वर। यालागीं गोकर्णमहाबळेश्वर। लोकव्यवहार प्रसिद्ध॥३३॥

गोकर्णमहाबळेश्वर व ब्रह्मानिर्मित महाबळेश्वर भिन्न:- गौतमपर्वत समुद्रतीर। तेथें गोकर्णमहाबळेश्वर। वाईचा महाबळविचार। भिन्न परिचार ब्रह्मयागीं॥३४॥ ब्रह्मयानें याग करितां प्रबळ। प्रगटला ते ठायीं महाबळ। दोहींचें भिन्न भिन्न स्थळ। लोक सकळ जाणती ॥३५॥ असो तीर्थीची हे वार्ता। संख्या करितां असंख्याता। कैसेनि हे कथा। मूळसंमता अवधारा॥३६॥

या कथेचा आधार ब्रह्मोत्तर खंड आहे:- मंदोदरीसमान हे सीता। केंवी मानली हनुमंता। ब्रह्मोत्तरखंडींची हे कथा। विष्णुसंभूता मंदोदरी॥३७॥

मारुतीला वाटलेलें सीता मंदोदरींतील साम्य:- मंदोदरी सुंदर कांता। स्वयें विष्णु तिसी निर्मिता। तिसीं सीतेची साम्यता। स्वभावतां पै आली ॥३८॥ विष्णु करी अवलोकन। ते तंव होय श्रीसमान। मंदोदरी विष्णुनिर्माण। सीतेसमान मानी कपि॥३९॥ दोघी अयोनिजा तत्त्वतां। दोघी जणी पतिव्रता। मंदोदरीसमान सीता। हनुमंता मानली ॥४०॥ रावणाचे अति एकांता। मंदोदरीची ऐकोनि कथा। अशोकवर्नी हनुमंता। भेटेल सीता तें ऐका ॥४१॥ अशोकवनामाजी मारुती। नमस्कारोनि सीता सती। श्रीरामाच्या कथानुवर्ती। सुखानुभूति दोहींसी॥४२॥ एका जनार्दना शरण। हनुमान लाघवी आपण। करील वनविदारण। राक्षसकंदन तें ऐका॥४३॥ इति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां मंदोदरीजन्मकथनं नाम षष्ठोऽध्यायः॥६॥ ओव्या॥१४३॥

अध्याय सातवा

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

रावणाचे अशोकवनात आगमन

मारुतीचे अशोकवनात आगमन :-
पूर्वप्रसंगाप्रति। दूतिकांमार्गे^१ मारुती। आला
अशोकवनाप्रती। सीता सती वंदावया॥१॥
देखोनियां अशोकवन। हनुमान घाली
लोटांगण। करोनियां श्रीरामस्मरण। सीतादर्शन
करूं निघे॥२॥

अशोकवनाचे वर्णन :- साधावया सीता
चिद्रत्न। हनुमान क्षण एक धरी ध्यान। देखोनियां
अशोकवन। आलें स्फुरण हनुमंता॥३॥ जैसा
श्रीरामाचा बाण। तैसें करोनि उड्डाण।
अशोकवनामाजी जाण। आला आपण हनुमंत
॥४॥ वृक्ष सफळ आणि सरळ। वन देखोनि
विशाळ। करी हर्षाचा गोंधळ। घोंटी लाळ
मिटक्या देत॥५॥ दाट देखोनियां झाडां। उल्लास
आला माकडा। वृक्षोवृक्षीं उडे तडतडां। नाचवी
पुढां निजपुच्छ ॥६॥ सांपडली श्रीरामाची कांता।
फिटली आधिव्याधिचिंता। विचकोनियां
निजदांतां। देवां देवतां वांकुल्या दावी॥७॥
नारळी घडघडती घडें। हनुमान पाहे तिकडे। पक्क
खर्जूरी देखोनि पुढें। वेगें उडे गटकावया॥८॥
पिकले आंबे देखोनि तेथ। हनुमान डोळे
मिचकावित। द्राक्षांचे घड लोंबत। हालवी तेथ
निजपुच्छ ॥९॥ मातुलिंगी^२ आणि नारिंगी।
देखोनि हनुमान नाचे रंगी^३। माझे दांत
सभाग्यभागी। फळांलागीं करंडावया^४॥१०॥
फणसें परिपक्व घनदाटें। हनुमंतें नखें खुडिले काटे।
पिकलीं केळें चेपोनि बोटें। निंबें आंबटें मी नेघें
॥११॥ जांबुळें देखोनि कुळकुळितें। हनुमान
विचकी दांतांतें। आंवळे न सेवीच हातें।

कार्तिकव्रतें स्वीकारी॥१२॥ देखोनि उंबरें टेंबरें।
बिब्बे बिधामणें चारें बोरें। पिकलीं करवदें
नागरें^५। मिटक्या वानरें देइजेति॥१३॥ तोरणें
अळुवें मळ्हेकें घोंटीं। वाळ्हेकें कांकड्या भरल्या
पाटीं। मोहळें मधु देखोनि दाटी। लाळ घोटी वानर
॥१४॥ भरले खर्बुजांचे भारे। देखोनि पिकलीं
भोंकरें। उल्लास कीजे पै वानरें। पुच्छ पुढारें
नाचवित॥१५॥ देखोनि साकरेची राशी। हनुमान
खाजवी दोन्ही कुशी। कोण खाईल या गुळासी।
नाबदेसी^६ गटकावूं॥१६॥ देखोनियां ऊंसपेरणी।
वानर नाचे पै रंगणीं। रसें देखोनि भरली मांदणी^७।
पुच्छ घाली त्यामाजी॥१७॥ त्या प्रक्षाळून निर्मळ
जळीं। गुज सांगे पुच्छाजवळी। भेटलिया
जनकबाळी। वनरवंदळी मग करूं॥१८॥ हनुमान
पुच्छासीं करी एकांत। सीतेसी पुसोनि वृत्तांत। मग
या फळांसी लावूं हात। तंववरी शांत त्वां
असावें॥१९॥

मारुतीचे तटावर आरोहण :- ऐसी सांगोनि
निजखूण। वेगें करोनि उड्डाण। प्राकारावरी जाण।
हनुमान आपण वळंघला॥२०॥ अशोकवना-
माझारीं। रावणाची शृंगारओवरी। उपराउपरी
गोपुरी। हनुमान त्यावरी वळंघला॥२१॥

तेथून त्याला दिसलेली रमणीयता :- त्यावरी
बैसोनि आपण। अवलोकी अशोकवन। नित्य
वसंतें शोभायमान। सदा संपन्न फळपुष्पीं॥२२॥
अशोकवनाचिया आंत। नित्य नांदे वसंत। सदा
सफळित सर्व वृक्ष। देखे हनुमंत स्वानंदें॥२३॥

शाल तमाल तरु तमाळ। सरळ शोभा अति
विशाळ। कर्णिकारी पुष्प प्रबळ। अशोकीं
विशाळ विश्रांति॥२४॥ कपित्थ बिल्व चूत
चंपक। पिचुमंद नीप शिसिपक। आंवळी
सालफळी मधुक। वृक्ष अनेक शोभती॥२५॥

१ दासीच्या मागून, २ महाळुंगे, ३ आनंदाने, ४ चावण्यास, ५ चांगली, ६ खडीसाखर, ७ रस ठेवण्याचे मृत्तिकापात्र.

नागचंपक उधाळक। मांदार कल्पतरू
 पारिजातक। फणस पाटल नंदानक। टवटवित
 शोभती ॥२६॥ रजतवृक्ष कैलासगिरीं। रावणें
 प्रार्थोनि त्रिपुरारी। सार्द्रसुमनसुगंध भारी।
 अशोकामाझारीं रजतवृक्ष ॥२७॥ विभांडोनि
 कुबेरनगरी। सुमनवृक्ष नानापरी। सुगंध न माये
 अंबरीं। अशोकामाझारीं रावण आणी ॥२८॥
 यज्ञ राखितां सुगंधिनी। सार्द्रा सुवर्णकमलिनी।
 रावण आणिलिया हिरोनी। अशोकवनीं
 घमघमिती ॥२९॥ सुवर्णरजतवृक्षमेळीं। पुष्पें
 सुगंध पांढरीं पिवळीं। फळें स्वादिष्ट चवी
 आगळी। बीजरत्नावळी त्यांमाजी ॥३०॥ तथा
 बीजापासोनि पुढतीं। नव्हे वृक्षाची उत्पत्ती। एक
 वेळ फळें येतो। मग शोभती नुसतींचि ॥३१॥
 ऐशिया वृक्षांचिया जाती। अशोकवनीं नेणों
 किती। शोभा स्वयें शोभती। उडे मारुती
 त्यामाजी ॥३२॥ वृक्षशोभा देखिल्यावरी। मन
 मूर्च्छित त्यामाझारीं। दृष्टि जावोनी विसरे बाहेरी।
 सुगंध हरी घ्राणातें ॥३३॥

व संरक्षणसिद्धता :- ऐशिया वृक्षोवृक्षीं जाण।
 गदापाणि वीर दारुण। राक्षस ठेविलें रक्षण। पाहे
 कोण त्यांकडे ॥३४॥ दुर्धर वृक्षांमाझारी।
 हनुमान स्वइच्छा क्रीडा करी। राक्षसबळाची
 थोरी। तृणावारी गणीना ॥३५॥

त्या वनातील देवळे व प्रासाद राक्षसांनी
 सुरक्षित :- अशोकवनीं देऊळ। रावण करी अति
 विशाळ। सहस्र स्तंभांचें प्रबळ। रत्नप्रवाळें
 मेखळां ॥३६॥ पाच पाचुका माणिकें वरी। हिरे
 मुक्ताफळें हारोहारीं। कळस लखलखिती अंबरीं।
 तथावरी पताका ॥३७॥ सुवर्णवेदिका^१ दोहीं
 बाहीं। रत्नें जडलीं त्यांमाजी पाहीं। ओठंगणें ठायीं
 ठायीं। दिसे भुयीं प्रतिबिंब ॥३८॥ नंदनवन

चैत्रवन। त्यांहूनि दिसे शोभायमान। आनंदवनेंसीं
 समान। कैलासभुवन तेंवी शोभे ॥३९॥ वनद्वारीं
 प्रासादद्वारीं। राक्षस सावधान शस्त्रास्त्रीं। वारा
 यावया वाट नव्हे भीतरी। सुरासरीं दुर्धर ॥४०॥
 बोट दाखवितां हात तोडी। डोळा दाखविल्या
 डोळा फोडी। दुर्धर राक्षसपरवडी^२। कडोविकडीं^३
 घर राखत ॥४१॥ लंकेप्रति आड सागर। पुढें दुर्ग
 अति दुर्धर। त्यामाजी रावणमंदिर। अति दुस्तर
 प्रवेश ॥४२॥ त्याहीमाजी स्त्रियांचें भुवन।
 अतिशयेंसीं दुर्गम गमन। त्याचिमाजी
 अशोकभुवन। दुर्गम गमन सुरासुरां ॥४३॥ दुर्गमीं
 रिधावया हनुमंत। अति दक्ष आणि समर्थ।
 हेमरजतवृक्षांआंत। निःशंक क्रीडत तें ऐका
 ॥४४॥ असो हा वनविचार। सीतादर्शनीं अति
 सादर। संमुख चलिला वानर। धरोनि सूत्र
 लक्षाचें ॥४५॥

सीतेची आंतर्बाह्य अवस्था :- वरीवरी सीता
 दिसे समळ। अंतरीं रामध्यानं निर्मळ। बाह्य अति
 चितें व्याकुळ। अंतरीं निश्चळ चिन्मय राम
 ॥४६॥ बाह्य उपवासें आक्षिप्त^४। अंतरीं परमानंदें
 तृप्त। बाह्य दिसे बंदीं प्राप्त। आंत निर्मुक्त चहूं
 देहीं ॥४७॥ बाह्य रोडेली दिसे काष्ठ। अंतरीं
 रामनामं धष्टपुष्ट। बाह्य राक्षसां मानी दुष्ट। अंतरीं
 निर्दुष्ट आत्मा मानी ॥४८॥ बाह्य रामें दिसे
 वियुक्त। अंतरीं श्रीरामें नित्ययुक्त। बाह्य दिसे
 दुःखाभिभूत ॥ अंतरीं सदोदित स्वानंदें ॥४९॥
 बाह्य दिसे हीन दीन। अंतरीं दिसे सुप्रसन्न। बाह्य
 दिसे अति खिन्न। अंतरीं चैतन्यचिन्मात्रज्योति
 ॥५०॥ बाह्य दिसे लंके नेली। परी ते
 रामापासोनि नाहीं ढळली। बाह्य दिसे
 कोमाउली। अंतरीं टवटविली श्रीरामें ॥५१॥
 बाह्य दिसे मलिनांबर। अंतरीं शोभे चिदंबर।
 बाह्य दिसे अनलंकार। अंतरीं शृंगार

१ सोन्याचे ओटे, २ राक्षसांचा समुदाय, ३ अत्यंत सावधानतेने, ४ व्यापलेली.

श्रीरामें ॥५२॥ दिसे श्रीरामवेगळी। परी ते सबाह्य रामें रचिली। ऐसी देखोनि जनकबाळी। पिटिली टाळी हनुमंतें ॥५३॥

सीतेचें रूपलावण्य:- सीता अनुभवी रामचंद्रा। कैसेनि कळलें वानरा। श्रीरामें दिधली निजमुद्रा। तेणें कपींद्रा लक्षलें ॥५४॥ सांगतां सीतेचें लक्षण। श्रीरामें सांगितली जी जी खूण। त्याची स्थिती पाहतां जाण। देखे पूर्ण वानर ॥५५॥ ऐसें सीतेचें पूर्णपण। हनुमान लक्षी स्वयें आपण। बाह्य लौकिक लक्षण। दिसे तें चिन्ह अवधारा ॥५६॥ निधानाभोवतीं विवसी। तैशा राक्षसी सीतेपासीं। खाऊं गिळूं घेऊं रक्तासी। देखे चौपासीं हनुमंत ॥५७॥ गजपतीचे चुकोनी। पांगडीमाजी^१ पडे हस्तिनी। तैसी सीता अशोकवनीं। दीनवदनी दिसत ॥५८॥ नाहीं अभ्यंग ना स्नान। तेणें सर्वांग मलिन संपूर्ण। वस्त्र पीतांबर अति जीर्ण। नाहीं प्रावरण दुसरें ॥५९॥ कुचांसी उदर आच्छादोनी। दोनी गुडघे हृदयीं धरूनी। बैसली असे श्रीरामप्रती। चितीं अनुदिनीं श्रीराम ॥६०॥ घ्यावया श्रीरामाची भेटी। आत्मा धरिलासे कंठीं। ऐसियापरी सीता गोरटी। देखे दृष्टीं हनुमंत ॥६१॥

तिची शांत व निर्भय वृत्ति:- कराळ विकराळ दुष्ट नष्टी। भोंवत्या राक्षसींच्या कोटी। सीतेसी त्यांचें भय नुठी। निर्भय पोटीं श्रीराम ॥६२॥ जंव नाठवे श्रीरघुनाथ। तंवचि भयाचा आवर्त^२। श्रीराम आठवल्या हृदयाआंत। भवभयार्थ मग कैचा ॥६३॥ देखतां राक्षसी क्रूरदर्शन। सीता श्रीराम देखे संपूर्ण। वृक्ष वल्ली तृण पाषाण। देखे परिपूर्ण श्रीराम ॥६४॥ भय पावलें भयाप्रती। सुख पावलें सुखावतीं। ऐशिया निष्ठे सीता सती। देखे मारुती आनंदें ॥६५॥ हृदयीं श्रीरामप्रतीती।

श्रीराम देखे सर्वा भूतीं। भयामाजी निर्भयप्राप्ती। सीता सती स्वयें भोगीं ॥६६॥ श्रीराम देखतां सर्वा भूतीं। सकळ भयांसी समाप्ती। भय तें होय ब्रह्ममूर्ती। सुखसंवित्ती^३ श्रीरामें ॥६७॥

अखंड नामस्मरण, नाममहिमा:- ऐसिया अनुभवेसीं जाण। श्रीरामनाम मुख्य साधन। नामें निरसे जन्ममरण। नाम परिपूर्ण परब्रह्म ॥६८॥ नामापासीं विरक्ति शांती। नामस्मरणें परम भक्ती। नामापासीं चारी मुक्ती। नामें निश्चितीं परब्रह्म ॥६९॥ नामासीं नाहीं स्नान बंधन। नाहीं नामापासीं विधिविधान। अबद्ध नाम अति पावन। नाम परिपूर्ण परब्रह्म ॥७०॥ नामें दूषण होय भूषण। नामें पापी अति पावन। नाम स्मरतां यम शरण। नाम परिपूर्ण परब्रह्म ॥७१॥ नामासीं नाहीं कर्मबंधन। वेगळ्या कर्मा नामस्मरण। अच्युतनामें कर्म पावन। हें स्मृतिवचन श्रुत्यर्थ ॥७२॥ नामीं नाहीं अनध्यावो^४। नामापासीं नित्य स्वाध्यावो। नाम परब्रह्म स्वयमेवो। नामनिर्वाहो सभाग्य ॥७३॥ नाम चैतन्याचा मुढां। नाम परब्रह्माचा हुडा^५। ब्रह्म नामाचिया पुढां। नाचे घडघडां स्वानंदें ॥७४॥ स्त्रियांसी रामनामस्मरण। तें भूषणाचें निजभूषण। अहेवपणा अहेवपण। नामें पावन स्त्रीशूद्र ॥७५॥ स्त्रियांशी गळसरी कृष्णमणी। पुरुषां गळसरी नामस्मरणी। ते तुटलिया रांडपणीं। काळकर्मणी करावी ॥७६॥ सीतेसी श्रीराम स्वधर्म। सीतेसी श्रीराम नित्यकर्म। सीतेसी भ्रतार श्रीराम। राम परब्रह्म सीतेसी ॥७७॥ श्रीरामनाम स्मरतां सीता। देहीं वर्ते विदेहता। भय न मानी लंकानाथा। हेंही हनुमंता कळों^६ सरलें^६ ॥७८॥ श्रीरामनामांकित सीतापत्नी। भूषणा भूषणशिरोमणी। नामें निःशंक अशोकवनीं। अनुदिनीं निर्द्वंद्व ॥७९॥

१ सपाट्यात, २ भोवरा, ३ सुखाचा अनुभव, ४ अनध्यायाचा दिवस, ५ किल्ला, ६ समजले, कळून चुकले.

मारुतीला भेटीची उत्पुक्ता:- ऐसी देखोनि जनकबाळी। हनुमान भेटीसी तळमळी। कराळा राक्षसींच्या किंकाळी। देखोनि जवळी शंकला ॥८०॥ जैसी नारायणाची रमा। तैसी सीता श्रीरामा। तिची भेटी घेतां आम्हां। राक्षसी अधमा प्रतिबंध ॥८१॥ यांदेखतां भेटी घेतां। या मज झोंबती सर्वथा। यांच्या मी करितां घातां। रावण सीता वधील ॥८२॥ वधिलिया रामकांता। माझे कष्ट जाती वृथा। म्यां मारिलियां लंकानाथा। सुख रघुनाथा उपजेना ॥८३॥

म्हणून सर्वांना झोप येईपर्यंत थांबण्याचा त्याचा निश्चय:- यालागीं आपण तत्त्वतां। जंव राक्षसी होती निद्रिस्ता। तंव वृक्षीं राहूं गुप्तता। एकांतीं सीता जंव भेटे ॥८४॥ ऐसें स्वयें विचारून। हनुमान वृक्षीं होय^१ लीन^१। जेंवी कां चपळ पवन। होय सुलीन आकाशीं ॥८५॥ जेंवी अभ्रामाजी भास्वत^२। स्वयें असे अति गुप्त। तेंवी वृक्षांमाजी हनुमंत। सावचित गुप्तत्वे ॥८६॥ जेंवी आत्मा हृदयाआंत। असोनि न देखती समस्त। तेंवी वृक्षीं हनुमंत। अति गुप्त राहिला ॥८७॥ जेंवी का वेदींचा वेदार्थ। असोनि कोणा नव्हे व्यक्त। तेंवी वृक्षीं हनुमंत। अति गुप्त राहिला ॥८८॥

अरुणोदय वेळा व वर्णन:- वृक्षीं राहतां मारुती। जाहली अरुणोदयप्राप्ती। गौळी दोहावा करिती। गोपी आरंभिती गोरसमंथन ॥८९॥ वेदपाठक वेदाध्ययनीं। राजद्वारीं मंगळध्वनी। ललितगंधर्वगायनीं। जयजयध्वनीं देवद्वारीं ॥९०॥ अग्निहोत्रिहोमाज्यगंध। उन्मत्त गजांचा मदगंध। शुद्ध सुमनांचा सुगंध। सुधूपगंध देवालयीं ॥९१॥ नेसली प्रिया काळिमाबुंधी^३। सोडोनि पीतांबर दे पती। तेंवी अंधार त्यजोनि राती। दे गभस्ती पीतप्रभा ॥९२॥ झाली सूर्योदयप्राप्ती।

व्यवहारपर त्रिजगती। निशाचरें लीन होती। सुखसंभूती दिवाचरां^४ ॥९३॥ हनुमंताचे निजचित्तीं। एकांतीं भेटावी सीता सती। अति शीघ्र व्हावी राती। वृक्षांतरवर्ती तिष्ठत ॥९४॥

हनुमंताची उत्कंठा व सूर्यास्त:- ऐसें हनुमंतें धरितां चित्तीं। श्रीरामकार्याचे निजस्वार्थी। कपीस भेटावया सीता सती। गेला गभस्ती अस्तमाना ॥९५॥ जैसी श्यामसुंदर बाळी। लेडली मोतियांची जाळी। तैशा नक्षत्रांच्या ओळी। नभोभंडळीं शोभती ॥९६॥ रात्री नव्हे ते सखी हनुमंता। भेटावया श्रीरामकांता। दोघां संवाद गुप्तकथा। साधूं एकांता आली असे ॥९७॥ भेटावया सीता स्वामिनी। रात्री नव्हे ती सखी जननी। जानकीसंवादपान्हा पाजूनी। समाधानीं बैसवील ॥९८॥ संवादपान्हाचे तुष्टपुष्टीं। अखयाक्षयासी^५ करी भेटी। इंद्रजितांची पुरवोन पाठी। राक्षसकोटी गांजील ॥९९॥ रात्री नव्हे ते महाकाळी। येवोन हनुमंताजवळी। भेटवोनि जनकबाळी। करील होळी लंकेची ॥१००॥ रात्री नव्हे ते सप्तशती। शुंभनिशुंभां केली समाप्ती। आतां येवोनि हनुमंताप्रती। करीन शांती राक्षसां ॥१०१॥ रात्री नव्हे ते चामुंडा। धरोनि कळिमेचे बळबंडा। छेदावया रावणाच्या मुंडा। कपी प्रचंडा भेटों आली ॥१०२॥ रात्री नव्हे ते काळरात्री। प्रवेशोनि कर्पीर्द्रीं। रिघोनियां लंकेमाझारी। करील बोहरी राक्षसां ॥१०३॥ ऐसी देखोनियां राती। रावणा आठवे सीता सती। जाली विरहज्वरप्राप्ती। सीताकामार्थी सकाम ॥१०४॥ ऐसी देखोनियां राती। आनंदें उल्लासें मारुती। पुढील कथेची अनुवृत्ती^६। सावध श्रोतीं परिसावी ॥१०५॥

रावणाची मनःस्थिति, - सीतेचे चिंतन:- वस्त्राभरणीं भूषित। दिव्यचंदनअगरुलिस।

१ लपून बसला, २ सूर्य, ३ अंधकाररूप आच्छादन, ४ मनुष्यप्राण्यांना, ५ अखया नावाच्या रावणपुत्राचा वध, ६ अनुसंधान.

सीताकामें लंकानाथ। पुष्पसेजेआंत तळमळी
॥६॥ जैसे का खदिरांगार। तैसा लागे
सुमनसेजार^१। सुमनमाळा पोळी जिव्हार। चंदनें
शरीर तप्त होय॥७॥ नावडती भोगोपचार। नावडे
वीणातंती मधुर। नावडे स्त्रियांसीं सेजार। नावडे
मधुर रसपान॥८॥ जैसी देखिली स्वयंवरीं। तैसी
आठवली सीता सुंदरीं। शेंदूरचर्चित भांग शिरीं।
चांफेगोरटी सुकुमार ॥९॥ कमलनयन
कमलवदन। ठाणमाण गुणलक्षण। आठवितां
घनस्तन। मूर्च्छापन्न रावण॥१०॥ नावडे
दुजयाचा संचार। नावडे गायन सुस्वर। सीतेनें
झडपिला^२ दशशिर। भूतसंचार जानकी॥११॥
सीता लागली महद्भूत। जीवें घेईल लंकानाथ।
झाडणी भरणी न चले तेथ। सांडणीची मात
मानीना॥१२॥ आंवरूं न शके निजचित्ता। सीता
लागली तिहीं अवस्था। धीर न धरवे लंकानाथा।
सकामता विव्हळ॥१३॥ सीताकामें कामातुर।
त्यजिली शय्या स्त्रीशेजार। अल्पही होतां संचार।
कोपे दुर्धर सेवकीं॥१४॥ ब्रह्मा वेद पढे घडघडाट।
पढती नित्य शांतिपाठ। त्यांसी वारिती राजभाट।
मौननिष्ठ राहा स्वामी॥१५॥

ब्रह्मब्रह्मयनस्य नैष समयस्तूर्णी बहिः स्थीयतां
स्वल्पं जल्प बृहस्पते जडमते नैषा सभा वज्रिणः।
वीणां संहर नारद स्तुतिकथालापैरलं तुंबर
सीतारत्नकभल्लभग्नहृदयः स्वस्थो न लंकेश्वरः॥१॥

सर्वत्र निःस्तब्ध शांतता:- दूत म्हणती
बृहस्पती। वृथा बडबड करिसी किती।
जल्पसी इंद्रसभेप्रती। तैसी वदंती^३ न करावी
॥१६॥ नारदा वीणा आंवरिं। तुंबरा आलाप
पुरे करीं। रावणा स्वस्थता नाहीं शरीरीं।
नाचणी^४ दूरीं दवडाव्या॥१७॥ भाटीं गर्जावें
ना बाहेरीं। ब्रीदे^५ पढावीं ना कैवारीं। उगें रहावें
समग्रीं। रावणशरीरीं अति व्यथा॥१८॥ दूत

ब्रह्मयातें नमस्कारिती। समया नव्हे
अध्ययनाप्रती। कोण व्यथा लंकापती। पुसे
प्रजापति दूतांसी॥१९॥

रावणाची अस्वस्थता:- दूत म्हणती हे गुप्त
मात। प्रकट करों नये लोकाआंत। तुमचा समर्थ
वचनार्थ। ऐका वृत्तांत व्यथेचा॥१२०॥ सीतेचा
भांग शेंदूरार्चित। तोचि भाला धगधगित। रुतला
रावणाचे हृदयाआंत। तेणें अस्वस्थ लंकेश
॥१२१॥ जानकीकामें रावण भ्रांत। सर्वथा नेणे
निजस्वार्थ। हित सांगे त्याचा करी घात।
सीतासन्निपात लंकेशा॥१२२॥ ब्रह्मवंशज
लंकानाथ। न सांगावा जनकीमुख्यार्थ। करूं
धांवल अति अनर्थ। सीतासन्निपात रावणा
॥१२३॥ ऐशा सांगतां एकांतगोष्टी। अशोकवन
लक्षोनि दृष्टीं। रावण कामक्षोभें उठी। सीता गोरटी
देखावया॥१२४॥ चारी महिने म्यां सीता।
अशोकवनीं ठेविली वृथा। बलेंचि भोगीन मी
आतां। म्हणोनि सकामता ऊठिला॥१२५॥

अशोकवनात सीतेकडे जाणे, बरोबर स्त्रियांचा
लवाजमा:- कामोन्मत्त चाले लंकापती। सवें
योषिता^६ शतानुशतीं। सुवर्णदीपिका घेवोनि
हातीं। तैल सिंचिती सुगंध॥१२६॥ कनकदंडें युक्त
माणिकीं। शशांकच्छत्रें धरिलीं एकीं। व्यजनें^७
वारिती अनेकी। विडिया कितेकी देताती॥१२७॥
कांसे पाटोळा नीलांबर। त्यासी कटिसूत्र कटार।
किंकिणीज्वाळमाळा विचित्र। ब्रह्मसूत्र सांगद
॥१२८॥ मुकुट कुंडलें अलंकार। मणि मुक्तमाळा
नीळहार। वांकी अंदुवांचा गजर। चरणीं तोडर
ब्रीदांचा॥१२९॥ सुगंध चंदनाची उठी। पदकें
शोभती दशकंठीं। खड्ग वसवोनि^८ मुष्टीं।
सीताभेटी चालिला॥१३०॥ चालिला अशोक-
वनाप्रती। सवें स्त्रिया नेणों किती। एक दीपिका

१ फुलांची शेज , २ झपाटला, ३ बडबड, ४ कलावंतिणी, ५ बिरुदे, किर्ती, ६ स्त्रिया, ७ पंखे, ८ घेऊन.

दाविती। बळी ये म्हणती पै एकी॥३१॥ दडपती
द्राक्षांचीं आळीं। खचती नागवेलीपाळी।
लखलखिति सोनकेळी। वरिल्या पौळी चालिला
॥३२॥ देखोनि बनकरांचा थाट। स्त्रिया चालती
घडघडाट। लवोन वृक्ष होती सपाट। स्पर्श दुष्ट
स्त्रियांचा॥३३॥ स्त्रियांच्या स्पर्शाखालीं।
वाटिका वाळती समूळीं। वृक्ष झडती पुष्पीं फळीं।
वरिल्या पौळीं चालिला॥३४॥ दीपिकातेजाचे
कडाडीं। वृक्षां होईल फलपानझडी। अमृतवल्ली
तडातडी। रोपें रोकडीं जळतील॥३५॥ स्त्रिया
आघातें मोडती चांफे। मोडती हेमकमळिणीवाफे।
वरिले पौळीचे साटोपें। सीतेसमीप तो
आला॥३६॥

रावणाच्या येण्यामुळे मारुतीचा क्रोध:- रावण
येतां सीतेप्रती। कोप हनुमंताचे चित्तीं। वृक्षीं
सरसावला मारुती। लंकापतीतें घुमसावया
॥३७॥ रावण झोंबतां सीतेसीं। बोंब नेतां
रामापासीं। सांगों जातां सुग्रीवासी। लाजेल
मजसीं पुरुषार्थ॥३८॥ हेंचि वानरें सांगों जातां।
हनुमान म्हणे नपुंसकता। घायें मारीन लंकानाथा।
न पुसतां श्रीरामासी॥३९॥ मजदेखतां श्रीराम
भाजा। गांजों जातां राक्षसराजा। दाहीं शिरें वीस
भुजा। घायें पूजा करीन मी॥१४०॥

पंचोन्मत्त रावणाचे वर्तनावरून पुढील
उपक्रम:- आधींच न करावा घात। सीतेपासीं
लंकानाथ। कैसी कैसी बोली बोलत। तो वृत्तांत
ऐको पां॥४१॥ सीता अनुसरली रावणासी। हे तों
न घडे कदाकाळेंसी। जरी हा भोगील बळेंसीं। तरी
मी यासी धुमसीन^१॥४२॥ मानोन्मत्त पानोन्मत्त।
राज्योन्मत्त बळोन्मत्त। ज्ञानगर्वें ज्ञानोन्मत्त।
पंचोन्मत्त रावण॥४३॥ पंचोन्मत्त अति उत्त^२।
यालागीं यातें क्षीब^३ म्हणत। सीताकामें अति

भ्रांत। भ्रमोन्मत्त रावण ॥४४॥ यापरी
अशोकवनाआंत। लंकानाथ आणि हनुमंत। साधूं
पाहती निजस्वार्थ। तो कथार्थ अवधारा ॥४५॥
आधींच गोड रामायण। श्रीरामाचें चरित्र गहन।
त्याहीमाजी हनुमंतकथन। गोड निरूपण अवधारा
॥४६॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे
एकाकारटीकायां रावणाशोक-वनाभिगमनं नाम
ससामोऽध्यायः ॥७॥ श्लोक॥ १॥
ओव्या॥१४६॥

अध्याय आठवा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

रावण-सीतासंवाद

रावणाच्या आगमनाने सीतेची झालेली
स्थिती:- पूर्वप्रसंग संपतां तेथ। रावण होऊनि
पंचोन्मत्त। येवोनि अशोकवनाआंत। सीता पाहत
भोगेच्छा ॥१॥ रावणें ऐसी देखिली सीता।
कंपायमान अति भयार्ता। जेंवी कदली^३
वायुघाता। श्रीरामकांता तेंवी कांपे॥२॥
देखोनियां दशानन। ऊरुउदरबाहुभूषण। पीतांबर
अति जीर्ण। तेणेंचि आपणा आच्छादी ॥३॥
पीतांबर तो अति जीर्ण। तेणें अवयव आच्छादून।
जानकी अति लजायमान। अधोवदन
राहिली॥४॥ नाहीं अभ्यंग ना स्नान। सर्वांग
मलिन मळकण। नाहीं आच्छादन आस्तरण।
नाहीं आसन बैसावया॥५॥ सीता धरणिजा^४
आपण। धरासनीं सुखसंपन्न। बैसली असे
सावधान। लजायमान दशवक्त्र॥६॥

अंतर्यामी रामचिंतन:- धनलोही^५ खतेली^६
असे। तीमाजी निजनिधान वसे। सीता बाह्य
मलिन भासे। अंतरीं वसे श्रीराम ॥७॥ सीता बाह्य

१ राडीन, मारीन, २ उन्मत्त, ३ केळ, ४ भूमिकन्या, ५ द्रव्य ठेवण्याची पेट्टी, ६ गंजलेली.

भासे भयमान। अंतरीं निःशंक सावधान। हें
नेणोनि दशानन। करी प्रार्थना भोगार्थ ॥८॥

रावणाची स्वमुखाने आत्मश्लाघा:- स्वमुखें
रावण म्हणे सीते। मज भिऊं नको प्रियकांते। मज
देखोनि निजांगातें। वृथा आपणियातें गुप्त करिसी
॥९॥ मी प्रार्थतो दशानन। मजला व्हावें सुप्रसन्न।
सकल लज्जेसी सांडोन। सुखसंपन्न रम मजसीं
॥१०॥ सांडीं श्रीरामाची आस। हे धे माझी सत्य
भाष। मज तुज जालिया आश्लेष^१। भोगीं अशेष
निजराज्य ॥११॥ ऐशीं सहस्र माझ्या नारी। तयांत
मुख्य जे कां मंदोदरी। तुझी करीन ते किंकरी।
अवध्यांवरी तूं श्रेष्ठ ॥१२॥ इंद्रादिक देव समग्र।
तुझे करीन वो किंकर। मीही घेईन आज्ञाधर। साक्ष
शंकर प्रमाण ॥१३॥ स्वर्गमृत्युपाताळींची।
संपत्ति आणिली त्रिभुवनींची। तेही अर्पेन मी
तुजची। धे आमुची निजभाक ॥१४॥ सवेग
मलिनांबरे फेडीं। माझीं दिव्यांबरे वेढी^२। सांडोनि
श्रीरामाची ओढी। भोगीं आवडी तूं मज ॥१५॥
मस्तक दिसताहे मलिन। करी जवादीचे^३
मंगळस्नान। तुज मी चर्चीन चंदन। घनस्तन
निववावया ॥१६॥ रत्नजडित अलंकार।
रत्नकुंडलें पदक हार। कंकणें बाहुवटे मनोहर।
अर्धचंद्र रत्नांचे ॥१७॥ सहित किंकिणीज्वाळ-
माळा। कटीं विराजे मेखळा। वांकी अंदुवांचा
खळाळा। कळिकाळा भिऊं नको ॥१८॥ तुझे
देखोनि रूप यौवन। ब्रह्मा पडे मूच्छार्पन्न। माझे
उतावेळ मन। दे आर्लिगन जानकी ॥१९॥
त्रिदशां^४ न खालवीं मान। ते मी येतो लोटांगण।
तुझे धरितो चरण। पाणिग्रहण करीं सीते ॥२०॥
कुंभकर्ण दारवटेकर^५। इंद्रजित करीन फुलधर।
अखयादि समग्र कुमर। करीन किंकर आज्ञांकित
॥२१॥ मंदोदरी स्वयें आपण। नित्य करील

चरणक्षालन। मी करीन संवाहन।
अंगस्पर्शनसुखार्थ ॥२२॥ तुझा अंगस्पर्श सहज।
घडावया भाग्य कैचें मज। माझी सांडोनियां
लाज। भोगीं निर्लज्ज भोग माझे ॥२३॥ सिद्ध
कामगविमानीं^६। दोघें एकत्र बैसोनी। चैत्रवनीं
नंदनवनीं। अशोकवनीं क्रीडूं पै ॥२४॥ सांडोनियां
श्रीरामचंद्र। माझा करीं अंगीकार। राम बापुडें
कोण किंकर। मजसमोर यावया ॥२५॥

श्रीरामांची रावणाकडून निंदा:- राम बापुडें तें
किती। तूं कां त्याची करिसी खंती^७। ऐक त्या
रामाची स्थिती। ते मी तुजप्रती सांगेन ॥२६॥
वनवासी चीरवासी। अन्नावीण तो उपवासी।
काय तूं त्यातें भोगिसी। भोगीं मजसीं त्रिविध भोग
॥२७॥ गतविजयो श्रीरामचंद्र। गतश्रीक
वनगोचर। त्यासी तूं काय भोगिसी सुंदर। भोगीं
निरंतर भोग माझे ॥२८॥ रामासी नाहीं
शौर्यसाटोप। स्त्री हारविली अल्पतप। नाहीं
परमकर्मप्रताप। धैर्यही स्वल्प श्रीरामा ॥२९॥ धैर्ये
राम निधडा^८ असता। तरी कां स्त्रीलागीं रडत
पडता। झाडोझाडीं कां खेंव^९ देतां। सीता सीता
म्हणोनि ॥३०॥ नाहीं धैर्य मजसमान। नाहीं राज्य
मजसमान। नाहीं मजसीं समान धन। हीन दीन
श्रीराम ॥३१॥ नाहीं यश मजसमान। नाहीं समान
सेनाधन। न चले मजसीं आंगवण। हीन दीन
श्रीराम ॥३२॥ नाहीं ज्ञान मजसमान। स्त्री
हारविली अपेश गहन। वनोवनीं करी रुदन। हीन
दीन श्रीराम ॥३३॥ श्रीरामाची कथावार्ता। तुज
मी ऐकीं नेदीं सर्वथा। मजपासुनि सुटलिया आतां।
केंवी रघुनाथा पावसी ॥३४॥ व्यर्थ जातें तुझे
यौवन। तें तंव नये वो परतोन। सेजे भोगीं
दशानन। सुखसंपन्न तूं होसी ॥३५॥ परदारा स्वयें
भोगितां। पाप लागेल लंकानाथा। राक्षसांची

१ आर्लिगन, २ परिधान कर, नेस, ३ कस्तुरीचे, ४ देवांना, ५ सेवक, ६ इच्छित जागी जाणाऱ्या विमानात, ७ दुःख, ८ पराक्रमी, ९ आर्लिगन.

स्वधर्मता। ऐक आतां जानकीये॥३६॥ आम्हीं हरोनि^१ परनारी। बळेंचि भोगाव्या निजघरीं। परराज्याची थोरी। बळेंचि करीं हरावी॥३७॥ देव दैत्य दानव मानव। बळेंचि विभांडोनि सर्व। स्त्रियादि अपूर्व वैभव। आम्हीं स्वयमेव भोगावें ॥३८॥ आग्रह सांडोनि आपुला। सीते ऐक माझ्या बोला। राम अति दुःखें निमाला^२। प्राण दिधला लक्ष्मणें॥३९॥ राम लक्ष्मण आहे कीं नाहीं। हा संदेह फिटला पाहीं। सुखें अनुसरें माझे ठायीं। म्हणोनि पायीं लागला॥४०॥ तुझी भीड म्यां धरिली भारी। राखिलीसे षण्मासांवरी। आतां भोगीन बलात्कारीं। अंगीकारीं मज सीते॥४१॥ आणा पालखी धरा छत्र। सीतेनें वरिला दशवक्त्र। निशाणें त्राहाटा रे सर्वत्र। करा गजर वाद्यांचा॥४२॥

सीतेचा रोष:- ऐसें रावणाचें वचन। सीतेनें टाकिलें उपेक्षून। गजापासीं भुंके श्वान^३। दशानन तेंवी भुंके॥४३॥ देखोनि उत्तम पक्कान्न। स्वयें वसवसिजे श्वान। रावण दहा तोंडाचें शुन^४। सीतेकारणें वसवसी॥४४॥ देखोनि दहींभाताचा गोळा। झडपूं धांवें जेंवी कावळा। तेंवी देखोनि जनकबाळा। रावण काळा डोंबकाग॥४५॥ रावण देखोनि यां सीता। अल्पही बाधा न बाधे चित्ता। बैसली असें निःशंकता। श्रीरघुनाथाचेनि नेटें ॥४६॥ सीता पतिव्रता आपण। सबाह्य श्रीराम परिपूर्ण। हें स्मरणेंवीण नित्यस्मरण। मानी रावण तृणप्राय॥४७॥ ऐकोनि रावणाचें वचन। प्रलोभयुक्त समाधान। साधूपुढें भुंके श्वान। तत्समान मानी सीता ॥४८॥ जेंवी दहा तोंडाचें घुबड। तैसी रावणाची बडबड। ते सीतेसी न लागे गोड। तद्विधि चाड अपवित्र ॥४९॥ आमिषालागीं^५ तळपे मासा। परदाराभोगीं रावण

तैसा। श्रीरामबाणांचा पडेल फांसा। हें लंकेशा लक्षेना॥५०॥ कामसर्प लागला रावणासीं। कडू परदारा गोड होय त्यासी। लहरी येतां रामबाणेंसीं। क्षणार्धेंसीं निमेल॥५१॥ असो हें सावधान सीता। लोकलज्जेच्या लौकिकार्था। आडकाडी करोनि हाता। लंकानाथा शिकवितसे॥५२॥

सीतेचे परखड उत्तर, रावणाचा धिक्कार व अधिक्षेप:- जन्मोनि ब्रह्मयाचे वंशीं। रावणा भाग्यें वेद^६ विभागिसी^७। तो तूं परदारा अभिलाषिसी। वृथा मरसी अधर्मे॥५३॥ जेंवी अशुची विकल्पवंता। ऋद्धि सिद्धि नये हाता। तेंवी मी सती श्रीरामकांता। तुज लंकानाथा अपवित्रा ॥५४॥ साळी भोज्य त्या शुकासी। सांडोनि जातां नारळीसी। तें फळ भक्षूं म्हणतां त्यासी। चंचुभंगेंसीं तळमळी॥५५॥ तेंवी तूं त्यजून स्वदारा। भोगूं जातां परदारा। दुःखी होशील गा दशशिरा। बाणधारा श्रीरामाच्या ॥५६॥ तुझ्याचि स्त्रिया लंकानाथा। स्वइच्छें परपुरुषासीं रमतां। त्यांची तुज न माने पवित्रता। दोहींच्या घाता तूं करिसी ॥५७॥ तेंवी मी श्रीरामाची कांता। तुजसीं बोलणें अपवित्रता। कैची अंगसंगाची कथा। मरसी वृथा अभिलाषें ॥५८॥ आत्मौपम्येन^८ सर्वत्र। जो पाहे तो ज्ञाता नर। जैसी रक्षावी स्वदार। तैसी परदारा संरक्षीं ॥५९॥ म्हणसी श्रीराम जरी दूरी। परी तो तुज मजमाझारीं। नांदताहे निरंतरीं। त्याचि चोरी चालेना ॥६०॥ भोईभेणें जो पळोनि जाये। जिकडे पाहे तिकडे भोये। तैसाचि श्रीराम माझा पाहें। सबाह्य आहे परिपूर्ण॥६१॥ त्यासीं न चले चोरी मारी। त्याची भोगितां पै नारी। घंसा निवटील^९ सेजेवरी। संसारा उरी उरों नेदी॥६२॥ मजपासोनि न सुटे सीता। ऐसें बोलसी तें वृथा।

१ पराभव करून, २ मरण पावला, ३ कुत्रे, ४ गळाला लावलेल्या मांसासाठी, ५ वेदांची खंडे केलीस, ६ आपल्याप्रमाणे, ७ छेदील.

रामें गिळिलासी लंकानाथा। सबाह्यता निवटोनि ॥६३॥ जोचि भोग स्वदारेंसीं। तोचि भोग परदारेंसीं। ऐकें पाविजे स्वधर्मासी। ऐकें नरकासी जाइजे ॥६४॥ जो भोग सूकरासूकरीसीं। तो भोग इंद्राउर्वसीसीं। भोगसमता सर्वासी। परदारपासीं अधःपात ॥६५॥ हित सांगे ते दशशिरा। सुखें भोगावी स्वदारा। मज अपाविं श्रीरामचंद्रा। कुळगोत्ररक्षणार्थ ॥६६॥ परदारा ते तंव माता। सकळ संमत वेदशास्त्रार्था। मातृगामी परदारभोक्ता। अधःपाता जाशील ॥६७॥ ऐसें बोलोनि सीता सुंदरी। रावण महापापी भारी। त्याचें अवलोकन न करी। जाली पाठमोरी जानकी ॥६८॥ सीता होतांचि विमुख। जालें रावणा परम दुःख। क्रोधलोभशांतवनपूर्वक। दशमुख अनुवादे^१ ॥६९॥

रावणाचा क्रोध व सीतेला धमकी:- ऐकोनि सीतेचें दुष्ट चिन्ह। क्रोधाविष्ट दशानन। सर्वांगीसीं कंपायमान। काय आपण बोलत ॥७०॥ मी तंव स्वयें राक्षसराजा। देव दानव माझ्या प्रजा। दुष्ट वचनें अपमान माझा। श्रीरामाभाजा^२ तूं करिसी ॥७१॥ मज रावणा देखतां दृष्टीं। देव दानव कांपती पोटीं। तूं तंव धीट आहेस मोठी। वदसी गोष्टी अपमानें ॥७२॥ माझ्या स्त्रीपुत्रांदेखतां। मज निर्भर्त्सिलें लंकानाथा। तुझ्या करावें म्यां घाता। परी स्त्री वधितां निषिद्ध ॥७३॥ तुझे अंगसंगाची आर्ती^३। कामक्रोधांची करीन शांती। तुझी मज अति प्रीती। वध तदर्थी^४ न करवे ॥७४॥ शेखीं तूं न देशी अंगसंग। तुझा करीन अंगभंग। वेगवेगळाले विभाग। तुझे सर्वांग छेदीन ॥७५॥ वानिसी श्रीरामाची शक्ती। तें तंव मनुष्य बापुडें किती। केंवी येईल लंकेप्रती। विचार चितीं न करिसी ॥७६॥

श्रीरामांच्या दैन्यावस्थेचे चित्रण:- सीता नेली लंकेसी। हें कोण सांगेल रामापासीं। दुर्धट मार्ग न कंठे त्यासीं। समुद्रासी काय करी ॥७७॥ श्रीराम बापुडें चरणचाली। सीताविरहें भुललें भुली। अगाध समुद्राची खोली। उतरवली केंवी जाय ॥७८॥ श्रीराम राक्षसां भातुकें^५। तें मी भक्षीन महाकौतुकें। लक्ष्मण गिळीन चुळोदकें। यथानुसुखें मज भजें ॥७९॥ तुज सीतेसी रामसंगती। कदा न घडे कल्पांतीं। मज अनुसरें अनन्यप्रीतीं। सांडीं आसव्ती रामाची ॥८०॥ पित्यानें दिधला दवडून। राज्यहीन स्वधर्महीन। नाहीं अन्न नाहीं धन। अति दीन श्रीराम ॥८१॥ नित्य तृणाचें शयन। मुखीं घालावया न मिळे पान। वनवासीं न मिळे अन्न। अति दीन श्रीराम ॥८२॥ नाहीं वस्त्र नाहीं भूषण। नाहीं अभ्यंग तैलमर्दन। जटा वळिल्या वल्कल परिधान^६। अति दीन श्रीराम ॥८३॥ श्रीरामासी बळ असतें। तरी कां वनीं रडत राहतें। त्यासी येववेना पै येथें। राम निश्चितें अति दीन ॥८४॥ मजसमान नाहीं बळ। मजसमान नाहीं दळ। मजसीं न करवे सळ। राम केवळ अति दीन ॥८५॥ बैसोनियां वनवासीं। जुंझावया राक्षसासीं। रामें मेळविलें वानरांसी। तेही आम्हांसी निजभुक्ति^७ ॥८६॥ श्रीराम होवोनि वनचर। वनीं मेळविले वानर। त्यांतें गिळती निशाचर। भक्ष्य साचार ते आम्हां ॥८७॥

डमरूपुराणांतील ऋषिभाष्य:- रावण सांगे साक्षेपूर्वीं^८। ऋषिभाष्य डमरूपुराणीं। जें भाष्य ऐकिलें कानीं। तें सीते सावधानीं अवधारीं ॥८८॥

भाविव्री रंभोरु त्रिदशवदनग्लानिरधुना
स ते रामः स्थाता न युधि पुरतो लक्ष्मणसखः।
इयं यास्यस्तुच्चैर्विपदमधुना वानरचमू-
लधिष्ठेदं षष्ठाक्षरविपरिलोपात्पठ पुनः ॥९॥

१ बोलू लागला, २ हे रामपत्नि सीते, ३ इच्छा, आवड, ४ त्यामुळे, ५ खाद्य, ६ नेसावयास वस्त्र, ७ भक्षण, अन्न, ८ प्रयत्नाने.

रंभास्तंभगर्भ^१ अति सुकुमारु। त्याहूनि अरुवार^२ तुझा ऊरु। यालागीं बोलिजे रंभोरु। श्लोकार्थ सादर अवलोकीं॥८९॥ त्रिदशवदन जे का देव। थोर आपत्ती पावती सर्व। माझे रणीं भंगेल राघव। विमुख स्वयमेव लक्ष्मणेंसीं॥९०॥ माझिया कंदनाआंत। रणीं भंगलिया रघुनाथ। वानरें होतां वाताहत। राक्षस समस्त भक्षितील॥९१॥ सीता सज्जन बोले सुंदर। रावणा श्लोक हा साचार। लोपोनियां तिन्हीं सप्ताक्षर। करीं उच्चार श्लोकाचा॥९२॥ रावणा तूं अति लघिष्ठ^३। मूर्खत्वे वाहसी दाही कंठ। सातवें अक्षर लोपोनि स्पष्ट। वाचीं घडघडाट श्लोकार्थ॥९३॥ ऐकोनि भाष्य लंकानाथा। असत्य वचन न वदे सीता। श्लोकाच्या भविष्यार्था। सावधानता अवधारीं॥९४॥

त्या भाष्याचा अर्थ:- भविष्यार्थ आहे अति गहन। ग्लानि पावेल दशवदन। रणीं विजयी रघुनंदन। सखा लक्ष्मणासमवेत॥९५॥ वानरसेना आघवी। उंचावेल विजयगौरवीं। रावण निर्दळोनि राघवीं। रामराज्यपदवी तिहीं लोकीं॥९६॥ सीतेनें कथितां श्लोकार्थ। कोपें तिचा करावया घात। रावणें उचलिला हात। वृक्षीं हनुमंत कोपला॥९७॥

त्यामुळे रावण क्रोधायमान होऊन सीतेचा उपहास व निर्भर्त्सना:- रावणें उचलितां हात। सीता निर्भर्त्सीं लंकानाथ। कामोन्मत्त गर्वोन्मत्त। मरणोन्मत्त जाहलासी॥९८॥ कोपला देखोनि लंकानाथ। सीता मशकप्राय मानित। श्रीरामस्मरण अति समर्थ। निःशंक नित्य जानकी॥९९॥ दुःखदायक रावणवचन। अखंडधारा वर्षे घन। तेणें डळमळेना सीतेचें मन। जेंवी कां गगन तिंबेना^४॥१००॥ रावणाचीं वचनें लाघवें। मानी

मृगजळहेलावे। त्यांचीं झाडावया गर्वपर्वे। निजानुभवे बोलत॥१॥ सीतेचें वचन अति गुह्यार्थ। स्वहित आणि परहित। दोन्हीं अर्थी असतां समर्थ। शुद्ध शब्दार्थ अनुवादे॥२॥ जेंवी कां शुद्ध पुण्यकीर्ती। तीस नातळे अपकीर्ती। तैसी रावणाची दुष्ट दुरुक्ती। सीता सती स्पर्शेना॥३॥ देव दानव सेवा करिती। लंकाराज्य यशःकीर्ती। यावरी जोडिली अपकीर्ती। सीता सती चोरोनि॥४॥ शिवाचा सेवक प्रसिद्ध। चोरितां श्रीरामाची वधू। ऐसा रावण बुद्धिमंदू। पापबद्ध जालासी॥५॥ चोरी करोनि लंकानाथा। पळूं पाहसी तूं केउता^५। श्रीरामबाणाचे आघाता। तुज कोण आतां राखील॥६॥ धाता पिता सोम सविता। अनळ यम विधाता। कोपलिया श्रीरघुनाथा। हे सर्वथा न राखिती॥७॥ लपों जातां शिवपुरीं। शिव मारील त्रिशूळेंकरीं। माझिया स्वामीची चोरिली नारी। प्रत्यक्ष वैरी तूं माझा॥८॥ श्रीरामकांता जगतत्रयजननी। विशेषे माझी गुरुपत्नी। कां चोरिली हे अभिलाषोनी। तृतीयनयनीं जाळील॥९॥ यापरी गा लंकानाथा। चोरिलिया श्रीरामकांता। कोणी नाहीं गा रक्षिता। तुज तत्त्वतां मारील॥१०॥ म्हणसी मज आहे दळबळ। श्रीराम एकाकी निर्बळ। श्रीरामाचें बळ प्रबळ। ऐक प्रांजळ सांगेन॥११॥ ताटका मारिली आणि सुबाहु। मारीच मारिला त्याचा भाऊ। विरोध करितां गर्व बहु। रणगौरवु बाणें ऐकें॥१२॥ एकलेनि बाणें रामें जाण। चवदा सहस्र राक्षसगण। त्रिशिरा मारिला खर दूषण। रणकंदन जनस्थानीं॥१३॥ लाज नाहीं तुजलागूनी। शूर्पणखा सखी भगिनी। तिचें नाक कान कापूनी। विटंबोनी धाडिली॥१४॥ तुज येतां तिच्या कैवारीं। प्रथम जाहलासी भिकारी। चोरोनि श्रीरामाची अंतुरी। भयेंकरीं पळालासी॥१५॥

१ केळीच्या गाभ्याप्रमाणे, २ नाजुक, ३ योग्यतेने हलका, हलकट, ४ ओले होत नाही, ५ कोणीकडे, कोठे.

मुख न दावितां रामासी। बाणभयें पळालासी।
धाकें लंकेमाजि लपसी। आणि जल्पसी^१
वाढिव^२ ॥१६॥ जटायूसीं करितां रण। मजदेखतां
आपण। दांतीं तुवां धरिलें तृण। काय आंगवण
वानिसी ॥१७॥

मारुतीचा विस्मय:- सीता निर्भर्त्सी
लंकानाथा। हनुमान हांसे वृक्षावरुतें। देखोनि
जानकीचा पुरुषार्थ। अति विस्मित वानर ॥१८॥
श्रीरामें मारुनि खर दूषण। दोघे बंधू स्वयें बैसोन।
वांटा केला आपणा आपण। सावधान अवधारीं
॥१९॥ ज्येष्ठा वांटा श्रीराम द्विगुण। रावण आणि
कुंभकर्ण। कनिष्ठ वांटा लक्ष्मण। इंद्रजित जाण
एकाकी ॥१२०॥ उद्धट वीर वाढिवेंसीं। वांटा
दिधला हनुमंतासी। शिष्टाई दिधली अंगदासी।
नळनीळासीं सेतुबंध ॥२१॥ येर समस्त सैन्यासी।
श्रीरामें दिधलें सुग्रीवासी। वीरवृत्तिविभागांसीं।
वानरांसी समजावी ॥२२॥

श्रीराममाहात्म्य:- श्रीराम स्वयें
सच्चिदानंदघन। त्यासी तूं म्हणसी अति दीन।
श्रीरामाचें महिमान। सावधान अवधारीं ॥२३॥
श्रीरामनाम नित्यस्मरणीं। शिव वंदित पायवणी^३।
ब्रह्मा घाली लोटांगणीं। देवां शिरोमणि श्रीराम
॥२४॥ एकांतीं बैसोनि चंद्रचूडे। नित्य श्रीरामनाम
पढे। त्यातें निदिजे तुवां मूढे। मरण रोकडें तुज
आलें ॥२५॥ जो जो श्रीरामाची निंदा करी। शिव
साक्षेपें त्यातें मारी। आपुला स्वामी तुंवा केला
वैरी। मूर्ख संसारीं तूं एक ॥ २६ ॥

श्रीरामनिंदेमुळे सीता क्रुद्ध होते:- श्रीरामा
निदितां जाणा। जिह्वा झडेल गा रावणा। होसिल
नरकाचा पाहुणा। आंढणा^४ महादुःखा ॥२७॥
निदितां देखोनि रघुनंदन। सीता जाली।
कोपायमान। रावणा तुझे भस्म करीन। अर्ध क्षण

न लागतां ॥२८॥ बळेंचि भोगीन म्हणसी सीता।
आणि निदितां श्रीरघुनाथा। तुझे भस्म करीन
आतां। क्षण न लागतां रावणा ॥२९॥

क्रोधाचा संयम, कामक्रोधाचे परिणाम:- परी
आज्ञा समर्थ रघुनाथा। लागलिया अति आघाता।
कोप न यावा सर्वथा। केंवी लंकानाथा भस्म करूं
॥३०॥ आंगा येतां क्रोधसंग। अपवित्र होय
सर्वांग। ब्रह्मचर्या होय भंग। तपा संहार होय क्रोधें
॥३१॥ यज्ञदानव्रतदक्षिणा। कोप येतांचि पै
जाणा। सर्व क्रियाकर्म व्यर्थ जाणा। करी उगाणा^५
तपाचा ॥३२॥ छिद्र पडतां घट गळे। क्रोधानळें तप
जळे। योगी संन्यासी पडती मैले। क्रोधें निजबळें
गांजिले पै ॥३३॥ बाह्य मांगाचा विटाळ।
जलमार्जनं फिटे मळ। क्रोध अतिशयें चांडाळ।
नव्हे निर्मळ प्रयागीं ॥३४॥ करितां
काशीवासस्नान। तंव क्रोध खवळे गहन।
क्रोधाऐसा पापी पूर्ण। नाहीं आन संसारीं ॥३५॥
काम क्रोध लोभ जाणें। हे नरकाचे पाहुणे। तिन्ही
त्यजावे आपणें। आज्ञा संपूर्ण रामाची ॥३६॥
श्रीरामाज्ञा प्रतिपाळिता। क्रोध आतळों नेदी
चित्ता। तेणें वांचलासी लंकानाथा। अपघाता
चुकलासी ॥३७॥

रावणाला भावी घटनांचे कथन:- आतां मी
वांचलों तत्त्वतां। ऐसें न मानीं लंकानाथा। करील
श्रीराम तुझ्या घाता। हेही कथा अवधारीं ॥३८॥
श्रीरामधनुष्याचा ध्वनी। पडतांचि लंकाभुवनीं।
राक्षस पडती मूर्च्छापत्नीं। त्रिकूट खचोनी पडे धाकें
॥३९॥ पायीं उतरोनी अपांपतीं^६। शरवृष्टिसंपातीं।
वीर वीर पडती क्षितीं। अश्वगजरथीसमवेत
॥४०॥ इंद्रजित लक्ष्मणाचा भाग जाण। तो
निकुंभळे घालील खाण^७। मेघनादाचा घेईल
प्राण। शस्त्रें दारुण वर्षोनी ॥४१॥ श्रीराम

१ बडबडसी, २ कीर्ति, मोठेपणा, ३ पायांचे पाणी, गंगा, ४ दास, ५ नाश, भंग, ६ समुद्र, ७ नाश, ८ इंद्रजिताचा.

विंधोनियां जाण। बाणीं फोडील कुंभकर्ण। रावणा तुझा घेईल प्राण। अर्ध क्षण न लागतां ॥४२॥ जेंवी थिल्लीं^१ अल्प जळ। रवि शोषितां न लगे वेळ। तेंवी श्रीरामाचे बाण प्रबळ। प्राण तत्काळ घेतील ॥४३॥ राजया उन्माद कामा-सक्तीं। तोहि काम अधर्मतीं। त्याचीं राष्ट्रे पुरें नासती। राज्यसंपत्तीसमवेत ॥४४॥ लंका रत्नाढ्य कनकगिरी। रावणा तुझी परदारचोरी। भस्म होईल क्षणामाझारी। सहपरिवारीं सहपुत्र ॥४५॥

रामबाणाचा महिमा:- निवारेल वज्रधार। निवारेल काळचक्र। परी श्रीरामाचा बाण अनिवार। दशशिरवधार्थ ॥४६॥ पाठीं लागलिया काका। ज्याचे हातींची दर्भशिखा। नावरेचि तिहीं लोकां। शिवादिकांसमवेत ॥४७॥ त्या रामाचे सकोप बाण। येथें निवारूं शकेल कोण। घेतील राक्षसांचा प्राण। मुख्य रावणा लक्ष्मणी ॥४८॥ म्हणसी सबळ दशानन। राम नव्हे मजसमान। श्रीराम सिंह तूं श्वान^२। पलायमान होसी चोरा ॥४९॥

रावणाची निर्भर्त्सना:- मुखीं धरोनि पक्रान्न। हडहड करितां पळे श्वान। सीता चोरून चिद्रत्न। पलायमान तूं तैसा ॥१५०॥ श्रीराम चिन्मात्र गजेंद्रु। रावण विषयाचा काळेंद्रु। घरीचियांवरी करी कुरूकुरु। श्रीरामासमोरु न राहवे ॥५१॥ तूं तंव शूर्पणखेसमान। चोरी करोनि शूर पूर्ण। त्यावरीही बुचाट^३ आंगवण^४। काळें वदन रावणा ॥५२॥

रावणाचा क्रोध:- ऐकोनि सीता अनुवाद। रावणा आला सुबद्ध क्रोध। तिचा करावया वध। जाहला सिद्ध साटोपें ॥५३॥ सीतावचनाचे बाणाग्रीं। रावण खोंचला जिव्हारीं^५। दांत खांवोनियां करकरीं। नेत्र वटारी अति क्रोधें ॥५४॥ संतापक्रोधें उचंबळे। फोडा इचे दोन्ही डोळे। वेगें मोडा रे सिसाळें^६। अंत्रमाळा^७ काढा इच्या ॥५५॥

जिव्हा छेदा रे सवेग। वेगीं करा अंगभंग। विदारोनियां अष्टांग। भिन्न भाग करा इचे ॥५६॥

मारुतीचा आवेश:- तिचा करावया घात। रावण शस्त्रेंसीं धांवत। तें देखोनियां हनुमंत। रागें कांपत थरथरां ॥५७॥ हात दोनी कुसकरी। पुच्छ भोंवंडी चक्राकारीं। शेंडी माथेवरी थरारी। वृक्षावरी पिलंगत^८ ॥५८॥ डोळे भोंवंडीत गरगरां। दांत खातसे करकरां। रोमें थरकती थरथरां। आला वानरा अति कोप ॥५९॥ सीतेसी लावितां हात। करीन रावणाचा घात। येणें साटोपें हनुमंत। घुलकावित वृक्षेंसीं ॥१६०॥ कोपला देखोनि वानरा। हाहाकार सुखरां। कोपला देखोनि दशशिरा। स्त्रिया समग्रा कांपती ॥६१॥

मंदोदरीचे आगमन:- सीता गांजितां रोकडी। हनुमंत जंव न घाली उडी। मंदोदरीची प्रज्ञा गाढी^९। आली तांतडी ते संधी ॥६२॥ खड्ग घेवोनि लंकानाथ। करितां सीतेचा पै घात। मंदोदरी धांवोनि तेथ। धरिला हात खड्गाचा ॥६३॥ मंदोदरी धरितां हात। दचकलासे लंकानाथ। हनुमान वृक्षीं राहे गुप्त। पुढील कथार्थ अवधारा ॥६४॥ ऋषिरामायणाआंत। सीतारावण-शब्दोन्मथित^{१०}। कथा आहे अत्यद्भुत। तितका ग्रंथ न धरेचि ॥६५॥ कथा सांगतां संकळित^{११}। इतका वाढला पै ग्रंथ। वदनीं वदविता श्रीरघुनाथ। गुह्य गुह्यार्थ तो जाणे ॥६६॥ श्रीराम आणि जनार्दन। दोहीमाजी ब्रह्म परिपूर्ण। एका जनार्दना शरण। कथा पावन श्रीरामें ॥१६७॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकार-टीकायां सीतारावणसंभाषणनाम अष्टमोऽध्यायः ॥८॥ श्लोक ॥ १ ॥ ओव्या ॥१६७॥

१ डबक्यात, २ कुत्रा, ३ व्यर्थ, ४ पराक्रम, ५ मर्मस्थानी, ६ मस्तक, ७ आतडी, ८ लोंबू लागला, ९ श्रेष्ठ, १० सीता आणि रावण यांचे संवादातून निघालेली, ११ थोडक्यात.

अध्याय नववा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

दशरथ-कौसल्या विवाहाची पूर्वकथा

मंदोदरीकडून रावणाचा अनुनय:- रावण सीतेसी लावितां हात। हनुमान त्याचा करिता घात। तों मंदोदरी येऊनि तेथ। अति अनर्थ चुकविला ॥१॥ अतिकायाची जननी। रावणप्रिया वनमालिनी। तया रावणा आलिंगूनी। युक्तवचनीं बोलत ॥२॥ स्वदारकाम^१ मजसीं रम। मजसीं रमणें हा स्वधर्म। सीता अकाम चित्ता काम। परम अधर्म अधःपात ॥३॥ सांडीं अकाम सीतेसीं। स्वेच्छा रमावें मजसीं। माझेनि कामें सुखी होसी। सीतेपासीं अति दुःख ॥४॥

सीताहरणामुळे होणारा भावी अनर्थ:- श्रीरामकांता सीता सती। तिचे कामाचे आसक्तीं। राक्षसांची जावया व्यक्ती। होईल समाप्ती वंशाची ॥५॥ कुमार प्रधान सेनापती। अश्व गज रथ पदाती। इंद्रजित कुंभकर्ण लंकापती। भस्म होती सीताक्षोभे^२ ॥६॥ सर्व रस चाखी माशी। दीप चाखितां दाहो तिहीं। तेंवी सांडोनि स्वदारेसी। सीतेपासीं भस्मार्थ ॥७॥ निजपुत्राचा द्वेषकरी। खांब हाणितां शस्त्रधारीं। हिरण्यकशिपु नखागीं। सहपरिवारीं निमाला^३ ॥८॥ खांबीं उठिला नरहरी। येथें वनीं उठेल वनकेसरी^४। सीता सती क्षोभल्यावरी। होईल बोहरी^५ राक्षसां ॥९॥

परस्त्री अभिलाषेची निंदा:- जानकीचे निजगुह्यांत। काय भरलें आहे अमृत। आमुचें गुह्य विषप्रयुक्त। कडू लागत रावणा ॥१०॥ स्वस्त्रीपरस्त्रीकामकामुक। समान सुखाचे परिपाक। स्वदारकामें परम सुख। परम दुःख परदारा ॥११॥ परदारेची आसक्ती। पूर्वजां होय अधोगती। आपण पावे नरकाप्रती। वंशसमाप्ती

परदारे ॥१२॥ वनमालिनी नानायुक्तीं। शिकवितां त्या लंकापती। मंदोदरीनें धरोनि हातीं। नेला एकांतीं रावण ॥१३॥

नारदांकडून कळलेल्या कथेचे निवेदन:- ब्रह्मवोनि प्रिय एकांतीं। नारदभाष्यकल्पोक्ती। सांगतसे रावणाप्रती। मुनी वदंती^६ जे वदला ॥१४॥ आंगींचिये बळाचे मस्ती। तुवां पुसिलें नारदाप्रती। मज वधी कोण त्रिजगतीं। देवीं दैत्यां कीं दानवीं ॥१५॥ देवां अटक तूं दशकंठ। दैत्य तुज पुढें फोलकट^७। दानवेंशीं धीट तिखट। परी नर तुज दुर्धर संग्रामीं ॥१६॥ भविष्य पुसों नको रावणा। संकल्पभावी भावना। भविष्य चुकवावया जाणा। नाना विंदान करिती प्राणी ॥१७॥ रावणें धरिले दोनी चरण। मज सांगावें माझे मरण। नारद जाणे रामायण। सत्य भाषण तो वदला ॥१८॥ रावणा तुझ्या वधार्थी। कौसल्यासुत राम दशरथी। तो येवोनि लंकेप्रती। करील समाप्ती राक्षसां ॥१९॥ ऐसें सांगोनि रावणाप्रती। नारद निघे^८ ऊर्ध्वपंथीं^९। त्याचे गमनाची गती। त्रिजगतीं अनुपम्य ॥२०॥ रामनामें वीणा वाजत। श्रीरामनाम मुखीं गात। नामामृते नित्य तृप्त। स्वयें डुल्लत स्वानंदें ॥२१॥ कीर्तनाच्या संतुष्टीं। श्रीरामरूप देखें दृष्टीं। पदोपदीं आनंदकोटी। सुखसंतुष्टीं उल्लासे ॥२२॥

रावणाचा ब्रह्मदेवास प्रश्न:- ऐसें नारदें केलिया गमन। मागें रावण उद्विग्न। पाचारोनि चतुरानन। पुसे आपण तें ऐका ॥२३॥ कौसल्या ते कोण कैसी। दशरथ तो कोण कोणाचे वंशीं। त्याची वस्ती कोणे देशीं। हें मजपासीं सांगावें ॥२४॥ नाहीं कौसल्येचा विवाह झाला। नाहीं दशरथ उपजला। नाहीं राम जन्माला आला। तें बोलिला नारद ॥२५॥ ऐकोनि रावणाचें वचन। चहूं मुखें

१ स्वपत्नीच्या इच्छेने, २ मृत्यू पावला, ३ वनसिंह, ४ संहार, नाश, ५ भाषण, वाणी, ६ क्षुल्लक, ७ युक्ति, ८ आकाशमागनि.

हांसे चतुरानन। नारदाचें जें भाषण। अन्यथा कोण करूं शके॥ २६॥

ब्रह्मदेवाचे कथन:- ब्रह्मा सांगे रावणापासीं। कौसल्या कन्या कोसलरायासीं। दशरथ तो सूर्यवंशीं। अयोध्येसी निजराजा॥२७॥ त्या दोहीचें पाणिग्रहण। होतां रावणें केलें विघ्न। अन्यथा नव्हे नारदवचन। लागलें लग्न समुद्रीं॥२८॥ कौसल्या आणि दशरथ। केंवी पां गेले समुद्राआंत। कैसेनि लग्न लागलें तेथ। श्रोते वृत्तांत पूसती॥२९॥ हे तंव जुनाट परिपाटी। काळिकाखंडीं गुह्य गोष्टी। नारदें देखोनि ज्ञानदृष्टीं। वदे जगजेठी निःशंक॥ ३०॥

सेतुबंधमाहात्म्यात आलेले वर्णन:- सेतुबंधमाहात्म्यांत। दुसरे एक लघुमाहात्म्यांत। थोरलिया माहात्म्याआंत। ग्रंथ समस्त लिहिला असे॥३१॥ अहिरावण महिरावण। त्यांचें जनन आणि मरण। कौसल्यादशरथपाणिग्रहण^१। तेथें संपूर्ण लिहिलें असे॥३२॥ असो या ग्रंथाची ग्रंथोक्ती। झाडा सुचावा पै किती। वदनीं वदविता श्रीरघुपती। कविता करिता श्रीराम॥३३॥ माझे अंगीं मूर्खपण। लटिकें लिहिलें रामायण। तेंही वाचितां पै जाण। होय क्षालन महापापा॥३४॥ ग्रंथ असंख्य आनआन^२। तेथेंही आनआन निरूपण। माझे भावार्थरामायण। सावधान अवधारा॥३५॥ कौसल्यादशरथपाणिग्रहण। रावणें करितां अति विघ्न। समुद्रामाजी लागलें लग्न। तें अतिविंदान^३ अवधारा॥३६॥

कौसल्येला पेटीतून समुद्रात सोडले :- ब्रह्मा सांगे रावणापासीं। कौसल्यादशरथलग्नासी। वन्हाड जातें कोसलदेशीं। पांचवे दिवशीं लग्नसिद्धि॥३७॥ ऐसी रावणें ऐकतां गोष्टी। कौसल्येवरी क्षोभक दृष्टी। धाडी घालोनि

उठाउठीं। हरिली गोरटी कौसल्या॥३८॥ रावण पोटीं भयभीत। कौसल्या न ठेवी लंकेआंत। देव चिंतिती माझा घात। ते विपरीतार्थ करितील॥३९॥ देव कामारे^४ मजपासीं। माझा मृत्यु आवडे त्यांसी। ते कौसल्या दशरथापासीं। लघुलाघवेंसी^५ नेतील॥४०॥ ऐसा धाक रावणासीं। कौसल्या न ठेवीच लंकेसीं। तीतें घालोनि पेटीसीं। समुद्रापासीं ठेवणें धाडी॥४१॥ द्वीपद्राक्षें अमृतफळें। लाडू पक्वान्नं रायकेळें। पात्रें भरुनि शीतळ जळें। सांठविलें पेटींत॥४२॥ या पेटीमाजी कौसल्येसी। घालोनि धाडी समुद्रापासीं। समुद्रें ठेविली मीनापासीं। मीनें दाढेसीं^६ घातली॥४३॥ मीन क्रीडतां समुद्रीं। त्यासीं तिमि^७ धावें युद्धावारीं^८। मीन म्हणे युद्धाचे^९ संचारीं^{१०}। पेटी चकचुरी होईल॥४४॥ म्हणोनि यां उठाउठीं। पेटी ठेवोनि समुद्रबेटों। मीन परतला युद्धासाठीं। सक्रोधदृष्टी संग्रामा॥४५॥

त्याप्रमाणेच दशरथावर आक्रमण व समुद्रार्पण:- दशरथ लग्नत्वेरा करी। पायवाट मार्ग दुरी। तारुवीं बैसोनि समुद्रीं। जाऊं त्रिरात्रीं कोसलदेशा॥४६॥ चेउलीं हूनि जेंवी द्वारका। पायवाट दूरी देखा। तारुवीं बैसोनि जातां लोकां। दिवसा दो कां जाऊं पावती॥४७॥ राया दशरथें यापरी। वन्हाड घालोनि नावेवरी। स्वयें निघाला समुद्रीं। त्वरेकरि जावया॥४८॥ टकेपताका नावेवरी। निशाणें त्राहाटिल्या भेरी। वन्हाड चालिलें समुद्रीं। अति गजरीं उल्लासें॥४९॥ रावणें पाळती करोनि पुरी। विमानबळें येवोनि अंधारीं। दशरथ बैसला जे नावेवरी। ते निशाचरीं फोडिली॥५०॥ बाप होणार कैसें बळी। तें न चुके कदाकाळीं। दशरथ बुडतां पै जळीं। जालें ते काळीं अपूर्व॥५१॥ दशरथ बुडतां पै तळवटीं। रामनाम

१ कौसल्यादशरथांचे लग्न, २ निरनिराळे, ३ महाचमत्कार, ४ चाकर, ५ मोठ्या चातुर्याने, ६ दाढेमध्ये, ७ एक प्रकारचा मोठा मासा, ८ युद्धार्थ, ९ युद्ध सुरू असता.

स्मरे वाक्पुटीं^१ । तंव सांपडली फुटकी पाटी। राम संकटीं तारक॥ ५२॥

दशरथ-कौसल्या मीलन, परस्परांकडून वृत्त निवेदन:- श्रीराम दशरथाचे कुशीं। म्हणोनि नाम आठवे त्यासी। बुडतां नव्हे कासावीसी। नामें रायासी तारिलें ॥५३॥ नाम आठविल्या आकांतीं। आकांतामाजी अति विश्रांती। नामें तारक त्रिजगती। सुखसंविती^२ श्रीरामें॥५४॥ सांपडतां फुटकी पाटी। समुद्रलाटांच्या पै लोटीं। जेथें कौसल्येची पेटी। राजा त्या बेटीं लागला ॥५५॥ दशरथ पै उठाउठीं। सवेग चालिला त्या बेटीं। संमुख देखोनियां पेटी। आश्चर्य पोटीं मानिलें ॥५६॥ भोंवतीं समुद्राची घट्टी। येथें कोणें ठेविली पेटी। पाहतां दुसरें न दिसे दृष्टी। विस्मय पोटीं अनिवार॥५७॥ तेणें ती पेटी हातीं धरिली। होणारें किल्ली उघडली। भीतरीं कौसल्या देखिली। असे बैसली संचित॥५८॥ दशरथ पुसे तूं कोण। येरी विस्मयो पावली पूर्ण। तुम्ही कोणाचे कोण। येथें आगमन कैसोनि ॥५९॥ राजा म्हणे तूं गोरटी। तुज कैसेनि प्राप्त पेटी। तुज कोणें ठेविलें ये बेटीं। समूळ गोष्टी सांगावी॥६०॥ पयोनिधि^३ अगाध गहन। मत्स्य मगर अति दारुण। ऐसें दुस्तर दुर्गम स्थान। येथें आगमन कैसेनि॥६१॥ कौसलरायाची मी राजबाळा^४। रायें दशरथू वरू नेमला। तंव रावणें घालोनि घाला। घेऊन आला मज लंके॥ ६२॥ भविष्यें रावण दचकला पोटीं। भयेंचि मजला घालोनि पेटीं। ठेवणें धाडिलें समुद्राचें पोटीं। तेणें ये बेटीं ठेविलें॥६३॥ ऐसिया सांगतां गोष्टी। कौसल्या बाणें^५ दाटली कंठीं। भाग्यें अभाग्य मीच सृष्टीं। नव्हेचि भेटी दशरथा ॥६४॥ न व्हावें दशरथाचें लग्न। यालागीं रावणें केलें विघ्न। दशरथा करावया भग्न। सवेग सैन्य

मोकलिलें^६॥६५॥ जळो जळो तो दशानन। स्वप्नींही न व्हावें संभाषण। धरोनि दशरथाचें ध्यान। प्राण त्यागीन स्वानंदें॥६६॥ ऐकोनि कौसल्येचें वचन। राजा जाला विस्मयापन्न। सप्तसागरीं होतां मग्न। होणार पूर्ण चुकेना ॥६७॥ राजा सांगे निजवृत्तांत। रावणें माझा करितां घात। रक्षिता झाला श्रीरघुनाथ। समुद्राआंत बुडवितां ॥६८॥ तो समुद्र भरिल्याआंत। येथें आलों मी दशरथ। येरी पुसे तूं अजाचा सुत। रघूचा नातू सूर्यवंशी॥६९॥

दशरथ-कौसल्या विवाह:- ऐकोनि निश्चयवचन। कौसल्या जाली सुखसंपन्न। मज तुष्टला जनार्दन। केलें सुलग्न एकांतीं॥७०॥ नाहीं कर्माची खटपट। नाहीं लौकिक अंतःपट। नसतां लोकीं कटकट। लग्न लागलें निर्दोष ॥७१॥ दोहींचा जो निजहरिख^७। तोचि तयांचा मधुपर्क बोल बोलिलीं जे अनेक। मंगळाष्टकें तीं तेथें ॥७२॥ विकल्पाचीं झाडिलीं पळें। संकल्पासीं मूढ ओंवाळे। स्वधर्माचा दीप उजळे। सुखकल्लोळ लग्नार्थ ॥७३॥ अणोळखता मागें सांडे। तेचि पायीं पायमांडे। परमानंद वाडेकोडें^८। सुखसुरवाडें लग्नार्थ॥७४॥ उदरा येईल रघुनाथ। लग्नीं पावला अभिजित। लग्नघटिका पाहे भास्वत^९। काल सांगत सावधान॥७५॥ दोहींसी ओळखी होतां स्पष्ट। सुटोनि गेला अंतःपट। ॐ पुण्याहं वचनें श्रेष्ठ। मौननिष्ठ होवोनि ठेले॥७६॥ लग्नघरा समुद्रबेटीं। बोहोलें तेंचि मुख्य पेटी। लग्न लागलें उठाउठीं। दृष्टादृष्टी होतांचि॥७७॥ यापरी कौसल्येनें निजकांत। लग्नीं वरिला दशरथ। पुढील कथेचा अर्थार्थ। आश्चर्यार्थ अवधारा ॥७८॥ कौसल्या आणि दशरथ। दोघें बैसलीं पेटीआंत। फळें पक्वान्नें भक्षित। जळ प्राशित स्वानंदें॥७९॥ कौसल्या पुसे दशरथासी। पुढें

१ तोंडाचे, २ सुखानुभव, ३ समुद्र, ४ राजकन्या, ५ अश्रूनी कंठ भरला, ६ पाठविले, ७ अत्यानंद, ८ कौतुकाने, ९ सूर्य.

निर्गती^१ आमुची कैसी। राजा सांगे कौसल्येसी।
 रामनामंसीं आम्हां मुक्ति ॥८०॥ वसिष्ठसद्गुरु-
 वचन। करितां रामनामस्मरण। भवभयाचें
 निर्दळण। बंधमोचन तें किती ॥८१॥ आम्ही
 तुम्ही मिळोन आतां। सावधान एकाग्रता। भावें
 स्मरतां श्रीरघुनाथा। भव सर्वथा आम्हां नाहीं
 ॥८२॥ पृथ्वी बुडावया हडबडे। आकाश
 तुटोनियां पडे। तरी नामस्मरत्याकडे। भय बापुडें
 कैवी निघे ॥८३॥ ऐकतां रामनामगोष्टी। विघ्नें
 पळती बारा वाटीं। भिवों नकों वो गोरटी^२। सुख-
 संतुष्टी श्रीरामें ॥८४॥ उदरा यावया श्रीरघुनाथा।
 निजसामर्थ्यप्रतापवंत। प्रवेशला दशरथाआंत।
 नामीं भावार्थ तेणें त्यासी ॥८५॥ ऐशीं दोघें
 करितां गोष्टी। मीनें मीना जिणोनि^३ हाटीं^४।
 दोघांसहित घेवोनि पेटी। उठाउठीं निघाला ॥८६॥

रावणाच्या दर्पोक्तीला ब्रह्मदेवाचे उत्तर:-
 ब्रह्मयासी पुसे रावण। कौसल्यालग्नसमय
 कोण। आजिचें होतें संधान। लागलें लग्न
 दशरथासीं ॥८७॥ ऐकोनि ब्रह्मयाची मात।
 रावण खदखदां हांसत। पहाहो सत्यलोकनाथ^५।
 असत्य वदत मजपासीं ॥८८॥ सत्यलोकीं मज
 असतां। असत्य मानिसी लंकानाथा। तरी
 ब्रह्मलिखितार्थ। तुज तत्त्वतां कळलें नसे ॥८९॥
 म्यां केला दशरथाचा घात। कौसल्या घातली
 समुद्रांत। आतां लग्नीं कैचा दशरथ। वचन
 असत्य न मानें ॥९०॥ जिणें मरणें भगवत्सत्ता।
 ते तुज आली लंकानाथा। म्हणसी म्यां मारिलें
 दशरथा। हें तत्त्वतां असत्य होय ॥९१॥

रावणाने ती पेटी आणवून पाहिले तो त्याला
 दशरथ-कौसल्येचे दर्शन, त्यांची निर्भयता:-
 ऐसी वक्रोक्ति ब्रह्मवचन। ऐकोनि कां दशानन।
 पेटी आणोनि पाहे आपण। तंव दोघां जणां

देखिलें ॥९२॥ प्रथम निघतां दशरथ। दचकला
 तो लंकानाथ। त्याचा करावया घात। शस्त्रा हात
 घातला ॥९३॥ पुढां देखोनि रावण। दशरथा
 आलें स्फुरण। दहा कंठ विशति^६ नयन। भुई
 पाडीन करघातें ॥९४॥ ते काळीं श्रीरघुनाथ।
 पूर्णप्रतापें दशरथाआंत। यालागीं रावणा नाहीं
 भीत। निःशंकित पुरुषार्थें ॥९५॥

दशरथाचा वध करण्यास रावण प्रवृत्त, परंतु
 त्याचा मंदोदरीने प्रतिकार केला:- निःशंक देखोनि
 दशरथ। रावण तद्वर्धी^७ उद्यत। मंदोदरी आली
 तेथ। निवारीत रावणा ॥९६॥ त्यासी नेवोनि
 एकांता। बुद्धि सांगे लंकानाथा। मारूं जातां
 दशरथा। तूं अपघाता पावसी ॥९७॥ पेटी
 आणोनि अकस्मात। आतांचि निघाला दशरथ।
 तैसाचि निघालिया रघुनाथ। मरण प्राप्त रावणा
 ॥९८॥ ऐसी ऐकतां गोष्टी। रावण भय घे पाठीं
 पोटीं। डोळां देखतांचि पेटी। रामभयें पोटीं चळीं
 कांपे ॥९९॥ दशरथलग्ना करितां विघ्न। रावण
 जाला अति उद्विग्न। दाही मुखें हीन दीन।
 कंपायमान भयभीत ॥१००॥

मंदोदरीच्या सूचनेप्रमाणे दशरथ-कौसल्येला
 अयोध्येस पाठविले:- बुद्धि सांगितली रावणासी।
 कांहीं न चले होणारासी। कौसल्येसहित
 दशरथासी। अयोध्येसी धाडीं वेगीं ॥१॥
 कौसल्या आणि दशरथासी। मारितां न मारवे
 आम्हांसी। ठेवों नये गा लंकेसीं। अयोध्येसी
 धाडवीं वेगीं ॥२॥ अन्यथा^८ करूं जातां आपण।
 यांसी सर्वथा न ये मरण। रावणा मानलें वचन।
 वेगीं विमान आणविलें ॥३॥ आणोनियां
 विमानासी। कौसल्या युक्त दशरथासी। विमानां
 बैसवोनि दोघांसी। अयोध्येसी स्वयें धाडी ॥४॥
 राजा बुडाला समुद्रांत। अयोध्यानगरीं अति

१ सुटका, २ हे सुंदरी, ३ जिंकून, ४ आवेशाने, ५ ब्रह्मदेव, ६ वीस, ७ त्याचा वध करण्याला, ८ विपरीत.

आकांत। तंव तेथें आला दशरथ। कौसल्येसहित
सुलम्न॥५॥ राजा आला देखोनि नगरीं। निशाणें
त्राहाटिल्या भेरी। गुढिया मखरें घरोघरीं।
नरनारीआल्हाद॥६॥ ऐसा पूर्वाल वृत्तांत।
मंदोदरी सांगे साद्यंत^१। रावणा तूं कां होसी भ्रांत।
होणारार्थ चुकेना॥७॥ ऐसें शिकवोनि रावणासी।
सांडवूनि सीताप्रलोभासी^२। हातीं धरोनियां
त्यासी। निजभुवनासी चालविला॥८॥ एका
जनार्दना शरण। कौसल्यादशरथांचें लग्न। परम
गोड रामायण। निरूपण स्वयें वदवी॥९॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां
दशरथकौसल्याविवाहकथनं नाम
नवमोऽध्यायः॥१॥ ओव्या॥१०१॥

अध्याय दहावा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

सीतेचा पश्चात्ताप

सीतेला रावणाच्या धमक्या:- रावणें
भेडसावितां सीता। त्याच्या पत्न्या ज्या
समस्ता। आश्वासिती श्रीरामकांता। नेत्रवक्त्रा^३
खुणावूनि॥१॥

देवगंधर्वकन्याश्च विषेदू राक्षसीस्तदा।

ओष्ठप्रकारैरपरा नेत्राकारैस्तथा पराः॥१॥

सीतामाश्वासयामासुस्तर्जितां तेन रक्षसा॥२॥

सीतेसी म्हणे स्वयें रावण। माझी भार्या न
होतां पूर्ण। तुझा घेईन मी प्राण। नाक कान
कापूनी॥२॥ फोडा इचे दोनी डोळे। वेगें मोडा रे
सिसाळें^४। स्तन कापा मांसगोळे। अंत्रमाळे^५
काढा वेगीं॥३॥ तुझिया पातिव्रत्याची थोरी।
भीड धरिली सहा मासवरी। आतां भोगीन
बलात्कारीं। राम भिकारी वनवासी। ॥४॥

रावणपत्न्यांनी सीतेला अभयाचे आश्वासन
दिले:- ऐसी गांजितां नानापरी। क्षोभोनि
रावणाच्या नारी। आश्वासिती नानापरी। भय न
धरीं तूं याचें॥५॥ देवी गंधर्वी अति सुंदरी।
नामकन्या निशाचरी। आश्वासिती सीता सुंदरी।
खुणा करिती तें ऐका॥६॥ एकी खुणाविती
नेत्रांतरीं। एकींची संज्ञा ओछांतरीं। एकी त्या
निवारिती करीं। अंगुष्ठावरी अनेका॥७॥

रावणाला ब्रह्मदेवाचा शाप:- ब्रह्मशाप
रावणशिरीं। झोंबों न शके परनारी। यांचें कांहीं
भय न धरीं। धीर धरीं श्रीरामकांते॥८॥ सत्यलोकीं
वनप्रदेशीं। रावण झोंबतां उर्वशीसीं। आजी नेम
दिधला नलकुबेरासी। तूं कां झोंबसी परदारे॥९॥
बळें झोंबतां दशानन। उर्वशी करी आक्रंदन। तेथें
आला चतुरानन। कोपायमान रावणा॥१०॥ दुष्टा
नष्टा लंकानाथा। येथोनि परदारेसीं झोंबतां।
पावसील मस्तकपाता। ब्रह्मशापता दुर्लभ्य
॥११॥ ज्याचा निजभाव निर्मळ। त्यावरी कृपा
करी सकळ। रावणशापाचें निजमूळ। स्त्रियांनीं
समूळ सांगितलें॥१२॥ असो हा मागील वृत्तांत।
स्वयें देखे हनुमंत। मंदोदरीयें लंकानाथ। नेला
घरांत तें ऐका॥१३॥

इत्युक्तो भार्यया राजा रावणः शत्रुकर्शनः।

समादिश्य ततः सर्वा राक्षसीर्निर्जगाम ह॥३॥

राक्षस्यो भीमरूपास्ताः सीतां सन्मतिमब्रुवन्।

पौलस्त्यानां वरिष्ठस्य रावणस्य महात्मनः॥४॥

दशग्रीवस्य भार्यात्वं सीते न बहु मन्यसे।

ततः शूर्पनखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत्॥५॥

सुरामानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनीम्॥

मनुष्यमांसेन समं विभुज्य रसमंततः॥६॥

तेन सोन्मादसानंदं नृत्यामश्च निकुंभिले॥७॥

रावणाच्या हुकमाप्रमाणे राक्षसींचे सीतेला
भिवविणे:- मंदोदरीयें नाना युक्ती। कौसल्या-
दशरथउत्पत्ती। शिकवोनियां लंकापती।

१ परिपूर्ण, मुळापासून, २ सीतेचा अभिलाष, ३ डोळे व तोंड यांनी खुणा करून, ४ मस्तक, डोके, ५ आतडी.

निजधामाप्रती नेती जाली॥१४॥ विकटा^१
विक्राळा अति क्रूरी। राक्षसी पाचारिल्या समग्री।
रावण त्यांसीं एकांत करी। सीता सती वश्य करा
॥१५॥ भय दाखवावें गाढे^२। जें भय देखतांच पुढें।
वश्य होय मजकडे। तैसीं चांभाडें पसरवीं ॥१६॥
सामदामभेदकरी^३। भय दाखवोनियां भारी। वश्य
केलिया सीता सुंदरी। कृतोपकारी मी तुमचा
॥१७॥ ऐसा करोनियां एकांत। रावण मंदोदरी-
समवेत। निघता जाला निजधामांत। राक्षसी येत
परतोनि॥१८॥ रावणें प्रेरिलिया सत्त्वरा। विकटा
विक्राळा वक्रनेत्रा। मुखें पसरोनियां क्रूरा।
सीतेसामोन्या धांविन्नल्या ॥१९॥ एकी
जटाकृतभारी। हरितजटा ते दूसरी। विस्तीर्ण कर्ण
उदरावरी। स्थूलोदरी विक्राळा॥२०॥ अहिमुखी
हयमुखी महामारी। विकटा तिखटा चंडोदरी^४।
आणिक राक्षसी घर्घरी। सीतेवरी धाविन्नल्या
॥२१॥ शूल पडिश मुद्गल लहुडी। शस्त्रें
लखलखीत गाढीं। इची करा गे ताडातोडी। भीड
येवढी ते काय॥२२॥ तडतडां तोडोनि मांस नेऊं।
इचें काळीज भाजोनि खाऊं। इचे हाडांचे मणी
नेऊं। शिरा घेऊं ओरपोनि॥२३॥ रावणा वरी ना
जनकबाळा। हिच्या काढा अंत्रमाळा। वेगें
निमटोनि^५ हिचा गळा। खाऊं सगळा वांटूनि
॥२४॥ काढा मारा आणी धरा। हिचीं शतखंडें
करा। हाका मारिती दुर्धरा। दशशिरा वरीना॥२५॥

शूर्पणखेच्या पोकळ वल्गना:- अवघियांचें
शेवटीं। आली शूर्पणखा नकटी। सीता लक्षोनियां
दृष्टीं। सांगे गोष्टी फेंफांत॥२६॥ आईक सीते
रावणोत्पत्ती। मुख्य ब्रह्मयाचा पौलस्ती। त्याचा
विश्रवा प्रजापती। रावण निश्चितीं तयाचा॥२७॥
रावण ब्रह्मयाची चौथी पिढी। वेदविभागीं^६ प्रज्ञा^७
गाढी। राज्य प्राप्त चौदा चौकडी। त्यासी तूं वेडी

वरिशी ना॥२८॥ रावण ब्रह्मवंशी ब्राह्मण।
श्रीराम सूर्यवंशी क्षत्रिय हीन। त्याची तुज आवड
कोण। श्रेष्ठ वर्ण रावणाचा॥२९॥ रावणसत्ता
सुरीं असुरीं। श्रीराम केवळ भिकारी। ऋद्धि सिद्धि
रावणाघरीं। राम फळाहारी वनवासी॥३०॥
माझा बोल आईक आतां। होई रावणाची
प्रियकांता। दिव्य भोग भोगीं तत्त्वतां। सभाग्य
सीता जग मानी॥३१॥ सांडोनियां खरवाहन^८।
गजस्कंधीं बैसतां जाण। जग वानी^९ सभाग्यपण।
तैसें पर्जन^{१०} रावणाचें॥३२॥

सीतेकडून अवहेलना:- शूर्पणखेचें ऐकोनि
वचन। सीता सांडी हेळसून। जैसा हंस न पाहे
शेण। तैसे वचन उपेक्षी॥३३॥ सीते नेदी
प्रतिवचन। शूर्पणखा कोपायमान। हिची जिह्वा
कान कापून। रक्त पिईन नळीचें॥३४॥

शूर्पणखेचा क्रोध:- आणा मद्यमैरयांसी^{११}।
इचे मांसें करूं उपहारासी। अंगें विभागूं विभागूं
सकळांसी। खाऊं सीतेसी अवघ्याही॥३५॥
सीतामेदमांसमेळें। मद्यासीं येथ चांगलें। खातां
आनंदकल्लोळें। नाचूं निकुबलें^{१२} गोंधळीं॥३६॥

सीतेची निर्भय व शांत वृत्ति:- राक्षसी त्या
ऐशापरी। भेडसाविती अति दुर्धरी। सीता त्यांचें
भय न धरी। श्रीरामचंद्रां निजबोध॥३७॥ न करी
रुदन नव्हे दीन। श्रीरामसुखें सुखसंपन्न। राक्षसींचें
भयमान। तृणासमान सीतेसी॥३८॥ नित्य
श्रीरामनाम स्मरतां। सीतादेहीं विदेहता। शंका न
मनी देह छेदितां। तेंचि श्लोकार्था अनुवादे॥३९॥

छिन्ना भिन्ना विभक्ता वा दीप्ते वान्मौ प्रवेशिता।

रावणायोपतिष्ठेति किं प्रलापेन वा चिस्मू॥८॥

नांव वैदेही सीता सती। देहभयाची नाही
भ्रांती। श्रीरामध्यानं भयनिवृत्ती। न मानी
क्षिती^{१३} देहाची॥४०॥

१ भयंकर, २ मोठे, ३ साम, दाम, भेद इत्यादि उपायांनी, ४ मोठ्या पोटाची, ५ मोडून, ६ वेदांची खंडे करण्यात, ७ बुद्धि,
८ गाढवावर बसणे, ९ वाखाणी, १० पाणिग्रहण, ११ दारू, आसव वगैरे, १२ निकुंबलेमध्ये, १३ पर्वा.

सीतेची श्रीरामांवरील अढळ निष्ठा :- छेदा भेदा खा समस्तीं। श्रीराम भोक्ता सर्वा भूतीं। परि नावें न पाहें लंकापती। स्वप्नस्थितीं स्पर्शेना॥४१॥ देह करावा रामार्पण। तुम्हांत सबाह्य श्रीराम पूर्ण। तुम्ही करतांचि भक्षण। ब्रह्मार्पण देह माझा॥४२॥ देह ठेवितां कृमि^१ होती। तो लावावा उपकारार्थी। मज भक्षावें तुम्हीं समस्तीं। भोक्ता सर्वा भूतीं श्रीराम॥४३॥ देह छिन्नभिन्न करा समस्तीं। अथवा घाला अग्नीप्रती। परी नातळो^२ लंकापती। जाणा निश्चितीं नेम माझा॥४४॥ कराळविकराळवदनाकृती। घर्घर हाका माराल किती। नाही वरणें लंकापती। स्वप्नसुषुप्तीं जागृतीं॥४५॥

त्याचा राक्षसींवर परिणाम :- निधडी^३ देखोनि सीता सती। राक्षसी चळचळां कांपती। हे क्षोभलिया आम्हांप्रती। करील शांती अवघ्यांचि॥४६॥ आमुचा द्वेष न करी सीता। सर्वा भूतीं देखे रघुनाथा। रावण आज्ञेसीं छळितां। आम्हां समस्तां अवश्य निमणें^४॥४७॥ इचेनि अभिलाषें रावण। सन्निपातें पावेल मरण। ऐशा राक्षसी आपआपण। स्वयें गुणगुण त्या करिती॥४८॥

राक्षसी त्रिजटा वृद्धा इतरां स्वयमब्रवीत्।
आत्मानं खादतानार्या न सीताभक्षणं हितम्॥९॥
स्वप्नोप्ययं मया दृष्टो ह्यशुभो रोमहर्षणः।
राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च॥१०॥
श्रुत्वा पप्रच्छ सा भीता त्रिजटां तामिदं वचः।
अशेषं श्रोतुमिच्छामि तव दुःस्वप्नदर्शनम्॥११॥
राघवश्च मया दृष्टः संनद्धस्तं महागजम्।
आरूढः शैलसंकाशं सीतया सहलक्ष्मणः॥१२॥

त्रिजटेचे स्वप्नकथन :- देवोनि महाभयगर्जन। करितां सीतेसी तर्जन^५। वृद्ध त्रिजटा क्षोभोन। कोपायमान बोलत॥४९॥ त्रिजटा बिभीषणाची भगिनी। राक्षसी सत्त्वशिरोमणी। क्रूरा राक्षसींति

निवारूनी। सत्यवचनीं अनुवादे॥५०॥ म्यां केलें असतां शयन। सभाग्य देखिलें म्यां स्वप्न। सीतेसी घालोनि लोटांगण। विरुद्ध वचन न वदावें॥५१॥ सीतेसी खाऊं पाहतां राक्षसी। तुम्हीं खावें आपआपणांसीं। सीता सती सत्त्वराशी। विरुद्ध इयेसी न वदावें॥५२॥ सीता सर्वा भूतीं समान। तुम्हीं कां वदावें विरुद्ध वचन। जानकी जगदंबा परिपूर्ण। वंदा चरण तुम्ही हिचे॥५३॥ ऐकोनि त्रिजटेचें वचन। राक्षसी झाल्या कंपायमान। कैसें कैसें देखिलें स्वप्न। कृपा करोन सांगावें॥५४॥

रामसीतादर्शन :- स्वप्नीं देखिला श्रीरघुनाथ। श्वेत गज चौदंत। सीतसमवेत सालंकृत। लक्ष्मणयुक्त गजस्कंधीं॥५५॥ चवरें ढाळिती सुरासुर। भाटीव^६ करिती नरवानर। ऋषी करिती जयजयकार। वाद्यें अपार वाजती॥५६॥ श्रीरामसीता अभेदस्थितीं। म्यां देखिलीं स्वप्नाप्रती। ते ऐका हो उपपत्ती। यथानिगुतीं सांगेन॥५७॥ सूर्यासवें प्रभा संगतीं। चंद्रीं चंद्रिका^७ निवविती। वायूसवें जैसी गती। सीता सती तेंवी रामीं॥५८॥ गुळासवें सुस्वादता^८। कर्पूरासवें सुगंधता। जळासवें शीतळता। तैसी सीता श्रीरामीं॥५९॥ ऐसा श्रीराम सीता सती। स्वप्नीं देखें मी सभाग्यस्थिती। देखिली रावणाची दुर्गती। तेही उपपत्ती अवधारा॥६०॥

वराहेण दशग्रीवः शिशुमारेण सत्कृतः।
उष्ट्रेण च मया दृष्टो रक्तमाल्यानुलेपनः॥१३॥
प्रयातो दक्षिणामाशां प्रविष्टो गोमये न्हेद।
कुंभकर्ण इंद्रजिच्च सर्वे राक्षसपुंगवाः॥१४॥
पीत्वा तैलं प्रतप्ताश्च क्रीडतो गोमये न्हेद॥१५॥

रावणादिकांची शोचनीय स्थिति :- स्वप्नीं रावण देखिला दृष्टीं। सर्वांगीं शेंदुराची उटी। शेंदूर ओतिला लल्लाटीं। माळा कंठीं आरक्त पुष्पांच्या

१ किडे, २ न शिवो, ३ धैर्यवान्, पराक्रमी, ४ मरणे, ५ उपहास, ६ वर्णन, ७ चांदणे, ८ गोडी.

॥६१॥ दाहीं बोडकीं शिरा शिरीं। मसीचा टिळक लाविला नाकावरी। सुसरी रावणातें धरी। अधोद्वारीं न्यावया॥६२॥ सर्वेचि बैसोनि उष्ट्रावरी^१। दक्षिणदिशे गमन करी। सवेचि देखें सूकरावरी^२। वैश्वानरीं^३ क्रीडत॥६३॥ गोमयाच^४ डोहाआंत। स्वेच्छा क्रीडे लंकानाथ। आणिक स्वर्णांचा वृत्तांत। अति अद्भुत तो ऐका ॥६४॥ इंद्रजित ससैन्य कुंभकर्ण। करोनियां तैलपान। गोमयन्हर्दी^५ क्रीडती नग्न। उन्मज्जनीं निमज्जनीं॥६५॥ रावणनिद्रागृहावरी। वीज पडली एकसरीं। ऐसें देखिलें स्वर्णांतरां। रावणावरी दुश्चिन्ह॥६६॥

सीतेचे दुःख:- यालागीं सभाग्य सीता सती। तुम्हीं वंदावें सत्यवृत्तीं। ऐकोनि त्रिजटावदंती^६। गेल्या समस्ती ओसरोनि^७॥६७॥ हनुमान म्हणे त्रिजटा भली। राक्षसी हे सात्विक देखिली। अति युक्त बोलिली बोली। साह्य झाली सीतेसी ॥६८॥ सीता सभाग्य अशोक। अशोकवनीं बैसली देख। लौकिक रीतीं करी दुःख। तें कौतुक अवधारा॥६९॥

राक्षसीवशगा याहं भर्त्स्यमाना सुदारुणम्।
नाहं शक्ष्ये परित्यक्तमात्मच्छेदेन जीवितम्॥७६॥
मोघं चरित्वा च तपो व्रतं च
त्यक्ष्यामि चेज्जीवितमत्यनल्पम्।
विषस्य दाता तु न मेस्ति किंचि-
च्छस्त्रस्य वा वेश्मनि रावणस्य॥७७॥
इहस्थां मां न जानीते शंके लक्ष्मणपूर्वजः।
हतेति का मां गत्वा च राघवाय निवेदयेत्॥७८॥

रावणाचे बंदीत मी येथ। राक्षसींअधीन वनांत। स्वयें देवों न शके जीवित। रक्षण समस्त राक्षसी॥७०॥ राक्षसी असतां राखणी। जीव तों न देववे माझेनी। मज एथें विष देतें कोणी। रावणजाचणी चुकती माझी॥७१॥ शस्त्र घालावें

म्यां पोटीं। तंव शस्त्रदाता न दिसे दृष्टीं। श्रीरामें सांडिली माझी गोष्टी। थोर संकटीं मी पडिलें॥७२॥

श्रीराम शोधायला न येण्याचे कारण:- रावणें हिरोनि वेगेंसीं। मज आणिलें लंकेसी। हें ना कळलें श्रीरामासी। म्हणोनि लागेसीं न पवेचि॥७३॥ मज राखिलें लंकेसीं। ऐसें कोण सांगेल श्रीरामासी। अमित पुण्य आहे त्यासी। संख्या पुण्यासी असेना॥७४॥

शुद्धिदानाचे फल:- अन्नदान उदकदान। सामवेदाचें अध्ययन। द्विजदारबंधमोचन^१। शुद्धी समान न येती॥७५॥ कोटि अर्बुदें राजसूययज्ञ। ग्रहणीं कोटिगोदान। सुवर्णपूर्ण धरादान। शुद्धी समान नव्हेती ॥७६॥ सीताशुद्धीचें उत्तर एक। श्रीरामासी परम सुख। ब्रह्मज्ञान त्यापुढें रंक^२। होय अल्पक निजमोक्ष ॥७७॥ श्रीराम पावे परम सुख। भ्रांतिगत मोक्ष न येतुक^३। ब्रह्मज्ञान तैसेंचि देख। यज्ञदानादिक कोण पुसे॥७८॥ माझें व्रत तप दान शील। मी पतिव्रता निर्मळ। माझीं मजचि नव्हेति सफळ। झालीं निष्फळ रामेंवीण॥७९॥ घाटां^४ पडलिया हिरवा चणा। घाटा दिसे परी नाहीं दाणा। तैसें निष्फळ व्रत तप दान। रघुनंदनावांचोनी ॥८०॥ श्रीराम पुरुष प्रकृति सीता। जो करी नित्य यांची ऐक्यता। तो पुण्यपुरुष याहीपरता। नाहीं सर्वथा तिहीं लोकीं ॥८१॥ त्याचेनि सुखी इहलोक। त्याचेनि सुखी परलोक। त्याचेनि पितरां मोक्षसुख। शिवादिक तेणें सुखी ॥८२॥

हनुमंताची मनःस्थिती:- सीतेसी श्रीरामाची गोष्टी। त्या मज होतील पुण्याच्या कोटी। हनुमान नाचे वृत्तसंपुटीं^५। लाळ घोंटी^६ भेटावया॥८३॥ धन्य धन्य सीता गोरटी। अनुवादली गोड गोष्टी।

१ उंटावर, २ डुकरावर, ३ अग्नीत, ४ शेणाच्या, ५ शेणाच्या डोहात, ६ त्रिजटेचे बोलणे, ७ परतून, ८ शोधाला, ९ ब्राह्मणस्त्रीची सुटका, १० अत्यंत क्षुद्र, ११ वजनास, १२ शेंगेत, १३ वृक्षाच्या घनदाट खांद्यांवरून, १४ तृप्त करी.

शब्दामृते कर्णघोटी। अर्थचाटी अक्षरांचा ॥८४॥
 श्रवणीं^१ पडतांचि शब्द। अर्थ न घेतां परम मंद।
 हनुमंत तदर्थी अति प्रबुद्ध। अर्थावबोध
 घुटकोनी ॥८५॥ बुद्धि स्फुरली हनुमंता। आतां
 इची भेटी घेतां। विकल्प^२ मानील पै सीता। आला
 मागुता रावण ॥८६॥ तें होऊनि आला संन्यासी।
 आतां आला वानरवेणीं। विकल्प रिघालिया
 सीतेसी। मग भेटीसीं ठाव कैचा ॥८७॥ भेटी न
 घेवोनि स्वयें जातां। काय सांगूं श्रीरघुनाथा। दुरून
 देखिली म्यां सीता। हेंही सांगतां मूर्खत्व ॥८८॥ जो
 तो पुसेल हनुमंता। कैसी काय बोलली सीता। काय
 सांगावें समस्तां। वानरनाथा सुग्रीवा ॥८९॥
 एकांतीं श्रीराम आपण। मज पुसेल जे जे खूण।
 तेव्हां माझे काळें वदन। प्रतिवचन^३ न देववे
 ॥९०॥ समुद्र लंगोनि हनुमंत। आला गेला अवघें
 वृथा। वानर टोले देतील माथां। फटमारता
 करतील ॥९१॥ सीतेची न घेतां एकांतभेटी। हिच्या
 न पुसतां गुह्य गोष्टी। मज गेलिया परतटीं। राम
 जगजेठी क्षोभेल ॥९२॥

सीतांसदेशरहितं मामितस्त्वस्या गतम्।
 निर्दिहदपि काकुत्स्थः क्रोधनिर्दग्धचक्षुषा ॥९१॥
 यद्यनाश्वास्य गच्छामि शोकेनाभिनिपीडितम्।
 सर्वथा नास्ति संदेहो देहं त्यक्ष्यति जानकी ॥९२॥
 प्राप्तदोषो भविष्यामि देशस्याकथने महान्।
 यदि चेद्योजयिष्यामि भर्तारं रामकारणात् ॥९३॥
 व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति ॥९४॥

एकांतीं न भेटतां सीता। तीतें गुह्यगोष्टी न
 पुसतां। जरी मी भेटलों श्रीरघुनाथा। काळकृतांत
 तो क्षोभेल ॥९३॥ श्रीरामनेत्रींचा क्रोधानी। मज
 जाळील तत्क्षणीं। भेटी न घेतां सीताजननी। जातां
 येथूनी प्रमाद^४ ॥९४॥ राक्षसीं गांजिली हे सीता।
 रामविरहें अति दुःखिता। तिसी आश्वासन न देतां।
 प्राण तत्त्वतां सांडील ॥९५॥ सीतेनें सांडितां

प्राण। अवघें खुंटलें रामायण। हेंही अपेश मजचि
 जाण। श्रीराम पूर्ण क्षोभेल ॥९६॥ सीतेनें सांडितां
 प्राणांसी। हेंही अपेश माझे शिरासीं। हें न सांगतां
 श्रीरामापासीं। महादोषी मी होईन ॥९७॥
 शुभाशुभ यथार्थ^५ वार्ता। सदगुरूसी न सांगतां।
 परम दोष शिष्याचे माथां। वंचकता^६ गुरुद्रोही
 ॥९८॥ दुःख नव्हे रघुनाथा। सुख पाहे सती
 सीता। सुख उपजे श्रीरघुनाथा। युक्ति हनुमंता
 आठवली ॥९९॥ न कळतां राक्षसासी। स्कंधीं
 वाहोनि सीतेसी। स्वयें नेतां श्रीरामापासीं। सुख
 श्रीरामासी उपजेना ॥१००॥ घेवोनि वानरांचें
 सैन्य। करीं सज्जोनि धनुष्यबाण। रामें वधावे
 रावण कुंभकर्ण। सपुत्र प्रधानसैन्येसीं ॥१॥
 सोडावी देवांची बांदवडी^७। तोडावी नवग्रहांची
 बेडी। उभवावी रामराज्याची गुढी। कीर्ति चोखडी
 श्रीरामाची ॥२॥ तेथें मज नेतां सीता सती। एवढी
 श्रीरामाची कीर्ती। माझेनि होऊं पाहे अपकीर्ती। हे
 तंव युक्ती न ये करूं ॥३॥

सीतेला एकांतात भेटण्याचा मारुतीचा
 निश्चय:- एवं अवश्य भेटावी सीता। तेही भेटी
 अति गुप्ततां। रावणराक्षसीं न देखतां। अति
 एकांता भेटावें ॥४॥ मज भेटतां सीतेपासीं।
 विकल्प धरील मानसीं। पूर्वीं छळिलें
 संन्यासवेणीं। वानरतेसीं छळों आला ॥५॥
 विश्वासावया श्रीरामभद्रा। आधीं टाकूं
 श्रीराममुद्रा। भावार्थ देखोनि सीता सुंदरा। भेटी
 वानरा ते संधी ॥६॥ सीताश्रीरामचंद्रां भेटी।
 सीतामुद्रिकासंवादगोष्टी। अनुपम्य कथाकसवटी।
 गोड गोष्टी सीतेच्या ॥७॥ सीता मुद्रिकासंवादकथा।
 अति गोड त्या हनुमंता। यापुढें फिकेपण अमृता।
 सावधानतां^८ अवधारा ॥८॥ याचें नाम सुंदरकांड।
 अमृतापरीस गोड। पुरवी ब्रह्मज्ञानाचें कोड। करी

१ कानात, २ संशय, ३ उत्तर, जबाब, ४ मोठी चूक, ५ असेल तशी, ६ शठपणाने, ७ बंधन, ८ वानररूपाने, ९ लक्षपूर्वक.

निवाड श्रोतयां ॥९॥ एका जनार्दना शरण।
गोडिया गोड निरूपण। कथा नव्हे हें ब्रह्मपरिपूर्ण।
समाधान जीवशिवां ॥१०॥ करितां कथा
निरूपण। जीवाचें उडे जीवपण। शिवाचें झडे
शिवपण। ब्रह्म परिपूर्ण कोंदाटे ॥११॥ इति
श्रीभावाथरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटिकायां
सीतानुतापो नाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥
श्लोक ॥२२॥ ओव्या ॥१११॥

अध्याय अकरावा

॥श्रीसीतारामाभ्यां नमः ॥

सीता व मारुती यांची प्रथम भेट

पूर्वीच्या घटनांचे स्मरण होऊन सीतेचा
अनुताप:- सवेग भेटी श्रीरामकांता। परम आल्हाद
हनुमंता। तिच्या निरपेक्ष एकांता। वृक्षाआंतौता
बैसला ॥१॥ स्वस्थानीं राक्षसी समस्ता। स्वभावे
जाहिल्या निद्रिस्ता। अशोकवृक्षातळीं सीता।
सावधानता बैसली ॥२॥ म्हणे मज नाहीं
पापकर्मपरता^१। आणि कां भोगितें दुःखावस्था।
वृथा लक्ष्मणाभिशापता^२। तेणें पापें लंकेशा
आतुडलें^३ ॥३॥ लक्ष्मणाची मर्यादारेखा। म्यां
उल्लंघिता देखा। अंतरोनी श्रीरामसखा। त्या
दशमुखा आतुडलें ॥४॥ छळूं जातां श्रीरामभक्ता।
मुकलें मी श्रीरघुनाथा। हें पाप माझे माथां।
दुःखावस्था मी भोगीं ॥५॥ अवज्ञा केली म्यां
पापिणी। रावण म्हणे होय पत्नी। म्यांच केली
खोटी करणी। श्रीरामस्वप्नीं मी न देखें ॥६॥
छळणपाप सबळ जनीं। त्या पापाची पाहें पां
करणी। श्रीरामशब्द नायकें कानीं। श्रीराम स्वप्नीं
न देखे ॥७॥ यालागीं कोणाचें छळण। प्राणांतीही
न करावें आपण। छळणाचें पाप पूर्ण। आपलें

आपण मी भोगीं ॥८॥ छळणपापाचे पातकीं।
कैसी अनुतापली जानकी। बैसोनियां एकाकी।
पुढील श्लोकीं अनुवादे ॥९॥

नूनं स कालो मृगरूपधारी
ममाल्पपुण्येन समागतोऽभूत्
मोहान्मया तत्र तदा नियुक्तो
रामानुजो लक्ष्मणपूर्वजश्च ॥९॥
जितात्मनो महाज्ञाना येषां नास्ति प्रियाप्रियम्।
प्रियाप्रियविमुक्तानां प्रपश्याम्यहमात्मना ॥२॥

निश्चयें मानलें निजनिष्ठा। मृग नव्हे तो
कळिकाळकांडा। तिधां केल्या तीन वाटा। हेंही
कटकटां म्यां केलें ॥१०॥ मृगरूपी केवळ काळ।
माझा लोभ तो काळवेळ। खवळोनियां तत्काळ।
मज म्यांचि केवळ नाडिलें^४ ॥११॥ माझिया
लोभाची कुबुद्धि मोठी। मृगलोभाच्या सलोभ
दृष्टीं। म्यां राम धाडिला मृगापाठीं। तेव्हांचि करंटी
मी झालें ॥१२॥ करंटी बुद्धि बाणली कैसी।
लक्ष्मण रक्षण सत्त्वराशी। रामें ठेविला मजपाशीं।
म्यां छळूनि त्यासी दवडिलें ॥१३॥ लक्ष्मण न
मानी अल्प छळणासी। माझी पापबुद्धी कैसी।
एकला राहतोसी मजपासीं। रामपत्नीसी
भोगावया ॥१४॥ धांवण्या न जासी रामापाशीं।
स्वयें भोगावया सीतेसी। तूं काय येथें राहतोसी।
ऐशा वक्रोक्तीसीं^५ छळियेलें ॥१५॥ ऐकोनि माझी
पापगोष्टी। बोटें घातलीं कर्णपुटीं। लक्ष्मण पळे
उठाउठीं। ऐसी मी खोटी पापिणी ॥१६॥
श्रीरामआज्ञे लक्ष्मण। असतां मजपाशीं संरक्षण।
तो रामआज्ञा उल्लंघून। छळोन परता म्यां दवडिला
॥१७॥ श्रीरामआज्ञा उल्लंघितां। भेटणें ठेलें^६
रघुनाथा। आतडोनियां लंकानाथा। दुःखावस्था
तेणें पापें ॥१८॥ लक्ष्मण सर्वत्र सुमित्र। तो म्यां
छळोनि केला कुमित्र। तेणें पापें दशवक्त्र। मज
अपवित्र झोबला ॥१९॥ धन्य लक्ष्मणाची

१ पापाविषयी आसक्ति, २ लक्ष्मणाला वर्मी बोलणे, ३ सापडले, ४ फसवून घेतले, ५ वाईट शब्दांनी, ६ राहिले, बंद पडले.

मर्यादारेखा। नुल्लंघवेचि दशमुखा। ते म्यां
उल्लंघितां देखा। दुःखशोका पावले॥२०॥ श्रीराम
पाठविला मृगाचे पाठीं। हेचि माझी बुद्धि खोटी।
तेणें रामीं पडली तुटी। दुःखकोटी मज प्राप्त॥२१॥
भ्रतारापासीं स्वयें मागणें। हेंचि स्त्रियांचें निंद्य
जिणें। तेणेंचि निंद्यत्वे मज रावणें। धरोनि
आणिलें लंकेसी॥२२॥ लोभें मागतां
मृगाकांचोळी। माझ्या व्रतासी जाहली होळी।
श्रीराम अंतरला महाबळी। दुःखसमेळीं निजलोभें
॥२३॥ श्रीराम केवळ आत्माराम। लक्ष्मण
सबाह्य निष्काम। लाभ अलाभ दोन्ही सम। देहीं
आराम निर्द्वंद्व॥२४॥ लाभालाभीं समान। ते
निघडे^१ रामलक्ष्मण। त्यांसी माझें लोटांगण।
अनन्य शरण मी त्यांसी॥२५॥

झाडावरून मारुती श्रीरामांची अंगठी टाकतो :-
देखोनि अनुतापिनी सीता। कृपा उपजली
हनुमंता। श्रीराममुद्रिका होय टाकिता।
दुःखावस्था शमावया॥२६॥ श्रीराममुद्रेचा
बडिवार। दुःख निर्दाली समग्र। सुख द्यावया
अपरंपार। सच्चिन्मात्र^२ श्रीराममुद्रा॥२७॥

त्याचा सीतेवर विलक्षण परिणाम :- दीपिका
जेंवी अंधार। श्रीराममुद्रा क्लेश ग्रासी समग्र।
खद्योत^३ करी रवि चंद्र। प्रकाशवंत राममुद्रा
॥२८॥ श्रीराममुद्रा प्रकाशवंत। सीता देखोनि
अकस्मात। स्वयें जाहली विस्मित। कैसेनि एथ
ही आली॥२९॥

रामनामांकितं दिव्यं श्रीरामस्यांगुलीयकम्।
सुवर्णस्य सुवर्णस्य सुवर्णस्य च भामिनी॥३॥
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा निजभर्तुर्विभूषणम्।
नेत्रे प्रहर्षजं वारि समुद्भूतमधोमुखी॥४॥
भर्तारमिव संप्राप्तं जानकी मुदिताभवत्।
कुशली यदि काकुत्स्थो लक्ष्मणेन यवीयसा॥५॥
किन्न लंकां समासाद्य मोचयेन्मामिह स्थिताम्॥६॥

सुवर्णमुद्रा वरी सुवर्णवर्ण। श्रीरामसंगें शुद्ध
सुवर्ण। जानकी स्वयें सुवर्णवर्ण। देखे
सुवर्णमुद्रिका॥३०॥ मुद्रिकापीठीं पत्रावळी।
सहस्रनामप्रभावळी। अक्षरीं अक्षर लिहिल्या
ओळी। अक्षरें न्याहाळी जानकी॥३१॥ अक्षरीं
निबद्ध मुद्रिका। दशावतारांची टीका।
जडितपाचीमाणिका^४। सुखदायका सीतेसी
॥३२॥ मुद्रिकागर्भ अति पवित्र। त्याही माजी सार
परात्पर। श्रीरामनामें निरक्षर। चिदचिन्मात्र^५
मुद्रिका॥३३॥ ऐसी देखोनि मुद्रिका तेथ। सीता
जाहली सद्गदित। नेत्रीं आनंदजळ स्त्रवत।
हर्षयुक्त जानकी॥३४॥ मुद्रिका शोभे नामेंकरीं।
श्रीरामनाम मुद्रिकेवरी। श्रीराम मुद्रिके सबाह्य
अंतरीं। सीता सुंदरी स्वयें देखे॥३५॥ देखतांचि
चमत्कार जाहला। स्वयें श्रीरामचि आला।
सीतेसी ऐसा भाव गमला। सरसावला अंचळू^६
॥३६॥ श्रीराम आला एकाएकीं। लाजें जाहली
अधोमुखी। सर्वांगें हर्षली जानकी। सुखोन्मुखी
डुल्लत॥३७॥ केउता आहे लक्ष्मण। दुष्ट दुरुक्ते
केलें छळण। त्याचे केशीं झाडीन चरण। त्यासी
लोटांगण घालीन पै॥३८॥

जानकीचे अवलोकन व तिचे मुद्रिकेशी
संभाषण :- सावध होतांचि देखा। पुढें देखिली
अंगोळिका। ओळखोनि श्रीराममुद्रिका।
प्रेमोन्मुखा जानकी ॥३९॥ पहिली वंदिली
निढळी^७। मग आलिंगिली हृदयकमळीं। स्वानंदें
चुंबी जनकबाळी। सुखें वेल्हाळी आलीसी
॥४०॥ म्हणोनि घातलें लोटांगण। बैस करूं दे
चरणक्षाळण। तुझें तीर्थ मी सेवीन। करीन
संवाहन चरणांचें॥४१॥ तूं माझी सखी^८
श्रीराममुद्रा। घालूं सेजे करिसी निद्रा। श्रमलीस
उतरतां समुद्रा। आणि गिरिवरां उल्लंघितां॥४२॥ न

१ धैर्यवान्, २ सत्यज्ञानस्वरूपमय, ३ काजवा, ४ पाचू आणि माणके जडलेली, ५ जडचैतन्यस्वरूपी, ६ पदर, ७ मस्तकावर,
८ सखीप्रमाणे.

म्हणे अचेतन^१ सचेतन^२। भक्तिप्रेम संपूर्ण। तेणें हनुमंतासी आलें रुदन। करी स्फुंदन वृक्षाआड ॥४३॥ आम्ही म्हणवितों भक्त। परी प्रेम नाही पोटाआंत। जानकीप्रेमें सदोदित। हिशीं रघुनाथ तुष्टला ॥४४॥ अचेतनीं प्रेमपान्हा हो। हा कोणासीं नाही सद्भावो। हिशीं तुष्टला श्रीरामरावो। वंध्य स्वयमेवो सर्वासी ॥४५॥ सगुण निर्गुण सद्गुरुभक्त। जो वंदितो तो होय मुक्त। जो निंदितो त्या नरक प्राप्त। वेदशास्त्रार्थ गर्जती ॥४६॥ मुद्रिका देखतांचि दृष्टीं। अत्यानंद मानी गोरटी। सीता सप्रेम पुसे गोष्टी। अवस्था पोटीं जे वर्ते ॥४७॥ कुशल असतां रामलक्ष्मण। माझी कां न करिती सोडवण। करावया नाही आंगवण। दुर्धर बाण असोनी ॥४८॥ सुटलिया श्रीरामाचे बाण। शोषोनि टाकितील समुद्र संपूर्ण। सकुळ निवटोनि रावण। माझी सोडवण का न करी ॥४९॥ त्या दोघां वीरीं टाकिली सृष्टी। हे न सांगवे दुःखकोटी। यालागीं सुचली मौनदृष्टी। सज्ञान मोठी तूं होसी ॥५०॥ श्रीराम गेला परलोकता। तूं मज मूळ आलीस आतां। तो जरी स्वस्थ असता। मज सोडविता निमेषार्धे ॥५१॥

जानासि त्वं प्रिये रामं किंवा शत्रुघ्नपूर्वजम्।
जीवतौ तौ न कुर्यातां कथं हि मम मार्गणम् ॥७॥
नूनं मृतौ मे शोकेन तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ।
न्यस्तं शस्त्रमुभाभ्यां हि गतौ सुपस्मां गतिम् ॥८॥
अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना।
व्यापादितौ स्नानपानाशनकर्माणि कुर्वतौ ॥९॥
अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशिनौ।
भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ चरंतौ वनगोचरौ ॥१०॥

मुद्रिके तूं सांगें गोष्टी। रावणें मातें हरिल्यापाठीं। दोघे येवोनि पंचवटीं। अति संकटीं काय केलें ॥५२॥ मज न देखतां पर्णकुटीं। दोघे जाहले कडेलोटी। अथवा शस्त्रें घातलीं पोटीं। केले संकटीं

गळां फास ॥५३॥ किंवा लोकलजे लाजले। दोघे विष घेवोनि निमाले। किंवा माझ्या शोके मूर्च्छा पावले। कीं विकळ होतां गेले प्राण त्यांचें ॥५४॥ सीता सीता आक्रंदोनी^३। प्राण सांडिले दोघे जणीं। नातरी मागतां पाणी। ताहना फुटोनि निमाले ॥५५॥ माझेनि दुःखें दुःखी प्रबळ। आहार त्यजिला फळमूळ। दोघां भरोनियां तरळ^४। प्राण तत्काळ सांडिले ॥५६॥ पर्वतपाठारीं प्रचंड धोंडीं। दोघीं घातलिया मुरकुंडी। तेथें वाळोनि जाहली करवंडी। दुःखनिर्वडी^५ निमाले ॥५७॥ विजनीं^६ मूर्च्छित पडिले। कीं वृकव्याघ्रीं^७ ते फाडिले। किंवा सिंहें विभांडिले। कीं रगडिले वनगर्जीं ॥५८॥ किंवा गिळिले मत्स्यसुसरीं। कीं बुडाले असती सागरीं। अथवा रिघतां राहिले विवरीं। तरसीं तगरीं भक्षिले ॥५९॥ ते तों महावीर निधडे। सिंह व्याघ्र काय बापुडे। शार्दूल^८ पळती तयांपुढें। केलें कुडें^९ रावणें ॥६०॥ रावणें छळोनि केलें घाता। स्नानतर्पण संपादितां। अथवा फळ मूळ भक्षितां। दोघां निद्रिस्तां मारिलें ॥६१॥ देखतां श्रीरामाचा बाण। रावण भयें पलायमान। श्रीराम नित्य सावधान। त्यासी छळण चालेना ॥६२॥ विश्वामित्रयागाप्रती। श्रीराम सावध अहोरात्रीं। सुबाहूच्या छळणोक्ती। त्यास रघुपतीं मारिलें ॥६३॥ छळावया सुंदरपणें। शूर्पणखा आली आपण। तिचें केलें विटंबण। न चले छळण रामासीं ॥६४॥ माझेनि दुःखशोके जाणा। स्वयें रामें सोडिलें प्राणा। येरवीं निवटोनि रावणा। माझे सोडवणा येता कीं ॥६५॥ श्रीरामभातां दुर्धर शर। निवटून दुष्ट निशाचर। शोषोनियां महासागर। नरवानर येते कीं ॥६६॥ वर्षोनियां बाणजाळीं। लंकेची करोनियां होळी। रावण निर्दळोनि समूळीं। जनकबाळी सोडविता ॥६७॥ विराधें

१ निर्जीव, २ सजीव, ३ ओरडून, ४ भ्रम, ५ दुःखातिशयाने, ६ निर्जन प्रदेशी, ७ लांडगे व वाघ यांनी, ८ वाघ, ९ खोटे कृत्य.

लावितांचि हात। एकेचि बाणें केला घात। श्रीराम
असतां जीवें^१ जीत^१। लंकानाथ निर्दळिता
॥६८॥ चवदा सहस्र राक्षसगण। त्रिशिरा मारिला
खर दूषण। त्यासी मारितां रावण। अर्धक्षण न लगे
पै॥६९॥ श्रीराम सहजें उदासी। रावणें हरितां
स्त्रियेसी। न्यस्तशस्त्र^२ जाहला संन्यासी। वनवासीं
विचरत॥७०॥ संन्यासियासी स्वभावता। धरूं
नये देहाची ममता। करूं नये स्त्रियेची चिंता।
तुटली कथा धांवण्याची ॥७१॥ संन्यासधर्म
स्वभावतां। अभयदान दिधलें भूतां। आतां वधू
नये लंकानाथा। खुंटली कथा लंकेची ॥७२॥
अथवा आणिक आहे गुज। श्रीराम आत्माराम
सहज। रावणें हरितांचि भाज^३। समाधिसेजे
प्रवेशला ॥७३॥ समाधिसुखें स्वभावतां। कैचा
राम कैची सीता। रावणें हरिली माझी कांता। हेंही
रघुनाथा नाठवे ॥७४॥ समाधिसुखें सुखसंपन्न।
मिथ्या हें प्रपंचाचें भान। मिथ्या श्रीराम रावण।
धांवण्या कोण येथें धांवे ॥७५॥ मुद्रिके सत्य सांग
मजपासीं। श्रीराम तरी जाहला संन्यासी। अथवा
समाधिसेजेसीं। किंवा देहासी त्यागिलें ॥७६॥
मुद्रिके मौनाचें लक्षण। निमालें^४ श्रीरामलक्ष्मण।
हेंचि तुझे मौनवचन। अति सावधान निजमौनें
॥७७॥ अबोलणें ज्याचे ठायीं। त्याचिया ज्ञाना
मर्यादा नाही। तें तंव वर्ततें तुझे ठायीं। वानूं कायी
गुण तुझे ॥७८॥ माझी वस्ती वामभागीं। तूं वर्तसी
दक्षिणांगीं। श्रीरामाचे अंगसंगीं। तूं सर्वांगीं
सर्वज्ञ ॥७९॥ सद्गुरूअंगीचें अचेतन। मिथ्या न
मानी सीता अज्ञान। तिचें न करीच हेळण। उपेक्षण
न करीचि ॥८०॥

सीतेला मूर्च्छा आली:- श्रीराममुद्रा अचेतन।
तीस देवोनी अति सन्मान। मृदु मंजुळ विनवून।
काय आपण पुसतसे ॥८१॥ कैसेनि चालवलें

वाटा। कैसेनि उल्लंघवलें घांटा। समुद्र तरोनि दुस्तर
मोठा। कैसेनि परतटा आलिशी ॥८२॥ मज
संबोखावया^५ येथें। तुज काय धाडिलें श्रीरघुनाथें।
ऐसें बोलत बोलत तेथें। पडे मूर्च्छित
जानकी ॥८३॥

त्यामुळे मारुती घाबरला:- सीता पडतांचि
मूर्च्छित। हनुमान जाहला साशंकित। श्रीरामविरहें
अति संतप्त। प्राण निश्चित त्यागील ही ॥८४॥
देखतां श्रीराममुद्रेसी। श्रीराम निमाला वनवासीं।
धरोनि हा निश्चय मानसीं। निजदेहासी त्यागील
॥८५॥ देह त्यागितांचि सीता। श्रीराम म्हणेल
हनुमंता। समुद्रलंघन तत्त्वतां। कवण्या अर्था
साधिलें ॥८६॥ मज आलिया लंकेआंत। ना सीता
ना रघुनाथ। ओढवला अति अनर्थ। तेणें हनुमंत
महादुःखी ॥८७॥

इति संचित्य हनुमांश्चकार मतिमान्मतिम्।

राममक्लिष्टकर्माणं संबधुमनुकीर्तयन् ॥९१॥

सीता पडतांचि मूर्च्छापन्न^६। हनुमंत मनीं
अति उद्विग्न। हृदयीं स्मरतां रघुनंदन। बुद्धि
निर्विघ्न आठवली ॥८८॥

मारुतीने श्रीरामवृत्तांत कथन केला:- सीता
व्हावया सावधान। आता करूं श्रीरामसंकीर्तन^७।
म्हणोनि रामकथागायन। करी आपण मारुती
॥८९॥ कौसल्या गर्भी गर्भातीत। दाशरथि
श्रीरघुनाथ। परब्रह्म मूर्तिमंत। सूर्यवंशीं अवतरला
॥९०॥ श्रीराम परब्रह्म सीता प्रकृती। श्रीराम
चैतन्य सीता चिच्छक्ती^८। श्रीराम धैर्य सीता
धृती^९। श्रीराम अनन्यगती अवतारू ॥९१॥
श्रीरामाचें आचरित। गुरुपितृआज्ञाविक्रीत।
ब्राह्मणाचा निजभक्त। सुरसाह्यार्थ श्रीराम
॥९२॥ कैकेयीवरें दशरथें। श्रीराम धाडिला
दंडकारण्यातें सीतालक्ष्मणसमवेतें। निघे रघुनाथ

१ जिवंत, २ शस्त्रे टाकिली आहेत असा, ३ स्त्री, ४ मृत्यू पावले, ५ शांतवन करण्याकरता, ६ मूर्च्छित, ७ रामाचे गुणवर्णन,
८ ज्ञानशक्ति, ९ धैर्य.

वनवासा॥१३॥ वनवास गंगातटीं। वसतिस्थान
पंचवटीं। श्रीराम राहिला जगजेठी। सीता गोरटी
समवेत॥१४॥ शूर्पणखा करी छळण। तें जाणोनि
श्रीराम सज्जान। तिचे घेवोनि नाक कान। विटंबेन
सोडिली ॥१५॥ तिचे कैवारी दारुण। त्रिशिरा
मारिला खर दूषण। श्रीरामें घेवोनि जनस्थान।
दिधलें दान ब्राह्मणां ॥१६॥ मृगकंचुकीस^१
लोभतां। मृगापाठीं धाडिलें श्रीरघुनाथा। छळोनि
दवडिलें सौमित्रा। हरिली सीता रावणें॥१७॥
श्रीराम आणि लक्ष्मण। करितां सीतागवेषण^२।
जटायुरावणेंसीं रण। दोघे जण तेथें आले॥१८॥
स्थपात छत्रपात। पक्षियें गांजिला लंकानाथ।
जटायु रावणें पाडिला तेथ। श्रीरघुनाथ तेथे आला
॥१९॥ श्रीराम कृपाळू परिपूर्ण। करोनि जटायु-
उद्धरण। कबंध मारोनियां जाण। आले आपण
किष्किंधे ॥१००॥ श्रीरामें निर्दळोनि वाळीसी।
राज्य दिधलें सुग्रीवासी। यौवराज्य अंगदासी।
वानरांसी निजसख्य॥१॥ तुझे शुद्धीसी निरुते।
श्रीरामें पाठविलें मातें। तुझे भेटीलागीं व्रतें।
श्रीरघुनाथें धरियेलीं ॥२॥ शिळीं बांधोनि सागर।
सपुत्रप्रधाननिशाचर। येणेंसीं वधोनि दशशिर।
सीता सुंदर उद्धरणें ॥३॥ विश्वासू न मानील
वानरा। म्हणोनि खूण आणिली मुद्रा। सांडोनियां
दुःखनिद्रा। भेटें कर्पीद्रा रामदूता॥४॥

श्रीरामगुणसंकीर्तन ऐकून सीता सावध होते, व
मुद्रिका आणणान्याला भेटीस बोलविते:- ऐकोनि
श्रीरामचरित। सीता जाहली सावचित्त।
कथानुवाद वृक्षाआंत। अति विस्मित जानकी
॥५॥ कृपेनें कोंवळा श्रीरघुनाथ। मज
आश्वासावया येथ। वृक्ष कथा अनुवादत। आला
निश्चित श्रीराम॥६॥ वृक्षासी पुसे करोनि नमन।
कोण करितो श्रीरामकीर्तन। त्याचें पाहीन मी
वदन। लोटांगण त्यासी माझें ॥७॥ ज्यासी

श्रीरामकथेची शैली। त्याच्या चरणींची धुळी। मी
वंदीन सुखसमेळीं^३। मुख मजजवळीं दावावें
॥८॥ ज्याचे मुखीं श्रीरामकीर्तन। त्याचें मज
देखतां वदन। परम सुखसमाधान। कृपा करोन
भेटावें॥९॥ सीता सप्रेम निजचित्त। परमोत्कंठ
अति भावार्थें। जेणें खूणमुद्रा आणिली येथें।
कृपावंतें भेटावें॥१०॥

तामब्रवीत् महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः।

शिरस्यंजलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा॥१२॥

मारुतीने खाली उतरून सीतेला साष्टांग वंदन
केले :- ऐकोनी सीतेचें वचन। हनुमान स्वयें
उतरून। सीतेसी घाली लोटांगण। मस्तकीं चरण
वंदिले॥११॥ सीता देखोनियां दृष्टीं। सीतेसी
हनुमान निकट भेटी। हनुमंतासी हर्ष पोटीं। आनंद
सृष्टीं न समाये॥१२॥ महानिधीचा लाभ जाहला।
क्षीराब्धि चुळोदकें प्राशिला। कीं कळिकाळ
जिकोनियां ठेला। तो पाड^४ जाहला
हनुमंतासी॥१३॥

मारुतीचा आनंद व सात्विक भाव:- तेणें
हर्षाचेनि मेळें। गडबडां पायावरी लोळे।
आनंदाश्रूं स्रवती डोळे। सुखकल्लोळें नाचत
॥१४॥ धांवधांवोनि पायां पडे। सद्गद कंठें
सप्रेम रडे। पुच्छ नाचवोनियां पुढें। हर्षे उडे वानर
॥१५॥ येथें सांपडली सीता। कार्यसिद्धी
श्रीरघुनाथा। यश आलें हनुमंता। उल्लासतां
उन्मत्त॥१६॥

सीतेच्या मनात शंका, मारुती हा खरा दूत कीं
मायावी राक्षस ? :- सीता विचारी हृदयांत। हा
म्हणवितो रामदूत। श्रीरामासी कैचा हनुमंत।
पूर्ववृत्तांत मी जाणें॥१७॥ श्रीरामलक्ष्मण दोघे
वीर। त्यासवें नाहीं नरवानर। कैचें नेणों हें वानर।
नाना विकार करिताहे ॥१८॥ हा तरी रावण
निश्चयेसीं। पहिलें होवोनि आला संन्यासी।

१ सुवर्णमृगाच्या चोळीचा लोभ करून, २ सीतेचा शोध, ३ मोठ्या सुखाने, ४ प्रकार.

आतां आला वानरवेषीं। न ये यासीं विश्वासों
॥१९॥ परी हा वदतो श्रीरामकथा। कपटी म्हणों
नये हनुमंता। मी देखतें स्वप्नावस्था। तेचि सीता
अनुवादे^१ ॥१२०॥

स्वप्नो मयायं किमु दृश्यते वा।
शाखामृगोऽयं मम भागधेयम्।
स्वप्नोपि नायं नहि मेऽस्ति निद्रा
भयेन शोकेन च पीडितायाः ॥१३॥

मज श्रीरामाचें नित्य ध्यान। तेणें मी हें देखें
स्वप्न। रामदूताचें आगमन। सर्वथा जाण घडेना
॥२१॥ दुर्गम दुर्ग लंकापुर। आड दुर्धर सागर।
अशोकवन अति दुस्तर। कैवी वानर प्रवेशे
॥२२॥ रावण राणिवसाआंत^२। अशोकवन अति
गुप्त। तेथें प्रवेशले रामदूत। हा सत्यार्थ^३ घडेना
॥२३॥ जरी मी हें मानूं स्वप्न। तरी मी आहे
सावधान। नाही निद्रा ना स्वप्नभान। सत्यगमन
वानरू॥२४॥ श्रीरामकथा अनुवादत। धन्य
धन्य हा श्रीरामभक्त। माझेनि भाग्यें हनुमंत।
आला शुद्ध्यर्थ^४ कैवारी॥२५॥

पूर्ववृत्तांत जाणून घेण्याची इच्छा:- मिथ्या
म्हणों नये हनुमंता। जे बोलेल ते सत्य वार्ता।
याचिया पूर्ववृत्तांता। पुसों आतां यापासीं॥२६॥
सीता पुसेल वृत्तांत। सत्य सांगेल हनुमंत। त्या
कथेचा कथार्थ। मुख्य मोक्षार्थ मुमुक्षां॥२७॥
श्रोतीं दिधलिया अवधान। कथा होय चैतन्यघन।
श्रोतीं कथेसीं निजजीवन^५। एका जनार्दन कृपाळू
॥२८॥ एका जनार्दना शरण। सीतामारुती-
संभाषण। हें गोड रामायणीं रामायण। श्रोतीं
अवधान मज द्यावें॥२९॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां
सीताहनुमद्दर्शनं नाम एकादशोऽध्यायः ॥११॥
श्लोक॥ १३॥ ओव्या॥१२९॥

अध्याय बारावा

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

सीता- हनुमंत यांचा संवाद

सीता मारुतीला पूर्ववृत्तांत कथन करण्याची
सूचना करते:- एकाएकीं अशोकवनाआंत।
आला देखोनि हनुमंत। त्यासी समूळ वृत्तांत।
पुसे साद्यंत जानकी॥१॥

ततो रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभम्।
उवाच वचनं सीता प्रियं मधुरया गिरा॥१॥
कथं रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम्।
वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः ॥२॥
रामस्य यानि लिंगानि लक्ष्मणस्य च वानर।
तानि भूयस्त्वमाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत् ॥३॥

मज वनवासीं असतां। तैं तूं नव्हतासी
हनुमंता। कैचा आलासी तूं आतां। निजवृत्तांता
सांगावें॥२॥ कैसेनि राम देखिला दृष्टीं। तुज
रामासीं कैसेनि भेटी। कैशा कैशा केलिया गोष्टी।
जेणें पोटीं अति प्रीति॥३॥ कैसा बाणला तो
वचनार्थ। साधावया श्रीरामकार्यार्थ। हनुमान
प्राणेंसीं साह्यभूत। तो गुह्यार्थ मज सांगे॥४॥
श्रीराम भेटलिया कैसें सुख। श्रीरामवचनीं कैसें
पीयूख^६। श्रीरामसंगें कैसा हरिख^७। योगपरिपाक
मज सांगे॥५॥ श्रीरामाचें ठाणमाण^८। रूपरेखा-
गुणलक्षण। कैसा आहे लक्ष्मण। जीवींची खूण
मज सांगे॥६॥ ऐकतां श्रीरामाची कथा। दुःख
शोक नाठवे चित्ता। निमे संसारभयव्यथा। कथा
ऐकतां आनंद॥७॥ याचलागीं तुजप्रती। कथा
पुसें मी पुढतपुढतीं। कथेमाजी निजविश्रांती।
जाण मारुती निश्चित॥८॥

रामकथाश्रवणाचें फळ:- केलिया कथेचें
श्रवण। नाहीं मनन निदिध्यासन। ते कथा जाय
वाळोन। जीवनेंवीण जेंवी धान्य॥९॥ श्रद्धें
श्रीरामकथाश्रवण। ऐकती त्यांचें निजमहिमान।

१ बोले, २ जनानखान्यांत, ३ खरेपणा, ४ शोधार्थ, ५ प्राणधारणा, ६ अमृत, ७ आनंद, ८ अंगाची ठेवण.

मननें मन होय उन्नमन। अहं विरोन होय सोहम्^१
॥१०॥ चित्त तें होय चैतन्य। बुद्धी समसाम्य
समाधान। कर्मचि होय ब्रह्म पूर्ण। इंद्रियाचरण
चिन्मात्र॥११॥ ऐसी श्रीरामस्वरूपावस्था। सादरें
पुसतां पै सीता। ठक^२ पडियेलें हनुमंता।
कथावार्ता विसरला॥१२॥ धन्य धन्य हनुमंताचें
ज्ञान। करितां श्रीरामाचें कीर्तन। आठवविसरातें
गिळोन। सावधान स्वयें जाहला॥१३॥

एवमुक्तस्तु वैदेह्या हनूमान्मारुतात्मजः।
ततो रामकथातत्त्वमाख्यातुं च प्रवक्तुमे॥४॥
देवि रामस्य लिंगानि लक्ष्मणस्य च यानि मे।
लक्षितानि विशालाक्षि तानि वै शृणु तत्त्वतः॥५॥

हनुमंताचे कथन:- सीता पुसे श्रीरामकथा।
तेचि श्रीरामस्वरूपसंस्था। हनुमंत होय सांगता।
यथार्थता स्वरूप ॥१४॥ लक्ष्मणाचें
निजलक्षण। ठाणमाण गुणलावण्य। समूळ सांगें
आपण। सावधान अवधारा॥१५॥ सांगावया
श्रीरामकथा। उल्लास हनुमंताच्या चित्ता। देखोनि
सीतेची सादरता। होय सांगता स्वानंदें॥१६॥

श्रीरामवर्णन:- श्रीराम रूपें आणि सुरूप। रूपें
जिकिला कंदर्प। परी तो रूपेंचि अरूप।
चित्स्वरूप^३ श्रीराम ॥१७॥ श्रीराम
राजीवलोचन^४। जगाचे नयनाचें नयन। परी तो
देखणा डोळेवीण। देखणेपण हें जानकी॥१८॥
दृश्यदेखणें हें तंव गौण। श्रवणान्त^५ देखणें नयन।
देखण्यास देखणेपण। श्रीराम पूर्ण देखतसे
॥१९॥ कुंडलें वर्णिती साकार। एक म्हणती
मकराकार। श्रवणें मावळती विकार। निर्विकार
निजलेणे॥२०॥ श्रीरामाचे श्रवणें। श्रवणा होती
निजभूषणें। श्रवण श्रवणाचें लेणें। श्रवणें देखणें
परब्रह्म॥२१॥ परमार्थाचे निजबीक^६। निरपेक्ष ते
नासिक। तेणेंवीण तें निर्नासिक। कैचें सुख
साक्षेपें॥२२॥ श्रीरामाची नासिकास्थिती।

प्राणिप्राणां नित्यविश्रांती। श्रीरामप्राणें प्राण्यां
गती। त्यासी विश्रांति श्रीराम॥२३॥ श्रीरामाचा
मुखशशांक^७। नित्यानंद निष्कलंक। ब्रह्मादि देवां
सुखदायक। जीवशिवां सुख श्रीराम ॥२४॥
जीवशिव दोन्ही अधर^८। श्रीरामअधरीं जाहले
सधर^९। मिळणीं मिळती एकाकार।
शिवसुखसार^{१०} श्रीराम ॥२५॥ श्रीराममुखींची
दंतपंक्ती। जेंवीं ओंकारामाजी श्रुती। श्रुतीची ही
विश्रांती। श्रीराममूर्तिमुखचंद्र॥२६॥ श्रीरामाचें
निजनिढळीं^{११}। सच्चिदानंद हेचि त्रिवळी। त्याचे
ललाटभाग्यमेळीं। लोकीं सकळीं नांदिजे॥२७॥
प्रेमकेशरमेळा। टिळक रेखिला पिवळा। निर्धार
अक्षता निढळा। राम प्रेमळां पढियंता॥२८॥
अहंमृग विंधिला निर्लोभेंसीं। सोहं काढोनि
मृगनाभीसीं^{१२}। तेही अपिली श्रीरामासी।
निजांगासी चर्चोनी॥२९॥ जन विजन विवंचून।
काढिला निजधैर्यचंदन। त्याचेंही सुगंध काढून।
उद्धर्तन^{१३} श्रीरामा॥३०॥ त्यजूनि स्वधर्मकर्म-
फळा। तेचि मुक्ताफळमाळा। शोभे श्रीरामाच्या
गळां। राम प्रेमळां पढियंता॥३१॥ ओंकार तोचि
कंबुकंठ^{१४}। तेथोनि वेदांसी वाहती वाट। गर्जती
विधिवादे उद्भट। होती प्रकट त्रिकांडी॥३२॥
त्वंपदतत्पदातीत। हृदयीं पदक सदोदित। साधु
चिद्रत्नजडित। लखलखीत निजतेजें॥३३॥
म्हणती कांसे कशिला पीतांबर। श्रीरामकासे
चिदंबर। झांकी शून्यत्वाचें छिद्र। कांसे अच्छिद्र
श्रीराम ॥३४॥ श्रीरामकांसेसी दृढ भारी।
एकपत्नीव्रतधारी। कांसे लागलियातें तारी।
भवसागरीं तारक॥ ३५॥ श्रीराम आकळे सगळा।
भक्तिभावार्थ कटीं मेखळा। क्षुद्रघंटिका-
ज्वाळमाळा। जाहल्या सकळा ऋद्धिसिद्धि
॥३६॥ सूक्ष्ममध्याची रचना। अभिमान होता

१ तो मी, २ तटस्थपणा, ३ ज्ञानस्वरूप, ४ कमलनेत्र, ५ कानापर्यंत, ६ सौंदर्य, तेज, ७ मुखचंद्र, ८ ओठ, ९ आधारयुक्त,
१० शंकराचे सर्व सुख, ११ मस्तकी, १२ कस्तूरीसह, १३ उटी, १४ शंखाकृति कंठ.

पंचानना। श्रीराममध्य देखोनि नयना। लाजोनि
राना तो गेला॥३७॥

श्रीरामदर्शनाचे फळ:- पाहतां
श्रीराममध्यासी। सिंहाडे^१ जडले मेखळेसी।
सर्वस्वें लोभले श्रीरामासीं। जावों रानासी
विसरले॥३८॥ श्रीरामचरणींची स्थिती। श्रीराम
गतीची निजगती। श्रीराम गतीसी विश्रांती। जाण
निश्चितीं जानकिये॥३९॥ श्रीरामचरणाचें
निजभूषण। वांकीनें वेदां आणिलें उणें। ते तंव
धरोनि ठेले मौन। रामकीर्तन हें गर्जे॥४०॥ चहूँ^२
वाचां परात्पर। चरणीं गर्जे तोडर। श्रीरामपद
चिन्मात्र^३। श्रीरामचंद्र परब्रह्म॥४१॥ लक्षितां
श्रीरामाचें ठाण^४। त्यासी ठेंगणे गगन। पाहतां
श्रीरामाचें मन। पडिलें मौन श्रुतिशास्त्रां॥४२॥
पाहतां श्रीरामाचे गुण। सगुण दिसताहे अगुण।
श्रीरामें हरिले त्रिगुण। निजनिर्गुण श्रीराम॥४३॥
लक्षितां श्रीरामलक्ष्मण। जो लक्ष्मी तो विचक्षण।
लक्ष्यालक्षविलक्षण^५। लक्षणांलक्षण त्या नाहीं
॥४४॥ श्रीराममुखींचीं अक्षरें। अमृतापरीस^६
अति मधुरें। सभाग्य सेविती श्रवणद्वारें। आनंदरस
भरे सर्वांगीं^७॥४५॥ देखतां श्रीरामाचें मुख। फिकें
होय समाधिसुख। स्वर्णीही न देखे दुःख। हरिखें
हरिख कोंदाटे॥४६॥ कोंदाटलें परब्रह्म। ब्रह्मरूप
क्रियाकर्म। हरपले धर्माधर्म। जाहला^८ उपरम^९
वेदवादा॥४७॥

लक्ष्मणाचे वर्णन:- ऐसा श्रीराम नेटका।
तैसाचि सौमित्र निजसखा। दोघां अभिन्नत्व
देखा। भिन्न आवांका दिसताहे॥४८॥ घालोनियां
लोटांगण। तुज कुशल कल्याण। स्वयें पुसें
लक्ष्मण। पुसे कल्याण श्रीराम॥४९॥

ते ऐकून त्याचा सीतेवर परिणाम:- ऐसें हनुमंतें
सांगतां। तटस्थ ठेली श्रीरामकांता। आपआपणा

विसरे सीता। हनुमताचेनि बोलें॥५०॥ हनुमंतें
बोलाआंत। अवघाचि आणिला श्रीरघुनाथ। तेणें
सीतेचा मनोरथ। सदोदित स्वानंदें॥५१॥ हर्ष न
माये पोटीं। संतोषाचिया कोटी। तेणें सुखें सीता
गोरटी। घातली मिठी हनुमंता॥५२॥ वानर वदे
मनुष्यवाणी। श्रीरामकथा त्याचे वदनीं। जिये
कथेच्या श्रवणीं। भवबंधनीं निर्मुक्त॥५३॥
ऐकतां वानराच्या गोष्टी। सत्य श्रीरामासी जाहली
भेटी। निरसोनियां दुःखकोटी। ओतिली सृष्टी
सुखरूपें॥५४॥ हर्षाचिया लवलाह्यां। स्वानंदें
पसरोनि बाह्या। आलिंगिलें कपिराया। जेंवी कां
माया प्रियपुत्रा॥५५॥ सीतेसी सुख जाहलें गाढें।
पुत्रसुख तें तृण त्यापुढें। हनुमंत वाडेंकोडें। प्रेम
पडिपाडें^{१०} पढियंत॥५६॥

कपे त्वामभिनंदामि चिरंजीवी सुखी भव।
सानुजः कुशली रामो येन मेऽद्य निवेदितः॥६॥
बलेन यशसा चैव वर्धस्व प्रज्ञयापि च।
शतयोजनविस्तीर्ण सागरं मकरालयम्॥७॥
विक्रमेण समुल्लंघ्य मदर्थं प्राप्तवानसि।
न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ॥८॥
येनायं राक्षसावासस्त्वयैकेन प्रधर्षितः॥९॥

रामलक्ष्मणांचे क्षेमकुशल ऐकून सीतेला
झालेला आनंद:- श्रीराम भर्ता लक्ष्मण दीर।
दोघे सुखसंपन्न वीर। हें ऐकतांचि उत्तर। सुख
अपार मज जाहलें॥५७॥ श्रीरामस्वरूपाची
कथा। जे वदलासि गा हनुमंता। तेणें सुखें
ब्रह्मायुज्यता। न ये तुकितां^{११} तुकासी^{१२}॥५८॥

सीता हनुमंताची स्तुति करिते:- श्रीरामकथा
अनुवादोन। तुवां मज केलें सुखसंपन्न। तुज मी
वदेन वरदान। सावधान अवघारीं॥५९॥ हनुमंता
होई चिरंजीवी। तेंही जीवित्व ज्ञानानुभवी। नित्य
नवे सुखसंभवीं। श्रीरामपदवीवैभवे^{१३}॥६०॥ तुज
कळिकाळ कांपे चळीं। ऐसा होसी आतुर्बळी^{१४}॥

१ सिंह, २ परा, पश्यन्ती, मध्यमा आणि वैखरी, ३ ज्ञानस्वरूप, ४ शरीररचना, ५ लक्ष्य आणि अलक्ष्य याहून वेगळा, ६ अमृतासारखे
गोड, ७ सर्व शरीरभर, ८ कुंठित झाला, ९ प्रेमभराने, १० तुलना करता येत नाही, ११ पराक्रमी.

यश पावसी भूमंडळीं। नामसमेळीं श्रीरामें ॥६१॥
 निरसोनियां^१ विज्ञाना^२। श्रीरामभजनें प्रबुद्ध प्रज्ञा।
 ज्ञेय मुकलें ज्ञेयपणा। श्रीराम-स्मरणाचेनि बळें
 ॥६२॥ श्रीरामाचिया स्मरणीं। अपयश निमे
 तत्क्षणीं। यश न माये त्रिभुवनीं। नामस्मरणीं
 प्रताप ॥६३॥ चिरंजीव सुखानुभवी। बळ प्रज्ञा
 आणि यशस्वी। याहून तुझी अधिक पदवी। देवी
 दानवीं देखिजे ॥६४॥ शतयोजन सिंधु अगाध।
 तुवां लंघिला जैसें गोष्पद। त्यापुढें कायसें माझे
 वरद। प्रज्ञाप्रबुद्ध हनुमंत ॥६५॥ तुज म्हणों नये
 वानर। सुरासुरां दुर्धर। धांडाळोनि लंकापुर।
 निशाचरें गांजिलीं ॥६६॥ एकला एक हनुमंत।
 रावणाचें सभेआंत। राक्षसां करोनि आकांत।
 लंकानाथ गांजिला ॥६७॥ लंकेमाजी
 कडोविकडीं। गांजिल्या राक्षसांच्या कोडी।
 रावणाची सभा उघडी। केली रोकडी तुवां
 एके ॥६८॥ देखतांही दशानन। सभेमाजी
 घालोनि खाण^३। तुवां नागविले राक्षसजन।
 शेखी^४ रावण गांजिला ॥६९॥ एवढा करितां
 आकांत। येथें आला हनुमंत। नाही कळलें
 लंकेआंत। ऐसा समर्थ तूं एक ॥७०॥ ऐसा
 प्रतापिशिरोमणी^५। पावलासी अशोकवनीं। तूंचि
 जनक तूंचि जननी। राम घेवोनी शीघ्र यावें ॥७१॥
 तुझी होवोनियां दासी। तुझे चरण झाडीन केशीं।
 शीघ्र आणावें श्रीरामासी। म्हणोनि पायांसी
 लागली ॥७२॥

मारुतीराय सीतेजवळ खूण मागतात :- आलें
 हनुमंतासी स्फुरण। व्यर्थ कशाला करिसी रुदन।
 वेगें देई आपुली खूण। श्रीरघुनंदन आणावया
 ॥७३॥ तुज मीं आणिली खूण मुद्रा। तेणें तूं
 ओळखसी वानरा। खूण देई श्रीरामचंद्रा। सत्य
 कर्पीद्रा मानावया ॥७४॥ काय करिसी देवोनि

खूण। न लगे भाक^६ न लगे आण। मज आठवली
 युक्ति आन। सावधान अवधारीं ॥७५॥

पृष्ठमारोह मे देवि मा भूत्कालस्य पर्ययः।

त्वय्यहं पृष्ठलीनायां संतरिष्यामि सागरम् ॥१०॥

शक्तिरस्ति हि मे बौद्धं लंकामपि सकाननाम्।

द्रक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥११॥

न हि मे संप्रयातस्य त्वां गृहीत्वा वरानने।

अनुगतुं गतिः शक्तिः सर्वलंकानिवासिनाम् ॥१२॥

किंवा पाठीवर बसून येण्याचे सांगतात :- पृष्ठीं
 बैसल्या सीता। तेच क्षणीं श्रीरघुनाथा। तुज
 भेटवीन आतां। विलंब वृथा करूं नको ॥७६॥
 शुद्धि सांगावया श्रीरघुनाथा। तुज येथें सांडोनि
 जातां। राक्षसीं केलिया तुझ्या घाता। शुद्धि वृथा
 होईल ॥७७॥ येथें मजचि देखतां। रावण वधूं
 आला होता। दैवें चुकविलें अनर्था। सांडोनि
 जातां मज नये ॥७८॥ शूर्पणखा केली नकटी।
 तुझा राग तिचे पोटीं। तुज मारील उठाउठीं। महा
 खोटी राक्षसी ॥७९॥ सांडोनि जाणें न घडे गोष्टी।
 वेगीं बैसें माझे पृष्ठीं। करीन श्रीरामासी भेटी।
 विकल्प^७ पोटीं धरूं नको ॥८०॥ लंका त्रिकूट
 कनकगिरी। उपडोनि आपुलें बळेंकरीं^८। एके
 उड्डाणे^९ समुद्रीं। नेईन पैलतीरीं जानकीये ॥८१॥
 करोनि एकचि उड्डाण। भेटवीन रामलक्ष्मण।
 वाहतों श्रीरामाची आण। करीं आरोहण
 पृष्ठभागीं ॥८२॥ तुज म्यां नेतां अति त्वरेसीं।
 राक्षस महावीरशूरांसी। वेगें न येववेल
 मजपासीं। त्या मशकांसी काय ठावें ॥८३॥
 आलिया इंद्रजित कुंभकर्ण। त्यांसी रणीं
 विभांडून^{१०}। रावणातेही गांजोन। भेटवीन
 श्रीरामा ॥८४॥

कथमाकाशपंथानं क्रमस्युपरि सागरम्।

पतिष्यामि हि ते पृष्ठाद्भयाद्भेगेन गच्छतः ॥१३॥

ततो मां पतितां दृष्ट्वा सागरे मकरालये।

भक्षयंत्यप्रतिभया ग्रहाः सागरवासिनः ॥१४॥

१ नाहीसे करून, २ प्रापंचिक ज्ञानाला, ३ शून्याकार, ४ शेवटी, ५ पराक्रमी पुरुषामध्ये श्रेष्ठ, ६ वचन, ७ संशय, ८ बळाचे योगाने
 ९ उडीने, १० पराभवून.

न्हियमाणां तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः।
 अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना॥१५॥
 कथं शक्षयसि संयातुं मां चापि परिरक्षितुम्।
 युध्यमानस्य रक्षोभिस्ततस्तैः क्रूरकर्मभिः॥१६॥
 प्रपतेयं च तान्दृष्ट्वा भयार्ता कपिसत्तम।
 अथवा युध्यमानस्य पतेयं विमुखस्य ते॥१७॥
 पतितां मां हनिष्यन्ति राक्षसा भीमविक्रमाः॥१८॥

मार्गात अडथळे किंवा अपघात होण्याची
 भीति सीता व्यक्त करते:- सीता म्हणे गा
 अवधारीं। बैसतां तुझे पाठीवरी। तुझिया वेगें
 उड्डानकरीं। पडेन सागरीं हिसळोनी॥८५॥ पडतां
 समुद्राप्रती। मत्स्य मगर मग भक्षिती। तेव्हा तूं
 पडसी आवर्ती^१। केवी मारुती म्यां यावें॥८६॥
 कां धांवणें आलिया मार्गें वेगीं। तूं परतसील
 युद्धालागीं। समरांगणीं युद्धभागीं। मी रणरंगीं
 पडेन॥८७॥ मज पडतांचि क्षितीं। क्षोभोनि^२
 राक्षस मज मारिती। हेही न घडे गा युक्ती। केवी
 मारुती म्यां यावें॥८८॥ मज मारिलियापाठीं।
 जरी त्वां मारिल्या राक्षसकोटी। सुख नव्हे
 श्रीरामाचे पोटीं। बुद्धि खोटी हे हनुमंता॥८९॥

मारुतीचे उत्तर व सीतेची शंका:- सीते ऐक
 सावध गोष्टी। मज न लगे आटाआटी। माझे पुच्छ
 कोपलियापाठीं। मारील कोटी राक्षस॥९०॥ तुज
 मी राखीन राहीं स्वस्थ। माझे पुच्छ प्रतापवंत।
 करील राक्षसांचा घात। अर्बुदांत^३ जरी आले
 ॥९१॥ सीता म्हणे तूं अल्प मारुती। पुच्छ तंव
 तुझे किती। केवी राक्षसां लावील ख्याती।
 सत्यत्व चिर्ती मानेना॥९२॥

न मे जानाति सत्त्वं सा प्रभावं वासितेक्षणा।
 तस्मात्प्रश्यतु वैदेही यद्रूपं परमं मम॥९३॥
 विंध्यमंदरसंकाशो बभौ दीप्तानलप्रभः।
 अग्रतो व्यवतस्थे स सीताया वानरर्षभः॥९४॥

मारुतीचे शेषटीच्या प्रभावाचे वर्णन व तिला
 अभिवचन:- सीते म्हणसी वानर किती। काय

पुच्छाची शक्ती। पाहें माझी स्वरूपस्थिती।
 म्हणोनि मारुती वाढला॥९३॥ विंध्याद्रि मेरू
 मांदार। त्यांहूनि वाढला वानर। जैसा प्रळयकाळीं
 रुद्र। तैसा दुर्धर जाहला॥९४॥ सीते नेणसी माझे
 सत्त्व। पाहें माझे स्वरूप प्रभाव। देव दानव आणि
 मानव। राक्षस सर्व गांजीन मी॥९५॥ माझे पुच्छ
 पाहें प्रतापवंत। राक्षस मारोनियां समस्त। सगळी
 लंका तुजसमवेत। निमेषार्धात नेईन॥९६॥
 विकल्प सांडोनियां पोटीं। सीते बैसें माझे पृष्ठीं।
 करीन श्रीरामासीं भेटी। सुखसंतुष्टीं स्वानंदें॥९७॥
 तुज न्यावया श्रीरामाप्रती। पाहें माझी दुर्धर शक्ती।
 विकल्प सोडोनियां चिर्तीं। बैस
 मारुतीपृष्ठभागीं॥९८॥ दुर्धर देखोनि मारुती। देव
 दानव चळीं कांपती। निधडी^४ निःशंक सीता सती।
 अनुवादती स्वधर्म॥९९॥

तं दृष्ट्वाऽचलसंकाशमुवाच जनकात्मजा।
 भर्तृभक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर॥१००॥
 न युक्तो गात्रसंस्पर्शः पुरुषस्य मयानघ॥१०१॥

श्रीरामांशिवाय अन्य पुरुषाचा स्पर्श वर्ज:-
 मज भेटावया श्रीरघुपती। निधडी शक्ती तुज
 मारुती। तुझी देखोनि अचलस्थिती। मज
 निश्चिर्ती मानलें॥१००॥ एका रामावांचोनि
 जाण। परपुरुषीं आरोहण। तेंचि पतिव्रतेसी
 दूषण। वेदपुराणसंमत॥१॥ सांडोनि राम उत्तम
 पुरुष। नरवानरीं गात्रस्पर्श। तो पातिव्रत्या^५
 महादोष। हा इतिहास हरिहरां॥२॥ अंगोअंगी
 प्रवेशून। करितां गुरुपत्नीरक्षण। तेंचि विधूसी^६
 दूषण। जाहला संपूर्ण प्रायश्चिती॥३॥ तैसेंचि मज
 खांदी वाहतां। दोषी होसील हनुमंता। मी तंव नयें
 गा सर्वथा। दोहींचे माथां महादोष॥४॥ परपुरुषीं
 अनुसरोन। एकाकी सहगमन। करितां दोघांही
 दूषण। सत्य जाण हनुमंता॥५॥

१ भोवऱ्यात, २ रागावून, ३ दशकोटीपर्यंत, ४ धैर्यवान्, ५ पतिभक्तीच्या व्रताला, ६ चंद्राला.

मारुती सीतेला आपली व श्रीरामांची जवळीक सांगतात:- ऐसें जानकी बोलतां। हांसो आलें हनुमंता। मज श्रीरामाची अति आपत्ता। समूळ कथा अवधारिं॥६॥ म्यां अंजनीस पुसिली गोष्टी। माझा स्वामी कोणता सृष्टीं। ते म्हणे सगर्भ कांसोटी। देखे जो दृष्टीं तो स्वामी॥७॥ श्रीराम निजला तरुतळवटीं। मज बैसतां वृक्षसंपुटीं। सगर्भ ब्रह्मचर्य कांसोटी। देखे दृष्टी श्रीराम॥८॥ राम सांगे सौमित्रासी। गर्भी ब्रह्मचर्य वानरासी। सगर्भकौपीन पाहें यासीं। आश्चर्यासीं सांगत॥९॥ ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। माझे ठायीं हें लक्षण। दोधे मनुष्य हीन दीन। स्वामी त्यांतें कैवी मानूं॥११०॥ सेवक सबळ स्वामी निर्बळ। तो स्वामीच सकळ विकळ। पहावया श्रीरामाचे बळ। रणकल्लोळ म्यां केला॥११॥ वृक्ष सांडिले शतानुशत। निर्वाणीं^१ सोडिले पंच पर्वत। निद्रा न सांडोनि श्रीरघुनाथ। वृक्ष पर्वत छेदिले॥१२॥ श्रीराम कृपाळु पै पुरा। बाणीं न मारोनि वानरा। बाणपिसीं सोडिला वारा। मज अंबरा^२ उडविलें॥१३॥ बाणपिच्छाचे^३ झडाडें। हात पाय जाहले देव्हडे^४। दांत विचकिले म्यां माकडें। उगवीं वेढे निजपुच्छा॥१४॥ ऐसी पडतां मुरकुंडी। पिता पवन लवडसवडीं। येवोनियां अति तांतडीं। बुद्धि गाढी सांगितली॥१५॥ श्रीराम परमात्मा परिपूर्ण। त्याची पाहतां आंगवण। तुझा तत्काळ जाईल प्राण। श्रीरामार्पण देह करीं॥१६॥ रामाझे विकावें जीवित्व। श्रीरामदेवेसीं देह विक्रीत। श्रीरामासवें नित्य तृप्त। द्वंद्वनिर्मुक्त तूं होसी॥१७॥ ऐकोनि पित्याचें वचन। काया वाचा मनें अनन्य शरण। मस्तकीं वंदोनि श्रीरामचरण। श्रीरामार्पण देह केला॥१८॥ राम ध्यानीं राम मनीं। श्रीराम नित्य निदिध्यासनीं। राम कानीं राम नयनीं। वस्ती वदनीं श्रीरामनामा॥१९॥ श्रीराम आसनीं शयनीं।

श्रीराम नित्य गमनागमनीं। श्रीराम सुस्वादुभोजनीं। जागृतिस्वप्नीं श्रीराम॥१२०॥ ऐसा मी अनन्य श्रीरामभक्तीं। तुझा विकल्प परपुरुषार्थीं। सावध ऐक तेही अर्थीं। अतिगुह्योक्ती सांगेन॥२१॥

आणि स्वतःचे गुप्त रहस्य सीतेला सांगतात:- गर्भी ब्रह्मचर्यकौपीन। अंजनी माता न देखे नग्न। माझ्या लिंगाचें दर्शन। स्त्रिया^५ आपण पावेना॥२२॥ ऐसी देखोनि माझी स्थिती। मुद्रिका देवोनि माझे हातीं। मज धाडिलें वो तुजप्रती। तुझ्या चितीं विकल्प॥२३॥ श्रीरामें सांगितली खूण। करविलीं वल्कलें परिधान। तुज नेसतां न ये जाण। श्रीरामें आपण नेसविलीं॥२४॥

सीता विचारते की श्रीरामांची आज्ञा काय आहे ? शोध घ्यावा की सीतेला आणावी ?:- खूण सांगता हनुमंता। चितीं चमत्कारली सीता। विकल्प सांडोनि तत्त्वतां। गुज एकांता अनुवादे॥२५॥ श्रीरामाज्ञा वंद्य आम्हांसी। श्रीरामें काय सांगितलें तुजपासीं। तुवां आणावें सीताशुद्धीसी। किंवा सीतेसी आणावें॥२६॥ जरी आणविले सीतेसी। तरी मी येईन तुजसरसीं^६। आणविलें असेल शुद्धीसी^७। तरी वेगेंसीं त्वां जावें॥२७॥

हनुमंताचे उत्तर व सीतेचा त्याला निरोप:- ऐसें तिणें पुसतां। गहिवर आला हनुमंता। धन्य धन्य सती सीता। निर्लोभता सज्जान॥२८॥ सावध अवधारिं वो माते। असत्य न बोलें मी येथें। रामें आणविलें शुद्धीतें। हेचि निश्चितें श्रीरामाज्ञा॥२९॥ सीता म्हणे हनुमंता। विलंबू न करावा सर्वथा। शीघ्र जावोनियां आतां। शुद्धि रघुनाथा सांगावी॥३०॥ माझी कृपा आहे हनुमंता। तरी जाऊन शीघ्रता। शुद्धि सांगावी श्रीरघुनाथा। चरणीं माथा ठेवोनी॥३१॥ सीतानेत्रीं अश्रू मुखीं

१ अखेरीला, २ आकाशात, ३ बाणपिसान्याच्या, ४ वाकडे, ५ ब्रह्मदेव, ६ तुझ्याबरोबर, ७ शोध.

दीन। करितां हनुमंता गमन। वानरें अंगुष्ठ दांतीं धरून। लोटांगण सीतेसी ॥३२॥ ऐकोनि सीताकरुणावचन। तेणें हनुमंता आलें स्फुरण। शीघ्र देई आपली खूण। आतांचि गमन मी करितों ॥३३॥ मुद्रिका देवोनि जाण। निरोपें सांगितली खूण। तेंवीच त्वां देखोनि भूषण। मुखें वचन मज सांगें ॥३४॥ तुवां निज वस्त्रां भूषणांसी। सांडिले किष्किंधे वानरांपासीं। तेंचि दावितां श्रीरामासी। उकसांबुकशीं स्फुंदत ॥३५॥ ऐसी तुझी वो अवस्था। अतिशयेंसीं श्रीरघुनाथा। नित्य स्मरणीं सीता सीता। प्रियकांता पढियंतीं ॥३६॥ सत्य मानी लंकागमन। तैसें देई निजभूषण। तैसेंचि सांगें मुखें वचन। श्रीराम पूर्ण सुखावे ॥३७॥

अभिज्ञानं तु रामस्य ददावात्मविभूषणम्।

क्षिप्त्वेषीकामिद्रकाकः काकुत्थेन पलायितः ॥२३॥

मनःशिलायस्तिलको गंडपार्श्व निषेवितः ॥२४॥

सीता मारुतीला खुणेचा मणी देते व लक्ष्मणाला क्षमा करण्यास कळविते:- ऐसें हनुमंतें सांगतां। सुखें सुखावोनि सीता। वेणिये मणी माथां होता। धाडी रघुनाथा खुणेंसी ॥३८॥ श्रीरामसुखें सुखसमेळा। मनशिलेचा युक्त टिळा। निजहस्ते लावी कपाळा। हेही गोळांगूळा^१ खूण सांगें ॥३९॥ माझें ऐकतांचि उत्तर। कागावरी^२ सोडी ब्रह्मास्त्र। ही गुह्य गोष्टी सांगतां गंभीर। श्रीराम साचार मानील ॥१४०॥ काग हिंडतां तिहीं लोकां। कोणाही नव्हे आवांका^३। शरण आला रघुकुळटिळका। मग दर्भशिखा निवारिली ॥४१॥ वामनेत्र धेवोनि जाण। कागाचा वांचविला प्राण। हे सांगतां निजखूण^४। श्रीरघुनंदन सुखावे ॥४२॥ ऐसीं शस्त्रास्त्रें तुजपासीं। तरी कां धांवण्या न धांवसी। मृगापाठीं धाडिलासी। तेणें रुसलासी श्रीरामा ॥४३॥ तो अपराध करोनि क्षमा। धांवण्या येवोनि श्रीरामा। बंधमोचन करीं आम्हां।

पुरुषोत्तमा कृपाळुवा ॥४४॥ लक्ष्मणासीं लोटांगण। तुझें म्यां व्यर्थ केलें छळण। त्या पापाचें फळ हें जाण। मज रावण गांजितो ॥४५॥ छळण पाप अति अद्भुत। सीता आणि श्रीरामाआंत। आडवे आले सिंधु पर्वत। दूरी दूरस्थ निर्बध^५ ॥४६॥ छळणपणाची हे ख्याती। पापिष्ठ रावणाचिये हातीं। बंदीं पडली सीता सती। श्रीरघुपति क्षोभला ॥४७॥ छळणपाप अति दारुण। ना श्रीराम ना लक्ष्मण। राक्षसांचें नित्य छळण। मज म्यां पूर्ण छळियेलें ॥४८॥ लक्ष्मणासी लोटांगण आतां। अनन्य^६ शरण श्रीरघुनाथा। शुद्धि सांगतां हनुमंता^७। अति शीघ्रता पावावें ॥४९॥ एका जनार्दना शरण। पुढें गोड निरूपण। वानर वनविध्वंसन। करील निर्दळण राक्षसां ॥१५०॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकार-टीकायां सीताहनुमत्संवादो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ श्लोक ॥ २४॥ ओव्या ॥१५०॥

अध्याय तेरावा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

हनुमंताकडून वनविध्वंस

मणि दत्वा ततः सीता वानरं वाक्यमब्रवीत्।
मणि दृष्ट्वा रघुपतिस्रयाणां संस्मरिष्यति ॥१॥
वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च।
त्वमस्मिन्कार्यनियोगे प्रमाणं हरियूथप ॥२॥
स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीमविक्रमः।
शिरसा बंधं वैदेहीं गमनायोपचक्रमे ॥३॥

मणी पाहून श्रीरामांना पूर्वीच्या गोष्टींचे स्मरण होईल ते सीता सांगते:- मणि देवोनि वानराहातीं। स्वयें बोले सीता सती। मणि देखोनि रघुपती। स्मरेल चित्तीं तिघांते ॥१॥

१ आवडती, २ वानरा, ३ कावळ्यावर, ४ धैर्य, ५ मोठी खूण, ६ अडथळा, ७ एकनिष्ठतेने, ८ मारुतीने.

कौसल्या माता आणि सीता। आठवेल दशरथ
 पिता। तिघे आठवती श्रीरघुनाथा। कोण्या
 अर्था^१ तें ऐका॥२॥ पूर्वी समुद्रमंथनीं। तेथें
 निघाला कौस्तुभमणी। तो घेतां श्रीविष्णूनीं।
 इंद्र ते क्षणीं तळमळी॥३॥ ब्रह्मशापाच्या
 शापोक्तीं। सिंधु^२ निमग्न सर्व संपत्ती। त्यांतील
 कौस्तुभ श्रीपती। माझा मजप्रती देइजे॥४॥
 इंद्र मणि मागे करोनि ग्लानी। विष्णू त्यास दे
 फणिमणि बदलोनी। इंद्रे देखतांचि नयनीं।
 केला कंठमणि आल्हादें॥५॥ इंद्रे
 नमुचीचिया^३ युद्धासीं। साह्य नेलें दशरथासी।
 रायें निर्दालोनियां^४ दैत्यासी। युद्धीं इंद्रासी जयो
 दिधला॥६॥ युद्धीं इंद्र संतोषोनी। दिधला
 दशरथासी कंठमणी। रायें निजनगरासी
 आणोनी। दिधला प्रियपत्नी कौसल्ये॥७॥
 कौसल्येनें अति प्रीतीसीं। तो मणि दिधला
 जानकीसी। तिणें घालोनि वेणीसीं।
 वनवासासीं आणियेला॥८॥ तोचि मणि
 हनुमंता हातीं। खूण पाठवितां श्रीरघुपती। राजा
 माता सीता सती। तिघें आठवती श्रीरामा॥९॥
 ही खूण देवोनि तत्त्वतां। आणावें गा
 श्रीरघुनाथा। हेंचि कार्य प्रमाणतां। तुझे माथां
 कपिराया॥१०॥ हनुमान म्हणे न करीं चिंता।
 शीघ्र आणीन श्रीरघुनाथा। साष्टांगे सीता
 नमिली माथां। येरी हनुमंता कुरवाळी॥११॥

हनुमानुवाच-

इदं वनमशोकं च नंदनोपममुत्तमम्।
 बलाद्धिवंसयिष्यामि शुष्केधनमिवानलः॥४॥
 ततो महत्साश्रमहारथाधिकं
 बलं समानेष्यति राक्षसाधिपः।
 निहत्य तद्रावणचोदितं बलं
 सुखी गमिष्यामि कपीश्वरालयम्॥५॥

खूण स्वीकारल्यावर कुरापत काढावी म्हणून
 मारुती सीतेची आज्ञा मागतात:- खूण पुसोनि
 सीतेपासीं। हनुमान विचारी मानसीं। युद्ध न करितां
 राक्षसांसीं। श्रीरामापासीं नवजावें^५॥१२॥ येथें
 कलहासी कारण। रावणाचें अशोकवन।
 नंदनवनासीं समान। तें विध्वंसीन^६ निजबळें
 ॥१३॥ ऐकोनि वनविध्वंसनकथा। कोप येईल
 लंकानाथा। धाडील असंख्य गजरां। दृढ युद्धार्था
 महावीर॥१४॥ युद्ध करावया सैन्यासीं। निर्दालोनि
 त्या राक्षसांसी। इंद्रजिता करोनि कासाविशी।
 श्रीरामापासीं मग जावें॥१५॥ मारोनि राक्षसांच्या
 कोडी। लंका करोनि कडाफोडी। मग श्रीरामापासीं
 जातां गोडी। ऐसी आवडी हनुमंता॥१६॥ इतकें
 करोनि जातां। सुख कपिकुळा समस्ता। सुख
 होईल श्रीरघुनाथा। सुख हनुमंता युद्धाचें॥१७॥
 सीतेचें न घेतां आज्ञापन। मज विध्वंसितां नये वन।
 सीतेसी पुसावया जाण। करी विंदान^७ हनुमंत
 ॥१८॥ पुढती सीतेस लोटांगण। येरी म्हणे बा शीघ्र
 करीं गमन। हनुमंत खालती घाली मान।
 लज्जायमान बोलेना॥१९॥ सीता शुद्धि सांगावया
 जाण। उल्लास न देखे संपूर्ण। दिसतोसी अति
 उद्विग्न। काय कारण मज सांगें॥२०॥ बोले तुझे
 करितां शोधन। नाहीं अन्न ना जीवन^८। क्षुधेनें जावूं
 पाहे प्राण। सिंधूल्लंघन न करवें॥२१॥ ऐकोनि
 हनुमंताचे वचन। सीतेसी आलें पै रुदन। यासी न
 देतां समाधान। केंवी गमन की करवीं॥२२॥ याचें
 न पुसता स्वागत। नाहीं केलें अभ्यागत। महा
 पापिणी मी येथ। धाडितें श्रीरामभक्त भुकेला
 ॥२३॥ ऐके सखया हनुमंता। शिणालासी मज
 शोधितां। जीवें ओवाळीन तत्त्वतां। सांगेन आतां तें
 करीं॥२४॥ हें घेवोनि करकंकण। लंकेमाजी
 जावोनि आपण। घेवोनि चतुर्विध^९ अन्न। करीं
 भोजन येथेष्ट॥२५॥ हनुमान पुसे सीतेपासीं।

१ कारणाने, २ समुद्रात बुडलेली, ३ नमुचिनामक दैत्याच्या, ४ मारून, ५ न जावे, ६ नासून टाकीन, ७ युक्ति, ८ पाणी, ९ भक्ष्य, भोज्य, लेह्य आणि चोष्य इत्यादी चार प्रकारचे.

अन्नाची चवी आहे कैसी। सीता विस्मित मानसीं।
तरी तुम्हांसी काय भक्ष्य॥२६॥ जे खाताती
लवण^१। त्यांसी शीघ्र ये म्हातारपण। चुना लावोनि
तांबूल भक्षण। दंत भग्न तेणें त्यांसी॥२७॥ आम्ही
श्रीरामदूत वानर। वनवासी निरंतर। नित्य फळांचा
आहार। सत्य साचार जानकी॥२८॥ माझें मोडोनि
कांकण। लंकेमाजी फळें पूर्ण। आवडतील तीं
घेवोनि जाण। फळभोजन करीं बापा॥२९॥ सीते
ऐकें माझें शीळ। मी तंव स्वयंपाकी^२ केवळ।
ज्यासी मनुष्याचा विटाळ। तें फळ अपवित्र
वानरा॥३०॥

पुढील परिणामांचे गंभीर स्वरूप ओळखून
सीतेचा अनिश्चय:- स्वहस्ते तोडोनि फळसंभार।
स्वयें भक्षूं आम्ही वानर। आतळल्या सुरनर। तें
फळ वानरें भक्षूं नये॥३१॥ सीता म्हणे या
वनाआंत। मधुर सुंदर फळें अद्भुत। तुवां
लावितांचि हात। करील घात रावण॥३२॥ तूं
निमालिया हनुमंत। तोचि मजला प्राणांत। दुःखें
निमेल श्रीरघुनाथ। समवेत सौमित्रा॥३३॥
श्रीराम निमाल्यापाठीं। निमती सुग्रीव कपींच्या
कोटी। भरत शत्रुघ्न जगजेठी। उठाउठीं निमतील
॥३४॥ या फळांसी लावितां हात। येवढा होईल
अनर्थ। हनुमान म्हणे असो वृत्तांत। जातों येथोनि
भुकेला॥३५॥

मारुतीच्या उद्वेगाचा आविष्कार:- वन
दिसताहे सफळ। माझेंचि कपाळ निष्फळ। निरोप
नेदी जनकबाळ। काळवेळ मज आली॥३६॥
मार्गीं क्षुधेनें जातील प्राण। श्रीरामापासीं सांगेल
कोण। तुझी न होईल सोडवण। विघ्न दारुण
ओढवले॥३७॥ क्षुधा नव्हे हा कल्पांत। माझा
होईल प्राणांत। ऐसें बोलतां हनुमंत। सीता हृदयांत
कळवळली॥३८॥

सीतेचा कळवळा व भूक निवारण्याची आज्ञा:-
जंव होय क्षुधाहरण। पडलीं फळें खाईं संपूर्ण।
घालितें श्रीरामाची आण^३। फळें तोडोन न
खावीं॥३९॥

मारुतीचा आनंद:- ऐकोनि सीतेच्या आणेसी।
हनुमान खाजवी दोन्ही कुशी। हें मानलें मज
मानसीं। आला वृक्षांसी पै अंत॥४०॥

पुढील कार्याचा विचार व प्रारंभ:- सांडोनि
सीता वनपैसार। दूरी जावोनि बैसला वानर।
करावया फळाहार। करी विचार मारुती॥४१॥
मेळवी प्रलयकाळांनी। अभिमंत्री जठरांनी।
मग बैसला फळभोजनीं। सावधान हनुमंत
॥४२॥ भोजनसमयीचें अतीत^४। मुख्य द्विज^५
मुखाआंत। आधीं यांसी करोनि तृप्त। धर्मयुक्त
भोजन॥४३॥ द्विजीं न घेतां अवदान^६। स्वयें
घेवों नये अन्न। प्रथम द्विजांचें भोजन। करी
सर्वज्ञ मारुती॥४४॥ द्विज दोन्ही पंक्तीं सादर।
पुच्छा आज्ञा देवोनि वानर। वेगीं अर्पीं
फळसंभार। रुचिकर स्वादिष्ट॥४५॥ देखोनि
साकरेचे टेक^७। निंबरसेंसीं आवश्यक। आधीं
सेवूं पित्तशामक। मग अनेक फळें भक्षूं॥४६॥
उपडोनियां निंबोणी नारंगी। साकरनिंबोणी
मातुलिंगी^८। मेळवोनि साकरेच्या भागीं। मग
आरोगी^९ गटगटां॥४७॥ श्रीरामाची आण
पाळित। वृक्ष उपडोनियां सांडित। पडलीं फळें
खाय हनुमंत। आज्ञा नेमस्त सीतेची॥४८॥
आंबे जांभळे फणस जंबेरी। कर्दळीफळांचा
गटका करी। पिंपळ्या मिरें घोस माझारी।
लोणच्यावारी भक्षित॥४९॥ द्विजांसी सांगे
हनुमंत। भोक्ता म्हणा श्रीरघुनाथ। द्विज कांहीं न
बोलत। अति लोलुप^{१०} रसस्वादा॥५०॥
द्वीपद्राक्षांचे घड। खर्जुरीफळें अति गोड। पुच्छें

१ मीठ, २ स्वतः अन्न शिजवून खाणारा, ३ शपथ, ४ अतिथी, ५ दात, ६ आहुती, ७ ढीग, ८ महाळुंगे, ९ खाई, १० लोभी, लुब्ध.

पुरविले कोड। करोनि उपाड झाडांचा॥५१॥
 हनुमान आपोशन न मोडी। बैसली बैसका न
 सोडी। पुच्छ करी वाढावाढी। फळें झोडित
 आहेचि॥५२॥ चोरें बोरें मोहें भोकरें। आवळे
 उंबरे टेंबरें। भोक्ता श्रीराम येणें उत्तरें। फळें वानरें
 भक्षिलीं॥५३॥

विशेष वर्णन:- धामणें येरमणें तोरणें। झेपे
 जेथ पाण्यावळें गोंदणे। पिकल्या करवंदांचें
 खाणें। श्रीरामार्पणें गटकावी॥५४॥ पिकलीं
 खाय गटगटां। हिरवीं खाय तोंडपालटा। जारसें
 खाय मटमटां। सुरां श्रेष्ठां विटावित॥५५॥
 ऊसरसें भरली मांदणी^१। जेंवी तान्हेला प्राशी
 प्राणी। तेंवी तें नेलें प्राशूनी। ठेकर देवोनी पाहत
 ॥५६॥ डोळे मिचकावी देवांकडे। आंगठा दावी
 दैत्यांकडे। वांकुल्या दावी दानवांकडे। मानवांकडे
 घुलकावी ॥५७॥ हनुमंताचे अंगवातें।
 सुगंधसमुमनें पारिजातें। चंदनागुरु तरु समस्तें।
 उन्मूलती समूळीं ॥५८॥ भोंवता पुच्छाचा
 आवर्त^२। पक्षी किलकिलती गगनाआंत। वृक्ष
 कडकडां मोडित। होत आवर्त वृक्षांसी ॥५९॥
 उपडोनियां पोपळी। मुखशुद्धीच्या पै मेळीं।
 पोपळी घाली दाढेतळीं। वनरांगोळी
 मांडिली॥६०॥ शाल ताल तमाल नारिकेली।
 उपडोनियां केली वरवाळी^३। घेतां राक्षसांसवें
 फळी^४। हातातळीं हाणाया॥६१॥ ऐसी युद्धाची
 सामग्री। रचोनियां देवद्वारीं। हनुमंत बैसलासे
 शिखरीं। त्याहून दूरी वृक्ष टाकी॥६२॥

तद्वनं मथितं वृक्षैर्भगनाश्च सलिलाशयाः।
 लतागृहं चित्रगृहं नाशितश्च गृहांतरः॥६॥
 तत्कृत्वा सुमहत्कृत्यं हनूमान्दर्शयद्बलम्।
 चकार सुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम्॥७॥
 ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः।
 तद्वनं ददृशुर्भनं तं च वीरं महाकपिम्॥८॥

रक्षकांची गडबड व त्यांना समुद्रांत बुडविलें:-
 ऐकोनि वनभंगआघात। बनकर भयें चकित।
 राक्षसिणी उठल्या समस्त। ज्या कां विरूप
 विक्राळा॥६३॥ स्वयंभू वृक्षांचे उत्पाट। मोडल्या
 सारणी रहाट पाट। विचित्र गृहें केलीं पीठ। केलीं
 सपाट लतागृहें॥६४॥ न लावी देवालयां हात।
 माडिया गोपुरे^५ समस्त। अंतरगृहें विध्वंसित। तेणें
 विस्मित बनकर॥६५॥ राक्षस वृक्षांतळीं निद्रित।
 जे कां सबळ राखणाईत^६। ते वृक्ष उपडोनि
 समस्त। केले दूरस्थ हनुमंतें॥६६॥ तंव बनकर
 जागृत होत। तो वृक्षमात्र न दिसती तेथ। तेणें ते
 जाहले अति विस्मित। केलें विपरीत महेशें^७
 ॥६७॥ मागोनि आणिले महेशापासीं। ते वृक्ष नेले
 कैलासासीं। किंवा उडाले आकाशीं। बनकरांसी
 लक्षेना॥६८॥ दुर्धर रावणाचें शासन। मिथ्या
 वनविध्वंसन। आम्ही देखतो हें स्वप्न। म्हणोनि
 नयन लाविले॥६९॥ तंव त्या राक्षसी
 कळवळित। वानर नव्हे हा काळ कृतांत। संचरोनि
 वनाआंत। राक्षसां घात करूं आला॥७०॥
 ऐकोनि बनकर धांवती। कोठें कोठें तो मारुती।
 धरा धरा तो बहुतां हातीं। रावणाप्रति नेऊं आम्ही
 ॥७१॥ बनकर अति दुर्धर। एकवटले चवदा
 सहस्र। स्वयें धरावया वानर। अति सत्वर धांवलें
 ॥७२॥ एक विंथिती बहुतकांडें। एक हाणिती
 गोफणगुंडे। एक सवेग हाणिती धोंडे। हनुमान पुढें
 लक्षोनी॥७३॥ बनकर आले अति गर्जत। हनुमान
 बैसला सावचित्त। करावया बनकरांचा घात।
 पुच्छ प्रेरित साटोपें ॥७४॥ पुच्छघात अति
 उद्धट^८। धरितां ओढोनि करी पीठ। शस्त्रें करोनियां
 सपाट। वीर उद्धट गांजिले ॥७५॥ वाजतां
 पुच्छाचा पै साट^९। बनकरां भोंवलासें आट^{१०}।
 पुच्छे कवळिले सगट। हृदयस्फोट राक्षसां॥७६॥
 जो जो पळोनि जाय जिकडे। पुच्छ आडवें तिकडे

१ पक्क, २ वेडावित, ३ भांडे (मातीचे) ४ वेडा, ५ नाश, ६ युद्ध, ७ पुरद्वारे, ८ राखणे, ९ शंकराने, १० भयंकर, ११ तडाखा,
 १२ अटकाव.

तिकडे। राक्षसां ओढवलें सांकडें^१। मार्गे पुढें
स्थिगेना॥७७॥ ऐसें गोवोनि बनकरांसी। हनुमंतें
बांधोनि पुच्छासीं। निक्षेपिले^२ समुद्रासीं। मत्स्य
मगरांसी आहारार्थ॥७८॥ भूतें जाहलीं दीनवदन।
बनकर चवदा सहस्र जण। दिधलें सागरीं मीनां^३
भोजन। आम्हांसी लंघन चुकेना ॥७९॥ तंव
बोलली महाकाळी। हनुमान मारील राक्षस बळी।
मेदमांसरुधिरांजुळीं। भूतां सकळ अति तृप्ति
॥८०॥ दिधलें मीनां मीनभोजन। देईल भूतांसी
भूतभोजन। वृक^४ जंबूक^५ घारी गीध जाण।
तृप्तिभोजन काळासी ॥८१॥ भूतें पुसती
जगदंबेसी। ऐसें होईल कवणे दिवसीं। येच क्षणीं
येच दिवसीं। तृप्ति सर्वांसी हनुमंतें॥८२॥

राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छुर्जनकात्मजा।

कोऽयं कस्य कुतो वायं किन्निमित्तमिहागतः॥९॥

कोऽयं वा त्वयि संवादं वानरः कृतवानसौ।

अथाब्रवीत्तदा साध्वी सीता सर्वांगविज्वरा॥१०॥

राक्षसां कामरूपाणां विज्ञाने मम का मतिः।

वैदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो भयविह्वलाः॥११॥

स्थिताः काश्चिद्रताः काश्चिद्रावणाय निवेदितुम्॥१२॥

चवदा सहस्र वनकरांसी। हनुमान निर्दाळी
पुच्छेसीं। तेणें भयभीत राक्षसी। सीतेपासीं
पुसताती॥८३॥

राक्षसी याबद्दल सीतेजवळ चौकशी करितात :-
कोण कोणाचा कैचा थोर। येथें आला हा वानर।
तुज करोनि नमस्कार। कोण विचार दृढ केला
॥८४॥ तुझ्या घेवोनि आज्ञेसी। येणें मारिलें
बनकरांसी। तुझेनि बोलें वन विध्वंसी। तुवां
द्वंदासी पेटविलें॥८५॥ सीतेभोंवत्या राक्षसी।
कलकल करिती चौपासीं। धरा मारा बांधा केशीं।
उणें वानरासी चेतविलें॥८६॥

सीतेचे उत्तर :- सीता निःशंक मानसीं। भय न
मानी राक्षसींसीं। यथोचित^६ बोले त्यांसी।
राक्षसांपासीं बहु मावा^७॥८७॥ मारीच होवोनि

मृगवेषी। प्रतारितां^८ श्रीरामासी। स्वयें मुकला
निजदेहासी। राक्षसांपासीं बहु मावा॥८८॥
शूर्पणखासुंदरतेसीं। छळों आली लक्ष्मणासी।
कपटें नाडिलें नासिकासी। राक्षसांपासीं बहु मावा
॥८९॥ छळोनि हरावया सीतेसी। रावण जाहला
संन्यासी। मुळींच भीक लागली त्यासी।
राक्षसांपासीं बहु मावा॥९०॥ अमित मावा
राक्षसांपासीं। कोण कोणाचा वानरवेषी। हें काय
पुसतां मजपासीं। निजमावा तुम्ही जाणा॥९१॥

हनुमंताची डरकाळी ऐकून राक्षसींची तारांबळ :-
राक्षसी देखोनि सीतेपासीं। हनुमान गुरकावी
त्यांसी। वेगीं पळती विव्हळतेसीं। अति भयासी
भयभीत॥९२॥ एकी चळचळां कांपती। एकी
फळफळां मूतती। एकी भयें भुली भूलती। एकी
पडती मूर्च्छित॥९३॥ बोंब न करवे गाढी।
जिव्हेसी वळली बोंबडी। एकी अंधारी देती दडी।
आंत^९ तों तोडी पै एकी॥९४॥ एक भयचकित
भीती। नेसणीं गळालीं नेणती। नागवीं
रावणापासीं जाती। मग सांगती वनबोंब॥९५॥
एकी त्या भयाचे निर्भरें। राक्षसां म्हणती पळा रे
त्वरें। पुच्छें मारिलीं बनकरें। घायवारें घेतलें
॥९६॥ एकी दडती सीतेपाशीं। एकी पळती
चौपासीं। आपपर नसे राक्षसींसी। हनुमंतासी
देखोनी॥९७॥ करितां हनुमंतें गर्जन। सीता
जाहली निबंधन। श्रीरामभक्तांचें वचन।
बंधमोचन तत्काळ॥९८॥

रावणाकडे वृत्तांत निवेदन; त्यामुळे रावणाचा
क्षोभ व प्रतिकारासाठी सैन्याची योजना :- राक्षसी
सांगती रावणापासीं। वानरवीर प्रतापराशी।
विध्वंसोनियां वनासी। बनकरांसी मारिलें॥९९॥
नेणों कैचा वीर वानर। बळें जैसा काळाग्निरुद्र।
सीतेसी करोनि नमस्कार। केला मार बनकरांसी
॥१००॥ जे प्रदेशीं जनकबाळी। तें वन राखिलें

१ संकट, २ टाकले, ३ माशांना, ४ लांडगे, ५ कोल्हे, ६ अगदी योग्य, ७ कपट, ८ फसविता, ९ आतडे.

पुष्पीं फळीं। येरां वनांची केली रवंदळी^१। वृक्षा समूळीं उपडोनी॥१॥ सीतेसीं करोनि एकांत। मग मांडिला वनविघात। ऐसा ऐकोनि वृत्तांत। लंकानाथ क्षोभला॥२॥ पाचारोनि घरटीकर^२। त्यांसी सांगे दशशिर। धरोनि आणावा तो वानर। वन विचित्र विध्वंसी॥३॥ रावणासी राक्षसी सांगती। घरटीकार बापुडे किती। त्याच्या पुच्छाची दुर्धर शक्ती। लाविली ख्याती बनकरां॥४॥ चवदा सहस्र बनकरांसीं। भारा बाधोनियां पुच्छेसीं। निक्षेपिलें समुद्रासीं। जळचरांसी आहारार्थ॥५॥ रणीं मर्दोनि राक्षसांसी। मेदमांसें तृप्ति भूतांसी। द्यावया आवंतिलें^३ महाकाळीसी। आजिचे दिवसीं हनुमंतें॥६॥ धरोनि आणावया वानर। तेथें कायसे घरटीकार। मूळ करोनि विचार। दुर्धर भार प्रेरावा॥७॥ ऐसें राक्षसी सांगती। सर्वेचि चळचळां कांपती। बहुतां नाटोपे तो मारुती। दुर्धर शक्ती पुच्छाची॥८॥ सीतेपासील वन सकळ। नाहीं मोडिलें देउळ। वानर दिसे स्वधर्मशीळ। त्यावरी प्रबळ प्रतापी॥९॥ ऐकोनि राक्षसीचें वचन। दचकला तो दशानन। सभा जाहली कंपायमान। बळसंपन्न वानर॥१०॥

राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः।

आत्मनः सदृशान्वीरान्किंकरान्नाम राक्षसान्॥१३॥

व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमतः॥१४॥

ऐकोन वनविध्वंसन। रावण जाहला कंपायमान। आपुलिया बळासमान। योद्धे दारुण अनिवर्ती^४॥११॥ युद्ध देखिलिया दृष्टीं। नाहीं परतायाची गोष्टी। रणपाडे^५ कोट्यनुकोटी। महाहठी रणगाढे॥१२॥ किंकर नांवे अति दुर्धर। नांवाजिले महावीर। पाचारोनि ऐशीं सहस्र। धरावया वानर धाडिले॥१३॥ रावण जाणे आमुची ख्याती। शेखीं धाडी वानराप्रती। वानर बापुडे तें किती। इतुक्यांहाती केंवी उरे॥१४॥ ऐसें

करोनि गर्जन। शस्त्रास्त्रीं सन्नद्ध^६ पूर्ण। धावोनि आले अवघे जण। अशोकवना ठाकिले॥१५॥

मारुतीनें सर्व सैन्याचा विध्वंस करून रावणाकडे निरोप धाडला:- अशोकवनाच्या प्रासादांत। पुढिल्या दुर्धर तोरणांत। नेटका बैसला हनुमंत। काळकृतांत प्रळयाम्नि॥१६॥ वानरा देखतांचि दृष्टीं। शस्त्रें कवळोनियां मुष्टीं। किंकर धांविन्नले उठाउठीं। शस्त्रवृष्टी समकाळें॥१७॥ शूल मुद्गल गदा फरश। त्रिशूल तोमर पडिश। चेंडुचक्रे लहुडी फरश। केली बहुवस शस्त्रवृष्टी॥१८॥ खंगला भंगला तुटला। शस्त्रास्त्रीं निवटला^७। धार्यीं तिळप्राय जाला। म्हणती निमाला^८ वानर॥१९॥ किंकरां पिटिली टाळी। म्हणती वानर आतुर्बळी^९। आम्हांसीं न करितां रणफळी। रणरांगोळी होऊनि गेला॥२०॥ ऐशीं सहस्र महावीर। बळें हाणित्ती निशाचर। जैसी पर्वतीं पर्जन्यधार। तैसा वानरीं शस्त्रपात॥२१॥ किंकरां पिटतां टाळी। आम्ही यशस्वी रणकळोळीं। तें देखोनि हनुमान बळी। क्रोधानळीं खवळला॥२२॥

समाविध्यच्च लांगूलं ननाद च महावने।

संभूत्वा च महाकायो हनुमान्मारुतात्मजः॥१५॥

पुच्छमास्फोटयामास लंकां शब्देन पूरयन्।

जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः॥१६॥

राजा जयति सुग्रीवो राघवेणानुपालितः।

दूतोऽहं कोसलेंद्रस्य हनुमान्शत्रुसूदनः॥१७॥

राक्षसानां सहस्रं तु जघान कपिकुंजरः॥१८॥

स्वर्ये पुच्छाची पाठी थापटी। पुच्छासी सांगे गुह्य गोष्टी। मारावया राक्षसांच्या कोटी। निजबुद्धिप्रतापें॥२३॥ ऐसी सांगितली गुह्य गोष्टी। लांगूल^{१०} त्राहाटिलें^{११} उठाउठीं। निधा^{१२} उठिला गिरिकूटीं। लंकात्रिकूटीं आकांत॥२४॥ राक्षसांचा प्राणहर। दुर्धर केला भुभुःकार। तेणें किंकरांचा संभार। जाहला भूमिभार दचकोनी॥२५॥ धाकें टवकारिल्या दृष्टी। शस्त्रें गळालीं निजमुष्टीं। राक्षसीं

१ नाश २ राक्षक, ३ आमंत्रण केले, ४ मागे न फिरणारे, ५ रणशूर, ६ सिद्ध, ७ मृत्यू पावला, ८ पराक्रमी, ९ शेपूट, १० फडकाविले. ११ प्रतिध्वनि.

धाक घेतला पोटी। पुच्छें पाठी पुरविली ॥२६॥
 धाकें राक्षस पळोनि जाती। पुच्छें बांधोनि मारी
 मारुती। एक मारिले शिळाघातीं। पर्वतापातीं
 समस्त ॥२७॥ मारोनि राक्षस समस्त। वानर
 स्वानंदें गर्जत। श्रीरामाचा निजदूत। नामें हनुमंत
 मारुती ॥२८॥ येथें मारोनि दशकंधर^१। विजयी
 स्वामी रामचंद्र। विजयी लक्ष्मण महावीर। विजयी
 वानरेंद्र सुग्रीव ॥२९॥ मी आलों असें
 सीताशुद्धीसी। म्यां विध्वंसिलें या वनासी।
 जावोनि सांगा रावणापासीं। म्यां राक्षसांसी मारिलें
 ॥३०॥ एका जनार्दना शरण। आलें हनुमंतासी
 स्फुरण। करील थोरथोरां निर्दळण। रणकंदन
 अवधारा ॥३१॥ स्वस्ति श्रीभावाथरामायणे
 सुंदरकांडे एकाकारटीकायां हनुमद्वनविध्वंसो नाम
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ श्लोक ॥१८॥
 ओव्या ॥१३॥

अध्याय चौदावा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

रावणपुत्र अखयाचा मारुतीकडून वध

किंकरानुबहूहत्वा हनुमान्मारुतात्मजः।

द्रुमान्बभञ्ज परमान्वृक्षपालान्जघान च ॥१॥

निहतान्राक्षसान्श्रुत्वा रावणो लोकरावणः।

प्रहस्तस्य सुतं वीरं जंबुमालिनमादिशत् ॥२॥

अहत्वा वानरं वीरं न निवर्तितुमर्हसि ॥३॥

ऐशी हजार किंकर, चौदा हजार बनकर व संपूर्ण
 वनाचा मारुतीने विध्वंस केला म्हणून रावणाचा
 संताप:- किंकर मारिले ऐशीं सहस्र। चवदा
 सहस्र बनकर। वन विध्वंसिलें मनोहर। तेणें
 दशशिर कोपला ॥१॥ वानर जाणोनि महाबळी।
 प्रहस्तसुत जंबुमाळी। रावणें पाचारोनि जवळी।
 गुज त्याजवळी सांगत ॥२॥ मारिले किंकर

बनकर। वन विध्वंसिलें मनोहर। तो तुवां मारावा
 वानर। युद्धीं दुर्घर गांजोनी ॥३॥ वानर न मारतां
 देख। तुज परतल्या एकाएक। तरी तुवां हारविलें
 नासिक। नपुंसक राक्षसांत ॥४॥ वानरा न करवे
 मर्दन। तेव्हांचि तुझें काळें वदन। रासभारोहण^२
 अपमान। तूतें वपन^३ मस्तका^४ ॥५॥ ऐसी ऐकवोन
 वचनावळी। युद्धा धाडिला जंबुमाळी। तोही वीर
 आतुर्बळीं। क्रोधानळीं चालला ॥६॥

युद्धातून माघारी आल्यास अपमान करण्याची
 धमकी देऊन प्रहस्त प्रधानाचा पुत्र जंबुमाळी याला
 पाठविला:- महाखरीं जुंपिला रथ। शस्त्रसामुग्री
 घालोनि समस्त। धनुष्य घेवोनि अत्यदभुत।
 आला युद्धार्थ जंबुमाळी ॥७॥ टणत्कारोनीयां
 मेढा^५। क्रोधें गर्जे वानरांपुढां। किंकरां बनकरांच्या
 सृडा ॥ घ्यावया रोकडा मी आलों ॥८॥ हनुमान
 सांगे गोड गोष्टी। तुम्हीं चोरिली सीता गोरटी ॥
 मारीन राक्षसांच्या कोटी। अवघ्यांशेवटीं रावण
 ॥९॥ जंबु तुझी आवड मोठी। किंकरां बनकरांसीं
 भेटी। तुज मी करीन उठाउतीं। रथसंपुटीसमवेत
 ॥१०॥ अर्धचंद्रबाणसमेळीं। हनुमान विंधिला
 कपाळीं। बाण हिसळोनि^६ ते काळीं। लागला
 निढळीं^७ जंबुच्या ॥११॥ लागतां बाणाचा
 आघात। जंबुमाळी पडला मूर्च्छित। हनुमान
 गदागदां हांसत। विपरीतार्थ येथें जाहला ॥१२॥
 सावध होवोनि जंबुमाळी। वर्षलासे बाणजाळीं।
 बाण कोंदले नभःस्थळीं। भूमंडळीं शरजाळ
 ॥१३॥ रामस्मरणें अति समर्थ। बाणांमाजी
 हनुमंत। रणधेंडा^८ स्वयें नाचत। अंगी आघात
 लागेना ॥१४॥ पंचक्रोश शिळा सोज्वळी। कपीने
 हाणिली जंबुमाळी। येरें विंधोनि बाणजाळीं। केली
 रांगोळी शिळेची ॥१५॥ कोपोनियां हनुमंतें।
 विशाळ वृक्ष घेवोनि हातें। वेगें हाणितां जंबूतें।
 बाणें वृक्षातें छेदिले ॥१६॥ लागवेगाचेनि^९
 लवलाहे^९। चौं बाणीं विधोनि पाहें। वृक्ष केला

१ दहा शिरांचा (रावण), २ गाढवावर बसून धिंड काढणे, ३ डोके भादरणे, ४ धनुष्य, ५ परतून, ६ मस्तकावर, ७ रणवीर,
 ८ अति त्वरेने.

तिळप्राये। जाहलें आश्चर्य हनुमंता ॥१७॥ जीवें
 घ्यावा हनुमंत। निर्वाण^१ परिघ घंटायुक्त। रागे
 काढिला धगधगित। करावया अंत वानरा ॥१८॥
 परिघ घेवोनि करतळीं। गर्जितला जंबुमाळी।
 वानरा तुझी करीन होळी। घावो सांभाळी हनुमंता
 ॥१९॥ माझ्या परिघाचा आघात। निश्चये निमाला
 हनुमंत। कैसेनि राखेल रघुनाथ। रणवृत्तांत पाहों
 याचा ॥२०॥ रावणें नेमिलें आहे मातें। जीवें
 मारावें वानरातें। कोण निवारील माझ्या परिघातें।
 हनुमंतातें वांचवावया ॥२१॥ परिघ येतां अति
 वेगेंसी। हनुमान जाणे लघुलाघवासी। अंग
 चुकविलें घायासीं। वेगें आकाशीं उडाला ॥२२॥
 शस्त्रदेवता पै लाठी^२। परिघ गेला हनुमत्पाठीं।
 पुच्छें परिघा घातली मिठी। चेपिली घाटी
 देवतेची ॥२३॥ देवता म्हणे गा हनुमंता। तुज मी
 शरण आलियें आतां। शस्त्रशक्ती ज्या समस्ता।
 शरणागता तुज होती ॥२४॥ शस्त्रशक्ती
 भूतशक्ती। आणिक मंत्रांच्या मंत्रशक्ती। अवघ्या
 तुज शरण येती। मज मारुती वांचविलिया
 ॥२५॥ सोडोनि पुच्छाचें बंधन। शस्त्रदेवता
 वांचवोन। शक्तिमंडळा लोटांगण। घाली आपण
 हनुमंत ॥२६॥ मारूं नये शरणागता। म्हणोनि
 वांचविली शस्त्रदेवता। भूतीं भजावें श्रीरघुनाथा।
 या बुद्धी समस्ता शक्ती वंदी ॥२७॥ तंव त्या शक्ती
 पै समस्ता। ओंवाळिती हनुमंता। करितां
 राक्षसांच्या घाता। आम्ही युद्धार्थ तुज साह्य
 ॥२८॥ सीता आमुची आद्यशक्ती। तीस गांजितो
 लंकापती। राक्षसां विमुख याचि अर्थी। साह्य
 सर्वार्थी रामभक्तां ॥२९॥ हनुमान म्हणे पुच्छ
 जगजेठी। युद्धीं माझी राखिजे पाठी। साह्य शक्ती
 कोट्यनुकोटी। पुच्छासाठीं मज जाहल्या ॥३०॥
 ऐसें पुच्छाचें स्तवन। करोनि पुच्छाचें लालन।
 देवोनि पुच्छासी चुंबन। जाहला सावधान युद्धार्थी

॥३१॥ परिघ घेवोनियां हाता। येतां देखोनि
 हनुमंता। जंबु पावला परम चिंता। माझें शस्त्र मज
 घाता प्रवर्तलें ॥३२॥ रावणा परदारा^३ अधर्म। पापें
 शक्ती क्षोभल्या परम। नासला आक्रम पराक्रम।
 मरणानुक्रम राक्षसां ॥३३॥

गृहीत्वा परिघं घोरं भ्रामयामास वानरः।

सोऽतिवेगोऽतिवेगेन भ्रामयित्वा महाबलः ॥४॥

परिघं पातयामास जंबुमालेर्महोरसि।

तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू जानुनी न च ॥५॥

न धनुर्न स्थो नाश्वास्तत्रादृश्यंत नेषवः ॥६॥

करावया वानराचे घाता। राक्षसें परिघ सोडिला
 होता। तो आला हनुमंताचे हाता। जंबूचा माथा
 छेदावया ॥३४॥ कोप आला हनुमंता। परिघ
 भोवंडिला साटोपता^४। लक्षोनि जंबूचिया माथा।
 होय हाणिता तें ऐका ॥३५॥ वेगीं उडोनियां
 अंबरा। दांत खादले करकरां। परिघ भोवंडिला
 गरगरां। रहंवरा^५ ठोकिलें ॥३६॥ निधडी^६
 हनुमंताची शक्ती। ना त्या शरीर ना त्यास अस्थी।
 हातपाय न दिसती। न दिसे व्यक्ती राक्षसा ॥३७॥
 ना तो रथ ना तो वारू। ना तें धनुष्य ना
 शस्त्रसंभारू। वानरें केला अव्यक्त मारू। न दिसे
 गोचरू राक्षस ॥३८॥ दुर्धर हनुमंताचा घात। जीव
 मारोनियां तेथ। घायवट न दिसे प्रेत। केला
 भस्मांत राक्षसां ॥३९॥ आधीं हनुमंत महाबळी।
 ऐशियापरी जंबुमाळी। परी घायें मेळविला धुळी।
 रणरांगोळी करोनि ॥४०॥

द्वंद्वयुद्धात् जंबूच्या परिघानेच त्याचा घातः-
 जंबु मारिला तयीं मारुती। प्रहस्त बोंबले दोही
 हस्ती। घावया मंत्रांनी पुरती। शोधितां अस्थी न
 लभेचि ॥४१॥ पावोनियां पुत्रशोक। येवोनि
 रावणासंमुख। प्रहस्त करी महाशंख। दुर्धर दुःख
 घोटेना ॥४२॥ झोंटी^७ सुटली मोकळी। प्रहस्त
 लोळे क्षितितळीं। ज्येष्ठ पुत्र जंबुमाळी। वानरे
 धुळी मेळविला ॥४३॥ युद्धीं पडला प्रहस्तकुमर।

१ अखेरचा, निर्वाणीचा, २ मोठी, ३ परस्त्री, ४ आवेशाने, ५ रथाला, ६ मोठी, ७ केश, ८ पृथ्वीवर.

इतर प्रधानांचे पुत्र। वेगीं मोकलीं^१ दशशिर। रणीं
वानर मारावया॥४४॥

ततस्ते राक्षसेन्द्रेण नोदिता मंत्रिणां सुताः।
हेमजालपरिक्षितैर्ध्वजवद्भिः पताकिभिः।
तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः॥७॥
कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः।
विस्फारयंतः संहृष्टाः सर्वे युद्धजिगीषवः॥८॥
जनन्यस्तास्ततस्तेषां विदित्वा किंकरान्हतान्।
बभ्रुवुः शोकसंतप्ताः सबांधवसुहृज्जनाः॥९॥
सृजंतो बाणवृष्टिं ते लघुस्वनमहास्वनाः।
अभिषेक्तुं हनुमंतं तोरणस्थं व्यवस्थितम्॥१०॥

रावणाचे सभेआंत। प्रधानपुत्र अति गर्वित।
महावीरातें दृष्टी न गणित। बळोन्मत्त प्रतापें
॥४५॥ ऐसे बळदर्प अतिह्रस्व^२। शस्त्रास्त्रीं निपुण
नित्य। येरयेरां नापेक्षित। अति समर्थ युद्धार्थीं
॥४६॥ युद्धाग्रणी प्रधानसुत। निवडोनियां
समस्त। हनुमंतासीं युद्धार्थ। धाडी लंकानाथ
साक्षेपें॥४७॥ तुमचे अंगीं युद्धक्रम। नित्य
वानितां^३ पराक्रम। वन विध्वंसी प्लवंगम^४।
त्यासीं संग्राम करावा॥४८॥ तुम्ही अवघे युद्धीं
समर्थ। बांधोनि आणावा हनुमंत। नातरी करावा
त्याचा घात। पाहों पुरुषार्थ तूमचा॥४९॥ थोर
वाढिवेची^५ मात। नित्य सांगा सभेआंत। तोच
दावावा पुरुषार्थ। युद्धीं हनुमंत जिंकोनी॥५०॥
ऐसें सांगतां लंकानाथ। प्रधानपुत्र समस्त। वेगीं
संजोगोनीं^६ रथ। शीघ्र युद्धार्थ निघाले॥५१॥
हेमरत्नमाळाविराजित^७। शृंगारिले अश्वरथ।
ध्वज पताका डोलत। रथ शोभत अति शोभा
॥५२॥ मारिल्यावांचोनि हनुमंत। परते तो
मातृगामी येथ। ऐसीं करोनियां शपथ। आले
समस्त युद्धार्थीं॥५३॥ रथारूढ धनुष्य हातीं।
पुढें वाजंत्रें वाजती। मार्गे माता शंख करिती।
पुत्रसंतती निमाली॥५४॥

जंबुमाळीच्या मातांचा आक्रोश:- प्रहस्तदुःखा
समान। दुःखी करावया प्रधान। हड्डीं पेटला
दशानन। युद्धीं संतान मोकलिलें॥५५॥ प्रहस्त
पुत्र महाबळी। रणीं मारिला जंबुमाळी। किंकरांची
केली होळी। केली रांगोळी बनकरां॥५६॥ तेथें
किती प्रधानसंतान। आजिच जाहलें निःसंतान।
वानर नव्हे महाविघ्न। आलें निदान^८ राक्षसां
॥५७॥ स्त्रिया सुहृद तळमळिती। माता पिता शंख
करिती। वधूं धाडितां मारुती। पुत्रसमाप्ती
वानरें॥५८॥

मारुतीवर सर्वांकडून एकत्रित प्रहार:- येरीकडे
कडकडाट। प्रधानपुत्र घनदाट। रथचक्राचा
घडघडाट। आले निकट हनुमंता॥५९॥
देवाल्याचे महाद्वारीं। बैसला होता तोरणावरी।
देखोनि प्रधानपुत्रहारी। उल्लास भारी हनुमंता
॥६०॥ जैसे पंतग दीपावरी। तैशा प्रधानपुत्रांच्या
हारी। लोटल्या हनुमंताचेवरी। शरधारी वर्षती
॥६१॥ बाण सुटती सणसणा। शस्त्रें वाजती
खणखणां। बाण विंथिती झणझणां।
कालकंडनां^९ सांडिली॥६२॥ समकाळ
शरसंपात^{१०}। हनुमान बैसला सावचित्त। बाण
चुकवी पिलंगत^{११}। अमात्यसुत मारावया॥६३॥
बाण वर्षले अत्यद्भुत। जैसे मेघ पर्वतांत।
अचुकहस्ती आम्ही समस्त। मारा हनुमंत विंधोनी
॥६४॥ एक म्हणती विंधा शिरीं। एक म्हणती
विंधा उरी। एक म्हणती करा कांडोरी^{१२}। चरणां
करां चुरा पै॥६५॥ एक म्हणे विंधा पोटीं। एक
म्हणे विंधा पाठीं। एक म्हणे विंधा कंठीं। फोडूं
घाटीं^{१३} याची पै॥६६॥ एक म्हणती माझे संधान।
याचें नासिक मी छेदीन। एक म्हणे छेदीन दोनी
कान। पुच्छ छेदीन म्हणे एक॥६७॥

त्या सर्वांना पुच्छात गुंडाळून त्यांचा एकदम
अंत:- ऐशा ऐकोनियां गोष्टी। हनुमान हांसिन्नला

१ पाठवी, २ अत्यंत गर्विष्ठ, ३ वर्णन करिता, ४ वानर, ५ प्रतापाची, ६ जुंपून, ७ सुवर्णयुक्त रत्नांच्या माळांनी सुशोभित, ८ शेवट, ९ उच्छेद, १० बाणांचा वर्षाव, ११ पुढे धावून, १२ नायनाट, १३ गळा.

पोटीं। मग उठोनियां जगजेठी। लांगूल^१ ब्राह्मी^२
सत्राणें॥६८॥ देतां भुभुःकार उद्भट। अवघ्यां
झाला हृदयस्फोट। पुच्छें कवळोनि एकवट। केले
पिष्ट निजघातें॥६९॥ उडी टाकितां हनुमंत।
अवघ्यां एकचि प्राणांत। धडधडां पडती
पृथ्वीआंत। समवेत रथघोडीं॥७०॥ प्रेतें नुरती
भूतळा। अतळ वितळ ना सुतळा। हनुमान
निजबळें आगळा^३। रसातळा ते नेले ॥७१॥
लागतां हनुमंताचा घावो। प्रेतपणा नुरेचि देहो।
रसातळीं न मिळे ठावो। धाडी महाबाहो
वैकुंठा॥७२॥

लंकेत विलापः- ऐसियापरी हनुमंत। निर्दळिले
प्रधानसुत। बोंब सांगावया नुरे तेथ। केले निर्मुक्त
अवघेही ॥७३॥ दुरोनि पाहती सुहृदलोक।
अवघे करिती महाशंख। प्रधानपुत्र एकाएक। रणीं
निःशंक मारिले॥७४॥ हाकाबोंबांचा कल्लोळ^४।
लंकेमाजी हलकल्लोळ। रावणा आली
काळवेळ^५। करील निर्मूळ राक्षसां॥७५॥
प्रहस्तादिक मुख्य प्रधान। रावणापासीं येवोनि
जाण। अवघे करिती शंखस्फुरण^६। निःसंतान त्वां
केलें॥७६॥ तो वानर नव्हे केवळ।
सीताकोपाग्निकल्लोळ^७। वनीं वाढलासे प्रबळ।
राक्षसकुळ निर्दळावया॥७७॥

हतान्मंत्रिसुतान्बुद्ध्वा वानरेण महात्मना।
रावणः संवृताकारश्चकार मतिसुत्तमाम्॥७९॥
संदिदेश दशग्रीवो वीरान्नय विशारदान्।
हनूमद्ग्रहणव्यग्रान्हनूमन्निग्रहंप्रति॥८२॥
सविरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धरं च महाबलम्।
प्रघसं भासकर्णं च पंच सेनाग्रनायकान्॥८३॥
महागुणपरिख्यातान्रणकर्मविशारदान्॥८४॥

रावणाचा संतापः- प्रधानपुत्रसंतती। रणीं
मारिली मारुती^८। तें ऐकोनि लंकापती। चिंता
चिंतीं अनिवार॥७८॥ जो जो धाडी युद्धाप्रती।

त्याची कपि करी समाप्ती। मग रावणें पांचही
सेनापती। संग्रामार्थी^९ पाठविले॥७९॥

यूपाक्ष, विरूपाक्षादि पाच प्रमुख सेनापति
रावणाने मारुतीवर धाडले:- यूपाक्ष विरूपाक्ष दोघे
जण। दुर्धर प्रघस भासकर्ण। हे सेनानी वीर
दारुण। पांच जण दृढ योद्धे॥८०॥ रावण त्यांसी
सांगें युक्ती। तुम्ही दुर्धर वीर पुरुषार्थी। वानर
धरावा युद्धशक्तीं। तुम्हीं समस्तीं मिळोनि॥८१॥
संमुख येता प्रधानसुत। त्यांचा वानरें केला घात।
तुम्हीं बुद्धिबळें प्रतापवंत। युद्ध प्रशस्त करावें
॥८२॥ चौघे राहूनि चौं दिशांप्रती। ऐकें राहावें
नभस्थितीं। दावोनियां निजशक्ती। युद्धीं मारुती
धरावा॥८३॥ युद्धीं धरितां नये हाता। तरी करावें
त्याच्या घाता। ऐसें सांगोनि समस्तां। होय धाडिता
लंकेश॥८४॥ रथपताका डोलायमान। पांच जण
युद्धीं प्रवीण। पांचां ठायीं विखरोन^{१०}। युद्ध दारुण
मांडिलें॥८५॥

तं समीक्ष्य कपिं सर्वे दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः।

तैस्तैः प्रहरणैर्भीमैरभिषेक्तुं ततस्ततः॥८५॥

त्या पाचहि सेनानींनी पाच बाजूंनी हल्ला केला;
परंतु मारुतीने पांचांनाहि शेपटीने आवळून एकदम
ठार केले:- पांचां ठायीं पांच जण। हनुमंतातें
वेढोन। युद्धा झगटले दारुण। शस्त्रास्त्रीं संपूर्ण
हाणित॥८६॥ दुर्धर पंचमुख पंचबाण। मस्तकीं
विंधिले संमुख येऊन। पाठीशीं तो भासकर्ण।
हाणी दारुण गदाघात॥८७॥ दक्षिणबाहू यूपाक्ष।
वामांगीं विरूपाक्ष। शूळ हाणिती प्रत्यक्ष।
कुक्षोपकुक्ष^{११} लक्षोनी॥८८॥ घ्यावया हनुमंतासीं
घस। गगना चढला तो प्रघस। बाण वर्षे
असमसाहस^{१२}। जेवीं आकाशीं मेघधारा॥८९॥
पांचांची उडी अवचितीं। आली हनुमंताभोंवतीं।
तेव्हां पुच्छें केली ख्याती। साह्य युद्धार्थी

१ शेपूट, २ जोरानें, ३ मोठा, ४ ओरड, ५ विनाशकाल, ६ शंखध्वनि, ओरड, ७ सीतेच्या कोपाग्नीचा भडकाच, ८ मारुतीने,
९ युद्धार्थ १० पसरून, ११ कुशी व कुशीजवळचा प्रदेश, १२ अतुल प्रताप.

सर्वदा॥१०॥ भोंवतां पुच्छाचा आवर्त। त्यांच्या शस्त्रां करोनि घात। पांचही आकळिले पुच्छाआंत। वीर विख्यात सेनानी॥११॥ जेंवी योगिया आपण। स्वयें निरोधी पंच प्राण। तेंवी पुच्छें पांचही जण। आकळोन राखिले॥१२॥ जेंवी काळ प्रळयांत। पंचभूतां करी आवर्त। तेंवी पांचही पुच्छाआंत। बांधी हनुमंत वधार्थी॥१३॥ जेंवी विवेकी साधुजन। पंचही विषयां करिती दमन। तेंवी वीर पांचही जण। पुच्छें गोंवोन राखिले॥१४॥

अभवद्भानरः कुद्धो बालसूर्यसमप्रभः।

समुत्पाद्य गिरः शृंगं जघान द्वौ निशाचरौ॥१६॥

कोपें वानर अति आरक्त। बाळसूर्यासम भासत। रागें उपडोनि पर्वत। करील कल्पांत पांचांही॥१५॥ उपडोनियां महागिरी। घालितांचि पांचांवरी। घायें जाहली चकचुरी। केली बोहरी पांचांची॥१६॥ पांचही विषय जें निर्दाळिती। तें सुख पावे परमार्थी। वधोनी पांचही सेनापती। सुखें मारुती उल्लासे॥१७॥ श्रीरामभक्ताचे आघातीं। अस्थिमांस ना गुणव्यक्ती। अवघे नेले गुणातीतीं। धन्य मारुती सुखमरण॥१८॥ श्रीरामभक्ताचें कौतुक। मारून घावें परम सुख। कोटि जन्मांचें हरोनि दुःख। सुखदायक संग्रामीं॥१९॥

त्यानंतर भुभुःकार करून मारुती मंदिरावर बसला:- निर्दळोनि पांचही जण। भुभुःकारें देवोनि किराण^१। देवाल्याचे तोरण। धरोनि स्थान बैसला॥१००॥ पंचभूतांची निवृत्ती। साधका परमानंद प्राप्ती। वधोनि पांचही सेनापती। सुखें मारुती उल्लासे॥१॥

ते रावणास कळल्यावर आपला पुत्र अखया कुमाराची योजना:- मारिले पांचही सेनापती। बोंब गेली लंकेप्रती। दचकलासे लंकापती। वानरें

ख्याति लाविली॥२॥ पारखें केलें अशोकवन। सहजें सीता नेईल हिरोन। क्रोधें कांपे दशानन। पाहे आपण कोण धाडूं॥३॥ तंव देखिला समोर। जो कां लाडका अखया कुमार॥ त्यासी सांगे दशशिर। मारीं वानर प्रतापें॥४॥

कुमारमक्षं प्रसमीक्ष्यमाणः

प्रचोदयामास तमेव संयुगे ।

पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं

मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम्॥१७॥

रथं समास्थाय ययौ स वीर्यवान्

सतूणमष्टासिनिबद्धबंधुम् ।

संपूरयन्त्वं च महीं च साचलां

तुरंगमातंगमहारथस्वनैः॥१८॥

बलैः समेतः सहतोरणस्थितं

समर्थमासीनमुपागमत्कपिम् ।

स तं समासाद्य हरिं हरीक्षणो

युगांतकालाग्निमिव प्रजाक्षये॥१९॥

आज्ञा देतां दशशिर। वेगें निघाला अखया कुमार। पताका ध्वज मनोहर। रहंवर^२ रत्नाढ्य॥५॥ आठ वारू^३ शिरोमणी। हेमबाण सचाप तूणी^४। पाठीसीं राजकुमारश्रेणी। निपुण रणीं रण योद्धे॥६॥ अंगीं बळाचा गर्व थोर। रथीं बैसोनि अखया कुमार। जेथें आहे हनुमान वीर। तेथें सत्वर पै आला॥७॥ प्रधान आस थोर थोर। रावणासीं करिती मरमर। मरों धाडिला अखया कुमार। बळें दुर्धर वानर॥८॥

या योजनेबद्दल प्रधानादिक सर्व आप्तस्वकीयांचा असंतोष:- चवदा सहस्र बनकरां। पुच्छें बांधोनियां भारा। मत्स्यमगरां दिधला चारा। आणि किंकरां मारिलें॥९॥ प्रधानपुत्र गर्वभरित। अति बळें सदा कुंथत। त्या अवघ्यांचा केला घात। केला निःपात जंबूचा॥११०॥ घालोनि पुच्छाच्या आवर्तीं। पांच मारिले सेनापती। अखया बापुडें तें किती। क्षणें

१ सुखदायक मरण देणारा, २ उड्डाण, ३ रथ, ४ घोडे, ५ भाता.

मारुती मारील त्या॥११॥ तुझा हा लाडका कुमार। जाणोनि हनुमंत करील मार। रावणा तूं चुकलासी थोर। तेथें का कुमार धाडिला॥१२॥

अखयाशिवाय दुसऱ्या कोणालाही पाठविण्याची विनंती:- हृष्टी पडिलिया हनुमंता। अखया परतेना मागता। त्याचे रक्षणीं लंकानाथा। वीरां समर्था धाडावें॥१३॥ रावणें निवडोनियां चोखट^१। रणरंग धाडिले वीर उद्धट। महायुद्धाचा कडकडाट। आले निकट हनुमंता॥१४॥ रावणें चतुरंग एकवट। निधडे^२ धाडिले महाभट^३। अश्व गज रथी घडघडाट। आले निकट हनुमंता॥१५॥ न येतां मागिले वीरांसी। अखया भिडला हनुमंतासीं। लघुलाघवें शरधरांसीं। हनुमंतासी आच्छादी॥१६॥ अमित बाणीं विंधिला शिरीं। दो बाणीं विंधिला भुजांवरी। बाण विंधले स्तनावरी। सर्वांग शरीं व्यापिलें॥१७॥ तेचि समर्थी मागील वीर। वर्षती शस्त्रसंभार। तेणें आच्छादिला वानर। दिवाकर^४ जेंवी अग्नी^५॥१८॥ गर्जगर्जोनि पर्जन्यधारा। कदा न रूपती गिरिवरा। तेंवी राक्षसशरसंभार^६। अंगीं वानरा न बाधती॥१९॥ निधडी हनुमंताची शक्ती। बाण लागतां पिष्ट होती। शस्त्रें भंगोनि पडता क्षितीं। रणीं मारुती नाटोपे॥१२०॥ व्यर्थ करोनि शत्रुशस्त्रांसी। हनुमान उडाला आकाशीं। अखयाची शक्ती कैसी। रथ आकाशीं चालविला॥१२१॥

मारुती आणि अखयाचे आकाशात युद्ध:- कुमार आणि हनुमान वीर। दोघे भिडती निराधार। बळ वानिती सुरवर। चक्राकार संग्रामीं॥१२२॥ रथाचिया गतिविगती। तैसाची पिलंगत^७ मारुती। क्षणैक नभीं क्षणैक क्षितीं। दुर्धर शक्ती दोघांची॥१२३॥ अखया मारूं पाहे हनुमंत। त्यासीं तो घाय नाढळत। कपि कुमाराचा करितां घात। त्यासी तो

रथ नाटोपे॥१२४॥ क्षणैक रथ दिसे भूतळीं। क्षणैक दिसे नभःस्थळीं। क्षणैक दिसे समुद्रजळीं। त्रिकूटाचळीं एक क्षण॥१२५॥ अखया कुमार अति समर्थ। वेडाविला हनुमंत। तेणें वानर अति विस्मित। कैसोनि घात करूं याचा॥१२६॥ तंव बोलती सैन्यसंभार। निधडा योद्धा अखया कुमार। जाणोनि धाडी दशशिर। घायें वानर मारील हा॥१२७॥ ठाकोनियां अखया कुमार। पळो जातां हा वानर। आम्हीं धांवोनि संग्राम थोर। तीरमार करूं यासीं॥१२८॥

वधे कुमारस्य महाबलस्य वै
चकार बुद्धिं हनुमान्महाबलः।
रथे नियुक्तात्रिजघान वाजिनः
तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः॥१२०॥
स भग्ननीडः परिवृतकूबरः
पपात भूमौ हतवाजिरंबरात्।
स तं परित्यज्य महारथो रथं
सकार्मुकः खड्गधरः समुत्पतन्॥१२१॥

मारुतीने शेषटीच्या सहाय्याने अखयाचा रथ, ध्वज, सारथी यांचा नाश केला:- रणीं नाटोपे अखया कुमार। त्यासी मारावया विचार। हनुमान विचारी साचार। गुप्त प्रकार तो ऐका॥१२९॥ कैसेनि मारूं अखयासी। ऐसें विचारितां मानसीं। कोप आला पुच्छासी। राजपुत्रासी वधावया॥१३०॥ कामर्ग रथ अखयासी। रणीं नाटोपे तो आम्हांसी। पुच्छ लागोनि पाठीसीं। रथ चौपासीं बांधिला॥१३१॥ स्वर्ग मृत्यु कैलासपृष्ठीं। रथ पळवितां संकटीं। पुच्छें पुरवोनियां पाठी। कडकडाटीं बांधिला॥१३२॥ लाता हाणोनि छत्रपात। करतळें ध्वजासी घात। तालवृक्षाचा आघात। भंगिला रथ ते काळीं॥१३३॥ आंख चक्र रथकुबर^८। पोंवळवेलीच्या धुरा थोरू। आठही वारू सारथि वीरू। केला चकचूरू एकें घायें॥१३४॥ पुच्छ नाचविलें धांदडीं^९। रथ उपडिला

१ उत्तम, २ छातीचे, धैर्याचे, ३ मोठे शूर योद्धे, ४ सूर्य, ५ ढगांनी, ६ राक्षसांचे शरसमूह, ७ पुढे धावत, ८ स्वेच्छेने जाणारा, ९ रथाचा दांडा, १० वेगाने.

कडाडीं। अखया कुमारे लवडसवडी। घातली उडी
अति वेगे॥३५॥ वोडण^१ खांडे^२ घेवोनि करीं।
मारावया खड्गधारीं। धांविन्नला हनुमानावरी।
गिरागजरीं गर्जोनी॥३६॥ राहें साहें हनुमंता।
तुड्या करीन मी घाता। रणीं भंगिलें माड्या रथा।
झणीं^३ श्लाघ्यता^४ मानिसी॥३७॥ धाकें थरकत
चमकत। वोडणें धडकोनि धांवत। खड्ग
लघुविद्या तळपत। आला त्वरित अति
बळें॥३८॥

समेत्य तं मारुतवेगविक्रमः

क्रमेण जग्राह च पादयोर्दंढम्।

स भग्नबाहुः प्रविकीर्णभूषणो

हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः॥२२॥

अखयास धरून, गरगरा फिरवून शिल्लेवर
आपटला, त्यातच त्याचा अंत झाला:- कुमार
आणि वानरांसीं। क्षण भूमीं क्षण आकाशीं।
युद्ध होतां अति आक्रोशीं। येरयेरांसी वधावया
॥३९॥ वानर मारावयाठार्यो^५। अखया उपरमे
लवलाहीं। हनुमंतें वायुवेगें पाहीं। धरिला पायीं
लघुवेगें॥१४०॥ हनुमान अति आवेशीं।
भोवंडितां अति आक्रोशीं। भोवंडी दाटली
त्यासीं। देहभावासी विसरला॥४१॥ वोडण
पडिलें त्रिकूटावरी। खड्ग पडिलें सागरीं। मुकुट
पडिला सभेमाझारी। अपांपतीं^६ भूषणें॥४२॥
आवांकूनी महाबळी। आपटितां शिळातळीं।
लंकादुर्ग कांपे चळीं। निधा पाताळीं ऊठिला
॥४३॥ दिगजां टाळीं बैसलीं कानीं। पन्नगां^७
पाताळीं पळणी। मेरू पडला तुटोनी। कांपे
अवनी^८ येणें मानें॥४४॥ हनुमान श्रीरामभक्त
चिद्रत्न^९। युद्धामाजी कृपाळू पूर्ण। अखया न
देखे जन्ममरण। ऐसा संपूर्ण मारिला॥४५॥
अखया राखावयासाठीं। रावणें धाडिले
कोट्यनुकोटी। अश्व गज रथ पळतां थाटीं। पुच्छें

पाठी पुरविली॥४६॥ ऐसा केला कोंडमार।
वानरें करोनि शिळामार। रणीं पाडिले वीर वीर।
धरणीं रुधिर प्रवाहे॥४७॥ हनुमंतें ऐशिया रीतीं।
केली अवघ्यांची समाप्ती। सुरनर ऋषीश्वर
वर्णिती। अगाध कीर्ती हनुमंताची ॥४८॥ सुर
वर्षती सुमनीं^{१०}। जयजयकार ऋषिजनीं। कीर्ति
पावन त्रिभुवनीं। धन्य अंजनी निजसुत॥४९॥
एका जनार्दना शरण। जाहलें अखयानिर्दळण।
पुढें इंद्रजितहनुमंतां रण। सावधान अवधारा
॥१५०॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे
एकाकारटीकायां हनूमदक्षवधो नाम
चतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥ श्लोक॥ २२॥
ओव्या॥१५०॥

अध्याय पंधरावा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

इंद्रजिताचा मारुतीकडून अपमान

अखयाच्या निधनाने रावण दुःखी:- अखया
कुमार पाडिला रणीं। रावणें ऐकतांचि कानीं।
शंख करित दाही वदनीं। लोळे धरणीं गडबडां
॥१॥ मुकुट पडिला सभास्थानीं। हें प्रत्यक्ष
देखोनि नयनीं। रावण रडे आक्रंदोनी। विरूद्ध
करणी म्यां केली॥२॥ बुद्धिभ्रंश झाला मजसी।
कुमार धाडिला युद्धासी। रणीं वानरें मारिलें
त्यासी। बोल कवणासीं ठेवावा॥३॥ माझें जें
कां अशोकवन। तें मज जालें शोकस्थान।
कपीनें लंके घालोनि खान^{१०}। पुत्रनिधान तेणें
नेलें॥४॥ आम्हां अवघ्यादेखतां जाण।
देहामाजि घालोनि खान। अखया नेला
निजनिधान। नागवण मज आली ॥५॥ नव्हे
त्याची चोरी मारी। हनुमान नव्हे पै खानोरी^{११}।

१ ढाल, २ तलवार, ३ डौल मारू नकोस, ४ मारण्यासाठी, ५ समुद्रात, ६ सर्पाना, ७ पृथ्वी, ८ ज्ञानरत्न, ९ पुष्पांनी, १० नाश,
११ लुटारू.

लाज लावोनि आमुचे शिरीं। अखया मारी पुरुषार्थ॥६॥ अवघे बोलती प्रधान। आमुचे पुत्र पाडिले जाण। स्वयें संपादी रावण। श्रेष्ठ मरण संग्रामीं ॥७॥ अखया पुत्र पडिला रणीं। शंख करी दाही वदनीं। बोलासारिखी नाहीं करणी। निंद्याभिमानी रावण॥८॥ सैन्य धाडिलें कोट्यनुकोटी। तें मारिलें पुच्छासाठीं। वानरें पुरविली पाठी। रावणापोटीं धुकधुकी॥९॥ अभिलाषितां शिवाची कांता। उमा^१ मागितली भोगार्था। तें पाप बैसलें माझे माथां। रुद्र^२ तत्त्वतां क्षोभला॥१०॥ उमा ते तंव जगत्त्रय^३ जननी। विशेषें माझी सद्गुरुपत्नी। ते म्यां अभिलाषितां नयनीं। रुद्र क्षोभोनी स्वयें आला ॥११॥ अखयासी क्षयो जाहला। सत्य स्वयें रुद्र क्षोभला। राक्षसांसी क्षयो आला। तो म्यां केला महादोष॥१२॥ हा तंव नव्हे गा वानर। क्षोभोनि आला काळाग्निरुद्र। कायसा राक्षसांचा भार। सर्व संहार येथें आला॥१३॥ जो जो धाडिला अशोकवनीं। तो तो पडिला काळाचे वदनीं। आतां धाडिला न वचे कोणी। रावण मनीं विचारी॥१४॥

रावणाची स्वतःच मारुतीबरोबर युद्धास जाण्याची तयारी:- अखयाचे कैवारासीं। धाडितां नये आणिकासी। मीच जाईन संग्रामासी। कांस सरिसी^४ तेणें केली॥१५॥ म्यां वानर मारिल्या पाठीं। लंका निर्मुक्त संकटी। वानरें मज मारिल्या पाठीं। सीता गोरटी निर्मुक्त॥१६॥ लाज लागली रावणासी। न सांगतांचि कोणासी। आंगीं बांधिलें कवचासी। संग्रामासी निघाला॥१७॥

ते समजताच इंद्रजिताचे आगमन:- ऐसें ऐकतांचि कानीं। इंद्रजित आला गजबजोनी। रावणातें नमस्कारूनी। सिंहासनीं बैसविला ॥१८॥ एकलें एक पै वानर। वनवासी तें

पालेखाइर। त्यावरी जाणें दशशिर। शुद्ध विचार हा नोहे॥१९॥ वीरीं घेतला वानरधाक। धाडितां न वचे कोणी एक। मी तरी घरगुती सेवक। आवश्यक मज धाडीं॥२०॥

त्याची स्वतःला पाठविण्याविषयी रावणाला विनंती:- वीरीं वाढिवेचे^५ बोल। रणांगणी होती फोल। माझें बोलणें सत्य सखोल। जाणती सकळ सुरसिद्ध॥२१॥ माझ्या प्रतापाची ख्याती। तूही जाणसी लंकापती। मज धाडावें शीघ्रगती। क्षणें मारुती आणीन॥२२॥ एकलें वानर तें किती तुवां जाऊं नये लंकापती। मज धाडावें संग्रामार्थी। क्षणें मारुती आणीन॥२३॥ धरोनि रावणाचे चरण। इंद्रजित घाली लोटांगण। मागतां युद्धां आज्ञापन। आलें रुदन रावणा॥२४॥

तथा वानरसंग्रामं दृष्ट्वा श्रुत्वा परंतपः।
सुतमिंद्रजितं शूरं कथयामास रावणः॥१॥
निहताः किंकराः सर्वे जंबुमाली च राक्षसः।
अमात्यपुत्रा वीराश्च पंच सेनाग्रगास्तथा॥२॥
महोदरश्च शयितः कुमरोऽक्षश्च सूदितः।
न तु तेष्वपि मे सारो यस्त्वय्यरिनिषूदन॥३॥
न खल्वियं मतिः श्रेष्ठा यत्त्वां संप्रेषयाम्यहम्।
इयं च राजधर्माणां क्षत्रस्य च मतिर्मता॥४॥

त्याला पाठविण्याविषयी रावण साशंक:- चौदा सहस्र बनकर^६। ऐशीं सहस्र किंकर। जंबुमाळी प्रधानपुत्र। मारिले शूर सेनानी॥२५॥ देवां दानवांसी दुर्धर। बळियां बळी वीर शूर। तुझा बंधु अखया कुमार। वानरें मार दड केला॥२६॥ पाचारोनी रणांगणीं। वीर मारिले आउणीं पाउणीं^७। ऐसा वानर दुर्धर रणीं। संमुख कोणी उरेना॥२७॥ वानरेंसी समान बळी। कोणी न दिसे भूमंडळी। त्यासी तुज घेतां फळीं। करील होळी रणमारें ॥२८॥ जे गति जाहली अखयासी। ते गति होईल इंद्रजितासी। पुत्र धरोनि पोटासीं। उकसाबुकसीं स्फुंदत॥२९॥

१ पार्वती, २ शंकर, ३ त्रैलोक्याची माता, ४ दड, ५ धैर्याचे, ६ माळी, ७ एकापाठी एक, ८ युद्ध.

इंद्रजिताचें आश्वासन:- इंद्रजित म्हणे लंकानाथा। कायसी वानराची कथा। तूं कां करिशी व्यर्थ चिंता। बांधोनि आतां आणीन ॥३०॥ युद्धसंधीं^१ गळा बांधोन। इंद्र आणिला जितोन। इंद्रजित हें अभिधान^२। तेंपासून मज जालें ॥३१॥ त्या मज वानरासीं रण। करितां तुज संदेह कोण। वानराचा गळा बांधोन। येथें आणीन शक्ति माझी ॥३२॥

रावण त्याला धाडतो व मायावी युद्धाचे प्रकार करण्याचे सुचवितो:- ऐकोनि इंद्रजिताचें वचन। सुखावला दशानन। दुर्धर धाडी निजसैन्य। देऊनी सन्मान पाठवी ॥३३॥

ततस्तु रक्षोधिपतिर्महात्मा
हनूमताक्षे निहते कुमारे।
मनः समाधाय स देवकल्प
समादिदेशेंद्रजितं सरोषः ॥५॥
त्वमस्त्रभृच्छस्त्रविदां वरिष्ठः
सुरासुराणामपि शोकदाता।
सुरेषु सैरेषु च दृष्टकर्मा
पितामहाराधनसंचितास्त्रः ॥६॥
न तु समरे कश्चित्तुल्योऽस्ति रिपुसूदन।
तस्माद्रच्छाद्य वै पुत्र युद्धाय विजयाय च ॥७॥

ऐकोनि इंद्रजिताचें वचन। रावण विचारी आपण। निराहारी ब्रह्मचारी पूर्ण। त्याचेनि मरण मेघनादा ॥३४॥ वानरा येथें फळभक्षण। याचेनि इंद्रजित न पवे मरण। तरी युद्धासीं संदेह कोण। धाडी रावण आल्हादें ॥३५॥ अखया मारिला जगजेठी। तेणें रावण क्रोधदृष्टी। इंद्रजितासी सांगे गोष्टी। वानर कपटी मारावा ॥३६॥ ब्रह्मयापासोनि विद्या सकळ। शिकलासी अस्त्रबळ। तुजपासीं शस्त्रें सकळ। सृष्टीं सबळ तूं एक ॥३७॥ इंद्रादि देवां रणधांदडी^३। जितोनि अमर तेहतीस कोडी। घातले लंकेचे बांधवडीं^४। गाढी प्रौढी तुज पुत्रा ॥३८॥ करोनि मेघांचे तर्जन^५। हिरोनी त्यांचे

गडगर्जन^६। मेघनाद^७ हें अभिधान। शोभे संपूर्ण तुज पुत्रा ॥३९॥ अस्त्रबळ शस्त्रबळ। बुद्धिबळ निजांगबळ। बळ मेळवोनियां सकळ। धरीं तत्काळ वानर ॥४०॥ जरी नाटोपे करितां बळ। तरी त्वां त्याचा करावा छळ^८। तुजपासीं विद्या प्रबळ। गोळांगुळ^९ धरावया ॥४१॥ प्रबळ बळें हनुमंत। तुजसीं तुकों नये एथ। तुजपासीं शस्त्रास्त्रें समस्त। समयीं लागत तीं घेई ॥४२॥ वेळ पाहोनि सावचित्त। युद्धा निघावें त्वरित। जयो पावसी निश्चित। लंकानाथ अनुवादे ॥४३॥

ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य
प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः।
चकार भर्तारमतित्वरेण।
रणाथ वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः ॥८॥
ततस्तैः स्वगणैरिष्टैरिंद्रजित्प्रतिपूजितः।
युद्धोद्धतकृतोत्साहः संग्रामं संप्रपद्यत ॥९॥

युद्धासाठी निघताना अशुभ चिन्हे:- पितृवाक्य आशीर्वचन। इंद्रजित ऐकोन आपण। परमभक्तीं प्रदक्षिण। मस्तकीं चरण वंदिले ॥४४॥ इंद्रजित निघतां उल्लासेंसीं। नग्न कुमारी शिंके पाठीसीं। दचक पडिला रावणासीं। इंद्रजितासीं आशंका ॥४५॥ शिक झाली पाठीसीं। भविष्य पुसे ब्रह्मयासी। ब्रह्मा सांगे रावणासी। अति गुह्यासी गुप्तत्वे ॥४६॥

ब्रह्मदेवास विचारता मरण येणार नाही याबद्दल आश्वासन:- अपेश यशीं यश अपेशीं। मरण नाही इंद्रजितासी। वानर आणी लंकेसीं। तुजपाशीं रावणा ॥४७॥ रणीं धरिजेल वानर। ऐकोनि ब्रह्मयाचें उत्तर। अवघे करिती जयजयकार। सैन्यसंभार सज्जोनी ॥४८॥

रावणाकडून विशेष आदेश:- गुह्य सांगे स्वयें रावण। वानर नव्हे साधारण। रणकर्कश अति दारुण। जाण संपूर्ण कृतांत^{१०} ॥४९॥ जे जे गेले

१ युद्धामध्ये, २ नाव, ३ युद्धात धुमाकूळ उडवून, ४ कैदेत, ५ धिक्कार, ६ थोर गर्जना, ७ इंद्रजिताचे नाव, ८ कपट, ९ वानर, १० यम.

अशोकवर्नी। ते ते पडले काळाचे वदनीं। सैन्य
अश्व गज रथ गांजोनी। वीर मर्दोनि निर्दळिले
॥५०॥ जे जे देखिले हनुमंतें। ते ते निमाले निश्चितें।
बोंब सांगावया पुढें। नेदी वीरातें उरी उरों॥५१॥
कवच न चले तयापुढें। वोडणाखांडे^१ तें बापुढें।
कोण राहे तयापुढें। घायें रोकडें विभांडी॥५२॥
शस्त्रें न रुपती बाण। न चले अस्त्रांचें प्रेरण।
आपुले वांचवोनी प्राण। रणांगण साधावें॥५३॥
गुह्य सांगतां तुजपासीं। परमशक्ति पुच्छासीं। पुच्छें
निर्दळिलें सैन्यासी। महावीरांसी मारक॥५४॥

मारुतीला पकडून आणण्याची प्रतिज्ञा:-
इंद्रजित म्हणे असोत युक्ती। सत्य ब्रह्मायाची
वचनोक्ती। गळा बांधोनियां मारुती। लंकेप्रती
आणीन॥५५॥ ऐकोनि इंद्रजिताचें उत्तर। वीरीं
केला जयजयकार। झाला वाद्यांचा गजर।
सैन्यसंभार चालिला॥५६॥

रथैर्मतैश्च मातंगैर्वाजिभिश्च खरोष्ट्रकैः।
शस्त्रैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः ध्रुवं चोपचिता बलैः॥१०॥
छत्रध्वजपताकैश्चालंकृता महती चमूः।
स्थेनादित्यवर्णेन तं वानरमुपागमत्॥११॥
मृदंगशंखाः पटहाः स्वन्ति
विशालभेर्यश्च स्वन्ति दुंदुभीः।
तूर्याण्यनेकानि च डिंडिमाश्च
युद्धे जयायैव रथस्वनश्च॥१२॥

महान् सैन्याची स्वारी:- मत्तमातंग महाथोर।
शायशीं प्रयुतें कुंजर। शतानुशतकोटि रहंवर^२।
असिवार^३ असंख्य॥५७॥ एक वळंघले उष्टरीं^४।
एक वळंघले महाखरीं। एक चढले अश्वांवरी।
गिरागजरीं गर्जत॥५८॥ वारू उडविती जेंवी
केसरी। नाचविती तींच पायांवरी। हो हो मा मा जी
जी करी। यावा^५ स्वरीं दाविजे॥५९॥ वीर वांटीव
आतुर्बळी। हस्तबाहुकरतळीं। कंगल टोप
राघावळी। मुक्तामणिमेळीं पाखरा^६॥६०॥
अंगत्राणे^७ पै वीरांसी। लखलखीत तेजोराशी। हिरे

माणिकें जडलीं त्यांसी। रविप्रभेसीं सम प्रभा
॥६१॥ शेळी साबळी शक्ति तोमर। अढाउ
चव्हाण कोडतेकार। शूलत्रिशूलफरशधर। धनुर्धर
पायांचे॥६२॥ भिंडिमाळा चेंडू चक्रे। गदा मुद्गल
परिघपत्रें। सिद्ध केलीं अग्निशस्त्रें। नाना यंत्रें
रणमारा॥६३॥ अलंगाईत बाणाईत। तुळणें
वोढणें^८ धडकित। कोडतेकार पै तळपत। जेठी
पिलंगत मुष्टिघाता॥६४॥ खड्गहस्त^९
खेटकहस्त। पटाईत पड्डिशहस्त। जमदाढा
कटारहस्त। अश्मपात^{१०} पै एका॥६५॥ ऐसे
पायांचे^{११} मोगर^{१२}। वीर चालिले अपार। भाट
गर्जती कैवार। गजगंभीर गडगर्ज॥६६॥ पुढे
पायांचे निधडे वीर। तयांमार्गे असिवार। त्यांचे
पाठीसीं रहंवर। राजकुमार त्यामागे॥६७॥ दांतीं
लोहसेंब्या तिखट। वारिया न चले वाट। दोहीं
बाहीं गजांचा थाट। मदोत्कट चालती॥६८॥ श्वेत
पीत अति आरक्त। बहुपताकीं सैन्य शोभत।
पताकीं वाढवावया पुरुषार्थ। ब्रिदाईत वागविती
॥६९॥ सूर्यप्रभासमयुक्त। रथ निजतेजें
लखलखीत। ध्वज पताका शोभत। ओळकंबत
बहुमाळा॥७०॥ तडक फुटलें एकसरें।
भिंडिमाळांचे^{१३} पागोरे^{१४}। खाखाइलीं^{१५} रणतुरें।
वीर गजरें गर्जती॥७१॥ धडाधडां विघातें पाहीं।
निशाणें^{१६} लागलीं एकचि घाई। विराणीं वाजती
लवलाही। दुंदुभि पाहीं त्राहाटिल्या॥७२॥ शंख
मृदुंग टाळघोळा। वाजती काहाळा^{१७}
किनकाहाळा। घर्घरित घोगरगळा। ध्वनि आगळा
बुरंगांचा॥७३॥ पांवे वाजती थापटेकरी। पट
त्राहाटिल्या भेरी। चंड वाजिन्नल्या चंडमोहरी।
निशाणें गर्जरीं गर्जती॥७४॥ रणीं वाजती
गिडबिडीं। भेडां^{१८} मळमूत्र लिडबिडी। ऐकोनि
हनुमंताची प्रौढी। भय धाकही घेतला॥७५॥
हनुमान एकला एक वानर। त्यावरी अमित

१ ढाल, तलवार, २ रथ, ३ स्वार, ४ उंटावर, ५ आवेश, ६ झुली, ७ चिलखते, ८ ढाली, ९ हातात तलवार घेतलेले, १० घोडमार, ११ पायदळ, १२ गोफण गुंड्यांची, १३ वृष्टि, १४ वाजली, १५ रणभेरी, १६ झांजा, १७ भित्र्यांना.

दळभार। तरी धाकती समग्र। झणीं वानर मारील
आम्हां ॥७६॥

मारुतीला आनंद व उल्लास:- ऐकोनि
वाजंत्र्यांचा नाद। सैन्य देखोनि सन्निध। हनुमान
करितो आल्हाद। राम गोविंद तुष्टला ॥७७॥
करावया राक्षसांसी झगडा। मुहूर्त केला
वनउपाडा। इंद्रजिताचा पादाडा। रणीं रोकडा
झाडीन ॥७८॥ माझे पुरवावया मनोरथ। आजि
तुष्टला श्रीघुनाथ। रणीं निर्दळोनी समस्त।
इंद्रजित गांजीन ॥७९॥ अखया मारोनि रणीं।
प्रथम केली म्यां बोहणी। येथोनि वीरांचिया
श्रेणी^१। रणीं मर्दूनी मारीन ॥८०॥ पुच्छ नाचतें पै
धरणीं। सैन्य मारोनियां रणीं। पूजूं चामुंडा
भवानी। मांसाची धणी^२ भूतांसी ॥८१॥ पुच्छ
अतिशयें सज्जान। भूतां दिधलें आमंत्रण।
मांसभोजन रुधिरपान। कृपा करोनि सेवावें
॥८२॥ ज्याचे पोटीं जे आवडी। ते मज सांगावी
रोकडी। ते ते पुरवीन परवडी। राक्षसकोडी
मारोनी ॥८३॥ आजि हेचि भाजी भाकरी। तुम्हीं
करावी न्याहारी। श्रीराम पुढें रणकेसरी। पंचधारी
निववील ॥८४॥

शेपटीला सर्वांचा संहार करण्याची आज्ञा:-
पुच्छासी गुज सांगे हनुमंत। जो जो आला सैन्यांत।
परतो न द्यावा नगरांत। करावा घात अवघ्यांचा
॥८५॥ जो जो होईल शरणागत। त्यासी राखावें
निश्चित। येर मारावे समस्त। आज्ञा समर्थ मानीं
पुच्छ ॥८६॥ मानोनि स्वामीचें वचन। लंका
द्वारीं पुच्छ रक्षण। जो परतेल रक्षोण^३। त्याचा
प्राण घ्यावया ॥८७॥

इंद्रजिताचे प्रस्थान:- असो हे बहुसाल
व्युत्पती। पुढील कथेची संगती इंद्रजित
आरुढला रथीं। रथप्रयुक्ती अवधारा ॥८८॥

स पक्षिराजोपमतुल्यवेगै-
व्यघ्रिश्चतुर्भिः स तु तीक्ष्णदंष्ट्रैः।
रथं समायुक्तमसह्यवेगः
समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः ॥९३॥

रथचक्र तें प्रवाळ^४। आंख मरकताचा^५ सुनीळ।
धुरा आणि जूंतीतें इंद्रनीळ। उपराड सकळ रत्नाचे
॥८९॥ रथीं जुंपिले प्रबळ। नखी दंष्ट्री सिंह
शार्दूल^६। मुखें भयानकें अति विक्राळ। जिव्हा
जाज्वल अग्निप्राय ॥९०॥ रथीं सारथी
कपटराशी। अश्ववागोरे^७ तयापासीं। इंद्रजित
बैसला रथेशीं। निजचापासी सज्जोनी ॥९१॥
रथध्वज सुनीळनीळा। ध्वजपताका
विचित्रलीळा। रत्नमुक्ताफळमाळा। रथीं बैसला
इंद्रजित ॥९२॥ जैसा इंद्र सुरवरेसीं। तैसा इंद्रजित
राक्षसेसी। मुक्ताफळांच्या झालरेसीं। अति शोभेसीं
सुप्रभा ॥९३॥ कनकदंडयुग्मचामरीं। उपभोग
जाणवित्ती नानापरी। ऐसिया सेनेसीं संभारीं।
जयजयकारीं निघाला ॥९४॥ जैसी गरुडागमनीं
शक्ती। तैसीच रथाची सवेग गती। रणीं जिणावया
मारुती। शीघ्रगती निघाला ॥९५॥

असाळीचे आगमन, तिचा आवेश व विक्राळ
वदन:- इंद्रजित येता समदळीं^८। पुढें धाविन्नली
असाळी^९। जेणें मारिला अखया बळी। त्याची
होळी मी करीन ॥९६॥ एकलें एक तें पालेखाईर।
त्यावरी कोपे सैन्यभार। पिसाळले निशाचर। तो मी
वानर मारीन ॥९७॥ ठाकोनि आली अशोकवन।
संमुख हनुमंत देखोन। निकट वटारिले नयन।
विक्राळ वदन पसरिलें ॥९८॥ एक जाभाडें भूतळीं।
दुजें लाविलें नभःस्थळीं^{१०}। कराळ विक्राळ दांताळी।
जिव्हा काळी मसमसीत ॥९९॥ करितां स्वानंदें
युद्धासीं। आडवी आली हे राक्षसी। जेंवी साधिता
निधानासी। पहिलें विवसी पै उठे ॥१००॥
युद्धनिधानाजवळी। प्रथम विवसी हे असाळी।

१ पंक्ती, २ संतोष, ३ राक्षससमुदाय, ४ पोवळे, ५ पाचेचा, ६ वाघ, ७ लगाम, ८ ससैन्य, ९ पडलंकेची स्वामिनी, रावणाची बहीण.

पहिलें हेचि देवोनि बळी। काळिके काळी
चामुंडे॥१॥ भोजन करावया संतुसी। पहिलें लहान
प्राणाहुती। ते संग्रामसमयीं तृती। प्राणाहुती
असाळी॥२॥ प्रथम समिधा होमून। मग होमिती
प्रधान। तैसीच असाळी हे जाण। समिधावदान^१
संग्रामीं॥३॥ असाळीनें पसरिलें जाभाडें। न पाहतां
मार्गे पुढें। हनुमंताची उडी पडे। मशकाएवढें धरी
रूप॥४॥

सूक्ष्मरूपाने तिच्या मुखातून प्रवेश व काळीज
घेऊन पोटातून बाहेर येणे:- नातळतांचि तिचे
दांतां। जिव्हेसींही नातळतां^२। उदरीं प्रवेशतां
हनुमंता। न कळे तत्त्वतां राक्षसी॥५॥ वानर मुखीं
प्रवशलें। मुखींच्या मुखीं हारपलें। किंवा दांतांतळीं
दडालें। नाडलें पहिलें जिव्हाघ्नीं॥६॥ लीन झालें
मुखापासीं। कीं पळालें श्वासोच्छ्वासीं। कोण गती
वानरासी। असाळीसी लक्ष्मेना॥७॥ आंबट तिखट
खारट। गोड कडू कीं तुरट। चवी न कळेचि स्पष्ट।
करी कटकट राक्षसी ॥८॥ जिव्हादांतीं नाडले
होटीं। शेखीं^३ तृप्त नव्हेचि पोटीं। वानरें ठकविलें
उठाउठीं। अतर्क्य ह्छीं कळेना॥९॥ असाळीनें
गिळिला हनुमंत। चुकला इंद्रजिताचा अनर्थ।
लोकीं विस्तारिली मात। रणकंदनार्थ सैन्याचा
॥१०॥ पहिलेंचि गिळिती वानर। तरी कां मरता
अखया कुमार। किंकर आणि बनकर। प्रधानपुत्र
वांचतें॥११॥ ऐसे लोक सांगती गोष्टी। तंव
असाळीस शूळ पोटीं। हनुमंते काळीज धरिलें मुष्टीं।
लोळे सृष्टीं गडबडां॥१२॥ करावया इंद्रजितासीं
रण। हनुमंताची आवडी पूर्ण। तिचे उदरीं न राहे
क्षण। केलें विद्वान^४ तें ऐका॥१३॥ उपडोनि
काळिजाचा देंठ। बेंबीपासीं फाडोनि पोटा। हनुमंत
निघोनियां प्रकट। केला उद्धट भुभुःकार॥१४॥
ऐकतां तयाचा भुभुःकार। कांपिनले निशाचर।

मुख्य दचकला धुर^५। सैन्यसंभार
खळबळला॥१५॥

असाळीचे निर्दळण:- रावणापासीं सांगती
मात। असाळीनें गिळिला हनुमंत। सर्वेचि दुसरी
बोंब सांगत। केला निःपात असाळीचा॥१६॥
राक्षस मावकर^६ भारी। त्यांहूनि वानरीं विद्या थोरी।
रिघोनि तिचेचे उदरीं। महामारीं मारित॥१७॥
जैसी बहीण शूर्पणखा। तैसीच हे असाळिका।
हनुमंतें मारितांचि देखा। दशमुखा बहु दुःख
॥१८॥ वानर पेटलें द्वंद्वासीं^७। करूं कोण
कोणाच्या दुःखासी। काय होईल इंद्रजितासी।
निज मानसीं धाकत॥१९॥

इंद्रजित व मारुती यांचे द्वंद्वयुद्ध:- केला
असाळीचा घात। ऐकोनि इंद्रजितें मात। कोपें
चालिला कृतांत। हनुमंत दंडावया॥२०॥
देखोनियां हनुमंता। धिंवसा^८ नव्हे सैन्या समस्ता।
ऐसें कळलें इंद्रजिता। होय प्रेरिता निजरथ॥२१॥

आयांतं सरथं दृष्ट्वा तूर्णमिंद्रजितं कपिः।

ननाद च महानादं व्यवर्धत च वेगवान्॥१४॥

इंद्रजित्स रथं दिव्यामस्थितश्चित्रकार्मुकः।

धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिस्वनम्॥१५॥

ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ

महाबलौ तौ रणनिर्विशंकौ।

कपिश्च रक्षोधिपतेश्च पुत्रः

सुरासुरेंद्राविव बद्धवैरौ॥१६॥

शराणामंतरेणाशु व्यावर्तत महाकपिः।

हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोक्षयन्लक्ष्यसंग्रहम्॥१७॥

विजू गडगर्जे अंबर। तैसा धनुष्याचा टणत्कार।
इंद्रजित निधडा महाशूर। रहंवर प्रेरिला॥२२॥
ऐकोनि धनुष्याचा टणत्कार। वानरें केला
भुभुःकार। नादें कोंदलें अंबर। गिरिकंदर
दुमदुमिलें॥२३॥ निधा^९ उठिला पाताळीं। भूतें
कळकळिती अंतराळीं। पक्षी भ्रमती नभोमंडळीं।

१ समिधांची आहुती, २ न शिवता, ३ शेवटी, ४ कौतुक, युक्ती, ५ मुख्य (इंद्रजित), ६ कपटी, ७ युद्धाला, ८ धैर्य, ९ प्रतिध्वनी.

बैसलीं टाळीं दिग्गजांचीं॥२४॥ इंद्रजिता युद्धाची आवडी। रथ प्रेरिला कडाडीं। वानरें उभविली पुच्छाची गुढी। नाचे आवडीं रणरंगीं॥२५॥ एक रावणी राजकुमर। दुजा रामदूत वानर। एक राक्षसी राक्षसेंद्र। दुजा कपींद्र कपींमाजी॥२६॥ दोघे वीर अति प्रबळ। समान बळ समान शील। दोघे संग्रामीं अति कुशल। दोघे चपळ रणमारा॥२७॥ दोघे भिडती महावीर। पाहूं आले सुरवर। सिद्ध गंधर्व ऋषीश्वर। नर किन्नर विमानीं॥२८॥ शचीसहित^१ शचीपती। सावित्रीसहित प्रजापती^२। उमेसहित उमापती। पाहूं येती संग्रामा॥२९॥ खवळले दोघे वीर। काळकृतांत अति दुर्धर। दोघे जैसे काळान्गिरुद्र। युद्धीं सत्वर मिसळले॥३०॥ एक गज एक केसरी। एक हिरण्यकशिपु एक नरहरी। सहस्त्रबाहु परशुधारी। ऐशियापरी मिसळले॥३१॥ एक सर्प एक सर्पारी। एक त्रिपुर एक त्रिपुरारी। एक मुर^३ एक मुरारी। ऐशियापरी मिसळले॥३२॥ इंद्रजित हाणी दुर्धर घाय। हनुमान फळें खाय विटाय। कुशी खाजवी डोळे मिचकाय। दाविता होय आंगठा॥३३॥ इंद्रजित खवळोनि रणीं। वर्षलासे दुर्धर बाणीं। वानर वर्षला पाषाणीं। रणांगणीं गर्जोनी॥३४॥ विंधी सुवर्णपुंख^४ भाळीं। वानर हाणी सबळ शिळीं। एक हाणी गदामुद्गलीं। शाळताळीं पै दुजा॥३५॥ इंद्रजित वर्षे विचित्र कांडे^५। वानर वर्षे चापट धोडे। रागे उडोन हाणितां खांडे। वृक्षखंडे ठोकिला॥३६॥ साटोपें हाणितां शिवशक्ती। वानर वर्षे अति पर्वतीं। इंद्रजित वेडावला चित्तीं। रणीं मारुती नाटोपे॥३७॥ एक चेंडुचक्र पै सोडी। दुजा हाणी प्रचंड धोंडी। सवेग हाणितां लहुडी। समूळ धोंडी पै दुजा॥३८॥ पडिश हाणितां तवके^६। वानरें हाणितां खडके। फुटलें इंद्रजिताचें धैर्यमडके।

पडला अटके पुच्छाचे॥३९॥ इंद्रजिताची रणव्युत्पत्ती^७। फावल्या रणीं लावी ख्याती। नाटोपतां पळे मागुती। पुच्छाप्रती बळ न चले॥४०॥ सैन्यासभोवता चहूंकडां। पडला पुच्छाचा पै वेढा। सरतां नये मागां पुढां। वानरें वेढा लाविलें॥४१॥ पाषाणीं बाण करितां कूट। बाणीं पाषाण करी पीठ। युद्ध मांडलें अचाट। अति संकट इंद्रजिता॥४२॥ वानर नाटोपे निजशक्ती। कपटें मारावा मारुती। कपट न चले पुच्छाप्रती। कपटघाती कपिपुच्छ॥४३॥ इंद्रजित वर्षे शरधारीं। वानर वर्षे शिळाशिखरीं। सैन्या होतसे चकचुरी। आपांपरीं राक्षसां॥४४॥ बोंब सुटली सैन्याआंत। इंद्रजित मेला कीं जीत। वानरें केले पर्वतघात। रणीं हुंबत राक्षस॥४५॥ न चले शस्त्रअस्त्रयुक्ती। मागे सरतां नये पुच्छाहातीं। पुढें नाटोपे मारुती। चिंतावर्ती^८ इंद्रजित॥४६॥

मारुतीचे सामर्थ्य पाहून इंद्रजित संचितः-
चिंतातुर देखोनि त्यातें। हनुमंत म्हणे इंद्रजितातें। शिळावृक्षीं न हाणीं तूतें। न हाणीं पर्वतें भाक माझी॥४७॥ इंद्रजितनामाची ख्याती। जिहीं बाणीं जितिला अमरपती^९। तया बाणीं विंधोनि मजप्रती। विजयवृत्ति^{१०} सार्धीं पां॥४८॥ ज्या बाणांच्या कडाडीं। देव घातले बांधवडीं। ते मज विंधोनियां प्रौढीं। विजयाची गुढी^{११} उभारीं पां॥४९॥ ऐसें बोलतां हनुमंता। राग आला इंद्रजिता। मंत्रयुक्ता अस्त्रां समस्तां। होय विंधिता अति कोपें॥१५०॥

शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्तत।

प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः॥१८॥

परस्परं दुर्विषहौ बभूवतुः

समेत्य तौ मारुततुल्यविक्रमौ।

ततस्तु लक्ष्ये सविहन्यमाने

शरेष्वमोघेषु च संपतस्तु॥१९॥

१ इंद्राणीसहित, २ ब्रह्मदेव, ३ मुरदैत्य, ४ सोन्याच्या पिसान्याचे बाण, ५ बाण, ६ आवेशाने, ७ युद्धकौशल्य, ८ दुर्दशा, ९ चिंतेच्या फेऱ्यात, १० इंद्र, ११ जयस्थिति, १२ ध्वजा.

इंद्रजिताची शस्त्रास्त्रे त्याच्यावरच उलट फिरतात:- मंत्रयुक्तास्त्रप्रयुक्तीं। इंद्रजित वर्षे शरसंपत्ती। परता न सरेचि मारुती। शंका चित्ती मानीना ॥५१॥ माझे अंगीं बाण रुपती। ही शंका नाहीं हनुमंतीं। सुर नर आश्चर्य मानीती। तैसी ख्याती तेणें केली॥५२॥ रामनामाचिया शक्तीं। नित्य निर्द्वंद्वस्थिति मारुती। तेणें इंद्रजितासीं ख्याती। हेही उपपत्ती अवधारा ॥५३॥ पसरोनियां दोन्ही हात। बाण कवळोनियां समस्त। उसळोनियां गगनाआंत। बाण हाणित राक्षसां ॥५४॥ पडतां बाणांचा संपात^१। स्वयें सैन्या होय निःपात। घायीं राक्षस कुंथत। जालें विपरीत संग्रामीं॥५५॥ हनुमंतासीं करितां रण। इंद्रजित भुलला संपूर्ण। आपलें सैन्य मारी आपण। निर्वाणबाण वर्षोनी ॥५६॥ धनुष्यबाण हनुमंतासीं। हा संग्राम नाहीं त्यासीं। आवेशें भुली इंद्रजितासीं। निजसैन्यासी मारित॥५७॥ माझे निर्वाणींचे बाण। वानरें कवळोनि संपूर्ण। आमचीं शस्त्रें आम्हांसी जाण। रणकंदन मांडिले॥५८॥ इंद्रजिताचे बाणांआंत। स्वानंदें हनुमंत विचरत। बाण मंत्रशक्तियुक्त। केले व्यर्थ हनुमंते॥५९॥ न चले शस्त्रांची खटपट। न चले अस्त्रांचे पै नेट। न चले वानरासीं कपट। रणीं उद्धट^२ गांजिलें ॥६०॥ दिव्यास्त्रें एक एक। वानरे केलीं निरर्थक। इंद्रजितें घेतला धाक। जीवीं धुकधुक लागली ॥६१॥ इंद्रजितबाणांची शरसुटी। वानरें करोनियां उटी। धांवोनि झोबला पै कंठी। धनुष्य मुष्टीं मोडिलें ॥६२॥

मल्लयुद्धातही मारुतीकडून इंद्रजित हैराण:- सरली बाणांची निजओढी। तरी वानरा प्रौढी गाढी। मल्लविद्येची परवडी। कडोविकडी भीडती

॥६३॥ उरीं शिरीं आणि कोपरीं। तडवे हाणिती परस्परीं। कळा लावोनि भुजांवरी। हाणिती उदरीं चपेटघात ॥६४॥ सांभाळितां वानरलाते। तंव मस्तकीं हाणितला हातें। सांभाळितां दक्षिणहस्ते^३। तंव गांजीत डाव्यानें॥६५॥ करितां मल्लविद्या व्युत्पत्ती। मार्गे पुच्छाच्या आघातीं। सव्याग्र रथ आणि रथसारथी। नेले समाप्ती वानरें ॥६६॥ मारोनि सारथि भंगिला रथ। इंद्रजित केला दैवहत। न टळे पुच्छाचा आवर्त^४। रणीं हनुमंत नाटोपे॥६७॥ ध्वज भंगिला आघातें। छत्रें भंगिलीं हाणोनि लातें। मुकुट पाडोनियां तेथें। इंद्रजितातें गांजिलें ॥६८॥ भूतळीं समस्त ऋषीश्वर। गगनीं पाहती सुरवर। अवघे करिती जयजयकार। विजयी वानर श्रीरामें॥६९॥ एका जनार्दना शरण। जाला इंद्रजिताचा अपमान। पुढें सैन्या निर्दळण। कपिबंधन अवधारा॥१७०॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां इंद्रजितअपमानहनुमद्ब्रुतेन पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥ श्लोक ॥१९॥ ओव्या ॥१७०॥

अध्याय सोळावा

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

रावणसैन्याचा संहार

अपमानामुळे उद्विग्न झालेल्या इंद्रजिताचे पलायन व बिळात प्रवेश:- इंद्रजित पावोनि अपमान। अतिशयें जाला उद्विग्न। हनुमंताचें बळलक्षण। सर्वथा संपूर्ण लक्षेना॥१॥ हनुमंताची धैर्यवृत्ती। हनुमंताची संग्रामशक्ती। हनुमंताची सवेग गती। अतर्क्यस्थिति लक्षेना ॥२॥

हनूमतो वेद न राक्षसोंउतरं
न मारुतिस्तस्य महात्मनोउतरम्।
जगाम चिंतां महतीं महात्मा
समाधिसंयोगसमाहितात्मा ॥१॥

अर्तक्य हनुमंताची गती। ते लक्ष्मणा नाना
युक्तीं। इंद्रजिताची खुंटली मती। रणीं मारुती
नाटोपे ॥३॥ रणीं नाटोपे मारुती। आपुलें पूर्वशौर्य
कीर्ती। वानरें नेली निदेप्रती। सलज्ज चितीं
इंद्रजित ॥४॥ इंद्रातें रणीं जिंकोन। पावलों इंद्रजित
अभिधान^१। वानरासीं करितां रण। तृणासमान
मज केलें ॥५॥ मी एक गाढा^२ वीर सृष्टीं। ऐसा
फुगारा होता पोटीं। रणीं वानरें पुरवोनि पाठी।
तृणासाठीं मज केलें। - ॥ जळो माझी धैर्यशक्ती।
माझी जळो वीरवृत्ती। रणीं नाटोपे मारुती। कीर्ति
अपकीर्ति मज माझी ॥७॥ भंगिला रथी आणि
सारथी। भस्म केली शस्त्रसंपत्ती। रणीं न जिंकवे
मारुती। क्षीणशक्ति इंद्रजित ॥८॥ न चले
शस्त्रास्त्रयुक्ती। न चले मल्लविद्याव्युत्पत्ती^३। कपट
न चले वानराप्रती। चिंतावर्ती इंद्रजित ॥९॥
कोणी एखादी युक्ती। न चले ह्या वानराप्रती। जळो
माझी यशःकीर्ती। चिंतावर्ती इंद्रजित ॥१०॥
माझ्या वरदाची वरोक्ती। मारूं न शके मज
मारुती। धरोनि नेलिया रामाप्रती। विटंबिती वानरें
॥११॥ रावणें आणिलें सीतेसी। बांधून नेईल मज
रामापासीं। तेथें करितां अपमानासी। वानरांसी
कोण वारी ॥१२॥ रावणें होऊनि भिकारी। चोरोनि
आणिली सीता सुंदरी। वानरें करोनि जुंझारी^४।
मज निर्धारिं नेईल ॥१३॥ अंगदाच्या
पाळण्यासीं। खेळणें बांधिलें दशमुखासी।
पौलस्तीनें मागतां त्यासी। अपमानेसीं सोडिला
॥१४॥ मुंडोनि दाढ्या मिशांसी। मसी लावोनिचां
मुखांसी। पांच पाट काढोनि शिरासीं। ऐसा लंकेसीं
धाडिला ॥१५॥ मज धरोनि नेलिया मारुती।

माझी होईल तैसीच गती। कांहीं न चले उपपत्ती^५।
चिंतावर्ती इंद्रजित ॥१६॥ पुच्छीं बांधोनि
हनुमंता। येथोनि मज धरोनि नेतां। धांवण्या कोणी
नये सर्वथा। परम चिंता इंद्रजिता ॥१७॥ सुबद्ध^६
धाक^७ घेतला पोटीं। रणीं वानरा देवोनि पाठी।
इंद्रजित पळे उठाउठीं। पुच्छासाठीं धाकोनि
॥१८॥ पळता न पळवे पुढें। पडिलें पुच्छाचें
बिरडें। तेथल्या विवरामाजी दडे। बहु माकडें
गांजिलें ॥१९॥ दुस्तर धाक घेतला मनीं। गुप्त
विवर अशोकवनीं। इंद्रजित गेला पळोनी।
सुलीन^८ होवोनि दडाला ॥२०॥

मारुतीचा विवेक व पुच्छाशी
विचारविनिमय:- हनुमंत वीर जगजेठी। न
लागेचि पळत्यापाठीं। समूळ विचारोनि पोटीं।
विवेकदृष्टीं राहिला ॥२१॥ इंद्रजिताचें
निजमरण। सर्वथा नाहीं मजअधीन। तरी कां
वृथा करूं निर्वाण। आंगवण^९ कां नासूं ॥२२॥
इंद्रजितासीं मज मारितां। क्षण न लगे पै आतां।
ब्रह्मवरदाची^{१०} वार्ता। मिथ्या सर्वथा मी न
करीं ॥२३॥ ऐसऐसिया विवेकदृष्टीं। हनुमान न
लागे इंद्रजितापाठीं। सैन्य अवलोकिलें दृष्टीं।
धांवे कडकडाटीं वधावया ॥२४॥ पुच्छ म्हणे
स्वामीनाथा। कवळोनि राखिलें समस्तां। तूं
भागलासि युद्ध करितां। मज वधार्था दे आज्ञा
॥२५॥ हनुमंत म्हणे तुझेनि बळें। म्यां
महावीरां मांडिलें छळें। आतां विभांडोनियां
दळें। रणकल्लोळें विचरोनि ॥२६॥ मी जातें तूं
घालीं वैरण। ऐसेनि भरडूं राक्षसधान्य। डोळ
उरती जे सघन। रणकंदन करूं त्यांसी ॥२७॥
मारावया सैन्यसंभार। करोनि पुच्छासीं
विचार। मग दिधला भुभुःकार। निशाचर^{११}
खळवळले ॥२८॥

१ नाव, संज्ञा, २ बलिष्ठ, ३ मल्लविद्येचे ज्ञान, ४ युद्ध, ५ युक्ति, ६ अत्यंत, ७ भीति, ८ अति गुप्त, ९ सामर्थ्य, बळ, १० ब्रह्मदेवाच्या
वराची, ११ राक्षस.

अश्वैरश्वान्गजैर्नान्योधैर्योधान्स्थै रथान्।
 लांगूलेनाप्यनेकांश्च सैनिकान्समपोथयत् ॥२॥
 तलेनाभ्यवधीत्कांश्चित्पदभ्यां कांश्चित्परंतपः।
 मुष्टिभ्यामवधीत्कांश्चिन्नखैः कांश्चिद्व्यदारयत् ॥३॥
 ममार चोरसा कांश्चिदूरुभ्यामपरान्कपिः।
 केचित्तस्यैव नादेन तत्रैव पतिता भुवि ॥४॥
 कृत्वा वै विस्वरान्नादान्निपेतुर्भुवि वाजिनः।
 भग्ननीडध्वजच्छत्रैर्भुवि कीर्णोऽभवद्रथः ॥५॥
 स कपिर्नाशयामास राक्षसान्बलदर्पितान् ॥६॥

मारुतीने व शेषटीने केलेला सैन्याचा संहारः-
 हनुमान देखोनि महाबळी। असुरीं मांडिली तंव
 फळी^१। शस्त्रे सुटलीं समकाळीं। नभू भूतळीं न
 समाती^२ ॥२९॥ अतिरथी महारथी। अश्वपती
 गजपती। शस्त्रे हाणिती पदाती। रणीं मारुती
 लक्षोनि ॥३०॥ शस्त्रघाताच्या समेळीं। हनुमान
 नाचत गोंधळीं। पुच्छे शस्त्रांची करोनि होळी।
 रणमेळीं विचरत ॥३१॥ हनुमान रणीं निघटघट^३।
 वर हाणिती सुभट। हाणितां शस्त्रे होती पीठ। हाहा
 कटकटा राक्षसां ॥३२॥ करावया सैन्यसमाप्ती।
 रणीं खवळला मारुती। सर्व मारका निजशक्ती।
 रणीं व्युत्पत्ति अवधारा ॥३३॥ अश्वीं अश्वार्ते
 मारित। गजीं गजाते संहारित। रथीं रथ उपडित।
 मारुनी मत्त सारथी ॥३४॥ पायींचें पायीं रगडित।
 वीरें वीर पै झोडित। ध्वज छत्रेसीं मोडित। रणीं
 मारित अति मारे ॥३५॥ पुच्छीं कवळोनि
 गजकोटी। हनुमान उसळोनि आपटी। गजीं गज ते
 उपटी। पडिलीं सृष्टीं गजदळे ॥३६॥ विदारितां
 कुंभस्थळे। निघती गजांचीं मुक्ताफळे। रणीं
 पाडिलीं गजदिसाळे^४। पुच्छबळे उपडोनी ॥३७॥
 शायसीं प्रयुते^५ मत्त हस्ती। पुच्छे केली
 रणसमाप्ती। हस्तींच्या पिष्ट करोनि अस्थी।
 लाविली ख्याती कपिपुच्छे ॥३८॥ पुच्छ रिघोनि
 सैन्यतळीं। महावीरां बांधोनि मोळी। आपटितां

त्यांसी भूतळीं। जाहली रांगोळी सैन्याची ॥३९॥
 खर उष्ट्र अश्वतर। पुच्छीं बांधोनि अपार। तळीं उभे
 अश्वसंभार। घायें चकचूर करी त्यांचा ॥४०॥
 पुच्छे करितां महामार। रणीं उठला हाहाकार।
 येरीकडे हनुमान वीर। करी वीरमार तो ऐका
 ॥४१॥ एक मारी करतळीं। असंख्य रगडिले
 पायांतळीं। अमित मारिले मुष्टिसमेळीं। नखें
 चिरफळी एकैकां ॥४२॥ एक मारिले जानुचक्री^६।
 वीरीं केली बहुमारी। एक मारिले अर्धचंद्री^७।
 गिरिवरीं मारिले ॥४३॥ आंवळोनियां उरावरी।
 वीर मारिले शतसहस्रीं। तळवे हाणोनि
 उपराउपरीं। लक्षांतरीं मारित ॥४४॥ भुभुःकार देतां
 अति तवके^८। एके निमालीं उपधाके। एके पडिलीं
 अधोमुखें। मेलीं अनेके अंगवाते ॥४५॥ देतां
 भुभुःकार प्रबळ। रणीं उठला हलकल्लोळ। भेणें
 करोनि मूत्रमळ। प्राण तत्काळ सांडिले ॥४६॥
 हनुमंताचे गिरागजरीं। वाजंत्री निमाले नादेकरीं।
 जो तो रणीं शंख करी। आपांपरी^९ राक्षसां ॥४७॥
 सभोंवता पुच्छाचा आवर्त। मध्ये मारीत हनुमंत।
 जाला सैन्यासी अंत। आला प्राणांत राक्षसां
 ॥४८॥ पुच्छे पुरविली पाठी। होऊं नेदी
 कुटुंबभेटी। लंका पाहूं नेदी दृष्टी। जीवासाठीं
 राक्षसां ॥४९॥ रणीं मारितां हनुमंत। पुच्छ पळीं
 नेदी नगरांत। जो तो येवोनि युद्धाआंत। पडे
 मूर्च्छित अति धाके ॥५०॥ एक घायें झालीं वेडीं।
 एके पडलीं उपडीं। एके नागवीं उघडीं। मेलीं मढीं
 होवोनि ठेलीं ॥५१॥ झाडिला इंद्रजिताचा
 पादाडा^{१०}। केला सैन्याचा नितोडा^{११}। रामनामें
 हनुमान गाढा। केला झगडा निजनेटें ॥५२॥ रथ
 भंगिले कोट्यनुकोटी। मारिल्या अश्वगजांच्या
 थाटी^{१२}। छत्रे भंगोनि लोळती सृष्टीं। ध्वजा
 कोट्यनुकोटी विखरलिया ॥५३॥ अशुद्ध वाहते

१ युद्ध, २ मावेनात, ३ घटावलेला, निर्डावलेला, ४ मोठे हत्ती, ५ प्रयुत-दशलक्ष, ६ गुडघ्यांनी, ७ गचांडी देऊन, ८ वेगाने,
 ९ दुर्दशा, १० गर्व, ११ नाश, १२ समुदाय.

गडाडी। तेचि रणनदी गाढी। जाहल्या प्रेतांच्या दरडी। गजकरवडी^१ तेचि ग्राह^२॥५४॥ तीर तरती सपिच्छ। तेचि रणनदी चे मत्स्य। वोडणें^३ वाहती ते कच्छ^४। सर्प सपुच्छ रणभाले॥५५॥ मेद मांस अति दुर्गम। तोचि दोहीं तीरींचा कर्दम^५। वीर मिसळले विक्रम^६। सुसरी परम दों भागीं ॥५६॥ मोक्षसुखाची सुरवाडी। रणनदी वाहे पुराडी^७। सर्वस्वत्यागें घालिती उडी। त्या त्या जोडीतें तो जाय॥५७॥ ध्वजेसीं वाहे रहंवरी। तेंचि शिडेंसहित तारूं। तेथें तारक श्रीरामचंद्र। पापपारु पावती॥५८॥ रिघोनियां रणसमुद्रीं। जो बैसे या तारवावरी। त्यासी श्रीराम सूत्रधारी। परपारीं पाववी॥५९॥ या तारुवातें दृढ जो धरी। त्यासी श्रीराम स्वयें तारी। या तारवाची कीर्ति जो करी। राम परपारीं पाववी॥६०॥ उदो म्हणुनि भद्रकाळी। घेवोनि आली भूतावळी। खाती मांसाच्या वडवाळी^८। रुधिरांजुळी प्राशित ॥६१॥ या रणाचिया युद्धख्याती। जे आवडीं नित्य गाती। श्रीराम सुखावोनि चित्तीं। त्यांसी तारी स्वानदें॥६२॥ आनंदे नाचे क्षेत्रपाळ। शिरें चौडकें^९ वाहे वेताळ। भूतें मिळोनियां सकळ। रणगोधळ नाचती॥६३॥ बहुतां दिवसांचें धरणें। दिधलें हनुमंतें पारणें। अवघे घालिती लोटांगणें। विजयी होणें रणरंगीं॥६४॥ काळिजें घेवोनि हातीं। रणीं यक्षिणी वाणें देती। शंखिणी डंखिणी वाणें घेती। मग भक्षिती स्वानदें॥६५॥ पिकें पिकली रणनगरी। राक्षसदांतांच्या राशी थोरी। भूतें मोजती कुडवेवरी। पाहे क्रीडेसीं हनुमंत ॥६६॥ देव ब्राह्मण दिधलें भैरवांसी। बलुतें^{१०} दिधलें वेताळासी। खळें दान तें भूतांसी। महाकाळीसी राजभाग॥६७॥ खळें मातेंरें मारकोसी। मेसको तिचे घरची दासी। वेसपेंडी

सटवीसी। पाळीच्या भान्यासी काळिका॥६८॥ अग्रपिकाची व्युत्पत्ती। विभागिली स्वयें मारुतीं। पश्चिम धान्याची महाख्याती। रघुपति विभागील ॥६९॥ करोनि सैन्याचा नितोडा^{११}। काढोनि पुच्छाचा पै वेढा। देवळाचा पहिला हुडा। हनुमान गाढा बैसला॥७०॥ गेला देखोनि हनुमंत। सबळ वीर समस्त। आणिक घायाळ कुंथत। स्वनगरांत निघाले॥७१॥ एक कणहत एक कुंथत। एक हुंबत एक हुंबरत। एक पाणी पै मागत। एक खुणा हात दावोनी॥७२॥ एक रडत एक पडत। एक अतिशयें चडफडित। एक अति दुःखें तडफडित। एक खुंडत कटिभंगें॥७३॥ एकाचें फुटलें कपाळ। एक ते अशुद्धबंबाळ^{१२}। एकाची ओढे अंतरमाळ। एका तळमळ अति घातें॥७४॥ एकाच्या मस्तका झाला भंग। एकाचें पर्वतीं चेंदलें अंग। एकाचे चरण पडिले व्यंग। एका क्षयरोग शाळताळीं ॥७५॥ पाडोनि राक्षसांचे दांत। मुष्टिघातें घातले घशांत। नखें नाकें छेदिली बहुत। वीर कुंथत अति लाजें॥७६॥ रण शोधावया देख। अशोकवर्नी न येती लोक। पुच्छें लाविलासे धाक। एकाएकीं धांवती॥७७॥

लंकेतील नागरिकांचा आक्रोश:- समस्त सैन्या केली बोहरी^{१३}। कळकळिती नरनारी। बोंब सुटली घोघरीं। लंकानगरीं आकांत॥७८॥ काळतोंडी रावणाची थोरी। चोरोनि आणिली सीता सुंदरी। केली राक्षसांची बोहरी। महामारी वानरें॥७९॥ दशमुख तो काळमुखा। सीता चोरोनि आणिली देखा। मारविलें सकळ कटका^{१४}। दुःखें लंका लवंडिली॥८०॥ मुळींच राजा जाला भिकारी। त्यावरी निंद्य कर्म चोरी। तेही हरण परनारी। आली महामारी राक्षसां॥८१॥

इंद्रजित ठार झाल्याचा प्रवाद:- रणीं रावण

१ हत्तींची प्रेते २ सुसरी, ३ ढाली, ४ कासवे, ५ चिखल, ६ पराक्रमी, ७ पुराने, ८ ग्रास, ९ एक प्रकारचे वाद्य, १० गावचे वतनदार, पुरोहित, जोशी, उपाध्याय यास चाकरीबद्दल दिले जाणारे धान्यादी, ११ नाश, १२ रक्ताने भरलेले, माखलेले, १३ सैन्य.

मरता। तें लंकालोक स्वस्थ होता। करविलें इंद्रजिताचे घाता। रणीं हनुमंतावरी धाडूनी ॥८२॥ करितां अखयाचा कैवार। रणीं मारविला ज्येष्ठकुमर। शंख करिती निशाचर^१। दशवक्त्र^२ हडबडिला ॥८३॥ इंद्रजित मेला किंवा जीत^३। हे कोणी न सांगती मात। तेणें हडबडिला लंकानाथ। केला घात वानरें ॥८४॥

रावणाचा विलाप :- शोधूं जावें जंव रणासीं। भूतीं भक्षिलें प्रेतासी। तेथें ओळखी कायसी। रावणासी अति दुःख ॥८५॥ रणीं निमाला ज्येष्ठ सुत। रावण मुखीं धुळी घालित। दाही मुखी शंख करित। आक्रंदत अति दुःखें ॥८६॥ दुःखें गडबडां लोळे। केश सुटले मोकळे। अश्रुधारा स्त्रवती डोळे। पिटी कपाळे अति दुःखें ॥८७॥ इंद्रजिताच्या केलें घाता। काय करावें म्यां आतां। रणीं न धरवे हनुमंता। परम चिंता रावणा ॥८८॥ ब्रह्मयानें सांगितलें मजपासीं। गळा बांधोनि वानरासी। इंद्रजित आणील तुजपासीं। असत्य त्यासी कां जालें ॥८९॥ ब्रह्मयाचे ब्रह्मवाणीसीं। नाहीं विटाळ असत्यासी। भय नाही इंद्रजितासी। निश्चयेंसीं मी जाणें ॥९०॥

ब्रह्मदेवास पाचारण केल्यावरून ब्रह्मदेव स्वतःच अशोकवनात जातात :- पाचारोनि चतुरानन^४। त्यासी पुसे दशानन। इंद्रजित आणील कपि बांधोन। तें सत्य वचन करावें ॥९१॥ इंद्रजिताची स्थिती गती। राक्षस जाणूं न शकती। वनीं बैसला मारुती। राक्षसघाती महावीर ॥९२॥ मीच जावोनि अशोकवना। इंद्रजिताची विवंचना। समूळ आणोनियां मना। दशानना सांगेन ॥९३॥ ऐसें सांगोनि लंकापती। वना आला प्रजापती। हनुमंतें ब्रह्मयाप्रती। घातलें क्षिती^५ लोटांगण ॥९४॥

ब्रह्मदेव-हनुमंत संवाद :- ब्रह्मा हनुमंता सांगत। आला राक्षसांसी अंत। अवश्य तुवां करावा घात। लंकानाथ न मारुनी ॥९५॥ कुंभकर्ण आणि लंकानाथ। यांसी वधील श्रीरघुनाथ। लक्ष्मण वधील इंद्रजित। येरांचा अंत वानरीं ॥९६॥ हनुमान सांगे ब्रह्मयासी। माझी आवडी आहे ऐसी। भेटी घेवोनि रावणेंसी। करूं लंकेसीं वाताहात^६ ॥९७॥ ब्रह्मा सांगे हनुमंतासी। इंद्रजित तुझेनि भयेंसीं। लपला विवरप्रदेशीं। मी त्याचपासीं जातसें ॥९८॥ तुज न लागे पाशबंधन। हें मज आहे निजज्ञान। माझें ऐकावें वचन। ब्रह्मबंधन मानावें ॥९९॥ इंद्रजित घालील ब्रह्मपाशासीं। तुवां बद्ध मानोनि आपणासी। स्वयें जावें गा लंकेसीं। रावणासी भेटावया ॥१००॥ रावणाची घ्यावी भेटी। आवडी आहे तुझे पोटीं। ब्रह्मपाश मानोनि कंठीं। यावें त्रिकूटीं लंकेसी ॥१०१॥ इंद्रजिताचेनि हस्तपातें। हनुमान मानीं पाशबंधातें। ब्रह्मदेवा तुझेनि हातें। ब्रह्मबंधातें मानीन ॥१०२॥ ब्रह्मा म्हणे ऐसेंचि घडे। माझेनि हातें वाडेंकोडें^७। हनुमंता पाशबंधनीं पडें। रावणापुढें न्यावया ॥१०३॥ इंद्रजितें वानरा देवोनि पाठी। विविरीं पळतां अति संकटीं। अनुतापला कपाळ पिटी। उडाली पुष्टी वाढिवेची ॥१०४॥ इंद्रजित अति लजायमान। विवरामाजी बैसोन। वानरा ब्रह्मपाशीं बंधन। करी तें विंदान अवधारा ॥१०५॥ एका जनार्दना शरण। वानरा ब्रह्मपाशबंधन। बंधनीं मारुती निर्बधन। कथाविंदान अवधारा ॥१०६॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां हनुमत्कृतरावणसैन्यवधो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१०६॥ श्लोक ॥ ६॥ ओव्या ॥ १०६॥

अध्याय सतरावा

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

हनुमंताचें रावणसभेंत आगमन

इंद्रजिताची दैन्यावस्था, ब्रह्मदेवाचें स्मरण:-
 रणीं पाठी देवोनि वानरा। लपला असतां विवरा।
 परम लज्जा राजकुमरा। काय महावीरां मुख दावूं
 ॥१॥ माझी वीरवृत्ति अति लाठी^१।
 इंद्रजितनामाची ख्याती मोठी। वानरें नेली
 पुच्छासाठीं। रणसंकटीं गांजोनी॥२॥
 कपिपुच्छाचा दुर्धर मार। रणीं गांजिला राजकुमार।
 सैन्या जाला समूळ मार। काय करूं मी आतां
 ॥३॥ कैसेनि भेटों महावीरां। केवी मुख दावूं
 राक्षसेंद्रा। आतां न वचें लंकापुरा। लाजेचें वीरा
 अति दुःख॥४॥ वाहिली सदाशिवाची आण।
 शिवलों रावणाचे चरण। प्रमाणें जालीं
 अप्रमाण। वानरें पूर्ण गांजिलें॥५॥ मज रणीं येतें
 मरण। तरी पावतों कृतकल्याण। अवकळा
 वांचले प्राण। वरदान जळो माझें॥६॥
 अवकळेचें जें जिणें। त्याहूनि श्रेष्ठ रणीं मरणें।
 जळोत माझीं वरदवचनें। वरदानें नागविलें॥७॥
 पोटीं घालावयापुरतें। शस्त्र नुरेचि माझे हातें।
 लाजे जीव द्यावा येथें। वरदान मातें मरों
 नेदी॥८॥ रणीं गांजिलें माकडें। कांहीं उपाय न
 चले पुढें। इंद्रजित खळखळां रडे। अति सांकडें
 ओढवलें॥९॥ मुख दावूं नये लाजेहातीं^३। मरण
 नये वरदोक्तीं। इंद्रजित पडला अति आकांतीं।
 तंव ब्रह्मोक्ती आठवली॥१०॥ गळा बांधोनि
 मारुती। इंद्रजित आणील लंकेप्रती। ऐसें
 बोलिला प्रजापती। त्यासी निश्चितीं पाचारूं
 ॥११॥ मिथ्या नव्हे ब्रह्मवाणी। तरी कां मी
 भंगलों रणीं। हनुमान न बांधवे बंधनीं।
 सत्यवचनी केवी ब्रह्मा॥१२॥ पाचारावया^३

चतुरानन। धाडावया नाहीं सेवकजन। बाहेर
 निघतां आपण। रोकडें मरण कपिपुच्छें॥१३॥
 मज बाहेरी निघतां। पुच्छ करील माझे घाता।
 हनुमंत लागला मज भोंवता। नेदी विधाता^५ मज
 भेटों॥१४॥ माझ्या पित्याचे^५ पित्याचा^५ पिता।
 कैसेनि भेट मज विधाता। ऐसी इंद्रजित करितां
 चिंता। आला अवचिता परमेष्ठी॥१५॥

ब्रह्मदेवाचें आगमन, इंद्रजिताची दुर्बलता:-
 ब्रह्मा देखोनि अवचिता। हर्ष इंद्रजिताच्या चित्ता।
 चरण वंदोनियां माथां। होय सांगता उल्लासें॥१६॥
 स्वामी बोलिलेति वचनोक्ती। गळा बांधोनि
 मारुती। तूं आणिसील लंकेप्रती। मज उपहति^६
 कां जाली॥१७॥

ततो मतिं राक्षसराजसूनुश्चकार तस्मिन्हरिवीरमुख्ये।

अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य

कथं निगच्छेदिति निग्रहार्थम्॥१॥

ततः पैतामहं वीरः सोऽस्त्रमस्त्रविदां वरः।

संदधे सुमहातेजास्तं हरिप्रवरं प्रति॥२॥

अवध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित्।

वबंध तं महाबाहुं मारुतात्मजमिंद्रजित्॥३॥

तो राक्षसराजसुत। स्त्रष्टयाप्रति असे पुसत।
 कैसेनि बांधवे हनुमंत। त्यासी निग्रहार्थ मज सांगें
 ॥१८॥ हनुमान हरिहरां अवध्य। त्या माझेनि न
 करवे बंध। कपीसीं न चले माझा क्रोध। वाक्य
 अबद्ध बंधनी॥१९॥ इंद्रजिताचे निजहस्तीं। बंधन
 पावोनि मारुती। आणजेल लंकेप्रती। ते
 वचनोक्ती सत्य करा॥२०॥ असत्य न व्हावें
 ब्रह्मवचन। कपीस ब्रह्मपाशबंधन। नारदें सांगितलें
 आपण। ते आठवण मज जाली॥२१॥ स्वामीनें
 कृपा करून। द्यावें ब्रह्मपाशबंधन। तेणें मी हनुमंता
 बांधोन। मग श्लाघ्यता वाढिवीं ॥२२॥ यासी
 ब्रह्मपाश नेदितां। मिथ्या मानी ब्रह्मवाक्यता।
 दिधल्या न बांधवे हनुमंता। प्रत्ययार्था

१ मोठी, २ लाजेमुळे, ३ बोलवायास, ४ ब्रह्मदेव, ५ पिता रावण, त्याचा पिता पुलस्त्य, त्याचा पिता ब्रह्मदेव, ६ प्रतिबंध, नाश.

दिधलें॥२३॥ इंद्रजित ब्रह्मपाश घेऊनी। मोकली मारुती लक्षोनी। कपि न लिंपे पाशबंधनीं। निर्बंधनी ब्रह्मपाशा॥२४॥ इंद्र यम वायु वरुण। यांचें हनुमंता वरदान। शशी सूर्य वह्नि ईशान^१। यांचे वरदान हनुमंता॥२५॥ हरीहरांचे वरदान ब्रह्मयाचें ब्रह्मवरदान। कपीस ब्रह्मपाशबंधन। न बांधी जाण वरदानें ॥२६॥ कर्मपाश धर्मपाश। ब्रह्मयाचे ब्रह्मपाश। बांधूं न शके जन्मपाश। नित्य निर्दोष हनुमंत ॥२७॥ हनुमान सबाह्य निराश। निरपेक्षाचे हरिहर दास। त्यासी कैसेनि बांधिती पाश। नित्यनिराश हनुमंत॥२८॥ पाश न लागती हनुमंता। इंद्रजितासी परम चिंता। ब्रह्मपाश गेले वृथा। तेचि श्लोकार्था अनुवादे॥२९॥

अहो महत्कर्म कृतं निरर्थं

न राक्षसैर्मत्रगतिर्विमृष्टा।

पुनश्च नास्ते विहतेस्त्रमन्यत्

प्रवर्तते संशयिताः स्म सर्वे॥४॥

अस्त्रं तद्विधत्तं दृष्ट्वा चिंतयामास राक्षसः।

अथागत्य ततो ब्रह्मा मारुतात्मजमब्रवीत्॥५॥

इंद्रजित ब्रह्मपाश घालितां। ते न लगती हनुमंता। वानरें महाकर्म केलें वृथा। जघन्यता^२ मज आली॥३०॥ जेथें न चले माझी मंत्रशक्ती। न चले ब्रह्मपाश ब्रह्मशक्ती। तेथें राक्षस-मंत्रयुक्ती। कैसेनि रीतीं सरेल॥३१॥ माझी अस्त्रशस्त्रशक्ती। ब्रह्मपाश ब्रह्मशक्ती। अवधी वृथा केली मारुतीं। राक्षसयुक्ती अति मिथ्या ॥३२॥ ज्यासी बांधीना ब्रह्मपाशशस्त्र। त्यावरी न चले आणिकाचे अस्त्र। वानर सर्वार्थी दुर्धर। यासी कपींद्र नाटोपे॥३३॥ ब्रह्मयानें दिधली खोटी शक्ती। म्हणोनि न बांधवे मारुती। इंद्रजित कोपला प्रजापती। दुष्टमति आम्हांवरी ॥३४॥ तूं आमचा मूळपुरुष। तुवांचि मांडिला आमुचा द्वेष। रणीं मारावे राक्षस। देशी उपदेश वानरा॥३५॥

ब्रह्मदेवावर दोषारोप करताच ब्रह्मदेवाने सांगितले की, राक्षसांच्या कपटवृत्तीमुळे माझा पाश प्रभावी रीतीने मारुतीला पकडू शकत नाही:- ब्रह्मा म्हणे तूं विकल्पमूर्ती^३। ब्रह्मद्वेष तुझ्या चित्तीं। तुज नातळे ब्रह्मशक्ती। रणीं मारुती केंवी बांधवे ॥३६॥ निष्कपट निर्मळवृत्ती। शम दम नित्य शांती। त्याचेनि हातें ब्रह्मशक्ती। विजयप्राप्ती स्वानंदें॥३७॥ माझी शक्ती दे मजप्रती। बांधोन देईन मी मारुती। तुमच्या न चलती युक्ती। तुम्हां मारुती न बांधवे ॥३८॥ मापेंवीण कणांच्या राशी। न मोजवती आणिकांसी। राक्षसीं पीडावें भूतांसी। हनुमंतासी न बांधवे॥३९॥ डोळा देखे सर्वरूपासी। देखों न शके आपणासी। जीवपीडा^४ राक्षसांपासीं। हनुमंतासी ना बांधवे ॥४०॥ पाशशक्ति घेवोनि हातीं। सन्मुख येवोनि प्रजापती। स्वयें बोले हनुमंताप्रती। तेही उपपत्ती अवधारा॥४१॥

नानृतं मद्वचो बंधग्रहणं कुरु वानर।

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वावदत्कपिवरात्मजः॥६॥

अभिवंद्य विवेष्टः स पपात धरणीतले।

अस्त्रेण चापि बद्धस्य भयं मम न जायते॥७॥

पाशात अडकण्याविषयी ब्रह्मदेवाची मारुतीला विनंती:- ब्रह्मा म्हणे हनुमंतासी। तुज न बांधवे ब्रह्मपाशीं। माझें वचन सत्यत्वासीं^५। मानीं आपणांसी पाशबंध॥४२॥ असत्यवाद माझे माथां। येवों नेदीं हनुमंता। ब्रह्मवाक्यें बंधनता। पाशबंधनता मानावी ॥४३॥ ब्राह्मणाचें ब्रह्मवचन। नुल्लंघिसी अणुप्रमाण। माझें पाळोनियां वचन। पाशबंधन मानावें ॥४४॥ साधण्या ब्रह्मयाचें वचन। हनुमंत घाली लोटांगण। तुझेनि बोलें देह त्यागीन। पाशबंधन तें किती ॥४५॥ ऐसें बोलोनि हनुमंत। ब्रह्मपाशीं

१ शंकर, २ हीनत्व, कमीपणा, ३ संशयाची केवळ मूर्तीच, संशयी, ४ प्राणिमात्राला छळणे, ५ खरे करून.

पडे मूर्च्छित। धरणीवरी^१ निचेष्टित। धकधकित
जेंवी भ्याड॥४६॥

विनंती मान्य करून हनुमंताने बांधून घेतले:-
ब्रह्मपाशीं हनुमंत। पडला दिसे निचेष्टित। परी तो
बंधमोक्षातीत^३। नित्यनिर्मुक्त रामभक्त ॥४७॥
ब्रह्मपाशीं हनुमंत। निश्चयेंसी नित्य
निर्मुक्त। ब्रह्माज्ञे बद्धत्व दावित। प्राकृत मानित
बांधला ॥४८॥ जेंवी रवि^३ थिल्लरांत। लोक
मानिती थिल्लस्थ^५। तेंवी कपि ब्रह्मपाशांत।
बांधला दिसत परी मुक्त॥४९॥ विजयी वीर
इंद्रजित। ब्रह्मपाशीं बांधला हनुमंत। ऐशा गोष्टी
लंकेआंत। सांगती मात घोघरीं॥५०॥ ब्रह्मपाशें
बांधला हनुमंत। परी तो ब्रह्मबंधातीत। देखोनि
इंद्रजित विस्मित। तेंचि बोलेन श्लोकार्थी ॥५१॥

ततस्ते राक्षसा दृष्ट्वा निर्विचेष्टमर्दिमम्।
बबंधू रज्जुपाशैश्च द्रुमचीरैश्च संहतैः ॥८॥
स बद्धस्तेन बंधेन विमुक्तास्तेन वीर्यवान्।
अस्त्रबंधः स चान्यं हि न बंधमनुवर्तते ॥९॥
कृष्यमाणश्च रक्षोभिस्तैश्च बंधैर्न पीडितः।
हन्यमानस्ततः क्रूरैः राक्षसैः काष्ठमुष्टिभिः ॥१०॥
अर्थेन्द्रजितं प्रसमीक्ष्य मुक्तमस्त्रेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः।
व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे ॥११॥

पाशबद्ध झालेल्या मारुतीशी राक्षसांच्या चेष्टा
व त्याची ओढाताण:- क्षितितळीं निश्चेष्टित^५।
पडिला देखोनि हनुमंत। राक्षस धांवोनि समस्त।
त्यासी बांधित वेलवाखीं॥५२॥ एक तृणवेंठी
वळिती। एक वृक्षसाली काढिती। एक द्रुम
चिरफळिती^६। रणीं मारुती बांधावया॥५३॥ एक
आणिती चन्हाटे। एक वळिती सलंब फाटे।
देखोनि हांसिजे मर्कटें। बंधन खोटें मज न लागे
॥५४॥ राक्षसें बापुडीं वेडीं। व्यर्थ करिती
ओढाओढी। फोडीन लंकेच्या उतरंडी। पाडीन
दरडी दुर्गाच्या॥५५॥ रावणा देखोनियां दृष्टीं।

यांचा घावो साहोनि पृष्टीं। तो घावो नेवोनि
तृणासाठीं। लंका उठाउठीं जाळूं आजी॥५६॥
ऐसा आवांका^७ धरोनि पोटीं। द्रुमचीरबंधन मानूनि
कंठीं। घ्यावया रावणाची भेटी। जातो जगजेठी
हनुमंत॥५७॥ जातां हनुमंता प्रती। भेणें पळाली
ब्रह्मशक्ती। ब्रह्मपाशीं मुक्त मारुती। चिंतावर्ती^८
इंद्रजित॥५८॥ जो बांधवेना ब्रह्मपाशीं। तो केंवी
बांधवे द्रुमपाशीं। बंधनमिसें जातो लंकेसी।
रावणासी गांजावया॥५९॥ बंधन नाहीं हनुमंता।
मिथ्या मानोनि बंधनता। स्वयें लंकेसी जातो
आतां। लंकानाथा गांजावया॥६०॥ आम्हांसी
गांजिले अशोकवनीं। रावणा गांजील
लंकाभुवनीं। परम चिंता इंद्रजिताचे मनीं। अपेश
जनीं मज आलें॥६१॥ इंद्रजितें हनुमंत। बांधोनि
आणिला लंकेआंत। हेची लोकीं विरूढली मात।
करील अनर्थ तें नकळे॥६२॥

अशा रीतीने मारुतीचा लंकेत प्रवेश:-
ब्रह्मयानें सांगितलें कानीं। तें हनुमंतें धरोनि मनीं।
प्रवेशला लंकाभुवनीं। इंद्रजिताचे मनीं चळकांण
॥६३॥ इंद्रजित म्हणे राक्षसांसी। हनुमान बांधा
ब्रह्मपाशीं। ब्रह्मपाशें बंधन नाहीं त्यासी। तो
तुम्हांसीं न धरवे॥६४॥ राक्षस म्हणती वानर
किती। सांपडलें आमुच्या हातीं। आम्ही याची
करूं शांती^९। तूं का चिंतीं भितोसी॥६५॥

तं मतमिव मातंगं बद्धं कपिवरोत्तमम्।
रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणं ततस्ततः ॥१२॥
स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम्।
राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥१३॥
हन्यतां दह्यतां चापि भक्ष्यतामिति चापरे।
राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः परस्परमथाब्रुवन् ॥१४॥
स हन्यमानो बहुभिश्च तत्र
समेत्य रक्षोधिपतेश्च दूतैः।
न प्राणचिंता न शरीरभंग-
स्ते राजदूता व्यथिता बभूवुः ॥१५॥

१ पृथ्वीवर, २ बंध व मोक्ष नाहीत असा, ३ सूर्य, ४ डबक्यात, ५ मूर्च्छित, ६ साली काढू लागले, ७ निश्चय ८ मोठ्या
काळजीमध्ये, ९ नाश.

मत्तमातंग^१ महाबली। वृथा बांधिजे
कमळमृणाली^२। तेंवी हनुमंत महाबली। बांधिजे
सकळीं वृक्षशाखा॥६६॥ एक बांधिती
रज्जुबंधनीं। एक बांधिती वाक वळूनी। एक
बांधिती मुंज चिरूनी। कपि धरोनी आणिला
॥६७॥ एक ओढिती पूर्वेंसी। एक ओढिती
पश्चिमेसी। एक ओढिती उत्तरेसी। दक्षिणेसी एक
पै॥६८॥ एक रागें हाणिती बुक्की। जो हाणी तो
होय दुःखी। मणगटें मोडोनि तवकीं^३। महाशंख
वामहस्ते॥६९॥ एक आक्रोशें हाणिती मुसळ।
मुसळ पिष्ट होय तत्काळ। हाणी त्याचा हात
उखळे। पडे तत्काळ मूर्च्छित॥७०॥ एक धांवोनि
टोला हाणित। घायें रुधिर स्त्रवे हात। हनुमान
गदगदां हांसत। व्यर्थ पुरुषार्थ राक्षसांचा॥७१॥
ओढाओढी हनुमंतासीं। राक्षस करिती
कासाविशी। कपि कुंथत लौकिकेंसीं। निजमानसीं
उल्लास ॥७२॥ धरोनि नेला रावणाप्रती। मी
गांजीन लंकापती। राक्षस माझा घात करिती।
वानरचितीं नाहीं शंका॥७३॥ राक्षस अड्डासें
गर्जती। अखयाचा हा जीवघाती। सांपडला
आमुच्या हातीं। प्राणाहुती करूं याची ॥७४॥
हनुमान पुढें नेडजेत। धरोनि इंद्रजिताचा हात। ब्रह्मा
त्यामागें पै जात। मंत्र जपत तो ऐका॥७५॥ गृहा वै
प्रतिष्ठासूक्त। ब्रह्मा स्वानंदें जपत। रामराज्य
लंकेआंत। हनुमंत प्रवेशें॥७६॥ वेगें अणिला
रावणापासीं। कोप आला दशमुखासी। रागें सांगे
राक्षसांसी। भक्षा यासी सगळाचि ॥७७॥ रावण
दांत खाय करकरां। मज देखतां शस्त्रधारा^४। वानरा
तिळप्राय करा। निशाचरां प्रेरिलें ॥७८॥
कोट्यनुकोटि पार्षद^५। धांवित्रले गदायोध। घावा
हाणिती सुबुद्ध। करावया छेद कपीचा॥७९॥
बाण सुटती सणसण। शस्त्रें वाजती खणखण।

घाय हाणिती दणदण। कपीचा प्राण घ्यावया
॥८०॥ एक खेंचिती सबल शूळें। एक हाणिती
सबळ मुसळें। एक हाणिती काती त्रिशूळें।
गदामुद्रळें पै एक ॥८१॥ आलगाईत कोडतेकार।
अढाउ चव्हाण चेंडूचक्र। फरश पडिश तोमरा।
हाणिती वानरा जमदाढा ॥८२॥ वानरासीं
सवतोडी^६। हाणिती भाले ओढण खांडी। एक ते
हाणिती लहुडी। प्रचंड धोंडी पै एक॥८३॥ जीवें
मरावया वानरा। मिळोनी अवघे निशाचरा। वर्षती
शस्त्रांचे संभारा। अति निष्ठूर निघतिं॥८४॥ ऐशिया
शस्त्रघातीं हाणित। रामनामें तो सदोदित। हनुमान
सदा सावचित्त। शस्त्रसंपात तृणप्राय॥८५॥ वीर
वाटिवे^७ हाणित। शस्त्रें मोडलीं समस्त। एकाचे
उखळले हात। वीरीं दांत विचकले॥८६॥ घाय
हाणितां पै वाटा। धापा फुगलें त्यांचें पोटा। अशुद्ध^८
वमती^९ समसगटा। हृदयस्फोट अवघ्यांही ॥८७॥
एकएकें समस्त। वीर पडियेले मूर्च्छित। हनुमंतासी
न लागे घात। लंकानाथ क्षोभला॥८८॥ हनुमंताचे
अभ्यंतरीं। श्रीराम नदि सबाह्यान्तरीं। शस्त्रें न रुपती
तिळभरी। वीर महामारीं मूर्च्छित॥८९॥

रावणाचा खड्गप्रहार मारुतीने निष्फळ केला :-
नव्हेचि हनुमंताचा घात। सारथी वीर समस्त।
पडिले देखोनि मूर्च्छित। कोपे कृतांत रावण
॥९०॥ क्षोभोनियां लंकानाथ। चंद्रसेन खड्गा
घाली हात। कोपें हाणितां हनुमंत। कपि हांसत
गदगदां ॥९१॥

मारुतीचे हास्य व रावणाचा त्याला प्रश्न :-
घावो हाणितां प्रचंड। त्यानें दणाणिलें ब्रह्मांड।
सरलें रावणाचें बळबंड। खालतें तोंड तेणें केलें
॥९२॥ रावण म्हणे गा हनुमंता। तूं हांसलासि
कवणे अर्था। कपि म्हणे लंकानाथा। ऐक
आतां सांगेन॥९३॥

१ मदोन्मत्त हत्ती, २ कमळाच्या तंतूनी, ३ आवेशाने, ४ शस्त्रधारणे, ५ सेवक, ६ मोठ्या जोराने, ७ पराक्रमाचे, ८ रक्त, ९ ओकू लागले.

रावणाला उत्तर:- राक्षसस्वामी तूं लंकानाथा। तुझिया बळाचा मज भ्रम होता। घावो हाणोनि त्वां आतां। केला वृथा पुरुषार्थ॥१४॥ राक्षसघाया समेळ। जैसी पिसाची बुळबुळ। तुझा घावो अति निर्बळ। जैसी पेळ^१ कापसाची ॥१५॥ रावण निर्बळी हीन दीन। कैवी रामासीं करिशील रण। जर्गी निर्लज्ज तूं एक जाण। हास्य संपूर्ण तेणें मज ॥१६॥ सैवरी^२ पाहतां हरकोदंड^३। तुझे झालें काळें तोंड। श्रीरामें तें केलें दुखंड। युद्ध वितंड^४ कैवी त्यासी ॥१७॥ संमुख न येवये श्रीरघुनाथा। चोरोनि पळालासी घेवोनि सीता। त्यासीं युद्ध करीन म्हणतां। निर्लज्ज तूं रावणा ॥१८॥ तुझे शुभचिन्ह कळलें आतां। भीक लागली चोरिता सीता। त्यासी तुझी राज्यसत्ता। नुरे सर्वथा रावणा ॥१९॥ तुझा हात गा हळुवट^५। घावो अतिशयें पोंचट। माझी लोम^६ न तुटे स्पष्ट। अहा कटकट राक्षसां ॥१००॥

प्रहस्त प्रधानाकडून मारुतीला प्रश्न:- संमुख बैसोनि लंकानाथा। निःशंक बोलतां हनुमंता। चिंता रावणाच्या चित्ता। अवध्यता वानरीं ॥१॥ अवध्य जाणतां वानरासी। प्रहस्ताहार्ती^७ पुसवी त्यासी। तूं कोण कोणाचा कैचा आलासी। वन भंगिलें किमर्थ ॥२॥

मारुतीचे कथन:- रावण राजा प्रतापराशी। भेटी न घडे वानरासीं। म्हणोनि भंगिलें वनासी। दशमुखासी भेटावया ॥३॥ राक्षस आले मारावयासी। म्हणोनि युद्ध केलें त्यांसी। वांचवावया निजदेहासी। राक्षसांसी मारिले ॥४॥

रावणाचा उपहास, धिक्कार, त्याच्या समोर मारुतीच्या चेष्टा:- ऐसें सांगोनि प्रहस्तासी। हनुमान बोलें निजवृत्तांतासी। दृष्टी नाणी प्रहस्तासी। राक्षसांसी गणीना ॥५॥ दशमुखाचे

संमुख। पुच्छासनीं बैसला देख। हनुमंत अतिशयेंसी निःशंक। नव्हे साशंक रावणा ॥६॥ रावणासंमुख हनुमंत। बैसलो वांकुल्या दावित। सर्वेचि डोळे मिचकावित। अंगोठा दावित नोकूनीं ॥७॥ हनुमंत न भी राक्षसांसी। दृष्टी नाणी प्रधानासी। रावण जाणोनि मानसीं। स्वमुखें त्यासी पुसतसे ॥८॥

१ २ वानर को भवानिह गतस्त्वत्सूनुं हताहवे दूतोऽहं खखंडनस्य नृपतेः कोदंडदीक्षागुरोः। मद्बोर्दंडकठोरपाटनपटुः को वा त्रिकूटाचले को मेरौ क्व च रावणादिगणना कोटिस्तु कीटायते ॥१६॥ धिते रावण पौरुषं तव बलं धिग्धिग्यशस्तेजसी धिक्खड्गं सुदर्पनोदनकरं धिग्धिग्वृथा जीवनम्। यस्माद्राघवबाणभीतमनसा सीतापरोक्षे हता तद्वैरादहमागतोऽस्मि हनुमान्बद्धो वधार्थं तव ॥१७॥

रावण-मारुती प्रश्नोत्तर:- रावण हेळसोनि बोले उत्तर। अरे तूं कोणाचा वानर। ऐक २ रावणा प्रत्युत्तर। सत्य साचार सांगेन ॥९॥ मारिले बनकर किंकर। जंबुमाळी निशाचर। रणीं मारिले प्रधानकुमर। तो मी वानर महावीर ॥११०॥ पंच सेनानी मारिले शूर। निर्दळिला सैन्यसंभार। रणीं मारिला अखया कुमर। तो मी वानर महावीर ॥११॥ मारिलासे अखया सुत। ज्येष्ठ गांजिला इंद्रजित। त्याच्या सेने केला निःपात। तो मी हनुमंत महावीर ॥१२॥ वनविध्वंस कवण्या चाडां^१। जैसें उपडिलें म्या झाडां। तैसें राक्षसकुळउपाडा। करूं रोकडा मी आलों ॥१३॥ तूं कोणाचा कैचा कोण। येथें यावया काय कारण। ऐसा पुसिला जो प्रश्न। त्याचें उत्तर अवधारीं ॥१४॥ सुबाहु ताटकानिर्दळण। त्रिशिरा मारिला खर दूषण। त्या श्रीरामाचा दूत मी जाण। तुझा प्राण घेवों आलों ॥१५॥ चौदा सहस्र रक्षोगण^२। वधूनि घेतलें जनस्थान। त्या

१ वात, २ स्वयंवरात, ३ शिवाचे धनुष्य, ४ मोठे, ५ हलका, ६ केस, लव, ७ प्रहस्ताकडून, ८ धिक्कारून, ९ इच्छेने, १० राक्षससमुदाय.

श्रीरामाचा दूत मी जाण। तुझा प्राण घेवों आलों ॥१६॥ विराध मारिला विंधोनि बाणें। मारीच कपटी मारिला जेणें। त्या श्रीरामाचा भक्त मी जाणें। तुझा प्राण घेवों आलों ॥१७॥ कोदंडधारिया^१ दीक्षागुरु। सूर्यवंशी श्रीरामचंद्र। त्याचा दूत मी वानरू। तुझा संहार करूं आलों ॥१८॥ दंडधारिया परम गुरु। कामक्रोधी वधी रघुवीरू। त्याचा दूत मी वानरू। तुझा संहारू करूं आलों ॥१९॥ म्हणसी वधावया रावण। तुज कैची रे आंगवण^२। माझें बळ असाधारण। नाही प्रमाण रणमारा ॥२०॥ लागतां बाहुबळचपेट। मेरुमांदार होती पीठ। रावण दशमुख कीट। लंकात्रिकूट तें किती ॥२१॥ दशमुखांचिया हारी। शिरें छेदीन नखाणीं। जेंवी पतंग अग्नीवरी। तैसी परी राक्षसां ॥२२॥ रावणाऐसे दशकंठी। मिनलिया कोट्यनुकोटी। त्यातें निर्दालीन वामांगुष्टीं। लंकात्रिकूटीसमवेत ॥२३॥ जळो ती रावणा तुझी पुरुषार्थथोरी। जळो तो राजा होय भिकारी। जळो तें कर्म करणें चोरी। परनारी पतिव्रता ॥२४॥ जळो तें रावणां तुझें कुळ। जळो तें रावणा तुझें शीळ। जळो तें रावणा तुझें बळ। पापी तूं केवळ परद्वारी^३ ॥२५॥ धिक् धिक् रावणा राक्षसजाती। धिक् धिक् रावणा तुझी रव्याती^४। धिक् धिक् रावणा तुझी कीर्ती। झाली अपकीर्ती तिही लोकीं ॥२६॥ धिक् धिक् रावणा तुझी श्रीमंती। धिक् धिक् रावणा तुझी शक्ती। धिक् धिक् तो खड्ग तुझ्यामुष्टीं। लव मारुतीची न तुटे ॥२७॥ धिक् धिक् रावणा तुझें जन्म। धिक् धिक् रावणा तुझा धर्म। धिक् धिक् रावणा तुझें कर्म। निंद्य परम तिहीं लोकीं ॥२८॥ धिक् धिक् जीवित्व तुझी रव्याती। धिक् धिक् रावणा तुझी शौर्यवृत्ती। परोक्ष^५ हरिली सीता सती। बाणभयें भीसी श्रीराम ॥२९॥ माझ्या स्वामीची चोरिली

नारी। तूं तंव माझा प्रत्यक्ष वैरी। मी तंव सीतेचा धांवणेकरी। तुजला मारीन मी आतां ॥३०॥ तुजसीं प्रत्यक्ष व्हावया भेटी। वनीं वृक्षां केली अटाटी^६। राक्षस मारिले कोट्यनुकोटी। तुज हृष्टीं देखावया ॥३१॥ तुज म्यां देखावया हृष्टीं। बंधना लावूं दिधलें कंठी। लत्ता टोले साहोनि मुष्टी। तुझिये भेटी मी आलों ॥३२॥ तुझे भेटीचें हेंचि फळ। तुज म्यां मारावें तत्काळ। सिद्धि नेवोनि श्रीरामसळ। जनकबाळ सोडवावी ॥३३॥ त्या तुज मज जाली भेटी। तुवां पुसिली जी गुह्य गोष्टी। तें म्यां सांगितली परिपाटी^७। मरण शेवटीं उरलेंसे ॥३४॥ तुझ्या आंगी सबळ बळ। सैन्य सेनानी प्रधान प्रबळ। मज मारोनी तत्काळ। जनकबाळ भोगावी ॥३५॥ राक्षसां देखतां स्पष्टा। तुझे मर्दान मी ओष्टा। तुझ्या छेदावया दशकंठा। आलों मी वांटा रामाचा ॥३६॥ ऐसें बोलतां महाबळी। फिंदारल्या रोमावळी। लांगूल त्राहाटिलें भूतळीं। वटारिलें निराळीं कपिपुच्छा ॥३७॥ माथां शेंडी थरथराट। वटारिले नेत्रवाट। तंव कांपिनला दशकंठा। समसगट राक्षसां ॥३८॥ करावया सर्व संहार। जैसा वाढे प्रळयरुद्र। तैसा वाढला वानर। निशाचर कांपती ॥३९॥

एकोऽहं पवनात्मजो दशमुखस्त्वं चापि कोटीश्वर-
स्त्वां जित्वा समरे प्रभुप्रणयवान्सीता च नेतुं क्षमः।
किं तस्याघटितं बलं बलवता रामेण सुश्रीमता
हत्वा दक्षिणपाणिना वसुमतीं त्वां हंतुमुक्तं वचः ॥१८॥

मी तंव एकलें एक वानर। श्रीरामाचा निज किंकर। तुझे कोट्यनुकोटी झुंझार। मजसमोर करीं उभे ॥३४०॥ मशकें कोट्यनुकोटी झुंझार। मज मारितां दशशिर^८। कोण राखेल निशाचर। सुरासुर पाहों पां ॥३४१॥ क्षोभला देखोनि हनुमंत। इंद्रजित चळचळां कांपत। आजि निमाला लंकानाथ। करील घात वानर ॥३४२॥ निश्चयें रावणा आला

१ धनुर्धराला, २ सामर्थ्य, ३ परस्त्री इच्छणारा, ४ प्रसिद्धी, ५ नकळत, ६ नाश, ७ क्रमाने, ८ रावण.

अंत। ऐसें इंद्रजित चिंतित। तंव बोलिला हनुमंत।
तोही वृतांत अवधारा॥४३॥ रणीं मारोनि रावण।
करोनि सीतासोडवण। श्रीरामापासीं नेतां जाण।
मज कोण निवारी॥४४॥ इतुं के करितां न लगे क्षण।
परी श्रीरामें वाहिली आण। दक्षिणहस्ते विंघोनि
बाण। रणीं रावण मारणें॥४५॥ मारोनियां
दशशिरा। स्वस्थ करीन वसुंधरा^१। सुखी करावें
चराचरा। श्रीरामचंद्रा निजनेम ॥४६॥ सोडावी
देवांची बांधवडी। तोडावी नवग्रहांची बेडी।
उभारावी रामराज्याची गुढी। मर्यादा गाढी
श्रीरामें॥४७॥ श्रीराम बळवंतांचें बळ। श्रीरामबळें
वीर सबळ। श्रीरामाचें सत्य शील। प्रतिज्ञा अढळ
रामाची ॥४८॥ रामें मारावें लंकानाथा। सत्य
प्रतिज्ञा श्रीरघुनाथा। माझ्यानें न करवे अन्यथा।
केंवी मी आनं तुज मारूं ॥४९॥ संमुख देखिल्या
दशानन। वानरें उडोनि घ्यावा प्राण। रागें वांचविला
रावण। स्वहस्ते आपण न मारावे ॥१५०॥

मारुतीच्या भाषणाने इंद्रजितास चिंता:-
श्रीराम प्रतिज्ञेची पाखर^२। तेणें वांचविला
दशशिर। रावणा न मारीच वानर। मर्यादामेरू
नुल्लंघी ॥५१॥ रावणा तुज मी मारीन आतां।
ऐसें बोलतां हनुमंता। इंद्रजितासी परम चिंता।
आला लंकानाथा अपघात ॥५२॥

बिभीषणास सांगणे:- इंद्रजित बिभीषणा
सांगत। आज निमाला लंकानाथ। क्रोधें
खवळला हनुमंत। उपाय येथें चालेना ॥५३॥ न
चले शस्त्र अस्त्र सकळ। न चले वानरासीं बळ।
न चले कपटविद्याछळ। बळें प्रबळ वानर ॥५४॥
मंत्रशक्ती तंत्रशक्ती। नातळे आक्रमविद्याशक्ती।
न चले मायामोहनशक्ती। रणीं मारुती नाटोपे
॥५५॥ वानर नाटोपे सैन्यासीं। शेखी नाटोपे
ब्रह्मपाशीं। तो केंवी आटोपे रावणासी।
बिभीषणासी सांगत ॥५६॥ जें जें बांधावें

बंधन। वानर ना म्हणे आपण। तृणासमान^३
त्यासी मरण। निर्बधन पाशबंधीं ॥५७॥

बिभीषणाची रावणाला सूचना:- ऐसें इंद्रजितें
सांगतां। बिभीषण म्हणे लंकानाथा। वानर
अवध्य तत्त्वतां। तुज वधितां वधवेना ॥५८॥
वानर न वधवे सर्वथा। ऐसें कळलें लंकानाथा।
श्रीरामा अपोनि सीता। शरण रघुनाथा निघावें
॥५९॥ श्रीरामा निघालिया शरण। आम्हांसी नाहीं
जन्ममरण। त्रिसत्य सत्य रावणा जाण। विचार
आन न करावा ॥१६०॥ अन्यथा विचार करूं
जातां। रोकडें हनुमंत करील घाता। उपाय न चले
सर्वथा। लंकानाथा भुलूं नको ॥६१॥ श्रीरामाचें
एक वानर। आम्हां नाटोपे साचार। कोपोनि
आलिया श्रीरघुवीर। रण दुर्धर कोण साहे ॥६२॥
अपोनियां जानकीतें। काया वाचा चितें वितें।
शरण निघालिया रघूत्तमातें। कल्याणातें पावाल
॥६३॥ एका जनार्दना शरण। सत्त्वबुद्धि
बिभीषण। ते बुद्धि न मानी रावण। गर्वाभिमान तो
एका ॥६४॥ वानरा वनचराचे भेण^४। रिघतां
श्रीरामासी शरण। तें मज आलें उणेपण। जर्गी
जघन्य^५ वाढिवे^६ ॥६५॥ मरण पुसोनि कपिनाथा।
त्याचेनि बोलें त्याचे घाता। बुद्धि विचारूनि
हनुमंता। कुबुद्धिता रावणीं ॥६६॥ जटायूनें केला
कासाविसी^७। सितरोनि म्यां मारिलें त्यासी।
तैसेंचि करीन हनुमंतासी। रावणापासीं
कुबुद्धि ॥६७॥ एका जनार्दना शरण। पुसतां
हनुमंतासी मरण। दहाही मुखें होरपळून। करील
दहन लंकेचें ॥६८॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
सुंदरकांडे एकाकारटीकायां
रावणसभाहनुमदागमनं नाम सप्तदशोऽध्यायः
॥१७॥ श्लोक ॥ १८॥ ओव्या ॥१६८॥

१ पृथ्वी, २ झूल, पांघरूण, ३ कःपदार्थ, ४ भीतीने, ५ नीचपणा, ६ पराक्रमाला, ७ ठकवून.

अध्याय अठरावा

॥ श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ॥

मारुतीने रावणाच्या दाढी-मिशा जाळल्या
हनुमंतासी न चले घात। स्वयें सांगे इंद्रजित।
अवध्य वीर हा हनुमंत। साक्षेपें सांगत
बिभीषण॥१॥

निश्चितार्थस्ततः साम्ना पूज्यं शत्रुजिदग्रजम्।
उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः॥१॥

इंद्रजित जो कां ज्येष्ठ सुत। नानायुक्ती स्वयें
सांगत। शस्त्रास्त्रीं ब्रह्मपाशांत। न चले पाश
हनुमंता॥२॥ शस्त्रशक्ती अस्त्रशक्ती। मंत्रशक्ती
तंत्रशक्ती। कपटमायामोहनशक्ती। रणीं मारुती
न धरवे॥३॥ कर्मपाश धर्मपाश। ब्रह्मयाचा
ब्रह्मपाश। बांधो न शके वानरास। जन्मपाश
मुख्यत्वे॥४॥ बिभीषण प्रिय भ्राता। सांगतसे
परम हिता। शरण रिघावें श्रीरघुनाथा। काय म्यां
आतां करावें॥५॥ सर्वथा अवध्य हा मारुती।
इंद्रजिताची उपपत्ती^१। बिभीषणाची भिन्न
युक्ती। लंकापति संचित॥६॥

राक्षसाधिपतिः क्रुद्धस्तदकार्यमुपस्थितम्।
विदित्वा चिंतयामास कार्याकार्यविदां वरः॥२॥

राग आला रावणासी। तरी मारवेना
हनुमंतासी। अवध्यता देखोनि त्यासी।
दशमुखासी अति चिंता॥७॥ हनुमंतासी न
वधितां। सकळ कुळाच्या करील घाता। हा न मरे
मारुं जातां। परम चिंता लंकेशा॥८॥

रावण हनुमंतास त्याचे मरण कशात आहे ते
विचारतो:- आण घालोनि श्रीरघुनाथा। मरण
पुसे कपिनाथा। मरणानुक्रम आणूनि हाता। मग
हनुमंता मारावें ॥९॥ ऐसें विचारोनि चिंतीं।
पुसावया मरणयुक्ती। स्तवूं आदारिला मारुती।
लंकापतीनें निजमुखें॥१०॥ ऐकें वीरा हनुमंता।

श्रीरामाच्या परम भक्ता। तुज मी पुसतसें आतां।
सत्य तत्त्वतां सांगावें॥११॥ असत्य वदों नये
हरिभक्ता। शपथ घालितों रघुनाथा। मरण
कैसेनि हनुमंता। यथार्थता सांगावें॥१२॥

त्याला उत्तर:- ऐकोनि श्रीरामाची आण।
हनुमान घाली लोटांगण। मज सर्वथा नाहीं
मरण। सत्य जाण लंकेशा॥१३॥ ऐकोनि
हनुमंताचें वचन। गदगदां हांसे रावण।
जन्मामार्गे अखंड मरण। मिथ्या भाषण
अमरत्व॥१४॥

रावणाचा अविश्वास व त्याची कारणे :-
म्हणती अमर निर्जरा^२ देवा। तेही पावती
मरणार्णवा। तेथें तुझा कायसा केवा^३। मिथ्या हेवा
अमरत्वे॥१५॥ चौदा कल्पायुषी गरिमा^४।
मार्कंडेयाचा मुख्य महिमा। तो जें जाय
मरणग्रामा। तें झडे रोमा रोमहर्षणासी॥१६॥
युगानुयुगीं लोम झडे ज्यासी। ऐसा तो लोमहर्षण
ऋषी। तोही मरे बकदाल्भ्याचें श्वासीं। मरण
बकदाल्भ्यासी हंसपक्षें॥१७॥ हंसाचा पंख
जेव्हां झडे। तंव बकदाल्भ्याचें आयुष्य उडे। त्या
हंसासी मरण रोकडें। जें कां नख खंडे
भृशुंडीचें॥१८॥ कूर्म हालवी निजमुख। तंव
भृशुंडीस^५ देख। मरण पावे आवश्यक। मरण
अचूक सर्वासी॥१९॥ एवं मरणपरंपरा। कदा न
सोडी थोरथोरां। तेथें तूं पालेखाइरा^६। केंवी वानरा
अमरत्व॥२०॥ तपस्तेजें महाऋषी। ते काळाची
आंदणी दासी। श्रीरामनामीं प्रेम ज्यासी। काळ
त्यापासीं कामारा^७॥२१॥ जागृतिसुषुप्तिसहित
स्वप्न। ज्यासीं अखंड नामस्मरण। काळ त्याचे
वंदी चरण। तेणें रावणा हे महिमा॥२२॥
भक्तिभावार्थे भजन। स्वयें जाणे श्रीभगवान।
रावण विषयी अति दीन। त्यासीं हें ज्ञान केंवी

१ मुख्यार्थ, २ म्हातारपणरहित, ३ पाड, ४ मोठेपणा, ५ या नावाचा कावळा, ६ पाला खाणारा, ७ दास.

लाभे॥२३॥ असो हे रावणाची स्थिती। मज श्रीरामाची भक्ती। माझ्या अमरत्वाची ख्याती^१। दावूं प्रतीत रावणा ॥२४॥ हनुमंतीं श्रीरामभक्ति लाठी। तरी कां बोले मिथ्या गोष्टी। मिथ्या वदलासी चावटी। कशासाठीं मज सांगें॥२५॥ आदरें पुसतां रावणासीं। बुद्धि स्फुरली वानरासीं। अपमानावया लंकेशासी। गुह्य त्यापासी^२ अनुवादे॥२६॥

त्यावर मारुतीची प्रतिक्रिया:- रावण अतिशयेंसीं कपटी। सत्य वदलों मी ज्या गोष्टी। सत्य वार्ता मानी खोटी। विकल्प^३ पोटीं रावणा ॥२७॥ सबाह्य^४ असत्य सदोदित। त्यास न माने सत्यत्व। सत्यासीं सत्य भावार्थ। रावणांत तो नाही॥२८॥ रावणाचा विकल्प झडे। माझें सत्यत्व दिसे रोकडें। तें साधावया धडफुडें। रावणापुढें गुह्य सांगे॥२९॥ मरण पुससी विश्वासेंसी। तुवां मारिलें जटायूसी। तैसेंच मजही तूं करिशी। तेणें धाकेंसीं वदें मिथ्या ॥३०॥ रावण म्हणे हनुमंतासी। मरणभय जयापासीं। श्रीरामभक्ति कैची त्यासीं। देहलोभ्यासी राम कैचा॥३१॥ हनुमान म्हणे लंकानाथा। परोपदेशीं अति योग्यता। तुझी मी देखतो तत्त्वतां। शेखीं कपटता तुजपासी॥३२॥ कपटें होवोनि संन्यासी। चोरोनि आणिलें सीतेसी। सदाशिवें सोडविलासी। कपटें पावसीं कुळक्षय॥३३॥ ऐसें हनुमंतें सांगता। वर्म खोचलें लंकनाथा। ऐक माझी मरणावस्था। तुज तत्त्वतां सांगेन॥३४॥ ऐकावया मारुतीचें वचन। सरसावला दशानन। कपि सांगे विंदान^५। सावधान अवधारा॥३५॥ असत्य नाही तुजसीं। मरण नाही माझ्या देहासी। मरण आहे पुच्छासी। तें मारिशी तें मी मरें॥३६॥

लंकेतील घराघरातून वस्त्रे आणिली व सर्व कापडबाजार रिता केला तरी पुच्छ संपूर्ण गुंडाळलेच जाईना:- ऐकोनि कपीचें वचन। ज्येष्ठ इंद्रजित श्रेष्ठ प्रधान। अवघे म्हणती सत्य भाषण। सेनानी सैन्यसमवेत॥३७॥ वायूपरीस^६ पुच्छ चपळ। याचे पुच्छासीं प्रबळ बळ। पुच्छें निर्दाळिलें सकळ। बळें गोळांगूळ^७ न मारवे ॥३८॥ पुच्छें मारिला रथसारथी। पुच्छें इंद्रजिता वाताहाती। पुच्छें रणीं लाविली ख्याती। वीरां घाती कपिपुच्छ ॥३९॥ इंद्रजित बोले देखोनि रण। पुच्छ अतिशयेंसी दारुण। पुच्छा मारूं जातां आपण। रणकंदन करील॥४०॥ पुच्छ खवळल्या अद्भुत। वीर मारील समस्त। लंका करील वाताहत। लंकानाथ कैवी वांचे॥४१॥ इंद्रजित सेनानी प्रधान। अवघे कांपती पुच्छाभेण। तें देखोनि दशानन। स्वयें आपण विचारी॥४२॥ हनुमंतासी पुसे रावण। पुच्छ अतिशयें दारुण। कैसेनि पावेल मरण। सत्य संपूर्ण सांगावें॥४३॥ हनुमंत म्हणे दशशिरा। पुच्छाचें मरण अति दुस्तरा। तेलें तुपें भिजवोनि वस्त्रा। पुच्छा समग्रा गुंडाळावें॥४४॥ हनुमान मारावया निर्धारिं। अग्नि लावावा पुच्छाग्रीं। ज्वाला धडाडिलिया अंबरीं^८। मरण वानरीं तत्काळ॥४५॥ उघडें राहिल्या तिळभरी। मरण नये पुच्छावरी। येईल राक्षसां महामारी। करील बोहरी^९ लंकेची॥४६॥ हनुमान न म्हणावा कपटी। मी सांगतो सत्य गोष्टी। ऐसी आंगवण^{१०} असेल लाठी। तरी तूं वेष्टीं कपिपुच्छ ॥४७॥ ऐसी तुज असेल शक्ती। हें घे पुच्छ देतो हातीं। शीघ्रते^{११} स्नेहवस्त्रप्रयुक्तीं^{१२}। अति निगुतीं गुंडाळावें॥४८॥ पुच्छ गुंडाळावया ओढाओढी। स्त्रीपुरुषें नागवीं उघडी। लंका नागविली रोकडी। कडोविकडी पुच्छाची॥४९॥ सभा नागविली म्यां

१ कीर्ति, २ बोलू लागला, ३ संशय, ४ आतबाहेर, ५ युक्ती, ६ वायूपेक्षा, ७ वानर, ८ आकाशात, ९ नाश, १० शक्ति, ११ त्वरा करून, १२ तेलाने भिजलेल्या वस्त्रांनी.

निशी। लंका नागविली दिवसीं। पुच्छें करोनि
कासाविसी। राक्षसांसी उगाणु^१ ॥५०॥ पुच्छ
गुंडाळावयाचे मिसीं। राजद्वारीं चोहट्यापासीं।
लंका नागवी करीन दिवसीं। राक्षसांसीं गर्जोनी
॥५१॥ पुच्छ गुंडाळावयाचे चाडा^२। सांठवणें
कापड तडतडा। तेलासाठीं लावूं झगडा। तेलिया
राजदंडा करूं ठावो ॥५२॥ आवडी हनुमंताचे
पोटीं। नगर नागवूं पुच्छासाठीं। अग्नि लावूं
लंकात्रिकूटीं। राक्षसकोटी आजि भाजूं ॥५३॥
ऐसें विचारोनि चितीं। पुच्छ दिधलें रावणाहारीं।
पुढें पुच्छाची व्युत्पत्ती। लाविली ख्याती ते ऐका
॥५४॥

आज्ञापिता रावणेन पार्षदाः पुच्छवेष्टने।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः क्रोधकर्कशाः ॥३॥

वेष्टयन्ति स्म लांगूलं जीर्णकार्पासिकैः पटैः।

संवेष्ट्यमाने लांगूले व्यवर्धत महाकपिः ॥४॥

रावण सांगे निजदासांसी। आगी लावा
कपिपुच्छासी। भिजवोनि तैलघृतासीं। जीर्ण
वस्त्रासी गुंडाळावें ॥५५॥ एकोनि रावणाचें
वचन। वीर शूर क्रोधी पूर्ण। क्रूर कर्कश अति
दारुण। पुच्छा वेष्टन करूं आले ॥५६॥ वस्त्रें
सरली पै जीर्ण। नवीं गुंडाळावीं म्हणे रावण। नवीं
सरलीं जाण। पुच्छ संपूर्ण गुंडेना ॥५७॥ घोंगडीं
बारीक सकटे। सस्नेहें^३ गुंडिलीं धुवटें। सखरें
गुंडिलीं चोखटें। तरी न वेष्टे कपिपुच्छ ॥५८॥
घोंगडीं पांगडीं गुंडगीं खाडें। सखरें निखरें गुंडिलीं
उदडें^४। आणिलीं सगळीं दिडें^५। तरी न गुंडे
कपिपुच्छ ॥५९॥ चाटेवळी^६ पडली ओस। तरी न
पुरती पुच्छास। राजगृहींचीं असमसाहस।
कपिपुच्छास न पुरती ॥६०॥ समस्त चाटियांचे
वस्त्रभार। राजगृहींचीं वस्त्रें मात्र। पुच्छ न गुंडेचि
चौतकर^७। अति दुर्धर वाढलें ॥६१॥ पुच्छ वाढलें
दुर्धर। धार्किनला दशशिर। इंद्रजितादिक

निशाचर। सहपरिवार धाकती ॥६२॥ कपीचें
मरण पुच्छापासीं। निश्चयें मानलें आम्हांसी। पुच्छ
गुंडाळावें साक्षेपेंसीं। येरयेरांपासीं सांगत ॥६३॥
पडदे गुंडिती फाडफाडूं। बैठका गुंडिती
उधडउधडूं। चांदवें^८ गुंडिती सोडसोडूं। पुच्छ
माकडु नाटोपे ॥६४॥ पुच्छ गुंडिलें बहुतेक। उरलें
असे भाग एक। तें गुंडाळावें आवश्यक। सकळ
लोक सांगती ॥६५॥ पुच्छ गुंडाळावया
लवडसवडीं। सभेचीं घेतलीं लुगडीं। वानरें सभा
केली उघडी। कडोविकडीं नागविलीं ॥६६॥ सभा
नागविली वीरें। आणिलीं रावणाचीं वस्त्रें। तरी
पुच्छासीं न पुरे। ओढा वानरें लाविला ॥६७॥
सेवकां सांगे दशवक्त्र। नगरामाजी राहिलीं वस्त्रें।
हिरोन आणा रे सत्वरें। पुच्छीं वानर बांधावा
॥६८॥ जांवई आणिला दिवाळसणा। कोणाचा
पाहुणा कोणाचा मेहुणा। दूत करिती वस्त्रहरणा।
शंखस्फुरणा ते करिती ॥६९॥ नगरीं नरनारी
वागती। दूत त्यांचीं वस्त्रें हरिती। नागवीं पळती
हळहळती। शंख करिती चहूंकडे ॥७०॥ नोवरी
कुमारी गरोदरी। सौभाग्याच्या निजगजरीं। वाणें
देती घरोघरीं। साळंकारीं शोभती ॥७१॥
कपिपुच्छवेष्टनावारी। राजदूत वस्त्रें हरी। लाजा
उघडिया पडती नारी। लंकापुरीं आकांत ॥७२॥
राजगृहीं ज्यांची चाली। नेसोनि धोत्रें वोलीं। भट्ट
निघाले ते मंडळीं। वस्त्रें हरिलीं बुकलोनि ॥७३॥
भट्ट वस्त्रें न सोडिती। दूत निःशंक झोबती।
महाशंख नानायुक्ती। शंख करिती व्युत्पन्न
॥७४॥ ओष्ठ मणगट जिह्वायुक्त। स्वर वर्ण
अक्षरोक्त। शंख करिती वेदोक्त। रावण जित कीं
मेला ॥७५॥ अनुनासिक सानुनासिक।
स्वरप्रयुक्त वेदपाठक। वेदव्युत्पत्ती करिती शंख।
दशमुख निमाला ॥७६॥ दिवसा ढवळ्या

१ नाश, २ इच्छेने, ३ तैलयुक्त करून, ४ पुष्कळ, ५ कापडाची ओझी, ६ कापडबाजार, ७ चवथा हिस्सा, ८ छते.

नगरांतां। राजद्वारीं वाट पाडित। राजा असतां जीवें जित। पारिपत्य तो करीना॥७७॥ बोंब करितां फुगलें पोट। हाका देतां सुकले कंठ। राजा निमाला पै स्पष्ट। हा हा कटकट ब्राह्मणां॥७८॥ हनुमान वीर जगजेठी। लंका नागविली पुच्छासाठीं। शिणतां राक्षस कोट्यनुकोटी। पुच्छ शेवटीं वेष्टवेना ॥७९॥ अद्यापि पुच्छाचा अगरडा^१। बुजाला नाहीं दिसे उघडा। पुच्छवेष्टनीं लावोनि वेढा। केला बापुडा रावण॥८०॥ पुच्छ वेष्टावयासाठीं। शिणतां राक्षसांच्या कोटी। पुच्छ वेष्टवेना वेष्टीं। अग्र शेवटीं उघडेंचि॥८१॥ पुच्छ गुंडितां केवढें। अग्र अधिकाधिक वाढे। वेड लाविलें माकडें। मरण रोकडें राक्षसा॥८२॥ चाटे^२ रडती राजद्वारीं। कळकळती नरनारीं। बोंब सुटली घरोघरीं। लंकानगरीं आकांत॥८३॥ दुर्गसंग्रह-परवडी^३। तेलातुपाचीं टांकीं गाढीं। अवधीं पडलीं कोरडीं। तिंबितां^४ लुगडीं पुच्छार्थ॥८४॥

तेलातुपाचा दुष्काळ:- तेलातुपाचा पै तडा^५। नगरीं पडलासे रोकडा। पुच्छ गुंडितां माकडा। लाविले वेडा लंकेशा॥८५॥ तूप न मिळे खावया पुरतें। रावणा लागले रोकडे भाते। माखोनियां घ्यावया लंकरातें। तूप कोणातें मिळना॥८६॥ टांकोटांक स्नेहसमाप्ती। घरोघरीं मालवे वाती। गडद^६ पडलें लंकप्रती। लाविली ख्याती कपिपुच्छें॥८७॥ हनुमंताची कैसी युक्ती। ज्याचें नगर त्याचे हातीं। नागवितां नानाप्रयुक्ती। लाविली ख्याती कपिपुच्छें॥८८॥ नाहीं झगडा ना भांडण। करितां कपिपुच्छाचें वेष्टन। तृणप्राय केला रावण। गाढी आंगवण हनुमंता॥८९॥ अल्प उरलें आहे अग्र। ऐसें सांगे दशशिर। यासी वेष्टोनि पीतांबर। मारूं वानर पुच्छदाहें॥९०॥ पीतांबरे श्वेतांबरे। पडकुळें मनोहरें। गुंडितांही

क्षौमांबरें^७। पुच्छ नावरे कपीचे॥९१॥ इंद्रजित धाके जीवांतां। पुच्छें नाटोपे हनुमंत। अग्नि लाविलिया तेथ। करील अनर्थ लंकेसीं॥९२॥ तंव बोलिला विद्युन्माळी। वानरा आकळावया अति बळी। उघडी करा जनकबाळी। पुच्छ तत्काळीं आकळेल ॥९३॥ रावणही धाके मानसीं। पुच्छ न गुंडवे आम्हांसी। केंवी मारावें वानरासी। उपायो यासी दिसेना॥९४॥ ऐसें ऐकतां हनुमंतें। आवरिलें निज पुच्छातें। दूत सांगती रावणातें। आम्ही पुच्छातें आकळिलें॥९५॥

पुच्छ पेट घेईना:- आम्ही सेवक आतुर्बळी^८। पुच्छ आकळिलें समूर्णीं। म्हणोनि पिटिली एक टाळी। केला सकळीं गडगर्ज॥९६॥ रावण सांगे सेवकातें। अग्नि लावा रे पुच्छातें। पाचारोनि लोहकारातें। लाविले भाते अग्नीसी॥९७॥ तिये काळीं हनुमंतें। विनविलें निजपितयातें। वायु सत्य सखा अग्नीतें। ज्वाळा तेथें होऊं नेदीं॥९८॥ ज्वाळा होऊं न द्यावी येथें। ऐसें नमून वायूतें। गांजावया राक्षसातें। हनुमान पुच्छार्थे खवळला ॥९९॥ भाते फुंकितां चौपासीं। अग्नि लागेना पुच्छासी। राक्षसें होती कासाविसी। अग्नि पुच्छासी स्पर्शेना ॥१००॥ रावण म्हणे हनुमंतासी। अग्नि कां न लागे पुच्छासीं। हनुमंत म्हणे रावणासी। तूं तंव आहेसी बहुमूर्ख॥१॥

मारुतीच्या सांगण्यावरून रावण स्वतः फुंकू लागला:- वेदविभाग केला व्युत्पत्ती। तोही न सरे वेदव्यासोक्ती। संतासंत न कळे स्थिती। तूं तंव मूर्ति गर्वाची॥२॥ संतासंतविवेक अणुवी^९। समूळ नाहीं ज्याचे जीवीं। त्यासी न साजे राजपदवी। वृथा गर्वी तूं रावणा॥३॥ भाते फुंकितां अचेतन। केंवी जाळवेल सचेतन। हें तुज नाहीं विवेकज्ञान। परम अज्ञान रावणा॥४॥

१ अग्र, २ कापडाचें व्यापारी, ३ पुष्कळ किल्ले, ४ भिजविता, ५ नाश, ६ अंधार, ७ रेशमी वस्त्रे, ८ मोठे बलवान्, ९ तिलप्राय.

वचन मानलें रावणासी। पाचारोनि निजविश्वासी। फुंकोनि अग्नि लावा पुच्छासी। राक्षसांपासीं सांगत॥५॥ राक्षस फुंकिता चौपासीं। पुच्छें दडपिलें अग्नीसी। खंवट घाण रिघे घ्राणासीं^१। कासाविशीं राक्षसां॥६॥ खंवट घाणी अति प्रबळ। डोळां आसुवें मुखीं लाळ। एक आसीं खोकिती सबळ। हलकल्लोळ उठिला॥७॥ रावण म्हणे गा हनुमंता। पुच्छ कां न जळे फुंकितां। हनुमान म्हणे लंकानाथा। ऐक तत्त्वतां सांगेन ॥८॥ गृहस्थें आमंत्रण नेदितां। भोजना न येववे अतीता। तेंवी तुवां न फुंकितां। अग्नि सर्वथा प्रज्वळेना॥९॥ गृहस्थें न करितां ब्रह्मार्पण। आपोशन^२ न घेती ब्राह्मण। अग्नि न फुंकितां रावण। हुताशन^३ प्रज्वळेना॥१०॥ एकमुखें हे फुंकिती। दहा मुखें तुज आहेती। तुवां फुंकिलिया लंकापती। पुच्छप्रदीप्ती हुताशनें ॥११॥ हनुमंताच्या निजयुक्ती। सत्य मानी लंकापती। पुच्छाग्नि फुंकावया प्रती। केली आयती^४ ते ऐका ॥१२॥ करोनियां शुद्धाचमन। प्रथम देवोनि घृतावदान^५। फुंकावया हुताशन^६। दशवदन बैसला॥१३॥ रावणाचे पोटीं कपट। कपि जाळावया पुच्छासगट। येणें आवेशें दशकंठ। फुंकुं हव्यवाट बैसला॥१४॥

तैलेन परिषिच्याथ तेगिं तत्रोपपादयन्।

लांगूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानताडयन्॥५॥

रावणाचे निजचितीं। माझेनि मुखें पुच्छप्रदीप्ती। सांग जळालिया मारुती। जगीं मत्कीर्ति स्फुरेल॥१५॥ रावण तोंड परतें करी। हनुमान पुच्छ उचली वरी। पडला अपमान राजशिरीं। केली बोहरी खांडमिशां॥१६॥

त्याबरोबर भडका उडून रावणाच्या दाढी-मिशा जळाल्या :- ऐसा धरोनि अभिमान। रावणें

फुंकितां हुताशन। भडका एकसरें उठोन। जालें दहन दाढीमिशां॥१७॥ प्रथम प्रारंभीं अपमान। दाढ्यामिशांचें जालें दहन। सिंहासनीं काळें वदन। लज्जायमान रावण ॥१८॥ कीर्तीची जाली अपकीर्ती। दुसरी लज्जा रावणाप्रती। पुढें काय करील मारुती। चिंतावर्ती^७ रावण॥१९॥ एका जनार्दना शरण। हें प्रथम पुच्छप्रकरण। पुढें राक्षसां गांजणें। पुरदहन अवधारा॥२०॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकार-टीकायां रावणस्य खांडमिशादहनं नाम अष्टादशोऽध्यायः॥१८॥ श्लोक॥५॥ ओव्या॥२०॥

अध्याय एकोणिसावा

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

लंकादहन

दाढी-मिशा जळाल्यामुळे रावणाची उडालेली धांदल :- पुच्छाग्नि फुंकिता रावण। भडक्यानें उठला हुताशन। हनुमंत पित्यासी सांगे आपण। करीं अपमान रावणा॥१॥ एकोनि पुत्राचें वचन। वायु वन्हि प्रज्वळून। रावणाचें मुख पोळून। केलें दहन खांडमिशा ॥२॥ अपमानला दशानन। ओष्ठ पोळले दारुण। शंख करूं न शके रावण। टिरी पिटोन आक्रंदे॥३॥ उफराटें शंखस्फुरण। गुद त्राहाटोनि करी रावण। प्रथम पावला अपमान। पुच्छदहन भलें नव्हे॥४॥

लांगूलेन प्रदीप्तेन बालसूर्यसमप्रभः।

ततश्चित्वात्मनः पाशं वेगवान्स महाकपिः॥१॥

दह्यमाने च लांगूले चिंतयामास वानरः।

स पुरद्वारमाश्रित्य शैलशृंगमिवोन्नतः॥२॥

१ नाकात, २ जेवणाच्या आरंभीचे उदकाचमन, ३ अग्नि, ४ तयारी, ५ तुपाच्या आहुति, ६ अग्नि, ७ चिंतारूपी भोवऱ्यात.

प्रदीप्तोत्प्लव्यं कस्मान्न करोति च मे रुजम्।
 रामप्रसादादाश्चर्यं न मां दहति पावकः ॥३॥
 शिशिरस्येव संपातो लांगूलाग्रे प्रतिष्ठितः।
 अथ शीतलसर्वाङ्गः स्वस्थसर्वेन्द्रियक्रियः ॥४॥

रावण विचारी विवेकमार्गी। आम्हीं पुच्छासी
 लाविली आगी। तें हित आम्हांलागीं।
 वानरसर्वाङ्गी निःशंक ॥५॥ छळोनि जाळितां
 कपीसी। छळण न चले रामभक्तांसी। छळितां
 जाळिलें माझ्या मुखासी। दाढ्यामिशांसी
 दहनार्ने^१ ॥६॥ दीप्तपुच्छ हनुमंत। शोभे जैसा
 बाळादित्य। पुच्छ तेज तें किरणावर्त।
 निशाचरांत कपिपुच्छ ॥७॥ उगवल्या
 कपिदिनकर^२। अस्त पावती निशाचर। रावणा
 निर्दळी अंधार। घेवोनि समग्र गर्वरात्रीं ॥८॥

पाशातून मारुतीची सुटका:- उड्डाण देतां
 वानरास। छेदिले रज्जुपाश द्रुमपाश। निर्दळोनि
 ब्रह्मपाश। नामें भवपाश छेदिले ॥९॥
 रामनामाच्या आवर्तीं। सप्तपाशांसी निवृत्ती।
 पावोनियां स्वयें मारुती। गर्जे त्रिजगतीं स्वानंदे
 ॥१०॥ काळपाश कर्मपाश। जन्मपाश
 ब्रह्मपाश। मायापाश मोहपाश। जन्मपाश
 सातवा ॥११॥ काळपाश तो आयुष्यघात।
 कर्मपाश तो अनैश्वर्यवंत। धर्मपाश तो
 आश्रमगत। वेदविहितार्थ ब्रह्मपाश ॥१२॥
 देहममता तो मोहपाश। मुख्य माया तो
 आशापाश। कनककांता हा जन्मपाश।
 सप्तपाशीं जीव बद्ध ॥१३॥ सप्तपाशांची
 निवृत्ती। रामें करी मारुती। येरांच्या न चलती
 युक्ती। पडे गुंती देहपाशीं ॥१४॥ आठवा पाश
 तो वितंड। त्याचे पोटीं पाश उदंड। त्याचें नाम
 पापंड। काळें तोंड कर्त्याचें ॥१५॥ सकळ
 पाशांचें छेदन। करावया रामनाम प्रवीण। नामें
 हनुमंत संपन्न। पाशछेदन केलें तेणें ॥१६॥

पुच्छीं धडाडितां वन्ही। हनुमंत लोळे गडबडोनी।
 पाशधर गेले पळोनि। धकधकोनी अपधाकें
 ॥१७॥ जंव जंव पुच्छ धडाडित। तंव तंव पळे
 हनुमंत। द्वंद्वनिरासीं साहा रघुनाथ। नित्य
 निजभक्तसाहाकारी ॥१८॥ द्वंद्वनिरासी
 वाडेंकोडें। सूक्ष्मस्वरूप निजनिवाडे।
 श्रीरामभक्तां मार्गेपुढें। चहूंकडे कोंदाटे ॥१९॥
 ऐसा साहा श्रीरघुनाथ। द्वंद्वबाधा कैची तेथ। द्वंद्व
 तें सुखरूप होत। द्वंद्वनिर्मुक्त हनुमंत ॥२०॥
 पुच्छीं धडाडी हुताश^३। हनुमंतासी अति संतोष।
 पुच्छीं बांधिला अमृतांश^४। ऐसा उल्लास
 वानरा ॥२१॥ पुच्छीं पेटला वैश्वानर^५। खेवा^६
 आला शरच्चंद्र। ऐसा उल्लासे कपींद्र। रामचंद्र
 निजसाहा ॥२२॥ रामनामाची नवलगोष्टी।
 द्वंद्वचिये पाठीं पोटीं। राम चिद्रूप दावी दृष्टी।
 निर्द्वंद्व सृष्टी रामनामें ॥२३॥ रामनामापरतें।
 साधन नाहीं सरतें^७। अग्नि बाधूं न शके मातें।
 कृपा रघुनाथें मज केली ॥२४॥

मारुतीचा आवाका:- पुढील कथेचा
 कथितार्थ। जंव जंव पुच्छ धडाडित। तंव तंव
 हनुमान तळमळित। राक्षस शांत करावया
 ॥२५॥ नेत्रीं लाविली अर्धचंद्री। खरसीं^८
 आणिली मुखांतरीं। पुच्छ पसरोनि धरेवरी।
 मरणानुकारी निचेष्ट ॥२६॥

तो मेला असे समजून राक्षसांची प्रतिक्रिया:-
 राक्षस येवोनि समस्त। त्यातें हालवोनि पाहात।
 तंव तो न हालवी पाय हात। वानरें दांत
 विचकिले ॥२७॥ एक उलथें पालथें करिती। एक
 उफराटें धरिती। तंव पुच्छाग्नीनें पोळती। मग
 पळती माघारे ॥२८॥ एक दुंगीं घालिती काड्या।
 एक हाणिती फडफडां। वानरू निःशंक गाढा। दांत
 दाढा हालवीना ॥२९॥ मीस करोनि अति निगुतीं।

१ अग्नी, २ कपिरूपी सूर्य, ३ अग्नी, ४ चंद्र, ५ अग्नी, ६ आलिंगनाला, ७ श्रेष्ठ, ८ फेस.

हालों नेदी पातया पातीं। म्हणती निमाला मारुती।
 करोनि ख्याती रणमारे॥३०॥ वानर वीर
 जगजेठी। मारिल्या राक्षसांच्या कोटी। इंद्रजिता
 रावणा धुकधुक मोठी। अवघ्यांचे पोटीं अति
 धाक॥३१॥ जरी हा मरण न पावता। करिता
 अवघ्यांचे घाता। गाढी बुद्धि लंकानाथा। छळें^१
 हनुमंता मारिलें॥३२॥ आमुचे दळीं इंद्रजित
 बळी। त्याची केली रणरांगोळी। वीर मारिले
 आतुर्बळी। कोण त्यासवें फळी^२ घेवों शके
 ॥३३॥ रावणासीं नाहीं बळ। परी करूं जाणे
 स्वयें छळ। पेटवोनियां लांगूळ^३। गोळांगूळ^४
 मारिला॥३४॥ सत्यवादी वानर पूर्ण। पाळोनि
 श्रीरामाची आण। सांगोनियां निजमरण। आपणा
 आपण मारविलें॥३५॥ वैद्य पाहती विचक्षण।
 म्हणती हृदयीं आहे प्राण। तोही अतिशयेंसी
 क्षीण। क्षणार्धे पूर्ण निमेल ॥३६॥ हनुमंत
 निमाला ऐकोनि वाणी। धावो घातला निशाणीं।
 इंद्रजित हर्षला मनीं। रावणें शेरणी^५
 वांटिली॥३७॥ राक्षसी सांगती सीतेपासीं। तुवां
 संवाद केला ज्या कपीसीं। आगी लावोनि त्याचे
 पुच्छासीं। रावणें त्यासी मारिलें ॥३८॥

श्रुत्वा तद्वचनं क्रूरमात्मापहरणोपमम्।

जानकी शोकसंतप्ता हुताशनमुपागमत्॥५॥

यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः।

यदि वा त्वेकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः॥६॥

सीतेचा अविश्वास, मारुती मरणे अशक्य:-
 मारिलें ऐकोनि कपीसी। सीता जाहली
 कासाविशी। जठराग्नि आणोनि ध्यानासीं। स्वयें
 त्यासी प्रार्थित॥३९॥ जरी मज श्रीरामाची
 गुरुभक्ती। श्रीराम सेवा तपःसंपत्ती। श्रीरामभक्ती
 जरी हनुमंतीं। तरी मारुती वांचवीं॥४०॥ ऐकोनि
 सीतेचें वचन। अग्नि घाली लोटांगण। वाहतों
 श्रीरामाची आण। नाहीं मरण हनुमंता॥४१॥ ऐकें

हनुमंताची प्रौढी। लंका जाळील रोकडी। मारील
 राक्षसांच्या कोडी। जाळिली दाढी
 रावणाची॥४२॥ रावणाचा अपमान। हनुमान
 करी पुरदहन। ऐसें ऐकोनियां वचन। सुखसंपन्न
 जानकी ॥४३॥

जळत्या शेषटीने उडवलेला अनर्थ व
 हाहाकार:- हनुमंत निमाला निःशेख। पाहों
 आले अवघे लोक। त्याचें पहावया मुख। एक
 एक दाटले ॥४४॥ मिळवावया राक्षसमांदी।
 मीस घेतलें निजबुद्धी। अवघियां वधावया
 त्रिशुद्धी। पेटले द्वंद्वीं तें ऐका॥४५॥ दाटलिया
 राक्षसांच्या हारी। जळत पुच्छ घाली त्यावरी।
 तंव ते पोळती उरीं शिरीं। आली महामारी राक्षसां
 ॥४६॥ पळों जातां पै बाहेरी। जळत पुच्छ लावी
 द्वारीं। अवघ्यां केली कोंडमारी। निशाचरीं
 आकांत ॥४७॥ घुसघुसऊ बाबरझोंटी।
 लोंबलिया राक्षसपृष्ठीं। पुच्छ तयांमाजी दाटी।
 बोंब उठी देहदाहें॥४८॥ एकाच्या वस्त्रा
 लाविली आगी। तेणेंचि जळती सर्वांगीं। पुच्छ
 घाली एकाचे दुंगीं। नेसण्या आगी लावी एका
 ॥४९॥ एकाचीं मुंडासीं^६ जळत। फेडूं जातां
 पोळले हात। एकाचे झगे जळत। एकाचे जळत
 कटिबंध॥५०॥ आगी लागली धोत्रासी। द्विज
 पोळले लिंगप्रदेशीं। नागवे नाचती रावणापासीं।
 दाविती त्यासी निजलिंग ॥५१॥ रावणा तेथें
 लावीं हात। काहीं तरी व्यथा होईल शांत।
 वेदविभागी तूं पुण्यवंत। पद्महस्त पै तुझा
 ॥५२॥ कन्यासंक्रांतीं दुष्कर्म। करूं नये
 श्मश्रुकर्म। शष्पें वाढली पै परम। कोपानुक्रम न
 करावा॥५३॥ हनुमान मारिला राजद्वारीं।
 निशाणें त्राहाटिल्या भेरी। जळो जळो रावणा
 तुझी थोरी। जोहारमारी^७ त्वां केली॥५४॥ लंका
 नागविली वस्त्रासाठीं। तेलतुपा पाडिली तुटी।

दीप लावणें खुंटली गोष्टी। शेखीं जीवा आटी मांडिली॥५५॥ रावण म्हणे गा हनुमंता। लोकां जाळिसी कवण्या अर्था। सावध ऐकें लंकानाथा। तुज तत्त्वतां सांगेन॥५६॥ पुच्छासीं मरण आले निश्चित। मरणभयें झडा^१ देत। भेणें लोकांमाजि दडत। त्यासी म्यां येथ काय कीजे ॥५७॥ एकाचे चरण धरित। एकाचे पाठीं रिघत। एकाचे पालवा^२ झोबत। मरणभयातें चुकवावया॥५८॥ एकासी होतें शरणागत। एकाचे गळां पडत। विनवोनियां लंकानाथ मरणमुक्त करा म्हणे॥५९॥ उरीं शिरीं जाळी सर्वासी। या नांव तूं शरण म्हणसीं। भली बुद्धि तुज हनुमंतासीं। राक्षसांसी मारावया॥६०॥ पुच्छ खवळलिया येथ। रावणा चुकलासी निश्चित। तोही सांगेन गुह्यार्थ। सावचित्त अवधारीं॥६१॥ पुच्छ उघडें पडल्या तिळभरी। मरण नये पुच्छावरी। करील लंकेची बोहरी। महामारी राक्षसां॥६२॥ पूर्वी म्यां सांगितलें होते। तुवां उपेक्षोनियां त्यातें। न सांभाळितां पुच्छातें। अग्नि तेथें लाविला॥६३॥ पुच्छ तीं ठार्यीं उघडें होते। तेणें मरण न येचि त्यातें। परतलें अग्निक्षोभार्थें। त्रिविधघातें घातावया ॥६४॥ राक्षस मारील महाबळी। करील लंकेची होळी^३। बुजोनि खंदकाची पाळी। पाडील पौळी^४ दुर्गाची॥६५॥ पुच्छ क्षोभलें अति क्षोभकता। माझेनि निवारेना आतां। सत्य जाण गा लंकानाथा। करील घाता लंकेशा॥६६॥ जरी असेल आंगवण। तरी पुच्छासी करावे रण। माझेनि निवारेना जाण। क्षोभलें पूर्ण कपिपुच्छ ॥६७॥ ऐसें बोलतां हनुमंता। जळत पुच्छ राक्षसमाथां। वाजलें पै अति निघातां। वीरविघाता^५ मांडिलें॥६८॥ पुच्छाभिघात महाबळी। सर्वेचि अग्नि सर्वांगें जाळी। राक्षसां

मांडली महाहोळी। करील रांगोळी महावीरां ॥६९॥ रावणापासीं हनुमंत। निःशंक बैसला सावचित्त। पुच्छें मांडिला आकांत। अग्निसंताप राक्षसां॥७०॥ राक्षससैन्यामाझारीं। बोंब सुटली एकसरीं। अग्नि पोळीत उरीं शिरीं। पुच्छ महामारीं मारित॥७१॥ मिळोनि महावीर समस्त। मारावया हनुमंत। धांविन्नले शतसहस्र। जेंवी का मत्त मातंग^६॥७२॥ वीर करूं येता घात। हनुमंत स्वानंदें नाचत। उड्डाण करोनि अद्भुत। मग गर्जत भुभुःकारें॥७३॥ जैसें गिरिशिखराकार। तैसें राजगृहाचें पूर्वद्वार। तेथें बैसला वानर। निशाचर लक्षोनि॥७४॥ पूर्वद्वारीं अर्गळा^७ होती। तीच घेवोनियां हाती। रणीं मिसळला मारुती। राक्षसां शांती करीतचि ॥७५॥ पुच्छ महावीरांतें जाळी। हनुमान मारी आतुर्बळी। राक्षसांची रणरांगोळी। केली तत्काळीं वानरें॥७६॥ हनुमान निमाला म्हणोनी। निशाणघार्यीं वांटिली शेरणी। तोंचि उठिला राक्षसनिर्दळणीं। महापळणी मांडली ॥७७॥ पळावया पै पुरती। सवडी नाही यथारीती^८। लंका पेटली दहनावर्ती^९। द्वंद्व मारुती पेटला॥७८॥ पुच्छ म्हणिजे अग्निकल्लोळ। लंकापौळी जाळी सकळ। राक्षस करिती तळमळ। न चले बळ पुच्छासीं॥७९॥ रावण अन्यायी परोपरी। वस्त्रें नागविलीं नगरीं। तेलालुपा करोनि बोहरी। पुच्छ वानरी पेटविलें ॥८०॥ पुच्छ पेटविलें मारायासी। तेंचि हत्यार जाहलें त्यासी। जाळो लागलें लंकेसी। राक्षसांसी देहदाहो॥८१॥

यो ह्ययं मम लांगूले दीप्यते हव्यवाहनः।

तस्य संतर्पणं न्याय्यं कर्तुमेभिर्गुहोत्तमैः ॥७॥

ततोऽसौ दीप्तलांगूलः सविद्युदिव तोयदः।

भवनाग्रेषु लंकाया विचचारनिलात्मजः ॥८॥

१ धडपड, २ पदराला, ३ नाश, ४ टट, ५ वीरांच्या घाताला, ६ हत्ती, ७ अडसर, ८ वाद्ये (भेरी) वाजवून, ९ खरेपणाने, १० अग्नीचा वेढा पडून.

मुमोच हनुमाननिं कालानलशिखोपमम्।
 साचिव्यं तस्य कुर्वाणः सुतस्य सुतवत्सलः॥१॥
 ततोऽनलानिलौ क्रुद्धौ हनुमांश्चैव वीर्यवान्।
 परिदीप्य तदा लंकामासमंताद्विदीप्यते॥१०॥
 भवनानीव सिद्धानामंबरात्पुण्यसंक्षये।
 तानि भग्नविमानानि निपेतुर्धरणीतले॥११॥

हनुमान विचारी निजमानसीं। अग्नि लागला
 माझे कांसेसी। परमातिथ्य करूं यासीं। देऊं
 भक्षावयासी गृहे उत्तम ॥८२॥ विचारितां
 मूळानुवादु। वेदानुवादें सखे बंधु। दोहींचा वायु
 पिता प्रसिद्ध। परम सुहृदु आसत्वे॥८३॥ सखा
 बंधु साचोकरें^१। तृप्ती देऊं परमादरें। रत्नखचित
 माडिया गोपुरें। हेममंदिरें मणियुक्त॥८४॥ ज्येष्ठ
 बंधु अति वरिष्ठ। भोजनीं लंकाभुवन ताट।
 राजमंदिरें परम श्रेष्ठ। भक्ष्य चोखट तें ऐका ॥८५॥
 श्वेत पीत क्षौमांबरें। प्रथम भोजनी क्षीरसाकरें।
 मणिमुक्तहारसंभारें। घृताभिदारें^२ शोभती॥८६॥
 चंदनमंदिरें तें ओदन। उपस्कर^३ तें वरान्न^४। पताका
 खडखडिती जाण। कथिका पूर्ण फुरफुरित
 ॥८७॥ तिळतंडुळकणांचे राशी। घृतशर्करा
 प्राणाहुतीसीं। नगरगृहे ग्रासोग्रासीं। पूर्ण तृप्तीसीं
 भक्षावया॥८८॥ जे जे आवडेल गोडी। ते ते
 पुरवीन रोकडी। घोघरींच्या उतरंडी। स्वेच्छा
 परवडी सेवावी॥८९॥ जे जे गृहीं गृहसामुग्री। ते ते
 लोणचीं कोशिंबिरी। तिखट शस्त्रें रायतीं खरीं।
 कवाडें करी पापड॥९०॥ विचित्र पडदे आणि
 वितानें^५। नानाकुसरीचीं वरासने। तींचि परवडी
 पक्वान्नें। चांदवे ते चाकुरिया॥९१॥ बांधलें
 बोचकें लाडूभक्षण। स्त्रियांचीं पोतीं तिळवे
 जाण। पर्यंक आणि परिस्तरण^६। फेणिया पूर्ण
 सपदरा ॥९२॥ गादिया पसारे पोतडीं। सांडया
 काचन्या कुरवडी। तेथेंचि पै मुगवडी। तबक
 परवडी आंबवडे॥९३॥ ध्वजस्तंभ वरी लवण।

मंडपदाह दधिओदन। तृणघराचें जें दहन।
 उत्तरापोशन समाप्ती॥९४॥ सखा बंधु हुताशन।
 आदरें द्यावया भोजन। हनुमंतासी उल्लास पूर्ण।
 पुरदहन अवधारा॥९५॥ अनिलानळ^७ हनुमंत।
 दीर्घ क्षोभले अत्यद्भुत। लंका करावया हुत।
 तिथे समवेत चालिले ॥९६॥ पुच्छाग्नि अति
 प्रदीप्त। हनुमान विचरे लंकेआंत। अग्नि लावी
 जेथोंचा तेथ। अति आकांत लंकेसीं॥९७॥ कपि
 बैसोनि लंकाशिखरीं। आगी लावी घोघरीं।
 कळकळती नरनारी। आपापरीं राक्षसां॥९८॥
 जळती घरें धवलारें। हाट^८ हटवटिया चौबारें।
 माड्या उपरिया गृहे गोपुरें। अग्नि वानरें
 लाविला॥९९॥ घरें तळघरें वोवरें।
 पीतांबरसांठवण पेटारे। मठ मंडप चत्वरें। आगी
 वानरें लाविली॥१००॥ पाकशाळा पाठशाळा।
 आगी लावी विचित्रशाळा। यंत्र तंत्र मृदंगशाळा।
 निघती ज्वाळा धडधडित ॥१॥ अश्वशाळा
 गजशाळा। कनककोठारें संग्रहशाळा। रंगशाळा
 भोगशाळा। गंधर्वशाळा जाळित॥२॥ लंकादुर्गी
 सभोंवतें। गडपाळ सैन्य पै जाळित। तेंही छळें
 बळें समस्त। हनुमंते जाळिलें ॥३॥
 लंकादुर्गदारवटे। जाळिल्या अर्गळा कपाटे।
 मोकळे सातही दारवटे। आगड मर्कटें बुजविले
 ॥४॥ आगी लावोन प्रबळबळी। खचले हुडे
 दुर्गाच्या पौळी। आगड बुजिले तत्काळीं।
 मांडिली होळी दुर्गाची ॥५॥ आगी लावोनि
 भडभडां। दुर्गाचें हुडे चहूंकडा। खचोनी पडती
 धडाधडा। होत रगडा राक्षसां॥६॥ हुडे^९ खचती
 धडाधडां। तळीं राक्षसांचा होय चुराडा। तेणेंचि
 बुजित आगडा। पुढें झगडा जिंतावया॥७॥
 पाडित दुर्गाच्यां^{१०} पौळी। आगड बुजीत समूळीं।
 श्रीराम यावया सहदळी^{११}। वाट मोकळी
 करतसे॥८॥ हनुमान बैसला निवांत। पुच्छ धांवे

१ खरोखर, २ तुपाच्या शिंपडण्याने, ३ सामान, ४ वरण, ५ छते, ६ आच्छादने, ७ वायु आणि अग्नि, ८ दुर्दशा, ९ बाजार,
 १० बुरूज, ११ किल्यांच्या, १२ ससैन्य.

जेथीचें तेथ। आगी लावोन समस्त।
ज्वाळाकुळित केली लंका॥१॥ कपि म्हणे पित्या
पवनासीं। भोजन देतां सख्या बंधूसीं। ज्येष्ठ बंधू
पूज्य आम्हांसी। साह्य त्यासी त्वां व्हावें॥११०॥
ऐसें विनविता मारुती। वायु सुखावला चितीं।
दोघे बंधू पढियंती। साह्य सर्वार्थी तो
जाहला॥११॥ अग्नि वायूचा ज्येष्ठसुत। भेटला
कनिष्ठ हनुमंत। सुतें आलिंगिला सुत। उल्लासत
स्वयें वायु॥१२॥ वायु साह्य जाहला अग्नीसी।
लंका कवळोनि चौपासीं। ज्वाळा उठिल्या
बहुवर्णेंसीं। सावकासीं अवधारा॥१३॥

कचित्कांचनवर्णाभास्तपनीयनिभाः क्वचित्।

क्वचित्ससुवर्णाभाः क्वचिच्च रजतोपमाः॥१२॥

फुल्लाशोकनिभाः कापि क्वचित्किंशुकसन्निभाः।

क्वचिद्धूमावृतः श्यामो विधूमो ज्वलनःक्वचित्॥१३॥

इंद्रनीलनिभो भूत्वा नानावर्णः क्वचित्क्वचित्॥१४॥

कोठें काचवर्णज्वाळा। कोठें केवळ
पिवळा। कोठें कर्कोटकाळा। भासती ज्वाळा
अग्नीच्या ॥१४॥ कोठें हिरण्यवर्ण^१ निर्मळा।
भासति अतिशुभ्र ज्वाळा। कोठें
अशोककुसुमकळा। आरक्त ज्वाळा
भासती॥१५॥ किंशुक^२ फुलले वसंतीं। तैसी
सिंदूरवर्ण दीप्ती। कोठें ज्वाळा धुमाकुळिती।
कोठें लखलखिती सोज्ज्वळा ॥१६॥ आरक्त
श्याम एकत्र प्रभा। इंद्रधनुष्यासम शोभा।
नीलोत्पलसन्निभा। पद्मगर्भा भासती ॥१७॥
ज्येष्ठपुष्करीं कमळानेका। तैसी ज्वाळाकुळित
लंका। विमानीं आभासत लोकां। आणि
सकळिकां भूतळी॥१८॥ ज्वाळा भरतांचि
गगनी। जावोनि झोंबलिया विमानीं।
ज्वाळमाळाकिंकिणी पडती धरणीं
विमानें॥१९॥ वेंचल्या निजपुण्यसंपत्ती।
जेंवी स्वर्गस्थां होय च्युती^३। तेंवी विमानें

ज्वाळाकुळिती। सवेग पडती भूतळीं॥१२०॥
जैसा प्रळयकाळींचा अग्नी। जाय सत्यलोका
ठाकोनि। तेंवी लंकादहनवन्ही। झोंबे धावोनि
निराळीं॥१२१॥ श्वापदे पळालीं जीव घेऊनी।
पक्षी किलकिलती गगनीं। देव पळती विमानीं।
पाताळीं पळती पन्नग॥१२२॥ मारुत^४ मारुती
आणि वन्ही। लंका जाळिती तिघीं जणीं। तापें
तापली धरणी। सर्व फणी पोळले॥१२३॥ सर्व
पोळोनियां फणीं। दडाले अर्णवजीवनीं^५। शेष
पोळेना फणिमणि^६। शेषशयनीं श्रीराम॥१२४॥
लंका जाळितां मारुती। तापें तापली त्रिजगती।
लंकाजन अति आवर्ती। आली शांति
राक्षसां॥१२५॥

ततस्ते राक्षसाः सर्वे सरावणमहाबलाः॥

बाला वृद्धाश्च शोचंतो निर्ययुर्नगराद्वहिः॥१५॥

परस्परमवष्टभ्य हस्तं हस्तेन वेश्मनि।

धूमावच्छन्नयनाः क्रोशंतश्चेतरेतरम्॥१६॥

स्त्रियश्च ज्वालाबाधार्ता भ्रमंत्यो वै ततस्ततः।

आक्रोशंतः खलंतश्च धरण्यां रजनीचराः॥१७॥

बभ्रमुस्तत्र तत्रैव ज्वालामालाकुलेक्षणाः॥१८॥

राक्षस सांगती रावणातें। तुवां पुच्छ
पेटवोनिया येथें। कां खवळिलें वानरातें।
मारिलीं समस्ते कपिपुच्छें॥१२६॥ पहिलें
कपिपुच्छ दुर्धर। त्यासी अग्नि जाहला
साहाकार। लंका जाळिली गिरिकंदर^७। दुर्ग
समग्र जाळिले॥१२७॥ अग्निबळाच्या समेळीं।
दुर्गाची रे करोनि होळी। पाडोनि दुर्गाचिया
पौळी। खंदक समूळीं बूजिला ॥१२८॥ बळें दुर्धर
माकड। अवलीळा^८ हाणोनि झड। दुर्ग पाडोनि
आगड^९। सभोंता बूजिला ॥१२९॥
दुर्गासभोंवतीं चौफेरें। भरलीं होतीं अग्नियंत्रें^{१०}।
आगी लावितां वानरें। तीं एकसरें
सुटलीं॥१३०॥ एक वेळे समकाळ। सुटले

१ सुवर्णकांतीच्या, २ पळस, ३ पतन, ४ आकाशी, ५ वायु, ६ समुद्राच्या पाण्यात, ७ फणेंवर मणि असल्यामुळे, ८ पर्वतातील गुहा, ९ सहज लीलेने, १० खंदक, ११ तोफा.

यंत्रांचे यंत्रगोळ। नगरीं उठला हलकल्लोळ। वीर
सबळ निमाले॥३१॥ पडोनि दुर्गाची पै भटी^१।
नगर जाळिलें उठाउठीं। वृद्धे आतुरे अति संकटीं।
स्त्रियां बाळांपाठीं लावी अग्नि॥३२॥ जरी
वीराचें बळ गाढें। काय करिती अग्नीपुढें।
रावणा तुवां केलें कुडें। मरण रोकडें तुज आलें
॥३३॥ अग्नि लावला चौफेरीं। बोंब उठली
एकसरीं। अति आकांत घोघरीं। आपांपरी^२
स्त्रियां बाळां॥३४॥ अगे तूं जळसी रोकडी।
दुजी पाउलें आंसुडीं। तंव ते नागवी उघडी। पडे
उपडी लोकलाजे॥३५॥ पुच्छ येतां देखोनि
बिदीं^३। जन पळती सांदोसांदीं। जेथें देखे बहुत
मांदी। पुच्छ त्रिशुद्धी घाली तेथें॥३६॥ आगी
लाविली वस्त्रातें। मरणभयें तें फेडित। मार्गे पुढे
देवोनि हात। स्त्रिया धांवत नगरीं पै॥३७॥
अग्नीनें पोळलीं बहुत। एक कणहती कुंथत। एक
अतिशयें थकित। तळमळती एक पै॥३८॥
अग्नि देखोनि चौफेर। बाळ वृद्ध दीन आतुर।
स्त्रिया घेवोनि कुमार। अति सत्वर धांवती
॥३९॥ एकएकांचे धरोनि हात। हाकाहाक बोंब
करित। पिता पुत्रातें पाचारित। पुत्र हाकीत
पित्यातें॥१४०॥ दाहो देखोनि स्वधामा।
आपांपरी सकळ ग्रामा। राम्या पेम्या धांव रे
धर्म्या। पाव रे परम्या आकांतीं॥४१॥ धांव
वेंकटेशा पाव वितंकमुखा। धांव रे सुपुत्रा
दुर्मुखा। ऐशा आक्रंदें देती हाका। वानरें लंका
जाळिली ॥४२॥ निघावया ग्रामाबाहेरी।
मिलोनियां जनांच्या हारीं^४। वेगीं येतां नगरद्वारीं।
तंव चौफेरीं कपिपुच्छ॥४३॥ जे जे द्वारीं रिघों
जात। पुच्छ धगधगीत दिसे तेथे। निर्गम न पुरे
निश्चित। जन भ्रमत अति भ्रांती ॥४४॥ जळत्या
घरामाझारीं। माता सांडोनि म्हातारी। खांदी

घेवोनि निजनारी। पळे बाहेरी स्त्रीलोभें॥४५॥
पति सांडोनि जळत्या घरीं। हातीं कुमरू कडिये
कारी^५। स्त्री निघे घराबाहेरी। तुम्ही बरव्या परी
घर राखा॥४६॥ जळत चण्याचें पडिलें टेंक।
फुटाणे खावे लागल्या भूक। माथणी भरली
शीतोदक। घर सम्यक राखावें॥४७॥ घरघणी
राखण घरीं। बाळें पडोत अग्निबाहेरी। लेंकरें
घेवोनि कडियेवरी। पळती नारी सवेग॥४८॥
एकी एकासी म्हणे आतां। तुझी मी होईन कांता।
स्वपति न भेटे आकांता। म्यां तों सर्वथा
सांडिला॥४९॥ एक भुलली सुंदर। भेटे त्यासी
म्हणे भर्तार। मी तंव तुझी स्वदार^६। अंगीकार
करीं माझा॥१५०॥ ऐसीं भ्रमलीं नेणों किती।
नगरामाजी परिभ्रमती^७। धुमाकूळ ते नेत्र स्रवती।
आक्रंदती अति दुःखें॥५१॥

पतंत्यो रेजिरेऽभ्रेभ्यः सौदामिन्य इवांबरात्।

वज्रविद्रुमवैदूर्यमुक्तारजतसंहतान्॥१९॥

विचित्रान्भवने धातून्स्पंदमानान्दर्श सः।

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां तृणानां च यथा तथा॥२०॥

हिरे वैदूर्य प्रवाळे। रत्न माणिकें मुक्ताफळें^८।
रत्नखचित राउळे। जाळिलीं सकळें वन्हिजाळी
॥५२॥ जंव जंव जाळी लंकाभवन। तृप्ति न
पवेचि हुताशन^९। लंका न जाळावी आपण। मन
न मानी मारुतीचें॥५३॥ अग्नि आणि हनुमंत।
पिता वायु साह्य तेथ। लंका जाळोनि समस्त।
केले वाताहत राक्षस॥५४॥ ऐसी जाळोनियां
नगरी। आला रावणाचे गृहावरी। अग्नि लाविला
राजमंदिरीं। आपांपरी राणिवसा^{१०}॥५५॥

रक्तोत्पलनिकाशाश्च दृश्यन्ते पावकार्षिणः।

रावणांतःपुरं चैतद्वह्यते सर्वतोऽग्निना॥२१॥

रावणांची समस्त घरे। सातखणी नवखणी
मंदिरें। माझ्या उपन्या गोपुरें। घरें तळघरें
जाळिलीं॥५६॥ रावणाचे सेजागार^{११}। निद्रा

१ रचना, २ दुर्दशा, ३ मार्गांत, ४ रांगा, ५ कुमारी, ६ स्वतःची पत्नी, ७ भटकतात, ८ या नावाचे रत्न, पोवळी, मोत्ये, ९ अग्नी,

१० जनानखान्यात, ११ शयनमंदिर.

करितें मंदिर। राणिवसाचें^१ घरोनघर। वानरें
समग्र जाळिलें॥५७॥ लंकेच्या
कड्याकपाटांत। मंदोदरीसमवेत। राणिया
लपाल्या समस्त। अग्नि तेथ पावेना॥५८॥
रावण बैसला होता जेथ। कपिपुच्छ पावलें तेथ।
राक्षस मिळोनि समस्त। अति आकांत मांडिला
॥५९॥ रावण काढावा बाहेरी। नाही तरी पुच्छ
पाडील जोहरीं^२। दुर्ग पाडून निशाचरीं। केला माग
बहुकष्टें॥१६०॥ बाप कपिपुच्छाची थोरी।
जळत पुच्छ ठाकिलें द्वारीं। निर्गम^३ पुरेना बाहेरी।
हाहाकारी गर्जती ॥६१॥ विघ्न आलें
रावणावरी। बोंब उठली निशाचरीं। इंद्रजित
धाके निजजिव्हारीं। होईल बोहरी रायाची
॥६२॥ तये काळीं निशाचर। निवडोनियां निधडे
वीर। सन्नद्धबद्धशस्त्रास्त्र। वानरावरी
लोटले॥६३॥

प्रेतदत्तैश्च शूलाग्रैः पाशैः खड्गपरश्वधैः।

हनुमंतं महावेगं निजघ्नुर्वानरर्षभम्॥२२॥

ते राक्षसा भीमबला नानाप्रहरणान्विताः।

अजघ्नन् वानरश्रेष्ठं वाणैरादित्यसन्निभैः॥२३॥

राक्षसांचे मारुतीवर आवेशाने आक्रमण:-
सतेज शूळ असमसाहस। वोडण खड्ग पाश
फरश। आदित्यवर्ण बाण बहुवस। हाणिती
राक्षस हनुमंता ॥६४॥ हाणिती नानापरींचीं
शस्त्रें। सोडिती नानापरींचीं यंत्रें। फोडिती
भिडिमाळा पांगोरें। राक्षस समग्र क्षोभले॥६५॥
रावणाचे दृष्टीपुढें। युद्ध मांडलें रोकडें। वीर
वाटिवे^४ अति निधडे। रणीं वेगाडें^५ उठावले
॥६६॥ निशाणें त्राहाटिल्या भेरी। चिणकाहळा^६
रणमोहरी। सिंहनाद करोनि वीरीं। वानरावरी
लोटले॥६७॥ इकडे वाजतां वाजंत्रीविविध।
वीर करिती सिंहनाद। तिकडे हाका बोंबा
प्रसिद्ध। महाशब्द जनांचे॥६८॥ मध्ये हनुमंत

अग्रगणी। आलिया देखोनि वीरश्रेणी। पुच्छ
नाचवीत रणांगणीं। घेई धणी^७ युद्धाची॥६९॥
कपि म्हणे निजपुच्छासी। लंका जाळिली
चौपासीं। तूं अतिशयें भागलासी। विसांव्यासी
घे आतां ॥१७०॥ आलिया राक्षसवीरश्रेणी।
त्यांतें मारीन अर्धक्षणीं। पुच्छ धांवोनि लागे
चरणीं। ऐसें स्वामीनीं न करावें ॥७१॥
अर्धसंग्राम सुग्रासितां। मुखींचा ग्रास हनुमंता।
काढों नये गा सर्वथा। राजधर्मता विचारीं॥७२॥
स्वामी मी सेवक तुझा। माझा संग्राम पाहें
कपिराजा। आलिया राक्षसांच्या फौजा।
रणसमाजा मर्दीन॥७३॥ राक्षसें बापुडीं
काडसीं। तूं कशासाठीं उठसी। तूं असतां माझ्या
पाठीसी। या मशकांसी कोण पाड॥७४॥ ऐसें
निजपुच्छें सांगतां। हासूं आलें हनुमंता।
आलिंगूनियां प्रेमता^८। होय चुंबिता निजपुच्छ
॥७५॥ कपिपुच्छ होय साह्यता। माझें मज
स्फुरण नावर्तां। आम्ही तुम्ही समसाम्यता।
वीरां समस्तां निर्दाळूं॥७६॥ पुच्छ म्हणे ऐसेंच
भलें। स्वामीचें वचन पाहिजे केलें। ऐसें
कपिपुच्छ समजलें। सरसावलें संग्रामीं॥७७॥
कपि पुच्छासी करी एकांत। मारूं नको
लंकानाथ। त्याचा श्रीराम करील घात।
इंद्रजिताचा लक्ष्मण ॥७८॥ उरले राक्षस
समस्त। त्यांचा आम्ही करूं घात। ऐसा करोनि
इत्यर्थ। मग युद्धार्थ चालिला॥७९॥ तूं आकळीं
मी निर्दळीं। ऐसी राक्षसमंडळी। करूं आजी
रणरांगोळी। पिटिली टाळी कपिपुच्छें
॥१८०॥ करिता वाद्यांचा गजर। राक्षसभार^९
अति दुर्धर। येवोन हनुमंतासमोर। शस्त्रसंभार
सोडिती ॥८१॥ रावणाचे दृष्टीपुढां। होईल
निर्वाण झगडा। हनुमंत करील रणगडा। करील

१ जनानखान्यातील, २ अग्नीमध्ये, ३ सुटका, ४ शूर, ५ त्वरेने, ६ झांजा, ७ स्मृति, ८ प्रेमपूर्वक, ९ राक्षसांचा समुदाय.

नितोडा^१ राक्षसां॥८२॥ राक्षसवीर अत्यंत क्रूर।
करीत आले हाहाकार। हनुमंत स्वस्थानीं स्थिर।
अणुमात्र ढळेना॥८३॥ अंगीं राक्षसांचे घाये।
लागती तंव उगाचि राहे। मग उठोनियां लवलाहें।
केलें काय तें ऐका ॥८४॥ राक्षसांचे शस्त्रनिर्घाता।
भय नाही हनुमंता। करावया राक्षसांचे घाता। केलें
तत्त्वतां तें ऐका॥८५॥ रत्नखचित हेमालंकार।
सभामंडपीं खांब थोर। वानरें उपटिला सत्वर।
निशाचर मारावया॥८६॥

ततो वातात्मजः क्रुद्धो हेमरत्नसमन्वितम्।
प्रासादस्य समुत्पत्य स्तंभं हेमविभूषितम्॥२४॥
भ्रामयित्वा शतगुणं नाम विश्राव्य चात्मनः।
जघान् राक्षसान्वीरान्वज्रेणेन्द्र इवासुस्त्न॥२५॥

शस्त्रें हाणितां दुर्धर। आला राक्षसांचा भार^२।
खांब उपटोनि अष्टधार। रणीं वानर मिसळला
॥८७॥ मी रामाचा रामदूत। आलों राक्षसां
करावया घात। बाण सारोनियां तेथ। खांब
भोवंडीत शतावर्ती॥८८॥ वीर हाणिती
शस्त्रास्त्रीं। पुच्छें निवारी वरचेवरी। खांब
हाणितां वीरां शिरीं। करील चुरी^३ शतसहस्रीं
॥८९॥ पुच्छ स्वेच्छा वीरांते जाळी। उरीं शिरीं
सर्वांग पोळी। खांब हाणोनि हनुमान बळी। करी
रांगोळी वीरांची॥९०॥ कपीस मारावया
रोकडें। कवची खड्गी वीर वेंगाढे। थरकोनि
सरकोनि चहूंकडे। घाय देवडे^४ हाणिती॥९१॥
चुकवोनि पुच्छाचा आघात। संमुख
चुकवोनियां घात। वीर तळपोनि घाय हाणित।
रणीं हनुमंत मारावया॥९२॥ हनुमान विचारी
पोटांत। वीर खवळले समस्त। यांचा पाहूं
पुरुषार्थ। अंगीं आघात साहोनि॥९३॥

मारुतीचे राक्षसांच्या शस्त्रागारात लपून राहणे
व प्रकट होणे :- यांच्या शस्त्रांचे समेळीं। माझी
न तुटे रोमावळी^५। शस्त्रें हाणिती महाबळी।

रणकल्लोळीं भिडोनी॥९४॥ दडाला त्यांचे
शस्त्रांतळीं। वीरीं दिधली आरोळी। अवघे
म्हणती बळी रे बळी। कपि भूतळीं पाडिला
॥९५॥ संमुख हाणिती तोमर^६। मागोन हाणिती
महावज्र। वाम सव्य विंघिती तीर। वर्षती शस्त्रें
गगनींहूनी॥९६॥ राहिलें उड्डाण किराण।
निःशेष गेला त्याचा प्राण। आमची गाढी
आंगवण। भेरी निशाणें त्राहाटिलीं ॥९७॥ एक
म्हणे म्यां शस्त्रघातें। संमुख पाडिला हनुमंत।
एक म्हणे उराआंत। शूळघात म्यां
खोंचिला॥९८॥ एक म्हणे म्या खड्गधारीं।
पुरा केला मस्तकावरी। एक म्हणे
बाणशरधारीं। सर्वांग शिरीं खिळिलें ॥९९॥
ऐशा वाटिवा^७ गर्जती वीर। हर्षे वाटिती साखर।
आतां विझवा लंकापुर। रणीं वानर मारिला
॥२००॥ वानरें थोर केली ख्याती। तरी आम्ही
भद्रजाती। हारीं आणिला मारुती।
शस्त्रप्रयुक्तीं रणमारे॥१॥ रण शोधा रे सत्वर।
कोणे ठायीं मेला कपिकुंजर। तंव तेथें देवोनि
भुभुःकार। वेगीं वानर उसळला॥२॥ ऐकोनि
कपीचें गर्जन। कांपितला दशानन। राक्षसांचा
पळाला प्राण। रोकडें मरण देखोनि॥३॥ पुच्छ
कवळोनि समसगट। अवघे केले एकवट। खांब
हाणोनि घनदाट। केलें पीठ अवघ्यांचे ॥४॥
हात पाय ना मनगट। ना त्या अस्थि शिर ना
कंठ। पाठीचें पोटीचें करोनि पीठ। केली एकवट
अवघ्यांसी॥५॥ ना ते भूतळीं ना ते पाताळीं।
शेखीं नेलेच रसातळीं। हनुमंतें ते महाबळी। नेले
तत्काळीं निर्गुणत्वा॥६॥ इंद्रियें अव्यक्त
देहाभिव्यक्ती। नांव रूप त्रिगुणजाती।
निर्दळोनियां मारुतीं। गुणातीतीं ते नेले॥७॥
श्रीरामभक्ताच्या निजहस्तीं। जे जे निमती

१ निकाल, नाश, २ समुदाय, ३ नाश, ४ एकसारखे, ५ केश, ६ शस्त्रविशेष, ७ प्रौढीने, ८ पराभूत केला.

मारकयुक्तीं। ते ते पावती गुणातीतीं। भक्तीची
ख्याती पै ऐसी ॥८॥ श्रीरामभक्ताच्या
दृष्टीपुढें। मरे त्याचें भाग्य चोखडें। जिणोनि
त्रिगुणांचें सांकडें। पावे रोकडें परब्रह्म ॥९॥
श्रीरामाचे अखंड स्मरणीं। अथवा सार तें
ऐकिल्या कानीं। कर्माकर्मा होय धुणी^१।
निजनिर्गुणी तो पावे ॥२१०॥ श्रीराम ज्याच्या
वदनीं। श्रीरामनाम ज्याच्या ध्यानीं। नित्य
सावधान श्रीरामभजनीं। धन्य त्रिभुवनी तो
एक ॥ ११ ॥ ऐसी श्रीरामाची भक्ती। नित्य नांदे
हनुमंतीं। रणीं राक्षस लावोनि ख्याती। दिधली
मुक्ती कपिराजे ॥१२॥ रावणासी म्हणे हनुमंत।
तुझा सर्वथा न करी घात। आजि सोडिला जीवें
जीत। तुज रघुनाथ वधील ॥१३॥ एका
जनार्दना शरण। जाहलें लंकापुरदहन।
हनुमंताचें पुनरागमन। सावधान अवधारा
॥१४॥ कैसी घेईल श्रीरामभेटी। कैशा सांगेल
सीतेच्या गोष्टी। कथा अति गोड गोमटी।
कृपाहृष्टीं अवधारा ॥१५॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकार -
टीकायां हनुमंतलंकादहनं नाम
एकोनविंशोऽध्यायः ॥११॥ श्लोक ॥ २५ ॥
ओव्या ॥ २१५ ॥

अध्याय विसावा

॥श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः॥

हनुमंताचे सीतेला आश्वासन

स राक्षसांस्तान्सुबहूनिहत्य
वनं च भंक्त्वा बहुपादपं तत्।
विसृज्य रक्षोभवनेषु वह्निं
जगाम रामं मनसा महात्मा ॥१॥

रावणाचा अपमान करून व लंका जाळून

मारुती परतला:- कोट्यनुकोटी वीर मर्दून।
लंकाभुवना करोनि दहन। रावणातें अपमानून।
कपि परतोन निघाला ॥१॥

त्यावेळी त्याच्या मनात चाललेले विचार:-
वीर मर्दितां समस्त। सांपडला लंकानाथ।
हनुमान न करी त्याचा घात। श्रीरघुनाथ क्षोभेल
॥२॥ रामें वाहिली असे आण। विंधोनियां
निजबाण। रणीं मारीन रावण। असत्य कोण
करूं शके ॥३॥ हातीं सांपडला लंकानाथ।
मारितां क्षोभेल रघुनाथ। यालागीं न मारीच
हनुमंत। जीवें जीत सोडिला ॥४॥ असत्य
ठेवोनि स्वामीचे माथां। म्यां मिरवावी
वाढिवता^२। जळो ते श्लाघ्यता^३ हनुमंता।
म्हणोनी लंकानाथा न मारीच ॥५॥ अशोकवर्नी
वनउपाडा^४। निधडियां वीरां करोनि रगडा।
हनुमान लोटोनियां पुढां। इंद्रजित गाढा
पळविला ॥६॥ रावणासी जीवें मारितां। क्षणही
न लगे मज आतां। मर्यादा नुल्लंघवे मज
रघुनाथा। तेणें लंकानाथा न मारीच ॥७॥ बळें
मारोनि जंबुमाळी। अखया उपडोनियां पौळी^५।
राक्षसभवनां करोनि होळी। कपि महाबळी
परतला ॥८॥

त्याची उल्लसित वृत्ति:- वनें उपवनें शोधितां।
भार्यें सांपडली सीता। शुद्धि सांगावया
श्रीरघुनाथा। हनुमंता उल्लास ॥९॥ एकेच उड्डाणें
श्रीरघुनाथा। चरणीं ठेवावया माथां। शुद्धि
सांगावया सीता। हनुमंता उल्लास ॥१०॥

सागराला त्रास होऊ नये म्हणून पुच्छ लहान
करून दाह शमन:- केव्हां देखेन रघुनाथा।
केव्हां शुद्धि सांगेन सीता। ऐसी आवडी हनुमंता।
उल्लासता परतला ॥११॥ जळत पुच्छ धरोनि
वरी। विझवूं जातां पै सागरीं। समुद्रें निवारिला

१ क्षालन, नाश, २ शौर्य, ३ थोरपणा, ४ वनातील झाडे उपटणे, ५ लंकेच्या आवारात.

लहरीं। ऐसैं न करीं हनुमंता॥१२॥ पुच्छ
बुचकाळितां सागरा। कढू सुटेल समुद्रनीरा।
उकाडा होईल जळचरां। ऐसैं कपींद्रा न करावें
॥१३॥ पित्या पवनातें प्रार्थूनी। पुच्छाग्रीं
पेटविला वज्राग्नी। तेणें कढेल समुद्रपाणी।
मरतील श्रेणी^१ जळजंतूंच्या॥१४॥ पुच्छ
पसरिल्या समुद्रतीरीं। सिंधु म्हणे मी घालीन
लहरी। विझवोनियां क्षणामाझारीं। युक्ती कपींद्रें
मानिली॥१५॥

स दीर्घ लीलयोत्पत्य लांगूलं भीमदर्शनम्।
निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिपुंगवः॥२॥

धरिलें होते रूप दारुण। पुच्छ वाढविलें गगन
व्यापून। तें उग्रपण सांडोन। धरी सामान्य
कपिरूप॥१६॥ सामान्य रूप समुद्रतीरीं। पुच्छ
पसरितां लीळेंकरीं। क्षणार्ध विझविलें लहरीं।
जाहली वानरी विश्रांति॥१७॥

त्यावेळी आलेला घामाचा थेंब समुद्रात पडून
तो मगरीच्या पोटात गेला:- स्वेद^३ निपटोनि
शरीरीं। स्वयें सांडितां सागरीं। पडिला तो
ग्रासिला मगरीं। तेणेंचि उदरीं गर्भ तिसीं॥१८॥

त्यापासून मकरध्वजाची उत्पत्ति:- मगरोदरीं
गर्भसमाज। हनुमंताचा पुत्र स्वेदज^३। जन्म
पावलामकरध्वज। बळसमाज^५ कपीसम
॥१९॥ हनुमंतें ऐसियापरी। पुच्छ विझवोनि
सागरीं। कथा चालिली पुढारीं। निजनिर्धारिं
अवधारा॥२०॥

प्रदीप्यमाने लांगूले रावणेन हनूमतः।
जानकीं शोकसंतप्तां सरमा वाक्यमब्रवीत्॥३॥
प्रसीद मम वैदेहि हनुमंतं पतिप्रिये।
गतः संप्रति दूतस्ते छित्वा पाशमपि दृढम्॥४॥
स राक्षससहस्राणि विद्राव्य हरिपुंगवः।
लंकामादीपयामास वायुपुत्रो महाबलः॥५॥

निहत्य राक्षसांस्तत्र दिवमेवोत्पपात ह।
शरीरं स्वामिकार्यार्थं ददाति मकरालये॥६॥

मारुतीचे पुच्छ पेटवून त्याला जाळला असे
राक्षसी सीतेला सांगतात:- आगी लावोनि
पुच्छासी। रावणें मारिले हनुमंतासी। राक्षसी
सांगती सीतेपासीं। तेणें तिसीं अति चिंता
॥२१॥ करोनियां वनउपाडा। राक्षसांसीं केला
झगडा। मारोनि धुरा^५ बुजोनि आगडा^६।
आपणही पुढां निमाला॥२२॥ धुरा मारोनि
करोनि रण। आपणही रणीं दिधला प्राण। हें
वानराचें उन्मत्तपण। स्वामिकार्य न
साधेचि॥२३॥ वानर पालेखाइरा किती। मारूं
गेला लंकापती। तेणें जाळिला पुच्छीं प्रदीप्तीं।
शुद्धि सीतापति न पवेचि॥२४॥ आणिक एक
मूर्खपण। कां सांगितलें आत्ममरण। आपणा
मारविलें आपण। हें अभाग्यपण मज
माझें॥२५॥ रावणें मारिलें हनुमंता। शुद्धि न
पवेचि श्रीरघुनाथा। यासीं म्यां काय करावें
आतां। शोकें सीता संतप्त॥२६॥ दुस्तर सागर
शतयोजन। कोणा न येववे उड्डाण करून। शुद्धि
न पवेचि रघुनंदन। अभाग्य पूर्ण हें माझें॥२७॥

सीतेचे दुःख:- ऐकोनि हनुमंताचें मरण।
अश्रुधारा स्त्रवती नयन। अति दुःखें आक्रंदोन।
मूर्च्छापन्न जानकी॥२८॥ हनुमंताचे मरणापुढां।
पुत्रशोक तो बापुडा। आघात^७ वाजला एवढा।
आंत चरफडा तळमळी॥२९॥ माझे आकांताचा
सांगती। तोही निमाला मारुती। आतां कैसेनि
भेटेल श्रीरघुपती। चिंतावर्ती जानकी॥३०॥

लंका जाळून मारुती परत गेला अशी शुभ
वार्ता सरमा सीतेला सांगते:- त्रिजटेची सखी
परमा। हरिखें सांगों आली सरमा। मरण नाहीं
वो प्लवंगमा^८। पराक्रमा ऐक त्याचे॥३१॥

१ समुदाय, २ घाम, ३ घामापासून झालेला, ४ बलवान ५ धुरंधर वीर ६ चर, खंदक, ७ धक्का, ८ वानरांना.

तोडितां कमलमृणालांस^१। सायास न पवेचि
गजास। तेंवी कपीनें छेदोनि पाश। घेवोनि मीस
राहिला ॥३२॥ पुच्छीं पेटवितां हुताशन।
रावणाचीं दशवदनें। खांडमिशातें जाळून।
पाडिला अपमान लंकेशा ॥३३॥ तुझे वस्तीचें
अशोकवन। तें न जाळीच हुताशन। येर लंकेंचें
केलें दहन। भवनें भवनें शोधोनी ॥३४॥ पुच्छ
पेटविल्यापाठीं। सुभट वीर जगजेठी। राक्षस
मारिले कोट्यनुकोटी पुच्छासाठीं वानरें ॥३५॥
लंकेंमाजी भवन भवन। पुच्छें केलें पुरदहन।
वानरा गाढी अंगवण। गेला गांजोन लंकेशा
॥३६॥ इतुकें करोनियां कंदन। समुद्रीं पुच्छ
विझवोन। तुझी निजशुद्धि घेवोन। गेला ठाकोन
श्रीरामा ॥३७॥ हनुमंत जावोनियां तेथें। घेवोनि
येईल श्रीरामातें। शीघ्र पावेल वो येथें। जाण
निश्चयें जानकीये ॥३८॥

सीतेला आनंद:- ऐकोनि सरमेचें वचन। सीता
जाहली सुखसंपन्न। तीस देवोनि आलिंगन।
दिधलें भूषण निजमुद्रा ॥३९॥ सरमा म्हणे अहो
माते। आम्ही तुझीं आज्ञांकितें। कायसा सन्मान
आमुतें। राक्षसी मातें नको म्हणों ॥४०॥ सीता
म्हणे तूं आकांत सांगातिणी। आम्ही तुम्ही
निर्वाणबहिणी^२। विकल्प न धरीं वो साजणी।
सरमा चरणीं लागली ॥४१॥ ऐकोनि सरमेचें
वचन। सीता पावली समाधान। येरीकडे हनुमंत
आपण। अति उद्विग्न स्वयें जाहला ॥४२॥

संदीप्यमानां विध्यस्तां त्रस्तक्षोणानां पुरीम्।
अवेक्ष्य हनुमान् लंकां चिंतयामास वानरः ॥७॥
यदि दग्धा मया लंका नूनमार्यापि जानकी।
दग्धा तेन मया भर्तुर्हंतं कार्यमजानता ॥८॥
तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः
विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते ॥९॥
तस्यासीत्सुमहान्वासः कुत्सा चात्मन्यजायत।
लंका प्रदहता कामं किंस्वित्कृतमिदं मया ॥१०॥

लंकेच्या भडकलेल्या आगीत सीताही भस्म
झाली असा मारुतीचा समज:- पुच्छ समुद्रीं
विझवून। घ्यावया श्रीरामदर्शन। आलें
हनुमंतासी स्फुरण। करावया उड्डाण सज्ज
जाहला ॥४३॥ मागील पाहतां आवांका।
ज्वलनाकुळ^३ देखिली लंका। कपीसीं पडली
आशंका। सीता निःशेखा भस्म जाहली ॥४४॥

त्यामुळे हनुमंत उद्विग्न:- अति चिंता हनुमंता।
जाळोन स्वामींची कांता। काय शुद्धी सांगों
रघुनाथा। केलें अनर्था मर्कटत्वे ॥४५॥ लंका
साटोपें जाळितां। न पाहेंचि स्वामिकार्यार्था। न
पाहेंचि निजस्वार्था। केलें अनर्था
मर्कटत्वे ॥४६॥ मारिले वीर कोट्यनुकोटी। लंका
जाळितां उठाउठीं। जाळिली सीता गोरटी। ही
बुद्धि खोटी पै माझी ॥४७॥ जो जो म्यां केला
पुरुषार्थ। तो तो जाहला मज निंद्यार्थ। जाळिली
श्रीरामाची कांता। काय रघुनाथा। मुख
दावूं ॥४८॥ दहनीं जाळिली सीता सती। जळो
जळो माझी ख्याती। कीर्ति ते जाहली
अपकीर्ती। केंवी रघुपतीस मुख दावूं ॥४९॥
तिची शुद्धि सांगों जातां। दहनीं जाळिली ती
सीता। अपयश आलें मज हनुमंता। केंवी
रघुनाथा मुख दावूं ॥५०॥ पुच्छाग्नीच्या
आवर्ती। लंका जाळिली सहितक्षिती^४। अदग्ध
चार बोटें नुरती। सीता केउती वांचेल ॥५१॥
विचार न करितां मर्कटा। करोनियां मर्कटचेष्टा।
बारा जणां श्रेष्ठश्रेष्ठां। केल्या बारा वाटा तें ऐका
॥५२॥ ऐकतां सीतेचें मरण। श्रीराम सांडील
निजप्राण। प्राण सांडील लक्ष्मण। भरत शत्रुघ्न
निमतील ॥५३॥ निमतील तिघी माता। मरण
नल नीळ जांबवंता। मरण सुग्रीवा कपिनाथा।
अंगद तत्त्वतां निमेल ॥५४॥ ऐसिएशिया श्रेष्ठ

१ कमलतंतूना, २ संकटकाळीच्या बहिणी, ३ अग्नीने सर्वत्र व्याप्त अशी, ४ अग्नीत, ५ पृथ्वीसह.

श्रेष्ठां। माझेनि ऐशा बारा वाटा। त्याहून श्रेष्ठा
आणि कनिष्ठा। मरण बळकट माझेनि॥५५॥
अयोध्येचे नारी नर। मरतील समग्र वानर।
एवढ्या अपेशासी पात्र। सीता सुंदर
जाळोनी॥५६॥

क्रोधाचा प्रभाव व त्याची निंदा :- क्रोध केवळ
पै मांग। क्रोधें अपवित्र पै सर्वांग। साधिल्या कार्या
केला भंग। क्रोधें सांग नागविलें॥५७॥ शुद्धि
साधिलियापाठीं। क्रोध संचरला पोटीं। लंका
जाळिली क्रोधदृष्टीं। सीता गोरटी जाळिली
म्या॥५८॥ क्रोध मांगडा अति चांडाळ। जळें
निरसे मांगविटाळ। क्रोध त्याहून प्रबळ। नव्हे
निर्मळ स्नानदानें॥५९॥ क्रोधाऐसा महावैरी।
जडला असतां निजजिव्हारीं। जो ज्ञानाची मानी
थोरी। तो संसारी अति मूर्ख॥६०॥

धन्या खलु महात्मानो ये बुद्ध्या कोपमूर्जितम्
निरुद्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवांभसा॥११॥

क्रोधावर विजय मिळविणाऱ्या पुरुषांना
धन्यवाद :- क्रोध येऊं न देती दृष्टी। धन्य धन्य ते
नरश्रेष्ठी। क्रोध आलियाही पोटीं। ते विवेकदृष्टीं
निर्दळिती॥६१॥ ऐसिये दृष्टीचे नर। ते
चैतन्याचें^१ निजमंदिर। परब्रह्माचें भांडार। ब्रह्म
साकार ते पुरुष॥६२॥ भूतीं पाहतां भगवद्भाव।
कामक्रोधांसी कैचा ठाव। ऐसा ज्याचा
निजसद्भाव। तोचि स्वयमेव परब्रह्म॥६३॥
ऐसा समूळ विचार। न करींच मी पामर। क्रोधें
नागविलें साचार। सीता सुंदर जाळिली॥६४॥
क्रोध आलिया तत्त्वतां^२। अणुमात्र न करींच
स्वार्था। करविलें कोटिकोटी अनर्था।
जघन्यता^३ जगनिंद्य॥६५॥ आली मज अति
निंद्यता। ऐसेनि श्रीरामासी भेटतां। प्रलयो होईल
समस्तां। निमाली सीता ऐकोनी॥६६॥

इहैव प्राणसंन्यासो ममापि ह्यद्य रोचते।

किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विद्वद्वामुखे॥१२॥

पुढे काय करावे त्याचा निश्चित विचार :- न
वचोनियां श्रीरामापासीं। येथेंचि घ्यावें
संन्यासग्रहणासी। तंव हाडवैर पडलें राक्षसांसीं।
इहप्रदेशीं^४ राहों न ये॥६७॥ आतां देवों आपुला
प्राण। तरी मज सर्वथा न ये मरण। तेंही निजात्म
लक्षण। आपणा आपण अनुवादे॥६८॥ जाळूं
न शके वैश्वानर^५। बुडवूं न शके मज सागर। भक्षूं
न शकती मत्स्यमगर। वज्रशरीर पै माझे॥६९॥
जाणुनि वज्रदेह मारुती। सिंह व्याघ्र वडवाजती।
सर्वथा मजला न भक्षिती। मृत्यु हनुमंतीं असेना
॥७०॥ भेटवेना श्रीरघुनाथा। मरण नये मरों
जातां। संन्यास न घेववे पै घेतां। काय म्यां आतां
करावें॥७१॥ ऐसा हनुमंत आपण। सीता
निमाली मानून। तेणें जाहला अति उद्विग्न।
समाधान पावेना॥७२॥ मग म्हणे श्रीरघुनाथा।
पावा माझिया आकांता^६। काय करावें म्यां
आतां। बुद्धिदाता होय मज॥७३॥ ऐसी करितां
विनंती। श्रीराम नांदे सर्वा भूतीं। तेचि काळीं पै
मारुती। अगाध^७ युक्ती आठवली॥७४॥

रामस्य च मनःकांता सा कथं विनशिष्यति।

यद्वा दहनकर्मायं सर्वत्र प्रभुरव्ययः॥१३॥

न मे दहति लांगूलं कथमार्या प्रथक्ष्यति।

तपसा सत्यसंवादादनन्यत्वाच्च भर्तारि॥१४॥

असौ विनिर्देहदर्शि न तामग्निः प्रथक्ष्यति॥१५॥

सीता भस्म होणारच नाही असा
आत्मविश्वास :- श्रीराम एकपत्नीधारी।
श्रीरामदेवा तपसामग्री। सत्य श्रीरामनाम
जिव्हारी। वन्हि कैशापरी जाळील॥७५॥
श्रीरामव्रतें सीता सती। श्रीरामाची अनन्य भक्ती।
श्रीरामनामीं अनन्य प्रीती। अग्नि कैसा जाळील
॥७६॥ रावणें आगी लावितां पुच्छीं। पुच्छा न

१ परब्रह्मस्वरूपाचे, ज्ञानस्वरूपाचे, २ खरोखर, ३ नीचपणाने, ४ ह्या ठिकाणी, येथे, ५ अग्नि, ६ संकटकाली, ७ मोठी, उत्तम.

जाळवे अग्नीसी। तो केंवी जाळील सीतेसी।
विशेषेसीं श्रीरामप्रिया ॥७७॥ श्रीरामाची
प्रियकांता। अग्नीसीं न जाळवे सर्वथा। अग्नि
जाळों न शके सीता। श्रीरामसत्ताप्रतापें ॥७८॥
श्रीरामाचे निजकिंकर^१। पालेखाडें मी वानर। मम
पुच्छ न जाळी वैश्वानर। सीता चिन्मात्र केंवी
जाळी ॥७९॥

सीता दग्ध झाल्यास अग्नीला दंड करीन :-
जरी जाळिली वन्हीनें सीता। तरी मी त्यासी
दंडीन आतां। कोप आला हनुमंता। शेंडी माथां
थरारिली ॥८०॥ करकरलिया दांतदाढा। वळला
पुच्छाचा आंकोडा। वन्हि दंडावया पुढां।
हनुमान गाढा खवळला ॥८१॥

वायूच्या आश्वासनाने मारुतीला स्वास्थ्य :-
पिता पवन सांगे कानीं। ज्येष्ठ बंधु तुझा वन्ही।
त्यासी करूं नये दंडनी। सीता जननी ते स्वस्थ
असे ॥८२॥ अग्नीनें सीता अभिवंदूनी। स्वस्थ
ठेविली अशोकवनीं। ऐसें ऐकतांचि कानीं।
उल्लास मनीं वानरा ॥८३॥ अभिवंदोनि
हुताशन। घालोनि पित्यासी लोटांगण। घ्यावया
सीतेचें दर्शन। केले उड्डाण वानरें ॥८४॥

ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थ -
स्तामक्षतां राजसुतां विदित्वा।
प्रत्यक्षतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा।
प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ॥९६॥
ततस्तु शिशपामूले जानकीं पर्यवस्थिताम्।
अभिवाद्याब्रवीद्दृष्ट्वा पश्यामि त्वामिहाक्षताम् ॥९७॥
ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्ष्यमाणा पुनः पुनः।
भर्तुः स्नेहादिदं वाक्यं हनुमंतमथाब्रवीत् ॥९८॥
यदि त्वं मन्यसे तात वसैकाहमिहानघ।
क्वचित्सुसंवृते देशे विश्राम्य श्वो गमिष्यसि ॥९९॥
मम वैवाल्पभाग्यायाः सांनिध्यात्तव वानर।
शोकस्यास्याप्रमेयस्य मुहूर्तं स्यादपि क्षयः ॥२०॥
अदर्शनं च ते वीर भूयो मां दारयिष्यति ॥२१॥

पुनः लंकेत जाऊन सीतेचें दर्शन :- उड्डाण
करोनि हनुमंता। स्वयें लंकेमाजी येतां।
दग्धगजभग्नदंता। होय देखता पुरुध्वंस ॥८५॥
विमानाकार पुरमंदिरें। जळोन पडलीं समग्रें।
पक्ष्यदग्ध पै मयूरें। वैश्वानरें पुरदाहो ॥८६॥
पुच्छान्निदग्ध लंकाभुवन। त्यामाजी अदग्ध^२
अशोकवन। सीता देखोनि सुखसंपन्न। केले
लोटांगण वानरें ॥८७॥ घालोनियां लोटांगण।
आवडीं वंदिले चरण। सीताचरणक्षालण। केले
कपीनें नयनाश्रूनीं ॥८८॥ वेगें येवोनि मारुती।
मार्गे पुढें पाहे सीता सती। पाहे मागुती मागुती।
पुनरावृत्तीं साक्षेपें^३ ॥८९॥ नाहीं जळली
पोळली। नाहीं लोम हरपळली। सीता सुखरूप
देखिली। पिटिली टाळी हनुमंतें ॥९०॥ सीता
देखोनि अक्षत^४। हनुमान आनंदें नाचत। माझा
फळला पुरुषार्थ। रामकार्यार्थ साधला ॥९१॥
सीताशुद्धि लाभली येथ। जालें सीतामनोगत।
साधिला श्रीरामकार्यार्थ। माझा पुरुषार्थ मज
फळला ॥९२॥ सीतेचे चरणीं ठेवोनि माथा।
कपि म्हणे माते न करीं चिंता। घेवोन येईन वो
रघुनाथा। ही घे तत्त्वतां भाक माझी ॥९३॥
वानर श्रीरामाचा आस। माझाही सखा हनुमंत।
संकटीं भेटोनि वनाआंत। भवभयार्थ निरसिला
॥९४॥ राक्षस मारोनि समर्थ। लंका करोनि
हताहत। गांजोनियां लंकानाथ। राम पुरुषार्थ
प्रकटिला ॥९५॥

त्यामुळे सीतेला आनंद व विश्रांति घेऊन
जाण्याची तिची सूचना :- ऐकतां हनुमंताची गोष्टी।
फलोत्कट जनकाची भेटी। ऐसी जाहली
सुखसंतुष्टी^५। हनुमान दृष्टीं देखोनि ॥९६॥ जो
आकांतीं रक्षिता। तो हनुमंत माता पिता। हनुमान
प्रिय श्रीरघुनाथा। वेदशास्त्रार्था मज पूज्य ॥९७॥

१ एकनिष्ठ सेवक, २ न जळलेले, ३ प्रयत्नाने, ४ सुरक्षित, ५ अत्यंत आनंद.

लंका जाळितां चौपासी। युद्ध करितां भागलासी।
तुज द्यावया विश्रांतीसी। नाहीं मजपासीं
शेजबाज ॥९८॥ सेवा न घडे हनुमंता। ऐसी माझी
अभाग्यता। निर्वातस्थळीं एकांता। विश्रांति त्वां
आजि घ्यावी ॥९९॥ आजी घेवोनि विश्रांती।
प्रातःकाळी त्वां मारुती। भेटी जावें गा रघुपती।
माझी विनंती अवधारीं ॥१००॥

मारुतीचे एकमेव विश्रांतिस्थान श्रीरामचंद्र:-
एकोन सीतेचें वचन। हनुमान जाहला
हास्यवदन। ऐक माते सावधान। विश्रांतिस्थान
पैं माझें ॥१॥ जन्ममरणाची निवृत्ती^१। सकळ
श्रमांची विश्रांती। त्या रामनामाच्या आवृत्ती।
जाण निश्चितीं जानकिये ॥२॥ युद्ध करितां
रणावर्तीं। सबाह्य कवच श्रीराममूर्ती। एकाकी
जातां दुर्गम पंथीं। नाम सांगाती^२ निर्भय ॥३॥
आसनीं भोजनीं शयनीं। नित्यावर्तीं
गमनागमनीं। राम सांगातीं जागृतीं स्वप्नीं। सत्य
वाणी हे सीते ॥४॥ एकोनि हनुमंताची स्थिती।
जीवें ओंवाळी सीता सती। सबाह्य विकलें
श्रीरामभक्ती। धन्य मारुती जन्म तुझा ॥५॥

ते ऐकून सीतेला आनंद:- एकोनि हनुमंताची
युक्ती। अकृत्रिम श्रीरामभक्ती। तेणें सुखावे
सीता सती। धन्य मारुती जन्म तुझा ॥६॥
सुखावोनी सीता सती। सर्वेचि दचकली पैं
चित्तीं। आतां जाईल मारुती। केंवी मागुती
देखेन ॥७॥ तुझें प्रयाण ऐकतां। प्राण निघों पाहे
आतां। काय करूं गा हनुमंता। आवरितां चित्त
आवरेना ॥८॥

वानर समुद्र उल्लंघन कसे करितील अशी
सीतेची शंका:- आणिक एक हनुमंता। संदेह^३
वर्तताहे चित्ता। तोही सांगेन मी आतां।
सावधानता अवधारीं ॥९॥

तानि हयूक्षसैन्यानि तौ वा नखरात्मजौ।
कथं नु खलु दुष्पारं संतरिष्यन्ति सागरम् ॥२२॥
त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यातिलंघने।
शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य च ॥२३॥
तदत्र कार्यनिर्बंधे समुत्पन्ने दुरासदे।
किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्यविशारदः ॥२४॥
काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्थ परिसाधने।
प्रयातः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥२५॥

कोटि कोटि वानरभार। कैसेनि लंघिती
सागर। केंवी पावती पैल पार। दशशिर दंडावया
॥११०॥ समुद्रलंघनाप्रती। तिघां जणां आहे
शक्ती। वैनतेय^४ वायु मारुती। चौथियाची गति
चालेना ॥११॥ मिळोनियां नरवानर। केंवी
लंघितील महासागर। हेचि मज चिंता थोर। सत्य
साचार हनुमंता ॥१२॥ समुद्र लंघणें कार्यार्था।
आलें हनुमंता तुझे माथां। राक्षसदमनीं तुज
दक्षता। लंकानाथा तुझा धाक ॥१३॥ नांव
एकोनि हनुमंत। रावण उभया चळकांपत। तुज
इंद्रजित सदा धाकत। तुझा पुरुषार्थ
अनुपम्य^५ ॥१४॥

हनुमंताचे आश्वासन, रामांच्या कर्तृत्वावर पूर्ण
विश्वास:- एकोनि सीतेचें उत्तर। हनुमान म्हणे
मी किंकर। श्रीरामप्रताप दुर्धर। ऐक साचार
सांगेन ॥१५॥ श्रीरामभातीं दुर्धर शर। बाणीं
वाहोनि नरवानर। राम पाववील समुद्रपार।
श्रीरामचंद्र प्रतापी ॥१६॥

स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः।
क्षिप्रमेष्यति वैदेहि सुग्रीवः पञ्चगाधिपः ॥२६॥
तौ च वीरौ नखरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ।
आगम्य नगरीं लंकां सायकैर्विधमिष्यत ॥२७॥
सगणं राक्षसं हत्वा नचिराद्रघुनंदनः।
त्वामादाय वरारोहे स्वं पुरीमभियास्यति ॥२८॥
एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः।
गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत् ॥२९॥

वानरसेनेचिया हारी^१। श्रीराम बैसवोनि शराग्रीं। उतरोनियां समुद्रीं। लंकापरपारीं आणील॥१७॥ राम लक्ष्मण वीर वरिष्ठ। धनुर्विद्या अति श्रेष्ठ। बाण वर्षोनि अति उद्धट। दशकंठ छेदील॥१८॥ रणीं पाडितां दशकंठ। इंद्रजित कुंभकर्ण वरिष्ठ। प्रधान मारोनि समसगट। करील सपाट राक्षसां॥१९॥ इतुकें करावया येथ। शीघ्र आणितो रघुनाथ। विलंबून लगे वो निश्चित। वचन त्रिसत्य हें माझे॥१२०॥ वाहतो श्रीरामाची आण। शिवतो तुझे श्रीचरण। शीघ्र आणीन रघुनंदन। निजप्रमाण हें माझे॥१२१॥

सीतेला नमस्कार करून हनुमंताचे उड्डाण, सीतेला गद्गादून आले:- हनुमंत ऐसिये परी। आश्वासोनि सीता सुंदरी। सिंधु उडावया परपारीं। नमस्कारी सीतेतें॥१२२॥ कपीनें करितां नमस्कार। सीतेसी आला गहिवर। तिसी विनंती करी वानर। शुद्धि निर्धार लक्षोनी॥१२३॥

मारुतीचा आदेश, श्रीरामचरणी लीनता ठेवावी:- श्रीराम ध्यानीं धरोनि आतां। सांडावी सकळ चित्तचिंता। तेणें सत्य प्राप्ति श्रीरघुनाथा। स्वानंदता उल्लासें॥१२४॥ ध्यानीं धरोनि राघवा। चिंता सांडावी देहभावा। तेणें ब्रह्मत्व जीवीं जीवा। तोचि विसांवा जीवशिवांचा॥१२५॥ चित्तचित्ता चितनवृत्ती। सांडोनि स्मरावा श्रीरघुपती। हाचि विसांवा विश्रांती। जीवशीव होती परब्रह्म॥१२६॥ जीवत्व नाठवे जीवा। शिवत्व नाठवे शिवा। नित्य श्रीराम स्मरावा। ते जीवशिवा विश्रांति॥१२७॥ परब्रह्माचें ब्रह्मपण। राम स्मरतां आठवण। ऐसें श्रीराम स्मरण। विसांवा जाण जानकिये॥१२८॥ ऐकोनि हनुमंताचें वचन। सीता जाहली सुखसंपन्न।

एका जनार्दना शरण। गोड निरूपण पुढें आहे॥१२९॥ कपिकाकुत्स्थआनंदभेटी^२। सीताशुद्धीची गोड गोष्टी। ऐकतां परमानंद सृष्टीं। कथाकसवटी अनुपम्य॥१३०॥ स्वस्ति श्रीभावाथरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां हनुमत्सीताश्वासनं नाम विंशतितमोऽध्यायः॥१२०॥ श्लोक॥ २९॥ ओव्या॥१३०॥

अध्याय एकविसावा

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

गजेन्द्राचे आख्यान

लंकादहनाचा परिणाम:- श्रीरामभक्ताचें महिमान^३। अगाध गहन अति पावन। हनुमंतें केलें लंकादहन। ओतिली संपूर्ण सुवर्णाची॥१॥ रामभक्त करिती कंदन। तें कंदन होय सुखसंपन्न। ऐसें भक्तीचें महिमान। कृपा संपूर्ण रामाची॥२॥ हनुमंतें जाळिलें लंकेसी। नव्हे काळी कोळसा मसी। सुवर्ण ओतिलें चौपासीं। पीतप्रभेसीं शोभत॥३॥ करितां लंकेचें दहन। लंका ओतिली सुवर्ण। याचे मूळ मुख्य कारण। गजोपाख्यान अवधारा॥४॥

गजेन्द्र उद्धाराचे आख्यान:- भगवंताचें कृपाळुपण। नामस्मरणाचें महिमान। गजेन्द्राचें उद्धरण। प्रसंगें पूर्ण सुवर्णमय लंका॥५॥ चालतां कथा रामायण। त्यामाजी गजेन्द्रोद्धरण। लंका ओतिली सुवर्ण। तें कारण सांगेन॥६॥

आसीद्विखरो राजन् त्रिकूट इति विश्रुतः।
क्षीरोदेनावृतः श्रीमान्योजनायुतमुच्छ्रितः॥१॥
तावता विस्तृतः पर्यक् त्रिभिः शृंगैः पयोनिधिः।
दिशास्वारोचयन्नास्ते रौप्यायसहिरण्मयैः॥२॥
अन्याश्च कुकभः सर्वा रत्नधातुविचित्रितैः।
नानाद्रुमलतागुल्मैर्निर्घोषैर्निर्झरांभसाम्॥३॥

१ रांगा, २ मारुति आणि राम यांची आनंदाने भेट, ३ मोठेपणा.

श्रीशुकांनी परिक्षितीला हे आख्यान सांगितले:- जो योगियांचा योगाग्रणी। जो ब्रह्मचर्यशिरोमणी। जो ज्ञानियांचा मुकुटमणी। तो श्रीशुकमुनि सांगत ॥७॥ जो कां वैराग्याचा निधी। ज्ञानविज्ञानाचा^१ उदधी^२। जो कां सदबुद्धीची बुद्धी। तो शुक त्रिशुद्धी बोलत ॥८॥ जो पांडवकुळीं कुळदीपक। कौरवकुळीं कुळनायक। श्रोता परीक्षिति^३ त्यक्तोदक^४। श्रवणचातक कथार्थी ॥९॥ त्या परीक्षितीकारण। गजेन्द्राचें उद्धरण। श्रीशुक सांगे आपण। वसतिस्थान गजाचें ॥१०॥

त्रिकूट पर्वतावर गंडकी गिरीत मोठे सरोवर आहे:- त्रिकूटनामा गिरिवर। योजनें अयुत दहा सहस्र। गंडकीपासोनि क्षीरसागर। एवढा थोर पर्वत ॥११॥ जितुका पृथ्वीवरी विस्तार। तितुका उंच दश सहस्र। त्रिकूटनामा त्रिशिखर। गिरिवर शोभत ॥१२॥ नाना रत्नांचिया खाणी। नाना धातूंचिया भरणी। निर्मळ जळांचिया श्रेणी^५। सरें^६ पुष्करणी तेणें भरती ॥१३॥ पर्वताचें निज महिमान। नाना वर्णीं विराजमान। श्वेतश्याम सुवर्णवर्ण। शोभा संपूर्ण गिरिवरा ॥१४॥ वृक्ष वल्ली लता दुम^७। सिंहव्याघ्रादि पशु प्लवंगम^८। नाना जातींचें विहंगम^९। ऋषिआश्रम सिद्धांचे ॥१५॥ निर्मळ जळसरोवरें पूर्ण। नानापक्षिकुळभाषण। गोचमरींचें^{१०} वसतिस्थान। शोभायमान पर्वत ॥१६॥ सुवर्णताम्ररौप्यखाणी। लोहो^{१०} निपजे लोहपाषाणीं। नाना धातुप्रवाहश्रेणी। पर्वतांतूनी प्रसवती ॥१७॥

तस्य दिव्यं भगवतो वरुणस्य महात्मनः।

उद्यानं ऋतुमन्नाम आक्रीडं सुरयोषिताम् ॥४॥

सर्वतोलंकृतं दिव्यैर्नित्यं पुष्पफलद्रुमैः।
मंदारैः पारिजातैश्च पाटलाशोकचंपकैः ॥५॥
चूतैः प्रियालैः पनसैराप्रैराप्रातकैरपि।
क्रमुकैर्नारिकेलैश्च खजुरैर्बीजपूरकैः ॥६॥
मधुकैः श्यालतालैश्च तमालैरसनार्जुनैः।
द्राक्षेक्षुरंभाजंबूभिर्बदर्यक्षाभयामलैः ॥७॥
अरिष्टोदुंबरप्लक्षैर्वटैः किंशुकचंदनैः।
पिचुमदैः कोविदारैः सरलैर्देवदारुभिः ॥८॥

जया पर्वताची दरी। जे लागली गंडकीगिरीं। वनें उपवनें अति साजरीं। नाना वृक्षांतरीं गंभीर ॥१८॥ जें देखतां उपवन। विश्रांतीते पावे मन। छाया शीतळ सुगंध पवन। कोकिलाकूजन^{११}। सुखकारी ॥१९॥ सर्वा ऋतूंचें एकायतन^{१२}। सर्वा ऋतूंचें फळ पुष्प जाण। त्या वर्नीं सदा सुखसंपन्न। क्रीडास्थान अप्सरां ॥२०॥ अमृतापरिस फळें सुस्वाद। कस्तूरीहूनि सुगंध। मलयानिळ सुस्वर संबद्ध। क्रीडती आनंदे अप्सरां ॥२१॥ कृष्णसारूप्ये कृष्णभ्रमर। सुमनीं^{१३} प्रवेशोनि सादर। आमोद सेविती सुखसार। केवी केशर कुचुंबे ॥२२॥ वृक्ष शोभती देवतरू। पाटली पारिजातक मांदारू। संतानादिक कल्पतरू। वृक्षविस्तारू चंदनादि ॥२३॥ चंदन चंपक हरिचंदन। चूतवन^{१४} अशोकवन। खजुरीवन तालवन। नंदनवनसम शोभे ॥२४॥ रायकेळी सोनकेळी। मघमघिती कर्पूरकंदली। घडघडित नारीकेळी। शोभा वनफळीं समवेत ॥२५॥ मधुवन विमलार्जुन। औंदुबर अति गहन। तमालवृक्ष शोभायमान। बिल्ववनें साजरीं ॥२६॥ द्राक्षामंडप शोभायमान। जांबुळीवृक्ष एकसमान। इक्षुदंड श्वेत कृष्ण। रस उलोने स्ववत पै ॥२७॥ कंटकहीन बदरी रसाळी। आंवळीवृक्ष

१ शास्त्राध्ययन व गुरुपदेश यावरून जो बोध होतो ते ज्ञान आणि विज्ञान म्हणजे अनुभवज्ञान, २ समुद्र, ३ पाणीहीं पिणे सोडले आहे असा, ४ पंक्ती, ५ सरोवरे, ६ झाडे, ७ वानर, ८ पक्षी, ९ वनगाईचे, १० लोखंड, ११ कोकिलेचे ओरडणे, १२ एक स्थान, १३ फुलांमध्ये, १४ आंब्यांची राई.

रायआंवळी। फणस मधमघिती फळीं। मधूक -
 वृक्षातळीं^१ फळशोभा ॥२८॥ पिचुमंद^२
 सुशीतल। सकळ व्याधि निरसी सबळ।
 गुगुळवृक्ष सोवन^३ सरळ। वट पिंपळ पलाश
 ॥२९॥ निंबोणी नारिंगी पोफळी।
 रायनिंबोणीच्या हारी विशाळी। कपित्थ^४
 वनाची नवाळी। वर्तुळफळीं परिपक्व ॥३०॥
 कोरांटे जेंवी कां कोविदार^५। वृक्षवटाहूनि थोर।
 श्वेतपीतपुष्पी सुंदर। आणि बीजपूर मातुलुंगे^६
 ॥३१॥ सुरभिवृक्ष^७ देवदार। भल्लातकी-
 वृक्षविस्तार^८। इंगुदीवृक्ष^९ अपार। फळसंभार
 बहुपुष्पी ॥३२॥ ऐसिया वृक्षांचिया
 जाती। असंख्यात नेणों किती। तेणें शोभा
 पर्वतीं। ऋषी वसती मुनि सिद्ध ॥३३॥

तस्मिन्सरः सुविपुलं लसत्कांचनपंकजम्।
 कुमुदोत्पलकल्हारशतपत्रश्रियार्जितम् ॥१॥
 मत्तषट्पदनिर्घुष्टं शकुंतैश्च कलस्वनैः।
 हंसकारंडवाकीर्णं चक्राहैः सारसैरपि ॥१०॥
 मत्स्यकच्छपसंचारचलत्पद्मरजःपयः।
 मल्लिकाशतपत्रैश्च माधवीजालकादिभिः ॥११॥
 शोभितं तीरजैश्चान्यैः सर्वतुभिरलंकृतैः ॥१२॥

त्या गिरिकंदराचे ठायीं। एक अगाध सरोवर
 पाहीं। तेथींच्या जळा मर्यादा नाहीं। पूर्णत्व ठायीं
 परिपूर्ण ॥३४॥ न्यूनपूर्णता जळीं। असेनाचि
 कोणे काळीं। रातोमळीं सीतोत्पळीं^{१०}।
 हेमकमळीं^{११} शोभत ॥३५॥ कुमुदें कल्हारें
 नीलोत्पळें। मल्लिका शतपत्रें कुड्मळें^{१२}।
 जळचांचल्यें चलत्कमळें। जळ परिमळे
 स्वादिष्ठ ॥३६॥ समस्त ऋतु एकाकाळें।
 सुपुष्पित सदा फळें। सरोवरींचेनि जळें। क्रीडती
 सकळें जळचरें ॥३७॥

त्या सरोवरात फार मोठा नक्र (सुसर) होता

आणि त्या वनातही मोठा हत्ती होता :- सरोवरीं
 जळचर। मत्स्य कच्छ पर्वताकार। त्यांसी ग्रासी
 ऐसा नक्र^{१३}। थोरां थोर गजग्रहो ॥३८॥ तेचि
 वनीं वसे गजेन्द्र। तेचि सरोवरीं वसे नक्र।
 दोघांसही पूर्व वैर। अति दुर्धर ब्रह्मशापें ॥३९॥

ते दोघेहि ब्रह्मपाशाने त्या योनीत गेले. राजा
 इंद्रद्युम्न गजेन्द्र व हूहू गंधर्व नक्र झाला :- एवढी
 ब्रह्मशापाची थोरी। यांसी घडली कैशा परी। तेही
 कथीन निजनिर्धारीं। पूर्वानुस्मरीं अवधारा
 ॥४०॥ पूर्वीं इंद्रद्युम्न राजेंद्र। ब्रह्मशापें जाहला
 गजेन्द्र। हूहू गंधर्व अति दुर्धर। तो झाला नक्र^{१४}
 ब्रह्मशापें^{१५} ॥४१॥ पौंड्रदेशीं^{१६} राजा इंद्रद्युम्न।
 भगवद्भक्तिपरायण। तो या सरोवरां येऊन।
 एकांत देखोनि राहिला ॥४२॥ एकांत आणि
 विश्रांती। राव सुखावला चित्तीं। तेथें राहोनि
 नेमस्तीं। व्रत चालवी तपश्चर्या ॥४३॥

स एकदाराधनकाल आत्मवान्
 गृहीतमौनव्रत ईश्वरं हरिम्।
 जटाधस्तापस आप्लुतोऽच्युतं
 समर्चयामास कुलाचलाश्रमः ॥१३॥
 यदृच्छया तत्र महायशा मुनिः
 समागमच्छिष्यगणैः परिश्रितः।
 तं वीक्ष्य तूष्णीमकृतापर्पणादिकं
 रहस्युदासीनमृषिश्चुकोप ह ॥१४॥
 तस्मा इमं शापमदादसाधुर्यं दुरात्मा कृतबुद्धिरथ।
 विप्रावमंता विशतां तमिस्रं
 यथा गजः स्तब्धमतिः स एव ॥१५॥
 एवं शप्त्वा गतोऽगस्त्यो भगवान् नृप सानुगः।
 इंद्रद्युम्नः स राजर्षिर्दिष्टं तदुपधारयत् ॥१६॥
 कौजरीं योनिमापन्न आत्मस्मृतिविनाशिनीम् ॥१७॥

तोचि राजा इंद्रद्युम्न। त्रिकाळ करितां
 संध्यास्नान। केश वळिले जटाग्रंथन। तपस्वी
 पूर्ण तापसत्व ॥४४॥ तो एके काळीं इंद्रद्युम्न।

१ मोहाच्या झाडाखाली, २ निंबाचे वृक्ष, ३ नीट, ४ कवठीच्या झाडाची, ५ कांचनवृक्ष, ६ महाळुंगे, ७ सुगंधदायक, ८ बिबव्याचे झाड, ९ हिंगणबेटीची झाडे, १० तांबड्या कमलांनी, ११ पांढऱ्या कमलांनी, १२ कळ्या, १३ मगर, १४ सुसर १५ ब्राह्मणशापाने, १६ प्रौड्रनामक देशात.

आराधनकाळ लक्षून। ते सरोवरोदकीं करोनि स्नान। घालोनि आसन बैसला॥४५॥ तेचि काळीं अगस्तिमुनी। आला शिष्येसीं^१ परिवारूनी^१। रायें अभ्युत्थान^२ न करोनीं। बैसला आसनीं ध्यानस्थ॥४६॥ ऋषि येतां देखोनी। रावें सांडिला उपेक्षोनी। नाहीं नमन ना अभ्युत्थानीं। बैसला ध्यानीं ध्यानस्थ॥४७॥

गर्वाचे प्रकार व त्यांचे परिणाम:- साधु सर्वांगीं चैतन्यधन^३। त्यासी न भजतां धरी ध्यान। तें ध्यान नव्हे परम विघ्न। अधःपतन^४ ध्यानगर्वे॥४८॥ ध्यानगर्व ज्याचे ठायीं। ज्ञानगर्वे जो उताणा^५ पाहीं। विद्यागर्वीं मुसमुसी देहीं। तो नर पाहीं अधःपाती॥४९॥ साधु सच्चिदानंदव्यक्ती। ध्यानीं काल्पनिक मूर्ती। साधुउपेक्षा ध्यानाप्रती। ते अधःपाती ध्यानगर्वे ॥५०॥ उपेक्षोनि साधुसज्जन। जो साक्षेपें^६ आदरी ध्यान। ध्यान नव्हे ते नागवण^७। आपणा आपण नाडिलें ॥५१॥ ध्यान ब्राह्मणीं नाहीं ब्रह्मभाव। भूर्ती नाहीं भगवद्भाव। त्याचें ध्यानचित्त वाव^८। आला अपाव^९ ध्यानगर्वे ॥५२॥

साधूंच्या उपेक्षेचे परिणाम:- ब्राह्मणीं नाही ब्रह्मत्वभक्ती। ना भगवद्भाव सर्वा भूर्ती। रायाची खोटी ध्यानस्थिती। येणें अगस्ति कोपला ॥५३॥ राजा सावधान भगवद्ध्यानीं। परी उपेक्षा साधु सज्जनीं। परमविघ्न ध्यानी स्वानीं। देखोनि मुनि कोपला॥५४॥ रायाचा झडे ध्यानाभिमान। भगवत्प्राप्ति पावे पूर्ण। ऐसी कृपा अनुलक्षून। शापवचन देतसे ॥५५॥ परम कृपाळू अगस्ती। शाप वदला कृपामूर्ती। साधुसज्जनीं गर्वोन्मत्ती। गजत्वप्राप्ती पावसी ॥५६॥ साधु सज्जनीं गर्वोन्मत्त। तो तूं होसी गज उन्मत्त। ऐसें अगस्ति जंव वदत। गजत्व प्राप्त रायासी॥५७॥ ब्राह्मणाचिया अभक्ती।

साधुसज्जनीं ध्यानोन्मत्ती। रायासी गजत्वाची प्राप्ती। मुनि अगस्तीचेनि शापें॥५८॥ ब्राह्मण शाप अति दुर्धर। तेचि वर्नी तो राजेंद्र। जाला उन्मत्त गजेंद्र। बळोद्वार महाबळी॥५९॥

हूहू गंधर्व सरोवरात क्रीडा करीत असता ऋषींच्या पायास झोंबल्यामुळे तो नक्र झाला:- ऐसी इंद्रद्युम्नाची गती। हूहू गंधर्व याचि रीतीं। ब्रह्मशापाचेनि प्राप्ती। नक्रत्वस्थिती पावला ॥६०॥ तेचि सरोवरीं माध्यान्हकाळीं। देवऋषि करितां आंधोळी। हूहू गंधर्व तेचि काळीं। करी जळकेळी स्त्रियांयुक्त॥६१॥ देवऋषि जळांआंत। उभा सूर्यसूक्त जपत। हूहू गंधर्व जळीं गुप्त। येवोनि धरी ऋषिपाय॥६२॥ ग्रह^{११} जैसा उदकीं। येवोनि झोंबे एकाएकीं। तैसाचि गंधर्व अविवेकीं। झोंबला तवकीं^{१२} ऋषिपायीं॥६३॥ पायीं झोंबतां सत्वर। कोपोनि शापी ऋषीश्वर। गुप्तरूपें जळचर। होसी नक्र गजग्रहो॥६४॥

दोघेही ऋषींना शरण गेल्यावर त्यांना उःशाप मिळाला की त्यांचे द्वंद्वयुद्ध जुंपल्यावर भगवंताच्या कृपेने दोघांचा उद्धार होईल:- ब्रह्मशाप ऐकोनि कानीं। गंधर्व इंद्रद्युम्न दोनी। उःशाप मागावया लागूनी। कर जोडूनी विनविती॥६५॥ आमुचे आम्ही गर्वोन्मत्त। ब्रह्मशाप जाला प्राप्त। तुम्ही दोघे अति कृपावंत। शापोन्मुक्त करावें॥६६॥ आम्ही दोघे अति अपराधी। तुम्ही दोघे कृपानिधी। तुम्ही अक्षोभ^{१३} अगाधबुद्धी। आम्हां त्रिशुद्धी^{१४} उद्धरावें॥६७॥ तुम्ही मायबापांहूनि आस। आम्ही अपराधी अत्यंत। दोघे कृपाळू जी समर्थ। शापोन्मुक्त करावें॥६८॥ ऐसें ऐकतां प्रार्थन। कृपेनें द्रवले दोघे जण। वदते जाले उःशापवचन। सावधान अवधारा ॥६९॥ एक जळीं एक स्थळीं। वैरी व्हाल आतुर्बळी। युद्ध करितां जलकल्लोळीं। तुम्हां वनमाळी

१ शिष्यांनी वेष्टित, शिष्यमंडळी बरोबर घेऊन, २ उठून आदरसत्कार, ३ ज्ञानसंपन्न, ४ नरकवास, ५ गर्विष्ठ, ६ प्रयत्नपूर्वक, ७ हानि ८ फसविले, ९ व्यर्थ, १० हानि, खराबी, ११ सुसर, १२ आवेशाने, १३ क्षोभ (क्रोध) न पावणारे, १४ खरेपणाने.

पावेल॥७०॥ युद्ध करितां अत्यंत। जेव्हां मांडेल
प्राणांत। तेव्हां पावोनि भगवंत। नित्य निर्मुक्त
करील॥७१॥ शापोन्मुक्त जन्मोन्मुक्त। हरि
करील भवनिर्मुक्त^१। ऐसें वदले वरदोक्त। ऋषि
समर्थ कृपाळु॥७२॥ ब्राह्मण शापिती क्षोभोन। हें
समूळ मिथ्या वचन। ऋषी कृपाळु दीनोद्धरण।
वरद वदोन उद्धरिले॥७३॥ उद्धरावयाची
नवलपरी। काढिले जन्ममरणाबाहेरी। एवढी
कृपेची थोरी। कोपामाझारी ऋषींच्या ॥७४॥
जैसा मातेचा निजकोप। वरी कठिण आंत
सुखरूप। तैसाचि ब्राह्मणांचा शाप। शापें चिद्रूप
पावती॥७५॥ ब्राह्मणांचें कोपें निवृत्ती^२। पाप
निर्दळोन ब्रह्मप्राप्ती। संतोषलिया काय देती।
श्रुतिस्मृती अगम्य॥७६॥

त्यामुळे गजेन्द्र सरोवरात कधीही गेला
नाही:- ऐसी वरदोक्ति वदोन। ऋषी गेले
करोनि स्नान। गजेन्द्र नक्र दोघे जण। जाले
आपण ऋषिशापें ॥७७॥ राजा गजेन्द्र
वनस्थळीं। गंधर्व नक्र जाला जळीं। दोघे जण
आतुर्बळी। जळीं स्थळीं विचरत॥७८॥ जळीं
नक्र महाबळी। तिमिंगिलातें^३ सगळें गिळी।
जळचरें कांपती जळीं। जलकल्लोळीं
विचरतां॥७९॥ लहानसान नाणी दृष्टी।
यवतप्राय मत्स्य घोटीं। ऐसा नक्र जगजेठी।
सुखसंतुष्टीं राहिला॥८०॥ शापें स्मृति गेली
समस्त। तरी माझा वैरी उदकांत। ऐसें गजेन्द्र
नित्य स्मरत। न ये उदकार्थ सरोवरा ॥८१॥
गजेन्द्र जो कां माझा वैरी। वसतो याचि
वनांतरीं। हे आठवण नित्य नक्रीं। न ये बाहेरी
आहारार्थ॥८२॥ नक्र जळीं महाबळी। गजेन्द्र
वनीं बळिया बळी। दोघे जण शापसमेळीं।
जळीं स्थळीं विचरत॥८३॥

तत्रैकदा तद्गिरिकाननाश्रयः
करेणुभिर्वारणयूथपश्चरन्।
सकंटकान्कीचकवेणुवेत्र
विशालगुल्मान्प्ररुजन्वनस्पतीन्॥९८॥
यद्ग्रथमात्राद्धरयो गजेन्द्रा
व्याघ्रादयो बालमृगाश्च खड्गाः।
महोरगाश्चापि भयाद्द्रवंति
सगौरकृष्णाः शरभाश्चमर्यः॥९९॥
वृका वराहा महिषक्षशल्या
गोपुच्छशाला वृकमर्कटाश्च।
अन्ये च क्षुद्रा हरिणा शशादाय -
श्चरन्त्यभीता यदनुग्रहेण॥१०॥

जो गजेन्द्र ते गिरिकंदरीं। गजीगजशावसह
परिवारीं। क्रीडा करी वनांतरीं। वनविहारीं
उन्मत्त॥८४॥

उन्हाळ्यात आपल्या सहकान्यांसह वनातून
विहार करीत असता तहानेने व्याकुळ होऊन गजेन्द्र
सरोवरात आला:- चैत्रमासीच्या वनशाखी।
तयानें सेवितां एकाएकीं। मद चालिल्ला पै
तवकीं। अति उद्रेकीं^४ उन्माद^५॥८५॥ तेणें
उन्मादें आपण। मांडिलें वनविहरण। वेळु
जाळिया उपडून। वेत्रवन^६ विध्वंसी॥८६॥
गुल्मलता थोर थोर। गगनचुंबी तरुवर।
काटेसांवरी अपार। उन्मूळी समग्र दंताग्रें॥८७॥
हाणितां दांतांचीं पै झडें^७। पाडी पर्वतांचे
कडे। त्याचे मदगंधापुढें। पळती रोकडे
वनसिंह॥८८॥ गजेन्द्रमदाचे अवघ्राणें^८। दिग्गज
कांपती संपूर्ण। शरभ^९ शार्दूल^{१०} पलायमान।
सांडिती प्राण व्याघ्रसिंह॥८९॥ आस्वल
वराह^{११} महिष वृक^{१२}। गौरवानर खड्ग जंबुक^{१३}।
गोचमरी शाळ शाक^{१४}। मृगादिक भयें
पळती॥९०॥ पळत्या पशूंसी नाभीकर^{१५}।
देवोनि राखी त्यासी गजेन्द्र। येती उदक साचार।
दर्प दुर्धर साहवेना॥९१॥

१ संसारापासून सोडवणूक झालेले, २ सुख, ३ एक प्रकारचा मोठा मासा, ४ अतिरेकाने, ५ मस्ती, ६ वेतांचे रान, ७ झपाटे, ८ वास घेणे, ९ सिंहाला मारणारा एक पशू, १० वाघ, ११ डुकर, १२ लांडगे, १३ कोल्हे, १४ ससे, १५ अभय.

स धर्मतप्तः करिभिः करेणुभि-
वृतो मदच्युत्कलभैरनुवृतः ।
गिरिं गरिम्णा परितः प्रकंपयन्
निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः ॥२१॥

पर्वतीं चालतां गजेन्द्र बळी। पर्वत दडपीत
पाताळीं। सर्प चेपती फणामंडळीं। पन्नगकुळीं^१
आकांत॥१२॥ गजेन्द्र उन्मादमदमेळीं। करितां
वनाची खंदळी^२। चैत्रींचा रवि माध्यान्हकाळीं।
कुंभस्थळीं पोळत॥१३॥ गजी गजशाव^३
समस्त। उष्णें जाली अति संतप्त। अवधीं जालीं
तृषार्त। उदकार्थ तळमळती॥१४॥ करोनि
पंचयोजनें गमन। नित्य करिती गंडकीउदकपान।
परी सरोवराचें जीवन। नक्राभेण स्पर्शेना॥१५॥
गंडकी न ठाके उष्णसमेळीं। किरणीं पोळला
कुंभस्थळीं। आला सरोवराजवळीं। भयसमेळीं
तृषार्त॥१६॥ सोंड घालितां सरोवरीं। गजेन्द्र
धाकत जिह्वारीं। झणीं^४ मज झोंबेल वैरी। भय
भारी जळपानीं॥१७॥ सोंड घालितांचि जळीं।
गज मदगंध सेवावया अळी^५। रुंजी करिती
गंडस्थळीं। भ्रमरावळी रुणझुणती॥१८॥ गजी
गजशावयांसंयुक्त। तृषे पीडिलीं जळार्थ।
गजेन्द्रेसीं समवेत। आलीं धांवत सरोवरा॥१९॥

सरोनिलं पंकजरेणुरूषितं
जिघ्रन्विदूरान्मदविह्वलेक्षणः ।
वृतः स्वयूथेन तृषार्दितेन तत्
सरोवराभ्याशमथागमद्वृत्तम् ॥२२॥
विगाह्य तस्मिन्नमृतांबु निर्मलं
हेमारविंदोत्पलरेणुवासितम् ।
पपौ निकामं निजपुष्करोद्भूतम् ।
आत्मानमद्भिः स्तपयन्नातकलमः ॥२३॥
स्वपुष्करेणोद्धतशीकरोऽबुभि
निपाययन्संस्त्रपयन्त्यथा गृही ।
घृणी करेणूः कलभांश्च दुर्मदो ।
नाचष्ट कृच्छ्रं कृपणोऽजमायया ॥२४॥

तें तडाग^६ अति पुष्कळ। माजी निर्मळ जळ
सुनीळ। कमळगंध सुपरिमळ। अति शीतळ
शीकरांबु^७ ॥१००॥ गज राहोनि जळाबाहेरी। सोंड
घालोनि सरोवरीं। जळ प्राशिलें स्वइच्छेवरी।
मस्तकावरी शिंपिलें॥१॥ जळप्राशनें गजपती।
जाली सकळ श्रमां शांती। जळशिंपणें जाली
विश्रांती। चढला पुढती गजमद ॥२॥ रिघोनि
सरोवरजळीं। उन्मादे मांडिली जळकेळी। कमळां
करित खंदळी^८। जलकल्लोळीं क्रीडत॥३॥ गजी
गजशाव^९ उदकाप्रती। रिघावया अवधीं भीती।
शुंडादंडें गजपती। जळ पाजीत सर्वासी॥४॥
पहिलें पाजिलें प्रिय भार्येसी। भार्या पाजी प्रिय
पुत्रासी। मग पाजित इतरांसी। जेंवी कुटुंबासी
गृहस्थ॥५॥ विसरोनियां निजमरण। गृहस्था
कुटुंबपोषण। तैसा गजेन्द्र आपण। नक्रग्रहण
विसरला॥६॥ प्राणी विसरे निजमरणासी। काळ
टपतसे त्यासी। तेंवी नक्र गजेन्द्रासी।
जळसहवासीं टपतसे॥७॥ जेंवी काळ पाहोनि
अंत। मग प्राण्याचा करी घात। तेंवी गजेन्द्र
सरोवरांआंत। नक्र धरित साटोपें ॥८॥ माये केला
विपरीतार्थ। विसरोनियां अपघात। स्त्रीपुत्रां अति
मोहित। केला भ्रांत मोहममते॥९॥

तं तत्र कश्चिन्नृप दैवनोदितो
ग्राहो बलीयांश्चरणे रुषाग्रहीत् ।
यदृच्छयैवं व्यसनं गतो गजो
यथाबलं सोऽतिबलो विचक्रमे ॥२५॥
तथातुरं यूथपतिं करेणवो
विकृष्यमाणं तरसा बलीयसा ।
विचक्रुशुर्दीनधियोऽपरे गजाः
पार्ष्णिग्रहास्तारयितुं न चाशकन् ॥२६॥
नियुद्ध्यतोरेवभिर्भेद्रनक्रयो
विकर्षतोऽंतरतो बहिर्मिथः ।
समाः सहस्रं व्यगमन्महीपते
सप्राणयोश्चित्रममंसतामराः ॥२७॥

१ सर्पकुलांमध्ये, २ नाश, ३ हत्तीचे छावे, ४ कदाचित्, ५ भ्रमर, भुंगे, ६ सरोवर, ७ जलतुषार, ८ नाश, ९ हत्तीचे छावे.

सोंडेने उदक घेताना नक्राने सोंड पकडून ती आघातांनी रक्तबंबाळ केली:- अंगीं देहलोभाचा मद। दुसरा बळाचा उन्माद। तिसरा गजमदाचा मद। जाला मदांध गजेंद्र॥११०॥ जन्ममरणाचा महाबाध। ज्या नाठवे तो मोहांध। न देखे नरकपातबाध^१। तो मदांध महामूढ॥११॥ त्रिविध मोहमदें मोहित। बुद्धिअंधत्वे गजेंद्र भ्रांत विसरोनियां नक्रघात। जळीं क्रीडत स्त्रीलोभें ॥१२॥ ऐसें क्रीडतां जळस्थानीं। नक्रें धांवोनि धरिला चरणीं। गजें निजबळें ओढोनी। बाहेर आणूनी मारूं पाहे॥१३॥ तंव तो नक्र महाबळी। हबका^२ हाणोनि नेला जळीं। गजें युद्ध केलें ते काळीं। सोंडें कवळी^३ नक्रातें॥१४॥ सोंड हाणितां तवकें^४ शिरीं। सोंड आदळे जळावरी। नक्र निश्चळ जळाभीतरीं। भय न धरीं सोंडेंचें॥१५॥ सोंड बुडवितां जळसंपुटीं। नक्रें खुडिली सोंड आनकुटीं^५। तेणें गज जाला कष्टी। मकरमिठी सुटेना॥१६॥ नक्र जाणे गजवर्मस्थ। सोंडेंची अणी टपोनि खुडित। अमित प्रवाहे पै रक्त। गज किरकिरित अति दुःखें॥१७॥

मग दोघांची झटपट सुरू झाली:- गजें ओढितां भूतळीं। नक्र निजबळें ओढी जळीं। सहस्र वर्षे रणरवंदळी। जळकळोळीं भिडले ॥१८॥ सहस्र वर्षे करितां रण। दोघे सबळ सप्राण। तें देखोनि अमरगण। आश्चर्य पूर्ण करिताती॥१९॥ नक्रासी जळीं जळाहार। गजा पडिले निराहार। भूतळा नाणवेचि नक्र। शक्ति समग्र क्षीण जाली॥१२०॥ खंडिता सोंडेंच्या अणीसी। गजेंद्र जाला कासाविसी। मग बोभाय स्त्रीपुत्रांसी। ओढोनि पुच्छेंसीं मज काढा॥१२१॥ पुच्छीं लागोनि समग्र। बळें ओढिती स्त्रीपुत्र। तिळभरी ढळेना तो नक्र। केलें विचित्र तें ऐका ॥१२२॥

समस्तीं ओढितां पुच्छासी। न सोडवे गजेंद्रासी। शेखीं^६ न ओढवेचि नक्रासी। अति बळेंसीं कष्टतां॥१२३॥ नक्रें आसुडितां^७ तेथ। गजी-गजशावसमवेत। गजेंद्र नेला सरोवरांत। भयभीत जळमग्न॥१२४॥ नक्रभयें भयभीत। जळमय निर्बुजत^८। गजेंद्रा सांडोनियां समस्त। आले पळत तीरासीं॥१२५॥ स्त्रिया म्हणती भाग्य थोर। संकटीं वांचले कुमर। नक्रें गिळिला गजेंद्र। अक्षत^९ पुत्र कडे आले॥१२६॥ माता पुत्रांसी कृपादृष्टी। बुद्धि सांगती गोमटी। सोडा गजेंद्राच्या गोष्टी। जळसंकटीं न रिघवे॥१२७॥ आयुष्य व्हावें निजपुत्रांसी। उदक पाजोनि समस्तांसी। संकटीं सांडोनि भ्रतारासी। घेवोनि पुत्रांसी वना गेल्या॥१२८॥

ततो गजेंद्रस्य मनोबलौजसां
कालेन दीर्घेण महानभूद्वययः।
विकृष्यमाणस्य जलेऽवसीदतो
विपर्ययोऽभूत्सकलं जलौकसः॥१२८॥
इत्थं गजेंद्रः स यदाप संकटं
प्राणस्य देही विवशो यदृच्छया।
अपारयन्नात्मविमोक्षणे चिरं
दध्याविमां बुद्धिमथाभ्यपद्यत॥१२९॥
न मामिमे ज्ञातय आतुरं गजाः
कुतः करिष्यः प्रभवन्ति मोक्षितुम्।
ग्राहेण पाशेन विधातुरावृतो-
प्यहं च तं यामि परं परायणम्॥१३०॥

हजार वर्षे युद्ध झाल्यावर गजेंद्र हतबल झाला व त्याने प्रभूचा धावा केला:- सहस्र वर्षे पुरुषार्थी। युद्ध करितां नक्राप्रती। निराहारीं युद्धावर्ती। क्षीणशक्ती गजेंद्र॥१२९॥ क्षीण शरीरबळशक्ती। मनःशक्ती प्राणशक्ती। क्षीण इंद्रियें इंद्रियशक्ती। ग्रहगति गजेंद्रा॥१३०॥ ऐसा गजेंद्र क्षीणशक्ती। येतां स्त्रीपुत्रां काकुलती। सांडोनि गेली पतिप्राणांतीं। कोणी अंतीं न येती कामा॥१३१॥ गजेंद्र पाही ममता धरोनी। अंतीं सांडिलें सुहजनीं।

१ नरकात पडण्याचे भय, २ तडाका, ३ घरी, ४ आवेशाने, ५ अग्रभागी, ६ शेवटी, ७ ओढता, ८ कंटाळत, ९ इजा झाल्यावाचून.

ज्येष्ठ कनिष्ठ असंख्य पत्नी। अंती त्यागोनी मज गेल्या॥३२॥ मजसमान बळ दुर्धर। शतानुशत माझे कुमर। अंतीं विमुख^१ समग्र। पुत्र कलत्र^२ न ये कामा॥३३॥ सुहृद^३ आणि पुत्र प्रौढ। तिहीं सांडिली माझी चाड^४। हस्तिणीचा कोण पाड। अति अवघड प्राणांत ॥३४॥ सोडवावया नक्राप्रती। गजें वेंचिली^५ निजशक्ती। पुत्र कलत्र सुहृदज्ञाती। अंतीं न येती उपयोगा॥३५॥ सार्थक करावया अंतकाळ। एक भगवंत कृपाळ। नामें मोक्षाचा सुकाळ। कळिकाळ आंकणा^६॥३६॥ ज्याचें आदरें करितां स्मरण। निःशेष निमे जन्ममरण। त्याचे चरणां रिघोनि शरण। भवबंधन छेदावें॥३७॥ जीवशिवांहूनि पर। चहूं वाचां परात्पर। गुणागुणीं अनिवार। त्यासी साचार^७ शरणार्थी॥३८॥ श्रीहरीसी जालिया शरणागत। देहीं असोनि देहातीत। कळिकाळाचे पाडोनी दांत। फाडीन खत विषयांचे॥३९॥ गर्जतां रामनामपवाडे। कर्मबंधन समूळ उडे। यम अंतक पायां पडे। नक्र बापुडें तें काय॥१४०॥ ऐसी मज जे आठवण। हे श्रीहरीची कृपा पूर्ण। हरीचे अनुग्रहाविण। नामस्मरण नाठवे॥४१॥

एवं व्यवसितो बुद्ध्या समाधान मुनो हृदि।

जजाप परमं जायं प्राज्ञजन्मन्यनुशिक्षितम्॥३९॥

करावें श्रीहरीचें स्मरण। ऐसी युक्ति विवंचून^८। मनबुद्धीं हृदयीं समाधान। देवोनि आपण स्वस्थ जाला॥४२॥ नक्रें केला जो कां व्यग्र^९। ते व्यग्रता निरसावया समग्र। धैर्यधारणा धरोनि अव्यग्र^{१०}। जपे परात्पर तें ऐका॥४३॥ धैर्य नाही जयांपासीं। ते जन्ममरणाचे आंदणी^{११} दासी। पूर्वभजनसंस्कारेंसीं। धैर्य गजासी हरिस्मरणीं॥४४॥ पूर्वभजनपरिपाटीं। हरिस्मरणीं धृष्टि पुष्टी। मंत्र जपावया वाक्पुटीं।

उल्लास पोटीं गजेंद्रा॥४५॥ एका जनार्दना शरण। गजेंद्रमुखींचें श्रवण। अनुतापें पशु पावन। त्याचें ज्ञान अवधारा॥१४६॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां गजेंद्रोपाख्यानं नाम एकविंशतितमोऽध्यायः ॥२१॥ श्लोक॥ ३१॥ ओव्या॥१४६॥

अध्याय बाविसावा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

गजेन्द्रउद्धार

व हनुमंताचे श्रीरामदर्शनार्थ पुनरागमन

गजेंद्र उवाच-

ॐ नमो भगवते तस्मै यत् एतच्चिदात्मकम्।

पुरुषायादिबीजाय परेशायाभिधीमहि॥१॥

यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयम्।

योऽस्मात्परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयंभुवम्॥२॥

तस्मै नमः परेशाय ब्रह्मणेऽनंतशक्तये।

अरूपायोरूपाय नम आश्चर्यकर्मणे॥३॥

हृदयीं अंतरात्मा सर्वज्ञ। त्याचेनि बुद्धींद्रियें सज्ञान। तेणें काया वाचा मनें नमन। अनन्य शरण गजेंद्र ॥१॥ भगवंतासी अनन्य शरण। होतां पालटे देहचिन्ह। इंद्रियांचें विपरीतज्ञान। तेंहि लक्षण अवधारा॥२॥ अनन्यत्वीं^{१२} मन उन्मन। चित्त होय चैतन्यघन। बुद्धि होय समाधान। अहंता संपूर्ण सोहृत्वीं विरे॥३॥ तेव्हां भूतें होती चिदाकार^{१३}। विषय होती तन्मात्र। अनन्यशरणत्वाचें सूत्र। संसारचित्र परब्रह्म॥४॥ होवावया अनन्य शरण। पाहिजे भाग्य सत्त्वसंपन्न। तेणें भाग्यें गजेंद्र गहन। करितो नमन भगवंता ॥५॥ ओंकार ब्रह्मरूप पूर्ण। त्यासी प्रकाशी चैतन्यघन। त्या

१ पाठमोरे, २ स्त्री, ३ संबंधी, मित्र, ४ गरज, जरूर, ५ खर्ची घातली, ६ अंकित, स्वाधीन, ७ खरेपणाने, ८ योजून, ९ चिंतातुर, १० चिंतारहित होऊन, ११ सुलभ, स्वाधीन, १२ एकनिष्ठेत, १३ परब्रह्मरूप.

भगवंतासी नमन। काया वाचा मनं अनन्यत्वे
॥६॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म। हें भगवद्गीतेचें
निजवर्म। स्वयें बोलिला पुरुषोत्तम।
ॐकारब्रह्मवेदबीजत्वे ॥७॥ ॐकारबीज
सनातन। स्वरवर्ण उच्चार ब्रह्मपूर्ण। भूतभौतिकें
चैतन्यघन। त्या भगवंता नमन अनन्यत्वे ॥८॥
जो या सर्वा आदिकरण। स्वयें अकारण
आपण। त्या श्रीपुरुषोत्तमासी नमन।
अनन्यशरण अनन्यत्वे ॥९॥ ब्रह्मा विष्णु आणि
महेश। हेहि ज्याचे अंशांश। ऐसा परेशाचा जो
ईश। नमन माझें त्यास अनन्यत्वे ॥१०॥ त्याचें
करूं जातां ध्यान। ध्येय ध्याता होय शून्य।
ध्यानेचि होय चैतन्यघन। त्यासी माझें नमन
अनन्यत्वे ॥११॥ हें सर्व भासे ज्याचे ठायीं।
ज्याचेनि सर्व प्रकाशलें पाहीं। जो सर्वा कोंदला
ठायींच्या ठायीं। जो कीं सर्वही आपण ॥१२॥
जेंवी गुळाचें कारलें केलें। देंठ कांठियेनसीं
गोडिये आलें। तेंवी हें सर्वही संचलें। असे
ओतलें चिद्रूपत्वे ॥१३॥ नाबदेचे^१ नारळ
गोमटे। कवटी काढिती ते करंटे। तेंवी चैतन्येचि
नेटपोटे^२। भासे समसकटें सर्वरूप ॥१४॥ तेथें
जो देखे दोषगुण। तोचि नरकासी जाय आपण।
मुनीचेनि शापें जाण। निजात्मखूण
पावलों ॥१५॥ जो कां मीतूंपणापरता।
अनन्यशरण त्या भगवंता। ज्यासी नाही
जन्मकथा। मरणवार्ता तो नेणे ॥१६॥

न विद्यते यस्य च जन्म कर्म वा
न नामरूपे गुणदोष एव वा।
तथापि लोकाप्ययसंभवाय यः
स्व मायया तान्यनुकालमृच्छति ॥४॥

ज्यासी नाही जन्मकर्म। त्यासी कैचें रूपनाम।
देहाविणें गुणदोषकर्म। धर्माधर्म असेना ॥१७॥

ऐसा जो का भगवंत। स्वलीला लोकसंग्रहार्थ।
ब्रह्मा विष्णु शिव समस्त। अवतार धरीत गुणकर्म
॥१८॥ उत्पत्तिकाळीं चतुरानन। तोचि
स्थितिकाळीं विष्णु जाण। तोचि प्रळयीं त्रिनयन।
नामाभिधान गुणधर्म ॥१९॥ जोचि पेरी तोचि
सोकरी^३। तोचि संवगणीही^४ करी। तैसा एकचि
श्रीहरी। गुणावतारी त्रिरूप ॥२०॥ नट नानावेष
मांडी। संपादूनि सर्वेच सांडी। नटासी नाही
घडामोडी। तैसी परवडी^५ भगवंता ॥२१॥ नाना
अवतार धरितां। श्रीहरीस नाही जन्मकथा। धरिले
अवतार सांडितां। मरणवार्ता तो नेणे ॥२२॥
श्लोकांश - तस्मै नमः परेशाय ॥ ऐसा परेशा
परेश। अनंत शक्तीचा जो ईश। जो ब्रह्मण्य^६ देव
जगदीश। परम पुरुष परमात्मा ॥२३॥ जो
अरुपरूप परिपूर्ण। अनंत रूपें धरी आपण। त्या
भगवंतासी लोटांगण। अनन्य शरण
अच्युता ॥२४॥

माहकूपप्रपशुपाशविमोक्षणाय
मुक्ताय भूरिकरुणाय नमोऽलयाय।
स्वांशेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीत-
प्रत्यगृह्ये भगवते बृहते नमस्ते ॥५॥

मजसारिखे अति दीन। स्वार्थी विमुख^७
पशूसमान। तुज आलिया अनन्य शरण।
पाशछेदन तूं करिसी ॥२५॥ नक्रपशुपाशग्रहण।
हें तुच्छ यासी मानी कोण। कर्मपाश अति
दारुण। कृपा करून छेदिसी ॥२६॥
शरणागतांचें पाशछेदन। स्वस्वरूपीं होती लीन।
ऐसी कृपा पूर्ण करून। आपुलें मुक्तपण त्यां
देसी ॥२७॥ त्यांसी देसी निजात्ममुक्ती।
तेहीविशीं एक युक्ती। त्यांची छेदिसी समूळ
भांती। नित्य मुक्ति सहजेंचि ॥२८॥ ऐशिया
श्रीहरि कृपावंता। माझें नमन अनन्यता। तुझेनि

१ ब्रह्मरूपाने, २ साखरेचे, ३ निश्चयेकरून, ४ रक्षी, ५ शेताची कापणी, ६ प्रकार, ७ ब्राह्मणभक्त, ८ पाठमोरे.

नमनें भगवंता। दिसे आसता सर्वा भूतीं॥२९॥
 सर्व भूतीं हृदयस्थ। अंतरात्मा तो भगवंत।
 द्रष्टेपणें सदोदित। असे नांदत प्रतिशरीरीं॥३०॥
 भगवंताची सर्वा भूतीं। मनोन्मनें नित्य प्राप्ती।
 भगवत्कृपेची ही ख्याती। भक्त पावती
 अनन्यत्वे॥३१॥ प्रत्यग्दृशा^१ हे मात। भूतां
 सबाह्य सदोदित। देखणेपणें भगवंत।
 दृश्यद्रष्टातीत कोंदला॥३२॥ बृहद्ब्रह्म
 सनातन। हें भगवंताचें अभिधान^२। त्यासी माझें
 अनन्य नमन। पाशबंधन छेदावया॥३३॥
 भगवंताची कृपा नव्हतां। कदा न तुटे
 अहंममता। ते अहंममतेची कथा। ऐक आतां
 सांगेन॥३४॥

आत्मात्मजासगृहवित्तजनेषु सक्तै-
 दुष्प्रापणाय गुणसंगविवर्जिताय।
 मुक्तात्मभिः स्वहृदये परिभाविताय
 ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वराय॥६॥

मी म्हणणें हा खोडा जाण। माझी स्त्री ती
 खीळ कठिण। गृहसामुग्री विविध धन। पाचरा
 संपूर्ण सुबद्ध^३॥३५॥ तेथें अपत्याची
 आनंदगुढी^४। तो खोडा घातल्यावरी बेडी। कर्म
 लौकिक स्वजन आवडी। ये बेडीची कडी
 खळखळीत॥३६॥ खोडा खिळी त्यावरी बेडी।
 कृपणतेची हातकडी। हे कुटुंबधाडीची बांधवडी।
 त्याहीवरी भरडी नित्य विषय॥३७॥ खोड्याची
 खीळ ते स्त्री कठिण। त्या कठिणपणाचें विंदाण।
 निजमातेतें त्यागून। स्त्री आपणा आस होये
 ॥३८॥ मातृसेवा वेदविहिती। ते सोडूनियां
 निश्चितीं। स्त्रीकामाची आसक्ती। वश करिती
 पुरुषातें॥३९॥ द्रवेशियाचें वानर जैसें।
 पुरुषासी वश करी तैसें। नाचवी तैसें नाचे बैसे।
 अनारिसें न करवे ॥४०॥ जैसें पाळिलें का श्वान।
 तैसा होय स्त्रीअधीन। लाविल्या लागे वसवसून।

वारिल्या मौन धरोनि राहे॥४१॥ मातृसेवा
 भुक्तिमुक्ती। जे म्हणती ते माता त्यागिती।
 स्त्रीकामाची आसक्ती। ज्ञाते होती अति
 भ्रांत॥४२॥ मातृसेवा भुक्तिमुक्ती। स्त्रीआसक्ती
 नरकप्राप्ती। ऐसें व्याख्यान जे करती। तेही
 मानिती स्त्री आस ॥४३॥ भ्रांतीमाजी सप्त पाश।
 अहंदारपुत्रपाश। गृहधनस्वजनपाश। आशापाश
 सातवा॥४४॥ सत्संगति नाहीं ज्यांसी। रामनाम
 नाठवे त्यांसी। ते गुंतले कर्मपाशीं। हृदयस्थेसीं
 नव्हे भेटी ॥४५॥ सप्तपाशांचें छेदन। करावया
 एक सत्संग जाण। त्या सत्संगाचें महिमान।
 सावधान अवधारा॥४६॥

अत्यद्भुतं सच्चरितं सुमंगलं
 गायंति आनंदसमुद्रमग्नाः॥७॥

श्रवणमननीं निश्चळ वृत्ती।
 निदिध्याससाक्षात्कारीं परम प्रीती। नाना चरित्रें
 श्रीहरीचीं गाती। धन्य त्रिजगतीं ते साधु॥४७॥

श्रीकृष्ण व श्रीरामचंद्र यांच्यातील
 अवतारसाम्य व तुलना:- अजन्मजन्म^५
 सोमवंशीं। अयोनिजा^६ जन्म सूर्यवंशीं। एके
 शोषिलें पूतनेसी। ताटिकेसी पै एके॥४८॥ एके
 गुरुपुत्र आणिला। एके गुरुराग सिद्धी नेला। एके
 गोवर्धन उचलिला। एके बांधिला शिळासेतु
 ॥४९॥ एके सोडोनि मातेसी। स्वयें गेला
 गोकुळासी। एके सांडोनि निजराज्यासी।
 वनवासी दंडकीं॥५०॥ जागें न होतां कोणासीं।
 मथुरा नेली द्वारकेसीं। रामें आयोध्या
 निजगजरेसीं। वैकुंठासी स्वयें नेली॥५१॥ एक
 लोणियालागीं आपण। मातेपासीं करू रुदन।
 एक सीताशोकें जाण। करी रुदन वनवासीं
 ॥५२॥ ठकोनि मारिला कालयवन। वाळी
 मारिला शितरोन^७। शिशुपाळादिदैत्यकंदन।

१ अंतर्मुख दृष्टीने, २ नाव, ३ उत्तम प्रकारे, ४ आनंदसूचक पताका, ध्वज, ५ जन्म नसूनही जन्म (अवतार) धारण करणारा श्रीकृष्ण,
 ६ स्त्रीपासून जन्मणारा नसूनही, ७ फसवून.

खरदूषण श्रीरामे॥५३॥ कंसचाणूरनिर्दळण।
मारिले रावण कुंभकर्ण। उग्रसेना राज्यस्थापन।
लंकाभुवन बिभीषणा ॥५४॥ श्रीरामव्रत
एकपत्नी। कृष्ण ब्रह्मचारी स्त्रिया भोगूनी। कृष्णे
तारिलें गोकुळ अवनीं। जगदुद्धरणी रामनाम
॥५५॥ ऐसें करितां हरिकीर्तन। व्यास जारजपुत्र
पावन। चोरट्या वाल्मीकाचें जाण। रामायण
शिववंद्य॥५६॥ वर्णितां श्रीहरीची पदवी। दोघे
जाले महाकवी। त्या दोघांचे ग्रंथगौरवीं। मुक्ति
सर्वी पाविजे॥५७॥ अमंगळा करी मंगळ। ऐसी
हरिकीर्ति निर्मळ। नाम मंगळा मंगळ। सुमंगळ
हरिकीर्ति॥५८॥

नाममहिमा:- रामनामाचे परिपाटीं। दोष
जळती आकल्पकोटी। भुक्ति मुक्ति लागे पाठीं।
पावन सृष्टी रामनामें॥५९॥ यमयातनेचे पितर।
चितिताती निरंतर। एकादशी हरिजागर। वंशीं
तत्पर होऊ कोणी॥६०॥ पुत्र अथवा भ्रातृपुत्र।
दुहिता^१ अथवा दौहित्र^२। करितां एकादशी
जागर। यमप्रहार पै चुके॥६१॥ नामें नरकीं
उद्धरती। नामें स्वर्गस्थांसी मुक्ती। ब्रह्मादिक
अमरपती। नामकीर्ति दाटुगी॥६३॥ नामासीं
नाहीं स्नानबंधन। नामासीं नाहीं विधिविधान।
आसनीं भोजनीं शयनीं जाण। नाम पावन हरीचें
॥६४॥ निदसुरा निजशेजेसी। नामस्मरण
जयापासीं। ब्रह्मादिक वंदिती त्यासी। चहूं
मुक्तींसी माहेर॥६५॥ नामासरसी वाजे टाळी।
आशापाश होती होळी। तये कीर्तनसमेळीं। रंगीं
वनमाळी डुल्लत॥६६॥ हरिकीर्तनीं भक्तांआंत।
हरिखें नाचे भगवंत। चरणरजे धूळिभूषित^३।
असे डुल्लत स्वानंदें॥६७॥

भगवद्वाक्य

नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये खौ।

मद्भक्ता यत्र गायंति तत्र तिष्ठामि नारद॥८॥

संकीर्तनसुखाचेनि उद्धटे। मज वैकुंठीं न
कंठे। रविबिंबाही आतुटे। सुख न वाटे मज
तैसें ॥६८॥ मुरडोनि योगियांचे मानसीं।
धांवोनि जाय कीर्तनासी। तेथेंचि तिष्ठें
अहर्निशीं^४। स्वानंदेसीं डुल्लत॥६९॥ माझिया
भक्तांचे आवडीं। हरिकीर्तनी घालीं उडी।
कीर्तनसुखाची मज गोडी। कडोविकडीं नाचत
॥७०॥ भगवंते निजगुह्यासी। सांगितलें
नारदापासीं। म्हणोनि तोही हरिकीर्तनासीं।
अहर्निशीं डुल्लत॥७१॥ नामें निर्मुक्त महादोषी।
ओस वस्ती यमलोकासीं। तीर्थी मरती
उपवासीं। यमनियमंसीं लंघनें॥७२॥
नामगजरेचि निर्मुक्त। वही पाहे चित्रगुप्त। कोरीं
पानें अवधीं तेथ। कर्मनिर्मुक्त हरिनामें॥७३॥
रामनामाची प्रथा गाढी। वहीचीं पानें खोडी ना
मोडी। अवधी वहीच उघडी। केली रोकडी
हरिनामें॥७४॥ ऐसें करितां कीर्तन। श्रोते वक्ते
दोघे जण। होती आनंदीं निमग्न। आनंदघन
श्रीरामनामें॥७५॥

यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाश्चराचराः।

नामरूपविभेदेन फल्ग्या च कलया कृताः॥९॥

रामनामाच्या आवर्ती। त्यासी झाली
स्वरूपप्राप्ती। ज्यांचिये दृष्टी त्रिजगती। मिथ्या
प्रतीती फल्गुत्वें^५॥७६॥ आदिब्रह्मा इंद्रादि देव।
लोकपाळादि सर्व विश्व। वेदांतवाद रूपनांव।
मिथ्या सर्व रामनामें॥७७॥ एक रामनामासाठीं।
ब्रह्मादि देवांची ही गोष्टी। फल्गुप्राय उडाले सृष्टीं।
रामनामपुष्टी अगाध॥७८॥ रामनाम हे
चित्कळा^६। आवडीं आलिया हृदयकमळा।
रामकळा कोंदल्या डोळां। संसार सगळा
तृणप्राय॥७९॥ रामनामापासीं विरक्ती। रामनामें
परम प्राप्ती। रामनामें भुक्तिमुक्ती। यथानिगुतीं
अवधारा॥८०॥

१ कन्या, २ नातू, मुलीचा मुलगा, ३ धूळ लागून शोभायमान झालेला, ४ रात्रंदिवस, ५ व्यर्थतेमुळे, ६ उपाधिशून्य ज्ञान.

विष्णोर्नामैव पुंसः शमलमपहरेत्पुण्यमुत्पादयेच्च
ब्रह्मादिस्थानभोगान्प्रदिशति च गुरोः श्रीपदद्वंद्वभक्तिम् ।
तत्त्वज्ञानं च विष्णोरिह मतिजननभ्रांतिबीजं च दग्ध्या
संपूर्णानंदबोधे महतिच पुरुषं स्थापयित्वा निवृत्तम् ॥१०॥

रामनाम स्मरतां नित्य। पाप निर्दली
आकल्पांत। पुण्य उपजवी अद्भुत। जें
नित्यानित्यछेदक ॥८१॥ करितां नित्य
नामस्मरण। तेणें उपजे परम पुण्य। जें भोगक्षयें
नव्हे क्षीण। ब्रह्म परिपूर्ण प्रापक^१ ॥८२॥ नाम
स्मरतां वैराग्यपूर्ण। इंद्रलोकादि ब्रह्मसदन।
मिथ्या देखे जैसें स्वप्न। वैराग्य गहन त्या
नामीं ॥८३॥ ऐसी जालिया विरक्ती। सद्गुरु
तोचि ब्रह्ममूर्ती। ऐसी उपजे अभेदभक्ती।
सर्वाभूर्ती भगवंत ॥८४॥ अभेद गुरुभक्तीचें
ज्ञान। सर्व भूर्ती भगवद्भजन। भूतभौतिकें
चैतन्यधन। ब्रह्मज्ञान या नांव ॥८५॥ ऐसऐसिया
ब्रह्मस्थिती। जन्ममरणा सहज शांती। सजीव
निर्दळे पै भ्रांती। तेही उपपत्ति^२ अवधारा ॥८६॥
प्रपंच येथें जाला होता। हे समूर्ती मिथ्या वार्ता।
पुढें होईल मागुता। कदा कल्पांतीं घडेना
॥८७॥ ऐसी जे कां सहजस्थिती। या नांव
सबीज निरसे^३ भ्रांती। पुरुषा परमानंदप्राप्ती। हे
निजख्याति अवधारा ॥८८॥ देवोनि
परमानंदप्राप्ती। पुनः न परते मागुती।
रामनामाच्या आवृत्ती^४। जडासी मुक्ती द्यावया
॥८९॥ रामनामस्मरणासाठीं। परमानंदीं पडे
मिठी। ब्रह्मरूप प्रकटे सृष्टीं। आनंदकोटी
हरिनामें ॥९०॥ ज्याचे नामाचें ऐसें महिमान। तो
स्वामी जनी जनार्दन। त्यासी काया वाचा
मनेंकरून। अनन्य शरण सद्भावें ॥९१॥
सद्भावेंसीं अनन्य शरण। ऐकतांचि दीनवदन।
स्वयें धांवित्रला जनार्दन। कृपाळु पूर्ण
दीनांचा ॥९२॥

शुक उवाच-

एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं
ब्रह्मादयो विविधलिंगभिदाभिमानाः ।
नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात्
तत्रखिलामरमयो हरिराविरासीत् ॥११॥
तं तत्तदार्तमुपलभ्य जगन्निवासः
स्तोत्रं निशम्य दिविजैः सह संस्तुवद्भिः ।
छंदोमयेन गरुडेन समुद्यमान-
श्चक्रायुधोऽभ्यगमदाशु यतो गजेन्द्रः ॥१२॥

गजेन्द्राच्या करुणार्त प्रार्थनेमुळे भगवंताचे
आगमन व गजेन्द्राचा उद्धार:- दीनोद्धारि
त्वरान्वित^५। परम कृपाळु भगवंत। तेणें श्रीशुक
हर्षयुक्त। असे सागंत परीक्षितीप्रती ॥१३॥ सगुण
तेंचि निर्गुण। निर्गुण तेंचि सगुण। नामें ब्रह्मप्राप्ति
पूर्ण। जगदुद्धार हरिनामें ॥१४॥
सविशेषनिर्विशेषस्थिती। ऐसी गजेन्द्र केली
स्तुती। तेणें तुष्टला श्रीपती। कृपामूर्ति कृपाळु
॥१५॥ शक्र^६ विरिचि^७ शंकर। इत्यादिक सुरवर।
पदाभिमानी थोर थोर। त्यांसी गजेन्द्र उद्भवेना
॥१६॥ समस्तांही सुरवरांसी। शिणतां
निजसामर्थ्येसीं। न सोडवे गजेन्द्रासी। त्या
हृषीकेशीवांचोनी ॥१७॥ पृथक् इंद्रियांची सत्ता।
नित्य अधीन भगवंता। त्यावांचूनि सर्वथा।
दीनोद्धारता न करवे ॥१८॥ समस्तांही सुरवरांसी।
नुद्भवेचि गजेन्द्रासी। त्या काळीं हृषीकेशी। अति
त्वरेंसीं निघाला ॥१९॥ ऐकोन गजेन्द्राचें स्तवन।
सुदर्शन हातीं वसवून^८। शीघ्र गरुडावरी
वळंघोन^९। श्रीभगवान चालिला ॥१००॥ सकळ
जीवांचा जीव। सर्व देव ज्याचे अवयव।
सर्वात्मा श्रीकेशव। स्वयमेव चालिला ॥१॥
ऐकोनि गजेन्द्राचें स्तवन। येतां देखोनि
गरुडवाहन। देव करिती दिव्य स्तवन। कृपाळु पूर्ण
दीनांचा ॥२॥ जयजयाजी दीनसंरक्षणा।

१ मिळवून देणारे, २ लक्षण, ३ नाहीशी होते, ४ सतत क्रम, ५ त्वरेने युक्त, त्वरा करणारा, ६ इंद्र, ७ ब्रह्मदेव, ८ घेऊन, ९ बसून.

जयजयाजी दीनपाळणा। जयजयाजी
 दीनोद्धारणा। कृपाळु पूर्ण पूर्णत्वे ॥३॥
 जयजयाजी भवभावना^१। जय जय
 भवभावनिर्मूलनिर्दळणा। जय जय
 भवगजपंचानना। जन जनार्दना जगद्गुरो॥४॥
 येतां देखोनि श्रीपती। आपुलाल्या निजयुक्तीं।
 करिती ननापरींची स्तुती। विमानपंक्तीं सुरवर
 ॥५॥ गरुडारूढ मेघश्याम। दोहीं पंखांचा
 आक्रम। स्थंतरबृहत्साम^२। मनोरम सामग ॥६॥
 वामस्थंतरसाम। दक्षिणपक्षबृहत्साम। नादें डुल्लत
 पुरुषोत्तम। गरुडागमन स्वानदें॥७॥ यालागीं
 छंदोमय नाम। स्वयें पावला गरुडोत्तम। त्याचे
 गतीचा संभ्रम। अनुपम्य अवधारीं॥८॥ पृष्ठभागीं
 भगवंत। धरी चरण दोहीं हातांत। मुखीं श्रीहरिनाम
 स्मरत। सामगीत दो पक्षीं॥९॥ दोहीं हातीं
 चरणानुक्रम। पृष्ठीं मेघश्याम हृदयीं राम। मुखीं
 नेमस्त श्रीहरिनाम। बृहत्साम दो पक्षीं ॥१०॥
 ऐशी गरुडाची हे स्थिती। सबाह्य व्यापिली
 हरिभक्ती। यालागी छंदोमय गाती।
 वेदानुवृत्तिअनुवाद॥११॥ सपर्वत धरा सागरेसीं।
 तुकिता^३ तृणप्राय हरीसीं। ऐशियासी अहर्निशीं।
 गरुड पृष्ठेसीं वाहत॥१२॥ ऐसा गरुडारूढ
 भगवंत। येतो परमानंदें डुल्लत। तंव गजेंद्र ग्रहग्रस्त।
 आर्तभूत देखिला॥१३॥ चक्र सरसावूनि हातीं।
 हरि म्हणे गरुडाप्रती। तुवां चालावें शीघ्रगती।
 गजेंद्राप्रती उद्धराया॥१४॥ मनोवेगाचिया
 स्थिती। सहस्राधिक गरुडगती। तोही चालतां
 सर्वशक्ती। गति भगवंता मानेना ॥१५॥ करावया
 गजेंद्रोद्धारण। श्रीहरीस आलें पै स्फुरण। बाहु
 थरकती सकंकण। आपणा आपण
 विसरला॥१६॥ फिंजारल्या रोमावळी। वीरगुंठी^४
 सुटली मोकळी। पुष्पें स्रवती क्षितितळी^५।

आतुर्बळी चालिला॥१७॥ सांडोनियां
 गरुडवहन। सवेग वेगें उडी घालून। जेथें
 गजेंद्रग्रहण। शीघ्र आपण तेथें आला ॥१८॥
 येरीकडे गजेंद्र जाण। ग्रहग्रस्त अति दीन। काय
 बोलिला करुणावचन। जेणें भगवंत
 पावला॥१९॥

सोंऽतःसरस्युरुबलेन गृहीत आर्तो
 दृष्ट्वा गरुत्मति हरिं ख उपात्तचक्रम्।
 उत्क्षिप्य सांबुजकरं गिरमाह कृच्छ्रा-
 न्नारायणाखिलगुरो भगवन्नमस्ते॥१३॥

तया अगाध सरोवरीं। नक्रें गर्जून आक्रमिला
 करी। धरोनियां जलांतरी। बलात्कारीं गांजिला
 ॥१२०॥ ग्रहग्रस्त मज देखोनी। मज सोडिलें
 माझिये पत्नीं। पुत्रें सांडिलें स्वजनीं। अंतीं कोणी-
 न ये कामा॥१२१॥ मजला ग्रहाचे मुखीं अर्पूनी।
 अवघे जणीं जळ प्राशूनी। आम्ही वांचलों
 महाविघ्नीं। उल्लासोनी गेलीं वना ॥१२२॥ ऐसें
 तिहीं मज सांडितां। म्याही सोडिली त्यांची
 ममता। तेव्हां आठवलें चित्ता। हरि रक्षिता
 प्राणांतीं॥१२३॥ कृपा उपजली भगवंता। तरी
 तुटली दुस्तर ममता। आतां आठवतें चित्ता। हरि
 रक्षिता कृपाळु॥१२४॥ अंतकाळींचा सोयरा। एक
 श्रीहरिच निर्धारा। ऐसें मानलें गजेंद्रा।
 सपुत्रदारमोहत्यागें॥१२५॥ निःशेष गेलिया
 मोहममता। स्मरणादर पढिये चित्ता। भजनीं
 आवडी भगवंता। उल्लासता स्वानदें॥१२६॥ कांही
 अर्पावें भगवंता। अति संचितार्थ नये हाता।
 त्यावरी स्त्रीपुत्रांची सत्ता। स्वयें मागतां
 नेदिती॥१२७॥ अंतीं मागतां कांहीं नेदिती। शेखीं
 सन्निपात झाला म्हणती। संचितार्थी तोंडीं माती।
 नागविती स्त्रीपुत्र॥१२८॥ म्हणती हा आतां मरेल।
 मरतां द्रव्यार्थ वेंचील। आम्हांस भिकेसी
 लावील। याचा बोल नायकावा॥१२९॥ ऐसें

१ संसार उत्पन्न करणाऱ्या, २ सामवेदातील साम, ३ तुलना करिता, ४ शेंडी, ५ जमिनीवर.

सुहृदांचें संमत। अंतीं संचितार्थ नागवित। गृहस्थ
मरे चरफडत। तैसेंच प्राप्त गजेंद्रा ॥१३०॥
अर्पावया हरीस जवळी। कांहीं नाहीं हातातळीं।
शोधितां सरोवरजळीं। कमळ ते काळीं
सांपडलें ॥१३१॥ शुंडादंडी कमळप्राप्ती। उल्लास
गजेंद्राचे चित्तीं। आक्रोशें स्मरावया श्रीपती।
विकळगती वाचेसीं ॥१३२॥ प्राण होतां पै
विकळ। वाचा अतिशयें विव्हळ। तरी पशुजन्म
प्रेमळ। स्मरणशीळ गजेंद्र ॥१३३॥ कमळ
उचलोनि ऊर्ध्वगती। गजेंद्र पाहे अति प्रीतीं।
गरुडारूढ लक्ष्मीपती। शंख चक्र हातीं
देखिला ॥१३४॥ दोघां होतां दृष्टादृष्टी। प्रेम उलथलें
पोटीं। सुखें कोंदली सृष्टी। आनंदकोटि
उल्लास ॥१३५॥ पूर्वी वाचा अति विव्हळ। हरि
देखतां निजात्ममूळ। अक्षरीं अक्षर अविकळ।
वाचा सफळ अनुवादे ॥१३६॥ अच्युत अव्यय
अव्यक्त। व्यक्ताव्यक्तत्वे अनंत। स्वप्रकाशें
सदोदित। अजन्मा नित्य अविनाशी ॥१३७॥
नरांचें^१ नित्य आयतन^२। यालागीं नांवें नारायण।
जगद्गुरु जनार्दन। अनन्य नमन पै माझें ॥१३८॥
भूतां संसार निगुती। भूतां जन्ममरणप्राप्ती।
विद्याअविद्यातीतगती। भगवन्मूर्ति नमस्ते
॥१३९॥ वैराग्य आणि ऐश्वर्य। अद्वैतज्ञान
औदार्य। श्रीअनुवादे यशःकार्य। तया नमस्कार
भगवंता ॥१४०॥

तं वीक्ष्य पीडितमजः सहसावतीर्य
सग्राहमाशु सरसः कृपयोज्ज्वलार।
ग्राहद्विपादितमुखादरिणा गजेंद्र
संपश्यतां हरिमूचदुच्छ्रियाणम् ॥१४॥

ऐकतां गजेन्द्राचें आर्तवचन^३। स्वयें गरुडासन
सोडून। सरोवरीं उडी घालून। आला भगवान
कृपाळु ॥१४१॥ चक्रें हाणोनियां नक्र। चक्रधारें
फोडिलें वक्र^४। मगरमिठी अति दुस्तर। नक्र

गजेंद्रा सोडीना ॥१४२॥ लागतां श्रीहरीचें
चक्र। रुधिरें^५ न्हाला तो नक्र। तरी न सोडी
गजेंद्र। दृढवैर द्विजशापें ॥१४३॥ बाप कृपाळु
भगवंत। दोहीं तळीं घालोनि हात। जळाबाहेर
अकस्मात। काढिलें त्वरित भगवंतें ॥१४४॥
लागतां भगवंताचा हात। दोघे जण अति
उद्धत^६। तेही जाले शापोन्मुक्त। भाग्यवंत
समभाग्यें ॥१४५॥ विमानीं देखती सुरवर। भूतळीं
पाहती ऋषीश्वर। गगनीं देखती खेचर।
गजेंद्रनक्रउद्धरण ॥१४६॥ भगवंतें कृपा करून।
दोघे बाहेर आणून। गजेंद्रा विमानीं घालून।
श्रीभगवान निघाला ॥१४७॥

नक्राच्या प्रार्थनिवरून त्याचाही उद्धार:- जातां
देखोनि भगवंत। नक्र गदगदां हांसत। त्यासी
श्रीहरि पुसत। हास्य किमर्थ तुज आलें ॥१४८॥
सर्वा भूतीं हरि समान। गर्जती वेदशास्त्रपुराण।
त्या तुजपाशीं विषमपण। आजि संपूर्ण देखिलें
॥१४९॥ उद्धरिलें गजेंद्रातें। मज कां उपेक्षिलें
येथें। याचि देखोनि विषमतेतें। अत्यद्भुत
हासिनलों ॥१५०॥ हरि स्वमुखें सांगे आपण।
गजेंद्रें केलें माझें स्मरण। पापपुण्या निर्दळण।
उद्धरण पावला ॥१५१॥ तुझें जालिया दर्शन।
माझें पाप नव्हे क्षीण। पापबळें म्यां आपण।
श्रीभगवान जिंकिला ॥१५२॥ तुझेनि नामें पाप
निर्दळे। तुज देखिल्या पाप न ढळे। माझे पापभेणें
हरि पळे। म्यां जिंकिलें गोविंदा ॥१५३॥ सकळ
पापांतें संहारी। यालागीं नांव म्हणिजे हरी।
माझ्या पापांची त्याहूनि थोरी। तुज म्यां हरि
जिंकिलें ॥१५४॥ अति वक्रोक्ती नक्रवचन।
एकोनि संतोषिला भगवान। तुझें पहावया
निजज्ञान। उपेक्षण म्यां केलें ॥१५५॥ माझ्या
दर्शनाची प्राप्ती। तुज जाली ज्ञानस्फूर्ती। ऐसें
बोलोनि श्रीपती। नक्र गजपती भेटविला ॥१५६॥

१ आवडे, २ नराचे (नित्यवस्तूचे) आधारस्थान, ३ दीन शब्द, ४ तोंड, ५ रक्ताने, ६ दांडगे, उद्धट.

नक्रें धरिले गजाचे चरण। तुझे करितां
चरणग्रहण। मज भेटला श्रीभगवान। तुझेनि
जाण गजेंद्रा ॥५७॥ गजें घातलें लोटांगण। तुवां
धरिले माझे चरण। मज आठवला श्रीभगवान।
मज उद्धरण तुझेनि ॥५८॥ येथेरांचा उपकार।
परस्परें मानिती थोर। श्रीहरि भेटला साचार।
पूर्ववैर उपशमे ॥५९॥ आम्ही तुम्ही दोघे जण।
पूर्वीं सखे बंधु ब्राह्मण। धनलोभें शाप जाण।
गजनक्रपण पावलों ॥१६०॥ त्याही वैराची
उपशांती^१। आजि पावलों निश्चितीं।
पूर्वापरवैरशांती। भगवन्मूर्ति भेटली ॥६१॥
श्रीहरिसमान समता। दोघे पावले स्वरूपता।
त्याही स्वरूपाची व्यवस्था। यथार्थता अवधारीं
॥६२॥ श्यामराजीवलोचन। ठाणमाण
गुणलक्षण। रूपरेखा समसमान। दोघे अनन्य
हरिरूप ॥६३॥ शंख चक्र गदा पद्म। तिघे दिसती
समान सम। मुख्य कोणता पुरुषोत्तम। देवां दुर्गम
लक्षेना ॥६४॥ रमा^२ देखोनि तिन्ही मूर्ती। म्हणे
भजावें कोणाप्रती। ब्रह्मादिक विस्मित चित्तीं।
मूळमूर्ति लक्षेना ॥६५॥ संतोषोनि श्रीभगवान।
स्वरूपता दे संपूर्ण। नेदी श्रीवत्सलांछन। मज
अधीन नाही म्हणे ॥६६॥ ब्राह्मणाची
दुर्वाक्यता। हृदयीं साहिल्यां म्यां लाता। तें
श्रीवत्स लाभे हाता। सत्यवाक्यता
वेदार्थ ॥६७॥ ज्यासी श्रीवत्सलांछन। तोचि
स्वामी श्रीभगवान। येर ते भक्त तत्समान। साधु
सज्ञान लक्षिती ॥६८॥ भगवद्भक्त इंद्रद्युम्न।
त्याचें करितां उद्धरण। धरितां भक्ताचे चरण।
उद्धरण नक्रासी ॥६९॥ भक्त संगती जे जे लागत।
ते ते तारी श्रीभगवंत। ऐसें गजें भागवत। तें पद
प्राप्त नक्रासी ॥१७०॥ कृपाळु श्रीभगवंत।
उद्धरिले निजभक्त। अवघे जयजयकार करित।
सुर वर्षती दिव्य सुमनें^३ ॥७१॥

गरुड अति वेगाने येताच त्याच्या
क्षुधानिवारणासाठी त्या दोघांचे देह त्याला दिले:-
तंव गरुड धांपा देत। वेगें येतां त्वरान्वित। पुढें
देखतां श्रीभगवंत। लज्जान्वित तो जाला ॥७२॥
मज न पुसतां श्रीपती। पुढें गेलासी कैसे रीतीं।
गरुडा तुझी देखोनि मंद गती। गजेंद्रार्थी
धांविन्नलों ॥७३॥ ऐकोनि श्रीस्वामीचें वचन।
गरुड जाला लज्जायमान। मग घालोनि लोटांगण।
धरिले चरण हरीचे ॥७४॥ आमच्या गतीची तूं
गती। आमच्या शक्तीची तूं शक्ती। आमचे
मतीची तूं मती। कृपामूर्ति श्रीकृष्णा ॥७५॥ मज
येतां त्वरायुक्त। क्षुधेनें पीडिलों बहुत। तूं तंव
कृपाळु श्रीभगवंत। कांहीं आहारार्थ मज
देई ॥७६॥ श्रीहरि सांगे कृपा करून। गजनक्रदेह
गहन। माझेनि हातें अति पावन। करीं भक्षण
आहारार्थ ॥७७॥

इतक्यात भ्रूभंग पक्ष्याने दोन्ही प्रेते पकडली:-
गरुड जंव आला तेथ। तंव देखिलें विपरीत।
भ्रूभंगपक्षी^४ आहारार्थ। सवेग धरित ते
दोन्ही ॥७८॥

पक्षिणं तत्र गगने भ्रमंतं तं खगेश्वरः।
तावप्येकेन संदृष्ट्वा भक्षार्थमग्रहीतदा ॥१५॥
नखेन गजमेकेन नक्रमेकेन चाक्षिपत्।
चंचग्रे पक्षिणा गृह्य तदोत्पत्य गरुत्मता ॥१६॥

भ्रूभंगपक्षी भ्रमे गगनीं। गजेंद्र नक्र एकत्र दोनी।
तेणें देखतांचि नयनीं। झडप मारोनि
धरियेले ॥७९॥ भ्रूभंगें धरितां ते दोन्ही। तराक्ष^५
देखे दुरूनी। गरुड येतांचि तळपोनी। भ्रूमंग धरोनि
उडाला ॥१८०॥ तळीं गजेंद्र त्यावरी नक्र।
भ्रूभंगपक्षी त्याहूनि थोर। गरुडें उचलितां सत्वर।
माळा विचित्र परिलंबे ॥८१॥ गरुड भिडतां
भ्रूभंगासी। तेणें सोडिलें गजनक्रांसी। गरुडें धरिलें
नखाग्रेंसीं। घेवोनि तिघांसी उडाला ॥८२॥

१ शेवट, अंत, २ लक्ष्मी, ३ पुष्पे, ४ एक प्रकारचा गिधाडासारखा मांसाहारी पक्षी, ५ गरुड.

एषा मम महाशाखा शतयोजनमायता ।
 स्थित्वास्यां त्रीनिमान्भक्ष सुखेन त्वं खगेश्वर ॥१७॥
 ततो द्रुमं पतगसहस्रसेवितं
 महीधरप्रतिमवपुः प्रकंपयन् ।
 खगोत्तमो द्रुतमभिपत्य वेगवान्
 बभञ्ज तामविरलपत्रसंचयाम् ॥१८॥
 स्पृष्टमात्रा तु सा पद्भ्यां गरुडेन बलीयसा ।
 अभज्यत तरोः शाखा भग्नान्तामप्यधारयत् ॥१९॥
 तां भग्नां स महाशाखां स्मयमानो विलोकयन् ।
 अथात्र लज्जयाऽपश्यद्वालखिल्यानधोमुखान् ॥२०॥

गरुडाने तिधाना धरून उड्डाण केले:- मुखीं धरोनि भ्रूभंगासी। नखाग्रिं गजनक्रांसी। गरुड पाहे स्वस्थानासी। स्वयें आहारासी सेवावया ॥८३॥ येतां देखोनि गरुडासी। उल्हास कनकजांबूसी। स्वयें बोले आल्हादेसीं। खगेश्वरासीं तें ऐका ॥८४॥ हरिहस्ते गज नक्र पुनीत। गरुड केवळ भगवद्भक्त। यांचा स्पर्श जालिया येथ। मी नित्य मुक्त होईन ॥८५॥ गजेन्द्र भक्ताचे संगतीं। घातकी नक्र पावला मुक्ती। मीही याचिये संगतीं। नित्य मुक्ती पावेन ॥८६॥ जे जे लागले सत्संगतीं। ते ते नित्य पावले मुक्ती। कनकजांबू तदर्थी गरुडाप्रती विनवित ॥८७॥

एषा मम महाशाखा शतयोजनमायता ॥२१॥

कनकजांबूच्या विनंतीने गरुडाचे शाखारोहण:- शत योजन विस्तार। माझी शाखा अत्यंत थोर। तेथें बैसोनि खगेश्वर। करीं आहार तिहींचा ॥८८॥ गरुड क्षुधेनें पीडिला। तिहींसीं उडतां भागला। ऐकोनि कनकजांबूचे बोला। स्वयें बैसला शाखेसीं ॥८९॥ गरुड पाहे तो तरुवर। जैसा कां मेरु गिरिवर। भोंवत्या शाखा शतसहस्र। योजनविस्तार शतसंख्या ॥९०॥ पक्षियांचीं नीडें^१ तयावरी। शतसहस्र लक्षांतरीं। फळपुष्पितसंभारीं। तरुवरी विश्रांति ॥९१॥ पहावया गरुडाची थोरी। वालखिल्य

साठी सहस्री। गुप्त पावले शाखांतरीं। गरुड जीवरी बैसला ॥९२॥

तो बसल्याबरोबर ती शाखा कडाडली:- गरुड बैसतांचि तेथ। शाखा मोडली कडकडीत। गरुड पाहे साशंकित। ऋषी लोंबत शाखेसीं ॥९३॥

त्या शाखेवरील साठ सहस्र वालखिल्य ऋषींना पीडा होऊनये म्हणून गरुडाचे अधांतरीच राहणे:- ऋषी लोंबती अधोमुख^२। शाखा सांडों नये देख। ऋषी पावतांचि दुःख। थोर नरक पावेन ॥९४॥ शाखा धरोनि वामचरणीं। गज नक्र दक्षिणचरणीं। मुखीं भ्रूभंगा धरोनी। गेला उडोनी आकाशीं ॥९५॥ शाखा शतयोजनविस्तार। साठी सहस्र ऋषीश्वर। दक्षिणचरणीं गजनक्र। मुखीं महाथोर भ्रूभंग ॥९६॥ इतुकेनसीं समवेत। गरुड आकाशीं भ्रमत। बैसों न^३ लाहे^४ यथास्वस्थ। ऋषी समवेत दुखवती ॥९७॥ मज बैसतांचि तळीं। भारें ऋषींची होय रांगोळी। येणें धार्कें महाबळी। नभोमंडळी^५ भ्रमतसे ॥९८॥ घेवों न लाहे आहारातें। बैसों न लाहे स्वस्थचितें। परम संकट गरुडातें। तेणें श्रीहरीतें स्मरत ॥९९॥ थोर पावलों आकांता। वेगीं पाव गा भगवंता। काय म्यां करावें आतां। अनाथनाथा उद्धरीं ॥१००॥ जोहरीं रक्षिलें पांडवांसी। नमन करितां द्रौपदीसी। पितयाने गांजितां प्रल्हादासी। तेंवी मजपासीं पावावे ॥१॥

गरुडाने प्रभूचा धावा केल्यावर काश्यप ऋषींचे दर्शन:- आतां उद्धरिलें गजेन्द्रासी। तो तुं मज विसरलासी। उडी घालावया वेग तुजपासीं। कां रुसलासी गोविंदा ॥२॥ जना सबाह्य जनार्दन। तुझें नांव जगजीवन। मी तुझें अनाथदीन। माझें विघ्न निवारीं ॥३॥ गरुड

१ घरटी, २ ज्यांची तोंडे खाली आहेत असे, ३ न शके, ४ आकाशंत.

श्रीहरीचा परम भक्त। तोही आनंदें नाम स्मरत।
नामापासीं भगवंत। आहे डुल्लत स्वानंदें॥४॥
करितां हरिनामस्मरण। स्वयें विघ्न होय
निर्विघ्न। गरुड पावला समाधान। तेंही विंदाण^१
अवधारा ॥५॥ गरुड भ्रमतां आकाशीं।
भगवंताची कृपा कैसी। देखिलें पित्या
काश्यपासी। तेजोराशी तपस्वी॥६॥

स गत्वा पर्वतश्रेष्ठं गन्धमादनमंजसा।
ददर्श कश्यपं तत्र पितरं तपसि स्थितम्॥२२॥
प्रजाहितार्थमारम्भो गरुडस्य तपोधनाः।
चिकीर्षितं महत्कर्म तदनुज्ञातुमर्हथ॥२३॥
एवमुक्त्वा भगवता मुनयस्ते समाययुः।
मुक्त्वा शाखां गिरिं पुण्यं हिमवतं तपोधनाः॥२४॥

कश्यपांच्या विनंतीवरून वालखिल्यऋषी
फांदी सोडून बदरीला निघून गेले:- गन्धमा-
दनपर्वतांत। कश्यप पिता तप आचरत। नभींहून
देखिला अकस्मात। आला त्वरित त्यापासीं
॥७॥ येतां देखोनि गरुडासी। वृत्तांत कळला
कश्यपासी। देखोनि वालखिल्य ऋषी। कश्यप
त्यांसी प्रार्थित ॥८॥ घालोनियां लोटांगण।
कश्यप विनवी कर जोडोन। गरुड माझें अपत्य
दीन। कृपा करोन सोडावें॥९॥ गरुडाचें मनोगत।
आणूनियां परमामृत। माता करावी निर्मुक्त।
तदर्थी सामर्थ्य तुम्हीं द्यावें॥१०॥ तुज करितां
अनुष्ठान। नाहीं याचें सामर्थ्यज्ञान। येणें माता मुक्त
करून। झाला वहन विष्णूचें॥११॥ पहावया
गरुडाचें सामर्थ्य। शाखेसीं^२ बैसलों समस्त। तंव
हा बळिया बळवंत। विजयी निश्चित तिहीं लोकीं
॥१२॥ करोनि कश्यपासी नमन। देवोनि गरुडासी
आशीर्वचन। वालखिल्यीं शाखा सोडोन। गेले
तपोधन बदरीसी॥१३॥ गेले वालखिल्य देखोन।
गरुड पावला समाधान। करोनि पितयासी नमन।
पुसे आपण ते ऐका ॥१४॥

भगवन्कुत्र मुंचामि तरुशाखाभिमामहम्।
वर्जितं ब्राह्मणैर्देशमाख्याहि भगवन्मम॥२५॥
ततो निष्पुरुषं शैलं सागरोदरसंस्थितम्।
अगम्यं मनसाप्येतैस्तदाचख्यौ स कश्यपः॥२६॥

गरुडाच्या विनंतीवरून कश्यपांनी
सुचविल्याप्रमाणे सुवर्णशाखा लंकेच्या पठारावर
ठेविली:- गरुड लोटांगण घाली। थोर
जाजावलों^३ वालखिल्यीं। मुक्त जालों तुझे
बोलीं। शाखा आणिली ऋषिबाधे^४॥१५॥
कनकजांबुशाखासधर^५। शतयोजनें सविस्तर।
इशीं सांडावया कोण थार^६। कोठें आहार म्यां
घ्यावा॥१६॥ देखोनियां कनकजांबूसी। ब्राह्मण
धांवती छळावयासी। धनलोभ बहु द्विजांसी। बळ
ब्राह्मणांसीं चालेना॥१७॥ जेथ न पावती
ब्राह्मण। सांगावें जी तें कोण स्थान। तेथें शाखा
निक्षेपून^७। करीं भोजन क्षुधार्थीं॥१८॥ क्षुधित
एकोनि गरुडासी। कृपा उपजली कश्यपासी।
दुर्गम स्थान सांगे त्यासी। अगम्य सर्वांसी
मनोवाचा॥१९॥ दक्षिणसमुद्रामाझारीं। सुनाभि
पर्वत लंकागिरी। शाखा ठेवोनि त्यावरी। भोजन
करीं सुपुत्रा॥२०॥ एकोनि कश्यपाचें वचन।
स्वयें सुवर्णशाखा घेऊन। गजनक्र भूभंगेसीं
उडोन। आला आपण लंकेसीं॥२१॥

ततस्तस्य गिरेः शृंगमास्थाय स खगोत्तमः।
भक्षयामास गरुडस्त्रीनपि क्षुधयार्दितः॥२७॥

लंकापाठार निर्जन। सुवर्णशाखा तेथ ठेवून।
गरुडें केलें पै भोजन। सावधान हरिस्मरणें॥२२॥
करितां भूभंगभक्षण। ग्रासोग्रासीं कृष्णार्पण। करी
नक्राचें भोजन। ब्रह्मार्पण स्मरणेंसीं॥२३॥
भक्षितां त्या गजेंद्रासी। भोक्ता म्हणे हृषीकेशी।
भक्त सेवी त्या त्या अर्थासी। हरिस्मरणेंसीं सावध
॥२४॥ गरुड पिडला क्षुधेसीं। भोजन करितां ये
विधीसीं। पावला परम तृप्तीसी। आल्हादेसीं

१ कौतुक, २ डहाळीवर, ३ त्रास पावलो, ४ ऋषींना पीडा होईल म्हणून, ५ बळकट, ६ ठिकाण, ७ टाकून.

हरिस्मरणे ॥२५॥ फळ मूळ आणि जीवन। जें भक्त सेविती आपण। तें तें करिती ब्रह्मार्पण। तृप्ती संपूर्ण तेणें त्यांसी॥२६॥ अन्न ब्रह्म अहं ब्रह्म। हृदयीं भोक्ता आत्माराम। त्याचें कर्मचि परब्रह्म। हें जाणती मर्म ते धन्य॥२७॥ भोजन करितां ऐसिये पंक्ती। आसहस्त्रांचीं पंक्ती पुनाति^२। ऐसें बोलती वेदश्रुती। सभाग्या पंक्ती हरिभक्त॥२८॥ ग्रासोग्रासीं हरिस्मरण। ऐसें जे करिती भोजन। तेथ भोक्ता श्रीभगवान। भोक्तेपण त्या नाहीं ॥२९॥ ऐसिये भोजनप्रयुक्तीं। गरुडासी जाली परम तृप्ती। तेणें ध्यावया विश्रांती। केली आउती^३ ते अवधारा॥२३०॥ भारेसीं भ्रमतां अंतराळीं। गरुड भागला महाबळी। तेणें पावोनि पाखांतळीं। केली ते वेळीं निजनिद्रा ॥३१॥ ऐसी घेऊनि विश्रांती। गरुड कैसा गेला शीघ्रगती। भगवद्भक्तपदप्रयुक्ती। भाग्यप्राप्ती लंकेसीं॥३२॥ गरुडाची नखें स्पष्ट। लंकेसीं रुतलीं तिखट। पडतां पर्जन्याचे वाहावाट। जालें त्रिकूट अति थोर॥३३॥

कुबेराकरता लंकाशहराची निर्मिती:- कुबेराची अलकावती। रावणें हिरोनि घेतां वस्ती। त्यासी वारोनि प्रजापती। लंकापति तो केला॥३४॥ विश्वकर्म्यतिं घेऊन। स्वयें येवोनि चतुरानन। निर्माण केलें लंकाभुवन। दुर्ग दारुण दुर्गम॥३५॥ विश्वकर्म्यनिं झाडोनि कडे। त्रिकूट सज्ज केलें गाढें। लाग न लगे मार्गेपुढें। चहूंकडे दुर्धर ॥३६॥ पडलंका मागिलीकडे। सुवेळा शोभे लंकेपुढें। निकुंबळागड अवघडे। दक्षिणेकडे दुर्गम॥३७॥ तया लंकेच्या शिखरीं। कनकशाखा होती बरी। आगी लावितां पुच्छेंकरीं। शाखा एकसरीं रस जाली॥३८॥ हनुमंतें जाळिली लंका। सुवर्णाची ओतिली देखा। भगवद्भक्ताचा आवांका। दुःखदायका

सुखरूप॥३९॥ शाखा बहुकाळ पडली राहे। शेवाळली खडकप्राये। तेणें उपेक्षिली जाये। लक्षा न ये कोणासी॥२४०॥

हनुमंताच्या लंकादहनाने सुवर्णशाखेच्या दहनाने लंका सुवर्णमय झाली:- मरुत^४ मारुत^५ प्रलयवन्ही^६। लंका जाळितां तिघीं जणीं। शाखा ओतिली रस होऊनी। लंकाभुवनीं हेममय॥४१॥ हनुमंतें जाळितां देखा। हेममय ओतली शाखा। तेंपासोनि सुवर्णलंका। समस्त लोकां अनुवाद ॥४२॥ कपीनें करितां लंकादहन। लंका जाली सुवर्णवर्ण। मग सीतेपासीं येऊन। केलें नमन साष्टांगीं॥४३॥ नमस्कार करोनि सीतेसी। शीघ्र भेटावया श्रीरामासी। हनुमान आज्ञा पुसे तिसीं। अति त्वरेसीं जावया ॥४४॥ भेटावया निजस्वामीसी। स्फुरण आलें हनुमंतासी। बाहु थरकती उल्लासीं। तळपे आकाशीं कपिपुच्छ ॥४५॥ मनें कवळिलें श्रीरामासी। श्रद्धा सीतेच्या पायापासीं। आज्ञा पुसावया तियेसी। एकाग्रतेसीं तिष्ठत ॥४६॥ ऐसें देखोनि हनुमंता। उल्लास जानकीचे चित्ता। मारावया लंकानाथा। शीघ्र रघुनाथा आणावें॥४७॥ ऐक हनुमंता सावधान। तुज मी ते तें आशीर्वचन। मार्गी बाधूं न शके विघ्न। राम चिद्धन पावसी॥४८॥ ऐकोनि सीतेचें वचन। हनुमान घाली लोटांगण। वंदोनि सीतेचे चरण। केलें उड्डाण वानरें॥४९॥ एका जनार्दना शरण। हनुमंतासी श्रीरामदर्शन। तेथील गोड निरूपण। सावधान अवधारा॥२५०॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां गर्जेद्रोद्धरणं हनुमन्श्रीरामदर्शनागमनं नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥२२॥ श्लोक॥२७॥ ओव्या॥२५०॥

१ सहस्रपर्यंत लोकांची, २ पवित्र होते, ३ तयारी, ४ वायू, ५ मारुत (मारुती), ६ प्रलयाग्नी.

अध्याय तेविसावा

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

सीतेचा शोध करून हनुमंताचे आगमन

लंकादहन झाल्यावर सीतेची आज्ञा घेऊन मारुती परत येण्यास निघाला:- आश्वासोनि^१ श्रीरामकांता। भेटावया श्रीरघुनाथा। हनुमंत होय निघता। तेचि कथा अवधारा ॥१॥

पुनर्दृष्ट्या च वेदेहीं मैथिलीमभिवाद्य च।
प्रत्यागतुं मनश्चक्रे पुनर्मध्येन सागरम् ॥१॥
ततः स कपिशार्दूल स्वामिसंदर्शनोत्सुकः।
आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिसूदनः ॥२॥
स च भूमिधरः श्रीमान्वलिना तेन पीडितः।
दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः ॥३॥
धरण्यां समतां प्राप्तो बभूव स धराधरः ॥४॥

लंकादहन करोनि संपूर्ण। हनुमंतासीं करितां गमन। घ्यावया सीतेचें दर्शन। आला परतोन तीपासीं ॥२॥ सीता सर्वांगीं अक्षत। पाहोनिचां सावचित्त। हनुमंत हर्षयुक्त। निघे त्वरित तें ऐका ॥३॥ घ्यावया श्रीरामाची भेटी। हनुमंतासीं त्वरा मोठी। वंदोनि सीता गोरटी। उठाउठी^२ निघाला ॥४॥ वेगीं उल्लंघावया सागर। चौफेर अवलोकी वानर। देखिला अरिष्ट गिरिवर। तेथें सत्वर वळंघला^३ ॥५॥ सकळ अरिष्टां आधार। यालागीं अरिष्ट गिरिवर। अनुवादती^४ ऋषीवर। त्याचा विस्तार अवधारा ॥६॥

अरिष्ट पर्वतावरून उड्डाण, त्या दडपणामुळे पर्वत जमीनदोस्त झाला:- दश इंद्रियां विक्षेपकता। दशयोजन रुंदी पर्वता। वासनाविस्तार ऊर्ध्वता। शतयोजनता ते उंची ॥७॥ जागृति स्वप्न सुषुप्तिता। श्रीरामस्मरण हनुमंता। यालागीं चढला अरिष्टमाथां। हाणी लाता नामनेटें ॥८॥ पूर्ण कृपा श्रीरघुनाथा।

पूर्ण प्राप्ती ते हनुमंता। चढोनि अरिष्टाचे माथां। हाणी लाता नामनेटें ॥९॥ हनुमंताचे नामनेट। उड्डाणाचा कडकडाट। पृथ्वीत रुपला अरिष्ट। केला सपाट भूमिसम ॥१०॥ वृक्षशिखरें समसगट। भूमीं दाटला गिरिकूट। श्रीरामभजनीं निजनिष्ठ। केला सपाट हनुमंतें ॥११॥ हनुमान रामनामें आतुर्बळी। उड्डाणाच्या कल्लोळीं। अरिष्ट मेळविला धुळी। करोनि रांगोळी नामनेटें ॥१२॥

भगवद्भजनमहिमा:- स्वयें अरिष्टाचिये माथां। निर्दळणें हाणोनि लाता। हें ब्रीद साजे हनुमंता। श्रीरघुनाथाचेनि भजनें ॥१३॥

येऽन्येरविंदाक्ष विमुक्तमानिन-
स्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः।
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः
पतंत्यथो नाहतयुष्मदंग्रयः ॥५॥
तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद्
भ्रश्यंति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः।
त्वयाभिगुप्ता विचरंति निर्भया
विनायकानीकपमूर्द्धसु प्रभो ॥६॥

परम भाग्याची भाग्यस्थिती। मनुष्यजन्मातें नर येती। शोधितसत्त्वाची^५ सत्त्ववृत्ती। जन्म पावती ब्राह्मणाचा ॥१४॥ तेथेंही वेदशास्त्रव्युत्पत्ती। जेणें परब्रह्म आतुडे^६ हातीं। ती सांडोनि मूढमती। बुद्धि यदर्थी अति योग्य ॥१५॥ मुक्तत्वाचा निजाभिमान। वाग्वंदां अति निपुण। नाहीं भगवद्भावभजन। अलोट पतन तयांसी ॥१६॥ येवोनि ब्रह्मप्राप्तीचे घरा। मुक्ताभिमान नागवी नरा। भार भगवद्भजनीं पाठिमोरा। ऐशिया नरा अधःपात^७ ॥१७॥ भगवद्भजनीं जो पाठिमोरा। त्यासी जन्ममरणयेरझारा। कोट्यनुकोटि योनिद्वारा। अधःपात खरा त्या नांव ॥१८॥ करोनि

१ शांतवन करून, २ त्वरित, ३ चढला, ४ बोलतात, ५ शुद्ध सत्त्वगुणाची, ६ सापडे, ७ पतन.

पत्रावलंबन। परीक्षा म्हणे माझे ज्ञान। हे ज्ञान कीं
ज्ञानाभिमान। अधःपतन त्यासी ॥१९॥ अहं
सोहं कोहं अभिमान। भक्त न धरती अति सज्ञान।
त्यासी बाधूं न शके विघ्न। विघ्नासी दमन
श्रीरामनाम ॥२०॥ रामनामाच्या निजशक्ती।
भक्त विघ्नमाथां चढती। शेखीं विघ्न
निर्दालिती^१। नित्य निर्वृती^२ रामनाम ॥२१॥
चारा घालोनि मुखाआंत। जेंवी पक्षिणी पिलीं
पोशित। तेंवी आपुले निजभक्त। रक्षी भगवंत
अहर्निशीं ॥२२॥ विघ्न न येचि नामापासीं। तें
केंवी ये भक्तापासीं। भगवंत रक्षी अहर्निशीं।
विघ्न भक्तांसी निर्विघ्न ॥२३॥ विघ्न करूं ये
छळणार्थ। विघ्नाचा आत्मा तो भगवंत। विघ्न
निर्विघ्न होय तेथ। भूतें भगवद्रूप भक्तांसी
॥२४॥ सर्व भूतीं भगवद्भाव। तेथें विघ्नासी
केंचा ठाव। विघ्नीं विघ्नत्वा अभाव। विघ्न
स्वयमेव देव जाला ॥२५॥ भगवद्भावे चालतां
भक्तां। विघ्नें ओढविती माथा। ऐसी हरिभक्ति
हनुमंता। श्रीरघुनाथाचेनि नामें ॥२६॥

व अशा रीतीने अरिष्ट पर्वत परब्रह्मी प्रविष्ट
झाला:- श्रीरामनाम हनुमान बळी। अरिष्ट पर्वत
पायांतळीं। करोनियां पै रांगोळी। मिळविला धुळी
हरिनाम ॥२७॥ अरिष्टाचें भाग्य श्रेष्ठ। लागतां
हनुमंताचा अंगुष्ठ। विरोनियां गिरिकूट। जाला
प्रविष्ट परब्रह्मी ॥२८॥ अरिष्टाची भाग्यावळी।
हनुमंताचे पायांतळीं। नुरेचि भूतळीं पाताळीं।
मिनला तत्काळीं परब्रह्मा ॥२९॥ दशशतयोजन
विस्तार। नामें अरिष्ट गिरिवर। हनुमंते हाणोनि
पादप्रहार। केला उद्धार अरिष्टाचा ॥३०॥ कपीनें
हाणोनि पांपरा^३। जडत्व दवडोनि भूधरा। ऐक्य
केलें धराधरा। गिरिवरा अरिष्टा ॥३१॥ करावया
अरिष्टाचा उद्धार। श्रीरामभक्त हनुमंत वीर। जो

करी जडाचा उद्धार। तोचि साचार हरिभक्त
॥३२॥ धरा^४ धरीतो धराधर^५। त्यासीं अरिष्टाचा
ऐक्याकार। श्रीरामभजनें करी वानर। जगदुद्धार
हनुमंते ॥३३॥ पुढील कथेची संगती। समुद्र
लंघावया मारुती। चढला अरिष्ट पर्वतीं। तेही
उपपत्ती अवधारा ॥३४॥

पीडितं तं नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थितः।
आप्लुत्य च महावेगः पक्षवानिव पर्वतः ॥७॥
हनुमानन्मेघजालानि विकर्षन्निव गच्छति।
भुजयोरंतरासक्तं मेघजालं विकर्षयन् ॥८॥
दारयन्मेघवृंदानि निष्पतंश्च पुनःपुनः।
ज्यामुक्त इव नाराचो महावेग उपागमत् ॥९॥
स किंचिदारात्संप्राप्तः समालोक्य महागिरिम्।
ननाद सुमहानादं मेघनादसमस्वनः ॥१०॥

त्याचा व या कथेचा संबंध:- हनुमान उडतां
महाबळी। पर्वत दडपला पायांतळीं। सर्प दडपती
पाताळीं। वमिती ते काळीं विषगरळा ॥३५॥ भारें
दडपला पर्वतु। श्वेत पीत आरक्त धातु। स्वोनि
निजशोभा शोभतु। जेंवी वसंत
निजसुमनीं ॥३६॥ जेंवी पर्वत पक्षमेळीं। जैसा
कपि जातसे नभोमंडळीं। असें अडकलीं
बाहुमूळीं। वक्षःस्थळीं कपीच्या ॥३७॥
उत्तरीयवास^६ राजलीळा। वानरा आली राजकळा।
सुनीळ भासतसे नीळा। घनसांवळा मारुती
॥३८॥ अत्रें अडकलीं हनुमंता। आंगा आली
घनश्यामता। पावला श्रीरामसारूप्यता। भासे
समस्तां सुरसिद्धा ॥३९॥ देखोनियां महेंद्रगिरी।
हर्ष कोंदला वानरीं। प्रळयांबुदगिरागजरीं^७।
भुभुःकारीं गर्जिन्नला ॥४०॥ श्रीरामचारपीं सुटला
शर। तैसा लंघीत सागर। सवेग जातसे वानर।
सुरासर विस्मित ॥४१॥ नाद कोंदला अंबरीं^८।
नाद कोंदला सागरीं। नाद कोंदला कपींद्रीं। जे
महेंद्रीं राहविले ॥४२॥

१ नमवितात, २ सुख, ३ लाथ, ४ पृथ्वी, ५ पर्वत, ६ अंगवस्त्र, ७ प्रलयकालाच्या मेघाप्रमाणे, ८ आकाशात.

निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समंततः।
 बभ्रुवस्तुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकाक्षिणः॥११॥
 जांबवांश्च हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः।
 उपामंत्र्य हरीन्सर्वानिदं वचनमब्रवीत्॥१२॥
 सर्वथा कृतकार्योऽसौ हनुमान्नात्र संशयः।
 न ह्यस्यकृतकार्यस्य नाद एवंविधो भवेत्॥१३॥
 तस्य बाहुरुवेगं च निनादं च महात्मनः।
 संश्रुत्वा हरयो हृष्टाः समुत्पेतुः समंततः॥१४॥

मारुतीच्या उड्डाणाचा नाद ऐकून महेंद्र पर्वतावरील वानरांना हर्षः- ऐकोनि गिरागजर। महेंद्रीं राहिले होते वानर। तेही सावधान होती समग्र। तैसें गंभीर गर्जितला॥४३॥ गजर ऐकोनि अत्यद्भुत। वानरां सांगे जांबवंत। पैल आला रे हनुमंत। सीता शुद्ध्यर्थलक्षोनी॥४४॥ साधोनियां सीताशुद्ध्यर्थ। हर्षे गर्जे हनुमंत। अंगदादि वानरांआंत। सांगे जांबवंत दूतचिन्ह॥४५॥ कार्य न साधितां जाण। मुख्य दुश्चित म्लानवदन। त्याचे वाचेसीं^१ पडेमौन^२। गिरागर्जन त्या कैचें॥४६॥ सीताशुद्धीचा इत्यर्थ^३। साधूनि आला हनुमंत। तेणें आल्हादें गर्जत। केला निश्चयार्थ जांबवंतें॥४७॥ ऊरुवेग बाहुवेग। हनुमंताचा लागवेग। कार्य साधोनियां सांग^४। येतो सवेग मारुती॥४८॥ ऐसा जांबवंतीं इत्यर्थ। ऐकोनि वानर समस्त। अत्यंत आल्हादें नाचत। सीता शुद्ध्यर्थ साधला॥४९॥

तमभ्रघनसंकाशमापतंतं महाकपिम्।
 दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्रांजलयस्तदा॥१५॥
 स तस्यैव गिरेः शृंगे निपत्य च महाजवः।
 निपपात महेंद्रस्य शिखरे पादपाकुले॥१६॥
 ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुंगवाः।
 हनुमंतं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे॥१७॥
 हनुमांस्तु गुरुचूडान्जांबवत्प्रमुखांस्तदा।
 कुमारमंगदं चैव सोऽवदत् महाकपिः॥१८॥
 स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च सभाजितः।
 दृष्ट्वा देवीति विश्रांतः संक्षेपेण न्यवेदयत्॥१९॥

सर्व वानरांकडून हार्दिक स्वागतः- साधूनि सीता शुद्ध्यर्थ। पैल आला रे हनुमंत। इंद्रकीळ नीळ पर्वत। तैसा शोभत मारुती॥५०॥ येतां देखोनि हनुमंत। वानरवीर हर्षयुक्त। उभे ठाकले समस्त। उभय हस्त जोडोनी॥५१॥ फळीं पुष्पीं वृक्षयुक्त। महेंद्रगिरि सुशोभित। हनुमंत स्ववेगें आला तेथ। वानर जेथ उभे असती॥५२॥ ऐकें उड्डाणें हनुमंत। समुद्र लंघोनि समस्त। वेगें आला महेंद्रांत। वानर जेथ उभे असती॥५३॥ धांवतां हनुमंताचेनि वेगें। वायु टणकोनि राहिला मार्गे। मनोवेगाहूनि वेगें। आला सवेग मारुती॥५४॥ नाहीं लागली पै धाप। नाहीं स्वेद^५ नाही कंप। श्रीराम स्मरतां चिद्रूप^६। आला सुखरूप हनुमंत॥५५॥ जैसा श्रीरामाचा बाण। कार्य साधोनि संपूर्ण। परतोनि हाता ये आपण। तैसें आगमन कपीचें॥५६॥ नळ नीळ जांबुवंत। अंगदादि वीर समस्त। त्यातें देखोनि हनुमंत। नाम गर्जत आनदें॥५७॥ श्रीराम जयराम या गजरीं। हनुमान गर्जत अंबरीं^७। वानरीं गर्जविला गिरीं^८। नामोच्चारीं जय जय राम॥५८॥ श्रीराम जय राम नाम। गर्जताती प्लवंगम^९। नादें गर्जवीत व्योम^{१०}। आला सप्रेम हनुमंत॥५९॥ नामें कोंदलें अंबर। नामें कोंदलें गिरिकंदर। करीत नामाचा गजर। आला वानर हनुमंत॥६०॥ देखोनियां वानरगण। करीत श्रीरामाचें स्मरण। हनुमान घाली लोटांगण। वंदीत चरण सर्वांचे॥६१॥ साधोनि आलों सीताशुद्ध्यर्थ। गर्व नाहीं हनुमंतांत। ज्यातें त्यातें अभिवंदित। भूतीं भगवंत देखोनि॥६२॥ वृद्धत्वे जांबुवंत गुरु। प्रथम त्यासी नमस्कारु। अंगद जो कां राजकुमरु। केला नमस्कारु त्यासी॥६३॥ एवं युक्तपरंपरा। हनुमान वंदित वानरां। तेणें

१ तोंडातून शब्द निघत नाही, २ कार्यभाग, ३ संपूर्ण, ४ घाम, ५ ज्ञानस्वरूप, ६ गगनात, ७ पर्वत, ८ वानर, ९ आकाशात.

आल्हाद समग्रा। पवनपुत्रा^१ देखोनि॥६४॥
 सन्मानोनि हनुमंताते। मध्ये बैसवोनि तयाते।
 वानर बैसले सभोवते। सीताशुद्धीते पुसावया
 ॥६५॥ जांबुवंतादि पूज्य समस्त। तिहीं पूजिला
 हनुमंत। तेणे आल्हादे सांगत। सीताशुद्ध्यर्थ
 साक्षेपे^२॥६६॥ लंका नगरी वसे सागरीं। तेथें
 रावण राज्य करी। तेथील प्रवेश अंटक^३ भरी।
 सुरासुरीं दुर्धर॥६७॥ रामनामाचे निजनेटे। उड्डाण
 करोनियां नेटे। लंका शोधिली त्रिकूटे। समसगटे^४
 पुरगृहे॥६८॥ रावणाच्या निजभवनीं। सीता
 भेटली अशोकवनीं। तियें धाडिलें खूण देउनी।
 मस्तकमणि हा सीतेचा ॥६९॥ मणि देखोनि
 अलंकार। वानरीं केला जयजयकार। रामनामाचा
 गजर। नामें वानर गर्जती॥७०॥ सीता भेटली
 साचार। मणि मस्तकालंकार। तें देखोनियां वानर।
 केला भुभुःकार स्वानंदें॥७१॥

ते नगाग्राग्राणि शिखराच्छिखराणि च।
 प्रहृष्टाः समपद्यंत हनुमंतं दिदक्षवः॥२०॥
 ते प्रीताः पादपाग्राणि द्रुमशाखाश्च पुष्पिताः।
 वासांसीव प्रकाशानि समवाप्यंत लांगुलैः॥२१॥
 क्ष्वेडंत्यन्ये हसंत्यन्ये गर्जंत्यन्ये महाबलाः।
 चक्रुः किलकिलामन्ये प्रतिगर्जति चापरे॥२२॥
 केचिदुच्छितलांगूलाः प्रहृष्टाः कपिकुंजराः।
 आयतांचितदीर्घाणि लांगूलानि प्रविव्यधुः॥२३॥
 अपरे तु हनुमंतं श्रीमंतं वानरोत्तमम्।
 आप्लुत्य गिरिशृंगेषु सस्पृशंति प्रहर्षिताः॥२४॥
 स्तुवंति च नमस्यंति परिष्वजंति चापरे॥२५॥

वानरांचा हर्षातिरेक व लीला, हनुमंताची
 भेट:- वृक्षोहोनि वृक्षांतरीं। पर्वताहोनि
 पर्वतावरी। हरिखें उडिजे वानरीं। सीता सुंदरी
 सांपडली॥७२॥ श्वेत सुनीळ आरक्त। शाखा
 कपिपुच्छीं पुष्पित। जैशा वस्त्रगुडिया
 गगनाआंत। तैसी शोभा कपिपुच्छीं ॥७३॥
 फळित पुष्पित शाखांवरीं। पुच्छगुडिया

गगनांतरीं^५। उभवोनि नाचिजे वानरीं। सीता सुंदरी
 सांपडली॥७४॥ सीता मस्तकींचें मणिरत्न।
 पहावया अवघे जण। हरिखें करोनि उड्डाण।
 वानरगण दाटले॥७५॥ मस्तकमणि देखोनि
 डोळा। हरिख वानरां सकळां। पुच्छ उभवती
 अंतराळा^६। स्वानंदलीळा नाचती ॥७६॥ येरयेरां
 हाणिती घडका। येरयेरां लाविती चडका। येरयेरां
 देती धक्का। पाडिती देखा येरयेरां॥७७॥ येरयेरां
 दाविती वांकुल्या। येरयेरां गटांगुळिया। येरयेरां
 गुदगुदलिया। कर्णांगुळिया येरयेरां॥७८॥ येरयेरां
 कौतुकीं। जानुघाते हाणिती ढक्की। येरयेरां हाणिती
 बुक्की। वानर हर्षीं उपरमोनी ॥७९॥
 येरयेरां निखंदिती^७। येरयेरां उपहासती। येरयेरां
 निर्भर्त्सिती। वीर गर्जती आल्हादे॥८०॥ एक
 कळकिळती वानरजाती। एक रामनामं गर्जती।
 एक भुभुःकार देती। सीता सती सांपडली ॥८१॥
 अर्धीं मर्धीं हनुमंता। कोण वंदील पाहों आतां।
 उडिया टाकोनि असंख्यता। चरणीं माथा
 ठेविती॥८२॥ जीव देणें हे गोड गोष्टी। हनुमान
 वीर जगजेठी। शुद्धि आणिली उठाउठी।
 वानरकोटी नाचती॥८३॥ विचित्र शाखा धरोनि
 पुच्छाग्रीं। पुच्छ उभवोनि अंबरीं। वानर नाचती
 सुखोद्वारीं। सीता सुंदरी सांपडली ॥८४॥ वानरीं
 मिळोनि एकमेळीं। रामनामाच्या कळोळीं।
 अवर्घीं पिटोनियां टाळी। हनुमानाजवळी
 मिनले॥८५॥ वानरीं मिळोनि समस्त।
 हनुमंताची स्तुति करित। अनुक्रमें आलिंगित।
 अभिवंदित^८ स्वानंदें॥८६॥

तं मारुति महावीर्यं राक्षसैः क्षतविग्रहम्।
 समीक्ष्य हरयः सर्वे परिवार्य समंततः॥२६॥
 ततस्तमब्रवीद्वाक्यं जांबवानंगदस्तदा।
 ब्रूहि वानरशार्दूल कृतं कर्म सुदुष्करम्॥२७॥
 अपि दृष्ट्वा त्वया सीता रामस्य महिषी प्रिया।
 प्रशस्तवर्णो हि शुभस्तवांगुलगतो मणिः॥२८॥

१ मारुतीला, २ आग्रहाने, ३ प्रतिबंध, ४ एकंदर, ५ आकाशात, ६ निषेध करतात, ७ नमस्कार करतात.

अंगदाची सविस्तर वृत्त निवेदन करण्याची विनंती:- अंगदयुवराज प्रज्ञावंत^१। नळ नीळ पनस जांबवंत। गज गवय गवाक्षयुक्त। जुत्पती^२ समस्त बैसले॥८७॥ मध्ये बैसविला हनुमान वीर। घायीं सर्वांग जर्जर। तें देखोनि वीर झुंझार^३। विस्मयो थोर पावले॥८८॥ हनुमंत हा वज्रदेही। तोही ओरखडला घायीं। दारुण युद्ध जालें पाहीं। कपीतें काहीं सांगेना॥८९॥ आणिकही वानरभार। देखोनि हनुमान घायीं जर्जर। म्हणती युद्ध घोरांदर^४। अति दुस्तर येणें केलें॥९०॥ ऐकावया हनुमंताचें रण। वानरां येतसे स्फुरण। करोनि सीताशुद्धिप्रश्न। रणकंदन पुसावें॥९१॥ हा तंव बलाढ्य स्वयें। हनुमंतें युद्ध केलें आहे। हनुमंताचे निजघाये। कोण साहे रणरंगीं॥९२॥ सिंह बोरांटी ओरबडे। तैसे शस्त्रांचे वरखडे। हनुमंताचे मार्गेपुढें। चहूंकडे दिसताती॥९३॥ आपुले युद्धाची निजख्याती। स्वमुखें न सांगे मारुती। सीताशुद्धीच्या प्रश्रोक्तीं। युद्धव्युत्पत्ती पुसावी॥९४॥ अंगद जो कां युवराजा। वार्ता पुसे पवनात्मजा^५। कैसेनि भेटली रामभाजा^६। समूळ ओजा^७ मज सांगें॥९५॥ कोणे भुवनीं कोणे स्थानीं। तुज भेटली सीता जननी। कैसेनि दिधला मस्तकमणी। समूळ कहाणी मज सांगें॥९६॥ ऐकोनि अंगदाचा प्रश्न। हनुमंत परम विचक्षण। सीताशुद्धीचें लक्षण। स्वमुखें आपण सांगत॥९७॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यमंगदस्य विपश्चितः।
हनुमानब्रवीद्दृष्टः सर्वास्तांहरियूथपान्॥२९॥
अशोकवनिकामध्ये दृष्टा सा जनकात्मजा।
रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिदिता॥३०॥
एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा।
उपवासपरिश्रान्ता जटिला मलिना कृशा॥३१॥

यत्नेन महता दृष्टा सा मया जनकात्मजा।

तथा च सह संवादं कृत्वा पृष्ट्वा ह्यनामयाम्॥३२॥

अभिज्ञानं गृहीत्वा च सिद्धार्थोऽहमिहागतः॥३३॥

हनुमंताचे संक्षेपाने कथन:- अंगदाचें शुभ वचन। ऐकोनि हनुमंत हास्यवदन। सीताशुद्धीचें लक्षण। करोनि गौरव सांगत॥९८॥ अंगद युवराजा समर्थ। नळ नीळ जांबुवंत। ऐका वानरवीर समस्त। सीताशुद्ध्यर्थ संक्षेपें॥९९॥ लंकादुर्ग अति दुर्धर। सभोवता समुद्र दुस्तर। त्यामाजी रावणाचें नगर। लंकापुर ज्या नांव॥१००॥ तेथें रिघतां अति दुर्घट। मीहि पावलों परम कष्ट। नामें निरसोनि संकट। विघ्नें सपाट रामनामें॥१॥ त्याहीमाजी रावणभुवन^१। त्याहीमाजी राणिवसा^२ गहन। त्याहीमाजी अशोकवन। सीता चिद्रत्न त्यामाजी॥२॥ सीतेपासीं संरक्षण। कराळ विक्राळ दारुण। भयानका राक्षसी रक्षण। तेथें कोण रिघों शके॥३॥ दुष्ट दुर्मुख दारुण। ब्रह्मराक्षस रक्षोगण। सप्तावर्ती भ्यासुर पूर्ण। तेथें कोण रिघों शके॥४॥ अशोकवन अति दुर्घट। वारया^३ तेथें न फुटे वाटा। तेथेंही रिघालों करुनि कष्ट। अनेक संकटें सोसूनी॥५॥ सीता स्वयमेव देखिली दृष्टी। तरी घेवों न शके भेटी। भोंवती राक्षसांची घरटी^४। वृक्षसंपुटी^५ मी लपालों॥६॥ सीता- निजदुःखदर्शन। नाहीं आस्तरण^६ ना प्रावरण^७। एक वस्त्र परिधान। अति मळिण मळगंधी॥७॥ नाहीं स्नान ना भोजन। उपवासें कृश दीन। वेणी वळिली जटाबंधन। मंगलस्नान असेना॥८॥ तरी धन्य सीता सती। श्रीरामभजनीं अति प्रीती। जागृतीं स्वप्न आणि सुषुप्तीं। श्रीरामस्मृती विसरेना॥९॥ सीता सती सावधान। करितां श्रीरामस्मरण। वृक्ष वल्ली तृण पाषाण। श्रीरामभजन जपताती॥१०॥ धन्य सीतेची

१ ज्ञानवान्, २ वानरवीर, ३ लढवय्ये, ४ अतिभयंकर ५ वायुपुत्राला (मारुतीला), ६ रामपत्नी सीता, ७ वृत्तांत, ८ थोडक्यात
९ रावणाचा वाडा, १० जनानखाना, ११ वाऱ्याला, १२ वेष्टण, १३ झाडांच्या डहाळ्यात, १४ अंथरूण, १५ पांघरूण.

रामभक्ती। सर्वेद्रियीं श्रीरामस्फूर्ती। राम देखे
सर्वाभूतीं। त्रिजगतीं रामनामे॥११॥ ऐसी असतां
सहजस्थिती। श्रीरामभेटीची अत्यासक्ती।
मजलागीं ये काकुळती। श्रीरघुपति भेटवीं॥१२॥
म्यां सांगितली गुह्य गोष्टी। श्रीरामा तुझी आवडी
मोठी। मज धाडिलें शुद्धीसाठीं। सीता गोरटी कोठें
आहे॥१३॥ तुझी ठायीं पडलिया शुद्धी। घेवोनि
वानरांची मांदी^१। श्रीराम येईल त्रिशुद्धी। दिधली
मुदी रामाची ॥१४॥ मुद्रिका देखतांचि दृष्टीं।
हरिखली सीता गोरटी। हरिखें माझी पाठी थापटी।
जाई उठाउठीं शुद्धि सांगें॥१५॥ सखा जिवलग
मज तूं आतां। तुझे चरणीं ठेवितें माथा। शीघ्र
जावोनि हनुमंता। श्रीरघुनाथा आणावें ॥१६॥
शीघ्र करावया गमन। म्यां मागितलें अभिज्ञान^२।
मस्तकमणि घेवोनि खूण। आलों धावोनि
तुम्हांपासीं॥१७॥ लंकेसीं आहे सीता सती। शुद्धि
म्यां आणिली निश्चितीं। विकल्प न धरावा चितीं।
चला रघुपतीला शुद्धि सांगों ॥१८॥ ऐकोनि
हनुमंताचें वचन। वानरां तळमळ पूर्ण। न सांगेचि
युद्ध दारुण। बुद्धि कोण करावी ॥१९॥ ऐकोनि
हनुमंताचें वचन। अंगद सुखावला आपण।
सीताशुद्धि तुवां आणून। रामाचा प्राण वांचविला
॥२०॥ वानरांच्या कोट्यनुकोटी। पडल्या होत्या
प्राणसंकटीं। तुवा वांचविल्या उठाउठीं। शुद्धिसाठीं
सीतेच्या ॥२१॥ धन्य जीवित्व हनुमंता। शुद्धि
आणिली तत्त्वतां। हर्ष सांगावया रघुनाथा।
उल्लासता अंगदा॥२२॥ तंव बोलिला जांबवंत।
निधडा^३ वीर हा हनुमंत। कैसेनि भेटला लंकानाथ।
युद्धकंदनार्थ कां जाला ॥२३॥

जांबवान्सर्ववृत्तांतमपृच्छन्मरुतात्मजम्।

कथं दृष्ट्वा त्वया सीता कथं वा तत्र वर्तते॥२४॥

संवादश्च कथं वृत्तः क्रूरकर्मा हि रावणः।

एतत्सर्वं समासेन प्रब्रूहि त्वं महाभुज॥२५॥

हनुमंताच्या शरीरावर शस्त्रांचे घाव
दिसल्यावरून जांबुवंत युद्धाचा वृत्तांत
विचारतात:- जांबुवंत म्हणे हनुमंता। तूं व्रजदेही
तत्त्वतां। तुझे अंगीं देखों शस्त्रघाता। त्या युद्धार्था
सांगावें॥२४॥ रावण क्रूर आणि कपटी। कैसी
त्यासीं जाली भेटी। सीता भेटली संकटीं। त्या गुह्य
गोष्टी सांगाव्या ॥२५॥ तुवा गांजिला इंद्रजित।
पिता पवन होता सांगत। त्या नीळासीं एकांत।
पुत्रपुरुषार्थ तो वदला॥२६॥ त्या युद्धाची समूळ
कथा। कृपेनें सांगावी हनुमंता। समुद्र लंघनाची
वार्ता। तेही तत्त्वतां सांगावी ॥२७॥ येचिविशीं
हनुमंतीं। पूर्वी बुद्धि स्फुरली होती। वार्ता पुसलिया
श्रीरघुपती। स्वमुखें कीर्ति नये सांगों॥२८॥
स्वामीनें पुशिलिया जाण। वार्ता वंचू^४ नये
आपण। वंचितांचि लागे दूषण। बुद्धि कोण
करावी ॥२९॥ स्वमुखें सांगों नये कीर्ती। वंचू नये
स्वामीप्रती। ऐसिये संकटीं मारुतीं। प्रजापती
विनविला॥३०॥

स्वतःचा पराक्रम स्वमुखाने वर्णन करणे
अप्रशस्त म्हणून हनुमंताचे विनंतीवरून ब्रह्मदेवाने
पराक्रम वर्णनाचा लेख लिहिला:- वंदोनि ब्रह्मायाचे
चरण। हनुमंत विनवी पै आपण। लंकेमाजी झालें
वर्तन। पत्र लेहोन मज द्यावें ॥३१॥ स्वामीपासीं
निजपुरुषार्थ^५। जो सांगे तो मूर्खोन्मत्त। वंचितां
पावे अधःपात। हा शास्त्रार्थ स्वामीचा॥३२॥
नाहीं दुसरा सांगाती^६। तो सांगता माझी कीर्ती। मज
माझी पडली गुंती। पत्र तदर्थी मज द्यावें॥३३॥
माझा समस्तही पुरुषार्थ। ब्रह्महस्तीचें
ब्रह्मलिखित। सत्य मानील श्रीरघुनाथ। निश्चितार्थ
मज माझा॥३४॥ ऐकोनि हनुमंताचें वचन।
हासिनला चतुरानन। परम प्रीतीं आलिंगून। पत्र
लेहोन दिधलें ॥३५॥ वीर शूर गुणगंभीर।

शास्त्रवेत्ता अति चतुर। समयोचित जाणोनि
विचार। निधडा वीर हनुमंत ॥३६॥ उल्लासोनि
प्रजापती। आदर्से स्तवोनि मारुती। अत्यंत कपीची
ख्याती। पत्र प्रीतीं दिधलें ॥३७॥ तेंचि ब्रह्मपत्र
घेवोनि हातीं। उल्लासें उडोनि मारुती। वंदोनियां
सीता सती। वानरांप्रती स्वयें आला ॥३८॥

त्या लेखाचा अर्थ कळणार नाही म्हणून त्याचे
वाचन श्रीरामांशिवाय करणे अयोग्य म्हणून तो
तसाच ठेविला:- जांबवंते पुसतां ख्याती।
ब्रह्मलिखित दिधलें हातीं। रिसासी^१ नव्हे
अर्थप्राप्ती। पडली गुंती गुणगुणित ॥३९॥
लक्ष्मणासीं वाचकशक्ती। तो तंव शेषावतार-
मूर्ती। का अर्थ जाणे श्रीरघुपती। येरांची युक्ति
सरेना ॥१४०॥ जांबवंताची बुद्धि कैसी। अर्थ न
कळे आपणासी। कळों नेदीच वानरांसी। युक्ति
विशेषीं चालविली ॥४१॥ ब्रह्मलिखित संपूर्ण।
श्रीरामावांचोन आपण। वाचितां लागे दूषण। पत्र
घेवोन तेथें जावें ॥४२॥ बैसवोनि श्रीराममूर्ती।
बैसवोनि सुग्रीव कपिपती। पत्र देवोनि
सौमित्राप्रती। अर्थयुक्तीं वाचावें ॥४३॥ युक्ति
मानली समस्तां। शुद्धि सांगोनियां सीता। अवश्य
भेटावें श्रीरघुनाथा। मग पत्रार्था वाचावें ॥४४॥
ऐसा करोनि संप्रधार^२। उठिला वानरांचा भार^३।
अवघीं केला जयजयकार। श्रीरामचंद्र
लक्ष्मणी ॥४५॥ एका जनार्दना शरण। हनुमंतासी
रामदर्शन। आनंदें ओसंडलें^४ गगन। सुखसंपन्न
श्रीराम ॥४६॥ वाचितां ब्रह्मलिखितार्थ।
उल्लासेल श्रीरघुनाथ। वानरां उल्लास अद्भुत। तो
कथार्थ अवधारा ॥४७॥ स्वस्ति श्रीभावार्थ-
रामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां सीताशुद्धि-
हनुमदागमनं नाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः
॥२३॥ श्लोक ॥३५॥ ओव्या ॥१४७॥

अध्याय चोविसावा

॥श्रीजगद्गुरवे नमः॥

वानरांकडून मधुवनाचा विध्वंस

सर्वथा सीतया दग्धस्तपसा स निशाचरः।
निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति ॥१॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसूनुरभाषत।
जाम्बवत्प्रमुखान्सर्वान्हनुमंतं महाकपिम् ॥२॥
अहं तं रावणं संख्ये ससैन्यं स पुरःसम्।
सहपुत्रं वधिष्यामि ससुहृद्बान्धवं युधि ॥३॥
किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः।
लंका च त्वस्या हंतुं रावणं च बलोत्कटम् ॥४॥

हनुमंताने सांगितले कीं सीतेच्या तेजाने रावण
भस्मप्रायच झालेला आहे:- हनुमंत सांगे
कीरांप्रती। सीता तपस्विनी श्रीरामसती। तिनें
राक्षसांची वीर्यशक्ती। नेली भस्मांतीं कोपाग्नीं
॥१॥ रावणाची शक्ति तेजोराशी। सीतेनें भस्म
केलें त्यासी। राम निमित्त मारावयासी।
रावणासी रणरंगीं ॥२॥ सीताक्षोभें दशानन^५।
जळोन भस्म जाहला जाण। पतीस यश दिधलें
पूर्ण। रामें रावण मारिला ॥३॥ सीता जाळी
श्रीराम मारी। ऐसेनि राक्षसांची बोहरी^६। क्षणें
होईल लंकेमाझारी। सांगे वानरीं हनुमंत ॥४॥

ते ऐकून अंगदास स्फुरण चढले व स्वतःच
सर्वांचा संहार करून यावे असें तो सुचवितो:-
एकोनि हनुमंताचें वचन। अंगदा आलें अति
स्फुरण। सीतेनें जाळिला दशानन। मारितां आपण
भय काय ॥५॥ एकला एक मी अंगदु। छेदोनि
रावणाचा कंदु^७। स्वजन सुहृद सखे बंधू। करीन
वधू ससैन्यासीं ॥६॥ सखा सुहृद वीर जगजेठी।
तुम्हीं राखिल्या माझी पाठी। ते मी लंकेच्या
त्रिकूटीं। राक्षसकोटी मारीन ॥७॥ कुंभकर्णेसीं
दशवक्त्र^८। इंद्रजितासहित राजपुत्र। प्रधान मारीन
सर्वत्र। सैन्यसमुद्र मंथीन मी ॥८॥ हनुमंतें मारिले

१ अस्वलाला (जांबवानाला), २ विचार, ३ समुदाय, ४ भरले, ५ दहा तोंडांचा (रावण), ६ नाश, ७ मूळ, ८ दहा तोंडांचा (रावण).

वीर समर्थ। इंद्रजित केला मेला ना जित। रावणा
केलें हताहत। असे धुकधुकित वांचला॥१॥
हनुमंतासमवेत। आम्हीं गेलिया पै तेथ। धाकेंचि
मरतील समस्त। लंकानाथ तो किती॥१०॥ रणीं
मारोनि रावण। सीता घेवोनि आपण। यावें
विजयेंसी गर्जोन। गुढी उभवून स्वानंदें॥११॥ पुढें
ठेवोनियां सीता। श्रेष्ठ भेटी श्रीरघुनाथा। तेणें
उल्लास समस्तां। कपिनाथा सुग्रीवा॥१२॥
सीतेवीण रामापासीं। जावोनि काय सांगावें
त्यासी। बहुत दिवस लागले शुद्धीसीं। लाज
आम्हांसी भेटतां॥१३॥ भेटी घेतां रिते हातीं।
पहिले रिते जाली जुत्पती। तेचि आम्हां हुरो^१
लाविती। कपिपति क्षोभेल॥१४॥ राम आणि
लक्ष्मण म्हणती। करंटी वानरांची शक्ती। ऐसी
पावों उपहती^२। माझी विनती नायकतां॥१५॥
जाहलें मर्यादोल्लंघन। त्यावरी रितें जाऊन। तेव्हां
सुग्रीव क्षोभोन जाण। करील अपमान तो
ऐका॥१६॥ काळें वदन खरारोहण।
उपानहमाळांचें^३ भूषण। गोमयसुमनीं^४
अभिषिंचन। स्तुतिस्तवन फाल्गुनाचें॥१७॥

आपला कालातिक्रम झालेला आहे, तेव्हा
अपमान करून घेण्यापेक्षा कार्यपूर्ति करून जाणे
केव्हांही चांगले:- तुम्हां वानरां समस्त। माझें
लोटांगण आतां। सीतेवांचोनि सर्वथा। भेटी
रघुनाथा न जावें॥१८॥ तेथें सहावा अपमान।
याहूनि लंकेसी जाऊन। ससैन्य रावण निर्दाळून।
सीता घेऊन शीघ्र यावें॥१९॥ ऐसें बोलतां
अंगदासीं। अति स्फुरण आलें त्यासी। रोमांच
थरकती सर्वांगासीं। पुच्छ आकाशीं तळपत
॥२०॥ रणआवेश अंगदातें। देखता आलिंगिलें
हनुमंतें। वीर शूर पुरुषार्थें। जांबुवंतें वंदिला
॥२१॥ वानर लागोनि पायांसी। शांत करिती

युवरायासी। जांबुवंतें अति युक्तीसीं। अंगदासी
समजाविलें॥२२॥

अंगदस्य वचः श्रुत्वा जांबवान्वाक्यमब्रवीत्।
नैषा बुद्धिर्महाबाहो यां ब्रवीषि महाकपे॥५॥
विचेतुं वयमाज्ञप्ता दक्षिणां दिशमुत्तमाम्।
नानेतुं कपिराजेन नैव रामेण धीमता॥६॥
सर्वेषां कपिमुख्यानां कथं मिथ्या करिष्यति॥७॥

त्यावर जांबुवंताचे म्हणणे पडले की, श्रीराम व
सुग्रीवांच्या आज्ञेचा भंग करतां येत नाही :-
अंगदाचें प्रतापवचन। जांबुवंतें आयकोन।
त्यासी द्यावया समाधान। पूर्वप्रस्थान^५
अनुवादे^६॥२३॥ आम्हांसी धाडितां दक्षिणेसी।
श्रीराम सुग्रीवाज्ञा ऐसी। तुम्हीं आणावें
सीताशुद्धीसी। मयदिसीं मासांतीं^७॥२४॥
मारोनियां रावणासी। शीघ्र आणावें सीतेसी।
श्रीरामाज्ञा नाही ऐसी। नाही नेमंसी राजाज्ञा
॥२५॥ रावण मारितां आज्ञेवीण। श्रीराम क्षोभेल
आपण। सुग्रीव कोपेल दारुण। तेंही कारण
अवधारीं॥२६॥ श्रीरामें वाहिलीसे आण।
स्वहस्ते विंधोनियां बाण। रणीं मारोनि रावण।
सीता आपण सोडवूं॥२७॥ तो आम्हीं मारोनि
रावण। सीता आणितां आपण। आम्हीं भंगिता
रामपण। तिघे जण क्षोभती॥२८॥ मिथ्या करितां
श्रीरामपण। सुग्रीव कोपेल दारुण। कोपा चढेल
लक्ष्मण। श्रीराम पूर्ण क्षोभेल॥२९॥

आणि हाच विचार हनुमंतानेही केला
असावा:- रावण जरी मारूं येता। तरी कां
हनुमंत सोडिता। निर्दळोनि लंकानाथा। सीता
आणिता निमेषार्थें॥३०॥ धन्य हनुमंताचें ज्ञान।
श्रीराममर्यादा पाळून। यालागीं न मारीच रावण।
आला घेऊन शुद्धीसी॥३१॥ ऐसा निश्चयो
ऐकतां। अंगदें वंदिले जांबुवंता। वीर शूर
विवेकी ज्ञाता। तुजपरता^८ असेना॥३२॥

१ लाज, २ विटंबना, ३ जोड्यांच्या माळांचे, ४ शेणमाराने, ५ पूर्वी ठरलेली गोष्ट, ६ सांगू लागला, ७ महीन्याचे अखेरीला,
८ तुझ्याहून.

तस्माद्गच्छामहे सर्वे यत्र रामः सलक्ष्मणः ।
 सुग्रीवश्च महातेजाः कार्यस्यास्य निवेदने ॥८॥
 बाढमित्येव चोक्त्वा वै प्रस्थानं समरोचयन् ।
 प्रतस्थिरे ततः सर्वे वायुपुत्रपुरस्सराः ॥९॥
 महेंद्राद्रिं परित्यज्य पुप्लुवुर्नारोत्तमाः ॥१०॥

जांबवंताचे सूचनेप्रमाणे सर्व वानर परत जाण्यास निघाले:- जांबुवंताचे वचनमेळीं^१। शुद्धि सांगावया जनकबाळी। शीघ्र जावया रामाजवळी। पिटिली टाळी वानरीं ॥३३॥ पुढें करोनि हनुमंत। अंगदादि वीर समस्त। रामनाम स्वयें गर्जत। भुभुःकारत उठावले ॥३४॥ आधीं वंदोनि श्रीरामासी। सर्वेच वंदोनि लक्ष्मणासी। लोटांगण सुग्रीवासी। सीताशुद्धीसी सांगावया ॥३५॥ त्यजोनियां महेंद्रगिरी। उड्डाण केलें पै वानरीं। एकाहूनि एकवरी। वीर अंबरीं दाटले ॥३६॥ हस्तचित्रांचें आभाळ। जेंवी आच्छादी रविमंडळ। तैसे वानर सकळ। उतावीळ चालिले ॥३७॥ उड्डाण करितां वानरीं। पर्वत खचती धरणीवरी। समूळ उपडोनि तरुवरीं^२। गगनांतरी परिभ्रमती ॥३८॥

मार्गात मधुवनाचा सुगंध आल्यावर वानरांची मधुपान करण्याची इच्छा:- करीत उल्लासें आल्हाद। कपिकुळें चाललीं विविध। पुढें मधुवनाचा गंध। आला सुगंध वानरां ॥३९॥ गंध येतां नासापुटीं^३। एक वानर लाळ घोटी। एक मटमटा देती मिठी। वानरकोटी तळमळिती ॥४०॥ हें तंव सुग्रीवाचें वन। यासीं दधिमुख नित्य रक्षण। येथें रिघों शके कोण। काय आपण करावें ॥४१॥ सीताशुद्धीहोनि देख। आम्हां मधुवन अधिक। कृपा करीं रघुकुळटिळक। एकमेक तळमळिती ॥४२॥ राम सर्वात्मा सर्वज्ञ। ऐसीं वदती पुराणें। आम्हां दिधलिया मधुपान। आम्ही सर्वज्ञ सत्य मानूं ॥४३॥ जिभेनें घेतली

लोळणी। थाया^४ घेतला होठीं दोन्ही। मुख करताहे ग्लानी। मधुपानीं श्रीरामा ॥४४॥ सुग्रीवाचें मधुवन। सुरां असुरां अगम्य स्थान। ये वनीचें मधुपान^५। केंवी आपण पाविजे ॥४५॥ मनासीं मधुपानीं वणवण। चित्तासीं मधुपानीं चिंतन। केल्यावीण मधुपान। पुढें मन ढळेना ॥४६॥ ऐसे वानर समस्त। मधुपानीं अति आसक्त। कृपा करील रघुनाथ। तेंचि प्राप्त होय आम्हां ॥४७॥ राम सर्वांचे हृदयवासीं। वानरां बुद्धी दिधली कैसी। प्रार्थोनियां हनुमंतासी। अंगदापासीं मागावें ॥४८॥ सुग्रीव कपिराजा प्रसिद्ध। तैसाचि युवराजा अंगद। हनुमंतें मागतां मद्य। देईल आल्हादेंकरोनी ॥४९॥

ततस्ते वानरा हृष्टा मधुवनं महत् ।
 हनुमंतमयाचंत जांबवत्प्रमुखास्तथा ॥११॥
 स चांगदमुपागम्य अयाचत तदा मधु ।
 सिद्धार्थानां किलास्माकं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥१२॥
 श्रुत्वा हनूमतो वाक्यमंगदः प्रवरांगदः ।
 प्रत्युवाच महातेजाः पिबंतु हरयो मधु ॥१३॥
 अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया ।
 अकार्यमपि कर्तव्यं किमंग पुनरिदृशम् ॥१४॥
 ततः कुमारस्तान्सर्वान्जांबवत्प्रमुखान्हरिन् ।
 अनुज्ञामददात्तेषां निःशंकं मधुभक्षणे ॥१५॥

त्याप्रमाणे जांबवंतादी वानरमंडळींची हनुमंताकडून अंगदास विनंती:- जांबवंतादि वानरांसीं। अवघे आले हनुमंतापासीं। आम्हांसी मधु भक्षावयासी। अंगदापासीं वन मार्गे ॥५०॥ हनुमंत म्हणे अंगदासी। कांहीं एक मार्गें तुजपासीं। तूं तंव युवराज आम्हांसी। अति कृपेसीं मज देई ॥५१॥ अंगद म्हणे हनुमंता। तुझेनि बोले देईन जीविता। इतर अर्थाची कोण कथा। सांग पां आतां काय देऊं ॥५२॥ वानर पीडले परदेशीं। श्रमले येतां अति वेगेंसीं। मागताती मधुपानासी। तुजपासीं महाराजा ॥५३॥

१ बोलण्यावरून, २ मोठमोठ्या वृक्षांवर, ३ नाकामध्ये, ४ छंद, हट्ट, ५ मद्यपान.

विनंती ऐकताच अंगदाची तत्काळ संमति:-
माझ्या पित्याचें हें वन। सत्ता आहे मजअधीन।
वनीं रिघोनि वानरगण। करोत मधुपान यथेष्ट
॥५४॥ बाळवृद्धादि अकर्मवंत। त्यांसी न
मागतां राय देत। दीनदयाळबिरुदें पढत। तुम्ही
समस्त कृतकार्य॥५५॥ तुम्हांसही न मागतां।
म्यां अर्पावें निजजीविता। कायसी मधुवनाची
कथा। हनुमंताचे निजबोलें॥५६॥ ऐक हनुमंता
सावधान। वाहतों श्रीरामाची आण। वानरीं
आलोडोनि^१ वन। मधुपान करावें॥५७॥
जांबवंतादि वीर प्रसिद्ध। आलिंगी कनकांगदी
अंगद। हनुमंताचें वंदोनि पद। करावें विविध
मधुपान ॥५८॥

अनुज्ञा मिळताच वानरांना हर्षोन्माद व
अंगदास धन्यवाद:- ऐकोनि अंगदाचें वचन।
उल्लासले वानरगण। आक्रमोनियां तें वन।
मधुपान मांडिलें॥५९॥

पूजयित्वांगदं सर्वे यूथपालाश्च यूथपाः।
ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य शक्तिः॥१६॥
ते ताडयंतः शतशः सक्ता मधुवने तदा।
त्रासयित्वा तु तान्सर्वान्वनपालान्बलौकटाः॥१७॥
मधूनि द्रोणमात्राणि भक्षयन्ति प्रहृष्टवत्।
लोडयन्ति स्म शतशः सर्वे मधुवनं तदा॥१८॥
भक्षयन्ति सुगंधीनि मधूनि रसवंति च।
जम्बुः प्रहर्षं ते सर्वे बभूवुश्च मदौत्कटाः॥१९॥

अंगद वीर धीर महाशूर। राजकुमार अति
उदार। जुत्पती^२ श्रेष्ठ सेनाधर। सहित वानर
वानिती॥६०॥ धन्य अंगदाची मती। धन्य
अंगदाची स्थिती। अंगदाची उदार कीर्ती। स्वयें
वानिती वानर॥६१॥ लाहोनि अंगदआज्ञापन^३।
वनीं रिघोनि वानरगण। केलें वनकरांसी ताडण।
जानुअपानमहामारू॥ ६२॥

वनरक्षकांना घालवून मनसोक्त मधुपान:-
नाहीं घेतलें तोंडावरी। नाहीं मारिले बुक्यावरी।
गांडगुडध्याचे महामारीं। वनकर बाहेरी घातले
॥६३॥ जानुअपानमारासाठीं। राखणे पळती
बारा वाटीं। पळतां धाप लागली पोटीं। सांगती
गोष्टी दधिमुखा॥६४॥ पळवोनियां वनकर। वन
आलोडिती वानर। मधु प्राशिती अति मधुर। देती
वारंवार महामिटक्या॥६५॥ प्रत्येक एक एक
वानर। मधु प्राशिती द्रोणमात्र। मदे डुल्लती
कर्पींद्र। वन समग्र व्यापोनी॥६६॥ किराणें^४
करिती तरुवरीं। एक उडती एकाचे शिरीं। एक
लपती शाखांतरीं। एक वृक्षाग्रीं नाचती॥६७॥
एक निजती वृक्षमूळीं। एक त्यांच्या पुच्छातळीं।
घालिती मद्याची गुरळी। मदविव्हाळीं उन्मत्त
॥६८॥ वानर तृप्त मद्यपानीं। उर्वरित मद्य घेउनी।
खेळती मद्याचीं शिंपणीं। आक्रमूनी^५ येरयेरां
॥६९॥ येरयेरां पुच्छ हाणिती। येरयेरां पाठीं
लागती। एक पडती अडखळती। एक लोळती
उन्मादे॥७०॥

खादन्ति केचिद्विहरन्ति केचित्।
नन्दन्ति केचित्प्रवदन्ति केचित्।
गायन्ति केचित्प्रणमन्ति केचित्।
क्रुद्धयन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित्॥२०॥
पठन्ति केचित्प्रचरन्ति केचित्।
प्लवन्ति केचित्प्रपतन्ति केचित्।
पिबन्ति केचित्प्रवदन्ति केचित्।
नृत्यन्ति केचित्प्लवगाः प्रहृष्टाः॥२१॥

नंतः यथेच्छ क्रीडाविहार:- एक ते मधुपाना
करिती। एक ते कोशिंबीरींसीं मद्य खाती। एक
एकाचें मद्य हरिती। पात्र घेती हिसडोनी॥७१॥
एक रडती एक पडती। एक ते ठायीं।
अडखळती। एक मद्यानंदें नाचती। एक ते गाती
रामकथा ॥७२॥ एक ते रागें रुसती। एक त्यांतें

१ शोधून, धुंडून, २ युद्धांतील मुख्य, ३ अंगदाची आज्ञा, ४ उड्या, ५ अडवून.

बुझाविती^१। एक मद्यसुखे सुखावती। एक
डुलती मदोन्मादे^२॥७३॥ एक उन्मादका^३ वृत्ती^४।
अति दीर्घ हांका देती। एक ते गोड गोष्टी सांगती।
विध्वंसिती वन एक॥७४॥ वृक्ष मोडिती वानरें।
उलंडिती मद्यपात्रें। फोडिती मद्यसाधकयंत्रें।
वनचरें उन्मादे^५॥७५॥

वनाधिपति दधिमुखाकडे वनरक्षकांचे
गाव्हाणे:- वानरीं त्रासिले वनपाळ। दुःखे
पळाले ते सकळ। दधिमुखापासीं केवळ। आले
विव्हाळ अति दुःखी॥७६॥

अब्रुवन्परमोद्विग्ना गत्वा दधिमुखं तदा।
तारांगदहनूमद्भिर्हतं मधुवनं कपे॥२२॥
वयं विकृष्टा जानुभ्यां देवमार्गं च दर्शिताः।
यदत्रानंतरं कार्यं तच्च कर्तुमिहार्हसि॥२३॥

आमचे वानरवीर समस्त। मधुवनातें
विध्वंसित। आम्हांसीं निवारितां तेथ।
दुःखाभिभूत^३ आम्हां केलें॥७७॥ लाता
बुक्या सुबद्ध^४ घाये। त्या घायाचें भय काये।
शिळा शाळ ताळ येतां पाहें। झेलिलें जाय
तळपोनी॥७८॥ हाणितां नेटें जानु अपान।
गुदें आलीं गा सुजोन। जळो तुझें मधुवन।
गुदकंदन कोण सोसी॥७९॥ गांडगुडध्याचा
आघात। पुच्छें रिघालीं दुंगांत। दधिमुखासी
दुःख सांगत। सुजलीं दावित निजगुदें॥८०॥
तूं तंव आमचा गा नाथ। दुःख सांगितलें
समस्त। यावरी जो कार्यार्थ। कर्तव्यार्थ
विचारीं॥८१॥

तदा दधिमुखः क्रुद्धो वृद्धो मधुवनाधिपः।
हतं मधुवनं श्रुत्वा हतांश्च वनपान्दरीन्॥२४॥
एत गच्छत गच्छामो वानरानतिदर्पितान्।
बलेन वारयिष्यामि प्रभुं जानान्मधूतमम्॥२५॥
श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः।
पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव सहिता ययुः॥२६॥

दधिमुखाचा संताप व सैन्यासह आक्रमण:-
एकोनि वानरांचें वचन। दधिमुख क्रोधायमान।
वानरसैन्य आश्वासून। आले परतोन मधुवना
॥८२॥ अंगद हो कां राजसुत। हनुमंत हो कां
अति आप्त। राजाज्ञा जे उल्लंघित। तेही समस्त
दंडीन ॥८३॥ वालिसुग्रीवांचा पिता।
ऋक्षराजादारभ्यता^५। मी या वनाचा रक्षिता।
कपी समस्तां कळलेंसे॥८४॥ त्याही मज न
पुसतां। राजाज्ञाही न घेतां। केली मधुवनासीं
उद्धतता। त्यां समस्तां दंडीन ॥८५॥ ऐसें
सांगोनि वनकरांसी। क्रोध आला दधिमुखासी।
दंडिलें माझ्या सेवकांसी। मीही त्यांसी
दंडीन॥८६॥

ते स्वामिवचनं वीरा हृदये संनिधाय च।
हरयः संप्रधृष्यंतः शालतालशिलायुधाः॥२७॥
मध्ये चैषां दधिमुखः प्रगृह्य च महातरुम्।
समभ्यधावन्वेगेन ते च सर्वे प्लवंगमाः॥२८॥
वृक्षस्थाश्च स्थलस्थाश्च वानरा बलदर्पिताः।
अतिचक्रमिरे वीरान्पालान्शतसहस्रशः॥२९॥
सवृक्षं तं दधिमुखमापतंतं महाबलम्।
वेगवंतं विजग्राह बाहुभ्यां कुपितोऽंगदः॥३०॥
मदांधो न कृपां चके आर्य कोऽयं ममेति सः।
अथैनं निष्पिपेषाशु वेगेन वसुधातले॥३१॥

एकोनि दधिमुखाचे बोल। वानरवीर
वनपाळ^६। घेवोनि शिळा शाळ ताळ। सन्नद्ध
सकळ चालिले ॥८७॥ गांडी सुजल्या
गांडगुडध्यांसीं। तो राग वनकरांचे मानसीं।
घेवोनि आले दधिमुखासी। वानरांसी
त्राहाटिलें ॥८८॥ जळस्थ स्थळस्थ वनस्थ।
वानर सुग्रीवासीं भयभीत। अंगदापासीं आले
धांवत। दुरोनि दावित दधिमुखा॥८९॥ मध्ये
दधिमुख वीर। हातीं प्रचंड शाळ तरुवर।
भोंवता वानरांचा भार। अति दुर्धर

१ समजाविती, २ मदोन्माद होऊन, ३ दुःखपीडित, ४ जोराने, ५ ऋक्षराजापासून, ६ वनरक्षक.

लोटला॥१०॥ जांबवंतासीं समानबळी।
दधिमुख जो आतुर्बळी^१। वृक्ष घेवोनि
करतळीं। करी खंदळी^२ वानरां॥११॥

दधिमुखाने फेकलेल्या साल वृक्षाचाच
प्रत्याघात करून त्याचा पाडाव:- सुग्रीव अति
समर्थ। मधुवन केले हताहत। दधिमुख धाडिला
दंडार्थ। कपि सांगत अंगदा॥१२॥ दधिमुख
अविचार। अंगद हनुमंतादि बळी वीर। यांचा न
घेतां विचार। कोपें तरुवर सोडिला॥१३॥
तमालवृक्ष येतां वरी। अंगद उडोनि ते अवसरीं।
वृक्ष झेलिला वरिचे वरी। सर्वेच मारी दधिमुखा
॥१४॥ अंगद कोपला महावीर। मदोन्मत्त
अति दुर्धर। पित्याचा मातुळ नये मारूं। हाही
विचारू विसरला॥१५॥ दधिमुख कपि
वृद्धता^३। परम पूज्य अति श्रेष्ठता। हेंही नाठवे
अंगदाचे चित्ता। क्रोधोन्मत्तता मारिला॥१६॥

स भग्नबाहूरुमुखो विह्वलः शोणितोक्षितः।

प्रमुहो महावीर्यो मूर्हतं कपिकुंजरः॥३२॥

स कथंचिद्विमुक्तस्तैर्वानरैर्वानरर्षभः।

उवाचैकांतमागत्य स्वान्भृत्यान्समुपागतान्।

तत्र गच्छत गच्छामो भर्ता नो यत्र वानरः॥३३॥

सावध झाल्यावर सुग्रीवाकडे जाऊन
गान्हाणे:- दधिमुखें हाणितां तरुवरीं। अंगदें
झेलिला वामकरीं^४। दधिमुख हाणोनि
सव्यकरीं। धरणीवरी पाडिला॥१७॥ हात पाय
अव्यवस्थ विकळ। भग्न मस्तक नेत्र विक्राळ।
अशुद्धे^५ जाला बंबाळ। मुख विक्राळ विचकिलें
॥१८॥ दधिमुख उचलोनि वानरीं। टाकिला
मधुवनाबाहेरी। उदक सिंपिजे वानरीं। वारा
वनकरीं घालिजे॥१९॥ दधिमुख सावध झाला।
सांगे वनकरां सकळां। सुग्रीवापासीं सांगों चला।
आम्हांसी केला अपमान॥१००॥ ऐसें सांगोनि
वनकरांसी। दधिमुख उडाला आकाशीं। निमिषें

आला सुग्रीवापासीं। वनकरांसीं समवेत॥१॥
श्रीराम स्वामी आणि सौमित्र। उभे वानर
जोडोनि कर। सुग्रीव बैसला कपिराजेंद्र। आज्ञा
दुर्धर^६ जयाची॥२॥ आज्ञा उल्लंघिल्या
अणुप्रमाण। दंड करी अति कठीण। नाक कान
सरकडून। खरारोहण तत्काळ॥३॥

ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः।

दृष्ट्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह॥३४॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम।

अभयं ते प्रदास्यामि सत्यमेवाभिधीयताम्॥३५॥

दधिमुख रडत उकसाबुकसी। आडवा पडला
सुग्रीवापासीं। वानरें दिधलें अपमानासी।
पारपत्यासी करीं तया॥४॥ सुग्रीव बोलिला
वचन। तुज दिधलें अभयदान। कोणें वानरें कैसा
अपमान। विशद^७ करून मज सांगे॥५॥

ते ऐकून सुग्रीव सर्व वृत्तांत विचारतो:-
दधिमुख दुःख सांगत। अंगदादि हनुमंत।
मधुवनातें विध्वंसित। मधु भक्षित राजपेय^८॥६॥
ऋक्षराज तुझा पिता। तैपासोनि वन रक्षिता।
वनावरी माझी सत्ता। तुजही मागतां मी न
देई॥७॥ तुझी राजाज्ञा न घेतां। आणि मजही न
पुसतां। केले मधुवनविघाता। मद्यपानीं
उन्मत्त॥८॥ स्वादु सुगंध राजपान। वानरीं करीं
करितां भक्षण। राजाज्ञा करावया दंडण। कोपें
धांवोन मी गेलों॥९॥ अंगदें मज उपमर्दोन। वनीं
सांडिलें मूर्च्छापन्न। वनकरां आघात जानुअपानें।
गुदें सुजवोन सोडिलें॥११०॥ वनकर वीर
असंख्यात। सधृत तेले गुद शेकित। निंदापमानें
अति गांजित। शरणागत तुज आलों॥११॥ तूं
स्वामी असतां शिरीं। आम्ही गांजिलों
ऐसियापरी। आमचा होवोनि कैवारी। स्वयें उद्धरीं
राजाज्ञा॥१२॥ राजाज्ञेचें राहे बिक^९। आमचें

१ पराक्रमी, २ नाश, ३ वृद्ध असल्यामुळे, ४ डाव्या हाताने, ५ रक्ताने, ६ कडक, ७ स्पष्ट, ८ राजाने प्यावयाचे असे, ९ तेज, सामर्थ्य.

निरसे^१ निजदुःख। ऐसी उद्धतां लावीं शिक^२।
दधिमुख विनवित॥१३॥

ते वृत्त ऐकून वानरांनी सीतेचा शोध केला
असावा असें लक्ष्मण व सुग्रीव यांनीं ताडलें:-
एकोनि दधिमुखाचें वचन। सुग्रीव आणि
लक्ष्मण। दोघे वीर विचक्षण। कार्यकारण-
लक्षक^३॥१४॥ क्षुधित तृषित परदेशीं। वानर
पीडिले उपवासीं। साधिलें सीताशुद्धीसी। वन
भक्षासी तरी दिधलें॥१५॥ अंगद वीर विचारी
वीरश्रेष्ठ। राजपुत्र अति वरिष्ठ। जाणोनि
सीताशुद्धीचे कष्ट। मधु यथेष्ट पाजिलें॥१६॥
साधिली सीताशुद्धि इत्यर्थ। तेणें वानरां
अतिसामर्थ्य। मधुवनासी विध्वंसित। ऐसा
निश्चितार्थ मानिला॥१७॥ ज्याचें कार्य न साधे
जाण। तो सदाचा हीनदीन। मुखींहूनि न निघे
वचन। काळें वदन त्याचें॥१८॥ कार्य न साधे
जयासी। मुख दाखवितां लाज त्यासी। मुखीं उतरे
त्या मसी। सामर्थ्य त्यासीं असेना॥१९॥
सीताशुद्धि लाधली खरी। म्हणोनि
मधुवनामाझारी। वानरीं केली आपांपरी^४।
मारामारी वनकरां॥१२०॥

जांबवांस्तत्र नेता स्यादंगदश्च महाबलः।

हनुमांश्च प्रतिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा॥३६॥

दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता।

व्यवसायश्च वीर्यं च श्रुतं चापि व्यवस्थितम्॥३७॥

त्याशिवाय जांबवंतासारख्या विचारी
मंत्र्याकडून असा अत्याचार होणें नाहीं:-
जांबवंत मंत्री जेथें। अंगद वीर अत्यद्भुत।
सीताशुद्धी केली हनुमंतें। मज निश्चितें मानलें
॥२१॥ हनुमंतें सिद्धी नेलें सकळ। निश्चयें
शोधिली जनकबाळ। तेणें विजयी वानर
सकळ। बळें प्रबळ हनुमंत॥२२॥
हनुमंतावांचून। आणिका न साधे सीता चिद्रत्न।

१ नाहिसें होईल, २ शिक्षा, ३ कार्यकारण जाणणारे, ४ दुर्दशा, ५ सीतेचा शोध, ६ आनंद पावून, ७ प्रमादानें, मस्तीनें, ८ खरोखर,

सीता शुद्धि साधोनि पूर्ण। मधुवन भक्षिलें
॥२३॥ सीताशुद्धि^५ जाली पूर्ण। सुग्रीव आणि
लक्ष्मण। निश्चय करोनि आपण। कृतकल्याण
पावले॥२४॥

हनुमंताला न विचारतां आघात केल्याबद्दल
त्यालाच दोष दिला:- सुग्रीव म्हणे
दधिमुखासी। तूं तंव परम मूर्ख होसी। न पुसतां
हनुमंतासी। त्वां कां त्यासीं युद्ध केलें॥२५॥
मद्यपानी नव्हे हनुमंत। आणि तो तुझा परम
आस। त्यासी न पुसतां वृत्तांत। युद्धकंदनार्थ कां
केला॥२६॥ सीताशुद्धि स्वयें साधून। वना
आले वानरगण। तिहीं केलें मधुपान। सुखसंपन्न
आम्ही तेणें॥२७॥

दधिमुख व अंगद यांचें परस्पर समाधान व
श्रीरामदर्शनास प्रयाण:- तुज जो दिधला
अपमान। तो क्षमा करावा मजलागून। अंगदासी तूं
भेटोन। समाधान साधावें॥२८॥ सीताशुद्धि स्वयें
साधून। वना आले वानरगण। तेणें दधिमुख
हरिखेजोन^६। केलें नमन सुग्रीवा ॥२९॥ दधिमुख
वानर येऊन। अंगदासी घाली लोटांगण। माझा
अपराध संपूर्ण। क्षमा आपण करावा॥३०॥
अंगद म्हणे उन्मादता^७। तेव्हां केली अपमानता।
तें मज नाठवे गा आतां। क्षमा तत्त्वतां^८ करावी
॥३१॥ येरयेरां^९ अभिवंदन। येरयेरां आलिंगन।
अंगदें दधिमुखासी जाण। समाधान स्वानंदें
॥३२॥ तुम्ही आलेति सीताशुद्धीसीं। परम सुख
सुग्रीवासी। शीघ्र बोलाविलें तुम्हांसी। श्रीरामासी
भेटावया ॥३३॥ श्रीरामप्रेम वानरांत। जरी जाले
मदोन्मत्त। तरी रामनाम स्मरत। विव्हळित
मदभरें॥३४॥ एक मद्याचे उन्मत्तीं। रामनामें हांका
देती। एक ते रामनामें डुल्लती। एक म्हणती
रामनाम॥३५॥ एक मदमोहे अडखळिती। एक

रामनामें लडबडिती। एक अडखळोनि रामनाम स्मरती। एक उपरमती^१ हरिनामें ॥३६॥ एक मदमोहे नाचती। एक उन्मादे^२ गीत गाती। गातां नाचतां राम स्मरती। विटाविती रामनामें ॥३७॥ वानर देखोनि मदोन्मत्त। हनुमान रामकार्यी उद्यत। वंदावया श्रीरघुनाथ। शीघ्रवत^३ निघाला ॥३८॥ एका जनार्दना शरण। हनुमंतासी रामदर्शन। पुढें अति गोड निरूपण। सावधान अवधारा ॥३९॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां वानरमधुवनविध्वंसो नाम चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥२४॥ श्लोक ॥ ३७॥ ओव्या ॥ ३९॥

अध्याय पंचविसावा

॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

श्रीराम-अंगद संवाद

दक्षिण दिशेला गेलेले वानर कालमर्यादा संपल्यावरही परतले नाहीत म्हणून श्रीरामास चिंता वाटेल तेव्हा हनुमंत आधीच येऊन श्रीरामांना भेटला:- वानर गेले दक्षिणेसी। मर्यादा लोटली त्यांसी। कोणी नाणित्ती सीताशुद्धीसी। श्रीरामासीं अति चिंता ॥१॥ मजसीं करुनि एकांत। मुद्रा^३ घेवोनि गेला हनुमंत। तो कां नयेचि पां त्वरित। अति संचित श्रीराम ॥२॥ हनुमंत कार्यकर्ता। मजही हा भरंवसा होता। तोहि न येचि वाट पाहतां। परम चिंता लागली ॥३॥ ऐसी श्रीरामाची चिंता। कळो^४ सरली^५ त्या हनुमंता। शुद्धि सांगावया सीता। होय निघता अति शीघ्र ॥४॥ श्रीरामाची परम चिंता। सांगतां अंगदा जांबवंता। घांसा आड येऊ नये हनुमंता। घेवों दे आतां धणी^६ आम्हां ॥५॥ वानरें पीडली अति दीन। भाग्यें

मिळाले मधुपान। त्यासीं तुवां न करावें विघ्न। तूं सज्जान दीनदयाळ ॥६॥ विषयरसभोगापुढे। परमार्थ समूळ उडे। वानर मद्यपानें जाले वेडे। श्रीरामाकडे न चलती ॥७॥ वानर गुंतले मद्यपानांत। मद्यपानें बोधेना परमार्थ। ऐसें जाणोनियां हनुमंत। निघे त्वरित एकाकी ॥८॥ वानरी सेविलें मधुपानासी। सीताशुद्धि साधली त्यांसी। निश्चयो मानला सुग्रीवासी। सौमित्रीसी^९ सांगत ॥९॥ सौमित्रि सुग्रीव अति हर्षेसी। सीताशुद्धि सांगती रामासी। श्रीरामें देखिलें हनुमंतासी। येतां आकाशीं अति शीघ्र ॥१०॥ येतां देखोनि हनुमंता। अति उल्लास श्रीरघुनाथा। धांवोनि आकाशाहीपरता। सीताशुद्ध्यर्था पुसों पाहे ॥११॥ ऐसें जाणवले हनुमंता। उठों नेदितां श्रीरघुनाथा। दुरोनि सीताशुद्धीची कथा। होय सांगता तें ऐका ॥१२॥

दृष्टा सा जनकात्मजा रघुपते युष्मत्प्रसादान्मया लंका नाम पुरी समुद्रजठरे तत्रास्ति वीर प्रभो। राहुग्रस्तनिशापतेरिव कला लावण्यहीनप्रभा सीता जीवनहेतु किं वद सखे रामामृतं मानसे ॥९॥

दुरूनच श्रीरामचंद्रास सीताशुद्धि व तिच्या स्थितीचे कथन:- उठों नेदितां रघुनाथा। दुरोनि सांगणें हनुमंता। तुझिये कृपें म्यां तत्त्वतां। देखिली सीता जनकात्मजा ॥१३॥ समुद्रामध्ये महागिरी। त्यावरी वसे लंकापुरी। रावणाच्या निजमंदिरी। सीता सुंदरी रक्षिलीसे ॥१४॥ केवळ नाही रावणाघरीं। अशोकवाटिकेमाझारीं^{१०}। रक्षण विक्राळ खेचरीं^{११}। त्यांमाझारी जानकी ॥१५॥ एकवस्त्रा भूमिशायीं^{१२}। मलिनांबरा मलिनदेही। मंगलस्नान करणें नाही। मस्तकीं पाहीं दृढ जटा ॥१६॥ जैसा तूं श्रीराम जटाधारी। तें व्रत चालवी सीता सुंदरी। स्नेह दृष्टीचा हातीं न धरी।

१ समाधान पावतात, २ तत्पर, ३ मुद्रिका, अंगठी, ४ समजली, ५ इच्छा, तृप्ति, ६ लक्ष्मणाला, ७ अशोकवनात, ८ राक्षसिणी, ९ जमिनीवर निजणारी.

जटाधारी जानकी॥१७॥ नेघे अंजनादि^१ चंदन।
 न करी भोजन रसपान। केवळ तिसी
 उपोषण। जळप्राशन तीस नाही॥१८॥
 नित्यतृप्तीचें अवदान। ब्राह्मणां नेदितां ब्रह्मोदन।
 सीता न पाहे सर्वज्ञ। निंद्य म्हणोन नातळे^२
 ॥१९॥ परपुरुषाचें ध्यावे अन्न। ते परदारा जाली
 जाण। सीतेनें सांडिलें थुकोन। जैसे वमन
 श्रानाचें॥२०॥ रामवियोगाचें अन्न। तें
 श्रानविष्टेसमान। रजस्वलेचें^३ रुधिरपान।
 तत्समान रसभोग ॥२१॥ तुजवांचोनि
 श्रीरघुपती। जळ स्पर्शेना ते हार्ती। किती सांगों
 उपपत्ती। सीता सती पतिव्रता ॥२२॥ चंद्रग्रहणीं
 हीनकळा। तैसी हीन दीन जनकबाळा। स्वयें
 देखिली म्यां डोळा। वीरवेताळा^४ श्रीरामा ॥२३॥
 नेघे अन्न ना जीवन। कैसेनि तिचे वाचले
 प्राण। श्रीराम पुसे कळवळोन। दीनजनकृपाळु
 ॥२४॥ निजसखया हनुमंता। कैसेनि वांचली
 माझी कांता। हें मज सांगावे तत्त्वतां। होत पुसता
 श्रीराम॥२५॥ हनुमान अति विचक्षण।
 सीतासतीनिजजीवन। कैसे सांगेल आपण।
 सावधान अवधारा॥२६॥ हृदयीं श्रीराम
 चिन्मूर्ती। मुखीं रामनाम अहोरात्रीं। राम
 न्याहाळी सर्वां भूतीं। श्रीराम चितीं अहर्निशीं
 ॥२७॥ राम धराधारक पूर्ण। श्रीराम जीवना
 जीवन। रविचंद्रां दीप्ति गहन। विराजमान श्रीराम
 ॥२८॥ श्रीराम वायूचा निजप्राण। श्रीराम
 गगनाचें चिद्रगन। श्रीराम बुद्धीचें समाधिधन।
 प्राणपोषण श्रीराम ॥२९॥ श्रीराम
 अहंसोहंनिमग्न। श्रीराम मनीचें उन्मन। श्रीराम
 चित्तचैतन्य। जीवा जीवन श्रीराम॥३०॥
 ऐसऐसिया निजस्थिती। मीतूपणाहोनि परती।
 सीताजीवन श्रीराममूर्ती। सत्य रघुपती बुद्धि
 माझी ॥३१॥ निर्विकल्प^५ भजनविधी।

कायावाचामनोबुद्धी। म्यां आणिली सीताशुद्धी।
 सत्य त्रिशुद्धी^६ श्रीरामा ॥३२॥ श्रीरामनाम
 परमामृत। अमृतपानें अमर मरत। रामनाम
 ज्यासी प्राप्त। मरण मरत त्याचेनि ॥३३॥
 रामनामीं श्रद्धा अढळ। त्यासी बाधेना हळाहळ^७।
 पोळून शके प्रळयानळ। द्वंद्वें सकळ निर्द्वंद्व ॥३४॥
 ऐसें श्रीरामामृत। तेंचि सीतेचें जीवन^८ नित्य।
 श्रीराम जाणे सत्य सत्य। श्रीरघुनाथ
 सर्वज्ञ॥३५॥

श्रीरामांचा आनंद व हनुमंताचे अभिनंदन व
 हार्दिक कौतुक :- एकोनि हनुमंताचे वचन।
 श्रीरामचंद्र संतोषोन। परमानंदे बाहु पसरोन।
 दिधलें आलिंगन निजऐक्यें॥३६॥ स्वामित्व
 विसरे रघुनाथ। दासत्व विसरे हनुमंत।
 परमानंदे सदोदित। जगाआंत कोंदले॥३७॥
 अहंकोहंसोहंज्ञान। तें समरस गेलें विसरोन।
 हारपलें मीतूपण। सुखसंपन्न स्वानंदे॥३८॥
 दोघे होतां सुखसंपन्न। विरोन गेलें ज्ञानाज्ञान।
 खुंटला बोल तुटलें मौन। चैतन्य घन कोंदलें
 ॥३९॥ दृश्य द्रष्टा आणि दर्शन। ज्ञेय ज्ञाता
 आणि ज्ञान। ध्येय ध्याता आणि ध्यान। गेलें
 विरोन स्वानंदी॥४०॥ देव देवपणें दाटला।
 भक्त भावार्थें आटला। परमानंद प्रगटला।
 तटका^९ तुटला आशेचा॥४१॥ भजनआवडीं
 भावार्थ। भक्ते गिलिला रघुनाथ। नामें गिलिले
 देवभक्त। मुख्य परमार्थ या नांव॥४२॥ ऐसा
 पावोन परमार्थ। श्रीरामीं भजे हनुमंत। भजनें
 सदा यशवंत। द्वंद्वनिर्मुक्त हरिभजनें॥४३॥
 पावोनियां स्वरूपप्राप्ती। ज्यासी अखंड
 सद्गुरुभक्ती। देव वानिती^{१०} त्याची कीर्ती।
 त्यासी वंदिती शिवादि श्रेष्ठ॥४४॥ ऐसी
 दांडगी^{११} भगवद्भक्ती। भक्तीच्या दासी चारी

१ तेल, २ शिवत नाही, ३ विटाळशीचे, ४ वीरश्रेष्ठा, ५ विकल्परहित, ६ निश्चयेकरून, ७ विष, ८ आधारस्थान, ९ संबंध,
 १० वर्णन करतात, ११ मोठी.

मुक्ती। भगवद्भजन सर्वाभूतीं। ब्रह्मप्राप्ति
हरिनामं॥४५॥ ऐसी हनुमंताची स्थिती। भक्ति
कीर्ती विनयवृत्ती^१। तिहीं लोकीं
विजयख्याती। सूक्ष्मशांती श्रीरामें॥४६॥
सूक्ष्मशांतीचें लक्षण। मारितां कोट्यनुकोटि
रण। शांति न मोडे अणुप्रमाण। दुजेनविणें
संग्राम॥४७॥ बुद्धिबळाचे खेळाकडे। तेथें
मारितां हस्ती घोडे। मारित्यासी हिंसा न घडे।
तेणें^२ पाडें^३ संग्राम॥४८॥ ऐसी हनुमंताची
गती। साधुजन अनुलक्षिती। येरां भासे
वानरवृत्ती। दुर्धरशक्ती श्रीरामें॥४९॥ हनुमान
आणि रघुनंदन। अनन्य भावें आलिंगन। पूर्ण
पावोनि समाधान। जाले अभिन्न देवभक्त
॥५०॥ सीतामस्तकींचा मणी। ठेवोनियां
श्रीराचरणी। हनुमंत घालोनि लोटांगणी। कर
जोडोनि राहिला॥५१॥ वानरसमूह मदोन्मत्त।
पुढे गेला हनुमंत। अंगद नळ जांबवंत। हा
वृत्तांत नेणती॥५२॥ हनुमंतें वंदोनि रघुनाथ।
सांगोनि सीतेचा वृत्तांत। सर्वेचि मधुवनांत।
पूर्वस्थित तैसाचि॥५३॥ जावोनि आला
हनुमंत। हें नेणे अंगद जांबवंत। इतरांची
कायसी मात^४। कपिवृत्तांत जाणावया॥५४॥
सुग्रीव सौमित्रास^५ सांगत। आम्हां देखतां
आला हनुमंत। सांगतां सीतेचा वृत्तांत।
श्रीरघुनाथ आलिंगी॥५५॥ दोघे देतां
आलिंगन। परस्परें जाले लीन^६। नाही देखिलें
हों भिन्न। धन्य महिमान हनुमंता॥५६॥
हनुमान नांदे श्रीरामांत। श्रीराम नांदे हनुमंतांत।
ऐसी ऐकतांचि मात। पडे मूर्च्छित सौमित्री
॥५७॥ जैसी रामभक्ति हनुमंतासी। तैसे भजन-
लक्षण लक्ष्मणाशी। एकात्मता त्या तिघांशी।
येरयेरांसी^७ अभिन्न॥५८॥ ऐसें देखोनि

अनन्यभजन। सुग्रीव घाली लोटांगण। श्रीरामें
दिधलें आलिंगन। समाधान सुग्रीवा॥५९॥
अनन्यभक्तीचा वृत्तांत। सुखकारी श्रीरघुनाथ।
भजनभावें भाविक मुक्त। नामें निर्दाष
महादोषी॥६०॥ एक एक श्रीरामनाम। नामें
ब्रह्मप्राप्ति सुगम^९। चहूं मुक्तीचा उडवोनि भ्रम।
नामेंचि परम परमार्थ॥६१॥ सुग्रीव सौमित्री
तये वेळी। निवोनियां^{१०} सुखकल्लोळीं^{११}।
परमानंदें पिटोनि टाळी। श्रीरामाजवळी राहिले
॥६२॥ येरीकडे सीताशुद्धर्थ। स्वयें साधोनि
इत्यर्थ। मुख्य करोनि हनुमंत। अंगद समवेत
युवराजा॥६३॥ दधिमुख येवोनि जाण।
घालोनियां लोटांगण। कथा सांगे सुखसंपन्न।
सावधान अवधारा ॥६४॥ सीताशुद्धीपुढें
जाण। मधुवन तृणासमान। सुग्रीव बोलिला
आपण। जीवें निबलोण^{१२} करूं पाहे॥६५॥
शरीरचर्माचे मोचे^{१३}। केलिया उत्तीर्ण^{१४} नव्हे
तुमचें। परम भाग्य अंगदाचें। कपिवंशाचे
उद्धरण॥६६॥ अंगद कपिवंशमंडण। अंगद
कपिवंशभूषण^{१५}। अंगद कपिवंशतारण।
वदला आपण सुग्रीव॥६७॥ ऐकतां
दधिमुखवचनार्थ। वानरीं स्मरिला श्रीरघुनाथ।
श्रीरानामें गर्जत। उल्लासयुक्त निघाले॥६८॥

ततः किलकिलाशब्दं शुश्रावासन्नमंबरे।
हनुमत्कर्महस्तानां नदतां काननौकसाम्॥२॥
किष्किंधामुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव।
ततः श्रुत्वा निनादं तं कपीनां कपिकुंजरः॥३॥
आयतांचितलांगूलः सोऽभवत्तुष्टमानसः।
आगतास्तेऽपि हरयो रामदर्शनकाक्षिणः॥४॥
अंगदं पुरतः कृत्वा हनुमंतं महाबलम्।
तैऽगदप्रमुखा वीराः संहृष्टाश्च मदन्विताः॥५॥

सर्व वानरांचे आगमन व श्रीरामांना वंदन:-
नमस्कारावया रघुवीर। गगनीं उसळलें वानर।

१ विनय वृत्ती, २ त्या सारखे, त्या प्रमाणे, ३ गोष्ट, ४ सुमित्रासुत लक्ष्मणाला, ५ एकरूप, ६ एकमेकांना, ७ सोपी, ८ समाधान पावून,
९ आनंदभरात, १० ओवाळणी, ११ जोडे, १२ उतराई, १३ वानरवंशाची शोभा.

रामनामाचा गजर। केला भुभुःकार महावीरिं
॥६९॥ हनुमंताची विजयवृत्ती। उल्लासले
उपरमले^१ जुत्पती^२। नामे गर्जती त्रिगजतीं।
किष्किंधेप्रती पातले॥७०॥ वानरांचा
गिरागजर। नादें कोंदलें अंबर। दणाणिलें
गिरिकंदर। शैलशिखरें^३ दुमदुमलीं ॥७१॥
कपिकुळांची नादोक्ती। नादामाजी सीता सती।
भेटों आलीसे आउती। ऐंसा रघुपति सुखावे
॥७२॥ ऐकतां अंगदादिकांचा गजर। सुखावें
सुग्रीव कपींद्र। पुच्छ थरकोनि समग्र। केला
भुभुःकार वानरीं ॥७३॥ ऐकोनि सुग्रीव
भुभुःकार। किष्किंधाभूतळी वानर। उतरले पै
समग्र। हर्षनिर्भर उल्लासें॥७४॥ श्वेत सुनीळ
पीत आरक्त। वाससुमनीं सुफळित।
अंगदसेनासंभारांत। टके^४ शोभत वृक्षांचे
॥७५॥ किंशुक^५ फुलले मनोहर। शाल ताल
तमाल थोर। विचित्र पताकाअनुकार। तेंवी
वानर झेलिती॥७६॥ असों वनवृक्षप्रकार।
वानरां पुच्छीं शाखा विचित्र। गुढिया
उभविल्या समग्र। तेणें अंबर शोभत॥७७॥

सुग्रीवाकडून अंगदाचे कौतुक:- अंगद
युवराज वीर विख्यात। नळ नीळ जांबुवंत।
मुख्य मुखरणी हनुमंत। यशवंत त्याचेनि॥७८॥
ऐसा अंगदसंभार। शोभा शोभे मनोहर। हर्ष
नाचती वानर। करीत गजर नामाचा॥७९॥
देखोनि अंगदाचा यावा। सुखसंतोष सुग्रीवा।
परम सुख श्रीराघवा। सुख सर्वा अंगदें॥८०॥
अंगद देखोनियां दृष्टीं। लक्ष्मणासी आनंदकोटी।
अति उल्लासें टाळी पिटी। सीता गोरटी साधिली
॥८१॥ भेटावया श्रीरामचंद्रा। अंगदहनुमंतादि
धुरा। उल्लास समस्तां कपींद्रा। बहु वानरां
आल्हाद॥८२॥

ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम्।
प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणं च महाबलम्॥६॥
युवराजं पुस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च।
आख्यातुं तत्र सीताया प्रवृत्तिमुपचक्रमे॥७॥

प्रस्रवणनामें महागिरी। तेथें वस्ती
श्रीरामचंद्री। वनें काननें^६ साजिरीं। यावा^७
वानरी तेथे केला॥८३॥ संमुख देखोनि
रघुनंदन। स्त्रवती अश्रुधारा लोचन। अंगदे
हनुमंतें संपूर्ण। लोटांगण घातले॥८४॥
मस्तकीं धरिले दृढ चरण। श्रीरामें दिधले
आलिंगन। कोटिजन्माचें श्रमहरण। दोघे जण
पावले ॥८५॥ सर्वेच वंदिला लक्ष्मण।
मस्तकीं धरिले त्याचे चरण। सौमित्रीनें दिधलें
आलिंगन। कुमित्रपण निमालें^८ ॥८६॥ सुमित्र
जाले निजमन। सुमित्र चित्त चैतन्यधन। सुमित्र
जाला अभिमान। मति चिद्धन सुमित्र॥८७॥
श्रीरामभजनी तत्पर। इंद्रियें जालीं सुमित्र।
जिव्हा रामनामीं एकाग्र। वाचा सुमित्र स्वयें
जाली ॥८८॥ हरिदासाचें आलिंगन। ऐसें
सबाह्य करी पावन। अभागी देखती दोषगुण।
सभाग्य पूर्ण सद्भावें॥८९॥

संदर्शनमनुष्यंगः संलाप परमं ततः।

अंगांगसंगकैवल्यमहो सज्जनसंगतिः॥८॥

साधूचें जें दर्शन। तेंचि परम अनुष्ठान।
साधूचें जें भाषण। तपश्चर्या पूर्ण पूर्णत्वे^९॥९०॥
साधूचें चरणस्पर्शन। कैवल्य^{१०} त्यापुढे तृण।
अगाध साधूचे चरण। जेणें पावन महादोषी
॥९१॥ सज्जनासी आलिंगन। तेणें सर्वांग
पावन। देहचि होय चैतन्यधन। कृपा सज्जन जें
करिती॥९२॥ साधुसज्जनसंगती। सभाग्य
भाग्यातें पावती। सत्संगे भवनिर्मुक्ती^{११}।
वेदशास्त्रांसी संमत॥९३॥ सज्जनांचे पादस्पर्शे।
तेणें कर्माकर्म निरसे। जन्ममरण सकळ नासे।

१ विश्रांति पावले, २ युद्धातील प्रमुख वीर, ३ पर्वताची शिखरे, ४ फांद्या, ५ पळस, ६ राने, ७ आगमन, ८ नाहीसे झाले, ९ मोक्ष,
१० संसारापासून मुक्ता.

त्या रहिवास परी ब्रह्मीं॥१४॥ सौमित्र साधु
श्रीरामभक्त। त्यास आलिंगन पैं देत। अंगद
आणि हनुमंत। आनंदभरित स्वयें॥१५॥ हातीं
धरोनि अंगदासी। हनुमान आला सुग्रीवापासीं।
सप्रेम वंदितां तयासी। तोही उल्लासीं आलिंगी
॥१६॥ सुग्रीव म्हणे हनुमंता। तुझेनि अंगदासी
श्लाघ्यता। तूं समस्तांसी जीवदाता। संरक्षिता
आम्हांसी॥१७॥ जांबुवंतादि वानरवीर। तिहीं
वंदोनि श्रीरामचंद्र। करोनि सुग्रीवासी जोहार^१।
सभा सादर बैसली॥१८॥

रामांच्या सूचनेवरून अंगद वृत्तांत सांगतो :-
सीताशुद्धीचा इत्यर्थ। स्वयें पुसे श्रीरघुनाथ।
येथोनि कैसा क्रमिला पंथ। समूळ वृत्तांत मज
सांगें॥१९॥ ऐसे पुसता रघुनंदन। हनुमंतें धरिले
मौन। तेव्हा अंगद आपण। सांगे गौण
सीताशुद्धि॥१००॥ घेवोनि स्वामीचें
आज्ञापन। शतधा शोधिली दक्षिण।
सीताशुद्धीचें लक्षण। अणुप्रमाण न
लभेचि॥१॥ पुढती करावया शोधन। वानरीं
केली आंगवण। ब्रह्मशापें उपहत^२ वन। तेथें
उड्डाण पडियेलें ॥२॥ नाहीं पाला नाहीं
फळपान। शोधितां न मिळे जीवन। वृक्ष ठेले
खरकडोन। पडिलें लंघन^३ वानरां॥३॥ दंडी
नामा ऋषि समर्थ। वेदशास्त्रसंपन्न त्याचा सुत।
विद्यागर्वे अति उन्मत्त। त्याचा केला घात वन -
देवतीं॥४॥ तो विद्यागर्वे अति उन्मत्त। वादीं
ब्राम्हणांसी निर्भर्त्सित। तो ब्रह्मराक्षस जीवें
जीत। यालागीं घात भूतीं केला॥५॥ जाणोनि
पुत्राचे निधन^४। ऋषीनें शापिलें तें वन। तेथें
ज्याचे आगमन। नव्हे निर्गमन^५ प्राणांतीं॥६॥
आम्हांसी पडतांचि ते वनीं। प्राण जाते तत्क्षणीं।
वाचलों रामनामस्मरणीं। संकटीं रक्षी
श्रीराम॥७॥ वनीं नाहीं मुंगी मासी। ठाव नाहीं

श्वापदांसी। तृणशलाका^६ नाही भूमींसीं। पडे
वानरांसी लंघन॥८॥ तें त्यजावया दुष्ट वन
सबळ। बळें करोनि किराण^७। करी तेथेचि ये
उड्डाण। नव्हे निर्गमन ब्रह्मशापें ॥९॥ त्या
ऋषीचा ऋषिसुत। ब्रह्मराक्षस त्या वनाआंत।
भक्षूं आला वानरातें। त्याचा निःपात आम्ही
केला॥११०॥ हनुमंतादेखतां मरण। ब्रह्मराक्षसा
उद्धरण। रामनामाचा प्रताप पूर्ण। जडतारण
श्रीरामें॥११॥ जालें पुत्राचें उद्धरण। तेव्हा दंडी
ऋषि संतोषोन। शापोन्मुक्त केले वन। हें
महिमान हरिभक्तांचे॥१२॥ जेथें जाती
श्रीराभक्त। तें वन पुण्याश्रम म्हणत। ऐसें अंगद
सांगत। सुखें डुल्लत श्रीराम॥१३॥ ऐकोनि
कृपाळु रघुनाथ। सौमित्री स्वानंदे स्फुंदत।
वानरसभा पैं तटस्थ। जाला विस्मित सुग्रीव
॥१४॥ वन मुक्त केलें द्विजवरीं। वानरां लंघने
पडली भारी। निघवेना वनाबाहेरी। येती लहरी
क्षुधातृषेच्या॥१५॥ हनुमंतें तिये वोळी।
वनबिल्ववृक्षातळीं^८। विवर^९ देखिलें सफळ
जळीं। आम्ही ते बिळीं प्रवेशलों॥१६॥ पुढें
करोनि हनुमंत। विवरीं रिघतां समस्त। तेथें
मांडला प्राणावर्त। रक्षी हनुमंत श्रीरामतेजें
॥१७॥ विवरीं गुडुप अंधार। स्वयें स्मरेना
स्वशरीर। उबेनें निर्बुजले^{१०} वानर। पडले समग्र
अचेतन^{११} ॥१८॥ मज अंगदासमवेत। नळ
नीळ जाबुवंत। विवरीं अचेतन समस्त।
सावधान हनुमंत श्रीरामें ॥१९॥ क्षुधेनें आमचा
क्षीण प्राण। तेणें विसरलों रामस्मरण। हनुमंत
असे सावधान। सबाह्य पूर्ण श्रीराम॥१२०॥
श्रीराम हनुमंताचा प्राण। सर्वेद्रियें श्रीराम
आपण। श्रीरामतेजें देखणें नयन। अंधारी पूर्ण
देखणा रामें॥२१॥ निधडा^{१२} वीर हनुमंत। पुच्छें

१ नमस्कार, २ ओसाड, ३ उपोषण, ४ मरण, ५ परत जाणे, ६ गवताची काडी, ७ उड्डाण, ८ वनातील बेलांच्या झाडाखाली,
९ भुयार, १० कासावीस झाले, ११ निश्चेष्ट, १२ धैर्याचा, पराक्रमी.

बांधोनि कपी समस्त। शतयोजने विवरांआंत।
 नेले मूर्च्छित निजांगे॥२२॥ पाचारोनि पिता
 पवन। हनुमान गुज सांगे संपूर्ण। वांचवी
 वानरांचे प्राण। रघुनंदनसुखार्थ॥२३॥ ऐसें
 सांगतांचि जाण। वानरांसी आला प्राण। अवघे
 जाले सावधान। वीर देखोन विस्मित॥२४॥ ते
 हेमविवर-भुवनी। भेटली सुरसा तपस्विनी।
 तिनें हनुमंता देखोनि। जाली मनी
 विस्मित॥२५॥ सुरसा पुसे तूं कोण येथ।
 हनुमान सांगे रामभक्त। विवरीं आलों
 सीताशुद्ध्यर्थ। समवेत वानरांसी ॥२६॥ सुरसा
 म्हणे तुम्ही श्रीरामभक्त। तरीच तुम्हां येवले
 येथ। येरांसी हें स्थळ न प्राप्त। मी सनाथ
 तुमचेनि॥२७॥ ब्रह्मवरद मज येथ। तुज
 भेटतील श्रीरामभक्त। तेणें तूं होसील निर्मुक्त।
 तें भाग्य प्राप्त मज आजी॥२८॥ विकळ देखोनि
 वानरांसी। सुरसा ते सज्जन कैसी। जेणें विश्रांति
 होय आम्हांसी। त्या उपायासी आदरिलें॥२९॥
 दिधलें विश्रांतिरसपान। जीवन दिधलें
 स्वानंदधन। सुखस्वादिष्ट फलें संपूर्ण।
 रामस्मरणेंसी सेविती ॥३०॥ ग्रासोग्रासीं
 रामस्मरण। रसपान हरिचिंतन। वानरीं सेवितां
 जीवन। गडगर्जन नामाचें॥३१॥ क्षुधा निमाली
 नित्यतृप्ती। निद्रा निमाली सुखसंविती^१।
 सुखस्वानंदे हेलवती^२। परम विश्रांति वानरां
 ॥३२॥ नामें तृप्त वानर। नामें कोंदलें विवर। नामें
 व्यापिलें चराचर। नामें कर्पींद्र गर्जती॥३३॥
 नामें कोंदलें वैकुंठपीठ। नामें डुल्लत श्रीनीलकंठ।
 सुरसेचें भाग्य वरिष्ठ। हनुमंत श्रेष्ठ सभाग्य
 ॥३४॥ हरिभक्तांचिया संगती। जड मूढ उद्धरती।
 सुरसा सभाग्य वानूं^३ किती। हनुमंतीं
 विश्वास॥३५॥ हनुमंतनिष्ठारामस्मरण।
 कळिकाळाची बोलवण^४। नामें जन्ममरणा

मरण। नाम परिपूर्ण परब्रह्म॥३६॥ वानरां जाली
 नित्यतृप्ती। सुरसा पावली अति विश्रांती।
 हनुमंताचिये संगतीं। अवघे डुल्लती स्वानंदें
 ॥३७॥ ऐकता अंगदाच्या गोष्टी। श्रीरामा
 सुखानुकोटी। हरिखें त्याची पाठी थापटी।
 स्वानंदपुष्टीं डुल्लत॥३८॥ ऐकतां भक्तांची
 निजकथा। परम सुख श्रीरघुनाथा। त्यामांजी
 हनुमंत पढियंता^५। त्याची कथा अति
 गोड॥३९॥ अंगदासी म्हणे रघुवीर। पुढील सांगे
 समाचार। आवडे हनुमंताचा पुरुषार्थ थोर। रामा
 निरंतर ऐकावया॥४०॥ अंगद म्हणे
 श्रीरघुपती। वानरां जाली विश्रांती। शोधावया
 सीता सती। स्वयें पुसती हनुमंता॥४१॥ नाहीं
 रविचंद्रविलासा। विवरीं स्वयंप्रकाशीं ठसा। तेथें
 लक्षेना दक्षिणदिशा। शुद्धीस धिंवसा^६ काय
 करूं॥४२॥ सुरसा सांगे हनुमंताप्रती। ब्रह्मवरदें
 गतिनिर्गती^७। मीच जाणें विवरस्थिती। तुमच्या
 शक्ती न निघवे॥४३॥ सुरसा विनवी
 हनुमंताप्रती। शुद्धि पावेल सीता सती। यश
 पावाल परम कीर्ती। सत्य वचनोक्ती हे माझी
 ॥४४॥ हनुमान सांगे सुरसेसी। वेगी काढीं
 वानरांसी। येरी लागली पायांसी। सांगेल तैसी
 स्थिती कीजे॥४५॥ डोळे उघडे असतां। बाहेरी
 न काढवे सर्वथा। डोळें झाकलिया समस्तां।
 निमेषार्धांत काढीन॥४६॥ डोळें झाकितां
 वानर। पुढे गडगर्जे समुद्र। मार्गे न दिसे विवर।
 विस्मयो थोर वानरां॥४७॥

संपातीची भेट व हनुमंताचे लंकेकडे उड्डाण :-
 डोळें झाकितां वानरीं। ना कडिये ना धरिले करीं।
 अवघे विवराबाहेरी। समुद्रतीरीं स्वयें उभे ॥४८॥
 रामनामाचे आवर्ती^८। सुरसेसहित विवरोन्मुक्ती।
 वानर विवरातें पाहती। तंव तेथे व्यक्ती^९

१ आनंदानुभवाने, २ उचंबळतात, ३ वर्णू, ४ परिहार, पाठवणी, ५ आवडता, ६ धैर्य, ७ जाणेयेणे, ८ आवृत्तीनी, ९ मागमूस.

लक्ष्मेना ॥४९॥ असो हे नव्हेचि सीताशुद्धी। पुढें
अडविलें उदधी। मार्गे जावें तरी लोटला अवधी।
वानरमांदी संचित ॥१५०॥ मार्गे जातां
अपमान। सुग्रीव दंडील दारुण। पुढें समुद्र नव्हे
गमन। द्यावया प्राण सिद्ध जालो ॥५१॥
लक्ष्मोनियां समुद्रतीर। पडतां प्रायोपवेशीं वानर।
संपाती पक्षी महाथोर। आला समग्र भक्षावया
॥५२॥ करोनि बहुकाळ लंघन। मग वानरीं
त्यजावा प्राण। श्रीरामें कृपा केली संपूर्ण। सद्यः^१
मरण पक्षिभक्षा ॥५३॥ व्यर्थ देहो द्यावा
समुद्रतीरीं। अति उल्लास वानरीं। देह लागला
परोपकारीं। स्मरती गजरीं श्रीरामा ॥५४॥ होता
श्रीरामनामस्मरण। फिटले संपातीचें मूढपण।
त्यासीं उपजलें परम ज्ञान। सावधान अवधारा
॥५५॥ जेथें श्रीरामनामस्मरण। तेथें कल्पांती न
रिघे मरण। संपाती घाली लोटांगण। तुम्ही धन्य
कोण कोणाचे ॥५६॥ ज्याचे स्मरणीं
श्रीरामनाम। सफळ जन्म सफळ कर्म। सफळ
त्याचा देहधर्म। भाग्यें परम भेटलेति ॥५७॥
श्रीरामनाम स्मरता येथ। अवघे आलेति किमर्थ।
देह त्यागावया उदित^२। तुम्ही किमर्थ तें
सांगा ॥५८॥ ऐकोनि संपातीचें वचन। अंगद
म्हणे करीं भक्षण। संपाती म्हणे सत्य संपूर्ण। न
रिघे मरण रामस्मरणें ॥५९॥ ऐकोनि संपातीचा
वृत्तांत बोलता जाला हनुमंत। आम्ही श्रीरामाचे
भक्त। सीता शुद्ध्यर्थ येथें आलों ॥१६०॥
शोधितां दक्षिण समुद्र समग्र। कोठें न भेटे सीता
सुंदर। लोटली श्रीराममर्यादामेर। मरणीं तत्पर
यालागीं ॥६१॥ ऐकोनि हनुमंताचे वचन।
संपाती जाला हास्यवदन। मज आहे सीतेचें
ज्ञान। सावधान अवधारा ॥६२॥ सिंधुमर्यादा
शतयोजन। तेथें आहे लंकाभुवन। त्यामाजी

आहे अशोकवन। सीता चिद्रत्न तेथें वसे
॥६३॥ मज असती पक्षगती। तरी आणितों
सीता सती। ऐसें बोलतां संपातीसीं। पक्षप्राप्ती
पावला ॥६४॥ सूर्यवरद^३ संपातीसीं। भेटलिया
श्रीरामभक्तांसी। निर्विकल्प पक्ष पावसी।
सीताशुद्धीसी सांगतां ॥६५॥ निर्विकल्प
पक्षप्राप्ती। सांडोनि त्रिगुण गुणवृत्ती। संपाती
पावला गुणातीतीं। पुनरावृत्ती खंडली ॥६६॥
श्रीरामभक्तांसी संगती। उद्धरले नेणों किती।
आतांचि उद्धरला संपाती। धन्य संगती
संतांची ॥६७॥ सिंधुमर्यादा शतयोजन। वानरां
न करवे उल्लंघन। एके उड्डाणें जाण। गेला
आपण हनुमंत ॥६८॥ स्वयें उडतां
बळेचिकरीं। गिरी कडे खचले सागरीं। शिखरें
उडविलीं अंबरी। आपांपरी^४ पशुपक्षियां
॥६९॥ आम्ही वानर बळवंत। दक्षिणे राहतां
होईल अनर्थ। उत्तरभागी ठेवीं हनुमंत। धरोनि
पर्वत राहिलों ॥१७०॥ हनुमंत उडतां
बळेंकरी। कडे खचले सागरीं। जळ उसळलें
अंबरी। आपांपरी विमानां ॥७१॥ श्रीराम-
बाणाचिया गती^५। सवेग गेला पै मारुती। जे जे
लंकेसीं केली ख्याती^६। तें तें रघुपति
पुसावें ॥७२॥ ऐसें अंगद सांगत। सुखावला
श्रीरघुनाथ। त्यासी धरोनि हृदयांत। स्वयें
हनुमंत पाचारी ॥७३॥ एका जनार्दना शरण।
हनुमंतप्रताप संपूर्ण। ब्रह्मलिखित अनुसंधान।
गोड गहन श्रोत्यांसी ॥७४॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकार-
टीकायां अंगदश्रीरामसंवादो नाम
पंचविंशतितमोऽध्यायः ॥२५॥ श्लोक ॥ ८ ॥
ओव्या ॥१७४॥

१ ताबडतोब, २ तयार, ३ सूर्याचा वर, ४ मोठी दुर्दशा, ५ गतीप्रमाणे, ६ प्रताप, पराक्रम.

अध्याय सव्विसावा

॥श्रीगजाननाय नमः॥

हनुमंतप्रतापवर्णन

ब्रह्मदेवलिखित हनुमंताचा लंकेतील पराक्रम:- स्वमुखें निजकीर्ती। सर्वथा न सांगे मारुती। हें जाणोनि श्रीरघुपति। स्वयें प्रशोक्ती चालवित ॥१॥ आदरें पुसे श्रीरामचंद्र। हनुमंता तूं वनचर। कैसेनि तरलासी सागर। सत्य साचार मज सांगें ॥२॥ ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। हनुमान घाली लोटांगण। श्रीरामप्रतापमहिमान। समुद्रेतरण वानरा ॥३॥

हनुमदुक्ति-

राम राम तव नामजाप्यतः

पामरा अपि तरंति भवाब्धिम्।

अंगसंगभवदंगुलिमुद्रा

भृत्र चित्रमतरत्कपिरब्धिम् ॥१॥

श्रीरामनामाच्या उच्चारें। जड मूढ तरती भव सागर। राममुद्रांकित वानर। तेणें परपार पावलों ॥४॥ रामनामाचा कडकडाट। भवसमुद्रीं पाय वाटा। पायरी करोनि वैकुंठ। होती प्रविष्ट परब्रह्मीं ॥५॥ जे रामनामांकित नर। त्यांतें बुडवूं न शके सागर। श्रीराममुद्रांकित वानर। परपार पावलों ॥६॥ श्रीरामें मुद्रा दिधली हाती। तेव्हांचि मजला विजयवृत्ती। श्रीराममुद्रेची ख्याती। श्रुति^१ बोलती पुराणें ॥७॥ श्रीराममुद्रा समुद्रतरण। श्रीराममुद्रा सीतादर्शन। श्रीराममुद्रा रणकंदन। लंकादहन श्रीराममुद्रा ॥८॥ श्रीराममुद्रा विजयप्राप्ती। लंकाभुवनी केली ख्याती। आडनांव मी मारुती। अगाध करणी मुद्रेची ॥९॥ नित्य श्रीरामनाम स्मरण। तेथें वीर्य धैर्य कीर्ति कल्याण। ब्रह्म पावती सनातन। तें महिमान स्मरणाचें ॥१०॥ जेथें नाही

श्रीरामस्मरण। अकीर्ती अपयश अकल्याण। नित्य निंदित्व पापी पूर्ण। अधःपतन महानरकीं ॥११॥ यालागी साक्षेपें^२ आपण। समूळ सोडावें विस्मरण। नित्य करितां श्रीरामस्मरण। कीर्ती कल्याण निजविजयी ॥१२॥ श्रीराममुद्रानिजप्राप्ती। म्हणती हनुमंताची ख्याती। जें जें केलें लंकेप्रती। ते ते कीर्ती मुद्रेची ॥१३॥ हनुमंताची निजस्थिती। स्वमुखे न सांगे निजकीर्ती। करोनि मुद्रिकेची स्तुती। सांगितली ख्याती श्रीरामा ॥१४॥ हनुमंताचे मनोगत। अंतर्यामी जाणे रघुनाथ। हृदयीं धरिला आनंदयुक्त। स्वामी सद्भक्त आल्हादी ॥१५॥ हनुमंताची युद्धख्याती। ऐकावया वानरें तळमळती। हें जाणोनि श्रीरघुपती। पुसे पुढती हनुमंता ॥१६॥ श्रीराम म्हणे गा मारुती। समुद्रलंघन लंकाख्याती। तुवां सांगितली कथा निगुती^३। संकळिती^४ अति गौण ॥१७॥

वैदेहीमक्षतां श्रुत्वा रामश्चोत्तरमब्रवीत्।

क सीता वर्तते देवी कथंच मयि वर्तते ॥२॥

राक्षसानां त्वया सार्धं कथं युद्धं च दारुणम्।

एतन्मे सर्वमाख्याहि वैदेहीं प्रति वानर ॥३॥

सीता ऐकोनि अक्षता^५। संतोष जाला श्रीरघुनाथा। राक्षसांसी युद्धकंदनार्थ। घडला किमर्थ तें सांगे ॥१८॥ तेचि आतां विशदस्थिती^६। तुवां सांगावी लंकाख्याती। ऐसे बोलतां श्रीरघुपती। वंदी मारुती श्रीचरण ॥१९॥ स्वमुखें सांगो नये स्वकीर्ती। वचूं^७ नये स्वामीप्रती। हनुमंतें येचि अर्थी। प्रजापति प्रार्थिला ॥२०॥ माझें समुद्रलंघन। लंकेमाजी सीताशोधन। स्वामीनें कृपा करोन। पत्र लिहून मज द्यावें ॥२१॥ तुझे हातींचें ब्रह्मलिखित। देखोनि सीताशुद्धर्थ। सत्य मानील श्रीरघुनाथ।

१ वेद, २ प्रयत्नपूर्वक, ३ यथार्थ, ४ संक्षिप्तपणे, ५ सुरक्षित, ६ उघडपणे, स्पष्टपणे, ७ फसवू नये.

शीघ्र कार्यार्थ साधेल॥२२॥ ऐकोनि कपींचें वचन। संतोषला चतुरानन। हनुमंताचें कीर्तिकथन। दिधलें लिहून साद्यंत॥२३॥ संतोषोनी प्रजापती। पत्र देवोनि हनुमंतहातीं। आलिंगिला अति प्रीतीं। विजयो सर्वार्थी पावसी॥२४॥ तें पत्र घेवोनि हनुमंत। स्वयें श्रीरामा विनवित। हें ब्रह्मयाचें लिखित। वाचूनि कार्यार्थ जाणावा॥२५॥ पत्र घेवोनि श्रीरघुपती। वंदोनियां अति प्रीतीं। दिधले लक्ष्मणाचे हातीं। वाचावया श्रीरामें॥२६॥ पत्र लिहिता प्रजापती। श्रोता सादर श्रीरघुपती। वाचिता सौमित्र शेषमूर्ती^१। पत्रप्रयुक्ती अवधारा॥२७॥ ऐकावया हनुमंताची ख्याती। सुग्रीवादि जुत्पती^२। सादरें बैसल्या वानरपंक्ती। हनुमत्कीर्तिचातक॥२८॥ ॐ नमो जी श्रीरामचंद्रा। क्षराक्षरातीत परा। त्रिगुणातीत चिदचिन्मात्रा। परात्परा परब्रह्मा॥२९॥ जेथें नाहीं मीतूपण। ब्रह्मीं नाठवें ब्रह्मस्फुरण। तो तूं श्रीराम सगुण। पूर्णत्व पूर्ण परब्रह्मा॥३०॥ ब्रह्मया तुझेनि ब्रह्मत्व। धर्मा तुझेनि धर्मत्व। कर्मा तुझेनि कर्मत्व। तूं स्वयमेव चिन्मात्र॥३१॥ तुज निर्विकार श्रुति^३ म्हणती। तो तूं भाससी विश्वमूर्ती। विश्व तूं मानितां निश्चितीं। तवं ते श्रीपति तुझी माया॥३२॥ तूं साकार ना निराकार। तूं विश्वनाथ विश्वभर। तुझ्या स्वरूपाचा निर्धार। न कळे साचार श्रुतिशास्त्रां॥३३॥ श्रुति म्हणती नेति नेती। शास्त्रें थोटावलीं चितीं। चारी वाचा मौनावती। तो तूं रघुपति परमात्मा॥३४॥ आतां जैसा आहेसी तैसिया। नमो तुज श्रीरामराया। तुझिया कृपें श्रीरघुवर्या। स्तुति वदावया सामर्थ्य॥३५॥ तो तूं अपरंपार अनंत। अवतारा अवतारी तूं रघुनाथ। तुझा

सेवक हनुमंत। त्याचा अद्भुत पवाडा^४॥३६॥ लंघोनियां अपांपती^५। येवोनियां लंकेप्रती। हनुमंते केली जे जे ख्याती। ते तूं रघुपति अवधारी॥३७॥ तूं अवतार श्रीरामचंद्र। तुझे अगम्य चरित्र। तुझा रंक पालेखाईर। हनुमान वानर अगम्य॥३८॥ अगम्य हनुमंताची गती। अगम्य हनुमंताची ख्याती। अगम्य हनुमंताची कीर्ती। ऐकें रघुपती पुरुषार्थ॥३९॥ समुद्र लंघोनि हनुमान बळी। महेंद्रगिरी चेपिला तळी सर्प दडपले पाताळीं। तोंडें ते काळीं वासिलीं^६॥४०॥ अंगवाताचेनि झडाडे^७। समुद्रीं खचले पर्वतकडे। शिखरें उडालीं पै पुढें। जेंवी घुंगुरडे आकाशीं॥४१॥ उड्डानवाताचेनि घघरें। बैसलीं मेघांची दांतारें। दिगज कापती थारें। आले शहारे^८ कळिकाळा॥४२॥ उड्डान काळींचा कल्लोळ। उंचबळलें समुद्रजळ। सत्यलोकीं पर्जन्यकाळ। ध्रुवमंडळ तिमिरलें^९॥४३॥ उड्डाणकाळ दुर्धर मोठा। उमा झोंबली नीळकंठा। रमा थापटी वैकुंठा। भयें संकटीं संरक्षीं॥४४॥ उड्डाणकाळीं कपि दुर्धर। सुर धाकती खेचर। सिद्ध गंधर्व विद्याधर। नर किन्नर कांपती॥४५॥ जैसा श्रीरामाचा बाण। तैसें सवेग उड्डाण। कपीस आलें पै स्फुरण। दुर्धर कोण आंवरी॥४६॥

सुरसा- हनुमंत संघर्ष व हनुमंताच्या हुशारीने त्याची मुक्तता:- पहावया हनुमंताची शक्ती। मिळानियां देव समस्तीं। सुरसा धाडिली छळणोक्ती। मार्गरोधार्थी^{१०} हनुमंता॥४७॥ दनु जे कां दानवजननी। सुरसा नामें कश्यपपत्नी। विक्राळ मुख योजनमानीं। कपीलागोनी गिळावया॥४८॥ हनुमान जाला वीस योजन। सुरसामुख तीस योजन। हनुमान वाढला शत

१ शेषाचा अवतार, २ योद्धे, ३ वेद, ४ पराक्रम, ५ समुद्र, ६ पसरली, ७ झपाट्याने, ८ रोमांच, ९ भिजून गेले, १० रस्ता अडविण्यासाठी.

योजन। तत्समान मुख पसरी॥४९॥ हनुमान
अणुमात्र होउनी। प्रवेशला तिचे वदनीं। न
मारोनियां कश्यपपत्नी। गेला निघोनि कर्णद्वारे
॥५०॥ सुरखा आवळी^१ चाटित। देव दानव
शिव विस्मित। हनुमान गेला हातोहात।
बळान्वित श्रीरामें ॥५१॥ सुरसा कश्यपाची
पत्नी। पित्या वायूची सापत्नजननी। कपि न
मारीच विवेकसज्जानी। गेला निघोनी रामनामें
॥५२॥ हनुमान गेला न मारून। सुरसा तेणें
संतोषोन। कपीस दिधलें आशीर्वचन। विजयी
पूर्ण तिहीं लोकीं॥५३॥

मैनाक पर्वताला अंगुलीने स्पर्श केला:-
विसांवा घ्यावया मारुती। जळ स्थळ पाहे
सभोवती। तों मैनाक वाढला ऊर्ध्वगती। घ्यावया
विश्रांती हनुमंता॥५४॥ कपि गिरिवरा नातळत।
ऊर्ध्वगती निघे हनुमंत। मार्गरोधें वाढे पर्वत।
योजनशत अति दीर्घ ॥५५॥ पर्वत देखोनि
योजनें शत। हनुमान वाढला पंचशत। गिरि
थोरावला सप्तशत। सहस्रशत कपि जाला
॥५६॥ हनुमान जातां उल्लंघून। पर्वतासी आलें
रुदन। हरिभक्ताचें पादस्पर्शन। अभाग्य पूर्ण मी
न पर्वेचि॥५७॥ पर्वताची सप्रेम बोली। तंव
हनुमंतासीं कृपा आली। मस्तकीं ठेवितां
आंगोळी। गिरि पाताळी बैसला॥५८॥
आंगोळीसाठीं गेला पाताळीं। कपि बैसतां
रांगोळी। सुरासुरी पिटली टाळी। आतुर्बळी
हनुमंत॥५९॥

सिंहिका-विदारण, पडलंकेचा पाडाव व
विध्वंस:- सिंहिका राक्षसी दारुण। छायाग्रहणें
ग्रासी पूर्ण। तिचें करोनि विदारण^२। केलें उड्डाण
हनुमंते॥६०॥ जीवें मारोनि सिंहिका। उड्डाण
करितां अति तवका^३। मार्गे सांडोनिया लंका।

पडलंका पावला॥६१॥ तेथें क्रौंच निशाचारी।
हनुमान तीस जीवें मारी। चौदा सहस्र
निशाचरी। घातल्या सागरां पुच्छाग्रें॥६२॥

लंकेतील दिवे विझवून सर्वत्र हाहाकार:-
तेथोनि आला लंकेआंत। सीताशुद्धीच्या
कार्यार्थ। घरे शोधिली समस्त। साक्षेपयुक्त^४
वानरें॥६३॥ साधावया सीताशुद्ध्यर्थ। कलहो
लाविला नगरांत। सभा नागविली समस्त।
हळहळिती नागवे॥६४॥ अनेक दीपिका
लक्षांतरी। वानरें विझविल्या पुच्छेंकरीं। रावणा
टोले दिधले शिरीं। सभा अंधारी नागविली॥६५॥

इंद्रजित, कुंभकर्ण, बिभीषणादींची घरे
शोधिली:- प्रधानवर्ग थोरथोरी। घेतली घरोघर
धांडोळी वानरीं। इंद्रजिताचे निजमंदिरीं। जाली
परी ते ऐका॥६६॥ देखोनि सुलोचना नारी। हेचि
होय म्हणे सीता सुंदरी। अनुसरली रावणपुत्रीं।
दोघातें मारीन मी आतां॥६७॥ तंव सुलोचना
वदे कथा। रावणें चोरोनि आणिली सीता। तीस
सोडवावें इंद्रजिता। येरी कुळघाता करील॥६८॥
इंद्रजित म्हणे ऐका आतां। सोडीं म्हणों जातां
सीता। रावण करूं धावें घाता। सुहृदता सांडोनी
॥६९॥ रावणा सीतासन्निपात। बुद्धि सांगतां
करील घात। आपण न वदावी हे मात।
कुळक्षयार्थ ते सीता॥७०॥ ऐसें इंद्रजित
सांगतां। सुलोचना हे नव्हे सीता। खूण पावली
हनुमंता। होय निघता तेथूनी॥७१॥ वेगीं उडोनि
मारुती। गेला कुंभकर्णगृहाप्रती। घोर गर्जे
त्रिजगती। श्वासावर्ती गज म्हैसे॥७२॥
नासिकेच्या केशांतरी। ओरडती गुंतली कन्ही^५।
मातले हस्ती घेती झुंजारी। घशामाझारी जाती
सिंह ॥७३॥ प्रबळ देखोनि कुंभकर्णार्थ।
हनुमान म्हणे जीवाआंत। याचा पहावया

१ ओठ, २ फाडून, ३ आवेशाने, ४ प्रयत्नाने, ५ उंट.

पुरुषार्थ। प्रथम युद्धार्थ मी करीन॥७४॥ नाही दांतवण पाणी। वेखंडल्या^१ दंतश्रेणी। मुखीं उठिली पोहाणी^२ घाणी। कंटाळोनी कपि गेला॥७५॥ बिभीषणाचे मंदिरीं। शोधूं जातां सीता सुंदरी। कीर्तनाचे निजगजरी। सुख वानरीं उलथलें^३ ॥७६॥ ताल छंद गीत नृत्य। ऐकतां श्रीरामचरित्र। हनुमान स्वानंदे डुल्लत। रंगीं नाचत गुप्तत्वे ॥७७॥ लंका घेतलिया रघुपति। बिभीषण लंकाधिपती। करणें निश्चयो हा हनुमंती। निश्चितार्थी निश्चयो ॥७८॥ परम पावोनि विश्रांती। रावणगृहीं सीताशुद्ध्यर्थी। शोधावयालागीं मारुती। शीघ्रगती निघाला॥७९॥

रावणशयनभवनातील वृत्तांत, रावण व मंदोदरी यांच्यात झालेला संवाद:- रावणाचे भवनोभवनीं। कपीनें पाहिलें शोधूनी। लंकेशाचे निद्रास्थानीं। सीताशोधनी करूं आला॥८०॥ रावणासहित सेजेवरी। हनुमान देखे मंदोदरी। हेचि मानोनि सीता सुंदरी। अभ्यंतरीं क्षोभला॥८१॥ मी काय करूं नाट^४ आतां। रडत सांगों श्रीरघुनाथा। रावणा अनुसरली सीता। दोघांच्या घाता मी करीन ॥८२॥ करकरां दांत खात दाढा। वळिला पुच्छाचा आंकोडा। दोहींचा करावया नितोडा^५। हनुमान गाढा क्षोभला॥८३॥ दाही शिरें रावणातें। सीतेचें अकरावें तेंथें। हें खुडूनियां वामहस्ते। नेईन भेटीतें श्रीरामा ॥८४॥ नातरी बांधोनि पुच्छासी। दोन्ही नेईन श्रीरामापासीं। श्रीराम दंडील दोघांसी। अधर्मासी देखोनी ॥८५॥ ऐसे चिंतितां हनुमंता। मंदोदरी लंकानाथा। स्वयें सांगे स्वप्नावस्था। दुःखवार्ता अति दुःख॥८६॥

आतांचि देखिलें म्यां स्वप्नीं। सीता ठेविली अशोकवनीं। तिचे कैवारालागोनी। आला क्षोभोनि मारुद्र ॥८७॥ क्राँचा प्रियभगिनी तुम्हांसी। ते मारोनि पडलंकेसीं। सर्वेचि आला तो लंकेसीं। सीताशुद्धीसी साधावया॥८८॥ माझें तुम्हांसी विज्ञापन। समूळ ऐका माझें स्वप्न। सीतारक्षणीं अशोकवन। दूत धांवोन तेथें गेला॥८९॥ घेवोनि सीतेसीं तेणें भेटी। अशोकवनाची उत्पाटी^६। स्वप्न देखिलें म्यां दृष्टी। राक्षस कोटी मारिले॥९०॥ चवदा सहस्र वनकर। ऐशीं सहस्र किंकर। जंबुमाळी प्रधानपुत्र। अखयाकुमर मारिला॥९१॥ अखया आपटिला शिळीं। त्याचा कैवारी सवंदळी^७। इंद्रजित गांजोनि महाबळी। लंकाहोळी तेणें केली॥९२॥ ऐसें देखोनि कंदन। जागी जाले गजबजोन। शिवस्मरणें शुद्धाचमन। केलें शयन वामभागीं॥९३॥ तंव देखिलें दुर्धर स्वप्न। शिळीं सागर बुजोन। लंके आलें वानरसैन्य। राक्षसदळण करीतचि ॥९४॥ रामें मारिला कुंभकर्ण। लक्ष्मणें वधिला इंद्रजित आपण। तुम्हांवरी ओखटे^८ स्वप्न। म्यां संपूर्ण देखिलें॥९५॥ दाही शिरें भूमीवरी। लोळती श्रीरामबाणधारीं। सांगतां भुलली मंदोदरी। शंख करी पतिशोकें॥९६॥ रावणासंमुख बैसोन। म्हणे चुडियांसी पडिलें खान। पुढती करितां शंखस्फुरण। धरी रावण धांवोनी॥९७॥ रावण म्हणे मज जितां। तूं कां खेद करिसी वृथा। शिर न देखें तुमचे माथां। मिथ्या वार्ता जिण्याची॥९८॥ रावणें पोटासीं धरोन। प्रियेसी करी समाधान। येरी म्हणे मिथ्या नव्हे स्वप्न। आलें विघ्न अनिवार ॥९९॥ चरणीं ठेवोनिया माथा। मंदोदरी म्हणे

१ बुरसुल्या, २ नरककुंडाची घाण, ३ मिळाले, ४ अपकीर्ति, ५ नाश, ६ उपटणे, ७ समानसैन्ययुक्त, ८ अनिट.

लंकानाथा। अशोकवनीं ठेविता सीता।
 कुळाचे घाता ते करील ॥१००॥ स्वयें
 अपोनि्या सीता। शरण रिघावें श्रीरघुनाथा।
 निवारें जन्ममरणकथा। अक्षयता सुखरूप
 ॥१॥ श्रीरामा जालिया अनन्यशरण। कदा
 बाधेना जन्ममरण। रावणा पावसी
 कृतकल्याण। सत्य भाषण हें माझें ॥२॥
 माझें न करसील वचन। तैं इंद्रजित कुंभकर्ण।
 पाचारोनि दोघे जण। रामार्पण करीन सीता
 ॥३॥ रावणा हितकुळार्था। रामार्पण करी
 सीता। ऐसें रावणें ऐकतां। उद्वेगता पावला
 ॥४॥ मंदोदरीचें वचन। सर्वस्वें मानी
 कुंभकर्ण। इंद्रजित वचनाधीन। रामार्पण
 करितील सीता ॥५॥ रावण सांगे मंदोदरीसी।
 निवारावया स्वप्नविघ्नासी। आधीं पूजूं
 सदाशिवासी। उपचारांसी^१ तूं आणीं ॥६॥
 कार्यां गोवानि निजांगना। विश्वासी राक्षसी
 दुर्मना। रावण धाडी अशोकवना। सीतेच्या
 यत्नां करावया ॥७॥ इंद्रजित अथवा
 कुंभकर्ण। मंदोदरी का बिभीषण। यांचेनि
 बोले सीता आपण। सर्वथा जाण न सोडावी
 ॥८॥ अशोकवना निघे राक्षसी। हनुमान
 लागला तिचे मार्गेंसीं। श्रीरामें कृपा केली
 कैसी। सीता अनन्यासीं भेटेल ॥९॥ सीता
 देखिलिया दृष्टीं। हनुमान घेवों न शके भेटी।
 राक्षसी रक्षण कोट्यनुकोटी। वृक्षसंपुटीं राहे
 गुप्त ॥१०॥ एकांती भेटावया सीतेसी।
 हनुमान गुप्त वृक्षवासी। तेथें सीतेची स्थिती
 कैसी। वृक्षवल्लींसीं रामस्मरण ॥११॥
 अशोकवनींचे पाषाण। गुल्मलता पक्षी तृण।
 अवर्गी करिती श्रीरामस्मरण। प्रभाव पूर्ण
 सीतेचा ॥१२॥ जागृतीं स्वप्नीं तुर्यासुषुप्तीं^२।

हनुमान शोधितां सीता सती। मीतूपणाही
 परती। सहजस्थिती शोधित ॥१३॥

वृत्तांत ऐकून श्रीरामांना आनंद:- परिसोनि
 सीतास्वरूपस्थिती। ऐकोनि हनुमंतशोधक-
 शक्ती। सुखावोनि श्रीरघुपती। नयना स्त्रवती
 स्वानंदबिंदु ॥१४॥ नव्हेती नयनां अश्रुजीवन।
 पूर्णानंदे अभिषिचन। हनुमंतासी रघुनंदन।
 संतोषोन करितसे ॥१५॥ धन्य सीतेचें मनोगत।
 नित्य श्रीरामीं अनुरक्त। धन्य हनुमंताचें
 जीवित। सेवानुरक्त श्रीरामीं ॥१६॥ धन्य
 ब्रह्मयाचें लिखित। अर्थी ओसंडें परमार्थ।
 श्रवणमात्रें श्रीरघुनाथ। स्वयें डुल्लत
 स्वानंदे ॥१७॥ परिसोनि सीतास्वरूपस्थिती।
 ऐकता हनुमंताची ख्याती। संतोषोनि श्रीरघुपती।
 हर्षे मारुती आलिंगी ॥१८॥ दोघां पडिलें
 आलिंगन। खुंटला बोल तुटलें मौन। एका
 जनार्दना शरण। रामायण रम्य रामें ॥१९॥
 श्रीरामा विश्रांती हनुमंतीं। हनुमंता श्रीरामीं
 विश्रांती। एकीं पडती अनन्य प्रीतीं।
 अगम्यस्थिती श्रुतिशास्त्रां ॥२०॥
 भक्तभावार्थाचें वर्म। स्वयें जाणे पै श्रीराम।
 भजनव्युत्पत्तीचें वर्म। प्लवंगम^३ स्वयें जाणे
 ॥२१॥ करितां बहुसाल व्युत्पत्ती। भक्तभावार्थ
 प्रेमप्रीती। सहसा नये अभिव्यक्ती^४। कथासंगती
 अवधारा ॥२२॥ एका जनार्दना शरण। हनुमान
 पावला अशोकवन। पुढील ब्रह्मपत्रलेखन।
 सावधान अवधारा ॥२३॥ स्वस्ति
 श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां
 ब्रह्मपत्रहनुमत-प्रतापवर्णनं नाम
 षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥२६॥ श्लोक ॥ ३॥
 ओव्या ॥१२३॥

१ पूजासामग्री, २ चवथ्या आनंदावस्थेत, ३ वानर, ४ उघडकीला.

अध्याय सत्ताविसावा

॥श्रीमार्तंडभैरवाय नमः॥

हनुमंतपराक्रमवर्णन

ब्रह्मदेवाने लिहिलेल्या पत्राचे वाचन:- धन्य धन्य तें ब्रह्मलिखित। धन्य धन्य आणिता हनुमंत। सौमित्र वाची सावचित्त। अर्थे रघुनाथ सुखावे॥१॥ सौमित्र वाची ब्रह्मलिखित। ऐकतां पत्रिकेचा अर्थ। श्रीराम स्वानंदे डुल्लत। हनुमंतचरित्र परिसोनी॥२॥ शुद्धि न लभें सीता सती। कळी^१ लाविली लंकेप्रती। सभा नागविली रात्रीं। हनुमंत ख्याती ते ऐका॥३॥ हनुमंताचें आचरित। अचळ समूळ समस्त। हनुमंताचें लिहिलें ब्रह्मलिखित। सावचित्त अवधारा॥४॥

गुप्त राहून हनुमंताने नगरात केलेला हलकल्लोळ:- गुप्त राहून नगरद्वारीं। वानरचेष्टा नानापरी। कलहो लाविला निशाचरीं। कपिकुसरी^२ ते ऐका ॥५॥ पुच्छी गोंवोनि नगरनारी। कलशस्फोट राजद्वारीं। भरलिया जाऊंदेना घागरी। तोटा नगरीं उदकाचा॥६॥ राजा निमाला दशकंठ। त्याचेनि नांवें घटस्फोट। राजद्वारीं होती स्पष्ट। नारी व्यथिष्ठ कळकळती ॥७॥ गजारूढ गजपती। त्या गजांची खुंटली गती। मागील महामत्त हस्ती। आणी त्यांप्रती संग्रामा ॥८॥ गज भिडती गजांसी। महावत महावतांसीं। कपि गुप्तत्वे बांधोनि पुच्छांसी। दोनी तोंडघशीं आदळती ॥९॥ गज आदळतां तडफडती। वीर रगडले चरफडती। राजद्वारीं ऐशा रीतीं। कलहप्राप्ती कपिपुच्छें॥१०॥ अश्वस्वरांचिया हारी। हो हो मा मा जी जी करी। नाचती चंव पायांवरीं। राजद्वारीं कपि पाडी ॥११॥ अश्व पाडोनि ऐसे रीतीं। हनुमान गांजी कलहप्राप्ती।

तैसाचि अतिरथी महारथी। गांजी मारुति गुप्तत्वे ॥१२॥ पुढील मल्लाची शेंडी ओढी। मागील मल्ल त्यावरी पाडी। मल्लविद्या कडोविकडी। केली बापुडी हनुमंते ॥१३॥ मल्ल अति बळें उन्मत्त। परस्परें कलहो होत। हनुमंते करोनि घात। पाडिले कुंथत राजद्वारीं॥१४॥ विवादती वेदपाठक। सानुनासिक अनुनासिक। रामस्मरणीं नाहीं विवेक। निर्नासिक कपि मानी॥१५॥ अस्मात् कस्मात् उपपत्ती। विद्वांसीं^३ विवेकयुक्ती। नामस्मरणीं नाहीं मती। मानी मारुती भूभार॥१६॥ प्रधान गर्वे अति सन्मानीं। बैसोनि येतां सुखासनीं। हनुमान अत्यंतविदानी। भोयांचे कार्णी भोवंडी पुच्छ ॥१७॥ भोई ओसरतां^४ दचकोनी। धूर आदळता धरणीं। धुळी निघालीसे वदनीं। दंतभग्नी कुंथत॥१८॥ रायापासीं अति सन्मान। त्यासी राजद्वारीं अपमान। हांसताती लंकेचे जन। तेणें प्रधान क्षोभले॥१९॥ सघृतभातें चौशेरी। उंच वरान्न भोजन घरीं। आम्हासी पाडिलें राजद्वारीं। सुबद्ध मारी भोयांतें ॥२०॥ भोई म्हणती ऐका मात। व्यर्थ का करा आमुचा घात। सीतेनें सोडिला पुच्छकेत। दंतभग्नार्थ^५ तेणें तुम्हां ॥२१॥ सीता आहे लंकेप्रती। नगरलोक अनुवादती। कोणे ठायी नेमें निश्चितीं। शुद्धि मारुती न लभेचि॥२२॥ ऐसें करितां जाली राती। शुद्धि साधावया सीता सती। निघाला रावणसभेप्रती। केली ख्याती ते ऐका ॥२३॥ सिंहासनीं दशशिर। सभेसीं निशाचर वीर। निकट प्रधान आणि कुमर। सभा सुंदर शोभत॥२४॥ सभेसीं येवोनि घरटीकार^६। करोनि रावणासी जोहार। सांगती नगरींचा समाचार। विघ्न दुर्धर दिसताहे ॥२५॥ मुख्य विघ्नाची पै थोरी। अतर्क्य कलहो राजद्वारीं। गज

१ भांडण, २ मारुतीचे कौशल्य, ३ विद्वानांच्या ठिकाणी, ४ मागे सरता, ५ दात पडणे, ६ गस्त घालणारा.

रथ यांसी हारी। महावीरीं अपमान॥२६॥
 राजगृहीं अति सन्मान। पालखीपदस्थ^१ प्रधान।
 शिबिका^२ राजद्वारीं भंगोन। दंतभग्न पावले
 ॥२७॥ घटस्फोट राजद्वारीं। कळकळती नरनारी।
 उदकाचा तोटा नगरीं। घोरोघरीं आकांत॥२८॥
 लोक जल्पती समसकट। नगरीं निमाला
 दशकंठ। त्याचेनि नांवें घटस्फोट। नारी यथेष्ट
 कळकळती ॥२९॥

दिवे मालवून सर्वत्र अंधार व त्याचे
 परिणाम:- रावणें ऐकतां उत्तर। कोपा चढला
 दुर्धर। धरा मारा घरटीकार। अपवित्र अनुवादती
 ॥३०॥ माझा सांगता विघ्नप्रकार। जरी मारिला
 घरटीकार। तरी मी हनुमान भूमिभार। केला
 चमत्कार तो ऐका ॥३१॥ सुगंधस्नेहदीपिका।
 कर्पूरदीपिका अनेका। अठरा लक्ष दोहीं बाहीं
 देखा। लखलखिता शोभत॥३२॥ तंव वानरें
 पुच्छ हाणितां देख। विझविल्या दीपिका
 एकाएक। ऐसें पाहतां जनलोक। सभा
 सकळिक गजबजिली ॥३३॥ सभेसीं पडतां
 अंधार। जिहीं बांधिला घरटीकार। ते धुमसोनि^३
 निशाचर। करी वानर मुक्त त्यासी॥३४॥
 घरटीकार करोनि मुक्त। सभेसीं क्षोभला
 हनुमंत। जें जें केले अत्यद्भुत। सावचित्त
 अवधारा ॥३५॥ सभेसीं पडता अंधारी। हनुमंते
 मांडिली चोरी। वस्त्रें अलंकारहारी। शस्त्रें वस्त्रें
 नागविली ॥३६॥ एक म्हणे नेली माझीं त्वां
 वस्त्रें। तो म्हणे नेलीं माझीं शस्त्रें। भट्ट म्हणती
 नेलीं धोत्रें। गुप्त वानरें नागविलें॥३७॥ कुंडले
 घेतां कान तोडी। वस्त्रें घेतां डोळे फोडी। बाहुवटें
 घेतां बाहु मोडी। गांजी कडोविकडी
 राक्षसां॥३८॥ मुकुट घेतां मस्तक फोडी।
 कटिसूत्रासाठीं^४ माज^५ मोडी। मुद्रिकानिमित्त

आंगोळ्या तोडी। केलीं वेडीं राक्षसें॥३९॥
 कंठमाळा घेतां कंठ मुरडी। पदकासाठीं हृदय
 फोडी। नेसणीं घेता लिंगें तोडी। केलीं बापुडीं
 राक्षसें॥४०॥ नेसणी सोडा रे लौकरी। नातरी
 लिंगा होय बोहरी। नपुंसकता संसारी। कैशा परी
 सोसवेल॥४१॥ पार्यीं बिरुदे^६ वीरांची पूर्ण।
 त्यासाठीं मोडी चरण। बोंबलूं जातां छेदी
 घ्राण। फें फें वचन राक्षसां ॥४२॥ येरयेरां
 सांगती बुद्धी। बोंबलूं नका रे त्रिशुद्धी। बोंबलू
 जाता नाक छेदी। निःशब्दवादी राहा उगे॥४३॥
 वस्त्रें अलंकार जोडती पुढें। तैसें नाक तंव ना
 जोडे। ख्याती लाविली माकडें। येरू दडे
 येरामागे ॥४४॥ जें बोलिला घरटीकार। तें
 विघ्न आलें साचार। सीता क्षोभली दुर्धर।
 दशशिरवधार्थी ॥४५॥ जानकीक्षोभ
 अत्यद्भुत। तिणें सोडिला पुच्छकेत। रावण
 मेला किंवा जित। कोणी मात सांगेना॥४६॥
 रावण निमाला अंधारीं। विघ्न आलें
 त्याचियेवरी। बोंब पडली सभेमाझारी।
 आपांपरी^७ राक्षसां॥४७॥ मारिला इंद्रजित
 कुंभकर्ण। तयामागें येथें रावण। आतां धांवण्या
 धांवेळ कोण। राक्षसगण कांपती॥४८॥ पिता
 क्षोभला पवन। दीपिकांतें जाय विझवोन।
 राक्षसां होताहे कंदन। दशानन निमाला॥४९॥
 भंगले राजाज्ञेचें सूत्र। सभेमाजी निघाले चोर।
 नागविले थोर थोर। निशाचार पळों पाहती
 ॥५०॥ जो कोणी निघे सभेबाहेरी। त्यासी पुच्छ
 सुबद्ध^८ मारी। अवघीं दडालीं अंधारीं। कोंडमारी
 राक्षसां॥५१॥ सीता क्षोभली उद्धट। राक्षसां
 आलें अति संकट। बाहेरी जावया न फुटे वाट।
 मरण दुर्घट ओढवलें॥५२॥ अंधारी रावणाचा
 मुकुट। पुच्छाग्रीं ओढी मर्कट। तेणें धाकें

१ पालखीत बसणारे, २ पालखी, ३ मारून, ४ करणोट्यासाठी, ५ कंबर, ६ शौर्यचिन्हे, ७ दुःखावस्था, ८ अत्यंत.

दशकंठ। म्हणे मज शेवट पै आला ॥५३॥
 रावणाच्या उरीं शिरीं। हनुमान सुबद्ध टोले मारी।
 तेणें त्यासी आली अंधारी। धार्केकरी^१ न बोलवे
 ॥५४॥ अंधारीं न दिसे पै व्यक्त। अंगी वाजती
 अति आघात। तेणे भयें लंकानाथ। चळीं कांपत
 थराथरां ॥५५॥ सत्य बोलिला घरटीकार। विघ्न
 मज आलें साचार। गुप्त आघात दुर्धर। लागती
 निष्ठुर प्राणांत ॥५६॥ हनुमान सांगे दशशिर^२।
 तुवां चोरली सीता सुंदर। तुझे छेदावया शिर।
 आलों साचार मी रामदूत ॥५७॥

रावणावर प्रहार व त्याला स्पष्ट ताकीद:-
 रावणाची दश शिरे। हनुमान छेदिता नखाग्रें।
 परी वारिला होता श्रीरामचंद्रे। म्हणोनि वानरें
 सोडिला ॥५८॥ तुवां मारिल्या लंकानाथ।
 माझा पुरुषार्थ होईल व्यर्थ। ऐसें बोलिला
 रघुनाथ। तेणें हनुमंत न मारीच ॥५९॥
 नागवोनि राक्षसपंक्ती। गांजोनियां लंकापती।
 सभेसीं लावोनियां ख्याती^३। मग मारुती
 निघाला ॥६०॥ वानरें लावितांचि हात। रावण
 झाला मूर्च्छाभ्रांत। कपि कार्नी जल्पिला
 गुह्यायार्थ। लंकानाथ तो नेणे ॥६१॥ नांव
 ऐकतां हनुमंत। एक फळफळां मुतत। एकां
 सुटला अधोवात। जाला भ्रांत रावण ॥६२॥

श्रोत्यांचा हर्ष:- ऐसें वाचितां ब्रह्मलिखित।
 लक्ष्मण गदगदां हांसत। वानरां मुक्कुंडी वळत।
 हास्य करी श्रीराम ॥६३॥ गांजोनिया
 लंकापती। सभा नागविली काळे रातीं। ऐकतां
 हनुमंताची कीर्ती। श्रीरघुपति सुखावें ॥६४॥
 सुखावला लक्ष्मण। सुग्रीव सुखावें संपूर्ण।
 सुखावले वानरगण। गाढी आंगवण
 हनुमंता ॥६५॥

हनुमंत अशोकवनात जातो:- गांजोनि
 सभेचा पुरुषार्थ। रावणा करोनि हताहत। आला
 अशोकवनांत। हनुमंत महाबळी ॥६६॥ सीतेसीं
 करावया एकांत। हनुमान वृक्षीं अति गुप्त।
 सीताविरहें विषयासक्त। लंकानाथ तेथें
 आला ॥६७॥

तेथे रावणाचे सीतेला आव्हान:- सीतेसी
 सांगे स्वयें रावण। माझे करावें त्वां वरण^४। तुज
 मी महिषी^५ करीन। आण प्रमाण शिव साक्षी
 ॥६८॥ श्रीराम वनवासी हीन। राज्यभ्रष्ट अति
 दीन। त्याचें सोडोनियां ध्यान। राजा रावण वरीं
 सीते ॥६९॥ सीते तूं तंव समूळ वेडी। पाहें माझी
 प्रतापप्रौढी। देव जे कां तेहतीस कोडी। बांधवडीं
 पै माझे ॥७०॥ इंद्र बारी^६ चंद्र कन्हेरी^७। वसंत
 सेजेचा फुलारी। रावणा वरिल्या सीता सुंदरी।
 सुरासुरीं वंदिजे ॥७१॥ मुख्य करोनि मंदोदरी।
 ऐशी सहस्र माझ्या नारी। त्या करीन तुझ्या
 किंकरी। आज्ञाधारी सेवेसीं ॥७२॥ माझे
 करावया वरण। तुज मी होतो अनन्य शरण। तुझे
 वंदितो मी चरण। पाणिग्रहण करीं माझे ॥७३॥
 जो मी प्रतापी लंकानाथ। सुरनरां काळकृतांत।
 तुझा होतो शरणागत। त्यजीं रघुनाथ भजे
 मज ॥७४॥

रावणाला सीतेचे अत्यंत कडक शब्दात
 उत्तर:- ऐकोनि रावणाचें वचन। सीता बोले
 हास्यवदन। जळो तुझे हें महिमान। काळें वदन
 लंकेशा ॥७५॥ स्वयंवरीं वाहतां^८ हरकोदंड^९।
 तुझे जाहलें काळें तोंड। श्रीरामें केलें दुखंड। वृथा
 बळबंड जल्पसी ॥७६॥ बाळपणीं विंधोनि
 बाण। घेतला ताटकेचा प्राण। सुबाहु मारोनियां
 जाण। केला संपूर्ण गुरुराग ॥७७॥ शूर्पणखा
 विटंबून। चवदा सहस्र राक्षसगण। मारिले

१ धाकामुळे, २ हे रावणा, ३ प्रताप, ४ स्वीकार, ५ पट्टराणी, ६ छत्रधारी, ७ स्नानगृहाचा अधिकार, ८ उचलिता, ९ महादेवाचे धनुष्य.

त्रिशिरा खर दूषण। दिधलें जनस्थान द्विजांसीं
॥७८॥ नाहीं रघुनाथा सारथी। श्रीराम एकला
पदाती। तेणें येव्हढी केली ख्याती। तुझी
अपकीर्ति तूं ऐकें ॥७९॥ सहितभवानी^१
त्रिपुरारी^२। आंदोळिला कैलासगिरी। तो तूं
श्रीराभयेंकरीं। झालासी भिकारी संन्यासी
॥८०॥ कपटी होवोनि संन्यासी। शेखीं परदारा
चोरिसी। नाही पुरुषार्थ तुजपासीं। वृथा जल्पसी
वाढीव ॥८१॥ श्रीराम परब्रह्मपुतळा। रावणा तूं
काळा डोंबकावळा। सीता मानी त्याचे विटाळा।
कल्पांतकाळीं स्पर्शेना ॥८२॥ चोरितां
श्रीरामनायिका। निंद्य जालासी तिहीं लोका।
रावणा तूं तंव शूकरमुखा। तुज मी देखा
नातळें ॥८३॥ वायसाचा पांथीकर^३। जेवीं
नव्हेचि चंद्रचकोर। तेंवी सांडोनि श्रीरामचंद्र।
दशवक्त्र^४ स्पर्शेना ॥८४॥ लक्ष्मणाच्या
मर्यादारेखा। तूतें नुल्लंघवेचि दशमुखा। श्रान
शूकर काळमुखा। तुज मी देखा स्पर्शेना ॥८५॥

त्या उत्तरामुळे रावण संतप्त:- साधु सज्जन
सौम्य संत। कदा विष्टेसी न लावी हात। तेंवी तूं
अपवित्र लंकानाथ। तुज मी निश्चित स्पर्शेना
॥८६॥ ऐकोनि सीतेचें वचन। वर्मी खोंचला
दशानन। जिव्हा सांडा रे छेदून। निंद्य वचन
दिसताहे ॥८७॥ बळेंचि इसी मज भोगितां।
कोण निवारील आतां। केंवी राखवेल रघुनाथा।
सती पतिव्रता पाहूं कैसी ॥८८॥

ते पाहून हनुमंताचा क्षोभ:- ऐसें बोलता
लंकानाथ। ऐकोनि क्षोभला हनुमंत। करावया
रावणाचा घात। वृक्षाआंत खवळला ॥८९॥
टवकारिले नेत्रवाट। वळिला पुच्छाचा पै साट^५।
छेदावया दशकंठकंठ। बळें उद्भट गुरगुरी ॥९०॥
मजदेखतां गार्जी सीता। मी काय वार्तिकार^६

आतां। रडत जावोनि सांगू रघुनाथा। नपुंसकता
मज आली ॥९१॥ सीतेसी लावितांचि हात।
जीवें मारीन लंकानाथ। येणें बळें हनुमंत।
वृक्षाआंत गुरगुरी ॥९२॥ त्याची ऐकता गुरगुर।
कार्पिनला दशशिर। सीतारक्षणीं श्रीरामचंद्र।
अति सत्वर पातला ॥९३॥

मंदोदरीचे तेथे आगमन व तिच्यासह रावणाचे
आपल्या भुवनात गमन:- रावण पडिला
विचारीं। तंव पातली मंदोदरी। लंकापति धरोनि
करीं। निजमंदिरीं तो नेला ॥९४॥ गुज सांगे
तयासी। अखंड राम सीतेपासी। हात लावितां
तियेसी। वृथा तूं मरसी रावणा ॥९५॥

सीतेचा अनुताप व शोक पाहून मारुती
श्रीरामांची मुद्रिका तिच्या पुढ्यात टाकतो:- ऐसी
सांगतांचि गोष्टी। रावणा धुकधुकी लागली
पोटीं। येरीकडे सीता गोरटी। वृक्षसंपुटी^७
विलपत ॥९६॥ लक्ष्मण छळितां श्रीरामभक्त।
तेणें अंतरला श्रीरघुनाथ। मज आकळी
लंकानाथ। भक्तछळण महापाप ॥९७॥
श्रीरामाज्ञेचें रक्षण। मजपासीं लक्ष्मण। त्याचें
करितां म्यां छळण। बंदी रावण मज
घाली ॥९८॥ छळवाद्यांचें वदन। कदा न पाहे
रघुनंदन। मज सांडिलें निंद्य म्हणोन।
शोकनिमग्न छळणार्थी ॥९९॥ श्रीरामभक्ताचें
छळण। पंचमहापापाहूनि^८ दारुण। मज क्षोभला
रघुनंदन। बंदीमोचन कोण करी ॥१००॥
श्रीरामभातां दुर्धर शर। लंका विध्वंसी साचार।
रावण निर्दळी सहपरिवार। मज रघुवीर क्षोभला
॥१॥ सुटल्या श्रीरामाचा बाण। मशक बापुडें तें
रावण। मज क्षोभला रघुनंदन। सखा लक्ष्मण
छळितांचि ॥२॥ न लागतां निमेषमात्र। श्रीराम
वधिता दशवक्त्र। म्यां छळिला सखा सौमित्र।
तेणें रघुवीर क्षोभला ॥३॥ दासासी दंडण

१ पार्वतीसह, २ शंकर, ३ सोबती, ४ रावण, ५ चाबूक, ६ हेर, ७ वृक्षवाटिकेमध्ये, ८ ब्राह्मणाची हत्या, सोन्याची चोरी, सुरापान व
गुरुस्त्रीगमन ही चार पातके; व ही करणाराचा समागम करणारा मिळून पंचमहापातकी.

शिरोमुंडण। स्त्रियेसी दंडण उपेक्षण। ऐसें बोलोनि आपण। दीर्घ रुदन करी सीता॥४॥ श्रीरामें उपेक्षिलियापाठीं। जीवें जीत मी करंटी। प्राण द्यावया उठाउठीं। सीता गोरटी अनुतापी ॥५॥ करितां श्रीरामस्मरण। स्वेद रोमांच अश्रु पूर्ण। सीतेसीं करितां स्फुंदन। आलें रुदन हनुमंता॥६॥ कळवळ उपजली कर्पीद्रा। तेव्हां टाकली श्रीराममुद्रा। मुद्रा देखोनि सीता सुंदरा। निद्रा तंद्रा^१ विसरली॥७॥

मुद्रिका पाहून सीतेवर झालेला परिणाम:- दोनी टक्कारिले नयन। चिंता गेली हरपोन। मनीं पांगुळले^२ मन। विस्मयापन्न^३ जानकी॥८॥ श्रीराममुद्रेचा बडिवार^४। दुःख निर्दाळोनि समग्र। सुख द्यावें अपरंपार। चिदचिन्मात्र राममुद्रा॥९॥ दीपिकातेज अंधारयुक्त। श्रीराम-मुद्रा ग्रासी समस्त। करोनि शशिसूर्य खद्योत^५। प्रकाशवंत राममुद्रा॥१०॥ मुद्रिका शोभे नामेंकरीं। श्रीरामनाम मुद्रिकेवरी। राममुद्रिका बाह्यांतरी। सीता सुंदरी स्वयें देखे॥११॥ मुद्रिकापीठ-पत्रावळी। सहस्रनामप्रभावळी। अक्षरीं अक्षरें लिहिल्या ओळी। अक्षरें न्याहाळी जानकी ॥१२॥ अक्षरीं अक्षरमुद्रिका। दशावतार त्यावरी टीका। जडित चरित्रमालिका। सुखदायका सीतेसी॥१३॥ मुद्रिकागर्भ अति पवित्र। त्याहीमार्जी परात्पर। श्रीरामनाम निजाक्षर। क्षराक्षरातीत^६॥१४॥ ऐसी मुद्रिका आनंदयुक्त। देखोनि सीता सद्गादित। नेत्रीं आनंदजळ स्रवत। रोमांचित जानकी॥१५॥ मुख्यमुद्रा तें सुवर्ण। त्यावरी श्रीराम सुवर्णवर्ण। देखोनि मुद्रेचें महिमान। सुखसंपन्न जानकी ॥१६॥ तेथें चमत्कार जाहला। मुद्रा नव्हे श्रीराम आला। ऐसा सीतेसी भाव गमला। सरसाविला अंचळ^७॥१७॥

श्रीराम आले एकाएकीं। लाजे जाली अधोमुखी। सर्वांगिं हरिखली^८ जानकी। सुखोन्मुखी डुल्लत ॥१८॥ केउता^९ आहे लक्ष्मण। दुष्ट दुरुक्ती केलें छळण। त्याचे केशीं झाडीन चरण। लोटांगण त्या माझे ॥१९॥ सर्वेचि श्रीरामेंसी गोडी। घ्या जी फोडी देईन विडी। आलेति मजकारणें तांतडीं^{१०}। चरण झाडीन निजकेशीं॥१२०॥ ब्रह्मलिखित निरुपम। सीताचरित्र अनुपम। ऐकतां श्रीरामा आलें प्रेम। अति संभ्रम तो ऐका॥२१॥

त्या वर्णनाचा श्रीरामांवर झालेला परिणाम:- सीते देई आलिंगन। म्हणोनि उठला रघुनंदन। पैल दिसे सीता चिद्रत्न। आली धांवोनि भेटावया ॥२२॥ दोनी बाह्या पसरोन। हर्षे धांवे रघुनंदन। सीता देखिली चिद्रत्न। आलिंगनालागून उभा असे॥२३॥ ऐसा धांवता रघुनंदन। विस्मयो पावती कपिगण। सुग्रीव पडिला मूर्च्छापन्न। मूर्च्छित लक्ष्मण पत्रार्थी॥२४॥ हर्षे ओसंडे^{११} रघुनाथ। पदोपदीं होय नाचता। धन्य सुदिन हनुमंता। माझी मज सीता भेटविली॥२५॥

श्रीरामांची शोकाकुल अवस्था पाहून मारुतीला खेद व उड्डाण करण्याची तयारी:- ऐकोनि म्हणे हनुमंत। थोर चुकलों मी तेथ। सीता आणितों जरी येथ। श्रीरघुनाथ सुखावता॥२६॥ अति अनुताप हनुमंता। चुकलों मी सर्वथा। मज काय आली नपुसंकता। निमेषें सीता आणीन॥२७॥ क्षण एक धीर धरीं रघुनाथा। सवेग आणीन मी सीता। चरणीं ठेवोनियां माथा। होय उडता हनुमंत॥२८॥

श्रीराम हनुमंताचे सांत्वन करतात:- वेगें उडतां हनुमंता। उमज पडला श्रीरघुनाथा। स्वयें धांवोनि होय धरिता। ऐक आतां सांगेन॥२९॥ ब्रह्मलिखित ऐकतां। प्रेम उसळलें चित्ता। दुश्चित

१ ग्लानी, सुस्ती, २ तटस्थ झाले, ३ आश्चर्यचकित, ४ मोठेपणा, ५ काजवे, ६ जे काही विनाशी व अविनाश आहे त्यापलीकडील, ७ पदर, ८ हर्ष पावली, ९ कोठे, १० घाईने, ११ भरला.

तें वदलों सीता सीता। तुवां त्या अर्था नवजावें
॥१३०॥ घेवोनि श्रीरघुनाथ। वेगें उडों पाहे
हनुमंत अंगदें देखोनि तो अर्थ। धांवोनि धरित
हनुमंता॥१३१॥ अंगद श्रीरामांसमवेत। उडों पाहे
हनुमंत। तें देखोनि जांबुवंत। स्वयें धरित तिघांसीं
॥१३२॥ घेवोनियां तिघे जण। हनुमान करूं पाहे
उड्डाण। सुग्रीव होवोनि सावधान। धरी धांवोन
हनुमंता॥१३३॥ सुग्रीवाही समस्त। उडों पाहे
हनुमंत। तों लक्ष्मणें धावोनियां तेथ। आंवरित
निजबळे॥१३४॥ स्फुरणें खवळला हनुमंत। अंगद
सुग्रीव जांबवंत। रामलक्ष्मणांसमवेत। लंकेआंत
नेवों पाहे॥१३५॥ पंच फळें वृक्षावरी। तेवीं पांच
वीर ते अवसरीं। नेवों पाहे लंकेभीतरां। तेही परी
अवधारा॥१३६॥ श्रीराम मारील रावण। इंद्रजित
मारील लक्ष्मण। आम्ही मर्दू राक्षसगण। सीता
घेवोन येवों सुखें॥१३७॥ ऐसें कपींचे मनोगत।
जाणोनियां श्रीरघुनाथ। हनुमंताचे चरण धरित।
क्षमा निश्चित पै कीजे॥१३८॥ श्रीरामें धरितां
चरण। हनुमान घाली लोटांगण। तुझी आज्ञा
अणुप्रमाण। प्राणांतीं आपण नुल्लंघीं॥१३९॥ तुज
कळली सीतेची अवस्था। तिसी आणावया
शीघ्रता। धीटपण केलें म्यां आतां। क्षमा सर्वथा
मज कीजे॥१४०॥ ऐसें बोलोनि आपण। धरिले
श्रीरामाचे चरण। रामें दिधलें आलिंगन। समाधान
स्वामिभक्तां॥१४१॥ एका जनार्दना शरण।
हनुमंताचें बळ संपूर्ण। सुग्रीव आणि लक्ष्मण।
वानरगण वानिती॥१४२॥ बळ अद्भुत हनुमंता।
पुढील सीतेची अवस्था। ब्रह्म-लिखिताची
कथा। सावधान अवधारा॥१४३॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकार-टीकायां
ब्रह्मलिखितहनुमंतपराक्रमवर्णनं नाम
सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥२७॥ ओव्या॥१४३॥

अध्याय अड्वाविसावा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

ब्रह्मलिखित सीता-मारुती संवादकथन

पुढील वृत्तांतवाचन:- मागील प्रसंग संपतां।
अंगदसुग्रीवजांबवंता। लक्ष्मणेंसीं श्रीरघुनाथा।
घेवोनि उडतां हनुमंत॥१॥ हनुमंताची परम
कीर्ती। गगनीं सुरवर वानिती। भूतळीं
वाखाणिती जुत्पती^१। वानी कपिकीर्ती श्रीराम
॥२॥ आवडीं म्हणे रघुनाथ। सौमित्रा वाचीं
ब्रह्मलिखित। मुद्रिका देवोनि हनुमंत। करी
एकांत सीतेसीं॥३॥ धन्य ब्रह्मयाचे ब्रह्मपत्र।
धन्य श्रवणार्थी श्रीरामचंद्र। धन्य वाचक
सौमित्र। धन्य कपींद्र कपिकुळीं॥४॥

श्रीराममुद्रेमुळे झालेली सीतेची अवस्था:-
मुद्रिकातेजदेदीप्यता। श्रीराम आला मानी
सीता। तेणें होवोनि सलज्जता। सप्रेमता घाबरी
॥५॥ सावधान पाहतां देखा। पुढें देखे
आंगोळिका^२। जाणोनि श्रीराममुद्रिका।
सुखोन्मुखा जानकी॥६॥

सीतेचे भाषण:- पहिलें वंदिली निढळी^३। मग
आलिंगली हृदयकमळीं। स्वानंदें चुंबीं
जनकबाळी। सुखें वेल्हाळी आलीसी॥७॥
म्हणोनि घाली लोटांगण। भागलीस दूराभिगमन।
तुझें करीन चरणक्षाळण। तीर्थसेवन हितार्थ॥८॥
तुझें सेवितां तीर्थचरण। लक्ष्मणासी केलें म्यां
छळण। त्या पापाचें निर्दाळण। प्राप्ती संपूर्ण
श्रीरामीं॥९॥ तूं तंव सखी श्रीराममुद्रा। घालूं शेज
करिसी निद्रा। श्रमलीस उतरतां समुद्रा। मार्गीं
गिरिवरां लंघितां॥१०॥ मी वामंगीं तूं दक्षिणांगी
साजणी। आम्ही दोघी स्वानंदभगिनी। श्रीरामाची
समूळ कहाणी। कृपा करोनी मज सांगें॥११॥

१ मोठमोठे वीर, योद्धे, २ मुद्रिका, अंगठी, ३ मस्तकावर.

नाठवे सचेतन अचेतन। सद्गुरुभक्तिप्रेम पूर्ण।
 तेणें हनुमंता आलें रुदन। धन्य भजन
 सीतेचें॥१२॥ आम्ही म्हणवितों श्रीरामभक्त। हें
 प्रेम नाही आम्हां आंत। जानकी सप्रेम सदोदित।
 हीस रघुनाथ तुष्टला॥१३॥ सगुण निर्गुण
 श्रीरामभक्त। जो वंदी तो नित्यमुक्त। जो निंदी
 त्यासी नरकपात। वदे हनुमंत वेदार्थ॥१४॥
 मुद्रिका देखतांचि दृष्टी। अत्यादरें मानी गोरटी।
 तिसी पुसे सप्रेम गोष्टी। राम जगजेठी काय
 करितो॥१५॥ स्वस्थ श्रीरामलक्ष्मण। तरी कां
 माझी सोडवण। करावया न करिती आंगवण।
 दुर्धर बाण असतांही॥१६॥ श्रीरामभातां दुर्धर
 शर। समुद्र शोषोनि समग्र। निवटोनियां दशशिर।
 सीता सत्वर सोडविता॥१७॥ त्याहीं दोघीं
 त्यजिली सृष्टी। हे न सांगवे दुःखकोटी। म्हणोनि
 सुचली मौननिष्ठि। सज्जन मोठी राममुद्रा॥१८॥
 श्रीराम गेला परलोकता। मौनमुद्रा सांगे वार्ता। तो
 जरी येथें स्वस्थ असता। मज सोडविता निमेषार्धें
 ॥१९॥ श्रीरामाचा एकैक बाण। करील
 त्रैलोक्याचे कंदन। त्यापुढें कायसें दशानन। गेला
 त्यजोन परलोका॥२०॥ सखा छळिला म्यां
 लक्ष्मण। तेणें क्षोभला रघुनंदन। मज उद्धांत
 सांडोन। गेले दोघे जण परलोका॥२१॥ मुद्रिका
 सांग सत्य गोष्टी। मज रावणें हरिल्यापाठीं। दोघे
 येवोनि पंचवटी। अति संकटीं काय केलें॥२२॥
 मुद्रिका नेदी प्रतिवचन। तुझ्या मौनाचें हेंचि
 कारण। माझेनि विरहें दोघे जण। रामलक्ष्मण
 निमाले॥२३॥ किंवा लोकलजे भ्याले। दोघे विष
 घेवोनि निमाले। माझेनि दुःखें दुखावले।
 मूर्च्छेसवें गेले प्राण त्यांचे॥२४॥ माझेनि दुःखें
 दुःख प्रबळ। त्यजिला आहार फळमूळ जळ।
 दोघां भरोनियां तरळ^१। प्रबळ तत्काळ

सोडिले॥२५॥ सीता सीता आक्रंदोनी। प्राण
 सांडिला दोघीं जणीं। नातरी मागतां पाणी पाणी।
 ताहना फुटोनी निमालें॥२६॥ मज न देखतां
 पर्णकुटीं। दोघे जाले कडेलेटी। अथवा शस्त्रें
 घातलीं पोटीं। केला कंठी गळफांस॥२७॥
 पर्वतकड प्रचंड धोंडीं। दोघी घातल्या मुक्कुंडी।
 तेथे वाळोनि जाल्या कर्वडी। दुःखनिर्वडी^२
 निमाले॥२८॥ कीं विजनीं^३ मूर्च्छित पडिले।
 वृकव्याधीं ते फाडिले। सिंहशार्दूल^४ विभांडिले^५।
 किंवा रगडिले वनगजीं॥२९॥ ते तंव वीर दोघे
 निधडे। सिंह शार्दूल ते बापुडे। अथवा रावणें केलें
 कुडें। छळोनि रोकडे मारिले॥३०॥
 विश्वामित्रयागाप्रती। श्रीराम सावध अहोरात्रीं।
 करितां सुबाहुछळणोक्ती। त्यासी रघुपतींनि मारिलें
 ॥३१॥ छळावया श्रीरामलक्ष्मण। शूर्पणखा सुंदर
 पूर्ण। तिचें केलें विटंबण। न चले छळण
 श्रीरामीं॥३२॥ श्रीराम सहजेंचि उदासी। रावणें
 हरितां सीतेसी। न्यस्तशस्त्र^६ जाला संन्यासी।
 वनवासीं वनस्थ॥३३॥ अथवा आणिक आहे
 गुज। श्रीराम आत्माराम सहज। रावणें हरितांचि
 मज। समाधिशेजे प्रवेशला॥३४॥ जन्म मरण
 आधि व्याधी। जेथें शमती त्रिशुद्धी। श्रीराम सेवी
 ते समाधी। देहउपाधि जेथें नाहीं॥३५॥
 देहबुद्धीचिया माथां। मी राम सीता कांता^६। हेंही
 नाठवे रघुनाथा। समाधिअवस्था समपदीं ॥३६॥
 समाधिसुखीं स्वभावतां। कैचा राम कैची सीता।
 रावणें हरिली माझी कांता। हेंही रघुनाथा
 नाठवे॥३७॥ समाधिसेजे सुखसंपन्न। मिथ्या
 देहादि प्रपंचभान। मिथ्या राम मिथ्या रावण।
 धांवण्या कोण धांवेला॥३८॥ ऐसें ऐकता
 ब्रह्मलिखित। श्रीराम जाला समाधिस्थ। सर्वेद्रियें
 उपरमत। कर्तव्यार्थ नाठवे॥३९॥

१ भ्रम, २ अति दुःखाने, ३ निर्जनस्थळी, ४ फाडले, ५ शस्त्रे टाकली आहेत असा, ६ स्त्री.

सीतेच्या वचनाचा राम व श्रोत्यांवर झालेला परिणाम:- जें लिहिलें ब्रह्मलिखितीं। जें बोलिली सीता सतीं। तेंचि जाला रघुपती। स्वरूपस्थिती स्वभावे॥४०॥ श्रीराम परब्रह्ममूर्ती। ब्रह्मलिखित ऐकोनि स्थिती। स्वयें पावला उपरती। स्वरूप-स्थिती स्वभावे॥४१॥ नेत्र जाले अधोन्मीलित। प्राण पांगुळला जेथींचे तेथ। चित्त चैतन्यीं समरसित। जाला सदोदित परब्रह्म ॥४२॥ ब्रह्मस्थितीचें लक्षण। जेथें नाही मीतुंपण। कैचा राम सीता रावण। आपणा आपण विसरला ॥४३॥ लक्ष्मणा खुंटली वाचाशक्ती। स्वरूपीं सुलीन रघुपती। सुग्रीव कळवळिला कपिपती। तळमळती वानर॥४४॥ लक्ष्मणा खुंटली वाचासिद्धी। श्रीराम पावला समाधी। सीता न सुटे लंकाबंदी। कार्य त्रिशुद्धी नासलें॥४५॥ हनुमंते धरिलें दृढ मौन। कथा ऐके कर जोडून। देखोनि समाधिविदान। हनुमान संपूर्ण खवळला॥४६॥ श्रीरामा समाधि ते उपाधी। मज कळलेंसे त्रिशुद्धी। हनुमंते कैसी केली बुद्धी। विदानविधी अवधारा ॥४७॥ म्यां आणिली सीताशुद्धी। मिथ्या होऊं पाहे त्रिशुद्धी। पुढील खुंटली कार्यसिद्धी। रामसमाधि भली नव्हे॥४८॥ म्यां सीतेसी दिधली भाक^१। कीं येथें आणीन रघुकुळटिळक। कायसें बापुडें समाधिसुख। माझी भाक नव्हे मिथ्या॥४९॥ समाधिव्युत्थापनापरता^२। श्रीराम स्वयें स्वभावता। त्यासी कायसी समाधि-अवस्था। सावध आतां मी करीन॥५०॥ श्रीरामसस्वरूपस्थिती। सकळ जाणे स्वयें मारुती। प्रबोधावया^३ रघुपती। केली युक्ती ते एका॥५१॥ स्थूळ लिंग आणि कारण। तिंही वेगळा होऊन। जेथें नाही मीतुंपण। तेथें आपण प्रवेशो॥५२॥ महाकारणीं प्रवेशोन। प्रबोधावया

रघुनंदन। वाचेवीण अनुवादोन। गुरुवचन प्रतिपादी॥५३॥ श्लोक श्रीसद्गुरु वशिष्ठाचा। हनुमान वदे पांचव्या वाचा। तोडावया बंध समाधीचा। अर्थ तेथींचा अवधारा॥५४॥ हातींचे हातीं घेता वस्तु। शब्देवीण अर्थ प्राप्तु। पांचवे वाचेचा हा अर्थु। श्रोता समर्थु हा राम॥५५॥

अंतरेके बहिर्नाना अंतर्बोधो बहिर्जडः।

अंतस्त्यागी बहिर्भोगी लोके विहर राघव॥९॥

अंतरी अद्वैत एक। बाह्य स्वधर्मे पाळी लोक। अंतरी निजबोध चोख। वेदविवेक बाह्य पाळीं ॥५६॥ अंतरीं सर्वस्वाचा त्याग। बाह्यावतार भोगीं भोग। सांडोनि समाधि-निजयोग। उद्धरीं जग निजकीर्ती॥५७॥ सांडोनि समाधिसांकडी^४। तोडीं नवग्रहांची बेडी। सोडीं देवांची बांधवडी। उभारीं गुढी रामराजा॥५८॥ सद्गुरु वशिष्ठाचें वचन। ऐकोनियां रघुनंदन। स्वयें होवोनि सावधान। दिधलें आलिंगन हनुमंता॥५९॥ श्रीरामाचें जें हृद्गत। हनुमान जाणे भगवद्भक्त। हनुमंताचा भावार्थ। जाणे रघुनाथ हृदयस्थ ॥६०॥ कपीसी दिधलें आलिंगन। श्रीराम जाला सावधान। देवा भक्तांचे अनन्यपण। अगम्य जाण श्रुतिशास्त्रां॥६१॥ श्रीरामअनन्यभक्त सीता। अनन्य भक्ति हनुमंता। दोहींची ऐकावया कथा। श्रीरघुनाथा आल्हाद॥६२॥

सीतेचा मुद्रिकेशी संवाद:- ब्रह्मलिखिताच्या अर्था। ऐकावया आवडी रघुनाथा। अशोकवनीं वदली सीता। ते कथा अति गोड॥६३॥ श्रीराममुद्रा अचेतन। तिसी देवोनि अति सन्मान। घालोनियां लोटांगण। सीता आपण पुसत॥६४॥ कैसेनि चालविलें वाटा। कैसेनि उल्लंघिलें घाटा। समुद्र तरणीं दुस्तर मोठा। कैवी परतटा आलीस ॥६५॥ तुज आणिलें रघुपती। किंवा आणिकाचे संगती। तें तें सांगे मजप्रती। सीता सती

पूसत॥६६॥ रामनाम तुजवरी। अटक^१ नाही चराचरी। सुखें तरसी भवसागरीं। धन्य संसारी तूं राममुद्रे॥६७॥ श्रीराममुद्रा ज्यासी लागे। तो संसारीं तरे सर्वांगीं। हें तुज पुसणेंचि नलगे। कृपानुरागें आलीसीं॥६८॥ मी वामांगी तूं दक्षिणांगिनी। आम्ही तुम्ही दोघी बहिणी। लगबगेंसीं मजलागोनी। कृपानुरागिणी आलीसी॥६९॥ माझी कृपा तुझे पोटी। तरी सांग पां गुह्य गोष्टी। मजमार्गे पंचवटी। रामें संकटीं काय केलें॥७०॥

सीताची मूर्च्छा पाहून हनुमंतावर परिणाम:- मुद्रिका नेदी प्रतिवचन^१। तुझे मौनाचें कारण। निमाले रामलक्ष्मण। न सांगोन सांगसी॥७१॥ श्रीराम गेला निजधामासी। तुज धाडिलें सांगावयासी। मीही त्यजीन या देहासी। कांसे^२ सरसी^३ तिणें केली॥७२॥ साक्ष करूनि मुद्रिकेसी। मुद्रा धरोनि हृदयासी। आठवितां श्रीरामासी। पडे भूमीसीं मूर्च्छित॥७३॥ सीता पडतांचि मूर्च्छित। गजबजिला हनुमंत। श्रीरामविरहें सीता संतप्त। प्राण निश्चित त्यागील॥७४॥ देखतां श्रीराममुद्रेसी। राम निमाला वनवासी। धरोनि निश्चयो मानसीं। निजदेहासी त्यागील॥७५॥ येथें निमालया सीता। काय मुख दाखवूं रघुनाथा। तुझी मरोनियां कांता। आलों मी आतां पुरुषार्थी^४॥७६॥ करोनि समुद्रोल्लंघन। मीचि सीतेसी झालों विघ्न। श्रीराममुद्रा स्वयें टाकोन। घेतला प्राण सीतेचा॥७७॥ श्रीरामें मुद्रा दिधली खूण। ते म्यां आणोनि आपण। घेतला सीतेचा प्राण। अति उद्विग्न हनुमंत॥७८॥ खूण दावोनि आणावी सीता। शेखीं खुणेनें मारिली तत्त्वतां। कैसेनि भेटों श्रीरघुनाथा। प्राणांतावस्था हनुमंतीं॥७९॥ मुद्रिका टाकिली उठाउठीं। हेचि बुद्धि म्यां केली खोटी। श्रीराममुद्राविरहासाठीं।

सीता गोरटी निमाली ॥८०॥ मज घेवोनि लंकेआंत। ना सीता ना रघुनाथ। ऐसा ओढवला अनर्थ। तेणें हनुमंत अति दुःखी॥८१॥ माझेनि निमाली पै सीता। अपेश बैसले माझे माथां। काय करूं रे रघुनाथा। बुद्धिदाता मज होई॥८२॥ श्रीरामा मी तुझें अति दीन। माझे माथां बैसलें विघ्न। तूं कृपाळु रघुनंदन। नित्य निर्विघ्न मज करीं॥८३॥

इति संचित्य हनुमांश्चकार मतिमान्मतिम्।
राममक्लिष्टकर्माणं सबंधुमनुकीर्तयन्॥२॥

आदरें स्मरतां रघुनंदन। बुद्धि आठवली अति निर्विघ्न। सीता व्हावया सावधान। श्रीरामकीर्तन करावें ॥८४॥ श्रीरामकीर्ती हनुमंत। आदरें गाय वृक्षाआंत। जेणें जोडे स्वार्थ परमार्थ। तैसा अर्थ अनुवादे^५॥८५॥

हनुमंताचे रामचरित्र संकीर्तन:- ऐकतां श्रीराम कीर्तन। सीता होय सावधान। तैसें हनुमंतें आपण। हरिकीर्तन मांडिलें ॥८६॥ कौसल्यागर्भी गर्भातीत। दाशरथि श्रीरघुनाथ। परब्रह्म मूर्तिमंत। सूर्यवंशांत अवतरला॥८७॥ श्रीरामपुरुष सीता प्रकृती^६। रामचैतन्य सीता चिच्छक्ती। श्रीराम धैर्य सीता धृती^७। धन्य जगतीं अवतार॥८८॥ गोडी आणि साखर पाहतां। दों नामीं एकचि वस्तुता। तेंवी श्रीराम आणि सीता। एकात्मता अवतार ॥८९॥ श्रीरामाचें आचरित। गुरुपितृआज्ञे नित्य विक्रीत। ब्राह्मणांचा अनन्य भक्त। सुरसाह्यार्थ अवतार॥९०॥ कैकयीवरदें श्रीदशरथें। श्रीरामा धाडिलें दंडकारण्यातें। सखा लक्ष्मण सांगातें। निघे रघुनाथ वनवासा॥९१॥ वनवास गंगातटी। वसतिस्थान पंचवटी। राम राहिला जगजेठी। सीता गोरटी समवेत॥९२॥ शूर्पणखा विटंबून। मारिले त्रिशिरा खर दूषण। श्रीरामें घेवोनि जनस्थान। दिधलें दान द्विजांसी॥९३॥ मृगकंचुकीस लोभतां।

मृगामागें पाठविलें रघुनाथा। छळोनि सौमित्रा
दवडितां। हरिली सीता रावणें॥१४॥ श्रीराम
आणि लक्ष्मण। करितां सीतेचें गवेषण^१।
जटायुरावणांचें रण। दोघे जण तेथें आले॥१५॥
श्रीराम कृपाळु पूर्ण। करोनि जटायुउद्धरण।
कबंधातें मारोन। आले आपण किष्किंधे॥१६॥
रामें निर्दळोनि वाळीसी। राज्य दिधलें सुग्रीवासी।
यौवराज्य अंगदासी। वानरांसी निजसख्य॥१७॥
तुझे शुद्धीलागोनि येथें। मज धाडिलें श्रीरघुनाथे।
तुझे भेटीलागीं सीते। व्रत रघुनाथें धरियेलें॥१८॥
विश्वासावें मनीं ह्या वानरा। म्हणोनि रामें दिधली
मुद्रा। सांडोनियां निद्रा तंद्रा। भेटें कर्पींद्रा
रामदूता॥१९॥ ऐकोनि रामकथामृत। सीता उठली
हर्षयुक्त। कथानुवाद वृक्षाआंत। तेणें विस्मित
जानकी॥१००॥

श्रीरामकथा ऐकून सीतेचे आवाहन:- कृपेनें
कळवळला श्रीरघुनाथ। मज आश्वासावया येथ।
वृक्ष कथा अनुवादत। आला निश्चित श्रीराम
॥१॥ वृक्षांसी पुसे करोन नमन। कोण करितो
रामकीर्तन। त्यांचे पाहीन मी वदन। लोटांगण त्या
माझें॥२॥ त्यासी श्रीरामकथाशैली। त्याचे
चरणींची रजधुळी^२। मी वंदीन सुखसमेळी। मुख
मजजवळी दावावें॥३॥ ज्याचे मुखीं रामकीर्तन।
त्याचें मज देखतां वदन। परम सुख समाधान।
कृपा करोन भेटावें॥४॥ सीता सप्रेम निजचित्तें।
आंत उत्कंठित भावार्थी। जेणें खूण मुद्रा आणिली
येथें। कृपावतें मज भेटावें॥५॥

तामब्रवीत्युनर्धामान्हनूमान्मारुतात्मजः।

शिरस्यंजलिमाधाय वैदेहीं प्रत्यपूजयत्॥३॥

हनुमंताचे सीतेस वंदन:- ऐकोनि सीतेचें
वचन। हनुमंतें स्वयें उतरोन। सीतेसीं घालोनि
लोटांगण। मस्तकीं चरण वंदिले॥६॥
महानिधीचा लाभ जाला। सुधाब्धि चूळोदकें

प्राशिला। किंवा कळिकाळ जिंकोनि आला। तो
पाडु जाला हनुमंता॥७॥ तेणें हरिखाचेनि^३ मेळे।
गडबडां पायांवरी लोळे। आनंदाश्रू स्रवती डोळे।
सुखसमेळें डुल्लत॥८॥ धावधांवोनि पायां पडे।
सस्वेद^४ सगद्गद सप्रेम रडे। पुच्छ नाचवोनि पुढें।
हर्षें उडे वानर॥९॥ येथें सांपडली सीता। जाली
कार्यसिद्धि रघुनाथा। यश आलें मज हनुमंता।
उल्हासता नाचत॥११०॥

सीतेकडून हनुमंतास प्रश्न:- सीता विचारी
पोटाआंत। हा म्हणवितो रामदूत। रामासवें कैचा
हनुमंत। पंचवटिकेंत हा नव्हता॥११॥ राम
लक्ष्मण दोघे वीर। त्यांसवें नाही वानर। कैचें
नेणों हे वनचर। नानाविकार करिताहे॥१२॥ पूर्वीं
जटायु देखिला होता। नाही देखिलें हनुमंता। येथें
आलासे अवचितां^५। सीताछळणार्था रावण
॥१३॥ पूर्वीं होवोनि आला संन्यासी। आतां
आला वानरवेषीं। कैवी विश्वासूं मी यासीं। सीता
मानसी विचारी॥१४॥ श्रीरामकथा अनुवादत।
धन्य धन्य हा श्रीरामभक्त। कपटी नव्हे हा
हनुमंत। मज निश्चित मानलें॥१५॥ मिथ्या म्हणों
नयें हनुमंत। सत्य सांगितली श्रीरामकथा।
याच्या पूर्वापरवृत्तांता। यासी मी आतां पुसेन
॥१६॥ सीता पुसेल वृत्तांत। सत्य सांगेल हनुमंत।
तेचि कथेचा कथार्थ। मुख्य मोक्षार्थ अवधारा
॥१७॥ एकाएकीं अशोवनाआंत। आला देखुनी
हनुमंत। त्याचा समूळ वृत्तांत। पुसे साद्यंत
जानकी॥१८॥

ततो रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभम् ।

उवाच वचनं सीता प्रियं मधुरया गिरा॥४॥

क ते रामस्य संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् ।

वानराणां नराणां च कथामासीत्समागमः॥५॥

रामस्य यानि लिंगानि लक्ष्मणस्यच वानर ।

तानि भूयस्त्वमाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत्॥६॥

मी वनवासीं असतां। तूं नव्हतासि हनुमंता।
 कैंचा आलासी तूं आतां। निजवृत्तांता मज
 सांगे॥१९॥ कैसेनि श्रीराम देखिला दृष्टीं।
 तुम्हां श्रीरामा कैसेनि भेटीं। कैशा कैशा केल्या
 गोष्टी। जेणें का पोटीं अति प्रीती ॥१२०॥
 कैसा बाणला वचनार्थ। साधावया
 श्रीरामकार्यार्थ। हनुमान सर्वांगी उल्लासत। तो
 गुह्यार्थ मज सांगें॥२१॥ श्रीराम भेटल्या कैसें
 सुख। श्रीरामवचनीं कैसें पीयूख^१। श्रीरामसंगें
 कैसा हरिख^२। योगपरिपाकें मज सांगें॥२२॥
 श्रीरामाचें ठाणमाण^३। रूप रेखा गुणलक्षण।
 कैसा आहे सखा लक्ष्मण। दोहींची खूण मज
 सांगें॥२३॥

वनचर पालेखाईर। त्यासी श्रीरामीं प्रेमपडिभार।
 लंघोनि आलें हें सागर। भक्त साचार हनुमंत
 ॥३२॥ ऐसें जाणोनि तत्त्वतां। आवडीं
 आश्वासी^४ त्या सीता। सावधान करी हनुमंता।
 श्रीरामवार्ता पुसावया ॥३३॥ एका जनार्दना
 शरण। सीताहनुमंतसंवादकथन। गोड गोड
 निरूपण। सावधान अवधारा॥३४॥ स्वस्ति
 श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां
 ब्रह्मलिखितजानकीहनुमंतसंवादकथनं नाम
 अष्टाविंशतितमोऽध्यायः॥२८॥ श्लोक॥ ६॥
 ओव्या॥१३४॥

अध्याय एकोणतिसावा

॥ श्रीविघ्नहारकाय नमः ॥

हनुमंतप्रतापाचे ब्रह्मलिखित वर्णन

हनुमंताने केलेले श्रीरामलक्ष्मण वर्णन:-
 सीता पुसे श्रीरामज्ञान। ते सांगावया हनुमान
 जाण। गिळोनियां ज्ञानाज्ञान। जाला सावधान
 श्रीरामें॥१॥

एवमुक्तस्तु वैदेह्या हनुमान्मारुतात्मजः।

ततो रामकथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे॥१॥

देवि रामस्य लिंगानि लक्ष्मणस्य च यानि मे।

लक्षितानि विशालाक्षि तानि वै शृणु तत्त्वतः॥२॥

सीतेनें पुसिली श्रीरामकथा। तेचि सांगावया
 स्वरूपता। उल्हास हनुमंताचे चित्ता। यथार्थता
 सांगत॥२॥ लक्ष्मणाचें निजलक्षण। ठाणमाण
 सगुणगुण। समूळ सांगेल आपण। सावधान
 अवधारा॥३॥ सादर श्रवणार्थीं स्वयें सीता।
 तेणें आल्हाद हनुमंता। सावधान^५ मिळाल्या
 श्रोता। वदे वक्ता आल्हादें॥४॥ श्रीरामरूप
 अति स्वरूप। रूपें जितला कंदर्प। परी तो

मारुतीवर रामकथेचा परिणाम:- ऐकतां
 श्रीरामाची कथा। दुःख शोक नाठवे चित्ता। निमे
 भवभयाची वार्ता। कथा ऐकतां आनंद॥२४॥
 याचिलार्गीं पुढतपुढतीं। तुज मी पुसें अति प्रीतीं।
 कथेमार्जीं अति विश्रांती। जाण मारुती
 हरिभक्ता॥२५॥ केलिया कथेचें श्रवण। नाहीं
 मनन निदिध्यासन। तरी ते कथा होय शून्य।
 जेंवी मैथुन वंध्येचें ॥२६॥ श्रद्धा
 श्रीरामकथाश्रवण। ऐकती त्याचें महिमान। अहं
 सोहं कोहं विरोन। ब्रह्मपूर्ण स्वयें होती॥२७॥
 चित्त तेंचि चैतन्य। बुद्धि समसाम्य समाधिधन।
 कर्म होय ब्रह्म परिपूर्ण। इंद्रियाचरण चिन्मात्र
 ॥२८॥ ऐसी श्रीरामस्वरूपसंस्था। सादरें पुसतां
 पै सीता। टक^६ पडली हनुमंता। कथा वार्ता
 विसरला॥२९॥ श्रीरामस्वरूप वदे सुंदरा। तेणें
 अवस्था अति वानरा। नेत्रीं अश्रूंचिया धारा।
 अंग थरथरां कांपत॥३०॥ अंग जालें
 रोमांचित। स्वेद आला डबडबित। मूर्च्छापन्न
 पडे हनुमंत। तेणें विस्मित जानकी॥३१॥ वानर

रूपेचि अरूप। चित्स्वरूप श्रीराम॥५॥ राम
राजीवलोचन^१। जगाचे नयना सादृश्य ते नयन।
परी देखणा डोळेवीण। देखणेपण हें त्याचें॥६॥
दृश्य देखें हें तत्त्व गौण। श्रवणांत^२ देखणे नयन।
सर्वांगदेखणा रघुनंदन। डोळेविण देखत॥७॥
कुंडले वर्णिती साकार। एक म्हणती मकराकार।
श्रवणें मावळती विकार। निर्विकार निजलेणें
॥८॥ श्रीरामचेनि श्रवणें। श्रवणां होती
निजभूषणें। श्रवणां श्रवणचि लेणें^३। श्रवण
देखणें परब्रह्म॥९॥ परमार्थाचें मुख्य बीक^४।
निरपेक्षा^५ तेचि नासिक। तेणेंवीण ते
निर्नासिक। कैचे सुख सापेक्षा ॥१०॥
श्रीरामाची नासिकस्थिती। प्राण्या प्राणे नित्य
विश्रांती। श्रीराम जाणे प्राणगती। गतीसी
विश्रांती श्रीराम॥११॥ श्रीरामाचा मुखमयंक^६।
नित्यांनदे निष्कळंक। ब्रह्मादि देवां सुखदायक।
जीवशिवां सुख श्रीरामें॥१२॥ जीव शिव ते
दोन्ही अधर^७। श्रीरामअधरीं जाले सधर। मिळणीं
मिळाले एकाकार। शिवसुख साचार
श्रीराम॥१३॥ श्रीराममुखीं दंतपंक्ती। जेंवी
ओंकारामाजी श्रुती। श्रुतीस्मृतींसी
निजविश्रांती। श्रीराममूर्तिमुखचंद्र॥१४॥
श्रीरामाचे निजनिळीं। सच्चिदानंद हेचि त्रिवळी।
त्याचे ललाटभाग्यसमेळीं। लोकीं सकळीं
नांदिजे॥१५॥ प्रेमकेशरसमेळा। टिळक रेखिला
पिवळा। निर्धार अक्षता निढळा। राम प्रेमळां
पढियंता॥१६॥ अहं मृग वधी निर्लोभेसीं।
काढिलें सोहं मृगनाभीसी^८। तेंही अर्पिलें
श्रीरामासी। निजांगासी चर्चोनी॥१७॥ जन
विजन विवंचून। साधिलें निजधैर्य चंदन।
त्याचाही सुगंध काढून। उद्धर्तन श्रीरामा॥१८॥
विद्याअविद्याशक्तिपडळा। त्यजोनि काढिलें

मुक्ताफळा। तेच श्रीरामाचे गळां। मुक्तामाळा
शोभत॥१९॥ ॐकार तोचि कंबुकंठ^९। तेथोनि
वेदां वाहती वाट। गर्जती विधिवादे उद्धट। होती
प्रकट त्रिकांडीं॥२०॥ त्वंपदा^{१०} तत्पदा^{११}
अतीत^{१२}। हृदयीं पदक सदोदित। साधुचिद्रत्नीं
रत्नखचित। लखलखीत निजतेजें॥२१॥
म्हणती कांसे कसिला पीतांबर। श्रीरामकांसे
चिदंबर। झांकी शून्यत्वाचें छिद्र। कांसे अच्छिद्र
श्रीराम॥२२॥ श्रीरामकांस दृढ भारी।
एकपत्नीव्रतधारी। कांसे लागल्यातें तारी।
भवसागरीं तारक॥ २३॥ श्रीराम आकळे सगळा।
भक्तभावार्थ कटिमेखळा। क्षुद्रघंटिका-
ज्वाळमाळा। जालिया सकळा ऋद्धिसिद्धि
॥२४॥ सूक्ष्म मध्याची रचना। अभिमान होता
पंचानना। देखोनि श्रीराममध्यरचना। लाजोनि
वना तो गेला ॥२५॥ पहावया श्रीराममध्यासी।
शाहाडे^{१३} जडले मेखळेंसीं। सर्वस्वें वेधले
श्रीरामासीं। जावों वनासी विसरले॥२६॥
श्रीरामचरणांची ख्याती। जड पाषाण उद्धरती।
श्रीराम सकळांची गती। गतीस सद्गति श्रीराम
॥२७॥ श्रीरामचरणांचेनि भूषणें। वांकीनें
वेदांसी आणिले उणें। ते तंव धरोनि ठेले मौन।
हरिकीर्तन हें गर्जे॥२८॥ चहूं वाचांसी अगोचर।
चरणीं गर्जती तोडर। श्रीराम चिदचिन्मात्र।
परात्पर परब्रह्म॥२९॥ लक्षितां श्रीरामाचें मन
ठाण। त्यांसी ठेंगणें दिसे गगन। पाहतां श्रीरामाचें
मन। पडिलें मौन श्रुतिशास्त्रां॥३०॥ पाहतां
श्रीरामाचे गुण। सगुणीं दिसे निर्गुण। रामनामें हरे
त्रिगुण। निजनिर्गुण श्रीराम॥३१॥ लक्षितां
श्रीरामलक्षण। जो लक्षी तोचि सुलक्षण। ऐसा
श्रीराम विचक्षण। लक्ष्यलक्षण त्या नाहीं॥३२॥
श्रीराममुखींचीं अक्षरें। क्षराक्षरातीत परें। सभाग्य

१ कमललोचन, २ कानापर्यंत, ३ भूषण, ४ तेज, ५ निरिच्छता, ६ मुखचंद्र, ७ ओठ, ८ कस्तुरीला, ९ शंखाकृति गळा, १० जीवात्म्याला, ११ परमात्म्याला, १२ अगम्य, १३ एका प्रकारचे हरिण.

सेविती श्रवणद्वारे। सर्वांगी सुभरे स्वानंद॥३३॥
 देखतां श्रीरामाचें श्रीमुख। फिके होय
 समाधिमुख। स्वप्नीं न देखिजे दुःख। हरिखें
 हरिख कोंदाटे॥३४॥ कोंदाटल्या परब्रह्म।
 ब्रह्मरूप क्रियाकर्म। हरपले धर्माधर्म। जाला
 उपरम वेदवादा॥३५॥ ऐसा श्रीराम नेटका।
 तैसाचि सौमित्र निजसखा। दोघां अभिन्नत्व
 देखा। भिन्न आवांका दिसताहे ॥३६॥
 घालोनियां लोटांगण। तुज कुशळ कल्याण।
 स्वयें पुसे लक्ष्मण। पुसे कल्याण श्रीराम॥३७॥
 ऐसें हनुमंतें सांगतां। तटस्थ ठेली श्रीरामकांता।
 आपआपणा विसरे सीता। हनुमंताचेनि बोलें
 ॥३८॥ हनुमंताचे बोलाआंत। अवघा आणिला
 श्रीरघुनाथ। तेणें सीतेचा मनोरथ। सदोदित
 स्वानंदे॥३९॥ हर्ष न माये पोटीं। होत हर्षाचिया
 कोटी। तेणें हर्षे सीता गोरटी। घाली मिठी
 हनुमंता॥४०॥ वानर वदे मनुष्यवाणी।
 श्रीरामकथा त्याचे वदनीं। ज्या कथेच्या
 निजश्रवणीं। भवबंधनीं निर्मुक्त ॥४१॥ ऐकोनि
 वानराच्या गोष्टी। सत्य श्रीरामीं जाली भेटी।
 निरसोनियां दुःखकोटी। ओतली सृष्टी
 सुखरूप॥४२॥ हरिखाच्या लवलाह्या। स्वानंदे
 पसरोनि बाह्या। आलिंगिलें कपिराया। जेंवी कां
 माया^१ प्रियपुत्रा॥४३॥ सीतेसी सुख जालें गाढें।
 पुत्रसुख तृण^२ त्यापुढें। हनुमंत वाडेंकोडें।
 प्रेमपडिपाडें^३ पढियतां^४ ॥४४॥

कपे त्वामभिनंदाभि चिरं जीव सुखी भव।
 सानुजः कुशली भर्ता त्वया मेऽद्य निवेदितः॥३॥
 बलेन यशसा चैव वर्धस्व प्रज्ञयापि च।
 शतयोजनविस्तीर्णं सागरं मकरालयम्॥४॥
 विक्रम्य श्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः।
 न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ॥५॥
 येनायं राक्षसावासस्त्वयैकेन प्रधर्षितः॥६॥

त्यामुळे सीतेचा आनंद व तितकेच हनुमताचे
 कौतुक :- श्रीराम भर्ता लक्ष्मण देवर^१। दोघे
 सुखरूप महावीर। हें ऐकतांचि उत्तर। सुख
 अपार मज जाले॥४५॥ मज येथें
 सामासांपाटीं। श्रीरामाची कथा गोष्टी। आजि
 ऐकिली तुझें वाक्पुटीं। धन्य सृष्टीं हनुमंता
 ॥४६॥ मरतया अमृतपान। सुकतया मीना
 मिळे जीवन। दुकळलिया मिळे मिष्टान्न। तेवीं
 तुझें वचन हनुमंता॥४७॥ श्रीरामस्वरूपाची
 कथा। जेंवी वदलासी हनुमंता। ते मुखीं
 ब्रह्मसायुज्यता। नये तुकितां तुकेसी^२ ॥४८॥
 श्रीरामकथाअनुवादन। तेणें मी जालें
 सुखसंपन्न। तुज मी वदतें वरदान। सावधान
 अवधारीं ॥४९॥ हनुमंता होई चिरंजीवी। तेंही
 जीवित्व ज्ञानानुभवी। नित्य नवा सुखसंभवी।
 श्रीरामपदवीवैभवे^३॥५०॥ तुज कळिकाळ
 कांपे चळीं। ऐसा होशील आतुर्बळी। यश
 पावसी भूमंडळीं। नामसमेळीं श्रीरामें ॥५१॥
 निरसोनियां ज्ञानाज्ञान। श्रीरामभजनें प्रबुद्ध
 प्राज्ञ। ज्ञेय मुके जाणपण। श्रीरामस्मरणाचेनि
 बळें॥५२॥ शतयोजन सिंधु अगाध। तुवां
 लंघिला जैसा गोष्पद^४। त्यापुढें कायसें माझें
 वरद। प्रज्ञाप्रबुद्ध^५ हनुमंत॥५३॥ तुज म्हणों
 नये वानर। सुरासुरां तूं दुर्धर। धांडोळिलें
 लंकानगर। निशाचरें गांजोनी॥५४॥ एकला
 एक हनुमंत। रावणाचे सभेआंत। करोनि
 राक्षसां आकांत। लंकानाथ गांजिला॥५५॥
 लंकेमाजी कडोविकडीं। गांजिल्या राक्षसांच्या
 कोडी। रावणाची सभा उघडी। केली रोकडी
 तुवां एके^६॥५६॥ एवढा करितांही आकांत।
 येथें आलासी हनुमंत। नाहीं कळले लंकेआंत।
 ऐसा समर्थ तूं एक ॥५७॥

रावणामंदोदरीएकांत। तिचा ऐकोनि
स्वप्नवृत्तांत। आलासी अशोकवनाआंत।
अति समर्थ तूं एक ॥ ५८ ॥

श्रीरामांना आणण्याची विनंती :- ऐसा प्रताप
शिरोमणी। पावलासी अशोकवनीं। तूंचि जनक
तूंचि जननी। राम घेवोनि शीघ्र यावें ॥ ५९ ॥
तुझी होईन मी दासी। चरण झाडीन निजकेशीं।
शीघ्र आणावें श्रीरामासी। म्हणोनि पायासीं
लागली ॥ ६० ॥ तुवां वंदिले माझे चरण। म्यां
काय व्हावें उत्तीर्ण। आलें हनुमंतासी स्फुरण।
भेटवीन श्रीरामा ॥ ६१ ॥

हनुमंताची सीतेला पाठीवरून नेण्याची
तयारी :- तुज येवढी अवस्था। विलंब कायसा
वो आतां। शीघ्र भेटवीन श्रीरघुनाथा। बैसे आतां
मम पृष्ठीं ॥ ६२ ॥

पृष्ठमारोह वैदेहि मा भूत्कालस्य पर्ययः।

त्वय्यहं पृष्ठलीनायां संतरिष्यामि सागरम् ॥ ७ ॥

शक्तिरस्ति हि मे वोढुं लंकामपि सकाननाम।

द्रक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ ८ ॥

न हि मे संप्रयातस्य त्वां गृहीत्वा वरानने।

अनुगंतुं गतिः शक्तिः सर्वलंकानिवासिनाम् ॥ ९ ॥

माझे पृष्ठीं बैसल्या सीता। येचि क्षणीं
श्रीरघुनाथा। तुज भेटवीन मी आतां। विलंब वृथा
करूं नको ॥ ६३ ॥ शुद्धि सांगावया रघुनाथा। तुज
मज सांडोनि जातां। मागें राक्षसीं केलिया घाता।
शुद्धि वृथा होय माझी ॥ ६४ ॥ येथें मजचि
देखतां। रावण मारूं आला होता। दैवें चुकविलें
अनर्था। सांडोनि जातां मज नये ॥ ६५ ॥ सांडोनि
जाणें न घडे गोष्टी। वेगीं बैसें माझें पाठीं। करीन
श्रीरामेसी भेटी। विकल्प पोटीं धरूं नको ॥ ६६ ॥
शूर्पणखा केली नकटी। तुझा राग तिच्या पोटी।
तुज मारील उठाउठी। महा खोटी राक्षसी ॥ ६७ ॥
लंकात्रिकूटमहागिरी। उपडोनियां बळें करीं। एके

उड्डाणें समुद्रीं। नेईन परतीरीं जानकिये ॥ ६८ ॥
करोनि एकचि उड्डाण। तुज भेटवीन रामलक्ष्मण।
वाहतों श्रीरामाची आण। करी आरोहण
पृष्ठिभागीं ॥ ६९ ॥ तुज म्यां नेतां अति त्वरेसीं।
राक्षसवीरां महासुरांसी। वेगें न येववे मजपासीं।
त्या मशकांसी केंवीं ढाके ॥ ७० ॥ आलिया
इंद्रजित कुंभकर्ण। त्यासी रणी विभांडून।
रावणातेही गांजोन। भेटवीन श्रीरामा ॥ ७१ ॥
ब्रह्मलिखिताची व्युत्पत्ती। पूर्वसंवाद
सीतामारुती। रामें परिसावया हनुमत्कीर्ती।
नानायुक्ती लिहिली असे ॥ ७२ ॥

कथमाकाशपंथानं क्रमस्युपरि सागरम्।

प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयाद्वेगेन गच्छतः ॥ १० ॥

ततो मां पतितां दृष्ट्वा सागरे मकरालये।

भक्षयंत्यप्रतिभया ग्राहाः सागरवासिनः ॥ ११ ॥

ह्रियमाणां तु मां दृष्ट्वा मकरैर्भीमविक्रमाः।

प्रहरिष्यंति ते व्योम्नि राक्षसास्त्वां निरायुधम् ॥ १२ ॥

कथं शक्ष्यसि संयातुं मां चापि परिरक्षितुम्।

युध्यमानस्य रक्षोभिस्ततस्तैः क्रूरकर्मभिः ॥ १३ ॥

प्रपतेयं च तान्दृष्ट्वा भयार्ता कपिसत्तम।

अथवा युध्यमानस्य पतेय विमुखस्य ते ॥ १४ ॥

पतिता मां हरिष्यंति राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ १५ ॥

अनेक अडचणी सीतेने सांगितल्या :- सीता
म्हणे अवधारी। बैसतां तुझे पृष्ठीवरी। तुझ्या
उड्डाणवेगें करीं। पडेन सागरीं हिसळोन ॥ ७३ ॥
पडतांचि सागराप्रति। मत्स्य मगर मज गिळती।
तेव्हां तूं पडसी आवर्ती^१। केंवी मारुती म्यां
यावें ॥ ७४ ॥ कां धावणे आलिया लागवेगीं। तूं
परतसी युद्धालागीं। झगडा देतां युद्धभागीं। मी
रणरंगी पडेन ॥ ७५ ॥ मज पडताचि क्षिती। क्रोधें
राक्षस मज मारिती। हेही न घडे गा युक्ती। केंवी
मारुती म्यां यावें ॥ ७६ ॥ मज मारिलियापाठीं।
जरी तुवां मारिल्या राक्षसकोटी। सुख नव्हे
श्रीरामाच्या पोटीं। हे बुद्धि खोटी हनुमंता

१ आवेशाने, २ गोठवणार, ३ उड्डाणाच्या वेगाने, ४ घोटाळ्यात, संकटात.

॥७७॥ सीते ऐकें सावध गोष्टी। मज न लगे युद्धअटाटी^१। माझें पुच्छ कोपल्यासाठीं। मारील कोटी राक्षसां॥७८॥ तुज मी सुखीं राखीन स्वस्थ। माझें पुच्छ प्रतापवंत। करील राक्षसांचा घात। अर्बुदांत^२ जरी आले॥७९॥ सीता म्हणे तूं अल्प मारुती। तुझें पुच्छ तंव तें किती। केंवी राक्षसां लावील ख्याती। सत्यत्व चित्तीं मानेना॥८०॥

न मे जानासि सत्त्वं त्वं प्रभावमसितेक्षणे।

तस्मात्पश्यतु वैदेहि यद्वृषं परमं मम॥१६॥

विंध्यमंदरसंकाशो बभौ दीप्तानलप्रभः।

अग्रतो व्यवतस्थे स सीताया वानरर्षभः॥१७॥

सीतेला मारुतीचे उत्तर:- सीते म्हणसी वानर किती। कायसी पृच्छाची शक्ती। पाहें माझी स्वरूपस्थिती। म्हणोनी मारुती वाढला॥८१॥ विंध्य मेरू आणि मंदार। त्यांहून वाढला वानर। जैसा प्रलयकाळाग्निरुद्र। तैसा दुर्धर भासत॥८२॥ सीते नेणसी माझें सत्व। पाहें माझें स्वरूप प्रभाव। देव दानव आणि मानव। राक्षस सर्व गांजीन॥८३॥ माझें पुच्छ पाहें प्रतापवंत। राक्षसदळणीं^३ अति समर्थ। सगळी लंका तुजसमवेत। निमेषार्धांत नेईन॥८४॥ विकल्प^४ सांडोनियां पोटीं। सीते बैस माझे पृष्ठीं। करीन श्रीरामासीं भेटी। सुखसंतुष्टी स्वानंदें॥८५॥

परपुरुषाचा स्पर्श वर्ज असे तिचे उत्तर:- परपुरुषीं आरोहण। हेंचि पतिव्रतेसी दूषण। ऐकोनि सीतेचें वचन। पूर्वकथन कपि सांगे॥८६॥

मारुती आपला सद्भाव तिला पटवितो:- राम सर्वार्थी सर्वज्ञ। गर्भीं ब्रह्मचर्यकौपीन। माझी श्रीराम देखोन। धाडी आपण तुजपासीं॥८७॥ माझी जाणोनि समूळ स्थिती। स्त्रियेसीं भेटी

एकांतीं। ऐसें जाणोनि श्रीरघुपती। मज तुजप्रती धाडिलें॥८८॥ तुझा विकल्प जावया जाण। निजमुद्रा देवोनि खूण। श्रीरामें धाडिलें आपण। अपत्य जाण मी तुझें॥८९॥ आणिक सांगितली खूण। कैकयी वल्कलें परिधान। तुज नेसतां न येती जाण। श्रीरामें आपण नेसविलीं॥९०॥ खूण सांगतां हनुमंता। चित्तीं चमत्कारली सीता। विकल्प सांडोनि तत्त्वतां। गुज एकांता पूसत॥९१॥ श्रीरामें आणविलें शुद्धीसी^५। किंवा आणविलें सीतेसीं। हे सत्य सांगे मजपासी। त्या कार्यासी मी करीन॥९२॥ श्रीरामें आणविली सीता। तरी आतांच येईन हनुमंता। ऐसें सीतेनें पुसतां। आला कपिनाथा गहिवर॥९३॥ आपुला दावोनि पुरुषार्थ। शीघ्र नेईन म्हणे हनुमंत। अगाध सीतेचें महिमासामर्थ्य। पुसे इत्यर्थ आज्ञेचा॥९४॥ सावध अवधारीं वो माते। असत्य न बोलें मी येथें। श्रीरामें आणविलें शुद्धीतें। हेचि निश्चतें रामाज्ञा॥९५॥ सीता म्हणे हनुमंता। विलंब न करावा सर्वथा। शीघ्र जावोनियां आतां। श्रीरघुनाथा सांगावें॥९६॥ मजवरी कृपा आहे हनुमंता। तरी जावोनि शीघ्रता। शुद्धि सांगावया श्रीरघुनाथा। चरणीं माथा ठेविला॥९७॥ सीतेनें करितां नमस्कार। पायावरी लोळे वानर। अहो मी तुझें रंक किंकर^६। आज्ञाधार नेमस्त॥९८॥ श्रीरामसेवक जो जो कोणी। तो मज मुकुटमणी। त्याचे चरणीं लोटांगणीं। सत्य वाणी हनुमंता॥९९॥ ऐकतां सीतासद्भाव-वचन। आलें हनुमंता स्फुरण। आतांचि देयी आपली खूण। शीघ्र गमन मी करितों॥१००॥ सत्य मानावया वानरा। खूण म्यां आणिली

१ लढाईचा खटाटोप, २ अब्जावारी, ३ राक्षस मारण्याच्या कामात, ४ कुकल्पना, ५ शोधाकरता, ६ चाकर.

श्रीराममुद्रा। तूही खूण दे श्रीरामचंद्रा। सत्य
कपींद्रा मानावया ॥१॥ ऐकतां कपीचें वचन।
सीता खूण दे कळवळोन। कैसी दिधली खूण।
सावधान अवधारा ॥२॥

एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिक्षितः।

मनःशिलायास्तिलको गंडपाश्च निवेशितः ॥१८॥

अखिलेन यथा दृष्टामिति मामाह जानकी।

चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायसं प्रति मानद ॥१९॥

क्षितामिषीकां काकस्य रोषादेकाक्षिशतनीम् ॥२०॥

आपली खूण म्हणून सीता मारुतीला चूडामणि
देते:- उकलोनियां निजवेणी। खुणेसीं^१ दिधला
चूडामणी। खूण सांगीतली मुखवचनीं।
श्रीरामालागोनी सांगावया ॥३॥ श्रीरामें स्वहस्ते
स्वलीळा। उगाळोनि मनशिळा^२। माझे कपाळीं
लाविला टिळा। गोळांगूळा^३ हे खूण सांगें ॥४॥
चित्रकूट पर्वतांत। काकें मज क्षतविक्षत^४।
करितां कुचाग्रीं रक्ताक्त^५। तेणें रघुनाथ क्षोभला
॥५॥ कोपें इषीकास्त्र सोडितां। काग^६ तिहीं
लोकीं पळतां। शिव शक्त यम विधाता। कोणी
रक्षिता नव्हेचि ॥६॥ नारदवचनें तो मागुता।
शरण आला श्रीरघुनाथा। डाव्या डोळ्या करोनि
घाता। होय रक्षिता श्रीराम ॥७॥ ऐसीं दिव्यास्त्रें
तुजपासीं। तरी कां मज उपेक्षिसी। मृगामागें
धाडिलासी। तेणें रुसलासी श्रीरामा ॥८॥
महापापीण मी सीता। स्वामीवरी केली सत्ता।
तेणें आतुडलें^७ लंकानाथा। अधर्मता महादोषें
॥९॥ लक्ष्मण ठेविला त्वां रक्षण। त्याचेंही म्यां
केलें छळण। ऐसी पापिणी मी जाणोन सोडवण^८
न करिसी ॥११०॥ सकळ दोष श्रीरघुनाथा।
क्षमा करी कृपावंता। ऐसे हनुमंतासी सीता।
अति दीनता अनुवादे ॥११॥

एवमुक्ता हनुमता रामो दशरथात्मजः।

तन्मणिं हृदये कृत्वा रुरोद सह लक्ष्मणः ॥२१॥

अयं हि जलसंभूतो मणिः परमभूषणः।

युद्धेन परितुष्टेन दत्तः शक्रेण मे पितुः ॥२२॥

अस्याद्य दशनिनाहं तां प्राप्तामिव चिंतये।

किमिहासीत वैदेही ब्रूहि सौम्य पुनः पुनः ॥२३॥

हनुमंत निघतेवेळी सीतेचा त्याच्याबरोबर
सर्वांना निरोप:- हनुमंतासी संभाषण। करून
सीता दीनवदन। चिंतामणी हृदयीं धरोन।
रामलक्ष्मण अति दुःखी ॥१२॥ श्रीरामासी आलें
रुदन। अश्रुधारा स्त्रवती नयन। मस्तकमणि
हृदयीं धरून। करी स्फुंदन कृपाळु ॥१३॥
वारिजे^९ समुद्रमणी। युद्धीं इंद्रें संतोषोनी। दिधला
दशरथालागोनी। नमुचि^{१०} जें रणीं पराभविला
॥१४॥ तो हा दशरथें महामणी। दिधला
कौसल्ये प्रियपत्नी। तिनें दिधला सीतेलागोनी।
प्रथमदर्शनीं सूनमुखीं ॥१५॥ मणि देतां
हनुमंता। माता पिता प्रियकांता। तिघें भेटलीं
तत्त्वतां। ऐसी मज चिंता होतसें ॥१६॥ मणि
मजपासीं देतां। प्रत्यक्ष भेटलीसे सीता। ऐसा
आल्हाद श्रीरघुनाथा। हनुमंता आलिंगी ॥१७॥
आलिंगूनी पुसे हनुमंता। पुढें काय वदली सीता।
ते ते सांगे समूळ वार्ता। ऐकें सादरता
श्रीराम ॥१८॥ ऐसें पुसता श्रीरघुनंदन। हनुमान
घाली लोटांगण। पुढील सीताअनुवाद। वाची
लक्ष्मण ब्रह्मलिखित ॥१९॥

सीतेची चिंता:- समुद्रलंघनीं दिसे
अभावो^{११}। स्वयें सीतेसीं हा संदेहो। तोचि
हनुमंतासीं पहा हो। स्वयमेव पूसत ॥१२०॥

सीतोक्ति-

अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः।

कथं नु खलु दुष्पारं तरीष्यंति महोदधिम् ॥२४॥

तानि हर्युक्षसैन्यानि तौ वा नृपवरात्मजौ।

त्रयाणामेव भूतानां सागरस्य विलंघने ॥२५॥

शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य च ॥२६॥

१ खूण म्हणून, २ धातुविशेष, ३ वानरा, ४ घायाळ, ५ रक्तबंबाळ, ६ कावळा, ७ सापडले, ८ सुटका, ९ पाण्यातून उत्पन्न झालेला, १० या नावाचा दैत्य. ११ असंभव.

ऐक बापा हनुमंता। माझें पोटीं परम चिंता।
समुद्रलंघनीं तिघांची सत्ता। न देखें चौथा
पुरुषार्थी॥२१॥ गरुड वायो कीं हनुमंता।
दुर्धर^१ समुद्र येरां समस्तां। नरवानरसह
श्रीरघुनाथा। केंवी येथें आतां येववे॥२२॥
नुल्लंघवे गा हा सागर। न आणवे वानरांचा भार।
येवों न शकती राम सौमित्र। केंवी दशवक्त्र
मारवे॥२३॥

हनुमंताचे उत्तर व आश्वासन:- ऐकोनि सीतेचें
वचन। हनुमान जाला हास्यवदन। श्रीरामाचें
नेणसी महिमान। बाणप्रेरण अनिवार॥२४॥
श्रीरामभातां दुर्धर शर। बाणीं वाहोनि नरवानर।
उतरोनियां परपार। निशाचर मारील॥२५॥
निर्दळोनी निशाचर। विध्वंसोनि लंकापुर।
मारोनियां दशशिर। तुझा उद्धार करील॥२६॥
ऐसें उत्तर ऐकतां। सुखें उल्लासली सीता। वेगीं
जाई बा हनुमंता। शीघ्र रघुनाथा
आणावया॥२७॥

राक्षसांची कुरापत काढण्याची युक्ति:- न
करितां युद्धकंदन। न करितां राक्षसांचें दमन। न
करितां लंकादहन। उगा येथोन मी न^२ वचें^३
॥२८॥ मी काय आलों नाटिकार^४। मी नेऊं तें
प्रतिउत्तर^५। लंकेमाजी करीन क्षेत्र^६। दशवक्त्र
गांजीन॥२९॥ राक्षसांचें बळ किती। किती
सैन्य शस्त्रशक्ती। अवधी तुकीन मी मारुती।
रणव्युत्पत्ती भिडेन ॥३०॥ राक्षसांसी
करावया झगडा। मुख्य मूळ वनउपाडा।
हनुमान बुद्धिवंत गाढा। केलें पुढां तें
ऐका॥३१॥

हनुमंताची सीतेला विनंती:- ऐसें विचारी जंव
आपण। सीता म्हणे करी बा गमन। हनुमान
घाली खालती मान। लज्जायमान बोलेना

॥३२॥ भेटावया श्रीरघुनाथा। उल्लास न देखे
हनुमंता। ऐसी प्रबळ कोण चिंता। ते मज तत्त्वतां
सांगावी॥३३॥ माझे सांगतां निजवृत्तांता। तुज
लागेल अति चिंता। शोध तुझे हो न करितां।
अन्नपानता मज नाही ॥३४॥ नाही अन्न नाही
जीवन। क्षुधेनें जावों पाहे प्राण। न करवे
समुद्रलंघन। अति उद्विग्न तेणेंसीं॥३५॥ कपीचें
वचन ऐकतां। गहिवरें रुदन करी सीता।
महापापीण मी तत्त्वतां। धाडी हनुमंता
भुकेलें॥३६॥ हें माझें करकंकण। लंकेमाजी
जावोनि आपण। घेवोनि चतुर्विधा अन्न। करीं
भोजन यथेष्ट ॥३७॥ हनुमान पुसे सीतेसी।
अन्नाची चवी आहे कैसी। सीता म्हणे
हनुमंतासी। काय तुम्हांसी भक्षणें॥३८॥ आम्ही
वानर वनचर। वनवासी निरंतर। नित्य
वनफळांचा आहार। अन्नमात्र स्पर्शना॥३९॥
माझें मोडोनि कंकण। लंकेमाजी फळें संपूर्ण।
आवडे तें घेवोनि आपण। फळभोजन करीं
बापा॥४०॥

फळे खाण्याची अनुमती:- ऐक वो माते
माझें शील। मी तंव स्वयंपाकी केवळ। ज्यांसी
मनुष्याचा विटाळ ते मज फळ अपवित्र॥४१॥
हाटवटीचें विक्रीत अन्न। जेवीं न घेती
सुब्राम्हण। तैशींच फळें विक्रीत जाण।
मजलागून अपवित्र॥४२॥ ऐकोनि कपीचिया
मता। साशंकित जाली सीता। हनुमंतासी
आहारार्था। काय म्यां आतां अपावें॥४३॥
याचि अशोकवनाआंत। फळें आहेत
अत्यद्भुत। यांसी लावितांचि हात। करितील
घात राक्षस॥४४॥ कपे तुझा करितील घात।
तोच माझा प्राणांत। साधिला प्रयत्न होय
व्यर्थ। स्वामिकार्यार्थ नासेल॥४५॥ हनुमान

१ कठीण, अशक्य, २ जाणार नाही, ३ निरोप्या, शिपाई, ४ जबाब, ५ रणक्षेत्र.

म्हणे असो वृत्तांत। जाईन भुकेला कुंथत।
क्षुधा नव्हे हा कल्पांत। आला प्राणांत
मजलागीं॥४६॥ बोलतां बोलतां गेला
चाचरीं^१। मूर्च्छित पडला धरणीवरी^२। दोही
डोळां लाविली चंद्री। सीता सुंदरी गजबजली
॥४७॥ थापटोनिया हनुमंता। स्वयें सावध
करी सीता। कोणासही कळों न देतां। गुप्त
आहारार्था तूं सेवीं ॥४८॥ जोंवरी होय
क्षुधाहरण^३। पडलीं फळें खावी आपण।
घालितें श्रीरामाची आण। फळें तोडोनि न
खावी॥४९॥ ऐकोनि सीतेचे वचनासी।
हनुमान खाजवी दोन्ही कुसी। मग आला
वनवृक्षांपासीं। निजमानसीं विचारी॥५०॥
सीतावचन अति प्रमाण। पाळोनि श्रीरामाची
आण। वृक्ष उपटोनि झोडीन। फळें खाईन
पडलीं तीं॥५१॥

श्रीरामाचे कौतुक :- ऐकोन हनुमंताचें वृत्त।
श्रीराम गदगदां हांसत। सुग्रीवादि कपि समस्त।
स्वयें हांसत सौमित्र॥५२॥ श्रीराम म्हणे गा
सौमित्रा। कपीनें दमिलें निशाचरां^४। लंकेमाजी
केलें क्षेत्रा। त्या ब्रह्मपत्रा वार्ची वेगीं॥५३॥
कैचें विध्वंसिलें वन। कैसें केलें राक्षसकंदन।
इंद्रजित गांजिला दशानन। ब्रह्मलेखन तें वार्चीं
॥५४॥ एका जनार्दना शरण। हनुमंताचें
लंकादहन। श्रोता श्रीराम सावधान। वक्ता
लक्ष्मण तें ऐका॥५५॥ स्वस्ति
श्रीभावाथरामायणे सुंदरकांडे एकाकार-
टीकायां हनुमत्प्रतापब्रह्मलेखन-पत्रवर्णनं नाम
एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥२९॥ श्लोक
॥ २६ ॥ ओव्या॥५५॥

अध्याय तिसावा

॥ श्रीविघ्नहारकाय नमः ॥

असाळीवधाचे वर्णन

सीतेच्या आज्ञेला प्रमाण मानून त्याप्रमाणे
वर्तन :- हनुमंताचें युद्धकंदन। मुख्यत्वे
वनविध्वंसन। घेवोनि सीतेचें आज्ञापन।
फळभोजन मांडिलें॥१॥ जोंवरी होय क्षुधाहरण।
पडली फळें खाय वेंचोन। घातली श्रीरामाची
आण। फळें तोडोन न खावीं॥२॥ जानकीआज्ञा
वंदोनि शिरीं। वनाची करावया बोहरी^५। हनुमान
जाऊनियां दूरी। फळाहारीं बैसला॥३॥ काळाग्री
आव्हानूनि^६ जठरीं। मग बैसला फळाहारीं। वना
आली महामारी। वन संहारी कपिपुच्छ॥४॥
सीतेची आज्ञा प्रमाण। घातली श्रीरामाची आण।
पुच्छें वृक्ष उपडोन। तळीं झाडोन फळें खाय॥५॥
पहिलें साकरचें टेंक। स्वयें सेवी पित्तशामक।
वृक्षउपाडा केला अनेक। भक्षोनि वृक्ष झुगारी
॥६॥ हनुमान आपोशन न मोडी। बैसली बैसका न
सोडी। पुच्छ पुरवी नाना परवडी^७ वनीं वृक्ष उपडी
समूळ॥७॥ कपिभोजन धर्मस्थिती। पहिलें द्विजां
घाली तृती। ते बैसविले दोहीं पंक्ती। फळें अर्पी
अतिप्रीतीं॥८॥ द्विजशेष सेवी हनुमंत। तेणें
होवोनियां तृप्त। धालेपणाचे ठेंकर देत।
वनविघातें^८ कपिपुच्छ॥९॥ अनुसंधानावांचून^९।
हनुमान नेघे अवदान। वनफळांचे भाग्य गहन।
ब्रह्मापण कपिमुखें॥१०॥ पिकलीं फळें रामार्पण।
जारसीं^{१०} करी कृष्णार्पण। हिरवीं करी ब्रह्मार्पण।
सावधान प्रतिग्रासीं॥११॥ फळें खात गटगटां।
मिटक्या देतेसे मटमटां। वांकुल्या दावी सुरश्रेष्ठां।
दावी आंगोठा दैत्यांसी॥१२॥ पिकलीं खाय
आवडीकरीं। हिरवीं तोंडपालटावरी। पिंपळी मिरे

१ झेप गेली, २ पृथ्वीवर, ३ भुकेची पूर्तता, ४ राक्षसांना, ५ नाश, ६ बोलावून, ७ प्रकारांनी, ८ वनाचा विध्वंस करून,
९ भगवन्नामकीर्तनावाचून, १० पाडाची.

कोशंबिरी। लोणच्यावारी^१ खातसे ॥१३॥
अलवणता वाटे ज्यासीं। सामुद्रिक मेळवी
त्यासीं। पुच्छ विध्वंसी वनासी। वृक्ष चौपासीं
उपडोनि॥१४॥ ताल तमाळ वृक्ष सरळी। खर्जुरी
पोकळी नारिकेली। उपडोनि करी वडवाळी^२।
रणकल्लोळीं हाणावया॥१५॥ राक्षससैन्य
आतुर्बळी। रणीं करितां रवंदळी। हाणावया
हातातळीं। करी वडवाळी वृक्षांच्या॥१६॥

वनकरांशी भांडण :- युद्ध होईल निश्चित। ऐसें
जाणोनि हनुमंत। शिळा पाषाण वृक्ष पर्वत।
आणिले तेथ युद्धार्थी॥१७॥ वृक्ष उपडितां कर्पीद्रिं।
जागी जाली वनकरें। म्हणती मारा रे मारा रे। वन
वानरें भंगिलें॥१८॥ बोंब उठिली एकसरीं। वन
भंगिलें चौफेरीं। शस्त्र धेवोनि वनकरें। वानरावरी
लोटले ॥१९॥ एक तळपती वोडणखांडें^३। एक
विंधिती लक्षोनि काडें^४। एक हाणितो गोफणगुंडे।
एक ते धोडे टाकितो॥२०॥ वन उपडिलें माकडें।
सांगतां रावो मानील कुडें। यासी धरावें रोकडें।
रावणापुढें न्यावया॥२१॥ पुच्छ लांब आहे
विशेष। टपोनि धरा म्हणती एक। एक म्हणती
आवश्यक। घालूनि झडप धरूं यासी॥२२॥ ऐसी
वनकरांची मात। ऐकोनियां हनुमंत। त्यांचा
करावया घात। मग कृतांत क्षोभला॥२३॥
हाणितां पुहाचा पै साट^५। त्यांची शस्त्रं करोनि
पीठ। अवघे कवळोनि एकवट। बांधिली मोट
वनकरांची॥२४॥ चौदा सहस्र वनकरां। पुच्छें
बांधोनिया भारा। निक्षेपिलें^६ पै सागरा।
मत्स्यमकरां आहारार्थ ॥२५॥ राक्षसी आटिती^७
सीतेसी। तुवां संवाद केला ज्यासीं। तेणें मारोनि
वनकरांसी। केला वनासीं विध्वंस॥२६॥ एकीं
सुटला अधोवात। एकी फळफळां मूतत। एकी
चळचळां कांपत। मूर्च्छागत पै एकी॥२७॥ द्वंद्व
पिटला वानरू। तुज धरूं चिरूं मारूं। तुझ्या

रक्ताचा घोट भरूं। गटका करूं सगळाचि॥२८॥
सीता गांजितां सुंदरी। हनुमान गुगुरी तयांवरी।
भेणें पळाल्या निशाचरी। आपांपरी^८ ते ऐका
॥२९॥ भेणें पळाली देहस्मृती। नेसणीं गळाली
नाठवे चित्तीं। नागव्या जावोनि रावणाप्रती। मग
सांगती वनबोंब॥३०॥ कैचें नेणें आलें वानरा।
वन विध्वंसिलें परिकर^९। चौदा सहस्र वनकरा।
पुच्छें समग्र मारिले॥३१॥

किंकरांची योजना व त्यांचा संहार :- भरंवशाचे
निधडे^{१०} वीर। ऐशीं सहस्र किंकर। रावणें धाडिले
सत्वर। आणा वानर बांधोनी ॥३२॥ रणीं रगडोनि
मारावी धूर। ऐसे ऐशीं सहस्र किंकर। शस्त्रें वर्षती
अपार। शेखीं वानर बूजिला ॥३३॥ हनुमान
विचारी पोटांत। मज न रुतती शस्त्रघात।
साहोनियां शस्त्रसंपात। काय समस्त
करितील॥३४॥ हनुमान निश्चळ शस्त्रातळीं। तंव
किंकरें पिटिली टाळी। वानरें केली रणरांगोळी।
महाबळी आम्ही रणमारे॥३५॥ घायीं तुटला
निवटला। बाणीं तृणप्राय केला। ऐकोनि
किंकरांच्या बोला। कपि कोपला रणरांगें॥३६॥
कपि पुच्छासी सांगे गोष्टी। आजि निर्दाळूं
राक्षसकोटी। हाणितां पुच्छाच्या^{११} आघाटी^{१२}।
जीवा साटी^{१३} किंकरां^{१४}॥३७॥ लागता पुच्छाचा
आघात। त्यांच्या शस्त्रां करोनि भस्मांत। किंकर
मारिले समस्त। कपि गर्जत जयरामें॥३८॥ मी
तंव श्रीरामाचा दूत। सीता शुद्धीसी आलों हनुमंत।
सीता सांपडली येथ। आला अंत राक्षसां ॥३९॥
राक्षसां करोनि रगडा। झाडीन इंद्रजिताचा
पादाडा^{१५}। रावण गांजोनियां गाढा। राम रोकडा
आणीन॥४०॥ ऐकतां हनुमंताची मात। बोंब
उठली लंकेआंत। ऐकोनि किंकरांचा घात।
लंकानाथ दचकला॥४१॥

१ लोणच्याप्रमाणे, २ ग्रास, ३ ढालतलवारी, ४ बाण, ५ सपाटा, ६ फेकिले, टाकिले, ७ गांजिती, ८ दुर्दशा, ९ समग्र, सुंदर,
१० शूर, ११ पुच्छभागाने, १२ भय, १३ सेवकांना, १४ अभिमान.

जंबुमाळीचा वध:- प्रहस्तसुत आतुर्बळी।
 रागे धाडिला जंबुमाळी। कपि बांधोनि
 गळसमेळीं^१। मजजवळी आणावा॥४२॥ जरी
 येसी कपि न मारून। तरी तुझे मस्तका
 मूत्रवपन^२। शेखीं नासिक छेदीन। खरारोहण
 विटंब॥४३॥ जंबुमाळी क्रोधायमान। वर्षला
 शरधारी दारुण। पृथ्वी आकाश व्यापून। शरीं
 संपूर्ण कोंदलें॥४४॥ माझ्या आंगी बाण न
 रुपती। शंका न मानीच मारुती। रामनामाच्या
 आवृत्तीं। निःशंकस्थिति विचरत ॥४५॥
 पंचक्रोश शिळा प्रचंड। वानरें हाणितली वितंड।
 जंबु धनुर्वाडा अखंड। केली शतखंड बाणें एके
 ॥४६॥ कपि हाणितां वृक्षघाय। तोही केला
 तिळप्राय। हनुमान म्हणे धन्य माय। योद्धा होय
 जगजेठी॥४७॥ माझे शिळाघाय^३ वृक्षसमेळीं।
 निवारोनि महाबळी। योद्धा होय राक्षसकुळीं।
 जंबुमाळी महावीर॥४८॥ अर्धचंद्रबाणसमेळीं।
 कपींद्र विंधिला कपाळीं। बाण हिसळोनि ते
 वेळी। लागला निढळीं जंबूच्या॥४९॥ लागतां
 बाणाचा आघात। जंबुमाळी पडे मूर्च्छित।
 हनुमान गदगदां हांसत। विपरीतार्थ येथें जाला
 ॥५०॥ मज न रुपती तुझे बाण। तुझाचि घेवों
 पाहती प्राण। आतां कायसें रें रण। जाय परतोन
 मी न मारीं॥५१॥ ऐकोनि कपीचें वचन। जंबु
 विचारी आपण। परतलिया दंडील रावण। करूं
 निर्वाण युद्ध यासीं॥५२॥ वनचामुंडावरदत्त।
 परिघ टाकिला घंटायुक्त। करावया हनुमंताचा
 घात। रागे सोडित राक्षस॥५३॥ माझे परिघाचा
 घात। आजि निमाला हनुमंत। कैसेनि राखे
 रघुनाथ। रणपुरुषार्थ पाहों याचा॥५४॥ परिघ^४
 येतां आंगापासीं। हनुमान उडाला आकाशीं।
 वरदसामर्थ्यशक्ति कैसी। लावी परिघासी

कपिपाठीं॥५५॥ सवेग जातां हनुमंतासी। परिघ
 न संडी पाठिलागासी। विस्मयो करी कपि
 मानसीं। शस्त्राची ऐसी निजशक्ति॥५६॥
 विचारीं पडतां वानर। स्वर्गीं उठिला हाहाकार।
 परिघ सुटला दुर्धर। आजि कपींद्र वांचेना॥५७॥
 ऐशा ऐकतां गोष्टी। परिघ येतां देखोनि पाठीं।
 कपिपुच्छें घातली आठी^५। चेपिली घांटी^६
 वनदेवतेची ॥५८॥ देवता म्हणे श्रीरामभक्ता।
 तुज मी शरण आलें आतां। शस्त्रदेवता समस्ता।
 शरणागता तुज होती ॥५९॥ शस्त्रशक्ती
 भूतशक्ति। मंत्रतंत्रयंत्रशक्ती। अवघ्या शरण
 तुज येती। मज मारुती वांचविल्या॥६०॥
 सोडूनि पुच्छाचे बंधन। शस्त्रदेवता वांचवून।
 शक्तिमंडळा लोटांगण। घाली आपण हनुमंत
 ॥६१॥ मारूं नये शरणागता। म्हणोनि
 वांचविली शस्त्रदेवता। भूतीं देखोनि रघुनाथा।
 शक्ति समस्ता वंदिल्या ॥६२॥ उदो म्हणोनि
 समस्त शक्ती। हनुमंतातें ओंवाळिती। राक्षसां
 विमुख आम्ही समस्ती। साह्य युद्धार्थी श्रीरामा
 ॥६३॥ सीता आमुची आदिशक्ती। तिसी
 गांजितो लंकापती। रणीं राक्षसां लावोनि
 ख्याती। आम्ही युद्धार्थी तुज साह्य॥६४॥
 हनुमान म्हणे पुच्छा जगजेठी। युद्धीं माझी
 राखोनि पाठी। साह्य शक्ती कोट्यनुकोटी।
 पुच्छासाठीं मज जाल्या ॥६५॥ करोनि
 पुच्छाची पै स्तुती। युद्धा परतला मारुती। परिघ
 देखोन त्याचे हातीं। जंबूचे चित्तीं चळकांप
 ॥६६॥ माझा परिघ हा तत्त्वतां। गेला हनुमंताचे
 हाता। रावणाच्या अधर्मता^७। शस्त्रदेवता
 क्षोभलिया॥६७॥ ऐसें जंबु जंव विचारी। तंव
 परिघ वार्जिनला शिरीं। रथसारथींची चकचुरी।
 जंबुची उरी नुरेचि॥६८॥ रथ वारू ना सारथी।

१ गळ्याशी पाश घालून, २ मूत्र लावून हजामत, ३ दगडांचे घाव, ४ आयुधविशेष, ५ मिठी, ६ गळा, ७ अधर्मवर्तनाने, ८ घोडा.

ना त्यांचे शिर ना त्या अस्थी। पाहतां त्याची न
दिसे व्यक्ती^१। नेले अव्यक्तीं वानरें॥६९॥

अखयाकुमाराचा वध:- हनुमंतें जंबुमाळी।
घायें केली र्वंदळी^२। बोंब गेली रावणाजवळी।
क्रोधानळीं^३ भयभीत॥७०॥ मारावया पै वानर।
प्रधानपुत्र दश सहस्र। रागें धाडीं दशशिर। महावीर
रणयोद्धे॥७१॥ ध्वज पताका रणप्रयुक्तीं। पुढें
वाजंत्री वाजती। मागें माता शंख करिती।
पुत्रसंतती निमाली॥७२॥ प्रधानपुत्र गजभारी^४।
येतां देखोनि महागजरीं। हनुमान गर्जे भुभुःकारीं।
पुच्छ अंबरी तळपत ॥७३॥ पुच्छें कवळोनि
समस्त। हनुमान करी पर्वतघात। घायें निमाले
समस्त। जाला प्राणांत समकाळें॥७४॥
प्रधानपुत्रां केला घात। ऐकोनि धाके लंकानाथ।
आतुर्बळी हनुमंत। काळकृतांत रणमारें॥७५॥
रावण पडिला चितावर्ती। रणीं नाटोपे मारुती।
वीर मारोनि भद्रजाती^५। लाविली ख्याती
राक्षसां॥७६॥ रणकर्कश रणरंगडे। पांच सेनानी^६
निधडे। कपीसी मारावया रोकडे। धाडी वेगाढे^७
युद्धासीं ॥७७॥ चौघे राहोनि चहूं दिशासीं। एक
राहोनि आकाशीं। मारावया हनुमंतासीं। विकट^८
विन्यासीं^९ विंघिती ॥७८॥ कपिपुच्छ महाबळी।
त्यांचें शस्त्रा करोनि होळी। पांच जणांतें आकळी।
पुच्छसमेळीं^{१०} कवळोन॥७९॥ स्वयें योगिया
आपण। जेंवी निरोधी पंच प्राण। तेंवी कपिपुच्छें
पांच जण। आकळोन राखिले ॥८०॥
विवेकवैराग्यसंपन्न। पंचविषयां^{११} करिती दमन।
तेंवी कपिपुच्छें पांच जण। निर्बधून
राखिले॥८१॥ पंचभूतांची निवृत्ती। गेलिया सुख
पावे परमार्थी। पांचही मारोनि पर्वतघातीं। सुखें
मारुती सुखावे॥८२॥ एकेचि घायें कपी आपण।

घेतला पांचांचाही प्राण। ऐकोनि दचकला रावण।
सेना प्रधान कांपती ॥८३॥ रावणा कोप आला
दुर्धर। रणीं मारावया वानर। स्वयें धाडिला
अखयाकुमर। रणचतुर दिव्यमारें ॥८४॥ अखया
जाणें रणकंदनार्थ। शस्त्रीं अस्त्रीं अतर्क्य घात।
निरालंबी^{१२} चढवोनि रथ। मारी हनुमंत
साटोपें॥८५॥ आज्ञा देतां दशानना। तुरें वाजती
निशाणां। अखया आला अशोकवना।
रथछत्रसेनागजदळें॥८६॥ अखया शरसंपातीं।
रणीं आच्छादिला मारुती। वीर सिंहनाद करिती।
मारिला म्हणती वानर ॥८७॥ अखयाविजयाची
नवायी^{१३}। वाजंत्र्यांची लागली एकचि घायी।
हनुमंतें तिथे समयीं। केलें कायी तें ऐका॥८८॥
भोंवता पुच्छाचा पै साट^{१४}। त्याची शस्त्रें करोनि
पिष्ट। सैन्य मारिलें समसगट। अखया उद्धट
त्रासिला ॥८९॥ पुच्छें आकळितां अखयासी।
रथ उडविला आकाशीं। धरितां न धरवे
हनुमंतासी। लघुलाघवेंसी^{१५} तळपत॥९०॥
हनुमान अखया दोन्ही वीर। युद्ध करिती निराधार।
विस्मयो करिती सुरवर। चक्राकार
परिभ्रमती॥९१॥ क्षणैक क्षितीं क्षणैक अंबरी।
क्षणैक रथ दिसे सागरीं। क्षणैक दिसे त्रिकूटावरी।
अखया भारी लाघवी॥९२॥ पुच्छ कापोनि लागे
पाठीं। रथ पळतां दिक्पुटीं। पुच्छें बांधोनि
कडकडाटी। रागें आपटी भूतळीं॥९३॥ रथ
आपटितांचि क्षिती। वोडणखांडें^{१६} घेवोनि हातीं।
अखया उसळोनि लघुगती। मारूं मारुती
धांविनला॥९४॥ मारावया हनुमंत।
वोडणखड्गेंसीं तळपत। कपीचा करावया घात।
गगनाआंत उसळला॥९५॥ अखया उडता
आकाशीं। हनुमंतें धरिला पायांसी। गरगरां

१ मागमूस, २ नाश, ३ क्रोधान्मीमुळे, ४ गजसमूहाने, ५ उत्तम हत्ती, ६ सेनापती, ७ चपळ, ८ भव्य, ९ रचनेच्या योगाने,
१० शेषटाच्या वेढ्याने, ११ शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध हे पाच विषय, १२ अधांतरी, आकाशात, १३ नवल, आश्चर्य,
१४ गराडा, १५ फार कौशल्याने, १६ ढालतलवार.

भोंवडितां त्यासीं। देहभावासी विसरला॥१६॥
 खड्ग पडिलें मातेचे वाडां। मुकुट पडिला
 रावणापुढां। ओडण पडिलें लंकेच्या कडां। केला
 नितोडा^१ बळाचा ॥१७॥ आपटितांचि
 शिळातळीं। निधा उठिला^२ पाताळीं। दिग्गजांची
 बैसलीं टाळीं। झाली रांगोळी हाडांची॥१८॥
 करितां अखया समाप्ती। हनुमंताची अगाध
 कीर्ती। स्वर्गीं सुखर वानिती। वानिती क्षितीं
 ऋषीश्वर॥१९॥ मुकुट पडतांचि पुढें। वार्ता ऐकतां
 रावण रडे। म्हाणे म्यांच केलें कुडें^३। पुत्र कां पुढें
 धाडिला॥१००॥

रावणाचा शोकावेग व स्वतः जाण्याची
 तयारी:- वानरें अखया पाडिला धरणीं। बोंब
 आली वनींहनी। रावण धुळी घाली वदनीं।
 पडिला धरणीं मूर्च्छित॥१॥ पुत्रशोकें
 कंपायमान। क्रोधे झाला सावधान। माझें जें
 अशोकवन। शोकस्थान तें झालें॥२॥ रणीं
 मर्दिलें वानरें। वीरीं घेतलें घायवारें। अखयाचेनि
 कैवारें। धाडावया दूसरें दिसेना ॥३॥ घ्यावया
 अखयाच्या सुडासी। मीच जाईन वनासी। वानरा
 मारीन निश्चयेंसी। कास^४ सरसी^५ घातली॥४॥
 म्यां मारिलिया तो वानर। अखयाचा सूड पावला
 खरें। मज मारिलिया निधरिं। सीता सुंदरी
 निर्मुक्त॥५॥ ऐसा करोनि विचार। युद्धा निघाला
 दशशिर। तंव वेगें धांविला ज्येष्ठ कुमार। महावीर
 इंद्रजित॥६॥

इंद्रजिताची इच्छा:- म्हणे एकलें वनचर।
 केवळ जें कां पालेखाडर। त्यावरी जाणें लंकेश्वर।
 श्रेष्ठ विचार हा नोहें॥७॥ वीरीं घेतला रणधाक।
 म्हणोनि जाणें दशमुख। मी तंव घरगुती सेवक।
 आवश्यक मज धाडीं॥८॥ वाहतो सदाशिवाची
 आण। शिवतो स्वामी तुझें चरण। वानरा रणीं न

मारून। गळा बांधोन आणीन॥९॥ निराहारी
 ब्रह्मचारी। तो इंद्रजितातें मारीं। इंद्रजित न मारवे
 कपीच्या करीं। हा फळाहारी यथेष्ट॥१०॥ ऐसें
 विचारोनि रावण। इंद्रजितासी दिधलें आज्ञापन।
 रणीं वानरां गांजून। गळा बांधोन आणावें॥११॥
 इंद्रजित युद्धा निघतां वेळीं। निशाणें त्राहाटिलीं ते
 काळीं। कंगल^६ टोप राधावळी^६। केली आरोळी
 महावीरीं॥१२॥ शायसीं प्रयुत^७ मत्त हस्ती।
 कोट्यनुकोटी महारथी। अनिवार नेणों किती। वीर
 पदाती असंख्यात॥१३॥ वीरां कवचें
 रत्नखचित। शस्त्रें सैन्य लखलखित। पाखरा^८
 तेजीं झळकत। वीर गर्जत सिंहनादें॥१४॥ तडक
 फुटले एकसरें। भिंडिमाळांचें^९ पांगोरें^{१०}।
 खाखाडलीं रणतुरें। निजगजरें चालिले॥१५॥

इंद्रजिताला झालेले अपशकुन, ब्रह्मदेवाचे
 भविष्य:- इंद्रजित निघतां उल्हासेंसीं। नग्न
 कुमारी शिकें पाठीसीं। आशंका पडली
 इंद्रजितासी। रावणासी चळकांप॥१६॥ चिन्ह
 पुसतां ब्रह्मयासी। भविष्य कळलें तयासी। तोही
 तैसेंचि सांगे त्यासी। अति गुह्योसी॥१७॥ युद्ध
 करितां वानरासी। अपेश यशीं यश अपेशीं।
 इंद्रजित बांधोनि कपीसी। तुजपासी आणील
 ॥१८॥ ऐकोनि ब्रह्मयाचें वचन। जयजयकारें
 स्वयें गर्जोन। इंद्रजितें केलें नमन। पुढील कथन
 अवधारा॥१९॥ येतां देखोनि इंद्रजित। आनंदे
 नाचे हनुमंत। पुरवावया युद्धमनोरथ। श्रीरघुनाथ
 तुष्टला॥२०॥ पुच्छ नाचवीत रणीं। चौफेरेंसी
 सैन्य आकळोनि। रणीं मारोनि वीरश्रेणी। रुधिरें
 धरणी न्हाणीन॥२१॥ कपिपुच्छ विचक्षण। भूतां
 दिधलें आमंत्रण। मांसभक्षण रुधिरपान।
 रणभोजन करावें॥२२॥ वधोनि राक्षसांच्या
 कोडी। ज्याचे पोटीं जे आवडी। ते ते पुरवीन

१ नाश, २ प्रतिध्वनि, ३ खोटे कर्म, ४ सज्ज झाला, ५ अलंकारविशेष, ६ रक्तवर्ण वस्त्रे (राजावळी), ७ दहा लक्ष, ८ झुली, ९ गोफणीचे, १० दोऱ्या.

परवडी^१। वाढावाढी रणमारे॥२३॥ आतांचि हे
भाजीभाकरी। तुम्ही करावी न्याहारी। पुढें श्रीराम
नरकेसरी। पंचधारी निववील॥२४॥

असाळीचे विदारण :- इंद्रजित येता सहदळी।
पुढें धांविनली असाळी। जेणें मारिला अखया
बळी। त्याची होळी मी करीन॥२५॥ ठाकोनि
आली अशोकवन। पुढा हनुमंतें लक्षोन। विकट
वटारिले नयन। विक्राळ वदन पसरोनी॥२६॥
एक जाभाडें भूतळीं। दुजें लाविलें नभोमंडळी।
कराळ विक्राळ दांताळी। जिह्वा काळी
लवथवित॥२७॥ अणुप्रमाण होवोनि तेथ।
जिह्वा दांतां नातळत। वेगीं रिघाला घशांत।
गेला उदरांत मारुती॥२८॥ मुखीं रिघाला
मारुती। नातळेचि जिह्वादातीं। असाळी
विस्मयो मानी चितीं। ठकिलें निश्चितीं वानरें
॥२९॥ गोड कडु कीं खारट। आंबट तिखट कीं
तुरट। कांहीं चवी न कळे स्पष्ट। अहा कटकट
राक्षसीं॥३०॥ कपि न मरेचि माझे हातीं।
वानर गेला अतर्क्यगती। पुढें काय करील
ख्याती। जीवीं धाकली असाळी॥३१॥
इंद्रजितासीं करावया रण। हनुमंतांसी आवडी
पूर्ण। तिच्या उदरीं न राहे एक क्षण। केलें
विंदाण^२ तें ऐका ॥३२॥ काळीज उपडोनि
सदेंठ। बेबीपासी फाडोनि पोटा। हनुमान
रिघोनियां स्पष्ट। केला उद्धट^३ भुभुःकार॥३३॥
असाळीये गिल्लिला हनुमंत। कथा विस्तारिली
लोकाआंत। चुकला इंद्रजिताचा अनर्थ।
युद्धकंदनार्थ सैन्याचा॥३४॥ पूर्वीच गिल्लिती
वानर। तरी कां मरता अखयाकुमर। वनचर
किंकर प्रधान पुत्र। जंबुवीर वांचता॥३५॥
रावणा हरिखे^४ सांगें दूत। असाळीये गिल्लिला
हनुमंत। सवेंच दुसरी बोंब सांगत। केला निःपात

असाळीचा ॥३६॥ क्रौंचा मारिली पडलंका।
विटंबिली शूर्पणखा। आतां मारिली
असाळिका। कोण कोण दुःखा मी सोसूं
॥३७॥ जो रिघोनि उदराआंत। करी
राक्षसिणींचा निःपात। तो इंद्रजिताचा करील
घात। चळीं कांपत रावण ॥३८॥ एका जनार्दना
शरण। जालें असाळीनिर्दळण। पुढें इंद्रजित-
हनुमद्रण। सावधान अवधारा ॥३९॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां
ब्रह्मलिखित हनुमन्नसाळीवधो नाम
त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३०॥ ओव्या ॥३९॥

अध्याय एकतिसावा

॥श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः॥

इंद्रजिताचा अपमान

लक्ष्मण पुढील वर्णन वाचतो :- इंद्रजित युद्धा
निघतां आवेशीं। असाळी उठिली विवशी।
श्रीरामें निरसिलें तिघेसी। अति उल्हासी
हनुमंत॥१॥ गजदळेसी अति उन्नद्ध^५। सैन्य
देखोनियां सन्नद्ध^६। हनुमंतासी अति आल्हाद।
श्रीराम गोविंद तुष्टला॥२॥ राक्षस मारावया अति
अद्भुत। वनउपाडा^७ पाहे सुमुहूर्त। इंद्रजित
गांजोनियां तेथ। गर्वहत करीन मी॥३॥ माझे
पुरवावया मनोरथ। आजि तुष्टला श्रीरघुनाथ।
इंद्रजित आला सैन्यासमवेत। हनुमान नाचत
स्वानंदें ॥४॥ पुच्छ नाचतें पै रणीं। मारोनियां
वीरश्रेणी^८। पूजूं चामुंडा चवंडायणी। भूतां देऊं
धणीं^९ मांसाची॥५॥ अखया कुमराची बोहणी।
प्रथम केली म्यां रणांगणी। येथोनि वीरांचिया
श्रेणी। मारीन रणांगणी रणमारे॥६॥ हनुमान
पुच्छासी करी एकांत। जो जो आला रणाआंत।

१ प्रकारांनी, २ कौशल्य, ३ मोठा, ४ आनंदाने, ५ आवेशयुक्त, ६ सिद्ध, तयार, ७ वनाचा विध्वंस करणे, ८ वीरसमुदाय, ९ तृप्ति.

परतोनि न जावा नगराआंत। करावा घात
 अवघ्यांचा॥७॥ जो जो येईल शरण। त्यासी
 येवो न द्यावे मरण। याचि नांवे दादुलेपण^१। येरां
 मर्दन रणमारे॥८॥ पुच्छा आलिंगोनि पोटीं।
 हनुमंताची गोड गोष्टी। पुच्छे कवळोनि
 सैन्यासकटी। राक्षसकोटी मारीन ॥९॥
 स्वामिवचन मानोनि शिरीं। पुच्छ रक्षण
 लंकाद्वारीं। मार्गे परतल्या निशाचरीं। महामारी
 मारावया ॥१०॥ कपिपुच्छसंवादमेळीं।
 करावया वीरां रणरांगोळी। युद्धानंदीं पिटीन
 टाळी। आतुर्बळी खवळले॥११॥ ऐकोनि
 कपिपुच्छसंवाद। वानरां वाढिवेचा आल्हाद।
 ऐकावया हनुमंतयुद्ध। अति सावध स्वानंदे
 ॥१२॥ सुग्रीवे उठोनि आपणा धरिले लक्ष्मणाचे
 चरण। इंद्रजितहनुमंतांचें रण। सांग^२ संपूर्ण
 वाचावे॥१३॥ उगे रहावया अवघे जण।
 घातली श्रीरामाची आण^३। वानर वीर सावधान।
 हनुमद्रण परिसावया॥१४॥ परिसावया युद्ध
 उद्भट। टक्कारोनि नेत्रवाट। वळोनि पुच्छाचा पै
 साट^४। वीर मर्कट सावध॥१५॥ कैसें पत्र
 वाचितो पुढें। लक्ष्मणाच्या तोंडाकडे। पाहात
 ठेलीं पै माकडे। युद्धचाडें^५ श्रवणार्थी॥१६॥
 परिसावया कपीचा पुरुषार्थ। अति उल्हासला
 श्रीरघुनाथ। लक्ष्मण वाची ब्रह्मलिखितार्थ।
 युद्धकंदनार्थ कपीचा॥१७॥ ऐसें ऐकतां वानरीं
 सकळीं। हर्षानंदें पिटीली टाळी। जें आमुचे
 हृदयकमळीं। तेंचि सुखमेळीं रामाच्या॥१८॥
 ऐसियापरी वानरगण। ऐकावया हनुमद्रण।
 अवघे बैसले सावधान। पत्र वाचणें
 सौमित्रा॥१९॥

नंतर इंद्रजित युद्धासाठी पुढे येतो:- ऐकोनि
 असाळीचा घात। कोपें खवळला इंद्रजित।

कपीचा करावया घात। स्थ त्वरित प्रेरिला
 ॥२०॥ तडक फुटला अति दुर्धर। निशाणें भेरी
 शृंगाकार। इंद्रजित आला गडगजर। रणतुरें
 वाजती॥२१॥ एकलें एक पै वानर। त्यावरी येतां
 असंख्य वीर। चळीं कांपती महाशूर। दुर्धर भार
 कपीचा॥२२॥

जाणोनि सैन्याचा वृत्तांत। इंद्रजितें स्थ प्रेरिला
 त्वरित। पुढें लक्षोनि हनुमंत। शर वर्षत पै आला
 ॥२३॥ धनुष्याचा करितां टणत्कार। दुमदुमिले
 गिरिकंदर। नादें कोंदलें अंबर। वीर दुर्धर इंद्रजित
 ॥२४॥ कपीनें करितां भुभुःकार। खळबळिले
 सप्त सागर। ध्यानीं दचकला पंचवक्त्र^६। सुरासुर
 कांपती॥२५॥ नक्षत्रें तुटोनि पडती तळीं। तेंचि
 रणरांगीं रणरांगोळी। भूतें कांपती कपिआरोळी
 भद्रकाळी आश्वासी ॥२६॥ याचिया
 रणमाराआंत। अति कृपाळु हनुमंत। मेदमांसें करी
 तृप्त। भय निश्चित तुम्हां नाहीं॥२७॥

दोघांची तुलना व वर्णन:- ऐकतां
 कपिगिरागजर^७। मरणोन्मुख निशाचर।
 खळबळिले स्थ कुंजर। निधडे वीर कांपती
 ॥२८॥ इंद्रजितें युद्धाचे कडाडीं। स्थ प्रेरिला
 लवडसवडी। कपि पुच्छाची उभवोन गुडी। नाचे
 आवडीं रणमारा॥२९॥ एक रावणराजकुमर।
 दुजा रामदूत वानर। येर राक्षसी राक्षसेंद्र। दुजा
 कपींद्र कपिकुळी॥३०॥ दोघे वीर अति प्रबळ।
 समान बळ समान शील। दोघे संग्रामकुशळ।
 दोघे चपळ रणमारा॥३१॥

ते द्वंद्वयुद्ध पाहाण्यासाठी स्वर्गस्थ देवांचे
 आगमन:- दोघे भिडतां महावीर। पाहूं आले
 सुरवर। सिद्ध गंधर्व विद्याधर। नाग किन्नर ऋषी
 पाहती॥३२॥ सावित्रीसहित चतुर्मुख।
 उमेसहित पंचमुख। शक्तिसहित षण्मुख।

१ मोठेपणा, २ समग्र, ३. शपथ, ४ आकडा, ५ युद्धविषयक आवडीने, ६ शंकर, ७ वानराच्या वाणीची गर्जना.

आला देवमुख्य हव्यवाट^१ ॥३३॥ शचीसहित सुरेंद्र। विकटेसहित वीरभद्र। सिद्धिबुद्धीसीं गणेंद्र^२। युद्धीं कपींद्र पाहूं आले ॥३४॥

उभयतांचे युद्ध चालू:- दोघे खवळले महावीर। काळ कृतांत अति दुर्धर। दोघे जैसे काळाग्निरुद्र। युद्धा सत्वर मिसळले ॥३५॥ एक त्रिपुर एक शंकर। एक मदन एक शंबर। अनिरुद्ध बाणासुर। जेंवी सूकर^३ हिरण्याक्ष ॥३६॥ एक गज एक केसरी। एक सर्प एक सर्पारी^४। वृत्र आणि वज्रधारी^५। ऐसियांपरी मिसळले ॥३७॥ एक मरु एक मुरारी। एक त्रिपुर एक त्रिपुरारी। सहस्रबाहु वज्रधारी। जेंवी नरहरि हिरण्यकशिपूसीं ॥३८॥ एकासीं रथाची रथगती। दुजिया निजपुच्छ सारथी। दोघे भिडती वीर्यार्थी। रणव्युत्पत्ती महामारे ॥३९॥ क्षणैक भिडती भूतळीं। क्षणैक भिडती नभोमंडळी। क्षणैक भिडती समुद्रजळीं। कुळाचळीं पै दोघे ॥४०॥ जैसी इंद्रजिताची पै गती। त्याहुनि सवेग हनुमंतीं। न चले शक्ति ना छळणोक्ती। रणीं मारुती नाटोपे ॥४१॥ इंद्रजित म्हणे दुर्धर घात। हनुमान विटावी फळें खात। कांखा पिटोनि घुलकावित। मग दावित आंगोठा ॥४२॥ इंद्रजित खवळोनि रणीं। वर्षलासे दुर्धर बाणीं। हनुमान वर्षला पाषाणीं। रणांगणी गर्जोनियां ॥४३॥ बाणीं पाषाण करी तो कूट। पाषाणीं बाण होती पीठ। दोघां जणां समसकट^६। कडकडाट युद्धाचा ॥४४॥ विंधी सुवर्णपुंखें^७ भाळीं। वानर हाणी सबळ शिळीं। भाळीं करोनि रांगोळी। मुकुट तळीं पाडिला ॥४५॥ इंद्रजित तेव्हां मुक्तकेशीं। शस्त्रें हाणी अति आवेशीं। जें तें तोडोनियां पुच्छीं। इंद्रजितासी गणीना ॥४६॥ रागें हाणी

चेंडूचक्र। वानर हाणी शिळाशिखर। सवेग हाणितां तोमर। पर्वताग्रें टाकिलीं ॥४७॥ इंद्रजित वर्षे चक्रकांडें। वानर वर्षे पर्वतधोंडे। उडोनि हाणितां पै खांडें। ठोकिला तोंडीं चडकणा ॥४८॥

मारुतीच्या व पुच्छाच्या पराक्रमाने इंद्रजित व सैन्य जर्जर:- इंद्रजित गांजिला पुरा। मुखीं सुटल्या रुधिरधारा। मारावया पै वानरा। निर्धाण शस्त्रा घेतलें ॥४९॥ साटोपें हाणितां शूलशक्ती। जाजावला अति पर्वती। इंद्रजित थोंटावला चित्ती। रणीं मारुती नाटोपे ॥५०॥ यंत्रादि शस्त्रें हाणितां तवकें। वानरें ढिलाविला खडकें। फुटलें इंद्रजिताचें धैर्यमडकें। पडिलें अटकें पुच्छाचें ॥५१॥ इंद्रजिताची रणव्युत्पत्ती। फावल्या रणीं लावी ख्याती। नाटोपतां पळे मागुती। पुच्छाप्रती तें न चाले ॥५२॥ सैन्यासभोंवतीं चहूंकडां। पडिला पुच्छाचा पै वेढा। सरो नये मागां पुढां। वानरें वेढा लाविला ॥५३॥ मेघांकित इंद्रजितासी। पळोनि जावें मेघापाठीसीं। कपिपुच्छ तळपे आकाशीं। पळावयासी वाट नाही ॥५४॥ इंद्रजित हाणी निर्वाणघात। वानर वर्षे गिरिपर्वत। सैन्यासीं चकचुरी होत। अति आकांत महावीरां ॥५५॥ बोंब सुटली सैन्याआंत। इंद्रजित मेला किंवा जीत। वानरें केला पर्वतघात। रणीं हुंबत राक्षस ॥५६॥ वानर न धरवे बळें। जरी धरावा कपटमेळें। कपट निर्दळी लांगूळें। गोळांगुळें लाजविलें ॥५७॥ कपि नाटोपे शस्त्रघातीं। अस्त्रे शस्त्रें धाकें गळती। रणीं नाकळे मारुती। चिंतावर्ती इंद्रजित ॥५८॥ न चले शस्त्रांस्त्रांची शक्ती। मार्गे न पळवे पुच्छहातीं। पुढें नाटोपे मारुती। चिंतावर्ती

१ अनि, २ गणपति, ३ आदिवराह, ४ गरुड, ५ इंद्र, ६ सारखेपणा, ७ सोन्याच्या पिसान्याच्या बाणांनी, ८ त्रासला.

इंद्रजित॥५९॥ चिंताग्रस्त देखोनि त्यातें।
 हनुमान म्हणे इंद्रजितातें। शिळा शिखरें न हाणीं
 तूतें। न हाणीं पर्वतें भाक माझी ॥६०॥ इंद्रजित
 नांवाचा बडिवार। जिहीं बाणीं त्वां जितिला
 इंद्र। तिही बाणीं दंडोनि वानर। करीं गजर
 विजयाचा ॥६१॥ जया बाणांच्या कडाडीं। देव
 घातले बांधवडी। ते बाणीं मज विंधोनि प्रौढी।
 उभारी गुढी विजयाची॥६२॥ ऐसें बोलतां
 वानर। इंद्रजित कोपला दुर्धर। निर्वाणशस्त्रांचा
 विविध मार। महाघोर मांडिला॥६३॥

शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्तत।

प्रसार्य हस्तौ मतिमानुत्पपातानिलात्मजः॥१॥

परस्परं दुर्विषहौसबभूवतुः समेत्य तौ देवसमानविक्रमौ
 ततस्तु लक्ष्ये प्रविहन्यमाने शरेष्वमोघेषु च संपतत्सु॥२॥

रणा पाडिल्या मारुती। मंत्रयुक्ती
 शरणशक्ती। इंद्रजित विंधी व्युत्पत्ती।
 कपिप्रयुक्ती ते ऐका॥६४॥ इंद्रजित विंधी मारका
 शक्ती। हनुमानाचे रणव्युत्पत्ती। रामनामाच्या
 आवर्ती। निःशंकस्थिति वानर॥६५॥

इंद्रजिताचेच बाण त्याच्यावरच
 परतविण्याचा हनुमंताचा विक्रम :- निर्वाणबाण
 वीर मोकली। हनुमान वरचेवरी झेली। पुच्छें
 करोनि गटांगुळी। दावी गोळांगुळ^१
 वांकुल्या॥६६॥ कोपें भडका उठोनि पोटीं।
 इंद्रजित वर्षे बाणकोटी। हनुमान सावधान
 दृष्टीं। शरवृष्टी^२ झेलिली॥६७॥ कवळोनियां
 त्याचे बाण। हनुमान गगनीं उसळोन। त्याचेनि
 बाणें त्यासचि जाण। रणकंदन मांडिले
 ॥६८॥ कपीनें करितां बाणसंपात। इंद्रजित
 कासावीस होत। सैन्य पडिलें बहुत। जालें
 विपरीत संग्रामीं॥६९॥ हनुमंतेसीं करितां रण।
 इंद्रजित भुलला संपूर्ण। आपुले सैन्य मारी
 आपण। निर्वाणबाण वर्षोनी॥७०॥

धनुष्यबाण कपीपासीं। हे सामुग्री नाहीं
 त्यासीं। आलीसे भुली इंद्रजितासी।
 निजसैन्यासी मारित॥७१॥ माझे निर्वाणीचे
 बाण। वानरें कवळोनि संपूर्ण। आमच्या बाणीं
 आम्हांसी जाण। रणकंदन मांडिले॥७२॥
 माझे सुटलिया शर। भेणें पळती सुरासुर।
 निःशंक निधडा^३ हा वानर। बाण समग्र
 झेलिले॥७३॥ आमची शस्त्रें आम्हांवरी।
 परतलीसे महामारी। आतां राक्षसां कायसी
 उरी। कपिकेसरी^४ नाटोपे ॥७४॥
 कपिपुच्छाची व्युत्पत्ती। धनुष्य भंगी हातीचे
 हातीं। रथ उपडितांचि क्षिती। वारू सारथी
 निमाले॥७५॥ इंद्रजित उडोनि सत्त्वर। तेणे
 सांडिला रहंवर^५। रणीं उठिला हाहाकार।
 राजकुमार मारिला ॥७६॥ रामनामाच्या
 निजशक्ती। निधडा निःशंक मारुती।
 इंद्रजितासी लाविली ख्याती। केला विरथी
 रणरंगीं॥७७॥

सारथी व रथाचा संहार :- बाण मंत्र
 शक्तियुक्त। रणीं वानरें केले व्यर्थ। मारिला
 सारथी भंगिला रथ। तेणें धाकत इंद्रजित॥७८॥
 दिव्य अस्त्रें एकैक। वानरें केली निरर्थक।
 इंद्रजितें घेतला धाक। जीवीं धुकधुक लागली
 ॥७९॥ न चले शस्त्रांची खटपट। न चले
 मंत्रास्त्रनेट। न चले कपिपुच्छासी कपट। रणीं
 उद्भट गांजिले॥८०॥

नंतर उभयतांचे मल्लयुद्ध, इंद्रजित मूर्च्छापन्न :-
 खुंटली शस्त्रास्त्रांची युक्ती। वानर विचारीत
 चित्तीं। मल्लविद्येची व्युत्पत्ती। शरीरशक्ती पाहूं
 याची॥८१॥ इंद्रजित पडिला अति संकटी। तंव
 वानर झोंबिनला कंठी। दोघां झाली लटापटी।
 धिंगामस्ती मिसळले॥८२॥ उरीं शिरीं आणि
 कोंपरीं। तडवे हाणिती परस्परी। कळा लावोनि

१ वानर (मारुति) २ बाणांची वृष्टी ३ शूर ४ वानरश्रेष्ठ ५ रथ.

भुजांतरी^१। हाणिती उरीं चपेटघात॥८३॥ सदा
तूं सेविसी घृतक्षीर। आतुर्बळिया राजकुमार। मी
वानर पालेखाईर। मजसमोर राहें पां॥८४॥ ऐसैं
बोलोनि हनुमंत। मल्लव्युत्पत्ती हाणी लात। ते
जंव चुकवी पिलंगत^२। तंव ठोकित तळवेनी
॥८५॥ तो जंव चुकावी आघात। तंव
तळपोनियां हनुमंत। उरीं शिरीं ललाटीं घात।
स्वयें हाणित अनुबंधे^३॥८६॥ करितां
मल्लविद्यामार। रणीं गांजिला निशाचर।
भवंडोनियां सांडी चक्राकार। जीवें वानर न
मारीच॥८७॥ इंद्रजित रुधिर वमून। रणीं
पडिला मूर्च्छापन्न। त्यासी न मारीच आपण।
श्रीलक्ष्मण यासी हंता॥८८॥ भूतळीं समस्त
ऋषीश्वर। गगनीं सुरनर किन्नर। अवघे करिती
जयजयकार। विजयी वानर श्रीरामें॥८९॥ रणीं
इंद्रजित मूर्च्छापन्न। स्वयें होवोनि सावधान।
अतिशयेंसीं लज्जायमान। अति उद्विग्न
इंद्रजित॥९०॥

इंद्रजिताचा उद्वेग व भीति:- हनुमंताची
धैर्यवृत्ती। हनुमंताची शौर्यशक्ती। हनुमंताची
संग्रामगती। अतर्क्य स्थिति तर्कवेना॥९१॥
रणीं इंद्रातें जिंकोन। पावलों इंद्रजित
अभिधान^४। वानरेंसीं करितां रण। तृणासमान
मज केलें॥९२॥ मी एक गाढा वीर सृष्टीं। ऐसा
फुगारा होता पोटीं। कपिपुच्छें पुरवोनि पाठी।
तृणासाठीं मज केलें॥९३॥ जळो माझी
वीर्यवृत्ती। जळो माझी शौर्यशक्ती। रणीं नाटोपे
मारुती। कीर्ति अपकीर्ति मज माझी॥९४॥
कोणी एखादी युक्ती। न चले वानरासीं
निग्रहार्थी^५। जळो माझी यश कीर्ती। चिंतावर्ती
इंद्रजित॥९५॥ माझ्या वरदाची वरदोक्ती।
मारूं न शके मज मारुती। धरोनि नेलिया

रामाप्रती। विटंबिती वानर॥९६॥ रावणें
आणिलें सीतेसी। बदला मज नेईल रामापासी।
तेथे करितां अपमानासी। वानरांसी कोण वारी
॥९७॥ रावण होवोनि भिकारी। चोरोनि
आणिली सीता सुंदरी। वानरें करोनि जुंझारी।
मज निर्धारिं नेईल॥९८॥ पूर्वी अंगद
पाळण्यासीं। खेळणें बांधिले रावणासी।
पौलस्तीने मागतां त्यासी। अपमानेसी
सोडिले॥९९॥ मुंडोनिया खांडमिशी। मसी
लावोनि दशमुखांसी। पांच पाट काढोनि
शिरासीं। ऐसा लंकेसीं झुगारिला ॥१००॥
पडतां लंकेचे चौबारां^६। हुरो^७ लाविला
दशशिरा। कोण आंवरी लहानथोरां। लंकेश्वरा
अति लाज॥१॥ मज धरोनि नेल्यापाठीं।
माझीही होईल ऐशीच गोष्टी। वानर नाटोपे
जगजेठी। पुच्छें पाठी पुरविली॥२॥ पुच्छीं
बांधोनि तत्त्वता। मज हनुमंतें धरोनि नेतां।
धांवण्या कोणी न ये सर्वथा। परम चिंता
इंद्रजिता॥३॥ अखयाच्या कैवारासीं। कोणा न
येववे वानरापासीं। मज बांधोनि नेतां पुच्छीं।
धाकें धांवण्यासी कोणी न ये॥४॥

इंद्रजित बिळात लपतो:- ऐसा धाक घेवोनि
पोटीं। रणीं वानरा देवोनि पाठी। इंद्रजित पळे
उठाउठी। पुच्छासाठीं धाकोनी॥५॥ पळतां न
पळवे पुढें। पडिले पुच्छाचे बिरडें। तेथिले
विवरामाजी दडे। बहु माकडें गांजिले॥६॥
दुस्तर धाक घेवोनि मनीं। गुप्त विवर
अशोकवनीं। इंद्रजित तेथे गेला पळोनि। अति
दडोनी राहिला ॥७॥

पुच्छाने केलेला सैन्यसंहार व सर्वत्र
हाहाकार :- लागों न ये पळत्यापाठीं। हे तंत्र
स्वधर्मयुद्धगोष्टी। इंद्रजिता मारणें नाहीं पोटीं।

१ बाहूत, २ पुढे सरसावून, ३ आवेशाने, ४ नांव, ५ बांधण्यासाठी, ६ चवाठ्यामध्ये, ७ हुन्यो, फजिती.

यालागीं पाठीं न लागेचि॥८॥ पुच्छ म्हणे गा
कपिनाथा। कोंडोनि राखिलें सैन्या समस्ता। तूं
भागलासी इंद्रजित दमितां। मज युद्धार्था दे
आज्ञा ॥९॥ हनुमान म्हणे तुझेनि बलें। म्यां
महावीर मारिले खळ। आतां निर्दाळूं हें दळ।
रणकल्लोळ विचारूनी॥११०॥ मी जातें तूं घालीं
वैरण। ऐसें भरडूं राक्षससैन्य। डोळ जे उरती
सघन^१। रणकंदन करूं यांसी॥११॥ करावया
सैन्यसंहार। कपि पुच्छासी करोनि विचार। मग
दिधला भुभुःकार। राक्षसभार खवळला॥१२॥

अश्वैरश्वांगजैर्नगान्योधैर्योधान्यैरथान्।

लांगूलेनाहनत्कांश्चिद्रजवाजिखरोध्रकान्॥३॥

येतां देखोनि हनुमंत। राक्षसवीर समस्त।
होवोनियां एकभूत। शस्त्रें वर्षत समकाळ
॥१३॥ बाणीं खिलिले पृथ्वीसी॥ शस्त्रें न
समाती आकाशीं। शस्त्रां बुजिलें हनुमंतासी।
वीरीं राक्षसीं गर्जोनी॥१४॥ हनुमान युद्धीं
निगडत^२। राक्षस हाणिती भट सुभट। हाणितां
शस्त्रें होती पीठ। अहा कटकट^३ राक्षसां॥१५॥
हनुमंत निधडा वीर। साहोनि त्यांचा शस्त्रसंभार।
करावया सर्व संहार। रणीं वानर खवळला
॥१६॥ अश्वीं अश्वार्ते मारित। गर्जीं गजां
संहारित। रथीं रथांते उपटित। वारुनि मत्त
सारथींसी॥१७॥ पायींचा पायीं रगडित। वीरें
वीर पैं झोडित। ध्वज शस्त्रें छत्रें मोडित। रणीं
पाडित महामारें॥१८॥ हनुमान युद्ध करी भिन्न।
पुच्छें करी भिन्न कंदन। तेंही ऐका सावधान।
रणमर्दन पुच्छाचें॥१९॥ शायशीं प्रयुतें मत्त
हस्ती। पुच्छें उपटोनि मारुती। हस्तींच्या पिष्ट
केल्या अस्थी। रणसमाप्ती गजदळा॥१२०॥
विदारितां कुंभस्थळा। विखरा^४ होय
गुजमुक्ताफळां। त्याचि रणरंगी रंगमाळा। अति

सोहळा युद्धाचा॥२१॥ पुच्छ रिघोनि
सैन्यातळीं। महावीरां बांधोनि मोळी। उपडी
त्यांसी भूतळीं। करी रांगोळी तळिल्याची^५
॥२२॥ अश्वतर^६ खर^७ उष्ट्र^८। पुच्छीं बांधोनि
अपार। तळीं उभे अश्वसंभार। घायीं चकचूर करी
त्यांचा॥२३॥ कपिपुच्छाचा महामार। रणीं
उठिला हाहाकार। येरीकडे हनुमान वीर। करी
रणमार तो ऐका॥२४॥

तलेनाभ्यवधीत्कांश्चित्पद्भ्यां कांश्चित्परंतपः।

मुष्टिभ्यामवधीत्कांश्चिन्नखैः कांश्चिद्रुद्धदरायत्॥४॥

प्रममाथोरसा कांश्चिद्रुभ्यामितरान्कपिः

केचित्तस्यैव नादेन तत्रैव पतिता भुवि॥५॥

विनेदुर्विस्वरान्नादान्निपेतुर्भुवि वाजिनः।

भग्ननीडध्वजच्छत्रो भुवि कीर्णोऽभवद्रथः॥६॥

स कपिर्नाशयामास राक्षसान्बलदर्पितान्॥७॥

रागें हाणितां थापडी। वीर मारीत लक्षकोडी।
कोट्यनुकोटी पायीं रगडी। मुष्टिपडिपाडीं
असंख्य ॥२५॥ बहुत चिरफाळी नखाणीं। एके
मारिली जानुचक्री। जानुवा^९ अपाना बहुतां
मारी। अर्धचंदी^{१०} पैं एके॥२६॥ आंवळोनि
उरावरी। वीर मारीत शतसहस्रीं। तडवे हाणोनि
उपराउपरी। लक्षांतरीं मारित॥२७॥ देतां
भुभुःकार प्रबळ। रणीं उठिला हलकल्लोळ।
भेणेंकरोनि मूत्रमळ। प्राण तत्काळ सांडिला
॥२८॥ हनुमंताचे गिरागजरे। आक्रंदोनि
वाजिकुंजरे। रणीं निमालीं अपारें। लक्षांतरे
वीरश्रेणी॥२९॥ भोंवता पुच्छाचा आवर्त^{११}।
मध्ये मारितो हनुमंत। जाला सैन्याचा अंत।
आला प्राणांत राक्षसां॥१३०॥ पुच्छें पुरविलीसे
पाठी। होवों नेदी कुटुंबभेटी। लंका पाहूं नेदी दृष्टीं।
जीवासाठीं राक्षसां॥३१॥ रणीं महामारी हनुमंत।
पुच्छ पळों नेदी नगरांत। जो तो लपे प्रेतांआंत।
मिथ्या मूर्च्छित वीरश्रेणी॥३२॥ एक घायें

१ मोठमोठे, २ घटावलेला, ३ हायहाय, ४ पसारा, ५ खाली पडलेल्याची, ६ खेचरे, ७ गाढव ८ उंटे, ९ गुडघे, १० गचांडीने, ११ वेढा.

घाबरली वेडीं। एक नागवी उघडीं। एक पडिलीं
उपडीं। मेली मढीं होवोनि ठेलीं॥३३॥ झाडिला
इंद्रजिताचा पादाडा^१। केला सैन्याचा नितोडा^२।
रामनामे हनुमान गाढा। केला झगडा
निजनेटें॥३४॥ युद्ध झालें अति कर्कशीं। रणीं
निर्दळिले समस्तांसीं^३। हाव न बाणे हनुमंतासीं।
राक्षसांसी मारित॥३५॥ रथ भंगिले
कोट्यनुकोटी। मारिल्या अश्वगजांच्या थाटी।
छत्रे भंगिलीं तीं सृष्टीं। ध्वजा कोटी विखरल्या
॥३६॥ अशुद्ध वाहत गडगडाडीं। तेचि रणनदी
गाढी। जालिया प्रेतांच्या दरडी। गजकरवडी
महाग्राह॥३७॥ तीर वाहती सपिच्छीं। तेचि मासे
रणनदीसीं। वोडणें वाहती कासवें जैसी। सर्प
सपुच्छीं रणभाले॥३८॥ मेद मांस अति दुर्गम।
तेंचि दोहीं तीरींचा कर्दम। विक्राळ शिसाळें
विक्रम। सुसरी परम दोहीं भागीं॥३९॥
मोक्षसुखाची सुरवाडी^४। रणनदी वाहे पूराडी^५।
सर्वस्वा त्यागें जो घाली उडी। त्याचिये जोडी तो
जोडे॥४०॥ ध्वजेसीं वाहे रहंवरू^६। तेंचि
शिडेंसहित तारूं। येथें तारक श्रीरामचंद्रू। परपारू
पाववी॥४१॥

भूतादी शंखिणी डाखिनी देवतास आनंद:- उदो
म्हणोनि भद्रकाळी। घेवोनि आली भूतावळी।
खाती मांसाच्या वडवाळी^७। रुधिरांजुळी प्राशित्ती
॥४२॥ यक्षिणी बहुकाळाच्या वृत्ती। लाखोली
काळिजें घेवोनि हातीं। शंखिणी डाकिनी वाणें
देती। मग भक्षित्ती स्वानंदें॥४३॥ आनंदें नाचे
क्षत्रपाळ। शिरें चौडकें वाहे वेताळ। भूतें
मिळोनिया सकळ। रणगोंधळ नाचती॥४४॥
बहुतां दिवसांचें धरणें। दिधलें हनुमंतें पारणें।
अवघे घालित्ती लोटांगणें। विजयी होणें रणरंगी
॥४५॥ पीक पिकलें रणचत्वरिं^८। राक्षसदांतांच्या

राशीं थोरी। भूतें मोपिती^९ कुडवेंकरीं। कौलकरी^{१०}
हनुमंत ॥४६॥ देव ब्राह्मण भैरवासी। बलुतें^{११}
देती वेताळासी। खळेंदान तें भूतासी।
महाकाळीसी राजभाग ॥४७॥ खळमातेरें
मारकोसी। मेसको तिचे घरची दासी। वेसी पेंढी ते
सटवाईसी। पाळभारियासीं काळिका॥४८॥
अग्रिम^{१२} पिकाची व्युत्पत्ती। विभागली स्वयें
मारुती। पश्चिम धान्याची महाख्याती। श्रीरघुपती
विभागील॥४९॥

ते वर्णन ऐकून वानरसैन्यात हर्ष:- कुडवें दांत
मेविजेती। ऐसी हनुमंतें केली ख्याती। हर्षानंदें
कपी गर्जती। स्वयें उपरमती आल्हादें॥५०॥
आमुचा हनुमान आतुर्बळी। रणीं राक्षसां केली
रांगोळी। वानरीं पिटोनियां टाळी। सुखसमेळीं
नाचती ॥५१॥ सुग्रीव राजा तये वेळीं।
आणोनियां द्रव्यांजुळी। हनुमंतावरी ओंवाळी।
हृदयकमळीं आलिंगी॥५२॥ तूं विसावा
कपिकुळासी। सुखी केलें श्रीरामासी। वांचविलें
वानरांसी। यश आम्हांसी तुझेनि॥५३॥ स्फुरण
आलें अंगदासी। खांदी घेवोनि हनुमंतासी। हरिखें
नाचतां चौपासीं। कळिकाळासी विटावी॥५४॥
धरिल्या हनुमंताचे चरण। कळिकाळ बापुडें तें
कोण। करोनि हनुमंताचें स्मरण। मरणा मारीन मी
आतां॥५५॥

श्रीरामांना आनंद व विस्मय, मारुतीला
आलिंगन:- हनुमंताचें अगाध चरित्र। ऐकोनियां
ब्रह्मलिखित। श्रीराम होवोनि विस्मित।
आलिंगित हनुमंता ॥५६॥ परमामृतें
अभिषिंचन। नेत्रद्वारा रघुनंदन। हनुमंतासी करीन
आपण। स्वर्गीं सुरगण विस्मित॥५७॥ कृपा
करील रघुनंदन। हनुमंताचें भाग्य गहन। स्वमुखें
वानी त्रिनयन। भेरी निशाण लावोनी॥५८॥

१ गर्व, २ नाश, ३ वीरश्री, ४ सुखाने, ५ प्रवाहाने, ६ रथ, ७ ग्रास, ८ रणांगणात, ९ मोजतात, १० कौल देणारा, ११ देणगी, १२ पहिल्या पिकाची.

आलिंगितां हनुमंता। राम विसरे श्रीरामता। कपि
विसरे वानरता। एकात्मता आल्हाद॥५९॥
सांडोनियां मीतूपण। देवां भक्तां आलिंगन।
खुंटला बोल तुटलें मौन। सुखसंपन्न श्रीरामें
॥१६०॥ निबिड आणि नित्य निघोट^१। सुख
कोंदलें घनदाट। नाहीं आदि मध्य शेवट। न चले
वाट वेदवादा॥६१॥ जेथें मौनावल्या श्रुती। तेथें
पावला मारुती। सार्थक हनुमंताची भक्ती। पावन
कीर्ति तिहीं लोकीं॥६२॥ स्वयें सुखावे रघुनंदन।
ऐसें हनुमंताचे भजन। पायां लागे ब्रह्मज्ञान। एका
जनार्दना उपदेश॥६३॥ नित्य श्रीरामस्मरण।
नित्य श्रीरामनाम-भजन। एका जनार्दना शरण।
ब्रह्मज्ञान हरिभजनीं ॥१६४॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां
ब ह्य लि खि त इं द्र जि त अ प म । न -
हनुमंतपराक्रमवर्णनं नाम एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः
॥३१॥ श्लोक॥७॥ ओव्या॥१६४॥

अध्याय बतिसावा

॥श्रीहनुमते नमः॥

हनुमंताकडून रावणाचे गर्वहरण

लक्ष्मणाकडून पुढील वर्णनाचे वाचन:-
श्रीराम होवोनि सावचित। लक्ष्मणासी स्वयें
सांगत। पुढारां वाचीं ब्रह्मलिखित। अनुचरित^२
कपीचें॥१॥ राक्षसदांतांचिया रासी। पाडोनि
केलिया रणभूमीसी। पुढें काय केलें लंकेसीं। तें
मजपासीं परिसवीं^३॥२॥ ऐकोनि श्रीरामाची
गोष्टी। सुग्रीवासी आल्हाद पोटीं। हर्षल्या
वानरांच्या कोटी। कथाकसवटी ऐकावया ॥३॥
वानरांच्या निजकोडी। सभा बैसली परवडी।
हनुमंताची प्रतापप्रौढी। अति आवडीं ऐकावया

॥४॥ हनुमंताची प्रतापकीर्ती। वाचितां लक्ष्मणा
परम प्रीती। अनुलक्षोनि श्रीराममूर्ती। पत्र
प्रयुक्ती वाचित॥५॥

इंद्रजिताचा पाडाव करून हनुमंत आपली
शेपटी आवरून बसला:- झाडोनि इंद्रजिताचा
पादाडा^४। करोनि सैन्याचा नितोडा^५। काढोनि
कपिपुच्छाचा वेढा। हनुमान गाढा बैसला॥६॥
पुढती करावया रण। कोण कोण धाडी रावण।
त्याचें करावया निर्दळण। सावधान
बैसला॥७॥

त्याचे उरलेले सैन्य रावणाला सर्व वृत्त
निवेदन करते:- गेला देखोनि हनुमंत। मीस
करून वीर समस्त। आणिक घायाळ कुंथत।
नगराआंत निघाले॥८॥ वीरीं घेतलें घायवारे^६।
रावणाचे सभेमाझारे। म्हणती पळा रे पळा रे।
रणीं वानरें मारिजेल ॥९॥ रावण बापुडें तें
किती। युद्धी नाटोपे मारुती। सेनानी^७ सैन्य नेलें
भस्मांतीं। करील शांति लंकेची॥१०॥ समस्त
सैन्या केली बोहरी^८। बोंब सुटली घोरोघरीं।
कळकळती नगरनारी। लंकापुरीं
आकांत॥११॥ समरीं रावणाची थोरी।
चोरोनियां परनारी। केली राक्षसांची बोहरी।
महामारी वानरें॥१२॥ रणीं रावण मरता।
लंकालोक स्वस्थ होता। करविलें इंद्रजिताच्या
घाता। रणीं हनुमंता खवळोनी ॥१३॥ करितां
अखयाचा कैवार। रणीं मारविला ज्येष्ठ कुमार।
बोंब करितां निशाचर^९। दशवक्त्र
हडबडिला॥१४॥

इंद्रजिताचा ठाव नसल्याने त्याविषयी मनात
कुशंका:- इंद्रजित मेला किंवा जीत^{१०}। कोणी न
सांगती मात। तेणें गजबजिला लंकानाथ। केला
रणघात वानरें ॥१५॥ इंद्रजित मारिला रणीं।

१ दड, २ वर्तन, ३ ऐकीव, ४ गर्व, ५ नाश, ६ शस्त्रप्रहाराचे भय, ७ सेनापती, ८ नाश, ९ राक्षस, १० जिवंत.

तरीच मारिल्या वीरश्रेणी। तो जरी असता सावधानी। कपि कैसेनि मारिता॥१६॥ शोधूं जावें जरी रणासीं। राक्षस भिती कपिपुच्छासी। भूतीं भक्षिलें प्रेतांसी। तेथें कायसी ओळखी॥१७॥

रावणाचा शोक व ब्रह्मदेवास पाचारण :- रणीं निमाला ज्येष्ठ सुत। रावण मुखीं धूळ घालित। दाही मुखी शंख करीत। आक्रंदत अति दुःखें॥१८॥ दुःखें गडबडां लोळे। केश सुटले मोकळे। अश्रु स्रवती विंशती^१ डोळे। पिटी कपाळें अति दुःखें॥१९॥ इंद्रजिताचा केला घात। रणीं नाटोपे हनुमंत। वानरीं न चले पुरुषार्थ। लंकानाथ अति दुःखी॥२०॥ ब्रह्मयानें सांगितलें मजपासीं। गळा बांधोनि वानरासी। इंद्रजित आणील तुजपासीं। असत्य त्यासी केंवी आलें ॥२१॥ पाचारोनि चतुरानन। त्यासी पुसे दशानन। इंद्रजित आणील कपि बांधोन। तें तूं वचन करीं सत्य॥२२॥

व त्याचे वचन सत्य करण्याचा आग्रह :- आम्ही तंव तुझी संतती। तुझेनि वरदें दाटुगे क्षिती^२। मज भेटवीं पुत्रसंतती। चरण तदर्थी^३ वंदिले॥२३॥ इंद्रजिताच्या निजवृत्तांता। तुझेनि नाणवे गा दूता। करितो कपि राक्षसघाता। त्यासी सर्वथा न वंचवे॥२४॥ मीच जावोनि अशोकवना। इंद्रजिताची विवंचना^४। समूळ जाणोनियां मना। मग दशानना सांगेन॥२५॥ इंद्रजित मेला किंवा जित। ग्लानीं पुसे लंकानाथ। वानरें गांजिला अत्यद्भुत। आहे तो गुप्त म्हणे ब्रह्मा॥२६॥

ब्रह्मदेव मारुतीला भेटून त्याला पाशबद्ध होण्यास सांगतो :- ऐसें सांगोनि लंकापती। वना

आला प्रजापती। ब्रह्मा देखोनि मारुती। घातलें क्षितीं लोटांगण॥२७॥ कपि पुसे ब्रह्मयाप्रती। ऐसी आवडी आहे चितीं। तुकोनि रावणाची शक्ती। करावी ख्याती लंकेसी॥२८॥ ब्रह्मा सांगे हनुमंतासी। इंद्रजित तुझेनि भयेंसीं। लपलासे विवरप्रदेशीं। मी त्यापासीं जातसें॥२९॥

राक्षसाच्या हातून केव्हाही बांधला जाणार नाही असे मारुतीचे स्पष्ट उत्तर :- इंद्रजिताचे करसंपुटीं। ब्रह्मपाश मानोनि कंठीं। यावें रावणाचे भेटी। लंकात्रिकूटीं कंदनार्थ॥३०॥ कपि म्हणे इंद्रजिताचे हातें। सर्वथा न मानीं पाशबंधातें। ब्रह्मदेवा तुझेनि हातें। ब्रह्मबंधातें मानीन॥३१॥

इंद्रजिताला स्वतः व रावणाविषयी चिंता :- ब्रह्मा म्हणे ऐसेंचि घडे। माझेनि हातें वाडेंकोडें। हनुमंत पाशबंधनीं पडे। रावणापुढें न्यावया ॥३२॥ रणीं वानरा देवोनि पाठी। पळतां विवरा संकटीं। इंद्रजितासीं चिंता मोठी। लागली पोटीं धुकधुक॥३३॥ रणीं गांजिलें माकडें। काय मुख दावूं रावणापुढें। इंद्रजित खळखळां रडे। अति सांकडें^५ ओढवले^६॥३४॥ रणीं मज येतें मरण। तरी पावतो कृतकल्याण। वाचल्याचें फळ कोण। काळें वदन तिहीं लोकीं॥३५॥ इंद्रजित नांवाची हे ख्याती। तिहीं लोकीं माझी कीर्ती। कीर्ति तेचि झाली अपकीर्ती। रणीं मारुती नाटोपे॥३६॥ कपि केवळ पालेखाडर। आम्ही निधडे महावीर। रणीं न जिकवे वानर। लज्जा शोर मज माझी॥३७॥ काळें वदन लज्जानुवृत्तीं। मरण न ये मज वरदोक्ती। इंद्रजित पडतां चिंतावर्तीं। तंव ब्रह्मोक्ती आठवली॥३८॥

ब्रह्मदेवाचें स्मरण व आगमन :- गळां बांधोनि मारुती। इंद्रजित आणील लंकेप्रती। स्वमुखें बोलिला प्रजापती। तो मज प्रत्यय^१ यावा कीं ॥३९॥ पाचारावया चतुरानन^२। रणीं नुरेचि सेवकजन। माझा वांचलासे प्राण। विवरी दडोन राहिलों ॥४०॥ धाडावया नाहीं सेवकजन। बाहेर निघतां आपण। रोकडें कपिपुच्छें मरण। करी रुदन इंद्रजित ॥४१॥

इंद्रजित-ब्रह्मदेव संवाद :- माझे पित्याच्या पित्याचा पिता। कैसेनि भेटेल विधाता^३। ऐसी इंद्रजित करी चिंता। तंव आला अवचितां परमेष्ठी ॥४२॥ डोळां देखतांच परमेष्ठी। इंद्रजित धीर धरी पोटीं। समूळ सांगे युद्धगोष्टी। केलें कष्टी वानरें ॥४३॥

ततः पैतामहं वीरः पाशं शस्त्रविदां वरः।
संदधे स महातेजास्तं हरिप्रवरं प्रति ॥१॥
अवध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित्।
अवध्यं सर्वभूतानां तदस्त्रं न बबंध्य तम् ॥२॥

रणीं गांजिलों मारुती। तो बांधवे माझे हातीं। ऐसी स्वामीची पूर्वोक्ती। कृपामूर्ति सत्य कीजे ॥४४॥ असत्य नव्हे ब्रह्मवचन। नारदें सांगितलें आपण। कपीसी ब्रह्मपाशबंधन। कृपा करोन मज द्यावें ॥४५॥

त्या ब्रह्मपाशात मारुती बांधला जाईना :- मज दिधल्या पाशबंधन। तेव्हां रणरंगी गर्जोन। ब्रह्मपाशीं कपि बांधोन। मग श्लाघेन वाटिवा^४ ॥४६॥

इंद्रजिताने फेकलेला पाश मारुती झुगारतो :- विरिंचि देतां पाशबंधन। इंद्रजित मोकली कपि लक्षोन। वानरासी ब्रह्मपाशबंधन। सर्वथा जाण बांधीना ॥४७॥

हरिवरदान हरवरदान। बांधूं न शके ब्रह्मबंधन।

पाश गेले पै तुटोन। निर्बधन मारुती ॥४८॥ पाशाचिया अनुवृत्ती^५। रणीं खवळला मारुती। मरण मज असेल पुढती। इंद्रजिताचे चितीं चळकांप ॥४९॥

अहो महत्कर्म कृतं निरर्थकं न राक्षसैर्मत्रगतिर्विमृष्टा।
पुनश्च नास्त्रे विहतेऽस्त्रमन्यत्प्रवर्तते संशयिताः स्म सर्वे ॥३॥
अस्त्रं तद्वितथं दृष्ट्वा संजगर्ह पितामहम्।
अथागतस्ततो ब्रह्मा मारुतात्मजमब्रवीत् ॥४॥

इंद्रजितें ब्रह्मपाश घालितां। ते न लगती हनुमंता। माझा रणधर्म गेला वृथा। जघन्यता^६ मज आली ॥५०॥ माझी अस्त्रशक्ती शस्त्रशक्ती। ब्रह्मपाश ब्रह्मशक्ती। अवधी वृथा केली मारुतीं। राक्षसपंक्ती केंवी चाले ॥५१॥ ब्रह्मपाश वृथा जाय। आणीक अस्त्रें करिती काय। वानरी न चालती उपाय। आला अपाय^७ राक्षसां ॥५२॥ ब्रह्मयानें दिधली खोटी शक्ती। यालागीं न धरवे मारुती। इंद्रजित कोपला ब्रह्मयाप्रती। तुझी दुष्टमति आम्हांवरी ॥५३॥ रावणें विभागिलें वेदांसी। त्याचा राग तुझे मानसीं। निर्दाळावया राक्षसांसी। बुद्धि सांगसी हनुमंता ॥५४॥ तूं आमुची मूळ^८ मूर्ती। आम्ही तुझी ब्रह्मसंतती। आम्हांसी देवोनि खोटी शक्ती। कपिहातीं मारविसी ॥५५॥

ब्रह्मदेवाचा इंद्रजितावर दोषारोप :- ब्रह्मा म्हणे तूं विकल्पमूर्ती^९। ब्रह्मद्वेषी ब्रह्मघाती। तुझी नातळे ब्रह्मशक्ती। केंवी मारुती बांधवे ॥५६॥ ब्रह्मानुवादाचें उत्तर। गळां बांधोनि वानर। इंद्रजित आणील महावीर। तें साचार करी वाक्य ॥५७॥ ब्रह्मा म्हणे इंद्रजिताप्रती। माझे पाश दे मज हातीं। गळां बांधोन देऊन मारुती। लंकेप्रती न्यावया ॥५८॥ इंद्रजित म्हणे ब्रह्मयासी। म्यां मोकलिलें ब्रह्मपाशासी। हनुमंतें बांधोनि राखिलें पुच्छीं। म्यां तुम्हांसी काय द्यावें ॥५९॥

१ अनुभव, २ ब्रह्मदेव, ३ ब्रह्मदेव, ४ पराक्रमाने, ५ योगाने, ६ नीचपणा, ७ नाश, ८ मूळपुरुष, ९ संशयखोर.

ब्रह्मदेव मारुतीला विनवून पाशबद्ध करतो :-
एकोनि इंद्रजिताचें वचन। ब्रह्मा जाला
हास्यवदन। कपीस ब्रह्मपाशबंधन। केलें विंदान
तें ऐका॥६०॥

नानृतं मद्वचः कार्यं गृहाणास्त्रं हि वानर।

एवमुक्तस्तथा चोक्त्वा बद्धः कपिवरात्मजः॥५॥

अभिवाद्य विचेष्टः सन्पपात धरणीतले॥६॥

ब्रह्मा सांगे गा हनुमंता। तुज न लागे
पाशबंधता । माझ्या सत्यवचनार्था^१।
ब्रह्मपाशता मानावी ॥६१॥ एकोनि ब्रह्मयाचें
वचन। हनुमान घाली लोटांगण। तुझेनि बोलें
देईन प्राण। पाशबंधन तें किती॥६२॥ ऐसें
बोलोनि हनुमंत। पाशबंधनीं पडे मूर्च्छागत।
धरणीवरी निचेष्टित। धुकधुकित
भयभीत॥६३॥ ब्रह्मपाशीं हनुमंत। पडिला
देखोनि निचेष्टित। परी तो बंधमोक्षातीत^२। नित्य
निर्मुक्त श्रीरामें॥६४॥

तें पाहून राक्षसांना आनंद व मारुतीवर सर्वांचे
प्रहार :- जेंवी रवि थिल्लरांत। मूर्ख मानिती
थिल्लरस्थ^३। तेंवी कपि ब्रह्मपाशांत। बांधिला
हनुमंत राक्षसीं ॥६५॥ हनुमान बांधिला
ब्रह्मपाशांत। विजयी वीर इंद्रजित। निशाणें^४
त्राहाटिलीं^५ लंकेआंत। लंकानाथ आल्हादे
॥६६॥ ब्रह्मयानें बांधिला हनुमंत। परी
ब्रह्मबंधासीं अतीत। देखोनि धाके इंद्रजित।
करील अनर्थ लंकेसी॥६७॥

अथ तं राक्षसो दृष्ट्वा निर्विचेष्टमरिंदमम्।

बबंधं रज्जुपाशैश्च द्रुमचरैश्च मारुतीम्॥७॥

कृष्यमाणश्च रक्षोभितैः स्वबंधे प्रतिष्ठितः।

हन्यमानस्तथा क्रूरैः राक्षसैः काष्ठमुष्टिभिः॥८॥

क्षितितळीं^६ निचेष्टित। पडिला देखोनि
हनुमंत। राक्षस धांवोनि समस्त। त्यासी बांधीत
वेलवाखीं^७॥६८॥ एक बांधिती चन्हाटें। साली

बांधिती वृक्षफाटे। देखोनि हांसिजे मर्कटे। बंधन
खोटें मजलागीं॥६९॥ जो न बांधवे ब्रह्मपाशीं।
तो केंवी बांधवे चन्हाटेंसीं। बंधनमिसें जातो
लंकेसी। रावणासी गांजावया॥७०॥ आम्हांसी
गांजिलें अशोकवनीं। रावणा गांजील
लंकाभुवनी। परम चिंता इंद्रजिताचे मनीं। अपेश
जनीं मज आलें॥७१॥ इंद्रजितें हनुमंत। बांधोनि
आणिला लंकेआंत। हे अवघीच ग्मिथ्या मात।
जातो अनर्थ करावया॥७२॥ जें ब्रह्मयानें
सांगितलें कार्णीं। तेंचि हनुमंतें धरोनि मनीं।
प्रवेशला लंकाभुवनीं। इंद्रजित मनीं
भयभीत॥७३॥ वानर पालेखाडर। त्याचा
इंद्रजितासी धाक थोर। आम्ही निधडे निशाचर।
क्षणें कपींद्र मारूं या॥७४॥ म्हणोनि बांधिती
रज्जुबंधनीं। एक बांधिती वाख वळोनी। एक
बांधिती मुंजी चिरोनी। कपि बांधोनि आणिती
॥७५॥ पूर्वपश्चिमउत्तरेसीं। एक ओढिती
दक्षिणेसीं। हनुमाना करिती कासाविसी। कपि
मानसीं हांसत॥७६॥

हनुमंताचे पुढील कार्याविषयीं विचार :- राक्षसें
केवळ वेडीं। व्यर्थ करिती ओढाओढी। लंका
करीन कडाफोडी। पाडीन दरडी दुर्गाच्या ॥७७॥
मज नेलिया दुर्गाआंत। महावीरां करीन घात।
मुख्य गांजीन लंकानाथ। दहनार्थ लंकेसीं ॥७८॥
कपि बांधिला महाबळी। म्हणोनि राक्षसीं पिटिली
टाळी। गुढी आणिली रायाजवळी। सभामंडळीं
लंकेच्या॥७९॥ वज्रदेही हनुमंत। बुकी हाणी तो
पडे मूर्च्छित। मुसळघाये उखळें हात। वीर मूर्च्छित
कपिघातें॥८०॥

रावणासमोर नेल्यावर त्याचा क्रोध :-
इंद्रजितासीं समवेत। हनुमान नेतां लंकेआंत।
ब्रह्मा स्वमुखें मंत्र जपत। विपरीतार्थ तो ऐका
॥८१॥ 'गृहा वै प्रतिष्ठा' हें सूक्त। ब्रह्मा स्वमुखें

१ माझे वचन सत्य व्हावे म्हणून, २ बंधन व मुक्ता यापासून वेगळा, ३ डबक्यात, ४ रणवाद्ये, ५ वाजविली, ६ पृथ्वीवर, ७ वेलींनी व वाकाच्या दोऱ्यांनी.

गडगर्जत। रामराज्य लंकेआंत। हनुमंतप्रवेशे
॥८२॥ रावणे देखोनि वानरा। दांत खाय
करकरां। जिवें मारिलें अखयाकुमरा। यासी करा
तिळखंड॥८३॥ सकळ सैन्य समसगट। शस्त्रें
हाणिती कडकडाट। लागतां शस्त्रें होती पीठ।
हृदयस्फोट राक्षसां॥८४॥ एकाचे उखळले
हात। वीरीं विचकिले पै दांत। धापां दाटले
समस्त। पडिले मूर्च्छित एकैक॥८५॥ हनुमान
रामनाम जपत। ससैन्य शस्त्रें हताहत। तें देखोनि
लंकानाथ। कोपें कृतांत पै जाहला॥८६॥

रावणाचा खड्गप्रहार निष्फळ:- रावणे
खड्गा घातला हात। बळें हाणितां हनुमंत।
झणाणिला लंकानाथ। शस्त्रें हात लचकला
॥८७॥ घावो हाणितां प्रचंड। दणाणिलें त्याचें
ब्रह्मांड। सरलें रावणाचें बळबंड। खालतें तोंड
तेणें केले॥८८॥ घावो न मानीच हनुमंत। रावण
होई चिंताग्रस्त। हनुमान गदगदां हांसत। व्यर्थ
पुरुषार्थ रावणा॥८९॥

त्यामुळें मारुतीकडून रावणाचा धिक्कार:-
राक्षस^१घायांचा समेळ^२। ढेंकणाऐसी त्याची
बुळबुळ। तुझा घावो अति निर्बळ। जैसी पेळ
कापसाची॥९०॥ सावध केलें लंकानाथा।
तुझा मज थोर भ्रम होता। घावो हाणोनि आतां।
केला वृथा पुरुषार्थ॥९१॥ तुझ्या घायाच्या
समेळीं। माझी न तुटे रोमावळी। श्रीरामासीं
रणकल्लोळीं। घेसी फळी कैसेनि॥९२॥
स्वयंवरी वाहतां हरकोदंड^३। तेव्हां जालें काळे
तोंड। तें श्रीरामें केलें दुखंड^३। युद्ध प्रचंड केंवी
त्यांसीं॥९३॥ तुझे शुभ चिन्ह कळलें आतां।
स्वयें जालासी भीक मागता। भिकेमाजीही
कपटता। श्रीरामकांता चोरिली॥९४॥
गृहस्थाची जे पत्नी। ती भिक्षुकाची निजजननी।

तूं तंव केवळ मातृगमनी। सीतावरणीं उद्यत
॥९५॥ भिक्षा दे वो म्हणसी माते। शेखीं
अभिलाषिसी सीते। महापापी तू सर्वार्थी
संनिपातें घेतलासी॥९६॥ बाप होणाराची
थोरी। राजत्व सांडोनियां दूरी। झोळी घेवोनियां
करीं। स्वयें भिकारी जालासी॥९७॥ स्वयें
होतांचि भिकारी। राजत्वपदवी पळे दूरी। जळो
तें वेदभाष्य तुझी थोरी। परनारी चोरिसी॥९८॥

रावणाची चिंता:- अवध्यता वानरासी।
मारितां न मारवे आम्हांसी। विलोकोनि बोलतां
सभेसीं। रावणासी अति चिंता॥९९॥ येथें
आणितां हनुमंत। आम्हांसी न जोडे पुरुषार्थ।
हनुमान माझा करील घात। चळी कांपत रावण
॥१००॥ रावणाचे सिंहासन। त्यासमान
पुच्छासन। हनुमान बैसला सावधान। दशानन
लक्षोनी॥१॥ दशमुखेंसीं संमुख। वानर बैसला
निःशंक। रावणा लागली धुकधुक। अधोमुख
स्वयें जाला॥२॥ इंद्रजितें हनुमंत। धरोनि
आणिला लंकेआंत। सत्य जाला ब्रह्मवाक्यार्थ।
मज अपघात ओढवला^४॥३॥ रावणाचे चित्तीं
चिंता ऐसी। कळों सरली हनुमंतासी। वानरचेष्टा
मांडिल्या त्यासीं। लंकेशासी गांजावया॥४॥

नंतर रावणापुढे मारुतीच्या चेष्टा व त्याची
अवहेलना:- रावणसंमुख हनुमंत। बैसोनियां
वांकुल्या दावित। कांखा कुशी खाजवीत। पुच्छ
लावीत नाकासीं॥५॥ पुच्छ लावितांचि नाकी।
केश भरले नासिकीं। रावण शिकेवरी शिकी।
दशमुखीं ओकित॥६॥ दाहीं नाकीं शिके
थडथडां। होत शेंबुडाचा सडा। सिंहासनीं
रोकडा। वानरें गाढा गांजिला॥७॥ पुढें शिकेचें
पडतां नेट। बृहती वाजे परपराट। वानरचेष्टा अति
वरिष्ठ। दशकंठ गांजिला॥८॥

१ राक्षसांचा सारखा मार, २ शिवधनुष्य ३ दोन तुकडे, ४ येऊन ठेपला.

रावण त्यास त्याची माहिती विचारतो:-
राजसन्मान राजाभिमान। वानरें उडविला संपूर्ण।
सिंहासनीं दशानन। लज्जायमान बैसला॥९॥
वानर न गणी राक्षसांसी। दृष्टी नाणी प्रधानासी।
रावणें जाणोनि मानसीं। स्वमुखें कपीसी
पूसत॥११०॥

१११ वानर को भवानहमरे त्वत्सुनुहंताहवे
दूतोहं खरखंडनस्य जगता कोदंडदीक्षागुरोः।
महोदंडकठोरपाठनपटुः को वा त्रिकूटाचले
को मैरो वय च रावणोद्य गणना कोटिस्तु कीटायते॥९॥

मारुतीचे उत्तर:- रावण हेळसोनि बोले उत्तर।
अरे तूं कोण कोणाचें वानर। तैसाचि हेळसोनि
बोले कपींद्र। ऐकें साचार रावणा॥११॥ ऐकें
म्हणतांचि अरे। सर्वेचि दुसरा म्हणे कां रे।
तैसेचि मांडिले वानरें। निशाचरें हेळसोनि^१
॥१२॥ मारिले वनकर किंकर। जंबुमाळी
प्रधानकुमार। पंच सेनानी मारिले शूर। तो मी
वानर हनुमंत॥१३॥ करोनि वृक्षांचा उपाडा।
झाडिला इंद्रजिताचा पादाडा। अखया कुमार
मारिला गाढा। तो मी निधडा हनुमंत॥१४॥
कोणाचा म्हणसी कैचा कोण। येथें यावया
काय कारण। पुशिल्या प्रश्नांचे प्रतिवचन^२।
सावधान अवधारीं ॥१५॥ सुबाहु
ताटकानिर्दळण। त्रिशिरा मारिला खर दूषण।
त्या श्रीरामाचा दूत मी जाण। तुझा प्राण घेवो
आलों॥१६॥ कोदंडधारि^३ दीक्षागुरु। सूर्यवंशी
श्रीरामचंद्रु। त्याचा दूत मी वानरु। तुझा संहारु
करूं आलों॥१७॥ राक्षस राजा मी रावण। तुज
वधावया कैची आंगवण। तरी माझे बळ
असाधारण। नाहीं प्रमाण मारावया॥१८॥
लागतां बाहूची चपेट। मेरुमांदार होती पीठ। तेथें
रावण दशमुख कीट। लंकात्रिकूट तें किती
॥१९॥ रावणाऐसे दशकंठी। रणीं मर्दीन

कोट्यनुकोटी। तो मी लंकेची त्रिकूटी। वाममुष्टीं
मर्दीन॥१२०॥ म्हणसी तुजसर्वें वानर। असती
पाठिराखे अपार। मी एकांगवीर। पुरें दशशिर
दंडावया^४॥२१॥

एकोहं पवनात्मजो दशमुखस्त्वं चापि कोटीश्वर।
स्त्वां जित्वा समरे प्रभुः प्रणयवान्सीतां च नेतुं क्षमः
किं तस्याघटितं बलं बलवता रामेण सुश्रीमता
हत्वा दक्षिणपणिना वसुमतीं त्वां हंतुमुक्तं वचः॥१०॥

मी तवं एकला एक वानर। श्रीरामकटकींचें^५
किंकर। तुझे कोटि कोटि जुंझार। मजसमोर करीं
उभे॥२२॥ मशकें कोटी कोटी जुंझार। मज
मारितां दशशिर। कोण राखेल निशाचर। सुरासुर
पाहूं पां॥२३॥ सदाशिव तुज रक्षिता। तुवां
चोरिली श्रीरामकांता। शिव पेटला तुझ्या घाता।
चोरी करितां कोण राखे॥२४॥ ब्रह्मा तुज नित्य
साहाकारी। त्याचे वंशी तूं दुराचारी। चोरीमारी
आणि परद्वारी। ब्रह्मा तुजवरी क्षोभला॥२५॥
ब्रह्मा शिव आणि शक्र। तुज क्षोभले सुर समग्र।
मज मारितां दशशिर। कोण समोर राहील ॥२६॥
मुख्य त्वां चोरिली सीता सती। जटायु मारिला
विश्वासघातीं। पतिव्रतेसी मागतां रती। प्रजापति
क्षोभला॥२७॥ मज मारितां दशवक्त्र। कुमार
प्रधान सैन्य समग्र। रणीं मर्दीनि निशाचर। सीता
सुंदर मग नेईन॥२८॥

त्यामुळे इंद्रजितास कंप:- ऐकोनि हनुमंताची
मात। इंद्रजित चळीं कांपत। धाकें बिभीषणासी
सांगत। आला अपघात रावणा॥२९॥
हनुमंताचा रणावर्त। भोगोनि इंद्रजित असे भीत।
न साहवे पुच्छाचा घात। लंकानाथ कैवी वांचे
॥३०॥ लंके आणोनि हनुमंत। कांहीं नव्हेचि
पुरुषार्थ। आजि निमाला लंकानाथ। आला अंत
राक्षसां॥३१॥

१ तिरस्कार- धिक्कार करून, २ उत्तर, ३ धनुर्धरांस धनुर्विद्येचा उपदेश करणारा, ४ पुष्कळ शूरांशी एकटा लढणारा, ५ रामाच्या सैन्यांतील.

त्याला व बिभीषणाला रावणाविषयी चिंता :-
इंद्रजित बिभीषण संचित। कैसेनि वांचेल
लंकानाथ। तंव बोलिला हनुमंत। अति पुरुषार्थ
रामाचा॥३२॥ रणीं मारीन रावण। करोनि सीता
सोडवण। सीता घेवोनि जातां जाण। आडवा
कोण येऊं शके॥३३॥ इतुके करिता न लगे
क्षण। परी श्रीरामें वाहिली आण^१। स्वहस्ते
मारीन रावण। मिथ्या कोण करूं शके॥३४॥
मारोनियां दशशिरा। स्वस्थ^२ करावी वसुंधरा^३।
सुखी करावें चराचरा। श्रीरामचंद्रा निजनेम
॥३५॥ सोडावी देवांची बांधवडी^४। तोडावी
नवग्रहांची बेडी। उभारावी रामराज्याची गुढी। हे
मर्यादा गाढी श्रीरामीं॥३६॥

रावणाच्या शिरावर मारुतीचा नखाग्रांनी
आघात :- वानरें करोनि उड्डाण। जीवें मारावा
दशानन। श्रीरामप्रतिज्ञापाळण। कपि रावण न
मारीच॥३७॥ रावणाचीं दाही शिरें। हनुमान
खुडिता नखाग्रें। मर्यादा^५ केली श्रीरामचंद्रें।
म्हणोनि वानरें राखिला॥३८॥ श्रीराममयदिचे
उत्तर। सर्वथा नुल्लंघीच वानर। यालागीं तो
दशशिर। जीवें कपींद्र न मारीच॥३९॥ जीवें न
मारीच वानर। मरणापरीस हें दुर्धर। निर्भत्सिला
दशशिर। तेंही सादर अवधारा॥१४०॥

धिक्ते रावण पौरुषं तव कुलं धिग्धिग् यशस्तेजसी
धिक् खड्गासुरदर्पनोदनकरं धिग्धिग् वृथा जीवनम् ।
यस्माद्राघवबाणभीतमनसा सीता परोक्षे हता
तद्वैरादहमागतोस्मि हनुमान्बद्धो वधार्थं तव॥११॥

त्याचा मारुती धिक्कार करतो :- जळो ते
रावणा तुझी थोरी। जळो तो राजा होय भिकारी।
जळो तें कर्म करणें चोरी। परनारी पतिव्रता
॥४१॥ जळो तें तुझें रावणा कुळ। जळो तें
रावणा तुझें शीळ। जळो तें रावणा तुझें बळ।

पापी केवळ परद्वारी॥४२॥ धिग्धिग् रावणा तुझा
पुरुषार्थ। धिग्धिग् रावणा तुझा कर्तव्यार्थ।
धिग्धिग् रावणा तुझें व्रत। स्वार्थ परमार्थ
नाशिला॥४३॥ धिग्धिग् रावणा तुझी
राक्षसजाती। धिग्धिग् रावणा तुझी ख्याती।
धिग्धिग् रावणा तुझी कीर्ती। जाली अपकीर्ति
तिहीं लोकीं॥४४॥ धिग्धिग् रावणा तुझें जन्म।
धिग्धिग् रावणा तुझें कर्म। धिग्धिग् रावणा तुझा
धर्म। निंद्य परम तिहीं लोकीं॥४५॥ धिग्धिग्
रावणा तुझी श्रीमंती। धिग्धिग् रावणा तुझी
शक्ती। धिग्धिग् तो खड्ग^६ तुझे हातीं। लोम^७
मारुतीचे न तुटेचि॥४६॥ धिग्धिग् रावणा
जीवित्व तुझें क्षितीं। धिग्धिग् रावणा तुझी
शौर्यशक्ती। परोक्ष^८ चोरिली सीता सती।
बाणभयें भीसी श्रीरामा॥४७॥ चोरिली माझ्या
स्वामीची नारी। त्या तुझी म्यां धरिली चोरी।
चोर तो तवं प्रत्यक्ष वैरी। सहपरिवारीं मारीन
॥४८॥ देखतां सैन्य भट सुभट। तुझे मर्दान
वीसही होंट। तुझे छेदावया दशकंठ। आलों मी
वाट^९ रामाचा॥४९॥ ऐसें बोलता महाबळी।
पिंजारल्या रोमावळी। लांगूल^{१०} त्राहाटिलें
भूतळीं। वाढलें निराळीं कपिपुच्छ॥१५०॥
सर्वेचि आठवलें हनुमंता। श्रीराम वधील
लंकानाथा। व्यर्थ कां मी क्षोभूं आतां। केलें शांत
निजकोपा॥५१॥ एका जनार्दना शरण। केलें
लंकेशगर्वहरण। जाळील लंकाभुवन। रणकंदन
अवधारा॥५२॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे
सुंदरकांडे एकाकारटीकायां हनुमद्रावणगर्वहरणं
नाम ब्रह्मलिखिते द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः॥३२॥
श्लोक॥११॥ ओव्या॥१५२॥

१ शपथ, २ सुखसंपन्न, ३ पृथ्वी, ४ बंदिवास, ५ अटक, ६ तलवार, ७ लव, केस, ८ पाठीमागे, ९ वीर, १० शेषूट.

अध्याय तेहेतिसावा

॥श्रीसीतारामाभ्यां नमः॥

हनुमंतप्रतावर्णन

रावणासमोर मारुती पुच्छासन मांडून बसतो त्यामुळे रावण भयभीत होतो:-
रावणसिंहासनासमान। घालोनियां पुच्छासन।
हनुमान बैसला सावधान। दशानन लक्ष्मणी
॥१॥ जैसा सिंहापुढें गजाचा दर्प। कीं गरुडापुढें
कांपती सर्प। तैसा देखोनि कपिप्रताप। महाकंप
रावणा॥२॥

बिभीषण व इंद्रजित रावणास सूचना करितात:- जंव रावण देखे भयभीत। तंव
बिभीषण इंद्रजित संयुक्त। लंकेशासी बुद्धि
सांगत। कीं अवध्य हनुमंत सर्वथा॥३॥ मारूं
जातां हनुमंतासी। तेणें गांजिलें महावीरांसी।
पुच्छें निर्दळिलें सैन्यासी। तो कपि कोणासी
नाटोपे॥४॥ तरी बुझवावया^१ हनुमंता। श्रीरामा
अर्पावी सीता। आणि शरण रिघालिया
रघुनाथा। आम्हां समस्तां कल्याण॥५॥ जें
श्रीरामाचें एक वानर। केवळ तेंही पालेखाईर। तें
नाटोपे आम्हां अति दुर्धर। मग आल्या रघुवीर
कोणा साहे॥६॥

तें ऐकून रावणास चिंता, पण त्यांची सूचना
अमान्य:- ऐसें एकोनि बिभीषणउत्तरा। आणि
देखोनि इंद्रजितासी रणभेदरा^२। परम चिंता
दशशिरा। देखोनि वानरा चळकांप॥७॥ तरी
इंद्रजिताची बुद्धि भिन्न। आणि बिभीषण म्हणे
रिघावें शरण। तरी म्यां काय करावें आपण। ऐसें
रावण विचारी॥८॥

म्हणून मारुतीचा कपटानें घात करावा अशी
योजना:- तरी एकल्या वानराभेण^३। रिघावें

श्रीरामासी शरण। तरी मज आलें उणेपण।
करोनि छळण कपि मारूं॥९॥ जैसा जटायु
नाटोपतां जाण। मग म्यां मारिला करोनि छळण।
तैसेंचि यासी घालोनि आण^४। पुसोनि मरण
कपि मारूं॥१०॥ जरी श्रीरामभक्त सत्यवादी।
असत्य न बोलती त्रिशुद्धी^५। तरी याचे मरणा
हेचि बुद्धी। छळणानुवादीं मारावा॥११॥

मारुतीची स्तुति करून रामाची शपथ घालून
त्याचे मरण विचारतो:- ऐसीं विचारोनि युक्ती।
मग दाहीं मुखीं लंकापती। स्तवूं आदरिला
मारुती। मरणयुक्ती पुसावया॥१२॥ तरी ऐकें
कर्पीद्रा सावधान। तुज घालितों श्रीरामाची
आण। कीं तुज कैसेनि ये मरण। हें सत्य वचन
मज सांगें॥१३॥

आपण अमर असल्याचे मारुती सांगतो:-
एकोनि श्रीरामाची आण। हनुमान घाली
लोटांगण। मज सर्वथा नाहीं मरण। हें सत्यवचन
लंकेश॥१४॥ ऐसें परिसतां कपिवचन। गदगदां
हांसे दशानन। जे जन्माआधीं गर्भीं मरण।
अमरपण तुज कैचे॥१५॥

रावणाचा अविश्वास:- मग रावण वदे
हनुमंता। मिथ्या वदें नको श्रीरामभक्ता। आणि
तूं कां वदसी मिथ्या वार्ता। निजवृत्तांता मज
सांगें॥१६॥ जैसें जटायूस पुसोनि मरण। त्यासि
मारिलें करोनि छळण। तैसेंचि मजही करिसी
जाण। तेंणे भयें वदे मिथ्या॥१७॥ तरी
मरणभय जयाचे चित्तीं। मग त्यासी कैची
श्रीरामभक्ती। देहलोभ्या श्रीरामप्राप्ती। कदा
कल्पांतीं असेना॥१८॥

मारुतीचे प्रत्युत्तर व रावणाची निंदा:- ऐसें
परोपरी प्रबळ ज्ञान। योग्यता बोले दशानन। तरी

१ समजूत घालण्यासाठी, २ लढाईचे भय, ३ वानराच्या भीतीने, ४ शपथ, ५ खरोखर.

परदाराचोरी^१ आपण। हें जाणतेपण कोण रावणा॥१९॥ तरी मरणभयें कासाविसी। आणि सीता चोरोनि स्वयें पळसी। तो तूं आम्हां शिकविसी। मरणभयासी कां भीत॥२०॥ वर्मी खोंचला लंकानाथ। मग त्यासी सांगे हनुमंत। ऐक माझा मरणार्थ। तुज यथार्थ^२ सांगेन॥२१॥

पुच्छाचे दहन झाले तरच माझे मरण निश्चित असे मारुती सांगतो:- मी असत्य वदलों नाहीं तुजसीं। जें मरण नाहीं माझे देहासीं। तरी मरण आहे पुच्छासी। तें मारिसी तें मी मरें॥२२॥ कपिपुच्छासी केलिया दहन^३। अवश्य हनुमंतासी मरण। इंद्रजित सत्य मानी आपण। आणि सैन्य प्रधान सत्य मानिती॥२३॥ श्रीरामआणें भयभीत। सत्य वदला मरणार्थ। पुच्छदाहें मरेल हनुमंत। ऐसें लंकानाथ सत्य मानी॥२४॥

ते कसे करावे असे रावणाने विचारल्यावरून वस्त्रे गुंडाळून तेल तूप शिंपणे हा मार्ग मारुती सांगतो:- मग स्वयें पुसे दशानन। तरी कोणे युक्ती पुच्छदहन। जें जाळावया लंकाभुवन। करावया छळण कपि सांगे॥२५॥ वस्त्रें तेलतुपीं भिजवोन। पुच्छ गुंडाळावें संपूर्ण। मग जाळावें अग्नि लावोन। तेणें मरण वानरासी॥२६॥ मरणवर्म^४ आलें हाता। तेणें अति उल्हास लंकानाथा। मग होय दूतांसी सांगता। वेष्टनार्थ कपिपुच्छा॥२७॥

वस्त्रांकरिता सर्व नागरिकांना नग्न केले:- पुच्छ गुंडाळितां तांतडी^५। तंव सरलीं जुनीं पानीं लुगडीं। मग गुंडिती नवीं घोंगडी। घुवट घडी उकलोनी॥२८॥ मग दिडें आणिलीं उदंडे^६। परी तें कपिपुच्छ न गुंडे। तेणें चाटे^७ भाटे फोडिती घोंडे। करिती तोडें महाशब्द॥२९॥ शेले खाखी

बेजवटे। काळीं बेरीं समसगटे। सखरें निखरें धुवटे। परी पुच्छ न वेष्टे कपीचें॥३०॥ राजगृहींचीं वस्त्रें। आणि नगरीचीं वस्त्रमात्रें। सभा नागविली समग्र। परी पुच्छ चतकोर गुंडेना॥३१॥ पोताचीं वस्त्रें घेती काढकाढूं। आणि पडदे गुंडिती फाडफाडूं। का दुसे गुंडिती उघडउघडूं। द्वंद्वी माकडू पेटला॥३२॥ कोणाचा मेहुणा कोणाचा पाहुणा। जांवाई आणिला दिवाळसणा। त्यांचेही करितां वस्त्राहरणा। शंखस्फुरणा ते करिती॥३३॥ जे जे देखती वस्त्रयुक्त। त्यातें दूत नागवित। नगरीं भोंवे पुच्छावर्त। कळकळत नरनारी॥३४॥ पुरुष नागवले हळहळित। मग कां तृणें लिंग झांकित। मागेंपुढें देवोनि हात। स्त्रिया पळत अति नग्न॥३५॥ मग राणिवसाचीं^८ लुगडीं। करोनि आणितीं उघडीं। लंका नागविली रोकडी। कडोविकडी कपिपुच्छें॥३६॥ नगर नागविलें हळहळित। आणि सभा नागविली समस्त। नग्न स्त्रिया राणिवसांत। पुरविला अंत कपिपुच्छें॥३७॥

जनानखान्यातहि आक्रमण केले तरी पुच्छ मोकळेच:- दुर्गसांठवण^९ निर्वडी। तेलतुपाचीं टांकीं गाढीं। कपिपुच्छें केलीं कोरडीं। घोंगडीं पांगडी भिजवोनि॥३८॥ घृत स्नेह^{१०} नाहीं नगराआंत। वाती लाविल्या समस्त। गडद पडलें लंकेआंत। लंकानाथ धुकधुकी॥३९॥ नगरीं तेलतुपाचा धडा^{११}। आणि भोंवता वस्त्रांचा हरडा। तरी पुच्छ न गुंडे पुढां। लाविलें वेडा वानरें॥४०॥ सभा नागविली वीरानुवीरीं। वस्त्रमात्र न मिळे नगरीं। नागव्या हळहळित नरनारी। कपिपुच्छ तरी न गुंडे॥४१॥ पुच्छ गुंडावयाची व्युत्पत्ती। ज्याचें नगर त्याचे

१ परस्त्रीचा अपहार, २ खरा, ३ जाळणे, ४ मरणाची खूण, ५ घाईने, ६ पुष्कळ, ७ कापडवाले, ८ अंतःपुरातील, ९ किल्ल्यातला साठा, १० तेल, ११ तोटा.

हार्तीं। स्वयें नागवी मारुती। लाविली ख्याती
कपिपुच्छें॥४२॥ वानर महाजगजेठी। लंका
नागविली पुच्छासाठीं। शिणतां राक्षसांच्या
कोटी। पुच्छ शेवटीं न गुंडे॥४३॥ पुच्छ
गुंडितां पै कैवाडें। अग्र अधिकाधिक वाढे।
ऐसी ख्याती लाविली माकडें। मरण रोकडें
राक्षसां॥४४॥ नाहीं झगडा ना भांडण। करितां
कपिपुच्छासीं वेष्टण। तृणप्राय केला रावण।
ऐसी गाढी आंगवण हनुमंता॥४५॥ पुच्छ
वेष्टिलें समग्र। अल्प उरलें दिसे अग्र^१। ऐसें
एकोनि दशशिर। पीतांबर म्हणे गुंडाळा
॥४६॥ इंद्रजित प्रधानसमवेत। रावण
संतोषचित्त। पुच्छदाहें मरे हनुमंत। पुच्छ
समस्त वेष्टावें॥४७॥ मग पीतांबरें श्वेतांबरें।
आणि पट्टकुळें^२ मनोहरें। गुंडिताती क्षौमांबरें^३।
पुच्छ न भरे कपीचें॥४८॥ तंव इंद्रजित
अतिशयें धाकत। जरी वांचला हनुमंत। तरी
समस्तां करील घात। पुच्छदहनार्थ मारावा
॥४९॥ रावण धाके मानसीं। जें पुच्छ न गुंडे पै
आम्हांसी। तरी केंवी मारवेल हनुमंतासी।
म्हणोनि उकसाबुकसीं स्फुंदत॥५०॥

सीतेचे वस्त्र आणण्याचा विचार करताच
पुच्छ गुंडाळले गेले:- तंव बोलिला
विद्युन्माळी^४। जरी वानर आकळेना महाबळी।
तरी उघडी करावी जनकबाळी। मग पुच्छ
तत्काळी आकळेल॥५१॥ ऐसें ऐकता
हनुमंतें। मग सांवरिलें निजपुच्छातें। तंव दूत
सांगतीं रावणातें। जें आम्ही पुच्छातें
आकळिलें॥५२॥ आम्ही सेवक आतुर्बळी^५।
पुच्छ आकळिलें समूळीं। म्हणोनि पिटिली
सर्वीं टाळी। केला समूळीं गडगर्ज॥५३॥

पुच्छ पेटविण्यासाठीं लोहाराच्या भात्याची
योजना:- तंव रावण सांगे अति क्रोधार्थें। अग्नि
लावा रे पुच्छातें। मग आणोनि लोहकारातें।
लाविले भाते अग्नीसीं॥५४॥ लंकानाथ
सुखसमेळीं। पुच्छ करावया होळी। हनुमंत
मारावा महाबळी। अग्नीजवळी स्वयें आला
॥५५॥ तंव अग्नीच्या पोटाआंत। कीं
अपमानावा लंकानाथ। तंव तेंचि करूं पाहे
हनुमंत। तो गुह्यार्थ अवधारा॥५६॥ तयाकाळीं
हनुमंतें। विनविलेंसे पितयातें। जे वायु सखा
अग्नीतें। तरी ज्वाळा तेथें होवों नेदीं॥५७॥
ज्वाळा होवों नेदी येथे। ऐसें नमोनियां वायूतें।
अपमानावया रावणातें। कपि पुच्छार्थें
खवळला ॥५८॥ भांते फुंकितां चौपासीं। परी
स्पर्शेना पुच्छासी। राक्षस होती कासाविसी। परी
अग्नि तयासी लागेना॥५९॥

अचेतन भात्यांनी सचेतन पुच्छ कसे
पेटणार ? :- मग रावण पुसे हनुमंतासी। अग्नि
कां न लागे पुच्छासी। हनुमान म्हणे रावणासी। दू
आहेसी अति मूर्ख॥६०॥ सदसद्विवेकज्ञान।
ज्यासी नाही तो अति अज्ञान। तूं तंव ज्ञानगर्वी
पाषाण। जे धर्मलक्षण लक्षेना॥६१॥ भाते
फुंकितां अचेतन। केंवी ज्वाळा होती सचेतन। तरी
हें तुज नाही ज्ञान। अति अज्ञान लंकेशा ॥६२॥ तें
तंव वचन मानलें लंकेशासी। मग पाचारोनि
निजवीरांसी। फुंकू लावीलें पुच्छासीं। साक्षेपेंसीं^६
सांगोनी॥६३॥ राक्षस फुंकितां चौपासीं। तंव
पुच्छें दडपिलें अग्नीसी। घोर घाणी उठे घशासीं।
तेणें कासाविसी राक्षसें ॥६४॥ घोर घाणी अति
प्रबळ। डोळां आंसुवें मुखीं लाळ। आणि
ऊर्ध्वश्चासें खोवती सकळ। हलकल्लोळ
मांडिला॥६५॥ ऐसा द्वंद्वा पेटला हनुमंत। सभा

१ टोक, २ रेशमी महावस्त्रे, ३ रेशमी वस्त्रे, ४ या नावाचा राक्षस, ५ महाबलवान्, ६ मोठ्या यत्नाने.

जाहली धूम्राकुळित^१। वानरें मांडिला हा अनर्थ।
लंकानाथ गजबजिला ॥६६॥

तरीही ते पुच्छ पेट घेइना म्हणून मारुतीच्या सूचनेप्रमाणे रावण फुंकर घालू लागला:- मग रावण पुसे हनुमंता। पुच्छ कां न जळे फुंकिता। हनुमान म्हणे लंकानाथा। ऐक आतां सांगेन ॥६७॥ पोफळ नेदितां यजमानासीं। होम न करवे तमासी। तरी न फुंकितां रावणासीं। अग्नि पुच्छासी स्पर्शेना ॥६८॥ जेंवी गृहस्थे न करितां ब्रह्मार्पण। द्विज न घेती आपोशन। तेंवी न फुंकिता रावण। हुताशन^२ प्रबळेना ॥६९॥ एक मुखें किती फुंकिती। दहा मुखें तुज आहेती। तुवां फुंकलिया लंकापती। पुच्छप्रदीप्ती^३ हुताशना ॥७०॥ मग करोनि शुद्धाचमन। आणि प्रथम देवोनी घृतावदान। मग फुंकावया हुताशन। दशानन बैसला ॥७१॥ हनुमंताची विवेकयुक्ती। सत्य मानलें लंकापती। पुच्छासी फुंकावया प्रदीप्ती। केली आउती^४ ते ऐका ॥७२॥ रावणाचे पोंटीं कपट। कपि मारावया समसगट। येणें आवेशें दशकंठ। हव्यवाट^५ फुंकित ॥७३॥ जें रावणाचे निजचितीं। माझेनि मुखें पुच्छप्रदीप्ती। शांत^६ जालिया मारुती। जगीं कीर्ति वाढेल ॥७४॥ तंव हनुमान म्हणे पित्या पवनासी। अग्नि फुंकिता रावणासीं। अति अपमान द्यावा त्यासी। मुख कोणासी न दावी ॥७५॥

तेव्हा एकदम भडका उडून रावणाच्या दाढीमिशा जळाल्या:- तंव अति आवेशें दशानन। आक्रोशें फुंकी हुताशन। तंव भडका एकसरें होऊन। केले दहन खांडमिशां ॥७६॥ होतां खांडमिशादहन। मुखीं पोळला दशानन। शंख करी गुद त्राहाटोन। काळें वदन लंकेशा ॥७७॥

रावणाने तोंड वर करताच पुच्छही वर झाले:-
जंव रावण तोंड परतें करी। तंव हनुमान पुच्छ वरतें धरी। पहिला अपमान राजशिरीं। केली बोहरी खांडमिशां ॥७८॥

हा वृतांत ऐकून राम लक्ष्मण व सुग्रीवादी सर्वांना फार हसू आले; व वानरसमूहात हनुमंताचा जयजयकार:- अभिनव कपीची ख्याती। ऐकोनि हांसे श्रीरघुपती। आणि सुग्रीवासारखे जुल्पती^७। स्वयें हांसती स्वानंदे ॥७९॥ वाचितां पत्र लक्ष्मण। तोही जाला हास्यवदन। हनुमंताचें अति विंदान। काळें वदन लंकेशा ॥८०॥ आमुचा हनुमान आतुर्बळी। जे धुरेच्या मुखा केली होळी। म्हणोनि वानरीं पिटिली टाळी। सुखसमेळीं गर्जत ॥८१॥ विजयी हनुमंत महावीर। हरिखें नाचती वानर। अवघे करिती जयजयकार। श्रीरामचंद्र स्मरोनी ॥८२॥ मग अंगदें उठोनि जाण। भेरी त्राहाटिल्या^८ निशाण। तंव सुमने^९ वर्षती सुरगण। तेणें सुखसंपन्न श्रीराम ॥८३॥ ऐकतां सेवकाची ख्याती। स्वयें सुखावे रघुपती। धन्य धन्य तो मारुती। जे पावन कीर्ति तिहीं लोकी ॥८४॥

मारुतीचे रामचरणी वंदन व श्रीरामस्तुति:- मग सौमित्रा श्रीराम सांगत। पुढें वाची ब्रह्मलिखित। पुच्छदहनें हनुमंत। पुढें पुरुषार्थ काय केला ॥८५॥ वंदोनि श्रीरामाचे चरण। पत्र वाची लक्ष्मण। आवडीं परिसत रघुनंदन। तें सावधान अवधारा ॥८६॥ श्रीरामातें अनुलक्षोनी^{१०}। हनुमान उभा कर जोडूनी। आपुल्या स्तुती ऐकोनी। ना श्लाघे^{११} ना अभिमान ॥८७॥ मी पालेखाडें वानर। माझी कीर्ति करिता श्रीरामचंद्र। रणीं रामनाम महाशूर। अति दुर्धर रामनाम ॥८८॥ श्रीराम हाताचा हात। श्रीराम शस्त्रांचें सामर्थ्य।

१ धुराने व्याकुळ, २ अग्नि, ३ शेपूट जाळणे, ४ तयारी, ५ अग्नि ६ मेलेला, ७ मल्लवीर, ८ वाजविल्या, ९ फुले, १० पाहून, ११ बढाई केली नाही.

राम करिता राक्षसघात। रणकंदनार्थ
श्रीराम॥८९॥ श्रीराम प्राणांचाही प्राण। श्रीराम
बाणाचाही बाण। श्रीराम माझी आंगवण।
श्रीरामीं समर्पण पै माझें॥९०॥ ऐसे ऐकतां
हनुमंताचे बोल। श्रीरामा येती सुखाचे डोल। जे
भक्तिभावार्थाची ओल। अति सखोल
श्रीरामीं॥९१॥

पुच्छाने केलेले कंदन:- पुढें ब्रह्मयाचें
ब्रह्मलिखित। हरिखें सौमित्र वाचित।
अपमानिला लंकानाथ। सभेआंत सलज्ज
॥९२॥ प्रथमप्रारंभी पुच्छकंदन। दाढ्या मिशा
जाळिल्या दहन^१। सिंहासनीं काळें वदन।
लज्जायमान रावण॥९३॥ कीर्ति जाली
अपकीर्ति। थोर चिंता रावणचित्तीं। पुढें काय
करील मारुती। पुच्छदहनार्थी कळेना॥९४॥
छळों जातां वानरासी। छळण न चले
रामभक्तासी। छळणें जाळिलें माझ्या मुखांसी।
खांडमिशांसी पुच्छदाहो॥९५॥

ते सप्तपाश तोडून मारुती मोकळा होतो:-
वानर उडतां रामनामंसी। छेदिलें दुर्धर सप्त
पाशांसी। तेथें द्रुमपाश रज्जुपाशासी^२।
यमपाशासी कोण पाड॥९६॥ काळपाश
कर्मपाश। धर्मपाश ब्रह्मपाश। मायापाश
मोहपाश। जन्मपाश सातवा॥९७॥ काळपाश
तो आयुष्यघात। कर्मपाश तो नैश्वर्यवंत।
धर्मपाश तो आश्रमगत। वेदविहितार्थ ब्रह्मपाश
॥९८॥ देहममता मोहपाश। मुख्य माया तो
आशापाश। कनककांता हा जन्मपाश। ऐसे
सप्त पाशांहीं जीव बद्ध॥९९॥ सप्त पाशांची
निवृत्ती। रामनामं करी मारुती। तेथें येरांची न
चले युक्ती। शास्त्रव्युत्पत्ती शीणतां॥१००॥
श्रीरामाचें जें नाम। तेंचि केवळ परब्रह्म। नामें

निर्दळी कर्माकर्म। धर्माधर्मच्छेदक॥१॥ अबद्ध
पडतां पै वेद। अनिवार बाधितो निषेध। आणि
नाम स्मरतांचि अबद्ध। होती सुबद्ध श्रवणार्थी
॥२॥ अबद्ध मंत्राच्या प्रयुक्ती। जापक चळले
नेणों किती। आणि अबद्ध नांवाच्या आवर्ती।
जड मूढ तरती असंख्य॥३॥ करितां
क्रियाकर्मव्युत्पत्ती। जरी विधिविधानें व्यंग
होती। व्यंग कर्म नव्हे उद्धारगती। आणि
हरिनामोक्ती अच्युत॥४॥

नाममहिमा, रामरक्षेचा प्रभाव:- नामासीं
नाहीं कर्मबंधन। नामासीं नाहीं विधिविधान।
आसनीं भोजनीं शयनीं जाण। नाम पावन
हरीचें॥५॥ स्वप्नीं स्मरतां रामनाम। तिन्हीं
अवस्थां करीं भस्म। ऐसें दाटुगे^३ हरीचें नाम।
नाम परब्रह्म प्रत्यक्ष॥६॥ स्वप्नींचिया
स्वप्नस्थिती। कौशिका^४ रामरक्षेची प्राप्ती। जे
कां दाटुगी त्रिजगतीं। उद्धरणार्थी जयाचे॥७॥
तरी रामरक्षा ज्याचे हातीं। कळिकाळ त्यासी
कांपती। यमधर्म पायां लागतीं। तीर्थें मागती
चरणतीर्थ॥८॥ असो रामरक्षाव्युत्पत्ती।
दोनचि अक्षरें रामनामोक्ती। चहूं युक्तींची
फिटे भ्रांती। ब्रह्मप्राप्ति ठसावे॥९॥
श्रीरामस्मरणाचेनि योगें। ब्रह्मस्थिति घर रिघे।
कळिकाळासी करी उभें। ऐसें नाम दाटुगे
श्रीहरीचें॥१०॥ ऐसी रामनामाची स्थिती।
पूर्ण बाणली हनुमंतीं। तेणें त्याची पावन
कीर्ती। त्रिजगतीं निजविजयी ॥११॥ ऐसीं
हनुमंताची स्थिती। ब्रह्मयानें लिहिली
ब्रह्मलिखितीं। पुढें कपिपुच्छप्रदीप्ती। केली
ख्याती ते ऐका॥१२॥

मारुती मेल्याचे सोंग करितो:- पुच्छीं धडाडी
हुताशू^५। हनुमंतासीं अति आवेशू। जैसा खेवा^६

१ अग्नीने, २ दोऱ्यांचे बंधास, ३ शाश्वत, ४ दांडगे, ५ बुधकौशिक ऋषीला, ६ अग्नि, ७ आर्लिगनाला.

आलिया अमृतांशू^१। ऐसा उल्लासू वानरीं॥१३॥
रामनामाहीपरतें। नाही साधन सरतें^२। अग्नि
बांधू न शके मातें। कृपा रघुनाथें मज केली
॥१४॥ श्रीरामनामें हनुमंत। सप्तपाशबद्ध
निर्मुक्त। परी तोही पुच्छें तळमळित। राक्षसां
अंत करावया॥१५॥ नेत्रीं लाविली अर्धचंद्री।
आणि खरसीं^३ आणिली मुखाभीतरी। पुच्छ
पसरोनि धरणीवरी। मरणानुकारी^४ कपि
पडे॥१६॥

राक्षसांना त्यामुळे हर्ष:- मग राक्षस येवोनि
समस्त। जंव हालवोनि पाहात। तंव कपि
हालवीना पाय हात। वानरें दांत विचकिले
॥१७॥ एक उलथें पालथें करिती। एक उफराटें
धरिती। तंव ते पुच्छाग्नीनें पोळती। मग पळती
माघारे॥१८॥ एक दुर्गीं घालती काठ्या। एक
हाणितो फडफडाटा। ऐसा वानर मीसगाढा^५।
दांत दाढा हालवीना॥१९॥ ऐसें मीस करोनि
अति निगुतीं। हालों नेदी पातया पातीं। म्हणती
निमाला मारुती । करोनि ख्याती
रणमार॥२०॥ वानरवीर जगजेठी। मारिल्या
राक्षसांच्या कोटी। इंद्रजित रावण धाके पोटीं।
अवघ्यां पोटीं अति धाक॥२१॥ जरी हा मरण न
सांगता। तरी करिता अवघ्यांच्या घाता। परी
तीक्ष्ण बुद्धि लंकानाथा। छळणें हनुमंता
मारिलें॥२२॥ वानर सत्यवादी पूर्ण। पाळोनि
श्रीरामाची आण। सांगोनियां निजमरण।
आपणा आपण मारविले॥२३॥

वैद्यांचे मत:- जंव वैद्य पाहती विचक्षण।
म्हणती कपीचे हृदयीं आहे प्राण। परी तो
अतिशयेंसीं क्षीण। क्षणार्धे पूर्ण निमेल॥२४॥

मारुती मेला या वार्तेने तेथे त्याला
पाहण्यासाठी प्रचंड गर्दी:- हनुमान निमाला

एकोनि। घाव^६ घातला निशाणीं^७। इंद्रजित
हरिखला मनीं। वांटी शेरणी^८ लंकेसीं॥२५॥
रावणें मारिला मारुती। लंकालोक पाहूं येती।
राक्षसवीरांचिया पंक्ती। अमित क्षितीं
दाटलिया॥२६॥

ती गर्दी पाहताच त्या पेटत्या शेषटीने
त्यांच्यावर एकदम आक्रमण केले:- मिळाली
राक्षसांची मांदी। मीस घेतलें निजबुद्धि।
अवघ्यां वधावया त्रिशुद्धी। पेटला द्वंद्वी तो
ऐका॥२७॥ दाटल्या देखोनि राक्षसहारी। जळत
पुच्छा घाली त्यांवरी। तंव ते पोळती उरीं शिरीं।
ऐसी आपांपरीं राक्षसां॥२८॥

शेषटीने सर्वांचे रस्तेच बंद केल्यामुळे एकच
त्रेधातिरपिट:- पळों जाता बाहेरी। तंव जळत
पुच्छ लाविलें द्वारीं। अवघियां केली कोंडमारी।
ऐसा निशाचरीं आकांत॥२९॥ जनांच्या वस्त्रां
लाविली आगीं। तेणें जळती सर्वांगीं। पुच्छ
घाली एकएकाचे दुर्गीं। नेसण्या आगी
लाविली॥३०॥ आगी लागल्या धोत्रांसी।
द्विज पोळले लिंगप्रदेशीं। नागवे नाचती
रावणापासीं। दाविती त्यासी लिंग व्यथा॥३१॥

हनुमंत राजद्वारी जातो:- हनुमान निघाला
राजद्वारीं। निशाणे त्राहाटिल्या भेरी। जळो ते
रावणा तुझी थोरी। जोहारवोहारी^९ त्वां केली
॥३२॥ लंका नागविली वस्त्रासाठीं। तेलतुपा
पाडिली तुटी। दिवा लावणें खुंटली गोष्टी।
शेवटीं जीवा साटी^{१०} कपिपुच्छ॥३३॥
आधींच वानर सबळ। आणि पुच्छ पेटविलें
प्रबळ। आतां लंका जाळील तत्काळ। आणि
मारील राक्षसां॥३४॥ रावणा तुझे पोटीं कपट।
त्या कपटें केलें तळपट। पुच्छें पेटला मर्कट।
करील सपाट सर्वांचें॥३५॥

१ चंद्र, २ श्रेष्ठ, ३ फेस, ४ मरणोन्मुख होऊन, ५ ढोंग करण्यात कुशल, ६ रणभेरी वाद्ये वाजविण्यात आली, ७ खिरापत,
८ दुर्दशा, ९ आगीने राखरांगोळी, १० भय.

रावणाने मारुतीस विचारल्यावरून हा सर्व शेषटीचा परिणाम आहे असे त्यास सांगतो:- रावण म्हणे रे हनुमंता। लंका जाळिसी कवण्या अर्था। सावध ऐकें लंकानाथा। तुज तत्त्वतां सांगेन॥३६॥ पुच्छासी मरण आलें निश्चित। तें मरणभयें झाडा देत। भयें लोकांमाजी लपत। तरी त्यासी मी येथ काय कीजे॥३७॥ एकाचे चरण धरित। आणि एकाचे पोटीं गवसत। एकाचे पालवीं^१ झोंबत। जे मरणभयार्थ चुकवावया॥३८॥ एकासीं होत शरणागत। एकाचें गळीं पडत। जे विनवूनी लंकानाथ। मरणोन्मुख करा म्हणे॥३९॥ रावणा मीही करितों विनंती। जे जाजावोनि^२ दहनार्थी। पुच्छ येतें काकुळती। तरी मरणोन्मुक्ती करीं त्यासी ॥१४०॥ उरीं शिरीं स्वयें जाळित। त्या नांव म्हणिजे शरणागत। पुच्छें मांडिला मरणावर्त। मरणोन्मुक्त करा म्हणे॥४१॥ करावया राक्षसांचा घात। द्वंद्वा पेटला हनुमंत। देखोनि पुच्छदहनावर्त। लंकानाथ चळीं कार्पे॥४२॥

मारुतीचे सर्व लक्ष नंतर राजमंदिरांकडे वळले:- रावण कपिभयें कांपत। आणि निःशंक बैसला हनुमंत। पुच्छें मांडिला आकांत। दहनावर्त^३ राक्षसां ॥४३॥ दशमुखेंसीं संमुख। हनुमान बैसला निःशंक। पुच्छें सेना आणि सैनिक। एकैक पोळविले ॥४४॥ राक्षससैन्यामाझारीं। बोंब सुटली एकसरीं। अग्नि पोळतां उरीं शिरीं। पुच्छ महामारीं पेटलें॥४५॥ पुच्छ तंव तें अग्निकल्लोळ। लंका वेढिली सकळ। राक्षसें करिती तळमळ। न चले कळ कपिपुच्छीं ॥४६॥ तंव हनुमान विचारी मानसीं। अग्नि लागला माझे कांसेसीं। तरी परम तृप्ती द्यावी यासी। ऐसें अति उल्लासे

वानर॥४७॥ विचारितां मूळ अनुवादु। वेदानुवाद सखे बंधु। दोहींचा पिता वायु प्रसिद्धु। परम सुहृदु आत्मत्वे ॥४८॥ अग्नि वायूचा ज्येष्ठ सुत। आणि कनिष्ठ भेटला हनुमंत। मग सुतें आलिंगिला सुत। तेणें उल्लासत स्वयें वायु ॥४९॥ ज्येष्ठ बंधु अति वरिष्ठ। भोजनीं लंकाभुवनताट। राजमंदिरी परवडी^४ श्रेष्ठ। भक्ष चोखट तें ऐका॥१५०॥

घराघरातून पुच्छप्रवेश व त्यामुळे दाह:- रावणाचा छत्रदाहो^५। प्रथम प्राणाहुति पहा हो। माड्या गोपुरें^६ गृहसमुदावो। निजनिर्वाहो भोजनी॥५१॥ चंदनमंदिरें तेंचि ओदन^७। गृहसामग्री तेंचि वरात्र^८। पताका कथिका^९ ते पूर्ण। आणि घृत जाण मणिमाळा॥५२॥ नानापरींचें वृक्षदहन। त्या शाका^{१०} स्वादिष्ट संपूर्ण। गुप्तधन तें वरीं लवण। दधिओदन^{११} तृणघरें॥५३॥ जालिया तृणघरांचे दहन। मग सर्वेचि उत्तरापोशन^{१२}। ऐसे ज्येष्ठ बंधूसी भोजन। लंकाभुवन अर्पित॥५४॥ हनुमान बैसला पूर्वद्वारीं। आणि पुच्छ प्रेरिलें असे नगरीं। अग्नि लावितां घरोघरीं। नरनारीं आकांत॥५५॥ नवल लाघवी वानर। पुच्छ करोनियां चौफेर। सवाद्य आकळिलें नगर। निशाचरें तळमळितीं॥५६॥ निर्गम न पुरे नगरीं। जळत पुच्छ नगरद्वारीं। तळमळितीं नरनारी। आपांपरी राक्षसां॥५७॥

त्यामुळें नागरिकांची दैन्यावस्था:- नेसण्या आगीं लावी आधीं। नरनारी धांवती नागव्या बिदीं। हळहळित राक्षसमांदी। सांदोसांदीं कळकळिती॥५८॥ लेंकीस माय म्हणे तूं कां बुची। तंव ते सांगे माझी पोळिली खोची^{१३}। तंव जांवई आला नागवाची। तो देखे सासूची

१ पदराला, २ कंटाळून, ३ जाळण्याचा सपाटा, ४ प्रकार, ५ छत्र जाळणे, ६ मनोरे, ७ भात, ८ वरण, ९ कडी, १० भाज्या, ११ दहीभात, १२ भोजनांतीचे आपोशन, १३ गुह्येंद्रिय.

नग्नता॥५१॥ मग म्हणे आजि सफळ नयन। जें देखिलें स्त्रियेचें जन्मस्थान। तंव लाजे सासू झांकी नयन। अवघे नग्न हळहळित॥१६०॥ एक पोळती स्तनांतरि^१। एक पोळती योनिद्वारीं। एक पोळती उरीं शिरीं। गुदद्वारी पै एक॥६१॥ ऐसा राक्षसांसी आकांत। नगरीभोंवती पुच्छावर्त। काळें तोंड लंकानाथ। जें नगरदाहार्थ तेणें केला॥६२॥

शेपटीने सर्व वाट अडविल्यामुळे नागरिकांचा कोंडमारा:- पुच्छाग्नीनें मारावा वानर। तंव तेणें अग्नि केला तीव्र। लंका जाळिली समग्र। निशाचर देहदाहो॥६३॥ निघाल्या नगराबाहेरी। येतां जनांचिया हारी। तंव जळत पुच्छ चौफेरीं। लंकापुरी कवळोनी॥६४॥ जे जे द्वारीं रिघों जात। तंव पुच्छ धगधगीत तेथ। निर्गम^२ न पुरे अति आकांत। जन भ्रमत अति भ्रांतीं॥६५॥ आगी लावोनि प्रबळ बळी। पाडिले हुडे दुर्गाच्या पौळी। अगड^३ बुजिल्या पै तळीं। मांडिली होळी दुर्गाची॥६६॥ हुडे खचती दडदडां। तंव तळीं होता राक्षसां रगडा। सैन्य मारोनि बुजी अगडा। पुढें झगडा जिंतावया॥६७॥ पाडोनि दुर्गाच्या पौळीं। खंदक बुजिला समूळीं। श्रीराम यावया संवदळीं^४। वाट मोकळी कपि करी॥६८॥ लंकानगरीचीं दुर्घटें। जाळिल्या अर्गळा^५ कपाटें। मोकळे सातही रक्षक दारवंटे। ख्याती मर्कटें लाविलीं॥६९॥

लंकेभोवती रक्षक असलेले राक्षस जाळले:- लंकानगरीसभोंवतें। गडपाळ सैन्य जागृत होतें। तीं तीं स्थळें बळें समस्तें। हठें कपिनाथें जाळिलीं॥१७०॥ दुर्गाभोंवतीं चौफेरें। भरलीं होतीं अग्नियंत्रे^६। अग्नि लावितां वानरें। ती एकसरे सुटती॥७१॥ एक वेळ समकाळ। सुटलें

यंत्रांचे यंत्रगोळ। नगरीं उठिला हलकल्लोळ। वीर प्रबळ निमाले॥७२॥ हनुमान अग्नि वायु तिन्ही। लंका जाळितां तिघीं जणीं। तापें तापलीसे धरणी^७। तेणें सर्पफणा पोळती॥७३॥ सर्प पोळोनि फणोफणी। बुडी देती आवरणजीवनीं^८। तंव शेष पोळेना सहस्रफणी। जे शेषशयनी श्रीराम॥७४॥ जेंवी प्रलयकाळींचा अग्नी। राहे सत्यलोका जाळूनी। तैसा लंकादाहें दहनवन्ही। झोंबे धांवोनी निराळीं॥७५॥ लंका जाळितां मारुती। तापें तापली त्रिजगती। लंकाजन अति आवर्ती। आली शांती राक्षसां॥७६॥

रावणाच्या निवासस्थानावर आक्रमण:- तंव रावणाच्या राणिवसांत^९। अग्नि लावी स्वयें हनुमंत। मग रावण बैसला जेथ। आलें तेथ कपिपुच्छ॥७७॥ रावणा मांडिला अति आकांत। तेणें राक्षस धाकती समस्त। इंद्रजित जाला शोकाकुळित। लंकानाथ केंवी वांचे॥७८॥ युद्ध करिता मारुती। आमुचिया खुंटल्या सर्व शक्ती। मरण आलें लंकापती। कैशा रीतीं वांचला॥७९॥ रावण काढा रे बाहेरी। नातरी पडेल पुच्छजोहरीं। मग दुर्ग पाडोनि निशाचरीं। कष्टांतरी मार्ग केला॥१८०॥ नवल कपिपुच्छाची थोरी। जळत पुच्छ टाकिलें द्वारीं। तेणें निर्गम न पुरे बाहेरी। मग हाहाकारी गर्जती॥८१॥ मग ते काळीं निशाचर। निवडोनियां निधडे वीर। रागें लोटले कपीवर। शस्त्रास्त्रीं सन्नद्ध॥८२॥ बोडणखांडे शूळ त्रिशूळ। परशु पट्टिश गदा मुद्गळ। बाणीं कोंदलें नभभूतळ। ऐसा रणकल्लोळ वीरांचा॥८३॥ रावणाचे दृष्टिपुढां। होतो निर्वाणींचा झगडा। तंव हनुमान होवोनि गाढा। रणीं वेंगाढा उठिला॥८४॥

१ हृदयी, २ बाहेर पडणे, ३ लवणामधून गेलेल्या वाटा, ४ ससैन्य, ५ अडसर, ६ तोफा, ७ पृथ्वी, ८ आवरणोदकामध्ये, ९ आकाशात, १० जनानखान्यात.

सर्व वीरांचा मारुतीवर एकवटून हल्ला, परंतु सर्व व्यर्थ :- कपीनें बहुतां लाविली ख्याती। तरी आज याची करूं शांती। गर्जोनियां रणविख्याती। शस्त्रसंपातीं मारणें ॥८५॥ कपीस मारावया रोकडें। कवची^१ खड्गी^२ वीर गाढे। सरकोनि थरकोनि चहूंकडे। पाय देव्हडे हाणिती ॥८६॥ एक कपिपुच्छें आकांत। लघुलाघवें चुकवित। संमुख वंचोनि आघात। रणकंदनार्थ मांडिला ॥८७॥ मग हनुमान विचारी पोटांत। वीर खवळले अत्यद्भुत। यांचा तरी पाहूं पुरुषार्थ। अंगीं घात साहोनि ॥८८॥ यांच्या शस्त्रांच्या समेलीं। माझी न तुटे रोमावळी। शस्त्रें हाणितां महाबळी। घायातळीं राहिला ॥८९॥ हनुमान आला घायातळीं। मग वीरीं दिधली आरोळी। म्हणती अवघे बळी रे बळी। जे कपि भूतळीं पाडिला ॥९०॥ संमुख हाणिती तोमर। तंव एक मागोनि हाणिती वज्र। एके वेळे नाना शस्त्र। अति दुर्धर हाणिती ॥९१॥ वीर वर्षती शरजाळीं। तंव हनुमान पडला घायातळीं। मारुती मारिला आतुर्बळी। पिटिली टाळी सकळिकीं ॥९२॥ राहिलें उड्डाण किराण। निःशेष याचा गेला प्राण। आमची गाढी आंगवण। भेरी निशाणें त्राहाटिली ॥९३॥ वानरें थोर केली ख्याती। परी आम्ही वीर भद्रजाती। जे रणा आणिला मारुती। अति व्युत्पत्ती रणमारें ॥९४॥ ऐसे अति वाढिवा^३ गर्जती वीर। आणि हरिखें वांढिती साखर। आतां विझवारे लंकापुर। रणीं वानर पाडिला ॥९५॥ आतां रण शोधा रे सत्वर। जे कोणी घायीं निमाला कपींद्र। तंव तेथे करोनि भुभुःकार। वेगीं वानर उसळला ॥९६॥ ऐकतां

कपीचें गर्जन। धाकिन्नला दशानन। राक्षसांचे पळाले प्राण। जें अचुक मरण ओढवले ॥९७॥ लंका पडिली दहनावर्ती। पळावया वाट नाहीं रिती। आणि पुढें खवळला मारुती। तेणें मरणप्राप्ती राक्षसां ॥९८॥ तंव सभामंडपीचा थोर। स्तंभ उपटोनि अष्टधार। आणिक कवळोनि निशाचर। घायें चकचूर करीतसे ॥९९॥ पुच्छें कवळोनि निशाचर सगट। अवघे करोनि एकवट। मग खांब हाणोनि उद्धट। केलें पीठ अवघ्यांचे ॥१००॥ हात पाय ना मनगट। नाड्या अस्थि शिर कंठ। आणि पोटापाठीचें करोनि पीठ। केली एकवट अवघ्यांची ॥१॥ उर्ध्वगती अधोगती। पुढती नव्हे मरणप्राप्ती। ऐसे राक्षसां मारोनि मारुती। गुणातीर्ती^४ ते नेले ॥२॥ इंद्रियें अवधीं त्रिगुणवृत्ती। इंद्रियें देवता नानारूप ज्योती। जिवें मारोनियां मारुती। गुणातीर्ती ते नेले ॥३॥ श्रीरामभक्ताचे निजहस्तीं। जे जे निमती^५ मारकयुक्ती। ते ते पावती गुणातीर्ती। भक्ताची ख्याती पै ऐसी ॥४॥ हरिभक्ताचे दृष्टिपुढें। मरे त्याचें भाग्य गाढें। जाणोनि त्रिगुणांचें सांकडें। पावती रोकडें परब्रह्म ॥५॥

याप्रमाणे मारुतीचा पराक्रम झाला :- असो ऐसें रणव्युत्पत्ती। सैन्य मारिलें मारुती। तंव संमुख जाला लंकापती। मरणानुवृत्तीं धाकत ॥६॥ रावण धाकत निजचित्तें। जें सैन्य मारिलें हनुमंतें। आतां आल्या मजभोंवतें। कोण कपीतें निवारी ॥७॥ अखयाकुमार केला पुरा। इंद्रजितासीं रणभेदरा^६। आणि रणीं मारिलें निशाचरां। कोण वानरा निवारी ॥८॥ रावणा तुझे दाही माथे। कपि म्हणे म्यां

१ कवच घातलेले, २ हातात तलवार घेतलेले, ३ प्रौढीने, ४ सत्व, रज, तम ह्या तीन गुणांपलीकडे, ५ मृत्यू पावतात, ६ लढाईचा धाक.

तोडावे हातें। परी मज वारिलें श्रीरघुनाथें। जें
तुज निजहस्ते मारावें॥१॥ श्रीरामाची
मर्यादारेखा। कपीस नुल्लंघवे देखा। तेणें
वांचविलें दशमुखा। मरणोन्मुखा^१
चुकवोनी॥२१०॥ ऐसा गांजोनि दशानन।
आणि जाळोनि लंकाभुवन। मग कपि परतला
आपण। श्रीराम चरण वंदावया ॥११॥
सीतेसी घालोनि लोटांगण। आणि तिसी
होवोनि अनन्यशरण। कपि परतला आपण।
श्रीरामचरण वंदावया॥१२॥ मस्तकमणि
घेवोनि खूण। आणि खूण पुसोनि मुखवचन।
कपि परतला आपण। श्रीरामचरण वंदावया
॥१३॥ मुखीं श्रीरामनामावृत्ती^२। आणि हृदयीं
श्रीरामाची मूर्ती। देह विकला श्रीरामकीर्ती।
अनन्यभक्तीं हनुमंतें॥१४॥ श्रीराम देखे
सत्सर्वार्थी। श्रीराम देखे सर्वाभूतीं। देह
विकला श्रीरामकार्यार्थी। अनन्यभक्तीं
हनुमंतें॥१५॥ श्रीराम देखे गतीची गती।
श्रीराम देखे नयनस्वार्थी। श्रीराम देखे
सर्वाभूती। भक्त परमार्थी हनुमंत॥१६॥
श्रीरामरूप इंद्रियस्थिती। श्रीरामरूप
नानावृत्ती। श्रीरामरूप स्वप्नसुषुप्ती। भक्त
परमार्थी हनुमंत॥१७॥ एका जनार्दना शरण।
जालें ब्रह्मलिखित संपूर्ण। पुढारें श्रीरामागमन।
सेतुबंधन अवधारा॥२१८॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे
एकाकारटीकायां ब्रह्मलिखित-
हनुमत्प्रतापकथनं नाम त्रयास्त्रिंशति-
तमोऽध्यायः॥३३॥ ओव्या॥२१८॥

अध्याय चौतिसावा

॥श्रीसीतारामाभ्यां नमः॥

श्रीरामांचे समुद्रतीरावर आगमन

लंकेतील हनुमंताच्या विक्रमाचे
सिंहावलोकन:- ब्रह्मा म्हणे ब्रह्मलिखितीं।
कपीची लिहिली अल्पकीर्ती। त्याहून अगाध
हनुमंताची ख्याती। कीर्ती किती लिहावी॥१॥
श्रीरामा तुझें हें वानर। लंके आलें पालेखाईर।
त्याची कीर्ती अति दुर्धर। मज साचार लिहवेना
॥२॥ अठरा लक्ष दीपिका पूर्ण। कपीनें पुच्छें
विझवोन। रावणसभा करोनि नग्न। दशानन
गांजिला॥३॥ रघोन रावण शयनस्थाना।
परिसोनि मंदोदरीचे स्वप्ना। सीताशुद्धि आणी
मना। अशोकवना कपि आला॥४॥ देवोनियां
श्रीराममुद्रा। सुखी करोनि सीता सुंदरा।
गांजावया राक्षसेंद्रा। केला तरुवरांभंग॥५॥
मारिलें वनकरां किंकरां। पंच सेनानी प्रधानपुत्रां।
जंबुमाळी करोनि पुरा। निशाचरां निर्दळिलें॥६॥
मुख्य मारावया धुरा। प्रथम बोहणी अखया
कुमरा। इंद्रजितासी लावोनि भेदरा^३। अदट^४
वीरां मारिलें॥७॥ राक्षससैन्याचिया श्रेणी।
अर्बुदांत^५ पाडिल्या रणीं। रुधिरप्रवाही धरणीं।
भूतां पारणीं मेदमासें ॥८॥ रणनदी
रुधिरस्नान^६। मेदमासें आतृप्ति^७ भोजन। भूतें
प्रेतें पिशाचगण। रणनर्तन ते करिती॥९॥
दशमुखाची दाढी जाळिली। लंकापुराची करोनि
होळी। हनुमान आला तुजजवळी। आतुर्बळी
महावीर॥१०॥ ब्रह्मा म्हणे माझे युक्तीं।
धरवली ते लिहिली कीर्ती। मजही न कळे
कपीची ख्याती। मी लिखितीं केवीं लिहूं॥११॥
जैसा अवतार श्रीरामचंद्र। तैसाच हनुमंत
साचार। वीर धीर महाशूर। गुणगंभीर

१ प्राप्तमरण अशा तुला, २ रामनामाचा जप, ३ धाक, ४ बलाढ्य, ५ दशकोट्यवधि, ६ रक्ताची आंधोळ, ७ तृप्तता होईपर्यंत.

गांभीर्ये॥१२॥श्रीराम देव हनुमंत भक्त।
दोहींच्या स्वरूपाचा इत्यर्थ। करूं नेणती
श्रुतिशास्त्र। इत्यंभूत केवी मी जाणें॥१३॥
श्रीराम जीव हनुमान प्राण। श्रीराम शिव हनुमान
ज्ञान। श्रीराम ब्रह्म हनुमान पूर्ण। दोघे परिपूर्ण
परब्रह्म॥१४॥

ब्रह्मलिखित पत्रश्रवणाने श्रीरामांस आनंद व
मारुतीस आलिंगन:- ब्रह्मयानें लिहिलें
ब्रह्मलिखितें। ऐकोनि हनुमंताची ख्याती।
संतोषोनि रघुपती। अति प्रीतीं आलिंगी॥१५॥
हृदया हृदय लागतां देख। दोन्ही हृदयीं श्रीराम
एक। एक तोचि पै अनेक। अनेकीं एक श्रीराम
॥१६॥ हनुमान अवघाचि रामाआंत। हनुमान
सबाह्य श्रीरघुनाथ। लवण^१ समुद्रीं एक होत। तैसा
हनुमंत श्रीरामीं॥१७॥ देवाभक्ताची जाली भेटी।
निर्विकल्पें पडली मिठी। परमानंदे कोंदली सृष्टी।
आनंदकोटी सुग्रीवा ॥१८॥ विजयी आमुचा
हनुमान वीर। वानर करिती भुभुःकार। अवघीं
केला जयजयकार। श्रीरामचंद्र स्मरोनि॥१९॥
अगाध हनुमंताची ख्याती। ऐकोनियां श्रीरघुपती।
स्वमुखें आदरिली स्तुती। अति प्रीतीं हनुमंता
॥२०॥ वानितां हनुमंताची कीर्ती। करितां
हनुमंताची स्तुती। धनी^२ न पुरे श्रीरघुपती। तेचि
श्लोकार्थी अनुवादों॥२१॥

श्रुत्वा हनूमतः कीर्तिं यथावदभिभाषिताम्।
रामः प्रीतिसमायुक्तं वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥१॥
नूनं हनूमतः कृत्यं सुमहद्भुवि दुष्करम्।
मनसापि यदन्येन न शक्यं धरणीतले ॥२॥
नहि तं प्रति पश्यामि यस्तरेत महार्णवम्।
अन्यत्र गरुडाद्वयोरन्यत्र च हनूमतः ॥३॥
देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोत्तरक्षसाम्।
अप्रवेश्या पुरी लंका रावणेनाभिपालिता ॥४॥
गुप्ता दुर्गागिरेर्मूर्ध्नि वीरैकेन घर्षिता ॥५॥

श्रीरामांनी केलेली हनुमंताची प्रशंसा:-
उल्लंघोनि अपांपती^३। लंके जावोनियां मारुती।
अतर्क्य श्रुतिशास्त्रप्रयुक्ती। ते ते ख्याती येणें
केली॥२२॥ ऐकें उड्डाणें समुद्रलंघन। करी ऐसा
आहे कोण। गरुड वायु कीं वायुनंदन। अन्यत्रा
गमन न करवे॥२३॥ गरुडागमन पक्षगतीं।
वायूसी सर्वत्र गमनशक्ती। ऐकें उड्डाणें हा
मारुती। समुद्रीं ख्याती करोनि गेला॥२४॥
सुरसा सिंहिका मैनाकगिरीं। कपीचा मार्ग
रोधिला सागरीं। एका सोडी एका मारी। एकाचा
गर्व हरी स्पर्शमात्रें॥२५॥ अगाध उड्डाणाची
थोरी। लंका सांडोनि माघारी। जावोनि
पडलंकेभीतरें। क्रौंचा सहपरीवारीं वधियेली
॥२६॥ लंकादुर्ग सागरोदरी। रावण रक्षी
सहपरिवारीं। अति दुर्गम गिरीशिखरीं। दुर्धर थोरी
गर्वाची॥२७॥ जया दुर्गाची निरवडी^४। देव बंदी
तेहतीस कोडी। नवग्रहांचे पायीं बेडी। येरां
बापुडीयां कोण पुसे॥२८॥ देव दैत्य गुह्यक
दानव। यक्ष रक्ष सिद्ध गंधर्व। पन्नग ऋषीश्वर
मानव। कांपती सर्व लंकेशा॥२९॥ ऐसिया
दुर्धर लंकेप्रती। नाहीं साह्य ना सांगाती^५। एकला
रिघोनियां मारुती। अभिनव^६ ख्याती येणें केली
॥३०॥ इंद्रजितें दांती धरिले तृण। ऐसें दुर्धर केलें
रण। रावणाचें मुख जाळोन। केलें दहन
लंकेचें॥३१॥ सीतेची सावकाश घेवोन भेटी।
तिच्या पुसोनि गुह्य गोष्टी। मणि घेवोनि जग -
जेठी। उठाउठीं येथें आला ॥३२॥

न चात्मा लघुतां नीतः सुग्रीवश्चापि तोषितः।
अहं च खुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ॥६॥
वैदेह्या दशनिनाय धर्मतः परिरक्षिताः ॥७॥

रणकंदन सीताशुद्ध्यर्थ। सुखी सुग्रीव
कपिनाथ। ऐकोनि सीतानिजगुह्यार्थ।
श्रीरघुनाथ सुखी जाला॥३३॥ ऐकोनि

सीताअनुतापवचनें। लक्ष्मण सुखावे जीवें
प्राणें। वानरां होतसे सुखपारणें। कपीचें
बोलणें ऐकोनी॥३४॥ लघुत्व न येतां वानर
जाती। कपीनें केली रणख्याती। तेणें सुग्रीव
वानरपती। सुखसंविती^१ पावला ॥३५॥
करोनि राक्षसकंदनार्थ^२। कपीनें आणिला
सीताशुद्ध्यर्थ। आम्हां अवधियां पुरुषार्थ।
संरक्षित हनुमंत॥३६॥

हनुमंताकडून श्रीरामनामस्तवन:- श्रीरामें
करितां स्तुती। हनुमान अति विनतवृत्ती।
लोटांगणे घालोनि क्षितीं। स्वयें रघुपतीतें
विनवी॥३७॥ श्रीरामा तुझी नामशक्ती। तेणें
म्यां केली लंकेची ख्यातीं। त्या मज रंकाची
स्तुती। केंवी रघुपति तूं करिसी॥३८॥ ऐकोनि
हनुमंताचें वचन। संतोषोनि श्रीरघुनंदन। पुढतीं
पुसतसे आपण। दुर्गलक्षण लंकेचें॥३९॥

पुनरेवाथ पप्रच्छ राघवः पवनात्मजम्।
कति दुर्गाणि दुर्गाया लंकायास्तद्ब्रवीष्वमे॥८॥
बलस्य परिमाणं च द्वारदुर्गक्रियामपि।
गुप्तिकर्म च लंकायां रक्षसां सदनानि च॥९॥
यच्च यावच्च यादृक्च लंकायामभिदृष्टवान्।
तथा तत्सर्वमाचक्ष्व सर्वथा कूशलो ह्यसि॥१०॥
स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणाक्लिष्टकर्मणा।
आचक्ष्व हनुमता यथा दृष्टार्थमर्थवत्॥११॥
परां समृद्धिं लंकायाः सागरस्य च भीमताम्।
विभागं च बलौघस्य निर्देशं वाहनस्य च॥१२॥

श्रीरामांना लंकादुर्गाविषयीं माहिती:- लंकादुर्ग
हें कैसें काये। कोणाची कैसी आहे। दुर्गीचें बळ
दळसमुदाय। साभिप्राय मज सांगें ॥४०॥ दुर्गद्वारीं
क्रियास्थिती। दुर्गाचीं यंत्रें गुप्तगती। द्वाररक्षण
सैन्यसंपत्ती। रिघूं निघूं युक्ती मज सांगें॥४१॥ दुर्ग
शोधिलें तुवां समूळीं। घेतली लंकेची
घरधांडोळी^३। किती सैन्य रावणाजवळी।

आतुर्बळी वरी किती॥४२॥ आम्हांसीं मांडिलिया
रण। संमुख येती कोण कोण। तूं तंव तेथींचा
रणप्रवीण। रणलक्षण मज सांगें॥४३॥ श्रीराम
राजपुत्र सज्जन। हनुमंत अनुलक्षोन। पुसिला
लंकादुर्गप्रश्न। तेंवी आपण कपि सांगे ॥४४॥
लंका दुर्गी समुद्र आगड^४। तेणें करितां अति
अवघड। न कळें सुरासुरांची घडमोड। परम गूढ
समुद्रीं॥४५॥ मत्त गजांचिया हारी। मद स्त्रवती
लंकानगरीं। मदगंध न माये अंबरीं। मत्त भ्रमरीं
झंकार॥४६॥ अश्वरथांचियां थाटी। पदरज न
माये अंबुटी^५। सैन्य असंख्य कोट्यनुकोटी। वीर
जगजेठी राक्षस॥४७॥ लंकादुर्ग अतिशय दुर्धर।
खंदकीं जळ अपरंपार। माजी मीन नक्र मगर।
जळीं जळचरें असंख्य ॥४८॥ उभवोनि यंत्रावरी
यंत्र। परसैन्याचे देखोनि भार। दुरोनि करिती
चकचूर। यंत्रभार महागोळा॥४९॥ नावानिगिया
अति मर्दनी। ज्या शतघ्नी^६ सहस्रघ्नी। दुर्ग चौफेर
चहूं कोनीं। यंत्रश्रेणी मारका॥५०॥ चोरद्वारांची
व्युत्पत्ती। इंद्रजित कपटी गुप्तगती। घाला
घालोनि रातोरातीं। धुरा^७ मारिती अस्त्रबंधें॥५१॥
दुर्गी शतानुशत दारवटे। मुख्य वागणें चहूं वाटे।
आगळा सांखळा घडघडाटे। दृढ कपाटें लोहबंधें
॥५२॥ श्रीरामासीं करावया युद्ध। रावणासी अति
आल्हाद। सैन्य सन्नद्ध बद्ध। द्वंद्वयुद्ध
धुरेसीं॥५३॥

शैलाग्रे रचिता दिव्या सा पूर्वैर्देवपुरोपमा।
वाजिवारणसंपन्ना लंका परमदुर्जया॥१३॥
अयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितम्।
शूलहस्ता दुराधर्षाः सर्वे खड्गास्त्रयोधिनः॥१४॥
अर्बुदं रक्षसां तत्र पश्चिमद्वारसंस्थितम्।
नियुतं रक्षसामत्र दक्षिणं द्वारमास्थितम्॥१५॥
शतशोथ सहस्राणि मध्यमं गुल्ममास्थिताः।
उत्तरं द्वारमास्थाय रावणः पर्युपासते॥१६॥

१ सुखानुभव, २ राक्षसांस मारण्याचे कार्य, ३ घरांची झडती, ४ खंदक, ५ आकाशात, ६ तोफा, ७ प्रमुख प्रमुख वीर.

लंकेची निर्मिती व संरक्षणाची व्यवस्था:-
 समुद्रमध्यगिरीचे माथां। वसावया लंकानाथा।
 लंका करवी विधाता। दुर्गकर्ता विश्वकर्मा^१॥५४॥
 विश्वकर्मा निजव्युत्पत्ती। लंका निर्मा
 दुर्गम गती। ते लंकेची दुर्गम ख्याती। म्यां
 तुजप्रती सांगितली॥५५॥ चहूं द्वारीं संरक्षण।
 भट सुभट वीर दारुण। रावणें ठेविले आपण।
 रक्षोगण ते ऐका॥५६॥ पूर्वद्वारीं दहा सहस्र।
 निधडे निःशंक निशाचर। शूलहस्ती खड्गधर।
 अति दुर्धर ते द्वारीं॥५७॥ पश्चिमद्वारीं महाशूर।
 अर्बुदांत महावीर। शस्त्रास्त्रीं प्रवीण निशाचर। ते
 द्वारीं द्वार रक्षिती॥५८॥ लक्षानुलक्ष निधडे वीर।
 रथ गज बाजी महाशूर। ते रक्षिती दक्षिणद्वार।
 अहोरात्र गर्जोनी॥५९॥ उत्तमद्वाराचा पै धाक।
 स्वयें वाहे दशमुख। येणें द्वारें रघुकुळटिळक।
 आवश्यक येईल ॥६०॥ शतानुशतें
 शतानुसहस्री। गुल्मागुल्मी हारोहारीं। स्वयें
 रावण सहपरिवारीं। उत्तरद्वारीं संरक्षी॥६१॥
 लंकासमुद्राचे बेटीं। वसताहे गिरि त्रिकूटीं।
 भोंवतीं राक्षसांची घरटी। पारखें^२ दृष्टी केंवी
 देखे॥६२॥ लंकादुर्ग अति गूढ^३। ऐकतां वाटे
 अवघड। तोही केला म्यां निवाड^४। कडेफोड
 दुर्गाची॥६३॥

ते मया संक्रमा भग्नाः परिखाश्चापि पूरिताः।

दग्धा च नगरी लंका साद्रिप्राकारतोरणाम्॥१७॥

स्थिता पारे समुद्रस्य दूरपारस्य राघव।

नौपथश्चापि नास्त्यत्र निरुद्देशश्च सर्वतः॥१८॥

येन केन तु मार्गेण तराम वरुणालयम्।

हतेति नगरी लंका वानरैरुपधार्यताम्॥१९॥

दहनामुळे दुर्ग घेणे सोपे झाले:- लंकादुर्ग
 श्रीरघुपती। म्यां पाहिलें जाण निश्चितीं। म्हणसी
 चोरोनि रातीं बितीं। वीरां रणख्याती लावोनी
 ॥६४॥ रावणें पुच्छा लावितां आगी। लंका

जाळितां उभयभागीं। वीर मारिले ते प्रसंगीं।
 रणरंगी भिडोनी॥६५॥ उपन्या धवळारें गोपुरें।
 सप्तखणी दामोदरें। लंका जाळिली घरोनघरें।
 राजमंदिरें मुख्यत्वे ॥६६॥ आगळा सांखळा
 दुर्गाचे ओटे। लोहनिबद्धे^५ कपाटें। जाळिले
 दुर्गाचे दारवटे। श्रीराममर्कटें हनुमानें ॥६७॥
 मत्स्यमगरकुळीं^६। खंदक भरले होते जळीं। ते
 म्यां बुजिले समूळीं। दुर्गाच्या पौळी
 पाडोनी॥६८॥ दुर्ग जाळिता नानापरी। मुख्य
 दुर्गवस्तीचा जो गिरी। तो म्यां जाळिला
 पुच्छेंकरीं। करोनि महामारी राक्षसां॥६९॥
 रावण करोनियां दीन। म्यां जाळिलें लंकाभुवन।
 राखिलें बिभीषणाचें सदन। तो भक्त पूर्ण
 परमार्थी॥७०॥ जो जो श्रीरामाचा भक्त। तो तो
 आमचा परम आप्त। रावणाच्या राण्या समस्त।
 त्याच्या घरांत वांचविल्या ॥७१॥ श्रीराम
 रिधावया समदळीं। सदुर्ग लंका केली होळी।
 समुद्र तरलिया गोळांगूळीं^७। लंका तत्काळीं
 घेतील॥७२॥

हृदा पारे समुद्रस्य दूरपारस्य राघव।

नौपथश्चापि नास्त्यत्र निरुद्देशश्च सर्वतः॥२०॥

श्रीरामोक्ति -

तपसा सेतुबंधेन सागरोच्छोषणेन वा।

सर्वथा हि समर्थोहं सागरस्य विलंघने॥२१॥

समुद्रापलीकडे जाण्याच्या योजना:-

समुद्रपारीं निश्चितीं। लंकादुर्गीं रावणा वसती।
 नावांची तेथें न चले गती। मत्स्य गिळिती
 महामीन॥७३॥ मत्स्य मीन आणि मगर। नावा
 गिळिती महानक्र। समुद्र अतिशयेंसी दुर्धर। केंवी
 परपार पावाल॥७४॥ समुद्र तरावया आतां।
 उपाव चिंतावा सर्वथा। दुस्तर सांगतां हनुमंता।
 आलें रघुनाथा स्फुरण॥७५॥ सोडोनियां
 अग्निबाण। करीन समुद्राचें शोषण। जळजंतूचे

१ देवांचा कारागीर, २ परकी, ३ गुप्त, ४ निर्णय, ५ लोखंडाने खिळलेली, ६ मासे, सुसरी यांच्या समुदायांनी, ७ वानरांनी.

जातील प्राण। तरी मी आन न करीन॥७६॥
तीव्र तप सत्त्वनिष्ठ। समुद्री करोनि पायवाट।
वानरवीर सुखें संतुष्ट। परतट पावतीं॥७७॥
समुद्रलंघन तें किती। त्यास कां वेंचूं तपःसंपत्ती।
सेतु बांधोनि सिंधूप्रती। नेईन जुत्पतीं^१
परतटा॥७८॥

विजयादशमीच्या मुहूर्तावर मध्यान्ही प्रयाण
करण्याचा सुग्रीवास आदेश:- सुग्रीवास
पाचारोन। गर्जोनी सांगे श्रीराम पूर्ण। आजचि
करावें प्रयाण। रणीं रावण मारावया॥७९॥

अस्मिमुहूर्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोचय।

युक्तो मुहूर्तो विजये प्राप्तो मध्यं दिवाकरः॥२२॥

उत्तराफाल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते।

अभिप्रयाम सुग्रीव सर्वानीकसमावृत्ताः॥२३॥

निमित्तानि च पश्यामि यानि प्रादुर्भवन्ति वै।

निहत्य रावणं सीतामाहरिष्ये न संशयः॥२४॥

विजयादशमी सुमुहूर्ती। जयो पावला रघु
चक्रवर्ती। प्रपितामह तो आम्हांप्रती। त्याची
ख्याती तूं ऐकें॥८०॥ शमीतळीं प्रथमवस्ती।
धनेश्वर^२ तेचि रातीं। अपार वर्षला संपत्ती।
विखुरले^३ क्षितीं बहुधन॥८१॥ तैपासोनि
अद्यापि जाण। आणावया बहुसाल धन।
विजयादशमीस सीमोल्लंघन। शमीपूजन जन
करिती॥८२॥ पूर्वजांचे सुमुहूर्त। आजि मज
जाले प्राप्त। लंकेसी जावया त्वरित। सेना
समस्त सिद्ध करीं॥८३॥ रणीं दंडावया
लंकापती। शुभ लोचन माझे लवती।
आलिंगावया सीता सती। बाहु स्फुरती स्वानंदें
॥८४॥ मध्यान्हीं येतांचि आदित्य^४। रणविजयीं
अभिजित। प्रयाण करावें निश्चित। ऐसें रघुनाथ
बोलिला॥८५॥

सुग्रीव, अंगद वगैरे वीरांना आनंद,
प्रयाणाकरिता सैन्यरचना:- ऐकोनि श्रीरामाचें

वचन। सुग्रीवा आलें अति स्फुरण। भेरी
त्राहाटिल्या निशाण। लंकाप्रयाण गडगजें
॥८६॥ अंगद हर्षला तत्काळीं। वानरसेनेत
पिटिली टाळी। रावण मारोनि महाबळी।
जनकबाळी आणावया ॥८७॥
सुग्रीवराजाज्ञेची नीती। वानरांची निघती
स्थिती। ज्यासी जैसी नेमिली गती। तिहीं त्या
रीतीं चालावें॥८८॥

अग्रे यातु बलस्यास्य नीलो मार्ग प्रवीक्षितुम्।

वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम्॥२५॥

फलमूलवता नील शीतकाननवारिणा।

पथा मधुमता चाशु सेनां सेनापते नय॥२६॥

सागरौघनिभं भीमं वानराणां महद्वलम्।

कपिसिंह प्रकर्षं तु शतशोथ सहस्रशः॥२७॥

गजश्च गिरिसंकाशो गवयश्च महाबलः।

गवाक्षश्चाग्रतो यातु गवां पृष्ठ इवर्षभः॥२८॥

यातु वानरवाहिन्या वानरः प्लवतां पतिः।

पालयान्दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः॥२९॥

मत्तहस्तीव दुर्धर्षस्तस्वी गंधमादनः।

यातु वानरवाहिन्याः सव्यपार्श्वमधिष्ठितुम्॥३०॥

वानरसेना आज्ञावर्ती। नीळ महावीर
सेनापती। तेणें चालावें ऐसिया रीतीं। मार्गगती
शोधोनि॥८९॥ धाडोनि तरस्वी^५ तराळ^६। फळ
मूळ जळ स्थळ। सेना चालवावी सुखसमेळ।
यावें तत्काळ पाहोनी॥९०॥ जिकडे नाहीं फळ
मूळ जळ। तिकडे चालवितां दळ। वानर कष्टतील
सकळ। सेना विकळ होवो नेदीं॥९१॥ यालागीं
शोधोनि मार्गस्थिती। वानरां पदोपदीं विश्रांती।
सेना चालवावी ऐसिया रीतीं। सेनापती
सज्जानें॥९२॥ ऐकोनि श्रीरामाचा वचनार्थ।
वानर हर्षले समस्त। बाप कृपाळु श्रीरघुनाथ।
आम्ही सनाथ श्रीरामें॥९३॥ जरी आम्ही वानरें
उद्धत। तरी म्हणती रामदूत। हरिखें रामनामें
गर्जत। आम्ही सनाथ श्रीरामें॥९४॥

१ मोठे वीर, मल्ल, २ कुबेर, ३ पसरले, ४ सूर्य, ५ जलद चालणारे, ६ गावचा बलुतेदार महार.

मार्गगतीचें लक्षण। श्रीराम वदला आपण। नीळें घालोनि लोटांगण। मस्तकीं चरण वंदिले ॥९५॥ नीळासर्वे निजपरिवार। शतसहस्र वानरवीर। अवघ्यांपुढे चाले भार। जयजयकार करोनी ॥९६॥ गज गवाक्ष शरभ वीर। नीळामागें सहपरिवार। चालिला तिघांचा संभार। जयजयकार करोनी ॥९७॥ गाईमागें जैसे गोन्हें। नीळामागें तेणें प्रकारें। वानर चालिले निजभारें। जयजयकारें गर्जती ॥९८॥ ऋषभ वीर वानरवोर्धी। तेणें चालावें दक्षिणमार्गी। गंधहस्ती गंधमादन दोर्धी। वामभागी चालावें ॥९९॥ कोट्यनुकोटी वानरभार। युवराज राजकुमार। अंगदें घेवोनि सहपरिवार। केला नमस्कार श्रीरामा ॥१००॥ निशाणें त्राहाटिल्या भेरी। तडक फुटला एकसरीं। काहाळा चिनकाहाळा थोरी। रणमोहरी गर्जती ॥१॥ जाला तुरांचा गजर। सुग्रीवराजा सहपरिवार। वानरीं केला जयजयकार। संख्यासंभार अवधारा ॥२॥

शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिश्चायुतैरपि।

अर्बुदैर्बुदशतैर्ययौ परिवृत्तस्तदा ॥३१॥

शतानुशत श्याममुख वानर। गोळांगूळें शतसहस्र। कोट्यनुकोटी केवळ शुभ्र। असंख्य वानर हेमवर्णी ॥३॥ एक ते डाळिंबी-कुसुमाकार। शेंदुरवर्णी वीर अपार। सुनीळ निळे वानरभार। अंजनाकार असंख्य ॥४॥ एक बालार्कसम^१ तांबडे। एक ते चंद्रबिंबसम चोखडे^२। इंद्रचापासमान वेगाडे। एक रोकडे स्फटिकाचें ॥५॥ कोट्यनुकोटी अयुतें प्रयुतें। अर्बुदे अर्बुदांतशतानुशतें। वानरवीर असंख्यात। हरि^३ गर्जत रामनामें ॥६॥ ऐसे वानरराजभार। शशांकच्छत्र युग्मचामर। सुग्रीव निघाला राज्यधर। जाला गजर वाद्यांचा ॥७॥ वृक्ष

फळित पुष्पित। किंशुकफुलें झेलित। टकेपताका त्या सैन्यांत। वीर गर्जत रामनामें ॥८॥ वानरवीरां अत्यंत हरिख। मारोनियां दशमुख। सीता आणावी आवश्यक। देती हाक श्रीरामें ॥९॥ एक रामनामें उपरमत। एक ते आनंदे नाचत। वानरसैन्य उल्लासत। अभिषेकार्थ रामसीता ॥१०॥ श्रीरामांकित आम्ही जुत्पती। रावण बापुडें तें किती। आणोनियां सीता सती। श्रीरघुपती अभिषेकूं ॥११॥ ऐसा देखोनि सुग्रीवभार। संतोषला श्रीरामचंद्र। निघावया अति सत्वर। केलें विचित्र तें ऐका ॥१२॥

अधिरुह्य हनुमंतमिंद्रो गजमिव प्रभुः।

अंगदं च समारुह्य लक्ष्मणस्त्वंतकोपमः ॥३२॥

सार्वभौमेन भूतेशो द्रविणाधिपतिर्यथा।

जांबवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥३३॥

ऋक्षराजो महाबाहुः कुक्षिं रक्षतु ते त्रयः।

जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥३४॥

मध्ये तु राजा सुग्रीवो रामो लक्ष्मण एव च।

बलिभिर्हरिभिर्भीमैर्वृत्तः शत्रुनिबर्हणः ॥३५॥

हनुमंतावर श्रीराम व अंगदावर लक्ष्मण आरुढ होऊन त्यांचे प्रयाण :- इंद्र चढे ऐरावता। तैसा श्रीराम चढे हनुमंता। अंगद अति उल्लासता। होय उचलिता सौमित्रा ॥३३॥ जैसा भूतारूढ भूतनाथ। तैसा अंगदीं ऊर्मिळाकांत^४। देखोनि उल्लासे श्रीरघुनाथ। अति उल्लासित सुग्रीव ॥३४॥

दक्षिण दिशेला गमन :- श्रीरामलक्ष्मण वीर वरिष्ठ। सुग्रीवराजा त्यांनिकट। दक्षिणपंथें घडघडाट। वीर उद्भट चालिले ॥३५॥ सुषेण आणि जांबुवंत। जांबुवंताचा ज्येष्ठ भ्रात। जो कां ऋक्षराज विख्यात। नामसंकेत धूम्राक्ष ॥३६॥ सुषेण वीर जगजेठी। जांबुवंत वीर

१ उदयकाळाच्या सूर्याप्रमाणें तांबडे, २ स्वच्छ व चांगले, ३ वानर, ४ लक्ष्मण.

निकटी॥ श्रीराम लक्ष्मिनीयां दृष्टी। सुखसंतुष्टी
चालिले॥१७॥ श्रीरामाचे पाठीं जाण। जांबुवंत
आणि सुषेण। हेही चालती सावधान। यांसी हे
स्थान नेमस्त॥१८॥ वानरवीर श्रेष्ठ श्रेष्ठ। त्यासी
वांटोनि देती वाट। ऐका सांगेन तें स्पष्ट। वीर
वरिष्ठ मार्गभागीं॥१९॥

हरिः शतबली भीमः कोटिभिर्दशभिर्वृतः।

दक्षिणं पार्श्वमासाद्य रक्ष हरिवाहिनीम्॥३६॥

शतकोटिपरीवारः केशरीं गवयो गजः।

रभश्चातिबलः पार्श्वे सैन्यमध्यमपालयत्॥३७॥

दधिमुखः प्रजंघश्चः जंघश्च सरभः कपिः।

सर्वे पार्श्वेभिधावन्तो रक्षणार्थं नृपाज्ञया॥३८॥

उल्कामुखः प्रभावश्च इंद्रजानुस्तथा कपिः।

सर्वतस्ते ययुर्वीराश्चारयन्तः प्लवंगमान्॥३९॥

शतबळी नामें कपीश्वर। सेना दशकोटी
परिवार। श्रीरामाचा दक्षिणपार। राखे वानर
उल्लासे॥१२०॥ केशरी हनुमंताचा पिता सावत्र।
अंजनीचा पूर्व भ्रतार। सेना शतकोटिसंभार। वीर
वानर आतुर्बळी॥१२१॥ त्याहीसर्वे वीर प्रबळ।
गज गवाक्ष वीर अतिबळ। गवय वानर अति
विक्राळ। सकळ दळ संरक्षी॥१२२॥
उल्कामुखनामें महावीर। प्रभवनामा अति दुर्धर।
इंद्रजानु त्याहूनि थोर। आला सत्वर
रामकाजा॥१२३॥ दधिमुख प्रजंघ जंघ। शरभ
क्षुरभ कपी अनेग। श्रीरामाचें सैन्य सांग।
अष्टदिग्भाग रक्षिती॥१२४॥ रामाज्ञा दुर्धर गाढी।
नेमिल्या मार्गाच्या परवडी^१। चालती वानरांच्या
कोडी। समुद्रथडी लक्ष्मिनी॥१२५॥

आप्लवंतः प्लवंतश्च नदंतश्च प्लवंगमाः।

क्ष्वेदंतो विहरंतश्च जग्मुस्ते दक्षिणां दिशम्॥४०॥

पुरस्तात्पनसो वीरो नलः कुमुद एव च।

पंथानं शोधयन्तश्च वानरैर्बहुभिर्वृताः॥४१॥

केचित्किलकिलां चक्रुर्वानरा वनगोचराः।

प्रास्फोटयंश्च पुच्छानि सन्निजघ्नः पदान्यपि॥४२॥

मार्ग शोधण्यास व रस्ते करण्यासाठीं पुढे सैनिक
पाठविले:- समस्तही सीताप्राप्त्यर्थ। वानरां
उल्लास अत्यद्भुत। येरयेरांपुढें उडत। उपरमत
उल्लासें॥२६॥ येरयेरांवरी चढती। येरयेरांवरी
उडती। येरयेरांतें पाडिती। आसुडती^२ येरयेरां
॥२७॥ येरयेरां तिरस्कारिती। येरयेरां निखंदिती^३॥
येरयेरां कुस्ती घेती। नोकोचिती^४ येरयेरां॥२८॥
येरयेरां दाविती वांकुली। येरयेरां करिती गुदगुली।
रामनामें गर्जती महाबळी। गगनीं आरोळी न
समाये॥२९॥ वांकुल्या दाविती सुग्रीवाकडे।
पिलंगती वाडेंकोडें^५। अवघे नाचती रामापुढें।
मातलीं माकडें रामनामें ॥१३०॥ सैरा^६ जातां
वानरपंक्ती। निशाचरां शिंतरती^७। मार्ग
शोधावयाचे अर्थीं। पुढें जुत्पत्ती पाठविले॥३१॥
राक्षस मारोनि उद्धट। पुढील शोधावया वाट। नळ
वीर अति उद्धट। वीरवरिष्ठ पै पनस॥३२॥
राक्षसांची गती अगती। पनस जाणे
अतर्क्यवृत्ती। कुमुद वीर महामती।
राक्षसजातिघातक॥३३॥ मार्ग शोधावया जाण।
स्वयें श्रीरामें आपण। तिघे धाडिले वीर दारुण।
वानरसैन्यसमेत॥३४॥ वानरसेनासमुद्रजळा।
नीळ सेनानी तोचि वेळा। आंवरोनि सकळ दळा।
वीरार्गळा^८ प्रतापी ॥३५॥ नीळाची निग्रहआज्ञा-
वृत्ती। ऋक्ष वानर आणि जुत्पत्ती। कोणी उल्लंघू न
शक्ती। प्रतापमूर्ति सेनानी॥३६॥

समावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः।

ऋक्षवानशार्दूलैर्नखदंष्ट्रायुधैरपि॥४३॥

कराग्रैश्चरणाग्रैश्च वानरैरुद्धतं रजः।

भीममंतर्दधे लोकं निवार्य सवितुः प्रभाम्॥४४॥

सर्वतवनकाशं दक्षिणां हरिवाहिनी।

छादयंती ययौ भीमा घामिवांबुदसंततिः॥४५॥

उत्तरंत्याश्च सेनायाः सततं बहुयोजनम्।

एवं ते हरिशार्दूला गच्छन्तो बलदर्पिताः॥४६॥

१ निरनिराळे भाग, २ ओढतात, ३ हाकून लावतात, ४ चुकवितात, ५ मोठ्या हषाने, ६ स्वेच्छेने, ७ फसविती, ८ या नावाचा वानर,
१ वीररूपी अडसर.

मध्ये न थांबता नीट जाण्याचा आदेश:-
 नेमूनि बोलिला श्रीरघुपती। मध्ये न करोनि
 वस्ती। आजिचे आजि लंकेगती। शीघ्रगतीं
 स्वये जाणें॥३७॥ ऐकोनि श्रीरामउत्तर। पृथ्वी
 कवळोनि समग्र। चालिले वानरांचे भार। हातेरें
 नखद्रंष्ट्रा॥३८॥ श्रीरामनामाचा गुणगुणाचार।
 चालिले रीस अपार। नामें गर्जती वानर। असंख्य
 भार चालिले॥३९॥ नदनदिया देशोदेशीं।
 गिरिकंदरीं विवरासीं। वानर आले रामकाजासीं।
 मही चौपासीं कवळोनी॥१४०॥ चारी बोटें रिती
 क्षिती^१। नाही उरली वानरांहातीं। सोडवावया
 सीता सती। शीघ्रगती चालिले ॥४१॥ वानर
 वीर चालतां धरणी। रजःकण कोंदलें गगनीं।
 सूर्य लोपला मध्यान्हीं। काळाच्या मनीं
 चळकांप ॥४२॥ सूर्य लोपतां माध्यान्हीं। गाई
 परतल्या गोठणीं। पक्षी कळकळती गगनीं। देव
 विमानीं कांपती॥४३॥ वानरवीर अहोरात्रीं।
 वाटे न घेवोनि विश्रांती। सोडवावया सीता
 सती। शीघ्रगती निघाले ॥४४॥ श्रीरामाकार्याचे
 निजसुख। वानरां नाठवे तहानभूक। निद्रा
 विसरोनि निःशेष। दक्षिणामुख चालिले॥४५॥

ते सद्यं समतिक्रम्य मलयं च महागिरिम्।

वनानि चाप्यतिक्रम्य नदीश्च विमलोदकाः॥४७॥

आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिःस्वनम्।

सा महार्णवमासाद्य तस्थौ वानरवाहिनी॥४८॥

विंध्याद्री, मध्याद्री व विविध वने-उपवने
 उल्लंघून समुद्रतीरावर आगमन:- उल्लंघोनि
 विंध्याद्री। उल्लंघोनि मलयाद्री। नाना वने वानरीं।
 क्षणामाझारीं लंघिलीं॥४६॥ नदी नद थोरथोर।
 क्षणें उतरोनि वानर। तंव पुढें देखिला सागर।
 गर्जत घोर गडगर्जे ॥४७॥ ऐकोनि समुद्राचा
 गजर। श्रीरामनामें घेती वानर। अवघीं केला
 भुभुःकार। नादें अंबर कोंदलें॥४८॥ नामें

कोंदलें अंबर। नामें कोंदला सागर। नामें कोंदलें
 चराचर। नामें वानर गर्जती॥४९॥ गिळोनि
 समुद्राचा ध्वनी। नाम कोंदलें जीवनीं^२। नामें
 कोंदली अवनी। नाम त्रिभुवनीं कोंदलें॥१५०॥

रामसेना व सागर यांची तुलना:- पुढें जलाब्धि
 महासागर। पाठीसीं वानरसेनासमुद्र। मध्ये शोभे
 श्रीरामचंद्र। मर्यादामेरू धैर्याचा ॥५१॥
 गंगायमुनासंगमांत। शोभे प्रयागवट मध्यस्थ।
 तेंवी सैन्यजलसिंधूआंत। शोभे रघुनाथ प्रतापें
 ॥५२॥ पावोनियां समुद्रतीर। कटक उतरलें समग्र।
 उल्लंघावया सागर। वानरवीर उल्लासी ॥५३॥
 समुद्रीं महामीन चवकत^३। तैसीचि वानर तळपत।
 समुद्रीं मत्स्य उल्लळें^४ देत। कपि उपरमत
 आकाशीं॥५४॥ अतिशयें निबरा^५ पाठीं। कमठ^६
 देखोनियां दृष्टीं। शिळा बांधोनियां पाठीं।
 वानरकोटी नाचती ॥५५॥ तीक्ष्णदंत देखोनि
 मगर। दांत विचकोनि वानर। स्वयें धांवती
 त्यांसमोर। कपिपुच्छग्र तोचि फडा ॥५६॥ समुद्रीं
 मत्स्यांची चळवळ। तैसी वानरां कळवळ।
 आणावया जनकबाळ^७। उतावीळ अवघेही
 ॥५७॥ समुद्रीं येती दुर्धर लाटा। तैसा वानरीं प्रताप
 लाठा। वेगीं जावोनि परतटा। दशकंठा
 मारावया॥५८॥ जेंवी रेखा नुल्लंघवे सागरा। तेंवी
 श्रीरामआज्ञा वानरां। अवघे आले समुद्रतीरा।
 लंकापुरा जावया॥५९॥ एका जनार्दना शरण।
 पुढें गोड निरूपण। श्रीरामा भेटेल बिभीषण।
 सेतुबंधन अवधारा॥१६०॥ स्वस्ति श्रीभावार्थ-
 रामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां श्रीराम-
 समुद्रतीरागमनं नाम चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः
 ॥३४॥ श्लोक॥४८॥ ओव्या ॥१६०॥

१ जमीन, २ उदकामध्ये, ३ शोभतात, ४ उसळ्या, ५ टणक, कठीण, ६ कासव, ७ सीता.

अध्याय पस्तिसावा

॥श्रीसीतारामाभ्यां नमः॥

बिभीषणाकडून रावण व प्रधानांची निर्भर्त्सना
श्रीराम व वानरसैन्य समुद्रतीरावर आले:-
श्रीराम जगदानंदकंद। श्रीराम सच्चिदानंद।
श्रीरघुपति नित्यशुद्ध। नाहीं भवबंध स्मरणें
तुझ्या ॥१॥ वानरसेनासंभार^१। पावोनियां
समुद्रतीर। कटक^२ उतरले समग्र।
श्रीरामचंद्रासमवेत ॥२॥

रावणमाता कैकसीची चिंता:- येरीकडे
लंकेआंत। नगर जाळोनि गेला हनुमंत। तेणें
कैकसीस आकांत। राक्षसा अंत दृढ आला ॥३॥

ततः परमदुःखार्ता जननी रक्षसां पतेः।

सुतं वदंती वृत्तांतामेत्युवाच बिभीषणम् ॥१॥

इष्टान्दारान्मृगयता प्रेषितो हनुमानिह।

रामेण विनयज्ञेन न तदिष्टं बिभीषण ॥२॥

तदिदं गर्हितं कर्म कृतं भ्रात्रा तवानघ।

न प्रीणयति मां भुक्तमपथ्यमिव भोजनम् ॥३॥

कैकसी रावणाची जननी। लंकागडदाहो^३
देखोनी। परम दुःखित होय मनीं। स्रवती नयनीं
अश्रुधारा ॥४॥

कैकसी बिभीषणाकडे जाऊन रावणाची
अपकृत्ये व त्याचे घोर परिणाम त्याला सांगते:-
पावोनियां बिभीषणापासीं। निजदुःख सांगे
त्यासी। मरण आले रावणासी। राक्षसांसी
कुळक्षयो ॥५॥ यासीं मूळ तुझा ज्येष्ठ बंधू।
चोरोनि आणिली श्रीरामवधू। श्रीराम रावणा
करील वधू। सकुळ छेदू राक्षसां ॥६॥ सीता
श्रीरामप्रियकर। शुद्धी धाडिला वानर। तेणें
जाळोनियां नगर। निशाचर निर्दळिले ॥७॥
इंद्रजित आम्हांमाजी उद्धट^४। कपिनें त्याचें
काढिलें^५ चारट^६। रणीं खवळोनियां मर्कट।

दशकंठ गांजिला ॥८॥ सविष उत्तम पक्वान्न।
सेविल्या अवश्य आणी मरण। तैसें
सीताभिलाषण। कुळनिर्दळण राक्षसां ॥९॥
संताना होय निःसंतान। ऐसें अलोट आलें विघ्न।
बिभीषणासी आलिंगून। करी रुदन कैकसी
॥१०॥ ऐकें श्रीरामाची गोष्टी। जो जो वीर पडला
दृष्टी। तो तो निर्दळी शरवृष्टीं। वीर जगजेठी
श्रीराम ॥११॥ ताटका मारिली उठाउठीं। सुबाहु
मारिला यज्ञवाटीं। विराध मारिला रणदिग्पटीं।
पडिल्या दृष्टी न सोडी ॥१२॥ श्रीराम पदाति^७
एकला जाण। मारिला त्रिशिरा खरदूषण। चौदा
सहस्र रक्षोगण^८। रणकंदन केलें रामें ॥१३॥
कबंध निर्दळिला बळी। बाणीं निर्दळिला वाळी।
सुग्रीव मिनला त्याजवळी। वानरदळासमवेत
॥१४॥ त्यामाजील हनुमंत एक। लंका जाळोनि
निःशंक। गांजोनियां दशमुख। लाविला धाक
राक्षसां ॥१५॥ येथें आलियां रघुनाथ। कोण
साहेल शरसंपात। होय राक्षसांसी कुळघात।
लंकानाथ अविवेकी ॥१६॥

कैकसी बिभीषणाला रावणास उपदेश
करण्यासाठी पाठविते:- अति गर्वी दशानन।
माझी नायके शिकवण। तुझें मानितो वचन।
हित संपूर्ण उपदेशीं ॥१७॥ श्रीरामा अपोंनि
सीता। सख्य करावें श्रीरघुनाथा। तेणें कल्याण
लंकानाथा। आणि समस्तां राक्षसां ॥१८॥ ऐसी
देतां शिकवण। रावण करील अपमान। तोही
साहोनि आपण। हित संपूर्ण उपदेशीं ॥१९॥
बिभीषणा तुज परम शांती। सर्वथा क्रोध न ये
चित्तीं। करोनि अपमाननिवृत्ती^९। लंकापती
उपदेशीं ॥२०॥ ऐसें बोलोनियां वचन।
उकसाबुकसीं करी रुदन। माझें वांचवीं संतान।
अनन्यशरण यालागीं ॥२१॥

१ वानरसेनेचा समुदाय, २ सैन्य, ३ लंकादुर्गाचे दहन, ४ बलाढ्य, ५ खोडी जिरवली, ६ पायांनी चालणास, ७ राक्षससमूह,
८ अपमानाचा त्याग करून (अपमान मनात न आणून).

बिभीषणाची तयारी व रावणानें घात केल्यास तत्काळ श्रीरामाकडे जाण्याची तयारी:- ऐकोनि मातेचें वचन। बिभीषणें वाहिले प्राण। प्राणांत साहोनि अपमान। हित सांगेन लंकेशा॥२२॥ रावणा हित शिकवितां। सीतासन्निपात लंकानाथा। करूं धांवेळ माझें घाता। शरण रघुनाथा मी होईन॥२३॥

माता कैकसीची अनुज्ञा व वंशरक्षणाबद्दल आशीर्वाद:- तूं श्रीरामा निघालिया शरण। तुझेनि माझा कुसवा^१ धन्य। तुझेनि रावणा कृतकल्याण। वंशवर्धन तुझेनि॥२४॥

कुलं पवित्रं जननी कृतार्था
वसुंधरा पुण्यावती च तेन।
अपारसं वितुखसागरेस्मिन्
लीनं परब्रह्मणि यस्य चेतः॥४॥
तथैव मुक्तश्चरणौ निपीड्य तौ
शुभौ जनन्या विषयेष्वलोलुपः।
कृताभ्यनुज्ञः स यथा कृतांजलि-
जंगाम रक्षोधिपदर्शनोत्सुकः॥५॥

श्रीरामासी निघाल्या शरण। त्याचेनि कूळ पवित्र पूर्ण। त्याचेनि धरा सुखसंपन्न। तीर्थ पावन त्याचेनि॥२५॥ शरण रिघाल्या श्रीरघुनाथा। कृतार्थ होय त्याची माता। त्याचेनि पूर्वजा होय सुखरूपता। उद्धरी समस्तां समागमें॥२६॥ त्याचेनि सुखरूप संसार। त्याचेनि सुखी सुरवर। त्याचेनि सुखी चराचर। जे श्रीरामचंद्र सेविती॥२७॥ श्रीरामासी रिघाल्या शरण। स्वप्नप्राय जन्ममरण। कळिकाळ घालीं लोटांगण। श्रीरामचरण सेविल्या॥२८॥ श्रीराम रावणाचा वैरी। कैकसी त्याचा द्वेष न करी। ऐकोनि मातृवचन थोरी। आल्हाद भारी बिभीषणा॥२९॥

त्याप्रमाणे बिभीषण रावणाकडे जातो:- निर्मत्सर मातृवचन। तेथें बिभीषणा हरिख^२ पूर्ण। मस्तकीं वंदोनि तिचे चरण। लोटांगण घातलें॥३०॥ मातृवचन महाबळी। वोडवोनि^३ कृतांजुळी। हरिखें निघाला रावणाजवळी। जनकबाळी सोडवावया॥३१॥ आतां देखोनि बिभीषण। माता करी निंबलोण। तुझी कीर्ति होईल पावन। सुखसंपन्न तूं होसी॥३२॥ माता-आशीर्वचनगोष्टी। तेणें बांधिली शकुनगांठी। मग निघाला उठाउठीं। घ्यावया भेटी लंकेशा॥३३॥

सभेत रावण त्याचें स्वागत करून त्याला अर्धासनावर बसवतो:- इंद्रजित अतिकाय पुत्र दोन्ही। सभा शोभत प्रधानीं। रावण बैसला सिंहासनीं। येतां देखोनि बिभीषण॥३४॥ उठिले समस्तही राजकुमर। उठिले प्रधान चतुर। बिभीषण होवोनि एकाग्र। केला नमस्कार रावणा॥३५॥ रावणें देवोनि सन्मान। अति प्रीतीं बिभीषण। देवोनियां हेमासन। आपणासमान बैसविला॥३६॥

बिभीषणाचे रावणाशी भाषण, लंकेची स्थिती:- रावणा सांगे बिभीषण। समस्त मिळाले प्रधान। राक्षसां आलें दुर्धर विघ्न। केलें कंदन हनुमंतें॥३७॥

प्रसाद्य भ्रातरं ज्येष्ठं सांत्वेनोपस्थितक्रमः।
देशकालार्थसंवादी दृष्टाचारपरावरः॥६॥
यदाप्रभृति वैदेही संप्राप्तेह परंतप।
तदाप्रभृति दृश्यंते निमित्तान्यशुभानि वै॥७॥
अग्नीष्टीष्टाग्निशालासु तथा ब्रह्मस्थलीषु च।
सरीसृपा विसर्पति हव्येषु च पिपीलिकाः॥८॥

ब्रह्मयाच्या ब्रह्मासनीं। दंश मशक वृश्चिकश्रेणीं^४। समस्त व्याकुळ लंकाभुवनी। स्वस्थ कोणी असेना॥३८॥ हनुमंतें ख्याती केली भारी। हाहाभूत लंकानगरी। सर्प उठिले

१ कुस, २ आनंद, ३ पुढे करून, ४ विंचवाचे समुदाय.

अग्निहोत्री। हविर्द्रव्यामाझारीं पिपीलिका^१
॥३९॥ जाणोनि भविष्याची गती। हित सांगे
रावणाप्रती। जैहनी आणिली सीता सती।
विघ्नांची ख्याती तैहनी॥४०॥ मी कनिष्ठ तूं तंव
ज्येष्ठ। बुद्धि सांगों नये स्पष्ट। विघ्न आलें अति
अनिष्ट। विचार श्रेष्ठ विचारीं॥४१॥ एकलें
श्रीरामाचें वानर। मारिले असंख्य निशाचर।
विध्वंसिलें लंकापुर। तुम्ही समग्र असतांही
॥४२॥ तुमचे माथां देवोनि पावो। मारिला
अखया महाबाहो। इंद्रजिताच्या जीवा संदेहों।
केला दाहो लंकेचा॥४३॥ तुम्ही असतां समग्र।
कोणा न धरवेचि वानर। कैसेनि जिकवेल
श्रीरामचंद्र। पुढें विचार तो कैसा॥४४॥ वैर
करितां श्रीरघुपती। राक्षसकुळा आली शांती।
उपावो सांगेन तदर्थी^२। स्वार्थपरमार्थी
उपयोगी॥४५॥

तदेवं प्रस्तुते कार्ये प्रायश्चित्तमिदं क्षमम्।
रोचये वीर वैदेही राघवाय प्रदीयताम्॥९॥
प्रायेण चास्य मंत्रस्य निवृत्तास्तव मंत्रिणः।
अवश्यं तु मया वाच्यं दृष्टं वा यदि वा श्रुतम्॥१०॥
संप्रधार्य यथान्यायं तद्भवान्कर्तुमर्हसि॥११॥

सीता चोरून आणल्याची लंकेवर प्रतिक्रिया व
पुढील कार्याविषयी सूचना:- तुवां चोरोनि
आणिली सीता। त्या अपराधा प्रायश्चिता। मी
सांगेन लंकानाथा। तें तुवां तत्त्वतां करावें॥४६॥
येणें तुज भुक्तिमुक्ती^३। येणें तुज यश कीर्ती। येणें
तुझिया कुळा विश्रांती। जाण निश्चितीं
लंकानाथा॥४७॥ सकळ पापांचे प्रायश्चित्त। नाम
स्मरावें रघुनाथ। तो तुवां सेविल्या सीताकांत।
सुखस्वार्थ पावसी॥४८॥ आंगी आदळल्याही
विघ्न। उपाय न सांगती प्रधान। विचारीं प्रवेशेना
त्यांचे मन। धरोन मौन राहिले ॥४९॥ देखोनि
कपीचा युद्धप्रभाव। पळाली त्यांच्या बळाची

हांव। निमाला वाटिवेचा^४ गर्व। परम संदेह
प्रधाना॥५०॥ श्रुत^५ दृष्ट अनुमानचिन्ह। तुज म्यां
सांगितलें येवोन। न सांगता न राहवे जाण।
सखेपण आम्हां तुम्हां ॥५१॥ यावरी पुढील
कार्यार्थ। रायें पाहोनि हिताहित। दढा करावा
इत्यर्थ। स्वार्थ परमार्थ जेणें साधे॥५२॥

रावणाचा प्रधानांवर राग व प्रधानांची
भाषणें:- ऐकोनि बिभीषणाचे वचन। संतोषला
दशानन। प्रधानावरी कोपायमान। अति उद्विग्न
स्वयें जाला॥५३॥

लंकायां तु कृतं कर्म दृष्ट्वा घोरं भयावहम्।
राक्षसेन्द्रो हनुमता श्लाघनीयं सुदुष्करम्॥१२॥
अमात्यानब्रवीत्सर्वान्राक्षसान्राक्षसाधिपः।
संख्यो वस्तनयनः कोपात्किंचिदवाङ्मुखः॥१३॥
दृष्टा तेन न च वैदेही प्रविश्यांतःपुरं मम।
तेन वानरमात्रेण प्राकृतेन कुबुद्धिना॥१४॥

कंदन करोनि राक्षसातें। लंका विध्वंसिली
हनुमंतें। तें देखोनि लंकानाथें। हनुमंतातें
मानवला॥५४॥ एकला एक वानर। रणरंगी
वीर धीर। स्वामिकाजी महाशूर। दादुगा^६ वीर
मारुती॥५५॥ प्रधान सेनानी^७ रक्षोगण^८।
त्यावरी रावण कोपायमान। आरक्त करोनियां
नयन। कठिण वचन बोलत॥५६॥
कळिकाळा माझी दुर्धर नगरी। ते शोधोनियां
लंकापुरी। सीता शुद्धि घेवोनि खरी। करोनि
बोहरी^९ कपि गेला ॥५७॥ अखयादि सेना
सैन्यगण। तुम्हांदेखता केलें कंदन। जळो तुमचे
काळे वदन। वाटिववल्गना^{१०} वृथा जल्प ॥५८॥
जळो तुमची वाटीवथोरी। जावोनि करा
आडविहिरी। नातरी पोटीं घाला सुरी। वानरें
नगरी नागविली ॥५९॥ एकलें एक वानर।
तुम्हां न राहवे त्यासमोर। पुढें आलिया
श्रीरामचंद्र। युद्धीं समग्र पळाल॥६०॥

१ मुंग्या, २ त्यासंबंधी, ३ सुखोपभोग व मोक्ष, ४ पराक्रमाचा, ५ ऐकलेले, ६ दांडगा, ७ सेनापति, ८ राक्षससमुदाय, ९ नाश, १० शौर्याची बडबड.

इत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रेण राक्षसास्ते महाबलाः।

ऊचुः प्रांजलयः सर्वे रावणं राक्षसाधिपम् ॥१५॥

कोपला देखोनि रावण। अवघेही प्रधानगण।
बोलों लागले आंगवण। सोळा जण साटोपें
॥६१॥ सप्तघ्न आणि यज्ञगोपास्य। यज्ञकेतु
आणि दुर्धर्ष। रश्मिकेतु आणि प्रघस। विरूपाक्ष
महाबाहु ॥६२॥ वज्रदंष्ट्र आणि धूम्राक्ष।
वज्रनाभि आणि विद्युन्मुख। विद्युजिह्वा आणि
त्रिशिख। मेघवर्ण महामारी ॥६३॥ कुंभ निकुंभ
दोहींच्या बळा। नाहीं करावया कांटाळा^१। ऐसे
प्रधान सोळा। उठिला पाळा^२ सन्नद्ध^३ ॥६४॥ रथ
वाजि पदाति कुंजर। शस्त्रास्त्रीं सन्नद्ध वीर। येवोनि
रावणासमोर। स्वबडिवार बोलतीं ॥६५॥

ते ब्रुवन्रावणं सर्वे प्रदीप्ता इव तेजसा।

वर्यं रामं हनिष्यामः सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥१६॥

कृपणं च हनूमंतं लंका येन प्रधर्षिता।

तान्नृहीतायुधान्सर्वान्चारयित्वा बिभीषणः ॥१७॥

अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं पुनः प्रत्युपवेश्य तान् ॥१८॥

राम व वानरसैन्याचा संहार करण्याची
प्रतिज्ञा:- जैशा पतंगांच्या हारी। उडी घालिती
वणव्यावरी। तेंवी राक्षस शस्त्रास्त्रीं।
श्रीरामावरी निघाले ॥६६॥ रावणा ऐकें
सावधान। न लागतांचि अर्धक्षण। आम्ही मारूं
रघुनंदन। सुग्रीवलक्ष्मणसमवेत ॥६७॥ आणि
जुत्पती थोर थोर। अंगदादि वानर वीर। रथीं
मारोनि समग्र। धरणीं रुधिरप्रवाह ॥६८॥ जेणें
येवोनि लंकेआंत। केला पुरदाहो राक्षसां अंत।
तो मारूं आम्ही हनुमंत। निमेषार्धांत^४ उपडोनी
॥६९॥ पुढें भरला आहे उदधी^५। नसतां
तरणोपायविधी। अवघे धांवत दुर्बुद्धी।
मरणोन्मादीं उन्मत्त ॥७०॥ यापरी ते वीर
समस्त। युद्धा धांवती मरणोन्मत्त। त्यांसी
बिभीषण निवारित। युक्तायुक्तविचारें ॥७१॥

ती दर्पोक्ति ऐकून बिभीषणाचा संताप व त्यांची
निर्भर्त्सना:- बिभीषण म्हणे तुम्ही वीर। युद्धी
कुशळ अति दुर्धर। न करितां बळाबळविचार।
युद्धा समग्र केंवी जातां ॥७२॥ श्रीरामाचें एक
वानर। मारले कुमार निशाचर। जेव्हां जाळिलें
लंकापूर। तेव्हां त्यासमोर कां नव्हां ॥७३॥ आला
देखोनि हनुमंत। तुम्ही रांड महामिणी ऐसे लपत।
आतां मिरवितां महापुरुषार्थ। लंकानाथप्रलोभा
॥७४॥ अशोकवनीं होतां रण। तुम्ही पळालां
अवघे जण। अखया धाडितांचि जाण। घेतला
प्राण हनुमंते ॥७५॥ अखयाचिये कै वारा।
धाडितां न देखतां निशाचरा। मग धाडिलें ज्येष्ठ
कुमरा। महावीरा इंद्रजिता ॥७६॥ विश्वासतां
तुमच्या बळा। अखया कुमार जीवें गेला। इंद्रजित
रणीं गांजिला। लंकेचा केला पुरदाहो ॥७७॥
धिग्धिग् तुमचा पुरुषार्थ। धिग्धिग् तुमचे
जीवित्व। वृथा चाळवा लंकानाथ। रावण
निश्चित महाभोळा ॥७८॥ रावण भोंळें बापुडें।
तुम्हांसी विश्वासलें वेडें। तुमच्या पोटीं आहे कुडें^६।
हे धडफुडें^७ लक्षेना ॥७९॥

दोषदिग्दर्शनामुळे प्रधान लज्जित:- ऐकोनी
बिभीषणाचें वचन। समस्त जाले लज्जायमान।
तंव उठिले पंच प्रधान। आपुली आंगवण
वानित ॥८०॥ प्रहस्त महोदर पार्श्वद देख।
यज्ञहनु आणि दुर्मुख। या पांचांचे पंच श्लोक।
अलोलिक^८ आंगवण ॥८१॥ रावणाचिये
निजदळीं। प्रहस्त वीर महाबळी। तो आपली
प्रतापनव्हाळी^९। रावणाजवळी सांगत ॥८२॥

प्रधानांची आत्मप्रौढी, प्रहस्ताची आढ्यता:-
युद्धामाजी ज्याचे हात। अरिनिर्दळणीं^{१०} अति
समर्थ। यालागीं नावें प्रहस्त। अति आप्त
लंकेशा ॥८३॥

१ तुलना, २ समुदाय, ३ तयार, ४ क्षणात, ५ समुद्र, ६ कपट, ७ खरे, ८ विलक्षण, ९ शौर्याची नवलाई, १० शत्रुपराभवाचे कामी.

सुव्यक्तं तृषिता भूमिः शोणितं पातुमिच्छति।
हतानां संयुगेऽस्माभिर्वानराणां महेश्वर ॥१९॥
लक्ष्मणः सह रामेण युद्धेषु शयनं गतः।
गदाखड्गौश्च पाशैश्च राक्षसैर्बाहुशालिभिः ॥२०॥
रणं तालवनाकारं भवत्यद्भुतदर्शनम् ॥२१॥

खड्ग चाप शूल फरश। गदापाणी^१ वीर
राक्षस। मारावया वानरांस। आम्ही बहुत
रणयोद्धे ॥८४॥ बहुकाळाची तृषित भूमी।
वानररुधिरें तृप्त करून आम्हीं। रणीं मारूं
वानरस्वामी। विजयो आम्ही पावोनीं ॥८५॥
लक्ष्मणासहित रामस्वामी। ठायीं पाडोनि
रणभूमीं। आम्हांसी विचारिता संग्रामीं।
पराक्रमीं कोण आहे ॥८६॥ रामलक्ष्मणां करोनि
घात। सुग्रीव अंगदा करोनि अंत। वानर मारीन
मी समस्त। तरी प्रहस्त वीर तुझा ॥८७॥
ताळफळें गळती वर्नीं। तैशा पाडीन वानरश्रेणी।
रामलक्ष्मणां पाडोनि रणीं। अर्धक्षणीं
येईन ॥८८॥

महोदराची गर्जना:- ऐसें बोलतां प्रहस्त।
महोदर उठिला गर्जत। नरवानरां करीन घात।
निजपुरुषार्थप्रतापें ॥८९॥

इदं मतिमतां मध्ये मतियुक्तो महोदरः।
उवाच वाक्यं राजेंद्रं विशिष्टं विस्मयावहम् ॥२२॥
ममापि वचनं राजन्वृत्तान्तं श्रोतुमर्हसि।
राघवं च रणे राजन्हनिष्यामि सलक्ष्मणम् ॥२३॥
निकृत्तानां रणे तावद्धानराणां महेश्वर।
पिबन्ति रुधिरं सर्वे राक्षसास्तृषिता इव ॥२४॥

बळवंत बुद्धिवंत। रावणाचा परम आस।
महोदर निजपुरुषार्थ। असे सांगत साटोपें^२
॥९०॥ ज्याचें कां उदर। दुष्ट दुराश दुर्भर।
यालागीं नाम महोदर। जेंवी विखार^३ महा उरग^४
॥९१॥ ऐक राया सावधान। मी शस्त्रास्त्रीं प्रवीण
जाण। रणीं पाडीन रामलक्ष्मण। विगतप्राण^५

रणरंगी ॥९२॥ अंगद सुग्रीव जांबवंत। या
जुत्पतींचा करीन घात। वानरसेना समस्त। क्षितीं
विख्यात पाडीन ॥९३॥ वानरांचे पैं रुधिर।
तृषार्त प्राशिती निशाचर। ऐसें बोलोनि महोदर।
उठे सत्वर युद्धार्थ ॥९४॥

महापार्श्वार्ची स्वबलप्रौढी:- महोदर
निघतांचि देख। महापार्श्व दिधली हाक। माझा
पुरुषार्थ अलौकिक। स्वयें दशमुखा अवधारी
॥९५॥ सकळ पार्षदमुख्यता यासी। म्हणोनि
महापार्श्व म्हणती त्यासी। रावणा एकांतवासीं।
विचारासीं अति आस ॥९६॥

बृहस्पतिसमो बुद्ध्या समरे च दुरासदः।
महापार्श्वो रणापेक्षी वचनायोपचक्रमे ॥२५॥
मच्छस्त्रपातात्प्रायेण हनिष्ये रामलक्ष्मणम्।
राक्षसैर्निहता सेना वानराणां विभागशः ॥२६॥
दृश्यंतु ते मृगेद्रेण संहताः कलभा इव।
बाहुभिः पीडिताः संतु गैरिकाणामिवाकराः ॥२७॥
अस्माकमपि हस्तानां वागुरा इव बंधनम्।
संवंतु रुधिराण्यंगाद्धानराणां कृतक्षतात् ॥२८॥

तो महापार्श्व आपण। संमुख लक्षोनि रावण।
बोले आपुली आंगवण^६। युद्ध दारुण संग्रामीं
॥९७॥ बृहस्पतिसमान बुद्धी। दारुण
निर्वाणयुद्धीं। वीर धीर त्रिशुद्धी। दुष्टबुद्धी
महापार्श्व ॥९८॥ माझ्या प्रथम शस्त्रघायीं।
श्रीरामलक्ष्मणां पाडीन ठायीं। सुग्रीवादि वानर
पाहीं। बहुत घायीं लोळवीन ॥९९॥ माझे बाहु
तेचि वागुरां^७। तेंचि दृढबंधन वानरां। बळें
रगडितां कपींद्रा। रुधिरधारा सूटती ॥१००॥
जैसा महामेरू पर्वत। वर्षाकाळीं असे द्रवत। तैसें
वानरांचे रक्त। प्रवाहत देखाल ॥१॥ जैशा
पंचाननाच्या^८ चपेटा। लागतां पडती गजघटा^९।
तेंवी वानरें घायवाटा। पडले स्पष्ट देखाल ॥२॥
माझिया शस्त्रघातेंकरीं। वानर पडिलें पृथ्वीवरी।

१ हातात गदा घेतलेले, २ मोठ्या आवेशाने, ३ मोठ्या विषाचा, ४ सर्प, ५ मेलले, ६ शौर्य, पराक्रम, ७ पाश, जाळे, ८ सिंहाच्या,
९ हत्तीचे समुदाय.

राक्षस रुधिरे स्नानेकरि। मांसआहारीं अति तृप्त
॥३॥ श्रीराम आणि लक्ष्मण। सुग्रीव आणि
वानरगण। म्यां मारिले गा संपूर्ण। ऐसें तूं जाण
लंकेशा॥४॥ निकटवर्ती^१ मी असतां। रावणा
तुज कायसी चिंता। सुखें भोगावी हो सीता।
विमानस्था महावनीं॥५॥

दुर्मुखाची दपोक्ती:- ऐसें बोलतांचि देख।
तंव रागे उठिला दुर्मुख। हनुम्यानें गांजिला
दशमुख। ते महादुःख साहवेना॥६॥

अब्रवीच्च सुसंकुद्धो दुर्मुखोनाम राक्षसः।
इदं न क्षमणीयं हि सर्वेषां नः प्रधर्षणम्॥२९॥
अयं परिभवो भूयः पुरस्त्यांतःपुरस्य च।
श्रीमतो राक्षसेन्द्रस्य वानरेन्द्रप्रघर्षणम्॥३०॥
अस्मिन्मुहूर्ते गत्वैव नियतिर्ष्यामि वानरान्।
प्रविष्टान्सागरं घोरमंबरं वासातलम्॥३१॥
अद्य रामं ससुग्रीवं परिधेन सलक्ष्मणम्।
आगमिष्यामि हत्वैको विक्षोभ्य हरिवाहिनीम्॥३२॥

तो हनुमंत अति दुर्धर। मारीन तरी मी दुर्मुख
वीर। गर्जोनि बोले निशाचर। संप्रधार^२ बळाचा
॥७॥ वानराची चपळवृत्ती। मज येतांचि पळे
मारुती। तरी मी त्याची करीन शांती। ऐकें
निश्चितीं निर्धार॥८॥ अतळ वितळ सुतळ। भेणें
लंघिती सप्त पाताळ। तेथेही धरीन गोळांगुळ^३।
तो मी तत्काळ मारीन॥९॥ मजभेणें पळतां
सागरीं। उडी घालोनि पुच्छीं धरीं। मग काढीन
बाहेरी। भूमीवरी आपटीन॥१०॥ आधीं
मारीन हनुमंत। मग मारीन श्रीरघुनाथ।
लक्ष्मणाचा करीन घात। करीन अंत सुग्रीवा
॥११॥ वानरांची मांदी^४ आली। ते रगडीन
पायातळीं। एकला एक आतुर्बळी। तुजजवळी
येईन॥१२॥ दुजयाचा पाहे सांगात। जळो
त्याचा पुरुषार्थ। रामलक्ष्मण वानरांत।
रणकंदनार्थ माझेनि॥१३॥

वज्रहनाची आरोळी:- दुर्मुखबडीवार^५
एकोन। रागे उठिला वज्रहन। संमुख करोनि
दशानन। स्वये गर्जोनि बोलत॥१४॥

ततो वज्रहनुनाम राक्षसः पर्वतोपमः।
क्रुद्धः परिलिहन्सुक्कां जिह्वा वाक्यमब्रवीत्॥३३॥
एकोऽहं भक्षयिष्यामि सर्वथा हरिवाहिनीम्।
सर्वे भवंतस्तिष्ठंतु महाराजेन संगताः॥३४॥
अहं रामं हनिष्यामि सुग्रीवं सह लक्ष्मणम्।
अंगदं सहनूमंतं सर्वाश्चैवात्र वानरान्॥३५॥
मोदिता राक्षसाः सर्वे प्रियाभिः सह सांगताः॥३६॥

पदाति रथ वाजी^६ कुंजर^७। सुखें राहोत
निशाचर। संहारावया नर वानर। माझे चक्र
उदंड^८॥१५॥ प्रहस्त महोदर हरिखें।
महापार्षदादि दुर्मुखें। रावणापासीं राहावें सुखें।
वानरकटके मी जाणें ॥१६॥ न लगे
शस्त्रास्त्रभरण। आम्हांसी न लगे रणांगण।
नरवानरांसीं मरण। माझेनि जाण जिह्वाग्रे
॥१७॥ लक्ष्मणासीं समवेत। प्रथम गिळीन मी
रघुनाथ। अंगद सुग्रीव जांबवंत। हनुमंत
महावीर॥१८॥ नळ नीळ तरस तरळ। सुषेण
मैदादि सकळ। माझेनि दर्शनें वानरदळ।
प्रयळकाळ पावेल॥१९॥ पर्वताकृति निशाचर।
जिह्वेनें चाटितसे वक्त्र। दांत खातसे करकर।
नरवानर भक्षावया॥२०॥ जिह्वा काळी
सकंटक। दशन^९ विक्राळ विटंक^{१०}। येवोनि
रावणासंमुख। देवोनि हाक गर्जत॥२१॥ जा रे
सांगा लंकानाथा। म्यां मारिले श्रीरघुनाथा।
वधिले वानरां समस्तां। सुखें तुवां सीता भोगावी
॥२२॥ आजिपासोनि लंकापुरा। भय नाहीं
निशाचरां। स्वभोगीं भोगाव्या निजदारा। सुमन
सेजेसी संयुक्त॥२३॥ ऐसे राक्षस बहुवस।
मिळोनि अति कर्कश। बोलाचें मिरविताति
यश। आलें अपेश चुकेना॥२४॥

१ जवळ असणारा, २ निश्चय, ३ वानर, ४ समुदाय, ५ दुर्मुखाचा प्रताप, ६ घोडे, ७ हत्ती, ८ भयंकर, ९ दात, १० घनदाट.

सर्वाची दर्पोक्ती ऐकून बिभीषणाचे उत्तर:-
देखोनि राक्षसांची उद्धतोक्ती। बिभीषण तो
महामती। तेणें निवारिलें पुढती।
युक्तायुक्तिविभागे ॥२५॥

धर्म चार्थे च कुशलो वीर्येण च समन्वितः।

अब्रवीन्मधुरं वाक्यमिदं भूयो बिभीषणः ॥३७॥

हात जोडोनि समस्तांप्रती। मृदु मधुर
मंजुलवृत्तीं। बिभीषण बोले पुढती।
स्वधर्मनीती धर्मार्थ ॥२६॥ तुम्ही प्रधान
बुद्धिवंत। धर्माधर्मविचार येथ। रामरावणांचा
वैरार्थ। अधर्म येथ मुख्यत्वे ॥२७॥ श्रीरामाची
दारा^१ हरण। किमर्थ करी पै रावण। हेंचि वैराचें
कारण। प्राणहरण परदारा ॥२८॥ सीता परम
सती सृष्टीं। तिचिया अभिलाषदृष्टीं। रावणाची
बुद्धि खोटी। महापापी सृष्टीं हा एक ॥२९॥

योग्य उपाय न सांगण्याबद्दल त्यास दोष:-
त्यासी न सांगतां बुद्धि। तुम्ही साह्य होतां युद्धीं।
यालागीं तुम्ही मंदबुद्धी। महामूढधी प्रधान हो
॥३०॥ विष खातियाचे पंगती। जो बैसे तो
मरणार्थी। धरितां पाप्याची संगतीं। अधोगती
पावाल ॥३१॥ विचारोनि बळाबळ। मग करावें
युद्ध प्रबळ। तदर्थी तुम्ही अवघे मूर्ख सकळ।
अवघे निर्बळ युद्धार्थी ॥३२॥ सुबुद्धि सांगतां
वाटे दुःख। साच बोलतां वाटे विख।
आदिकरोनिया दशमुख। तुम्ही अवघे मूर्ख
अविवेकी ॥३३॥ त्या अविवेकाचें लक्षण।
तुम्हांस सांगेन संपूर्ण। पाहोनि पराची
आंगवण^२। फावल्या आपण युद्ध कीजे ॥३४॥
रावण यापुढें भोलें येथ। प्रधान मिथ्यावादीं
समस्त। जैसें झकवा^३ तैसें झकत। हिताहित
जाणेना ॥३५॥ कुष्ठियासी कुष्ठ सांगतां। कोप
येतसे तत्त्वतां। कां रांडवेसीं रांड म्हणतां। अति

क्षोभतां संतापे ॥३६॥ तेंवी मज सत्य बोलतां।
कोप येतसे तत्त्वतां। तरी रावणाच्या हितार्था।
यथार्थता बोलें ॥३७॥

प्रहस्ताचा अधिकक्षेप:- प्रहस्त म्हणवितो
बळी। पुत्र निमाला जंबुमाळी। हनुमान मारीच ते
काळीं। रणकल्लोळीं उपटोनी ॥३८॥ पुत्रशोकें
दुःखाभिभूत। रावणापासीं आला रडत।
श्रीरामसौमित्र हनुमंत। मारीन म्हणत तें
मिथ्या ॥३९॥ मिथ्या त्याचें बळवंड। बोल
बोलतो वितंड। प्रहस्ताचे काळें तोंड। परम लंड
प्रधान ॥४०॥

महोदराची निर्भर्त्सना:- मिथ्यावादी^४
महोदर। जें मारिला अखया कुमार। तेव्हां होवोनि
कपीसमोर। रणीं वानर न मारीच ॥४१॥ अखया
मारिलां देखोन। महोदर पलायमान। आतां
मिरवितो आंगवण। रामलक्ष्मण मारावया
॥४२॥ सूर्य जिणावयासाठीं^५। खद्योत^६
निजतेजे हुटहुटी। तैसी महोदराची चावटी।
मिथ्या गोष्टी महामूर्ख ॥४३॥ इंद्रजित गांजिला
सुबद्ध। तेव्हां धावोनि महापार्षद। हनुमंतासीं न
करी युद्ध। पळाला प्रसिद्ध पडलंके ॥४४॥ तो हा
मिरवितो आंगवण। मी मारीन रामलक्ष्मण।
अंगद सुग्रीव वानरगण। हे चाळवण^७
लंकेशा ॥४५॥

महापार्श्वादि इतरांचीहि तशीच संभावना:-
यापरी महापार्थ। वृथा जल्पतां मिथ्यावाद।
प्रधानांमाजी महामंद। अति निंद्य नपुंसक
॥४६॥ दुर्मुखाचें काळें मुख। जेव्हां गांजिला
दशमुख। तेव्हां वानरासंमुख। युद्धोन्मुख न
मारीच ॥४७॥ आतां बोलत बळनवाळीं^८। जेणें
केली लंकाहोळी। तो मी मारीन जळीं स्थळीं।
सप्तपाताळीं शोधोनी ॥४८॥ लंका जाळिली

१ स्त्री, २ सामर्थ्य, ३ फसवाल, ४ खोटे बोलणारा, ५ जिंकण्यासाठी, ६ काजवा, ७ मोह पाडणे, ८ फुशारकी.

तुम्हां देखतां। तेव्हां न मारीच हनुमंता। आतां
मारीन म्हणतां। लाज सर्वथा असेना॥४९॥
असत्यवादी सदा देख। यालागीं नांव दुर्मुख।
त्याचें बोलणें एक एक। अवघे लटिक लंकेशा
॥१५०॥ वज्रहनु बोलता बोली।
रामलक्ष्मणवानरांसी गिळीं। हनुम्यानें करितां
लंकाहोळी। तेव्हां तत्काळीं गिळीचना॥५१॥
कपीनें करितां लंकाहोळी। वज्रहनुची बैसे
दांतखिळी। धाकें लपाला अर्धजळीं।
रायाजवळी तें नव्हता॥५२॥

याप्रमाणे प्रधानांची मिथ्या दप्तीवृत्ती ऐकू नये
व सीता परत करावी हे श्रेयस्कर:- ऐसी
प्रधानांची वार्ता। समूळ मिथ्या लंकानाथा।
श्रीरामासी अर्पावी सीता। कुल सर्वथा
वांचवीं॥५३॥

प्रधान लज्जायमान:- ऐकोनि बिभीषण
वचन। प्रधान सेनानी रावण। अवघे जाले
लज्जायमान। अधोवदन राहिले॥५४॥
अपमानितां सर्वासी। देखोनि क्षोभ^१
इंद्रजितासी। तोही आपण अति आवेशीं।
बिभीषणासी बोलत॥५५॥ पुढील प्रसंगी
अनुवाद। संवादामाजी विवाद। दोघां बंधूंसीं
विरोध। परम क्रोध खवळेल॥५६॥ एका
जनार्दना शरण। श्रीरामासी अनन्य शरण। स्वयें
होईल बिभीषण। तेंचि निरूपण अवधारा
॥१५७॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे
एकाकारटीकायां बिभीषणेन रावणप्रधान-
निर्भर्त्सनं नाम पंचत्रिंशत्तमोऽध्यायः॥३५॥
श्लोक ॥३७॥ ओव्या॥१५७॥

अध्याय छत्तिसावा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

रावणाकडून बिभीषणाचा अपमान
बिभीषणकृत हनुमंतप्रतापवर्णनाने सर्व सभा
लज्जायमान:- कपिपुरुषार्थ अति प्रचंड।
राक्षसांचें बळबंड। प्रताप ऐकतां काळें तोंड। लज्जा
वितंड लंकेशा ॥१॥ हनुमंताचें अति प्रबळ।
बिभीषणें वानिलें बळ। तेणें राक्षसें सकळ।
तळमळ पै करिती ॥२॥ राक्षस सेनानी प्रधान।
अवघे जाले हीन दीन। सभा समस्त लज्जायमान।
म्लानवदन दशमुख ॥३॥ हें देखोनि इंद्रजित।
कोपें जालासे कृतांतां। बिभीषणासी बोलत।
निजपुरुषार्थ वर्णोनी ॥४॥

बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तनू
निशम्य यत्नेन बिभीषणस्य।
इदं बभाषे वचनं महामना-
स्तत्रेन्द्रजिन्नैर्ऋतराजपुत्रः॥१॥
इदं हि ते तात कनिष्ठवाक्य-
मनर्थकं वै बहुभीतवच्च।
अस्मिन्कुले योपि भवेन्न जातः
सोपीदृशं नैव वदेन्न कुर्यात्॥२॥
किं नाम तौ पार्थिवराजपुत्रा-
वस्माकमेकेन निशाचरेण।
सुप्राकृतेनापि निहतुमेतौ
शक्यौ कुतो भीषयसे स्म भीरो॥३॥
त्रिलोकराजः स तु देवराजः
शक्रो मया भूमितले निविष्टः।
भयार्दिताश्चापि दिशः प्रपन्नाः
सर्वे ततो देवगणाः समग्राः॥४॥
सोहं सुराणामपि दर्पहंता
दैत्योत्तमानामपि शोकहर्ता।
कथं नरेन्द्रात्मजयोर्न शक्तो
मनुष्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्यः॥५॥

इंद्रजिताचा संताप, स्वपराक्रमप्रौढी व बिभीषणाची निंदा:- इंद्रजित बोले कोपायमान। काकाजी तूं तंव धर्मसंपन्न। बुद्धियुक्तिप्रज्ञापन्न^१। कनिष्ठ वचन कां वदसी॥५॥ निंदोनि सेनानी रक्षोगण। निर्भर्त्सोनियां प्रधान। रामलक्ष्मणांची आंगवण। परम दारुण वानिसी॥६॥ उद्देशून एक एक। तुवां निंदिलें आमुचें कटक। श्रीरामाची आगळिक। आत्यंतिक वानिसी ॥७॥ तूं तंव प्रबुद्ध प्रज्ञाप्राज्ञ^२। युवराजाचें महिमान। रायाचें खोंचलें अंतःकरण। ऐसें कठिण कां वदसी ॥८॥ पाठी थापटिलिया येडका। अधिक हाणी चारी थडका। तैसें सेनानी सैनिका। सन्मान देखा तुवां द्यावा॥९॥ सन्मान देतां निजसैन्यासीं। अति उल्लास संग्रामासीं। शेखीं त्यातें निर्भर्त्सिंसी। श्रीरामासी वानोनी॥१०॥ राजा तुझा ज्येष्ठबंधु। तूं अति कनिष्ठ वदसी वादु। तेणें युवराजसंबंधु। अति विरुद्ध वाढला॥११॥ जैसा पिता तैसा चुलता। यौवराज्य असे तुझे माथां। ज्येष्ठा निंदोनि लंकानाथा। श्रीरघुनाथा वानिसी॥१२॥ आमुचा एकैक रक्षोगण। करील दोघांचें भक्षण। यासीं काइसें रणांगण। रामलक्ष्मण ते किती॥१३॥ यापुढे रामलक्ष्मण। आमुचे दृष्टीस ते तृण। परीस माझी आंगवण। चरणां शरण नृप येती॥१४॥ वलयांकित^३ राजे किती। यज्ञ भोगिता अमरपती। तो म्यां आणिलासे क्षिती। लंकेप्रती कामारा^४॥१५॥ आंसडोनियां ऐरावती। आरडत पाडिलासे क्षिती^५। दांत उपडोनि घेतला हातीं। त्रिजगती चळीं कांपे ॥१६॥ माझी ऐकतांचि हाक। शूरगण एकाएक। अवघे पळती अधोमुख^६। जेंवी कां रंक अति दीन॥१७॥ इंद्रासहित अमरकोडी^७। ते म्या घातले बांधवडीं^८। तेथें काइसी रामाची प्रौढी। साह्य

माकडीं वानिसी॥१८॥ अंगद सुग्रीव हनुमंत। नळ नीळ जांबुवंत। राक्षसां भक्ष्य हे समस्त। दांता दांत न लागतां॥१९॥ मनुष्य आमचे आहारीं। वानरें तंव कोशिंबिरी। त्यांसीं कायसी झुंजारी। क्षणामाझारी मारीन॥२०॥ रणीं भिडोनि सादोपता। करीन श्रीरामाच्या घाता। रावण सांडोनि सकळ चिंता। सुखें सीता भोगावी॥२१॥ राम आणि लक्ष्मण। रणीं पाडीन विंधोनि बाण। निर्दळीन वानरगण। आंगवण पाहें माझी॥२२॥

बिभीषणाचा संताप व इंद्रजितास उत्तर:- निंदोनिया श्रीरघुनंदन। ऐकतां इंद्रजिताचें वचन। बिभीषण कोपायमान। काय आपण बोलत॥२३॥

अर्थेद्रकल्पस्य महारथस्य।
महौजसस्तद्वचनं निशम्य।
ततो बभाषे वचनं महारथं
बिभीषणो धर्मभृतां वरिष्ठ॥६॥
न तात मंत्रे तव निश्चयोस्ति
बालस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धिः।
तस्मात्त्वयाप्यात्मविनाशनाय
वंचोथ हीनं बहु विप्रलब्धम्॥७॥
पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य
त्वमिन्द्रिजिन्मित्रमुखोसि शत्रुः।
यस्येदृशं राघवतो विनाशं
निशम्य मोहादनुमन्यसे त्वम्॥८॥
त्वमेव वध्यश्च सुदुर्मतिश्च
स चापि वध्यो य इहानयत्त्वाम्।
बालं दृढं साहसिकं च योऽद्य
प्रावेशयन्मंत्रकृतां समीपम्॥९॥

ऐक इंद्रजिता साचार। तूं तंव अपक्व बालत्व अहंकार। माथ्याचा वाळला नाहीं जार। स्वहित विचार तुज नाहीं॥२४॥ अवधारीं विचारें विचारकोटी। विवेक धरोनियां पोटीं। समूळ ऐकें

१ बुद्धि, युक्ति आणि ज्ञान यांनी युक्त, २ प्रौढबुद्धीचा पंडित, ३ समुद्रवलयांकित पृथ्वीचे अर्थात् सार्वभौम, ४ दास असा, ५ पृथ्वीवर, ६ खाली तोंड घालून, ७ देवांच्या कोटी, ८ बंदीत.

माझी गोष्टी। स्वहितदृष्टी तुज नाही॥२५॥
स्वहितदृष्टि तुज नाही। जें बोलसी तें मिथ्या
पाहीं। त्याही बोलाची नवलाई। मूळान्वयीं
अवधारी॥२६॥

श्रीरामांच्या पराक्रमांचे वर्णन:- म्हणसी
आमचा एक रक्षोगण। भक्षील रामलक्ष्मण।
एकोनि श्रीरामआंगवण। मिथ्या भाषण कां
वदसी॥२७॥ बाळपणीं विंधोनि बाण।
ताटकेचा घेतला प्राण। सुबाहु मारिला करितां
रण। सैन्यगणसमवेत॥२८॥ बाणपिसारें सुटला
वारा। तेणें मारीच उडविला अंबरा। श्रीराम
अंतक^१ निशाचरां। तूं निदसुरा उन्मादे॥२९॥
स्वयंवरी वाहता कोदंड। रावणाचें जालें काळें
तोंड। तें श्रीरामें केले दुखंड। बळें प्रचंड श्रीराम
॥३०॥ येचि सीतेचे अभिलाखा। विराध
मारिलासे देखा। तेचि गति दशमुखा। तुम्हां
मूर्खाचेनि बोलें॥३१॥ शूर्पणखेनें करितां
छळणा। स्वयें मुकली नाककानां। गान्हाणें देतसे
खरदूषणां। तेही जाणा मारिले॥३२॥ त्रिशिरा
आणि खरदूषण। चौदा सहस्र रक्षोगण। रामें
मारिले करोनि रण। दुर्धर बाण वर्षोनि ॥३३॥
नाहीं सैन्य रथसंपत्ती। एकला श्रीराम पदाती^२।
त्याची ऐसी एकोनि ख्याती। तूं कां दुर्मति
वदलासी॥३४॥ नकट्या शूर्पणखेच्या बोलीं।
रावणें पापबुद्धि केली। सीता चोरितां भीक
लागली। तैसी आली अवदसा॥३५॥ चोरावया
परनारी। राजा आणि होय भिकारी। जळो ते
वाटिवेचि^३ थोरी। निर्लज्ज भारी तूं एक ॥३६॥
दुजी वाटीव लंकानाथा। मरण देवोनि
मारीचमाथां। छळोनि सुमित्रेच्या सुता। चोरोनि
सीता पळाला॥३७॥ लक्ष्मणाची मर्यादारेखा।
नुल्लंघवेचि दशमुखा। मिथ्या बोलां पाडिलें॥५०॥

बळआवांका^४। काळमुखा पुरुषार्थ॥३८॥
जटायुसीं करितां रण। रावणें दांतीं धरिलें तृण।
त्यासी मारिलें करोनि छळण। पापी पूर्ण तुम्ही
एक॥३९॥ चोरी मारी पापी परद्वारी^५। इतुके
रावणाचे शिरीं। तेथें तुझे ज्येष्ठत्व भारी।
बाजीगिरी^६ जैसी विद्या॥४०॥ म्हणसी जितिला
ऐरावती। आणि जितिला अमरपती। सुखरांसी
लाविली ख्याती। श्रीरामाप्रती तें न चाले॥४१॥
वरुणशक्रब्रह्मादि ईश। हे श्रीरामाचे
अंशानुअंश। हें तूं नेणसी बाळभाष्य। जर्गी
जगदीश श्रीराम॥४२॥ म्हणसी दमिला
ऐरावती। चरणीं शिळा उद्धरती। श्रीरामाची परम
शक्ती। बाळमती^७ तू नेणसी॥४३॥

पापकर्मास साहाय्य केल्याबद्दल त्याला दोष:-
बालती स्वयें निजपुरुषार्था। मी मारीन
श्रीरघुनाथा। रावणें सुखें भोगावी सीता। परदारता
तू महापापी॥४४॥ रायासी सांगतां पापबुद्धी। तो
वधावा सभेमधीं। राजपुत्र तूं दुर्बुद्धी। महामूढधी
कुलघाती॥४५॥ तूं एक मारिल्या जाण। सकळ
कुळासी कल्याण। हे बुद्धि नायकतां रावण।
कुळनिर्दळण पावेल॥४६॥

इंद्रजिताची वल्गना:- इंद्रजित बोलतो
निजबळ। तें तें मिथ्या पै समूळ। सभा सर्वज्ञ
एका सकळ। रायें प्रांजळ परिसावें॥४७॥
प्रलोभावया^८ लंकानाथा। मारीन म्हणसी तूं
रघुनाथा। हनुमंतेसी युद्ध करितां। तुझे
पुरुषार्थ देखिलें॥४८॥ हनुमंतासीं रणीं
भिडतां। शस्त्रें अस्त्रें गेली वृथा। कपिपुच्छ
वाजतां माथां। धीर सर्वथा न धरवे॥४९॥
दुर्धर शस्त्रांचे संपात। वानरें झेलोनि समस्त।
तुझ्या सैन्या केला घात। रणीं हुंबत
पाडिलें॥५०॥

१ काळ, २ पादचारी, ३ पराक्रमाची, ४ आपल्या बळाची वाखाणणी, ५ परस्त्रीची इच्छा करणारा, ६ गारुडी विद्या, ७ पोरकट बुद्धीने, ८ संतोषविण्याकरिता.

हनुमंतापुढे इंद्रजिताची असाहायता:- सांगावया लंकेआंत। कोणीही नुरेचि जीवंत। कपीनें अवघियांचा केला घात। तुजदेखत इंद्रजिता॥५१॥ त्यांची करावया सोडवण। तुझी न चलेचि आंगवण। कपीनें गांजिलें संपूर्ण। घायें प्राण जावों पाहे॥५२॥ लघुलाघवी हनुमंत। मारिला सारथी भंगिला रथ। रणीं इंद्रजित केला विरथ। छत्रपात कपिपुच्छें॥५३॥ मल्लविद्येची कुसरी। चपेट हाणितां उरी शिरीं। अशुद्ध वमितां जालासी चांचरी^१। पळावया दुरी ठाव नाहीं॥५४॥ तुझ्या युद्धाची गति ऐसी। फावल्या मारावया शत्रूंसी। नातरी पळावें मेघापासीं। कपिपुच्छासीं तें न चले॥५५॥ पडिलें पुच्छाचें बिरडें। सरों नये मागेपुढें। इंद्रजित खळखळां रडे। वानरें गाढें गांजिलें॥५६॥ रडत पडत अशुद्ध^२ वमित। कपिपुच्छाभेणें धांवत। पळोनि गेलासी विवरांत। मुख्य पुरुषार्थ हा तुझा॥५७॥ रायासंमुख निजनिर्धारी। म्हणसी एकला मी श्रीराम मारीं। मिथ्या जल्पसी सभेमाझारीं। निर्लज्ज भारी तूं एक॥५८॥ वानरा रथीं देवोनि पाठी। पळालासी उठाउठीं। ऐसी तुझी वाटीव मोठी। समूळ खोटी बुद्धि तुझी॥५९॥

त्याच्या खोट्या प्रौढीचे परिणाम:- तुझी ऐकतांचि बुद्धि। रावण मरेल आधीं। मरेल राक्षसांची मांदी^३। कुळ त्रिशुद्धी^४ बुडेल॥६०॥ रायासंमुख आपण। सभेसीं वदे मिथ्या वचन। त्याचें काळें करोनि वदन। जिव्हा कर्ण छेदावे॥६१॥ राजनीति ऐसी येथ। कुळघातकी मारावा सुत^५। जेणें आणिला सभेआंत। तोही निश्चित मारावा॥६२॥ जेणें प्रवेशिला द्वारीं। तोही मारावा निर्धारीं। कायसी इंद्रजिताची

थोरी। निशाचरीं कुळपाश^६॥६३॥ रावणाचा ज्येष्ठ सुत। यालागीं राखिला म्यां हात। तुझा अवश्य करावा घात। कुळक्षयार्थ चुकवावया॥६४॥

बिभीषणाच्या भाषणाने सभा स्तब्ध होते:-
एकोनि बिभीषणाची मात ।
प्रधानसैनिकवीरांआंत। वाढला क्रोधाचा आवर्त^७। जाला कृतांत लंकेश॥६५॥

संकुद्धास्ते यतस्तत्र बहवः प्रियवादिनः।
मुह्यमानाश्चोपहासं ते चकुः सह्रावणाः॥१०॥
रोषाच्चान्ये प्रजहसुर्भृशमन्येति निःश्वसन्।
समीक्ष्यान्योन्यमाजल्पन्बभक्षुर्दशनानपि॥११॥
तस्मिंस्तथोक्ते वचने महापार्श्वः प्रतापवान्॥१२॥

एकोनि बिभीषणाचें वचन। प्रधान जाले कोपायमान। सेनानीं वटारिले नयन। खाती दशन^८ सेनाधर॥६६॥ एक अधरोष्ठ चावती। एक करकरां दांत खाती। एक ते हात कुस्करिती। एक वळिती वज्रमुष्टि॥६७॥ बिभीषणाचे उत्तरीं। एक निश्चित धुधुःकारी। एक हांसती क्रोधाकारीं। क्षोभोनि सारे डुल्लत॥६८॥ एक परस्परें बोलत। बिभीषण जाला उन्मत्त। इंद्रजितातें मारीन म्हणत। संमुख वदत लंकेशा॥६९॥ चोरी भारी पापी परद्वारी। ऐसें बिभीषणाचे उत्तरीं। रावण खोंचला जिव्हारीं^९। क्रोधें करीं तळमळ॥७०॥ सन्मुख न राहवे वानरीं। पळोनि गेलासि तूं विवरीं। इंद्रजित लाजिला ये उत्तरीं। मौन धरोनि राहिला॥७१॥ बिभीषणासीं संमुख। बोलों न शकेचि दशमुख। मग इतर कोण बोले रंक। टकमक अवघ्यांसी॥७२॥ एक बोलती सर्वज्ञ। बिभीषणाचें धर्मवचन। न मानितांचि दशानन। कुळ निर्दळण सपुत्र॥७३॥

ते दृश्य पाहून महापार्श्वची गर्वोक्ति:- सभा देखोनि तटस्थ। महापार्श्व उठिला गर्जत।

१ घाबरा, व्याकुळ, २ रक्त, ३ समुदाय, ४ खरोखर, ५ मुलगा, ६ कुळास बड्डा लाविणारा, ७ भोवरा, ८ दात, ९ मर्मस्थानी.

बिभीषण जालासे उन्मत्त। राजा राजसुत
निंदिला॥७४॥ संमुख निंदिला राजा रावण।
वानितो श्रीरामाचे गुण। याची येथें भीड कोण।
अवघे जण काय पाहती ॥७५॥ युवराज
प्रतापसिंधु। रावणाचा कनिष्ठ बंधु। येणें
सांडिला सुहृदसंबंधु। याचा वधु करावा॥७६॥
मारा न म्हणोचि लंकानाथ। तरी आम्ही करूं
याचा घात। गलका उठिला सभेआंत। अति
उन्मत्त हा जाला॥७७॥

बिभीषणाने शांत राहून महापार्श्व्याची उपेक्षा
केली:- बिभीषणाची शांति भारी। क्रोध न येचि
तिळभरी। मारावा म्हणतां निशाचरीं। भय
भीतरें बाधेना ॥७८॥ जैसा सागर अगाध। तैसा
बिभीषणाचा बोध। निंदोनि बोलिला
महापार्श्वद। स्वयें विषाद न मानीच ॥७९॥
जेंवी सिंहापासीं घुंगुरडें। तेंवी महापार्श्व
बिभीषणापुढें। विरुद्ध बोलतां कैवाडें^१। कोपा न
चढे बिभीषण॥८०॥ महापार्श्वसीं बिभीषण।
स्वमुखें न बोलेचि आपण। तृणप्राय उपेक्षून।
धरिलें मौन निजशांती॥८१॥

बिभीषणाच्या सेवकांचे भाषण:-
बिभीषणाचा अनुचर^२। परम आप्त प्रधान हेर।
महापार्श्वसीं उत्तर। गिरा गंभीर बोलिला॥८२॥
बंधुबंधूचिया निजहिता। राजा युवराज बोलता।
तूं कां मध्ये कुंथसी वृथा। महामूर्खता तव
आंगीं॥८३॥

राजपुरुषांच्या संभाषणात सेवकाची लुडबुड
कशासाठी:- दोनी धुरा अति आसता।
स्वहिताचा विचार न करितां। मध्ये बोलों नयें
सर्वथा। बोले तो तत्त्वतां महामूर्ख॥८४॥ जैसा
राजा रावण। तैसाच युवराज बिभीषण। त्यांसी
बोलतां कठिण। तुझा प्राण वांचेना॥८५॥

न ते महापार्श्व जिजीविषास्ति
त्वं रावणस्य प्रियकृत्रिकामम्।
बिभीषणं वाक्पुरुषं ब्रवीषि
राजस्तवार्थं तरसा निहंसि॥९३॥
अयं सुनीतेः कुरुते सुवाक्यं
व्यर्थं कथं निंदसि मूढबुद्धे।
प्रकोपितेनापि कृते सुमंत्रे
त्वया महापार्श्वेन न कुत्सनीयाः॥९४॥

रावणाच्या कनिष्ठ बंधूसीं। संवाद करितां
धुरेसीं। तूं कां वृथा निंदा करिसी। निजप्राणासी
मुकावया ॥८६॥

राजनीति ही अशी आहे:- ऐसी आहे
राजनीती। दोनी धुरा संवाद करिती। त्यांमाजी
मध्ये निंदा करिती। त्यातें मारिती नृपनाथ ॥८७॥
राजा युवराज निजहितीं। वाद करिती राजनीतीं।
येरयरातें^३ निखंदिती^४। तेथें तूं किती रे
मशका॥८८॥ बंधुबंधूच्या हितानुवादीं। युक्ति
निग्रह^५ येती क्रोधीं। तेथें महापार्श्व तूं दुर्बुद्धी।
निंदानुवादीं जल्पसी॥८९॥ आला देखोनि
हनुमंत। रायादेखतां तुम्ही पळत। आतां वाटिवे
गर्जत। अति समर्थ निर्लज्जत्वे^६॥९०॥ तुम्ही
राक्षसें रणीं दीन। नपुंसकाहूनि हीन। वाटिवे
चाळवा^७ दशानन। अति बोलोन पुरुषार्थ
॥९१॥ श्रीरामाचें एक वानर। मारिला अखया
सैन्य समग्र। दमिला इंद्रजित ज्येष्ठ कुमार।
लंकापुर जाळोनी॥९२॥ वानर वनचर
पालेखाडर। त्यापुढें पळाले समग्र। येथें आलिया
श्रीरामचंद्र। दुर्धर शर कोण साहे॥९३॥ सुटल्या
श्रीरामाचा बाण। राक्षसकुळासी निर्दळण।
तदर्थी^९ हितवादी बिभीषण। ते रावण नायके
॥९४॥ सीता अपोनि श्रीरघुपती। स्वस्थ राहावें
समस्तीं। ऐसी बिभीषणाची युक्ती। तूं कां
कुत्सितोक्ती निंदिसी॥९५॥

१ कैवार घेऊन, २ सेवक, ३ परस्पराना, ४ धिक्कारतात, ५ मनांचे आकलन, ६ आशेस लावता, ७ त्याकरिता.

महापार्श्व लज्जित होतो:- ऐकोनि हेराचें वचन। महापार्श्व लज्जामान। खालतीं घालोनियां मान। दीनवदन राहिला ॥९६॥

ततः सदातिगंभीरः सत्यवादी जितेंद्रियः।

अब्रवीद्रावणं धीमान्पुनरेव बिभीषणः ॥९५॥

यावद्धि केशग्रहणात्सुहृद्भिः

समेत्य सर्वैः परिपूर्णकामैः।

निगृह्य राजन्यरिरिक्षितव्यो

भूतैर्यथा भीमबलैर्गृहीतः ॥९६॥

परस्ववीर्यं स्वबलं च बुद्ध्या।

स्थानं क्षयं चैव तथैव वृद्धिम्।

तथा स्वपक्षेऽप्यनुमृश्य बुद्ध्या

वदेत्क्षमं स्वामिहितं स मंत्री ॥९७॥

बिभीषणाचें पुनः भाषण व भावी घोर परिणामाचें चित्रीकरण:- सत्त्ववंत धैर्यवंत। वीर्य माधुर्य बुद्धिवंत। ऐसा बिभीषण क्षमायुक्त। रावणहितार्थ बुद्धि सांगे ॥९७॥ बुद्धि सांगतां पुढपुढती। न माने रावणाचे चिर्ती। तरी सांगे पुनरावृत्ती। सीता रघुपती अर्पावया ॥९८॥ प्रहस्त महापार्श्व महोदर। इंद्रजित मुख्य कुमार। शुकसारणादि थोर थोर। ऐका समग्र बुद्धि माझी ॥९९॥ करोनि रावणा केशाकर्षण। सुबुद्धि सांगेन आपण। सीता करावी रामार्पण। कुळनिर्दळण चुकवावया ॥१००॥ भूत लागलें हो ज्यासी। मंत्रवादी त्राहटी धरोनि केशीं। तेंवी सुबुद्धि सांगे रावणासी। सीता श्रीरामापासीं अर्पावया ॥१॥ सीतासन्निपात रावणासी। तेणें कुळक्षयो राक्षसांसी। यालागीं धरोनिया केशीं। सुबुद्धि त्यासी शिकवीन ॥२॥ याचि नांवें परम आप्त। याचि नांवें सहृद समस्त। अपायीं पडतां लंकानाथ। त्यासी निश्चित वांचवावें ॥३॥ कुटुंब निजवोनि गृहाप्रती। जो गृहा दाहा करी प्राप्ती^१। त्यासी सज्ज्ञान निवारिती। तैसी गती

रावणा ॥४॥ करितां श्रीरामासीं वैर। समस्त मरती निशाचर। सपुत्र मरेल दशशिर। प्रतिज्ञोत्तर हें माझें ॥५॥ श्रीरामाचें एक वानर। त्यापुढें पळालेति समग्र। सुटल्या श्रीरामाचा शर। कोण दुर्धर साहेल ॥६॥

तीक्ष्णा न यावन्नवकंकपत्राः

सुदुर्धरा राघवविप्रमुक्ताः।

भित्वा शरीरं प्रविशंति बाणाः

प्रहस्त तेनेह विकथसे त्वम् ॥१८॥

न रावणो नापि महोदरो यं

न कुम्भकर्णोऽपि न चातिकायः।

न चेंद्रजिद्वाशरथिं प्रसोढुं

शक्तोस्ति तं शक्रसमप्रभावम् ॥१९॥

तेलसाहाणे खरसाहाणे फुडा। लावी श्रीरामाचा बाण कुन्हाडा। कंकपत्राचा^३ झडाडा। कोण त्यापुढां साहों शके ॥७॥ सुटला श्रीरामाचा बाण। धाकें मरेल रावण। अतिकाय इंद्रजित कुंभकर्ण। सेनानी प्रधान निमतील^४ ॥८॥ प्रहस्त महोदर सोडिती प्राण। धाकें मरेल शुकसारण। सैन्य मरेल संपूर्ण। श्रीरामबाण येतांचि ॥९॥ दुर्धर श्रीरामाचे बाण। समुद्र शोषोनियां पूर्ण। लंका निर्दळती रावण। सत्य वचन हें माझें ॥११०॥ इंद्रादिकांचिया कोडी। न साहे श्रीरामबाणवोढी। धाकेंच पडती मुरकुंडी। राक्षसें बापुडीं तीं किती ॥११॥ यालागीं गा लंकानाथा। शीघ्र श्रीरामीं अर्पी सीता। तुझे चरणीं ठेवितो माथा। विकल्प आतां धरूं नको ॥१२॥ जरी विकल्प धरिसी चित्ता। तरी न जिकवे श्रीरघुनाथा। श्रीरामाची प्रतापकथा। ऐक आतां सांगेन ॥१३॥

देवांतको वापि नरांतको वा

तथातिकायोऽतिरथो महात्मा।

अकंपनश्चापि समानसारः

स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥२०॥

अथं च राजा व्यसनाभिभूतो

मित्रैरमित्रप्रतिभैर्भवद्भिः ।

अन्वास्यते राक्षसनाशनाथं

तीक्ष्णः प्रकृत्या ह्यसमीक्ष्यकारी ॥२१॥

वेगें आलिया रघुनाथ। तुज साहावया नाहीं पुरुषार्थ। गर्वे प्राण वेंचिसी व्यर्थ। सत्य वचनार्थ हा माझा ॥१४॥ निवारे श्रीरामबाणजाळ। तैसें तुज नाहीं शस्त्रबळ। करितां श्रीरामासीं सळ^१। रणीं विकळ पडशील ॥१५॥ रणीं जिकावया रघुनाथा। तुझ्या आंगीं नाहीं सबळता। पडलासी धनुष्य वाहतां। सभेदेखतां स्वयंवरीं ॥१६॥ तुजदेखतां पुरदहनीं। हनुमंतातें देखोनी। पळती प्रधान वीरश्रेणी^२। केवी राम रणीं जिकवेल ॥१७॥ तुझे करोनि काळें तोंड। रामें धनुष्य केलें दुखंड। वृथा वाहसी बळवंड। तूं तंव लंड निर्लज्ज ॥१८॥ श्रीराम पाहावया संमुख दृष्टी। धैर्य नाहीं तुझे पोटीं। श्रीरामा लावोनि मृगापाठीं। सीता गोरटी चोरिली ॥१९॥ व्हावया श्रीरामासंमुख। तुझे न सरेचि^३ काळें मुख। वृथा बोलसी दशमुख। लाज निःशेख तुज नाहीं ॥२०॥ हरावया सीता सुंदरी। सामर्थ्य नाहीं तुझे शरीरीं। मग तूं जालासी भिकारी। तरी गुंफेमाझारी रिघवेना ॥२१॥ लक्ष्मणाची मर्यादारेखा। तुज नुल्लंघवे दशमुखा। रणीं पहावया रघुकुळटिळका। व्यर्थ आवांका^४ जल्पसीं ॥२२॥ तुझ्या आंगीं नाहीं बळ। म्हणसी युद्ध करील दळ। तें तंव पुरदाहें केवळ। केलें विकळ हनुमंतें ॥२३॥ इंद्रजिताचें बळ अद्भुत। कपीनें केलें हताहत। येथें आलिया श्रीरघुनाथ। कोणा सामर्थ्य साहावयासी ॥२४॥ यालागीं गा लंकानाथा। तुज सर्वथा न जिरे सीता। शरण रिघावें श्रीरघुनाथा। जनकदुहिता अर्पावी ॥२५॥

पुढील कार्याची सूचना:- श्रीरामा अर्पिल्या सीता। सकळ कल्याण समस्ता। हे सुबुद्धि ऐकें लंकानाथा। कुळाभिघाता चुकवावया ॥२६॥ नानापरींच्या विवेकयुक्ती। म्यां सांगितल्या हितोक्ती। नाइकतां लंकापती। रणाभिवर्ती मराल ॥२७॥ श्रीराम अवतारावतारी। पूर्ण ब्रह्म चराचरीं। त्याची कांता सीता सुंदरी। तुज तिळभरी जिरेना ॥२८॥ म्हणती श्रीराम बापुडें। तरी कां लपसी मागिलीकडे। चोरी करोनि पळसी पुढें। कर्म कुडें^५ लंकेशा ॥२९॥ मारिले त्रिशिरा खर दूषण। श्रीरामासीं करावया रण। संमुख न वचे तुझे सैन्य। आंगी आंगवण असेना ॥३०॥ श्रीराम शक्त अथवा अशक्त। तुझा करूं शके घात। सीता अपोनि निश्चित। श्रीरघुनाथ सुखी करीं ॥३१॥ हे माझी बुद्धि नाइकतां। वैर केलिया श्रीरघुनाथा। तो तुझ्या करील घाता। सैन्यसमवेता सपुत्रा ॥३२॥ साहा झालियाही कळिकाळ। अनिवार श्रीरामबाणजाळ। काळा गांजोनि तत्काळ। तुझे कंठनाळ छेदील ॥३३॥ माझा नाइकतां वचनार्थ। पाडोनि कळिकाळाचे दांत। श्रीराम तुझा करील घात। जाण निश्चित लंकेशा ॥३४॥ साहा केलिया ब्रह्मशक्र^६। निवारे श्रीरामशर। शिव रामाचा किंकर। त्यासमोर तो नये ॥३५॥ श्रीराम शिवाची ध्येयमूर्ती। त्याची चोरली सीता सती। तेणें क्षोभला उमापती^७। वांचती गति नाहीं ॥३६॥ चोरी मारी आणि परद्वारी। कपटवेषी संन्यासधारी। ब्रह्मा क्षोभला तुजवरी। वांचती परी तुज नाहीं ॥३७॥ राजा आणि अधर्मशील। त्यासी निर्दाळी कळिकाळ। काळें ग्रासिलें तुझे बळ। रणीं तत्काळ निमसील ॥३८॥ शक्तीमाजी आदिशक्ती। तुवां चोरिली सीता सती। क्षोभल्या

१ छळ, कपट, २ वीरसमुदाय, ३ सरसावणार नाही, ४ पराक्रम, ५ खोटे, ६ ब्रह्मदेव, इंद्र वगैरे, ७ शंकर.

शस्त्रदेवता समस्ती। तुझ्या घातीं उद्यत॥३९॥
विचारितां विवेकविधी। तुज क्षयो आला
त्रिशुद्धी^१। माझी नाइकतां बुद्धी। रणाभिमर्दी^२
निमसील^३॥१४०॥ रावणा ऐकें स्वहितवचन।
श्रीरामासीं रिघोन शरण। सीता अर्पिल्या आपण।
सकळ कल्याण पावसी ॥४१॥ श्रीरामासीं
रिघाल्या शरण। तुज बाधेना जन्ममरण। बाधूं न
शके द्वंद्वभान^४। कृतकल्याण पावसी॥४२॥ गर्व
न करीं लंकानाथा। श्रीरामचरणीं ठेवोनि माथा।
सद्भावेन अर्पिल्या सीता। स्वार्था परमार्था
पावसी॥४३॥

बिभीषणाची सूचना ऐकून रावणाचा क्रोध व
त्याचा अधिक्षेप:- ऐकोनि बिभीषणाचें वचन।
क्रोधें संतप्त रावण। त्याचे क्रोधाचें दारुणपण।
श्लोकलक्षण अवधारा॥४४॥

बिभीषणवचः श्रुत्वा बलवान् राक्षसेश्वरः।

अभवत्क्रोधसंरब्धः संध्यास्त इवांशुमान्॥२२॥

अब्रवीद्रावणः क्रोधाद्विभीषणमिदं वचः।

रावणाय त्वया भ्रात्रे घृता चानर्थबुद्धिता॥२३॥

ऐकोनि बिभीषणाचें वचन। रावण जाला
क्रोधसंपन्न। आरक्त वटारिले नयन। जैसें जास्वंद
नव फुललें॥४५॥ क्रोधें म्हणे रे बिभीषणा। नष्टा
चांडाळा दुर्जना। मज हीनत्व स्थापोनि जाणा।
रघुनंदना वानिसी॥४६॥ सपुत्र प्रधान अवघे
जणीं। आम्हांसीं म्हणसी मराल रणीं। रामा
स्थापिसी विजयस्थानीं। धन्य वाणी हे
तुझी॥४७॥ राम मनुष्य बापुडें। तें काय वानिसी
मजपुडें। एके घायीं चूर करीन हाडें। रडत त्याकडे
तूं जाय॥४८॥ जेंवी मार्जार बोका पाहें। आपलीं
पिळीं आपण खाये। तैसाचि तूं राक्षसान्वये।
कुलक्षया एक हेतु॥४९॥ आम्हांसि
भेडसाविसी^५ कैवाडें^६। म्हणसी तुम्हांसि
मारितील माकडें। हीन दीन तूं बापुडें। श्रीरामाकडे

सुखें जायें॥१५०॥ ऐक माझें सत्य भाषण।
आजिच निमाला बिभीषण। घटस्फोट सांडा
त्यालागून। कुळदूषण कुळपाश^७॥५१॥

बिभीषणाचे प्रत्युत्तर:- ऐकोनि रावणाचें
वचन। बिभीषण हास्यवदन। मुख्य धुरेंसींच
मूर्खपण। तेथें शिकवण चालेना॥५२॥

इह ते संति विगुणाः सहाया गुणवर्जिताः।

एवं कृत्वा किमप्येतद्वर्तते मंत्रसंज्ञितम्॥२४॥

न युक्तं कैतवं कर्तुं हिताद्विप्रतिपादितम्।

त्यक्त्वा कामपरं मंत्रमर्थधर्मविवर्जितम्॥२५॥

राममेव गमिष्यामि धर्मार्थं परमं नृप।

तव कोपादहं मुक्त्वा कृत्स्नं साभिजनं धनम्॥२६॥

धर्महेतोर्गमिष्यामि राममेव शुभव्रतम्॥२७॥

कनकबीज^८ खाय आवेशें। तो बडबडी
व्याघ्र ससे मासे। रावणा तुज जालें तैसें।
सीताभिलाषें संनिपात॥५३॥ रावणा
सीतासंनिपात। प्रधान गर्वें मदोन्मत्त। विचार
विवेक स्वहितार्थ। कोणें येथ मानावें॥५४॥
कपट काम कामासक्ती। परदारा अधर्मरती।
रावणा तुज मरणप्राप्ती। ससैन्यसंपत्ती सपुत्र
॥५५॥ करितां दुर्गाअभिलाषण। शुंभ निशुंभ
निमाले ससैन्य। चंडमुंड रक्तबीज जाण। घेतला
प्राण जगदंबे॥५६॥ तैसी श्रीरामाची सीता
सती। अभिलाषिता लंकापती। व्यर्थ मरसी
मरणावर्ती। सपुत्रसंपत्ती ससैन्य॥५७॥ विष
भक्षी त्याचे पंगती। जो बैसे त्या मरणप्राप्ती।
त्यागोनि जाय तो सुमती। हे परम युक्ति लंकेशा
॥५८॥ शरण रिघोनि श्रीरघुपती। प्रेमें अर्पिल्या
सीता सती। अर्थ स्वार्थ परमार्थप्राप्ती। हे परम
युक्ति ऐकें पां॥५९॥

माझे सांगणे तुला पटत नाही म्हणून मी
श्रीरामांकडे जातो:- माझी नायकतां युक्ती। तुज
जिरेना सीता सती। गर्वें मरसी लंकापती। प्रतिज्ञा

१ खरोखर, २ युद्धाच्या मान्यात, ३ मरशील, ४ द्वैतबुद्धि, ५ भिववितोस, ६ पक्षपाते, कैवाराने, ७ कुळास कलंक लावणारा, ८ धोतन्याचे.

निश्चितीं हे माझी॥१६०॥ तुम्हीं सांडिलें मी
मेलों म्हणोन। आतां सुहृदत्वे उरलें कोण।
खुंटली स्वहिताची शिकवण। श्रीरामा शरण मी
जातो॥६१॥ श्रीरामा गेलिया शरण। मी पावेन
कृतकल्याण। तुम्हांसी अवश्य आलें मरण।
श्रीरामबाणप्रतापे॥६२॥ शरण गेलिया
श्रीरघुपती। चारी मुक्ती दासी होती। आनंदे
ओसंडेल^१ त्रिजगती। एवढी प्राप्ती श्रीरामें
॥६३॥ श्रीराम मारील एकीं एक। क्रिया कर्ता
नुरेल देख। मीच देईन तिलोदक। आवश्यक
तुम्हांसी॥६४॥ ऐकोनि बिभीषणाची। गोष्टी।
रावणा राग न माय पोटीं। खड्ग बसवोनि^२ मुष्टीं।
दांत होटीं चाविले॥६५॥

एतच्छ्रुत्वा तु संख्यो रावणः क्रोधमूर्च्छितः।
नेत्रे प्रकृतिताप्रेषि भूयस्ताप्रत्वमागते॥२८॥
घोरं ननाद वै शब्दं कल्पांत इव तोयदः।
आसनाचूर्णमुत्पत्य पादेनामिजधान तम्॥२९॥
रावणः क्रोधसंवेगादासनस्थो बिभीषणः।
अभवत्पतितो भूमौ मूर्च्छापन्नो महाबलः॥३०॥
वज्रपातहतः श्रीमान्विशीर्ण इव पर्वतः।
प्रहस्तो बाख्यामास कुपितं राक्षसेश्वरम्॥३१॥
शनैर्विचारयामास कोशस्थमकरोदसिम्॥३२॥

ते ऐकून रावणाचा संताप:- ऐकोनि
बिभीषणाची मात। हृदयीं पोळला लंकानाथ।
रागें तयाकडे पाहत। जेंवी कां कृतांत काळाग्नि
॥६६॥ स्वभावेन आरक्त नयन। त्यावरी होतां
क्रोधसंपन्न। झाले लाखरंगासमान^३। विंशति
नयन वटारिले॥६७॥

हातात खड्ग घेऊन रावण बिभीषणावर वार
करणार तोच त्याचा हात लचकला व रावण
खाली कोसळला:- नयन आरक्त कळोळ। धाकें
कांपती लोक सकळ। क्रोधें नेत्रीं निघती ज्वाळ।
जाली खळबळ सभेसीं ॥६८॥ बिभीषणावरी

घालावया उडी। कोशाबाहेरी^४ खड्ग काढी।
विजूतेजसम^५ परवडी। पडली झांपडी सभेसीं
॥६९॥ प्रलयमेघ गर्जे कडाडीं। तेवीं रावण रागें
गडाडी। धावो हाणावया निर्वडी। शस्त्र झाडी
साटोपें॥१७०॥ ऐकतां रावणाची हाक। धाकें
कांपती सकळ लोक। बिभीषण चितीं निःशंक।
न मानी धाक रामनामें॥७१॥ माझा स्वामी
श्रीशंकर। त्यासी म्हणसी रामकिंकर। तरी छेदीन
तुझे वक्त्र। शस्त्र सत्वर उचलिलें॥७२॥
उडोनियां आकाशाआंत। धावो हाणितां
लंकानाथ। रावणाचा लचकला हात। श्रीराम
रक्षित निजभक्ता॥७३॥ चमत्कारें सुटली मुष्टी।
शस्त्र गळोनि पडलें भृपृष्टीं। रावणें धाक घेतला
पोटीं। गोष्टीं उफराटी येथें झाली॥७४॥ रावण
चांचरे धावो हाणितां। पडला सिंहासना
खालता। राजपुरुषार्थ करोनि वृथा। राम रक्षिता
भक्तासी॥७५॥

बिभीषणावर लाथेचा प्रहार:- पुढती रावणें
खड्ग घेतां। प्रहस्ते धावोनि धरिलें हाता। कोप न
सांवरे लंकानाथा। हाणिल्या लाथा बिभीषणा
॥७६॥ रावणें हाणितांचि लाथा। बिभीषणें
चरण वंदिले माथां। शरण जावया श्रीरघुनाथा।
सुमुहूर्तता^६ हे माझी^७॥७७॥ कोपा चढला
लंकानाथ। त्यासी प्रहस्ते करोनि शांत। खड्ग
घालोन दळाआंत^८। बैसविला स्वस्थ
सिंहासनीं॥७८॥

बिभीषण बेशुद्ध पडतो, त्याचे रामांकडे गमन:-
रावणाची लागली लात। जेंवी पर्वती वज्रपात।
बिभीषण पडतांचि मूर्च्छित। द्वंद्वनिर्मुक्त^९
श्रीरामनामें॥७९॥ अगाध बिभीषणाची शांती।
अणुमात्र क्रोध न ये चितीं। कांही न बोलेचि
दुरुक्ती। स्वस्थ चितीं बैसला॥१८०॥ सुबुद्धि

१ भरेल, २ घेऊन, ३ लाखेसारखे तांबडे लाल, ४ म्यानाबाहेर, ५ विजेच्या प्रभेप्रमाणे, ६ मला उत्तम मुहूर्त सापडला, ७ म्यानात,
८ सुखदुःखाहून निराळा.

सांगावी सुहृदता। ते गोष्टी खुंटली आतां। स्वस्थ
असावे लंकानाथा। शरण रघुनाथा मी
जातो॥८१॥ स्वये हाणोनियां लात। मज तुष्टला
लंकानाथा। स्वामी भेटेल श्रीरघुनाथा। हें भाग्य प्राप्त
तुझेनि॥८२॥ एका जनार्दना शरण। राम
आश्वासील बिभीषण। तें अति गोड निरूपण।
श्रोतीं अवधान मज द्यावे ॥१८३॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां
बिभीषणापमानो नाम
षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३६॥ ॥श्लोक॥३२॥
ओव्या ॥१८३॥

अध्याय सदतिसावा

॥श्रीजानकीनाथाय नमः॥

बिभीषणाचें श्रीरामांकडे आगमन

त्यानंतर कांही न बोलतां शांतपणे बिभीषण
प्रधानांसह तेथून परतला:- बिभीषणासी
अपमान। जालिया नव्हे क्रोधायमान। स्वये
श्रीराम स्मरोन। सावधान बैसला॥१॥ कांही न
बोलोनि उपपत्ती^१। विचारोनि विवेकयुक्ती।
शरण जावे श्रीरघुपती। निश्चयो चिर्ती दृढ
केला॥२॥

अभिवंद्य ततो भूमौ रावणं क्रोधमूर्च्छितम्।
चतुर्भि सचिवैः सार्धं निश्चक्राम बिभीषणः॥१॥
स शांतकोपं संपूर्ण मोहात्यक्तमिव श्रिया।
रावणं मधुरं वाक्यं वभाषे च बिभीषणः॥२॥
सौहृदात्ते मया राजन्वाक्यमुक्तं दशानन।
न प्रियत्वाद्गुणांस्तस्य राघवस्य ब्रवीमि ते॥३॥
हितार्थं धर्ममेवैतन्मया वाक्यमुदाहृतम्।
मंत्रं ज्ञात्वा मया प्रोक्तं वाक्यं राक्षससंसदि॥४॥

बिभीषणाचे विचार:- चौघे घेवोनि प्रधान।
स्वये निघाला बिभीषण। रावणासी मधुर वचन।

काय आपण बोलत॥३॥ आम्ही तुम्ही सखे
बंधु। अणुमात्र नाहीं विरोधु। सांगतां तुजला
हितानुवादु^२। वृथा क्रोधूं तुवां केला॥४॥
निंदोनियां लंकानाथा। श्रीरामा वाणिलें
स्वपक्षार्था। तरी मी जाईन अधःपाता। जाण
तत्त्वतां लंकेशा॥५॥ हनुमंतापुढें तुझे दळ।
तुजदेखतां पळालें सकळ। तेंचि म्यां करोनि
विकळ। तुज प्रांजळ सांगितलें॥६॥ तेणें राग
प्रधानचित्ता। तेणें राग सैन्या समस्ता। तूंही
कोपलासी लंकानाथा। निजस्वार्था नेणोनी
॥७॥ चोरी मारी आणि परद्वारी। हा धर्म तुझे
घरीं। अनुताप रिधावया तुजमाझारीं। निजगजरीं
बोलिलों॥८॥ राक्षसांची सभा खोटी। म्यां
सांगितली स्वहितगोष्टी। तेच करोनि उफराटी।
धरिला पोटीं महाक्रोध॥९॥ जेंवी ज्वरिताचें
मुख। दुग्धा मानी कडु विख। तैसें रावणा जालें
देख। मानिसी असुख स्वहिताचें॥१०॥

क्रोधाचा प्रभाव व त्याचे दुष्परिणाम:- अति
कोपें लंकानाथा। तुवां मजला हाणितल्या लाथा।
तरी काय जिकिलें रघुनाथा। किंवा स्वस्थता तुज
जाली॥११॥ कोप जगामाजी अपकारी। त्याची
वस्ती तुजमाझारी। तेणें विवेकाची केली बोहरी।
स्वहित दुरी दुराविलें॥१२॥

अपकारी भवेत्कोपः कोपे कोपः कथं न ते।
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपंथिनि॥५॥

भलताही क्रोधानुकारी। कोपे अल्प
अन्यायमात्रीं। कोप परम अपकारी। कोणी
त्यावरी कोपेना॥१३॥ उन्मत्त गज जिवें मारी।
त्यासी सिंह पाडी धरेवरी^३। परी कोपावरी कोप
करी। ऐसा संसारी वीर नाहीं॥१४॥ क्रोध एकला
एक। चहूं पुरुषार्था घातक। ऐक त्याचाही
विवेक। दुष्ट परिपाक^४ क्रोधाचा॥१५॥ क्रोध

१ उद्देश, २ हिताच्या गोष्टी, ३ पृथ्वीवर, ४ परिणाम.

येतांच मानसीं। स्वधर्मकर्मा क्रोध त्रासी। क्रोध अर्थ स्वार्थ विध्वंसी। मोक्ष क्रोधापासीं कदा न घडे॥१६॥ क्रोध आलिया एकांतीं। स्त्रीपुरुषां कलहउत्पत्ती। धक्काबुक्कीमध्ये रात्रीं। कामविधाती समूळ क्रोध॥१७॥ क्रोध आलिया धर्मसंधीं। मुख्य ब्राह्मणातें स्वयें निंदी। परापवादाच्या^१ अनुवादीं। क्रोधें धर्मसिद्धी कदा न घडे॥१८॥ क्रोध धर्मतिं उच्छेदी^२। क्रोध कमति निंदी। क्रोध पापी हा दुर्बुद्धी। निंदानुवादीं जल्पोनी॥१९॥ क्रोध पित्यातें निर्भर्त्सी। क्रोध मातेतें म्हणे दासी। क्रोध स्वधर्मतिं नासी। क्रोधापासीं अधर्म॥२०॥ बंधु बंधु अति आप्त। अर्थस्वार्थें क्रोधाभिभूत^३। स्वबंधूसी हाणवी लाथा। अति अनर्थ तो क्रोध॥२१॥ उत्तम अर्थाचिये प्राप्ती। क्रोध मुख्य विश्वासघाती। अर्थापासीं क्रोध अनर्थी। जाण निश्चितीं लंकेशा ॥२२॥ अंधारीं जरी सूर्य बुडे। तरी क्रोधापासीं मोक्ष जोडे। काम क्रोध लोभ जें झडे। तेंच आतुडे^४ निजमोक्ष॥२३॥ धर्म अर्थ काम मोक्षता। चहूं पुरुषार्था^५ क्रोध नागविता। तो तुजमाजि वसे लंकानाथा। जेणें मज लाथा हाणविल्या॥२४॥

बिभीषणाचे रावणाला शेवटचे सांगणे:- मज हाणितलिया लाथा। पावलासि कोणा निजस्वार्था। किंवा पावलासि परमार्था। जासी अधःपाता श्रीरामद्रोहें ॥२५॥ परम कृपा रघुनाथा। तुवां हाणितल्या लाथा। अल्पही क्रोध नये चित्ता। निजशांतता श्रीरामें॥२६॥ तुवां हाणितांचि लाथा। पावलें परम वैराग्यता। सांडोनि स्वराज्य सुहृदता। शरण रघुनाथा मी जातों॥२७॥ सापत्नभावे ध्रुवा हाणिल्या लाथा। तेणें तो पावला परम स्वार्था। तैशाच तुझ्या

रावणा लाथा। श्रीरघुनाथप्राप्तिकर॥२८॥ श्रीराम कृपाळू दयाळ। श्रीराम भक्तवत्सल। तूं तें नेणसीच बरळ। क्रोधें विव्हाळ केलासी ॥२९॥ गर्व सांडोनि लंकानाथा। श्रीरामा अपिलिया सीता। तूं पावशील गा निजस्वार्था। येन्हवीं वृथा मरशील॥३०॥ सुटल्या श्रीरामाचे बाण। तुज येथें राखेल कोण। पळालेति हनुम्यांभेण। कैची आंगवण राक्षसां॥३१॥

त्याचा रावणावर परिणाम:- ऐसें बोलोनि बिभीषण। वचनी खोंचिला रावण। क्रोधे अंतरला बंधु पूर्ण। कंपायमान स्वयें जाला ॥३२॥ माझी अपक्व बुद्धि पूर्ण। लाथा हाणितांचि जाण। सखा अंतरला बिभीषण। गेला शरण श्रीरामा॥३३॥

आईला वंदन करून श्रीरामांकडे जाण्याचा बिभीषणाचा विचार:- आठवलें बिभीषणाच्या चित्ता। आधीं अभिवंदोनि^६ माता। तीस सांगोनि निजवृत्तांता। शरण रघुनाथा जाईन॥३४॥

स मातरं पुनर्दृष्ट्वा तस्यै सर्वं निवेद्य च।
जगामाकाशमार्गेण यत्र रामो महाबलः॥३५॥
उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भिः सचिवैः सह।
अब्रवीच्च तदा वाक्यं जातक्रोधो बिभीषणः॥३६॥
अंतरिक्षगतः श्रीमान्भ्रातरं धनदानुजः।
स त्वं भ्रातासि मे राजन्ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि॥३७॥

कुळक्षयो देखोनि जाणा। सुबुद्धि सांगावया रावणा। मातेनें धाडिलें बिभीषणा। हितोपसंज्ञा सांगावया॥३५॥ रावणासी हित सांगतां। कोप आला लंकानाथा। बिभीषणा हाणितल्या लाथा। ऐकोनि माता अति दुःखी॥३६॥ बिभीषणा भाग्यवंता। तूं पावलासि बा रघुनाथा। कंदन^७ आलें लंकानाथा। कुळा समस्ता समवेत ॥३७॥

१ लोकांना दोष लावण्याच्या, २ नाश करतो, ३ क्रोधायमान, ४ मिळतो, प्राप्त होतो, ५ धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या चार पुरुषार्थांना, ६ नमस्कार करून, ७ नाश.

मातेची प्रतिक्रिया व त्याला शुभाशीर्वाद:-
माता तुष्टली बिभीषणासीं। तुझेनि धन्य माझी
कुशी। श्रीरामीं तूं विनटलासी। सकळ कुळासी
तूं भूषण॥३८॥ तुझेनि सकळ कुळ पुनीत^१।
तुझेनि वंश हा सनाथ। तुझेनि मी नित्यमुक्त।
श्रीरघुनाथ निजसेवा॥३९॥

बिभीषणाचे प्रयाण:- ऐकोनि मातेचें वचन।
बिभीषण घाली लोटांगण। पुढति वंदोनि तिचे
चरण। निघाला शरण श्रीरामा॥४०॥ बिभीषण
उडोनि आकाशीं। निराळीं^२ राहोनि सावकासीं।
पुढती बोले रावणासी। सत्य तूं होसी सखा
माझा॥४१॥

लाथा मारून श्रीरामाकडे पाठवल्याबद्दल
बिभीषण रावणास धन्यवाद देतो:- मोहममतेचें
सखेपण। हीन दीन अति गौण। कोपामाजी
कृपाळू पूर्ण। सखा रावण सत्यत्वे॥४२॥
हाणोनियां निजलाथा। शरण धाडिलें रघुनाथा।
ऐसा सखा तुजपरता। नाहीं तत्त्वतां तिहीं लोकीं
॥४३॥ जन्ममरणांचिया कोडी। लाथा हाणोनि
तोडिली बेडी। रावणकोपकृपापरवडी। जोडिला
जोडी श्रीराम॥४४॥

ते ऐकून रावणास पश्चात्ताप:- ऐसी
रावणाची स्तुती। बिभीषण वदे निजशांती। तें
ऐकोनि लंकापती। आश्चर्ये चित्तीं वचकला
॥४५॥ जाला अनुतापी^३ रावण। माझी अपक्व
बुद्धि पूर्ण। सखा अंतरला बिभीषण। गेला
शरण रघुनाथा॥४६॥

सर्व लोकांकडून बिभीषणाची स्तुति:- सैन्य
सेनानी प्रधान। अवघे वानिती बिभीषण।
अणुमात्र कोप न येच जाण। व्यर्थ रावण
क्षोभला॥४७॥ धन्य बिभीषणाची शांती। धन्य
बिभीषणाची कीर्ती। धन्य बिभीषणाची

स्थिती। शरण रघुपती तो गेला॥४८॥
राक्षसांच्या घातका युक्ती। हा सांगेल
श्रीरामाप्रती। आली राक्षसां समाप्ती^४। केला
समस्तीं निश्चयो॥४९॥

बिभीषणाची रावणाला शेवटची विनंती:-
बिभीषण म्हणे रावणासी। जे जे इच्छा तुझे
मानसीं। ते ते सांग मजपासीं। सिद्धी सर्वांशी
श्रीराम॥५०॥ कृपेनें हाणोनियां लाथा। शरण
धाडिलें श्रीरघुनाथा। ऐक माझी प्रत्युपकारिता।
तुज मी आतां सांगेन॥५१॥ सावध ऐकें
दशशिरा। मी अंतकाळींचा सोयरा। तुवां द्वेषितां
श्रीरामचंद्रा। नरकद्वारा जावों नेदीं॥५२॥ अंतीं
होय परम मुक्ती। ऐसी श्रीरामनामकीर्ती।
केलिया श्रीरामाची भक्ती। उद्धारगती वंशस्था
॥५३॥ ऐसें बोलोनि बिभीषण। करोनि
रावणासी नमन। धेवोनियां चौघे प्रधान।
निघाला शरण श्रीरामा॥५४॥

चार प्रधानांसह बिभीषण रामाकडे जातो:-
जैसे चारी पुरुषार्थ। जीवास करिती नित्य मुक्त।
तैसे चारी प्रधान तेथ। साह्य सतत बिभीषणा
॥५५॥ नातरी^५ चारी वेद। उपनिषदीं करिती
बोध। जीवासी पावे परमानंद। तैसे प्रबुद्ध
प्रधान॥५६॥ हो कां जैशा चारी मुक्ती। जीवासी
देती ब्रह्मप्राप्ती। तैसे प्रधान परमार्थी।
नित्यानुवर्ती^६ बिभीषणा॥५७॥ नातरी जैशा
वाचा चारी। नित्यानित्यविवेककरी। जीवासी
नेती साक्षात्कारीं। तैसे चारी प्रधान॥५८॥ ऐसे
धेवोनि चारी प्रधान। मेरुमांदारांसमान। येतां
देखोनि बिभीषण। वानरगण खवळले॥५९॥

तं मेरुशिखराकारं ज्वलंतमिव पावकम्।
गगनस्थं महीस्थास्ते ददृशुर्वा नरर्षभाः॥९॥
एषु सर्वायुधोपेतैश्चतुर्भिः सह राक्षसैः।
राक्षसोभ्येति पश्यध्वमस्मान्हुंतं न संशय॥१०॥

१ पवित्र, पुण्यवान्, २ अंतराळी, आकाशात, ३ पश्चात्तापयुक्त, ४ अंतकाळ, ५ किंवा, ६ नित्य अनुकूल असणारे.

त्याला पाहून वानरसैन्यात गडबड:-
 बिभीषण राक्षसेश्वर। गगनीं मेरुशिखराकार।
 त्यातें भूमिस्थ वानर। देखोनि सत्वर उठिले
 ॥६०॥ बिभीषण शांत दांत^१। विवेकवैराग्यें
 विरक्त। श्रीरामदर्शनीं अनुरक्त^२। तेणें आरक्त^३ तो
 भासे॥६१॥ रजतम धूम्र जाय निघोनी।
 लखलखित भासे चैतन्याग्नी। तैसा तेजस्वी
 बिभीषण गगनीं। वानरगणीं देखिला॥६२॥
 पुढील वीर धीर विराजमान। मागील ते चारी
 प्रधान। आमचें करावया हनन। आले धांवोनि
 सायुध॥६३॥ बोडण खांड गदापाणी।
 धनुष्यबाण पाठीस तूणीं^४। आम्हांसी
 मारावयालागोनि। आले धांवोनि राक्षस॥६४॥
 आमचा करावया घात। पांच जण आले नेमस्त।
 पांचही निर्दळिलिया येथ। रामकार्यार्थ साधेल
 ॥६५॥ जो यांचा करील घात। तोच पुरुषार्थी
 समर्थ। तोच श्रीरामाचा परम आप्त।
 युद्धकंदनार्थ मग कैचा॥६६॥ पुढिल्या
 पांचांची मोहरं^५। मारोनि केलिया चकचूर। मग
 मेल्या न येती निशाचर। वानरीं विचार हठ
 केला॥६७॥ देखोनि राक्षसांची जाती। वेगें
 उठिले जुत्पती। शाळ ताळ शिळा हातीं।
 हाणावया पर्वतीं पेटले॥६८॥ मिळोनियां
 वानरवीर। अवघीं केला भुभुःकार। तेणें
 खळबळिला सेनासागर। नादें अंबर कोंदलें
 ॥६९॥ पाडीं पाडीं म्हणतां जाण। एकापुढें एक
 उड्डाण। करीत आले वानरगण। तेणें बिभीषण
 दचकला॥७०॥ शरण जातां श्रीरघुपती।
 मध्येंच वानर मज मारिती। तेव्हां हे गति ना ते
 गती। आली ग्रहगति मुख्यत्वे^६॥७१॥ मुख्य
 विरोधाचा संबंधु। मी रावणाचा कनिष्ठ बंधु।
 वानरीं माझा करिता वधु। रामें विमर्द^७

चुकवावा॥७२॥ करिता श्रीरामनामस्मरण।
 दीनाचें चुके जन्ममरण। मी तंव श्रीरामीं अनन्य
 शरण। वानरविघ्न कां आलें॥७३॥ येथें भेटतां
 की हनुमंत। तो तंव माझा परम आप्त। मज
 भेटविता श्रीरघुनाथ। कपिकंदनार्थ चुकवोनी
 ॥७४॥ आतां असोत बहुत युक्ती। लोटांगण
 वानरांप्रतीं। मी अनन्य शरण रघुपतीं। तुम्ही कां
 युद्धार्थी धांवतां॥७५॥ ऐसें बोलोनियां देख।
 बिभीषणें दिधली हाक। तोचि बिभीषणाचा
 श्लोक। अर्थविशेषें अवधारा॥७६॥

उवाच स महाप्राज्ञः स्वरेण महता महान्।

सुग्रीवं वानरान्नेक्ष्य खस्थ एव बिभीषणः॥७७॥

भो भो शाखामृगाः सर्वे वचनं मे निबोधत।

रामायाख्यातुमिच्छामि कोसलेंद्राय श्रीमते॥७८॥

रावणस्यानुजो भ्राता बिभीषण इति श्रुतः।

चतुर्भिः सचिवैः सार्धं शरणार्थी न संशयः॥७९॥

प्राप्तोहं राघवं द्रष्टुमिति मां वेत्थ वानराः॥८०॥

ती गडबड पाहून आकाशांतूनच बिभीषणाचें
 भाषण व सुग्रीवाला विनंती:- देखोनि वानरांचा
 तवक^८। गगनींहूनि बिभीषण देख। दीर्घ देतांचि
 पै हाक। कपिकटक वचकलें^९॥७७॥ काय
 गर्जती निशाचर। ऐकें ठेले वानरवीर। म्हणे मी
 शरणागत साचार। श्रीरामचंद्राचें चरणीं॥७८॥
 तो म्हणे सुग्रीवा कपिपती। वानरस्वामित्व तुझे
 हातीं। शरणागतासी मारूं येती। यांते निश्चितीं
 निवारीं॥७९॥ रावणाचा अनुज^{१०} बंधु।
 बिभीषण नामें मी प्रसिद्ध। म्हणोनि माझा कराल
 वधु। मी तंव शुद्ध शरणार्थी॥८०॥ येथें असता
 हनुमंत। तो सांगता माझा वृत्तांत। मज भेटविता
 श्रीरघुनाथ। शरणागत म्हणोनि॥८१॥
 श्रीरामाचें सत्य व्रत। मारूं नये शरणागत। कपि
 मज मारावया उदित^{११}। ते तूं समस्त निवारीं
 ॥८२॥ सुग्रीवा तुझे चरणीं माथा। वृत्तांत सांगे

१ इन्द्रियनिग्रही, २ प्र... उक्त, ३ लाल, तेजस्वी, ४ भाला, ५ मार्ग, ६ मरण, ७ आवेश, ८ चपापले, ९ धाकटा, १० तयार.

श्रीरघुनाथा। रावणाचा कनिष्ठ भ्राता। शरण
तत्त्वतां आला असे॥८३॥ चौघे
प्रधानांसमवेत। बिभीषण शरणागत। ऐकोनि
सांगेल रघुनाथ। तोचि कार्यार्थ करावा॥८४॥
कौसल्येचा निजसुत। कौसलेंद्र श्रीरघुनाथ।
त्याचा अनन्य शरणागत। बिभीषण नाम पै
माझें॥८५॥ बिभीषण अनन्य शरणागत।
सुग्रीवा मानली हे मात। तोचि श्रीरामासी
वृत्तांत। वानरनाथ स्वयें सांगे॥८६॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो वानरेश्वरः।

लक्ष्मणस्याग्रजं राममिदं वचनमब्रवीत्॥१५॥

रावणस्यानुजो बंधुर्बिभीषण इति श्रुतः।

चतुर्भिः सचिवैः सार्धं शरणार्थमिहागतः॥१६॥

सुग्रीवाचें रामांना निवेदन:- ऐकोनि
बिभीषणाचें वचन। सुग्रीव येवोनि आपण।
रामलक्ष्मणां करोनि नमन। सांगे आगमन
बिभीषणाचें॥८७॥ श्रीरामासी अर्पावी सीता।
हें हित सांगतां लंकानाथा। त्यासी हाणोनि
लाथा। अनाथता दवडिला॥८८॥ नगरीं धेंडे
पिटोनि पूर्ण। नगरत्यागें बिभीषण। दवडितां
बोलला रावण। जाय तूं शरण श्रीरामा॥८९॥
श्रीराम जालिया पक्षपाती। कैसा येईल
लंकेप्रती। केंवी राक्षसा करील ख्याती। तेही
प्रतीति^१ अवधारा॥९०॥ जो बिभीषण
सद्भावतां। शरण आला श्रीरघुनाथा। काय
करावें त्यासी आतां। सांग समर्था श्रीरामा
॥९१॥ घेवोनियां चौघे प्रधान। बिभीषण
अनन्य शरण। काया वाचा उदित मन। तुझें
श्रीचरण देखोनि॥९२॥

प्राप्तं बिभीषणं श्रुत्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत्।

स्मरन्निव स्पृशन्हस्तं सहजामित्रतापनः॥१७॥

हरिश्रेष्ठ महाबाहो वचनं श्रूयतां मम।

हनूमत्प्रमुखान्सर्वान्सचिवांश्च समाह्वय॥१८॥

तैः समुच्चैव कर्तव्यं करिष्यामि परीक्षणम्।

इति श्रुत्वा राघवस्य वचनं हरियूथपाः॥१९॥

वभ्रुवर्नराः सर्वे प्रहृष्टाः साधुवादिनः॥२०॥

ते श्रवण करून श्रीरामांना आनंद:- बिभीषण
आला भेटी। तेणे श्रीरामास आनंदकोटी। हरिखें
सुग्रीवाची पाठ थापटी। आल्हाद पोटीं प्रेमाचा
॥१३॥ बिभीषणाचें मनोगत। अनन्य भावें
शरणागत। जाणें अंतर्दामीं श्रीरघुनाथ। हृदयस्थ
निवासी॥१४॥ बिभीषण शरणागत परम। स्वयें
जाणें आत्माराम। सुग्रीवाप्रती राजधर्म। अनुक्रमें^२
अनुवादे॥१५॥

सर्व प्रमुख वानरवीरांचे मत श्रीराम
विचारतात:- हनुमंतादि मुख्य प्रधान। पाचारिले^३
वानरगण। बिभीषण येतो शरण। त्याचे लक्षण
लक्षावया॥१६॥ बिभीषणाचें मनोगत। सत्य
किंवा असत्य। निर्धारावया इत्यंभूत। कपी समस्त
पाचारिले॥१७॥ ऐकोनि श्रीरामाचें वचन।
उल्लासले^४ वानरगण। बिभीषणाचें लक्षण।
अनुवादन ते करिती ॥१८॥ मुख्य सुग्रीवसंवादु।
हा रावणाचा बंधु। अवश्य याचा करावा वधु।
म्हणे कुमुदु मारावा॥१९॥ नळ नीळ सांगती
गोष्टी। तेचि तरळ^५ तरळाचे पोटीं। रावणानुज हा
तंव कपटी। उठाउठीं मारावा॥१००॥ गज गवय
सांगती जाण। शत्रुबंधु हा कपटी शरण। यासी न
वरावें आपण। द्यावा दवडोन लंकेसीं॥१॥ कपटी
रावणाचा बंधु। हा मारावा म्हणे मैदु। तैसाचि
अनुवादे^६ द्विविदु। करावा वधु पै याचा॥२॥
सुषेण पनस दधिमुख। तिघे होवोनि एकमुख।
यासी राखितां परम दुःख। अवश्यमेव
मारावा॥३॥

जांबुवंताच्या मते याची अंतर्बाह्य स्थिति पाहून
काय ते करावे:- मग बोलिला जांबुवंत।

१ अनुभव, २ क्रमाने, ३ बोलाविले, ४ आनंद पावले, ५ संशय, भीति, ६ बोलला.

बिभीषणा पाचारा येथ। त्याचें लक्षितां चेष्टित^१।
मनोगत कळेल ॥४॥ स्थिति गति गमनागमन।
नेत्र वक्त्र^२ संभाषण। येणें पराचें^३ लक्षण।
विचक्षण लक्षिती ॥५॥

शरणागताला मरण देऊ नये असे अंगदाचे
मत:- अंगद बोले अति कौतुक। एकला एक
बिभीषण रंक। त्यासाठीं हरलें कटक। कपि
नेटक निजयुद्धें ॥६॥ धन्य धन्य या वानरां।
शरण आलिया निशाचरा। जो तो म्हणे मारा
मारा। हा काय खरा पुरुषार्थ ॥७॥

हनुमंताला लंकेची सर्व माहिती आहे तेव्हा
त्यास विचारणे योग्य:- नेणोनि श्रीरामाची
स्थिती। वृथा वानरें जल्पती। पैल बैसलासे
मारुती। त्याची युक्ती अवधारा ॥८॥ सकळ
लंकेचें शोधन। हनुमंतें केलें आपण। साधु कीं
दुर्जन बिभीषण। त्याचें लक्षण तो जाणे ॥९॥
हनुमंतासी अविदित^४। नाहीं उरला लंकेचा अर्थ।
तो सांगेल इत्थंभूत। तें समस्त आयका
॥११०॥ श्रीराम म्हणे गा हनुमंता। बिभीषणा
शरणागता। काय करावें त्या आतां। तें तत्त्वतां
मज सांगें ॥११॥ ऐकोनि स्वामीचें वचन।
हनुमान घाली लोटांगण। वंदोनि श्रीरामाचे
चरण। युक्त वचन अनुवादे ॥१२॥

अथ संस्कारसंपन्नो हनुमान्बुद्धिसत्तमः।

उवाच मधुरं श्लक्ष्णमर्थवच्च ततो वचः ॥२१॥

न भवंतमतिश्रेष्ठं समर्थं वदतां वरम्।

अतिशाययितुं शक्तो बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ॥२२॥

चारप्रणिहितं युक्तं यदुक्तं सचिवैस्तव।

अर्थस्यासंभवात्तत्र कारणं नोपपद्यते ॥२३॥

अदेशकाले संप्राप्ते इत्ययं यद्विभीषणः।

विवक्षा तत्र मेस्तीयं तां निबोध यथामति ॥२४॥

मारुती बिभीषणाच्या सत्प्रवृत्तीबद्दल खात्री
देतो:- हनुमंत सर्वांगें सज्जन। सर्वेद्रियां पक्क

विज्ञान। जे बोले तें युक्त वचन।
श्रीरघुनंदनसुखकारी ॥१३॥ हनुमान श्रीरामाचें
लळिवाड^५। त्याचा बोल अमृतापरीस गोड।
पुरते वेदशास्त्रांचें कोड^६। श्रवणीं चाड श्रीरामा
॥१४॥ हनुमान बोलतां आपण। टक्कारले
वानरगण। पाहत ठेले त्याचें वदन। अवघे जण
टकमका ॥१५॥ बृहस्पति करितां निरूपण।
अति एकाग्र अमरगण^७। तैसैं ऐकती हनुमंताचें
वचन। अवघे जण टकमकां ॥१६॥
हनुमद्वाक्याची घडमोडी। वानरां टकमक
लक्षकोडी। वचनीं सत्यत्वाची प्रौढी। तेणें अति
गोडी श्रीरामा ॥१७॥ खिरी तुपावरी साखर। तैसैं
वचन अति मधुर। सत्यवादी^८ रामानुचर।
श्रीरामचंद्रसुखकारी ॥१८॥ सावधान ऐकें
श्रीरघुनाथा। नेणोनि बिभीषणा हृदयस्था। कपि
प्रधान बोलती वृथा। अनुमानता^९ मिथ्यात्व
॥१९॥ न कळोनि बिभीषणाचा बोधु। शरण
रिघोनि शत्रुबंधु। म्हणती आमचा करील वधु।
वानरानुवाद अति मिथ्या ॥२०॥

बिभीषणाच्या चारित्र्याविषयी:- लंका
शोधितां त्रिकुटीं। म्यां देखिलें आपुले हृष्टीं।
बिभीषण हा नव्हे कपटी। सत्य गोष्टी हे माझी
॥२१॥ बिभीषण नव्हे हा शठ। बिभीषण नव्हे
हा नष्ट। बिभीषण नव्हे कपट। वाक्य निर्दुष्ट हें
माझें ॥२२॥ लंका शोधितां समस्त। राक्षसांचें
हृदत। जाणोनि वदे हनुमंत। अति समर्थ
सत्यत्वे ॥२३॥ श्रीरामसेवातपोबळें। सर्वा
हृदयीं हनुमान खेळे। तेणें सत्यासत्य आकळे।
बोले प्रांजळें सत्य मधुर ॥२४॥ कपी प्रधान जे
बोलती। कपटी बिभीषणाची स्थिती। त्यांची
मिथ्या हे वदंती^{१०}। शुद्धभावार्थी बिभीषण
॥२५॥ बिभीषणाची धर्मस्थिती। बिभीषणाची

१ वर्तन, २ तोंड, ३ दुसऱ्याचे शत्रूचे, ४ माहीत नाही असा, ५ आवडता, ६ इच्छा, आवड, ७ देवसमुदाय, ८ खरे बोलणारा, ९ कल्पनेने, १० बोलणे.

अगाध कीर्ती। बिभीषणाची भगवद्भक्ती। शुद्ध भावार्थी बिभीषण॥२६॥ बिभीषणा नाही अकर्म। बिभीषणा नाही विकर्म^१। बिभीषणीं नाही अधर्म। सत्यत्वे वचन हें माझे॥२७॥ बिभीषणीं नित्य निवृत्ती। बिभीषण धर्ममूर्ती। बिभीषणीं नित्य शांती। शुद्ध भावार्थी बिभीषण॥२८॥ सांडोनि यौवराज्य संपूर्ण। त्यजोनियां बंधु रावण। युद्धसमयीं आला शरण। त्यासी आपण नये मारूं॥२९॥ पहिलेंचि श्रीरामीं प्रेमता। त्यावरी रावणें हाणिल्या लाता। शरण आला श्रीरघुनाथा। भावार्थता स्वानंदें॥३०॥ भावार्थी अथवा कपटी पूर्ण। जो कां म्हणे मी आलों शरण। त्यासी मारितां आपण। लागेल दूषण सूर्यवंशा॥३१॥ शिबि हरिश्चंद्र रुक्मांगद। वंशीचे शोभती धर्मविद। शरणागताचा पै वध। अति विरुद्ध तिहीं लोकीं॥३२॥

त्याच्यापासून काही नुकसान न होता झाला तर लाभच होईल :- स्वर्गी क्षोभेल दशरथ। अधर्मी जाला श्रीरघुनाथ। मारूं नये शरणागत। हा निश्चितार्थ श्रीरामा॥३३॥ एकला एक बिभीषण। त्याचें आम्हांसी भय कोण। वधावा म्हणती वानरगण। त्यांची आंगवण अति तुच्छ॥३४॥ तुटोन पडतां गगन। गजबजीना रघुनंदन। तेथे बापुडें बिभीषण। त्याचें भय कोण आम्हांसी॥३५॥ ऐसें बोलतां मारुती। संतोषला श्रीरघुपती। सर्वेच कपि बोले पुढती। ते उपपत्ती अवधारा॥३६॥ बिभीषणाचिये संगती। राक्षसांच्या दुर्मग गती। वश्य होतील श्रीरघुपती। विजयप्राप्ति बिभीषणें॥३७॥ अभिचारिक^२ विघ्नानुवर्ती^३। स्वयें रामा वश्य होती। बिभीषणाचे संगती। विजयप्राप्ति

श्रीरामा॥३८॥ रात्रीं अपरात्रीं निकटवर्ती^४। घाला घालोनियां मारिती। तेथें हे बिभीषणसंगती। विजयप्राप्ति श्रीरामा॥३९॥ अलक्ष अगम्य अतर्क्य गती। पृथ्वी करोनि धूर^५ चोरिती। तेथें ही बिभीषणसंगती। विजयप्राप्ति श्रीरामा ॥४०॥ संकट विकट^६ अति दुर्घट। जेथें रिघता परम कष्ट। बिभीषणसंगतीं होती सपाट। विजयपट श्रीरामा॥४१॥ बिभीषणाची शुद्ध मती। बिभीषण केवळ परमार्थी। विकल्प न धरावा चित्तीं। शुद्ध शरणार्थी बिभीषण॥४२॥ लंका शोधितां संकटीं। म्यां देखिलें आपुले हृष्टी। त्रिसत्य सत्य माझी गोष्टी। नव्हे कपटी बिभीषण॥४३॥ वाहतों श्रीरामा तुझी आण। भावें शिवतों तुझे चरण। कपटी नव्हे हा बिभीषण। सत्य भाषण हें माझें॥४४॥

श्रीरामांच्या मनोगताप्रमाणेच मारुतीचे मत पडले :- ऐकतां हनुमंताची गोष्टी। श्रीरामासी आनंद पोटीं। हरिखें खेंवा^७ पडली मिठी। आल्हाद सृष्टीं न समाये॥४५॥ जैसें श्रीरामाचें मनोगत। तैसेचि बोलिला हनुमंत। तेणें उल्लासे श्रीरघुनाथ। असे गर्जत स्वानंदें॥४६॥ मज मारावया जाण। कपटी रावण आलिया शरण। त्यासी माझें अभयदान। मग बिभीषण केंवी त्याज्य॥४७॥

श्रीरामांना आनंद व बिभीषणाचे स्वागत करून त्याला लंकेचे राज्यदान :- बिभीषण माझा आत्मा जाण। बिभीषण माझा जीवप्राण। माझेनि चिरंजीवी बिभीषण। जन्ममरण त्या नाहीं॥४८॥ बिभीषणा शरणागता। वेगीं पाचारीं पै आतां। लंका दिधली तत्त्वतां। निजराज्यता संकल्पें॥४९॥ जे म्यां मारिला रावण। लंकेसी स्थापिला बिभीषण। शरणागतीं प्रेम पूर्ण।

१ कुर्म, २ जारणमारणादि करणारे, ३ विघ्ने उत्पन्न करणारे, ४ जवळ असणारे, ५ मुख्य योद्धा, ६ मोठे, ७ आलिंगनाला.

आपणा आप बिसरला॥१५०॥ ऐसिया श्रीरामउत्तरीं। हनुमान लोळे पायांवरी। जें म्यां नेमिलें जिव्हारीं^१। तेंचि निर्धारीं^२ श्रीरामवाणीं ॥५१॥ भेटावया निजभक्ता। बाहु थरकती श्रीरघुनाथा। वेगीं बोलावीं गा हनुमंता। शरणागता बिभीषणा॥५२॥ ऐकोनि बिभीषणाचें महिमान। सुग्रीवें खालती घातली मान। वानर जालें लज्जायमान। श्रीरघुनंदन उल्लासे॥५३॥ बिभीषणाचें भाग्य पूर्ण। श्रीराम तुष्टला संपूर्ण। एका जनार्दना शरण। भेटीचें लक्षण अवधारा॥५४॥ कैसी दोघांची दृष्टादृष्टी। कैसी दोघांची होईल भेटी। कैसे दोघे करितील गोष्टी। ते कथाकसवटी अनुपम्य॥५५॥ देवाभक्ताचें दर्शन। ते कथा तंव अति पावन। एका जनार्दना शरण। रामायण अति रम्य ॥१५६॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां बिभीषणागमनं नाम सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः॥३७॥ श्लोक॥२४॥ ओव्या॥१५६॥

अध्याय अडतिसावा

॥श्रीसीतारामाभ्यां नमः॥

बिभीषणाला लंकाप्रदान व राज्याभिषेक

मारुतीच्या वचनाने श्रीरामांचा संतोष:-

बिभीषणाचा वृत्तांत। समूळ सांगे हनुमंत। तेणें तुष्टला श्रीरघुनाथ। उल्लासत स्वानंदें॥१॥

रामस्तेषां वचः श्रुत्वा शरणागतवत्सलः।

पूरयन्निय घोषेण श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत्॥१॥

एवं ब्रुवति सुग्रीवे तस्मिन्हरिगणेश्वरे।

उवाच राघवः श्रीमान्धर्मार्थसहितं वचः॥२॥

सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः।

सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं मम शक्तः कथंचन॥३॥

ऐकोनि हनुमंताचें वचन। संतोषला रघुनंदन। सुग्रीवादि वानरगण। त्यांप्रति आपण धर्म सांगे ॥२॥ सद्भावेंसीं संपूर्ण। अथवा कपटें आलिया शरण। त्यासी नाहीं सर्वथा मरण। सत्य भाषण हें माझें ॥३॥

शरणागताला केव्हाही अभयच. रावण जरी आला तरीही त्याला अभय मिळेल:- माझा करावया घात। शरण आलिया लंकानाथ। त्यासीही माझा अभयहस्त। जाणा निश्चित कपि सर्व ॥४॥ शरणागतापासाव मरण। आम्हांसी सर्वथा नाहीं जाण। हेंही माझें सत्य भाषण। वानरगण तुम्ही जाणा॥५॥ शरणागतासीं क्रोधानळीं^३। जो कोणी उचलील^४ आंगोळीं^५ त्याची करीन मी होळी। शरजाळीं वर्षोनी ॥६॥ जो कोणी माझा शरणागत। त्यासी जेणें लाविला हात। त्याचा मी करीन घात। निश्चितार्थ हा माझा॥७॥ श्रीराम कृपेचा कल्लोळ। श्रीराम शरणागत वत्सला। श्रीराम तो दीनदयाळ। प्रेमप्रांजळ श्रीराम॥८॥ श्रीराम स्वानंदें गर्जत। बिभीषण जो शरणागत। त्यासी माझा अभयहस्त। आणा त्वरित भेटीसीं॥९॥

आनयध्वं हरिश्रेष्ठास्तमाश्वास्य ददाम्यहम्।

बिभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणो भयम्॥४॥

राघवेणाभये दत्ते संनतो रावणानुजः।

खात्यपातावर्निं हृष्टः सर्वैरनुचरैः सह॥५॥

स तु रामस्य धर्मात्मा निपपात बिभीषणः।

पादयोर्निपपाताथ चतुर्भिः सह राक्षसैः॥६॥

ऐसें बोलता रघुनाथ। सुग्रीवासहित हनुमंत। उडाले पै आकाशात। जुत्पतियुक्त^६ स्वानंदें ॥१०॥ देखोनियां वानरजात^७। पुढती बोले रघुनाथ। शरण आलिया लंकानाथ। अभयहस्त त्या माझा॥११॥ शरण आलिया सर्वथा। बिभीषणाहून अधिकता। सुखी करीन लंकानाथा। जाण तत्त्वतां वानरेशा॥१२॥

१ मनात, अंतःकरणात, २ निश्चयपूर्वक, ३ क्रोधान्मीने, अत्यंत संताप पावून, ४ हात उतारील, ५ मुख्य वानरांसह, ६ वानरसमुदाय.

रावण अथवा बिभीषण। दुष्ट नष्ट हो दुर्जन। मज आलिया शरण। अभयदान त्या माझे ॥१३॥ जो भीतसे शरणागता। मरणभय ज्याचे चित्ता। जय न पावे तो सर्वथा। जाण तत्त्वतां कपिराजा ॥१४॥ ज्याचे पोटीं सभयता। कैसें निर्भय शरणागता। तैसें नाहीं श्रीरघुनाथा। निःशंकता निर्भय ॥१५॥

बिभीषणाला आणवून त्यास अभय व त्याचे स्वागत:- ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। अवघे विस्मित वानरगण। गाढी^१ श्रीरामाची आंगवण। निधडा पूर्ण निःशंक ॥१६॥ श्रीरामचितीं नाहीं चिंता। मरणभय नाहीं रघुनाथा। हाचि शरण्य^२ शरणागता। ऐसें समस्तां मानलें ॥१७॥ ऐसा श्रीराम समर्थ। अवघे अति प्रीतीं बोलत। जेथें बिभीषण शरणागत। तेथें समस्त पातले ॥१८॥ देखतांचि बिभीषण। सुग्रीवें दिधलें आलिंगन। बिभीषण भाग्याचा संपूर्ण। वानरगण वानिती ॥१९॥ नळनीळादि समस्त। अंगद आणि जांबवंत। अवघे अलिंगन देत। भाग्यवंत बिभीषण ॥२०॥ देखतांचि हनुमंता। उल्लास बिभीषणाच्या चित्ता। त्याच्या चरणीं ठेवोनि माथा। सप्रेमता सद्गदित ॥२१॥ माता पिता बंधु भगिनी। तूंचि सखा मजलागूनी। तुजवांचोनि त्रिभुवनीं। आन कोणी असेना ॥२२॥ रावणाची संपूर्ण कथा। सांगितली त्या हनुमंता। स्वराज्य सुहृद^३ त्यजोनि माता। शरण रघुनाथा मी आलों ॥२३॥ ऐसें सांगतांचि गोष्टी। हरिखें बाष्प दाटे कंठी। सुखस्वानंदें जडोनि मिठी। पडिला सृष्टीं मूर्च्छित ॥२४॥ त्यासी मूर्च्छित पडतां। उल्लास हनुमंताचे चित्ता। उचलोनि यां स्वानंदता। उल्लासता आलिंगी ॥२५॥ अंगा अंगस्पर्शन। हनुमंतासीं आलिंगन।

तेणें पावला समाधान। सुखसंपन्न बिभीषण ॥२६॥ कृपेने बोले हनुमंत। बिभीषणा तूं भाग्यवंत। तुज तुष्टला श्रीरघुनाथ। कृपावंत कृपाळू ॥२७॥

चार प्रधानांसह बिभीषणाची शरणागती:- श्रीरामें बोलाविलें भेटी। वेगें चाल उठाउठी^४। म्हणोनि धरिला बाहुवटी^५। वानरां पोटीं आल्हाद ॥२८॥

पादयोः स तु रामस्य निपपात बिभीषणः। राक्षसः शरणान्वेषी चतुर्भिः सचिवैः सह ॥७॥ तं तु राम समुत्थाप्य परिध्वज्य बिभीषणम्। उवाच मधुरं वाक्य सखा मम भवानिति ॥८॥ अब्रवीच्च तदा रामं प्रतिवाक्यं बिभीषणः। अनुजो रावणस्याहं तेन वास्यवमानितः ॥९॥ परित्यक्ता मया लंका मित्राणि च धनानि च। भवंतं सर्वभूतानां शरण्यं शरणं गतः ॥१०॥ राक्षसानां वधे साह्य लंकायाश्चैव धर्षणे। करिष्यामि यथा प्राण प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम् ॥११॥

भेटवावया श्रीरघुपती। बिभीषणासी धरोनि हातीं। वेगें उठिला मारुती। वानरपंक्तीसमवेत ॥२९॥ श्रीरामनामाचा गजर। करित चालिले वानर। नामें उचंबळिला सागर। नामें अंबर^६ दुमदुमलें ॥३०॥ भेटावया शरणागता। बाहु स्फुरती श्रीरघुनाथा। आलिंगावया अति शीघ्रता। श्रीरामचित्ता आल्हाद ॥३१॥ शुभ चिन्हें डोळे लवती। हरिखें अष्टांगें थरकती। शरणागता श्रीरामप्राप्ती। आल्हाद चितीं भेटीचा ॥३२॥ अवलोकावया शरणागता। नेत्रपल्लव न हालतां। येणें उल्लासें श्रीरघुनाथा। उत्कंठता भेटावया ॥३३॥ येरीकडे^७ हनुमंत। धरोनि बिभीषणाचा हात। सुग्रीवादि कपि समस्त। आले गर्जत हरिनामें ॥३४॥ देखतां श्रीरामदर्शन। बिभीषण घाली लोटांगण।

१ मोठी, २ शरणागताचे रक्षण करण्याविषयी समर्थ, ३ आप्तेष्टमंडळी, ४ आनंदाने, ५ सत्वर, ६ मिठी मारून, ७ आकाश, ८ दुसरीकडे.

मस्तकीं धरितां त्याचे चरण। आपणा आपण
विसरला॥३५॥ विसरला यौवराज्य संपत्ती।
विसरला स्त्रीपुत्रसंतती। विसरला राक्षसजाती।
श्रीराममूर्ती देखतां॥३६॥ विसरला जीवित्व
जीव। विसरला देह अहंभाव। विसरला शिवत्व
शिव। श्रीराघव देखता॥३७॥

साधकाच्या ब्रह्मार्पणासारखीच हीही
शरणागति:- राम देखतांचि दृष्टी। विसरला
द्वंद्वदुःख^१ त्रिपुटी^२। विसरला स्वदेहेसी सृष्टी।
आनंदकोटी श्रीरामा ॥३८॥ ऐसियापरी
बिभीषण। श्रीरामासीं अनन्य शरण। स्वयें
घालितां लोटांगण। समाधान पावला॥३९॥ मन
बुद्धि चित्त अभिमान। साधु राखें सावधान।
तैसेचि चौघेही प्रधान। आणिले शरण श्रीरामा
॥४०॥ धर्मार्थ काम मोक्ष पूर्ण। साधक करी
ब्रह्मार्पण। तैसे चवघेही प्रधान। आणिले शरण
श्रीरामा॥४१॥ साधनचतुष्टयसंपत्ती^३। साधून
ब्रह्मार्पण करिती। तैशाच सजीव चारी मुक्ती।
केले शरणार्थी श्रीरामा॥४२॥ ऐसियापरी
बिभीषण। अनन्यभावे लोटांगण। श्रीरामें
उचलोनि आपण। आलिंगन दिधलें ॥४३॥
लवणजळा होय भेटी। तैसी दोघां पडली मिठी।
विराले येरयेरांचे पोटीं। आनंद सृष्टीं न समाये
॥४४॥ दोनी दीप मेळविल्या ज्योती। दोनी
मिळोनि एक होती। तैसें आलिंगिता रघुपती।
अद्वैतस्थिति बिभीषणा॥४५॥ जेंवी अलंकारें
आपण। सुवर्णा दिधलें आलिंगन। ऐसिया स्थितीं
रघुनंदन। भेटला आपण बिभीषणा ॥४६॥ ऐसें
देवोनि आलिंगन। श्रीराम बोलिला गर्जोन। सखा
माझा तूं पूर्ण। जीव प्राण तूं माझा॥४७॥ जेंवी
जळीं मिळाली साखर। स्वयें विरोनि होय नीर^४।
साखरें उदक केलें मधुर। तेंवी

श्रीरामचंद्रबिभीषण॥४८॥ श्रीरामाचें पूर्णपण।
भक्तीं बिंबलें संपूर्ण। भक्तिभावाचें गोडपण।
बिंबलें पूर्ण श्रीरामीं॥४९॥ ऐसियापरी दोघे जण।
पूर्ण पावोनि समाधान। हरिखेजोनि बिभीषण।
काय आपण बोलत॥५०॥

बिभीषणाचे अभिवचन:- राक्षस
मारावयाची निजख्याती। मुख्य मुख्य धुरा रणीं
पडती। तैसी सांगेन मी युक्ती। रणसमाप्ती
राक्षसां॥५१॥ दुर्गी रिघावया झडझडां। युक्ति
जाणें मी गाढा। परी तें न चलें वानरांपुढां।
उडोनि कडा चढतील॥५२॥ सवेग करोनियां
उड्डाण। दुर्गी रिघतील वानरगण। तेथें माझी
युक्ति कोण। मूर्खपण पै माझे॥५३॥ सुटल्या
श्रीरामाचें बाण। समेरुसिंधूंसीं मरे रावण। तेथें
माझी युक्ती कोण। मूर्ख पूर्ण मी एक॥५४॥
ऐसें बिभीषणें सांगतां। कृपा उपजलीं
रघुनाथा। अभयहस्त ठेवोनि माथां। होय
बोलता तें ऐका ॥५५॥

इति ब्रुवाणं तं रामः परिष्वज्य बिभीषणम्।

उवाच लक्ष्मणं वीरं समुद्राजलमानय ॥९२॥

तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिच बिभीषणम्।

राजानं रक्षसां क्षिप्रं प्रसन्ने मयि लक्ष्मण ॥९३॥

ऐसें बोलतां बिभीषण। संतोषला
श्रीरघुनंदन। पुढतीं दिधलें आलिंगन। तुष्टमान^५
स्वयें जाला ॥५६॥ बिभीषणासी लंकापती।
अभिषेकावया श्रीरघुपती। सिंधुजळ
सिंचनार्थी। लक्ष्मणाप्रती स्वयें सांगें ॥५७॥

त्याला लंकेचें राज्य देऊन राज्याभिषेक
केला:- तीर्थोदक प्रयागोदक। चतुःसमुद्रींचें
उदक। वानरीं आणिलें आवश्यक।
श्रीरघुकुळटिळकनिजाजा ॥५८॥ व्याघ्रचर्म पै
सनख। सप्तमृत्तिका कुशोदक। औदुंबरी पीठ

१ सुखदुःखव्यथा, २ ज्ञेय, ज्ञाता, ज्ञान, ३ नित्यानित्यवस्तुविवेक, वैराग्य, शमादिषट्क (शम, दम, उपरति, तितिक्षा, श्रद्धा आणि समाधानसंपत्ति) आणि मुमुक्षुत्व, ४ पाणी, ५ संतुष्ट.

अति सुटंक^१। लंकाभिषेक बिभीषणा॥५९॥
 घडासहित सोनकेळीं। घडीं घडघडित नारळी।
 वानर हाणिती सुखसमेळीं। पुष्पें फळीं
 अभिषेका ॥६०॥ दशाननासी न वधितां।
 बिभीषणासी अभिषेकितां। अवघे वानर
 म्हणती मिथ्या। युक्ती रघुनाथा
 आठवली॥६१॥

श्रीरामांच्या आज्ञेनें हनुमंताने प्रतिलंका निर्माण केली:- श्रीराम म्हणे हनुमंता। लंका देखिली तुवां तत्त्वतां। समुद्रतीरीं करीं आतां। यथार्थता मज दावीं॥६२॥ ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। हनुमान घाली लोटांगण। समुद्रतीरीं आपण। करी निर्माण लंकेचें॥६३॥ भोंवता समुद्रपरिघ देखा। सव्य^२ निकुंबळा मार्गे पडलंका। मध्ये निर्माण केली लंका। ध्वजपताका शोभती ॥६४॥ गडप्रवेश अति अवघड। चोरद्वारे मारे गूढ। विकट यंत्रे मारक दृढ। भरले अगड^३ बहुजळें॥६५॥ महाद्वारासंमुख। गुप्तत्वे मारक घातक। हुडे अग्नियंत्रांचे भडक। पारिखें कटक^४ मारावया ॥६६॥ उलट लोट अतर्क्य घात। पारखे वीर ठायीं पडत। ऐसा मार दुर्गाआंत। दावी हनुमंत गडभार्गे॥६७॥ फांजी^५ पौळी निघोड कडे। दुर्धर मार दोहींकडे। ढळीं नये मार्गेपुढें। दावी निवाडें हनुमंत॥६८॥ रचिली लंकेची आकृती। तीपुढें तुच्छ अमरावती। राजमंदिरें शोभती। टके झळकती पताका ॥६९॥ माडिया गोपुरें सातखणी। उपन्यांउपरी नवखणी। घरोघरीं पै दुखणीं। लंकाभुवनी अपार॥७०॥ राणिवसा^६ शोभायमान। त्याहीमाजी अशोकवन। तेथें सीतेसी निर्बधन। संरक्षण राक्षसी॥७१॥ एकवस्त्रें अति दीन। मळिन केश कंपायमान। ऐसिये सीतेतें देखोन। रघुनंदन मूर्च्छित॥७२॥

बिभीषण चवके चित्तें। उपडोनियां हनुमंतें। तेचि लंका आणिली एथें। अति विस्मयें विस्मित ॥७३॥ लंका देखतांचि पुढें। तवकें^७ उडाली माकडें। दुर्धर दुर्गाचे पै हुडे^८। उड्डाण पडे माघारें ॥७४॥ अवघे करा आंगवण। शोधोनि काढा रे रावण। ऐसे भुलले वानरगण। केलें विंदाण हनुमंतें॥७५॥ सावध पाहे रघुनंदन। तंव वाळूचें केलें लंकाभुवन। हनुमंतें शोभायमान। समसमान लंकेसीं॥७६॥ ऐसे स्वयें दुर्ग देखोन। विस्मयो पावला लक्ष्मण। अंगद सुग्रीव आपण। विस्मयापन्न होऊन ठेले ॥७७॥ देखोनि हनुमंताची लंका। टक पाडिलें ब्रह्मादिकां। ब्रह्मांड करितां ब्रह्मा देखा। पाहे टकमकां विस्मित ॥७८॥ हनुमंताचें मिथ्या रचन। ब्रह्मादिकां दिसे प्रमाण। ऐसें देखोनि विंदाण। सुखसंपन्न श्रीराम॥७९॥ यापरी लंका देखोनि दृष्टीं। उल्लास श्रीरामाचे पोटीं। हनुमंताची पाठी थापटी। हरिख सृष्टी न समाये॥८०॥

रावणाचा वध होईपर्यंत ही प्रतिकृति राहिल. ती लंका बिभीषणाजवळ गहाण:- श्रीराम बोलिल्ला आपण। मारोनि रावण कुंभकर्ण। मुख्य लंका देईन दान। सत्य जाण बिभीषणा ॥८१॥ मुख्य लंका देईन जंव दान। तंव हे हनुमत्कृत लंका जाण। तुजपासीं म्यां दिधली गहाण। सोडवण रणांतीं॥८२॥ बहुत दिन न ठेवीं गहाण। आम्हां तुम्हां वाडणी^९ हेचि जाण। निर्दळोनियां रावण। सोडवण पै इची॥८३॥ लंकेहूनिही देखा। कोटि गुणें या मोल अधिका। माझ्या हनुमंताची लंका। ते तुजदेखतां डुलों नेदीं॥८४॥ प्रीति प्रेम ज्ञान धन। तुज यथेच्छ देईन जाण। हनुमंतलंका सोडवीन। सत्य जाण बिभीषणा॥८५॥ ऐकोनि श्रीरामाचें उत्तर। संतोषोनियां वानर। अवघे

१ सुचिन्हित, २ डाव्या बाजूला, ३ खंदक, ४ शत्रूचे सैन्य, ५ तट, ६ जनानखाना, ७ त्वेषाने, ८ बुरुज, ९ अट, ठराव.

करिती जयजयकार। सुखनिर्भर सौमित्र॥८६॥
 हनुमंतलंका अद्यापवरी। आहे समुद्राचे तीरीं।
 काळ धाकें जतन^१ करी। भय भारी
 हनुम्याचें॥८७॥ राज्याभिषेकाची सामग्री। सिद्ध
 केली वानरीं। सौमित्रें घेवोनि करीं। अभिषेक करी
 बिभीषणा ॥८८॥

रामवाक्येन सौमित्रिरभिषिच्य बिभीषणम्।
 मध्ये वानरमुख्यानां राजानं रामशासनात्॥९४॥
 तं प्रसादं तु रामस्य दृष्ट्वा सद्यः प्लवंगमाः।
 प्रचक्रिरे महानादान्साधुसाध्विति चाब्रुवन्॥९५॥

श्रीरामाज्ञा लाहोन। बिभीषणा
 राज्याभिषिचन। करिता झाला लक्ष्मण।
 वानरगणसमवेत॥८९॥ राज्यपटअभिषिचन^२।
 अंगदासुग्रीवासमान। बिभीषणासी सिंहासन।
 रामावरदानप्रयोगें॥९०॥ बिभीषणासी
 लंकादान। श्रीरामें दिधलें संतोषोन। तें देखोनि
 वानरगण। आल्हादें पूर्ण हरिखले॥९१॥
 जयजयकाराचा गजर। करिते जालें वानरवीर।
 श्रीरामनामाचा उच्चार। तेणें अंबर गर्जलें
 ॥९२॥ श्रीराम निजभक्तकृपाळु। श्रीराम
 शरणागतवत्सळु। श्रीराम प्रेमळ प्रांजळु।
 दीनदयाळु श्रीराम॥९३॥ साधु स्वामी
 श्रीरघुनाथ। साधु बिभीषण शरणागत। साधु
 साधु तो हनुमंत। स्वामिकार्यार्थसाधक॥९४॥
 जैसा राजा श्रीरघुपती। तैसा सुग्रीव वानरपती।
 तैसाचि बिभीषण लंकापती। केला निश्चितीं
 श्रीरामें॥९५॥ विकल्प^३ न धरोनि चितीं।
 शत्रुबंधु तो शरणार्थी। आपणासमान
 पदप्राप्ती। दिधली निश्चितीं श्रीरामें॥९६॥
 शरणागता संरक्षणें। शेखी^४ आपणासमान
 करणें। हें कर्तव्य श्रीराम जाणे। अनन्याकारणें
 कृपाळु॥९७॥ न जिकितां दशानन।
 बिभीषणासी लंकादान। श्रीरामकीर्ति अति

पावन। दीनोद्धरण श्रीराम॥९८॥ कीर्ति वानिजे
 सुरगणीं। कीर्ति वानिजे ऋषिजनीं। कीर्ति
 वानिजे वानरगणीं। कीर्ति पावन तिही
 लोकीं॥९९॥ सत्य बंधु बिभीषण। कर्ता एक
 रघुनंदन। त्यासी जालिया अनन्य शरण।
 जन्ममरण त्या कैचें॥१००॥ एका जनार्दन
 शरण। पुढें गोड अति निरूपण। सागरीं तरतील
 पाषाण। सेतुबंधन अवधारा॥१०१॥ स्वस्ति
 श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां
 बिभीषणलंकाराज्याभिषेको नाम
 अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः॥३८॥ श्लोक॥१५॥
 ओव्या ॥१०१॥

अध्याय एकोणचाळीसावा

॥श्रीसीतारामाभ्यां नमः॥

सागराची श्रीरामांना शरणागती

बिभीषणास लंकादान दिल्यावर सर्वांना
 परमानंद:- बिभीषणासी लंकादान। देवोनियां
 श्रीरघुनंदन। सभा बैसली सावधान। सुप्रसन्न
 स्वानंदें ॥१॥ वानर करिती गदारोळ^५।
 बिभीषणासी सुखकल्लोळ। सुग्रीवा उल्लास
 प्रबळ। सकळ दळ देखोनी ॥२॥ वानरांचे
 महाभार। करूं येती नमस्कार। श्रीरामनामाचा
 गजर। देतां भुभुःकार आल्हादें ॥३॥

हनुमान व सुग्रीव समुद्र पार करण्याच्या
 विचारात:- तेथें येवोनि हनुमंत। सुग्रीवासी करी
 एकांत। सीता सोडावयाचा मुख्यार्थ। लंकानाथ
 वधावया॥४॥ समुद्राचिये तीरीं। बैसल्या
 वानरांच्या हारी। कैसेनि जाववेल पैलपारीं। ते
 विचारिं कपिनाथ ॥५॥

१ रक्षण, २ राज्याभिषेक, ३ शंका, ४ शेवटी, ५ गलबला.

अब्रवीत्तं हनुमंत स च राजा वनौकसाम्।
कथं सागरमक्षोभ्यं तरेम वरुणालयम् ॥१॥

नद्या पर्जन्ये भरोनि येति। येणें सिंधु प्रवाहे ना
क्षितीं। उष्णकाळीं नद्या सुकती। तेणें अपांपतीं
आटेना ॥६॥ ऐसा नित्य पूर्णत्वे गंभीर। अगाध
अक्षोभ्य सागर। आमची सेना तंव वनचर। केवी
परपार पावती ॥७॥ समुद्रलंघना उपावो।
आम्हांसी सर्वथा न दिसे पहाहो। तूं तंव
वानरांचा महाबाहो। काय उपावो करावा ॥८॥
बैसोनि वानरें समुद्र तटीं। करिती लांब लांब
गोष्टी। ते तंव मिथ्या गा चावटी। जावया परतटीं
शक्ति नाही ॥९॥

सुग्रीवाची काळजी:- सुग्रीव म्हणे हनुमंता।
काय बुद्धि करावी आतां। समुद्रलंघनीं तत्त्वतां।
उपाव सर्वथा असेना ॥१०॥ कैसेनि वधावें
लंकानाथा। कैसेनि आणावी ते सीता। सुखी न
करवे रघुनाथा। ऐसी अवस्था दिसताहें ॥११॥
तुज पुसतो अति आसता। समुद्रलंघनी उपाव
वृथा। कार्य न साधे श्रीरघुनाथा। काय म्यां
आतां करावें ॥१२॥ कार्य न साधे श्रीरघुनाथा।
ऐसें उत्तर ऐकतां। स्फुरण आलें हनुमंता।
साटोपता^१ उठिला ॥१३॥

हनुमंताचें स्फुरण व बळाचा आविष्कार:-
निर्दळावया लंकापती। प्रळयरुद्राची^२
आकृती^३। वेगें वाढिला मारुती। भेणें कांपती
सुरवर ॥१४॥ पिंजारिल्या रोमावळी। शेंडी
थरथरी समूळीं। पुच्छ वाढिनलें निराळीं^४।
आतुर्बळी खवळला ॥१५॥ तुम्ही अवघे
वानरगण। करा माझे पुच्छग्रहण।
श्रीरामलक्ष्मणां खांदीं वाहून। जाईन घेऊन
लंकेसीं ॥१६॥ बिभीषण शरणागत। त्यासी
धरोनि हृदयांत। एकेचि खेपे पै समस्त। नेईन

निश्चित लंकेसीं ॥१७॥ हनुमान आतुर्बळी^५
उद्धट^६। वटारिले नेत्रवाट। बाहु स्फुरती
थरथराट। वळिला साट^७ पुच्छाचा ॥१८॥
देखोनि हनुमंताची शक्ती। सग्रीव दचकला
चितीं। गजबजिले जुत्पत्ती। शांत मारुती केवी
होय ॥१९॥

त्यामुळें सर्वांची गजबज, परंतु श्रीरामांकडून
त्यांचें सांतवन:- देखोनि हनुमंताचें त्राण। वेगीं
उठिला रघुनंदन। त्यास हृदयीं आलिंगून। मधुर
वचन अनुवादे ॥२०॥ समुद्र यापुढें तें कोण।
अग्निबाणें कोरडा करीन। पायीं नेईन वानरगण।
लंकाकंदन करावया ॥२१॥ कायसा रावणाचा
पुरुषार्थ। अर्धक्षणे करीन घात। ऐसा शांतवोनि
हनुमंत। स्वस्थ रघुनाथें बैसविला ॥२२॥

सागराला प्रार्थना करावी अशी बिभीषणाची
मार्गदर्शनपर सूचना:- ऐकोनि श्रीरामाचें वचन।
सुखावला बिभीषण। सुगमोपायें समुद्रतरण।
मूळ कारण सांगत ॥२३॥

एवमुक्तस्तु श्रीरामं प्रत्युवाच बिभीषणः।
समुद्रं शरणं राजानांतुमर्हसि राघव ॥२॥
खानितः सगरेणायमप्रमेयो महोदधिः।
कर्तुमर्हति रामस्य ज्ञातेः कार्यं महोदधिः ॥३॥
सागरश्च हि रामस्थ श्रूयते प्रपितामहः।
समुद्रो ज्ञातिसाहाय्यं करिष्यति न संशयः ॥४॥
एवं बिभीषणेनोक्तं राक्षसेन विपश्चिता।
प्रकृत्या धर्मशीलस्य राघवस्थाप्यरोचत ॥५॥

श्रीरामवाक्य प्रतापपूर्ण। ऐकोनियां
बिभीषण। स्वयें घालोनि लोटांगण। कर
जोडूनि विनवित ॥२४॥ सोडोनियां
अग्निबाण। सिंधु शोषितां न लागे क्षण। परी ते
नव्हे गा भूषण। अति दूषण सूर्यवंशा ॥२५॥
सावधान परिसें श्रीरघुनाथा। सांगेन मी समूळ
कथा। समुद्र पूर्वज तत्त्वतां। ते मूळानुवार्ता

१ समुद्र, २ नेटानें, ३ प्रळयकाळीच्या रुद्राप्रमाणें, भयंकर, ४ आकाशांत, ५ महाबलवान्, ६ अत्यंत, ७ आंकडा.

अवधारीं ॥२६॥ तुझें पूर्वज सगर जाण।
 त्यांचेनि सागर हा निर्माण। यालागीं सागर हें
 अभिधान। वेदपुराण अनुवादे ॥२७॥ पूर्वी
 समुद्र काये नव्हता। आवरणोदकी^१ अति
 गुप्तता। सगरे खाणोनियां तत्त्वतां। प्रकटार्था
 आणिला ॥२८॥ सागरापासूनि सागरता। तो
 तुज पूर्वज तत्त्वतां। कैसेनि त्याच्या करावें
 घाता। निजवंशस्था समुद्रा ॥२९॥ वेगळें
 करोनि दशरथा। सागर सातवा प्रपिता। ऐसी
 सूर्यवंशाची कथा। होय सांगता बिभीषण
 ॥३०॥ समुद्र पूर्वज पूज्य जाण। त्यासीं श्रीराम
 निघाल्या शरण। तो तुज भेटोनि आपण।
 सागरात्तरण^२ सांगेल ॥३१॥ तुझा प्रताप
 श्रीरघुनाथा। समुद्र जाणतो तत्त्वतां। त्या तुज
 भेटीची परम आस्था। मज सर्वथा
 कळलीसे ॥३२॥ तूं तंव प्रतापी रघुराज।
 सगरवंशीं वंशध्वज। समुद्र तुझा निजपूर्वज।
 करील काज वंशाचें ॥३३॥ निजपूर्वज सिंधूसीं
 शरण। रिघतां तुज लाज कोण। सुखोपायें
 समुद्रतरण। स्वयें आपण सांगेल ॥३४॥
 धर्मशीळ सज्जानता। समूळ निजवंशाची कथा।
 बिभीषणें स्वयें सांगता। श्रीरघुनाथा
 आल्हाद ॥३५॥

बिभीषणाची सूचना श्रीरामांना मान्य:-
 बिभीषणाची जे गोष्टी। ते रुचली श्रीरामाचे
 पोटीं। लक्ष्मणसुग्रीवें लक्षोनि दृष्टी। तेंच जगजेठी
 अनुवादे ॥३६॥

बिभीषणस्य मंत्रोयं मम लक्ष्मण रोचते।
 ब्रूहि तावच्च सुग्रीव तवापि यदि रोचते ॥६॥
 एवमुक्तौ तु रामेण तदा सुग्रीवलक्ष्मणौ।
 समुदाचारसंयुक्तमिदं वचनमूचतुः ॥७॥
 किमर्थं नौ नरव्याघ्र न रोचिष्यति राघव।
 बिभीषणोक्तं ह्यहं च युक्तं चैव विशेषतः ॥८॥

सागरासी रिघावें शरण। गोड बोलिला
 बिभीषण। सुग्रीव राजा सखा लक्ष्मण। तुम्हां हें
 वचन रुचे कीं ॥३७॥ सुग्रीव आणि लक्ष्मण।
 वदती वंदोनि श्रीरामचरण। बिभीषणवचन
 अति प्रमाण। तेंचि आपण करावें ॥३८॥
 सत्यवादी बिभीषण। सिंधुपूर्वजासी रिगोनि
 शरण। अनायासें समुद्रतरण। तेंचि आपण
 करावें ॥३९॥

त्याप्रमाणे समुद्राचे पूजन व त्रिरात्र
 अनुष्ठान:- ऐकोनि दोघांचे वचन। रिघावया
 समुद्रा शरण। श्रीराम करी समुद्रपूजन।
 सुमनचंदनफळमूळें ॥४०॥

सागरं द्रष्टुमिच्छामि रूपिणं सरितां पतिम्।
 कर्तुमर्हसि साहाय्यं भव त्वं शरणं मम ॥९॥
 एवमुक्त्वा कृशास्तीर्णे रम्ये सागररोधसि।
 संविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशनः ॥१०॥
 तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले।
 नियमादप्रमेयस्य निशास्तिस्त्रोऽतिजग्मतुः ॥११॥

रम्य समुद्राचे तटीं। पसरोनि कुशास्तरण^३
 दाटी। दर्भशयनीं श्रीराम जगजेठी। घ्यावया
 भेटी सागराची ॥४१॥ तूं आमुचा पूर्वज।
 आम्ही तुझे वंशज। माझें सिद्धी पाववीं काज।
 शरण तुज अनन्यत्वे ॥४२॥ ऐसें बोलोनि
 रघुनंदन। दर्भासनीं करी शयन। जेंवी पुरिला
 हुताशन^४। दैदीप्यमान अग्निहोत्रीं ॥४३॥
 यापरी श्रीरघुनाथ। साधावया निजकार्यार्थ।
 त्रिरात्र सिंधुशरणागत। दिसे निद्रिस्थ सावधत्वे
 ॥४४॥ जागृती स्वप्न सुषुप्ती। तुरीयातीत^५
 श्रीराममूर्ती। तोही शरण सिंधू शरणार्थी। दिसे
 प्रतीति सुरनरां ॥४५॥ ऐसा प्रसुप्त श्रीरामचंद्र।
 देखोनि तळमळती वानर। केव्हां पावों
 समुद्रपार। दशशिरवधार्थ ॥४६॥

१ सर्व भूगोलास आच्छादून टाकणारे उदकात, २ समुद्र ओलांडून जाण्याची युक्ती, ३ दर्भाचे शयन, ४ अग्नि,
 ५ नित्यानंदस्वरूपस्थितीहून पलीकडे.

तरीही समुद्राच्या असहकारामुळे सर्वांना चिंता व हनुमंताचा त्वेष:- अनुलक्षोनि श्रीरघुनाथ। हनुमान निजगुह्य सांगत। निद्रा करितांचि येथ। व्यर्थ पुरुषार्थ दिसताहे ॥४७॥ स्वयें बोलती वानरगण। श्रीरामभातां दुर्धर बाण। तरी कां निघाला शरण। गाढेपण धरोनी॥४८॥ हनुमान म्हणे मी निजसेवक। समुद्रतरणीं कायसी अटक। पुच्छाग्रीं समग्र कटक। एकीएक उतरीन ॥४९॥ अंतर्गामीं श्रीरघुनाथ। जाणोनि हनुमंताचें हृदगत। स्वयें उठिला सावचित्त। निजपुरुषार्थ दावावया॥५०॥

ततः क्रुद्धो महाबाहू रामो रक्तांतलोचन।
समक्षं लक्ष्मणं वीरं सरोषो वाक्यमब्रवीत् ॥१२॥
चापमानय मे शीघ्रं शरांश्च विशिखोपमान्।
अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरम् ॥१३॥
न साम्ना शक्यते कीर्तिर्न साम्ना लभते यशः।
न साम्ना वीर्यशौर्ये च न साम्ना विजयो भवेत् ॥१४॥
संपीड्य च धनुर्धरं कंपयित्वा शनैर्जगत्।
ततो बाणधनुष्पाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥१५॥
मत्कार्मुकविनिर्मुक्तैः शरैः शुष्को महोदधिः।
अद्यैनं संतरिष्यन्ति पद्भ्यां सर्वे प्लवंगमाः ॥१६॥

श्रीरामांचा क्रोध व धनुष्यबाण आणण्याचा आदेश:- तीन दिवस लोटल्यापाठीं। स्वयें समुद्र न येचि भेटी। श्रीराम कोपला जगजेठी। रक्तांबरदृष्टी^१ कृतांत॥५१॥ आमुचा पूर्वज हा पूर्ण। म्हणोनि सद्भावे रिघालों शरण। तंव याचें दुर्जनपण। न येचि आपण भेटीसी॥५२॥ याचा वाढवोनि सन्मान। करोनि अर्घ्यपाद्यादि पूजन। अनन्य भावे रिघता शरण। न येचि आपण भेटीसी॥५३॥

श्रीरामांच्या नम्रत्वाचा अनादर, राजांना मार्दव उपयोगी नाही याचा प्रत्यय:- याचे सर्वांगीं गर्व मोठा। अक्षोभ्यत्वे अगाध ताठा। यासीं मी

लक्ष्मणा सुभटा। लावीन वाटा निधनाचे^२ ॥५४॥ शरण रिघाल्या पुरुषार्थी। कीर्ति ते होय अपकीर्ती। शरण रिघावे अशक्तीं। तें केलिया शक्तिलाभ कैचा॥५५॥ शरण रिघतांचि पाठीं। वाढीव होय उफराटी। तेथें कायसी यशाची गोष्टी। अपेश वाक्पुटीं जग वदे॥५६॥ शरण रिघताचि बळवंतीं। समूळ पळे यश कीर्ती। त्यासीं कैची विजयप्राप्ती। अवघे म्हणती अशक्त ॥५७॥ समुद्र स्वयें अभक्त आपण। यासीं मी भक्त रिघालों शरण। तंव तेणे गर्व धरिला पूर्ण। केलें उपेक्षण पै माझें॥५८॥ मृदुपणें^३ नाहीं यश कीर्ती। मृदुपणें नाहीं लाभप्राप्ती। मृदुपणें नाहीं विजयवृत्ती। जाण निश्चितीं सौमित्रा॥५९॥ मृदुत्वे संन्यासीं धरावी शांती। तेणें त्यासी परमार्थप्राप्ती। मृदुत्व आम्हां रायांप्रती। जाण अपकीर्ती कारण ॥६०॥ अदंड्यातें राजे दंडिती। अदम्यातें राजे दमिती। ते राजे जें शांति धरिती। तेचि अपकीर्ति त्यांसी ॥६१॥ समुद्राचा गर्व पूर्ण। तो नाशीन न लागतां क्षण। दे दे माझे धनुष्यबाण। अति दारुण सर्पप्राय॥६२॥ सर्प लागल्या उतरे विख। त्याहूनि माझे बाण तीख। सुरां असुरां प्राणांतक। जीवातेंही देख जीव घेती॥६३॥

श्रीरामांच्या कोपामुळे देवादिकांचा उद्वेग:-
ऐसे बोलोनि आपण। कोपें वाहिलें धनुष्यबाण।
अग्निअस्त्र सज्जोनि आपण। जोडी काढोन चालिला॥६४॥ क्षोभला श्रीराम देखोन। स्वर्गीं देव कंपायमान। तळमळिती मगर मीन। आलें निधन सिंधूसी॥६५॥ समुद्र शोबिता राघव। पाताळीं कांपती दानव। दैत्य नाग मानव। धाकती सर्व श्रीरामा॥६६॥ बाण पडतां समुद्रजळीं। सप्तपाताळां करील होळी।

पाताळवासी कांपती चळीं। श्रीराम महाबळीं
क्षोभला॥६७॥ धनुष्य चढवितां श्रीरामा। धाकें
रविचंद्रां काळिमा। नक्षत्रें पडती व्योमा^१। ऋषी
स्वधर्मा विसरले ॥६८॥ शोषितां समुद्राचें
पाणी। बाणाग्नि मिळोनि अर्णवाग्नी^२। दोनी
भस्म करितीं अवनी^३। ब्रह्मा मनीं संचित॥६९॥
ब्रह्मा देखोनि संचित। ब्रह्मभुवनीं अति आकांत।
सिंधुनिर्दळणीं श्रीरघुनाथ। करील अंत सृष्टीचा
॥७०॥ ऐकें सौमित्रा साचार। शोषोनि समुद्राचें
नीर^४। पायी उतरीन वानर। निशाचरवधार्थ
॥७१॥

श्रीरामांचा रौद्रावतार पाहून सागराचे स्त्री-
पुत्रांसह आगमन:- धनुष्य ओढितां सत्राण^५।
दोनी वटारिले नयन। श्रीराम दिसे
काळासमान। वानरगण कांपती॥७२॥
क्षोभला देखोनि श्रीरघुनाथ।
स्त्रियांपुत्रांसमवेत। समुद्रासीं अति आकांत।
आला प्राणांत श्रीरामें॥७३॥ सुटल्या
श्रीरामाचा बाण। त्यातें निवारूं शकेल कोण।
त्यासी न होतांचि शरण। आलें मरण निश्चित
॥७४॥ परम कृपाळु श्रीरघुनाथ।
स्त्रियांपुत्रांसमवेत। स्वयें होवोनि मूर्तिमंत।
समुद्राआंत प्रकटला ॥७५॥

ततः समीपे रामस्य विधायोर्मिः सहस्रशः।
स्वयं मध्यात्समुत्पत्य सागरः स च मूर्तिमान्॥७७॥
स राममुपसंगम्य पूर्वमामंत्र्य वीर्यवान्।
अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम्॥७८॥
भो भो राम महाबाहो रघुवंशविवर्धन।
शृणु मे वचनं सौम्य मा भूः क्रुद्धो रघूतम॥७९॥

रामनिकट सागरीं। सहस्रोर्मि^६ महालहरी।
सिंधु प्रकटला त्यांमाझारी। रूपधारी साकार
॥७६॥ द्वादशनामांकित टिळे। कंठी यज्ञोपवीत
रुळे। सपुत्रस्त्रिया कुटुंबमेळें। देखिले त्या काळें

श्रीरामें॥७७॥ स्त्रियांपुत्रांसमवेत। समुद्र
पायवाटे येत। तें देखोनि श्रीरघुनाथ। अति
विस्मित स्वयें झाला॥७८॥

सागराची मूळ उत्पत्ति, त्यामुळे तो ब्राह्मण
मानून त्याला श्रीरामांनी वंदन केले:- पूर्वी
ब्रह्मयानें केला निर्माण। यालागीं सिंधु शुद्ध
ब्राह्मण। सगरीं पुढें केलें खनन। सागर
अभिधान^७ तेणें त्यासी॥७९॥ ऐसा ब्राह्मण
देखोनि तेथ। कृपाळु तो रघुनाथ। न करीच
शरसंपात^८। द्विजघात चुकवावया॥८०॥
बाहेर आलिया ब्राह्मण। मग समुद्रीं सोडनि
बाण। श्रीरामें विचारोनि जाण। वोढी काढोन
राहिला ॥८१॥

सागराची श्रीरामांना विनंती:- मग ब्राह्मण
उदकाआंतौता। शरण शरण म्हणे श्रीरघुनाथा।
माझ्या करूं नको घाता। शरण तत्त्वतां मी
आलों॥८२॥ कोणें अपमानिलें द्विजवरा।
धनवृत्ती कीं हरिलीं दारा^९। तें सांगें गा मज
रघुवीरा। तुझ्या कैवारा मी करीन॥८३॥ आधीं
साधीन द्विजकार्यार्था। मग सोडवीन गा सीता।
त्रिसत्य सत्य हें रघुनाथा। सांग मी आतां काय
करूं॥८४॥ मज श्रीरामा आलिया शरण। तुज
कल्पांती नाहीं मरण। श्रीराम वंदुनी द्विजाचे
चरण। पुसे आपण काय करूं॥८५॥ द्विज म्हणे
श्रीरघुनाथा। मी समुद्र शरण आलों आतां।
सोडोनियां शरसंपाता। माझ्या घाता कां
करिशी॥८६॥

श्रीरामांचे उत्तर:- तू माझा पूर्वज सनातन^{१०}।
तुज देवोनि सन्मान। तीन दिवस निरंजन^{११}। म्यां
दर्भशयन सेविलें॥८७॥ तुझे आंगीं गर्व पूर्ण।
भेटी न देसीच जाणोन। आतां वांचवावया
निजप्राण। आलों शरण म्हणतोसी॥८८॥

१ आकाशातून, २ समुद्रातील वडवानळाला, ३ पृथ्वी, ४ उदक, ५ नेटाने, ६ हजारो लाटा, ७ नाव, ८ बाण सोडणे, ९ स्त्री,
१० पूर्वीपासूनचा, ११ निर्दोष, शुद्ध.

न येण्याचें कारण सागर सांगतो :- तुझे नि थोर अपकीर्ती। झाली सूर्यवंशा अपख्याती। तेणें क्षोभें गा रघुपती। भेटी निश्चिती न घेंचि॥८९॥ आतां धरिलिया आंगवण। तरी मी घेवों आलों दर्शन। तुज गुह्य सांगों आलों आपण। सावधान अवधारीं॥९०॥ देखता वानरांचिया कोटी। रत्नांजळी घेवोनि मुष्टी। अपोनि श्रीरामअंगुष्ठीं। चरण ललाटी वंदिलें॥९१॥ श्रीराम अवतार पूर्ण। मी जाणतो संपूर्ण। पुढती पुढती लोटांगण। पुढती चरण वंदिले॥९२॥ श्रीरामा ऐकें सावधदृष्टीं। सांगणें आहे गुह्य गोष्टी। सूर्यवंशी कीर्ति लाठी। ते उफराटी तुवां केली॥९३॥

पूर्वजांच्या कीर्तीच्या विरुद्ध घटना घडली :- हरिश्चंद्राची कीर्ती। वाखाणिली त्रिजगतीं। शिबी मांस तुकोनि^१ कपोती। वैकुंठाप्रती पुरी नेली॥९४॥ रुक्मांगद धर्मागदेसीं। व्रत पाळुनी एकादशीं। नगरी नेली वैकुंठासी। जाले जगासी उपकारी॥९५॥

सागराचा सूर्यवंशी उत्पत्तीचा इतिहास :- माझी सूर्यवंशी उत्पत्ती। जाली असे कैशा रीतीं। तेंही सांगेन श्रीरघुपती। सावधवृत्तीं अवधारीं॥९६॥

सागरः सगरात्कीर्तिर्गंगा कीर्तिर्भगीरथात्।

रामस्याभिनवा कीर्तिरिका भार्या न रक्षिता॥२०॥

सगरापासाव^२ सागर। हा भागवतीं कथाविस्तार। कपिलमुनीश्वरचरित्र। अति विचित्र तिहीं लोकीं॥९७॥ तया चरित्राचे पोटीं। कपिल लक्षूनि क्षोभक दृष्टी। सगरवीर सहस्र साठी। वाग्वज्रदंष्ट्रीं^३ शापिले॥९८॥ बलोन्मत्त साठी सहस्र। नाही भूतदया अणुमात्र। जळत असाल अहोरात्र^४। हें वाग्वज्र

सोडिलें॥९९॥ वज्रघात एकातें मारी। वाग्वज्राची त्याहूनि थोरी। साठी सहस्रां कवळोनि वीरीं। आगी एकसरी लाविली॥१००॥ वज्रघात येतां दारुण। शूर छेदिते विंधोन बाण। वाग्वज्रासी निवारण। सर्वथा जाण असेना॥१॥ ढळवेना ब्रह्मशापाहातीं। मार्गे पुढें न चले गती। धडधडाटें पै जळती। अहोरातीं महावीर॥२॥ जळत देखतां सगरांसी। कृपा उपजली मुनीश्वरांसी। प्रार्थोनियां कपिलासी। उश्शापासी मागितलें॥३॥ भगापासूनि उत्पन्नभूत। वंशी जन्मला भगीरथ। तो गंगा आणोनि एथ। सगर समस्त उद्धरील॥४॥ तोचि वंशी भगीरथ। गंगा आणोनि प्रयत्नयुक्त। पूर्वज तारिले गा समस्त। जग पुनीत तेणें केलें॥५॥ ऐसी पूर्वजांची ख्याती। तेंचि वंशीं तू रघुपती। पुण्य पूज्यत्वे पवित्र कीर्ती। थोर अपकीर्ती तुज आली॥६॥

आपण दोघे बंधू असता सीता गेली याचा खेद सागर व्यक्त करितो :- कळिकाळ घालोनि तोडरीं। दोघे बंधू धनुर्धारी। शेखीं बाईल नेली चोरीं। लोकांतरीं अपकीर्ती॥७॥ पाठीची हरविली कांता। लाज लाविली वंशपुरुषार्था। थोर अपकीर्ती तुझे माथां। श्रीरघुनाथा बैसली॥८॥ श्रीराम सूर्यवंशस्थ। सीताजिहें रहत पडत। ऐसा ऐकोनि वृत्तांत। दुःखाभिभूत मी झालों॥९॥ तुवां सेविल्या दर्भशयन। तेणें क्षोभें मी क्षोभायमान। तुझे न घेंचि दर्शन। सत्य जाण श्रीरामां॥१०॥

श्रीराम ते ऐकून लज्जायमान होतात :- शक्ति असोनि संपूर्ण। अशक्तसम आलासी शरण। येणेंही क्षोभें क्षोभायमान। तुझे दर्शन न

१ सोलून, २ सगरापासून, ३ वाणीरूपी वज्रमय दाढांनी, ४ रात्रंदिवस.

घेंचि॥११॥ सीता नेतां पै रावण। तेथें न करावि
आंगवण। मज पूर्वजाचा घ्यावया प्राण।
अग्निबाण सज्ज केला॥१२॥ ऐकोनि समुद्राचें
वचन। श्रीराम झाला लज्जायमान। गळों पाहती
धनुष्यबाण। स्वेद संपूर्ण चालिला ॥१३॥

सागर म्हणतो, रावणाने सीता नेल्यावर रडत
बसता आणि मी न आल्याबरोबर धनुष्याला बाण
लावता हे विपरीत वाटते:- ऐसे देखोनि
श्रीरघुनाथा। समुद्रे चरणीं ठेविला माथा। जें मी
बोललों उद्धतता। क्षमा तत्त्वतां मज कीजे
॥१४॥ अति आवेशें सज्जोनि चाप। मजवरी
धरूं नको कोप। सिंधु तरणें हे तंव अल्प। कार्य
स्वल्प श्रीरामा ॥१५॥

सागराचा व दशरथाचा पूर्वसंबंध, सगरांना
शाप, नंतर भगीरथाने केलेला उद्धार:- मी तंव
वंशस्थ कैवारी। दशरथाचा कृतोपकारी। तीही
कथा निजनिर्धारिं। अवधारिं गा श्रीरामा
॥१६॥ तारकामययुद्धाआंत। मी आणि
दशरथ। इंद्रासी साह्य गेलों तेथ। युद्धकंदनार्थ
दृढ झाला॥१७॥ माझा दैत्यीं करिता घात।
साह्य झाला दशरथ। दैत्य दमोनि समस्त। मज
निर्मुक्त रायें केलें ॥१८॥ कष्टी करोनि
अरिमंडळ^१। दैत्य निर्दाळिले सकळ। इंद्र
सुखावोनि तत्काळ। प्रीतीं भूपाळ पूजिला
॥१९॥ इंद्रें अत्यंत सुखावोनी। राया दिधला
मुकुटमणी। आम्हां दोघातें पूजोनी। अति
सन्मानीं गौरविलें ॥१२०॥ तोचि मणि
दशरथें। अति आवडीं दिधला सीतेतें। जे खूण
आणिली हनुमंतें। शुद्धि निश्चितें मानावया
॥२१॥ ऐसा मी दशरथाचा उपकारी। कांहीं
नव्हेचि प्रत्युपकारी। तुज मी होईन साहाकारी।
सैन्य सागरीं उतरावया ॥२२॥

अयं कपिर्नलो नाम तनुजो विश्वकर्मणः।
पित्रा दत्तवरः श्रीमान्युज्यते सेतुकर्मणि॥२१॥
तमहं धारयिष्यामि तवाप्यस्तु महान्सुहृत्।
ग्राहा अनुचरिष्यंति प्रवहिष्यति मारुतः॥२२॥
सलिलं स्तंभयिष्यामि नलस्य वचनादहम्।
एवमुक्तः समुद्रेण समुत्थाय नलस्तदा॥२३॥
अब्रवीद्वानश्रेष्ठो वाक्यं राममिदं शुभम्।
अहं सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णं वरुणालये॥२४॥
पितृसामर्थ्यमाश्रित्य सत्यमाह महोदधिः॥२५॥

सागर श्रीरामा सांगत। पैल तो विश्वकर्म्याचा
सुत। नळनामा कपि विख्यात। बांधील सेत^२
समुद्रीं ॥२३॥ त्यासी पित्याचें वरदान।
सेतुकर्मी हा विचक्षण। आज्ञा देवोनि आपण।
सेतुबंधन करावें ॥२४॥

नंतर समुद्र मार्गदर्शन करतो:- तूं तंव वंशस्थ
रघुनाथा। मी कृतोपकारी दशरथा। ऐसियापरी
परम सुहृदता। करीन साह्यता तें ऐकें॥२५॥
मीन^३ महाग्राह न येती तेथ। लहरी शांत करीन
समस्त। कुवायु^४ वाजेना सेतुबंधात। ऐसा
साह्यार्थ करीन रामा ॥२६॥

त्याप्रमाणे नळाची सेतुबांधणीच्या कामावर
योजना, त्यामुळे नळाला आनंद:- लाहोनि^५
पित्याचें वरदान। नळ करील सेतुबंधन।
आणिक आहे ऐक चिन्ह। सावधान अवधारिं
॥२७॥ नळाअंगीं वानरधर्म। सागरीं सांडिले
शाळिग्राम। कोपोनियां ऋषिसत्तम। शाप परम
दिधला ॥२८॥ माझ्या तीरीं ऋषी बैसोन।
करिती स्नानसंध्या अनुष्ठान। पुढें मांडोनि
शाळिग्राम। ध्यानस्थ होवोन बैसती॥२९॥
तेथें नळ कपि येवोन। ऋषींचे शाळिग्राम करीं
घेवोन। समुद्रामाजी दे टाकोन। ऋषि कोपोन
शाप देती॥३०॥ तुझेनि हातें सागरीं शिळा।
न बुडती कदा काळा। हाही सेतुबंधनीं नळा।

१ शत्रुसमूह, २ पूल, ३ मासे, ४ प्रतिकूल वारा, ५ पावोन.

असें आगळा^१ पुरुषार्थ॥३१॥ ऐकोनि
समुद्राचें वचन। नळें वंदोनि श्रीरामचरण।
स्वयें बोलिला गर्जोन। सेतुबंधन करीन मी
॥३२॥ सिंधु बोलिला सत्य गोष्टी।
सेतुबंधनाची हातवटी। आहे सामर्थ्य माझे
पोटीं। उठाउठीं निर्मीन॥३३॥ सिंधु अगाध
अत्यंत थोर। सेतु बांधीन मी सत्वर। पर्वत
आणावया वानर। स्वामीनें सत्वर
घाडावें॥३४॥

नलस्य वचनं श्रुत्वा रामः परमहर्षितः।

समुद्रमभिसंपूज्य वचनं चेदमब्रवीत्॥२६॥

सेतु बांधीन अर्धक्षणे। ऐकोनि नळाचें
बोलणें। श्रीराम संतोषला सहस्रगुणें। अति
सन्मानें प्रीतीं पूजी ॥३५॥ सर्वेचि सिंधूसी
अनुवादन। वाक्पुष्पीं प्रतिपूजन। मृदु मंजुळ
मधुर वचन। श्रीरघुनंदन सांगत॥३६॥

धनुष्यावर ओढलेल्या बाणाचे मरुप्रदेशावर
विसर्जन:- तुझ्या कोपाचिये कडाडीं।
अग्निबाण लाविला कोदंडीं^३। चाप ओढिलें
परम प्रौढी। तो मी न काढी माघारा॥३७॥
सोडोनियां अग्निबाण। सांग कोणाचा घेऊं
प्राण। माझा बाण अति निर्वाण। सत्य जाण
समुद्रां॥३८॥ समुद्र म्हणे पश्चिम तीरीं। मरु
दैत्य दुराचारी। मज पीडितो नानापरी। तो संहारी
येणें बाणें ॥३९॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सागरस्य महात्मनः।

मुमोच तं शरं दीप्तं परं सागरशासनात्॥२७॥

तेन तन्मरुकांतारं पृथिव्यां किल विश्रुतम्।

निपातितः शरो यत्र वज्राशनिसमप्रभः॥२८॥

नंनाद च तदा तत्र वसुधा शल्यपीडिता।

तस्माद्वनमुखातोयमुत्पपात रसातलात्॥२९॥

पशव्यश्चाल्परोक्ष बहुमूलफलोदकः।

बहुक्षीरो बहुस्नेहः सुगंधिर्विविधौषधिः॥३०॥

ऐकोनि समुद्राचें वचन। श्रीरामें सोडिला
अग्निबाण। मरु मारिला न लागतां क्षण। झालें
शोषण समुद्राचें॥१४०॥

त्याचे गंभीर परिणाम, पृथ्वीची दयनीय
अवस्था:- श्रीरामबाणाच्या कल्लोळी^३। उदक
आटे समूळीं। धरा^५ पोळोनि अग्निज्वाळीं।
श्रीरामाजवळी आली शरण॥४१॥ धरा
देखोनियां दीन। वरद वदें श्रीरघुनंदन। केला
मरुदेश^६ पावन। तेंहि चिन्ह अवधारा॥४२॥

धरेचे सांत्वन व तिला वरप्रदान:- धरेंसीं
सुटलिया जळ। पृथ्वी पिकेल सर्व काळ।
फळमूळांचा बहु सुकाळ। अति रसाळ सुस्वाद
॥४३॥ घरोघरीं मागतां नीर^५। स्त्रिया संतोषें
अर्पिती क्षीर^५। गाईसीं उदक पंचरात्रांतर। तरी
अपार क्षीर देती॥४४॥ पशूंसीं प्रत्यहीं नाहीं
जीवन। पंच दिवसां उदकपान। तरी घृत क्षीर
परमान्न। नित्य भोजन घरोघरीं ॥४५॥
नानापरींच्या दिव्यौषधी। ज्यांच्या अंगीं सुगंध
गंधी। श्रीरामाचे निजवरदीं। सुखानुवादी
मरुदेशीं॥४६॥ तिळाचे ठायीं स्नेह पूर्ण। ह्या
अर्थाचें नवल कोण। अतिथिचें स्नेह पूर्ण।
मरुदेशीं जाण घरोघरीं ॥४७॥ ज्यातें म्हणती
मारवाड। तेथें जिवाचे पुरती कोड।
श्रीरामवरदाचें कैवाड। सुखसुरवाड^८
मरुदेशीं॥४८॥

सागराचे आश्चर्य:- देखोनि श्रीरामाची
ख्याती। समुद्र आश्चर्य मानी चितीं। हर्षें वंदोनि
श्रीरघुपती। सप्रेम पुढती बोलत॥४९॥ सोडोनियां
निजशर। वधिला मरु दैत्य दुर्धर। पावन केलें
मरुकांतर। श्रीरघुवीर कृपाळु ॥१५०॥ तुझिया
प्रतापापुढें। समुद्र कायसें बापुडें। मज सुखी केलें
रोकडें। फेडिलें सांकडें दुःखाचे ॥५१॥

१ मोठा, २ धनुष्याला, ३ झपाट्याने, ४ पृथ्वी, ५ मारवाडदेश, ६ पाणी, ७ दूध, ८ सुखाचा सुकाळ.

रामः समुद्रं संपूज्य वचनं चेदमब्रवीत्।
भवान्पितृसमो मह्यं पितुश्च दयितः सुहृत् ॥३१॥

स्वयं राम संतोषोनी। अति प्रीतीं
समुद्रपूजनीं। आल्हादे बोलें हर्षवदनीं। अति
सन्मानी संबोधी ॥५२॥

श्रीरामांनी सागराचा केलेला सन्मान :- जैसा
पिता दशरथ। तैसा पूज्य पूर्वज तूं निश्चित।
सेतुबंधाचा कार्यार्थ। सुगम समस्त तुवां केला
॥५३॥ तूं दशरथाचा आवडता। त्याहूनि मज
पढियंता। तुझा उपकार मज तत्त्वतां।
श्रीरघुनाथा थोर झाला ॥५४॥ ऐकोनि
श्रीरामाचें वचन। समुद्र घाली लोटांगण।
वंदोनि श्रीरामाचे चरण। गेला आपण
निजधामा ॥५५॥ एका जनार्दना शरण।
श्रीराम प्रतापी संपूर्ण। समुद्रीं तरतील पाषाण।
सेतुबंधन अवधारा ॥५६॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकार-
टीकायां श्रीरामायसमुद्रशरणगमनं नाम
एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥३१॥ श्लोक
॥३१॥ ओव्या ॥५६॥

अध्याय चाळिसावा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

सेतुबंधनाची पूर्णता

समुद्र निघून गेल्यावर सेतु बांधण्याची तयारी;
वानरांना तसा आदेश :- नळहस्ते सेतुबंधन।
समुद्रे श्रीरामासी सांगोन। वंदोनियां
श्रीरामचरण। आज्ञा पुसोन स्वयं गेला ॥१॥
ऐकोनि समुद्राचें वचन। संतोषला श्रीरघुनंदन।
नळासी संमुख आपण। प्रीतिवचन
बोलत ॥२॥

प्रीत्या परमया रामस्तं नलं प्रशशंच च।
क्रियतां मम कार्यार्थः सखे सौम्य महामते ॥१॥
समुद्रे बध्यतां सेतुः सह सर्वैः प्लवंगमैः।
ततः सुग्रीवसचिबान्हनुमत्प्रमुखान्हरीन् ॥२॥
तदा दाशरथी रामो हर्षयुक्तोब्रवीद्वचः।
श्रुतं भवद्विर्वचनं समुद्रस्य महात्मनः ॥३॥
अत्र यत्संविधातव्यं तत्सर्वं संविधीयताम् ॥४॥

प्रीतिप्रेमाचें वचन। नळासी बोलें रघुनंदन।
सखा माझा तूं जीवप्राण। सेतु निर्माण करी
आतां ॥३॥ समुद्रे सांगितलें आपण। तुझेनि
हातें सेतुबंधन। धेवोनियां वानरगण। सेतु
निर्माण करी आतां ॥४॥ स्वयेंचि श्रीरघुनाथ।
स्वमुखें सुग्रीवासी सांगत। प्रधान जुत्पतीं
समस्त। मुख्य हनुमंत आदिकरोनी ॥५॥
नळहस्ते सेतुबंधन। समुद्रे सांगितलें आपण।
राजा सुग्रीव ससैन्य। सेतुविधान करावें ॥६॥
सेतुबंधाची सामग्री। सवेग आणावी वानरीं।
देवोनि नळाच्या करीं। सेतु सागरीं बांधावा
॥७॥ परम आल्हादे हर्षयुक्त। परमानंदें सांगे
श्रीरघुनाथ। तेणें सुग्रीवा सुख अद्भुत।
जुत्पतियुक्त उठियेला ॥८॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा निर्विघ्नास्ते प्लवंगमाः।
अभिपेतुर्महारण्यं हृष्टाः शतसहस्रशः ॥५॥
वचनात्तस्य सुग्रीवस्तमेवाभिप्रहर्षयन्।
स्वयं च राजा सुग्रीवो नलो नीलश्च वानरः ॥६॥
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः।
युवराजोऽगदश्चैव तारक्षान्ये वनेचराः ॥७॥
अन्ये च वानश्रेष्ठाः शतशोऽथ सहस्रशः।
आस्फोटयंतः संहृष्टाश्चक्रुः किलकिलामपि ॥८॥

ऐकोनि श्रीरामाचें वचन। सुखावले
वानरगण। आणावया पर्वत पूर्ण। केलें उड्डाण
शतसहस्त्रीं ॥९॥ वानर सेतुबंधनार्थ। जातां
देखोनि समस्त। स्वयें सुग्रीव विचारित।
विलंब येथें नये करूं ॥१०॥ विलंबें सेतु

बांधितां। जरी कळेल लंकानाथा। तरी तो करील
 सेतुघाता। अतर्क्यता साटोपें^१ ॥११॥ ते खेचर^२
 आम्ही भूचर। मध्ये भरलासे सागर। युद्धीं प्राप्त
 वानर। सेतु सत्वर बांधावा ॥१२॥ ऐसें
 बोलोनियां जाण। सुग्रीव राजा अंगें आपण।
 उठिला बाहु आफळोन^३। सेतुबंधन-शीघ्रत्वा
 ॥१३॥ अंगें न उठतां स्वयें धूर^४। सेवकासेवकीं
 वानर। सेतुबंधन नव्हे शीघ्र। उठिला सत्वर
 स्वयें राजा ॥१४॥ धुरेवांचोनि वृथा कर्षण।
 धुरेवांचुनी वृथा रण। धुरेवांचोनि सेतुबंधन।
 अति शीघ्र जाण साधेना ॥१५॥ हेंचि आवडे
 श्रीरघुनाथा। सेतु बांधोनि शीघ्रता। वधोनियां
 लंकानाथा। स्वानंदें सीता आणावी ॥१६॥
 ऐसी आवडी श्रीरामापोटीं। यालागीं स्वयें
 सुग्रीव उठी। सेतु बांधावया जगजेठी।
 वानरकोटींसमवेत ॥१७॥ सुग्रीव उठतांचि
 जाण। सवेग उठिले वानरगण। मुख्य मुख्य धुरा
 दारुण। ते कोण कोण अवधारा ॥१८॥ नळ
 नीळ जांबवंत। गज गवय गवाक्षयुक्त। शरभ
 गंधमादन समस्त। निघाले त्वरित
 सेतुबंधा ॥१९॥ अंगद युवराजा आपण। अंगें
 उठतांचि जाण। उठावले वानरगण। संख्या
 कोण करी तेथें ॥२०॥ तर तरळ मैद द्विविद।
 कोट्यनुकोटी अर्बुद^५ अर्बुद। वानर झेपावती
 निर्बुद। सेतुबंध बांधावया ॥२१॥ नळ बैसला
 सेतुबंधासीं। वृद्ध देखोनि जांबवंतासी। सुग्रीवें
 ठेविले नळापासीं। समविषमासी
 सांगावया ॥२२॥ सेतुबंधासीं सत्वर। असंख्य
 निघाले वानर। वानरीं व्यापिलें अंबर^६। दिगंतर
 कोंदलें ॥२३॥ बाहु आफळोनि वानर। करोनि
 श्रीरामनामगजर। सवेग निघाले सत्वर। करिती
 भुभुःकार नामाचा ॥२४॥

‘किलकिल’ या शब्दाची व्युत्पत्ति:-
 किलकिल शब्द वानरजाती। किलकिल
 म्हणिजे निर्धार स्थिती। श्रीरामनामें नित्य
 गर्जती। शब्दव्युत्पत्ति इत्यर्थ ॥२५॥ यालागीं
 किलकिल शब्द। रामनामें अति शुद्ध। वानरां
 परम आल्हाद। सेतुबंध बांधावया ॥२६॥

दशकोटिपरीमाणा वानराश्च ततोधिकाः।

पर्वतैस्तृणकाष्ठैश्च सागरं समपूरयन् ॥९॥

पांच कोटींचिया हारी^७। दक्षिणबाहूसीं
 वानरीं। पर्वत देता नळाच्या करीं। त्वरेंकरीं अति
 शीघ्र ॥२७॥ वामबाहूच्या सेतुप्रकारीं। पांच
 कोटी वानरहारी। पर्वत वृक्ष देती गजरीं। त्वरेंकरीं
 अति शीघ्र ॥२८॥ नळें मांडिले शुद्ध शीळ।
 साठी जण अति कुशळ। नळाजवळी सर्व काळ
 सामग्री प्रबळ देती ते ॥२९॥ नळाची परम
 ख्याती। सेतु बांधी दोहीं हातीं। तेथें जाली
 विपरीत गती। पर्वत बुडती समुद्रीं ॥३०॥ नळें
 लाविलिया हात। पर्वत स्वयें समुद्रीं बुडत। तोही
 राहिला तटस्थ। सेतुबंधनार्थ चालेना ॥३१॥
 समुद्रे सांगितलें येथ। नळाचे हातें पर्वत तरत।
 शेखीं^८ त्याचेचि हातें बुडत। दुःखाभिभूत
 सुग्रीव ॥३२॥ नळहस्ते पर्वत बुडत। हिंसला^९
 कपिनाथ। वृत्तांत श्रीरामासी सांगत।
 सेतुबंधनार्थ चालेना ॥३३॥ ऐकोनि वानरांची
 मात। हासिन्नला श्रीरघुनाथ। सेतुबंधनाचा
 गुह्यार्थ। सांगेल हनुमंत तें करा ॥३४॥

हनुमंताचे निदान व त्याचा अनुभव:- हनुमान
 सांगे नळवरदोक्ती। श्रीरामापुढें त्या न चालती।
 जेंवी खद्योत^{१०} हरपती। सूर्यदीप्तिप्रकाशें
 ॥३५॥ श्रीरामप्रतापापुढें। समुद्र कायसें बापुडें।
 नळ केवळ तें किडें। वरदोक्तिवेडें अभिमानग्रस्त
 ॥३६॥ माझेनि हातें तरती पाषाण। ऐसा नळासी

१ यत्नाने, २ आकाशात संचार करणारे, ३ थोपटून, ४ मुख्य, ५ दशकोटी, ६ आकाश, ७ रांगा, ८ शेवटी, ९ खिन्न झाला, १० काजवे.

वरदाभिमान। अभिमानें ते पर्वत निमग्न।
सेतुबंधन चालेना॥३७॥ अभिमान बसला ज्यांचे
माथां। ते तंव बुडाले तत्त्वतां। युक्ति सांगेन मी
आतां। सेतुबंधनार्थ अति शुद्ध॥३८॥ पर्वत
अथवा वृक्षपाषाण। ज्यासी लागे श्रीरामचरण।
तयासी समुद्रीं घडे तरण। सत्य जाण सुग्रीवा
॥३९॥ श्रीरामचरणींचे पर्वत। तेचि समुद्रीं तरत।
तेचि सेतुसिद्ध्यर्थ। गुह्य हनुमंत बोलिला॥४०॥
एकोनि हनुमंताचें वचन। वानरां पावली जीवींची
खूण। पुढती करावया सेतुबंधन। हनुम्याचे चरण
वंदिले॥४१॥ लागतांचि चरणकमळा। अहल्या
उद्धरली दुःशीळा^१। श्रीरामपदीं पर्वतशिळा।
समुद्रजळा सुखें तरती॥४२॥

ये मज्जंति निमज्जयंति च परान्ते प्रस्तरा दुस्तरे
वाह्यौ वीर तरंति वानरभटाः संतारयंतेपि च।
नैते ग्रावगुणा न वारिधिगुणा नो वानराणां गुणाः
श्रीमद्वाशस्थेः प्रतापमहिमा सोऽयं समुजृभते॥१०॥

श्रीरामचरणांचा महिमा:- श्रीरामचरणांचे
महिमान। अवघे ऐकोनि सावधान। उल्लासें सांगे
वायुनंदन। प्रतापपूर्ण हरिचरणीं ॥४३॥
श्रीरामचरणींचे शिळापर्वत। समुद्रीं घालितां
हनुमंत। त्यातें वानरदळ बुडवित। तरी ते तरत न
बुडोनी॥४४॥ एकएका पर्वतावरी। बैसले वानर
लक्षांतरी। तरी न बुडती समुद्रीं। तारिती सागरीं
वानरां॥४५॥ स्वयें बुडोनि आणिकां बुडविती।
ऐसी पाषाणांची जाती। तेही सागरीं तरती। आणि
तारिती वानरां॥४६॥ नव्हे पाषाणाचा गुण। नव्हे
समुद्राचें लक्षण। नव्हे ऋषीचें वरदान।
श्रीरामचरणप्रताप॥४७॥ श्रीरामचरणींचे पर्वत।
पुष्पप्राय उचलित। येर जडत्वे जे डोलत। ते बुडत
सागरीं॥४८॥ श्रीरामचरणांचें महिमान। सिद्धी
पावे सेतुबंधन। स्वयें हनुमंत सांगतां जाण।
पावली खूण वानरां॥४९॥

हनुमंताचें अभिनंदन:- एकोनि हनुमंताचें
वचन। सुग्रीवें दिधलें आलिंगन। अंगद घालीं
लोटांगण। वंदिले चरण वानरीं॥५०॥ हनुमंतें
विघ्नाचें निर्विघ्न। हनुमंतें सेतुबंधन। हनुमंतें
भवाब्धितरण। अवघे जण वानिती॥५१॥
सुग्रीव बोले संतोषेन। अगाध श्रीराममहिमान।
अति गुह्य गुप्त ज्ञान। जाणे संपूर्ण हनुमंत
॥५२॥ करोनि हनुमंताची स्तुती। सेतु बांधावया
पुढती। वानर चालिले शीघ्रगतीं। भुभुःकार
करिती श्रीरामनामें॥५३॥

सेतुबंधनाचे कार्य चालू सर्व भूतसृष्टीला तो
अपूर्व चमत्कार:- सुग्रीव सांगे स्वयें गर्जोन।
पूर्व पश्चिम दिशा दक्षिण। तेथील बुडती
पाषाण। ते आपण नाणावे॥५४॥ उत्तरेचे जे
पर्वत। तेचि आणावे सेतुबंधार्थ। ऐसा ऐकोनि
इत्यर्थ। वानर समस्त चालिले॥५५॥ उत्तरेचे
जे पर्वत। वृक्ष पाषाण शिळा समस्त।
श्रीरामपार्यां अति पुनीत^२। सेतुबंधातें शीघ्र
आणा॥५६॥ जैसे आकाशीं विखुरती^३ टोळ।
तैसें चालिलें वानरदळ। सेतुबंधनार्थ सकळ।
प्रतापी प्रबळ चालिले॥५७॥ गगनीं नक्षत्रें पै
थोडीं। तैशा वानरांच्या कोडी। सेतुबंधनाची
तांतडी। कपि कडाडीं चालिले॥५८॥ सेतु
बांधावया सत्वर। हावे^४ अहंपूर्व^५ अहंपूर्व।
वानरीं घेवोनियां धांव। आणिती सर्व
गिरिधर॥५९॥

खजूरेरजुनैस्तालैस्तिलकैस्तिमिशैरपि।
अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैर्गिरीणां शिखरैरपि॥११॥
सागरे सलिले सेतुं चक्रुः शतसहस्रशः।
दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम्॥१२॥
नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः।
तत्र शाखामृगाः सर्वे पुष्पिताचिह्नैर्युताम्॥१३॥
महावृक्षान्समुत्पाद्य चिक्षिपुर्लवणांभसि॥१४॥

१ पापी, २ पवित्र, ३ पसरतात, ४ मोठ्या हौसेने, ५ मी पुढे, मी पुढे.

वानर अति बळें समर्थ। समूळ उपडोनियां
पर्वत। घेवोनि येती सेतुबंधार्थ। कैसे शोभत तें
ऐका ॥६०॥ पर्वतमाथां खजूरीवृक्ष। अर्जुनवृक्ष
ते असंख्य। शाल ताल तमाल तिलक।
घटकवृक्ष विस्तीर्ण ॥६१॥ आणिक पर्वत
असंख्यात। आणिती शिखरांसमवेत। नाना
जातींचे वृक्ष तेथ। फलपुष्पित आणिले ॥६२॥
माथां घेवोनि पर्वत। शतसहस्र असंख्यात।
आणिती शिखरांसमवेत। गात नाचत स्वानंदें
॥६३॥ श्रीराम जय राम या गजरीं। आणिती
पर्वतांच्या हारी। सर्वेचि घालिती सागरीं।
आल्हाद भारी सेतुबंधा ॥६४॥ लांबी संख्या
शतयोजन। रुंदी दशयोजन जाण। ऐसें सेतूचें
निर्माण। करी नंदन^१ विश्वकर्माचा ॥६५॥
पडती पर्वतांच्या कोडी। दोरी धरोनि अति
निवाडीं। नळ पर्वतें पर्वत जोडी। रिती सवडी उरों
नेदी ॥६६॥ पर्वत ध्यावया उठाउठीं।
नळाजवळी दहा कोटी। वानर ठेविले जगजेठी।
अधिक साठी अति कुशळ ॥६७॥

आप्लवंतः प्लवंतश्च गर्जतश्च प्लवंगमाः।

तमचित्यमसह्यं ते ह्यद्भुतं लोहमर्षणम् ॥१५॥

ददृशुः सर्वभूतानि सागरे सेतुबंधनम्।

कृतानि प्रथमेनाह्वा योजनानि चतुर्दश ॥१६॥

पर्वतांच्या कोट्यनुकोटी। वानर आणिती
जगजेठी। सर्वेचि धांवती उठाउठीं। गिरिकोटी
आणावया ॥६८॥ पर्वत पडतां उपराउपरीं।
गाहाळू न करावा सागरीं। नांवें लिहिती
पर्वतावरी। कपि नखाग्रीं कोरोनी ॥६९॥ नवल
वानरांची कथा। संख्या सांगावया रथुनाथा।
नांवे लिहिती पर्वतमाथां। सेतुबंधार्था अभिनव
॥७०॥ सेतुबंधन समुद्रजळीं। श्रीराम बांधी
आतुर्बळी^२। स्वर्गमृत्यु सप्तपाताळीं। पिटिली
टाळी अति गजरे ॥७१॥

सेतुबंधनाचा क्रम पहिले दिवशीं चौदा
योजने:- प्रथम दिवशीं समुद्रांतु। बुडाला
पर्वतपर्वतु। तेणें खोळंबला सेतु। अल्प कार्यार्थु
चालिला ॥७२॥

दुसरे दिवशी सव्वीस:- चवदा योजनें
नेमस्तु। प्रथम दिवशीं बांधिला सेतु। सुग्रीव
श्रीरामा सांगतु। हर्षयुक्त स्वानंदें ॥७३॥ अति
सज्जन हनुमंतु। तेणें चालतां केला सेतु। आमचा
पाहें पां पुरुषार्थु। बांधूं सेतु अति शीघ्र ॥७४॥
आजि माझें कौतुक पाहें। सेतु बांधीन
लवलाहें^३। म्हणोनि आफळोनि^४ वाहे। उडाला
स्वर्यें शीघ्रत्वे ॥७५॥

प्रियकामश्च रामश्च सुग्रीवं संप्रहर्षयन्।

स्वयं वानरराजानं पंचयोजनपर्वतम् ॥१७॥

अर्धयोजनविस्तीर्णं विंध्यस्य शिखरं महत्।

सुषेणः पाणिना गृह्य पातयामास सागरे ॥१८॥

नीलेन मलयस्याथ शृंगं द्रुमशताकुलम्।

दोर्भ्यामुत्पाद्य तरसा क्षिप्तं लवणसागरे ॥१९॥

शृंगं सचंदनं गृह्य सर्वतः पुष्पितं महत्।

आरुह्याजहनुः श्रीमान्मैदश्च द्विविदश्च ह ॥२०॥

गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः।

पंचैते शिखरं गृह्य महेंद्रादागता दुतम् ॥२१॥

चिक्षिपुः सागरे सर्वे पर्वतान्पर्यतोपमे ॥२२॥

श्रीरामासी सुखार्थ। पंचयोजन पर्वत। सुग्रीवें
उपटोनि त्वरित। समुद्रांत निक्षेपी^५ ॥७६॥
अर्धयोजन महाथोर। विंध्याद्रीचें दीर्घ शिखर।
सुषेणें उपटोनि थोर। समुद्रीं गिरिवर निक्षेपी
॥७७॥ नीळें मलयाद्रिशिखर। बळें उपटिलें
महाथोर। त्यावरी वृक्ष शतसहस्र। टाकिले
सत्वर सागरीं ॥७८॥ चंदनवृक्षेसीं गिरिवर।
सुगंधपुष्प तरुवर। मैद द्विविद दोघे वीर। समुद्रीं
शीघ्र टाकिती ॥७९॥ गज गवाक्ष गवययुक्त।
शरभ गंधमादन अद्भुत। पांच जण पांच पर्वत।
समुद्रांत निक्षेपिती ॥८०॥ आणिकही

१ पुत्र (नळ), २ पराक्रमी, ३ अति शीघ्र, ४ ठोकून, थोपटून, ५ टाकिता झाला.

वानरवीर। पर्वत आणित्ती थोर थोर। सेतु
बांधावया सत्वर। गिरी वानर वर्षता ॥८१॥

दिवसेन द्वितीयेन षड्विंशद्योजनानि तु।
बद्धः स वानरैस्तेस्तु समुद्रः सेतुकर्मणि ॥२३॥
पश्चिमायां तु संध्यायां तपःस्थानानि भेजिरे।
कर्माणि कथयंतस्ते स्वानि स्वानि प्लवंगमाः ॥२४॥
श्रीरामं कथयन्ति स्म पश्य सेतुं महोदधौ ॥२५॥

वानरें अतिउल्लासीं। सेतुबंधन दुसरे दिवसीं।
सव्वीस योजनें नेमेंसीं। श्रीरामापासीं सांगती
॥८२॥ तंव जाला अस्तमान। परतले ते
वानरगण। रामापासीं येवोनि जाण। आंगवण^१
सांगती ॥८३॥

हनुमंताचा विक्रमः- साटोपें^२ बोलती वानर।
आम्हीं आणिले पर्वत थोर। एक म्हणती थोर
थोर। आम्हीं गिरिवर आणिले ॥८४॥ एक
म्हणती न बोला वृथा। नामें लिहिलीं
पर्वतमाथां। तें तें पाहोनि श्रीरघुनाथा।
कपिपुरुषार्था वानावें ॥८५॥ एक साटोपें
सांगती गोष्टी। आणिल्या पर्वतांच्या कोटी।
स्वामींनी येवोनि उठाउठीं। सेतु निजहृष्टीं
पाहावा ॥८६॥ व्यर्थ कां बोला पुरुषार्था।
जाणतो सर्वज्ञ श्रीरघुनाथ। सुग्रीवें सांगोनि
वृत्तांत। कपिउक्त स्वयें परसे ॥८७॥ सवेग
आणितां पर्वत। वानर कष्टले समस्त। कोणासी
जाणवेना तो अर्थ। निद्राभिभूत कपिकुळें
॥८८॥ कोणा नुघडवे हृष्टी। कायशा
जागरणाच्या गोष्टी। वानर निजले
कोट्यनुकोटी। शिळासंपुष्टीं सुषुप्त^३ ॥८९॥
चाळीस योजनें संख्यागोष्टी। वानरीं बांधिला
सेतु संकटीं। पुढें उरला योजनें साठी। सहसा
कांठीं पावेना ॥९०॥ श्रीरामांचे मनोगत।
जाणोनियां हनुमंत। दडोनि राहिलासे तेथ।
व्हावया प्रभात पाहातसे ॥९१॥ कायसी

सेतुबंधसांकडी। बांधीन न लागतां अर्ध घडी।
परी सूर्योदयाचे सांकडी। देवोनि दडी
राहिलासे ॥९२॥

ततः प्रभातसमये कृत्वा पूर्वाण्हिकीं क्रियाम्।
परस्परं समुत्सृज्य प्रस्थिताः सर्वतो दिशः ॥२६॥
हनुमंतं गतं वीरा ददृशुः सेतुकर्मणि।
सप्तयोजनविस्तीर्णान्यर्वतान्सप्त पाणिना ॥२७॥
लवणांभसि चिक्षेप मध्ये कपिवृषस्तदा।
गिरीणां क्षिप्यमाणानां सागरे सेतुकर्मणि ॥२८॥
भुवि दिव्यंतरिक्षे च बभूव निनदो महान्।
प्रक्षिप्यमाणैः शिखरैर्जलराशिः समुत्थितः ॥२९॥
आकाशाभिमुखो गत्वा विसर्प समंततः।
दिवसेन तृतीयेन पंचाशद्योजनानि च ॥३०॥
बद्धोतिकपिभिः सर्वैः शेषं तु दशयोजनम्।
मुचंतः पुष्पवर्षाणि सुराः संहृष्टमानसाः ॥३१॥
दिवि दुंदुभयो नेदुनर्तुश्चाप्सरोगणाः ॥३२॥

अरुणोदय होतां प्राप्त। सवेग उठोनि हनुमंत।
पूर्वाण्हिक^४ क्रिया करोनि तेथ। सेतुबंधनार्थ
उडाला ॥९३॥ न पुसतां श्रीरामासी। कळों न
देतां वानरांसी। न पुसतां सुग्रीवासी। अति वेगेंसी
उडाला ॥९४॥ पुढे गेला रे हनुमंत। ऐकोनि वानर
समस्त। पूर्वाण्हिकें करोनि तेथ। शीघ्र धांवत
दशदिशा ॥९५॥ महावीर हनुमंत। उपटोनि पर्वत
समस्त। एकैक योजन संख्या सप्त। घेऊनि येत
उल्लासें ॥९६॥ दोन पर्वत दोहीं हातीं। दोन दोहीं
कांखेंप्रती। एक मस्तकीं स्वामीकार्यार्थी।
पुच्छावर्ती^५ पैं एक ॥९७॥ एक पर्वत
हनुवटीतळीं। आकळोनि महाबळी। गात नाचत
नाममेळीं। सेतुजवळी स्वयें आला ॥९८॥
घेवोनियां सप्त पर्वत। येतां देखोनि हनुमंत।
श्रीराम जाला अति विस्मित। बळें अद्भुत
मारुती ॥९९॥ प्रभातीं नळें आवेश धरोन। सेतु
बांधिला एक योजन। सप्तपर्वतेंसीं संपूर्ण। आलें
उड्डाण हनुमंताचें ॥१००॥

१ पराक्रम, २ आवेशाने, ३ निजलेले, ४ सकाळी करण्याच्या, ५ शेपटीच्या गुंडाळ्यात.

सात योजनांचे सात पर्वत आणून एकूणपन्नास योजने एकट्याने काम केले, ते पाहून सर्वांना परमाश्चर्य:- पर्वत टाकितां उद्धट^१। ध्वनि उठला कडकडाट। सागर गर्जे घडघडाट। नादें वैकुंठ कोंदलें॥१॥ पर्वत सांडितां सागरीं। नादें कोंदला कैलासगिरी। ध्यान सांडोनि ते अवसरीं। पाहे बाहेरी नीलकंठ॥२॥ समुद्रीं पाषाण तारित। देखोनि श्रीरामचंद्राचा सेत। हरिखें सदाशिव डुल्लत। श्रीरघुनाथ परब्रह्म॥३॥ सप्त पर्वतीं समस्त। हनुमंते सिद्धी नेला सेत। आला रावणासी अंत। शिव सांगत शिवेसी॥४॥ पर्वत सांडितां सिंधूसीं। जळ उसळलें आकाशीं। भिजवोनियां ध्रुवमंडळासी। सत्यलोकासी आदळलें॥५॥ बाप बळिया हनुमंत। स्वर्ग केला सचैल स्नात। देवां देतसे प्रायश्चित्त। आलें हास्य सुरवरा॥६॥ रावणबंदीं देव निर्मुक्त। सोडविले पै समस्त। अवश्य पाहिजे प्रायश्चित्त। सचैल स्नान हनुमंत करवी॥७॥ घालितां सप्त पर्वत पूर्ण। एकुणपन्नास योजन। हनुमंतें केलें सेतुबंधन। विस्मित मनं विरिंचि^२॥८॥

राहिलेले दहा योजन सेतु बांधून पूर्ण केला:- विस्मय करिती सुरवर। विस्मय करिती ऋषीश्वर। विस्मय करिती नरवानर। श्रीराम सौमित्र विस्मित॥९॥ आतुर्बळी हनुमंत। देवदुंदुभि स्वर्गीं गाजत। सुर सुमनें^३ वर्षत। नृत्यान्वित अप्सरा॥१०॥ तंतीवीणा-स्वरयुक्त। स्वर्गांगना नृत्य करित। हर्षे वानर नाचत। सेतु समाप्त श्रीरामें॥११॥ तृतीय दिवसाचा वृत्तांत। सुग्रीव श्रीरामा सांगत। तुझा निजभक्त हनुमंत। सेतु समाप्त त्याचेनि॥१२॥ आमचा वाढवावया सन्मान। राखिला दशयोजनें न्यून। एन्हवीं करिता

संपूर्ण। अर्ध क्षण न लागतां॥१३॥ वानरीं आणोनियां पर्वत। दशयोजनें उर्वरित^४। नळ स्वानंदें सेतु बांधित। हर्षयुक्त वानर॥१४॥

अन्ये च सूत्रं गृह्णन्ति दंडानन्ये धरन्त्यपि।
समश्च क्रियतां सर्वे नलमेवं बभाषिरे॥३३॥
बद्धो बद्धो वदन्ति स्म सिद्धानामंबरे स्वनाः
वानराणां प्रहृष्टानां महान्नादो बभूव ह॥३४॥
गिरिशृंगाणि चाप्यन्ये शिलाशैलान्यथापरे।
अन्ये च वारयन्ति स्म बहूनां किं प्रयोजनम्॥३५॥
दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम्।
नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः॥३६॥
मलयाद्रिसमारब्धो लंकामूले प्रतिष्ठितः।
नलेन बद्धं ददृशुः सेतुं मंदरसन्निभम्॥३७॥

एकोणपन्नास योजने सेतु। भरोनि गेला हनुमंतु। दश योजने उर्वरितु। नळ बांधितु पुढारां॥१५॥ तंव नळासी सांगिजे वानरीं। हनुम्यानें बांधिला जैशा परी। त्यासमान अवघा करीं। धरोनि दोरी कपि पाहती॥१६॥ हनुमंताचे क्रियेसम। तुझी क्रिया दिसे विषम। बराबर करीं समान सम। त्यासीं सम करविती॥१७॥ बांधिला बांधिला सेतु समग्र। सिंहानुवादे गर्जे अंबर। स्वर्गीं गर्जती सुरवर। सेतु समग्र बांधिला॥१८॥ समुद्रीं सेतु अति दुर्धर। वानरीं बांधिला समग्र। स्वयें बोलती ऋषीश्वर। थोर थोर देवऋषी॥१९॥ वानरवीर कोट्यनुकोटी। पर्वत आणिती उठाउठीं। त्यांतें वारिती कपि जेठी। सेतु परतटीं पावला॥२०॥

सेतुबंधन पूर्ण झाले म्हणून भेरींचा निनाद व निशाणे फडकाविली:- सेतु सिद्ध जाला संपूर्ण। कटकीं त्राहाटिलें निशाण। तें ऐकोनि वानरगण। टाकिती पाषाण पर्वत॥२१॥ पर्वतपाषाणांच्या हारी। वानरीं टाकिल्या धरेवरी। सेतुबंधन यात्रेकरी। अद्यापवरी देखिजेती॥२२॥ रुंदी

१ मोठा, २ ब्रह्मदेव, ३ पुष्पे, ४ शिल्लक, बाकी उरलेला.

संख्या दशयोजन। लांबी समग्र शतयोजन। नळें
केलें सेतुबंधन। श्रीरघुनंदनप्रतापें॥२३॥ सेतुबंधना
मूळ मलयाद्री। तेथोनि लंकामूळवरी। नळें
बांधिला बरव्यापरी। मंदरगिरिसमप्रभ ॥२४॥
सेतु पावला परतटीं। रामनामें वानरकोटी।
गजगर्जोनि नाचती सृष्टीं। न समाती पोटीं
नभाच्या॥२५॥ येरयेरांवरी किराण^१। हर्षे नाचती
वानरगण। श्रीरामापुढें येवोनि जाण। लोटांगण
घालिती॥२६॥ येर^२ येरातें^३ गुदगुली। येरयेरातें
वांकुली। श्रीराम आमची माऊली। संतोषली
सेतुबंधें ॥२७॥ सेतु जाला समाप्त। वानरवीर
हरिखें गर्जत। श्रीरामापासीं आले समस्त।
हर्षोन्मत्त स्वानंदें॥२८॥ समुद्रीं सेतुबंधनस्थिती।
देखोनि सुरवर बोलती। श्रीरामाची अगाध कीर्ती।
त्रिजगतीं विस्तारली ॥२९॥ सेतु पावतां
समाप्ती। नळें येवोनि शीघ्रगती। नमस्कारिला
श्रीरघुपती। श्रीरामें अति प्रीतीं आलिंगिला
॥३०॥ आलिंगोनि सुखसमेळीं। पाठी थापटी
वेळोवेळीं। तंव वानरीं पिटिली टाळी। दिधली
आरोळी अंगदें ॥३१॥

अंगदाचा हर्ष व प्रतिज्ञा:- सिद्धि पावलें
सेतुबंधन। कायसें बापुडें रावण। इंद्रजित आणि
कुंभकर्ण। निर्दळण राक्षसां॥३२॥ नरांतक
सुरांतक। अतिकायादि कुमर अनेक। रणीं मारीन
एक एक। युद्धीं सन्मुख दशमुखा॥३३॥ महोदर
प्रहस्त जाण। महापार्श्व शुक सारण। रणीं देखतां
दशानन^४। करीन कंदन^५ प्रधानां॥३४॥
निर्दाळोनि लंकानाथा। अर्धक्षणे श्रीरघुनाथा।
तुझी आणीन मी सीता। उल्लासतां गर्जत॥३५॥
मज म्हणें नको लेंकरूं। मी तंव वांळीचा
कुमरू। करीन सीतेचा उद्धारू। दशकंधरू^६
वधोनि॥३६॥ आडवा होता जंव सागर। तंव

विराले^७ होते वानर वीर। आतां घ्यावया
लंकापुर। अति सत्वर उपरमती॥३७॥ अवघे
मिळोनि मर्कट। छेदावया दशकंठ। तुझीच
पाहती वाट। भट उद्धट वानर॥३८॥

सर्व वानरसैन्याचा आवेश:- सेतु पावला
लंकामूळीं। वानरीं पिटिली टाळी। नामें गर्जतां
आतुर्बळीं^८। सुखसमेळीं नाचती॥३९॥
रामनामाचा गजर। वानरीं केला भुभुःकार। देवीं
करोनि जयजयकार। सुमनसंभार^९ वर्षती
॥४०॥ एका जनार्दना शरण। सिद्धि पावलें
सेतुबंधन। पुढें गोड निरूपण। श्रीरामगमन
लंकेसी॥४१॥ नाबदेचा^{१०} पडिवाड^{११}। जों जों
चाखिजे तों तों गोड। तैसें रामायणी कथाकोड।
सुखसुरवाड स्वानंदें॥४२॥ स्वस्ति
श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकरटीकायां
सेतुबंधनसमाप्तिर्नाम चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः
॥४०॥॥श्लोक॥३७॥ ओव्या ॥४२॥

अध्याय एकेचाळिसावा

॥श्रीरघुपतये नमः॥

रामसैन्याचे समुद्रोल्लंघन

सेतु बांधून पूर्ण झाल्यावर श्रीराम लक्ष्मणाला
घेऊन लंकेच्या वाटेला लागतात:- नळें बांधिला
सेतु समाप्त। यालागीं म्हणती नळसेत। परी तो
श्रीरामपुरुषार्थ। जाला विख्यात तिहीं
लोकीं॥१॥

बद्धं तु तं महासेतुं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत्।
कृतकृत्याः स्म राजेन्द्र हता लंका न संशयः॥१॥
रावणश्च हतः शत्रुः समाप्तः सपरिच्छद॥२॥

सेतु जालिया समाप्त। सुग्रीव संतोषें डुल्लत।
वंदोनियां श्रीरघुनाथ। स्वयें बोलत स्वानंदें

१ उड्डाण, २ एकमेकांना, ३ रावण, ४ नाश, ५ रावण, ६ अडले, ७ पराक्रमी, ८ पुष्पवृष्टी, ९ साखरेचा, १० प्रकार.

॥२॥ समुद्रीं लाभली पायवाट। आमचे चुकले परम कष्ट। आतां लंका करीन सपाट। दशकंठ वधोनि॥३॥ प्रधान सेनानी सपरिवार। राक्षसांचे भार संभार। रणीं मारीन दुर्धर वीर। तरी किंकर^१ मी तुझा॥४॥ सेतु होतांचि समाप्त। लंका जाली हताहत। रणीं निमेल लंकानाथ। संदेह येथ असेना॥५॥ ऐकोनि सुग्रीवाचें वचन। सेतु देखोनि संपूर्ण। उल्लासला श्रीरघुनंदन। शीघ्र गमन करावया॥६॥ सोडवावया सीता सती। सवेग जावें लंकेप्रती। लक्ष्मणा धरोनि हातीं। शीघ्रगती निघे राम॥७॥

जांबुवंताची भीति व रामास विनंती:- तें काळी जांबवंत गर्जोन। हाक देवोन बोले वचन। पार्यीं चालतां श्रीरघुनंदन। आर्नेआन हो पाहे ॥८॥ श्रीराम चरणीं शिळातारी। दोघे जातां सेतु उद्धरीं। आम्हीं राहोनि ऐलतीरीं। किलबिल करीतचि पै॥९॥ लागतां श्रीरामाचे चरण। सेतु पावेल उद्धरण। दोघे जातील निघोन। आम्ही राहों ऐलीकडे॥१०॥ एकला जावोनि रघुनाथ। सकळ साधील कार्यार्थ। आमचा नव्हे रणसाह्यार्थ। ऐसा अनर्थ होऊं पाहे॥११॥ ऐकोनि जांबवंताची मात^२। सकळां मानला सत्यार्थ। सुग्रीव निघाला धांवत। श्रीरघुनाथ थांबवावया॥१२॥ सुग्रीवें घालोनि लोटांगण। दृढ धरिले श्रीरामचरण। स्वयें बोलिला युक्तवचन। सावधान अवधारा॥१३॥ वानरें समस्त शरणागत। आम्हांसी सांडोनियां येथ। एकलें जाणें लंकेआंत। नव्हे उचित श्रीरामा ॥१४॥ लागतां तुझे श्रीचरण। सेतु पावेल उद्धरण। आम्ही वानरें अडकोन। सर्वथा गमन न करवे॥१५॥ कष्टलों आणोनि पर्वत। हर्षे सेतु केला समाप्त।

एकला जासी तूं रघनाथ। धिक् जीवित्व पै आम्हां॥१६॥ एकला साधिसी कार्यार्थ। आम्हांसी मानलें निश्चित। तेव्हां आमचें व्यर्थ जीवित। धिक् पुरुषार्थ वाटिवा ॥१७॥ रावण मारोनि सगण^३। सीता सोडवील रघुनंदन। तेव्हां आमुचें काळें वदन। धिक्करण कपिकुळा॥१८॥ सर्वे घेवोनि कपी समस्तां। लंकेसी जावें श्रीरघुनाथा। म्हणोनि चरणीं ठेविला माथा। सप्रेमता सुग्रीवें॥१९॥ ऐकोनि सुग्रीवाचे वचन। श्रीराम जाला सुखसंपन्न। हनुमान येवोनि आपण। जाहला वहन श्रीरामा॥२०॥

सुग्रीववचनं श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः।
अधिरुह्य हनूमतः पृष्ठे नीलस्य लक्ष्मणः॥३॥
अग्रतः सर्वसैन्यस्य श्रीमान् रामः सलक्ष्मणः।
अनुजग्मुः प्लवंतश्च गर्जतश्च प्लवंगमाः॥४॥
केचिज्जवेन धावन्ति सेतुना केचिदेव तु।
केचिदाकाशमार्गेण सेतुं नैव स्पृशन्ति च॥५॥
अन्ये मध्ये च गच्छन्ति पार्श्वे चान्ये च वानराः।
सलिले प्रपतन्त्यन्ये पन्थानं ये न लेभिरे॥६॥

जेंवी अपत्याचें बालभाषण। पिता न करी उपेक्षण^४। तेंवी सुग्रीवाचें वचन। श्रीरघुनंदन स्वयें मानी॥२१॥

ती विनंती मान्य करून मारुतीच्या पाठीवर श्रीराम व नीळाच्या पाठीवर लक्ष्मण बसून सर्व सैन्य निघाले :- ऐकोनि सुग्रीवाच्या वचनार्था। श्रीराम चढला स्कंधीं हनुमंता। सौमित्रासीं उल्लासता। पृष्ठीं बैसविता नीळ जाला॥२२॥ सज्जन चढती गुणातीतीं। तैसा श्रीराम हनुमंती। अवघे जयजयकार करिती। सुरवर वर्षती सुमनातें^५॥२३॥ जेंवी निजबोधाचे माथां। साधु चढे निरपेक्षता। तेंवी नीळपृष्ठीं तत्त्वतां। होय बैसता सौमित्र॥२४॥ श्रीरामनामाचा

गजर। हर्षे करिती वानरवीर। आनंदें नाचती
थोर थोर। देती भुभुःकार हरिनामें ॥२५॥ एक
गर्जती नर्दत। एक आल्हादे नाचत। लंकेसीं
निघाला श्रीरघुनाथ। उल्लासती वानर ॥२६॥
कोट्यनुकोटी पै वानर। अबुदें^१ निबुदेहूनि
अपार। सेतूसीं दाटला वानरभार। करिती गजर
श्रीरामनामें ॥२७॥ एक श्रीरामनामें नर्तती।
एक श्रीरामनामें गर्जती। एक श्रीरामनामामृतें
डुल्लती। हाका देती श्रीरामनामें ॥२८॥ सुग्रीव
बिभीषण दोहींकडे। श्रीरामापासीं निजनिवाडें।
नळ नीळ अंगद अवध्यांपुढें। पाठीसीं गाढे
तरस तरळ ॥२९॥ श्रीरामापासीं जांबवत।
निकटवर्ती^२ बुद्धिवंत। सुषेण वैद्यराज समर्थ।
तो अति आस सुग्रीवा ॥३०॥

वानरांचा उत्साह व लीला:- श्वेत पीत
रक्तपुष्पित। वृक्ष उभविले सैन्याआंत।
कर्दळीपत्रें टके डोलत। तेणें सैन्य शोभत अति
शोभा ॥३१॥ माड ताल झेलिती गंभीर। तेचि
महाकेतु दुर्धर। नामें गर्जती वानर। गतिप्रकार
तो ऐका ॥३२॥ एक समुद्रीं घालिती उडिया।
एक आल्हादें देती बुडिया। एक धांवती
थडोथडिया। उभवोनि गुढिया पुच्छांच्या
॥३३॥ एक ते श्रीरामा सांगती। जलतरणें
दाविती गती। एक ते सेतुधारा चालती। एक
नाचती जळस्थळीं ॥३४॥ नातळोनियां^३
सेतूसीं। एकाची गती आकाशीं। एक स्वयें
श्रीरामापासीं। येणें प्रकारेंसीं चालती ॥३५॥
सेतूसीं दाटले जुत्पती। एकां न लभे
मार्गप्राप्ती। एक खचोनि समुद्रीं पडती। सर्वेचि
घेती उड्डाण ॥३६॥ सेतूचिया कांठावरी।
चालती वानरांच्या हारी। एक ते उडोनि अंबरीं।
लंकापरपारीं पावले ॥३७॥

तानि कोटिसहस्राणि वानराणां महौजसाम्।
तीर्त्वा तत्र महासेतुं जम्मुः पारं महोदधेः ॥७॥
वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना।
तीरे निवेशिता राज्ञा बहुमूलफलोदके ॥८॥
ततः पारे समुद्रस्य गदापाणिर्विभीषणः।
परेषामभिघातार्थं चतुर्भिः सचिवैः सह ॥९॥
यूथपानां सहस्रौधैः प्रस्थितो लघुविक्रमः ॥१०॥

वानरवीर प्रतापवंत। कोट्यनुकोटी अबुदांत।
समुद्र उतरले समस्त। श्रीरघुनाथ अनुलक्षी
॥३८॥ शतयोजन सेतूप्रती। मध्ये न करितांचि
वस्ती। मुहूर्ते आले लंकेप्रती। शीघ्रगती
हनुमंतें ॥३९॥ पृष्ठीं वाहोनि रघुनंदन। हनुमंताचे
शीघ्र गमन। त्यांसर्वे वानरगण। चालतेपण
विसरलें ॥४०॥ श्रीराम लक्ष्मोनियां दृष्टीं। चालतां
वानरांच्या कोटी। श्रम पळाला उठाउठीं। आले
परतटीं स्वानंदे ॥४१॥ श्रीरामासर्वे करितां गमन।
श्रम^४ निवाला संपूर्ण। विरोनि गेलें भागलेपण।
आले कपिगण स्वानंदें ॥४२॥ श्रीरामासर्वे
श्रमनिवृत्ती। श्रीरामासर्वे सुगमगती। श्रीरामासर्वे
परमपदप्राप्ती। आले जुत्पती स्वानंदे ॥४३॥
परतटा येतां वानरगण। पुढें देखिलें लंकाभुवन।
रत्नकलशीं विराजमान। येणें परिपूर्ण
तेजस्वी ॥४४॥ अलकावती भोगावती। कायसी
बापुडी अमरावती। कैलासासम दिसे दीसीं^५। तेजें
उघडती दशदिशा ॥४५॥ ऐसी लंका देखोनि
दृष्टीं। वानरवीर जगजेठी। उडोनि रिघावया
त्रिकुटीं। कोट्यनुकोटी खवळले ॥४६॥

बिभीषण आपल्या अनुयायांसह पुढे
निघतो:- तें देखोनि बिभीषण। निवारोनि
वानरगण। अवध्यांपुढे आपण। गदा घेवोनि
चालिला ॥४७॥ राक्षस कपटी गुप्तघाती।
छळोनि वानरांतें मारिती। त्यांसी निर्दाळावया
प्रयुक्ती। जाणे युक्ती बिभीषण ॥४८॥

१ दशकोटी, २ जवळ असणारा, ३ न स्पर्शता, ४ श्रमनिरास, ५ तेज.

राक्षसगती निर्बधन^१। करुं जाणती चवघे प्रधान। सर्वे धेवोनि वानरगण। पुढें बिभीषण निघाला॥४९॥ गदापाणि बिभीषण। त्यापुढें राक्षस तंव तृण। संमुख येवों शके कोण। धाकेंच प्राण सांडिती ॥५०॥

त्याच्या जिवाला धोका होऊ नये म्हणून श्रीराम त्याला आपल्याजवळ ठेवतात:- बिभीषण पुढें जातां। श्रीराम सांगे हनुमंता। त्यासी जावों नेदीं सर्वथा। ऐक तत्त्वतां विचार ॥५१॥ बिभीषण पुढें जात। छळोनि राक्षसीं केलिया घात। व्यर्थ जीवित्व पुरुषार्थ। पाहूनि अनर्थ तूं ऐकें॥५२॥ शरणागत मारिल्या जाण। आम्हींच स्वयें सोडूं प्राण। कोण करील सीतासोडवण। अति दारुण अनर्थ॥५३॥ यालागीं साक्षेपेंसीं^२ रघुपती। बिभीषणा धरोनि हातीं। बैसविला आपणाप्रतीं। कृपामूर्ति कृपाळुवें ॥५४॥

श्रीराम ससैन्य लंकाद्वारी येताच आकाशातून त्यांच्यावर पुष्पवृष्टि:- राक्षसगतिनिर्बधन। करुं धाडिले चवघे प्रधान। तेही अतिशयें सावधान। विचक्षण^३ रणयोद्धे॥५५॥ समुद्राचे परतीरीं। फळमूळजळसंभारीं। बैसल्या वानरांच्या हारीं^४। स्वानंदेकरीं डुल्लती॥५६॥

जयस्व शत्रुं नरदेव मेदिनीं
ससागरां पालय शाश्वतीः समाः।
इति स्म रामं नरदेवसत्कृतं
शुभैर्वचोभिर्विबुधा अपूजयन् ॥११॥
ततो महान्तं कृतसेतुमीश्वरं
प्रतिस्वरूपे विजयाभिनंदनः।
पुनः समुद्रोभिजगाम राघवं
स दिव्यरूपाभरणो महाद्युतिः ॥१२॥

श्रीराम समुद्रपथतटीं। सुग्रीवसैन्य वानरकोटी। बैसला देखोनि जगजेठी। केली

पुष्पवृष्टी सुरसिद्धीं॥५७॥ शत्रू जिणोनि समर्थ। पृथ्वी समुद्र मेखलान्वित। प्रतिपाळावया तूं समर्थ। सुर गर्जत स्वानंदें॥५८॥ दश सहस्र वर्षाआंत। निष्कंटक^५ राज्य प्राप्त। देव करावया बंदिमुक्त। तुझा पुरुषार्थ श्रीरामा॥५९॥ बंधमुक्तता सुरवरीं। आम्ही तुझे कृतोपकारी। स्मरोनि जन्मजन्मांतरीं। जयजयकारीं गर्जती॥६०॥

समुद्राचे सहकुटुंब आगमन:- बांधिला देखोनि सेतुबंधु। ससैन्येसीं राम उतरला सिंधु। उतरला वानरांचा वृंद^६। एकोनि सिंधु अनुतापी ॥६१॥ पूर्वी भेटलों श्रीरघुवीरासी। युक्ती सांगितली सेतुबंधासी। नाहीं पूजिलें श्रीरामासी। मूढता ऐसी पै माझी॥६२॥ मी ज्येष्ठ श्रीराम कनिष्ठ। ऐसें मानितों पापिष्ठ। तेणें अभिमानें मी दुष्ट। श्रीराम वरिष्ठ न पूर्वीं॥६३॥ कनिष्ठ मानितां श्रीराममूर्ती। महापापी मी त्रिजगती। त्या मज पापियाची पापयुक्ती। सेतु समाप्त नव्हेचि॥६४॥ सेतु नव्हे माझे पापोक्ती। वृथा गेली नळवरदोक्ती। श्रीरामपायी पर्वत तरती। सेतुसामग्री श्रीरामें ॥६५॥ समुद्रीं पर्वत तरती स्पष्ट। तो श्रीराम मी मानीं कनिष्ठ। मजहीपरता पापिष्ठ। अति दुष्ट आन नाहीं॥६६॥ ऐशिया अनुतापवृत्तीं। पूजावया श्रीराममूर्ती। धेवोनियां अलंकारसंपत्ती। श्रद्धान्वित सिंधु आला॥६७॥ विजयलाभाच्या अनुवृत्तीं। सेतु पावला समाप्ती। परतीरीं देखिला श्रीरघुपती। सुग्रीव कपिपतीसमवेत॥६८॥ संमुख लंका देखोनि दृष्टीं। बैसल्या वानरांच्या कोटी। रावण मारावया उठाउठीं। उल्लास पोटीं वानरां॥६९॥ ऐसा देखोनि रघुनंदन। समुद्र घाली लोटांगण। श्रीराम वंदी सिंधुचरण। ज्येष्ठ संपूर्ण तू आम्हां॥७०॥ ज्येष्ठ कनिष्ठ हा अभिमान। तेणें

१ निवारण, २ अगत्याने, प्रयत्नाने, ३ शहाणे, ४ रांगा, ५ शत्रुविरहित, ६ समुदाय.

मजमाजी पाडलें खान^१। श्रीरामाचें महिमान।
ज्येष्ठाभिमान कळों नेदी ॥७१॥ खांबी उपजला
सिंहवदन। तो काय धाकुटा प्रल्हादाहून। तेंवी
ज्येष्ठ तूं रघुनंदन। धाकटेपण तुज नाही ॥७२॥
पायें तारिंसी पाषाण। तो तूं परमात्मा परिपूर्ण। तुज
कैचें धाकुटेपण। ज्येष्ठज्येष्ठपण श्रीरामी ॥७३॥
तूं परब्रह्म ब्रह्मस्थिती। तू परमात्मा परंज्योती। तूं
चिदात्मा^२ चिन्मूर्ती। सगुणानुवर्ती निर्गुणत्वे
॥७४॥ तुज देखतांही सगुण। परी सर्वांगि निर्गुण।
हेही जाण उणी खूण। श्रीराम पूर्ण परब्रह्म ॥७५॥

समागतौ लक्ष्मणवानराधिपौ
बिभीषणश्चक्षपतिश्च जाम्बवान्।
मुदा प्रतीता हरयो वरप्रदं
नेमुश्च रामं सगरस्य चात्मजम् ॥१३॥
स दिव्यरूपाभरणो महाद्युति--
दृष्ट्वा तु रामं मुनिवेषधारिणम्।
शिरः समाधाय जयाय युंक्ष्व
समीक्ष्यमाणोऽपससार सागरम् ॥१४॥
न वत्स युद्धे मुनिवेष इष्यत
विभज्य कर्माणि चरन्ति पार्थिवाः।
त्वं राम राजाभरणैरलंकृतो
जयाय गच्छेति चकार सत्वरः ॥१५॥
तथेति चोक्त्वा वचनं महोदधे
विसृज्य चीराणि जटा नियम्य च।
शुभानि राजाभरणानि चादधे
समुद्रहस्तात्कवचायुधानि च ॥१६॥

युद्धासाठी मुनिवेषात जाण्यापेक्षा
क्षत्रियाप्रमाणे जाणे उत्तम:- सिंधु उतरला
श्रीरघुनाथ। समुद्र स्वयें आला तेथ। त्या
दोघांसी समस्त। स्वयें वंदित तें ऐका ॥७६॥
लक्ष्मण सुग्रीव जांबवंत। बिभीषणादि वानर
समस्त। श्रीरामा आणि सिंधूसी वंदित। दोघे
समर्थ अति श्रेष्ठ ॥७७॥ समुद्रें करोनि स्तवन।
स्वयें घालोनि लोटांगण। श्रीराम वंदी
सिंधुचरण। ज्येष्ठ संपूर्ण तू आम्हां ॥७८॥ ज्येष्ठ

कनिष्ठपणाची कथा। मार्गे वदलों मी यथार्थता।
कांहीं एक विनवितों श्रीरघुनाथा। कृपावंता
अवधारीं ॥७९॥ मुनिवेषें श्रीरघुनाथा। युद्ध नये
गा रणीं करितां। ऐक मुनिवेषाची कथा। तुज
तत्त्वतां सांगेन ॥८०॥

मुनिवेष केव्हां योग्य:- मुनिवेष पाहिजे
निवृत्तीं^३। मुनिवेष पाहिजे शांतीं। मुनिवेष
पाहिजे परमार्थीं। युद्धकंदनार्थीं नये
कामा ॥८१॥ मागील राजे नरवीर। युद्धार्थ
करिती वीरशृंगार। युद्धीं आलिया मुनिवेषधर।
वीर जुंझार न मानिती ॥८२॥ मुनिवेषाचें
लक्षण। स्वभावे केले निरूपण। मारिले त्रिशिरा
खर दूषण। मुनिवेषण असतांचि ॥८३॥
संन्यासी आणि झेंपदे^४ राऊत^५। हा आहणा^६
होईल प्राप्त। मुनिवेषें युद्धकंदनार्थ। नव्हे
शास्त्रार्थ श्रुतिमूळ ॥८४॥ निधडा वीर तूं समर्थ।
कांहीं एक माझे मनोगत। श्रद्धें पूजावा
श्रीरघुनाथ। अलंकारयुक्त उल्लासें ॥८५॥
सर्वालंकारभरणीं। उभा ठाकलिया रणांगणीं।
आमच्या डोळ्यांची पुरेल धणी। म्हणोनि चरणीं
लागला ॥८६॥ पुढती अलंकारयुक्त। कै मी
देखेन श्रीरघुनाथ। माझे पुरवावे मनोरथ। सिंधु
विनवीत अति श्रद्धें ॥८७॥ सुग्रीवअंगदादि
जुत्पती। सालंकृत श्रीरघुपती। पहावया उल्लास
चितीं। आल्हादती स्वानंदें ॥८८॥ श्रीराम
बाणल्या रत्नाभरणें। फिटेल डोळ्यांचें पारणें।
उठे वल्कलाचें धरणें। बोळवणें
मुनिवेषा ॥८९॥ लेइल्या अलंकार विचित्र।
सुखी होतील आमचे नेत्र। तुझें देखतांचि
वक्त्र^७। सुख चिन्मात्र कोंदाटे ॥९०॥ श्रीराम
देखिल्या कृपानिधी। मनाच्या सकळ
आधिव्याधी। अहंकोहंसोहंसिद्धी। याही उपाधी

१ नागवण, २ ज्ञानस्वरूप, ३ मोक्षाचे कामी, ४ बलाढ्य, ५ स्वार, ६ म्हण, ७ तोंड.

हरपती॥११॥ चित्त होय चैतन्य। बुद्धि होय समाधान। प्रपंच होय ब्रह्मार्पण। श्रीरामदर्शने अति श्रेष्ठ॥१२॥

ते पाहून समुद्राला आनंद:- सिंधु सुग्रीव आणि वानर। अवघे करोनि जयजयकार। भावे प्रार्थितां रामचंद्र। कृपे रघुवीर तुष्टला॥१३॥

पूर्वश्लोकपदं-तथेत्युक्ते तु रामेण।

सिंधुसुग्रीवप्रार्थन। ऐकोनियां रघुनंदन। स्वये जाला सुप्रसन्न। मुनिवेषणत्यागार्थ॥१४॥ फेडोनियां वल्कलांबर। श्रीराम वेष्टी पीतांबर। जो कां अत्यंत मनोहर। स्वये समुद्रे आणिला॥१५॥ श्रीरामकासेसीं लागोन। वीज विसरली अस्तमान। तैसा पीतांबर जाण। देदीप्यमान तेजस्वी॥१६॥ स्वये श्रीराम आपण। सुमनीं जटा आच्छादोन। त्यावरी समुद्रे आपण। मुकुट संपूर्ण बाणला॥१७॥ अनर्घ्यरत्नीं रत्नघन। मस्तकीं मुकुट देदीप्यमान। तेणें शोभला श्रीरघुनंदन। जननयनसुखकारी॥१८॥ निजतेजें घवघवोनी^१। मुकुट माथां अनर्घ्यमणी। श्रीराम शिरोमणींचा शिरोमणी। तोही आभरणीं^२ शोभत॥१९॥ कुंडलें शोभती मकराकार। लौकिक बाह्य विचार। तो मुख्य मूळीं निर्विकार। श्रवणें विकार निर्दळी॥१००॥ उभय बाहुबाहुवटे। वरी कंकणें उद्धटे। मुक्ताफळें श्रेष्ठश्रेष्ठें। शोभती मनगटें सुंदर॥१॥ मनगटें बाणलीं सुंदरें। कंठी बाणली चौसरें। श्रीरामा आवडे एकसरें। गुह्य समुद्रे नेणिजे॥२॥ गुणातीत परिपाक। तेंचि श्रीरामा हृदयीं पदक। पाहतां जीवशिवां पडलें टक। अलोकिक निजसेवा॥३॥ कटीं बाणली कटिमेखळा। क्षुद्रघंटिकाज्वाळमाळा। कंठीं अनर्घ्य रत्नमाळा। मुक्ताफळांसमयोगें॥४॥ वाकीं आंदुवांचा मेळा।

ज्यांचा धाक कळिकाळा। वैरी कांपती चळचळां। तो चरणकमळा तोडरू॥५॥ श्रीरामाचा मुखमृगांक^५। परिपूर्णत्वे निष्कळंक। त्याचे उपमे नये शशांक^६। तो सकळंक क्षयरोगी॥६॥ मुकुट कुंडलें मेखळा। कांसे कसिला सोनसळा। घवघवीत घनसांवळा। देखोनि डोळां निवाले॥७॥ टिळक रेखिला पिवळा। आपाद कंठीं रत्नमाळा। घवघवीत घनसांवळा। देखोनि डोळां निवाले॥८॥ कंठीं कौस्तुभ तेजाळा। कटिसूत्रीं किंकिणी-जाळमाळा। ऐसा घवघवीत घनसांवळा। देखोनि डोळां निवाले॥९॥ मुक्तीचा दुकाळ मुक्ताफळां। ते पडली श्रीरामाच्या गळां। मुक्ती देवोनि मुक्ताफळां। घनसांवळा शोभत॥१०॥ अम्लान^७ नवपंकजांची^७ माळा। श्रीरामा तुळसीमाळ गळां। तोडर गर्जे रामपदकमळा। घनसांवळा घवघवीत॥११॥ हृदयीं पदक अति गंभीर। बाहीं बाहुवटे मनोहर। ऐसा देखोनि श्रीरामचंद्र। नाचती नेत्र सुखोर्मी॥१२॥ चरणकमळीं संत भ्रमर। वांकीअंदुवांचा गजर। ऐसा देखोनि श्रीरामचंद्र। नाचती नेत्र सुखोर्मी॥१३॥ रूपरेखा अति लावण्य। ऐसा देखोनि रघुनंदन। ठाणमाण लावण्यघन। नाचती नयन सुखोर्मी॥१४॥ मांडोनि माहेश्वरी ठाण। करीं धरोनि धनुष्यबाण। ऐसा देखोनि रघुनंदन। नाचती नयन सुखोर्मी॥१५॥ वीरकंकणीं झणत्कार। करमुद्रिका दशावतार। ऐसा देखोनि रामचंद्र। नाचती नेत्र सुखोर्मी॥१६॥ नेत्र निवाले निर्विकारें। बुद्धि दोंदली सन्मात्रें। हृदयीं आनंदलें समग्र। चिदचिन्मात्र श्रीराम॥१७॥ अहंकोहंसोहंपण। सांडोनि अभिमान आपण। वंदितां श्रीरामाचे चरण। स्वानंदें पूर्ण निवाले

१ पुष्पांनी, २ शोभोन, ३ अलंकारांनी, ४ मुखचंद्रमा, ५ चंद्र, ६ न कोमेजणाऱ्या, ७ नवीन कमळांची.

॥१८॥ वीर शृंगार श्रीराममूर्ती। देखतांचि इंद्रियवृत्ती। परमानंदें नित्य तृप्ती। सरित्पत्ति तटस्थ॥१९॥ टक पडिलें समुद्रा। टक पडिलें वानरां। टक पडिलें सुरनरां। श्रीरामचंद्रा देखोनि॥१२०॥

समुद्राने श्रीरामांवरून रत्ने ओवाळिली:-
वाहों विसरलें जीवन। जावों विसरला पवन।
रवि विसरला दिनमान। श्रीरघुनंदन देखोनी॥२१॥

ते पाहून समुद्राला आनंद:- देखतां श्रीरामाची मूर्ती। समुद्र सुखावला चित्तीं। सुग्रीव सुखावला कपिपती। सुखी जुत्पती वानर ॥२२॥ सुखावोनि वानरा। अवघे करिती जयजयकार। देतां रामनामें भुभुःकार। नादें अंबर कोंदलें॥२३॥ समुद्रे श्रीराम धरोनि हातीं। नेला वरुणालयाप्रती। वरुणासी नमस्कारी रघुपती। वृद्ध मूर्ति देखोनी॥२४॥ वरुण घाली लोटांगण। श्रीराम अवतारी ब्रह्म पूर्ण। शीघ्र करीं लंकागमन। विजयी पूर्ण तूं होसी॥२५॥ जैसा शृंगारिला श्रीरामचंद्र। तैसाचि सखा सौमित्र^१। दोघे महावीर शूर। जेंवी रविचंद्र आकाशीं॥२६॥ समुद्रे आणोनियां जाण। रत्नांजळी भरोनि पूर्ण। श्रीरामासी ओंवाळून। सांडिली आपण स्वानंदें॥२७॥ सुग्रीव येवोनि उठाउठीं। ओंवाळोनि धनकोटी। वांटूं जातां समुद्रतटीं। मागता दृष्टी दिसेना॥२८॥

वानरांनी रत्ने उधळली, ती रावणाच्या सभेत पडली:- श्रीरामाचिये संगतीं। लोलुपता^२ निमाली निश्चितीं। मागण्याची समूळ शांती। स्वानंदें तृप्ती सर्वांसी॥२९॥ मागता न देखोनि दृष्टीं। वानरीं उडोनि उठाउठीं। रावणाचे सभानिकटीं। केली वृष्टी धनरत्नीं॥३०॥

कायसी^३ धनरत्नांची वृष्टीं। पाहूं धाडिल्या राक्षसकोटी। घेवोनि वानरसेनाकोटी। आला जगजेठी श्रीराम॥३१॥

तेव्हां चौकशी केली त्यावेळी श्रीरामांचे वानरसैन्य आल्याचें कळलें:- आला ऐकोनि श्रीरामासी। दशानना चिंता मानसीं। पाहों धाडिलें प्रधानांसी। आणि लंकेसीं आकांत ॥३२॥ मार्गे पळावया नाहीं वाडी। पुढें आली वानरधाडी। रावणाची बुद्धि कुडी। बांदवडी स्त्रीपुत्रां॥३३॥ एका जनार्दना शरण। हडाडिलें^४ लंकाभुवन। श्रीराम येवोनि आपण। करील कंदन राक्षसां ॥३४॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे एकाकारटीकायां श्रीरामसैन्यसिंधुपरपारप्रवेशो नाम एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥४१॥ ॥श्लोक॥१६॥ ओव्या॥१३४॥

अध्याय बेचाळिसावा

॥श्रीरामचंद्राय नमः॥

अतिकायाकडून रावणाची कानउघडणी

आला ऐकोनि रघुनंदन। भयें भयभीत दशानन। प्रधान सेना अति उद्विग्न। लंकाजन सकंपित॥१॥ चाकाटला रावण। तंव भेरी लावोनि निशाण। स्वयें आला रघुनंदन। वानरसैन्यसंभारीं॥२॥

ततस्तु तूर्यघोषेण भेरीशब्देन नादिता।
राघवस्यागमत्सेना नानाप्रहरणान्विता॥१॥
समागतां तु तां सेनां दृष्ट्वा राजा दशाननः।
मुहूर्तं ध्यानमास्थाय सचिवाग्वाक्यमब्रवीत्॥२॥
वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठाः शृणुध्वं मम राक्षसाः।
न ज्ञातं भवतामद्य लंकां प्राप्तः स राघवः॥३॥

सहितः सर्वसैन्येन वानराणां सलक्ष्मणः।
निवारणं नैव कृतं वानराणां रणजिरे ॥४॥
गृहीत्वा वानरान्सर्वान्सेतुर्बद्धो महोदधौ।
भवन्तो विषयासक्ताः प्रसंगे शयनं गताः ॥५॥

लंकेत सर्वत्र हाहाकार व रावणावर
दोषारोपः- शंख भेरी टाळ घोळ। काहळा
वाजती चिनकाहळ। ढोल पटह मांदळ। ध्वनि
आगळा बुरुंगें ॥३॥ धडैधडै विख्यात बाही।
निशाणां लागली एक घाई। विराणीं वाजती
दोहीं बाहीं। गिडबिड ठायीं गर्जती ॥४॥ ऐसा
वाजंत्रांचा गजर। धेवोनि कपिकुळसंभार। लंके
आला श्रीरघुवीर। केला भुभुःकार वानरीं ॥५॥
देखोनि श्रीरामाचा यावा^१। कल्पांत रावणाच्या
जीवा। कायसा प्रधानाचा केवा^२।
दुःखकालोवा^३ राक्षसां ॥६॥ श्रीराम आला
वानरभारीं। अति आकांत लंकापुरीं। शंख
करिती घोरोघरीं। नर नारी कळकळिती ॥७॥
वानरदळ देखोनि गाढें। एक चाले एकापुढें। एक
एकामागें दडे। कोणीकडे दडावें ॥८॥ पळावया
वाट नाही पुढें। वानरीं बळकाविलें हुडे^४।
रावणाचें कर्म कुडें। मरण रोकडें सर्वांसी ॥९॥
रावणअपराधासाठीं। मरती राक्षसांच्या कोटी।
घरोघरीं बोंब उठी। वानर दृष्टीं देखोनी ॥१०॥

रावणाने प्रधानांचा केलेला धिक्कार व
उपहासः- पापबुद्धि लंकानाथा। चोरोनि
श्रीरामाची कांता। करविलें लंकेच्या घाता।
उपाव आतां चालेना ॥११॥ पूर्वी सूचवी
बिभीषण। सीता देवोनि रिघावें शरण। पापी
नायके आपण। आलें मरण राक्षसां ॥१२॥
आला देखोनि रघुनंदन। अति क्षोभला दशानन।
पाचारोनियां प्रधान। बोले आपण त्यांसी
॥१३॥ धेवोनियां वानरसैन्य। लंके आला

रघुनंदन। तरी तुम्हांसी नाहीं ज्ञान। मर्दे मैथुन
विषयांध ॥१४॥ समुद्रीं तारोनि पाषाण। सेतु
बांधिला संपूर्ण। तरी तुम्हांस नाहीं ज्ञान। मर्दे
मैथुने विषयांध ॥१५॥ श्रीराम येवोनि
सहपरिवारीं। वानर ठाकिले उरावरी। तुम्ही
सुषुप्तींत स्त्रियाजानूंवरी। विषयसंचारीं
विषयांध ॥१६॥ सहलक्ष्मण वानरभारीं। श्रीराम
आला लंकेवरी। तुम्ही विषयांध निदसुरी।
आदळे वैरी तुम्ही नेणां ॥१७॥ मद्यमैथुनीं
तत्पर। नाहीं जवळी हेर चार^५। वैरियें घेतलें घर।
तुम्ही पामर तें नेणां ॥१८॥ पंचविषय पंचभूत।
तुम्हांस लागलें निश्चित। लंके आला श्रीरघुनाथ।
तुम्ही सभ्रांत नेणांचि ॥१९॥ पूर्वील तुमचा
बडिवार^६। म्हणा बापुडे ते वानर। वनचर
पालेखाडर। आम्हांसमोर केंवी येती ॥२०॥
तेचि वानर महावीर। सेतु बांधोन समग्र। लंके
आले अति दुर्धर। देती भुभुःकार श्रीरामनामें
॥२१॥ काळकृतांत दशानन। त्यातें करोनि
तृणासमान। सेतु बांधोनि वानरगण। युद्ध दारुण
करूं आले ॥२२॥ उपेक्षोनि वीर समस्त। मजचि
लक्षोनि निश्चित। वानर युद्धासी उद्यत। अति
समर्थ रणयोद्धे ॥२३॥ रोकडें मांडलें असे रण।
तुम्हीं करितां कपिहेळण^७। अवश्य तुमचा
घेतील प्राण। कपि विचक्षण रणयोद्धे ॥२४॥
तुमचिया असावधानता^८। लंके येणे
श्रीरघुनाथा। वानरीं सेतुबंधनता। नेणों सर्वथा
अति गर्वे ॥२५॥

वध्यमानं तथा सेतुं वानरैश्च निशाचराः।
द्रुप चारा न प्रहिता मंत्रिपक्षो मदोद्धतः ॥६॥
हितं मंत्रयते राज्ञः स मंत्रीति निगद्यते।
मंत्रिभिः सह कार्यार्थं सिद्धिं गच्छत्यसंशयम् ॥७॥
एवं भवद्विर्विश्रंभाद्वंचितोहं निशाचराः।
अंको ममायं सुमहान्यदि कार्यं विनक्ष्यति ॥८॥

१ वाद्यविशेष, २ आगमन, ३ पाड, गणना, ४ दुःखाचा कड, ५ बुरुज, ६ जासूद, ७ मोठेपणा, ८ वानरांची निंदा, ९ गैरसावधानपणे.

बिभीषणाच्या सूचनेची आठवण :-
 वानरवीर स्वयें समस्त। कडकडाटें सेतु
 बांधित। तें तुम्ही नेणां गर्वोन्मत्त। मद्याभिभूत^१
 स्त्रीकामी ॥२६॥ धनोन्मत्त मदोन्मत्त। स्त्रीकामें
 कामोन्मत्त। गर्वोन्मत्त बळोन्मत्त। पंचोन्मत्त
 तुम्ही सर्व ॥२७॥ पंचोन्मत्त उन्मत्त पूर्ण। चोर
 हेर^२ पाठविले कोण। माझ्या कार्याची
 आठवण। तुम्हांसी विस्मरण उन्मादें ॥२८॥
 सर्वदा रायाचे हित विचारी। यालागीं त्यासी
 म्हणिजे मंत्री। तें कार्य नाहीं तुम्हांमाझारी।
 विषयसंचारी विषयाचे ॥२९॥ सकळ कार्य
 प्रधानाहातीं। ऐसी अनादि राजनीती। तुम्ही
 माझे विश्वासघाती। ठकिलें निश्चितीं
 निजस्वार्था ॥३०॥ तुम्हांस मज विश्वासता।
 तुम्ही पेटलेति माझ्या घाता। लंके आणिलें
 श्रीरघुनाथा। कुळक्षयार्था समूळीं ॥३१॥
 बिभीषण माझा धर्ममूर्ती। तो बोलिला सत्य
 युक्ती। प्रधान तुझे विश्वासघाती। हेही प्रतीति
 मज आली ॥३२॥

इंद्रजिताचे आश्वासन :- उन्मादें मदोन्मत्त
 प्रधान। अविश्वासी यांचे वदन। ऐसें बोलिला
 बिभीषण। प्रत्यक्ष प्रमाण मज आलें ॥३३॥
 माझा बिभीषण येथें असता। तो सेतुचि बांधों न
 देता। येवों न देता रघुनाथा। माझ्या निजहिता
 कृतोपकारी ॥३४॥ तुमच्या वचना विश्वासोन।
 सखा दवडिला बिभीषण। आंगीं आदळला^३
 रघुनंदन। कपटी प्रधान मज माझे ॥३५॥

रावणेनैवमुक्तास्ते राक्षसा व्रीडिता भवन्।
 व्रीडितानां ततस्तेषां मेघनादो ह्यभाषत ॥१॥
 किमर्थं तप्यसे तात राघवो लक्ष्मणस्तथा।
 किं करिष्यंति मनुजा वानरा वनचारिणः ॥१०॥
 तौ वा मनुष्यमात्रौ तु भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ।
 व्यतीते संभ्रमे राजन्नहं हन्मि प्लवंगमान् ॥११॥

लंके आला रघुनंदन। सकोप रावणाचें वदन।
 ऐकोनि सेना प्रधान। लज्जायमान जाहले ॥३६॥
 गजरे आला रघुनंदन। आंगीं आदळलें विघ्न।
 लज्जायुक्त प्रधान। कंपायमान भयभीत ॥३७॥
 आला देखोनि रघुनाथा। रावण कोपें जाला
 कृतांत। प्रधानराक्षसेंसीं आकांत। प्राणावर्त
 सर्वासी ॥३८॥ अधोवदने अवघे स्तब्ध। कांही
 न बोलती शब्द। तया काळीं मेघनाद। करी
 अनुवाद जनकासी ॥३९॥ आला देखोनि
 श्रीरघुनाथा। तूं कां व्यर्थ भीसी ताता। कायसी
 रामलक्ष्मणांची कथा। कपि समस्त कोण गणी
 ॥४०॥ इंद्र आणिला बांधोन। बंदीं घातले
 सुरगण। रामलक्ष्मण ते कोण। वानरगण कोण
 गणी ॥४१॥ वानर स्वयें पालेखाडर।
 रामलक्ष्मण मनुष्यमात्र। ते तंव आमचा नित्य
 आहार। भय दुर्धर तुज कैचें ॥४२॥ स्वामीनें
 राहावें सुखें स्वस्थ। तूंही जाणसी माझा
 पुरुषार्थ। जे जे आले आहेत येथ। ते मी समस्त
 मारीन ॥४३॥ विकट बाण वीरश्रेणी^४।
 रामलक्ष्मण पाडीन रणीं। अंगद सुग्रीव राजे
 दोनी। रणीं शोधोनी मारीन ॥४४॥ ज्याचे
 पवाडे^५ अद्भुत। कंदन केलें लंकेआंत। तो मी
 मारीन हनुमंत। जांबवंत दूसरा ॥४५॥ नळ नीळ
 गंधमादन। तरस तरळ पनस सुषेण। एकैक वानर
 ससैन्य। निर्दळीन बाणाग्रें ॥४६॥ माझ्या
 बाणांची झडाडी। रामलक्ष्मणां प्रेतपरवडी^६।
 मारीन वानरांच्या कोडी। ती बापुडीं
 मर्कटें ॥४७॥

मेघनादवचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत्।
 मुशलायोधिनो ह्यग्रे कः स्थास्यति रणाजिरे ॥१२॥
 मुशलं भ्रममाणं तु रावण त्वमवेक्ष्यथाः।
 अहमेको वधिष्यामि तव शत्रुं दशानन ॥१३॥
 सुखी भव महाराज यथेष्टं कुरु चेष्टितम् ॥१४॥

१ दारु पिऊन गुंग झालेले, २ दूत, ३ येऊन ठेपला, ४ शूरांचा समुदाय, ५ स्तुति, कीर्ति, ६ मरणप्राप्ति.

प्रहस्ताचे भाषण:- ऐकोनि इंद्रजिताचें वचन। प्रहस्त बोले अति गर्जोन। राया तुझे शत्रुदमन^१। मी करीन एकला॥४८॥ माझ्या मुसळघायापुढें। रामलक्ष्मण बापुडे। कायसे वानर बळियाडे। रणीं रोकडे मारीन॥४९॥ मुसळ साधन चक्राकार। अष्टांगी विषम मार। प्रहस्त दावी महावीर। दशशिर अनुलक्षी॥५०॥ राया तुझा शत्रुसंभार। म्या मारिला मानीं साचार। सेवोनि पद्मिनीकामसेजार। भोगी विचित्र स्वयें भोग॥५१॥

एवमुक्तः प्रहस्तेन धूम्राक्षो वाक्यमब्रवीत्।
लंकामूले स्थिताः सूक्ष्मीभूत्वा सद्यो निशाचराः॥१५॥
गच्छामस्त्वरिताः सर्वे तत्र तद्धानरान्बहून्।
सुखसुप्तान्हनिष्याम एतद्धि मम रोचते॥१६॥

तसेच धूम्राक्षाची दर्पोक्ति:- ऐकोनि प्रहस्तनव्हाळी। धूम्राक्ष गर्जोनि वचन बोली। वानरसेना लंकामूळीं। आतुर्बळीं आदळली॥५२॥ सन्नद्ध आम्ही अवघे जण। रात्रीं जावोनि आपण। निजले असतांचि जाण। वानरगण निर्दळू॥५३॥ सौमित्र आणि रघुपती। सुग्रीव अंगदादि जुत्पत्ती। जावोनि मारूं रातोरातीं। रणसमाप्तीं शत्रूसी॥५४॥ ऐसी करोनियां ख्याती। यश देऊं लंकापती। हेंचि आवडे माझे चितीं। वीरांप्रती सांगत॥५५॥ ऐसीं धूम्राक्षाचीं उत्तरे। निर्भर्त्सिलीं महोदरे। श्रीरामें नित्य रक्षिलीं वानरे। सहपरिवारे सुग्रीवे॥५६॥

महोदरोथ निर्भर्त्स्य धूम्राक्षं वाक्यमब्रवीत्।
वानराणां बलं वीरैः समंतात्परिरक्षितम्॥१७॥
न तत्र गमनं युक्तं पुरा बुद्धिर्विधीयताम्॥१८॥

महोदर धूम्राक्षाचा धिक्कार करितो:- निजल्या वानरां करावा घात। हा कोण तुझा पुरुषार्थ। धूम्राक्षासी सभेआंत। निर्भर्त्सित महोदर॥५७॥ श्रीराम नित्य सावधान। स्वयें रक्षी वानरगण।

सुग्रीव राजा आपण। करी रक्षण अहोरात्र॥५८॥ श्रीराम नित्य सावधान। छळितां मारीच पावला मरण। शूर्पणखा आपण। करितां छळण विटंबिली॥५९॥ तेथें वानरांच्या निजघातीं। तुम्हासी जातां रातोरातीं। श्रीरामबाणाच्या संपातीं। मराल निश्चितीं एकैक॥६०॥ श्रीराम नित्य देखणा जाण। परी त्याचिया भात्याचे बाण। आंधारी देखणे पूर्ण। घेती प्राण गिवस-गिवसू^२॥६१॥ देखोनि श्रीरामदर्भशिखा। पाठी लागोन काका। हिंडवोनि तिहीं लोकां। शेखीं वामनेत्र देखा घेतला॥६२॥ ऐसिया श्रीरामापुढें। घाला घालणें केंवी घडे। तुम्ही राक्षस उन्मत्त वेडे। मराल रोकडे श्रीरामबाणीं॥६३॥ तुम्ही ऐका अवघे सावध। वानर आले अति उन्नद्ध। दुर्ग करा सन्नद्धबद्ध। दुर्गबळें युद्ध करूं त्यासीं॥६४॥ हुडे अटाळें पौळी पागरे। ठायीं ठायीं जडा यंत्रे। सन्नद्धबद्ध वीरानुवीरे। दुर्गद्वारे रक्षावीरे॥६५॥ दुर्धर या वानरांचे बळा। कपाटीं घाला रे अर्गळा^३। दृढ देखोनियां सांखळा। दळ समेळ संरक्षा॥६६॥

अतिकायाची स्पष्टोक्ति:- ऐकोनि महोदराची मात। अतिकाय गदगदां हांसत। जो जो बोलिला पुरुषार्थ। तो तो व्यर्थ दिसताहे॥६७॥ वानरांच्या उड्डाणापुढें। लंकादुर्ग तें बापुडें। अर्गळा सांखळा कवाडें। कोणीकडे आंवरती॥६८॥ त्रिकूटाच्या शिखरांवरी। उडों शकिजेल वानरीं। तेथें तुमच्या दुर्गाची थोरी। तृणावरी गणीना॥६९॥ स्वहित सांगतां बिभीषण। त्यासी केलें नगरनिर्याणपण^४। मजही बोलतां स्वधर्म पूर्ण। अवघे जण क्षोभाल॥७०॥ क्षमा कराल अवघे जण। तरी मी यथार्थ सांगेन। सत्यसंकल्प रघुनंदन। वृथा वल्गन^५ प्रधानां॥७१॥ इंद्रजित माझा ज्येष्ठ बंधू।

१ शत्रूचा प्रतिबंध, २ शोधशोधून, ३ खिली, ४ नगराबाहेर घालविणे, ५ बडबड.

पुरुषार्थ बोलतो असंबद्ध । करितां कपीसीं युद्धसंबंधू । तेणें सुबद्ध गांजिला ॥७२॥ तोचि इंद्रजित आतां । लाजेना वाटीव' बोलतां । मिथ्या बोले रायादेखतां । अतिपुरुषार्था वल्गोनी ॥७३॥ मारीन लक्ष्मण रघुनाथ । सुग्रीव अंगद जांबवंत । मारीन म्हणतां हनुमंत । सभेआंत लाजेना ॥७४॥ तैसाचि प्रहस्त प्रधान । जंबुमाळीं मारिल्या जाण । पुत्रशोकें करी शंखस्फुरण । हनुमंती रण न करीचि ॥७५॥ हनुमंतेसीं रण न करवे । तो प्रहस्त मुसळेंसीं धावे । सुग्रीवादि कपि आघवे । मारीन लाघवें हे मृषा जल्प ॥७६॥ धूम्राक्ष महाबळवंत । निजल्या वानर समस्त । यांचा म्हणे मी करीन घात । थोर पुरुषार्थ हा त्याचा ॥७७॥ ऐसे मिथ्यावादी प्रधान । वृथा मिरविती आंगवण । त्यांसी विश्वासतां रावण । दुःख दारुण पावेल ॥७८॥

एतस्मिन्नंतरे वीरः प्रगृह्य विपुलं भुजम् ।
अतिकायो महावीर्यो रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥१९॥
रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा रक्षितव्या द्विजातयः ।
दस्यवश्च निहतव्याः परिपाल्याश्च साधवः ॥२०॥
रामो विनयसंपन्नस्तस्य भार्या त्वया हता ।
तेनैव गर्विता यूयं विनाशाय कुलस्य च ॥२१॥
तन्मह्यं रोचते बुद्ध्या सीता रामाय दीयताम् ।
एवमुक्त्वातिकायस्तु तृष्णीभूतो बभूव ह ॥२२॥

त्याची रावणाला विनंति:- तेचि समयीं वीराधिराज । उभवोनियां दक्षिण भुज । अतिकाय स्वधर्म गर्जे । अवधारिजे राजेंद्रा । ॥७९॥ रायें रक्षावे गोब्राह्मण । निर्भय प्रजांसी संरक्षण । करावें दुष्टांचें निर्दळण । परिपाळण साधूंचें ॥८०॥ ऐशिया स्वधर्मनीती । ज्या रायांच्या वर्तती स्थिती । ते राजे सदा सुखी असती । धरा भोगिती निर्भयें ॥८१॥ हित सांगतां बिभीषण । लत्ताघातें नगरनिर्यापण ।

मजही बोलतां स्वधर्म पूर्ण । दुष्ट दुर्जन न म्हणावें ॥८२॥ सुबुद्धि बिभीषण पवित्र । दवडिला तुम्ही करोनि शत्रु । तूं पिता मी निजपुत्र । धर्मविचारु अवधारीं ॥८३॥ जिकडे नित्य पापाचें आचरण । अकीर्ति अपेश अकल्याण । अति निंद्यत्वे पावे मरण । सत्य जाण लंकेशा ॥८४॥ जेथें नित्य धर्माचरण । यश कीर्ति कृतकल्याण । त्रैलोक्यीं विजयी होय आपण । सत्य जाण लंकेशा ॥८५॥ श्रीराम धर्मात्मा अति शुद्ध । तुझा न करितां अपराधू । तुवां कां चोरिली त्याची वधू । पापी सुबुद्ध जालासी ॥८६॥ सीता पतिव्रता संपूर्ण । करितां परदारहरण । खतेला^२ पापी तूं पूर्ण । कुळनिर्दळण अति पापें ॥८७॥ सीता आणितां लंकेआंत । तैहूनि उठिले अति उत्पात । अखयादि वीर समस्त । केला अति घात हनुमंते ॥८८॥ परदार पापसंकटीं । वानरांसी देवोनि पाठी । इंद्रजित पळे उठाउठीं । सैन्यकोटी मारवूनी ॥८९॥ परदारादिहरण । तें पाप अति दारुण । वानरें गांजिला रावण । लंकाभुवन जाळोनी ॥९०॥ ऐसी देखतां प्रतीती^३ । वृथा माना बलोन्मत्ती । गर्वे निमसील^४ लंकापती । सैन्यसंपत्ती समूळ ॥९१॥ साष्टांग नमन रावणासी । दुसरें नमन इंद्रजितासी । तिसरें नमन प्रधानांसी । निजहितासी अवधारा ॥९२॥ माझे आवडीची कथा । श्रीरामासी अपोनि सीता । वांचवावें लंकानाथा । आणि समस्तां राक्षसां ॥९३॥ श्रीरामासी रिघोनि शरण । सीता अपितां आपण । अक्षय कुमर आणि रावण । सत्य वचन हें माझें ॥९४॥ सैन्य सेना आणि प्रधान । अक्षय^५ राक्षसलंकाभुवन । भुक्तिमुक्ति अक्षय पूर्ण । त्रिसत्य वचन हें माझें ॥९५॥ सीता अपोनि

१ मोठेपणा, २ निंद्य, ३ अनुभव, ४ मरशील, ५ क्षयरहित, सुरक्षित.

आपण। श्रीरामा रिघतां शरण। स्वप्नीं नाहीं
जन्ममरण। परम कल्याण अति कीर्ति ॥९६॥
ऐसें स्वहिताचें उत्तर। स्वयें न मानी दशशिर।
प्रधान न मानिती कुमर। मरणातुर उन्मादे ॥९७॥
मद्योन्मत्त धनोन्मत्त। बळोन्मत्त राज्योन्मत्त।
अति गर्वे गर्वोन्मत्त। पंचोन्मत्त मरणार्थी ॥९८॥
पतंग दीपातें झडपिती। जळोनि स्नेही बुडती।
तरी मागील झडप देती। मरणोन्मत्तीं
उन्मत्त ॥९९॥ अभिलाषितां सीता सती।
विरोधितां श्रीरघुपती। रावणा मरसी गर्वोन्मत्तीं।
सैन्यसंपत्तीसमवेत ॥१००॥ रावणा देखतां
लंकेआंत। कपीनें केला अति आकांत। तेंही न
माना तुम्ही समस्त। गर्वोन्मत्त मरणार्थी ॥१॥
भीड सांडोनि बोलिलों कठिण। यालागीं माझें
लोटांगण। क्षमा करावें संपूर्ण। बाळभाषण हें
माझें ॥२॥ स्वहित नायके दशानन।
अतिकायासी आलें रुदन। अश्रुपूर्ण जाले नयन।
धरोनि मौन राहिला ॥३॥ दुःख पावेल
निजमाता। ऐशिया बोलाची कथा। येवों नेदीच
वाक्पथा^१। अति मौनता^२ राहिला ॥४॥

त्याचा रावणादिकांवर झालेला परिणाम:-
एकोनि अतिकायाचें वचन। जीवीं खोंचला^३
दशानन। इंद्रजित आणि खोंचले प्रधान।
प्रतिवचन न देती ॥५॥

सुंदरकांड संपूर्ण झाले:- एका जनार्दना शरण।
श्रोत्या वक्त्या पडलें मौन। सुंदरकांड जालें
संपूर्ण। श्रीजनार्दननिजकृपा ॥६॥ घेवोनि

वाळीचें बळबंड। सुग्रीवा राज्य दिधलें प्रचंड।
कपिसैन्य आणोनि उदंड^४। सुंदरकांड संपविलें
॥७॥ सीता शुद्धीचिये चाडा^५। वानरें वनीं
देवोनि झगडा। हेमविवरीं घेवोनि झाडा।
सुंदरकांडा संपविलें ॥८॥ देवोनि समुद्रीं गडाडा।
वानरीं प्राण देतां पुढां। संपाती भेटोनि रोकडा।
सुंदरकांडा संपविलें ॥९॥ सीता शोधोनि
धडफुडां। समुद्र उल्लंघोनि हनुमान गाढा। करोनि
अशोकवना उपाडा। सुंदरकांडा संपविलें ॥१०॥
मिष करोनि वनउपाडा। वनीं राक्षस करोनि
रगडा। इंद्रजित गांजोनि गाढा। सुंदरकांड
संपविलें ॥११॥ किंकरवनकरांचा तोडा^६।
अखया उपटोनियां दुर्गापुढां। लंका जाळोनि
भडभडां। सुंदरकांडा संपविलें ॥१२॥ शुद्धि
सांगोनि रामापुढां। गेला सिंधूसीं स्वयें रोकडा।
झाडोनि समुद्राचा पादाडा^७। सुंदरकांडा संपविलें
॥१३॥ दशयोजनें रुंद येवढा। दशयोजनें सेतु
गाढा। राम आणोनियां लंकापुढां। सुंदरकांडा
संपविलें ॥१४॥ संपवोनि सुंदरकांडा। पुढें
युद्धकांडाचा झगडा। श्रीराम करील राक्षसरगडा।
प्रतापपवाडा अवधारा ॥१५॥ एका जनार्दना
शरण। सुंदरकांड संपवून। पुढें
युद्धकांडनिरूपण। गोड रामायण अवधारा
॥१६॥ स्वस्ति श्रीभावार्थरामायणे सुंदरकांडे
एकाकारटीकायां रावणसेनासंवादे
अतिकायरावणप्रबोधः श्रीरामलंकामगनंचनाम
द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥४२॥ श्लोक ॥२२॥
ओव्या ॥११६॥

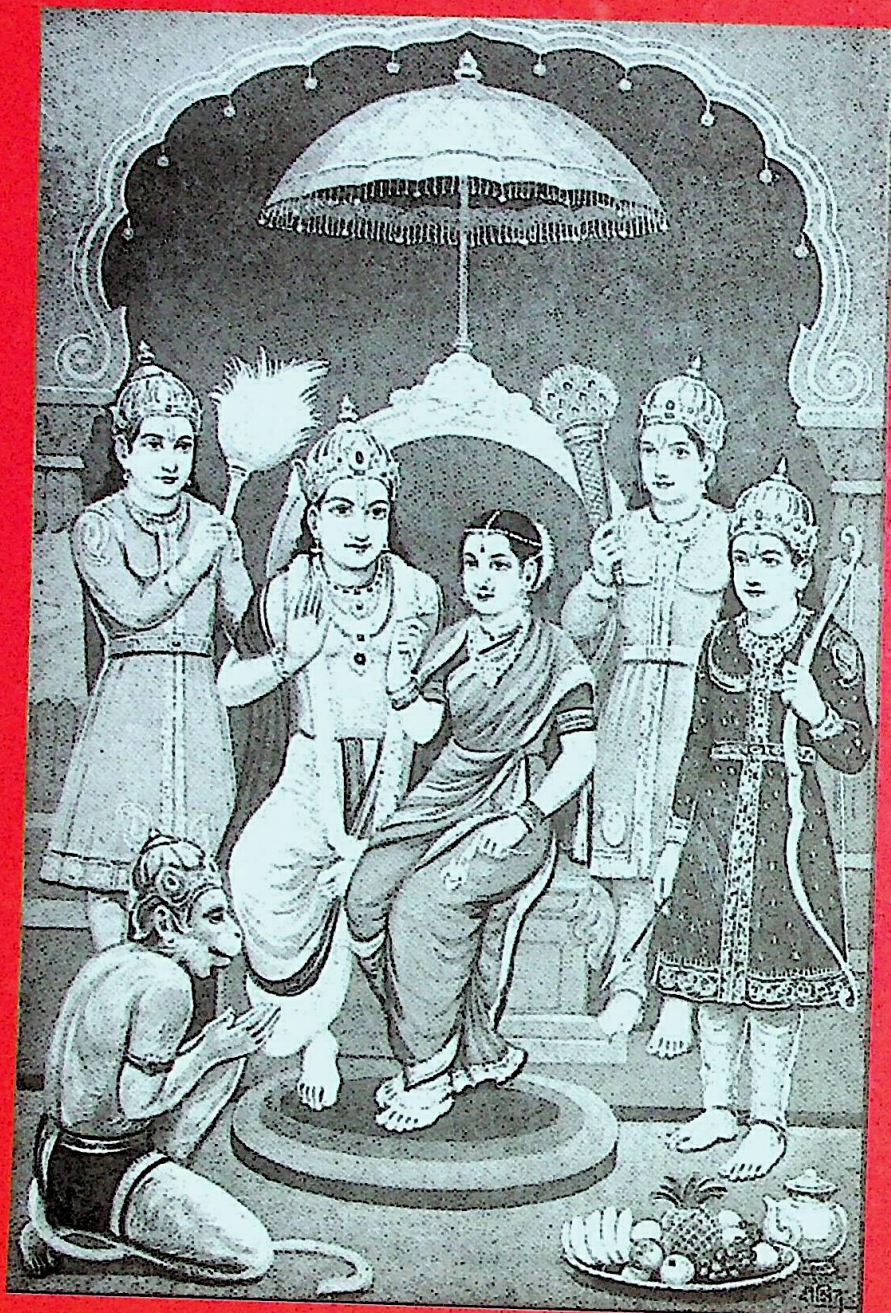
॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥

॥ सुंदरकांडं समाप्तम् ॥

१ वाणीने, २ स्तब्ध होऊन, ३ खजिल झाला, ४ मोठ, ५ आवडीने, इच्छेने, ६ नाश, ७ अभिमान, गर्व.

श्रीराम पंचायतन

कनकदंड छत्रचामर। सहित जानकी सुंदर। दक्षिणे शेषावतार।
वामे भरतशत्रुघ्न। सन्मुख तिष्ठे वायुनंदन। जिवलग पूर्ण श्रीरामाचा॥